

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
·LIBRARIES·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

7-8

1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prol[illegible] Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 7-8

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 7-8

Содержание

Contents

Marijan Korošić

Granice samoupravnog sistema i politike cijena

Statistička slika nestabilnosti cijena

Inflacija je u Jugoslaviji dugotrajna i visoka. Porast troškova života do 1961. nije se pokazivao kao prekomjeran; do tada se godišnja inflaciona stopa kretala ispod dvocifrene brojke (ispod 10%).[1] Od tada je samo u rijetkim i kratkotrajnim periodima inflaciona stopa bila spuštena ispod dvocifrenog broja. Prosječna stopa rasta troškova života od 1960. do 1978. godine iznosila je 15% godišnje, i ta se stopa može uzeti kao točna aproksimacija stope inflacije u dugom razdoblju. Postoje stanoviti ciklusi u krivulji kretanja cijena, koji su uglavnom rezultat administriranja, ali unatoč tome inflacija ima karakteristike nesavladanosti. Razdoblja deceleriranja stopa inflacije kraća su od razdoblja akcele-

[1] U literaturi nije dovoljno objašnjeno zašto je prijelom nastao upravo početkom 60-tih godina. Vremenski se prijelaz na galopirajuću inflaciju poklapa sa značajnim promjenama u privrednom sistemu.

riranja. Donja točka ciklusa bila je u 1960. godini, gornja točka 1965, donja 1968, gornja 1975, donja 1976, i od te godine do sada se nalazimo u novom inflacionom valu.

Do 1965. bilo je čak pokušaja osporavanja inflacije, uz obrazloženje da je ona nespojiva s našim društvenim sistemom i da radnici nemaju interesa da pomoću inflacije sami sebe eksploatiraju. Pošto privrednom reformom inflacija nije otklonjena, već je bila sve veća i prelazila u galopirajuću, uvidjelo se da ona nije kratkotrajna i sporadična pojava u privrednom životu i da postaje prvorazredni teorijski i praktični problem privrednog sistema. Primijenjen je čitav niz sistemskih mjera radi njenog ublažavanja, ali nekih ozbiljnih rezultata nije bilo. Neke su mjere čak i pogodovale inflaciji, jer nisu bile međusobno koordinirane, ili su bile neodgovarajuće.

Brojni su faktori inflacije u Jugoslaviji, pa se politika cijena može realizirati samo širokim obuhvaćanjem svih onih činilaca koji utječu na obujam i strukturu ponude i potražnje na tržištu. Djelovati samo na posljedice bez kontrole uzroka, dakle, djelovati samo na cijene, ne dovodi do rezultata. To je osnovna pouka koju moramo odmah naglasiti.

Posmatrano po ostvarenim rezultatima, politika cijena nije uspješno riješila svoj zadatak. Smirivanje cijena i uspostavljanje funkcionalnih odnosa među cijenama i nije samo zadatak politike cijena, već i opće ekonomske politike. Ali instrumenti ekonomske politike su siromašni. Fiskalna politika je tako postavljena da obavlja gotovo isključivo klasičnu fiskalnu funkciju.[2] Sistem nagrađivanja rada stvara autonomni trend rasta osobnih dohodaka koji onemogućava efikasno reguliranje osobne potrošnje.[3] Monetarna politika može ostvarivati stabilizacione ciljeve samo uz drastično obaranje stope privrednog rasta, što je neprihvatljivo. Kada bi ostali oblici ekonomske politike bili adekvatniji, a njihov instrumentarij širi i fleksibilniji, nastupanje brže i discipliniranije, tada bi politika cijena, onakva kakva se sada vodi, bila nepotrebna.[4] Kako toga na drugim ekonomsko-političkim područjima nema, potrebno je posebno se pozabaviti granicama politike cijena da bismo iz toga dobili pregled o tome što se s tom politikom može postići i što se stvarno postiglo.

---

[2] O funkcioniranju fiskalnog sistema i efektima fiskalne politike u razdoblju od 1965. do 1974. godine piše dr Pero Jurković (*Fiskalna politika u ekonomskoj teoriji i praksi*, »Informator«, Zagreb, 1977, str. 133—168).

[3] Opširnije o tome vidi Neven Mates, »Društveni dogovori i samoupravni sporazumi o raspoređivanju dohotka u privrednim radnim organizacijama«, Ekonomski institut, Zagreb, 1978 (umnoženo).

[4] Ljubomir Madžar, *Dometi i ograničenja politike cena*, »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 57.

Odstupanje politike od sistema

Raspravu o politici cijena trebalo bi početi analizom sistema cijena. Međutim, nećemo postupiti po tom pravilu. Ne zbog prostora koji bi trebalo dati takvoj raspravi; u pitanju su drugi razlozi. Iako je riječ vjerojatno o najsloženijem dijelu privrednog sistema, temeljni problem nije toliko izgradnja sistema cijena, definiranje funkcionalnog i optimalnog modela, primjerenog materijalnoj strukturi, karakteru i razvoju socijalističkih odnosa i razvojnim potencijama i ciljevima, nego iznalaženje praktičnih i primjenljivih rješenja da on stvarno djeluje.[5]

Za osnove sistema cijena moraju se uzeti specifični odnosi koji vladaju ili treba da vladaju u privrednom sistemu, a isto tako i specifični odnosi u okruženju jugoslavenskog teritorija.[6] Od tih temelja pa do operacionalizacije, posebno u praksi vođenja politike, postoji dugačak put, jer rješenja zavise od mnogobrojnih mehanizama koji utječu na tokove ponude i formiranja potražnje. Ali na tom se putu principi ne bi smjeli mehanički i arbitrarno pretvarati u praksu. To treba uočiti, jer se uređivanje odnosa u cijenama do sada duboko razilazilo od polazišta i pretpostavaka privrednog sistema.[7]

Gornju konstataciju dokazuje u prvom redu slučaj s metodama formiranja cijena. Važeći sistem cijena je jasan i precizan: »Organizacije udruženog rada samostalno formiraju cijene proizvoda i usluga prema uvjetima tržišta. Društveno usmjeravanje i kontrola tržišta i cijena ostvaruje se u skladu s razvojnom politikom, u prvom redu ekonomskim mjerama i metodama što ih u granicama svojih prava i dužnosti poduzimaju organi društveno-političkih zajednica, te društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima o cijenama i mehanizmima za formiranje cijena. Društvena kontrola cijena ostvaruje se i propisivanjem mjera neposredne društvene kontrole cijena predviđenih ovim zakonom«. Taj je zakon još uvijek na snazi.[8]

Osnovno je načelo sistema, dakle, da se cijene formiraju prema uvjetima tržišta. To načelo, međutim, nije ostvareno. Ne-

---

[5] O pojmovima »sistem cijena« i »politika cijena« detaljno raspravlja Ivo Karli u knjizi: *Sistem i politika cijena nakon privredne reforme 1965—1974*, doktorska disertacija, Zagreb, 1976, str. 23—30.

[6] Razvoj sistema cijena prikazuje Dragutin Marsenić u radu: *Primarna raspodjela u jugoslavenskom ekonomskom sistemu*, »Naše teme«, br. 5/1976.

[7] M. Korošić, *Metode formiranja cijena u privredi jugoslavenskog tipa*, u: *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji*, Ekonomski institut, Zagreb, 1976, str. 165.

[8] Član 2. Zakona o društvenoj kontroli cijena, »Službeni list SFRJ«, br. 25/1972.

posredna administrativna kontrola cijena dominira u praktičnom vođenju politike cijena.[9]

Uz sve rezerve prema formiranju cijena u skladu s procesima na tržištu, ipak je snažno prisustvo metoda administrativnog, direktnog i mehaničkog kontroliranja cijena osnovna značajka cijelog perioda od 1965. do sada. I prije te godine, godine početka sprovođenja privredne reforme, bilo je administrativne kontrole, ali ne u tolikoj mjeri. Karakteristično je, što uočava D. Dašić, da se u našoj privrednoj praksi prelazilo na administrativne oblike formiranja unutrašnjih cijena proizvoda i usluga najčešće onda kada se službena ekonomska politika zalagala za njihovo formiranje prema uvjetima tržišta.[10]

Politika cijena je dio ekonomske politike, a pri poduzimanju i koordinaciji mjera određena je sistemom cijena. Ipak je kod nas politika dezavuirala načela sistema. U čemu je problem? U neadekvatnom sistemu ili neprimjerenoj politici?

Politika cijena vodi se već dugi niz godina kao da cijene imaju konstitutivno značenje u društvenoj reprodukciji. To je postavka po kojoj je sistem cijena autonoman, a ne uvjetovan i podređen privrednom sistemu. U skladu s tom postavkom i praksom vrši se stalna preraspodjela dohotka u korist određenih djelatnosti, a na štetu drugih.

Međutim, prilaz bi trebao biti obrnut. Cijene su objektivni ekonomski izraz postojećih odnosa proizvodnje. Svako tretiranje cijena neprimjereno ovom principu remeti cjelokupnu društveno-ekonomsku konstelaciju. Reakcija cjeline je uvijek snažna: ponovo se uspostavlja stanje slično početnom. Svjesno manipuliranje cijenama ima granice slobode koje nisu suviše velike. Prekoračenje te granice stihijno se kažnjava; tokovi koji iz toga proizlaze u pravilu nisu pozitivni niti predvidivi.

Jedno od objašnjenja odstupanja politike od sistema, prakse od principa, nalazimo i u dosta širokoj i dogmatiziranoj predstavi o tržištu kao »mehanizmu« koji vlada ljudima. Međutim, to su nekritički preuzete stare teorije. U isto vrijeme zapostavljaju se neophodne akcije za stvaranje uvjeta za djelovanje i organizaciju tržišta. Tumačilo se da se spontanost i stihija rješava samo direktnom kontrolom cijena.

Odriče se i potreba da se čitav proces reprodukcije podvrgne mehanizmu tržišnog privređivanja i planskom usmjeravanju na toj osnovi. Po takvim shvaćanjima nije neophodna cirkulacija akumulacije na tržištu niti eksterno financiranje. Tržište se zamišlja ko sistem neposredne razmjene radova, a nekakvim regu-

---

[9] Prikaz metoda kontroliranja cijena u raznim vremenskim sekvencama dao sam u prije citiranom radu, str. 165—168.

[10] David Dašić, *Sistem i politika cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja*, »Radnička štampa«, Beograd, 1974, str. 120.

lativnim mehanizmom osigurat će se »odozgo« da putem mehanike cijena akumulacija bude prenijeta iz jedne grane u drugu, iz jednog u drugo područje.

Administrativna kontrola cijena znači bitno sužavanje autonomije robnih subjekata. Jedno objašnjenje hipertrofirane administrativne kontrole cijena polazi od toga da pravo na samostalnost neminovno izaziva monopolske odnose. U stvarnosti zaista nalazimo jačanje agregatne koncentracije ponude sve većim povećanjem udjela velikih organizacija u ukupnoj proizvodnji. Međutim, to ipak ne opravdava toliko raširenu direktnu kontrolu cijena. Postoje značajna konkurentska tržišta, koja također utječu na ponašanje monopoliziranih sektora. Da je opravdanje administrativne kontrole cijena monopolima dosta neargumentirano, govori i to što je kontrola cijena raširena i na konkurentskim tržištima. Osim toga, na cijene ne utječe samo broj učesnika na strani proizvodnje, već i broj učesnika na strani potražnje. Monopolsko prisvajanje dohotka zavisi i od prirode proizvoda, od elastičnosti potražnje u odnosu na dohodak. Visoke cijene nekih grana su negdje čak i opravdane, kako zbog tehničkog progresa tako i zbog čuvanja starih i traženja novih prirodnih nalazišta sirovina. Zanemareno je i to da bi među instrumentima sistema trebalo imati i instrumente za ustanovljavanje i usmjeravanje ekstradohotka. Na kraju, monopolističke težnje značajno će oslabiti ako je privreda uključena na međunarodnu scenu. Otvaranje privrede prema svijetu, međutim, postaje znatno teže uz nefunkcionalne odnose cijena među sektorima nego uz prirodnije strukturiranje cijena.

Administrativna kontrola cijena s golemim prebacivanjem dohotka iz jednog u drugi sektor, što se svodi na prebacivanje akumulacije, samo je djelomična zamjena za nedovoljno izgrađen ili neefikasan mehanizam selekcije robnih proizvođača. Zakoni konkurencije ispoljavaju se u samoupravnoj privredi na specifičan način. Međutim, ne postoje ni institucije koje bi olakšavale prijelaz robnih proizvođača na drugu proizvodnju. Na kraju, selekcija biva ozbiljno ugrožena time što administrativna kontrola zamagljuje realnu kalkulaciju, pa se gubici ne priznaju kao realni gubici.

Rezultat je dualizam između dvije metode upravljanja ekonomskom aktivnosti: tržišne i planske.[11] Rezultat je i njihov međusobni sukob, iako teoretski mogu djelovati samo kao komplementarni mehanizmi. Ograničenje tržišta, ne samo u sferi robnosti faktora proizvodnje već i u sferi robnosti predmeta široke potrošnje, ima višestruke konzekvencije. To su izostajanje vertikalne, a forsiranje horizontalne integracije robnih subjekata; jačanje ele-

---

[11] Usporedi Zoran Pjanić, *Mesto i uloga robne privrede*, u: Smiljan Jurin (red.), *Privredni sistem SFRJ*, »Naučna knjiga«, 1977, str. 85—86.

menata dezorganizacije i anarhičnog spontaniteta; zatvaranje tržišta u uske lokalne ili regionalne granice; nepoštivanje planskih ciljeva. Prema tome, istiskivanje tržišta s mnogih područja gdje može uspješno djelovati nije afirmiralo plansku funkciju, kao što ni nedovoljno angažirana planska funkcija ne može afirmirati tržišnu. Samo su nosioci ekonomske politike — u ovom slučaju administracija — više zaposleni.[12]

Neposredna društvena kontrola cijena nipošto nije identična s centralno-planskim metodom određivanja cijena. Napuštanjem centraliziranog plana promijenile su se uloge u formiranju cijena, a makroregulativa je dobila jednu novu domenu. Društvena kontrola cijena pretpostavlja da inicijativu za promjenu i podešavanje cijena i njihovih međusobnih odnosa daje samo privredna organizacija, ili u zajednici s udruženjem kojem pripada. Centralni (administrativni) organ odobrava tu inicijativu ili diskrecionim pravom ili na osnovi usvojenih determinanti. Opća orijentacija tog organa je da odobri što manji broj tih inicijativa uz što manje izmjene cijena. Drugi efekti ne zanimaju taj resor. Rezultat je opće pravilo da robni subjekti nastoje da što više traže, jer se cijene distribuiraju kao realnije.

Ako privrednim subjektima ne stigne odobrenje ili ne stigne u traženom iznosu, tada oni imaju nekoliko mogućnosti: da manipuliraju količinom proizvodnje, da biraju nove partnere za razmjenu i, na kraju, da postepeno traže novu proizvodnu orijentaciju. S obzirom na to da im u ovim domenama nije smanjen subjektivitet, osnovni privredni subjekti ostaju i dalje jedan od osnovnih faktora primarne raspodjele, iako nemaju razvijenu samostalnost u formiranju cijena.

Za organe makroprivredne regulative rezerviran je još jedan instrument: novac i kredit. Ne ulazeći podrobnije u razloge stanja na monetarno-kreditnom području, koje se ogleda u činjenici nesrazmjerne potražnje za novcem i kreditom — ta je politika postala ključnim domenom ekonomske politike. Težište rasprava kod nas i nije više na politici cijena, jer je administrativna kontrola cijena nekako prihvaćena i naučilo se s njom živjeti: težište rasprava i kritika prenijelo se na područje novca. Teorija i praksa politike cijena, s obzirom na indirektno djelovanje monetarne politike, dobila je tada šire mogućnosti kombiniranja, koje vode još većoj direktnoj kontroli cijena. To se najbolje izražava u plimi ideja i kombinacija s takozvanim kriterijima formiranja cijena.

Odstupanje politike od sistema svestrano se negativno odrazilo. Neke aspekte tih posljedica naznačit ćemo u slijedećem odjeljku.

---

[12] Vrlo instruktivan pregled posljedica sukoba između dvije metode ekonomske aktivnosti iznosi Ivan Maksimović u radu: *Stepen robnosti jugoslavenskog sistema privređivanja,* u cit. knjizi S. Jurina, str. 362.

Efikasnost neposredne kontrole

Neposredna kontrola cijena koju provode državni organi (zavodi za cijene) nejednaka je; ona je, osim toga, nejednako efikasna.[13] Nejednaka kontrola ima za posljedicu to da cijene ne izražavaju realne odnose ponude i potražnje u čitavoj privredi, pa ne može doći do smirivanja inflacije, što treba da bude cilj kontrole cijena. Inflacija i dalje postoji, ali joj kontrola daje drugi tok i druge posljedice.

Drugi joj je tok u tome što takva inflacija postaje skokovita. Posljedica ima više. Ponajprije nastaju dispariteti cijena. Oni se pojavljuju kod svake inflacije, i kod one bez kontrole, jer je elastičnost ponude i potražnje nejednaka. No kad se cijene nejednako kontroliraju, tada se njima pridružuju dodatni dispariteti.

Različiti dispariteti označuju da se dohodak prelijeva od jednog subjekta drugom. To djeluje na investicije i na strukturiranje finalne potražnje. Sve zajedno stvara ili produbljuje strukturne disproporcije, jer se povećava jaz između ponude i potražnje.[14]

Sve navedeno nije samo iskustvo koje se moglo steći u Jugoslaviji; to je iskustvo i drugih zemalja.

Kod nas neposredna kontrola cijena ima još i dodatne karakteristike. U cijelom razdoblju poslije 1965. ona je imala administrativni karakter, bez obzira na neka formalna prilagođavanja koja su se u međuvremenu primjenjivala. A osnovna karakteristika administriranja je kontrola zasnovana uglavnom na priznavanju nastalih troškova (i onih nepotrebnih).

Takva politika ima, po Vasiću, dvostruko nepovoljne efekte. Određivanjem svih cijena kontrola stvarno eliminira selektivnu funkciju tržišta, jer se mora služiti pojednostavnjenim kriterijima. Istovremeno, kontrola sprečava promjenu strukture potrošnje. Ove razloge, međutim, Vasić ne navodi kao elemente dokazivanja nepotrebnosti kontrole cijena, već samo njene neoperativnosti i neusklađenosti s današnjim stupnjem razvoja našeg privrednog sistema.[15]

---

13 Neposredna kontrola cijena služi se ovim mjerama: izvještavanje organâ za cijene radi evidentiranja; zadržavanje cijena na zatečenoj razini (zamrzavanje); određivanje najviše razine cijena (maksimiranje); određivanje načina formiranja i davanje pristanka na tarife. Za pojedine poljoprivredne proizvode propisuju se zajamčene cijene i najmanje otkupne cijene.

14 To su samo neki zaključci koje sam izveo iz rada *Metode formiranja cijena u privredi jugoslavenskog tipa.* Rad je objavljen u knjizi *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji,* Ekonomski institut, Zagreb, 1976, str. 169—174.

15 Pavle Vasić, *Uticaj kontrole cena na formiranje strukture industrijske proizvodnje Jugoslavije u periodu 1966—1976. godine,* zbornik radova Centra za ekonomske nauke u Banjoj Luci, januar 1978, str. 24—25.

Lacković, neko vrijeme direktor Saveznog zavoda za cijene, navodi i druge karakteristike neposredne kontrole cijena. Po njemu, nedostaju kriteriji za ocjenu situacije u kojoj se stječu uvjeti za neposrednu društvenu kontrolu cijena. Nije određen rok u kome se te izvanredne mjere mogu primjenjivati. Slabost i neefikasnost mjera ekonomske politike služi kao opravdanje za neposrednu kontrolu. Organi društveno-političkih zajednica mogu stvarati sami situaciju koja opravdava neposrednu kontrolu, a isto tako subjektivno ocjenjuju kad postoje uvjeti za njeno uvođenje. Praktično, po njegovu mišljenju, u svakom momentu i bez određenog trajanja mogu se propisati mjere kontrole. Za naše uvjete važno je i to što je prenaglašena uloga federacije na tom području.[16]

Vrlo su rijetka mišljenja po kojima administrativno blokiranje cijena ima povoljan utjecaj na smanjenje inflacije.[17]

I premda je na dugi rok kočenje inflacije neposrednom kontrolom cijena neefikasno, ipak postoje stanoviti razlozi koji u izvjesnim situacijama traže takvu kontrolu. Međutim, moraju biti ispunjeni neki uvjeti. Imamo na umu tri neophodna uvjeta. Prvo, kontrola cijena može biti efikasna samo kad djeluje sinhronizirano na raznim područjima. Drugo, politika i kontrola cijena moraju se koristiti standardnim automatizmom kojeg valja brzo primjenjivati kad nastupe promjene, jer se uslijed nedovoljno brzog reagiranja stvaraju novi dispariteti. Treće, kontrola cijena mora biti uvjetovana i osiguranjem kompenzacije kada se radi potreba ostvarivanja zajedničke ekonomske politike narušava ravnopravnost udruženog rada u stjecanju dohotka.

Pitanje »kriterija«

Tema o »kriterijima za utvrđivanje cijena« je posebno važna kada je riječ o sistemu i društvenoj kontroli cijena kod nas. To pitanje ne postoji ni u jednoj drugoj privredi. Što su ti kriteriji, kakvo im je značenje i kakav im je odnos prema deklariranom temeljnom i polaznom principu sistema cijena?

Od početka rasprave o novom sistemu cijena, zasnovanom na promjenama Ustava, to jest od 1974. do sada, samo u službenim prijedlozima Nacrta zakona o sistemu i društvenoj kontroli

---

[16] Vjekoslav Lacković, *Struktura sistema cijena u socijalističkoj samoupravnoj privredi Jugoslavije,* u: M. Korošić — D. Vojnić (red.), *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji,* Ekonomski institut, Zagreb, 1976, str. 46—47.

[17] To je zaključak Vasila Grivčeva; vidi njegov rad *Inflacija u SFRJ,* »Privredni pregl[illegible] rad

cijena moglo se nabrojati blizu trideset predloženih kriterija.[18] Kod nekih se radi o terminološkim varijacijama, ali postoje stvarne i bitne razlike. Svi bi se oni zato mogli sistematizirati u osam grupa.

Prva su grupa »svjetske cijene«. Kriterij se na pojedinim mjestima formulirao u ovim varijantama: (1) cijene iz međunarodne razmjene, (2) kretanje cijena na inozemnom tržištu, odnosno u međunarodnoj razmjeni Jugoslavije i njihov utjecaj na cijene proizvoda i usluga koje se uređuju društvenim dogovorima, (3) utjecaj svjetskih cijena na unutrašnjem tržištu na dohodovne odnose i na razvojnu politiku društva.

Druga je »razvojna politika« s varijantama: (1) dogovoreni razvoj, (2) razvojna komponenta, (3) cijene koje dijelom zadovoljavaju i podstiču prioritetni razvoj, (4) ciljevi društveno-ekonomskog razvoja utvrđeni planovima.

Treća se grupa formulira kao »struktura razvijenosti privrede« ili kao »podsticaj razvoja proizvodnih snaga društva«. Ta se grupa naziva popularno »troškovni princip«.

Četvrta grupa su »odnosi ponude i potražnje«. Tu su se pojavljivale varijante: (1) odnosi ponude i potražnje na samoupravno organiziranom i usmjerenom tržištu, (2) kretanje cijena na domaćem tržištu i njihov utjecaj na cijene proizvoda i usluga koje se uređuju društvenim dogovorima, (3) materijalno-bilančni odnosi (proizvoda ili skupine proizvoda), (4) odnosi ponude i potražnje na unutrašnjem tržištu.

Peta: »dohodovni odnosi«. Ovdje su se navodili i koristili: (1) dohodovni odnosi i ovisnost dohotka o produktivnosti rada, (2) raspodjela ukupnog dohotka na djelatnosti srazmjerno granskoj produktivnosti rada i stupnju racionalnosti korištenih sredstava i ukupne društvene produktivnosti rada, (3) raspodjela ukupnog dohotka na djelatnosti srazmjerno njihovoj produktivnosti rada i uspješnosti upravljanja i privređivanja društvenim sredstvima u ukupnoj društvenoj produktivnosti rada, uz nastojanje da se ujednačavaju uvjeti privređivanja u granicama ekonomske racionalnosti i ravnopravne raspodjele dohotka. Navodili su se i pojedini pokazatelji, kao što su dohodak po uvjetnom radniku, dohodovna stopa, osobni dohodak po uvjetnom radniku, akumulacija u odnosu na sredstva, akumulacija po uvjetnom radniku.

---

[18] U materijalu Instituta društvenih nauka »Sistem i politika cena« (Beograd, 1976) navodi se da se u postreformskoj praksi primjenjivalo deset različitih kriterija za formiranje i kontrolu cijena (str. 58). Lacković, pak, navodi koji su se kriteriji primjenjivali za osnovne djelatnosti i na osnovi toga proizlazi, bez preciznosti u definiranju, da je bilo trinaest kriterija (Vjekoslav Lacković, *Struktura sistema cijena u socijalističkoj samoupravnoj privredi Jugoslavije,* u: M. Korošić — D. Vojnić, *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji,* cit. izd., str. 45).

ali ne s namjerom da stvaraju neke norme za politiku cijena poslovnih poduzeća i državnu, to jest opću politiku.

Sigurno je da ni mi ne možemo doći do takve cijene. Uostalom, dijalektika života i taj problem rješava svojom logikom: normalno, pravedno i pravilno ostvaruje se i pomoću nenormalnog, nepravednog i nepravilnog.[23] Funkcija je razlikâ da podstiču stalno prilagođavanje proizvodnje potrebama.

Razni pokazatelji koji se kod nas nazivaju kriterijima ne mogu biti direktivna pravila za formiranje cijena, ali neki od njih mogu biti osnovica za ocjenu rezultata i realnosti politike i kretanja cijena. Stupanj stabilnosti cijena (inflacije) je sintetski izraz uspješnosti politike cijena, ali u pojedinim momentima mogu se koristiti razne analitičke kategorije kao orijentaciono-indikativne ili kontrolno-nadzorne. One će se koristiti najčešće u dva slučaja: kad se ocjenjuje koliko je stabilnost cijena vjerojatna u budućim kretanjima (prognoza kretanja cijena) i prilikom ocjenjivanja koliko međusektorski odnosi cijena utječu na ostala kretanja, prije svega na razvoj pojedinih grana. Odstupanje tržišnih cijena od cijena dobivenih pomoću stanovite prosječne analitičke kategorije treba da bude poticaj za usmjeravanje politike cijena na korištenje stanovitog ekonomskog instrumentarija[24] i istovremeno da služi kao osnovni poticaj za planiranje privrednog razvoja grane u kojoj se pokazuju razlike. Pa i poslije toga nismo se riješili problema: ne mogu bilo koje analitičke kategorije raspoznati određene proporcije ili disproporcije, niti da budu pomoć za analizu proteklih privrednih događaja. (Ali to na ovom mjestu ne možemo raspraviti.)

Ono što je važno nisu kriteriji za formiranje cijena, već kriteriji za nastupanje društvene kontrole cijena. Polazni princip treba da bude slobodno formiranje cijena, od čega polazi samoupravni privredni sistem. U sporazumijevanje o cijenama mogu stupiti samo suprotno zainteresirane organizacije udruženog rada. Sporazumijevanje o cijenama istorodnih proizvođača ili sporazumijevanje na štetu trećeg nije dozvoljeno i nije u skladu s Ustavom. Društveno dogovaranje može se odnositi samo na tržište gdje ono ne može biti ili bar ne neposredni regulator odnosâ cijena.

Jasno je da i dalje mora postojati državna intervencija na području cijena, ali ona mora biti izuzetna. Državne intervencije

---

[23] France Černe, *O teoriji oblikovanja in politiki cen v našem gospodarskem sistemu*, »Ekonomska revija«, br. 2/1963.

[24] Ekonomski instrumentarij politike cijena je, u odnosu na cijene, indirektni instrumentarij. Pomoću njega utječe se na kretanje potražnje, na usklađenost ponude s potražnjom, na uvoz i izvoz roba i usluga. U taj instrumentarij uključujemo i regulativni mehanizam u specifičnim privrednim oblastima (poljoprivredi, saobraćaju, komunalno-stambenoj djelatnosti i drugim), kao i intervencije iz materijalnih rezervi. Neposredna društvena kontrola cijena je pomoćna, izuzetna komponenta sistema.

bi se uglavnom morale odnositi na sprečavanje monopolnih tendencija, na korištenje ekonomskog instrumentarija utjecaja na cijene, i na neke bitne zajednički dogovorene interese.

Sistem cijena i politika cijena imaju zajednički cilj: stabilnost i funkcionalne odnose među cijenama. Opća inflacija cijena, s njenim negativnim posljedicama, kao i nesređeni i nefunkcionalni odnosi među cijenama, s kojima smo stalno suočavani — izraz su problemâ i nesređenih odnosa u svim vidovima raspodjele. Govorimo li teoretski o idealnoj situaciji, utvrdit ćemo: na reguliranom, kanaliziranom, planiranom tržištu ostvaruje se isti osobni dohodak za isti rad i jednaka stopa akumulacije na angažirana sredstva. Ostvarivanje takvih dohodaka predstavlja u osnovi ostvarivanje principa nagrađivanja prema rezultatima rada. Za stabilnost je nužna, premda ne i dovoljna, pretpostavka da se ostvari naznačeni princip raspodjele. A on će se realizirati ako se cijene smanjuju (apsolutno ili relativno) u granama s natprosječnim rastom produktivnosti rada, povećanjem ponude putem većih investicija, odnosno ako se cijene povećavaju u granama koje ispotprosječno povećavaju produktivnost rada.

Distribucija dohotka od produktivnosti rada dio je procesa ekonomskog razvoja. Nejednakosti u dohocima i produbljivanje nejednakosti nisu jednostavno rezultat nedovoljno brzog razvoja privrede, već i kočnica koja privredi ne dozvoljava da se mijenja. Doduše, struktura privrede ne mijenja se samo ujednačavanjem dohotka, što znači eliminiranjem, odnosno slabljenjem inhibitora na tržištu, već i odgovarajućom alokacijom drugog razvojnog resursa, alokacijom investicija (i akumulacije).

Alokacija svih resursa fundamentalni je problem svake zajednice. Osobni dohoci i investicije (akumulacija) također nisu međusobno nezavisne varijable. Objektivnost i automatizam ni ovdje ne postoje.

Društvene konvencije i instrumentarij izjednačavanja osobnog dohotka za homogeni rad i za izjednačavanje akumulacione stope mogu biti različiti, ali je bitno i presudno da se ta dva međusobno zavisna efekta realiziraju. Samo preko njih mogu se postići i drugi efekti koji su za privredni razvoj također nužni. Tom izjednačavanju mora poslužiti, između ostalih instrumenata, sistem cijena i na njemu zasnovana politika cijena.

Pri tom je sveobuhvatna kontrola cijena, makar toj kontroli pridodamo oznaku samoupravna, najmanje preporučljiv recept. Cijenama se ne može dati konstitutivno značenje u društvenoj reprodukciji. Motivacija, a ne mehanika cijena, temeljni je poticaj privređivanja, pa iz toga izvlačimo i postulate za sistem cijena.

Dogovaranje i sporazumijevanje o cijenama

Jedan od najsloženijih zadataka u sklopu sprovođenja novog Ustava jest dugoročno uređenje tržišta putem društvenih dogovora

i samoupravnih sporazuma. To je naše rješenje svjesnog usmjeravanja privrednog i društvenog razvoja. Složenost je u tome što se dogovorima i sporazumima ne mogu ukinuti objektivne kategorije, ekonomske zakonitosti, niti se mogu vrijednost i cijene pretvoriti u formulizirane obračunske kategorije a da time ne budu dovedeni u pitanje sam društveni oblik privrede i osnovna samoupravna prava i slobode.[25]

Dogovaranje o cijenama prvi put je kodificirano kao oblik društvene kontrole u Zakonu o formiranju i društvenoj kontroli cijena iz 1967. godine. Međutim, prvi društveni dogovor sklopljen je tek 1973, a regulirao je odnose između proizvođača i potrošača proizvoda obojene metalurgije. Do danas već neka iskustva postoje, iako nisu sasvim sumirana. Osvrnut ćemo se najprije na društvene dogovore, a poslije toga na samoupravne sporazume.

Društvenim dogovorima o cijenama utvrđuju se potanji kriteriji za usklađivanje odnosa u cijenama, za utvrđivanje razine cijena, načina formiranja cijena, odnosno cijena i uvjeta koji utječu na cijene proizvoda i usluga.[26]

Značaj društvenih dogovora o cijenama naročito je u tome što se njima na samoupravnim temeljima uređuju odnosi koji su se ranije uređivali administrativnim propisima. Društveni dogovori određuju opće smjernice za formiranje cijena elektroenergije, ugljena, sirove nafte, plina, proizvoda crne i obojene metalurgije, bazne industrije i željezničkog robnog i PTT-saobraćaja. Učesnici tih dogovora su samoupravne zajednice odgovarajućih radnih organizacija na strani proizvodnje i potrošnje, privredne komore i izvršni organi odgovarajućih društveno-političkih zajednica. Zaštitne cijene osnovnih poljoprivrednih proizvoda, naftinih derivata i duhanskih prerađevina određuju organi društveno-političkih zajednica uz, naravno, konzultacije.

Nabrojene grane imaju opći značaj za privredu i od njih zavise opći uvjeti privređivanja, i stoga je određivanje cijena putem dogovora kod njih opravdano. Vjerojatno bi bilo opravdano dogovaranje i kod drugih slučajeva izrazito monopolskog ponašanja koje remeti normalne odnose na tržištu. Tendencija koncentracije, pa i monopolizacije tržišta, snažno podstiče brzi tehnički progres. Nema nikakvog smisla, pa ni mogućnosti, da se suprotstavljamo tom procesu samo zato da bismo podsticali slobodnu konkurenciju tamo gdje je ona neracionalna i preživjela. Umjesto toga, mjere društvene kontrole monopolskih tržišnih struktura moraju dobiti na značaju.

U samoj praksi društveni dogovori o cijenama sadržavali su u osnovi samo cijene, a ne i cjelinu ekonomskih odnosa iz kojih

---

[25] Smiljan Jurin, *Osvrt na teorijske osnove predloženog sistema cijena*, »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 101.

[26] Član 10. Zakona o društvenoj kontroli cijena, »Službeni list SFRJ«, br. 25/1972.

cijene rezultiraju i na koje povratno djeluju. Međutim, dogovaranje je, kao i tržište i planiranje, samo mehanizam kojim se mogu sprovoditi osnovne zakonitosti. Baš zbog toga u njemu se mogu izraziti različiti sadržaji, i oni nesamoupravni i suprotni društvenim interesima.

Suština cijene dolazi potpuno do izražaja tek kad se sve strane dogovore o nekim neuporedivo složenijim pitanjima i interesima nego što su klasični interesi prodaje. Pored brojnih tekućih tržišnih odnosa, u cijenama se također realiziraju oni odnosi koji ističu da osnovna raspodjela narodnog dohotka ulazi ne samo u bitna pitanja sistema cijena nego i u bitna pitanja cjelokupnog društvenog odnosa i njihove realizacije u našem sistemu.[27]

Taj ukupni društveni rezultat ne može biti ostvaren na osnovi parcijalnih dogovora. Globalni optimum ne može se definirati kao jednostavni zbir parcijalnih optimuma. Dogovaranje o cijenama mora stoga poći od strukture normalne reprodukcije koja odražava objektivne zakone raspodjele i zakone proširene reprodukcije.[28]

Kako kod nas ti uvjeti (o institucionaliziranju parametara objektivne raspodjele dohotka) nisu još uvijek ispunjeni, društveni dogovori o cijenama nerijetko se koriste kao sredstvo za ostvarenje monopolističke dominacije jednog dijela udruženog rada nad drugim i kao sredstvo monopolističkog povećanja cijena. Pod okriljem društvenog dogovora često se formiraju grupacije koje pod motivom ovladavanja stihijnosti tržišta ukidaju i samo tržište.[29]

Samoupravnim sporazumom utvrđuje se razina cijena, način formiranja ili sama cijena proizvoda i usluga.[30] U principu, sporazumi se razlikuju od ugovora iako im sadržaj može biti sličan. Pri ugovorima nastupaju ekonomsko-pravni individuumi, a sporazumi spadaju u sferu samoupravne regulative i njima se na osnovi samoupravljanja integrira rad više ekonomsko-pravnih individuuma. Sporazumima se, naime, utvrđuju cijene i mjerila za cijene između osnovnih organizacija udruženog rada i složenih organizacija; za radne organizacije u oblasti obrazovanja, kulture, zdravstva i socijalne zaštite; za stambeno-komunalne djelatnosti uz konsensus korisnikâ, odnosno odgovarajućih društveno-političkih zajednica; za poslove koji su proglašeni poslovima od posebnog društvenog interesa.

Osnovna funkcija sporazuma je koordinativna. I funkcija tržišta je da koordinira aktivnost organizacija udruženog rada i ostalih ekonomskih subjekata. Dometi i granice svakog od ovih

---

[27] Cveta Mlakar, *Osnovi sistema cena i njegov uticaj na raspodelu dohotka*, »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 31.

[28] Smiljan Jurin, cit. rad, str. 102.

[29] Marijan Korošić, cit. rad, str. 188.

[30] Član 11. cit. Zakona o društvenoj kontroli cijena.

mehanizama nisu ni pravno, a još manje ekonomski lako utvrdive. Osnovno načelo pri tom je da se društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima nadopunjuje i izražava autonomija odlučivanja organizacija udruženog rada. Prema tome, sporazumi ne mogu biti supstitut tržišnog ili ekonomskog utvrđivanja cijena. Cijena je objektivna kategorija i nikakvo dogovaranje i sporazumijevanje ne mijenja taj objektivni odnos. Sistem dogovaranja i sporazumijevanja treba uzeti kao mehanizam posredstvom kojeg bi radni kolektivi utvrđivali objektivne uvjete koji određuju cijene, a ne mehanizam određivanja cijena.[31]

Međutim, u stvarnosti se sadašnja sveopća administrativna kontrola cijena (koja nije u skladu s osnovama važećeg sistema cijena) zamjenjuje sveopćim dogovaranjem i sporazumijevanjem o samim cijenama. Područje formiranja cijena je prvo za koje možemo ustanoviti da tržišni mehanizam funkcionira efikasnije i uz manje frikcije i niže društvene troškove. Tržišni parametri prihvaćaju se s manje otpora nego oni koji proizlaze iz pregovaranja. Tržište lakše selekcionira subjekte. U procesu dogovaranja teško je, ako ne i nemoguće, mjeriti razloge nepovoljnog ekonomskog položaja, a krivica će se uvijek prebaciti na nepovoljan sporazum. Stoga će se u kritičnim situacijama uslovi sporazuma poboljšavati i onima kojima nepovoljan ekonomski položaj proizlazi iz subjektivnih slabosti.[32]

Bilo bi izvanredno značajno obrtanje sadašnjeg trenda potiskivanja tržišta na području formiranja cijena i drugim područjima. Potiskivanje tržišta je put koji vodi autarkiji, stalnom uprosječavanju rezultata, smanjenju efikasnosti privrede i širenju inflacione spirale. Sporazumijevanje koje kao osnovu uzima najnepovoljnijeg proizvođača osigurava ostalim ostvarivanje ekstradohotka, dakle, dohotka bez rada.

Ako se sporazum zaključuje samo među ponudiocima, bez suradnje tražilaca, tada je posljedica sporazuma isključenje cjenovne konkurencije među članovima sporazuma i fiksiranje postojećeg tržišnog položaja. Nije rijedak slučaj da se sporazumijevanje tako pretvara u cjenovni kartel, kojemu nije moglo naškoditi ni arbitriranje organa za cijene i društveno-političkih zajednica.

S druge strane, sveobuhvatno povezivanje reprodukcijskih cjelina po vertikalnoj liniji dovodi do tako glomaznog i umjetnog sastava učesnika da bi prilikom sporazumijevanja praktično odlučivale organizacije koje nemaju stvarnih međusobnih veza. Zbog toga se »reprodukcione cjeline« ne bi smjele administrativno određivati, ali ni to nije neka naročito konkretna preporuka.

---

[31] Aleksandar Bajt, *Struktura tržišta i kriteriji politike cena,* »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 45.

[32] O tim aspektima i ekonomsko-političkim implikacijama sporazumijevanja i dogovaranja piše Ljubomir Madžar u članku: *Elementi teorijske analize sporazumijevanja i dogovaranja,* »Ekonomska misao«, br. 2/1978.

Ostave li se po strani primjedbe koje se upućuju tim sporazumima, ipak su oni dali pozitivnije rezultate nego administrativna kontrola cijena, jer su fleksibilniji instrument. Oni su pomogli i da se shvati kako je u našim uvjetima utjecaj tržišnih struktura dominantan.

Mogli bismo dosadašnju analizu rezimirati.[33] U svim idejnim, političkim i ustavnim dokumentima, donesenim u proteklom višegodišnjem razdoblju, posve je jasno naznačena fizionomija samoupravnog društveno-ekonomskog sistema i u njegovom okviru sistema cijena. Iz tih dokumenata proizlazi da u samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu, u uvjetima jedinstva jugoslavenskog tržišta, može postojati samo takav sistem koji u osnovi uvažava i temelji se na djelovanju objektivnih ekonomskih zakonitosti, ali koji istovremeno iziskuje i nameće neophodnost svjesnog kontinuiranog usmjeravanja i ispravljanja njihovih djelovanja u svrhu ostvarivanja što optimalnije mikroekonomske i makroekonomske djelotvornosti.

Prema tome, dva osnovna načela samoupravnog sistema cijena što su u osnovi bila utvrđena još Ustavom iz 1963, to jest načelo slobodnog formiranja cijena prema uvjetima tržišta i načelo samoupravnog društvenog usmjeravanja njegovog mehanizma, ostaju neizmijenjeni i u Ustavu iz 1974. godine.

Ali ono bitno što je neophodno izmijeniti i ostvariti i što se već dosad trebalo ostvarivati, odnosi se na subjekte i metode samoupravnog uređenja cijena.

Riječ je u stvari o tome da se u skladu sa Ustavom udruženi rad konstituira kao odlučujući i stvarni subjekt samoupravnog uređenja cijena, to jest sistema cijena i politike cijena.

Ovo dosad nije bilo u cijelosti ostvareno, ni u praksi ni u normativnom pogledu, niti su za to stvoreni svi osnovni institucionalni preduvjeti, osobito s gledišta sistema raspodjele.

U protekloj višegodišnjoj ekonomsko-političkoj praksi prevladavale su etatističko-administrativne metode izravnog reguliranja cijena. Premda su u Zakonu o društvenoj kontroli cijena mjere direktne kontrole cijena predviđene kao iznimne i privremene, praksa je ove iznimne mjere pretvorila u pravilo. Ta prevladavajuća državna regulativa koja se ostvarivala pretežno administrativnim metodama sputava djelovanje tržišta i ograničava ulogu udruženog rada na području cijena.

Nadalje, predmet samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja na području cijena u grupacijama u kojima je

---

[33] Ovaj je dio napisan prema studijama i materijalima izrađenim u Ekonomskom institutu u Zagrebu. Djelomično je objavljen pod naslovom *Neka pitanja vezana za razvitak sistema cijena*, »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 39—44.

ono dosad primjenjivano sačinjavaju u osnovi samo cijene, a ne i cjelina ekonomskih odnosa radnika u udruženom radu iz koje rezultiraju cijene i na koje one povratno djeluju.

Zatim, samoupravni sporazum o cijenama predstavlja u stvari neke vrste derivata društvenih dogovora o cijenama, u kojima praktično odlučujuću ulogu imaju organi društveno-političkih zajednica. Osim toga, samoupravni sporazumi o cijenama moraju se dostavljati nadležnom organu za cijene koji ima pravo obustaviti njihovu primjenu.

Prema tome, ovi instituti uređenja cijena imaju obilježje kvazisamoupravnih instituta. Oni su podložni utjecaju državnih organa, a posebno sporazumi o promjeni zatečenih cijena koji se mogu primijeniti tek ako se i kada se sa njima suglasi nadležni organ za cijene.

Ali tim i drugim nedostacima praktične primjene instituta samoupravnog sporazumijevanja i dogovaranja o cijenama u pojedinim grupacijama privrede treba pribrojiti i one što su sa društvenog gledišta najnepovoljniji. Ti se instituti nisu uvijek koristili kao metoda uređivanja međusobnih ekonomskih dohodovnih odnosa i usklađivanja interesa, već su se nerijetko koristili kao ruho u koje se odijevala dominacija jednog dijela udruženog rada nad drugim i kojima se pravdalo i branilo neopravdano povećanje cijena. To daje osnovu za ocjenu da sistem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja — samo na području cijena — postoji jedino po formi, i to nepotpuno.

Na osnovi izloženog proizlazi da samoupravno i tržišno koncipiran sistem cijena još ne funkcionira. U njemu dominiraju administrativne metode, uvjetovane, pored ostalog, i takozvanim kriterijima sistema i politike cijena. Mehanizam samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja još nije u cijelosti poprimio obilježje funkcije samoupravnog programiranja i planiranja razvoja u odgovarajućim grupacijama privrede na osnovi usaglašenih i dugoročnih usklađenih interesa, a u tom okviru i kao efikasan instrument stabilizacione ekonomske politike.

Da ne bismo ostali samo na kritičkim primjedbama, u nastavku iznosimo u osnovnim crtama osnovna načela na kojima bi se trebao zasnivati novi sistem i politika cijena.

Osnovna načela novog sistema i politike

Jugoslavensko društvo nalazi se u transformaciji, a osnovni institucionalni okvir te transformacije čini Ustav iz 1974. godine. To se odslikava i na sistem cijena koji treba izvesti iz osnovnih društvenih i ekonomskih postulata, kao i intencija kojima se neke ideje rukovode, ali ne tako da dosadašnji sistem cijena treba bitno mijenjati. Više je riječ o usavršavanju i dopunjavanju postojećeg.

Interpretacijom člana 251. Ustava i drugih dokumenata[34] dolazimo do toga da je za oblikovanje sistema cijena važno ovo:

1) Pretpostavka sistema cijena jesu objektivne zakonitosti socijalističke robne proizvodnje.

2) Svrha sistema cijena je osiguranje ravnopravnosti organizacija udruženog rada u poslovanju i stjecanju dohotka, zatim osiguranje stabilnosti odnosâ na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu i zaštita privrede s obzirom na njenu otvorenost prema svijetu.

3) Opća metoda oživotvorenja sistema cijena jest djelovanje zakonitosti tržišta i društveno usmjeravanje privrednog i društvenog razvoja te usklađivanje odnosa na tržištu.

U temeljnim odredbama i na više mjesta Ustava institucionalizira se samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje kao temeljni oblik »slobodnog i ravnopravnog, samoupravnog uređivanja međusobnih odnosa te usklađivanje zajedničkih i općih interesa radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica«.[35]

U Ustavu se cijene ne spominju izričito kao predmet društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, pa se postavlja pitanje bližeg određivanja karaktera i sadržaja društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma u sistemu cijena.

Na osnovi općih ustavnih definicija dogovora i sporazuma dolazimo do ovih elemenata:

1) Subjekti samoupravnih sporazuma jesu radnici i radni ljudi, a društvenih dogovora organizacije i organi.

2) Predmet društvenih dogovora jeste uređivanje društveno-ekonomskih i drugih odnosa od šireg društvenog interesa (na primjer: usklađivanje interesa u društvenoj podjeli rada; uređivanje odnosa u vezi s udruživanjem rada i sredstava; osnivanje organizacija, banaka i poslovnih zajednica; utvrđivanje osnova i mjerila za raspoređivanje dohotka i raspodjelu sredstava za osobne dohotke), a predmet samoupravnih sporazuma — koordinacija i suradnja.

3) Načela zaključivanja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora jesu dobrovoljnost, ravnopravnost učesnika i javnost.[36]

Prema tome, u Ustavu se zastupa princip da radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada samostalno donose odluke o cijenama, i to prema uvjetima tržišta.[37] Dakako, ta sloboda ne

---

[34] »Borba za daljnju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci SKJ«, dio VI, tačka 4, stav 2. i 3, u knjizi *Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974, str. 209.

[35] Ustav SFRJ, preambula, dio IV, str. 5.

[36] U članovima 121, 124, 126, 127. i 128. Ustava.

[37] Ustav SFRJ, čl. 17.

može biti apsolutna. Osnova odlučivanja o cijenama dana je tržišnom strukturom, odnosima snaga na tržištu, politikom cijelog društva, normama ponašanja i uzajamnim obavezama u udruženom radu.

Postoje društveni dogovori i samoupravni sporazumi višeg ranga. To su, na primjer, zajednička politika planiranja, programi razvoja, udruživanje rada i sredstava, alimentiranje zajedničke potrošnje. Oni bi mogli obuhvatiti opće faktore nivoa i mijenjanja cijena, razrješavanje konfliktnih situacija kad se mijenjaju pretpostavke cijena, kada postoji bitno nepodudaranje vanjskih i domaćih cijena i u drugim slučajevima.

Proizlazi da postojeća praksa (a ne normativni sistem), u kojoj dominiraju administrativna kontrola i sporazumijevanje samo o cijenama, nije u skladu sa sistemom koji bi postojao na osnovi novog Ustava.

Na odnose na tržištu također je potrebno utjecati zbog stalne opasnosti uzurpiranja funkcija tržišta. Međutim, na te se odnose može djelovati prvenstveno ekonomskim mjerama. To je pretpostavka razvitka samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije.[38]

Kad bi navedeni momenti bili usklađeni, moglo bi se smatrati da postoje normalni uvjeti za djelovanje ekonomskih zakonitosti. Normativno djelovanje znači da su ekonomski zakoni nesputani i da tržište funkcionira po ekonomskim kriterijima. Ako bi u tom procesu došlo do iznenadnih poremećaja, osobito zbog vanjskih promjena, izvanrednih prirodnih ili drugih okolnosti, ili do izrazitije nesavršenosti pojedinih segmenata tržišta uvjetovanih monopolnim ograničavanjem i narušavanjem jedinstva jugoslavenskog tržišta, mogle bi doći u obzir privremene administrativne mjere. U ekonomiji se ne može izmisliti nešto potpuno novo što historija i privredni razvoj nisu usvojili.[39]

S promjenom pristupa razvoju sistema cijena na navedeni način ističe se značaj nosilaca makroprivrednih odluka. Sistemom se mora osigurati takav obuhvat subjekata da se onemogući donošenje odluka na račun trećega. Obuhvatnost je jedina garancija za postizavanje odgovornosti. Bez toga, kao jedina alternativa ostaje administrativno reguliranje, čija snaga ne proizlazi toliko iz društveno-političkog položaja, već iz neuporedivo većeg stupnja

---

[38] »Savez komunista polazi od činjenice da je socijalistička robna proizvodnja u suvremenim uvjetima jedini mogući oblik racionalne društvene reprodukcije i objektivna pretpostavka razvitka samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije« (iz rezolucije Desetog kongresa SKJ: »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista«, u: *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, »Kultura«, Beograd, 1969, str. 320.

[39] Filip Lipovec, *Cena u radničkoj samoupravnoj ekonomiji i predložena politika*, »Ekonomist«, br. 1 [illegible] r. 82.

informiranosti organa koji donose odluke, koje su po prirodi stvari na makronivou.

Danas problem cijena (kako problem inflacije tako i odnosa među cijenama i niske akumulativnosti) postaje nužno predmet raslojavanja i dezintegriranja interesa, ciljeva i odgovornosti na svim nivoima odlučivanja. Međutim, racionalnim uređivanjem sistema cijena i politikom na osnovi novog pristupa, umjesto centrifugalno, djelovat će se kohezivno. Na osnovi šire obuhvatnosti planiranja i uređivanja odnosa, koncentracije sredstava na prioritetima (ekonomskim usmjeravanjem), raspodjelom dohotka (uz obavezne parametre) i drugim metodama, može se dobiti efikasna ekonomska struktura kojoj bi težili svi ekonomski subjekti, a koja bi bila i racionalna. Sistem cijena može postati instrumentom ostvarenja tog cilja. Ima i užih domena u kojima je potrebno promijeniti način gledanja, kao i iznalaziti preciznije operativne solucije pomoću kojih bi se pariralo sadašnjim teškoćama usklađivanja interesâ. Sadašnja ekonomska situacija, koju u osnovi karakteriziraju predimenzioniranost investicija u uvjetima galopirajuće inflacije i ozbiljne teškoće u eksternim bilancama, upravo traži da se promijeni sistem cijena i, još više od toga, postojeća praksa politike cijena.

Živojin Rakočević

Aktualitet Kidričevih »Teza . . .«*

»Istina je *delo; verum factum.*« »Nešto se *zna* pod uslovom da se to *zna napraviti*« (Giambattista Vico). »Samo onaj koji *dela,* može to da *shvata.* I upravo samo utoliko *ukoliko hoće da dela*« (Ernst Bloch).

Vico — Marxova »formula« naučnog saznanja, po kojoj istina nije stvar kontemplacije, nego nešto što treba otkrivati i pokazivati u društvenoj praksi — našla je mesto i u Kidričevom naučnom delu i aktusu. Ponajviše u njegovom vlastitom originalnom »dešifrovanju« i tumačenju tematike i glavnih poruka Marxovog *Kapitala.* Podrobnije razmatranje Kidričevog tumačenja Marxovog učenja, kao svojevrsnog teorijsko-praktičkog »provođenja razumevanja«, »primene« i »implementacije« Marxovog dela, odvelo bi nas u

* *Napomena redakcije:* Nastavak ove rasprave, u kojem se razmatraju tri specijalna problema ekonomije prelaznog perioda, biće objavljen u sledećem broju.

neku vrstu »hermeneutičkog razgovora« i u složenu »hermeneutičku situaciju«, a to nije svrha ovoga članka.

Tema ovoga članka jeste sadašnja važnost Kidričevih *Teza o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji*[1] i *problematičnost* opšte teze-koncepta »socijalističke robne proizvodnje«, — u najtešnjoj povezanosti s *realitetom socijalističkih produkcionih odnosa* i strateškom razvojnom linijom sistema stopâ akumulacije i fondova.

Kidričeve *Teze*... potrebno je ponovo kritički razmotriti i u celosti reinterpretirati.[2] I to imajući na umu vreme, to jest konkretnu društvenu situaciju u kojoj su nastale; i polazeći od sadašnjih (verujemo: nadmoćnijih) kritičkih uvida u tu situaciju i u tadašnja vladajuća teorijska shvatanja ekonomske problematike *prelaznog perioda.*

Tematika i metodologija Kidričevih »Teza...« i »teze o tezama«

1. Kidričeve *Teze*... označavaju veliku smenu dvaju privrednih sistema — bitno različitih načina i oblika privređivanja. U vezi s tom istorijskom prekretnicom — one su i meritorna politička kritika starog (administrativno-centralističkog, odnosno ultraetatističkog) privrednog sistema i jedinstvena, originalna društvena prolegomena za poznati sistem stopâ akumulacije i fondova (simbolički upamćen pod izrazom: sistem AF'), koji će — nešto kasnije — »pripremiti teren« za sledeći korak u smislu oživotvorenja načela odnosâ društvenog dohotka... i za sve dalje, dublje i dalekosežnije društvene mere i operacije u pravcu »slobodne asocijacije rada«.

2. U *Tezama*... se Kidrič uhvatio u koštac s *celinom* ekonomske problematike savremenog socijalizma; a u takvom okviru — »istorijskom kontekstu« — i s ekonomskom problematikom prelaznog perioda u Jugoslaviji.

Kidričeva zamisao sistema AF' sastavni je deo njegove globalne vizije i koncepcije prelaznog perioda i specifičnog »novog procesa u Jugoslaviji« — kao »najvišeg dostignuća socijalističkog razvitka u istoriji čovečanstva«. Takav proces nije postojao u SSSR-u, u doba *Nove ekonomske politike* (NEP), i pod Lenjinovim rukovodstvom — naglašava u karakterističnom kontrapunktu Boris Kidrič.[3]

---

[1] *Teze*... su prvi put objavljene u časopisu »Komunist«, novembra 1950.

[2] Radoznalog čitaoca upućujem na dva moja članka o Kidričevim *Tezama*..., objavljena u »Borbi« 10. aprila i 12. juna 1972. Prvi, pod naslovom: *Kidričeve Teze... — »Ekonomska tablica« samoupravljanja* i drugi: *Prilog analizi Kidričevih »Teza...«*

[3] Uporedi Kidričev govor na Skupštini Društva ekonomista Srbije, održan 15. aprila 1951.

3. To što se Kidrič, slično Marxu, neprestano rvao s takozvanim sistemskim, odnosno društvenim problemima, a manje, odnosno u nekim fragmentima analize gotovo nikako, s »pojedinačnim nevoljama«, ne govori u prilog iskonstruisane tvrdnje o njegovom (njihovom), tobože, grubo ciničkom, ili nehumanom stavu — odnosu prema svakidašnjim problemima i patnjama običnih ljudi, »osnovne mase nacije«, nego u prilog tezi da se u toj karakterističnoj, odlučno važnoj pojedinosti Kidrič (isto kao i Marx) krajnje razlikuje od liberalizma i pseudohumanizma političkih radikala i njihovih ekonomskih reformi »kratkoga daha«.

4. *Teze*... su obrazac *delatnoga* znanja; one su odlučno »zahvatale u stvarnost« jedne, po nekim svojim osobinama i oblicima specifične i autentične socijalističke revolucije; i jedne velike društvene promene u njoj, — ne mimoilazeći pri tom ni zamršene i teške »srednje članove« u »realitetu produkcionih odnosa«, te »početne socijalističke faze« i »jedne prelazne najprimitivnije forme« (Kidrič).

5. U *Tezama*... su problemi takozvane socijalističke robne proizvodnje i razmene postavljeni pretežno na teorijsko-metodološkoj ravni; i tako reći — *stringentno.* U njima se susreću i međusobno prepliću koncepcija »fenomenologije iščezavanja« robe, novca, odnosâ državnog kapitala itd. (ukratko, logika procesa negacije »ostataka prošlosti«) i kritičko dijalektičko stanovište *celine* društvenog reprodukcionog procesa.

Ova teza o *Tezama*... mogla bi da posluži kao ključ za razumevanje ukupnog Kidričevog naučnog stvaralaštva; njegovog karakterističnog delatnog znanja, odnosno naučno osmišljenog političkog angažmana.

6. *Teze*... su najvrednije samostalno naučno delo Borisa Kidriča; one su najviši domet i kvintesencija njegove ekonomske misli. Po izvesnim svojim karakteristikama, elementima i praktičkim postignućima (društvenoj delotvornosti) one bi mogle biti uvrštene (ako to već nisu) u svetsku riznicu naučnog socijalizma.

7. Glavna tematika *Teza*..., metodologija i analiza koje su ih pripremile, oblik u kojem su izložene i njihove praktičko-političke implikacije, odnosno njihovi glavni društveni učinci u smislu ideološke pripreme i trajnije teorijske egzistencije poznijeg sistema AF', učinile su ih prvim velikim prodorom političke ekonomije relativno udruženog rada. U *Tezama*... je sadržana ne samo kritika ultraetatističkog privrednog sistema i različitih »ostataka prošlosti«; u prvom redu, kritika kapitalističkih oblika funkcionalizacije i strukturizacije robne proizvodnje i razmene, već i prvo sistematsko i kritičko shvatanje proizvodnje vrednosti i specifične »igre razmene« relativno udruženog rada.

I ova teza o *Tezama*... u najvišem stepenu sugeriše — upućuje na postupak *problematizacije* i razotkrivanja stvarnih uzroka, okolnosti i motiva koji su doveli do dva paralelna, ali i bitno

različita toka misli — i do niza »mešovitih« (»hibridnih«) i ponešto zagonetnih sintagmi, definicija, pojmova i obrazaca, kao što su: »socijalistička roba«, kvazi-roba i kvazi-novac, »izumiranje robnog karaktera socijalističke proizvodnje«, »robna razmena kao *metod* socijalističke raspodele«, novac kao »kvitancija za utrošeno radno vreme«, planske cene kao negacija — neposredna suprotnost »stihije kapitalističkog zakona formiranja prosečne profitne stope« itd. i tome slično.

Zato je sve ovde rečeno više *hipoteza* nego teza koja bi mogla biti i naučno dokazana i praktički (društveno) proverena i verifikovana.

8. *Teze*... su živo, dijalektičko, borbeno, dosledno antietatističko (antibirokratsko) *racionalno jezgro* Kidričeve ekonomske misli. U tim opštim povezanostima različitih strana, momenata i društvene funkcije *Teza*..., odnosno njihovih apstraktnih pojmova, definicija i obrazaca, može se tražiti i naći valjan odgovor na pitanje zašto u *Tezama*... i u ukupnom naučnom opusu Borisa Kidriča »idu ruku pod ruku« vizionarstvo, mašta, utopija — neka vrsta »filozofije nade«, kritičko dijalektičko stanovište *celine* društvene reprodukcije, egzaktni matematički postupci u izračunavanju globalnih i granskih AF' i aktivističko zalaganje za rešenja najkonkretnijih privrednih problema i za najkonkretnije ekonomske mere države, socijalističkih preduzeća i drugih društvenih subjekata.

9. Kidrič je s izvanrednom tačnošću povukao liniju razgraničenja između apstrakcija političke ekonomije i »realiteta produkcionih odnosa« prelaznog perioda, u čijoj su se »funkciji« one objektivno našle.

U tim apstrakcijama — preciznim ekonomskim pojmovima — otkrio je Kidrič svojevrstan »sistem idealnosti«; eksponirao je specifično »polje idealnosti« s karakterističnom *iracionalnom* dimenzijom i momentima i oblicima ekonomskog otuđenja: simbolički, odnosno apstraktni novac, kvazi-robu, robnu razmenu kao metod raspodele, planske cene (takozvane vrednosne pondere), stope AF' kao alternativu za iščezlu stopu viška vrednosti (m'); i kao nezaobilazni srednji član ili momenat u transformaciji zakona vrednosti u našem društvu itd., a sve to govori da se on sretao s problemom »samorefleksije« i »samospoznaje«, to jest s različitim momentima i razinama »prelamanja« tih i takvih produkcionih odnosa u glavama ljudi; u svesti konkretnih društvenih subjekata. Na jedan način, u društvenoj svesti tendencijski udruženih proizvodnih radnika, a na drugi (drukčiji) način — u svesti profesionalnih upravljača (menadžera) i političke birokratije. Kidrič je bio duboko svestan empiričke činjenice da se stvarna zamena takvog »sistema idealnosti« = »artificijelne zakonomernosti« i iracionalnosti robno-novčanih odnosa i oblika — sistemom racionalnosti materijalnih bilansa utrošaka živog i minulog rada, društvenog proračuna, hipotetičkog metoda matematičke statistike i

društvenog planiranja — ne može izvesti preko noći, niti pak posredstvom države, odnosno »hipertrofijom administrativnih uredbi i propisa iz oblasti privrede«.[4]

10. Pomoću apstrakcija političke ekonomije komuniciraju različiti privredni subjekti i takozvane nacionalne (republičke) ekonomije, ali se ove apstrakcije javljaju i kao moćni instrumenti prilikom sklapanja međudržavnih trgovinskih sporazuma i u vođenju takozvanih deviznih i opštih ekonomskih ratova.

U specifičnim spoljnotrgovinskim i deviznim kategorijama i instrumentima bili su sadržani »produžeci« stopa akumulacije i fondova; u njima je bila data »međunarodna dimenzija« ovih stopa.

A u tom pogledu nismo stajali dobro ni u vreme potpune razvijenosti sistema AF'. Odgovarajuće kategorije nauke političke ekonomije »nisu ušle u kulturu« udruženih neposrednih proizvođača; što znači da se nije postiglo sve ono što je bilo zamišljeno u *Tezama*... — u smislu reflektovanja određujućih produkcionih odnosa u glavama (klasnoj svesti) proizvodnih radnika.

11. Način na koji je Kidrič zamišljao određivanje — praktičko postavljanje globalnih i granskih stopa akumulacije i fondova, a time — u krajnjem rezultatu analize — i krucijalnog odnosa između viška rada i potrebnog rada, upućuje na postojanje jedne još temeljnije ideje: neposredno društveno određivanje stopa akumulacije i fondova, utvrđivanje kvotâ viška rada i oživotvorenje »socijalističkog principa jednake naknade za jednak rad«, dati su u neposrednoj suprotnosti (dijalektičkom kontrapunktu) prema stihijnoj modifikaciji viška vrednosti posredstvom prosečne profitne stope (ppf') i u karakterističnoj *inverziji* subjekta i objekta već u samom kapitalističkom procesu proizvodnje, na jednoj, i prema »državnom prisvajanju i monopolističkoj upotrebi viška rada«, na drugoj strani. Razlika između tih dvaju negativnih (antagonističkih) određenja odnosa viška rada i potrebnog rada sastoji se u tome što logika ppf' *skriva* i mistifikuje pomenuti odnos, a »totalitarno državnokapitalističko i monopolističko prisvajanje viška rada«[5] brutalno poriče postojanje viška rada i izruguje se »naučnim rezultatima do kojih je došao Marx na osnovu objektivne analize procesa proizvodnje«.[6]

[4] »Već je Marx istakao da *centralnoj socijalističkoj vlasti*, u smislu socijalističke demokratije, *preostaje relativno malo poslova*, ali da su ti poslovi *najvažniji i najbitniji za društvo kao celinu*« (Kidrič, *Ustavni zakon i naša privreda*, »Borba«, 22, 23. i 24. jun 1952, *kurziv* — Ž. R.).

[5] Uporedi o ovome Kidričevu znamenitu diskusiju na Šestom kongresu SKJ u: *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju*, »Kultura«, Beograd, 1952, str. 198—201.

[6] Ibid., str. 201.

12. Novi pojmovi i kritičke sinteze nauke političke ekonomije zamenjuju i nadmašuju izolovane refleksije i »puku refleksivnu povezanost« pojedinih fragmenata pocepane i slojevite ekonomsko-političke stvarnosti. Oni su misaona oruđa novog subjekta — udruženih neposrednih proizvođača. Proizvodni radnici više ne teže ka »ustoličenju ekonomskog nagona« niti pasivnoj rezistenciji s devizom: »ne mogu me tako malo platiti koliko malo za tu platu mogu uraditi«, kao negativnom suodnosu plaćanja po norma-času, te zato ne mogu imati niti imaju isprazan apstraktni ili normativistički i »pripisivački« odnos prema vlastitoj materijalnoj proizvodnji i »dijalektici uzajamnosti« robne proizvodnje i razmene — u koju su ozbiljno »upleteni«, »ubačeni«, i u kojoj moraju istrajati. I to po cenu vlastitog opstanka, kao specifični kolektivni »preduzetnik«, odnosno proizvođač i razmenjivač robe, što znači i kao relativno udruženi radnik.

U neprestanom insistiranju proizvodnih radnika da se smanje administrativna i »sizovska« zahvatanja u društveni dohodak *proizvođačke* radničke klase nalazimo produžetak stare borbe oko razdeobe viška rada u novim ekonomsko-političkim oblicima postojanja, odredbama egzistencije radničke klase i ostalih društvenih slojeva, odnosno subjekata.

13. Za razliku od proizvodnih radnika, državni aparat — politička birokratija ne vidi i ne odnosi se prema privrednim stvarima konkretno. »Sklona je formuli«; i tome »da tu formulu tera dalje« ... a u stvarnom društvenom životu »ne može biti nikakvih formula«; u protivnom, »ne bi bilo života«.[7]

Državna, »sizovska« i »ourovska« administracija, činovnici, politička birokratija itd., ne prolaze kroz zamršeni i tegobni reflektujući moment i čin »dijalektike uzajamnosti« inherentne robnoj proizvodnji i razmeni. Oni su se »izreflektovali« iz svega toga i učinili sebe praktično »nedodirljivim«, nedostižnim. Osim, naravno, u slučajevima stvarnih ekonomskih i društvenih kriza, odnosno većih privrednih poremećaja (takozvane privredne nestabilnosti) — u kakvim se situacijama inače »otkrivaju pravi pokretači stvarnog toka klasne borbe« (Lenjin).

Čak i kada donekle poznaju i razumeju probleme i nevolje proizvođačke radničke klase; na primer, i službeno priznaju smanjivanje ili, pak, ozbiljno ugrožavanje »akumulativne i reprodukcione moći« njenih privrednih preduzeća (proizvođačkih organizacija udruženog rada), politička birokratija i vrhovi takozvane tehnostrukture u »otuđenim centrima finansijske moći« stoje *de facto* iznad tog temeljnog društvenog procesa i prevelike napetosti i konvulzija njegovih konkretnih oblika. Time što uzimaju na sebe da sve to »znaju« i »razumeju« — oduzimaju proizvođačkoj rad-

---

[7] Uporedi pomenuti govor na skupštini Društva ekonomista Srbije.

ničkoj klasi društvenu legitimaciju za postavljanje i ostvarivanje vlastitih zahteva i ciljeva. Reč je u svima tim slučajevima o takozvanoj dijalektici staranja (političkom paternalizmu), a ne i o »dijalektici uzajamnosti« — iz koje se radnička klasa kao *klasa* ni na koji način i nipošto ne može »izreflektovati«, praktički izvući, iskobeljati, iščupati.

Motiv — oficijelan politički zahtev da se radnička klasa *anticipirajući* razume i »uvaži« — isto je tako istorijski promašena stvar, jer se ta klasa, pod pomenutim istorijskim okolnostima, *de facto* opet drži »daleko od sebe«.[8]

14. Sistem AF' zamišljen je kao prelazni stupanj u sklopu velikog prelaznog perioda između dveju društvenih formacija. Kritična faza, odnosno prelazni period u prelaznom periodu.

Kidričev memento i dijalektičko rezonovanje: sistem stopa AF nije bilo moguće uvesti pod uslovima, odnosno pretpostavkama i okolnostima koje su postojale neposredno posle 1945. godine. Takav sistem bi prepustio, predao vlast u ruke — *buržoaziji!* Prvo ekonomsku, a zatim i državnu političku vlast.

Međutim, posle dveju uzastopnih nacionalizacija ključnih sredstava za proizvodnju i oruđa i institucija robnog i novčanog prometa (1946. i 1948), a zatim i delovanjem—učincima relativno kratkotrajnog perioda takozvane prvobitne socijalističke akumulacije i ubrzane industrijalizacije — uz obavezno uvođenje radničkog samoupravljanja i komunalnog sistema (»brze promene socijalne strukture našeg stanovništva«), bile su stvorene sve bitne pretpostavke za pomenuti sistem. Kontinuitet socijalističke revolucije u Jugoslaviji nije doveden u pitanje ni u jednom od tih odsudnih istorijskih trenutaka.

Stopama akumulacije i fondova »određivana je osnovna raspodela nacionalnog dohotka s matematičkom preciznošću u proporcijama koje traži (zahteva, naređuje — Ž. R.) društveni plan«.

Različite numeričke vrednosti granskih af' bile su »odraz stvarnih razlika u *relativnom* višku rada« i »posledica *monopolskog* položaja pojedinih preduzeća odnosno grana«.[9]

---

[8] Mogli bi se navoditi mnogi konkretni primeri i dokazi iz društvene prakse kao potvrda gornje teze o stvarnim momentima i oblicima *odnosâ reflektovanja* i *izokretanja* u takozvanoj socijalističkoj robnoj proizvodnji i razmeni. Čitaoca je dovoljno podsetiti na bezbrojne primere »pasivne rezistencije« radnika, obustava rada, odlaska stručnjaka i kvalifikovanih proizvodnih radnika iz materijalne proizvodnje i na zanemarljivo mali broj onih koji su svoje službeničko mesto — položaj (funkciju) zamenili za radno mesto — posao u fabrici, rudniku, na njivi, razvojno-tehnološkoj laboratoriji i tome sličnom.

[9] Uporedi Kidričevu nedovršenu studiju *O nekim teoretskim pitanjima novog privrednog sistema,* objavljenu u časopisu »Komunist«, br. 1—2/1952.

Premda postavljene »društvenim planom kao društvenim *zakonom*«; dakle, na najvišoj društvenoj razini ili potenciji onog procesa *reflektovanja* takozvanih relacija jednakosti u robno-novčanoj razmeni, u procesu »nastupanja prosečnog ekvivalenta«, »planiranom ekvivalentu« i polaganju »prava trudbenika na ekvivalent« (R — R; R — N — R; živi rad ⟶ novostvorena vrednost ⟶ dohodak; razdeoba dohotka itd.), morale su se godišnje prosečne AF', odnosno opšta AF', naći u funkciji granskih af', a ove u »međusobnoj funkcionalnoj, odnosno kvantitativnoj zavisnosti«.[10] Odnosi između opšte AF' i individualnih af' nisu uspostavljani stihijno; pa prema tome ni analogno formiranju ppf', ali su zato uvažavani brojni empirijski momenti i činjenice u realnom kretanju granskih af', a njihovo međusobno odnošenje je bilo karakteristično reverzibilno i protivrečno.

15. »Planirani ekvivalent« i »prosečni ekvivalent« realno su »suprotne sile u našoj ekonomici«; prvi se »kroz socijalističku revoluciju uspeo *probiti do globalne planske raspodele* društveno potrebnog radnog vremena«, a drugi »uporno traži *robnu* proizvodnju«.[11] U tom dijalektičkom kontrapunktu takozvanih vrednosnih pondera i regulativnih ekonomskih proseka »reguliše se raspodela pojedinačnih upotrebnih vrednosti kako bi društvo zadovoljilo svoje potrebe«,[12] a ujedno se postiže i to da suprotnost između razmenske vrednosti i upotrebne vrednosti robe prestaje da ima antagonistički karakter. Praktički odnos udruženog radnika prema toj krucijalnoj društvenoj činjenici i »fenomenologiji iščezavanja« nekih osobina i funkcija robe, novca, takozvanog minulog rada, troškova proizvodnje itd. i dalje je *ambivalentan*, ali nipošto apstraktan niti ravnodušan.

16. *»Dijalektika je svakako vražija stvar«*, kaže Kidrič; i zato svako ko je uporno poriče, odnosno neće da je praktički uvaži, »mora da postane žrtva jedne od protivrečnih tendencija, pošto se sam na nju skolastički obesio«.[13]

Ne baca li ova Kidričeva tvrdnja jarko svetlo na ekonomsku problematiku savremenog socijalizma; posebno na ono što je odista problematično u takozvanoj socijalističkoj robnoj proizvodnji i razmeni?

Nije li ovo istorijska pouka koju još nismo shvatili — kao politički pokret i društvo u celosti?!

Da li ova Kidričeva opora konstatacija i poruka stoji ispod razine klasične Marxove teze o »protivrečnom kretanju kapitalis-

---

[10] Ibid., str. 55—59.

[11] Ibid., str. 61.

[12] Ibid.

[13] Ibid.

tičkog društva« i o *dijalektici* koju opšte ekonomske krize uteruju u glave praktičnih buržuja?[14]

Ne sadrži li ova Kidričeva globalna teza dva momenta: (a) ovde spominjano kritičko dijalektičko stanovište *celine* društvene reprodukcije, i (b) upućivanje na kritičku analizu savremenog (državnog) kapitalizma na Zapadu, čije krize — dramatične krizne situacije — mogu biti »aktivno upotrebljene« (Ernst Bloch) ne samo od strane tamošnjeg razvijenog proletarijata, već i od relativno udružene radničke klase u Jugoslaviji i najprogresivnijih — revolucionarnih društvenih subjekata u nesvrstanim zemljama i u svetu uopšte? Jer, može se s razlogom reći, da bi pri pasivnom, ili čak indiferentnom držanju pomenutih društvenih subjekata, neka nova velika ekonomska kriza — kao »demonsko« uspostavljanje *celine* i *jedinstva* kapitalističke reprodukcije (Marx — Bloch) — mogla prerasti u apsolutno nerešivu društvenu krizu, — s mogućnošću (potencijalnom opasnošću) da svi ti subjekti, zajedno s buržoazijom, »utonu u isto varvarstvo« (Bloch), to jest u neku vrstu planetarnog ultraetatizma s doslednom antirobnom i antisamoupravljačkom logikom vlastitih metoda i oblika privređivanja, u kojem bi društvenom poretku funkcija i moć države i njene »spirituelne suštine« — političke birokratije bili dovedeni do krajnjih mogućih granica, odnosno apsolutizovani i hipostazirani — svugde u svetu.[15]

17. »Sjedinjavanje protivrečnosti« — na temelju kritičko-empirijskih analiza i sinteza izučavanih stvarnih problema, i specifičnih sinteza dijalektike i takozvanog hipotetičkog (pretežno matematičkog) metoda — koji svoje korene i najvažnije elemente vuče iz epohalnih dela Galileja, Williama Pettyja, Davida Ricarda, Ludwiga Feuerbacha, Nikolaja Černiševskog i Karla Marxa, našli su najdoslедniju primenu i neizostavnu trajnu ulogu u *Kidričevom* originalnom sistemu stopa akumulacije i fondova. S tog stanovišta posmatrano, ovaj sistem je nešto najbolje što smo dosad imali na planu organizacije društvenog rada i utvrđivanja normativnih granica raspodele društvenog bruto-proizvoda i nacionalnog dohotka. Bio je to zaista nadmoćan kritički dijalektički uvid u *celinu* dru-

---

[14] Uporedi Marxov *Pogovor* drugom izdanju *Kapitala*.

[15] *Proces* Franza Kafke, Krležin *Antibarbarus*, ideologija, program i ono najvrednije u dugoj političkoj praksi italijanske Komunističke partije; prvenstveno kritika fašizma kao kapitalističkog ultraetatizma i najbestijalnije degeneracije poznog kapitalizma u delima — spisima Gramscija, Togliattija i Berlinguera, zatim *Program SKJ* i originalno naučno utemeljeno tumačenje i kritika državnog kapitalizma, takozvanog revolucionarnog etatizma, staljinizma i tendencije »birokratskog izrođavanja socijalističke revolucije« u raspravama Josipa Broza Tita, Borisa Kidriča, Edvarda Kardelja, Milentija Popovića i drugih jugoslovenskih komunista-marksista — jesu svojevrsna istorijska svedočanstva, kritike i krajnje ozbiljna upozorenja da i sam »opšti planetarni hod« civilizatorskog naučno-tehnološkog napretka i humanizacije ljudskih odnosa mogu biti zaustavljeni i onemogućeni.

štvene reprodukcije i prvi ozbiljan pokušaj — prodor u pravcu istinskog praktičkog vladanja složenim i protivrečnim društvenim reprodukcionim procesom.

Kidrič je ekonomske pojmove i obrasce posmatrao na *delu*, u društvenoj praksi rada... i tek tu ih valjano razumeo. Posmatrao ih je u njihovoj međusobnoj povezanosti i u skrivenim povezanostima s »realitetom produkcionih odnosa« velike prelazne epohe; a pod tim realitetom razumevao je i tendencije i vladajuće ekonomske oblike državnog kapitalizma i socijalizam kao svetsko-istorijsku tendenciju.

U Kidričevom spoznavalačkom procesu bio je, dakle, naglašen »delatni i stvarno rekonstruktivni momenat«; i to kako u odnosu na Marxovo učenje — tako što je u ovom učenju razotkrivao Marxov »revolucionarni duh i metod« (u sistemu AF' i celokupnom »novom procesu« »potvrđeni su ponovo«, po kazivanju samog Kidriča, »genijalna Marxova misao i pretskazivanja« budućeg socijalističkog društva), tako i u odnosu na vlastite teze, postavke, teorijska i praktička rešenja, specijalna pojmovna određenja, definicije, pa i zablude — misaone stranputice — proistekle iz ograničavajućih istorijskih okolnosti i ponešto stringentnog razmatranja takozvane socijalističke robne proizvodnje i razmene, problema ppf', troškova proizvodnje i prometa i odnosa opšte profitne stope prema stopama akumulacije i fondova.

U »ruskom primeru«, kaže Kidrič (aludirajući na period NEP-a), glavni ekonomski problem socijalizma: dvostruki karakter stopa akumulacije i fondova i njihovu primordijalnost u odnosu na neku preobraženu prosečnu profitnu stopu, to jest neku opštu regulativnu stopu rentabiliteta socijalističkih preduzeća — razumeo je jedino Lenjin. Posle Lenjinove smrti, *partijske frakcije*, odnosno vrhovi tih frakcija, posmatrali su ekonomsko-političke protivrečnosti tadašnjeg sovjetskog društva *»svaka sa suprotne polazne tačke«* — kao pretežno *logičku*, a ne *stvarnu* društvenu protivrečnost.[16] Dakle, opet pretežno kontemplativno, mehanicistički, doktrinarno, jednostrano redukcionistički (dogmatski) i čak »kapitulantsko-malograđanski« — u smislu teze o »nemogućnosti izgradnje socijalizma u *jednoj* zemlji« (Trocki i njegovi tadašnji i savremeni sledbenici).[17]

18. Kidrič je jasno uočio »dve krajnosti u sprovođenju sistema stopa akumulacije i fondova«:

a) zadržavanje raznih birokratskih formi i metoda — da se ne bi išlo »predaleko«, i

b) »izmirenje s prošlošću« — neka vrsta »istorijskog kompromisa«; »kapitalizam bez kapitalista«!? To je shvatanje i postu-

---

[16] Uporedi: *O nekim teoretskim pitanjima novog privrednog sistema*, str. 30—31.

[17] Ibid., str. 31.

Kidričevih *Teza*... *s Tableau économique* Françoisa Quesnaya). I to u trima bitnim tačkama:

a) »U oba slučaja radi se o genijalnim skicama, zamislima da se sistematski shvati i prikaže društveni reprodukcioni proces u njegovom totalitetu, uključujući i funkcionisanje respektivnih odnosa u proizvodnji i raspodeli.«[18] U Quesnayevoj (Kenejevoj) »Ekonomskoj tablici« *kapitalistički* proces je još u feudalnoj ljušturi i pod feudalnom firmom; u Kidričevim *Tezama*... prikazana je dosledno socijalistička reprodukcija, ali još uvek u ultraetatističkim okvirima (administrativno-birokratskom omotaču izatkanom od takozvanih vrednosnih pondera, administrativnih cena, platnih razreda, koeficijenata i sličnog »materijala«) i na »univerzalnom zemljištu robne proizvodnje«.

b) Obe te skice i strateške zamisli kružnog toka celokupnog »društvenog kapitala« kritički proniču ispod tajanstvene koprene fakticiteta prometnog procesa i prodiru do same srži problema: *»kritičnih tačaka dodira ekonomskog procesa reprodukcije s prirodnim procesom reprodukcije.* U Kenejevom, to jest fiziokratskom slučaju, te su tačke susreta i uzajamnog prožimanja dva raznorodna procesa (uopšte uzev, dve strane društvene proizvodnje) date isključivo u oblasti *poljoprivrede.* I to krupne — kapitalistički uređene poljoprivredne proizvodnje«.[19] U »slučaju« Kidričevih *Teza*... ukinute su, logički poništene fiziokratske pretpostavke i suženi pojam i polje delovanja proizvodnog rada, ali su u još većoj meri naglašeni, prećutno sadržani i jasno prikazani: (1) naturalni bilansi stvarnih utrošaka živog (direktnog) i minulog (indirektnog) proizvodnog rada, (2) »plansko skretanje tokova društvene akumulacije« iz poljoprivrede i sfere privatnog zanatstva u industriju — u cilju »brze industrijalizacije«, i (3) kritički se proniknulo u tajanstveno i »fetiško ruho« robno-novčanih odnosa i u njihov istorijski prolazan karakter, to jest naučno je shvaćena tranzitivnost robe, novca, specifične »stope rentabiliteta« itd.

c) I Kenej i Kidrič svojim genijalnim skicama »intervenišu« u realnom vremenu i prostoru. Prvi u velikom krugu francuskih prosvetitelja-enciklopedista, a drugi u »glavnom štabu« socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Takvu zaista retku društvenu poziciju u smislu neposrednog povezivanja ekonomske nauke i prakse na »najširem društvenom frontu« nisu imali mnogi veliki ekonomski mislioci i stvaraoci; među njima ni Marx, Joseph Schumpeter, ili neki savremeni ekonomisti-»nobelovci« s područja matematičke ekonomije. Strogo uzev, takvu poziciju nije imao ni Lenjin u vreme NEP-a, premda je on svojim nadmoćnim kritičkim uvidom u »mozaičnu stvarnost«

[18] Ž. Rakočević, *Kidričeve Teze*... — *»Ekonomska tablica« samoupravljanja*, »Borba«, 10. april 1972.

[19] Ž. Rakočević, *Politička ekonomija*, »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 167.

tadašnjeg sovjetskog društva i svojom originalnom koncepcijom »specifičnog državnog kapitalizma«, kao »linije koja nas vodi napred k socijalizmu i komunizmu«, bio apsolutno na visini tog društvenog zadatka, koji nema presedana u celokupnoj dotadašnjoj istoriji čovečanstva. Lenjinova lična drama bila je u tome što njegovi najbliži saradnici i najtalentovaniji teoretičari partije (Buharin, Larin, Preobraženski i drugi) nisu pokazivali sklonost ka dijalektičkom shvatanju i ispitivanju celine prelaznog perioda niti su shvatili »ključ istorijskog trenutka«: enormnu razliku između veličine postavljenih društvenih zadataka i opšte zaostalosti — materijalnog i kulturnog siromaštva.[20]

Za razliku od Quesnaya, koji je verovao u »feudalnu firmu« svog sistema, Kidrič nije pridavao važnost »ultraetatističkoj firmi« sistema stopa akumulacije i fondova.

---

[20] Lenjina i epohu NEP-a pominjali smo ovde usput i radi istorijske paralele; upravo na Kidričevom tragu. Inače, to je velika tema koja zaslužuje svestranije i produbljenije rasprave od onih koje se sporadično vode u nas i u svetu.

Ovde treba pomenuti još to da je Lenjin razmatrao državni kapitalizam i kao »moguću *liniju odstupanja*« — u kriznoj situaciji koja je počela u februaru 1921, a koja je bila uvod, odnosno kritična tačka u procesu razotkrivanja one »mozaične stvarnosti« ili »istorijske smeše« raznorodnih društvenih odnosa i tendencija, to jest odnosa: (a) »patrijarhalne«, pretežno seljačke privrede, (b) proste robne proizvodnje, (c) privatnog kapitalizma, (d) državnog kapitalizma, i (e) socijalizma.

Pod izrazom »specifični državni kapitalizam« Lenjin je imao u vidu: (1) »sistem mešovitih društava« i njegov produžetak u državnom »monopolu spoljne trgovine«, (2) davanje u zakup »dela sitne industrije« = privatna preduzeća pod kontrolom države, (3) koncesije — kao »blok (sporazum) s finansijskim kapitalom u razvijenim zemljama« i »čist tip državnog kapitalizma«, (4) državne metode i oblike »planskog skretanja akumulacije« radi ubrzane industrijalizacije; u prvom redu, radi *elektrifikacije*, uvođenja nove tehnologije, »podizanja kulture trudbenika« (»ne samo obične pismenosti!«), unapređenja »politehničkog obrazovanja« i slično, (5) finansijsku reformu i *stabilizaciju rublje* posredstvom centralnog bankarstva; »na tom pitanju rade naše *najbolje* snage, i tom pitanju dajemo *presudan* značaj« (Lenjin, *Dela*, tom 35, str. 282), (6) *»redukciju* državnog aparata do *maksimalne ekonomičnosti«* itd.

U takvim istorijski velikim povezanostima shvatljive su ove Lenjinove teze i lozinke: (a) neke probleme ne mogu da reše nikakvi marksizmi, »nikakav Marx«, (b) *revolucionarna dijalektika* — odlučujuće u marksizmu, (c) »praksa je sto puta važnija od svake teorije«, (d) preživljavamo prelazni period u prelaznom periodu... mnogo novih prelaznih perioda, (e) »hiljadu puta je teža situacija kada moramo imati posla s neprijateljem koji se nalazi *ovde*, u *svakodnevnom ekonomskom životu«*, i (f) »Ako čak ni u takvim uslovima ("pod sistemom mešovitih društava", uz državni "monopol spoljne trgovine", komandne pozicije u oblasti finansijskih odnosa i druge elemente — Ž. R.) ne budemo uspeli da se podučimo, obučimo i sasvim *naučimo da trgujemo*, onda je naš narod apsolutno beznadežno narod budala« (*Dela*, tom 35, str. 316), (g) »Sve revolucionarne partije koje su do sada propadale — propadale su zbog toga što su postajale *uobražene*, što nisu umele da sagledaju u čemu je njihova snaga i što su se plašile da govore o svojim slabostima« (*Dela*, tom 35, str. 182; *kurziv* — Ž. R.).

dalje razvijanje ideja o udruživanju rada i na njihova genijalna predviđanja budućih socijalističkih revolucija.

Naravno, hronologija ideja i društvenih eksperimenata nije nikakav dokaz za iznetu tezu. Ali »vraćanje« — ponovno i istinsko otkrivanje i stvaralačko razvijanje starih socijalističkih ideja i pouka mora da ima svoje razloge i korene u neposrednoj društvenoj praksi; a to znači i u društvenoj tradiciji, kulturi narodâ, kulturi radničke klase, mentalitetu i mentalnom procesu industrijskih radnika, seljaka, privatnih zanatlija itd. Uopšte, naša revolucija nije ni u jednom trenutku gubila svoj borbeni, živi kontakt s »osnovnom masom« nacija i narodnosti, niti je ozbiljnije dovodila u pitanje vlastite plebejske crte i demokratske tradicije.

21. Stari, mnogo puta »isproban« metod ekonomističke apologetike karakterišu dva momenta:

a) identifikovanje robnog prometa s neposrednom razmenom materijalnih proizvoda i proizvodnih usluga (trampom, barter poslovima — bez geneze oblika robne vrednosti i procesa udvostručavanja robe u robu i novac itd.), i

b) pokušaj da se poreknu, ili opravdaju — ublaže *protivrečnosti* kapitalističkog procesa proizvodnje, tako što se odnosi njegovih agenata proizvodnje svode na proste »operacije ekvivalencije«: p i q, odnosno ni p ni q, to jest R — R, R — N — R, bez uočavanja i prikazivanja zagonetnih srednjih momenata u kapitalističkim obrascima N — N', N — R — N', itd.; dakle, bez kritičkog uvida u one napred spomenute momente inverzije subjekt-objekt odnosa, — u neposrednom procesu proizvodnje, i bez ikakvog uvida u skrivenu krucijalnu činjenicu stvarno neekvivalentne razmene između proizvodnih radnika i kapitalista u »unutrašnjoj fiziologiji« kapitalističkog sistema.[22]

Tim momentima treba pridružiti i ekonomističku i kvazi-marksističku novotariju o postojanju nekakvih apsolutno objektivnih i u tom smislu skroz-naskroz tajanstvenih ekonomskih zakona. Ekonomika se tobože »kotrlja« mimo i potpuno nezavisno od svesti i volje ljudi. Njeni se zakoni, opet po birokratskoj volji, mogu »zaključavati« i »otključavati«, ali tek pošto ih neki srećni pojedinac u časovima božanske inspiracije otkrije i objavi. Tim se zakonima tada može po (birokratskoj) volji »vladati«; oni se mogu »prekrajati« i »koristiti«, kao što se koristi vodena para ili elektricitet.

Takvom shvatanju — doktrini objavio je Boris Kidrič bespoštedni rat već u radovima i raspravama koji su prethodili *Tezama*..., a naročito u *Tezama* i u diskusiji na Šestom kongresu SKJ.

---

[22] Uporedi Marxov *Kapital*, tom I, str. 72, fusnota 73. i tom III, str. 20.

Kidrič je tačno shvatio i protumačio Marxa u pogledu onog odlučno važnog *procesa reflektovanja* svekolike ekonomske zbilje u glavama njenih učesnika, nosilaca, zastupnika. Znao je da svi produkcioni odnosi bez razlike moraju biti i pravno-politički, odnosno običajno postavljeni, »uređeni« i »regulisani«, da bi uopšte mogli biti odnosi među ljudima, konkretnim istorijskim individuumima; i da bi tek tako — društvenom svešću (ideologijom plus naukom) *posredovani* — bili uvršteni u »realitet produkcionih odnosa« datoga društva i date istorijske epohe.

I obrnuto, norme civilnog prava imaju, ili moraju imati društvenu funkciju i konkretni društveni »supstrat«; one nešto znače i praktički deluju jedino pod pretpostavkom ekonomskih odnosa i zakona koji su u toj skrivenoj povezanosti njihova »infra-pravna činjenica«.

Ekonomisti-»marksisti« su se u tom pogledu možda najviše oglušili i »ogrešili« o revolucionarni — dijalektički duh i metod Marxovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa, Nacrtâ i osnova kritike političke ekonomije* i *Kapitala.*

Uz sve to dolazi u obzir i okolnost da se svi zakoni, uredbe i propisi moraju »provući kroz iglene uši svakidašnjice« (Dušan Matić). Neće vredeti ni najbolje sastavljeni zakoni i uredbe ako ih ne shvate i ne primene oni na čiju se svakidašnju praksu odnose; u našem slučaju: udruženi proizvodni radnici, radni ljudi u takozvanim društvenim delatnostima, samostalni (privatni) poljoprivredni proizvođači i zanatlije, to jest »osnovna masa nacije«.

Pri svemu tome ne sme se odbaciti, ignorisati, odnosno potceniti ni takozvano samoupravno pravo, koje više spada u onu vrstu prava koju su Aristotel, Jean Jacque Rousseau i drugi nazivali prirodnim pravom nego u pravo državom posredovano i sankcionisano.

»Praksa je nedvosmisleno potvrdila da onaj pravac i oni zahvati u izgradnji novog privrednog sistema koji učvršćuju i proširuju prava *neposrednih* proizvođača jednovremeno donose, posmatrano sa čisto *ekonomske* tačke gledišta, *najracionalnije i najrentabilnije rezultate,* a da, obrnuto, *birokratski način i metod privređivanja* — čim se ne pojavljuje samo *privremeno* i kao *preka nužda* neke momentano teške ekonomske situacije — *prouzrokuju privrednu stagnaciju,* svestranu zbrku i gužvu, ukratko, koče dalji razvitak materijalnih snaga.«[23]

Od novog privrednog sistema (sistema AF', kao njegovog zametnog oblika) moglo se, po Kidričevom kazivanju, očekivati i tražiti sledeće:

a) efektivno upravljanje fabrikama i preduzećima od strane samih neposrednih proizvođača;

---

[23] Izlaganje B. Kidriča na Šestom kongresu SKJ; cit. izd., str. 193—194, *kurziv* — Ž. R.

b) utemeljenje privrednog sistema na objektivnim ekonomskim zakonima, — uz »krajnje moguću meru izbegavanja administrativnog gušenja tih zakona«;

c) »Društveno ovladavanje objektivnim ekonomskim zakonima treba radikalno svesti samo na one *opšte okvire* — ... *osnovne proporcije društvenih planova* — koji obezbeđuju da u društvenoj proizvodnji ne dolazi do pojava kapitalističke anarhije i ujedno daju opšti pravac privrednom razvitku zemlje. U okviru tih osnovnih proporcija treba da se razvija maksimalna *inicijativa neposrednih proizvođača i komuna«*.

Premda je u ovom pogledu bio »napravljen odlučujući prelom«, u »samoj metodici opštih proporcija« upotrebljavani su i »*ćoškasti* metodi«, koji su mogli biti zamenjeni »elegantnijim, pa i jednostavnijim«.

d) *»Stvarno društveno prisvajanje viška rada i socijalističko demokratsko upravljanje viškom rada«* (*kurziv* u tekstu).[24]

Obrazloženje i dokazivanje napred izloženih teza

> »Karakter vrednosti neke robe ne menja se ni u čemu *kapitalskom funkcijom* te vrednosti« (Karl Marx, *Kapital*, tom II).
>
> »Naposletku, ne podleže sumnji da će kreditni sistem poslužiti kao moćna poluga za vreme prelaska iz kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženog rada; ali samo kao jedan elemenat u vezi s drugim velikim organskim prevratima samog načina proizvodnje.« (K. Marx, *Kapital*, tom III, str. 561)

Odabrali smo rečena dva stava iz Marxovog *Kapitala* za uvod u ovaj deo eseja o Kidričevim *Tezama* jer oni u najvećoj meri sadrže i podrazumevaju gotovo identične pristupe i elemente koje smo našli u Kidričevim raspravama o »socijalističkoj robnoj proizvodnji« i ekonomici prelaznog perioda uopšte.

Prvi stav govori o kapitalističkoj *funkcionalizaciji*, odnosno novim stvarnim i logičkim strukturama robne proizvodnje i razmene; što znači, i o procesu *rastavljanja* robne vrednosti, izvesnoj u stvarnosti datoj društvenoj formuli troškova proizvodnje i troškova prometa, takozvanim primarnim i izvedenim dohocima, merilima rentabilnosti i sličnom, a u povezanosti s drugim stavom — ostavlja (naravno samo teorijski — hipotetički) otvorena vrata i za neki drugi način funkcionalizacije i uređivanja robne proizvodnje. U Kidričevom — jugoslovenskom »slučaju« ostavljena su otvorena vrata za specifičnu robnu proizvodnju i »igru razmene«

[24] Ibid., str. 194—198, kurziv — Ž. R.)

na istorijskoj osnovici specifičnih odnosa samoupravljanja (procesa udruživanja rada).

Drugi stav ukazuje na ulogu kreditnog sistema u ekonomici prelaznog perioda. Zbog izuzetne važnosti ovoga stava, upućujemo radoznalog čitaoca na poslednje englesko izdanje *Kapitala*[25], u kome se naglašava uloga kreditnog sistema u prelaznom periodu od kapitalizma ka *načinu proizvodnje* udruženog rada — »ali samo kao jednim elementom *u vezi s drugim velikim organskim revolucijama ovog načina proizvodnje* (with other great organic revolutions of the mode of production itsefl).«

Tome stavu — naučnoj anticipaciji na prvi pogled protivreči jedan opštepoznat i mnogo puta citirani stav-zaključak izložen u Marxovoj *Kritici Gotskog programa*, koji glasi: »Ovde imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi*; s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi.«[26]

Stav u *Kapitalu* govori o *novom načinu proizvodnje* i »velikim organskim revolucijama u okviru načina proizvodnje udruženog rada«, koji se tek rađa, »ulazi u egzistenciju«, a citirana misao iz *Kritike Gotskog programa* kao da upućuje na nekakvo »bestežinsko stanje« tek rođenog socijalističkog, odnosno komunističkog društva. To je društvo »raskrstilo« sa starim (kapitalističkim) produkcionim odnosima, ali nije stvorilo nove odnose proizvodnje i raspodele. Ni tehnologija, organizacija materijalne proizvodnje itd. nisu njegove, ali s njima će još morati da ima posla. Socijalističko društvo, prema tome, nema vlastitu produkcionu osnovu; ono lebdi u slobodnom prostoru, dubi na glavi, prkosi svakom istorijskom determinizmu.

U raspodeli bruto i neto-produkta pojaviće se, međutim, izvesni *»nezgodni momenti«*, koji se neće moći izbeći »u prvoj fazi komunističkog društva, onakvog kakvo je ono tek izišlo iz kapitalističkog društva posle dugih porođajnih muka«.[27]

Ova »teorija« društva prelaznog perioda stekla je odnedavno jedno pooštrenje: ni komunističko društvo u njegovoj drugoj, trećoj itd. fazi neće imati, neće izgrađivati vlastite *produkcione* odnose, jer će morati da uspostavi *»drukčije* društvene odnose«. Ne kaže se, međutim, *kakve* odnose; šta su glavni elementi, oblici i karakteristike tih »drukčijih« odnosa.

Jednostavno, s nestankom *dominacije* (determinizma) proizvodnih odnosa; s »nestankom ropske potčinjenosti individua po-

---

[25] Izdanje Lawrence and Wishart, London, 1974, p. 607, volume three.

[26] K. Marx — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 13—14 — *kurziv* u tekstu.

[27] Ibid., str. 15.

deli rada« (Marx) treba da nestanu i proizvodni odnosi kao takvi, bez obzira na to da li imaju signaturu »socijalistički«, odnosno »socijalističko-samoupravni«. Problem, pitanje: »komunizam — odnosi proizvodnje«[28] razrešava se tako što se komunizam oslobađa, konačno ratosiljava »realiteta proizvodnih odnosa«, — isto onako kao što se oslobodio i »buržoaske stareži« u društvenoj svesti, moralu, ponašanju, umetnosti. Društvo naposletku uspostavlja i razvija »postklasnu« kulturu.

Prostor ne dopušta da se uđe u podrobnija razmatranja ove zaista velike i uveliko kontroverzne teme — stvarnog društvenog problema.

Podsetimo, međutim, da Marx u *Kapitalu* i drugim naučnim raspravama i sâm ukazuje na niz takozvanih kritičnih tačaka prelaza iz kapitalizma u socijalizam, da govori o stvaranju »nove tehnologije kojom treba da upravljaju novi ljudi«, to jest udruženi proizvodni radnici, da upoređenja: kapitalizam — socijalizam (komunizam) na planu proizvodnih odnosa nije prikazivao u »crno-beloj« shemi; tako što bi u kapitalizmu »video sve crno i nazadno«, a u pogledu na socijalizam »prevideo«, odnosno potpuno ignorisao njegove latentne protivrečnosti, moguće »nezgodne momente« u raspodeli društvenog prinosa (dohotka), »ćoškaste« — pragmatske metode administrativne kontrole i birokratskog upravljanja privredom u toj »prvoj fazi komunizma« i tome slično.

Marx ne bi nadmašio svog velikog učitelja u pogledu revolucionarnog dijalektičkog mišljenja (ključnog naučnog metoda) i kritičkog stanovišta celine društvene prakse rada da nije — uporedo s kolosalnim komparativnim radom na spisima velikih filozofa i ekonomista — preduzeo najopsežnija kritička empirijska istraživanja prividno »neprobojnog fakticiteta« ekonomsko-političkih odnosa i oblika.

Marxova râna, ponešto zagonetna, poruka da proces razotuđenja rada prevaljuje isti put kao i otuđenje rada (»samootuđenje«) provlači se kroz sva njegova poznija dela u sve određenijim i bogatijim formulacijama. Na primer: (a) »kada u društvu kakvo ono *jeste* ne bismo zatekli prikrivene, materijalne uslove proizvodnje i njima odgovarajuće odnose prometa za *besklasno* društvo, svi pokušaji miniranja bili bi donkihoterija« *(Grundrisse);* (b) »Uostalom, kapitalizam niče na takvom *ekonomskom tlu* koje je proizvod dugog procesa razvitka. Zatečena *proizvodnost rada,* od koje on polazi kao od svog *temelja,* nije dar prirode već istorije, *istorijskog razvitka,* čiji period obuhvataju ne stoleća, već *hiljade stoleća« (Kapital,* tom I, str. 419, *kurziv* — Ž. R.); (c) »Uklanjanje kapitalističkog oblika proizvodnje dozvoljava da se radni dan ograniči na *potreban rad.* Ali tada bi se, pod inače

---

[28] Uporedi polemička izlaganja o »socijalističkim samoupravnim proizvodnim odnosima« u knjizi Luke Markovića *Klasna borba i koncepcije razvoja,* »Naprijed«, Zagreb, 1978.

jednakim okolnostima, *proširio* obim potrebnog rada. S jedne strane, zato što bi radnik imao više uslova za život i što bi *više zahtevao od života.* S druge strane, jedan deo današnjeg viška rada uračunao bi se u potreban rad, naime u rad potreban da se obrazuje rezervni i akumulacioni društveni fond« *(Ibid.,* str. 433, *kurziv* — Ž. R.); (d) »Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je *određen nevoljom* i *spoljašnjom svrsishodnošću;* po prirodi stvari, ono dakle leži sa one strane oblasti same materijalne proizvodnje« *(Kapital,* tom III, str. 756, *kurziv* — Ž. R.); (e) »*Sloboda* se u ovoj oblasti (u materijalnoj proizvodnji; u oblasti tehnologije materijalne proizvodnje — Ž. R.) može sastojati samo u tome da *udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom,* da ga dovedu pod svoju *zajedničku kontrolu,* umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s *najmanjim utroškom snage* i pod uslovima koji su *najdostojniji* i *najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi« (Ibid.,* str. 756, *kurziv* — Ž. R.). itd. i tome slično.

Međutim, ukazivanje na produktivnosti rada i evoluciju tehnologije kao na primordijalni društveni proces u razvitku čovečanstva ne rasvetljava sasvim one kritične — prelomne situacije u kojima se događaju velike smene »društvenih formacija« — ansambala odnosa proizvodnje i raspodele. Te situacije i te smene nije moguće razumeti bez kritičkog uvida u napred pominjani proces reflektovanja proizvodnih odnosa i u procese ideološko-teorijske pripreme i posredovanja, a to znači i podsticanja razvitka »realiteta produkcionih odnosa«.

I u našoj društvenoj stvarnosti može se kritički uočiti linija razgraničenja između teorije, »službene ideologije, pravno-političkog postavljanja i normiranja (»kodifikacije«) odnosâ i oblikâ »udruženog rada«, na jednoj, i »subjektivne vizije« — momenata reflektovanja i izokretanja odnosâ proizvodnje i raspodele u glavama proizvodnih radnika, na drugoj strani. Ova »subjektivna vizija«, radnikov čin »samorefleksije« — idealnog izokretanja odnosâ »udruženog rada« kao naročite vrste tranzitornih proizvodnih odnosa i zajedničkog rada — i sama neprestano podnosi određene »korekcije« i prima impulse iz oblasti tehnologije materijalne proizvodnje, procesa proizvodnje vrednosti i robne razmene, izvedenog procesa »modifikacije« robne vrednosti u neki istorijski tip takozvane ravnotežne cene; ukratko, iz oblasti u kojima realno deluju »dijalektika uzajamnosti« kolektivnih robnih proizvođača i ceo niz zamršenih srednjih momenata na relaciji: novi društveni subjekt — »realitet produkcionih odnosa« — tehnologija materijalne proizvodnje (savremene mašine i novi tehnološki postupci kao »agenti društvene proizvodnje« i kao »svojina« relativno udruženih radnika) — »humanizovani zaštitni pojas« prirode (segmenta kosmosa); čovekovo »prirodno okruženje«.

Uz sve to, i u najtešnjoj povezanosti s tim i takvim odnosima i momentima društvene prakse rada, povremeno je raslo i smanjivalo se »polje iracionalnosti« te specifične prakse; odigravao se

praktički »likvidiran antagonizam između upotrebne i prometne vrednosti robe«, to jest izvršen »revolucionarni preobražaj« u dvostrukom karakteru rada i robe, i, drugo, što »*socijalistički odnosi proizvodnje svakako traže postojanje i aktivnu ulogu zakona vrednosti*«. Upotreba *vrednosnog* obračuna društvenog rada u *novčanoj* formi jeste »nepogrešiva kontrola rezultata, napretka i usavršavanja neposredne naturalne evidencije«, a odsustvo, odnosno napuštanje takozvanih vrednosnih (novčanih) pokazatelja vodi *dezorijentaciji* u planiranju i opštoj privrednoj disproporcionalnosti i anarhiji, umesto planskim ostvarenjima — zaključuje Kidrič.

U tim i takvim opštim povezanostima i konsideracijama može se shvatiti i prihvatiti čak i Kidričeva râna teza da je osnovna zakonitost našeg društva — *socijalističko planiranje*, a da je zakon vrednosti »prestao da bude osnovni zakon društveno-ekonomskog razvitka«.[30]

Imajući na umu ranije pominjani »obračunski ključ« za razumevanje spoljašnjeg i unutrašnjeg toka misli u Kidričevim *Tezama* i ostalim najznačajnijim ekonomsko-političkim raspravama, gornji stav se može shvatiti i kao ultraetatistička firma sistema AF', u koju Kidrič nije verovao, odnosno kao politička mimikrija — efekat, spoljni izraz *političke konspiracije*, bez koje se, izgleda, u savremenom socijalizmu ne može praktički sprovoditi ništa novo i odista revolucionarno.

Budući da socijalistički »funkcionalizovana« i »strukturirana« robna proizvodnja i razmena u sebi objektivno nose »dijalektiku uzajamnosti« = recipročne odnose, uzajamna činjenja i nečinjenja; zato i stalno prisutnu »otvorenost za drugoga«, to jest takvo ponašanje svakog radnog kolektiva — robnog proizvođača (socijalističkog preduzeća, organizacije udruženog rada), koje mora dopustiti da neka privredna akcija *drugog* kolektiviteta bude prividno, i, čak, realno *protiv* njega, pa i kad nema nekog *trećeg* (na primer, *države*) koji bi tako nešto izrazio protiv ovog kolektiva. Otuda »relacije jednakosti«, reciprociteti i prosečni ekvivalenti materijalno potvrđuju postojanje raznolikih spletova motivacija proizvođačkih i ostalih radnih kolektiva. Sve to znači i postojanje »pluralizma (mnoštvenosti) samoupravnih interesa« s relativno čvrstom *merom* i unutrašnjom *povezanošću*, što ih ovima daju zakon vrednosti i neko doslednije društveno planiranje.

U takvim okolnostima nekom konkretnom kolektivitetu je teško, ako ne i nemoguće, da sebe »izreflektira« — isključi iz odnosâ i logike robne razmene, i stvarne razmene rada — stvaralačkih snaga, osim ako se nađe pod »zaštitnim kišobranom« državnog protekcionizma, odnosno u »sizovskoj poziciji« vanekonomske — u slobodnom prostoru »lebdeće« takozvane razmene

[30] B. Kidrič, *Karakter robno-novčanih odnosa u FNRJ*, »Komunist«, br. 1/49, str. 23.

rada (čitaj: tehnobirokratskog ili grupnog »drp-sistema«, administrativne distribucije, fiskusa), odnosno u poziciji enormno privilegovanih — monopolističkih »otuđenih centara finansijske moći« (reeksportna preduzeća, velike poslovne banke, društveni fondovi itd.).

Proizvodni radnici i njihovi kolektivi ulažu izvestan trud da se podrobnije obaveste o prilikama na domaćem i svetskom tržištu; njih u prvom redu interesuju proizvodne i poslovne namere njihovih kooperanata, partnera, konkurenata. U isto vreme, procenjuju i proračunavaju ekonomske posledice svoga proizvodnog i poslovnog delovanja. Tada obično uviđaju da svaka eventualna — hotimična ili nenamerna — šteta naneta drugom radnom kolektivu ili inostranom partneru šteti, na kraju, i njima samima.

»Pitanja: koliki i kakav trud će oni u toj svojoj preduzetničkoj funkciji morati da ulože? Može li im ko »sa strane« u tome pomoći, i *kako*? Kakva je u tome uloga nauke političke ekonomije, Službe društvenog knjigovodstva, konjunkturnih instituta i instituta za različita pitanja tehnologije proizvodnje, itd.? Koje i kakve informacije su im potrebne? A ako je reč o informacijama koje dolaze iz inostranstva — kako da ih dešifruju?«[31]

Kidričeva koncepcija i vizija »planske privrede« kao »ekonomsko-društvene *celine*« sadržavala je sledeće elemente: (a) ideju o novim proizvodnim odnosima; ideju o »dijalektičkom skoku u *novo*« društveno određenje ekonomsko-političkog položaja proizvodnih radnika; (b) tezu o uzaludnosti i iracionalnosti administrativne »borbe« sa »objektivno postojećim ekonomskim zakonima« — kao inverzno postavljenom problemu realnog mesta i uloge zakona vrednosti i drugih ekonomskih zakona u koordinatnom sistemu socijalističke reprodukcije; (c) ideju o radnikovoj permanentnoj kontroli i »zapovedanju celinom« procesa društvene reprodukcije, — kao o velikom *délu* neposredno udruženih radnika u procesu nastajanja i uobličavanja metodâ i oblikâ »zapovedanja celinom« društvene reprodukcije; (d) tezu o »sveopštem *podruštvljavanju* finansijskih operacija«; posredstvom »jedne jedinstvene banke«, to jest centralne banke kao *državne* banke i kao strateškog »društvenog *obračunskog* mesta« na kojem se tako reći »*automatski* primenjuju osnovne proporcije društvenih planova«; utvrđuju »*objektivizirana* merila društvenog plana« i obavlja automatsko izračunavanje ekvivalenata i »odstupanjâ od preciznog ekvivalenta«; (e) ideju o sistemu »ključnih« investicija kojima se dugoročno rešavaju takozvani infrastrukturni problemi načina proizvodnje (relativno) udruženog rada, a koji ne isključuje takozvano slobodno investiranje (»slobodne investicije«) s njemu primerenim merilima i »momentima rentabilnosti, racio-

[31] Ž. Rakočević, Diskusija o temi »Aktuelna pitanja teorije i prakse proizvodno-poslovnog ponašanja samoupravnih robnih proizvođača«, »Marksistička misao«, br. 6/78, str. 82.

nalnosti i privredne celine«; (f) tezu o sistemu AF' kao »socijalističkoj i planskoj suprotnosti prosečnoj profitnoj stopi«, to jest realno postojećoj alternativi za iščezlu i (praktički poništavanu) ppf'; uz »fenomenologiju iščezavanja« nekih funkcija novca i kreditnog sistema, a to znači i postepeno nestajanje (negaciju) same robne proizvodnje, »igre razmene« i »masovnog delovanja zakona vrednosti« — na dugi rok posmatrano[32]; i (g) krucijalnu ideju o društvenoj svojini kao sveopštoj rezultanti, rezimeu procesa razotuđenja rada; koja je i svojevrstan »sistem idealnosti« — skupina momenata i činova »samorefleksije« u praktičkom čovekovom kontrolisanju i prisvajanju »rezultata rada«, društvenog dohotka, tehnologije materijalne proizvodnje i same prirode, prirodne sredine.

---

32 »Samo tamo gde proizvodnja stoji pod stvarnom planskom kontrolom društva stvara društvo vezu između obima društvenog radnog vremena, upotrebljenog na proizvodnju određenih artikala, i obima društvene potrebe koja se tim artiklima ima zadovoljiti« (K. Marx, *Kapital,* tom III, str. 145).

Muhamed Hadžić

Procesi uvođenja novog deviznog sistema

Materijalni nivo privrede i dostignuti stepen njene uključenosti u međunarodnu podjelu rada, uz šire institucionalne okvire sistema, diktirali su i potrebu korjenitih promjena u deviznom sistemu. Te promjene su sprovedene u Zakonu o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom donijetom sredinom 1977. godine. To je kvalitativan skok, jer se država povukla iz posljednjeg domena svoje ekonomske ingerencije, koji se dugo smatrao kao neprikosnoveno njena funkcija. Mistifikacija deviznog poslovanja, koja je stalno pothranjivana deviznim deficitom i ilegalnim kolanjem deviza, sada se našla na terenu samoupravnog regulisanja i ušla u tokove dohodovne logike.

Devizno poslovanje, odnosno ekonomski odnosi sa inostranstvom, integralni su dio cjelokupnog privređivanja, pa se i devizni prihod mora tretirati kao dio ukupnog dohotka. Time treba slijediti i njegovu ekonomsku logiku. Razdvajati to znači presijecati tokove ukupne reprodukcije, a danas se već četvrtina dohotka naše privrede formira na osnovi ekonomske razmjene sa svijetom. To će,

nesumnjivo, svake godine biti i više, jer je to zakonitost razvoja, koja, radi svog interesa, ne trpi autarkiju. To ilustruju i druge zemlje višeg stepena razvijenosti. U Belgiji, Holandiji i sličnim zemljama, na primjer, spoljna trgovina čini gotovo 50% društvenog proizvoda. Slični smo po tome jer su nam nacionalna tržišta uska za racionalnu, masovnu ili velikoserijsku proizvodnju. Integrisanost u tokove svjetske privrede još je nedovoljna, pa se velikim dijelom naša izvozna struktura sadrži od viškova iznad domaćih potreba. Usljed toga je njeno kretanje dosta nestabilno, čak i u kraćim vremenskim intervalima. Izvoz je često motiviran samo sticanjem deviza za potreban uvoz i još nije potpuno funkcija ukupnog privređivanja.

Intencije i odredbe novog deviznog sistema su da brže i šire otvore te procese. Deviza je dio dohotka i njeno kretanje treba da je time opredijeljeno. Članovi 67. i 68. pomenutog zakona samo u takvoj interpretaciji imaju smisao. Sve organizacije udruženog rada koje na trajnoj osnovi učestvuju u izvozu treba da su, putem samoupravnog sporazuma, učesnici u raspodjeli deviza. Ali to nije statično stanje, samo akt dijeljenja zarađenog, već aktivan odnos svih učesnika u lancu reprodukcije, u zajedničkom poslu izvoza iz koga rezultira i zajednički prihod u devizama. Udruživanje deviza ima za cilj njihovo dohodovno povezivanje na unapređivanju izvoza, u partnerskom odnosu, dok taj zajednički posao traje. Kroz to se, dijelom, rješava i pitanje stimulisanja izvoza, ali je mnogo značajnije eliminisanje distribucije deviza, putem utvrđivanja »prava« na devize, što se sve dosad činilo.

To znači da deviza mora postati dio dohotka, te je cijelo njeno kretanje u okviru ukupnih dohodovnih odnosa. Zato je organizovanje devizne privrede — a ona obuhvata sve organizacije koje rade sa devizama (osim društveno-političkih zajednica) — izvršeno u samoupravnim interesnim zajednicama za ekonomske odnose sa inostranstvom u republikama i pokrajinama, a ovih opet u njihovu asocijaciju — Interesnu zajednicu Jugoslavije. U njima se osnovne organizacije udruženog rada dogovaraju i sporazumijevaju o svim bitnim pitanjima uređivanja ekonomskih odnosa sa inostranstvom. To se, sumarno, odnosi na devizno regulisanje obima i strukture uvoza, utvrđivanje neposrednih podsticajnih mjera izvoza putem dinarskog povraćaja carinskih i poreskih opterećenja izvezene robe i usluga, usklađivanja planova ekonomskih odnosa sa inostranstvom, kao i utvrđivanja kriterija zaduživanja u inostranstvu.

Funkcije udruženog rada su i šire jer se odnose i na takva bitna pitanja kao što je neposredno učešće ili davanje mišljenja prilikom definisanja devizne politike za tekuću godinu, utvrđivanje platnog i deviznog bilansa, odnosno platnobilansnih i deviznobilansnih pozicija republika i pokrajina, predlaganje mjera u situacijama kad dođe do odstupanja u realizaciji od utvrđene devizne politike i slično. Svi ovi elementi su nesumnjivo najkrupnija promjena u deviznom sistemu od njegovog stvaranja. Udruženi rad

je postao neposredni, aktivni sudionik u sferi koja se klasično smatrala neprikosnoveno državnom.

Novi devizni sistem je zadržao ulogu države na onim sektorima i u onim formama gdje je to objektivno još nužno. To je izraženo u davanju saglasnosti SIV-a na samoupravne sporazume ili druga dokumenta koja se odnose na podsticajne mjere izvoza, globalno regulisanje uvoza i u sferi zaduživanja u inostranstvu. To je logično, jer SIV, u krajnjoj konsekvenciji, odgovara za eksternu likvidnost zemlje, a, s druge strane, sredstva za podsticaj izvoza i prihodi budžeta federacije potiču iz istog izvora — carina na uvezenu robu.

Međutim, funkcije države u ovoj oblasti sada su razdvojene i definirane na dva nivoa — federacija i republike i pokrajine. Decentralizacija do nivoa republika i pokrajina je također nov kvalitet, nepoznat u ranijim sistemima. Republike i pokrajine su odgovorne za svoje platnobilansne i deviznobilansne pozicije i obavezne su na mjere kad dođe do odstupanja u njihovoj realizaciji.

Novi devizni sistem je, dakle, koncipiran u složenom mehanizmu djelovanja više faktora: udruženog rada, republika, pokrajina i federacije. Kreirano je i više instituta sistema, ranije nepoznatih, i bez uzora u literaturi ili praksi drugih zemalja. U tome je i delikatnost njegove primjene i provjere.

Međutim, u periodu od dvije godine od donošenja novog Zakona o deviznom poslovanju više su izbila na površinu neka pitanja na kojima je tek otpočeo rad ili tek treba raditi nego što je novi sistem ušao u životnu praksu. Riječ je o promjenama koje zahtijevaju mnogo aktuelniju razradu nego što je sam Zakon dao, kao i vremensku sinhronizaciju. Treba izvršiti izvanredne i fundamentalne izmjene, uz dosta znalačkog aplikativnog postupka. Ono što je suštinski novo upravo je na startu rješavanja. Riječ je o slobodnom raspolaganju devizama i učešću u njima svih partnera u lancu reprodukcije, zatim o usklađenim planovima ekonomskih odnosa sa inostranstvom kao realnoj osnovi za platnobilansne i deviznobilansne pozicije republika i pokrajina, a iz toga i ukupnog platnog i deviznog bilansa Jugoslavije, te novom sistemu prilagođenih oblika podsticaja izvoza.

Dakle, riječ je o fundamentu, a ne samo o novim organizacijama sistema, koje su relativno brzo stvorene. Ta protivrječnost je zato brzo izbacila na površinu ove nove institucije — samoupravne interesne zajednice za ekonomske odnose sa inostranstvom — kao prividno poludržavne organe. Ukoliko se ovaj proces duže zadržava, taj paradoks će se širiti i izazivati još veće društveno nezadovoljstvo i žal za »dobrom« državnom regulativom.

Načelo Zakona da devize pripadaju onom ko ih stvara nije sporno, ali se iz prakse još nije saznalo da je bilo gdje došlo do zaključivanja samoupravnih sporazuma o učešću u njima svih aktera u lancu reprodukcije. Nije nedostajalo pokušaja da se

daju neki globalni modeli tih sporazuma, ali sve dosad je izostala realizacija. Razmišljalo se i o uvođenju nekog instrumenta ekonomske prinude prema finalistima da takve sporazume zaključuju sa svojim partnerima. No pitanje je principijelno: koliko bi to bilo konzistentno novom sistemu i ne bi li imalo štetniji uticaj na poslovni odnos partnera koji ga zaključuju. Toj situaciji je osnovni uzrok stanje u platnom i deviznom bilansu. Akutnost ovog problema više je okrenula pažnju na restrikcije u raspolaganju devizama, pa se ni fetiša deviza nismo oslobodili. Razna ograničenja, osobito vezivanje uvoza za izvoz, učinila su devizu znatno vrijednijom nego na deviznom obračunskom mjestu. Već duže vremena njen slobodan kurs se kreće za 15—20%, pa i više iznad bankarskog. Prodaja deviza, inače Zakonom zabranjena, prikrivena je fiktivnim samoupravnim sporazumima o poslovnoj suradnji. Lijek tome nije u inspekcijskim mjerama, već u rješavanju osnovnog uzroka sadašnjem stanju.

Ovdje je riječ o kapitalnom pitanju i od njegovog rješenja zavise gotovo svi drugi novi segmenti sistema koji se na to nadovezuju. Dovoljno je podsjetiti na to da osnovne organizacije udruženog rada mogu ostvarene devize udruživati za sve oblike proizvodne i poslovne politike. Dakle, i pri utvrđivanju učešća svih partnera u ostvarenim devizama (član 67. Zakona), a zatim i u pravu na njihovo slobodno kretanje kanalima poslovne saradnje putem udruživanja (član 68), trebalo bi da vodi eliminisanju lokalnih, pokrajinskih i republičkih okvira ekonomske saradnje. To je preduslov i za izlazak na inostrano tržište. Lokalna, pa i republička ograničenost vodi inferiornosti u međunarodnoj konkurenciji. To se dosad pokazalo kao velika boljka naše izvozne privrede. Ona je izgrađivana, mahom, po kriterijumima i za potrebe domaćeg tržišta, pa je izvoz često samo rezidualni dio plasmana na njemu. To je izraz činjenice da se ona u tim okvirima, sa svojim troškovima proizvodnje i produktivnosti, nije mogla normalno uključivati u međunarodnu podjelu rada. Dovoljno instruktivni su podaci o stalnom opadanju učešća jugoslovenskog izvoza u ukupnom svjetskom izvozu u proteklih deset-petnaest godina, i pored našeg bržeg ukupnog privrednog razvitka.

Mislim da je u tome značajan motiv instituta slobodnog raspolaganja i korišćenja deviza. Kako taj proces nije krenuo, suštinski se i dalje zadržala distribucija deviza i utvrđivanje prava na njih, samo što to više ne vrši državni organ, već se to čini samoupravnim sporazumima u SIZ-ovima republika i pokrajina. Rješenja su prisno vezana i za postojanje planova ekonomskih odnosa sa inostranstvom. To je dio ukupnog društvenog planiranja. Utvrđivanje elemenata tih planova, putem jedinstvene metodologije koja uglavnom postoji, samo je prva stepenica. Jedna anketa je pokazala da i takve planove posjeduje, dosad, jedva oko 60% osnovnih organizacija udruženog rada. Delikatnija faza njihovog usklađivanja u republičkim i pokrajinskim zajednicama nije ni začeta. Metode i forme usklađivanja na nivou cijele zemlje tek

treba utvrditi. Praktično iskustvo u ovom domenu nije se moglo steći, jer je riječ o potpuno novom fenomenu našeg sistema. To bi morao biti kreativni teren naših naučnih ekonomskih instituta, uz praktičnu saradnju privrednih asocijacija.

Sistemom je, takođe prvi put, jako naglašena aktivna uloga republika i pokrajina u politici ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Okvir i baza su njihove platnobilansne i deviznobilansne pozicije. Sa dosta napora su one usaglašavane i prošle i ove godine. Ali i njihova realnost je pod velikim upitnikom, jer su svi elementi teritorijalne alokacije deviza utvrđeni prema naslijeđenoj metodologiji. Aktiviranjem članova 67. i 68. deviznog zakona taj će se odnos bitno narušiti, a slika platnih i deviznih pozicija republika i pokrajina će se značajno izmijeniti. Uzmimo samo kao primjer raspodjelu ostvarenih deviza između turizma i poljoprivrede, sirovinskih i energetskih sektora i njihovu teritorijalnu implikaciju. Ali to će potpunije ukazati i na znatno veću međuzavisnost privrede i regiona u politici razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom. U tom okviru će ubuduće morati da se traže i rješenja za podsticaj izvoza, ne samo zbog ograničenih okvira sadašnje prakse putem jedinstvenog Fonda pri Interesnoj zajednici Jugoslavije već i zbog šireg smisla udruživanja koji u sebi uključuje i zajednički interes unapređivanja izvoza.

Sve to nalaže i prilagođavanje evidencije deviznog priliva i njegove teritorijalne alokacije. Sadašnja metodologija u Narodnoj banci i Službi društvenog knjigovodstva je na naslijeđenim osnovama, koju će šira praksa samoupravnih sporazuma i učešća u ostvarenim devizama i njihovo udruživanje sve više demantovati. Zato je i ovo značajan momenat uvođenja u život novog deviznog sistema.

Podsticaj izvoza se često simplificira i svodi na ono što devizni zakon, a i raniji propisi, obuhvata pod pojmom povraćaj carina i drugih dažbina, što se uređuje samoupravnim sporazumom u Zajednici Jugoslavije. To je suštinski dodatna intervencija društva. Osnova podsticaja je devizni kurs, te što je manje njegovo realno aktivno dejstvo, pritisak na dodatne izvore se povećava. Međutim, granice elasticiteta veličine ovih sredstava su ograničene mogućnostima društva, izraženih u budžetu federacije. To proizlazi iz njihovog zajedničkog izvora — carina — koji se dijeli na te dvije namjene. Ako je posrijedi interes izvoza, a to je ove godine izuzetna potreba, zabluda je da to treba tražiti samo u povećanju tog izvora za podsticaj, naime u povećanju carina na uvoz. To može čak i suprotno djelovati, jer je carina trošak proizvodnje svih, pa i robe za izvoz. Za našu situaciju to je naročito važno jer je uvoz dvostruko veći od izvoza, a u njemu je oko 70% reprodukcioni materijal, to jest direktan trošak proizvodnje. Naša nerazvijena energetika i reprodukciona baza ne pružaju dovoljno prostora za fleksibilitet privrede u preorijentaciji sa uvoznih na domaće izvore. Carine, uključivši carinske dažbine, već su na

sadašnjem nivou, za mnoge sektore, ozbiljno opterećenje troškova i cijena, pa time i rentabiliteta izvoza.

Stabilnije i trajnije rješenje podsticaju izvoza nalazi se u nivou produktivnosti i troškovima proizvodnje privrede. Mjere društva takođe treba da to podstiču, pa i one u oblasti deviznog sistema i podsticaja izvoza. Dodatne intervencije, putem podsticaja izvoza, ne bi smjele služiti rješavanju ekonomskog položaja grana ili sektora koji su izazvani drugim uzrocima. To im nije svrha, već su samo dodatna intervencija unapređenju izvoza. Ali se ta praksa dugo i žilavo održava, a ispoljava se u, na nekim sektorima, izuzetno visokim subvencijama izvoza, odnosno visokih ingredijenata na izvozni kurs. Ne samo da to znači prelijevanje dohotka iz drugih grana već je pitanje da li su takve subvencije na duži rok korisne i za te grane privrede. Te subvencije umanjuju motivisanost borbe za produktivnost, modernizaciju, integrisanje ili slične aktivnosti na planu zdravog ekonomskog opstanka i razvoja. Privreda koja se u osnovi svojom ekonomskom snagom ne može nositi na svjetskom tržištu najglasnija je i u zalaganju za velike društvene intervencije. Pri tome se, ponegdje, u izvoznoj cijeni ne pokrivaju ni materijalni troškovi, a za taj dio je i društvo umanjilo svoju materijalnu supstanciju. To govori da nam je potrebna takva eksportna privreda, sa svjetskim, a ne našim lokalnim kriterijumima produktivnosti i rentabiliteta.

U tom kontekstu su i pitanja selektivnosti podsticaja. Selektivni podsticaj, poznat i priznat u svijetu, neminovan je i za nas, osobito ako vodi višem kvalitetu privređivanja i bržoj supstituciji uvoza. Ali, ako se motivom izvozne selektivnosti rješava pitanje niske produktivnosti, odnosno ako se nastoji preskakati, po svaku cijenu čak i prohibitivne uvozne prepreke u nekim zemljama, ta selektivna subvencija gubi ekonomski smisao.

Do usvajanja novog sistema u tome je podsticaj federacije bio jedini arbitar. Devizni zakon, u članu 82, predviđa i odgovarajuću ulogu republika i pokrajina. U tržnim privredama svijeta široko je primijenjen sistem oslobađanja od takozvanih poreza na dodajnu vrijednost. To je posredan porez na sve robe koji se ubire na centralnom nivou, te od njega oslobađa izvoz robe. Mi ga u tom vidu ne možemo primjenjivati, jer je naš fiskalni sistem različit — decentralizovan i slojevito razuđen, kroz razne oblike doprinosa i poreza. Ali je i sa time, kao troškom proizvodnje, jednako opterećena izvozna privreda. Dosad se to oslobađanje, jednim instrumentom u globalu, vršilo na nivou federacije. To je problem koji bi novim sistemom trebalo principijelno riješiti, te republike i pokrajine učiniti aktivnim faktorima unapređenja izvoza.

To zadire i u bilansne odnose budžeta republika, pokrajina i federacije, u kome razrješavanju treba tražiti prostor i za podsticaj izvoza za namjenu gdje su za to republike i pokrajine specifično zainteresovane. Odsustvo ovog momenta ozbiljno otežava sporazumijevanje u Zajednici Jugoslavije, jer ukoliko tu funkciju

vrše samo centralizovana sredstva, pažnja republičkih i pokrajinskih SIZ-ova je više usmjerena na bolju poziciju u njihovoj raspodjeli kroz instrumente nego na to koliko će se time unaprediti ukupan izvoz. Očigledno je to slučaj u stimulisanju, na primjer, roba koje predstavljaju viši stepen industrijske obrade. Sada je značajan dio sredstava stimulisanja korišćen za ove namjene. To je i razumljivo i ekonomski opravdano, jer to znači veći izvoz dodatnog rada, a u tim proizvodima kumulira se sve iz prethodnih faza, i uz najveće carinske barijere pri izvozu tih proizvoda.

Međutim, ovdje se sučeljavamo, s jedne strane, sa različitim strukturama privrede republika i pokrajina, a, s druge, s nepostojanjem egzaktne metode kojom bi se robe mogle objektivno razvrstavati po stepenima složenosti obrade. Ovdje, i u nekim drugim oblicima podsticaja, objektivno je vrlo izražen različit interes republika i pokrajina.

Otvoreni su problemi i u politici zaštite domaće proizvodnje — u njenoj visini i oblicima primjene. Platnobilansna ograničenja se vrše putem samoupravnih sporazuma u republikama i pokrajinama, a zaštitna politika na nivou federacije u Privrednoj komori i Saveznom sekretarijatu za spoljnu trgovinu. Oba ova oblika zaštite i ograničenja su u suštini na starim, naslijeđenim osnovama. Devizna ograničenja su defektna zbog, kao što je konstatovano, nedjelovanja procesa zajedničkog učešća u ostvarenim devizama i njihovom udruživanju, pa se iz toga i dalje zadržava kategorija prava na dodjelu deviza. Zato postoji i pritisak za što veću kvotu, što dijelom i objašnjava veći interes za uvoz. Izvoz nije postao puna funkcija privređivanja i tim putem zajedničko sticanje deviza.

Ograničenja uvoza putem robnih i deviznih kontingenata je, s druge strane, neovisno i odvojeno od deviznog, platnobilansnog regulisanja. Nije naslonjeno na planove ekonomskih odnosa sa inostranstvom, već izvedeno isključivo iz globalnih materijalnih bilansa na nivou federacije. Međutim, takvom praksom se još uvijek koriste državni organi u cilju platnobilansnih ograničenja, a ne samo radi zaštite one proizvodnje koju je nužno zbog razvojnih razloga za određeno vrijeme štititi. Zato je pod teretom platnobilansne situacije ovaj vid zaštite dobio prekomjerne dimenzije, pa je smetnja i onom uvozu (čak i u malim veličinama) koji je nužan za izvoz.

Proces, dakle, koji je stvorio novi devizni sistem izvanredno je delikatan, jer je uključio sva tri nivoa — udruženi rad, republike i pokrajine i federaciju. Zakon je u novim rješenjima dao načela, a složenost njegove aplikacije traži znatno više stručne i praktične kreativnosti. Činjenica da se sve više zaoštravaju i postaju sve složeniji međunarodni ekonomski odnosi traži i od naših sistemskih rješenja i načinâ njihove primjene mnogo više elastičnosti i prilagođavanje takvim međunarodnim ekonomskim uslovima i odnosima.

Dušan Tešić

Iza granice nerazvijenosti

U osnovi svih deklaracija, rezolucija i drugih dokumenata, usvojenih od strane SKJ, države ili delova samoupravne strukture, stoji jasno i nedvosmisleno opredeljenje da svim sredstvima pomognu brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Od samog početka socijalističke izgradnje ta spremnost je definisana kao »brži razvoj...« i ona je važila i ostala kao princip i istovremeno strategija i osnovni cilj razvoja jugoslovenske socijalističke zajednice.

Sadržinu tog osnovnog cilja čine nužnost i potreba za skladnijim i dinamičnijim razvojem i stvaranjem uslova za potpunije korišćenje prirodnih bogatstava i kadrova, za širenjem i stabilizovanjem unutrašnjeg tržišta, za povećavanjem produktivnosti rada, podsticanjem i jačanjem integracija na svim područjima i snažnijim povezivanjem privrede iz raznih oblasti, zatim potreba za postizanjem nacionalne ravnopravnosti, učvršćivanjem jedinstva radničke klase Jugoslavije i jugoslovenske socijalističke zajednice, potreba za razrešavanjem mnogih drugih socijalnih pitanja zemlje i tako dalje.

Tragajući za faktima koji opredeljuju takvu politiku zemlje, neizbežno se mora poći od teškog istorijskog nasleđa, odnosno krupnih razlika u ekonomskom, kulturnom, socijalnom i drugim vidovima razvijenosti pojedinih područja, čiji su se rasponi, istorijski mereno, protezali od polufeudalnog načina življenja do modernih građanskih struktura. I Jugoslavija je, dakle, imala i danas još ima svoj »Sever« i »Jug«.

Suočeno s takvim činjenicama i stvarnošću, jugoslovensko društvo je u politici privrednog razvoja zauzelo stanovište da se nedovoljno razvijena područja moraju razvijati brže od ostalih — razvijenijih — prevashodno sopstvenim naporima radnih ljudi u nerazvijenim sredinama, i uz svesrdnu pomoć celokupne društvene zajednice. Preraspodelom društvene akumulacije usmeravana su značajna sredstva kao konkretan oblik pomoći, prvenstveno za razvoj proizvodnih snaga, koji je stvorio uslove za dalji samostalan društveno-ekonomski razvoj.

Sasvim je sigurno da je to bio i jedan od najtežih problema s kojima se, u privrednom razvoju, moralo da bori mlado jugoslovensko društvo. Jer od samih početaka socijalističke izgradnje zemlje tretman nerazvijenih imali su socijalističke republike Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i SAP Kosovo, koje po prostranstvu zahvataju sto hiljada kvadratnih kilometara (nešto više od jedne trećine zemlje) i u kojima živi četrdeset odsto jugoslovenskog stanovništva.

Broj stanovnika je uvek bio polazna osnova za rešavanje svih pitanja vezanih za razlike između razvijenih i nerazvijenih. Stepen tih razlika se u nas, od samih početaka izgradnje, merio prema visini nacionalnog dohotka po stanovniku, koji je u razvijenim područjima i danas dvostruko veći od onog koji, bar oficijelno, važi za nerazvijena područja.

U Sloveniji je nacionalni dohodak 60 odsto iznad jugoslovenskog proseka, na primer, a na Kosovu 60 odsto ispod toga proseka.[1] To su, naravno, krajnje pozicije dva područja u njihovom odnosu prema proseku zemlje. Odnosi ostalih razvijenih i nerazvijenih su, svakako, blaži. No, uprkos opore stvarnosti i nepovoljnih tendencija ispoljenih u sve većem raskoraku u stepenu razvijenosti jednih i drugih, koje se javljaju kao negativan izraz napora celog društva da se nerazvijena područja otrgnu iz zaostalosti, krupni rezultati ostvareni na ovom planu odnose značajnu prevagu i dobijaju izraz pozitivnih tokova. Socijalističke republike Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora su u veoma visokom stepenu izmenile privrednu strukturu. Izmenjena privredna struktura omogućila je da se u tim zajednicama otvore prostori za zapošljavanje više od 20 odsto celokupnog aktivnog stanovništva, dok je istovremeno gradsko stanovništvo prešlo granicu od 60 odsto.

---

[1] »Ekonomist«, br. 2-3/78, str. 261.

SAP Kosovo, naravno, nije dostiglo takav nivo. Ovde je teško istorijsko nasleđe bilo jako izraženo na svim sektorima života, pa su napori radnih ljudi ovog područja i cele društvene zajednice dali nešto slabije efekte. Uprkos tih slabih efekata (o kojima se može govoriti imajući na umu jedino materijalnu stranu razvoja) Kosovo je, ipak, prešlo granicu tradicionalne zaostalosti. Pokrajina je, naime, stvorila uslove u kojima je stopa zaposlenosti dostigla nivo od 14 odsto, a u gradovima već živi jedna trećina stanovništva. Neuporedivo su, međutim, veći efekti postignuti u obrazovanju, kulturi, nauci, zaštiti zdravlja ljudi, podizanju socijalističke svesti građana i, uopšte, u podizanju svih društvenih vrednosti stanovništva. Sasvim je sigurno da bi rezultati, postignuti u politici bržeg razvoja nedovoljno razvijenih, mogli biti i veći da se od samog početka izdvajanja dopunskih sredstava za finansiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo nisu ispoljile određene slabosti.

One su se morale javiti i imale su, uglavnom, objektivan karakter. U prvom redu zbog toga što su područja, koja su dobijala dopunska sredstva za svoj ubrzani razvoj, nosila pečat teške zaostalosti. Drugi red pitanja vezanih za ove slabosti leži u načinu i metodu prikupljanja sredstava i njihove raspodele. Nerazvijena područja su se alimentirala u različitim društveno-ekonomskim uslovima, koji su se, od samog početka socijalističke izgradnje, stalno menjali. Uporedo s njima menjao se i način i metod toga alimentiranja, što i jeste tema dalje rasprave.

I

Osnovni kriterij prema kojem se, u dosadašnjoj praksi, utvrđivao status nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, a na osnovu toga i pribavljanje sredstava za njihov ubrzani razvoj, bio je i ostao — nacionalni dohodak po stanovniku u kombinaciji s ostalim ekonomskim i socijalnim indikatorima razvoja.

Sve republike i autonomne pokrajine, čiji nacionalni dohodak po stanovniku nije prelazio 2/3 jugoslovenskog proseka, dobijale su status nedovoljno razvijenih i uživale su posebnu brigu i podršku čitave jugoslovenske zajednice. U razdoblju od 1947. do 1957. godine status nedovoljno razvijenih imale su SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora i SR Makedonija; od 1957. do 1961 — Crna Gora, Makedonija i SAP Kosovo; od 1961. do 1965. u nedovoljno razvijeno područje Jugoslavije, pored Crne Gore, Makedonije i Kosova, uključeni su i neki delovi južne Srbije — Sandžak, na primer, zatim deo Bosne i Hercegovine, Lika i deo Dalmacije — iz okvira Hrvatske. Od 1965. do danas status nedovoljno

razvijenih područja imaju Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Kosovo.[2]

Pred jugoslovensko društvo su se odmah po završetku rata postavila dva krupna problema. Jedan je bio da se zemlja, putem industrijalizacije, izvuče iz teške zaostalosti, a drugi da se ublaže drastične razlike u regionalnoj razvijenosti zemlje. Prvi zadatak se ostvarivao podizanjem teške, bazične privrede, pa je u prvih deset ili dvanaest godina socijalističke izgradnje težište bilo na razvoju industrije, a u okviru nje prioritet su dobile energetska i metalurška baza, koje su činile osnovu daljeg privrednog razvoja zemlje. Najveći deo raspoložive društvene akumulacije bio je usmeravan u ove grane, što je u datim uslovima jedino i bilo moguće.

To je bio period centralizovanog upravljanja i rukovođenja, razdoblje prvog petogodišnjeg plana 1947—1951. S obzirom na to da su investicije u celini bile centralizovane i imale bespovratan karakter za sve republike i pokrajine, nije u to vreme bilo ni potrebe za posebnim tretmanom nedovoljno razvijenih područja. Završetak prvog petogodišnjeg plana vremenski se poklapa sa prvim počecima samoupravljanja. To je, u stvari, period (1952—1956) prvih koraka decentralizacije investicija. Osnovna karakteristika tog razdoblja jeste u tome što je privrednim organizacijama stavljan na slobodno raspolaganje jedan deo sredstava (deo amortizacije). Društveno-političke zajednice su istovremeno dobile više samostalnosti u raspolaganju budžetskim i drugim fondovima. U oblasti investicija promene su nastale u pravcu napuštanja principa bespovratnog finansiranja i postepenog prelaska na sistem kreditiranja investicija.

Prelazak na ovakav način finansiranja privrednog razvoja sam po sebi je zahtevao i drukčiji odnos prema nedovoljno razvijenima. Reč je o tome da su se već tada uspostavljali neki oblici tržišnih odnosa. Da bi se dobio kredit, objekat koji se želeo podizati morao je da garantuje neke tržišne elemente — da bude rentabilan, da može podneti određenu kamatnu stopu, morao je da omogući povraćaj i isplatu anuiteta i drugo.

Takav odnos prema investicijama stavljao je nedovoljno razvijena područja u neravnopravan, odnosno nekonkurentan odnos prema razvijenima. To su bili početni razlozi da društvo povede brigu o nerazvijenima i da ih u ovakvim odnosima zaštiti. Oblici te zaštite su bili različiti: od davanja beskamatnih kredita u visini uplaćene akumulacije, davanja kredita po povlašćenoj kamatnoj stopi, davanja globalnih dotacija, kojima su investitori plaćali obavezno učešće, do ustupanja anuiteta i mnogi drugi.

---

[2] Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo; publikacija: *Politika i rezultati razvoja nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji;* Biblioteka Skupštine SFRJ, kolo XIV, svezak 7, str. 23, Beograd 1977.

Valja imati na umu da se u to vreme i dalje insistiralo na finansiranju bazne industrije, koja se ipak podizala izvan nerazvijenih područja. Pošto su i prerađivačke grane bile koncentrisane uglavnom u centrima razvijenih područja, to se stalo na stanovište da se ta industrija maksimalno koristi — takva kakva jeste, bez nekih značajnih ulaganja. Pomenuta orijentacija je važila i za nerazvijene, ali jedino ako su tamo postojale mogućnosti za razvoj prerađivačkih grana. Budući da su ove mogućnosti bile male, to su i posledice takvih opredeljenja, o kojima ćemo kasnije govoriti, bile dosta krupne.

Po završetku drugog petogodišnjeg plana ušlo se, već mirnije, u dalji razvoj. Zemlja je, u celini, prešla granicu kritičnih ekonomskih i socijalnih problema nerazvijenog društva. Ali ostali su i dalje krupni problemi neujednačene strukture privrede. Bilo je neophodno da se, posle 1956. godine, krene putem otklanjanja jednostranosti u razvoju i uspostavljanja uravnoteženijeg odnosa između bazne i prerađivačke privrede na jednoj, i odnosa između privrednih i neprivrednih investicija, na drugoj strani.

S obzirom na to da su se, pored nepovoljne privredne strukture, razmakle još i granice u stepenu razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih područja, u srednjoročnom planu od 1957. do 1961. pitanje regionalnog razvoja moralo se kompleksnije postaviti. A i sistem kreditiranja investicija, videli smo, favorizovao je razvijenija područja uprkos napora društvene zajednice da omogući ujednačeniji razvoj. Stoga je novi plan u sistemu finansiranja afirmisao instituciju takozvanih garantovanih investicija. Suština tog novog načina finansiranja sastoji se u tome što je društvena zajednica nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo garantovala određen obim investicija za njihov razvoj, ali za tačno utvrđene investicione projekte.

Da bi se što pre ublažio raskorak između jednih i drugih, usvojen je još ceo niz drugih mera. One su imale svrhu da nerazvijenima omoguće veći udeo u investicionom kolaču cele društvene zajednice, i to u zajmovima izvan kruga garantovanih investicija. Reč je o tome da su ova područja, pri konkurisanju za investicione kredite, imala prednost i onda kada su nudila iste uslove kao i razvijeni. Praksa da se nerazvijenima ustupaju anuiteti nastavljena je i u ovom periodu. To je značajno ojačalo materijalnu osnovu ovih područja i njihovu zainteresovanost za postizanje većih rezultata u sopstvenom razvoju.

U ovom, prilično stabilnom razdoblju privrednog razvoja zemlje struktura investicija u nedovoljno razvijenim područjima postaje sve nepovoljnija. U to vreme, a i kasnije, sve do 1975. godine, i dalje se najviše ulaže u kapitalno intenzivne grane industrije i rešavanje osnovnih uslova razvoja — melioraciju, saobraćaj i druge vidove infrastrukture, koje će, videćemo kasnije, dovesti do nekih nelogičnosti u razvoju, naročito na Kosovu. Uložene su ogromne investicije, a njihovi efekti nisu bili u skladu sa želja-

ma. Njima nije ostvarena srazmerna stopa zaposlenosti, dohotka i akumulacije.

Metod dopunskog finansiranja razvoja ovih područja morao je, očigledno, da se menja, pa je ustanovljen savezni fond za podsticanje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Područja koja su koristila sredstva ovoga fonda imala su obavezu da u investicijama učestvuju s najmanje 30 odsto sopstvenih sredstava. Reč je o tome da se sredstva nisu neposredno prelivala korisniku investicija, već su najpre ustupana republikama i Pokrajini, odnosno ulazila su u sastav njihovih investicionih fondova. Na taj način je prvi put došlo do izvesne decentralizacije sredstava namenjenih za finansiranje privredno nedovoljno razvijenih područja u zemlji. Nedovoljno razvijene republike i Pokrajina Kosovo su sada bile u položaju da neposredno usmeravaju investicije i da na sebe preuzmu odgovornost za njihovu efikasnu realizaciju. U ovom razdoblju sredstva fonda su dostigla nivo od 14,3 odsto ukupnih sredstava kojima su nedovoljno razvijena područja raspolagala za investicije.

Kvalitativna razlika fonda, prema dotadašnjem pribavljanju sredstava za ove svrhe, sadržana je u tome što se sredstva nisu utvrđivala u fiksnom iznosu, već u proporciji, stopi izdvajanja za jedno petogodišnje razdoblje. Sredstva za dopunsko finansiranje nedovoljno razvijenih područja bila su uslovljena opštim razvojem privrede cele zemlje i dobila su karakter stalne proporcije u raspodeli sredstava društvene reprodukcije.

Ma koliko fond, po svom karakteru i načinu prikupljanja sredstava, nosio pečat administrativne mere, ipak je u sebi sadržavao jednu, za te prilike značajnu promenu. U načinu odlučivanja o nameni tih sredstava ispoljavao se visok stepen decentralizacije u investicionoj politici. Nedovoljno razvijeni krajevi su dobili punu samostalnost pri usmeravanju sredstava fonda. Ali su nju dobili privredni i društveno-politički subjekti u ovim područjima i oni su snosili punu odgovornost za pravilan granski i regionalni razmeštaj investicija i za pravilne tokove razvoja. To je bilo u skladu s intencijama samoupravnih opredeljenja i koncepcijom razvoja zemlje u celini. U kontekstu svih tih okolnosti i fond se našao u ulozi da sve intenzivnije podstiče poslovnu saradnju i druge vidove samoupravnog povezivanja privrednih subjekata iz razvijenih i nedovoljno razvijenih područja, i da prati i analizira ostvarivanje politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.

Sasvim se pouzdano može tvrditi da u nerazvijenim regionima nema iole značajnog objekta koji nije delimično finansiran iz sredstava fonda. Dve trećine privrednih investicija u osnovna sredstva SAP Kosovo,[3] na primer, finansirano je iz ovog izvora.

[3] Isto, str. 34.

Udeo sredstava fonda federacije u privrednim investicijama nerazvijenih područja u pojedinim planskim razdobljima i ocena do 1980[4]

Područja	Ostvareno u % 1966—1970.	1971—1975.	Ocena u % 1976—1980.
Ukupno	24,2	32,5	28,5
Bosna i Hercegovina	20,5	22,1	17,5
Crna Gora	25,5	33,5	30,9
Makedonija	17,6	30,1	23,4
SAP Kosovo	45,6	70,8	61,4

Od osnivanja fonda sredstva u njemu su se svake godine povećavala. U prvom redu zahvaljujući nastojanju da se ubrza razvoj ovih područja i smanji jaz između razvijenih i manje razvijenih, a i zato što je Jugoslavija bila u stanju da svake godine odvaja veća sredstva za ove svrhe. Prema podacima, u fond se, od 1966. do 1970. godine, slilo 1,85 odsto društvenog proizvoda društvene privrede Jugoslavije. U tekućem srednjoročnom planu je predviđena stopa od 1,97 odsto društvenog proizvoda za privredne investicije, i 0,93 odsto za finansiranje društvenih delatnosti u nerazvijenim područjima.

Uporedo s povećanjem ovih sredstava i razvojem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa menjao se i način obezbeđivanja sredstava fonda. U početku su se ona alimentirala uglavnom fiskalnim putem — federacija je sve do 1970. godine fondu osiguravala stalna i nepovratna sredstva. Od početka ove decenije sredstva se obezbeđuju putem obaveznih zajmova radnih organizacija s područja cele zemlje. Posebnim saveznim zakonom regulisani su uslovi vraćanja tih sredstava. Posle 1976. uvedena je još jedna novina, kojom je omogućeno da se 20 odsto stalnih sredstava fonda može realizovati putem samoupravnog udruživanja rada i sredstava OUR-a iz razvijenih sa OUR-ima iz nerazvijenih područja.

U prvom planskom razdoblju postojanja fonda (1966—1970) federacija je fondu prenela oko 26 milijardi dinara. Iz njega su nerazvijeni dobijali kredite sa rokom otplate od 19,5 godina i kamatom od 2,1 odsto. Kasnije su posebnim saveznim zakonom ova područja oslobođena vraćanja tih kredita. U narednom planu (1971—1975) nerazvijenim područjima je iz fonda odobreno 37 milijardi dinara. U težnji da se obezbedi brži razvoj Kosova, koje je stalno zaostajalo i za razvijenima i za nedovoljno razvijenima, ono je dobilo izvesne prednosti nad ostalim korisnicima ovih kredita.

Sve nerazvijene republike, koje su ostvarile pravo na pomenute kredite, dobijale su ih s rokom otplate od 15 godina i ka-

[4] Isto, str. 34.

matnom stopom od četiri odsto. Kosovo ih je, međutim, dobijalo s rokom otplate od 19 godina i kamatnom stopom od tri odsto. U tekućem srednjoročnom planu (1976—1980) sredstva fonda, prema cenama iz 1975, dostići će sumu od 54 milijarde dinara. Više od 37 odsto dobilo je Kosovo.[5]

II

Nije samo privreda u područjima koja su imala tretman nerazvijenih bila zaostala. Neuporedivo teže stanje je bilo u društvenim delatnostima. Pod balastom teške zaostalosti u prvim posleratnim godinama se nije mnogo polagalo na potrebu razvijanja ovih delatnosti. Valjalo je, najpre, otkloniti kritične tačke u materijalnom razvoju ovih područja, pa se čitavu deceniju i po posle rata ulagalo, uglavnom, u materijalni razvoj. Razvoj društvenih delatnosti finansirala je federacija onoliko koliko se moglo i koliko je, u pojedinim trenucima, preovlađivalo shvatanje o tome šta se, gde i u kojoj meri treba podizati.

Već je šezdesetih godina uočen raskorak između materijalne osnove rada i stepena razvijenosti društvenih delatnosti u nerazvijenim područjima. Tada je, 1960. godine, donet poseban zakon, kojim je federacija bila obavezna da obezbeđuje dotacije, kao dopunski izvor za pokriće budžetskih rashoda Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Gore i Kosova. Ova obaveza uneta je i u ustave iz 1963. i 1974. godine.

Razlog za takvo opredeljenje društvene zajednice nije bio samo u potrebi da se dovedu u sklad razvoj proizvodnog dela privrede s razvojem društvenih delatnosti, već i zbog potrebe da se budžetska potrošnja u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo izjednači ili približi jugoslovenskom proseku. Između 1971. i 1975. godine federacija je iz budžeta izdvajala 0,83 odsto društvenog proizvoda u ove svrhe, u to vreme je izdvojeno više od 15 milijardi dinara.

Stopa izdvajanja sredstava za ove namene je kasnije povećavana. Od 1976. do 1980. godine, prema predviđanjima, treba da se kreće u visini od 0,93 odsto društvenog proizvoda društvene privrede zemlje. U ovom razdoblju će se izdvojiti oko 30 milijardi dinara. Zajedno sa 165 milijardi, koliko će ova područja obezbediti, može se računati da će se i na ovom polju postići krupni rezultati.

Od pomenute sume se, prema zakonu, najpre odvaja 0,07 odsto za Pokrajinu Kosovo, kojim sredstvima se želi osigurati da se društvene delatnosti u Pokrajini razvijaju brže nego u ostalim republikama. Zatim se 0,3 odsto odvaja Crnoj Gori, zbog

[5] »Sl. list SFRJ«, br. 29/71.

specifičnih potreba ove republike. Ostatak od 0,83 odsto se, zatim, po određenoj proporciji, odvaja za Bosnu i Hercegovinu — 40,15 odsto, za Makedoniju — 18,30, Crnu Goru — 10,30 i za Kosovo — 31,25 odsto.

Ako bi se želela činiti poređenja o tome na kojem su polju postignuti veći rezultati, prevagu bi, sigurno, dobio razvoj društvenih delatnosti. Osim u nekim izuzetnim prilikama, koje su objektivno uslovljene, u svim drugim je teško uočiti razliku u stepenu razvijenosti pojedinih vrsta društvenih delatnosti (u Sloveniji, na primer, ili u Bosni i Hercegovini). U svim područjima zajedno, koja nose obeležje nerazvijenosti, osnovnu školu je, u školskoj 1975/76, završilo oko 125 hiljada učenika. To je blizu polovine svih đaka toga uzrasta u zemlji. U ovim regionima su otvorene sve vrste srednjih i viših škola i fakulteta. Kosovo, na primer, ima gimnazija koliko i Slovenija. Pre dve godine je u nerazvijenim krajevima diplomiralo oko 14 hiljada studenata.

Pomenimo još veliki broj novootvorenih narodnih i radničkih univerziteta i domova kulture, zatim, biblioteka, muzeja, bioskopa, pozorišta. Svi centri nerazvijenih područja imaju izgrađena radio i televizijska studija za emitovanje nacionalnih programa. Impresivan je broj izdatih knjiga i brošura. Bosna i Hercegovina je, po broju bolesničkih postelja, daleko nadmašila Sloveniju. Na Kosovu su ređi slučajevi tuberkuloze nego u Vojvodini.[6]

Napor jugoslovenske zajednice na ovome planu višestruko se isplatio. Smanjile su se, u prvom redu, razlike u načinu rada i života ljudi između razvijenih i nerazvijenih, obrazovanje i kultura podigli su vrednosni nivo stanovništva u ovim krajevima. Možda bi, prema ekonomskoj logici ili sa određene vremenske distancije, taj proces (brži razvoj društvenih delatnosti od materijalne proizvodnje) trebalo da ima obrnut tok, ali prilike koje su se u njima stekle zahtevale su upravo ovakav red stvari i odnosa. Vanredno nizak stepen obrazovanosti stanovništva u njima, minimalni materijalni uslovi za zaštitu zdravlja ljudi, nizak opšti nivo standarda i tako dalje, bili su osnovna obeležja svih ovih područja.

Bilo bi, verovatno, oportuno zataškavati činjenicu prema kojoj, u celom ovom poslu, nije bilo manjkavosti, i tvrditi kako efekat dodatnih napora i budžetskih davanja ne bi mogao da bude i veći nego što jeste. Ali, s obzirom na to da su iskustva koja smo u ovom poslu imali bila suviše mala, a potrebe nerazvijenih područja ogromne, rezultati su impresivni.

Mi ćemo, međutim, u daljem tekstu govoriti i o određenim slabostima i nekim tendencijama koje se javljaju i mogu skrenuti pomoć društva na kolosek na kojem ta sredstva u znatnoj meri

---

[6] Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, 1977, str. 546.

gube svoju pravu svrhu i namenu i preobražavaju se u nešto što se ne želi. I ne samo to: Stvaraju se uslovi za neke kasnije probleme, veće i teže nego što oni sada jesu.

Ali pre nego što ukažemo na njih, pogledajmo još nekoliko podataka koji će jasnije osvetliti rezultate i efekte postignute intervencijom društvene zajednice. Podatak da se za nepunih trideset godina broj đaka u srednjim školama u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo sa 28 hiljada povećao na preko 260 hiljada dovoljno jasno govori kakvim krupnim korakom su ovaj problem rešavala nerazvijena područja. Broj đaka, srednjoškolaca je najbolji dokaz ispravnosti ili neispravnosti puta kojim je neka sredina krenula u svoju budućnost. To je armija iz koje se regrutuje kadar koji na svojim leđima treba da nosi bitku za prosperitet i da određuje njegovu sudbinu. Sledeći podatak — da je broj viših i visokih škola, fakulteta i akademija, sa osam povećan na 88, samo je logičan nastavak politike stvaranja društvene osnove razvoja ovih sredina.

Ni sa čim se ne može uporediti istrajnost upravo ovih sredina da u nastavu uvedu jezike narodâ i narodnosti, koji čine osnovu odgojno-vaspitnog rada u školama regiona s višenacionalnim sastavom stanovništva. To je samo deo bogate demokratske sadržine, koja je otvorila vrata procesu daljih preobražaja. To isto važi i za razvoj informativne delatnosti, koja više od bilo čega zavisi od prava na svoj jezik. Upravo je ovde proces demokratizacije i progresa dobio snažne podsticaje. U ovim područjima je u 1974. godini izlazilo 396 listova s tiražom od 72 miliona primeraka, a svakodnevno se oglašava 65 radio-stanica ili TV-studija.

Sve čime raspolažu ova područja nije samo osnova za dalji razvoj, već to čini sadržinu koja pomenuta područja karakteriše kao razvijene sredine. Potvrdu ovom stavu možemo naći u demetropolizaciji nauke, kulture, obrazovanja. Centri nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, koji su u oficijelnom i političkom smislu njihovi glavni gradovi, nisu više i prevashodno centri vodećih institucija. Sve je češća praksa otvaranja škola različitih stepena obrazovanja, pozorišta, naučnih ustanova i tamo gde to potrebe zahtevaju, a ne jedino u administrativnom centru društveno-političke zajednice. To, svakako, ima pozitivne ekonomske, socijalne i druge konsekvence.

Razvoj društvenih delatnosti u nedovoljno razvijenim područjima vršio je dvostruki uticaj na materijalni razvoj. Na jednoj strani stvaran je potreban kadar, koji je u stanju da pokrene sve snažnije proizvodne snage koje su se u njima razvile i koje se dalje razvijaju. S druge strane, od istih tih proizvodnih snaga zahtevana su sve veća novčana sredstva da bi se zadržao tempo kojim su se, uz pomoć društvene zajednice, kretale napred.

Ne bi u ovom poslednjem trebalo tražiti uzroke pojavi što je materijalni razvoj u ovim područjima bio nešto usporeniji od

tempa razvoja društvenih delatnosti. Ali ne bi valjalo ni zatvarati oči pred takvom činjenicom. Jer sredstva koja ova područja u tekućem planu (1976—1980) izdvajaju za razvoj društvenih delatnosti dvostruko su veća od sredstava izdvojenih u prethodnom planu (1971. do 1976. godine). Glavne uzroke zaostajanja materijalnog razvoja za razvojem društvenih delatnosti pre bi, ipak, valjalo tražiti u nepovoljnoj strukturi samih privrednih investicija.

Zadržimo se stoga na analizi plasmana svih investicija, što omogućuje uvid i u neke druge nelogičnosti, koje su se ispoljile u privrednim i neprivrednim tokovima nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.

III

Izvanredno je značajna stvar ako danas možemo konstatovati da je blizu trećine ukupnih investicija zemlje, ako ih dovedemo u vezu sa društvenim proizvodom, plasirano u poslednje tri decenije u razvoj nedovoljno razvijenih područja. U razdoblju od 1947. do 1975. godine učešće bruto-investicija u društvenom proizvodu Jugoslavije iznosilo je 29,4 odsto. Od ovih investicija u nedovoljno razvijena područja plasirano je 28,4 odsto. Ali, u poređenju s društvenim proizvodom tih područja, to iznosi 38,6.[7]

Evo kako su investicije rasle, osim jednog perioda između 1965. i 1970, kada su svuda bile u padu.

Investicije u poređenju sa društvenim proizvodom[8]

		Razvijeni	Nedovoljno razvijeni	Ukupno SFRJ
	1947—1956.	24,5	39,8	**28,8**
	1957—1964.	28,3	38,5	**30,5**
	1965—1970.	25,7	36,2	**27,9**
	1971—1975.	27,1	40,0	**29,9**
Ukupno	1947—1975.	26,8	38,6	**29,4**

Tako visok rast sredstava za investicije bio je neposredan rezultat napora društvene zajednice, koja je iz fonda federacije dotirala otprilike 30 odsto ukupnih sredstava što su ih ta područja izdvajala za sopstveni razvoj.

Ipak, tako krupna sredstva, koja su tamo plasirana, nisu dala odgovarajuće rezultate. Pomenuli smo dva uzroka. Jedan je

---

[7] Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo; publikacija: *Politika i rezultati razvoja nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji;* cit. izd., str. 50.

[8] Isto, str. 51.

u tome što su se prilično visoka i nesrazmerna sredstva odlivala za finansiranje društvenih delatnosti, drugi — što se u finansiranju materijalnog razvoja više vodilo računa o podizanju bazične industrije nego o ulaganjima u prerađivačke grane, koje ne traže duga i velika ulaganja, a imaju brz obrt kapitala i visoku stopu dohotka i akumulacije. Time se, jednom rečju, stiču uslovi za brzo prevazilaženje nasleđenih razlika između razvijenih i nedovoljno razvijenih područja.

Najveći deo investicija u nedovoljno razvijenim područjima, naročito u prvoj deceniji posleratnog razvoja, bio je ulagan u podizanje objekata za proizvodnju energije, zatim u metalurgiju, saobraćaj i druge vrste infrastrukture (melioracije i slično). Valja, međutim, ovde imati na umu jednu protivrečnost. Reč je o tome da su baš ova područja najbogatija prirodnim blagom, a bila su posle rata najnerazvijeniji krajevi.

U razdoblju od 1947. do 1975. godine u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo u kapitalno intenzivne grane (energija, metalurgija i saobraćaj) investirano je 44 odsto ukupnih privrednih investicija.

U razvijenim područjima je za to vreme investirano 34% sredstava. Međutim, prirast društvenog proizvoda po jedinici ostvarenih investicija u ovim granama, to jest efikasnost investicija, za 15 puta je bila niža nego u ostaloj privredi. Naime, na sto dinara ostvarenih investicija u energetsko-metalurškim granama i u oblasti saobraćaja prirast društvenog proizvoda iznosio je oko 6, a u celokupnoj ostaloj privredi oko 85 dinara. Samo na osnovu ove razlike u strukturi privrednih investicija njihova efikasnost bi, na privredno nedovoljno razvijenim područjima, bila niža oko 18 puta u poređenju sa razvijenim područjima. Naravno, pod pretpostavkom svih ostalih jednakih uslova.[9] Bile su to, sa stanovišta prikupljanja akumulacije, »teške« investicije za nerazvijene krajeve. Sva sredstva što su se mogla prikupiti »bačena« su na podizanje ovakve privredne strukture, pa je za sve ostale potrebe, prevashodno one koje utiču na povećanje standarda radnih ljudi i porast akumulacije, ostajalo neuporedivo manje novca.

Druga nepovoljna stvar u svemu ovome jeste ta da za nove objekte i komplikovanu opremu ova područja nisu imala dovoljno stručnih kadrova. U njima se osećala hronična nestašica stručnjaka, kvalifikovanih radnika i onih sa srednjom i višom spremom, bez kojih ni jedna iole razvijena privreda ne može da krene, a kamoli da se reprodukuje.

Sledeći uzroke slabe efikasnosti investicija, neminovno dolazimo na infrastrukturu. Krupni objekti kao što su rudnic metalurška i energetska postrojenja i drugo zahtevaju infrastru

[9] Isto, str. 55.

turu koja, kao i industrijski objekti, traži krupne investicije sa dugim vekom amortizacije. A one tako glomazne i skupe povećavaju troškove proizvodnje i poskupljuju radna mesta. Ova infrastruktura pružala je slabe izglede za veći dohodak ili veću stopu zaposlenosti. Za razliku od njih, razvijena područja su već imala kakvu-takvu infrastrukturu i bila su u položaju da ipak jevtinije grade proizvodne objekte. I sa ovog aspekta nerazvijeni su dolazili u nepovoljniji položaj prema razvijenima.

U našoj se dosadašnjoj praksi retko, prilikom analize uzrokâ koji usporavaju privredni rast, uzimao u obzir faktor porast stanovništva. Ima, međutim, puno opravdanja da — ako se želi govoriti o uzrocima nedovoljnog rasta privrede — kao bitan činilac razmotrimo i porast stanovništva. Jer, kako drukčije objasniti činjenicu da su u celom posleratnom razdoblju povećavana sredstva za finansiranje nedovoljno razvijenih, da su ona u proporciji uvek bila veća od onih kojima je finansiran razvoj razvijenih, a da se stepen privredne razvijenosti u njima, meren društvenim proizvodom po stanovniku, povišavao stalno u korist razvijenih.

Stepen privredne razvijenosti meren društvenim proizvodom po stanovniku u Jugoslaviji[10]

	1953.	1965.	1976.
Nedovoljno razvijeni	100	100	100
Razvijeni	159	183	205

Porast stanovništva nipošto se, sudeći prema podacima, ne može niti sme zanemariti pri utvrđivanju uzroka usporenog razvoja nedovoljno razvijenih područja. Svi su ovi krajevi celo vreme posle rata imali znatno višu stopu porasta stanovništva od onih koji nose obeležje razvijenih. Koji su uzroci porasta stanovništva — tema je koja zaslužuje rasprave. Očevidno je da je u pitanju čitav splet okolnosti. Ipak, moramo konstatovati da je stopa porasta stanovništva u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo ostala prilično neizmenjena. Do 1965. ona se kretala na nivou 1,7, a posle 1965. smanjila se na 1,6 odsto. U ovom, drugom pomenutom razdoblju, u Bosni i Hercegovini počinje da opada porast stanovništva. U Makedoniji i na Kosovu, međutim, porast stanovništva se i dalje nastavlja: u Makedoniji se stopa rasta sa 1,3 pomerila na 1,5 odsto, a na Kosovu sa 2,4 na 2,8 odsto, što je bitno umanjilo efekte dodatnog ulaganja u privredni razvoj, a imalo je uticaja i na rast dohotka po stanovniku.

Između 1965. i 1976. godine Kosovo je, s Makedonijom i Slovenijom, imalo najbržu stopu rasta društvenog proizvoda — 6,5

[10] »Ekonomist«, br. 2-3/78, str. 275.

odsto. Ali u isto vreme Kosovo je ostvarilo stopu rasta društvenog proizvoda po stanovniku od 3,6. Imajući na umu takvo stanje stvari, nameće se sledeći problem. Ukoliko se želi realizovati politika bržeg razvoja ove Pokrajine, kako bi se smanjila relativna razlika u razvijenosti ovoga regiona i proseka zemlje, onda bi se Kosovo moralo razvijati za 1,5 procentni poen brže od proseka zemlje. Ako, istovremeno, Jugoslavija nastavi da se razvija po stopi od 6 odsto, koliko inače godišnje u proseku iznosi ovaj porast, a stopa porasta stanovništva na Kosovu ostane nepromenjena — 2,8 odsto, onda se gore pomenuta politika može realizovati jedino ako Kosovo bude dugoročno ostvarivalo stopu rasta društvenog proizvoda od gotovo 10 odsto. Čini se da je tako visoka stopa porasta nerealna, pogotovo ako je reč o dugoročnim perspektivama.[11]

Iako ima još činjenica koje ilustruju dosadašnji razvoj, i ovo je dovoljno da se konstatuje kako se osnovni ciljevi regionalnog razvoja, postavljeni u mnogim kongresnim dokumentima, u Ustavu, planovima razvoja itd., nisu dosad u odgovarajućoj meri ostvarivali. Verovatno bi se uz ove ciljeve moglo pomenuti i to da su oni, ipak, u izvesnoj meri bili nerealni,[12] pogotovo u prve dve decenije posle oslobođenja, zatim što su bili izrazito jednostrano postavljeni. Oni su se faktički svodili na jedno: brži razvoj nedovoljno razvijenih regiona, kako bi se u nekoj budućnosti dostigao stepen razvijenosti razvijenih područja.[13]

Ciljevi regionalnog razvoja su, dalje, bili nedovoljno razrađeni — u suštini su se svodili na zahtev za bržim razvojem, bez dubljeg ulaženja u to šta brži razvoj treba da sadrži, kako ga treba realizovati itd. Siromaštvo mera u razvojnoj strategiji ogledalo se u tome što su se one uglavnom svodile na jednostrano prelivanje finansijskih sredstava preko fonda i budžeta federacije.[14]

Još jedna činjenica bi, van svake sumnje, bacila više svetlosti na nedovoljnu efikasnost finansiranja ovih područja. Reč je o sredstvima kojima se finansiraju društvene delatnosti.

Pratili smo, bar delimično, u ovom tekstu, puteve i način transformacije fonda federacije preko kojeg su se prelivala dopunska sredstva za finansiranje ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Fond se, kao što smo videli, u celom razdoblju prilagođavao promenama u društveno-ekonomskom sistemu. Ali, bez obzira na to koliko je u sistemskim promenama i on bio podložan menjanju, ipak je ostao državna institucija.

---

[11] Isto, str. 247.
[12] Isto, str. 275.
[13] Isto, str. 276.
[14] Isto, str. 276.

Sve su investicije u nas, naročito poslednjih godina, makar formalno, imale samoupravni karakter, nosile su, u stvari, pečat samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja svih faktora koji su se na bilo koji način vezivali za investiciju. Jedino su ova sredstva i dan-danas zadržala prevashodno oblik državne institucije i u načinu prikupljanja i u načinu raspoređivanja na pojedina područja. Uvek je to bila neka propisana stopa, obično utvrđivana izvan uticaja udruženog rada i onih koji su zainteresovani da sredstva ulažu u nerazvijena područja. Oni koji su ta sredstva izdvajali nisu imali nikakvog uvida, čak ni interesa za tim uvidom, niti ih je zanimalo gde se i kako troše. Iz jednostavnog razloga što su sredstva državnim instrumentima bila otuđivana. S druge strane, može se govoriti i o tome da se ni oni koji su ih trošili nisu najracionalnije odnosili prema njima. Pogledajmo, uostalom, na kojim oblicima obrazovanja se insistiralo u pojedinim krajevima zemlje.

U Sloveniji, kao najrazvijenijoj republici, gde je dohodak po stanovniku 60 odsto viši od jugoslovenskog, pre godinu ili dve dana radilo je 39 gimnazija i 118 škola za kvalifikovane radnike. Na Kosovu je, međutim, radilo 39 gimnazija i 25 škola za kvalifikovane radnike; u Hrvatskoj — 108 gimnazija i 234 škole za radnička zanimanja; u Srbiji bez pokrajina — 91 gimnazija i 153 radničke škole. Škole za radnička zanimanja »pretežu« i u drugim područjima koja nose tretman nerazvijenih, ali ipak ne u tolikom obimu kao u razvijenima. U Bosni i Hercegovini 148 prema 91; u Crnoj Gori — 18 : 16; Makedoniji — 47 : 40.

Ovaj primer — odnos broja gimnazija i škola za kvalifikovane radnike — bio bi, sam za sebe, verovatno proizvoljan kada tendenciju takvih odnosa ne bi potvrđivao i viši stepen obrazovanja. Na fakultetima i visokim školama na Kosovu, na primer, studiralo je u prošloj školskoj godini 30 hiljada studenata. Dve trećine ih je bilo upisano na fakultetima društvenog smera, a trećina na svim ostalim. Slično stanje je i u Makedoniji i Crnoj Gori. U Sloveniji nešto više od polovine studenata studira na fakultetima društvenog smera, koju po ovom odnosu prati još Bosna i Hercegovina.

Treći primer: na višim školama na Kosovu studiralo je u isto vreme 10.792 studenta, od čega je 8.846 bilo upisano u škole društvenog smera. U Bosni i Hercegovini je taj odnos još nepovoljniji. U Makedoniji od 4.600 studenata 500 je studiralo na poljoprivrednim i šumarskim školama, a svi ostali na školama društvenog smera. U Srbiji i Sloveniji je svaki drugi student u ovim školama.[15]

Potrebna je dublja analiza ovog fenomena da bi se mogli donositi odgovarajući zaključci. Ali, s obzirom na teškoće s ko-

[15] Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, 1977, str. 530, 532, 535.

jima se nerazvijena područja decenijama bore, teško bi bilo naći veće opravdanje za ovakve korake. Jer, nedostatak kadrova koji bi mogli da stave u pokret sve ono što se u materijalnoj proizvodnji u ovim područjima podiglo, jedan je među najkrupnijim problemima. Nije bez osnove tvrdnja da je on značajan isto toliko koliko su značajna i novčana sredstva.

IV

Ako dosadašnji način dopunskog finansiranja razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo nije dao odgovarajuće rezultate, usled čega je nužno konstatovati da se osnovni ciljevi regionalnog razvoja zemlje ne ostvaruju po planu, upravo je sada vreme da se politika ubrzanijeg razvoja doslednije provodi u praksi.

Videli smo da su ciljevi regionalnog razvoja bili nerealni i jednostrano postavljeni. Ali u vreme kada su pravljeni početni koraci u ovom pravcu takva politika je jedino bila moguća i sa tog stanovišta — opravdana i realna. Jer Jugoslavija je u celini bila zaostala. Čak i ona područja koja su u našim okvirima smatrana za razvijena, u evropskim razmerama su bila zaostala. U uslovima kada društveni proizvod po stanovniku nije prelazio 150 ili 200 dolara jedino se instrumentima države mogao podsticati brži razvoj nerazvijenih. To što je taj deo investicione politike zadržao oblik državne mere posledica je još nerazvijenih samoupravnih odnosa u oblasti investicija.

Danas, kada je Jugoslavija u svom razvoju dostigla nivo od oko dve hiljade dolara društvenog proizvoda po stanovniku, stekli su se svi uslovi da se realnije postave ciljevi regionalnog razvoja, odnosno da se izmeni strategija privrednog razvoja i izvrši realniji razmeštaj privrednih grana između razvijenih i nerazvijenih. Da bi se nedovoljno razvijena područja brže razvijala i da bi postizala višu stopu zaposlenosti i veću akumulaciju, ona moraju da, više nego dosad, razvijaju prerađivačke grane.

Drugi red pitanja vezanih za pomoć nerazvijenima jeste da se više nego dosad moraju razvijati razni oblici tehničke pomoći. Ti oblici treba da se šire i na dosadašnjim prostorima fiskalne pomoći. Mnoge zemlje, suočene sa problemima regionalne nerazvijenosti, krenule su ovim putevima, i oni su u praksi dali dobre rezultate.

I, najzad, udruživanje rada i sredstava, što će omogućiti bržu cirkulaciju kapitala između razvijenih i nerazvijenih na samoupravnoj osnovi, trebalo bi staviti na dnevni red. Propisima je omogućeno da se 20 odsto sredstava, koja teku preko fonda federacije, mogu udruživati. Praksa, međutim, pokazuje da taj proces teče mnogo sporije nego što objektivne okolnosti omogućuju.

Ipak, ako bi se takav oblik povezivanja rada i sredstava i razvio, što treba očekivati, njega valja stalno podsticati merama kreditno-monetarne, poreske i spoljnotrgovinske politike. A da bi sve to moglo da ima željene tokove i realne sadržaje, neophodno je da bude predmet i element društvenog planiranja, odnosno da dobije odgovarajuće mesto u srednjoročnom planu razvoja Jugoslavije za period 1981—1985. godine.

Jože Smole

Borba za novi međunarodni ekonomski poredak i delatnost organizacija Saveza komunista

»Koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka otvara perspektivu za rešavanje nagomilanih protivrečnosti u svetskoj privredi. Suština te koncepcije izložena je u stavovima i odlukama nesvrstanih zemalja i »Grupe 77« zemalja u razvoju, a ugrađena je u odgovarajuće rezolucije Organizacije Ujedinjenih nacija, posebno u odluke Šestog i Sedmog specijalnog zasedanja Generalne skupštine OUN... Novim međunarodnim ekonomskim poretkom treba da se ostvari odgovarajući strukturalni preobražaj svetske privrede, pre svega nova međunarodna podela rada, koja bi bila u skladu s interesima svake zemlje i dovela do pravednije raspodele svetskog dohotka. To bi otvorilo nove puteve opštem razvoju i napretku u svetu...«

(Iz Rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ)

Oseća se potreba da se borba za novi međunarodni ekonomski poredak razmatra posebno sa stanovišta naše konkretne društvene

prakse. Naši načelni stavovi su jasni. Savez komunista Jugoslavije ponovo ih je precizno formulisao u rezolucijama usvojenim na Jedanaestom kongresu SKJ. Osnovno je pitanje, dakle, u kom se stepenu ti jasni stavovi provode u delo u aktivnosti organizacija Saveza komunista.

Borba za novi međunarodni ekonomski poredak od životnog je značaja za našu socijalističku samoupravnu zajednicu, kao i za sve nesvrstane zemlje i za sve zemlje u razvoju. Ona je bitna komponenta širokih nastojanja za sveukupnu demokratizaciju međunarodnih odnosa i time za obezbeđenje svetskog mira. Reč je, u suštini, o svojevrsnom klasnom svetskom sukobu, o preraspodeli viška vrednosti u svetskim razmerima i time za rešavanje na novim osnovama takvih teških strukturnih problema koji se tiču celog čovečanstva, problema koje u okvirima sadašnjeg sistema neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa uopšte nije mogućno rešavati.

Nesumnjivo je da borba za novi međunarodni ekonomski poredak ide u red prioritetnih zadataka Saveza komunista Jugoslavije. To proizlazi iz celokupnog našeg društveno-političkog opredeljenja. U toj usmerenosti izražava se i puno jedinstvo naše unutrašnje i spoljne politike.

Naš doprinos će biti utoliko veći ukoliko u svim našim sredinama bude prisutno saznanje da borba za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa nije nešto izdvojeno u sferi naše spoljne politike u užem smislu tog pojma, već da je to sastavni deo ostvarivanja našeg Ustava, Zakona o udruženom radu i drugih sistemskih zakona, da je to, dakle, sastavni deo celokupnog razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. Drugim rečima, *da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak organski sastavni deo ostvarivanja Ustavom definisanog položaja radnikâ u udruženom radu kao nosilaca upravljanja ekonomskim odnosima s inostranstvom.*

U interesu što doslednijeg i što efikasnijeg ostvarivanja krupnih zadataka, utvrđenih u dokumentima Jedanaestog kongresa SKJ, od odlučujućeg je značaja to da problematika menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa bude stalno prisutna u svim organizacijama Saveza komunista, a posebno u organizacijama SKJ u osnovnim organizacijama udruženog rada, te da se jasna politika Saveza komunista izgrađuje, konkretizuje i ostvaruje odlukama samoupravnih organa. Kao komunisti, dužni smo da stvaramo i negujemo takvu društvenu klimu koja će podsticati da se u praksi privređivanja donose konkretna rešenja u prilog proširivanja, sadržajnog obogaćivanja i jačanja naših ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju na novim osnovama, sa novim sadržajem, kao i da se u celokupnom poslovanju sa industrijski razvijenim zemljama zaključuju samo takvi aranžmani i prave samo takvi poslovi koji stvarno doprinose uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka. To pretpostavlja, između ostalog,

da se u praksi na svakom području odlučno borimo protiv svih oblika ekonomskog diktata, monopola i ekonomske neravnopravnosti. U tom kontekstu je od posebnog značaja da se odlučno suprotstavimo praksi koju pokušavaju da nametnu takozvane transnacionalne kompanije. U svim našim ekonomskim poslovima s inostranstvom moramo imati stalno pred očima ne samo viziju novih međunarodnih ekonomskih odnosa već i našu konkretnu spremnost da se borimo za ostvarenje novog svetskog ekonomskog poretka.

Pri kritičkom procenjivanju sadašnjeg stanja treba konstatovati da organizacije Saveza komunista u svojoj konkretnoj društveno-političkoj aktivnosti ovim zadacima još ne poklanjaju dovoljno pažnje. U svakom slučaju, ti zadaci nisu ugrađeni u glavni pravac svakodnevne aktivnosti organizacija SKJ.

Potrebno je da analiziramo koji su razlozi za takvo stanje, koliko su oni posledica objektivnih okolnosti, pre svega nedograđenosti našeg sistema, a koliko su posledica određenih idejnih nejasnoća, neshvaćanja suštine stvari, dakle, posledica određenih subjektivnih slabosti.

U određenim sredinama susrećemo se sa izvesnim idejnim otporima doslednom sprovođenju svih odredbi našeg Ustava, Zakona o udruženom radu, transformaciji našeg društva, razvoju socijalističkog samoupravljanja. One snage koje se odupiru afirmaciji radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada kao nosiocima odlučivanja na svim područjima, uključujući tu i područje ekonomskog poslovanja s inostranstvom, objektivno otežavaju udruženom radu mogućnost neposrednijeg uključivanja u menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Jedan deo takvog idejnog otpora odslikava se vrlo konkretno u sferi deviznog poslovanja. Osnovnim organizacijama udruženog rada se *de facto* i dalje onemogućava da imaju neposredan uvid u ostvareni devizni dohodak na osnovu izvornih dokumenata i informacija. Nastavlja se praksa veštačkog podvajanja na dinarski i na devizni deo dohotka. Sada osnovne organizacije udruženog rada odlučuju o dinarskom dohotku, dok se odlučivanje o deviznom dohotku prepušta nekom drugom, odnosno to zadržavaju dosadašnji nosioci neposrednih poslova s inostranstvom. Takva praksa očito koči efikasnije uključivanje osnovnih organizacija udruženog rada u ekonomsko poslovanje s inostranstvom, pa je, prema tome, takva praksa veštačkog podvajanja dohotka na dinarski i na devizni deo ozbiljan negativan faktor pri širem angažovanju osnovnih organizacija udruženog rada na stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Bilo bi stoga, svakako, neosnovano i neopravdano kada bismo svu odgovornost prebacivali na udruženi rad i na osnovne organizacije SKJ, kada svi dobro znamo da su mnoge odluke o spoljnotrgovinskom poslovanju, deviznom režimu i sličnom, još daleko od radnika. U interesu našeg šireg uključivanja u pozitivne svetske

ekonomske procese i našeg što efikasnijeg doprinosa uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka svakako je najaktuelniji zadatak da se izgradnjom sistema stvarno obezbedi da radnik u udruženom radu bude nosilac upravljanja ekonomskim odnosima s inostranstvom. Savez komunista bi trebalo energičnije da lomi otpore, svesne ili nesvesne, koji postoje na području sistema ekonomskog poslovanja s inostranstvom. Saznanje o tome da će naš doprinos menjanju međunarodnih ekonomskih odnosa biti utoliko veći ukoliko bude u to što neposrednije uključen udruženi rad trebalo bi da ima svoju konkretizaciju u bržem uklanjanju svih prepreka.

Nije, međutim, prihvatljivo ni mišljenje o tome da se udruženi rad danas ne može aktivnije i neposrednije uključivati u borbu za novi svetski ekonomski poredak sve dok se ne reše sva takozvana sistemska pitanja. Mislim da moramo odbijati i takve ekstremne stavove, jer je nama svima jasno da sistemska rešenja nikada neće biti idealna. Prema tome, realno je da se uporedo sa menjanjem sistema na području ekonomskog poslovanja s inostranstvom zalažemo za veće i neposrednije uključivanje osnovnih organizacija udruženog rada u proces preobražavanja svetskih ekonomskih odnosa.

Za Savez komunista i za njegovu društveno-političku delatnost je značajno, pre svega, da utvrdi koje su idejne nejasnoće zbog kojih osnovne organizacije SK tom preobražaju još ni sad ne posvećuju potrebnu pažnju. Odnosno, trebalo bi dublje analizirati zašto udruženi rad, i osnovne organizacije SK u njemu, borbu za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa ne osećaju, bar ne u dovoljnoj meri, kao sastavni deo svojih istinskih interesa. Pokušaću da nabrojim samo neke idejne nejasnoće sa kojima se susrećemo, svestan da su i ta saznanja još daleko od neke sveobuhvatnije analize ove komplikovane materije.

Prvo. Dosta je kod nas prošireno pogrešno shvatanje da je razvoj naših socijalističkih samoupravnih odnosa jedno, a da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak nešto sasvim drugo, nešto što je odvojeno od konkretne svakodnevne prakse izgrađivanja socijalističkih društvenih odnosa, nešto što je u sferi spoljne politike u užem smislu tog pojma. Naša međunarodna ekonomska komponenta, odnosno komponenta borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, još nije u zadovoljavajućem stepenu ugrađena kao organski sastavni deo u sva naša nastojanja za ostvarivanje Ustava, Zakona o udruženom radu, za razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. To je, po mom mišljenju, krupan idejni problem sa kojim bi trebalo da se bavi Savez komunista i da tako doprinosi raščišćavanju pojmova i shvatanja prvo među komunistima samima, a zatim aktivnim angažovanjem komunista među svim radnim ljudima.

Drugo. Ekonomski aspekt nesvrstanosti još nije shvaćen u svim njegovim dimenzijama. Naša politika nesvrstanosti široko i

pravilno je shvaćena kao politika. U tom pogledu nema, bar ne nekih ozbiljnijih, idejnih nejasnoća. To, međutim, ne bismo mogli da tvrdimo za ekonomske ciljeve nesvrstanosti. Još smo daleko od toga da bi u svim našim sredinama bilo pravilno i široko shvaćeno da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak u životnom interesu radnika u udruženom radu, u interesu naše privrede i cele naše socijalističke samoupravne zajednice. Još nije svugde prisutno saznanje da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak središno područje borbe za demokratizaciju međunarodnih odnosa, za obezbeđenje svetskog mira i društvenog progresa u svetu. Takođe nije u svim našim sredinama dovoljno sagledano da je upravo borba za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa glavna koheziona snaga pokreta nesvrstanih. Ona koheziona snaga koja nesvrstanim zemljama obezbeđuje da mogu prevazilaziti sve međusobne političke suprotnosti i druge teškoće. Smatram da bismo morali u konkretnoj društveno-političkoj aktivnosti organizacija Saveza komunista težiti tome da i u najširem angažovanju u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak ostvarimo onaj visok stepen idejnog i akcionog jedinstva koji smo dokazali i koji uvek iznova dokazujemo u borbi za poštovanje principâ političke ravnopravnosti, suvereniteta, teritorijalnog integriteta i nemešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja. Probleme ravnopravnosti u odnosima među komunističkim i radničkim partijama, probleme ravnopravnosti u odnosima među socijalističkim zemljama sva naša javnost osećala je i oseća kao životno značajno pitanje, te smo u borbi za ova načela uvek dokazivali vanredno visok stepen idejnog i akcionog jedinstva. To smo dokazivali i u našem aktivnom odnosu prema svetskoj antikolonijalnoj borbi koju smo svi osećali u svim njenim dimenzijama kao sastavni deo naše borbe. Upravo takvo suštinsko shvatanje i takav visok stepen idejnog i akcionog jedinstva trebalo bi da ostvarujemo i u našem neposrednom angažovanju u borbi za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa, što sve ćelije našeg društva treba da osete kao pitanje od životnog značaja.

Treće. Ponekad se susrećemo i sa mišljenjima da su ekonomski interesi udruženog rada jedno, a borba za ostvarivanje ekonomskih odluka konferencija nesvrstanih zemalja nešto sasvim drugo, pa čak i nešto što se radnim organizacijama nameće odozgo zbog nekih isključivo političkih razloga i potreba. Nisu svuda, a kamoli potpuno eliminisana pogrešna shvatanja kao da politika prisiljava radne organizacije na uspostavljanje i razvijanje poslovnih i ostalih ekonomskih veza sa zemljama u razvoju, na investiranje u te zemlje, na dogovaranje sa njima. Postoji i osećanje skepse, pa i rezervi prema takvim odnosima. Nailazi se i na ekstremno mišljenje da takva orijentacija nije baš u »poslovnom interesu« radnih organizacija.

Četvrto. Idejna nejasnoća izražava se i u tome što se borba za novi međunarodni ekonomski poredak često shvata isključivo kao stvar poslovnih i ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju.

Pri tom se zanemaruje sadržaj tih odnosa. Ne poklanja se dovoljna pažnja novim osnovama na kojima treba da se izgrađuju ti odnosi. Industrijski razvijene zemlje, i u tom kontekstu posebno transnacionalne kompanije, imaju neuporedivo razvijenije poslovne veze sa zemljama u razvoju nego naša zemlja, a poznato je da one pomoću tako razvijenih veza teže da zadrže svoj monopolski položaj i diktat. Prema tome, nije reč samo o intenzitetu i širini poslovnih veza sa zemljama u razvoju, već pre svega o njihovom sadržaju. U našem pristupu, koji je principijelan, koji polazi od načela novog međunarodnog ekonomskog poretka, moramo dosledno, u svim poslovnim operacijama, težiti tome da u saradnji sa zemljama u razvoju razbijamo stare neravnopravne odnose, da sužavamo prostor za ekonomsku dominaciju, da tako neposredno doprinosimo menjanju svetskih ekonomskih relacija. Organizacije Saveza komunista bi trebalo da se veoma mnogo angažuju na idejnom objašnjavanju sadržaja novih odnosa. Pravilno shvatanje da se ne radi samo o poslovnim vezama sa zemljama u razvoju već da je reč o sasvim novom sadržaju, od bitnog je značaja za dugoročno povezivanje s njima. Dosledno moramo polaziti od saznanja da sa zemljama u razvoju gradimo ekonomske odnose, informativne, kulturne, naučno-tehničke i ostale veze u skladu sa ekonomskim koncepcijama nesvrstanosti i u skladu sa preporukama dva specijalna zasedanja Generalne skupštine UN.

Peto. Među idejne nejasnoće ulazi i jednostrano shvatanje borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, nezavisno od svetskih kretanja. Nisu dovoljno prisutne sve dimenzije te borbe, a posebno u odnosu sa industrijski najrazvijenijim zemljama. A upravo se na relacijama sa tim zemljama i vodi glavna i najteža borba. U konkretnom ponašanju često nije dovoljno sagledano da se borba vodi kako u bilateralnim tako i u multilateralnim okvirima, kako u odnosima sa industrijski razvijenim zemljama tako i u odnosima sa Evropskom ekonomskom zajednicom i sa SEV-om i ostalim multilateralnim ekonomskim grupacijama. Mislim da je u našoj konkretnoj delatnosti nedovoljno prisutna sledeća bitna konstatacija iz rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ: »Savez komunista Jugoslavije, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Savez sindikata Jugoslavije i druge naše društveno-političke organizacije podržavaće napore da se sve napredne političke snage u svetu angažuju na tome da se o ovim pitanjima otvori dijalog između radničkih klasa industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.«

Šesto. Postoji takođe pogrešno shvatanje da je sprovođenje ekonomskih odluka Kolomba (Pete konferencije nesvrstanih zemalja) isključivo stvar organa federacije, republika i pokrajina, a ne i stvar organizacija udruženog rada. Nesumnjivo je da organi federacije, republika i pokrajina imaju svoje veoma krupne, pa i posebne obaveze u implementaciji odluka Kolomba. I mora se samokritički konstatovati da oni nisu bili dovoljno uporni na liniji ostvarivanja tih odluka, odnosno da je trebalo učiniti mnogo

više, bez obzira na mnoge objektivne teškoće. Međutim, uz sve uvažavanje velikih obaveza tih organa, ostaje nesporna činjenica da pravog napretka ne može biti sve dotle dok se udruženi rad neposredno ne uključi u ostvarivanje ekonomskih odluka konferencija nesvrstanih zemalja. To saznanje nije svuda dovoljno prisutno. Organizacije Saveza komunista morale bi se mnogo aktivnije angažovati baš na tome da se promeni klima u organizacijama udruženog rada, da radnici osete da je u njihovom životnom interesu da se njihove radne organizacije aktivnije uključe u menjanje svetskih ekonomskih odnosa, da se u konkretnoj privrednoj praksi bore za ostvarenje osnovnih ekonomskih odluka konferencija nesvrstanih zemalja.

Po mom mišljenju, to su neke od idejnih nejasnoća sa kojima bi organizacije Saveza komunista trebalo da se suoče i da putem idejnih raščišćavanja obezbede aktivan odnos u rešavanju tih krupnih problema. Društveno-političkom akcijom treba postići idejni zaokret u svim sredinama našeg društva, naročito u osnovnim organizacijama udruženog rada. U politici privređivanja, u planiranju i u poslovanju organizacija udruženog rada morala bi biti stalno prisutna strategija borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, i u tom kontekstu i konkretni zaključci Pete konferencije nesvrstanih zemalja. Oni se, ako ih rezimiramo, sastoje u sledećem:

Poverenje u vlastite snage zemalja u razvoju garantija je za izgrađivanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Zemlje u razvoju moraju biti čvrsto rešene da kolektivnom snagom u pregovorima obezbede svoja zakonita privredna prava u međunarodnim poslovima. Treba iskoristiti velike mogućnosti za saradnju među nesvrstanim zemljama na području finansijskog, tehničkog, trgovinskog i industrijskog razvoja. Pogrešno je shvatanje da svet u razvoju predstavljaju isključivo privrede koje su među sobom slične, jer zemlje u razvoju raspolažu raznovrsnim bogatstvom i nalaze se na različitim stepenima privredne razvijenosti. Potrebno je razvijati zajedničke mehanizme kako bi zemlje u razvoju u celini iskoristile ono čime se među sobom dopunjuju, svoje bogatstvo i sposobnosti, i to na takav način da to bude u zajedničkom interesu privrednog napretka. Princip oslanjanja na vlastite snage je za svakog ponaosob i za sve zajedno u skladu sa ciljevima novog međunarodnog ekonomskog poretka i to je u isto vreme veoma značajno za jačanje solidarnosti nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju u njihovoj borbi za samostalnost. U strategiji međunarodne privredne saradnje i u afirmisanju odnosa među njima nesvrstane zemlje treba da šire svoje odnose sa ostalim državama, kako sa razvijenim kapitalističkim državama tako i sa socijalističkim državama, naravno, vodeći pri tom brigu o poštovanju nacionalnog suvereniteta, ravnopravnosti i uzajamne koristi. U izgrađivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka posebnu pažnju treba posvetiti stvaranju novog novčanog i finansijskog sistema, koji će biti sastavni deo novog poretka. Zato je

neophodno razvijati ustanove i mehanizme finansijske saradnje među zemljama u razvoju kako bi finansijski tokovi među njima postali jači, ekonomičniji, raznovrsniji i usklađeniji, kako bi ojačali njihovu sposobnost u pregovorima sa industrijski razvijenim zemljama za preuređenje međunarodnog monetarnog sistema. Potrebni su dogovori za prikupljanje i usklađivanje podataka o finansijskim tokovima i politici bilateralne i multilateralne finansijske saradnje među zemljama u razvoju. Treba pronaći kompenzacione valute koje bi se oslanjale na privredne mogućnosti nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju. Formiranje višenacionalnih preduzeća jeste jedan od oblika saradnje u proširivanju robne razmene, ekonomske saradnje i transporta. Potrebna su međusobna savetovanja zemalja u razvoju — proizvođačima i korisnicima kako bi se obezbedile uzajamno prihvatljive cene i uslovi za međusobnu kupovinu i prodaju, te na taj način ojačala njihova kontrola i suverenitet nad vlastitim prirodnim bogatstvima, sredstvima za proizvodnju, transportom i razmenom. Korišćenje sadašnjih i budućih tehničkih mogućnosti zemalja u razvoju, uključujući studije o korisnosti pojedinih investicija i predinvesticione analize, kao i konstatacije o mogućnosti saradnje u specijalizovanim tehničkim programima sastavni su deo veoma važnih nastojanja. Treba ukazati na saradnju u razvijanju kontakata među nacionalnim i regionalnim centrima za transfer i razvoj tehnologije. Veoma su široke mogućnosti saradnje naučnikâ i stručnjakâ zemalja u razvoju, što će doprineti jačanju zajedničke strategije saradnje u nauci i tehnologiji.

Namerno sam se zadržao na širem osvrtu na privrednu deklaraciju i akcioni program privredne saradnje nesvrstanih zemalja, koji su bili prihvaćeni na Konferenciji u Kolombu. To sam učinio zato što smatram da je za širu društveno-političku aktivnost organizacija Saveza komunista u prevazilaženju određenih idejnih nejasnoća veoma značajno da postoje kako strateška koncepcija borbe za novi međunarodni ekonomski poredak tako i konkretni zaključci konferencije nesvrstanih zemalja. Ukoliko Savez komunista uspe da na tim osnovama postigne idejna pomeranja u našim organizacijama, ukoliko uspe da razvije takvu društvenu klimu u kojoj će se kod radnika produbljivati saznanje da je u njihovom interesu što aktivnije uključivanje udruženog rada u proces menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa, utoliko možemo očekivati veće rezultate.

Naša usmerenost na izgrađivanje novog međunarodnog ekonomskog poretka nije isključivo rezultat zaključaka konferencija nesvrstanih zemalja. Oni koji tako misle zaboravljaju da je takvo naše opredeljenje organski, sastavni deo našeg društveno-političkog i ekonomskog sistema, da je sastavni deo ostvarivanja načela našeg Ustava. Takva naša usmerenost, koja proizlazi iz bića našeg socijalističkog samoupravnog društva, u suštinskom pogledu se podudara sa nastojanjima nesvrstanih zemalja za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Prema tome, sprovođenje u život

ekonomskih odluka Pete konferencije nesvrstanih zemalja, implementacija Kolomba, sastavni je deo ostvarivanja našeg opredeljenja, koje je jasno definisano u našem Ustavu.

U Ustavu piše da se »Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija zalaže... za razvijanje takve međunarodne saradnje koja obezbeđuje ravnopravne ekonomske odnose u svetu, suvereno raspolaganje nacionalnim prirodnim bogatstvima i stvaranje uslova za brži razvitak nedovoljno razvijenih zemalja... Zalažući se za svestranu političku, ekonomsku, naučnu i kulturnu saradnju sa drugim narodima i državama, SFRJ, kao socijalistička zajednica naroda, zastupa gledište da ta saradnja treba da doprinosi stvaranju onih demokratskih oblika povezivanja država, naroda i ljudi koji odgovaraju interesima naroda i društvenom napretku, i u tom pogledu ona je otvorena zajednica«.

Za sadašnje svetske privredne tokove svakako je karakteristično da se u svetskim relacijama još više pogoršava ekonomski položaj zemalja u razvoju, odnosno da se produbljuje provalija između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Iako je u deklarativnom smislu u svetu opšteprihvaćena potreba uvođenja novog međunarodnog ekonomskog poretka, industrijski razvijene zemlje vode takvu politiku da svoje ekonomske probleme rešavaju na račun zemalja u razvoju i u praksi se suprotstavljaju menjanju međunarodnih ekonomskih odnosa. Podatak o tome da industrijski razvijene zemlje, uprkos produženoj ekonomskoj recesiji, niskoj stopi rasta bruto-nacionalnog proizvoda i visokoj nezaposlenosti, ipak ostvaruju visoke suficite u platnom bilansu, rečito govori o tome da one teret svojih ekonomskih nedaća uspevaju da prenose na zemlje u razvoju. Taj trend je veoma zabrinjavajući.

S druge strane, tačna je i konstatacija da je u porastu privredna snaga mnogih nesvrstanih zemalja, a takođe da je u porastu značaj njihove uloge u svetskoj razmeni i u međunarodnim ekonomskim odnosima uopšte. Prema tome, naše mogućnosti daljeg proširivanja ekonomske saradnje sa zemljama u razvoju ne bismo smeli posmatrati samo kroz prizmu ekonomske situacije najmanje razvijenih zemalja, niti pak samo kroz prizmu položaja i uloge zemalja izvoznica nafte. Prema ekonomski najmanje razvijenim zemljama imamo posebne obaveze, koje proizlaze iz principa solidarnosti, i koje ispunjavamo. Sa zemljama OPEC-a imamo relativno razvijene odnose i dobre šanse za perspektivu. Posebnu pažnju treba da posvetimo daljem razvoju ekonomske saradnje sa onim zemljama u razvoju koje ne ulaze ni među najnerazvijenije, ni među izvoznice nafte. A u pogledu sagledavanja realnih mogućnosti proširivanja ekonomske saradnje sa njima nije dovoljno da se to meri jedino na osnovama kretanja nacionalnog dohotka po stanovniku. Potrebni su širi kriteriji i celovitija shvatanja. U tom pogledu smatram da bi posebnu pažnju trebalo pokloniti sagle- davanju realnih ekonomskih mogućnosti kojima raspolažu zemlje u rešavanju vlastitih akutnih problema i problema u međunarodnim ekonomskim zbivanjima. Izdvojio bih tri problema:

— cene sirovina, režim proizvodnje i cene proizvoda koji su predmet međunarodnih sporazuma;

— uslovi finansiranja i obim investicija u zemljama u razvoju za njihov ubrzaniji razvoj;

— rešavanje problema međunarodnog valutnog sistema, kao i način plaćanja u međusobnim odnosima zemalja u razvoju.

Razvoj događaja je potvrdio svu opravdanost zahteva za formiranje i razvijanje institucija i mehanizama finansiranja saradnje zemalja u razvoju kako bi finansijski tokovi među njima postali intenzivniji i kako bi se time jačala njihova realna sposobnost u pregovorima sa industrijski razvijenim zemljama. Veoma je značajna i pojačana saradnja u oblasti nauke, tehnologije, kulture i informacija. Pored problematike transfera tehnologije, u razmatranju međusobnih odnosa zemalja u razvoju i njihovih odnosa sa industrijski razvijenim zemljama dobija sve više u značaju i problematika upotrebe nuklearne energije i razvoj elektronike.

Sve su to problemi o kojima su na Petoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Kolombu bili zauzeti sasvim konkretni stavovi i definisana odgovornost svih nesvrstanih zemalja. Oni su i predmet intenzivnih priprema za Šestu konferenciju nesvrstanih zemalja, kako bi se na njoj mogao dati nov podsticaj daljem razvijanju ekonomskih odnosa među nesvrstanim zemljama i jačanju njihove zajedničke pregovaračke pozicije u odnosima sa industrijski razvijenim zemljama.

Osnovne organizacije Saveza komunista trebalo bi da se zalažu za to da se naša međunarodna ekonomska komponenta ugradi u sve rasprave o privređivanju u svim osnovnim organizacijama udruženog rada. Jednostrano i prilično neefikasno bi bilo kada bi se rasprave o ekonomskim problemima ograničavale samo na parcijalno razmatranje, bez pravog povezivanja sa učešćem udruženog rada u međunarodnoj podeli rada. U interesu veće produktivnosti rada i postizanja veće konkurentske sposobnosti na svetskim tržištima veoma je značajno da radnici međunarodnim merilima ocenjuju uloženi rad po jedinici proizvoda. Za obezbeđivanje dobrog privređivanja je, dakle, od bitnog značaja da je stalno prisutna naša međunarodna ekonomska komponenta.

S tim je najprisnije povezana potreba ažurnog, dobrog i svestranog informisanja radnika u udruženom radu. To mora postati sistem stalnog informisanja. On mora obavezno da uključuje i međunarodne ekonomske tokove, zbivanja na svetskim tržištima, naročito na onim na kojima nastupa dotična organizacija udruženog rada. Bez takve svestrane stalne informisanosti nije mogućno vrednovanje rezultata rada. Pored tekućeg praćenja međunarodnih ekonomskih kretanja potrebno je da radnici budu upoznati sa mogućim pravcima svetskog privrednog razvoja kako bi na taj način pravovremeno uočavali nove trendove i kako bi naše radne organizacije nalazile odgovarajuće mesto u tim zbivanjima.

Treba produžiti pojačana nastojanja za proširenje i sadržajno obogaćivanje ekonomske, finansijske, naučno-tehničke, kulturne,

informativne i druge saradnje sa zemljama u razvoju. Nikako nije dovoljno razvijati samo robnu razmenu, već je neophodno podsticati ostvarivanje viših oblika saradnje. Nužno je postići dugoročne proizvodne kooperacije, poslovno-tehničku saradnju, zajednička ulaganja. Treba izlaziti sa celovitijim ponudama, te povezivati inženjering, projektantsku i konsultantsku delatnost sa proizvodnjom opreme i druge robe koja se ugrađuje u objekte.

Iako se oseća određena tendencija rasta ekonomske saradnje sa zemljama u razvoju, ne možemo zatvarati oči pred podatkom da i dalje zaostajemo iza onih proporcija koje smo sebi postavili u planu.

Organizacije Saveza komunista trebalo bi da posebnu pažnju posvećuju kompleksnom problemu sklapanja ugovora sa stranim firmama. Naročito je to osetljivo kada je reč o ugovorima sa firmama koje pripadaju takozvanim multinacionalnim kompanijama. Naš je osnovni interes da u pregovorima i pri sklapanju ugovora učinimo sve da se afirmišu novi odnosi. Kao minimum treba da postignemo bar to da ne pristanemo na uslove koje pokušavaju da nam nametnu multinacionalne kompanije. Jasno je da moramo biti realni i da ne možemo u svakom ugovoru obezbediti puno poštovanje svih načela novog međunarodnog ekonomskom poretka. Međutim, to osećanje za realnost ne bi smelo da nas dovodi dotle da upadamo u takav prakticizam u kome bismo zbog nekog pogrešnog shvatanja »poslovne logike« pristajali na praksu starih, neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa. Ne možemo prihvatiti zaključivanje, recimo, takvih ugovora o kupovini licenci koji nam vezuju ruke, koji našim radnim organizacijama sužavaju prostor na inostranim tržištima. Takođe ne možemo pristajati na takve ugovore o kupovini licenci koji bi kočili razvitak našeg naučnoistraživačkog rada, odnosno koji bi nas objektivno pasivizirali na tom području i stavljali u isključivu zavisnost od rezultata nauke i tehnologije u inostranstvu. Mi smo otvoreno društvo i kao takvo povezano sa svetskim naučnim i tehnološkim tokovima. Međutim, ta otvorenost nipošto ne sme da znači zanemarivanje našeg naučnoistraživačkog rada. Bilo bi veoma loše kada bismo se preterano oslanjali na kupovinu stranih licenci, a zanemarivali samostalan istraživački rad u našim radnim organizacijama. U čitavom kontekstu ove problematike trebalo bi kao minimum obezbediti bar to da naši radnici budu svestrano obavešteni o uslovima pod kojima se sklapa neki ugovor, kao i sa njegovim odredbama.

Efikasno uključivanje u menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa nije mogućno bez produbljenog naučnog rada. Na organizacijama Saveza komunista je velika obaveza da u najvećoj mogućoj meri podstiču naučni i istraživački rad, bez kojeg nema napretka. I da u radnim organizacijama, u tretiranju ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju, u težnjama ka višim oblicima saradnje, ukazuju na veliki značaj transfera tehnologije i znanja.

Aktivnije i neposrednije uključivanje udruženog rada u svetske tokove menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa čini veoma kompleksnu materiju. Ograničio sam se samo na neke vidove delatnosti organizacija Saveza komunista. Mislim da je bitno da se gaji takva idejna i politička klima koja će u svim sredinama podsticati na konkretno aktivno uključivanje u borbu za novi međunarodni ekonomski poredak.

Augustin Papić

Međunarodna saradnja za razvoj

(Peti UNCTAD — poruke za Šesti samit nesvrstanih)

Napori zemalja u razvoju (ZUR) na liniji ubrzanijeg ekonomskog razvoja, podržani donekle od strane međunarodne zajednice, ne daju očekivane rezultate. Nizak nivo društvenog bruto-proizvoda (DBP), brži rast stanovništva i spore stope njegovog rasta uticali su na opadanje učešća ZUR, posebno u pogledu rasta DBP po stanovniku u odnosu na razvijeni svijet. Na primjer, u posljednjih pola stoljeća (1925—1975) učešće ZUR u stanovništvu svijeta povećano je sa 39% na 49%, a učešće u DBP je smanjeno sa 15% na 12%. Društveni DBP po stanovniku ZUR u odnosu na ovaj proizvod po stanovniku razvijenih zemalja Zapada (RZ) smanjen je u 1975. godini na samo 8% prema 14% u 1925.

Krajem ovog perioda, u 1975. godini, odnosi između raznih grupacija zemalja svijeta izgledali su ovako:

	Stanovništvo		Bruto domaći proizvod			
	Miliona	% učešća	Milijardi dolara	% učešća	Doł. po stanov.	% učešća
Svijet	3.967,0	100	6.206,6	100	1.570	31
Razv. zem. Zapada	794,5	20	4.079,4	66	5.140	100
ZUR	1.887,5	48	862,2	14	460	9
Soc. zemlje Ist. Evrope	363,1	9	964,1	16	2.660	52
Soc. zemlje Azije	901,3	23	300,9	5	330	6

Iako gornji podaci o visini DBP imaju slabosti (metodološke, a posebno u obračunu kursa dolara), zbog čega postoje i neke razlike između navedena dva izvora, oni, ipak, ukazuju na veliku zaostalost ZUR. Istovremeno, unutar prosjeka za ZUR javljaju se veliki rasponi: BNP zemalja većih izvoznika nafte bio je 851 dolar; a unutar prosjeka ostalih ZUR (382 dolara) rasponi se kreću između 135 dolara za najmanje razvijene do 1.172 dolara za najrazvijenije među ZUR. Individualni rasponi se kreću u odnosima 1:1 3 (Ruanda — Kuvajt).

Novije procjene o stopi rasta BDP zemalja u razvoju u Drugoj dekadi razvoja (1970—1980) od 5,6%, odnosno 2,9% po stanovniku, pokazuju zaostajanje iza planirane stope od 6%, pri čemu postoje značajne razlike među ZUR.

S druge strane, BNP po stanovniku ZUR (obračunato u stalnim cijenama iz 1970. godine) povećan je sa 224 na samo 283 dolara, odnosno rastao je po stopi od 3,4% godišnje. Postoje značajne razlike među grupacijama ZUR: zemlje-izvoznice nafte beleže rast od 379 na 559 dolara (godišnja stopa rasta 6,6%; zemlje neizvoznice nafte — od 439 na 566 dolara ili 3,6% godišnje, a najmanje razvijene zemlje od 89 na samo 96 dolara, ili 1% godišnje.

Usporene stope rasta i recesija, nezaposlenost, inflacija, platnobilansne neusklađenosti i monetarni poremećaji u privredama razvijenih zemalja Zapada, teško pogađaju i prenose se na zemlje u razvoju. Ekonomisti i državnici razvijenih zemalja to stanje pripisuju cikličnim poremećajima (koji su, inače, imanentni kapitalističkom sistemu), potcjenjujući pri tom dugoročne, strukturne neusklađenosti. Niz industrijskih grana razvijenog svijeta, posebno Zapadne Evrope — tekstilna industrija, industrija vještačkih vlakana, industrija čelika, brodogradnja — nalazi se u krizi, ima velike gubitke u poslovanju, niz preduzeća se likvidira. Industrijske grane koje se baziraju na nafti — rafinerije, petrohemija, industrija vještačkih đubriva — ulaze u krizne uslove, koji će biti sve izrazitiji ukoliko zemlje OPEC razvijaju sopstvene kapacitete prerade nafte, izvoze ove proizvode, i eventualno uslovljavaju isporuke nafte kupovinama navedenih proizvoda. Poznati su problemi i slabosti poljoprivrede u zemljama Zapadne Evrope.

Izvori konkurencije navedenim granama ne dolaze više isključivo iz Japana, nego i iz zemalja u razvoju, koje sve uspješnije razvijaju preradu sopstvenih sirovina i koriste druge prednosti svjetske ekonomske razmjene.

Sve to ukazuje da rješenja ekonomskih teškoća u razvijenim zemljama leže prije svega u restrukturiranju njihovih privreda, otvarajući tako više prostora za razmjenu sa ZUR. Istovremeno, intenzivnija saradnja sa ZUR može podstaći prevazilaženje kratkoročnijih, cikličnih poremećaja, te su neprihvatljive teorije prema kojima najprije treba razriješiti ekonomske teškoće razvijenih zemalja, pa onda intenzivirati saradnju sa ZUR.

I

Sredinom ove dekade dramatično je otvoren problem energije, prije svega nafte — u više međusobno povezanih dimenzija: sa stanovišta brzih stopa rasta i strukture potrošnje, a posebno u pogledu cijena. Putem povećanja cijena i ovladavanja rentom ZUR izvoznice nafte djeluju na smanjivanje dominacije monopola petrolejskih kompanija i eksploataciju ovih pretežno siromašnih zemalja. To izrazito potvrđuju prava na raspolaganje svojim prirodnim izvorima — do sada najizrazitiji slučaj u realizaciji ovog principa.

Potrošnja (i proizvodnja) energije rapidno je rasla u ovom stoljeću: sa 532 mil. tona (nafte, odnosno ekvivalenta) u 1900. godini na 5.579 mil. tona ili 10,5 puta.

Tehnološke promjene i razvoj ogromno su uticali na rast potrošnje nafte i prirodnog gasa i na njihovo učešće u ukupnoj energetskoj potrošnji. Nafta bilježi oko 12 puta bržu stopu rasta od ukupne potrošnje energije (sa 21 na 2.511 mil. tona u pređašnjem periodu). U 1975. u odnosu na 1925. godinu učešće tvrdih goriva (uglja) palo je sa 82,9% na 32,8%, dok je učešće tekućih goriva i prirodnog gasa povećano sa 16,5% na 64,5%; a učešće hidroelektrične i nuklearne energije beleži skromno povećanje — od 0,7% na 2,8%.

Promjene u strukturi najizrazitije su kod najvećeg potrošača i uvoznika energije — razvijenih zemalja Zapada, uz izrazit pad potrošnje tvrdih goriva, u kojima je većina ovih zemalja inače bogata. Učešće tekućih goriva i prirodnog gasa u rečenom periodu povećano je sa 15,6% čak na 72,6%. Te zemlje su bile glavni uvoznici nafte, do nedavno najjeftinije energije. Tako su u 1976. godini zemlje OECD trošile 1.891,6 mil. tona ili 2/3 svjetske potrošnje, a uvozile su 1.333 mil. tona nafte — 70% ukupne potrošnje. Zemlje u razvoju, prije svega proizvođači nafte (OPEC), izvozile su približnu količinu — 1.320 mil. tona ili 3/4 svoje proizvodnje. Tek nakon 1973. uslijedio je pad proizvodnje nafte u ovim zemljama (u 1978. za 3,4% u odnosu na 1973), dok je ukupna svjetska proizvodnja povećana za 8%.

Niske cijene bile su osnovni faktor podsticaja navedene strukture u potrošnji energije, i orijentacije razvijenih zemalja i petrolejskih monopola na eksploataciju naftnih izvora ZUR. Cijene nafte (oko 1,80 dolara po barelu) bile su još 1972. niže od cijena koje su važile skoro četvrt stoljeća ranije — 2,68 dolara u 1948. godini. Kada uvjeravanja, pregovaranja i slični pokušaji od strane zemalja OPEC-a nisu dali rezultata, uslijedilo je jednostrano povećanje cijena (u etapama) do 11,65 dolara u januaru 1974, da bi ovih dana dostigle visinu između 18—23,5 dolara.

Razvijene zemlje, preko povećanja svojih izvoznih cijena, posebno opreme, naoružanja, u stvari izvoza inflacije, kompenzirale su porast cijena iz 1974, a plasman kapitala zemalja OPEC-a u njihove ekonomije predstavlja dodatnu korist za ove zemlje. Njihovi bilansi plaćanja brzo su sanirani, u stepenu u kome su poremećaji izazvani porastom cijena nafte — pa i u SAD[1], a oni Zapadne Njemačke i Japana bilježe i dalje viškove.

Razvijeni svijet je reagirao sa teškim optužbama i prijetnjama protiv zemalja OPEC-a: da ugrožavaju rast svjetske privrede, da izazivaju inflaciju i dovode u pitanje egzistenciju svjetskih privrednih odnosa. U suštini, u pitanju su gubici dohotka ranije prelijevanog iz zemalja OPEC-a i profita petrolejskih monopola,[2] do kojih je došlo usled politike zemalja proizvođača nafte što je one vode u cilju valorizacije svojih prirodnih resursa (koji se iscrpljuju), ubrzanja svog privrednog razvoja i deverzificiranja svojih privrednih struktura.

Ranija povećanja cijena nafte, iako su usporila rast njene potrošnje, nisu dovela do sklada između ponude i tražnje. To posebno nakon iranske revolucije i nespremnosti drugih zemalja OPEC-a da proizvode naftu preko mogućnosti racionalne upotrebe dohotka kojega ona donosi, što je oživelo i pojačalo špekulacije petrolejskih monopola. Zbog toga zemlje izvoznice nafte sa punim opravdanjem upozoravaju razvijeni svijet na potrebu štednje i ra-

---

[1] Sjedinjene Američke Države imaju najveći deficit u bilansu plaćanja, ali teškoće nisu izazvale zemlje OPEC-a. Naime, u periodu 1974—1977. SAD su uvezle iz zemalja OPEC-a 106 milijardi dolara, izvezle 70 i primile 38 milijardi dolara investicija. Bilans je u korist SAD. Vidi H. Magdoff, *The U. S. Dollar, Petrodollars, and U. S. Imperialism*, Monthly Review, New York, januar 1979.

[2] Učetverostručenje cijena nafte u 1974. godini bilo je prilika da se profit petrolejskih kompanija više nego udvostruči. Njihovi profiti u 1972. godini — pred značajno povećanje cijena nafte u 1973. i 1974. — bili su 5,8 milijardi, a 1974. se popeli na 12,6 milijardi dolara. Bilans pet američkih najvećih svjetskih petrolejskih kompanija (»pet sestara«) pokazuje u 1978. povećanje »neto dohotka« za 9% u odnosu na 1977, iako uz nižu potrošnju nafte za 7% i nižu proizvodnju rafinerija nafte za 1% (»Petroleum Economist«, mart 1974. i [illegible] 1975).

cionalnog korištenja nafte i drugih energetskih resursa, kao i protiv špekulacija petrolejskih monopola, posebno oko cijena.[3]

Međutim, i pored pozitivnih dostignuća zemalja OPEC-a, ne može se govoriti o njihovoj punoj nezavisnosti i ravnopravnim odnosima sa petrolejskim monopolima i privredama razvijenog svijeta. Petrolejski monopoli i transnacionalni kapital još uvijek drže u svojim rukama tehnologiju i opremu za proizvodnju i preradu nafte, geološke nalaze izvora nafte i gasa, veći dio transporta nafte i derivata i dominiraju tržištem, a posebno distribucijom naftinih derivata. Najveći dio viškova zemalja OPEC plasiran je u banke ili državne obveznice razvijenog svijeta, koji ga koristi prema svojim potrebama, i koji može da zamrzne korištenje ovih kapitala. Da ne govorimo o ovisnosti zemalja OPEC u pogledu uvoza hrane i potrošnih dobara, tehnologije i opreme za vlastiti razvoj, naoružanja i slično. Ipak, sve zemlje OPEC nisu u ovom pogledu u identičnom položaju, niti se jednako ponašaju u odnosu na cijene nafte. Sve veći broj, osobito onih orijentisanih na socijalističku izgradnju, čini uspješnije napore u pravcu što punije nezavisnosti.

Dok razvijene zemlje optužuju zemlje OPEC zbog porasta inflacije (izazvane povećanjem cijena nafte), one istovremeno nisu spremne da se, zajedno sa petrolejskim kompanijama, odreknu visokih poreza i profita koje ostvaruju na derivatima nafte. Primjer Francuske pokazuje da su u prodajnim cijenama petrolejskih proizvoda porezi vlade i profiti petrolejskih kompanija iznosili u 1970. godini 89,9%, a nakon prvog velikog porasta cijena u 1974. 63,7%. To znači da su u 1974. cijene naftinih derivata mogle ostati na nivou iz 1970. godine ukoliko bi se vlada i kompanije zadovoljile sa 44% učešća u cijeni ovih proizvoda. Slično je i sa drugim zemljama.

Šok oko cijena nafte nije uticao na dovoljnu štednju i preorijentaciju na druge energetske izvore. Najnovije cijene će izazvati — barem prema izjavama datim na nedavnom sastanku šefova država i vlada sedam najrazvijenijih zemalja OECD u Tokiju — preorijentaciju na štednju nafte, na domaće resurse (ugalj, hidro i nuklearnu energiju), na korištenje i razvoj nekonvencionalnih izvora energije.[4] Nadajmo se da će teškoće s energijom izvući na

---

[3] Pred najnovije povećanje cijena takozvane *ad hoc* prodaje nafte na Roterdamskom tržištu su cijene dostigle i do 40 dolara po barelu. Singapurski »The Sunday Times« od 3. juna 1979. registruje slučaj japanske kompanije koja je iransku naftu, kupljenu po tada regularnim cijenama, prodala u Roterdamu po cijenama *ad hoc* tržišta i na 700.000 tona nafte zaradila između 12—15 miliona jena.

[4] Sa ovog stanovišta nesvrstane zemlje su pozdravile odluke Generalne skupštine UN o sazivanju Međunarodne konferencije o novim i obnovljenim izvorima energije (u 1981. godini).

izvod). Istovremeno, izvoz hrane i sirovina smanjen je sa 57,8% na 48,7%.

Jedanaest, zapravo osam zemalja, među kojima je i Jugoslavija, glavni su izvoznici industrijskih prerađevina iz ZUR. Međutim, u posljednjih deset godina (1965—1975) raste učešće zemalja u kojima djeluju transnacionalne korporacije, dok opada učešće Jugoslavije (sa 13,4% na 8,2% ukupnog izvoza ovih ZUR), Indije i Pakistana. Inače, ovaj izvoz ZUR bio bi veći da nije bilo uvoznih restrikcija od strane razvijenih zemalja, koje se pravdaju zaštitom domaće proizvodnje, opasnostima zbog otpuštanja radnika ili regionalnih poremećaja u pojedinim zemljama (zbog zatvaranja fabrika). Međutim, uvoz industrijskih prerađevina iz ZUR predstavlja samo oko 2% ukupne potrošnje ovih proizvoda u razvijenim zemljama. Naprotiv, ograničavanje ovog uvoza može samo da pogodi izvoz razvijenih zemalja u ZUR, koji je u 1976. godini bio za 4,3 puta veći od uvoza iz ovih zemalja, a time i ukupnu zaposlenost u razvijenom svijetu.[10]

III

Realizacija ciljeva Druge dekade razvoja i sprovođenje novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) na međunarodnom planu predmet su kontinuiranih razmatranja i pregovaranja. Peti UNCTAD, koji je održan maja ove godine u Manili, predstavlja najnoviju fazu pregovora o pitanjima trgovine i razvoja i u tekućim uslovima daje najpotpuniji pregled stanja, raspoloženja i spremnosti za međunarodnu ekonomsku saradnju za razvoj.

Polazeći od postavke da je UNCTAD pregovaračka konferencija i imajući na umu stavove zemalja u razvoju formulisane u dokumentu iz Aruše (ministarski sastanak »Grupe 77« zemalja u razvoju održan u februaru ove godine), nužno se dolazi do zaključka o nezadovoljavajućim rezultatima V UNCTAD-a. Zbog toga je od interesa sagledati osnovne rezultate, probleme i slabosti ove konferencije i izvući zaključke za dalju aktivnost, posebno nesvrstanih zemalja, a pred VI sastanak šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja na vrhu u septembru ove godine.

U ocjenama V UNCTAD-a nužno je imati na umu da je u pitanju dugoročan proces mijenjanja postojećih i stvaranja novih međunarodnih ekonomskih odnosa, da su rezultati UNCTAD-a izraz ekonomske situacije i uslova u svijetu, kao što i ovi rezultati utiču na pravce, intenzitet i metode dalje saradnje.

U Manili nije postignut napredak po osnovnim pitanjima restrukturiranja svjetske privrede i institucija u oblasti trgovine,

[10] Prema procjenama Sekretarijata GATT-a, protekcionističke mjere industrijskih zemalja u 1975. i 1976. pogodile su 3—5% (30 do 50 milijardi) svjetskog izvoza, pretežno u proizvodima od interesa za ZUR.

reforme međunarodnog monetarnog sistema, transfera tehnologije, pomorstva, saradnje među zemljama sa različitim društveno-ekonomskim sistemom. Puni sporazum je postignut o malom broju pitanja, od kojih većina ima formalni karakter ili ograničeni domet.

Strukturne promjene u svjetskoj privredi, međusobna zavisnost trgovine, razvoja i finansiranja, jedna je od ključnih tema V UNCTAD-a o kojoj nije postignut nikakav rezultat. Zemlje u razvoju opravdano smatraju, imajući u vidu neusklađenosti strukture privreda u svijetu i smetnje razvoju ravnopravne saradnje, a posebno za eliminisanje protekcionizma kojega praktikuju razvijene zemlje, da treba aktivno podsticati strukturne promjene u privredama razvijenih zemalja u pravcu adekvatnije međunarodne podjele rada. Kratkoročne, tekuće mjere ekonomske politike nužno je usklađivati sa navedenim dugoročnim ciljem, u koju svrhu su neophodne globalne konsultacije i dogovori. Međutim, pored restrukturacije svjetske privrede, nužno je restrukturirati principe međunarodne politike i saradnje, kao i institucije, posebno one koje su proizvod starih odnosa (GATT, MMF i slične).

Ne prihvatajući predloge ZUR, razvijene zemlje Zapada su insistirale na kratkoročnim, cikličnim poremećajima, naročito na razmatranju problema energije, što ZUR nisu prihvatile (iako je jedno vrijeme bilo razlike među njima po ovom pitanju). Razvijene zemlje stavljaju u drugi plan strukturne poremećaje i ne uviđaju potrebu aktivnih mjera za njihovo prevazilaženje, koje se prepušta tržišnom mehanizmu. Zbog toga se odbijaju globalne konsultacije. Protekcionizam se tretira kao tendencija, a ne kao realna pojava i opasnost.

Očigledno je da neuspjeh u ovoj ključnoj oblasti ima ozbiljne implikacije na sve ostale oblasti saradnje, i znači odstupanje i odlaganje realizacije stavova definisanih u dokumentu o NMEP.

Izneseni stavovi razvijenih zemalja blokirali su sporazume po osnovnim pitanjima međunarodne trgovine. Zemlje u razvoju su insistirale na tome da se nastave multilateralni trgovinski pregovori (takozvana Tokio-runda)[11] kako bi se realizirao postavljeni cilj — diferencirani i preferencijalni tretman ZUR, dok razvijene zemlje smatraju ove pregovore završenim, te da ostaje kraći period za usvajanje nekih dokumenata.

Nije prihvaćen prijedlog ZUR u pogledu radikalnog poboljšanja i proširenja opšte sheme preferencijala,[12] njene stabilnosti, dužine trajanja i njenog pravnog karaktera, dok su razvijene zemlje

---

[11] Bez ulaženja u rezultate Tokio-runde, napominjemo da se za industrijske proizvode obuhvaćene pregovorima predviđa snižena carina SAD za oko 1/3, Japana za oko 1/4, a ZET-a sa 9,8% na 7,5% — izuzimajući proizvode koji se bescarinski uvoze.

[12] U slučaju Jugoslavije u 1977. godini preferencijalima je bilo obuhvaćeno 972 miliona dolara industrijskog izvoza u razvijene zemlje što je predstavljalo 49,7% ukupnog, ili blizu 9/10 industrijskog izvo

izražavale samo spremnost na manja poboljšanja i modifikacije sheme.

Konkretniji napredak ostvaren je u vezi sa sirovinama — oblasti u kojoj je najviše učinjeno i prije V UNCTAD-a. To se odnosi na usvajanje rezolucije o Zajedničkom fondu, što je značajno u pripremama predstojeće pregovaračke konferencije o ovom fondu. Usvojena rezolucija o integralnom programu za sirovine predstavlja kompromis u odnosu na zahtjeve ZUR, a rezerve nekih razvijenih zemalja slabe njenu buduću primjenu. Sa manje teškoća usvojene su rezolucije o trgovini hranom i rezolucije u pogledu obnove pregovora za sklapanje robnog sporazuma o pšenici.

Razvijene zemlje su odbile rezoluciju o reformi međunarodnog monetarnog sistema iz suštinskih razloga, kao i zbog stava da je to sfera poslovanja MMF, u kojemu one imaju glasačku premoć. Kompromisna rezolucija u pogledu transfera javnih sredstava iz razvijenih zemalja u ZUR zaostaje za stavovima ZUR, ali nudi izvjesna (neobavezna) poboljšanja. U pogledu prezaduženosti ZUR nije bilo napretka u odnosu na Ženevske dogovore iz marta 1978. godine.

Nikakav sporazum nije postignut ni u vezi s najvažnijim pitanjem u oblasti tehnologije — pitanjem međunarodnog kodeksa o njenom transferu. Sve je ostalo za predstojeću Konferenciju o kodeksu u Ženevi. Tri usvojene rezolucije obuhvataju manje značajna pitanja, dok se ona o jačanju tehnoloških kapaciteta ZUR pretežno bavi akcijama tih zemalja, njihovom međusobnom saradnjom i donekle podrškom razvijenih.

Na V UNCTAD-u je dobila podršku ratifikacija Konvencije o kodeksu vladanja pomorskih linijskih konferencija, dok su razvijene zemlje odbile [illegible] zemlje su se uzdržale) rezoluciju o [illegible] što predstavlja 3/4 [illegible]

[illegible] među zemljama [illegible] zemljama [illegible] SAD [illegible] zemalja [illegible]

[illegible] Savjeta [illegible]

zemalja — posljedica je više faktora: stanja i problema u međusobnoj saradnji, pogledâ na globalne odnose po ovim pitanjima, te spremnosti razvijenih zemalja Zapada da se ovom prilikom obuhvate međusobni odnosi sa pomenutim socijalističkim zemljama.

Kretanje međusobne trgovine dviju grupa zemalja pokazuje još uvijek skroman obim. Prosječan godišnji izvoz ZUR u socijalističke zemlje Istočne Evrope povećan je sa 3,3 (period 1970—1973) na 8,9 (period 1974—1977) milijardi dolara, dok je u istom razdoblju izvoz ovih zemalja u ZUR povećan sa 4,9 na 11,0 milijardi dolara. Time je povećan i deficit ZUR u razmjeni sa ovim zemljama.

Na V UNCTAD-u zemlje u razvoju su tražile proširenje međusobne trgovine, poboljšanje platnih aranžmana, povećanje finansijske pomoći u cilju dostizanja 0,7% BNP za finansiranje razvoja (što su socijalističke zemlje Istočne Evrope odlučno odbile), zatim zajednička ulaganja, unapređenje multilateralne saradnje i tehničke pomoći.

Socijalističke zemlje Istočne Evrope insistirale su na formulacijama o detantu, o ograničavanju trke u naoružavanju, o finalnom aktu Evropske konferencije iz Helsinkija; one su na prvo mjesto stavile probleme svojih odnosa sa razvijenim zemljama Zapada (posebno takozvane trgovine Istok-Zapad), a zatim su definisale svoje poglede na saradnju sa ZUR, koji su po određenim stavovima odudarali od prijedloga ovih posljednjih.

Pomenute, kao i šire poglede na međunarodne ekonomske odnose i saradnju, zemlje SEV (osim Rumunije) formulisale su u posebnom dokumentu koji je podeljen na V UNCTAD-u. Njihovi stavovi uticali su na razlike u držanju ovih zemalja o nizu pitanja od interesa za zemlje u razvoju.

Inače, ove zemlje su davale podršku ZUR u odnosu na razvijene zemlje Zapada i ponekad nastojale da svoje probleme sa ovim posljednjim povežu sa stavovima ZUR (protekcionizam, restrikcije i diskriminacija).

Peti UNCTAD je dao veoma ograničen doprinos unapređenju ekonomske saradnje za razvoj, realizaciju NMEP, razrješavanju ekonomskih problema ZUR, a time i doprinos adekvatnim pripremama za treću dekadu razvoja koje su u toku.

Najveća odgovornost za takve rezultate leži na razvijenim zemljama Zapada, pri čemu su one najbogatije ili one sa najpovoljnijim ekonomskim položajem (na primjer, Zapadna Njemačka) bile i »najtvrđe«. Razvijene zemlje kao grupa nastupile su jedinstvenije nego u nekim ranijim prilikama, čak su se manje osjetili pozitivniji stavovi nekih manjih zemalja iz ove grupe. Situacija u pogledu nafte (cijene i snabdijevanje) dala je poseban pečat držanju ovih zemalja — na liniji isticanja odgovornosti zemalja

OPEC-a i njihovih obaveza prema ZUR, uz želje nekih za konfrontacijom između zemalja OPEC-a i ostalih ZUR.[13]

U držanju ovih zemalja odlučujući značaj imali su kratkoročni ekonomski interesi i teškoće, pomanjkanje »sluha« za konvergentnost sa ZUR, dugoročni interesi, nedovoljna politička i moralna odgovornost za položaj ZUR, čega je bilo više na prvim konferencijama UNCTAD-a. NR Kina, koja je uzela aktivnog učešća na V UNCTAD-u, dala je punu i svestranu podršku »Grupi 77«.

Ipak, V UNCTAD je jedna od etapa u pregovaračkim naporima u vezi s pitanjima razvoja. Njegov doprinos, pored malih dostignuća, leži u činjenici da su neki važni problemi otvoreni, »stavljeni na stol«, da su o njima otpočele diskusije, koje se moraju nastaviti.

Peti UNCTAD ukazuje na neka iskustva koja zaslužuju pažnju. To je, na prvom mjestu, značaj rezervi nekih razvijenih zemalja stavljenih na rezolucije inače usvojene »konsensusom«, jer neke od tih rezervi bitno modifikuju usvojene rezolucije. Slijedeći problem je cjelishodnost donošenja rezolucija o suštinskim pitanjima glasanjem »Grupe 77«, kada su protiv njih razvijene zemlje.

Prisutno je i pitanje načina organizovanja i trajanja konferencije. Zapaženo je da bi, umjesto postojećeg redosljeda konferencije (prvi dio generalna debata uz prisustvo članova vlada, a drugi — pregovarački uz prisustvo viših funkcionera), cjelishodnije bilo ako bi prvi dio bio priprema od strane visokih funkcionera vlada za drugi dio na kojemu bi učestvovali članovi vlada koji bi mogli odgovorno pregovarati i donositi odluke. Na taj način možda bi se moglo i skratiti trajanje konferencije, tim više što je ona samo skup na najvišem nivou, u inače kontinuiranom radu organa UNCTAD (Savjet, komiteti i slično).

IV

Od samog početka aktivnosti nesvrstanih i drugih ZUR za međunarodnu saradnju za razvoj, posebno od III alžirskog samita nesvrstanih i V samita u Kolombu, preko dokumenata o novom međunarodnom ekonomskom poretku, izrazito su naglašavani i raz-

---

[13] Nedavni ekonomski samit sedam nerazvijenih zemalja Zapada u Tokiju, koncentrišući se na pitanja energije, a posebno nafte, uz osudu zemalja OPEC-a, malu pažnju je posvetio odnosima sa ZUR (nakon V UNCTAD-a). Ove zemlje ističu odgovornost zemalja OPEC-a (uz industrijske zemlje) za položaj ZUR, govore o štetnom uticaju povećanja cijena nafte na neke zemlje u razvoju. One uočavaju potrebu povećanja izvora finansiranja za ZUR i pozivanja zemalja SEV da u tome učestvuju. Spremne su na pomoć zemljama u razvoju u korištenju njihovih energetskih potencijala. Veću pažnju namjeravaju da posvete savlađivanju gladi i bijednih uslova u ZUR (Iz Tokijske deklaracije — Rojter, 29. jun 1979).

rađivani značaj, putevi i metodi međusobne ekonomske saradnje ovih zemalja. U ovoj godini ministarski sastanak »Grupe 77« zemalja u razvoju u Aruši usvojio je veoma značajan »Prvi kratki srednjoročni plan akcije globalnih prioriteta ekonomske saradnje zemalja u razvoju«. Međusobna saradnja razmatrana je kao posebna tačka dnevnog reda V UNCTAD-a. Ona je razmatrana na posljednjem ministarskom sastanku Koordinacionog biroa nesvrstanih u Kolombu, i biće predmet odluka VI samita nesvrstanih u Havani.

U definisanju značaja međusobne saradnje ZUR posebno su isticana dva aspekta: saradnja daje šire prostore i uslove za međunarodnu ekonomsku aktivnost ovih zemalja, a time doprinosi njihovom bržem ekonomskom razvoju. Istovremeno, ona jača pregovaračke pozicije ZUR u odnosima sa razvijenim svijetom.

Do sada su postignuti određeni rezultati u ovoj saradnji, posebno na regionalnom i subregionalnom planu (uz postojanje mnoštva integracionih grupacija i institucija), dok je još uvijek u zametku saradnja na međuregionalnom i interkontinentalnom planu.

Stepen i karakter međusobne saradnje diktirani su obimom i uslovima ekonomskih odnosa ovih zemalja sa inostranstvom. Prve akcije usmerene su na međunarodnu trgovinu jer se već i u sklopu postojećih tokova cirkulacija roba i usluga mogu postići neposredni rezultati. Međusobna trgovina ZUR razvijala se nešto brže od njihove ukupne trgovine, što je posljedica prije svega poskupljenja nafte. Ovako su izgledali trgovinski tokovi među ZUR u prvih sedam godina ove dekade (u milijardama dolara):

Izvoz	Uvoz	Zemlje izvoznice nafte		Ostale ZUR		Ukupno ZUR	
		Vrij.	% učeš.	Vrij.	% učeš.	Vrij.	% učeš.
Zemlje izv. nafte	1970	0,1	3,2	3,0	96,8	3,1	100
	1977	1,2	3,8	30,0	96,2	31,2	100
Ostale ZUR	1970	0,9	11,5	6,9	88,5	7,8	100
	1977	8,4	24,6	25,8	75,5	34,2	100
Ukupno	1970	1,0	9,2	9,9	90,8	10,9	100
	1977	9,6	14,7	55,8	85,3	65,4	100

Tabela pokazuje da je nafta bila osnovni faktor povećanja razmjene među ZUR, a ona je uticala da se deficit ZUR-neproizvođača nafte u ovoj razmjeni poveća sa 2,1 u 1970. na 21,6 milijardi dolara u 1977. godini. Imajući na umu da je u 1977. godini ukupan uvoz ZUR iznosio 252 milijarde dolara (u tome uvoz zemalja-izvoznica nafte 82 milijarde dolara), te da je izvoz svih ZUR u tome učestvovao samo sa oko 1/4 (navedenih 65,4 milijarde), očigledne su mogućnosti za proširenje međusobne trgovinske saradnje, koje bi onda otvaralo nove tokove razmjene.

posljednjem zasedanju OPEC.[18] On predstavlja ideju dostojnu pažnje i razrade, posebno u pripremama VI samita nesvrstanih.

Šef delegacije Venecuele nagovestio je na V UNCTAD-u interes njegove vlade da traži rješenja, mehanizme saradnje koji bi osigurali dovoljne izvore sredstava i potrebnu fleksibilnost kako se ne bi pogoršala spoljna ravnoteža zemalja u razvoju zbog opravdanog prilagođavanja cijena nafte.[19]

Naprijed su iznesene neke ideje, što ne isključuje druge. Inače, rješenja su postala još urgentnija nakon najnovijeg porasta cijena nafte. Zemlje u razvoju, a posebno zemlje OPEC-a, nalaze se pred ozbiljnom odgovornošću za praktičnu potvrdu solidarnosti i respektovanja uzajamnih interesa i problema i tako jačanja jedinstva u borbi za NMEP. Ovdje nije posrijedi samo neka vrsta kompenzacije za porast cijene nafte, nego šira finansijska saradnja koja će u znatno višem stepenu viškove OPEC usmjeravati u druge zemlje u razvoju, doprinijeti tako bržem razvoju i jednih i drugih, a time i međusobnoj saradnji. Inače, očigledna je opasnost da se razvijeni svijet predstavi kao zaštitnik ZUR-uvoznika nafte, što su sve određeniji pokušaji (stvaranje fronta potrošačâ nafte) razbijanja jedinstva sa teškim posljedicama za sve ZUR.

Sve to može predstavljati samo dopunske mjere vlastitim naporima ZUR-neproizvođača nafte da ubrzanije razvijaju vlastite izvore energije (pa i nafte — čemu posebnu pažnju posvećuje Svjetska banka), da ih više diverzificiraju, a posebno da čine veće napore u pravcu štednje energije. Nisu skupi samo uvozni nego i svi domaći izvori energije.

Ne ulazeći u inače skromne rezultate međusobne saradnje ZUR u ostalim oblastima privrede, treba konstatovati da je još i sada veoma aktuelna implementacija programa akcije usvojena na V samitu nesvrstanih, kao i pomenuti Srednjoročni plan akcije »Grupe 77«. U toj saradnji posebno se naglašava niz akcija u oblasti trgovine,[20] kao: sistem globalnih preferencijala među ZUR,[21]

---

[18] Konferencija OPEC-a je razmatrala jedan drugi prijedlog o dugoročnom fondu (pominje se ideja iz iračkog prijedloga) i odlučila je da se to pitanje uputi na dalje proučavanje Ministarskom komitetu za dugoročnu strategiju.

Istovremeno je objavljena odluka o obnovi sredstava Specijalnog fonda OPEC-a za dopunski iznos od 800 miliona dolara (OPEC Press Release, Beč, 28. jun 1979).

[19] U krugovima delegacije ove zemlje čule su se ideje o tome da se dodatak na cijene nafte prodate ZUR uplaćuje na poseban račun kod Centralne banke Venecuele i stavlja na raspolaganje zemljama-uvoznicama. Navodno se o toj ideji diskutuje sa drugim zemljama OPEC-a (iz razgovora autora).

[20] Pionirski pothvat u interregionalnoj saradnji predstavlja Tripartitni sporazum između Indije, Jugoslavije i Egipta iz 1968. koji, inače, ima širu ekonomsku obuhvatnost. Dogovoreni carinski preferencijali imali su, međutim, veoma skroman uticaj na međusobnu razmenu (manje od 1%). U posljednje vrijeme ta saradnja odumire.

saradnja među državnim trgovinskim organizacijama, organizovanje multilateralnih preduzeća za »marketing«; zatim, transfer tehnologije i tehnička saradnja među ZUR, mnoštvo pitanja iz monetarne i finansijske oblasti (multilateralni platni i kreditni aranžmani, finansiranje trgovine, stvaranje banke zemalja u razvoju, mobilizacija finansijskih sredstava među ZUR, preferencijalni tretman u nabavkama iz ZUR), multinacionalna proizvodna preduzeća, podizanje energetskih izvora, industrije i drugo.

Međusobna saradnja i podrška razvijenih najmanje razvijenim među ZUR veoma je krupno njihovo ekonomsko i političko pitanje. Svi podaci ukazuju na veliko zaostajanje najmanje razvijenih ZUR, na glad, bolesti i nepismenost, teške zdravstvene uslove, nizak životni standard. Dajući ekonomsku podršku i doprinos, razvijenije zemlje u razvoju manifestuju svoju solidarnost, jačaju jedinstvo ZUR i tako onemogućavaju razne pokušaje razvijenih da, nametanjem podjele i gradacije ZUR, ugroze njihovo jedinstvo i efikasnost u međunarodnim okvirima. Specifičnu podršku zaslužuju i one zemlje u razvoju koje nemaju izlaz na more, kao i manje ostrvske zemlje.

Međutim, osnovni problem međusobne saradnje ZUR nije u definisanju »šta«, nego »kako«, to jest kojim putevima i metodama ubrzati realizaciju programâ koji su već identifikovani, a mnogi i razrađeni. Traži se odgovor na pitanje: zbog čega tako mali rezultati u dosadašnjoj saradnji? Analiza izvršavanja programa akcije samita nesvrstanih u Kolombu pokazuje skromne rezultate; rad se iscrpljivao u organizacionim i institucionalnim pitanjima (što je inače jedna od faza saradnje), ali se sporo prelazi na suštinu realizacije.

Ne ulazeći na ovom mjestu u pitanje uloge nesvrstanih zemalja i drugih ZUR, neophodno je istaći da se međusobna ekonomska saradnja može zasnivati samo na uzajamnim ekonomskim koristima, ravnopravnoj raspodjeli tereta i koristi, uz određene prednosti najmanje razvijenim zemljama. Uspjeh saradnje zavisi i od primjene novih metoda i uspostavljanja ravnopravnih odnosa, za razliku od onih odnosa koje primjenjuju razvijene zemlje i transnacionalni kapital — odnosâ zavisnosti, neravnopravnosti i eksploatacije.

Iako su za međusobnu saradnju odgovorne, pre svega, same ZUR, ipak razvijeni svijet i međunarodne institucije mogu dati značajan doprinos. Ove prve trebalo bi i da eliminišu postojeće

---

Devetnaest ZUR razmijenile su preferencijale u okviru posebnog protokola u GATT-u. Rezultati ovih preferencijala su još skromniji — 0,2% ukupne razmjene dotičnih zemalja (u 1977).

[21] Skupština Jugoslavije je nedavno razmatrala, a u maju ove godine i usvojila zaključke o saradnji naše zemlje sa drugim ZUR. Ti zaključci predstavljaju značajan doprinos, posebno u tekućim uslovima, imajući u vidu konstatacije da, pored postignutih rezultata, ima još mnogo da se učini u međusobnoj saradnji.

smetnje. U svim oblastima od interesa za međusobnu saradnju ZUR već postoje odnosi sa razvijenim svijetom, koji svojim većim potencijalima i ekonomskom snagom — a monopolistički kapital posebno putem transfera tehnologije i privatnih investicija jača zavisnost privreda nerazvijenih — onemogućava međusobnu razmjenu tehnologije, otežava trgovinsku, finansijsku i druge vidove saradnje. Peti UNCTAD je potvrdio da razvijeni svijet ima rezervi na međusobnu saradnju ZUR, da svoju podršku uslovljava miješanjem, uticajem na tu saradnju, a time i zaštitom svojih interesa.

V

Ukoliko je V UNCTAD razočarao u pogledu pitanja koja su bila na dnevnom redu, afirmacija jedinstva »Grupe 77« zemalja u razvoju predstavlja veliki uspjeh na ovoj Konferenciji.

Jedinstvo nesvrstanih i drugih ZUR rezultat je složenog i kontinuiranog procesa ravnopravnog pregovaranja, usaglašavanja stavova uz puno respektovanje uzajamnih interesa. Očevidne su razlike među ZUR sa stanovišta razlika ekonomskih i političkih sistema, stepena razvoja, konkretnih ekonomskih problema i interesa u oblasti međunarodne saradnje, ekonomskih odnosa prema grupacijama razvijenih zemalja, a nekih od njih i odnosa prema blokovima. Međusobni ekonomski odnosi nisu lišeni određenih protivurječnosti. Pa ipak, zajednički interesi, definisani u programima nesvrstanih i dokumentima »Grupe 77« ZUR, mnogo su dublji, dugoročniji i dominantniji, a iskustvo je pokazalo da se zajedničkim nastupom i borbom postižu kako opšti tako i pojedinačni ciljevi. To je onemogućilo razne pokušaje razvijenih u pravcu nametanja diferenciranog tretmana, gradacija ZUR, podsticanja diskusija o energiji i slično, jer same nesvrstane i druge ZUR u svojim programima i akcijama imaju na umu specifičnosti položaja pojedinih ZUR.

Afirmišući jedinstvo i njegov značaj, V UNCTAD je ukazao na određena iskustva, lekcije za uspješnije djelovanje u budućnosti. »Grupa 77« ZUR pripremila je dokumentom iz Aruše solidne »okvire za pregovore« na V UNCTAD-u. To je značajan dokumenat. Međutim, Grupa nije uspjela da u razdoblju više od dva mjeseca transformiše »okvire za pregovore« u pregovaračke dokumente, nacrte rezolucija, koje bi prezentirala odmah, prvih dana V UNCTAD-a. Namjesto toga, a u slučaju nekih važnih dokumenata, međusobno pregovaranje unutar »Grupe 77« trajalo je 3—4 (od ukupno 5) nedelja UNCTAD, umjesto da se to vrijeme upotrijebi isključivo za pregovore i sporazumijevanje sa razvijenim zemljama.

Raspoloženja i odnos razvijenih prema V UNCTAD-u nisu bili nepoznati ZUR, iako je izostala temeljitija analiza izvora takvih stavova. Dublje njihovo poznavanje neophodno je zbog potrebe da »Grupa 77« iz sveobuhvatnog dokumenta iz Aruše, koji pred-

stavlja dugoročne ciljeve, izvuče redoslijed prioriteta, odredi stepen spremnosti na koncesije, razradi strategiju i taktiku za pregovaračku konferenciju. Bez unaprijed pripremljenih stavova o tome problemi su rješavani tokom V UNCTAD-a uz veliku angažovanost svih, naročito delegacija sa malim brojem članova (plenum i osam paralelnih pregovaračkih grupa) i na nižem nivou. Ti problemi su bili potencirani zbog činjenice da je tokom V UNCTAD-a »Grupa 77« kao cjelina vrlo malo djelovala, a sva usaglašavanja su išla preko tri regionalne grupe i predsjednika »Grupe 77«. To je usaglašavanju davalo više tehnički karakter, bez dovoljno političkih analiza i sagledavanja uzroka teškoća, te odgovarajuće razrade političke akcije za buduće djelovanje. Rečene slabosti naročito su se ispoljile tokom završnog dijela konferencije.

Konferencija je potvrdila značaj UNCTAD-a kao osnovnog instrumenta Generalne skupštine UN za međunarodne ekonomske pregovore o pitanjima međunarodne trgovine i odgovarajućih problema ekonomskog razvoja. UNCTAD je dao značajan doprinos naporima »Grupe 77« zemalja u razvoju i u pripremama raznih materijala, analiza, prijedloga o pitanjima međusobne saradnje ovih zemalja itd. Ipak, V UNCTAD je pokazao da ZUR ne mogu do kraja računati na takvu pomoć, jer su i razvijene zemlje Zapada i socijalističke zemlje Istočne Evrope odbile da povećaju budžetske izdatke za ove namjene.[22] Sama »Grupa 77«, čak i kada bi htjela, ne bi mogla da stvori vlastiti kompletan stručni aparat za ove svrhe (neka vrsta OECD zemalja u razvoju — što neki priželjkuju).

VI

Pokret nesvrstanih, kao inicijator, politička i podsticajna snaga, »centralni forum za razradu i usvajanje političkih odluka zemalja u razvoju u odnosu na međunarodnu saradnju« (Ministarski sastanak Koordinacionog biroa nesvrstanih zemalja u Kolombu, 4—9. jun 1979, »Economic Matters«, str. 10), u uslovima zastoja u sprovođenju NMEP i, posebno, nedovoljnih rezultata V UNCTAD-a — dobija posebnu odgovornost i značaj, što će zacijelo biti prisutno u odlukama VI samita nesvrstanih. Ovo i zbog činjenice da pitanja međunarodne saradnje za razvoj predstavljaju interes svih nesvrstanih zemalja, a, uz postojanje visokog stepena jedinstva o ovim pitanjima, i kohezioni faktor pokreta u cjelini.

Stavovi i aktivnost nesvrstanih značajni su naročito u dva pravca. S jedne strane, radi uspješnog djelovanja zemalja u razvoju u predstojećim pregovorima sa razvijenima, u čemu pripreme

---

22 U Manili su se mogle čuti izjave predstavnika nekih OPEC zemalja o spremnosti na dopunske finansijske kontribucije UNCTAD, a za obradu materijala o međusobnoj saradnji ZUR, ali pod uslovom da se poboljša struktura osoblja u Sekretarijatu UNCTAD.

Treće dekade razvoja, a posebno specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN (u 1980. godini), imaju izvanredan značaj. Prije, naporedo s tim i poslije toga slijedi veliko mnoštvo skupova u UN i raznim međunarodnim organizacijama, na kojima će se pregovarati o specifičnim pitanjima. S druge pak strane, u pitanju su odluke i podsticaji za međusobnu saradnju ZUR, za veći oslonac na vlastite snage. Očekuje se da VI samit nesvrstanih u ovoj oblasti dâ odgovor na pitanje »šta« raditi i »kako« uspješnije djelovati, da donese odluke o prioritetima, da zauzme stav o strategiji i taktici, pa i organizacionim pitanjima (efikasnije djelovanje koordinatorâ za različita pitanja, eventualno održavanje skupova ministara za privredu i drugo). Ministarski sastanak Koordinacionog biroa, održan u Kolombu neposredno nakon V UNCTAD-a, već je dao svoj doprinos i prijedloge za VI samit.

Odluke i stavovi VI samita daće podsticaje uspješnijem djelovanju »Grupe 77« zemalja u razvoju, koja predstavlja osnovni instrument za koordinirano sprovođenje političkih odluka nesvrstanih putem pregovaranja sa razvijenim zemljama o ekonomskim pitanjima, a na nivou Ujedinjenih nacija.

Radovan Vukadinović

Uloga nesvrstanih zemalja u procesu détente

U sadašnjoj fazi međunarodnih odnosa détente je već godinama oznaka za novo razdoblje međunarodnih kretanja; za pozitivne promjene u odnosima između dvije vodeće superdržave; za drukčije odnose između Istoka i Zapada; za prestanak konfrontacije i ulazak u doba traženja sporazumnih rješenja. Na kraju, détente je proces za koji su zainteresirane i sve ostale zemlje koje nisu u blokovima i koje žele dati svoj aktivan doprinos međunarodnom popuštanju. Već iz ove, makar površne, naznake različitih oznaka détente vidljivo je da o tom značajnom procesu i fazi međunarodnih odnosa postoje vrlo različita mišljenja. Bez obzira na to da li se pristupa ispitivanju praktično-političkog karaktera fenomena détente ili se pak raznim politološkim metodama nastoje ustvrditi vrijednosti, odlike i domeni détente, činjenica je da je détente kao termin i sadržaj prekrio sva zbivanja na međunarodnom planu posljednjih godina, te da je unatoč različitih naziva dobio puno pravo građanstva u političkom životu gotovo svih zemalja.

I

U nastojanjima da se makar naznače neka osnovna određenja détente može se tvrditi da je to stanje u kome prestaju zategnuti odnosi među državama.[1] Takvo određenje polazi od pretpostavke da su prijašnji međunarodni odnosi bili loši i napeti, te da su brojne suprotnosti ekonomske, ideološke, političke i vojne prirode utjecale na stalno pogoršavanje ukupnosti međunarodnih odnosa. Iz toga je vidljivo da se ova oznaka, koja vodi računa o vrijednosnim kriterijima, može primijeniti u cjelini za proteklu fazu međunarodnih odnosa: hladni rat i tadašnje ponašanje glavnih aktera hladnoratovskog sučeljavanja.

Dio analitičara međunarodnih odnosa pristupa analizi fenomena mira također pridržavajući se vrijednosnih određenja. Mir se shvaća ne kao stanje odnosa, već kao proces na koji djeluje niz značajnih faktora. Po tim shvaćanjima mira détente predstavlja popuštanje napetosti, što bi trebalo taj element mira da odredi kao prelazni oblik između negativnog mira prema pozitivnom miru.[2] Prelazak iz hladnog rata u fazu međunarodnog popuštanja primjer je takvog određenja u kome se konfrontacija zamjenjuje drukčijim oblicima međunarodnog ponašanja. Iako se, u takvim pristupima, ističe da je détente jednodimenzionalan fenomen, najviše vezan uz različit odnos spram konfrontacije, ipak se tvrdi da je, bez obzira na svoju razvijenost, détente značajan doprinos stabilizaciji mira, pa čak i naporima za postizanje trajnog mira.[3]

Po nekim drugim shvaćanjima autorâ koji se ne zadovoljavaju postupnim poboljšanjima međunarodnih odnosa i traže brža rješenja, détente ne može i ne smije biti samo prelazak iz faze zategnutih međunarodnih odnosa u novu etapu popuštanja napetosti. To bi morao biti put u slijedeću, višu fazu međunarodnog rapprochementa. Naravno da to automatski znači da se détente ispunjava širim sadržajima i da, obogaćen raznim oblicima međudržavne suradnje, vodi jačanju svih oblika veza među različitim državama.

Navodeći ovdje samo neka mišljenja o tom veoma popularnom i zbog toga vrlo nepreciziranom pojmu détente, ukazujemo na dio problema s kojima se gotovo svakodnevno susreću praktičari i teoretičari politike. Iako sadašnji tokovi détente nisu otišli tako daleko, čak su u stanovitim trenucima bili zaustavljeni ili vraćeni natrag, te nisu zahvatili mogućnosti izgradnje nekog međunarod-

---

1 Vidi opširnije: R. Vukadinović, *Détente — sadržaj i perspektive,* »Socijalizam«, br. 11/1977.

2 R Jütte, *Europäische Friedensstruktur: Kriterien und Prozesse,* u: A. Gross-Jütte und R. Jütte, *Entspannung ohne Frieden,* Frankfurt, 1977.

3 K. W. Rothschild, *Peace and Security via Interdependence and Cooperation,* Österreichische Zeitschrift für Ausenpolitik, br. 1/1979, str. 15—16.

nog rapprochementa niti su razvili svestranu suradnju, ipak je činjenica da je postojeći détente sa svim usponima i padovima čvrsta realnost međunarodnog političkog života i da je u svoju dosadašnju bilansu uspio upisati niz značajnih rezultata. Oni su pokazali životnost i vrijednost međunarodnog popuštanja napetosti i potrebu stalnog traženja novih putova zajedničkog djelovanja u jedinstvenoj međunarodnoj zajednici.

U težnji da se barem ukaže na neke osnovne okvire koje bi trebalo imati na umu kada se raspravlja o détente, potrebno je naznačiti nekoliko mogućih aspekata njegovog sagledavanja kao procesa koji traje.

a) Détente se može promatrati kao jednu od *faza međunarodnih odnosa* kroz koju prolazi poslijeratni svijet u svom složenom i često vrlo kontradiktornom razvoju. Ako se za razdoblje nakon završenog rata pa do 1955. godine može bez ikakvih dilema upotrebiti termin hladni rat, slijedeća faza međunarodnih odnosa (1955—1962) odvijala se u znaku polaganog slabljenja napetosti (otapanja) između glavnih aktera hladnog rata, da bi nakon 1962. godine (kubanska raketna kriza) nastupila faza détente. To razdoblje détente, po različnim autorima, koji se slažu o godini početka, ipak ima različite oznake svog kraja. Naime, dio optimistički orijentiranih analitičara međunarodnih odnosa smatra da proces détente, usprkos svim kolebanjima, traje i razvija se i dalje, dok drugi dio pesimistički orijentiranih promatrača ističe da se 1975. godina može uzeti kao godina u kojoj je prestao djelovati détente. Otuda i zaključak po kome se svijet danas ili nalazi u fazi umrtvljenog détente (koji bi se, dakle, mogao ponovno ojačati), ili se pak govori o fazi postdétente.

Iznesena vremenska periodizacija, koja naravno nije jedina niti jednoznačno prihvaćena, može se uzeti s dozom skepse, koju uostalom prate sve klasifikacije koje teže podvođenju suvremenih međunarodnih zbivanja pod određene vremenske okvire. Teškoće su, naravno, još i veće, jer taj proces traje. Međutim, bez obzira na to da li se ta podjela određenih faza prihvaća u cjelini ili pak sa stanovitim korekturama i nadopunama, ipak je ona neophodna kako bi se zbog nepreciznosti pojma détente najprije vremenski situiralo i pokazalo njegovo značenje u poslijeratnim međunarodnim zbivanjima.

b) Kao i u svim prijašnjim fazama međunarodnih odnosa i u *détente djeluju različiti akteri,* od kojih su neki više prisutni u davanju sadržaja i iniciranju glavnih poticaja. Ako se razvoj međunarodnih odnosa od kubanske raketne krize na liniji Moskva—Vašington uzme kao nastojanje da se u novim, izmijenjenim međunarodnim uvjetima traže okviri zajedničkog izbjegavanja nuklearnog sukoba i postupnog približavanja stavova o političkim pitanjima gdje je moguće naći zajednički jezik, tada je očevidno da su glavni suparnici iz hladnoratovskog konfrontiranja u politiku détente unijeli značajnu dinamiku svog vlastitog djelovanja

na osnovi novih shvaćanja mjesta i uloge superdržava u novim međunarodnim odnosima.

Kako su velike države u svim prijašnjim razdobljima međunarodnih odnosa imale svoje vlastite strategije djelovanja, tako su one težile da i određene faze poslijeratnog svijeta postave u sklopu svog viđenja međunarodnog razvoja. Unatoč pokušaja da détente postane politika zasnovana na uzajamnom popuštanju i razvijanju aranžmana koji su od koristi obadvjema stranama, svaki od dva glavna aktera ušao je u détente sa vlastitim viđenjima svoje uloge, vrijednosti novog procesa i njegovih mogućih dometa.

Analiza protekle faze međunarodnih odnosa — hladnog rata — odmah će pokazati da su tadašnji glavni akteri međunarodnog djelovanja bili blokovi, odnosno njihovi predvodnici, te da su i sva glavna pomicanja u međunarodnoj zajednici nastajala kao rezultat njihovih akcija i reakcija. U fazi détente, usprkos nastojanju lidera blokova i njihovih organizacija da budu glavni i gotovo jedini bitni akteri, krug država zainteresiranih za taj novi proces međunarodnog života i njegove domete postao je znatno širi i raznolikiji. Uz lidere dva vodeća bloka i njihove saveznike brojne blokovski nevezane zemlje — neutralne i nesvrstane — pokazale su svoj interes i spremnost za sudjelovanje u procesu davanja aktivnog doprinosa. Baš ta činjenica utječe na to da se s pravom ističe kako détente mora biti univerzalan i kako u njemu mora biti mjesta za sve zemlje.

Vodeće blokovske zemlje pristupile su détenteu sa svojih pozicija pokušavajući realizirati bilateralni zatvoreni détente, koji nije vodio računa o ostalim akterima niti o brojnim drugim činiocima na planu međunarodnih odnosa, koji onemogućavaju zatvaranje procesa u uske limite. Dijametralno suprotna shvaćanja détente na američkoj i sovjetskoj strani ubrzo su, međutim, pokazala da tako zatvoreni détente ne može izdržati probu vremena.

Proširenje aktera svjesno angažiranih u procesu détente, shvaćenom kao nastojanje za mijenjanje međunarodnih odnosa i traženje novih putova međunarodnog sporazumijevanja, jedna je od osnovnih karakteristika tog značajnog procesa. S druge strane, to je pridonijelo da se i pojam détente neizbježno šire postavi kao angažiranje na planu mijenjanja međunarodnih odnosa koje vodi računa o realnostima suvremenog svijeta i traži ravnopravne multilateralne oblike međunarodnog dogovaranja o svim značajnim pitanjima koja potresaju suvremeni svijet.

c) Détente je proizvod svog vremena i kao na prijašnje faze poslijeratnih međunarodnih odnosa i na njegov nastanak su *utjecali brojni činioci objektivnog i subjektivnog karaktera.*[4] Osnovne

---

[4] Vidi detaljnije: R. Vukadinović, *Elementi prevladavanja hladnog rata,* »Međunarodni problemi«, br. 1/1972, str. [illegible]64.

značajke hladnog rata: koncentracija sile, jačanje snažnih integracijskih tendencija, isticanje primata nadnacionalne ideologije i stalna bipolarna konfrontacija na međunarodnom planu, sa svim opasnostima koje su otuda proizlazile — nisu mogle ostati kao stalno prisutni fundamenti međunarodnog djelovanja. Mnoge, u doba hladnog rata čvrsto prihvaćene dogme također su postupno počele gubiti na svojoj uvjerljivosti unutar obje odijeljene antagonističke alijanse, otvarajući prostor za nastanak novih pogleda na karakter međunarodnih odnosa i na mogućnosti poduzimanja samostalnije političke akcije.

Krize iz doba hladnog rata potvrdile su da u novim uvjetima nema mogućnosti za vođenje velikog sukoba i da zbog toga ne može biti ni pobjednika u takvim oblicima konfrontiranja. Stoga je i poslijeratni *status quo*, najprije u Evropi, a zatim i dalje, postupno prihvaćen kao postojeća realnost na koju su se blokovi prilagođavali, podređujući s vremenom i svoje vojno-političke doktrine tim novim realnostima.

U toj bitno izmijenjenoj slici međunarodnih odnosa, u fazi prevladavanja hladnog rata, mogu se tražiti različiti faktori što su utjecali na izmjenu tokova međunarodne politike glavnih aktera i na njihove kvalitativno drukčije vanjskopolitičke akcije. U isto vrijeme, moguće je tvrditi da je skup tih različitih i veoma dinamičnih faktora stalnog karaktera, te se njihovo prisustvo i dalje može smatrati osnovnim preduvjetom prevladavanja ostataka hladnoratovskog naslijeđa.

Razvoj vojne tehnologije i povećane mogućnosti totalnog uništenja suvremene civilizacije u eventualnom sukobu globalnih razmjera; pojava novih zemalja izvanblokovski orijentiranih koje su s vremenom gotovo sve prihvatile politiku nesvrstavanja kao svoju strategiju međunarodnog djelovanja i težnje za samostalnijim i nezavisnim djelovanjem unutar postojećih blokovskih struktura i razvijanje ideja mirne koegzistencije kao skupa načela na kojima je moguće realizirati miran opstanak i razvijati suradnju u međunarodnoj zajednici — postali su glavni faktori koji su dalje razvijali détente, dobijajući u isto vrijeme mogućnosti svog stalnog transformiranja u novim uvjetima. Taj uzajamni utjecaj različitih faktora na détente i détente na pojedine činioce koji su doprinijeli njegovom nastanku i razvoju, izraz je čvrstih povratnih veza trajnog karaktera koje se međusobno prožimlju i stalno nadopunjavaju.

d) *Po svojim konkretnim rezultatima détente* je do sada ograničen i sveden najvećim dijelom na popuštanje zategnutosti između nekada glavnih suparnika iz vremena hladnog rata. Od kubanske raketne krize naovamo dvije najsnažnije države postupno su razvijale svoj dijalog, koji je najprije zahvatio pitanja nuklearnog oružja; zatim je proširen na zajedničko političko djelovanje: na ekonomsku suradnju, znanstveno-tehničko razvijanje odnosâ i proširene oblike kulturnog djelovanja. Vrhunac tog bilateralnog détente bio je zajednički svemirski program Appolo-So-

juz, koji je trebao demonstrirati domete suradnje u američko--sovjetskom détente.[5]

Usporedo s razvijanjem američko-sovjetskih odnosa razvijali su se i odnosi između članica blokova, te je američko-sovjetski dijalog ubrzo otvorio kanale komuniciranja na širem planu Istok--Zapad. Mnogi ekonomski kontakti, proširenje kulturnih odnosa i razvijanje znanstveno-tehničke suradnje postali su dio nove evropske stvarnosti, u kojoj se relativno brzo prelazilo naslijeđe iz hladnog rata i tada gotovo nepostojećih odnosa.

U takvim uvjetima, kao rezultat političkog djelovanja blokova, razvila se i ideja o održavanju Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, koja je prolazila kroz različite faze, ali je uvijek dijelila sudbinu détente kao procesa u kome se rodila.[6] Taj veliki multilateralni oblik dogovaranja trideset pet evropskih država, Kanade i SAD postao je za niz godina glavni rezultat, a u nekim situacijama i glavni sadržaj détente. Uz američko-sovjetsku bilateralu, koja je dala pravac ubrzanja, ali i striktne limite otvaranja, Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji pokrenula je širok proces djelovanja, u kojem su se uz blokovske zemlje pojavile i neutralne i nesvrstane evropske države. Ta činjenica omogućila je da, u isto vrijeme, Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji bude ipak izvan zacrtanih blokovskih limita i da dio zemalja[7] (takozvana grupa neutralnih i nesvrstanih) shvati vrijednost détente i mogućnosti širokog iniciranja novih i ravnopravnih kontakata. Razmatranje vojno-političke problematike, pitanja ekonomske suradnje, humanitarna pitanja i briga za održavanjem Konferencije kao kontinuiranog procesa unapređivanja evropskih odnosa — pružili su priliku da se u novim uvjetima svestrano razmatraju evropska kretanja i da se zajedničkim snagama teži stalnom unapređivanju evropskih odnosa. Sve to zajedno ubrzo je Evropu, koja je u godinama hladnog rata bila epicentar zaoštrenih blokovskih odnosa, pretvorilo u kontinent znatno mirnijih međudržavnih odnosa, u kojima su se počeli uspješno razvijati oblici bilateralne i multilateralne svestrane suradnje. Evropski razvoj potvrdio je da je détente koristan i u isto vrijeme moguć, te da svi procesi suradnje potpomažu i jačaju taj novi trend evropskog razvoja.

---

[5] O američko-sovjetskim odnosima u doba détente vidi: A. L. Weeks, *The Troubled Detente*, New York, 1976; Th. B. Larson, *Soviet American Rivalry*, New York, 1978; Perceptions: *Relations Between The United States and The Soviet Union*, U. S. Senate Committee on Foreign Relations, Washington; R. Vukadinović, *Američko-sovjetski odnosi od 1917—1976*, Zagreb, 1976.

[6] R. Vukadinović, *Evropska sigurnost i suradnja*, Zagreb, 1976; Lj. Aćimović, *Problemi bezbednosti i saradnje u Evropi*, Beograd, 1978.

[7] Vidi detaljnije: R. Petković, *Aktivnost grupe neutralnih i nesvrstanih zemalja na KEBS*, Institut za političke znanosti i novinarstvo Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, 1978.

II

Međutim, američko-sovjetski dijalog, kao i evropski razvoj novih odnosa, pokazali su da tendencija stvaranja mirnijih međunarodnih odnosa ne može sama sebi biti cilj i da niz limitirajućih faktora usporava, a ponekad i otežava takvo kretanje. U prvom redu détente, ako želi biti uspješan proces kontinuiranog razvijanja novih odnosa, mora biti ispunjen suradnjom, i to ne sporadičnog ili perifernog karaktera, već mrežom raznih oblika usklađenog, zajednički korisnog djelovanja raznih država. Samim tim détente može dobiti stalne poticaje i, s druge strane, proširivati mogućnosti svog daljeg djelovanja. Nepostojanje svestrane suradnje u uvjetima kada nema nekih izrazito novih kanala suradnje koji bi bili prihvatljivi svim državama — mora voditi kumulaciji određenih sporova političke ili neke druge prirode, koji se ne mogu rješavati jer ne postoje za to predviđena sredstva. Stoga, ako se može govoriti o tome da i izolirani détente već samim svojim postojanjem održava stabilnost i mir, nemoguće je prihvatiti mišljenja po kojima bi takav uski détente mogao biti trajan činilac u održanju mira. To isto vrijedi za suradnju koja, ako nema zadatak da unapređuje i razvija détente, nego je samo izraz trenutnih uskih želja i namjera, također mora zapasti u teškoće onog trenutka kad se isprriječe neki objektivni problemi, koji su inače česti u odnosima među zemljama s različitim društveno-političkim i ekonomskim sistemima.

Otuda se može izvući i zaključak o vezi koja postoji između détente i međunarodne suradnje. Détente kao faza međunarodnih odnosa i napor da se osigura mir mora biti prožet suradnjom, koja, s druge strane, sve razvijenijim oblicima zajedničkog djelovanja što većeg broja država otvara putove za širenje i jačanje détente. Stoga pokušaji limitiranja nosilaca suradnje, kao i oblika kojima će se djelovati, nužno znače zatvaranje détente, odnosno postavljanje granica do kojih se želi sudjelovati u tom procesu. Nikakvi posebni razlozi ne mogu biti izgovor za zaustavljanje širenja suradnje, jer se time automatski slabi détente i doprinosi gubljenju njegovog zamaha.

Uz taj vrlo značajan odnos, koji postoji između détente i suradnje, vrijedno je zadržati se i na jednom problemu s kojim se također suočava razvoj détente u najnovije vrijeme. Naime, američko-sovjetska bilaterala i razvoj evropskih odnosa bili su ona glavna područja na kojima su zabilježeni prvi konkretni rezultati popuštanja i gdje se pokušalo ići na razvijenije oblike suradnje. U tim istim domenama ubrzo su se pokazala i ograničenja koja su počela usporavati détente. No, s druge strane, promatrano u geografskom pogledu, détente je od svog početka bio značajno ograničen. Najvećim dijelom u njemu su se našle blokovske zeml[illegible] te uz nekoliko izuzetaka (Japan, Južna Afrika, Novi Zeland, Aust[illegible]lija) u tom procesu sudjeluje i najrazvijeniji dio naše planete. T[illegible] je praktično još više détente udaljilo od ostalih dijelova svijeta.

Teza o nedjeljivosti današnjeg svijeta i snazi niti koje različitim oblicima prožimlju našu planetu, premda je odavno prisutna u međunarodnim odnosima, čini se da nije našla svoje mjesto. Zainteresirani za realizaciju vlastitih aranžmana, prije svega u oblasti kontrole oružja, kao i u traženju načina za interblokovsko komuniciranje, glavni akteri u détente nisu se osvrtali na ostala područja koja su ostala izvan tog novog procesa. Iako su nesvrstane zemlje u nizu prilika pokazale svoju zainteresiranost da se kao aktivan činilac uključe u tokove détente i pomognu njegov razvoj, proširujući na taj način pozitivna kretanja u međunarodnim odnosima, vodeće sile nisu pokazale razumijevanje za njihova traženja i za takav pristup otvaranju proširenog détente.

Na raznim stranama se ističe da je détente neodvojiv dio pozitivnog razvoja međunarodnih odnosa, da je on zakonitost našeg vremena i jedina mogućnost suzbijanja totalnog nuklearnog uništenja, ali u nizu političkih krugova unutar blokovskih cjelina smatra se da je na tim strukturama najvažniji teret borbe za nove odnose; da one raspolažu najvećom snagom, te da upravo zbog toga razvijanje novih odnosa mora poći od njih i postupno se prenositi na ostale dijelove svijeta. Postavljajući u centar détente odnose Istok—Zapad, svjesno ili nesvjesno isključeni su svi ostali akteri koji mogu i moraju biti značajni nosioci novih međunarodnih odnosa u pravcu jačanja sigurnosti i mira.

Ne potcjenjujući snagu i mogućnosti akcije blokova i njihovih lidera, ipak treba istaknuti da je stvaranje novih i trajnih osnova sigurnosti i mira znatno širi proces, u kome blokovske države ne mogu biti jedini nosioci akcije. Točno je da blokovi imaju niz pitanja o kojima mogu paritetno razgovarati (kontrola oružja i razoružanje), ali svi ti procesi dio su općih nastojanja koja vode u pravcu realizacije novih, mirnijih međunarodnih odnosa. Zbog toga je i inzistiranje na parcijalnim ili specijalnim pregovorima bilo koje vrste pokušaj da se détente izolira i da se artificijelno zatvara krug sudionika procesa. Za pitanja sigurnosti i mira zainteresirane su sve države bez obzira na njihovu veličinu, društveno-političko uređenje ili geografski položaj.

Organizirani oblici akcije nesvrstanih zemalja u pravcu stvaranja novih odnosa i prevladavanja hladnoga rata krenuli su mnogo prije nego što je nastao détente. Nekoliko zemalja, među kojima je naročito bila aktivna Jugoslavija, još u vrijeme čvrsto polariziranih hladnoratovskih odnosa, pozivalo je na mirno rješavanje svih sporova i na stvaranje uvjeta koji će omogućiti prevladavanje hladnoratovskih podjela. U vrijeme kad se na raznim stranama tvrdilo da je u polariziranom svijetu potrebno izabrati određenu stranu, odnosno blok i priključiti se njegovim akcijama, nove zemlje, koje su postupno počele nastajati, shvatile su da bipolarni odnosi ne mogu riješiti trajna pitanja sigurnosti i mira, a samim tim da ne mogu ni pomoći u njihovom vlastitom razvoju.

Iskustva iz hladnog rata, odnosno mnoge krize, sporovi i stalno razvijanje nepovjerenja, pokazali su domete hladnog rata i

u isto vrijeme potrebu da se brže mijenjaju takvi međunarodni odnosi. U tom pravcu djelovali su i pioniri nesvrstanosti Jugoslavija, Egipat i Indija, polazeći od uvjerenja da neuspjesi blokova da promijene *status quo* i stalno jačanje razornog nuklearnog oružja moraju biti dovoljno upozorenje o tome da bipolarni svijet nije model međunarodnih odnosa sutrašnjice. Stoga je već Prva konferencija nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. godine, na kojoj je i formiran cjelokupni pokret, pokazala da se pojavio nov međunarodni činilac, koji će, na osnovu samostalnog i nezavisnog procjenjivanja, djelovati u pravcu jačanja sigurnosti i mira u svjetskim relacijama.[8]

Apeli upućeni velikim silama u pravcu razoružanja, smirivanja zategnutih međunarodnih odnosa i mirnog rješavanja sporova, iako su tada mogli zvučati idealistički, u kasnijoj fazi — kada su velike sile prihvatile détente — potvrdili su dalekosežnost predviđanja nesvrstanih.[9] Stoga za nesvrstane zemlje détente nije došao neočekivano niti je nastupio kao proces koji one nisu sagledale ili za koji se nisu borile. Osnovne ideje détente jasno su bile ugrađene u filozofsku koncepciju nesvrstanih i moguće ih je naći u svim dosadašnjim dokumentima s konferencija nesvrstanih zemalja.

Međutim, razvoj détente i nastojanje blokova da on ostane čvrsto u koordinatama njihovog djelovanja, na stanovit način su iznenadili nesvrstane zemlje, koje nisu pledirale za takvo popuštanje, niti su očekivale da će netko graditi svjetsku sigurnost i mir izvan njihovih htijenja i njihovog angažmana. A kada se potvrdilo da je détente blokova ograničen najvećma na američko-sovjetske odnose i evropska kretanja, nesvrstane zemlje su jasno stavile svoja prva upozorenja blokovima, ističući da to nije trajan temelj rješavanja svjetskih problema i da, bez obzira na sve pokušaje da se prikaže kako će taj proces postupno zahvatiti i ostale dijelove svijeta, to nije put stvaranja novih međunarodnih odnosa.

Koristeći svaku priliku — od skupova nesvrstanih pa do tribine Organizacije ujedinjenih naroda — nesvrstane zemlje su podržavale détente, ali uz stalno pozivanje blokovskih struktura da ga prošire kako na planu aktera, oblikâ suradnje, tako i čitavih geografskih područja koja su ostala izvan tokova détente.

---

[8] Detaljnije vidi: L. Mates, *Nesvrstanost: teorija i suvremena praksa*, Beograd, 1970.

[9] U političkoj deklaraciji s Prve konferencije nesvrstanih zemalja u pozivu velikim silama da spasu čovječanstvo od strahota rata i oslobode energiju i sredstva koja se troše na naoružanje nesvrstani su istakli i prve zadaće svog pokreta u tom pravcu:

— »vanblokovske zemlje treba da budu zastupljene ubuduće na svim konferencijama za razoružanje; — sve diskusije o razoružanju treba da se održavaju pod pokroviteljstvom UN; — opšte i potpuno razoružanje treba da bude zagarantovano efikasnim sistemom inspekcije i kontrole, s tim da u odgovarajuća tela budu uključeni izvesni članovi vanblokovskih zemalja« (*Skupovi nesvrstanih zemalja*, Beograd, 1974, str. 35).

Na osnovu svega toga moguće je zaključiti da su ideje détente nastale u prvim kontaktima zemalja koje će postati nesvrstane i da su bile ugrađene u temelje njihovog političkog djelovanja. S druge strane, u trenutku realizacije novih odnosa između blokova, koji su nastali pod utjecajem skupa različitih faktora, bilo je pokušaja da se nesvrstani zanemare u tom procesu, uz isticanje da su blokovi dužni da najprije razriješe svoje sporove i da će se kasnije raspravljati o ostalim »perifernim« pitanjima.

Sigurno je da je dio nesvrstanih zemalja bio i razočaran takvim razvojem međunarodnih odnosa ne videći mogućnosti za univerzalnu akciju i za davanje vlastitog doprinosa. U isto vrijeme, krize u détente potvrdile su da to nije oblik stabilnog razrješavanja suprotnosti i da se kao takav još uvijek labilan oblik popuštanja neće tako lako proširiti na nesvrstane zemlje. U tom smislu stajale su i ocjene Pete konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu, gdje je u političkoj deklaraciji pozdravljen napredak u popuštanju zategnutosti između velikih sila. Isto tako, nesvrstani su »primili k znanju« odluke Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji izrazivši nadu da će i to voditi daljem popuštanju međunarodne zategnutosti i napretku u pravcu razoružanja.[10]

No, uz te pozitivne ocjene procesa popuštanja, odnosno détente, Peta konferencija nesvrstanih zemalja izrazila je i svoj oprez u pogledu oblikâ popuštanja, jer se borba za utjecaje nije smanjila, već se ona nastavlja, i žarišta zategnutosti još se nisu ugasila.

Pozivajući u isto vrijeme sve nesvrstane zemlje da se odupru političkim, ekonomskim i ideološkim pritiscima velikih sila, skrenuta je pažnja na potrebu jačanja svih oblika solidarnosti nesvrstanih zemalja i razvijanja njihovih uzajamnih odnosa, koji mogu i moraju biti brana protiv nadiranja snaga izvana.

Na kraju, kritički analizirajući popuštanje u sadašnjim uvjetima, Peta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja naglasila je da je

— popuštanje još uvijek ograničeno u opsegu;
— limitirano u geografskom pogledu;
— unatoč détente, sukobi i zategnutosti postoje u raznim dijelovima svijeta;
— agresija, strana okupacija, intervencija, miješanje u unutrašnja pitanja, rasna diskriminacija, cionizam i aparthejd i ekonomska eksploatacija i dalje postoje u međunarodnim odnosima.

Upozoravajući glavne aktere détente na takav razvoj, koji zacijelo ne može jamčiti uspješnost niti trajnost procesa po-

[10] *Peta konferencija nesvrstanih zemalja u Kolombu, Dokumenti*, Beograd, 1977, str. 8—9.

puštanja, nesvrstane zemlje su se osvrnule i na metode realizacije popuštanja, koje, po njihovom uvjerenju, ne mogu dati pozitivne rezultate. Jer, praksa razvoja détente jasno pokazuje da se popuštanje međunarodne zategnutosti ne može osigurati »politikom ravnoteže sile, sferama uticaja, suparništvom blokova sila, vojnim savezima i trkom i naoružavanju«. Samo globalno popuštanje međunarodne zategnutosti i ravnopravno sudjelovanje svih zemalja u rješavanju tih vitalnih problema razvoja međunarodnih odnosa i opstanka moderne civilizacije mogu biti put za trajno zadovoljavanje interesa svih zemalja.

Ističući domete détente, njegove ograničenosti, kao i neuspjehe, nesvrstane zemlje su, međutim, jasno istakle da su svjesne toga da se popuštanje ne može ostvariti bez aktivnog sudjelovanja nesvrstanih zemalja. U tom smislu šefovi država ili vlada zastupljeni na Petoj konferenciji nesvrstanih zemalja potvrdili su svoju spremnost da igraju »neposredniju i delotvorniju ulogu u traganju za pravednim rešenjima još nerešenih svetskih problema«.[11]

Nakon Kolomba ti su stavovi ponovljeni u nizu bilateralnih i multilateralnih dokumenata sa susreta šefova nesvrstanih zemalja; oni su jasno izneseni na sastanku Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji u Beogradu, sastancima ministara vanjskih poslova nesvrstanih zemalja u Beogradu i Kolombu, a isto tako i u Ujedinjenim narodima. Taj stav i dalje karakterizira generalni pristup nesvrstanih zemalja détente i sadrži u sebi njihove ocjene dosadašnjih rezultata, kao i svega onoga što je zapostavljeno ili propušteno u tom kretanju. Nesvrstane zemlje ni ovoga puta nemaju namjere davati neke lekcije o ponašanju ostalim zemljama, a osobito ne velikim silama, ali one isto tako smatraju svojim pravom i dužnošću da izraze svoje stavove o procesima koji daleko prelaze okvire blokovskog dogovaranja i koji traže čvrstu i organiziranu djelatnost svih međunarodnih aktera. Jer, pitanja sigurnosti, suradnje i mira danas i sjutra prevelika su pitanja da bi ih mogla rješavati samo jedna skupina zemalja, bez obzira na sve atribute sile i razvijenosti koji ju karakteriziraju.

Uz neke vojno-političke aranžmane u američko-sovjetskim odnosima, a zatim u interblokovskim relacijama, treba svakako dodati i to da je détente otvorio mogućnosti proširenja raznih drugih oblika međudržavnih kontakata. Ekonomski interesi, koji su utirali putove détente, također su u novim uvjetima dobili mogućnosti svoje šire realizacije u mnogim sporazumima bilateralnog i multilateralnog karaktera. Nekadašnji vrlo skromni ekonomski odnosi između Istoka i Zapada počeli su bilježiti visoke stope porasta trgovinske razmjene, jačanje stanovitih oblika industrijske kooperacije i specijalizacije proizvodnje. U isto vrijeme, uz po- čana nastojanja Istoka da dobije mogućnosti nabavke moder

[11] Ibid., str. 19.

tehnologije vrše se i napori da se racionalno koriste sirovine i goriva, što doprinosi tješnjem povezivanju nekada sasvim odvojenih privreda. Samim tim, u praksi tekućih ekonomskih odnosa padaju sve teorije o mogućnosti postojanja više odijeljenih tržišta, a jedinstveno svjetsko tržište postaje snažan faktor povezivanja i stalnog jačanja interesâ za razvijanje normalnih odnosa na svim ostalim područjima. Détente, kao proces političkog i stanovitih oblika vojnog popuštanja, otvara tako mogućnosti stalnog razvijanja ekonomskih odnosa, a, s druge strane, ti novi ekonomski odnosi između Istoka i Zapada jačaju, sa svoje strane, proces détente.

To isto vrijedi i za sve ostale oblike znanstveno-tehničkog, kulturnog, sportskog i turističkog proširivanja kontakata. Iako su oni još nedostatni i daleko od mogućih, ipak su, zahvaljujući klimi détente, otvorene mogućnosti lakšeg prelaženja državnih granica i proširenja kontakata. Još su ti dodiri ispunjeni mnogim teškoćama i problemima, a često i jasno postavljenim limitima, ali je sigurno da svi oni zajedno pomažu održavanje détente. Takvim razvijanjem popuštanja i njegovim stalnim održavanjem na vrhu interesa svih država proširivat će se uvjeti još dinamičnijeg i šireg djelovanja, u kome će sve članice međunarodne zajednice nalaziti optimalne mogućnosti svoje akcije. Širok, funkcionalno postavljen détente najbolje je jamstvo protiv svih pokušaja vraćanja ili negativnog mijenjanja započetog trenda popuštanja.

Jačanje kontakata prvenstveno je zahvatilo nekada čvrsto odijeljene polove: Istok i Zapad, ali u tom značajnom svestranom međunarodnom komuniciranju sudjeluju sve više i mnoge nesvrstane zemlje. Iako su opterećene problemima svog vlastitog razvoja i rješavanjem potreba bržeg ekonomskog razvoja, nesvrstane zemlje teže da i na tom planu budu aktivan činilac, koji će konkretnom akcijom širenja međudržavnih kontakata u pozitivnom smislu unapređivati détente.

Dosadašnji napori »Grupe 77«, odnosno u najvećoj mjeri nesvrstanih zemalja, da se mijenjaju međunarodni ekonomski odnosi, također se mogu promatrati kao rezultat i dio pozitivnih utjecaja koje vrši détente na širokom međunarodnom planu. Jer, samo u situaciji stanovitog popuštanja međunarodne zategnutosti, bez obzira na sve oscilacije, u situaciji proširivanja kontakata i razvijanja dinamičnih oblika međudržavnih odnosa koji idu u pravcu suradnje, bilo je moguće pokrenuti takvu veliku inicijativu koja teži radikalnom preobražaju ekonomskih odnosa. Umjesto nekadašnjih parcijalnih zahvata za vršenje stanovitih korektura na takozvanoj liniji Sjever—Jug, u sadašnjim uvjetima zemlje u razvoju nastupaju sa cjelovitim zahtjevima koji jasno pokazuju da u današnjem svijetu i na tom vrlo značajnom, fundamentalnom području treba postaviti jedinstvene uvjete, te da usprkos svim razlikama treba što brže tražiti unificirane stavove.

U tom sklopu težnja za stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog poretka nije samo zahtjev za prelijevanjem sredstava od

razvijenih prema manje razvijenima, kako bi se ublažili ili donekle riješili njihovi problemi, već je to imperativ trajnog rješavanja osnovnih problema međunarodne zajednice. Naravno, ni ovdje nije riječ samo o nekim humanim potrebama mijenjanja karaktera veza i stanovitim »ispravljanjima krivice«, kako se to ponekad želi prikazati. Novi međunarodni politički odnosi, koji su pokazali mogućnosti rješavanja dijela problema, otvorili su put ka postavljanju pitanja ekonomskog razvoja, koji će biti zasnovan na jednakim šansama i uzimanju u obzir interesa svih partnera. A bez takvog postavljanja problema i težnji za usklađenim rješavanjem ekonomskih odnosa nema ni mogućnosti da se iz détente prelazi u višu fazu pozitivnog razvoja novih, demokratskih međunarodnih odnosa.

III

Politika détente, kao organizirani napor država da se stvaraju novi međunarodni odnosi, u kojima će se konflikti i sporovi prevladavati mirnim putem, ocijenjena je u gotovo svim državama kao jedina alternativa postojanja i daljeg razvoja svijeta. U isto vrijeme, na mnogim mjestima se ističe da je nemoguće zalagati se za détente na političkom planu odnosâ bez realizacije odgovarajućih vojnih mjera, koje jedino mogu popuštanje učiniti stvarnim i vjerojatnim procesom. U tome treba da bude vidljiva težnja svih država, a posebno onih koje raspolažu najvećom vojnom silom, da proces détente učine univerzalnim i nezaustavljivim kretanjem u pravcu boljih međunarodnih odnosa.

Détente je u bilateralnim odnosima supersila otvorio nove prostore za stanovito ograničavanje i kontrolu njihovog nuklearnog naoružanja (SALT).[12] U isto vrijeme, evropski prostor poslužio je blokovskim strukturama za ispitivanje njihovih uzajamnih namjera u bečkim pregovorima, dok su odredbe iz helsinškog Završnog dokumenta otvorile put stanovitom jačanju povjerenja (nagovještaj vojnih manevara, razmjena promatrača). Ali ti koraci, koji se moraju nazvati pozitivnim, ograničeni su po svojim nosiocima aktivnosti, a isto tako i prostorno, te je razumljivo da se nastojanje za sprovođenje razoružanja mora postaviti na najširu razinu.

Nesvrstane zemlje, koje su u međunarodne odnose ušle u doba polariziranih odnosa između blokova, odmah su shvatile da blokovska konfrontacija ne samo da prijeti mogućim izbijanjem sukoba već isto tako odvaja golema sredstva za naoružanje. A kako je u pitanju univerzalno djelovanje, refleksi naoružanja vrlo brzo su se morali osjetiti i u drugim središtima, koja su još teže pod-

---

[12] Vidi detaljnije: R. Vukadinović, *Konflikti i suradnja u američko-sovjetskim odnosima*, »Politička misao«, br. 1/1979.

nosila nametnuto breme naoružanja. S druge strane, ne treba zaboraviti da upravo nesvrstane zemlje, zbog golemog broja svojih nacionalnih, ekonomskih, socijalnih i političkih problema, najteže podnose ove izdatke, a da im isto tako otvoreni sporovi u njihovim prostorima stalno nameću potrebu jačanja vojnih snaga sa svim popratnim posljedicama koje otuda proizlaze.

Velika utrka u naoružavanju koja se razvija nakon drugog svjetskog rata doseže danas sve veće razmjere i odnosi sve veća sredstva. Po nekim procjenama, svijet godišnje troši u vojne svrhe oko 430 milijardi dolara; prosječna obitelj odvaja u porezima više za vojne izdatke nego za školovanje svoje djece; nuklearne sile, koje već danas raspolažu takvim kapacitetima kojima su kadre da unište sedam puta svaki grad u svijetu, svakog dana proizvode tri nove bombe, a za održavanje mirovnih snaga UN potrošeno je 135 milijuna dolara, što je 3.000 manje nego što iznose izdaci za održavanje nacionalnih armija.[13] Tome, svakako, treba dodati i podatke koji pokazuju da zemlje u razvoju osobito teško osjećaju izdatke za naoružanje. U zemljama u razvoju postoji jedan vojnik na 250 stanovnika, dok se jedan liječnik pojavljuje na 3.700 stanovnika. Moderna tehnologija, koja je doprinijela tome da se teret nuklearnog oružja za tridesetak minuta može sručiti na najudaljenije ciljeve naše planete, nije izmijenila život mnogih žena u Aziji i Africi, koje pješače po nekoliko sati, pa čak i čitav dan, do najbližeg izvora vode. Zemlje u razvoju, zbog raznih teškoća i opasnosti, unatoč nedostatka osnovnih prehrambenih proizvoda, izdvajaju pet puta više sredstava za kupovinu oružja nego za nabavku poljoprivrednih strojeva. I, na kraju, spomenimo da bi umjesto izgradnje nove mobilne rakete MX 50 milijuna neishranjene djece iz zemalja u razvoju moglo biti adekvatno nahranjeno; u zemljama u razvoju moglo bi se za toliku sumu osnovati 65.000 zdravstvenih centara i otvoriti 340.000 osnovnih škola.[14]

Ako se ima na umu ta slika, koja bi se mogla dalje dopunjavati mnogim sličnim podacima, razumljivo je da nesvrstane zemlje od početka svog organiziranog djelovanja stavljaju u središte svoje političke akcije borbu za razoružanje. Ona za njih ima političko, ekonomsko i socijalno značenje i sastavni je dio borbe za mijenjanje suštine suvremenih međunarodnih odnosa. Stoga je i détente u nesvrstanim zemljama bio shvaćen kao politika koja vodi popuštanju, ali isto tako i konkretnom rješavanju vitalnih problema koji potresaju svijet i koji otežavaju ravnopravan razvoj svih zemalja.

Kao evropska, nesvrstana i socijalistička zemlja Jugoslavija je u svojoj vanjskopolitičkoj akciji uvijek isticala da globalni mir ne može biti stabiliziran na jednakoj snazi blokova i njihovih

---

[13] R. L. Sivard, *World Military and Social Expenditures 1978*, Leesburg, 1979, str. 5.

[14] Ibid.

predvodnika.[15] Takva ravnoteža snaga varljiva je sama po sebi i moguće ju je izazvati sa svim posljedicama koje otuda proizlaze. Tehnološki razvoj na planu naoružavanja samo je povećao spiralu naoružanja, a paradoks dobijanja sve veće nuklearne sile nije simetričan većoj sigurnosti danas, niti će to biti u budućnosti.

Trka u naoružavanju započeta nakon drugog svjetskog rata dobila je u godinama hladnoratovske napetosti svoj vrhunac i postala je od tada permanentan i, na žalost, univerzalan proces. Golemi troškovi za naoružanje nepovratno su odnijeli sredstva koja su mogla biti uložena u mnogo korisnije svrhe. Manje razvijene zemlje i zemlje u razvoju posebno teško prate tu utrku, a u današnjem trenutku, kada se teži stvaranju novih ekonomskih odnosa, zasnovanih na pravednijoj podjeli, smanjenje izdataka za naoružanje može poslužiti kao značajan doprinos početnoj realizaciji tih novih odnosa.

U razdoblju prevladavanja hladnog rata jugoslavenska vanjska politika bila je angažirana na raznim forumima koji su se bavili pitanjima razoružanja, ističući pri tome neodložnost rješavanja tog pitanja i potrebu demokratičnosti u pristupima. To je bilo zasnovano na uvjerenju da budućnost međunarodne zajednice mora biti temeljena sve manje na oružanoj sili i da umjesto isticanja primata vojnog faktora treba krčiti put raznim oblicima suradnje, koji mogu voditi boljem međusobnom razumijevanju različitih država i naroda. U jugoslavenskoj doktrini razoružanja bilo je jasno istaknuto da razoružanje nije samo sebi cilj i da se započinjanjem tog procesa automatski ne dolazi do prevladavanja jedne faze međunarodnih odnosa i njezine zamjene nekom drugom fazom. Govoreći u Ujedinjenim narodima još 1960. godine, predsjednik Tito je naglasio veliku važnost razoružanja, ističući da se upravo u tom procesu treba da ogledaju pozitivne promjene odnosa u svijetu. Stalna i univerzalna akcija trebala bi da učini da razoružanje u sadašnjem trenutku dobije baš tu dimenziju permanentnog kretanja u pravcu sveobuhvatnih pozitivnih promjena kojima se unapređuju odnosi u međunarodnoj zajednici, jača međusobno povjerenje i stvaraju temelji sigurnog mira.

U toj svjetlosti Jugoslavija je, zajedno s mnoštvom drugih nesvrstanih zemalja, podržala proces détente uvjerena da politika popuštanja i sporazumnog rješavanja svih pitanja predstavlja neizbježan pravac razvoja svijeta u današnjim uvjetima i da jedino na tim osnovama može biti ostvaren progres u najširim relacijama. U isto vrijeme, détente bi trebao da stvori mogućnosti za postizanje kvalitativno novih odnosa između suverenih država, bez obzira na razlike ili sličnosti koje postoje u njihovim društveno-političkim ili ekonomskim uređenjima.

Promatran u tom kontekstu, da bi ispunio svoje zadaće, détente mora biti univerzalan po svojim funkcijama i geograf-

[15] Detaljnije o jugoslavenskim stavovima o razoružanju vidi zbornik radova *Razoružanje*, Beograd, 1978.

ski globalan, što potvrđuje karakter međuzavisnosti današnjeg svijeta. Kao područje na kome je nikao hladni rat i na kome još i sada postoji najveća vojna koncentracija, Evropa je prva započela s realizacijom détente, koji je svoj najširi oblik našao u Konferenciji o evropskoj sigurnosti i suradnji. U težnji za stvaranjem ukupnosti novih međunarodnih odnosa proces evropske sigurnosti i suradnje bio je povezan i s nastojanjima da se proces razoružanja ugradi u taj mehanizam novog evropskog djelovanja. U helsinškoj povelji novih evropskih odnosa nalaze se i naznake nekih konkretnih mjera koje bi trebalo da vode razoružanju i jačanju mjera povjerenja. Međutim, njihova provedba, isto kao i bečki pregovori MBFR, teče vrlo sporo. Dodajmo tome da se, usprkos pokušajima nekoliko nesvrstanih i neutralnih zemalja na Beogradskom sastanku KESS-a, nije uspjelo proširiti mjere vojnog karaktera na područje Mediterana, koji i dalje ostaje kao značajan region permanentne konfrontacije dviju najvećih ratnih flota nemediteranskih zemalja, uz stalnu tendenciju povećavanja njihovog vojnog prisustva.

Već je na raznim stranama bilo isticano da se détente kao novo razdoblje međunarodnih odnosa ne može dijeliti na pojedine segmente, što jasno pokazuje da se vojna problematika ne može odvojiti od ostalih područja razvoja odnosâ u duhu popuštanja i sporazumijevanja.[16] Kao vrlo značajna povijesna faza, détente u nuklearnom dobu ima niz međusobno isprepletenih crta (političkih, ekonomskih, vojnih), što znači da se samo u sigurnijem svijetu može očekivati razvoj jačih oblika svestrane međudržavne suradnje.

Nesvrstane zemlje imaju poseban interes da u sadašnjoj etapi međunarodnih odnosa ističu prioritet razoružanja i da zahtijevaju započinjanje velikog procesa koji će zacijelo potrajati. U nizu prilika nesvrstane zemlje su pozdravile détente, uvjerene da on otvara nove putove ne samo u nekim geografskim regionima i ne samo na nekim područjima međunarodnih odnosa.[17] Evropski kontekst one promatraju kao početnu fazu intenzivnog stvaranja novih odnosa u najširim relacijama, a rezultati détente postignuti u najrazvijenijim područjima svijeta trebalo bi da dadu svoje pozitivne reflekse i na dijelove u kojima živi velika većina stanovnika naše planete. Nesvrstane zemlje vjeruju da stvaranje povoljne međunarodne klime otvara prostor za rješavanje pitanja vojnog karaktera, odnosno konkretno razoružanje, a, s druge strane, us-

---

[16] M. Minić, *Problem razoružanja i spoljna politika Jugoslavije,* u: *Razoružanje,* op. cit., str. 27.

[17] Politička deklaracija sa Četvrte konferencije nesvrstanih zemalja u Alžiru istakla je glavne elemente pristupa nesvrstanih zemalja détente. Kao glavni činilac koji je utjecao na popuštanje Politička deklaracija navodi: »Strah izazvan nuklearnom opasnošću, kao i rešenost naroda dovode do toga da dijalog dobije prevagu nad konfrontacijom.« (*Skupovi nesvrstanih*... op. cit., str. 192).

pjesi u toj delikatnoj oblasti mogu još više ojačati politiku détente u funkcionalnom i univerzalnom smislu.

Kao rezultat dugogodišnjih nastojanja jugoslavenske vanjske politike da se procesu razoružanja pokloni dužna pažnja, a u fazi kada je ocijenjeno da détente pruža mogućnost za poduzimanje nove široke inicijative, jugoslavenski Predsjednik je predložio Petom sastanku šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu 1976. da se pokrene inicijativa za sazivanje specijalnog zasjedanja UN o razoružanju. U svom govoru Predsjednik Republike je, između ostalog, rekao:

»Nastavljanje trke u naoružavanju, koja je već dostigla ogromne razmjere, postaje sve više jedan od glavnih izvora nestabilnosti, zategnutosti i opasnosti za mir i bezbjednost u svijetu. Zato treba preduzeti nove inicijative i uložiti nove napore kako bi se ta trka obustavila i bez odlaganja postigao sporazum o mjerama stvarnog razoružanja. Jer, u tom, na žalost, nema napretka. To pokazuje i činjenica da sve dosad nije postignuta saglasnost o sazivanju svjetske konferencije o razoružanju. Zbog toga smatramo da sada treba ići na sazivanje specijalnog zasjedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.«[18]

Shvaćajući važnost akcije, nesvrstane zemlje podržale su jugoslavenski prijedlog i predložile Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda saziv specijalnog zasjedanja, stavljajući time jasno do znanja svoju zainteresiranost za tu problematiku i spremnost da se maksimalno angažiraju u traženju konkretnih rješenja.

Sada kada je već pokrenut mehanizam svjetske organizacije i kada se pitanje razoružanja nalazi na najvišem univerzalnom forumu, vrijedno je zapitati se što se može očekivati od te akcije i kakvi mogu biti njezini konkretni rezultati.

Pesimistički orijentirani promatrači međunarodnih odnosa mogu se pozivati na minimalne dosadašnje rezultate zabilježene na tom planu; nespremnost većine država da pregovaraju u velikom forumu; odsustvo interesa u pojedinih značajnih zemalja; poljuljani détente, kao i sporove koji postoje među nekim nesvrstanim zemljama. Sve je to na stanovit način točno i u objektivnoj analizi međunarodnih odnosa nemoguće je te elemente zapostaviti. Međutim, kao protustavovi ovim tvrdnjama mogu se istaknuti:

— dimenzije problema naoružanja koji sve više počinje zahvaćati ekonomske, političke i socijalne temelje postojećih odnosa, ozbiljno prijeteći da ugrozi najvitalnije interese suvremenog čovječanstva;
— naraslo shvaćanje da je vrijeme da se obuzda utrka u naoružavanju i potraže sredstva za discipliniranje vojne sile;

[18] *Peta konferencija...*, op. cit., str. 162.

— organizirano djelovanje goleme skupine nesvrstanih zemalja, koje, vjerne svojim dosadašnjim stavovima, ovoga puta nastoje zajedničkim snagama prezentirati problematiku na najširem svjetskom planu;
— zainteresiranost niza drugih zemalja — blokovskih i neblokovskih da smanje svoje vojne izdatke i pomognu realizaciju novih međunarodnih odnosa.

Naoružavanje je u suvremenim uvjetima postalo vrlo složeno i taj dugotrajni proces gomilanja vojne sile može se promatrati kao kompleks sastavljen od različitih ekonomskih, političkih, vojnih i socijalnih segmenata, koji su svi zajedno utkani u djelatnost pojedinih nacionalnih vojnih centara odlučivanja. Proces naoružavanja razvijao se godinama uz stalnu dinamiku rasta, bilježeći takve skokove kakvi nisu primjetni ni u jednoj drugoj državnoj aktivnosti. Stoga je sasvim razumljivo da ni Specijalno zasjedanje ni akcije Ujedinjenih naroda ne mogu brzo i lako promijeniti pravac kretanja koji je praktički duboko utemeljen u svakom društvu. Iako su motivi naoružavanja vrlo različiti i gotovo u svakoj zemlji specifični, činjenica je da se logika naoružavanja kreće stalno uzlaznom linijom povećanih vojnih izdataka.

Održavanje Specijalnog zasjedanja Opće skupštine Ujedinjenih naroda o razoružanju može se smatrati kao jedan od značajnih uspjeha nesvrstanih zemalja, koje su samim tim pokazale da su zainteresirane da se politički détente, čak u vrijeme kada ne postiže veće uspjehe, nadopuni vojnim popuštanjem. Uostalom, vrlo je teško zamisliti da bi se političko popuštanje moglo dulje vremena uspješno odvijati ako ne bi bilo praćeno vojnim popuštanjem i jačanjem oblikâ suradnje.

Postavljajući vojno popuštanje na univerzalnu razinu, nesvrstane zemlje su iskoristile Ujedinjene narode kao najpogodnije tijelo koje može dati politički autoritet i snagu takvim raspravama, i koje s vremenom može preuzeti ulogu organa kontrole realizacije određenih mjera. No samim održavanjem Specijalnog zasjedanja aktivnost nesvrstanih nije popuštala. U mjesecu svibnju ove godine delegacija Sri Lanke u UN podnijela je u ime skupine nesvrstanih zemalja prijedlog programa razoružanja za slijedeću dekadu u kojem se točno precizira redoslijed aktivnosti koje bi trebale da vode razoružanju, dinamika tog kretanja, kao i uloga svjetske organizacije u tom procesu. U toku slijedećih deset godina trebalo bi realizirati sporazum o potpunoj obustavi eksperimenata nuklearnim oružjem; zabranila bi se njegova upotreba, kao i kvalitativna usavršavanja i proizvodnja; pristupilo bi se smanjivanju nuklearnih arsenala.[19] Iza tih deset, kako neki kažu presudnih godina, slijedila bi faza daljih mjera koje bi vodile smanjivanju vojnih arsenala u pravcu potpunog likvidiranja oružja.

---

19 »Politika«, 21. maj 1979.

S obzirom na svoje značenje, nuklearno oružje se nalazi na vrhu liste, zatim slijede sva ostala oružja za masovno uništavanje, uključujući i kemijska oružja. Za sve te vrste oružja nesvrstane zemlje traže sveobuhvatan program mjera: zabranu upotrebe, razvoja i proizvodnje novih vrsta. Kako upravo najveće vojne sile posjeduju sve te vrste oružja, razumljivo je da se od njih traži da prve krenu u akciju i da praktičnim mjerama pokažu svoju spremnost da sudjeluju u procesu razoružanja. No, nesvrstane zemlje ne zaboravljaju ni konvencionalna oružja za koja također traže da najprije budu smanjena u arsenalima velikih država, i da se zatim postupno kreće prema stanju u kome će sve zemlje smanjiti svoje vojne snage na razinu koja bi bila dostatna za održavanje unutrašnje sigurnosti. Samim tim i vojni efektivi bi morali doživjeti svoja smanjenja, a sve to zajedno vodilo bi stvaranju novog svijeta bez golemih arsenala oružja, pa možda i bez blokova.

Cjelokupan proces razoružanja, kako ga postavljaju nesvrstane zemlje, traži, naravno, mnogo vremena, strpljenja i angažiranje svih snaga kako bi se u tome moglo uspjeti. To bi, u isto vrijeme, bio dosad u povijesti čovječanstva najveći događaj na planu mijenjanja prioriteta u relaciji naoružanje—razoružanje. Prihvaćanjem tog programa, odnosno konkretnom njegovom provedbom, međunarodna zajednica bi pokazala svoju zrelost i spremnost da živi u svijetu bez oružja. Pridržavajući se duha diskusija na Specijalnom zasjedanju UN o razoružanju, kao i svih dosadašnjih kritika u pogledu oblikâ razoružanja, nesvrstani su vodili računa i o kontroli provedbe takvog velikog plana razoružanja. Oni predlažu da Ujedinjeni narodi oforme specijalnu mašineriju koja bi se bavila pitanjima razoružanja, što praktički znači da bi prethodno trebalo izvršiti niz radova u pogledu standardizacije podataka, valorizacije vojnih snaga u kvalitativnom i kvantitativnom smislu itd.

Ovoga trenutka čak nije ni važno da li će te mjere biti ostvarene u slijedećoj dekadi ili nešto kasnije. Bitno je, međutim, da su upravo nesvrstane zemlje izašle s takvim jedinstvenim prijedlogom i da su ideju, koju su inače one lansirale, dopunile novim razrađenim programom mjera.[20] Sigurno je da će kritike i zapreke doći s raznih strana i da će, osobito velike zemlje, pokazati svoju nespremnost i nezadovoljstvo zbog predviđenih koraka. S time se u redovima nesvrstanih svakako računa i nitko od njih nema iluzija da bi takav golemi plan mogao lagano biti ostvaren. No, od Specijalnog zasjedanja pa do danas nije prošlo mnogo vremena i svjetska je organizacija, zahvaljujući akciji nesvrstanih, pokazala izvanrednu brzinu u pripremi daljih mjera. To je već samo po sebi bilo velik doprinos nesvrstanih daljem razvijanju popuštanja i realizacije novih koraka u pravcu razoružanja. U

[20] M. Civić, *Planiranje razoružanja*, »Međunarodna politika«, br. 701/1979.

tom procesu sada se ne smije posustati i, bez obzira na sve zapreke koje će nailaziti, ne treba biti obeshrabren rezultatima, koji zacijelo u početku neće biti veliki niti osobito spektakularni.

Uz ovu aktivnost, koja ima za cilj da pokrene pitanje razoružanja s mrtve točke i da omogući ravnopravno sudjelovanje svih zemalja u razrješavanju tog vitalnog pitanja, nesvrstane zemlje se već godinama zalažu za realizaciju zona bez nuklearnog oružja i zona mira i suradnje. Polazeći od uvjerenja da je u doba détente stvorena mogućnost za ostvarenje popuštanja na širem međunarodnom planu, nesvrstane zemlje pojedinih regiona teže regionalizaciji njihove sigurnosti, što bi se postupno ugrađivalo u opće napore usmjerene na likvidaciju nuklearnog oružja.

Dosad postignuti rezultati na području denuklearizacije[21] (Svemir, Antarktik, Latinska Amerika), kao i stalno obnavljani prijedlozi koji dolaze s raznih strana, potvrđuju životnost i realnost ideja o stvaranju zona bez nuklearnog oružja, odnosno zona mira i suradnje. Uz mnoge prijedloge koje su nesvrstane zemlje s pojedinih područja (Bliski istok, Jugoistočna Azija, Afrika) podnosile Ujedinjenim narodima osobitu važnost danas imaju dvije koncepcije koje su osobito došle do izražaja na dvije posljednje konferencije nesvrstanih: Mediteran i Indijski ocean.

Oba područja dobivaju svakog dana sve veće značenje, a akumuliranje brodovlja i oružja u vodama Mediterana i Indijskog oceana jasno pokazuje vrijednost inicijativa nesvrstanih zemalja. Na Mediteranu mjere sigurnosnog karaktera iz Završnog akta nisu primijenjene, a obje velike sile gomilaju brodove i podmornice opremljene nuklearnim oružjem.[22] U Indijskom oceanu teče, također, proces pojačanog penetriranja dvije supersile, koji još više dobiva na intenzitetu razvijanjem američke baze Diego Garcia. S obzirom na inače zapaljivu situaciju u tom dijelu svijeta, jasno je da prijedlog nesvrstanih o stvaranju zone mira i suradnje ima posebnu težinu.

Sigurno je da zone bez nuklearnog oružja same po sebi ne mogu riješiti pitanje razoružanja, ali je očito da bi otklanjanje nuklearnog oružja i stranih flota iz pojedinih regiona automatski pomoglo razvijanje i jačanje détente u širim razmjerima. Upravo to imaju na umu nesvrstane zemlje kada sve te inicijative nastoje održati živima, koristeći svaku priliku da obnove svoje prijedloge.[23]

---

[21] O karakteru zona i dosad postignutim rezultatima na tom polju vidi: R. Vukadinović, *Zone bez nuklearnog oružja*, Zagreb, 1979.

[22] Detaljnije: R. Vukadinović, *Sigurnost i razoružanje na Mediteranu*, »Naše teme«, br. 11/1978, str. 2589, 2602.

[23] Vidi, na primjer, govor saveznog sekretara Josipa Vrhovca u Kolombu (»Politika«, 9. jun 1979).

Pažljivi analitičar međunarodnih odnosa, bez obzira s kojeg stanovišta promatra politiku međunarodnog popuštanja, uvijek će u njoj naići na neodvojivu prisutnost skupine aktera — nesvrstanih zemalja, koje traže stvaranje svijeta u kome će sigurnost, suradnja i mir postati osnovne kategorije za sve zemlje i narode. Unatoč svih limita dosadašnjeg détente i pokušaja da se on funkcionalno ili geografski ograniči, nesvrstane zemlje su svjesne da sadašnja faza međunarodnih odnosa pruža pogodne uvjete da se, zajedno s ostalim zemljama, djeluje u pravcu stvaranja temelja za nove, ravnopravnije političke i ekonomske odnose. Nesvrstane zemlje, kao nezavisni međunarodni akteri, zahvaljujući samostalnom karakteru svog pokreta i dugoročnom opredjeljenju, potvrdile su da su kadre da djeluju na osnovama koje su izraz demokratskih uvjerenja. Ciljevi njihove akcije i rezultati koje nesvrstane zemlje mogu ostvariti nisu parcijalnog karaktera, niti su ograničeni samo na izdvojene probleme međunarodnih odnosa. Stoga je skupina nesvrstanih zemalja bila i ostala snažan, kolektivni akter, koji djeluje u interesu međunarodne zajednice kao cjeline. Boreći se za realizaciju visokih ideala mira i stabilnosti, nesvrstane zemlje daju svoj stvaralački doprinos izgradnji pravednijeg i slobodnijeg svijeta sutrašnjice. Taj veliki cilj moguće je ostvariti, kako ističe jugoslavenski Predsjednik, »jačanjem povjerenja, ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja u svijetu, snaženjem détente kao cjelovitog procesa, koji treba da obuhvati sve goruće probleme, sve regione i sve zemlje, a prije svega primjenom miroljubivih sredstava u rješavanju postojećih problema«.[24]

[24] »Vjesnik«, 16. svibnja 1979.

Bojana Tadić

Nesvrstane zemlje i novi međunarodni ekonomski poredak

Politički program pokreta nesvrstanih, čija temeljna filozofija uključuje negaciju opravdanosti daljeg postojanja sistema međunarodnih odnosa zasnovanih na sili, neravnopravnosti i eksploataciji, kao i ideju o nužnosti preobražaja koji bi doveli do oblikovanja novih formi odnosa u međunarodnoj zajednici — sadrži i koncepciju o neophodnosti izgradnje novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Nesvrstane zemlje su tvorac ove ideje i, nesumnjivo, glavni podsticajni faktor u njenom širem prihvatanju u svetskim okvirima, kao i u nastojanjima da se stvore povoljniji međunarodni politički, ekonomski i psihološki uslovi za njenu realizaciju.

I

U traganju za odgovorom na pitanje koji su činioci doveli do toga da pokret nesvrstanosti bude inicijator ideje o novom međunarod-

nom ekonomskom poretku, neophodno je raščlaniti samu pojavu nesvrstanosti, posmatranu, pre svega, u ovoj njenoj funkciji.

Nastala kao nužnost savremenog sveta ili kao pojava »sa snagom istorijske neminovnosti«,[1] nesvrstanost u sebi sažima univerzalne težnje za mirom, za nezavisnošću i ravnopravnošću, za oslobođenjem naroda i čoveka i, istovremeno, svodi ove univerzalne vrednosti na konkretni sistem ciljeva i program aktivnosti koji imaju za svrhu da se pomenute vrednosti učine dostupnim, pre svega zemljama i narodima kojima su još u velikoj meri uskraćene, a zatim i da se one trajnije ugrade u sistem odnosa u međunarodnoj zajednici u celini.

Nesvrstanost kao koncepcija međunarodnih odnosa i kao oblik udruživanja sve većeg broja zemalja u savremenom svetu nesumnjivo je vezana, pre svega, za proces oslobađanja naroda širom sveta od kolonijalnih, polukolonijalnih i neokolonijalnih oblika zavisnosti; proces koji je bio i ostao jedno od osnovnih obeležja savremene epohe u razvoju međunarodnih odnosa. Taj proces započet je u pojedinačnim slučajevima u razdoblju između dva svetska rata da bi se, zatim, svom silinom razvio nakon drugog svetskog rata i prerastao u antikolonijalnu i antiimperijalističku revoluciju svetskih razmera. Ta revolucija nesumnjivo ima dimenzije istorijskog čina najvećeg značaja, budući da je, kao jedan od njenih rezultata, došlo do izmene strukture međunarodne zajednice i, samim tim, do otvaranja novih pravaca u tokovima razvoja međunarodnih odnosa. Veoma veliki broj novonastalih zemalja, koji je stekao političku nezavisnost u okvirima toga procesa, promenio je političku kartu sveta. Oslobođeni narodi uneli su nove elemente u samu strukturu međunarodne zajednice i u načine vrednovanja pojava i procesa u međunarodnim okvirima, i to ne samo svojom brojnošću, već i svojim potrebama i problemima, tradicijama i idejama, samim svojim postojanjem u svojstvu politički nezavisnih subjekata, i svojim ponašanjem — pojedinačnim i zajedničkim, pre svega u okvirima pokreta nesvrstanih. Time je započet svojevrstan uticaj ovih zemalja na menjanje tradicionalnih obeležja sistema međunarodnih odnosa u koji su ušli i, na taj način, ubrzan je proces stvaranja objektivnih pretpostavki za obrazovanje novog sistema međunarodnih odnosa u celini.

Nesvrstanost, međutim, ne bi mogla da se svede isključivo u okvire pokreta zemalja proizašlih iz procesa dekolonizacije i »revolucija nezavisnosti« koje obeležavaju savremenu epohu. Dekolonizacija je, naime, obezbedila prvu i glavnu materijalnu bazu pokreta nesvrstanih sa stanovišta zemalja koje su se opredelile za ovaj oblik spoljnopolitičke orijentacije; ona je od samih početaka njihove udružene aktivnosti činila značajan, a u nekim periodima i najznačajniji smer njihove političke aktivnosti. Štaviše, konačno

---

[1] E. Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, str. 68.

oslobođenje svih zavisnih zemalja i naroda predstavljalo je, i još i sad predstavlja, jedan od najznačajnijih ciljeva politike nesvrstanosti i jednu od komponenata preobražaja savremenog sveta, kao i preduslov stvaranja novog sistema međunarodnih odnosa.

Međutim, sam pojam nesvrstane zemlje ne bi mogao da se izjednači sa pojmom novooslobođene zemlje, kao što se i funkcija nesvrstanosti ne ograničava isključivo na ostvarivanje interesa i zadovoljavanje potreba zemalja obrazovanih u procesu dekolonizacije. Kao koncepcija i kao međunarodni politički pokret, nesvrstanost nesumnjivo prevazilazi ove okvire, polazeći od postavke da je dekolonizacija neophodna, ali i samo jedna u nizu pretpostavki za transformisanje svetskih odnosa na demokratskim principima — zahtev koji se u sferi međunarodnih ekonomskih odnosa postepeno oblikovao u koncepciju o stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka. Sam akt sticanja političke nezavisnosti, koji je ostvarivan u procesu oslobađanja kolonijalnog sveta, prema tome, predstavlja nužan, ali ne i dovoljan uslov za ostvarivanje ciljeva nesvrstanosti. Uz ove nijanse u objašnjenju ostaje činjenica da je raspadanje kolonijalizma i obrazovanje novih nezavisnih država nesumnjivo jedno od glavnih izvorišta nesvrstanosti, kao i jedno od najmarkantnijih obeležja programa i akcije pokreta nesvrstanih. Ono je, istovremeno, i nužan preduslov za otvaranje procesa preobražaja postojećeg sistema međunarodnih odnosa i, u tim okvirima, za isticanje zahteva za stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Istraživanje odnosa nesvrstanosti i fenomena nerazvijenosti još više nas približava odgovoru na pitanje koji su razlozi pokret nesvrstanosti učinili tvorcem ideje o novom međunarodnom ekonomskom poretku.

U tom svojstvu nesvrstanost se javlja, pre svega, zahvaljujući činjenici što je ona, u stvari, svojevrsna politička doktrina, spoljnopolitička orijentacija i međunarodni politički pokret zemalja čiji položaj u međunarodnim odnosima u celini ima posebna obeležja. Reč je, u znatnoj većini, o zemljama nerazvijenog dela sveta koje, kao zemlje sa posebnim problemima nasleđenim od nedavne prošlosti — kolonijalne ili polukolonijalne, imaju i osoben položaj u međunarodnoj zajednici, različit u poređenju sa onim u kojem se nalaze ostale zemlje u svetu. Osobenost njihovog položaja je uslovljena, pre svega, njihovom opštom društvenom i ekonomskom nerazvijenošću i nestabilnošću njihovih političkih sistema i mnoštvom problema u njihovim odnosima sa spoljnim svetom — sa velikim silama, razvijenim zemljama, ali i u međusobnim odnosima — i dopušta da se one svrstaju u posebnu kategoriju takozvanih zemalja u razvoju.

Istorijski posmatrano, nesvrstanost je nastala i razvijala se upravo u zemljama nerazvijenog dela sveta. Za politiku nesvrstanosti opredeljivale su se, naime, pre svega države Azije, Afrike, Latinske Amerike i jedan broj evropskih manje razvijenih zemalja.

Štaviše, izrazita je tendencija, koja se ispoljava osobito poslednjih godina, da pokret nesvrstanih okupi, osim nekoliko zemalja, ceo svet u razvoju.

Neophodno je, međutim, naglasiti da je, i pored neosporne povezanosti između nesvrstanosti i fenomena nerazvijenosti, i ovde poistovećivanje neopravdano. Nesvrstanost nije isključivo politika i pokret nerazvijenih zemalja. U svojim društveno-istorijskim funkcijama nesvrstanost prevazilazi i okvire borbe za ostvarivanje procesa ubrzanog razvoja nerazvijenog dela sveta i smanjivanja jaza koji deli bogati sever i siromašni jug naše planete. Problematiku razvoja nesvrstanost uključuje u svoj program, ali se njome ne iscrpljuje. Kao politika i pokret uperen protiv svih oblika zavisnosti i neravnopravnosti u svetu, nesvrstanost se nužno opredeljuje pre svega protiv ekonomske zavisnosti, kao jednog od glavnih izvorišta svih ostalih oblika neravnopravnih odnosa u svetu, ali ima i mnogo širi domašaj i značaj. Ona, prema tome, nije samo politički pokret zemalja u razvoju, niti se sfera njenog interesovanja ograničava na probleme odnosa između razvijenih i nerazvijenih, već predstavlja oblik borbe za stvaranje takvog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa koji isključuje eksploataciju i sadrži nužne pretpostavke za postepeno smanjivanje razlika koje postoje između razvijenih — u obilju bogatstva, i nerazvijenih — na rubu bede. Ona u sebi sažima koncepciju, politički program i akciju, kao što predstavlja i glavnu međunarodnu snagu u borbi za ostvarivanje te koncepcije.[2]

Upravo u funkciji politike i pokreta pre svega zemalja u razvoju, odnosno zemalja čija je politička nezavisnost još i sad veoma nestabilna jer nema ekonomsku podlogu, nesvrstanost je bila predodređena da bude inicijator zahteva za preobražajem postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa, koji ne odgovaraju potrebama ovih zemalja i u suprotnosti su sa njihovim interesima. Time što premašuje okvire zemalja u razvoju, međutim, u programskom smislu reči i kada su u pitanju, bar potencijalno, zemlje nosioci ove politike, nesvrstanost je mogla da postavi zahtev za stvaranjem novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa koji bi pre svega zadovoljio potrebe zemalja u razvoju, ali bi, istovremeno, bio u skladu i sa dugoročnim interesima ravnomernijeg razvoja svetske privrede u celini i, u tom sklopu, dugoročno posmatrano, i privrede razvijenih zemalja sveta.

Međutim, zahtev za stvaranjem novih oblika odnosâ u međunarodnoj zajednici, posebno u ekonomskom domenu, bio bi utopija ako bi se zasnivao isključivo na plemenitim željama i htenjima, i ako bi se sveo na apel koji bi, ma koliko opravdan bio, kao glavne argumente isticao etičke principe humanosti, privlačnosti i među-

---

[2] O tome opširnije videti B. Tadić, *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1976, str. 11—32; 337—352.

narodne solidarnosti. Suprotno tome, ovaj zahtev, iako sa neophodnim atributima vezanim za vrednosti etičkog karaktera, predstavlja, u stvari, sublimiran izraz objektivnih procesa preobražaja u političkim, ekonomskim i društvenim strukturama savremenog sveta, preobražajâ koji su u toku, ili se njihovo nastajanje nazire, ali već i sada sa snagom istorijske neminovnosti.

Nužnost ovih preobražaja proizlazi iz karaktera suprotnosti savremenog sveta. One su političke, ekonomske i društvene prirode i ispoljavaju se u međunarodnim okvirima — u odnosima država i drugih subjekata međunarodnih odnosa, kao i unutar pojedinih zemalja.

U pitanju su, da pomenemo samo najvažnije, u društveno-ekonomskoj sferi: suprotnost između još dominantnih kapitalističkih međunarodnih ekonomskih odnosa i činjenice da u tim odnosima raste udeo subjekata koji nemaju kapitalistički karakter, pre svega socijalističkih zemalja, a zatim i niza zemalja u razvoju koje se opredeljuju za socijalističku orijentaciju; suprotnost između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja, koja direktno pogađa nerazvijene, ali preti da i u krugu razvijenih proizvede efekte koji, dugoročno gledano, ugrožavaju i njihovu stabilnost; suprotnost između političke suverenosti — statusa ostvarenog u slučaju velikog broja zemalja u savremenom svetu, u procesu dekolonizacije koji se bliži kraju, i ekonomske zavisnosti u kojoj se još i danas nalaze zemlje nerazvijenog dela sveta i koja produžava njihov neravnopravni položaj u međunarodnim odnosima; suprotnost između nužnosti ubrzanog ekonomskog razvoja nerazvijenih, i ograničenih mogućnosti, na unutrašnjem i međunarodnom planu, da se takav razvoj i obezbedi; suprotnost između neophodnosti udruživanja i ravnopravne saradnje na svetskom planu, u okvirima odnosa međuzavisnosti, koje nameće dostignuti stepen razvoja materijalno-tehničke baze savremene svetske civilizacije, i produžavanja odnosâ neravnopravnosti, kao i tendencije zatvaranja u uže nacionalne ili regionalne okvire, osobito ispoljene na područjima razvijenih zemalja; suprotnost između zahteva za ravnopravnošću i ukidanjem eksploatacije na međunarodnom planu, i zadržavanja eksploatatorskih odnosa u ne malom broju zemalja, uključujući i one koje ne pripadaju svetu razvijenog kapitalizma.

Na političkom, ideološkom i vojnom planu u pitanju su protivrečnosti između nagomilanog arsenala oružja ogromne razorne moći i nemogućnosti da se ono upotrebi za svrhe postizanja političkih ciljeva; suprotnosti na relaciji Istok — Zapad; suprotnosti u odnosima velikih sila, u kojima položaj i interesi NR Kine, kao svojevrsne velike sile i, istovremeno, nerazvijene zemlje, na specifičan način sve više dolaze do izražaja; suprotnosti među socijalističkim zemljama, kao i one koje obeležavaju odnose razvijenih kapitalističkih zemalja; suprotnosti između blokovskih i vanblokovskih zemalja, između malih i velikih, bez obzira na njihova ideološko-politička obeležja; suprotnosti između tradicionalno nezavisnih i nedavno obrazovanih, kao i između samih nesvrstanih

zemalja i zemalja u razvoju, izazvanih razlikama u interesima koje između njih postoje, i koje se najčešće pothranjuju stranim uticajima.

U pitanju su, nesumnjivo, i mnoge druge protivrečnosti koje se mogu, ili se bar delimično mogu identifikovati, ali i neke koje se još ne mogu jasno sagledati.

Proces razvoja, koji se nužno odvija u sukobu i prevazilaženju ovih protivrečnosti, nameće promene postojećih oblika odnosa u međunarodnim okvirima, ali i na unutrašnjem planu — u kapitalističkim zemljama Zapada, u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, kao i u nesvrstanim, odnosno svim zemljama u razvoju.

Nesvrstanost, kao koncepcija i kao međunarodni pokret, nalazi subjektivni interes u ovim preobražajima, pa je, stoga, ona i jedan od glavnih subjektivnih podsticajnih faktora u njihovom pokretanju i ubrzavanju. Ona, sem toga, predstavlja snagu koja teži da ovaj proces, koji je neminovan jer je uslovljen uzrocima vezanim za objektivne okolnosti u samoj društveno-ekonomskoj bazi savremenog sveta, usmeri, odnosno ne prepusti ga stihijnom usaglašavanju interesâ, kao ni isključivom uticaju velikih i bogatih zemalja, jer bi, u tom slučaju, nesumnjivo bili favorizovani interesi jačih, a zapostavljene potrebe slabijih.

II

Ideja o novom međunarodnom ekonomskom poretku ima svoju genezu u nastojanjima nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju da oblikuju sopstvenu koncepciju razvoja i zajedničkom usaglašenom akcijom obezbede brži tempo ekonomskog rasta, kao i povoljniji položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima, nastojanjima koja datiraju od najranijih pokušaja njihovog okupljanja i zajedničkog nastupanja na međunarodnom planu.

U jeku borbe za očuvanje nezavisnosti, u to vreme neposredno ugrožene blokovskom podelom sveta i bliskom opasnošću blokovskog sukoba, sa već stečenim iskustvom u pojedinačnim i zajedničkim naporima da u takvim okolnostima obezbede osnovne uslove za ekonomski razvoj, pre svega povećanjem pomoći razvijenog dela sveta, — nesvrstane zemlje su već na svom Prvom samitu u Beogradu 1961. godine otvorile viziju »prelaska sa starog poretka zasnovanog na dominaciji na novi poredak zasnovan na saradnji među narodima — poredak koji se temelji na slobodi, jednakosti i društvenoj pravdi ...« Na ovoj konferenciji, na kojoj je očuvanju svetskog mira dato primarno mesto, borba za konačno oslobođenje kolonijalnih naroda i problematika razvoja, kao i odnosa razvijenih i zemalja u razvoju, stavljene su u kontekst neposrednih političkih problema savremenog sveta.

Ciljevi i načela nesvrstanosti, koji su tom prilikom bili formulisani, obuhvatali su, između ostalih, zahtev za unapređenjem

međunarodne saradnje zasnovane na ravnopravnosti i uzajamnoj koristi, princip nezavisnosti u izboru oblika društveno-ekonomskog sistema »bez zastrašivanja ili prepreka« sa strane, princip slobodnog raspolaganja prirodnim izvorima, dodeljivanje pomoći koja ne bi bila praćena političkim i drugim pritiscima itd. Naglašena je neophodnost uklanjanja ekonomske nejednakosti i smanjivanja jaza između razvijenih i zemalja u razvoju, uz isticanje potrebe unapređenja međusobne ekonomske saradnje u funkciji podsticanja razvojnog procesa, ali, isto tako, i odupiranja »politici pritisaka na ekonomskom području, kao i štetnim rezultatima do kojih bi mogli da dovedu blokovi industrijskih zemalja«. U dokumentu Beogradske konferencije, prema tome, sadržane su neke osnovne premise na kojima će se graditi i razvijati koncepcija nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u ekonomskom domenu, pa i koncepcija o novom međunarodnom ekonomskom poretku.

Na inicijativu predsednika Tita, šefa jugoslovenske delegacije, Konferencija je pozvala sve zemlje u razvoju da »sazovu što pre međunarodnu konferenciju na kojoj bi se diskutovali zajednički problemi i postigao sporazum o sredstvima i načinima uklanjanja smetnji njihovom napretku«, i na kojoj bi se saglasile »o najcelishodnijim merama koje bi obezbedile njihov ekonomski i društveni napredak«.[3]

Pošto je, neposredno posle Beogradske konferencije nesvrstanih, na XVI zasedanju Generalne skupštine UN decembra 1961. godine, proglašena Prva dekada razvoja, kojom je, pod pritiskom nesvrstanih i zemalja u razvoju, međunarodna zajednica prihvatila ideju o uzajamnoj povezanosti rešavanja problematike razvoja i očuvanja mira u svetu, kao i povećanja prosperiteta u svetskim razmerama, što je u tekstu rezolucije i izričito navedeno,[4] — u Kairu je 1962. godine održana prva konferencija zemalja u razvoju. Već na tom skupu zemlje učesnice koje će, u širem sastavu, dve godine kasnije, početi kontinuirano da nastupaju u okviru »Grupe 77«, prihvatile su širi zajednički program u domenu ekonomskog razvoja.[5] On je polazio od ocene da međunarodna pomoć, ma koliko bila neophodna i dobrodošla, pod uslovom da ne bude korišćena kao oruđe za mešanje u unutrašnje poslove zemalja primalaca, može da bude samo jedan od elemenata napora u podršci razvoju, i da su u tom cilju potrebna mnogo složenija rešenja, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu. Stoga su, već tada, ohrabrene mere u pravcu korišćenja unutrašnjih potencijala, planiranja, podizanja produktivnosti rada, diversifikacije

---

[3] *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961—1974*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1974, str. 31—36.

[4] Rezolucija Generalne skupštine UN 1710 (XVI), *Novi međunarodni ekonomski poredak*, zbornik dokumenata, 1955—1977, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1979, tom I, str. 16—21.

[5] Kairska deklaracija zemalja u razvoju, jul 1962, isto, tom I, str. 22—34.

proizvodnje u samim zemljama u razvoju, kao i mere za unapređenje njihove međusobne saradnje.

Na inicijativu ovog skupa, održana je 1964. godine I konferencija UN za trgovinu i razvoj (UNCTAD), koja je postala jedan od glavnih instrumenata delovanja nesvrstanih i »Grupe 77« u borbi za razvoj, u najširem smislu reči. Principi ekonomskih i, osobito, trgovinskih odnosa između zemalja na različitom nivou razvoja, usvojeni na ovoj konferenciji, unose značajne novine, ako ne u faktičko ponašanje država u međunarodnim ekonomskim odnosima, ono svakako u načelnom pristupu međunarodne zajednice u razmatranju problematike trgovine i razvoja. Njima je, naime, prihvaćena odgovornost cele međunarodne zajednice za privredni razvoj zemalja u razvoju i ovaj problem svrstan je među najakutnije probleme sveta u celini. Osuđena je praksa diskriminacije u odnosima između razvijenih i zemalja u razvoju i istaknuto, kao glavni cilj — stvaranje takvog sistema međunarodnih trgovinskih odnosa u kojem će ravnopravnost činiti osnovnu vrednost i, najzad, proklamovano je, kao neophodna mera, davanje nerecipročnih koncesija razvijenih zemalja zemljama u razvoju, da bi se smanjio postojeći raskorak u stepenu razvijenosti između bogatih i siromašnih i, na taj način, omogućilo stvaranje ravnopravnijih ekonomskih odnosa u svetu.[6]

Koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao eksplicitno formulisana ideja, prvi put se javlja na Drugoj kairskoj konferenciji najviših predstavnika nesvrstanih zemalja 1964. godine. Uz isticanje teze o uzajamnoj uslovljenosti očuvanja svetskog mira i obezbeđenja razvoja, kao i ocene da je »ekonomska emancipacija bitni element u eliminisanju političke dominacije«, Konferencija je, naime, u završnom dokumentu, istakla »dužnost svih zemalja da doprinesu brzoj evoluciji jednog novog i pravednog ekonomskog uređenja u kome sve nacije mogu živeti bez straha, nemaštine ili očajanja i dostići svoj puni rast u porodici nacija«.[7]

Ta ideja ostala je prisutna u pokretu nesvrstanih, ali je, u periodu posle Kairske konferencije 1964. godine, čitavih deset godina bila u drugom planu. Razlozi su bili mnogobrojni i proisticali su, pre svega, iz činjenice da tada još nisu postojali objektivni uslovi, politički i ekonomski, na širem međunarodnom planu kao i u pokretu nesvrstanih, za razradu ove ideje. Osim toga, i svest o neophodnosti njenog pretvaranja u akcioni program, kao i pridavanja takve mere vrednosti borbi za stvaranje novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa koja bi je označila glavnim strateškim pravcem zajedničkog angažovanja nesvrstanih — sazre-

---

[6] Završni akt Konferencije UN o trgovini i razvoju, Ženeva, jun 1964, isto, tom I, str. 51—190.

[7] Deklaracija Druge konferencije šefova država ili vlada neangažovanih zemalja — Program za mir i međunarodnu saradnju, isto, tom I, str. 191—195.

vala je postepeno u samom pokretu nesvrstanih, da bi u povoljnijim međunarodnim okolnostima, sredinom 70-tih godina, došla do punog izražaja.

U drugoj polovini 60-tih godina, međutim, nastupila je stagnacija, pa i oseka u aktivnosti nesvrstanih kada je, posle relativno kratkog razdoblja postrevolucionarnog oduševljenja — u kojem je uspešno okončana borba za političku nezavisnost bila praćena verom u mogućnosti brzog razvoja, kao i poverenjem u međunarodnu zajednicu od koje je očekivana podrška i pomoć — nastupilo razdoblje razočaranja, kriza i potresa. Ta stagnacija je ubrzo delimično prevladana u domenu aktivnosti na ekonomskom planu, kada je, u periodu priprema za drugo zasedanje UNCTAD-a, na inicijativu nesvrstanih, u Alžiru bio održan Ministarski sastanak »Grupe 77«. Dokument, poznat pod nazivom »Alžirska povelja«,[8] koji je tom prilikom bio usvojen, imao je širi pristup u tretiranju problema razvoja i sadržavao je konkretnije zahteve u ovom domenu, kao i razrađeniju strategiju delovanja »Grupe 77«. Međutim, bez obzira na intenzivne pripreme, vršene u krugu nesvrstanih i zemalja u razvoju, koje nisu tekle bez teškoća, Drugo zasedanje održano 1968. godine u Nju Delhiju nije ispunilo očekivanja i značilo je dodatno razočaranje za nerazvijeni deo sveta.

Neuspeh Drugog zasedanja UNCTAD-a bio je, međutim, i jedan od podsticaja za preispitivanje globalne strategije razvoja u pravcu prihvatanja koncepcije oslanjanja na vlastite snage kao osnovne poluge razvoja, ali tada povezane i sa autarkičnim tendencijama (izazvanim ocenama da je iluzorno očekivati podršku međunarodne zajednice u ovom domenu), koje su bile prisutne i na Trećem samitu nesvrstanih u Lusaki 1970. godine. Dok je princip oslanjanja na vlastite snage, koji će kasnije postati jedan od osnovnih strateških elemenata u koncepciji o novom međunarodnom ekonomskom poretku, bio prihvaćen kao osnovni moto na pomenutoj konferenciji nesvrstanih u Lusaki, dotle su autarkične tendencije bile ocenjene kao neprihvatljive i gotovo potpuno neutralisane već na ovom skupu nesvrstanih.

Konferencija nesvrstanih u Lusaki dala je nov značajan impuls angažovanju nesvrstanih u rešavanju ekonomskih problema zemalja u razvoju. Za razliku od prethodnih konferencija nesvrstanih, na kojima je politička problematika, vezana pre svega za očuvanje svetskog mira, za ubrzanje procesa dekolonizacije i neutralisanje opasnosti blokovske podele, imala primat u koncipiranju zajedničkog političkog programa nesvrstanih, ovog puta problemima razvoja dat je ravnopravan tretman. Prvi put na jednom samitu nesvrstanih usvojena je »Deklaracija o nesvrstanosti i ekonomskom progresu«,[9] kao jedan od dva najvažnija programska dokumenta ovog skupa, čime je i formalno iskazana mera vrednosti

[8] Isto, tom I, str. 196—229.

[9] Isto, tom II, str. 329—338.

koja se pridaje ovom kompleksu problema. Deklaracija je nastala upravo kao rezultat pažljivog preispitivanja strategije nesvrstanih u ovom domenu, koje je dovelo do isticanja prioritetnog značaja već ranije formulisane strategije oslanjanja na vlastite snage, u smislu samopomoći i, ujedno, unapređenja međusobne privredne saradnje nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju.

Istovremeno je, na širem međunarodnom planu, nastavljena aktivnost nesvrstanih i zemalja u razvoju, koja je imala nesumnjive efekte u isticanju prioriteta u razvoju i u identifikaciji njihove prirode, ali ne i u stvarnim ekonomskim tokovima u međunarodnim odnosima u pravcu poboljšanja uslova razvoja zemalja u razvoju.

Neposredno posle Konferencije u Lusaki, na XXV jubilarnom zasedanju Generalne skupštine UN, oktobra 1970. godine, proglašena je Druga dekada razvoja,[10] da bi, zatim, dve godine kasnije, u Santjagu (Čile), bilo održano i Treće zasedanje UNCTAD-a. Na tom zasedanju, kojem je prvi put prisustvovala i NR Kina, pokrenuto je mnoštvo konkretnih inicijativa i usvojeno nekoliko načelnih rešenja, koja su odgovarala zahtevima nesvrstanih i zemalja u razvoju, formulisanih pre toga na Ministarskom sastanku »Grupe 77« u Limi.[11] Među njima su bile — priznanje potrebe za učešćem ovih zemalja u procesu transformisanja međunarodnog monetarnog i trgovinskog sistema u pregovorima u okviru GATT-a; usvajanje programa specifičnih mera u korist najmanje razvijenih zemalja u razvoju; unapređenje organizacione strukture UNCTAD-a itd.[12]

Veoma skromni rezultati Trećeg zasedanja UNCTAD-a, koji nisu otvorili perspektive značajnijem poboljšanju uslova za razvoj nerazvijenih zemalja, negativno su ocenjeni na Ministarskom sastanku nesvrstanih, održanom u Džordžtaunu u avgustu iste godine, na kojem je u okviru razrade strategije oslanjanja na vlastite snage, — po čemu je ovaj skup i ostao poznat u istoriji pokreta nesvrstanih, — usvojen niz mera sa ciljem da se međusobna saradnja nesvrstanih učini konkretnijom, ali i da se studioznije prilazi razmatranju pojedinih problema iz ove oblasti. Na tom skupu je oživotvorena, pored ostalog, jedna varijanta ideje, potekle na Konferenciji zemalja u razvoju u Kairu 1962. godine, i osnovane su grupe zemalja koordinatora za pojedine oblasti ekonomske saradnje.[13] U njihovim okvirima se otada razvijala neprekidna ak-

---

[10] Rezolucija Generalne skupštine UN 2626/XXV, isto, tom II, str. 339—368.

[11] Deklaracija i principi programa akcije sa II sastanka ministara Grupe 77, Lima (Peru), oktobar-novembar 1971, isto, tom II, str. 369—475.

[12] Rezolucije usvojene na III zasedanju UNCTAD-a, Santjago de Čile, april-maj 1972, isto, tom II, str. 475—652.

[13] Deklaracija Konferencije ministara inostranih poslova nesvrstanih zemalja, Džordžtaun, avgust 1972, isto, tom III, str. 657—661.

tivnost, kako u istraživanju mogućnosti razvijanja saradnje nesvrstanih u posebnim domenima tako i u pokretanju inicijativa koje su kasnije, po pravilu, bivale prihvatane na samitima nesvrstanih zemalja.

U uslovima produbljivanja krize u međunarodnim ekonomskim odnosima, koja je, u prvoj polovini 70-ih godina, zahvatila industrijski razvijene zemlje i čiji su efekti delovali na dalje pogoršanje ionako nepovoljnog položaja zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima, ne mimoilazeći ni privrede socijalističkih zemalja Istočne Evrope, revalorizovana je u pokretu nesvrstanih koncepcija o nužnosti stvaranja novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Na Samitu u Alžiru 1973. godine, u »Ekonomskoj deklaraciji« i »Akcionom programu ekonomske saradnje«,[14] postavljen je zahtev za »uspostavljanjem novog međunarodnog ekonomskog poretka koji odgovara imperativima stvarne demokratije«, odnosno za »razvijanjem novih oblika privrednih, trgovinskih i tehnoloških odnosa, zasnovanih na nacionalnim komplementarnostima«. Ovim je strategija oslanjanja na vlastite snage, na kojoj se insistiralo u pokretu nesvrstanih, osobito od Konferencije u Lusaki, stavljena u širi kontekst preobražaja celokupnog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa.

Konferencija nesvrstanih u Alžiru otvorila je proces ponovnog ispitivanja svrsishodnosti postojećih pravila ponašanja, oblikâ odnosâ i tokova u svetskoj privredi, na širem svetskom planu. Do toga je došlo zahvaljujući činjenici što je poziv nesvrstanih za prestrukturisanjem celokupnog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa usledio upravo u okolnostima kada je postojeći sistem očigledno pokazivao svoju nefunkcionalnost, ne samo sa stanovišta zadovoljavanja razvojnih potreba nerazvijenog dela sveta već i sa stanovišta obezbeđivanja normalnih privrednih tokova u razvijenim zemljama, pre svega onim na Zapadu pogođenim smanjenjem privredne aktivnosti, rastućom inflacijom i povećanjem nezaposlenosti. U takvim okolnostima i akcija zemalja proizvođača nafte, vezana prvo za uspostavljanje embarga na isporuku nafte jednom broju zapadnih zemalja saveznika Izraela u ratu na Bliskom istoku 1973. godine, a zatim i za sukcesivne odluke zemalja izvoznica o povećanju cena nafte, — pokazala je svu dubinu energetske krize koja, zajedno sa krizom međunarodnog monetarnog sistema, potresa same temelje postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka. Štaviše, ona je pokazala do koje mere privredna aktivnost u razvijenim zemljama zavisi od regularnog snabdevanja jeftinim sirovinama iz zemalja u razvoju, ali, isto tako, i potencijalne mogućnosti zemalja proizvođača sirovina da udruženom akcijom zaštite sopstvene interese.

U takvim okolnostima, na inicijativu nesvrstanih zemalja, usvojena su, na VI specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN

---

[14] Isto, tom III, str. 675—702.

1974. godine, prvom zasedanju posvećenom isključivo problematici razvoja, dva značajna dokumenta — »Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka«[15] i »Program akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka«.[16] Rezolucije koje sadrže ova dokumenta, zajedno sa »Poveljom o ekonomskim pravima i dužnostima država«[17] usvojenom na XXIX redovnom zasedanju, i »Rezolucijom o međunarodnoj ekonomskoj saradnji«[18] sa specijalnog zasedanja Generalne skupštine UN 1975. godine, predstavljaju i osnovna dokumenta o novom međunarodnom ekonomskom poretku.

Time je otvoren proces međunarodnog pregovaranja, mnogo konkretniji i povremeno prožet oštrim sukobima u stavovima razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, vođen na Pariskoj konferenciji o međunarodnoj ekonomskoj saradnji, u okviru UNCTAD-a, na njegovom IV i V zasedanju, a zatim i na nekoliko specijalizovanih svetskih konferencija o hrani, sirovinama, stanovništvu, industrijskom razvoju itd.

Na Samitu nesvrstanih u Kolombu, održanom 1976. godine, problemima ekonomskog razvoja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju posvećeno je više pažnje nego i na jednoj do tada održanoj konferenciji šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja. Na tom skupu aktivnost nesvrstanih u ovoj oblasti istaknuta je kao prioritetna, u skladu sa ocenom »da su ekonomski problemi danas najakutniji problemi u međunarodnim odnosima«, »da kriza svetskog ekonomskog sistema dobija svetske dimenzije«, i da su »zemlje u razvoju žrtve ove svetske krize«. U dokumentima ovog skupa[19] celokupna planirana aktivnost na ekonomskom planu — individualna, aktivnost na unapređenju međusobne saradnje i zajedničko delovanje prema razvijenom svetu — stavljena je, prvi put, isključivo u kontekst stvaranja novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, čije je ostvarivanje postalo i glavna strateška orijentacija pokreta nesvrstanih u savremenim okolnostima.

III

U pokušaju sistematizacije osnovnih elemenata koncepcije nesvrstanih o novom međunarodnom ekonomskom poretku, na os-

---

[15] Rezolucija Generalne skupštine UN 3201 (S-VI), maj 1974, isto, tom III, str. 720—725.

[16] Rezolucija Generalne skupštine UN 3202 (S-VI), maj 1974, isto, tom III, str. 726—751.

[17] Rezolucija Generalne skupštine UN 3281 (XXIX), decembar 1974, isto, tom III, str. 797—813.

[18] Rezolucija Generalne skupštine 3362 (S-VII), septembar 1975, isto, tom IV, str. 1052—1072.

[19] Ekonomska deklaracija i Program akcije za saradnju u oblasti privrede, usvojeni na V samitu nesvrstanih u Kolombu, isto, tom V, str. 1303—1345.

eliminisani dominirajuća uloga nekoliko svetskih valuta i monopolski položaj malog broja razvijenih zemalja i obezbeđen paritet u odlučivanju razvijenih zemalja i zemalja u razvoju; (d) obezbeđivanje transfera sredstava zemljama u razvoju »na sigurnoj, trajnoj i predvidljivoj osnovi«, bez postavljanja bilo kakvih uslova koji bi mogli da ograniče nezavisnost zemalja primalaca; (e) rešavanje problema prezaduženosti, osobito najmanje razvijenih među zemljama u razvoju; (f) podsticanje razvoja proizvodnje hrane i poljoprivrednih proizvoda u zemljama u razvoju; i (g) obezbeđenje prava zemalja u razvoju koje nemaju izlaz na more na slobodan pristup do morskih obala i od njih.[22]

Osnovni strateški elementi i konkretna rešenja, koje sadrži koncepcija nesvrstanih o novom međunarodnom ekonomskom poretku, razrađivani su imajući u vidu aktivnost nesvrstanih na tri glavna nivoa: (a) na nivou individualnih napora nesvrstanih i zemalja u razvoju u maksimalnom korišćenju sopstvenih kapaciteta u procesu nacionalnog ekonomskog razvoja; (b) na nivou unapređenja međusobne ekonomske saradnje nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju; i (c) na svetskom nivou, ili na nivou odnosa razvijenih i nerazvijenih koje je, u postupnom procesu, neophodno oblikovati na način koji odgovara potrebama ostvarivanja koncepcije o novom sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa.[23]

U okviru pomenutih oblasti najznačajnijom se smatra strategija oslanjanja na vlastite snage. U individualnoj dimenziji, odnosno na nacionalnom planu, ona podrazumeva maksimalni napor u razvijanju nacionalnih privrednih mogućnosti — ljudskih, prirodnih i ekonomskih, a u kolektivnoj, još značajnijoj — povezivanje individualnih napora i korišćenje prednosti unapređenja međusobne saradnje nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju na ekonomskom planu, kao i jačanje njihove pregovaračke snage u odnosima sa zemljama razvijenog dela sveta.

Analiza koncepcije nesvrstanih o novom međunarodnom ekonomskom poretku, u celini, pokazuje da je u pitanju logično konstituisan koncept sa svim osnovnim elementima koje jedan takav koncept treba da sadrži. On je, međutim, daleko više razrađen i konkretan u kritici postojećeg nego što je to u viziji budućeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, u alternativnom modelu koji nesvrstanost nudi umesto postojećeg. Obrisi novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa u koncepciji nesvrstanih tek se maglovito vide, oni se još i sad u većoj meri nude u obliku željenih normi ponašanja, a znatno manje u obliku sistema mogućih i poželjnih konkretnih odnosa, krajnjih i neposrednih cilje-

---

[22] Vidi odeljak »Novi međunarodni ekonomski poredak« u Ekonomskoj deklaraciji sa V samita nesvrstanih u Kolombu, op. cit.

[23] »Akcioni program privredne saradnje«, usvojen na V samitu u Kolombu, op. cit., i istoimeni dokument, usvojen na Ministarskom skupu nesvrstanih u Beogradu jula 1978, »Međunarodna politika«, br. 680-681, 1978.

va, preciznijih strateških i taktičkih elemenata u njihovom ostvarivanju, koji bi se zasnivali na proceni željenog i realno mogućeg.

Tako koncipiran, ovaj koncept ima, sem toga, karakter ideje vodilje u funkciji mobilizacije međunarodne zajednice u celini, odnosno zemalja razvijenog, ali i nerazvijenog dela sveta, da se angažuju na rešavanju problema razvoja, a ne i karakter zaokružene, konsekventne i do kraja razrađene koncepcije o novom međunarodnom ekonomskom poretku. On to, međutim, u savremenim okolnostima i ne bi mogao da bude u potpunosti, jer će ova koncepcija da se oblikuje i dograđuje, a ne samo ostvaruje, u dugom procesu, postepeno, deo po deo, detalj po detalj. Osim toga, ova koncepcija o stvaranju takvog sistema koji treba da odgovori potrebama ravnomernijeg razvoja svetske privrede u celini i, u tim okvirima, bržeg razvoja nerazvijenih, ali i potrebama obezbeđivanja normalnih privrednih tokova u razvijenom delu sveta, oživotvorena u programu akcije, ne može biti isključivo stvar stvaralačkih i intelektualnih kapaciteta njenih inicijatora. Da bi bila ostvariva, ona će, naime, nužno morati da se oblikuje kao rezultat stalne procene tokova u međunarodnim ekonomskim odnosima i mogućnosti koje u okviru njih postoje, ali, istovremeno, i kao rezultat stvaralačkih napora u okviru pokreta nesvrstanih i »Grupe 77« da se, u neprekidnom dijalogu sa zemljama razvijenog dela sveta, pronalaze ona konkretna rešenja koja, ako i ne zadovoljavaju u potpunosti trenutne potrebe zemalja u razvoju, u dugom procesu vode željenom cilju.

S tim u vezi, analiza koncepcije nesvrstanih o novom međunarodnom poretku pokazuje da ona, u svojim polaznim osnovama, nije statična i ne uključuje koncept o jednom datom, potpuno novom poretku, koji bi zamenio postojeći, iako naziv sugerira upravo ovakvu konstataciju. Ovaj naziv nije potpuno adekvatan, jer se čitav smisao ove koncepcije sastoji u promeni, a ne u jednom novom stanju, u kretanju, a ne u težnji za dostizanjem novog kvaliteta, koji bi, zatim, bio održavan i negovan u procesu, a ne u poretku.

Na kraju, ovakva osnovna orijentacija obavezuje pokret nesvrstanih da neprekidno dalje razrađuje koncepciju o novom međunarodnom poretku, u smislu bližeg određivanja sopstvenih prioriteta i realnog planiranja vremenskih dimenzija, odnosno postupnih faza u njihovoj realizaciji. Štaviše, uz neophodno stalno povećanje pritiska na međunarodnu zajednicu u celini da prihvati mere koje će uticati na stabilizaciju tokova svetske privrede, kroz ravnomerniji razvoj svih njenih segmenata, a ne favorizovanje interesa razvijenih i zapostavljanje interesa zemalja u razvoju, pokret nesvrstanih će, istovremeno, morati da neguje razumevanje za potrebe ostalih u meri u kojoj su one legitimne. Sem toga, jačajući jedinstvo u okviru nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, koje može da se ostvaruje jedino na demokratskoj osnovi kroz stalno usaglašavanje nacionalnih interesa ovih zemalja, pokret nesvrstanih će morati neprekidno da proširuje i krug saveznika

u onim zemljama i progresivnim snagama u svetu koje su spremne na saradnju u ovom domenu i koje su u neprekidnom porastu.

Trenutno odsustvo neposrednih konkretnih rezultata ne bi u pokretu nesvrstanih trebalo ocenjivati kao konačan neuspeh. Spektakularni i brzi rezultati u ovoj oblasti nisu mogući i očekivati ih — značilo bi odsustvo smisla za realnost i izlaganje riziku stvaranja atmosfere razočaranja i gubljenja strpljenja, što bi samo otežalo, a nikako ne bi učinilo uspešnijim pregovaranje u međunarodnim okvirima u naporima za obezbeđenje procesa preobražaja u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Vučina Vasović

Problemi i ostvarivajne pluralizma interesa u socijalističkom samoupravljanju

Poznat i šire korišćen u političkoj teoriji već više od pola veka, termin-pojam pluralizam nikad nije bio sasvim određen niti lišen protivrečnosti i kontroverzi. No, ma koliko bio višeznačan, složen i neodređen, on u svom opštem i diferenciranom značenju traje, bar u horizontu ili tragovima najvećeg dela političke misli, kao tvorevina, odnosno tekovina Zapada, koja se i danas koristi i ističe kao svojstvo i uporište zapadne demokratije. Shvatanje i trajanje pluralizma, bar u njegovim dosadašnjim najreprezentativnijim izdanjima, kao tržišno-kompetitivnog ili interesno-grupnog pluralizma i višepartizma, samo je podgrevalo takvo osećanje i shvatanje.

Nije stoga čudna izvesna doza skepse ili nepoverenja prema konceptu pluralizma u velikom delu socijalističke misli. Za savremenu političku teoriju nije ništa lakše nego se pomiriti sa takvim interpretacijama. Jedna od mogućih i verovatnih posledica

takvog poimanja pluralizma mogla bi biti ta da se socijalizam i dalje drži zatvorenim za ovog zapadnog »uljeza« i time obezbedi stabilnost i čistota svog sopstvenog socijalističkog razvoja.

No danas se sve više moramo pitati da li je to moguće. Da li socijalizam može ignorisati i uporno zaobilaziti pitanje pluralizma. Nama izgleda da savremeno iskustvo, opšti društveni i demokratski razvoj pokazuju da je to teško izvodljivo. Razvoj demokratije na neki način sam po sebi doziva i, reklo bi se, otvara problem pluralizma. To naročito zbog toga što je demokratija, ako ne vid prevazilaženja vlasti a ono, u svakom slučaju, način njenog ograničavanja. A jedan od efikasnih načina ograničavanja vlasti u određenim uslovima, naravno, jeste njena demonopolizacija. Ona se velikim delom ogleda u policentričnom odlučivanju. Tako, možemo reći, mnoštvo tačaka odlučivanja ili policentrizam fungira kao gotovo imanentno svojstvo demokratije.

To, svakako, uz napomenu da nema znaka jednakosti između pluralizma i demokratije. Pluralizam može da ima demokratska dejstva i sadržaj u jednom političkom sistemu i u društvu samo ako postoje odgovarajući uslovi, računajući tu i određeni način implementacije.

Opšti smisao pluralizma

Kako je već rečeno, vladajuća, oficijelna i neoficijelna, »zapadna« i socijalistička misao vezivala je pluralizam uglavnom za buržoasku teoriju i praksu. Ova identifikacija, u najnovijim varijantama pluralizma, išla je toliko daleko da je poprimala izraz, odnosno oblik sasvim određenog institucionalnog aranžmana. Pluralistički elitizam i višepartizam postaju inkarnacija i način egzistencije pluralizma. To iscrpljuje i svodi pluralizam na nekoliko manje ili više formalnih institucionalnih obeležja zapadnog društva, koja mogu, ali i ne moraju biti najrelevantnija za funkcionisanje, odnosno razumevanje političkog procesa-sistema. U svakom slučaju, tako određen pluralizam ostaje u jednom relativno ograničenom regionalnom, odnosno klasnom horizontu.

Već je istaknuto da ovako reduciran i delimično osiromašen pluralizam nije mogao da bude mnogo privlačan za veliki deo socijalističkih zemalja i nedovoljno razvijenog sveta. Danas postoje novi momenti, jaki razlozi i mogućnosti da se razmaknu okviri pluralizma i da se on posmatra iz jedne šire istorijske perspektive. Jedan broj socijalističkih autora koristi pluralizam i kao okvir i način kazivanja svojih ideja o demokratiji. Čini se da je u tome moguće poći još i korak dalje i da bi dublja analiza otkrila nekoliko značajnih pluralističkih premisa, sastojaka ili implikacija u učenju klasikâ marksizma.

Stoga izgleda da je zaista sazrelo doba za izvesnu reinterpretaciju ili redefinisanje pluralizma. To, naravno, podrazumeva izvesno »otvaranje« pluralizma prema marksizmu, ali i »otvaranje«

socijalizma i marksizma prema pluralizmu. Ovo posebno i zbog toga što je socijalističko iskustvo pokazalo kolika opasnost preti od birokratizacije i monopolizacije vlasti.

Pluralizam, uz druge uslove i u određenoj meri, naravno, može biti pogodan način da se društvo opire, brani, prevazilazi ili suzbija tu opasnost, bez straha da će pasti u drugo, suprotno iskušenje — krajnost anahronog individualizma ili komotnog anarhizma. Pluralizam odgovara prirodi čoveka i društva više negoli svemoćni i sveprisutni državni totalitarizam, koji u svom istorijskom kretanju ili nepokretnosti »zaskače« ili »preskače« čoveka kao sitnu neprimetnu česticu ili šraf ogromne državne mašinerije, ili, pak, individualizam koji, pre ili kasnije, otvara put formiranju ili izražavanju čoveka kao egoističkog i posesivnog bića. On omogućava čoveku da se organizuje u ostvarivanju svojih prava, ali da ne postane rob organizacije.

Pluralizam je, pored ostalog, i pokušaj da se uredi organizovani i demokratski politički život u savremenim velikim društvima. On je na neki način uspostavljanje balansa između čoveka i društva, između dela i celine. On negira globalističku i državotvornu interpretaciju društvenog života u kojoj su različiti oblici društveno-političke aktivnosti samo puke kreacije države, kao i one liberalne orijentacije koje društvo vide kao mehanički zbir pojedinaca i pojedinačnih ponašanja. On ne ostavlja čoveka usamljenog prema državi ili drugim silama koje ga umiruju ili smiruju u ime viših i dugoročnih interesa društva, već otvara mogućnost organizovanog i dobrovoljnog integrisanja pojedinca u društvo i razvijanja njihove svesti o neophodnosti celine, ali i beživotnosti celine ako izostaje puniji život njenih delova.

Nije li neka vrsta pluralizma neminovnost za društvo koje želi da se brže demokratizuje i omogući čoveku puno učešće u procesu političkog odlučivanja na svim nivoima i u uslovima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju. Nije li demokratsko odlučivanje u određenom smislu način ostvarenja ili »funkcionisanja« društvene svojine i ne traži li ono pluralizam mesta odlučivanja ako »želi« da se praktično realizuje. Smešno bi i anahrono bilo svoditi pluralizam, u takvim uslovima, na nekoliko obeležja zapadnog društva.

No ako je, bar načelno, šansa, izraz ili poluga demokratije, pluralizam nije ništa manje ni njen problem. Naročito ako se imaju na umu realni odnosi i stanje, a ne samo idealni model društva. Nama izgleda da pluralizam suočava demokratiju bar sa četiri krupna pitanja, ukoliko demokratiju shvatimo ne samo kao učešće naroda u odlučivanju i upravljanju već i kao, kako je Lenjin isticao, način razrešavanja određenih društvenih protivrečnosti i problema.

Pre svega, postavlja se pitanje iznalaženja optimalnog, efikasnog i racionalnog načina upravljanja društvenim poslovima i sukobima u uslovima postojanja brojnih interesa i relativn

autonomnih mesta odlučivanja u društvu. Drugo, kako se pluralizam odnosi prema društvenoj integraciji? Treće, kako je moguće u pluralističkim uslovima svesno usmeravati društvo u određenom pravcu i nadilaziti blokirajuća ili parališuća dejstva ravnoteže odnosâ i snaga, ukoliko su i ako su ove snage ujednačene ili približno jednake? Drugim rečima, kako je, u takvim uslovima, moguće vršiti dublje i brže društvene promene? Četvrto, kako je moguće u uslovima pluralizma, koji uvek označava i određeni stepen ravnoteže, obezbediti određenu demokratičnost odnosâ unutar pluralizovanih centara ili mesta odlučivanja?

Čini nam se da se osnovne razlike među pojedinim varijantama pluralističke teorije mogu tražiti upravo u posebnom akcentiranju ovih pitanja ili načinu na koji se ona rešavaju. Različiti modaliteti pluralizma predstavljaju, pored ostalog, i traženje puteva da se ova pitanja adekvatno postave i reše. A to su, treba priznati, i neka osnovna pitanja demokratije. Pri tom se ne postavlja toliko pitanje da li je moguća i potrebna demokratija, već kako je demokratija moguća. A kad se tako postavi ovaj problem, pluralizam je nemoguće izbeći.

Novo poimanje pluralizma

Politički sistem Jugoslavije polazi od pretpostavke da pluralizam nije ni isključivo svojstvo buržoaske demokratije ni suprotnost socijalizmu. Štaviše, i razvijenije socijalističko samoupravno društvo na neki način podrazumeva pluralizam, određenog sadržaja, naravno. Pluralističke implikacije nalaze se u osnovnim premisama i shvatanju takvog društva. Ovde će biti navedeno samo nekoliko takvih osnovnih ideja.

Pre svih treba pomenuti orijentaciju na prevazilaženje podele društva na one koji vladaju i na one kojima se vlada i, u vezi s tim, ideju odumiranja države i vlasti. Sasvim je jasno da se proces odumiranja države ne može ni započeti ako se ne stvaraju drugi demokratski mehanizmi koji će biti sposobni da, uz maksimalno učešće radnih ljudi i građana, upravljaju društvenim poslovima i sukobima. Danas već takvih nedržavnih društveno-političkih ili upravljačkih struktura u jugoslovenskom iskustvu ima više, a među njima treba posebno izdvojiti samoupravne interesne zajednice. Ali ako postepeno teče proces prenošenja funkcija sa države na druge samoupravne društvene strukture, to ne znači da je država izgubila svaki rezon postojanja. Premda znatno smanjene moći i radijusa dejstva, država još mora ostati u svojim ograničenim funkcijama efikasna i značajna.

S promenom karaktera države menja se i karakter svojine. Sredstvima i proizvodima društvenog rada počinju neposredno upravljati radni ljudi i ona više nisu u isključivoj državnoj svojini. U uslovima šire društvene svojine, koja se ne izjednačava sa

državnom svojinom, demokratija i samoupravljanje postaju prirodan oblik funkcionisanja ili realizovanja društvene svojine. Sve to, naravno, traži mnoštvo centara i mesta odlučivanja i upravljanja sredstvima i rezultatima rada.

Uz to, kao treće, treba pomenuti i uverenje da demokratija i samoupravljanje zahtevaju da se sistem i proces odlučivanja organizuje tako da mesta odlučivanja budu bliska radnom čoveku i građaninu ili toliko bliska da on u njima može neposredno ili putem svojih delegata učestvovati u odlučivanju. U tome i treba tražiti osnovni smisao stvaranja i favorizovanja osnovnih organizacija udruženog rada, kao osnovnih subjekata stvaranja i raspodele dohotka ili osnovnih nosilaca tokova reprodukcije, i užih teritorijalnih mesnih zajednica.

Četvrto, nacionalna struktura i uverenje da sve nacije i nacionalnosti moraju da dođu do punog izražaja i da budu ravnopravne u odlučivanju objektivno dovodi do više centara odlučivanja.

Svemu tome treba dodati i orijentaciju Saveza komunista na to da osnovni pravac svog delovanja usmerava ne prema državi, već prema razvijanju osnovnih samoupravnih sadržaja i oblika odlučivanja, prvenstveno u mestima gde radni ljudi i građani žive i rade, i da sve druge političke i upravljačke mehanizme izvodi iz tih temeljnih ćelija rada i života. Takva uloga Saveza komunista »oslobađa« druge društveno-političke organizacije, posebno Socijalistički savez i Savez sindikata, transmisione uloge. Ove organizacije postaju samostalni agensi socijalističkog samoupravnog razvoja, a ne mehanizmi koji sprovode odluke Saveza komunista i države.

Sve su to putevi stvarne socijalizacije politike i deetatizacije koje u svom biću i življenju sadrže elemente pluralizma. Kao što se vidi, to nije ni prost tržišno-kompetitivni, ni interesno-grupni, ni višepartijski pluralizam. Pluralizam samoupravno organizovanih i funkcionirajućih tačaka odlučivanja i interesa nalazi svoj izraz i u strukturi odgovarajućih, pa i najviših političkih mehanizama, kao što su skupštine i Socijalistički savez.

Tročlana skupštinska struktura i način odlučivanja sa izvesnom samostalnošću i kooperativnošću pojedinih skupštinskih veća treba da izraze i obezbede uticaj temeljnih oblika života, rada i političke aktivnosti u najvišim organima vlasti i odlučivanja. Struktura i način odlučivanja u političkim telima federacije još više izražavaju ovaj socijalni pluralizam. Socijalistički savez predstavlja, takođe, jednu pluralnu strukturu i, reklo bi se, na neki način i organizaciju organizacija. I način odlučivanja u jezgrima ove široke organizacije izražava pluralitet interesa i zahtevâ koji nalaze svoje artikulatore u delegacijama različitih društveno-političkih organizacija.

Problemi ostvarivanja pluralizma

Po sebi je razumljivo da pluralizam nije jedini i dovoljan element samoupravne demokratije. Ako demokratija, u određenim okolnostima, implicira pluralizam, ona se ne može svesti na njega.

Nema nikakve sumnje u to da ovako otvoren sistem slobodnog izražavanja interesâ i najšireg učešća ljudi u procesu odlučivanja uvodi u taj proces različite ideje i gledanja na iste probleme i, stoga, više nego bilo koji drugi sistem zahteva i postavljanje principa i mehanizma odgovarajuće demokratske sinteze ovih različitih stavova i interesa kako bi proces odlučivanja i upravljanja društvenim poslovima normalno tekao. Bez adekvatnog postavljanja ovog dela sistema sve one već pomenute pluralizovane strukture i u većem stepenu artikulirajuće funkcije političkog sistema znatno gube u svom značaju ili se mogu vrlo brzo pretvoriti u instrumente manipulacije.

Stoga su nastojanja u Jugoslaviji usmerena na traženje i postavljanje upravo ovih mehanizama — procesa demokratske integracije različitih i mnogobrojnih oblika učešća u odlučivanju. Od ovih principa i mehanizama treba posebno pomenuti socijalističku samoupravnu usmerenost, vladajući položaj radničke klase, neposredno upravljanje i skupštinski, odnosno delegatski sistem čija je svrha da obezbedi vertikalnu i horizontalnu komunikaciju ideja i interesa: od bazičnih organizacija života i rada do odgovarajućih centara političkog odlučivanja. S tim je nerazdvojno povezan i princip — sistem kooperativnog federalizma, kojim se obezbeđuje optimalnost odlučivanja i odluka za svaku republiku i pokrajinu. U sklopu ovih samoupravnih integrirajućih instrumenata treba istaći i veoma značajno mesto samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, kao i ograničenu i dobrim delom rezervnu ulogu države. Tu svakako spada i veoma značajna uloga društveno-političkih organizacija ili organizovanih progresivnih subjektivnih snaga društva.

Za nas danas vanredno zanimljiva izgledaju dva ključna problema — pitanja: da li i koliko ovako otvoren, verovatno, istorijski-komparativno gledano, najotvoreniji sistem na svetu, time što priznaje i slobodno artikuliše protivrečnosti i sukobe, smanjuje ili povećava intenzitet ovih sukoba i, drugo, koliko je taj sistem sposoban da efikasno i na demokratski, odnosno samoupravni način upravlja ovim društvenim sukobima i obezbedi izlučivanje optimalne alternative u finalnoj fazi procesa odlučivanja i time doprinosi opštem razvoju društva i njegovom usmeravanju u određenom pravcu. Uz već stečena mnoga pozitivna iskustva u ovom smislu treba istaći i niz još otvorenih pitanja.

Nama izgleda da razvijen sistem slobodne artikulacije interesâ i poziva na participaciju ne mora uvek i u svim uslovima da dovede i do iščezavanja, pa čak ni do smanjivanja sukoba i protivrečnosti. To naročito zbog toga što takav sistem može da

dovede, i u pravilu dovodi, do razmnožavanja zahteva i, što je još mnogo delikatnije, do očekivanja da se političkom aktivnošću i participacijom mogu vrlo brzo rešiti svi osnovni egzistencijalni problemi. Međutim, realno posmatrano, teško je pretpostaviti da se ta očekivanja u sadašnjim ekonomskim okvirima mogu tako brzo ostvariti samo političkom participacijom i aktivnošću. Štaviše, stalan poziv na participaciju uvek i o svim pitanjima i njena primena, uz preterana očekivanja i naglašene distributivne »predispozicije«, u uslovima ograničenih ekonomskih mogućnosti i bez nekih drugih pretpostavki, mogu još više da pojačaju društvene sukobe, uz nesrazmerno trošenje energije i organizovanje procesâ odlučivanja i participacije u pitanjima raspodele, a i da dovedu do opasnosti da se smerovi politike formiraju prema snazi pritisaka, a ne prema optimalnosti alternative. Zadatak je organizovanih progresivnih snaga našeg društva danas da iznalaze i grade one selektivne mehanizme u socijalističkim i samoupravnim okvirima, naravno, i objektivne uslove, koji će te opasnosti svesti na najmanju moguću meru ili ih sasvim otkloniti. Doprinos političke nauke u tom smislu treba tražiti u specifikaciji tih uslova.

Pored toga, otvara se i pitanje: da li ova decentralizacija uticaja i spuštanje tačaka odlučivanja što niže i bliže radnom čoveku i građaninu može dovesti do novih žarišta moći i, zajedno s tim, do novih hijerarhija u ovim mikroorganizacijama društva, pa i do njihovog delimičnog zatvaranja. U kojim uslovima ove nove manje i bliže radnom čoveku organizacije neće podleći deformacijama od kojih se dve čine posebno štetne i moguće: prvo, mogućnost njihovog pretvaranja u oblik izolovanja određenih grupa od društva, umesto da budu oblik samoupravnog uključivanja radnih ljudi u društvo i, drugo, mogućnost monopolizacije moći i odlučivanja od strane užih grupa ili pojedinaca u okviru tih organizacija. Koliko se čini ispravno stanovište da dekoncentracija moći i stvaranje manjih organizacija kao okvira odlučivanja načelno dovodi do veće demokratizacije toliko izgleda ne sasvim opravdano uverenje da te dve veličine, *a priori*, i u svim uslovima, stoje u odnosu pozitivne korelacije. Štaviše, iskustvo pokazuje da je ponekad i u određenim uslovima moguće formiranje jače hijerarhije i autoritarizma u manjoj nego u većoj organizaciji.

I kad se ima na umu pojava — institut sporazumevanja i dogovaranja, koji bez sumnje predstavlja krvotok jednog demokratskog samoupravnog sistema, teško je odoleti iskušenju da se ne postave neka pitanja. Nama ovde izgleda posebno značajno, iako se na prvi pogled može činiti sitno, pitanje odnosa ovog sporazumevanja — dogovaranja prema skupštinskom sistemu i principu jedinstva vlasti. U vrlo grubom vidu pitanje bi glasilo: ima li opasnosti i tendencija u praksi da ovaj otvoreni sistem stalnog dogovaranja, koji izlazi iz okvira skupštinskog mehanizma, putem preskupštinskog ili posleskupštinskog odlučivanja, od-

nosno *a priori* ili *a posteriori*, bar delimično »eksproprišе« skupštini njena legitimna prava.

Da li je i koliko moguće i potrebno instituisati i kontrolisati ovaj proces vanskupštinskog dogovaranja i postaviti ga kao komplementarni deo skupštinskog odlučivanja?

Kako u procesu samoupravnog odlučivanja obezbediti tekući i dugoročni interes radničke klase? Ovo utoliko pre što i unutar same radničke klase postoje protivrečnosti s obzirom na njenu slojevitost i različite interese pojedinih slojeva.

Uslovi demokratskog i socijalističkog dejstva pluralizma

Po sebi je razumljivo da pluralizam ne lebdi u praznom prostoru i da je za ostvarenje njegovih demokratskih i socijalističkih mogućnosti neophodan niz preduslova. Pluralizam se mora povezati i sa osnovnim ciljevima koje društvo sebi postavlja i mora obezbediti puno angažovanje stvaralačkih i progresivnih snaga društva. Zbog toga se čini da pluralizam u socijalističkim društvima može biti plodotvoran samo uz odgovarajuće šire društvene pretpostavke. Prvo, ako je socijalističkim snagama, pre svega radničkoj klasi, obezbeđena vodeća društvena uloga. Drugo, ako je omogućena »manifestacija svih društvenih snaga, koje priznaju socijalistički karakter društva i samoupravni položaj radnika i radnog čoveka u njemu«. To, drugim rečima, znači da u samom sistemu socijalističke samoupravne demokratije mora biti obezbeđena nesporna vodeća uloga interesâ radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu.[1] »Danas bismo se — kaže E. Kardelj — očigledno, našli u svetu iluzija ako bismo hteli takvim i sličnim pojmovima kao što su natklasna demokratija ili apstraktna opšta sloboda da rešavamo realne društvene konflikte u kojima sloboda za jednu klasu neizbežno znači neslobodu i potčinjavanje druge klase.«[2]

Treće, pluralizam može imati demokratske efekte samo ako je obezbeđeno unutrašnje samoupravljanje u pluralizovanim mestima odlučivanja. Otuda neposredna participacija i samoupravljanje u temeljnim i svim drugim organizacijama života, rada i samoupravljanja predstavlja bitan preduslov šire demokratizacije i sprečavanja konstituisanja pluralizma kao polihijerarhičnog elitizma.

»Ljudi konzervativno-dogmatskih shvatanja, — upozorava dalje Kardelj — koji jedino u političkom pluralizmu građanskog

---

[1] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977.

[2] Isto.

društva vide mogućnost demokratskog ispoljavanja čoveka ne shvataju da je takav politički pluralizam — i pored progresivne istorijske uloge koju je odigrao u razvitku demokratske misli čovečanstva — ipak ostao i oblik ograničavanja istinskog i autentičnog društvenog pluralizma koji se zasniva na stvarnim zajednicama interesa. Politički (građanski — V. V.) pluralizam priznaje u društvu slobodu samo za određene „interese a druge potiskuje i guši".«[3] Za razliku od toga, »pluralizam samoupravnih interesa«, u stvari, označava onaj široki prostor u kome radni ljudi i građani, organizovani u svojim teritorijalnim i radnim organizacijama i zajednicama, slobodno izražavaju svoje interese i dogovorima rešavaju sporna pitanja, sukobe ili određuju smerove politike. Stoga socijalistička demokratija prevazilazi svođenje pluralizma bilo na ograničeni klasični koncept podele vlasti bilo na sistem interakcije mnoštva hijerarhija ili elita, odnosno partija.

Društveno-politički pluralizam i Savez komunista

Suvišno je i naglašavati da bi bilo iluzorno čak i pomisliti da se ovako otvoren i demokratski sistem socijalističkog samoupravljanja može učvršćivati i dalje razvijati bez odgovarajuće aktivnosti svesnih subjektivnih snaga, odnosno bez društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista. Isto tako je jasno da karakter ovih organizacija mora biti drugačiji od klasičnih partijskih organizacija. Iz mehanizma, koji se u uslovima etatizacije i svemoćne, odnosno sveprisutne države neretko pretvara u pomoćni ili sastavni deo državnog aparata i time postaje samo novo dugme pritiska u široko zasnovanom sistemu opresije, društveno-političke organizacije u uslovima samoupravljanja prerastaju u polugu daljeg i stalnog razvoja samoupravnih odnosa kao okvira odlučivanja i upravljanja društvenim poslovima. U takvom sistemu prelaznog društva njihov položaj postaje dosta složen, a funkcije višestruke.

Kad je reč o Savezu komunista, treba istaći značaj njegove orijentacije i nastojanja da jednu od svojih osnovnih funkcija nalazi u stvaranju uslova za stvarni razvoj samoupravljanja i za najšire demokratsko odlučivanje radnih ljudi i građana. Stoga ova organizacija ostvaruje svoju glavnu aktivnost baš u samoupravnim strukturama kako bi se procesi svesnog usmeravanja i najšire artikulacije interesa, odnosno zahteva, sinhronizovali i sintetizovali u samom odlučivanju u tim najširim oblicima samoupravljanja. Time, prvi put u istoriji, imamo situaciju da partija koja je »na vlasti« ne deluje sa pozicije vlasti niti koristi klasične državno-pravne instrumente kao prevashodne poluge ostvarivanja svoje politike.

---

[3] Isto.

Osnovni smisao postojanja i delovanja partije je u njenoj usmeravajućoj i integrativnoj ulozi, i to ne pomoću države i vlasti, već razumevanjem uslova i zakonitosti ili mogućnosti razvoja, kao i sposobnošću da na svom programu okupi najšire i progresivne snage društva.

Međutim, ne treba misliti da je Savez komunista *a priori* predodređen da uspešno usmerava društvo i da deluje kao njegova koheziona snaga. To nije moguće očekivati i zbog toga što u uslovima širokog pluralizma interesa, otvorenosti društva i orijentacije Saveza komunista da deluje na nov način, pa i zbog njegove brojnosti (oko 1,700.000 članova), niz protivrečnosti koje postoje u društvu šire se i ulaze u telo samog Saveza komunista.

Štaviše, nije isključeno da se postojeće društvene protivrečnosti još drastičnije i oštrije ispoljavaju u okviru Saveza komunista, i to iz dva razloga. Prvo, zbog toga što jedna organizacija, koja u svojoj ideologiji kao jednu od svojih osnovnih vrednosti ima jednakost, postaje osetljivija na pojave nejednakosti u svojim sopstvenim redovima. Drugo, zato što se upravo u Savezu komunista nalaze slojevi i strukture sa najvišim položajem u društvenoj podeli rada, a i oni koji stoje u samom podnožju društvene »lestvice«. Nepostojanje »privilegija« na osnovu same činjenice članstva u SKJ najviše se odnosi na članove koji, uslovno rečeno, pripadaju ovim objektivno nefavorizovanim društvenim slojevima i strukturama.

Stoga se postavlja kao ključno pitanje: koliko socijalna diferencijacija unutar Saveza komunista, koja predstavlja gotovo sliku u malom širih socijalnih diferencijacija, utiče na ideologiju, jedinstvo svesti i akcije Saveza komunista i kako se braniti od negativnih posledica ove svoje unutrašnje, inače u određenoj meri nužne, diferencijacije, odnosno diversifikacije.

Ove okolnosti i razlike, kako je već rečeno, ostavljaju tragove na stanje svesti i dovode do razlika u shvatanju određenih vrednosti. Istraživanja mogu samo da potvrde i na prvi pogled prepoznatljivu istinu da ukupni društveni položaj, koji se na neki način kristališe i izražava i u materijalnom položaju članova Saveza komunista, znatno utiče i na njihova opredeljenja, naročito kad je reč o onim konkretnijim etapnim vrednostima, odnosno ciljevima koji zadiru u neposredne tekuće interese pojedinih slojeva ili grupa. Osnovni i opšti ciljevi, kao što je socijalizam, jednako su prihvatljivi za sve slojeve. Razlike se pojavljuju u shvatanju i interpretaciji onih nešto konkretnijih vrednosti ili ciljeva »srednjeg obima«, kao što su jednakost ili sloboda, koji se u svesti različitih slojeva, zbog svojih neposredno praktičnih implikacija i posledica, različito prelamaju. Bolje situirani slojevi u većem procentu ističu slobodu nego jednakost, i obrnuto: lošije situirani slojevi daju prednost jednakosti i, uz to, ističu potrebu političkog čuvanja i garantovanja ove vrednosti.

Zanimljivo je da, i pored svega toga, Savez komunista predstavlja najintegralniji deo naše društvene strukture i da je uticaj

slojevnih razlika na idejna opredeljenja članova SK manji nego uticaj ovih razlika na idejne stavove i opredeljenja onih koji nisu članovi SK. Šta sve uzrokuje ovakve pojave? Ne pretendujući da detaljno uđemo u sve moguće razloge, navešćemo samo one koji se čine posebno značajnim. Prvo, treba istaći manje ili više jedinstvenu orijentaciju članova SK u pogledu osnovnih strategijskih ciljeva, posebno izgradnje socijalističkog i komunističkog društva. Drugo, činjenica je da je idejno-političko obrazovanje i uopšte idejni rad u Savezu komunista intenzivniji nego u drugim sredinama ili u društvu uopšte. Treće, iako ne nosi neke posebne privilegije, članstvo u SK stvara osećanje pripadnosti i mogućnosti oslonca na jednu takvu značajnu i uglednu organizaciju, što se ni sa društvene ni sa psihološke strane ne može zanemariti. Četvrto, demokratski centralizam, kao princip organizacije i rada SK, čini okvir za jedinstveno delovanje njegovih članova, bez obzira na razlike u pojedinim gledanjima. Peto, ne treba smetnuti s uma i revolucionarnu i bogatu tradiciju Saveza komunista.

No razlog za takav ideološki i politički integritet SK i njegove sposobnosti da bude koheziona snaga društva ne treba tražiti samo u njemu samom već i u širem društvenom kontekstu. Tu naročito treba istaći utisak, koji neka istraživanja i potvrđuju,[4] da postoji dosta visok stepen konsensusa različitih društvenih slojeva ili društva o nekim fundamentalnim vrednostima. Mali je deo populacije koji se ne opredeljuje za društvenu svojinu, jednakost, socijalizam, rad i samoupravljanje. To daje osnova i za zaključak da ne postoje neke šire društvene antagonističke protivrečnosti i sukobi, bar kada je reč o pomenutim vrednostima.

No, s druge strane, to ne daje osnova da se uljuljkujemo u iluzijama o već postignutom beskonfliktnom društvu i u uverenju da su bez traga nestale sve antagonističke protivrečnosti i sukobi. Dubina i razmere ovih eventualnih latentnih ili efektivnih antagonističkih sukoba danas su uslovljene, pored ostalog, i međunarodnim okolnostima u kojima deluju različiti sistemi i ideologije. Jedno demokratsko i otvoreno društvo, kakvo je i samoupravno, izloženo je, bez sumnje, dejstvu ovakvih različitih ideologija koje rezoniraju različito ili se »lepe« za različite društvene slojeve ili grupe, zavisno i od toga šta nude i obećavaju. Po sebi je razumljivo da Savez komunista mora tražiti i nalaziti ona efikasna demokratska i idejna sredstva i način neutralizacije negativnog dejstva ovih ideologija.

Neretko se činjenica deklarisanja slojeva nižeg materijalnog položaja, u koje spada i deo radničke klase, za više jednakosti i

---

[4] Vidi S. Bolčić, *Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja*, u knjizi: M. Popović i drugi, *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977, str. 119.

političke intervencije tumači kao dovoljan znak i dokaz autoritarnih predispozicija ili imanentnih nedemokratskih svojstava radničke klase.

Implikacije ovakvih u osnovi građanskih interpretacija,[5] od kojih nije imun i deo naše političke misli, višestruke su. Po ovom tumačenju ispada da je radnička klasa ili ono što je angažovano na neupravljačkim ili na nemenadžerskim poslovima, a koje optira za više jednakosti i njeno društveno-političko garantovanje, a koje, u određenim uslovima, može biti i državno, manje demokratsko od slojeva i nosilaca upravljačkih ili rukovodećih funkcija, koji daju prednost slobodi u odnosu na jednakost i koji bi samo zbog toga trebalo da budu demokratskiji.

Takva orijentacija je samo novi modalitet inače dosta stare tokviljovske[6] teze o inkompatibilnosti jednakosti i slobode ili stava da se jednakost u jednom društvu može postići samo po cenu slobode i jednog totalitarnog političkog poretka, a da je sloboda kao osnovno svojstvo demokratije moguća samo po cenu jednakosti. Ne treba mnogo mudrosti da se uoči osnovna idejna inspiracija ovakvog stanovišta. U vreme sve bržeg razvoja socijalističke misli, koja je u svom fundamentu i prvim klicama nosila ideju jednakosti, i sve snažnijeg radničkog i socijalističkog pokreta, koji je nalazio i pokazivao sve više snage i spremnosti da ove ideje, bolje reći čežnje, realizuje, trebalo je stvoriti sredstvo i ideologiju koja će se suprotstaviti ovoj ekspanziji socijalističkih ideja i stajati na braniku građanskih vrednosti i *statusa quo*, sa postojećim nejednakostima i odnosima svojine. Ova osnovna teza ne prestaje da se ponavlja sve do naših dana.

Novije iskustvo je demistifikovalo i otkrilo pravi sadržaj i smisao ove antiegalitarne slobode. Ono je pokazalo da se socijalizam i demokratija, odnosno socijalistička demokratija može graditi samo ako se čvršće utemelji na oba ova osnovna stuba svoje konstitucije. Sistem koji se oslanja na slobodu bez jednakosti svodi se pre ili kasnije na pragmatizam, koji najčešće utvrđuje i potvrđuje slobodan prostor za dominaciju faktički jačih snaga u društvu, ili pak na ispraznu proceduru. Sloboda, ako je prava i stvarna, mora biti sloboda za sve i u tom svojstvu ona je na neki način, pored ostalog, i element, i uslov i posledica jednakosti. S druge strane, jednakost je teško ostvariti i garantovati bez slobode. Ona je stoga jedno od svojstava slobode. Da bi živeli slobodno, ljudi u određenoj meri moraju biti međusobno jednaki. U protivnom, sloboda je formalna, ako nije lažna ili kamuflatorska.

---

[5] Vidi ovu interpretaciju eksplicitno iznetu u delima Martina Lipseta, posebno u knjizi *Political Man*.

[6] Za Tokvilja je socijalizam, u čijem središtu stoji, dakako, jednakost, ili »monstruozan« ili »groteskan« ili »komičan« ili »mahnit«. Vidi Tocqueville, *Oeuvres Complètes*, Paris, 1951.

S druge strane, ne sme se gubiti iz vida da je istorijsko iskustvo ukazalo i na opasnosti tendencija i pojava da se jednakost iskoristi kao osnovno uporište i način legitimizacije totalitarne politike i pozicije političkog vođstva, koje pre ili kasnije, bez obzira na inspiracije, vode ka deformaciji. U ovakvom slučaju dalji razvoj demokratije neophodno traži afirmisanje i isticanje značaja slobode. Na žalost, u socijalističkom svetu ova vrednost iz određenih razloga nije još dobila odgovarajuće mesto.

Ovde, naravno, treba istaći da se jednakost ne shvata u smislu apsolutnog jednačarstva te pravo pitanje i nije u dilemi jednakost ili sloboda, nego kako shvatiti i postaviti jednakost i njen odnos prema drugim vrednostima u jednom globalnom društvenom sistemu.

Zbog svega toga, strahovanja od činjenice da pojedini slojevi stanovništva stavljaju jači akcenat na jednakost i traže njeno političko garantovanje, kao i tumačenja da je to pouzdan indikator njihovih autoritarnih ili staljinističkih opredeljenja, nisu opravdana. Nije ništa nenormalno da onaj ko ima manje mogućnosti da izrazi svoj interes i da se bori za njegovo ostvarenje u procesu odlučivanja, i koji očekuje da će usled odnosa snaga u svojoj sredini biti stalno u podređenoj poziciji, traži, pored ostalog, i neku širu zaštitu ili garancije »odozgo« za ostvarivanje svojih prava i zahteva. Pri tom, naravno, ne treba ići u drugu krajnost, pa misliti da to ne može da bude i izraz ili oslonac nekih etatističkih orijentacija i snaga, ali to je onda nešto sasvim drugo. Progresivne i subjektivne snage samoupravnog društva moraju praviti ove razlike. Smer aktivnosti društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista, treba da bude borba da i ovi slojevi, uslovno rečeno, nižeg položaja i materijalnog stanja, razvojem samoupravnih oblika odlučivanja i uklanjanjem birokratsko-tehnokratskih monopola osete mogućnosti i efekte svog sopstvenog prisustva ili uticaja u tom procesu, a ne njihovo apriorno kvalifikovanje kao nedemokratskih snaga. Isticanje autoritarnih predispozicija radničke klase samo pothranjuje razne birokratsko-tehnokratski orijentisane i dobro nameštene grupe i dobrostojeće »skorojeviće«, koji i šire glas o tome da bi sačuvali stečene pozicije i privilegije.

U velikom delu političke literature, naročito zapadne, često se ističe mišljenje o nespojivosti pluralizma ili demokratije sa jednopartizmom i da gotovo nužno svi oni sistemi koji nemaju više partija traju i funkcionišu kao totalitarni. Od ovog »pravila« katkad nije izuzet ni sistem Jugoslavije ni Savez komunista. Napred je istaknuto nekoliko strukturnih i funkcionalnih karakteristika Saveza komunista koje ukazuju na to da je ovakvo stanovište površno i, u svojoj suštini, netačno. Štaviše, upravo društvo očekuje da Savez komunista bude glavna poluga njegove dalje demokratizacije.

Savez komunista postaje značajna sila ograničavanja i protivteže eventualnim tehnobirokratskim tendencijama i struktu-

rama, naročito u slučajevima kad ove žele da od samoupravnih mehanizama naprave samo veo legitimnosti svoje stvarne dominacije. I, ako neko počne da traži stvarni demokratski smisao postojanja i delovanja ovako postavljenog i funkcionirajućeg Saveza komunista, a pri tom polazi od ravnoteže između pojedinih nosilaca moći i uticaja kao elementa demokratije, onda će to, svakako, u ovakvom sistemu naći. Nama izgledaju veoma relevantni elementi potencijalne ili stvarne ravnoteže uticaja koje je moguće danas naći u trouglu čija temena čine društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista, samoupravne strukture, računajući tu prvenstveno skupštinski i delegatski sistem sa različitim oblicima participacije i, napokon, izvršna vlast sa stručnim službama, naravno. Svaki od ova tri faktora ima relativno originerne izvore uticaja. Prvi u revolucionarnom poreklu i potencijama za odgovarajuće usmeravanje društva, u opštem konsensusu društva o neophodnosti postojanja takve organizacije za dalji socijalistički razvoj, kao i u njenom uticaju u kadrovskoj politici; drugi u neposrednom delovanju bazične populacije u samom procesu odlučivanja, što samo po sebi uvek predstavlja onaj faktički izvor moći, i, treći, u prirodi moći same upravljačke funkcije u užem smislu i činjenici da ona, po nekoj logici stvari, bar velikim delom, pripada užim operativnim i izvršnim strukturama.

Kad je reč o ravnoteži kao jednom od mogućih elemenata demokratizma i stvarne dalje demokratizacije, treba napomenuti da je ona prisutna u tekućoj politici, ali da se istovremeno ne može tumačiti i postavljati, to jest koristiti kao vid ili instrument osporavanja, odnosno protivteže strategijskim orijentacijama i pravcima razvoja Saveza komunista i progresivnog dela populacije. To utoliko više što o ovim orijentacijama postoji opšti konsensus ili nesporna podrška velike većine stanovništva.

Značaj ove, uslovno rečeno, ravnoteže ističemo i zbog toga što nije nezamislivo da bilo koja od ovih struktura, u slučaju predimenzioniranja njenog položaja i uloge, podlegne eventualnim deformacijama: političke organizacije opasnosti eventualne birokratizacije, samoupravne strukture, prepuštene same sebi, riziku iscrpljivanja energije u stalnom i sve većem izražavanju zahtevâ i aspiracija za njihovim zadovoljavanjem, i to istovremeno od strane svih onih koji u procesu odlučivanja učestvuju, a time i opasnosti da se baš tamo gde se očekuje rešavanje sukobâ ti sukobi još više raspire, a stvarna rešenja nađu mesta u vaninstitucionalnim i neformalnim strukturama. Takva situacija bi, naravno, povećavala moć izvršne vlasti i stručne službe, kao i mogućnost uzurpacije vlasti od strane tih organa. Svaki od ova tri već pomenuta nosioca uticaja ima svoje nadležnosti, ovlašćenja i funkcije i svi oni deluju i odgovaraju na neki način samostalno, ali i koordiniraju, odnosno objedinjuju svoje aktivnosti u procesu političkog odlučivanja u širim samoupravnim strukturama.

Ali ovde treba biti obazriv i imati na umu da se jedan tip dublje samoupravne demokratije, za razliku od klasične ili savremene građanske demokratije, ne može trajnije održati, a još manje dalje razvijati samo kao ravnoteža moći između pojedinih političkih subjekata. Ako ravnoteža određenih snaga i moći može u određenim uslovima biti jedan od značajnih elemenata demokratije dok ta moć postoji, to nije i ne može biti cela istina o demokratiji. Društvo istinske i samoupravne demokratije mora stvarati sistem u kome se vrši radikalna transformacija i prevazilaženje moći, kao odnosa podređenih i nadređenih i kao mogućnost neposrednog manje ili više organizovanog i slobodnog aktivizma masa — sistem koji postavlja i drži okvire ove ravnoteže i određuje njen demokratski karakter. Štaviše, ovaj organizovani i slobodni pokret masa, prvenstveno radničke klase, mora biti sposoban i spreman da tu ravnotežu podredi svojoj volji i iskoristi je kao instrument u održavanju svoje suprematije kao normalnog i funkcionirajućeg stanja društva. Tako počinje stvarno delovati ono toliko nužno »lukavstvo klase« da drži svoj »upravljački aparat« podeljen u okvirima koje sama kontroliše. To je konkretan način da se klasa brani od svoje sopstvene birokratije i birokratizacije. Ona mora imati mogućnost da medijira ne samo između baze i »vrha« već i između pojedinih delova »upravljačkog« aparata, kad je to potrebno. To je i način da se spreči pretvaranje ovog aparata u svemoćnu i sveprisutnu strukturu, ali i da se otvori mogućnost njegovog efikasnog i odgovornog delovanja u okviru određenih prava i dužnosti, kao instrumenta radničke klase i radnih ljudi.

Tu se, svakako, postavlja i pitanje: kako i posredstvom kojih instrumenata i da li su postojeći instrumenti dovoljni da bi radnička klasa i radni ljudi mogli držati sve to pod svojom kontrolom. Možda i na ovom području, pored ostalog, treba tražiti i nalaziti značaj tako širokih organizacija kao što je Socijalistički savez. Kao široka i masovna organizacija, on je pogodan način i okvir za izražavanje snaga i pokreta kao celine i za isticanje njegovih autentičnih interesa i zahteva, kao i za ograničavanje moći bilo koje parcijalne strukture.

S druge strane, Socijalistički savez i druge društveno-političke organizacije postaju pogodan okvir za demokratsko ostvarivanje vodeće uloge Saveza komunista u društvu. Bez takve uloge Saveza komunista teško bi bilo ostvarivati osnovne funkcije Socijalističkog saveza i Sindikata. To utoliko pre što su ove organizacije, koje inače treba da deluju kao integracioni faktori sistema, s obzirom na svoju masovnost, i same zahvaćene velikim delom onim manje ili više istim protivrečnostima koje su ispoljene u društvu. Stoga je neophodna aktivnost Saveza komunista kao integrirajuće snage ovih organizacija da bi one, sa svoje strane, mogle adekvatno obavljati funkciju integrirajućeg faktora društva i radničke klase.

Sve to proširuje krug političkih mogućnosti, instrumenata i poluga u rukama radničke klase i većine stanovništva. Oni se mogu služiti, zavisno od trenutka i drugih okolnosti, jednim, drugim ili trećim instrumentom ili ih na odgovarajući način kombinovati i tako koristiti u borbi protiv tendencija uzurpacije ili zloupotrebe moći od strane bilo koje od ovih institucija ili od bilo koje druge grupe. To nesumnjivo povećava faktičku moć radničke klase, ali i zahteva relativno visok stepen njene spremnosti, pa i umešnosti, da upravlja, odnosno samoupravlja, i da se služi svojim pravima i institucijama.

U takvom sistemu slobodne artikulacije i usmeravanja jasne su bar dve stvari: prvo, da u tako široko postavljenom mehanizmu slobodnog izražavanja interesâ i brojnih mogućnosti njihovog prevođenja u političke zahteve i uvođenja u proces političkog odlučivanja pitanje jednopartizma ili višepartizma postaje praktično manje značajno, možda i irelevantno. Višepartizam ima smisla u društvima gde se odlučuje uglavnom u elitnim krugovima pojedinih hijerarhija, bez širih oblika participacije, i gde se demokratija praktično svodi na izbornu demokratiju. Ovi uslovi su svakako ispunjeni u predstavničkoj demokratiji gde je upravo zbog nepostojanja širih oblika participacije normalno da osnovni kanali i instrumenti izražavanja interesa i njihovog pretvaranja u političke zahteve budu političke partije. Višepartizam ovde zaista širi mogućnosti izražavanja interesâ i opcije između određenih alternativa, ali samo jednom u četiri ili pet godina — kako je to još Lenjin primetio.

Drugo, postaje jasno da takav sistem prevazilazi koncept diktature proletarijata kao političkog procesa koji putem transmisionih kaiševa jednosmerno struji odozgo nadole. Vladajući položaj radničke klase i diktatura proletarijata se u ovakvom sistemu obezbeđuje u demokratskom procesu upravljanja, zbog čega Ustav SFRJ i postavlja upravo socijalističko samoupravljanje kao oblik i stvarni sadržaj diktature proletarijata.

Ciril Ribičič

Ostvarivanje kolektivnog rada i odgovornosti

Pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti ne počinjemo od početka. Iskustva posleratnog razvoja našeg političkog sistema solidan su osnov za takvo ostvarivanje Titove inicijative, koje će stvarno značiti značajan korak napred u demokratizaciji našeg političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Neke aspekte tih iskustava analiziram u prvom delu ovog rada, dok u drugom pokušavam da u sažetom vidu dam nekoliko upozorenja i zapažanja o kojima bi, po mom mišljenju, trebalo voditi računa pri ostvarivanju Titove inicijative.*

* Ovaj prilog sadrži samo neke aspekte postavljene teme i pripremljen je za Peti skup slovenačkih pravnika, koji je održan na Bledu 7—9. juna 1979.

Uloga »mandatora« u razvoju našeg političkog sistema

Mandatora kao (budućeg) predsednika nekog organa, koji ima mogućnost da utiče na sastav, rekonstrukciju i delovanje toga organa, naše ustavno uređenje poznaje od prvog poratnog ustavnog perioda do danas. Ustav FNRJ je doduše određivao jedino da vladu FNRJ imenuje i razrešava Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sednici oba veća i da predsednik vlade predstavlja vladu, predsedava sednicama i rukovodi radom vlade. Međutim, već prva vlada FNRJ je 1. februara 1946. bila imenovana tako da je Skupština najpre imenovala Josipa Broza Tita za mandatora, pa zatim, na njegov predlog, imenovala celu vladu FNRJ.[1] Takav način imenovanja vlade FNRJ ozakonio je i poslovnik Narodne skupštine FNRJ iz godine 1947.[2] I u Sloveniji je 1947. vlada bila imenovana tako što je Skupština NR Slovenije najpre imenovala mandatora za sastav vlade NR Slovenije, pa zatim, na njegov predlog, celu vladu.[3]

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i o saveznim organima vlasti iz 1953. godine određuje da članove Saveznog izvršnog veća bira Savezna narodna skupština na prvoj sednici posle izbora. U Saveznom izvršnom veću su po položaju predsednik Republike, koji je ujedno i predsednik toga organa, i predsednici izvršnih veća republičkih narodnih skupština, dok ostale članove bira Savezna narodna skupština. Izbori se vrše na osnovu kandidatskih lista, a kandidate može da predloži najmanje 20 poslanika. Članovi Saveznog izvršnog veća se biraju iz redova poslanika Saveznog veća i posle izbora oni ostaju poslanici. Uprkos takvom načinu izbora Saveznog izvršnog veća i uprkos tome što je Ustavni zakon bitno ojačao položaj Skupštine, ograničio nadležnosti i zaoštrio odgovornost izvršnih organa pred Skupštinom, predsednik Saveznog izvršnog veća je i u periodu 1953—1963. imao poseban položaj i ovlašćenja, naročito time što su funkcije predsednika Saveznog izvršnog veća i predsednika Republike bile po Ustavnom zakonu združene.[4] U tom periodu je predsednik Izvršnog veća Skupštine NR Slovenije, prema republičkom ustavnom zakonu, predstavljao Izvršno veće, vodio njegove sednice, izveštavao Narodnu skupštinu u ime Izvršnog veća, potpisivao uredbe Izvršnog veća i, zajedno s predsednikom Narodne skupštine, ukaze o proglašenju zakona. Bio je više nego

---

[1] Uporedi: J. Stefanović, *Ustavno pravo i komparativno*, knj. I, Zagreb, 1956, str. 205.

[2] Poslovnik Narodne skupštine FNRJ za zajedničke sednice Saveznog veća i Veća naroda, »Službeni list FNRJ«, br. 85/1947.

[3] Upor.: Zapisnik sednice Narodne skupštine SR Slovenije od 20. novembra 1947, na kojoj je bila imenovana vlada SR Slovenije, »Uradni list LR Slovenije«, br. 6/1947.

[4] »Službeni list FNRJ«, br. 3/1953. i br. 7/1954.

samo *primus inter pares*, jer ima, na primer (kao predsednik Republike na saveznom nivou) pravo da zadrži od izvršenja onaj akt Izvršnog veća s kojim se ne slaže. O sudbini takvog akta odlučuje Skupština.

Prema Ustavu SFRJ iz 1963. godine, Savezna skupština bira Savezno izvršno veće u užem sastavu (u širi sastav su uključeni po položaju još predsednici republičkih izvršnih veća, savezni državni i savezni sekretari i drugi savezni funkcioneri za koje tako odredi Skupština prilikom njihovog imenovanja) na predlog kandidata za predsednika Saveznog izvršnog veća i na osnovu mišljenja skupštinske komisije za izbor i imenovanja. Mandatora za sastav Saveznog izvršnog veća određuje predsednik Republike. Predsednik Saveznog izvršnog veća ima poseban položaj i posle izbora: on predstavlja Savezno izvršno veće, stara se o izvršenju zaključaka i sprovođenju politike Saveznog izvršnog veća, saziva sednice Veća i koordinira rad saveznih upravnih organa radi sprovođenja opšte politike Izvršnog veća. Predsednik može da predloži razrešenje pojedinih članova i biranje novih. Kada predsednik Izvršnog veća podnese ostavku ili ga Skupština razreši, to je ostavka, odnosno razrešenje celog Veća. Ustavnim amandmanima iz 1971. godine pravo predlaganja kandidata za predsednika Izvršnog veća je prešlo s predsednika Republike na Predsedništvo SFRJ. Vrlo sličan položaj ima predsednik izvršnog veća republičke skupštine po Ustavu SR Slovenije iz 1963, s tom razlikom što kandidata za predsednika izvršnog veća predlaže Komisija za izbor i imenovanja ili najmanje dvadeset poslanika.

Po Ustavu SFRJ iz 1974. godine kandidata za predsednika Saveznog izvršnog veća predlaže Predsedništvo SFRJ; na njegov predlog i na predlog Komisije za izbor i imenovanja Skupštine SFRJ, Skupština bira članove Saveznog izvršnog veća (i iz njihovih redova imenuje neke savezne upravne funkcionere). Predsednik Saveznog izvršnog veća može da predloži razrešenje pojedinih članova Veća i izbor novih. Njegovo odstupanje ili razrešenje znači odstupanje, odnosno razrešenje celog Saveznog izvršnog veća. Po Ustavu SR Slovenije, predsednika izvršnog veća biraju sva tri veća Skupštine na predlog Predsedništva SR Slovenije, a članove na predlog mandatora i na osnovu mišljenja skupštinske komisije za izbor i imenovanja. Posle izbora predsednik izvršnog veća ima položaj analogan položaju predsednika Saveznog izvršnog veća.[5]

Obrazovanje, sastav, položaj i nadležnosti izvršnih veća opštinskih skupština uređeni su gotovo sasvim onako kako to važi za izvršno veće republičke skupštine i Savezno izvršno veće. To važi i za odredbe opštinskih statuta slovenačkih opština o načinu obrazovanja izvršnih veća opštinskih skupština. Kandidata za

[5] O pravima mandatora za sastav izvršnog veća vidi podrobnije C. Ribičič, *Razvoj skupščinskog sistema v SFRJ*, DDU, Ljubljana, 19[illegible]

predsednika izvršnog veća u najvećem broju slučajeva određuje opštinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda, a članove biraju sva tri veća opštinske skupštine na predlog mandatora i na osnovu mišljenja skupštinske komisije za izbor i imenovanja.[6]

Na pitanje zašto su se neki elementi mandata za sastav vlade koje poznajemo iz istorije buržoaskog parlamentarizma sačuvali kod nas, prilično je uverljiv odgovor da takav oblik predlaganja kandidatâ i položaj predsednika izvršnog organa omogućuje da taj organ deluje kao jedinstven radni tim i kao homogeno telo, što je od velikog značaja za efikasno obavljanje njegovih obimnih funkcija.[7] Razume se, to objašnjenje je naročito uverljivo za prvo posleratno razdoblje učvršćivanja narodne vlasti i stvaranja osnovnih uslova za prelazak na izgradnju socijalističke samoupravne demokratije. Po rečima J. Đorđevića, naime, država u dinamičnim revolucionarnim periodima nastupa »u svom suženom, koncentrisanom i dinamičnom obliku posredstvom izvršnih organa vlasti«.[8] S tog stanovišta je zanimljiv i stav V. I. Lenjina, koji kaže da diktatorska ovlašćenja pojedinaca nisu u načelnoj suprotnosti sa sovjetskim demokratizmom.[9]

Očigledno je, dakle, da apstraktna rasprava o načelnim prednostima kolektivnog i individualnog rada nema neke naročite vrednosti ako ne polazi od konkretnih odnosa i društvenih uslova, stupnja razvijenosti društvenih odnosa, dostignutog nivoa društvene svesti i osposobljenosti širokih radnih masa. Bitno različitu vrednost i različite posledice imaju jednaka rešenja u različitim periodima i različitim sredinama.

Razmatranje institucije »mandatora« kod nas ne bi zasluživalo takvu pažnju da ona nije u našem posleratnom razdoblju postala neke vrste univerzalno načelo. Njena univerzalnost se ogleda u prilično raširenoj praksi da ne samo predsednik izvršnog veća već i predsednici mnogih drugih organa nemaju u okviru društveno-političkih zajednica i u okviru osnovnih samoupravnih zajednica obično posebne mogućnosti da utiču na sastav tima, izbor saradnika, pa i posebne mogućnosti uticanja na njihov rad ili na njihovu zamenu.

Po mom mišljenju, elementi mandatorstva u našem političkom sistemu dali su u prošlosti pozitivne rezultate. Naime, ne bi se smelo zanemariti to da specijalna ovlašćenja mandatora nisu

---

[6] Podrobnije o tome vidi: C. Ribičič, *Skupščinski sistem v občini in delovanje izvršilne funkcije v njem*, SSO, Ljubljana, 1978.

[7] *Ustav SFRJ — stručno objašnjenje*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1975, str. 519.

[8] J. Đorđević, *Ustavno pravo FNRJ*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1953, str. 247.

[9] Citirano prema: Miha Ribarič, *Delegatski sistem kot sredstvo integracije dela in politike*, »Obzorja«, Maribor, 1979, str. 114.

namenjena toliko učvršćivanju i osamostaljenju njihovog položaja, već pre svega zaoštravanju njegove odgovornosti za efikasan rad nekog organa. Uslovno, moglo bi se govoriti čak i o tome da mandator nosi nekakvu »objektivnu« odgovornost za rad i rezultate rada saradnikâ i organâ. Pri tom se, naravno, izrazito naglašava odgovornost predsednika, a manje kolektivni rad i odgovornost svih članova toga organa.

Formalna i stvarna uloga mandatora se u okviru razvoja našeg političkog sistema postupno smanjivala, odnosno ograničavala uporedo s demokratizacijom i podruštvljavanjem kadrovske politike. Danas je i mandator za sastav izvršnog veća više odgovorni nosilac konsultacija i pomoćnik organa SSRN i skupštinskih organa pri traženju odgovarajućih kadrovskih rešenja nego što predstavlja odlučujući faktor pri sastavljanju izvršnog veća. Poznate su nam, naravno, i pojedine negativne težnje za vlašću i liderstvom, za nametanjem stavova i potcenjivanjem podređenih saradnika, što do neke mere omogućava i mandatorska funkcija. Sa tog stanovišta su, na primer, ilustrativni slučajevi težnji pojedinih predsednika izvršnih veća u opštinama da se dokopaju predsedničkog položaja.[10]

Razume se, do nekih od pomenutih negativnih težnji dolazi i nezavisno od mandatorstva. Rečit primer koji to potvrđuje predstavlja praksa takozvanih političkih koordinacionih aktiva u mnogim opštinama, koji neretko predstavljaju nekakve »kolektivne« predsednike opština.[11] To je samo dokaz da nije jedini ni osnovni problem u kolektivnom ili individualnom radu organa, već u uzurpaciji vlasti od radničke klase i svih radnih ljudi.

Istinski kolektivan rad i kolektivnu odgovornost možemo obezbediti samo ako se politička koordinacija počinje ostvarivati u okviru SSRN kao jedinstvenom frontu organizovanih socijalističkih snaga. Funkcije političke koordinacije treba preneti sa takozvanih političkih koordinacionih aktiva na predsedništvo opštinske konferencije SSRN, u okviru koga treba verifikovati i sve neformalne dogovore funkcionera društveno-političkih organizacija, opštinske skupštine i njenog izvršnog veća. Pri tom posebno treba upozoriti na to da ostvarivanje frontovske uloge SSRN najvećma zavisi od toga da li Savez komunista stvarno deluje kao unutrašnja pokretačka snaga celokupnog političkog sistema i da li dosledno napušta vansistemski način direktivnog delovanja.

Nesporno je da smo danas na takvom stupnju razvoja kad moramo produbljeno analizirati pitanja: u kojim organima i na kojim nivoima i kako se mogu ograničavati individualna ovlašće-

---

[10] Upor.: C. Ribičič, *Skupščinski sistem v občini in delovanje izvršilne funkcije v njem,* cit. izd., str. 47.

[11] Upor.: C. Ribičič, *Nekaterna vprašanja delovanja komunalnog sistema v Ljubljani,* u knjizi: *Občina kot komuna,* SSO, Ljubljana, 1979, str. 75. i sled.

nja i, pored individualnih, jačati kolektivni rad i odgovornost. Nesporno je, isto tako, da su naglašeni elementi mandatorstva i individualne odgovornosti bar delimično preživeli, mada će biti potrebno da se oni dalje vrlo oprezno i postupno prevazilaze i zamenjuju kolektivnim radom i kolektivnom odgovornošću baš tamo gde su nastali, to jest u okviru izvršnih veća.

Uvođenje i delovanje Predsedništva SFRJ

U svom predlogu za promenu odredaba Ustava SFRJ iz 1963. godine predsednik Republike Josip Broz Tito je posebno naglasio značaj međunacionalnih i međurepubličkih odnosa i neophodnost promena u položaju, funkcijama i organizaciji federacije; pri tom je na prvom mestu predlagao uvođenje Predsedništva SFRJ kao samostalnog ustavnog organa federacije.[12] Taj predlog, koji je zahtevao odlučne mere za efikasnije razrešavanje nagomilanih problema, Tito je dao u periodu vrlo zaoštrenih ekonomskih, političkih i međunacionalnih odnosa.

Među razlozima za uvođenje Predsedništva SFRJ bili su u prvom redu ovi:

— težnja da se obrazuje takav organ federacije koji će biti nosilac funkcija šefa države i nekih drugih funkcija i u kojem će biti ravnopravno zastupljene republike i pokrajine;

— rešavanje takozvanog pitanja »nasledstva«, koje treba da predupredi svaku težnju za otvaranje borbe za vlast kad predsednik Tito bude prestao da vrši funkciju predsednika Republike;

— težnja da se učvrsti stabilnost političkog sistema federacije i poboljša njegova efikasnost i da se učvrsti međunarodni položaj Jugoslavije;

— težnja da se obezbedi efikasnije usklađivanje stavova među republikama i autonomnim pokrajinama;

— težnja da se funkcije koordiniranja među organima federacije koje su se ranije vršile uglavnom u okviru vodećih organa SKJ prenesu na nov organ federacije, koji će moći da ih vrši javno i odgovorno.[13]

---

[12] Upor.: J. B. Tito, *Predsedništvo Saveza komunista Jugoslavije o ustavnim promenama,* »Komunist«, Tema dana, br. 7, Ljubljana, 1971, str. 114.

[13] O razlozima za uvođenje Predsedništva vidi: E. Kardelj, *Idejna in politična izhodišča za spremembo ustava,* u: *Problemi naše socialistične graditve,* knjiga IX, str. 192; M. Strobl, *Ustavna dopolnila v političnem sistemu Jugoslavije,* »Naši razgledi«, br. 7/1971, str. 200; M. Ribičič, *Republika kot država in samoupravna skupnost,* DDU, Ljubljana, 1971, str. 88; I. Kristan, *Nekaj dilem ob uvajanju predsedstva SFRJ,* »Teorija in praksa«, br. 12/1970, str. 1761. i 1762; C. Ribičič, *Skupščinski sistem,* »Pravnik«, br. 4-6/1971, str. 174. i C. Ribičič: *Predsedstvo SFRJ in Zvezna skupščina,* »Naši razgledi«, 14. maja 1971. str. 265.

Po Ustavu SFRJ iz 1974. godine Predsedništvo SFRJ predstavlja Jugoslaviju u zemlji i u inostranstvu, stara se o usklađivanju interesa republika i autonomnih pokrajina u opštem nastojanju za ostvarivanjem ravnopravnosti naroda i narodnosti; osim toga, ono je najviši organ rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ, ima pravo da predlaže Skupštini kandidate za predsednika Saveznog izvršnog veća SFRJ, pravce unutrašnje i spoljne politike, prihvatanje zakona i drugih akata, da predlaže Skupštini predsednika i članove Ustavnog suda Jugoslavije i članove Saveta federacije, da postavlja i opoziva ambasadore itd. Od posebnog su značaja njegove nadležnosti u slučaju rata i neposredne ratne opasnosti, kad može, na primer, da izdaje uredbe sa zakonskom snagom, da njima suspenduje i pojedine ustavne odredbe itd. Međutim, sve svoje ustavne funkcije Predsedništvo će početi da vrši u celini tek u trenutku kad prestanu funkcije predsednika Republike; tada će potpredsednik toga organa automatski postati predsednik Predsedništva, i to ostati do isteka mandata za koji je bio izabran za potpredsednika.[14] I pored toga, predsednik Republike već sada deluje pretežno kao predsednik Predsedništva SFRJ, a Predsedništvo verifikuje njegov rad itd.

Iskustva osmogodišnjeg delovanja Predsedništva SFRJ osobito su dragocena sa stanovišta ostvarivanja kolektivnog rada i odgovornosti. Očigledno je, naime, da Titova inicijativa za razvijanje kolektivnog rada i odgovornosti na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije nije prva i da ona znači nastavak i proširenje njegovog predloga iz 1970. godine o uvođenju Predsedništva SFRJ kao kolektivnog šefa države. Pored toga, Tito se na kongresu Saveza sindikata Jugoslavije izričito pozivao na pozitivna iskustva u razvijanju kolektivnog rada i odgovornosti pri radu Predsedništva SFRJ, kao i na iskustva izbora potpredsednika u Predsedništvu SFRJ za period od jedne godine.[15]

Mogli bismo reći da je Predsedništvo SFRJ shvaćeno kao organ u okviru kojeg se prepliću i dopunjuju načelo kolektivnog rada i odgovornosti i načelo individualne odgovornosti. Kolektivnom karakteru delovanja toga organa svakako doprinosi to što se potpredsednik (u perspektivi i predsednik) Predsedništva bira samo za jednu godinu po redu koji je na osnovu načela ravnopravnosti republika i pokrajina unapred utvrđen Poslovnikom o radu Predsedništva SFRJ, kao i to što predsednik i potpredsednik po Ustavu nemaju takvih nadležnosti koje bi posebno isticale njihov položaj, uticaj i odgovornost za donošenje odluka Predsedništva.

U pogledu (kolektivne) odgovornosti Predsedništva Ustav SFRJ određuje samo to da ono svoja prava i dužnosti vrši u okvi-

---

[14] Upor.: *Obrazložitev ustave SFRJ*, DDU, Ljubljana, 1974, str. 306.

[15] J. B. Tito, *Govor na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, Dokumenti*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 12.

ru i na osnovu Ustava i da je za to odgovorno. Međutim, jasnije i konkretnije je u Ustavu određena individualna odgovornost pojedinih članova Predsedništva: član Predsedništva je za svoj rad odgovoran republičkoj, odnosno pokrajinskoj skupštini koja ga je izabrala i koja može i da ga opozove. Iz odredaba Ustava o postupku u slučaju kad Skupština ne prihvati predlog Predsedništva o utvrđivanju unutrašnje i spoljne politike, jasno proizlazi da Predsedništvo kao celina nije odgovorno ili čak podređeno Skupštini SFRJ.

Takvo određivanje odgovornosti Predsedništva SFRJ proizlazi iz toga što je ono zamišljeno kao nekakav delegatski organ republika i pokrajina u federaciji, a ne kao izvršni organ Skupštine SFRJ. Njegova naglašena samostalnost je povezana i sa funkcijama u pogledu zaštite socijalističkog samoupravnog ustavnog sistema od unutrašnjih i spoljnih neprijateljskih snaga.[16]

U vremenu od svog osnivanja pa do prihvatanja Ustava SFRJ 1974. Predsedništvo SFRJ je bilo vrlo aktivno. Ono je uspešno sarađivalo sa Saveznom skupštinom, Saveznim izvršnim većem, s rukovodstvima društveno-političkih organizacija i organima republika i autonomnih pokrajina. Zanimljivo je da je u tom periodu došlo do nekih zajedničkih sednica Predsedništva SFRJ sa Saveznim izvršnim većem i s Predsedništvom Saveza komunista Jugoslavije. Za odnos prema Saveznoj skupštini značajno je da je u jednom slučaju Predsedništvo iskoristilo svoje pravo zakonodavne inicijative, i to u ulozi predlagača zakona o Savetu za narodnu odbranu. U tom periodu nije nijednom bilo potrebno da se primeni postupak za razrešavanje spornih stavova. Uprkos tome što se usklađivanje stavova među republikama i pokrajinama vršilo u okviru međurepubličkih komiteta, Predsedništvo SFRJ je na tom području zadržalo značajnu ulogu. Posebno je značajna i efikasna bila intervencija Predsedništva u slučajevima kad u međurepubličkim komitetima predstavnici republika i pokrajina nisu mogli da nađu rešenja prihvatljiva za sve. Ukratko, Predsedništvo SFRJ se u prvom mandatnom periodu posle uvođenja pokazalo kao efikasno telo za povezivanje interesa republika i pokrajina i kao koordinator delovanja organâ federacije, republika i autonomnih pokrajina.

I pored toga što Ustav SFRJ iz 1974. godine ne uvodi bitne novine u pogledu položaja, nadležnosti i odgovornosti Predsedništva SFRJ, izvršene promene ukazuju na usmerenost i težnju za sužavanjem uloge Predsedništva SFRJ u praksi. Drugačija struktura Skupštine SFRJ i paritetni sastav oba njegova veća, prenos velikog dela usklađivanja stavova među republikama i pokrajinama na Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ, ublažavanje ustavne odredbe o mogućnosti raspuštanja Skupštine

---

[16] E. Kardelj, *Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb*, u: *Problemi naše socialistične graditve*, knjiga IX, str. 403.

SFRJ, odnosno njenog nadležnog veća zbog nesaglasnosti s Predsedništvom SFRJ, manji broj članova Predsedništva SFRJ — sve to ukazuje na težnju da Predsedništvo SFRJ uglavnom ravnopravno učestvuje kao sastavni deo skupštinskog sistema u federaciji i da svoja posebna ovlašćenja u odnosu prema Skupštini SFRJ primenjuje samo u slučaju kad je to potrebno radi razrešavanja, odnosno sprečavanja nastanka kriznih društvenih situacija i takvih sporova i suprotnosti među republikama i pokrajinama koji se ne mogu uskladiti u okviru drugih predviđenih oblika za usklađivanje stavova. S obzirom na uključenje delegata društveno-političkih organizacija u Skupštinu SFRJ, kao i na uključenje predsednika Saveza komunista Jugoslavije u Predsedništvo SFRJ, prilično je smanjena i mogućnost da dođe do bitnih razilaženja između Skupštine SFRJ i Predsedništva SFRJ.

Predsedništvo SFRJ je dosad dvaput, i to 1976. i 1979. godine, pismeno obaveštavalo Skupštinu SFRJ o stanju i problemima u unutrašnjoj i spoljnoj politici. U izveštaju iz aprila 1979. ono saopštava da je težište svoga rada usmeravalo na ostvarivanje jedinstva naše zajednice i na jačanje osnova društveno-ekonomskog sistema i političkog sistema, na ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti i položaja republika i autonomnih pokrajina na temeljima bratstva i jedinstva, na usavršavanje sistema opštenarodne odbrane i jačanje odbrambene moći naše zajednice i temelja njene bezbednosti, jačanje međunarodnog položaja i nezavisnosti naše države na temeljima politike nesvrstanosti i svestrane međunarodne saradnje u svetu. Uz izveštaj J. B. Tito je rekao da se Predsedništvo SFRJ afirmisalo »kao adekvatan izraz federativnog karaktera naše zajednice i značajan faktor njenog jedinstva i čvrstine. Tome je dao svoj lični doprinos svaki od članova Predsjedništva SFRJ«.[17] Na istom mestu Tito kaže: »Dosadašnji uspješan rad Predsjedništva SFRJ bio je i jedan od podsticaja za inicijativu o kolektivnom radu i odgovornosti, što spada među suštinska obilježja našeg samoupravnog društva i što je bitan preduslov našeg uspješnog i kontinuiranog razvoja.«[18]

Ustavno regulisanje položaja, funkcija i odgovornosti Predsedništva SFRJ i pojedinih njegovih članova proizlazi iz specifičnog položaja toga organa kao organa republikâ i pokrajina u federaciji, proističe iz federativnog uređenja itd. Zato treba upozoriti na to da se iskustva iz rada Predsedništva SFRJ mogu koristiti i u drugim područjima društvenog života, ali da se ni u kom slučaju rešenja sa Predsedništvom, njegovim odgovornostima i odgovornošću njegovih članova, ne mogu tretirati kao obavezan model za organe društveno-političkih organizacija i zajednica na svim nivoima. Ilustracije radi, uporedio bih samo odgovornost članova Predsedništva SFRJ i članova Saveznog izvršnog veća, odnosno Predsedništva SR Slovenije.

---

[17] J. B. Tito, »Politika«, 16. maj 1979.

[18] Isto.

Na prvi pogled je jasno da celo Savezno izvršno veće i svaki njegov član mora biti odgovoran Skupštini SFRJ, čiji je ono izvršni organ. Bilo bi sasvim neprihvatljivo da pojedini članovi Saveznog izvršnog veća budu delegati republike iz koje dolaze, mada je u početku sedamdesetih godina bilo nekih pokušaja u tom pravcu.[19] Ustav SFRJ je u tom pogledu potpuno jasan: članovi Saveznog izvršnog veća »odgovorni su za sprovođenje politike i izvršavanje zakona, drugih propisa i opštih akata isključivo organima federacije i u vršenju svoje funkcije ne mogu primati smernice i naloge organa i funkcionera drugih društveno-političkih zajednica, ni postupati po njihovim smernicama i nalozima« (član 362). Po Kardeljevim rečima, »ravnopravnost republika u Saveznom izvršnom veću ne ostvaruje se time što će svaka republika uticati preko nekakvog »svog« saveznog sekretara ili »svog« saveznog funkcionera, već na taj način što će svaki savezni sekretar ili drugi funkcioner ili ambasador biti podjednako odgovoran svim republikama i pokrajinama, dakle, ni jednoj ni više ni manje nego drugim«.[20]

Bez obzira na sličan položaj koji predsedništvo republike ima u poređenju s Predsedništvom SFRJ, ni tu se ne može uspešno regulisati odgovornost predsedništva i njegovih članova po ugledu na savezno Predsedništvo. Pošto republika nije federativno sastavljena da bi u njenom okviru pojedine federalne jedinice mogle da biraju, usmeravaju delovanje i obezbeđuju odgovornost pojedinih članova predsedništva republike, kolektivni rad i odgovornost se, po mom mišljenju, mogu u Predsedništvu Slovenije doslednije ostvarivati pre svega jačanjem kolektivne odgovornosti toga organa naspram Skupštine SR Slovenije (a to, naravno, pretpostavlja promenu Ustava SR Slovenije).

Još mnogo dublju analizu nego u pomenutim slučajevima zahteva pitanje kako se može uspešno razvijati kolektivni rad u drugim organima društveno-političkih zajednica i organizacija na osnovu iskustava Predsedništva SFRJ a da se pri tom ne vrši nasilje nad specifičnim uslovima u kojima rade ti organi. Zato je razumljivo što se u poslednje vreme jako naglašava »nelinearan« pristup pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti, koja je posledica razlika u ustavnom položaju pojedinih institucija našeg političkog sistema.

---

[19] Upor.: Stenografski zapisnici Savezne skupštine, 8. zajednička sednica Saveznog veća i Veća naroda, Beograd, 1978, str. 18.

[20] E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, u: E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. IX, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1974, str. 465.

Delegatski sistem i kolektivni rad

Po Kardeljevim rečima, delegatski sistem je »nosilac i okosnica celokupnog sistema socijalističke samoupravne demokratije koji nastaje u našem društvu«.[21] Radnička klasa i svi radni ljudi kao nosioci vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima, oblicima ličnog izjašnjavanja i putem delegacija i delegata u okviru samoupravnih zajednica i društveno-političkih zajednica odlučuju o svim društvenim pitanjima.[22] Ostvarivanje ustavne koncepcije delegatskog sistema i uklanjanje svih smetnji koje na bilo kom nivou (od samoupravnih organa i delegacija u osnovnim organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama, preko konferencija i zbora delegata do skupština samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica i njima odgovornih organa) ometaju neposredno izražavanje, sučeljavanje i usklađivanje pluralizma samoupravnih interesa — osnovno je pitanje demokratizacije našeg političkog sistema. O tome svedoči i to što je J. B. Tito na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije naglasio povezanost između kolektivnog rada i zajedničke odgovornosti i delegatskog sistema, kad je rekao da njegova inicijativa izvire »iz potrebe nesmetanog funkcionisanja i daljeg razvoja delegatskog sistema«.[23] Među slabostima koje ometaju razvoj političkog sistema i ostvarivanje delegatskog sistema Tito naglašava i to »što se ne osjeća dovoljno uticaj delegatske baze, čime se ostavlja širi prostor za djelovanje tehnobirokratskih snaga«.[24]

Sa stanovišta kolektivnog rada i odgovornosti od posebnog značaja je ostvarivanje zamisli »stalna delegacija — zamenljivi delegati«.[25] O uvođenju te zamisli u naš politički sistem E. Kardelj je još 1962. rekao: »Kada je prilikom diskusija o novom ustavu u početnoj fazi bilo reči o tom problemu (reč je o proširivanju kruga građana koji učestvuju u radu vodećih društvenih organa — C. R.), bila je iznesena i zamisao da bi našem društvenom sistemu u stvari najviše odgovaralo da samoupravna veća u skupštinama ne budu sastavljena od stalnih poslanika, nego da skupštine komuna u ta veća povremeno određuju delegate, prema karakteru pitanja koja su na dnevnom redu. Verovatno da bi takav mehanizam načelno najviše odgovarao sistemu društvenog samoupravljanja. Ali, u današnjim uslovima to još nije moguće ostvariti ...«[26] Pri tom je zanimljivo da je Kardelj me-

---

[21] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, drugo izdanje, str. 176.

[22] Član 88. i 89. Ustava SFRJ.

[23] J. B. Tito, *Govor na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije,* cit. izd., str. 12.

[24] J. B. Tito, »Politika«, 16. maj 1979.

[25] Uporedi takođe: S. Jogan, *Kolektivno delo, odločanje in odgovornost,* »Delo«, 8. maj 1979.

[26] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. VI, »Kultura«, Beograd, 1965, str. 134—135.

hanizam zamenljivih delegata razmatrao u povezanosti s pitanjem načela ograničavanja ponovnog izbora, rotacije i deprofesionalizacije političkih funkcija, ukratko — u povezanosti s pitanjima koja zaslužuju temeljnu pažnju i danas pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti. Na drugom mestu Kardelj je jasno opredelio sistem zamenljivih delegata kao perspektivu razvoja delegatskog skupštinskog sistema, a stalne delegate kao ostatak parlamentarizma i poslaničkog mandata.[27] To stanovište je zanimljivo pomenuti pre svega zato što neki, zbog nepoznavanja suštine, ciljeva i posledica uvođenja zamenljivih delegata, istupaju protiv takvog rešenja pozivajući se na Kardeljevu studiju. Po njima, stabilnost našeg sistema obezbeđivala bi se stalnim delegatima u našim skupštinama.[28]

Na prvi pogled su očigledne bar ove prednosti zamenljivih delegata, koje je u celini potvrdila i praksa ostvarivanja delegatskog sistema u SR Sloveniji posle 1974. godine:

— bitno se proširuje krug ljudi koji neposredno učestvuju na sednicama veća skupština samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica na opštinskom i republičkom nivou;

— učešće delegata u većima sa zamenljivim delegatskim sastavom bitno je bolje od učešća delegata u većima sa stalnim sastavom (društveno-politička veća opštinskih skupština i republičke skupštine);

— članovi delegacija mogu među sobom celishodno da podele obaveze;

— članovi delegacija mogu da delegiraju u skupštinska veća onoga iz svojih redova koji je najbolje upoznat sa konkretnim područjem o kojem će se voditi diskusija u skupštini, koji će moći najbolje da obrazloži smernice i osnovne stavove i najviše da doprinese usklađivanju stavova.

Da u vezi s tim navedem samo jedan podatak. Od anketiranih, slučajno izabranih članova delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica u dvanaest slovenačkih opština, od izbora u jesen 1974. do sredine 1977. godine, u radu zasedanja skupštine opštinske interesne zajednice učestvovalo je čak 71% članova. Pri tom ni struktura onih koji su bili delegirani u skupštine nije značajnije odstupala od (povoljne) socijalne strukture u delegacijama.[29] Ti i drugi podaci opravdavaju ocenu u analizi Skupštine SR Slovenije iz juna 1977: »Zamenljivi mandat, koji je u praksi već potvrdio svoje prednosti, u SR Sloveniji je po-

---

[27] E. Kardelj, *Samoupravljanje u Jugoslaviji*, **PP, Beograd, 1976,** str. 35.

[28] Upor.: M. Marković, ***Dileme oko promenljivog delegata,*** **»Politika«**, 3. april 1978.

[29] Opširnije vidi: C. Ribičič, *Delovanje delegatskega sistema v samoupravnih interesnih skupnostih,* **»Teorija in praksa«, br. 11-12/1968,** str. 1309. i 1310.

stao sastavni deo delegatskog sistema, bez kojega se puna afirmacija delegatskog odnosa ne može više zamisliti.« Pored toga, od izbora 1978. naovamo zamenljivi delegati nisu više isključiva posebnost slovenačkog ustavnog uređenja, jer su gotovo u svim republikama u većoj ili manjoj meri uvedeni elementi zamenjivanja delegata. Prema stanovištu Savezne konferencije SSRN Jugoslavije izraženom u dokumentu o pravcima razvoja delegatskog skupštinskog sistema, »načelo zamenljivog delegata više odgovara prirodi delegatskog skupštinskog sistema«.

Ako želimo da zamenljivi delegati postanu preovlađujuće uređenje, moramo analizirati da li je potrebno uvoditi, odnosno usavršavati taj sistem u grupama delegata za njihovo odašiljanje u veća Skupštine SR Slovenije, u društveno-politička veća opštinskih i republičke skupštine, u Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ, u društvene savete, u organe masovnih društveno-političkih organizacija i u samoupravne organe osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.[30]

Uspešnost uvođenja delegatskog sistema i zamenljivosti delegata posebno dosad se, po pravilu, ocenjivala po formalnim prednostima (broj delegata u većima skupština, učešće, broj delegatskih pitanja, broj učesnika u diskusijama itd.). Jedno od bitnih pitanja, koje nije dovoljno ispoljeno, svakako je: koliko je uvođenje i ostvarivanje sistema zamenljivih delegata doprinelo kolektivnom radu i odgovornosti delegacija?

Osnovna karakteristika i prednost zamenljivih delegata je u tome što takvo uređenje direktno prisiljava delegacije na stalnu aktivnost, u kojoj moraju učestvovati svi članovi delegacije. U sistemu stalnih delegata je, naime, mogućno (to i iskustvo potvrđuje) da osnovnu odgovornost nosi stalni delegat, dok je delegacija više ili manje samo povremeno savetodavno telo toga delegata. U sistemu stalnih delegata je, dakle, u prvom planu individualna odgovornost delegata, a u sistemu zamenljivih delegata kolektivna odgovornost delegacije.

Opravdana upozoravanja na to da u sistemu zamenljivih delegata može doći do diskontinuiteta u radu skupštine i do prevage izvršnih organa dotiču se upravo bitnog pitanja, to jest kolektivnog rada delegacija. Samo ako je aktivna cela delegacija (u povezanosti sa samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama, kao i sa svim radnim ljudima), biće i svaki delegat koji učestvuje u radu veća skupštine informisan o dotadašnjem radu veća i naoružan smernicama i osnovnim stavovima, i tako osposobljen da stvaralački doprinosi oblikovanju skupštinskih odluka.

U slučaju kad cela delegacija uspešno deluje odgovornost za rad i donošenje odluka u skupštinama ne prenosi se samo sa

---

[30] Podrobnije vidi: C. Ribičič, *Ideja, ki je prodrla v vse republike*, »Delo«, subotnji prilog, 6. maj 1978, str. 22.

nekoliko stalnih na veći broj zamenljivih delegata, već se stvaraju uslovi za prenošenje odgovornosti na rad skupština, na celokupnu delegatsku bazu.

Međutim, da li, odnosno u kolikoj meri naše delegacije deluju kao kolektivna tela, to nam neće reći brojčani podaci, već to možemo utvrditi samo na osnovu produbljene analize delovanja svake pojedine delegacije. A takva analiza bi nam nesumnjivo pokazala da još postoje neka nerazumevanja u vezi sa zamenljivošću delegata, kao što su, na primer: odlučivanje predsedavajućih delegacija o raspodeli materijala i o tome ko će učestvovati na sednici veća, podela područja rada članova delegacije pre samog praktičnog rada i slično.

Sam kolektivni rad i odgovornost delegacija je u skladu s ustavnim konceptom delegatskog sistema i sistema zamenljivih delegata, a u suprotnosti s njim su naglašena lična odgovornost stalnog ili zamenljivog delegata, kao i predsedavajućeg delegacije, odnosno konferencije delegacija. Određivanje delegata i njegovo učešće na sednici veća mora postati samo konačni akt koji sledi svestranoj aktivnosti svih članova delegacije. I ne samo njih, već i društveno-političkih organizacija i samoupravnih organa osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica, kao i članova drugih delegacija.

Međutim, sve to ipak ne znači da treba potcenjivati individualni doprinos i odgovornost »delegata u skupštini« kako u pogledu prenošenja i stvaralačke primene smernica i osnovnih stavova tako i u pogledu traženja takvih rešenja koja će biti u skladu s interesima radničke klase i svih radnih ljudi, a ne samo onih koje on neposredno zastupa u skupštini.

Ostvarivanje zamenljivosti delegata i, posebno, kolektivnog rada delegacija ne zavisi samo od aktivnosti u OOUR-ima i mesnim zajednicama, već u velikoj meri i od načina i sadržaja rada skupština i njima odgovornih organa i organa društveno-političkih organizacija. Od toga kakav je sadržaj, obim, kvalitet i broj primeraka materijala, dužina rokova za njihovo proučavanje, koliko se uzimaju u obzir delegatski predlozi i inicijative, kakva je priprema sednica itd., zavisi da li će one omogućavati i podsticati stvaralačku diskusiju, kao i to da li odgovornost za rad skupština preuzimaju radni ljudi i njihove delegacije. Isto tako, možda još i više, od društveno-političkih organizacija zavisi koliki je interes i zalaganje za razvijanje delegatskih inicijativa u samoupravnoj bazi. U vezi s tim pomenuo bih dva upozorenja: Kardeljevo upozorenje da se neke odluke koje treba da donese neki organ često donose izvan njega, a organ ih samo formalno prihvata,[31] i upozorenje iz Rezolucije Osmog kongresa SK Slovenije, koja se zalaže za suprotstavljanje svakom neformalnom poveziva-

[31] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* str. 169.

nju i delovanju u takvim oblicima i grupama koji sužavaju samoupravni i demokratski put odlučivanja radnih ljudi i postaju nametnuta zamena za delovanje organizacija i samoupravnih organa i za široku mobilizaciju svih stvaralačkih snaga društva (75. tačka Rezolucije). Upravo ta upozorenja ukazuju na povezanost i međuzavisnost ostvarivanja kolektivnog rada u delegacijama i u organima društveno-političkih organizacija i zajednica.

Neka pitanja daljeg razvijanja kolektivnog rada i odgovornosti

Bitno ishodište pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti, koje je naišlo na snažan odjek, leži u podsticanju bržeg i doslednijeg ostvarivanja Ustava, odluka Osmog kongresa SK Slovenije, Jedanaestog kongresa SKJ i sadržaja studije E. Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Zato traženje konkretnih organizacionih rešenja pri ostvarivanju Titove inicijative mora biti zasnovano i čvrsto povezano sa temeljnom i svestranom analizom ostvarivanja ustavne uloge svih institucija političkog sistema, a naročito delovanja delegatskog skupštinskog sistema, od OOUR-a i mesne zajednice do Skupštine SFRJ i njoj odgovornih organa, ostvarivanja frontovske uloge SSRN, uključivanja subjektivnih snaga u procese delegatskog odlučivanja, otvaranja organa državne uprave prema celom društvu itd.

Samo povezano razvijanje celokupnog političkog sistema i ustavne uloge svih institucija toga sistema može u ostvarivanju kolektivnog rada i odgovornosti dati željene rezultate. A ukoliko Titovu inicijativu shvatamo izolovano, kao nekakvu čarobnu palicu koja će razrešiti sve društvene probleme i kao izgovor za nedoslednost i sporost pri ostvarivanju drugih načela našeg političkog sistema i naročito načela kadrovske politike, — onda se ona iz demokratske ideje može pretvoriti u svoju suprotnost.

Iz analize nekih vidova ostvarivanja kolektivne odgovornosti u posleratnom razvoju našeg političkog sistema možemo izvući ove orijentacione stavove:

— Uloga mandatora u razvoju našeg političkog sistema ukazuje na izvesno potcenjivanje kolektivne odgovornosti i preterano poverenje u individualnu odgovornost kao da ona jedino obezbeđuje dosledno i efikasno izvršavanje prihvaćenih smernica i odluka. U vezi s tim biće zanimljivo da se pomene Đorđevićeva konstatacija da je u prvom planu socijalističke pravne misli bila individualna odgovornost, mada se ona zasniva na načelu individualizma iz liberalističke kapitalističke države,[32] kao i Pašićevo

[32] J. Đorđević, *Individualna i kolektivna odgovornost,* »Samoupravno pravo«, br. 1/1979, str. 8. i 9.

upozorenje da u samoupravno-delegatskom sistemu, koji gradimo, odnos između kolektivne i individualne odgovornosti nije nužno isti kao u političko-predstavničkom sistemu, koji napuštamo.

— Analiza uvođenja i delovanja Predsedništva SFRJ, a naročito ostvarivanja kolektivne i individualne odgovornosti toga organa i njegovih članova, uverljivo dokazuje da je neprihvatljiv linearni pristup, koji bi značio veštačko presađivanje rešenjâ iz Predsedništva SFRJ u druge organe i na druge nivoe, bez vođenja računa o specifičnim uslovima i odnosima, kao i o ustavnoj funkciji tih organa. To znači da rešenje koje daje dobre rezultate u jednoj društveno-političkoj organizaciji nije samim tim dobro i za drugu društveno-političku organizaciju, društvenu organizaciju ili društvo, a još manje za državni organ. To posebno važi ako se radi o organu na drugom nivou, to jest u užim društveno-političkim zajednicama ili čak u samoupravnim organizacijama i zajednicama.

— Analiza ostvarivanja delegatskog sistema i, naročito, sistema zamenljivih delegata pokazuje da je bitno pitanje kako da se brže i doslednije prenosi odgovornost za delovanje delegatskih skupština na radne ljude i njihove delegacije u OOUR-ima i mesnim zajednicama. Bitno je, kao što je tu skoro ponovio i Tito, da vlast u ime radnika pretvorimo u vlast njih samih.[33] Samo u sklopu borbe za ostvarivanje takve orijentacije mogu kolektivni rad i odgovornost u organima društveno-političkih zajednica i organizacija i skraćivanje mandata njihovih predsednika doprineti demokratizaciji političkog sistema. Da kolektivni rad sam po sebi ne znači demokratizaciju političkog sistema, jasno pokazuju mnogi istorijski primeri kad je »kolektivno rukovođenje bilo oblik očuvanja i jačanja despotske vlasti uskih, u sebe zatvorenih oligarhija«.

Pored navedenih orijentacionih stavova, možemo pomenuti još neke, o kojima, po mom mišljenju, treba voditi računa pri ostvarivanju kolektivnog rada i odgovornosti, ali ih neki dosad podneseni konkretni predlozi, razmišljanja ili čak prihvaćene odluke ne uzimaju dovoljno u obzir.

Mislim da navedeni stavovi doprinose uspešnom ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti i o ograničavanju negativnih težnji koje se skrivaju iza načelnog podržavanja Titove inicijative (improvizacije, shvatanje jednogodišnjeg mandata kao srži te inicijative, zapostavljanje drugih pitanja razvijanja političkog sistema, otpori iz straha od gubitka funkcije, borba za formalne promene koje ne bi sezale u menjanje odnosa moći itd.).

---

[33] J. B. Tito, »Politika«, 16. maj 1979. Uporedi takođe: M. Rožič, *Ostvarivanje kolektivnog rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja u komuni*, »Komuna«, br. 2/1971, str. 3.

— Ostvarivanje kolektivnog rada i odgovornosti mora teći uporedo i povezano s ostvarivanjem načelâ naše kadrovske politike, naročito rotacije, ograničenja ponovnog izbora i vraćanja profesionalnih političkih radnika u njihova zanimanja, o čemu odlučno govore zaključci Jedanaestog kongresa SKJ. Kad je E. Kardelj 1962. godine obrazlagao uvođenje tih načela u naš ustavni sistem, on je naglasio i to da negativnim pojavama kao što su rutinerstvo, krutost, gubljenje perspektive, birokratski konzervativizam, samovolja itd. »mogu podleći i revolucionari na političkim funkcijama, ako počnu da gube iz vida činjenicu da smisao njihove funkcije nije u tome da žive od nje, već da doprinose sve snažnijoj afirmaciji i daljem razvoju tekovina socijalističke revolucije... Ograničenje ponovnog izbora ne znači da će bilo koji sposoban čovek biti izgubljen za društvo, ili da će biti pogođen u svom ljudskom dostojanstvu. Celokupan naš društveni i politički mehanizam dovoljno je razgranat i organizaciono raščlanjen da sposobnosti i sklonosti ljudi koji će zbog rotacije napustiti određene društvene funkcije mogu u punoj meri doći do izražaja i na drugim funkcijama«.[34] Takva orijentacija važi u celini i za ostvarivanje inicijative o kolektivnom rukovodstvu i odgovornosti, s tim što su danas dati bitno bolji uslovi za sužavanje političkog profesionalizma i za vraćanje političkih profesionalnih radnika u njihova zanimanja.

— Ostvarivanje ideje o kolektivnom radu i odgovornosti kao doprinos demokratizaciji našeg političkog sistema ni u jednom konkretnom slučaju ne bi smelo voditi proširivanju kruga profesionalnih političkih radnika. Ne samo u načelu već i praktično bi ostvarivanje te ideje moralo voditi sužavanju političkog profesionalizma.

— Ostvarivanje ideje o kolektivnom radu i odgovornosti ne sme ni u jednom slučaju jačati političke izvršne funkcije. To važi i za odnose među delegatskim skupštinama, njihovim izvršnim većima i upravnim organima Saveza sindikata i Saveza udruženja boraca, njihovim političko-izvršnim organima i stručno-političkim službama.

— Proces demokratizacije političkog sistema i razvijanja kolektivnog rada i odgovornosti mora biti zasnovan tako da ne ugrožava, već da jača stabilnost i efikasnost našeg celokupnog političkog sistema, utemeljenog na inicijativi najširih narodnih slojeva.

— Čini mi se da bi bilo nepravilno ako bi se unapred određivali pojedini organi u kojima ne bi dolazilo u obzir ostvarivanje Titove inicijative o razvijanju kolektivnog rada i odgovornosti. Na drugoj strani, bilo bi nepravilno i to da se ta inicija-

---

[34] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. VI, str. 132—133.

tiva svodi na uvođenje jednogodišnjeg mandata predsednika ili da se unapred postavlja kao obavezan zahtev da se menjaju i oni normativni akti koji tek što su doneti. Ali i tamo gde ne bi bilo celishodno da se uvodi jednogodišnji mandat predsednika niti da se menjaju postojeća normativna rešenja može, na osnovu analize dosadašnjih iskustava, mnogo šta da se učini za doslednije razvijanje kolektivnog rada i kolektivne i individualne odgovornosti.

Ivo Paić

Socijalistički društveni proces i djelotvornost nastave marksizma

Proizvođenje socijalističkog društvenog procesa u stalno oscilirajućem »subjekt-objekt« odnošenju *de facto* je formiranje i re-formiranje mišljenja i djelovanja u konkretnim stjecajima uvjetâ pronošenja svega što je bitno za socijalizam. Marksizam i njegovo nastavno prakticiranje na osebujan način pripadaju praksi tog proizvođenja. U protivnom, oni su, kao učeno promatranje i sustavno učenje, u najboljem slučaju na rubu procesa ukoliko je on doista socijalistički. Pokušat ću naznačiti odnos proizvođenja socijalističkog društvenog procesa i nastave marksizma ili, što je u osnovi isto: nastojat ću problematizirati glavne pretpostavke djelotvornosti te nastave. Okosnicu mojega izlaganja tvori pitanje: kako se međusobno odnose bitno re-formiranje društva i provođenje djelotvorne nastave marksizma.

1. Jednom zadobivena svijest o tome da se socijalizam ne može izgraditi, da na njegovu početku ne stoji »apsolutno znanje« kojega subjekt preuzima i primjenjuje, te da socijalistički proces nije osiguran nečim *á priori* — stavlja mišljenje i djelovanje u odgovornost i iskušenje. *Prvo.* Ako je mišljenje doista obračunalo s vlastitim predrasudama o »apsolutnom znanju«, »izgradnji socijalizma« i njegovoj osiguranosti nekakvom »objektivnom nužnošću« — ostaje mu *otvorenost* za nagovore povijesne zbilje, za podnošenje cjelokupnog složaja materijalnih i duhovnih pretpostavki koje u svome stjecaju tvore povijesno mjesto, horizont i prostor revolucionarnog mišljenja/djelovanja. Iz takve unaprijed nezbrinute pozicije mišljenje/djelovanje mora, dakle, staviti u otvorenost za vlastita pitanja cjelokupnu *vremenitost* života: sve ono što je jednom bilo a nije prošlo, što jest i što, kao već nastajuće, može biti. U toj vremenitosti sve »dimenzije« života dobivaju svoje »osvjetljenje« i »svoj rang« *u njihovu stjecaju.* Revolucionarni subjekt ne vlada situacijom tako što primjenjuje aspekte »apsolutnog znanja« (makar i Marxova) — njemu ostaje da, posuvremenjujući i Marxa, osvaja svijest o konkretnom sadržaju bitne zadaće. Bitna je zadaća: stalno misaono i praktičko prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta,[4] kamo pripada i prevladavanje učinaka vlastite minule revolucionarne prakse; u promjenjivom stjecaju materijalnih i duhovnih pretpostavki mišljenja/djelovanja (u čemu i subjekt biva mijenjan vlastitim djelovanjem) one subjektu pokazuju i njihovo socijalistički »nezrelo«, često i građansko podrijetlo. *Drugo.* Sve stoji do toga da se to pokazivanje subjektu ne objelodanjuje stalno *a posteriori.* Ono se neće naknadno takvim pokazivati — bar kad je riječ o glavnim pravcima razvijanja socijalističkog društvenog procesa — ako subjekt ne podliježe privlačnom *iskušenju.* Najprivlačnije je iskušenje kojim subjekt (re-formator) vlastito djelo izuzima od, jednom već zadobivenog, bespredrasudnog pitajućeg stava. Gubitkom upitnog stava gubi se metodički odlučna granica između reformi koje su bitne za proizvođenje socijalističkog procesa i onih koje nisu.

2. U nas su poduzete i poduzimlju se mnoge reforme. One su različite vrste, ranga općosti i značenja[5] — kao što su različita

---

[4] Razumijevanje socijalizma kao »permanentne revolucije« ne može se postići prekratkim određenjem kapitalizma kao »objekta« revolucionarne destrukcije. Ono što socijalizam prevladava u razmjerama prostora-vremena cijele epohe jest građanski svijet: svaki onaj društveni oblik u kome su protuslovlja ljudi utemeljena na njihovu protuslovnom položaju u društvenoj proizvodnji života. Kapitalizam, po Marxu i Engelsu »moderno građansko društvo«, je društvo do kraja dovedenih takvih protuslovlja.

[5] *Danas* je shvatljivo zašto se na prvim socijalističkim koracima gotovo svaka reforma subjektu re-formatoru prikazuje kao epohalna; danas *iskustvo* već nalaže *odmjerenije* procjenjivanje, pogotovo što reforma pogađa i *djelo* subjekta: u reformiranju revolucionarni je sub-

i značenja te opticajne riječi reforma. Kad se bavimo društvenim procesima, kad nastojimo »predmet« rastvoriti u odnos kojim je on omogućen u svojoj prezentnoj predmetnosti — nužno posežemo za riječima. Riječi možemo upotrebljavati i zloupotrebljavati. Višeznačna je riječ *morfe* u grčkom jeziku i latinska riječ *forma*. One označuju lik, oblik, lice, osnovu, način, vrstu, spoljašnjost, model. I *reforma* (lat. *reformare* = promijeniti, preobraziti) može značiti promjenu i preobrazbu bilo koje vrste *forme*.[6] Izvjesno je da se socijalističkim bitnim reformama ne mogu (ili ne bi trebale) nazivati sve namjeravane i izvedene promjene i preobrazbe. Pogotovo ne puke promjene lika i oblika nečega, njegove spoljašnjosti, te preobrazbe koje nečemu mijenjaju obraz (lice) ostavljajući nedirnutim temelj i bit nekog lika i oblika.[7] Bitna socijalistička reforma stavlja u otvorenost za svoja pitanja i čini domenom mišljenja/djelovanja ono što je — da ponovimo — za proizvođenje socijalističkog društvenog procesa zaista bitno: bitno je, u mjeri povijesnog mjesta, u složaju materijalnih i duhovnih mogućnosti, prevladavanje svega građanskog i socijalistički još neosiguranog. Ona zahvaća svoj predmet tako što ga iznosi u područje njegove *jakosti*[8] unutar sustava ljudskih revolucionarnih

---

jekt suočen sa sobom, ne više samo sa onim što je zatekao kao djelo starog režima. Ako, unatoč tome, svaku reformu olako imenuje povijesnom — vjerojatno je da podliježe i rečenom iskušenju divinizacije vlastitih namjera ili je na djelu radikalna samokritika?

[6] U knjizi *Tajna umjetnosti* (»Školska knjiga«, Zagreb, 1976) Ivan Focht je sistematski poredao i obrazložio 24 značenja riječi *forma*. Tako primjerice: forma kao formalnost i, dodajmo, reforma kao puki formalistički zahvat u formalnost; zatim, forma kao modus, kao medij, unutrašnja forma, vanjska forma, transcendentna forma, imanentna forma (kao *morfe* u Aristotelovom smislu), forma kao objektivna kvaliteta koja objektivno pripada stvarima, forma kao stil, forma kao vrsta, kao formacija, izraz sadržaja, kao odsutnost sadržaja, kao ukras, forma kao manifestacija pojave — njeno ispoljenje, kao red ili poredak itd. Vjerujem da ne bi bila puka igra riječima u pokušaju da se — s obzirom na krug mogućih značenja *forme* i *re-forme*, jednom poduzme ozbiljna analiza koja bi nastojala rekonstruirati značenje i značajnost svega što se — bez podrobnog obrazloženja — u našem društvu naziva reformom. Također bi se, možda, otkrile i »reforme« čije je značenje posve simboličko i sračunato na socijalno-psihološku dimenziju pojedinca i društvenih grupa. Reforma tada i ne želi izazvati promjene praktičke naravi, ona probuđuje i pobuđuje *aktivno očekivanje* da će u nekim dimenzijama ljudskog života biti drukčije nego što jest. Tada je reforma naprosto »varljiva nada«.

[7] Tome ipak treba dodati: načelno je moguće da promjena »lika« i »oblika« potakne i promjenu radikalnije naravi.

[8] »Pitati znači rastaviti i staviti u otvoreno... Dijalektika se ne sastoji u tome da kazano pogodimo tamo gdje je slabo, već da ga upravo dovedemo tamo gdje je odista jako« (H. G. Gadamer, *Istina i metoda*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1978, str. 401).

prakticiranju marksizma, sad već u — nadam se — jasnijem razumijevanju početnih metodičkih stavova:

a) Ako se socijalizam ne može izgraditi, onda su najlegitimnija zadaća i potreba čovjekova mišljenja otkrivanje biti i granica postojećega — što nadalje znači da u marksizmu i njegovu nastavnom prakticiranju mora biti na djelu sabranost prema postojećem *i u njegovoj prolaznoj strani*, sabranost koja sve ideje i svo djelovanje vezuje uz ljudska značenja, prvenstveno uz potrebu otvorenosti misli i djela za pitanja, a ne za već zgotovljene odgovore.

b) Ako na početku socijalističkog procesa ne stoji »apsolutno znanje«, onda je stalna neodložna potreba čovjeka, djelatnika, *napor* kojim se osvaja misaona pozicija iz koje postaje vidljiva osiguranost i neosiguranost posve konkretnih sadržaja društvenog procesa s obzirom na njegovu socijalistički nalažuću bit — naime, *prelaženje* od klasnog prema besklasnom tipu zajednice. Zato se marksizam i njegova nastava pokazuju jednim od bitnih poprišta njegovanja pitanja i odgovora na pitanja o osiguranosti socijalističkog društvenog procesa.

c) Ako socijalistički društveni proces nije osiguran nečim *á priori*, onda je zadaća i potreba mišljenja i djelovanja u otporu prema svemu što na bilo koji način (posebice »ideološki«) totalizira socijalizam (čovjeka, klasu, narod) u zahvatu »unaprijed« osiguranih ideja o determinističkom toku »stvari«, o »objektivnoj nužnosti«; to je otpor i prema stavovima koji žele uvjeriti da je u doglednoj budućnosti sve posve osigurano, promišljeno i planirano. Marksizam i njegova nastavna provedba moraju, zapravo, jasno objelodaniti brigu za proizvođenje socijalističkog procesa kao ljudskog djela, u svakom momentu ovisna o mišljenju i djelovanju.

Predominacija takve sabranosti nije, ili još nije na djelu. Naravno, podrijetlo nedovoljne sabranosti nije samo u mišljenju, nego u stjecaju ideja i zbilje re-formiranja društva, odgoja i obrazovanja. Slijedećih nekoliko uvida u raskorak između jednom zadobivenih stavova o socijalizmu i nastave marksizma mogli bi biti i konstitutivni za odlučnije razvijanje pitanja: kako u svim »aspektima« društvenog reformiranja zadržati jednom osvojenu poziciju bespredrasudnog mišljenja/djelovanja, dakako, i djelotvornosti nastave marksizma s obzirom na proizvođenje socijalističkog društvenog procesa.

O položaju mišljenja u nastavi marksizma i proizvođenju socijalističkog društvenog procesa

Sudeći na osnovu učestalosti političkog i znanstvenog, doista intenzivnog, raspravljanja može se reći da nastava marksizma postaje

jednim od središnjih pitanja reforme odgoja i obrazovanja.[14] Očito, toj nastavi namijenjena je važna društvena zadaća. Od nje se očekuje da na osebujan način i nezamjenljivo sudjeluje u mijenjanju (odgajanju) i obrazovanju čovjeka — uzvisivanju njegova mišljenja do sadržajne općosti neophodne za njegovo samosvjesno odgovorno revolucionarno držanje u ovom neponovljivom povijesnom svijetu. Ukratko, nastavi marksizma se s pravom pridaje značenje jednog od bitnih poprišta njegovanja revolucionarnog mišljenja, osvještavanja i samoosvještavanja čovjeka o biti povijesnog svijeta i zadacima revolucionarnog djelatnog života.[15]

Između načelnih stavova i njihove provedbe djeluje niz varijabli različitog smjera i intenziteta. Nastavno oblikovani plan je i rezultat njihova utjecaja. U rezultatu se ponekad ne može prepoznati početna dobra intencija. Rezultat joj se nerijetko i protivi. Političko i znanstveno sudjelovanje u promicanju nastave marksizma — na razini temeljnih revolucionarnih kritičkih pozicija i pozicije mišljenja u njoj — mahom je upravljeno ka onome što bi ta nastava »trebala biti«, manje se kritički zahvaća sam proces.[16]

1. Je li zaista tako ili se čini da je poznat načelan metodički stav i odgovor gledom na bit te nastave: na svakoj točki nastave marksizma mora biti na djelu povijesno mišljenje. Određenije govoreći: ono ima biti na djelu u stalnosti bespredrasudnog odnosa učenika i studenata, također i nastavnika, prema povijesnoj praksi i prema mišljenju samom. Dok nastava njeguje takvo mišljenje, kao bespredrasudno držanje, ona tvori razvojnu cjelinu *napetosti* između autoriteta velikih ideja, zakona čovjekova povijesnog mjesta i autoriteta kritičkog rada ljudskog duha. Ukratko, ona je socijalistički nošena kroz proces zadobivanja i razvijanja upitnosti o svemu što jest u okružju aktualnog i potencijalnog prostora mišljenja/djelovanja. Čim ta napetost izostaje, loše stoji s mišljenjem i njegovom nakanom sudjela u razumijevanju i poticanju socijalističkog procesa. Ustanovljuje se već tipska situacija: *Prvo*, ideje se osamostaljuju naspram mišljenju i djelovanju. *Drugo*, osamostaljeno, odvojeno od ideja i povijesne prakse — mišljenje je načelno nedjelatno. *Treće*, neprožeta i »neosvijetljena« velikim idejama i kritičkim radom povijesnog uma — praksa se tako uniženom mišljenju pokazuje poput nečeg neosvještenog u svim dimenzijama njene vremenitosti. U tome rastavljanju, gubitku napetosti svih »relata« konstitutivnih za dostojanstvo mišljenja i

---

14 Osim pedagogijskih časopisa, uspor. sadržaje časopisa »Univerzitet danas«, tematski broj »Naših tema«, »Kulturni radnik«, »Argumenti«.

15 Ovdje preuzimam, sada na metodički svjesniji način, niz stavova koje sam o nastavi marksizma iznio u »Studentu«, br. 1 za 1979. i za »Okruglim stolom« o nastavi marksizma na univerzitetu, »Politika«, 2. travanj 1979. godine.

16 Dotle će paralelno postojati: raspravljanje o načelima i nastava marksizma kakva jest.

šansu njegova sudjela u svjesnom socijalističkom procesu, valjalo bi istražiti uzroke, samu mogućnost i posljedice nekih tipova nastavnog prakticiranja marksizma.

Dijelom je tako da se Marxov nauk i nastava marksizma pretvaraju *u logocentrizam par excellence*. To je najpogubnija opasnost za mišljenje. Marxova se *riječ* uzima kao po sebi razumljiv *zakon* dokazan u svim dimenzijama njegova sadržaja i važenja, te zakon čija *izravna* primjena na *ovaj* povijesni svijet već osigurava razumijevanje i objašnjenje svega što je bilo, što jest i što će — u »socijalističkoj perspektivi« — uopće biti. Logocentrička recepcija Marxa i nastavna eksplikacija marksizma poništava odgovornost čovjekova mišljenja/djelovanja: *Prvo*. Kao istina koja »bijaše u početku«, Marxova se riječ osamostaljuje od nas današnjih: povijest marksizma i povijest socijalizma važe (mišljenju koje pristaje na unaprijed osiguranu istinu) kao vrijeme i prostor ostvarivanja-neostvarivanja Marxova, a ne našeg povijesnog »plana«. To što se Marxov nauk ne ozbiljuje ili što se »sporo« ozbiljuje — u interpretaciji jedne marksističke struje pokazuje se kao »sudbina marksizma« ili, prevedeno u primjeren jezik kršćanskog mišljenja: kao griješnost čovječanstva pred Marxom-bogom. U dijalektičko-materijalističkoj ortodoksiji — »sve je po nužnosti« — sve se i pokazuje kao *nužno* ostvarivanje (neostvarivanje) istine koja nas, u svojim apsolutnim principima i zakonima, unaprijed natkriljuje u svemu što činimo. Logocentrizam, pitanje i istraživanje (ili ljudsko raspitivanje o tome kako stoji sa čovjekom i njegovom zbiljom) posve su nespojivi. U takvoj nastavi marksizma čovjek je ona Hegelova svijest koja je moment kretanja cjeline: stajalište cjeline joj nije dostupno, ona ne zna po čemu jest to što jest — ona je moment totalizirajućeg uma, odnosno povijesti koja se odvija iza njezinih leđa. To što se zbiva Hegel zna jer ima već osvojen pregled nad cjelinom. Također, logocentrički protumačen Marx zna to i to treba prihvatiti kao znanje. *Drugo*. Dosljedna logocentrička interpretacija Marxa unosi i »rez« u duhovnu predaju: ona zapriječava izravan i potrebama suvremenog života nošen »razgovor« čovjeka s velikim djelima misaone predaje koja nas i danas na bitan način dodiruje. Primjerice, Aristotel, Hegel, Smith ili Ricardo dolaze do riječi na stranicama nekih udžbenika samo preko onoga što je Marx o njima napisao. Marx je o njima mislio i pisao iz vidokruga vlastita mišljenja. No taj vidokrug nipošto nije *cjelina mišljenja*. Na taj je način u filozofiju i društvene znanosti unijeta *ideja napretka* neprimjerena biti njihova predmeta. Njihov je predmet povijest i čovjek i sâmo mišljenje povijesti i čovjeka. Gadamer je u pravu kad tvrdi da u »duhovnim znanostima« nema napretka po ugledu na prirodne znanosti. Specifičnost je toga progresa prvenstveno u napredovanju refleksije o često »starim« pitanjima i odgovorima, ali uvijek iz vidokruga konkretnih povijesnih zadataka čovjeka, njegova nastojanja da živi *suvremeno*, da i »stara« pitanja problematizira s obzirom na to što je bitno za njegov konkretan opstanak. U interesu je revolu-

cionarnog mišljenja i djelovanja da od sebe otklone i privlačnu opasnost »preranog« brisanja horizonta duhovne predaje koja nas veže s poviješću. Danas je potrebno promišljanje Marxove riječi — posebice povijesnog statusa Marxova *predmeta* — unutar cjeline povijesti čovječanstva, te s obzirom na potrebe našeg vlastitog osvještavanja o zadaćama suvremenog života. Logocentrička interpretacija Marxa i marksizma u nastavi pokazuje mi se kao već ozbiljna *prepreka* ozbiljenja povijesnog poziva mišljenja i njegove zadaće. No, s Marxom se mora misliti-živjeti, ali u onome u čemu taj mislilac potiče *upitnost*. Današnjeg čovjeka ne može spojiti s Marxom sva ona nastava koja njegove kritičke misaone zahvate *prevodi* u učenje (doktrinu): učenje, doktrina, traže prihvaćanje ili odbacivanje — u nastavi jednu vrstu poslušnosti prema stavovima koji se ne dovode u pitanje; znanost, pak, kao kritički rad ljudskog duha — u čemu je upravo Marx uzoran primjer — ne traži poslušnost, nego je izazov za dijalog čovjeka sa svijetom i sa Marxom. Koliko se logocentrička interpretacija etablira, toliko ona odmiče čovjeka od takvog dijaloga.

2. Druga je pogubna opasnost za revolucionarno mišljenje i njegovo njegovanje u nastavi marksizma — *nekritički odnos prema našem vlastitom revolucionarnom djelu*. I nakon, recimo, solidno protumačena Marxa, nastaje nedozvoljen skok: nasilno se, neobrazloženo uvjerenje kako smo, eto, ozbiljili Marxove ideje — nameće ljudskoj pameti. Nastava marksizma u tim točkama prekida sa problematizacijom cjelokupnog kritičkog »aparata« izvornog marksizma, ona — u ruhu znanstvenog govora — slijedi vanznanstvenu argumentaciju.[17]

a) Prvo se gubi uvid u cjelinu revolucionarnih mijena: *konkretan* socijalizam više se ne shvaća i ne interpretira kao moment *prelaženja* od klasnog društva prema besklasnoj zajednici, kao moment *permanentne* revolucije — po čemu je uopće i moguće njegovo prelaženje. »Zaboravlja se« ono što je u »poglavlju« o Marxu jednom već rečeno: da to prelaženje potrebuje cjelinu vremena-prostora epohe stalnog revolucioniranja zatečenih i revolucionarnom praksom ozbiljenih pretpostavki.[18] Postojeće se ne shvaća kao moment cjeline kretanja. Zato se na stranicama ne manjeg dijela udžbenika nastoji izgraditi (prikazati) *pozitivna znanost*, usprkos činjenici da iz biti rečenog prelaženja socijalizma može biti samo praksa prelaženja, a ne na vlastitom temelju izgrađena, u sebe zatvorena zajednica. Teza o »izgradnji socijalizma« postaje

---

[17] Uspor. o tome »Univerzitet danas«, br. 5-6, Novi Sad, 1978 — o nastavnim planovima marksističkog obrazovanja: evidentnu napetost između nastojanja da se posve nedogmatski planira ta nastava i također evidentnog nastojanja da — nakon »općih tema« — izlaganje marksizma bude posebno znanstveno derivirano i pozitivno dato.

[18] Trebalo bi u svemu držati na umu bitno značenje završne rečenice Programa SKJ.

nastavno legitimna, stupnjevanje »faza« izgradnje socijalizma njena je nužna implikacija.

b) Očekivanja da će nastava marksizma njegovati bespredrasudno mišljenje ovdje se lome pred navalom serija školničkih informacija. Potrebu spoznaje biti i povijesnog lika socijalizma — brige za sadržaj socijalističkog procesa — potiskuju zahtjevi poznavanja njegovih institucija.[19] Kako je spoznaja proces koji iziskuje napor pitanja, taj se napor najlakše dade »izigrati« naporima zapamćivanja odgovora. Kad bi bitno re-formiranje društva zahtijevalo samo poznavanje postojećeg kako se ono pokazuje (u svojim institucijama i oblicima), ostala bi nerješiva zagonetka: odakle svijest o potrebi njegova mijenjanja. Naglasak na zapamćivanju nije samo ostatak »stare škole« — pa bi onda trebalo mijenjati školu i zapamćivanje će biti nadomješteno spoznavanjem.[20] Zapamćivanje kao dominirajuća karakteristika nastave marksizma je *ušlo u škole*. Naravno, iz društva. Tamo mora i biti osporeno, prevladano kao još tvrdokorna intencija da se socijalizam shvati poput nečega »*nakon* revolucije«. Ako je socijalizam nešto što je »nakon revolucije«, ostaje samo njegovo usavršavanje na pretpostavkama koje se ne mogu dovoditi u pitanje. Prva je pretpostavka apsolutizacija njegova kontinuiteta i »sljepilo« pred činjenicama *revolucionarnog* diskontinuiteta koje baš tvore živu bit mogućnosti i zbilje *revolucionarnog* kontinuiteta. Iz predominacije teze koja uzima dokazanim ono što treba dokazivati marksizam se u nastavi svodi na *kanoniku* bez odjeka u umu i srcu mlada čovjeka: njega neće i ne može privući navodno savršen i dovršen svijet.

3. U nastavi marksizma mjestimično je na djelu i poseban tip filozofijskom i znanstvenom mišljenju *neprimjerene* ažurnosti i žurbe. Osnovna je značajka te ažurnosti: tek nastala, tek izgovorena pitanja i *otvorene* sintagme političkog govora ažurno mišljenje hitro preimenuje u znanstvene i filozofijske »pojmove«, navodno obrazloženog sadržaja — iako bi trebalo istražiti njihov povijesni i aktualni rang. Lažna znanstvenost prednjači politici: što politika u svom normalnom optimizmu i nužnoj akcijskoj usmjerenosti nagovijesti kao program ili cilj, to lažna znanost legitimira kao ostvarenje.[21] *Revolucionarna* politika od toga nema koristi. Znanost osobito. Nastava marksizma ponajmanje.

---

[19] Ne može se odreći potreba poznavanja institucija, ali se marksistički ne može poreći potreba razumijevanja postojećih institucija kao institucija određenog procesa koji ih nosi, ali i prevladava po mjeri svoga socijalističkog napredovanja.

[20] U pedagogiji se govori o vanjskoj i *unutrašnjoj* reformi te znanosti. Unutrašnja njena reforma — koliko mogu razumjeti — traži od pedagogije da postane društvena znanost. Postajući društvena znanost, ona se, više nego do sada, povezuje sa cjelinom *povijesnog znanja*.

[21] Na primjer: udruživanje rada na socijalističkim samoupravljačkim zasadama je tegoban proces. U dijelu znanstvene i nastavne produkcije taj je proces prekriven »čistom« definicijom.

Nedvojbena visoka dostignuća nastave marksizma ovdje nisam ni spomenuo. Ono što je dobro i što je misaono osigurano ima u sebi snage da opstane i da se prometne u nešto još više. Loša prakticiranja nastave marksizma mogu ometati to napredovanje, ne mogu ga spriječiti. Logocentrizam, nekritički odnos prema vlastitom revolucionarnom djelu i znanosti neprimjerena ažurnost, kojom se hoće prednjačiti politici, nisu samo marginalne pojave nastave. Takvo prepariranje čovjeka čini ga neotpornim za misaono i praktičko držanje u protuslovnoj zbilji. Ta nastava pacificira volju za *promjenom*. Volja za promjenom — utemeljena na spoznaji da se socijalizam ne može izgraditi, da na njegovu početku ne stoji »apsolutno znanje« i da socijalistički proces nije unaprijed osiguran — uvjet je sudjela čovjeka u proizvođenju socijalističkog procesa i njegova stalnog re-formiranja. To je i šansa djelotvornosti nastave marksizma. Oba uvjeta i šanse zahtijevaju od čovjeka ono što je, čini se, najteže: da se privikne na činjenicu da nema znanje, nego ga treba *zadobivati*. Prihvaćanje ili bezbrižno zaobilaženje te teškoće *index* je bitnosti ili nebitnosti re-formiranja i nastave marksizma.

Sreten Petrović

Umetnost i ontologija rada*

(Analiza Marxovog stanovišta)

Umetnost i estetska vrednost u radu Karla Marxa ne javljaju se kao posebna sfera proizvođenja, odnosno vrednost u okviru neke posebne, osamostaljene estetičke aksiologije. Pojam »estetskog« za Marxa predstavlja oblik autentičnog rada, ali nikako ne i jedini oblik istinskog stvaralaštva. Zbog toga Marx retko o *umetnosti* govori nezavisno od opšte ontologije rada. Razumljivo je da, ukoliko želimo prodreti do pojma »umetnosti«, rasvetliti njenu osnovu — pod pretpostavkom da je to uopšte teorijski mogućno, i kao poduhvat smisleno —, moramo se pri tom svagda držati osnovnih pretpostavki Marxove filozofije, posebno problematike koja izvire iz pojma »rad«.

Moja je polazna teza da »umetnost« u Marxa nije ni sasvim izdvojena sfera od ostalih formi rada, niti je *ideal*, *model* njegovog

---

* Objavljujemo završno poglavlje obimnije studije Sretena Petrovića, koja će pod opštim naslovom *Posebno — osnovna kategorija Marxove ontologije rada* biti emitovana na Trećem programu Radio-Beograda.

(rada) budućeg oblika. Kada je o umetnosti reč, Marx nigde ne govori o onom što je bitno samo za »umetnost«, u formi nekog pozitivnog govora o umetnosti. Utoliko mi se i čini da je u Marxovom misaonom radu preovlađujući kritičko-saznajni ton u ispitivanju, da su u njemu ocrtane opšte pretpostavke neophodne da bi bilo koji oblik rada — pa i umetnički — mogao postati autentičan. O tome, međutim, pod kojim se posebnim — za neku izdvojenu sferu — uslovima stvara neko autentično delo, Marx nigde ne govori.

U ovoj studiji ja polazim od dveju osnovnih ideja — koje nalazim u Marxovom radu. Jedna je teorijskog, druga naglašeno metodološkog karaktera. *Prva* glasi: da se »kapitalistička proizvodnja, na primer, neprijateljski odnosi prema izvesnim duhovnim granama proizvodnje, kao što su umetnost i poezija«.[1] Iz ove prve ideje proizlazi da je neka druga vrsta društvene proizvodnje — u prošlosti — bila milostiva prema umetnosti. To, razume se, ne znači da Marx smatra i samu prošlu, već iščezlu socijalnu strukturu modelom buduće društvene organizacije. Cilj je da ovde odgonetnemo samo mehanizam odnosa odgovarajućeg *socijalnog totaliteta* i *posebnog dela* Celine, to jest mehanizam odnosa društva i umetnosti i da u tome sagledamo ideju o mogućnom »autentičnom radu«, koji se, kako izgleda, do sada istorijski ostvario samo i jedino u umetnosti. Kako, dakle, sagledati autentični pojam »rada« — pojam »umetničkog rada« iz perspektive sadašnjeg vremena, pitanje je od izuzetne teorijske važnosti.

Stoga uvodim i *drugu* Marxovu ideju koja za slučaj moje analize ima više metodološki značaj i glasi da je »u anatomiji čoveka ključ za razumevanje anatomije majmuna«,[2] ili, kako je reč o tome da je *umetnost* cvetala u antičkoj epohi i da *umire*, da počinje iščezavati pod uticajem sve šireg zamaha kapitalističke proizvodnje, — valja poći od toga da »građanska ekonomija daje ključ za antičku« (Gr., 26). Marx je u tome sasvim dosledan. Po njemu, »takozvani istorijski razvoj počiva uopšte na tome što poslednja forma smatra prošle forme kao stepenice ka samome sebi« (Gr., 26), to jest što um nastoji da uspostavi dublji, misaoni kontinuitet u prethodnom razvoju. Tek »sa ispravnim shvatanjem sadašnjice« pružaju se onda i mogućnosti i »ključ za razumevanje prošlosti« (Gr., 365).

Ako je *umetnost u krizi*, onda se ona, po Marxu, u takvom stanju nalazi, pre svega, zahvaljujući po umetnost *posebnim*, a dodao bih i po humanum uopšte, nepovoljnim socijalnim uslovima koji se u jeku radikalne tehničke reprodukcije pokazuju kao ne-

---

[1] K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Erster Teil. In: Marx — Engels *Werke*, Band 26, Er. Teil, Dietz Verlag, Berlin, 1973, S. 257. U daljem tekstu kratica: Th. ü. d. Mw.

[2] K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Dietz Verlag, Berlin, 1974. S. 26. U daljem tekstu kratica: Gr.

prijateljski. Analizom pomenutih društvenih uslova mogu se otkriti i nagoveštaji o mogućim, povoljnim uslovima, dakle, i o uslovima u kojima je cvetala antička umetnost, ali i o uslovima od opštijeg značaja — budući da antička epoha ne mora biti ni jedina istorijski moguća u smislu stvaranja onih pretpostavki, niti su po samu umetnost i, posebno, po humanum, u celini uzev, ti uslovi najoptimalniji. Otkrivamo, ukratko, elemente na osnovu kojih se može zamisliti jedno optimalno socijalno stanje u kome je mogućan, pre svega, »autentičan rad«, a sa njim i »umetnički«, budući da Marx ne traga za epohama pogodnim samo za razvoj umetnosti, već za mogućnim socijalnim stanjem u kome je rad kao takav u celini svojih raznovrsnih formi mogućan u autentičnom smislu, prema tome, i kao umetnički rad.

Na osnovu pomenute analize dolazi se do uslovnog i prethodnog stava prema kome Marx ne žudi za antičkim socijalnim sistemom u kome je umetnost vrhovni oblik autentičnog rada, već obrnuto, za takvim socijalnim sistemom u kome umetnost neće biti ni jedini autentični niti, dakle, *vrhovni* oblik autentičnog stvaralaštva, u kome će samo stvaralaštvo, istinski »rad«, biti i vrhunski i jedini oblik čovekove egzistencije — čime se po sebi ukida pojam hijerarhije formi rada što ga je dosadašnji istorijski razvoj sa njegovom idejom o različitim progresivnim formama, prema tome, i podelom rada, neprekidno nudio u okvirima različitih posebnih aksioloških sistema.

Iz toga se onda može razumeti zbog čega se Marx nikada nije bavio, na sistematski način, *estetikom*, već je ostao kod sistematskog istraživanja ekonomskog pojma rada, ne radi stvaranja ekonomskog sistema sebe radi, već u ime humanizma kritikujući osnov toga postojećeg sistema u kome je, razotkrivajući mu razornu i tendencijski moguću strukturu, pokazao da se bez revolucije u sferi »rada«, bez preobražaja te sfere ne može realno-humanistički, konkretno-utopijski sagledati budućnost očovečenog sveta. Marx analizira prezentne forme istorijskog »rada« da bi pokazao njihovu *granicu* — iz čijeg se razumevanja, implicitno i eksplicitno, tada proziru i mogućnosti »pravog, autentičnog rada«. On ne analizira kritički-negativno fenomen »umetnosti« — budući da je umetnost pozitivnost. On razmatra opšte istorijske granice humanizma koje su izazvane rastućim negativnim tendencijama kapitala, dakle, i društveni ambijent kao granicu za razvoj umetnosti u tom svetu, u kome umetnost, kao jedina sfera autentičnog postojanja čoveka, ustupa pred dehumanizujućim dejstvom kapitala i pred njegovom razornom moći, apstraktno ispoljenoj u formi »razmenske vrednosti«.

Stoga se Marx uopšte ne bavi *estetikom*, već kritikom ekonomije. U ekonomiji — a bilo je pogrešnih interpretacija marksističke estetike — ne nalazi se uopšte ključ za razumevanje »osobenosti estetskog«. U »ekonomiji« je samo ključ za razumevanje sadašnjih društvenih okolnosti, u kojima *umetnost*, što nam se iz

prošlosti pokazuje, nema nikakvog smisla. Ekonomija razjašnjava problem »razjedanja« čovekova autentičnog bića, tog »bitnog« preduslova ne samo za stvaranje i doživljavanje umetnosti, već uopšte za istinsko stvaralaštvo. To je i razlog što Marxa uopšte ne zanima suština »dela umetnosti«, niti predmetna suština proizvoda, ako se hoće »upotrebne vrednosti« robe, dakle, ni estetska vrednost umetnosti, već *razmenska vrednost*, to jest oni momenti društvenog *prijema, razmene* predmeta, kada su i ako su gotovi: svejedno da li su po sebi stvar »autentičnog« ili »neautentičnog rada«; ne pšenica s obzirom na njena svojstva koja su ista bez obzira na to u kome je društvenom sistemu proizvedena, već »razmenska vrednost«, društveni odnosi koji se reflektuju onoga časa kada se ona pojavljuje u razmeni, kao roba.

U pogledu umetnosti: reč je o tome zbog čega dela iz prošlosti, iako i danas po svome smislu, estetskoj vrednosti — koji Marx svagda pretpostavlja — jesu autentična, nemaju praktično nikakvog odziva? Zašto trgovac mineralima ne oseća, ne *uživa* u »estetskoj vrednosti« minerala, dijamanata, a menadžer u lepoti pesme jedne operske pevačice? To su pitanja koja ne zadiru toliko, kako je to Marx lepo pokazao, u sferu takozvane »posebno-estetske«, »univerzalno korisne« vrednosti ovih proizvoda, to jest u ontologiju dela, koliko u *fenomenologiju receptivnog procesa* — za koju je sada bitan fenomen »prijema« ili »krize« u autentičnom prijemu dela. Reč je o strukturi čoveka koju je građansko društvo, kapital, modelovalo na poseban način.

Kao što je za sferu ekonomije bitna kategorija »razmenska vrednost«, koju Marx kritički istražuje sa gledišta istorijske nauke, tako je za sferu »estetike«, uslovno rečeno, bitna kategorija »recepcije dela« koja se iz Marxove perspektive sagledava kao fenomen sociološke nauke. Moj prilog predstavlja pokušaj zasnivanja jedne Marxove »fenomenologije recepcije« umetničkih dela. U ovoj raspravi razmatram pitanje odnosa »estetske vrednosti« i »rada«, problem »autentičnog rada«, odnos građanskog sveta i umetnosti i, najzad, problem odnosa društvene strukture i umetnosti.

1. Estetska vrednost i rad

U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* Marx je odlučno istakao da se »*čulno* prisvajanje čovekova bića (Wesen) i života«, »predmetnog čoveka« ne sme shvatiti samo u smislu »*neposrednog*, jednostranog uživanja, samo u smislu *posedovanja*, u smislu *imanja*«, već da »čovek prisvaja svoje svestrano biće na svestran način, dakle, kao totalan čovek«,[3] što je samo drugi izraz za to da je reč

---

[3] Marx, *Oekonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*. In: Marx — Engels, *Werke*. Ergänzungsband. Schriften. Manuskripte. Briefe bis 1944. Erster Teil, Dietz Verlag, Berlin, 1973, S. 539. U daljem tekstu kratica: Oek.-ph. M.

o *neposredno društvenoj proizvodnji i prisvajanju*, pri čemu »neposredno« znači da je prisvajanje uvek, psihološki kazano, individualni čin i izvršava se preko *uživanja*, ali, kao društveno prisvajanje, pretpostavlja da se kroz »individualno« sagledava društveni interes, i time prevladava *egoistični* osnov prisvajanja. Opšte u individualnom čini i ovde kategoriju posebnog. To je bio i zaključak prethodnih razmatranja.

Želim sada da podsetim na to da Marx ne prihvata kao ideal ni samo oslanjanje na *čulnu* niti na *umnu* ravan kada je reč o odnosu čoveka prema svetu. »Čulni« momenat implicira stanovište senzualizma i iracionalizma, i preko toga uzvisuje se *voljni* momenat, a *umni* implicira stanovište racionalizma i dalje preko njega se osnažuje čisto teorijski stav. Želeći da izbegne obe krajnosti, kao suprotnosti: individualizma i racionalizma, Marx je nastojao da očuva oboje u dijalektičkoj sintezi: »čulno-duhovni smisao«, i tu je ideju sproveo u stavu da se čula ljudska moraju emancipovati, postati »teoretičari«. Stoga on kaže da »svaki od njegovih *ljudskih* odnosa prema svetu, gledanje, slušanje, mirisanje, iskušavanje, osećanje, mišljenje, opažanje, osećajnost (Empfinden), htenje, rad (Tätigkeit), ljubav, ukratko, svi organi njegove *individualnosti*, kao organi koji postoje neposredno u svojoj formi kao društveni organi« jesu »prisvajanje predmeta« (Oek.-ph. M., 539, spac. — S. P.). Ukratko, čulo i mišljenje, htenje i rad »postoje neposredno u svojoj formi kao društveni organi«, jedinstvo *individualnog* (»neposrednog« prisvajanja, uživanja) i *društvenog* (»posrednog«, teorijskog, kontemplativnog). »Stoga je prevladavanje privatnog vlasništva potpuna *emancipacija* svih ljudskih čula i svojstava« (Oek.-ph. M., 540), jer su »ta čula i svojstva postala ljudska kako subjektivno tako i objektivno. Oko je postalo ljudskim okom, kao što je njegov *predmet* postao društvenim, ljudskim predmetom koji potiče od čoveka za čoveka. Stoga su *čula* neposredno u svojoj praksi postala *teoretičari*. ... Stoga su potreba i uživanje izgubili svoju *egoističnu* prirodu, a priroda svoju golu korisnost tako što je korist postala ljudska korist« (540).

Reći da su »čula« neposredno u svojoj *praksi* postala »teoretičari«, pokazuje da su čula, psihološki uzev, jedini individualni organi prisvajanja i uživanja, pa, kako to vodi katkad i animalnom uživanju i prisvajanju predmeta, potrebno je da ona postanu i *društvena, ljudska*, što je mogućno samo ukoliko se u njih ugradi *teorijsko. Praktično* i *teorijsko*, uostalom, nalaze se već u pojmu »rada« kao mogućnosti svrsishodne, planske — teorijske delatnosti, pri čemu su oba momenta sadržana: svrsishodnost i delatnost. Zbog toga se »čovek u predmetnom svetu potvrđuje ne samo u mišljenju, nego sa *svim* čulima« (Oek.-ph. M., 541). Kada Marx kaže da »ljudsko oko drukčije uživa nego grubo, neljudsko oko«, onda ovaj izraz »ljudsko oko« implicira sintezu *opšteg* i *individualnog, društvenog* i *ličnog*, roda i individuuma, teorijskog i praktičnog, posrednog (kontemplativnog) i neposrednog (praktičnog),

uma i čula, odnosno, kao sinteza, taj izraz pretpostavlja kategoriju posebnog, ili »konkretno opšteg«. To je individuum koji se razvija »ka Celini«, ali i Celina koja se svagda individualizira, personalizuje. Marx ukazuje da »tek muzika budi čovekov muzikalni smisao, kao što za nemuzikalno uho ni najlepša muzika nema *nikakva* smisla«, te da se »tek pomoću predmetno razvijenog bogatstva čovekova bića delimično tek izgrađuju, a delimično tek proizvode: bogatstvo subjektivne *ljudske* čulnosti, muzikalno uho, oko za lepotu forme, ukratko *čula* sposobna za ljudska uživanja«. Valja zapaziti da Marx pojam »čulo« uzima u tri smisla: »jer ne samo *pet čula,* nego i takozvana *duhovna čula, praktična čula* (volja, ljubav itd.), jednom reči, ljudsko čulo, ljudskost čula, nastaje tek pomoću postojanja *njegova* predmeta, pomoću *očovečene* prirode« (Oek.-ph. M., 541-542., spac. i *kurziv* tri prve reči — S. P.).

Pet čula predstavljaju takozvana *spoljašnja čula* ili čula za registrovanje spoljašnjih utisaka, dok *unutrašnja,* duhovna čula jesu ona kojima se registruje rad unutrašnje, duhovne supstancije: teorijskog (saznanje) i praktičnog (volja) dela. Reč je, zatim, o *ljudskosti* čula, to jest o »društvenom« koje se u *individualnom* tek ostvaruje u pravom smislu. »*Čulo* koje je obuzeto grubom praktičnom potrebom ima samo *ograničen* smisao« (542). U onom ekstenzivno navedenom stavu zapazili smo ideju koja se javlja i u *Teorijama o višku vrednosti,* naime, da se »tek pomoću predmetno razvijenog bogatstva čovekova bića« izgrađuje i proizvodi bogatstvo subjektivne ljudske čulnosti, muzikalno uho, oko za lepotu likovne forme, tačnije, da se ne stvara samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet, objekt.

Kakvo je, dakle, *čulo* potrebno da bi se *estetski recipiralo*? Ono mora postati *društveno,* a ne egoistično; čovek se mora uzdići do sagledavanja društvene korisnosti u predmetu. »Zabrinut i siromašan čovek nema nikakvog *čula* (Sinn) za najlepšu pozorišnu predstavu; trgovac mineralima vidi samo merkantilnu vrednost, ali ne vidi lepotu ni osobenu prirodu minerala« (Oek.-ph. M., 542).

Bilo je pogrešnih teorijskih uopštavanja, među kojima i ono da je Marx verovao kako se tek *umetnošću* ili *estetskim* prisvajanjem sveta može ostvariti ideal jedinstva *čula* i *duha.* Po meni, nije *umetnost,* već je *rad* ta ontološka kategorija u kojoj se tek teorijski može razrešiti problem autentičnog stvaralaštva uopšte, dakle, i umetničkog. Marx nigde nije razvio filozofiju umetničkog stvaranja, niti principe o *posebno umetničkom* oblikovanju, već je u opštoj filozofiji stvaranja u celini, prema tome, i umetničkog, dao najopštije određenje pojma »kreacije«: *genus proximum,* kao najbliži viši rod, ali se o onoj sad *differentia specifica,* o stvaralaštvu jedne posebne vrste spram druge, o tome, na primer, kakvo je »umetničko« stvaranje, Marx nigde nije izjasnio. To što se on stalno suočava sa primerima iz umetnosti ima više za cilj da pokaže onaj pozitivni princip naspram principa tehničke reprodu-

cije kao negativnog koji u tipu kapitalističke proizvodnje postaje neprijateljski spram umetnosti, kao odnos *tehnea* spram *poiesisa*. Marxovo određenje »umetnosti« ne implicira umetnički model prakse. Na primeru nestajanja »umetnosti« u jednom sistemu društvene proizvodnje Marx pokazuje da je »ljudsko«, tek što je preko svoje prve forme počelo odistinski egzistirati, već dovedeno u pitanje.

Ukratko, da je »rad« onaj ishodišni ontološki pojam Marxove filozofije, pokazuje se na jednom drugom mestu u pomenutim rukopisima. »Apstraktno neprijateljstvo između čula i duha je nužno sve dotle dok ljudsko čulo za prirodu, ljudsko čulo prirode, dakle, i p r i r o d n o čulo č o v e k a, još nije proizvedeno vlastitim čovekovim *radom*« (Oek.-ph. M., 552-553, *kurziv* — S. P.).

Rad je, tako, posredujuća kategorija pojma čiste čulnosti, oseta i strasti, s jedne, i čistog uma, s druge strane. Naime, »rad« posreduje sferu pojedinačnog i opšteg, žudnju i misao, volju (htenje) i razum. Posredujući ih dovodi se do reči ono bitno *ljudsko*, kao središte ukrštanja dveju supstancija: *bića* i *svesti*, *prirode* i *istorije*, *kosmosa* i *čoveka*. Čovek je biće prirode i istorije, praktično i teorijsko biće. U pojmu »živog rada« kao mogućnosti svrhovite delatnosti već su sadržane obe ove mogućnosti čoveka kao misaonog, planskog, kontemplativnog bića, i kao delatnog, praktičnog, posesivnog (prirodnog) bića, u čijem središtu, u njegovom *proizvodu*, u p o s e b n o m obe one instancije, praktično i teorijsko, nalaze svoje dijalektičko ujedinjenje. »Živi rad mora te stvari dohvatiti, probuditi iz mrtvih i pretvoriti ih iz samo mogućih u stvarne i delotvorne vrednosti. Istina, dotaknute vatrom živoga rada koji ih je telesno prisvojio, oduhovljene njime za svoje svrsishodne i profesionalne funkcije u njegovom procesu, one se takođe troše, ali se troše svrsishodno.«[4] Svrsishodno trošenje ovde znači prisvajanje predmeta koji pobuđuje viši smisao, svrhu, opšte, teorijsko. Voljno i Misaono, (s-misao), čulno i duhovno nalaze se u jedinstvu.

Otud, kada Marx kaže da »čovekovi *oseti* (Empfindung), *strasti* itd. nisu samo antropološka određenja u (užem) smislu, nego istinski *ontološka* potvrđivanja suštine (prirode)« (Oek.-ph. M., 562-563), treba to doslovno shvatiti, naime, očovečeni oseti, strasti, to jest oseti i strasti, čula koja su postala teoretičari, produhovila su se, a to dalje pretpostavlja sintezu *čulnog* = *prirodnog* i *duhovnog* = *istorijskog*. U krajnjem ishodu to znači da je antropološka ravan kojom treba da se objasni pojam »čovekovo čulo« preuska. Zato Marx dodaje da su to istinski o n t o l o š k a potvrđivanja suštine prirode, pri čemu »ontologija« kod Marxa pretpostavlja sintezu i »antropološkog« i »kosmološkog« principa.

[4] Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*, Erster Band, Dietz Verlag, Berlin, 1977, S. 198. U daljem tekstu kratica: Das Kap.

Da upotrebim Blochov izraz: bez marksističke kosmologije nema zasnovane marksističke antropologije. To posredovanje, ta velika sinteza »prirodno čulnog čoveka« ishod je »vlastitog čovekovog rada« (553). Dakle, »rad« posreduje prirodni i društveni element sveta. Stoga Marx kasnije i naglašava da je »rad prirodni uslov ljudske egzistencije, od svih socijalnih formi nezavisan uslov izmene materije između čoveka i prirode«,[5] ili »večita prirodna nužnost da se između čoveka i prirode omogući razmena materije« (Das Kap., Er. B., 57). Dakle, *rad* već u svojoj osnovi jeste večni, od bilo koje istorijske forme čovekove egzistencije nezavisan uslov izmene materije između čoveka i prirode. U tome su, kako sam već ranije pokazao, *ontološke* pretpostavke »rada«.

a) *Humanost naučnog rada moguéna i bez estetske senzibilnosti*

Ostaje i dalje jedno značajno teorijsko pitanje: u kakvom se odnosu nalaze autentičan stvaralac dela i recipijent? Da li delo poseduje takvu moć da ono samo krči put do skrivenih autentičnih oslonaca u duši recipijenta, ili, pak, sâm recipijent već mora imati na odgovarajući način izgrađen senzibilitet za prijem jednog nesumnjivo umetničkog dela? Marx je, čini se, i ovde očuvao širinu pogleda: on je pošao od činjenice da je čovek potencijalno, *dynàmei*, sposoban za umetničko uživanje, ali da se ta potencijalnost, kao njegova latentna mogućnost, samo uz pomoć dela ne može niti ostvariti niti izvesti iz svoje skrivenosti. »Ako želiš uživati u umetnosti, moraš biti umetnički obrazovan čovek« (Oek.-ph. M., 567). Dakle, u izvesnom smislu, i do izvesnog stepena *estetsko čulo* se može osposobiti za estetski doživljaj, ali to nikako ne znači da nedostatak specifične mogućnosti da neki latentni osećaj za umetnost, svojstven ljudskom rodu, dobije i odgovarajuće manifestno potvrđivanje, čak i uz pomoć obrazovanja, predstavlja nedostatak opšte ljudskosti u čoveku. Kažem: »širina pogleda« Karla Marxa. Naime, kako sam upozorio, sferu »estetskog rada« Marx izvodi iz pojma »stvaralaštva« u smislu određenja njegovog ontološkog temelja, ukazujući na njegove bitno ljudske, antropološke momente. U tome i na momenat njegovog univerzalnog trajanja. Međutim, videli smo, Marx nigde ne govori o onom *osobenom*, estetskom, to jest kako je moguéno jedno konkretno umetničko delo: šta je to što čini u tome inače utvrđeno »univerzalnom« — kao svojstvo svake autentične aktivnosti — »osobeno estetsko«? O toj *differentia specifica*, dakle, Marx ne govori. Međutim, dijalektičnost pogleda je u tome što je Marx ukazao sada na univerzalnu činjenicu »jedinstva« čovekove ličnosti, i to tako

---

[5] Marx, *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, Erstes Heft, Berlin, 1859. In: Marx-Engels, *Werke*, Band 13, Dietz Verlag, Berlin, 1972, S. 23—24. U daljem tekstu kratica: Zur K. d. P. Oek.

da je, sposoban za estetsku komunikaciju, čovek sposoban za (humano) stvaranje, i obrnuto, autentičan u jednoj sferi »rada« čovek je u izvesnoj meri već stvorio neke neophodne preduslove i za komunikaciju na estetskom planu. Kažemo »u izvesnoj meri«, jer nedostatak sposobnosti da jedan, nadasve očovečen čovek, na primer »naučni delatnik«, recipira muziku, pretpostavlja ne nedostatak humanističkog horizonta u ličnosti, već onog osobnog svojstva koje je za tu vrstu »specifičnog rada« neophodno.

Prema tome, Marx nije smatrao da je nedostatak osećanja za recepciju umetnosti, odnosno senzibiliteta za određenu vrstu umetnosti, u principu i nedostatak ljudske osnove; kao i obrnuto, nedostatak razumevanja jedne naučne teorije od strane umetnika nije nedostatak njegove »ljudskosti«, već nedostatak smisla za jedno *konkretno* iskazivanje *Opštega*, čime se *Opšte, Ljudskost* ne dovodi samim tim u pitanje. Da to nije tako, onda bi, po Marxu, velik broj ljudi bez osećanja, čula za umetnost, bio isključen iz sfere pravog ljudskog bitisanja, i ostao u ravni građana takozvanog »drugog reda«, pri čemu bi takav estetički projekt favorizovao svojevrsni estetski elitizam i na druga vrata uveo ideju o »podeli rada« na »viši« i »niži« kao večni princip.

Sledeći Marxovo stanovište, dolazimo do uvida da je umetnost samo jedan od oblika ispoljavanja »čovekova bića«. Posebnost čovekova postojanja i u tome, kao ličnosti, ogleda se upravo u bogatstvu ispoljavanja ove iskonske ljudske moći: da sintetizira Opšte i Individualno, Rod i Ličnost na uvek varijantan način. Imati estetsko čulo, čulo za umetnost, ne treba meriti nekim kvantitativnim, ekstenzivnim pojmom, čula za sve vrste umetnosti — to je upravo realno nemogućno — već intenzivnim merilom: posedovanjem čula za odgovarajuću umetnost ili za odgovarajuću drugu vrstu autentične aktivnosti. Pokazuje se da se ona »osobenost«, *differentia specifica* »umetničkog rada« kao umetničkog, odnosno »naučnog rada« kao naučnog, nalazi u ravni posebnog čula, posebnog tipa senzibiliteta, u ravni takozvanog »urođenog dara« kao prirodnog činioca u čoveku, dok se ona opšta rodna odlika svake »aktivnosti« nalazi u ravni *teorijskog* momenta čoveka, u sferi razuma. Stoga je Marx i mogao metodom svoje racionalne gnoseologije istražiti pre svega ovaj momenat »stvaralaštva« kao zajedničke odrednice »rada« kao pojma čovekova roda, ostavljajući po strani tumačenje onoga »raznovrsnog«, »posebnog« momenta, koji je u biti »ličan« i stoga nedosežljiv sa gledišta teorije. U tome su i elementi jedne kritičke gnoseologije, koja zastaje pred onim »osobeno estetskim«, koja ga doduše postulira, ali ga teorijski ne iscrpljuje, budući da bi svođenje na teorijsko, ili prevođenje iz ravni autentičnog u ravan apstraktno jednoobraznog ono »osobeno« bilo time dovedeno u pitanje.

b) *Kraj umetnosti u veku tehničke proizvodnje*

U građanskoj ekonomiji, u epohi kapitalističke proizvodnje dolazi do zamene vrednosti: bitnom postaje ne ontološka, »posebna vrednost rada«, već razmenska, apstraktna vrednost. U odnosu prema svetu ne nastupa svestrana ličnost, već ogoljena, obogaljena, otuđena ličnost koja ne prisvaja svet na svestran način, to jest na ljudski način, naime, reč je o takvoj »ličnosti« koja nije u stanju da »ljubav zameni za ljubav, poverenje samo za poverenje« (Oek.-ph. M., 567), a umetnost za umetničko uživanje, pri čemu je odnos u razmeni: *posebno* za *posebno*, — već se svi ovi bitni ljudski odnosi, kao posebna ispoljenja stvaralačke ličnosti, razmenjuju za *apstraktnu* vrednost, za novac. »Novac je pre svega, to jest u najapstraktnijoj, prema tome, u *najnečulnijoj*, najnepojmljivoj formi — u formi u kojoj je ukinuto svako posredovanje — to u čemu se pojavljuje društveni odnos« koji potčinjava individue (Gr., 928, *kurziv* — S. P.). Novac, kao simbol »vrednosti«, istovremeno je simbol najnečulnije vrste, u kome je izgubljen svaki odnos prema onome osobenom, koje se ostvaruje upravo u *čulnom*.

Ovaj merkantilni odnos prema svemu *posebno vrednom*, dakle, i prema estetskoj posebnosti, govori o iskrivljenom odnosu ljudi prema autentičnom stvaranju. Kriza umetnosti u tom sistemu nije kriza jednog autentičnog rada, već simptom opšte krize, koji je samo zahvatio »umetnost«, budući da je umetnost jedina dosad ospoljena u formi autentičnog stvaralaštva. Stoga Marx govori da se i sama ličnost treba umetnički da izgradi za autentični prijem umetnosti, to jest mora se podići na viši opšti duhovni nivo, koji je katkad podudaran sa opštim duhovnim uzdizanjem čitave ličnosti.

c) *Konzumiranje muzike više je od potrošnje šampanjca*

Najveće vrednosti za čoveka upravo su one koje trajno zadovoljavaju njegove unutrašnje, ljudske porive, i, takođe, koje zadovoljavaju čoveka u svim epohama. Što se razmenske vrednosti tiče, ona varira, to nije večni pojam, već istorijski prolazni odnos u koji ljudski proizvodi ulaze. U tom smislu je zanimljiva Marxova misao da umetnička dela duže traju od materijalnih dela. »Ima nematerijalnih proizvoda koji duže traju nego poneki materijalni. Jedna palata traje dugo, ali *Ilijada* je još trajniji izvor uživanja (Genusses)« (Th. ü. d. M., 271). Kao da Marx ima u vidu dve vrste potrošnje: materijalnih upotrebnih vrednosti i duhovnih upotrebnih vrednosti, od kojih i jedne i druge pružaju *uživanje*, budući da je uživanje kategorija koja proizlazi iz osnova upotrebljavanja, korišćenja, prisvajanja posebnih svojstava predmeta za vlastito zadovoljavanje potreba, no, ipak, duhovno uživanje, kao zadovoljenje društvenih potreba čoveka, preteže kod Marxa nad zadovoljenjem koje ima za cilj da podmiri samo jednu ograničenu

potrebu, recimo, potrebu za stanovanjem. Tu je, onda, data jedna skala »prisvajanja« predmeta, dakle, i tipova »uživanja«. Može se pretpostaviti da u kapitalističkom društvu ne samo što je »uživanje« kao takvo — naime, uživanje u upotrebnim svojstvima predmeta — bilo za kapital s one strane potrebe za bogaćenjem, nego se u tom sistemu čitava *nematerijalna* sfera prema *materijalnoj* odnosila tako da se tek u ovoj drugoj mogu proizvoditi takve upotrebne vrednosti koje najveći broj »nekultivisanih osoba« prisvaja, zbog čega su one i isplative za kapital.

Prećutno je ovde sadržana misao da, ukoliko više jedna proizvodnja stvara dela od *trajnije upotrebne vrednosti*, pri čemu je trajnost simbol prisustva autentično ljudskog u samoj strukturi, utoliko je ta proizvodnja za kapital manje isplativa, i obrnuto. Potrošačka civilizacija razbija mit o trajnosti da bi se proizvodnja mogla reprodukovati. Marx je to izvanredno dobro uočio kada je ustanovio da »ako je muzika dobra i slušalac muzikalan, onda je konzumiranje muzike (Musikkonsumtion) više od potrošnje šampanjca, iako je proizvodnja ovog drugog 'proizvodan rad', a proizvodnja prve nije« (Zur K. d. P. Oek., 271).

Za recepciju muzike Marx čak izbegava da upotrebi termin »potrošnja«, već koristi *Konsumtion*, da bi pokazao da ovde nije reč o *trošenju* dela kakav je slučaj sa *materijalnom*, puko čulnom, upotrebnom vrednošću, recimo, šampanjca, kič proizvoda itd. Ovde je, dakle, reč o »prijemu«, o duhovnoj »konkretizaciji« naznaka, intencija *dela*, a nikako o njihovom »uništenju« u smislu jedenja i slično. U onome stavu jeste i ideja da tek kada je i sâm slušalac muzikalan, recepcija postaje viša od potrošnje šampanjca. Iz toga proizlazi da za potrošnju šampanjca ne treba neki poseban duhovni napor, izuzetan ukus; da je čulo ukusa koje troši šampanjac na duhovno nižem nivou od čula za recepciju autentičnih duhovnih proizvoda, razumljivo je po sebi.

Jedno, međutim, ne treba gubiti iz vida. Mogućan je autentičan rad, dakle, i prisustvo celovite stvaralačke ličnosti i u proizvođenju palate, kao i u otkrivanju novih metoda u proizvodnji šampanjca. Naime, čovek u ulozi naučnika, odnosno umetnika, podjednako u svom traganju prisustvuje i kao emotivna i kao društvena svest, i kao pojedinac i kao biće roda. Druga je, međutim, stvar »rezultat« njegovog čina, samo delo. Stoga treba odvajati sferu autentičnog stvaranja, koja važi za sve autentične delatnike u svim poslovima, oblicima »rada«, od toga koliko njihova »dela« traju. Jedna naučna teorija pretpostavlja, po meni, jednako prisustvo svih stvaralačkih osnova ličnosti: imaginaciju i razum, strasti i motivacije, kao što to isto pretpostavlja i stvaranje umetničkog dela. Ali ostaje pitanje: ako je čin i jednog i drugog autentičan, zašto »delo« prvoga kratko traje, brzo se »istroši« njegova istina — do pojave nove teorije i nove »istine«, a »delo« drugoga traje »večno« — bez obzira na postojanje drugih umetničkih dela? Tu se sad zalazi u pitanje strukture »naučnog« i »umetničkog« dela, kao i u problem »recepcije«. To nije više pitanje *autentič-*

nosti stvaralačkog čina — kao autentičnog i neponovljivog, koji to jeste i u slučaju umetničkog i naučnog »rada«, već je pitanje *trajanja, istoričnosti* strukture kao ishoda toga čina, odnosno to je pitanje recepcije — prijema, kao problem *važenja,* što je, opet, kao aksiološko pitanje, tipično istorijski problem.

U naučnom stvaranju iz onoga kompleksa stvaralačke ličnosti *ne prelaze* u »naučnu organizaciju« sve komponente, već samo *teorijska, svesna.* Lična, motivacijska, psihološka u najširem smislu, kao i društveno-istorijska i lokalna dimenzija, po pravilu, ne nalaze se u manifestnom sloju strukture jedne »naučne teorije«. Čak ni jezik — njegovo bogatstvo i lepota mogu predstavljati katkad nepotreban dodatak naučnom delu. U umetnosti je drukčije: struktura dela manifestuje celokupnost ličnosti koja je sudelovala u činu stvaranja, to je ono što predstavlja »osobenost« strukture umetnosti, i zbog toga se sada delo umetnosti, sa gledišta »strukture«, uvek pokazuje kao »proces«, kao dijalektika svih onih momenata koji su, prirodno, postojali i u činu stvaranja jednoga naučnika i umetnika. Ali dok je u prvoga samo *jedan* momenat ospoljen i time »ugašen« u njegovoj naučnoj »istini« koja se potom prevazilazi u toku napredujućeg istorijsko-naučnog saznanja, pa onda tek čitava istorija nauke govori o onom »dijalektičkom nemiru« traganja, dotle se taj *dijalektički nemir* u svakom »umetničkom delu« kao u jednom, u Celini pokazuje, pa stoga i nema one prolazne istoričnosti umetnosti, već večno trajanje dela, kao bitne povesno-ontološke činjenice kulture.

d) *Umetnost nije najviši oblik autentičnog rada*

Estetičari idealističkog smera, imajući na umu pomenutu činjenicu o trajanju već gotovog proizvoda umetničkog dela, oslanjajući se na dimenziju *recepcije, kontemplacije,* a ne na dimenziju *stvaralačkog čina,* izvršili su i odgovarajući hijerarhijski raspored među već ospoljenim tvorevinama, proglašavajući UMETNOST za jedinu autentičnu formu ljudske delatnosti.[6] Oni drugi, među prvima Karl Marx, smatraju da je mogućna autentičnost svakog stvaralaštva, svake forme, bez obzira na to što se u rezultatu ne javlja i delo sa ciljem večnog trajanja. U tom smislu, čini se da je Ernst Cassirer, iako se ne poziva na Marxa, izvanredno dobro prozirući ovaj teorijski problem, došao do zaključka koji je, usuđujem se kazati, veoma blizak Marxovom. Cassirer najpre upozorava da se ljudska kultura »deli na različite delatnosti koje se kreću različitim putevima i ka različitim ciljevima. Ako se ograničimo na razmatranje *rezultata* tih delatnosti — stvaranje mitova,

[6] O tome da je i u postmarksističkoj estetici bilo nastojanja da se umetnička forma uzvisi nad ostalim videti u mojoj knjizi *Marksistička estetika. Kritika estetičkog uma.* Predgovor dr Ivan Focht, (BIGZ, Beograd, 1979, str. 357—395.)

religioznih obreda ili verovanja, umetničkih dela, naučnih teorija — čini se nemogućim *svesti ih* na *zajednički nazivnik*. Ali filozofska sinteza znači nešto sasvim drugo. Tu ne tražimo *jedinstvo učinka*, nego jedinstvo delovanja; ne *jedinstvo proizvoda*, nego *jedinstvo* stvaralačkog procesa. Ako termin 'čovečanstvo' isto znači, onda znači da njegovi raznovrsni oblici, uprkos svim svojim različitostima i suprotnostima, ipak deluju prema jednom zajedničkom cilju«.[7]

U svom filozofskom prilazu Marx je upravo imao na umu ovaj *stvaralački proces*. Kada bi govorio o autentičnosti stvaralačkog čina i samog stvaralaštva, on nije imao u vidu »razmatranje rezultata«, jer bi ga to neizbežno vodilo *estetičkom idealizmu*, nego razmatranje samog stvaralačkog procesa i u tome »jedinstvo delovanja«, koje se javlja u svim formama stvaranja. Kada je o *učinku* toga jedinstva delovanja reč, možemo kazati da se to jedinstvo, ta autentičnost rada pojavljuje bar na dva opšta, tipska načina: u formi »ekstenzivnog totaliteta« — kakav je slučaj u nauci, gde se jedno jedinstveno stvaralačko delovanje pojavljuje na razini čitavog istorijskog traganja u nauci, i u *intenzivnom totalitetu* — kakav je slučaj u umetnosti, gde se već u jednom delu onaj ljudski problem ospoljava u svome autentičnom obliku, pa je stoga istorija umetnosti, samoj toj umetnosti, *spoljašnji* momenat preko koje (istorije) se bitno ne dokazuje razvijanje ljudskog, već samo pokazuje postojanje svagda jednog te istog, ljudskog problema.

Stoga se Marx u svojoj filozofiji stvaralaštva uopšte ne bavi onim *specifičnim* »ŠTA« jednog »stvaranja«, to jest ne ispituje *osobenost* samog rezultata jednog konkretnog stvaralačkog napora: umetnika, naučnika, filozofa, tvorca mitova i legendi, jezika, religije, već onim *KAKO* uopšte oni jesu, ako jesu, *ljudski*. Dakle, u odgovoru na opšte antropološko pitanje Marx u pozitivno ontološkom smislu odgovara samo na opšte pitanje: ŠTA JE »stvaralaštvo« kao ljudski problem, ostavljajući po strani *posebno-ontološko pitanje (differentia specifica)*, kao pitanje posebnog smisla: umetnosti i nauke, religije i mita, filozofije i jezika.

Ukratko, kada je reč o umetnosti i o problemu recepcije, može se kazati da i onda kada Marx govori o recepciji u jednoj delatnosti, na primer, u umetnosti u istorijskoj perspektivi jednog građanskog društva, svoja ispitivanja vrši iz ugla filozofskih interesa, da pokaže opštu »primerenost/neprimerenost« ljudske prirode za autentični odnos spram stvaralaštva, odnosno »neprimerenost« izazvanu jednim društvenim oblikom proizvodnje, s ciljem da se iznađu njeni društveni koreni i ukaže na puteve prevladavanja, razume se, ne s namerom stvaranja autentične ličnosti za jednu mogućnu *estetsku* recepciju, već same autentične ličnosti

[7] Ernst Cassirer, *Ogled o čoveku. Uvod u filozofiju ljudske kulture*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 98 (spac[illegible]ziv — S. P.).

sposobne za bilo koju mogućnu autentičnu ljudsku proizvodnju, prema tome, i za umetničku proizvodnju kao i za prisvajanje tih proizvoda.

Psihologija merkantilizma učinila je sve da se veruje kako se »posebnost«, »ljudskost« stvari ima onda kada se ta stvar naprosto »poseduje«. Ili u nešto suptilnijem smislu: da se veruje da je, ako neko na slici vidi naslikano grožđe, recipirao sliku već time što je prepoznao motiv, sadržinu slike. Umetnička vrednost se, po Marxu, nalazi u dubljem čulno-duhovnom, a ne naprosto u površno-čulnom ili tek u jednostrano teorijsko-saznajnom nivou dela, u ravni »sadržaja« koji, jednostavno, treba prepoznati. »Naslikano grožđe nije simbol stvarnog grožđa, već je prividno grožđe« (Zur Kr. d. P. Oek., 91). Ko ne polazi od toga da je »grožđe« ovde samo motiv, a stvarno grožđe »privid« radi »suštine«, »stvarstvenosti« umetnosti koja se pokazuje, taj nema pravi, za estetsku recepciju odgovarajući odnos.

Stoga Marx veruje da će tek preobražajem ove civilizacije, ukidanjem privatne svojine, biti prevladano uverenje po kome je umetnički predmet naš tek onda kada ga naprosto, fizički i površno-duhovno, posedujemo, prisvajamo, ili kada u umetničkom delu za njegovu vrednost proglasimo ono što je »vanumetničko«, njegovu tematiku, naučnu istinu itd. »Žudnja za bogaćenjem, za razliku od žudnje za *posebnim prirodnim bogatstvom* ili *upotrebnim vrednostima*, kao što su haljine, nakit, stada itd., mogućna je čim se opšte bogatstvo kao takvo individualizuje u nekoj posebnoj stvari i stoga može da čuva kao pojedinačna roba« (Zur Kr. d. P. Oek., 110, *kurziv* — S. P.). Otud zgrtač blaga »u svojoj umišljenoj bezgraničnoj pohlepi za uživanjem odriče se svih uživanja« (111). Kada je o zlatu, dijamantu reč, zgrtač blaga ne vidi njihovu *estetsku* vrednost. »Apstrahujući potpuno od njihovih estetskih svojstava (ästhetischen Eigenschaften), srebrne i zlatne robe mogu se pretvoriti u novac« (112).

e) *Azijski i evropski smisao za estetsko*

Postoji jedna zanimljiva misao kod Marxa — o kojoj se veoma retko govori, a u estetici zaobilazi — da se u nekim azijskim zemljama, u kojima građanska ekonomija nije primarni društveni oblik proizvođenja, ostvaruje još uvek ona sinteza *upotrebnog* i *razmenskog*, ili *poluumetničkog*, to jest da je sâm čovek u svojoj aktivnosti daleko celovitije prisutan od onoga u građanskom svetu, u kome je radikalno depersonalizovan i pretvoren u sredstvo razmenske vrednosti. Nije sada reč o tome je li ova druga društvena situacija — alternativa uspešnoj emancipaciji čoveka, jer, očigledno, po Marxu, ona to nije, budući da svetsko-istorijski razvoj mora proći kroz muke kapitala kako bi razvio materijalne osnove za vlastito ukidanje, nego je reč o konstatovanju jedne činjenice: da će se u Aziji više ceniti ono *estetsko*,

osobeno, individualno svojstvo na zlatu, srebru, dijamantu nego njihova razmenska vrednost, kao apstraktno svojstvo, opštost stvari. Naime, u ovoj istočnoj civilizaciji čovek još uvek očuvava (ma koliko ne treba čeznuti za ovim »siromašnim bogatstvom« [ličnosti], za prostom sintezom, jednostavnim integritetom) ljudski ispravan odnos prema prirodi, određenosti i posebnosti predmeta. Estetsko svojstvo je, po Marxu, *prirodno* svojstvo zlata i srebra. »U Aziji, a posebno u Indiji, gde obrazovanje blaga nije, kao u građanskoj ekonomiji, podređeno funkciji mehanizma celokupne proizvodnje, nego gde se bogatstvo u tom obliku fiksira kao konačna svrha, zlatne i srebrne robe su u stvari samo *estetske* forme zlata« (Zur Kr. d. P. Oek., 112, *kurziv* — S. P.).

Ako bi imalo razloga na osnovu ovih stavova izvesti zaključak da je *estetsko svojstvo* prirodno svojstvo sedimentirano na ravni »posebnog«, to jest u »upotrebnoj vrednosti« kao u elementu trajnog, prirodnog i ljudskog momenta, a *vanumetnička svojstva* kao apstraktno društvena svojstva, i kao takva istorijska i relativna, za samu umetnost i predmet estetske vrednosti sekundarna — moglo bi se onda, povodom onoga stava o »zlatu«, kazati da su društva i epohe u kojima se uživa pre svega u »estetskoj formi« stvari daleko smirenija, harmoničnija od onih u kojima se uživa u njihovoj »apstraktnoj«, vanestetskoj formi, kao razmenskoj vrednosti. Iz onoga stava povodom umetnosti, uslovno rečeno, proizlazi da je samo harmonična ljudska priroda, u kojoj je ostvaren onaj neophodni minimum saglasnosti »naturalizma« i »humanizma«, prirode i istorije, mira i kretanja, *odgovarajuća* za pravi *estetski doživljaj*. Reč je o ljudskoj prirodi koja u umetnosti u kojoj je estetsko svagda oblikovano u formi istorijski konkretnog sadržaja, kao odnos *estetskog* i *vanestetskog*, može ono »vanestetsko«, »nemirno« i »prolazno« osećati kroz estetski oblik kao *smirujući*. I, isto tako, kada se nalazimo u epohama velikih društvenih kretanja, u kojima preovladava *Nemir* nad *Skladom*, a *Istorijsko* nad *Prirodnim*, *Progres* nad *Večnim vraćanjem istog*, gde je fizička, prirodna egzistencija u grču svoga opstanka, u razaranju i samorazaranju — da tada *umetnost* gubi svoju bitno *ontološku* funkciju, to jest funkciju da isijava iz sebe dijalektički sklad estetskog i vanestetskog, univerzalnog i ličnog, i da ukoliko uopšte još postoji neka potreba za njom, da će se u njoj tada tragati za onim *ontičkim* činiocima, za istorijsko-tendencijskim vrednostima, koje su sad u funkciji pukog dnevnog opstanka egzistencije; ona je oruđe drugog i neautentičnog. Heteronomija umetnosti uvek je simptom društvene neautentičnosti.

Imamo li na umu ono Marxovo ukazivanje na razliku između indijskog i zapadnoevropskog čoveka, koji se odnose kao relativno harmonična, integralna ličnost, i kao otuđeno biće, kao dva tipa »čoveka«, jedan sveden na ličnost koja uživa u estetskom kao posebnom svojstvu zlata, i drugi, koji prisvaja apstraktno ili opšte svojstvo blaga — onda nam se ta dva tipa ličnosti pojav-

ljuju kao »skladna« i »neskladna«, kao autentična i prava, na jednoj, i neautentična i otuđena ličnost, na drugoj strani. Sledeći stav upravo pokazuje da Marx dobro prozire ovu dijalektiku razvoja epoha i tipova kolektivnog odnosa ljudi prema *estetskom* u formi konkretnih prerađevina zlatnih predmeta, kao i u odnosu prema *apstraktnom* u formi zlatnih bezobličnih poluga. »Kao opšti zakon može se ustanoviti da za vreme mira prevladava pretvaranje zlatnog i srebrnog novca u luksuzne predmete, dok, međutim, njihovo ponovno vraćanje u poluge ili u monetu pretežno nastupa samo u burnim stanjima« (Zur Kr. d. P. Oek., 113).

Da li se na osnovu ovoga može sada ustanoviti i za teoriju umetnosti, odnosno za filozofiju i sociologiju recepcije, kao neko pravilo, da su revolucionarna, burna vremena, koja favorizuju pocepanu, neskladnu, radikalno nemirnu ličnost, *nepovoljna* za pravu estetsku komunikaciju, jer da se tada za vrednost ne proglašava estetska vrednost, već istorijska (razmenska) vrednost sa relativnim, prolaznim važenjem, to jest da ono *bitno* uzmiče pred *istorijski prolaznim*, a estetsko pred vanestetskim činiocima, i da se, po pravilu, ovo radikalno odvajanje estetskog i vanestetskog, rodnog i personalnog, koje je inače u umetnosti svagda u nerazlikovanom jedinstvu, pojavljuje u recepciji razdvojeno, i to uvek kad je reč o istorijskom podvajanju u samoj ravni ličnosti: na egoističnu, s jedne, i na apstraktno univerzalnu, s druge strane? I dalje, da li je u onome stavu prećutno pretpostavljena i misao da umetnik, najpre, da bi stvarao, može i mora osećati *stvaralački nemir*, i zatim, da je samo delo, kao gotov proizvod, dijalektička sinteza, *mir*, ugašena suprotnost, i u objektivnoj formi ostvarena sinteza suprotnih težnji, i, isto tako, da *recipijent*, da bi mogao uspostaviti duhovni, estetski kontakt sa delom kao sa *harmonijskom strukturom*, mora već unekoliko biti harmonijska ličnost?

Dakle, u ovim nemirnim epohama, ako se i ne stvaraju velika umetnička dela, onda se iz istorijskog skladišta pokreću ona koja na najbolji način doprinose funkcionalnoj vezi umetnosti i socijalnog pokreta, to jest dela u kojima već po prirodi sadržaja dominiraju teme koje su sada jedino receptibilne, teme koje u ovoj komunikaciji postaju njeni jedini oslonci i ciljevi, a ne sredstvo za estetsku formu. Slažući se sa mišlju Williama Jacoba (1762—1851), Marx citira njegov stav koji glasi: »U vremenima velike uznemirenosti i nesigurnosti, posebno za vreme unutrašnjih potresa ili invazija, zlatni i srebrni predmeti pretvaraju se brzo u novac; u periodima mira i blagostanja, naprotiv, novac se pretvara u posuđe od zlata i srebra i u nakit.«[8]

Uz sve ovo potrebno je sada da se navede integralni Marxov stav o oceni estetske vrednosti zlata i srebra. »S druge strane,

[8] William Jacob, *An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*, London, 1831, sv. II, S. 357. (Kod Marxa: Zur Kr. d. P. Oek., 113).

zlato i srebro su ne samo negativno suvišni predmeti, to jest predmeti bez kojih čovek može da bude, nego ih njihova estetska svojstva čine prirodnim materijalom raskoši, nakita, sjaja, prazničnih upotreba, ukratko — pozitivnom formom obilja i bogatstva. Oni se u neku ruku pojavljuju kao samonikla svetlost, koja se izvlači iz podzemnog sveta, pri čemu srebro reflektuje sve svetlosne zrake u njihovoj izvornoj mešavini, a zlato samo najvišu potenciju boje, naime, crvenu. A osećaj za boje (Farbensinn) je najpopularniji oblik estetskog osećanja uopšte« (Zur Kr. d. P. Oek., 130).

Dok je o *estetskom* bilo reči kao o prirodnom svojstvu, postavlja se pitanje: šta je sa »lepotom«? Da li je i ona prirodno svojstvo? U ovom slučaju treba podsetiti da »radnik ne može stvarati ništa bez *prirode, bez čulnog spoljašnjeg sveta*. To je materijal (Stoff) na kojem se ostvaruje njegov rad, u kojem je on delatan, iz kojeg i pomoću kojega on proizvodi« (Oek.-ph. M., 512). Već sam ranije utvrdio da se estetsko svojstvo potencijalno nalazi u »prirodi«, u samom »sadržaju«, u temi, ali da je subjekt, čovek koji »bira«. U *izboru* je već dat subjektivni stav: izbor za čoveka. Pa ipak, nije reč samo o izboru kao takvom. Umetnička vrednost, lepota, nije predmet preuzet naprosto iz prirode; on je zatim *ob-rađen*, njemu pridolazi ljudska, duhovna forma koja ga tek čini univerzalnoljudskom vrednošću. »Rad se spojio sa svojim predmetom. On se *o-predmetio*, a predmet je *ob-rađen* (verarbeitet)« (Das Kap., Er. B., 195, *kurziv* — S. P.). Stoga Marx dodaje da *rad* »proizvodi lepotu, ali za radnika osakaćenje (Verkrüppelung)« (Oek.-ph. M., 513).

Rad je taj koji *stvara lepotu*, dok se »estetsko« kao svojstvo predmeta nalazi van čoveka, u prirodi samoj. Ali estetsko još nije vrednost dokle god ga »rad« ne preobrazi, formira, dok to, čisto *čulno*, singularno, ne dobije i svoju duhovnu osnovu, opštost, univerzalnost, i tako »estetsko« postane lepota koja važi samo za ljudski rod, budući da je čovek, po Marxu, jedino biće koje stvara i po »zakonima lepote«. Nema »estetske vrednosti« ili, što je isto, »umetničkog momenta« bez ujedinjenja »čisto estetskog« — singularnog, i »formativne moći« — univerzalnog, povesnog momenta, kao sinteza *prirodnog*, i *povesnog*, kosmičkog i socijalnog poretka. Možda neka »estetska vrednost« objektivno, van čoveka, i postoji, no čovek to ne zna. Prema tome, ako »estetska vrednost« i »estetsko svojstvo« stvari uopšte postoje, postoje samo *za čoveka* koji uistinu tim svojstvima daje značenje vrednosti. »Vrednost« je *vrednost* za Čoveka.

2. Dijalektika nematerijalnog i materijalnog čina

Preostaje da se razmotri problem specifičnosti sfere duhovnog, nematerijalnog rada i, u tome, umetnosti. Najzad, u kakvom su odnosu takozvana »materijalna« i »duhovna« (nematerijalna) pro-

izvodnja? Po Marxu, »religija, porodica, država, pravo, moral, nauka, umetnost itd. samo su *posebni* (besondere) načini proizvodnje (Produktion) i padaju pod njen opšti zakon« (Oek.-ph. M., 537).

Postavlja se odmah pitanje kako treba shvatiti odnos između *posebnih načina* proizvodnje (nauke, umetnosti, religije) i *opšteg zakona proizvodnje?* Da li je ovde reč o takvom »opštem zakonu« koji valja naučiti napamet, koji je apstraktan, i, potom, koji treba primeniti na svaki *poseban* tip ovoga odnosa: opšteg i posebnog, materijalne i duhovne proizvodnje? »Da bismo istražili vezu duhovne (409) i materijalne proizvodnje, neophodno je pre svega da poslednju ne shvatimo kao opštu kategoriju, već u *određenoj istorijskoj* formi. Tako, na primer, kapitalističkom načinu proizvodnje odgovara druga vrsta duhovne proizvodnje nego srednjovekovnom načinu proizvodnje. Ako se sama materijalna proizvodnja ne shvata u njenoj *specifičnoj istorijskoj* (historischen) formi, onda nije mogućno shvatiti ni ono što je određeno u duhovnoj proizvodnji koja njoj odgovara, kao ni njihovo uzajamno dejstvo. Inače, stvar ne ide dalje od naklapanja« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 256—257, spac. — S. P.). I u *Grundrisse* Marx upozorava da »postoje određenja koja su zajednička svim stupnjevima proizvodnje i koja mišljenje fiksira kao opšta; ali takozvani *opšti uslovi* proizvodnje nisu ništa drugo do ovi apstraktni momenti, pomoću kojih se ne može pojmiti nikakav stvarni povesni stupanj proizvodnje« (Gr., 10).

Ovi stavovi imaju izvanrednu metodološku vrednost. Najpre pitanje: koji je to *opšti zakon proizvodnje* koji važi za svaku proizvodnju kao povesnu, ontološku kategoriju (to jest *genus proximum)*, a zatim, koji važi u određenom smislu za razumevanje odnosa materijalne i duhovne proizvodnje? Mora se upozoriti na to da je reč o tome da je proizvodnja, tačnije, »rad« u ontološkom značenju »čovekova proizvodna delatnost uopšte pomoću koje čovek vrši razmenu materije s prirodom« i koja je »u svom prirodnom bivstvu nezavisna od društva«, odnosno »zajednička uopšte još nedruštvenom čoveku i čoveku koji je ma kako društveno određen« (Das Kap., Dr B., 823—824), i dalje, da je rad »prirodni uslov ljudske egzistencije« (Zur Kr. d. Pol. Oek., 23—24).

Pomenuti stavovi tek sada dolaze do pravog smisla, jer se pod izrazom »rada kao prirodnog uslova ljudske egzistencije« misli na takvu supstanciju koja posreduje u odnosu između Čoveka i Prirode, subjekta i objekta, nezavisno od bilo koga tipa konkretne istorijske organizacije društva. Zbog toga Marx u *Grundrisse* dodaje da se »određenja koja važe za proizvodnju uopšte upravo moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva — koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovečanstvo i objekt, priroda, isti — ne bi zaboravila bitna različitost« (Gr., 7). Naime, ne pomaže mnogo da shvatimo odnos grčkog epa i mitologije, i zatim, grčk· ekonomije, naučni stav da svi ovi načini, forme proizveden

govore o tome da se njima posreduje »subjekt sa objektom«. Jer »određenja koja su zajednička svim stupnjevima proizvodnje i koja mišljenje fiksira kao opšta«, takozvani »opšti uslovi proizvodnje«, jesu takvi da se njima ne može »pojmiti nikakav stvarni povesni stupanj proizvodnje«.

Dakle, postoje *posebni* tipovi društvene organizacije, robovlasnički, feudalni, kapitalistički, u kojima se odnos duhovne i materijalne proizvodnje postavlja na njima specifičan način. To se mora istražiti, ustanoviti, »inače stvar ne ide dalje od naklapanja«. Zatim, ono što važi za sve tipove, kao opšti zakon proizvodnje, jeste »uzajamno dejstvo« duhovne i materijalne proizvodnje, to jest dijalektički odnos »subjekta i objekta«. Kada je reč o tim specifičnim tipovima odnosa, Marx upozorava, na primer, na odnos *materijalne* i *umetničke* proizvodnje u antici i u građanskoj organizaciji i zapaža da se »kapitalistička proizvodnja, na primer, neprijateljski odnosi prema izvesnim duhovnim granama proizvodnje, kao što su umetnost i poezija«.

U tom smislu teoretičari koji ne shvate »samu materijalnu proizvodnju *istorijski*«, pa je tumače »kao proizvodnju materijalnih dobara uopšte, a ne kao određenu istorijski (historisch) razvijenu i specifičnu formu ove proizvodnje«, ne mogu otići dalje od »šupljih fraza«, niti mogu odgovoriti na pitanje: »iako smo u mehanici itd. otišli dalje od starih, zašto ne bismo i mi mogli da stvorimo jedan ep? I *Anrijadu* umesto *Ilijade*« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 257). To je stvar istorijskog sagledavanja.

Drugim rečima, kada se govori o principu *napretka*, ovde ne važi misao da — ako se u materijalnoj proizvodnji i, s njom povezano, u prirodnoj nauci, mehanici, otišlo dalje od stanja stvari u ovim sferama kod prethodnih istorijskih organizacija — i u umetnosti važi isti princip, princip napretka. Naprotiv, Marx pokazuje da u pojedinim društvenim formacijama određene umetničke forme dostižu savršenstvo koje se, po prirodi pojma, ne može nadmašiti. To, razume se, ne znači da se u drugim, istorijski uslovljenim formama (tipovima, opšteg) ne može postići, takođe, umetničko savršenstvo. Iz svega toga proizlazi, kada je o odnosu duhovne i materijalne proizvodnje reč, »*nejednak odnos razvoja materijalne proizvodnje, na primer, prema umetničkoj*«, pri čemu »pojam napretka (Fortschritt) ne treba shvatati u običnoj apstrakciji« (Gr., 29).

Veoma su poznate Marxove misli da je »kod umetnosti poznato da određeno doba njenog procvata nikako ne stoji u odnosu spram opšteg razvitka društva, dakle, ni prema materijalnoj osnovi, tako reći kosturu njegove organizacije«. Ili, da je »o izvesnim formama umetnosti, na primer o epu, čak priznato da se one nikad ne mogu proizvoditi u njihovom svetsko-epohalnom, klasičnom vidu čim nastane tehnička proizvodnja (Kunstproduktion) kao takva; dakle, da su u oblasti same umetnosti izvesni njeni važni oblici (Gestaltungen) mogući samo na nekom nerazvijenom stup-

nju razvitka umetnosti« (Gr., 29—30). Najzad, da »pevanje, predanje i muza... prestaju nužno sa štamparskim valjkom... iščezavaju nužni uslovi epske poezije« (Gr., 30—31). U vezi s tim i Marxovo upozorenje da se »teškoća ne sastoji u tome da shvatimo da su grčka umetnost i ep vezani za izvesne oblike društvenog razvitka. Teškoća je u tome da se shvati da nam oni još i danas pružaju umetničko uživanje (Kunstgenuss) i da u izvesnom smislu važe kao norma i nedostižan uzor«. Prema tome, »draž (Reiz) njihove umetnosti za nas nije u protivrečnostima spram nerazvijenog stupnja društva na kome je izrasla. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, naprotiv, nerazdvojno je vezana za to što se nezreli društveni uslovi pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu vratiti« (Gr., 30—31).

Međutim, poznato je i veliko nerazumevanje ili pogrešno razumevanje ovih Marxovih stavova. Naime, šta se iz pomenutih Marxovih stavova može zaključiti? Neki oblici umetnosti, u principu, mogu doseći savršenstvo — posedovati večnu draž i imati apsolutno važenje, dok društveni uslovi, kao njihova osnova, mogu predstavljati nizak stupanj istorijskog, društvenog razvoja. Zatim, što je takođe važno, *lepota*, draž umetnosti, ne nastaje u *suprotstavljanju* onome što je ekonomski nerazvijeno, niti *lepota* proizlazi, po pravilu, iz nezrelog stupnja društvene organizacije, kako su tvrdili neki estetičari. Naime, da je *estetsko* u osnovi *tragično*, i potom da se tragedija javlja u oskudnim socijalnim stanjima, ili u epohama u kojima je iščezao prethodni »viši smisao«. Isto tako, iz Marxa ne proizlazi ni ideja da izuzetno razvijeni tehnički uslovi proizvodnje nužno već izazivaju i visok domet u sferi superstrukture, kako se naivno verovalo u početnim stadijumima epohe socijalizma.

Nema, dakle, opšteg pravila u pogledu odnosa duhovne i materijalne strukture, umetnosti i ekonomske osnove; iz toga sledi njihova relativna samostalnost. Jedino što se iz Marxovih stavova može pozitivno ustanoviti to je da su umetnički oblici, kao pojmovi *tipskog značenja*, ep i roman, drama i lirika duboko vezani za sferu ukupnih društvenih, i, u tome, ekonomskih kao preovlađujućih odnosa, i da ova *spoljašnja* forma »estetskog«, »umetničkog«, odnosno oblik romana, epa i tragedije, zavisi od društveno-istorijskog okvira, ali da samo »estetsko«, »umetničko«, koje se u ovim istorijskim oblicima pojavljivanja estetskog (kroz ep, roman i tragediju) ispoljava, jeste savršenstvo. Marx samo o tome *spoljašnjem*, o epu kao društveno uslovljenom obliku *pozitivno* govori, to jest dovodi ga u vezu sa razvojem društvenih formi organizacije; o onom *večno uzornom* što se kroz istorijsku formu »epa« ili »romana«, »tragedije« ili »pripovetke« ukazuje, Marx ne govori ništa, osim što konstatuje činjenicu da je ovde reč o savršenstvu o kome se ne može racionalno, dakle, na teorijskom putu odlučiti, već samo i jedino imanentno, neposredno, putem estetske recepcije dela.

Tako se ocrtava jedna konkretna dijalektika umetnosti i estetskog u celini, sa odgovarajućim, socijalno uslovljenim formama ispoljavanja toga »estetskog«. Tek ove forme u kojima se »estetsko« otkriva mogu se objasniti polazeći od sfere materijalne i ukupne društveno-istorijske proizvodnje. Ovu dijalektiku »spoljašnje forme«, »epa« kao takvog, i »estetskog sadržaja« možemo posmatrati u dijalektici »vanestetskog« i »estetskog«, »univerzalno-ljudskog« svojstva čoveka.

Ovu dijalektiku u razumevanju »umetnosti« Marx je primenio u proučavanju same antičke umetnosti. On razlikuje, najpre, dva tipa socijalne organizacije: »nezrelu« — antičku, i »zrelu« — građansku, i pokazuje da je za *prvu* bitan mitski pogled na svet, za *drugu* naučni pogled na svet. U prvoj je još uvek bitna moć *fantazije*, za drugu — *racionalna svest*. Ova dva tipa odnose se kao *poiesis* i *tehné*. I dok se na opštesocijalnom planu zapaža progres u tehničkom smislu idući od prve ka drugoj organizaciji društva, u pogledu umetnosti zapažamo regres.

Kvalitet kao mera originalnog stvaranja

Nekoliko reči još o razlici materijalne i nematerijalne proizvodnje. Jedna od daljih razlika je u tome što se vrednost materijalne proizvodnje može ustanoviti sa tačnošću matematičkih nauka, količinom radnog vremena, to jest prosečnim radnim vremenom koje je potrebno za njenu proizvodnju. »Pod datim uslovima proizvodnje zna se stalno koliko je potrebno radnika da bi se izradio sto, kolika mora da bude količina određene vrste rada da bi se proizveo određeni proizvod. Kod mnogih 'nematerijalnih proizvoda' *ovo nije slučaj*. Potrebna *količina rada* da bi se postigao određeni rezultat ovde se isto tako n a g a đ a kao i sam r e z u l t a t« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 240, spac. i *kurziv* — S. P.). Dakle, kao da postoje oblici proizvodnje za čiju se proizvodnju potrebni rad ne može izmeriti, kvantifikovati. Na primer, za umetničku. U tom smislu »proizvod umnog rada — nauka — uvek stoji duboko ispod svoje vrednosti zato što radno vreme potrebno za njenu reprodukciju nije ni u kakvoj srazmeri s radnim vremenom potrebnim za njenu o r i g i n a l n u proizvodnju. Na primer, binomnu teoremu može đak da nauči za jedan čas« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 329, spac. — S. P.).

Pomenuti slučaj je još u većoj meri karakterističan za umetničku proizvodnju. Ne samo što se vrednost duhovnog rada ne može *kvantifikovati*, satnom merom ustanoviti, nego se ovde često *nagađa* i o samoj vrednosti, rezultatu, budući da se jedino zna to da je vreme za originalnu proizvodnju neuporedivo duže od onoga koje je potrebno za njegovu recepciju, reprodukciju ili komunikaciju u najširem smislu te reči.

Veoma je važno Marxovo ukazivanje na činjenicu da su građanski ekonomisti hteli da i *rad* profesorâ, pisacâ, pesnikâ i sli-

karâ učine neposredno proizvodnim, u ekonomskom smislu reči »proizvodnim«, to jest da i ovi subjekti stvaraju nekakav »višak vrednosti«. Za Marxa su »upotrebna vrednost« i »razmenska vrednost« dva načina egzistencije »robe« u građanskoj ekonomiji, no te odredbe ne važe u određenju »proizvodnje« kao ontološkog pojma, za koju važi kategorija »očovečene delatnosti« i »opredmećenog rada« koga čovek i stvara i »prisvaja« na svestran, ljudski način. Povodom mišljenja građanskih ekonomista da »lekar proizvodi zdravlje (ali i bolest), profesori i pisci prosvetu (...), poete, slikari itd. ukus«, Marx zaključuje da »ovaj način izražavanja — da sve ove delatnosti (Tätigkeiten), sve ove usluge proizvode stvarnu ili zamišljenu (eingebildeten) upotrebnu vrednost, ponavljaju kasniji ekonomisti, da bi pokazali da su i ova lica proizvodni radnici u Smithovom smislu, to jest da neposredno ne proizvode proizvode *sui generis*, već proizvode materijalnog rada, te prema tome neposredno materijalno bogatstvo« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 258—259).

Na osnovu ovoga stava samo se dalje precizira Marxova misao da u bilo kom tipu društvene, ekonomske organizacije, umetnici ili naučnici proizvodili, oni neposredno stvaraju dela *sui generis*, sa eminentno duhovnim, opšteljudskim svojstvima, a ne dela koja imaju za cilj potrošnu materijalnu vrednost, poput predmeta takozvane materijalne proizvodnje. Njihov prevashodni cilj nije da doprinose povećanju »neposrednog bogatstva«, već da pruže drugu vrstu »bogatstva«, bitno ljudsko (ne egoistično) uživanje: u nauci — uživanje u saznavanju sveta, u umetnosti — uživanje u estetskim oblicima dela itd. Proizvodi duhovnog rada, ukratko, i u tome umetnosti, nisu potčinjeni zakonima robne proizvodnje, bar ne kada je reč o onom njihovom neposrednom svojstvu po kome su oni proizvodi *sui generis*.

Marx je kritički dovodio u pitanje stav ideologâ kapitalističkog sistema prema kome se postulira nužni, kauzalni odnos između baze i superstrukture, naime, da je sfera superstrukture čisti odraz, refleks same strukture baze i dalje, ukoliko je materijalni rad potčinjen jednom posebnom principu društvene proizvodnje: stvaranju viška vrednosti, bogatstva, da je to onda i smisao oblika superstrukture. Marx je radikalni kritičar ideje po kojoj, ukoliko na robi nije bitno ono u njoj *osobeno*, da iz toga sledi, u pogledu na umetnost, da i u njoj nije stalo do »estetskog«, već samo do onog osnova koji doprinosi rastu kapitalističke civilizacije: da emituje one druge vrednosti u kojima se ispoljava ideologija građanske ekonomije kao večnog sistema društvene proizvodnje.

Zbog toga je Marx smatrao neumesnim gledište po kome se »različite funkcije u buržoaskom društvu uzajamno pretpostavljaju«, da »suprotnosti u materijalnoj proizvodnji čine nužnim superstrukturu ideoloških formi, čija je delotvornost — bila ona dobra ili loša — dobra jer je *nužna*«, zatim da su »sve funkcije u službi kapitaliste, da se završavaju u njegovu 'korist'« i, na

kraju, »da čak i najviša duhovna proizvodnja dobija priznanje i *opravdanje* u očima buržuja samo zato što će se predstaviti i lažno prikazati kao neposredni proizvođač materijalnog bogatstva« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 259, *kurziv* — S. P.).

U ovim ključnim stavovima u skraćenom obliku nalaze se Marxove odlučne teze o nejednakom odnosu »baze« i »superstrukture«, materijalnog i duhovnog (nematerijalnog) rada. Tako se teza da svaka duhovna i materijalna proizvodnja podleže takozvanom opštem zakonu proizvodnje, ali da se u okviru toga opšteg zakona svaki od ovih oblika: »duhovna«, odnosno »materijalna« proizvodnja pojavljuje sada u razvoju što sledi iz osobenih principa *sui generis*, kod Marxa dokazuje tako što on kritikuje građanske ekonomiste koji su te dve bitne teorijske stvari postavili naopako. Naime, ti ekonomisti »polaze od pretpostavke da proizvodi nematerijalnog rada podležu istim zakonima kao i proizvodi materijalnog rada; a ipak se prvi upravljaju prema jednim, drugi prema drugim načelima« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 258).

Najkraće rečeno, nikako nije reč o radikalnoj nesauslovljenosti sferâ superstrukture i ekonomske osnove, duhovne i materijalne proizvodnje — jer obe potiču iz istog izvora, iz jedinstvenih osnova ljudskog rada, ali ni o radikalnom jedinstvu, budući da se svaka razvija još i po svojim specifičnim zakonima. Marx zapaža, na primer, u *Kapitalu*, da »razvitak proizvodnih snaga rada u *jednoj grani* proizvodnje — na primer u proizvodnji... mašina... može opet biti delimično povezan sa napretkom u duhovnoj proizvodnji, osobito u prirodnim naukama i njihovoj primeni« (Das Kap., Dr. B., S. 91). Dakle, postoji delimična povezanost, ali u krajnjem ishodu ovih različitih oblika rada ostaje pravilo da se proizvodi materijalnog i proizvodi duhovnog rada »upravljaju prema jednim, drugi prema drugim načelima« (Marx).

Kada je o tim posebnim načelima duhovnog rada reč, valja imati na umu niz posebnih okolnosti, od socijalnih i psiholoških do geografskih, koje se, u celini uzev, sustiču u pomenutim tipovima proizvodnje, i to, po pravilu, na poseban način za svaki poseban tip rada. »Prema tome, ove okolnosti koje utiču na čoveka, na *subjekt* proizvodnje, modifikuju manje ili više sve njegove funkcije i delatnosti« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 260).

Marx je izvršio analizu »krize« duhovnosti u sistemu građanske civilizacije, ostajući pre svega kod analize krize »autentičnog rada«. On je ozbiljno proživeo Hegelov prigovor da »umetnost danas ne zadovoljava najviše potrebe duha«[9] i da »naša sadašnjost, po svome opštem stanju, nije povoljna po umetnost«.[10] Shvatajući da su pitanja ozbiljna, Marx stvar postavlja radikalno

---

[9] Hegel, *Vorlesungen über die Aesthetik*, I, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1970, S. 24.

[10] Ibidem, S. 25.

drugačije: činjenica da je kapitalistička proizvodnja »neprijateljska spram umetnosti« biva kod Marxa istorijski promišljena. Naime, ako duh građanske epohe više ne zadovoljava, treba ga zameniti autentično ljudskim. Dok je Hegel, uzvisujući tip građanske organizacije i sa njim tehnološki vek proizvodnje, prognozirao »kraj umetnosti«, dakle, i kraj humanuma pred snagom tehnologije i racionaliteta, Marx uzvisuje samu autentičnu proizvodnju kojoj građanska služi samo kao oslonac i sredstvo, i time prognozirajući istorijski kraj kapitalističke proizvodnje odlučuje se u korist autentičnog rada, dakle, i umetnosti.

Milenko Perović

Janusova lica malograđanstva

1. Sindrom malograđanstva kao sladunjavo oboljenje savremene civilizacije tendira prema fatalnom ishodištu u kome će svojim storukim pipcima i opojnom dijabolikom, poput kakvog mitskog čudovišta, prodreti u celovito tkivo civilizacije, u sve pore društvenog i individualnog života, svesti, načina i shvatanja života, pogleda na svet, kao globalna kultura, umetnost, politika; konačno, kao — čovek. To savremeno znamenje civilizacijskog truljenja, taj spektakl »umora zemaljskog« preti da postane epoha, upravo epoha do somnambulizma dovedenog fataliteta egzistencijalne nesigurnosti, duhovne ispražnjenosti i tuposti, frustratorne sentimentalnosti i budalastog hedonizma. Sa margine istorije ovaj fenomen se posve sigurno pomerio, pomalo trapavo, pomalo bojažljivo, u suštini sasvim fatalno, u sam centar istorijskog toka. On upravo jeste, po elokventnim Marksovim zapažanjima, »nezgrapno lukav, lupeški naivan, budalasto uzvišen, sračunato praznovjerje, patetična burleska, genijalno besmislen anahronizam, svjetsko-historijska lakrdija, nerješiv hijeroglif za razum civiliziranih...«, ali anahronizam koji to svakako više nije, jer je iz različitih razloga postao suva sveprisutna realnost. Taj, za razum nerešivi,

hijeroglif postao je hijeroglif razuma, nerazgovetna šifrovana maglina umske slabosti, strah uma pred samim sobom i pred istorijom. Paradoksalna klackalica reči ovde može biti tek mali nagoveštaj svih onih silnih paradoksa smisla koje istorijska bujica kao antropološki nanos izbacuje na, samo sebi pojmljivim, zavojima. Paradoksi smisla, u svojoj teško uhvatljivoj logici, čini se, daju za pravo onom mišljenju koje bi se usudilo da tvrdi da je fenomen malograđanstva doista sažeta rekapitulacija jedne medijalne antropološke linije u istoriji, nadograđene iracionalnom aromom savremenosti. Ako bi bilo statistički moguće notirati antropološko-istorijski obim i sadržaj do ovog trenutka, postignutog pojma čoveka, čini se da bi njihove odrednice sasvim neprotivrečno ispunile telo i obojile prepoznatljivim smislom psihu frankenštajnovske idiosinkrazije tipski celovitog malograđanina. To i jeste u osnovi čovek kao živi paradoks, sveprisutna kontradikcija, raspeće međusobno isključujućih suprotnosti, tipologija koja se ne da jednodimenzionalno hipostazirati, koktel sa mnogim ukusima. Zapravo, to je očovekotvoreni Janus na svetsko-antropološkoj vetrometini između projekcija dobra i zla, lepog i ružnog, pravednog i nepravednog, moći i nemoći, znanja i neznanja, istine i zablude, realnosti i mitologije, suptilnosti i varvarstva. Malograđanin je zamamna apologija i negacija smisla ljudske egzistencije, kompromis čoveka sa sopstvenim centrifugalnim silama i njegovo bojažljivo svođenje sebe na puki prosek i oportuno mediokritetstvo u sebi. On je hipostaza straha čoveka pred samim sobom i pred sferom svega onoga što je izvan njega. U svojoj udvojenosti, čak, umnogostručenosti on nije bogatstvo, već simptom siromaštva, tragikomične rascepljenosti i odsustva zdrave punoće.

Ima li onda smisla tražiti u njemu antropološko-istorijski promašaj, a da to ne bude promašaj čoveka kao vrste, ružna akumulacija svih čovekovih uspona i padova otelovljenih u takvoj endemskoj vrsti, koja je negacija svih drugih vrsta, a čija populacija preti da postane jedino moguća i jedino prisutna kultura? Ima li smisla pitanje o vremensko-prostornom rasprostiranju ovog fenomena što navodi na misao o dekadenciji nekakve zadate pozitivne suštine čoveka i njegovih istorijski postignutih duhovnih i materijalnih tvorevina? Konačno, može li se govoriti o fenomenu čije se određenje vezuje za antropološku razvojnu bit čoveka kao biološke vrste? Može li biti validan i celishodan metodološko-istorijski rez koji mu pribavlja atribuciju savremenog epohalnog sindroma koji nagriza kulturu i civilizaciju na jednom konkretnom istorijski određenom i determinisanom stupnju razvoja? Da li je, konačno, malograđanstvo upravo suština kulture i savremenog momenta civilizacije?

Očigledna je, iz datih i mogućih pitanja, sva težina analitike pojavnosti i suštine malograđanstva, koja traži eksplikaciju odgovora u saznajnom proboju pojavnosti. Ranija mišljenja o ovom fenomenu, sa časnim izuzecima, znače jednu veliku nesuglasicu oko tumačenja esencijalnih ishodišta fenomenologije malograđan-

skog, improvizovanu projekciju smisla u fragmentarno-opirući haos pojavnog, koja u ovome uvek može naći dovoljno potkrepljenosti za bilo koje mišljenje, naprosto zato što pojam malograđanstva u svojoj heterogenosti uvek daje mogućnost za takav saznajni hazard. Već sama ta činjenica metodološkog i kategorijalnog oslanjanja na mišljenja ljudi od teorije koji su se bavili ili se bave ovim pitanjima — otežava istraživanje i opredeljivanje za jednu od mogućih i evidentnih koncepcija koje bi suštinski pogađale suštinu onoga što se običava označiti kao malograđansko. Istina, ovakva ekstenzija mišljenja, u samim svojim osnovama, nije posledica slučajno prisutnog i odabranog stanja stvari. Ona ima svoju dugu istoriju, koja se bez razlike i bez ostatka poklapa sa istorijom ljudskog mišljenja i teorije uopšte. Kad god se teorija, i ne samo ona već i svakodnevno ljudsko zdravorazumsko mišljenje, varljiva *doxa*, bavila pitanjima kategorijalnog određenja pojma čoveka, namerno ili nenamerno je upadala u jednu antropološku dihotomiju. Strukturno i konceptualno, ova dihotomija, sa različitim parametrima i unekoliko promenljivim varijacijama, javlja se vrlo često, u različitim naučnim oblastima i svakodnevnim ljudskim mnenjima, po pravilu kada se postavljaju pitanja iz opsega antropološkog. Osnovni dihotomni par, kao nezaobilaznu antropološku dramaturgiju, čine pojmovi nativističkog i socijalnog (ili genetičko-mimetičko, atavističko-gregarno, urođeno-stečeno itd.). Ekstremne jednodimenzionalnosti ovoga dihotomnog para izbijaju uvek u mnogim naukama u prvi plan posebno onda kada se neki problem redukuje do svojih praosnova geneze, kada se od naučne teorije očekuje odgovor na pitanje »zašto«. Napuštanje fenomenološkog plana analitike sasvim pouzdano vodi metafizičkoj nadgradnji svake nauke koju ni jedno pošteno i dosledno mišljenje ne može izbeći. Stoga rasprava o malograđanskom šifrovanom kodu u genima čoveka ili rasprava o socijalnom oblikovanju takozvanog malograđanskog mentaliteta u osnovi je pitanje za jednu antropološku metafiziku. Bez obzira na to kakav metafizički stav da se zauzima, izvesno je da će neke činjenice »raditi« za njega, a neke biti protiv njega, čime on produžava misaoni status kao: ni dokazan, ni opovrgnut, ali uvek iznova prisutan kao večita senka oko svake čovekove nauke i nauke o čoveku. Verovatno onda ima smisla i vrednosnog opravdanja postavljanje fenomena malograđanskog kao *par excellence* ljudskog fenomena negde između nativističke metafizike i prepoznatljivog socijalnog voluntarizma. Konzistentni koncepcijski ekstremi i ovde, kao i na drugim mestima i u drugim prilikama, nemaju teorijskog opravdanja niti mogućnosti za celovitu istinu, naprosto zato što ovde pitanja dosežu do biti pojma čoveka i konkretnih istorijski postojećih individua u sasvim konkretnim socijalnim, ekonomskim, psihološkim i kulturnim prilikama. Prežvakane antropološke tirade iz trougla čovek-društvo-priroda ne mogu biti ni od kakve koristi u specifikovanju datog problema. Doduše, ostaje otvoreno pitanje uspostavljanja bilo kakve smiru-

juće eklektike na koju je dijalektički um prirodno upućen. Često korišćena, ona je znala biti nepouzdana odstupnica, što ostavlja prostora za pitanje više i odgovor manje.

2. Blez Paskal, autor čuvenog određenja čoveka kao »trske koja misli«, napisao je ove redove: »Mi plovimo po jednom srednjem prostoru, uvek neizvesni i uzburkani, bacani s jednog kraja na drugi. Ma kakav stub za koji bismo se hteli privezati i utvrditi, klati se i udaljava od nas; a kad pođemo za njim, on nam izmiče, klizi nam iz ruku i beži, večito beži.«[1] Stav egzistencijalne nesigurnosti koji tako snažno probija iz ovih nekoliko rečenica, kao uostalom i iz celog Paskala, doveden je preko kontinuiteta evropskog iracionalizma do »tačke usijanja« u savremenoj epohi. Naravno, taj stav nije proizvod savremene epohe, jer se njegovi tragovi nalaze u svim otiscima materijalne i duhovne kulture čoveka od njenih najranijih početaka do današnjih dana kao manje ili više razgovetna nit ljudske istorije i nezaobilazni prepletaj ontogenetskog i filogenetskog u njoj. Ovakav stav, kao stav temeljnog odnošenja čoveka prema svetu, bez obzira na to da li ga čovek nosi u svojim genima kao rodnu kob ili ga stiče u titanskom naporu odnošenja prema prirodi i svim svojim tvorevinama, odnos je stalno postojeće egzistencijalne »bačenosti u svet« koja stvara nesigurnost, uplašenost svetom, sveprisutni strah, bolećivo osećanje sebe kao vrste i individue, sentimentalno-iracionalni doživljaj sveta, strah od svega što je izvan sebe, strah od sebe samoga kao hipostaza sebe i uspostavljanje fetiškog odnosa i osećanja prema nadmoćnijem delu sebe, konstrukcija onostranosti, eshatona, idolatrija i idiolatrija. Egzistencijalna nesigurnost biva time jednom od kapitalnih značajki čoveka kao vrste, jednako prisutna, doduše u različnim oblicima, u svim epohama civilizacije, ali sasvim izvesno i u predcivilizacijskim stanjima ljudskog postojanja. Svaka epoha je uvek iznova dolazila do egzistencijalne nesigurnosti pretačući u nju svoj specifikum, svoju boju, usložnjavajući bogatstvo njenih manifestantnih oblika. Nema nikakvih dokaza da je ova epoha prevazišla takvu nesigurnost.

Izvesno je da permanentno stanje egzistencijalne nesigurnosti produkuje jednu od ključnih civilizacijskih odrednica — stanje osujećenosti, sputanosti, inhibicije i frustracije. Dakako, to nisu samo odrednice individualnog psihičko-etičkog habitusa čoveka. U krajnjoj liniji, to su magistralni pravci postojanja i razvoja civilizacije, habitus kulture uopšte, postojeće kao kultura osujećenosti uz »koeficijent neprijateljstva stvari« (Sartr), kultura kao, do humanističkog smisla dovedena, frustracija i inhibicija. Ako se kroz ovu prizmu posmatraju svekolike materijalne i duhovne tvorevine civilizacije, onda one mogu poprimiti smisao koji

[1] B. Paskal, *Misli*, »Kultura«, Beograd, 1965, fragment 72.

na prvi pogled nije sasvim uočljiv, ali se objektivno može pretpostaviti i prepoznavati na svakoj značajnoj i manje značajnoj pojavi u istorijskom hodu čovečanstva. Raspon stanja egzistencijalne nesigurnosti ukazuje na raspon opšte čovečanske civilizacijske frustriranosti, preko različitih stupnjeva opštosti subjekta i objekta frustracije, do najindividualnije osujećenosti konkretnog pojedinačnog čoveka u neposrednom svakidašnjem socijalnom i psihičkom miljeu življenja. Subjekt frustracije u svakoj situaciji je čovek, bilo kao konkretni pojedinačni čovek, čovek kao porodica, grupa, društveni stalež, klasa, društvo, čovek kao kultura i civilizacija. Objekt prema kome se uspostavlja frustratorna relacija uvek je izveden iz stava egzistencijalne nesigurnosti, ali po pravilu to je objekt kao doživljaj autoriteta. Od modaliteta nesigurnosti vodi uzročno-posledična relacija prema svim modalitetima konstrukcije frustratornog stanja i pretpostavljenog autoriteta. Koliko je nesigurnost apstraktne prirode, toliko će konstrukcija autoriteta nositi u sebi hipotetičku slobodu imaginacije i apstrakcije. Naravno, posle je izvesna i suprotna relacija: prethodna egzistencija autoriteta koja implicira fiktivno ili realno zasnovanu nesigurnost. S druge strane, konkretum nesigurnosti je konkretum frustracije i autoriteta koji u povratnoj relaciji pretpostavlja sadržinsko bogaćenje nesigurnosti. Dakle, činjenica prema kojoj postoji relacija frustriranosti je fiktivni, imaginarni ili realni autoritet, kao stvar, relacija, činjenica, drugi čovek, grupa, društvo, društveno-ekonomski odnos, politička sfera, prirodni fakticitet, fatalitet ograničenog postojanja, onostrana nadrealna ili natprirodna sila i slično. Manifestacije opšte frustracije kreću se od filantropskog plača nad bićem čoveka nemoćnim pred silama prirode, do inhibicije smrtnošću i propadljivošću, pred iracionalnim i destruktivnim manifestacijama ljudske vrste, pred nesavršenošću ljudske vrste u odnosu na imaginarno savršeno stanje koje se utače u apsolut. Ovaj plač ne poznaje razliku između filozofa i plebejca. Čovek je nesiguran i uplašen pred savršenošću prirodnih zakona i ustrojstvom vasione. Dakako, ovoj nesigurnosti mora prethoditi saznajni napor čiji rezultat već može biti prilog protiv nesigurnosti, ali i ona je svakako toliko fleksibilna da se nalazi u stalnom procesu kauzalnog i sadržinskog bogaćenja. Ona i jeste večito »lukavstvo uma« koji sebe drži maltene u stalnom sado-mazohističkom stanju neizvesnosti. Neće biti od velike koristi ni ničeovski »Amor fati«. Bez obzira na to koliko se on može aktivistički shvatati — ne može se živeti ukoliko ne bi vodio egzistencijalnoj anemiji. Konačno, otupelost življenja sama po sebi može još i danas biti u dobroj meri direktna posledica fataliteta nesigurnosti ili prezir sopstvene nesavršenosti. Kroz različite oblike mitotvornog i religioznog mišljenja čovek upravo objektivira mazohistički samoprezir kao skrušenost uplašenog i nemoćnog dela prirode (suprotno svome moćnom prometejskom délu koji se razvija u atmosferi ambicioznog aktivizma). Stanje samoprezira je idealni momenat svake mitologije, konstrukcije i pro-

jekcije autoriteta, vazalstva svakom autoritetu i šablon svake servilnosti. Samoprezir je optimalni istorijski milje svakog fideizma i onog psihološko-socijalnog odnosa koji se od »Ja« uspostavlja u inhibitorno-servilnoj instanciji prema »Ne-ja«, prema svemu onome što se da označiti kao *drugo*, kao postojeće i moguće ograničenje primordijalnog »Ja«. Zaboravljajući skromnost čovek »naduvava svoje potrebe do kosmičkih i metafizičkih vrednosti« (F. Niče), upravo toliko da te vrednosti prestaju biti njegove vrednosti. Emanirane iz čoveka, one se naseljavaju u intermundijalnu onostranost postajući prikladan materijal za konstrukciju svakog božanstva i fetiša i idealna opsena psihologije i etike. Obogotvorene vrednosti i potrebe postaju uvek iznova izvor nesigurnosti i svakakvih inhibicija. To je početak i »simptom iscrpljenosti«, gospodarstva laži, obmane, anemije života, nestvaralaštva i antistvaralaštva, »sićušne spokojne prosečnosti«, »vašarske prašine i galame ovoga veka« (F. Niče), bestidnog preziranja svega *drugoga*, »moralnog kinđurenja«, sitnih dijaboličnih strasti, rascepljenosti življenja, mirovanja i održanja-po-svaku-cenu. Odora »sajamskih muva« i »tarantula« ogrće lapidarno mediokritetstvo kao pogled na svet.

Tek na ovim čvornim antropološko-istorijskim tačkama moguća je pouzdana odredba malograđanstva — egzistencijalna nesigurnost kao praosnova i antropološki princip, nadograđena posebnim socijalno-istorijskim formama i sadržajima XIX i XX veka, predstavlja teorijsko-metodološki ambijent u kome tek ima smisla identifikacija i traganje za suštinom fenomena malograđanskog. Čini se da tek takva teorijska i istorijska postavka ovog fenomena može da ga valjano situira, kako u kontekst razmišljanja o rodnoj suštini čoveka tako i u jedan konkretni istorijski milje za koji se *a priori* vezuje, doduše, ne slučajno jer se upravo u takvom miljeu on i koreni.

Gennus proximum pojma malograđanstva je upravo egzistencijalna nesigurnost i sve njene posledice o kojima je ovde bilo reči, a pre svega opšti frustratorno-inhibitorni odnos čoveka prema svetu i svim svojim ljudskim tvorevinama. *Differentia specifica* ovog pojma je sav onaj uzročno-posledični empirijski materijal kojega produkuju društvene i ekonomske zakonitosti, jednom rečju, zakonitosti koje se nalaze iza pojavnosti istorijskih, a potom društvenih, ekonomskih i kulturnih kretanja. Takvo određenje roda i vrste pojma malograđanstva, čini se, izbegava napred pomenutu antropološku dihotomiju vodeći ka odredbi koja miri suprotnosti u toj dihotomiji, a ipak nije eklektičko spajanje iz koga bi obe dimenzije izašle sa štetnim kompromisom. Postavljanjem fenomena malograđanstva u vrlo konkretan istorijski okvir izbegava se saglasnost sa svim onim tezama koje taj fenomen »razvlače« na maltene celokupnu istoriju civilizacije pronalazeći značajke malograđanskog u svakoj epohi istorije. Istina, takve značajke mogu se pronaći u različnim epohama. Dovoljno je prisetiti se Diogenovog cinizma prema helenskom »malograđanstvu« ili

Sokratovih beseda građanima atinskim do guše ogrezlim u nekakvom praosnovnom »ćiftinstvu«, vulgarnom hedonizmu i preziru svake duhovnosti. Na istoj razini su Erazmove pohvale ludosti ili fenomen jenskih kobasičarsko-pivskih filistara, protivnika svakog umnog napora. Uostalom, celokupna istorija evropske kulture prepuna je milovski nezadovoljnih Sokrata i zadovoljnih svinja. Sve to, ipak, nije dovoljan argument za tezu o malograđanstvu kao univerzalno prisutnom fenomenu u svim vremenima. Kad bi ta teza bila prihvatljiva, onda ne bi bilo nikakve razlike između fenomena malograđanskog, na jednoj, i fenomena primitivnog, vulgarno-hedonističkog, na drugoj strani. Ne bi bilo razlike između malograđanstva i ne-kulture uopšte, antikulture, lažne kulture, krivo shvaćene kulture ili pak tek-moguće-kulture. Stanovišta koja to poistovećuju čine pogrešku neosnovane generalizacije fenomena malograđanskog na celinu ne-kulture i celinu svih ostalih iskrivljenih dimenzija kulture. Nije sporno da je malograđanstvo kao kulturni fenomen jedan oblik krivo shvaćene kulture, antikulture, lažne kulture, ali to nikako ne znači da se ovi fenomeni bez ostatka iscrpljuju u fenomenu malograđanskog. Ovde može važiti samo suprotna relacija. Ova stanovišta takođe prenebregavaju neke osnovne tipske odredbe pojma malograđanskog koje ga razdvajaju i čine autentičnim u odnosu na celinu mogućnosti postojanja ne-kulture. Konačno, svođenjem fenomena malograđanskog na univerzalni fenomen zanemaruje se njegova *differentia specifica*, a naglašava samo njegov rodni pojam, koji postoji istovremeno kao rodni pojam i drugih fenomena, čak i onih koji nemaju specifikum malograđanskog, ali zbog rodne istovetnosti, nadograđene haosom složene pojavnosti, teško mogu da se razlikuju od tog specifikuma. Na drugoj strani, zanemarivanje rodnog pojma fenomena malograđanskog, dakle, uzimanje u obzir samo njegove socijalno-psihološko-istorijske pojavnosti, vodi uobičajenom saznajnom relativizmu koji bez dublje analitike tako reći odoka prosuđuje šta je malograđansko, a šta nije. Ovakva fenomenološka začaurenost danas je jedan od vrlo čestih metodoloških i teorijskih prilaza izučavanju fenomena malograđanskog (a moglo bi se tvrditi i uzrok malog broja spisa u nas koji se meritorno bave ovom problematikom). Traganja koja idu po površini ovog fenomena često proizvode teorijske i praktične galimatijase koji su potpuno nemoćni da ga validnom naučnom analizom identifikuju. To svakako znači da ni apstraktni antropologizam ni stupidni ekonomski fatalizam ne mogu biti ni od kakve koristi u ovoj identifikaciji. Tek realna sinteza pretpostavki rodne nesigurnosti i neposrednog socio-psihološkog odnosa može doprineti prepoznavanju fenomenologije malograđanskog.

Ivan Foht u jednom spisu za malograđanstvo tvrdi da je ono »uglavnom čovječanstvo«.[2] Po njegovom mišljenju, malograđan-

[2] I. Foht, *Ukus malograđanina*, »Treći program Radio-Beograda«, sveska 17 za 1973. godinu, str. 259.

stvo je sa kulturom korelativan pojam, a javlja se tamo gde je kultura »... teorijski moguća, a krivo se shvaća, gde je lažna — što znači samo u civiliziranim zemljama« (isto). Dalje, u primitivnim sredinama samo su pojedinci malograđani, a u civilizovanim obrnuto — nemalograđani su sasvim retki. Autor sudi da malograđanstvo izbija »iz prirode ljudi«. Svakodnevni zdrav razum je nosilac malograđanske psihe. U nju ulazi i sve ono što se sa medicinskog stanovišta smatra »zdravim«. Ključni Fohtov stav izvodi malograđanstvo kao jednu od »esencijalnih crta čovječanstva kao vrste« (str. 260). Dakle, malograđanstvo proizlazi iz ljudske prirode ukoliko se ona nađe u »civiliziranom krugu« (isto). U ovim shvatanjima sasvim lako se prepoznaje nativistički ekstrem antropološke dihotomije, koji u osnovi tvrdi jedan metafizički stav koji se kao takav ne može dokazati, niti je naročito metodološki delatan. Naprotiv, Foht njime ulazi u konfuziju određenja kojim mnogo tvrdi, ali ništa ne dokazuje. Izvesno je da malograđanstvo, kao uostalom i svaki mogući ljudski fenomen, izbija iz »prirode ljudi«, ali je neosnovana tvrdnja da ono iz te prirode izbija sasvim bez ostatka, bez spoljnog korektiva. Autor tvrdi upravo ovu strogu direktnu determinantu, da bi već u sledećem stavu oponirao samom sebi, tražeći faktor dovoljnog »civilizacijskog kruga«, koji treba da materijalizuje dati urođeni kod. Ali šta je onda sa »pojedincima malograđanima« u primitivnim sredinama koje sasvim izvesno nije modelovao pomenuti »krug«. Postaju li oni malograđanima »iz čista mira« bez posredovanja civilizacije? Ako se može biti malograđaninom i bez tog posredovanja, onda je sam kriterijum posredovanja necelishodan i promašen. Ako, pak, posredovanja mora biti, a izvesno je da mora jer bez njega čovekova esencija ne može biti objektivirana, onda je čista besmislica da malograđana može biti u civilizacijom nezahvaćenim sredinama. S druge strane, potpuno je proizvoljna tvrdnja da je malograđanstvo esencijalna crta čovečanstva. Ono može biti samo egzistencijalna socio-psihološka objektivacija neke od esencijalnih crta, ali nikako ona sama. Taj stav pokazuje očiglednu grešku *pars pro toto* i zamenu pojave suštinom, što je protivno objektivnoj naučnoj analizi. Konačno, ne može se održati ni isključivost stava po kome je svakodnevni zdrav razum jedini nosilac malograđanske psihe. Ako bi bilo tako, onda ne bi imalo nikakvog smisla tragati za intelektualcem-malograđaninom, a empirija svojim bogatstvom stalno pokazuje mogućnost i realnost takve simbioze. I te kako je moguć filozofski ili naučni razum kao nosilac malograđanske psihe. Takođe, teza o mentalnom zdravlju kao karakteristici malograđanske psihe u najmanju ruku je smešna. Isto tako se može proceniti mišljenje da je za malograđanstvo, po Fohtu, »najveći neprijatelj sve što koči vitalitet«. Pre će biti da je ono jedan epohalni antivitalitet. Klišírana fenomenologija kojom Foht dalje analizira fenomen malograđanskog nije daleko od onog čuvenog stava da je »najgore kada malograđanski intelektualac diskutuje o malograđanštini«.

Izvesna je činjenica da je malograđanstvo fenomen koji treba tražiti, pre svega, u savremenom dobu, preciznije, u XIX i XX veku. Ukoliko se u celoj istoriji civilizacije mogu pronalaziti neke karakteristike koje asociraju na taj•fenomen, to nije dovoljan dokaz da njega u klasičnom i prepoznatljivom vidu zbilja ima u tim vremenima. Neke trajne pratilje ljudske duhovne i materijalne istorije, kao što su ljudska glupost, nestasalost za duhovne delatnosti, ljudski egoizam, fenomenologija svakojakih servilnosti itd. — klijaju, naravno, i na tlu malograđanskog, kao za taj čin vrlo pogodnom, i baš zbog toga su te pratilje pojmovno šire od pojma malograđanštine i ne mogu se svoditi na taj pojam (kao što se, na primer, ratovanjem vatrenim oružjem ne iscrpljuje ljudski fenomen ratovanja uopšte; ono je, dakako, jedan istorijsko-tehnički postignuti oblik ratovanja uopšte. Ovo potonje se u prvom nalazi u jednom specifičnom, vremenu primerenom vidu). U malograđanskom se nalazi veliki broj tih opštih fenomena, opet u jednom specifičnom, vremenu primerenom obliku. Malograđanstvo se temelji na egzistencijalnoj nesigurnosti uopšte i na jednom vidu te nesigurnosti istorijski nastalom u određenim društvenim, ekonomskim i kulturnim okolnostima, sa adekvatnim psihičkim reperkusijama (kako u oblasti masovne tako i u oblasti individualne psihologije). Situacija posebnog momenta nesigurnosti dovodi u zabunu, jer se često ne razlikuje od egzistencijalne nesigurnosti uopšte i nekih osnovnih antropoloških značajki čoveka kao vrste. Otuda objašnjenje za česte metodološke greške ljudi od nauke koji u izučavanju fenomena malograđanskog »od šume ne vide drvo«, ili »od drveta ne vide šumu«. Shodno ovom razmatranju, može važiti jedna prethodna odredba pojma malograđanstva kao posebne istorijski postignute forme egzistencijalne nesigurnosti. Nesigurnost je praosnova opšteg frustratornog odnosa čoveka kao slabašne biološke vrste zaronjene u surovi haos relativno neprijateljski »raspoloženog sveta« i društvene istorije u kojoj su »drugi pakao« za svaku individuu. Moderni oblik ovog frustratornog odnosa »neprijateljstva« i »pakla« je malograđanstvo. Izvesno je da nesigurnost izaziva hipertrofiju egoizma, a ova forme malograđanskog egoizma. Strah od svega što je drugo implicira fenomen inhibitorne malograđanske drugotnosti. Inhibicija drugotnosti koreni se na vetrometinama položaja malograđanstva, položajima brisanog prostora i smutnog vremena tog fatalnog staništa i boravišta koje formira jedan autentično istrošeni tip čoveka-malograđanina. Esencijalno-egzistencijalni raskol između prirode i istorije, društva i individue, privatnog i javnog, ekonomije i etike, mudrosti i gluposti, progresa i stagnacije, bića i trebanja, objekta i subjekta, autonomije i heteronomije, racionalnog i iracionalnog u datoj istorijskoj formi specifikuma klasnosti proizvodi preovlađujući tip čoveka savremene epohe — čoveka ćiftu, filistra, malograđanina. Proizvodi, dakle, mediokritetski supstrat svih mogućih boja, lica i naličja, jednom reči — bljutavu smesu istorije i antropologije. Malograđanin kao

antičovek, kao kompromitacija pojma čoveka, ljudskog, ili večito živog paradoksa, upravo je najljudskiji čovek kojega je istorija iskristalisala u svojoj nerazumljivoj alhemiji. Ispod njega se ne može. Sve preko njega je oblast čiste neizvesnosti. Istorija večito rasparčava čoveka i večito pokušava integrisati krhotine ljudskog u mozaike primerene kontekstu vremena. Tako se stvaraju tipovi ljudi određenih epoha. Najparadoksalniji, najšareniji i najprotivrečniji je malograđanski mozaik ljudskosti sa mnogo, civilizacijom uglačanih, kamenčića što iza vekovima stvaranih glazura pokazuju svo bogatstvo prirodnih žica u sebi. Sav taj košmar istorije, iz koga se nije lako prenuti, kao što poručuje Niče, stače se u ljudima formiranim tim demijurgovskim aktom košmara, ljudima-malograđanima. Oni imaju histerični strah jod njega, poput jevrejskog plemena u smrtnom strahu od svoga surovog boga Jehove; oni beže od njega, glorifikuju ga kao satansku premoć nad svojim sitnim snagama; svesno i nesvesno, sasvim podsvesno pothranjuju ga, bogate i uvećavaju do titanskih dimenzija. Malograđani su istovremeno nemilosrdni gospodari i uplašene sluge košmara istorije. Stav autoneprijateljstva je razlivajuća emulzija malograđanskog pogleda na svet. To »tiransko ludilo nemoći« (Niče) i latentni idiotizam moći, što u potajnoj »požudi za tiranijom« traži najzaobilaznije puteve kreposnih reči da dođe do svog ospoljenja, raspeti su na krstu što ga obrazuju svakodnevne ljudske besmislice i skromnost potreba naduvanih do kosmičke i metafizičke besvesti. Od traženja jednakih prava do traženja prava jedino za sebe, staza je kojom se razliva malograđanska bujica, kao razarajuća bujica osrednjosti koja bi htela da sebe vidi kao jedini sveprisutni modalitet stvarnosti.

Duhovno stablo filozofije malograđanstva je rasprostrta prakticistička metafizika, večita lukavo-naivna spoznajna opsesija onim što je »iza«. Dakako, to nije opsesija duhovne upitne uzvišenosti što u poštenoj nameri razbija stakleno zvono pojavnosti. To je opsesija upitne uniženosti hohštaplerske dubioze *a priori* koja, premda okovana u naivno-materijalistički privid stvarnosti, sumnjajući prvo u sebe i svoje potencije, sumnja u sve što vidi, a naročito u sve što ne vidi, da bi na kraju videla samo ono što želi da vidi. Otuda bi malograđanski saznajno-aktivistički slogan mogao da glasi: Videti, a ne biti viđen! Naravno, malograđanin je tu u poziciji psa koji juri svoj rep. On ne može nikad pojmiti da je ono fatalno »iza« — upravo on sam. Deformacija položaja i načina posmatranja onemogućuje mu da iza svih istorijskih, socijalnih i psihičkih naslaga vremena vidi doista i jedino sebe projektovanog u sve drugo. Nepostojanje svesti o toj projekciji je nepostojanje svesti o biti svoga identiteta. Ukoliko bi i dospeo do prave istine o sebi i svom položaju u svetu, on bi je, smrtno uplašen njome, u očajanju odbacio, nespreman da je izdrži. Razbijajući privid pojavnosti, on pravi veliki zaobilazak suštine jer mu je ona neizdrživa, da bi se konačno smirio na fiktivnoj konstrukciji koja mu koliko-toliko odgovara. Naravno, ponekad mu i

nije potrebna sva ova saznajna vratolomija. Počesto je za duhovni i telesni mir dovoljna malo ulepšana slika prvog sloja stvarnosti kojom se kao gotovim komadom novca prividno sigurno manipuliše na velikom tržištu života. Njemu je ipak dovoljna samo fikcija, laž, fasada varljive pojavnosti — veliki teatar laži je njegov jedini odbrambeni mehanizam kojim pokušava prevladati frustrirajuću mučninu sveta i života. Laž je njegova metodologija posredovanja sa svim stvarima, pojavama, istinama, drugim ljudima, kosmosom. Ona je njegov gnoseološki princip dovoljno delotvoran da mu obrazuje, učvrsti i nikad ne pomuti praktičnu, svakodnevnu i epohalnu, zdravorazumsku nirvanu; iluzornu sliku sveta, bez konflikta i paradoksa, koji se jednostavno shvata i poima; sveta koji je jednom zasvagda zahvaćen i svrstan u svojevrsni katalog dogmatike zdravog razuma i plitke memorije. Malograđanstvo je stupidna i providna nirvana evropskog, pre svega, Weltanschaunga. Fenomenologija laži njegovo je tvoraštvo, pribežište, uteha, fatum koji ne može niti želi da se oslobodi. Kako svaka laž, bez obzira na to koliko je utilitarno komponovana za sve filozofske i praktične potrebe malograđanina, pre ili kasnije mora da razočara, da se pokaže nedelotvornom u svojoj osnovnoj nameni za kreacijom iluzija — on će sav svoj očaj nastao zbog promašaja iluzija pretočiti u energiju koja konstruiše nove iluzije. Otuda je rezultanta malograđanske gnoseologije upravo krivulja zaobljenih laži, izlomljenih, a opet kontinuiranih iluzija. Kao što nauka komponuje sve složenije istine, koje zdrav ljudski razum sve teže shvata, tako malograđanska »nauka« usložnjava kompoziciju laži, obmane i fikcije. Toj kompoziciji nikad nije nedostajalo nekakvog demonskog sistema. Paranoja koja se zasniva na bolesnim postulatima mentalnog, u svojim dedukcijama upotrebljava doslednu, čistu logiku, kojom zamagljuje bolest postulata, stvarajući utisak dosledne koherentnosti misaonog sistema i svih praktičnih postupaka koji se iz njega izvode. Sistem, doista, u mnogim deduktivnim izvođenjima može biti logičan i koherentan, dok se polazne premise na kojima se gradi čitava kategorijalna struktura sistema potiskuju u sferu onostranog, dakle, onoga što nije podložno logičkoj proveri, već se aksiomatski pretpostavlja. Aksiomatika pretpostavki malograđanskog pogleda na svet je domen laži, obolelih fikcija koje ne trpe nedoslednost sistema. Malograđanin komponuje sistem od hipostaza svojih frustracija, inhibicija i odbrambenih mehanizama iz kojih razgranava metastaznu korektnost logičkih operacija do najneposrednijeg konkretuma. Proboj iz koherentnosti i korektnosti logičkog izvođenja sistema vrlo je težak ako se ne dovedu u pitanje kategorije, principi i postulati na kojima se on zasniva (težinu tog proboja pokazuje i napred pominjana literatura koja se nesistematično zaleće na izolovane elemente malograđanskog logičkog sistema). U fenomenu malograđanskog ima i pitke opojne i sladunjave privlačnosti, koja može da zadovolji naivni zdrav razum jer mu pruža poverenje logičnosti i naivnu slast privlačnih fikcija. Pruža mu pouzdani šablon koji

uvek daje željno očekivanu sliku stvarnosti. Takav šablon isključuje potrebu za promišljenom dubiozom do te mere da malograđaninu preostaje od svih sumnji samo sumnja u sumnju. Ostaje mu sumnjičavi strah od svega što može da razori šablonsku idilu stvarnosti. Takva niža vrsta sumnje, nekakava podsumnja, prazan je hod malograđanskog kritičkog uma, bolje reći — kritičkog neuma što je u svojoj budalastoj dubiozi na večitoj straži isturen prema neprijateljskoj teritoriji filozofskog uma i naučnog razuma. Podsumnja je malograđanski štit protiv duhovnog progresa. Na tom štitu završavali su svoj sputani fizikus mnogi velikani ljudske misli, ali je on najčešće rezervisan upravo za vrle malograđanske ratnike, što ni u samrtnom ropcu nisu dolazili do svesti o svom pomno pripremanom samoubilačkom kraju. U velikom lovu malograđanske podsumnje na sve izvan sebe metak mediokritetske malicioznosti najčešće završava u njihovom sopstvenom telu. Istina, njihove »sitne kišne kapi« uništavaju mnogo »ponosnih zdanja«, ali najčešće završavaju u prašini stvarajući ovozemaljsko blato. Stvarajući bedu svoje mere, malograđanin nikad ne postaje svestan mere svoje bede, dok ga ova ne uništi svojim unutrašnjim logosom. Njegova »niskost koja tinja i snuje (...) nevidljivu osvetu« (Niče) protiv svega što je zdravo i uzvišeno najpre iznutra zapali sopstveno bolesno i zlurado telo.

Malograđanin najlakše stvara i prihvata fetiš i mistifikaciju jer njima najjednostavnije objašnjava sve. Tako se bori protiv turobnog straha i frustriranosti svim onim što se nalazi izvan horizonta njegovog malog bića. Malograđanin je dobrovoljni rob svake svoje i tuđe mitologije, čak i ako je potpuno svestan te činjenice, a retko je svestan. Alibi za prihvatanje mitologije uvek će pronaći u svojoj navodno objektivnoj nemoći da bude jači i iznad svake mitologije. Od svih pojava i stanja stvarnosti najviše mu smeta ogoljena antimitološka i nemitološka suva realnost stvarnosti. On je prirodni saveznik i vernik svake kič-mitologije, kič-kulture i kič-ideologije. Mirenje sa svim što je moćnije ili što mu se čini moćnijim od njega njegova je kvazihumana filantropija. Pristaće, stoga, na svaku manipulaciju sa sobom svestan da jedino tako može sačuvati svoj mali stvarni ili češće fiktivni zabran. Zabranska psiha je njegova realna udaljenost od sopstvenosti autentičnog identiteta, predma je on ubeđen da je taj zabran njegov pravi i stvarni identitet.

Umilostiviti božanstvo je malograđanska popravljena i modernizovana verzija paganskog straha od svih ovostranih i onostranih sila. Kako su ove potonje sile toliko daleko da se niveliše njihova latentna moć, malograđanin je sav okrenut idolatriji prema ovostranim silama, moćima i moćnicima. Malograđanin je šareni podmuklo servilni leptir što leti oko svih svetiljki koje ga privlače, već prema snazi svojih luksa. Njegov identitet je identitet leptira uplašenog smešno malom kratkoćom življenja i krhkošću svojih krila koja ga navode jedino prema magnetizmu svetlosnih zračenja sile, nespremnog da se uhvati u koštac sa neizvesnu

mraka i individualnog leta. Svojevrsni etički kontrasolipsizam oličen u devizi: drugi su sve, ja sam ništa (!) vodi ga na margine očaja i rezignacije, do plašljivog prezrenja sopstvene ništavnosti, do razmrvljavanja svesti i života. Ali on nema snage i prisebnosti za luping koji bi ga izneo do visina razložnog otpora svom bednom očaju. Ne poznajući dubinu istorijskog i revolucionarnog revolta, on završava u opštoj otupelosti, apoteozi inferiornosti, psihologiji stada željnog čobana i pasa. Malograđanin je ovca istorije pripravna klanju. Doduše, ta istorijska ovca zna i te kako biti militantna (po mogućnosti da se to ne primeti!). Ali to surovo stado samo sebe sputava i navodi u provaliju. Tek na trenutak svesno svoje latentne snage, ono ne ume do kraja da je koristi do li da pokuša osujetiti sve što je drugačije, ukoliko nije proizvod neke realne istorijske sile ili njihove produkcije fetiša. »Čim uobrazimo, kaže Niče, da je neko odgovoran što smo mi takvi (...), njegovoj nameri pripišemo svoj život, svoju sreću i svoju bedu, mi time upropašćujemo svoju nevinost nastajanja. Mi onda imamo nekoga ko želi da pomoću nas i s nama nešto postigne.[3] Tu se koreni *spiritus* »bestidne zloupotrebe svih oblika malograđanskog morala«. To je *spiritus* revnosne službe svekolikim svojim frustracijama i traganju za krivcem svoga bednog položaja. Malograđanin nikad ne može savladati uspon do svesti i saznanja da je jedino i upravo on osnovni krivac za svu svoju sitničavu i osrednjašku bedu. Večito osvojen, savladan i ukočen sopstvenim magnetizmom mrtvila, on je idealni sluga svake varke, sile, mitologije; on je sjajna publika istorije i ljudskih zabluda, obredni jarac i vernik, topovsko meso svake borbe, dobro uštimovani hor što prati sve treptaje prstiju svakakvih dirigenata. Ako nema dirigenata, sam će ih sebi stvarati. Veličinu demitologizacije on ne podnosi. Što su mu bogovi prozaičniji, sve im više veruje. Malograđanin je opšti poltron koji po intuiciji svoj poltronski stav rasprostire na sve predele, i tamo gde ima i tamo gde nema gospodarâ kojima se treba dodvoriti. Kao i svako, tako i ovo poltronstvo prati fatalna mržnja prema svakom autoritetu. To je okosnica dvojakog morala malograđanina, hipokrizije, licemerja. To je idealni milje demagogije. »A kad sami sebe, veli Niče, zovu 'dobrima i pravednima', ne zaboravite da im ništa ne nedostaje da bi bili fariseji osim — moći.« Nezaobilazna pratilja poltronstva je zluradost prema istom objektu, prema istoj toj sili, moći, mitologiji. To je dijabolična mržnja servilnosti u odeždi prigušenosti i prikrivenosti. Mržnja je najčešće njihov jedini otpor prema svome zlehudom položaju, sve do trenutka dok neko sa strane ne upregne tu akumulaciju mržnje u svoja istorijska kola. Tada bujica animalnog proključa preteći da povalja sve pred sobom. Gospodari bujica, koji su ih i izazvali, obično to znaju, te ih i usmeravaju u željenom pravcu i prema cilju koji žele da postignu. Slepoj moći malograđanske lavine uvek su potrebne neke druge oči koje će je navoditi na putanje kroz

---

[3] F. Niče, *Volja za moć*, str. 134.

ošamućenost svojom snagom i haos koji ta snaga izaziva. Nije li se u matice mnogih modernih nacionalizama slivala počesto i ova slepa malograđanska bujica koju su izazivali različiti gospodari podmećući joj kukavičje jaje nacionalističkih inhibicija? Poznato je da je »masovni stub« Nacionalsocijalističke partije Nemačke bio sačinjen od srednjih malograđanskih slojeva, čija se ideološka i politička dezorijentisanost i bezavičajnost vrlo lako uklopila u elitističke fašističke tendencije krupnog kapitala. Eksplozija satanske animalnosti biva tako najmorbidniji odbrambeni mehanizam kojim se malograđanstvo bori, bez pravih ideja i programa, protiv sopstvene bede, raspolućenosti, inhibiranosti. Mračni trenuci istorije izazivaju mračnu malograđansku natkompenzaciju za sve periode frustrirajućih pritajenosti. Od sladunjave filantropije do ubilačke mizantropije potreban je samo jedan korak i jedan podsticaj. Kad ga malograđanstvo načini — a čini ga kad biva nečijom rukom izvučeno iz letargije — onda pokazuje sav svoj oveštali mrak, dugo potiskivan nežnošću i hladnoćom, smernom zavišću i moralnim tiradama. Hipokritska boja kojom je malograđanin bojio sebe i sve svoje institucije, sve filistarske porive i sentimentalne besede o ljudskosti, biva u istorijskim zaokretima nemilosrdno zguljena kao nepotrebna provincijalno-mirnodopska košuljica da bi se pokazala gravura zločina, životinjskog poriva, pohotljivosti, mirnodopskih lukavih kukavica što postaju osioni dželati, sadizam nerazumljiv ljudskom umu. Besede sentimentalnih čovekoljubaca zamenjuje beseda dekadencije. Spremnost na najmračniji poriv je spremnost surovog osvetnika kome se pusti maha, a koji nije uvek načisto sa sobom i smislom svoje osvete. Nemilosrdni sudija svojim fetišima, nastranostima, svojim bivšim gospodarima, nije svestan lakoće kojom menja svoje gospodare. Verujući u borbu protiv svih svojih i svih budućih gospodara, malograđanin zasniva »nepotpuni nihilizam« kao suprematiju »glupaka, čistih srca, stradalnika i zlosrećnika« (Niče). To je stav suprematije osrednjosti, trijumfa mediokriteta koji nepotpunost nihilizma dopunjavaju potpunošću idiotizma.

Marks je malograđanske srednje slojeve ocenio kao »... pune samouobraženosti, izmotavanja, sićušne tiranije i ignorancije (neznanja), a civilizovani svet je potvrdio njihovu presudu poraznim epigramom koji je ona prikačila toj klasi, da je 'servilna naviše, a tiranska naniže'«.[4] Dakako, istorijski procep u kome se nalazi ovaj društveni sloj, jer on primordijalno jeste — sloj u društvu ili čak klasa, izaziva dvostrukost društveno-ekonomskog i istorijskog položaja, dvolični moral, psihu i ponašanje. Otuda i objašnjenje dvostrukosti bića malograđanina, dvojnog smisla svih njegovih postupaka i celovitog položaja u društvu. Malograđanin u strahu od svega što je jače od njega razvija čitavu filozofiju poltronstva, oportunizma i nezameranja. Sebi jednake uzima

[4] K. Marx, *Engleska srednja klasa*, »New York Tribune«, 1854.

kao utehu, a svu moru inhibicija prazni na slabijima od sebe. Cenu svoga poltronstva malograđanin po pravilu naplaćuje od društvenih slojeva koji su u ekonomsko-socijalnom smislu još ugroženiji od njega.

3. Ako je dosad bilo reči uglavnom o *gennus proksimumu* malograđanstva, o njegovom rodnom pojmu, treba sada ukazati na specifikum društveno-istorijskog konteksta koji ga razdvaja od svih sličnih i srodnih fenomena. Dvoličnost, egoizam, kolebljivost svake vrste, unutrašnji konflikt moralnosti, paradoks položaja i svesti, opšte licemerje i slične fenomene poznaje celokupna istorija civilizacije. Posebna istorijska forma svih ovih fenomena je malograđanstvo. Dakle, ono ima svoju realnu istorijsko-ekonomsku osnovu. Rodno mesto malograđanstva je sitna buržoazija, preciznije, sav onaj socijalno-klasni haos društvenih slojeva koji zauzimaju, u društvenoj stratifikaciji, brisani prostor između proletarijata i krupne buržoazije. Ono upravo jeste »veoma rasprostrto područje hirova kapitalističke proizvodnje«.[5]

U političko-socijalnom smislu malograđanstvo je sitnosopstvenička ekvilibristika između proletarijata i buržoazije. U socijalizmu šablon te ekvilibristike se u izvesnoj meri očuvava, pa ona postaje hazardna kolebljivost između radničke klase, na jednoj strani, i svih onih klasnih ostataka i struktura koje su prirodni i klasni neprijatelji radničke klase (dakle, socijalističko sitnosopstveništvo, tehnokratija, birokratija, politokratija itd.) — na drugoj. Istorijski političko-socijalni položaj brisanog prostora na kome se vreži malograđanstvo formira na neki način pogled na svet i psihologiju »brisanog prostora«. Dve tendencije tog brisanog prostora prepliću se: (1) pobeći sa te vetrometine i skloniti se u ideološko-socijalnu i ekonomsku sigurnost bilo kog rova, ali ponajpre u sigurnost krupnog kapitala; (2) ukopati se na tom kliznom terenu i od njega načiniti *modus vivendi*. U oba slučaja iz nesigurnosti se ide u novu nesigurnost. Koliko je teško otrgnuti se iz matice koja svojim hirovima najviše pogađa upravo sitnog sopstvenika, toliko je teško u toj matici naći čvrst oslonac a ne biti bačen na prvi podvodni greben delovanja tržišnih zakona.

U tom smislu analiza veoma složenog i heterogenog socio-empirijskog materijala koji tvori malograđanstvo mora voditi od neposrednih zakonitosti i tendencija koje produkuju taj fenomen. Konkretna kapitalistička društveno-ekonomska formacija i društveno-klasna slojevitost na kojoj je ona strukturirana predstavljaju praosnovu pojave malograđanstva. U klasnoj stratifikaciji kapitalističkih društava srednji slojevi predstavljaju međuklasu, što će reći postoje između osnovnih antagonistički postavljenih klasa. Ti

[5] Nevenka Gertner, *Na temu malograđanstva*, »Naše teme«, Zagreb, 1959.

društveni slojevi imaju približno jednak društveno-ekonomski položaj (profil, podela rada, dohodak, društveni ugled), a adekvatno tome mentalitet, psihologiju, etos, kulturu, dakle, elementarne forme kolektivne socijalne, političke, ideološke i etičke svesti. To ih na izvestan način čini jednom društvenom posebnošću, relativno formiranim društvenim entitetom. Ovaj entitet, istina, nije ekonomski, politički i ideološki stabilan kao što je to slučaj u »klasičnih« klasa. Pre svega, ekonomska nestabilnost ovih slojeva reperkutuje se na nestabilnost njihove celokupne društvene pozicije, psihologiju, svest, moralno i političko ponašanje. Marksistička analiza u srednje slojeve svrstava mnoge, na prvi pogled, vrlo raznorodne kategorije stanovništva: sitne preduzetnike, obrtnike, trgovce, zanatlije, seljake itd. Ipak, njihov zajednički imenitelj određen je sitnom robnom proizvodnjom i »sitnom sopstvenošću«. Elemenat proizvodnje i vlasništva vezuje ih za posedničku klasu, buržoaziju i uopšte kapitalistički društveno-ekonomski sistem. Međutim, njihov sitnosopstvenički položaj dovodi ih, istovremeno, u poziciju proizvođača koji su eksploatisani od krupnog kapitala. Na taj način, njihova društvena i ekonomska pozicija tendira ka poziciji proletarijata. Međuslojni položaj srednjih slojeva, između buržoazije i proletarijata, uslovljava njihovu stalnu socijalnu i ekonomsku nestabilnost. Nesposobnost da konkurišu krupnom kapitalu vodi srednje slojeve u proces raslojavanja. Neznatan broj njihovih pripadnika uspeva u »životnoj trci«, prelazeći na pozicije krupnog kapitala, dok većina, u nemilosrdnom procesu kapitalističke pauperizacije, biva, mimo svoje volje, bačena na pozicije proletarijata. U socijalnom i ekonomskom smislu malograđanstvo je sinonim za srednje slojeve. Težnja ka krupnom kapitalu kod malograđanstva je praćena stalnim strahom da ga zakoni kapitalističke proizvodnje ne bace na pozicije najamnog radništva. Marks je (Pismo Švajceru) malograđanina okarakterisao kao biće sastavljeno iz »s jedne strane« i »s druge strane«. Ta podvostručenost je njegova osobina kako u njegovim ekonomskim interesima tako i u politici, religioznim, privrednim i umetničkim shvatanjima. On je »... takav u moralu, takav je u everything (svačemu). On je živo protivrečje...« Dvoličnost njegove ekonomije implicira dvoličnost njegove ideologije: (a) on brani interese buržoaske klase jer joj delimično pripada koliko po parametru vlasništva toliko, i više, po želji da i sâm bude u pravom smislu reči buržuj; (b) koliko je vlasnik toliko je i proleter, svoj sopstveni najamni radnik, iz čega i sleduje moguća spona sa ideologijom proletarijata. Njegova spremnost na solidarnost sa proletarijatom nije determinirana klasnom doslednošću, već suprotno, inhibiranošću od krupnog kapitala koji ga nastoji nemilosrdno redukovati na ekonomski status proletera. Malograđanin je stoga često prisiljen na političku i ideološku koketeriju sa proleterskom ideologijom i borbom. Dakle, njegov ekonomski položaj je stanje istovremenog savezništva i neprijateljstva i prema krupnoj buržoaziji i prema proletarijatu. Disperzija njegovog ekonomskog interesa, uslovljena zakonitos

želi da bude što više uz objekt svoje utilitarne ljubavi), materijalno siromaštvo kao život »na visokoj nozi«. Život u »prednjem« planu stvarnosti je jedini život koji malograđanin želi i može za sebe odabrati. Fenomenologija laži je jedini medikament koji može smiriti njegovu duboko frustriranu psihu. Suva životna realnost je zla kob koja ga može zadesiti u slučaju ekonomske i političke moći. Međutim, takva njegova propast ne znači uvek i njegovu potpunu propast. Bačen u surovu realnost, on će još dugo proživljavati svoju patološku fantastiku, svoj lažni svet, svet kakav bi, po njemu, trebalo-da-bude. Laž je osnov njegove politike, ekonomije, etike i kulture. Fikcija je osnov njegovog pogleda na svet. Zakrivljen, maglovit i opsenarski viđen svet u prizmi fikcije, u malograđanskoj psihi može se stoga reflektovati samo u svojim fantastično-spekulativnim obrisima. Kao u sutonu realnost mu se razliva u nerazgovetni objektivitet čije se prepoznavanje odvija po voljno-imaginativnom utisku. Zapravo, to je jedini ključni momenat malograđanskog odnošenja prema svetu kad ono ispoljava puni voluntarizam i imaginaciju. Sposobnost imaginacije u konstrukciji lažne i iskrivljene stvarnosti u malograđanina se do te mere potroši u toj spekulativno-fantastičnoj raboti da on nikakve druge imaginacije više ne može ni imati. Tu počinje sav stupidarijum njegovog duhovnog života i beznadežni profanitet njegovog svakodnevnog življenja. On je »umnoj patnji nestasao« ne *a priori*, maltene aktom postanja, kako bi to moglo da sledi iz mnogih analiza u literaturi, koje ne prelaze fenomenološki plan, već pre svega *a posteriori*. Emocija i imaginacija koja bi mu bila potrebna za humani doživljaj življenja bivaju, već pre nego što se za to iskoriste, potrošene za konstrukciju lažne slike sveta, za utilitarnu fantastiku pogleda na svet. Onda on više nema ni potrebe ni snage za bilo koju fantastiku koja nije utilitarna. Nije mu potreban drugi produbljeni i ulepšani plan življenja. Njegova filisterija nije duhovna tupost *a priori*. Dakako, prilike ga teraju na filisteriju. Sve što je protiv i preko te filisterije malograđanin doživljava kao neprijateljstvo, veliki nesporazum, hohštapleraj koji je dublji i nerazumljiviji od njegovog. Upravo zbog takvog neprijateljstva i nerazumevanja onoga što mu se čini jačim i većnijim od njega samoga njemu će se javiti dvostruki emocionalni odnos prema tome: kao mržnja prema drugoj formuli življenja i doživljavanja sveta ili kao traženje puta za savezništvo sa svojim nerazumevanjem, pogotovo onda ako to drugo ima bilo kakve certifikate valjanosti, makar se oni sastojali i u bučnoj galami odobravanja svetine. Skorojevićki odnos prema svetu ovde, svakako, mora voditi snobovskoj meritornosti prema svim duhovnim i materijalnim vrednostima. Iako je kreativnu energiju potrošio na svoj fantastički stupidarijum, malograđanin će radi nove neupadljivosti mimikrije, da u svojoj budalastoj otupelosti ne bi izazivao podozrenje, pristati na sve duhovne i ostale konvencije koje nije sam proizveo, već koje su od nekoga drugoga ubačene u duhovni i društveni opticaj. »Gospodarstvo laži i služenja trenutku« u ma-

za malograđanina uvek ima smisla u utilitarnoj projekciji zavetrine i sigurnosti koja se po sili zakona mora tražiti. Konačno, proleterska revolucija nije smak sveta za malograđanina. On je svoju pripravnost na sve već izoštrio u buržoaskoj epohi i u toku same revolucije. Istančanim političkim sluhom on će nepogrešivo iskoristiti sve pukotine novog sistema vlasti i novog ekonomskog sistema produžavajući tako svoju egzistenciju. Svoj ples između nove vladajuće ideologije, nove ekonomije i novih političkih slogana umotaće u odoru lojalnosti, razvijajući svoju sposobnost za mimikrijom uvek u onolikoj meri koliko to zahtevaju nove prilike. Iza košuljice te mimikrije ostaće i dalje osnovni principi njegovog političkog ponašanja: neprincipijelnost, nespremnost na žrtvu ukoliko na nju nije prisiljen od jačega ili ukoliko iza nje ne stoji razrađena dugoročnija strategija, nestabilan politički program, političko i moralno licemerje, hipokrizija, korumpiranost, odsustvo svakog ideala koji nije u vezi sa uskim egoističkim interesima sitnog mešetarenja, ideologija bez ideja, strah od svih društvenih previranja koja premašuju ambicije sitnih reformi, strah od revolucije koja može da zbriše, u svakoj svojoj novoj fazi i političkom zaokretu, njegov ljubomorno čuvani zabran imovine i vidokruga, strah od utapanja u opšte, kolektivno, društveno, liberalistički plač nad ugrožavanjem svojih tradicionalnih modela življenja i nadridemokratskih sloboda, obrazovanje političke čaršije i carstva političkog trača, političko podzemlje i opšta politička subkultura, dodvoravanje poretku i svakoj novoj sili, hipertrofija moralnih beseda, mimikrijsko deklarisanje sa interesima i borbom društvenih slojeva koji su na vlasti, čekanje pogodnog trenutka koji će vratiti svu nekadašnju slavu građanske uglađenosti, malih i sitnih privilegija, permanentna tiha kontrarevolucija, koja se vešto snalazi i u revoluciji rasprostirući se svuda gde joj je to moguće, sitna zadovoljstva izdvojena od varvarske svetine koja revolucijom favorizovana ne poznaje građanske manire, nametanje sentimentalno-sladunjavih modela življenja kao pažljivo filigransko tkanje oko sirovosti pobednika, podražavanje nekadašnjeg izgubljenog sjaja i šuplji kodeks rafiniranosti iza koje stoji beznadežna egzistencijalna ošamućenost itd.

Surogati bogatstva, dakako, i materijalnog i duhovnog, postaju iluzija bogatstva i stidljiv paravan opšteg siromaštva. U pravu su oni koji tvrde da je malograđanstvo — umiranje u spoljnim formama. Ono zna i želi jedino da zna za spoljni pojavni plan svekolike stvarnosti. Malograđanska duboka frustracija traži jedino spoljnu glazuru aktivizma, jer suštinu ne može pojmiti, a i ako je pojmi, nema dovoljno hrabrosti za stvarni istorijski aktivizam. Slabašnost ekonomskog i političkog položaja je suštastvena nemoć malograđanina; ali nemoć koja se voli prikazivati kao moć, antikultura kao visoka kultura, neposedovanje bilo kakvih moralnih skrupula kao do kraja izvedeni sistem humanističke moralke, siromaštvo duha kao elitni duhovni kodeks (malograđanin je u dubokom protivrečju odnosa prema svakoj eliti i njen zaljubljenik koj

želi da bude što više uz objekt svoje utilitarne ljubavi), materijalno siromaštvo kao život »na visokoj nozi«. Život u »prednjem« planu stvarnosti je jedini život koji malograđanin želi i može za sebe odabrati. Fenomenologija laži je jedini medikament koji može smiriti njegovu duboko frustriranu psihu. Suva životna realnost je zla kob koja ga može zadesiti u slučaju ekonomske i političke moći. Međutim, takva njegova propast ne znači uvek i njegovu potpunu propast. Bačen u surovu realnost, on će još dugo proživljavati svoju patološku fantastiku, svoj lažni svet, svet kakav bi, po njemu, trebalo-da-bude. Laž je osnov njegove politike, ekonomije, etike i kulture. Fikcija je osnov njegovog pogleda na svet. Zakrivljen, maglovit i opsenarski viđen svet u prizmi fikcije, u malograđanskoj psihi može se stoga reflektovati samo u svojim fantastično-spekulativnim obrisima. Kao u sutonu realnost mu se razliva u nerazgovetni objektivitet čije se prepoznavanje odvija po voljno-imaginativnom utisku. Zapravo, to je jedini ključni momenat malograđanskog odnošenja prema svetu kad ono ispoljava puni voluntarizam i imaginaciju. Sposobnost imaginacije u konstrukciji lažne i iskrivljene stvarnosti u malograđanina se do te mere potroši u toj spekulativno-fantastičnoj raboti da on nikakve druge imaginacije više ne može ni imati. Tu počinje sav stupidarijum njegovog duhovnog života i beznadežni profanitet njegovog svakodnevnog življenja. On je »umnoj patnji nestasao« ne *a priori*, maltene aktom postanja, kako bi to moglo da sledi iz mnogih analiza u literaturi, koje ne prelaze fenomenološki plan, već pre svega *a posteriori*. Emocija i imaginacija koja bi mu bila potrebna za humani doživljaj življenja bivaju, već pre nego što se za to iskoriste, potrošene za konstrukciju lažne slike sveta, za utilitarnu fantastiku pogleda na svet. Onda on više nema ni potrebe ni snage za bilo koju fantastiku koja nije utilitarna. Nije mu potreban drugi produbljeni i ulepšani plan življenja. Njegova filisterija nije duhovna tupost *a priori*. Dakako, prilike ga teraju na filisteriju. Sve što je protiv i preko te filisterije malograđanin doživljava kao neprijateljstvo, veliki nesporazum, hohštapleraj koji je dublji i nerazumljiviji od njegovog. Upravo zbog takvog neprijateljstva i nerazumevanja onoga što mu se čini jačim i večnijim od njega samoga njemu će se javiti dvostruki emocionalni odnos prema tome: kao mržnja prema drugoj formuli življenja i doživljavanja sveta ili kao traženje puta za savezništvo sa svojim nerazumevanjem, pogotovo onda ako to drugo ima bilo kakve certifikate valjanosti, makar se oni sastojali i u bučnoj galami odobravanja svetine. Skorojevićki odnos prema svetu ovde, svakako, mora voditi snobovskoj meritornosti prema svim duhovnim i materijalnim vrednostima. Iako je kreativnu energiju potrošio na svoj fantastički stupidarijum, malograđanin će radi nove neupadljivosti mimikrije, da u svojoj budalastoj otupelosti ne bi izazivao podozrenje, pristati na sve duhovne i ostale konvencije koje nije sam proizveo, već koje su od nekoga drugoga ubačene u duhovni i društveni opticaj. »Gospodarstvo laži i služenja trenutku« u ma-

oličena u najistaknutijim svojim duhovnim predstavnicima. U polemikama, pismima i raspravama nisu pošteđeni ni oni mozgovi kojima se zbog neospornih veličina to moglo oprostiti, ili nije moglo baš zbog te veličine. Hegel i Gete nisu izmakli Marksovoj bespoštednoj kritici upravo zbog kompromitujućeg ćiftinstva koje je bilo toliko očevidno da se nije moglo prećutati. Veliki malograđanski plač Marks nalazi kod pomenutog Daumera, Karla Grina, Karla Beka, Ežena Sija i, konačno, Prudona. U samim vrhovima duha, filozofije, književnosti i poezije baštinilo se filistarsko shvatanje sveta, jednom reči, cvetala je kultura kao opšta dograđena filisterija bez granica i bez premca u svom licemerju. Od Geteovog *Građanina generala* do današnjih dana osnovni profil malograđanina nije se bitno izmenio ni u svojoj suštini ni u osnovnim obrisima pojavnosti.

Duško Popovski

Borba makedonskog naroda za nacionalno oslobođenje*

I

Naša istoriografska nauka i do sada je učinila mnogo u oblasti istraživanja istorije makedonskog naroda i mesta i uloge ilindenskog ustanka i Kruševske Republike u njoj:

prvo, u pogledu njihovog mesta u kontinuitetu borbe makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje i oslanjanja na iskustva iz perioda u kojima je pokrenut proces njegove nacionalne emancipacije, naročito u periodu nacionalnog preporoda;

drugo, u pogledu mesta, sličnosti, uzajamnih veza, razlika i različitih uslova i sopstvenih unutrašnjih zakonitosti nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda u odnosu na druge

* Ovaj tekst podnesen je kao uvodni referat na simpozijumu »Mesto i uloga ilindenskog ustanka i Kruševske Republike u borbi makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje«, održanom u Kruševu od 3. do 5. avgusta 1978. godine.

oličena u najistaknutijim svojim duhovnim predstavnicima. U polemikama, pismima i raspravama nisu pošteđeni ni oni mozgovi kojima se zbog neospornih veličina to moglo oprostiti, ili nije moglo baš zbog te veličine. Hegel i Gete nisu izmakli Marksovoj bespoštednoj kritici upravo zbog kompromitujućeg ćiftinstva koje je bilo toliko očevidno da se nije moglo prećutati. Veliki malograđanski plač Marks nalazi kod pomenutog Daumera, Karla Grina, Karla Beka, Ežena Sija i, konačno, Prudona. U samim vrhovima duha, filozofije, književnosti i poezije baštinilo se filistarsko shvatanje sveta, jednom reči, cvetala je kultura kao opšta dograđena filisterija bez granica i bez premca u svom licemerju. Od Geteovog *Građanina generala* do današnjih dana osnovni profil malograđanina nije se bitno izmenio ni u svojoj suštini ni u osnovnim obrisima pojavnosti.

Duško Popovski

Borba makedonskog naroda za nacionalno oslobođenje*

I

Naša istoriografska nauka i do sada je učinila mnogo u oblasti istraživanja istorije makedonskog naroda i mesta i uloge ilindenskog ustanka i Kruševske Republike u njoj:

prvo, u pogledu njihovog mesta u kontinuitetu borbe makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje i oslanjanja na iskustva iz perioda u kojima je pokrenut proces njegove nacionalne emancipacije, naročito u periodu nacionalnog preporoda;

drugo, u pogledu mesta, sličnosti, uzajamnih veza, razlika i različitih uslova i sopstvenih unutrašnjih zakonitosti nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda u odnosu na druge

---

* Ovaj tekst podnesen je kao uvodni referat na simpozijumu »Mesto i uloga ilindenskog ustanka i Kruševske Republike u borbi makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje«, održanom u Kruševu od 3. do 5. avgusta 1978. godine.

Evropske velike sile pažljivo su pratile nacionalnooslobodilačke pokrete na Balkanu, pokrete koji su se, tako reći, paralelno odvijali kod svih naroda koji su se nalazili u ropstvu pod Turcima. Za njih je to bilo značajno zbog toga što su ovi pokreti bili faktori slabljenja osmanlijske petvekovne vlasti na Balkanu. Ali još značajnije bilo je pitanje uticaja svake od tih sila na događaje u periodu posle istiskivanja osmanlijske vlasti iz Makedonije. U vreme balkanskih ratova velike evropske sile nastojale su da ostvare onakav i onoliki uticaj u Makedoniji koliko je dopuštalo njihovo već ostvareno direktno prisustvo ili uticaj u susednim zemljama koje su okupirale Makedoniju — u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj i Srbiji. One su, s obzirom na to, podržavale njihove već poznate i dovoljno stare šovinističke nalete na Makedoniju.

Oslabljeni nacionalnooslobodilački pokret makedonskog naroda i njegova desetkovana politička organizacija — Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija, ta najveća kriza makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i njegove političke organizacije i nastali vakuum u periodu posle Ilindena, istorijski koincidiraju sa podelom Makedonije među okolnim balkanskim monarhijama.

Sada više nije bilo neophodno dokazivanje etničkog karaktera makedonskog naroda, već platforma za sticanje teritorijalno-strateških prednosti na prirodnu, geografsku i etničku celinu Makedonije, koju su raskomadali i delili kao plen. To su, u izvesnoj meri, modifikovana nastojanja Atine, Beograda i Sofije u odnosu na ranija dokazivanja da su Makedonci u potpunosti ili Grci, ili Srbi, ili Bugari. Ova formula o podeli izgledala je prihvatljiva i onima koji su krojili granice u Bukureštu (1913) i u Versaju (1919).

III

Ilindenski ustanak 1903. godine pokazao je makedonskom narodu i Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji da su buržoaske vlade i kraljevski dvorovi u susednoj Bugarskoj, Grčkoj i Srbiji zainteresovani za denacionalizatorsko i fizičko podjarmljivanje Makedonije. Događaji iz 1912. i 1913. i oni iz 1914—1918. godine još jednom su potvrdili ono što je u makedonskom revolucionarnom pokretu već bilo jasno — da u uslovima buržoaske vlasti vlade okolnih zemalja ne mogu svoj interes da vide u oslobođenju makedonskog naroda. Otuda i relativno rana pojava socijalističkih ideja u nacionalnooslobodilačkom pokretu makedonskog naroda, u Unutrašnjoj makedonskoj revolucionarnoj organizaciji, kod njenih rukovodilaca Goceta Delčeva, Janeta Sandanskog, Nikole Kareva, Veleta Markova, Vasila Glavinova, Dimeta Hadži-Dimova i drugih, kao i u samom pozivu na ustanak, u Manifestu Kruševske Republike. Ovde, i pre svega ovde, moramo tražiti korene uzajamnosti nacionalnog i socijalnog karaktera ilindenske revolucije.

Zato, kada se danas osvrćemo na period ilindenskog ustanka i Kruševske Republike, to ne činimo samo zato da bismo učestvovali u sveopštoj proslavi događaja koji su pesnici nazvali *Ilindenskom epopejom*, iako i to ima svoje dublje značenje. Ljubopitnost za dalje proučavanje i naučno osvetljavanje perioda ilindenskog ustanka i Kruševske Republike raste u proporciji sa širenjem kruga pitanja koja obuhvatamo naučnom analizom.

Vraćanje Ilindenu i dublje naučno pronicanje u njegove duboke istorijske korene i motive, u njegovu pravu moralnu snagu revolucionarnog akta sa progresivnom i demokratskom sadržinom, u njegovu moć da ostavi tragove, koji će u novim istorijskim okolnostima označiti onu novu, revolucionarnu pojavu koja će, u naše vreme, jednom zauvek stati na put snagama koje su toliko dugo ugušivale revolucionarnu energiju makedonskog naroda u njegovoj borbi za poštovanje sopstvenog nacionalnog identiteta, suvereniteta, državnosti — takav duboki društveno-politički značaj ilindenskog ustanka i Kruševske Republike, kao antiimperijalističke i antihegemonističke revolucije makedonskog naroda, još dugo će biti predmet pažnje ne samo naše istoriografije nego i svih društvenih nauka uopšte.

II

Nacionalnooslobodilački pokret makedonskog naroda i njegova politička organizacija VMRO, krajem prošlog i početkom našeg veka, prolazili su kroz jednu izuzetno značajnu fazu u svom razvitku. To je period u kome ilindenski ustanak i Kruševska Republika predstavljaju najviši domet u dotadašnjoj borbi makedonskog naroda za nacionalnu samobitnost. Obe revolucionarno-političke pojave oslanjaju se na sopstvena revolucionarna iskustva, kao i na iskustva nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu i u Evropi, posebno na francusku revoluciju i Parisku komunu.

Ugušivanje ustanka i slamanje Kruševske Republike, s druge strane, deluju porazno na pobunjeni narod i još više na redove Makedonske revolucionarne organizacije i njeno rukovodstvo. Vakuum između revolucionarnih događaja, koji su se završili sa 1903. godinom, i perioda balkanskih ratova 1912—1913. godine i prvog svetskog rata 1914—1918. godine, bio je ispunjen novim oblicima pritiska na makedonski oslobodilački pokret.

Neuspeh u nastojanjima da se nacionalna svest Makedonaca preokrene u pravcu ka kome su vukli velikobugarski, velikogrčki i velikosrpski šovinizam doveo je do napuštanja oblikâ prosvetno-crkvenih propagandi, kao i ranijih oblika terorizma, u kojima nijedna od njih nije stekla prednost. Ove forme pritiska bile su zamenjene nastojanjima za fizičkim pokoravanjem Makedonije, što je došlo do punog izraza u vojnom obračunu između balkanskih zemalja početkom druge dekade ovog veka, 1912—1913, odnosno 1914—1918. godine.

Evropske velike sile pažljivo su pratile nacionalnooslobodilačke pokrete na Balkanu, pokrete koji su se, tako reći, paralelno odvijali kod svih naroda koji su se nalazili u ropstvu pod Turcima. Za njih je to bilo značajno zbog toga što su ovi pokreti bili faktori slabljenja osmanlijske petvekovne vlasti na Balkanu. Ali još značajnije bilo je pitanje uticaja svake od tih sila na događaje u periodu posle istiskivanja osmanlijske vlasti iz Makedonije. U vreme balkanskih ratova velike evropske sile nastojale su da ostvare onakav i onoliki uticaj u Makedoniji koliko je dopuštalo njihovo već ostvareno direktno prisustvo ili uticaj u susednim zemljama koje su okupirale Makedoniju — u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj i Srbiji. One su, s obzirom na to, podržavale njihove već poznate i dovoljno stare šovinističke nalete na Makedoniju.

Oslabljeni nacionalnooslobodilački pokret makedonskog naroda i njegova desetkovana politička organizacija — Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija, ta najveća kriza makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i njegove političke organizacije i nastali vakuum u periodu posle Ilindena, istorijski koincidiraju sa podelom Makedonije među okolnim balkanskim monarhijama.

Sada više nije bilo neophodno dokazivanje etničkog karaktera makedonskog naroda, već platforma za sticanje teritorijalno-strateških prednosti na prirodnu, geografsku i etničku celinu Makedonije, koju su raskomadali i delili kao plen. To su, u izvesnoj meri, modifikovana nastojanja Atine, Beograda i Sofije u odnosu na ranija dokazivanja da su Makedonci u potpunosti ili Grci, ili Srbi, ili Bugari. Ova formula o podeli izgledala je prihvatljiva i onima koji su krojili granice u Bukureštu (1913) i u Versaju (1919).

III

Ilindenski ustanak 1903. godine pokazao je makedonskom narodu i Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji da su buržoaske vlade i kraljevski dvorovi u susednoj Bugarskoj, Grčkoj i Srbiji zainteresovani za denacionalizatorsko i fizičko podjarmljivanje Makedonije. Događaji iz 1912. i 1913. i oni iz 1914—1918. godine još jednom su potvrdili ono što je u makedonskom revolucionarnom pokretu već bilo jasno — da u uslovima buržoaske vlasti vlade okolnih zemalja ne mogu svoj interes da vide u oslobođenju makedonskog naroda. Otuda i relativno rana pojava socijalističkih ideja u nacionalnooslobodilačkom pokretu makedonskog naroda, u Unutrašnjoj makedonskoj revolucionarnoj organizaciji, kod njenih rukovodilaca Goceta Delčeva, Janeta Sandanskog, Nikole Kareva, Veleta Markova, Vasila Glavinova, Dimeta Hadži-Dimova i drugih, kao i u samom pozivu na ustanak, u Manifestu Kruševske Republike. Ovde, i pre svega ovde, moramo tražiti korene uzajamnosti nacionalnog i socijalnog karaktera ilindenske revolucije.

Dimo Hadži-Dimov i drugi, koji su u makedonskom nacionalnom pokretu sačinjavali njegovo socijalističko krilo.«

I dalje:

»Smelo treba reći i podvući, u stvari sada, pošto je drugi Ilinden završio ovako sjajno, da je njegova generalna proba 1903. godine, koju su organizovali Goce i njegovi saborci (nasuprot lukavstvu i računima unutrašnjih i spoljašnjih vrhovista), bila i ostala sama po sebi i u svesti makedonskog naroda i svih drugih balkanskih naroda u suštini kao jedan od uslova za pobedonosan završetak drugog Ilindena — 11. oktobra 1941. godine, završenog na Ilindan 1944. godine istorijskim zasedanjem ASNOM-a u manastiru Prohor Pčinjski, gde je bila stvorena nova makedonska federalna republika, koja se suvereno samoodredila kao organski sastavni deo federativne Titove Jugoslavije.«

Postoji još jedan avgustovski datum i još jedan događaj u Bugarskoj od značaja i za nas. Reč je o sledećem. Centralni komitet Komunističke partije Bugarske održao je 9. avgusta 1946. godine svoj Deseti plenum. Na dnevnom redu bila su četiri važna pitanja: (1) Međunarodni položaj Bugarske u svetlosti Međunarodne konferencije dvadeset jedne države u Parizu, na kojoj je razmatran i Mirovni dogovor sa Bugarskom kao zemljom koja se nalazila na strani sila Osovine; (2) Čišćenje armije, Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva prosvete od profašističkih i šovinistički nastrojenih lica; (3) Učešće Otečestvenog fronta na izborima za Veliko narodno sobranje; i (4) Pitanje Pirinske Makedonije.

Našoj ne samo naučnoj već i široj javnosti poznata je rezolucija koju je ovaj prošireni plenum CK BKP doneo u odnosu na makedonsko pitanje. Međutim, iz opširnog govora Georgi Dimitrova, u njegovim izabranim delima (tom II, izd. 1947. godine) izostavljen je deo govora koji se odnosi na makedonsko pitanje. Evo tog neobjavljenog teksta iz govora Georgi Dimitrova[5]:

»Drugo pitanje je pitanje pirinskog kraja. Kakva je ta novina koju treba da unesemo u izbore u vezi sa pirinskim krajem? Ona je povezana sa našim gledanjem na makedonsko pitanje. U našim redovima ima drugova koji nemaju raščišćene pojmove kakva treba sada da bude naša politika u odnosu na makedonsko pitanje. Često se ispušta iz vida da je osnovni deo makedonskog naroda već državno i nacionalno organizovan u okviru FNRJ kao Narodna Republika Makedonija. Na osnovu te republike predstoji ujedinjenje drugih delova makedonskog naroda, naročito Makedonaca iz sadašnjeg pirinskog kraja, na osnovu u tom cilju zaključenog savezničkog dogovora između Jugoslavije i Bugarske, koji će odrediti i vraćanje zapadnih bugarskih pokrajina Bugarskoj. Radi priprema za to veliko delo neophodno je, između ostalog, da na

[5] Arhiv CK SKJ, Beograd.

izborima za Veliko narodno sobranje pirinski kraj ima svoje makedonske kandidate Otečestvenog fronta, a da izabrani kandidati u budućem Velikom narodnom sobranju predstavljaju makedonsku parlamentarnu grupu. Nije pravilno upotrebljavati izraz »Vardarska Makedonija«, »Pirinska Makedonija« i »Egejska Makedonija«. Ne postoje tri Makedonije. Postoji samo jedna Makedonija i ona je u svom osnovnom delu predstavljena stvorenom Makedonskom Narodnom Republikom u granicama FNRJ, koja se sada razvija. (Aplauz.) Mi sada govorimo o makedonskom stanovništvu pirinskog kraja. Ovo stanovništvo treba već sada da se izrazi kao deo makedonskog naroda kome predstoji da bude pripojen Narodnoj Republici Makedoniji. (Burno odobravanje i aplauz.)

Polazeći sa tog stanovišta, treba tačno utvrditi naše zadatke za praktičan rad. Nije dovoljno samo principijelno priznavati da su Makedonci poseban narod, da Makedonci nisu ni Bugari ni Srbi, da su oni Makedonci. To je neophodno, ali nedovoljno. Razume se, to je neophodno priznati, ali treba i raditi u tom pravcu. Makedonsko stanovništvo u pirinskom kraju treba već sada pripremati. Treba raditi na kulturnom zbližavanju tog stanovništva sa stanovništvom federalne Makedonije. Neophodno je šire kulturno povezivanje između Makedonaca iz pirinskog kraja i Makedonaca iz Narodne Republike Makedonije. Neophodno je usvajanje makedonskog jezika i makedonske literature. Neophodno je da se Makedonci iz pirinskog kraja upoznaju sa istorijom makedonskog naroda.

Potreban je najbliži kontakt između makedonske emigracije u Bugarskoj i naših pirinskih Makedonaca, između njih treba da se razvije što tešnja saradnja u korist Narodne Republike Makedonije, što je opšti interes svih Slovena.

Mi, kao Komunistička partija, od pirinskih Makedonaca i od makedonske emigracije treba da tražimo njihovo učešće u borbi bugarskog naroda protiv reakcije i u izgradnji naše sutrašnje republike, da vode odlučujuću bitku protiv neprijatelja zbližavanja Jugoslavije i Bugarske, protiv neprijatelja i velikobugarskih šovinista, neprijatelja ujedinjenja makedonskog naroda, neprijatelja Narodne Republike Makedonije i pomagača reakcije u Bugarskoj. Oni moraju biti demaskirani, oni treba da budu izbačeni iz redova pokreta za ujedinjenje makedonskog naroda, pošto su oni okoreli neprijatelji buduće federacije Južnih Slovena.« (Buran aplauz.)

To je kazao Georgi Dimitrov kao uvod u usvajanje Rezolucije Desetog plenuma CK BKP o makedonskom pitanju. Tekst Rezolucije Desetog plenuma Centralni komitet BKP, sa potpisom Georgi Dimitrova, dostavio je 17. avgusta 1946. godine Centralnom komitetu KPJ i drugu Titu, sa sledećom beleškom:

»Šaljući Vam ovu odluku, koja iz razumljivih razloga sada neće biti objavljena u štampi, molim Vas da je stavite na znanje makedonskim drugovima u Skopju, a isto tako da nas informišete o Vašem mišljenju o ovom pitanju.«

Podela Makedonije između Jugoslavije, Grčke i Bugarske još više je pojačala san i težnju makedonskog naroda, u celokupnoj njegovoj domovini, za ujedinjenjem i stvaranjem jedinstvene, nezavisne Makedonije...

Takvo stanje pretvara makedonsko i trakijsko pitanje u jedinstven i osnovni revolucionarni nacionalni čvor, u pravcu čijeg rešavanja može i mora da se usmeri Balkanska federacija komunističkih partija i da kanalizira proletersku revoluciju na Balkanu...

Na Šestoj konferenciji Balkanske komunističke federacije formulisane parole »Ujedinjena nezavisna Makedonija« i »Ujedinjena nezavisna Trakija« Kongres smatra sasvim pravilnim i istinski revolucionarnim.

Ujedno Kongres naglašava da revolucionarna borba makedonskog i trakijskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje može da bude uspešna samo ako se vodi zajedno sa revolucionarnim radnicima i seljacima svake pojedine zemlje na Balkanu...«[3]

Dobro su poznati i ocenjeni rezultati borbe makedonskog naroda u periodu NOB-a i socijalističke revolucije jugoslovenskih naroda i narodnosti, u kojoj je makedonski narod, u zajedničkoj borbi sa jugoslovenskim narodima, ostvario svoju nacionalnu slobodu i državnost u okvirima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kao ravnopravne zajednice narodâ i narodnostî koji je sačinjavaju i u kojoj je makedonski narod u punoj meri razvio svoje stvaralačke sposobnosti, svoju materijalnu osnovu razvitka, svoju nacionalnu kulturu i jezik, dajući pun doprinos kulturnoj riznici čovečanstva.

Poznata je zajednička borba makedonskog naroda sa grčkim narodom u obaranju fašističkog jarma u Grčkoj u vreme drugog svetskog rata i u Demokratskoj armiji Grčke, u kojoj se borio za ostvarivanje i svoje nacionalne samobitnosti.

Poznata je i borba makedonskog naroda u Pirinskoj Makedoniji protiv uslova koje je nametnuo prelaz Bugarske na stranu sila Osovine. Poznata su i kolebanja Bugarske komunističke partije oko karaktera okupacijske vlasti u Makedoniji, zajedno sa njenim nastojanjem da otupi oštricu narodnooslobodilačkog rata makedonskog naroda sa Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu. Poznat je i proces odbacivanja takve, za makedonski narod neprihvatljive politike BKP, koja je konačno prevaziđena krajem rata pobedom otečestvenofrontovske Bugarske, koja je suzbijala velikobugarski šovinizam u odnosu na makedonski narod i prema delu makedonskog naroda koji je ostao da živi u susednoj NR Bugarskoj, dajući mu, konačno, mogućnost da izrazi svoju nacionalnu pripadnost i samostalnost.

---

[3] Пјаттиј всемирниј конгрес Коммунистического Интернационала, Государственное изд., Москва, 1925, стр. 125—126.

IV

Raduje, razume se, kada i drugi obeležavaju ilindenski ustanak i Kruševsku Republiku i njihov značaj za nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda, kao i godišnjice najznačajnijih ličnosti iz istorije nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda, a čiji je cilj istinsko vrednovanje pravog mesta ovih događaja i ličnosti iz celokupne istorije i borbe makedonskog naroda.

Takva su obeležavanja bila dobrodošla osobito kada su se održavala u novoj, otečestvenofrontovskoj Bugarskoj, kao ono, na primer, koje je napravio regent Bugarske akademik Todor Pavlov 1945. godine, tačno pre trideset tri godine, u časopisu »Makedonska misao«, u kome je, pozdravljajući izlaženje njegovog prvog broja i javljajući se kao prvi autor, kazao:

»Časopis 'Makedonska misao' odigraće, nesumnjivo, korisnu ulogu ako njegovi urednici i saradnici nikada ne zaborave da novo nacionalno makedonsko saznanje nije palo gotovo, s neba, već da je ono rezultat celog niza uslova, borbi i napora, od kojih neki datiraju još iz doba pre oslobođenja Bugarske. To je složen proces, koji treba da bude svestrano izučen, kako u njegovom teorijskom tako i u njegovom istorijskom smislu«.

Isti autor, godinu dana kasnije, vrednujući istorijsko mesto jednog od najvećih imena nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda i Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije Goceta Delčeva, ilindenski ustanak iz 1903. godine i drugi Ilinden — 11. oktobar 1941, u istom časopisu[4] piše:

»Postoji jedna zanimljiva činjenica, na koju se obično ne obraća dovoljno pažnje. Reč je o sledećem. Tri velika demokrata-revolucionara Srbije, Bugarske i Makedonije — Svetozar Marković, Hristo Botev i Goce Delčev, u svoje vreme oformili su se i radili ne samo kao veliki demokrati-revolucionari i borci za nacionalnu slobodu svojih naroda već, isto tako, u jednom ili drugom obliku i stepenu, kao — socijalisti. Svetozar Marković, u Srbiji, opravdano se smatra rodonačelnikom srpskog socijalizma ... Botev u Bugarskoj isto tako se poštuje kako zbog svog patriotizma tako i zbog svog utopijskog socijalizma, a isto tako i zbog pojedinih elemenata dijalektičko-materijalističkog karaktera svojih pogleda, jednom rečju, kao preteča naučnog socijalizma ..., čiji je rodonačelnik, posle oslobođenja, postao Dimitar Blagoev. Goce Delčev, pak, iako se u svome zrelom uzrastu oformio i pojavio, pre svega i uglavnom, kao veliki strateg, taktičar i organizator makedonskog nacionalno-revolucionarnog pokreta, ne samo što se u mladosti, kao pitomac vojne škole, pojavio kao socijalist, zbog čega je bio isključen iz škole, već je i do kraja svoga života ostao tesno povezan sa onim makedonskim nacionalno-revolucionarnim aktivistima kao što su Jane Sandanski, Nikola Karev, Vasil Glavinov, Vele Markov

[4] »Македонска мис'л«, 1—2, Софија, септембар—октобар 1946.

Dimo Hadži-Dimov i drugi, koji su u makedonskom nacionalnom pokretu sačinjavali njegovo socijalističko krilo.«

I dalje:

»Smelo treba reći i podvući, u stvari sada, pošto je drugi Ilinden završio ovako sjajno, da je njegova generalna proba 1903. godine, koju su organizovali Goce i njegovi saborci (nasuprot lukavstvu i računima unutrašnjih i spoljašnjih vrhovista), bila i ostala sama po sebi i u svesti makedonskog naroda i svih drugih balkanskih naroda u suštini kao jedan od uslova za pobedonosan završetak drugog Ilindena — 11. oktobra 1941. godine, završenog na Ilindan 1944. godine istorijskim zasedanjem ASNOM-a u manastiru Prohor Pčinjski, gde je bila stvorena nova makedonska federalna republika, koja se suvereno samoodredila kao organski sastavni deo federativne Titove Jugoslavije.«

Postoji još jedan avgustovski datum i još jedan događaj u Bugarskoj od značaja i za nas. Reč je o sledećem. Centralni komitet Komunističke partije Bugarske održao je 9. avgusta 1946. godine svoj Deseti plenum. Na dnevnom redu bila su četiri važna pitanja: (1) Međunarodni položaj Bugarske u svetlosti Međunarodne konferencije dvadeset jedne države u Parizu, na kojoj je razmatran i Mirovni dogovor sa Bugarskom kao zemljom koja se nalazila na strani sila Osovine; (2) Čišćenje armije, Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva prosvete od profašističkih i šovinistički nastrojenih lica; (3) Učešće Otečestvenog fronta na izborima za Veliko narodno sobranje; i (4) Pitanje Pirinske Makedonije.

Našoj ne samo naučnoj već i široj javnosti poznata je rezolucija koju je ovaj prošireni plenum CK BKP doneo u odnosu na makedonsko pitanje. Međutim, iz opširnog govora Georgi Dimitrova, u njegovim izabranim delima (tom II, izd. 1947. godine) izostavljen je deo govora koji se odnosi na makedonsko pitanje. Evo tog neobjavljenog teksta iz govora Georgi Dimitrova[5]:

»Drugo pitanje je pitanje pirinskog kraja. Kakva je ta novina koju treba da unesemo u izbore u vezi sa pirinskim krajem? Ona je povezana sa našim gledanjem na makedonsko pitanje. U našim redovima ima drugova koji nemaju raščišćene pojmove kakva treba sada da bude naša politika u odnosu na makedonsko pitanje. Često se ispušta iz vida da je osnovni deo makedonskog naroda već državno i nacionalno organizovan u okviru FNRJ kao Narodna Republika Makedonija. Na osnovu te republike predstoji ujedinjenje drugih delova makedonskog naroda, naročito Makedonaca iz sadašnjeg pirinskog kraja, na osnovu u tom cilju zaključenog savezničkog dogovora između Jugoslavije i Bugarske, koji će odrediti i vraćanje zapadnih bugarskih pokrajina Bugarskoj. Radi priprema za to veliko delo neophodno je, između ostalog, da na

[5] Arhiv CK SKJ, Beograd.

donske narodnosti (nacionalne manjine) da slobodno izrazi svoju makedonsku nacionalnu pripadnost, neprijatno je osećanje koje ostavljaju nastojanja, naročito u novije vreme, nekih bugarskih autora da uvere javnost svoje zemlje, a naročito javnost izvan NR Bugarske, da su Makedonci u Pirinskoj Makedoniji u popisu stanovništva 1946. godine od strane bugarskih zvaničnih organa bili prisiljeni da se izjasne kao Makedonci.

Da bi se izbeglo to neprijatno osećanje među čitaocima, mi prilažemo rezultate popisa stanovništva Narodne Republike Bugarske iz 1956. godine, znači iz narednog popisa stanovništva posle popisa iz 1946. godine. Rezultati ovog drugog popisa objavljeni su u više knjiga. U drugoj knjizi, u kojoj se obrađuju rezultati popisa stanovništva iz 1956. godine pod naslovom »Opšti rezultati — porodice, kategorije stanovništva, nacionalnost i nivo obrazovanja«, u izdanju Centralne statističke uprave Ministarskog saveta, data je nacionalna struktura bugarskog naroda kao većinskog naroda u NR Bugarskoj, pripadnikâ makedonske narodnosti (nacionalne manjine) i drugih narodnosti (nacionalnih manjina) i etničkih grupa, i to za celu teritoriju NR Bugarske, zatim po okruzima i srezovima, zatim po strukturama gradsko i seosko stanovništvo, prema polu i uzrastu[11] (pregledi I, II i III).

Pregled br. I
pripadnika makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u NR Bugarskoj prema popisu od 1. XII 1956.

Kategorija naseljenih mesta	Ukupno	Od toga Muškarci	Žene
NR Bugarska	187.789	94.994	92.795
— gradovi	52.585	26.850	25.735
— sela	135.204	68.144	67.060

[11] »Пребројаване на населението на Народна Република Б'лгария на 1. XII. 1956 г.«, Државно издателство »Наука и изкуство«, София, 1961.

Pregled br. II

broja Makedonaca u odnosu na ukupan broj stanovništva i u odnosu na broj Bugara u blagoevgradskom okrugu, prema popisu stanovništva NR Bugarske od 1. XII 1956.

Kategorije naseljenih mesta u okrugu	U celini Muškarci	U celini Žene	U celini Ukupno	Prema nacionalnoj pripadnosti Bugari Muškarci	Bugari Žene	Bugari Ukupno	Makedonci Muškarci	Makedonci Žene	Makedonci Ukupno
	29.469	29.092	58.561	13.105	13.298	26.403	15.535	15.026	30.561
— grad Blagoevgrad	10.720	11.113	21.833	6.813	7.208	14.021	3.442	3.430	6.872
— sela	18.749	17.979	36.728	6.292	6.090	12.382	12.093	11.596	23.689
Goce Delčev	32.140	32.450	64.590	15.897	16.044	31.941	14.661	14.907	29.568
— grad Goce Delčev	6.310	6.267	12.577	2.271	2.248	4.519	3.693	3.670	7.363
— sela	25.830	26.183	52.013	13.626	13.796	27.422	10.968	11.237	22.205
Petrič	24.491	23.893	48.384	3.713	3.621	7.334	20.247	19.761	40.008
— grad Petrič	8.326	8.075	16.401	2.254	2.239	4.493	5.764	5.549	11.313
— sela	16.165	15.818	31.983	1.459	1.382	2.841	14.483	14.212	28.695
Razlog	23.356	24.247	47.603	11.363	11.981	23.344	11.523	11.829	23.352
— grad Bansko	3.385	3.420	6.805	474	460	934	2.888	2.933	5.821
— grad Razlog	4.300	4.311	8.611	1.036	1.026	2.062	3.044	3.084	6.128
— sela	15.671	16.516	32.187	9.853	10.495	20.348	5.591	5.812	11.403
Sandanski	31.347	30.530	61.877	2.464	2.185	4.649	27.917	27.456	55.373
— grad Melnik	256	266	522	26	26	52	230	240	470
— grad Sandanski	5.393	5.237	10.630	941	871	1.812	4.084	3.996	8.080
— sela	25.698	25.027	50.725	1.497	1.288	2.785	23.603	23.220	46.823
Ukupno u blagoevgradskom okrugu	140.803	140.212	281.015	46.542	47.129	93.671	89.883	88.979	178.862
— gradovi	38.690	38.698	77.379	13.815	14.078	27.893	23.145	22.902	46.047
— sela	102.113	101.523	203.636	32.727	33.051	65.778	66.738	66.077	132.815

skih vlasti da se u osnovnim i osmogodišnjim školama i gimnazijama uvede nastava makedonskog jezika i istorije makedonskog naroda. U ovom pismu,[7] između ostalog, stoji:

»Sprovodeći politiku naše Vlade o nacionalnom pitanju, a posebno o makedonskom pitanju, Ministarstvo narodne prosvete odlučilo je da u toku ove školske godine uvede izučavanje makedonskog jezika i makedonske istorije u većem delu osmogodišnjih škola (progimnazija) i u svim gimnazijama u Pirinskoj Makedoniji. Kombinovanjem kadrova biće omogućeno da se uvede izučavanje makedonske istorije i u četvrtom razredu osnovnih škola u mestima gde postoje osmogodišnje škole (progimnazije)...«

Četvrto. Prezidijum Velikog narodnog sobranja, na osnovu člana 24. i 35, tačka 3, Ustava Narodne Republike Bugarske, Ukazom br. 231 odlučio je da se u službenom listu[8] objavi Rešenje o primanju u državnu službu, u okviru Ministarstva narodne prosvete, učiteljâ iz Narodne Republike Makedonije, jugoslovenskih državljana, koje je Veliko narodno sobranje izglasalo na svojoj 132. sednici, održanoj 24. decembra 1946. godine. Ovo rešenje glasi:

»Ministarstvu narodne prosvete odobrava se da u svojim okvirima primi u državnu službu, za period od tri godine, računajući od 15. septembra 1947. do 14. septembra 1950. godine, sledeće učitelje iz Narodne Republike Makedonije, jugoslovenske državljane, za učitelje u narodnim osnovnim školama i u gimnazijama u Pirinskoj Makedoniji — sa platom redovnih učitelja za odgovarajući stepen škole u kojoj se postavljaju...«

Oblasna prosvetna inspekcija u Gornjoj Džumaji (Pirinska Makedonija), na osnovu tog Ukaza, donela je naredbu[9] o sprovođenju Rešenja Velikog narodnog sobranja Bugarske, u kojoj se, između ostalog, ističe:

»Na osnovu Ukaza br. 231 Prezidijuma Velikog narodnog sobranja ("D'ržaven vestnik", br. 9/48) postavljam na dužnost učitelja makedonskog jezika i makedonske istorije u gornjodžumajskoj prosvetnoj oblasti, sa danom stupanja na dužnost, sledeće učitelje iz Narodne Republike Makedonije, jugoslovenske državljane...«

Treba reći da se na istoj osnovi i na isti način rešavalo i pitanje organizovanja nastave za pripadnike bugarske narodnosti u FNRJ, odnosno u caribrodskom i bosilegradskom srezu Narodne Republike Srbije.

---

[7] Архив на СР Македонија, Скопје.

[8] »Д'ржавен вестник«, бр. 9, 41 и 56/1948.

[9] Архив на СР Македонија, Скопје.

Pregled br. IV

Makedonaca u blagoevgradskom okrugu (Pirinska Makedonija) 1966—1976. godine na osnovu procena čija je osnova popis stanovništva NR Bugarske od 31. XII 1956. godine, i analize nataliteta, mortaliteta i mehaničkog priliva stanovništva

(Krajem godine)

Uzrast	1956. Ukupno	1956. Muškarci	1956. Žene	1966. Ukupno	1966. Muškarci	1966. Žene	1976. Ukupno	1976. Muškarci	1976. Žene
0— 4	21.311	11.027	10.284	21.127	10.864	10.263	20.016	10.293	9.723
5— 9	20.284	10.299	9.985	20.861	10.719	10.142	20.514	10.544	9.970
10—14	19.078	9.578	9.500	20.971	10.843	10.128	20.791	10.683	10.108
15—19	17.470	8.709	8.761	20.144	10.206	9.938	20.716	10.622	10.094
20—24	17.297	8.789	8.508	18.943	9.501	9.442	20.821	10.755	10.066
25—29	13.586	6.862	6.724	17.322	8.637	8.685	19.973	10.121	9.852
30—34	13.605	6.684	6.921	17.074	8.663	8.411	18.701	9.366	9.335
35—39	9.178	4.649	4.529	13.357	6.734	6.623	17.030	8.476	8.554
40—44	9.196	4.645	4.542	13.293	6.513	6.780	15.699	7.460	8.239
45—49	8.528	4.315	4.213	8.876	4.478	4.398	12.919	6.486	6.433
50—54	7.256	3.675	3.581	8.732	4.387	4.345	12.627	6.140	6.487
55—59	5.742	2.825	2.917	7.839	3.910	3.929	8.160	4.058	4.102
60—64	4.230	2.117	2.113	6.318	3.124	3.194	7.604	3.729	3.875
65—69	3.626	1.533	2.093	4.578	2.173	2.405	6.249	3.008	3.241
70—	8.473	4.167	4.306	8.405	3.926	4.479	10.302	4.802	5.500
Ukupno	178.860	89.883	88.977	207.840	104.678	103.162	232.122	116.543	115.579

oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita« od 5. oktobra 1944. godine, »Bledski sporazumi«, potpisani na Bledu 1. avgusta 1947. godine, odnosno »Dogovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći«, koji su potpisali predsednik Vlade FNRJ Josip Broz Tito i predsednik Ministarskog saveta NR Bugarske Georgi Dimitrov 17. novembra 1947. godine u Barni-Evskinogradu.

3. Rešenost bugarskog naroda, Bugarske komunističke partije i Vlade otečestvenofrontovske Bugarske da raskinu sa velikobugarskim šovinizmom u odnosu prema makedonskom narodu, šovinizmom koji je u samoj bugarskoj naučnoj i političkoj misli bio utvrđen kao osnovni uzrok nacionalnih katastrofa u koje su bugarski narod bacali njegovi upravljači u prošlosti.

Ali, to su pitanja za svestraniju analizu. Jedno se, međutim, sada sa sigurnošću može zaključiti. Razvitak dobrosusedskih odnosa između nove Jugoslavije i nove Bugarske doživeo je svoj najviši uspon upravo u periodu između 1944. i 1948. godine. U tom razdoblju makedonska narodnost u Pirinskoj Makedoniji, poštovanje njenih prava i razvitak institucija za ostvarivanje tih prava i prava bugarske narodnosti u Jugoslaviji, odnosno u bosilegradskom i caribrodskom srezu u NR Srbiji, predstavljali su prave mostove povezivanja i prijateljstva između FNR Jugoslavije i NR Bugarske, onakve mostove kakvi u savremenom svetu mogu da se grade na osnovu mira, principa i idejnih osnova miroljubive koegzistencije među narodima.

Odnosi između socijalističke Jugoslavije i otečestvenofrontovske Bugarske u tom periodu mogu da se označe kao povelja prijateljstva, dobrosusedstva i saradnje. Zbog toga, naučno osvetljavanje tog perioda i uzrokâ koji su omogućili njihov pozitivan razvoj, kao i naučno osvetljavanje uzrokâ koji su doveli do zaustavljanja tog razvitka, ima ogromno značenje za dve susedne zemlje, ali i jedno šire značenje — nezavisno od toga da li ćemo ih otkriti u obnavljanju aveti prošlosti ili u korišćenju sitnih prednosti koje nudi savremeni politički pragmatizam, pri čemu ograničen broj zemalja još ni sad nije izvršio izbor između malog broja alternativa koje nudi naš svet opterećen teškoćama, ali ne i bez izlaza.

Postojanje manjina, bugarske u Jugoslaviji i makedonske u Bugarskoj, poštovanje njihovih pojedinačnih i kolektivnih prava, kao elemenata ljudskih prava i prava narodâ i briga za njihov nacionalni identitet pri tom ne mogu biti negativan faktor. Ti su se problemi pokazali kao elementi emancipacije čoveka i narodâ u njihovoj borbi za progres u našoj epohi. Njih ne može da zaobiđe ni teorijska misao ni praktična politička akcija, ma koliko konzervativizam nastojao da ih preda zaboravu. To ne može da ignoriše socijalistička teorijska misao, budući da je socijalističkoj epohi pripala uloga da, nasleđujući dostignuća pravâ čoveka i nacija, ostvari i potpunu slobodu čoveka i potpunu eman-

Pregled br. II

broja Makedonaca u odnosu na ukupan broj stanovništva i u odnosu na broj Bugara u blagoevgradskom okrugu, prema popisu stanovništva NR Bugarske od 1. XII 1956.

Kategorije naseljenih mesta u okrugu	U celini			Prema nacionalnoj pripadnosti					
				Bugari			Makedonci		
	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno
	29.469	29.092	58.561	13.105	13.298	26.403	15.535	15.026	30.561
— grad Blagoevgrad	10.720	11.113	21.833	6.813	7.208	14.021	3.442	3.430	6.872
— sela	18.749	17.979	36.728	6.292	6.090	12.382	12.093	11.596	23.689
Goce Delčev	32.140	32.450	64.590	15.897	16.044	31.941	14.661	14.907	29.568
— grad Goce Delčev	6.310	6.267	12.577	2.271	2.248	4.519	3.693	3.670	7.363
— sela	25.830	26.183	52.013	13.626	13.796	27.422	10.968	11.237	22.205
Petrič	24.491	23.893	48.384	3.713	3.621	7.334	20.247	19.761	40.008
— grad Petrič	8.326	8.075	16.401	2.254	2.239	4.493	5.764	5.549	11.313
— sela	16.165	15.818	31.983	1.459	1.382	2.841	14.483	14.212	28.695
Razlog	23.356	24.247	47.603	11.363	11.981	23.344	11.523	11.829	23.352
— grad Bansko	3.385	3.420	6.805	474	460	934	2.888	2.933	5.821
— grad Razlog	4.300	4.311	8.611	1.036	1.026	2.062	3.044	3.084	6.128
— sela	15.671	16.516	32.187	9.853	10.495	20.348	5.591	5.812	11.403
Sandanski	31.347	30.530	61.877	2.464	2.185	4.649	27.917	27.456	55.373
— grad Melnik	256	266	522	26	26	52	230	240	470
— grad Sandanski	5.393	5.237	10.630	941	871	1.812	4.084	3.996	8.080
— sela	25.698	25.027	50.725	1.497	1.288	2.785	23.603	23.220	46.823
Ukupno u blagoevgradskom okrugu	140.803	140.212	281.015	46.542	47.129	93.671	89.883	88.979	178.862
— gradovi	38.690	38.698	77.379	13.815	14.078	27.893	23.145	22.902	46.047
— sela	102.113	101.523	203.636	32.727	33.051	65.778	66.738	66.077	132.815

Treba istaći da je, pored bugarskog naroda, sledećim nacionalnostima bilo dato pravo da u posebnim kolonama izraze svoju nacionalnu pripadnost: Makedoncima, Rusima, Srbima, drugim Slovenima, Turcima, Tatarima, Ciganima, Ermencima, Rumunima, Grcima, Albancima, Karakačanima, Mađarima, Nemcima i drugim neslovenima.

Pregled br. III

nacionalne strukture stanovništva blagoevgradskog okruga prema popisu od 1. XII 1956.

Kategorije naseljenih mesta u okrugu	Nacionalna struktura Makedonci	Bugari	Drugi
1. Srez Sandanski	89,49%	7,51%	3 %
2. Srez Petrič	82,69%	15,15%	2,16%
3. Srez Blagoevgrad	52,18%	45,08%	2,71%
4. Razlog	49,05%	49,03%	1,92%
5. Goce Delčev	45,77%	49,45%	4,77%
6. Okrug Blagoevgrad	63,64%	33,33%	3,03%

Treba ukazati još i na to da na popis stanovništva u 1956. godini i na ustanovljavanje broja pripadnika makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u NR Bugarskoj i blagoevgradskom okrugu (Pirinska Makedonija) nisu mogli da utiču oni faktori koje u bugarskoj literaturi srećemo u vezi sa popisom iz 1946. godine (prisila bugarskih partijskih i državnih organa, uticaj opozicije i slično).

Ako se broj Makedonaca u blagoevgradskom okrugu (Pirinska Makedonija) prema popisu od 1. XII 1956. godine uzme za osnovu, analizom nataliteta i mortaliteta, odnosno prirodnog priraštaja, kao i analizom mehaničkog priliva stanovništva, dobija se sledeća slika o stanju Makedonaca u blagoevgradskom okrugu u sledeće dve dekade, odnosno u 1966. i 1976. godini (pregled IV).

Danas teško možemo precizno rangirati glavne faktore koji su uticali na onakav pozitivan preokret otečestvenofrontovske Bugarske prema celovitom poštovanju prava makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u Bugarskoj:

1. Obaveze Bugarske prema međudržavnim dogovorima — »Dogovor o uslovima primirja«, koji su, na osnovu molbe bugarske Vlade, sa njom 28. oktobra 1944. godine u Moskvi potpisali SSSR, SAD i Velika Britanija, »Dogovor o miru sa Bugarskom« iz 1947. godine.

2. Obaveze prema bilateralnim dogovorima između FNRJ i NR Bugarske — »Sporazum između predstavnikâ Vlade Bugarske D. Terpeševa i G. Todorova i predsednika Nacionalnog komiteta

tičkoj ekonomiji socijalizma ili o nekim aktuelnim problemima našeg privrednog sistema, o kojima je on, nezavisno od moje knjige (pa i pre njene pojave), imao sopstvene stavove. Prelistavajući knjigu (a videće se da je i to učinio veoma površno), našao je nekoliko mesta koja su suprotna tim njegovim stavovima, pa je u svojim izlaganjima (u nekoliko navrata) njih navodio i komentarisao, a knjigu u celini uopšte nije pročitao. Za svakoga ko je posle te knjige pročitao ono što je Žarković o njoj rekao izvesno je da on stvarno ne zna šta je u njoj napisano, pa da zato nije ni mogao o njoj kompetentno raspravljati, niti je ocenjivati. Ali ne samo za njih, već i za sve one koji knjigu još nisu ni videli, sam Žarković je u svom izlaganju pružio i neosporni dokaz da on tu knjigu ne samo da nije pročitao, već da ju je i veoma površno i prelistavao, iako je odlučio da o njoj javno govori i da je ocenjuje. On u svom osvrtu na moju knjigu kaže:

»U nas se s pravom govori i piše *o potrebi da se obuzda sve veće otuđivanje dohotka od proizvođača*, da se stane na put opadanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti naše privrede. *No o tome značajnom pitanju u Koraćevoj knjizi nema ni reči«* (str. 128, *kurziv* — M. K.).

Da je Žarković savesno pregledao makar i sadržaj te knjige, on bi lako uočio da u njenoj četvrtoj glavi, u kojoj se, između ostalog, razmatraju i problemi raspodele u jugoslovenskoj samoupravnoj praksi, postoji i poglavlje pod naslovom »Nastajanje samoupravnog odlučivanja o raspodeli«. Da je to poglavlje samo prelistao, a ne i pročitao, mogao je uočiti da se u njemu na šesnaest štampanih strana (240—256. str. knjige), to jest u tekstu od jednog celog štamparskog tabaka, raspravlja upravo o tim problemima otuđivanja dohotka od proizvođača. Tu su opširno citirani svi značajniji dokumenti o tom pitanju, počev od prvih Kidričevih ideja iznetih na Šestom kongresu SKJ (1952) do dokumenata Desetog kongresa SKJ i Ustava SFRJ (1974), a uz to su dati i konkretni podaci o promenama učešća radnih organizacija u ostvarenom dohotku (str. 247. i 248), i detaljno istraživani uzroci zbog kojih se u našoj praksi sporo ostvaruju društvena opredeljenja o tome da radni kolektivi moraju odlučivati o raspodeli ukupnog dohotka koji ostvaruju.

Pošto Žarković kaže da o svemu tome o čemu sam veoma opširno pisao »u knjizi nema ni reči«, to je neosporni dokaz za ono što sam napred već konstatovao, to jest da on tu knjigu uopšte nije ni pročitao, i da ju je čak i veoma površno prelistavao. Meni je i u Subotici to bilo jasno, pa nisam ni imao podstreka da sa njim raspravljam o toj knjizi. Ali sam tamo istakao da se u principu ne slažem sa njegovim shvatanjem političke ekonomije i predmeta njenog proučavanja u socijalizmu, kao ni sa njegovim tumačenjem veze između proizvodnih snaga i odnosâ proizvodnje.

Nisam ni sada ničim podstaknut da sa Žarkovićem vodim raspravu o njegovim ocenama moje knjige. A nadam se da će ga bar ovaj napis podstaći da tu knjigu najzad i pročita, i da ćemo

oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita« od 5. oktobra 1944. godine, »Bledski sporazumi«, potpisani na Bledu 1. avgusta 1947. godine, odnosno »Dogovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći«, koji su potpisali predsednik Vlade FNRJ Josip Broz Tito i predsednik Ministarskog saveta NR Bugarske Georgi Dimitrov 17. novembra 1947. godine u Barni-Evskinogradu.

3. Rešenost bugarskog naroda, Bugarske komunističke partije i Vlade otečestvenofrontovske Bugarske da raskinu sa velikobugarskim šovinizmom u odnosu prema makedonskom narodu, šovinizmom koji je u samoj bugarskoj naučnoj i političkoj misli bio utvrđen kao osnovni uzrok nacionalnih katastrofa u koje su bugarski narod bacali njegovi upravljači u prošlosti.

Ali, to su pitanja za svestraniju analizu. Jedno se, međutim, sada sa sigurnošću može zaključiti. Razvitak dobrosusedskih odnosa između nove Jugoslavije i nove Bugarske doživeo je svoj najviši uspon upravo u periodu između 1944. i 1948. godine. U tom razdoblju makedonska narodnost u Pirinskoj Makedoniji, poštovanje njenih prava i razvitak institucija za ostvarivanje tih prava i prava bugarske narodnosti u Jugoslaviji, odnosno u bosilegradskom i caribrodskom srezu u NR Srbiji, predstavljali su prave mostove povezivanja i prijateljstva između FNR Jugoslavije i NR Bugarske, onakve mostove kakvi u savremenom svetu mogu da se grade na osnovu mira, principa i idejnih osnova miroljubive koegzistencije među narodima.

Odnosi između socijalističke Jugoslavije i otečestvenofrontovske Bugarske u tom periodu mogu da se označe kao povelja prijateljstva, dobrosusedstva i saradnje. Zbog toga, naučno osvetljavanje tog perioda i uzrokâ koji su omogućili njihov pozitivan razvoj, kao i naučno osvetljavanje uzrokâ koji su doveli do zaustavljanja tog razvitka, ima ogromno značenje za dve susedne zemlje, ali i jedno šire značenje — nezavisno od toga da li ćemo ih otkriti u obnavljanju aveti prošlosti ili u korišćenju sitnih prednosti koje nudi savremeni politički pragmatizam, pri čemu ograničen broj zemalja još ni sad nije izvršio izbor između malog broja alternativa koje nudi naš svet opterećen teškoćama, ali ne i bez izlaza.

Postojanje manjina, bugarske u Jugoslaviji i makedonske u Bugarskoj, poštovanje njihovih pojedinačnih i kolektivnih prava, kao elemenata ljudskih prava i prava narodâ i briga za njihov nacionalni identitet pri tom ne mogu biti negativan faktor. Ti su se problemi pokazali kao elementi emancipacije čoveka i narodâ u njihovoj borbi za progres u našoj epohi. Njih ne može da zaobiđe ni teorijska misao ni praktična politička akcija, ma koliko konzervativizam nastojao da ih preda zaboravu. To ne može da ignoriše socijalistička teorijska misao, budući da je socijalističkoj epohi pripala uloga da, nasleđujući dostignuća pravâ čoveka i nacija, ostvari i potpunu slobodu čoveka i potpunu eman

cipaciju nacija na bazi ravnopravnosti kao njihovoj idejnoj osnovi, umesto agresije buržoaskog nacionalizma iz epohe koja joj prethodi.

Ljudi, narodi i nacije stvaraju se u dugom procesu borbe za nacionalnu slobodu i nezavisnost. Zato oni i ne mogu da se eliminišu administrativno-birokratskim putem i prostim proglašavanjem da jednostavno ne postoje. Pogotovu je to nemoguće pošto je jednom jedan narod, jedna nacija izborila svoje pravo na egzistenciju i na oslobođenje njene stvaralačke energije, čije je izražavanje bilo kočeno, kao što je to bio slučaj sa makedonskim narodom.

Takvo stanje najmanje mogu da izmene administrativne uredbe, kao što je ona Ministarskog saveta NR Bugarske i njegovog komiteta za nauku, umetnost i kulturu, doneta 13. aprila 1950. godine,[12] kojom se naređuje povlačenje i konfiskovanje dvadeset naslova i povlačenje još deset naslova knjiga, u kojima se u samoj NR Bugarskoj otkrivaju koreni i osuđuje teorija i praksa velikobugarskog šovinizma i slično, i naređuje da se ove knjige dostave preduzećima za otpatke, koja su dužna da se pobrinu da se one blagovremeno pošalju u najbližu fabriku hartije, o čemu treba da se sastavi iscrpan protokol.

Tom uredbom povučena su ili konfiskovana sledeća dela: *Vrhovizam* G. Vlahova, *Federalna Makedonija i velikobugarski šovinizam* H. Kalajdžieva, 1945, *Teorija prakse velikobugarskog šovinizma* dra K. Dramalieva, Zbirka *Georgi Dimitrov*, album *Georgi Dimitrov* i *Kakva partija je BRP(k)*, *Ustav FNRJ* B. Spasova, *25-godišnjica septembarskog ustanka 1923—1948*, *Maršal Jugoslavije — Josip Broz Tito* itd.

Analizom ove uredbe pokazuje se da se ona temelji na Uredbi br. 12 Vlade Bugarske od oktobra 1944. godine (Protokol br. 194),[13] kojom se, na osnovu predloga Ministarstva propagande, naređuje »da država oduzme sve knjige sa progermanskim i uopšte rasističkim karakterom, kao i knjige napisane protiv Sovjetskog Saveza i slobodoljubivih naroda (u ovom redu, svakako, i narodâ Jugoslavije — n. b.), od svih lica i mesta gde se one nalaze«. U to vreme obračun sa velikobugarskim šovinizmom bio je nerazlučno povezan sa obračunom sa ostacima fašizma u Bugarskoj.

Istorijsko-društvene nauke moraće da se pozabave ovim fenomenom, iako je on retka pojava.

---

[12] Saopštenje Komiteta za nauku, umetnost i kulturu Ministarskog saveta NR Bugarske, br. 1417, Sofija, 13. aprila 1950.

[13] »Д'ржавен вестник«, бр. 225/1944.

mogu goditi čak i loše recenzije njegove knjige, ali ipak ne ostaje pri tom hipotetičkom stavu, već na grub i neprincipijelan način diskvalifikuje kritičara njegove knjige, pa čak i prekoreva redakciju časopisa koja se usudila (!) da objavi takvo kritičko mišljenje. Upravo zbog toga, kao i zbog ambicije da daje poduke drugima, da ih »prosvećuje i vaspitava«, redakcijski kolegijum časopisa »Socijalizam« se odlučio da povodom Koraćevog »Osvrta na nepročitanu knjigu« dâ nekoliko napomena i objašnjenja.

1. Knjiga druga Miladina Koraća »Socijalistički samoupravni način proizvodnje« naišla je na određeno interesovanje naučne javnosti. Takva knjiga, kao i druge sa sličnom tematikom, nije mogla promaći znatiželji članova redakcijskog kolegijuma »Socijalizma«, utoliko pre što naš časopis redovno daje prikaze knjiga. Tako je i došlo do toga da se u broju 2 »Socijalizma« od ove godine pojavi iscrpan i pozitivan prikaz pomenute Koraćeve knjige iz pera dr Žarka Papića. Bez obzira na to što se sa sudovima o toj knjizi nisu složili pojedini članovi redakcije, ona ga je objavila iz prostog razloga što iza tih sudova stoji njihov autor i što je u skladu sa principima njene uređivačke politike, ali time sebi ne »vezuje ruke« da o istoj temi ili knjizi objavi i drugačije poglede i ocene. Na taj pozitivan osvrt na njegovu knjigu profesor Korać nije reagovao, verovatno zbog toga što je njime bio zadovoljan.

2. Do reakcije profesora Koraća je došlo posle objavljivanja napisa profesora dr Dragoja Žarkovića »Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva« (»Socijalizam«, br. 4/79), u kome se iznosi više kritičkih primedaba na Koraćevu knjigu, postavljaju određena teorijska pitanja i negiraju ili dovode u sumnju pojedine autorove ideje i koncepcije. Žarkovićev tekst predstavlja, zapravo, njegovo uvodno izlaganje na skupu, koji je održan 9. marta ove godine u Subotici, a kome je prisustvovao i sâm profesor Korać, jer se na tom skupu i vodila rasprava o njegovoj knjizi.

Umesto odgovora na te primedbe, izrečene o njegovoj knjizi, profesor Korać pribegava jednom čudnom metodu diskvalifikacije njegovih kritičara: prvo, tvrdi da na tom skupu od dvanaest učesnika njih nekolicina njegovu knjigu nije ni pročitala, ali je o njoj govorila i, drugo, da ni sâm Žarković nije pročitao njegovu knjigu. Istina, on dopušta da ju je Žarković možda »prelistavao«, ali je »u celini uopšte nije pročitao«, da »stvarno ne zna šta je u njoj napisano, pa da zato nije ni mogao o njoj kompetentno raspravljati, niti je ocenjivati«. Na profesoru Žarkoviću je da opovrgne Koraćeve tvrdnje.

Ko, međutim, i ovlaš pročita Žarkovićev osvrt, lako će primetiti da se u njemu osam puta citiraju pojedini Koraćevi stavovi i sa njima polemiše, ali Korać ne samo što namerno zaobilazi te činjenice, što i ne pokušava da se upusti u polemiku, već ga jednostavno proglašava nekompetentnim, jer nije, navodno, pročitao

njegovu knjigu (!). Takav metod i manir u naučnoj kritici, bar po našem mišljenju, ne služi na čast profesoru Koraću, pogotovu kada ih on primenjuje prema svom kolegi, politekonomisti takođe, a i prema onoj nekolicini neidentifikovanih učesnika u raspravi, koji su, pretpostavljamo, iz najboljih namera došli da učestvuju na pomenutom skupu.

3. No, ostavimo po strani ponašanje druga Koraća u javnoj polemici sa svojim kritičarima, to je njegov lični problem, ali u svom napisu on ide dalje od toga — želi da ospori pravo redakciji »Socijalizma« da objavi Žarkovićev osvrt na njegovu knjigu, tvrdeći da je ona — kako on kaže — na taj način pogrešila. Glavni argument za tu »grešku« redakcije svodi se, otprilike, na ovo: isti časopis je svojevremeno dao pozitivan osvrt na njegovu knjigu, pa kako to da sada daje i drugi osvrt u kome se kritički govori o njoj. Očigledno, profesoru Koraću gode pohvale, a smetaju kritike! Korać, zatim, pravi neke insinuacije oko zapisnika skupa u Subotici, mistificira način na koji je redakcija došla do Žarkovićevog teksta, a pri tom namerno previđa činjenicu da je tom skupu ne samo prisustvovao nego i kritički o knjizi govorio i profesor dr Neca Jovanov, član redakcijskog kolegijuma »Socijalizma«, preko kojeg se redakcija o svemu i obavestila, a Žarković na uobičajeni način, kao i svaki autor, dostavio tekst redakciji.

Redakcija u svojoj uređivačkoj politici nastoji da neguje naučnu i društvenu kritiku, pogotovu ako ona doprinosi razvoju savremene marksističke misli. Zašto to drugu Koraću smeta — nama nije poznato. Poznato nam je, a na to smo obavezni kao časopis Saveza komunista Jugoslavije, da podstičemo takvu kritiku. Nije nam, međutim, poznato da postoje autori zaštićeni od strane bilo koga od negativnih kritičkih ocena o njihovim naučnim radovima.

4. Redakcija časopisa »Socijalizam«, verujemo i svaka druga koja intelektualnu komunikaciju sa javnošću zasniva na saradnji spoljnih autora, trudi se da u dijalog uključi što je moguće više učesnika. Na taj način ne samo što nastoji da demokratizuje dijalog, da širi prostor za razmenu ideja, mišljenja i stavova, već u sučeljavanju različitih pogleda, u njihovom kritičkom nadmetanju, omogućava da se oni oslobode raznih subjektivizama, jednostranosti i drugih društveno-političkih opterećenja i zabluda koji stoje na putu naučnom mišljenju, a samim tim ponekad unedogled produžavaju put do istine. Pri tom redakcija ne misli da je vrhovni žrec pameti i informisanosti. U izboru tema i autora, a u sklopu svoje uređivačke politike, ona polazi od intelektualnog morala svojih saradnika i uverenja u moć kritičkog rasuđivanja čitalaca kojima i namenjuje svoj naučno-idejni angažman. Time ona doprinosi da istina nastaje u multipliciranom dijalogu, a ne da se do nje dolazi apsolutnim i konačnim sudovima bez priziva ili da se ona deli i klasifikuje strogo kontrolisanim poenima koje neko gubi ili dobija u naučnoj kritici.

U svom napisu profesor Miladin Korać, ne sačekavši sud javnosti na negativnu kritiku Dragoja Žarkovića i izbegavajući da se sâm prihvati stvarne polemike, mimo pravila intelektualnog ponašanja i komuniciranja, hoće praktično da zaustavi proces oblikovanja objektivnog stava i mišljenja o njegovoj knjizi.

To je, za sada, sve što želimo da kažemo o Koraćevoj »odbrani« povodom kritike njegove knjige.

Redakcijski kolegijum
časopisa »Socijalizam«

tekst svojih izlaganja, i odlučila da ga i ona objavi, iako će taj, kao i svi drugi tekstovi, biti objavljeni u časopisu »Savremenost«, br. 6/79.

Nesporno je da svaka redakcija mora imati svoje kriterije pri izboru tekstova koje objavljuje. Upravo zato što sam uveren da i redakcija časopisa »Socijalizam« ima takve kriterije, i zbunjuje me okolnost što se odlučila da u svom časopisu objavi baš Žarkovićevo izlaganje a da pri tom i svojim čitaocima posebno skrene pažnju da se to izlaganje odnosi na istu knjigu na koju je u tom časopisu nedavno već objavljen jedan opširan osvrt, to jest redakcija je ispod glavnog naslova Žarkovićevog teksta (*Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva)* u zagradama stavila i podnaslov: »Povodom knjige M. Koraća: Socijalistički samoupravni način proizvodnje«. To me zbunjuje utoliko više što su mi poznate i sledeće činjenice. Onaj ko je o tome, zajedno s drugima, odlučivao (Jovan Raičević, zamenik glavnog i odgovornog urednika), detaljno je (po sopstvenom kazivanju) pročitao moju knjigu, a morao je pročitati i Žarkovićev tekst pre no što je objavljen u časopisu »Socijalizam«. Stoga je njemu moralo biti dobro poznato ono što sam napred i pokazao, to jest da Žarković u tom tekstu govori i javno ocenjuje moju knjigu a da je u celini nije ni pročitao, već je samo površno prelistao.

Kako je i pored svega toga bilo moguće da časopis »Socijalazam« objavi baš taj Žarkovićev tekst, to za ovaj napis nije ni presudno. Ali ovaj primer pokazuje kako i časopis »Socijalizam«, kao i druga sredstva javnog informisanja, odnosno njihove redakcije, ako ne vode dovoljno računa o tome, mogu podsticati prošireno reprodukovanje tih loših navika da se nepročitane knjige javno ocenjuju, a izvesno je da se upravo protiv takve prakse treba stalno boriti. To me je i podstaklo da ovo napišem i napred konstatujem da je i redakcija časopisa »Socijalizam« pogrešila što je objavila taj Žarkovićev osvrt na nepročitanu knjigu.

*

U svom »Osvrtu na nepročitanu knjigu«, koji objavljujemo u celosti, profesor dr Miladin Korać ne samo što napušta uobičajena »pravila igre« u javnim polemikama nego nastoji da raspravama o njegovoj knjizi »Socijalistički samoupravni način proizvodnje« dâ jedan drugi smer i značenje, da ih pretvori u kakav-takav »incidentan slučaj«, a svaki »slučaj« u nauci — po logici onoga ko ga izaziva — treba njegovom autoru da pribavi veće interesovanje javnosti za njegovu ličnost i delo. Profesor Korać to, na izvestan način, i sâm priznaje u svom tekstu kad kaže da autoru

mogu goditi čak i loše recenzije njegove knjige, ali ipak ne ostaje pri tom hipotetičkom stavu, već na grub i neprincipijelan način diskvalifikuje kritičara njegove knjige, pa čak i prekoreva redakciju časopisa koja se usudila (!) da objavi takvo kritičko mišljenje. Upravo zbog toga, kao i zbog ambicije da daje poduke drugima, da ih »prosvećuje i vaspitava«, redakcijski kolegijum časopisa »Socijalizam« se odlučio da povodom Koraćevog »Osvrta na nepročitanu knjigu« dâ nekoliko napomena i objašnjenja.

1. Knjiga druga Miladina Koraća »Socijalistički samoupravni način proizvodnje« naišla je na određeno interesovanje naučne javnosti. Takva knjiga, kao i druge sa sličnom tematikom, nije mogla promaći znatiželji članova redakcijskog kolegijuma »Socijalizma«, utoliko pre što naš časopis redovno daje prikaze knjiga. Tako je i došlo do toga da se u broju 2 »Socijalizma« od ove godine pojavi iscrpan i pozitivan prikaz pomenute Koraćeve knjige iz pera dr Žarka Papića. Bez obzira na to što se sa sudovima o toj knjizi nisu složili pojedini članovi redakcije, ona ga je objavila iz prostog razloga što iza tih sudova stoji njihov autor i što je u skladu sa principima njene uređivačke politike, ali time sebi ne »vezuje ruke« da o istoj temi ili knjizi objavi i drugačije poglede i ocene. Na taj pozitivan osvrt na njegovu knjigu profesor Korać nije reagovao, verovatno zbog toga što je njime bio zadovoljan.

2. Do reakcije profesora Koraća je došlo posle objavljivanja napisa profesora dr Dragoja Žarkovića »Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva« (»Socijalizam«, br. 4/79), u kome se iznosi više kritičkih primedaba na Koraćevu knjigu, postavljaju određena teorijska pitanja i negiraju ili dovode u sumnju pojedine autorove ideje i koncepcije. Žarkovićev tekst predstavlja, zapravo, njegovo uvodno izlaganje na skupu, koji je održan 9. marta ove godine u Subotici, a kome je prisustvovao i sâm profesor Korać, jer se na tom skupu i vodila rasprava o njegovoj knjizi.

Umesto odgovora na te primedbe, izrečene o njegovoj knjizi, profesor Korać pribegava jednom čudnom metodu diskvalifikacije njegovih kritičara: prvo, tvrdi da na tom skupu od dvanaest učesnika njih nekolicina njegovu knjigu nije ni pročitala, ali je o njoj govorila i, drugo, da ni sâm Žarković nije pročitao njegovu knjigu. Istina, on dopušta da ju je Žarković možda »prelistavao«, ali je »u celini uopšte nije pročitao«, da »stvarno ne zna šta je u njoj napisano, pa da zato nije ni mogao o njoj kompetentno raspravljati, niti je ocenjivati«. Na profesoru Žarkoviću je da opovrgne Koraćeve tvrdnje.

Ko, međutim, i ovlaš pročita Žarkovićev osvrt, lako će primetiti da se u njemu osam puta citiraju pojedini Koraćevi stavovi i sa njima polemiše, ali Korać ne samo što namerno zaobilazi te činjenice, što i ne pokušava da se upusti u polemiku, već ga jednostavno proglašava nekompetentnim, jer nije, navodno, pročitao

njegovu knjigu (!). Takav metod i manir u naučnoj kritici, bar po našem mišljenju, ne služi na čast profesoru Koraću, pogotovu kada ih on primenjuje prema svom kolegi, politekonomisti takođe, a i prema onoj nekolicini neidentifikovanih učesnika u raspravi, koji su, pretpostavljamo, iz najboljih namera došli da učestvuju na pomenutom skupu.

3. No, ostavimo po strani ponašanje druga Koraća u javnoj polemici sa svojim kritičarima, to je njegov lični problem, ali u svom napisu on ide dalje od toga — želi da ospori pravo redakciji »Socijalizma« da objavi Žarkovićev osvrt na njegovu knjigu, tvrdeći da je ona — kako on kaže — na taj način pogrešila. Glavni argument za tu »grešku« redakcije svodi se, otprilike, na ovo: isti časopis je svojevremeno dao pozitivan osvrt na njegovu knjigu, pa kako to da sada daje i drugi osvrt u kome se kritički govori o njoj. Očigledno, profesoru Koraću gode pohvale, a smetaju kritike! Korać, zatim, pravi neke insinuacije oko zapisnika skupa u Subotici, mistificira način na koji je redakcija došla do Žarkovićevog teksta, a pri tom namerno previđa činjenicu da je tom skupu ne samo prisustvovao nego i kritički o knjizi govorio i profesor dr Neca Jovanov, član redakcijskog kolegijuma »Socijalizma«, preko kojeg se redakcija o svemu i obavestila, a Žarković na uobičajeni način, kao i svaki autor, dostavio tekst redakciji.

Redakcija u svojoj uređivačkoj politici nastoji da neguje naučnu i društvenu kritiku, pogotovu ako ona doprinosi razvoju savremene marksističke misli. Zašto to drugu Koraću smeta — nama nije poznato. Poznato nam je, a na to smo obavezni kao časopis Saveza komunista Jugoslavije, da podstičemo takvu kritiku. Nije nam, međutim, poznato da postoje autori zaštićeni od strane bilo koga od negativnih kritičkih ocena o njihovim naučnim radovima.

4. Redakcija časopisa »Socijalizam«, verujemo i svaka druga koja intelektualnu komunikaciju sa javnošću zasniva na saradnji spoljnih autora, trudi se da u dijalog uključi što je moguće više učesnika. Na taj način ne samo što nastoji da demokratizuje dijalog, da širi prostor za razmenu ideja, mišljenja i stavova, već u sučeljavanju različitih pogleda, u njihovom kritičkom nadmetanju, omogućava da se oni oslobode raznih subjektivizama, jednostranosti i drugih društveno-političkih opterećenja i zabluda koji stoje na putu naučnom mišljenju, a samim tim ponekad unedogled produžavaju put do istine. Pri tom redakcija ne misli da je vrhovni žrec pameti i informisanosti. U izboru tema i autora, a u sklopu svoje uređivačke politike, ona polazi od intelektualnog morala svojih saradnika i uverenja u moć kritičkog rasuđivanja čitalaca kojima i namenjuje svoj naučno-idejni angažman. Time ona doprinosi da istina nastaje u multipliciranom dijalogu, a ne da se do nje dolazi apsolutnim i konačnim sudovima bez priziva ili da se ona deli i klasifikuje strogo kontrolisanim poenima koje neko gubi ili dobija u naučnoj kritici.

U svom napisu profesor Miladin Korać, ne sačekavši sud javnosti na negativnu kritiku Dragoja Žarkovića i izbegavajući da se sâm prihvati stvarne polemike, mimo pravila intelektualnog ponašanja i komuniciranja, hoće praktično da zaustavi proces oblikovanja objektivnog stava i mišljenja o njegovoj knjizi.

To je, za sada, sve što želimo da kažemo o Koraćevoj »odbrani« povodom kritike njegove knjige.

Redakcijski kolegijum
časopisa »Socijalizam«

jama udruženog rada. To, kao i značajan stepen ujednačenosti u obradi problema, čak i u stilu, svedoči da je ova knjiga istinski rezultat timskog rada. Sasvim je sigurno da je tome mnogo doprineo i sam glavni redaktor i autor izuzetno uspelih priloga u ovom radu dr Najdan Pašić. Takav pristup je doprineo veoma uspeloj sistematici jedne vrlo složene problematike.

Kao drugu pozitivnu karakteristiku ističemo zavidan nivo teorijske razrade celokupne problematike, pri čemu neke analize, kao, na primer, analiza ključnih institucija, odnosâ i kategorija socijalističkog samoupravljanja, predstavljaju vrlo vredan doprinos teoriji samoupravljanja uopšte. Ta, kao i niz drugih pozitivnih svojstava svrstavaju ovu knjigu u red najuspelijih i najpotpunijih analiza sistema socijalističkog samoupravljanja. Ona će biti podjednako korisno i zanimljivo štivo za naučne istraživače, društveno-političke aktiviste, profesore i studente na univerzitetima, nastavnike i učenike u školama, kao i za radnike u udruženom radu.

Ukoliko bismo tražili neke zamerke, onda bi one bile u ovome: da je daleko najveći deo analize posvećen samoupravljanju u udruženom radu, dok su drugi oblici samoupravljanja samo ukratko prikazani. Čini nam se da je u publikaciji koja nosi naslov *Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji* trebalo posebno analizirati samoupravne odnose i procese u samoupravnim interesnim zajednicama, oblike odlučivanja neposrednim izjašnjavanjem ne samo u organizacijama udruženog rada već i u mesnim zajednicama. Kada je reč o mesnoj zajednici kao jednom od osnova celokupne samoupravne organizacije našeg društva, smatramo da se za njenu razradu moralo naći mesta u ovakvoj publikaciji. No, pomenute zamerke ne umanjuju već istaknute kvalitete ove zaista vredne knjige.

Radivoje Marinković

Dr Gordana Vlajčić: Revolucija i nacije

(Centar za kulturnu djelatnost SSOH iz Zagreba, Zagreb, 1978)

Gordana Vlajčić u navedenom djelu nastoji da, na osnovi analize dokumenata sa održanih kongresa, konferencija i drugih skupova rukovodstva KPJ i Kominterne i u kontekstu koncepcije provođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji — prezentira, eksplicira i potakne na svestranije osmišljavanje problematike međunacionalnih odnosa u novostvorenoj državi, Kraljevini SHS, sagledavajući je u sklopu revolucionarne koncepcije proleterskog pokreta Jugoslavije od formiranja KPJ do šestojanuarske diktature, dakle, u vrijeme velikih frakcijskih trvenja i ovisnosti KPJ od Kominterne.

Ideja realizacije stvaranja prve južnoslavenske državne zajednice, isključujući Bugare kao saveznike centralnih sila, u toku i, posebno, pri završetku drugog svjetskog rata, ističe G. Vlajčić, postaje imperativ vremena kako za one koji su o tome »sanjarili kao pobornici panslavističkih i jugoslavenskih ideala, tako i za one koji su panslavizam i jugoslavenstvo prihvatili s pozicija socijalno-ekonomskih i općepolitičkih interesa svoje klase ili nacije...« (str. 12).

Ubrzo nakon formiranja zajedničke države rasformiraju se sve dotadašnje socijalističke organizacije i formira Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno od 1920. godine Komunistička partija Jugoslavije, koja nacionalnom pitanju, kaže autor djela, pristupa unitaristički uspostavljanjem, odnosno težnjom za uspostavljanje republikanskog društveno-političkog uređenja u novostvorenoj državi. Osim toga, KPJ kao sekcija Kominterne nije bila samostalna, već se morala pokoravati njezinim odlukama, a Kominterna je — kaže G. Vlajčić — stvaranje prve južnoslavenske države tumačila kao instrument imperija-

»Tako shvaćeno samoupravljanje može se definisati kao *konkretan oblik istorijskog procesa društvenog oslobođenja rada*, čiji je osnovni smisao da se čoveku-radniku omogući da, bez ograničavanja i sputavanja, kontroliše uslove, sredstva i rezultate svoje radne aktivnosti. *Oslobođenje rada* kao najdublji humani sadržaj i istorijska perspektiva samoupravljanja postaje stvarnost tek onda kada udruženi radni ljudi stave pod svoju zajedničku kontrolu i u svoju službu sve sile i potencije i sve tekovine koje stvara njihov zajednički rad i kada, na toj osnovi, svaki pojedinac dođe u mogućnost da se razvija kao svestrano razvijena ljudska ličnost.

Prema tome, samoupravljanje nije ni sistem mera kojima se ublažavaju i delimično otklanjaju negativne posledice najamnog položaja radne snage, ni prost mehanizam demokratskog odlučivanja o društvenim poslovima u privredi i drugim sferama društvenog života, ni »pravičan« sistem raspodele, nego *istorijski proces menjanja osnovnih produkcionih odnosa u korist radnika u udruženom radu*« (str. 16). Time se sasvim jasno pokazuje da samoupravljanje predstavlja supstancijalni elemenat Marksove teorije revolucionarnog preobražaja klasnog društva u besklasno, a ne neki oblik adaptacije i popravljanja sveta klasnih odnosa.

Ocenjujući značaj jugoslovenskog iskustva, sasvim se jasno ističe da Jugoslavija »ne nudi svetu nikakav do kraja razvijen i dovršen model samoupravljanja kao istorijski nov i originalan sistem društvene organizacije«, već jedno iskustvo koje je, kao takvo, uslovljeno društveno-istorijskim okolnostima. Samim tim se naglašava činjenica da je samoupravljanje kao tok svake autentične socijalističke revolucije uvek i svagda nerazdvojno povezano sa društveno-istorijskim uslovima u kojima se razvija i realizuje. Međutim, s pravom se ističe da to iskustvo ima širi značaj zbog toga što se prvi put u praksi povlače jasne granice između samoupravljanja kao utopijske mašte o beskonfliktnom, idealnom društvu i samoupravljanja kao konkretnog istorijskog procesa osnovnih društvenih odnosa u objektivno datim uslovima. Ističe se značaj opredeljenja da konkretni interesi ljudi u udruženom radu treba da predstavljaju pokretačku silu socijalističkog samoupravnog društva.

Ne idealizujući ni samoupravljanje ni uslove pod kojima se ono ostvaruje, ukazuje se na bitne protivurečnosti i mogućnosti njihovog prevazilaženja. Pri tom se ukazuje na robno-novčane odnose i tržište, nizak stepen realne ekonomske i tehničke integrisanosti privrede, na tehno-menadžerske tendencije, velike razlike u stepenu ekonomske razvijenosti pojedinih delova zemlje, obimno i detaljno državno normativno regulisanje položaja i delatnosti organizacija udruženog rada itd. No, kako se ističe, odnos samoupravljanja i države je ona sfera u kojoj se najreljefnije i u koncentrovanom vidu izražavaju osnovne protivurečnosti istorijskog procesa socijalističkog samoupravnog preobražaja našeg društva. Dalje se kratko rezimiraju bitna obeležja razvoja našeg samoupravnog sistema.

U drugom poglavlju se analizira naše samoupravljanje u istorijskoj retrospektivi. Ovde se sasvim jasno otkrivaju prvi koreni samoupravljanja u prvim narodnooslobodilačkim odborima i radničkim savetima, kakav je bio onaj u fabrici antimona u Krupnju, koji je formiran još početkom septembra 1941. godine. Dalje se ukazuje na oblike participacije u periodu revolucionarnog etatizma i raskid sa etatizmom, koji označava korenitu promenu u položaju proizvođača. Oni od konsultanta postaju upravljači procesom proizvodnje. Dalje se, na veoma dokumentovan i sistematičan način, analiziraju faze razvoja samoupravljanja, pri čemu se, povezano sa konkretnim društveno-ekonomskim procesima, taj razvoj deli na četiri faze: prva od 1949—1953, druga od 1953—1963, treća od 1963—1974. i četvrta od 1974. do naših dana i dalje. Ova podela nije proizvoljna, već se argumentovano ukazuje na bitne

karakteristike svake faze i na suštinske promene koje su se zbile u tim periodima. Na kraju se kratko rezimiraju osnovni rezultati prakse samoupravljanja.

Drugi deo knjige posvećen je analizi ključnih odnosa i institucija samoupravljanja, pri čemu se s pravom kao osnova svih odnosa i institucija označava *društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju*. No, što je veoma pozitivno, ne ostaje se samo na označavanju društvene svojine, već se daju i neka njena određenja, pri čemu se ističe da društvenu svojinu treba shvatiti kao *sistem odnosa, prava i odgovornosti* koje uspostavljaju među sobom ljudi koji zajednički rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, kao i odnose njih i drugih radnika, društvenih pravnih lica i društvene zajednice u celini. Kao druga ključna kategorija označava se *udruženi rad*, zatim *organizacija udruženog rada, dohodak* kao ključna društveno-ekonomska kategorija sistema socijalističkih samoupravnih odnosa, zatim *slobodna razmena rada, država*, pri čemu se analizira njena uloga i specifičan položaj, *međunacionalni odnosi, samoupravni sporazumi, društveni dogovori, društveno planiranje i delegatski sistem*.

Treći deo knjige je posvećen razradi i analizi sistema samoupravnih odnosa u udruženom radu i njihovim institucionalnim oblicima. U prvom poglavlju se govori o društveno-ekonomskim odnosima i oni se analiziraju u sledećim odrednicama: subjekti samoupravljanja u udruženom radu, osnovna društveno-ekonomska prava radnika u udruženom radu, međusobni radni odnosi u uslovima samoupravljanja i tako dalje.

U drugom poglavlju ovog dela se raspravlja o dohotku u udruženom radu, pri čemu se analizira njegova društveno-ekonomska sadržina, sticanje i raspodela dohotka osnovne organizacije udruženog rada. U ovom se poglavlju veoma detaljno raspravljaju: mesto i funkcija dohotka u privrednom sistemu našeg društva, zatim sama sadržina dohotka, sticanje i primarna raspodela, merila za raspodelu zajedničkog dohotka, raspoređivanje (sekundarna raspodela) dohotka, raspoređivanje čistog dohotka (tercijarna raspodela), raspodela sredstava za lične dohotke, da bi se na kraju došlo do celine odnosâ zasnovanih na dohotku, te kritičkih razmatranja u vezi sa stepenom ostvarivanja u praksi društva, problemima koji se javljaju i daljim perspektivama.

Treće poglavlje je posvećeno sistemu planiranja u organizacijama udruženog rada i društvenoj zajednici. Nakon analize bitnih karakteristika našeg sistema planiranja kritički se ukazuje na domete i probleme u ovoj sferi.

U četvrtom poglavlju se analiziraju suština i oblici udruživanja rada i sredstava, pri čemu se, nakon uvodnih razmatranja, analiziraju: osnovna organizacija udruženog rada, radna organizacija, složena organizacija udruženog rada i radne zajednice za obavljanje poslova od zajedničkog interesa. Zatim se razradom ugovornih organizacija udruženog rada i organizovanja zemljoradnika i drugih radnih ljudi koji samostalno obavljaju delatnost ličnim radom i sopstvenim sredstvima — razrađuju principi i mogućnosti povezivanja samoupravnog ličnog rada sa sistemom udruženog rada u celini. Na kraju se, po već ustaljenom i dobrom maniru autorâ ove knjige, kritički ukazuje na dostignuća i probleme u samoupravnom organizovanju udruženog rada.

U petom poglavlju, najobimnijem delu knjige, veoma se iscrpno i sistematično analizira samoupravljanje radnika u organizacijama udruženog rada. Najveći deo ove analize posvećen je odlučivanju radnika u organizacijama udruženog rada putem oblika neposrednog izjašnjavanja, odlučivanje putem delegata i delegacija, pri čemu se posebno analizira karakter mandata. Dalje se analiziraju položaj, funkcije i odnosi organa upravljanja i samoupravljanje u organizacijama od posebnog društvenog interesa, zatim samoupravni akti kao oblik uređivanja odnosa, rešavanje sporova u udruženom radu, svi vidovi odgovornosti za obavljanje sa-

moupravnih funkcija, od odgovornosti delegata u radničkom savetu, članova izvršnog odbora, poslovodnog organa do odgovornosti učesnikâ u društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju i delegatâ u skupštinama samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica, da bi se na kraju ukazalo na značaj osposobljavanja i obaveštavanja delegata i radnika za njihovo uspešno učešće u samoupravnom odlučivanju, i na probleme u vezi sa ostvarivanjem samoupravljanja u organizacijama udruženog rada.

Šesto poglavlje je posvećeno oblicima udruživanja i povezivanja samoupravnih organizacija udruženog rada i zajednica. Tu se na prvom mestu analiziraju principi i elementi, zatim oblici kao što su: poslovne zajednice, zajednice udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu saradnju, opšta udruženja i privredne komore, banke i druge finansijske institucije, zajednice osiguranja i samoupravne interesne zajednice

Četvrti deo knjige je posvećen političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Prvo poglavlje tog dela se odnosi na konstituisanje političkog sistema, pa se kao osnovne odrednice obrađuju: samoupravni preobražaj skupština na delegatskom principu, funkcionisanje delegatskog sistema, međusobni odnosi društveno-političkih zajednica i opština kao osnovna društveno-politička zajednica.

U drugom poglavlju se razjašnjava mesto i uloga društveno-političkih organizacija u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, sa dosta iscrpnim analizama uloge svake od njih. Posebno poglavlje je posvećeno sistemu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao i društvenoj zaštiti samoupravljanja i društvene svojine.

U petom delu knjige, u četiri studije slučajâ, analiziraju se problemi ostvarivanja samoupravljanja u udruženom radu. Analizirani su procesi samoupravnog odlučivanja u Željezari »Jesenice«, zatim raspodela dohotka i ličnih dohodaka u Tvornici olovaka i školskog pribora iz Zagreba, zatim uloga sindikata u oblasti društvenog standarda u sarajevskom »Famosu«, udruživanje rada i sredstava u organizacijama udruženog rada za proizvodnju traktora — Industrija motora, Rakovica — Beograd i, na kraju, samoupravljanje u uslovima ulaganja stranog kapitala, na primeru britanske firme DUNLOP i naše radne organizacije FADIP iz Bečeja. Ove studije slučajeva imaju svojevrsnu vrednost, jer se pomoću njih mogu proveravati mnogi opšti principi koji se tiču samoupravljanja u udruženom radu.

Na kraju knjige je dato osam dijagrama, i to: shema ostvarivanja samoupravljanja u osnovnim organizacijama Željezare »Jesenice«, shema ukupne samoupravne organizacije Željezare, shema raspodele ukupnog prihoda i dohotka osnovne organizacije udruženog rada, shema raspodele čistog dohotka OOUR-a, shema konstituisanja skupštine opštine, republičkih skupština i Skupštine SFRJ i, na kraju, shema organizovanja sindikata u udruženom radu. Ove sheme i studije slučajeva, kao i najveći deo analize, svedoče o nastojanju autorâ ove knjige da, pored teorijskih razrada, što jasnije i detaljnije prezentiraju čitaocu ključne odnose, principe i institucije socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Odmah treba reći da je to značajna vrednost jedne ovakve publikacije. Međutim, to nije jedina vrednost ove knjige.

U zaključku ovog prikaza želimo da istaknemo neke njene pozitivne karakteristike. Na prvom mestu ističemo dobar metodološki pristup koji je dosledno sproveden do kraja. U tom pristupu se pošlo od razrade osnovnih teorijskih izvora, zatim je veoma pregledno prikazan razvoj samoupravljanja, da bi se nakon razrade ključnih institucija, odnosâ i kategorija samoupravljanja prešlo na analizu sistema samoupravnih odnosa u udruženom radu u svim njihovim dimenzijama, potom kratko prikazale osnovne karakteristike, principi i institucije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i, na kraju, završilo analizama samoupravnih odnosa u konkretnim organizaci-

jama udruženog rada. To, kao i značajan stepen ujednačenosti u obradi problema, čak i u stilu, svedoči da je ova knjiga istinski rezultat timskog rada. Sasvim je sigurno da je tome mnogo doprineo i sam glavni redaktor i autor izuzetno uspelih priloga u ovom radu dr Najdan Pašić. Takav pristup je doprineo veoma uspeloj sistematici jedne vrlo složene problematike.

Kao drugu pozitivnu karakteristiku ističemo zavidan nivo teorijske razrade celokupne problematike, pri čemu neke analize, kao, na primer, analiza ključnih institucija, odnosâ i kategorija socijalističkog samoupravljanja, predstavljaju vrlo vredan doprinos teoriji samoupravljanja uopšte. Ta, kao i niz drugih pozitivnih svojstava svrstavaju ovu knjigu u red najuspelijih i najpotpunijih analiza sistema socijalističkog samoupravljanja. Ona će biti podjednako korisno i zanimljivo štivo za naučne istraživače, društveno-političke aktiviste, profesore i studente na univerzitetima, nastavnike i učenike u školama, kao i za radnike u udruženom radu.

Ukoliko bismo tražili neke zamerke, onda bi one bile u ovome: da je daleko najveći deo analize posvećen samoupravljanju u udruženom radu, dok su drugi oblici samoupravljanja samo ukratko prikazani. Čini nam se da je u publikaciji koja nosi naslov *Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji* trebalo posebno analizirati samoupravne odnose i procese u samoupravnim interesnim zajednicama, oblike odlučivanja neposrednim izjašnjavanjem ne samo u organizacijama udruženog rada već i u mesnim zajednicama. Kada je reč o mesnoj zajednici kao jednom od osnova celokupne samoupravne organizacije našeg društva, smatramo da se za njenu razradu moralo naći mesta u ovakvoj publikaciji. No, pomenute zamerke ne umanjuju već istaknute kvalitete ove zaista vredne knjige.

Radivoje Marinković

Dr Gordana Vlajčić: Revolucija i nacije

(Centar za kulturnu djelatnost SSOH iz Zagreba, Zagreb, 1978)

Gordana Vlajčić u navedenom djelu nastoji da, na osnovi analize dokumenata sa održanih kongresa, konferencija i drugih skupova rukovodstva KPJ i Kominterne i u kontekstu koncepcije provođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji — prezentira, eksplicira i potakne na svestranije osmišljavanje problematike međunacionalnih odnosa u novostvorenoj državi, Kraljevini SHS, sagledavajući je u sklopu revolucionarne koncepcije proleterskog pokreta Jugoslavije od formiranja KPJ do šestojanuarske diktature, dakle, u vrijeme velikih frakcijskih trvenja i ovisnosti KPJ od Kominterne.

Ideja realizacije stvaranja prve južnoslavenske državne zajednice, isključujući Bugare kao saveznike centralnih sila, u toku i, posebno, pri završetku drugog svjetskog rata, ističe G. Vlajčić, postaje imperativ vremena kako za one koji su o tome »sanjarili kao pobornici panslavističkih i jugoslavenskih ideala, tako i za one koji su panslavizam i jugoslavenstvo prihvatili s pozicija socijalno-ekonomskih i općepolitičkih interesa svoje klase ili nacije...« (str. 12).

Ubrzo nakon formiranja zajedničke države rasformiraju se sve dotadašnje socijalističke organizacije i formira Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno od 1920. godine Komunistička partija Jugoslavije, koja nacionalnom pitanju, kaže autor djela, pristupa unitaristički uspostavljanjem, odnosno težnjom za uspostavljanje republikanskog društveno-političkog uređenja u novostvorenoj državi. Osim toga, KPJ kao sekcija Kominterne nije bila samostalna, već se morala pokoravati njezinim odlukama, a Kominterna je — kaže G. Vlajčić — stvaranje prve južnoslavenske države tumačila kao instrument imperija-

lističkih sila protiv jedine socijalističke zemlje, Sovjetskog Saveza, »potcjenjujući na taj način one snage koje su unutar jugoslavenskog radničkog i komunističkog pokreta, kao i unutar naših naroda i narodnosti, objektivno bile zainteresirane za stvaranje jugoslavenske države...« (str. 26).

Kominterna je ulogu Srbije i srpske nacije u novostvorenoj državi tumačila kao okupatorsko-kolonizatorsku prema nesrpskim narodima, pa se takvo gledište donekle odrazilo i na dio komunističkog pokreta Jugoslavije, tako da se pojedinci dugi niz godina nisu toga oslobodili. Autor se suprotstavlja takvim stavovima i ističe da nacionalno pitanje u novostvorenoj državi nije bilo kolonijalno pitanje, već iznad svega pitanje »oblika i načina ujedinjavanja, koje nije bilo samo nacionalno, već u isto vrijeme i klasno pitanje jugoslavenskog proletarijata. Proći će godine dok to Kominterna shvati, a što je daleko značajnije, dok to shvati i jugoslavenski komunistički pokret« (str. 37).

Osim toga, jugoslavenski su komunisti gledali na provođenje socijalističke revolucije i ujedno na rješavanje nacionalnog pitanja, dakako, pod utjecajem Kominterne, kroz perspektivu podizanja i realizacije socijalističke revolucije na cijelom Balkanskom poluotoku i stvaranja balkanske zajednice naroda, odnosno balkanske sovjetske zajednice. U tom kontekstu delegati Prve konferencije KPJ »prihvaćaju suradnju sa svim radničkim partijama Balkana koje se bore za ostvarenje federacije socijalističkih republika na Balkanu« (str. 57).

Iako se u Rezoluciji pomenute konferencije ne govori kako bi konkretno izgledao sastav federativnih jedinica u socijalističkoj balkanskoj federaciji, s obzirom na nacionalni sastav, autor knjige pretpostavlja da je većina u »vodstvu jugoslavenskog komunističkog pokreta predviđala mogućnost uključivanja jedinstvene i centralizirane Jugoslavije u balkansku socijalističku federaciju«, budući da je tih godina unitaristička koncepcija u rukovodstvu KPJ dominirala. Kako je na to Kominterna konkretno gledala i koji joj je bio koncept nacionalne strukture balkanske federacije u navedenom djelu — nije objašnjeno.

Nakon ugušivanja svih pokušaja provođenja socijalističkih revolucija u zapadnoj Evropi do 1923. godine, Kominterna svoju politiku i utjecaj na komunističke partije sve više orjentira prema Balkanu i Istoku. Stoga dolazi do veće zainteresiranosti Kominterne za nacionalno-oslobodilačke i seljačko-plebejske pokrete i u skladu s tim do jačeg pritiska na komunističke partije da nacionalno i seljačko pitanje koriste u borbi protiv buržoaskih vladajućih krugova. Dakle, da seljačko i nacionalno pitanje *koriste*, a ne da pristupe pravilnom rješavanju tih pitanja u sklopu i za uspjeh proleterske revolucije, jer valja znati da nema klasnog oslobođenja bez nacionalnog niti nacionalnog bez socijalnog oslobođenja.

Iako je III konferencija KPJ, održana u siječnju 1924. godine, posebnu pažnju poklonila nacionalnom pitanju sagledavajući ga šire, ona, prihvatajući stavove Kominterne, stvaranje Kraljevine SHS »objašnjava posljedicama prvog svjetskog rata ... Za njih čak ni akt ujedinjenja nije bio rezultat razvitka nacionalne svijesti o potrebi ujedinjenja, već rezultat pritiska sila Antante i srpske vladajuće klase...« (str. 76). Jugoslavija ipak nije tvorevina Versaja, već posebnih okolnosti koje su nastale kapitulacijom i raspadanjem Austro-Ugarske i dugogodišnjih težnji naših naroda za zajedništvom.

Peti kongres Kominterne održan u Moskvi 1924. godine rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, kao navodno isključivoj tvorevini imperijalističkih sila uperenoj protiv Sovjetskog Saveza, sagledava u razbijanju postojećih državnih granica Kraljevine SHS i izdvajanju Hrvatske, Slovenije i Makedonije i stvaranju od njih nezavisnih republika. Taj stav imao je velikog utjecaja na delegate III kongresa KPJ koji u svojoj Rezoluciji, prema navodima autora djela, ističu potrebu borbe

načni interesi. Pravo je čoveka da štiti svoj integritet i integritet društvene zajednice, da razvija svoje dostojanstvo i dostojanstvo svoje zemlje, da doprinosi sopstvenom razvoju razvijajući društvenu zajednicu. U tome se on realizuje kao socijalističko društveno biće — nosilac socijalističkog samoupravljanja.

Prof. Najman je dobar poznavalac i klasičnih i samoupravnih organa društvene samozaštite socijalističkog samoupravljanja. To mu je omogućilo da teorijski shvati i pravilno postavi odnos između njih i vidi njihovo jedinstvo (str. 87—88). U tome on ističe i specifičnost njihovog pojedinačnog delovanja ka ostvarivanju istog cilja. Pošto se socijalističko društvo dobro i organizovano uspešno štiti klasičnim organima samozaštite, postoje brojna iskustva u tome i teorijske rasprave, to se autor ovde više bavi pitanjima mesta i uloge samoupravne samozaštite društva i pojedinaca ne umanjujući ni ulogu, a ni značaj ranije postojećih organa koji i danas deluju ostvarujući zadatke samozaštite. U toj njihovoj povezanosti, uzajamnosti, jedinstvenom cilju uz upotrebu različitih metoda, oblika i sredstava delovanja obezbeđuje se celovita društvena samozaštita pojedinaca i društvene zajednice.

Vidno je prisutno shvatanje prof. Najmana da se ne može sačuvati sloboda bilo kog dela Jugoslavije ako nije slobodna društvena zajednica kao celina i, obrnuto, ako nije slobodna socijalistička zajednica, nema slobode bilo kog njenog sastavnog dela. Pošto je to vidljivo iz njegove knjige, to on društvenu samozaštitu posmatra i sa stanovišta celine i njenih delova. Iz knjige jasno proizlazi zaključak da, bez obzira na to što postoje različitosti u konkretnoj organizaciji društvene samozaštite, kao izraza bogatstva oblika razvitka socijalističkog samoupravljanja u pojedinim republikama i pokrajinama, cilj im ostaje isti — da čuvaju i zaštićuju svaki deo i jugoslovensku zajednicu kao celinu (str. 17—23). Ova samozaštita polazi od osnovne organizacije udruženog rada, radne, mesne i samoupravne interesne zajednice. Bez obzira na to što nije sebi postavio takav cilj, on je u razradi društvene samozaštite uopštio jugoslovenska iskustva i u obradi pojedinih zakonskih odredbi republika i pokrajina omogućio razmenu iskustava i bogaćenje saznanja putem upoznavanja sa društvenim normama kojima se ostvaruje društvena samozaštita.

Značajan je i teorijski doprinos pitanju jedinstva sistema odbrane SFRJ od spoljnjeg i unutrašnjeg neprijatelja. Radi se o jedinstvu oružanih snaga, bezbednosti i društvene samozaštite. Svaki deo ostvaruje svoju posebnu funkciju, ali se svi oni nadopunjuju jačajući tako odbrambene snage i bezbednost zemlje u celini.

Profesor Najman određuje i pojmovno društvenu samozaštitu. Prvo definiše uži i širi pojam društvene samozaštite, pa u skladu s tim daje im i odgovarajuće mesto u sistemu samozaštite socijalističke zajednice. To je od značaja da bi se videla i celina i ono što je bitno u realizaciji ovog društvenog zadatka. Time se pruža teorijska jasnoća i na taj način omogućava i jasnija praktična primena društvene samozaštite. Sada postoje brojni pojmovi o društvenoj samozaštiti. Uostalom, to dokazuje veliki interes naučnih i drugih radnika da definišu jugoslovensku samoupravnu stvarnost u jednom njenom bitnom segmentu — društvenoj samozaštiti. Celovitu definiciju društvene samozaštite u ovom delu daje autor, koji crpe argumente iz samoupravne društvene prakse. Stoga je i pojam društvene samozaštite dosta precizno određen, ali ostavlja prostor za njegovu dalju dopunu i verifikaciju.

U teorijskom pristupu društvenoj samozaštiti dr Najman određuje i druga pitanja iz oblasti društvene samozaštite: ukazuje na pojam, funkciju i predmet, njeno mesto u odnosu na druge delatnosti, cilj kome teži, način na koji se ostvaruje, sa kim sarađuje itd. Jer društvena samozaštita ima svoje osnove u socijalističkom samoupravljanju i ideološki-klasno je determinisana. Njen cilj odre-

priznaju makedonsku i crnogorsku«, što je bio korak naprijed u potpunijem sagledavanju nacionalne problematike u Jugoslaviji.

Pri tom je potrebno napomenuti da se na IV kongresu ne govori o crnogorskoj naciji, već o pokretu crnogorskih seljaka za nezavisnost. Iako se ispravno zaključuje da se makedonska nacija srbizira, ipak Kongres ne nudi nacionalnom pitanju konkretan »partijski program, već podržava tadašnju politiku *Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije* (VMRO), koja, objektivno gledano, nije nudila realniju perspektivu rješenja makedonskog nacionalnog pitanja« (str. 130).

Konačno rješenje nacionalnog pitanja jugoslavenski komunisti, kaže Vlajčić, i na IV kongresu KPJ 1928. godine i opet vide u balkanskoj revoluciji i u razbijanju Jugoslavije na pojedine federalne balkanske jedinice, od kojih bi jedna, prema navodima autora, bila Srbija s Bosnom i Hercegovinom. Međutim, zbivanja nakon atentata na predstavnike HSS u skupštini i kasniji unutarnji i vanjski politički događaji pokazali su da se tim putem ne može ništa učiniti. To je bio dokaz da je svaki pokušaj rješavanja nacionalnog pitanja i provođenja socijalističke revolucije putem »razbijanja integriteta jugoslavenske državne zajednice objektivno unaprijed bio osuđen na propast budući da nije pogađao suštinu zahtjeva širokih slojeva stanovništva, kao ni objektivne međudržavne odnose na Balkanu i među velikim silama. Pri tom autor ističe da su »sve nacionalne balkanske buržoazije bile antikomunistički raspoložene i u klasnom smislu činile kompaktnu frontu u borbi protiv Sovjetskog Saveza i komunističke ideologije na Balkanu. Osim toga, povijesni razvitak balkanskih nacija bio je prekratak da bi omogućio realizaciju balkanske federacije sovjetskih socijalističkih republika...« (str. 148).

Stoga su stavovi Kominterne i zaključci IV kongresa KPJ o dezintegraciji jugoslavenske zajednice išli na ruku, kako kaže autor, separatističkim pokretima, a nikako radničkoj klasi Jugoslavije i ostvarivanju njezinih povijesnih interesa. Jer voditi borbu za socijalistički preobražaj društva, za humane samoupravne socijalističke odnose, a pri tom zapostaviti nacionalno pitanje, bilo bi nemoguće ili bi revolucija još u početku bila dovedena u pitanje. Osim toga, bez marksističkog prilaza rješavanju nacionalnog pitanja nije moguća ni istinska socijalistička demokracija ni uspješna borba za razvoj pokreta i politike nesvrstanosti.

Iako se ovom knjigom, u kojoj se, na osnovi određenih istraživačkih poduhvata i analize naznačenih dokumenata, eksplicira nacionalna problematika novostvorene države od formiranja KPJ do 1929. godine, ta problematika ne iscrpljuje — ipak se može zaključiti da će neke nove činjenice i, posebno, stavovi autora doprinijeti svestranoj spoznaji odnosa KPJ prema nacionalnom pitanju sagledavajući ga u kontekstu koncepcije revolucije prvih godina njezina povijesnog razvoja.

Savo Pešić

Dr Albin Igličar: Pravni sistem in družbeni interesi (Pravni sistem i društveni interesi)

(»Partizanska knjiga«, zbirka »Znanstveni tisak«, Ljubljana, 1978, strana 392)

U društvu dolazi do izražaja mnoštvo interesa, koji izviru iz klasnih, ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih uslova života, rada i stvaranja ljudi. Jasno je da ne bi bilo ni demokratije ni slobode čoveka kad on te svoje misli, težnje i stvaralačke poglede ne bi mogao slobodno da izrazi (Edvard Kardelj). Ako tu Kardeljevu misao o pluralizmu samoupravnih

minisati u sferi ideoloških stavova, i u praktičnim odnosima i putem društvene samozaštite, gde se ostvaruje celovita kontrola, koja, razume se, neće izražavati sumnju u vrednosti ljudi, već štititi interese ljudi i društvene zajednice. Bez toga nema mogućnosti da se uspešnije vodi borba protiv antisocijalističkih shvatanja, ponašanja i tendencija i prevazilaze sociopatološke pojave razvijanjem vrednosti socijalističkog samoupravljanja i socijalističke ličnosti.

Idejno-politički i naučni doprinos koji profesor Najman daje u svom delu vidljiv je i u zalaganju da se ostvari politika Saveza komunista o podruštvljavanju društvene samozaštite. Tim pre je ovo značajno što se još u praktičnim odnosima potpuno ne ostvaruje definisana platforma delovanja u oblasti zaštite istorijskih klasnih interesa radničke klase i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Još ima pojedinaca koji svoje obaveze prepuštaju drugima i ne ispunjavaju dužnosti u odnosu na društvenu samozaštitu. Takvo njihovo ponašanje nije u duhu težnji za podruštvljavanjem društvene samozaštite. Nije reč o tome da ovde autor poziva da se u ime društvene zajednice samozaštitom bave isključivo posebni organi, nego se zalaže za to da se na tom poslu angažuju samoupravljači i građani.

Sasvim je razumljivo što dr Najman posebno insistira na pitanju društvene samozaštite u udruženom radu, jer tu se i bije glavna bitka za razvoj socijalističkog samoupravljanja, a daju se i otpori koje treba savladati. U udruženom radu se i realizuju ciljevi socijalističke revolucije na najneposredniji, najkonkretniji i najodlučniji način. Stoga je ova oblast društva i dobila takvo mesto u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Ukazujući na društvenu samozaštitu u udruženom radu, profesor Najman ističe i značaj i obaveze samoupravljača da stvaraju, a i da čuvaju ono što je stvoreno. To znači da je svaki samoupravljač kao stvaralac materijalnih i drugih vrednosti dužan da te vrednosti obezbeđuje, pravilno se prema njima odnosi, da unapređuje svoju radnu i životnu sredinu, jednom rečju, da se bori protiv svega onoga što umanjuje vrednosti socijalističkog samoupravljanja.

Vrednost ove knjige čine i sakupljeni tekstovi zakona i drugih javnih akata donetih od strane Skupštine SFRJ i drugih organa federacije, delegatskih skupština pokrajina i republika. Tako je na jednom mestu dato sve ono što je doneto kao društvena norma u oblasti društvene samozaštite, a posebno u udruženom radu i mesnim zajednicama. To je od velike pomoći korisniku i čitaocu jer će na lak i jednostavan način doći do najbitnijih društvenih normi kojima može da se koristi i da ih primenjuje u samoupravnoj stvarnosti. Razume se da to traži i odgovoran odnos pri proučavanju ovih dokumenata da se ne bi formalno primenjivale društvene norme koje mogu biti vredne u jednoj, ali ne i u drugoj sredini u tolikoj meri da ih treba primeniti u njihovoj izvornosti. Zahteva se i ovde stvaralački pristup, samoinicijativa, odgovorno korišćenje iskustava itd.

U knjizi su obrađene i mnoge druge vrednosti, koje ovde samo nabrajamo: društvena samozaštita obezbeđuje realizaciju i bogaćenje socijalističkog humanizma, afirmaciju solidarnosti, ravnopravnosti. jednakosti, poštenja, odgovornosti, pravednosti, radinosti i mnoge druge lične i društvene vrednosti. Stoga knjiga ima širu namenu. Poslužiće i kao bogaćenje prakse društvene samozaštite i kao priručnik za izgradnju bezbednosne svesti i kulture i negovanje pozitivnih svojstava ličnosti. Širina njene primene odgovara i širini i značaju društvene samozaštite.

Milan M. Miladinović

prelaze neposredno i da im sadržinu određuju samoupravni subjekti kao njihovi adresati. Samoupravno pravo ostaje, na drugoj strani, vezano i za državu, jer ga ona, bar posredno, sankcioniše. Tako se, na primer, ne može prevideti da samoupravno pravo tek oblikuje sopstveni sistem sankcija i da samo u manjoj meri zamenjuje državu na onim područjima koja spadaju u domen tradicionalnog pravnog regulisanja.

Tako skiciranu problematiku autor pregledno i podrobno razmatra. Teorijsku prazninu koju na području interesno-pravnih istraživanja pokazuje jugoslovenska teorija koristi tako što interesnu uslovljenost pravnog sistema osvetljava iz sociološkog i politikološkog ugla gledanja. Prilično pregledno se bavi i opštim teorijsko-pravnim pitanjima, najintenzivnije onda kad proučava ustavnopravne mogućnosti za obezbeđivanje društvenih interesa i za njihovo prenošenje u opšte pravne akte. U tom sklopu posebnu pažnju posvećuje zakonodavnom postupku, koji teorija inače još i sad proučava u senci upravnog i sudskog postupka.

Sa tim svojim karakteristikama delo pruža čvrstu osnovu za dalja pravno-sociološka istraživanja. Mislim da ih treba usmeriti naročito na empirijsko dograđivanje i dopunjavanje teorijskih polaznih tačaka, to jest na ono područje koje zadire u osetljivi odnos između normativnog (željenog) i stvarnog. Ta problematika je, bar na opštem nivou, neopravdano zanemarena, i zato je zasluga doc. Igličara i u tome što je na nju upozorio i time se založio za aktivno uključivanje sociologije prava u praktičnu kodifikaciju prava.

Marijan Pavčnik

Dr Velizar Najman: Uređivanje društvene samozaštite u udruženom radu i mesnoj zajednici

(Pravno-ekonomski centar, Beograd, 1978, strana 367)

Poznati naučni radnik dr Velizar Najman napisao je novo naučno delo, koje zaslužuje našu pažnju. Reč je o teorijskom pristupu društvenoj samozaštiti u udruženom radu i mesnoj zajednici. Tako je svojim delima *Sociopatologija u socijalističkom društvu* (izdatom 1973), *Društvena samozaštita* (izdatom 1976) i drugim knjigama, brošurama i naučnim radovima dodao i ovo vredno delo.

Zahvaljujući profesoru Najmanu, dobili smo i delo kojim se ostvaruje teorijska naučna zasnovanost društvene samozaštite. On je to učinio sa stanovišta marksizma i putem uopštavanja jugoslovenske socijalističke samoupravne prakse. Time je oblikovana jedna značajna društvena oblast usmerena ka čuvanju i razvijanju tekovina NOR i socijalističke revolucije i socijalističkog samoupravljanja.

Autor je u ovom svom delu pokazao da je društvena samozaštita integralno pravo društva i pojedinaca da se štite od onih koji dovode u pitanje njihovu slobodu, samoupravnu socijalističku orijentaciju i stvaranje sve humanijih uslova rada i življenja. Uz to on naglašava kako treba da se organizuju i pojedinac i društvo da bi mogli da ostvaruju uspešnije svoje definisane ciljeve i eliminišu antisocijalističke snage i pojave koje nastoje da ih ometu u borbi za komunističku ljudsku zajednicu. Istovremeno to znači da se štite i od onih koji zloupotrebljavaju slobodu i demokratiju u nameri da nametnu svoje sebične i parcijalne interese i dovedu u pitanje stvarne društvene, (posebne) i lične interese. Iza takvog njihovog stava kriju se, u stvari, sebični pojedi

se »bitnih pokretačkih snaga, civilizacijskih dela i univerzalnih društvenih tvorevina istorijske prakse«. Relativno autonomne društvene prakse radničke klase u građanskom društvu predstavljaju osnovu političke demokratije, slobode i pozitivnog razvoja u građanskom društvu, stvaranja i očuvanja sopstvene samostalnosti kao preduslova revolucionarnog razvitka.

Prvo poglavlje Vidakovićeve studije posvećeno je strukturnoj krizi savremenog kapitalizma. Vidaković nalazi da se osnovne protivrečnosti kapitalizma izražavaju kao protivrečnost između proizvodnje kapitala i istorijskog razvoja proizvodnih snaga, čiji su pojavni oblici krize hiperprodukcije, hiperakumulacije, nemogućnosti valorizacije i oplođavanja kapitala, višestruke strukturne krize i kao protivrečnost između upotrebne i prometne vrednosti radne snage-robe, koja se ispoljava u krizi potrošnje. Oba odnosa su međusobno povezana i izražavaju se kao aspekt proizvodnje u odnosu na potrebe i kao aspekt potreba u odnosu na proizvodnju. Kritična dejstva prvog aspekta posredovanog tendencijskim padom profitne stope kapitalistička ekonomika prevladava mobilizacijom činilaca koji produbljuju protivrečnost između prometne i upotrebne vrednosti radne snage. njenih potreba i odgovarajuće potrošnje. U osnovi ovih protivrečnosti nalazi se protivrečnost između razvoja proizvodnih snaga i dinamike kapitalističke proizvodnje izražene u protivrečnim dejstvima pada profitne stope. Kao i građanska politička ekonomija, tako i ekonomija koja istovremeno pretenduje da bude marksistička i da prevaziđe Marksa — a koja višak vrednosti nalazi u naučno-tehnološkoj sferi, a ne u eksploataciji radne snage ili pak u »ekonomskom višku« — jednako ostaje u domenu mistifikacija, ali na znatno nižem intelektualnom nivou od klasične građanske ekonomije. Strategija kapitalističkih klasa u modifikaciji društvenih uslova proizvodnje kapitala radi osujećivanja i obuzdavanja krize obuhvata međunarodnu celinu kapitalističkog procesa. Ona obuhvata pre svega umnožavanje činilaca sa dejstvom suprotnim padu profitne stope, što dovodi do premeštanja uzročnikâ strukturne krize od monopolističkog ka nemonopolističkim kapitalima, zatim iz procesa neposredne proizvodnje kapitala, dakle, procesa rada, ka produkciji i reprodukciji radne snage njenim premeštanjem iz centra na periferiju. U prvom slučaju nosioci ovog procesa i strategije postaju koncentrisani i centralizovani kapitali koji kontrolišu sve aparate proizvodnje i potrošnje na nivou monopolističkog racionaliteta i koji u sprezi sa represivnim političkim aparatima kao džinovski internacionalizovani monopoli kontrolišu međunarodnu podelu rada, tržišta, investicije, radnu snagu, izvore sirovina i energije i, u sprezi sa vojno-političkim aparatima, postaju nosioci globalne strategije produkcije kapitala. U drugom slučaju odlaganje krize vodi njenom premeštanju u posebne oblasti — urbanom razvoju, obrazovanju, egzodusu sela, ekološkom kompleksu, zdravlju, međugeneracijskim konfliktima, porodici, demografskim problemima, što u celini vodi krizi građanske civilizacije. Saniranje pojedinih žarišta krize povećava neproduktivne troškove kapitalističke društvene reprodukcije, umanjuje deo ukupnog viška vrednosti koji se može kapitalizovati. Premeštanje žarišta krize u periferne zemlje i imperijalističke zemlje koje imaju podređenu ulogu pojačava krizu u tim zemljama, a u pojedinim zemljama dovodi u nejednak krizni položaj regione sa različitim stepenom razvitka, etničke grupe i druge. Svemu tome treba dodati i sve akutniju krizu prirodnih uslova proizvodnje i društvene egzistencije ljudi (energija, biosfera, ekologija), koja povratno deluje na uslove proizvodnje dominantnih kapitalističkih zemalja i reprodukciju kapitalističkih odnosa. Strukturna kriza širi dimenzije klasne borbe raslojavajući samu buržoaziju, radikalizuje borbu proletarijata u zonama ekonomske deprivacije, formira nove specifične proleterske klase u strukturno zavisnim zonama. Monopolistički kapitali-

zam odgovara pojačanom represijom u međunarodnim razmerama obuzdavanjem klasne borbe i ekonomskom transformacijom, putem koje represivni aparati postaju okosnica proizvodnje. Enormni rast neproizvodnih troškova vodi umanjenju ukupnog viška vrednosti za kapitalizaciju. Istorijska involutivna tendencija savremenog kapitalizma sadržana je u pretvaranju protivrečnosti njegovog procesa iz pokretačkih snaga u destruktivne snage. U okviru kapitalističkog društva ne samo da se sužavaju mogućnosti razvoja nego i mogućnosti očuvanja tekovina građanskog društva, usled čega klasna borba podriva osnove samog sistema, a njeno suzbijanje od strane kapitala dobija obeležja kontrarevolucionarne prakse, »retrogradne mutacije odnosa proizvodnje kapitala i najamnog rada«, odnosno totalitarne kontrole ideologije, organizacije i uslova egzistencije radnika. Ipak autor nalazi da, uprkos sužavanju uslova egzistencije ljudi i njihovom ugrožavanju, sve veći deo društvene prakse ne biva obuhvaćen kapitalističkom strukturom, da je razvoj čoveka i društva sve manje posredovan kapitalističkom dinamikom, da se na drugom polu ovog procesa sve više konstituiše nova revolucionarna praksa.

Drugo poglavlje nosi naslov »Nova faza monopolističkog kapitalizma«. Karakteristika te nove faze imperijalizma jeste superkoncentracija kapitala u neveliki broj gigantskih sistema, koji sprovode kontrolu uslova proizvodnje, maksimaliziraju višak vrednosti, unapređuju faktore maksimalne eksploatacije i ograničavaju materijalne, duhovne, ljudske i društvene snage proizvodnje, rađajući »tehnokratski modifikovanu monopolističku buržoaziju«. Njihovu ideološku i socijalno-političku komponentu čini teza o njihovom, navodno progresivnom podruštvljavanju proizvodnje i njenom revolucionisanju na naučnoj osnovi. Finansijski kapital udružen u velike sisteme pod hegemonijom vlasničko-tehnokratskih grupa pomerio je akcenat na tržišta naučno-tehnološkim informacijama, obrazovanjem i radnom snagom, transformišući svojinu nad pojedinačnim kapitalima u participaciju u kolektiviziranom kapitalističkom upravljanju. Podržavljena akumulacija dela viška vrednosti, u čijem produkovanju učestvuju i društvene službe, takođe se preliva u korporacijski kapital pre svega putem vojno-industrijskog kompleksa. Izvoz kapitala dobio je nov i odlučujući značaj jer se njegovim posredstvom, uz izvoz naučnih informacija, tehnologije i obrazaca organizacije, organizuje proces eksploatacije u međunarodnim razmerama, te je »nejednakost razmene«, rasipanje ljudskih i prirodnih resursa nerazvijenih zemalja i njihovo pustošenje prirodna posledica ovog procesa. Karakteristika je ovoga procesa i potpunije podređivanje rada kapitalu, pokretanje konkurencije ponuđača radne snage i bogatstava pojedinih regiona uvođenjem hijerarhije (diskriminacije) u granicama radnog stanovništva. Uporedo s podređivanjem formalno samostalnih kapitala superkoncentrisanim monopolima ide i pretvaranje društvenih delatnosti u potfunkcije i odeljke produkcije kapitala. Tako eksploataciju međunarodnog radnog procesa neminovno prati stvaranje odgovarajućih velikih sistema međunarodne političke kontrole, ideološke hegemonije, vojnog nasilja i subverzije.

Polazeći od tačnih, mada opštepoznatih podataka o koncentraciji kapitala, Vidaković je ukazao na njegove posledice u sferi društvene proizvodnje i potrošnje. Njegova vlast i njegova efikasnost ne samo nad radnom snagom i celinom proizvodnje naročito je uticajna u sferi promenljivih činilaca proizvodnje, povećanja razmera i stope eksploatacije rada, prisvajanja rezultata produktivnosti rada, ali nije manja ni u sferi njegove pokretljivosti iz jedne oblasti eksploatacije radne snage u drugu, iz jednog geografskog regiona u drugi. Diversifikacija proizvodnje i diversifikacija oblikâ eksploatacije i njena optimalna rešenja izvedeni su iz naučno fundirane analize datih mogućnosti. Uz političku podršku države kapi

minisati u sferi ideoloških stavova, i u praktičnim odnosima i putem društvene samozaštite, gde se ostvaruje celovita kontrola, koja, razume se, neće izražavati sumnju u vrednosti ljudi, već štititi interese ljudi i društvene zajednice. Bez toga nema mogućnosti da se uspešnije vodi borba protiv antisocijalističkih shvatanja, ponašanja i tendencija i prevazilaze sociopatološke pojave razvijanjem vrednosti socijalističkog samoupravljanja i socijalističke ličnosti.

Idejno-politički i naučni doprinos koji profesor Najman daje u svom delu vidljiv je i u zalaganju da se ostvari politika Saveza komunista o podruštvljavanju društvene samozaštite. Tim pre je ovo značajno što se još u praktičnim odnosima potpuno ne ostvaruje definisana platforma delovanja u oblasti zaštite istorijskih klasnih interesa radničke klase i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Još ima pojedinaca koji svoje obaveze prepuštaju drugima i ne ispunjavaju dužnosti u odnosu na društvenu samozaštitu. Takvo njihovo ponašanje nije u duhu težnji za podruštvljavanjem društvene samozaštite. Nije reč o tome da ovde autor poziva da se u ime društvene zajednice samozaštitom bave isključivo posebni organi, nego se zalaže za to da se na tom poslu angažuju samoupravljači i građani.

Sasvim je razumljivo što dr Najman posebno insistira na pitanju društvene samozaštite u udruženom radu, jer tu se i bije glavna bitka za razvoj socijalističkog samoupravljanja, a daju se i otpori koje treba savladati. U udruženom radu se i realizuju ciljevi socijalističke revolucije na najneposredniji, najkonkretniji i najodlučniji način. Stoga je ova oblast društva i dobila takvo mesto u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Ukazujući na društvenu samozaštitu u udruženom radu, profesor Najman ističe i značaj i obaveze samoupravljača da stvaraju, a i da čuvaju ono što je stvoreno. To znači da je svaki samoupravljač kao stvaralac materijalnih i drugih vrednosti dužan da te vrednosti obezbeđuje, pravilno se prema njima odnosi, da unapređuje svoju radnu i životnu sredinu, jednom rečju, da se bori protiv svega onoga što umanjuje vrednosti socijalističkog samoupravljanja.

Vrednost ove knjige čine i sakupljeni tekstovi zakona i drugih javnih akata donetih od strane Skupštine SFRJ i drugih organa federacije, delegatskih skupština pokrajina i republika. Tako je na jednom mestu dato sve ono što je doneto kao društvena norma u oblasti društvene samozaštite, a posebno u udruženom radu i mesnim zajednicama. To je od velike pomoći korisniku i čitaocu jer će na lak i jednostavan način doći do najbitnijih društvenih normi kojima može da se koristi i da ih primenjuje u samoupravnoj stvarnosti. Razume se da to traži i odgovoran odnos pri proučavanju ovih dokumenata da se ne bi formalno primenjivale društvene norme koje mogu biti vredne u jednoj, ali ne i u drugoj sredini u tolikoj meri da ih treba primeniti u njihovoj izvornosti. Zahteva se i ovde stvaralački pristup, samoinicijativa, odgovorno korišćenje iskustava itd.

U knjizi su obrađene i mnoge druge vrednosti, koje ovde samo nabrajamo: društvena samozaštita obezbeđuje realizaciju i bogaćenje socijalističkog humanizma, afirmaciju solidarnosti, ravnopravnosti, jednakosti, poštenja, odgovornosti, pravednosti, radinosti i mnoge druge lične i društvene vrednosti. Stoga knjiga ima širu namenu. Poslužiće i kao bogaćenje prakse društvene samozaštite i kao priručnik za izgradnju bezbednosne svesti i kulture i negovanje pozitivnih svojstava ličnosti. Širina njene primene odgovara i širini i značaju društvene samozaštite.

Milan M. Miladinović

glavnog snabdevača programima, informacijama, idejama, tehničkom opremom, veliki sistemi nastoje da pomoću naučne analize problemâ društva osvoje nova područja produkcije kapitala. To se utoliko više odnosi na sferu proizvodnje radne snage jer moderna eksploatacija danas zahteva diferencirano funkcionalno obrazovanje, a sem prinude iziskuje i specifično motivisanje, te je potreba za kontrolom svih uslova od one intimne sfere, preko zdravlja do informacija, uslov egzistencije kapitala.

Vidaković je znatnu pažnju posvetio analizi sistema za održavanje hegemonije u međunarodnim razmerama. Velika kapitalistička preduzeća su uvek direktno preuzimala političke funkcije u svim slučajevima kada je konstelacija zbivanja ometala »normalnu« reprodukciju kapitala, ali te funkcije vrše najčešće pomoću jednog zakulisnog mehanizma koji izbegava javnu političku kontrolu i odgovornost. U kom pravcu teče proces razvoja? Vidaković smatra da se radi o najreakcionarnijim oblicima privrednog iskorišćavanja i ugnjetavanja, kao i o brutalnom uništavanju prirodne osnove ljudskog života, degradiranju i opadanju čitavih gusto naseljenih oblasti. Međunarodni sistemi za proizvodnju kapitala, čak i kada raspolažu progresivnim i humanim planovima, na bazi tih progresivnih planova sprovode »despotsku« i »ostrvljenu« eksploataciju. A ovoj intenciji imanentan je fašizam kao mogućnost koja proizlazi iz same krize kapitalističkih odnosa proizvodnje i strukturne političke krize poretka. Ipak, restringirajući radnički pokret, fašizam se razlikuje od neokapitalizma po tome što se »u neokapitalizmu mogu razviti svi oblici i sadržine klasne borbe iz kojih izrastaju antikapitalistička praksa i istorijska alternativa neliberalnom, nehumanom, reakcionarnom i involutivnom kapitalizmu«, dok se takva borba u fašizmu može voditi samo uz krajnje žrtve i najveći rizik. Naravno, mogući put društvene evolucije ne zavisi samo od građanske klase, nego i od radničkog pokreta. No bitnu komponentu borbe radničke klase ne čini samo suprotstavljanje tom retrogradnom procesu, već i stvaranje uslova i procesa koji vode konačnom oslobođenju rada.

U celini, studija Zorana Vidakovića izražava nov pristup u razmatranju pitanja od fundamentalnog značaja za savremeni radnički pokret i jugoslovensku društvenu teoriju koji postaje sve šire zastupljen. Naravno, neke od ovih teza mogu izazvati i izazivaju polemiku, bez koje u stvari i nema razvitka naučnog mišljenja. Ono što, uprkos mogućim razlikama u mišljenjima, želim da istaknem jeste da ovaj pristup teži da iziđe iz dogmatskih, stereotipnih shema, da pokrene našu društvenu misao. Knjiga će za sve one čiju radoznalost suvoparne školske informacije ne mogu zadovoljiti — biti predmet živog interesovanja i proučavanja, a, nadajmo se, i polemisanja.

Vladimir Milanović

Др Александар Матковски: Крепосништвото во Македонија во времето на турското владеење

(Скопје, 1978, страна 412)

Kad je reč o feudalnim odnosima, odnosno o jednoj društvenoj formaciji koja je bila dominantna, sa najraznovrsnijim etapama u raznim krajevima sveta i u raznim vidovima kroz ceo srednji vek, i koja dobrim delom predstavlja suštinsko obeležje mnogih država u novom veku — treba reći da slika o njoj još ni danas nije jasna. Predstava koju o feudalizmu daju istoričari najčešće ne vodi brigu o evoluciji kroz koju je ova društvena formacija prolazila.

Nije onda ni čudno što su feudalni odnosi u zemljama Zapadne Evrope često predstavljeni mnogo rigoroznije nego što su stvarno bili. Ako su bili takvi nekada, u srednjem veku, oni su umnogo

se »bitnih pokretačkih snaga, civilizacijskih dela i univerzalnih društvenih tvorevina istorijske prakse«. Relativno autonomne društvene prakse radničke klase u građanskom društvu predstavljaju osnovu političke demokratije, slobode i pozitivnog razvoja u građanskom društvu, stvaranja i očuvanja sopstvene samostalnosti kao preduslova revolucionarnog razvitka.

Prvo poglavlje Vidakovićeve studije posvećeno je strukturnoj krizi savremenog kapitalizma. Vidaković nalazi da se osnovne protivrečnosti kapitalizma izražavaju kao protivrečnost između proizvodnje kapitala i istorijskog razvoja proizvodnih snaga, čiji su pojavni oblici krize hiperprodukcije, hiperakumulacije, nemogućnosti valorizacije i oplođavanja kapitala, višestruke strukturne krize i kao protivrečnost između upotrebne i prometne vrednosti radne snage-robe, koja se ispoljava u krizi potrošnje. Oba odnosa su međusobno povezana i izražavaju se kao aspekt proizvodnje u odnosu na potrebe i kao aspekt potreba u odnosu na proizvodnju. Kritična dejstva prvog aspekta posredovanog tendencijskim padom profitne stope kapitalistička ekonomika prevladava mobilizacijom činilaca koji produbljuju protivrečnost između prometne i upotrebne vrednosti radne snage. njenih potreba i odgovarajuće potrošnje. U osnovi ovih protivrečnosti nalazi se protivrečnost između razvoja proizvodnih snaga i dinamike kapitalističke proizvodnje izražene u protivrečnim dejstvima pada profitne stope. Kao i građanska politička ekonomija, tako i ekonomija koja istovremeno pretenduje da bude marksistička i da prevaziđe Marksa — a koja višak vrednosti nalazi u naučno-tehnološkoj sferi, a ne u eksploataciji radne snage ili pak u »ekonomskom višku« — jednako ostaje u domenu mistifikacija, ali na znatno nižem intelektualnom nivou od klasične građanske ekonomije. Strategija kapitalističkih klasa u modifikaciji društvenih uslova proizvodnje kapitala radi osujećivanja i obuzdavanja krize obuhvata međunarodnu celinu kapitalističkog procesa. Ona obuhvata pre svega umnožavanje činilaca sa dejstvom suprotnim padu profitne stope, što dovodi do premeštanja uzročnikâ strukturne krize od monopolističkog ka nemonopolističkim kapitalima, zatim iz procesa neposredne proizvodnje kapitala, dakle, procesa rada, ka produkciji i reprodukciji radne snage njenim premeštanjem iz centra na periferiju. U prvom slučaju nosioci ovog procesa i strategije postaju koncentrisani i centralizovani kapitali koji kontrolišu sve aparate proizvodnje i potrošnje na nivou monopolističkog racionaliteta i koji u sprezi sa represivnim političkim aparatima kao džinovski internacionalizovani monopoli kontrolišu međunarodnu podelu rada, tržišta, investicije, radnu snagu, izvore sirovina i energije i, u sprezi sa vojno-političkim aparatima, postaju nosioci globalne strategije produkcije kapitala. U drugom slučaju odlaganje krize vodi njenom premeštanju u posebne oblasti — urbanom razvoju, obrazovanju, egzodusu sela, ekološkom kompleksu, zdravlju, međugeneracijskim konfliktima, porodici, demografskim problemima, što u celini vodi krizi građanske civilizacije. Saniranje pojedinih žarišta krize povećava neproduktivne troškove kapitalističke društvene reprodukcije, umanjuje deo ukupnog viška vrednosti koji se može kapitalizovati. Premeštanje žarišta krize u periferne zemlje i imperijalističke zemlje koje imaju podređenu ulogu pojačava krizu u tim zemljama, a u pojedinim zemljama dovodi u nejednak krizni položaj regione sa različitim stepenom razvitka, etničke grupe i druge. Svemu tome treba dodati i sve akutniju krizu prirodnih uslova proizvodnje i društvene egzistencije ljudi (energija, biosfera, ekologija), koja povratno deluje na uslove proizvodnje dominantnih kapitalističkih zemalja i reprodukciju kapitalističkih odnosa. Strukturna kriza širi dimenzije klasne borbe raslojavajući samu buržoaziju, radikalizuje borbu proletarijata u zonama ekonomske deprivacije, formira nove specifične proleterske klase u strukturno zavisnim zonama. Monopolistički kapitali-

zam odgovara pojačanom represijom u međunarodnim razmerama obuzdavanjem klasne borbe i ekonomskom transformacijom, putem koje represivni aparati postaju okosnica proizvodnje. Enormni rast neproizvodnih troškova vodi umanjenju ukupnog viška vrednosti za kapitalizaciju. Istorijska involutivna tendencija savremenog kapitalizma sadržana je u pretvaranju protivrečnosti njegovog procesa iz pokretačkih snaga u destruktivne snage. U okviru kapitalističkog društva ne samo da se sužavaju mogućnosti razvoja nego i mogućnosti očuvanja tekovina građanskog društva, usled čega klasna borba podriva osnove samog sistema, a njeno suzbijanje od strane kapitala dobija obeležja kontrarevolucionarne prakse, »retrogradne mutacije odnosa proizvodnje kapitala i najamnog rada«, odnosno totalitarne kontrole ideologije, organizacije i uslova egzistencije radnika. Ipak autor nalazi da, uprkos sužavanju uslova egzistencije ljudi i njihovom ugrožavanju, sve veći deo društvene prakse ne biva obuhvaćen kapitalističkom strukturom, da je razvoj čoveka i društva sve manje posredovan kapitalističkom dinamikom, da se na drugom polu ovog procesa sve više konstituiše nova revolucionarna praksa.

Drugo poglavlje nosi naslov »Nova faza monopolističkog kapitalizma«. Karakteristika te nove faze imperijalizma jeste superkoncentracija kapitala u neveliki broj gigantskih sistema, koji sprovode kontrolu uslova proizvodnje, maksimaliziraju višak vrednosti, unapređuju faktore maksimalne eksploatacije i ograničavaju materijalne, duhovne, ljudske i društvene snage proizvodnje, rađajući »tehnokratski modifikovanu monopolističku buržoaziju«. Njihovu ideološku i socijalno-političku komponentu čini teza o njihovom, navodno progresivnom podruštvljavanju proizvodnje i njenom revolucionisanju na naučnoj osnovi. Finansijski kapital udružen u velike sisteme pod hegemonijom vlasničko-tehnokratskih grupa pomerio je akcenat na tržišta naučno-tehnološkim informacijama, obrazovanjem i radnom snagom, transformišući svojinu nad pojedinačnim kapitalima u participaciju u kolektiviziranom kapitalističkom upravljanju. Podržavljena akumulacija dela viška vrednosti, u čijem produkovanju učestvuju i društvene službe, takođe se preliva u korporacijski kapital pre svega putem vojno-industrijskog kompleksa. Izvoz kapitala dobio je nov i odlučujući značaj jer se njegovim posredstvom, uz izvoz naučnih informacija, tehnologije i obrazaca organizacije, organizuje proces eksploatacije u međunarodnim razmerama, te je »nejednakost razmene«, rasipanje ljudskih i prirodnih resursa nerazvijenih zemalja i njihovo pustošenje prirodna posledica ovog procesa. Karakteristika je ovoga procesa i potpunije podređivanje rada kapitalu, pokretanje konkurencije ponuđača radne snage i bogatstava pojedinih regiona uvođenjem hijerarhije (diskriminacije) u granicama radnog stanovništva. Uporedo s podređivanjem formalno samostalnih kapitala superkoncentrisanim monopolima ide i pretvaranje društvenih delatnosti u potfunkcije i odeljke produkcije kapitala. Tako eksploataciju međunarodnog radnog procesa neminovno prati stvaranje odgovarajućih velikih sistema međunarodne političke kontrole, ideološke hegemonije, vojnog nasilja i subverzije.

Polazeći od tačnih, mada opštepoznatih podataka o koncentraciji kapitala, Vidaković je ukazao na njegove posledice u sferi društvene proizvodnje i potrošnje. Njegova vlast i njegova efikasnost ne samo nad radnom snagom i celinom proizvodnje naročito je uticajna u sferi promenljivih činilaca proizvodnje, povećanja razmera i stope eksploatacije rada, prisvajanja rezultata produktivnosti rada, ali nije manja ni u sferi njegove pokretljivosti iz jedne oblasti eksploatacije radne snage u drugu, iz jednog geografskog regiona u drugi. Diversifikacija proizvodnje i diversifikacija oblikâ eksploatacije i njena optimalna rešenja izvedeni su iz naučno fundirane analize datih mogućnosti. Uz političku podršku države kapi-

rima pojam *beraja* ne upotrebljava samostalno, već uvek praćen rečju *raja*.

Dalje stranice pomenutog poglavlja, idući hronološki, pružaju sliku mogućnosti kakve su postojale za prelaz iz redova raje u beraju i obrnuto, uvek sa nizom konkretnih primera koje nude sačuvani turski dokumenti.

Treće poglavlje: »Uzroci bežanja raje sa feudalnih poseda« (str. 99—135) daje veliko mnoštvo razloga, kako ekonomskih tako i političkih, koji su dovodili do napuštanja imanja. Bekstvo seljaka sa feudalnih poseda u Makedoniji bilo je ponekad uslovljeno i razlozima koji nisu postojali na Zapadu, pa ni u ostalim delovima Turske, a naročito je ono uzelo maha od polovine XVII veka — kako se može videti iz niza dokumenata i fermana na koje se autor poziva. No treba priznati da je A. Matkovski vrlo tanano ukazao na mnogostrane i često teško uhvatljive pojedinosti koje su dovodile do napuštanja imanja. Od ekonomskih razloga tu su: spahijski i državni nameti, crkveni nameti, dugovi vakufima, Turcima i Jevrejima, kao i elementarne nepogode, težak život i epidemije. Kao političke razloge nabrajamo: zulume spahija, turskih vlasti, subaša i vojvoda, ratove i bune, hajduke i pljačkaše, pljačke od strane albanskih begova i feudalnih gospodara, kao i pojavu krdžalija krajem XVIII veka. I svakoj od pomenutih pojedinosti autor je posvetio dosta prostora.

Ako se u prva tri poglavlja razmatraju opšta pitanja teme koja se u ovoj knjizi obrađuje, onda tri sledeća, znatno obimnija, »Samovoljno bežanje raje sa feudalnih poseda i pravci bekstva« (str. 137—233), »Mere turskih vlasti za sprečavanje bežanja raje sa feudalnih poseda« (str. 235—332) i »Posledice bežanja raje« (str. 333—371), daju dijahronu sliku svih pojedinosti vezanih za feudalne odnose na teritoriji Makedonije u periodu turske vladavine, i to — naglašavamo — kako na osnovu zakonskih propisa tako i na osnovu prakse na terenu koja je dolazila do izražaja u presudama kadija.

Rezimirajući sadržinu ove knjige, čija se ubedljivost zasniva kako na celini tako i na pojedinostima (ističemo osobiti značaj detalja za one koji ne budu želeli da je prihvate kao celinu), naglasićemo da nam je autor prikazao nekoliko vekova realnog života makedonskog čoveka: ako se položaj makedonskog kmeta prvobitno poboljšao dolaskom turskih vlasti, tim pre što su mu dažbine nešto smanjene i što je feudalac izgubio sudsku i izvršnu vlast kakvu je imao pod hrišćanima — o čemu govore ne samo fermani, već i mnogi primeri sudske prakse, iz kojih se vidi da je feudalac gubio spor s kmetom — u kasnijem periodu, usled sve većih dažbina, kao i usled opšte ekonomske nerazvijenosti i neproduktivnosti, makedonski kmet je dolazio u položaj da napušta feud bežeći u grad ili bar da menja gospodara.

Osvrćući se na bekstvo kmetova sa feudalnih poseda, autor na jednom mestu doslovno kaže: »Svojim naredbama centralna vlast je nastojala da smanji napuštanje feudalnih imanja preduzimajući jedino ekonomske mere. Kao što smo već pominjali, nema ni jednog izvora koji govori kako je izbegla raja bila izlagana fizičkim kaznama ili zatvarana usled samovoljnog napuštanja imanja. Nekadašnje stroge sankcije, smuđenje brade, sečenje nosa, udaranje železnog žiga odbeglom kmetu, dakle, sve ono što je primenjivano u preosmanlijskom periodu, nije uopšte praktikovano u vreme turske vladavine u Makedoniji. Sve se rešavalo putem suda i najoštrija sankcija sastojala se u tome da kadija naredi odbegloj raji da se vrati u svoje selo i da nadoknadi spahiji štetu koja je bekstvom prouzrokovana« (str. 236—237).

Ne ulazeći u sve tanane pojedinosti, mnogo puta potpuno raščlanjene, koje je autor imao na umu gradeći svoje delo na bogatom materijalu što ga je više godina analizirao, možemo ponoviti još jednom ono što smo isticali u toku prikaza ove knjige, čija nam je sadržina omogućila da dobijemo drugačiju viziju o ekonom-

glavnog snabdevača programima, informacijama, idejama, tehničkom opremom, veliki sistemi nastoje da pomoću naučne analize problemâ društva osvoje nova područja produkcije kapitala. To se utoliko više odnosi na sferu proizvodnje radne snage jer moderna eksploatacija danas zahteva diferencirano funkcionalno obrazovanje, a sem prinude iziskuje i specifično motivisanje, te je potreba za kontrolom svih uslova od one intimne sfere, preko zdravlja do informacija, uslov egzistencije kapitala.

Vidaković je znatnu pažnju posvetio analizi sistema za održavanje hegemonije u međunarodnim razmerama. Velika kapitalistička preduzeća su uvek direktno preuzimala političke funkcije u svim slučajevima kada je konstelacija zbivanja ometala »normalnu« reprodukciju kapitala, ali te funkcije vrše najčešće pomoću jednog zakulisnog mehanizma koji izbegava javnu političku kontrolu i odgovornost. U kom pravcu teče proces razvoja? Vidaković smatra da se radi o najreakcionarnijim oblicima privrednog iskorišćavanja i ugnjetavanja, kao i o brutalnom uništavanju prirodne osnove ljudskog života, degradiranju i opadanju čitavih gusto naseljenih oblasti. Međunarodni sistemi za proizvodnju kapitala, čak i kada raspolažu progresivnim i humanim planovima, na bazi tih progresivnih planova sprovode »despotsku« i »ostrvljenu« eksploataciju. A ovoj intenciji imanentan je fašizam kao mogućnost koja proizlazi iz same krize kapitalističkih odnosa proizvodnje i strukturne političke krize poretka. Ipak, restringirajući radnički pokret, fašizam se razlikuje od neokapitalizma po tome što se »u neokapitalizmu mogu razviti svi oblici i sadržine klasne borbe iz kojih izrastaju antikapitalistička praksa i istorijska alternativa neliberalnom, nehumanom, reakcionarnom i involutivnom kapitalizmu«, dok se takva borba u fašizmu može voditi samo uz krajnje žrtve i najveći rizik. Naravno, mogući put društvene evolucije ne zavisi samo od građanske klase, nego i od radničkog pokreta. No bitnu komponentu borbe radničke klase ne čini samo suprotstavljanje tom retrogradnom procesu, već i stvaranje uslova i procesa koji vode konačnom oslobođenju rada.

U celini, studija Zorana Vidakovića izražava nov pristup u razmatranju pitanja od fundamentalnog značaja za savremeni radnički pokret i jugoslovensku društvenu teoriju koji postaje sve šire zastupljen. Naravno, neke od ovih teza mogu izazvati i izazivaju polemiku, bez koje u stvari i nema razvitka naučnog mišljenja. Ono što, uprkos mogućim razlikama u mišljenjima, želim da istaknem jeste da ovaj pristup teži da iziđe iz dogmatskih, stereotipnih shema, da pokrene našu društvenu misao. Knjiga će za sve one čiju radoznalost suvoparne školske informacije ne mogu zadovoljiti — biti predmet živog interesovanja i proučavanja, a, nadajmo se, i polemisanja.

Vladimir Milanović

Др Александар Матковски: Крепосништвото во Македонија во времето на турското владеење

(Скопје, 1978, страна 412)

Kad je reč o feudalnim odnosima, odnosno o jednoj društvenoj formaciji koja je bila dominantna, sa najraznovrsnijim etapama u raznim krajevima sveta i u raznim vidovima kroz ceo srednji vek, i koja dobrim delom predstavlja suštinsko obeležje mnogih država u novom veku — treba reći da slika o njoj još ni danas nije jasna. Predstava koju o feudalizmu daju istoričari najčešće ne vodi brigu o evoluciji kroz koju je ova društvena formacija prolazila.

Nije onda ni čudno što su feudalni odnosi u zemljama Zapadne Evrope često predstavljeni mnogo rigoroznije nego što su stvarno bili. Ako su bili takvi nekada, u srednjem veku, oni su umnogo-

rima pojam *beraja* ne upotrebljava samostalno, već uvek praćen rečju *raja*.

Dalje stranice pomenutog poglavlja, idući hronološki, pružaju sliku mogućnosti kakve su postojale za prelaz iz redova raje u beraju i obrnuto, uvek sa nizom konkretnih primera koje nude sačuvani turski dokumenti.

Treće poglavlje: »Uzroci bežanja raje sa feudalnih poseda« (str. 99—135) daje veliko mnoštvo razloga, kako ekonomskih tako i političkih, koji su dovodili do napuštanja imanja. Bekstvo seljaka sa feudalnih poseda u Makedoniji bilo je ponekad uslovljeno i razlozima koji nisu postojali na Zapadu, pa ni u ostalim delovima Turske, a naročito je ono uzelo maha od polovine XVII veka — kako se može videti iz niza dokumenata i fermana na koje se autor poziva. No treba priznati da je A. Matkovski vrlo tanano ukazao na mnogostrane i često teško uhvatljive pojedinosti koje su dovodile do napuštanja imanja. Od ekonomskih razloga tu su: spahijski i državni nameti, crkveni nameti, dugovi vakufima, Turcima i Jevrejima, kao i elementarne nepogode, težak život i epidemije. Kao političke razloge nabrajamo: zulume spahija, turskih vlasti, subaša i vojvoda, ratove i bune, hajduke i pljačkaše, pljačke od strane albanskih begova i feudalnih gospodara, kao i pojavu krdžalija krajem XVIII veka. I svakoj od pomenutih pojedinosti autor je posvetio dosta prostora.

Ako se u prva tri poglavlja razmatraju opšta pitanja teme koja se u ovoj knjizi obrađuje, onda tri sledeća, znatno obimnija, »Samovoljno bežanje raje sa feudalnih poseda i pravci bekstva« (str. 137—233), »Mere turskih vlasti za sprečavanje bežanja raje sa feudalnih poseda« (str. 235—332) i »Posledice bežanja raje« (str. 333—371), daju dijahronu sliku svih pojedinosti vezanih za feudalne odnose na teritoriji Makedonije u periodu turske vladavine, i to — naglašavamo — kako na osnovu zakonskih propisa tako i na osnovu prakse na terenu koja je dolazila do izražaja u presudama kadija.

Rezimirajući sadržinu ove knjige, čija se ubedljivost zasniva kako na celini tako i na pojedinostima (ističemo osobiti značaj detalja za one koji ne budu želeli da je prihvate kao celinu), naglasićemo da nam je autor prikazao nekoliko vekova realnog života makedonskog čoveka: ako se položaj makedonskog kmeta prvobitno poboljšao dolaskom turskih vlasti, tim pre što su mu dažbine nešto smanjene i što je feudalac izgubio sudsku i izvršnu vlast kakvu je imao pod hrišćanima — o čemu govore ne samo fermani, već i mnogi primeri sudske prakse, iz kojih se vidi da je feudalac gubio spor s kmetom — u kasnijem periodu, usled sve većih dažbina, kao i usled opšte ekonomske nerazvijenosti i neproduktivnosti, makedonski kmet je dolazio u položaj da napušta feud bežeći u grad ili bar da menja gospodara.

Osvrćući se na bekstvo kmetova sa feudalnih poseda, autor na jednom mestu doslovno kaže: »Svojim naredbama centralna vlast je nastojala da smanji napuštanje feudalnih imanja preduzimajući jedino ekonomske mere. Kao što smo već pominjali, nema ni jednog izvora koji govori kako je izbegla raja bila izlagana fizičkim kaznama ili zatvarana usled samovoljnog napuštanja imanja. Nekadašnje stroge sankcije, smuđenje brade, sečenje nosa, udaranje železnog žiga odbeglom kmetu, dakle, sve ono što je primenjivano u preosmanlijskom periodu, nije uopšte praktikovano u vreme turske vladavine u Makedoniji. Sve se rešavalo putem suda i najoštrija sankcija sastojala se u tome da kadija naredi odbegloj raji da se vrati u svoje selo i da nadoknadi spahiji štetu koja je bekstvom prouzrokovana« (str. 236—237).

Ne ulazeći u sve tanane pojedinosti, mnogo puta potpuno raščlanjene, koje je autor imao na umu gradeći svoje delo na bogatom materijalu što ga je više godina analizirao, možemo ponoviti još jednom ono što smo isticali u toku prikaza ove knjige, čija nam je sadržina omogućila da dobijemo drugačiju viziju o ekonom-

skim odnosima u Makedoniji u vreme više vekova osmanlijske vladavine: reč je o objektivnoj interpretaciji koja razbija mitove stvorene tradicijom i koja, kao takva, može da služi na čast njenom autoru i makedonskoj istoriografiji.

Možda je nedostatak ove knjige to što ne daje posebno popis literature koju je autor imao na raspolaganju pišući svoje delo, mada je navodi u fusnotama. Registar ličnih i geografskih imena je nesumnjivo vrlo koristan, u prvom redu i stoga što umnogome nadoknađuje nedostatak popisa literature. Pozdravili bismo i sadržaj dat na francuskom jeziku, koji korisniku olakšava razumevanje knjige ukoliko ne poznaje dovoljno makedonski jezik. Ali smo mišljenja da *Rezime* (str. 372—379), dat na francuskom jeziku (sa izvesnim tehničkim, a ne jezičkim greškama), može čitaocu samo delimično da ukaže na visok domet kako celine tako i pojedinosti kojima ova studija obogaćuje istorijsku nauku.

Momčilo D. Savić

Dr Ivan Maksimović: Politička ekonomija

(»Savremena administracija«, Beograd, 1979, strana 516)

Po mnogobrojnim naučnim radovima koje je objavio (*O robi i novcu, O savremenoj ekonomskoj teoriji, Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci, Predmet ekonomskih nauka, Problemi političke ekonomije socijalizma, Teorijske osnove društvene svojine* itd.) dr Ivan Maksimović, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, ide nesumnjivo u red najplodnijih pisaca politekonomske literature u nas. Ovih dana profesor Maksimović je ponudio širokom čitalačkom auditoriju još jedno djelo — novi udžbenik iz političke ekonomije.

Time je učinjen korak naprijed u izučavanju marksističke ekonomske teorije, a po originalnosti u pristupu, metodologiji i sistematizaciji materije ovaj udžbenik se razlikuje od mnogih dosad objavljenih i čini ga posebno vrijednim.

Brojne promjene koje je doživio kapitalizam u posljednjem vijeku, osobito one koje su se odigrale posljednjih pedeset godina, to jest poslije svjetske ekonomske krize 1929—1933. godine, zahtijevale su posebna i nova teorijska istraživanja u ekonomskoj oblasti, čije je rezultate autor udžbenika svakako uzeo u obzir.

Profesor dr Ivan Maksimović je ovaj udžbenik koncipirao kao proučavanje kapitalističkog načina proizvodnje u svim njegovim razvojnim fazama i istorijskim etapama, uspijevajući da pri tome sačuva »cjelovitost i jedinstvenost korpusa političke ekonomije«, iako je to veoma složen posao. U ovom najnovijem djelu profesora Maksimovića glavni predmet proučavanja, kapitalistički način proizvodnje, istraživan je posredstvom tri modela kapitalizma, odnosno »tri nivoa istorijske i teorijske ravni, koji odgovaraju trima glavnim etapama i fazama u kojima se kapitalizam kao društveno-ekonomska formacija do danas ispoljio«. Te tri faze, po mišljenju profesora Maksimovića, jesu: (1) liberalni kapitalizam, (2) monopolski kapitalizam i (3) državno-monopolistički kapitalizam. Ovdje se, dakle, državno-monopolistički kapitalizam i naučno razmatra i istražuje kao posebna faza u razvoju kapitalizma, što nije slučaj kod autorâ drugih udžbenika, koji kapitalizam uglavnom dijele na dvije faze, to jest na fazu liberalnog ili domonopolističkog kapitalizma (kapitalizma slobodne konkurencije) i fazu monopolskog kapitalizma.

Udžbenik profesora Maksimovića sastoji se iz tri dijela — knjige koje predstavljaju jednu logičnu cjelinu.

U prvoj knjizi *Politička ekonomija u sistemu ekonomskih nau-*

CENA 40 — DIN

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

9
1979

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčić, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 9

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

9
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 9

Studije i članci

Tema broja:

Prognoziranje i društveno vrednovanje tehnologije

Prilozi

Prilozi istoriji SKJ

Osvrti

Содержание

Contents

Budislav Šoškić

Suština i način ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista Jugoslavije

U razvijanju koncepcije o vlastitoj ulozi Komunistička partija Jugoslavije, odnosno Savez komunista Jugoslavije su u svim etapama revolucije polazili od teorijskih saznanja i postavki Marksa, Engelsa i Lenjina o klasnoj borbi kao pokretačkoj snazi temeljnog preobražavanja društva, o istorijskoj revolucionarnoj i oslobodilačkoj ulozi radničke klase i o funkcijama revolucionarne avangarde političke organizacije proletarijata.

Teorijske premise klasikâ marksizma o društveno-istorijskoj ulozi i klasnom i idejno-političkom biću radničke avangarde jugoslovenski komunisti su stvaralački razrađivali i pretvarali u život u skladu sa uslovima naše zemlje i potrebama pripremanja i razvoja revolucije, i to u neprekidnoj borbi protiv buržoaskih i sitnoburžoaskih uticaja, protiv reformističko-oportunističkih i sektaških shvatanja, kao i protiv različitih vidova dogmatsko-birokratskog izvitoperavanja suštine marksističkih pogleda o klasnoj i društvenoj ulozi radničke avangarde.

Postavlja se pitanje: da li postoji jedna opšta teorija revolucionarne radničke avangarde za sve zemlje i sve etape revolu-

cionarne borbe, jedan opštevažeći univerzalni tip komunističke organizacije?

Kao što ne može biti jednog opštevažećeg puta revolucije i socijalističkog razvoja koji bi važio za sve zemlje i sve društveno-istorijske okolnosti, tako ne može biti ni jednog »univerzalnog modela« za političke organizacije radničke klase.

Sve ono što je u revolucijama i socijalističkim preobražajima raznih zemalja opšte i zajedničko u ciljevima i klasnoj sadržini ostvaruje se, i to nužno, na konkretan i uvijek poseban način — različitim putevima i različitim tempom, primjenom različitih oblika i sredstava borbe za socijalizam. Ti putevi revolucije i socijalističkog razvoja nose pečat posebnosti ukupnih društveno-istorijskih uslova u svakoj određenoj zemlji. Svako vještačko presađivanje tuđih shema i gotovih kalupa nužno ima za posljedicu sputavanje i paralisanje živih unutrašnjih snaga revolucionarnog kretanja.

Rasprave i sporovi oko društvene pozicije, uloge i fizionomije radničke avangarde izražavaju, po pravilu, razlike u putevima revolucije i izgradnje socijalizma. Neka opšta teorija radničke partije ne bi bila na realnom tlu ako je van konteksta teorijskih koncepcija i prakse revolucije i socijalističkog razvoja u svakoj određenoj zemlji. Zato se teško može govoriti o radničkoj avangardi u revoluciji uopšte, u socijalizmu uopšte. Generalizacije takve vrste nosile bi rizik doktrinarnog i sholastičkog razmatranja.

I. Sopstveni putevi i specifičnosti jugoslovenske socijalističke revolucije i bitna obilježja koncepcije o ulozi radničke avangarde

Jugoslovenska socijalistička revolucija je uspješno pokrenula u borbu milionske mase radnih ljudi i postizala pobjede od epohalnog značaja velikim dijelom zato što se razvijala samostalnim, specifičnim putem.

Sopstveni putevi i potrebe neprekidnog kretanja socijalističke revolucije u Jugoslaviji bitno su određivali prirodu odnosa između radničke klase i njene avangarde, kao i suštinu i način ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista Jugoslavije. Pri tom valja imati na umu naročito sljedeće okolnosti i činjenice:

Prvo: Jugoslavija je dočekala rat bremenita revolucijom, koja je bila jedini izlaz iz krajnje zaoštrenih suprotnosti — klasnih, nacionalnih, ekonomskih i političkih — koje su se splele u jedan čvor. Te suprotnosti su mogle da razriješe samo unutrašnje revolucionarne snage.

Osnovni socijalni nosilac i vodeća društvena snaga u pripremanju i razvoju naše revolucije bila je, i danas jeste, radnička

klasa. Njena avangarda — Komunistička partija Jugoslavije, djelovala je i razvijala se kao *partija revolucije.*

Za uspješnu pripremu revolucije i originalne puteve njenog razvoja bila je od presudne važnosti činjenica da je KPJ, pod Titovim rukovodstvom, izrasla u *samostalan revolucionarni i politički subjekt,* koji nije preuzimao gotove formule sa strane, nego je političku liniju, strategiju i taktiku gradio i revolucionarnu akciju vodio na osnovu sopstvene marksističke analize stvarnih prilika, uslova i revolucionarnih mogućnosti u zemlji, organski povezan sa vlastitom klasom i radnim masama, njihovim životnim interesima i borbom. Zato je KPJ bila spremna da 1941. godine samostalno donese istorijsku odluku o pokretanju oružanog ustanka i da uzme na sebe odgovornost za sudbinu naroda i narodnosti Jugoslavije. Kao samostalni revolucionarni stvaralački subjekt, KPJ je uspješno stvarala idejne, političke i društvene pretpostavke koje su obezbjeđivale autentičnost naše revolucije i samostalan sopstveni put socijalističkog razvoja jugoslovenskog društva.

Drugo. Još u periodu priprema revolucije, u surovim uslovima ilegalnosti i sa nevelikim brojem članova, KPJ je svojom politikom i načinom djelovanja postala ne samo avangardna organizacija radničke klase, nego i stožer okupljanja i kičma širokog narodnog, demokratskog, nacionalnooslobodilačkog i antifašističkog pokreta — borbenog fronta narodnih masa. Ona se razvijala kao *partija masa,* koja je snagu svoga uticaja vidjela u snazi, revolucionarnom stvaralaštvu i inicijativi radničkih i narodnih masa.

To je dobilo široke razmjere u toku oslobodilačkog rata u licu Narodnooslobodilačkog fronta koji je, kao politička osnova oružane borbe i nove, revolucionarne vlasti, značio masovnu političku organizaciju ustanka i okvir političkog okupljanja i borbenog saveza radničke klase, najširih slojeva seljaštva, borbene omladine, najvećeg dijela inteligencije, svih antifašističkih i patriotskih snaga, uz opštepriznatu rukovodeću ulogu Komunističke partije Jugoslavije.

Savez komunista djeluje kao organizacija radničkih i narodnih masa i u savremenim uslovima borbe za socijalističko samoupravljanje. To se izražava i u karakteru i ulozi Socijalističkog saveza radnog naroda, koji se razvija kao jedinstveni front svih organizovanih socijalističkih snaga u kome Savez komunista ima pokretačku, usmjeravajuću i predvodničku ulogu.

Treće. Nacionalno pitanje je bilo i danas je jedno od ključnih, strateških pitanja jugoslovenske socijalističke revolucije. Borba za ekonomsko i socijalno oslobođenje radničke klase i radnog čovjeka i borba za slobodan razvoj i ravnopravnost nacija bile su i u svim razdobljima ostale dvije bitne, neraskidivo povezane komponente politike i prakse našeg revolucionarnog pokreta.

Upravo zato što je u svom revolucionarnom djelovanju *spajala ulogu i zadatke avangardne klase i nacionalnooslobodilačke snage*, KPJ je već u predrevolucionarnom periodu postala i u svim etapama revolucije ostala jedina opštejugoslovenska partija u kojoj su svaki naš narod i narodnost posebno i svi zajedno vidjeli i danas vide vlastitu predvodničku snagu.

Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija bili su vlastito djelo svih naroda Jugoslavije, koji su time obezbijedili — sopstvenom borbom i jačanjem sopstvenih snaga — da budu gospodari svoje sudbine i da sami uređuju svoje unutrašnje i međusobne odnose.

Dosljednost u rješavanju međunacionalnih i međurepubličkih odnosa na osnovama pune nacionalne ravnopravnosti imala je odlučujući uticaj na kretanja i dostignuća naše revolucije i znači pouzdanu osnovu za političku stabilnost naše višenacionalne, socijalističke i samoupravne zajednice.

Četvrto. Komunisti Jugoslavije nikad nijesu apsolutizovali oblike svog organizovanja i djelovanja. Na svakom istorijskom raskršću u svojoj revolucionarnoj borbi oni su se suprotstavljali fetišu nepromjenjivosti komunističke partije.

Kao kondenzovano iskustvo i stvaralačka anticipacija zvuče i danas aktuelno riječi druga Tita koje je napisao u jeku revolucionarnog rata:

»Partija proletarijata — Komunistička partija je živ organizam, koji mora da se neprekidno obnavlja i izgrađuje, ako neće da je neprijatelji unište, da je događaji ne pregaze, ako neće da zaostane, ako neće da bude potisnuta u stranu i da bude samo posmatrač i nemoćan očevidac današnjeg sudbonosnog zbivanja« (*Narodnooslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije*, »Proleter«, 1942).

Ostvarujući revolucionarni kontinuitet u borbi za istorijske ciljeve i interese radničke klase i u svom socijalno-klasnom, ideološkom i političkom biću, Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije mijenjali su svoju ulogu, strukturu i način djelovanja u svakoj novoj etapi borbe za socijalizam zavisno od konkretno-istorijske situacije i uslova borbe, od strateških zadataka koje je u određenom periodu trebalo realizovati, od odnosa moći klasnih i političkih snaga.

Peto. Takva duboka i autentična revolucija kakva je jugoslovenska nije mogla niti je htjela da prihvati »univerzalni model« i gotov obrazac »opštevažećeg« puta socijalističkog razvitka. Kao subjekti takve revolucije, jugoslovenski komunisti, radnička klasa i narodi i narodnosti Jugoslavije imali su snage da se odupru svakom pokušaju ograničavanja njihove samostalnosti u izboru vlastitog puta i oblika socijalističkog preobražavanja jugoslovenskog društva na osnovama samoupravljanja, svakom pritisku uperenom protiv nezavisnosti, suvereniteta i slobodnog socijalističkog razvoja Jugoslavije.

Već blizu tri decenije borba za socijalističko samoupravljanje čini osnovnu sadržinu jugoslovenske revolucije. Građenje društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja postalo je stvar neposredne prakse miliona radnih ljudi, svih naših naroda i narodnosti. Ideje revolucije, socijalizma i samoupravljanja sve dublje se ukorjenjuju u svijesti radnika i ostalih proizvođačkih i stvaralačkih snaga društva. One postaju njihovo uvjerenje, svojina i materijalna snaga.

II. Promjene u jugoslovenskom društvu i preobražavanje uloge i načina djelovanja radničke avangarde

Za sva društva koja su krenula socijalističkim putem razvoja suštinski značaj ima pitanje: ko je osnovni subjekt stvaranja socijalizma, odnosno njemu primjerenih produkcionih, društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Kao što znamo, i danas je prilično rasprostranjeno mišljenje, koje ima veliku snagu inercije, da je odlučujući i osnovni subjekt izgradnje socijalizma država, kojom neposredno vlada i upravlja partija kao opšti politički predstavnik radničke klase.

S tim pitanjem su se radnička klasa i jugoslovenski komunisti suočili neposredno poslije revolucionarnog raskida sa kapitalističkim sistemom, poslije ekonomskog i političkog razvlašćivanja buržoazije kao klase.

U prvim godinama socijalističke izgradnje Jugoslavije, u tada nerazvijenoj i ratom razorenoj zemlji, država je silom okolnosti imala odlučujuću ulogu u organizovanju i razvoju privrede i svih društvenih djelatnosti, u raspolaganju sredstvima društvene akumulacije i uređivanju svih zajedničkih odnosa u društvu. Takva koncentracija moći u centralnim državnim organima bila je neophodna radi ostvarivanja zamašnog programa industrijalizacije i jačanja materijalne osnove socijalizma, radi odbrane i stabilizovanja novog društvenog sistema. To je bio *period revolucionarnog etatizma.*

U toj društveno-istorijskoj situaciji KPJ je neposredno vladala kao politički predstavnik radničke klase. Kao vladajuća partija, ona je djelovala s pozicija i posredstvom vlasti, snagom političkog autoriteta i direktiva. Rukovodstva Partije, naročito njeni političko-izvršni organi, držala su u svojim rukama sve najvažnije poluge političkog odlučivanja i društvene moći. Državni organi i masovne društvene organizacije djelovali su, pretežno, kao transmisije Partije. U centralističkoj i administrativnoj organizaciji upravljanja radom i društvenim poslovima počelo je sraščivanje Partije i vlasti, partijskih vrhova i državnog aparata.

Sve dok je revolucionarni etatizam kao sistem odnosa u društvu bio potreban, radničkoj klasi je odgovarao takav društveni položaj njene rukovodeće snage. To je obezbjeđivalo rad-

ničko-klasni karakter organa vlasti i revolucionarnu sadržinu državne politike i odluka koje su se usvajale i sprovodile. Zato su u tom periodu došli do velikog izražaja stvaralaštvo i inicijativa radničke klase i ostalih radnih slojeva, koji su davali aktivnu podršku politici i rukovodećoj ulozi Komunističke partije.

Takva društvena pozicija i način ostvarivanja rukovodeće uloge KPJ imali su i svoje naličje. Administrativno-hijerarhijski odnosi u društvu uslovljavali su hijerarhijske odnose u Partiji, koji su bili saobraženi potrebama centralističkog rukovođenja. Koncentracija inicijative, odgovornosti i moći u odlučivanju u partijskim rukovodstvima sve više je svodila ulogu članstva i osnovnih organizacija na izvršioce direktiva koje su dolazile iz centra. Kao što su forumi Saveza komunista bili više okrenuti komandnim pozicijama u organima vlasti, tako je organizaciona baza KPJ bila pretežno okrenuta upravnom i poslovnom mehanizmu. U takvoj situaciji bili su stiješnjeni okviri za razvijanje demokratizma u KPJ. Njen organizam bio je izložen opasnostima birokratizacije, koja je već počela da zahvata određene djelove partijske strukture.

Takva društvena uloga i način djelovanja Komunističke partije počeli su da otežavaju afirmisanje uloge same radničke klase. To je bilo utoliko očiglednije ukoliko su više sazrijevali uslovi za postepeno prerastanje etatističkih, administrativno-centralističkih odnosa u društvu.

Prihvatanjem kursa razvijanja sistema *socijalističkog samoupravljanja* KPJ se počela dublje preobražavati. Promjene u društveno-ekonomskom položaju i ulozi radničke klase u samoupravnim odnosima koji su se gradili zahtijevale su promjene u suštini i načinu ostvarivanja uloge radničke avangarde.

Neposredno poslije usvajanja orijentacije na razvijanje radničkog i društvenog samoupravljanja, na Šestom kongresu KPJ (1952. godine), definisane su polazne tačke preobražavanja uloge avangarde u novoj društveno-istorijskoj situaciji, što se izrazilo i u promjeni imena Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije. Doduše, tada se više naglašavalo čime komunistička organizacija ne treba da se bavi i kako ne treba da radi nego što su se u pozitivnom smislu rasvijetlili i razradili suština i način ostvarivanja funkcije radničke avangarde u sistemu socijalističkog samoupravljanja, koji je bio tek u povoju. Takve nedorečenosti su omogućavale različite interpretacije i različita ponašanja u svakodnevnoj praksi, sve do privremenih lutanja, pa i zastranjivanja.

Koncepcija o novoj ulozi Saveza komunista dobila je širu i znatno konzistentniju teorijsku i političku podlogu i konkretniji izraz u Programu SKJ. Tu koncepciju je SKJ neprekidno dograđivao i produbljivao na osnovu marksističkog sagledavanja novih potreba i mogućnosti razvoja samoupravnih društvenih odnosa i kritičke analize vlastite prakse. Društveni položaj i praksa Saveza

komunista nijesu se mogli promijeniti na prečac, u jednom zaletu, samo snagom kongresnih rezolucija i odluka. To je nužno bio složen, dugoročan i proturječan razvojni proces.

Sa svakim praktičnim korakom u razvijanju samoupravljanja bivalo je sve očiglednije da je ranije komandna pozicija avangarde postala neodrživa. Da se ona nije mijenjala, Savez komunista bio bi izložen opasnosti da postane faktor konzervativizma, pa i kočnica daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije.

Savez komunista je teorijskim i revolucionarnim stvaralaštvom i idejno-političkom borbom uspješno savlađivao otpore i snagu inercije u svojim redovima i krčio put vlastitom preobražavanju koje je odgovaralo izmijenjenoj društveno-istorijskoj situaciji.

Savez komunista nije više mogao da djeluje onako kako je djelovao u periodu revolucionarnog etatizma — kao posrednik između radničke klase i njene vlasti, između radnog čovjeka i politike, između radnog čovjeka i društvenih organa.

Napuštajući raniju društvenu poziciju da neposredno vlada »u ime radničke klase« i operativno upravlja društvenim poslovima, SKJ se opredijelio za to da stvara društvene i političke uslove i proširuje prostor za jačanje uloge, samostalnosti u odlučivanju i neposredne odgovornosti radničke klase i radnih ljudi, njihovih organizacija udruženog rada, društveno-političkih organizacija, skupština društveno-političkih zajednica i drugih demokratskih institucija, svih subjekata socijalističkog razvoja.

Svoju društvenu ulogu i odgovornost u uslovima borbe za socijalističko samoupravljanje Savez komunista ne ostvaruje kao spoljašnji faktor, kao snaga izvan i iznad radničke klase, njenih samoupravnih organizacija, društveno-političkih organizacija i državnih organa, nego kao unutrašnja pokretačka i usmjeravajuća snaga samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, zajedno sa radničkom klasom i ostalim radnim ljudima, na čelu njihove društveno-političke i samoupravne akcije.

Organizacije Saveza komunista ne uzimaju na sebe poslove, prava i odgovornosti koji pripadaju svim radnim ljudima, njihovim organizacijama udruženog rada i samoupravnim organima. Organizacije i rukovodstva SKJ svoje stavove ne nameću drugima. Svoju vodeću ulogu jugoslovenski komunisti ostvaruju tako što se za svoju politiku i stavove aktivno i organizovano bore zajedno i ravnopravno sa svim ostalim radnim ljudima — i to javno, idejno-političkom akcijom, demokratskim putem, snagom argumenata i ličnog primjera — svuda gdje se raspravlja i odlučuje o pitanjima koja su značajna za radničku klasu, radnog čovjeka i razvoj socijalističke zajednice. Njihovi stavovi, praksa i političko ponašanje uvijek su podložni javnom ocjenjivanju i kritici od strane radnih ljudi.

Savez komunista ostvaruje odlučujući uticaj na društvena kretanja u onoj mjeri u kojoj, organizovanim djelovanjem, njegove ideje i politika pokreću i usmjeravaju sve socijalističke snage društva, postaju svojina i uvjerenje radničke klase i ostalih radnih ljudi i pretvaraju se u njihovu samoupravnu akciju i materijalnu snagu.

U tome je suština transformacije SKJ od klasične vladajuće političke partije u vodeću idejnu i političku snagu udruženih radnika koji osvajaju poziciju osnovnog subjekta stvaranja socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa.

Drukčije rečeno, razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa zahtijevao je pretvaranje predstavničko-političke u neposrednu demokratiju, odnosno prevladavanje sistema partijske vladavine. To je činilo neophodnim otvaranje procesa preobražavanja komunističke organizacije od partije koja vlada i upravlja preko organa i aparata državne vlasti u Savez komunista koji djeluje kao unutrašnja pokretačka i predvodnička idejno-politička snaga sistema samoupravljanja i u skladu sa principima na kojima se taj sistem zasniva.

Za ostvarivanje tog preobražavanja SKJ imali su i imaju bitan značaj naročito sljedeće promjene, poduhvati i mjere:

1) *prenošenje težišta djelovanja radničke avangarde* sa područja državnog upravljanja u sferu samoupravljanja — u organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice, u Socijalistički savez, u ostale masovne društveno-političke organizacije i druge oblike neposredne demokratije;

2) *»deetatizacija partije«* u smislu: (a) preciznog razgraničavanja uloge i odgovornosti rukovodstava i organizacija Saveza komunista od uloge i odgovornosti organa i aparata državne vlasti i jasnog institucionalnog odvajanja partije od aparata vlasti; (b) ograničavanja mogućnosti i napuštanja prakse da isti ljudi zauzimaju istovremeno rukovodeće funkcije u izvršnim organima Saveza komunista i funkcije u izvršnim i upravnim organima državne vlasti i (c) emancipacije Saveza komunista od direktnog upravljanja državnim i društvenim poslovima, odnosno prevazilaženja ranije naglašenog monopola partije u političkom odlučivanju;

3) *prevladavanje transmisionih odnosa* između komunističke organizacije i masovnih društveno-političkih organizacija u cilju jačanja uloge, organizacione i akcione samostalnosti i odgovornosti tih organizacija i, posebno, Socijalističkog saveza kao najšireg političkog okvira okupljanja svih boraca za socijalističko samoupravljanje i jedinstvenog fronta svih organizovanih socijalističkih snaga;

4) *demokratizacija društvene uloge, načina djelovanja i unutrašnjeg života Saveza komunista* u cilju stalnog jačanja neposrednog uticaja radničke klase i ostalih radnih slojeva na sadržinu politike, usmjerenost akcija i ukupnu praksu radničke avangarde.

Takva demokratizacija je izraz suštinskog odnosa avangarde prema svojoj klasi i radnom čovjeku, prema samoupravljanju i razvijanju sve slobodnijih i demokratskijih odnosa u društvu;

5) afirmisanje takvih odnosa i prakse u kojima pripadnost Saveza komunista i funkcije u njegovim rukovodećim organima ne znače privilegiju i veća prava u odnosu na ostale građane, nego *samo veće obaveze i odgovornosti.*

Pomenute promjene u društvenoj poziciji i idejno-političkoj praksi Saveza komunista značile su i znače i snažnu branu naspram opasnosti birokratizacije njegovih rukovodstava i organizacija. Takva orijentacija — sa političkim, institucionalnim i organizacionim mjerama i sredstvima neophodnim za njenu primjenu — dobila je potvrdu u praksi, a i sada ima nesmanjen značaj i aktuelnost. O tome svjedoče odluke Desetog i Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije.

U preobražavanju svoje uloge, društvenog položaja, sadržine i načina djelovanja SKJ je morao da se bori — i to u svim razvojnim fazama socijalističkog samoupravljanja — naročito na *dva fronta:* protiv birokratsko-dogmatskih snaga, s jedne, i malograđanskog anarhizma, buržoaskog liberalizma i tehnokratizma, s druge strane.

Snage etatističkog birokratizma nastojale su da Savez komunista, odnosno njegove organizacije i forume, stave u službu državno-svojinskog i upravljačkog monopola, da ga vrate na kolosijek sraščivanja sa vlašću i mehanizmom upravljanja. Umjesto radničko-klasne avangarde, njima odgovara organizacija koja djeluje izvan i iznad radničke klase kao njoj nadređeni faktor, s monopolističkom pozicijom u političkom odlučivanju. Etatističkom birokratizmu odgovara da se SKJ — umjesto istinski revolucionarne i stvaralačke ideološke i političke snage — pretvori u egzekutora i sveopšteg arbitra, koji bi komandovao i administrirao, uzimao na sebe poslove i odgovornosti samoupravnih i državnih organa i društveno-političkih organizacija.

Koristeći sve teškoće, promašaje i slabosti još nerazvijenog samoupravljanja, snage birokratskog konzervativizma su se obično više oglašavale na važnijim raskršćima društvenog razvoja i u uslovima veće zaoštrenosti društvenih protivrječnosti. Tada su pojačavale svoje pritiske u pravcu zavođenja birokratskog reda i pokušavale da otvore put ka restauraciji etatizma i centralizma.

Na Četvrtoj (brionskoj) sjednici Centralnog komiteta SKJ (1966. godine) zadat je snažan politički udarac birokratsko-etatističkim snagama i centralističkim, antisamoupravnim koncepcijama koje su imale svoje pobornike i u vrhu samog Saveza komunista. Time se može objasniti činjenica što je na toj sjednici Centralnog komiteta SKJ donijeta odluka o neodložnom radu na reorganizaciji Saveza komunista s naglaskom na demokratizovanju njegove društvene pozicije i unutrašnjeg života. Društveni izvori za obnavljanje birokratskog etatizma i dogmatizma nijesu sasvim otklonjeni, pa je borba protiv ove tendencije i dalje aktuelna.

Nosioci liberalističkih, malograđansko-anarhističkih i tehnokratskih koncepcija o razvoju društva nastojali su da ograniče društvenu moć i uticaj radničke klase, da je razoružaju i blokiraju njenu organizovanu aktivnost u pravcu osvajanja odlučujućih pozicija u sistemu društvene reprodukcije, u samoupravnom i političkom odlučivanju. Zato su svoje djelovanje usmjerili na to da devalviraju značaj svjesnih organizovanih socijalističkih snaga, da potkopavaju vodeću idejno-političku ulogu Saveza komunista Jugoslavije, da otupljuju i razvodnjuju radničko-klasne kriterije u njegovoj politici i praksi, da oslabe njegova svojstva revolucionarne, organizovane političke snage, da ga pod parolom »nemiješanja« potiskuju s glavnih kolosijeka samoupravnog i političkog odlučivanja, da eliminišu demokratski centralizam kao osnovni princip na kome se zasnivaju unutrašnji život, organizovanje i djelovanje SKJ.

Anarholiberalistički pogledi na ulogu SKJ počeli su da se javljaju još u vrijeme održavanja Šestog kongresa i neposredno poslije njega. Takve tendencije i pritisci dejstvovali su u cijelom razdoblju borbe za socijalističko samoupravljanje, a oslonjeni na rastuću moć tehnokratizma dobili su snažniji zamah u nedavnoj prošlosti, sve dok takav tok nije bio zaustavljen i potisnut ofanzivnom akcijom Saveza komunista Jugoslavije poslije 21. sjednice Predsjedništva i Pisma druga Tita i Izvršnog biroa.

III. Dijalektika odnosa između radničke klase i avangarde u uslovima socijalističkog samoupravljanja

Kao konkretno-istorijski oblik proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa koji znače kretanje ka stvaranju slobodne zajednice proizvođača sistem socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji je put koji vodi prevazilaženju elemenata klasnih odnosa i svih oblika otuđenosti radničke klase i radnog čovjeka od uslova, sredstava i rezultata rada i upravljanja društvenim poslovima.

Socijalističko samoupravljanje se nije moglo jednostavno »uvesti« dekretom i prostim stvaranjem institucionalnog mehanizma. Da bi se ono ukorijenilo i preovladalo u realnim društvenim odnosima, potrebna je dugoročna, istrajna i dobro organizovana borba socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu. Rezultati u toj borbi zavisili su od više činilaca, a naročito od stepena razvoja proizvodnih snaga, od stanja društvene svijesti, od odnosa društvenih i političkih snaga, od neprekidnog jačanja uloge i društvene moći radničke klase, od idejnog stvaralaštva, akcione sposobnosti i jedinstva Saveza komunista i svih drugih socijalističkih društvenih faktora.

Socijalističko samoupravljanje u našoj zemlji prolazilo je kroz više razvojnih faza. Na početku, ono je pretežno imalo vid decentralizacije, da bi — razvlašćivanjem birokratskog etatizma i administrativnog centralizma — stvorilo vlastite ekonomske os-

nove i proširilo prostor za sopstveni razvoj. Dosta dugo se samoupravljanje radnika svodilo, uglavnom, na upravljanje prostom reprodukcijom i bilo je stiješnjeno u okvirima preduzeća. U takvoj situaciji neposredni proizvođači nijesu imali odlučujući uticaj i kontrolu nad kretanjem sredstava društvene reprodukcije i njihovim raspolaganjem.

U cijelom razdoblju samoupravnog socijalističkog preobražavanja društva osnovne društvene protivrječnosti i konfrontacije bile su između klasne radničke strukture samoupravnog udruženog rada i faktorâ državno-vlasničkih i tehnokratsko-upravljačkih monopola, kao i drugih preostalih elemenata starih proizvodnih i svojinskih odnosa. A birokratski etatizam i tehnokratski monopolizam znače ostatke i svojevrsne oblike obnavljanja i zadržavanja starih klasnih odnosa upravo kao izraz razdvojenosti rada i sredstava u društvenoj svojini.

Kao što su bili najteže pogođeni tim preostalim elementima klasnih odnosa, neposredni proizvođači u sferi materijalne proizvodnje i radnička klasa u cjelini bili su životno zainteresovani da se temeljnim preokretom u sistemu upravljanja društvenom reprodukcijom potisnu i onemoguće svi oblici monopola i komanda nad radom i da se obezbijedi da rezultatima tekućeg i minulog rada, dakle, i sredstvima društvene akumulacije, raspolažu oni koji ih stvaraju. Zbog takvog svog elementarnog i dugoročnog interesa radnička klasa se i u ovoj razvojnoj etapi potvrđivala i stalno potvrđuje kao najrevolucionarnija snaga u borbi za korjenito preobražavanje društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Zato Savez komunista Jugoslavije, kao klasna i revolucionarna organizacija, ima najvažniji socijalni oslonac u radnicima — neposrednim proizvođačima.

Sa dostizanjem višeg stepena u razvoju proizvodnih snaga društvenog rada, sa jačanjem snage same radničke klase i razvijanjem njene svijesti i iskustava koje je sticala u samoupravljačkoj praksi i na osnovu rezultata vlastitih teorijskih istraživanja, Savez komunista je posljednjih godina stavio na dnevni red suštinska pitanja razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja, među kojima strateški značaj imaju naročito sljedeća: *prvo*, stvaranje društveno-ekonomskih, normativno-institucionalnih i političkih pretpostavki za to da radnička klasa — spajanjem udruženog rada i sredstava u društvenoj svojini — zagospodari cjelinom uslova, sredstava i tokova društvene reprodukcije; *drugo*, integrisanje na osnovama samoupravljanja svih oblasti rada i stvaranja u jedinstven proces društvenog rada i konstituisanje cjelovitog sistema samoupravnog udruženog rada; *treće*, pronalaženje konkretnih oblika i praktičnih rješenja neophodnih za to da samoupravni društveno-ekonomski položaj i uloga radnika u udruženom radu postanu izvorište i temelj čitavog političkog sistema i, posebno, delegatskog sistema koji se razvija kao osnova samoupravne socijalističke demokratije, i, *četvrto*, kao rezultat svega prethod-

nog, prerastanja socijalističkog samoupravljanja u vladajući produkcioni odnos u razmjerama čitavog društva.

Svojim teorijskim, idejno-političkim i akcionim stvaralaštvom Savez komunista i druge organizovane snage socijalističke svijesti i akcije ispoljili su spremnost i sposobnost da traže i uspješno pronalaze ne samo načelne, nego i praktične odgovore na ta pitanja od čijeg uspješnog rješavanja presudno zavisi dalji razvoj i sudbina socijalizma u našoj zemlji. To je izraženo u usmjerenosti i sadržini odluka Desetog kongresa SKJ. To je dobilo političko-pravni i normativno-institucionalni izraz u novom Ustavu.

Novi Ustav je označio novu razvojnu etapu našeg socijalističkog samoupravnog društva na dugom putu borbe za oslobađanje rada i čovjekove ličnosti i stvaranje zajednice slobodnih proizvođača. U njemu je sadržana cjelovita i konzistentna koncepcija o sistemu samoupravnog udruženog rada. Ta koncepcija se razrađuje i precizira u Zakonu o udruženom radu i drugim sistemskim zakonima.

Sistem samoupravnog udruženog rada znači negaciju kako privatno-vlasničkog i grupno-vlasničkog tako i državno-vlasničkog i tehnokratsko-upravljačkog monopola. Kao izraz društveno-ekonomske sadržine društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja, udruženi rad se razvija kao produkcioni, društveno-ekonomski odnos, u kome se ostvaruje, i to u rukama radnika, direktno spajanje rada i sredstava u društvenoj svojini, rada i upravljanja, samoupravljanja i političke vlasti.

Samo u odnosima socijalističkog samoupravljanja svojina se može preobražavati od državne u neposredno društvenu, odnosno zajedničku svojinu svih koji rade društvenim sredstvima, a u perspektivi i čitavog društva. Isto tako se može tvrditi da samoupravljanje ostvaruje svoju socijalističku suštinu samo u odnosima društvene svojine.

Udruženi rad se sve više razvija kao slobodan rad zato što je samoupravno udružen, što se obavlja na sredstvima u društvenoj svojini i što radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada treba da raspolažu cjelokupnim dohotkom, koji znači materijalnu osnovu neotuđivih samoupravnih prava radnika da odlučuju o cjelini uslova, sredstava i rezultata svog tekućeg i minulog rada. Takvo neraskidivo spajanje rada, društvene svojine i samoupravljanja čini suštinu udruženog rada kao društveno-ekonomskog odnosa.

Neotuđivost dohotka od radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada daje snažne impulse i nove kvalitete udruživanju rada i sredstava u najširim razmjerama. Sa dohotkom koji stiče i kojim upravlja osnovna organizacija postaje osnovni i najvažniji subjekt planiranja, udruživanja rada i sredstava i integrisanja čitavog društva na osnovama samoupravljanja. Time se stvara široka podloga za koncentraciju i centralizaciju sredstava, i to

demokratskim putem, sa odlučujućom ulogom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Svi složeni oblici udruživanja rada i sredstava i koncentracija sredstava na samoupravnim osnovama postaju zajednička vlastita snaga udruženih radnika, odnosno radničke klase kao cjeline.

Promjenama u ekonomskoj i socijalnoj strukturi društva, u načinu proizvodnje i prirodi produkcionih odnosa mijenjaju se i struktura i fizionomija radničke klase, njen društveno-ekonomski položaj, njeno društveno biće. Smanjuje se socijalna distanca između radničke klase i drugih radnih slojeva. Svaki značajniji korak u razvoju samoupravnog udruženog rada, u integrisanju na osnovama samoupravljanja i slobodne razmjene rada materijalne proizvodnje sa drugim oblastima društvenog rada i stvaranja — sve to proširuje objektivne mogućnosti za dublje integrisanje neposrednih proizvođača sa intelektualnim radnicima i svim onim kategorijama radnih ljudi čija se egzistencija zasniva na samoupravnom udruženom radu na društvenim sredstvima i koji se sve više približavaju društveno-ekonomskom položaju u kome se nalaze neposredni proizvođači u sferi materijalne proizvodnje.

O ulozi i društvenom biću radničke klase drug Tito je izložio sljedeću misao u svom referatu na Desetom kongresu SKJ:

»Radnička klasa je motorna snaga socijalističke revolucije. Njena revolucionarnost je data u njenom društvenom biću. Pri tome treba istaći da i tehnička i druga stvaralačka i radna inteligencija koja je uključena u socijalističke proizvodne odnose u okviru samoupravno udruženog rada i na osnovu načela raspodjele prema radu — čini sastavni dio radničke klase...«

U sagledavanju, definisanju i ostvarivanju dijalektike odnosa između radničke klase i avangarde Savez komunista polazi od sljedećih teorijskih premisa i opredjeljenja:

Prvo. Samoupravljanje je revolucionarna samodjelatnost radničke klase i radnih ljudi, ali nije spontana vladavina masa. Postoji dijalektička povezanost između spontanosti u iskazivanju interesa i djelovanju radničke klase i radnih ljudi i neophodnosti svjesnog i organizovanog usmjeravanja njihove akcije. Ostvarivanjem takve povezanosti — uz aktivnu i predvodničku ulogu SKJ i drugih organizovanih socijalističkih snaga — stihijna raspoloženja, interesi i zahtjevi masa pretvaraju se u njihovo socijalističko stvaralaštvo.

Samoupravljanje može da egzistira i da jača samo kao *svjesna* društvena praksa. Njegov razvoj se ne može prepustiti samotoku — ni stihijnom djelovanju tržišta, ni slobodnoj utakmici i nadmetanju protivstavljenih interesa, ni stihijnom razrješavanju društvenih protivrječnosti. Takva »teorija automatizma« i klanjanje pred spontanošću vodili bi izvitoperavanju socijalističke suštine odnosâ u proizvodnji i raspodjeli, utirali bi put obnavljanju i jačanju monopola svake vrste, »prava jačega« i hegemonizma u društveno-ekonomskim i međunacionalnim odnosima. To bi ugrožavalo vodeću društvenu ulogu radničke klase.

Samoupravljanje se ne može razvijati i učvrstiti kao cjelovit sistem i vladajući proizvodni odnos u cijelom društvu bez vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista Jugoslavije, kao nezamjenjivog činioca idejne i političke integracije radničke klase, svih radnih slojeva i naše višenacionalne zajednice i bez aktivnog, svakodnevnog djelovanja masovnih društveno-političkih organizacija kao faktora socijalističke svijesti i akcije. Svako osporavanje i umanjivanje takve uloge organizovanih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, ili pokušaji birokratizovanja njihovih funkcija značili bi ugrožavanje samih osnova socijalističkog samoupravljanja.

Drugo. Vodeća idejno-politička uloga SKJ u sistemu samoupravnog udruženog rada potvrđuje se kroz jačanje dominantne uloge radničke klase u sistemu proširene i opšte društvene reprodukcije, u cjelokupnom ekonomskom, društvenom i političkom životu.

Duboke i po značaju dalekosežne promjene u sistemu društvene reprodukcije i društveno-ekonomskim odnosima u cjelini, koje su inaugurirane novim Ustavom, ne mogu se pretvoriti u život samo snagom ustavnih i zakonskih rješenja, stvaranjem novih i reorganizacijom ranijih institucija. To mora biti djelo same radničke klase i radnih ljudi predvođenih Savezom komunista.

U vezi s tim drug Tito je u referatu na Jedanaestom kongresu SKJ iznio i sljedeću ocjenu:

»... Prilikom donošenja Ustava, Zakona o udruženom radu i u drugim prilikama, govorio sam da pravno regulisanje društvenih odnosa samo po sebi ne daje i gotova rješenja. Bili smo svjesni da proces ostvarivanja Ustava i Zakona neće ići lako, bez teškoća, pa i otpora. Teškoće su, prije svega, u još nedovoljno razvijenoj materijalnoj osnovi društva, nedostatku iskustva, zadržavanju stare prakse, a i u idejnom zaostajanju jednog dijela radnih ljudi, pa i komunista. Tu su još uvijek i otpori raznih antisamoupravnih snaga.«

Borba za samoupravljanje je svojevrstan vid klasne borbe, te njegov razvoj ne zavisi samo od ispravnosti opšte orijentacije, ustavnih i zakonskih normi i institucionalnih rješenja, nego prije svega od odnosa moći klasnih i političkih snaga, od razvijenosti klasne samoupravljačko-socijalističke svijesti radničke klase i njene organizovane samoupravne i političke akcije.

To zahtijeva što bolje organizovanje radničke klase po svim linijama, a naročito: *prvo,* u sistemu samoupravnog udruženog rada, da bi ona postala odlučujuća društvena snaga u cjelokupnom sistemu društvene reprodukcije; *drugo,* kroz svoju idejno-političku avangardu — Savez komunista; *treće,* kroz svoju najširu klasnu sindikalnu organizaciju; *četvrto,* kroz Socijalistički savez radnog naroda koji može uspješno da ostvaruje svoju ulogu u našem društveno-političkom sistemu samo ako djeluje kao jedinstveni front organizovanih socijalističkih snaga, sa Savezom ko-

munista na čelu;*peto*, kroz cjelokupni politički sistem, a posebno skupštinski sistem, koji se konstituiše i u kojem se odlučuje na osnovu delegatskih odnosa i, u tom sklopu, kroz državu, koja se sve više preobražava u instrument socijalističkog samoupravljanja i djeluje u funkciji samoupravnog udruženog rada.

Samo usklađenim i efikasnim djelovanjem svih ovih faktora može se uspješno ostvarivati ekonomska i politička vladavina radničke klase i radnog čovjeka i produbljivati suština samoupravnog udruženog rada kao vladajućeg proizvodnog odnosa.

Savez komunista ima aktivnu ulogu u organizovanju radničke klase po svim linijama i djeluje kao sastavni unutrašnji dio i stvaralačka, pokretačka i usmjeravajuća idejno-politička snaga u svim oblicima organizovanja klase i radnog čovjeka.

Težište njegovog djelovanja je, zato, u samoupravnoj bazi društva — u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, u mjesnim zajednicama, u svim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u njihovim delegacijama, u čitavom delegatskom sistemu i u masovnim društveno-političkim organizacijama.

Zalažući se istrajno i dosljedno za to da radnici imaju glavnu riječ u samoupravnom i političkom odlučivanju, komunisti se istovremeno bore za socijalističku sadržinu svih odluka. U odnosu na svako značajnije pitanje iz oblasti društveno-ekonomskih i političkih odnosa, iz društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života komunisti moraju zauzimati jasne i konkretne idejno-političke stavove i zalagati se za to da oni postanu uvjerenje i akcija radnika u organizacijama udruženog rada, u delegacijama, u društveno-političkim organizacijama i državnim organima. Ali oni ne mogu zamjenjivati klasu u njenoj ulozi osnovnog subjekta stvaranja socijalističkih odnosa i u samoupravnom odlučivanju.

Treće. Kao klasna organizacija, Savez komunista se rukovodi stanovištem da neposredni i dugoročni, odnosno konkretno-istorijski interesi radničke klase treba da određuju smisao svih njegovih opredjeljenja, da budu polazna tačka svakog stava i akcije, da postanu osnovno mjerilo njegove cjelokupne politike i prakse. Polazeći od toga, Savez komunista je posljednjih godina (od 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma) usredsredio napore na produbljivanje klasne suštine svoje politike i na izoštravanje radničko-samoupravljačkih kriterija u praksi i političkom ponašanju njegovih rukovodećih organa i članstva. To značajno doprinosi razvijanju živih, svakodnevnih spona i neposrednog, aktivnog međusobnog uticaja klase i avangarde.

Savez komunista bi gubio fizionomiju i svojstva klasne organizacije ako bi se razvijao i djelovao kao »društvo u malom«, ako bi se pomirljivo odnosio prema interesima, ponašanjima i koncepcijama koji su u socijalno-klasnom pogledu oprečni interesima radničke klase i koji traže rješenja van i nasuprot socijalističkog samoupravljanja. Takvi interesi se ne mogu tretirati ravnopravno sa interesima udruženog rada. Oni se moraju potiskivati otvorenom idejnom i političkom borbom.

Kao organizacija najprogresivnije svijesti, Savez komunista može uspješno da potvrđuje svoju vodeću ulogu samo ako zastupa interese radničke klase kao cjeline, ako vidi dalje i dublje od ostalih pripadnika klase, ako otkriva i ostvaruje realne revolucionarne mogućnosti socijalističkog napretka. Samo organskim spajanjem stvarnih i dugoročnih interesa samoupravno udruženih proizvođača sa revolucionarnom marksističkom ideologijom Savez komunista se potvrđuje kao snažno i nezamjenjivo idejno-političko uporište i predvodnička snaga klase u njenoj borbi za socijalističko samoupravljanje.

Samo ideologija zasnovana na naučnom socijalizmu, kojom se rukovodi SKJ, može da otkriva povezanost interesa djelova i cjelokupne klase, njenog neposrednog i istorijskog interesa, da osmišljava njene elementarne, svakodnevne interese i praktične društvene, samoupravne i političke akcije. Samo pomoću takve ideologije radnici mogu da se uzdignu iznad uskog horizonta svog dnevnog interesa i da dostignu i razvijaju svoju klasnu, socijalističko-samoupravljačku svijest.

U definisanju i ostvarivanju klasne suštine svoje politike Savez komunista ne suprotstavlja niti mehanički razdvaja manuelna i nemanuelna zanimanja, ne daje prednost prostom radu u odnosu na složeni, nekvalifikovanom radu u odnosu na kvalifikovani i stručni rad. Ali, istovremeno, SKJ se aktivno zalaže za potiskivanje i prevladavanje onih elemenata društvenih odnosa koji znače pretvaranje znanja i stručnosti u tehnokratsko-birokratsku privilegiju, u monopol upravljanja uslovima, sredstvima i rezultatima rada.

Četvrto. Svakodnevna praksa nas stalno uvjerava u to da postoje razlike u protivrječnosti u interesima unutar radničke klase, unutar i između radnih kolektiva pojedinih privrednih i društvenih djelatnosti, između određenih oblasti društvenog rada, unutar i između mjesnih zajednica, opština, republika. Te razlike i protivrječnosti interesa su, najvećim dijelom, objektivno uslovljene razlikama u stepenu razvijenosti, u proizvodnoj i ekonomskoj strukturi, u stepenu proizvodnosti rada, u često različitim uslovima rada i razvoja i drugim okolnostima.

U socijalističkim samoupravnim društvenim odnosima ne može se negirati ni jedan realno zasnovan interes bilo kog segmenta udruženog rada, bilo koje samoupravne organizacije i zajednice. Isto tako, bilo bi suprotno biću socijalističkog samoupravljanja ako bi se dozvolila hijerarhija, dominacija i nametanje interesa jednog samoupravnog i društvenog subjekta na štetu interesa drugih.

Zajednički interes klase i opšti interes društva nijesu nešto imaginarno ni unaprijed određeno od bilo kog arbitra spolja. To je sinteza konkretnih interesa svih djelova udruženog rada, svih samoupravnih organizacija i društveno-političkih zajednica. A do utvrđivanja i ostvarivanja zajedničkih ciljeva i interesa mora se dolaziti na samoupravan način, putem zajedničkog i ravnopravnog učešća i dogovora osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica,

odnosno svih subjekata samoupravnog i političkog odlučivanja. Zato se Savez komunista zalaže za razvijanje takve prakse koja obezbjeđuje da se — na socijalističkim principima i na efikasan način, kroz delegatski sistem, putem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja — razrješavaju objektivno uslovljene protivrječnosti u interesima unutar radničke klase, unutar i između samoupravnih organizacija i zajednica, unutar i između društveno-političkih zajednica.

U procesu neprekidnog demokratskog usklađivanja pojedinačnih i kolektivnih, posebnih i zajedničkih interesa Savez komunista se u svom idejno-političkom djelovanju rukovodi težnjom da se u mnoštvu različitih neposrednih i partikularnih interesa otkriva i podržava ono što čini zajednicu interesa samoupravnog udruženog rada, što je u skladu sa dugoročnim interesima oslobađanja radničke klase i radnog čovjeka, što se uključuje u tokove borbe za jačanje socijalističke, demokratske i humanističke suštine samoupravljanja. Istovremeno, komunisti se moraju suprotstavljati svakom pokušaju da se uzurpiraju samoupravna prava radnika, da im se na bilo koji način otuđuje dohodak i da im se nameću rješenja koja narušavaju njihove stvarne, elementarne i dugoročne interese.

Peto. U načinu razmatranja i rješavanja bitnih problema koji se tiču mjesta i uloge Saveza komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja još je prisutan uticaj stare prakse i shvatanja koja su se formirala u periodima koji su za nama. Takvom sklopu i načinu mišljenja odgovara da se Savez komunista tretira uglavnom kao sistem organizacija i rukovodstava, kao institucija koja djeluje poput spoljnjeg faktora u odnosu na subjekte društvenog odlučivanja. Takva logika nemoćna je da razjasni suštinu odnosa Saveza komunista prema samoupravnim organizacijama radničke klase, prema Socijalističkom savezu i drugim društveno-političkim organizacijama, prema organima vlasti.

Kad se u duhu takve logike Savez komunista tretira uglavnom kao institucija i kao izdvojena, u sebe zatvorena organizaciona struktura, onda se odnos između Saveza komunista i samoupravnih društvenih subjekata prelama kao pitanje »miješanja« ili »nemiješanja«. U takvim uprošćenim i pojednostavnjenim predstavama gubi se iz vida sama suština društvene pozicije Saveza komunista.

Jedno značenje ima situacija kad organizacija ili neki vodeći organ Saveza komunista u svom krugu, sa strane, u operativnom smislu, donose rješenja i onda pokušavaju da ih nametnu organizacijama udruženog rada, njihovim samoupravnim organima ili drugim demokratskim institucijama, ponašajući se kao njima nadređen faktor i arbitar. Onda takvo miješanje znači ograničavanje samoupravnih prava radnih ljudi i sputavanje razvoja samoupravne demokratije udruženog rada. Bitno je drugačija situacija kad se komunisti bore za ideje, politiku i stavove svoje organizacije unutar samoupravnih organizama i delegatskog sistema —

među radnim ljudima, zajedno i ravnopravno s njima, i to snagom argumenata i svog uvjerenja. Onda takvo »miješanje« znači neophodno i aktivno učešće komunista u procesu samoupravnog i političkog odlučivanja i integrisanja Saveza komunista u socijalističke samoupravne društvene odnose.

IV. Samoupravna demokratija udruženog rada i Savez komunista

Savez komunista Jugoslavije je oduvijek bio protiv apsolutizovanja oblikâ političkog sistema u socijalizmu. Oni su različiti u pojedinim periodima i u različitim državama, što podrazumijeva i mogućnosti da u nekim zemljama — zavisno od čitavog sklopa društveno-istorijskih okolnosti — početne forme socijalističke demokratije mogu da budu višepartijski ili jednopartijski sistem.

Ključno pitanje — kako se ono definiše u Programu SKJ — jeste u tome »kakve nove oblike demokratije treba da donese socijalistički razvitak, kakve nove oblike traže oni društveni odnosi koji se zasnivaju na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju?«

Naša revolucionarna marksistička misao i socijalistička praksa već su — za potrebe kretanja socijalizma u Jugoslaviji — dale odgovor na to pitanje. To je samoupravna demokratija udruženog rada, to je neposredna socijalistička demokratija.

Da bi se što potpunije ostvarivala, neposredna demokratija neminovno teži prevazilaženju svakog sistema partijske vladavine i opšte političke reprezentacije, monopola u političkom odlučivanju i posredništva (jedne ili više partija, svejedno) između radnog čovjeka i vlasti, između radnog čovjeka i politike.

Po prirodi stvari, u sistemu socijalističkog samoupravnog udruženog rada slobodno se ispoljavaju i suočavaju interesi svih djelova udruženog rada, različitih socijalnih kategorija, užih i širih društvenih sredina. Uvažava se samoupravni pluralizam interesa. Takođe, u svakoj ćeliji društva, u svakom obliku samoupravne organizacije društvenog rada radni ljudi donose veoma značajne odluke o svim pitanjima životne svakidašnjice. Postoji, dakle, i pluralizam u pogledu subjekata odlučivanja o društvenim poslovima. Ali takav demokratski pluralizam samoupravnih interesa je po sadržini i kvalitetu nešto sasvim različito od političko-partijskog pluralizma, u kojem odlučujuću riječ imaju opšti reprezentanti u ime i umjesto radnih i ostalih građana. Političko-partijski pluralizam je suprotan biću neposredne socijalističke demokratije.

Razgraničavajući se — u koncepcijama i u praksi — od parlamentarizma buržoaske političke države, pa i njegove jednopartijske varijante, Savez komunista se odlučno i istrajno zalaže za razvoj, na delegatskom sistemu zasnovane, samoupravne demo-

kratije udruženog rada, koja obezbjeđuje odlučujuću ulogu radničke klase i radnog čovjeka u neposrednom upravljanju društvom i društvenim poslovima. Savez komunista djeluje kao stvaralački sastavni dio te samoupravne demokratije udruženog rada, kao unutrašnja pokretačka snaga njenog razvoja.

Neposredna socijalistička demokratija u Jugoslaviji razvija se kao svojevrstan oblik diktature proletarijata. Pri tome se Savez komunista Jugoslavije, ne samo u koncepcijama, nego i u praksi, odlučno razgraničio od birokratsko-etatističkih shvatanja koja diktaturu proletarijata vide u monopolističkoj svemoći države i vladavini partije, odnosno njenog rukovodstva umjesto radničke klase i u takvim oblicima političkog sistema koji znače ograničavanje i sputavanje socijalističke demokratije. Prema programskim ciljevima i politici Saveza komunista Jugoslavije i jugoslovenskoj socijalističkoj praksi, klasno-politička suština diktature proletarijata je u neosporno vodećoj ulozi radničke klase, u dominaciji njenih interesa u odnosima proizvodnje i raspodjele, u cjelokupnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu, u cjelokupnoj politici i praksi društvenog razvoja. Svakako, diktatura proletarijata ne može da postoji i da se obezbjeđuje bez države kao sredstva vladavine radničke klase, ali u uslovima socijalističkog samoupravljanja ona se ne ostvaruje samo, ni pretežno posredstvom države, nego istovremeno i sve više kroz samoupravni udruženi rad u cjelini, kroz sve vidove samoupravnog i društveno-političkog organizovanja radničke klase, kroz sve oblike neposredne socijalističke demokratije, uz vodeću idejno-političku ulogu Saveza komunista.

U praksi je bilo prilično zabuna, mistifikacija, pa i gubljenja ravnoteže u tretiranju i ostvarivanju uloge države u uslovima borbe za samoupravljanje.

Jedan vid mistifikacija izražavao se u fetišiziranju države, u stavljanju znaka jednakosti između društva i države, u težnji da se sačuvaju raniji i stvore novi oblici državno-vlasničkog monopola, u tendencijama i praktičnom ponašanju koji zagovaraju etatističko dirigovanje. Savez komunista Jugoslavije se takvim tendencijama odlučno suprotstavljao. Svako pomjeranje naprijed socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa sužava prostor za obnavljanje birokratskog etatizma.

Druga, prilično rasprostranjena mistifikacija izražava se u identifikovanju svake funkcije države sa birokratskim etatizmom. Tom načinu mišljenja svojstveno je rezonovanje da je sve što odlučuju i rade državni organi — svaki zakon i propis koji donose, mjere koje preduzimaju i sredstva prinude koja u određenoj situaciji primjenjuju — etatističko i antisamoupravno. Time se devalviraju i one funkcije države koje su u ovoj etapi razvitka još potrebne radničkoj klasi i sistemu samoupravljanja. U takvom prilazu dolazio je do izražaja uticaj malograđansko-anarhističkih, liberalističkih i tehnokratsko-monopolističkih shvatanja i interesa.

Posljednjih godina Savez komunista je zadao snažne udarce takvim shvatanjima i ponašanjima, ali ona još nijesu sasvim poražena.

Savez komunista polazi od stanovišta da je u socijalističkom samoupravnom društvu država potrebna radničkoj klasi kao sredstvo njene vladavine naročito radi zaštite tekovina revolucije, temelja socijalističkog samoupravnog sistema i neprikosnovenosti društvene svojine, odbrane suvereniteta, nezavisnosti i bezbjednosti zemlje, radi osiguravanja stabilnih uslova za razvoj samoupravnih društvenih odnosa i obezbjeđivanje pravne, imovinske, socijalne i ekonomske sigurnosti radnog čovjeka, radi regulisanja onih pitanja ekonomskog i društvenog razvoja koja još ne mogu sasvim da uzmu na sebe i da same rješavaju samoupravne organizacije i zajednice.

Kao avangarda radničke klase i svih socijalističkih snaga društva, Savez komunista nosi direktnu odgovornost za revolucionarni karakter vlasti radničke klase i radnog naroda, za njeno uspješno funkcionisanje u skladu sa Ustavom i zakonima, sa trajnim interesima radničke klase i radnog čovjeka, za jačanje svih faktora koji osiguravaju stabilnost društva. Savez komunista bitno utiče na pravac i sadržinu državne politike na način koji odgovara suštini samoupravnih socijalističkih odnosa. Radi toga Savez komunista Jugoslavije primjenjuje sredstva i metode koji neprekidno razvijaju ulogu i odgovornost radnih ljudi u neposrednom vršenju vlasti i snaže uticaj samoupravne društvene baze na sve tokove i centre političkog odlučivanja.

To dolazi do sve punijeg izražaja u delegatskom sistemu, koji se na osnovu novog Ustava razvija kao univerzalna praksa — u organizacijama udruženog rada, u mjesnim zajednicama, u samoupravnim interesnim zajednicama i u skupštinama društveno-političkih zajednica od opštine do federacije. Izražavajući suštinske promjene u položaju udruženog rada i radnog čovjeka u cjelini društveno-ekonomskih i političkih odnosa, delegatski sistem znači institucionalni okvir i način organizovanog i direktnog učešća radničke klase i radnih ljudi u vršenju vlasti i upravljanju društvenim poslovima.

U skupštinskom sistemu to znači prevazilaženje i negaciju političko-predstavničkog sistema. Primjenom delegatskog principa društvenu bazu skupštinskog sistema čine osnovne samoupravne organizacije i zajednice, koje pomoću svojih delegacija i delegata učestvuju u pripremanju odluka, u izjašnjavanju o predlozima i odlučivanju, i to za sve vrijeme trajanja mandata skupština opština, pokrajina, republika i federacije. Tako u skupštinama društveno-političkih zajednica dolazi do neposrednog povezivanja i spajanja samoupravljanja u društvenoj osnovi i političke vlasti.

Ostvarivanjem suštine delegatskog sistema u organizacijama udruženog rada gubi se razlika između neposrednog i posrednog odlučivanja, između ličnog izjašnjavanja na zboru radnika i putem

referenduma, s jedne, i putem delegacija i delegata, s druge strane. I u jednom i u drugom slučaju odlučujuću riječ treba da imaju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Delegatski sistem se ne može prepustiti stihijnom razvoju. Ostvarivanje klasne i društveno-političke suštine delegatskog sistema i njegovo uspješno funkcionisanje ne može se zamisliti bez aktivnog djelovanja društveno-političkih organizacija objedinjenih u Socijalističkom savezu i bez vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista.

Delegatski sistem pruža najveći mogući stepen slobode za izražavanje i artikulisanje interesa, potreba, mišljenja i kritike radnih ljudi. Ali takav, do sada najdemokratskiji, sistem omogućava djelovanje i onih formalnih ili neformalnih grupa, odnosno tehnokratskih i birokratskih vrhuški, čiji su interesi suprotni radničkoj klasi i radnom čovjeku i koje će pokušavati da — zloupotrebom delegatskog sistema — nametnu svoje interese i vladavinu nad radnim čovjekom. Svojom organizovanom akcijom SKJ i društveno-političke organizacije treba da onemoguće sve takve pokušaje.

Nezamjenjiva je uloga organizovanih snaga socijalističke svijesti i akcije, sa Savezom komunista na čelu, u razvijanju sposobnosti delegatskog sistema da uspješno usklađuje pojedinačne i kolektivne, posebne i zajedničke, neposredne i dugoročne interese radničke klase, svih segmenata udruženog rada i svih djelova društva, da obezbjeđuje socijalističku usmjerenost odluka, kao i efikasnost u odlučivanju i sprovođenju usvojene politike.

Delegatsko odlučivanje ne može da se reducira na empirijsko djelovanje radnih ljudi. Zato je nezamjenjiva uloga SKJ i društveno-političkih organizacija i u tome da interese, iskustva i saznanja vezuju sa naukom, stručnim znanjem i jasnom socijalističkom perspektivom. Ukoliko takva uloga svjesnih subjektivnih faktora bude više došla do izražaja utoliko će se efikasnije potiskivati razne partikularističke i lokalističke tendencije, kao i birokratsko-administrativno nametanje odluka u ime zajedničkih i opštih interesa.

O mjestu, ulozi i načinu djelovanja Saveza komunista u delegatskom sistemu drug Tito je, u svom referatu na Jedanaestom kongresu SKJ, istakao i sljedeće misli:

»Savez komunista se, dakle, mora čvrsto nalaziti unutar delegatskog sistema. On mora dati odlučujući doprinos izrastanju delegatskog sistema u moćni instrument cijelog samoupravnog društva. Prema tome, Savez komunista treba da djeluje u ravnopravnom stvaralačkom dijalogu s radnim ljudima, u čvrstoj povezanosti s delegacijama i delegatima, u organizovanoj idejno-političkoj borbi za najcjelishodnija rješenja — u udruženom radu, mjesnim i samoupravnim interesnim zajednicama, delegatskim skupštinama, jednom riječju u cjelokupnom političkom sistemu naše socijalističke samoupravne demokratije.«

Socijalistički savez i druge društveno-političke organizacije imali su i imaju veoma značajnu ulogu u prevazilaženju partijsko-političkog predstavničkog sistema i razvoju demokratskog političkog sistema samoupravnog pluralizma. Svaka od masovnih društveno-političkih organizacija ima specifičnu ulogu i izražava određene vidove zajedničkih interesa samoupravno i politički organizovanih radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica. Kao oblik organizovanog i svjesnog usmjeravanja aktivnosti svoga članstva i razvijanja njegove socijalističke samoupravljačke svijesti svaka od ovih organizacija doprinosi širenju i jačanju neposrednog učešća masa u rješavanju svojih i društvenih poslova i upravljanju društvom.

Smisao samostalnosti društveno-političkih organizacija u organizacionom i akcionom pogledu je, prije svega, u razvijanju samoaktivnosti, inicijative i uticaja njihovog članstva i u jačanju vlastite odgovornosti za rješavanje gorućih problema društvenog razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Takva samostalnost ne znači pretvaranje društveno-političkih organizacija u osamostaljene političke institucije i opštepolitičke predstavnike pojedinih slojeva i djelova društva sa monopolskim pravom zastupanja određenih partikularnih interesa. Biću ovih organizacija i njihovoj funkciji u političkom sistemu samoupravne demokratije suprotni su svaka tendencija i pokušaj njihovog međusobnog razdvajanja i političkih podjela na osnovu posebnih političkih programa i različitih opštih političkih opredjeljenja, kao i svaki vid političkog partnerstva i nadmetanja oko pozicija i podjele političke vlasti i uticaja. Takve tendencije bi vodile obnavljanju partijsko-političkog pluralizma i političkih monopola, potkopavanju neposredne demokratije, političkom razjedinjavanju radnih masa i njihovom eliminisanju iz tokova samoupravnog i političkog odlučivanja.

Iz prirode samoupravnog proizvodnog odnosa i samoupravne demokratije proizlazi neophodnost međusobnog demokratskog povezivanja i saradnje društveno-političkih organizacija u utvrđivanju i razradi zajedničke politike i ostvarivanju zajedničkih programa akcije radi što uspješnijeg razrješavanja zajedničkih interesa samoupravnih subjekata u svim oblastima društvenog rada i stvaranja i opštih interesa socijalističkog samoupravnog društva kao cjeline.

To dobija institucionalni i politički izraz u Socijalističkom savezu kao najširoj socijalističkoj organizaciji masa i jedinstvenom frontu svih organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu. Ostvarujući tijesnu političku povezanost svih djelova društva i savez radničke klase, seljaštva, intelektualnih radnika i drugih radnih slojeva, Socijalistički savez djeluje kao najšira osnova političkog sistema, kao institucionalni okvir neposredne demokratije u političkom životu, kao politički izraz delegatskog sistema. Bez takve političko-integrativne i demokratske

uloge Socijalističkog saveza dobijale bi u snazi tendencije oživljavanja višepartijskog sistema ili uspostavljanja političkog apsolutizma.

Vodeća idejno-politička uloga Saveza komunista obezbjeđuje sigurnost socijalističke i samoupravljačke orijentacije svih snaga okupljenih u Socijalističkom savezu. Takvo aktivno postavljanje unutar Socijalističkog saveza za Savez komunista znači svakodnevno djelovanje u masama, direktno povezivanje sa svim radnim slojevima društva i ostvarivanje neprekidnog uticaja na njihovu svijest, opredjeljenje i usmjerenost njihove društveno-političke i samoupravne akcije. Istovremeno, to za Savez komunista znači i stalno provjeravanje sopstvenih stavova i idejno-političke prakse, koji su svakodnevno izloženi javnom i kritičkom prosuđivanju od strane radnih ljudi.

Za produbljivanje suštine neposredne socijalističke demokratije i ostvarivanje uloge subjektivnih snaga u našem političkom sistemu veliki značaj ima i aktuelnost i sljedeći stav koji je definisan u Rezoluciji Jedanaestog kongresa SKJ:

»Treba odlučno otklanjati sve pojave i oblike sektaštva, političkog monopola i paternalizma u odnosima Saveza komunista sa drugim subjektima socijalističkog samoupravljanja i obezbjeđivati da se Savez komunista idejno i politički potvrđuje kao njihova unutrašnja vodeća idejna snaga, koja doprinosi ostvarivanju njihove vlastite uloge, zadataka i odgovornosti u sistemu socijalističkog samoupravljanja.«

V. Stvaralačka snaga teorijskog i idejnog prednjačenja i organizacija revolucionarne političke akcije

Marksizam je bio i ostao naučna i teorijska osnova za akciju Saveza komunista Jugoslavije. Odnoseći se stvaralački prema marksizmu, jugoslovenski komunisti su pronalazili prave odgovore na osnovna pitanja i dileme koje su se postavljale u svim etapama njihove revolucionarne borbe.

Ideologija Saveza komunista Jugoslavije razvijala se i razvija kao sinteza naučno-socijalističke marksističke misli i teorijskog stvaralaštva, konkretno-istorijskih interesa i ciljeva radničke klase i iskustava koja ona stiče kroz samoupravljačku praksu.

Snaga i životvornost ideologije našeg revolucionarnog pokreta je u njenom stalnom razvoju, u otvorenosti prema novim problemima koje stavlja na dnevni red socijalistička praksa, prema novim iskustvima i naučnim saznanjima. Stvaralačka priroda ideologije Saveza komunista Jugoslavije suprotna je svakom samozadovoljstvu, zatvorenosti i defanzivi, svakom okoštavanju i kanonizovanju društvene misli, svakoj apologetici koja potiskuje kritičku svijest o onome što je već postignuto.

To zahtijeva neprekidno teorijsko i ideološko stvaralaštvo. Zato Savez komunista, naša društvena marksistička misao i kritika moraju biti podsticajni za stvaralačka traženja koja polaze od marksizma i samoupravnih socijalističkih opredjeljenja radi ostvarivanja idejne sinteze i pronalaženja što boljih rješenja.

Ideološka borba je neophodan i značajan vid klasne političke borbe protiv shvatanja, koncepcija i akcija koje su antimarksističke, antisocijalističke i antisamoupravljačke. Nepomirljivo, odlučno i neprekidno suprotstavljanje takvim ideološkim orijentacijama je nužno radi ideološkog integriteta Saveza komunista, radi razvoja socijalističkih društvenih odnosa i marksističke naučno-socijalističke misli. Od rezultata i ishoda te borbe bitno zavisi mijenjanje odnosa moći klasnih, društvenih i političkih snaga u interesu radničke klase i socijalističkog samoupravljanja.

Za efikasnost i uspješnost idejne akcije za Savez komunista je od bitnog značaja da drži cjelinu ideološkog fronta u odnosu na sve ideologije koje su suprotne marksizmu, socijalizmu i samoupravljanju. Ako se snage usredsrijede samo na jedan dio fronta, odnosno na protivničku ideološku orijentaciju samo jedne vrste, onda se gubi idejna ravnoteža i otvara prostor za nadiranje drugih, isto tako antimarksističkih i antisocijalističkih ideoloških orijentacija. Takva saznanja su potvrdila i učvrstila iskustva koja smo stekli u proteklom razdoblju.

Ako se, primjera radi, ideološka borba vodi samo ili pretežno sa lozinkom antidogmatizma, a zapostavljaju drugi djelovi ideološkog fronta, moguće je, i to se stvarno zbilo u nedavnoj prošlosti, da dođe do oživljavanja i agresivnijeg nastupanja buržoaskih i sitnoburžoaskih — liberalističkih, nacionalističkih i tehnokratskih — ideologija u raznim varijantama, koje su pod parolom antidogmatizma nasrtale na revolucionarnu suštinu marksizma.

Isto onoliko koliko je potrebno da nastavimo odlučnu borbu protiv svih vidova buržoaskog i sitnoburžoaskog liberalizma, toliko je neizbježno da se istovremeno suprotstavljamo svakom pokušaju oživljavanja dogmatizma, birokratskog centralizma i raznih vidova neoinformbirovštine. Ako zanemarimo taj kolosijek idejne borbe, onda birokratsko-dogmatske snage dižu glavu i pokušavaju, iako ih ne prizivamo, da se »pridruže« akcijama Saveza komunista da bi izvitoperile njihovu suštinu i skrenule ih na pravac koji njima odgovara.

Samo ako drži cjelinu ideološkog fronta Savez komunista može uspješno ostvarivati vlastiti politički kurs. Sada za to postoje sve potrebne, objektivne i subjektivne, pretpostavke.

Bez teorijskog i idejnog prednjačenja Savez komunista ne bi mogao prednjačiti ni u akciono-političkom smislu. Savez komunista se razvija kao kolektivni stvaralac avangardnih ideja, kao faktor teorijske i idejne sinteze, kao usmjeravajuća idejna snaga socijalističkog kretanja. Istovremeno, Savez komunista djeluje kao organizovana politička snaga, kao organizacija revolucionarne akcije, koja teži tome da svoje ciljeve ostvaruje idejno-politič-

kom borbom, da svoju ideologiju i politiku potvrđuje u revolucionarnoj praksi. Bez toga ona ne bi mogla da ostvaruje ulogu avangardne snage bez obzira na progresivnost ideja koje zastupa.

Drukčije rečeno, Savez komunista ne može da ograničava svoju ulogu na utvrđivanju perspektiva društvenog razvoja, dugoročnih ciljeva, principâ i opšte politike, nego je — u skladu s tim ciljevima, u skladu sa svojom ideologijom i politikom — aktivan činilac u procesu svakodnevnog samoupravnog i političkog odlučivanja o životnim pitanjima radničke klase i društvene sredine u kojoj djeluje.

Savez komunista je odgovoran ne samo za koncipiranje rješenja u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, nego i za uspješno funkcionisanje sistema, za efikasno rješavanje problema društvenog razvoja na socijalističkom samoupravnom kursu.

U uslovima razvoja socijalističkog samoupravljanja radničkoj klasi i radnom čovjeku potreban je Savez komunista koji je u teorijskom, idejnom i političkom pogledu stvaralačka, po načinu djelovanja demokratska, a u svemu tome revolucionarna predvodnička snaga koja je sposobna da efikasno pretvara u život usvojenu politiku.

Sadržinsko obogaćivanje, reafirmisanje i dosljedna primjena principa demokratskog centralizma na svim nivoima organizovanja — to je bila bitna pretpostavka za jačanje predvodničke uloge Saveza komunista Jugoslavije kao organizovane političke snage.

One interesne grupacije i idejno-političke orijentacije koje su težile razoružavanju radničke klase i obesnaživanju njenih koraka u pravcu osvajanja i učvršćivanja odlučujućih pozicija u društvu nastojale su da eliminišu demokratski centralizam kao osnovni princip na kome se zasnivaju unutrašnji život, organizovanje i djelovanje Saveza komunista Jugoslavije kao radničke avangarde. Zato je Savez komunista morao da se idejno i politički obračuna sa nazovidemokratskim, liberalističkim shvatanjima i ponašanjima, čiji je zajednički imenitelj u tome da je za Savez komunista važna samo slobodna diskusija, a ne i revolucionarna akcija. U svojoj praktičnoj primjeni takva shvatanja su vodila formalizovanju unutarpartijskog demokratizma, njegovom svođenju na formalnodemokratsku proceduru, na prava bez odgovornosti, na verbalizam i ispraznu političku frazeologiju. U stvari, gledanja i ponašanja takve vrste težila su tome da se Savez komunista obezliči u idejno-političkom pogledu, da se pretvori u diskusionu tribinu, da se potisnu revolucionarna svojstva koja on mora da ima kao organizovana politička snaga i time dovede u pitanje njegova vodeća uloga u društvu. Takve poglede i tendencije moramo do kraja poraziti.

Isto tako, Savez komunista se odlučnije suprotstavio i shvatanjima koja odgovornost komunista svode na odnose nadređenosti i podređenosti, na potčinjenost članstva rukovodstvima SK, a pri tom zanemaruju odgovornost vodećih organa prema član-

stvu, prema radničkoj klasi i narodu. Komunisti su dužni da se neprestano suprotstavljaju tendencijama da se demokratski centralizam pretvori u birokratski centralizam, u nametanje stavova bez prethodnih demokratskih rasprava u organizacijama i forumima, u vladavinu uskih grupa nad članstvom.

Demokratski centralizam je takav neophodan način življenja i djelovanja Saveza komunista Jugoslavije koji obezbjeđuje cjelovit sistem međusobne komunističke, a to znači revolucionarne i demokratske odgovornosti svih članova, organizacija i rukovodstava Saveza komunista, koji su dužni da sprovode odluke koje usvoji većina na demokratski način.

Dosljedna primjena demokratskog centralizma na svim nivoima organizovanja u Savezu komunista znači branu kako malograđanskom anarhizmu, liberalizmu i političkom oportunizmu, tako i birokratskim tendencijama nametanja volje i stavova manjine i dirigovanja članstvu od strane uskih grupa.

Bolja organizovanost i veća efikasnost Saveza komunista treba da ima kao rezultat pojačanu efikasnost i odgovornost svih samoupravnih organizama, organa vlasti, društveno-političkih organizacija, svih oblika socijalističke demokratije. Bez toga efikasnost rukovodećih organa i organizacija Saveza komunista može da se pretvori u preuzimanje poslova i odgovornosti od drugih društvenih subjekata i da dovede do sužavanja uloge onih kanala i oblika odlučivanja koji omogućavaju šire učešće radnika i drugih proizvođačkih snaga društva u stvaranju i izvršavanju politike.

VI. Savez komunista kao činilac idejnog integrisanja i političke kohezije jugoslovenske višenacionalne zajednice

Dosljednom politikom nacionalne ravnopravnosti Savez komunista je osvojio povjerenje svih naroda i narodnosti Jugoslavije i stalno se potvrđuje kao vodeća snaga u njihovoj borbi za socijalističku sadržinu i demokratske oblike zajedničkog života, za jedinstvo ravnopravnih. Ostvarivanje sinteze interesa radničke klase i stvarnih interesa svih naroda i narodnosti koji žive u SFRJ bila je i ostala jedinstvena crvena nit u kontinuitetu jugoslovenske revolucije.

Od stvarnog položaja radničke klase u produkcionim odnosima, naročito u oblasti proširene i opštedruštvene reprodukcije, zavisili su i zavise, i to u odlučujućoj mjeri, stepen ravnopravnosti naroda i narodnosti, stvarni domašaj i klasna suština samostalnosti republika i pokrajina i stanje u međurepubličkim odnosima.

U našoj zemlji međunacionalni i međurepublički odnosi dijele sudbinu socijalističkog samoupravljanja. Ostvarivanje dominantne društveno-ekonomske pozicije udruženog rada u sistemu društvene reprodukcije i odlučujućeg uticaja radničke klase i samoupravne društvene baze na sve centre političkog odlučivanja pouz-

dan je put koji vodi realizaciji autentičnog nacionalnog interesa i produbljivanju suštinske ravnopravnosti među narodima i narodnostima Jugoslavije. To je put koji obezbjeđuje samoupravnu integraciju društva.

O organskoj povezanosti socijalističkog samoupravljanja i ravnopravnosti u međunacionalnim odnosima govore i sljedeće misli druga Tita, koje su sadržane u referatu na Jedanaestom kongresu SKJ:

»Samoupravna demokratija ne može biti potpuna bez uspostavljanja ravnopravnosti i demokratskih odnosa među narodima i narodnostima, bez prava svakog naroda i narodnosti na slobodan i samostalan kulturni, ekonomski i politički razvoj. Zato je svaki pokušaj nacionalističkog egoizma i dominacije, bilo u obliku unitarizma ili separatizma, u suprotnosti i sa nacionalnom ravnopravnošću i sa sistemom samoupravne demokratije. Samoupravljanje je unijelo nove elemente u međunacionalne odnose i u sami pojam nacionalne ravnopravnosti. Ono daje novu i drukčiju društveno-ekonomsku i demokratsku sadržinu tim odnosima.«

Polazeći od objektivnih interesa radničke klase, koji čine srž stvarnog interesa svake nacije, Savez komunista je odgovoran kako za slobodan razvoj nacionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih zajednica, tako i za cjelinu, pravac i budućnost revolucionarnog, samoupravno-socijalističkog kretanja u Jugoslaviji.

Samostalnost, suverenitet i državnost republika dobili su novim Ustavom širi smisao i nove kvalitete. Time samoupravni i politički subjekti svake socijalističke republike i autonomne pokrajine preuzimaju neposrednu odgovornost za rezultate politike koju sami usvajaju, za posljedice svake odluke i mjere koje preduzimaju. Istovremeno, time republike — svaka ponaosob i sve zajedno — uzimaju na sebe podjednaku odgovornost za samoupravno-socijalistički pravac razvoja cijele višenacionalne jugoslovenske zajednice, za izgrađivanje i pretvaranje u život zajedničke politike, za rezultate te politike, za funkcionisanje zajedničkih institucija i organa.

Decentralizacija državnih funkcija i ovlašćenja i samoupravna decentralizacija odlučivanja o višku rada i društvenim poslovima ne znači »decentralizaciju« i parcelizaciju socijalističke društvene svijesti. Upravo obrnuto, proces decentralizacije političkog i samoupravnog odlučivanja povećava potrebu idejne integracije društva i ujedinjavanja pogleda progresivnih snaga radi stvaralačkog razvijanja, i to u jedinstvenom pravcu, koncepcija i prakse socijalističkog samoupravljanja. A Savez komunista Jugoslavije jeste bitan faktor organizovane najprogresivnije društvene svijesti koja ne može da se omeđava republičkim granicama

Novi karakter federacije i razvijanje odnosa među republikama i pokrajinama na osnovu rješenja novog Ustava ne umanjuju, nego povećavaju ulogu Saveza komunista Jugoslavije kao veoma značajnog, nezamjenjivog činioca idejne integracije i

političke kohezije jugoslovenske socijalističke zajednice. Pri tom valja stalno imati u vidu da jedinstvo u Savezu komunista Jugoslavije ima svoju objektivnu socijalno-klasnu, idejnu i političku osnovu. To je došlo do izražaja u zajedničkoj socijalističkoj revoluciji. Odbrana i neprekidno razvijanje tekovina revolucije, ostvarivanje njenih dugoročnih ciljeva, borba za iste socijalističke samoupravne produkcione odnose i za nacionalnu ravnopravnost — to su egzistencijalni, dugoročni i zajednički interesi radničke klase i radnih ljudi svih naroda i narodnosti Jugoslavije. To je osnova ujedinjavanja komunista, njihovih republičkih i pokrajinskih organizacija i svih snaga socijalističkog progresa u Jugoslaviji.

Takva objektivna klasna i idejno-politička osnova jedinstva SKJ dobija svoj izraz u jedinstvenoj ideologiji zasnovanoj na naučnom socijalizmu; u izgrađivanju zajedničke koncepcije društvenog razvoja i jedinstvenog političkog kursa; u jedinstvenim principima organizovanja i demokratskom centralizmu kao sistemu odnosa i međusobne odgovornosti u Savezu komunista Jugoslavije.

Jedinstvo u SKJ ne gradi se na centralističkom povezivanju, nego na ravnopravnom položaju savezâ komunista republika i pokrajina. Kao što SKJ nije nadnacionalna i nadrepublička struktura, tako ni savezi komunista republika i pokrajina nijesu transmisije i »filijale« centralnih organa SKJ.

Savezi komunista socijalističkih republika i autonomnih pokrajina su samostalne organizacije u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije, koje — u skladu sa programskim ciljevima i opštom politikom SKJ — samostalno izgrađuju i vode politiku. Kao idejno-politički subjekti, savezi komunista republika su u položaju da ravnopravno i aktivno sudjeluju u izgrađivanju i formulisanju kursa SKJ i da snose podjednaku, zajedničku odgovornost za usmjerenost, sadržinu i rezultate te politike.

Zalažući se za to da se Savez komunista Jugoslavije razvija i jača kao jedinstvena, klasna organizacija jugoslovenskih komunista, Deseti kongres SKJ je u nedvosmislenom vidu definisao i ovaj zadatak, koji je osnažen i stavovima Jedanaestog kongresa SKJ:

»Komunisti i rukovodstva Saveza komunista se moraju odlučno suprotstavljati svakoj tendenciji zatvaranja republičkih i pokrajinskih organizacija u sebe i pretvaranja Saveza komunista Jugoslavije u koaliciju republičkih saveza ili u centralističku »nadrepubličku« organizaciju. Takve tendencije su suprotne ulozi Saveza komunista Jugoslavije u društvu, objektivno ga slabe i znače negiranje demokratskog centralizma i integrativne i avangardne uloge Saveza komunista Jugoslavije« . . .

(Rezolucija Desetog kongresa »Zadaci u idejnom, organizacionom i kadrovskom jačanju Saveza komunista Jugoslavije«).

Savezi komunista socijalističkih republika i autonomnih pokrajina i Savez komunista Jugoslavije kao cjelina bore se za ujedinjavanje snaga socijalističkog samoupravljanja u čitavoj zemlji, za razvijanje demokratskog povezivanja, socijalističke solidarnosti i jedinstva naroda i narodnosti, za socijalistički progres i političku stabilnost jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice. Zato se ne mogu razdvajati ravnopravnost, stvaralačka uloga i odgovornost savezâ komunista republika i pokrajina, s jedne, i idejno-političko, organizaciono i akciono jedinstvo u okviru Saveza komunista Jugoslavije, s druge strane. Jedno ne ide bez drugog. To su dvije strane iste suštine.

Živojin Rakočević

Aktualitet Kidričevih „Teza...”*

(II)

Tri specijalna problema ekonomije prelaznog perioda

(A) Problem »stope rentabilnosti« društvene proizvodnje

»Može li biti prosečna profitna stopa proporcija društvenih planova?« — glasi prvo pitanje u Kidričevoj raspravi *O nekim pitanjima novog privrednog sistema.*[33] Pre nego što će ponovo izložiti »u čemu je suština prosečne profitne stope« — Kidrič pravi kritičku aluziju na »ljude koji kritikuju što se naš novi privredni sistem služi stopama akumulacije i fondova, a ne prosečnom profitnom stopom«. »Ovi kritičari« — Kidrič ne pominje njihova imena

* Prvi deo ovog teksta objavljen je u broju 7—8/79. »Socijalizma«.
[33] »Komunist«, br. 1—2/1952.

— »ili ne znaju suštinu prosečne profitne stope, ili ne shvataju socijalistički karakter naše privredne i društvene izgradnje.«

Izlažući vlastito viđenje »suštine« ppf' u savremenom državnom kapitalizmu, Kidrič tako reći u jednome dahu daje krajnje skraćeni prikaz Marxovog rešenja takozvanog transformacionog problema o teoriji vrednosti i ukazuje na nove momente u modifikaciji ppf' i regulatorne »ravnotežne« cene vezane za tendencije kapitalističkog monopola, imperijalizma i državnog kapitalizma.

U pomenutom prikazu, višak vrednosti i njegov preobraženi pojavni oblik: *prosečan profit* — jesu ekonomski »suvišak preko predujmljenog kapitala« — nezavisno od tačaka proizvodnje sa kojih taj višak stvarno potiče, dolazi.

Takvo tumačenje prosečnog profita podrazumeva specifičan proces formiranja ppf' (ppf' kao »*stihijski* rezultat *masovnog* delovanja zakona vrednosti«), u kojem procesu pominjano razdvajanje i izokretanje odnosa između subjekta i objekta igra odlučno važnu ulogu. Na tu staru ideju — tezu ekonomskog otuđivanja, izokretanja i fetišizacije kapitalističkih odnosa — »nadovezuju« se ideje — teze o »proširenju polja iracionalnosti« u savremenom kapitalizmu, »sistemu idealnosti« i o »visoko *fluidnoj* ekonomiji« (Schumpeter) brzih tehnoloških inovacija, kao »startera ekonomskih događaja«, i moćnom oružju konkurencije putem novih tehnoloških postupaka i proizvodâ visoke tehničke strukture. U svemu tome dolazi u obzir i delovanje — ekonomski učinci *kredita* (kreditnog sistema), kao vrlo značajne potencije »polja iracionalnosti« *i deus ex machina* kapitalističkog reprodukcionog procesa.

Znamenito Walrasovo tumačenje takozvanih »statičkih« dohodaka (renta, najamnina i kamata), koji postoje u kapitalističkoj privredi pri sinhronijskoj ravnoteži, i »dinamičkih« dohodaka (profit, dividenda, diferencijalna dobit itd.), kada privreda izide iz svog ravnotežnog položaja u pravcu ekspanzije; i naknadna Schumpeterova ispravka (verzija) tog tumačenja u smislu svođenja »dinamičkih« dohodaka — samo na *profit* — ukazuje na empirijsku društvenu činjenicu *profita od otuđenja* (profit upon alienation) koja apsolutno skriva, mistifikuje odnos realnog profita prema višku vrednosti. A to znači i odnos kapitalističke cene proizvodnje prema tržišnoj vrednosti, odnosno zakonu vrednosti.

Samo u velikim povezanostima *planetarnog* kapitalizma suma prosečnih profita ravna je sumi viškova vrednosti, a višak vrednosti je i količinski podudaran s viškom rada proizvođačke radničke klase. Inače, pri ispitivanju francuskog, engleskog, američkog itd. »nacionalnog« kapitalizma, zakonito se pokazuje inkongruencija tih društvenih odnosa i veličina.

Stihijni proces *formiranja* ppf', a ne neposredno sama ppf', ili prosečan profit kao »najviši koncentrisani izraz i najosetljiviji pokazatelj poslovanja socijalističkog preduzeća« (Su Je Fang), dovoljan je razlog da se ppf' odbaci kao »princip privrednog zbivanja« — naglašava Kidrič. *Stihijno* formiranje i »*masovno* delo-

vanje« ppf' bilo bi u direktnoj — apsolutnoj (a ne samo dijalektičkoj) suprotnosti sa »socijalističkim planskim upravljanjem privredom« — nastavlja Kidrič kritičko osporavanje teze o ppf' kao eventualnoj zameni za stope akumulacije i fondova, ne ostavljajući »pristalicama prosečne profitne stope« ni mogućnost da uzmaknu na poziciju takozvane »*planirane* (dakle, ne prosečne) profitne stope«.[34]

»Na tlu robne proizvodnje i razmene« uspostavljene su i prosečna profitna stopa i specifične stope akumulacije i fondova. Zato i ne mogu opstojati u istom realnom vremenu i geopolitičkom — društvenom prostoru.[35]

Pozivajući se u takvom kontekstu na Marxovo shvatanje i tumačenje formiranja i karaktera ppf', Kidrič pravi još jedan korak, utvrđujući čak i *funkcionalnu* zavisnost — neke hipotetički uzete — profitne stope od stopa akumulacije i fondova. Čak i u tom »graničnom slučaju« takozvane socijalističke rentabilnosti prvo bi se morale odrediti stope AF', a tek potom neka specifična ppf'. Na to su, izgleda, potpuno zaboravili »zastupnici treće knjige *Kapitala*« — zaključuje Kidrič.

Prostor i svrha ovog eseja ne dopuštaju podrobnija razmatranja ovog zaista složenog i teškog problema Kidričevih *Teza*... i nauke političke ekonomije uopšte. Zato će, što se Kidričevog razmatranja ovog problema tiče, biti dovoljno reći da je Kidrič kritički proniknuo u »relativno nevidljiv odnos — vezu« između ppf' i stope viška vrednosti (m') u savremenom kapitalizmu, a isto tako i u vezu, protivrečnosti i reverzibilni odnos specifične stope rentabiliteta socijalističkog preduzeća i globalne AF'.

Marx je, kako je napred rečeno, posvetio »transformacionom problemu« velika poglavlja u trećem tomu *Kapitala*, a nagoveštaje — upućivanja na taj možda najtvrđi orah nauke političke ekonomije — već u *prvom* tomu *Kapitala*.[36] Ovde ćemo ukazati samo na Marxovo teorijsko-metodološko postavljanje problema i na glavni teorijsko-logički uzor za takvo postavljanje »transformacionog problema«.

Ekonomska analiza *pre* Marxa nije bila u stanju da iznađe, razotkrije »jednostavne *elemente cene*«. Naprotiv, zadovoljavala se kretanjem u *»pogrešnom krugu«* i *»progresom u beskonač-*

---

[34] B. Kidrič, *O nekim pitanjima novog privrednog sistema*, str. 33.

[35] »Upravo time što su na tlu robne proizvodnje i razmene one (stope AF' — prim. Ž. R.) uspostavljene, *likvidirana je logika prosečne profitne stope*. (Ibidem, str. 33, podvukao Ž. R.)

[36] O tom problemu raspravljao sam podrobnije u citiranoj knjizi *Politička ekonomija — Finansijski kapital, etatizam i udruživanje rada*, »Privredni pregled«, Beograd, 1978; V odeljak, Glava I, i u člancima objavljenim u časopisu »Socijalizam«: *Ravnotežna cena i ekonomsko-tehnološki razvitak proizvođačkih asocijacija rada* (broj 7—8/1978; posebno, stranice 39—54, poglavlje: »Transformacioni problem u novoj dimenziji« i u članku *Engels posle Marksa* (broj 1/1979, str. 102—204).

nost«, kaže na jednom mestu Marx. Taj ekonomistički *circulus in probando* u njenom »trojnom obrascu« i »proračunu« vrednosti »ravnotežnih« dohodaka i takozvane prirodne cene (Smithove *natural price*) bio je neposredna posledica jednostranog kritičkog refleksivnog uvida i odnosa klasične političke ekonomije prema krajnje složenoj i protivrečnoj ekonomsko-političkoj stvarnosti kapitalizma — u najpretežnijem smislu takvog teorijskog pristupa i metoda. Zato su i najvažnije ekonomske činjenice kapitalizma manjkavo »metodski obrađene« i delimično pogrešno iskazane — »kodirane« u različitim službenim statistikama.

Marx je u *Kapitalu* objavio bespoštedni rat takvom pristupu i metodu izučavanja društvene stvarnosti; osporavao je i kritički argumentovano osporio mnoge »apstraktne delimične zakone« političke ekonomije. U prvom redu, doveo je u pitanje njeno rešenje fabuloznog transformacionog problema.

Na jednoj strani, rvao se Marx s ekonomističkom apologetikom kojoj je Adam Smith »svojom čudnom doktrinom dohotka širom otvorio vrata«, a na drugoj — na glavnom teorijskom frontu — kritički je razotkrivao razloge i implikacije Ricardovog pogrešnog izjednačavanja profitne stope (pf') sa stopom viška vrednosti (m') i cene proizvodnje s tržišnom vrednošću kapitalistički preobražene i »funkcionalizovane« robe.

Otkriće dvostrukog karaktera rada sadržanog u robama i Marxovo dosledno sprovođenje tog revolucionišućeg naučnog principa u analizi unutrašnjih struktura kapitala i prividnog kretanja cene koštanja kapitalistički proizvedene robe iznelo je na svetlo dana odlučno važnu razliku između postojanog i promenljivog kapitala, a time i bliža određenja niza srednjih momenata u protivrečnom procesu preobražavanja m' u pf', i dalje u ppf'. »Zato što se na jednom polu (*prividnog* obrazovanja cene koštanja i skrivenog procesa izokretanja i »izopačavanja subjekta i objekta« u kapitalističkom industrijskom preduzeću — prim. Ž. R.) cena radne snage javlja u preobraženom obliku *najamnine*, javlja se na suprotnom polu višak vrednosti u preobraženom obliku profita«.[37] Izokretanje i izopačavanje (mistifikacija) odnosa kapitala jeste zato skriveni uzrok, unutrašnji impuls i »mehanizam« *količinskog* odstupanja profita od viška vrednosti — ma na kojoj tački kapitalističke proizvodnje posmatrali taj proces; osim, naravno, u onim preduzećima čiji je organski sastav kapitala idealno jednak organskom (procentnom) sastavu celokupnog društvenog kapitala.

U Hegelovoj *Fenomenologiji duha* — tom epohalnom obrascu i uzoru za *postavljanje nauke* uopšte — Marx je mogao naći, i najverovatnije je i našao, važne tačke oslonca za vlastito metodološko postavljanje transformacionog problema.

---

[37] K. Marx, *Kapital* III, str. 12 (podvukao Ž. R.).

Hegelovo stanovište: »Među raznolikim zaključcima koji proizlaze iz onoga što je rečeno, može se istaći zaključak: da je znanje *stvarno* i da se može izložiti jedino kao *nauka* ili kao sistem; da, osim toga, svaki *tzv. osnovni stav* ili princip filozofije jeste, kada je istinit, već zbog toga takođe lažan, ukoliko on postoji samo kao osnovni stav ili princip. — Zbog toga je lako takav osnovni stav *opovrći.* Opovrgavanje se sastoji u tome što se pokazuje njegova *nesavršenost:* on je pak nesavršen po tome jer predstavlja samo ono što je *opšte* ili *princip,* jer je *početak.* Ako je to njegovo opovrgavanje *temeljito,* onda je ono *iz njega samog uzeto i razvijeno,* nije privedeno u delo spolja suprotnim uveravanjima i domišljanjima«.[38]

Marxovo stanovište: Takozvani radni princip u teoriji vrednosti jeste osnovni stav ili princip nauke političke ekonomije; i to zato jer teorija vrednosti, koja »supsumira« ovaj princip u logičkim povezanostima s nizom »srednjih članova« (složenih momenata), u ovoj ili onoj »nacionalnoj formuli« troškova proizvodnje i ravnotežne cene, sačinjava jedinu racionalnu osnovu u toj nauci. Marxovo uspinjanje do tog saznanja — kritičkog stanovišta nije bilo jednostavno, lako, niti tako brzo kao što se uobičajeno misli, veruje. Naprotiv. Prvo je Marx stajao po strani od nauke političke ekonomije i vršio povremene »diverzantske prepade« na njena »standardna« shvatanja, kritičke refleksije, fragmentarne analize, definicije, lozinke. Zatim se — u *Bedi filozofije* — i sam »uvrstio« u ekonomiste, priznavši Davida Ricarda za vrhovni autoritet u pitanjima teorije vrednosti, kapitala, tehnološkog razvitka i čak novca. (Ovo poslednje bilo je velika Marxova zabluda, koje će se on ipak »srećno« i u pravom trenutku otresti.)

U velikim pripremnim radovima za *Kapital* (*Grundrisse... Prilog kritici političke ekonomije* i drugima) Marx definitivno shvata da ne može i ne sme ostati jedino na kritici političke ekonomije, niti pak na kritičko-dijalektičkoj reinterpretaciji njenih najvažnijih pojmova i metoda, već da i sam mora kritički proniknuti u »unutrašnju fiziologiju« i skriveno kretanje kapitalističke reprodukcije — razvijajući pojmove nauke političke ekonomije i neprestano unapređujući njene metode i tehnike analize. Jedino tim putem i takvim načinom mogao je nastati Marxov *Kapital* — to »najstrašnije oružje koje je ikad bačeno na glavu buržoazije« (Marx).

B) *Problem novca*

Strogo uzev, naučno postavljanje i rešenje problema novca prethodi analizi transformacionog problema i relativnih cena. U mo-

---

[38] *Fenomenologija duha,* BIGZ, redakcija »Kultura«, Beograd, 1974, str. 13 (podvukao Ž. R.).

dernoj ekonomskoj teoriji došlo je do zamene u osnovnom redu poteza; i to ne slučajno.

U Kidričevim *Tezama*... novac takođe dolazi posle cena. U »sažetoj zbirci najsažetijih upućivanja« na problematiku novca i kredita prelaznog perioda dragocene su ove dve teze:

Prva: »U prelaznom periodu — čim su osnovna sredstva za proizvodnju postala opštenarodna imovina — nema u socijalističkoj zemlji više nikakve unutrašnje potrebe da se novac javlja kao mera vrednosti i novčana roba«.[39]

Druga: »Novac se u prelaznom periodu javlja kao prometno sredstvo i kao takav on je podvrgnut svim opštim zakonima unutarnjih suprotnosti metamorfoze R — N — R i opticaja. U tom pogledu on čvrsto ustraje — sve do svoje likvidacije — kao znak opšte robe. U toj funkciji novca najviše se ogledaju — može se kazati da su kondenzovani — elementi prošlosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji i razmeni. Međutim, i u ovu tvrđavu prošlosti uveo je svoga trojanskog konja socijalizam u ofanzivi«.[40]

Prva teza u datom i inverznom obliku podseća na Marxovu kritičku reinterpretaciju starog sensimonističkog shvatanja novca i kredita: a) novac u obliku plemenitih metala (danas: u obliku monetarnog zlata) — »ostaje *podlogom* od koje se kreditni sistem po prirodi stvari nikad ne može otkačiti«; »kreditni sistem ima za pretpostavku *monopol* društvenih sredstava za proizvodnju (u obliku kapitala i zemljišnog vlasništva) u rukama *privatnih lica*«, b) kredit je po Saint-Simonovoj opštoj definiciji »posledica puta i načina na koji je *vlasništvo* konstituisano« i c) »Čim su sredstva za proizvodnju prestala da se pretvaraju u kapital (što uključuje i ukidanje privatnog zemljišnog vlasništva), kredit kao takav više nema smisla, što su uostalom uvideli i sami saintsimonisti«.[41]

Međusobno apsolutno isključivanje »dovršenog oblika prometne vrednosti«, to jest novca u obliku zlata; novca kao apsolutne robe svetskog tržišta i »kontrole udruženih individuuma nad njihovom celokupnom proizvodnjom«, jedan je od fundamentalnih naučnih stavova i samoga Marxa. Taj stav — tezu nalazimo u kristalno jasnom obliku u njegovim *Grundrisse* — pooštren kritičkom opaskom da je »banka koja neposredno proizvodi *pandan* robi u radnom novcu — utopija«.[42] Reč je bila o pogrešnim prudonističkim shvatanjima novca i kredita i neuspelim eksperimentima s bankom takozvanog radnog novca — pod uticajem ideja engleskih socijalista-utopista.

---

[39] B. Kidrič, *Teze*, »Komunist« br. 6/1950, str. 17, špacionirano u tekstu.

[40] Ibidem, str. 18.

[41] K. Marx, *Kapital* III, str. 561.

[42] Uporedi skraćenu verziju tog Marxovog dela na našem jeziku s nadnaslovom *Temelji slobode*, »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 55 — 5?

Novac je, po Marxu, i velika *apstrakcija* političke ekonomije; specijalno, apstrakcija nauke o finansijama — koja igra i određenu *pozitivnu* ulogu u društvenom reprodukcionom procesu. Uloga *spoljašnje* mere vrednosti običnih roba; »izjednačavanje raznorodnog« u nepreglednom svetu robâ i u svetskoj »igra razmene«, a zatim i čisto tehničko merenje robnih cena (odvojeno, to jest relativno osamostaljeno u odnosu na dubinski proces udvostručavanja robe u robu i novac; odnosno novac kao univerzalno »ekonomsko biće« robâ) i funkcije novca kao prometnog i platežnog sredstva — koegzistiraju, idu zajedno s novčanom funkcijom gomilanja blaga (novčanom akumulacijom u svrhe materijalne proizvodnje — industrijalizacije i tehnološkog napretka, ali i zloćudnom *sacra auri fames*), s novcem kao instrumentom — oružjem trgovinskih (ekonomskih) ratova, novcem kao sredstvom i metodom »opšte podmitljivosti, korupcije«, odnosa dominacije, manipulacije i svakovrsnog monopola. Zato novac — novčani odnosi deluju u praksi i destruktivno, opasno, zloćudno. »Vladavina apstrakcija« novčano-kreditnih odnosa i institucija ne dovodi u pitanje »prioritet ekonomskog bića«, to jest primordijalnu ulogu zakona vrednosti, apsolutne robe, regulativne cene, odnosno stope rentabilnosti preduzeća, kao ni drugih momenata ekonomske infrastrukture, ali označava delatno i protivrečno »posredovanje subjekta-objekta« (E. Bloch) u bankovnom sistemu kao »najveštačkijem i najrazvijenijem proizvodu do kojeg kapitalistički način proizvodnje uopšte dovodi« (Marx). »Otuda *ogromna vlast* koju nad trgovinom i industrijom ima takva ustanova kao Engleska banka (kao *centralna* banka — prim. Ž. R.), mada njihovo stvarno kretanje ostaje potpuno izvan njenog područja i mada se ona prema njima drži *pasivno*«.[43]

Savremena centralna banka enormno je povećala tu moć i vlast nad reproduktivnom sferom; ali sada već kao *državna* banka — pod neposrednim nadzorom i uticajem državne političke vlasti, a zbog toga je i njeno ranije pasivno držanje prema industriji, poljoprivredi itd. definitivno napušteno i zamenjeno aktivnom ulogom u pogledu samog »kreiranja — gašenja« papirnog, odnosno žiralnog novca i stvaranja različitih funkcionalnih oblika i metoda »cirkulacije«-»koegzistencije« stvarnog i savremenog apstraktnog (simboličkog) novca.

Kidrič je imao kritički i srazmerno celovit uvid u kretanje novčano-kreditnih odnosa; u kretanja i tendencije svetskog novca, u smislu njegovog dugoročnog odstupanja — skretanja u odnosu na logiku pravilâ takozvanog zlatnog standarda, i u zakonitu promenu funkcija novca u novom sistemu AF' — usled praktičkog napuštanja ultraetatističkih vrednosnih pondera (anti-robe, anti-novca itd.), na jednoj strani, i neprestane borbe sa »stihijnim i masovnim delovanjem« zakona vrednosti, recidivima i latentnim

---

[43] K. Marx, *Kapital*, III, str. 560 (podvukao Ž. R.).

opasnostima restauracije odnosâ kapitala (logike ppf'), na drugoj, odnosno na drugom velikom društvenom frontu.

Kidrič vodi rat na dva fronta u ovoj strateški važnoj i složenoj oblasti društvene reprodukcije, u koju je »uveo svoga trojanskog konja, socijalizam u ofanzivi«.

U *Prilogu analizi Kidričevih Teza*... (»Borba, 12. jun 1972) ukazao sam na prigovor koji bi se mogao uputiti *formalnoj* strukturi *Teza*... — upravo s obzirom na činjenicu da su teze o novcu date posle svih »sažetih upućivanja« i kritičkih sintetskih razmatranja: (a) »socijalističkog preduzeća«, (b) robne proizvodnje i razmene, (c) specifičnog *metoda* socijalističke raspodele, (d) proširene reprodukcije, (e) ekonomske funkcije države, (f) tendencije udruživanja rada i (g) procesa izumiranja nekih robnih i novčanih oblika — enormno otuđenih i iracionalnih odnosa vrednosti.

Poenta prigovora je u tome da teze o novcu spadaju u *prvu* grupu teza, stavova, kritičkih opservacija i definicija ekonomskih odnosa i oblika ekonomike prelaznog perioda, a nipošto u poslednju grupu. »I to bi bilo opravdano sa stanovišta onog ezoteričnog toka misli. Međutim, ta i neke druge promene u redu poteza impliciraju Kidričevo gledanje na ekonomsku funkciju *države* i funkciju *nauke*, odnosno teorijskih saznanja o ekonomskim pojavama i zakonima, u samom koncipiranju, minucioznoj razradi i realnom funkcionisanju datog privrednog sistema. Posmatrano *via facti*, novi ekonomski sistem bio je tada u povoju; a tadašnja tako reći apsolutna izolacija naše zemlje u odnosu na inostranstvo i nije dopuštala da se praktično ide ka 'internacionalizaciji robne vrednosti' i uspostavljanju stvarnih veza između dinara i svetskog novca — u smislu njegove konvertibilnosti. Istina, ovo poslednje ni danas (1972, a ni 1979. — prim. Ž. R.) ne postoji — ali ni u čemu bitnom ne dovodi u pitanje naučni stav po kome su ti odnosi apsolutno relevantni za svaku nacionalnu ekonomiju koja je i proizvodnja vrednosti, *robna* proizvodnja.

Pri tome treba imati u vidu sledeće važne činjenice: (1) na relaciji ekonomija — politika najviše se eksperimentisalo i 'eksperimentiše u nacionalnom razmeru'; i to upravo u oblasti novca i kredita; (2) u Kidričevo doba ni mnoge zapadnoevropske zemlje nisu imale konvertibilne valute (ne — u smislu poznatih Bretonvudskih sporazuma iz 1944, odnosno člana 8. iz Sporazuma o Međunarodnom monetarnom fondu); čak ni jasan i dosledan kurs ka konvertibilnosti; i (3) inkonvertibilni novac, i stalna državna manipulacija takvim novcem, neizostavni su uslov egzistencije različitih tipova cena (vrednosne, planske, stvarne i 'klizave cene'), i veštačkog održavanja dispariteta u odnosima cena različitih roba, odnosno proizvodnih usluga — u cilju *industrijalizacije*«.[44]

---

[44] Ibidem, III poglavlje članka; podvučeno u tekstu.

Kidričeve teze i refleksije o novcu, kreditu i bankovnom sistemu, pretežno o mestu, ulozi i funkcijama centralne banke u bankovnom i novčano-kreditnom sistemu — u okviru sistema AF' — implicirale su i Kidričev opšti teorijski pogled na stvarnu ekonomsku ulogu i perspektivu državnog inkonvertibilnog novca — na Zapadu i u istočnoevropskim socijalističkim zemljama. Njegov se pogled u svim bitnim tačkama razlikovao od tadašnjeg službenog »marksističkog« pogleda na ovaj ekonomski problem savremenih državno-političkih zajednica i supranacionalnih ekonomskih grupacija državâ.

Staro Staljinovo gledište, po kojem je s propašću zlatnog standarda nastupila epoha državnog nepretvorljivog novca i ostalih »vrednosnih pondera«, a s ovima i neumitna *dezintegracija* i definitivni *raspad* svetskog tržišta na dva paralelna tržišta: svetsko kapitalističko tržište i »socijalističko« tržište — nije izdržalo probu vremena. Ali je nanelo i nanosi goleme nevolje svim onim političkim pokretima i državama koji su se dali »obesiti« na tu dogmu.

Međutim, ne postoje dva ili više paralelnih i međusobno nepovezanih regionalnih tržišta, nego *jedno* svetsko tržište u kojem se zbivaju novi ekonomski procesi i koje podnosi delovanje raznorodnih tendencija državnog kapitalizma, ultraetatizma, »participacije«, blokovskog nesvrstavanja zemalja, udruživanja rada, to jest samoupravljanja i samoodlučivanja neposrednih proizvođača itd.

Uprkos takvom »miljeu«, *nacionalni* sistemi konkretnih proizvodnih radova moraju se razviti i međusobno povezati. Njihovo »produžavanje« i razvijanje u smislu *totaliteta* raznih načina rada, koje obuhvata i podstiče svetsko tržište, znači afirmaciju rada *in abstracto* i apstraktnog bogatstva (u obliku monetarnog zlata, »specijalnih prava vučenja«, »evrodolara«, »petrodolara«, i slično), koji su upravo i mogući na bazi spoljne trgovine i svetskog tržišta. Štaviše, »spoljna trgovina daje smisao apstraktnom bogatstvu« (Marx).

Najveće »zgušnjavanje« odnosâ između ekonomije i politike događa se upravo u novčano-kreditnoj sferi; specijalno u politici takozvanog deviznog kursa i u kooperaciji centralnih banaka — posredstvom IMF, IBRD i drugih međunarodnih finansijskih sporazuma i ustanova. I to upravo zato što je u vreme velike svetske ekonomske krize 1929—1933. najpre suspendovan, a docnije definitivno napušten internacionalni zlatni standard, kao jedna od »konstanti« zapadne civilizacije i kao ključni materijalni simbol »jedinstvene organizacije svetske ekonomije« (Karl Polany, *The Great Transformation*). U takvom istorijskom »kontekstu« i opštim povezanostima svetskog novca i svetskog tržišta bio je moguć dinar otcepljen od »autarknog priusa« apsolutne robe svetskog tržišta (monetarnog zlata) i lišen funkcije mere vred-

nosti — ali sa značajnim funkcijama prometnog i platežnog sredstva, kreditnim odnosima i kamatom.

Kada se imaju u vidu: (a) Kidričevo zalaganje za »sagledavanje razvitka kapitalističkih zemalja«; njegova bespoštedna kritika *provincijske zatvorenosti* (»da bi se moglo stvaralački raditi na sopstvenom poprištu«), (b) njegovo sažeto upućivanje na Marxa u pogledu same mogućnosti i potrebe razmatranja »*opštih* zakona i tendencija razvitka kapitalizma i socijalizma« i (c) njegov nadmoćan — kritički uvid u »specifične momente izgradnje socijalizma u jednoj *zaostaloj* zemlji«, onda ne bi trebalo da iznenadi njegov naoko »tvrd« i istrajan stav iskazan u vezi sa stvarnim rascepom — praktičkim razdvajanjem takozvanog žiralnog (apstraktnog, računskog, simboličkog) novca od novčane ili apsolutne robe svetskog tržišta, to jest stvarnog novca.

Ni Kidričevo *ustrajavanje* na kamati i kreditnim odnosima nije bilo u sukobu s njegovom opštom koncepcijom novčano-kreditnih odnosa i shvatanjem uloge centralne banke kao *jedine* (državne) banke u sistemu AF'; jer je izvesno isticanje, naglašavanje nekih istovetnih osobina i funkcija dinara i »vodećih« valuta u svetu samo moglo više podvući njihove međusobne razlike i *odlučujuće specifičnosti.*

»Naravno, kreditni sistem pretpostavlja anuitete i kamate. Sovjetski 'teoretičari' mogu, dakle, da dignu galamu kako kredit, anuiteti i kamate predstavljaju vraćanje na kapitalističke metode. Tačno je, doduše, da kredit, anuiteti i kamate po *formi* odgovaraju robnoj proizvodnji i razmeni. Međutim, mi se — s obzirom na naše *niske proizvodne snage* — robne proizvodnje i razmene još dugo ne možemo *odreći*, ali se ta robna proizvodnja i razmena ne vrše više na temelju kapitalističkih odnosa proizvodnje, nego na temelju *socijalističkih*, doduše još kao *ostatak starog u novom*, ali već kao *sredstvo i metod socijalističke raspodele*... Kredit se daje na temelju *društvenog prisvajanja viška rada* i upotrebljavan je u društvene svrhe, a mogu ga u smislu *konkretnog upravljanja društvenom imovinom* iskorišćavati bilo neposredni proizvođači komune, bilo zaostale republike itd. *Anuitet se vraća u društvene fondove viška rada*, a ne privatnom prisvajaču tuđeg viška rada. U takvim uslovima i sama kamata predstavlja isključivo društvenu kontrolu i obezbeđenje da je društveni višak rada, koji je bio dat nekoj socijalističkoj zajednici na neposredno upravljanje, iskorišćen *racionalno, rentabilno*, da on omogućava kamatu, koja kao takva opet predstavlja jedan deo društvenog viška rada.«[45]

Uprkos prigovoru »da bi traženje kamata od strane saveznih društvenih fondova« u finansiranju privrednog razvitka nedovoljno razvijenih republika »mirisalo« na odnose dominacije i ekonomske eksploatacije — Kidrič je »ustrajavao na kamati«. Prvo zato što

---

[45] B. Kidrič, Diskusija na VI kongresu SKJ; citirana knjiga, str. 204 (podvukao Ž. R.).

se kamata može *ostaviti* »samim zaostalim republikama«, i drugo, kamata »mora da postoji, jer inače nemamo automatske kontrole na temelju objektivnih ekonomskih zakona nad racionalnošću investicija«.[46]

Nameće se poređenje s aktuelnim diskusijama o novcu, kreditnim odnosima, kamati, »monetarnoj uzurpaciji«, »monetizaciji potraživanja«, deviznom kursu, konvertibilnosti dinara, »likvidnosti«, »samoupravnoj transformaciji banaka« i sličnim temama. Osim nekoliko časnih i vrednih izuzetaka, sve ostalo je *ispod* teorijsko-metodološke razine, naučnog dometa, digniteta i preciznog pojmovnog određivanja — definisanja novčano-kreditnih odnosa i oblika u raspravama i aktusu Borisa Kidriča.

U Kidričevom »slučaju«, u njegovim naučnim raspravama i aktusu, reč je bila o (ponavljamo i podvlačimo) kritičko-dijalektičkom stanovištu celine socijalističke reprodukcije, što je, kako je napred rečeno, *differentia specifica* Kidričevog pristupa i »zahvata — intervencije« u društvenoj stvarnosti jugoslovenskog socijalizma, kao i odlučno važna karakteristika njegovog teorijsko-metodološkog postavljanja različitih ekonomskih problema prelaznog perioda.

U sadašnjim raspravama pomenutih problema, međutim, pretežu — dominiraju: (a) izolovano (fragmentarno) uzeti momenti i određenja ekonomskih odnosa i procesa, (b) mehanicistička shvatanja o tehnološko-ekonomskom »miljeu« i odnosima »baza — nadgradnja«, (c) voluntarističko-birokratsko istrajavanje na tezi o »saznatim« objektivnim ekonomskim zakonima i mogućnostima da se »nekažnjeno« ostane u permanentnom sukobu s tim zakonima (najnoviji dokazi za ovo su »sizovsko ponašanje« i enormna zahvatanja dohotka proizvođačkih organizacija udruženog rada, zatim preterana budžetska potrošnja — »deficitarno finansiranje«, to jest poreska egzistencija države — od opštine do federacije), (d) doterane i prerušene ideje i metodi »praktičnog kejnzijanizma«; neprestano petljanje s Keynesom, (e) beskrajno šarenilo termina, sintagmi, slogana, parola, šupljih fraza i ideoloških burgija; ukratko, provala ekonomističke papazjanije, ili pojava semantičke zbrke — umereno rečeno i (f) negacija — neargumentovano osporavanje i odbacivanje nekih rezultata do kojih su dospeli Marx i Engels u izučavanju akcionarskih društava, kooperativnih fabrika, iskustava Pariske komune, »ruskog mira« (obščine); ukratko, različitih kritičnih tačaka prelaza u viši društveni oblik, a zatim osporavanje, ili ignorancija, naučnih rezultata do kojih je došao Lenjin u izučavanju i praktičnom sprovođenju »nove ekonomske politike« i, naposletku, nedovoljno poznavanje, a u mnogim slučajevima i ignorancija, naučnih rezultata do kojih je dospeo Kidrič u jedinstvenoj i neponovljivoj situaciji stvaranja i praktičnog sprovođenja sistema stopa akumulacije i fondova.

---

[46] Ibidem, str. 204 — 205.

C) *Matematičko određivanje i modeliranje ekonomskih procesa*

Problem matematičkog definisanja i »modeliranja« sistema AF' igrao je toliko važnu ulogu u Kidričevom stvaralaštvu da ga je nemoguće izostaviti — zaobići u iole ozbiljnom prikazu Kidričevog naučnog stvaralaštva, a nipošto u eventualnoj kritičkoj istoriji sistema AF'.[47]

Matematičko mišljenje i ideja o matematičkoj formalizaciji ekonomskog života prožimaju Marxove *Grundrisse*... i njegov *Kapital*. Pri tom nije reč samo o *tehnici prikazivanja* različitih ekonomskih odnosa i procesa već i o svojevrsnom *načinu saznavanja* velikih unutrašnjih povezanosti i zakonitosti kapitalističkog društvenog reprodukcionog procesa.

Nije reč samo o napred pominjanim *relacijama jednakosti* i »operacijama ekvivalencije«; samom načinu uspostavljanja jednakosti, odnosno reciprociteta (»sheme proporcije«) u tržišnoj »igri razmene«, već i o nastojanju da se u velikim kritičkim sintezama dosledno povežu *dijalektika* robe, novca i društvenog kapitala s *formalizmom* numeričkih veličina tih i ostalih ekonomskih kategorija.

Kada u *Kapitalu* (prvi tom, str. 241) raspravlja o stopi i masi viška vrednosti, kao »nužnim posledicama zakona vrednosti«; i kada, u povezanosti s tim određenjem zakona vrednosti, postavlja tezu da »sama priroda robne razmene ne povlači nikakve granice radnom danu, pa dakle ni višku rada« (ibidem, str. 176), Marx ne čini ništa drugo osim što logično-genetski prati i definiše razvitak R u R = f (k), — uz nagoveštaj mogućnosti da zakon vrednosti, robna proizvodnja i razmena mogu odigrati i neku drugu — novu istorijsku ulogu, a da sebe pri tom ne dovedu u pitanje, niti da

---

[47] Na naučnom skupu »Misao i delo Borisa Kidriča«, održanom u Beogradu 7. i 8. juna 1979, podneta su i razmatrana dva veoma zanimljiva i podsticajna naučna saopštenja na temu: »Matematički metodi u procesu društvenog planiranja« — s posebnim osvrtima na Kidričeve ideje, načela i praktična rešenja u toj oblasti.

Saopštenje Alojzija Vadnala, *Odnos Borisa Kidriča prema primeni matematičkog metoda u planiranju narodne privrede* stavlja naglasak na »metod simpleksa linearnog programiranja« (uz vlastiti »matematički model zatvorenog privrednog sistema«), a Viljem Rupnik — u saopštenju *O mogućnosti realizacije Kidričevog načela o ekonomskom planiranju na temelju globalne stope akumulacije* — podrobno razmatra različne »jednačine raspodele« i njihova rešenja u smislu »globalne stope akumulacije« (koja ima »središnji položaj« prema takozvanim granskim stopama akumulacije), — uz vlastite konsideracije takozvanog hiperboličnog programiranja (koje su teorijski formulisali George Dantzig, Bela Martos i drugi), takozvanog operatora »planskog mehanizma«, »vektorskih izvora«, aktuelnih i relevantnih »koeficijenata tehnologije«, a zatim i različitih algoritama, grafova, refleksija o »protoku uloženog živog rada« i njegovoj »vrednosnoj transformaciji«, u smislu »zidanja troškova« i »ukalkulisanih ličnih dohodaka« (planiranih fondova privrednih preduzeća) itd.

tom novom društvenom obliku trajno »vežu ruke« u pogledu njegovih vlastitih »normativnih granica raspodele« novostvorene vrednosti, odnosno granica i razdeobe radnoga dana i viška rada.

U opštim povezanostima društvene reprodukcije, — utemeljene na *tehnologiji* materijalne proizvodnje i *proizvodnje vrednosti* — mogu se shvatiti Marxove *konsideracije:* (a) osnovnih ekonomskih veličina (i njihovo predstavljanje — prikazivanje pomoću pravih linija: »prava linija« robne vrednosti, radnoga dana, viška rada itd.), (b) kapitalistički »transmutirane« robe, troškova proizvodnje, ppf', prosečne porcije profita, svetskih relativnih cena, diferencijalne dobiti itd. (koji se prikazuju pomoću *krivih* prvog, drugog itd. reda), (c) transformacionog problema; prvi (zametni) oblik nagovešten u prvom tomu *Kapitala,* i kasnija, pretežno fragmentarna razvijanja tog problema u III tomu — pomoću *infinitezimalnog* računa i specifičnog dijalektičkog postupka u povezivanju datih »ekonomskih veličina« postojanog i promenljivog kapitala, stalnog i opticajnog kapitala, brzine obrta kapitala, opšte stope viška vrednosti i različitih granskih pf' itd. s momentima i oblicima *otuđivanja,* inverzije i *reflektovanja* odnosâ kapitala u glavama njegovih agenata, (d) opštih jednačina razmene između dva velika odeljka društvene proizvodnje (treći odeljak II toma *Kapitala*), zbog kojih je Marx u poslednje vreme i najviše cenjen na Zapadu; i čak »počastvovan« titulom »matematički ekonomist«,[48] i (e) *matematičkog određivanja* (ne samo »opisivanja« — interpretacije) zakonâ i tendencija privrednih ciklusa i kriza hiperprodukcije.

Marx je *znao* da je nauka političke ekonomije u samim svojim osnovama i po metodu *filozofska* i *matematička* nauka; i da te svoje osnove i metode komunikacije ona mora još više razviti i usavršiti — da bi uopšte bila *nauka* i da bi izbegla dezultornost vlastitih pojmova i definicija i zbrku *ad hoc* sročenih hipoteza i doktrina. Zato ona neprestano sprovodi kritiku vlastitih zaključaka, »postulata«, stavova, teorija, pojmova, definicija.

Kidrič je — slično Marxu — imao vlastite »matematičke rukopise« i »tablična proračunavanja« procesa društvene reprodukcije. O svemu tome postoje arhivski dokazi i brojna svedočenja njegovih saradnika i sledbenika — specijalno u oblasti matematičkog modeliranja *složenog* privrednog sistema, i u *upotrebi* (primeni) formalnih (= matematičkih) metoda pri rešavanju različitih upravljačkih zadataka.

Reč je, pretežno, o kvantitativnim (matematičkim, ekonometrijskim) modelima *nekih aspekata* procesa reprodukcije »društvenog kapitala« — kao složenog i velikog društvenog sistema; a to znači i o svojevrsnom kritičkom pronicanju *ispod* koprene (ta-

---

[48] Uporediti esej Paula A. Samuelsona *Marx as Mathematical Economist,* u knjizi *Trade, Stability and Macroeconomics,* Academic Press, New York i London, 1974.

janstvenog i fetiškog plašta) specifičnih robno-novčanih odnosa i oblika. Naravno, reč je i o misaonom i praktičnom prodoru kroz ultraetatističku ljušturu takozvanih vrednosnih pondera (administrativnih cena, sistema plata, norma-časa itd.) — do same »unutrašnje fiziologije« načina proizvodnje (relativno, što znači — ograničeno i protivrečno) udruženog rada. Bio je to ujedno i nadmoćan kritički uvid u zakonitosti i tendencije nove tehnologije, tehnološkog progresa, u svetu i u nas.

Kidrič je sistem AF', i privredni sistem uopšte, shvatio kao dijalektičku celinu različitih delova, elemenata, stupnjeva... kao svojevrstan »društveni totalitet« i pokretni skup atributa. U tom sistemu postoje »merljive varijable« i »nemerljivi atributi«. Upravljanje tim i takvim sistemom je »samoupravljačko«, svesno, dalekovido, ali i »automatsko«, »semiautomatsko« i »heurističko« -- ako se u obzir uzme i takozvana kibernetika, to jest moderna numerička tehnika i matematička statistika, pomenuti automatizam proračunavanja društvenih bilansa u centralnoj banci i slični metodi »matematičko-statističke manipulacije« i matematičke teorije složenih i velikih sistema.

Pri svemu tome, Kidrič je strogo pazio da ne upadne u »veliku grešku simboličkih pseudomatematičkih metoda koje matematičkim simbolima formalizuju sistem ekonomske analize ... na taj način što izričito pretpostavljaju da su odnosni činioci potpuno nezavisni jedan od drugoga, tako da gube svu svoju ubedljivost i autoritet kada se ta hipoteza pokaže netačnom, dok u običnom rezonovanju, gde ne postupamo zatvorenih očiju već smo, naprotiv, čitavo vreme svesni onoga šta radimo i šta reči znače, uvek možemo da imamo na umu potrebne rezerve i ograničenja, kao i korekcije koje ćemo docnije morati da izvršimo, i to da ih imamo na umu na jedan način na koji ne možemo da držimo, kroz više stranica algebre, komplikovane parcijalne diferencijale za koje sve pretpostavljamo da će iščeznuti. Preterano veliki udeo novije 'matematičke' ekonomije predstavlja čistu spekulaciju — isto toliko netačnu kao što su i polazne pretpostavke na kojima se zasniva. Ona dovodi svog tvorca u tu situaciju da u zbrci pretencioznih i nekorisnih matematičkih simbola izgubi iz vida složenosti i međuzavisnosti realnoga sveta.«[49]

[49] Ova koliko sažeta toliko i tačna i ubojita kritika hipertrofije metoda matematičkog modeliranja ekonomskih procesa; i »simulacije«, to jest »provere« često preteranih i sasvim pogrešnih polaznih pretpostavki datog privrednog sistema — ne potiče od Marxa, niti od nekog marksista, nego iz pera J. M. Keynesa — najvećeg teorijskog zastupnika državnog kapitalizma i vrsnog znalca više matematike i matematičke ekonomije. Citat je uzet iz njegovog najvažnijeg dela: *Opšte teorije zaposlenosti, kamate i novca*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 326.

Čitaoca upućujem i na odgovarajuće sekvence znamenite *Povijesti ekonomske analize* Josepha Schumpetera, radove sovjetskih matematičkih ekonomista Njemčinova, Novožilova i Kantorovića i brojne popularizacije postignuća matematičke ekonomije; pored ostalog, i na informacije i opservacije u mojoj knjizi *Politička ekonomija*, str. 31 — 35, 149 — 160, 167 — 171, 189 — 197.

Ne sme se ispustiti iz vida ni naučna činjenica da su takozvani veliki i informacioni sistemi i metodi »simulacije« »najvećim delom produkt tehnološkog progresa, a ne novih matematičkih rezultata« — koju činjenicu i ključnu tezu zastupa i obrazlaže prof. Rajko Tomović, jedan od najboljih poznavalaca matematičke teorije sistema i njenih ograničenja.

Sistem AF' razmatran je u Kidričevim *Tezama*... i drugim raspravama kao složena i protivrečna kombinacija različitih materijalnih (tehnoloških) i ekonomskih uslova, elemenata, odnosa, oblika i metoda. Sama ta raznorodnost, različitost i protivrečnosti datoga sistema enormno su otežavali matematičko modeliranje tog sistema i sprečavali formalizaciju i relativni automatizam pri rešavanju različitih upravljačkih zadataka. I to na svim razinama, odnosno tačkama odlučivanja i upravljanja (samoupravljanja), a naročito na takozvanom federalnom nivou — zbog izražene nadmoći traganja za »legitimitetom« zastupanja interesa tendencijski udružene radničke klase u Jugoslaviji nad »legitimitetom« zastupanja interesa ove ili one nacije, odnosno republičke ekonomije.

Kidrič istražuje protivrečnosti sistema AF' u najtešnjoj vezi sa suštinom promena u robi, novcu, kvalitativnoj kompoziciji elemenata proizvodnje (u »socijalističkom preduzeću«, u granama industrije, poljoprivrede itd., u privredi kao celini), u ekonomskim vezama s inostranstvom itd., i vrlo često konstatuje i precizno saopštava šta se od »elemenata prošlosti« zaista u praksi *izgubilo*, koja stara svojstva robe, novca itd. *postoje*, a šta od onih elemenata ili svojstava koji tek *treba da postanu* (slobodno udruživanje rada, istinska razmena intelektualnih i materijalnih snaga društvenog rada, prisvajanje prema potrebama, dokolica) već *postoji* u svom *zametnom* obliku.

Relativno udruženi rad je po *mogućnosti* »slobodna asocijacija rada, ali ne mora preći u nju. Sve zavisi od toga da li će proizvodni radnici — posredstvom svojih baznih organizacija udruženog rada i drugih oblika tehničkog i finansijskog povezivanja, uključiv i centralno bankarstvo kao »maksimum centralizacije« — uspostaviti efektivnu kontrolu nad *celinom* društvene reprodukcije.

Udruženi radnik treba da *shvati*, a ne samo intuitivno i inventivno dokuči, ono *natčulno* u robi, u robnoj proizvodnji i robno-novčanoj razmeni. Samo u tom slučaju radnik postaje svestan »dijalektike uzajamnosti« u koju je upleten, ubačen (koju realno podnosi i koju instinktivno i sam stvara). Tek tada može tačno da predstavi sebi vlastitu poziciju u društvu u kojem živi i stvara, to jest da shvati samoga sebe kao delatnog subjekta i subjekta koji i apstraktno i dijalektički misli.[50]

---

[50] Ovu važnu tačku procesa reflektovanja i posredovanja »realiteta produkcionih odnosa« ne bi trebalo ovde podrobnije razmatrati. Međutim, zainteresovano »teoretisanje« i samoreklamerstvo samozvanih teoretičra navodno neprotivrečne i »transparentne« socijalističke

Postavljati pitanja: *zašto* i *kako* su u stvarnosti povezani socijalizam i robna proizvodnja, i šta je zaista *problematično* u toj njihovoj srazmerno dugoj povezanosti i realnom protivrečju, može samo onaj ko je bio i ostao na Marxovom misaonom i delatnom tragu. Dakle, samo neko ko i sam dijalektički misli, dela i hoće da dela.

Boris Kidrič se istinski našao na tom velikom tragu i u samom »nukleusu« revolucionarnog društvenog zbivanja. Njegov izuzetan intelekt, raskošan teorijski talenat i kompetencija za različita pitanja društvene nauke, — uz već poslovičnu energiju, pregalaštvo i istrajnost u izvršavanju društvenih zadataka — jesu razlozi zbog kojih se Boris Kidrič pamti, uvažava, spominje, citira; i zbog čega je njegovo delo aktuelno i društveno relevantno.

---

robne proizvodnje proglasio je Marxov *Kapital* knjigom za »posvećene«. »Zaboravljaju« ili se «prave nevešti« kada neko pomene Engelsovo svedočenje o tome da je Marx pisao *Kapital* za *radnike*, i da »čak ni svoje najbolje stvari nije držao da su dovoljno dobre za radnike«, te je »smatrao za zločin da se radnicima pruži nešto manje vredno od najboljeg!«

Ova »tutorska nadmenost« nekih naših »vodećih« ekonomista ide dotle da unapred odvraćaju od izučavanja *Kapitala* i one najtalentovanije studente. Umesto *Kapitala*, studenti čitaju »popularizacije« tog epohalnog dela. Vrlo često su upućivani i na izučavanje nekakve opšte »Economics« i nekakvog opšteg (metafizičkog) metoda — »ekstrahiranog« iz Marxovog opusa.

Brojni slučajevi otvorenih i kritičkih radničkih debata o različitim gorućim pitanjima takozvane interne raspodele, ekonomske politike i privrednog sistema u celini, specijalno o takozvanim sistemskim rešenjima koja različito tangiraju (pogađaju) radne kolektive u različitim granama industrije, poljoprivrede, saobraćaja itd., govore o tome da radnici objektivno stoje *iznad* ovih »naših takozvanih obrazovanih« (Engles).

Engelsov »lek«: radnici treba da »kupe«, angažuju neophodne stručnjake — važi još samo za tehnološke stručnjake i stručnjake za bilansiranje, statistiku, konkretna empirijska istraživanja i »obrade« tržišta i slično; nadmenim i samozvanim »teoretičarima« oni uveliko okreću leđa ukoliko su im nekad uopšte pridavali značaj.

Branko Prnjat

Monopolizam u kulturnom životu

Klasa kojoj stoje na raspolaganju sredstva za materijalnu proizvodnju, pisali su Marks i Engels, samim tim raspolaže i sredstvima za duhovnu proizvodnju, tako da su joj uslijed toga, uzevši u prosjeku, potčinjene i misli onih koji su lišeni sredstava za duhovnu proizvodnju.[1] A na drugom mjestu oni su konstatovali da su vladajuće ideje nekog vremena bile uvijek samo ideje vladajuće klase.[2]

Monopolska vladavina sredstvima za materijalnu i kulturno-duhovnu proizvodnju izvor je stalnog monopolisanja kulturno-duhovne produkcije od strane klase koja raspolaže ovim sredstvima. Položaj čovjeka u proizvodnji i društvu reflektuje se i na prirodu njegovih kulturno-duhovnih potreba i na mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Pri postojanju otuđenog rada, kada su uslovi, sredstva i rezultati rada van domašaja proizvođača, ograničene su i

[1] K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija*, I knjiga, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 47.

[2] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, »Kultura«, Beograd, 1963, str. 34.

sputane čovjekove stvaralačke mogućnosti, a i njegove kulturne potrebe.

»Razumije se«, pisao je Marks, »rad proizvodi čudesna djela za bogataše, ali on proizvodi ogoljenje za radnike. On proizvodi palače, ali za radnike jazbine. On proizvodi ljepotu, ali za radnika osakaćenje ... On proizvodi duh, ali za radnika proizvodi glupost i kretenizam.«[3]

Rad, naravno, doživljava promjene uslovljene naučno-tehničkim razvojem, podizanjem obrazovnog nivoa zaposlenih i sličnim, a oblici eksploatacije ne javljaju se u onako sirovim i grubim oblicima kao u XIX vijeku. Pa ipak, proučavanja sociologa jasno ocrtavaju nezadovoljstvo koje radnik osjeća u procesu proizvodnje, nezadovoljstvo sopstvenim položajem i mogućnostima da učestvuje u odlučivanju, da osjeti da je ipak nešto više od običnog dodatka mašini. Ž. Fridman ukazuje na osjećaj anonimnosti pojedinaca u masi drugih radnika. Taj osjećaj se još više pojačava nedostajanjem moralne integracije u preduzeću, u kojem ne sudjeluje ni u donošenju odluka ni u odgovornosti.[4] Ovo nezadovoljstvo, nerijetko, teži da bude kompenzirano van proizvodnje, često na jednostran, pa čak i brutalan način. Na drugoj strani, to isto nezadovoljstvo traži kompenzaciju u nekim vrstama kulturnih samodjelatnosti.

Međutim, kulturna potreba, koja se razvija iz otuđenog svijeta rada, najčešće je i sama otuđena. U susret toj potrebi dolazi jedna više ili manje obezličena produkcija pseudokulture, koja konačno zatvara krug. Uspon prema razuđenijoj, bogatijoj kulturno-duhovnoj potrebi umnogome je blokiran. Mnoge analize ovakve situacije mogle su da ustanove znakove pasivnosti, nezainteresovanosti ili rezignacije defavorizovanih društvenih slojeva u odnosu na autentične kulturne vrijednosti.

Ozbiljna umjetnost nije bila dostupna onima kojima je zbog nevolje i pritiska opstanka ozbiljnost bila poput poruge, smatraju Maks Horkhajmer i Teodor Adorno, i koji se moraju veseliti tome da se u ono vrijeme kada nijesu upregnuti mogu opustiti.[5]

Ali razni vidovi otuđenja i dehumanizacije ne mogu nikada sasvim izbrisati težnju ljudi za stvaralačkim ispoljavanjem i uopšte za kulturnim vrijednostima. Isto onako kao što ne postoje takva sredstva i mogućnosti kojima bi se zaustavilo ili potpuno prigušilo stvaralačko ispoljavanje čovjeka, ne postoje sredstva ni mogućnosti koje bi posve ukočili razvoj kulturnih potreba.

---

[3] K. Marks — F. Engels, *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 199.

[4] Ž. Fridman, *Razmrvljeni rad*, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 198.

[5] Max Horkheimer — Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1974, str. 147.

Kulturna politika klasnog društva, iako ne služi isključivo interesima jedne klase ili jednog sloja, jer mora da rješava i neke opšte probleme kulturnog razvoja, ne konstituiše se nezavisno od interesa i ciljeva vladajuće klase i vladajućih slojeva. Naprotiv, može se reći da se određena politika u oblasti kulture i stvaralaštva, sa svojim restriktivnim aparatom, konstituiše direktno na temelju ekonomskih i ideoloških ciljeva vladajuće klase. U tom smislu karakteristično je zapažanje Arnolda Hauzera, koje se odnosi na filmsku produkciju. Kapitalistički filmski producenti izbjegavaju niz društvenih tema, koje uopšte ne smiju obrađivati, pa čak ni dodirnuti. Među ove teme spadaju, pored ostalih, opšta klasna borba i radnički pokret, svaka principijelna kritika postojećeg društvenog poretka i vlasti. Hauzer zaključuje da izbjegavanje ovih tema znači očigledno prećutno slaganje s datim prilikama, a propaganda u njihovu korist ograničava se ponajčešće na ponešto neodlučno uvjeravanje da je ovaj svijet najbolji mogući.[6]

Analizirajući smisao zabavne produkcije, Maks Horkhajmer i Teodor Adorno ustanovili su da ona predstavlja, u stvari, apologiju društva. Zabavljati se, znači biti saglasan. To je moguće samo tako da se zabava izoluje od cjeline društvenog procesa, da se napravi nemuštom i od samog početka napusti neumitni prohtjev svakog djela: da u svojoj ograničenosti odražava cjelinu. Zabavljanje jest zaista bijeg, ali ne kao što ono samo to tvrdi, bijeg od loše zbilje, nego od zadnje pomisli na otpor koja još može ostati u toj zbilji. Oslobađanje što ga obećava zabava jeste oslobađanje od mišljenja kao negacije.[7] Čak i tamo gdje se publika buni protiv industrijske zabave riječ je o konzekventnoj lišenosti otpora na koju je industrija te ljude naučila.[8]

Zamračeni horizonti

Monopolska vladavina sredstvima za kulturno-duhovnu proizvodnju u direktnoj je suprotnosti sa demokratskom kulturnom politikom. Autor poljskog porijekla Z. Bauman kaže da sredstva masovnog komuniciranja služe klasi koja raspolaže društvenim bogatstvom.[9] On navodi ilustrativne podatke o sve većoj koncentraciji ovih sredstava u malo ruku.[10] Moć informisanja, kaže M. Di-

---

[6] A. Hauzer, *Filozofija povijesti umjetnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1963, str. 240.

[7] Max Horkheimer — Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, cit. izd., str. 156.

[8] Isto, str. 157.

[9] Z. Bauman, *Marksistička teorija društva*, »Rad«, 1969, str. 301.

[10] Isto, str. 302.

verže, nalazi se u rukama ekonomske moći.[11] Koncentracija sredstava informisanja u rukama vladajuće klase opšta je pojava u kapitalističkom sistemu.[12] Danas, kaže Diverže, kada tehnika informacija omogućuje da se među svim ljudima širi prava kultura, kapitalistički sistem vodi nečemu što bismo mogli da nazovemo »kretenizacijom« javnosti. On teži da ljude zatvori u infantilan svijet, da ih postavi na veoma nizak intelektualni nivo.[13]

Prema Edgaru Morenu, riječ je o novom otuđenju buržoaske civilizacije: otuđivanje čovjeka putem rada nastavlja se otuđenjem posredstvom potrošnje, dokolice, lažne kulture. Zahvaljujući uplitanju industrijske tehnike, kaže on, trgovačkom procjenjivanju i potrošačkoj usmjerenosti masovne kulture, shvatanje kulture i umjetnosti u cjelini je izloženo ruglu... Kapitalizam smješta svoje blagajne u središta raznih kulturnih institucija. Reakcija inteligencije je... reakcija na carevanje kapitala i vladavinu dobiti.[14] R. Mils, u djelu *Elita vlasti*, analizirajući savremeno američko društvo, piše i o ulozi sredstava masovnog komuniciranja, o monopolu »elite bogatstva« nad tim sredstvima. Mils piše da su ta sredstva, kako su sada organizovana i kako se njima sada upravlja, osnovni uzrok što se Amerika pretvara u društvo masa. Ona takođe, podvlači Mils, spadaju među najvažnija od onih sve moćnijih sredstava koja sada stoje na raspolaganju elitama bogatstva i vlasti; štaviše, neki od istaknutih ljudi koji upravljaju ovim sredstvima masovnog komuniciranja i sami spadaju u tu elitu ili predstavljaju njene najvažnije sluge.[15]

Hans Magnus Enzensberger smatra da su radio, film i televizija veoma opterećeni autoritarnim karakteristikama monopola. Ovi elementi uslovljeni su društvenim odnosima. Oni ne proizlaze iz strukture sredstava komuniciranja. Naprotiv, kaže Enzensberger, oni joj se suprotstavljaju, jer struktura zahtijeva interakciju.[16] Kolektivne želje, koje kapital često prepoznaje brže i procjenjuje tačnije nego njegovi protivnici, ali, naravno, samo da bi im postavio zamku i da bi ugrabio njihovu eksplozivnu moć, isto tako su snažne kao što su emancipatorske: želja da se učestvuje u društvenom procesu, u lokalnim, nacionalnim i međunarodnim okvirima; potreba za novim oblicima interakcije, za oslobađanjem od neznanja i starateljstva, potreba za samoodređenjem. »Budi svuda«, jedna je od najuspješnijih parola sredstava komuniciranja.[17]

---

[11] M. Diverže, *Uvod u politiku*, »Savremena administracija«, Beograd, 1966, str. 109.
[12] Isto, str. 112.
[13] Isto, str. 111.
[14] Edgar Moren, *Duh vremena, esej o masovnoj kulturi*, »Kultura«, Beograd, 1967, str. 43.
[15] Rajt Mils, *Elita vlasti*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 405.
[16] Hans Magnus Enzensberger, *Industrija svesti*, »Marksizam u svetu«, 1974, br. 4, str. 104.
[17] Isto, str. 95.

Slika koju pružaju analitičari savremenih kapitalističkih društava daje dosta elemenata i za donošenje zaključka o položaju i perspektivama kulture, nezavisno od toga da li na toj slici preovlađuju tonovi kritike, upozorenja ili bespomoćne rezignacije. Neukrotiva mašinerija sve potpunije obuhvata čovjeka: ona njime upravlja ne samo u procesu proizvodnje već pušta svoje krake i izvan proizvodnje, obuhvatajući njegovo slobodno vrijeme, njegove kulturne potrebe. Javlja se sveobuhvatan proces potpune vladavine čovjekom od strane skrivenih, nevidljivih sila, koje ovaj ne može da kontroliše. Čovjek postaje zarobljenik stvarnih ili nametnutih potreba.

Kao da se autentični kulturni ciljevi sve više gube, a na scenu stupaju sredstva koja zaklanjaju, zamagljuju ili zamjenjuju ciljeve. Imamo radio-aparate, kaže E. From, koji mogu svakome donijeti ono što je najbolje u muzici i književnosti. Umjesto toga, nudi se većinom smeće na nivou nekog bezobličnog magazina ili reklame koja vrijeđa inteligenciju i ukus. Imamo najdivnije instrumente i sredstva koja je čovjek ikad posjedovao, ali mi ne zastajemo i ne pitamo se *čemu ona služe?*[18]

Proizvodnja nije samo sredstvo da se zadovolje određene potrebe. Cilj proizvodnje jeste samo proizvodnja, stalno uvećavanje dobiti. Da bi ovakva proizvodnja mogla da se razvija, neophodno je razviti potrošnju svega i svačega. Dakle, nije riječ o onoj potrošnji koja zadovoljava određene, i to realne ljudske potrebe. Riječ je o potrošnji kojom se zadovoljavaju vještačke, lažne potrebe. O potrošnji radi potrošnje. Bez razvoja ove »potrošnje radi potrošnje« nezamisliva bi bila ona »proizvodnja radi proizvodnje«.

Ova potrošnja, međutim, kao da nema svojih realnih granica, određenih istinskim ljudskim potrebama. Potenciranje potrošačke psihologije stalno se stimuliše reklamom, koja putem sredstava masovnog komuniciranja prodire u svaki dom, djelujući na ljude različitog stepena obrazovanja, socijalnog statusa i uzrasta.

Jedna od glavnih karakteristika djelovanja reklame ili, kako je još zovu, savremenog opijuma za narod, jeste stvaranje fiktivnih potreba koje postupno i neposredno obuhvataju čovjeka a da on nije toga potpuno ni svjestan. Drugim riječima, savremeni čovjek postaje postepeno zarobljenik ovih vještačkih potreba koje počinju ovladavati njegovim ukupnim načinom života. Uspostavlja se tako svojevrsna diktatura lažnih potreba koja određuje, sve više, postupke i želje ljudi i modelira njihove uzore i ideale. Stvara se čak iluzija da upravo čovjek odabira alternative, odlučuje, da je u tome slobodan. Ta fikcija je najopasnije lukavstvo savremenog reklamiranja. Reklama je sračunata na to da prodre u najintimnije predjele psihe, da pogađa najskrivenije

---

[18] Erich Fromm, *Čovjek za sebe*, »Naprijed«, Zagreb, 1966, str. 182.

želje. Ona teži za tim da potkopa čovjekovo racionalno rasuđivanje. Ona nudi nešto što izgleda kao kompenzacija za mnoge nedaće i lišavanja.

Svodeći čovjeka isključivo na kupca, smatra M. Diverže, oštećujemo ga isto toliko duboko kao i oduzimanjem viška vrijednosti njegovog rada, a operacija je opasnija, jer je bezbolnija.[19]

Sistem koji favorizuje potrošnju radi potrošnje neminovno gubi iz vida ljudsku ličnost. Razvijeni kapitalistički sistem ne može prihvatiti druge kriterijume osim sopstvenih. Ovaj sistem nema interese ni sluha za bilo koje ljudske potrebe, ukoliko nijesu u funkciji izvlačenja profita. Na taj način, kompleksne dimenzije ljudskih estetskih i intelektualnih potreba ostaju, globalno gledajući, po strani od interesovanja ovog sistema. Ali ovdje nije riječ o nekom neutralnom odnosu ovog sistema prema estetskoj i intelektualnoj dimenziji života. Favorizovanjem vještačkih potreba on guši autentične kulturne potrebe. A poznato je da proizvodnja i reklama utiču na stvaranje potreba, kao što te stvarne potrebe povratno dejstvuju na proizvodnju, stvarajući zatvoreni krug.

Sistem koji forsira »potrošnju radi potrošnje« dolazi u sukob sa autentičnim kulturnim, estetskim i intelektualnim potrebama, a taj sukob se proširuje u onoj mjeri u kojoj se podstiče razvoj lažnih potreba, u kojoj ove potrebe postaju dominantne, potiskujući one autentične. Prema tome, ovdje nije riječ o tome da oni koji vladaju sredstvima za materijalnu i kulturno-duhovnu proizvodnju nemaju afiniteta za estetske i intelektualne aspekte ljudskog života. Stvar je u tome da zakoni profita imaju neumoljivu logiku koja ne toleriše nikakve izuzetke. Naravno, ekonomski moćni pojedinci mogu izdvajati sredstva za razvoj određenih kulturnih djelatnosti, i to, opet, ne sa stanovišta nekog besciljnog rasipanja, već upravo jačanja sopstvenog društvenog prestiža, pa i sa stanovišta dugoročnih interesa razvoja i stabilizacije sistema.

O sukobu kapitalističkog industrijskog sistema i estetskih ciljeva američki autor Dž. K. Galbrajt je pisao:

»Biti esteta jedna je od pokudnih osobina u industrijskom sistemu zato što je estetsko stvaranje izvan domašaja sistema, a u znatnoj mjeri i u sukobu s njim. O tome sukobu ne bi trebalo trošiti riječi kad se u industrijskom sistemu ne bi neprestano tvrdilo da takav sukob ne postoji.«[20]

Sukob proističe, kaže on, djelimično iz sukoba ciljeva, a djelimično otuda što su estetski ciljevi izvan domašaja tehno-strukture.

---

[19] Moris Diverže, *Demokratija bez naroda,* »Rad«, Beograd, 1968, str. 258.

[20] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država,* »Stvarnost«, Zagreb, 1970, str. 321.

Ekspanzija monopolske moći ruši, poput elementarne stihije, sve što joj se nađe na putu. Monopolska vladavina proizvodnjom, ljudskim radom pa i njegovim potrebama sukobljava se sa duhom slobode, autentičnosti i kreativnosti. Problem, međutim, nije izgleda isključivo u tome, kako misli Galbrajt, što su najveća industrijska dostignuća posljedica zajedničkog rada, što se ne može reći i za najveća ostvarenja u slikarstvu, vajarstvu i muzici.[21] U ovom sistemu sukobljavaju se, u suštini, monopolska moć nad radom i sloboda i integritet ljudske ličnosti; dehumanizirana proizvodnja i humanističko stvaralaštvo; iracionalna potrošnja i autentične potrebe.

Estetska dimenzija kao dio humanističke dimenzije života gubi se u industrijskom sistemu u mjeri u kojoj se gubi stvaralačka dimenzija rada, u kojoj su svrha i ciljevi rada postavljeni izvan ili nasuprot radniku. Estetska dimenzija može, naravno, postojati u proizvodnji u onoj mjeri u kojoj je u funkciji profita.

»Doista, čovjek mora zaustaviti dah«, kaže Galbrajt, »da bi smogao hrabrosti za tvrdnju kako je ljepota vrijedna neke žrtve u rastu bruto nacionalnog proizvoda«.[22]

Gubljenje ciljeva i perspektiva, što neki autori posebno naglašavaju, proizlazi upravo iz vladavine nevidljivih, stihijnih sila otuđenih od proizvođača i suprotstavljenih njima. Otuđujući svoj rad i svoju moć, proizvođač stvara moć onoga koji je izvan proizvodnje i koji ne proizvodi. On, na neki način, svoje mogućnosti predaje u nevidljive ruke onih koji vladaju proizvodnjom. Tako se monopolska dominacija nad sredstvima za proizvodnju brzo proširuje i prerasta u kulturno-duhovnu dominaciju, u modeliranje kulturnih potreba, slobodnih aktivnosti.

Moć koja se konstituiše nad proizvodnjom je ista ona sila koja dominira kulturnom dimenzijom života. Tek ako bi se onome koji proizvodi vratila njegova sopstvena ekonomska i duhovna moć, ukinule bi se osnovne protivrječnosti između karaktera društvenih odnosa i kulturno-duhovnih potreba i stvaralačkih mogućnosti, a samim tim obezbijedili bi se i neophodni uslovi da se materijalnim i kulturno-duhovnim razvojem ovlada racionalno, u interesu svestranog materijalnog i duhovnog razvoja svakog pojedinca i cijelog društva. Tek tada bi kultura postala ne samo ravnopravna dimenzija života već i okosnica u razvoju cjelovite ljudske ličnosti, bitna komponenta čovjekove slobode i razvoja njegovih stvaralačkih mogućnosti.

Ekspanzija monopolske moći

Mnogi autori koji su razmatrali ulogu sredstava masovnog komuniciranja u kulturnom životu uočili su suprotnost između nji-

---

[21] Isto, str. 323.
[22] Isto.

hovih kulturnih mogućnosti i načina njihove upotrebe. Neki su u monopolskom načinu upravljanja ovim vrijednostima vidjeli uzroke razvoja dehumanizacije i depersonalizacije, gubljenja individualnosti, kreativnosti, spontanosti i pretvaranja nekih savremenih društava u takozvano masovno društvo koje je istovremeno izraz i podloga manipulacije potrebama i interesima mnoštva pojedinaca, izraz gušenja pojedinačnog i individualnog, gušenja personalnosti i nametanja jednoobraznosti u mišljenju, ponašanju i potrebama.

Analizirajući dato stanje, neki autori su primijetili pomalo neobičnu ali razumljivu činjenicu: ta sredstva su nepristupačna duhu kreativnosti, intelektualnim snagama, stvaraocima.

Monopolska vladavina ovim sredstvima neprijemčiva je za stvarne duhovne plodove, intelektualne izazove, autentične vrijednosti.

Konstatacija R. Milsa da su sredstva masovnog komuniciranja nepristupačna intelektualcima[23] povezana je sa opisom položaja intelektualaca u američkom društvu, sa njihovom potpunom odvojenošću od sfere odlučivanja moćnih i uticajnih.

Dok Mils otvoreno kritikuje monopolsko upravljanje sredstvima masovnog komuniciranja i u tome vidi glavnog krivca što se Amerika pretvara u društvo masa,[24] neki autori, kao na primjer Tofler, nastoje da pobiju opravdanost takvih strahovanja.

»Radikali su se često tužili«, piše Tofler, »da mali broj ljudi ima monopol nad sredstvima za komuniciranje. Sociolog C. Vright Milles se čak zalagao, ako se dobro sjećam, da preuzmu kontrolu nad tim sredstvima. Pokazalo se da to ipak nije potrebno. Razvoj tehnologije sredstava za komuniciranje neprimjetno se i brzo kreće u pravcu demonopolizacije, bez velike buke. Rezultat ovoga je sve veća destandardizacija kulturnih dostignuća.«[25]

Tofler smatra da ako televizija još djeluje kao činilac homogenizacije ostala su sredstva javnog informisanja već nadmašila tehnološki stupanj standardizacije. On pretpostavlja da će sa povećanjem broja kanala i smanjenjem troškova emitovanja televizija pružiti raznovrsniji program, prilagođen različitim ukusima gledalaca. Nastojanje da sve bude istovrsno, smatra on, samo je faza u razvoju svake tehnologije. Tofler misli da je u pitanju dijalektički proces i da predstoji jedan dugi put prema neuporedivoj raznovrsnosti u kulturi. Budući da tehnologija neće ograničavati čovjekovu individualnost, mnogostruko će se umnožiti mogućnost izbora i slobode.[26]

---

[23] Rajt Mils, *Sociološka imaginacija*, »Savremena škola«, Beograd, 1964, str. 204.

[24] Isto, str. 228.

[25] Alvin Toffler, *Šok budućnosti*, »Otokar Keršovani«, Rijeka, 1975, str. 227.

[26] Isto, str. 228.

Prema Toflerovom gledištu, tehnologija će, sama po sebi, biti onaj činilac koji će dokinuti unificiranost i obezbijediti mogućnost veće kulturne raznovrsnosti. Takav pogled, koji fetišizira činioce tehnološkog razvitka, do kraja pojednostavnjuje problem monopolskog upravljanja sredstvima masovnog komuniciranja. Tehnološki razvoj, sam po sebi, nikakvim obrtom neće i ne može razriješiti pitanje načina korišćenja sredstava masovnog komuniciranja, pitanje odnosa ciljeva i sredstava. Toflerova gledišta, čak i ako bi bila samo plod prevelike nekritičnosti prema futurističkim vizijama, u svakom slučaju ne skreću pažnju na onu stranu gdje se mogu otkrivati stvarni uzroci određenih stanja. Jer razvoj tehnologije ne mijenja, sam po sebi, monopolski karakter upravljanja sredstvima masovnog komuniciranja. Povećanje broja televizijskih kanala još ne znači da je dosegnuta poželjna demokratizacija kulture, odnosno demonopolizacija upravljanja tim televizijskim kanalima. Raznovrsnost izbora kulturnih sadržaja još ne govori mnogo o prirodi ponuđenih sadržaja. U stvari, razvoj tehnologije sam po sebi ne garantuje obavezna demokratska i autentična kulturna ishodišta. Čak, nasuprot tome, ona dostignuća koja jačaju moć sredstava masovnog komuniciranja, pri nepromijenjenom načinu upravljanja, u stvari direktno jačaju moć monopolskih centara odlučivanja, moć manipulisanja i uticanja na svijest, potrebe i navike ljudi.

U stvari, razvoj sredstava masovnog komuniciranja i kulturne mogućnosti koje ona nude sve više će dolaziti u sukob sa načinom monopolskog upravljanja ovim sredstvima. Mogućnosti i alternative kulturnog izbora, zahvaljujući naučno-tehničkom razvoju, biće sve šire i raznovrsnije, ali je veliko pitanje koliko će te mogućnosti i te alternative biti u funkciji istinske kulturne raznovrsnosti i promocije novih kulturnih vrijednosti, a koliko će, opet, biti korišćene za razvoj one produkcije čije su svrhe izvan same kulture ili su joj čak na neki način suprotstavljene.

Time se potkrepljuje neizvjesnost u pogledu ishoda naučnog i tehničkog razvoja koju u sve ozbiljnijem vidu pojačavaju dileme u vezi s globalnom orijentacijom, sadržinom, ljudskim i kreativnim smislom kulturne produkcije. To, u krajnjoj liniji, kulturnu politiku vladajuće klase mora uvesti u krug pitanja o kulturnim aspiracijama, nivoima kulturnih potreba i mogućnosti defavorizovanih slojeva društva. Blistavost naučnih i tehničkih dostignuća baca jače svijetlo na duhovni horizont defavorizovanih slojeva, otkriva svu dubinu jaza u nivoima i mogućnostima kulturnog učešća i surovu realnost njihovog kulturnog standarda.

Da li će razvoj novih tehničkih sredstava uvećati mjeru kritičnosti i odgovornosti za način njihove upotrebe?

Da li će kritička svijest o zloupotrebama tehničkih sredstava grubom komercijalizacijom unijeti u ovu sferu neke nove, univerzalnije dimenzije i ograničiti dominaciju pragmatizma, utilitarnih ciljeva i malih dometa? Da li će naučno-tehnička revolucija

zadati udarce duhovnoj pasivnosti, jednoobraznosti, standardizaciji na koje su dosadašnja upotreba sredstava masovnog komuniciranja i produkcija takozvane masovne kulture na jednoj ili drugoj tački Zemljine kugle osudile savremenog čovjeka? Priznavati neizbježnost napretka u domenu kreativnog duha, biti uvjeren u sigurnost preokreta koji garantuje raznovrsnost i slobodu, nije li to znak onog viška optimizma za koji nemamo i realno pokriće?

Sa razvojem tehnike usavršava se i tehnika manipulacije kao njena sjenka. Naučni i tehnički progres ne mogu se uzeti kao oni činioci koji donose izvjesnost na planu kulturne demokratizacije, destandardizacije, plodne raznovrsnosti.

Drugim riječima, pretjerano optimistička očekivanja u pogledu promjene načina upravljanja sredstvima masovnog komuniciranja, čak i pod realnim pretpostavkama veće mogućnosti izbora i raznovrsnosti kulturnih alternativa, ne izgledaju realna. Osnovno je pitanje: da li se stvarne mogućnosti, koje nudi napredak nauke i tehnike, koriste na pravi način, ili su pak te mogućnosti uhvaćene u mreže monopolskih interesa, pragmatskih zahtjeva, duhovne konfekcije.

Upravo široko područje sredstava masovnog komuniciranja postaje sve više oblast u kojoj se izražava duh monopola i koncentrišu ideološke, političke i kulturne moći vladajuće klase. Politički i kulturni monopoli se sve više povezuju, a težište ideološke, političke i kulturne borbe za dominaciju nad duhovnim prostorom, čovjekovim potrebama i njegovom sviješću se prenosi na sredstva masovnog komuniciranja i izražava se kroz ta sredstva. Odlika monopola jeste zatvorenost i nepristupačnost, pa rezignirano pitanje R. Milsa: zašto je slobodni intelekt tako potpuno odvojen od sfere odlučivanja moćnih i uticajnih[27] — izražava ne samo neprijemčivost monopola za druge mogućnosti i alternative već i mjeru njegove sopstvene iracionalnosti i neodrživosti. Savremeni svijet je, uostalom, isuviše raznovrstan i obuzet težnjom za promjenama u svim oblastima, pa će sve teže pristajati na tradicionalne oblike monopolske moći i koncentraciju moći odlučivanja u uskim krugovima.

Pod pritiskom savremenih realnosti javlja se težnja da se tradicionalni oblici kulturnog monopola i elitizma razbiju i zamijene novim, obuhvatnijim, koji više odgovaraju potrebama vladajućih snaga. Zatvorenost kulturnih institucija i usko elitističko shvatanje kulture ne mogu se više tolerisati čak ni sa stanovišta interesa onih koji imaju ekonomsku i političku moć. I tu se rađaju zahtjevi da se proširi područje kulturnog djelovanja, da se proširi samo shvatanje kulture.

---

[27] Rajt Mils, *Sociološka imaginacija*, cit. izd., str. 204.

Zapadnonjemački autori V. D. Hund i D. Kramer navode riječi V. Šela:

»Mi moramo dosad važeće estetičko-akademske okvire razbiti i kulturni rad proširiti na sve oblasti međunarodne i društvene saradnje. Kultura nije više privilegija za mali broj ljudi, već otvaranje horizonta za sve. Mi ne smemo ostati u pasivnom divljenju pred Dürerom (Direr), Bachom (Bah), Beethovenom (Betoven), mi moramo probuditi interesovanje za živa pitanja današnjice, uključujući obrazovanje odraslih, pomoć u obrazovanju, reformu školstva, probleme čovjekove sredine.«[28]

Oblici tradicionalnog monopolizma ne odgovaraju novim društvenim realnostima, a ni interesima same vladajuće klase. Gledište V. Šela otkriva nastojanje da se razbiju uski tradicionalizam i elitizam, jer oni više ne odgovaraju ni potrebama savremenog društva a ni interesima vladajuće klase. Drugim riječima, prevlast vladajuće klase u kulturi teži da se ispolji u mnogo širim domenima, i suptilnije i obuhvatnije. Postojeći akademizam i elitizam nijesu više u funkciji interesa i politike same vladajuće klase i ona nastoji da ih potisne i zamijeni novim oblicima dominacije. Ukoliko kultura postaje u većoj mjeri komponenta društvenog razvoja uopšte, a i realnost političkog života, pa i spoljnopolitičkih poteza, u istoj mjeri će elementi elitizma i akademizma morati ustupati mjesto novom shvatanju kulture od strane same vladajuće klase.

Rađanje državnog umjetnika

Umjetničko stvaralaštvo je, u uslovima monopolske dominacije, raspolućeno. Na jednoj strani je zvanična, javno podržavana i podsticana, hvaljena i nagrađivana umjetnost, a na drugoj je ona umjetnost koja ne uživa zvaničnu podršku, rađa se poput nepriznatog djeteta, ali je autentična, nesputana, neomeđena klišeima i obzirima. Ta umjetnost bliža je stvarnoj ljudskoj i društvenoj situaciji, otkriva tragove ljudskih strepnji, a često i protesta ili očajanja; ona ujedno vraća snagu duhovnom kreativnom činu i ljudskom dostojanstvu.

U razdoblju zrelog kapitalizma umjetnost je postala trgovačka roba. Uprkos tome, nije prestala biti ono što je bila službena umjetnost proteklih razdoblja — ideološka truba, glasnik službenog morala i nosilac političkih interesa. Karel Teige govori o takozvanoj čistoj i slobodnoj umjetnosti. To je ona komercijalizovana, salonska umjetnost za građanski stalež, građanska um-

---

[28] V. Schel, *Ziele und Aufgaben der auswartigen Kultur-politik*, in: »Bulletin des Press-und Informationsamtes der Bundensgierung« von 21. 1. 1971, S. 86, citirano prema: W. D. Hund i Dieter Kramer, *Za materijalističku teoriju kulture*, »Marksizam u svetu«, 1971, br. 1.

jetnost namijenjena ukrašavanju salona (mrtve prirode, aktovi, krajolici i slično). Na drugoj strani je akademska umjetnost koju je građanska klasa praktično prisvojila, prilagodivši je vlastitim interesima. Monumentalnoj, »velikoj« javnoj umjetnosti povjerena je istinska i prava policijska služba, kaže K. Teige, i zadatak da vrši apoteozu postojećeg društvenog reda i morala, da ojača društveno konzervativne ideje i vlast, da slavi građansku porodicu, moral, građanske dužnosti, rodoljublje, vojsku, pravno ustrojstvo, policiju, ustavnost i drugo. Tradicija, svetost umjetnosti, idealizam, jesu svjesna oružja akademizma, kojima se građanski stalež služi u borbi protiv snaga koje se bore za društveni i kulturni napredak. Ova umjetnost, piše K. Teige, zaogrnuta togom akademizma, koji se neprekidno izražava pohabanim jezikom renesanse, čini se da je namijenjena tome da bude nešto više od predmeta trgovine, nešto što treba da predstavlja vladajuću klasu u cjelini, službenu kulturu i državu, posredstvom monumentalnosti koja jača svijest vladajuće klase o sebi i nameće se potlačenim klasama. Ova umjetnost nije namijenjena trgovini, ali zato joj je to nadoknađeno nagradama, odlikovanjima i počastima, što ih prima od države i službenih ustanova, a njeni autori dobivaju napojnice, stipendije i sinekure zato što krunišu kapital i državu aureolom, jer slave radinost, štedljivost, suzdržanost, duh žrtve, domovinu, vjeru, nadu, oružanu silu.[29]

Građanstvo utiče na umjetničko djelo posredstvom mehanizma potražnje na umjetničkom tržištu, to jest kriterijem izbora prilikom nabavke slike ili knjige. U drugom slučaju proizvodnja se nalazi pod određenim uticajem službenih subvencija i narudžbi birokratije. Nasuprot tome, uticaj službene ideologije je minimalan u pjesništvu avangarde koja živi u opoziciji spram vladajuće klase.[30]

Monopol države i državne ideologije pokazuje izrazitu težnju ka stvaranju zvanične umjetnosti. Državnoj ideologiji odgovara državna umjetnost. Čak se i u razvoju socijalističke države, posebno u uslovima jačanja njene moći, nastavlja linija razvoja zvanične, monumentalne umjetnosti koja veliča državu, ne samo u sadašnjosti već i u prošlosti.

Monopol države i njeno pokroviteljstvo nad kulturom donose kulturi, često, na jednoj strani, materijalna sredstva, povlastice i počasti, ali je, s druge strane, zauzvrat, te beneficije uvode u nekritičnost, jednostranu usmjerenost, a i stvaralačku neplodnost.

Ukoliko se nad samom sferom stvaralaštva uspostavljaju takvi odnosi dominacije državnog monopola, kao što je to slučaj u administrativno-etatističkom sistemu, tada se i u oblastima stvaralaštva počinju javljati specifični oblici monopola, koji daju

[29] Karel Teige, *Tržište umjetnosti,* »Marksizam u svetu«, 1976, br. 1, str. 44.

[30] Isto, str. 49.

posebnu moć pojedincima ili grupama, kao eksponentima državnog monopola. Tako dolazi, u stvari, do srastanja takozvanog kulturnog monopola sa oblicima državnog monopola.

Monopolska moć razara duh stvaralaštva, vodi ka stvaralačkoj sterilnosti, i to je obavezni danak za odstupanje od stvaralačke utakmice, raznovrsnosti i pune razigranosti stvaralačkih mogućnosti. Kulturno i umjetničko stvaralaštvo, koja se razvijaju u sjenci monopola, lišena su istinske stvaralačke utakmice i stvaralačkog rizika.

Monopol državc stvara obavezno i *državne umjetnike.* Formiranje državnog umjetnika je obavezni proizvod prelaska duhovnih, stvaralačkih snaga u stvarnu i duboku zavisnost od moći države.

Državni umjetnik, dakle, jeste fenomen u savremenom društvu i kulturi u kojima teče proces podržavljenja umjetnosti, to jest ovladavanja države duhom umjetnosti. U okolnostima u kojima se duh umjetnosti identifikuje sa duhom države državni umjetnik postaje i sam institucija. A sama umjetnost — zvanični izraz duha države.

Državni umjetnik, dakle, jeste onaj umjetnik koji ne samo što stvara prema očekivanjima države, ne izlazi iz granica i okvira očekivanog ponašanja, već on ujedno, na ovaj ili onaj način, postaje mjera, kriterijum, uzor ostalom stvaralaštvu.

Država zadovoljava taštinu umjetnika i obezbjeđuje mu egzistenciju. Gromko, čak prejako favorizovanje umjetnika ogleda se u tome što jedna profesija, uza svu dotadašnju društvenu neodređenost i stalnu problematičnost, najednom postaje jedan od poziva koje država duboko uvažava, to jest daje joj rang važne, favorizovane djelatnosti. Umjetnik je stavljen na postolje zvaničnog državnog interesa, uz počasti ali i uz nelagodnosti novog, privilegovanog položaja.

Umjetnost koja se stvara pod okriljem države nosi u sebi skrivena obilježja isključivosti u domenu stvaralačkog izraza, skrivenu presiju, uniformnost, to jest težnju da se očuvaju i učvrste pozicije jednog pravca, jedne orijentacije, jednog načina mišljenja. Takva umjetnost nema, mahom, sopstvenu kreativnu moć; ona nastoji da moć pribavi drugim sredstvima izvan stvaralačkih, ali isto tako i da bude u funkciji jačanja državne moći. Ona time obavezno mijenja svoju prirodu i svoju svrhu. Jedna tendencija u umjetničkom stvaralaštvu, kada hoće da se nametne kao dominantna i isključiva, počinje grubo da favorizuje nekritičnost i jednostranost, da nameće uskost i neplodnost.

Elitistička piramida

Monopolizam u kulturi ne iskazuje se isključivo u nekim krutim oblicima cenzure i nametanja, već i u često nevidljivim ali neprobojnim zidovima kojima se ograđuje takozvana vrhunska kul-

tura od mogućnosti komuniciranja sa širim slojevima publike. Nedostupnost takozvane vrhunske kulture širokim slojevima uslovljena je činiocima izvan nje same. Tu nedostupnost pothranjuje ne samo određena pozicija kulture u društvu već stvarni položaj čovjekovog rada.

Korijene elitizma u oblasti kulture ne možemo tražiti u nekim apriornim posebnostima ljudskog duha, već u socijalnim, ekonomskim, obrazovnim i drugim vrijednostima klasnog društva. Elitizam u kulturi rađa se na podjarmljivanju ljudskog rada i stoga se on ne može ukinuti a da se ne ukinu oni uslovi koji su ga stvorili.

Američki autor H. Gans opisao je zdanje elitizma u kulturi; ono se podudara sa piramidom, sa širokom osnovom i uskim vrhom. Taj elitizam izraz je socijalne i ekonomske diferencijacije u američkom društvu, koja obezbjeđuje različite mogućnosti participacije, i u stvaranju i u prihvatanju kulturnih vrijednosti. Američki autor, međutim, cio problem vezuje pretežno za estetsku diferencijaciju koja se javlja u klasnom društvu, a zavisi od brojnih činilaca. Ta diferencijacija izraz je podjele društva na antagonističke klase, ali i klasnog karaktera kulturne politike, koji pogoduje razvoju metropolizma, elitizma i drugih oblika nedemokratske kulturne politike.

Gans kulturnu demokratiju shvata kao mogućnost za sve ukuse da paralelno i demokratski egzistiraju. Kulturna demokratija se, međutim, ne može shvatiti kao paralelno postojanje podvojenih ukusa, već kao proces kojim se bitno narušava i ukida već uspostavljena hijerarhija ukusa, i kulturnih mogućnosti, i to u smislu otvaranja tih kulturnih mogućnosti slojevima kojima su one bile uskraćene. Pri tome se, svakako, ne misli na snižavanje kulturnog standarda, već na dosezanje i dostupnost čak i najvišeg kulturnog standarda najširim slojevima naroda.

Razbijanje kulturnog elitizma i uvođenje kulturne demokratije, međutim, ne ostvaruje se u sferi ukusa, već ukidanjem onih društvenih i ekonomskih uslova koji su stvarni izvori obnavljanja kulturnog elitizma.

U tom smislu, favorizovanje i produkcija takozvane masovne kulture nije ništa drugo do oblik pothranjivanja i dominacije elitizma u kulturi. Elitizam se ne može ukinuti ni prevazići sve dok postoji takozvana masovna kultura. Na širokoj podlozi masovne kulture izrasta elitizam kao izraz podjarmljivanja fizičkog rada, socijalne i ekonomske obespravljenosti. Kulturna politika samo izražava postojeće podjele u društvu, ali ih ona ne može ni zaobići niti ukinuti.

Elitizam nije apriorno svojstvo duha, već je on proizvod dugog dejstva socijalne, ekonomske i kulturne neravnopravnosti. Ta neravnopravnost dovodila je u svakoj etapi razvoja klasnog društva do formiranja kulturnog elitizma. Kulturni elitizam značio je isključivanje ogromnih masa naroda iz kulturnog života.

Raspravljajući o elitizmu i demokratizmu u kulturi, Edgar Moren nastoji da ove pojmove više raščlani, da ukloni pojednostavljenja koja su gotovo neizbježna. Elitizam, sa svoje strane, vodi ka aristokraciji i privilegiji klase (vladajuće), u koju spada i inteligencija. Ali on omogućava, smatra Moren, istančanost i suštastvenost. On misli da treba odbaciti elitnost spoljašnosti i sjaja, »izazvati uslove« koji bi ga učinili nemoćnim.

Što se tiče demokratizma, Moren favorizuje kulturnu demokratiju u kojoj svako može da razvija svoj dar, svoje stvaralačke moći. Istinski demokratizam nameće akciju za buđenje ili stimulisanje kreativnosti svakog pojedinca i kolektivne kreativnosti, ali, prema Morenu, daje prednost akciji u korist manjine. Demokratizam ne znači gušenje kreativnosti manjine; on se ne identifikuje sa »teretom konformizma«, niti sa težinom »statističke većine«.[31]

Kulturni elitizam, prema nekim autorima, pretpostavlja postojanje zona takozvane »visoke kulture«. U tim zonama »visoke kulture«, kako primjećuje Ž. Šarpantro, odvija se jedna dobro organizovana igra između stvaralaca i privilegovanih potrošača koja daje sjajnu sliku »zvaničnog« kulturnog života. Ispod toga je masa ljudi utonulih u svakodnevnicu, kojima pripadaju »nuzproizvodi« ili djelovi koji do njih dopiru kao mrvice što padaju pod sto. Masom poreza i drugih doprinosa radni svijet skupo plaća istančanu kulturu drugih. Sa svoje strane, stvaralac najčešće traži kontakt sa najširom publikom u kojoj se nalaze izvori neprocjenljive snage.[32]

Radnička klasa i defavorizovani društveni slojevi odvojeni su od tekovina kulture, ali ne nekim formalnim pregradama i ograničenjima. Oni su od vrhunskih dometa stvaralaštva odvojeni cjelokupnom svojom društvenom pozicijom, a prije svega položajem u procesu rada. Otuđeni rad, ispunjen lišavanjima, ograničenjima, raznim vidovima parcijalizacije, udaljava radnika od istinskih kulturnih vrijednosti i od prave kreativnosti. Podvajanje rada na fizički i umni stvorio je osnove za monopolsko i institucionalno konstituisanje umnog rada koji ima prevlast nad fizičkim. Iz takvih odnosa i okolnosti rađaju se i teorije o estetskim ukusima, koje se direktno izvode iz ekonomske pozicije određenih klasa i slojeva društva.

Podsječeni korijeni

Monopol nad kulturom uvijek se javlja u sprezi sa nekim drugim monopolom, ili je pak izraz tog monopola. On otkriva bli-

---

[31] Edgar Moren, *De la cultur analyse à la politique culturelle*, Communications, 14, 1969, Paris, str. 33.

[32] Jacques Charpentreau, *Pour une politique culturelle*, Les Editions ouvrières, Paris, 1967, str. 146.

zinu monopola u drugim oblastima života; povezan je iznutra, ne uvijek vidljivim nitima, sa drugim oblicima monopola, sa drugim otuđenim, centrima moći. On je činilac koji je u stopu pratio, i prati, kulturni razvitak klasnog društva.

Monopol je moguće identifikovati svuda gdje se suočavamo sa nastojanjem da se stvaralaštvu nametnu određeni okviri, svuda gdje se suočavamo sa težnjom da se ono podredi određenim apriornim zahtjevima i receptima, komercijalnim, pragmatsko-političkim ili drugim potrebama i interesima.

Monopol u kulturi se ogleda, između ostalog, i u tome što često odlučujuće utiče na pravac razvoja kulturnog stvaralaštva, što postavlja određene norme i obrasce umjetničkom stvaralaštvu, štvo stvara propise o tome kako da se stvaralaštvo u cjelini prilagodi potrebama datog sistema. Sa monopolom u kulturi suočeni smo onda kada se javljaju nejednaki, neravnopravni uslovi za razvoj stvaralaštva već na samom startu, to jest ukoliko se stvaraju društveno povoljni uslovi za razvoj jedne stvaralačke orijentacije, pravca, institucije i slično i kada se značaj te orijentacije, odnosno pravca u stvaralaštvu ili instituciji prenaglašava i precjenjuje u društvenom ili estetskom pogledu, i kada se, nasuprot tome, neka druga orijentacija, pravac ili institucija prenebregavaju, potcjenjuju ili čak onemogućavaju.

Drugim riječima, monopol se javlja kada se jedna stvaralačka tendencija unaprijed favorizuje, ili kada se neko djelo favorizuje samo stoga što pripada toj poželjnoj orijentaciji.

Monopol se javlja uvijek kada se stvaralaštvu nastoje nametnuti jednoobraznost ili isključivost, tuđi duhu stvaralaštva, njegovoj hirovitosti i nepredvidljivosti, i kada se mjerila za stvaralaštvo uzimaju izvan njegovih suštinskih značenja ili pak ukoliko se u samom stvaralaštvu utvrde mjerila koja znače ograničavanje njegove specifične moći. Autentična vrijednost stvaralaštva postaje manje bitna ili nebitna. U oblasti umjetničkog stvaralaštva, kao specifičnog vida čovjekove djelatnosti, potiskuje se stvarna umjetnička vrijednost i traga se za mogućnošću da se djelo iskoristi u komercijalne, ideološke, odnosno propagandne svrhe. M. Krleža je čak jednom prilikom primijetio da se u reduciranju funkcija i smisla umjetnosti ide dotle da se odobrava i podstiče ona umjetnička djelatnost kojom se nanosi šteta političkom protivniku. Podređivanje djela vanumjetničkim ciljevima i interesima vodi razaranju njegovog autentičnog smisla i humanističke suštine.

Vrednovanje umjetničkog djela, u uslovima dominacije monopola, uhvaćeno je u mreže pukog komercijalnog reklamerstva, pri čemu su objektivna mjerila potisnuta, obesnažena, a predstave o djelu se formiraju na osnovi onog rasuđivanja koje je u funkciji uskog, komercijalnog, ideološkog ili nekog drugog utilitarnog cilja.

Cio sistem valorizovanja djela se pod pritiskom monopola izvitoperuje i onemogućava, a djela i stvaraoci suočeni su sa

pobrkanom hijerarhijom vrijednosti. Stvarna mjerila su zamućena, a istinski sud kritike je potisnut i zanemaren pred zahuktalom mašinerijom reklame i neurotičnog rasuđivanja, koji prodiru i ugrožavaju sferu stvaralaštva, razaraju njegov duh, atakujući i na ukuse, potrebe i afinitete publike.

U stvari, tu je riječ o procesu razbijanja istinskog kritičkog rasuđivanja: monopol formira pogrešan, neautentičan pristup djelu, sa ciljem da iz takvog rasuđivanja izvuče neposrednu ekonomsku ili ideološku korist.

Monopol se u sferi kreacije javlja, nerijetko, u prikrivenom vidu. Ponekad ga nije moguće lako identifikovati već i zbog toga što se uspostavlja prećutna saglasnost stvaralaca i nosilaca ekonomske i političke moći — dokle sežu slobode i mogućnosti stvaralaštva, a gdje prestaju alternative i stvaralačka opredjeljenja. Monopol u oblasti vrednovanja stvaralaštva jedan je od osnovnih oblika monopolizma u oblasti kulture. Taj monopol je uvijek posezao u samu suštinu stvaralaštva, to jest u sferu stvaralačke slobode, u težnji da je razori i obeshrabri.

Monopol formira svojevrstan prsten oko kulture, koji, s jedne strane, odvaja kulturne tekovine i stvaralaštvo od šireg korišćenja i dostupnosti, a, s druge, drži u vlasti kulturno stvaralaštvo i kulturnu produkciju uopšte. On je izraz jednovremene koncentracije moći odlučivanja o ekonomskim, političkim i kulturnim pitanjima; u njemu je sadržana moć raspolaganja sredstvima za proizvodnju, rezultatima rada i naučnog progresa i tekovinama kulture.

Savremena država često bitno utiče na pravce razvoja umjetničkog stvaralaštva, bilo politikom materijalne i druge stimulacije određenih tendencija ili politikom restrikcije, ekonomskim ili ideološkim mjerama represije. Ona utiče ne samo na pravce stvaralačkog razvoja već i na interpretacije stvorenog. Istovremeno, sopstvenim kriterijumima zalazi u kulturnu prošlost, kulturno-istorijsko naslijeđe i oživljava duh te prošlosti na način koji će podržati njene ideološke i kulturne aspiracije.

Dominacija državne ideologije i politike razbija duh stvaralaštva. Ona formira stvaralačke zone koje podređuje svome uticaju. Ali, istovremeno, izvan tih zona i zvanične umjetnosti, formira se umjetnost koja nije u skladu sa oficijelnom ideologijom ili joj se otvoreno suprotstavlja. Između zone zvanične umjetnosti i zone suprotstavljanja nalazi se često široko polje ideološkog i estetskog neutralizma, koje je, po pravilu, izvan glavnih stvaralačkih struja. To je polje pasivne kulturne egzistencije, koje ne dodiruju bitni stvaralački tokovi. Stvaraoci se iz tog polja otiskuju u daleku prošlost ili se prihvataju tema koje su irelevantne za društveno stanje ili čovjekovu egzistenciju; oni zapadaju u isprazni verbalizam o sopstvenom trošku, koji se nekad sa zvanične strane toleriše, a nekad i napada. Međutim, ova vrsta neutralizma

upravo je izraz oficijelnog pritiska na stvaralaštvo i lomljenja njegove istinske prirode.

Monopol u kulturi se ne ukida čak ni onda kada se promijene okolnosti koje su ga prvobitno stvorile. On na čudan način egzistira paralelno sa demokratizacijom kulture. Tako se dobija neobična i protivrječna slika: stvarna kulturna demokratizacija prema kojoj se nezadrživo kreće savremeno društvo ostvaruje se uz trajno zadržavanje, pa čak i jačanje i koncentrisanje monopolske moći nad kulturom.

Naime, uslijed okolnosti ekonomskog, naučnog, tehničkog i obrazovnog razvoja, tekovine kulture postaju sve više dostupne širokim masama. Uporedo s tim proširuju se stalno i mogućnosti monopolskog manipulisanja kulturom i kulturnim potrebama. Očigledno je, međutim, da se kraci monopola ne mogu presjeći samo u sferi kulture, a i monopol se brani nepostojanjem mogućnosti najširih slojeva da utiču na društveni tok i kulturnu situaciju. Svaki monopol, politički, ekonomski i kulturni, izrasta u sraznijeri u kojoj se sredstvima manipulisanja i potčinjavanja razvija stvarna i psihološka beznačajnost i anonimnost pojedinaca. Monopol ujedno označava neprikosnovenu moć da se raspolaže moćima drugih, da se upravlja ljudskom duhovnom, stvaralačkom energijom i da se ta energija ukroćuje i usmjerava prema interesima nosilaca monopolske moći.

On označava moć da se donose krupne i neopozive odluke o kulturnom razvoju i kulturnoj politici, da se zaustavljaju određene stvaralačke tendencije i pravci u oblasti umjetnosti, da se donose definitivni sudovi o društvenoj i estetskoj vrijednosti stvaralaštva i kulturnog naslijeđa, da se razvijaju one kulturne potrebe koje je moguće eksploatisati.

Socijalističko samoupravljanje razgrađuje monopol države nad kulturom ili, tačnije, ono podsijeca korijene najgorim stranama toga monopola. Međutim, sve dok postoji zavisnost, ekonomska i druga, kulture od države, postojaće i mogućnost ne samo da se monopolsko arbitriranje države u oblasti kulture sačuva već i da se održe monopoli u samoj kulturi, to jest da se jedni oblici monopola zamjenjuju drugima.

Modificirani oblici etatističkog posredništva između svijeta materijalne proizvodnje i kulturno-duhovnog stvaralaštva; tradicionalna organizacija institucija kulture i njihova ograničenost horizontom zatečenih kulturnih potreba; nedovoljno razvijeni demokratski, samoupravni odnosi unutar kulture i principa samoupravne kulturne politike i drugo — neke su od pretpostavki održavanja sposobnosti monopola da se obnavlja i prerušava. Monopolu osobito pogoduje parcijalizacija samoupravljanja, njegovo zatvaranje u okvire institucija, proglašavanje uskih interesa za opšte i društvene.

Monopolske grupe i klanovi konstituišu se, pretežno, oko onih punktova na kojima se odlučuje o raspodjeli materijalnih sred-

stava ili o društvenoj i estetskoj valorizaciji kulturnog i umjetničkog stvaralaštva. Oni se javljaju upravo tamo gdje su stvaraoci materijalnih ili estetskih vrijednosti udaljeni od mogućnosti uticaja i odlučivanja. Grupe i klanovi egzistiraju tamo gdje su odnosi nametnuti a šanse stvaralačkog ispoljavanja uzurpirane, i gdje su autentične kulturne potrebe i interesi prigušeni, a često i zamijenjeni neautentičnim potrebama i interesima.

Autentične kulturne vrijednosti, koje samoupravno društvo želi da favorizuje, nemaju potrebu da se monopolski nameću. U javnoj demokratskoj i kvalifikovanoj valorizaciji svaka stvarna vrijednost nalazi svoje mjesto. Veličini jednog djela nimalo ne smeta veličina drugoga; sjaj jednoga ne zamračuje niti sjenči značenje drugoga. Stvaralačka utakmica jeste pravi put da se osvoje oni visovi do kojih sežu rijetki pojedinci. Ali monopolske uzurpacije uvijek su izraz nekreativnog duha, način da se izbjegnu stvaralačka utakmica i stvaralački rizik. Monopol teži da zarobi i ograniči razvitak stvaralačkih snaga, jer one uvijek ugrožavaju njegove pozicije.

Stoga je ukidanje monopola identično sa ukidanjem svake vlasti, svih oblika otuđene moći nad kulturom i u kulturi; ono je identično sa priznavanjem autentičnih prava, potreba i stvaralačkih mogućnosti svakog pojedinca.

Postojanje monopola u kulturi samoupravnog društva nije efemerno pitanje. Bila bi krajnje uprošćena svaka pomisao da manifestacije monopolizma u kulturnom životu samoupravnog društva predstavljaju samo obične ostatke razbijenog etatističkog monopola. Ne treba ni za trenutak izgubiti iz vida realnost da stvarno prisustvo monopola u kulturi samoupravnog društva stoji u određenoj relaciji prema stepenu učešća najširih slojeva u kulturnom životu i kulturnoj politici. Nije u pitanju, dakle, puka dostupnost tekovina kulture, već sama mogućnost aktivnog sudjelovanja ljudi u svim oblastima kulturnog i stvaralačkog rada, u ispoljavanju i zadovoljavanju autentičnih kulturnih potreba i interesa. Ovladavanje ukupnim prostorom kulture kao prostorom ljudskih mogućnosti, potreba i aspiracija nesvodljivo je na pomalo tradicionalni, preširoki i preuski u isti mah, pojam demokratizacije kulture. Tamo gdje se razbija mogućnost manipulisanja ljudskim potrebama i ljudskim kreativnim duhom, gdje kultura postaje slobodna zato što je podruštvljena, gdje se moć nad kulturom prevazilazi kulturom novih odnosa i moćima kulture, monopol gubi svoja uporišta i nepovratno pada.

Tek kada kultura uistinu postane unutrašnja potreba i predmet stvarne ali i dovoljno kvalifikovane zainteresovanosti svih ili većine ljudi, monopol će definitivno izgubiti svoju stvarnu moć i današnji značaj.

Đuro Kovačević

Pretpostavke istraživanja klasnih osnova revolucije u savremenosti

Predmet ovog istraživanja su razvoj i karakter klasnih podela i sukoba u savremenosti. Pri tom se postavlja osnovno pitanje: da li razvoj i sadržaj promena u društvenoj strukturi savremenog društva osnažuju ili slabe proces revolucije.

Polazeći od stava da je socijalistička revolucija klasna borba sa ishodištem ka besklasnom društvu, dolazi se do zaključka da je mogućnost nastajanja procesa revolucije bitno vezana za postojanje klasnog društva, to jest društva klasnih podela i sukoba. S obzirom na to, od bitne je važnosti to kakvo je društvo u savremenosti. Da li je ono klasno, to jest da li savremena društvena struktura u svom razvoju gubi ili zadržava klasno značenje.

Postojeće društvo nije stvrdnuta datost, već je ono istorijsko i razvojno, te su i društvene podele u njemu razvojne i promenljive. Ako bi se pokazalo da temeljne društvene podele i sukobi gube klasni karakter ili da njihovo klasno značenje postaje sporednim, logično bi sledilo da se gubi ili biva sporednim sam osnov nastajanja socijalističke revolucije. To bi zahtevalo promišljanje

samih istorijskih mogućnosti i smisla socijalističke revolucije, sa osloncem na neku drugu teoriju društva koja, u izvornom značenju te reči, ne bi bila marksistička.

Međutim, činjenice razvoja ne ukazuju na gubitak ili opadanje klasnog karaktera postojećeg društva. Reč je više o promenama u strukturi i pojavnosti klasnih podela i sukoba. Potrebno je stoga u tim promenama zahvatiti ono suštinsko po čemu je postojeće društvo, pre svega, klasno, i u tome otkrivati razvojnost bivanja i delovanja potencijalnih subjekata opiranja postojećem, to jest bivanja i promicanja same revolucije. Uvidom u promene nužno je istražiti u čemu se postojeće društvo proizvodi kao klasno, kao društvo klasnih sukoba i alternativa. To podrazumeva istraživanje samog načina društvene proizvodnje jer nije dovoljno ostati na tezi da razvitak društvene podele rada neumitno deli društvo na klase. I društvena podela rada i klase su unutrašnje samom načinu društvene proizvodnje celokupnog života, one nisu posledica, nešto što naknadno nastaje. U celini proizvođenja društvenog života same klase su bitni moment tog proizvođenja.

Ukoliko u okviru postojećeg načina društvene proizvodnje i dalje traje odnos kapitala i rada kao bitni odnos, tada su i značenje nastajućih društvenih i klasnih podela, njihov osnovni smisao određeni tim odnosom. *Ako je protivrečnost između kapitala i rada osnovna društvena protivrečnost, onda je i protivrečnost društvenih snaga koje su socijalni agensi kapitala i rada protivrečnost istog ranga.*

To je od bitnog značaja jer ovakav pristup pitanje o klasama iz političke sfere, kao sfere prepoznavanja klasa, vraća celini društvene proizvodnje u kojoj je politika samo jedan, iako bitan moment. A to se često zaboravlja. Pošto su očigledne promene u političkom ispoljavanju klasa u savremenosti, naročito u savremenosti razvijenog građanskog društva, olako se dolazi do zaključka da su neki drugi oblici i vidovi društvenih podela i sukoba dobili temeljnije značenje. Ne promišlja se, naravno, šta se to promenilo u osnovama i sadržajima klasnih podela, pa, shodno tome, i u njihovom političkom ispoljavanju. Ako se razvoj klasa ne posmatra povezano sa razvojem kapitala i rada i njihovog međusobnog odnosa, teško da se može i razumeti sadržaj i značenje društvenih podela u savremenosti. Kao primer toga je pitanje o radničkoj klasi kojoj se (posmatrano iz političke optike) pripisuje ovakva ili onakva sudbina, a pre svega gubitak revolucionarne pozicije.[1]

---

[1] Očigledan porast standarda, kao i ispoljavanje konzervativnog političkog ponašanja radničke klase u razvijenim kapitalističkim društvima, dali su povoda za teorijske zaključke kako je nastala »nova radnička klasa« ili kako je radnička klasa postala konzervativna, pa čak i kontrarevolucionarna snaga. (Vidi Herbert Marcuse, *Kraj utopije. Esej o oslobođenju*, »Stvarnost«, Zagreb, 1972, str. 145, 175; i A. Gorc, *Radnička strategija i neokapitalizam*, Izdavački centar »Komunist«, 1970.) Međutim, empirijska istraživanja, na primer Johna H. Goldthor-

Zato je važno u razmatranju socijalističke revolucije u savremenosti vratiti se pitanju o razvoju klasa preko pitanja o razvoju građanskog načina društvene proizvodnje[2] i njegovom temeljnom odnosu — odnosu kapitala i rada. Naime, potrebno je, po meri vraćanja revolucije celini njenog sadržaja i oslobađanja od omotača politike, nanovo promišljati pitanje njenih klasnih osnova iz celine proizvodnje postojećeg društva u kome revolucija biva.

O građanskom društvu[3]

Istorijski razvoj kazuje o klasnom, sukobljenom i neharmoničnom društvu kao totalitetu koji se proizvodno utemeljuje i razvija na nejednakosti ljudi u sredstvima i uslovima za održavanje i razvijanje njihovog života, a organizuje kao politička zajednica, to jest država.

Ovom tipu pripada i klasno, građansko društvo, kao konkretno-istorijski totalitet u kome nastaje socijalistička revolucija kao proces prevladavanja klasnog totaliteta uopšte. Bit njegova je kapital kao način društvene proizvodnje života ljudi, koji rađa i razvija određeni istorijski sadržaj, tip i strukturu društvenosti (odnose i strukturu međusobne povezanosti ljudi) i odgovarajući oblik zajednice. Otuda je istorijsko kretanje kapitala kao biti i oblika ljudske zajednice, podeljene na klase, a politički strukturirane i organizovane putem partija i države, sâmo klasno građansko društvo kao totalitet. Imanentno ovom totalitetu je da

---

pea, pokazuju da se, uprkos povećanju zarade, poboljšanju radnih uslova itd., klasna situacija industrijskog radnika ne menja; on još zarađuje »stavljajući na raspolaganje svoj rad poslodavcu u zamenu za nadnicu«. (Vidi John H. Goldthorpe i dr., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge Univ. Press, London, 1969, p. 157.) Sličan stav zastupa i Ralph Miliband, u knjizi *The State in Capitalist Society*, London, 1973, p. 27.

2 Pod građanskim načinom proizvodnje podrazumevam takav način društvene proizvodnje za koji je konstitutivno neprekidno otuđivanje društvene moći rada i proizvodnje, koja, kao otuđena moć, u vidu raznih oblika dominira celinom društvenog rada. U savremenosti to je način proizvodnje koji je građanski ne samo po proizvođenju kapitala već i po proizvođenju *radnika*. Kapitalistički način proizvodnje je pri tom čisti tip građanskog. Otuda se u ovom radu analizira, pre svega, kapitalistička društvena proizvodnja, i to u svojim najrazvijenijim oblicima.

3 Pojam građanskog društva je širi od pojma kapitalističkog društva. Kapitalizam je jedan od istorijskih oblika ili, bolje rečeno, stadija. Tako Marks, izlažući svoje shvatanje istorije, kaže: »Ovo shvatanje istorije zasniva se, dakle, na tome da se, upravo polazeći od materijalne proizvodnje neposrednog života, razvije stvarni proces proizvodnje, i da se oblik opštenja koji je povezan s tim načinom proizvodnje i čiji je ona tvorac, dakle građansko društvo na njegovim različitim stupnjevima, shvati kao osnova čitave istorije...« (K. Marx — F. Engels, *Dela*, knj. VI, IMRP — »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 38, *Nemačka ideogija* I, Feuerbach).

način proizvodnje i ostvarivanja života ljudi zasniva i razvija kao funkciju kapitala, da zajednicu i po strukturi i obliku uspostavi i razvija tako da ona bude konstitutivna i funkcionalna za dominaciju kapitala.[4] Međutim, bez obzira na tu težnju, ovo društvo ostaje sukobljeni i razvojno antagonizirani totalitet.

Kapitalistički način društvene proizvodnje izložen je unutrašnjem sukobu proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje; društvena struktura je pocepana i sukobljena s obzirom na društvenu podelu rada i podelu na vlasnike i nevlasnike sredstava za proizvodnju (kapital i najamni rad); država kao oblik zajednice i način održanja dominacije kapitala izložena je osporavanju od socijalnih snaga koje se protive toj dominaciji, tome da njihov život bude podređen svrhama kapitala. Znači, građansko društvo je razvojni totalitet koji nastaje i opstojava na kapitalu kao načinu društvene proizvodnje života, unutrašnje sukobljenom sadržajem odnosâ proizvodnih snaga i odnosâ proizvodnje i na njemu utemeljenom odnosu klasa. Otuđivanje ekonomske i društvene moći i njeno institucionalno organizovanje, kao sabrane političke moći u vidu države, konstitutivno je za ovo društvo.

Istorijski uslov i osnov moći kapitala je u sposobnosti razvijanja proizvodnih snaga društva, sposobnosti razvoja društva.[5] Dakle, da bi uopšte opstao kao način proizvodnje, kao društveni odnos i kao sistem vlasništva, kao utemeljujuća i određujuća svrha totaliteta, kapital mora neprekidno razvijati proizvodne snage društva. Međutim, sam razvoj proizvodnih snaga dovodi u pitanje proizvodne odnose koje kapital uspostavlja i u kojima vlada.

Sukobljenost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa izražava se kao unutrašnja sukobljenost samog načina kapitalske proizvodnje društvenog života, kao sukobljenost u samom temelju i biti klasnog građanskog društva. Ako su granice promene proizvodnih odnosa unutar granica svrha kapitala, tada sukob proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa nije rešiv, što vodi obratu u istorijskoj funkciji kapitala — od činioca razvoja društva ka činiocu koji postaje prepreka razvoja. Kada i ukoliko postane preprekom razvoja društva, tada i utoliko može biti prevladan kao način društvene proizvodnje.

U socijalno-istorijskom smislu unutrašnja sukobljenost u kapitalu, kao načinu društvene proizvodnje, data u odnosu kapitala i rada, izražava se u podeli društva na klase, njihovom sukobljavanju, borbi i antagoniziranju. Tendencija koja se istorijski već iskazala, a u savremenosti postaje vrlo uočljiva, jeste da *razvoj svrhâ kapitala zahteva razvoj celine ljudskog rada kao najamnog rada.* Najamni rad opstojava toliko koliko je funkcionalan za svrhe kapitala.

---

[4] Vidi K. Marx, *Kapital,* tom I, str. 279. i tom III, str. 206, 211, 685, 730 — 731; *Dela,* knjige 21. i 23, IMRP — »Prosveta«, Beograd, 1971.

[5] Vidi K. Marx, *Komunistički manifest,* »Kultura«, Beograd, 1966.

Proširenje socijalne osnove najamnog rada, po pravilu, zaoštrava sukobljenost kapitala i rada kao dveju strana društva, od kojih prva teži određenju celine društva prema sopstvenim svrhama, a druga se ne može ostvariti kao celina bez ukidanja posebnosti koja je potčinjava.

Zato, da bi opstao, kapital se u ekonomskom smislu sve više koncentriše[6], a njegova moć sve više politički oblikuje, sabira i organizuje. Ovo sabiranje društvene moći kapitala tendencijski se izražava kao rasprostiranje njegove ekonomske moći do celine društva, a političke moći do odnosa u svakom proizvodnom pogonu koju on kao kapital uspostavlja i razvija. Činjenica da je kapitalski način proizvodnje utemeljen kao politička ekonomija kazuje da je politička moć ne samo globalno *nego i unutrašnje konstitutivna* za razvojnost kapitala kao odnosa i kao načina društvene proizvodnje.

Ako politički odnos biva unutrašnje konstitutivan za način proizvodnje i oblik zajednice, onda je i sukobljenost među klasama kao socijalnim agensima sukobljene strukture samog načina proizvodnje — kapitala i najamnog rada — nužno i politička. Ekonomski vladajuća klasa, da bi to bila, teži i političkoj dominaciji, ne samo globalno preko države već i političkom hijerarhizacijom odnosâ unutar samog procesa proizvodnje i njegovih institucionalnih oblika. Politizacija uslova i sredstava u održanju i razvijanju društvene moći kapitala, pri tom, uspostavlja se kao jedinstven proces koji funkcionalizuje odnose ekonomske i političke moći — dajući ekonomskoj moći i političko značenje, a političkoj i ekonomsko. U temelju tog procesa je težnja kapitala da ovlada celinom društva, kako bi uvećao i proširio uslove i sredstva sopstvenog održanja, odnosno nužnost vlastitog postojanja, ovladavanjem celinom društvene strukture i odnosâ kao sopstvenom osnovom. Međutim, ostvarenje ove intencionalnosti kapitala izloženo je osporavanju po meri razvoja subjektiviteta najamnog rada. Proces pretvaranja svakog rada u najamni rad povećava ne samo širinu socijalnog osporavanja dominacije kapitala nego i to osporavanje usložnjava tako što se rasprostire celinom momenata sabiranja i utemeljavanja društvene moći kapitala. Pri tom političko postaje okosnicom osporavanja, ali ne samo kao ovladavanje državom već i kao ovladavanje samim proizvodnim pogonom, njegovim oslobađanjem od svrha kapitala.

Ovo sukobljavanje-osporavanje ispoljava se, pre svega, u vidu klasne borbe vlasnika kapitala i vlasnika radne snage, to jest subjekata najamnog rada.

Klasna podela i borba je složenija od ove osnovne podele. Rast međusobne zavisnosti kapitala i rada čini da ona ipak biva

---

[6] Smatram da je koncentracija kapitala permanentna tendencija koja se ne završava određenom imperijalističkom fazom kapitalizma; naprotiv, ona se sve više intenzivira i sve je bogatija po oblicima i sadržajima.

sve više polarizovana oko ovog osnovnog odnosa, odnosa kapitala i rada, jer je razvoj tog odnosa presudan za održanje ili promenu kapitalskog načina društvene proizvodnje, to jest samog građanskog društva. Tako su i geneza i savremenost građanskog društva određeni klasnom podelom i borbom, kao ishodištem njegovog održanja ili moguće promene.

Promene u procesu reprodukcije građanskog društva: razvoj kapitala, najamnog rada i klasa

Istraživanje razvoja klasnog građanskog društva sa stanovišta pitanja o mogućnostima i izgledima socijalističke revolucije postavlja kao bitan problem odnos kapitala i rada i razvoj klasnih odnosa i borbe. Od ishoda ovog odnosa zavise mogućnosti održanja ili revolucionarne promene građanskog društva. Pri tom se sam ishod bitno rešava tamo gde taj odnos i nastaje — u procesu ekonomske reprodukcije kao jezgru celokupne reprodukcije društva.

Sa stanovišta kapitala *proces ekonomske reprodukcije je proces razvoja i oplodnje kapitala.* Naime, određujuće za celinu ekonomskog procesa je uvećavanje moći kapitala. Rast ekonomske i društvene moći kapitala, međutim, direktno zavisi od njegove sposobnosti da razvija proizvodne snage i opredeljuje razvoj društva. Istorijski razvoj kapitalističke proizvodnje pokazuje da se održanje i razvijanje sposobnosti kapitala u razvoju proizvodnih snaga rešava neprekidnom koncentracijom kapitala. Odlika savremenog procesa koncentracije kapitala, za razliku od koncentracije pod hegemonijom finansijskog kapitala koja je bila spoljašnja samom procesu proizvodnje, jeste tendencija njegove koncentracije u samoj proizvodnji i pod hegemonijom institucija proizvodnje. Tako razvojem proizvodne koncentracije kapitala proizvodnja postaje hegemon novog organskog jedinstva kapitala, i time zadobija dominantno mesto u celini ekonomskog procesa. Međutim, prevladavanje društvene razdrobljenosti i sukobljenosti kapitala ukidanjem dominacije i otuđenosti finansijskog kapitala i zavisnosti procesa proizvodnje od momenata i oblika kapitala izvan nje same ne ide pravolinijski i bez protivrečnosti. Sama moć proizvodnje je nedostatna. Potrebna je sila koja ima moć i potrebni nivo opštosti da bi se obezbedilo društveno jedinstvo kapitala. To se postiže državom kao sredstvom, načinom i oblikom prevazilaženja društvene i institucionalne rascepkanosti kapitala (po funkciji) i organizovanjem opštih uslova društva u prilog njegove dominacije. Dakle, time jačanje uloge države postaje nužno.

Država se javlja u dvostrukom smislu: kao bitni uslov koncentracije kapitala u proizvodnji, ali i kao poseban oblik koncentracije izvan proizvodnje koji se samoj proizvodnji može nametnuti. Izuzetni značaj *države* u celini uslova dominacije kapitala otvara put njenoj relativnoj autonomiji utemeljenoj na sposob-

nosti obezbeđenja celine pretpostavki društvene proizvodnje obuzdavanjem partikularističkih interesa koji izviru iz ekonomski i društveno razdrobljene strukture kapitala i otpora subjekata najamnog rada.[7]

Kao bitna pretpostavka nastajuće nove organizacije ekonomskog procesa država nužno biva sve više u njemu unutrašnje prisutna i delatna, s obzirom na ulogu u koncentraciji kapitala u proizvodnji i prevladavanju društvene razdrobljenosti kapitala i sukobljenosti posebnih i opštih pretpostavki njegove dominacije. Usled toga proizvodna koncentracija kapitala se utemeljuje i razvija u povezivanju institucionalnih oblika proizvodnog i ekonomskog procesa sa državom. Tako uslovi razvoja proizvodne koncentracije kapitala dovode do sprege ekonomskog procesa oplodnje kapitala i države. U određenom smislu, ova sprega prerasta u oblik socijalizacije kapitala u okviru uslova njegove globalne dominacije u savremenosti. Međutim, ta sprega je unutrašnje sukobljena, jer i država i proces proizvodnje teže da dominiraju celinom ekonomskog procesa, a preko toga i celinom društva. Proizvodna koncentracija kapitala vodi koncentraciji društvene moći u proizvodnji i mogućnosti da tako koncentrisana moć i neposredno društveno dominira. Tome se, naravno, država kao globalno izvedena moć kapitala opire jer direktna globalna dominacija proizvodno koncentrisanog kapitala relativizuje i smanjuje značaj njenog posredovanja u obezbeđenju dominacije kapitala, pa time i značaj i autonomnu moć društvene strukture koja sprovodi moć države.

Hoće li povezanost nadvladati sukobljenost ovih dveju tendencija zavisi od toga koliko to sukobljavanje dovodi u pitanje razvoj procesa proizvodne koncentracije kapitala koja je uslov održanja i razvitka kapitalskog načina društvene proizvodnje. Opstajanje i razvoj moći kapitala u savremenosti zahteva i *organizacijsko-institucionalnu dominaciju proizvodnog procesa nad celinom ekonomskog procesa u društvu.* Time je i povezanost države i institucije ekonomskog procesa oplodnje kapitala funkcionalno određena. Naravno, granice te povezanosti nisu samo unutrašnje date u interesima protagonista kapitala. Naprotiv, suprotstavljanje onih kojima kapital dominira, i zahvaljujući čijem radu kao najamnom opstoje, bitno određuje sadržaje i odnose sprege u nastajućoj organizaciji dominacije kapitala.

Na pitanje o promenama u subjektivnoj strukturi kapitala načelno se može odgovoriti: sprega države i institucija proizvodnog i ekonomskog procesa je osnova *nove strukture socijalnih agenasa kapitala.* Razvoj društvenog subjektiviteta kapitala zavisi

---

[7] Naravno, određena autonomija države istorijski proističe iz njenog značenja kao političkog oblika klasno sukobljene zajednice i njenog ekonomskog značenja koje ima u svim sistemima društvene proizvodnje. Za razmatranje razvoja države ka njenoj ulozi u savremenosti uporedi J. Galbraith, *Nova industrijska država,* »Stvarnost«, Zagreb, 1970.

od razvoja uslova i sadržaja njegove proizvodne koncentracije, a ispoljava se kroz rast i spregu nove preduzetničke strukture i strukture koja izrasta kao uslov i posledica nove pozicije države i njenog aparata u procesu ekonomske oplodnje kapitala. Istovremeno, kao moment te sprege, privatni vlasnici kapitala sve više bivaju potiskivani iz preduzetničke funkcije i neposrednog procesa oplodnje kapitala.

Pri tom, nastajućoj strukturi subjektiviteta kapitala bitno obeležje daju tehnokratija i birokratija kao snage nove organizacije ekonomskog procesa i nove uloge države. Treba imati na umu da odnosi unutar ove strukture subjektiviteta kapitala dele sudbinu procesa proizvodne koncentracije kapitala i težnje ka hegemoniji proizvodnog procesa u ekonomskoj reprodukciji društva.

Ova struktura je tendencijski bitno različita u poređenju sa klasičnom strukturom buržoazije kao klase privatnih vlasnika kapitala, jer napredovanje koncentracije kapitala sve više razdvaja vlasništvo nad kapitalom od njegove upotrebe. To razdvajanje očigledno ide u prilog onih bez kojih nije moguća savremena organizacija društvenih uslova za ostvarivanje svrha kapitala.

Dakle, savremeni proces koncentracije kapitala, razvijajući novu strukturu i organizaciju ekonomskog procesa oplodnje kapitala, vodi promenama u subjektivitetu kapitala i novoj strukturi klase kapitala.

Kakav je razvitak rada u okviru ovog procesa, pitanje je od opšteg, ali i posebnog značaja, jer se njime otvara razmatranje problema radničke klase kao subjekta najamnog rada, subjekta osporavanja kapitala i revolucije.

Koncentracija kapitala, kao sabiranje celokupnih moći kapitala radi njegove društvene hegemonije, vodi razvoju celine ljudskog rada kao najamnog rada. Tako razvoj najamnog rada tendencijski sve više prevazilazi tradicionalne sadržaje i okvire najamnog rada nastale u drugačijoj istorijskoj i ekonomskoj strukturi kapitalističkog načina društvene proizvodnje.

U istraživanju uzroka takvog razvoja dve činjenice su od bitnog značaja: rast i struktura proizvodnog pogona i aparata države, kao uslova ostvarivanja nove pozicije proizvodnje i države u ekonomskom procesu.

Održanje sposobnosti kapitala u razvijanju proizvodnih snaga, kao uzrok koncentracije kapitala u proizvodnji, oslanja se na razvoj savremenog proizvodnog pogona, koji kao način i oblik razvoja proizvodnih snaga treba da omogući dalji rast moći kapitala. Taj nastajući proizvodni pogon, kao tip odnosa ljudi i sredstava za proizvodnju radi proizvodnje podređene svrhama kapitala, predstavlja institucionalni oblik proizvodnog odnosa ljudi i univerzalizacije ljudskog rada kao najamnog rada. Njegova bit, kao institucionalnog oblika proizvodnje i sklopa proizvodnih snaga, jeste *tehnika,* i kao uvećana proizvodna moć ljudi, ali i kao odnos

dominacije kapitala gospodarenjem opredmećenog nad tekućim, živim ljudskim radom.[8]

Nužnost kapitala da razvija proizvodne snage, to jest da usavršava proizvodnu moć proizvodnog pogona razvojem tehnike i automatizacije, ima za posledicu potiskivanje i prevladavanje klasičnog najamnog rada. Jer napredovanje tehnike (razvoj proizvodnih snaga) nije samo usavršavanje sredstava za proizvodnju, nego i čoveka koji proizvodno operacionalizuje tehniku. Utoliko i nužno dolazi do promena u kvalitetu i strukturi najamnog rada. S jedne strane, ljudski rad postaje pretpostavka razvoja same tehnike, a, s druge, uslov njene proizvodne realizacije. Otuda se unajmljivanje čovekovih radnih sposobnosti od strane kapitala ostvaruje unajmljivanjem čoveka kao proizvođača tehnike i kao izvršioca njene objektivizirane proizvodne moći.

Po meri napredovanja tehnike (kao opredmećenog, kvalifikovanog i složenog ljudskog rada) i proizvodnog iskustva sve je veće potiskivanje nekvalifikovanog i manje složenog živog ljudskog rada iz proizvodnog procesa. To se u socijalnom smislu izražava kao potiskivanje klasičnog radnika iz savremenog proizvodnog procesa, jer kako raste proizvodna moć tehnike tako opada kvantitet živog ljudskog rada u proizvodnom pogonu. Međutim, da bi proizvodna moć tehnike mogla napredovati, moraju se ispuniti određeni uslovi: prvo, razvijanje tehnike i organizacije proizvodnog procesa, i, drugo, potrošnja stalno rastućeg broja dobara i predmeta. Da bi se to postiglo, neophodno je ostvariti i razvijati određeni tip i strukturu ljudskih radnih sposobnosti i potreba, koji će najviše odgovarati razvoju tehnike kao osnove primata proizvodnje.

Tako tehnika postaje činilac određenja strukture ljudskog rada i potreba. Međutim, ljudski rad, iako najamni, stiče presudnu važnost u razvijanju tehnike. Kao rad znanja koje proizvodi tehniku (koji je po delovanju spoljašnje, a po opredmećenosti unutrašnje konstitutivan za proces proizvodnje), kao živi ljudski rad u samom procesu proizvodnje koji tehniku proizvodno operacionalizuje i realizuje, i kao rad koji omogućava potrošnu realizaciju procesa proizvodnje.

Zbog svega toga kapital teži da zahvati i potčini celinu rada i da njime organizacijski zagospodari kao najamnim radom.

Shodno značaju pojedinih momenata u ostvarivanju svrha kapitala vrši se *hijerarhizacija unajmljenog rada.* Time se organsko jedinstvo najamnog rada, sa stanovišta celine procesa proizvodnje, društveno razbija i konfrontira, što otežava mogućnosti jedinstvene klasne pozicije rada.

Sa stanovišta razvoja i perspektiva najamnog rada može se videti da razvoj države kao subjekta koncentracije kapitala i njeno

---

[8] Uporedi Davor Rodin, *Marxova misao zajednice,* velika edicija »Ideja«, Beograd, 1975.

prerastanje u činioca bitnog, i spoljašnjeg i unutrašnjeg, za celinu ekonomskog procesa oplodnje kapitala samu državu čini važnim područjem masovnog unajmljivanja ljudskog rada, te otuda i činiocem proširenja i usložnjavanja strukture najamnog rada. Institucionalno i delatno ostvarivanje uloge države u ekonomskom procesu i globalnoj dominaciji kapitala zahteva razvijen instrumentarij i sve veći i složeniji aparat. Konstituisanje aparata, pak, zahteva uključenje složene strukture najamnog rada, kako bi se ostvarila nastajuća uloga države i volja strukture koja obezbeđuje i usmerava globalnu dominaciju kapitala putem političke moći organizovane i sabrane u državi.

U kakvom su odnosu razvoj i promene u strukturi kapitala i najamnog rada i klasna struktura građanskog društva?

Klase, kao istorijske društvene grupe društvene podele rada, nastaju u monopolističkim sistemima društvene proizvodnje, u kojima se radom proizvedena moć od rada otuđuje i njime gospodari. Dok je otuđenje radom proizvedene moći konstitutivni uslov određenog sistema društvene proizvodnje i dok taj proces otuđivanja traje, dotle se društvo neminovno deli na klase kao društvene grupe od kojih jedne monopolišu moć, a druge bivaju iz nje isključene, više ili manje se opirući moći koja ih potčinjava.

Takvom sistemu društvene proizvodnje građansko društvo ne samo da pripada već je istorijski oblik i način daljeg razvoja monopolističkog sistema društvene proizvodnje. S obzirom na to, ono je neminovno klasno društvo sve dok je građansko, to jest sve dok kapital utemeljava društvenu proizvodnju i određuje njene svrhe. Ako je kao društvo razvojno, onda se ono i kao istorijski tip klasne društvene strukture razvija.

Vraćajući se pitanju o odnosu razvoja i promena u strukturi kapitala i najamnog rada i klasne strukture, može se reći: koliko su razvoj i promene u strukturi kapitala i najamnog rada konstitutivni za sam proces reprodukcije građanskog društva, toliko su konstitutivni i za razvoj klasnih podela u njemu.

Za istraživanje mogućnosti i izgleda socijalističke revolucije otkriće smera razvoja klasnih podela je od izuzetnog značaja.

Zato se valja upitati: ako se prevladava klasična struktura kapitala i najamnog rada, da li se i kako prevladava i klasična klasna struktura građanskog društva?

U pokušaju da se dođe do odgovora analiziran je razvoj kapitalističke društvene proizvodnje. Pokazalo se da uslovi proizvodnje kapitala i ostvarivanje njegove dominacije određuju strukturu i profil ekonomski vladajuće klase. Tako sabiranje društvene moći kapitala, neprekidnom koncentracijom i povezivanjem institucija ekonomskog procesa i države kao načina koji odgovara uslovima održanja kapitala, vodi prevladavanju klasične buržoazije kao klase privatnih vlasnika kapitala i razvoju nove strukture koja nosi, utemeljuje i jača dominaciju kapitala u savremenim

uslovima. Ta struktura je unutrašnje povezana i sukobljena u okviru odnosa koncentracije kapitala u proizvodnji i državi. Međutim, razlike među pojedinim momentima u savremenoj strukturi dominacije kapitala bivaju podvrgnute neophodnosti njenog obezbeđenja, posebno u odnosu na najamni rad kao konstitutivni uslov samog kapitala. Iz tog odnosa izvodi se klasni subjektivitet ove strukture kao klase dominacije kapitala. Time se pokazuje da bit klasnog subjektiviteta nije samo unutrašnje određena odnosima u datoj društvenoj strukturi ili grupi nego, i pre svega, njenim odnosom prema drugim društvenim strukturama i grupama.

Razvoj tog odnosa, kao odnosa sukoba i borbe između socijalnih agenasa kapitala i najamnog rada — proizvodi klasni subjektivitet. Tako ova nova društvena struktura kao nosilac dominacije kapitala biva »klasom za sebe« postajući u novim uslovima i sama nova radi održanja i daljeg razvijanja dominacije kapitala.

Tako uslovi proizvođenja kapitala vode i novom klasnom identitetu društvene strukture dominacije kapitala, u kojoj, potiskivanjem privatnih vlasnika kapitala, birokratija i tehnokratija bivaju sve značajnije.[9]

Dakle, promene u strukturi vladajuće klase zavise od razvoja ukupnih uslova proizvodnje i dominacije kapitala.

Međutim, sam razvoj klasnog subjektiviteta uslovljava mogućnosti podređivanja opštih uslova kapitalu. Jer od sposobnosti klase da osmisli i delatno ostvaruje sopstvene interese zavisi njena moć uticanja na celinu društvenog kretanja, odnosno moć da promene usmeri prema svrhama kapitala. Zato njen razvoj nije samo posledica nego i uslov promicanja ili nazadovanja moći kapitala. Otuda se može reći da je savremeni razvoj klase koja dominira, u uslovima koji postaju sve složeniji, određen i potrebom održanja njenih sposobnosti za dominaciju.

U celini tih uslova najamni rad ima konstitutivni značaj, jer proizvođenje dominacije kapitala zavisi od potčinjenosti ljudskog rada svrhama kapitala. Naime, najamnost rada je konstitutivni uslov kapitala, to jest zasnivanje, održanje i razvoj proizvodne i društvene moći, kao kapitala, čine rad najamnim. U tome je i utemeljena tendencija univerzalizacije najamnog rada, o čemu je već bilo reči.

Nastavljajući istraživanje razvoja klasne strukture pitanjem o razvoju klasnog osporavanja kapitala dolazi se do problema razvoja klasnog subjektiviteta najamnog rada. To je vrlo značajno za

[9] Luka Marković je, u knjizi *Klasne borbe i koncepcije razvoja* (»Naprijed«, Zagreb, 1978), ukazao na složenost strukture vladajuće klase i istakao gotovo zakonitu smenu pojedinih frakcija unutar te klase u procesu razvoja proizvodnih snaga. Na slična razmišljanja nailazimo i u knjigama Nicosa Poulantzasa *Politička vlast i društvene klase* (Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, odeljak »Političke i društvene klase«) i *Klase u savremenom kapitalizmu* (»Nolit«, Beograd, 1978).

promišljanje revolucije kao promene totaliteta, jer je najamni rad njegova osnova; istovremeno, on je i osnova revolucije.

Imajući to u vidu, ne može se misliti o prevladavanju ili održanju građanskog društva izvan istraživanja sadržaja, smera klasne pozicije najamnog rada.

Proces prevođenja celine ljudskog rada u najamni rad uslovljen je, pored ostalog, nedovoljnošću klasičnih sadržaja i oblikâ najamnog rada za dalji razvitak kapitalističke društvene proizvodnje. Nužnost proizvodnog utemeljenja dominacije uslovljava težnju kapitala da šire i neposrednije zahvati i usmeri razvoj ljudskog rada prema sopstvenim svrhama.

Postajući masovan i istovremeno sve složeniji po sadržajima i oblicima, najamni rad obuhvata sve veći broj društvenih grupa, slojeva i pojedinaca. Time društvena struktura najamnog rada postaje složenija jer, pored radničke klase kao istorijskog jezgra najamnog rada, uključuje delove ili celinu nekih drugih društvenih grupa i slojeva. To utiče na društveni karakter i oblike društvenog ispoljavanja najamnog rada kao celine koja je diferencirana i sukobljena u okviru društvene i tehničke podele rada.

Proces razvijanja novih sadržaja i oblika najamnog rada ima za posledicu uopštavanje i proširenje njegovog društvenog izraza i razvijanje novih sadržaja i oblika tog izraza.

Razvitak građanskog načina društvene proizvodnje, zahtevajući i proizvodeći napredovanje društvene povezanosti moći kapitala, otvara i nužnost napredovanja društvene povezanosti i klasnog organizovanja najamnog rada, jer je ekonomska povezanost najamnog rada samo druga strana razvoja ekonomske povezanosti kapitala.

Pošto se koncentriše kapital, koncentriše se i njegova konstitutivna pretpostavka — najamni rad. Prema tome, društvena povezanost ide ka klasnom izrazu koji se oslanja na nužnost ekonomske povezanosti najamnog rada što je diktiraju zahtevi ostvarenja samih svrha kapitala. Otuda je razvoj njegovog klasnog subjektiviteta unutrašnji samom razvoju društvene proizvodnje kapitala i najamnog rada, a ne nešto spoljašnje. Dakle, zbog toga što je nužnost povezivanja najamnog rada u samoj logici razvitka građanskog načina društvene proizvodnje, data je i mogućnost kretanja ka, u biti, jedinstvenom klasnom identitetu najamnog rada. Shodno tome, jedinstvena klasna pozicija najamnog rada ostvaruje se prevladavanjem posebnosti njegovih struktura i razvojem takve klase koja će izraziti celinu sadržaja najamnog rada kao osnove održanja ili promene dominacije kapitala.

U protivnom, ako bi rast koncentrisane moći kapitala pratilo razlaganje društvene moći najamnog rada, kapital i klasa dominacije bili bi trajno obezbeđeni.

Prevladavanje mogućih klasnih posebnosti kao način razvoja jedinstvenog klasnog subjektiviteta najamnog rada postavlja problem odnosa savremenog okvira najamnog rada i radničke klase.

Razvoj radničke klase nije nezavisan od razvitka društvenog rada. Ako savremeni razvoj najamnog rada prevladava tradicionalne okvire i sadržaje najamnog rada, a klasični najamni rad sve više biva potiskivan iz savremenog proizvodnog pogona, da li to vodi potiskivanju i prevladavanju radničke klase?

Za bit radničke klase nije konstitutivan ovakav ili onakav oblik najamnog rada, već sam rad kao najamni. Prema tome, razvoj najamnog rada ne dovodi u pitanje istorijsku suštinu radničke klase time što potiskuje i prevladava klasične sadržaje i oblike njenog konstituisanja. On samo zahteva razvoj klasne pozicije celine najamnog rada iz celine odnosa sa kapitalom, da bi se istorijska mogućnost ukidanja kapitala i prevladavanja čoveka kao radnika iskoristila.

Hoće li se to ostvariti zavisi i od razvoja klasne pozicije *tradicionalne radničke klase* prema celini najamnog rada i od kretanja inteligencije i drugih struktura najamnog rada ka uspostavljanju jedinstvenog klasnog subjektiviteta izvedenog iz društvene povezanosti najamnog rada.

Međutim, do toga ne dolazi samo determinacijom objektivnog. Nužna je i svest o objektivnom sadržaju društvene pozicije najamnog rada i volja da se objektivne mogućnosti razvoja ka jedinstvenoj klasnoj poziciji i stvarno iskoriste. To podrazumeva da se, usled nemogućnosti posebnog oslobođenja pojedinih delova najamnog rada od dominacije kapitala (jer kapital hoće celinu ljudskog rada kao sopstvenu osnovu — kao najamni rad), dođe do saznanja o nužnosti oslobođenja celine ljudskog rada, da bi se uopšte bilo ko posebno oslobodio. Volja i delovanje proistekli iz takvog saznanja su ono što posebnosti može gurati i usmeravati ka klasnom izrazu celine najamnog rada, ka celini kao jedinstvenom klasnom subjektu.

Ako je kapital kapital i po tome što proizvodi najamni rad, a rad najamni po tome što proizvodi kapital, onda je, da bi se uopšte osvojila i razvila klasna povezanost celine koju kapital proizvodi i potčinjava, nužno da celina ima ne samo svest o objektivnom sadržaju svoga položaja i uloge nego i volju da se otrgne od funkcije proizvodnje kapitala. Međutim, biti izvan proizvođenja kapitala podrazumeva prevladavanje i kapitala i najamnog rada, nužnost prevladavanja građanskog načina proizvodnje koji kapital i najamni rad proizvodi kao svoje konstitutivne pretpostavke.

Saznanje toga je samoosvešćenje sopstvenog bića i uslova koji to biće proizvode, a uspostavljanje klasnog stanovišta celine je proces delovanja i volje da se sopstveno biće promeni tako što će se promeniti uslovi koji ga proizvode i koje ono proizvodi.

Sve dok je oslobođenje od kapitala samo posebno pitanje usko shvaćene radničke klase i sve dok ona to pitanje smatra jedino svojim, a ne i pitanjem celine najamnog rada, nema i teško

može biti kretanja ka uspostavljanju, razvoju i delovanju društvene strukture celine najamnog rada kao jedinstvenog klasnog subjekta. S obzirom na to, nužna je klasna svest posebnih momenata strukture najamnog rada o celini kao određujućem činiocu posebnosti njihovih položaja i uloga u građanskom načinu proizvodnje, o tome da je celina ona potencijalna klasna snaga u kojoj se nalaze mogućnosti posebnog i opšteg oslobođenja. Problem razvijanja klasne svesti je složen i protivrečan proces nastajanja novih i oslobađanja od starih tradicionalnih sadržaja svesti. Tradicionalna svest, izrasla u drugačijoj istorijskoj strukturi i perspektivi građanskog načina društvene proizvodnje, sprečava da se shvati savremenost i sagleda pripadnost celini položaja i razvoja najamnog rada u okviru celine razvoja kapitala kao načina društvene proizvodnje života i oblika društvene zajednice. Štaviše, ostajanje na tradicionalnom sadržaju svesti otežava društveno povezivanje, a potpomaže unutrašnje razlaganje i konfrontaciju društvene strukture najamnog rada. To je funkcionalno sa stanovišta kapitala i zbog toga ga on i podržava. Ukoliko objektivne promene bića i strukture najamnog rada idu ispred saznanja i svesti, tada mogućnosti da se objektivne tendencije u razvoju celine najamnog rada uspostave kao jedinstveni klasni subjekt otpora dominaciji bivaju smanjene i otežane.

Dakle, svest i saznanje su nužni uslovi osvajanja celine društvene strukture najamnog rada kao klasne celine. Od toga zavise mogućnosti da se celina najamnog rada otrgne interesnoj i klasnoj razdrobljenosti i hijerarhizaciji unutar funkcionisanja sistema moći kapitala. Objektivno nadolaženje mogućeg klasnog jedinstva najamnog rada zahteva saznanje o tome kako celina rada, nasuprot težnjama kapitala da totalizira svoju moć, može biti osnova utemeljavanja istorijske alternative moći kapitala, klasna snaga njenog osporavanja i prevladavanja.

Naravno, to je istorijski proces. Ali važno ga je videti kao istorijski, kako bi se promene u razvoju kapitalističkog načina društvene proizvodnje, u procesu ekonomske oplodnje kapitala, promene u socijalnoj strukturi najamnog rada i društva i promene u sadržaju i oblicima ekonomskog procesa i društva, kao i u sadržajima, ulozi i institucionalnim oblicima i strukturi države — videle u genetičkoj povezanosti i razvojnosti. Nedostajanje istoričnosti u istraživanju građanskog društva sveti se nerazumevanjem razvoja, što sprečava promišljanje mogućnosti revolucionarne promene. Promišljanje revolucije deli sudbinu promišljenosti totaliteta u kome ona nastaje kao praksa njegovog ukidanja.

Razvoj klasne strukture je višestruko uslovljen. Naime, on se ne može redukovati na relaciju čistog odnosa kapitala i rada. Međutim, teško da se on može razumeti ukoliko se ne istražuje sa stanovišta razvoja odnosa kapitala i rada. Pojednostavnjivanja koja

odnos kapitala i rada vide samo u sferi materijalne proizvodnje vode ka uprošćenom viđenju i prepoznavanju klasne strukture u savremenosti. Treba reći da je odnos kapitala i rada temeljni odnos celokupnog procesa proizvodnje vrednosti, to jest da način društvene proizvodnje života nije moguće redukovati na način ekonomske proizvodnje života.

Celina čovekovog življenja rasprostire se celinom njegovih potreba. Otuda društvenost čoveka, društvenost ljudi prevazilazi okvire društvenosti sadržane u proizvodnji materijalnog života ljudi. Sfera materijalne proizvodnje, iako bitna i određujuća, ono je što jeste: *samo moment u proizvođenju celine društvenog života ljudi.* Toj celini pripadaju u međusobnoj povezanosti proizvodnja duhovnih vrednosti, politika kao način i sredstvo opstajanja društvenosti u savremenosti itd. Granice među pojedinim momentima društvene proizvodnje u savremenosti postaju sve manje vidljive, odnosno sve je viši stepen gotovo organske povezanosti tih momenata, njihovog međusobnog preplitanja i prožimanja. Shodno tome, i razvoj društvenih podela biva u znaku takve prožetosti momenata celine društvene proizvodnje života. Posmatrano iz tog ugla, nove činjenice u razvoju klasne strukture i pojedinih klasa dobijaju određeno značenje. Naime, one nisu znak gubitka osnovne klasne podele, već su nešto novo u razvoju te osnovne klasne podele. Ne treba da zbunjuje pri tom što su se tradicionalna struktura i tradicionalni oblik ispoljavanja klasnih podela i sukoba promenili. Štaviše, te promene su izraz i način ostvarivanja i ispoljavanja suštine kapitalskog načina društvene proizvodnje, u uslovima sveta koji se pod dejstvom kapitala i u opiranju kapitalu izmenio.

Kao što je pokazano, klase su u sebi uvek protivrečne društvene grupe, čiji se sadržaj, struktura i oblici menjaju. To je bio slučaj sa svakom od dosad istorijski poznatih klasa. Klase bivaju jedinstven subjekt od istorijskog značaja po svojoj *istorijskoj intencionalnosti.* Ta je intencionalnost sadržana u objektivnoj povezanosti određenih društvenih grupa i slojeva sa razvojem njima primerenog načina društvene proizvodnje ili sa opiranjem tom razvoju. Konkretnije rečeno, intencionalnost klasnih podela u savremenosti sadržana je u odnosu povezanosti sa kapitalom ili radom. U tom smislu klase su istorijske koalicije objektivnih interesa ljudi koji se međusobno konfrontiraju i povezuju u okviru osnovne podele datog načina društvene proizvodnje. Tekuća i svakodnevna različitost i šarolikost interesa istorijski se sabira u okviru ove osnovne podele, koja je, bez obzira na način svog ispoljavanja, permanentno prisutna u svakom monopolističkom sistemu društvene proizvodnje. Hoće li ona rezultirati održanjem ili promenom datog načina društvene proizvodnje zavisi od toga koliko u okviru datog načina proizvodnje napreduje ono bez čega ni jedan sistem društvene proizvodnje ne može opstati: razvoj proizvodnih snaga i razvoj zadovoljenja ljudskih potreba.

Kapitalski način društvene proizvodnje još uspeva u razvoju proizvodnih snaga.[10] Štaviše, on još svetski dominira tim razvojem. Međutim, u tom razvoju on sve više i sve šire proizvodi čoveka kao radnika. Dakle, nasuprot sebi kao kapitalu, kapital uvećava sebi neophodnu, ali suprotstavljenu stranu: *rad kao najamni rad i svet ljudi kao svet radnika.*

Logika takvog razvoja povisuje stepen otuđenja u savremenom građanskom društvu, koje sve više biva građansko i u odnosu na kapital i na radnika. Naime, građansko društvo nije to samo u odnosu na kapital, ono je to i u pogledu radnika.

Prigovori protiv moguće revolucionarne uloge radničke klase u savremenosti ne uvažavaju same činjenice današnjice. Polazeći od toga da je biće radničke klase jednom zauvek dato, oni ne promišljaju sam razvoj rada u kapitalskom načinu društvene proizvodnje, činjenicu univerzalizacije najamnog rada.

Klasna pozicija tradicionalne radničke klase određena je sadržajem njenog rada kao najamnog. Najamnost rada je osnova njene osporenosti i klasnog identiteta. Dakle, ona je klasa po tome što je njen rad unajmljen i podređen svrhama kapitala. Ako u savremenosti jača intencija monopolisanja celokupne društvene proizvodnje i njenog podređivanja svrhama kapitala, dakle, tendencija pretvaranja svakog rada u najamni rad, da li je onda moguć gubitak klasne pozicije najamnog rada, koji tek sada u strukturi celokupnog ljudskog rada biva činjenicom od presudnog značaja? To bi trebalo promisliti naročito sa stanovišta moguće istorijske koalicije interesa u okviru jedinstvene klasne pozicije suprotstavljene kapitalu.

To što su stari oblici i načini političkog ispoljavanja klasnih podela i sukoba, kao i postojanja i delovanja određenih klasa, nestali ili pak dovedeni u pitanje, treba povezati sa razvojem i promenama u jezgru same geneze klasnih podela i strukture klasa. Razvoj tog jezgra, kao što se videlo, doveo je u pitanje, a u ponečemu i prevladao klasičnu strukturu klasa, kao što je doveo u pitanje klasičnu strukturu i organizaciju kapitala i rada.

Ako je klasna borba osnovni način istorijskog kretanja, onda je to ona i u savremenosti koja nije ne-istorijska. Međutim, klasna borba nije isključivo i jedino politička, dakle samo politički fenomen. Ona se rasprostire celinom društvene proizvodnje života, a u okviru te celine i politikom. Otuda je ne treba prosuđivati samo iz horizonta politike, jer politika nije jedini oblik i način egzistencije klasa. Ona je vid postojanja klasa. Klase postoje tako što

---

[10] Teško se može očekivati njegov slom kao slom u sposobnosti razvoja proizvodnih snaga. S obzirom na to, problem je u izvlačenju tog razvoja izvan svrha i ciljeva kapitala. Revolucija je i proces opiranja kapitalom nametnutim ciljevima razvoja proizvodnih snaga i njihovog izvlačenja iz svrha kapitala. (Vidi Rosa Luxemburg, *Izabrani spisi,* »Naprijed«, Zagreb, 1974; *Socijalna reforma ili revolucija,* posebno str. 74 — 77.)

bivaju proizvedene kao unutrašnje činjenice, uslov i posledica celokupnog sistema društvene proizvodnje. Zato je naročito u istraživanju klasnih osnova revolucije u savremenosti potrebno imati na umu celinu društvene proizvodnje kao ono u čemu su klasne osnove revolucije. Revolucija u svojoj socijalističkoj usmerenosti upravo je promena te celine u kojoj su i sadržane njene pretpostavke — i subjektivne i objektivne. U celini revolucije politička promena je samo moment sa određenim značenjem za celinu sadržaja i ciljeva socijalističke revolucije.

Ako su temeljni društveni odnosi područje nastajanja i bivanja klasa, i ako je klasna borba način bivanja i razrešavanja sukoba i protivrečnosti u okviru tih temeljnih odnosa, onda ni revolucija ne može biti izvan okvira tih temeljnih odnosa. Čak i kad bi htela ostati političkom promenom, ona to ne može. Ona ili biva ili se gubi u temeljnim odnosima društva, a zavisno od toga politička promena u znaku revolucije dobija određeni istorijski sadržaj i značaj.

Međutim, da bi revolucija zahvatila temeljne odnose, ona mora biti utemeljena u onome što je istorijska suprotnost u sadržaju i strukturi tih odnosa. Bivajući u temeljnom odnosu kapitala i rada, njeno uporište je celina društvenog rada, jer je subjekt revolucije u razvoju te celine kao klasne celine. Revolucionarni subjekt nastaje iz celine rada, jer rad biva najamnim. Sada se može i drugačije postaviti pitanje o razvoju klase rada, to jest o perspektivama tradicionalne radničke klase i drugih društvenih grupa unutar društvenog rada. Pri tom moguće jedinstvo, u smislu jedinstvene klasne pozicije najamnog rada, i ne može biti drugačije ostvareno a da se ne promiče i kroz sukobe i protivrečnosti unutar složene interesne strukture samog rada.

Tema broja:

Prognoziranje i društveno vrednovanje tehnologije

Živojin Rakočević

Naučno predviđanje i društveno ocenjivanje (vrednovanje) tehnološkog progresa

Sistematsko naučno uočavanje (registrovanje, »potpuno zapisivanje«) najrazličitijih empirijskih činjenica, pojava i kretanja u oblasti *tehnologije* materijalne, naučne i umetničke proizvodnje skorašnjeg je datuma. Čak i u slučaju industrijski najrazvijenijih zemalja, odnosno takozvanih postindustrijskih društava na Zapadu.

Međutim, napredak naučnih istraživanja u oblasti praćenja, predviđanja i društvenog ocenjivanja razvitka tehnologije ne shvata se i ne postiže svugde u svetu ekstenzivnim rasprostiranjem i ulaženjem u sve manje, efemerne i banalne pojedinosti tehnološkog primenjivanja najrazličnijih naučnih otkrića i pronalazaka, već se, umesto toga, misaoni napori najdalekovidnijih naučnika i političara koncentrišu na dostizanje višeg kritičkog refleksivnog uvida u stvarno kretanje — zakonitosti, tendencije i najvažnije buduće rezultate — sadašnjih »ključnih« tehnologija.

Reč je ovde i o svojevrsnoj mentalnoj aktivnosti vrlo velikog broja delatnih ljudi neposredno angažovanih na unapređivanju tehnologije materijalne proizvodnje (odnosno različitih tehnoloških aspekata ove proizvodnje) i razmicanju granica procesa stvaranja društvenog bogatstva. Dakle, reč je i o neposrednoj životnoj praksi neprestanog tehnološkog poboljšavanja proizvodnog rada, o unapređivanju društvene organizacije materijalne proizvodnje i sistematskom »primenjivanju« nauke i proizvodnih veština na industriju, veliki saobraćaj, poljoprivredu itd. Jer sve ono što danas u praksi imamo kao »veliku tehnološku promenu«, i sve što će ubuduće biti učinjeno na planu tehnološkog preobražavanja (»transcendentiranja«) prirode i samih društvenih odnosa — mora neizbežno proći kroz mentalni proces naučnika u bezbrojnim razvojno-tehnološkim laboratorijama i kroz glave proizvodnih radnika najrazličitijih »profila«, stepena stručnosti i talenata.

Zbog svega toga, naučno anticipiranje — seriozno predviđanje budućeg tehnološkog razvitka i njegovih najvažnijih društvenih efekata — jeste bitan i, štaviše, neizostavan element različitih društvenih struktura u svetu, odnosno različitih konkretnih društava sa srazmerno razvijenom naučno-tehnološkom osnovicom; i genezom te osnovice, odnosno realnom perspektivom te strateški važne »osnovice« ili »komponente« ukupnog društvenog života, — premda još u svojim zametnim, nerazvijenim i pretežno otuđenim i iracionalnim oblicima.

Takozvana tehnološka prognostika i »vrednovanje« tehnološkog procesa (na Zapadu najčešće poznati kao: »technological forecasting« i »technology forecasting and assessment«) prolaze danas kroz kritičku fazu (pretežno) teorijsko-metodološkog postavljanja i razmatranja najvažnijih problema: (a) takozvanog »izbora tehnologija« — na različitim razinama i u različitim konkretnim egzistencijalnim oblicima ljudske zajednice, (b) koštanja i ekonomske isplativosti nove tehnologije, (c) »transfera« — rasprostiranja i »oplemenjivanja« novih tehnologija — na različitim i bezbrojnim empirijskim tačkama svetskog tehnološkog prostora i vremena; i problema proračunavanja (merenja) različitih »determinanti stope tehnološke difuzije« i veličina efekata novih tehnoloških procesa i novih industrijskih proizvoda i proizvodnih usluga — u okviru ovog »globalnog« problema, (d) kritičkog ispitivanja i razjašnjavanja »mnogočlanog kompleksa« uzroka, motiva i stvarnih mehanizama takozvanog tehnološkog i ekonomskog jaza između ekonomski bogatih država u svetu i »zemalja u razvoju« — na osnovnoj geopolitičkoj relaciji: »Sever—Jug«, i (e) kritičkog razotkrivanja različitih uzroka i »mehanizama« takozvane tehnološke dominacije i potčinjavanja u svetu, kritike različitih metoda i oblika »tehnološke represije i manipulacije pomoću nauka i tehnologije« i »brutalne komercijalizacije prirode« (uključiv i problem dosledno naučne kritike neracionalnog korišćenja

ograničenih prirodnih izvora energije i materijala i stalno rastućeg zagađivanja »čovekove prirodne sredine«).

U vezi s napred izloženom »listom« teorijsko-metodoloških pitanja savremene tehnološke prognostike i ocenjivanja vredi ovde spomenuti karakteristično susretanje i »prožimanje« — svestranije i naučno doslednije povezivanje različitih kritičko-empirijskih metoda primenjivanih u *industriji*, kao »spoljašnjem otkrivanju ljudskih suštinskih snaga« (K. Marx), i pretežno apstraktno-teorijskih, deduktivnih i matematičkih metoda primerenih nauci političke ekonomije, opštoj i političkoj sociologiji, pravnim naukama i takozvanom multidisciplinarnom ili »transdisciplinarnom« pristupu i razmatranju svekolikog »tehnološkog univerzuma« savremenog konkretnog (delatnog) čoveka, odnosno istorijski nastalih društvenih zajednica.

Kritičko i podrobnije razmatranje položaja, uloge i perspektive »zemalja u razvoju« u svetskom procesu stvaranja i »prenošenja« novih tehnologija i proizvodnih znanja neodložan je i strateški važan društveni problem i zadatak ne samo tih zemalja, odnosno najprogresivnijih i najumnijih ljudi u tim zemljama, već i svih onih društvenih snaga i pokreta u industrijski najrazvijenijim zemljama Zapada i Istoka koji su postali, ili postaju, svesni kardinalne istorijske činjenice da narodi s nerazvijenom i oskudnom tehnologijom materijalne proizvodnje »neće požnjeti plodove sazrevanja novih elemenata društva« (elemenata nove tehnologije, društvene organizacije proizvodnje, savremenog »marketinga« itd.) koje su među njih »posejale« industrijski razvijene zemlje, a vrlo često i najpretežnije — poslovično dinamične, »propulzivne«, agresivne i »tvrdokorne« transnacionalne industrijsko-finansijske korporacije, — ako i ukoliko i u samim industrijski razvijenim zemljama ne dođe do dubljih, korenitijih, kvalitativnih društvenih promena, a ne samo, kao dosad i pretežno: do daljih tehnoloških promena i čisto kvantitativnih pomeranja različitih »ekonomskih veličina« i parametara državno-kapitalističkog društva. Nije reč samo o takozvanoj participaciji, skraćivanju radnog dana, zamenjivanju monotonih »beskrajnih traka« takozvanim složenim i kreativnim proizvodnim zadacima radnika, o podizanju životnog standarda proizvodnih radnika, odnosno »osnovne mase nacije« i sličnom, već i o radikalnijem zaokretu u smislu ostvarenja davnašnje humanističke i revolucionarne poruke i predviđanja da će novom tehnologijom i višim nivoima aktivnosti u razgranatom sistemu konkretnih proizvodnih radova moći upravljati jedino *novi* ljudi, to jest slobodno udruženi proizvodni radnici.

Za taj veliki san prvih socijalista-utopista i prvih teoretičara i vođa socijalističke revolucije (koji se nikad nisu, niti mogli lišiti plodotvornog »utopijskog elementa« stvaralačke mašte u vlastitim teorijskim konsideracijama o građanskom društvu i u naučnim anticipacijama socijalizma) tek se danas mogu nazreti

neki materijalni, intelektualni i opšti društveni uslovi i elementi njegovog velikog ostvarenja.

Savremeni naučno-tehnološki razvitak (odnosno progres) jeste polivalentan i protivrečan društveni proces. Ovaj proces u sebi supsumira i trajno povezuje prividno raznorodne elemente: (a) odnos čoveka prema vlastitoj »prvoj prirodi« (= tehniku i tehnologiju u užem smislu), (b) industriju kao »materijalno otkrivanje čovekovih suštinskih snaga« plus »divnu moć« mašina alatljika i ostalih instrumenata proizvodnje — tih čovekovih materijalnih proizvodnih snaga »obdarenih intelektualnim životom«, (c) tendencijsko skraćivanje i osmišljavanje proizvodnog rada (= poništavanje ranije antagonističke suprotstavljenosti industrije i nauke, odnosno pretežno manuelnog rada i »duhovnog elementa« društvenih proizvodnih snaga) plus veću plodnost (produktivnost) industrijskog, agrarnog i drugog proizvodnog rada, i (d) tendenciju ka slobodnom udruživanju rada, koja — pored toga što znači praktičku negaciju najamnih i državno-najamnih odnosa — znači i »naročiti podražaj životnih duhova (animal spirts)« i proizvodnu delatnost — stvaralaštvo koji se obavljaju »dobre volje, vedra duha i radosna srca« (R. Owen — K. Marx).

Tek u »istorijskoj kombinaciji« takvih naučno-tehnoloških uslova i pod izloženim materijalnim i društvenim pretpostavkama mogućni su ograničavanje i sistematsko potiskivanje sila društvene represije i »proizvodne destrukcije« (atomska radijacija, hemijsko zagađivanje prirodne okoline, nuklearno oružje, manipulacije — zloupotrebe s instrumentima i metodima takozvane daljinske detekcije izvora sirovina, energije, stanja poljoprivrednih useva itd., elektronika u službi administrativne kontrole i birokratskih »intervencija« u životu ljudi — građana, i slično), na jednoj, i takav opšti ljudski (intelektualni, materijalni i moralni) napredak koji više neće ličiti na onog »odvratnog paganskog idola koji je hteo da pije nektar samo iz lobanje ubijenog« (Marx), na drugoj strani.

Naravno, živimo i dalje u složenom i tegobnom svetu odnosa dominacije, represije, otuđenog rada, primarne i sekundarne eksploatacije proizvodnog rada, iracionalne trke za što većim profitom i lakom zaradom. Ali i u tom enormno otuđenom i iracionalnom svetu naše svakidašnjice i dogledne budućnosti rađaju se i ponegde srazmerno brzo napreduju novi društveni odnosi i oblici. Nove tehnologije i »planetarni« ekonomsko-tehnološki progres skrivaju u sebi stvarnu dijalektiku toga »lukavog svetskog duha« koji tako okrutno ali i delotvorno i fascinantno izražava sve te suprotnosti i protivrečne društvene tendencije.

Šta je glavni — strateški cilj takvog »opšteg planetarnog hoda«? — Svetsko tržište plus moderne proizvodne snage pod »zajedničkom kontrolom najnaprednijih naroda« (kako je to u jednom trenutku izgledalo i samome Marxu), ili relativno ravnomeran, svestran i slobodan materijalni i intelektualni razvitak

svih naroda i svih ljudi ovoga sveta — s doslednom primenom starog načela saglasnosti svih naroda (*consensus gentiuma*) upravo u rešavanju pitanja korišćenja novih tehnologija, kontrole prirodnih izvora sirovina i energije, kosmosa i sličnih?

Već danas se može s dosta uverljivih argumenata reći da svet normalno naginje — tendira ka ovom drugom (nesravnjivo humanijem i delotvornijem) rešenju. Otuda i realna zasnovanost i relativna racionalnost sadašnjih napora i pokušaja niza nesvrstanih zemalja koji idu u pravcu izgrađivanja novog ekonomskog poretka. »Novog« — u ekonomskom značenju te reči; jer, prvo, profit i ekstraprofit (tehnološka i zemljišna renta) stvoreni tehničko-tehnološkim napretkom ne bi više nepodeljeno (tako reći apsolutno) pripadali transnacionalnim korporacijama i najrazvijenijim društvima uopšte, i drugo, zemlje (narodi) »razmenjivali« bi ubuduće pretežno proizvodni rad za proizvodni rad (naravno, rad materijalizovan u najrazličitijim industrijskim i poljoprivrednim artiklima i proizvodnim uslugama), i to po cenama koje bi gravitirale prema stvarnim veličinama utrošenog živog i minulog (indirektnog) rada u njihovoj izradi, a ne više apsolutno proizvodni i teški rad siromašnih za relativno laki rad i besposličenje — dokolicu bogatih nacija. I »novog« u opštedruštvenom smislu, jer takvog poretka u praksi neće biti (novi sistem međunarodnih ekonomskih odnosa i »pravila ponašanja« neće »stupiti u egzistenciju«) ukoliko ne dođe do one opšte saglasnosti naroda, to jest ukoliko se ovi već danas ne pobrinu i za njegovu validnu političko-pravnu (institucionalnu) stranu.

*

U autorizovanim prilozima diskusiji i naučnim saopštenjima koji dolaze iza ovih uvodnih redova i opštih napomena o jednoj izuzetno važnoj i aktuelnoj društvenoj problematici — podrobnije su i svaki put ponešto, ili čak bitno, različito obrađeni problemi i teme ovde spomenuti i ovlaš kritički dodirnuti. Naravno, obrađena su i mnoga pitanja koja u ovom uvodniku nisu ni pomenuta.

Pažljivi čitalac će bez većeg napora moći sastaviti vlastitu »listu« svih tih pitanja; možda i pokušati da ih grupiše — prema izvesnim uobičajenim ili vlastitim kriterijumima naučnog razvrstavanja. Otkriće, verovatno, da neka važna pitanja iz oblasti danas još *pomoćne* naučne discipline »tehnološke prognostike« i — naročito — društvenog vrednovanja (ocenjivanja) tehnološkog razvitka nisu uopšte spomenuta, a da su neka malo ili sasvim nedovoljno obrađena. Ozbiljniji sud o ovim ovde prezentiranim pokušajima predviđanja, planiranja i ocenjivanja razvitka nauke i tehnologije prepušten je radoznalim i kompetentnim čitaocima; naravno, i »vremenu«, odnosno društvenoj praksi kroz čiju strogu proveru tek treba da prođu.

Reč je, naime, o tekstovima i naučnim saopštenjima koji su pripremani za »Letnji internacionalni seminar« u Dubrovniku, sa temom: »Technology Forecasting and Assessment«, održan od 30. jula do 3. avgusta 1979; i koji su delimično proistekli iz vrlo živih i originalnih seminarskih diskusija i polemika.

Namera je, kao što se to može zaključiti iz opšte orijentacije redakcije »Socijalizma«, da se ne zastane na ovome koraku. Kao što je već nešto slično ovome učinila pre deset godina — saopštavajući diskusiju o temi: »Samoupravljanje i moderna tehnologija« (»Socijalizam«, br. 6 za 1969) i u nebrojeno pojedinačnih »slučajeva« pre 1969, i u međuvremenu, tako će i ubuduće ova problematika biti predmet njenog posebnog interesovanja i angažovanja.

Pretpostavljamo da će ova diskusija predstavljati impuls u naznačenom pravcu.

svih naroda i svih ljudi ovoga sveta — s doslednom primenom starog načela saglasnosti svih naroda (*consensus gentiuma*) upravo u rešavanju pitanja korišćenja novih tehnologija, kontrole prirodnih izvora sirovina i energije, kosmosa i sličnih?

Već danas se može s dosta uverljivih argumenata reći da svet normalno naginje — tendira ka ovom drugom (nesravnjivo humanijem i delotvornijem) rešenju. Otuda i realna zasnovanost i relativna racionalnost sadašnjih napora i pokušaja niza nesvrstanih zemalja koji idu u pravcu izgrađivanja novog ekonomskog poretka. »Novog« — u ekonomskom značenju te reči; jer, prvo, profit i ekstraprofit (tehnološka i zemljišna renta) stvoreni tehničko-tehnološkim napretkom ne bi više nepodeljeno (tako reći apsolutno) pripadali transnacionalnim korporacijama i najrazvijenijim društvima uopšte, i drugo, zemlje (narodi) »razmenjivali« bi ubuduće pretežno proizvodni rad za proizvodni rad (naravno, rad materijalizovan u najrazličitijim industrijskim i poljoprivrednim artiklima i proizvodnim uslugama), i to po cenama koje bi gravitirale prema stvarnim veličinama utrošenog živog i minulog (indirektnog) rada u njihovoj izradi, a ne više apsolutno proizvodni i teški rad siromašnih za relativno laki rad i besposličenje — dokolicu bogatih nacija. I »novog« u opštedruštvenom smislu, jer takvog poretka u praksi neće biti (novi sistem međunarodnih ekonomskih odnosa i »pravila ponašanja« neće »stupiti u egzistenciju«) ukoliko ne dođe do one opšte saglasnosti naroda, to jest ukoliko se ovi već danas ne pobrinu i za njegovu validnu političko-pravnu (institucionalnu) stranu.

*

U autorizovanim prilozima diskusiji i naučnim saopštenjima koji dolaze iza ovih uvodnih redova i opštih napomena o jednoj izuzetno važnoj i aktuelnoj društvenoj problematici — podrobnije su i svaki put ponešto, ili čak bitno, različito obrađeni problemi i teme ovde spomenuti i ovlaš kritički dodirnuti. Naravno, obrađena su i mnoga pitanja koja u ovom uvodniku nisu ni pomenuta.

Pažljivi čitalac će bez većeg napora moći sastaviti vlastitu »listu« svih tih pitanja; možda i pokušati da ih grupiše — prema izvesnim uobičajenim ili vlastitim kriterijumima naučnog razvrstavanja. Otkriće, verovatno, da neka važna pitanja iz oblasti danas još *pomoćne* naučne discipline »tehnološke prognostike« i — naročito — društvenog vrednovanja (ocenjiv[illegible] [illegible]nološk[illegible] razvitka nisu uopšte spomenuta, a da su n[illegible] nedovoljno obrađena. Ozbiljniji sud o ovim [illegible] pokušajima predviđanja, planiranja i ocenjiva[illegible] i tehnologije prepušten je radoznalim i kom[illegible] naravno, i »vremenu«, odnosno društvenoj [illegible] gu proveru tek treba da prođu.

Reč je, naime, o tekstovima i naučnim saopštenjima koji su pripremani za »Letnji internacionalni seminar« u Dubrovniku sa temom: »Technology Forecasting and Assessment« održan od 30. jula do 3. avgusta [illegible] i koji su delimično proistekli iz [illegible] živih i originalnih seminarskih diskusija i polemika.

Namera je, kao što se to može zaključiti iz opšte [illegible] redakcije »Socijalizma« da se ne zastane na ovome [illegible]. Kao što je već nešto slično ovome učinila pre deset godina — [illegible]vajući diskusiju o temi »Samoupravljanje i moderna tehnologija« (»Socijalizam«, br. 6 za [illegible] [illegible] jeva« pre 1969, i u međuvremenu, tako će i ubuduće i ova problematika biti predmet njenog posebnog interesovanja i angažovanja.

Pretpostavljamo da će ova diskusija prerasti [illegible] naznačenom pravcu.

Rajko Tomović - Slobodan Ristić

Vrednovanje tehnološkog progresa

U prošlosti je relativno malo pažnje posvećivano sistematskom i kompleksnom proučavanju tehnološkog progresa, posebno sa pozicija zemalja u razvoju. Prema tome, već se na prvom koraku proučavanja ove oblasti susrećemo sa nerešenim pitanjima. Pažljivim proučavanjem istorije tehnološkog progresa verovatno se može dokazati da su ciljevi razvoja tehnologije u prošlosti određivani dosta usko. Vodeće zemlje u razvoju strateških tehnologija bile su motivisane profitima, ekspanzijom na manje razvijena tržišta, povećanjem vojne moći i slično. Zemlje u razvoju nisu imale drugoga izbora nego da tako postavljenu tehnologiju prihvataju pod gorim ili boljim uslovima, bez kritičke procene. Verovatno i u ovoj činjenici treba tražiti uzrok što je transfer tehnologije ostao nerešen problem savremenog sveta. To je, međutim, drugo pitanje o kome treba posebno razgovarati.

Odnos prema ciljevima tehnološkog progresa bitno se menja u savremenim uslovima. Granice rasta potrošačkog društva, bez obzira na to u kome vidu se pojavljuju, kao zagađenje okoline ili nedostajanje energije, samo su neki od faktora koji iz os-

nova menjaju odnos prema ciljevima tehnološkog razvoja. Progresivne snage savremenog sveta u tom pogledu idu mnogo dalje. Jugoslovensko socijalističko samoupravno društvo, na primer, stavlja ciljeve tehnološkog progresa u službu ukidanja razlike između intelektualnog i fizičkog rada i nerazdvojnog povezivanja rada i odlučivanja na svim nivoima. Zahtevi za radikalnim promenama u odnosu na ciljeve tehnološkog progresa javljaju se na mnogim stranama. Zajednička vrsta svih ovih proširenja ciljeva tehnološkog progresa je vođenje računa o »ljudskoj upotrebi ljudskih bića«, a ne o njihovom svođenju na privesak mašina.

Treba takođe istaći da tehnološki faktor mora poslužiti za ukidanje razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja, ako ni zbog čega drugog a ono zbog toga što je nemoguće trajno održavati život svetske zajednice na jazu između bogatih i siromašnih.

Dosadašnjim izlaganjem želeli smo da ukažemo na razloge zbog kojih se iz osnova menja odnos prema tehnologiji u savremenom svetu. Prema tome, nije slučajno što se strategijom tehnološkog razvoja i vrednovanjem tehnologije bavi sve više naučnih i društvenih institucija. Ovo pitanje je podjednako bitno za velike i male zemlje, za razvijene i nerazvijene regione, za zemlje sa različitim društvenim sistemima. Svedoci smo upravo zapanjujućih dokaza da ekonomski i vojni džinovi postaju ranjivi kao i svaka druga zemlja svetske zajednice. Čovečanstvo će verovatno još više decenija morati da plaća posledice usko profitno orijentisanog tehnološkog progresa od samog njegovog početka. Nema sumnje da je ovo uverljiv primer toga kako će nova pokolenja morati plaćati za grehove otaca.

Povećano interesovanje za prognoziranje i vrednovanje tehnološkog progresa relativno je naglo ispoljeno, tako da su sa naučnog gledišta mnoga pitanja još otvorena. Iz ovih razloga naš prilog predstavlja pre pokušaj da se sistematski prikažu osnovni naučni problemi u vezi sa proučavanjem tehnološkog progresa nego izlaganje prihvaćenih rezultata.

Ako se želi stvoriti platforma za temeljnu diskusiju, mora se poći od definicije tehnologije. Već se povodom ovog pitanja javljaju ne male teškoće, jer se definiciji tehnologije daju vrlo različita značenja. Verovatno je nemoguće usvojiti jedinstveno značenje pojma tehnologije, pošto je uslovljeno polaznim pozicijama autorâ. Međutim, sama činjenica da se veza između značenja reči tehnologija i društvenih pogleda autora eksplicitno iskazuje, otvara prostor za korisnu raspravu.

Odnos nauke i tehnologije je izvanredno značajno pitanje za određivanje pravaca tehnološkog razvoja, naročito za male i nerazvijene zemlje. Uprošćeno gledanje na ovo pitanje dovelo je, i dovodi, do mnogih promašaja u zemljama u razvoju. Transfer naučnih znanja u proizvodnju, a posebno pretvaranje naučnih znanja u nove tehnologije strateškog značaja, tako je složen pro-

ces da nekritičko izjednačenje nauke i tehnologije može postati povod za krupne i opasne promašaje u zemljama u razvoju. Razvoj nove krupne tehnologije je, pored ostalog, uslovljen mehanizmom brze i efikasne koncentracije investicionih sredstava, formiranjem velikih tržišta, organizacionim sposobnostima, upravljanjem velikim sistemima i drugim. Činjenica da se kao generatori krupnih tehnologija javljaju svega 3—4 zemlje, odnosno grupacije zemalja, predstavlja krajnje zabrinjavajuću pojavu u savremenom svetu. Zemlje u razvoju još nemaju odgovore na monopole ovakve vrste, što posebno otežava njihov položaj. Zadatak naučnih centara za proučavanje tehnologije treba da bude, između ostaloga, dokumentovano prikazivanje mehanizama razvoja novih tehnologija, počev od naučnih rezultata do kompletne proizvodnje. Sem toga, ovakve poduhvate treba istovremeno ekonomski, društveno i sociološki valorizovati. Interesantno je da ovakvih studija praktično nema, bar ne u pogodnom obliku. Ne treba isticati šta bi za zemlje u razvoju značilo da imaju pri dugoročnom planiranju kompletne dokumente o genezi novih tehnologija, recimo za računare, nuklearnu tehniku, mlaznu avijaciju, industriju lekova, hemijsku industriju i drugo.

U dosadašnjem izlaganju je pravljena razlika između krupne i »obične« tehnologije. U stvari, treba odgovoriti na pitanje šta jednoj novoj tehnologiji daje strateški značaj.

Izvesnih saznanja u tome pravcu ima, ali ona nisu dovoljna za pružanje zadovoljavajućih odgovora. Uostalom, relativni značaj pojedinih tehnologija se menja. Energetika, industrija hrane, zaštita okoline, vrlo brzo su se našle među najbitnijim strateškim tehnologijama, dok će proizvodnja nafte, automobilska industrija, crna metalurgija morati dobro da razmisle o svojoj budućnosti, posebno zbog supstitucija, zaštite sredine i slično.

U vezi s postavljenim pitanjem izvanredan značaj dobija određivanje strategije tehnološkog razvoja, posebno za male zemlje i zemlje u razvoju. Dakle, nije reč o sadašnjoj rang-listi tehnologija, već o programiranju novih tehnologija i novih prioriteta. Na žalost, pravih naučnih odgovora na ova pitanja još nema. Postojeće metode prognoziranja tehnološkog razvoja su vrlo ograničenog dometa u odnosu na društvene potrebe. Njihov osnovni nedostatak je u tome što se u metodologiju prognoziranja ne uključuju eksplicitno društveni ciljevi, humanizacija rada i života, nove dimenzije ljudskih sloboda. Tipičan promašaj u tom pogledu je neadekvatno korišćenje globalnih simulacionih modela, koji su pomoćno sredstvo u analizi svetskih kretanja, ali ne i zamena za društvene promene.

Prema našem mišljenju, metodologija vrednovanja tehnologije u navedenom smislu mora da počiva na nekoliko premisa:

a) na multidisciplinarnosti, ne samo u smislu povezivanja tehničkih, prirodnih i ekonomskih nauka već i neposredne integracije sa društvenim naukama i politikom. U situaciji u kojoj se

savremeni svet nalazi, nauka, tehnologija, društvo i politika moraju podjednako da preuzimaju odgovornost za strategiju tehnološkog razvoja;

b) na dubokom poznavanju mehanizama pretvaranja naučnih znanja u nove tehnologije; i

c) na razvoju alternativnih tehnologija za zemlje u razvoju.

Činjenica je da se govori samo o premisama za formiranje metodološke osnove za razvoj i vrednovanje tehnologije. Po našem mišljenju, iole definitivne rezultate teško je ponuditi u sadašnjem trenutku, jednostavno zato što još nije akumuliran adekvatan obim naučnog i praktičnog znanja. Tim pre što metodologija vrednovanja tehnološkog progresa snažno zavisi od društvenih ciljeva i društvenog sistema. To znači da ne treba očekivati generalizovanu, univerzalnu metodologiju. Imajući sve ovo na umu, valja shvatiti kao uspeh ovoga sastanka razmenu iskustava stečenih u raznim društvenim uslovima i na različitom stepenu tehnološke razvijenosti. Definisanje otvorenih problema u vezi sa prognoziranjem i vrednovanjem tehnološkog progresa ima takođe neosporni značaj za dalji naučni rad u ovoj oblasti. Preciznije odgovore na postavljena pitanja treba očekivati tek na sledećim skupovima. Zato jedan od korisnih rezultata ovoga sastanka treba da bude dogovor da se oni redovno održavaju i da se na njima razmatraju specifične teme čiju listu možemo sada sastaviti. A bitan je cilj ovoga sastanka da se utvrdi pozicija zemalja u razvoju u pogledu vrednovanja tehnološkog progresa. Stoga je korisno da se prikažu specifična ograničenja sa kojima su ove zemlje suočene. Pokušaćemo da navedemo neka od njih.

U istraživanjima i literaturi o zemljama u razvoju danas se uglavnom govori o transferu tehnologije, odgovarajućoj tehnologiji, posrednoj tehnologiji i slično. Daleko se manje govori o vrednovanju tehnologije, strategije i prioritetima tehnološkog razvoja, koji nužno uključuju znatno složenije kriterijume, i tako otvaraju suštinsko pitanje izbora, a ne samo transfera tehnologije. Za zemlje u razvoju je posebno opasno što se naučna i tehnološka politika, manje-više, izjednačuje. To u ovom slučaju nimalo ne odgovara stvarnom stanju. Tehnološka politika mora da bude usmerena, između ostaloga, na rešavanje akutnih pitanja jačanja privrede, povećanja zaposlenosti, izvoza, obezbeđivanja odbrane i slično. Multidisciplinarnost, organizacione sposobnosti, troškovi, produktivnost, sve su to faktori koji neposredno utiču na tehnološku politiku. Olako izjednačavanje naučne i tehnološke politike ima za posledicu da, gotovo bez izuzetaka, zemlje u razvoju nemaju definisanu politiku i strategiju tehnološkog razvoja.

Prema jednoj publikaciji UNESCO-a, od 60 milijardi dolara koji se godišnje troše za istraživanje u svetu 97% je usmereno na zadovoljavanje potreba razvijenih zemalja. A svega 3% se koristi za specifične potrebe zemalja u razvoju, od čega se opet jedna trećina realizuje u razvijenim regionima. Ovome treba do-

dati da ni drugi resursi — kapital, kvalifikovana radna snaga, prerada sirovina — nisu raspoređeni u korist nerazvijenih. Imajući na umu da su empirijske analize i primenjena znanja važan uslov za pravilno vrednovanje tehnološkog progresa, to i oni predstavljaju značajan ograničavajući faktor za uklanjanje tehnološke dominacije.

Ovo stanje dalje pogoršava minimalna cirkulacija znanja i iskustava unutar nerazvijenog sveta. Stoga su zemlje u razvoju u pogledu prognoziranja i vrednovanja tehnologije gotovo isključivo upućene na industrijske sile. U takvim uslovima vrlo je teško zemljama u razvoju da formiraju efikasnu i svojim uslovima odgovarajuću strategiju tehnološkog progresa i utvrđuju svoje prioritete.

Oskudna materijalna osnova, nerazvijena industrija i nedostajanje sopstvenih kadrova utiču na to da u zemljama u razvoju presudnu ulogu u izgrađivanju naučne politike i finansiranju naučnog rada ima država. Ovakva pozicija naučnoistraživačkih potencijala u zemljama u razvoju dovodi do toga da oni najčešće postaju element državnog mehanizma sa visokom opterećenošću »akademizmom«, a ne kreativne snage čije je delovanje usmereno na tehnološki razvoj i menjanje stanja u toj oblasti.

Već je istaknuto da su tehnološki razvoj i transfer tehnologije veoma kompleksan proces u koji treba uključiti materijalne resurse, istraživanje i kadrovske potencijale ako se žele postići praktični rezultati i time doprineti ekonomskom i društvenom prosperitetu. S obzirom na složene uslove u kojima se ostvaruje tehnološki razvoj, jasno je da se to može obezbediti jedino upravljanjem visokog kvaliteta. To znači da postoji uska korelacija između efikasnog tehnološkog progresa i razvijenosti upravljanja u pojedinim zemljama. Kako je upravljanje u suštini društveni proces, a ne svodi se isključivo na tehnike i metode, to svaka zemlja mora da razrađuje sopstveni koncept i metodološku osnovicu u skladu sa svojim društveno-ekonomskim opredeljenjima. Transfer znanja u ovoj oblasti mora se vrlo kritički prihvatiti i prilagođavati sopstvenim uslovima. Današnja situacija je takva da zemlje u razvoju, putem mehanizma UN i raznim vidovima pomoći, intenzivno prenose znanja u oblast upravljanja, ali često nekritički, bez sopstvenog koncepta i metodološke adaptacije, što ima za posledicu neefikasnost ekonomskog i tehnološkog razvoja, sa teškim društvenim posledicama.

Kao što se vidi, niz dodatnih faktora otežava u zemljama u razvoju ionako složeno pitanje prognoziranja i vrednovanja tehnološkog procesa. Međutim, bez formiranja sopstvene tehnološke politike i strategije tehnološkog progresa, male i nerazvijene zemlje ne mogu se osloboditi podređenog položaja u svetskoj razmeni rada. Ako to ne postignu, njihova vitalna prava kao ravnopravnog partnera u svakom pogledu stalno će biti ugrožena. Prema tome, neodložna je potreba da se u međunarodnim razmerama, uz po-

moć UN i ostalih agencija, pokrenu akcije usmerene na istraživanja o problemima upravljanja tehnološkim razvojem, o metodima prognoziranja i vrednovanja tehnološkog progresa u različitim ekonomskim, društvenim, kulturnim, geografskim i drugim uslovima. Ova istraživanja ne treba shvatiti samo kao pomoć nerazvijenom svetu, jer loše upravljanje tehnološkim razvojem je Damoklov mač koji podjednako visi nad bogatim i siromašnim, velikim i malim.

Iz iznesenih konstatacija proizlazi da se pitanjima procene i vrednovanja tehnološkog razvoja mora posvetiti puna pažnja na svima nivoima odlučivanja. Između ostalog, neophodno je uložiti odgovarajuće napore u realizovanje relevantnih istraživačkih projekata. Po našem mišljenju, prioritet u tom pogledu treba da imaju:

1. metodologija prognoziranja i vrednovanja tehnološkog progresa, posebno za zemlje u razvoju;
2. proučavanje procesa upravljanja tehnološkim razvojem;
3. odnos između naučne politike i politike tehnološkog razvoja, kao činioca društveno-ekonomskog prosperiteta;
4. razvoj alternativnih tehnologija u funkciji svetske međuzavisnosti i lokalnih uslova.

Treba posebno istaći da se pod alternativnim tehnologijama podrazumeva ne samo prilagođavanje postojećih sistema lokalnim potrebama već prvenstveno stvaranje koncepcijski novih rešenja u službi osnovnih društveno-političkih opredeljenja i raspoloživih resursa. Bez značajnih međunarodnih napora u tom pravcu neće biti ni konačnih rešenja. A tehnološki progres ići će i dalje svojim tokom, upravljan neadekvatnim i anahronim društvenim ciljevima.

Potrebe i pozicija zemalja u razvoju treba posebno da budu uvažavane u ovim istraživanjima. Međusobna saradnja zemalja u razvoju i značajna podrška međunarodne zajednice — neophodna su pretpostavka formiranja odgovarajuće metodološke osnovice i praktičnih ostvarenja.

Dušan Strujić

Tehnološka transformacija zemalja u razvoju

Neke osnovne karakteristike tehnoloških promena zemalja u razvoju u periodu 1950—1975.

U pretposlednjoj četvrtini 20. veka (1950—1975) većina zemalja je postigla značajne rezultate na unapređenju industrijskog i ekonomskog razvoja. Ta konstatacija se u prvom redu odnosi na industrijski razvijene zemlje, a samo delimično na zemlje u razvoju. U razmatranom periodu je započet proces ekonomske i tehnološke transformacije u zemljama u razvoju. Neke od glavnih promena u toku 25-godišnjeg razvoja tih zemalja bile bi sledeće:

— dohodak po stanovniku je više nego udvostručen;

— fizički obim industrijske proizvodnje je osam puta veći (struktura industrijske proizvodnje je, pored ranijih grana, kao što su proizvodnja tekstila, šećera i obuće, obuhvatila i nove grane hemijske industrije, mašinogradnje, elektroindustrije i elektronike);

— vrednost izvoza zemalja u razvoju je u ovom periodu povećana sa 18 na 200 milijardi $;

— investicije su u 1950. iznosile 11% od ukupne mase nacionalnog dohotka u 1950, a u 1975. su povećane na 17% (približno procentu u razvijenim zemljama);

— u 1975. je univerzitete i druge slične obrazovne institucije pohađalo 12 miliona studenata ili 25% od ukupnog broja studenata u svetu.

Bruto nacionalni proizvod po stanovniku u zemljama u razvoju (uključujući i NR Kinu) u 1950. je iznosio 160, a u 1975. godini 375 $, povećavajući se po prosečnoj godišnjoj stopi od 3,4%. Analogna prosečna godišnja stopa razvijenih zemalja je iznosila 3,2%, a zemalja u razvoju bez NR Kine 3,0%. U priloženoj tabeli je dat pregled bruto nacionalnog dohotka po stanovniku, po svetskim regionima. Napominjemo da se pod »zemljama u razvoju« podrazumevaju sve zemlje u Aziji (izuzev Japana), u Africi (izuzev Južne Afrike) i u Južnoj Americi, tako da u ovom statističkom pregledu nijedna evropska zemlja nije uzeta u obzir kao zemlja u razvoju.

Tabela 1: Bruto nacionalni proizvod po stanovniku po regionima, za period 1950—1975.

Region	Stanovništvo 1975. (u milionima)	Bruto nacionalni proizvod po stanovniku		
		SAD $ (1974)		Prosečna godišnja stopa u %
		1950.	1975.	1950—1975.
Južna Azija	830	85	132	1,7
Afrika	384	170	308	2,4
Južna Amerika	304	495	944	2,6
Istočna Azija	312	130	341	3,9
Srednji istok	81	460	1.660	5,2
Zemlje u razvoju bez NR Kine	1.912	187	400	3,0
NR Kina	820	113	320	4,2
Zemlje u razvoju uključujući NR Kinu	2.732	160	375	3,4
Razvijene zemlje	654	2.378	5.238	3,2

Izvori: *World Bank Atlas 1977;* David Moravetz, *25 Années de Dévelopement économique 1950—1975* (1977).

U pogledu strukture privređivanja, u periodu 1950—1975. nastupile su bitne promene u zemljama u razvoju. U ranijem razdoblju je preovlađivala poljoprivredna proizvodnja, ali je tokom posmatranog perioda njen udeo opao, dok je učešće industrije znatno povećano. Sličan trend se uočava i kod razvijenih zemalja, mada u njima poljoprivreda znatno zaostaje za industrijom i uslužnim delatnostima.

Tabela 2: Promene u strukturi privređivanja 1950—1975.

	Poljoprivreda	Industrija	Uslužne delatnosti
Zemlje u razvoju			
1950.	36,8	26,4	36,8
1955.	34,2	28,8	37,0
1960.	33,0	31,9	35,1
1965.	27,6	34,5	37,9
1970.	25,3	37,0	37,7
1975.	22,1	38,7	39,2
Razvijene zemlje sa tržišnom ekonomijom			
1950.	7,3	42,8	49,9
1955.	6,7	44,5	48,8
1960.	6,2	44,1	49,7
1965.	5,2	45,9	48,9
1970.	4,6	46,7	48,7
1975.	4,5	45,1	50,4

Pod industrijom međunarodna statistika podrazumeva rudarstvo, energetiku i prerađivačku industriju. U tabeli 3. je prikazana struktura industrijske proizvodnje po regionima za period 1960—1975. Za zemlje u razvoju je karakterističan značajan udeo rudarstva. Gotovo jedna trećina svetske proizvodnje u oblasti rudarstva odnosi se na zemlje u razvoju, od čega se pretežni deo izvozi u razvijene zemlje, i to u rudimentarnoj ili poluprocesiranoj formi. U odnosu na prerađivačku industriju, osnovna razlika između zemalja u razvoju i razvijenih je u niskom udelu metalnih proizvoda i visokom učešću potrošačkih proizvoda u sklopu ukupne industrijske proizvodnje zemalja u razvoju, mada se i u tome uočavaju pozitivne promene od 1960. do 1975.

Tabela 3: Struktura industrijske proizvodnje po regionima 1960—1975.

Industrijske grane	Zemlje u razvoju		Razvijene zemlje sa tržišnom ekonomijom		Socijalističke zemlje istočne Evrope	
	1960.	1975.	1960.	1975.	1960.	1975.
Industrija ukupno	100	100	100	100	100	100
od čega:						
rudarstvo	25	19	7	4	8	7
energetika	4	7	5	8	4	3
prerađivačka industrija	71	74	88	88	88	90
Prerađivačka industrija	100	100	100	100	100	100
od čega:						
hrana, piće i duvan	23	8	12	11	14	12
tekstil, odeća i obuća	18	17	9	8	12	8
drvna i industrija nameštaja	6	3	4	4	7	3

papirna i grafička industrija	2	5	4	7	1	1
ostala industrija potrošačkih proizvoda	8	13	10	2	6	4
hemijska i petrohemijska i industrija gume	14	19	11	15	9	11
nemetalska industrija	5	5	4	4	8	6
bazni metali	8	6	8	7	9	7
metalni proizvodi	17	23	37	41	35	48

Izvor: »UN Statistical Yearbook«, 1966. i 1977.

U tabeli 4. prikazana je struktura proizvodnje određenih industrijskih proizvoda u 1972. po regionima (A = zemlje u razvoju, B = razvijene zemlje sa tržišnom privredom i C = socijalističke zemlje istočne Evrope). Na osnovu prikazanih podataka, može se uočiti da najveći udeo u ukupnoj svetskoj proizvodnji imaju zemlje u razvoju kad je reč o sledećim grupama industrijskih proizvoda: kalaj (83,7%), kalaj-metal (69,1), nafta (60,1), boksit (53,9), šećer (48,8), bakar (38,8), pamuk (35,7%) itd. S druge strane, najmanji udeo u ukupnoj svetskoj proizvodnji, što je prikazano na tabeli 4, imaju zemlje u razvoju kad su u pitanju sledeće grupe industrijskih proizvoda: plastični materijali (2,2%), sintetička guma (3,6), četinarske daske (4,2), čelik (4,3), putnički automobili (4,4), sirovo gvožđe (4,8), aluminijum (6,5), automobilske gume (6,7), sumporna kiselina (7,1%) itd. Lako je zapaziti da zemlje u razvoju pretežno proizvode rude i industrijske proizvode sa niskim stepenom prerade, a vrlo malo ili u malim količinama industrijske proizvode sa višim stepenom prerade. Na kraju tabele je data struktura potrošnje po regionima iz koje se vidi da je potrošnja metala vrlo niska u zemljama u razvoju, nešto je viša u socijalističkim zemljama istočne Evrope, dok najveći udeo u potrošnji metala imaju industrijski razvijene zemlje sa tržišnom privredom.

Tabela 4: Udeo regiona u svetskoj proizvodnji (i potrošnji) industrijskih proizvoda u 1972.

Grupa proizvoda	Svetska proizvodnja		% udeo		
	jedinica	količina	A	B	C
Šećer	milion tona	73	48,8	32,7	18,5
Cigarete	milijarda komada	2.905	23,3	56,1	20,6
Pamuk (fabrička potrošnja)	1.000 tona	10.451	35,7	40,2	24,1
Vuna (fabrička potrošnja)	1.000 tona	1.663	14,6	58,5	26,9
Sintetička vlakna (fabrička potrošnja)	1.000 tona	6.304	11,8	79,7	8,5
Četinarske daske	milion m³	323	4,2	58,7	37,1
Furnir-ploče	1.000 m³	3.608	35,2	39,6	25,2
Panel-ploče	milion m³	39	10,8	81,6	7,6
Automobilske gume	milion komada	584	6,7	85,8	7,5
Razni papiri i kartoni	milion tona	85	6,0	83,5	10,4
Sumporna kiselina	milion tona	93	7,1	70,5	22,4

Grupa proizvoda	Svetska proizvodnja		% udeo		
	jedinica	količina	A	B	C
Azotna đubriva	milion tona	36	11,2	59,8	28,9
Plastični materijali	milion tona	34	2,2	87,3	10,5
Sintetička guma	1.000 tona	5.740	3,6	87,7	8,7
Sintetička tekstilna vlakna	1.000 tona	3.528	10,0	64,5	25,5
Proizvodnja energije	milion tona ekvivalenta uglja	7.089	31,3	44,0	24,7
Potrošnja energije	milion tona ekvivalenta uglja	6.929	9,8	66,1	24,1
Rafinerijski kapaciteti nafte	milion tona	2.927	20,0	64,1	15,9
Proizvodnja sirove nafte	milion tona	2.495	60,1	23,1	16,8
Cement	milion tona	616	17,9	57,4	24,7
Gvozdena ruda (Fe sadržaj)	milion tona	403	29,5	41,4	29,0
Sirovo gvožđe	milion tona	431	4,8	67,5	27,6
Čelik	milion tona	601	4,3	67,3	28,4
Boksit	milion tona	68	53,9	32,8	13,3
Aluminijum	1.000 tona	11.313	6,5	74,6	18,9
Ruda bakra (Cu sadržaj)	1.000 tona	6.894	38,8	42,7	18,5
Topljeni bakar	1.000 tona	6.961	31,9	49,7	18,4
Olovna ruda (Pb sadržaj)	1.000 tona	3.272	24,2	53,9	21,9
Olovo metal	1.000 tona	3.821	14,0	64,8	21,2
Ruda cinka (Zn sadržaj)	1.000 tona	5.226	23,0	58,1	18,9
Cink metal	1.000 tona	5.119	8,3	71,8	20,0
Ruda kalaja (Sn sadržaj)	1.000 tona	209	83,7	10,0	6,2
Kalaj metal	1.000 tona	210	69,1	24,8	6,2
Putnički automobili	milion komada	28	4,4	91,5	4,1
Komercijalna vozila	milion komada	8	6,0	83,2	10,7
Čelik (industrijska potrošnja)	milion tona	596	8,4	63,7	27,9
Aluminijum (industrijska potrošnja)	1.000 tona	11.303	5,8	76,8	17,4
Bakar (industrijska potrošnja)	1.000 tona	7.623	5,6	75,7	18,8
Olovo (industrijska potrošnja)	1.000 tona	3.920	8,8	68,7	22,5
Cink (industrijska potrošnja)	1.000 tona	5.247	8,7	73,6	17,7
Kalaj (industrijska potrošnja)	1.000 tona	216	8,3	76,9	14,8
Nikal (industrijska potrošnja)	1.000 tona	576	2,3	71,7	26,0

Legenda: A = zemlje u razvoju; B = razvijene zemlje sa tržišnom privredom i C = socijalističke zemlje istočne Evrope.

Izvor: »UN Statistical Yearbook«.

Obrazovanje je jedan od osnovnih preduslova tehnološkog i ekonomskog razvoja. U posleratnom periodu u zemljama u razvoju je postignut ogroman progres na ovom planu. U periodu od 1960. do 1974. u proseku je godišnje broj učenika rastao za 5,6%. Pismenost je u 1975. steklo 40% stanovništva zemalja u razvoju (u Africi 30%, a u Južnoj Americi 70%). Broj studenata na univerzitetima u zemljama u razvoju se godišnje povećava u proseku za 10%. U 1960. u zemljama u razvoju je bio 2,1 milion studenata, a 1974. 8,5 miliona koliko je približno bilo u razvijenim zemljama u 1960. godini (u razvijenim zemljama je u 1974. bilo 24.8 miliona studenata).

Tehnološki jaz između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja

Zauzimaju se veoma različiti stavovi prema pitanju tehnološkog jaza između zemalja u razvoju i razvijenih. Prema jednom ekstremnom stavu, jaz je vrlo veliki sa tendencijom daljeg produbljavanja, bez mogućnosti da se savlada u budućnosti, izuzev u slučaju da razvijene zemlje osetnije pomognu i stimulišu razvoj manje razvijenih. Prema drugom ekstremnom stavu, jaz nije tako dubok i s vremenom se smanjuje, a njegovo rešenje se traži u isključivoj intenzifikaciji nacionalnih kapaciteta za proizvodnju, razvoj i obrazovanje zemalja u razvoju. Ali još nisu razvijene i opšte prihvaćene sistemske analize o tehnološkom jazu, tako da ga nije moguće objektivno vrednovati. Ali svi su saglasni u jednom: to je vrlo značajan svetski problem i u bližoj budućnosti treba ubrzati sistematski rad na metodologiji merenja tehnološkog jaza.

Preostaje nam jedino da u cilju preliminarnog sagledavanja tehnološkog jaza primenimo jedan od najjednostavnijih metoda za merenje apsorpcije tehnologije, pomoću kojeg možemo uporediti proizvodnju po stanovniku ili po ekonomski aktivnom stanovniku, izraženu vrednosnim pokazateljima. U tabeli 5. je prikazan bruto nacionalni proizvod po privrednim oblastima u zemljama u razvoju i razvijenim zemljama sa tržišnom privredom za 1975. godinu. S obzirom na niz procena koje su vršene pri izradi ove tabele, njeni podaci se mogu smatrati orijentacionim. Prema prikazanim podacima proizvodnje po stanovniku i po ekonomski aktivnom stanovniku, odnos između razvijenih i zemalja u razvoju približno je 10:1. Taj odnos je svojevrsna dimenzija tehnološkog jaza, što bi značilo da su razvijene zemlje sa tržišnom privredom u pogledu apsorpcije tehnologije u 10 puta većoj prednosti u odnosu na zemlje u razvoju. Međutim, ovaj pojednostavnjeni metod nije široko prihvaćen, pošto ponekad daje deformisanu sliku realnosti. To će biti slučaj i sa svakim drugim metodom ako se prethodno ne utvrde opšte prihvatljivi pristupi ovom problemu.

Tabela 5: Bruto nacionalni proizvod (ukupni i po stanovniku) po privrednim oblastima u razvijenim zemljama sa tržišnom privredom i u zemljama u razvoju u 1975.

	Privredne oblasti						
	Ukupno privreda	Poljoprivreda	Prerađivačka industrija	Rudarstvo	Industrija ukupno	Građevinarstvo	Transport i telekomunikacije
Ukupni bruto nacionalni proizvod u milijardama $							
(1) RZTP	4.709	179	1.154	57	1.844	241	290
(2) ZUR	862	185	168	47	337	51	54
Odnos (1) : (2)	6,0	0,9	6,9	1,2	5,5	4,7	5,4
Bruto nacionalni proizvod po stanovniku u $							
(3) RZTP	2.590	230	1.450	70	2.320	300	370
(4) ZUR	180	100	90	30	180	30	30
Odnos (3) : (4)	11,2	2,3	16,3	2,9	13,0	11,2	12,6
Bruto nacionalni proizvod po ekonomski aktivnom stanovniku u 000 $							
(5) RZTP	12,3	5,2	13,6	17,8	14,2		12,6
(6) ZUR	1,2	0,4	1,9	9,2	2,4		2,7
Odnos (5) : (6)	10,0	12,2	7,3	1,9	6,0		4,8

Legenda: RZTP = razvijene zemlje sa tržišnom privredom
ZUR = zemlje u razvoju

Napomene: 1) podaci o rudarstvu i prerađivačkoj industriji su obuhvaćeni u rubrici »industrija«; 2) u rubrici »privreda ukupno« uključena je i uslužna delatnost.

Izvori: 1) UNCTAD, *Handbook of Intern. Trade and Development Statistics*, 1977. i 2) »UN Statistical Yearbook«, 1977.

Nešto dalje se otišlo u pogledu metodologije upoređivanja tehnološke difuzije. Na međunarodnom nivou je prihvaćeno nekoliko tehnoloških grupa čija se difuzija može upoređivati među zemljama. U tabeli 6. su prikazani indikatori tehnološke difuzije u periodu 1960—1976. za sledeće grupe: potrošnja đubriva, potrošnja energije, komercijalna vozila i železnički prevoz robe. Merom tehnološke difuzije smatra se odnos indikatora u završnoj i početnoj godini posmatranog perioda. Upoređivanjem prikazanih podataka za zemlje u razvoju sa onima drugih regiona dolazi se do zaključka da se jaz u oblasti tehnološke difuzije vrlo sporo smanjuje (izuzev za grupu komercijalnih vozila u kojoj se povećava), što ukazuje na to da će se zemlje u razvoju suočavati sa značajnim problemima na putu daljeg tehnološkog razvoja.

Tabela 6: Indikatori tehnološke difuzije po regionima 1960—1976.

Region	Potrošnja đubriva (kg po hektaru)	Potrošnja energije po stanovniku (u kg ekvivalenta uglja)	Broj komercijalnih vozila na 10.000 stanovnika	Železnički prevoz robe (neto tona-km po stanovniku)
Zemlje u razvoju				
1960.	6	211	26	124
1976.	23	426	46	209
(1976:1960) . . .	(383)	(202)	(177)	(169)
Razvijene zemlje sa tržišnom privredom				
1960.	67	3.995	333	1.916
1976.	114	6.388	1.189	2.270
(1976:1960) . . .	(170)	(160)	(357)	(118)
Socijalističke zemlje istočne Evrope				
1960.	26	2.893	41	5.428
1976.	98	5.251	140	10.034
(1976:1960) . . .	(377)	(182)	(341)	(185)

Izvori: FAO, »Annual Fertilizer Review«, 1977; »World Energy Supplies«, 1950—76; »UN Statistical Yearbook«, 1966. i 1977.

Formiranje kadrova za naučnoistraživački i razvojni rad od presudnog je značaja za adaptiranje transferisane i razvoj sopstvene tehnologije. U tabeli 7. su prikazani podaci o broju naučnika i inženjera angažovanih u razvojno-istraživačkim aktivnostima i o izdacima za razvojno-istraživačke aktivnosti u 1975. Svi prikazani podaci navode na zaključak da u ovoj sferi postoji duboki jaz između zemalja u razvoju i razvijenih. Ovo je veliki hendikep za zemlje u razvoju, pošto upravo kadrovi za istraživačko-razvojni rad treba da odigraju prvorazrednu ulogu u smanjenju tehnološkog jaza. Situacija u pojedinim zemljama u razvoju je u ovom pogledu različita. Nešto povoljnije stanje je u šest zemalja u razvoju (Indija, Argentina, Brazil, Egipat, Republika Koreja i Meksiko), čiji udeo u ukupnim izdacima za istraživačko-razvojni rad svih zemalja u razvoju iznosi 60%.

Tabela 7: Broj naučnika i inženjera angažovanih u razvojno-istraživačkim aktivnostima i izdaci za te aktivnosti u 1975.

	Razvijene zemlje sa tržišnom privredom	Socijalističke zemlje istočne Evrope	Zemlje u razvoju
Broj naučnika i inženjera angažovanih u razvojno-istraživačkim aktivnostima			
Ukupno u 000 (sa punim ekvivalentnim vremenom)	1.390	1.440	210
Na 10.000 ekonomski aktivnih stanovnika	43	82	1

	Razvijene zemlje sa tržišnom privrednom	Socijalističke zemlje istočne Evrope	Zemlje u razvoju
Izdaci za razvojno-istraživačke aktivnosti			
Ukupno u milijardama $	81	40	2
Po stanovniku u $	111	114	1
% od bruto nacionalnih proizvoda	2	4	0,3

Izvor: UNESCO, »Development in human, and Financial Resources for Science and Technology«, april 1978.

Podaci prikazani na nekoliko tabela ukazuju na postojanje dubokog jaza u oblasti tehnologije između zemalja u razvoju i razvijenih. Iako samo tehnologija ne predstavlja društveni progres, ona je jedno od osnovnih sredstava za postizanje tog napretka. Stoga pitanje tehnološkog jaza razmatraju mnoge međunarodne organizacije i drugi skupovi u cilju traženja rešenja za ovaj prvorazredni i akutni svetski problem.

U svetskoj literaturi su objavljene razne varijante na temu perspektivâ smanjenja tehnološkog i ekonomskog jaza. Jedna od njih se dobija predviđanjem dinamike tehnološke transformacije zemalja u razvoju, uz pomoć koje treba da dostignu nivo razvijenih zemalja sa tržišnom privredom iz 1975. Izračunato je da bi sa prosečnom godišnjom stopom porasta bruto nacionalnog dohotka od 3% zemljama u razvoju trebalo 80 godina da bi u 2055. godini dostigle nivo razvijenih zemalja sa tržišnom privredom iz 1975. U tabeli 8. su prikazani orijentacioni iznosi prosečnih godišnjih stopa koje bi omogućile zemljama u razvoju da za 50 i 35 godina dostignu nivo razvijenih zemalja sa tržišnom privredom iz 1975.

Tabela 8: Hipotetičke varijante smanjenja jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja sa tržišnom privredom

Privredna oblast	Odnos raspolaganja proizvodima i uslugama u zemljama sa tržišnom privredom prema raspolaganju u zemljama u razvoju	Potrebna prosečna godišnja stopa porasta bruto nacionalnog dohotka ZUR da bi u 1975. dostigle nivo razvijenih zemalja sa tržišnom privredom iz 1975.	
		za 50 godina (u 2025. godini)	za 35 godina (u 2010. godini)
Poljoprivreda	2	1,4	2,0
Rudarstvo	3	2,2	3,3
Prerađivačka industrija	16	5,7	8,2
Uslužne delatnosti	14	5,4	7,8
Ukupno privreda	11	4,8	7,0

Trendovi strukturnih promena u svetskoj privredi do 2000. godine

Predviđa se da će u budućnosti nastupiti strukturne promene u oblasti proizvodnje, potrošnje i trgovine u svetu uopšte, a naročito u zemljama u razvoju. Za zemlje u razvoju je od posebnog značaja intenzivan razvoj industrije koja treba da obezbedi uslove za veće korišćenje nacionalnih resursa i za potpunije oslanjanje na sopstvene snage. Strukturne promene u proizvodnji i potrošnji zemalja u razvoju treba da budu usklađene sa globalnom svetskom strategijom koja implicira i određene interese razvijenih zemalja. Koncept strukturnih promena uključuje i pitanje upravljanja svetskim resursima i donošenje odluka na međunarodnom nivou. Time se želi naglasiti da zemlje u razvoju imaju puno pravo da upravljaju resursima u svojim zemljama. Prestrukturiranje ne znači samo promenu fizičkih indikatora proizvodnje nego i ekonomskih odnosa, to jest pravila i principa međunarodne trgovine, tehnologije, finansijske i monetarne politike.

Niz međunarodnih organizacija, ekonomskih zajednica i pojedinih autora istraživalo je i istražuje problematiku strukturnih promena u svetu, imajući posebno u vidu interese zemalja u razvoju. Navešćemo rezultate nekih od tih istraživanja.

a) W. Leontief: *Budućnost svetske ekonomije.* Prof. W. Leontief je radio na studiji UN o budućem razvoju privrede u svetu. Na kvantitativnoj osnovi je konstruisao model svetske privrede, sa ciljem da uporedi stanje iz 1970. sa hipotetičkim varijantama svetske privrede u 1980, 1990. i 2000. godini. Varijante se temelje na različitim pretpostavkama koje se odnose na stope privrednog rasta i porasta broja stanovnika. Jedna od varijanti se zasniva na ciljevima postavljenim međunarodnom strategijom razvoja za Drugu dekadu razvoja UN, prema kojoj su za zemlje u razvoju predviđene prosečne godišnje stope porasta nacionalnog dohotka od 6 i 3,5% po stanovniku, uz pretpostavku porasta stanovnika po prosečnoj godišnjoj stopi od 2,5%. U tabeli 9. je prikazano predviđanje strukturnih promena u privredi prema Leontiefu, a u tabeli 10. prosečnih stopa povećanja nacionalnog dohotka i rasta pojedinih privrednih oblasti za period 1970—2000, izraženo u procentima.

Tabela 9: Hipotetičke promene u strukturi privređivanja po svetskim regionima, za period 1970—2000.

Region		Poljoprivreda i rudarstvo	Industrija	Građevinarstvo	Uslužne delatnosti
Zemlje u razvoju					
Latinske Amerike (sa srednjim nacionalnim dohotkom)	1970—	21,0	31,5	10,2	37,3
	2000.	11,4	36,8	14,5	37,3

Region		Poljoprivreda i rudarstvo	Industrija	Građevinarstvo	Uslužne delatnosti
Latinske Amerike (sa nižim nacionalnim dohotkom)	1970—	33,5	23,8	9,3	33,4
	2000.	16,1	28,5	16,2	39,2
Srednjeg istoka	1970—	63,3	11,3	6,5	18,9
	2000.	15,00	31,0	17,5	35,6
Azije (sa nižim nacionalnim dohotkom)	1970—	33,2	29,9	8,3	28,6
	2000.	19,4	32,3	11,0	37,3
Afrike (u aridnom pojasu)	1970—	28,1	33,6	7,1	31,2
	2000.	23,8	35,9	9,4	35,0
Afrike (u tropskom pojasu)	1970—	46,9	17,8	7,9	27,4
	2000.	39,0	18,6	10,0	32,4
Razvijene zemlje sa tržišnom privredom					
Severne Amerike	1970—	6,6	39,3	11,6	42,5
	2000.	5,9	38,4	13,4	42,3
Zapadne Evrope (sa visokim nacionalnim dohotkom)	1970—	8,2	42,5	10,7	38,6
	2000.	4,1	42,6	12,3	41,0
Japan	1970—	7,0	44,7	13,7	34,6
	2000.	3,0	46,1	12,7	38,2

Tabela 10: Prosečne godišnje stope povećanja nacionalnog dohotka i rasta privrednih oblasti zemalja u razvoju 1970—2000. u %

Region	Bruto nacionalni dohodak	Poljoprivreda i rudarstvo	Industrija	Uslužne delatnosti
Latinska Amerika (zemlje sa srednjim nacionalnim dohotkom	7,1	5,8	8,5	8,0
Latinska Amerika (zemlje sa niskim nacionalnim dohotkom)	7,2	5,6	8,8	8,7
Srednji istok	9,0	7,7	14,0	12,2
Azija (zemlje sa niskim nacionalnim dohotkom)	6,7	5,4	7,8	8,7
Afrika (zemlje aridnog pojasa)	5,5	5,1	6,2	7,4
Afrika (zemlje tropskog pojasa)	6,5	5,5	6,6	7,8

b) *Ciljevi konferencije u Limi.* Na drugoj generalnoj konferenciji UNIDO-a, održanoj 1975. u Limi, definisani su ciljevi i parametri povećanja udela zemalja u razvoju u ukupnoj industrijskoj proizvodnji u svetu. Prema stavovima zauzetim na ovom skupu, udeo zemalja u razvoju u ukupnoj svetskoj industrijskoj proizvodnji, koji je 1975. iznosio oko 6%, treba da se u 2000.

poveća na 25%. Ocenjeno je da je stalan i dugoročni porast proizvodnje i trgovine u oblasti industrije moguće postići samo u uslovima opšteg privrednog i društvenog progresa. Zatim je ocenjeno da je nužno izvršiti bitnije promene u strukturi privređivanja u svetu i apelovano je na industrijski razvijene zemlje da potpomognu realizovanje tih promena premeštanjem određenih proizvodnih tehnologija u zemlje u razvoju u kojima one imaju komparativne prednosti. Predviđa se da bi na ovaj način zemljama u razvoju bilo omogućeno šire i intenzivnije procesiranje sopstvenih sirovina, zatim stimuliranje unapređivanja međunarodne podele rada i efikasnijeg transfera tehnologije ka zemljama u razvoju. U okviru UNIDO-a i UNCTAD-a su napravljene neke preliminarne kvantifikacije industrijskog razvoja, u skladu s ciljevima postavljenim na Konferenciji u Limi, koje su u skraćenom obliku prikazane u tabeli 11 — Razvoj industrije (ukupna proizvodnja, distribucija proizvodnje i proizvodnja po stanovniku) po regionima za period 1960—2000, i tabeli 12 — Struktura industrijske proizvodnje po granama i regionima za 1972. i predviđanja razvoja industrijskih zemalja u razvoju za 2000. godinu.

Tabela 11: Razvoj industrije po regionima za period 1960—70.

	1960.	1975.	1970.	1980.	1990.	2000.
Industrijska proizvodnja u milijardama $ (po cenama iz 1972)						
Zemlje u razvoju	50	108	130	219	580	1.411
Razvijene zemlje sa tržišnom privredom	420	810	810	1.580	2.685	4.233
Socijalističke zemlje istočne Evrope	88	248	317			
Ukupno:	558	1.166	1.257	1.799	3.265	5.644
Distribucija industrijske proizvodnje u %						
Zemlje u razvoju	9,0	9,3	10,3	12,2	17,8	25,0
Razvijene zemlje sa tržišnom privredom	75,2	69,4	64,4	87,8	82,2	75,0
Socijalističke zemlje istočne Evrope	15,8	21,3	25,3			
Ukupno	100	100	100	100	100	100
Industrijska proizvodnja po stanovniku u SAD $ (po cenama iz 1972)						
Zemlje u razvoju	38	61	68	101	220	460
Razvijene zemlje sa tržišnom privredom	618	1.048	1.014	1.293	1.987	2.839
Socijalističke zemlje istočne Evrope	283	696	864			
Ukupno svet:	242	401	408	531	818	1.239

Tabela 12: Struktura industrijske proizvodnje po granama i regionima za 1972. i predviđanje razvoja industrijskih grana zemalja u razvoju u 2000. godini (indikatori dati u %)

	Socijalističke zemlje istočne Evrope	Razvijene zemlje sa tržišnom privredom	Zemlje u razvoju		
					Prosečna godišnja stopa porasta
	1972.	1972.	1972.	2000.	proizvodnje
Industrijska proizvodnja hrane	13,1	10,8	21,8	12,4	7,4
Tekstil	4,4	4,6	11,8	7,8	8,0
Odeća, koža i obuća	4,3	4,0	6,3	5,4	9,0
Drvna industrija (uključujući nameštaj)	3,4	4,2	3,3	3,6	9,9
Grafička industrija	1,2	4,4	3,1	3,8	10,4
Guma i plastični materijali	1,9	3,1	3,2	3,0	9,4
Razna laka industrija	2,7	2,1	1,6	2,0	10,5
Ukupno laka industrija	31,2	33,2	51,1	38,0	8,4
Papirna industrija	1,2	3,4	1,8	2,4	10,7
Hemijska industrija	7,2	9,8	9,4	10,2	9,9
Naftini derivati	1,8	1,7	7,2	4,1	7,4
Nemetalska industrija	6,4	4,1	5,2	4,9	9,4
Bazični metali	7,7	8,0	6,2	8,8	11,0
Mašinogradnja	23,9	21,0	8,9	16,1	11,9
Elektrooprema	9,9	8,7	4,2	7,0	11,6
Transportna oprema	10,7	10,1	6,0	8,5	11,0
Ukupno teška industrija	68,8	66,8	48,9	62,0	10,5
Ukupno industrija	100,0	100,0	100,0	100,0	9,6

c) *Stavovi OECD u vezi s razvojem svetske privrede.*

Zemlje OECD smatraju da koncepcije strategije daljeg razvoja svetske privrede treba da budu formulisane u skladu sa međunarodnim poretkom, ali naglašavaju teškoće u kojima su se našle njihove, kao i druge zemlje, prouzrokovane nižom stopom privrednog rasta, visokom inflacijom, energetskom krizom, monetarnom nestabilnošću i neizvesnom budućnošću.

Pogledi OECD na budući razvoj su plastično prikazani u scenariju »Interfutures«, prema kojem se predviđaju umereni, ali relativno ograničeni razvoj privrede do 1990, zatim delimično prevazilaženje nezaposlenosti, postepena integracija trgovine industrijski razvijenih zemalja, kao i jačanje upliva kapitala i tehnologije iz ovih zemalja u zemlje u razvoju. Zemlje OECD su rezervisane prema ciljevima postavljenim u Limi i smatraju da u najboljem slučaju zemlje u razvoju mogu u 2000. godini postići

udeo od 17% u ukupnoj svetskoj industrijskoj proizvodnji. Rezerva OECD u odnosu na ubrzani razvoj zemalja u razvoju proizlazi iz dve pretpostavke: prvo, zemlje u razvoju oskudevaju u kadrovima za »know-how« (kojima mahom raspolažu zemlje OECD) i, drugo, pošto zemlje u razvoju predstavljaju potencijal za dalji razvoj, to biznismeni industrijski razvijenih zemalja vide u tome svoju šansu za razvijanje poslovnih aktivnosti.

d) *Drugi prilazi*

U zborniku eseja i ekonomskih analiza *Privreda i svetski poredak od 1970. do 1990.* J. Bhagwati ocenjuje i predviđa sledeći obim bruto nacionalnog proizvoda za 1965. i 2000. godinu, u milijardama SAD $ (po cenama iz 1965):

	1965.	2000.
Manje razvijeni svet	326	1.807
Razvijeni svet	1.791	9.041
Svet ukupno	2.117	10.848

Prema proceni ovog autora udeo zemalja u razvoju u svetskom bruto nacionalnom proizvodu, koji je 1965. iznosio 15%, porašće na 16,6% u 2000. godini, i pri tom zastupa stanovište da kao cilj treba postaviti postizanje minimuma dohotka, a ne prevazilaženje ekonomskog jaza.

P. Rosenstein-Rodan je nešto veći optimist u odnosu na smanjenje jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja do 2000. godine. Predviđa da će udeo zemalja u razvoju u svetskom bruto nacionalnom proizvodu sa 15,3% u 1965. porasti na 18,3% u 2000. godini. Smatra da zemlje u razvoju, uz poboljšanje obrazovanja, privređivanja, poslovanja i tehnologije, imaju realne šanse da ostvare predviđene stope rasta. Za razvijene zemlje predviđa opadanje stope rasta, pošto se, pored teškoća objektivnog karaktera koje usporavaju rast, javlja i snažnija težnja za odmorom i slobodnim vremenom nego za povećanjem dohotka.

Jozef Pajestka predviđa dalje povećanje jaza između razvijenih i zemalja u razvoju koje su prihvatile kapitalističko društveno uređenje. Prema njegovim navodima, u periodu 1950—70. socijalističke zemlje istočne Evrope su postigle stopu rasta od 6,7% prema stopi od 3% razvijenih zapadnih zemalja i stopi od 2,3% »nesocijalističkih« zemalja u razvoju. Stoga dolazi do zaključka da jedino socijalističko društveno uređenje pruža šansu zemljama u razvoju za ubrzani razvoj i prevazilaženje jaza između njih i razvijenog sveta.

Jan Tinbergen zastupa koncepciju redistribucije znanja i kapitala, to jest njihov transfer od bogatih ka siromašnim zemljama, zatim promenu strukture privređivanja u svetu i slobodnu migraciju radne snage.

Iako postoji niz koncepcija različitih stavova o daljem svetskom razvoju privređivanja, najargumentovaniji su stavovi zastupani u okviru Ujedinjenih nacija. Opšte je prihvaćeno da je najznačajniji cilj svetske zajednice — uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao dinamičnog procesa, u kojem je svetska privredna struktura podložna stalnim promenama. Nova strategija razvoja treba da doprinese bržim strukturalnim promenama u svetskom privređivanju, kao značajnom uslovu intenzivnijeg razvoja zemalja u razvoju. Kombinacijom strukturnih promena, kako na planu eksternih uslova tako i internih napora, moguće je stvoriti povoljnu klimu za ubrzanje razvoja zemalja u razvoju i za efikasnije rešavanje pitanja ekonomskog jaza, najtežeg problema čovečanstva.

Tehnološko predviđanje i zemlje u razvoju

Samo u nekoliko zemalja u razvoju se radi na problematici predviđanja i vrednovanja tehnološkog razvoja, i to u onima koje raspolažu s odgovarajućim kadrovima i institucijama. Ujedinjene nacije i neke međunarodne organizacije pokušavaju da stimuliraju ovu aktivnost u zemljama u razvoju. Tako je, na primer, Komitet za nauku i tehnologiju UN organizovao seminar o predviđanju i vrednovanju tehnologije za razvoj, koji je održan 1978. u Bangaloru, Indija. Cilj seminara je bio formulisanje kriterijuma i teza za upravljanje i primenu metoda i tehnika za predviđanje i vrednovanje tehnologije za razvoj.

Prilikom izrade studije *Pregled aktivnosti u oblasti tehnološkog predviđanja* Evropska ekonomska komisija je zatražila izveštaje od drugih međunarodnih organizacija. Ekonomska i socijalna komisija za Aziju i Pacifik je izvestila da je izdala *Vodič za razvoj tehnologije* u kojem je konstatovan porast primene metoda tehnološkog predviđanja koji predstavlja doprinos definisanju dugoročne strategije, ali je naglasila da u većini zemalja planeri ne mogu još koristiti sistemske analize i metode tehnološkog predviđanja, sve dok se u ovim zemljama ne stvori čvršća osnova za razvoj naučnih i tehnoloških delatnosti. S druge strane, Ekonomska komisija za Afriku je izvestila da u nekim afričkim zemljama samo postoje inicijative za uvođenje metoda tehnološkog predviđanja.

Očigledno je da zemlje u razvoju shvataju značaj savremenih metoda predviđanja i vrednovanja tehnologije, ali ih nedostajanje odgovarajućih kadrova i nerazvijenost naučne osnove još sprečavaju da u tom pravcu razviju širu aktivnost. Postoji bitna razlika u prilazima implementaciji predviđanja i vrednovanja tehnologije. Dok su razvijene zemlje sa tržišnom privredom prvenstveno zainteresovane za identifikaciju i procenu »negativnih efekata« korišćenja tehnologije, zemlje u razvoju se opredeljuju za korišćenje

novih metoda za maksimiziranje »pozitivnih efekata« primene tehnologije radi ubrzavanja procesa njihovog razvoja.

Stoga se u zemljama u razvoju gleda na tehniku predviđanja i vrednovanja tehnologije kao na značajan budući metod u izboru tehnologija i u razmatranju alternativa i njihovom vrednovanju u integralnom društveno-ekonomskom planiranju i razvoju. Predviđanje i vrednovanje tehnologije za njih predstavlja dopunsku pomoć u planiranju razvoja, imajući na umu društvene ciljeve pojedinih zemalja.

Jurij Bajec

Vrednovanje tehnologije u zemljama u razvoju

I

Osnovna je slabost vrednovanja (i prognoziranja) i tehnologije[1] i tehničkog progresa, kao metoda kojim se analiziraju društvene posledice uvođenja nove tehnologije, i koji sve više utiče na proces donošenja odluka u razvijenim zemljama, — njegova i suviše velika »tehnološka pristrasnost«. S obzirom na to da se pod »vrednovanjem tehnologije« obično podrazumeva relativno nov pristup, vezan za alokaciju naučnih resursa, utvrđivanje tehnoloških prioriteta i traženje relevantnih alternativa za postojeću tehnologiju,[2]

---

[1] Pod tehnologijom podrazumevamo skup tehnika i metoda koji proširuju mogućnosti delovanja ljudi na prirodu, pomažu im u upravljanju društvenim procesima, a proizvod su naučnih rešenja.

[2] O različitim pristupima i definicijama »vrednovanja tehnologije« videti u zborniku radova M. Cetron i B. Bartocha, *The Methodology of Technology Assessment*, Gordon and Breach Science Publishers, New York, 1972.

moglo bi se zaključiti da su rešenja problema koji uključuju tehnologiju i sama tehnološke prirode. Ovakvim uprošćenim i, u suštini, pogrešnim pristupom zanemaruje se niz socio-kulturnih, ekonomskih i političkih faktora, koji su često uzrok mnogih problema tehno-ekonomskog i društvenog razvoja, ili pak činilaca koji mogu da spreče ili uspore njihovo rešavanje. Za sada, svi oblici vrednovanja tehnologije su tehnologistički orijentisani, što se može objasniti sa dva osnovna razloga koji su u vezi sa samim pristupom i s metodologijom rešavanja problema.

U predviđanju budućeg razvoja (nezavisno od metoda predviđanja) često se uočava tehnološka pristrasnost jer analitičar u traženju rešenja ima u vidu, pre svega, tehnološki aspekt problema. On je, prvenstveno, zaokupljen pitanjem: »šta se može uraditi« i »kako se to može uraditi«, a manje ga interesuju ona druga — »šta bi trebalo uraditi«, »u kom cilju« i »u čiju korist«. U stvari, reč je o specifičnom gledanju na razvoj: naime, značajne su samo tehnološke promene, dok se radikalne socijalne reforme, nastajanje društvenih konflikata i njihovo razrešavanje ne tretiraju kao legitimne snage koje utiču na buduće promene i procese. Na taj način, tehnologija, kao i sistem i metodi njenog vrednovanja i predviđanja, deluju u svojevrsnom »vakuumu«, u okviru nekakvog »scenarija budućnosti bez iznenađenja«, gde se društveno-ekonomsko i političko okruženje nalazi u stanju mirovanja a razvojni proces inducira isključivo tehnološki napredak. Stvara se realna opasnost da nauka i tehnologija, istraživanje i tehnička znanja i, na toj osnovi, samo njihovo vrednovanje postane magična formula za rešavanje svih razvojnih problema. Neretko, ovakvi »tehnološki modeli razvoja« sugerišu se zemljama u razvoju, a time, implicitno, i prateći sistem vrednosti i ciljeva. Doduše, zemlje u razvoju su svesne ove opasnosti i nedavno su ponovo naglasile[3] da su u većini tih zemalja nedostajanje tehnologije, naučnog znanja i tehnološkog »know-how« samo neki od kritičnih limitirajućih faktora razvoja. Značajnija su ograničenja ekonomske i društvene prirode na unutrašnjem i spoljnom planu. Interne probleme čine faktori kao što su obrazovanje i opšti nivo stručnosti, komuniciranje između različitih društvenih grupa, način reagovanja na nove ideje i pristupe, (ne)efikasnost administrativnog aparata, (ne)poslovno ponašanje u privredi, i (ne)delotvorno političko vođstvo. Na spoljnom planu to su, opet, poznati problemi permanentne zavisnosti od razvijenih zemalja i postojeći sistem međunarodnih društveno-političkih i ekonomskih odnosa koji neprestano pogoršavaju položaj nerazvijenih i produbljuju »jaz« između njih i razvijenih zemalja. Zbog toga, vrednovanje i planiranje sopstvenog razvoja tehnologije u zemljama u razvoju postaje kompleksan problem čije je rešavanje usko povezano sa per-

---

[3] *Science and Technology for Development*, ECA, UN, E/CN.14/711/ add.1., »Conference Document«, 6. 12. 1978, str. 10.

spektivama razrešenja njihovih unutrašnjih i spoljnih društveno-ekonomskih i političkih problema.

Drugi razlog određenoj tehnološkoj pristrasnosti i time davanju većeg značaja tehnološkim u odnosu na društvene promene prilikom vrednovanja i prognoziranja budućeg razvoja — to je mogućnost postizanja visokog stepena preciznosti i rigoroznosti u opisivanju tehnoloških promena, što nije slučaj kad su u pitanju promene i efekti drugih komponenata.[4] Potreba i problem kompleksnog prognoziranja i vrednovanja javili su se još 1962. u SAD, kada je, na zahtev NASA, trebalo ispitati posredne efekte, to jest ekonomske, socijalne, političke i tehnološke posledice istraživanja kosmosa. Kada se prišlo izvršavanju tog zadatka, pokazalo se da ne postoji odgovarajući metodološki i teorijski okvir za takav tip multidisciplinarnog istraživanja. Sistem kompleksnog vrednovanja i prognoziranja se kasnije razvio u dva pravca. Tako se gigantske korporacije sve češće obraćaju specijalizovanim institucijama tražeći od njih da prouče perspektive ogromnih ulaganja u nove proizvode i procese, kako bi se unapred sagledale i vrednovale moguće tehno-ekonomske i društvene posledice realizovanja takvih investicija.[5] Na sličnoj metodološkoj osnovi, početkom sedamdesetih godina, stvoren je niz nacionalnih, regionalnih i svetskih modela razvoja, posredstvom kojih se laboratorijskim eksperimentisanjem i računskom tehnikom prezentiraju stanje i perspektive čovečanstva u bliskoj budućnosti.[6] Ne ulazeći dublje u metodološke teškoće kompleksnog vrednovanja i »forecastinga«, ovde ističemo samo problem merenja (izbor mernih skala, mernih obeležja, način selekcije pokazatelja itd.) ekonomskih i pogotovo socioloških i političkih elemenata, koji se, takođe, uključuju u globalne analize razvoja. Za neke od tih komponenata je moguće definisati indikatore koji tu veličinu relativno lako i neposredno mere (kao što je to slučaj sa većinom tehnoloških karakteristika), dok je, opet, ova veza negde vrlo slaba, odnosno postoji velika diskrepancija između onoga što se želi meriti i onoga što se stvarno meri. Sem toga, za većinu socio-političkih komponenata ne postoje vrednosno neutralni kriterijumi njihovog merenja i izbora. Na primer, pod »stepenom političke (ne)stabilnosti« u jednoj zemlji neko

---

[4] Na primer, pojava i korišćenje nadzvučnog aviona u putničkom saobraćaju mogli su se relativno lako predvideti i vrednovati sa tehnološkog stanovišta, ali su, istovremeno, veoma malo istraživane pa i sagledavane njihove ekonomske i društvene posledice i efekti.

[5] Nedavno je, na primer, kompanija »Xerox« platila 8 miliona dolara za studiju u kojoj su vrednovane i prognozirane ekonomske i društvene posledice uvođenja novih proizvoda i postupaka u sistem javnih komunikacija.

[6] I dok je kod nas u vezi s tim uglavnom poznata samo delatnost takozvanog Rimskog kluba, činjenica je da danas u svetu postoji oko 30 institucija (javnih i privatnih) koje se bave vrednovanjem i prognoziranjem globalnog razvoja i/ili pojedinih njegovih delova: poljoprivrede, ekosistema, energije, prirodnih resursa, međunarodnih konflikata, geostrateških faktora itd.

može podrazumevati »učestalost promena u okviru političkog sistema i vođstva«, »učestalost primene nasilja za vreme vojnih pučeva« i »obim političkih subverzija«,[7] dok bismo mi rekli da je politička stabilnost pre odraz stabilnosti u društvenoj bazi koju treba »meriti« uslovima života i rada samog stanovništva. To su suštinski različiti kriterijumi i pokazatelji pomoću kojih se ovakve i slične komponente izražavaju. Na taj način, da bi se izbegla pomenuta tehnološka pristrasnost, uvodi se druga »pristrasnost«, koja može biti od odlučujućeg značaja za vrednovanje i prognoziranje i koja sasvim drugačije može uticati na proces donošenja odluka (na nivou preduzeća, privredne grane, na nacionalnom ili međunarodnom nivou).

Prema našem mišljenju, integralni pristup ne može se obezbediti samo uključivanjem niza ekonomskih, socio-kulturnih i političkih karakteristika u sistem tehnološkog vrednovanja već je potrebno da se kompleksno vrednovanje izvede iz integralnih ciljeva i prioriteta. Dakle, potrebna je »efikasna integracija nacionalnih ciljeva i sa njima povezanih prioriteta, zatim naučno-tehnološka sposobnost svake zemlje da uspešno realizuje nacionalne ciljeve u razumnom vremenskom i budžetskom okviru i metodologija koja će obezbediti povezivanje pojedinih tehnologija i područja nacionalnog interesa«.[8]

II

Imajući na umu navedenu definiciju vrednovanja tehnologije, postavlja se pitanje alokacije naučnih resursa, utvrđivanja tehnoloških prioriteta i traženja relevantnih alternativa za postojeće tehnologije u zemljama u razvoju. Ovaj problem treba sagledati sa dva, međusobno povezana, aspekta: (a) spoljnog, koji se, pored ostalog, odnosi na odgovarajući transfer tehnologije iz razvijenih zemalja i (b) unutrašnjeg, koji se svodi na potrebu stvaranja i razvijanja sopstvene tehnologije i naučne baze. Na pitanje o izboru tehnologije iz širokog raspoloživog svetskog arsenala može pravilno da se odgovori samo ako je poznato koji cilj treba ostvariti predviđenom novom tehnologijom i u čiju korist će ona biti primenjena. Do sada, transfer tehnologije je, uglavnom, zadovoljavao potrebe malobrojne elite u zemljama u razvoju i, što je još važnije, kanalisale su ga moćne transnacionalne kompanije. Danas se čak 85% svetskog transfera tehnologije ostvaruje preko transnacionalnih preduzeća, koja, kao što je poznato, nisu ništa drugo do najrazvijeniji i najorganizovaniji oblik kapitala čiji se opstanak

---

[7] Navedene indikatore predložili su I. Adelman i C. Morris u njihovoj, često citiranoj, studiji: *Society, Politics and Economic Development. A Quantitative Approach*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1967.

[8] *The Methodology of Technology Assessment*, ibidem, str. 2.

i prosperitet zasniva na njegovoj oplodnji. Ova preduzeća su izraz i logički rezultat istorijskog zakona razvoja (kapitala) i predstavljaju instrument eksploatacije, ali ne zbog svog internacionalnog karaktera, već usled društvenih odnosa na kojima se zasnivaju. Reč je, dakle, o nužnom objektivnom procesu u kome je težnja za izlaženjem najvećeg mogućeg dugoročnog profita samo izraz te nužnosti. Stoga su ova preduzeća jednostavno primorana da utvrđuju takvu investicionu orijentaciju i da se opredeljuju za takav izbor tehnologije koji su samo po izuzetku u skladu s trenutno najvažnijim potrebama velike većine zemalja u razvoju, s njihovom proizvodnom koncepcijom i domaćim programima razvoja. Lako je utvrditi da do ulaganja u privrednu i društvenu infrastrukturu i/ili do primene više radno intenzivne tehnologije dolazi samo u onim zemljama u razvoju koje poreskim olakšicama i drugim oblicima subvencionisanja skupo plaćaju takvo poželjno ponašanje transnacionalnih firmi.

Transfer tehnologije iz razvijenih socijalističkih zemalja, sa centralno regulisanim planskim privredama, takođe često ne odgovara potrebama autonomnog razvoja nerazvijenih zemalja. Ni ovde nije reč, ne bar pretežno, o eventualnim »pritiscima«, kada se transfer tehnologije uslovljava prihvatanjem ideoloških pogleda, elemenata privrednog sistema i strategije privrednog razvoja, već o jednom, takođe, objektivnom procesu stvaranja tehnologije koja prvenstveno odgovara istočnoevropskom konceptu razvoja privrede. Takva tehnologija nije mnogo pogodna za one zemlje u razvoju koje posle napuštanja (polu)naturalne proizvodnje žele da sa diversifikovanijom strategijom privrednog razvoja i fleksibilnijim privrednim sistemom obezbede sopstvenu »prvobitnu akumulaciju«.

Dakle, s jedne strane, objektivna nužnost oplodnje kapitala i težnja transnacionalnih kompanija za izvlačenjem profita, a, s druge, postojeći tip tehnologije koji, uglavnom, pretpostavlja sistem i organizaciju privrede na centralno-planskim osnovama, stavljaju zemlje u razvoju u nepovoljan položaj: njima se, tehnološkim transferom, implicitno, sugeriše tuđa proizvodna orijentacija i elementi privrednog sistema, što neminovno dovodi do neprekidnog sukobljavanja nacionalnih i »uvezenih« prioriteta, ciljeva i sistema vrednosti. Time, indirektno, zemlje u razvoju gube suvereno pravo da kontrolišu i usmeravaju sopstveni privredni i društveni razvoj. Potrebno je da stanovništvo i vođstvo u tim zemljama ponovo preispitaju kakav tip društva žele da izgrađuju u budućnosti, ali pri tom treba da budu svesni toga da »znanje i tehnika, potrebni da se to postigne, moraju tokom vremena biti pažljivo odabrani i prilagođeni nacionalno-kulturnom okviru. U sklopu tih napora uklanjanje apsolutnog siromaštva ostaje suštinski zadatak, ali to ne znači, nužno, i razvoj karakterističan za današnje industrijske nacije. Kulturni integritet i raznolikost pretpostavljaju niz alternativnih putanja razvoja. U sklopu takvog koncepta, pomoć u tehnologiji je neminovna. Ali ona mora biti »odgovarajuća

u najširem smislu te reči, odnosno na nju treba gledati kao na deo celokupnog društveno-ekonomskog i kulturnog procesa«.[9] Sa stanovišta zemalja u razvoju, to bi, pored ostalog, značilo stimulisanje cirkulacije i transfera tehnologije u pravcu njihovog autonomnog razvoja, sa što manje ograničenja.

Svesne navedenih spoljnih ograničenja, zemlje u razvoju bi u narednom periodu trebalo ubrzano same da rešavaju pitanje sopstvene nauke i tehnologije, uz vođenje odgovarajuće politike u oblasti stručnog i opšteg obrazovanja i drugim pratećim delatnostima. Osnovni zadatak je obezbediti unutrašnji razvoj nauke i tehnologije kao globalni proces koji povezuje inovacije sa naučnim potencijalom i, posebno, istraživanjem i pratećim servisima, što predstavlja osnovu tehničkog napretka. Takva strategija tehnološkog razvoja podrazumeva kontrolu nad tri grupe faktora.[10] Prvo, kontrola nad informacijama; jedan od ključnih momenata jeste raspolaganje naučnim, tehnološkim, ekonomskim i drugim informacijama domaćeg ili stranog porekla, njihovo širenje i cirkulisanje. Drugo, stvaranje tehnološke i naučne kulture, što podrazumeva stavove, motivacije i znanja, a to se ne obezbeđuje samo visokim stručnim osposobljavanjem već sistemom opšteg obrazovanja, sredstvima masovnog komuniciranja i opštom kulturnom politikom. Na kraju, naučno i tehnološko istraživanje, koje je ključno za modernizaciju i transformaciju proizvodnje i sistema upravljanja.

Da bi se u ovim oblastima postigli vredni rezultati, navedene ciljeve treba povezati sa merama praktične politike na nivou nacionalnog planiranja koje se, kad je reč o razvoju endogenog naučnog i tehnološkog potencijala, svode na[11]:

— stvaranje nacionalnog naučnog i tehničkog informacionog sistema sa dva aspekta: slobodan pristup svim svetskim informacijama i usmeravanje relevantnih informacija u prioritetna područja;

— jačanje istraživačkog potencijala na univerzitetima i drugim visokoškolskim ustanovama, imajući u vidu postizanje potrebne ravnoteže između baziČnih disciplina i stimulisanja razvoja ključnih disciplina koje vode »tehnološkom prodoru«;

— podržavanje saradnje među univerzitetima, a pogotovo između tehnoloških instituta i proizvodnih sektora, u cilju stimulisanja povezivanja istraživanja s tehničko-tehnološkim napretkom;

---

[9] A. King, *Use and Abuse of Science and Technology for Development*, u: *Partners in Tomorrow*, ed. A. Dolman, J. Ettinger, E. P. Dutton, New York, 1978, str. 191.

[10] *Endogenous Development, Culture and Society*, saopštenja predstavnika UNESCO na drugom sastanku Pripremnog komiteta za novu međunarodnu strategiju razvoja (1980—1990), New York, 11. 6. 1979, str. 5.

[11] Ibidem, str. 19.

— nastavljanje međunarodne naučne saradnje u oblasti specijalizovanog istraživanja i školovanja, posebno poslediplomskim studijama i realizovanjem zajedničkih istraživačkih programa i projekata;
— uklanjanje prepreka za endogeni naučni razvitak, kao što su: »brain drain«, neadekvatno korišćenje tehničkih znanja, nedovoljna mobilnost osoblja, suvišno usitnjavanje disciplina i pojedinih istraživanja.

Ovakvom strategijom i politikom zemlje u razvoju će krenuti dobrim putem da postepeno same rešavaju pitanja odgovarajuće alokacije naučnih resursa, utvrđivanja tehnoloških prioriteta i traženja relevantnih alternativa za postojeću tehnologiju.

III

Od 1957, kada je poznati američki ekonometričar R. Solow, prilikom analize doprinosa različitih faktora privrednom rastu, uveo u klasičnu proizvodnu funkciju, uz rad i kapital, i treći, rezidualni, faktor koji je nazvao »tehnički progres«, stvorena je obimna literatura čiji autori detaljno istražuju sadržinu tog »tehničkog progresa«. Ovaj interes nije bio samo akademske prirode, jer ekonometrijske analize za većinu zemalja pokazuju da se oko 40—70% stope rasta jedne nacionalne privrede može objasniti tim faktorom.[12] Iz toga proizlazi da »tehnički progres« treba definisati veoma široko, kao efekte strukturnih i funkcionalnih promena u privredi, a to znači sva poboljšanja u načinu organizovanja procesa proizvodnje, metodima upravljanja i donošenja odluka, svrsishodnom funkcionisanju informacionog sistema, pronalaženju novih načina i metoda rada, brzoj i praktičnoj primeni široko zasnovanog naučnog rada i sve boljoj obrazovnoj i kvalifikacionoj strukturi proizvodno aktivnog stanovništva. Tehnički progres i tehnološke promene ne deluju, međutim, samo na privredni rast, to jest na povećanje fizičkog volumena proizvodnje i prateće strukturne i funkcionalne promene u ekonomskoj sferi života, već utiču na celokupni razvoj. Reč je o multidimenzionalnom procesu koji obuhvata i uzajamno isprepliće ekonomske, socijalne, kulturne, motivacione i političke promene. Za zemlje u razvoju je od ključnog značaja da uoče povezanost tehničkog progresa sa celokupnim

---

[12] Najpoznatija u toj oblasti je studija E. Denisona, *Why the Growth Rates Differ*, The Brookings Institution, Washington, 1972.

Neka istraživanja za Jugoslaviju pokazuju da se, početkom sedamdesetih godina, stopa privrednog rasta mogla objasniti sa 41% »tehničkim progresom«. Dekompozicijom ove zbirne veličine utvrđeno je da oko 12% otpada na doprinos stručnog obrazovanja, u okviru kojeg, opet, najveći značaj ima srednje stručno obrazovanje. O tome šire: J. Bajec, *Društveni razvoj i mogućnosti njegovog merenja*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977.

razvojem i da vrednuju njegove efekte sa stanovišta suštinskih ciljeva razvoja neposredno usmerenih ka čoveku. Tehnički progres, kao integralni deo tog procesa, može inicirati pozitivne promene u pravcu ubrzanog rasta materijalne proizvodnje, ali, istovremeno, može stvoriti niz negativnih posledica vezanih za pogoršanje raspodele društvenog proizvoda, nezaposlenosti, pogrešne proizvodne orijentacije u odnosu na raspoloživu strukturu ljudskih i materijalnih resursa itd. Na taj način, tehnički progres bi doprineo privrednom rastu, ali istovremeno i manjkavom razvoju i daljem produbljivanju nerazvijenosti. Iskustva međunarodne strategije razvoja za Prvu i Drugu dekadu razvoja UN (1960—1980) jasno su pokazala da relativno brz tempo privrednog rasta u mnogim zemljama u razvoju, pored ostalog, iniciran (ne)odgovarajućom tehnologijom i proizvodnom orijentacijom, nije rešio većinu suštinskih razvojnih problema tih zemalja, već je mnoge od njih još i zaoštrio. Dakle, nova tehnologija i tehnički progres ne mogu se pravilno vrednovati ako se polazi samo sa stanovišta kvantitativnih i kvalitativnih ciljeva u domenu materijalne proizvodnje već to treba činiti i sa aspekta takvih suštinskih ciljeva kao što su: eliminacija gladi i obezbeđenje vode za piće, postizanje elementarne higijene i primarne zdravstvene zaštite, obezbeđivanje minimalnih stambenih uslova, pune zaposlenosti, smanjenje broja nepismenih itd.

Na kraju bismo mogli zaključiti da vrednovanje tehnologije i tehničkog progresa ima jedino smisla ako se značajno proširi i zaista orijentiše na proučavanje društvenih posledica uvođenja nove tehnologije. Smatramo da bi se to moglo najuspešnije postići ako bi se ovo, parcijalno, vrednovanje uključilo u vrednovanje i prognoziranje celokupnog procesa razvoja, što bi značilo i sistematski pristup planiranju svih ekonomskih i neekonomskih promena (a ne samo tehnoloških), zatim nov način alociranja svih ljudskih i materijalnih resursa (a ne samo tehnoloških), utvrđivanje razvojnih prioriteta u svim domenima (a ne samo tehnološkom), kao i traženje relevantnih alternativa za postojeće koncepte i modele ukupnog razvoja (a ne samo za postojeću tehnologiju).

Slobodan Radoman

Naučno-tehnološko prognoziranje kao deo strategije razvoja

Tehnološko prognoziranje je procena verovatnoće u pogledu budućeg razvoja tehnologije. Prognoze se dele u dve osnovne grupe: eksplorativne i normativne. Eksplorativno tehnološko prognoziranje polazi od današnjih osnova saznanja, a upravljeno je ka budućnosti, dok normativno tehnološko prognoziranje prvenstveno procenjuje buduće ciljeve, potrebe, želje itd., i to sa stanovišta sadašnjosti.

Prognoze se čine sa ciljem određivanja pravaca i tendencija nekog procesa. Pomoću njih se određuje najperspektivniji pravac naučno-tehničkog progresa, zatim se utvrđuju verovatni rokovi pojave nekog događaja ili obim bilo kojih neophodnih radova.

Tehnološko prognoziranje za sada još nije nauka, već veština; njega karakterišu stavovi, a ne oruđa; ono služi da pojača ljudsku sposobnost rasuđivanja, a ne da je zameni.

Prognoza je predplanska razrada viševarijantnog modela plana koji treba sačiniti. Primer bi bio, recimo, izbor perspektivnog pravca razvoja pri planiranju naučnih istraživanja.

Pri sastavljanju planova svaka se neodređenost ostavlja na nivou prognoze. Za plansku razradu uzima se samo najracionalnija varijanta. Plan sadrži jednoznačno određene rokove i uslove ostvarivanja bilo kog projekta.

Za poslednjih nekoliko godina razvoj specijalnih postupaka koji se koriste za tehnološko prognoziranje dobio je mnogo u značaju. Postoji više od 150 verzija postupaka ili metoda. Najveći broj ovih metoda koristi se u industrijskim i vojnim krugovima. Svi ovi metodi ne mogu se koristiti za tehnološko prognoziranje, jer nisu za to ni konstruisani. Ipak, većina je usko vezana za oblast tehnološkog prognoziranja.

Kompleksni pristup prognoziranju

Svaki metod i način prognoziranja, parcijalno uzet, ima svoju namenu, dobre strane, nedostatke i ograničenja. Korišćenjem pojedinih metoda mogu se obraditi samo parcijalni problemi. Savremeni pristup naučnom istraživanju, odnosno širem planiranju razvoja pojedinih naučnih oblasti, zahteva i kompleksan prilaz prognoziranju. To znači da je potrebno koristiti kompleks savremenih metoda naučno-tehničkog prognoziranja. Ovakav način korišćenja prognoziranja nauke i tehnologije predstavlja nov i efikasan instrument naučno zasnovanog upravljanja razvojem nauke i tehnologije.

Prilikom razrade nekog problema pomoću kompleksnog metoda prognoziranja, kao stalni problem javlja se izbor kriterijuma za određivanje pravaca naučno-tehničkog razvoja.

Danas se pri oceni i selekciji varijanti razvoja koriste četiri vrste kriterijuma.

1. Kriterijumi politike, koji proizlaze iz socijalne strukture, unutrašnje i spoljne politike društva, ideologije i drugih sličnih faktora. 2. Ekonomski kriterijumi izbora mogućih pravaca razvoja. 3. Sistemski kriterijumi koji uzimaju u obzir međupovezanost prognoznih rešenja sa drugim pravcima naučno-tehničkog progresa. 4. Kriterijum pouzdanosti same prognoze.

Pošto su nauka i naučna politika jedan od osnovnih elemenata razvoja društva, zadržaćemo se na primeru korišćenja naučno-tehnološkog prognoziranja za utvrđivanje strategije razvoja jedne naučnoistraživačke organizacije (NIO).

Kriterijumi politike. Kriterijumi politike jedne NIO treba da sadrže veliki dijapazon kriterijuma važnih za samu organizaciju, a isto tako vezanih i za društvo u okviru kojeg deluje istraživačka organizacija. Često je veoma bitno da se, pored kriteri[illegible] i-menljivosti naučnih rezultata i tržišta, uzmu u ob[illegible] struktura društva, nacionalna bezbednost itd.

Jedan vid kriterijuma je i onaj vezan uz prioritet, to jest da li se izabrani pravci razvoja NIO nalaze u prioritetnim oblastima razvoja društva u narednom periodu. Takođe je važno da i sama istraživačka organizacija ima određene pravce na kojima želi da ima prioritet i noseću ulogu u određenim naučnim domenima. Nije moguće da se jedna istraživačka organizacija, ako pretenduje da postiže vredne naučne rezultate, angažuje na širokom naučnom i tehničkom polju. Ovo se naročito odnosi na male zemlje sa relativno malim brojem istraživačkih kadrova i malim sredstvima namenjenim nauci.

Izboru kriterijuma jedne NIO veoma mnogo može da pomogne ako društvo (odnosno država) ima izgrađenu naučnu politiku i kriterijume naučnog rada i potrebâ za njim u zemlji. U protivnom, istraživačka organizacija mora sama da određuje šta su njeni neposredni ciljevi, i šta je od interesa za širu društvenu zajednicu. Time se rad na prognozi dosta komplikuje.

Ako se znaju prioritetni nacionalni ciljevi, onda se pri izboru za razvoj ovih oblasti može dozvoliti znatno više »rizika«, manje verovatnoće pojedinih prognoznih varijanti i znatno veći fondovi za istraživanja.

Tehničko-ekonomski kriterijumi. Za izbor ekonomski opravdanih varijanti budućeg razvoja moguće je primeniti sledeći postupak:

a) razraditi tehničko-ekonomske pokazatelje — obim ulaganja, vreme realizacije, očekivani efekat, nivo prodaje koja se očekuje (za sve ove pokazatelje dati uporedne i tehničke pokazatelje);

b) za svaki od pokazatelja u specijalno razrađenim tablicama dati ocenu mogućeg ostvarivanja u bodovima;

c) na osnovu rezultata ovih tablica, grupa odabranih stručnjaka ocenjuje svaku od predloženih varijanti;

d) zbir bodova koji se dobije za svaku varijantu se upoređuje i, u skladu sa postojećim finansijskim sredstvima, donosi odluka o varijantama koje treba dalje razmatrati.

Ovakve analize mogu se sačiniti pomoću više metoda. Posebno je pogodan metod Mottley Newton. Potrebno je naglasiti da se na sličan način mogu postaviti i drugi kriterijumi i tako doći do drugih ocena posredstvom željenih kriterijuma.

Sistemski kriterijumi. Društveni značaj nauke u njenoj primenljivosti. Drugim rečima, naučna politika mora da se koncipira uzimanjem u obzir svih komponenata sistema »nauka — tehnika — proizvodnja«. To znači da se perspektivnost određenog pravca primenjenih istraživanja ocenjuje prema njegovom mestu i ulozi u sistemu »nauka — tehnika — proizvodnja«. Perspektivnost novih pravaca fundamentalnih istraživanja ocenjuje se prema stepenu uticaja koji oni mogu imati na druge nauke. Što se veća promena

očekuje u drugim oblastima, utoliko se više ocenjuje perspektivnost tih pravaca.

Kriterijumi pouzdanosti prognoze. Ovi kriterijumi se koriste s ciljem ocenjivanja kvaliteta dobijenih varijanti, a sa zadatkom odstranjivanja sumnjivih ili neosnovanih pretpostavki. Za ovo se koriste metodi ocenjivanja stepena »rizika« pri donošenju odluke o izboru mogućih rešenja. Takođe, jedan od elemenata je i korišćenje iskustva i intuicije eksperata.

Na osnovu ovako široko definisanih kriterijuma, potrebno je za svaki konkretan slučaj i hijerarhijski nivo prognoze razraditi komplete kriterijuma, te na osnovu toga izvršiti formalizaciju kompleksnog prognoznog metoda za taj slučaj.

Prema tome, može se reći da se pod kompleksnom naučno-tehničkom prognozom podrazumeva multivarijantna hipoteza o mogućim rezultatima i putevima budućeg naučno-tehničkog razvoja, a isto tako i o potrebnim izvorima i organizacionim merama za njihovo ostvarenje.

Već je rečeno da ceo prognozni ciklus treba da obuhvati sva tri tipa prognoznih metoda, jer se jedino na taj način može sagledati objekt prognoziranja u svim potrebnim aspektima. To znači da se integrisanjem osobina i rezultata eksplorativnih, normativnih i organizacionih metoda dobija metodološka celina, odnosno kompleksni sistem prognoziranja.

Osnovna metodološka pretpostavka naučne zasnovanosti svih etapa prognozne razrade je ugrađenost objekta prognoziranja u proces stalne sistemske sprege sa socijalno-ekonomskim i drugim elementima razvoja.

Pošto je prognoza naučno-tehničkog razvoja samo jedna od komponenata kompleksnog prognoziranja razvoja društva i njegovog socijalnog progresa, na ovoj etapi (analitičkoj) potrebno je analizirati usklađenost cilja razvoja objekta koji se prognozira sa odgovarajućim elementima ekonomske, socijalne, demografske i drugih prognoza.

Da bi se odredili ciljevi razvoja sistema, treba utvrditi, sa zadovoljavajućim stepenom verovatnoće, pravac njegovog razvoja, njegovu strukturu i kvantitativne vrednosti pokazatelja koji opisuju stanje posmatranih nivoa na kraju prognoziranog perioda.

Za naučno-tehničke objekte potrebno je:

a) utvrditi zakonitosti razvoja, smera i načina razvoja ideja i tehnoloških rešenja, odnosno ustanoviti da li ima izmena u korišćenim principima ili idejama, ispitati mogućnost korišćenja ideja ili rešenja iz drugih oblasti nauke i tehnike i drugih;

b) utvrditi zakonitosti brzine razvoja objekta, odnosno brzine promena najvažnijih parametara i karakteristika objekta, to jest ustanoviti njihovo ubrzanje ili usporenje.

Ove zakonitosti se utvrđuju pomoću analize stanja objekta prognoziranja u prošlosti, a sva dubina ovih analiza uzima se u obzir zavisno od dužine prognoznog perioda, oblasti prognoziranja itd.

Neki rezultati i zapažanja iz jugoslovenske prakse

— Metodi naučno-tehnološkog prognoziranja unose u današnju praksu i teoriju upravljanja naukom nova saznanja i nove načine sagledavanja postavljenih zadataka. Pri sagledavanju upravljanja naukom, u svetlu naučno-tehnoloških prognoza, sve češće se događa da se, umesto izolovanih pitanja nauke i tehnike, javljaju kompleksni problemi, kao što su procesi u celini koji počinju u oblasti fundamentalnih istraživanja, a završavaju se u sferi praktično primenjivih rezultata. Poseban aspekt ovih sagledavanja predstavlja brza i efikasna primena ovih rezultata, odnosno njihov uticaj na okruženje, i obrnuto.

— Naučno-tehnološko prognoziranje se javlja na svim nivoima nacionalne naučne politike. Jedna od karakteristika prognoziranja je i kompleksnost. U zavisnosti od nivoa prognoziranja i zahteva koji se postavljaju, kompleksnost se iskazuje u raznim vidovima: izbor metoda koji se koriste, dubina prognoziranja, organizacija prognoziranja i ciljevi koji se žele postići.

— U okviru naše zemlje moguće je ostvariti tri nivoa prognoziranja:

a) Prognoziranje nacionalne naučne politike, koje treba da obuhvati prognoziranje osnovnih pravaca naučnih istraživanja, u skladu sa dugoročnim pravcima razvoja privrede i društva u celini.

b) Drugi nivo čine reprodukcione celine, tehnološke grupacije ili veće administrativno-teritorijalne celine. Ova prognoziranja treba da daju, kao rezultat potrebe za istraživačkim radovima, grupe instituta ili istraživačkih organizacija grupacije privrede. Ona bi trebalo da pruže pomoć grupaciji za njen uspešan razvoj.

c) Prognoziranje je potrebno i na nivou naučnih instituta, bilo samostalnih ili instituta u okviru neke privredne organizacije. Tu se kompleksnost izražava u vidu potrebe za primenom više različitih metoda prognoziranja.

— Analizirani su postojeći metodi prognoziranja i odabrani su efikasni metodi za prognoziranje u samoupravnim uslovima. Od velikog broja poznatih metoda tehnološkog prognoziranja (100 — 150) izabrani su oni koji mogu da se koriste u uslovima ograničenja koja postoje za malu zemlju u razvoju. Punu prednost imaju oni metodi koji se zasnivaju na radu, znanju i iskustvu eksperata. Za dalja metodološka istraživanja su takođe predloženi metodi zasnovani na radu i intuiciji eksperata, pri čemu se po-

sebna pažnja posvećuje onim metodima koji raspolažu uređenim i sistematizovanim mogućnostima prikazivanja intuitivnih procena.

— Eksperimentalno su primenjeni selektivni i prilagodljivi metodi u posmatranoj NIO, i izvršeno je prognoziranje u izabranoj oblasti. (Za prognoziranje je izabrana veoma propulzivna oblast istraživanja koja većim svojim delom predstavlja osnovnu delatnost posmatrane NIO.)

— Primenjeni su ovim redosledom sledeći metodi: Brainstorming, Delphi (uključujući i razmatranja za modifikovanje Delphi metode), organizovani su sastanci stručnih komisija, grupa eksperata, rasprave za okruglim stolom itd.

Primena ovih metoda nije jednostavna. Ona iziskuje velike pripreme, kao i dosta angažovanja u toku samog sprovođenja eksperimenta prognoziranja i uobličavanja rezultata dobijenih od eksperata-učesnika.

Metod Brainstorming do tada nije uopšte primenjivan u našoj zemlji. Delphi metod je primenjivan, ali ne za potrebe prognoziranja i utvrđivanja naučnoistraživačke orijentacije od strane naučnoistraživačkih organizacija. Eksperiment je pokazao da primena prognoznih metoda u NIO zahteva mnogo truda, da se značajni faktori u NIO naviknu na tu novinu i bez rezervi učestvuju u njenoj primeni. Sklonost ka sumnjičenju u ishod prognoza i želja da se nastavi sa starom praksom improvizacije u izboru strategije su prilično izražene, pa je potreban napor da se u primeni prognoznih metoda istraje.

Za potrebe izbora strategije razvoja naučnoistraživačke organizacije koja deluje u oblasti tehničko-tehnoloških nauka razrađena su dva modela prognoziranja.

Prvi model se sastoji iz primene opisanih metoda uz dodatak primene stabla ciljeva. Ovako koncipiran model prognoziranja može da bude koristan u donošenju odluka o izboru pravaca istraživanja za NIO. Tabelarni pregled (dat na sledećoj strani) sprovedenih aktivnosti, koje obuhvataju sve potrebne radnje, od postavljanja zahteva za prognoziranjem do donošenja potrebnih odluka, najbolje ilustruje složenost ovakvog zadatka.

Drugi model obrađen je uopšteno, da bi se mogao koristiti i uz druge metode koji nisu bili primenjeni u prvom slučaju, a i da bi ga mogle primeniti organizacije drugog profila ili za drugačije zadatke koji se pred njih postavljaju.

Osnovna je odlika ovog modela što je kompleksan po dijapazonu primenjenih pristupa prognoziranju. Kompleksnost se ogleda u tome što se, pored raznovrsnih prognoznih metoda koji se mogu primeniti, koriste i relevantne prognoze ekonomske, socijalne i političke prirode. Druga je odlika ovakvog modela što je on kompletan, to jest u njegovom okviru se sagledavaju svi aspekti prognoziranog problema, od analize stanja, tendencija,

istraživanja mogućeg razvoja, postavljanja određenih ciljeva, pa sve do prognoziranja organizacionih mera potrebnih za realizaciju postavljenog zadatka. Sledeća odlika postavljenog modela je — što omogućuje kombinovanje velikog broja postojećih ili adaptiranih metoda prognoziranja, a u zavisnosti od iskazanih potreba ili postojećih mogućnosti za njihovu realizaciju.

Nosilac aktivnosti ili primenjeni metod	Korak	Aktivnost ili rezultati aktivnosti
Naučno veće	A	Postavljanje zahteva za prognoziranjem Izbor radne grupe za vođenje prognoziranja Usvajanje precizno definisanog zadatka za prognoziranje
Sastanak »KGI«	B	Dobijanje većeg broja novih ideja za nove proizvode ili nova rešenja
Eksperti — pojedinci	C	Dopuna, razrada i precizno definisanje datih predloga
Grupa eksperata, okrugli sto, stručna komisija naučnog veća	D	Selekcija dobijenih predloga i izbor manjeg broja za dalje prognoziranje Definisanje pitanja za Delphi metod
Delphi metod	E	Dobijanje traženih prognoza
Stablo ciljeva	F	Razrađeno stablo zadataka
Naučno veće	G	Predlaže teme za razvoj ili novo prognoziranje
Organi upravljanja	H	Donose potrebne odluke za organizovanje razvoja

U maloj zemlji je evidentno nedostajanje kadrova, informacija, finansijskih, kao i drugih sredstava potrebnih za ostvarenje raznih primena prognoznih metoda. Zbog toga je potrebno obratiti posebnu pažnju na realizovanje sledećih aktivnosti: (1) formiranje banke podataka za naučne oblasti koje se žele prognozirati, (2) formiranje kartoteka istraživačkih organizacija i istraživača-eksperata koji se mogu angažovati za prognoziranje, (3) obučavanje i izbor eksperata za pojedine oblasti prognoziranja, (4) razvoj sopstvenih metoda naučno-tehnološkog prognoziranja ili adaptacija postojećih metoda koji se koriste u velikim zemljama.

Banke podataka naučnih oblasti koje će biti predmet prognoze treba da pomognu pri razradi prognoze. One treba da sadrže sve relevantne elemente o toj oblasti, od istorijskih podataka o načinu nastanka i razvoja sve do najaktuelnijih podataka koji pružaju potpunu sliku današnjeg stanja i tendencija.

Kartoteka eksperata koji rade u prognoziranoj oblasti je neophodna za izbor najadekvatnijeg kadra za prognoze. Pogodnost kadra za pojedine oblasti je često veoma mala, a još manje ima stručnjaka koji su pogodni i obučeni za rad na prognoziranju.

Takođe je potrebno napraviti kartoteku organizacija koje se bave sličnim problemima. Potreba za formiranjem ovih kartoteka se javlja zbog toga što se etape prognoze zasnivaju na metodima ekspertnih ocena, kao i zbog toga što se drugi metodi u procesu razrade prognoza mogu uspešno koristiti samo pod uslovom efikasne saradnje sa stručnjacima koji vode istraživanja u prognoziranoj oblasti.

Izbor eksperata je sledeća mera kojoj se mora posvetiti posebna pažnja. Grupe eksperata se formiraju na osnovu preporuka poznavalaca tih oblasti. Izbor eksperata zavisi od konkretnog prognoznog zadatka i može se vršiti heuristički ili nekim ustanovljenim formalnim postupkom.

Ispitivanje eksperata je potrebno radi utvrđivanja znanja pojedinih eksperata i njihove pogodnosti za postavljeni prognozni zadatak. Često se sprovodi nekoliko tura ispitivanja eksperata.

*

Na osnovu iznetog može se zaključiti da je i u malim zemljama potrebno vršiti naučno-tehnološko prognoziranje. Prognoziranje nije samo potreba i privilegija velikih zemalja koje u istraživanje i razvoj ulažu ogromna sredstva. Mala zemlja je »osuđena« na stalno prilagođavanje promenama u ekonomskim odnosima i ekonomskom razvoju. Ona se permanentno i brzo mora prilagođavati promenama u razvoju proizvodnih snaga, tehnološkim inovacijama, međunarodnim ekonomskim odnosima itd. To zahteva veliku sposobnost prilagođavanja njene privrede, njenih naučno-istraživačkih kapaciteta i njenog sistema planiranja. Veliku pomoć u rešavanju ovih zadataka pružaju razne vrste prognoza u oblasti tehničko-tehnoloških nauka. Uočen je brzi razvoj velikog broja metoda naučno-tehnološkog prognoziranja. Primena ovih metoda omogućuje sagledavanje većeg broja faktora koji mogu da utiču na budući razvoj nekog istraživanja ili pomažu pri izboru alternativnih puteva u rešavanju postavljenog istraživačkog zadatka. Ovakva saznanja omogućuju pokretanje potrebnih akcija u cilju prilagođavanja potrebama, kao i brzo i blagovremeno reagovanje na promene.

Marvin Cetron

Transfer tehnologije: kako danas stojimo?

Ovaj članak daje pregled stanja u transferu tehnologije. Cilj ovog pregleda je da posluži kao katalizator za diskusiju o koncepcijama i tipovima transfera tehnologije, kao i da ohrabri razmišljanje o preprekama i podsticajima za inovacije, i o ulozi koju one igraju u licenciranju i rastu multinacionalnih kompanija. U članku će se govoriti o svakoj od ovih tema. Postoji nada da se, usredsređivanjem na neke od međunarodnih aspekata transfera tehnologije, može stvoriti podsticajna i korisna perspektiva.

Pojmovi koji se odnose na transfer znanja zapravo nisu novi. Francis Bacon je pre nekih 350 godina izrazio sledeću misao o toj temi:

»Ljudski um je često toliko nespretan i loše regulisan kad je reč o pronalazaštvu da je isprva nepoverljiv a zatim pada u očajanje, jer na prvi pogled izgleda neverovatno da bi do takvog otkrića moglo doći; a kada je to otkriće učinjeno, izgleda neverovatno da je ono tako dugo moglo izmicati čovekovom oku, što sve stvara čvrste osnove da se nadamo da još ostaje ogromna masa

pronalazaka do kojih treba doći, ne samo ispitivanjem novih načina operisanja nego i transferom, upoređivanjem i primenom onih koji su već poznati posredstvom metoda takozvanog knjiškog iskustva.« (1).

U današnjem svetu koji se toliko brzo menja želja da koristimo svoje bogatstvo naučnog i tehnološkog znanja u znatnoj se meri povećala u odnosu na Baconovo vreme. Ova želja, potreba, ili u nekim slučajevima nužnost, istakla je zahtev da se poboljša prirodna stopa od 20 do 30 godina, koliko je potrebno da osnovna istraživanja dožive praktičnu upotrebu u svetu.

Dakle, šta je transfer tehnologije danas, ako imamo na umu istraživanje i razvoj? On znači mnoge stvari mnogim ljudima, ali evo nekoliko manje komplikovanih definicija: multilateralni tok informacija i tehnika preko granica nauka, tehnologije i praktičnog sveta; prenošenje rezultata istraživanja na radne operacije; ubrzavanje primene rezultata istraživanja u industriji; transfer nauke i tehnologije svakom potencijalnom korisniku što je moguće ranije i jezikom koji on može da razume; proces usaglašavanja rešenja u obliku postojeće nauke i tehničkog znanja sa problemima u trgovini ili javnim programima.

Zajednička tema koja se provlači kroz sve ove definicije jeste iznošenje znanja iz laboratorije i literature i njegovo dospevanje u ruke korisnicima.

Zainteresovanost za proces transfera je za poslednjih deset godina u Sjedinjenim Državama dobila sve veći značaj. Ulaganja milijardi dolara svake godine u istraživanje i razvoj na svim nivoima povećalo je brigu o vraćanju investicija.

Tipovi transfera

Kratak pregled transfera tehnologije pokazuje da se on javlja u tri osnovna tipa:

1. Direktan transfer, gde se tehnologija koristi u istu svrhu, na primer, prilagođavanje planske koncepcije.
2. Korišćenje neke tehnologije za novu ili drukčiju svrhu, na primer, korišćenje senzora u medicini.
3. Primena neke tehnologije na drukčije probleme, na primer, korišćenje instrumenta za kontrolu kvaliteta, prvobitno namenjenog svemirskoj opremi, za merenje čvrstine pločnika.

Postoje mnogi kanali transfera i mnogi preduslovi za njega. Međutim, do najefikasnijeg transfera dolazi u okviru razmene osoblja ili prenošenja od čoveka čoveku.

---

[1] »The National Industrial Conference Board, Inc.« Stenogram sa seminara, Organizing Our Scientific Knowledge for Use (New York, National Industrial Conference Board, Inc., 1967), str. 51.

Jedna studija o tehnološkom statusu SAD pokazuje da SAD uvozi tehnologiju. Osim toga, predvodnička uloga koju su SAD imale neposredno posle drugog svetskog rata sada je manje izražena, osim u odabranim visokotehnološkim oblastima i poljoprivredi. Čak i tu se jaz smanjuje. Procena ove tendencije vodi zaključku da je napredak tehnologije asimptotičan. Jaz se smanjuje, ali i druge zemlje će u svom rastu dospeti do takvog trenutka izravnavanja. To će za posledicu imati veoma konkurentno okruženje u kojem će pomoć države postati neizbežan preduslov.

Procena statusa SAD u svetskom vazduhoplovstvu, na primer, u izrazitoj je suprotnosti sa stranim tendencijama, kad je u pitanju pomoć vlade. Ako se sadašnje tendencije nastave, SAD će izgubiti poziciju na tržištu aviona na kratkim i srednjim linijama, zbog direktnih finansiranja strane industrije i opadanja tehnološkog transfera iz vojnog sektora u SAD.

Nadalje, povoljan položaj Evrope ne treba pripisivati infuzijama američke tehnologije. Tendencije razvoja tekle su paralelno, uz veoma malo razmene, čak i u okviru američke avionske industrije. Po svoj prilici, razmena je imala čak povoljnije dejstvo na američki nego na evropski položaj, zahvaljujući većoj sposobnosti primene tehnologije.

Prepreke i podsticaji za inovacije

Debata o faktorima koji određuju da li je neko preduzeće inovativno ili nije vođena je godinama, ali nije postignut nikakav konsensus. Neki stručnjaci smatraju da je veličina preduzeća kritička odrednica za inovativnost, da su veća preduzeća inovativnija od manjih. Drugi pak u dinamičnom rukovođenju preduzećem vide ključ inovativnosti.

Nešto više o preprekama inovativnosti možemo saznati ako se usredsredimo na proces razvoja. Neke od karakterističnih prepreka su: laboratorijske prepreke, prepreke na relaciji razvoj — proizvodnja, prepreke koje se odnose na kanal plasmana i distribucije, prepreke država — vlada — korisnik, državne prepreke u odnosu na lokalne vlasti, blokade lokalnih korisnika, javne barijere i barijere federalne vlade.

Licenciranje i multinacionalna preduzeća

U protekloj deceniji SAD imaju sve složenije probleme sa platnim bilansom, što je posledica sve manje konkurentnosti američke robe u svetu, naročito gotovih proizvoda. Postoje različita objašnjenja koja pomažu u razumevanju ovog problema, ali razlog koji najviše preovlađuje zasniva se na ukidanju »tehnološkog jaza«, na suzbijanju superiornog položaja Amerike u tehnologiji.

Navodi se da su poslednjih godina u igru uključeni različiti mehanizmi, a posebno multinacionalne korporacije, koji povećavaju transfer tehnoloških znanja iz ove zemlje u druge; a rezultat je da SAD gube svoju tehnološku nadmoć.

Hipoteze vezane za uzroke ponašanja multinacionalnog preduzeća bave se: lokacijom matičnog preduzeća; mestom koje preduzeće zauzima u dotičnoj industriji; početnim zamahom investiranja u inostranstvu; potražnjom za najnaprednijom tehnologijom; dejstvom stranih investicija na domaću industriju; i tipom transfera. Ove hipoteze doprinose objašnjenju pozitivnog uticaja koji multinacionalno preduzeće ima na transfer tehnologije.

Do sada smo izložili komponente procesa tehnološkog transfera. U nastavku izlaganja bavićemo se analizom svake od komponenti transfera tehnologije.

Odeljak II: Transfer tehnologije — kratak pregled

U ovom odeljku daje se kratak pregled procesa tehnološkog transfera. Prvo ćemo definisati tehnološki transfer, a zatim objasniti kako taj proces teče, govoreći o tipovima transfera, kanalima i uslovima, i navodeći, ilustracije radi, primere.

Definicija tehnologije prema rečnicima je »primenjena nauka«. U ovom radu, tehnologija se shvata kao primena znanja radi postizanja praktičnih ciljeva. Prema tome, transfer tehnologije će biti proces, kojim se znanje stvoreno na jednom mestu koristi negde drugde. (2, 3, 4)

---

[2] *Factors Affecting the International Transfer of Technology, Among Developed Countries.* Izveštaj Panela o međunarodnom transferu tehnologije Savetodavnom odboru za trgovinu, Ministarstvo za trgovinu SAD, februar 1970.

[3] Zapisnik sa Konferencije o transferu tehnologije i inovacijama, održane 15—17. maja 1966, u organizaciji Nacionalnog udruženja za planiranje i Nacionalne naučne fondacije. Izveštaj NSF (National Science Foundation), 67—5.

[4] Hendrick W. Bode, *Reflections on the Relation Between Science and Technology;* William Price i Lawrence W. Bass, *Scientific Research and the Innovative Process;* Thomas J. Allen, *Performance of Information Channels on the Transfer of Technology;* Charles Kimball, *Technology Transfer;* Harold Davidson, *Coupling of Research and Development;* B. Bartocha, F. Narin i C. A. Stone, *TRACES-Technology in Retrospect and Critical Events in Science.* Knjiga 3, poglavlje 12, *Technology Transfer,* str. 1161—1268, *The Science of Managing Organized Technology* (priredili Marvin J. Cetron i Joel D. Goldhar), Gordon and Breach Science Publishers, Inc., New York, 1970.

Tipovi transfera

U osnovi, postoje tri tipa procesa tehnološkog transfera. (5, 6, 7, 8). Prvi i najjednostavniji je direktan transfer. Na primer, kada jedna zemlja ili industrija koristi tehnologiju koju je razradila druga, a u *istu svrhu,* na primer u slučaju proizvođača avionskih trupova. (9) Drugi tip je korišćenje tehnologije u nove i drukčije svrhe, a bez suštinskih promena. Na primer, daljinski ambijentalni senzor koji je usvojen za korišćenje u termografskoj medicinskoj dijagnostici. Treći tip tehnološkog transfera je primena neke tehnologije na sasvim drukčiji problem. Ovde bismo za primer mogli navesti instrument koji je razvijen u svemirskoj industriji za kontrolna merenja kvaliteta u svemirskoj opremi. Ovaj instrument je kasnije naveo na razradu aparata za merenje debljine pločnika, koji radi na sličnim principima.

Transfer tipa I je prvenstveno proces transfera opreme (hardware). Potrebe za adaptiranjem naglo rastu od tipa do tipa procesa, i najveće su kod tipa III.

Kanali

Postoje mnogi kanali kojima se tehnologija može prenositi. (10, 11) Evo liste kanala transfera:

1. Multinacionalne korporacije, interni transfer osoblja ili kupovina strane filijale
2. Programi za razmenu studenata

---

[5] Keith Pavitt, *Technology, International Competition and Economic Growth: Some Lessons and Perspectives,* Izveštaj sa predavanja u Školi za javne i međunarodne poslove »Woodraw Wilson«, Univerzitet u Princetonu, 1971.

[6] Ivan A. Valle, *Managerial Implications of Innovation Diffusion Generalizations Applied to International Manufacturing Technology Transfers,* magistarska teza (Teksaški univerzitet u Austinu, decembra 1970).

[7] James Brian Quinn, *Technology Transfer by Multinational Companies,* »Harvard Business Review«, novembar—decembar 1969, str. 147—161.

[8] H. Igor Ansoff i John M. Stewart, *Strategies for a Technology-Based Business,* »Harvard Business Review«, novembar—decembar 1967, str. 71—83.

[9] Jedan od čuvenih primera bio je slučaj dr H. S. Tsiena koji je napustio (ili je zamoljen da napusti) SAD i otišao u NR Kinu, i za kojega se često tvrdi da je »mozak« koji stoji iza najnovijih kineskih uspeha u proizvodnji naoružanja. Drugi primer bi bio japanski »Zero«, avion iz drugog svetskog rata, za koji mnogi smatraju da je prilagođen prema jednom projektu Howarda Hughesa.

[10] *Joint DOT-NASA Civil Aviation R&D Policy Study,* Report NASA SP-265/DOT TST-10-4, mart 1971.

[11] Knjiga 3, poglavlje 12, *Technology Transfer,* op. cit.

3. Programi ekonomske pomoći inostranstvu
4. Programi vojne pomoći inostranstvu
5. Prodaja gotovih proizvoda (sa shemama, priručnicima za održavanje itd.)
6. Industrijske izložbe i trgovinski sajmovi
7. Prodaja sastavnih delova (avionik-paketi, pogonske fabrike, itd.)
8. Tehnički skupovi
9. Patenti
10. Otvorena literatura
11. Licence za proizvodnju
12. Imigracija/emigracija (odlazak mozgova, i obrnuto)
13. Tehnička literatura

Uprkos ovim mnogobrojnim kanalima, činjenica je da je najpotpuniji i najefikasniji transfer tehnologije dugoročni transfer koji se ostvaruje transferom ljudi. Rezultat toga je da su SAD uspele jevtino da nabave vanredno vredne evropske (posebno britanske) tehnologije, jednostavnim zapošljavanjem ljudi iz odgovarajućih laboratorija, dajući im veće plate. (12, 13)

Mada mogu izgledati značajno, mnogi od ovih kanala odnose se samo na mali broj stavki. Primer za to je izvoz licenci koji ima direktan uticaj na transfer tehnologije. (14, 15)

S druge strane, multinacionalne kompanije su ubrzale difuziju tehnologije. Američka multinacionalna kompanija postala je tehnološki novator svetskih razmera. Nesumnjivo, američke kompanije u Evropi izvršile su najveći deo tehnološkog transfera iz SAD u Evropu u toku šezdesetih godina. Godine 1964. SAD su primile 264 miliona dolara za patente, licence i tehnološko znanje iz Velike Britanije, Nemačke, Francuske i Italije, dok su, sa svoje strane, platile svega 46 miliona dolara za uvoz tehnologije iz istih zemalja. Treba takođe napomenuti da je 71 odsto američkih prihoda za tehnologiju iz Zapadne Evrope u 1964. godini ostvareno transakcijom između američkih matičnih kompanija i njihovih evropskih filijala. (16)

---

[12] Ovaj oblik tehnološkog transfera ne deluje unutar Velike Britanije jer industrijska istraživanja uživaju relativno mali ugled, a plate u javnom sektoru čak su ponekad i veće od onih u privatnim industrijama.

[13] Robert U. Ayers, *Government Policy and the Prospect for Technology-Based Industry*, »Professional Engineer«, decembar 1971, str. 38—41.

[14] *The Japanese Aerospace Industry*, Research Report No 408. Stanford Research Institute Long-Range Planning Service, jun 1970.

[15] *Technology, International Competition and Economic Growth*, op. cit.

[16] »The OECD Observer«, april 1968, str. 27.

U oblasti tehnologije prodavci, trgovinska štampa, posete (konkretno, veliki broj Japanaca i Francuza koji posećuju SAD radi tehničkog izviđanja), seminari, trgovinski sajmovi itd., igraju veliku ulogu, pogotovo kad je reč o transferu tipa I. Inženjeri dobijaju informacije iz gorenavedenih izvora, obično kao odgovor na direktna pitanja kada su suočeni s nekim konkretnim problemom. Na primer, američki program pomoći (AID) preneo je mnogo američke tehnologije tako što je doveo veliki broj stranih državljana u SAD da posmatraju radove na licu mesta. Jedan američki inženjer elektronike koji je emigrirao u Izrael izjavio je da je bilo nemoguće naterati njegove izraelske kolege da razmotre korišćenje pokretnih primopredajnika na kamionima, sve dok AID nije doveo grupu u SAD da posmatra ovu pokretnu opremu na delu. Uzgred, ovaj primer ilustruje jedan od osnovnih zaključaka istraživanja o difuziji inovacija — iskustvo »na licu mesta« veoma je efikasno za obezbeđivanje usvajanja neke nove opreme. To je jedan od osnovnih razloga održavanja trgovinskih izložbi i sajmova.

Uslovi transfera

Postoje mnogi faktori koji utiču na prirodu, obim i pravac transfera tehnologije navedenim kanalima. Neki od njih mogu se direktno povezati s datim kanalom transfera. Drugi su opštije prirode i odnose se na sam proces transfera. Među najznačajnijim faktorima nalaze se:

1. Nacionalne politike, zakoni i propisi u vezi sa
   a) porezima i kreditima,
   b) tarifama,
   c) netarifnim barijerama,
   d) zahtevima u pogledu standarda,
   e) imigracijom,
   f) sindikalnim restrikcijama.
2. Korporativne politike
3. Potražnja na tržištu
4. Naučna »baza« date zemlje i industrijske grane
5. Slučaj
6. Nivo rada na istraživanju i razvoju
7. Obrazovanje
8. »Čuvari kapija« (17)
9. Mogućnost obezbeđenja prevoda
10. Pojedinci i njihove uloge
11. Raspolaganje investicionim kapitalom

---

[17] Thomas J. Allen, James M. Piermeirer i S. Cooney, *The International Technological Gatekeeper*, »Technology Review«, knj. 73, br. 5, mart 1971.

U ovom odeljku smo predložili okvire u kojima bi se razmatrao transfer tehnologije. Međutim, transfer tehnologije ne treba gledati jednostavno kao transfer informacija. Uspešan transfer tehnologije iziskuje informacije *i* okruženje spremno za inovacije. Sledeći odeljak govori o tehničkom statusu SAD u odnosu na druge zemlje.

Odeljak III: Uporedni položaj SAD

U ovom odeljku ćemo ukratko ispitati ukupan položaj američke tehnologije u odnosu na ostali svet. Sagledaćemo pitanje uvoza tehnologije prema izvozu tehnologije i dati ocenu o njemu.

Uvoz tehnologije

Posle drugog svetskog rata SAD su, kao najveći svetski proizvođač i korisnik tehnologije, radile pod pretpostavkom o »nepobedivosti«. Drugim rečima, njihov je položaj bio toliko čvrst da su smatrale da mogu sebi dozvoliti da »poklanjaju« tehnologiju a da se pri tom ne moraju brinuti za to da će izgubiti predvodnički položaj. Nas nije mučio nacionalizam sa pritiscima podvajanja, kao što je to bio slučaj s Japanom i Evropom, i mogli smo mirno da radimo na velikim projektima, kao što su kompjuteri i nuklearna energija. Proporcionalno, SAD su imale i mnogo više tehničke radne snage. Američke kompanije brzo su radile na uvođenju novih proizvoda. Uprkos tome, kako se povećavalo razumevanje procesa i implikacija transfera tehnologije, postalo je očigledno da nastavak relativno slobodne politike transfera tehnologije treba smatrati potencijalnom pretnjom položaju SAD na svetskom tržištu. (18, 19)

Predsednik Nixon je u govoru pred Kongresom septembra 1971. rekao »da su nam potrebni novi programi koji će obezbediti da se ogromno bogatstvo Amerike u naučnim i tehničkim talentima u potpunosti koristi«. Predsednik je mogao imati mnogo razloga za zabrinutost: povoljni trgovinski bilans SAD u visokotehnološkim proizvodima sveo se na 9,6 milijardi dolara. Poslednjih godina, američki uvoz ovih proizvoda raste 2,5 puta brže od izvoza. A u trgovini proizvodima visoke tehnologije s Japanom, SAD posluju s deficitom još od 1965, i on danas dostiže 1 milijardu do-

---

[18] *The Influence of Decreasing Costs on International Trade and Cooperation in Aerospace Products*, doktorska disertacija (Univerzitet Columbia 1968) H. R. Biedermana, višeg ekonomskog savetnika u korporaciji Lockheed, Burbank, California.

[19] J. Douglas McConnell, *Reaching the World's Consumery*, Ekonomsko odeljenje Stanford Research Institute. Podneto na Konferenciji SRI o dugoročnom planiranju, San Francisco, California, 1969.

lara. Nova tehnologija ne doprinosi mnogo američkoj proizvodnoj efikasnosti. Stopa rasta produktivnosti u američkoj industriji u poslednjih je nekoliko godina sa svog posleratnog nivoa od 2,6 odsto godišnje pala na svega 1,7 odsto, a taj pad je ubrzan prelazom na uslužnu privredu. Nasuprot tome, stopa rasta produktivnosti u Zapadnoj Evropi iznosi 4,5 odsto godišnje, dok je Japan dostigao fantastičnu cifru od 10,6 odsto. (20)

Pojava tih problema s platnim bilansom, nezaposlenošću, produktivnošću i održavanjem tehničko-naučnog kapaciteta povezana je s transferom tehnologije.

Danas, osim u oblasti vasionskih letova, avijacije, poljoprivrede, elektronike i kompjutera, SAD su dostigle tačku na kojoj, u različitom stepenu, mogu imati koristi od uvoza tehnologije iz drugih zemalja. (21, 22)

Na primer, od 13 značajnih inovacija u industriji čelika nijedna nije potekla od američkih proizvođača. (23) Industrija čelika i dalje ulaže svega 0,36 odsto od svoje prodaje u istraživanje i razvoj i, uopšte uzev, nije inovativna u oblasti proizvodnje. Poslednja inovacija koju je najavila američka Korporacija za čelik — neka vrsta ukrštanja između osnovnog oksigenskog procesa i starog procesa Bessemer — u stvari je začeta u saradnji s jednim proizvođačem čelika u Zapadnoj Nemačkoj. Iako je automobilska industrija uvek bila spremna da ispituje nove materijale i mašine koje bi snizile troškove proizvodnje, prednja vuča, disko-kočnice, radijalne gume i Wankelov rotacioni motor morali su prvo da se dokažu u Evropi. Američki proizvođači automobila još se odupiru elektronskom ubrizgavanju goriva, koje je standardno za nekoliko Volkswagenovih automobila. Polipropilen, plastična materija koja se sada uveliko koristi u američkim automobilima i drugim proizvodima, pronađen je u Italiji. Posebna visokovoltažna transmisija, efikasniji način prenošenja električne energije na velike daljine, došla je u SAD zahvaljujući ASEA, švedskom proizvođaču električne opreme. Kada je Industrija Colt nastojala da svoj sve slabiji program preorijentiše na proizvodnju dizel-motora, morala je da se obrati za pomoć austrijskim konsultantima. Korporacija Pacific iz Džordžije obratila se Britanskoj hemijskoj industriji »Imperial« kada je želela ekonomičniji postupak za proizvodnju metanola u svojoj fabrici u Plakminesu. Neki

---

[20] *Making U. S. Technology More Competitive*, »Business Week«, 15. januar 1973, str. 44—49.

[21] *A Historical Study of the Benefits Derived From Application of Technical Advances to Civil Aviation*, knjiga I, *Summary and Report and Appendix A* (Detaljne studije slučajeva). Priredio GARRING, Bethesda, Md, za zajedničku studiju o politici istraživanja i razvoja DOT-NASA Civil Aviation. NASA CR-1809/DOT TST-10-2, februar 1971.

[22] Ibid., knjiga II, *Appendices B through I*. NASA CR-1809/DOT TST-10-3.

[23] *Making U. S. Technology More Competitive*, »Business Week«, 15. januar 1972.

američki brodograditelji konačno ponovo usvajaju jevtinije metode gradnje koje su prvobitno razvijene u SAD za vreme drugog svetskog rata, a zatim usvojene u Švedskoj i Japanu, dok je u Americi njihovo korišćenje obustavljeno. Američka građevinska industrija tek počinje da koristi tehnologiju »sistemske gradnje« koja se u Evropi već uveliko primenjuje.

Primena tehnologije

Oni koji vide kako SAD gube svoje tehnološko preimućstvo u transferu tehnologije polaze od pretpostavke da su tehnologija i proizvodni kapaciteti podjednako dostupni u konkurentskim zemljama. Tehnologija se snažno razvija u Evropi, ali taj razvoj u izvesnoj meri koče niži proizvodni kapaciteti. Njihovim propuštanjem da uvedu inovacije, ili da to učine brzo, ili da istražuju nova otkrića, SAD su dobile prednost. SAD su, zahvaljujući znatno većim proizvodnim kapacitetima, bile u prilici da eksploatišu, ili da to čine efikasnije, tehnologiju uvezenu iz Evrope. Mogli bismo navesti mnoge primere, ali evo nekoliko najznačajnijih:

Britanija je povela u oblasti korišćenja nuklearne energije u komercijalne svrhe. Ali, za poslednjih nekoliko godina, kompanije General Electric i Westinghouse prestigli su Britance po prodaji u Evropi, prvenstveno zato što su troškovi proizvodnje američkih nuklearnih reaktora niži.

Više puta su francuski i britanski projekti za avione bili ispred američkih. Britanci i Francuzi prvi su proizveli mlazni avion (Comet, Viscount, Caravelle), ali, za razliku od Amerikanaca, oni nisu dobili porudžbine za kasnije modele. Boeing je prvi ugrozio evropsku dominaciju u avionima za kratke i srednje razdaljine 1964, svojim avionima 727 i 737.

Pre više od sto godina Englez Babbage izgradio je »analitičku mašinu« koja je imala sva osnovna obeležja kompjutera. Ali Amerikanci su shvatili komercijalnu primenu kompjutera.

Evropljani su dali prve pronalaske i otkrića u oblasti lasera, kirogenike, kancelarijskih mašina za kopiranje i fluidike. U svim ovim oblastima najveći uspeh su imale inovacije američkih kompanija.

Ovim primerima želimo da ukažemo na to da su SAD, sa svojim većim proizvodnim kapacitetima, u stanju da preuzmu ideje iz Evrope i razviju ih pre Evropljana. Neuspeh evropske industrije vezan je za plasman na tržištu, a ne za tehničko znanje.

Međutim, izvesnu sliku budućnosti možemo dobiti ako sagledamo istorijski položaj SAD u vezi sa »četiri I«: idejama, invencijama, inovacijama i imitacijama (difuzijom). Ako ulogu neke zemlje u stvaranju ideja merimo ukupnim brojem Nobelovih nagrada za naučne discipline dodeljenih njenim državljanima, onda je jasno da do pred sam drugi svetski rat SAD nisu bile u stanju da se u oblasti nauke takmiče sa starijim zemljama. Tabele 1 i 2 pokazuju kako su SAD izborile vodeći položaj.

Tabela 1 — Nobelove nagrade za nauku, 1901—1930. (24)

Nemačka	27
Britanija	15
Francuska	11
Švedska	6
Sjedinjene Države	6
Holandija	6
Danska	4
Austrija	3
Švajcarska	3
Italija	2
SSSR	2

Tabela 2 — Nobelove nagrade za nauku, 1931—1960. (25)

Sjedinjene Države	33
Britanija	18
Nemačka	14
Švajcarska	5
Austrija	4
Švedska	2
Italija	2
SSSR	2

Ovaj prilično nagli preokret može se delimično pripisati znatnom prilivu naučnika koji su se školovali u inostranstvu i doselili u SAD zbog političke situacije tridesetih godina. On je takođe rezultat velikih materijalnih sredstava kojima raspolažu SAD. Oblasti u kojima predvodimo su one koje iziskuju skupu opremu za eksperimente, koju neke zemlje ne mogu obezbediti.

Za razliku od toga, američki doprinosi tehnologiji izuzetno su značajni već duži niz godina. U tabeli 3, koristeći se udelom u pronalascima kao indeksom doprinosa, dokumentovaćemo ovu tvrdnju. Stubac A je lista državljanstava autora glavnih pronalazaka, od kolonijalnih vremena do danas. Ovakvo raspoređivanje može se napasti sa stanovišta da treba uzeti u obzir i šovinizam u izboru pronalazača kojima se pripisuju pronalasci i diskriminaciju u izboru pronalazaka. Kao korektiv, stubac B daje prosečnu stopu patenata godišnje za godine 1930—1939. u zemljama koje se navode. Vodeća uloga SAD je očigledna, bez obzira na merilo koje se koristi.

---

[24] Hendrick W. Bode, *Basic Research and National Goals*, Izveštaj Nacionalne akademije nauka Komitetu za nauku i astronautiku u Poslaničkom domu SAD, marta 1965, str. 52.

[25] Ibid., str. 54.

Tabela 3 — Pronalasci u pojedinim zemljama (26)

	A Ukupno na izabranoj listi od 1.600	B Prosečna godišnja stopa 1930—1939.
Sjedinjene Države	203	38,300
Velika Britanija	58	9,050
Nemačka	32	14,600
Francuska	29	9,550
Italija	14	3,900
Švajcarska		3,130
Švedska	4	1,030

Da ponovimo, u prošlosti su SAD bile slabe u idejama, bolje u invencijama (pronalascima), a izrazito dobre u inovacijama i imitacijama. Međutim, prednost u odnosu na konkurenciju koju američki proizvodi oduvek uživaju, zahvaljujući superiornosti američkog inovativnog procesa i difuziji tehnike, izgleda da se gubi. Na primer, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) u svom izveštaju »Jaz u tehnologiji« tvrdi da se, osim u oblasti kompjuterske, aeronautičke i teške elektronske industrije, tehnologija u SAD prvenstveno prenosi iz drugih zemalja. (27)

Čak i u onim oblastima gde odnos uvoz—izvoz nije povoljan za SAD, mi imamo relativnu — ali sve manju — prednost nad ostalim zemljama, zbog naših relativno superiornih proizvodnih kapaciteta. »Mi nismo predvodili«, kaže Robert A. Winslow, predsednik hemijske kompanije Enjay, filijale Jersey Standarda, »u razvoju same tehnologije, nego u primeni te tehnologije, u njenom plasmanu i rukovanju njome.« Sada izgleda da smo u opasnosti da izgubimo te superiorne kapacitete. Taj gubitak može biti razlog postepenog gubljenja »jaza«.

Izvoz tehnologije

Mada SAD i dalje drže vođstvo u oblastima visoke tehnologije, jaz je sve manji kad je reč o avijaciji i elektronici.

Na primer, u pojedinim oblastima avijacije, kao što je, recimo, V/STOL (28), Evropske zemlje s uspehom postaju konkurenti. O vrednosti francusko-britanskog Concorda, evropskog SST, još se uveliko diskutuje. Međutim, postoje drugi znaci ove nove

[26] Ibid., str. 53.

[27] *Gaps in Technology*, OECD, Paris, 1969.

[28] »Reader's Digest«, novembar 1971.

konkurencije. Jedna filijala kompanije LTV Aerospace sada montira helikoptere koje je projektovala francuska kompanija Aerospatiale. Kompanija Nippon Aeroplane Mfg. ugrožava neke američke avione svojim turbopropelerskim avionom za kratke linije YS-11. Evropski konstruktori Mercura za kratke staze i aerobusa A300-B takođe ciljaju na američko tržište. Prema rečima Allena E. Pucketta, potpredsednika kompanije Hughes Aircraft, »naša ulaganja u istraživanje i razvoj prosto ne mogu da održe korak«.

U elektronskoj industriji Japan se razvija tolikom brzinom da uskoro može postati prvi svetski snabdevač elektronskim proizvodima za široku potrošnju. (29, 30)

Naprotiv, SAD izgleda da drže prednost od tri do pet godina u odnosu na razvijene zemlje u industriji kompjutera. Tu je reč kako o istraživanju i razvoju tako i o primeni. (31, 32) Za ovo postoje tri ozbiljna razloga kojima bi se trebalo pozabaviti ako želimo da procenimo buduće potrebe i politiku transfera tehnologije u oblasti avijacije:

1. Kompjuteri su našli prvobitnu primenu u oblasti nacionalne bezbednosti, dok je razvoj industrije avijacije bio otprilike podjednako stimulisan vojnim i civilnim potrebama i tržištima. (To ne važi za istraživanja u oblasti avijacije, koja je vojska daleko više podsticala.)

2. U fazama formiranja, broj kompanija koje su se međusobno takmičile na tržištu kompjutera u oblasti »software-a« bio je veoma veliki, u odnosu na veličinu samog tržišta, tako da je postojalo, i još postoji, samoobezbeđivanje tehnološkog razvoja. Konkurencija je karakteristično otvorena i predstavlja funkciju slobodnog tržišta. Nasuprot tome, relativno je manji broj kompanija na tržištu civilne avijacije. Jedan od osnovnih razloga za opstanak ovih kompanija i razvoj novih tehnologija prvenstveno je vezan za vladinu politiku ugovaranja za vojne i državne sisteme i politiku regulisanja tržišta komercijalne avijacije.

3. Ciklus razvoja kompjuterskog sistema obično je za nekoliko godina kraći od ciklusa razvoja u industriji aviona. Industrija kompjutera ne oslanja se u većoj meri na prodaju unapred, što je opet karakteristično za avijaciju. Osim toga, kompjuterskoj industriji nisu potrebni dugi vremenski periodi između odluke o

---

[29] *Western European Aerospace Industry,* op. cit.

[30] *Transfers of U. S. Aerospace Industry to Japan.* Izveštaj P-3875 G. R. Hall i R. E. Johnson, *The Rand Corporation,* Santa Monica, California, jul 1968.

[31] *Gaps in Technology Between Member Countries.* OECD, izveštaj iz serije podnete na trećem ministarskom sastanku o nauci u zemljama OECD, mart 1965.

[32] Alvin J. Harman, *The International Computer Industry: Innovation and Comparative Advantage,* Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1971.

proizvodnji i gotovog proizvoda, niti dugotrajni programi za testiranje i kvalifikovanje pre plasiranja proizvoda na tržište (ona, doduše, ima problema sa uklanjanjem grešaka i kompatibilnošću).

Sličnosti i razlike koje smo gore naveli predstavljaju neke od razloga usled kojih postaje sve teže da SAD održe znatnije vođstvo u odnosu na konkurenciju u industriji aviona. Drugi značajniji razlog je taj što su kritične »informacije« o aeronautici — avijaciji, uopšte uzev, pristupačnije od sličnih informacija u industriji kompjutera. Ili, konkretnije:

1. Prilikom prodaje aviona i njihovih delova proizvođač obično prodaje kompletan proizvod koji kupac zatim iznajmljuje ili otplaćuje banci. Kompjuteri se, s druge strane, obično iznajmljuju jer korisnik ne želi da se upusti u veće ulaganje kapitala za nešto što još treba da se »dokaže« u konkretnoj primeni, i jer će u najvećem broju slučajeva i dalje morati da kupuje usluge hardvera i softvera. Sporazumi za ovakve usluge traju dovoljno dugo, tako da se hardver može »zameniti« novijim tipovima, pa »čuvanje tajne« tehnologije gubi značaj. Tajnu kompjuterske tehnologije proizvođač čuva i na taj način što nudi kompjuterske usluge kao alternativu za iznajmljivanje ili kupovinu opreme.

2. Opšta literatura vezana za aeronautiku — avijaciju često je sasvim eksplicitna u davanju detalja o projektu i proizvodnji (na primer, analiza preseka krila itd.). Međutim, u retkim slučajevima kada su u avijaciji dostupne neke »sheme«, unete su mnoge stvarne izmene, tako da direktni kanal transfera tehnologije, koji smo gore pominjali, ne stupa u dejstvo. U oblasti računara dostupno je još manje detaljnih podataka o proizvodnji, pogotovo kad je reč o hardveru koji se trenutno plasira, ili pak o onom čiji je razvoj u toku. Literatura o računarima obično se bavi ili sistemskim primenama ili *osnovnom* tehnologijom. Na primer, o koncepcijama vezanim za projektovanje elementa jezgra memorije može se diskutovati prilično detaljno, ali će retko biti izloženi specifični tehnički ili proizvodni aspekti sistema memorije.

3. Ukupni sistemski učinak računarskih sistema je obično poznat; to je jedan od preduslova za konkurisanje na tržištu. Međutim, karakteristike učinka kritičnih podelemenata računarskih sistema gotovo se nikada ne mogu naći u dostupnoj literaturi.

4. U avijaciji kupac nekog aviona može stvoriti jedinstvenu konfiguraciju tako što će nabavljati sastavne delove iz više izvora, a ne isključivo od proizvođača aviona; na primer, različite mlazne motore na istom osnovnom trupu aviona. U industriji računara kompanija najčešće sama konstruiše celokupan računar i »prilagođava« ga specifičnim zahtevima korisnika.

Procena

Kako je razvoj nekih tehnologija skuplji od iznosa celokupnog bruto nacionalnog proizvoda pojedinih zemalja, prošlo je vreme kada bilo koja zemlja može u potpunosti samostalno da razvija sopstvenu tehnologiju; potrebno je posmatrati stvari veoma široko, u svetskim razmerama. Svaka zemlja mora da odluči na kojim tehnologijama mora i može da insistira, a i koji je najbolji način da druge tehnologije uveze. (33)

Harvey Brooks, dekan Fakulteta za inženjering i primenjenu fiziku na Harvardu, smatra da je ovo prirodna kulminacija događaja iz poslednjih dveju decenija. Mada druge zemlje postepeno premošćuju jaz u tehnologiji, on i njihov i naš napredak vidi kao asimptotski. Drugim rečima, postoji neka tačka zasićenosti koju su SAD dostigle pre drugih industrijalizovanih zemalja. Druge zemlje će nas verovatno dostići, ali ne i prestići, i to po jednoj krivulji koja se veoma naglo penje. (34) Ove primedbe možemo shvatiti kao najavu mnogo veće komercijalne konkurencije u svim delatnostima.

Suočene s ovom razvojnom situacijom, izgleda da se SAD opredeljuju za oblast tehnološki intenzivnih proizvoda, kao područje koje zaslužuje da se na njemu najviše insistira u konkurenciji na svetskom tržištu, jer smo jedino u ovim proizvodima i poljoprivredi uspeli da do sada zadržimo preimućstvo ili stalni rast. (35) Ipak, mada smo sada deset godina ispred ostalih, i ovaj se jaz postepeno smanjuje zbog nedostajanja sredstava i nedovoljnog kontinuiteta. Neki programi su prekinuti, a istraživačke ekipe raspuštene. Zbog nedovoljnog kontinuiteta u finansiranju, predlozi se podnose prvenstveno za kratkoročne ciljeve kako bi se obezbedile finansije do kraja projekta, ne vodeći računa o potrebama industrije. Zbog nedostajanja istaknutih naučnika i nedovoljnog prelaska naučnog znanja u tehnologiju, doći će do nesposobnosti da se podstiče ostvarivanje poželjnih društvenih ciljeva koji trenutno konkurišu za dobijanje istih fondova. (36)

Sa sadašnjim problemima u platnom bilansu najbolji izgledi za ponovno uspostavljanje povoljnog bilansa i finansiranje budućih potreba leže u izvozu tehnološki intenzivnih proizvoda. Avioni su, izgleda, jedan od najboljih izvoznih artikala. Razvoj sred-

---

[33] James Brian Quinn, *Technology Transfer by Multinational Companies,* »Harvard Business Review«, novembar—decembar 1969, str. 149.

[34] Harvey Brooks, *What's Happening to the U. S. Lead in Technology?* »Harvard Business Review«, maj—jun 1972, str. 110—118.

[35] Emilio Q. Daddario, *U. S. Needs a Strong Finish to Win World Trade Race,* »New York Times«, 24. januar 1971.

[36] Charles A. Anderson, *U. S. Technology is Threatened,* »New York Times«, 22. avgust 1971.

stava uz neku vrstu sporazuma s državom omogućio bi izvoz proizvoda. U nedostatku takvog sporazuma, avionske kompanije će izvoziti tehnologiju putem konzorcijuma sa stranim kompanijama. (37)

To, dakle, ukazuje na potrebu vladine pomoći. Ova potreba je tim veća ako uzmemo u obzir činjenicu da druge države imaju obimne programe za podršku sopstvenih tehnologija. Imajući u vidu velike potrebe ulaganja u razvoj, čini nam se da bi bilo suviše tražiti od privatne industrije da konkuriše rame uz rame stranim firmama koje u velikoj meri dotira država.

Neposredno posle rata, SAD su bile u prilici da sve svoje napore usredsrede na istraživanje i razvoj, a ne na obnovu privrede i zemlje, kao što je bio slučaj sa evropskim državama i Japanom. Zahvaljujući tome, tehnološki razvoj napredovao je ubrzanim ritmom pa su SAD razvile kapacitete projektovanja i proizvodnje koji su daleko nadmašivali kapacitete ostalih zemalja u svetu.

U posleratnim godinama prenos tehnologije kretao se uglavnom samo u jednom pravcu — iz SAD. Šezdesetih godina ovo naše vođstvo počelo je da slabi, kako su druge zemlje u većoj meri uspevale da se usredsrede na svoj privredni i tehnološki razvoj. Tako je ovaj kanal transfera tehnologije postepeno postajao dvosmeran — SAD su počele da uvoze tehnologiju iz Evrope.

U toku sedamdesetih godina, i u budućnosti, ako SAD prestanu da pružaju snažnu finansijsku podršku i podsticaj, prednost će nestati, i mi ćemo zaostati. John B. Dwyer, potpredsednik odeljenja za istraživanje i inženjering u kompaniji M. W. Kellogg, ovu situaciju je opisao ovako: »Ako zaostanemo makar samo jednu godinu u istraživanju, gubitak ... je mnogo, mnogo veći sedamdesetih godina nego što je bio dvadesetih.«

Odeljak IV: Karakteristične prepreke i podsticaji inovacijama

Važno je ne smetnuti s uma da transfer tehnologije ne znači samo prenošenje znanja nego se odnosi i na primenu tog znanja, što obuhvata tehnološki razvoj, primenu, plasman i rukovođenje dotičnom tehnologijom. Prepreke i podsticaji tom inovativnom procesu mogu da iskrsnu u bilo kojem trenutku. U ovom odeljku ćemo navesti neke od najčešćih prepreka i podsticaja, koje treba uočiti i razmotriti.

---

[37] Karl G. Harr, *Technology, Trade and Government*, »The Wall Street Journal«, 13. januar 1972.

Karakteristične prepreke inovacijama

Laboratorijske prepreke (univerziteti, instituti za istraživanja, industrijske laboratorije za istraživanje i razvoj)

Konfliktne motivacije stručnog osoblja

Neadekvatna komunikacija s korisnicima (državnim i lokalnim vlastima)

Nedovoljna inicijativa u obraćanju industriji

Ograničene finansije (naročito, relativna oskudica finansiranja na relaciji istraživač—proizvođač)

Prepreke na relaciji razvoj—proizvodnja

Informacione: izostajanje savetodavnog učešća univerziteta; nedostajanje sinteze istraživanja i razvoja.

Tehnološke: odgovarajuća pouzdanost; stepen obrta tehnologije.

Zakonske: patenti; anti-trust; uslovi nabavke nestandardizovane robe.

Upravne: nedovoljno poznavanje tržišta; prekvalifikovanje kadrova; utvrđena konkurencija; pitanje cena.

Institucionalne: priroda preduzeća — veličina, stabilnost, izgledi, postojeći distribucioni kanali, orijentacija u istraživanju i razvoju, organizaciona struktura; konkurencija s postojećim potrošačima.

Finansijske: pitanja računovodstva; potreba za kapitalom; osnove za donošenje investicionih odluka.

Prepreke vezane za kanal plasmana i distribucije

usitnjavanje tržišta; nedostajanje definicije proizvodnje; nedostajanje probnih tržišta; nedostajanje specifikacija za standarde; odsustvo postupaka za testiranje prihvatljivosti proizvoda; troškovi prodaje; neadekvatni kanali za distribuciju; povremeni zahtevi za omogućavanjem iznajmljivanja; nedostajanje potrebnih proizvodnih programa; životni ciklus proizvoda.

Prepreke vezane za vladu zemlje

Informacione: poplava informacija koje nisu protumačene i nisu orijentisane na korisnike; rasturanje informacija je neredovno i nesistematsko; izvori tehnologije su u mnogim slučajevima nepoznati (rasparčanost tehnologije).

Institucionalne: državni organi su usko specijalizovani; procedura određivanja budžeta i planiranja.

Političke: konflikt između kratkoročnih i dugoročnih ciljeva; međuvladine restrikcije; klima; posledice drugog i trećeg reda; praksa u marketingu istraživača/proizvođača.

Ekonomske: troškovi tehnologije; intenzivnost radne snage; raspodela sredstava; politika cena istraživača/proizvođača.

Zakonske: federalni sistem finansijske pomoći zamrzava tehnologiju; lokalni propisi sprečavaju opštedržavne programe; nema državne kontrole nad istraživanjem i razvojem.

Tehnološke: nedostajanje internih kapaciteta za analizu tehnologije i sistema; izostajanje samostalnog napora u pogledu istraživanja i razvoja; nedostajanje odgovarajućih kriterija za učinak; nedostajanje kvalifikovanog osoblja; nedostajanje kapaciteta za utvrđivanje i predviđanje tehnologije; nedostajanje kapaciteta za testiranje prihvatljivosti proizvoda.

Državne barijere u odnosu na lokalne vlasti

Ustavne: nedostajanje samouprave; država imenuje neke članove lokalne uprave; policija je u nadležnosti države.

Zakonske: država upravlja poreskim vlastima; država rukuje obveznicama; država ima u svojim rukama izvesna zakonska ovlašćenja.

Administrativne: državne vlasti moraju odobriti regionalnu saradnju; standardi za politiku i programe postavljaju se na državnom nivou (zdravstvo, policija, obrazovanje, itd.); država određuje izvesne potrebe u pogledu kvalifikacije kadrova; finansijska pomoć; deljenje dohotka.

Blokade lokalnih korisnika

Informacione: ograničenost raspoloživih naučnih i tehnoloških informacija; raspoložive informacije često nisu orijentisane na korisnika; rasturanje informacija je neredovno i nesistematsko.

Institucionalne: zatvoreni sporazumi; neinovativna klima; geografska rascepkanost.

Političke: konflikti između kratkoročnih i dugoročnih ciljeva; međuvladine restrikcije; politička klima; posledice drugog i trećeg reda; praksa u plasmanu proizvoda istraživača/proizvođača; proces kontrole nad federalnim fondovima.

Ekonomske: troškovi tehnologije; intenzivnost radne snage; raspodela sredstava; politika cena istraživača/potrošača.

Zakonske: propisi; kodeksi; decentralizovana kontrola; regulacije; proces kontrole nad federalnim fondovima.

Tehnološke: nedostajanje internih kapaciteta za analizu tehnologije; izostajanje samostalnog napora u pogledu istraživanja i razvoja; nedostajanje odgovarajućih kriterija za učinak; nedosta-

janje kvalifikovanog personala; nedostajanje kapaciteta za utvrđivanje i predviđanje tehnologije; nedostajanje kapaciteta za testiranje prihvatljivosti proizvoda.

Barijere vezane za javnost

Izostajanje priznavanja prilika za inovaciju; nedovoljno razumevanje tehnoloških prednosti i/ili posledica; politički upliv javnih funkcija.

Barijere federalne vlade

Prioriteti u oblasti istraživanja i razvoja; neadekvatno rasprostiranje informacija; sistem federalne finansijske pomoći preduzećima.

Karakteristični podsticaji inovacijama

U vezi s okruženjem

1. Krize (lokalne, regionalne, nacionalne ili međunarodne)
2. Stav javnih glasila u odnosu na potrebe
3. Primećeni stav biračkog tela
4. Preduzetnički napori (u istraživanju, razvoju, industriji i slično)
5. Moralni stavovi državnog rukovodstva
6. Pritisci posebnih interesnih sfera
7. Želja građana za nekim konkretnim poboljšanjem
8. Želja za promenom u odnosu na postojeće uzroke i tendencije
9. Napori industrije da izmeni nabolje sliku o sebi
10. Želja za ličnom afirmacijom

Ekonomski

1. Motiv profita
2. Raspolaganje kapitalom za ulaganje u nova preduzeća
3. Raspolaganje viškom kapitala u afirmisanim preduzećima
4. Konkurencija
5. Podsticaj koji proizlazi iz gubitaka udela na tržištu
6. Investicione pogodnosti uz poreske olakšice
7. Jedinstvene kombinacije sredstava (fuzije, kupovine, posebni ugovori itd.)
8. Postojanje raspoloživih izvora specijalizovanih stručnjaka
9. Tehnološke pogodnosti

10. Zastarelost tehnologije
11. Potreba za satisfakcijom na poslu i stabilnošću radne snage

Zakonski

1. Statutarna i/ili zakonska prinuda
2. Zakonsko-privredni okvir (poreska struktura, računovodstvene tehnike itd.)

Odeljak V: Hipoteze u vezi s ulogom licenci i s multinacionalnim preduzećima u transferu tehnologije

Sporazumi o licencama i multinacionalne firme nalaze se među najvažnijim kanalima koji ubrzavaju transfer tehnologije. Sporazumi o licencama predstavljaju sredstvo za »iznajmljivanje« tehnologije od neke druge zemlje ili organizacije. Dotirano licenciranje često je navođeno kao najznačajniji razlog eksplozivnom uspehu Japana poslednjih godina. Budući da je reč o veoma raširenoj praksi, važno je ispitati ulogu koju ona ima u transferu tehnologije.

Druga tema kojoj treba posvetiti pažnju je doprinos transferu tehnologije od strane stranih proizvođača i ulaganjima domaćih firmi. Ovaj odeljak navodi neke hipoteze o multinacionalnoj firmi i njenoj ulozi u procesu transfera. Te hipoteze ćemo izložiti kako bismo podstakli diskusiju i dalja proučavanja ovog načina transfera tehnologije.

Hipoteze o multinacionalnim firmama

1. Da inostrana firma često biva predvodnik u dotičnoj industriji i nalaziće se među preduzećima koja će imati najviše profita i najbrže se razvijati. Ona ima agresivno rukovodstvo koje veoma uspešno uvodi poboljšanja u proizvode i radni proces u skladu s teorijom industrijskih ciklusa.

2. Da su često prvobitni napori usmereni na inostrana ulaganja bili odbrambene prirode (kao, recimo, radi zaštite tržišta) i doživeli uspeh. Zahvaljujući tim prvim uspesima, preduzeće je počelo da se oseća i ponaša kao preduzeće svetskih razmera. Preduzeća koja i dalje ulažu u inostranstvo čine to zbog stalnih uspeha koje postižu. I obrnuto, prvenstvena karakteristika preduzeća koja »ne idu« u instranstvo biće činjenica da su doživela neuspehe u ulaganjima i licenciranju, tako da strah od daljih neuspeha sprečava upuštanje u međunarodne poduhvate.

3. Da će preduzeća u razvijenim zemljama koristiti najrazvijeniju raspoloživu tehnologiju, bez obzira na njen izvor (zemlju

ili preduzeće). Tehnologija pruža samo privremenu prednost koja može olakšati prve korake. Stalna prednost u odnosu na konkurenciju, koju zatim dotično preduzeće sve više razvija, verovatno više zavisi od kapaciteta plasmana i rukovođenja, kao reagovanje na korišćenje tehnoloških pogodnosti, nego od nivoa tehnologije, *per se).* Razume se, očekuje se da će tu postojati znatne varijacije u pojedinim industrijskim granama.

4. Da je tendencija da se nivoi tehnologije u razvijenim zemljama a u okviru jedne industrijske grane izjednače difuzijom tehnologije. Tehnološke izmene uvedene u jednu fabriku nekog preduzeća brzo se prilagođavaju ili usavršavaju i prenose dalje bez obzira na lokaciju. Mehanizam transfera može biti formalan, kao što su sporazumi o uzajamnom licenciranju, ili neformalan, kao što su obilasci fabrika. Neizbežno stapanje inostrane i domaće tehnologije može otežati utvrđivanje prvobitnog izvora neke tehnologije. Međutim, treba očekivati da se ipak može utvrditi jasan odnos između onoga što doprinosi i pozajmljivača.

5. Da prvobitno domaće operacije nekog preduzeća mogu biti podstaknute prekomorskim operacijama zahvaljujući nepotpunom proizvodnom programu prethodne inostrane operacije. Ovo može doprineti povećanju izvoza i brzom porastu zaposlenosti u zemlji, sve dok strana operacija ne postane dovoljno velika da snabdeva sopstvena tržišta. Tada se domaće tržište vraća na svoj raniji nivo i snabdeva svoja tržišta dok strana firma stvara i snabdeva sopstvenu tržišnu mrežu.

6. Da se najveći deo transfera tehnologije u jednu zemlju i iz nje realizuje u oblastima podložnim brzom menjanju, i to zbog naglih promena potražnje.

Odeljak VI: Zaključak

Naučnici i tehnolozi širom sveta sve više su svesni problema vezanih za transfer tehnologije, problema koji bi se mogli ublažiti uz pomoć međunarodne saradnje. Do danas još niko nije pronašao siguran i nepogrešiv recept za transfer tehnologije, ali se ulažu mnogi napori i čine pokušaji kako bi se bolje shvatili i ocenili postojeći problemi. Transfer tehnologije je dostigao razvojnu fazu u kojoj bi razgovor o njemu na širokim međunarodnim osnovama bio od koristi velikom broju zainteresovanih i doprineo, u znatnoj meri, unapređenju stanja stvari. Ova međunarodna konferencija održava se u pravo vreme i s pravim razlogom. Upravo je to i podstaklo pokretanje Instituta za proučavanje transfera tehnologije, u okviru NATO, početkom 1972.

U svetu postoji sve više informacija vezanih za proces transfera tehnologije i inovacija, što potvrđuje i lista bibliografskih jedinica priložena ovom radu. Ova istraživanja predstavljaju doprinos ekonomista, biheviorista, pravnika, menadžera i inovatora;

ona se kreću od brižljivo projektovanih empirijskih istraživanja do nostalgičnih »case-studies«. Literatura obuhvata veliki broj tema i naslova, među kojima su: difuzija, invencija, inovacija, učenje, komunikacije, odnos ideja/informacija, tehnološka promena, novo plasiranje proizvoda, ekonomski rast, kreativno ponašanje itd. Neke od najboljih empirijskih radova dali su stručnjaci u pojedinim disciplinama koji ispituju tehnološke inovacije, transfer i istraživanje i razvoj, u nastojanju da dođu do novih saznanja u sopstvenoj disciplini. Sekundarni i često nenamerni efekt ovih istraživanja je u tome da rukovodioci odeljenja za istraživanje i razvoj dobiju neke korisne i značajne nove podatke o sopstvenom poslu. Međutim, ova metoda usvajanja novih pojmova je dugotrajna i zaobilazna.

Sve veću akumulaciju istraživanja o raznim aspektima procesa tehnološke inovacije u odnosu na rukovodioce odeljenja za istraživanje i razvoj treba gledati isto onako kako posmatramo fiziku, hemiju i matematiku u odnosu na inženjering. Učinjeno je veoma malo u pravcu postavljanja mostova između teorije i prakse (naučnika i direktora), a ti mostovi su potrebni da bi se naučna istraživanja mogla proveriti i oceniti i da bi se, zatim, mogla praksa poboljšati. U ovom periodu sve manjih ulaganja u istraživanje i razvoj, inflacije i sve veće trke u celom svetu za osvajanjem visokotehnoloških proizvoda i procesa, poboljšanja produktivnosti u oblasti istraživanja i razvoja postaju imperativ. Put ka takvim poboljšanjima leži u boljem rukovođenju istraživanjem i razvojem u velikim i malim preduzećima, kao i u javnim organizacijama. Do ovakvog poboljšanja u praksi istraživanja i razvoja dovešće razumevanje procesa inovacija, kako je s pravom istakao dr Joel D. Goldhar (38), ali to će iziskivati tri stvari:

A) Više istraživanja o različitim aspektima tehnološke inovacije i o kreativnosti, informisanju i motivacijama vezanim za nju.

B) Niz brižljivo projektovanih eksperimenata zasnovanih na rezultatima ranijih (i sadašnjih) istraživanja, što će dovesti do proverenih hipoteza i uopštenijih i pouzdanijih tehnika za rukovođenje procesom istraživanja i razvoja.

C) Koncentrisanje napora u vezi s transferom tehnologije na što je moguće šire rasprostiranje novih pojmova i tehnika rukovođenja oblašću istraživanja i razvoja.

Želim ovoj konferenciji da poverim zadatak da ponudi prve korake u sledećim oblastima:

Preispitivanje zaključaka i hipoteza predloženih dosadašnjim istraživanjima.

---

[38] Joel D. Goldhar, *Research and Experiment Needs in Technology Transfer and Innovation* (neobjavljeni rad).

Predlaganje daljih istraživanja i eksperimenata, kako bi se proverili raniji zaključci i hipoteze (pri čemu bi kriterij za uspešnost ili valjanost bio stepen u kojem je došlo do poboljšanja produktivnosti i inovacije).

Davanje mišljenja o prioritetima i mogućim mehanizmima koji bi potpomogli izvršavanje potrebnih eksperimentalnih i informacionih zadataka.

Prevela s engleskog
Cvijeta Jakšić

Stevan Majstorović

Kulturni razvoj i građanska filozofija napretka

(Neke misli o usmerenjima kulturne politike zemalja u razvoju)

U osnovi novog ekonomskog poretka je ideja o razvoju i uspostavljanju ravnopravnijih odnosa u svetu, kao i o jačanju duha međunarodnog poverenja. Ona je polazište i svih projekata budućnosti, strategija promena i planova, kao i praktičnih mera u nacionalnim okvirima. Danas je u mnogim zemljama u razvoju probuđena volja da se prevladava, ili bar bitno smanji distanca koja ove zemlje deli od razvijenih. Ova rešenost je značajan moralno-psihološki činilac u mobilisanju nacionalnih snaga i izvora.

Nije stoga slučajno što se u srednjoročnom programu UNESKO-a, u zaključcima regionalnih konferencija zemalja članica ove svetske organizacije, kao i na skupovima zemalja u razvoju, posebno naglašava razvoj u kome se vidi sinonim progresa. Ova reč je višeznačna metafora koja u sebi sažima nacionalne ambicije, praktične predloge, kao i ljudske i materijalne izvore.

Razvoj podrazumeva progresivne promene i njihovu dinamiku, da time izrazi nemirenje sa postojećim stanjem. Najopštije rečeno, on izražava želje ljudi i naroda da žive bolje i sadržajnije, da humanizuju uslove života i razvijaju svoje nacionalne i ljudske zajednice. Bez nada koje pobuđuje ideja o razvoju, ravnopravnost i solidarnost svetske zajednice, koja danas nepodeljeno pleni duhove na svim meridijanima, bile bi utopija bez realne osnove. Upravo kroz konkretne oblike pomoći danas se proverava međunarodna solidarnost i spremnost razvijenih da humanističke deklaracije potvrđuju i svojom praksom, stvarnim razumevanjem za potrebe zemalja u razvoju, koje danas čine dve trećine čovečanstva.

Ideja o razvoju podrazumeva kulturni razvoj, koji nije samo sastavni deo opšteg razvoja nego i njegova ljudska sadržina. Posmatrana iz ove perspektive, kultura i nema svoje posebne ciljeve. Ona daje smisao opštem razvoju i predstavlja stalno oplemenjivanje i obogaćivanje života jedne zemlje ljudskim sadržajima. Zbog toga nije preterano reći da je upravo kulturni razvoj mera stvarnog napredovanja jednog društva. Kulturu shvatam u najširem smislu kao proizvodnju sa ljudskim značenjem i kao Marksovo načelo univerzalnosti, to jest kao dijalektičko jedinstvo istorijskih procesa naturalizacije čoveka i humanizacije prirode. Ideje i zamisli na kojima se temelji kulturni razvoj zemalja u razvoju istovremeno su, dakle, ideje ukupnog razvoja. Upravo ova istovetnost ciljeva čini da su granice između kulture i društva samo formalne, jer je kultura kolektivni život jednoga naroda kroz koji se izražava njegova povezanost. Ona podrazumeva zajedničko oblikovanje iskustava, kao i zajedničko ispoljavanje i potvrđivanje nacionalnih osobenosti i identiteta.

Praktične dileme kulturne politike

A sada, pošto je sve ovo rečeno, sledi praktično pitanje: sa kojim i kakvim dilemama i teškoćama se kulturni razvoj suočava da bi imao navedeno značenje? Jer jedna je stvar kako se taj razvoj vidi u obrisima opštih ideja a druga — njegovi praktični vidovi. Prvo padaju na um materijalne teškoće zemalja u razvoju, nerazvijene infrastrukture, nedostajanje kadrova, prvenstvo koje se uobičajeno daje materijalnom razvoju i gotovo sudbinska oskudica sredstava kada je u pitanju kultura. Ovo poslednje je jednog kulturologa pobudilo da kaže kako se kultura u mnogim zemljama smatra petim točkom na kolima. Ali nemam u vidu takve teškoće koje su zajedničke svim zemljama u razvoju, i čak u izvesnom smislu i prirodne, jer, pre svega, u kulturi probuđene želje prevazilaze granice stvarnih mogućnosti. Mislim na nešto sasvim drugo, a što je, kako meni izgleda, čak veći problem od ovog nesklada želja i mogućnosti i zapostavljanja kulture u ukupnom razvoju.

Mislim na sama viđenja kulturnog razvoja koja se formiraju pod uticajem uzora, preuzimanih od razvijenih zemalja, bez dovoljno kritičkog proveravanja. I mislim, takođe, i na praktične vidove ovog preuzimanja, na eksperte koje u ime pomoći ili UNESKO-a dolaze u te zemlje sa svojim formulama i preporukama o kulturnom razvoju koje su, uz svu dobronamernost ovih ljudi, neprimenljive u uslovima tih zemalja čiju živu problematiku oni ne poznaju dovoljno. A, zatim, mislim takođe i na takozvane savremene metode, indikatore, statistiku praćenja kulturnih promena koji, kako se kaže, pomažu da se egzaktno i objektivno utvrđuju kulturne potrebe stanovništva, određuju prioriteti, vodi objektivna kulturna politika. Oni usmeravaju naša viđenja kulturnog razvoja i potreba, opredeljuju naše praktične inicijative i prioritetne zadatke. I, još više od toga, utiču i na globalnu orijentaciju koja ima i ideološke, a ne samo kulturne sadržaje. Ta filozofija uzora, koja se spontano uvlači u svest i udaljuje nas od sopstvenih iskustava i žive prakse sa kojom se u svojim sredinama svakodnevno sučeljavamo, mogla bi se označiti opštim imenom: građanska filozofija razvoja. Ili, još bliže, građanska filozofija napretka. U praktičnom uticaju te filozofije i njenih shvatanja, u širini i dubini njenog prodiranja vidim ozbiljan problem, jer sam uveren da posledice njenog nekritičkog prihvatanja, u ime takozvane savremenosti, mogu biti dalekosežne.

Premise kulturnog razvoja

Zemlje u razvoju se sučeljavaju sa velikim i brojnim razvojnim dilemama i praktičnim problemima. One moraju da nađu odgovore na mnoga pitanja: kako da aktiviraju svoje ljudske i materijalne izvore, kako da mobilišu stanovništvo za najoptimalniji razvoj, kako da obezbede kredite za investicije, kako da stvore mrežu obrazovnih ustanova, da razviju javne službe, da uz sve to obezbeđuju političku nezavisnost i slobodan razvoj. To su samo neka sa duge liste najrazličitijih pitanja koja nameće rešenost ovih zemalja da prevazilaze zaostalost i sustižu razvijene. Kao što je poznato, neke zemlje se u svom širokom programu koji predstavlja opšti odgovor na mnoga ova pitanja više oslanjaju na sopstvene snage i ulažu napore da same aktiviraju svoje izvore, druge se više oslanjaju na inostranu pomoć, izlažući se opasnosti da sa tom pomoći podlegnu i stranom uticaju. U stilu one latinske »Timeo Danaos et dona ferrentes« (Boji se Danaosa i kad ti darove nosi). Tako se zemlje u razvoju neminovno sučeljavaju sa osnovnom dilemom: autohtoni razvoj koji je spor, ali bezbedan, ili oslanjanje na inostranu pomoć koja ubrzava razvoj, ali nosi sobom moguće pretnje nezavisnosti.

Ove razlike se ispoljavaju i u izboru praktičnog obrasca razvoja i napredovanja. Poneke od zemalja u razvoju sklone su da za uzor uzimaju razvijene zapadne zemlje i građansku filozofiju

napretka. To podrazumeva, kako je poznato, kapitalistički način proizvodnje i akumulaciju kapitala sa svim propratnim pojavama, kao što su brzo i duboko socijalno diferenciranje, nastajanje domaće buržoazije, legalizovanje oblika kapitalističke eksploatacije, odgovarajući razvoj države kao političke organizacije koja će štititi ovakvo stanje stvari, socijalne privilegije, kapitalistički profit i eksploataciju, zatim porast činovničkog aparata i vojske kao činioca i unutrašnje politike, a ne samo zaštitnika nezavisnosti i slično. Kapitalistički materijalni razvoj je u ovakvom shvatanju prioritetan zadatak kome se imaju podrediti svi drugi razvojni ciljevi. Tako se u nekim zemljama u razvoju, koje su usvajale zapadni uzor napredovanja, može zapaziti tendencija da nekadašnji oslobodilački pokreti gube značenje masovnih i narodnih pokreta. Njihovu političku ulogu zamenjuju aparat države i oblici prinudne političke socijalizacije i nacionalne integracije. Propratne pojave su nepotistička vladavina, bogaćenje i uspon novog sloja domaće buržoazije, zapostavljanje zadovoljavanja potreba širokih slojeva.

Po ovakvoj filozofiji razvoja, ništa novo ne treba izmišljati, jer se zna kakve su pretpostavke i prioriteti razvoja, kao i kakva cena ima da se plati napretku. Obrasci razvoja su, kako se veruje, već znani istoriji razvijenih, oni su provereni i potvrđeni iskustvima tih zemalja. Reč je samo o tome da se ti obrasci, uprkos svim teškoćama i otporima, uprkos opštoj nerazvijenosti, nametnu i obezbedi napredovanje, ako treba i apsolutističkom vladavinom. Po ovom shvatanju, društvo se razvija po biološkom zakonu o ontogenezi i filogenezi, po kome svako živo biće u embrionalnom razvoju prolazi kroz iste faze kroz koje je prošla i vrsta. Dakle, društva moraju u svom razvoju proći kapitalističku fazu i iskusiti grubosti prvobitne akumulacije kapitala, jačanje državnog aparata, birokratije i slično. To je, kaže se, jedini način da se ostvari socijalna, politička i kulturna integracija zemlje i ujedini njeno raznoliko stanovništvo.

Sasvim drugačije viđenje perspektive napredovanja imaju one zemlje u kojima je ljudska zajednica polazište svih razmišljanja o budućnosti, kao i konkretnih razvojnih programa. Po ovom shvatanju, zemlje u razvoju ne treba da ponavljaju istoriju građanskih društava i nekritički usvajaju njihove obrasce razvoja i filozofiju napretka. Nasuprot tome, one treba da iznalaze svoje originalne puteve razvoja i načine aktiviranja ljudskih i prirodnih mogućnosti, u skladu sa tradicijama zemlje, njenim sistemom vrednosti, istorijskim težnjama stanovništva i njegovim političkim i životnim iskustvima. Po ovom shvatanju, nisu istorijski neminovni prvobitna akumulacija kapitala, socijalno raslojavanje koje je prati i oblici kapitalističkog iskorišćavanja. Umesto toga, razvoj treba da se oslanja na široku inicijativu masa i njihovu političku svest o zajedničkim ciljevima, na njihovu spremnost da takav razvoj prihvate i budu njegovi nosioci. Politička i kulturna integracija bi se, u ovakvom viđenju razvoja, ost-

varivala demokratski i odozdo, na zajedničkim ciljevima i interesima ljudi, a ne odozgo, putem državne prinude i reda koji ona zavodi, a koji istovremeno znači i unutrašnje političko potčinjavanje i ekonomsko iskorišćavanje. Po ovom viđenju, svestran i brz razvoj, najkraće rečeno, može se ostvarivati samo ako se oslanja na široku podršku i inicijativu masa.

Građanska filozofija napretka i kulturni razvoj

Ali pitanje relevantnosti građanske filozofije razvoja, koje je ovim otvoreno, ne odnosi se samo na globalnu dilemu razvoja. Ta filozofija vrši svakodnevni uticaj i prodire u svest ljudi često spontano, čak i preko emocija. Prodire podzemnim kanalima, kako figurativno kaže Lelio Baso, da bi korozivno delovala na podsvest ljudi. Svaki automobil, televizor, mašina, tranzistor, pa čak i flašica koka-kole predstavljaju propagandu građanske filozofije standarda i napretka. To isto čine i programi masovnih medija, uvezeni filmovi, publikacije, ploče i slično, ali zadržimo se samo na potrošnoj robi. U zemljama koje ne proizvode takve predmete, ili ih još ne proizvode dovoljno, oni se podsvesno primaju kao simboli napretka i u svojoj sredini nedostižnog standarda. Kao takvi, oni ostvaruju psihološke efekte. Građanska filozofija napretka se u njima konkretno, predmetno očituje. Ovi proizvodi ne samo da bude želju ljudi da ih poseduju nego kod mnogih podstiču sklonost da u njima vide simbole idealnog društva.

Tako se preko svetskog tržišta potrošačka kultura širi da bi proizvodila dvosmislene efekte: pozitivne, jer budi ljudske želje, i one obeshrabrujuće, jer podstiče potcenjivanje sopstvenog života i vrednosti. Suočeni s tim proizvodima, koji raspaljuju maštu, ljudi se osećaju inferiornima. Neki život, preko mora i kontinenata, njima se čini daleko bogatijim i blistavijim u poređenju sa njihovim. Iz toga se lako stvaraju predubeđenja da tamo preko mora i kontinenata ljudi imaju takvih predmeta napretek, dok je ovde potrebno deset godina rada, a ponegde čak i više, da se kupi jedan jedini automobil.

Našim uobičajenim razmišljanjima o kulturnoj neravnopravnosti nisu obuhvaćene ove pojave koje bih nazvao metaforično vesternizacijom svesti i svetskih kulturnih tokova i potrošačkom »koka-kolizacijom«. Obično se razmišlja o oblicima neravnopravne kulturne saradnje, o onima u kulturi i kroz prodor mas-medija, velikom uvozu kulturne robe u zemlje u razvoju iz kojih se izvozi malo ili ništa. Možda ponešto egzotike, i to povremeno. Ali ideja o novom ekonomskom poretku podstiče nas da i o kulturi razmišljamo sa ekonomskog stanovišta, sa stanovišta duboke ekonomske neravnopravnosti. Razume se, kada ovo kažem ne zauzimam se za zabranu uvoza ovakvih predmeta ili za ograničenje uvoza. Ne mislim čak ni na odbrambene razloge zbog kojih bi trebalo odustati od postojećih oblika međunarodne kulturne raz-

mene, ma koliko oni inače izražavali neravnopravnost. Ovo sam naveo samo zato da bih ukazao na stvarne efekte građanske filozofije progresa, kao i na načine kojima se ona sve probija.

Paradoksalno je da se ta filozofija prima kao uzor u zemljama u razvoju, dok se u samim razvijenim građanskim društvima danas sve više dovodi u pitanje ili se čak radikalno osporava. Kako objasniti ovu neobičnu pojavu? Marks je, kako je poznato, ukazao na protivrečnost kapitalističkog razvoja i dualizam građanske kulture. Društveni karakter proizvodnje u protivrečju je, kaže on, sa privatnim prisvajanjem viška vrednosti. Eksploatatorski odnosi u radu imaju za zakonitu posledicu razdvajanje proizvodnje od njenog humanog značenja i otuđenost ljudi. Ne čovek, nego roba treba da objektivno ujedinjuje ono što je ljudsko i ono što je proizvodno. Tako je u kapitalizmu, po Marksu, načelo univerzalnosti razvoja razlučeno, jer proizvodnja roba postaje glavno merilo vrednosti i napretka, dok je humani razvoj zapostavljen. Genericka suština čoveka se ne potvrđuje jer humanizovanje predmeta i proizvodnje zamenjuje opredmećivanje ljudi.

Kapitalistički odnosi, koji se upravo zasnivaju na ovom rascepu predmetnog i ljudskog, predodređuju građanska društva da razvijaju sistem vrednosti u kome se odnosi među ljudima uspostavljaju kao odnosi među predmetima. Svojina i posedovanje nameću se tako kao oblik društvenosti, što ima za posledicu da stvarnu zajednicu zamenjuje prividna. Pseudoopštost građanske države, pseudoopštost i pseudoobjektivnost zakona, etičkih normi, kulturnih oblika. Suprotnost društvena proizvodnja — privatno prisvajanje viška vrednosti i partikularizam političkih interesa i klasni antagonizmi nastoje se prevladati fiktivnim oblicima, odozgo nametanog pseudozajedništva. Glavni izraz tog pseudozajedništva je građanska država, prividno opšta — u suštini klasna. Kulturna i politička integracija klasno dezintegrisanog građanskog društva nastoje se sprovoditi političkim metodima koje Maks Adler naziva »socijalizacijom bez solidarnosti«.

Nije mi, međutim, namera da analiziram kapitalističke odnose i građansko društvo, nego samo da još jednom ukažem na već pomenuti paradoks: da se građanska filozofija napretka dovodi u pitanje i u samim građanskim društvima, a da se ona ponekad nekritički usvaja u zemljama u razvoju. U prethodne dve decenije, u periodu takozvane tehnološke revolucije, građanska društva su dostigla materijalni rast nepoznat u istoriji, a ipak ih je uporedo sa ovim rastom zahvatila moralna kriza i kriza vrednosti, kriza zajedništva. Sociolozi su još jednom potvrdili kapitalističku zakonitost razvoja, konstatujući da se socijalne razlike materijalnim rastom ništa nisu smanjile, nego da su se čak dalje produbile. Treba se setiti knjige Majkla Haringtona »The Other America«, zatim sličnih knjiga u Francuskoj i Engleskoj »La France pauvre« i »The Poor Englishman«.

Današnji porast težnji u ovim zemljama za autonomijom i potvrdom kulturnog identiteta različitih grupa i čak regiona ta-

kođe je izraz ove krize zajedništva i krize dualističke zapadne kulture. Ali, uprkos tome, građanska filozofija napretka u jednom svom vidu, onom najmasovnijem — kao potrošačka kultura — ostvaruje ekspanziju preko svetskog tržišta i vesternizuje nacionalne kulture i svest ljudi. Ona širi iluziju neprotivrečnosti zapadne kulture i njene superiornosti, zamagljujući pri tom vrednosti kultura i tradicija mnogih naroda i razvijajući osećanje beznadne zaostalosti i niže vrednosti. U nekim slučajevima, ta filozofija je čak činilac ponovne mentalne kolonizacije posle već ostvarene političke dekolonizacije. Kriteriji ekonomske, političke, tehnološke moći i materijalnog standarda nameću se tako kao kriteriji kulture i kao opšti obrasci napretka.

Stvarne vrednosti kultura zemalja u razvoju

Ovakvim prikazom, naravno, nisam rekao ništa novo o čemu se nije već govorilo, verovatno potpunije i ubedljivije. Ali o tome se raspravljalo uglavnom sa defanzivnog gledišta — kao o spoljnim pretnjama nacionalnim kulturama zemalja u razvoju, a zatim o mogućim načinima kulturne samoodbrane. U Alžiru je, na primer, u oktobru 1977, održan međunarodni skup o kulturnom imperijalizmu, na kome je o ovim pojavama podrobno raspravljano. Pre toga, u Dakru, na regionalnoj konferenciji afričkih zemalja članica UNESKO-a, o tome se takođe govorilo, a i u Najrobiju 1976. Ali uvek je to imalo pretežno defanzivni smisao, jer su opasnosti ugrožavanja nacionalnih kultura viđene gotovo isključivo kao spoljne, a ne i kao unutrašnje. Ja ću, međutim, svoje izlaganje svesti na unutrašnje opasnosti od kulturne dezintegracije, da bih zatim predložio ne defanzivnu, nego ofanzivnu i pozitivnu strategiju kulturnog razvoja.

Otkud ta i tolika sklonost ljudi, da počnem sa tim pitanjem, da prihvataju potrošačku kulturu i da u predmetima koje na svetsko tržište iznose multinacionalne kompanije nalaze toliku privlačnost da zaboravljaju sopstvene vrednosti i tradicije? Ova je slabost, reklo bi se, sasvim prirodna i ljudska, uzme li se u obzir da ogromna većina ljudi u današnjem svetu još živi u skučenim okolnostima koje im ponekad ne dozvoljavaju da namire ni osnovne potrebe. Oni žele da prevazilaze oskudicu i postojeće okvire mogućnosti i zato pristaju da ih zahvati potrošačka groznica u kojoj oni uistinu ne vide ništa loše. Zatim, ti predmeti doista za njih nešto znače, jer bude potrebe i aspiracije i menjaju njihove navike. Svejedno što su možda pogrešne, a ponekad i lažno usmerene, ali te su potrebe i aspiracije doista stvarne. Ralf Glaser u knjizi »Novo visoko sveštenstvo« tvrdi da je potrošačka kultura toliko privlačna zato što prikazuje uzore željenog identiteta i tako zadire u najintimnije sfere ljudskog bića. Ona ne prodaje proizvod, kaže Glaser, ona prodaje san. Ali, uporedo s tim, ti proizvodi-snovi podsvesno razvijaju i pogrešne predstave o pu-

nom životu i stvarnom napretku. Ali njihov je najvažniji negativni efekat da ljudi, kako je već pomenuto, zbog njih zaboravljaju i potcenjuju sopstvene vrednosti i tradiciju. Erik Erikson u knjizi »Identitet — omladina i kriza« kaže da u svakom sistemu potčinjavanja, isključivanja i izrabljivanja — potčinjavani, isključivani i izrabljivani ispoljavaju sklonost da usvajaju negativne predstave koje o njima stvaraju oni koji dominiraju. Potrošačka kultura, dakle, širi ne samo iluzorne predstave o blistavom životu zemalja u kojima su proizvodi nastali nego i negativne predstave o potrošačima koje im nudi zajedno sa svojim proizvodima. Eto zašto imam na umu potrebu ofanzivne strategije: aktiviranje i afirmisanje sopstvenih vrednosti i tradicija, jačanje kritičke svesti i o svojoj sredini i sredinama iz kojih dolaze proizvodi potrošačke kulture, razvijanje kulturne i nacionalne samosvesti i dostojanstva. I to ne kao terapiju utehe i ohrabrenja u beznadnim uslovima, nego kao stvarni i pozitivni internacionalizam koji se ovime preporučuje.

U obrazloženju ove strategije počeo bih sa onim što predstavlja danas najveći problem razvijenih građanskih društava: činjenicom da zemlje u razvoju nasuprot njima imaju bogatu tradiciju zajednice i zajedništva. Ona se ispoljava u najrazličitijim oblicima društvenosti, a u kulturi u još veoma jakoj tradiciji kolektivnog upražnjavanja kulturnih običaja i kolektivnog stvaranja. Dakle, u tradiciji društvenosti, na koju danas nostalgično pomišljaju mnogi intelektualci na Zapadu kao na dragocene vrednosti koje su u današnjim građanskim društvima gotovo iščezle. Kulturni razvoj zemalja u razvoju imao bi stoga da se zasniva ne na napuštanju ove tradicije u ime loše shvaćenih civilizacijskih ciljeva, nego na njenom osavremenjivanju i obogaćivanju novim oblicima i sadržajima. Ona je izuzetno značajna vrednost života koje, izgleda, te zemlje ni same nisu dovoljno svesne. Tu vrednost ne mogu da zamene svi zajedno najloni, koka-kole, frižideri, mašine za pranje rublja, tranzistori ili automobili. Ta tradicija ne konkuriše novoj tehnologiji, niti nju isključuje, kako se često misli, nego daje tehnologiji i njenoj primeni ljudski i društveni smisao. Razvijena društvenost i bogata tradicija su dokazi da zemlje u razvoju i ljudi u njima nemaju osnovane razloge da se osećaju inferiornim prema onim predmetima i zemljama iz kojih oni dolaze. U najvažnijem momentu, onom ljudskom, one su ne samo ravnopravne sa najrazvijenijim zemljama nego imaju i nezamenljiva preimućstva. Razvijene zemlje bi danas imale [illegible] o ljudskim stvarima da nauče od zemalja u razvoju.

[illegible] u razvoju poseduju, dakle, sopstvene vrednosti i iz[illegible] energije, oblike u kojima ljudi u njima ispoljavaju [illegible]skost i stvaralački zanos, zatim zajedništvo i raz[illegible]nog stvaranja, zanos kolektivnog upražnjavanja [illegible]a. Zar najumniji i najsenzibilniji umovi Zapada, [illegible], slikari, kompozitori, pesnici, sociolozi, antro[illegible] u ovim zemljama i njihovim ljudima, običa-

jima i bogatoj narodnoj tradiciji, u živom smislu za zajedništvo i u ljudskoj prirodnosti i spontanosti crpli nadahnuća i nalazili stvaralačke podsticaje? Čak ponovo za sebe otkrivali na Zapadu zaboravljene vrednosti stvarne zajednice i kolektivnog života, ljudske solidarnosti? Zar nije umetnost u tim zemljama još povezana sa životom i radom, u čemu danas vide ideal neki zapadni kulturolozi. I nije li ekspresivnost skulpture u drvetu plemena Makonde u Tanzaniji i Keniji izazvala divljenje jednog Henri Mura, zar ritmovi igara i muzike nisu oduševljavali tolike kompozitore? Nije li, najzad, usmena tradicija toliko bogata da se za svakog starca u Africi, Peruu, Indoneziji, kako je rekao jedan kulturolog, može tvrditi da predstavlja celu biblioteku.

Ali, uza sve to, građanska filozofija napretka nameće preko svetskog tržišta druge parametre razvoja i merila vrednosti. Učestvovanje u kulturnom životu i zbivanjima, koje se danas smatra dokazom kulturne demokratije, ima posebno značenje u zemljama u razvoju. Primena u praksi zapadnih merila učestvovanja (participacije) neprimerena je kulturnim oblicima i tradicijama zemalja u razvoju. U zapadnim kulturama, zasnivanim pretežno na građanskom individualizmu, kapitalistička podela rada razlučila je u kulturi one koji kulturne oblike stvaraju od onih koji ih primaju, proizvođače kulturnih dobara od njihovih potrošača. Nasuprot tome, u zemljama u razvoju kultura se još pretežno stvara kolektivno i takođe se kolektivno učestvuje u zbivanjima zajednice. Tako se u ovim zemljama učestvovanje (participacija) potvrđuje masovno i na najrazličitije načine — u zajedničkim igrama, običajima, na raznim skupovima i drugim socijalnim kontaktima. Značenje participacije je toliko široko da podrazumeva ne samo kulturu koja se upražnjava nego i kulturu sa kojom se živi. Pošto u zemljama u razvoju većinom ne postoji razvijena infrastruktura u evropskom smislu, to jest kulturne ustanove u građanskoj tradiciji, participacija merena zapadnim parametrima (broj posetilaca pozorišta, muzeja, biblioteka i sl.) pokazaće se malom, ili čak nepostojećom. Zaključak koji bi se iz toga izvodio bio bi ne samo potpuno netačan nego bi predstavljao i praktično obeshrabrenje kulturnih inicijativa i pothranjivanje skepse i osećanja inferiornosti.

Pojam participacije morao bi, zato, u zemljama u razvoju da bude meren sopstvenim merilima i iskustvima tih zemalja, a ne onim spolja nametanim. Sa učestvovanjem (participacijom) sam naveo samo jedan primer neprimerenosti zapadne filozofije razvoja, a on nije ni izdaleka jedini. Tradicionalna kolektivnost u stvaranju i razvijanju društvenih i kulturnih oblika imala bi da bude važna komponenta svakog promišljanja kulturnog razvoja i kulturne politike u zemljama u razvoju. Upravo na već postojećem visokom stepenu učestvovanja u kulturnom životu, u visokom stepenu razvijenosti kulturne demokratije, ove zemlje bi trebalo da razvijaju svoju osobenu kulturu i ulaze u novo vreme i osvajaju budućnost, ne na taj način što bi se u ime navodnog

civilizovanja odricale ove velike tradicije kolektivnosti i društvenosti i podređivale je novoj tehnologiji, nego sasvim suprotno — time što bi novu tehnologiju i celu infrastrukturu u kulturi razvijale i primenjivale sa prvenstvenim ciljem da se ova dragocena tradicija nastavi i stalno obogaćuje. Jednom reči, time što bi novu tehnologiju i civilizacijski razvoj podređivale ovakvim ciljevima, a ne obrnuto.

Značenje identiteta i tradicije

Zemlje u razvoju imaju danas živu potrebu da svoju političku samostalnost i ravnopravnost razvijaju i potvrđuju i kroz razvoj svojih kultura. Ovi ih razlozi upućuju na istorijska izvorišta njihove posebnosti, na njihovu bogatu kulturnu tradiciju. Ali ma koliko te tradicije bile raznovrsne i sadržajne, njihovo defanzivno održavanje i čuvanje protivreči ideji o razvoju i dinamičnim promenama koje ove zemlje bezrezervno usvajaju. Ovakav pasivan način potvrđivanja identiteta i nacionalnog i kulturnog bića je samo delimično efikasan, jer se njime ima u vidu mnogo više trenutaka taktike i odgovor na pretnje kulturne dominacije nego šira i dugoročnija razvojna perspektiva. Svođenje odnosa prema kulturnoj tradiciji samo na njen statični vid i njenu zaštitu nosi sa sobom opasnosti od duhovne skučenosti. Presecanje veza sa svetskim kulturnim tokovima i odustajanje od učestvovanja u širokom dijalogu kultura i plodnog prožimanja sa drugim kulturama je, kako istorija uči, pogubno za svaku nacionalnu kulturu.

Sasvim drugačije značenje ima onaj način shvatanja, a sledstveno tome i razvijanja i potvrđivanja kulturnog identiteta, u kome se bogata tradicija aktivira kako bi poslužila kao jedno od inspirativnih vrela i osnova samosvojnog kultúrnog razvoja. A takođe, ništa manje, i opšteg razvoja. U tako shvatanom identitetu i njegovom potvrđivanju sadrži se ideja o razvoju, jer se ostvaruje ono što Karel Kosik naziva trodimenzionalnošću vremena: kada se od sadašnjosti stvara funkcija budućnosti, uz korišćenje prošlosti. A upravo tako shvaćeno potvrđivanje nacionalnog i kulturnog identiteta podstiče zemlje u razvoju ne samo da otkrivaju svoje bogate kulturne potencijale i iskustva, koje su vekovima nagomilavale prethodne generacije, nego i da te potencijale i iskustva aktiviraju i koriste kao dragocene podsticaje u osvajanju budućnosti.

Takvo shvatanje im omogućava da razvijaju svest o sopstvenim vrednostima i dostignućima i da se tako oslobađaju kompleksa kulturne i istorijske inferiornosti, koji su im, u težnji da ekonomsko i političko porobljavanje dopune i duhovnim, kolonizatori i drugi imperijalisti decenijama, pa i vekovima usađivali. Tako shvaćenim i u praksi razvijanim i potvrđivanim identitetom zemlje u razvoju u isto vreme postavljaju i osnove svog kulturnog razvoja koji bi izražavao njihova sadašnja životna i društvena is-

kustva, njihove najintimnije težnje, vizije budućnosti, etička i estetička shvatanja, pogled na sebe i na svet. Kao što je H. Bularez, predstavnik Tunisa, rekao u Veneciji 1970: »Živeti samo od pozajmljene kulture isto je što i živeti tuđi život. Živeti samo od kulture pozajmljene od prošlosti, znači odseći sebe od života. Sinteza je neophodna.«

Sopstvena filozofija razvoja

Upravo sa stanovišta perspektive i zasnivanja kulturnog razvoja na sopstvenom iskustvu i oživljenoj i aktiviranoj tradiciji zemlje u razvoju treba da posebnu pažnju posvećuju ne samo zaštiti svoje kulturne baštine nego, pre svega, njenom sistematskom stvaralačkom otkrivanju i istraživanju, uz nova i originalna, revidirana tumačenja njihove kulturne istorije. Ovaj zadatak je sastavni deo dekolonizacije i jačanja svesti o sopstvenim vrednostima, kao i razvijanja osećanja nacionalnog i ličnog dostojanstva. Ali takav odnos prema tradiciji predstavlja i nešto više od toga, on je za zemlje u razvoju i važan element njihove ravnopravne međunarodne kulturne saradnje i razmene u kojoj bi se potvrđivalo načelo »da se istovremeno i daje i prima«. Jer one time pokazuju da njihove kulture imaju mnogo šta originalno da ponude ovoj razmeni, a ne samo da primaju. Zemlje u razvoju moraju, dakle, sistematski da podstiču i razvijaju svoju istorijsku samosvest kako bi, ceneći same sebe i sopstvenu kulturu, doprinele da ih cene i drugi.

Upravo to je pravi smisao zaključka do kojeg je posle iskustava stečenih u međunarodnoj saradnji došao najveći broj zemalja u razvoju: da se u unutrašnjem razvoju treba prvenstveno oslanjati na sopstvene snage. To ne znači, i ne bi smelo značiti, da se apriorno odbija svaka saradnja, da ove zemlje zbog pretnji kulturnog imperijalizma i obnove duhovne dominacije treba da se povlače u kulturnu izolaciju i zatvaraju u sebe, nego da njihova kulturna saradnja sa drugim zemljama, i prvenstveno ona međusobna, treba da se ostvaruje u duhu i pod uslovima stvarne ravnopravnosti kultura, njihovog međusobnog prožimanja i stvaralačkog dijaloga.

Zemlje u razvoju su u prilici da, pored ostalog, savremenom svetu daju i svoju verziju kulturnog pluralizma. Cele etničke i nacionalne grupe su u ime kulturne i političke dominacije, kako je poznato, bile podvrgavane u prošlosti, a i danas se podvrgavaju, nasilnoj asimilaciji i otuđivanju od svojih kulturnih i istorijskih korena. Zemlje u razvoju imaju istorijsku šansu da načelu jedinstva u različitosti daju novo tumačenje i sadržaj u duhu Opšte deklaracije o pravima čoveka. Zbog bliskosti problema i aktuelnosti razvojnih dilema, ove zemlje su upućene jedna na drugu i na međusobnu plodnu razmenu iskustava. One su tako i u prilici da savremenom svetu daju i nove ohrabrujuće primere ne samo rav-

nopravne saradnje i međusobnog razumevanja nego i isto takve saradnje i otvorenosti za saradnju sa svim drugim zemljama spremnim da se pridržavaju načelâ ravnopravnosti.

Iz svega rečenog sledio bi zaključak da zemlje u razvoju treba da promišljaju i razrađuju sopstvenu filozofiju razvoja i napretka koja bi izražavala specifičnost njihovih uslova. Originalnost njihovih razvojnih rešenja imala bi, a kod nekih već sada ima, šire, čak svetsko značenje. Temelj njihovog kulturnog razvoja treba da bude njihova bogata tradicija društvenosti. Individualistička i na posesivnim vrednostima zasnovana građanska filozofija razvoja i napretka je stoga potpuno neprimerena ovim zemljama koje predstavljaju budućnost čovečanstva. Mehanička primena obrazaca i uzora, uvezenih ma sa koje strane, ne predstavlja ništa drugo do nasilje nad okolnostima i tradicijom. Nekritičko podražavanje tuđih obrazaca moglo bi se ozbiljno svetiti ovim zemljama. Ono bi moglo da izazove i dramatične posledice: da se u ime uvezenog obrasca i navodnog civilizacijskog razvoja razara ono što je danas najdragocenije u ovim zemljama, što je najveća vrednost njihovih kultura i tradicija.

Projekt o izdavanju istorijske građe SKJ

Namena i cilj Projekta*

Prikupljeni i arhivistički sređeni dokumenti KPJ—SKJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata Jugoslavije predstavljaju prvorazredni izvor istorije revolucionarnog radničkog pokreta između dva svetska rata, socijalističke revolucije i izgradnje i razvoja samoupravne socijalističke Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Istorijska dokumentacija, nastala u centralnim institucijama i rukovodstvima komunističkog pokreta, istovremeno je

* *Napomena redakcije.* Projekt o izdavanju istorijske građe SKJ sačinila je radna grupa Arhiva CK SKJ i Instituta za savremenu istoriju, u sastavu: dr Pero Damjanović, mr Milovan Bosić, dr Ubavka Vujošević, dr Slavoljub Cvetković i dr Miroljub Vasić. Nacrt projekta razmatrala je Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ i njen redakcioni odbor 23. marta 1978. godine. Na osnovu primedbi i predloga, radna grupa je sačinila Predlog projekta koji je Odbor Predsedništva CK SKJ za izdavanje istorijske građe SKJ na svojoj prvoj sednici, 15. januara 1979. godine, u načelu usvojio, s tim da se redigovani tekst Projekta uputi na mišljenje komisijama centralnih i pokrajinskih komiteta za istoriju SK i Komitetu organizacije SKJ u JNA.

i opštejugoslovenska kulturna istorijska dragocenost i svedočanstvo o borbi za revolucionarni preobražaj i izgradnju socijalističke Jugoslavije.

Istorijska građa SKJ je, u principu, posebno što se predratnog i ratnog perioda tiče, dostupna svima koji žele da šire i potpunije upoznaju istoriju revolucionarnog radničkog pokreta, KPJ i NOB-a. Nesumnjivo, njihov broj je znatan, tim pre što se poslednjih godina na fakultetima i drugim školama veća pažnja poklanja novijoj istoriji. Ipak, istorijska građa SKJ se malo izučava (u Arhivu CK SKJ građu koristi godišnje jedva oko 300 zainteresovanih). Korisnici građe su, u najvećem broju, od naučnih radnika — istoričari, politikolozi i drugi stručnjaci, zatim publicisti i novinari. Većina ih je iz Beograda, a iz drugih mesta samo istraživači zaposleni u naučnim ustanovama ili na fakultetima koji finansiraju njihova istorijska proučavanja.

Značaj istorijske građe i potrebe za širim korišćenjem dokumenata KPJ—SKJ od strane naučnih radnika, profesora, studenata, kulturnih stvaralaca, umetnika, predavača i polaznika partijskih škola, novinara, publicista, kao i u obrazovno-nastavnom procesu, nalažu da se što pre pristupi njenom organizovanom i sistematskom izdavanju. Objavljivanje istorijske građe KPJ—SKJ i SKOJ-a na najbolji mogući način doprineće zaštiti i trajnom očuvanju istorijskih izvora, a stvoriće i povoljnije uslove za njihovo šire korišćenje.

Razvoj istoriografije novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, pa i ostvarenje projekata istorije Saveza komunista Jugoslavije i revolucionarnog omladinskog pokreta, uslovljeni su stanjem istorijskih izvora, posebno arhivske građe centralnih organa KPJ—SKJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, kao primarnog izvora istorije revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta, i mogućnostima njihovog korišćenja. Već tri decenije vodi se široka akcija za istraživanje i prikupljanje, kompletiranje i obradu ovih specifičnih izvora. Izvršena su sistematska istraživanja u zemlji — u svim važnijim arhivskim ustanovama i organizacijama koje čuvaju istorijske dokumente, kao i u značajnijim arhivskim centrima u inostranstvu (Moskvi, Pragu, Budimpešti, Varšavi, Sofiji i drugima).

Najobimnija i sadržajno najznačajnija istorijska građa, koja je nastala radom Komunističke partije Jugoslavije i drugih revolucionarnih organizacija, istražena je u SSSR-u. Reč je prvenstveno o Centralnom partijskom arhivu (CPA) Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS u Moskvi, u kome se čuvaju arhivski fondovi Komunističke internacionale (KI), Komunističke omladinske internacionale (KOI), Crvene sindikalne internacionale (CSI), Internacionalnih brigada, Međunarodne organizacije za pomoć revolucionarima (MOPR) i drugih međunarodnih radničkih organizacija. U ovim fondovima nalaze se i dokumenti KPJ, SKOJ-a i njihovih legalnih radničkih organizacija, pošto su oni, kao sek-

cije, odnosno članice KI, KOI, CSI i dr., bili obavezni da sve važnije materijale dostavljaju centru međunarodnog komunističkog pokreta u Moskvi.

Istraživanja u CPA zavisila su, dobrim delom, od državnih i partijskih odnosa između naše zemlje i Sovjetskog Saveza. Prvi materijali su primljeni 1956. i 1957. godine, a odabrali su ih saradnici CPA. Međutim, odobrenje za rad u ovom arhivu naši istraživači su dobili tek u jesen 1964. U toku minulih desetak godina pregledani su gotovo svi pomenuti fondovi (ali samo građa koja se odnosi na KPJ i jugoslovenski radnički pokret). Odabrano je i fotokopirano više od 80.000 stranica arhivske građe, i to najvećim delom iz perioda do 1941. godine.

Istorijska dokumentacija pronađena u zemlji i inostranstvu omogućila je da se u Arhivu CK SKJ rekonstruiše i popuni znatan broj fondova i zbirki iz predratnog i ratnog perioda. Među njima su najznačajniji fondovi: Komunistička internacionala — Sekcija KPJ, 1919—1941 (oko 3.500 dokumenata, više od 11.500 foto-kopija); Komunistička omladinska internacionala — Sekcija SKOJ-a, 1919—1941 (oko 1.100 dokumenata, 4.500 foto-kopija); Međunarodna organizacija pomoći revolucionarima — Sekcija Crvene pomoći Jugoslavije, 1923—1936 (oko 1.200 dokumenata, 4.500 foto-kopija); Crvena sindikalna internacionala — Revolucionarni sindikati Jugoslavije, 1921—1936 (oko 350 dokumenata, 1.700 foto-kopija); Internacionalne brigade — Jugoslovenski dobrovoljci u španskoj republikanskoj vojsci, 1936—1939 (oko 300 dokumenata i 680 dosjea jugoslovenskih dobrovoljaca, oko 10.000 foto-kopija); Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, 1941—1945 (1.394 emisije, 11.700 foto-kopija), Centralna federacija inostranih grupa pri CK RKP(b) — Centralni jugoslovenski biro agitacije i propagande pri CK RKP(b), 1917—1921 (oko 22.500 foto-kopija) i drugo. U vezi s ovim nužno je pomenuti da su osnovnu dokumentacionu podlogu najvećeg broja objavljenih radova iz istorije KPJ—SKJ, SKOJ-a i revolucionarnog radničkog pokreta činili dokumenti upravo iz navedenih fondova i zbirki Arhiva CK SKJ.

Kompletiranje arhivske građe i stepen njene sređenosti stvorili su uslove da se pristupi organizovanom i sistematskom publikovanju te građe. Izdavanje istorijskih izvora je uslov jačeg razmaha naučnoistraživačkog rada, a i podsticaj članstvu SKJ, omladini i građanima za potpunije i šire upoznavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije.

Objavljivanje istorijske građe centralnih rukovodstava Partije i SKOJ-a neophodno je i sa stanovišta ciljeva koji proističu iz specifičnosti razvoja komunističkog pokreta u Jugoslaviji, uticaja koji istorija SKJ ima na prodor shvatanja o pravu svakog naroda i svake partije da, u zavisnosti od osobenosti ekonomskog i istorijskog razvitka, određuje cilj, karakter i način borbe za društveni preobražaj i socijalistički razvitak. Upravo, ovim bi se i na najbolji način dokumentovala istorijska veličina borbe KPJ—SKJ.

Publikovanje istorijske građe nužno je i zbog nastavno-obrazovnih ciljeva — temeljnog proučavanja istorije revolucionarnog radničkog pokreta i SKJ. U vreme kada se na fakultetima otvaraju katedre ili organizuju seminari za izučavanje istorije SKJ, kada se u partijskim i omladinskim političkim školama i na raznim kursevima za ideološko obrazovanje članova SKJ insistira na izučavanju istorije SKJ, njihovim polaznicima nema se praktično šta ponuditi kao izvorna građa za izradu seminarskih radova, pisanje referata ili članaka.

Za istoričare radničkog pokreta i SKJ kao svojevrstan problem postavlja se pitanje arhivske građe centralnih organa KPJ —SKJ, SKOJ-a i drugih revolucionarnih organizacija. Zbog specifičnih ilegalnih uslova u kojima su delovali Partija i SKOJ između dva rata, u arhivskim fondovima i zbirkama ima malo originalnih dokumenata. Najveći deo građe iz ovog perioda je u foto-kopijama, čiji se originali čuvaju u CPA u Moskvi. Znatno je bolja situacija s partijskim dokumentima iz perioda NOR-a, pošto je sačuvan veći broj originala.

Posleratna istorijska građa KPJ — SKJ u većini arhiva još nije sređena ili se nalazi u početnoj fazi obrade, što znatno otežava njeno korišćenje u istraživačke svrhe. Drugi problem predstavlja tretman značajnije istorijske građe, pošto njeni stvaraoci postavljaju određene uslove za korišćenje (pitanje distance i druga).

Rezultati dosadašnjeg rada na objavljivanju istorijske građe SKJ

Razmatrajući stanje u publikovanju istorijske građe, posebno građe centralnih organa KPJ — SKJ, SKOJ-a, može se konstatovati da do sada nije bilo dovoljno organizovanog i sistematskog rada. Izuzev serije Istorijski arhiv *KPJ* i *Zbornik dokumenata iz NOR-a* Vojno-istorijskog instituta JNA, većina zbirki građe pojavljivala se od slučaja do slučaja, njihovo izdavanje dobrim delom je zavisilo od obeležavanja raznih godišnjica, a česte su bile pojave da su inicijatori za njihovo priređivanje i objavljivanje bili pojedinci, a ne naučne ili neke druge organizacije.

Prvom izdavanju istorijske građe KPJ pristupilo se krajem pedesetih godina. Sprovodeći u život Rezoluciju Petog kongresa KPJ o osnovnim i narednim zadacima organizacija KPJ, u kojoj je postavljeno da »treba organizovati rad na izradi i izučavanju istorije naše Partije, istorije radničkog pokreta naše zemlje, istorije narodnooslobodilačke borbe i problema izgradnje socijalizma kod nas«, Istorijsko odeljenje CK KPJ, obrazovano u oktobru 1948. godine, počelo je s izdavanjem edicije *Istorijski arhiv KPJ*. Publikovanje istorijske građe KPJ imalo je za cilj i odbranu autentičnosti naše revolucije, koja je u to vreme bila izložena svako-

vrsnim napadima. U toku 1949—1951. godine štampano je sedam tomova; pošto su postojeći istorijski izvori, koji su se odnosili na rad centralnog rukovodstva KPJ, bili uglavnom iscrpljeni, *Istorijski arhiv KPJ* je prestao da izlazi. (Moša Pijade, koji je radio na ovoj seriji, pripremio je dokumente za još jedan tom, ali on nije dat u štampu).

Edicija *Istorijski arhiv KPJ* sadrži uglavnom istorijsku građu o revolucionarnom radničkom pokretu i socijaldemokratskim partijama do 1919. godine i iz ratnog perioda (u I tomu, knjiga 1—2, preštampana je »Borba«, organ Komunističke partije Jugoslavije, iz 1941—1943. godine, a u VII tomu građa o Makedoniji u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1944). Jedino je u II tomu, *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*, objavljena građa iz predratnog perioda: najvažnija dokumenta kongresa KPJ (od Prvog do Četvrtog) i Četvrte zemaljske konferencije KPJ (programi, statuti i rezolucije). Sem toga, u prilozima II toma dati su i materijali o osnivanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije, o sporu u Partiji, desetak dokumenata CK KPJ iz 1935—1937. godine, a u dodatku nekoliko važnijih dokumenata izvršnih organa Kominterne i Komunističke omladinske internacionale o jugoslovenskom pitanju. Građa publikovana u II tomu *Istorijskog arhiva KPJ* omogućava da se u osnovnim crtama sagleda razvoj KPJ, njen stav prema najznačajnijim teorijskim i političkim pitanjima. Građa je korisna i za upoznavanje organizaciono-političkog razvoja KPJ, odnosa Partije i KI, unutrašnjih partijskih rasprava o nacionalnom i seljačkom pitanju. Ali kako je II tom *Istorijskog arhiva KPJ* izdat u prvim posleratnim godinama, u vreme kada se tek pristupalo prikupljanju arhivske građe, u njemu, sasvim razumljivo, ima većih praznina. Dokumenti publikovani u ovom tomu uglavnom su preštampani iz predratnih centralnih organa i teorijskih časopisa KPJ ili posebnih partijskih publikacija, a izostao je veliki broj značajnih dokumenata konferencija i kongresa KPJ (materijali Prve i Druge zemaljske konferencije, zapisnici sa Treće zemaljske konferencije i Trećeg kongresa i drugi), koji su kasnije pronađeni u našim arhivima ili u Centralnom partijskom arhivu u Moskvi.

Osam godina kasnije, 1959. godine, u izdanju zagrebačke »Školske knjige«, pojavila se nova zbirka istorijskih izvora *Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941*, koju je priredio Edib Hasanagić. Hronološki je potpunija — obuhvata ceo period između dva rata — ali je po sadržaju znatno slabija od serije *Istorijski arhiv KPJ*. Izbor građe je napravljen bez sistematskih istraživanja, a odabrani dokumenti dati su uglavnom u skraćenom obliku. Veći broj dokumenata u ovoj zbirci preštampan je iz II toma *Istorijskog arhiva KPJ*.

Materijali posleratnih kongresa KPJ — SKJ — Petog, Sedmog, Osmog, Devetog, Desetog i Jedanaestog — objavljeni su kao posebne publikacije, ali su samo dokumenti Desetog i Jedanaestog kongresa priređeni po arhivističkim principima.

Doprinos izdavanju građe Saveza komunista Jugoslavije svakako predstavlja i IX tom (knjiga 1—9) *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* u izdanju Vojno-istorijskog instituta JA, u kome su objavljena važna partijsko-politička dokumenta iz perioda 1941—1945. godine. Takođe su značajne i publikacije *Aprilski rat 1941*, knjiga 1, Beograd, 1969, *Dokumenti istorije. Omladinski pokret Jugoslavije*, tom I—III, Beograd, 1953—1960.

Pored ovih zbirki dokumenata, učinjeni su i prvi koraci u publikovanju spisa istaknutih teoretičara i revolucionara radničkog i komunističkog pokreta (izabrani spisi Moše Pijade, Filipa Filipovića, Borisa Kidriča, Edvarda Kardelja, Blagoja Parovića, Augusta Cesarca, Otokara Keršovanija, Božidara Adžije, Ognjena Price, dr Živka Jovanovića, Ivana Krndelja i drugih).

Poseban doprinos izdavanju istorijske građe SKJ predstavljaju *Sabrana djela Josipa Broza Tita* (I—V tom), u kojima su objavljena veoma važna dokumenta KPJ (na primer: materijali Osme mesne konferencije KPJ Zagreba, znatan broj dokumenata CK KPJ i njegovih organa, Pete zemaljske konferencije KPJ i drugi).

Izvesni rezultati postignuti su i u objavljivanju legalnih i ilegalnih organa KPJ (reprint-izdanja »Proletera«, »Dimitrovca«, »Borbe« za 1922. i 1941. godinu).

Situacija s objavljivanjem istorijske građe SKJ povoljnija je u republikama i pokrajinama. U toku poslednjih desetak godina izdat je znatan broj zbirki ili zbornika građe koji se odnose na delatnost KPJ — SKJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata u pojedinim republikama i pokrajinama ili u pojedinim regionima i gradovima. Šira i sveobuhvatnija akcija za izdavanje istorijske građe SKJ pokrenuta je u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Makedoniji. Pored objavljivanja osnovne istorijske građe, ovde je dosta učinjeno i na publikovanju spisa istaknutih radničkih boraca, reprint-izdanja partijskih glasila i druge dokumentacije.

Sve to ipak ni izdaleka ne zadovoljava stvarne potrebe niti je u skladu s objektivnim mogućnostima za publikovanje istorijskih izvora SKJ.

Plan izdavanja istorijske građe SKJ

Izdavanje istorijske građe komunističkog i revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji je dugoročan i u nekim elementima trajan posao, koji bi zbog naučnih potreba i političko-društvenih interesa trebalo što pre početi. Kritičko objavljivanje važne istorijske građe iz fondova i zbirki Arhiva CK SKJ spada među velike poduhvate, slične onima koje su ostvarili Vojno-istorijski institut JA sa zbornicima dokumenata iz NOR-a i Institut za međunarodni radnički pokret izdavanjem dela Marksa, Engelsa i Lenji-

na, ili onima čija je realizacija nedavno počela u Institutu za savremenu istoriju publikovanjem *Sabranih dela Josipa Broza Tita.* Sem toga, izdavanje istorijskih izvora SKJ je ne samo veliki poduhvat u jugoslovenskoj istoriografiji već je to i akcija od neprocenjivog kulturnog i društveno-političkog značaja.

Za realizovanje tog velikog poduhvata, izdavanja istorijske građe SKJ, Predsedništvo CK SKJ je imenovalo, 14. novembra 1978. godine, Odbor za izdavanje istorijske građe SKJ (dalje: Odbor).

Sagledavajući potrebe, kadrovske mogućnosti i stanje istorijskih izvora koje čuva Arhiv CK SKJ, Odbor smatra da bi dokumente trebalo objavljivati u četiri serije:

— dokumenti centralnih organa KPJ — SKJ, političkih partija i organizacija KPJ;

— dokumenti SKOJ-a i revolucionarnog omladinskog pokreta;

— dokumenti centralnih organa revolucionarnih sindikata Jugoslavije;

— posebna izdanja.

Dokumente drugih partijskih i sindikalnih organa (centralnih komiteta republika, pokrajina, oblasnih i mesnih rukovodstava) publikovale bi odgovarajuće republičke, odnosno pokrajinske ili gradske institucije (istorijski instituti, arhivi i drugi), kao što je to, uostalom, i dosad činjeno.

U okviru serija, istorijska građa SKJ izdavala bi se po tomovima, prema sledećem planu:

SERIJA — DOKUMENTI CENTRALNIH ORGANA KPJ — SKJ

Tom I — Kongresi i zemaljske konferencije KPJ — SKJ

Tom II — Plenumi CK i sednice Politbiroa CK KPJ — SKJ

Tom III — Izveštaji CK KPJ i njegovih organa Komunističkoj internacionali i Balkanskoj komunističkoj federaciji, okružnice, uputstva, saopštenja i pisma CK KPJ i njegovih organa upućeni rukovodstvima, organizacijama i članstvu KPJ — SKJ

Tom IV — Proglasi i leci CK KPJ — SKJ (predviđa se reprint-izdanje)

Tom V — Legalne organizacije KPJ — Nezavisna radnička partija Jugoslavije, Jedinstvena radnička partija Jugoslavije, Stranka radnog naroda, Crvena pomoć Jugoslavije, komunističke i revolucionarne radničke organizacije jugoslovenske ekonomske emigracije između dva rata

Tom VI — Tematski zbornici:
KPJ i nacionalno pitanje

aprilom 1941. godine, Arhiv CK SKJ ima oko 350 zapisnika sa sednica Izvršnog odbora, odnosno Politbiroa CK KPJ i materijale oko 15 plenarnih sednica CK KPJ).

Po istim principima objavljivaće se i građa iz rata i revolucije, s tim što će se voditi računa o već publikovanim dokumentima (na primer, depeše CK KPJ upućene Komunističkoj internacionali u toku 1941—1944. najvećim delom biće uključene u *Sabrana djela Josipa Broza Tita)*.

Pitanje objavljivanja istorijske građe SKJ iz posleratnog perioda za sada ostaje otvoreno. Moglo bi se prići pripremanju samo materijala Petog kongresa KPJ, koji su već ranije štampani. Za svu ostalu građu (materijale Šestog kongresa KPJ, Druge plenarne sednice CK KPJ, zapisnike sa sednica Politbiroa CK KPJ i slično) Predsedništvo CK SKJ trebalo bi da donese odluku, tim pre što se za ovom građom oseća velika potreba.

Što se tiče ostalih tomova građe iz prve serije, bilo bi dobro da se počne i sa njihovom pripremom. To će, međutim, u velikoj meri zavisiti od kadrovskih mogućnosti, pošto će znatan broj istoričara biti angažovan na izradi istorije SKJ i istorije SK u republikama i pokrajinama.

Uporedo s pripremama dokumenata centralnih organa KPJ — SKJ organizovaće se i rad na prvim tomovima građe iz serije — SKJ i revolucionarni omladinski pokret. Dok se u prvoj i trećoj seriji predviđa publikovanje dokumenata samo centralnih organa, u drugoj seriji objaviće se najvažnija građa SKOJ-a, bez obzira na njeno poreklo. Naime, građa SKOJ-a je mnogo manjeg obima od istorijske dokumentacije KPJ, pa je ovakav pristup celishodniji. Za pripremanje ove serije, pored njene redakcije, po potrebi obrazovaće se i podredakcije u republikama i pokrajinama za priređivanje istorijske dokumentacije koja se odnosi na rad SKOJ-a u republici ili pokrajini.

U trećoj seriji objaviće se građa centralnih organa revolucionarnih sindikata Jugoslavije — Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije, Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije (Nezavisni sindikati) i druga.

U okviru plana predviđa se i tematsko izdavanje građe: KPJ i nacionalno pitanje, KPJ i sindikalno pitanje, KPJ i Komunistička internacionala i slično. Ovom poslu pristupiće se tek u drugoj fazi rada, kada se objave osnovni dokumenti CK KPJ i njegovih organa. Međutim, imajući u vidu određene potrebe, moralo bi se i pre toga razmotriti pitanje pripremanja nekih tomova, kao što su, na primer, KPJ i Komunistička internacionala, KPJ i Balkanska komunistička federacija.

Planom se takođe predviđa izdavanje i serije posebnih izdanja, u kojoj će se publikovati građa koja, uslovno rečeno, ne čini sastavni deo tomova centralnih organa KPJ — SKJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, ali je značajan izvor istorije SKJ i revolucionarnog radničkog pokreta. To bi, pre svega, bili izabrani

spisi istaknutih teoretičara i rukovodilaca komunističkog pokreta u Jugoslaviji, zatim sećanja rukovodećeg kadra Partije i revolucionarnog radničkog pokreta, naročito iz ilegalnog perioda — međuratnog i ratnog. (Izbor ličnosti čiji bi se spisi ili sećanja publikovali utvrdio bi se dogovorom sa Komisijom Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ, komisijama centralnih i pokrajinskih komiteta za istoriju SK i Komitetom organizacije SKJ i JNA.)

Građa pojedinih tomova izdavaće se po njihovoj pripremi za štampu nezavisno od numeracije. Već izdata građa — na primer: reprint-izdanja »Proletera«, »Dimitrovca«, zatim »Izabrani spisi Moše Pijade«, građa Desetog kongresa SKJ — uključila bi se u određene serije i tomove.

Organizacija rada, kadrovske mogućnosti i način publikovanja

Neposredno izvršenje plana izdavanja istorijske građe SKJ Odbor će poveriti Arhivu CK SKJ i Institutu za savremenu istoriju.

Arhiv CK SKJ čuva osnovnu građu KPJ — SKJ, a njegovi saradnici imaju dugogodišnje iskustvo u prikupljanju i obradi ovih dokumenata. Predmet proučavanja Instituta za savremenu istoriju je istorija Jugoslavije, komunističkog pokreta i međunarodnog radničkog pokreta, a njegovi saradnici koji se bave istorijom KPJ — SKJ i revolucionarnog radničkog pokreta većinu radova sačinili su na osnovu fondova i zbirki Arhiva CK SKJ. Navedene činjenice govore da se u ove dve organizacije nalaze dobri poznavaoci istorijske dokumentacije predviđene za publikovanje. Pored toga, Arhiv CK SKJ i Institut za savremenu istoriju svojim kadrovima (19 doktora nauka, 12 magistara i doktoranata i više arhivista) mogu da garantuju visoku stručnost i egzaktnost u realizaciji Projekta o izdavanju istorijske građe SKJ.

Kao članice Zajednice institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, Arhiv CK SKJ i Institut za savremenu istoriju, kao izvršioci realizacije pomenutog projekta, uspostaviće široku saradnju kako sa članicama Zajednice, nacionalnim institutima i arhivskim ustanovama u svim republikama i pokrajinama tako i sa pojedincima, angažujući njihove saradnike kao priređivače pojedinih knjiga, recenzente ili naučno-stručne konsultante. Pored toga, Arhiv CK SKJ i Institut za savremenu istoriju sarađivaće i sa Predsedništvom Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije i Većem sindikata Jugoslavije u vezi sa publikovanjem građe SKOJ-a i revolucionarnih sindikata.

Odbor će obrazovati redakcije za pojedine serije, radi pripremanja istorijske građe SKJ za objavljivanje, i imenovati njihove članove, na predlog komisija centralnih i pokrajinskih komiteta za istoriju SK i Komiteta organizacije SKJ u JNA. Radom redakcija rukovodiće glavni i odgovorni urednici koje će imenovati Odbor. Pripremu pojedinih tomova iz serije redakcije će poveravati

aprilom 1941. godine, Arhiv CK SKJ ima oko 350 zapisnika sa sednica Izvršnog odbora, odnosno Politbiroa CK KPJ i materijale oko 15 plenarnih sednica CK KPJ).

Po istim principima objavljivaće se i građa iz rata i revolucije, s tim što će se voditi računa o već publikovanim dokumentima (na primer, depeše CK KPJ upućene Komunističkoj internacionali u toku 1941—1944. najvećim delom biće uključene u *Sabrana djela Josipa Broza Tita).*

Pitanje objavljivanja istorijske građe SKJ iz posleratnog perioda za sada ostaje otvoreno. Moglo bi se prići pripremanju samo materijala Petog kongresa KPJ, koji su već ranije štampani. Za svu ostalu građu (materijale Šestog kongresa KPJ, Druge plenarne sednice CK KPJ, zapisnike sa sednica Politbiroa CK KPJ i slično) Predsedništvo CK SKJ trebalo bi da donese odluku, tim pre što se za ovom građom oseća velika potreba.

Što se tiče ostalih tomova građe iz prve serije, bilo bi dobro da se počne i sa njihovom pripremom. To će, međutim, u velikoj meri zavisiti od kadrovskih mogućnosti, pošto će znatan broj istoričara biti angažovan na izradi istorije SKJ i istorije SK u republikama i pokrajinama.

Uporedo s pripremama dokumenata centralnih organa KPJ — SKJ organizovaće se i rad na prvim tomovima građe iz serije — SKJ i revolucionarni omladinski pokret. Dok se u prvoj i trećoj seriji predviđa publikovanje dokumenata samo centralnih organa, u drugoj seriji objaviće se najvažnija građa SKOJ-a, bez obzira na njeno poreklo. Naime, građa SKOJ-a je mnogo manjeg obima od istorijske dokumentacije KPJ, pa je ovakav pristup celishodniji. Za pripremanje ove serije, pored njene redakcije, po potrebi obrazovaće se i podredakcije u republikama i pokrajinama za priređivanje istorijske dokumentacije koja se odnosi na rad SKOJ-a u republici ili pokrajini.

U trećoj seriji objaviće se građa centralnih organa revolucionarnih sindikata Jugoslavije — Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije, Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije (Nezavisni sindikati) i druga.

U okviru plana predviđa se i tematsko izdavanje građe: KPJ i nacionalno pitanje, KPJ i sindikalno pitanje, KPJ i Komunistička internacionala i slično. Ovom poslu pristupiće se tek u drugoj fazi rada, kada se objave osnovni dokumenti CK KPJ i njegovih organa. Međutim, imajući u vidu određene potrebe, moralo bi se i pre toga razmotriti pitanje pripremanja nekih tomova, kao što su, na primer, KPJ i Komunistička internacionala, KPJ i Balkanska komunistička federacija.

Planom se takođe predviđa izdavanje i serije posebnih izdanja, u kojoj će se publikovati građa koja, uslovno rečeno, ne čini sastavni deo fonda centralnih organa KPJ — SKJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, ali je značajan izvor istorije SKJ i revolucionarnog radničkog pokreta. To bi, pre svega, bili izabrani

Milan Damnjanović

Hegelov kongres u Beogradu

U Beogradu je od 27. avgusta do 1. septembra održan XIII međunarodni Hegelov kongres pod opštim naslovom »Identičnost — Razlika — Protivrečje«. Kongres je, sa naše strane, organizovao Organizacioni odbor Saveza akademija nauka i umetnosti SFRJ, sa svojim predsednikom Mihailom Apostolskim na čelu (članovi: Dušan Nedeljković, Radomir Lukić, Predrag Vranicki, Boris Majer i Arif Tanović) i Radni odbor Srpske akademije sa Radomirom Lukićem na čelu (članovi: D. Nedeljković, A. Stojković, G. Zaječaranović, M. Cekić, R. Šajković i M. Damnjanović). S druge strane, organizator je bilo Međunarodno Hegelovo društvo (Hegel-Gesellschaft), čiji je osnivač i prvi predsednik W. R. Beyer (Bajer) iz Salcburga (Austrija).

Beyer je tridesetih godina bio član KP Nemačke i tamnovao sedam godina zajedno sa predsednikom te Partije, Ernstom Thelmannom (Telman). Neposredno posle drugog svetskog rata osnovao je i sa velikim uspehom vodio Hegelovo društvo, koje izdaje Godišnjak *(Hegel-Jahrbuch,* čiji je izdavač najpre bio Anton Hain u Meisenheim am Glann, a danas Pahl-Rugenstein iz Kölna) i održava kongrese. Pored toga, Društvo se bavi drugim manje zna-

čajnim poslovima, živo reagujući na sve pojave u tekućem filosofskom životu, u okviru svojih kompetencija i sa svog političkog gledišta. Osnovna idejna orijentacija Društva je od početka marksistička, a negovanje Hegelovog nasleđa je shvaćeno u smislu preuzimanja »racionalnog jezgra« pri preobraćanju Hegelove idealističke dijalektike u materijalističku. To je shvatanje marksizma iz tridesetih godina našeg stoleća kada je veliki aktivizam u neposrednoj borbi za materijalističko shvatanje dijalektike predstavljao antifašistički angažman od najvećeg istorijskog značaja. Ta okolnost je oživljena na sadašnjem beogradskom Kongresu prisustvom M. B. Mitina iz Moskve, koji je zajedno sa Beyerom bio 1931. godine u Berlinu kada je obeležavana 100-godišnjica Hegelove smrti. Kongres koji je tada u Berlinu bio održan i u kome je glavnu reč vodio Nikolaj Hartman odbio je da pozove Mitina, kao i kolege koji su mislili slično Mitinu, tako da su ovi nepozvani istovremeno održali u Berlinu svoj vrlo posećeni skup, nezavisno od Kongresa. Tako se u našem stoleću još jednom ocrtao rascep u redovima onih koji su se pozivali na Hegela, sa dalekosežnim posledicama koje se osećaju sve do ovoga časa.

Uz velike istorijske zasluge i doslednu marksističku orijentaciju, Beyer se najpre u proučavanju Hegela držao nivoa raspravljanja iz tridesetih godina, što je Mitin na ovome kongresu potpuno potvrdio: on nije izgovorio nijednu reč koja bi proistekla iz nekog istraživačkog napora, već je samo ponavljao poznate formulacije o prednostima dijalektičkog i materijalističkog načina mišljenja. Beyer je u toku svoga dugog radnog veka napisao više knjiga, koje uglavnom imaju borbeni polemički i ideološki karakter. Najznačajnije njegovo delo nosi naslov *Slike o Hegelu*[1], koje se bavi tipologijom tumačenjâ Hegela. Možda bi tu njegovu knjigu trebalo prevesti kod nas, mada ona ima ponešto dogmatički karakter i polemički suženi način posmatranja stvari. No Beyer je bio i ostao živ duh i pravi publicist, koji ideološki reaguje tačno i brzo, uz veliko zalaganje. Tako se oko njega formirao krug prijatelja i kolega iz Istočnog Berlina, gde je Beyer izabran za profesora, ali gde, osim u jednoj prilici, nije držao predavanja, zatim iz Sovjetskog Saveza, iz Čehoslovačke i SR Nemačke.

U teorijskim radovima držao se materijalističke teorije odražaja, sa svim posledicama koje iz toga proističu, kao da se za to vreme u ozbiljno shvaćenoj marksističkoj filosofiji nije ništa dogodilo, osim revizionizma. Beyer je vrlo vehementno odbacio, primerice, pojam »ontologija« kao nepotrebnu i čak štetnu terminološku inovaciju u marksističkom rečniku, iako je u pitanju sistematski pojam koji je, formalno govoreći, podjednako potreban marksističkoj filosofiji kao i svakoj drugoj. No kao živ duh, Beyer je razvijao svoj izraz i daleko prevazišao u svojim spisima

---

[1] *Hegel-Bilder. Kritik der Hegel-Deutungen*, Akademie Verlag, Berlin, Dritte überarbeitete und ergänzte Auflage, 1970.

dogmatičku literaturu, koja se uveliko proizvodila, i još proizvodi, u nekim socijalističkim zemljama. Kao organizator, Beyer je, takođe, pokazao spremnost za saradnju i na kongrese pozivao istraživače Hegela bez obzira na njihovu filosofsku orijentaciju, vodeći računa o njihovom naučnom učinku. Tako je bilo i na Kongresu u Beogradu; naime, u toku priprema za taj skup insistiralo se samo na naučnom nivou pojedinih priloga.

Pošto postoji i drugo Hegelovo društvo (Hegel-Vereinigung), čiji je sadašnji predsednik Dieter Henrich (Diter Henrih) iz Heidelberga (SR Nemačka), a pokretač H. G. Gadamer, ne bi trebalo na osnovu toga odmah zaključiti da je jedno društvo levičarsko, a drugo desničarsko i buržoasko, jer su pojedinci sudelovali u radu i jednog i drugog društva (pre svih sami predsednici, Beyer i Henrich). Ipak se mora reći da je samo Hegelovo društvo, koje je Beyer osnovao, od početka imalo marksističku orijentaciju, kad je reč o programu, a i o članstvu. Otuda se može razabrati napetost, kao i nemogućnost saradnje ta dva društva, mada su pokušaji saradnje bili učinjeni. I to se moglo jasno osetiti u Beogradu, kada je Beyer pomenuo u svom uvodnom govoru nacističku prošlost H. G. Gadamera, čije je glavno delo *Istina i metoda* nedavno kod nas prevedno. Bez obzira na visok teorijski nivo koji zaista ima pomenuta knjiga i bez obzira na dobru saradnju koju Gadamer održava sa našim kolegijalnim svetom, ipak bi bilo neophodno podvrći marksističkoj kritici, iz čisto teorijskih razloga, Gadamerove teze, kao što je ona o iskustvu. U toj svojoj knjizi, koja predstavlja najvažnije postignuće filosofske hermeneutike, u velikoj zavisnosti od Hajdegera, Gadamer piše: »Iskustvo uči da se prizna stvarnost (stvarno, Wirkliches). Saznati ono što jeste (postoji) predstavlja, dakle, pravi rezultat sveg iskustva, kao i sveg znanja uopšte«.[2] Kao najvažniji modus hermeneutičkog iskustva Gadamer navodi »otvorenost prema tradiciji koju poseduje svest o istorijskom delovanju«.[3] Krajnje konzervativno shvatanje tu se udružuje sa nedijalektičkim shvatanjem iskustva kao da ne postoji iskustvo novog, kao da se okrenutost prema budućnosti ne može dokumentovati u svesti, kao da nema stvaralačke egzistencije čovekove.

Hegelovo društvo ima svoj međunarodni komitet, koji čine sledeći članovi: M. Buhr (Istočni Berlin), Ojzerman (Moskva), J. Zeleny (Prag), Kirhoff (Istočni Berlin), Maninen (Oulu, Finska), a novi članovi su R. Meier (Zürich), Guera (Mexico), W. Lefevre (Zapadni Berlin) i M. Damnjanović. Iz činjenice što je Kongres održan u Beogradu, a što je dovelo do niza teškoća sa kojima se Beyer morao suočiti i u svome društvu i u drugim instancijama, može se zaključiti da postoji širi interes Društva za saradnjom. To je došlo do izražaja i u pozivu upućenom Kinezima, kao i pred-

---

[2] *Wahrheit u. Methode*, 2. Aufl., 1972, str. 339.

[3] Ibidem, str. 343, preveo M. D.

stavnicima »trećeg sveta« ili zemljama u razvoju, što je značilo veliko iskušenje za politiku Društva, tako da se posle beogradskog kongresa može reći da je njegova osnova znatno proširena: već sledeći kongres treba da se održi u Meksiku 1981, a tema će biti »Svetski duh«.

Kao teme za pojedine kongrese u prošlosti uzimale su se ili neki osnovni Hegelovi pojmovi (kao dijalektika, svetski duh i slično), ili neka Hegelova sistematski izložena filosofska disciplina (kao filosofija istorije, estetika i slično), najzad posebne teme preuzete iz neke veće Hegelove celine, kao što je ovoga puta uzeta jedna tema iz Hegelove *Nauke logike (Wissenschaft der Logik* iz 1812), i to iz drugog dela *(Logik* II), čiji je naslov *Objektivna logika. Učenje o suštini.* Tu se nalazi poglavlje o »bitnosti ili refleksivnim odredbama« (otuda se taj deo naziva u kritičkim prikazima »refleksivna logika«), koje je podeljeno na podteme, što su postale naslov ovog kongresa: »A. Identitet, B. Razlika i C. Protivrečje«.[4] Prema sadašnjim pogledima, ta »refleksivna logika« ima veliku ulogu u razumevanju Hegelove *Logike* i njegovog spekulativnog sistema filosofije uopšte. Prema prvom referatu, koji je na plenarnoj sednici podneo R. Meyer (Švajcarska), »refleksiva logika« predstavlja organon Hegelove logike.

Po sebi je razumljivo da takva opšta ili okvirna tema, u ovom slučaju, nema samo uže logičko značenje, prema pojmu moderne logike, već se drži filosofske logike i, dakle, odnosi se na sva područja filosofskog mišljenja. Pošto je u pitanju dijalektičko mišljenje i kako nema dijalektičkog mišljenja koje ne bi reflektovalo svoje sopstvene granice, to ova tema omogućuje da se prekorače okviri Hegelovog pojma i, iz samog Hegela ili pak iz razvoja koji je odmah zatim potekao, otvori put prema stvarnosti, prema neposrednoj stvarnosti. S druge strane, generalna tema uvek dopušta razmatranje niza ozbiljnih i aktuelnih stvari koje su smisaono obuhvaćene tom temom, kao što je sada bio slučaj sa problemom ličnosti u prilogu T. I. Ojzermana (Moskva) pod naslovom *Dijalektička identičnost i ličnost* ili H. J. Barahona-Fernandesa (Lisabon) *Psihijatrijski problem identičnosti* ili pak problem identičnosti u estetici i filosofiji umetnosti i drugi.

Pošto uspeh, meren po stvarnom učinku jednog ovakvog skupa, zavisi od toga ko je na njemu učestvovao, što sada znači: ko je od ozbiljnih istraživača Hegela ovde dobio reč i ko je od njih saopštio nove rezultate svoga istraživanja, moglo bi se reći da je ovaj kongres uspeo i po broju učesnika i po svom naučnom efektu. I pored teškoća tokom samih priprema, i pored pretnji apstinencijom zbog prvi put u istoriji ovih kongresa omogućenog prisustva kineskih istraživača Hegela, i to Ho Lina iz Pekinga i još dvojice kineskih predstavnika, zatim zbog prisustva predstavnika zemalja

[4] Videti naše izdanje, prev. N. Popović, Drugi deo, BIGZ, Beograd, 1977, str. 25—58.

»trećeg sveta«, do apstinencije nije ipak došlo, i program je uglavnom ispunjen prema prvobitnim prijavama. To znači da je Kongres bio dobro posećen i da su u toku rada saopšteni naučno vredni rezultati, koji će ubuduće biti sastavni deo znanja i saznanja o Hegelu u našem vremenu, u smislu onog istorizma koji je sâm Hegel sa svoga gledišta uveo u moderno mišljenje. To, opet, ne znači da su svi podneti referati podjednako zanimljivi i uspešni: štaviše, bilo je, kao i na svim mnogoljudnim skupovima te vrste, slabih i mutnih reči, neadekvatnog pristupa i neozbiljnih partnera u razgovoru o Hegelu.

Učešće jugoslovenskih kolega, prema trenutnom stanju stvari u našem kolegijalnom svetu, bilo je zadovoljavajuće, mada je moglo biti i bolje. P. Vranicki je, tako, govorio o filosofiji dela Mosesa Hessa, (Mozes Hes), a D. Rodin o problemu identiteta i razlike na stupnju čulne izvesnosti i razuma, D. Nedeljković u uvodnom predavanju (posle R. Meyera) o konkretnoj dijalektici, R. Lukić o jedinstvu suprotnosti u suštini države, M. Cekić o problemu identičnosti kod Hegela i Heideggera (Hajdeger), M. Damnjanović o položaju druge negacije, G. Zaječaranović o identičnosti kod Schellinga (Šeling) i Hegela, S. Petrović o kraju umetnosti po Hegelu i Marxu, A. Bibič iz Ljubljane o protivrečnosti interesa u Hegelovoj političkoj filosofiji, S. Lukić o istorijsko-tipološkom razmatranju o onome šta su marksisti otkrili u Hegelovoj estetici; D. Leković je opštu temu obradio u odnosu na savremenu borbu za socijalizam, M. Nikolić o zakonu protivrečnosti, A. Stojković o načinu na koji je opšta tema obrađena kod jugoslovenskih marksista, V. Pilić kao ekonomist raspravljala je o opštoj temi u Marxovom *Kapitalu* i kod S. Markovića, S. Žunjića o Hegelu i Heideggeru (Hajdeger) prema grčkoj tradiciji, D. Pajin o opštoj temi u klasičnoj indijskoj filosofiji, dok su problematiku identičnosti u teoriji prirodnih nauka obraditi Lj. Rakić, E. Stipanić, M. Bertolino. Poneki od naših kolega su bili prijavljeni i podneli unapred referate, ali su bili sprečeni da sudeluju u radu ili su pak odustali da bi naknadno podneli svoje papire, kao I. Focht, S. Knjazeva-Adamović, V. Rus i neki drugi.

Prema tome, učešće naših kolega je bilo zadovoljavajuće, ali bi bilo bolje da su sudelovali i oni koji se takođe uspešno bave Hegelom. U stvari, namera organizatora bila je da se na saradnju pozovu sve jugoslovenske kolege koje se interesuju za stvar, ali je odziv odgovarao opštoj situaciji u našem kolegijalnom svetu.

Rad Kongresa je tekao u plenarnim sednicama, zatim u nekoliko sekcija, a uveče su održavana predavanja. Teško je dati potpun pregled i izreći sud o pojedinačnim rezultatima pre nego što se pažljivo prouče pismena saopštenja. Zbog toga što je rad tekao u paralelnim sednicama i što neki učesnici nisu dostavili na vreme svoje priloge, iz usmenih saopštenja i diskusije mogu se izvući neki nepotpuni zaključci, koje će potvrditi i ispraviti tek Godišnjak, koji će naknadno biti objavljen. Pomenuta je mogućnost da ovoga puta Srpska akademija bude izdavač, ali to verovatno nije

ni mogućno, a ni potrebno, jer postoji tradicija objavljivanja Godišnjaka, koju ne treba prekidati. Mogućno je od priloga naših učesnika i nekih prevoda sačiniti publikaciju na našem jeziku, ali to nigde ranije nije činjeno posle Hegelovih kongresa, jer Godišnjak obuhvata sve što je vredno.

Na osnovu pojedinačnih saopštenja na ovom kongresu može se reći da je bitan doprinos istraživanja Hegela dao G. Günther (Urbana, Hamburg), inače zaslužan za proučavanje velike nemačke tradicije sa gledišta moderne logike i teorije nauke, pod naslovom *Negativni jezik*, zatim važne priloge su pročitali na plenarnoj sednici poslednjeg dana R. Bubner iz Frankfurta, W. Zimmerli (Cimerli) iz Braunšvajga i H. Kimmerle (Kimerle) iz Roterdama držeći se zadate teme ili pak šireg okvira Hegelove *Logike*. Dalje treba istaći saopštenja V. Sinckela (Zinkel) iz Erlangena — *Razlika humanog*, Giovanni Perona iz Milana o opštoj temi u odnosu na matematiku, fiziku i filosofiju, I. D. Hondta (Žaka D'Onta) iz Poatjea, direktora Instituta za proučavanje Hegela i Marxa — *Veze sa Marxom*, M. Trippa (Trip) iz Berlina o dijalektičkom shvatanju identičnosti, na temelju empirističkih i racionalističkih postulata, J. Železnija (Zeleni) iz Praga o odnosu logičkog i istorijskog kod Hegela i Fregea. A uz njih i neke priloge pročitane u sekcijama.

Pošto se ne mogu ni nabrojati ni na odgovarajući način prikazati ti lični rezultati u proučavanju Hegela, koji su ovde iznošeni, potrebno je u ovome prikazu ukazati na vredne radove vezane na neki istorijski problem ili pak u novi aspekt poznatog logičkog problema ili za neki sasvim posebni pogled, recimo, na teoriju književnosti našeg stoleća, sa stanovišta identičnosti i protivrečja i drugo.

Budući da se o svemu tome u ovom času ne može doneti konačan sud, ovde je, na kraju, dobro reći nešto o smislu proučavanja Hegela uopšte, kao i iz perspektive našega vremena. Za filosofa kao što je Hegel — koji je, prema samointerpretaciji, filosofiju uzeo kao »svoje vreme shvaćeno u mislima« (prema poznatom diktumu iz *Filosofije prava*) — to se ne može učiniti drugačije do uzimajući u obzir socijalno-istorijske osnove opstanka u našoj epohi kao onog temelja sa kojeg se jedino može uspostaviti odnos prema Hegelovoj filosofiji, to jest razumevajući odnos tumačenja i aktualizovanja te filosofije.

Kao što se Hegelova filosofija ne može, osim proizvoljno, tumačiti ne uzimajući u obzir građansko društvo u kome je živeo, isto tako se ni današnji odnos prema Hegelu ne može razumeti bez ideološke samorefleksije osnovnih društvenih uslova našeg opstanka. Pri tome je neophodno pribeći samoj Hegelovoj filosofiji kao formalnom kriterijumu da bismo tek zatim, na temelju razjašnjenih odnosa prema Hegelu, mogli postaviti pitanje o prekoračenju granica njegovog mišljenja i potražiti svoj odgovor na Hegela. Inače, za nas naročito značajan odnos Marxa prema Hegelu mora

ostati opskuran. U to se možemo uveriti na primeru koji se lepo može razumeti, na primeru tzv. zakonâ materijalističke dijalektike, koji se navodno dobijaju preokretanjem Hegela u materijalističkom smislu, ali koji stvarno nisu ni zakoni u nekom bilo kom prihvatljivom smislu teorije nauke, ni dijalektički fenomeni Hegelove dijalektike ili pak u nekom drugom opravdanom smislu dijalektičkog mišljenja. Ali to se podjednako odnosi i na primer neopravdane kritike tih takozvanih dijalektičkih zakona, recimo, kao »praznih formula« kojima se može postići što se hoće i kojima se ništa ne može predvideti u pogledu razvitka i budućih društvenih stanja, jer se tu brkaju posebno — naučni stav prirodnjaka ili naučnika u modernom smislu reči, i to u pozitivističkom duhu, sa filosofskim stavom ili gledištem. Otuda se može razabrati da se prava kritika Hegela, sa stanovišta našeg vremena, ne može naći ni u institucionalizovanom marksističkom mišljenju, koje ne zna ni za kakav stvarni napredak od tridesetih godina naovamo, kao ni u odbacivanju Hegelovog i Marxovog mišljenja u ime naučnih postulata i empirijsko-racionalnog istraživanja moderne nauke kao građanske nauke, koja ne zna za dijalektiku iskustva. Za nju iskustvo predstavlja samo priznanje onog što jeste i što je stvarno, kao što to na uzoran način uzima H. G. Gadamer, ne dopuštajući nikakav istorijski novum, jer istorija i praksa se, navodno, ne mogu držati u jednome pojmu, pa se sav naš mogući zadatak svodi na to da se smisao prošlosti ugradi u današnji svet, u sadašnjost.

Nasuprot tome, marksističko filosofsko mišljenje se drži Hegela, ne u smislu sledbeništva, već ukoliko se iz Hegela može razabrati jedan zaista novovekovni princip, za koji se pre Hegela nije znalo: to je princip negativnosti. Negacija koja se odnosi na samu sebe, kojoj nije potrebno da, kao u tradiciji, najpre bude dato nešto pozitivno da bi bilo negirano, već negacija negacije ili apsolutna negacija. Najzad, »stvaralačka negacija« je ono što po Hegelu i posle Hegela dobija prvorazredni značaj za filosofsko mišljenje, koje oseća veću odgovornost za budućnost nego za prošlost i sadašnjost.

Tito, radnička klasa i sindikati

(»Radnička štampa«, Beograd, 1979, strana 604)

Zbornik obuhvata 39 saopštenja sa naučnog skupa »Tito, radnička klasa i sindikati«, održanog početkom protekle godine. Skup su organizovali: Veće Saveza sindikata Jugoslavije i republička i pokrajinska veća Saveza sindikata, u okviru obeležavanja Titovih jubileja. Cilj je bio da se što svestranije osvetli Titova aktivnost u sindikatima, kao i njegov doprinos revolucionarnosti, izgradnji i razvoju ove najmasovnije organizacije radničke klase. Da bi to postigli, učesnici skupa su nastojali da temeljno analiziraju i obrade bogatu građu koju im je pružala istorija razvoja sindikata organski povezana sa Titom. Zahvaljujući visokom kvalitetu saopštenja, naučni skup je ostvario cilj koji je sebi postavio.

Zbornik je podeljen na četiri dela, međusobno najtešnje povezana. Saopštenja su svrstana hronološki, ali i po srodnosti tematike. Uvodno izlaganje je podneo Mika Špiljak, koji se u sažetoj, rekli bismo istorijskoj retrospektivi osvrnuo na život i delo Tita. Kako u uvodnom referatu tako i u saopštenjima, sve značajnije činjenice izložene su tako da omogućavaju da se sagleda uzajamna povezanost vizionarske misli i odlučnosti Tita i mnogih odlučujućih trenutaka i prelomnih godina, koje su deo ne samo našeg radničkog, sindikalnog i komunističkog pokreta već i svetske istorije. Većinu saopštenja odlikuju studiozni odbir relevantnih činjenica, njihova temeljna analiza i jasno izlaganje. To je, uostalom, i razumljivo, pošto su na pripremanju saopštenja angažovane eminentne naučne ustanove, odnosno njihovi saradnici, kao i manji broj poznatih društveno-političkih radnika.

U prvom poglavlju zbornika nalaze se tekstovi vezani za temu: »Društvena previranja u našoj zemlji uoči i nakon prvog svet-

skog rata i uključivanje Josipa Broza u politički život (1907—1920)«. Uvršteno je šest saopštenja. Imena autora, usled ograničenog prostora, ne možemo navoditi. U prvom saopštenju razmotreni su pravci i tokovi zbližavanja sindikalnih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine. Prihvatanje i širenje socijalističkih ideja, kao i pokretanje prvih socijalističkih radničkih listova — analizirani su po pojedinim fazama. Poslednja decenija proteklog veka bila je za radničke pokrete u jugoslovenskim zemljama prelomna. Nova strujanja u radničkom pokretu i njegove veće akcije pospešeni su osnivanjem Druge internacionale i snažnijim poletom radničkog pokreta u svetu. Radnici u jugoslovenskim zemljama počinju sve više prihvatati marksizam. Sve odlučnije nastoje da stvore samostalan radnički pokret. Klasne protivrečnosti se sve više zaoštravaju, što uslovljava osnivanje prvih radničkih sindikalnih organizacija.

Posebno ističemo tekstove: »Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do prvog svetskog rata« i »Klasne borbe sindikata u Makedoniji do prvog svetskog rata«. Pregledno je prikazan proces formiranja radničke klase. Najpre, kao integralni deo razvoja kapitalističkih društvenih odnosa. Isto tako i proces ekonomsko-socijalne diferencijacije u gradu i na selu. Akcent je stavljen na formiranje domaće kvalifikovane radne snage u gradovima, na razvoj zanatstva i nastajanje većih radionica. Razvoj novih ekonomskih i društvenih odnosa neminovno je bio praćen pojavom novih zanimanja, kojima se domaće stanovništvo ranije nije bavilo. U periodu uoči prvog svetskog rata socijalistički radnički pokret svojim političkim i sindikalnim organizacijama već počinje obuhvatati značajan deo radničke klase.

Niz novih podataka može se naći u prilozima: »Prijelaz Josipa Broza u radničku klasu i uključivanje u radnički pokret 1907—1913«; »Politička previranja u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije«, »Proces samoobrazovanja i idejni razvoj Josipa Broza 1907—1928. godine«. Prirodno se nametnulo pitanje od kakvog je značaja životno razdoblje od 1907. do 1913. godine (odnosno od početka naukovanja do odlaska Josipa Broza u vojsku) za formiranje njegove ličnosti i stvaranje uslova za njegovo buduće istorijsko delovanje. Pružen je dovoljno sveobuhvatan odgovor. U tom periodu Josip Broz je postao radnik i socijalist. Ključno mesto u izgradnji njegove ličnosti imao je klasni prelazak: od seljaka u redove radnika i pristupanje radničkom socijalističkom pokretu. U završnom prilogu prvog poglavlja učinjen je pokušaj da se rezultati istraživanja idejnog razvoja i neprekidnog rada Josipa Broza na samoobrazovanju — iznesu što sistematizovanije. Taj rad na samoobrazovanju doprineo je snažnom razvoju njegovih prirodnih sposobnosti, a to je istovremeno bio i put koji ga je doveo do istaknutog profesionalnog revolucionara, uvek željnog novih saznanja.

U drugom poglavlju sadržani su radovi — pod zajedničkim naslovom: »Antifrakcijska koncepcija i konsolidovanje KPJ kao jedinstvene organizacije povezane sa radnim masama 1920—1937«. Neka od saopštenja su u manjoj meri prevazišla okvire ove teme. Ali to ne umanjuje njihovu vrednost. Tendencije i pravac razvoja sindikata i sindikalne politike — analizirani su saopštenjima: »Revolucionarni sindikati i SKOJ do diktature«; »Osnivanje Nezavisnih sindikata 1921. godine«; »Metalski radnici Jugoslavije u Nezavisnim sindikatima«; »Komunistički strukovni (sindikalni) pokret u Sloveniji do Obznane«; »Neke karakteristike sindikalnog pokreta u Makedoniji 1919—1929. godine«; »Prodor antifrakcijskih shvatanja u rad i sindikalnu politiku revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini, u periodu 1925—1929«. Većina tih tekstova predstavlja vredan doprinos našoj marksističkoj istoriografiji. Temeljno su izučeni razvoj radničke klase, sindikata i uloga Tita, koji je neizmernom snagom svoje ličnosti neprekidno podsticao i nadahnjivao radnike i radne

ljude koji su postajali stoga sve odlučniji i borbeniji.

Titova uloga u ovom periodu prikazana je u prilozima: »Sindikalna djelatnost Josipa Broza u Kraljevičkom brodogradilištu 1925—1926. godine«; »Metalac Josip Broz na radu u Smederevskoj Palanci«; »Angažovanost Josipa Broza na sindikalnom organizovanju radničke klase Koprivnice 1927. i 1928. godine«. Mada je izložen samo deo njegovog revolucionarnog stvaralačkog rada, prezentirane činjenice ipak omogućavaju sagledavanje mnogih komponenti strategije, koja je postupno izgrađivana u radničkom pokretu.

Trećim poglavljem ovog zbornika obuhvaćena su saopštenja vezana za temu: »Dolazak Tita na čelo KPJ i pobeda narodne revolucije 1937—1945«. Pored činjenica, koje su u manjoj ili većoj meri poznate, saopštenja sadrže i mnoge relativno novije podatke, kojima su popunjene izvesne praznine i nedorečenosti što su dotle postojale. Jačanju i ostvarivanju uloge sindikata posvećeni su prilozi: »Razvoj i rad sindikata u Bosni i Hercegovini od dolaska novog rukovodstva do sloma stare Jugoslavije«; »O sindikalnom organizovanju radnika u Crnoj Gori«; »Razvitak sindikalnog pokreta u Makedoniji u periodu od 1937. do 1940. godine«; »Radništvo i radnički pokret u Sloveniji«; »Sindikalni pokret u Srbiji uoči drugog svetskog rata«; »Radničko jedinstvo u Sloveniji«. Bitno je naglasiti: sve ove priloge karakteriše nastojanje da se što jasnije prikaže ostvarivanje Titove strateško-taktičke koncepcije u sindikalnom pokretu, kao i postizanje akcionog jedinstva klasnih sindikalnih organizacija. Istaknuto je uzajamno pomaganje u realizovanju zadataka, kao i rešenost za odlučujuću borbu. Date su i ocene rada pojedinih organizacija, ali i prikazane akcije nazadnih snaga koje su se borile protiv slobodnog radničkog pokreta, i to svim sredstvima, uključujući progone i hapšenja njegovih pripadnika.

Da borbeni sindikalni pokret čini jedinstvo sa Titovom mišlju i delom dolazi do punog izražaja u saopštenjima u kojima je istraživana uloga tog izuzetnog borca i vizionara u konkretnim istorijskim uslovima. Pažnju privlače prilozi: »Tito u borbi za izgradnju klasno borbenog sindikalnog pokreta do 1941« ;»Josip Broz Tito i sindikalni pokret u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju«; »Borba za realizaciju Titove strateško-taktičke koncepcije u sindikalnom pokretu Vojvodine do 1941. godine«. Na osnovu obrazloženih podataka, moguće je zaključiti da je u središtu sveukupnih preokupacija Tita, u vreme pripremanja revolucije, bila borba za jedinstvo Partije i za jačanje sindikalnog pokreta. Ovo se pozitivno odražava na ostvarivanje ideje o jedinstvu radničke klase. Radnici postaju svesni značaja i borbe koju vode, i tu borbu oni sve više povezuju sa političkim akcijama, u kontekstu doslednog realizovanja Titovih strateških koncepcija. A pobeda narodne revolucije biće najubedljiviji dokaz ispravnosti i dalekovidnosti svih ovih koncepcija. Neke od njih je još pre početka narodnooslobodilačkog rata verifikovala sama praksa bremenita protivrečnostima.

Saopštenja završnog četvrtog poglavlja svrstana su pod naslovom, koji već sam po sebi dovoljno govori: »Tito i sindikati od 1945. do danas«. S obzirom na materiju koju obrađuju, ova saopštenja mogla bi se podeliti u dve veće tematske celine, mada bi se takva podela mogla samo uslovno prihvatiti. Prvu celinu bi u tom slučaju predstavljali sledeći prilozi: »Obnova sindikata 1945. pod Titovim geslom bratstva i jedinstva«; »Tito i kongresi Saveza sindikata Jugoslavije«; »Tito i Kongres radničkih saveta Jugoslavije«, »Tito i Drugi kongres samoupravljača«. U ovim saopštenjima je, sa različitih aspekata, sagledavana uloga velikog stvaraoca i organizatora kojim se radnička klasa s pravom ponosi. Podaci do kojih su došli autori ovih saopštenja potvrđuju pravilnost njegovih temeljnih stavova, što je najbolje uočeno i konstatovano na pomenutim kongresima. Svaki od njih prikazan je kao po jedan značajan beočug u istoriji našeg radničkog pokreta i samoupravne socijalističke izgradnje.

U drugoj skupini saopštenja završnog poglavlja ovog zbornika razmatrana su aktuelna pitanja razvoja Saveza sindikata Jugoslavije, kao prirodnog nastavljača svetlih tradicija naših revolucionarnih sindikata, starih šest decenija. Objavljeni su prilozi o novijoj i savremenoj istoriji Saveza sindikata: »Revolucionarni kontinuitet u djelovanju sindikata u Bosni i Hercegovini«; »Osnovni trendovi socijalnih promjena u SR Crnoj Gori u poslijeratnom vremenu«; »Radnička klasa i sindikati u socijalističkom preobražaju Kosova«; »Organizacija i rad sindikata u Sloveniji od 1945. do 1953.«; »Osnivanje jedinstvenih sindikata u Srbiji 1945«; »Konstituisanje jedinstvenih sindikata Vojvodine«. Autori su nastojali da što reljefnije prikažu nove društveno-ekonomske uslove u kojima se ostvarivao dalji rast i razvoj sindikata, permanentno podstican i nadahnjivan Titovom mišlju. Autorima saopštenja treba nesumnjivo odati priznanje. Uspeli su da bace dovoljno svetlosti na niz pojava i problema u temeljnim analizama najnovijih kretanja. Mišljenja smo da su visokog nivoa i saopštenja svih ostalih autora. Jer samo zajedničkim naporima mogao je biti dat ovakav prikaz razvoja sindikalnog pokreta do drugog svetskog rata i delatnosti SKJ u svim jugoslovenskim republikama i pokrajinama.

Ratko Jovičić

Dr Ivan Jelić: Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945.

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1978)

U navedenom djelu dr Ivan Jelić daje prikaz, uz određena osmišljavanja, najosnovnijih i najbitnijih procesa i događaja narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije na području Hrvatske, sagledavajući ih u sklopu i kontekstu narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije Jugoslavije u cjelini.

U razjašnjavanju navedene problematike autor polazi od radničke klase kao revolucionarnog subjekta, koja je po svojim — kako jednom reče drug Tito — interesima i ciljevima jedna i jedinstvena na cijelom području naše zajednice, i njezine avangarde, Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Komunističke partije Hrvatske, kao osnovne idejno-političke i usmjeravajuće snage revolucionarnih gibanja uopće.

Po koncepciji, radu i metodskom pristupu autora problematici koju obrađuje, knjiga ima sintetički karakter, pa zbog toga — kako reče autor — i nije bilo potrebno da se »opterećuje odgovarajućim znanstvenim aparatom« faktografske dokumentiranosti, iako je na kraju knjige dat opširan pregled svih osnovnih povijesnih izvora i ujedno naznačena šira literatura što se odnosi na problematiku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije Hrvatske. Osim toga, na kraju knjige su tiskani i brojni prilozi: povijesno-geografske karte kojima se daje jasan i razumljiv pregled razvoja i uspona narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Hrvatskoj. Zatim su tu brojne tabele, skice i grafikoni, što sve pruža veći uvid u procese i zbivanja NOB-a i revolucije u Hrvatskoj.

Autor, dakle, razvoj narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Hrvatskoj u navedenom djelu sagledava u dijalektičkom jedinstvu, u sklopu i kontinuitetu socijalističke revolucije u Jugoslaviji, kao njezin dio, ističući pri tom specifičnost njihova procesa u Hrvatskoj. To se, pored ostalog, odnosi na politiku i djelovanje Hrvatske seljačke stranke i njezin veliki utjecaj na seljaštvo, kao i na druge građanske političke stranke i posebno na formiranje i djelovanje ustaškog fašističko-terorističkog pokreta i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske kao vještačke tvorevine okupatora, koja je bila podijeljena na njemačku i talijansku okupacionu zonu, dominaciju i kontrolu.

HSS kao najbrojnija i najutjecajnija građanska politička partija u Hrvatskoj između dva rata, koja je imala veliki upliv na seljaštvo, zbog svoga pasivnog držanja i »pozivanja na red i mir« u vrijeme ožujskih demonstracija povodom potpisivanja pristupanja Trojnom paktu i izjave Mačeka na dan proglašenja NDH — postepeno gubi utjecaj u narodu i počinje njezino političko raslojavanje, tako da nakon okupacije, kako reče autor, »više nema ni govora o politici HSS-a kao stranke« (str. 54).

Proces političkog raslojavanja također je — ističe autor djela — duboko zahvatio i redove Samostalne demokratske stranke kao najprisnije saveznice HSS-a. Procesi raslojavanja i politička situacija nakon okupacije i proglašenja NDH ubrzavaju pristupanje utjecajnih pripadnika SDS narodnooslobodilačkom pokretu, tako da je »SDS kao neka građanska politička grupacija prestala i formalno egzistirati u bilo kakvu obliku.

Što se tiče sudbine drugih građanskih grupacija, treba reći da su one u smislu postojanja neke njihove vlastite politike potpuno iščezle. Pojedini njihovi predvodnici i utjecajniji članovi tražit će u sve uzburkanijem procesu političke diferencijacije različite puteve angažiranja, kao, npr., pojedinci iz bivše JRZ i JNS pristupanjem u redove četničkih pokreta i stavljanjem u službu okupatora« (str. 56).

Brza kapitulacija ozloglašene stare Jugoslavije i proglašenje NDH poslužili su, kaže Jelić, separatističkim snagama u Hrvatskoj kao argument propagande o navodnom konačnom nacionalnom oslobođenju hrvatskog naroda, što je bilo paradoksalno i »suprotno pravom stanju u kojem se našla Hrvatska i hrvatski narod, razjedinjen više nego do tada. Uspostava NDH pod izravnim okriljem Trećeg Reicha i fašističke Italije, daljnja isključiva ovisnost o njima, te unutrašnja politika ustaškog režima ubrzo su veoma jasno okvalificirali pravi status ustaške skupine i onih struktura i ustanova građanskog društva koje su je podržale. Bila je to politika otvorene nacionalne izdaje« (str. 52).

U takvoj političkoj situaciji otvorene nacionalne izdaje i neograničenog terora, pasivno držanje rukovodstva HSS-a i politika čekanja »mogla je biti samo podrška takvoj politici ustaša« i ona je to doista i bila. U situaciji teškog i surovog terora i raspirivanja bratoubilačke borbe, Komunistička partija Hrvatske postaje »jedini realni politički činilac koji se nije pomirio s novim društveno-političkim odnosima u Hrvatskoj. Životno zainteresirana za sudbinu svojeg naroda, ona je u sastavu Komunističke partije Jugoslavije s punom odgovornošću preuzela zadaću koja se pred nju postavila« (str. 61).

Ustaška su nasilja nad srpskim stanovništvom u nekim mjestima Dalmacije i južne Like vješto iskoristili talijanski okupatori na taj način što su se navodno proglasili zaštitnicima srpskog stanovništva, a u svojoj biti podržavali i izravno pomagali četnicima u njihovim zlodjelima. Tako se pojačava bratoubilačka borba i dolazi do opadanja intenziteta ustanka. ». . . Nastupajuću oseku ustanka u Kninu i nekim mjestima južne Like, gdje se narod tako snažno bio odupro neprijatelju, uzrokovala je i brojčana slabost partijske organizacije« (str. 97).

Zbog toga je parola bratstva i jedinstva — koja nije bila samo parola već sastavni dio revolucije i osnovna pretpostavka na kojoj se temeljila zajednička borba svih naroda i narodnosti Jugoslavije i također osnovni uvjet za uspjeh i pobjedu narodnooslobodilačkog rata — imala izuzetno i višestruko značenje u Hrvatskoj. Jer je u protivnom »ustaški teror nad srpskim pučanstvom mogao u određenim trenucima i sredinama izazvati dojam o poistovećivanju ciljeva i interesa ustaša i čitavog hrvatskog stanovništva . . .« (str. 117), kao što je četnički teror imao isti smisao suprotnog smjera, koji je ujedno i davao mogućnost ustaškoj propagandi da govori o NOP-u kao četničkom pokretu.

Drug Tito je i zbog toga stalno isticao, kaže autor, i ukazivao na

preku potrebu propagiranja i stvaranja djelovanja na uspostavljanju i razvijanju bratstva i jedinstva Srba i Hrvata, kao i svih naroda i narodnosti. Bratstvo i jedinstvo postaje obaveza svih u zajedničkoj borbi za oslobođenje i uspostavljanje novih društveno-ekonomskih i međunacionalnih odnosa. Ono je impliciralo i pravo svakog naroda na samoodređenje i stvaranje nove državne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

Stoga je svijest o »neminovnosti međunacionalne povezanosti, o bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti, kao bitnom jamstvu ostvarenja glavnih ciljeva revolucije, u hrvatskom stanovništvu postajala svakodnevno sve dublja. Spoznaja da se srpski narod u Hrvatskoj podigao u oslobodilačku oružanu borbu upravo na toj liniji imala je nesumnjivo presudno značenje. Krvava politička praksa ubrzano je pokazivala da se u redovima Srba u Hrvatskoj četnički pokret pojavio kao sporedna komponenta koja je iskazivala samovolju i primitivne političke strasti i ambicije pojedinih skupina, slično kao što je to bio slučaj s onim malobrojnim skupinama koje su se pojavile kao nosioci ustaškog režima« (str. 131).

Pri tom je potrebno napomenuti kako autor u razjašnjavanju rješavanja nacionalnog pitanja kao sastavnog dijela revolucije posebno ističe da su komunisti u oružanoj borbi više djelovali u revolucionarnoj stvaralačkoj praksi osobnim primjerom, a manje mitingovanjem i teorijskim nadmudrivanjem o nacionalnom pitanju, o diktaturi proletarijata, revoluciji itd., što je najstimulativnije utjecalo na razvijanje istinske revolucionarno-klasne svijesti i stalno jačalo veliki entuzijazam kod stanovništva, a posebno mlade generacije koja, valja istaći, ima veliki značaj i izuzetnu važnost u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji Hrvatske i Jugoslavije u cjelini.

Pored izuzetno važne uloge mladih u prvim borbenim linijama, mlada je generacija, ističe autor, imala još veću ulogu u pozadini, naročito na oslobođenom području, »gdje je bila glavni nosilac brojnih radnih akcija, kao što je obrada zapuštenih zemljišta, organiziranje žetve i uopće pružanje pomoći stanovništvu postradalih krajeva« (str. 141). Mlada je generacija u borbi, u stalnim oružanim, radnim, idejno-političkim i drugim akcijama kovala i jačala bratstvo i jedinstvo, posebno između pripadnika srpske i hrvatske generacije mladih, što je došlo do izražaja na Prvom kongresu USAOJ-a 1942. u Bihaću, na Prvoj konferenciji USAOH-a 1943. u Otočcu, u pripremama za održavanje kongresa mladih Hrvatske itd.

U knjizi se opširno govori o razvoju kulturno-umjetničke i prosvjetne djelatnosti, kao sastavnom i nužnom dijelu revolucije, o velikoj važnosti dolaska proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba u zapadnu Bosnu za razvoj NOP-a u Hrvatskoj, o jačanju oslobodilačkog pokreta i revolucije u pojedinim krajevima Hrvatske, s posebnim osvrtom na Istru, o formiranju i djelovanju partizanskih jedinica. Posebno se razrađuje i analizira problematika formiranja i razvoja narodne vlasti, od stvaranja odbora Narodnooslobodilačke fronte i narodnooslobodilačkog odbora — koji »nisu bili samo organi vlasti već i politički organi NOP-a. Oni su samim svojim nastankom bili negacija starog poretka i političkog sistema pokazujući svojom djelatnošću da se NOB ne vodi samo protiv okupatora nego i radi rušenja starih društveno-političkih odnosa ...« (str. 172) do formiranja AVNOJ-a i donošenja povijesnih odluka kojima se udaraju temelji nove Jugoslavije.

Autor se osvrće i na određene propuste i deformacije u procesu rata i revolucije u Hrvatskoj, posebno na lijeva i desna skretanja unutar KPH. U tom se kontekstu osvrće na negativnu ulogu Andrije Hebranga dok se nalazio na položaju sekretara CK KPH. Kako ističe autor, Andrija Hebrang, koji je od jeseni 1942. godine obavljao funkciju sekretara CK KPH, »sve se vidljivije odvajao od kursa Partije. Uskoro će ta njegova pozicija, s negativnim posljedicama, doći do izražaja i u nizu drugih pitanja ...« (str. 231).

Valja pri tom napomenuti da su pitanja Hebranga, uloge španjol-

skih dobrovoljaca u ratu i revoluciji, te odnosa KPJ i KP Italije u vezi s Istrom, Slovenačkim primorjem i drugim krajevima koje je Italija sebi priključila samo dotaknuta, ali ne i razrađena. Međutim, ona su i te kako važna za razumijevanje suštine revolucije i narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i posebno u Hrvatskoj, pa i zbog toga postoji potreba za dubljom i svestranijom analizom i shvaćanjem tih pitanja.

Na kraju valja zaključiti da autor u svojoj knjizi — iako ona po svojoj formi i načinu razjašnjavanja problematike ne predstavlja strogo znanstveno djelo — daje sintetički prikaz najosnovnijih procesa i zbivanja NOR-a i revolucije u Hrvatskoj, sagledavajući ih dakako u kontekstu i kontinuitetu NOB-a i socijalističke revolucije Jugoslavije u cjelini i dovodeći ih u vezu s najbitnijim zbivanjima antifašističkog rata uopće. Objavljeni prilozi, izvori i naznačena literatura na kraju knjige daju veću preglednost i uvid u ovu problematiku.

Savo Pešić

Nikola Vujanović: Front u žicama

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, strana 570)

Knjiga Nikole Vujanovića je podeljena na četiri dela. Na početku je dat predgovor, a na kraju napomene sa spiskom imena zarobljenika koji su se do kraja 1943. godine opredelili za NOP, radili na toj liniji i tu aktivnost nastavili i posle povratka u Jugoslaviju. U knjizi je u stvari opisan život i rad u logoru Osnabrik, u kome su bili smešteni uglavnom oficiri, podoficiri i jedan deo vojnika bivše jugoslovenske vojske.

U prvom delu knjige (»Patriotski front«), na 180 stranica, autor je opisao razbijanje jugoslovenske vojske i zarobljavanje jednog dela njenih pripadnika, njihovo odvođenje u zarobljeništvo, organizovanje zarobljenika u udruženja prema profesijama: učitelji, profesori, pravnici, inženjeri i tehničari, radnici PTT, zatim njihove aktivnosti u oblasti kulturno-umetničkog rada, sporta i drugog. Dat je prikaz kako kraljevi oficiri, u takvim i sličnim formama, prerastaju u odlučne antifašističke borce. S druge strane, prikazan je pokušaj jednog dela viših oficira da zarobljenike pridobiju za politiku Milana Nedića, služeći se raznim sredstvima, pa čak i pomoću hrane, koja je u logorskim uslovima života predstavljala vrlo značajan faktor, zatim denunciranjem i opankavanjem kod komandanta logora i drugih predstavnika nemačke vlasti u logoru, i, na kraju, stav zarobljenika antifašista prema takvim pokušajima, a naročito prilikom potpisivanja takozvane nirnberške deklaracije.

U drugom delu (»NOP dominantna politička snaga«) prikazana je organizacija prvih mesnih poverenika, zatim organizacija radnog biltena, izgrađivanje odnosâ među zarobljenicima, solidarnost, razvijanje navika za kolektivan rad, povezivanje sa drugim revolucionarnim snagama. Zatim, reakcija pristalica politike Milana Nedića na takav rad partijske organizacije u logoru, delovanje nemačke policije u logoru, deoba zarobljenika i otvaranje posebnog logora za zarobljenike koji su se opredelili za NOP, u kome je nemačka komanda uvela posebne mere. No sve to nije omelo niti sputalo zarobljenike antifašiste da javno istaknu svoju podršku narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji i da pruže otpor logorskim vlastima, i, kada nisu mogli drukčije, oni su štrajkovali glađu i time ozbiljno stavljali do znanja logorskim vlastima da u svojoj aktivnosti neće da popuste i da ih nikakve policijske mere neće odvratiti od njihove pune podrške narodnooslobodilačkom pokretu.

U trećem delu (»Pripreme za kraj rata«) autor opisuje situaciju u logoru u uslovima kada je

bilo jasno da se bliži kraj rata i da se nazire njegov završetak. U samom logoru stvara se antifašistička vojna organizacija, koja svoju delatnost povezuje sa sličnim organizacijama u drugim logorima u kojima su bili Jugosloveni, a i antifašisti drugih naroda. Komunisti iz logora, putem ličnih veza, povezuju se sa komunistima u Beogradu. Opisane su provale i hapšenja nekih članova Partije, zatim bombardovanje logora i druge nedaće koje su ih zadesile, transport zarobljenika, uglavnom antifašista, u druge logore, zakopavanje ilegalnog materijala i pripreme za povratak u zemlju.

U četvrtom delu (»U susret novoj Jugoslaviji«) opisano je oslobođenje iz logora, put u zemlju, uključenje u izgradnju i obnovu zemlje. U ovom poglavlju autor se posebno zadržao na opisu rada dvojice aktivista koji su ostali da rade u četničko-nedićevskim i ljotićevskim grupama zatvorenika i da na ove utiču da se vrate svojim kućama.

Međutim, kroz ceo tekst ove knjige provejava politička borba u logoru, gde su svi zarobljeni oficiri podeljeni uglavnom u dve grupe, sa sasvim različitim političkim orijentacijama. Pristalice kraljevine Jugoslavije, izbegličke vlade, Draže Mihailovića i Nedića, u određenim situacijama udruživali su se u jednu grupu, posebno u borbi protiv druge grupe, koja je, predvođena komunistima, podržavala NOP i promenu društvenih i političkih odnosa, kao i stvaranje nove državne organizacije na federalnim principima, u kojoj bi svi narodi Jugoslavije dobili potpunu afirmaciju. Te dve grupe su bile u stalnom sukobu, pa, iako su u zarobljeništvu, borile su se kao najžešći neprijatelji za dominaciju u logorskoj sredini. Iz prve grupe je postavljen starešina logora, koji je zastupao zatvorenike pred komandom logora. Time je ova grupa ekonomski bolje stajala, jer je preko predstavnika zarobljenika uticala na podelu paketa, hrane, odeće i obuće. Preko njih je sarađivala sa logorskom upravom. Koristila je svaku priliku da oficire u zarobljeništvu opomene na vernost i na zakletvu datu kralju i otadžbini, a, kada je trebalo, ucenjivala je i pretila represalijama nad porodicama u zemlji, naročito kad je bilo u pitanju potpisivanje nirnberške izjave. Druga grupa zarobljenika je u početku bila malobrojna, ali se, predvođena partijskom organizacijom u logoru, ideološki izgrađivala i, na sebi svojstven način, povezivala sa partijskom organizacijom u Beogradu i svojim ubedljivim tumačenjem ciljeva i ishoda drugog svetskog rata i narodnooslobodilačke borbe u svetu, posebno u Jugoslaviji, postepeno je dobijala sve širu podršku među zarobljenicima. Sukobi ovih dveju grupa i njihova borba oko dominacije u logoru osnovna je tema teksta i on je time prožet od prve do poslednje stranice. Iz tih razloga tekst ove knjige predstavlja štivo koje se može koristiti kao svedočanstvo o izuzetno teškoj borbi za ciljeve NOP u uslovima koji su vladali u ovom logoru, u sredini koja je činila jezgro društvene strukture monarhističke Jugoslavije, a koja bi to bila opet da je kraljevina obnovljena. Tekst knjige može da posluži kao istorijski izvor, ali u velikoj meri i kao specifičan materijal za sociološka istraživanja o etici i moralu ljudi u posebnim životnim uslovima, kada se neke od delikatnijih ljudskih osobina stavljaju na probu. Tekst je posebno zanimljiv za praćenje političke orijentacije i ponašanja grupe zarobljenika koja je pripadala vladajućem sloju društva bivše Jugoslavije, a koja je osetila da gubi vlast, jer su se pojavila nova društvena stremljenja koja ta grupa ne može da prihvati. Posebna je istoriografska vrednost knjige, jer svedoči o zbivanjima o kojima ima vrlo malo izvora i literature. Tu se govori o mnogim pitanjima značajnim za izučavanje boravka naših ljudi u zarobljeničkim logorima i omogućava da se mnoga pitanja približe svima onima koji se bilo na koji način interesuju za ovu problematiku.

Posebno je u ovoj knjizi, što se u samom naslovu kaže, opisana borba za pridobijanje pristalica NOP i uједno otpor upravi logo-

ra, kao jedan vid opšte antifašističke borbe. Ta borba — otpor manifestovala se u raznim vidovima, počev od neodgovaranja na postavljena pitanja predstavnicima komande logora, pa sve do unošenja oružja u logor i bekstva iz logora. Odbijanje logorske hrane, nenošenje logorskih obeležja (odela i obuće) u stvari su organizovani oblici političkog rada — otpora logorskim vlastima, a ujedno i otpora prema njihovom divljačkom i neljudskom ponašanju.

Organizovani politički rad se manifestovao i u proslavama značajnih događaja iz istorije jugoslovenskih naroda i međunarodnog sindikalnog, radničkog i komunističkog pokreta. U tim danima zarobljenici su bili bolje obučeni i raspoloženiji, a u slobodno vreme, kada su prilike dozvoljavale, grupno ili pojedinačno, po sobama su proslavljali te praznike. U takvim prilikama jedan od zatvorenika bi održao kratak govor o događaju, podsetivši prisutne na njegov značaj. Politički život je bio organizovan i preko čitalačkih časova, debatnih sastanaka, na kojima su saopštavane vesti sa frontova i prorađivana literatura sa revolucionarnom sadržinom, kao i preko džepnih novina, koje su se sastojale od dva-tri lista rukom ispisivanih važnih informacija, pre svega o događajima na frontovima, a deljene su za vreme ručka, u šetnji ili na poslu. Politički život je organizovan i u mnogim drugim formama, kao što je solidarnost, internacionalizam itd.

Čitajući stranice ove knjige, mnogi bi se danas zapitali kako je moguće organizovati politički rad u tako izuzetno teškim uslovima života i rada u logoru.

Međutim, poznato je da snaga i izdržljivost ljudi u borbi u najvećoj meri zavise od njihovog uverenja i ispravnosti ciljeva borbe, kao i od njihove međusobne saradnje i organizovanosti. Ta istina dobila je svoju potvrdu ovde, u radu u logorima, gde je čovek bio mučen i na najsvirepiji način uništavan. I baš u logorima, gde je nacizam pokušavao da istrebi ideološke protivnike, da uništi moralne kvalitete čoveka, da razori njihov intelekt, snaga napredne ideologije odigrala je izvanredno značajnu ulogu, a ljudsko se dostojanstvo još jednom afirmisalo kao trajna vrednost.

Nikola Živković

Claude — Henri de Saint-Simon: Izbor iz djela

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1979, strana 308)

Autor ovog izbora Mile Joka je naš istaknuti kulturni radnik i publicista, posebno zainteresiran za francusku kulturu i povijest. Osobito ga, međutim, zanimaju revolucionarni duhovi Francuske, i to je zanimanje do danas donijelo niz interesantnih i značajnih Jokinih djela, među kojima spomenimo tek ona značajnija: *Radnička klasa Francuske u obrani republike* (1948), zatim *Saint-Just i Robespierre* (1953), *Izbor iz djela Paula Lafarguea* (1957), *Babeuf i Buonarotti* (1958), *Herbertisti i Bijesni* (1958), *Nepoznata prepiska Engels — P. i Z. Lafargue* (1958), *Utopijski socijalisti* (1959), *Diktatura proleterijata — Pariska komuna i oktobarska revolucija* (1959), *August Blanqui* (pred tiskanjem) itd.

Zbog svega toga posebnu pažnju naše čitalačke publike privući će i ovaj njegov izbor djela poznatog socijaliste-utopiste i univerzalnog mislioca Saint-Simona, tim više što mu je autor izbora pristupio kao već dobar i isproban poznavalac francuske duhovne i povijesne tematike.

U ovom svom izboru Mile Joka se rukovodio željom da našoj kulturnoj i čitalačkoj publici prezentira veliko djelo koje je duboko u temeljima naše epohe, no koje je iz tko zna kojih i kakvih razloga godinama bilo obavijeno velom šutnje i stoga nepoznato. Podsjetimo li na ono što je Karl Marx

rekao o Saint-Simonu, otkrivši u njemu i u njegovim djelima golemu širinu pogleda iz koje je nicala klica svih kasnijih socijalista, i podsjetimo li na činjenicu da su, prema tvrdnjama mnogih uvaženih političkih pisaca današnjice, na načelima koje je Saint-Simon izložio organizirane radničke stranke tijekom cijele druge polovice prošlog vijeka, pa eto dovoljnih argumenata koji eksplicite ukazuju na veliki značaj ovog hvale vrijednog djela.

Osim toga, potrebno je uz ovo još dodati nekoliko riječi o vrijednosti Saint-Simonova učenja. Tim više što mnogi, tretirajući ovog velikog Francuza (1760—1825) kao socijalnog utopistu, *eo ipso* ga smještaju u riznicu revolucionarnih i povijesnih starina, što je, međutim, sasvim pogrešno i neznanstveno već i sa stajališta kontinuiteta razvoja mišljenja, ali još više i zbog toga što mnoge ideje socijalista-utopista postaju aktualne upravo danas, u vrijeme svoga realiziranja. I Mile Joka je vjerojatno, među ostalim, imao i to pred očima i zato je i htio da ovaj univerzalni duh izvuče iz zaborava i da ga u punom njegovom svjetlu predstavi današnjim generacijama, koje sigurno ne samo da neće nešto izgubiti nego će i te kako puno dobiti pročitaju li Saint-Simonova djela iz ovoga izbora.

Mile Joka je u izboru Saint-Simonovih djela krenuo kronologijskom metodom, to jest slijedeći vremensku sukcesiju njihova nastanka i pri tom se oslonio na najpotpunije »Anthroposovo« izdanje u kojem su zastupljeni i oni raniji, nepoznati, ili zanemarivani spisi ovog genijalnog mislioca, kao što su: *Pisma gospodi radnicima, Proleterska klasa* itd. U izbor su ušle cjeline Saint-Simonovih pogleda, što omogućava čitaocu da stekne potpuniji uvid u ideje ovog univerzalnog uma 19. stoljeća, koje se sve češće sreću i u ovom današnjem vremenu intenzivnih revolucionarnih promjena.

Saint-Simon, kao što i Mile Joka ističe, veoma je krupna i mogli bismo reći gotovo nezaobilazna ličnost prošlog vijeka, koja je dubinom i aktualnošću svojih misli duboko prožela i temelje našeg vremena. A među tim mislima danas su nam najzanimljivije one o filozofiji rada i historije, kao i ideje o čovjeku, društvu, o religiji i *o budućem poretku u kom ljudi neće vladati nad ljudima, nego će ljudi upravljati stvarima* (*kurziv* — Z. K.), u čemu se, zapravo, i krije pravi sublimni smisao cijelog povijesnog kontinuuma. Jer sve te ideje koje su tako blistave i tako eklatantno izlazile iz glave Saint-Simona, ma koliko bio utopijski pokušaj njihova realiziranja (što je, dakako, rezultiralo iz uzanih granica njihova vremena), sublimne su vodilje i pozitivan sadržaj i jezgro svih humanističkih kretanja današnjice i da, čak, ne postoje drugi razlozi, eto već samo zbog toga vrijedno ih je znati i pozabaviti se njima.

Posebno je značajno što je ovaj izbor djela Saint-Simona objavljen na našem jeziku, jer je Saint-Simon, premda veoma plodan pisac i univerzalan mislilac, u nas malo prevođen i stoga našoj široj čitalačkoj publici i slabo poznat. Štoviše, ni u samoj Francuskoj što se toga tiče nije stanje mnogo bolje, jer je tamo pariski »Anthropos« tek 141 godinu poslije smrti Saint-Simona, to jest godine 1966, izdao Saint-Simonova sabrana djela u šest knjiga. Naprosto je neshvatljivo to uporno zanemarivanje tog velikog pisca i filozofa u svjetskim kulturnim sredinama, kad se zna da je njegovo djelo jedan od rijetkih spomenika ljudskog duha i kad se također zna da su iz Saint-Simonove škole potekli mnogi tvorci naše suvremenosti, kao što su: Augustin Thierry, osnivač suvremene znanstvene historije, August Compte, osnivač pozitivizma, Karl Marx, osnivač naučnog socijalizma, Pierre Joseph Proudhon, osnivač anarhizma, i mnoge druge veoma značajne ličnosti u naše doba.

Ovog čudnovatog globtrotera, koji već sa nepunih 19 godina napušta rodni dom i sa oduševljenjem odlazi u Sjedinjene Američke Države, da se tamo bori protiv Engleza, i koji nakon toga odlazi u Meksiko gdje pokušava nagovoriti domoroce da kanalom spoje Tihi ocean s Atlantikom, nije vuk-

la u svijet obična želja za lutanjem i upoznavanjem drugih krajeva, nego neugasiva žeđ i strasna čežnja da na vlastitoj koži osjeti revolucionarnu izgradnju novoga svijeta i rađanje liberalnog američkog društva zasnovanog na radu i na harmoniji strogog industrijskog ordnunga. Već kao mladić zanijet je novitetima iz prirodnih, osobito matematičkih nauka, i podjednako ga privlači matematika kao i fizika, nebeska mehanika, astronomija, humanističke nauke, te povijest ljudskog društva i posebno problemi vezani uz egzistenciju i sudbinu čovjeka. Skupivši tako golemo životno iskustvo potkrijepljeno najsuvremenijim dostignućima njegova vremena, Saint-Simon već rano dolazi do revolucionarnih zaključaka o nužnosti promjene svijeta, do koje dovodi jedino klasna borba. Taj smisao sadrži i ona njegova poznata misao da je neophodno da klasa u političkoj stranci nađe ideologiju koja bi odgovarala njenim vitalnim zahtjevima i da je to *conditio sine qua non* stvaranja političke partije sposobne da kao avangarda predvodi klasnu borbu radnika. Na sâm dan svoje smrti, 19. svibnja 1825. godine, usprkos razočaranju zbog slabog odjeka njegova društvenog protesta među najširim masama radnika i naroda, Saint-Simon je, ipak, izgovorio svoju povijesnu rečenicu, koja će se dugo pamtiti. Ona glasi: »Radnička će stranka biti konstituirana, budućnost je naša!«

Međutim, bez obzira na to kako ćemo danas okarakterizirati Saint-Simona i da li ćemo ga uvrstiti u ovu ili u onu kategoriju ljudskog mišljenja, da li ćemo ga nazvati prosvjetiteljem ili socijalistom-utopistom (što, *in linea ultima*, i ne kolidira jedno s drugim), činjenica je koju nitko ne može negirati, pa polazio s ne znam kojih pozicija i stajališta, da je ovaj veliki francuski duh bio univerzalan i da je u toj svojoj svestranosti zahvatio gotovo sve planove ljudskoga, te da je za mnoge općeljudske probleme došao do rješenja kojih se sigurno ni naša današnja epoha ne bi stidjela.

Ali, kao što to obično biva, suvremenici velikog Saint-Simona ni na dan njegove sahrane nisu mogli shvatiti sjajne ideje ovog vizionara i tek 140 godina kasnije sociolog Gurvitch je o njemu napisao slijedeće: »Sociološka baština Saint-Simona tako je bogata da su u 19. stoljeću svi utemeljitelji sociologije iz nje crpili, koristeći je svaki na svoj način. Ali samo su dva prava nasljednika: Proudhon i Marx, Marx mu je posebno dužan.«*

»Proudhon i Marx nisu krili svoje divljenje prema velikom vizionaru. Ali pariška je štampa ispratila Saint-Simona, više-manje, ravnodušno; aristokracija, koja je bila zatvorila vrata svojih salona duhovitom i uvjerljivom kozeru, nije u povorci za njim pošla na groblje Père-Lachaise; ni najuža aristokratska rodbina. Ni pariški radnici« (Mile Joka, iz predgovora, str. 8).

A bio je i razumljiv taj gnjev aristokracije i vladajućih naspram Saint-Simona, koji se prvi drznuo da se pobuni na sva ona lažna obećanja prosvjetitelja koja su se poslije revolucije pretvorila u karikaturu i umjesto »pobjede i carstva Razuma«, umjesto blistavih revolucionarnih zanosa potkrijepljenih sjajnim idejama — La liberté, La fraternité et La légalité, — inaugurirala novo društvo nepravdi i nasilja. Saint-Simon je vrlo dobro znao što je duhove pokrenulo u Veliku revoluciju i da »treći stalež« Francuske od te revolucije nije očekivao samo i jedino rušenje feudalizma nego pretvaranje Francuske u zaista naprednu državu utemeljenu na principima ljudskog Uma. Ali osjetio je i on, kao i milijuni ostalih, da je poslije tog silnog poleta i ushićenja koje je plamen revolucije, poput munje, pronio širom kulturnoga svijeta, nastupila faza razočaranja, jer je Velika francuska revolucija, *de facto*, značila pobjedu krupne buržoazije i ustoličenje u vrhovima vlasti najviših i najbogatijih slojeva »trećeg staleža«. I to je razočaranje prvi iz-

* G. Gurvitch, *Introduction*, u: C. H.. de Saint-Simon, *La physiologie sociale, Oeuvres choisios*, Paris, 1965, str. 42.

razio Saint-Simon u spisu *Pisma jednog stanovnika Ženeve suvremenicima*, objavljenom u Ženevi 1802. godine, poslije studijskog putovanja po Njemačkoj i Engleskoj.

Svim problemima kojima se bavio ovaj je genijalni Francuz prilazio s posebnim entuzijazmom, a njegova glavna vjera u budućnost čovječanstva zasnivala se na nepokolebljivom uvjerenju da će nauka i rad preporoditi ljudski rod i pridonijeti podizanju njegova istinskog, a ne samo tehničkog, progresa. Čak ni veliki Bacon, koji je u nauci gledao jedinu moć oslobođenja čovjeka i ispaćenog ljudskog roda od prirode, nije nauci ispjevao tako veličanstvenu i tako milopojnu himnu poput Saint-Simona. I nije čudo što se i Saint-Simon, poput tolikog broja drugih humanista, u tom svom golemom entuzijazmu zaletio i što nije vidio i onu crnu stranu koju nauka može donijeti čovjeku u obliku tehnokracije i vladavine strojeva, ne stavi li se pod upravu ljudskog razuma. Možda bi se zbog istog takvog »previda« danas i stari Bacon pokajao i korigirao mnoge stranice svoga čuvenog *Organon novum scientiaruma*?

Pa ipak, nitko prije Saint-Simona nije toliko polagao na privrednu i društvenu djelatnost čovjeka, niti je bilo tko prije njega tako jasno, tako eksplicitno i otvoreno formulirao ideju napretka u ljudskoj povijesti. Vladavina znanstvene elite ukinut će dogmu o privatnom vlasništvu i ugušiti parazitizam vladajućih, te će u novom kršćanstvu realizirati kristijanizam kao izvornu i od crkvenih krugova nepatvorenu religiju blisku čovjeku. »Saint-Simon je najavio izgradnju društva u kom će, umjesto eksploatacije čovjeka od čovjeka, cjelokupno radno čovječanstvo eksploatirati prirodu« (predgovor, str. 9) i u kom će se politika pretopiti u ekonomiju, a vladanje će biti zamijenjeno upravljanjem.

Posebno će čitatelj ovoga izbora uživati u lijepom stilu Saint-Simonova pisanja, krcatog tipičnom francuskom duhovitošću. Jetka satira u *Paraboli*, logička konciznost u prilogu *O industrijskom sistemu*, oštrina uzdignuta do protesta u *Borbi pčela i stršljena, ili o položaju proizvođača i neproduktivnih potrošača*, lakoća koja karakterizira sva Saint-Simonova djela — sve to čini da se ovaj izbor Mile Joke čita s razmišljanjem, ali gotovo bez predaha.

Ima li, na koncu, smisla boriti se s onima koji uporno ističu da je anahronizam izdavati djela utopista u današnje doba znanstvenog i revolucionarnog socijalizma? Anahronizam to svakako nije, iako mi danas veoma dobro znamo od kojih mana pati cjelokupan utopijski socijalizam. Mana je cjelokupnog konteksta njihovih lijepih ideja u nepovezanosti tih ideja s društvenom i historijskom praksom i sa objektivnim zakonima društveno-povijesnog kretanja. No ta mana svoju pejorativnost silno ublažava epohom u kojoj se pojavila, a to je epoha u kojoj je proleterijat, kao što je s pravom Proudhon u svojoj *Filozofiji bijede* isticao, čamio u horizontu besperspektivnih bijednika. Trebalo je da prođe barem nekoliko desetljeća pa da tek rođeni kapitalizam otkrije sva svoja protivrječja i da se njegov grobar — proleterijat — kroz prve neuspješne štrajkove počne klasno osvještavati i inaugurirati u političku i revolucionarnu snagu vrijednu spomena. Od smrti Saint-Simona pa do toga trebalo je da prođe još cijela četvrt stoljeća.

Pa ipak, usprkos tome, učenje Saint-Simona i ostalih utopista temelj je i izvorište marksističkog učenja o povijesti, vrelo je današnjeg znanstvenog socijalizma, te je u tom smislu nezaobilazna karika u bogatom razvoju prakse i teorije čovjeka. Utoliko je i trud koji je Mile Joka uložio u izbor Saint-Simonovih djela vrijedan pohvale.

Zlata Knezović

Prof. dr Jovan Đorđević: Samoupravljanje i politički sistem

(Marksistički centar, Rijeka, 1978, strana 400)

U fondu savremene društvene i političke misli još su malobrojni i retki poduhvati koji teže sintezama i integracijama nauke o samoupravljanju, koja je sve više bitan uslov ne samo razumevanja ove epohalne problematike već i daljeg pomeranja napred istorijskih granica samoupravljanja. Nova knjiga prof. Jovana Đorđevića, zajedno sa studijama E. Kardelja, E. Mera i nekih drugih mislilaca, pridružuje se delima koja na nov način i svestranije osvetljavaju filozofske, političke i socijalne osnove samoupravljanja i samoupravne orijentacije savremenog društva u borbi za njegov temeljni socijalistički preobražaj. Ona je nastala ne samo kao rezultat kritičkih ispitivanja razvijenije i zrelije samoupravne prakse i iskustva jugoslovenskog društva, posle tri decenije kretanja samoupravnim putem, već i kao plod novih istraživanja i razmišljanja samog pisca, posle većeg broja manjih i većih studija i radova koje je u ovom periodu posvetio samoupravljanju i posebno pitanjima političkog organizovanja samoupravnog društva. Upravo zato je ovo delo sistematičnije i sintetički dublje u pogledu pristupa samoupravljanju i njegovom političkom obliku.

Već izborom teme pisac ulazi u suštinu aktuelne problematike samoupravljanja. Samoupravljanje kao istorijska alternativa i perspektiva savremenog društva nije i ne može biti samo sistem, posebno politički sistem. Ono najavljuje nove ljudske odnose izvan klasnih antagonizama, dominacija i manipulacija društvom i čovekom, i u njima — novi moral i kulturu, novi lik čoveka. U tom smislu je samoupravljanje ne samo izraz dubljih težnji radničke klase i ostalih naprednih snaga za oslobođenjem društva od egzistentnih oblika prinude, izrabljivanja i otuđivanja već i probni kamen i svih oblika demokratije i demokratskih pokreta. Međutim, ove istorijske pretpostavke i potencije samoupravljanja, u današnjoj fazi društvenog razvoja, posebno socijalističkog, presudno zavise od odnosa samoupravljanja prema politici, od sposobnosti snaga — i njihovog kretanja ka samoupravljanju — da daju prave i stvaralačke odgovore na izazove i pitanja dalje demokratske transformacije političke sfere, koja je u današnjem obliku sublimirani izraz onih nasleđenih protivrečnosti, otpora i dilema koje samoupravno društvo neizbežno mora da prevlada na putevima svoje dalje istorijske afirmacije.

Odnos samoupravljanja i politike, naime političkog oblika, prema tome, područje je na kome se danas dijalektički razrešavaju problemi samoupravljanja kao budućnosti, odnosno »kao slobodne asocijacije udruženih proizvođača«. Opasnosti da se na samoupravljanje i u »nauci« gleda kao na zatvoreni sistem, ili sistem dovršenih društvenih pojava, najčešće se zaodevaju u formu pristupa samoupravljanju kao razvijenom sistemu društvenih odnosa. Na ovo pitanje pisac gleda ne samo kao na pitanje kritičkog i objektivnog naučnog mišljenja već i metoda. »Posmatrajući ostvarivanje samoupravljanja u odnosu na budućnost, potrebno je istaći komplementarni odnos sadašnjosti i budućnosti: sadašnjost postaje prošlost ako se liši odnosa prema budućnosti, odnosno gubi perspektive, a budućnost postaje udaljeni i čak utopistički projekt ako se ne priprema i ne saznaje u savremenosti... Priprema budućnosti u fazi socijalističkog preobražaja sastoji se u postepenom otklanjanju ili ograničenju dualizma između »političke države« i »građanskog društva«, kako ih je Marks posle Hegela nazivao. Samoupravljanje je oblik i sredstvo tog prevazilaženja, jer u njemu ekonomska vlast postaje društvena, prisvojena od proizvođača, a politička vlast sve više opšta, prisvojena od ukupnosti građana i ljudi.«

Bitnu temu rasprave čini kritičko razmatranje protivrečnosti i dualizma između samoupravljanja i politike, političke vlasti, odnosno otkrivanje puteva da se razvojem samoupravljanja ova ključna antinomija prevaziđe. Zbog toga se u ovoj raspravi traže i identifikuju oni elementi i snage u društvu, politici i oblicima političke organizacije koji, nasuprot otuđenim snagama etatizma i birokratizma, afirmišu samoupravljanje, pre svega u osnovnim ćelijama ljudskog rada i života i u svesti i ponašanju ljudi. To najbolje pokazuje tematska kompozicija knjige koja ima samo četiri poglavlja, ali tako izabrana da obuhvataju najkrupnije kategorije značajne za savremene i dalekosežne transformacije etatističke u samoupravnu strukturu društva: »Samoupravljanje«, »Politika«, »Politički sistem i politički pokreti« i »Politička misao i nauka«. U takvom tematskom okviru autor je pokrenuo veoma veliki broj pitanja, kojima je obuhvatio ne samo istorijske korene i epohalni smisao samoupravljanja u današnjem svetu već i minuciozna teorijsko-semantička raščlanjavanja značenja i sadržaja samoupravljanja, sve do analize realnih socijalnih, ekonomskih i kulturnih temelja samoupravljanja i do duhovno-naučnih snaga i pretpostavki koje ga razvijaju i afirmišu kao pokret budućnosti i kao sistem koji je još u horizontu različitih ograničenja i protivrečnosti, vidljivih pre svega u nužnosti postojanja i delovanja politike i političke vlasti. U središtu ovih tema je problematika društvene emancipacije radničke klase, koja ostaje u jezgru revolucionarnih promena kao glavna pokretačka snaga i svojim društvenim samopotvrđivanjem u stvari razvija i pronosi samoupravljanje kroz današnje različite protivrečnosti do njegovih punih principa i istorijskih identiteta.

Postavljajući samoupravljanje kao novi princip i alternativu otuđenim silama političke vlasti i države, pisac složenom procesu dugotrajnih promena koje nastaju pod uticajem samoupravljanja prilazi sa kritičkim realizmom, i pokazuje da za izgradnju samoupravnih odnosa nema gotovih projekata, modela i rešenja, već da taj proces zahteva stalne misaone i praktične napore i saradnju naprednih drustvenih snaga, kao i saradnju nauke i teorije sa samoupravnom praksom. Kao što ne idealizuje realne domete samoupravljanja, autor isto tako ne potcenjuje uticaj, nužnost i dejstva političke vlasti u današnjoj fazi razvoja samoupravljanja. On obe komponente posmatra kao funkcije jednog polivalentnog procesa društvenih transformacija u kome neprestano raste i razvija se udeo komponente samoupravljanja i samoorganizovanja u usmeravanju i razvoju društva. U tom pogledu još nisu pronađene konačne mere i ravnoteže, jer »politički sistem je pretežno direktivan i samostalan, a samoupravna akcija i praksa ipak pasivne i podređene« (str. 45). Upravo zbog toga pisac ističe: »Samoupravljanje mora postati osnova i inspiracija političkog sistema i njegove stalne mutacije, preobražajem kompleksa vlasti i dominacije, ili samoupravljanja u pravom istorijskom smislu nema. Sve to traži izgradnju složenog sistema funkcija, institucija, nivoa odlučivanja i isprepletanosti odnosa »od dole prema gore«, i obrnuto. U takvom sistemu su neophodne nove definicije strukture, uloge, odnosa, načina rada i uticaja svih centara odlučivanja« (str. 47).

Među uslovima koji treba da doprinose jačanju uticaja samoupravljanja u odnosu na političku vlast autor posebno izdvaja i analizira proces usvajanja i vladanja novom tehnologijom i naukom (čemu se protivi primitivni uvrijerizam i antiintelektualizam), demokratsko planiranje, koordiniranje i društvenu kontrolu. Opsežnu raspravu u ovom kontekstu pisac posvećuje ulozi društveno-političkih zajednica i razvijanju samoupravne »zajednice zajednicâ«, čiju podlogu i zajedničku prirodu čini upravo proces razvijanja samoupravljanja i oslobođenja rada i čoveka. Autor pri tom ukazuje i na izvore autarkizma, zatvaranja i partikularizma, koji sužavaju prostore demokratskim samoupravnim integracijama na ekonomskom, kulturnom i moral-

nom, a time i na političkom planu. U ovom delu autor daje i veoma zanimljivu raspravu o ulozi prava i oblika zaštite samoupravljanja i stvaranju uslova za realizaciju načela solidarnosti i jednakosti ljudi i ljudskih grupa.

Deo knjige koji je posvećen politici obuhvata dva posebno interesantna odeljka od kojih prvi govori o teoriji avangarde (»Prilog teoriji avangarde«), a drugi o politici i etici. O ulozi avangarde autor piše da pojmovno i u konkretnim uslovima socijalističke demokratije avangarda nije reprezentacija ni autoritarni deo klase, jer »odbija da vrši diktaturu nad klasom. Ona istovremeno prihvata i podržava inicijativu naroda, većine, što znači inicijative proletarijata u pravom smislu; i time je pozvana da obezbeđuje demokratske slobode i prava naroda i čoveka i građanina. Ona je koncept demokratske misli i prakse i dobila je smisao i danas ima smisla samo u radničkom i naprednom pokretu i u marksističkoj političkoj teoriji« (str. 164). Osnovu etičkog utemeljenja samoupravljanja pisac nalazi u realnom utemeljenju radničke klase kao nosioca politike i etike. Spona između radničke etike i politike nije samo u ekonomskoj vladavini radničke klase — ona je i u kulturi kao generatoru novih etičkih vrednosti.

Polazeći sa stanovišta da su afirmacija samoupravljanja i nadrastanje horizonata tradicionalne i konzervativne političke vlasti i države u današnjim uslovima nepotpuni i neostvarljivi bez racionalne i kritičke analize i prevazilaženja nacionalizma koji... »da bi prikrio sebe ili neznanje o tome, često pokušava da prisvaja atribute naprednih klasa i ideje savremenih i prihvaćenih ideologija i sistema vrednosti« (str. 218).

Treći deo knjige posvećen je problemu odnosa pokreta i poretka, žive istorije i institucionalizma, što je, van sumnje, jedno od kapitalnih pitanja daljeg razvijanja samoupravne misli i prakse. Iako pisac u ovom delu, pored geneze političkog sistema u Jugoslaviji, raspravlja pretežno o pojedinim društveno-političkim organizacijama i udruženjima u jugoslovenskom političkom sistemu, okosnicu analize čini pitanje: na koji način omogućiti da živi pokret organizovanih masa postane integralna komponenta političkog sistema i kako obezbediti da sve institucije sistema budu u što neposrednijoj funkciji organizovanog radnog čoveka koji je polazna osnova i utoka društvenih institucija? Teorijsko i praktično razrešenje ovog pitanja je nezaobilazni uslov procesa u kome se potiskuju dvosmislenosti i protivrečnosti između institucionalnog života i realnog političkog života, a time i između samoupravljanja i političkog sistema.

U završnom delu analiziraju se stanje i problemi marksističke političke misli, posebno u odnosu na samoupravljanje. Pored retrospekcije doprinosa klasika marksizma savremenoj političkoj misli, autor obrađuje veoma složeno pitanje odnosa teorije i prakse i posebno pitanje definisanja prakse, prevodeći ovu relaciju i na područje odnosa političke nauke i »praktične« politike. Dajući kritiku formalizma i pozitivizma u pristupu analizi samoupravljanja i političkog sistema, pisac ukazuje na potrebu da politička teorija ne ostane samo puki refleks empirije, već da nadilazi postojeću i stvara »sopstvenu realnost«. Pri tom, »ideje i istine, koje ovakva kritička teorija i empirija reprodukuju, utiču na to da naša misao bude stalno kritička i konkretna, ne pretendujući da sadrži univerzalna rešenja i modele za sve i svakoga. Primena »teorijskog modela« na svaku istorijsku stvarnost, koja je različita time što je istorijska, ne otkriva ni njen smisao ni njenu osobenost. Dužnost je naučne misli i marksizma da oslobodi političku teoriju ideološke i verbalne naslage iz koje se rađa sveznalaštvo, oportunizam i sektaštvo u predstavama i akciji.«

*

Studijom o uticaju samoupravljanja na promene u sferi politike i političkog sistema jugoslovenska politička teorija dobila je dragoceni prilog dubljim i svestrani-

jim uvidima u uslove daljeg razvoja i utemeljenja jedne bogatije i integralnije samoupravne prakse. Ona time naznačuje savremene domete naše političke nauke i daje podsticaje i inspiracije za nova traganja na mnogim još nedovoljno proučenim područjima političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije.

Milan Matić

»Мост«, бр. 56

Najnoviji broj »Mosta«, časopisa za literaturu, nauku, umetnost i društvena pitanja, koji na bugarskom jeziku izlazi u Nišu, u izdanju NIU »Bratstvo«, tematski i sadržajno je posvećen 60-godišnjici Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije. Uvodnik, pod naslovom *Socijalističko samoupravljanje omogućava našem čoveku da se svestrano razvija kao slobodna stvaralačka ličnost*, u stvari je deo referata predsednika SKJ, Josipa Broza Tita, podnetog na svečanoj sednici CK SKJ posvećenoj 60-godišnjici SKJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata.

Govoreći o istorijskoj zasluzi naše Partije za afirmisanje i oživotvorenje parole savremenog radničkog pokreta »fabrike radnicima«, Josip Broz Tito je istakao da je time napravljen odlučujući korak na putu ka obezbeđivanju slobodnog razvoja novih socijalističkih i društveno-ekonomskih odnosa. Analizirajući razvojni put samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, od samog početka do današnjih dana, drug Tito je naglasio da je tek Ustavom 1974. i Zakonom o udruženom radu konačno oblikovan sistem socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa i otvorena jasna perspektiva njihovom daljem razvitku. Osnovu celokupnog sistema novih odnosa čini takav položaj radnog čoveka koji mu omogućuje da »radeći sredstvima u društvenoj svojini, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom, uslovima i rezultatima svoga rada«. Osnovne organizacije udruženog rada postale su u tim odnosima osnovni oblik udruživanja rada i sredstava, u kojima radnici slobodno odlučuju o celokupnom dohotku i ostvaruju druga samoupravna prava. Uporedo sa razvojem novih proizvodnih odnosa, kako je naglasio drug Tito, tekao je i proces promena u političkom sistemu.

Govoreći o principu kolektivnog rada u SK i u društvu u celini, u čijoj osnovi je zahtev za daljom demokratizacijom rada i odnosa u svim organima i institucijama sistema, čime se onemogućavaju pojave grupaštva, karijerizma i birokratizma, drug Tito je naglasio da se pod tim podrazumeva razvijanje i jačanje odgovornosti i demokratskih odnosa u Savezu komunista, Socijalističkom savezu radnog naroda, Savezu sindikata i drugim društveno-političkim organizacijama.

Josip Broz Tito, zatim, u referatu govori o odbrani tekovina socijalističke revolucije, kao stalnom zadatku Saveza komunista, o demokratizmu naše politike u međunarodnim odnosima, procesu popuštanja međunarodne zategnutosti, revolucionarnoj suštini politike nesvrstanosti i borbi protiv svih vidova političke i ekonomske dominacije, o nastojanjima naše zemlje i Saveza komunista da se sporna pitanja između država rešavaju mirnim putem. »Jugoslavija teži svestranom razvijanju odnosa sa svim zemljama u svijetu«, naglasio je drug Tito, »na istovjetnoj principijelnoj osnovi. Tim odnosima mi prilazimo dosljedno se rukovodeći principima nesvrstanosti, načelima Povelje Organizacije ujedinjenih nacija i obavezama koje proističu iz Završnog akta Helsinške konferencije.« Posebnu pažnju u svom referatu drug Tito je posvetio nacionalnim manjinama kao sponama prijateljstva i razumevanja među susednim zemljama, saradnji i razvijanju odnosa naše zemlje i Saveza komunista sa svim

naprednim demokratskim partijama i pokretima u svetu. Na kraju je drug Tito govorio o specifičnosti i originalnosti razvoja naše revolucije i socijalističke samoupravne nesvrstane Jugoslavije. »Naša revolucija mora ostati onakva kakva je uvijek bila: nepokolebljiva u osnovnim opredjeljenjima, humana u nastojanjima da stalno proširuje prostore ljudske slobode i nepomirljiva prema onima koji bi željeli da ugroze njene tekovine i skrenu njene tokove... Naš put u svojoj suštini bio je i ostao prav i svijetao«, rekao je drug Tito.

Pero Morača u prilogu *Ujedinjenje jugoslovenskog radničkog pokreta* razmatra veoma značajnu problematiku koja se odnosi na stvaranje i aktivnost Komunističke partije Jugoslavije u periodu legalnog rada (1919 — avgust 1921). Krupne promene, podstaknute pobedom oktobarske socijalističke revolucije, u međunarodnim odnosima i međunarodnom radničkom pokretu, zahvatile su i jugoslovenski radnički pokret. Pod uticajem Velikog oktobra i revolucionarnog vrenja u zemlji, početkom 1919, u tek obnovljenim socijaldemokratskim partijama jačale su pozicije onih snaga koje je odlikovala revolucionarnost i koje su tražile ujedinjenje radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama, na temelju nepomirljive klasne borbe. Na Kongresu ujedinjenja, održanom u Beogradu (20—23. aprila 1919), obrazovana je jedinstvena politička organizacija jugoslovenske radničke klase — Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). U Podlozi ujedinjenja, kako navodi autor, nova partija se izjasnila za osvajanje političke vlasti od strane radničke klase i odlučila da pristupi Trećoj komunističkoj internacionali. Posebnu pažnju Morača posvećuje razvoju i aktivnosti Partije u periodu poleta revolucionarnog pokreta (1919 — 1920), koji je povoljno uticao na političko i organizaciono jačanje SRPJ(k), doprinoseći učvršćenju postojećih i stvaranju novih partijskih organizacija u svim krajevima, ujedinjenju sindikata i Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Na Drugom kongresu Partije, održanom u Vukovaru (20—24. juna 1920), revolucionarna struja SRPJ(k) odnosi punu pobedu. Osnovni ciljevi Partije u donetom programu bili su: rušenje, revolucionarnim putem, kapitalističkog poretka i stvaranje sovjetske republike. Partija je promenila svoje ime u — Komunistička partija Jugoslavije. O revolucionarnoj plimi i sve većoj snazi revolucionarnog pokreta, između ostalog, jasno svedoče uspesi KPJ na prvim izborima za opštinsku upravu i za Ustavotvornu skupštinu. Na njima je, kako navodi autor, KPJ dobila većinu mandata u opštinskim upravama u Beogradu i mnogim većim gradovima i industrijskim centrima, a u Ustavotvornu skupštinu ušla je sa 58 poslanika, kao treća partija po broju osvojenih poslaničkih mesta. Vladajuća buržoazija je ocenila da demokratskim metodima političke borbe nije u stanju da održi osnove kapitalističkog poretka u zemlji. Stoga je vlada već decembra 1920. donela Obznanu, kojom je zabranjena komunistička aktivnost, da bi zatim avgusta 1921. Skupština usvojila Zakon o zaštiti države i javnog poretka, kojim se komunistička aktivnost proglašava zločinom. Komunističkim poslanicima su oduzeti mandati, a članovi rukovodstva KPJ i komunisti su pohapšeni. Od tada pa sve do aprila 1941. KPJ je delovala kao partija van zakona i bila je naterana u duboku ilegalnost.

U najnovijem broju »Mosta« Savo Kržavac u osvrtu *Posleratni kongresi Saveza komunista Jugoslavije* daje pregled kongresnih dokumenata i odluka donesenih na posleratnim kongresima SKJ. Na Petom kongresu, inače prvom koji je održan u oslobođenoj zemlji (21—29. jula 1948. u Beogradu), politički izveštaj, što ga je podneo Josip Broz Tito, bio je, u stvari, opširan pregled pređenog puta jugoslovenske socijalističke revolucije, sa posebnim osvrtom na ulogu koju je u njoj ostvarila avangarda radničke klase — KPJ. U referatu je oštro osuđen napad Informbiroa i Staljina na rukovodstvo KPJ i celokupnu spoljnu i unutrašnju politiku Jugoslavije. Na Kongresu je donet novi Pro-

gram i usvojen novi Statut KPJ. U Zagrebu, u prisustvu 2.022 delegata (2—7. novembra 1952), održan je Šesti kongres KPJ. Osnovni referat *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju* podneo je drug Tito. U referatu je data analiza međunarodne situacije, sa posebnim pregledom i osvrtom na iskustva socijalističke izgradnje u Jugoslaviji, kao i na osnovne idejne i praktične probleme izgradnje socijalizma u savremenim uslovima. Predaju fabrika radnicima Kongres je označio kao prelomni trenutak u novoj istoriji našeg socijalističkog društva. Polazeći od novih zadataka i izmenjene uloge komunista, kako navodi autor, odlučeno je da KPJ promeni ime u — Savez komunista Jugoslavije. U prisustvu 1.795 delegata i mnogih gostiju iz zemlje i inostranstva, u Ljubljani (22—26. aprila 1958), održan je Sedmi kongres SKJ. Generalni sekretar SKJ Josip Broz Tito podneo je referat *Zadaci Saveza komunista Jugoslavije u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke izgradnje Jugoslavije.* Na Kongresu je donet novi Program SKJ — jedan od najznačajnijih dokumenata u istoriji SKJ. U novom Statutu, usvojenom na Kongresu, princip demokratskog centralizma je snažnije istaknut kao preduslov postizanja jedinstva misli i akcije odozdo do gore. Osmi kongres SKJ održan je u Beogradu (7—13. decembra 1964). Referat *Uloga Saveza komunista u daljoj izgradnji socijalističkih društvenih odnosa i aktuelni problemi u međunarodnom radničkom pokretu u borbi za mir i socijalizam u svetu* podneo je Josip Broz Tito. Kongres je, kako naglašava autor, potvrdio nužnost i potrebu da se odlučnije kida sa starom praksom koja je vladala u proizvodnim odnosima, ocenjujući da je to bitna pretpostavka daljeg razvoja samoupravljanja i dosledne realizacije ustavnog načela o ulozi čoveka u celokupnom procesu društvene reprodukcije. Kongres je usvojio Rezoluciju o narednim zadacima Saveza komunista Jugoslavije. Svečanom sednicom posvećenom 50-godišnjici SKJ, u Beogradu 11. marta 1969, otpočeo je Deveti kongres SKJ. Predsednik SKJ Josip Broz Tito podneo je referat *Aktuelni unutrašnji i međunarodni problemi i uloga SKJ u socijalističkom sistemu.* Između ostalih, Kongres je usvojio Rezoluciju o idejno-političkim osnovama daljeg razvoja SKJ i Saveza komunista Jugoslavije u borbi za ravnopravnu međunarodnu saradnju, za mir i socijalizam. U Beogradu (27—30. maja 1974), u prisustvu 1.666 delegata, održan je Deseti kongres SKJ. Referat *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga SKJ* podneo je drug Tito. Kongres je usvojio više rezolucija i izmenu i dopunu Statuta SKJ. Posljednji, Jedanaesti kongres SKJ održan je (20—23. juna 1978) u Beogradu. Prisustvovala su mu 2.283 delegata, delegati i delegacije 117 stranih partija i pokreta. Predsednik SKJ Josip Broz Tito podneo je na Kongresu referat *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije.* Kako je ocenio Kržavac, bio je to kongres jedinstva misli, htenja i akcija miliona. Na Kongresu su, pored Predloga o izmenama i dopunama Statuta SKJ, usvojene i dve rezolucije: Rezolucija o ulozi i zadacima SKJ u borbi za razvoj samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje i Rezolucija o zadacima SKJ u borbi za mir, ravnopravnu međunarodnu saradnju i socijalizam u svetu.

»Most« u 56. broju donosi prilog dr Stanislava Stankovića *Koreni i smisao politike nesvrstanosti.* Začetke ideja jugoslovenske politike nesvrstanosti autor nalazi u toku drugog svetskog rata — u učešću Jugoslavije u sastavu antihitlerovske koalicije u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, za oslobođenje i nezavisnost, a naročito posle rata — u nastojanjima da se očuva samostalnost, suverenitet i teritorijalni integritet nove Jugoslavije. To se najbolje ogleda u usvajanju čvrste orijentacije na antiblokovsku politiku. Odlučnost i energija sa kojom se naša zemlja od početka angažovala u borbi za dosledno ostvarivanje načela koegzistencije, nesvrstanosti, z

prevazilaženje blokovske podvojenosti sveta, za striktno poštovanje nezavisnosti i ravnopravnosti u odnosima država i naroda, izvirale su, kako navodi autor, iz smisla i potreba revolucionarnih tokova u našoj socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji. Politika aktivne miroljubive koegzistencije i nesvrstanosti dobija snažan zamah i novu dimenziju u godinama 1954—1955, posle sastanaka predsednika Tita sa indijskim i burmanskim premijerom — Nehruom i U Nuom. U njihovim komunikeima, a posebno u govoru Josipa Broza Tita na Bandunškom univerzitetu, osvetljeni su smisao i suština jugoslovenske politike nesvrstanosti. Dalji razvoj nesvrstanosti i učešće Jugoslavije u tom pokretu autor prati preko brionskog sastanka Tito—Naser—Nehru, 1954, zatim Prve konferencije neangažovanih u Beogradu 1961. i ostalih samita nesvrstanih, kao i posredstvom dokumenata Jedanaestog kongresa SKJ. Politika nesvrstanosti, kao opredeljenje Jugoslavije u međunarodnim odnosima, razvijana je i činila je osnovu aktivnog stava naše zemlje prema svim pitanjima života međunarodne zajednice. Za Jugoslaviju se dublji smisao politike nesvrstanosti sastojao u povezivanju borbe za nacionalnu i ekonomsku nezavisnost sa borbom za socijalizam.

Dragoljub Mitrović u prilogu *Komunistička partija Jugoslavije na teritoriji niškog okružnog komiteta 1919—1941.* piše o razvojnom putu i revolucionarnoj aktivnosti niške partijske organizacije od njenog formiranja, 25. jula 1919, o radu u legalnim i ilegalnim uslovima, uz poseban osvrt na aktivnost Okružnog komiteta KPJ za Niš na organizacionim i političkim pripremama za pokretanje oružanog ustanka protiv okupatora.

Časopis »Most« u 56. broju donosi osvrt Hranislava Rakića *Radnički pokret u Leskovcu i Vranju od 1919. do 1941.* Autor daje hronološki pregled razvitka radničkog pokreta u Leskovcu i Vranju, koji je prolazio kroz četiri perioda: od završetka prvog svetskog rata, preko perioda legalnog i ilegalnog rada, do pojačane aktivnosti KPJ na mobilizaciji masa za borbu protiv fašizma.

Najnoviji broj »Mosta« donosi nastavak osvrta Miodraga Mitrovića *Odnosi između KPJ i BRP(k) u toku NOB-a u Jugoslaviji.* Bugarska radnička partija (komunista) je još u toku priprema za oružani ustanak u Jugoslaviji prilazila problemu Makedonije sa stanovišta svojih interesa i teritorijalnih pretenzija, dok je problem organizacije revolucionarne borbe posmatrala kroz stare klasne oblike, ne priznavajući nove uslove (okupacija Makedonije, oružani ustanak svih jugoslovenskih naroda itd.), koji su zahtevali revolucionisanje masa u partizanskom ratu ne samo protiv okupatora nego i protiv izdajničke domaće buržoazije. Mitrović se posebno osvrće na oportunističke stavove i kontrarevolucionarno držanje Metodija Šatorova Šarla, sekretara PK KPJ za Makedoniju, koji je otvoreno odbio da sprovodi direktive CK KPJ o organizovanju i otpočinjanju oružane borbe u Makedoniji. Zbog sektaškog i oportunističkog držanja BRP(k) i njenog otvorenog mešanja u unutrašnje probleme Makedonije, oružani ustanak u Makedoniji otpočeo je s velikim zakašnjenjem u odnosu na ostale krajeve Jugoslavije.

U rubrici »Književnost i umetnost« časopis »Most« u ovom broju donosi prikaze o književnim ostvarenjima pisaca bugarske narodnosti, Mile Nikolova Prisojskog i Prokopija Popova, kao i o delima istaknutih jugoslovenskih književnika — Vladimira Nazora, Dušana Kostića, Tone Seliškara, Čedomira Minderovića i Jovana Popovića.

»Most« u svom 56. broju objavljuje i reprodukcije slika istaknutih jugoslovenskih umetnika: Franje Mraza, Branka Šotre, Ismeta Mujezinovića.

Bogoljub Ilijev

CENA 20.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

10
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 10

Tema broja:

Subjektivne snage socijalizma

Содержание

Contents

Subjektivne snage socijalizma

Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu«, čiji su osnivači jugoslovenski časopisi »Socijalizam«, »Aktuelna pitanja socijalizma« i »Marksizam u svetu«, organizovala je svoj četvrti po redu okrugli sto od 1. do 5. oktobra u Cavtatu. Tema »Okruglog stola 79« je bila »Subjektivne snage socijalizma«.

Ova tribina, inače jedinstvena po svom karakteru i širini svoje koncepcije, okuplja marksiste i borce za socijalizam iz celog sveta. Na njoj naučnici sa svih kontinenata iznose svoja saznanja o temi koja je predmet rasprave, jer oni na ovoj tribini ne nastupaju u svojstvu zvaničnih predstavnika ni svojih država, ni partija i pokreta, već u svoje lično ime, mada — posmatrano u celini — izražavaju misao, ideje i praksu svih snaga koje se danas bore za socijalizam kao svetski proces. Otuda i posebnost, a rekli bismo i izuzetan značaj, ove tribine, jer se na njoj mogu čuti različite struje savremene marksističke i socijalističke teorije i prakse.

Tribina se iz godine u godinu širi, okuplja sve veći broj učesnika iz pojedinih delova sveta. Godine 1976, na prvom okruglom stolu, bilo je svega 53 strana učesnika iz 28 zemalja.

a ove godine je bilo 113 učesnika iz 55 zemalja, ne računajući naše predstavnike, kojih je ove godine bilo 54. Znatno je povećan broj učesnika iz zemalja Afrike, Azije i Latinske Amerike. Sve to pokazuje da ugled cavtatske tribine sve više raste u svetu.

Ovogodišnji okrugli sto raspravljao je o temi »Subjektivne snage socijalizma«. Skup je otvorio Milojko Drulović, predsrednik Saveta Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, a zatim je održano sedam sednica, odnosno rasprava se vodila o sledećim tematskim oblastima: »Subjektivne snage i objektivni činioci socijalizma«, »Socijalno-klasni subjekti socijalizma«, »Politički subjekti socijalizma i njihova strategija«. Četvrta i peta sednica održane su paralelno da bi se učesnicima skupa dala mogućnost da šire raspravljaju o »Socijalno-klasnim i političkim subjektima socijalizma«, odnosno o »Strategijama subjektivnih snaga socijalizma«. Šesta sednica je bila posvećena »Ulozi marksizma i drugih socijalističkih teorija u konstituisanju i delovanju subjektivnih snaga socijalizma«, a sedma »Nacionalnoj i međunarodnoj saradnji subjektivnih snaga socijalizma«. Na kraju je vođena generalna debata o osnovnoj temi.

Petodnevna rasprava i dijalog, uz uvažavanje drugačijih stavova i neophodnu toleranciju, i ovoga puta su pokazali punu opravdanost jedne ovakve tribine, koju je — po rečima nekih stranih učesnika — danas jedino mogućno održavati u zemlji kakva je socijalistička samoupravna i nesvrstana Jugoslavija. To visoko priznanje, po našem mišljenju, njeni organizatori zaista i zaslužuju.

Časopis »Socijalizam« nije u tehničkoj mogućnosti da objavi sva saopštenja (neka još nisu ni prevedena, jer su ih strani autori predali organizatoru na samom skupu), pa se redakcija morala ograničiti na jedan uži izbor, nastojeći da prezentira različita teorijska strujanja u savremenoj socijalističkoj misli i praksi u raznim delovima sveta, što znači da objavljuje i priloge pojedinih stranih autora čije poglede i idejno-teorijske stavove ne deli.

Časopis objavljuje svih šest saopštenja jugoslovenskih autora, uz napomenu da su gotovo sva, u dogovoru s autorima, manje ili znatnije skraćena.

Međutim, sva saopštenja i autorizovana izlaganja tokom petodnevne rasprave na ovogodišnjem okruglom stolu biće objavljena u časopisu »Socijalizam u svetu«, koji izlazi na srpskohrvatskom i engleskom jeziku.

Aleksandar Grličkov

Međunarodna saradnja i solidarnost subjektivnih snaga socijalizma

Pre tri godine, na samom početku naših debata za cavtatskim okruglim stolom, govorili smo o složenim protivrečnim i konfliktnim tendencijama i kretanjima u savremenom svetu, koje nisu ni prolaznog karaktera niti su teritorijalno ograničene. Reč je o kretanjima objektivnog karaktera, koja izražavaju tendencije samog toka istorije i nastaju kao posledica duboke krize kapitalizma i teškoća u samom razvoju socijalizma.

Ukazali smo tada na to da su razlike u interesima između pojedinih klasa i naroda realne i duboke i da se posebno manifestuju u njihovim različitim političkim i ekonomskim zahtevima, što čini iluzornim svako shvatanje da su za razrešavanje protivrečnosti savremenog sveta moguća jednostavna i jedinstvena rešenja. Istovremeno smo istakli da se ne bi smelo zaboraviti da mnoga rešenja za izgradnju strategije socijalizma nisu tu, pored nas, nadohvat ruke socijalističkih snaga, i da samo od njihove subjektivne volje zavisi hoće li one prihvatiti ta rešenja.

U tom trenutku — to jest neposredno pošto su komunističke partije starog kontinenta prihvatile u Berlinu formulu nove, široke i demokratske saradnje svih delova radničkog i

progresivnog pokreta — naglasili smo značaj unapređivanja odnosa između socijalističkih snaga za razvoj socijalizma kao svetskog procesa u vrlo složenim međunarodnim uslovima.

Sve što se od tada zbivalo i zbiva — a za nama je vreme burnih promena, ispunjeno plimama ali i osekama poverenja između različitih delova radničkog pokreta, u svakom od njih posebno — samo potvrđuje pravilnost tadašnje naše konstatacije i utvrđuje nas u uverenju da saradnja i odnosi između subjektivnih socijalističkih snaga nikada nisu imali takvu političku težinu i takav značaj kakav imaju danas u borbi za razvoj socijalizma u svetu.

Razlog je u tome što je realna moć socijalističkih snaga danas takva da one, raspolažući ogromnim političkim, ekonomskim i drugim potencijalima, mogu neposredno uticati na razvoj kako ukupnih svetskih odnosa tako i na razvoj i sudbinu socijalizma u svetu. Svedoci smo, naime, toga da se u odnosima između socijalističkih snaga, umesto ranijih isključivo doktrinarnih idejno-političkih pitanja, težište sada prenosi na ključne probleme savremenog sveta i realnih konkretnih političkih, ekonomskih, ukupnih klasnih i međunarodnih odnosa. U mnogim zemljama ove snage preuzele su neposredne državne poslove i odgovornosti ili snažno utiču na njih, tako da, pored ranijih ideoloških i političkih preokupacija, sada važnu ulogu u sistemu odnosa imaju i neposredni državni, nacionalni interesi. S druge strane, zapaža se neravnomernost u rastu i rasporedu moći ovih snaga, tako da, pored onih koje raspolažu značajnim sredstvima i mogućnostima, postoji i veliki broj radničkih organizacija čija je moć ili uticaj vrlo ograničen. To je razlog nastajanju težnji za dominacijom kod jednih i otpora kod drugih protiv svakog sistema odnosa koji ravnopravnost i različitost političkih strategija ne bi uvažavao kao objektivnu zakonitost.

Složenost odnosa među socijalističkim snagama je i u različitosti uslova u kojima one deluju. One danas deluju bezmalo u uslovima svih društvenih formacija koje je istorija čovečanstva poznavala, a koje istovremeno postoje u ovom istorijskom trenutku: od plemenskih zajednica, feudalnih struktura i ranog kapitalizma u novooslobođenim zemljama, preko razvijenog kapitalizma, do raznovrsnih oblika kretanja ka socijalizmu i izgrađivanja socijalističkih društvenih odnosa. Ogromne razlike u uslovima delovanja prouzrokuju i različite probleme, različite interese i na njima zasnovane različite puteve u borbi za socijalizam i izgradnju socijalizma. Svako ima pravo da traži razumevanje za svoje probleme i specifičnosti, ali i obavezu da uvažava specifičnosti i interese drugih, kao objektivnu zakonitost istorijskog hoda socijalizma kao svetskog procesa.

Postavlja se pitanje: da li takva razuđenost i različitost delovanja subjektivnih socijalističkih snaga čini mogućom nji-

hovu saradnju i internacionalnu solidarnost. Da li takva razuđenost i različitost opravdava shvatanja onih reakcionarnih građanskih krugova koji samo u nesporazumima, razilaženjima i sukobima vide realnost odnosa među socijalističkim snagama u savremenom svetu?

Odgovor je, naravno, odrečan. Izuzetna složenost odnosa između socijalističkih snaga objašnjava se upravo time što obe oprečne tendencije — solidarnost i razilaženje, saradnja i sukobi — imaju veoma duboke društvene i idejno-političke korene, ali predstavljaju i osnovu razrešavanja objektivnih protivrečnosti između socijalističkih snaga, uspostavljanja dijalektičkog jedinstva, u okviru kojeg se ostvaruje saradnja i internacionalistička solidarnost. Nije, naime, poznat nijedan period u dosadašnjem razvoju socijalizma i odnosa između subjektivnih socijalističkih snaga u kome su postojali samo saradnja i harmonija interesa, kao što nije bilo ni perioda u kojima su odnosi bili ispunjeni samo antagonističkim protivrečnostima. To je jedna od najvažnijih karakteristika dosadašnje borbe za socijalizam, ali i sadašnjeg trenutka razvoja odnosa između socijalističkih snaga.

S obzirom na duboki klasni osećaj radnika za internacionalnu solidarnost, u radničkom pokretu se nikada nije postavljalo pitanje: da li sarađivati i ostvarivati internacionalističku solidarnost, nego kako to činiti i na kojim osnovama i principima. I u naše vreme ta dva pitanja ne gube na aktuelnosti; naprotiv, samo dobijaju na značaju. Reč je ne samo o jednoj od fundamentalnih osnova unapređivanja celokupnih odnosa između socijalističkih snaga nego i o značajnom činiocu u razvoju socijalizma kao svetskog procesa. Stoga smo se i opredelili da ovom prilikom damo prilog diskusiji o međunarodnoj saradnji subjektivnih socijalističkih snaga i mogućnostima i potrebama ispoljavanja njihove internacionalističke solidarnosti. Utoliko pre što je u odnosima među ovim snagama internacionalistička solidarnost, kao njihov sastavni deo, jedna od velikih slabosti, odnosno ona primetno zaostaje u odnosu na objektivne uslove borbe socijalističkih snaga za razvoj socijalizma u savremenom svetu. Da paradoks bude veći, to je u isto vreme i teorijsko i političko područje o kojem se veoma mnogo piše i govori, ali često sa velikim opterećenjima, raznim mistifikacijama, prevaziđenim shvatanjima, devijantnim interpretacijama marksističkog učenja i slično.

U ranijim fazama razvoja radničkog i socijalističkog pokreta čvrsto se verovalo da će socijalizam — kada stupi na svetsku pozornicu — doneti novi, viši tip međunarodnih odnosa. To je trebalo da bude izraženo u stvarnoj ravnopravnosti odnosâ između svih naroda, bez obzira na stepen njihovog materijalnog i društvenog razvoja. Svi oblici podređivanja slabijih jačima, kao i osvajačke težnje, smatralo se, nestaće zauvek, a njih će zame-

niti internacionalistička solidarnost slobodnih naroda i radničke klase kao nosioca klasnog i nacionalnog interesa.

Socijalizam je vremenski već dosta dugo i prostorno veoma široko zakoračio na našoj planeti. Idiličnu sliku o sebi, to jest o međusobnim odnosima snaga socijalizma, nije, međutim, opravdao i o tome nam savremena istorija pruža dosta dokaza. Razvoj socijalizma doneo je mnoge primere izvanredne radničke i ljudske solidarnosti, ali i odnose koji su od toga daleko. Očigledno je da protivrečnosti ima i u socijalizmu, što potvrđuje i činjenica da se borba za potpunu samostalnost svih subjekata socijalizma i za stvarne ravnopravne odnose među njima javlja i dalje kao aktuelan problem svih demokratskih snaga u socijalizmu.

Reč je o potrebi da se odnosi i saradnja socijalističkih snaga, smisao internacionalističke saradnje, principi, načela i oblici međusobne saradnje organizovanih subjektivnih socijalističkih snaga prilagode širini nastupanja socijalizma kao svetskog procesa i njegovim raznovrsnim pojavnim oblicima. To iziskuje preispitivanje i prilagođavanje i teorije i političke prakse novonastastim uslovima, odnosno njihovo oslobađanje od dogmatizma, sektaštva i svih vrsta ideološke isključivosti, koje su pothranjivale podele i sprečavale ravnopravnu saradnju, usporavale i dovodile u pitanje dobrovoljnu internacionalističku saradnju različitih delova radničkog i progresivnog pokreta.

Smisao saradnje

Vreme početnog razvoja radničkog pokreta obeleženo je shvatanjem da saradnja između socijalističkih snaga pretpostavlja visok stepen sličnosti, pa i monolitnog jedinstva ideoloških i političkih pogleda i stavova. To je dovelo do uspostavljanja saradnje gotovo isključivo unutar pojedinih idejno-političkih grupacija u različitim delovima radničkog pokreta. Dugo je nedostajala saradnja između organizacija koje su se razlikovale u pogledima na određena pitanja. A poznati su i primeri razilaženja i prekida saradnje i među organizacijama istih idejno-političkih grupacija zbog nastalih razlika u mišljenjima i prilazima određenim značajnim pitanjima političke strategije i taktike.

Rezultat svega toga bili su zatvorenost i sve veće podvajanje unutar radničkog pokreta, pa i sukobljavanje pojedinih njegovih delova, kakvo inače ne poznaju druge političke organizacije i pokreti drugih ideoloških orijentacija. Ukoliko je i dolazilo do povremenih oblika saradnje, oni su se, uglavnom, odnosili na informativne kontakte, privremene dogovore o izbornim savezima i slično.

Poslednjih godina, međutim, nastupile su značajne promene. Dijalektika popuštanja zategnutosti u međunarodnim odnosima dovela je do labavljenja mnogih stega, karakterističnih za odno-

se u radničkom pokretu u periodu hladnog rata, posebno između komunista, s jedne, i socijalista i socijaldemokrata, s druge strane. Ona je podstakla u mnogim partijama oba krila radničkog pokreta odlučnije razvijanje vlastite ideološke i političke strategije. Taj proces je nešto dramatičnije tekao u komunističkim i radničkim partijama, iz prostog razloga što su nastanak i razvoj učinili da komunističko krilo postane daleko senzibilnije na međusobne odnose partija koje ga čine.

Politika popuštanja međunarodne zategnutosti podstakla je legalizaciju ideoloških razmimoilaženja i u komunističkom, i u socijalističkom i socijaldemokratskom pokretu. Popuštanje međunarodne zategnutosti oslobodilo je ideološke kočnice, otvorilo mogućnost dijaloga između komunista i socijalista, stvorilo, u istorijskom smislu, uslove za postupno otklanjanje međusobnog nepoverenja.

Otvaranje dijaloga između komunista, socijalista i socijaldemokrata, naravno, nije značilo kraj ideoloških konflikata, niti otklanjanje protivrečnosti i antagonističkih sukoba, niti je dovelo do stvaranja jedinstvene platforme u borbi za izgradnju socijalizma u svetu. Naprotiv, neslaganja i konflikata i dalje ima. Ali traga se za mogućim dodirnim tačkama između tih različitih grupacija, za njihovim političkim programima za ostvarivanje izvesnih demokratskih reformi, što je strateški cilj u okviru ove istorijske deonice razvoja sveta i njenih objektivnih i subjektivnih limita.

Reč je o složenom i protivrečnom procesu koji karakterišu napredovanja i odstupanja, zavisno od mnogih objektivnih i subjektivnih okolnosti. Proces je, međutim, otvoren i promene su uočljive. Uprkos povremenim zaoštravanjima, koja rezultiraju iz borbe u određenim društvenim sredinama za trenutne političke ciljeve — te promene se manifestuju na razne načine. U socijalističkom krilu primetna je zaokupljenost tezama o demokratskom socijalizmu u daleko većoj meri nego ikada ranije. Sem toga, mnoge partije Socijalističke internacionale oslobađaju se hipoteke potpune odbojnosti prema saradnji sa komunistima; jedne otvaraju proces traganja za mogućim tačkama saradnje u sopstvenim zemljama, druge pristupaju selektivnoj saradnji sa komunističkim partijama drugih zemalja. One, zatim, podržavaju miroljubivu koegzistenciju nezavisno od razlika u socijalnim sistemima, prihvatajući je kao novi okvir klasne borbe i borbe za socijalizam u svetu. I, naposletku, Socijalistička internacionala se otvara prema nesvrstanom pokretu i zemljama koje mu pripadaju, prihvatajući pri tome realnost saradnje i sa zemljama jednopartijskih sistema (odnosno jedinstvenih pokreta), što je korak napred u odnosu na dosadašnji isključivi stav da su pozitivna i napredna samo društva sa pluralističkim sistemom.

Komunistički, socijalistički i socijaldemokratski pokret u celini traga za novim oblicima i sadržajima međusobne saradnje

i realizacije međusobne solidarnosti, kao svojim akutnim potrebama u novim svetskim uslovima rasporeda političkih, klasnih snaga.

Istina, radnički i komunistički pokret možda sa većim potresima i dramatičnošću razrešava pitanja međusobne saradnje i prilagođavanja sadržaja internacionalističke saradnje u uslovima borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma što se stalno menjaju. Relativno brz raspad starog sistema odnosa, zasnovanog na jedinstvenom centru, monolitnom jedinstvu i demokratskom centralizmu u međunarodnim razmerama, nije mogao drugačije nego da na dramatičan način u svet uvede i afirmiše nove principe, novi sistem odnosa i sadržaja internacionalističke solidarnosti. Te duboke promene u sistemu međusobnih odnosa u komunističkom i radničkom pokretu ostvaruju se u dva pravca. Prvi je vezan za odnose među tim partijama, i prolazi kroz burnu fazu demokratizovanja, posle dosta dugog perioda vladavine monolitizma i generalne političke linije, inaugurisane pojedinim dokumentima obaveznim za svaku partiju. Iako proces borbe starog i novog u komunističkom pokretu nije okončan, sve su snažnije i uticajnije tendencije stvaranja samostalnih strategija pojedinih nacionalnih partija i težnja za uspostavljanjem ravnopravnih odnosa. Ukidanje rukovodećeg centra, neprihvatanje onih formi multilateralne saradnje koje su produžavale stare odnose podređenosti jedinstvenoj generalnoj političkoj liniji, prihvatanje realnosti različitih puteva u socijalizam, pa time i prava na sopstvenu politiku i odgovornost prema svojoj radničkoj klasi i svome narodu, doprineli su ne samo demokratizaciji odnosa među komunističkim i radničkim partijama nego i jačanju njihovog uticaja u sredinama u kojima deluju i popularnosti socijalizma.

Odlučnim opredeljenjem da svoje političke linije izgrađuju na osnovu sopstvenih nacionalnih uslova, odnosno odlučnim zahtevom da se u komunističkom i radničkom pokretu napusti praksa da se živi i deluje na osnovu jedinstvene generalne političke linije, kreirane u jednom centru, mnoge komunističke partije su se zapravo opredelile za radikalne promene u sistemu i strukturi odnosa u komunističkom i radničkom pokretu i najavile uvođenje u ove odnose novih, do tada nepoznatih principa i načela.

Razume se, nije bilo lako odbaciti primenu jedinstvenog, do tada važećeg, principa demokratskog centralizma u međunarodnim razmerama u odnosima među komunističkim i radničkim partijama i zamenjivati ga sistemom danas afirmisanih principa. Bilo je, naime, potrebno da prođe više decenija da bi se oblikovali i postali opštepriznati novi, danas već sasvim poznati, principi, kao što su ravnopravnost, nezavisnost, nemešanje u unutrašnje poslove drugih partija, odgovornost svake partije pred svojom radničkom klasom i narodom, kao i princip jednoglasnosti (konsensusa) pri odlučivanju o pojedinim pitanjima. Međutim, komu-

nistički i radnički pokret nije ni danas potpuno oslobođen suočavanja sa onima koji osporavaju punu afirmaciju i primenu ovih principa.

Naravno, bilo bi suviše pojednostavnjeno reći da se dileme u odnosima u komunističkom i radničkom pokretu svode samo na odnos stranih, dogmatskih i novih, progresivnih shvatanja. Ne potcenjujući značaj ovog suočavanja i žilavost otpora dogmatskih snaga progresivnim nastojanjima, ipak treba istaći da je takva podela suviše jednostrana da bi izrazila svu složenost savremene borbe za socijalizam u svetu i međusobnih odnosa socijalističkih snaga. U tom najnovijem procesu sve se jače ispoljavaju nastojanja da se osmisli novo, da se utka univerzalnost, koja će do kraja uvažavati i tolerisati razlike u interesima i shvatanjima kao objektivnu zakonitost i prihvatiti neophodnost internacionalističke solidarnosti radničke klase i svih progresivnih snaga naklonjenih socijalizmu i društvenim promenama na tim novim osnovama. Reč je o dobrovoljnoj internacionalističkoj solidarnosti i saradnji koje će se ostvarivati u uslovima jedinstva u razlikama, bez nametanja tuđih interesa i shvatanja, i koje će jačati akcionu i političku sposobnost radničkog i progresivnog pokreta u svetu.

Imajući na umu pređeni put, u ovom trenutku se može preciznije sagledavati koliko je bilo prepreka i otpora uspostavljanju novih odnosa i prevazilaženju svega što je prethodno obuhvatalo monolitno jedinstvo. Bio je neophodan zaista veliki teorijski, politički i revolucionarni napor da se suština jedinstva radničkog pokreta — jedinstva u razlikama — intelektualno i politički osmisli i odbrani, a time radnički pokret u celini da ojača ukupnost svojih snaga u menjanju sveta.

Za društveni preobražaj i za razvoj socijalizma od strateškog je značaja otvaranje komunista prema svim ostalim naprednim, progresivnim snagama u svetu. To je druga važna promena poslednjih godina, koja utiče i na odnose u radničkom i komunističkom pokretu, na odnose među socijalističkim snagama u najširem smislu, a i na međunarodne odnose uopšte. Tá su otvaranja utoliko značajnija ukoliko ne ostaju samo u granicama prostog napuštanja preostalih vidova sektaštva, nego znače aktivan odnos u traženju savezništva u mogućim tačkama saradnje, susreta i razmene iskustava sa drugim društvenim snagama zainteresovanim za mir, društveni progres i socijalizam.

Principi saradnje

Bitno izmenjene okolnosti, odnosi i raspored društvenih i političkih snaga na unutrašnjem i međunarodnom planu, pa, razumljivo, i u radničkom pokretu, traže promenu kako principâ tako i njihove interpretacije u odnosima saradnje među socijalističkim snagama. U svetu socijalizma, naime, nikada nije postojala pot-

i naučno-tehnološke, i u kome su znatno izmenjeni kako uslovi klasne borbe tako i raspored moći društvenih snaga — princip primene opštedemokratskih normi u odnosima subjektivnih socijalističkih snaga ne gubi, nego samo dobija na značaju. Sve je raširenije, naime, uverenje da dosledna primena najosnovnijih normi i principa demokratskih međunarodnih odnosa, čije ispunjavanje socijalističkim sadržajem samo mora da jača njihove demokratske odlike ispoljavanja, — shvaćenih u svojoj sveobuhvatnosti i kao politički i kao ekonomski odnosi — predstavlja snažan podsticaj bržem i dubljem menjanju društvenih odnosa i razvoju socijalizma kao svetskog procesa.

Tako se danas s punim pravom smatra da su principi nezavisnosti, nemešanja, poštovanja suverenosti, odgovornosti pred svojim narodom i radničkom klasom i princip miroljubive koegzistencije krupna tekovina svih progresivnih i demokratskih snaga u svetu. Borba za mir i ravnopravne odnose između svih naroda danas je ne samo opštedemokratski postulat već i prvi preduslov daljeg razvoja svetskog procesa socijalizma. Ti su principi postali čvrsto uporište svih snaga koje se bore za mir i društveni progres. U savremenim uslovima poštovanje pomenutih principa i stabilan mir neposredno doprinose uspehu socijalističkih preobražaja, i obratno, jačanje socijalističkih snaga je zaloga mira u svetu, zaloga afirmacije spomenutih principa.

Stoga prestaje i potreba da se u novim uslovima borbe za socijalizam, izgradnju socijalizma i društveni progres — principi nezavisnosti, ravnopravnosti i miroljubive koegzistencije posmatraju kao »niži« u odnosu na »više« principe koji, navodno, treba da regulišu internacionalnu saradnju i odnose između subjektivnih socijalističkih snaga. Takva podela principa, i ponašanja na toj osnovi, može subjektivne socijalističke snage samo da vodi u nova zatvaranja i konflikte, jer objektivno znači vraćanje na stare sadržaje i oblike međunarodne saradnje u radničkom, komunističkom i socijalističkom pokretu, o čemu je istorija razvoja socijalizma već donela svoj sud.

Osnovni principi miroljubive koegzistencije — koji ni u kom slučaju ne podrazumevaju održavanje klasnog *statusa quo*, nego aktivnu borbu za društvene promene — nisu ništa drugo nego integralni deo principa i politike internacionalističke saradnje. Osnovne norme demokratskih i ravnopravnih međunarodnih odnosa nikako ne mogu biti niži tip odnosa, jer oni upravo znače primenu »jednakih prava i dužnosti« i onemogućavanje nametanja tuđe volje.

Zaokupljeni brigom o saradnji i jedinstvu revolucionarnih snaga, osnivači naučnog socijalizma, u ondašnjim uslovima klasne borbe, nisu zapostavljali ni moguće deformacije u odnosima među socijalističkim snagama, koje bi vodile dominaciji i mešanju u unutrašnje stvari drugih. Zalažući se za saradnju i jednistvo svih revolucionarnih snaga na ravnopravnoj osnovi, Marks i Engels su

ukazivali na takve opasnosti. Bili su svesni činjenice neravnomernog razvoja revolucionarnih socijalističkih snaga, pa su dopuštali mogućnost da neki nacionalni pokret, odnosno partija, privremeno »prednjači«. Ali pod »prednjačenjem« su se uvek podrazumevali samo veći doprinos i obaveze u razvijanju revolucionarne teorije i klasne organizovanosti proletarijata, a nikako ne i veća prava. Naprotiv, osećajući da među onima koji »prednjače« može doći do težnji da se nađu »na čelu«, oni su izričito upozoravali na to da radničkom pokretu nije potrebno da mu ma ko bude »na čelu«. Osobito je odlučno njihovo upozorenje na nacionalizam, nacionalnu isključivost i težnje da se pokretom vlada iz nekog nacionalnog centra. O tome je Engels pisao:

»Pravi internacionalizam isključuje nacionalni šovinizam. Ako nemački radnici budu tako išli napred, oni neće stupati na čelu pokreta — i nije u interesu radničkog pokreta da mu radnici ma koje pojedinačne zemlje stupaju na čelu, ali će, ipak, zauzeti časno mesto u borbenoj liniji.«[3]

Takođe je izuzetno aktuelno i danas njihovo upozorenje da se spolja ne mogu nametati rešenja i silom »usrećivati« drugi narodi. »Pobedonosni proletarijat ne može nijednom drugom narodu naturati nikakvo usrećenje, a da pri tome ne ugrozi i svoju sopstvenu pobedu.«[4]

Ove ideje razrađivao je kasnije i Lenjin. Za njegovo poimanje internacionalizma karakterističan je stav koji je on formulisao početkom 1917. godine:

»Internacionalizam na delu — jedan je i samo jedan: požrtvovan rad na razvijanju revolucionarnog pokreta i revolucionarne borbe u svojoj zemlji, pomaganje (propagandom, simpatijama, materijalno) te iste borbe, te iste linije i samo nje u svim zemljama bez izuzetka . . .«[5]

Ova odredba bila je tada široko prihvaćena u socijalističkom pokretu. Ali, kako je stav o pružanju pomoći mogao da posluži kao pokriće za mešanje u unutrašnje stvari drugih zemalja, Lenjin je često isticao da je to apsolutno nedopustivo i neprihvatljivo. On kaže: »Nijedan narod neće da ga gone u raj batinama.«[6]

Kasnije u godinama prvog svetskog rata, oktobarske revolucije, građanskog rata u Rusiji i duboke polarizacije snaga u socijalističkom pokretu u odredbu internacionalizma unose se značajni novi elementi. Najpre je to bilo davanje primata interna-

---

[3] Marks — Engels — Lenjin, *Izabrana dela*, tom III, Zagreb, 1963, str. 41.

[4] Marks — Engels, *Izabrana pisma*, rusko izdanje, str. 357.

[5] *Zadaci proletarijata u našoj revoluciji*, zbornik Marks — Engels — Lenjin, Beograd, 1974, str. 191.

[6] V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, rusko izdanje, tom XIX, str. 267.

cionalnim nad nacionalnim interesima, što je bio samo odraz tadašnjeg vladajućeg shvatanja o neizbežnosti svetske revolucije. Ali, mada razumljiva za to vreme i tu fazu razvoja socijalističkog i revolucionarnog pokreta, teza o potrebi podređivanja užih, posebnih interesa širim internacionalnim bila je nedorečena i nepotpuna. U njoj nije precizirano o kakvim je opštim interesima socijalizma reč koji bi zahtevali primat nad svim drugim interesima radničkih i socijalističkih pokreta, a takođe ni to ko i na koji način treba da definiše te interese. Upravo te nepreciznosti postale su kasnije osnova raznih zloupotreba i dvosmislenosti.

Sem toga, u sadržaj proleterskog internacionalizma uneto je nekoliko formulacija koje su određivale ne samo smisao i sadržaj internacionalne saradnje i solidarnosti u skladu sa tadašnjim shvatanjima komunističkog krila radničkog pokreta nego i same oblike te saradnje. Tako je u konkretnim istorijskim uslovima došlo i do stava o odbrani sovjetske republike (prve i tada jedine zemlje u kojoj je pobedila socijalistička revolucija) kao osnovnog kriterijuma proleterskog internacionalizma; u stvari, traženo je da se tome zadatku podrede svi drugi zadaci i interesi ostalih partija u komunističkom i radničkom pokretu. Sledeći tu logiku, nametnuto je i shvatanje da je internacionalistička samo ona politika i samo onaj pokret, samo ona partija koji su spremni da daju nesumnjivi primat opštim interesima i zadacima svetskog proletarijata i svetske revolucije. Za ostvarenje takvog principa proleterskog internacionalizma i sa takvim sadržajem došlo se do dodatnog zaključka da je nužno postojanje institucionalizovanog međunarodnog revolucionarnog pokreta sa snažnim rukovodećim centrom. I, najzad, konkretni istorijski uslovi doveli su do toga da se odustalo od platforme koja bi obezbeđivala internacionalnu saradnju svih socijalističkih snaga. Pošlo se od procene da je rascep do kojeg je došlo krajem rata u radničkom pokretu trajnog karaktera, da su snage izvan komunističkog pokreta praktično napustile borbu za socijalizam, pa su i principi saradnje, tada koncipirani, predstavljali platformu za okupljanje samo partija komunističke orijentacije.

Do čega je sve to dovelo poznato je iz savremene istorije razvoja socijalizma. Platforma koja je krajem prvog svetskog rata nesumnjivo bila revolucionarna, vremenom je postala preuska, jer je bila opterećena elementima političkog sektaštva. Svaki pokušaj da se principi saradnje, formulisani u izuzetnim okolnostima, apsolutizuju i ovekoveče morao je doći u raskorak sa razvojem socijalističkog pokreta i socijalizma kao svetskog procesa. Pogotovu što istorija nije verifikovala neke procene od kojih se pošlo u stvaranju takvog tipa internacionalizma. Pokazalo se da nije tačna procena da će socijalistički preobražaj biti ostvaren u kontekstu svetske oružane revolucije. Nije se potvrdila ni procena da izvan komunističkog pokreta nema i ne može biti značajnijih socijalističkih snaga, a ni obistinila tvrdnja da

je ostvarenje principa proleterskog internacionalizma mogućno samo u okviru određene međunarodne organizacije. Osobito nije izdržala probu vremena pretpostavka da ostvarenje internacionalne saradnje i solidarnosti zahteva postojanje moćnog međunarodnog rukovodećeg centra, odnosno podređenost svih revolucionarnih snaga takvom centru.

U izmenjenim istorijskim uslovima, posle drugog svetskog rata, nakon stvaranja mnogih socijalističkih zemalja i izmenjenog sistema odnosa između komunističkih i radničkih partija ispoljenog u njihovoj težnji za nezavisnošću i samostalnošću, menjaju se osnovni sadržaji i oblici izražavanja internacionalističke solidarnosti i osnovni principi saradnje. Sve je to doprinelo otvaranju procesa napuštanja starih i utvrđivanja novih načela saradnje između subjektivnih socijalističkih snaga, traganju za novim smislom i sadržajem proleterskog internacionalizma, to jest dobrovoljne internacionalističke solidarnosti.

Život je radničkom i komunističkom pokretu nametnuo da se opredeli za složeni put preispitivanja sadržine koncepta proleterskog internacionalizma, shvaćenog kao okvir solidarnosti i saradnje subjektivnih socijalističkih snaga. Sa svojim starim sadržajem proleterski internacionalizam je sužavao okvire saradnje progresivnih socijalističkih snaga koje mogu i moraju da sarađuju u borbi za ostvarenje socijalističkog preobražaja, a princip odnosa — demokratski centralizam u međunarodnim razmerama postao je objektivno kočnica saradnje u razgranatom socijalističkom pokretu.

Raskid sa spomenutim principom i sadržajem proleterskog internacionalizma došao je naročito do izražaja u dokumentima Berlinske konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope, što je njen najveći teorijski, politički i praktični doprinos razvijanju savremene svesti u komunističkom i radničkom pokretu. U skladu sa ovakvom širinom u odnosima između subjektivnih socijalističkih snaga i sâm smisao internacionalizma i internacionalističke saradnje i solidarnosti znatno se menja. Formulacija iz dokumenta Berlinske konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope (1976) podstakla je dalja produbljivanja u ovoj oblasti. Taj zaključak, koji odgovara savremenim uslovima i potrebama, glasi:

»U tom smislu one (komunističke i radničke partije Evrope, prim. autora) će razvijati svoju internacionalističku drugarsku i dobrovoljnu saradnju i solidarnost, na osnovi velikih ideala Marksa, Engelsa i Lenjina, uz striktno poštovanje ravnopravnosti i suverene nezavisnosti svake partije, uz nemešanje u unutrašnje poslove i uvažavanje slobode izbora različitih puteva u borbi za progresivne društvene preobražaje i socijalizam. Borba za socijalizam u svojoj zemlji, odgovornost svake partije pred svojom radničkom klasom i narodom povezani su sa uzajamnom sol

darnošću radnih ljudi svih zemalja, svih progresivnih pokreta i naroda u borbi za slobodu i učvršćenje nezavisnosti, za demokratiju, socijalizam i mir u celom svetu.«

Takvim sadržajem internacionalistička saradnja i solidarnost izvlače se iz suženog okvira u kome su decenijama smatrane isključivo delom sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija. Sada se posmatraju kao saradnja i solidarnost radničke klase različitih zemalja, kao i svih društvenih snaga angažovanih u ostvarivanju društvenog preobražaja i socijalizma.

Internacionalna saradnja i solidarnost radničke klase, partija radničkog pokreta i svih demokratskih i progresivnih društvenih snaga u savremenim uslovima obuhvataju i borbu protiv imperijalističkih i svih drugih oblika eksploatacije i dominacije. One podrazumevaju pružanje političke, moralne i materijalne pomoći nacionalnooslobodilačkim pokretima u borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma; razvijanje novih međusobnih što ravnopravnijih političkih i ekonomskih odnosa. Na toj osnovi, komunistički i radnički pokret ne prilagođava se samo novim revolucionarnim uslovima već i onemogućava da pitanje internacionalizma postane hrana reakcionarnim kontrarevolucionarnim snagama u njihovom angažovanju u tome da razlike u pogledima koriste za produbljivanje protivrečnosti između komunističkih partija i drugih progresivnih snaga čija je akcija usmerena na ostvarivanje društvenih preobražaja i na razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

Internacionalizam i teorijske kontroverze

Razume se da u tim i takvim društvenim okvirima internacionalizam i internacionalistička saradnja nisu mogli a da ne izazovu dublja poniranja u teoriju i političku praksu internacionalizma, internacionalističke saradnje i solidarnosti subjektivnih socijalističkih snaga, pa u tom sklopu i konfrontiranje različitih teorijskih, ideoloških i političkih pristupa ovoj temi. Pored mnogih, to se u prvom redu odnosi na pitanja klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog i posebnog i opšteg. Kako ove teorijske kategorije označavaju fundamentalna odredišta strategije subjektivnih socijalističkih snaga — posebno u oblasti njihovih odnosa i saradnje, kao i izbora puteva u socijalizam — zaslužuju da se na njima ovom prilikom bar malo zadržimo.

Pre svega, valja konstatovati da ni danas još nema dovoljno jasnih pogleda na krucijalno pitanje strategije socijalizma. Reč je o tome da o tako važnom i složenom pitanju kakav je odnos nacionalnog i internacionalnog ne postoji konzistentan, naučno-teorijski koncept, koji bi bio prihvatljiv za sve socijalističke snage i za radničku klasu u svetu, koji bi bio neposredno u funkciji potreba revolucionarne prakse, borbe radničke klase za soci-

je ostvarenje principa proleterskog internacionalizma moguće samo u okviru određene međunarodne organizacije. Osobito nije izdržala probu vremena pretpostavka da ostvarenje internacionalne saradnje i solidarnosti zahteva postojanje moćnog međunarodnog rukovodećeg centra, odnosno podređenost svih revolucionarnih snaga takvom centru.

U izmenjenim istorijskim uslovima, posle drugog svetskog rata, nakon stvaranja mnogih socijalističkih zemalja i izmenjenog sistema odnosa između komunističkih i radničkih partija ispoljenog u njihovoj težnji za nezavisnošću i samostalnošću, menjaju se osnovni sadržaji i oblici izražavanja internacionalističke solidarnosti i osnovni principi saradnje. Sve je to doprinelo otvaranju procesa napuštanja starih i utvrđivanja novih načela saradnje između subjektivnih socijalističkih snaga, traganju za novim smislom i sadržajem proleterskog internacionalizma, to jest dobrovoljne internacionalističke solidarnosti.

Život je radničkom i komunističkom pokretu nametnuo da se opredeli za složeni put preispitivanja sadržine koncepta proleterskog internacionalizma, shvaćenog kao okvir solidarnosti i saradnje subjektivnih socijalističkih snaga. Sa svojim starim sadržajem proleterski internacionalizam je sužavao okvire saradnje progresivnih socijalističkih snaga koje mogu i moraju da sarađuju u borbi za ostvarenje socijalističkog preobražaja, a princip odnosa — demokratski centralizam u međunarodnim razmerama postao je objektivno kočnica saradnje u razgranatom socijalističkom pokretu.

Raskid sa spomenutim principom i sadržajem proleterskog internacionalizma došao je naročito do izražaja u dokumentima Berlinske konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope, što je njen najveći teorijski, politički i praktični doprinos razvijanju savremene svesti u komunističkom i radničkom pokretu. U skladu sa ovakvom širinom u odnosima između subjektivnih socijalističkih snaga i sâm smisao internacionalizma i internacionalističke saradnje i solidarnosti znatno se menja. Formulacija iz dokumenta Berlinske konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope (1976) podstakla je dalja produbljivanja u ovoj oblasti. Taj zaključak, koji odgovara savremenim uslovima i potrebama, glasi:

»U tom smislu one (komunističke i radničke partije Evrope, prim. autora) će razvijati svoju internacionalističku drugarsku i dobrovoljnu saradnju i solidarnost, na osnovi velikih ideala Marksa, Engelsa i Lenjina, uz striktno poštovanje ravnopravnosti i suverene nezavisnosti svake partije, uz nemešanje u unutrašnje poslove i uvažavanje slobode izbora različitih puteva u borbi za progresivne društvene preobražaje i socijalizam. Borba za socijalizam u svojoj zemlji, odgovornost svake partije pred svojom radničkom klasom i narodom povezani su sa uzajamnom soli-

darnošću radnih ljudi svih zemalja, svih progresivnih pokreta i naroda u borbi za slobodu i učvršćenje nezavisnosti, za demokratiju, socijalizam i mir u celom svetu.«

Takvim sadržajem internacionalistička saradnja i solidarnost izvlače se iz suženog okvira u kome su decenijama smatrane isključivo delom sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija. Sada se posmatraju kao saradnja i solidarnost radničke klase različitih zemalja, kao i svih društvenih snaga angažovanih u ostvarivanju društvenog preobražaja i socijalizma.

Internacionalna saradnja i solidarnost radničke klase, partija radničkog pokreta i svih demokratskih i progresivnih društvenih snaga u savremenim uslovima obuhvataju i borbu protiv imperijalističkih i svih drugih oblika eksploatacije i dominacije. One podrazumevaju pružanje političke, moralne i materijalne pomoći nacionalnooslobodilačkim pokretima u borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma; razvijanje novih međusobnih što ravnopravnijih političkih i ekonomskih odnosa. Na toj osnovi, komunistički i radnički pokret ne prilagođava se samo novim revolucionarnim uslovima već i onemogućava da pitanje internacionalizma postane hrana reakcionarnim kontrarevolucionarnim snagama u njihovom angažovanju u tome da razlike u pogledima koriste za produbljivanje protivrečnosti između komunističkih partija i drugih progresivnih snaga čija je akcija usmerena na ostvarivanje društvenih preobražaja i na razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

Internacionalizam i teorijske kontroverze

Razume se da u tim i takvim društvenim okvirima internacionalizam i internacionalistička saradnja nisu mogli a da ne izazovu dublja poniranja u teoriju i političku praksu internacionalizma, internacionalističke saradnje i solidarnosti subjektivnih socijalističkih snaga, pa u tom sklopu i konfrontiranje različitih teorijskih, ideoloških i političkih pristupa ovoj temi. Pored mnogih, to se u prvom redu odnosi na pitanja klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog i posebnog i opšteg. Kako ove teorijske kategorije označavaju fundamentalna odredišta strategije subjektivnih socijalističkih snaga — posebno u oblasti njihovih odnosa i saradnje, kao i izbora puteva u socijalizam — zaslužuju da se na njima ovom prilikom bar malo zadržimo.

Pre svega, valja konstatovati da ni danas još nema dovoljno jasnih pogleda na krucijalno pitanje strategije socijalizma. Reč je o tome da o tako važnom i složenom pitanju kakav je odnos nacionalnog i internacionalnog ne postoji konzistentan, naučno-teorijski koncept, koji bi bio prihvatljiv za sve socijalističke snage i za radničku klasu u svetu, koji bi bio neposredno u funkciji potreba revolucionarne prakse, borbe radničke klase za soci-

shvatanje neposredno je u funkciji hroničnog produbljivanja objektivno postojećih protivrečnosti u interesima radničke klase pojedinih zemalja, jer ne otvara perspektive za njihovo prevazilaženje na osnovu poštovanja principa nezavisnosti i samostalnosti, odgovornosti pred svojom radničkom klasom i svojim narodom.

Za dijalektičko jedinstvo nacionalnog i internacionalnog od presudnog je značaja saznanje o tome da internacionalni interes ne postoji sam po sebi i sam za sebe. To je konkretni interes koji proizlazi i oslanja se na konkretno jedinstvo klasnog i nacionalnog interesa radničke klase kao jednovremenog nosioca oba interesa. On pretpostavlja postojanje nacije, a time i nacionalnog interesa u njegovoj ukupnosti i u savremenim istorijskim uslovima borbe radničke klase za socijalizam. Poznato marksističko opredeljenje da »samo slobodne nacije mogu da ostvaruju internacionalističke obaveze« daje okvir za mogućno uspostavljanje dijalektičkog jedinstva između dva lika jedinstvenog društvenog, političkog i ekonomskog bića proletarijata u borbi za socijalizam.

Istorija razvoja socijalizma i odnosa između socijalističkih snaga, kao i ukupnih odnosa u radničkom i komunističkom pokretu i među socijalističkim zemljama, osporava shvatanje prema kome se »sadržaj nacionalnog pitanja u svojoj biti poklapa sa internacionalnim interesom«. Razume se, to se ne može osporavati ukoliko se ima na umu najopštiji cilj: socijalizam. Međutim, pri svemu ostalom, posredi je odnos između različitih interesa radničkih klasa pojedinih zemalja, koji su ne samo protivrečni nego u nekim prilikama i antagonistički. Te protivrečnosti se ne prevazilaze prostim preuzimanjem vlasti od strane radničke klase, nego uvažavanjem objektivno različitih interesa i na njima zasnovanih protivrečnosti, kao i pokušajem da se oni usklade na poznatim principima ravnopravnosti i nezavisnosti svih subjekata socijalizma. U takvom sistemu, strukturi i sadržaju odnosa — internacionalizam proizlazi i oslanja se na nacionalne interese pojedinih zemalja i njihove radničke klase u funkciji istovremenog nosioca i klasnog i nacionalnog interesa. Teorijsku i praktično-političku pretpostavku, koja takvom odnosu postavlja ne samo vremensku ograničenost nego i konačno i potpuno dijalektičko jedinstvo, nalazimo u teorijskom nasleđu marksizma i njegovoj postavci da »ukidanje nacija predstavlja i čin ukidanja klasa«.

Organsko i dijalektičko jedinstvo nacionalnog i internacionalnog, po svemu sudeći, mogućno je uspostaviti samo poštovanjem principa nezavisnosti, samostalnosti, suverenosti, nemešanja i odgovornosti svake radničke klase i njene partije pred svojom radničkom klasom i svojim narodom, i to u konkretnim pitanjima od zajedničkog interesa. Polazeći od takvog ishodišta, nije teško izvući zaključak da je neprihvatljivo shvatanje koje insistiranje na tim principima smatra »prenaglašavanjem nacionalnih intere-

praksi, nastajao je hijerarhijski odnos između nacionalnog i internacionalnog, u kome je primat imao internacionalni u odnosu na nacionalni interes. Internacionalni interes proglašen je za univerzalni, primarni, a nacionalni za sekundarni, prateći. Prema tom shvatanju, hijerarhijski odnos između nacionalnog i internacionalnog je pretpostavka njegovog organskog jedinstva, čime su se predviđale i zapostavljale objektivne protivrečnosti između ova dva odnosa, pa čak i protivrečnosti u samom nacionalnom interesu.

Razvoj komunističkog i radničkog pokreta je eliminisao svaku potrebu postojanja i institucionalno i praktički svetske komunističke partije sastavljene od nacionalnih sekcija. Taj razvoj je, zapravo, okrenuo celu stvar: nacionalne samostalne partije pojedinih zemalja sačinjavale su i sačinjavaju komunistički i radnički pokret u svetu. Protivrečna, i ne tako retko konfliktna, stanja u odnosima između određenih komunističkih i radničkih partija uticala su na menjanje sadržajâ najkrupnijih strateških pitanja odnosa između komunističkih i radničkih partija, pa i šire — odnosa između socijalističkih snaga u svetu uopšte. Reč je o novim principima sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija. Tim principima, kao što su nezavisnost, samostalnost, suverenost, nemešanje i odgovornost pred svojom radničkom klasom i svojim narodom — zamenjuje se nekadašnja jedinstvena generalna linija političkom linijom koja odgovara nacionalnim, društvenim, političkim i ekonomskim uslovima svake partije; zamenjuje se demokratski centralizam u međunarodnim razmerama principom odgovornosti pred sopstvenom radničkom klasom i narodom; umesto monolitnog jedinstva, uvodi se jedinstvo u razlikama itd.

Da bi radnička klasa i njene partije postale vodeće snage svojih zemalja, one treba da postanu samostalne nacionalne snage, autentični zastupnici i klasnog i nacionalnog interesa u svojim zemljama. U dijalektičkom jedinstvu u kome dolazi do prožimanja klasnog i nacionalnog jedino i može da se ostvaruje jedinstvo u razlikama, čime se, naravno, automatski ne otklanjaju objektivne protivrečnosti koje sadrže različiti nacionalni interesi u pojedinim zemljama u procesu razvoja njihovih međusobnih odnosa.

Odnos između nacionalnog i internacionalnog nije u linearnoj funkciji ni nacionalnog ni internacionalnog interesa u borbi radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma. Internacionalno nije i ne može biti prosto mehanički zbir nacionalnih interesa, ali isto tako nije ni apstraktni interes koji postoji izvan ukupnog društvenog okvira konkretnih nacionalnih interesa radničke klase i njenih partija u pojedinim zemljama. Insistiranje na primatu internacionalnog nad nacionalnim uvodi internacionalni interes u sferu iracionalnog, apstraktnog interesa, i na taj način se on neposredno suprotstavlja nacionalnom interesu. Takvo

Borba za socijalizam se vodi u različitim uslovima i na osnovi sopstvenih zakonitosti. Razume se, ne može se isključiti postojanje opštih zakonitosti u procesu kretanja i razvoja socijalizma kao svetskog procesa. Opšte zakonitosti socijalizma, međutim, ne opravdavaju zaključak prema kome različiti putevi borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma nisu objektivna zakonitost. Pogotovu tvrdnju da se razvoj socijalizma u pojedinim zemljama ostvaruje na temelju opštih zakonitosti, sa pretenzijama da one svugde sadrže iste društvene sadržaje i oblike izražavanja. Istorija borbe za socijalizam pokazuje da postoje krupne suštinske razlike kako u putevima ka socijalizmu tako i u političkim linijama subjektivnih socijalističkih snaga u različitim delovima sveta, a takođe u teoriji i u praksi izgradnje socijalističkih društvenih odnosa u zemljama u kojima su izvedene socijalističke revolucije. I upravo ti različiti putevi predstavljaju najjaču potenciju razvoja socijalizma kao svetskog procesa u savremenim uslovima, a ne faktor »koji ne sme zadirati u glavne interese socijalizma kako u nacionalnim okvirima tako i u svetskom socijalističkom sistemu u celini.«

Novi revolucionarni uslovi i saradnja socijalističkih snaga

Istorija razvoja radničkog pokreta potvrdila je da su samostalne i slobodne partije jedino i sposobne da razvijaju dobrovoljnu internacionalističku saradnju, crpeći za nju inspiracije iz sopstvenih snaga i uticaja u svojoj zemlji, iz poverenja radničke klase i svojih naroda. Takođe se pokazalo da je nemoguće izgrađivati jedinstvo u svim pitanjima, u svako vreme i na isti način. Jedinstvo u različitostima, zasnovano na različitim političkim strategijama, različitim putevima u izgradnji socijalizma, nije u suprotnosti sa stvarnim, konkretnim internacionalizmom, internacionalističkom solidarnošću. Jedinstvo u razlikama otvara mogućnosti prilagođavanja pojedinih subjektivnih socijalističkih snaga sopstvenim uslovima borbe i paralelno obezbeđuje ostvarivanje dobrovoljne internacionalističke solidarnosti i jedinstva radničkog pokreta u širem smislu.

Snažna naklonost radničke klase internacionalističkoj solidarnosti jedan je od bitnih činilaca objektivne i zakonomerne težnje, strategije radničke klase da odnos nacionalnog i internacionalnog izvuče iz sfere neposrednog odnosa samo između komunističkih i radničkih partija i da ga uključi u oblast neposrednog odnosa između radničke klase različitih zemalja, organizovanih u svoje države i partije različitih ideoloških orijentacija. Time se izražava sva širina tih odnosa, ali istovremeno i složenost problema odnosa nacionalnog i internacionalnog u savremenoj istorijskoj deonici razvoja sveta i socijalizma kao svetskog procesa.

Visoki stepen međuzavisnosti i uslovljenosti savremenog sveta, u kome dolazi do spektakularnog rasta materijalnih proizvodnih snaga i radikalne transformacije socijalne strukture stanovništva, kao i sve šire težnje za socijalizmom — predstavljaju svojevrsni podsticaj traganju za odgovarajućim putevima ostvarivanja internacionalističke solidarnosti i saradnje radničke klase. Otuda i sve snažniji zahtevi za bitno novom koncepcijom i platformom saradnje i razvoja odnosa između subjektivnih socijalističkih snaga u poređenju sa sadašnjim stanjem.

Umesto saradnje koja se decenijama ostvarivala praktično i isključivo u granicama pojedinih idejno-političkih formacija, savremeni uslovi borbe za socijalizam zahtevaju saradnju svih organizovanih socijalističkih snaga, bez obzira na razlike u njihovim ideološkim i političkim pogledima. Radničku klasu, naime, ne čine samo komunisti, niti samo socijalisti, odnosno socijaldemokrati. I mnoge druge leve partije i pokreti vrše uticaj na ne mali broj radnika, pa čak i oni hrišćanske orijentacije. To ne znači da ti delovi radničke klase ne mogu biti solidarni i da ne mogu sarađivati sa drugim delovima radničkog i progresivnog pokreta na zajedničkim klasnim interesima u konkretnim političkim, ekonomskim i socijalnim pitanjima.

Sem toga, ako je još Lenjin ukazivao na značaj odnosa proletarijata eksploatatorske nacije prema proletarijatu ugnjetene, eksploatisane nacije, savremeni razvoj međunarodnih odnosa potvrđuje koliko je to pitanje i danas aktuelno. Reč je o odnosima koji proizlaze iz zakonomernog, i za robnu proizvodnju karakterističnog, neravnomernog razvitka u odnosima između radničke klase industrijski razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja, u funkciji postojećeg sistema i mehanizma dejstvovanja svetskog tržišta.

Borba za novi ekonomski poredak i uspostavljanje ekonomskih odnosa na ravnopravnim osnovama, kojima će se postupno smanjivati eksploatacija koju objektivno vrši jedna radnička klasa nad drugom, u neposrednoj je funkciji nacionalnog i internacionalnog u strukturi odnosa između radničke klase i njenih partija. Otuda i potreba za najširim sponama solidarnosti i saradnje sa zemljama u razvoju i njihovim političkim pokretom nesvrstanosti. Pogotovu što postoji korelacija između politike nesvrstavanja i njenih ciljeva i težnji sa ciljevima i težnjama radničkog pokreta. Ta spona, ako se tako može reći, ima mnoge elemente sličnosti sa težnjama za oslobođenjem, za ravnopravnim međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, za razvojem takvog socijalnog sistema i odnosâ u njemu koji će po svom sadržaju biti antieksploatatorski i pravični.

U tom smislu pokret nesvrstanosti u međunarodnim razmerama predstavlja okvir u kome se vodi klasna borba u savremenim uslovima, na različite načine, različitim putevima i u različitim

oblicima. To potvrđuje i činjenica da su se brojni pokreti i partije u nesvrstanim zemljama u svojim političkim programima, a neki i u ustavima, opredelili za socijalizam, u kojem mnogi narodi što pripadaju pokretu nesvrstanosti danas vide realnu mogućnost za svoj uspešan materijalni razvitak, za nacionalnu i socijalnu emancipaciju. Prepreku takvoj saradnji najmanje bi trebalo da predstavlja to što nije reč o ideološkom pokretu i što on okuplja zemlje najrazličitijih društvenih uređenja i ideologija. Pokret nesvrstanosti teži ka tome da se ideološko opredeljenje posmatra kao isključivo i suvereno pravo svake zemlje-članice. Takvo shvatanje, kako to savremeni razvoj pokazuje, ne sprečava širenje ideja i težnji za socijalizmom, već ga, naprotiv, pospešuje, zalaganjem za brži ekonomski razvoj, čime jačaju subjektivne socijalističke snage, samostalne u izboru sopstvenog puta ka društvenom progresu.

Reč je, dakle, o tome da je neminovno prevazilaženje svakog oblika ideološkog uslovljavanja odnosa i saradnje među subjektivnim socijalističkim snagama. Primena formule »saradnje u razlikama« podrazumeva da u odnosima između samostalnih i ravnopravnih socijalističkih snaga dolaze do izražaja ne samo elementi sličnosti i istovetnosti interesa i pogleda nego i različitosti.

U izgradnji novog tipa odnosa između subjektivnih snaga socijalizma mora se polaziti i od jednog i od drugog. Elementi različitosti moraju se obostrano uvažavati u procesu razvijanja saradnje i učvršćivanja odnosa između socijalističkih snaga. Te snage se, jednostavno rečeno, moraju navići i osposobiti da žive i sarađuju u svetu socijalizma, čije su bitno obeležje nužne i legitimne razlike.

Mohamed Sid-Ahmed

Protivrečnosti između subjektivnih i objektivnih činilaca u svetskom socijalističkom procesu

Poreklo značaja subjektivnih činilaca socijalizma moglo bi se potražiti u početnoj specifičnoj odlici socijalizma. Naime, socijalizam je, nasuprot svim prethodnim oblicima organizacije društva, najpre bio san kojem se težilo, a zatim je, pre nego što je postao stvarnost, bio naučno razrađen kao teorijski model društva. U stvari, ako u teoriji naučnog socijalizma, to jest u marksizmu postoji ijedan element sigurnosti, onda bi to bila okolnost da su protivrečnosti, koje su nerazdvojive od kapitalizma, neumitno izazvale njegov pad i da će kapitalizam biti zamenjen socijalizmom kao superiornim oblikom organizovanja društva. Ali ni sa kakvim stepenom sigurnosti ne može se predvideti: *kada, gde i kako* će se odigrati taj društveni preobražaj.

Kada? Nije se mogao dati neki određeni odgovor, ali očekivalo se da će u jednom vremenskom intervalu nastupiti trenutak kada će proletarijat postati svestan činjenice da je neizbežan pad društvenog sistema u kojem je on bio eksploatisan, i tada bi stvarno mogla započeti društvena revolucija kojom bi se to i pos-

tiglo. U tom vremenskom periodu karakteristike kapitalizma ne bi nužno ostale iste. U vreme kada je oktobarskom revolucijom stvarno započeta era u kojoj je socijalizam postao stvarnost, kapitalizam je bio na imperijalističkom stupnju svoga razvoja.

Gde? Ovo se takođe nije moglo predvideti, ali bilo je logično pretpostaviti, kao što je Marks i učinio, da će prvi proboji ka socijalizmu uslediti u razvijenijim kapitalističkim zemljama. Naime, pošto je socijalizam shvaćen ne samo kao negacija kapitalizma već i kao proizvod njegovog razvoja, kao njegov nužni rezultat, upravo u tim zemljama objektivni preduslovi za socijalističku transformaciju su u najvećoj meri bili sazreli.

Međutim, dogodilo se da je do prvog proboja ka socijalizmu došlo u relativno zaostaloj zemlji, u Rusiji.

Kako? Događaji su, na taj način, opovrgli očekivanja da će se socijalizam javiti najpre u najrazvijenijim kapitalističkim društvima, a ujedno potvrdili Lenjinovu teoriju da revolucionarne snage, koje predvodi socijalistički svesna revolucionarna partija, ne bi trebalo da oklevaju sa započinjanjem borbe protiv kapitalizma i na najslabijim karikama svetskog imperijalističkog fronta, čak ni onda kada na tim tačkama objektivni preduslovi socijalizma nisu dovoljno sazreli. Činjenica da se prva socijalistička država uzdigla upravo u takvim uslovima dragocena je lekcija u pogledu dijalektičke međusobne povezanosti subjektivnih i objektivnih činilaca u ostvarivanju socijalizma.

Teorijska pretpostavka koja se nalazi u osnovi Lenjinove teorije svodi se na sledeće: u vreme kada svetski kapitalizam dospeva u svoju imperijalističku fazu, stvarni razvoj kapitalizma u određenoj zemlji, stvarno sazrevanje objektivnih preduslova socijalizma ne bi trebalo više da bude odlučujući činilac u proceni da li je situacija zrela za socijalističku revoluciju. Imperijalizam izaziva i sve više zaoštrava mnoge protivrečnosti širom sveta: jačanje ne samo kapitalističke eksploatacije već i kolonijalnog tlačenja, izbijanje kolonijalnih i svetskih imperijalističkih ratova, suzbijanje demokratskih sloboda, učvršćivanje zastarelih, pretkapitalističkih društvenih struktura koje se odupiru emancipaciji širokih radnih masa u gradovima i unutrašnjosti itd. Te međusobno povezane protivrečnosti, čak i ako nisu, prema nekoj opštoj saglasnosti, sve *kapitalističke* po svome karakteru, pa i ako su većinom drugostepenog značaja unutar samog sistema svetskog kapitalizma, učinile su da svetski imperijalistički front postane ranjiv na posebno slabim karikama koje nisu ograničene samo na razvijene kapitalističke zemlje. Jedna socijalistički svesna partija proletarijata mogla bi u revolucionarnoj situaciji, koja sazreva na tim slabim karikama, uspešno iskoristiti te protivrečnosti, kako bi izvela revolucionarni proboj ka socijalizmu. Štaviše, ako se ispravno postupa sa takvim »sporednim protivrečnostima unutar društvenih struktura«, i to u skladu sa učenjem naučnog socijalizma, sa stanovišta revolucionarnog proletarijata, socijalističko

Mohamed Sid-Ahmed

Protivrečnosti između subjektivnih i objektivnih činilaca u svetskom socijalističkom procesu

Poreklo značaja subjektivnih činilaca socijalizma moglo bi se potražiti u početnoj specifičnoj odlici socijalizma. Naime, socijalizam je, nasuprot svim prethodnim oblicima organizacije društva, najpre bio san kojem se težilo, a zatim je, pre nego što je postao stvarnost, bio naučno razrađen kao teorijski model društva. U stvari, ako u teoriji naučnog socijalizma, to jest u marksizmu postoji ijedan element sigurnosti, onda bi to bila okolnost da su protivrečnosti, koje su nerazdvojive od kapitalizma, neumitno izazvale njegov pad i da će kapitalizam biti zamenjen socijalizmom kao superiornim oblikom organizovanja društva. Ali ni sa kakvim stepenom sigurnosti ne može se predvideti: *kada, gde i kako* će se odigrati taj društveni preobražaj.

Kada? Nije se mogao dati neki određeni odgovor, ali očekivalo se da će u jednom vremenskom intervalu nastupiti trenutak kada će proletarijat postati svestan činjenice da je neizbežan pad društvenog sistema u kojem je on bio eksploatisan, i tada bi stvarno mogla započeti društvena revolucija kojom bi se to i pos-

tiglo. U tom vremenskom periodu karakteristike kapitalizma ne bi nužno ostale iste. U vreme kada je oktobarskom revolucijom stvarno započeta era u kojoj je socijalizam postao stvarnost, kapitalizam je bio na imperijalističkom stupnju svoga razvoja.

Gde? Ovo se takođe nije moglo predvideti, ali bilo je logično pretpostaviti, kao što je Marks i učinio, da će prvi proboji ka socijalizmu uslediti u razvijenijim kapitalističkim zemljama. Naime, pošto je socijalizam shvaćen ne samo kao negacija kapitalizma već i kao proizvod njegovog razvoja, kao njegov nužni rezultat, upravo u tim zemljama objektivni preduslovi za socijalističku transformaciju su u najvećoj meri bili sazreli.

Međutim, dogodilo se da je do prvog proboja ka socijalizmu došlo u relativno zaostaloj zemlji, u Rusiji.

Kako? Događaji su, na taj način, opovrgli očekivanja da će se socijalizam javiti najpre u najrazvijenijim kapitalističkim društvima, a ujedno potvrdili Lenjinovu teoriju da revolucionarne snage, koje predvodi socijalistički svesna revolucionarna partija, ne bi trebalo da oklevaju sa započinjanjem borbe protiv kapitalizma i na najslabijim karikama svetskog imperijalističkog fronta, čak ni onda kada na tim tačkama objektivni preduslovi socijalizma nisu dovoljno sazreli. Činjenica da se prva socijalistička država uzdigla upravo u takvim uslovima dragocena je lekcija u pogledu dijalektičke međusobne povezanosti subjektivnih i objektivnih činilaca u ostvarivanju socijalizma.

Teorijska pretpostavka koja se nalazi u osnovi Lenjinove teorije svodi se na sledeće: u vreme kada svetski kapitalizam dospeva u svoju imperijalističku fazu, stvarni razvoj kapitalizma u određenoj zemlji, stvarno sazrevanje objektivnih preduslova socijalizma ne bi trebalo više da bude odlučujući činilac u proceni da li je situacija zrela za socijalističku revoluciju. Imperijalizam izaziva i sve više zaoštrava mnoge protivrečnosti širom sveta: jačanje ne samo kapitalističke eksploatacije već i kolonijalnog tlačenja, izbijanje kolonijalnih i svetskih imperijalističkih ratova, suzbijanje demokratskih sloboda, učvršćivanje zastarelih, pretkapitalističkih društvenih struktura koje se odupiru emancipaciji širokih radnih masa u gradovima i unutrašnjosti itd. Te međusobno povezane protivrečnosti, čak i ako nisu, prema nekoj opštoj saglasnosti, sve *kapitalističke* po svome karakteru, pa i ako su većinom drugostepenog značaja unutar samog sistema svetskog kapitalizma, učinile su da svetski imperijalistički front postane ranjiv na posebno slabim karikama koje nisu ograničene samo na razvijene kapitalističke zemlje. Jedna socijalistički svesna partija proletarijata mogla bi u revolucionarnoj situaciji, koja sazreva na tim slabim karikama, uspešno iskoristiti te protivrečnosti, kako bi izvela revolucionarni proboj ka socijalizmu. Štaviše, ako se ispravno postupa sa takvim »sporednim protivrečnostima unutar društvenih struktura«, i to u skladu sa učenjem naučnog socijalizma, sa stanovišta revolucionarnog proletarijata, socijalističko

društvo bi se moglo uzdići i učvrstiti u času kada je vlast preoteta od buržoazije i kada je uspostavljena diktatura proletarijata.

Teorija, koju je postavio Lenjin, po svome poreklu predstavljala je osnovnu demarkacionu liniju, koja je strategiju boljševizma razdvajala od strategije socijaldemokratije, koja drži da socijalizam može biti samo rezultat razvijenog kapitalističkog društva i da ne može uzeti maha sve dok njegovi objektivni preduslovi, stvoreni razvojem samog kapitalizma, ne sazru. Socijaldemokratija odbacuje kao neprimenljive za socijalizam revolucionarne situacije u kojima proletarijat kao klasa, a ne samo predstavljen svojom vodećom partijom, nije osvojio »hegemonski položaj« u društvu. Dok socijaldemokratija ograničava domet subjektivnih činilaca u unapređivanju socijalizma i smatra da je neophodan razvoj materijalnih preduslova, putem kapitalizma, boljševička škola mnogo veći značaj pridaje subjektivnim snagama. U revolucionarnim situacijama, do kojih dolazi u manje razvijenim društvima, čak i ako ona imaju slab proletarijat, subjektivna snaga, avangardna socijalistički svesna partija proletarijata može preuzeti funkciju izgradnje socijalizma, bez obzira na stepen razvoja i zrelost njene objektivne klasne baze u društvu, ukoliko ta partija ima u rukama vlast, ma kako da je do nje došla. Na neki način to implicira da socijalistička teorija, kao nauka o društvenom preobražaju, može u datim uslovima prihvatiti da budu zamenjeni materijalni nosioci tih preobražaja, to jest klasno svesno razvijena radnička klasa, bar dok se sama radnička klasa ne razvije u punoj meri u socijalističkom procesu intenzivne industrijalizacije. Subjektivne snage mogu biti odlučujući činilac u izgrađivanju temelja socijalizma, kada već poseduju vlast. Ova postavka prihvaćena je kao krajnji zaključak u teoriji koju su postavili sovjetski naučnici, naime da se socijalizam može izgraditi i potpunim preskakanjem faze kapitalizma.

Prema socijaldemokratskoj strategiji, proboj ka socijalizmu mogao bi se odlagati na neodređeno vreme. Boljševizam je ubrzao nastupanje socijalizma kao stvarnosti, a, najzad, i njegov razvoj u moćan svetski sistem. Ključna uloga koju je na svetskoj sceni odigrala socijalistička zajednica već je ostavila za sobom zadivljujuće rezultate u preuzimanju monopola od kapitalizma u rešavanju pitanja od svetskog značaja, u uzdizanju međunarodne antiimperijalističke zajednice država koja ravnopravno sa imperijalističkim državama učestvuje u stvaranju nove ravnoteže snaga u svetu, u predstavljanju novih modela unapređivanja socijalizma i kulturnog buđenja, u postizanju stopa ekonomskog rasta bez presedana, u utvrđivanju novih oblika ekonomske saradnje i integracije, novih oblika međunarodnih odnosa, u vođenju dosledne borbe protiv imperijalističke politike zategnutosti, protiv fašizma i politike hladnog rata, a za učvršćivanje svetskog mira, u podržavanju nacionalnooslobodilačkih pokreta i obezbeđivanju pomoći novim nezavisnim državama »trećeg sveta«, koja je od vitalnog

značaja, krčeći tako put ka emancipaciji širokih masa u kolonijalnom svetu. Sve su to značajna dostignuća koja se ne mogu potceniti.

Međutim, takvo »ubrzavanje istorije« imalo je i svoje nepovoljne efekte. Kad god u nekoj državi nedostaje materijalna i klasna baza koja utvrđuje socijalizam na čvrstim osnovama, subjektivni činioci teže da zadobiju nesrazmeran uticaj. To otvara vrata svakoj vrsti deformacija. Diktatura klase proletarijata može se pretvoriti u diktaturu partije proletarijata i, kao krajnost, u diktaturu njenog vođstva. Socijalistička teorija kao nauka o društvenom preobražaju može u rukama tog vođstva postati objekt »arbitrarne« interpretacije, ohrabrene i autoritetom koji vođstvo uživa, a koji mu omogućuje da sebe predstavlja nepogrešivim — ovaj fenomen leži u korenu jedne deformacije kakav je »kult ličnosti«. Umesto da bude instrument društvenog preobražaja u pravcu socijalizma, socijalistička teorija, onakva kakvu je interpretira vođstvo, nije zaštićena od održavanja neproleterskih ideologija — čak i ako se to čini nesvesno i posrednim putevima — koje potiču od moćnih neproleterskih snaga unutar društva što se suprotstavljaju socijalističkom preobražaju. Unutar društva ne postoji nijedan mehanizam sposoban da ispravlja takva odstupanja i otklanja opasnosti koje ona donose — sputavanjem same socijalističke avangarde. U strukturama vlasti socijalističke države postoji težnja da se demokratija, shvaćena kao prava koja su osvojile radničke mase u okviru buržoaskih institucija u razvijenim kapitalističkim društvima, ali ne ograničena na svoje »formalno buržoaske« ili »liberalne« izraze, shvati kao pretnja tekovinama socijalizma pre nego kao neophodna garancija procvata socijalističkih ideala. Drugi činilac koji bi trebalo da dejstvuje »izvan« ili »iznad« društva jeste »proleterski internacionalizam«, solidarnost međunarodnog komunističkog pokreta, razmena iskustava i informacija između komunističkih partija kao garancija protiv devijacija. No neke zemlje iz socijalističke zajednice to su shvatile i kao mešanje u tuđe poslove, kao ugrožavanje suvereniteta, kao ograničavanje prava svakog naroda da bira svoj sopstveni put u socijalizam, kao dodeljivanje prvoj socijalističkoj državi i njenom vođstvu najvišeg autoriteta u određivanju puta koji bi svi drugi što žele da izgrađuju socijalizam trebalo da slede. Proleterski internacionalizam primenjen u takvom kontekstu, dokazano je, rušilački deluje, pa čak i proizvodi suprotan efekat kada je reč o solidarnosti svetske socijalističke zajednice. Došlo je do ozbiljnih rascepa i situacija se toliko pogoršala da smo čak postali svedoci ratova između socijalističkih država.

Ti mehanizmi za ispravljanje dejstvuju čak i manje u slučaju eksperimenata pripisanih socijalizmu, koji se javio u mnogim zemljama »trećeg sveta« u procesu dekolonizacije, ponovnog sticanja nacionalnog suvereniteta i političke nezavisnosti. U tim zemljama socijalizam je proklamovan kao ideal, više kao suprotnost

kolonijalnog tlačenja nego kapitalističke eksploatacije. U mnogima od tih eksperimenata »socijalističko vođstvo« ne polaže pravo na to da predstavlja proletersku klasu, niti ističe da je usvojilo proletersku ideologiju. Ono je svesno i izričito neproletersko. Najzad, dolazi do naglašavanja razlika koje njihovu ideologiju odvajaju od marksizma-lenjinizma. Socijalizam se prihvata kao državna politika u smislu nacionalizma kao najdelotvornijeg načina suprotstavljanja imperijalističkoj intervenciji i agresiji i obuzdavanja nastojanja neokolonijalizma da obnovi svoju hegemoniju i nakon sticanja nezavisnosti. Socijalizam ovde nije motivisan proleterskim internacionalizmom, koji, shodno tome, ne može da posluži ni kao aršin za ispravljanje grešaka. Kada je reč o obeležjima socijalizma kakav postoji u zemljama »trećeg sveta«, nema neke zajedničke mere između njega i proleterskog, marksističkog socijalizma. Oni niti počivaju na istoj materijalnoj klasnoj osnovi niti imaju zajedničke subjektivne činioce proleterske marksističke ideologije i doktrine. Njihova zajednička osnova je antiimperijalizam i zbližavanje u ime socijalizma može se postići samo u obimu u kome antiimperijalizam dobija antikapitalistički karakter. U stvari, borbeni imperijalizam ne samo da iziskuje odbrambenu političku nezavisnost već i ekonomsku nezavisnost naspram multinacionalnih kompanija. Sa savremenim oblicima internacionalizacije kapitala pod dominacijom multinacionalnih kompanija kapitalizam više ne predstavlja pretnju nezavisnosti zemljama »trećeg sveta« samo »izvana«, u svojoj tradicionalnoj kolonijalističkoj formi, već i »unutar« društva, i tako se nezavisnost može sačuvati jedino ako su preduzete posebne mere, i to ne samo u pravcu antiimperijalizma već i antikapitalizma. Istovremeno, obeležje socijalizma u zemaljama »trećeg sveta« — shvaćeno pre kao »tehnika« za očuvanje nacionalne političke i društveno-ekonomske nezavisnosti, nasuprot novim oblicima imperijalističke intervencije, a zatim prihvaćeno kao klasna ideologija — može biti nepouzdano. Stoga što nije povezan sa fundamentalnim, neotuđivim interesima radničke klase, socijalizam koji se primenjuje u zemljama »trećeg sveta« ne dobija apsolutnu vrednost. Kao »tehnika«, njegov je značaj samo relativan i od njega se može odstupiti, ili on može biti lišen svojih revolucionarnih karakteristika ukoliko bi vodeća nacionalna tela smatrala da su oblici imperijalističke intervencije manje nepodnošljivi nego što je to bio njihov kolonijalni izraz, u vreme kada je osvajana politička nezavisnost, ili ukoliko bi se, zahvaljujući neokolonijalističkim tehnikama, mogao pronaći zajednički klasni jezik između tih tela i imperijalizma.

U razvijenim kapitalističkim zemljama socijalistički ideali su takođe pretrpeli znatne promene. Za velike zapadne komunističke partije sa brojnim članstvom, socijaldemokratija, suprotstavljajući se strategiji boljševizma i njenom dostignuću — socijalizmu postojeće socijalističke zajednice, degenerisala se u glavni oslonac svetskog kapitalizma, doprinoseći njegovom jačanju, ublažavanjem unutrašnjih napetosti i klasnih sukoba. Ali te partije ne odbacuju

a priori sve ono što je socijaldemokratija zastupala. Suočene sa opasnošću od nuklearnog rata, koji se sada smatra većim zlom nego što je to kapitalistička eksploatacija, one su morale da priznaju da se revolucionarne promene mogu postići samo institucionalnim sredstvima, prema neumoljivim zakonima kapitalističkog razvoja, i to ne otvorenim osporavanjem podele sveta na blokove, koja *de facto* postoji, već pre nastojanjem da se umanji njen uticaj na sprečavanje društvenih promena. Neumoljivost zakona kapitalizma postala je očiglednija nego ikada s obzirom na porast internacionalizacije kapitala, produktivnih snaga, jačanje procesa razmene, povećanje proizvodnje i na produbljivanje protivrečnosti između privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i kolektivnog karaktera proizvodnih snaga. Imajući na umu takve specifične odlike razvijenog kapitalizma, komunističke partije na Zapadu uviđaju da je politička demokratija neophodan sastavni deo ostvarenja strukturalnih promena u društvu u pravcu socijalizma i da socijalizam u njihovim zemljama ne bi naišao ni na kakav odziv ako bi ga trebalo postizati napuštanjem demokratskih sloboda koje su mase izborile uz tolike teškoće, posebno pod fašizmom. Socijalizam bi trebalo da bude sinonim za još više demokratskih sloboda, a ne suprotno.

Ovaj kratak pregled imao je za cilj da naglasi u kojem obimu u svetskom revolucionarnom pokretu sada preovlađuje zbrka, uprkos tome što su opšti objektivni uslovi pogodni; taj poremećaj je posebno očigledan u međusobnim odnosima između tri sastavna elementa ovog pokreta: svetske socijalističke zajednice, radničkog klasnog pokreta u razvijenim kapitalističkim zemljama i nacionalnooslobodilačkih pokreta u »trećem svetu«; uzrok tom nesporazumu nije neka slučajnost, već sama dijalektika objektivnog procesa razvoja socijalizma u svetu, onakvog kakav se doista ostvaruje bez obzira na očekivanja. Taj poremećaj postaje sve ozbiljniji samim tim što nastaje u vreme kada svetski kapitalizam doživljava sve dublju krizu, a mogućnosti za nova revolucionarna previranja otvaraju se širom sveta.

Subjektivne snage socijalizma suočavaju se sa zadacima koji nisu ništa manje izazovni od onih u herojskim danima boljševizma — naime da prevaziđu stvarne zastoje i odsustvo perspektive. To, pre svega, zahteva da se u potpunosti spoznaju i temeljno analiziraju negativni aspekti u istorijskom razvoju socijalizma. Očigledan je paradoks da je socijalizam, na početku proizvod kapitalizma, njegova negacija i nužni »dépassement«, raširen u delovima sveta gde je kapitalizam bio manje razvijen nego u drugim područjima, dok su razvijene kapitalističke zemlje danas najviše imune na socijalizam kakav postoji u socijalističkim državama. Većina tih država morala je da se više usredsredi na prevazilaženje nasleđenih problema nerazvijenosti nego na iznalaženje jednog inspirativnijeg modela postkapitalističkog društva, oslobođenog ekonomskih i društvenih boljki kapitalizma. Podela sveta na vojne blokove još više je opteretila socijalističke države vojnim troškovima, kao

neophodnim uslovom odbrane sopstvenog opstanka, nasuprot usavršenoj vojnoj tehnologiji koju su razvile vodeće kapitalističke sile. Pružanje znatne ekonomske i vojne pomoći ugroženim ili manje razvijenim socijalističkim državama i novim nezavisnim zemljama »trećeg sveta« bilo je takođe opterećenje, posebno za Sovjetski Savez. To su svakako dalja ograničenja za celokupan i uravnotežen razvoj. Suočen sa još superiornijom vojnom i ekonomskom silom zapadnih saveza, Sovjetski Savez, pa čak i druge vodeće socijalističke države, često su bile prinuđene da svoju politiku određuju više prema državnim interesima i politici sile ili »super-sile« — što je drugi uslov za sâm njihov opstanak u nuklearnoj eri — nego prema usvojenoj ideologiji. Prioritet koji se daje državnim interesima u svetskoj politici veoma štetno deluje na koheziju međunarodnog revolucionarnog pokreta, izaziva nacionalizam, pa čak i šovinizam, a ne razvija internacionalizam, sužava vidike otvorene subjektivnim snagama socijalizma.

Nijedna sila na zemlji ne može da spreči napredovanje čovečanstva u pravcu socijalizma, ma kakvi bili nedostaci socijalizma ili teškoće da se on ostvari. Ali sa subjektivnim snagama koje zaostaju za stvarnim mogućnostima međunarodnog revolucionarnog pokreta revolucionarne promene ne moraju da se vrše uz minimum teškoća i maksimum uspeha. Gigantski koraci koje su načinile nauka i tehnologija našeg doba mogu čovečanstvo obezbediti materijalnom infrastrukturom za postizanje ideala socijalizma, ali ga isto tako mogu izložiti potpunom istrebljenju. Više nego ikada, subjektivne snage socijalizma preuzimaju na sebe odgovornost za shvatanje dubine, obima i specifičnih karakteristika revolucionarnih promena koje nastupaju, tako da se spreči ono najgore, i da objektivne mogućnosti koje danas postoje za buduće proboje ka socijalizmu postanu — sutra stvarnost.

Prevela s engleskog
Mirjana Đukić

Rade Kalanj – Vjekoslav Mikecin

Subjektivne snage socijalizma kao svjetskog procesa

Pitanje subjekta revolucije zauzima središnje mjesto u teoriji i historijskoj praksi socijalizma. Može se čak reći da je besmisleno i retorički isprazno govoriti o socijalističkom preobražaju ako se ne poznaju i ne identificiraju njegovi faktički socijalni nosioci, to jest one društvene snage koje su po svom *objektivnom* historijskom položaju i *subjektivnim*, idejno-teorijski osviješćenim težnjama zainteresirane za temeljito prevladavanje klasno-eksploatatorskih načina proizvodnje života.

Svaka stroža historiografija analiza vjerojatno bi potvrdila tezu da krizna razdoblja socijalističke teorije i pokreta uglavnom koincidiraju s kriznim stanjima subjekata revolucije, s nedoumicama i doktrinarnim shematizmom u pogledu njihova sastava, rasporeda, snage i ideološko-političke spremnosti za velike povijesne promjene. Takva bi analiza istovremeno potvrdila i tezu da osnovnu značajku svih uspješnih, do kraja dovedenih socijalnih pokreta socijalističke inspiracije sačinjava njihova teorijska i praktička određenost s obzirom na glavne subjektivne nosioce revolucionarnog procesa. Riječ je, dakle, o pitanju koje ima središnji status u teoriji i praksi socijalizma i koje se uvijek, s na-

ročitom oštrinom, aktualizira u prijelomnim fazama socijalističkog pokreta.

Borba za socijalizam u našem vremenu poprimila je u punom smislu riječi svjetski karakter. Socijalizam više nije lokalna i izolirana pojava, a niti »blokovska«, nego svjetski proces. Živimo u prijelomnom vremenu socijalističkih gibanja i transformacija koje odlučuju o izgledima današnjeg i sutrašnjeg svijeta. Stoga nipošto nije iznenađujuće što se baš u naše vrijeme ili, još preciznije, u posljednje dvije do tri decenije snažno aktualizira *pitanje o subjektivnim snagama socijalizma*, odnosno o subjektima radikalnog, revolucionarnog preobražaja društva, a to znači o ukidanju svakog oblika eksploatacije, neravnopravnosti, potčinjenosti — socijalne, nacionalne, rasne itd. diskriminacije.

Već preliminarno treba upozoriti: to se pitanje aktualizira upravo u tom pluralističkom smislu, a ne u smislu neke monističke socijalne filozofije, paradigmatski važeće za sva vremena i za sve situacije. Ideja socijalizma danas inspirira vrlo široke i raznolike društvene klase, slojeve i grupe; recepcija socijalističkih ideja poprima raznolike forme u različitim društveno-historijskim i kulturnim kontekstima. Stoga je sasvim legitimno i jedino empirijski i teorijski ispravno da se u epohi socijalističkog revolucionarnog preobražaja govori o *raznolikosti subjekata socijalizma*. Na takvu aktualizaciju pitanja o subjektima socijalizma, dakle aktualizaciju u formi raznolikosti, utjecalo je, između ostalog, nekoliko bitnih konkretno-historijskih faktora.

Prvo, pojava i historijska nužnost različitih putova u socijalizam, koja je dovela do ideološko-političkog i teorijskog prevladavanja jedinstvenog i dogmatiziranog modela revolucije, shvaćenog kao shema koja daje gotove recepte iz taktike i strategije za sve prilike. Pluralizam socijalističkih putova, koji se kao nepovratna stvarnost oblikuje pedesetih godina, a u međunarodnim razmjerima afirmira se osobito tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, nužno je morao dovesti do obnove pitanja o stanju subjekata revolucije u pojedinim dijelovima radničkog pokreta, o tome koje to sve snage — ne samo unutar organiziranog marksističkog radničkog pokreta nego i izvan njega, u takozvanim širokim zonama antikapitalističke borbe — predstavljaju potencijalne i stvarne subjekte socijalizma.

Drugo, strukturalne klasno-socijalne promjene u suvremenom visokorazvijenom kapitalizmu, u epohi takozvane znanstveno-tehničke revolucije. Te su promjene dovele do proširenja polja najamnog odnosa i izvan zone tradicionalnog industrijskog najamnog radništva. Sve širi društveni slojevi zadobijaju najamni status u odnosu na monopolističku državu i velike korporacije, kao glavne oblike ekonomske i političke vlasti. Odnos rada i kapitala određuje položaj i sudbinu ne samo proizvodnog radnika nego i pripadnika srednjih slojeva, inteligencije, studentske omladine itd. Najamnici su danas u visokorazvijenim industrijskim zemljama daleko najbrojnija kategorija u socijalnoj

strukturi. Oni, na primjer, u Americi predstavljaju oko 90%, a u Francuskoj 80% aktivnog stanovništva.[1] Širi se, dakle, bazična socijalna motivacija antikapitalističkog bunta, uvećavaju se i diferenciraju subjektivne snage kvalitativnog društvenog preobražaja.

Treće, razmah antiimperijalističke i antikolonijalne revolucije narodâ, koja je na scenu suvremene povijesti izbacila divovske nacionalnooslobodilačke i socijalno-emancipatorske potencijale raznolikih narodnih i klasnih snaga u kolonijaliziranim zemljama trećega svijeta. Faza antiimperijalističke revolucije i rušenja kolonijalnog sistema pokazala je — više nego ijedna druga činjenica modernog doba — da snage progresivnog i socijalističkog kretanja ne moraju biti strukturirane po tradicionalno evropskom modelu revolucije i da se apsolutizacija tog modela može pretvoriti u sektašku kočnicu autohtonog revolucionarnog djelovanja. Dogmatska, vulgarna, kvazimarksistička dijalektička shematika, koja se teorijski oslanja na famoznu hegelovsku dijalektiku odnosa gospodara i roba, koja skriva sve nedostatke evropocentrizma i subjektivističkog konstruktivizma »evropske« filozofije povijesti kao »univerzalne« filozofije povijesti, ovdje se možda najbolje pokazuje neodrživom, odnosno promašenom. Bez obzira na razinu svoje socijalističke svijesti i političke organiziranosti, siromašne seljačke i gradske mase donedavno koloniziranih naroda po svom su socijalno-ekonomskom i kulturnom položaju sudbinski vezane za rušenje imperijalističke dominacije, za uspostavljanje socijalne i ekonomske pravde, za socijalističko konstituiranje zajednice. Utoliko one, bilo u rudimentarnim, bilo pak u već razvijenim oblicima, predstavljaju masovne historijske subjekte socijalističkog preobražaja.

Prema tome, očigledno je da je teorijska problematizacija subjektivnih snaga socijalizma od izvanredno velikog značenja za marksističku misao i za socijalističke i progresivne pokrete u svijetu. Činjenična raznolikost tih snaga zahtijeva da se iznova preispitaju temeljni pojmovi subjekata revolucije u *izvornoj marksističkoj teoriji,* da se razmotre neke suvremene, za socijalizam relevantne teorijske kontroverze u vezi s pitanjem subjekta revolucije te da se, barem globalno, ocrta faktičko stanje raznovrsnosti subjektivnih snaga socijalizma u suvremenom svijetu. (. . .)

Savremene teorijske kontroverze o subjektima revolucije

Nije nipošto slučajno što je problem subjekta revolucije postao predmetom velikog teorijskog interesa posljednje dvije do tri

[1] Vidi Jean Elleinstein, *Une certaine idée du communisme,* Julliard, Pariz, 1979.

decenije. Vladavina staljinističke dogme, hladni rat i poslijeratna stabilizacija kapitalizma doveli su do kriznih tokova i zastoja u teoriji i praksi međunarodnog radničkog pokreta. Slijedeći logiku blokovske podjele svijeta, ali i koncepciju »monolitnog jedinstva« i njoj odgovarajuće konsekvencije, većina komunističkih partija izvan socijalističkog svijeta ostaje po svojim programatsko-političkim i akcionim opredjeljenjima izvan domašaja svoje nacionalne i klasne stvarnosti. Uglavnom se sve odlaže za presudni nadolazeći trenutak »čiste« revolucije, a malo ili gotovo ništa se ne poduzima za svakodnevno mijenjanje stanja. Radništvo industrijskih metropola doživljava značajne socio-kulturne promjene, raste mu materijalni standard, brže mu se zadovoljavaju socijalno-ekonomske revandikacije, tako da je, u globalno-historijskom smislu, postalo anakronizam ustrajati na tezi o apsolutnoj pauperizaciji proletarijata koja ionako vodi ka konačnom slomu kapitalizma. Znanstveno-tehnička revolucija znatno modificira klasnu supstanciju procesa proizvodnje, dovodi do veće intelektualizacije rada, raste broj istraživača, inženjera, stručnjaka i drugih »intelektualnih« slojeva, osobito nastavnika i administrativnih kadrova javnih i privatnih poduzeća. Po svojim socio-kulturnim obilježjima, te društvene grupe, istina, ne predstavljaju proletarijat u klasičnom smislu i, shodno tome, nemaju ideološki horizont radništva, ali i njih zahvaća temeljni kapitalistički odnos najamništva. Transformacije u biću radničke klase modernog kapitalizma, kao i formiranje novih socijalnih grupa ovisnih o kapitalu, morali su na dnevni red radničkih političkih partija i marksističke teorijske misli staviti problematizaciju same revolucije i, osobito, njezinih subjektivnih snaga. Trebalo je prevladati jaz između revolucionarnog maksimalizma i faktičkog interesa radničkih i neokapitalističkih slojeva, pronaći uzroke stagnacije radničkog pokreta i otvoriti mu nove putokaze.

Još 1964. godine, u vrijeme velikih diskusija o mogućnostima i perspektivama socijalističkog preobražaja zapadnoevropskog visokorazvijenog kapitalističkog društva, a to znači u diskusijama o identifikaciji zbiljskih subjekata socijalizma u suvremenim duboko izmijenjenim uvjetima, Giorgio Amendola, jedan od istaknutih protagonista i teoretičara radničkog pokreta, pisao je: »Ni jedno od ova dva rješenja koja su se nudila radničkoj klasi zapadnoevropskih kapitalističkih zemalja posljednjih pedeset godina — socijaldemokratsko rješenje i komunističko rješenje — nisu se do danas pokazala podobnim zadatku da se ostvari socijalistička transformacija društva, da se promijeni sistem. Ako ne pođemo od toga priznanja, koje je u isti mah kritičko i samokritičko, nećemo moći shvatiti zahtjev za radikalnim zaokretom koji bi omogućio da prevladamo uzroke što već pedeset godina sprečavaju radnički pokret razvijenih kapitalističkih zemalja da dade svoj odlučujući doprinos prodoru socijalizma u svijetu.«[2]

Rezultat je pedesetogodišnje borbe i nastojanja radničkog pokreta Zapada, dakle, bio takav da je »odlučujućih doprinosa«

u smislu revolucionarnog socijalističkog preobražaja kapitalizma praktički bilo malo. Sud je taj doista oštar i gorak. Pa ipak, u dubini društvenih struktura nagomilalo se mnogo toga — zahvaljujući, između ostalog, i borbama radničkog pokreta — što može biti čvrst oslonac i poticaj za stvarne revolucionarne zaokrete.

Naravno, za takve zaokrete potrebno je točno precizirati ne samo ciljeve koji se žele postići nego i sredstva, putove i metode kako ih postići. A tu nas opet susreće problem razrade i utvrđivanja, na osnovu analize novih društvenih fenomena, novih proturječja, odgovarajuće revolucionarne teorije. U tom smislu pokazuje se izuzetno aktuelnim poznato Lenjinovo načelo da »bez revolucionarne teorije nema ni revolucionarnog pokreta«. Izgradnja odgovarajuće »revolucionarne teorije« znači zapravo to da se na niz ključnih pitanja dadu primjereni odgovori. Spomenut ćemo samo neka od tih pitanja: koje su karakteristike kapitalizma na Zapadu danas, koje su stare, a koje nove proturječnosti što ih on neizbježno stvara; kojim mehanizmima visokorazvijeni kapitalizam uspijeva garantirati »normalan rast« proizvodnih snaga i istodobno reprodukciju kapitalističkih društvenih odnosa; koja je funkcija države i kakav je njezin odnos prema monopolima; kakvi su sve vidovi »integracije« radničke klase u »postojeći sistem« te ona ne istupa, kao nekad, u ulozi radikalne revolucionarne negacije toga sistema; što se promijenilo u prirodi i položaju radničke klase na Zapadu; što u svijetlu znanstvene i tehničke revolucije predstavljaju sve brojniji slojevi inteligencije i u kojem smislu njihov položaj sve više postaje položaj najamnih radnika; što je s glasovitom teorijom o apsolutnom osiromašenju najamne radne snage; koje su nove suprotnosti na kojima se može temeljiti globalna strategija socijalističke alternative u uvjetima kada kapitalizam u svoju proširenu reprodukciju programira i brigu za »materijalni« i »kulturni« standard radnika; kakav je to tip političke partije kao instrumenta revolucionarne akcije danas potreban u radničkom pokretu Zapada; kakav bi »model socijalizma« bio adekvatan uvjetima i potrebama zemalja visokorazvijenog kapitalizma itd., itd.

Naravno, mogli bismo pribrojiti još niz pitanja, no ona se na kraju krajeva sabiru u jedno: kako, kojim sredstvima i snagama raditi danas u *zemljama visokorazvijenog kapitalizma* na eliminiranju kapitalističkog ustrojstva i na stvaranju nove civilizacije »dostojne ljudske prirode« (Marx)?

Na crti tih i sličnih pitanja kreću se, osobito posljednjih godina, najbolje i najvidovitije snage komunističkog i radničkog pokreta, i u tom pogledu postoje već određena rješenja složenih problema koji stoje pred tim pokretom na Zapadu, a to onda znači i pred tim pokretom uopće.

---

[2] Vidi *Ipotesi sulla riunificazione*, »Rinascita«, Roma, 28. 9. 1964.

Radi ilustracije i boljeg razumijevanja naprijed rečenog, zadržat ćemo se na nekim, po našem mišljenju, čvornim pitanjima. Riječ je o takozvanim starim i novim proturječjima kapitalizma koja se ogledaju u položaju *radničke klase*, to jest klase koja je u marksističkom socijalističkom učenju definirana kao glavna revolucionarna snaga, kao historijski revolucionarni subjekt.

Naime, u zemljama visokorazvijenog kapitalizma na Zapadu desile su se posljednjih decenija takve duboke promjene da se u sasvim drugačijem svijetlu pokazuje i položaj radničke klase, i uloga države i javnih institucija, i raspored i međusobni odnos pojedinih socijalnih slojeva itd.

Nekadašnja revolucionarna akcija radničkog pokreta bila je uvelike motivirana zahtjevom da se ukloni materijalna bijeda i niz drugih nečovječnosti i apsurda u životu radničke klase. Može se slobodno kazati da je kapitalistički sistem, *volens-nolens*, razriješio mnoge nekadašnje zahtjeve radničkog pokreta, a da s mnogim novim zahtjevima, koji se javljaju paralelno s općim društvenim razvojem (na primjer, zahtjevima iz oblasti opće materijalne potrošnje, iz oblasti kulturnih potreba, općih građanskih demokratskih prava itd.) uspijeva tako manipulirati da taj pokret, barem u ovom trenutku, ne predstavlja neposrednu opasnost za sistem, ne predstavlja (da se poslužimo starim revolucionarnim izrazom) »grobara« kapitalističkog sistema. (Promjene o kojima je riječ mogli bismo nazvati *sociološkim promjenama;* međutim, one nisu bitnije dotakle odnose u temeljnoj, to jest *ekonomskoj sferi* — odnos rada i kapitala, logiku profita i, konsekventno tome, postojanje centara političke i svake druge moći izvan demokratske kontrole.)

Analizirajući brižljivo te nove fenomene, karakteristične za zemlje visokorazvijenog kapitalizma, marksistički orijentirani istraživači došli su do indikativnih zaključaka na koje ovdje vrijedi podsjetiti i, po mogućnosti, valorizirati ih u svijetlu najnovijih kretanja u radničkom pokretu, kao i u svjetlu autentičnih historijsko-materijalističkih teza.

Tako je André Gorz, poznati francuski analitičar radničkog pokreta, došao do zaključka da se moderna strategija radničkog pokreta u tim zemljama ne može više temeljiti na tezi o materijalnoj bijedi radničke klase u klasičnom značenju te riječi kao mogućem motoru revolucionarne akcije.[3] On upozorava kako u Francuskoj i SAD tek petina stanovništva podnosi materijalnu bijedu, a to stanovništvo ne predstavlja neku homogenu klasu; to su mahom siromašniji seljaci, besposličari, nekvalificirani radnici i drugi »marginalni« slojevi.

---

[3] Vidi *Stratégie ouverière et néocapitalisme*, Editions du Seuil, Pariz, 1965.

Takav razvoj događaja, koji možemo označiti kao krizu orijentacije radničkog pokreta u pogledu organizirane i u socijalističkom smislu vođene akcije protiv kapitala, naveo je mnoge ljevičarski pa i marksistički orijentirane istraživače i teoretičare na tezu o sve masovnijem procesu integracije radničke klase Zapada u kapitalistički sistem, a neke čak i na tezu, u skladu s tim, da radnička klasa (posebno industrijski radnici) prestaje biti osnovni subjekt revolucionarne transformacije kapitalističkog sistema. U tom su pogledu gotovo egzemplarni stavovi Barana i Sweezyja izloženi u djelu *Monopolni kapital* (New York, 1967): »Odgovor tradicionalne marksističke ortodoksije — da će industrijski proletarijat morati konačno dići revoluciju protiv svojih kapitalističkih ugnjetača — nije više uvjerljiv. Industrijski radnici su manjina američke radničke klase koja se, dakle, smanjuje, i njihovo organizirano jezgro u bazičnim industrijama u velikoj je mjeri integrirano u sistem kao potrošači i ideološki preparirani članovi društva. Oni nisu, kao što su industrijski radnici u Marxovo vrijeme bili, posebne žrtve sistema, iako su pogođeni elementarnošću i iracionalnošću zajedno sa svim drugim klasama i slojevima — od nekih više, od nekih manje.«[4]

Na sličnoj se liniji kreću i analize Herberta Marcusea, barem što se tiče stanja u SAD; štaviše, on pitanje subjekata revolucije do kraja radikalizira, pitajući se da li je autentična socijalistička revolucija danas u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama uopće moguća, i da li je, i pod kojim uvjetima, radnička klasa, kao klasični subjekt revolucije, uopće revolucionarna? Kao što je poznato, Marcuseova su pitanja naišla na veliki odjek i izazvala plodnu raspravu koja i danas traje.

Analizirajući zbilju najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, posebno Amerike, on izvodi poznatu i vrlo često diskutiranu tezu o »urastanju« radničke klase u vladajući sistem društvenih odnosa. Po njegovom mišljenju, kapitalizam, utjelovljen u državi blagostanja, toliko je ekonomski, materijalno i ideološki moćan da uspješno apsorbira sav revolucionarni potencijal radničke klase te da su klase koje su nekad bile apsolutna negacija kapitalističkog sistema sada sve više integrirane u njegove etablirane strukture. Konkretnije formulirana, ta teza znači da radnička klasa u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama više nije revolucionarna. »Marxovski proletarijat više ne postoji u industrijski razvijenim zemljama... uloga koju je Marx pripisivao proletarijatu tog doba jednostavno se ne može pripisivati radničkoj klasi tih zemalja.«[5] Marcuse, doduše, ne poriče da je radnička klasa glavni subjekt radikalnog revolucionarnog obaranja kapitalističkog načina proizvodnje, ali smatra da ona danas ne igra tu ulogu u industrijski najrazvijenijim zemljama. Tu ulogu igraju oni radikalni

[4] Vidi P. Baran — S. Sweezy, *Monopolni kapital*, »Stvarnost«, Zagreb, 1969, str. 329.
[5] Vidi intervju listu »Der Spiegel«, 28. 7. 1969.

segmenti društva koji su još ostali izvan domašaja i na marginama kapitalističkog sistema proizvodnje i potrošnje — radikalna inteligencija, studentska omladina, socijalno-kulturno ekskomunicirana sirotinja velikih gradova, sastavljena od raznovrsnih slojeva »odbačenih, degradiranih prezrenih i prognanih«.

Teze Barana, Sweezyja, Marcusea i sličnih teoretičara moraju privući našu pažnju utoliko što su se, prvo, našle na trasi preispitivanja i utvrđivanja revolucionarnih subjekata danas, i shodno tome na trasi formuliranja nove koncepcije revolucionarnog transformiranja suvremenih i visokorazvijenih kapitalističkih zemalja u pravcu socijalizma; i, drugo, što su naišle na pozitivan odjek u stanovitim lijevim i marksistički orijentiranim krugovima u Zapadnoj Evropi, te, *volens-nolens*, izazvale produbljeniju teorijsku diskusiju u »tradicionalnim« partijama radničkog pokreta Zapada.

Time, naravno, nismo kazali da su analize i ocjene spomenutih teoretičara prihvatljive. Naprotiv! Njihove su globalne ocjene, to jest one koje se protežu na svijet izvan SAD, a napose implicite na Zapadnu Evropu — neprihvatljive.

Pogrešno razumijevajući Marxovo shvaćanje revolucije kao »epohalnog procesa« koji se očituje u »najraznovrsnijim, često na prvi pogled neprimjetljivim oblicima, Baran i Sweezy mogu formulirati takvu dogmatsku isključivu tezu o cjelini zapadnoevropskog radničkog pokreta: »Revolucionarna inicijativa protiv kapitalizma, koja je u Marxovim danima pripadala proletarijatu u razvijenim zemljama, prešla je u ruke siromašnih masa u nedovoljno razvijenim zemljama, koje se bore da bi se oslobodile imperijalističke dominacije i eksploatacije.«[6]

Pa ipak, ovako radikalno formulirana teza time stavlja na dnevni red vrlo ozbiljno pitanje koje je jedan drugi dogmatski evropocentrički marksizam ignorirao i koje još, na žalost, ignorira.

Istražujući promjene u položaju i prirodi radničke klase Francuske u svijetlu suvremene znanstvene i tehničke revolucije, poznati francuski sindikalni teoretičar Serge Mallet upozorava također na moguće vidove »integracije« radničke klase u »neokapitalistički sistem«. Po Malletu[7], integracija se, uz ostalo, ostvaruje na slijedeći način: 1) Najamnina je određena općim položajem i mogućnošću poduzeća; radnici se tako sve prisnije vezuju za interese i programe poduzeća u kojem rade i sve se više otupljuju njihovi revolucionarni istupi na globalnom, nacionalnom planu (proces dezintegracije klase kao takve). 2) Oblici specijalizacije karakteristični su ne samo za pojedinu granu nego i za pojedinu tvornicu, što razbija jedinstvo radnika kao cjeline i sve ih više povezuje za tehničke inovacije u dotičnoj tvornici. 3) Re-

---

[6] Baran — Sweezy, cit. djelo, str. 328.

[7] Vidi *La nouvelle classe ouvrière*, Editions du Seuil, Pariz, 1964.

zultat je prethodnoga da je u pojedinim tvornicama sve manja fluktuacija radne snage; osoblje je za nju »sudbinski« vezano.

Ne treba ni spominjati da se u takvoj situaciji nameće potreba razrade mnogo »suptilnije« i suvremenije koncepcije borbe radničkog pokreta protiv kapitalističkog sistema.

Prethodna nas razmatranja neizbježno upućuju na pitanje kako danas stoji stvar s poznatom tezom o apsolutnom osiromašenju radničke klase, koja je teza dugo vremena zauzimala ključno mjesto u marksističkom učenju i općenito u razradi političke strategije radničkog pokreta. Dapače, mnogi među marksistima i danas smatraju da je ta teza ispravna, pa se na njoj grade politički programi i političke akcije.

Činjenica je, međutim, da takvo rezoniranje danas, barem što se tiče zemalja visokorazvijenog kapitalizma, treba podvrći oštroj kritici. Posljednjih je godina to u više mahova i učinjeno, ali zbrke su i dalje ostale (na primjer, među francuskim marksistima i komunistima). Lefebvre, a i neki drugi dokazivali su da je to lasalovska, a ne marksistička teza, koja se, međutim, neopravdano pripisivala osnivačima marksizma.

Baveći se pitanjem subjekata revolucije na Zapadu, a posebno u Francuskoj, Garaudy je u svojem djelu *Velika prekretnica socijalizma* jetko i slikovito pisao: »Tko trezven može misliti pri današnjim uvjetima razvoja američke ekonomije da će se u toj zemlji socijalizam uspostaviti kao posljedica kakve apokaliptičke situacije u kojoj će radnička klasa masovno biti natjerana bijedom na ustanak sličan onome što je opisan u „Čikaškoj komuni"... u Londonovoj knjizi *Gvozdena peta*.« Tu se javljaju — nastavlja Garaudy — »novi oblici otuđenja« što zahtijeva mnogo suptilniju marksističku analizu koja je nepoznata »dogmatskim marksistima«[8].

Garaudyjevo stanovište zaslužuje pažnju, i ono odgovara duhu Marxovih pogleda. Korisno je, dakle, da konsultiramo samoga Marxa.

Marx, istina, na jednom mjestu u svojem spisu *Najamni rad i kapital* kaže: »Ukoliko proizvodni kapital više raste, utoliko se više proširuje podjela rada i primjena mašina. Ukoliko se više razvija konkurencija među radnicima, utoliko se smanjuje njihova najamnina.«[9] Čini se da je ovo i još po koje slično mjesto navelo mnoge Marxove nastavljače na tezu o apsolutnom osiromašenju radničke klase.

S druge strane, u tom istom spisu nalazimo mjesto koje nipošto ne daje razloga da se izvede takav zaključak: »Tvrdnja da radnik ima interesa da kapital brzo raste, znači samo ovo: ukoliko radnik brže umnožava tuđe bogatstvo, utoliko će mrvice koje

---

[8] Vidi Roger Garaudy, *Le grand tournant du socialisme*, Gall' mard, Pariz, 1969, str. 63.

[9] Vidi Marx — Engels, *Glavni radovi*, »Stvarnost«, Zagreb, 197· str. 416.

mu padaju biti masnije, utoliko će više radnika moći da bude uposleno i stvoreno, utoliko se brže može umnožiti masa roblja zavisnog od kapitala.«[10]

U *Kapitalu,* sv. I, Marx je u tom pogledu sasvim precizan; on kaže: »U četvrtom odjeljku, gdje smo proučavali proizvodnju relativnog viška vrijednosti, pokazalo se da se u okviru *kapitalističkog sistema* sve metode za uvećavanje društvene proizvodne snage rada izvode na račun individualnog radnika; da se sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju u sredstva za eksploatiranje proizvođača i gospodarenje nad njim, da ona od radnika čine bogalja, djelomičnog čovjeka, da ga ponizuju na običan pribor stroja, da uništavaju sadržaj njegova rada pretvarajući mu rad u pravo mučenje, da radniku duhovne strane procesa rada čine tuđim u istoj mjeri u kojoj se nauka pripaja tome procesu kao samostalna snaga; unakažavaju uslove u čijem okviru on radi, podvrgavaju ga za vrijeme procesa rada odvratnom i sitničavom despotizmu, pretvaraju sav njegov život u radno vrijeme... Iz ovoga proizlazi da radnikov položaj mora biti sve gori što se kapital više akumulira *pa ma kako radnik bio plaćen, visoko ili nisko.«*

U navedenom citatu mislimo da je izražena istina i o suvremenom kapitalističkom sistemu. Naglasak je, dakle, na posljednjoj rečenici. Polazeći upravo od toga, a ne od simplificirane teorije o takozvanom apsolutnom osiromašenju — marksisti trebaju razraditi modernu revolucionarnu strategiju radničkog pokreta na Zapadu. U tom su pogledu izuzetno zanimljivi stavovi istaknutog borca i teoretičara radničkog pokreta Lelija Bassa.

Analizirajući promjene i proturječja današnjeg kapitalizma, u cilju razrade te nove strategije, Basso piše: »Proturječja ostaju i poprimaju dapače posebnu težinu, proturječja su ta koja manje pogađaju materijalne uvjete života, a više vidove čovjekova duhovnog života: posrijedi su pitanja participacije, vlasti, dostojanstva, koja možda mase ne mogu tako lako neposredno percipirati, jer je njihova svijest mistificirana, ali, kada su upozorene, one neizbježno idu prema alternativnim rješenjima u socijalističkom smislu. I ne samo to, i sam objektivni razvoj kapitalističkog društva sve više naglašava društveni karakter proizvodnog procesa, te je zato prisiljen da stvara stalno socijalizirajuće strukture, to jest elemente budućeg socijalističkog društva, koji se, međutim, povinuju zahtjevima kapitalističkih proizvodnih odnosa. To vodi isticanju osnovnog proturječja i može se samo povećati napetost između struktura inspiriranih za kolektivne zahtjeve i proizvodnih odnosa kojima vlada profit. Usredotočiti se na te vidove klasne borbe, zaoštravati tu napetost, znači ubrzati sazrijevanje socijalističke svijesti o masama i u isti mah ubrzavati ritam revolucionarnog procesa, približavati završni sukob i poma-

---

[10] Marx — Engels, cit. djelo, str. 412.

gati prijelaz u socijalizam jačanjem svih elemenata suprotnih logici profita koji su već danas sadržani u kapitalističkom društvu... U razvijenom kapitalističkom društvu riječ je o tome da se stavi težište na složenija i napose artikuliranija proturječja koja se kriju u svim ganglijama društvenog života, i da ih se iskoristi za promjenu strukture što otvara put budućem osvajanju vlasti. Riječ je u izvjesnom smislu o povratku na marksističku shemu iz *Predgovora za Prilog kritici političke ekonomije,* a to će reći: ne osvajanje vlasti radi promjene strukture, nego promjena strukture kao priprema za osvajanje vlasti.«[11]

Nije teško razabrati da navedeni stav izražava modernu koncepciju takozvanih strukturalnih promjena (kao ključni element šire koncepcije napredovanja prema socijalizmu na Zapadu).

U vezi s pitanjem o masovnom revolucionarnom subjektu valja razmotriti još neke ključne točke nad kojima stoji teška hipoteka dogmatskog marksizma. Radikalizirat ćemo to pitanje ovako: što je to danas, na Zapadu, radnička klasa, kao središnji revolucionarni subjekt; je li to ona ista klasa kakvom je ocrtava Engels u *Položaju radničke klase u Engleskoj?*

Treba konstatirati, naime, da je još dosta prošireno shvaćanje (a ono je izraženo i u nekim marksističkim krugovima na Zapadu) kako je radnička klasa onaj dio društva koji trajno boravi u materijalnoj proizvodnji. Uzima se, dakle, uglavnom jedna karakteristikama kao bitna iz (poznate Lenjinove odredbe klase)[12], a to je materijalna proizvodnja.

Što to znači? Znači li to da radnik u automatiziranoj proizvodnji više ne pripada radničkoj klasi? Što je s onim legijama »bijelih ovratnika« (pozajmili smo Millsov izraz), koji kao i »fizički« radnici prodaju svoju radnu snagu, koji su najamnici i trpe jednako sve naopakosti kapitalizma?

Gledajući dogmatski, može se uporno insistirati (a to se i čini) na neodrživim tezama koje pripadaju prošlom stoljeću, ili se pak mora isključiti da se najveći dio radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama etablirao, poburžoazio. Tu leže korijeni teza o revolucionarnim rezervatima, oazama, o mesijanizmu odabranih i nepodmitljivih, o revolucionarnim marginalnim slojevima itd.

U tom je kontekstu zanimljivo podsjetiti na tezu o takozvanoj »novoj radničkoj klasi«. Analizirajući karakteristike procesa proizvodnje u najmodernijim automatiziranim poduzećima, poznati francuski sindikalistički teoretičar Serge Mallet dolazi do zaključka o značajnoj promjeni prirode radnika. Radnik ponovo stječe izgubljenu profesionalnu autonomiju i od pukog dodatka stroju postaje nadziratelj i kontrolor, što od njega zahtijeva ši-

---

[11] Vidi *Proposte di nuove esperienze organizzative,* u: »Problemi del socialismo«, 4/1965, str. 664—665.

[12] Vidi njegov spis *Velika inicijativa.*

roko tehničko obrazovanje i dobar uvid u cjelokupni tehnički i tehnološki proces. Radnička klasa gubi najveći dio svojih izvanjskih karakteristika koje je stekla u procesu historijskog formiranja. Po prihodima i po stilu života, osobito po načinu potrošnje, ona se približava srednjoj klasi. To je onaj dobro poznati i kontroverzni pojam »nove radničke klase«. Taj pojam obuhvaća radnike u automatiziranoj industriji i one koji će se naći u tom položaju. Zbog svog položaja u procesu proizvodnje, smatra Mallet, »nova radnička klasa« je objektivno suprotstavljena kapitalističkom sistemu koji nije u stanju da zadovolji njezine aspiracije — težnju za kreativnošću i sudjelovanjem u upravljanju. Budući da je zainteresirana za suštinsku promjenu društvenih odnosa, »nova radnička klasa« je revolucionarna, a s obzirom na činjenicu da se nalazi u centru najnaprednijih sektora kapitalističke proizvodnje, gdje je najlakše uočiti pukotine kapitalističke organizacije i doći do svijesti o novom mogućem tipu organizacije proizvodnih odnosa, ona je zapravo — po svom objektivnom položaju — avangarda socijalizma *par excellence.*

Da bismo još temeljitije sagledali postavljeno pitanje o revolucionarnom subjektu, valja nam barem ukratko pretresti Marxov pojam *proizvodnog rada* za koji se obično vezuju definicije radničke klase u modernoj epohi. Najčešće se poteže poznata podjela na *formalno* i *stvarno* proizvodni rad, pri čemu je ovaj posljednji mišljen uglavnom u »fizičkom« smislu, to jest u smislu materijalne proizvodnje ili proizvodnje »materijalnih vrijednosti«. To je, naime, rad koji neposredno mijenja materiju (tvar, »predmet rada«), te ona tako dobija oblik za upotrebu, u bilo koje svrhe.[13] Za tako shvaćen proizvodni rad vezuje se postojanje moderne radničke klase u kapitalizmu. Ali Marx tu odmah dodaje kako takva odredba proizvodnog rada »nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje«. Ono što mi, strogo teorijski gledano, nasljeđujemo od Marxa, kad je riječ o konkretnoj građanskoj ekonomsko-društvenoj formaciji (»kapitalističkom načinu proizvodnje«) jest to *da je proizvodni rad svaki onaj rad koji stvara višak vrijednosti.*

Uostalom, Marx u *Teorijama o višku vrijednosti* kaže: »Samo je proizvodni rad onaj rad koji proizvodi kapital... Naravno, kategoriji proizvodnih radnika pripadaju svi oni koji na ovaj ili onaj način surađuju u proizvodnji robe, od pravog fizičkog radnika do rukovodioca (menadžera), inženjera (utoliko što se razlikuju od kapitaliste)«.[14]

Polazeći od toga, možemo se upitati: tko sve onda proizvodi taj višak vrijednosti i tko njime raspolaže? Ali dužni smo razmotriti još jedno pitanje — što sve spada u »proizvodne snage«

---

[13] *Kapital,* sv. I, »Kultura«, 1947, str. 134. i dalje.
[14] Vidi u: Marx — Engels, *Glavni radovi,* str. 718.

(pojam koji je širi od pojma proizvodni rad i u kojem je ovaj supsumiran).

Složit ćemo se, a o tome govori i Marx, da je, na primjer, znanost u modernom vremenu eminentno proizvodna snaga. Dakle, ona je, »u rukama čovjeka«, kao bitan element »cjeline procesa rada«, zapravo proizvođač viška vrijednosti. Zaključujemo iz toga da su i nosioci toga elementa u cjelini procesa rada, kao i oni nosioci bitno »fizičkih podfunkcija« (Marxov izraz) u cjelini procesa rada, pripadnici moderne proleterske klase. Prema tome, moderna su proleterska klasa (u modernom smislu riječi) svi oni koji stvaraju višak vrijednosti, a nisu u takvom socijalnom položaju (nisu vlasnici sredstava za proizvodnju) da o njemu odlučuju, nego o njemu odlučuje netko drugi. Ovo je bitno za definiranje modernog revolucionarnog subjekta i za razradu moderne strategije radničkog pokreta na Zapadu.

Zaključujući ovu raspravu o subjektima socijalizma na Zapadu, a ostajući na razini izvorne marksističke analize bitnog ustrojstva »kapitalističkog načina proizvodnje«, to jest odnosa kapitala i rada, moglo bi se — suprotno dogmatskim šabloniziranjima i redukcijama ili poricanjima klasičnog subjekta revolucije — postaviti ključno pitanje: Da li socijalizam danas ima više mogućnosti ondje gdje su kapital i najamni rad razvijeniji, a pogotovu ondje gdje je najamni rad postao gotovo jedini oblik rada uopće?

No s tim u vezi odmah se postavlja pitanje o revolucionarnim subjektima i mogućnostima socijalizma u zemljama takozvanog trećeg svijeta. Ta su dva pitanja neodvojiva od sudbine socijalizma kao svjetskog procesa.

Već smo na primjeru kineske revolucije upozorili da je ona, zbog specifičnih uvjeta u kojima je ostvarivana, značila određen historijski pomak s obzirom na masovne subjekte socijalističkog preobražaja i da je po tome predstavljala stanovitu, ne doktrinarno-ideološku, nego stvaralačku, na socijalno-klasnim pretpostavkama izvedenu modifikaciju klasične marksističke teorije revolucije. Antikolonijalna i antiimperijalistička revolucija naroda, kojoj smo svjedoci posljednjih nekoliko decenija, dala je tom pitanju mogućnosti socijalizma i njegovih nosilaca u nerazvijenom svijetu još veći značaj. Postavila se dilema da li su te revolucije po svom sadržaju socijalističke. Svaka produbljena, nedogmatska i evropocentrizma lišena analiza nužno dovodi do zaključka da se revolucionarna previranja u zemljama u razvoju i po izvanjskim i po unutarnjim sadržajima kreću na crti socijalizma kao svjetskog procesa. Na vanjskom, objektivnom planu, one znače razbijanje kapitalističkog imperijalizma kao svjetskog sistema, a na unutarnjem, pak, planu one znače osiguranje nacionalnih pretpostavki za stjecanje povijesnog identiteta i konstituiranje vlastitih društveno-ekonomskih alternativa. Zbog konstelacije svjetskih odnosa za njih je najlogičniji izbor socijalističkih alternativa. Svaki bi ih drugi put stavio u ponovnu ovis-

nost od moćnih kapitalističkih zemalja i multinacionalnih kompanija, čime bi postale privjesak velikih svjetskih kretanja u bogatim metropolama. Stoga one, smjenjujući vlast kolonizatora, uvode takve oblike vlasti koji doduše imaju pretežno etatistički karakter, ali to je — kao stupanj podruštvljavanja uvjeta života — početni, rudimentarni oblik socijalističkog preobražaja.

Sve je to suvremene teoretičare socijalizma opravdano navelo na pitanje koji je stvarni doprinos antikolonijalnih revolucija globalnoj perspektivi svjetske revolucije i socijalizmu kao svjetskom procesu. Neki među njima čak smatraju da je taj doprinos presudan i da ima kontrolorsku ulogu za revolucioniranje subjektivnih snaga socijalizma i u visokorazvijenom kapitalističkom svijetu. U tom je pogledu gotovo egzemplarna slijedeća dijagnoza:

»Najviši oblik otpora je revolucionarni rat s ciljem da se zemlja izvuče iz svjetskog kapitalističkog sistema i da se počne društvena i ekonomska obnova na socijalističkoj osnovi. Takvi ratovi stalno traju poslije drugog svjetskog rata, i revolucionarni narodi postigli su niz historijskih pobjeda u Vijetnamu, Kini, Koreji, Kubi i Alžiru. Te pobjede, uzete zajedno sa sve očitijom nesposobnošću nerazvijenih zemalja da riješe svoje probleme u okviru svjetskog kapitalističkog sistema, posijale su sjeme revolucije preko kontinenata Azije, Afrike i Latinske Amerike. Neka od tih sjemena brzo će izrasti i sazrijeti, neka će polako, dok će neka možda poslije dugog razdoblja klijanja. Ono što je u svakom slučaju jasno, jest to da je sjeme zasijano bez ikakve mogućnosti da bude iskorijenjeno. Danas nije gola retorika govoriti o svjetskoj revoluciji: pojam opisuje ono što je već stvarnost i što će sigurno postati vladajuća značajka povijesne epohe u kojoj živimo.«[15]

Izbor socijalističkih opcija karakterističnih za antiimperijalističke i antikolonijalne revolucije naroda nužno je otvorio ono uvijek važno pitanje svake revolucije, pitanje o njihovim socijalnim subjektima. Značajno je pri tome napomenuti da se unutar samih tih pokreta, u samim tim zemljama, i iz njihovih izvornih situacija javljaju mislioci koji s vlastitih, a ne zapadnih kulturnih pretpostavki, problematiziraju specifičnosti revolucije u trećem svijetu. Čini nam se da u tom pogledu mišljenje Frantza Fanona pokreće niz suštinskih i kontroverznih pitanja upravo u vezi sa subjektima antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije. Stoga je s pravom Jean-Paul Sartre u povodu pojave Fanonove knjige *Prezreni na svijetu* napisao i slijedeće: »Ako nacionalna revolucija doista pobijedi, ona će biti socijalistička; ako se zaustavi njezin polet, ako kolonizirana buržoazija uzme vlast, nova će društva, unatoč formalnom suverenitetu, ostati u rukama imperijalista... Fanon objašnjava svojoj braći iz Afrike, Azije,

---

[15] Vidi Baran — Sweezy, *Monopolni kapital*, str. 331.

Latinske Amerike ovo: mi ćemo zajedno posvuda ostvariti revolucionarni socijalizam, ili ćemo biti dotučeni jedan po jedan od naših starih tirana.«[16]

Polazeći od poznatog hegelovsko-marksovskog odnosa gospodara i roba, u kojemu rob (proleter) postaje, kroz patnju i izrabljivanje, subjekt revolucionarnog prevrata i tvorac novoga svijeta, Fanon taj odnos za afričke prilike zaoštrava i modificira (»konkretizira«): u marksističkoj teoriji proleter i kapitalist su suprotnosti koje se međusobno uvjetuju i nadopunjuju; u kolonijalnom svijetu suprotnost kolonizator — kolonizirani dva su pola koja se potpuno isključuju.

Stvarnost trećeg svijeta, stvarnost Afrike napose, poznaje drugačiju diferencijaciju društvenih grupa i njihove drugačije sukobe, drugačije proturječnosti, ukratko, drugačiju društvenu dinamiku no što je ona evropska. Tako, na primjer, domaća buržoazija nema one »nacionalne vokacije« kakvu je imala evropska buržoazija; ona ne može biti istinski nosilac nacionalne, a time ni ljudske emancipacije. Ona je, po logici stvari, zahvaćena kompromiserstvom, korupcionaštvom itd.; ona, u osnovi, može biti samo prepreka istinskoj dubokoj antikolonijalnoj revoluciji. Ali i urbani je proletarijat, koji je inače malobrojan — smatra Fanon — povlašten te kao takav gotovo i ne može biti istinski revolucionarni subjekt. »Embrionalni proletarijat u gradovima relativno je povlašten. U kapitalističkim zemljama proletarijat nema što izgubiti, on eventualno može sve dobiti. U koloniziranim zemljama proletarijat može sve izgubiti. On je, u stvari, onaj dio koloniziranog naroda koji je nužan i nezamjenjiv za dobar rad kolonijalnog stroja: to su vozači tramvaja, taksisti, rudari, lučki radnici, tumači, bolničari itd. To su elementi koji čine najvjerniju klijentelu nacionalističkih partija, i zbog povlaštenog položaja što ga imaju u kolonijalnom sistemu oni predstavljaju »buržoaski« dio koloniziranog naroda.«[17] Jedina istinska revolucionarna snaga, temeljno zainteresirana za radikalnu historijsku promjenu, jest seljaštvo. Ono što je u visokorazvijenim zemljama Zapada industrijsko radništvo, to su u Africi seljačke mase. One su zapravo revolucionarni proletarijat trećeg svijeta. U njima su sabrane sve muke kolonijalizma i svi zbiljski potencijali radikalne antikolonijalne pobune, i stoga tvore bazu akcije kojoj se mora obraćati revolucionarna avangarda.

»Jasno je — kaže Fanon — da je u kolonijalnim zemljama revolucionarno samo seljaštvo. Ono nema što izgubiti, a može sve dobiti. Deklasiran, moren glađu, seljak je među izrabljivanima taj koji najbrže otkriva da se jedino isplati nasilje. Za njega nema kompromisa, nema mogućnosti nagodbe.«[18]

---

[16] Vidi u: Franz Fanon, *Prezreni na svijetu*, »Stvarnost«, Zagreb, 1973, str. 10.
[17] Vidi Franz Fanon, cit. djelo, str. 219.
[18] Isto, str. 220.

Iako tako intransigentno naglašava ulogu seljaštva u revoluciji, Fanon ne zanemaruje pitanje njegovih saveznika. No ti saveznici ne mogu biti ni nacionalna buržoazija ni gradsko industrijsko radništvo, nego poluproleteri i lumpenproleteri koji su iskorijenjeni, jer su dijelom odvojeni od zemlje, a nisu se kao radnici integrirali u industrijska središta.

Fanonove postavke o osnovnom revolucionarnom subjektu, a time i njegove analize društvenih klasa i slojeva, te njegove postavke o konstituiranju nacije u zemljama tek oslobođenim od kolonijalističke dominacije izazvale su, i još i danas izazivaju, oštre sporove u pogledu identificiranja subjektivnih snaga socijalizma u tim zemljama.

To pitanje je principijelno, i ono zadire u jedno drugo, ali s njim najtješnje povezano, to jest u pitanje o razvoju zemalja takozvane kapitalističke periferije. Ono glasi: moraju li nerazvijene zemlje iz takozvanih objektivnih razloga slijediti evropski kapitalistički put razvoja i time tek proizvesti masovnu radničku klasu koja bi se javila kao autentični subjekt socijalističke transformacije društva. Fanon, a s njime i niz drugih teoretičara, odbacuje takvu shemu. Međutim, ono što je izazvalo sporove u Fanonovoj koncepciji jest reduciranje subjekta revolucije isključivo na siromašne seljačke mase. Zbog izuzetne važnosti tog problema, bit će, držimo, korisno podsjetiti na neke od tih polemika.

Vijetnamski teoretičar Ngujen Nge je na Fanonovu tvrdnju o revolucionarnosti radničkih masa u bivšim kolonijalnim zemljama reagirao ovako: »Radnička klasa u kolonijalnim zemljama nije povlaštena klasa u smislu u kojem misli Fanon ... ona je povlaštena u revolucionarnom smislu te riječi zato jer je u povoljnijem položaju da izbliza vidi mehanizam kolonijalnog izrabljivanja, jer razumije put budućnosti za cijelo društvo.«[19]

Suprotstavljajući se spomenutoj Fanonovoj tezi o siromašnim seljačkim masama kao jedinim subjektima revolucije, pokojni Amilcar Cabral je, polazeći od konkretnog revolucionarnog iskustva, iznio tezu koja zaslužuje najozbiljniju pažnju:

»Sagledavanje pitanja — jesu li ili nisu seljaci glavna revolucionarna snaga, od ključne je važnosti. Što se tiče Gvineje, moram odmah odgovoriti sa — ne. Stoga može biti čudno da na njima temeljimo ukupnost naše oružane borbe. Predstavljajući zemlju u cjelini, nadzirući i proizvodeći njezina bogatstva, oni su fizički veoma moćni; ali mi znamo iz iskustva kakve smo napore morali poduzeti da bismo ih potakli na borbu ... Morali smo, za razliku od kineskih komunista, nasilno osvajati seljake.« Cabral objašnjava da je većina rukovodećeg kadra u njihovu antikolonijalnom pokretu »vezana za gradske nadničare.«[20]

---

[19] Vidi Nguyen Nghe, *Frantz Fanon et les problèmes de l'indépéndence*, »La Pensée«, Pariz, 107/1962.

[20] Vidi A. Cabral, *La lutte en Guinée*, »Revue internacionale du socialisme«, 4/1964.

Bez obzira na rezerve i kritike koje je izazvala u raznim marksističkim krugovima u svijetu, pa i u okviru same afričke političke misli, Fanonova je teorija posebno značajna po tome što je dovela do kritičkog preispitivanja zapadnoevropske i klasičnomarksističke teorije revolucije u svijetlu antikolonijalnih i antiimperijalističkih revolucionarnih pokreta. Otpočela je opravdana kritika evropocentrizma, koja ponekad poprima i tonove subjektivističko-ateorijskog odbacivanja i nacionalno-tradicijskog izolacionizma. No, u svakom slučaju, kritika evropocentrizma rezultat je novih revolucionarnih situacija i specifične klasne strukture revolucionarnih subjekata u zemljama trećeg svijeta.

U tom smislu trebalo bi ozbiljno uzeti u obzir kritičko upozorenje Samira Amina, prema kojemu suvremeni radnički i socijalistički pokret svoju nemoć verbalno kompenzira *uvrijerističkim raspravljanjem*, tvrdeći da su samo »zrele« radničke klase nosioci socijalističke budućnosti, a zaboravljajući pri tom da tri velika trenutka revolucionarne povijesti — Pariška komuna, oktobarska revolucija 1917. i kulturna revolucija — nisu djelo »zrelih« radničkih klasa, već, naprotiv, klasa u nastajanju.

Pitanje organiziranih subjekata socijalizma

Naša je polazna postavka, koja, uostalom, izriče objektivno stanje stvari, da suvremeni socijalizam ni kao pokret, ni kao faktički društveni odnos, ni kao teorijski projekt nije jednoznačna i homogena pojava: on nije gotov sistem, nego raznovrsno kretanje (svjetski proces) u pravcu uspostavljanja viših, besklasnih oblika života. Ta su kretanja raznovrsna i po stvarnim pretpostavkama od kojih polaze i po modalitetima prakse u kojima se izražava njihovo konstituiranje i napredovanje. Samo još okorjelim dogmatičarima nije jasno da nema, niti može biti, takozvanih univerzalnih, općevažećih i općeobaveznih obrazaca kretanja prema socijalizmu.

Revolucionarna stvarnost našega vremena demantirala je i prevladala staru i ustrajno obnavljanu dogmatsku zabludu da socijalizam završava na granicama socijalističkog svijeta ili, još točnije, na granicama »realnog socijalizma«. Raspravljajući o tome, Edvard Kardelj ističe da »dalji razmah svetskog socijalizma nikako neće i ne može da ide mehaničkim proširivanjem formi socijalističkih odnosa, koje su vladale ili vladaju u socijalističkim zemljama, već i rađanjem novih formi, često i viših od već postojećih, ako materijalna baza omogući takav napredak«[21]. To znači da ni proces formiranja raznovrsnih subjekata socijalizma nije završen, niti u tom pogledu mogu postojati jednom zasvagda dane i završene formule.

---

[21] Edvard Kardelj, *Socijalizam i rat*, u: *Izbor iz dela*, sv. VI, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 93.

U povijesti socijalizma i njemu bliskih socijalnih i progresivnih oslobodilačkih pokreta formirali su se razni tipovi organiziranih subjekata, koji uvijek nose pečat historijskih, klasnih, kulturnih i drugih uvjeta unutar kojih su nastajali. Najdužu tradiciju imaju oni subjekti koji su nastali na pretpostavkama marksističkog socijalizma, a to znači političke organizacije radničkog pokreta koje imaju idejno-teorijsko izvorište u Marxovoj koncepciji revolucije i revolucionarne avangarde (političke partije).

Uostalom, revolucija je takav socijalni pokret koji je neodvojiv od organizacije, i to ne od bilo kakve organizacije, nego sasvim određene i historijskoj situaciji primjerene organizacije revolucionarnih snaga. Svaka se istinska revolucija u povijesti artikulira kroz određenu organizaciju, a njen nosilac je bio određeni socijalni subjekt. Imamo li pred očima socijalističke revolucije, onda znamo da su one bile tijesno povezane s egzistencijom radničkog pokreta. Marx je, s tim u vezi, smatrao da je upravo neorganiziranost pariškog proletarijata — a to znači nepostojanje revolucionarnog instrumenta: radničke partije — bio osnovni uzrok neuspjeha prve proleterske revolucije. Ako je, dakle, politička partija izraz neke klase ili, određenije, ako je u ovom slučaju partija organizator i inspirator revolucije, nameće se pitanje što se desilo s radničkim partijama na Zapadu poslije oktobarske revolucije, što se dešavalo općenito, kad nije došlo do radikalnih društvenih promjena? Odgovoriti na to pitanje precizno značilo bi pisati neku vrstu historije zapadnoevropskog radničkog pokreta posljednjih pola stoljeća.

Kao što je poznato, na osnovnim pitanjima: kako pojmiti revoluciju protiv kapitala, kakve joj ciljeve dati, do kojeg stupnja radikalnosti ići u napadu na kapitalistički sistem, kojim se sredstvima i metodama služiti u toj borbi, kako se u njoj organizirati i na koje se društvene klase i slojeve oslanjati — u povijesti radničkog pokreta došlo je do prvih velikih diferencijacija i rascjepa. Na različitom pristupu tim pitanjima došlo je do suštinskog rascjepa između reformizma i revolucionarnog marksizma, drugim riječima, do formiranja komunističkog i socijaldemokratskog krila u radničkom pokretu.

Onaj dio radničkog pokreta na koji imaju odlučujući utjecaj političke partije socijaldemokratskog tipa idejno-programski se nadovezuje zapravo na bernštajnovsku koncepciju, sa svim njezinim konsekvencijama, izraženu paradigmatički u poznatoj izreci: *Pokret je sve, cilj je ništa.* Nema sumnje da je socijaldemokracija, barem u nekim zemljama, izvojevala značajne socijalne tekovine (reforme) u korist radničke klase i drugih radnih slojeva; međutim, njezine su se akcije, gledano u cjelini, iscrpljivale uglavnom u »korekciji« kapitalističkog sistema, dok sam sistem u cjelini nije nikada dovela radikalno u pitanje. Dapače, ona je, u krajnjoj liniji, nerijetko služila, posredno ili neposredno, stabilizaciji klasnog kapitalističkog ustrojstva. Komunistički dio radničkog pokreta stajao je u radikalnoj opoziciji prema vladajućem

kapitalističkom ustrojstvu s ambicijom da ga iz osnova promijeni, revolucionira. Hoteći ostati vjeran krajnjim revolucionarnim socijalističkim ciljevima, taj je dio pokreta oscilirao između krutih, počesto zastarjelih, dakle dogmatskih teorijskih formula, i nedomišljenog empirizma revandikativnih akcija. Sve donedavno (a to je bilo povezano, između ostalog, s predominantnim utjecajem staljinističkog dogmatizma u komunističkom dijelu radničkog pokreta) komunističke su partije Zapada u svojem pretežnom dijelu njegovale, uglavnom, takav »maksimalizam« i takvu »čistoću« krajnjih ciljeva da su se najčešće dovele u situaciju defanzive i izolacije. U skladu s time čak je bio jedno vrijeme prevladao i stav da je sudbina socijalističke transformacije na Zapadu u direktnoj ovisnosti o raspletu blokovskog sukoba: smatralo se, naime, da je za Zapad sudbonosno ono što se dešava na planu rvanja dvaju blokova. Drugim riječima, revolucionarna strategija i taktika bile su koncipirane na činjenici blokovske podjele svijeta. To je dakako vodilo stavu »iščekivanja« konačnog rješenja i praktički je »uspavalo« cijele partije; one su na neki način stvari gledale sa strane, iz distancije, čuvale su, na ideološkom planu, klasnu čistotu doktrine, sektaški se zatvarale i suspendirale faktički raznovrsne revolucionarne potencije (ovdje, naravno, nije riječ samo o političkim aspektima revolucioniranja društva nego i o mnogim drugim aspektima, pa i o samom »modelu« socijalizma za zapadnoevropske zemlje).

Uzmemo li u obzir ocjene istaknutih prvaka i teoretičara komunističkog pokreta na Zapadu — a u tom je pogledu najindikativnija već spomenuta Amendolina ocjena iz 1964. godine da je rezultat polustoljetne borbe i nastojanja radničkog pokreta Zapada takav da »odlučujućih doprinosa u smislu revolucionarnog socijalističkog preobražaja kapitalizma nije bilo«, onda je posve prirodno da se upitamo kakav je tip partije — kao organiziranog političkog subjekta revolucije — bio na snazi u komunističkom dijelu međunarodnog radničkog pokreta.

Bio je to dugo vremena staljinizirani lenjinistički tip partije. Ali staljinski je dogmatizam već uveliko prevladan. Preostaje pitanje: što je s izvornim lenjinskim tipom partije?

Pitanje možemo još određenije postaviti: da li lenjinski tip partije kao instrument revolucije, kao organizirani oblik revolucionarne volje, sadrži neporecivu univerzalnu vrijednost, ili je to bio tip partije specifičan i važeći samo za određenu društvenu strukturu i određeno razdoblje?

Kako stvari stoje, možemo s razlogom kazati da strogo lenjinski tip partije, sa svim njegovim implikacijama, danas revolucionarnom socijalističkom pokretu Zapadne Evrope ne odgovara; određeni principi lenjinskog tipa partije mogu vrijediti, ali Zapadnoj je Evropi potreban novi koncept partije kao instrumenta revolucije. S tim u vezi mislimo da nije naodmet podsjetiti na poznate stvari. Lenjinski tip partije — ma koliko je u sebi sadržavao neke opće principe utemeljene na Marxovim ana-

lizama i zaključcima, a to će reći na analizama modernog kapitalizma i na zadacima modernog radničkog pokreta — ipak je uvelike bio determiniran situacijom određene zemlje.

Revolucija u Rusiji izbila je, istina, na pozadini svjetske kapitalističke krize i ratne katastrofe koja joj je slijedila; ona je, istina, bila »objektivno« priređena (sjetimo se Lenjinovih analiza iz djela *Razvoj kapitalizma u Rusiji*, teze o »najslabijoj karici kapitalizma« itd.), ali ne smijemo zaboraviti da je ona bila, uza sve to, i djelo snažno organiziranog i discipliniranog subjekta — Boljševičke partije lenjinskog tipa. Po Marxovoj, ili po marksističkoj shemi, tu do istinske proleterske revolucije nije moglo doći. Sam je Lenjin smatrao da je Oktobar samo uvod u međunarodnu proletersku revoluciju koja je trebala odmah uslijediti (u Njemačkoj, Francuskoj itd.), a da će Rusija morati, nakon političke pobjede boljševika, nastavljati s izgrađivanjem takozvanih pretpostavki koje su druge razvijenije kapitalističke zemlje već posjedovale. Sjetimo se kolebanja nekih istaknutih boljševika u vezi s osvajanjem vlasti 1917. itd. Rasplet događaja je poznat. Radnički je pokret Zapadne Evrope zatajio i uskoro bio izložen najsurovijoj ofanzivi kapitalističke klase (pojava fašizma i podrška koju mu pruža krupni kapital itd.).

Obaranje carizma i njegovih institucija, obaranje vojno-birokratske klike u Rusiji značilo je, zapravo, revoluciju u superstrukturi; ona je bila neophodna, a tek poslije toga pristupilo se revoluciji u strukturi, i to u pravcu socijalizma.

Ostajući na terenu koji analiziramo, lenjinski je tip partije u potpunosti odgovarao ruskim prilikama, razvoju događaja u Rusiji. Lenjinova teorija partije bila je, zapravo, integralni dio njegove teorije revolucije, i to prije svega revolucije na ruskom tlu. Ma koliko je u njegovu horizontu, kao velikog teoretičara i poznavaoca tendencija svjetskih zbivanja, bio uvijek i pogled na perspektive svjetske revolucije, on je uvijek isticao da revolucionarno iskustvo boljševika i, prema tome, njihovu koncepciju partije kao integralni dio koncepcije revolucije, valja uzimati kritički, a ne mehanički kopirati.

Događaji na Zapadu idu drugim, dapače, obrnutim putem: u samoj društvenoj strukturi ostvaruje se duboka transformacija i niču klice novoga. Događa se, naime, objektivno doista ono što je Marx tako pregnantno opisao u svom znamenitom *Predgovoru za Prilog kritici političke ekonomije*.

Komunistički pokret danas proživljava fazu konstituiranja novog tipa odnosa i novih, situacijama primjerenih strategija socijalizma. Mnogi njegovi dijelovi samokritički preispituju vlastite promašaje, hvataju se ukoštac s problemima svog vremena i prostora, i bez čekanja na katastrofalni slom kapitalizma kreiraju strategije primjerene budućnosti. Takvo kretanje s pravom se može smatrati obnovom i redefinicijom subjekata revolucije.

Pojava evrokomunizma, kao strategije socijalizma za zemlje Zapadne Evrope, nesumnjiv je primjer tog obnoviteljskog kre-

tanja. To konstatira i kritičar tradicionalne ljevice Herbert Marcuse koji smatra da u kapitalističkim zemljama nema revolucionarne situacije, ali da evrokomunizam predstavlja početak razvedravanja i novog puta u evropskom radničkom pokretu.

Evrokomunizam je, zapravo, izraz tendencije ka policentričkom konstituiranju komunističkog pokreta, koje intenzivno traje već nekoliko decenija. On se, kako ističe Umberto Cerroni, javlja kao perspektiva emancipacije radničke klase zapadnoevropskih zemalja, na pretpostavkama razvijenih povijesnih, civilizacijskih i intelektualnih vrijednosti moderne Evrope, te stoga o njemu ne treba govoriti u navodnicima i u stilu plašljivog ispričavanja. Štaviše, s njime »evropska kultura dobija subjekt koji je kadar i sposoban da je očuva od prijeteće drame autoritarizma, ali i da njezinim idealima univerzalnosti pruži povijesno konkretan okvir«[22].

Evrokomunizam implicira novu, to jest produbljenu teorijsko-političku razradu socijalističkog prijelaza, pa, prema tome, i novi pogled na njegove subjektivne nosioce. To je teorija postupnog i demokratskog socijalističkog prijelaza koji se oslanja na klasne i političke saveze svih onih socijalnih slojeva pogođenih vlašću monopolističkog kapitala i zainteresiranih za duboke i cjelovite reforme društvenih struktura. Širenje klasno-političkih saveza, dakle, jedna je od najznačajnijih točaka u strategiji evrokomunizma. A to *via facti* pretpostavlja *jedinstvo ljevice*, kao osnovice »na kojoj može počivati jedinstvo progresivnih snaga«[23]. Stoga upravo u procesu koncipiranja evrokomunističke strategije oživljava interes za obnovu jedinstva, stvaranje koalicionih saveza i zajedničkih izbornih platformi među partijama ljevice.

Svijest o potrebi objedinjavanja i jačanja subjekata socijalizma danas je naglašeno izražena, bez obzira na stvarne rezultate takvih nastojanja. Oni koji sa stajališta jednog modela revolucije — revolucije kao nužno nasilnog okršaja — osuđuju evrokomunizam zbog socijaldemokratizacije pokreta (Ernest Mandel) zaboravljaju ne samo zbilju suvremenog kapitalističkog svijeta nego i Marxove teorijske anticipacije o mogućnosti mirnog socijalističkog prijelaza u razvijenim zemljama buržoaske demokracije.

Plodonosna značajka evrokomunizma jest i to što je oživio teorijsku debatu o nekim izuzetno važnim aspektima socijalističke revolucije, na primjer, o karakteru socijalističke države, o diktaturi proletarijata, o odnosu demokracije i socijalizma te o organizacionom ustrojstvu političke partije radničke klase. Nikada kao posljednjih nekoliko godina nije bilo toliko diskusija, čak i suštinskih teorijskih kontroverza u povodu partije. (Podsjetimo samo na nedavne debate o partiji u KP Italije i KP Francuske.)

---

[22] Vidi Umberto Cerroni, *Crisi del marxismo?*, Editori Riuniti, Roma, 1978, str, 95.
[23] Santiago Carrilo, u dnevniku »La Repubblica«, Roma, 209/1979.

Dominantno je pitanje — da li postojeći tip komunističkih organizacija omogućuje prodor inicijativa partijskih masa, imaju li komunističke partije u svojoj politici dovoljno sluha ne samo za životne interese organizirane klasne baze nego i za interese rubnih socijalnih kategorija (omladine, gradske sirotinje itd.); u tom znaku dolazi do prilagođavanja komunističkih partija konkretnim uvjetima njihova djelovanja.

Nedvosmisleno je slijedeće: onaj zapadnoevropski socijalistički i komunistički pokret koji smjera ka revolucionarnoj, to jest radikalnoj izmjeni postojećeg stanja — svijeta kapitala — suočen je danas s novim pitanjima na koja mora dati jasan, iscrpan i nedvosmislen odgovor ukoliko, naravno, hoće da bude doista revolucionarni pokret. U tom smislu evrokomunizam polaže račun, najkraće rečeno, o slijedećem:

1. Što *danas* znači revolucioniranje društva u pravcu socijalizma, a što je socijalistička revolucija u uvjetima politike miroljubive koegzistencije, ali i novih oblika održanja i imperijalističke dominacije kapitala?

2. Koje su specifičnosti modernog kapitalizma, uloga države, tendencije ka socijalizaciji, masovna potrošnja kao element i uvjet reprodukcije kapitala?

3. Kakva je uloga središnjeg subjekta revolucije — radničke klase (očito je, naime, kao što je već istaknuto, da više nije riječ o radničkoj klasi kako ju je vidio i opisao, na primjer, Engels u *Položaju radničke klase u Engleskoj*); kakva je, s tim u vezi, uloga sve brojnijih slojeva intelektualnih »radnika«, kao saveznika radničke klase?

4. Što je s internacionalnom solidarnošću i revolucionarnošću radničke klase i kako, s tim u vezi, doista stoji s njezinom takozvanom uklopljenošću u postojeći sistem?

5. Takozvani treći svijet ili, određenije, bivše kolonijalne zemlje predstavljaju doista *kamen kušnje* za strategiju i politiku zapadnoevropskog radničkog pokreta, kao kolijevke modernog socijalizma. Sa stajališta socijalizma kao svjetskog procesa, postavlja se krucijalno pitanje da li su organizirani politički subjekti zapadnoevropskog radničkog pokreta, a prije svega njegove komunističke partije, u koncipiranju svoje strategije, dokraja izišle iz usko evropskog, pa i evropocentrističkog shvaćanja revolucije i njezinih stvarnih subjekata? Naša je teza: nijedna strategija socijalizma, pa, prema tome, ni evrokomunistička, ne može računati na uspjeh u vlastitoj sredini i osloboditi se blokovske uvjetovanosti ako se ne poveže djelatno, a ne deklarativno, s golemim revolucionarnim potencijalima milijunskih narodnih masa i obespravljenih slojeva u zemljama u razvoju. Čini nam se da u tom smislu treba shvatiti najnovija razmišljanja glavnih protagonista evrokomunističke strategije. Uputno je, s tim u vezi, ovdje navesti slijedeći stav Enrica Berlinguera: »Da bi se ostva-

rila politika koja bi doista pridonijela rješenju ekonomskih, socijalnih, političkih drama suvremenog svijeta, radnički i progresivni evropski pokret pred sobom ima ne samo zadatak solidarnosti, koliko god i on bio važan, nego se on mora boriti za novi tip cjelokupnog razvoja Zapadne Evrope, koji je Evropi prijeko potreban, kako bi se razrješavala njezina kriza, i u isti mah razvijao sa trećim i četvrtim svijetom odnos zasnovan na jednakosti, na konkretnoj razmjeni i na međusobnoj podršci i pomoći. To je veliki zadatak koji, po našem mišljenju, stoji pred evrokomunizmom kao nastojanje da se na evropskom Zapadu otvori put socijalističkim preobražajima zasnovanim na punom poštivanju demokracije i svih sloboda, te istodobno kao nastojanje da se u svijetu potvrdi specifična uloga radničkog pokreta Zapadne Evrope. Na radničkoj je klasi Evrope da spasi ono pozitivno u velikoj kulturnoj tradiciji našeg kontinenta. Na njoj je, dakle, prije svega to da činjenicama izbriše sliku stare imperijalističke, rasističke, kolonijalističke i neokolonijalističke Evrope. To je naš konkretan način da budemo Evropljani!« (»l'Unita«, 17. 9. 1979).

Pitanja koja smo netom postavili upućuju nas na kratku karakterizaciju subjekata socijalističke transformacije u zemljama trećeg svijeta, a u kontekstu antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije naroda, koja se zbiva pred našim očima.

Antikolonijalna i antiimperijalistička revolucija naroda dovela je do afirmacije novog tipa organiziranja revolucionarnih subjekata, primjerenog klasnoj strukturi, razini političke svijesti i ciljevima nacionalnog oslobođenja od stoljetnog kolonijalnog jarma. Već je Lenjin jasno uočio da će budućnost svjetske revolucije ovisiti o spoju između proleterske revolucije na Zapadu i antikolonijalne revolucije porobljenih naroda, da »socijalistička revolucija neće biti samo i prije svega borba revolucionarnih proletera u svakoj zemlji protiv svoje buržoazije« nego i borba »svih od imperijalizma ugnjetavanih naroda i zemalja, svih zavisnih naroda protiv međunarodnog imperijalizma.« Ta borba od imperijalizma ugnjetavanih i zavisnih naroda, naroda kapitalističke periferije — kako ih nazivaju moderni teoretičari razvoja — iznijela je na vidjelo mnoge zablude klasične evropske ljevice i opasnosti centralizacije svjetske revolucije. Da su revolucionarna gibanja u zemljama trećeg svijeta doslovno slijedila teorijsko samozadovoljstvo zapadne ljevice i dogmatske pozicije »centra« svjetske revolucije, ona nikada ne bi pokrenula milijunsko pučanstvo kolonizirane, kulturno-politički zaostale sirotinje da istjera kolonizatora i otpočne svoj vlastiti svjetskohistorijski hod. S pravom ističe Edvard Kardelj da su te revolucije, originalnošću svoga razvoja, »pred savremeni svetski socijalizam postavile niz novih pitanja značajnih za dalji razvoj kako samog socijalizma i borbe za socijalizam, kao faktora uspostavljanja naprednijih i demokratskijih političkih i ekonomskih odnosa među narodima, tako i u pogledu daljeg razvijanja demokratskog i humanističkog

sadržaja samih socijalističkih društvenih odnosa«[24]. Ta se originalnost očituje, između ostalog, i u specifičnom načinu političkog organiziranja revolucionarnih subjekata.

Indikativno je, ali historijski također sasvim razumljivo, da u većini revolucionarnih previranja i socijalističkih transformacija zemalja trećega svijeta tradicionalni tipovi revolucionarne političke organizacije, to jest komunističke partije, igraju uglavnom sporednu ulogu, ostavši »izvan glavne matice velike antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije«[25]. Mnogovrsni su objektivni i subjektivni razlozi takvoga stanja. S jedne strane, težak ekonomski i društveni položaj najširih narodnih slojeva, kao i niska razina njihove političke svijesti, otežavali su političko mobiliziranje i organiziranje masa, što je uvjetovalo njihovo lakše potpadanje pod utjecaj raznih tradicionalističkih i konzervativnih snaga, njihovo ostajanje u plemenskom horizontu. Klasični proletarijat, na koji su komunističke partije tradicionalno upućene, u tim je zemljama bio malobrojan, ili ga gotovo nije ni bilo. Nizak stupanj ekonomskog i društvenog razvoja bitno je otežavao strujanje ideja, političkih utjecaja i političkog komuniciranja uopće. Pored toga, komunističke partije u nekim zemljama trećeg svijeta bile su izvrgnute ekskomunikaciji od strane vladajućih političkih formacija, što ih je svelo na ilegalne uvjete opstanka. S druge, pak, strane, većina partija u zemljama trećega svijeta pokazala je veliku ideološko-političku nesamostalnost, mehanicistički kopirajući parole i formule neprimjerene njihovim uvjetima djelovanja. Mnoge su od tih partija pokazale priličnu nepostojanost stavova prema specifično unutrašnjim pitanjima pokreta, na primjer prema ulozi nacionalne buržoazije te narodnih i nacionalnooslobodilačkih pokreta. Ta je nepostojanost znatno doprinijela gubljenju njihova ugleda u javnosti. Precijenjujući mogućnosti radničke klase kao eventualno vodeće snage nacionalnooslobodilačke borbe, zanemarile su izuzetno važnu ulogu seljaštva, ali i drugih slojeva — inteligencije, sitne buržoazije i srednjih slojeva. Tome treba dodati i zanemarivanje značenja nacionalnog pitanja za koje se, na osnovi pozitivističko-evolucionističke, a kasnije staljinizirane sheme, smatralo da nema bitnu važnost u procesu socijalne emancipacije zemalja trećega svijeta. Međutim, u najnovijem razdoblju u mnogim se komunističkim partijama zemalja trećega svijeta uobličavaju nove tendencije, koje ukazuju na postepeno prevladavanje navedenih slabosti.

Sve se više ukorjenjuje teza o mogućnostima neklasičnog prijelaza u socijalizam, poznatog u evropskoj tradiciji radničkog pokreta; prodiru ideje o širokom savezu narodnih snaga, u koje-

---

[24] Edvard Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja;* vidi u: *Izbor iz dela*, sv. VI, cit. izd., str. 135.
[25] Branko Pribičević, *Socijalizam — svetski proces*, »Manos«, Beograd, 1979, str. 337.

mu se priznaje značajno mjesto, prije svega, seljaštvu i inteligenciji, te pripadnicima oružanih snaga, dijelovima nacionalne buržoazije itd.

Među vodećim snagama socijalizma u zemljama u razvoju nemaju, dakle, bitnu ulogu političke formacije koje su izrasle na tradicijama radničkog pokreta. Tu ulogu vodećeg socijalističkog subjekta igraju specifično grupirane društveno-političke snage, organizirane u narodne, nacionalnooslobodilačke i slične političke pokrete u kojima dominiraju stranačke koalicije narodnofrontovskog tipa.

Klasno-socijalnu osnovu narodnih pokreta pretežno sačinjavaju radne mase, s dominantnom ulogom milijunskog siromašnog seljaštva, zatim poljoprivrednog radništva (nadničara, napoličara i slično), najamnih radnika iz malobrojnih sektora moderne proizvodnje, zanatlija, sitnih trgovaca, intelektualaca i predstavnika takozvanih slobodnih profesija. U pogledu ideološko-političkih koncepcija, narodni su pokreti socijalistički opredijeljeni. Odbacuju kapitalizam kao društveno-ekonomski sistem i ističu svoju socijalističku orijentaciju. Ti su pokreti u većini slučajeva političke formacije jedinstvenog tipa, a budući da se u njima artikuliraju interesi različitih socijalnih grupa, neki ih teoretičari smatraju svojevrsnim »pluralizmom integrativnog tipa«. Za razliku od klasičnog tipa partija, karakterizira ih niži stupanj unutarnje institucionalizacije. U svim tim obilježjima bez sumnje je najznačajnije to da, za razliku od klasičnih partija — koje po definiciji izražavaju interese određenog dijela klasno-političke strukture — okupljaju široku ljestvicu narodnih snaga. Utoliko oni predstavljaju nov fenomen u političkoj povijesti i još nedovoljno izučeno područje društvenih znanosti (inkluzive i onih marksistički orijentiranih).

Nacionalnooslobodilački su pokreti također specifičan rezultat antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije. Nacionalno oslobođenje i osvajanje nacionalne nezavisnosti njihov je glavni cilj. Nasuprot kolonijalnoj vlasti, mnogi društveni slojevi i klase nalaze, barem u prvoj fazi, zajednički jezik nacionalnooslobodilačkih aspiracija. Dok narodni pokreti često postižu zavidan stupanj unutarnje političke homogenosti, za nacionalnooslobodilačke pokrete može se reći da predstavljaju heterogene političke formacije. Zbog te heterogenosti u njihovu razvoju postoji razlika između faze nacionalne emancipacije i faze u kojoj se otvara pitanje izbora društvenog sistema i treba se suočiti s temeljnim pitanjem socijalne emancipacije. Obično je to prijelomna točka u kojoj dolazi do sukoba i diferencijacije, pogubnih za opstanak mnogih nacionalnooslobodilačkih pokreta.

Političke grupacije narodnofrontovskog tipa s elementima stranačkih koalicija okupljaju razne struje i organizacije progresivnih, demokratskih i socijalističkih snaga. Riječ je, dakle, o for-

macijama koje impliciraju stranački pluralizam te funkcioniraju na bazi privremene ili trajne ravnoteže svojstvene pluralističkim političkim okupljanjima.

Razumije se da u ovakvoj sumarnoj tipologiji organiziranih političkih subjekata u zemljama u razvoju nipošto nije iscrpljena sva raznolikost organiziranih formi historijske inicijative svojstvene valu antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije, a pogotovo nije do kraja elaborirana sva dijalektika njihovih promjena, načina djelovanja i klasno-ideoloških proturječja s kojima se suočavaju. Bez obzira, međutim, na njihovu šarolikost, različit stupanj socijalno-političke radikalnosti i veliku heterogenost socijalnih snaga koje okupljaju, činjenica je da su se ti pokreti afirmirali kao subjekti progresivnih i socijalističkih promjena u zemljama trećega svijeta te kao snažni faktori borbe za uspostavljanje demokratskih ekonomsko-političkih odnosa u svjetskoj zajednici. Stoga oni, u globalnom, svjetskom smislu, zacijelo predstavljaju subjektivnu snagu aktualnih socijalističkih procesa.

*

U cjelokupnom dosadašnjem izlaganju, koje nipošto nije imalo pretenziju da iscrpi svu problematiku vezanu za subjektivne snage socijalizma kao svjetskog procesa, niti je pogotovo imalo namjeru da u tom pogledu daje doktrinarne lekcije, pokušali smo pokazati da bitnu značajku subjektivnih snaga revolucionarnih, socijalističkih i progresivnih kretanja naše epohe čini njihova raznolikost, pluralizam njihovih oblika te koncepcijska divergentnost njihovih putova, strategija i teorija. Socijalizam je — a to nije puka fraza — doista u prijelomnoj fazi, a njegove klice, potencijali i stvarne snage neumitno u svom hodu ruše svaku dogmatsku recepturu, svako zaustavljanje na postignutom. Pred teorijskim marksističkim mišljenjem, koje želi biti konstitutivan stvaralački element tog kretanja, veliki je zadatak da drži otvorenim i plodonosno koristi dijalog revolucija, da radi na sabiranju i objedinjavanju svih njihovih povijesnih nosilaca. Samo otvorenim kritičkim dijalogom, koji ne preza ni pred kojim pitanjima, »delikatnim« temama, zaoštrenim dilemama i stvarnim proturječjima, moguće je postići da *mišljenje o revoluciji* bude u stalnom živom doticaju sa stanjem subjekata socijalizma te tako pridonosi izgledima socijalizma kao svjetskog procesa. Na toj su se crti kretala i razmatranja u ovom izlaganju.

Ulf Himmelstrand

Subjektivni faktor u borbi koja prelazi okvire sistema

Gotovo svi socijalni teoretičari, bilo da su marksisti ili nemarksisti, slažu se u jednome: da su različiti elementi koji sačinjavaju savremena razvijena društva danas sve više međusobno zavisni. To bi moglo značiti i sve veću nestabilnost tih društava; ako samo jedan značajan element takvog društva bude pogođen krizom ili uništen, to može dovesti do sloma sistema u celini. Taj sistematski karakter savremenih razvijenih društava ima još jednu posledicu: izolovane ili sektorske mere koje se donose i sprovode a da se ne vodi dovoljno računa o sistemu u celini, lako mogu imati suprotan efekt. U društvima koja nisu toliko složena i koja ispoljavaju manji stepen međuzavisnosti svojih sastavnih elemenata, disfunkcionalnost izolovanih ili sektorskih mera — a ovakvu disfunkcionalnost nije uvek mogućno izbeći —, po pravilu, nema takve posledice po sistem u celini. Osim toga, takve disfunkcije često bivaju pravovremeno uočene i otklonjene, dok u društvu koje se odlikuje većom međuzavisnošću »pravovremenost« ne mora biti dovoljna da bi se otklonile njihove posledice po ceo sistem. Bez obzira na to da li su takvi sistematski efekti dramatični, pa prema tome i manje-više neposredno uočljivi, ili su »postupniji« te stoga

ne moraju biti odmah otkriveni, njihov značaj je velik: u slučaju dramatičnih događaja, zato što je počinjena šteta ogromna i nepopravljiva, a u slučaju »postupnih« efekata, zato što oni mogu dovesti do promena u udaljenim sektorima koje donosioci prvobitne odluke uopšte nisu bili uzeli u razmatranje.

Tako, sistemski karakter savremenih razvijenih društava dovodi donosioce odluka u državnom aparatu i privredi, kao i obične građane, u sledeću teškoću: da bi doneli ispravne odluke, oni moraju raspolagati ne samo *većom* količinom informacija nego što bi bilo neophodno u jednostavnijim društvima; te informacije moraju biti i *sistemske* prirode. Istovremeno, prikupljanje takvih informacija je otežano, kako zbog složenosti sistema tako i usled izolovanog ili personalizovanog karaktera informacija koje se prenose preko najvećeg broja sredstava političke komunikacije.

Ta protivrečnost između tipa informacija potrebnih u savremenim razvijenim društvima i nesposobnosti tih društava da takve informacije pruže predstavlja polaznu tačku naših razmatranja u ovom radu. Govorićemo o sledećim pitanjima:

1) Kako socijalni teoretičari konceptualizuju i empirijski analiziraju sve veću složenost i međuzavisnost naših društava?

2) Pomoću kojih pojmova i empirijskih metoda možemo da procenimo u kojoj meri političke komunikacije i javno mnenje uzimaju ili ne uzimaju u obzir sistemske odlike savremenih društava. Ako ih ne uzimaju u obzir, koji tip političke informacije preovlađuje?

3) U kojoj meri su različiti tipovi političke komunikacije i odlučivanja spojivi ili nespojivi sa različitim političko-ekonomskim sistemima?

Marksističko shvatanje složenosti i međuzavisnosti zrelih kapitalističkih društava

Sociološka misao o složenosti društva i međuzavisnosti njegovih elemenata polazi od dveju teorijskih tradicija — strukturnog funkcionalizma u širem smislu i marksizma. U obema tim tradicijama sve veća podela i specijalizacija rada shvataju se kao jedan od osnovnih činilaca u stvaranju sve veće uzajamne zavisnosti među sastavnim elementima datog društva. U tradiciji strukturnog funkcionalizma taj pristup se primenjuje i na sve veću strukturalnu ili institucionalnu diferencijaciju društvenih funkcija. Organska solidarnost kako je definisana kod Durkheima, kao i postizanje saglasnosti, i to ne oko zahteva za jednoobraznim ponašanjem, već oko restitutivnih ili ravnotežnih mehanizama kojima se regulišu odnosi razmene između različitih sfera i interesa, dovode do funkcionalne integracije koja je neophodna za stabilnost sistema i njegovo reprodukovanje. Mada ga ne zanemaruju potpuno, strukturni funkcionalisti vide klasni konflikt samo kao

jedan od činilaca koji narušavaju društvenu stabilnost. Osim toga, takvi sukobi posmatraju se i kao fokus za ravnotežne i restitutivne mehanizme razmene koji, najzad, dovode do institucionalizacije konflikta.

Prema marksizmu, klasna borba je mnogo fundamentalniji proces čije razrešenje nije u institucionalizaciji konflikta, već u budućoj strukturalnoj transformaciji društva, transformaciji koja podrazumeva da je radnička klasa preuzela kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, do tada pod kontrolom kapitalističke klase. Bez obzira na to da li se ovo prihvata kao empirijsko predviđanje ili kao politički cilj, neosporno je da se u marksizmu razrešenje klasnog konflikta konceptualizuje na teorijski sasvim drukčiji način nego u tradiciji strukturnog funkcionalizma.

No, mada marksisti vide klasnu borbu kao glavni agens promene sistema, bilo bi sasvim pogrešno shvatiti marksizam samo kao konfliktnu teoriju promene. Pitanja oko kojih se vodi klasna borba uglavnom ne potiču iz procesa same klasne borbe. Prema marksističkoj teoriji, okvir klasne borbe i pitanja oko kojih se ona vodi određeni su dvama drugim procesima koji su donedavno bili zanemarivani ili samo uzgred pominjani u standardnim udžbenicima sociologije i političkih nauka na Zapadu. Ta dva procesa su (1) eksploatacija rada od strane kapitala i dominacija kapitala nad radom i (2) sve zaoštrenije protivrečnosti između proizvodnih snaga i odnosa u zrelom kapitalizmu.[1] Taj drugi proces ima izvesne zajedničke elemente sa sve većom podelom rada, strukturalnom diferencijacijom i međuzavisnošću o kojima govori strukturni funkcionalizam.

Rečeno jednostavnijim jezikom, ono što marksisti nazivaju proizvodnim snagama obuhvata prirodne sirovine, tehnologiju, radnu snagu i organizaciju rada, to jest ceo proces rada. Sve veću podelu rada u okviru tog procesa, strukturalnu diferencijaciju jedinica proizvodnje i potrošnje, i stvaranje akcionarskih društava, velikih privrednih imperija i sve većih tržišta — marksisti vide kao znak *daljeg podruštvljavanja proizvodnih snaga.* Međutim, sve tešnju međuzavisnost rastućih proizvodnih jedinica i njihovih tržišta priznaju i nemarksisti i marksisti. Glavna razlika između marksista i nemarksista sastoji se u tome što marksisti ukazuju

[1] U ranijim izdanjima jednog veoma dobro poznatog udžbenika sociološke teorije, koji su priredili Coser i Rosenberg, priređivači su se opredelili za nekoliko najmanje analitičkih i teorijski plodnih, najpolitičkijih i vremenom prevaziđenih stranica koje se mogu naći kod Marxa. Međutim, u najnovije izdanje uključen je izbor tekstova o proturečnosti između proizvodnih snaga i odnosa. Sve donedavno, većina američkih udžbenika sociologije davala je prilično pojednostavnjene prikaze Marxove terminologije vezane za klase i klasnu borbu, izdvojene iz njihovog strukturalnog i istorijskog konteksta, stvarajući tako kod bezazlenih studenata sociologije sliku o prilično primitivnom tipu teorije konflikta.

na strukturalnu »kontradikciju« između sve većeg podruštvljavanja proizvodnih snaga i privatnog karaktera takozvanih »proizvodnih odnosa«. Dok se društveni karakter proizvodnih snaga u zrelom kapitalizmu proteže na najveći deo društva i može da ima dobre ili rđave posledice po društvo u celini, privatni karakter proizvodnih odnosa znači da se institucionalni mehanizmi i odluke kapitala i menadžera orijentišu samo na akumulaciju kapitala i profit pojedinih preduzeća, zanemarujući šire društvene efekte kapitalističke proizvodnje. U društvu u kojem postoji visok stepen međuzavisnosti njegovih sastavnih elemenata, ono što je ekonomski racionalno za pojedinačno preduzeće nije nužno racionalno sa stanovišta ukupnih interesa društva u celini — pogotovo u periodima ekonomskih kriza. Čak i progresivni liberali-nemarksisti danas priznaju da »nevidljiva ruka« — koja bi, prema Adamu Smithu, trebalo da usklađuje privatne i društvene interese — funkcioniše sasvim rđavo u savremenim industrijskim društvima, ukoliko je ikada i funkcionisala onako kako je Adam Smith pretpostavljao.

Ali, dok se današnji progresivni liberali zalažu za intervenciju države kojom bi se zadovoljili širi društveni interesi i time ublažile posledice kapitalističkog odlučivanja vezanog samo za zadovoljavanje privatnih interesa, marksistička analiza podrazumeva zahtev za dalekosežnijim promenama. Intervencije »države blagostanja« u progresivnom liberalnom kapitalizmu marksisti smatraju ne samo neadekvatnim odgovorom na sve veće podruštvljavanje proizvodnih snaga već, po njima, takve intervencije države u takozvanim mešovitim privredama predstavljaju narušavanje osnovnih kapitalističkih »pravila igre« i uništavaju logiku tržišnih snaga, zamenjujući ih pri tom jedino sporom i neefikasnom državnom birokratijom.[2] Intervencionistička »kapitalistička država«, koja se javlja kao odgovor na sve veće podruštvljavanje proizvodnih snaga, može u najboljem slučaju, uz ogromnu cenu, da ublaži neke od ambijentalnih i društvenih efekata kapitalističke proizvodnje. Ona ne može otkloniti ili razrešiti suštinske kontradikcije. To se može postići samo izmenom privatnog karaktera kapitalističkih proizvodnih odnosa, drugim rečima, omogućavajući da radnička klasa, koja ima šire i društveno relevantnije interese, preuzme kontrolu nad proizvodnjom. U zrelom kapitalizmu, privatni karakter postojećih proizvodnih odnosa postao je nespojiv sa izrazito podruštvljenim proizvodnim snagama. Prema marksističkim analizama, protivrečnost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa može se otkloniti samo socijalističkim preobražajem društva.

---

[2] Za prikaz o tome kako kapitalistička država, s jedne strane, reaguje na probleme koje stvara kapitalizam, a, s druge, stvara nove probleme za kapitalistički poredak svojim državnim intervencijama, vidi: Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, London, The Merlin Press, str. 649 i dalje.

Prema tome, kada proučavamo političke komunikacije i javno mnenje u kapitalističkim društvima, izgleda da moramo postaviti pitanje da li te komunikacije i javno mnenje uzimaju u obzir dalekosežne društvene posledice i negativne efekte kapitalističkog načina proizvodnje, kao i ograničenu orijentaciju tipično kapitalističkog odlučivanja. Ukoliko ne uzimaju u obzir te strukturalne kontradikcije, političke komunikacije i javno menje tada nisu spojivi s onim strukturama koje proizvode ključna socijalna pitanja zrelog kapitalizma.

Međutim, nespojivost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u zrelom kapitalizmu predstavlja samo jedan od načina da se u okviru marksističke analize konceptualizuju protivrečnosti kapitalizma. Drugi fundamentalan aspekt kapitalističkih proizvodnih odnosa čine eksploatacija rada i njegova potčinjenost kapitalu. Ovde se neću duže zadržavati na tom aspektu kapitalizma jer, pre svega, želim da ukažem na tipove političke komunikacije vezane za dva modela društva o kojima smo govorili: strukturno-funkcionalistički i marksistički model.

Eksploataciju rada i njegovu potčinjenost kapitalu marksisti shvataju kao deo osnovnog procesa kojim se u kapitalizmu stvara vrednost. Marksistička shvatanja ovde su mnogo više sporna nego što je to slučaj kada je u pitanju zaoštravanje protivrečnosti između proizvodnih snaga i odnosa.[3] Potpuna marksistička analiza svih protivrečnosti zrelog kapitalizma ne bi smela da zanemari ta sporna pitanja. Ali mi ih ovde nećemo razmatrati jer nas zanimaju samo strukturalni uslovi u kojima se u političkoj komunikaciji javljaju pitanja od značaja.

Međutim, u kapitalizmu postoji jedan aspekt eksploatatorske proizvodnje vrednosti relevantan za naše razmatranje političke komunikacije i koji ne možemo zanemariti, mada se nećemo zadržavati na kontroverznim mišljenjima vezanim za marksistički pojam eksploatacije.

Prema nemarksističkim shvatanjima odnosa između kapitala i rada, taj odnos predstavlja *razmenu* između vlasnika industrijskog preduzeća i radnika koji mu prodaju svoj rad. U zamenu za svoj rad radnici dobijaju nadnice.

Oni koji se služe pojmom razmene često pretpostavljaju da predmeti ili usluge koji se razmenjuju imaju jednaku vrednost i da akteri razmene mogu da prihvate ili ne prihvate da u njoj učestvuju. Plaćeni ste onoliko koliko vredi vaš rad. U protivnom, ne morate da prihvatite posao. Tu pretpostavku da nadnica odgovara vrednosti rada podržava činjenica da se kod rada na komad plaća više ukoliko se više proizvede. Na isti način, kvalifikovaniji radnici bolje su plaćeni. Tako se kod radnika stvara uverenje da

[3] Najkontroverznija koncepcija u tom kontekstu je pojam »viška vrednosti« koji su konvencionalni ekonomisti napali kao nenaučan.

mu se plaća njegov celokupni rad, iako se njegova radna snaga u stvari kupuje na tržištu, prema njenoj razmenskoj vrednosti, dok se kapitalist koristi njenom punom upotrebnom vrednošću. Bez ove dodatne koristi, to jest bez proizvodnje viška vrednosti, akumulacija kapitala uopšte ne bi bila moguća.

No nejednakost razmene između kapitala i rada nije zamagljena i prikrivena samo mistifikacijom da se objektivni novčani iznos nadnice odmerava prema isto tako objektivnom kvalitetu i kvantitetu rada. Bezlične snage tržišnog mehanizma i razdvajanje kapitala i ulaganja kapitala od istorije rada, koji je taj kapital stvorio, uvode dodatne »oblike mistifikacije«.[4]

Ulaganje kapitala najčešće se smatra nezavisnim činiocem koji doprinosi povećanju produktivnosti. To shvatanje kapitala kao nezavisnog činioca odvojenog od istorije rada i od izvlačenja viška vrednosti, kojim je i stvoren kapital, izazvano je ograničenim načinom gledanja kojim se prikriva uloga rada i dopušta kapitalu da se predstavi kao osnovni pokretač privrede i glavni stvaralac vrednosti. Neprozirnost kapitala koji se shvata kao »stvar«, kao nezavisan »faktor proizvodnje«, a ne kao društveni odnos koji podrazumeva eksploataciju rada, postavlja još jedan problem za sadržinu političkih komunikacija. U toj oblasti postoje pitanja koja gotovo nikad ne izlaze na videlo u normalnom političkom komuniciranju u kapitalističkim društvima. Claus Offe (1972) govori o represivnom uklanjanju izvesnih tačaka sa političkog dnevnog reda; antikapitalistički zahtevi i interesi jednostavno ne mogu biti uspešno izraženi na političkoj areni naših kapitalističkih društava. Nedostaju odgovarajuća sredstva neophodna za izražavanje takvih zahteva.[5] Ako se takvi zahtevi ipak pojave, oni odmah bivaju žigosani kao opasnost po slobodu pojedinca i društveni poredak.

Modeli društva i politička komunikacija

Ako marksističku analizu zrelog kapitalizma prihvatimo kao naučno obuhvatniju, logičniju i činjenično tačniju od modela struk-

---

[4] O »oblicima mistifikacije« koji prikrivaju pravu prirodu eksploatacije rada u formiranju viška vrednosti Karl Marx govori u poslednjem odeljku *Kapitala*, knj. III.

[5] Međutim, poslednjih godina u Švedskoj ta vrsta represivne ideološke selekcije nije baš toliko efikasna kao ranije. Priznati socijaldemokratski lideri sve više iznose kritičke primedbe o »kapitalizmu« i »tržišnim snagama«, na način koji bi se pre desetak ili dvadesetak godina smatrao nemogućim. Ali, kad se tako »represivna selekcija« političkih tela koja odlučuju pokaže neefikasnom, umesto nje se pojavljuje tendencija poslovnih krugova da odbace demokratsku politiku u celini. A ako ti glasovi iz poslovnih krugova vešto bivaju preneti javnosti, »represivna selekcija« može se na mala vrata uvući u politiku.

turnog funkcionalizma, tip i sadržaj političke komunikacije koja bi bila najpodesnija za rešavanje problema u takvom društvu morali bi da imaju sledeća obeležja:

1) Otvoreno predočavanje sistemskih protivrečnosti zrelog kapitalizma, koji se odlikuje visokim stepenom ekonomske međuzavisnosti, uz istovremeno zanemarivanje njenih društvenih posledica usled privatnog karaktera donošenja poslovnih odluka i uz skupe intervencije države, da bi se te posledice otklonile (no te intervencije često ometaju funkcionisanje privrede i time dovode u pitanje mogućnost daljih državnih intervencija usled toga što smanjuju prihod od poreza).

2) Otvoreno predočavanje eksploatacije i klasne nejednakosti koje su svojstvene kapitalističkom poretku.

3) Kritika »buržoaske hegemonije« ili represivne selekcije kojom se sprečava uspešno izražavanje činjenica pod 1) i 2), a u pozitivnom smislu stvaranje alternativnih kanala političke komunikacije da bi se radnička klasa mobilisala za klasnu borbu koja prelazi okvire sistema, a ne samo za ograničenu borbu za nadnice u okviru postojećih kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Ako se strukturno-funkcionalni modeli zrelog kapitalističkog društva smatraju naučno obuhvatnijim, logičnijim i činjenično tačnijim od marksističke analize, tip i sadržaj političke komunikacije koja bi bila najpodesnija za rešavanje problema u takvom društvu morali bi da imaju sledeća obeležja:

1) Otvoreno predočavanje međuzavisnosti karakteristične za zrela kapitalistička društva, uz naglašavanje organske solidarnosti i saradnje među društvenim klasama neophodne u takvim društvima i uz izolovano tretiranje negativnih društvenih posledica i kriznih simptoma, s jedne, i potreba za redistribucijom i optimalnijim rešenjima u takvim slučajevima, s druge strane.

2) Objašnjenja kriza i negativnih društvenih posledica, *bilo* posredstvom zakonomernih i bezličnih nizova događaja koji se moraju prihvatiti kao objektivna činjenica, *bilo* posredstvom neadekvatnog odlučivanja, moralne izopačenosti ili devijantnosti individualnih ili kolektivnih aktera koji se smatraju odgovornim za te krize i negativne posledice. Kritika pojedinaca i traženje krivaca više se koriste kada je reč o akterima iz suprotnog ideološkog tabora, dok se »naturalističkim« objašnjenjima putem zakona radije pribegava kada su u pitanju negativne posledice za koje je odgovoran sopstveni ideološki tabor. Tako će sindikalni funkcioner koji se služi strukturno-funkcionalnom slikom društva najradije lično napadati krupne kapitaliste, dok će eventualne negativne posledice sindikalne aktivnosti objašnjavati na »naturalistički« način; kapitalisti i menadžeri najradije će pribegavati suprotnom postupku.

3) Zahtev za održavanjem saglasnosti zasnovane na organskoj solidarnosti zrelih kapitalističkih društava i za poštovanjem restitutivnih pravila razmene uz traženje da se protiv onih koji ne-

dvosmisleno dovode u pitanje ovu saglasnost primenjuju prihvaćene mere za kontrolu devijantnog ponašanja. Takva pravila prihvaćena za kontrolu devijantnog ponašanja mogu se kretati od represivne tolerantnosti do selektivnog isključivanja iz normalnih sredstava političke komunikacije.

Ta dva niza obeležja sadržaja i tipa političke komunikacije vezana za marksistički, odnosno strukturno-funkcionalistički model kapitalističkog društva ne treba shvatiti kao empirijske hipoteze. Oni su pre normativni zaključci o najadekvatnijem tipu političke komunikacije, uz pretpostavku racionalnosti, kao i uz dve alternativne pretpostavke o relativnoj vrednosti marksističkog i strukturno-funkcionalističkog modela. Prostor nam ne dozvoljava da ovde razmatramo relativnu naučnu vrednost tih dvaju modela; ali moram reći da se meni strukturno-funkcionalni modeli čine naučno manje ubedljivim zato što zanemaruju značajne odlike i strukturalne aspekte razvijenih industrijskih društava. U tom smislu je moj najvažniji zaključak da strukturno-funkcionalni model ne može predstavljati osnovu za strategije političke komunikacije koje naglašavaju strukturalno definisanje ključnih socijalnih pitanja. Iz strukturno-funkcionalnog modela proističu individualističke i izolovane definicije tih pitanja i ideološki pozivi na saglasnost, uz ograničenu i oportunističku primenu uzročne analize nizova događaja koja se uopšte ne obazire na njihov strukturalni kontekst i značenje.

Međutim, dva skupa normativnih zaključaka na koje smo gore ukazali mogu se prevesti u empirijske hipoteze o odnosu između tipova i sadržaja političke komunikacije i prihvaćenih modela društva ukoliko pretpostavimo da su učesnici u komunikaciji racionalni i da se rukovode jednim ili drugim od ta dva opisana modela društva. Da bismo formulisali takve empirijske hipoteze nije neophodno da znamo koji je od ta dva modela naučno tačniji.

U dosadašnjem izlaganju pokušao sam da odgovorim na pitanje kako socijalni teoretičari konceptualizuju i empirijski analiziraju sve veću složenost i međuzavisnost zrelih kapitalističkih društava, a tome sam dodao i neke normativne zaključke i empirijske hipoteze o odnosima između alternativnih konceptualizacija zrelog kapitalizma i različitih tipova i sadržaja političke komunikacije. U sledećem odeljku ovog rada baviću se pitanjem pojmova i empirijskih metoda pomoću kojih se može proceniti u kojoj meri političke komunikacije i javno mnenje uzimaju u obzir sistemske karakteristike zrelog kapitalizma ili, naprotiv, naglašavaju izolovana pitanja, individualne karakterizacije i procene aktera i ograničene i oportunističke uzročne analize nizova događaja. Pokušavajući da odgovorim na to pitanje, poslužiću se primerima iz nekih istraživanja kojima sam lično rukovodio. Jedno od tih istraživanja odnosi se na stavove švedskog javnog mnenja o pomoći zemljama u razvoju, drugo, na način na koji su

afrička sredstva informisanja izveštavala o ratu između Nigerije i Bijafre, a treće (još nezavršeno) na pitanja aktera i snaga u današnjoj švedskoj politici.

Neki empirijski podaci o strukturalnim i izolovanim definicijama socijalnih pitanja

Da bismo empirijski utvrdili da li su u celini političkih komunikacija datog društva više zastupljene strukturne ili izolovane definicije socijalnih pitanja i problema, moramo ispitati izvestan broj položaja u datom sistemu komunikacija. Govoreći jezikom uobičajene teorije masovnih komunikacija, treba ispitati kako shvatanja *pošiljalaca* političkih komunikacija tako i *sadržaj* samih političkih poruka (vesti i komentara). Značajnu ulogu imaju i *neformalni nosioci javnog mnenja* koji predstavljaju posrednike između sredstava informisanja i javnog mnenja. Najzad, sa stanovišta primanja političkih komunikacija, treba ispitivati samo javno *mnenje* i stepen u kojem se ono oblikuje holističkim i strukturalnim ili izolovanim definisanjem socijalnih pitanja. To je važno ne samo stoga što treba opisati krajnji rezultat političke komunikacije. Mada u striktnom smislu nije neformalni nosilac javnog mnenja, i običan čovek izražava svoja gledišta u sopstvenom krugu i na taj način učvršćuje već postojeća mišljenja.

U tom kontekstu nećemo govoriti o ograničenjima takvog konvencionalnog pristupa političkim komunikacijama u kojem se koriste kategorije pošiljaoca, sredstava informisanja i primaoca, ali ćemo na njih kasnije ukazati. Ovde ćemo ukratko opisati neke od empirijskih metoda i rezultata istraživanja kojima je rukovodio sâm autor.

U jednom od tih istraživanja, čije je rezultate objavio Lowe Hedman 1978,[6] postavili smo izvestan broj pitanja o uzrocima siromaštva u zemljama u razvoju i o pomoći koja im se ukazuje (pitanja smo postavili kako uzorku švedske javnosti uopšte tako i uzorcima novinara i istaknutih ličnosti u lokalnim sredinama). Mada se ta pitanja odnose na zemlje u razvoju, a ne na predstavu o kapitalističkim društvima, ona su ipak relevantna za osnovnu temu ovog rada: u većini slučajeva, zemlje u razvoju predstavljaju deo međunarodnog kapitalističkog poretka.

Od anketiranih je traženo da na skali s pet vrednosti odrede kakvu važnost pridaju svakom od jedanaest potencijalnih »uzro-

---

[6] Lowe Hedman, *Svenskarna och u-hjälpen. En studie av den svenska allmänheten, lokala opinionsbildare och journalister*, 1978, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 14. Švedski tekst sa rezimeom na engleskom.

ka« siromaštva u zemljama u razvoju. Faktorskom analizom odgovora dobijena su tri osnovna ortogonalna faktora, od kojih svaki predstavlja opšti tip uzročnog objašnjenja siromaštva (op. cit., str. 57, 199. i 222). Prvi od njih je *istorijsko-strukturalni faktor* na koji ukazuje važnost pripisana uzročnim objašnjenjima, kao što su: »Svetska trgovina je organizovana suprotno interesima zemalja u razvoju« ili »Mnoge zemlje u razvoju bile su kolonije evropskih zemalja«. Drugi faktor je *faktor tipa priroda/kultura* na koji ukazuje važnost pripisana uzročnim objašnjenjima, kao što su: »Stanovnici zemalja u razvoju po prirodi su lenji i nepreduzimljivi« ili »U mnogim zemljama u razvoju postoji religija koja ide naruku pasivnosti«. Najzad, imamo *ekonomsko-demografski faktor* na koji ukazuju objašnjenja, kao što su prenaseljenost, odsustvo kapitala, nepostojanje industrije i nedovoljno obrazovanje.

Novinari i istaknute ličnosti u lokalnim sredinama pripisuju veću važnost istorijsko-strukturalnim objašnjenjima nego običan svet (op. cit., str. 138. i dalje). Međutim, naš nacionalni uzorak ne potvrđuje pretpostavku da se aspekti javnog mnenja koje smo ispitivali — na primer, tendencija da se prihvataju istorijsko-strukturalna objašnjenja siromaštva — nalaze u korelaciji sa stepenom praćenja sredstava masovnog informisanja. Samo za one koji redovno i detaljno prate vesti i specijalizovane izveštaje mogu da se utvrde značajne korelacije takvog tipa (op. cit., str. 120). Ali u takvim slučajevima imamo osnova da pretpostavimo da je reč o smišljenom izboru; oni koji redovno i detaljno prate vesti i specijalizovane izveštaje najčešće već imaju relativno detaljnu i koherentnu predstavu o problemima razvoja. Međutim, pošto je naše istraživanje vođeno uporedo sa kampanjom informisanja o problemima razvoja na televiziji, mogli smo konstatovati da je tokom vremena došlo do izvesnog poboljšanja u pogledu nekih kognitivnih promenljivih među onima koji su više gledali televiziju (loc. cit.).

Od drugih relevantnih rezultata, pomenimo da su u nacionalnom uzorku subjekti s višim obrazovanjem češće pripisivali presudnu ulogu istorijsko-strukturalnim i ekonomsko-demografskim objašnjenjima siromaštva u zemljama u razvoju. Otuda sledi da radnici koji su manje obrazovani u proseku ređe pribegavaju tim tipovima objašnjenja. Međutim, radnici s izraženom klasnom svešću (identifikacijom s radničkom klasom) pripisuju znatno veću važnost istorijsko-strukturalnom tipu objašnjenja; procenat potvrdnih odgovora ovde je čak veći za radnike s izraženom klasnom svešću nego za uzorak u celini (op. cit., str. 105. i 53). Mada ovo, bez sumnje, nije najuočljiviji i statistički najizrazitiji rezultat u Hedmanovom radu, čini mi se da je s teorijskog stanovišta to jedan od najvažnijih podataka koji se kod njega pominju. Klasna svest i definicije socijalnih pitanja i problema vezane za eksplicitno klasno stanovište radnika, po pravilu, ne uzimaju se u obzir

u modelima komunikacije tipa pošiljalac — sredstvo informisanja — primalac.

Takvi modeli i klasna analiza jasno se razlikuju. Radnik koji je svestan svog klasnog položaja nije samo »primalac« poruka odozgo, koje se transformišu u subjektivna mišljenja i stavove; njegova klasna svest izražava njegov objektivni položaj u kapitalističkom sistemu. Kasnije ćemo navesti neke empirijske podatke koji tu tezu potvrđuju. Razume se, na radnika utiču i poruke koje prima tokom obrazovanja, praćenja televizijskog programa itd.; no konstatacija da je on samo relativno pasivni primalac takvih poruka ne objašnjava u potpunosti njegovo definisanje situacije, jer se ono isto tako zasniva na njegovom konkretnom i sasvim ličnom iskustvu kao radnika. Istovremeno, njegov položaj radnika samo je odraz strukture i stepena razvoja kapitalizma u društvu kojem on pripada. Sam kapitalistički sistem u velikoj meri direktno »informiše« radnika, kroz njegovu objektivnu situaciju, o njegovom položaju i ulozi u društvu, a da pri tom ne upotrebljava nikakva sredstva informisanja.

Na taj način, struktura dominantnog ekonomskog sistema bar potencijalno dovodi do toga da pojedinci koji se nalaze na različitim položajima u tom sistemu steknu svest o socijalnim pitanjima bez posredovanja sistema komunikacija. Od otvorenosti i fleksibilnosti dominantnog sistema političke komunikacije u velikoj meri zavisi da li će ta potencijalna socijalna pitanja biti iznesena na videlo. Ovde se suočavamo s više važnih teorijskih problema koje ne možemo razmatrati u ovom radu. Na primer, koji istorijski i sistemski faktori olakšavaju ili otežavaju da se u političkom komuniciranju date zemlje, iz perspektive radničke klase, primeni istorijsko-strukturalni tip objašnjenja? Takvim pitanjima za trenutak ćemo se vratiti u završnom odeljku našeg rada. Ali pre toga želimo da saopštimo još neke empirijske rezultate.

Hedman je utvrdio da postoji relativno tesna veza između istorijsko-strukturalnog tipa objašnjenja i shvatanja pomoći zemljama u razvoju kao sredstva za prevazilaženje sistema. Anketirani iz naših različitih uzoraka trebalo je da odrede na skali sa pet vrednosti koliko smatraju da su različiti oblici pomoći korisni samim zemljama u razvoju. I ovde je izvršena faktorska analiza kojom su dobijena četiri faktora (op. cit., str. 61, 199. i 224). Prvi faktor, koji Hedman naziva faktorom političke pomoći, ja shvatam kao činilac pomoći zemljama u razvoju čiji je cilj prevazilaženje sistema. Na taj faktor ukazuju pozitivni rezultati koji se dobijaju za iskaze tipa: »Treba podržavati one zemlje u razvoju čije se vlade zalažu za socijalnu jednakost«, »Treba voditi trgovinsku politiku koja pogoduje zemljama u razvoju« ili »Treba podržavati naoružane oslobodilačke pokrete koji se bore za socijalne promene u zemljama u razvoju«. Dva faktora se vezuju za izolovanu pomoć; jedan za privatnu pomoć (podrška misionarskoj aktivnosti i podrška ulaganjima privatne industrije u zemlje

u razvoju), a drugi za pomoć u obrazovanju, planiranju porodice i borbi protiv oskudice.

Istorijsko-strukturalni tip objašnjenja nije samo u jasnoj korelaciji s naglašavanjem pomoći koja prelazi okvire sistema, kao što bi se moglo očekivati na osnovu pristupa koji smo skicirali u ovom radu; istorijsko-strukturalni faktor takođe je u izrazitoj korelaciji s nedvosmislenom i pozitivnom identifikacijom sa zemljama u razvoju (op. cit, str. 240. i 98). Ti rezultati ukazuju na to da se u švedskom javnom mnenju dosledno povezuju predstave o nerazvijenosti, stepen identifikacije sa zemljama u razvoju i favorizovani oblici pomoći.

No činjenica da istorijsko-strukturalna objašnjenja i pomoć koja prelazi okvire sistema predstavljaju prve faktore u obema faktorskim analizama ne znači da su te dimenzije u javnom mnenju i najšire prihvaćene. Ekonomsko-demografski model objašnjenja i izolovana pomoć u obrazovanju, planiranju porodice i borbi protiv oskudice najšire su prihvaćene u javnom mnenju u celini. Istorijsko-strukturalni tip objašnjenja i pomoć koja prelazi okvire sistema nalaze se na drugom mestu.

Empirijski rezultati o kojima smo dosad govorili nisu se ticali strukturalnih, nasuprot izolovanim definicijama, socijalnih pitanja u društvima samih subjekata ankete, već u zemljama u razvoju. Tako radnici anketirani u tom istraživanju nisu bili u prilici da postavljena pitanja dovedu direktno u vezu sa *sopstvenom* situacijom: oni su to mogli učiniti samo posredno, identifikujući položaj nerazvijenih zemalja kao sličan svom sopstvenom.

Međutim, Göran Ahrne i ja sproveli smo i istraživanje o slici koju švedski radnici, odnosno službenici imaju o nekim aspektima svog sopstvenog društva.[7] Ovde nemamo vremena da detaljno ulazimo u analitičku metodologiju te studije. Uveli smo dve skale, od kojih jedna meri ono što je Frank Parkin[8] nazvao »opozitivnim« shvatanjem klasnih interesa, a druga strukturalne nasuprot izolovanim definicijama »opasnosti« koje doživljavaju sami subjekti.[9]

Strukturalnu definiciju opasnosti operacionalizovali smo pomoću odgovora koji ukazuju na to da sam kapitalistički poredak predstavlja opasnost, kao i odgovora kojima se ističe da su nezaposlenost, inflacija, zagađenje čovekove sredine i nuklearna sila opasnosti vezane za kapitalizam. *Izolovanu* definiciju opasnosti operacionalizovali smo pomoću odgovora koji ukazuju na to da

---

[7] Ahrne, Himmelstrand i Lundberg, *Middle-Way Sweden at a Cross-Road: Problems, Actors, and Outcomes*, »Acta Sociologica«, 1978, vol. 21, br. 4, str. 317—340.

[8] Frank Parkin, *Class Inequality and Political Order*, London, 1971, MacGibbon and Kee; vidi gl. 3.

[9] Ahrne, Himmelstrand i Lundberg, op. cit., str. 323—328.

su nezaposlenost, inflacija itd. posebne opasnosti koje nisu povezane sa kapitalizmom i u slaboj međusobnoj vezi.

Konstatovali smo da su »opozitivno« shvatanje klasnih interesa i strukturalna definicija opasnosti najčešći među pripadnicima LO i TCO, sindikata radnika, odnosno službenika, mnogo ređi među zaposlenima koji nisu sindikalno organizovani, a gotovo uopšte ne postoje kod pripadnika SACO, sindikata zaposlenih s fakultetskim obrazovanjem. U tom slučaju više obrazovanje nije u pozitivnoj korelaciji sa strukturalnim definisanjem socijalnih pitanja i problema, dok je — kao što smo videli — to bio slučaj s istorijsko-strukturalnim načinom objašnjavanja siromaštva u zemljama u razvoju. U našoj studiji o švedskoj situaciji utvrdili smo da postoji i nešto slabija, ali ipak značajna korelacija između strukturalnog definisanja socijalnih pitanja i nepovoljnih uslova rada, što je jedna od glavnih odlika objektivne situacije radničke klase.

Nismo uočili nikakvu korelaciju između strukturalnog definisanja socijalnih pitanja i praćenja sredstava informisanja ili promenljivih koje se odnose na način korišćenja slobodnog vremena i potrošački stil.

Mi raspolažemo i izvesnim longitudinalnim podacima koji ukazuju na to da su švedski radnici (naročito mlađi) danas skloni, mnogo više nego pre dvadeset godina, da posmatraju društvo kroz kategorije ekonomske moći i klasnog konflikta. Pre dvadeset godina radnici su bili skloni da na društvo gledaju kroz prizmu konsenzusnog demokratskog pluralizma; verovalo se da činjenica što Socijaldemokratska partija ima većinu u parlamentu i sopstvenu vladu obezbeđuje radničkoj klasi veći uticaj u društvu. Ali 1976. godine, kada je Socijaldemokratska partija još bila na vlasti, u to više nije verovala većina radnika.[10] Takve izmene u shvatanju moći i uticaja u društvu verovatno ne treba pripisivati promenama u sadržaju onoga što prenose sredstva masovnog informisanja ili u prosečnom obrazovanju radnika, već zaoštravanju protivrečnosti kapitalističkog poretka, monotonizaciji i rutinizaciji rada i većoj sindikalnoj organizovanosti među zaposlenima, a naročito službenicima. Empirijski podaci koji potvrđuju takve tendencije uskoro će biti objavljeni u jednoj knjizi.[11]

Do sada u ovom radu nismo izneli nikakve podatke o sadržaju onoga što prenose sredstva informisanja. Činjenica što u istraživanjima o kojima smo ovde govorili nismo praktično našli nikakve značajnije statističke korelacije između praćenja sred-

---

[10] Göran Ahrne, *Om klass, arbete och medvetande i Sverige mot slutet av 70-talet,* br. 1, 1979, str. 3—28 (vidi str. 20. i dalje).

[11] Himmelstrand, Ahrne i Lundberg, *Beyond Welfare Capitalism. Issues, Actors and Forces in Societal Change,* (u štampi), Heinemann, London.

stava informisanja i stavova javnosti prema društvu i razvoju ne opravdava zanemarivanje tog sadržaja. Pretpostavimo da empirijski otkrijemo da sredstva informisanja poklanjaju manje pažnje strukturalnim pitanjima društvene promene i razvoja nego što bi se očekivalo na osnovu raspoloživih podataka o relevantnim gledištima švedskih novinara, istaknutih ličnosti u lokalnim sredinama, pa čak i javnog mnenja uopšte kada su u pitanju njihove predstave o Švedskoj. Kad bismo došli do takvih rezultata, svakako bismo morali da revidiramo konvencionalne modele političke komunikacije tipa pošiljalac — sredstvo informisanja — primalac, i da ih dopunimo ili zamenimo modelom političke komunikacije koji pridaje ključnu važnost ekonomskoj moći.

Prema tom modelu, sadržaj sredstava informisanja (a naročito štampe koja je u Švedskoj gotovo bez izuzetka povezana s buržoaskim političkim krugovima) odražava kapitalističku ekonomsku moć i »buržoasku hegemoniju«, uprkos tome što gledišta novinara, istaknutih ličnosti u lokalnim sredinama i javnog mnenja uopšte predstavljaju izraz znanja stečenog obrazovanjem, ili odraz doživljenih situacija. Razume se, to ostaje samo pretpostavka jer nemamo empirijske podatke o sadržaju sredstava informisanja analogne podacima iz naših istraživanja o gledištima novinara, istaknutih ličnosti u lokalnim sredinama i javnog mnenja uopšte. Lowe Hedman je izvršio sumarnu analizu sadržaja nekih listova iz koje su nam poznata shvatanja relevantnih novinara, ali, na žalost, rezultati te studije još nisu u celini poznati.

Da li se holistički, strukturalni pristup može pomiriti s političkom demokratijom?

Blistavi strukturalni planovi za izmenu društva, koji ne dolaze odozdo, nego potiču od izuzetnog uma koji shvata prirodu savremenih društava, ne mogu se sprovesti osim nametanjem odozgo. Da bi takvo nametanje moglo uspeti, ono bi gotovo sigurno moralo biti represivno. Bar u toj tački slažem se s Popperovom kritikom holističkog ili utopijskog socijalnog inženjerstva. Međutim, ne mogu prihvatiti njegovu ideju da melioristično i fragmentarno socijalno inženjerstvo predstavlja jedinu strategiju spojivu s otvorenim društvom i različitim slobodama sadržanim u svakom istinski demokratskom ustavu. Kao filozof, prvenstveno zainteresovan za ideje i vrednosti otvorenog društva, Popper zanemaruje materijalne i strukturalne aspekte represije koji mogu da postoje čak i u društvima odanim slobodi ideja i vrednosti. Kapitalistički način proizvodnje vodi strukturalnim ograničenjima i kontradikcijama koji u nekim slučajevima mogu, po ljudskoj patnji i suzbijanju izvesnih tipova opozicionarstva, biti isto tako svirepi kao socijalistički način proizvodnje, uveden nasilnim sredstvima i striktno regulisan odozgo putem holističkog socijalnog inženjerstva. Totalitarizam doslednog kapitalizma možda ne oseća većina

intelektualaca koji prihvataju Popperove ideje, ali ga zato osećaju drugi.

No, ako i holističko socijalno inženjerstvo u zemljama koje se nazivaju socijalističkim i izolovano socijalno inženjerstvo u kapitalističkim zemljama imaju svoje negativne strane, postoje li neke druge alternative? Verujem da na to možemo odgovoriti samo ako za trenutak zaboravimo *ideje* različitih tipova socijalnog inženjerstva i njihovu *današnju* praksu, i umesto toga se upitamo: postoje li neki drugi »inženjeri«?

Neki vizionarski socijalni teoretičari, očarani strukturalnim aspektima savremenih društava, vole da se ponašaju kao »arhitekti« budućnosti. Njihove bi vizije, verovatno, mogle postati korisne u izvesnim kontekstima, ali upravo je kontekst ono što je odlučujuće. Pretpostavimo da se kontekst sastoji od velikih grupa ili klasa ljudi koji se, uz pomoć svojih organizacija, bore da nađu rešenje za sopstvenu tešku situaciju. U takvim kontekstima rešenja mogu često da pronađu kreativni praktičari, a ne socijalni teoretičari, predlažući manje ili više izolovana ili prividno nepodesna rešenja za tekuće probleme. Ponekad se pokaže da takva rešenja imaju implikacije koje uveliko prevazilaze prvobitno predviđeni izolovan značaj. Ja bih rekao da manje ili više vizionarski obdareni socijalni teoretičari mogu da odigraju ulogu u preobražaju društva i izgradnji bolje budućnosti jedino ako se užive u takve kontekste klasne ili grupne borbe, uzdržavajući se od igranja veličanstvene uloge arhitekata budućnosti; biće mnogo bolje da oni pomažu da se kritički i konstruktivno procene i prilagode rešenja koja dolaze odozdo, od praktičara koji u takvim borbama lično učestvuju. To se može ostvariti tako što bi oni, na primer, pridoneli tome da se takva rešenja smeste u širi strukturalni kontekst u okviru odnosa dijaloga i saradnje s praktičarima koji su takvom dijalogu skloni. Takve i slične ideje nedavno je u jednoj knjizi formulisao Alain Touraine.[12] Bilo da je socijalno inženjerstvo izolovano ili holističko, »inženjeri« moraju biti što je mogućno bliži korenima kako ne bi postali »neprijatelji otvorenog društva«.

Po mom mišljenju, dominantni tipovi socijalnog inženjerstva mogu eventualno samo indirektno ugroziti otvoreno društvo. Postoje dve mnogo veće opasnosti:

— Nedostaci naših političkih komunikacija koji dovode do prikrivanja ključnih strukturalnih problema našeg vremena, svodeći ih na ne-probleme; to sprečava opštu javnost da postane dobro obavešten kovač sopstvene sudbine, redovnim demokratskim debatama i akcijama, a nužno holističko strukturalno inženjerstvo biva prepušteno ili neodlučivanju i kanti za otpatke, ili

---

[12] Alain Touraine, *La Voix et le Regard*, Editions du Seuil, Paris, 1978.

sićušnim tehnokratskim, ili ponekad revolucionarnim elitama koje, sa svoje strane, samo nepotpuno shvataju premise potrebne društvene promene. Po svoj prilici, ti nedostaci sistema političkih komunikacija mogu se objasniti i otkloniti jedino u sklopu onoga što sam nazvao modelom političkih komunikacija koji se oslanja na moć. Tako dolazimo do druge opasnosti.

— Činjenica da su strukturalne informacije koje su neophodne za razumevanje i preobražaj naših kontradiktornih društvenih i ekonomskih sistema, bilo kapitalističkih, bilo socijalističkih, u velikoj meri isključene iz sredstava masovnog informisanja dejstvom blažih, ili jače izraženih oblika »buržoaske hegemonije«, ili državne cenzure.

Drugim rečima, holističko socijalno inženjerstvo moglo bi biti demokratsko i potpuno usklađeno s otvorenim društvom, ali samo kad bi naši sistemi političke komunikacije bili efikasniji u odražavanju ključnih socijalnih pitanja naših savremenih društava, i to iz perspektive velike većine radnih ljudi, a ne u odražavanju dominantnih klasnih, ili državnih interesa. Da parafraziramo Marxa: Klasna borba koja prelazi okvire sistema mora biti usmerena ne samo protiv »okova« kojima postojeći društveni odnosi proizvodnje vezuju proizvodne snage; postoje i »okovi« informacije koji moraju biti »razbijeni« kako bi se javno mnenje oslobodilo njihovih spona i kako bi se stvorila široka demokratska podrška za promenu sistema.

Nožni prst najbolje zna gde cipela žulji, ali potrebna je saradnja s mozgom da bi se napravila udobnija cipela. Ako mu se ta saradnja onemogućuje ili čak uskraćuje, prst će početi da se ponaša krajnje destruktivno.

Ivo Paić

O subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu

U prilog suvremenom razumijevanju subjekt-objekt odnosa u socijalističkom društvenom procesu pokušat ću tek u glavnim crtama problematizirati:

dio otpora suvremenom razumijevanju i istraživanju tog odnosa;

bit pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu;

značenje kritike povijesno neprimjerene »slike socijalizma« i subjekta kao vlasnika »apsolutnog znanja«;

značenje prave i krive kritike Marxa za suvremeno poticanje i razvijanje socijalističkog procesa.

Početna tvrdnja podrazumijeva sud: suvremeno razumijevanje pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu nije riješena zadaća. Mislim da se ona i ne može riješiti. Ta se zadaća *mora stalno rješavati*. Njeno neprekidno rješavanje uvjet je suvremenog osvještavanja subjekta o prostoru svojih ciljeva svoje prakse: njegova osvještavanja o mogućnostima *proizvođen* socijalističkog procesa, procesa revolucije. Ako je doista tako, onda su već unaprijed (objektivno) određene granice mogućih odgo-

vora ovog saopćenja. Pored toga, želim istaknuti — moje cjelokupno izlaganje nastoji ostati samo u okvirima danas dragocjene pretpostavke: razumijevanje i istraživanje subjekt-objekt odnosa — ako doista respektiraju povijesnu zbilju — moraju držati otvorenim *pitanja* o socijalističkom procesu i o vlastitim, dijelom neproblemski prihvaćenim, odgovorima o njemu.

Neki otpori suvremenom istraživanju subjekt-objekt odnosa u socijalističkom društvenom procesu

Istraživanje je, između ostalog, proces savladavanja otpora različite vrste. Istraživanje i razumijevanje subjekt-objekt odnosa u socijalističkom procesu nije izuzetak. Njemu se na specifičan način opiru praksa i mišljenje:

1) Bogatstvo kretanja — »svjetski proces socijalizma« — opire se nastojanjima »umne totalizacije« ili njegova okivanja *unaprijed* domišljenim pojmovima, definicijama i »općevažećim« teorijskim sistemima.

2) I mišljenje ima svoju tromost. Ono se dijelom priviklo i na upotrebu pojmova prema kojima nerijetko ima veće povjerenje nego prema sadržajima povijesnog procesa.[1] Takvo se mišljenje samouvjereno drži pojmova. Kao da njihovu misaonu i povijesnu osiguranost ne treba dokazivati. Samouvjerenost se osvećuje mišljenju: izbacuje ga iz bitnog zbivanja. Takvo mišljenje *nije suvremeno.* Ono ne prodire u bit vremena i ne sudjeluje u naporima misaonog i praktičkog oslobađanja *bogatstva* revolucionarnih, socijalističkih mogućnosti.

3) No takvo se mišljenje ne smije naprosto zanemariti, »otpisati«. Točno je da, u službi volje za moći različitih subjekata — kad su pitanja i odgovori već unaprijed zadati — znanost iznevjeruje svoj temeljni poziv. Ona napušta kritički rad ljudskog duha, njegovo traganje za istinom. Ali iznevjerena znanost, u službi političke samovolje, intervenira u život i pomaže *blokiranju* njegovih revolucionarnih mogućnosti. Te mogućnosti i nisu vidljive iz njena ideologiziranog stanovišta.[2]

4) Upravo svjetski proces socijalizma pogađa mišljenje tamo gdje se ono, u svojoj samouvjerenosti, smatra najjačim. Pogađa ga u njegovim *pitanjima.* Činjenica je da složena povijesna praksa otkriva i znake specifične oskudice. Nasuprot obilju pojmova i

---

[1] Nije riječ samo o semantičkim zbrkama. Riječ je i o *imperijalizmu* pojmova: *jezički* izrazi postaju samostalne vrijednosti odvojene od povijesnog sadržaja. Za mišljenje vjerno simbolima, »vjernost socijalizmu« data je odnosom prema simbolima, ne prema životu samom.

[2] Na primjer: staljinizam je, u komunističkom pokretu, paradigma nastojanja da se poništi kritički rad ljudskog duha, da se život uredi (sredi) po slici sive ideologizirane »znanosti«.

definicija koje »obuhvaćaju« socijalistički proces postoji *oskudica u pitanjima* neopterećenima tromošću mišljenja i inovacijama pod svaku cijenu.

5) Radi razvitka bogatstva socijalističkih procesa potrebno je njegovati svijest o toj oskudici. To je, možda, neodložna zadaća doista suvremenog mišljenja. Tek se poslije jasnog uvida u oskudicu mogu poduzeti odlučniji misaoni koraci. Koraci što vode uvidu u nedovoljnost dijela spoznaja kojima se služimo ili za koje nekritički držimo da nam sasvim dobro služe. Takvoj se neodložnoj zadaći suvremenog razumijevanja subjekt-objekt odnosa u socijalističkom procesu, izgleda, najsnažnije opire jedan način mišljenja: zahvaćeno aktualitetom, tradicionalnim shemama i voljom za moći, ono i dalje živi na *vlastitim ideologijskim tvorevinama*. U svojoj inerciji, te tvorevine gospodare mišljenjem. Zaklanjaju mu uvid u *nove* poticaje zbilje. Vlast proizvoda nad proizvođačem, proizvoda mišljenja nad mišljenjem, specifičan je slučaj i ozbiljan moment ljudskog samootuđenja danas; također, zapreka je na putu ka razumijevanju socijalističkog procesa.

6) Marx je, kao rijetko koji mislilac, pridavao veliko značenje *emancipatorskoj ulozi svijesti*. Potrebi, mogućnosti i sposobnosti mišljenja da učini predmetom vlastite pretpostavke i praktičko djelovanje. Da u kritičkoj i samokritičkoj refleksiji ispita poziciju i djelokrug svoga sudjelovanja u razumijevanju i revolucionarnom mijenjanju života. U protivnom, »objektivna nužnost« se i dalje probija »iza leđa« ljudi, a naknadno prihvaćanje toga što se već objektiviziralo — važilo bi kao zadaća čovjeka.[3] Marksizam, u dijelu njegovih današnjih orijentacija, nije na razini zadaće mišljenja. Dio marksizma je u vlasti vlastitih pojmova koji — neovisno o zbiljskom kretanju — produžavaju samostalni život. Moment prevlasti proizvoda mišljenja nad mišljenjem naročito je vidljiv u onom dijelu marksizma koji nekritički prihvaća spoznajno-teorijski optimizam, marksizma koji »živi« u uvjerenju da je obračunao s pitanjima, pa je navodno samo riječ o tome da se na »poznata« pitanja stalno daju odgovori. No otpor te vrste nije ukorijenjen samo u dijelu marksizma. Pokazat ću da njega zatičemo i u površnim obračunima s Marxovim »evropocentrizmom«. Površne kritike ispuštaju ono najvažnije. Naime, pitanje o Marxovom *predmetu* i njegovom objektivnom značenju za suvremeno socijalističko mišljenje i djelovanje.

7) Tome u prilog ide još jedna činjenica. Ona se, u marksizmu i kritici marksizma, često zaboravlja. Marxova se zamisao »znanosti povijesti« danas derivirala u niz interpretacija-orijentacija. Svaka polaže pravo na marksističku autentičnost. To pravo je podržano i realnim moćima. Marksizam — kao misao promjene

---

[3] Tome treba dodati: spoznaja ne ukida svoj predmet, ali se određena predmetnost ne može prevladati na revolucionaran način bez jedinstva mišljenja i djelovanja.

svijeta — na različite načine prožima programe subjekata socijalizma. Razlike programa razlike su i interpretacija toga što se u Marxovom djelu smatra najbitnijim. No ponekad se previđa zamjena teza: je li u kritici Marxa riječ o kritici neke od interpretacija ili je na djelu doista kritika Marxa? Zamjena teza također je moment otpora mišljenja. Jedan od otpora pristupa Marxu, njegovu mišljenju i *povijesnom*, suvremenom statusu predmeta Marxovih misli. Posredno, jedan od otpora suvremenom razumijevanju subjekt-objekt odnosa u socijalističkom procesu.

Naznačene teškoće dolaze do izražaja već u nastojanju da se stigne do pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu

Značenje pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom društvenom procesu

Različiti su, čak međusobno oprečni, odgovori na pitanje: što je sadržaj pojma »subjektivne snage socijalizma«? Izvjesno je da u temelju pitanja i odgovora postoje razlike i opreke u povijesnim i aktualnim pretpostavkama mišljenja. U svemu, dakako, nisu na djelu proizvoljnosti. Zato se »nered« u pojmovima ne može dovesti u »red« iz nekakve vanpovijesne istine, pogotovo poništavanjem razlika i opreka za račun prevlasti *jedne* »mjerodavne« misaone i praktične pozicije — koja također iziskuje provjeravanje njena temelja i njena domašaja. Očigledno je (ili bi trebalo biti očigledno) da se pitanja i odgovori moraju *povijesno* relativizirati. Povijesna relativizacija ne oslobađa mišljenje za proizvoljnosti, za relativizam. Relativizam je samo drugi pol tvrdog determinizma. Proizvoljna tolerancija razlika i opreka, kao i unaprijed zadata određenost svega što jest i što će biti — nisu *u mjeri* povijesnog života. Nisu, dakle, ni mjerodavne za suvremeno mišljenje subjektivnih snaga socijalizma.

Ima li, međutim, u cjelokupnom bogatstvu mišljenja i opstojnosti subjektivnih snaga socijalizma nešto što je sasvim izvjesno? Nešto što se ne može dovesti u pitanje? Ne može se dovesti u pitanje temeljna činjenica: nema socijalizma bez subjekta, subjekt ne može razvijati svoj djelatni subjektivitet izvan »proizvođenja socijalizma«[4]. Ta je »općepoznata« činjenica prazna apstrakcija. Međutim, pod kojim uvjetima ona postaje sadržajnom tvrdnjom?

1) Što je to po čemu su subjekt i socijalizam bezuvjetno povezani? Načelno, to je ono *po čemu* i subjekt i socijalizam *povijesno jesu ono što jesu*. Određenije govoreći:

---

[4] U izrazu »proizvođenje socijalizma« *proizvođenje* je naglašena riječ. Što jest socijalizam povijesno ovisi *o sadržaju* njegova proizvođenja. U tome je bit problema.

(1) Socijalizam je složen, neravnomjeran i protuslovan *proces*.[5] On postoji kao misaona i praktička kritika, kao ograničavanje, prelamanje i prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta. Mimo razumijevanja tako *široke* fronte poticanja i razvijanja sadržaja, putova i oblika socijalističkog procesa — ne može se steći cjelovit uvid. Uvid u cjelinu socijalističke temeljne namjere, u odnos momenata i cjeline socijalističkog programa i u bit socijalizacije života.

a) *Građanski svijet*[6] obuhvaća sve društvene oblike u kojima se međusobna protuslovlja ljudi temelje na razlikama njihova položaja prvenstveno u materijalnoj proizvodnji života. *Kapitalizam*, u okvirima građanskog svijeta (»moderno građansko društvo«, Marx — Engels), dovodi do kraja takva protuslovlja. Kapital je Supstancija, Apsolut i Subjekt društva. On se tendencijski širi na cjelinu života i prožima ga. Međutim, *povijesno* se ne može staviti znak jednakosti između građanskog svijeta i kapitalizma. Zašto? Što to znači za razumijevanje socijalističkog procesa? Kapital-odnos je prodro u sve regije svijeta. Ali u svim dijelovima svijeta nisu materijalna i duhovna proizvodnja *na izravan način* oblikovane po mjeri kapitala. Na mnogim stranama *istovremeno* postoje eminentno kapitalska protuslovlja i protuslovlja građanskog svijeta ukorijenjena na pretkapitalističkim proturječnostima života u zajednici.[7]

Odatle postaje razumljiv *prvi* metodički stav: socijalistički proces može otpočeti *u kombinaciji* otpora kapitalu i drugim zatečenim odnosima građanskog svijeta.[8] Dakle, na djelu može biti

---

[5] Razumije se, u funkciji procesa stvaraju se i dinamički sistemi društvene organizacije. Obratno, pak, pretvaranje procesa u funkciju nepromjenjive organizacije društva — blokira sam proces.

[6] U nedostatku primjerenijeg naziva, ovdje upotrebljavam eminentno evropski izraz *»građansko društvo«*. Njime želim označiti sadržaje društvenih protuslovlja karakterističnih za cjelokupnu *klasnu povijest* kakva se razvijala na evropskom tlu. Ali i protuslovlja koja postoje u društvima koja nisu prešla *takav* put, protuslovlja u kojima se prožimaju pretkapitalistički i nerazvijeni kapitalistički antagonizmi. Uostalom, »čista« ekonomijska formacija društva jest teorijska apstrakcija. U zbilji je tako da u pojedinim društvima istovremeno postoje i različiti odnosi proizvodnje.

[7] Jednostrano je i za razumijevanje situacije štetno minimiziranje postojanja klasnih razlika (na primjer, u nekim zemljama Afrike). Također su situaciji neprimjerene tvrdnje o »narodu« i »naciji« — *kao takvima* — koji mogu iznijeti *radikalan* socijalistički preobražaj samo oslobađanjem od kolonijalizma. »Narod« je — i u industrijski najzaostalijim zemljama — sadržajna apstrakcija. I tu su na djelu klasna protuslovlja. Posve *empirijski*, ona se zaoštravaju koliko socijalistički proces dospijeva u točke produbljenije praktičke kritike građanskog svijeta. U radu i proizvodnji prvenstveno.

[8] »Od osvajanja svenarodne političke vlasti 1949. *nastavili smo antifeudalnom agrarnom reformom*, a odmah posle nje pokretom za poljoprivrednu kooperaciju do socijalističkog preobražaja privatne industrije, trgovine i zanatstva« (Mao Ce Tung, *Neprekidna revolucija*, »Marksizam u svetu«, br. 9—10/1978, »Komunist«, Beograd).

simultano ograničavanje, prelamanje i nastojanje prevladavanja građanskog svijeta, odnosa proizvodnje u njihovoj kapitalskoj i nekapitalskoj zatečenoj određenosti. Određenosti u čijem sadržaju se *prožimaju* različiti tipovi protuslovlja. Različiti tipovi protuslovlja prožimaju cjelinu proizvodnje života.

Ta je zatečena određenost, za konkretnog subjekta, nezaobilazna: *kroz* nju subjekt jedino i može djelovati. Zatim, prevladano *kapitalističko* privatno vlasništvo ne znači da je nužno ukinut kapital-odnos, niti je dovoljan uvjet prevladavanja građanskog svijeta. Gdje subjektivne snage imaju pred sobom razvijen kapital-odnos, pred njima je (i u njima!) koncentracija cjeline klasne povijesti. Ukidanje kapitalističkog privatnog vlasništva je veliki korak socijalističkog procesa. Ne njegov dovoljan uvjet. Pogotovo ne kraj. Osobito ako se podržavljenjem vlasništva očekuje »automatsko« ukidanje svih karakteristika građanskog svijeta; ako se ispušta iz vida reprodukcija novih, pervertiranih, oblika kapital-odnosa. To je *drugi* metodički stav razumijevanja permanentnosti socijalističkog procesa.

Treći stav uzima u obzir činjenicu: u razvijenom kapitalističkom društvu kapital je odavno za sobom ostavio proces vlastitog *nastajanja*. On je razvio totalitet svojih određenja. Ako privremeno zanemarimo otpore kapitalu, sve postavljeno očituje se kao *kapitalski već pretpostavljeno*. S obzirom na povezanost, međusobnu ovisnost svih momenata kapitalskog totaliteta, socijalistički proces, *načelno*, može biti potaknut u *svakoj* točki toga totaliteta. Svaki je moment suodređen svim drugim momentima: promjena jednog momenta ne može ostaviti nepromijenjenim druge momente.[9] Moderna funkcionalistički usmjerena znanost o društvu kao sistemu naglašeno istražuje činjenice njegova nesmetanog funkcioniranja. Međutim, jedva da je znanošću problematizirana teza o osjetljivosti sistema srazmjerno njegovoj sistemskoj razvijenosti. Načelno: mogućnost pokretanja socijalističkog procesa u svakoj potencijalno slaboj točki kapitalskog totaliteta ostavlja *otvorenim* pitanja o smjeru, intenzitetu, značaju i trajnosti učinaka procesa; znanstveno i revolucionarno još nije dovoljno osviještena činjenica o prevladanosti »baza-nadgradnja« ustrojstva ranog kapitalizma. Također: koji sve socijalistički poticaji unutar razvijenog kapitalizma mogu dobiti »bazično« značenje. Odgovor se ne može izvesti »primjenom« pojednostavnjenih »marksističkih« shema kojima je duhovna nadgradnja — makar i u Engelsovoj »krajnjoj instanci« — tek refleks koji »povratno«

---

[9] Takozvana energetska kriza nije tek pojava »baze« koja se naknadno reflektira na »nadgradnju«: ona istovremeno napada funkcioniranje sistema u cjelini, ona istovremeno uznemiruje materijalni, politički i duhovni »sektor« sistema — upravo s obzirom na njegovu razvijenu *sistemsku* prirodu. Korporacija, na primjer, planira na dugi rok materijalne i duhovne pretpostavke proizvođenja: zato u plan interveniraju i sve varijable plana koji *nije* samo ekonomijske prirode.

djeluje na bazu. Ideologija egzistira *materijalno* kroz materijalne postupke učvršćene u materijalnoj praksi i zaštićene materijalljudskog rada i razvoj čovjeka[11];

b) Tri naznačena metodička stava razumijevanja socijalističkog procesa vode i prema slijedećim također bitnim pitanjima, uvjetima metodičkog osvještavanja subjekta:

prvo, kako je moguć socijalistički proces — kao proces antikapitalističke (i cjelokupne antigrađanske) *socijalizacije* — u točkama ograničavanja prodora kapital-odnosa u materijalnu i duhovnu strukturu čovjeka i društva; kako je moguće prevladavanje i pretkapitalističkih sadržaja građanskog života; kako je moguć *novi tip socijalizacije* uz neodložan rast proizvodne snage ljudskog rada i razvoj čovjeka;[11]

drugo, kakav je sadržaj socijalističkog procesa i nakon ukidanja kapitalističkog privatnog vlasništva, budući da to ukidanje *per se* ne osigurava rast novog tipa socijalizacije;

treće, kako je moguće zadržati Lenjinovu tezu o »slaboj karici kapitalističkog sistema« i dopuniti je djelotvornom tezom o slabim momentima kapitalskog totaliteta diferenciranog u posebne oblike; koje su točke pokretanja socijalističkog procesa sa perspektivom njegova rasprostiranja na sve momente diferencirane kapitalske cjeline ili pojedinog kapitalskog oblika društva.

(2) Sva tri izvedena pitanja objektivno pogađaju subjekt u njegovu nastojanju zadobivanja vlastitog subjektiviteta. Dakle, pogađaju ga neovisno o tome što on misli ili, pak, umišlja o njihovoj mjerodavnosti za mišljenje i djelovanje. Međutim, oni ga pogađaju *na bitan način* samo pod jednim uvjetom. Pod uvjetom da ima svijest o dragocjenom *»neznanju«*, koje ga tjera na *osvajanje znanja*. Naime: svijest da socijalistički proces nije osiguran *a priori* znanjem njegova cjelokupnog sadržaja i toka; da, gledano prema naprijed, socijalistički proces također nije osiguran u svojim ishodima; naposljetku, da svaka točka toga procesa zahtijeva kritičku i samokritičku refleksiju subjekta.

a) Na pitanje po čemu su subjekt i socijalizam bezuvjetno povezani, načelno smo odgovorili: to je ono po čemu subjekt i socijalizam jesu povijesno ono što jesu. Konkretnije sada možemo

---

[10] Vidjeti istraživanja strukturalističke novije usmjerenosti: Alessandro Mazzone, suradnik Instituta Gramsci, rasprava u SOPO 42, 43, 45—1977. i 1978; zatim rad Althussera o ideologiji i ideološkim državnim aparatima...

[11] »Pozdravljam svaku korist što su ih zapadnjačka znanost i tehnologija donijele Africi. Čak pozdravljam činjenicu da tehnologija smanjuje našu ovisnost o nestalnosti prirode... Ipak je moje pitanje ovo: ima li nekog načina da bi moj narod mogao uživati u koristima tehnologije a da ga ne pождere materijalizam i da njegov život ne izgubi duhovnu dimenziju?« (Keneth Kaunda, *Politika i humanizam;* u: *Afrika i socijalizam*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1976, str. 191.)

reći: *subjekt i socijalizam jesu samo u praksi, u proizvođenju socijalističkog društvenog procesa. Topos* socijalističkog mišljenja i djelovanja je svagda konkretan sklop odnosa varijabli situacije subjekata. Slijedi da je *proizvođenje socijalističkog društvenog procesa nužno određeno, konkretno proizvođenje.* Međusobno *nužno* različito proizvođenje. Zbog toga subjekt svoje dostojanstvo ne dobiva iz nekakve već gotove ideje i teorije, niti iz determinističkog toka koji ga po sebi izdiže na nivo subjektiviteta. Subjekt je po *svome* djelovanju. Zato je za razumijevanje subjektiviteta subjekta nezaobilazna i bitna Marxova teza: mimo i izvan rada i cjelokupne proizvodnje *nema* čovjeka — samo u radu i proizvođenju čovjek se može potvrditi, razviti i poreći. Čovjek, u bitnom smislu, ne zna što jest dok se u radu i proizvodnji, u cjelokupnom *praxisu* — kao poprištu iskušavanja svoje ljudskosti — ne upusti u *samoprodukciju* svoje ljudske biti. Isto je i sa subjektom socijalizma: on sebe zna i sebe iskušava samo u proizvođenju socijalističkog procesa, u proizvođenju nužno *određenog* socijalističkog procesa. Razlike sadržaja i puteva socijalističkog procesa, razlike sadržaja subjekt-objekt odnosa *nisu stvar teorije,* teorije koja razlike uvažava ili ih ne uvažava. Razlike su u sklopovima povijesnih uvjeta mišljenja i djelovanja. Zato se socijalizam ne može obrukati pred teorijom koja od njega očekuje da se »ponaša« uniformno. Bruka je teorije ako još živi u uvjerenju da je nešto takvo *u ovoj povijesti* uopće moguće.

b) U određenom proizvođenju — u neponovljivom *odnosu* konstitutivnih momenata povijesne i aktualne situacije — na djelu je stalno oscilirajući subjekt-objekt odnos. Dosljedno promišljanje početne tvrdnje (naime, nema subjekta bez socijalizma, niti njegova subjektiviteta izvan prakse) također vodi metodičkom stavu: ta se tvrdnja pokazuje neutemeljenom ako se njen sadržaj misli *izvan konkretne prakse* proizvođenja socijalističkog društvenog procesa. Ostaje samo plodotvorno pitanje: *koji sadržaj subjekt-objekt odnosa proizvodi socijalistički društveni proces?* Prividno slično pitanje može se postaviti i za proizvođenje kapitalizma. No u zbilji pitanja su korjenito različita. Na primjer, nakon što je kapital[12] za sobom ostavio proces svoga nastajanja, Marxu se otvara posve jasna zadaća; njegova je zadaća »samo« da pokaže »skriveno mjesto proizvodnje« iz kojega će postati vidljivo »ne samo kako kapital proizvodi nego i kako *se* proizvodi sam kapital« (»... sondern auch wie man es selbst produziert, das Kapital«)[13]; kapital je, dakle, dat u zbilji i glavi — sve stoji do toga da se paradigmatički pokaže kako taj supstancija-*subjekt* sam sebe proizvodi u svim momentima njegova kruženja cjelinom društvene proizvodnje života. Drukčije stoji sa socijalizmom.

[12] Tamo gdje se razvio u sistem.

[13] Marx, *Das Kapital,* I, Dietz Verlag Berlin, 1969, str. 189.

Socijalistički društveni proces se ne proizvodi iz sebe. On nije za sobom *ostavio* vlastito nastajanje.[14] Kao takav, on nije oslonjen na izgrađen vlastiti *nov temelj*. Štaviše, socijalizam se i ne može izgraditi: on je *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu (zajednici): »izgrađen socijalizam« jest *komunizam*. Komunizam je prevladani građanski svijet u cjelini, dakle i prevladan kapitalizam.[15] Zbiljsko mišljenje i proizvođenje socijalizma jest praksa *samog prelaženja; praktičko, određeno,* subjekt-objekt odnošenje. Prelaženje je, ponovimo, ograničavanje, prelamanje i prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta u razmjerama prostora i vremena epohe. To prelaženje ograničuje samoproizvodnju kapitala, presijeca kapitalsko društvo na različitim točkama njegove razvijenosti i prevladava ga tako što u misaonoj i praktičkoj kritici njegovih momenata i njegovih *specifično strukturiranih oblika* — razvija i nove sadržaje života. I novi osvojeni sadržaji života podliježu kritici[16]; u odnosu prema njima subjekt je suočen s vlastitim djelom. Ono također mora biti prevladano ako se želi osigurati *stalnost* rečenog prelaženja; ako se ne želi momente socijalističkog procesa prihvatiti kao cjelinu toga procesa — što vodi obnovi i učvršćenju građanskih i pervertiranih kapitalskih sadržaja života.[17] Zato je socijalistički društveni proces povijesno moguć samo kao proces *permanentne revolucije*. U protivnom, događa se ono što je u klasnoj povijesti davno iskušano: opredmećeni učinci mišljenja i djelovanja postaju čvrsti oblici koji gospodare nad proizvođačima. Namjesto vladavine osviještenih ljudskih potreba, učvršćuju se neprevladani građanski odnosi i postvarena »teorija socijalizma«.

c) Postvarena »teorija socijalizma« je izgubljena samorefleksija i zaboravljeno pitanje: ideja »izgrađenog socijalizma« potiskuje ideju i praksu socijalizma kao procesa permanentne revolucije. Svijest o dovršenosti procesa stupa na mjesto revolucio-

---

[14] Tu činjenicu, naravno, ne može poništiti bilo kakva izjava subjekta o dovršenosti njegova djela.

[15] »Komunizam« — pokret ali i idealtipska projekcija koja je konstitutivna i za razumijevanje *značenja* sadašnjeg mišljenja i djelovanja s obzirom na njegovo mjesto u cjelini prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu; komunizam — kao korektiv u marksizmu već etabliranom stavu koji zaboravlja da je socijalizam samo prelaženje a ne nova ekonomijska društveno formacija.

[16] *Prelaženje,* naravno, neće uznapredovati i bez finalne determinacije: *causa finis* je stalno na djelu. Međutim, ona je nužno povijesna: a) nastaje iz uvida u sklop *mogućnosti* povijesnog života i svijesti o njihovu oslobađanju — razvijanju; b) *causa finis* je na djelu u svakom činu preobrazbe; c) oba ova načina treba razlikovati od nepovijesnog finalizma.

[17] Dok subjekt nalazi pred sobom opredmećene učinke tuđeg svijeta, njegova je kritička pozicija već nekako »po sebi« razumljiva. Teškoće nastaju kad se subjekt (na primjer, partija *koja djeluje u ime klase*) suoči s vlastitim djelom. U toj točki »samokritika« nerijetko ustupa pred samozadovoljstvom.

narnog uvida u dijalektiku subjekt-objekt odnosa kojom se taj proces stalno proizvodi. U prihvaćanju jednom ustanovljene »teorije socijalizma« kojoj korespondira »izgrađeni socijalizam« — na djelu je i zaboravljanje pitanja o *prolaznoj strani* teorije i prakse; zaboravljanje njihove povijesnosti. Postvarena teorija i potisnuto pitanje indiciraju *rascjep* subjekta i objekta. Na jednoj strani egzistira subjekt »po sebi«, na drugoj je objekt koji produžava svoje osamostaljeno kretanje po zakonima koji su čovjeku (klasi) nešto vanjsko, »objektivno«. Naravno, tu je i nužan obrat subjekt-objekt odnosa. Samostalan život ljudskih materijalnih i duhovnih učinaka pretpostavka je i rezultat postvarenja subjekta. Kao što kapital postaje »oživljeno čudovište« (Marx), tako i učinci revolucionarnog mišljenja i djelovanja mogu postati oživljene moći koje se okreću protiv svojih tvoraca — čim se njihovoj prolaznosti pretpostavi ideja njihove dovršenosti.

(3) Postvarenje teorije i gubitak pitanja pretpostavka su i rezultat obrtanja subjekt-objekt odnosa: subjekt postaje funkcija osamostaljenih učinaka mišljenja i djelovanja — »socijalistička izgradnja« prolongira razdvojenost subjekta i objekta kakva je primjerena svim dosadašnjim klasnim društvima.

Time već označujemo i prijelaz na slijedeće pitanje. Naime, kako je već i rečeno: razvijanje pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu je *stalna zadaća.* Subjekt misli i djeluje u prostoru *konkretnog.* Kao zbiljski subjekt, zna za sebe i svoj subjektivitet samo u određenoj praksi. U praksi proizvođenja socijalističkog procesa. Zato su njegovi odgovori i njegova pitanja već unaprijed izloženi *novim pitanjima* koja otvara, nalaže konkretna socijalistička procesualnost. Ta zadaća ostaje skrivena mišljenju udomljenom u prerano zadobivenim ili dobivenim (preuzetim) »konačnim« odgovorima i prebrzo datim odgovorima. Takvo mišljenje nove situacije zatiču nespremnim. Danas je prva zadaća i — ponovimo još jednom — prvi nužan korak *zadobivanje upitnosti* tamo gdje caruje *samorazumljivost.* Iz neproblemski prihvaćene samorazumljivosti *ne vidi se* znatan dio postojećega i povijesno nadolazeća novost socijalizma. Novost se neće sama osloboditi. Zato i treba uporno ponavljati: socijalizam se ne proizvodi iz sebe na temelju već pređenog puta vlastitog nastajanja. *On nije opredmećena nastalost,* on je nastajanje ili *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu, zajednici. Dosljedno provođenje misaone i praktičke kritike jednom ustanovljene povijesno neprimjerene »slike socijalizma« i samouvjerenosti subjekta kao vlasnika »apsolutnog znanja« — i dalje je prepreka na putu ka zadobivanju rečene neophodne upitnosti. Naznačit ću elemente takve neophodne kritike na *modelskom* primjeru odnosa »apsolutnog znanja«, iz njega izvedene »slike socijalizma« i tome odgovarajućeg načina shvaćanja socijalističkog procesa.

»Apsolutno znanje« subjekta, »slika socijalizma« i proizvođenje socijalističkog društvenog procesa

U evropskom revolucionarnom pokretu Marxovo je djelo — ne bez utjecaja na vanevropske pokrete — naglašeno racionalistički interpretirano. Na podlozi takve interpretacije, subjekt (kao politička organizacija proletarijata, a ne sam proletarijat!) postavlja sebe na poziciju *izvjesnosti* znanja cjeline i nastojanja da tu cjelinu prožme znanjem radi vladanja njome. Već je u poziciji položen zametak perspektivnog *sužavanja* subjektiviteta subjekta na manji dio povijesno-potencijalnog subjekta: zbiljski subjekt može postati samo onaj dio koji je osvješten o sadržaju »apsolutnog znanja« i koji zna njegovu primjenu. Cjelina radne »mase« ne može se vinuti na razinu takvog znanja i uvida. Zato samoosvješteni subjekt prožima »masu« znanjem koje ona u svakodnevnoj osjetilnosti, u svome nereflektiranom držanju ne može dohvatiti.

Sa stajališta subjekta kao *predstavnika* »radne mase«, posrednika između ideje i djelatnih ljudi, socijalizam je isprva shvaćen kao »umna ideja«. Zatim je izdignut na razinu misaono i povijesno »osiguranog« nacrta izmjene svijeta. I naposljetku, kao partijski znanstveno razrađen model (modeli) kojem se praksa pokazuje kao prostor njegove *primjene*. Čim je subjekt sebe shvatio kao legitimnog provoditelja znanstveno osiguranog plana izmjene svijeta — ili posjednika »istine u najvišem stupnju« — *njemu* se momenti zbilje *pokazuju* kao momenti potencijalnog ili aktualnog provođenja *znanog* plana. Subjekt već *unaprijed* računa s određenim ponašanjem bića u zahvatu vlastitog plana. U njegov vidokrug uglavnom pada samo ono što je već uključeno u plan. Što nije u njegovu planu, *to za subjekta* ne postoji. Na primjer: u prošlosti i danas pojedine političke organizacije proletarijata ispuštaju iz vida neke značajne momente društvene zbilje. To je poznato. Manje se, pak, istražuje značenje činjenice: mišljenje koje vlada (ili smatra da vlada) neprotuslovnim planom socijalizma *također je u vlasti svoga plana.*[18] U tom odnosu (imati plan i biti u vlasti plana) zbiva se i dijalektika *vidljivog i nevidljivog* za subjekta ukoliko je obuzet mišlju o posjedovanju »apsolutnog znanja«. Različiti modusi »slike socijalizma« iz pozicije »apsolutnog znanja« daju se lako raspoznati: u »znanstvenom socijalizmu« Druge internacionale, u biti Staljinove ideje socijalizma kao rasta materijalne produkcije pod autoritetom »samoosvještene« političke (samo)volje; također, u tezama o stizanju i prestizanju kapitalizma s obzirom na parametre kapitalističke razvijenosti;

---

[18] Kritika subjekta kao samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja« može otpočeti i u teoriji koja dovodi u pitanje tu neprotuslovnu »sliku socijalizma«: to može biti prilog rastavljanju subjekta od njegove značajne uporišne točke, otkrivanje lažnog znanja radi dostojanstva znanja koje se proizvodi u realnom — zbiljskom životu.

zatim, u ideji socijalizma kao »objektivnog« rukovođenja svim područjima života čovjeka i društva kroz spoj politike i znanosti. Pri tome moderna prirodna i tehnička znanost pribavljaju upravljačkoj političkoj volji legitimitet znanstvene objektivnosti.[19]

Takvom se osamostaljenom subjektu socijalistički proces prikazuje kao odraz, primjena i opredmećenje znanog plana.[20] Kako subjekt misli da već ima istinu, razgovor o tome *što* je socijalizam postaje mu izlišan, nelegitiman, često i nepoćudan. Sebe i druge (čiji subjektivitet zastupa) on usmjeruje na pitanja: *kako* primijeniti ono što mu je već znano. Aksiomski status temeljnih tvrdnji o socijalizmu, njihova autoritativna i autoritarna zaštita (na primjer, partijskom vlašću i učvršćenim ideologijskim sustavom) stoje naspram *promjenjivoj zbilji*. Posve u skladu s tim, »izgradnja socijalizma« reproducira »dijalektiku« većeg dijela evropske misaone tradicije: *totalizaciju povijesnog nepovijesnom idejom*. No, kako se pretpostavlja da je s idejom »sve u redu«, pa je treba samo primjenjivati, organska se pitanja socijalističkog procesa pretvaraju uglavnom u organizacijska: revolucionarno pitanje o tome *što jest* sadržaj procesa, ukoliko je socijalistički, nadvladano je unaprijed gotovim odgovorima o tome kako socijalizam treba izgrađivati.

Subjekt sveden na partiju i njegovu državu na specifičan način »preotima« Hegelove misaone ambicije. Prevodi ih u područje vlastite volje za moći. On krivom interpretacijom Marxove misaone pozicije radi protiv marksizma. Zatim, paradoksalno se sjedinjuju svijest toga subjekta i »svijest« kapitala. Naposljetku, zbiva se ono što subjekt najmanje očekuje: njegov subjektivitet ugrožavaju moći s kojima uopće nije računao.

Potrebno je u najkraćim crtama obrazložiti ove tvrdnje. One se neposredno tiču misaonog i praktičkog blokiranja socijalističkog društvenog procesa i prakse prevladavanja rastavljenosti subjekt-objekt odnosa, ili, što je također tačno: krivog »spoja« subjekt-objekta, kojim se, u stvari, umrtvljuje razvitak procesa radi »perfekcije« sistema.

1) Hegelu se pokazuje da svijest obuhvaćena iskustvom *ne zna* kako se uopće dešava *nužnost* postajanja i postanka novog

---

[19] Društvene znanosti gube legitimitet postavljanja pitanja: one se »pacificiraju« tako što postaju ideologika, logičko raščlanjivanje ideja koje imaju sankcioniran aksiomski status.

[20] Teorija odražavanja zbilje *de facto* je teorija »prepoznavanja-odražavanja« ideje u zbilji. Nadalje: *državni* plan dobiva rang plana »zakonomjernog« za cjelinu socijalističkog procesa. Ali država je *moment* socijalističkog procesa. Inače izostaje permanentnost procesa kao samodjelatne socijalizacije čovjeka, radničke klase. Mjerodavnost državnog plana za cjelinu procesa zapravo je nešto obrnuto: moment procesa (država) postaje mjerodavan subjekt procesa. Proces cjelokupne socijalizacije postaje funkcija svoga momenta.

predmeta. Sve što se događa zbiva se iza njezinih leđa. Hegel to zna i vidi »kao kretanje bivanja«, kao moment i stupanj obrazovanja svijesti — jer drži da je na poziciji onoga koji zna cjelinu puta.[21] Takvu poziciju hoće da ima i subjekt kao samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja«. On »misli« da pojedinačno i posebno ne znaju za sebe kao momente cjeline. Pojedinačno i posebno ne dobivaju svoju moć i svoje važenje (priznanje) *iz sebe*. Ono što oni doista jesu vidljivo je iz stajališta cjeline. Uvid u cjelinu pripada subjektu (kao partiji i — ili — spoju partije i države).

2) Na stranicama *Kapitala* Marx ponavlja Hegelove figure »po sebi«, »za sebe«, »za nas«. Nije riječ samo — kako Marx želi pokazati — o koketiranju s Hegelom, s njegovom logikom. Riječ je o bitnim uvidima. Nakon uvida u cjelinu pojma »kapitala« ili Apsoluta, koji u svome kretanju obuhvaća društvo, a robnu proizvodnju čini *kapitalskom*, Marx naprosto ustanovljuje činjenice u zahvatu kapitalski određene robne proizvodnje. Zato i piše: ljudi razmjenjuju svoje proizvode kao ljudski rad — »Oni to ne znaju, ali čine to.«[22] Iz pregleda cjeline kružnog kretanja kapitala Marx otkriva odnose i svijest ljudi obuhvaćenih kapitalom u pojedinim točkama njegova samoproizvođenja. Dakle, ono o čemu piše Marx postoji u zbilji i prerađeno je »glavom koja misli«. Međutim, u prirodi je Marxovih teorijskih tvorevina da ne mogu biti izravno empirijski primjenjive: one misaono izražavaju kapitalski totalitet u njegovu *idealnom* funkcioniranju. One ne mogu poslužiti kao *neposredan* organon praktičkog mijenjanja zbilje — one nisu »apsolutno znanje« koje treba »primijeniti«. Te tvorevine obavezuju na istraživanje *povijesno* konkretne kapitalske ili druge zbilje. Subjekt obuzet idejom »apsolutnog znanja« čini nedozvoljen skok. On ne proizvodi znanje kao znanje zbilje. On zbilju ne istražuje. Njegovo se znanje razvija iz »slike svijeta« i »slike socijalizma«. Obje te slike, *ispražnjene od povijesnog sadržaja*, raščlanjuju se u principe, kategorije i pojmove. Od njih se očekuje da objasne povijesnu zbilju, iako nisu razvijeni na tlu te zbilje. Nasilje ideje nad poviješću tendencijski se pretvara u načelo: principi, kategorije i pojmovi nastoje se primijeniti na zbilju snagom nalažućeg autoriteta ideja komunizma i subjekta koji reprezentira te ideje. Takvo nasilje historija socijalizma je već davno iskusila. Njegove bitne promašaje — također. Ukratko: Marxove se sadržajne apstrakcije, u glavi i činu subjekta, pretvaraju u

---

[21] Uspor.: G. W. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1952, str. 74, 75.

[22] Uspor.: *Kapital*, posebno »Fetiški karakter robe i njegova tajna«. Također: *sve* prijelaze iz jednog u drugi dio te knjige. U njima Marx, na metodički svjestan način, pokazuje što uopće može biti vidljivo i nevidljivo na pojedinoj točki, momentu kapitalske produkcije.

prazne apstrakcije koje sebe nastoje »upisati« u zbilju.[23] Nebitno mišljenje — koje ne smijemo potcijeniti — ide obilaznim putem. Kao mišljenje samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja«, intervenira u zbilju, ograničuje je *u njenim povijesnim neponovljivim mogućnostima.*

3) Čim kapital za sobom ostavi proces nastajanja, čim sebe uspostavi kao sistem, svako se postavljeno biće (»predmet«) pokazuje kao *već pretpostavljeno*. Kapital *se* razvija u sistem totalne eksploatacije »prirodnih i ljudskih svojstava, sistem sveopće korisnosti čijim se nosiocem pokazuje znanost kao i sva psihička i duhovna svojstva«. Izvan zaposjednutog kruga kapitalske društvene proizvodnje ne postoji »ništa po sebi više« i »za sebe opravdano«.[24] Takvu namjeru nastoji provesti i subjekt »apsolutnog znanja«. »Apsolutno znanje«, kao *sredstvo* volje za moći, nastoji *totalizirati* sve što jest. Apsolutna totalizacija, poput kapitalskog obuhvata, ne može prihvatiti da je nešto posebno i pojedinačno uopće »za sebe opravdano« i »po sebi više«. »Apsolutno znanje« traži sistem podređivanja svega što jest znanju koje se ne dovodi u pitanje. *Tu je i paradoks istovetnosti!* Kapital i »apsolutno znanje« ne mogu razviti totalitet svojih određenja a da ne obuhvate *cjelinu bića*. Obuhvaćanje cjeline bića kapitalskom korisnošću, razvitak kapitalskog sistema i njegovo prerastanje u *»organski totalitet«* — imanentno je svojstvo kapitala.[25] Prožimanje svega što jest idejom »apsolutnog znanja« — koju reprezentira subjekt — a potom »izgradnja socijalizma« kao sistema i »organskog totaliteta« stoje u temelju nekritičkog prihvaćanja »apsolutnog znanja« o nečemu što je otvorena mogućnost i otvoren proces povijesnog života.[26] Kapitalski totalitet ima granicu: granice kapitala samog,[27] u čemu, naravno, surađuje i otpor samoosvještenja čovjeka (klase, naroda). Socijalizam koji bi se htjelo totalizirati »apsolutnim znanjem« također ima granice: sam socijalistički proces. Poticanje socijalističkog procesa, kad je ugrožen sistemom »apsolutnog znanja« koje se opredmećuje u životu, pretpostavlja otpornost i stalnost otpora zatvaranju pitanja i puta ka produbljavanju revolucionarnih promjena. U tome opiranju vlada nape-

---

[23] Na primjer: primjena načela dijalektičkog materijalizma na povijest, kao da ona nema vlastiti život. Kao da se, već od Vicoa, ne zna da su ljudi tvorci povijesti.

[24] Marx, *Grundrisse*... Dietz Verlag, Berlin, 1953, str. 313.

[25] »Sam taj organski sustav ima svoje pretpostavke i njegov razvitak u totalitet sastoji se upravo u tome što sebi podređuje sve elemente društva... Tako on historijski postaje totalitet. Postajanje sistema totalitetom tvori jedan moment njegova procesa, njegova razvitka« (*Grundrisse*..., str. 189).

[26] »Uistinu držim da je ideja da postoji čisti socijalizam, kojega je recept već poznat, uvreda ljudskog razuma« (Julius Nyerere, u: *Afrika i socijalizam,* IC »Komunist«, Beograd, 1976, str. 55).

[27] Uspor.: *Das Kapital,* III, str. 260.

tost polova. Autoritarnom zahtjevu socijalizam se prikazuje kao »izgrađeno društvo« *nakon revolucije*, kao društvo o kome treba razvijati samo *pozitivno znanje*. Drugi je pol svakodnevno otkrivanje građanskih protuslovlja u njemu, protuslovlja koja se ne mogu prevladati a da se socijalistički proces ne razvija *kao proces revolucije*, što nalaže misaone i praktičke zahvate u njegovu prolaznu stranu. Misaono i praktičko radikalno *rastvaranje* još neprevladane »slike socijalizma« pokazuje se zato i bitnom zadaćom daljeg otvaranja procesualnosti socijalizma, njegove otvorenosti za ono što je zatvoreno (skriveno i blokirano) pod prevlašću *jedne ideje* socijalizma: ideje koju subjekt kao samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja« misli da zatiče u Marxovu djelu. Međutim, *de facto*, takav subjekt surađuje u obnovi preobražene logike kapitalske (državne) dominacije nad povijesnim životom.

4) Ako se može s pravom reći da subjekt, nosilac »apsolutnog znanja«, koristi modernu prirodnu i tehničku znanost radi pribavljanja legitimnosti vlastitoj političkoj volji, može se — s jednakim pravom — ustvrditi: u razdoblju tehničke civilizacije inicijativa prelazi i na znanstvenu analizu i tehničko planiranje.[28] Takozvani znanstveni socijalizam traži znanstvenu politiku. Znanstvena politika, znanstveno rukovođenje životom formira se u kombinaciji dvaju mjerodavnih načela. Načela pretpostavljene sigurnosti pitanja i odgovora na pitanje što je socijalizam i kako ga treba »izgrađivati«. Zatim, načela prožimanja života modernom znanošću. Otuda sve postaje predmetom i poljem plana. Plan je dovoljno znanstven ako je unutar njega sve proračunljivo, ako je sve za račun i proračun ispostavljeno. Sada, pak, ne samo da »apsolutno znanje« formira vrijednosti; »novim tehnikama mogu se iz promijenjenih interesnih pozicija stvoriti novi vrijednosni sustavi«[29]. Ta »novost« zahtijeva i socijalističke odgovore. Danas je nužno prožimanje života znanošću. Nužnost prožimanja politike i života znanošću nije data u jednom ili, primjerice, u tri tipa odnosa politike i znanosti.[30] Socijalistički proces, kao proces nastajanja nove socijalizacije čovjeka i njegove politike i znanosti, otvara pitanje o tome odnosu. Naime, očito je da kapitalska i etatistička sprega politike, znanosti i života *reproducira* građansku razdvojenost *povijesnog* subjekta i njegovih materijalnih i duhovnih učinaka. »Apsolutno znanje« i prožimanje svega znanošću nisu na razini *novog pitanja* o poticanju nove socijalizacije. U tome je na djelu nekritičko prihvaćanje *produktivističkog principa*.

---

[28] Uspor.: Jürgen Habermas, *Oznanstvljena politika i javno mnje-nje*, »Kulturni radnik«, Zagreb, br. 2/1979, str. 188.

[29] Isto, str. 190.

[30] Decizijski, tehnokratski i pragmatistički model odnosa stručnog znanja i politike — osnovni su modeli povijesno iskušani u građanskom društvu. Socijalizam mora ići preko tih modela ako ne želi obnoviti njihovu građansku bit. (Uspor.: Habermas, isto.)

Prihvaćanje i provođenje toga principa — koji je povijesno razvio kapitalsko društvo — neće iznijeti nove, socijalističke, sadržaje društvenosti. U tehničko doba, koje se nezadrživo planetarno širi, socijalističko mišljenje i djelovanje tek dolaze do zbiljskog problema odnosa politike i moderne znanosti. Iz pozicije samouvjerenosti subjekta o njegovu »apsolutnom znanju« i znanstvenom socijalizmu kao društvu koje je primjereno tome znanju — problem još nije ni postavljen u punom egzistencijskom svjesnom značenju. Dakle, s obzirom na značenje sadržaja tog odnosa za razvitak nove društvenosti.[31]

Proizvođenje socijalističkog procesa, kao stalnost promjena, može biti samo *uzajamnost* odnošenja svih »relata« koji ulaze u relacije tog procesa. Oni tek u međusobnom odnošenju proizvode promjene.

1) Međutim, na pretpostavkama *nepromjenjivosti* bilo kojeg člana relacija socijalističkog procesa sâm je proces *nepotpun*. Kad partija (pokret) razvije samosvijest o nepromjenjivosti vlastitih ideja, programa i načina svoga postojanja — ona zapravo nastoji *iskočiti iz povijesti*. »Iskačući« iz dinamičkih relacija socijalističkog procesa, ona uzima pravo i ambiciju tvorca procesa. Takav subjekt perspektivno postaje posebna strana društva. Njegova posebna sfera. Iz svoje ekskluzivnosti on ne može razvijati vlastiti subjektivitet a da ne *poništava subjektivitet svih subjekata društva*. Poništavanje subjektiviteta povijesnog subjekta (prvenstveno radništva) dijeli društvo na dva »elementa«: na aktivni i pasivni element. Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« partija i *njena* država postanu nosilac »umne volje koja sebe zna i hoće«;[32] a pasivan element postaje društvo kao objekt raščlanjivanja te volje. *Subjekt-objekt odnos tu slovi samo kao usmjerenost volje subjekta na objekt*. Izuzet iz procesa, subjekt snižava *sve materijalne i duhovne snage* u rang pukog »materijala« svoje volje.[33] Trajnije odvajanje aktivnog i pasivnog »elementa« društva ne može proći bez dubljih posljedica. Trajnije ograničavanje *samodjelatnosti* povijesnog subjekta (rasta proletarijata u klasu

---

[31] Kao ideja, samoupravljanje je svjesno opasnosti socijalizmu neprimjerenog odnosa znanosti i politike. U zbilji, pak, ono *još traži* rješenja koja potiču rast *društvene* socijalizirane moći rada (čovjeka).

[32] U svojim etatističkim izdancima »izgradnja socijalizma« je sebe dovela u odnos prema Hegelu. Ako partija i država sustavno blokiraju i smiruju temeljna protuslovlja — prvenstveno u radu i proizvodnji — okivajući ih u »perfekciju sistema«, onda je tu na djelu ponešto od Hegelova silogizma sfere »objektivnog duha«. Međutim, što važi za opstanak građanskog društva, ne može važiti za promicanje socijalističkog procesa.

[33] Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« tako odnjegovan povijesni subjekt (radnička klasa) posve religijski prenosi svoju ljudsku bit u partiju i državu. Ta se religijska bit dade prepoznati, recimo, u parolama: »*dug* čovjeka prema partiji«, »*dug* čovjeka državi« i sličnim.

i samoprevladavanje klase) vodi »zakržljavanju« njegovih društvenih osjetila. Zato se kritika modernog kapitalizma (koji tendencijski ograničuje čovjeka u svim dimenzijama života) proteže i na »izgradnju socijalizma« — koliko ta »izgradnja« ograničuje samodjelatnost radništva na temelju djelatnosti subjekta *koji sebe nastoji izuzeti iz procesa promjena.*

2) Oštrica kritike *jedne* »slike socijalizma« kakvu njeguje navodno »apsolutno znanje« treba biti usmjerena prema onome što je za socijalizam najbitnije. Najbitnije je dovesti u pitanje ideju i zbilju koje — već u početnim pretpostavkama — *ne vode trajnom proizvođenju socijalističkog procesa,* budući da ne uspostavljaju tome procesu primjeren subjekt-objekt odnos. Nadalje, radikalna kritika jednom ustanovljene »slike socijalizma«, izvedene iz »apsolutnog znanja«, proces je *metodičkog* osvještavanja o činjenici da se iz pozicije »apsolutnog znanja«, nepromjenjivosti ideja i (osamostaljenog) subjekta — ne mogu radikalno preći granice *građanskog svijeta.*

3) Kritika vodi osvještenju o neizostavnoj pretpostavci orijentacije subjektivnih snaga socijalizma u povijesti: načelna nespoznatljivost cjeline socijalističkog kretanja tjera mišljenje i djelovanje *na zadobivanje spoznaje.* U tome je bit odgovornog držanja subjekta pred poviješću: odnekud preuzeto »apsolutno znanje« sve stavlja u *ideje;* spoznaje osvojene u *povijesnom* horizontu mišljenja i djelovanja čine subjekta odgovornim *pred poviješću* i njenim mogućnostima. Takvo osvajanje znanja imanentno vodi razumijevanju *razlika* odgovora i razlika *pitanja* koja subjekti — suočeni s konkretnim povijesnim *toposom* — sebi postavljaju.

4) Dvije su pozicije u dijalogu: pozicija »apsolutnog znanja« i pozicija spoznaja zadobivenih na tlu konkretnog povijesnog sklopa uvjeta poticanja i razvijanja socijalističkog procesa. Dijalog oživljuje stare teme mišljenja i djelovanja. Naravno, u neponovljivom povijesnom kontekstu. U njemu su, na primjer, motivi Blochove filozofijske kritike Hegela. Kritike koja je posve *suvremena.* Prebačena u područje rasprave o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu, ta kritika se može ovako izraziti:

a) Sa stanovišta »apsolutnog znanja« socijalizam se pokazuje kao nekakva *enciklopedija socijalizma.* Pod vidom *jedne* ideje nastoje se mišljenjem obuhvatiti svi momenti njene emanacije, svaki moment je povezan, pripadan i supripadan ideji koja se u njemu opredmećuje. Ideja socijalizma je »krug krugova«. Zatvoren sustav iskaza kojima se *unaprijed* svaki moment socijalizma pokazuje kao moment opredmećivanja »ideje socijalizma«. Osamostaljeni subjekt vidi socijalizam kao »rad pojma« i kruženje pojma socijalizma. Sve stoji do toga da se zbilja uredi prema ideji socijalizma.

b) »Za filozofiju je dragocjeno: nijedan detalj (se) ne može *a priori* označiti kao nebitan«, u svemu se mora naći neka implikacija i njeno praćenje koje *konkretno poučava*.[34]

c) Što vrijedi za zadaću filozofije koja ne ispušta bogatstvo mišljenja i djelovanja, važi i za povijesno mišljenje socijalizma: u svakom detalju, u svemu što je »posebno« i »pojedinačno« treba otkrivati — u prvo vrijeme i ono još nejasno — njegov *proizvodilački sadržaj*.[35] Sadržaj onoga što se doista dešava sa zbiljom. Tu je i glavna zadaća revolucionarnog mišljenja: da ono što već postoji kao zametak novoga stalno izvodi iz područja nedovoljno jasnog u jasno polje svijesti i potreba prakse.

d) Pozicija »apsolutnog znanja« potiskuje te »detalje« kao nebitne. Ona ih snižava na puke momente *jedne ideje:* oduzima im životnost i zaklanja uvid u *njihovu proizvodilačku (socijalističku) potenciju*. Pozicija »osvajanja znanja« na tlu povijesnog materijala — kad je riječ o socijalističkom društvenom procesu — plodotvorno revolucionarno shvaća povijest u *otvorenim pojmovima*. U smislu »radnog polja« što jedino vodi zbiljskim rezultatima.[36]

e) Ta pozicija i ukratko naznačena »slika socijalizma« — sa svim implikacijama na subjekt-objekt odnos — ne idu zajedno. Socijalistički proces nije proces ostvarivanja zadatog plana. On je dovođenje do svijesti same povijesne zbilje i njena svjesnog revolucioniranja. Pojmovi vodilje revolucioniranja zbilje — misaone su apstrakcije izvedene iz njenih konkretnih protuslovlja.

f) Kao *svjetski* proces, socijalizam je *jedan:* preovladavanje građanskog svijeta u razmjerama epohe. Mnogovrsna praksa prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu. *Okosnicu* te prakse tvori antikapitalistička borba i prevladavanje kapital-odnosa u svim »klasičnim«, »modernim« i pervertiranim oblicima. Oblicima koje — a da subjekt, nosilac »apsolutnog znanja«, i ne sluti — može razvijati i »izgradnja socijalizma« kad država postaje nadomjestak održanju kapital-odnosa u preobraženom obliku. Država koja nije jedno od prolaznih i prijelaznih sredstava njegova prevladavanja, nego svrha po sebi i za sebe!

g) Svjetski proces socijalizma nije pasivno tlo u koje »opći zakoni« upisuju svoja određenja. Njegovo bogatstvo nije »primjer« emanacije opće ideje. Naprotiv! *Zakon* toga procesa — u najsadržajnijem smislu — konstituiraju svi konkretni sadržaji njegova proizvođenja unutar međusobno diferenciranih sklopova povijesnog života. Kao svjetski, proces socijalizma može opstojati

[34] Uspor.: E. Bloch, *Subjekt-objekt*, »Naprijed«, Zagreb, 1975, str. 451.

[35] Isto.

[36] Isto.

samo kao *otvoren proces.* Neuniformna praksa dekonstrukcije zakona klasne povijesti i *nastajanja* zakona života u zajednicama nove društvenosti. Osvajanje nove društvenosti (protugrađanske, protukapitalske i protiv pervertiranih građanskih oblika u »izgradnji socijalizma«) tvori bitnu zajedničku tendenciju procesa — ukoliko je on socijalistički.

h) Nova društvenost nije samo ono što će nastati u nekakvoj idealiziranoj budućnosti. Nova društvenost *nastaje* u praksi kroz koju subjekt dovodi u odnos ono što je bilo a nije prošlo, ono što jest i budućnost koja nastaje. U odnosu svih dimenzija vremena (zbivanja), subjekt — kao socijalistički — oslobađa i razvija ono ljudsko. Djelujući na tlu *vlastite* povijesti, subjekt preuzima opće tekovine ljudskog, ali — to je bitno — on *konstituira opće* tako što oslobađa i razvija ljudsko u prostoru vlastite neponovljive prakse. Zato se i nova *socijalizacija* neće razviti tek primjenom »općevažeće« ideje podruštvljenja čovjeka. Upravo je suprotno: ideja ljudske socijalizacije postaje sadržajna ideja toliko koliko je konstituirana životnošću *odgovornog* djelovanja primjerenog povijesnom *toposu* subjekta. Rečena »slika socijalizma« mora se, dakle, rastvoriti. Mora se razvijati društvenost u kojoj se ogleda bogatstvo socijalističkog procesa. A ne da unaprijed stvorena »slika« odlučuje o tome što je zbiljski život!

Napomene uz pravu i krivu kritiku Marxa: moć Marxova predmeta u proizvođenju socijalističkog društvenog procesa

Socijalistički se proces, na mnogim stranama, probija kroz različita protuslovlja. To kretanje nije baš *prozirno za mišljenje.* Pogotovo kad znanost naknadno promišlja putove i rezultate procesa. Problem često zatiče mišljenje nespremnim. Iznenađuje ga i ponekad tjera na brze zaključke. Brzi zaključci vode i previdima dijela onoga što je doista bitno. Bogatstvo socijalističkih procesa, njihova originalnost i »iznenađujuća« novost dovode mišljenje i u dijalog s Marxom. Puko poricanje Marxa i nemisaona pohvala svemu što je taj djelatnik napisao nisu na razini zbiljskog dijaloga. Pravi dijalog s Marxom može se razviti samo na tlu *suvremenosti.* Kao suvremen dijalog. Dijalog je suvremen kad dovodi u međusobni odnos Marxa i ono što je povijesno bitno za razvitak socijalističkog procesa. Razinu pravog dijaloga ne mogu dohvatiti sve kritike Marxa. Posebno potanke ekspertize koje se trude da pokažu kako njegova predviđanja *o momentima* socijalističkog prelamanja građanskog svijeta ne odgovaraju današnjem stanju činjenica. Ta kriva kritika Marxa izdvaja iz njegova djela *ono što u njemu nije najbitnije.* A zanemaruje upravo ono što je bitno za razumijevanje socijalističkog procesa.

O čemu je, zapravo, riječ?

1. Cjelokupna se Marxova misao nastoji razumjeti kao *nauka revolucije:* razvojan skup stavova (iskaza) o subjektima i praksi izmjene svijeta. Doista, Marxovi spisi omogućuju rekonstrukciju i njegova mišljenja revolucije. Revolucija je Marxu praksa *kvalitativne* promjene svega što jest u razmjerama epohe krize građanskog svijeta i razvijanja socijalističkog procesa. To je promjena temelja društva, njegove biti i biti čovjeka. Proletarijat, moderna radnička klasa, za Marxa je kao povijesni osnovni subjekt revolucije. Ta revolucija je filozofijski i transfilozofijski mišljena kao radikalna izmjena svega što jest. U tome nije riječ o neposredno *empirijskom* pojmu revolucije.

2. Otuda slijedi nekoliko značajnih stavova:

a) Konkretni, unutarepohalni, revolucionarni preobražaji nemaju isti rang kao Marxov pojam revolucije. Kao praksa ograničavanja, prelamanja i prevladavanja momenata i cjeline građanskog svijeta — oni su *momenti* povijesnog iskušavanja (filozofijski) mišljenog plana revolucionarne promjene.

b) Konkretne revolucije, u unutarepohalnim razmjerama, ne mogu obezvrijediti, oboriti, cjelinu Marxove misli revolucije.

c) Moderni proletarijat nije i ne može biti *svugdje* i u svako vrijeme osnovni subjekt revolucionarnih preobražavanja. Time nije obezvređeno Marxovo shvaćanje revolucije. Obratno, *to ide u prilog Marxu.*

3. Povijest socijalizma pokazuje postojanje tvrdokorne činjenice: ograničavanje, prelamanje i prevladavanje građanskog svijeta može otpočeti na različitim stupnjevima njegove — čak kapitalistički nerazvijene — određenosti. Ali *radikalno* prevladavanje toga svijeta ne može se izvesti bez subjektiviteta modernog proletarijata (radničke klase). Tu je Marx u pravu! Prevladavanje biti privatnog vlasništva — vladanje udruženih slobodnih proizvođača *cjelinom* proizvodnih snaga društva — energičan je zahtjev i probni kamen svake konkretne revolucije.[37]

a) Učvršćenje državnog vlasništva u »izgradnji socijalizma«, kao trajnije »rješenje«, ne prevladava bit privatnog vlasništva. Neprevladano privatno vlasništvo je drugi naziv za činjenicu postojanja *odvojenosti* proizvođača od izravnog vladanja cjelinom proizvodnih snaga društva (ekonomijom, politikom, kulturom). Ta je razdvojenost *index* neprevladanosti građanskog svijeta u njegovim bitnim momentima: Marxova misao revolucije ostaje i dalje zadaća koju treba stalno problematizirati u povijesti. Ne naprosto »primjenjivati«!

---

[37] Treba pri tome imati na umu da je od Marxa naovamo proširen pojam proletarijata koliko je i proširena sfera kapitalskog djelovanja, odnosno osamostaljenog državnog usmjeravanja društva i života čovjeka. Čak u momentima »izgradnje socijalizma«.

b) U momentima ograničavanja, prelamanja i prevladavanja građanskog svijeta postoji situacijska *naddeterminacija* uvjeta. Oni omogućuju da se, kao subjektivna snaga socijalističkog procesa, ozbilje narod, široki savezi snaga otpora kapitalizmu i savezi radničke klase sa svim snagama koje u svome položaju trpe kapitalsku djelatnost. Međutim, sve snage nisu *objektivno* usmjerene na radikalnu destrukciju kapitalskog i cjelokupnog građanskog svijeta. Zato napredovanje socijalističkog procesa diferencira snage otpora. Po mjeri toga napredovanja sve je urgentnija potreba za naglašenijim subjektivitetom proletarijata. Dakle, nije stvar u tome da je konkretnim revolucionarnim preobražajima prevladan Marxov pojam revolucije. Riječ je o tome da mnoge otpočete revolucije povijesno *dolaze* do temeljnih pretpostavki zaoštravanja Marxovih *pitanja*. Marxovo pitanje o tome koje snage mogu (primjereno svome položaju, potrebama i interesima) iznijeti radikalnu praktičku kritiku — nije prevladano.

4. Bitnu povijesnu ozbiljnost Marxovoj misli daje moć *njegova predmeta*. U okvirima uvodnog dijela *Grundrisse*... to je građansko društvo, a potom kapitalističko društvo: zakoni njegova nastanka, razvitka, života i smrti. *Kapital* je neprevladana činjenica povijesti, a u svome modernom — planetarnom rasprostiranju — kapital je *par excellence opredmećivanje* znanosti ponikle na evropskom tlu. Znanosti koja izražava onaj »dio« evropskog mišljenja i života čija je bit *osvajanje* svega što jest tehničkom konstrukcijom. Sama je znanost *konstruktivna:* ona sebe proizvodi iz sebe (Descartesova ideja samoprodukcije znanosti) i opredmećuje se u tehničko-tehnologijskim učincima vladanja *prirodom* i neovisno o tome u kakvom se društvenom odnosu vlada.[38] Nerazvijeni društveni odnosi i moderna matematizirana znanost daju pečat evropskom kapitalski odnjegovanom duhu. Taj se duh, snagom nalažućeg egzistencijskog zamaha, opredmećuje svugdje gdje je tehnologijska revolucija uvjet napredovanja: u zemljama i dijelovima svijeta koji, do jučer, nisu iskusili njegovu preparativnu moć. Moderna znanstveno-tehnička proizvodnja ne može biti zaustavljena. Ona je bezuvjetan zahtjev *oslobađanja* čovjeka i *opasnost* njegova *porobljenja* u nerazvijenim društvenim odnosima. Tehnika nije nešto neutralno! Stvaranje znanstveno-tehničkih pogona i radničke klase — ne može biti zaobiđeno. Pred tom činjenicom Marxovo je mišljenje *otvoreno* i *odmjereno:* otvoreno za nužnost znanstveno-tehničkog napretka, odmjereno za njegove učinke tamo gdje vladaju protuslovlja ljudi u materijalnoj i duhovnoj produkciji.

---

[38] Obuzeta samoproizvođenjem znanja, ona »zaboravlja« odnos u kojem se opredmećuje: izostanak samorefleksije znanosti (o ljudskom značenju njena »posla«) pripada, također, biti kapitalski-državno totaliziranog života.

Što je onda zbiljska kritika »evropocentrizma«? Očigledno je da to ne može biti jednostavno *negiranje* povijesne moći znanstvenog uma i znanstveno-tehnologijske proizvodnje. U socijalističkom smislu, to ne može biti ni ideologija »znanstveno-tehnologijske« revolucije *koja potiskuje bit socijalne revolucije.* Bitan odgovor na takav izazov mora respektirati činjenice. Respektiranje činjenica »vraća« nas upravo na Marxove »teme« subjekt-objekt odnosa u proizvođenju socijalističkog procesa:

a) Idući *kroz* opredmećene, nastajuće i prevladive moći kapitala, socijalistički proces mora razdvajati ono što je povijesno razdvojivo: kapital-odnos i proizvodnu moć ljudskog slobodno podruštvljenog rada.

b) Taj se proces mora stalno osvještavati kao *smislen proces:* njegova je bit socijalna revolucija. Bit socijalne revolucije je i u tome da preokreće subjekt-objekt odnos. Da preokreće, prevladava, cjelokupnu logiku klasne povijesti: da u jezgru životnog procesa (u radu i proizvodnji) presijeca mogućnost proizvođenja *objektivnih* zakona, to jest da opredmećeni učinci djelovanja ne zadobivaju samostalan život; da učinci ljudskog rada ne gospodare ljudima; da se presijeca pretvaranje objekta u subjekt, subjekta (čovjeka) u objekt njegovim djelovanjem proizvedenih i njemu stranih sila.

c) Taj proces jest *klasna borba* u svim »sferama« društva. Klasna borba koja ima različit intenzitet, oblike i putove u povijesno neravnomjernom procesu socijalizma. Poricanje klasne borbe (koja se ne vodi samo na barikadama) može u »izgradnji socijalizma« značiti i mjeru birokratske pacifikacije; ta je pacifikacija moment ideologijskog obmanjivanja. Uostalom, ideologija neklasnih protuslovlja ponikla je na građanskom tlu. Njeno »socijalističko« prihvaćanje pouzdano ukazuje i na mjeru blokiranja socijalističkog procesa. *Klasna* diktatura proletarijata nije nekakav pleonazam: to je jedna od temeljnih Marxovih teza kojom se nastoji izraziti bit revolucionarnog procesa — njegovo poticanje, njegova permanentnost u dugom razdoblju prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu. Ali pod odlučujućim utjecajem *klasno osvještenog* proletarijata.

d) Treba i ovdje ponoviti: *subjekt se konstituira vlastitom praksom.* Inače je *objekt!* Posebice objekt birokratske samovolje — čijim se iskušenjima »izgradnja socijalizma« teško odupire.

e) No najveća je povijesna teškoća u tome što je proletarijat, primjereno svome položaju, pretežno povijesni *subjekt u potenciji.* U kapitalističkom društvu i u momentima »izgradnje socijalizma« velike su moći njegove pacifikacije. Njegova blokiranja u područje »potencije«. Niz je zapreka oslobađanja te potencije u efektivnu moć promjene društva i samopromjene subjekta. Sva zakonodavna, partijska i, općenito, ideologijska briga za subjekta

— čak crkveno ortodoksijska idealizacija proleterske ljudskosti — ima svoje granice. Granice su u tome što proletarijat ne govori i ne djeluje *izravno:* njegove potrebe i interesi, kao osvještene potrebe, teško se probijaju. *Proboj* ne može doći izvana. On je moguć jedino iznutra. Iznutra pokrenut, ne može se drukčije razvijati nego kao *klasna borba.* Klasna borba, ili socijalizam, kao permanentna revolucija traži: *prvo,* da se oštrica kritike proletarijata usmjeri prema vani i, *drugo,* prema sebi (Gramsci, Lukacs). Proletarijat je još pred tom zadaćom, kao što je socijalizam pred zadaćom skidanja brojnih nanosa na svojim idejama i na svome konkretnom povijesnom liku.

f) Razvijeni subjekt-objekt odnos u proizvođenju socijalističkog procesa pokazao bi se — pod rečenim pretpostavkama — kao neposredovan odnos revolucionarnog subjekta prema sebi, prema prirodi i prema svim povijesnim bićima u domeni njegove samoosvještene prakse. To bi bila, ipak, Marxova zamisao *slobodne* materijalne i duhovne proizvodnje života.

*

Možda je u tim tvrdnjama o uvjetima oslobađanja subjekta subjektiviteta ipak na djelu »evropocentrička« struktura promišljanja? Ako jest, pitanje je da li ona misaono ograničuje ideju i uvid u povijesnu praksu socijalizma kao praksu slobode. Uostalom, rijetke su partije koje bi prihvatile programatsku i akcijsku radikalnost cjeline stavova o subjektivitetu povijesnog subjekta (proletarijata, radničke klase). Je li u tome otpor nekakvom »evropocentrizmu« ili, pak, nedostajanje snage da se istina vlastitih pretpostavki i prostor *partijskih* ciljeva dovedu u pitanje?

Napokon, što bi u svjetskom procesu socijalizma bilo ono zajedničko, »konkretno opće« — ako ne samooslobađanje čovjeka, radničke klase, naroda. Nema njihova samooslobođenja pod vlašću kapitala. Nema njihova samooslobađanja — kao *trajnog procesa revolucije* — ni pod vlašću partije i države u »izgradnji socijalizma«; nema trajnog procesa prevladavanja subjekt-objekt odnosa u smislu podjele društva na aktivan i pasivan element.

U procesu revolucije povijesni subjekt *sebe proizvodi.* Njega — kao subjekta — ne mogu proizvoditi partija i država a da ne dovedu u pitanje vlastitu ekskluzivnost i vlastitu egzistenciju. No možda je i to moguće. Ta mogućnost traži provjeravanje pretpostavke: partija i država mogu izvesti vlastitu radikalnu *samokritiku,* one mogu *sebe* prevladati u ime subjektiviteta radničke klase. Takvu *radikalnu* samokritiku dosadašnja povijest socijalizma *ne poznaje.* Naprotiv, poznato je da takva samokritika izostaje. Zato nam valja ponoviti: samodjelatnost može biti tek pokrenuta

izvana. Ona se, međutim, može *razviti* samo iznutra — djelovanjem povijesnog subjekta. Partija i država su ipak sredstva povijesnog subjekta. Bitna i načelno (nužno) prevladiva sredstva, radi *proizvođenja* socijalističkog procesa kao permanentne revolucije. Ali do njihovog ukidanja neće doći odjednom, u nekakvoj dalekoj budućnosti. Stalnost prevladavanja ekskluzivnosti partije i države je na djelu u socijalističkom procesu. Ili toga prevladavanja nema! Rast subjektiviteta povijesnog subjekta — bitan je pokazatelj procesa revolucije i prevladavanja njenih osamostaljenih momenata-strana.

Elmar Altvater

Mogućnosti izlaza iz krize alternativama privredne politike

Sada, 1979, ekonomska kriza je ušla u petu godinu svog postojanja, i mnogima je, u međuvremenu, postalo nejasno da li bi uopšte još trebalo govoriti o ekonomskoj krizi. Zar društveni proizvod ne postiže opet znatne stope rasta? Zar se opet ne povećava korišćenje kapaciteta? Zar nije čak minimalno opala i nezaposlenost? Dakle, zašto i dalje govoriti o krizi? Ne samo da su se stručnjaci za privrednu politiku i privredni teoretičari zamorili govoreći o krizi nego se i u levici javila sumnja u postojanost pojma krize. Ipak, s obzirom na zvaničan izveštaj o 17 miliona nezaposlenih u OECD zemljama, što, svakako, odgovara broju od 6% stanovništva sposobnog za privređivanje, teško se može poći od toga da su ponovo nastale zlatne godine prosperiteta i da, prema tome, postoji razlog da se odahne, kad je posredi kriza koja nije nastupila, nije se toliko zaoštrila, ili je već prebrođena.

Regeneracija vlasti u krizi

Loša je tradicija to što je s pojmom krize povezivana predstava o slomu socio-ekonomskog sistema. Ipak, kriza ne znači bezuslovno slom, pošto jedan društveni sistem nikad ne može kvaziauto-

matski doživeti slom bez svesnog delanja ljudi koji žele da, umesto tog sistema, uspostave neki drugi društveni poredak. Prema tome, kriza u smislu krize opstanka nastupa samo u tom slučaju ako se ekonomski krizni procesi manifestuju u *svesti i delanju* ljudi. Ali svest ljudi svagda ima dugu istoriju, a nju, pre svega, *ne* određuju *samo* ekonomski uslovi društvenog razvitka, niti jedino oni na nju utiču. Momenti individualnog i kolektivnog životnog iskustva, institucionalnog uključivanja procesa učenja i perspektiva delanja u društveno-politički sistem, uslovi funkcionisanja političkog sistema buržoaskog društva mogu mnogo čemu odoleti, pa i ekonomskoj krizi, a da se pri tom ne sruše kao kula od karata. Često se kriza pokazuje čak kao šansa za *regeneraciju* uslova buržoaske vlasti, odnosno *prevlasti*, u smislu *hegemonije*.

Dakle, čini se da je *unutrašnja logika* procesa krize ne kolaps, nego regeneracija buržoaske prevlasti. Međutim, tu je implicirana mogućnost da se realne pozicije moći potisnu proširivanjem »proleterske hegemonije« u toku krize. Ne samo da je u dugotrajnom periodu visoke konjunkture, pre svega od kraja 50-tih godina naovamo, dakle, otkad je u većini razvijenih kapitalističkih država došlo do potpune zaposlenosti, izgledalo da postoji mogućnost da se od kapitala iznude materijalni i politički ustupci radničkom pokretu, nego je ta mogućnost i stvarno postojala.

Činjenica da politički ustupci sadrže uvek *institucionalizovanje* pozicija moći, to jest prilike za participaciju u okviru, ipak, buržoaski strukturiranog političkog sistema, a da stoga mogu biti »integrisani«, nikako ne znači da bi »reformizam« radničkog pokreta trebalo tumačiti kao napuštanje revolucionarnih pozicija proletarijata. Sa stanovišta buržoaske prevlasti, čak i saodlučivanje, po zapadnonemačkom uzoru, znači iznuđen ustupak radničkom pokretu. Sa stanovišta radničkog pokreta, ono — kao institucionalizovana forma — može ujedno i da sužava i da proširuje polje delovanja. Kao neinstitucionalizovana forma, kao što je to bilo postignuto (na primer) u Italiji posle klasnih borbi 1969, ono implicira proširenje hegemonije radničke klase. Svakako, u dugotrajnoj krizi ugrožene su kako institucionalizovana tako i neinstitucionalizovana dostignuća, i upravo to se podrazumeva kad se govori o regenerativnom dejstvu krize u smislu ponovnog uspostavljanja i jačanja buržoaske prevlasti.

Kriza državne privredne politike

Kriza ne dejstvuje regenerativno (zato na nju sa olakšanjem gledaju i kao na »krizu čišćenja«) *bez posredovanja države*. Usled toga se državna privredna politika izmenila u toku krize. Logika kriznog procesa zadire u stvaranje koncepcije privredne politike. Budući da je kriza u drugoj polovini 70-ih godina bila kriza svet-

skih razmera, u kapitalističkim zemljama stvoreni su i određeni dominantni uzorci državne privredne politike, kod kojih se, zavisno od nacionalnih uslova, zapažaju manje ili veće promene. Naravno, to nije izraz »bratstva po duhu«, nego rezultat materijalnih uticaja krize na privrednu politiku. Za državnu privrednu politiku kriza se ispoljava u trostrukom vidu:

1. To je kriza *kejnzijanstva*, dakle dominantne paradigme privredne politike posle drugog svetskog rata u godinama prosperiteta. Kejnzijanstvo (u svojoj uprošćenoj i katkad banalizovanoj varijanti), kao teorija i politika efektivne tražnje, polazilo je od simplicističke predstave da državni rashodi mogu pozitivno ili negativno, zavisno od zahteva konjunkture, da kompenziraju efektivnu tražnju, koja se privatno proizvodi (anticiklična fiskalna politika). Ako je efektivna tražnja u obliku izdataka za potrošnju i investicionih izdataka, odnosno kao saldo izvoznih i uvoznih izdataka, previše mala, trebalo bi da država interveniše svojom tražnjom u obliku državnih rashoda. Ako je pomenuta tražnja odviše velika, trebalo bi da država svojom politikom ograniči bujicu tražnje privatnog sektora. Osnovna pretpostavka tog koncepta bila je pretpostavka fleksibilnih kvantitetskih reakcija u privatnom sektoru na državne signale u sferi efektivne tražnje. Taj koncept politike morao je naići na teškoće i konačno je zapao u krizu, jer privatni sektor na signale državne politike nije odgovorio *kvantitetskim reakcijama*, nego je *reagovao cenama*. Može se pokazati da je takva situacija *stagflacije* rezultirala iz strukturnih promena u toku akumulacije kapitala posle drugog svetskog rata. Takođe se može pokazati (a to je nivo kritike kritičke privredne teorije) da, naročito omogućavanjem velikim preduzećima *da diriguju cenama*, povećanja državnih rashoda za obezbeđivanje pune zaposlenosti ne moraju dovesti do proširenja sistema kvantiteta, to jest do proširenja zaposlenja, već pokreću spiralu inflacije, ili neke njene zavoje još više uvrću. Pre nego što je ekonomska kriza stvarno izbila, privredna politika prosperiteta — opisana pojmom kejnzijanstva — zapala je u krizu, pa se tada, kad je, prilično iznenada, naglo porastao broj nezaposlenih, ta privredna politika pokazala bespomoćnom. Dok je Savezna Republika reagovala restriktivnom privrednom politikom i pokušajem usmerenih subvencija i investicija (krajem 1974. i Zakonom o budžetskoj strukturi 1975), Francuska je i dalje pokušavala da krizu prevlada više levokejnzijanskim programom izdataka, u cilju oživljavanja privatne potrošnje. Oba politička koncepta bila su podjednako neuspešna, pa su, adekvatno tome, ubrzo i zamenjena internacionalnim ujednačavanjem privrednopolitičkih programa restrikcije.

2. Dakle, dok se upravo kejnzijanstvo još pre stvarnog izbijanja krize pokazalo zastarelim, *fiskalna kriza* države je postala izrazito dramatična tek kad je ekonomska kriza izbila. Kriza intervencionističke države, koja time dolazi do izražaja, predstavlja, uopšte uzev, odraz protivrečnosti između rastuće potrebe za in-

vesticijama i ograničenih raspoloživih sredstava. Granica se najpre izražava u banalnoj materijalnoj činjenici da prihodi nikako nisu dovoljni za izvršavanje zadataka koji proizlaze iz mehanizma funkcionisanja društvenog razvitka. Ona se jasno pokazuje naročito u toku ekonomske krize, naime kad se prihodi ili porast prihoda smanjuje usled nezaposlenosti (opadanje prihoda od poreza na dobit), stagniranja prometa (opadanje prihoda od poreza na promet) itd. — dok funkcionalni zahtevi koji se postavljaju državnoj blagajni naglo rastu. Usled davanja potpore nezaposlenima i drugih socio-državnih mera, koje spadaju u takav fundus izvojevanih socijalnih prava koja se gotovo više i ne mogu ukinuti, usled izdvajanja većih supsidijarnih sredstava za unapređenje privrede (subvencije itd.), *poreska država* zapada u *fiskalnu krizu*. Nju je privremeno moguće odgoditi zaduživanjem države, ali i to zaduživanje ima određene ekonomske granice, koje danas, pre svega, kontekst svetskog tržišta nameće nacionalnoj državi (tome ćemo se vratiti pod tačkom 3). Fiskalna kriza inicira patološki krug, koji u načelu snosi odgovornost za nefunkcionisanje intervencionizma buržoaskih država u krizi. Na osnovu zahteva društvenog procesa akumulacije (kao procesa podruštvljavanja koji sve više implicira državnost), politički sistem se diferencira kao *intervencionistička država*, a unutrašnja struktura državnoadministrativne i političke sfere ne može se racionalizovati. Dakle, ne mogu se stvoriti pretpostavke za zadovoljavanje funkcionalnih zahteva. U načelu, to je vezano za oblik države u buržoaskom društvu, za oblik poreske države. Sam politički sistem ne može da proizvede sredstva za svoju egzistenciju, pa ih, prema tome, mora pribavljati u vidu poreza i zaduživanja države. To je svojstvo uslovljeno samim sistemom i potiče otuda što kapitalističko oplođavanje vrednosti može imati samo vid privatnog prisvajanja; njega, doduše, država jamči, ali se ono nikako ne može preuzeti. Tako dolazi do toga da je obezbeđivanje materijalne osnove države vezano za akumulaciju kapitala, što je siguran uslov za jednu, samo ograničenu, autonomiju političkog faktora. Paradoksalno je to da ovo važi utoliko više ukoliko je veći institucionalni i personalni državni aparat i ukoliko je njegov intervencionistički potencijal za obezbeđenje političkog primata obimniji, budući da adekvatno tome rastu i troškovi njegovog alimentiranja. No taj paradoks je nadmašen time što, baš u vreme kad bi se s mnogo smisla mogao i morao mobilisati taj intervencionistički potencijal, naime u krizi, najmanje ima uslova za njegovo alimentiranje. O krizi fiskalne države govori se otkad postoji intervencionistička država, ali ona se nameće tek u ekonomskoj krizi, u kojoj bi se baš morao mobilisati intervencionistički potencijal intervencionističke države, a tragedija je u tome što ga ona parališe.

3. Ukoliko bi se ti strukturni odnosi ograničili na nacionalnu državu nacionalnog kapitala, onda se ne bi moglo bezuslovno i neposredno izvesti ograničenje potencijala državne aktivnosti i polja dejstva države usmerenih protiv krize. Ali, u vidu *nacio-*

nalne države na kapitalističkom *svetskom tržištu*, ti odnosi dovode do imobilizma političkog sistema u pogledu ekspanzivne antikrizne politike. Vanprivredne neravnoteže, koje se održavaju u deficitarnim *platnim bilansima*, ograničavaju, na primer, polje zaduživanja države. I na intervencionalistički potencijal novčane politike (diskontna politika, politika otvorenog tržišta, politika najmanjih rezervi) utiču vanprivredni uslovi. Tu nije pomoglo ni slobodno kolebanje kurseva uvedeno 1973, kad su se pojavili prvi znaci preteće krize u sferi svetskog monetarnog sistema. Dakle, mehanizmi svetskog tržišta postavljaju uslove koje ne može mimoići državna privredna politika. Svakako, ovo je zaoštreno time što na strukturu kapitalističkog svetskog tržišta politički dejstvuje gusta mreža institucija internacionalne privredne politike (od UNCTAD-a do Međunarodnog monetarnog fonda, od Evropske zajednice do Evropskog monetarnog sistema itd). Iako internacionalne institucije mogu, samo u malom broju slučajeva, voditi takvu privrednu politiku koja je direktno relevantna za nacionalnu državu, one, ipak, zahvaljujući mogućnostima svog indirektnog uticaja, imaju veliki značaj za nacionalnodržavno uobličavanje privredne politike. Internacionalni sistem političkih institucija je u toku krize sve više i više dobijao pečat transportnog sredstva ne-kejnzijanske restriktivne privredne politike, pa je bitno doprineo već pomenutom ujednačavanju privrednopolitičkih paradigmi u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Neoklasična i monetarna renesansa

Neuspeh privredne politike potpune zaposlenosti, kriza intervencionističke države izazvala je takvu *promenu paradigme* u privrednoj politici o kojoj se u međuvremenu mnogo diskutovalo. I ovde možemo da konstatujemo da je ona teorijski i politički ostvarena, ili se ostvaruje u svim kapitalističkim zemljama.

1. Ona nalazi svoj *teorijski izraz* u vidu *renesanse neoklasične ekonomije* koja implicira eksplicitno okretanje leđa političkoj ekonomiji državnog intervencionizma i utemeljuje vraćanje uslovima funkcionisanja ekonomskog sistema. Ekonomski sistem, kao sistem interakcija privrednih subjekata, nalazi se, u principu, u ravnoteži, a može iz položaja neravnoteže (prepušten samom sebi) dovesti do situacija nove ravnoteže, ukoliko pod određenim pretpostavkama o ponašanju buržoasko-kapitalističke racionalnosti po principima maksimiranja koristi, odnosno dobiti, uslede signali tržišta, nefalsifikovani političkim intervencijama, a reakcije privrednih subjekata na to ne budu podvrgnute nikakvim nepotrebnim restrikcijama koje bi, prema tome, značile falsifikovanje. Dakle, država se ponovo bitno vraća na politiku sređivanja, u svakom slučaju, diskreciona procesna politika odbacuje se kao politika koja remeti privredni tok. Odbacivanje političkih intervencija kod mehanizma tržišta, koji stvara racionalnost i legitimnost, ne od-

nosi se samo na državu nego i na sindikate kao organizacije za prodaju robe — radne snage. Ako cenu radne snage, to jest najamninu, podignu na nivo koji ne odgovara ekonomsko-sistemskim datostima (nivou proizvodnosti), one prinuđuju preduzetnike da otpuste radnu snage čija je najamnina neopravdano politički povećana, odnosno nalazi se iznad granične proizvodnosti njihovog rada. Time se nezaposlenost interpretira kao nezaposlenost vlastitom krivicom. Tu je sadržana pretpostavka da sistem u načelu može da obezbedi potpunu zaposlenost.

Neoklasično vraćanje na način funkcionisanja ekonomskog sistema teorijski je *okretanje od političke ekonomije*. I kad se u akademskoj privrednoj teoriji generalno »nepolitički« kao model prezentira kejnzijanstvo ili državni intervencionizam, tu je, ipak, impliciran politički moment da je ekonomski razvitak politički posredovan. To političko posredovanje je istovremeno okretanje od »mančesterstva« kapitalističkog »divljeg rasta«, a, ipak, i teorijsko prihvatanje činjenice da je u ekonomiji reč o akumulaciji kapitala i o kontroverznim interesnim strukturama. Formula pune zaposlenosti u akademskoj političkoj ekonomiji i teorija obezbeđenja *pune zaposlenosti* posredstvom državnog intervencionizma znače *teorijsko priznavanje interesa radničke klase*. Stoga, neoklasično odbacivanje političke ekonomije i vraćanje ekonomiji kao sistemu koji sam sebe reguliše predstavlja korak, pre svega, ka teorijskom funkcionalizovanju radničke klase, kao *faktora* u sistemu koji ne sledi neku (bilo kako filtriranu) racionalnost radničke klase, već se isključivo podređuje racionalnosti kapitala. Ali izopačenost neoklasičnog obrta danas se sastoji, pre svega, u tome što, s obzirom na velike koncerne i multinacionalizovanje svetskog tržišta, politika ne počinje tek kod državnih intervencija ili političkog organizovanja »interesnih grupa«, naročito radničke klase, već su njeni tvorci *»dramatis personae«* same ekonomije. Uostalom, pre svega u tome leži teorijsko-reakcionaran faktor neoklasične renesanse.

2. *U pogledu privredne politike*, promena paradigme znači napuštanje fiskalne i prelazak na monetarnu politiku. U tome se odražava teorijski zasnovana pretpostavka o destabilizirajućim dejstvima državne kompenzacije deficita u privatnoj privredi i, obrnuto, pretpostavka o načelnoj stabilnosti privatnog sektora. Merama novčane politike država treba samo da postavi okvir u kome se može ostvarivati ekspanzija ekonomije. Proširenje količine novca za stepen ekspanzije, plus uračunata stopa inflacije koju treba redukovati, to je onaj bitan privrednopolitički sadržaj monetarnog *creda* koji treba da jamči Centralna banka. Naravno, država se ne može jednostavno u potpunosti istisnuti iz ekonomije, jer to ne bi ni uspelo, s obzirom na socijalne nedovoljnosti i legitimatorsko dejstvo državne socijalne politike. Ali država ne treba da postavlja neke prevelike zahteve privrednim resursima, i da se, usled toga, u svojoj fiskalnoj egzistenciji stara da državni budžet u svakom slučaju ostane neutralan u odnosu na konjunkturu.

Državni budžet je neutralan u odnosu na konjunkturu onda kad rashodi države ne rastu više nego proizvodni potencijal celokupne privrede. Time se takođe izražava da ne dolazi u obzir neko proširenje državnog udela prema neoklasičnoj doktrini, već da pre treba sprovesti reduciranje državnog udela. To ima posledice i po tržište rada; naime, polazi se od toga da — kao što je već nagovešteno pod tačkom 1 — postoji jedna cena radne snage, najamnina, na nivou koje bi se razvila potpuna zaposlenost. U toj paradigmi se tržište rada shvata kao tržište slično svakom drugom tržištu dobara. Zavisnost tražnje za radnom snagom od robnih tržišta tu se izvrće u pretpostavku o uzajamnoj širokoj autonomiji tržišta. To izvrtanje se, zatim, izražava u preporučenim merama politike koja se odnosi na tržište rada da nezaposlenost treba otkloniti: prvo, prilagođavanjem najamnine uslovima pune zaposlenosti i, drugo, institucionalnim organizovanjem tržišta rada, da bi se smanjila *trvenja*, povećala *mobilnost faktora* rada. Drugim rečima, faktor rad treba da se potpuno usmeri prema funkcionalnim zahtevima kapitala, a to znači zahtevima rentabilnosti kapitala, da bi ga kapital usmeravao. Potpuna mobilnost, u prostornom i vremenskom pogledu, u pogledu kvalifikacije, a i visine najamnine, postaje preduslov za uspostavljanje pune zaposlenosti, dok svaka *rigidnost* rada proizvodi, tako reći kao kaznu, nezaposlenost.

Nasuprot najamnini kao faktoru tražnje u kejnzijanskoj predstavi (ako se ona grubo pojednostavni), u neoklasičnoj monetarnoj paradigmi se najamnina naglašava kao faktor troškova (i ovde opet stvari mnogo pojednostavnjujemo). Prema tome, sa stanovišta privredne politike, promena se sastoji u tome što se sa naglašenog usmeravanja tražnje u kejnzijanskoj paradigmi prelazi na *strukturnu politiku, orijentisanu prema ponudi,* kojom se najamnina može minimizirati kao faktor troškova. Troškovi najamnine po jedinici proizvoda (troškovi za najamninu po komadu) mogu se smanjiti: prvo, snižavanjem realne najamnine i, drugo, povećanjem proizvodnosti rada. Prema tome, strukturna politika, relevantna za proizvodnost, spojiva je sa monetarno-neoklasičnom paradigmom. Najzad, ta strukturno-politička varijanta svodi se na to da se u politički usmerenom procesu svagda najproizvodnijim kapitalima i granama pomogne da se probiju, nasuprot kapitalima i granama koji su u zaostajanju.

3. *U političkom pogledu,* promena paradigme znači odbacivanje klasnog kompromisa koji je izražen u Keynesovoj politici. Zajedno s ciljem postizanja pune zaposlenosti, koji je ležao i leži u osnovi kejnzijanske politike, konačno su interesi radničke klase uneti u državnu privrednu politiku, i tamo su filtrirani interesima kapitala za što većim oplođivanjem njegove vrednosti. Nasuprot tome, oživljavanje neoklasike i neoliberalizma znači *odbacivanje socijalnog i političkog kompromisa,* koji predstavlja sadržaj kejnzijanstva. Nezaposlenost se tretira kao instrument eko-

nomskog upravljanja, a vraćanje ekonomiji, to jest automatici tržišta, jeste i ostaje osnova hegemonije buržoazije, dakle jačanje njene prevlasti nasuprot interesima radničke klase.

Privrednokapitalističko korišćenje krize kao regulativan faktor

Promena paradigmi se, kao rezultat, predstavlja u »policy-mixu«, koji se najbolje može opisati pojmom *austerity*, to jest privredne politike restrikcija i strogosti. Njen sadržaj se svodi na snižavanje troškova najamnine i poboljšanje uslova za oplođavanje vrednosti, tako što se smanjuje, ili bar stabilizuje, pretenzija države na potencijal proizvodnje, udeo najamnine u nacionalnom dohotku se smanjuje, a posledica toga je mogućnost da se povećaju kako profiti tako i investicije. Svakako, ovde nije impliciran nikakav automatizam, budući da stvarna investiciona delatnost zavisi kako od *sklonosti ka investicijama* tako i od *mogućnosti investiranja*. Osim toga, u slučaju porasta profita i porasta investicija nije data garancija da će se time obezbediti i odgovarajuća radna mesta. Prvo, odluku o izboru tehnologije donose preduzeća i, drugo, ta odluka je njima nametnuta konkurencijom na svetskom tržištu, tako da je, u uslovima porasta intenziteta kapitala i investicija za racionalizaciju, sasvim neizvesno da li će politika »austerity« dovesti do otvaranja radnih mesta. Tim kontekstom može se objasniti paradoks povećanja stopa rasta društvenog proizvoda i stagniranja zaposlenosti, što ima za posledicu nezaposlenost koja godinama ostaje gotovo konstantna. Kejnzijansku predstavu, da je u kratkom roku povećavanje dohotka istog značenja kao i povećavanje nezaposlenosti, u praksi su osporili uslovi razvoja pod izmenjenim pretpostavkama strukture kapitala.

Austerity-politika se *internacionalizuje*. Internacionalne organizacije — OECD, Međunarodni monetarni fond, Evropski monetarni sistem — pokazale su u svojim izjavama i preporukama za praktičnu politiku da prvo mesto među njihovim privrednopolitičkim ciljevima ne zauzima puna zaposlenost, nego stabilnost nivoa cena. Naravno, time se ne odbacuje puna zaposlenost kao cilj, već se za osnovu uzima pretpostavka da će stabilnim cenama i vođenjem postojane privredne politike privatni sektor neutralisati svoje vrtloge i uspeti da uspostavi punu zaposlenost. Tako se, na primer, u vezi sa osnivanjem Evropskog monetarnog fonda u martu 1979, u zvaničnim izjavama o njegovom osnivanju, više ne pominje uspostavljanje pune zaposlenosti kao cilj. I u McCracken-Report OECD, iz 1977, prednost se daje monetarnim ciljevima stabilnog nivoa cena, uravnoteženog državnog budžeta i uravnoteženih platnih bilansa, a ne punoj zaposlenosti. Preporuke internacionalnih organizacija su nedvosmisleno inspirisane monetarnim ciljevima.

Njih potkrepljuju uslovi razvoja na svetskom tržištu. Nesumnjivo je da se internacionalna konkurencija zaoštrila. Pri tom, platni bilans može postati centralni problem za pojedine zemlje i njihove nacionalne kapitale. Međutim, čini se da deficitarnim platnim bilansima pre može pomoći restriktivna politika nego politika pune zaposlenosti, koja računa s višim stopama inflacije i s manje produktivnim proizvodnjama. Ovde dolazimo do takozvanog *problema kompatibilnosti.* Ako privredna politika treba da bude kompatibilna sa uslovima svetskog tržišta i oplođavanja vrednosti kapitala, teško da se tu mogu zaštititi interesi radničke klase. Tek uzimanje u obzir inkompatibilnosti može dovesti do toga da se povede računa o interesima radničke klase, svakako, samo ukoliko su oni politički osigurani. Dakle, politika sa inkompatibilnostima znači povratak političkoj ekonomiji.

Dakle, »promena paradigme« ima teže posledice od onih koje bi se mogle pretpostaviti u slučaju zamene jednog privrednopolitičkog koncepta drugim. Naime, prvo, restrukturiran je odnos između ekonomije i politike, utoliko što se nedvosmisleno daje primat ekonomiji, a time i ekonomski reprodukovanim odnosima moći u kapitalističkom društvu; suzbijeno je i političko filtriranje, recimo, u smislu formule pune zaposlenosti. Drugo, korišćenje krize kao momenta disciplinovanja znači i izmenu odnosa između radničkog pokreta i države. Sindikalnu politiku je sve teže voditi na bazi ekspanzivne privrede s punom zaposlenošću, te ona sve više mora da uzima u obzir strukturne uslove zapošljavanja, ali se pri tom ne može oslanjati na državnu politiku. Povratkom ekonomiji nameće joj se i primat, nasuprot primatu politike, koji je u radničkom pokretu toliko cenjen. To nije formalno pitanje, jer primat ekonomije znači davanje prednosti oplođavanju vrednosti kapitala nad svim drugim interesima, naročito nad interesima radničke klase, bilo da ih ističu sindikalne organizacije i tarifna politika ili država i njena socijalna politika. To je odlučujući moment u privrednoj politici u krizi. Time se postiže ona regeneracija buržoaske premoći koju smo na početku pomenuli. U nemogućnosti da se dublje upuštamo u stvar, na ovom mestu ćemo reći samo toliko da se u vezi s tim postiže i institucionalno restrukturiranje ekonomskog i političkog sistema.

Nužnost alternative za »austerity« privrednu politiku

Razvojni tok krize doveo je do izvesne *lišenosti perspektive,* koja se zasniva na tome što ljudi, suočeni sa procesima krize, tu krizu doživljavaju kao pasivno »bačeni« (gotovo u egzistencijalističkom smislu), a ne kao osobe koje aktivno delaju. Statistika o nezaposlenima daje o tome malo podataka. Ali, ako se izračuna koliko je ljudi uopšte pogođeno nezaposlenošću, ispada da 1978. taj broj iznosi tačno 13% od lica koja »nesamostalno privređuju«

— dakle, svako osmo. U takvim uslovima, jedva je moguće praviti dugoročne planove za život koji bi pružali potrebnu sigurnost i za političko delovanje. Prepustiti se na milost i nemilost tendencijama ekonomskog razvitka negativno utiče na potencijal političke aktivnosti radničke klase, tako da je, izgleda, apsolutno nužno prebroditi tu lišenost perspektive. Vraćanjem na objektivne ekonomske zakone, dopuštanjem da se tendencije krize odraze, zaustavljena je ofanziva radničke klase, odbačen je kompromis kao rezultat stalne borbe, a krupni kapitali su se u toku tog (krizom intenziviranog) procesa delimično oslobodili spona. Već smo rekli da se intervencionistička država može interpretirati kao uspeh klasnog pokreta. I mogućnost participacije radnički pokret je izvojevao u borbi protiv kapitala, naročito počev od druge polovine 60-tih godina. Došlo je do institucionalizovanja pozicija moći radničkog pokreta, čiji se značaj u pojedinim visokorazvijenim kapitalističkim zemljama ne sme potcenjivati. Ali sada, u krizi, reč je o tome da se »aktivno uključivanje« radničkog pokreta u državu menja u »pasivno uključivanje« u državu, utoliko što, uporedo s takozvanim *korporativnim tendencijama*, organizacije radničkog pokreta treba vezati za kapitalističku kompatibilnost, a aktivno se još ne mogu ostvariti politički uslovi za inkompatibilnost. Projekti strukturne politike, naročito Hauffov i Scharpfov u Saveznoj Republici, impliciraju upravo ekonomsko restrukturiranje u smislu podizanja proizvodnosti radi snižavanja troškova za najamninu po komadu, da bi se, s jedne strane, mogla pojačati sposobnost za konkurenciju na svetskom tržištu i, s druge, korporativno uključivanje radničke klase u državnu sferu, s ciljem da se u sferi političkog sistema obezbedi takva politika. Opasnost se sastoji u tome što radnički pokret ostaje *subaltern* pred ekonomsko-političkim procesima u krizi, i ekonomski i politički se podređuje zahtevima kapitala za akumulacijom. Nasuprot tome, nameće se nužnost da se ponovo preuzme inicijativa suprotna tendencijama ka oplođavanju kapitala, u vidu alternativnih projekata koji, nasuprot primatu ekonomije kao modelu kapitalističkog čišćenja putem krize, insistiraju na primatu politike, kao pretpostavci ostvarenja radničkih interesa. Pri tom treba uzeti u obzir, pre svega, to da tako shvaćen inicijativni *alternativni program* ima *defanzivan karakter*. On ne može da posluži stvaranju revolucionarne situacije, već, u krajnjem slučaju, može dovesti do ponovnog zadobijanja pozicija koje su osvojene u klasnoj ofanzivi posle 1968. i, zatim, delimično izgubljene. Dakle, može dovesti do toga da se izvojuje nov kompromis. Prema tome, alternativni programi su nesumnjivo *reformistički*, ali tu treba uzeti u obzir da reformizam u vreme krize znači nešto drugo od reformizma u vreme prosperiteta. S obzirom na visoke stope privrednog rasta, s obzirom na isto tako rastuće profite i najamnine, prostor za političko delovanje reformizma mnogo je veći nego u vreme krize kad ga kapital svodi gotovo na nulu, pa, prema tome, radnički pokret

tek mora da ga osvaja. To se zbiva u posebno teškim uslovima, naime kad je radnička klasa rascepkana na razne sekcije (da ne kažemo frakcije), na nezaposlene i zaposlene, na »problematične grupe« i na grupe stručnih radnika s jakom pozicijom na tržištu rada. Regionalne razlike takođe igraju veću ulogu za vreme krize nego u vreme prosperiteta, baš kao i razlike i hendikepi koji su za poslove specifični.

1. Kakve polazne tačke postoje za alternativne projekte? Najpre, možemo zamisliti da povratak *status-quo-ante*-kriza predstavlja moguć projekt. *Evropski savez sindikata* predlaže u vezi s tim strategiju koja se opisuje pojmom »Keynes-plus«. Tu je reč o političkom projektu kojim se želi postići restituisanje Keynesovog kompromisa, svakako uz izmene pojedinih okvirnih uslova kejnzijanske politike, naročito u opštem državnom nadzoru nad kretanjem cena, u preraspodeli dohotka i blagostanja, u smanjivanju svih vrsta društvene nejednakosti, u proširenoj demokratizaciji i saodlučivanju u industriji, u dogovorenoj politici dohotka i u sistemu usmeravanja investicija.[1] Stvarno, taj politički koncept implicira nešto više nego što je kejnzijanstvo obećavalo, naime institucionalne promene u društvenom sistemu, čime se može opravdati i kratak pojam »Keynes-plus«. Svakako, evropski sindikati polaze od toga da takva politika pretpostavlja i proizvodi konsenzus: »Grupa smatra da se, baš zato što su sada sindikati moćni koliko i poslodavci, a tržišta više ne mogu da zadrže povećanja cena, problemi ove vrste mogu rešavati još samo na osnovu *konsenzusa*, a ne više *konfrontacijom*«.[2] Dakle, ta alternativa se svodi na to da se Keynesov kompromis, uz neke relevantne izmene u korist radničkog pokreta, može ostvariti kao društveni konsenzus između najamnog rada, kapitala i države, dakle u tripartitnom sistemu.

2. Privrednopolitičke alternative moguće je koncipirati kao programe koji prevazilaze vladajuću privrednu politiku, pre svega *u kvantitativnom pogledu*. Tu je reč o većem porastu tražnje i o više državnih investicija, više radnih mesta a manje radnog vremena, ali time se ne dovodi u pitanje kvalitativan model razvitka. Prema tome, kritika se odnosi na odviše mali poredak veličina kod mera državne politike, a nije usmerena protiv koncepta i samih njegovih struktura. Kritika se odnosi na *kriterijume deficijencije*, dakle ostaje u suštini *tehnokratska*.

Međutim, ukoliko tim alternativama privredne politike treba prebroditi odsustvo perspektive i pomoći da se preuzme inicijativa, one ne smeju ostati pri čisto kvantitativno različitim zahtevima, niti smeju sugerisati modifikovan povratak na kejnzijan-

---

[1] Europäisches Gewerkschaftsinstitut, *Über Keynes hinaus*, Gestaltung der Wirtschaftspolitik durch Alternativen 1979.

[2] Ibid., str. XI.

stvo pre krize, već im cilj mora biti *kvalitativne promene* u političkom uobličavanju ekonomije. U tim alternativama privredne politike reč je o sticanju *primata politike*, nasuprot primatu ekonomije, koji je propagiran, a delimično i ostvaren neoklasičnom politikom i monetarnom privrednom politikom. Prema tome, alternative privredne politike moraju se kako odnositi na pojedine političke mere tako i podsticati na razmišljanje o institucionalnom okviru i njegovim reformama, i uzimati u obzir *iskustva subjekata* koji te alternative treba da ostvare.

Društveno-teorijsko fundiranje alternativnih projekata

I samo zasnivanje i uobličavanje privrednopolitičkih alternativa još zavisi od toka i analize krize. Sigurno, to nas ne iznenađuje, ali, svakako, zahteva specifikovanje. Naime, moguće je pokazati da alternativne koncepcije za prevladavanje krize, uporedo s razvojem njene dinamike, podležu promeni. Na prvi pogled, zapanjujuća uporedivost sindikalnih strategija za prevladavanje krize 20-tih i 30-tih godina, i takvih strategija u vreme krize sredinom 70-tih godina, ukazuje nam na sledeće: u prvoj fazi krize uvek se daje prednost programima za proširenje tražnje državnim povećavanjem izdataka i podizanjem najamnina, sve dok ne postane jasno da se takvi programi ne mogu sprovesti usled izmenjenih odnosa snaga za vreme krize, i da je njihov efekt sumnjiv. Zatim, u toku krize, alternativni programi se sve više i više usredsređuju na koncepcije *državnih intervencija*, koje treba ne samo da podstaknu preduzetnike na investiranje već i da same direktno obezbede radna mesta. Dakle, konjunkturne mere podsticanja sve manje i manje se u alternativnim koncepcijama odnose na *regulisanje tržišta dobara, a sve više i više na tržište rada.* Direktno otvaranje radnih mesta posredstvom države, uz mere podsticanja u privredi privatnog sektora, takav je zahtev u pogledu tražnje za radnom snagom. Što se tiče ponude radne snage, u prvi plan dolazi, prema tome, strategija skraćivanja radnog vremena.

U toj izmeni polaznih tačaka alternativnih projekata izražava se i nepoverenje u sposobnost za podruštvljavanje na bazi upravljanja tržištem i na temelju autonomije preduzetnika, ono nepoverenje koje u toku krize jača. U odnosu na autonomiju tržišnih snaga državi se pripisuje znatno veći značaj, a »raskrčavanje« tržišta rada više se ne prepušta »igri« ponude i tražnje na tom tržištu, bez smanjivanja ukupne mase ponuđene radne snage. Dakle, kapitalističkom izopačavanju skraćenja radnog vremena u vidu nezaposlenosti suprotstavlja se takvo skraćivanje radnog vremena pri kome se vodi računa o mogućnostima raspoloživog vremena kao posledice razvoja proizvodnih snaga. Kasnije ćemo se još jednom vratiti na to, ali ovo možemo vezati i za naša dosadašnja izlaganja, smatrajući da je to odraz pokušaja da se »poli-

tička ekonomija radničke klase« ostvari nasuprot »političkoj ekonomiji kapitala«, ili »primat politike« nasuprot »primatu ekonomije«.

Time smo već došli do društvenoteorijskog fundiranja alternativa. Ovde centralnu ulogu igra *pojam krize*, pa je zato važno najpre njega razmotriti.

Akademska privredna teorija odriče se u načelu pojma krize i, umesto njega, operiše pojmovima ciklusa i kretanja konjunkture. Nije ni čudo, jer je u predstavi o kretanju konjunkture, to jest o ciklusu, uvek sadržana pretpostavka da privreda vlastitim, imanentnim joj snagama može da prebrodi krizu, pa da zato kriza i nije ništa drugo već polazni stadijum ciklusa, baš kao i prosperitet. U formalizovanim modelima multiplikatora i akceleratora to dolazi do izražaja, baš kao i u već ukratko prikazanim neoklasičnim polaznim tačkama u kojima se osporava da nestabilnosti predstavljaju nešto što stvara sama privreda. Najzad, u tom načinu posmatranja u pitanju su intelektualno rafinirane verzije ranijih objašnjenja krize »eratističkim šokovima«, sunčevim pegama ili slabim žetvama. Jer kriza je svagda rezultat nekog spoljašnjeg, tuđeg, u smislu sistema »neracionalnog« uticaja, čija dejstva sistem, svakako, može da savlada. Dakle, kriza je shvaćena samo kao prekid na putu ekspanzije, svojstvene sistemu. Stoga, prema ovom shvatanju, kriza ne dovodi u pitanje sistem, već se, naprotiv, prevladavanjem krize stvarno dokazuje njegova sposobnost funkcionisanja. U najdoslednijim varijantama buržoaske privredne teorije se, kao teorijska posledica, osporava smislenost teorije krize, ili bar teorije konjunkture (na primer, Walter Eucken), ili se teorija konjunkture i teorija krize utapaju u teoriju rasta, kao što je to bilo svuda uobičajeno za vreme faze prosperiteta posle drugog svetskog rata (Bombach, Hopp, Wagner).

Svakako, u tako opisanom svetu predstava nema mesta za privrednopolitičke alternative, niti su one nužne: ekonomski mehanizmi funkcionišu i bez političke alternative. Nasuprot tome, drukčije stoji stvar sa kritičkim i marksističkim interpretacijama procesa krize. U okviru kritičke političke ekonomije ne može se naći jedinstven pojam krize. Ekonomski pojam krize divergira, pre svega, zavisno od teorijske osnove, pri čemu *teorija hipopotrošnje*, s jedne strane, i teorija *hiperakumulacije*, s druge strane, predstavljaju najvažniju osnovu.

Ovde se nećemo razračunavati s teorijom ekonomske krize.[3] Naprotiv, stalo nam je do toga da krizu shvatimo kao *društvenu krizu*. Upravo, ako je ekonomija baza buržoaske vlasti, trebalo bi da bude jasno da je ekonomska kriza uvek i društvena kriza, u već pomenutom smislu. Dakle, ona nije samo faza ekonomskog

---

[3] Uporedi poglavlje 9. u: *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, Berlin-West, 1979.

ciklusa u kojoj stagniraju određeni *kvantiteti* (društveni proizvod, zaposlenost, investicije, veličina tražnje, stope rasta) već je to i faza u kojoj se dovode u pitanje kvalitativni oblici društvene reprodukcije. U tom smislu se kriza može interpretirati kao *kriza restrukturiranja*. Tako su i sve sfere podruštvljavanja, u većoj ili manjoj meri, uključene u procese krize: *sfera preduzeća*, u kojoj se dovode u pitanje pojam rada, radni moral; *sfera socijalizacije*, koja više bez protivrečnosti ne može da proizvodi tradicionalne identitete i u tradicionalnom smislu proizvodi krize identiteta; *sfera političkih institucija*, u kojoj su mehanizmi legitimacije, koji daju smisao, podvrgnuti opterećenju. Treba istaći da se ove krize podruštvljavanja ne izazivaju bezuslovno ekonomskom krizom, u smislu odnosa uzrok — posledica. Naprotiv, procesi krize se formiraju dugoročno, a i subjektivnom akcijom pogođenih (borbe radnika posle 1969, pobune studenata i omladine 60-tih i 70-tih godina). Ali u ekonomskoj krizi se obelodanjuje problem, njega je već nemoguće zataškavati, nedostaje potencijal intervencije da bi se dopunskim merama ograničili procesi krize i regulisali u smislu sistema. Baš otuda rezultira kriza *oblika politike* (a ne samo sadržaja politike) kakva se može konstatovati svuda u visokorazvijenim zapadnim industrijskim zemljama.

Već smo pokušali da pokažemo kakav je značaj krize specifičnog oblika politike, »kejnzijanstva«, za državnu privrednu politiku i koji su to pokušaji njenog prevladavanja novim privrednopolitičkim paradigmama (monetarno-neoklasični koncepti). Drugi sadržaj državne privredne »austerity« politike stvara sebi i druge političke oblike koji se odražavaju u restrukturiranju odnosa između politike i ekonomije u krizi. S jedne strane, povratak ekonomiji, u smislu pokušaja ponovnog uspostavljanja primata ekonomije (o čemu je već bilo reči), — s druge strane, tendencija ka pasivnoj integraciji radničkog pokreta i drugih podređenih slojeva u društvu, posredstvom represivnije državne politike. Tad se podruštvljavanje politike više ostvaruje u pravcu *podržavljenja*, uključivanjem društvenih snaga u okvir koji definiše država. Taj problem se relativno adekvatno izražava rečju »korporativiranje«. Samo »relativno adekvatno«, zato što analiza tradicionalnog korporativizma razmatra samo odnos trougla: radnička klasa, kapital (organizacije) i država, a manje one društvene grupe koje su izvan tog trougla, ali su za promenu oblika politike odlučujuće bar koliko i promena oblika odnosa između ekonomije i politike.

U toku krize nastaju centripetalna kretanja u samoj radničkoj klasi. Pre svega, nezaposlenost ima za posledicu okolnost da iskustva socijalizacije zaposlenog dela radničke klase počinju da se razlikuju od iskustava socijalizacije nezaposlenog dela radničke klase. Dok se zaposleni socijalizuju posredstvom procesa rada, pa je njime određen i oblik njihove politike (sindikati i partije), nezaposleni se socijalizuju drugim instancama, u svakom slučaju ne posredstvom procesa rada. Baš u visokorazvijenim kapitalističkim društvima, u kojima nezaposlenost ne znači isto što i beda,

nego je bogatstvo (zasnovano na razvijenim proizvodnim snagama) već toliko da nezaposleni više nisu žrtve bar materijalne bede, socijalizacija posredstvom nezaposlenosti predstavlja bitan faktor, isto tako važan za oblik politike. Jer politika tih grupa više se ne može vezati za oblik partije i sindikata. To se već vrlo jasno vidi u češćim društvenim obračunima u Italiji (na primer, u poređenju sa Saveznom Republikom). Ipak, novi oblici politike su ambivalentni, sadrže i *progresivne* i *regresivne* momente. Progresivna je tendencija koja prelazi okvire buržoaskih oblika politizacije, naime tendencija da se politika više ne prenosi na organizacije nego da se politizuje ceo život. Ta tendencija najjasnije dolazi do izražaja u izjavi ženskog pokreta: »Lični faktor je politički.« Svakako, to može postati regresivno kad nastane suprotnost prema »tradicionalnom« radničkom pokretu, pa »novi socijalni subjekti« postanu lopta za poigravanje u okviru mase manipulacije države i kapitala.

Dakle, možemo rezimirati da se, u cilju razvijanja alternativnih projekata, mora, *prvo*, poći uopšte od pojma krize, nasuprot njegovom potiskivanju u tradicionalnoj teoriji društva. *Drugo*, taj pojam krize ne sme se svoditi na ekonomski, već ga treba shvatiti kao pojam koji se odnosi na strukturu društvene krize. U tom smislu, kriza uvek znači krizu podruštvljavanja. *Treće*, kod procesa restrukturiranja u toku društvene krize nije posredi samo sadržaj već i oblik politike. S tim u vezi je i problem korporativizma, kojim se mi u okviru ovog rada više nećemo baviti.

Desiderata pri razvijanju alternativa privredne politike

Posle dosadašnjih izlaganja trebalo bi da bude jasno da je alternative ne samo moguće konstruisati kao alternative sa privrednopolitičkim sadržajem već da ih treba povezati i sa svom složenošću procesa krize, dakle i sa problematikom oblika politike. Relativno je lako i moguće tradicionalnim privrednoteorijskim i privrednopolitičkim instrumentom razviti alternativne privrednopolitičke koncepcije u postojećem okviru oblika politike, to jest i u okviru postojećeg institucionalnog sistema. One nam izgledaju konkretne samo zato što same sugerišu svoju ostvarivost u postojećem okviru, ali njihova konkretnost je dobijena u naknadu za reduktivan proces, u čijem je toku nužno smanjena složenost krize. Sud o alternativi traži se, pre svega, od stručne javnosti. Tu se postavlja pitanje da li se tom alternativom može postići *politizacija* i samih pogođenih. Pod tom pretpostavkom, konstrukcija privrednopolitičkih alternativa uvek znači i uključivanje pitanja subjekata koji treba da budu nosioci i realizatori te alternative, pa, usled toga, i pitanje njihovih iskustava i njihove svesti i interesa. Dakle, ovde ulazi i pitanje medija proleterske javnosti, pitanje obrazaca tumačenja radničkih slojeva i drugih socijalnih

grupa. A to su, opet, rezultati duge istorije, to jest određene »*političke kulture*« podređenih klasa. Na toj tački mogu se sagledati razlike između alternativnih projekata u raznim zemljama.

Dakle, alternativni projekti nisu samo intelektualni proizvodi već i rezultati iskustva, naročito u proteklih deset godina, posle 1968. Iskustva koja se manifestuju u političkim pokretima, i to ne samo u tradicionalnim organizacijama radničkog pokreta nego i u »novim« socijalnim pokretima (ženski, omladinski, pokret za alternative, inicijative građana, pokret protiv atomske energije itd.), ulaze kao reflektovana ili nereflektovana u alternativne programe što se izrađuju. Dakle, u alternativnim programima uzeti su u obzir ne samo »objektivni« problemi privrednog razvoja i privredne politike nego i *subjektivni* problemi onih koji treba da budu nosioci i realizatori alternativnih programa. Dakle, alternativna privredna politika mora implicirati i omogućavati i deo *samoostvarenja*, i ne može se koncipirati samo kao obrazac za rešavanje problema državne privredne politike.

Svakako, jasno je da je alternativna privredna politika omogućena (u suštini) državnom akcijom, pa je, stoga, zaista važno proširiti i iskoristiti mogućnosti državne kontrole nad tržišnim procesima, u smislu već pomenutog primata politike. Država u buržoaskom društvu je uvek država kapitala. Ali, šta to konkretno znači u konkretnoj istorijskoj situaciji, nikako se ne može izraziti tom opštom odredbom. Tako država kao država kapitala može u većoj ili manjoj meri uzimati u obzir interese radničke klase. Najzad, »država kapitala« znači to da je država kao država upletena u *kapital-odnos*, a u kapital-odnosu je klasni odnos određujući razlog i za konkretnu državnu politiku. Ali, da bi se interesi radničke klase mogli manifestovati u državnoj politici, važno je baš to da se u društvenoj sferi razviju hegemonijske pozicije, u smislu pomenutom na početku. U pogledu alternativnih programa o kojima se raspravlja, to znači da oni ujedno uključuju i programe za alternativnu privrednu politiku države i programe za izmenu društva. U tradicionalnom smislu pravimo razliku između proizvodnje i potrošnje, da bismo sagledali gde bi i kako bi u sferi proizvodnje i potrošnje alternative mogle da se uključe.

1. U pogledu *procesa proizvodnje*, alternative privredne politike moraju implicirati i predstave o alternativama tehnike i kontrole tehnologije. To važi, pre svega, u pojedinačnom preduzeću, gde se uviđa nužnost te kontrole već i zato što se u modernoj tehnologiji preduzimaju mere racionalizacije, koje problem nezaposlenosti u sadašnjoj fazi kapitalističkog razvitka baš izrazito pretvaraju u strukturni (a ne samo konjunkturni) problem. Međutim, kontrola tehnologije je nužna, ne samo zbog svoga dejstva na zaposlenost nego i zbog posledica koje ima po organizaciju rada. Jača kontrola nad organizacijom rada, posredstvom institucija saodlučivanja (ili samoodlučivanja), nužno implicira i kontrolu tehnike. Jer prividnim tehnološkim prinudama u toku proiz-

vodnje i u toku uobličavanja procesa rada u preduzeću i društvenog procesa rada moguće je suprotstaviti se samo društvenom kontrolom, koja mora dobiti institucionalni pečat. Ali kontrola tehnike nije samo problem na nivou pojedinačnog preduzeća već ima društvene dimenzije, zahvaljujući, prvo, »external diseconomies«, to jest negativnim nusproizvodima određenih procesa proizvodnje (problematika isušivanja, emisije u atmosferu itd.) i, drugo, opasnostima koje donose neki procesi proizvodnje i proizvodi. S tim u vezi treba pomenuti problematiku atomske energije, ali i opasnosti koje donosi hemizacija mnogih proizvodnji i proizvoda. Ovde nije reč samo o kontroli tehnike nego i o razvoju alternativnih tehnologija. Dakle, u tom smislu su povezane alternative privredne politike i alternative tehnologije i energije.

2. Povećanje proizvodnosti rada ima dvojak značaj sa aspekta razvoja alternativne privredne politike. Pre svega, povećanje proizvodnosti rada znači *oslobađanje* radne snage, koje ne dovodi do nezaposlenosti samo ukoliko povećanje proizvodnje premašuje porast proizvodnosti rada. S obzirom na granice rasta (na primer, zbog ograničenog snabdevanja energijom i granica do kojih se mogu opteretiti prirodni resursi), oslobađanje radne snage pri povećanju proizvodnosti moglo bi dovesti do odgovarajuće strukturne nezaposlenosti. Nezaposlenost je kapitalističko izopačavanje porasta slobodnog vremena na osnovu rastućeg bogatstva (izraženo kao povećanje proizvodnosti rada). U stvari, tom izopačavanju se može najpre stati na put *skraćenjem radnog vremena*. Svakako, potpuno je neizvesno da li je sa skraćenjem radnog vremena neposredno povezan odgovarajući pozitivan efekt zaposlenosti. Ne bi trebalo potcenjivati rezerve fleksibilnosti preduzeća da postojećim osobljem, uz skraćenje radnog vremena, reaguje na smanjeni volumen rada, i da postojeći volumen rada raspodeli na drugi način. Ali, iako se ne može ubrzo očekivati trajan pozitivan efekt zaposlenosti skraćivanjem radnog vremena, ipak je za izvesno vreme, pa i duže, moguće pretvaranje volumena oslobođenog rada u vreme slobodno od rada, a ne u nezaposlenost. Alternativna projekcija ne može se zadovoljiti računicama o efektima zaposlenosti koje imaju povećanje proizvodnosti i skraćenje radnog vremena; jer odlučujuće je to da se vreme slobodno od rada izvlači ispod kontrole kapitala i pretvara u vreme kojim raspolažu radnici, kao individue i kao klasa. Tad se mora zajamčiti i to da kapitali, koji su u međuvremenu uloženi u ekspanzivnu »industriju slobodnog vremena«, neće, usled potreba potrošnje, podvrći svojoj kontroli to vreme slobodno od rada. Prema tome, nove oblike upotrebe slobodnog vremena nužno je integrisati u program alternativne privredne politike. S tog gledišta, suvišan je spor oko toga da li skraćenje radnog vremena treba ostvariti sa jednakim najamninama ili sa umanjenim; u obzir dolazi samo skraćenje radnog vremena sa potpuno jednakim najamninama. Naime, ako ne bi bilo tako, neke kategorije radnika bile bi podvrgnute ekonomskom pritisku, odnosno prinuđene da

u vremenu slobodnom od rada tragaju za još jednim poslom i da rade »na crno«. To ne sme biti smisao skraćenja radnog vremena. Dakle, u program skraćenja radnog vremena treba uneti dopunske mere koje će sprečavati širenje rada »na crno«. Taj problem je manje značajan u SRN nego u Italiji, gde bi, usled nižih nadnica i postojeće strukture tržišta rada, veliki deo radnog stanovništva koristio to skraćenje radnog vremena za to da radi »na crno«. A rad »na crno« je dvostruko negativan: po pravilu, nije zaštićen tarifnim ugovorom (dakle, od strane sindikata) i tako je jedino pod kontrolom kapitala.

Drugi aspekt pri posmatranju proizvodnosti rada pokazuje se kad razmatramo sfere sa proizvodnošću rada ispod prosečnog nivoa, a to, po pravilu, znači i sfere sa intenzitetom kapitala ispod prosečne razine. To je polje na kome dejstvuje »alternativni pokret« sa mnoštvom svojih projekata, počev od alternativnog stočarstva, preko alternativne automobilske radionice, sve do alternativne piljarnice. Po pravilu, taj alternativni pokret ne ulazi u teme razmišljanja o alternativnoj privrednoj politici. Moguće je da postoje različita mišljenja o njegovom političkom i ekonomskom značaju, a ne mora se ni bezuslovno pozitivno ocenjivati ni socio-ekonomska dinamika alternativnih projekata i grupa.[4] Nije nužno ni prosto prihvatiti ideološke osnove alternativnih pokreta, pa ipak, zadatak alternativne privredne politike sastoji se baš u tome da se prevladaju različitosti i heterogenost, a nekad i protivrečnost radničkog i alternativnog pokreta. Oni su, kao alternativno-ekonomski projekti, primorani da se realizuju izvan prinuda konkurencije kakve postavlja kapital. Mnogostruki su oblici u kojima se to može dogoditi, a i događa se: od kooperativnih servisnih radionica, čija se konkurentska sposobnost zasniva na nižim cenama usled većeg samoizrabljivanja i na mreži mušterija stečenih prijateljskim ili političkim vezama, preko poljoprivredne zadruge sa ograničenim ili »biodinamički« zaštićenim tržištem rada, sve do zaposednute fabrike čiji se proizvodi ne prodaju uobičajenim trgovinskim putem, već direktno potrošaču, u političkoj akciji protiv ekonomskih prinuda, pa tako mogu biti jevtiniji za onoliko koliko iznosi trgovinska marža (LIP). Tu se svaki put krše zakoni oslobađanja vrednosti kapitala i prometa kapitala. Svakako, pitanje je (i samo u konkretnom slučaju može se odgovoriti na njega) da li je pri tom reč o progresivnom ili regresivnom kršenju. Zaposedanje fabrike u cilju obezbeđivanja i očuvanja radnih mesta progresivno je kad je posredi fabrika sa modernom tehnologijom, čiji bi rad isključivo u interesu oplođavanja vrednosti kapitala trebalo obustaviti (najbolji primer za to je francuska fabrika satova LIP). Svakako, ako je reč o fabrikama zaostalim u tehnološkom pogledu, koje su u okviru kapita-

[4] Uporedi prilog Aike Blechschmidt u »Mehrwert« 19, čiji rezultati deluju potresno.

lističke konkurencije nužno osuđene na ekonomsku propast, nije lako odgovoriti na pitanje da li je zaposedanje fabrike progresivno. Bez sumnje, progresivan moment se uvek sastoji u tome što se radnici aktivno suprotstavljaju prinudi kapitalista da njihove životne interese podrede »toku poslova«. Ipak, i dalje ostaje problem integracije u proces ukupne reprodukcije kapitala, u proces koji se ne može prosto ukinuti pojedinačnim zaposedanjem fabrika, obrazovanjem zadruga ili drugim oblicima alternativne ekonomije. Tu se ispoljava nužnost pružanja čisto političke podrške, na primer podrške koju država daje u vidu odgovarajućih subvencija.

3. Da bi se podstakla *sklonost ka potrošnji*, čiji je cilj unapređenje razvoja povećavanjem tražnje, nužno je razmisliti o *novom modelu potrošnje*. Već u studentskom, omladinskom i, pre svega, ženskom pokretu, formirali su se začeci novih oblika života, a time i potrošnje, koji se mogu prihvatiti i dalje razvijati. Za to su potrebna, *prvo*, nova pravila odnosa između privatne individualne i društvene potrošnje. Ako se kriza prebrodi, između ostalog i porastom proizvodnje vozila i proširivanjem individualnog saobraćaja, radničkom klasom će, što se tiče potrošnje, u potpunosti vladati struktura i profitni uslovi akumulacije, a time i *strukture vlasti*, sadržane u njima. Dakle, bezuslovno je nužan uticaj u smislu širenja i poboljšavanja kolektivnog komuniciranja (da se zadržimo na tom primeru). Tu nužnost možemo pokazati i na drugom primeru: usled krize državnih finansija, konzervativni naučnici i političari daju predloge za *reprivatizovanje* sistema obrazovanja, zasnovane i na renesansi neoklasike. Preporučuje se individualno finansiranje obrazovanja, da bi se podstakla konkurencija i učinak i smanjili državni rashodi za sistem obrazovanja. Tim tendencijama se ne može suprotstaviti samo *status quo* obrazovnih ustanova od države finansiranih i rukovođenih već jedino model koji s alternativama ofanzivno istupa protiv tendencija individualizovanja u savremenom sistemu obrazovanja.

Drugo, treba razmisliti o tome kako se potrošnja može izvući iz stanja čiste pasivnosti i razvijati kao društvena delatnost. Potrošnja ljudi u kapitalističkom društvu i u okviru tog sistema relevantna je samo kao neophodan faktor za reprodukciju radne snage i kao uslov za tražnju roba. Otuda potiču metode uticanja reklame na potrošnju i metode onih koji robi daju centralno mesto, a čoveka shvataju samo kao »potrošačku mašinu«, koja i nije stvorena za nešto drugo. Tim kapitalističkim prinudama moguće je suprotstaviti alternative, pa i ostvariti ih.

Treće, mogući su pokušaji rušenja «dominacije razmenske vrednosti nad upotrebnom vrednošću«. Značaj upotrebne vrednosti, samo kao nosioca razmenske vrednosti u razvijenom kapitalizmu, gubi se pred interesom oplođavanja vrednosti, koji u svakom momentu potvrđuje svoju prednost. Veštački uspostavljena održivost, nosivost i »estetika robe«, po pravilu, potiskuju

upotrebnu vrednost, u korist profitabilnosti kapitala, koji je sadržan u robama i koji treba realizovati. I nasuprot tom strukturnom uslovu kapitalizma, postoje začeci društvenog kretanja koje je moguće integrisati, uz razuman program alternativnog podruštvljavanja.

4. Na toj osnovi moguće je te alternativne mere transformisati u ekonomske veličine. Kontrolu strukture i tehničke proizvodnje, izmenu postupka proizvodnje i izmenu proizvoda, kontrolu proizvodnosti rada i skraćenja radnog vremena treba interpretirati u tradicionalnom smislu kao *strukturno-političke mere,* čije plansko sprovođenje država delimično mora da ostvari. Širenje društvene individualne potrošnje može se transformisati u *veličine tražnje* i proračunati sa aspekta dejstva podsticaja. Budući da je nužno sprovođenje svih tih mera u datom buržoaskom sistemu, jasno je da se alternative moraju realizovati baš medijumima intervencije koja zadire u društvo. Svakako, u medijumima *novca* i *prava,* kao i direktnih državnih mera, upravo se i nalaze granice samih alternativnih projekata, koje je moguće proširiti samo ukoliko se izvrše takve *institucionalne promene* u političkom sistemu koje omogućuju veći uticaj radničkog pokreta i njegovih organizacija. Institucionalne promene imaju za cilj širenje demokratije u privredi i društvu. Otuda, takođe, sledi i to da se alternativni programi privredne politike nikad ne mogu ograničiti na ekonomsku, već oni zadiru u političko-institucionalnu sferu.

Prema tome, alternative privredne politike ne mogu se ponuditi državi kao alternativni program, već je nužno razmisliti o izmeni odnosa između države, društva i sistema inistitucija u političkoj sferi. Pri tom je reč koliko o »politizovanju društva« toliko i o »podruštvljavanju politike«.

Prevela sa nemačkog
Olga Kostrešević

Richard Healey

Kontradiktorna svest

Koje pretpostavke i kakve analize se nalaze u osnovi socijalističke strategije? Malo ih je koji se ne bi složili sa dobro poznatim pozivom na »konkretnu analizu konkretne situacije«. Pa ipak, poznato je: pošto se primeni taktika zasnovana na takvoj analizi, čovek ustanovi da ima problema koji nastaju zbog činjenice da »subjektivni faktori zaostaju za objektivnim uslovima«. Nezaposlenost premašuje stopu od 8%, inflacija raste, ali radnička klasa ne reaguje — očigledno njena svest ne samo da zaostaje već je, zapravo, još u prošlim, srećnijim danima. Mnogi su marksisti svakako svesni problema terminološkog karaktera u slučaju kad se svest pojavljuje kao neposlušno dete koje se vuče za svojim roditeljima, objektivnim uslovima. Često, međutim, nastavljamo da zasnivamo strategiju na nedorečenim i pogrešnim pretpostavkama o tome šta oubličava svest — na primer, njen odnos prema »značajnim« objektivnim uslovima ili u nekim slučajevima na pretpostavci revolucionarne svesti koja čeka da »ispravna linija« naglo izbije na površinu. Želeo bih da kažem nešto o alternativnoj izgradnji odnosa između svesti i objektivnih uslova i da sugeriram nekoliko implikacija na socijalističku strategiju.

Polazna tačka je preliminarna definicija svesti. Nasuprot buržoaskoj pretpostavci, svest ne vodi nezavisnu egzistenciju. Po

Marksovim rečima, »svest ne može nikada biti ništa drugo nego svesna egzistencija« (*Nemačka ideologija*). Dok svest sadrži ideje i eksplicitna uverenja, ona je, bez sumnje, na njih i ograničena: *konceptualno-nadkonceptualna struktura čini totalitet doživljenog društvenog iskustva*. Običaji i okviri dnevnog života su deo svesti. Ako bismo se poslužili rečima Rejmonda Vilijamsa, mogli bismo govoriti o »strukturama osećanja i iskustva« kao delu svesti. Okviri dnevnog života i uzajamno vezane strukture iskustva čine ključni konstitutivni element ljudskog identiteta. Na taj način ti okviri obezbeđuju značajnu vezu između objektivnog i subjektivnog, o čemu će dalje biti reči u ovom prilogu.

Definicija svesti, kako je napred data, mora biti učinjena preciznijom, naročito kad je u pitanju razumevanje izraza »struktura«. Izraz može zavarati u tome što sugerira redovnost ili homogenost. Mnogo upotrebljavan izraz »kontradiktoran« je koristan pridev pri opisivanju svesti u kapitalizmu. Antonio Gramši je prvi marksist koji je, koliko znam, upotrebio izraz »kontradiktorna svest«. Vredno je citirati deo iz njegovih *Zatvorskih beležaka* o tome:

»Aktivan čovek u masi ima praktičnu aktivnost, ali nema jasnu teorijsku svest o svojoj praktičnoj aktivnosti, što ipak podrazumeva shvatanje sveta u onom stepenu u kome ga on menja. Njegova teorijska svest, uistinu, može istorijski biti suprotna njegovoj aktivnosti. Moglo bi se gotovo reći da on ima dve teorijske svesti (ili jednu kontradiktornu svest); jednu koja je implicitna njegovoj aktivnosti, i koja ga u realnosti ujedinjuje sa njegovim drugovima u praktičnoj transformaciji realnog sveta, i jednu površno eksplicitnu ili verbalnu koju je nasledio iz prošlosti i nekritički prihvatio« (str. 339).

Ima mnogo slučajeva kontradikcija koje Gramši uočava između eksplicitnih ideja i praktične aktivnosti. Na primer, beli radnik koji pravi rasističke ili seksičke opaske, u štrajku ili nekoj akciji vezanoj za njegovo radno mesto ponaša se ravnopravno i solidarno sa crncima i ženama. U takvoj situaciji u iskušenju smo da kažemo da svest ovog radnika »zaostaje za objektivnim uslovima«. U napred navedenom citatu izgleda da se Gramši slaže sa takvim prilazom: kontradikcija između ponašanja koje tačno odražava objektivne uslove — solidarnost u klasnoj borbi — i rasističke ili ideje o odnosima između polova, nasleđene iz prošlosti, koje zaostaje. Konkretan način viđenja problema je traženje odgovarajućeg slučaja kad je situacija obrnuta: beli muškarac (mladi liberal) govori i pokušava da misli samo na ne-rasistički način i u skladu sa shvatanjem ravnopravnosti polova, ali njegovo ponašanje zaostaje. Da li objektivni uslovi zaostaju za svešću?

Nemoguće je tražiti suprotnost između regresivne verbalizirane svesti i progresivne praktične svesti (aktivnosti). Ima kontradikcija u samoj idejnoj strukturi i u okviru strukture iskustva i osećanja koji odgovaraju navikama i poretku svakodnevnog života,

kao i kontradikcije između tih struktura. Štaviše, distinkcija između njih je analitička u realnosti, ima složenih preklapanja i relacija između tih struktura. Shodno tome, ne može se automatski etiketirati jedna »strana« kao progresivna, a druga kao regresivna. Očigledno, ključna kontradikcija je ona na koju je Gramši ukazao. Radni ljudi su od malih nogu preplavljeni idejama o kapitalizmu, radu i tako dalje, i neke od tih ideja prihvataju kao ideje ili kao način ponašanja; u isto vreme, u svojoj praktičnoj aktivnosti oni spoznaju realnost klasne borbe. Radni ljudi saznaju i o drugim kontradikcijama, isto tako u svojoj praktičnoj aktivnosti.

Ako je jedan aspekt objektivnih uslova (aktivnost) potreba i i mogućnost solidarnosti i borbe radničke klase, dvojni aspekt je atomizacija, subordinacija i lišavanja u životu radničke klase. Otuđenje, najzad, isto tako čini deo objektivnih uslova. Subordinacija je životna činjenica u porodici, u školi, na radnom mestu. Zajedno sa atomizacijom, ona čini solidarnost radničke klase tako vitalnom po značaju i tako teškom za obezbeđivanje. Kad Marks govori o osećanju nemoći, onda je to aspekt potrošačkog fetišizma, i on ne kaže da je osećanje nemoći »subjektivna« reakcija preko koje možemo lako preći. Naprotiv, nemoć je duboko ukorenjeno osećanje. Kao takva, ona se ne može tući samo idejom, recimo solidarnosti. Štaviše, ona i nije samo osećanje već objektivna činjenica za većinu ljudi koji žive u kapitalizmu, i u tom smislu se subjektivno i objektivno podudaraju.

Mnogi radni ljudi su svesni nemoći — u odnosu na svoga šefa, svoj sindikat i, kao što se kaže: »ne možeš udariti protiv jačeg«. Pa ipak, ova svest ne vodi nužno tome da se oni bore da dođu do moći. U globalu moglo bi se izneti dva razloga za ovu kontradikciju. Prvo, da bi se »borilo protiv jačeg«, treba mnogo učiniti, što bi vodilo udaljavanju od rutine dnevnog života. Ljudi žive privatiziranu egzistenciju. Noću su sa svojom porodicom, prate televizijski program ili su u krčmi. Određene potrebe su manje ili više adekvatno zadovoljene. Ako neke od tih potreba mogu biti shvaćene tako da ih je kapitalizam deformisao, one ipak iritiraju ako nisu zadovoljene. Kao oblik dnevnog života, takvo privatizovano ponašanje ili »aktivnost u slobodnim časovima« delimično konstituiše aktivnost pojedinca. Da se »postane politički angažovan«, da se ide na sastanke da bi se organizovala borba protiv jačeg — to zahteva izvesne promene u takvoj konstituciji. Pored toga, to što neko ne voli što je nemoćan — ne znači da želi malo parče moći. U borbama 60-tih godina studentski aktivisti bi često osvojili nešto »studentske moći« da bi zatim shvatili da niko nije želeo odgovornost ili rad koji je ona povlačila za sobom.

Drugi razlog za pasivnost je odsustvo bilo kakve izvodljive alternative u odnosu na *status quo*. Većina studenata je smatrala da nije bilo šansi da se stvori istinski drukčiji univerzitet, čak i da je to bilo poželjno. Uzmimo, s druge strane, položaj radnika

poreklom iz drugih zemalja koji rade u maloj tekstilnoj fabrici u Njujorku. Radni uslovi i dohodak su ispod svake kritike. Alternativa *statusu quo* je štrajk. Razumno je pretpostaviti da bi takav štrajk bio neuspešan i da bi radnici izgubili dohodak i radna mesta. Ili, recimo, kakva je situacija radnika u fabrici azbesta u malom gradu u Minesoti. Njihov sindikat je zahtevao da kompanija ugradi odgovarajuću opremu u cilju zaštite radnika od azbesta. Kompanija je odgovorila da nema sredstava i da će obustaviti delatnost ako bude primorana da uređaje ugradi. Radnici, suočeni sa mogućnošću nezaposlenosti i zbog toga što u oblasti nije bilo slobodnih radnih mesta, tražili su od sindikata da povuče svoj zahtev. Nisu bili u stanju da sagledaju razumnu alternativu.

Snaga buržoaske hegemonije nije u tome da ona ubeđuje ljude da vole kapitalizam ili *status quo. Ona je pre u tome što je zasnovana na činjenici da ljudi konstituišu — reprodukuju sebe i svoje društvene odnose u kontekstu i kao deo institucija koje čine alternative buržoaskom poretku neizvodljivim i nerazumnim.* Ukoliko se privatizam prevaziđe na jednom nivou, on ima tendenciju da se reprodukuje na sledećem: radnici ulaze u sindikat da bi prevazišli vlastitu nemoć i fragmentaciju. Sindikati, međutim, pokazuju tendenciju da se ponašanju samo u skladu sa svojim neposrednim interesima (odnosno interesima članstva) i retko vide način da se udruže sa drugim grupama u široj borbi. To će reći, *kapitalizam je strukturiran tako da zdrav razum diktira ponašanje koje ga fundamentalno ne može ugroziti.*

Takav zdrav razum je ograničen i kontradiktoran. Ipak, on odgovara suštinskim karakteristikama objektivnih uslova. On se ne može otpisati ni kao pogrešna svest niti kao nešto što »zaostaje«. Ako se, na primer, ekonomski uslovi pogoršaju, mogu se stvoriti drugi objektivni uslovi koji će odgovarati pasivnosti radničke klase. Na taj način razmatrajući objektivne uslove, moramo uzeti u obzir istorijski i institucionalni kontekst i ograničenja kojima su ljudi izloženi. Ako se oni ponašaju većinom po merilima buržoaskog zdravog razuma, to čine jer je to u skladu sa njihovim iskustvima i to im pomaže da uspostave poredak u kome će opstati. Treba da nam bude jasno da su iskustva i aktivnost radničke klase, naravno, oblikovani i deformisani od strane kapitalizma, pa otuda i veza sa buržoaskom ideologijom. Zaključak je da ljudi imaju relativno tačna zapažanja o svojim neposrednim interesima, kao i neposrednim alternativama. Njihovo prihvatanje kapitalističkog sistema malo ima veze s tim što su ih zaveli ili izdali neki lideri. Oni su često svesni svojih uslova, koliko i socijalisti, da je njihov neposredni interes u suprotnosti sa njihovim dugoročnim interesima. Pitanje je, za svaku datu ličnost ili organizaciju, šta su konkretne alternative.

Odgovori na to pitanje zavise od zemlje, tekuće klasne borbe itd. To će reći, prihvatanje koncepta kontradiktorne svesti nam

ne dopušta da pobegnemo od neophodnosti konkretne analize. Štaviše, ono proširuje upravo ono što bi i moralo biti uključeno u takvu analizu. Na primer, neke socijalističke grupe su razmišljale o reagovanju javnosti na nedavnu energetsku krizu. One su ispravno uočile da su ljudi bili besni zbog krize, ali i to da im je bilo jasno da su naftne kompanije stvorile krizu da bi obezbedile veće profite. Pa ipak, pokušaji da se mobilišu ljudi protiv naftnih kompanija su u najvećem broju slučajeva propali. Pored opšte pasivnosti, razlog neuspeha je što ljudi nisu bili u stanju da vide mehanizam ili organizaciju koja bi se mogla uspešno suprotstaviti naftnim kompanijama. Uprkos njihovom besu, izgledalo im je razumno izbeći jalov napor. Sa takvim razmatranjima možemo se okrenuti pitanju strategije.

Pitanja strategije su samo neki aspekti više ili manje direktno vezani za prethodno pomenuti pojam kontradiktorne svesti. Preciznije, želim da navedem neke implikacije socijalističke strategije u SAD danas. Da bismo to učinili, moramo biti precizniji u određivanju svesti ili klasne svesti u SAD.

Mnogo je napisano o tome zašto u SAD nikad nije bilo masovnog socijalističkog pokreta. Odsustvo samog masovnog socijalističkog pokreta, uz njegove uzroke, postaje nešto što samo sebe onemogućava. U radničkoj klasi nema socijalističke tradicije, a socijalistički način mišljenja i reagovanja u velikoj meri je odsutan u jeziku ili ponašanju. Socijalističke organizacije su majušne. U socijalističkim organizacijama ukupno ima 25 hiljada članova. Primarni strateški cilj svake socijalističke organizacije u SAD mora biti stvaranje masovnog socijalističkog pokreta. Tek kad to počne da se ostvaruje, ostali ciljevi, kao što je održavanje i sazrevanje tog pokreta ili pitanje moći, počinju da postaju stvarni ciljevi, a ne samo apstraktna pitanja razmatrana u diskusiji.

Masovni socijalistički pokret ne nastaje u izolaciji, već samo u vezi i interrelaciji sa drugim masovnim pokretima i aktivnim organizacijama. *Situaciju u SAD i dalje karakteriše relativno odsustvo masovnog pokreta radničke klase.* Radnička klasa je u najboljem slučaju sporadično odgovarala na napade kojima je bila izložena u prošloj deceniji. Iz niza razloga, od posledica rasizma do povećanih migracija, američka radnička klasa i srednji slojevi su manje organizovani, pasivniji i više atomizirani nego u bilo kojoj razvijenoj kapitalističkoj zemlji. Nije samo socijalistička organizacija tuđa ljudima: mnogi ljudi nisu nikad pripadali nijednoj organizaciji niti išli na sastanke kao odrasli ljudi. Ako su verni američkom snu o individualnom napretku ili bar o oslanjanju na vlastite snage, što je mit Džona Vejna, to je zbog razočaranja s obzirom na odsustvo izvodljivih alternativa. Tako svaka strategija koja se bavi pitanjem masovnog socijalističkog pokreta mora da uzme u obzir šire probleme organizovanja i mobilisanja ljudi.

Aktivisti u lokalnim zajednicama su u tome uspevali poslednjih nekoliko godina bolje nego iko, i od njih se može mnog

naučiti. Po savetu Saul Alinskog, počeli su da se organizuju na uskom području u stambenom bloku. Pokušavaju da nađu pitanje zbog čijeg se nerešavanja stanovnici bloka ljute ili takvo za koje će svakom biti jasno da ima načina da se postigne ono što oni žele i da za to postoje dobri izgledi. Ima mnogo šala povodom stavljanja znaka »stop« na uglu ulice — suština je, razume se, u tome da su stanovnici bloka uveli promene u svoj dnevni život i stekli neka znanja o učestvovanju u organizovanju, zajedničkoj borbi i pobeđivanju. Iako pozitivni, ti primeri imaju ograničenja koja treba razmotriti.

Kao primer jednog od ograničenja razmotrimo iskustvo u primeni Amandmana o transferu pre godinu dana. Amandman o transferu je zakonski predlog nekolicine članova Kongresa i senatora po kome je 16 milijardi dolara trebalo transferisati iz vojnog budžeta u domaće rashode. Mreža aktivista u zemlji je organizovala sastanke u lokalnim zajednicama, sindikalnim ćelijama i s drugim grupama, u želji da se dobije podrška. Lokalne zajednice su najčešće odgovarale da prihvataju Amandman o transferu — ako bude donet, nadale su se da će dobiti novac, ali su izražavale sumnju u to da će on proći, a dnevni redovi su im bili puni zadataka od lokalnog značaja, a nisu ni videli na koji bi način njihovo učestvovanje u akciji učinilo ishod bitno drukčijim. Takvo ponašanje bi se moglo nazvati organizacionom verzijom kontradiktorne svesti. Svaka lokalna grupa »ispravno« oseća da ne postoje pogodni mehanizmi kojima bi se moglo uticati na promenu nacionalnog budžeta. Prema tome, čemu i pokušavati?

Ako tu logiku treba slamati na opštinskom, državnom ili saveznom nivou, onda na tom nivou moraju postojati masovne organizacije i koalicije. *Tako je ključni zadatak socijalista da pomognu da se stvore takve masovne — ne-socijalističke — organizacije ili koalicije i da počnu aktivnost.* To možda izgleda sasvim očigledno. Kad se uzme u obzir snaga postojeće leve organizacije u SAD, klasično ujedinjena koalicija tipa fronta, zna se da se u njoj može malo uticati na bilo koga sem na pojedince ili grupe direktno uključene. I dok to može ponekad biti zadovoljavajuće, to nije od primarnog značaja. Iako očigledan, cilj davanja podrške ili stvaranja ne-socijalističke masovne koalicije je iskustvo sa Progresivnim savezom, koje ukazuje na probleme. PS je formiran oktobra prošle godine udruživanjem 40 sindikata i 80 drugih organizacija u borbi za demokratičniji politički proces i na određenim pitanjima koja je uskoro trebalo konkretizovati. Ako bismo pošli od toga koje su grupe najpoželjnije u takvoj koaliciji, onda bismo naveli članove Progresivnog saveza, uz nekoliko izuzetaka. Pa ipak, za godinu dana koalicija nije učinila baš ništa. To ne iznenađuje, ako ni zbog čega, onda zato što su udružene organizacije podjednako nesposobne da mobilišu svoje vlastito članstvo kao što je to slučaj i u globalu. Ali jedan korak je učinjen, oblik nacionalne koalicije je stvoren. Socijalisti, između ostalih, treba da pomognu da se učini drugi korak: sadržaj, aktivnost. Da

je PS ozbiljno shvatio Amandman o transferu, mogao je postati pogodan mehanizam preko kojeg bi lokalne grupacije delovale.

Ako je prvo ograničenje većine lokalnih organizacija to što one nisu u stanju da rade na širim pitanjima i tako ne daju priliku svojim članovima da se angažuju na njihovom rešavanju, drugo je da takve organizacije ne daju svojim članovima kontekst u kome bi oni razumeli šira pitanja. Lokalne organizacije su sledile sindikate. Trude se da budu ne-ideološke, brinu se za zadovoljavanje samo osnovnih potreba. Socijalisti moraju ići dalje. Oni se moraju angažovati na *eksplicitno socijalističkoj politici* — onoj koja ima za cilj da uvede socijalističku analizu i stavove u glavni tok političkog života. Mase ljudi moraju navići da misle o socijalističkim rešenjima kao mogućoj alternativi za *status quo* pre nego što donesu odluke. A uz ovu politiku mora postojati i *socijalističko obrazovanje* putem socijalističkih škola i izbornih kampanja i listova — ali ne s ciljem da se »eksponiraju« kapitalisti, već da se ljudima pomogne da bolje razumeju kontradikcije situacije u kojoj se nalaze, da sagledaju moguće alternative. Takvo socijalističko obrazovanje treba da bude shvaćeno u najširem mogućem smislu, naročito uključujući sve oblike kulturne proizvodnje i angažovanje.

Treće ograničenje lokalnih grupa i drugih reformističkih organizacija je u tome da možda, uprkos namerama lidera ili organizatora, nemaju puta da krenu dalje od reformisanja. To je svojstveno organizacijama i nije kritika upućena njima. Još jednom ostavljajući po strani dobre namere i strukture protiv reformizma, pitamo se šta socijalističke organizacije u Sjedinjenim Državama, onako slabe kakve jesu, mogu učiniti da izbegnu reformizam?

Takozvane strukturalne ili ne-reformističke reforme su jedan od odgovora na problem reformizma. Kao što je »strukturalna reforma po definiciji reforma primenjena ili kontrolisana od strane onih koji su je zahtevali« (Gorz), taj prilaz je svakako svrsishodan pitanju nemoći. Američka levica, međutim, ima tendenciju da primeni pojam na vrlo apstraktan način. Uzmimo zahtev koji trenutno postavljaju neke leve grupe: »javno vlasništvo i kontrola energetske industrije«. Javna kontrola je svakako dobra strukturalna reforma. Ali se nameću određeni problemi: kakvi mehanizmi ili organizacije postoje ili se mogu uskoro izgraditi koji bi mogli obezbediti javnu kontrolu? Koja masa ljudi zna šta zapravo znači javna kontrola ili da je tako nešto uopšte moguće? Kako bi borba za takav zahtev mogla da se uskladi sa dnevnom rutinom, mrežom prijateljstava i organizacionih veza većine radnih ljudi? Kao veliki agitacioni zahtev, javna kontrola može imati smisla za francusku radničku klasu. Za Sjedinjene Države ona može biti samo propagandna ili obrazovna kampanja, s obzirom na skromne uspehe koji bi se mogli postići.

Teškoća sa strukturalnom reformom slična je onome što su trockističke grupe imale sa uporednim pojmom prolaznih zahteva.

Na apstraktnom nivou, takvi zahtevi nailaze na odziv. Naročito bi (morali) odgovarati na ljutnju ili frustraciju narodnih masa povodom konkretnog pitanja. Ipak je istorija odsustva reagovanja na prolazne zahteve vrlo instruktivna — imaju tendenciju da odgovore samo na jedan aspekt kontradiktorne svesti. Obično nemaju smisla kad su u pitanju izvodljivi i konkretni mehanizmi koji se uklapaju u okvir dnevnog života, a što je put za ljude da deluju. Pojam strukturalnih reformi mora američka levica oprezno prihvatiti; suštinu ovog prilaza — pitanje moći — treba izvući i proširiti.

Američka levica može, uopšte uzev, odigrati odlučujuću ulogu samo u određenim bitkama lokalnog značaja i sa lokalnim organizacijama. U lokalnoj areni postoji mogućnost za levicu da započne ne-reformističke borbe. Svakako, pojmovi lokalnih organizatora o davanju »ovlašćenja« ljudima i o kontroli zajednice međusobno se ne razlikuju mnogo. U izgradnji lokalnih organizacija aktivista možemo podstaći obnavljanje društvenih veza i do neke mere prevazilaženje opšte atomizacije. To može ljudima pružiti predstavu o mogućnostima kolektivnosti i moći. Želim da kažem da je produbljivanjem i proširenjem tog prilaza mogućno razviti »ne-reformističku metodologiju« za masovnu borbu. To će reći, mogu li se stvoriti načini za vođenje lokalnih borbi koji se mogu koristiti protiv svakodnevne buržoaske hegemonije, dok su u isto vreme inkorporirani u kontradiktornu svest? Na primer, razlog što se ljudi osećaju nemoćnima da nešto urade sa Amandmanom o transferu je u tome što nisu shvatili federalni budžet; samo ekonomisti i političari »eksperti« mogu o njemu govoriti uz puno poznavanje stvari. Buržoaska podela rada, a naročito podela na umni i manuelni rad, ima neposredne posledice po uslove borbi za reformu. Organizovana metodologija koja bi ovo dosledno sprovodila mogla bi se nazvati ne-reformističkom. Dovesti stručnjaka da održi predavanje o budžetu nije rešenje: federalni budžet je previše udaljen, previše složen i mistificiran za većinu ljudi da bi bili u stanju da slušaju takvog eksperta, a još manje da ga razumeju

Šta bi moglo činiti organski prilaz prevazilaženju podele rada, na primer u radnoj organizaciji? Radnici se, verovatno, ljute i žale zbog mnogih stvari — bezbednosti na radu i radnih uslova, određenih ugovornih odredbi itd. Može li grupa koju bi formirali radnici, zajedno sa sindikalnim funkcionerima naklonjenim radnicima, stručnjacima van firme za bezbednost na radu i zdravstvene uslove — objasniti kako fabrika funkcioniše i zarađuje, možda, uz angažovanje i nekih aktivista iz sličnih radnih organizacija. Cilj grupe bi bio da sačini program koji bi polazio od problema iz iskustva radnika i nudio konkretne alternative u odnosu na *status quo*. Svesni pokušaj bi tako bio učinjen da se prevaziđe podela između stručnog znanja eksperata i praktičnog znanja radnika. Teorijska ekspertiza mogla bi se demistifikovati

u sistemu u kome bi radnici videli njene prednosti i njena ograničenja. Oni bi, na taj način, saznali da imaju sposobnost da sačine radnički program za svoja radna mesta — program koji bi oni modifikovali i aktuelizovali. Kad bi reforme sadržane u tome bile ne-reformističke reforme, kad bi ih jednom radnici sagledali kao moguće, bilo bi još bolje, iako se to *a priori* ne može očekivati.

Takva grupa može doneti odluku da radi na političkoj areni. To je obično značilo ići od vrata do vrata ili davati novac za nekog kandidata. Umesto toga, grupa bi mogla izgraditi radnički *politički program* koji bi detaljno specificirao pitanja i rešenja. Proces izrade takvog programa presekao bi uobičajenu podelu rada i demistifikovao proces političkog odlučivanja. Kao i program u radnoj organizaciji, i politički program bi izneo pitanja i reforme koje nešto znače ljudima, u smislu borbe koju su spremni da povedu. Takav program bi radnicima pružio *nezavisnu ulogu* u političkom procesu. Taj moment je naročito značajan u zemljama kao što su Sjedinjene Države ili Britanija, gde se radnici, aktivni u politici, u najvećem broju slučajeva obraćaju Demokratskoj ili Laburističkoj partiji. Iako potpuno kidanje sa tim partijama uglavnom nije verovatno, prelazni koraci ka političkoj nezavisnosti su mogući.

Takav proces i program se mogu koristiti u institucijama ili lokalnim zajednicama — od univerziteta do bolnice i mesne zajednice. Uopšte uzev, dvostruki je cilj: onemogućavanje značajnih aspekata buržoaske hegemonije i razvoj šire i radikalne borbe za reforme. To je prilaz koji pokušava da poveže proces samoemancipacije radničke klase sa drugim borbama. Taj mikrosocijalni nivo je jedini lokalitet na kome leve snage u Sjedinjenim Državama mogu očekivati da sprovedu neku vrstu ne-reformističke strategije u tekućem periodu.

Postoji opasnost pri korišćenju izraza »ne-reformistički« na ovakav način — implikacija da će rad na svakom drugom nivou jednostavno značiti reformizam. Kao što sam napred istakao, izgradnja masovnih koalicija i pokreta na nacionalnom nivou je od apsolutno vitalnog značaja, zbog njenih efekata na borbe lokalnog značaja, pa i šire. Tako ni u kom slučaju nije reformistički davati podršku ili učestvovati u takvim nacionalnim naporima. Prethodno objašnjenje samo ukazuje na činjenicu da levica danas ne može igrati odlučujuću ili vodeću ulogu u takvim koalicijama.

Čak i u zemljama gde je levica u stanju da povede nacionalne pokrete i uputi izazov kapitalističkoj moći na globalnom nivou socijalističke organizacije treba da posvete više pažnje problemima borbe protiv buržoaske hegemonije u samom procesu i rutini dnevnog života. Tu, na spoju objektivnih i subjektivnih faktora, moraju socijalisti intervenisati tako da svest ne »kasni« za objektivnim uslovima.

Prevela sa e
Branka

Pierre Joye

Promene društvenih struktura u savremenom kapitalizmu

U uvodnom izlaganju za ovogodišnji okrugli sto govori se o istorijskoj ulozi radničke klase u rušenju kapitalističkih društvenih odnosa i socijalističkom preobražaju društva.

Ideja da je istorijska misija radničke klase da bude grobar kapitalizma i stvaralac novog, komunističkog društva, jedna je od vodećih u marksizmu.

Marks je veoma rano izlaže, i ona je kod njega bila najpre filozofske prirode. Termin *proletarijat* on prvi put upotrebljava u Uvodu za *Kritiku Hegelove filozofije prava* (kraj 1848). Za njega je proletarijat u to doba otelovljenje otuđenog čovečanstva koje treba osloboditi.

U tom tekstu on kaže da je proletarijat »klasa koja otelovljuje potpuni gubitak ljudskog«, »klasa građanskog društva koja nije klasa građanskog društva«. Upravo zato što su njegovi okovi potpuni, proletarijat će moći da ih se oslobodi samo odlučnom borbom, odbacujući *sve* društvene okove.

Iako je Marks kao novinar »Rajnskih novina« bio u dodiru sa »siromašnom, politički i društveno obespravljenom masom«, takav njegov koncept potiče iz filozofije. U tom trenutku njegovo

otkriće uloge proletarijata kao snage koja odbacuje privatno vlasništvo — još se nalazi u granicama filozofije, ali Marks već tada govori o *praktičnoj* funkciji filozofije, tvrdi da »oružje kritike ne može zameniti kritiku oružjem«, da »materijalna snaga može biti uništena jedino materijalnom snagom«, da i »sama teorija postaje materijalna snaga čim je mase prihvate kao svoju«.

Marks će učiniti još jedan korak dalje, zajedno sa Engelsom, koji je prvi izjavio da proletarijat nije samo klasa koja trpi, već ga ekonomski položaj u kome se nalazi primorava da se bori za svoje konačno oslobođenje.

Od tada proletarijat postaje *aktivan* element *društvenog* oslobođenja, koje je filozofska kritika možda pripremila, ali se ono zbiva van filozofije, na konkretnom terenu borbe klasa. Revolucija neće biti izvedena *za* proletarijat, već će je *on sam* izvoditi.

Mnoga svojstva proletarijata pominjana u tim ranim radovima sadržana su u Marksovoj kasnijoj naučnoj definiciji, kada je njegova misao stigla do kraja putanje koja ju je vodila od kritike filozofije do kritičke analize društva i političke ekonomije, koja se završava kritikom privatnog vlasništva.

U to se možemo uveriti ne samo iz Manifesta, u kojem se ističe da proletarijat nema šta da izgubi sem okova, da proleteri »nemaju šta da spasu što bi im pripadalo«, već i iz *Kapitala,* u kojem Marks dolazi do zaključka da »ma kolika bila stopa rasta nadnica, visoka ili niska, položaj radnika će se nužno pogoršavati kako se kapital bude akumulirao«. I to po »zakonu koji uspostavlja sudbonosnu vezu između gomilanja kapitala i gomilanja bede, tako da gomilanje bogatstava na jednoj strani znači gomilanje bede, patnje, neznanja, zaglupljenosti, moralnog degradiranja, ropstva — na drugoj«[1].

Isto je i sa idejom da je rast kapitala neprestano praćen rastom proletarijata, tako da će na kraju ostati »samo dve klase: radnička klasa i klasa kapitalista« *(Rukopisi iz 1844).* Ta se ideja ponavlja u Manifestu u kojem se kaže da se »društvo sve više deli na dva velika neprijateljska tabora, na dve velike potpuno suprotstavljene klase: buržoaziju i proletarijat«. Marks razvija tu ideju u *Kapitalu*: »Gomilanje kapitala znači istovremeno i porast proletarijata« (knj. I, tom III, str. 55). Kad bismo te tekstove shvatili doslovno, lako bi bilo dokazati da se Marksova »predviđanja« nisu obistinila. Čak i u razvijenim kapitalističkim zemljama kategorija radnika koja je najbliža proletarijatu, to jest radnici u materijalnoj proizvodnji, ne čini većinu stanovništva, i njihov broj čak opada.

Ti radnici, uostalom, nisu ni nalik na one iz Marksovog vremena. Oni su doista bili »proleteri«, a njihova jedina baština bila su deca. Radnička klasa razvijenih kapitalističkih zemalja

---

[1] Francuski prevod, Editions sociales, tom III, knjiga I, str. 8

sasvim drukčije izgleda danas. Borbe koje je radnička klasa vodila, kao i zahtevi za razvojem proizvodnih snaga, korenito su izmenili uslove rada i života. Kriterijum po kome se klasični proletarijat javljao kao snaga koja se suprotstavlja buržoaskom društvu — beda i lišenost svih prava — ne može se više primeniti na savremenu radničku klasu.

Da li iz toga možemo izvući zaključak, kako su to neki učinili, da je odlučni preobražaj društva, pošto su »okovi proletarijata« manje teški, postao bespredmetan.

Ja tako ne mislim. Naprotiv. Duboke promene su se zbile u društvenim strukturama razvijenih kapitalističkih zemalja, ali su se subjektivne snage, sposobne da ostvare fundamentalne preobražaje koji se čine sve nužnijim, ipak uvećale.

Preobražaji društvenih struktura u Belgiji

Industrijska revolucija je označila početak nastajanja jednog tipa civilizacije koji je duboko preobrazio društveni sastav stanovništva.

Već više od jednog veka ti se preobražaji ostvaruju sporo i ravnomerno. Kako se industrijalizacija nastavljala, tako je broj lica koja se bave poljoprivredom opadao, dok je broj onih u industriji i u drugim delatnostima rastao.

Kao i u svim drugim razvijenim zemljama, *poljoprivredno stanovništvo* je naglo opalo i u Belgiji. Sredinom XIX veka poljoprivredom se bavila polovina aktivnog stanovništva. A danas — svega 3%.

Poljoprivreda	Lica koja se njome bave	Procenat aktivnog stanovništva
1846.	1.020.700	50,8%
1866.	1.075.100	44,3%
1900.	863.100	27,0%
1930.	643.200	17,2%
1961.	251.600	7,4%
1977.	122.000	3,0%

To smanjenje broja poljoprivrednika bilo je praćeno porastom prosečne površine gazdinstava i ogromnim povećanjem produktivnosti (mehanizacija, đubrivo).

Valja reći da je smanjenje broja lica koja se bave poljoprivredom još izrazitije kada su u pitanju poljoprivredni radnici — nadničari. Oni su u jednom trenutku činili gotovo dve trećine poljoprivrednog stanovništva (650.000 najamnih radnika, odnosno 63,6% poljoprivrednog stanovništva u 1846). Danas je u poljoprivredi angažovano samo oko deset hiljada najamnih radnika.

U *industriji* razlikujemo dva perioda razvoja. Ekspanzija proizvodnje bila je dugo vremena praćena ravnomernim povećanjem broja zaposlenih lica. Pre trideset godina to povećanje je usporeno i kretanje je dobilo suprotan smer. U Belgiji je vrhunac dostignut u periodu između 1930. i 1950, kada je gotovo 48% aktivnog stanovništva bilo zaposleno u industriji i građevinarstvu. Iako se ukupan obim industrijske proizvodnje za poslednjih trideset godina više nego udvostručio, ukupan broj lica zaposlenih u industriji je opao. Tehnološki napredak je, naime, omogućio da produktivnost raste brže od proizvodnje.

Industrija i građevinarstvo	Zaposlena lica	Procenat aktivnog stanovništva
1846.	728.500	36,3%
1866.	917.300	37,8%
1900.	1.364.800	42,8%
1930.	1.780.000	47,6%
1947.	1.673.400	48,9%
1961.	1.605.800	47,0%
1970.	1.595.334	42,7%
1975.	1.502.000	38,0%
1977.	1.380.000	34,0%

S druge strane, kao u svim razvijenim zemljama, zapaža se brzo napredovanje sektora koji, s pravom ili ne, nazivamo tercijarnim, odnosno oblast »usluga« u najširem smislu, uključujući i saobraćaj i veze, komercijalnu i finansijsku delatnost, javnu upravu itd. Taj sektor, koji je u prošlom veku zapošljavao jedva 13% aktivnog stanovništva, danas ih angažuje 55%, odnosno znat-

Tercijarni sektor	Zaposlena lica	Procenat aktivnog stanovništva
1846.	257.900	12,8%
1866.	432.300	17,8%
1900.	960.600	30,0%
1920.	1.038.000	32,3%
1930.	1.310.500	35,1%
1961.	1.555.100	45,6%
1970.	1.930.000	51,6%
1977.	2.227.000	55,0%

no više od industrije. Druga karakteristika tog razvoja je *porast najamnog rada* (salarisation). Najamne radne snage, koja je u prošlom veku u Belgiji činila manje od dve trećine aktivnog stanovništva, sada ima 85%. Broj »poslodavaca« i samostalnih radnika stalno se smanjivao, dok je rastao broj *najamnih radnika* u najširem značenju te reči: radnika, službenika, tehničara i stručnjaka, nastavnika, državnih činovnika i činovnika javne uprave.

	Poslodavci i samostalni	U procentima	Najamni radnici	U procentima
1846.	776.300	38,6%	1.232.600	61.4%
1900.	1.108.000	34,7%	2.083.100	65,3%
1930.	1.184.800	31,7%	2.551.800	68,3%
1961.	856.200	24,5%	2.636.700	75,5%
1970.	685.000	18,9%	2.940.000	81,1%
1977.	545.000	14,4%	3.242.000	85,6%

Više od osam desetina lica koja se bave svojom profesijom danas pripada kategoriji *najamnih radnika* u širem značenju.

Srednje klase

Najveći deo ne-najamnih radnika čine slojevi stanovništva za koje se često upotrebljava opšti izraz *srednje klase*, a one obuhvataju samostalne radnike i sitne i srednje preduzimače. I jedni i drugi su veoma heterogene društvene kategorije.

Među *samostalnima* nalazimo takođe lica koja svoju delatnost obavljaju u poljoprivredi, industriji, trgovini ili uslužnim delatnostima, a pri tom ne zapošljavaju plaćeno osoblje, kao i predstavnike slobodnih profesija (advokate, beležnike, lekare, apotekare, arhitekte itd.) i sveštenstvo i članove verskih zajednica.

Ukupan broj samostalnih radnika opada, ali situacija se menja zavisno od delatnosti koje obavljaju pripadnici veoma raznolike kategorije »srednjih klasa«. Njihov broj se povećava u slobodnim profesijama i u uslužnim delatnostima, ali drastično opada broj poljoprivrednika i sitnih trgovaca.

Sitni i srednji preduzimači čine heterogenu kategoriju čije su granice neodređene. Položaj mnogih sitnih preduzimača mnogo podseća na položaj »samostalnih« koji obavljaju svoju delatnost, u najboljem slučaju, uz pomoć članova svoje porodice. Od oko 200.000 industrijskih i trgovačkih preduzeća obuhvaćenih popisom 1977. godine 160.000 je zapošljavalo manje od 10 radnika. Ona su ukupno angažovala 413.000 radnika, odnosno manje od tri po preduzeću.

Kao i »samostalni«, tako se i sitni preduzimači razlikuju od najamnih radnika po tome što raspolažu sredstvima za rad i imaju izvestan uticaj na rezultate svoga delovanja.

Dok najamni radnici (čisti radnici, službenici, tehničari, stručnjaci, istraživači, nastavnici) mogu da prodaju samo svoju radnu snagu — fizičku ili intelektualnu — ne-najamni radnici (seljaci, zanatlije, sitni poslodavci, trgovci, predstavnici slobodnih profesija) sami »komercijalizuju« rezultate svoga rada. Osim toga, oni imaju malo zajedničkih ekonomskih interesa. Jedino ih može ujediniti opasnost da budu ukinuti i da i sami postanu najamni radnici. Spaja ih češće, znači, ono što je negativno nego pozitivno.

Savremeni kapitalizam pretvara mnoge od tih »samostalnih« i sitnih poslodavaca u nešto sasvim slično najamnim radnicima koji dobijaju naknadu samo za uloženi rad. Često sitni i srednji preduzimači rade kao obični posrednici velikih kapitalističkih preduzeća. Ako i nisu »eksploatisani« na isti način kao najamni radnici, oni su podređeni zakonu krupnog kapitala i ne uživaju nikakvu stvarnu ekonomsku nezavisnost.

Činjenica da se položaj tih međuslojeva pogoršava ipak ih ne podstiče uvek da se udruže sa radničkom klasom. Dešava se, naprotiv, da pokušavaju da se od nje što više razlikuju i često se kod »srednjih klasa« antisindikalne predrasude javljaju u najoštrijem obliku, a parole o opasnosti od »kolektivizma« na njih imaju najveće dejstvo.

Pod snažnim uticajem vladajuće ideologije većina tih samostalnih i sitnih poslodavaca još ne shvata da se najuspešnije mogu odbraniti od sistema koji ih pritiskuje i nameće im sve teže dažbine, pa ih čak gura u bankrotstvo, ako svoje napore objedine sa naporima ostalih radnih ljudi.

Jedan od zadataka radničkog pokreta je upravo u tome da im to pokaže. I da im pokaže da nije reč samo o prolaznoj taktici, već o perspektivama koje socijalizam nudi svim radnim ljudima — kako najamnim radnicima tako i onima »samostalnima«.

Ako socijalizam podrazumeva ukidanje privatnog vlasništva na velikim sredstvima za proizvodnju, on sebi nije postavio zadatak »kolektivizacije« stotina hiljada sićušnih preduzeća »samostalnih«, zanatlija ili trgovaca, pa čak ni preduzeća koja zapošljavaju samo po nekoliko radnika.

Sitna industrijska, trgovačka ili poljoprivredna preduzeća individualnog i porodičnog karaktera mogu savršeno da se uklope u socijalizam. Najamni radnici koji su u njima zaposleni ništa neće izgubiti, pošto će raditi samo pod uslovom da budu nagrađeni isto kao i radnici u društvenom sektoru. U mnogim oblastima, naročito u »uslužnim delatnostima«, poslovanje tih malih preduzeća donosiće čak i neke prednosti: lični interes njihovih vlasnika nagoni ih da se prilagođavaju, elastično i vešto, potrebama potrošača, što može da se pokaže kao korisno za podsticanje inicijative u društvenim preduzećima.

Radnici i službenici

Ukupan broj najamnih radnika nije se samo znatno povećao od početka ovog veka. Promenila se i veličina raznih slojeva tih radnih ljudi. Broj službenika, tehničara i stručnjaka znatno je povećan, dok se broj *radnika* sada drastično smanjuje.

Godine 1900. od sto radnih ljudi u najamnom odnosu u Belgiji bilo je samo dvanaest službenika. Danas je intelektualnih radnika više od onih nekvalifikovanih.

	Fizički radnici	U procentima	Intelektualni radnici	U procentima
1900.	1.834.000	88,0%	248.500	12 %
1930.	2.027.700	80,1%	524.800	19,9%
1961.	1.692.700	64,3%	944.000	35,7%
1975.	1.496.980	50,5%	1.469.000	49,5%
1978.	1.414.400	47,9%	1.541.400	52,1%

Druga karakteristika, koja dolazi do izražaja poslednjih godina, jeste stalno povećavanje broja fizičkih radnika u *tercijarnom sektoru*. U 1965. bilo ih je 330.000 (20% od ukupnog broja radnika), a u 1977. godini 444.000 (više od 30% od ukupnog broja radnika).

Činjenica da je povećanje ukupnog broja najamnih radnih ljudi praćeno smanjenjem broja radnika izaziva brojne diskusije, u kojima protivnici marksizma uzimaju to kao povod da izjave kako su Marksova »predviđanja« time opovrgnuta.

To znači smetnuti s uma da je Marks uvek nastojao da analizira svaki deo složenog mehanizma jednog društva »čija se podela na klase nikada ne javlja u čistom obliku«, jer nikada nemamo »čisti« način proizvodnje.

Raslojavanje kapitalističkog društva posledica je dugog istorijskog i političkog puta na kome se elementi pređašnjih načina proizvodnje još održavaju i čak se reprodukuju: i danas, u vreme kapitalizma monopolâ, činjenica da »samostalni« i sitni poslodavci nastavljaju da svake godine otvaraju na stotine malih preduzeća pokazuje da se konkurentski kapitalizam stalno reprodukuje, makar i u obliku koji ga odmah stavlja u položaj zavisnosti od krupnog kapitala.

Ne samo što razvoj savremenog kapitalizma ne opovrgava bitne formulacije Manifesta već vodi ka sve jasnijem konfrontiranju dva tabora čiji su interesi suprotni: s jedne strane su mase radnih ljudi u najamnom odnosu koji čine ogromnu većinu stanovništva, a, s druge, velika buržoazija čije se središno jezgro sužava, ali koja je do sada uspevala da sačuva svoju moć jer vladajuća ideologija, koja prikriva stvarni karakter njenog vladanja društvom, još ima duboke korene čak i u narodnim masama.

Radnička klasa u širem značenju

Smanjenje broja pripadnika radničke klase ipak postavlja jedan problem kada se ima na umu odlučujuća uloga koju ona treba da ostvari u borbi za socijalizam.

Neki marksisti rešavaju problem na taj način što u načelu svrstavaju sve radne ljude u najamnom odnosu u radničku klasu. Na osnovu jedne ankete, koju je pre nekoliko godina sproveo

Institut za međunarodnu politiku i privredu u DR Nemačkoj, bilo je konstatovano da »radničkoj klasi pripadaju svi radni ljudi koji ne poseduju sredstva za proizvodnju, koji sebi obezbeđuju sredstva za život prodajući svoju radnu snagu za nadnicu i koji su eksploatisani od individualnih ili kolektivnih kapitalista ili od kapitalističke države«[2].

Meni se ovo čini nedovoljno ubedljivim. Ako je svim radnim ljudima u najamnom odnosu zajedničko to što su lišeni sredstava za proizvodnju i što žive od prodaje svoje radne snage, ipak među radnicima, službenicima, tehničarima i stručnjacima postoje neke razlike. Ako uzimamo u obzir jedino ekonomske kriterijume, oni, bez sumnje, svi pripadaju »radničkoj klasi u širem značenju«. Ali *ekonomska* zasnovanost jedne klase ne iscrpljuje svu njenu sadržinu: moraju biti uzeti u obzir i drugi elementi, kao što su kulturna, politička i ideološka nadgradnja.

Ako mi se mehaničko pripajanje radničkoj klasi svih slojeva ljudi u najamnom odnosu čini netačnim, isto mi tako izgleda pogrešnim svrstavanje službenika, tehničara i stručnjaka u »jednu novu sitnu buržoaziju«, kako to neki autori čine.

U marksističkoj terminologiji *buržoaziji* pripadaju vlasnici sredstava za proizvodnju ili razmenu koji ih stvaraju i ostvaruju koristeći najamnu radnu snagu. *Buržuj* je, dakle, *kapitalist*. U širem smislu, pod *sitnim buržujima* podrazumevamo vlasnike sredstava za proizvodnju koji eksploatišu veoma malo najamne radne snage ili je uopšte ne koriste: sitne preduzimače, zanatlije, sitne trgovce.

Službenici, tehničari i stručnjaci ne poseduju ni u kom obliku sredstva za proizvodnju i žive od prodaje svoje radne snage. Oni, dakle, ne mogu biti svrstani u »buržoaziju«, krupnu ili sitnu, staru ili novu. Po svom položaju u procesu proizvodnje oni se, naprotiv, nalaze na istoj strani na kojoj je i radnička klasa, tako da ako bismo po svaku cenu hteli da ih definišemo pozivajući se na jednu od »dve velike suprotstavljene klase« iz Komunističkog manifesta, pre bi trebalo govoriti o »novoj radničkoj klasi«, kako je to predložio Serž Male ili o »novim proleterima«, kako to predočava Andre Granu.[3] Bilo bi to isto toliko apsurdno, jer stvarne razlike koje postoje među raznim slojevima radnih ljudi u najamnom odnosu nećemo ukinuti time što ćemo im lepiti razne, više ili manje proizvoljne etikete.

Ako je pogrešno ne voditi računa o tim razlikama, bilo bi isto toliko pogrešno ne videti da su osnovni interesi različitih kategorija radnih ljudi u najamnom odnosu sve konvergentniji.

Što se tiče ogromne mase službenika, svojstva koja su ih nekoć razlikovala od radnika sve više se gube. Njihova se uloga ko-

---

[2] IPW Berichte, Berlin, septembar 1975, str. 64.

[3] *La bourgeoisie financière au pouvoir*, Pariz, 1977.

renito promenila u toku poslednjeg veka. Malobrojni službenici, računovođe ili knjigovođe, bili su tada najčešće gazdini ljudi od poverenja. Njihov način života, kao i mentalitet, jasno su ih odvajali od radnika. Situacija se potpuno izmenila. U nekim modernim preduzećima kancelarijsko osoblje je isto toliko brojno koliko i zaposleni u radionicama. A nivo njihovog nagrađivanja se približio. U Belgiji je 1977. godine 38% službenika zarađivalo mesečno manje od 30.000 franaka u bruto iznosu, a 35% radnika zarađivalo je više od te sume.

Trpeći kapitalističko eksploatisanje u istim oblicima, službenici se sve češće zajedno sa radnicima bore protiv izrabljivača.

U veoma sličnom je položaju veći deo osoblja javne administracije koje danas čini sve značajniji deo aktivnog stanovništva: javna uprava i školstvo zapošljavaju danas 750.000 lica u Belgiji.

Sa svoje strane, stručnjaci, inženjeri, ekonomisti, istraživači zaposleni u proizvodnji, naučnoistraživačkim biroima i laboratorijama zauzimaju sve važnije mesto u životu zemlje.

Tačno je da oni ne čine homogeni društveni sloj i njihov položaj može da bude veoma različit. Neki od njih, menadžeri, finansijski i industrijski tehnokrati, neposredno upravljaju kapitalističkim dobrima. U ekonomskom pogledu, kao prodavci sopstvene snage i ne-posednici sredstava za proizvodnju, oni su većinom obični radni ljudi u najamnom odnosu. Neki od njih vrše dvostruku funkciju: istovremeno učestvuju u procesu proizvodnje i obavljaju odgovornu dužnost upravljanja u ime kapitala. Ne treba, međutim, preuveličavati značaj te »dvostruke funkcije«. Razvoj naučnoistraživačkih biroa i laboratorija u velikim preduzećima umanjuje srazmerni značaj upravljačkih u korist tehničkih funkcija i, uopšte uzev, sve veća tehnicizacija same proizvodnje u klasičnim industrijama teži da svede na sasvim mali broj one ljude koji stvarno učestvuju u pripremanju važnih odluka. Inženjer odgovoran za radnu jedinicu ili za radionicu ima samo ulogu izvršnog organa jer mora da se pridržava uputstava koja su razradili drugi najamni radnici u nekom naučnoistraživačkom ili birou za organizaciju. Razvoj automatizacije i regulacionih procesa tu tendenciju samo pojačava.

Čak i kada inženjeri, stručnjaci i tehničari ostaju odvojeni od radničke klase po svojoj psihologiji, spremi, vrsti i životnom standardu, oni svoje suštinske interese nastoje da približe interesima radničke klase jer, kao i fizički radnici, učestvuju u procesu proizvodnje, a isključeni su, kao i ovi, iz donošenja odluka o ciljevima proizvodnje.

Odnosi koje radnička klasa treba da uspostavi sa službenicima, tehničarima, stručnjacima, istraživačima, nastavnim osobljem sasvim su, dakle, drukčijeg značaja od savezništva koje ona treba da sklopi sa klasičnim »srednjim klasama« (seljaci, trgovci, sitni poslodavci, »samostalni« radnici svih vrsta), čija se uloga sa razvojem kapitalizma umanjuje. Ako socijalizam može ovima da

ponudi povoljnije mogućnosti, savezništvo koje bi one mogle da sklope sa radničkom klasom u okviru sadašnjeg uređenja da bi sačuvali svoja porodična gazdinstva, ili sitnu trgovinu — imalo bi najčešće samo odbrambeni i, samim tim, nužno ograničeni karakter.

Odnosi koje radnička klasa treba da uspostavi sa službenicima, tehničarima, stručnjacima — drukčije su prirode. Reč je o društvenim slojevima čija uloga, sa razvojem savremenog kapitalizma, naglo raste i čije će napredovanje biti još izrazitije u socijalističkom poretku. To su društveni slojevi čija će pomoć ostati neophodna za uspešno funkcionisanje sve složenije socijalističke privrede u kojoj revolucionarna svest neće moći da zameni tehnička znanja i kompetentnost.

Iz tog *objektivnog* razloga odnosi koje će radnička klasa uspostaviti sa drugim kategorijama najamnih radnika ne odgovaraju odnosima klasične formule radnička klasa — srednje klase, već će se *težiti* ka uspostavljanju *jedinstva.*

Kako definisati društvene klase?

Iako niko nije snažnije od njega nametnuo koncept *društvenih klasa,* Marks nikada nije dao njihovu celovitu definiciju. Nameravao je da to učini u trećoj knjizi *Kapitala,* ali je ona ostala nedovršena. »Pitanje koje se najpre postavlja je sledeće: šta čini jednu klasu?« — stoji u poglavlju »Klase«. Ali izlaganje se prekida nakon nekoliko redova; Marks nije imao vremena da odgovori na to pitanje.

Na početku tog kratkog poglavlja Marks je ipak uočio jednu važnu pojavu: čak i u Engleskoj njegovog vremena, gde je ekonomska podela društva bila već veoma razvijena, »čak i u toj zemlji podela na klase ne javlja se u svom čistom obliku. I tu posredne i prelazne faze brišu jasne granice...«[4]

Broj klasa i delova klasa nije nikad dat jednom zauvek. Određena društvena formacija predstavlja uvek posebnu kombinaciju, mešavinu *više* načina proizvodnje, od kojih jedan ima dominantan uticaj (na primer, kapitalistički način proizvodnje).

Dakle, uvek smo sučeljeni sa većim brojem klasa nego što bi to bio slučaj, recimo, u nekom »čistom« načinu proizvodnje. U istom razdoblju značaj i broj klasa ili delova klasa može se znatno razlikovati od zemlje do zemlje, u zavisnosti od stepena njihovog ekonomskog i društvenog razvoja.

To objašnjava zašto Marks razlikuje *sedam* klasa ili delova klasa u *Klasnim borbama u Francuskoj (1848—1852),* dok ih je Engels nabrojao *osam* u delu *Revolucija i kontrarevolucija u Ne-*

[4] *Kapital,* tom III, knj. III, str. 259.

mačkoj (pisanom 1851—1852); uostalom, značajne razlike javljaju se u tim dvema nomenklaturama. Negde oko 1850. društvena struktura tih dveju zemalja, u kojima se kapitalizam razvijao različitim tempom, znatno se razlikovala.

Iz istih razloga opšti raspored klasa i delova klasa menjao se u jednoj zemlji uporedo sa razvojem različitih načina proizvodnje.

U *Kapitalu*, na primer, Marks izjavljuje da »najamni radnici, kapitalisti i zemljoposednici čine tri velike klase modernog društva zasnovanog na sistemu kapitalističke proizvodnje«. U naše vreme značaj zemljoposednika je izrazito opao. U razvijenim zemljama ta klasa se stopila s buržoazijom i predstavlja samo jedan njen deo, posebnu grupu.

Istovremeno, duboki preobražaji su se zbili unutar klase kapitalista, koja je daleko manje homogena. Pored *srednje buržoazije*, koja ostaje brojčano velika (u Belgiji postoji oko 60.000 industrijskih i trgovačkih preduzeća koja zapošljavaju od po 5 do 200 najamnih radnika), postoji i *krupna buržoazija* koja ostvaruje kontrolu, individualnu ili kolektivnu, nad glavnim sredstvima za proizvodnju, krupna buržoazija u okviru koje razlikujemo jedno manje jezgro, jezgro onih koji upravljaju monopolističkim industrijskim i finansijskim grupama.

Šta je društvena klasa?

Lenjin je ponudio jednu od najboljih definicija društvenih klasa: »Nazivamo klasom šire grupe ljudi koje se među sobom razlikuju po mestu koje zauzimaju u jednom istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svom odnosu prema sredstvima za proizvodnju, svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada, dakle, po načinima sticanja i veličini dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su grupe ljudi od kojih jedna može da prisvoji rad druge zahvaljujući različitom mestu koje zauzima u određenoj strukturi, u društvenoj ekonomiji.«[5]

Lenjin je tu definiciju formulisao uzgred, u jednoj maloj brošuri, uglavnom posvećenoj sasvim drugoj temi: značaju »komunističkih subota«, radnih akcija koje su ruski radnici organizovali u leto 1919. Ova definicija ima tu prednost što ističe vezu svake društvene klase sa društvom u celini u određenoj etapi njegovog razvoja, što izdvaja bitne kriterijume: ulogu koju ta klasa ima u proizvodnji, posedovanje ili neposedovanje sredstava za proizvodnju, prisvajanje tuđeg rada.

---

[5] *Velika inicijativa, Celokupna dela,* francusko izdanje, tom 29, str. 425.

Iako je ta definicija zadovoljavajuća kao opšta, ona ipak mora da bude dopunjena, iz dva razloga.

Pre svega, ne treba zaboraviti da prelazom sa jednog načina proizvodnje na drugi ne nestaju sve karakteristike prethodnog stadijuma. Kao što je to Marks uočio, dominantni proizvodni odnosi u određenom trenutku preuzimaju, preobražavajući ih, određeni, veći ili manji, deo pređašnjih društvenih odnosa.

Štaviše, ako mesto koje zauzimaju u proizvodnji, odnosno u *ekonomskoj* sferi, *bitno* određuje društvene klase, ono ih ne određuje *isključivo*. Ekonomski element igra odlučujuću ulogu u načinu proizvodnje i u određenoj društvenoj formaciji, ali politički, ideološki, kulturni elementi, ukratko, nadgradnja, imaju takođe veoma važnu ulogu i moraju biti uzeti u obzir pri izgrađivanju opšte koncepcije društvenih odnosa.

»Kolektivni radni čovek«

»Proletarijat, piše u Komunističkom manifestu, klasa je modernih radnika koji žive pod uslovom da nađu posao.« Lišena vlasništva na sredstvima za proizvodnju, radnička klasa može jedino prodavati sopstvenu radnu snagu. Ona je prinuđena da je prodaje kapitalistima, vlasnicima sredstava za proizvodnju, koji tako žive od eksploatisanja najamnog rada radnika. Zato su upravo osnivači marksizma tvrdili da je »proletarijat jedina istinski revolucionarna klasa«: zbog njenog položaja u procesu proizvodnje. Ne posedujući sredstva za proizvodnju, radnička klasa više od svake druge klase vidi svoj interes u njihovom podruštvljavanju, u uspostavljanju socijalizma.

Ali šta danas treba razumeti pod *radničkom klasom*?

Činjenica da su danas mnogi radnici visokokvalifikovani i da njihov rad zahteva isto toliko intelektualnih sposobnosti koliko i fizičkog napora nije izmenila položaj radničke klase u proizvodnji. Posedovanje automobila, televizijskog prijemnika, frižidera, činjenica da se izborio za bolji životni standard ne znači da je radnik prestao da bude — radnik. Naprotiv, njegov viši kulturni nivo omogućava mu da lakše postane svestan nužnosti preobražaja društva, a iskustvo pokazuje da su najkvalifikovaniji i najbolje plaćeni radnici i najborbeniji.

Da li su promene nastale u uslovima života radničke klase učinile nejasnijom nego nekada demarkacionu liniju, koja ih razdvaja od ostalih slojeva radnih ljudi, od službenika, tehničara, pa čak i od inženjera i stručnjaka?

Rastuće najamništvo čini to pitanje utoliko aktuelnijim što broj intelektualaca među najamnim radnicima naglo raste, dok se udeo nekvalifikovanih radnika smanjuje.

S *čisto ekonomskog* stanovišta, odgovor je jednostavan. Bilo da je reč o radnicima, službenicima, tehničarima, inženjerima

stručnjacima, svi najamni radnici su deo »radničke klase u širem značenju« pošto ne poseduju sredstva za proizvodnju i prodaju svoju radnu snagu.

»U ekonomskoj politici, pod proleterom treba razumeti najamnog radnika koji proizvodi i oplođuje kapital, a kojeg gosp. Kapital baca na ulicu kada mu više nije potreban«, pisao je Marks.[6] U kapitalističkoj proizvodnji, svi najamni radnici su organi »kolektivnog radnika čiji razni članovi učestvuju u obradi materije u različitoj meri, izbliza ili izdaleka, ili čak nikako.«[7]

Fizički i intelektualni rad

Iako su svi fizički i intelektualni radnici koji ne poseduju sredstva za proizvodnju i prodaju svoju radnu snagu deo »kolektivnog radnika«, razlike među pojedinim kategorijama najamnih radnika ipak postoje: radnici, službenici, tehničari, inženjeri, stručnjaci itd.

Koji to onda kriterijum određuje pripadanje *radničkoj* klasi? Da li se radnički posao definiše kao isključivo *fizički*?

To poistovećivanje je često, ali ono nije opravdano i Marks se uvek trudio da izbegne svaku zbrku u tom pogledu. U kapitalističkoj proizvodnji intelektualna i naučna delatnost su stvarno odvojene od fizičkog rada. Ali, zahvaljujući razvoju proizvodnih snaga i rastućoj složenosti procesa proizvodnje, kruto održavanje te podvojenosti postalo je sve teže. Ne samo što sve veći broj ne-fizičkih najamnih radnika radi u neposrednoj proizvodnji, već na fizički i ne-fizički rad se nailazi u jednoj istoj radionici.

Takvo sve veće preplitanje fizičkih i ne-fizičkih delatnosti nametnulo je probleme pravne prirode u Belgiji gde radno zakonodavstvo predviđa različiti tretman radnika i službenika. To preplitanje bilo je povod mnogim radnim sporovima, pa su nadležni sudovi morali da se izjasne u slučajevima kada su otpušteni radnici zahtevali da im se dâ status službenika, kako bi imali pravo na duži otkazni rok.

Tom problemu bio je posvećen izveštaj koji je Gaston Kreit podneo na nedavnom zasedanju Suda rada u Liježu. »Tehnički napredak je bitno izmenio način obavljanja fizičkog rada«, konstatovao je Kreit. Granice tog rada se, dakle, teško razaznaju. I naveo je, pored ostalih sporova koje su sudovi morali da rešavaju, i slučaj osamnaestorice radnika jedne valjaonice čiji se zadatak sastojao u tome da ispravno usmeravaju šipke metala prema unapred određenom programu. Modernizacija opreme zahtevala je da radnici napuste radionicu da bi svoj posao obavljali u jednoj odvojenoj prostoriji i da koriste veoma usavršenu elektronsku tehniku.

[6] *Kapital,* tom III, knj. I, str. 25.
[7] *Kapital,* tom II, knj. I, str. 183.

Sud je smatrao da se njihov zadatak nije promenio iako je bio olakšan korišćenjem savremene tehnike.

Sve to ne znači da svi najamni radnici čine neizdiferenciranu masu. Ostaju razlike između radnika, službenika, tehničara, stručnjaka. Ali nije važno što te razlike još postoje, bitno je da se one smanjuju i da broj radnika — fizičkih i intelektualnih koji imaju objektivnih razloga da se bore protiv kapitalističkog sistema neprestano raste.

Kriterijum »proizvodnog rada«

Koje su onda specifične odlike radničke klase? Nastojanje da pronađu neki kriterijum koji se oslanja na autoritet Marksovih tekstova navelo je izvesne autore da se pozivaju na pojam »proizvodnog rada«.

Pojam proizvodnog rada, da budemo jasni, nema nikakvu moralnu implikaciju. Proizvodnja i društvena korisnost su dve različite stvari. Produktivan ili neproduktivan karakter određenog rada procenjuje se tako što se taj rad stavlja u kontekst određenog načina proizvodnje. A Marks definiše *proizvodni rad sa stanovišta kapitalističke proizvodnje,* bar u tekstovima na koje se pozivamo da bismo razgraničili društvene klase primenjujući taj kriterijum.

Za Marksa je, dakle, »jedino proizvodan onaj rad koji stvara višak vrednosti, čiji proizvod sadrži vrednost veću od zbira vrednosti potrošenih u toku proizvodnje...«[8]

Može li taj koncept proizvodnog rada poslužiti kao kriterijum pri definisanju društvenih klasa? Možemo li tvrditi, kao što to čini, na primer, N. Pulancas, da »prema Marksu, radničkoj klasi pripadaju samo najamni radnici u produktivnom kapitalu, jer on jedini proizvodi višak vrednosti. Da li najamni radnici koji pripadaju sferi kruženja i ostvarenja viška vrednosti, odnosno sferi komercijalnog i bankarskog kapitala, nisu deo radničke klase«?[9]

Po mom mišljenju, koncept proizvodnog rada ne može služiti kao kriterijum pri utvrđivanju društvenih klasa. I to, prvo, iz veoma banalnih razloga: jer pribegavanje tom kriterijumu može dovesti do izopačenih zaključaka. I, drugo, iz teorijskih razloga koje ću kasnije izložiti.

Da vidimo, najpre, do kakvih rezultata nas može dovesti pribegavanje kriterijumu »produktivnog rada«.

Prihvatiti da jedino najamni radnici koji proizvode višak vrednosti pripadaju radničkoj klasi dovelo bi nas do toga da smatramo da 400.000 najamnih *fizičkih* radnika u Belgiji nisu — radnici. Pošto radnici zaposleni u »uslužnim delatnostima« ne

---

[8] *Teorije o višku vrednosti,* tom I, str. 33.

[9] *Društvene klase u današnjem kapitalizmu,* Pariz, 1974, str. 93.

stvaraju neposredno višak vrednosti, nekih 177.000 *fizičkih* radnika zaposlenih u trgovini na veliko i na malo i u ugostiteljstvu, 25.000 *fizičkih* radnika u institucijama za kreditiranje, osiguravajućim društvima i agencijama za iznajmljivanje dobara i 170.000 *fizičkih* radnika u raznim servisima ili u javnoj upravi ne bi bili radnici. A što se tiče 70.000 fizičkih radnika zaposlenih u saobraćaju, njihovo pripadanje radničkoj klasi menjalo bi se iz dana u dan; pošto je transport robe »produktivan«, a transport lica »neproduktivan«, neki mašinovođa na železnici bio bi radnik ili ne — u zavisnosti od toga kakve vagone njegova lokomotiva vuče.

U stvari, tekstovi koje je Marks posvetio produktivnom i neproduktivnom radu nemaju za cilj da analiziraju društvene odnose i da utvrđuju pripadanje radničkoj klasi. Oni su na jednoj drugoj ravni.

Marks je napisao te tekstove u okviru istorijske studije *teorija viška vrednosti*, koja sadrži analizu ideja ekonomista, njegovih prethodnika. Njome su obuhvaćeni merkantilisti za koje su produktivne jedino delatnosti čiji izvoz donosi više nego što staju izvezeni proizvodi. Zatim fiziokrati koji su u pravu, uprkos svojoj pogrešnoj koncepciji prema kojoj je jedino produktivan poljoprivredni rad, kada tvrde da je samo rad koji stvara čist proizvod produktivan. Adam Smit ide korak dalje; produktivni radnik je, po njemu, onaj radnik koji ne samo što reprodukuje za kapitalista punu vrednost sredstava za opstanak, vrednost koja je sadržana u njegovoj nadnici, već je reprodukuje sa profitom.

Te teorije Marks kritički razmatra da bi pokazao pravo poreklo viška vrednosti u kapitalističkoj proizvodnji. On, uostalom, naglašava da su u njima produktivan i neproduktivan rad »uvek posmatrani sa stanovišta vlasnika novca, kapitalista, a ne sa stanovišta radnika«[10]. U tom smislu, u smislu *kapitalističke proizvodnje*, rad je produktivan samo u onoj meri u kojoj stvara višak vrednosti.

Ta analiza porekla viška vrednosti predstavlja nužnu apstrakciju, u kojoj Marks ne ispituje kako će taj *višak vrednosti* biti raspoređen u obliku *profita*. Isto tako, kada analizira koncept *vrednosti*, on ne razmatra činjenicu da se roba ne razmenjuje prema svojoj vrednosti u kapitalističkoj proizvodnji, jer na određivanje njene *cene* utiče niz faktora.

Tekstovi koje je Marks posvetio produktivnom radu važni su da bi se shvatila geneza industrijskog kapitalizma i proces gomilanja kapitala *u celini*. Pošto je teorijska analiza vrednosti i viška vrednosti obavljena na nivou kapitalističkog društva, problem se sada postavlja na jednoj drugoj ravni.

Profit koji kapitalist ubira ne meri se u funkciji viška vrednosti koji neposredno ostvaruju radnici *njegovog* preduzeća, već u

---

[10] *Teorije...*, tom I, str. 168.

funkciji veličine njegovog kapitala. On se izjednačava na nivou društva i prosečna stopa profita zavisi od stepena eksploatisanja *totalnog* rada od strane *totalnog* kapitala. Da nije tako, preduzeća koja koriste razvijenu tehnologiju i zapošljavaju, stoga, malobrojnu radnu snagu u odnosu na njihov kapital (u industriji nafte, na primer), ostvarivala bi manje profita od onih koja zapošljavaju mnogo radnika.

Kako piše Marks, razmatrajući graničnu pretpostavku, kapitalist koji, u sferi proizvodnje, ne bi upotrebljavao promenljivi kapital, odnosno radnike, izvlačio bi isto onoliko profita iz prekovremenog neplaćenog rada na nivou društva koliko i kapitalist koji bi isključivo koristio promenljivi kapital i trošio ceo svoj kapital na nadnice. Iz istih razloga preduzeća čija je delatnost kružna i koja su, dakle, »neproizvodna« (trgovačka, na primer), ubiraju deo viška vrednosti ostvarenog na nivou društva od strane »proizvodnih« radnika. »Svaki individualni kapitalist učestvuje u eksploatisanju cele radničke klase celokupnim kapitalom.«[11]

Kapitalistu je, dakle, svejedno da li je njegova delatnost »proizvodna« ili »neproizvodna«. »Kao što neplaćeni rad radnika direktno ostvaruje višak vrednosti za proizvodni rad, neplaćeni rad trgovačkog najamnog radnika omogućava trgovačkom kapitalu da učestvuje u tom višku vrednosti... Iako taj neplaćeni rad ne stvara višak vrednosti, on mu ipak omogućava prisvajanje viška vrednosti, što, kada je reč o tom kapitalu, dovodi do istog rezultata«[12].

Ista je stvar sa najamnim radnicima. U *tom pogledu*, položaj radnika i službenika zaposlenih u industrijskom ili u trgovačkom preduzeću potpuno je isti, i za ove druge činjenica da ne učestvuju u stvaranju viška vrednosti nema, prema tome, nikakvog značaja.

»Radnik u trgovini ne proizvodi neposredno višak vrednosti, ali cena njegovog rada je određena vrednošću njegove radne snage, dakle, onim što je potrebno da se ona proizvede. Međutim, upotreba te radne snage pretpostavlja napor, utrošak energije i istrošenost, kao što je to slučaj sa svakim drugim najamnim radnikom, i nije nikako ograničen vrednošću radne snage. Njegova nadnica nije, dakle, nužno u vezi sa masom profita koji kapitalist stiče uz njegovu pomoć. Ono koliko on kapitalista košta i ono koliko mu donosi su dve sasvim različite vrednosti. On mu donosi ne zato što neposredno stvara višak vrednosti, već stoga što doprinosi smanjenju troškova ostvarenja viška vrednosti, obavljajući posao koji je delimično neplaćen.«[13]

---

[11] *Kapital,* tom I, knj. III, str. 211.
[12] Ibid., str. 303.
[13] Ibid., str. 309.

Klasa i klasna svest

Koji su, dakle, kriterijumi za definisanje pripadanja radničkoj klasi? Ako je radnik najčešće najamni fizički radnik, on ne može da bude određen jedino tom karakteristikom jer rastuća složenost procesa proizvodnje objedinjava fizički i intelektualni rad u samoj radionici. A pripadanje radničkoj klasi nije samo rezultat ličnog izbora. To je, pre svega, činjenična situacija. Prema Lenjinovoj definiciji, ona zavisi u prvom redu od »mesta koje ljudi zauzimaju u istorijski definisanom sistemu društvene proizvodnje svojim odnosom prema sredstvima za proizvodnju«.

Ali analiza društvenih klasa ne svodi se samo na njihovo ekonomsko određenje, iako je ono, u krajnjoj analizi, odlučujuće. Radnička klasa oformila se kao klasa tokom svoje istorije i borbe. Uslovi u kojima se razvijaju klasna svest i ideologija svojstvena svakoj klasi važni su. Jedna klasa je u punom smislu oformljena tek onda kada se među njenim pripadnicima javlja solidarnost čije postojanje pretpostavlja *klasno osvešćivanje*.

Preobražaji koji se zbivaju u društvenim strukturama daju posebnu važnost uslovima u kojima se ta klasna svest razvija. Jer ekonomsko određenje jedne klase — mesto koje ona zauzima u proizvodnji — ne može da iscrpi njen sadržaj. Tu se javlja niz društvenih, kulturnih i ideoloških određenja svojstvenih svakoj klasi ili društvenom sloju. Jer ljudi se ne mogu definisati samo na osnovu ekonomskih kriterijuma. Drugi elementi takođe određuju njihovo ponašanje, na primer, subjektivni kriterijumi, predstava koju oni imaju o svojoj ulozi i mestu koje zauzimaju u društvu. Tek kada radni ljudi postanu svesni svojih zajedničkih interesa, radnička klasa se može »konstituisati kao klasa za sebe«, a »interesi koje ona brani postaju klasni interesi«.

Marks je to već bio naglasio u svojoj polemici sa Prudonom, izdvajajući dva nivoa borbe — ekonomski i politički. Dominacija kapitala, tvrdio je on, najpre je stvorila zajednički položaj, zajedničke interese mase radnih ljudi. Tek kada radni ljudi prestanu da se zadovoljavaju time da brane svoje nadnice, već se počnu udruživati da bi istovremeno vodili *političke* borbe, »ta se masa konstituiše u klasu za sebe«[14].

Bez tog osvešćivanja masa se nije *u punoj meri* konstituisala, ali ona ipak postoji. Slučaj Sjedinjenih Američkih Država pokazuje da nije neophodno da radnička klasa ima pravu klasnu svest i samostalnu političku organizaciju da bi došlo do borbe klasa u svim oblastima društvene stvarnosti. Ali ona može stvarno delovati kao samostalna društvena snaga u toj borbi klasa tek kada stekne sopstvenu klasnu svest.

---

[14] *Beda filozofije*, UGE, Pariz, 1964, str. 490.

O načinima sticanja te svesti vođene su i još se vode diskusije koje su tesno povezane sa ulogom radničke klase u borbi za socijalizam.

Obrađujući tu temu u poznatom delu *Šta da se radi?*, koje je napisao 1902, Lenjin je tvrdio da radnička klasa sopstvenim snagama može jedino da dođe do tredjunionističke svesti. Drugim rečima, ako je prepuštena samoj sebi, ona ne može prevazići fazu ekonomskih borbi. Socijalistička svest mogla je da dođe samo »spolja«, od intelektualaca, kakvi su bili Marks i Engels, koji su mogli da razrade socijalističku doktrinu zahvaljujući svom teorijskom znanju.

Iznoseći takvu ideju, Lenjin je imao sasvim određen cilj: da se suprotstavi iluzijama ruskih »ekonomista« koji su smatrali da će socijalistička ideologija spontano nastati iz ekonomskih borbi i da stoga nije nužno izgrađivati teoriju borbe za socijalizam. U konkretnom slučaju preuzeo je ideju Kauckog, čiji je ugled kao marksističkog teoretičara bio u to vreme neosporno velik i, na prvi pogled, ta ideja je mogla da izgleda tačna: činjenica je da su socijalističku doktrinu razradili intelektualci — Marks i Engels.

Lenjin, naravno, nije mogao predvideti da će ta ideja kasnije biti iskrivljena na najgori mogući način: polazeći od ideje iznesene u *Šta da se radi?* — kasnije će se doći do koncepcije sveznajuće partije čiji rukovodioci misle umesto cele radničke klase.

Lenjin je ubrzo potom precizirao da ne treba preuveličavati značaj ideje koju je izneo u toj prigodnoj brošuri. Već sledeće godine objasnio je da ne treba brkati »razradu veoma važnog teorijskog pitanja (izgrađivanje ideologije) i jednu običnu epizodu u borbi protiv ekonomista«. Pošto su ovi »iskrivili štap u jednom pravcu, da bi se on ispravio, bilo je potrebno iskriviti ga u drugom«[15].

Život je potvrdio da je radnička klasa sposobna za inicijative koje premašuju tredjunionizam, da socijalistička svest, koja je duboko prodrla među široke slojeve radnih ljudi, nije monopol elite — nepogrešivih rukovodilaca i da ona može da se razvija jedino uz punu pomoć samih radnih ljudi.

Značaj teorijske borbe

Preobražaji koji su nastali u društvenim strukturama razvijenih kapitalističkih zemalja uvećali su značaj slojeva stanovništva kojima je u interesu da spreče kapitalističku eksploataciju.

Širenje »najamnog radništva« i povećanje broja intelektualnih radnika, kao rezultat napredovanja nauke i tehnike, doprinose jačanju redova *potencijalnih* subjektivnih snaga socijalizma.

---

[15] Drugi kongres RSDRP, jul—avgust 1903, *Celokupna dela*, tom 6, str. 514—515.

Iako su mnogi od tih intelektualaca još daleko od toga da budu svesni približavanja njihovih interesa interesima radničke klase, sama njihova funkcija ih čini osetljivima na mane sadašnjeg sistema. Njihova potreba za racionalnošću i efikasnošću sudara se sa nekoherentnostima koje su posledica odnosâ u kapitalističkoj proizvodnji.

To osvešćivanje je posebno izraženo kod izvesnog broja mladih intelektualaca koji dovode u pitanje temelje jednog društva u kome više nisu privilegovani, u kome sve manje predstavljaju elitu kojoj je obezbeđeno mesto u vladajućoj klasi, već su, naprotiv, sve više osuđeni na nezaposlenost, i to uprkos svojim kvalifikacijama. Njihovo intelektualno obrazovanje izoštrava njihovu svest o manama sadašnjeg društva, o nedostacima nastave koju prate, i uopšte uzev, o nekoherentnosti društvenog sistema čije suštinske vrednosti oni sve više osporavaju.

U brojnim oblastima intelektualni rad se, uostalom, sve više obavlja u okviru jedinica koje raspolažu značajnim materijalnim sredstvima i savremenom tehničkom opremom. Nauka, posebno, postaje danas organizovana kolektivna delatnost koja pretpostavlja podelu rada koja se oslanja na značajna materijalna sredstva.

Tako se zbila *kvalitativna* promena kod intelektualaca čiji se sastav korenito izmenio. Pravnik, profesor, književnik, simboli intelektualnog rada u prošlom veku, nisu više tipični predstavnici mase intelektualaca. Naučni istraživači, inženjeri, ekonomisti, stručnjaci za administrativne kadrove preduzeća i javne službe sve su brojniji, imaju sve važniju ulogu i čine sve veći deo najamnih radnika.

Ove promene imaju važne posledice po borbu za socijalizam. Govoreći o nastanku revolucije, Marks i Engels su pisali da »u trenutku kada se klasna borba približava odlučujućem času, jedan mali deo vladajuće klase se odvaja od ove i pridružuje se revolucionarnoj klasi... Jedan deo buržoazije prelazi u proletarijat, tačnije onaj deo buržoaskih ideologa koji su dosegli do nivoa teorijskog razumevanja celokupnog istorijskog kretanja» (Manifest komunističke partije).

Iz današnje perspektive posmatrano, ne može više biti govora o nekolicini intelektualaca koji se »pridružuju« proletarijatu. Upravo *sopstveni interesi* intelektualaca, eksploatisanih i sputavanih u svojim stvaralačkim sposobnostima od strane sadašnjeg sistema, dovode do toga da oni u sve većem broju osporavaju kapitalizam i učestvuju zajedno sa drugim radnim ljudima u borbi za socijalizam.

Iako je još potrebno da oni postanu *svesni* nužnosti korenitog preobražaja društva, to se odnosi na sve radnike — uključujući i fizičke — što daje odlučujući značaj borbi ideja, teorijskoj borbi koja predstavlja, u istoj meri kao i ekonomska i politička borba, jedan od bitnih oblika borbe za socijalizam.

To zahteva da radnički pokret u celini dâ određeni značaj teorijskoj borbi. U toku borbi koje je vodio on je svakako prikupio bogato iskustvo, ali on ne može na tome ostati. On će moći da okupi sve potencijalne subjektivne snage socijalizma samo ako pridaje potreban značaj preobražajima koji se neprestano zbivaju u društvu, u ljudskom životu, u životu ideja.

Na tome je Engels već svojevremeno insistirao. »Dužnost vođa, pisao je on, biće da se sve više obaveštavaju o teorijskim pitanjima, da se oslobode uticaja tradicionalnih fraza koje pripadaju prevaziđenim koncepcijama sveta i da nikada ne zaborave da socijalizam, otkako je postao nauka, zahteva da bude prihvaćen, odnosno da bude proučavan kao nauka.«[16]

To je još neophodnije u naše doba, kada naučna i tehnička revolucija dovode u pitanje toliko već ustaljenih ideja, zahtevaju kritičku misao, preciznu analizu poremećaja koji se zbivaju u svetu. Samo na taj način će marksizam moći da sačuva svoju efikasnost, svoju sposobnost da pruža nova rešenja za nove probleme koje život svakodnevno nameće.

Prevela sa francuskog
Mira Vuković

---

[16] Predgovor za *Seljački rat u Nemačkoj,* francuski prevod, Pariz, 1929, str. 31—32.

Tadeusz Jaroszewski

Razvoj ličnosti čoveka – subjektivna snaga socijalizma

Obezbeđivanje povoljnih objektivnih mogućnosti za svestrani i skladni razvoj ličnosti neosporan je cilj socijalističkih preobražaja u okviru marksističkog radničkog pokreta. Međutim, razvoj ljudske ličnosti ne treba posmatrati samo sa stanovišta ciljeva ili, pak, rezultata socijalističke revolucije. To je, takođe, bitan uslov efektivnosti same borbe za socijalizam. Stoga, pitanje uzajamne zavisnosti između obezbeđenja objektivnih uslova i razvoja čoveka treba, u skladu sa poznatom Trećom Marksovom tezom o Fojerbahu, posmatrati dijalektički — kao dve dinamičke strane revolucionarne prakse koje se međusobno uslovljavaju. Upravo, tokom te prakse dolazi do usaglašavanja preobražaja objektivnih uslova i subjektivnog sveta ljudske ličnosti.

U marksističkoj literaturi često se naglašava da je jačanje svesti radničke klase — neophodnost da ona shvati svoju istorijsku misiju, da stekne znanja koja će joj omogućiti da razume zakone društvenog razvitka i mehanizam efikasnog političkog rada — obavezan uslov revolucionarnog procesa, i da kvalitet ličnosti proletera unapred odlučuje o uspehu njihove revolucionarne borbe. Takođe se naglašava da razvoj procesa socijalističke izgrad-

nje zahteva formiranje socijalističke ličnosti građana tih zemalja kao svesnih subjekata te izgradnje. Ističe se, isto tako, značaj formiranja ličnosti radnih ljudi, njihovih opštih i stručnih znanja, razvijanja moralne odgovornosti, sposobnosti da kreativno misle i deluju u pravcu unapređivanja subjektivnog elementa proizvodnih snaga, a time i uspešnog, ubrzanog ekonomskog rasta. Podvlači se da efektivno učestvovanje građana u upravljanju zahteva proširivanje znanja, jačanje političke svesti, moralne odgovornosti, formiranje odgovarajućih društvenih orijentacija i drugih osobina ličnosti građana, to jest njihovo vaspitavanje za demokratiju. Razvoj socijalističke kulture pretpostavlja aktivno učestvovanje u kulturi i, prema tome, formiranje određenih osobina (potreba, umešnosti, sklonosti), koje doprinose takvom učestvovanju. Time se naglašava da je, naročito na ovoj etapi socijalističke izgradnje, svestran i skladan razvoj ličnosti bitan uslov napretka u svim oblastima, počev od razvoja proizvodnih snaga, preko razvijanja socijalističkih društvenih odnosa i delovanja socijalističkog političkog sistema, sve do razvoja nauke i kulture. Stoga se i vode široke rasprave posvećene pomenutim problemima, naime o unapređivanju, u socijalističkim zemljama, celokupnog sistema vaspitavanja i obrazovanja, koji obuhvata kako škole svih stepena, razne oblike samoobrazovanja i permanentnog obrazovanja, uključujući vaspitno delovanje preduzeća i ustanova, sredine, lokalnih uslova, tako i sredstva masovnog komuniciranja.

Pomenuti problem ima određene praktične aspekte vezane za usavršavanje rada na formiranju socijalističke ličnosti čoveka kao bitne »subjektivne snage socijalizma«, kao i neke teorijske aspekte koji se odnose na ontološki status subjektivnosti individua i na shvatanje njihove subjektivne uloge u društvenim procesima, a u svetlosti teorije marksizma-lenjinizma.

Dozvolite mi, kolege, da se u svojim daljim razmatranjima zadržim upravo na tim teorijskim aspektima ljudske subjektivnosti.

U marksističko-lenjinističkoj teoriji ličnosti ističe se da se ljudska subjektivnost ne stvara preko *»cogito«*, samospoznaje ličnosti, koja se zatim »ubacuje« — kako kažu egzistencijalisti — u svet »drugih« ljudi, u društveni život, ali ona, to jest ljudska subjektivnost, od samoga početka nastaje u raznim oblicima društvene interakcije, u određenoj socijalnoj sferi u kojoj deluje i živi konkretna ličnost. Zbog toga se ne može spoznati ličnost, njen subjektivni svet doživljavanja, težnji, znanja i vrednosti ako se ona ne dovede u vezu sa celinom u čijim okvirima deluje, ako se ne shvati njeno mesto u toj celini, karakter njenih uzajamnih odnosa sa drugim ljudima, oblici društvene aktivnosti koje primenjuje. S tim u vezi, Marks je često isticao da se ljudska ličnost ne formira izolovano od društva, duhovnim ličnim usavršavanjem ili putem, odvojenog od života, socijalno neograničavanog izbora »jedinke što je ubačena u svet«. Time što konstituiše ličnost i nje-

nu individualnost, prema mišljenju Marksa, nastaje specifičan način učestvovanja jedinke u društvenom životu, način njenog društvenog ponašanja i delovanja. Bitna determinanta ličnosti je rad: »... kako se jedinke ispoljavaju u životu, one takve i jesu«, piše Marks. »Prema tome, ono što one jesu, poklapa se sa njihovom proizvodnjom, kako s onim šta proizvode tako i s onim kako proizvode.«[1]

Bogatstvo ličnog života jedinki vezano je za bogatstvo oblika njihove aktivnosti, bogatstvo društvenih veza i odnosa, za raznovrsnost oblika učestvovanja u potrošnji i stvaranja kulturnih vrednosti čovečanstva. »U stvarnosti apstraktna jedinka, piše Marks, tek u moralnoj jedinki, u društvu, porodici itd. postiže pravo postojanje svoje ličnosti.«[2]

Ističući da svaka jedinka postiže svoju čovečnost preko različitih oblika uzajamne povezanosti sa drugima, preko socijalnog »praksisa«, da se tokom tog uzajamnog povezivanja stvara, menja i obogaćuje ličnost jedinke, da je ta ličnost individue utoliko bogatija ukoliko su bogatije i svestranije forme njenog društvenog delovanja, njenog kontakta s drugim ljudima, — mi ni u kom slučaju ne želimo da potcenimo ulogu individualne ljudske subjektivnosti, svesnog izbora i samoizgrađivanja ličnosti. Naprotiv! Samo na osnovu tog socijalnog »praksisa« mi možemo do kraja shvatiti na koji se način stvara ljudski »*cogito*« i kakvu ulogu ima kako u individualnom životu pojedine ličnosti, u njenom samoizgrađivanju, tako i u njenom sudelovanju u životu celine kojoj pripada.

Subjektivna aktivnost jedinke, koja se formira u pomenutim društvenim uzajamnim odnosima, ima vanredno veliku ulogu kako u razvoju ličnosti individue, a naročito u izboru hijerarhije vrednosti, stava prema društvenim problemima, pogleda na svet i na svoje mesto u njemu, na životni put i poziv, tako i u njenom delovanju na oblik društvenog života. Ukoliko data jedinka svesnije vrši taj izbor, a društveni odnosi tome idu naruku,[3] ona je utoliko odgovornija za to — *ko je ona i kakva je, kakva je sredina što je okružuje.*

Subjektivnost, na taj način, igra bitnu ulogu u izboru onoga što jedinka prihvata izvana i *interiorizuje,* što *eksteriorizuje,* stvarajući određene materijalne i kulturne vrednosti, aktivno se uključujući u realizovanje različitih društvenih mera. Subjektivnost, uporedo sa razvojem ličnosti individue, ima, takođe, sve veću ulogu u *samospoznavanju* i *samovrednovanju* jedinke kao

---

[1] K. Marx — F. Engels, *Gesamtausgabe,* Berlin, 1926—1933, knj. 3, str. 500.

[2] Ibid., knj. 1, str. 289.

[3] Ibid., knj. 3, str. 287.

posebne subjektivnosti, u spoznaji svojih, često skrivenih težnji, stremljenja i interesa koji, bez sumnje, imaju svoje objektivne uzročnike i socijalno-kulturno su uslovljeni, ali ih data jedinka interiorizuje.

Jer, kao što razvitak klasne svesti vodi, po Marksovom mišljenju, do preobražaja »klase po sebi« u klasu »za sebe«, koja je potpuno shvatila svoje mesto u buržoaskom društvu, svoje objektivne interese i istorijsku ulogu, tako i razvoj svake jedinke, ako tome idu naruku socijalni uslovi, može teći od »ličnosti po sebi« u »ličnost za sebe«, koja je potpuno shvatila svoju ulogu u svetu i društvu, svoje potrebe, mogućnosti i misiju. Znači, do izrastanja u ličnost »koja se sama formirala« i u »odgovornu« ličnost, koja se aktivno uključuje u ostvarivanje određenih društvenih i individualnih ciljeva. Smisao socijalizma je, napose, u stvaranju socijalnih uslova koji doprinose pretvaranju »slučajnih ličnosti«, »ljudi po sebi« u »ličnosti za sebe«.[4]

Već smo govorili o složenom putu koji vodi od celine ka jedinki, o tome da jedinka, ako želimo da je pravilno shvatimo, ne može služiti kao *polazna* tačka analize, već mora biti njen *cilj*. Govorili smo, isto tako, o društvenoj antropogenezi u njenim filogenetskim i ontogenetskim aspektima. Međutim, ne sme se zaboraviti ni povratni put: od individue ka celini, povratno delovanje subjektivnosti jedinke na karakteristike njene sredine, socijalne grupe, međuljudskih odnosa i, naposletku, kulture i istorije. Jer, u krajnjoj liniji, te konkretne jedinke — koje su se socijalno formirale, organizovale u socijalne grupe, povezale određenim objektivnim sponama i interesima koji su izgradili njihova stremljenja i težnje — stvaraju ceo društveni svet, usavršavajući sve ono što su nasledile od očeva, što ih ograničava i uslovljava, a koje, isto tako, grade novi svet što dotle nije postojao. A to »povratno« delovanje ljudske subjektivnosti na dato društvo moramo uvek imati na umu kad pokrećemo neku društvenu akciju, kako s ciljem stvaranja materijalnih dobara (»uloga subjektivnih aspekata proizvodnih snaga«) tako i socijalnih vrednosti, političkih institucija (»uloga subjektivnog faktora u istoriji«) i, naposletku, s ciljem stvaranja umetničkih vrednosti.

Priznavanje uloge ljudske subjektivnosti je takođe obavezan uslov priznavanja zasnovanosti i mogućnosti bilo kakve vaspitne delatnosti, kao i moralne i pravne odgovornosti jedinke.

Jer, ako mi kažemo, pod (a): da postoji ljudska subjektivnost, da je čovek — i jedino čovek — subjekt svojih akcija, da u određenom smislu i u izvesnim granicama sam stvara i svoj svet kao ličnost, tada radi doslednosti treba reći i pod (b), da postoji takođe izvesna osobenost bitka svake konkretne jedinke u poređenju sa drugima i u odnosu na celinu. S druge strane, pak, isti-

[4] Ibid., knj. 3, str. 498.

čući socijalnu uslovljenost koja se interiorizuje u ličnosti čoveka, treba takođe prihvatiti njegov »individualni mikrosvet«. Taj individualni svet čoveka sadrži u sebi kako biološke komponente (određene anatomske i funkcionalne osobenosti organizma date jedinke) tako i, s njima u vezi, mada formirane u procesu socijalne biografije individue, psihičke komponente (određena struktura ličnosti).

Razume se, ovde imam na umu osobenost bitka jedinke, ali ne u tom smislu da njen razvoj ne zavisi u značajnoj meri od njene uzajamne povezanosti i odnosa sa drugima, od objektivnih potreba, interesa, instrumenata akcija i vrednosti koje joj je dalo društvo, a zatim ih je ona interiorizovala, već u tom smislu da jedinku celina (u čijem životu učestvuje) nikada ne lišava njene individualne subjektivnosti. Ona nije ni deo neke više, »nadindividualne« celine koja poseduje neku višu subjektivnost u odnosu na jedinke koje tu celinu čine. Marks je kategorički odbacivao pokušaje ma kakvog organskog prilaženja društvu kao »organskoj celini koja poseduje subjektivnost«, kao nadstrukturi koja jedinke koje učestvuju u društvenom životu lišava subjektivnosti. On se takođe suprotstavljao opredmećivanju društva, pripisivanju tom društvu samostalnog bitka, nezavisnog od individua. Prema Marksu, to društvo nije ništa drugo do istorijski stvorene forme uzajamnog povezivanja i uzajamnog komuniciranja ljudi, forme interakcije i veza između jedinki koje su se oblikovale na bazi njihovog određenog, materijalnog »praksisa«. Upravo ti zahtevi predmetne prakse, a pre svega materijalne proizvodnje, čine osnovu razvoja različitih celina, društvenih odnosa, institucija i grupa.

Ljudska jedinka nije u svom postojanju, delovanju ni apsolutno zavisna od drugih ni od celine; ona ne predstavlja nekakav »pseudosubjekt« posredstvom kojeg se ostvaruju pravi subjekti (istorija, različite celine), već je određena (sebi dovoljna) celina, autonomni subjekt svoje aktivnosti. Po Marksu — istorija i društvo »ne rade ništa«, »ništa ne stvaraju«, već rade i stvaraju samo konkretni ljudi. Ono što mi nazivamo »istorijskim procesom«, »oblicima društvenog života«, nije ništa drugo do upravo ispoljavanje kolektivne interakcije ljudi, eksteriorizacija i objektivizacija njihovih akcija.

Ako individuama pridajemo određenu samostalnost bitka i subjektivnost, onda ih ne možemo davati društvu. Jer ne mogu postojati bilo kakva celina ili oblik socijalne artikulacije odvojeni od aktivnih ljudskih jedinki. »Šta može biti društvo nezavisno od njegove forme — piše Marks — nego produkt uzajamne povezanosti ljudi.«[5]

---

[5] Ibid.

Zbog toga su svi preobražaji, društveni razvoj i progres rezultat kolektivnog delovanja pravih subjekata, to jest konkretnih ljudi koji u njima učestvuju, koji — u skladu sa svojim proizvodnim snagama koje se razvijaju, intelektualnim sposobnostima, objektivnim mogućnostima što su ih obezbedila prethodna pokolenja — menjaju nasleđene društvene odnose, institucije, ideje, norme i vrednosti. »Društvena istorija ljudi, piše Marks, to je uvek samo istorija njihovog individualnog razvitka, nezavisno od toga da li su toga svesni ili ne.«[6]

I, prema tome, ako ljudi ponekad pripisuju celini samostalni život — to je samo rezultat razvitka određenih oblika međuljudskih odnosa u kojima objektivizirani proizvodi društvene aktivnosti ljudi izmiču njihovoj kontroli. S tim u vezi, Marks piše: »Prividna zajednica u koju su se do sada udruživale individue uvek im se suprotstavljala kao nešto samostalno.«[7] Dok društvo, u svojoj suštini, nije ništa drugo do »sam čovek u svojim društvenim odnosima«.[8]

Po Marksu, društvo nije, dakle, neka »nadindividua«, »nadorganizam« koji obuhvata jedinke kao svoje sastavne delove. »Društvo, kaže Marks, ne sastoji se od individua, ali predstavlja izraz zbira veza i odnosa u kojima se te individue nalaze jedna prema drugoj.«[9]

Znači, različite celine su »nesamostalne« — zavisne u svom bitisanju, jer je njihov »život« rezultat procesa uzajamne povezanosti konkretnih ljudskih jedinki, emanacija njihovog stvarnog istorijskog »praksisa«.

Kako smo istakli, jedan od uslova razvitka jedinke je bogatstvo njenih kontakata i oblika međusobnog povezivanja s drugima, jer ljudska ličnost se stvara i razvija uvek u određenom »socijalnom prostoru«. Interiorizovani modeli ponašanja, pravila mišljenja, kulturne vrednosti obogaćuju život individua. Ukoliko su one u društvenom pogledu aktivnije, ukoliko više učestvuju u raznovrsnim oblicima kolektivnog života, ukoliko sebi postavljaju ambicioznije zadatke, jedinke raspolažu utoliko većim mogućnostima za razvoj, dobijaju utoliko bogatiji materijal za razmišljanje i procenjivanje, imaju utoliko veće izglede za samoostvarivanje. Međutim, jedinka ne mora automatski da prihvata sve modele aktivnosti i sve vrednosti. Obično ih prihvata selektivno, ponekad posle svesnog osmišljavanja i izbora. One utoliko više nadahnjuju život jedinke ukoliko se u većoj meri prihvataju kao sopstvene. I ne samo to — zrela jedinka bogate ličnosti nastoji da

[6] Ibid.
[7] Ibid., knj. 3, str. 502.
[8] Ibid.
[9] Ibid.

kod sebe izgradi sposobnost samostalnog procenjivanja važnosti onog što namerava da interiorizuje, i u tom smislu je autonomnija u odnosu na ostale. Deca, primitivni ljudi ili oni koji su obuzeti neurotičnim strahom pri suočavanju sa samostalnim životom, navikli na starateljstvo drugih lica ili celina autokratskog karaktera, nekritički primaju niz modela i vrednosti koje im se spolja nameću.

Zreo čovek, iskusan, sa izgrađenim pogledom na svet i hijerarhijom vrednosti postavlja sebi pitanje o smislu datog, analizira pozitivne i negativne elemente, samostalno i odgovorno gradi svoj život. Dakle, ukoliko je bogatija ličnost date jedinke, utoliko ona više živi »kroz sebe«, utoliko nosi veću odgovornost za to — ko je i kakva je ona. Ističući da je osnova razvoja jedinke preobražaj društvenih odnosa, K. Marks je imao u vidu stvaranje povoljnih društvenih uslova (ukidanjem stihijnosti društvenog razvitka i, na toj osnovi, formi opredmećivanja ljudskog života, ukidanjem klasnih pregrada različite vrste koje jedinkama čine manje dostupnim prosvetu i kulturu, upravljanje ekonomskim i društvenim životom) kako bi se jedinka mogla, u većoj meri nego do sada, samoostvarivati, postojati »kroz sebe«. Socijalizam, koji je Marks zahtevao, trebalo je da se stvara »za ljude i od strane ljudi«.

Prema tome, Marks nije imao na umu da se zadatak razvoja ličnosti prenese sa jedinke na društvo. Marks je kritikovao kapitalističke društvene odnose, napose zbog »opredmećivanja« života jedinki koje ih lišava subjektivnosti.

Marks je naglašavao da u uslovima građanske civilizacije novca, eksploatacije čoveka od strane čoveka, sam čovek postaje sredstvo za ostvarivanje ciljeva spoljnih u odnosu na njega, pa se tako nađe u vlasti stihijnih društvenih snaga što izmiču njegovoj kontroli, i to čini nemogućim ostvarivanje imanentnih osobenosti čoveka, a to su aktivnost s određenim ciljem i samoostvarivanje kroz akciju.

Socijalistička revolucija znači pružanje svim građanima mogućnosti da stvaralački učestvuju u društvenom životu, znači pretvaranje neposrednih proizvođača u »svesni subjekt društvenog života«. Po Marksu, socijalističko društvo predstavlja asocijaciju u kojoj su sva ispoljavanja kolektivnog života podvrgnuta kontroli neposrednih proizvođača i u kojoj se nijedna jedinka ne oseća kao »sredstvo«, nego kao »pravi subjekt« svih društvenih inicijativa — to je asocijacija u kojoj je »slobodan razvoj svakog« — »uslov slobodnog razvoja svih«.

Prema tome, socijalistička politika u oblasti vaspitavanja i obrazovanja mora negovati i razvijati sve one karakteristike ljudske ličnosti koje doprinose stvaralačkom, kompetentnom, odgovornom i delotvornom učestvovanju svake jedinke u oblikovanju svih manifestacija kolektivnog života.

Formiranje čoveka, bogate, svestrano razvijene ličnosti, to jest prosvećenog, s visokim stručnim i opštim znanjima, sa širokim intelektualnim horizontom, sposobnog da stvaralački misli, društveno aktivnog, kojeg odlikuje osećanje odgovornosti, moralna čistota — to je jedan od najbitnijih ako ne i najbitniji način jačanja subjektivnih snaga socijalizma.

Prevela s ruskog
Veljka Marković

V. P. Butenko

Radnička klasa kao subjekt revolucionarnih preobražaja

Na samom početku želim da definišem svoj odnos prema temi predloženoj za raspravu: konkretizovana, ona je dovoljno široka da njome budu obuhvaćeni mnogi aktuelni problemi današnjeg socijalizma, ali je njeno sažeto formulisanje u naučnom pogledu nedovoljno precizno, tako da ne isključuje neke logičke protivrečnosti i nesporazume. Mislim na sam termin »subjektivne snage socijalizma«, o kojem, pre svega, želim da nešto kažem.

Da bi u raspravi bio izbegnut »razgovor gluvih«, to jest onih koji nisu u stanju da čuju i shvate misao sagovornika, važno je autentično upotrebljavati termine, a prvenstveno u našoj temi onaj osnovni — »subjektivne snage socijalizma«. S obzirom na smisao tog termina koji mu se daje u našoj zemlji — rasprava treba da obuhvati pojave koje se odnose na subjektivnu sferu, to jest svest sa ideološkog, teorijskog i psihološkog aspekta, organizovanost i disciplinovanost itd. Međutim, sudeći po sadržaju problema koje su nam naši poštovani organizatori predložili za razmatranje, stvari se nikako ne svode samo na to: navedenim problemima dotiču se i pitanja koja se odnose ne samo na subjektivnu već i na objektivnu sferu, na realne učesnike i tvorce socijalističkog prevrata.

Da bi se otklonile teškoće, prema mom dubokom uverenju, ne smeju se brkati pojmovi »subjekt« i »subjektivna snaga«, jer subjekt revolucije, subjekt socijalističkih preobražaja — ovde je u prvom redu reč o radničkoj klasi, a time i o njenim saveznicima — to je, pre svega, objektivna a ne subjektivna snaga socijalizma. Time se, razume se, nikako ne odbacuje, već, naprotiv, pretpostavlja da subjekti revolucionarnih preobražaja imaju svoju svest, svoju teoriju, svoju organizaciju, to jest imaju svoje subjektivne snage, koje neminovno dolaze do izražaja u revolucionarnoj borbi, objektiviziraju se, jačaju ili slabe objektivnu snagu subjekta revolucije.

Posle takvog preciziranja, prelazim na osnovna pitanja svog saopštenja posvećenog radničkoj klasi i njenim saveznicima kao subjektima revolucionarnih preobražaja, to jest problemima koji su dotaknuti u drugoj i delimično četvrtoj tački predviđene rasprave.

Subjekt revolucije i demokratizam socijalističkog prevrata. Organsku uzajamnu vezu između karaktera društvenih promena i njihovog subjekta izvanredno precizno je formulisao K. Marks u svojoj poznatoj aforističkoj postavci, prema kojoj »... uporedo sa jačanjem istorijske akcije, povećavaće se, s tim u skladu, i mase čije je ona delo«.[1]

Vanredna zasnovanost tih istorijskih preobražaja koji su neophodni za prelazak društva od kapitalizma ka socijalizmu i komunizmu predodređuje i izuzetan obim te mase stanovništva koja jedino i može biti subjekt tih preobražaja.

Izlažući tu istinu, koju je istorija potvrdila, a koja svedoči o najdubljem demokratizmu socijalističkog prevrata, ne izvode uvek svi iz nje odgovarajuće zaključke. Dozvoliću sebi da skrenem pažnju na sledeće:

Prvo, govoreći o neophodnosti najširih klasnih saveza, na primer radi obaranja strane vladavine ili ostvarivanja antimonopolističke demokratske revolucije, često se pri tom naglašava da će socijalističku revoluciju izvesti uži krug klasnih snaga — radnička klasa, radni ljudi. Zadržavajući se na tome, svesno ili nesvesno, stvara se utisak o tobožnjem *sužavanju* te mase koja prvo učestvuje u jednoj, a zatim u drugoj revoluciji.

A u stvarnosti takav je utisak sasvim pogrešan, jer se zasniva na brkanju dvaju pojmova: »klasnog sastava« učesnika jednog i drugog prevrata i »obima mase« koja u tome učestvuje. Da bi se uspešno izveo socijalistički prevrat, neophodno je ne sužavanje, već ogromno *proširivanje* mase aktivnih učesnika prevrata, to jest njegova dalja demokratizacija, ali uključivanjem radnih masa, podizanjem do nivoa istorijskog stvaralaštva »najnižih slojeva« druš-

---

[1] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 2, str. 90, rusko izdanje.

tva (Lenjin). Socijalistički prevrat je neizmerno dublji, temeljniji od antiimperijalističkog, antimonopolističkog prevrata, pa stoga i daleko demokratičniji od bilo kojeg drugog.

Drugo, kada se govori o subjektu društveno-ekonomskog prevrata, koji je pozvan da ukine kapitalizam, izgradi socijalizam i komunizam, ponekad se provuče misao o nepromenljivom karakteru subjekta toga prevrata: njega na svim etapama izvodi radnička klasa i njeni radni saveznici. Ne uzima se uvek u obzir okolnost, o kojoj treba obavezno voditi računa prilikom prelaska ka socijalizmu zemalja sa nerazvijenom ekonomikom, da se tokom razvitka postavljaju na dnevni red zadaci različiti po složenosti: obaranje eksploatatorske vlasti i učvršćivanje vlasti radničke klase i njenih saveznika, ukidanje eksploatisanja čoveka od strane čoveka, stvaranje materijalno-tehničkih i socijalno-ekonomskih osnova socijalizma, izgradnja razvijenog socijalističkog društva, obezbeđivanje uslova za prelazak ka komunizmu itd. Za rešavanje svakog od tih zadataka potrebne su društvene snage, ali ni izdaleka iste: izvesne snage mogu biti dovoljne za obaranje stare vlasti i učvršćivanje nove, ali te iste snage mogu biti savršeno nedovoljne za uspešnu izgradnju socijalizma itd.

Istorijsko iskustvo realnog socijalizma svedoči o tome da je uspešno rešavanje ne samo početnih već i narednih zadataka socijalističkog prevrata nezamislivo bez širokog i aktivnog učešća radničke klase i radnih masa. I ne samo to, istinski demokratizam toga najdubljeg socijalno-ekonomskog prevrata sastoji se upravo u tome da je njegov uspešni razvoj nezamisliv ako ne dolazi do postepenog proširivanja redova radnih masa koje su njegovi aktivni učesnici, jer se sa svakim novim istorijskim korakom povećava zasnovanost i dubina zadataka što se nalaze na dnevnom redu, a što zahteva svesno uključivanje sve više novih društvenih snaga, sve do uključivanja u istorijsko stvaralaštvo svih, jer bez toga ne može biti ostvaren komunistički ideal društva u kojem je »slobodni razvoj svakoga uslov slobodnog razvoja svih«.

Treće, ukoliko socijalno-ekonomski prevrat, koji obezbeđuje prelazak od kapitalizma ka socijalizmu i komunizmu, predstavlja proces, što neminovno zahteva postupno proširivanje kruga njegovih aktivnih učesnika i porast subjektivnih snaga socijalizma, to jest ukoliko ga karakteriše sve veći demokratizam, kao logička besmislica deluju sva rezonovanja o »nedemokratskom putu ka socijalizmu«. Nedemokratski put ka socijalizmu, to jest bez aktivnog učešća najširih radnih masa, nikada nije postojao niti uopšte može postojati, jer čvrstini akcija povezanih s takvim prevratom ne može da doprinese uski društveni sloj, a da se i ne govori o vlasti izolovanoj od naroda.

S tim u vezi, dopustiću sebi da izrazim svoje neslaganje sa nizom naših kolega sa Zapada koji ponekad nekritički prihvataju dihotomiju tuđu marksizmu: na »demokratski« i »nedemokratski« put ka socijalizmu, dihotomiju iza čije se prividne naučnosti krije

potpuno određena namera da se marksisti socijalističkih i kapitalističkih zemalja međusobno suprotstave, da se oni sukobe. Meni su, pri tom, potpuno razumljivi pokušaji upoređivanja različitih oblika prelaska ka socijalizmu, uzimanja u obzir pozitivnih i negativnih elemenata, shvatljiva je želja za upoređivanjem obima mase radnih ljudi koji aktivno učestvuju u izgradnji novog društva u različitim uslovima, u različitim etapama i u različitim zemljama, razumljiva je i težnja ka tome da se objasne negativni momenti, greške, iskrivljavanja socijalizma, što se ispoljilo u ovim ili onim zemljama koje pripadaju svetskom socijalističkom sistemu. Ne upućujem zamerke našim kolegama sa Zapada zbog njihovih tvrdnji o mogućnosti i poželjnosti takvog puta ka socijalizmu na kojem će se koristiti već izvojevane demokratske tekovine, demokratske institucije; i ne samo to, smatram veoma bitnom razradu kompleksa problema vezanih za mogućnost mirnog puta (uključujući i korišćenje parlamenta) ka socijalizmu, koji isključuje oružano nasilje, krvoproliće.

Ali nikako ne mogu prihvatiti da se taj mogući put prikazuje kao jedino demokratski, da se, na toj osnovi, on suprotstavlja tobože nedemokratskom putu, kojim su išle zemlje realnog socijalizma. Marksizam je uvek smatrao demokratskim ono što preduzimaju same radne mase radi ostvarivanja svojih (a ne tuđih) osnovnih interesa; sa tog marksističkog gledišta, demokratski je i miran i ne-miran put ka socijalizmu. Odstupanje od tog marksističkog stava uvek se sveti nosiocima takvih shvatanja, primorava ih da se slože ne samo s onima koji već odavno put Oktobra nazivaju nedemokratskim nego i s onima za koje je juriš na Bastilju, iz istih razloga, oduvek bio antidemokratska akcija.

Ističući značajan stvaralački doprinos mnogih marksista iz drugih zemalja u istraživanju novih mogućnosti, novih metoda i sredstava kretanja ka socijalizmu, ovom prilikom bih želeo da se zadržim na sveobuhvatno razmatranom opštem problemu klasnih saveznika i uloge radničke klase u revolucionarnim preobražajima.

Klasni saveznici i hegemonija radničke klase. Pristalice stvarnog socijalizma prihvataju odavno obrazloženi zaključak, prema kojem je radnička klasa osnovni subjekt socijalističkih preobražaja. Neosporno je i to da tu svoju ulogu radnička klasa može jedino da ostvari zajedno sa ostalim slojevima radnih ljudi, jer, u protivnom, njena solo pesma pretvoriće se u labudovu pesmu.

Naravno, razvitak državnomonopolistitičkog kapitalizma i naučno-tehnička revolucija bitno su izmenili klasnu strukturu buržoaskog društva: naglo je opao udeo seljaštva, pojavili su se novi srednji slojevi, povećan je broj službenika, intelektualaca. Sve to, na nov način, postavlja niz pitanja povezanih sa klasnom strukturom subjekta socijalističke revolucije, sa sadržajem i oblikom klasnih saveza radnih ljudi, sa hegemonijom u okvirima tih saveza.

Budući da ima onih što sumnjaju u nužnost hegemonije radničke klase, razmotrimo ovo pitanje.

Nužnost hegemonije radničke klase upravo u tim uslovima određena je time što u kapitalističkom društvu nije postojala ni ranije, a ne postoji ni danas, a neće ni sutra, druga klasa sposobna da, s obzirom na svoj položaj i pogled na svet, na organizovanost, izdržljivost i disciplinu — koje je kod nje razvio sam kapitalizam — bude vođa, rukovodilac svih radnih ljudi u borbi protiv eksploatacije — za socijalizam. To, razume se, ne znači da će u svim kapitalističkim zemljama radnička klasa već danas biti hegemon, opštepriznati vođa svih radnih ljudi. Ona u mnogim zemljama treba još da se izbori za takvu svoju ulogu. Ali, dok se to ne postigne, nikakve druge klase i socijalne grupe — studentska omladina, službenici, i uopšte srednji slojevi, ma koliko bili aktivni na političkoj pozornici, na njenom najisturenijem delu — neće moći povesti društvo ka socijalizmu.

Hegemonija radničke klase u uslovima revolucionarnog preobražaja kapitalizma u socijalizam pretpostavlja: prvo, da upravo radnička klasa istupa najodlučnije, najorganizovanije, najsilovitije protiv buržoazije, protiv eksploatatorskog sistema; drugo, da upravo radnička klasa i njena politička avangarda ističu takve zahteve, parole, predlažu takva rešenja koja uzimaju u obzir uslove i sazrele potrebe celokupnog društva, interese širokih masa, a time zbijaju oko radnika druge slojeve radnih ljudi, pretvaraju radničku klasu u vođu, rukovodioca svih boraca za revolucionarne preobražaje.

Opasnost od levog ekstremizma upravo je u tome što njegove pristalice prenebregavaju realne prilike — karakter sazrelih zadataka, stepen spremnosti progresivnih klasa za borbu u cilju njihovog rešavanja, odnos klasnih snaga — i uzdaju se u privlačnost svojih »najenergičnijih« i »najradikalnijih« zahteva, koje lako prihvataju studentska omladina, deklasirani elementi i pojedini slojevi radnika. Oslanjajući se na podršku tih grupa stanovništva, krajnje levi elementi pokušavaju da »prestignu« radničku klasu, da prikažu sebe kao hegemona revolucionarne borbe, a radničku klasu — kao politički »zaostalu« snagu, koja tobože nije sposobna za »istinske revolucionarne« akcije.

Kako to pokazuje sadašnje iskustvo revolucionarnog radničkog pokreta u kapitalističkim zemljama, krajnje levi elementi ostvaruju jači uticaj na radne ljude samo u onom slučaju kada uspevaju da iskoriste stvarnu pasivnost političke avangarde radničke klase, kada radnici nemaju preciznu i jasnu orijentaciju u svojoj svakodnevnoj borbi, kada njihova avangarda ističe parole i zahteve koji više nisu u skladu sa postojećim stanjem.

Samo kada obezbedi svoju političku hegemoniju, objedini sve svoje saveznike i time stvori novi raspored klasnih snaga u društvu, radnička klasa može oboriti buržoaziju, istisnuti je s vlasti, učvrstiti svoju političku vlast, to jest postati ne samo klasa-hegemon nego i politički vladajuća klasa koja raspolaže neophodnim

političkim sredstvima za ekonomsko oslobođenje, za preobražaj kapitalizma u socijalizam.

Međutim, i u tim uslovima — kad je već učvršćena vlast radnika, to jest vlast radnih ljudi — očuvanje hegemonije radničke klase ne prestaje da bude aktuelno, mada metodi i sredstva obezbeđivanja te hegemonije doživljavaju bitne promene, a ona sama dobija specifične crte. Upravo tada, prilikom prelaska od kapitalizma ka socijalizmu, radnička klasa, nalazeći se na vlasti, mora, kao i ranije, isticati i ustajati u odbranu društvenih zadataka koji su već potpuno zreli, boriti se za njih — najodlučnije i najorganizovanije, ali sada ne samo kao borac protiv staroga, ne samo kao rušilac eksploatatorskog sistema već i kao u početku jedini nosilac novoga načina života, kao tvorac, graditelj socijalizma. I ne samo to, raspolažući političkom vlašću, radnička klasa je ni u kom slučaju ne sme iskoristiti nauštrb svoga autoriteta, obavezna je da je skladno ostvaruje, vodeći računa o daljem jačanju svog uticaja. Drugim rečima, ovde je opet neophodno da u politici i masovnim akcijama radnička klasa u najvećoj meri uzima u obzir kako sopstvene tako i interese drugih radnih ljudi. Jedino tako, radnička klasa može ostati vođa, hegemon svih radnih ljudi; u protivnom, preti joj opasnost da se pretvori u generala bez vojske, koji nastoji da se uz pomoć države, to jest prinudom, održi na kormilu osvojene vlasti, ali koja je već izgubila svoj nekadašnji masovni oslonac.

Vlast radničke klase ili niza klasa? Za svaku revoluciju bilo je i ostaje osnovno pitanje — politička vlast. Istorijsko iskustvo realnog socijalizma svedoči o tome da je upravo vlast radničke klase — kako su to predvideli K. Marks, F. Engels i V. I. Lenjin — ovde bila odlučujuća poluga socijalističkog prevrata, da je samo zahvaljujući pretvaranju osnovnog subjekta revolucije — radničke klase — u politički vladajuću klasu izgrađen socijalizam.

Valja reći, vlast radničke klase u uslovima prelaska od kapitalizma ka socijalizmu ni izdaleka nije istovetna hegemoniji klase, mada je pretpostavlja i uključuje. To treba naglasiti jer se poslednjih godina, ne tako retko, mogu čuti tvrđenja prema kojima »hegemonija radničke klase« — upravo i predstavlja političko sredstvo za preobražaj kapitalizma u socijalizam, da sada »politička vlast radničke klase nije aktuelna«, da je neophodna »vlast širokog klasnog saveza« itd., itd.

Pre svega, treba uzeti u obzir da se borba radničke klase protiv kapitalizma koja se vodi kada ona predstavlja političku vlast bitno razlikuje od njene borbe protiv eksploatatorskog sistema koja se vodi pod njenom hegemonijom. U ovom drugom slučaju radnička klasa može, da bi ostvarila svoje ciljeve, koristiti kao sredstva borbe masovna istupanja: štrajkove, mitinge, demonstracije itd., ali ne može koristiti državnu mašinu, političku vlast, jer takvom vlašću još ne raspolaže. Drugačije izgledaju njene akcije kada je vlast buržoazije već oborena, učvršćena vlast

radničke klase i njenih saveznika. I tada, radnička klasa i radni ljudi mogu, radi ostvarivanja svojih ciljeva, sprovoditi vladine mere, državne sankcije. »To znači — pisao je Marks — da je proletarijat, umesto da se u svakom pojedinačnom slučaju bori protiv ekonomski povlašćenih klasa, stekao dovoljnu moć i dostigao potreban nivo organizovanosti da u borbi protiv njih primeni opšta sredstva prinude.«[2] Očigledno, »hegemonija radničke klase« ni izdaleka nije isto što i »vlast radničke klase«, mada ova druga i pretpostavlja da je radnička klasa zajedno sa svojim saveznicima na vlasti, da je vođa, hegemon neproleterskih slojeva radnih ljudi.

Upravo, ova druga okolnost se ponekad koristi u diskusijama koje se vode u komunističkom pokretu da bi se odustalo od borbe za vlast radničke klase ukoliko je reč o vlasti radničke klase i njenih saveznika. Drugim rečima, postavlja se pitanje: da li današnji uslovi omogućavaju da se ostvari revolucionarni prelazak od kapitalizma ka socijalizmu bez političke vlasti radničke klase, a uz političku vlast niza klasa, »ljudi rada i kulture«, uz »preovlađivanje levih snaga« itd.?

Kada se sučeljavamo s takvim pitanjima, još jednom se uveravamo u činjenicu da je istorija nalik na galeriju slika u kojoj je mnogo ne samo originala već i kopija. Jer, u stvari, to i nije novo pitanje, njega su i tokom prvih godina sovjetske vlasti isticali protivnici diktature proletarijata; novi su samo izvesni argumenti i pozivanja na stvarno promenjene ekonomske i socijalno-klasne uslove oslobodilačke borbe radnih ljudi. Da bi se na to pitanje odgovorilo, treba uzeti u obzir bar dva momenta.

Prvi je u tome da se osnovni interesi radničke klase, kao radne klase koja živi od sopstvenog rada i zainteresovana je za ukidanje eksploatacije čoveka od strane čoveka, podudaraju sa osnovnim interesima ostalih neproleterskih slojeva radnih ljudi — radnog seljaštva, sitne buržoazije, srednjih slojeva, službenika, radne inteligencije — koji takođe žive od vlastitog rada. Zbog toga je revolucionarna vlast koja se bori *protiv* eksploatacije, protiv kapitalizma, za zadovoljavanje interesa radnih ljudi — vlast ne isključivo radničke klase, već i svih neproleterskih slojeva radnih ljudi. U tom smislu, vlast se ne oslanja samo na savez radničke klase i neproleterskih slojeva radnih ljudi, kao na svoju socijalnu bazu, ona ne samo što uključuje predstavnike tih neproleterskih slojeva radnih ljudi u svoj sastav nego je neposredno i njihova vlast, koja ostvaruje njihove osnovne interese.

Drugi moment, koji treba nužno uzeti u obzir, jeste u tome što za razliku od proletarijata koji je od samoga početka nosilac socijalističkog načina proizvodnje (to je uslovljeno njegovim so-

[2] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom XV, str. 183, rusko izdanje.

cijalno-ekonomskim položajem, mestom i ulogom u krupnoj industrijskoj proizvodnji), neproleterski slojevi radnih ljudi (na prvom mestu sitni robni proizvođači, trgovci, zanatlije koji žive od vlastitog rada, ali privređuju kao privatnici, kao i radno seljaštvo) nisu od samoga početka nosioci socijalističkog načina proizvodnje, oni su vezani za privatnu proizvodnju, zasnovanu na ličnom radu, i imaju dvostruku socijalnu prirodu: oni su i trudbenici i privatni vlasnici. Prepuštene samima sebi, te klase i socijalne grupe neće doseći stvarni socijalizam jer je sitnoburžoaski socijalizam isto toliko daleko od naučnog socijalizma kao i seljački socijalizam. Tu se upravo i izražava izuzetan značaj uloge radničke klase kao vođe, hegemona svih radnih ljudi, ne samo u toku borbe *protiv* eksploatacije, protiv buržoazije, nego i u procesu borbe *za* novo uređenje, za socijalizam. Ali idejno-politička hegemonija radničke klase, pozvana da neproleterske slojeve radnih ljudi navede da stanu pod zastavu naučnog socijalizma, još ne rešava pitanje: da li revolucionarna vlast usmerena na socijalističku izgradnju mora ili ne mora, neposredno, da izražava ne samo podudarne osnovne interese svih radnih ljudi (radničke klase i neproleterskih slojeva radnih ljudi) već i posebne, privatnosopstveničke interese neproleterskih slojeva radnih ljudi, interese koji se ne podudaraju, a ponekad neposredno odudaraju od osnovnih interesa radničke klase?

Iskustvo revolucionarnih pokreta XX veka, a posebno iskustvo Čilea, svedoči o izuzetnom teorijskom i praktičnom značaju tog pitanja. Ima osnova za tvrdnju da, u svim uslovima, revolucionarna vlast, koju su izvojevali radnička klasa i neproleterski slojevi radnih ljudi, koja se oslanja na njih i ostvaruje njihove osnovne interese, mora takođe da vodi računa o vlasničkim interesima srednjih slojeva, da im čini ustupke, ali ona ne može da nastupa kao socijalistička vlast ako neposredno zastupa privatnosopstveničke interese, konzervira privatnosopstveničke težnje, to jest ako se odriče kolektivističkih, socijalističkih ideala. Upravo ovde dolazi do izražaja da je socijalistička (a ne revolucionarno-demokratska) samo takva vlast koja ostvaruje osnovne interese i realizuje ideale radničke klase, koja brani i ističe osnovne interese neproleterskih slojeva radnih ljudi kao trudbenika, kao protivnika eksploatacije, vodeći pri tom računa, ali ne zastupajući, ne konzervirajući privatnosopstveničke interese sitne buržoazije. Konkretno, takva je vlast ona koja potpuno izražava i ostvaruje interese jedino radničke klase. Nastupajući, u isto vreme, i kao vlast ostalih radnih ljudi, neproleterskih saveznika radničke klase, ona izražava i zastupa njihove interese, ali ne potpuno, u tom smislu da socijalistička vlast vodi računa o privatnosopstveničkim interesima tih klasa i grupa, ali ne izražava, ne brani, već, naprotiv, ograničava, a u slučaju potrebe i onemogućuje sitnoburžoaske, antisocijalističke težnje i akcije toga dela stanovništva.

Kako pokazuje istorijsko iskustvo, u sposobnosti da se kombinuje dugoročna socijalistička politika, koja izražava interese i ciljeve upravo radničke klase, antiekspoatatorske težnje svih radnih ljudi, sa privremenim ustupcima, ovim ili onim kompromisima, uzimajući u obzir privatnosopstveničku prirodu i odgovarajuće interese neproleterskih saveznika radničke klase — sastoji se sva suština strategije i taktike istinske socijalističke vlasti radničke klase i njenih saveznika u toku borbe za jačanje socijalizma.

Prevela s ruskog
Veljka Marković

Branko Pribićević

Organizovane socijalističke snage u razvijenom svetu

(Istok i Zapad)

Društvena i politička uloga

... Načelno pitanje o značaju klasnog organizovanja proletarijata već odavno je rešeno. Široko su prihvaćena bitna stanovišta osnivača naučnog socijalizma da oslobođenje radničke klase, što znači izgradnja novog, besklasnog društva, nije moguće bez prethodnog klasnog organizovanja proletarijata, a danas bismo dodali — i svih drugih radnih slojeva stanovništva. Proletarijat je prva radna klasa čije društveno biće *upućuje* na klasno organizovanje, izgradnju sistema političkih, ekonomskih i drugih klasnih organizacija, ali, isto tako, to je prva društvena klasa koja može ostvariti svoje bitne, osobito dugoročne istorijske interese samo organizovanjem, to jest oslanjanjem na moderne oblike društvenog i političkog organizovanja. Marks je s razlogom naglasio da sama brojnost proletarijata nije dovoljna: »brojnost rešava stvar samo

onda ako je obuhvaćena organizacijom«.[1] Lenjin je vrlo sažeto izložio suštinu stvari kada je rekao da »proletarijat nema drugog oružja u borbi za vlast osim organizacije.«[2]

U sistemu klasnih organizacija proletarijata ključna je uloga radničke političke organizacije — partije. Na Londonskoj konferenciji Prve internacionale Marks je uspeo da u njen Statut unese čuvenu dopunu koja je glasila: »U svojoj borbi protiv imućnih klasa, proletarijat može dejstvovati kao klasa jedino ako se organizuje u posebnu političku partiju, nasuprot svim starim partijama koje su osnovale imućne klase. Ova organizacija proletarijata mora biti politička partija, da bi osigurala pobedu socijalne revolucije i njen cilj, uništenje klasa...«[3]

Radničke partije i druge klasne organizacije i danas su nezamenljivi instrumenti radničke klase u borbi za ostvarenje njenih sveukupnih neposrednih i dugoročnih interesa. Samo putem i posredstvom tih organizacija moguće je prevladati unutrašnju rascepkanost i podeljenost klase, uskladiti i objediniti različite pojedinačne i posebne interese koji se neizbežno rađaju unutar radničke klase, formulisati osnovne, dugoročne, istorijske interese ove klase, uskladiti praktično-političke i idejno-teorijske komponente radničkog pokreta, transformisati klasnu borbu proletarijata u njegovu revolucionarnu praksu. Ukratko »... organizacija je forma posredovanja između teorije i prakse«.[4] One su most kojim se prelazi iz sadašnjosti u budućnost.

Klasne organizacije su, prema tome, *sredstvo* koje služi postizanju određenih ciljeva u borbi za emancipaciju eksploatisane klase; one nisu i ne smeju biti same sebi svrha. Ovo je fundamentalno stanovište marksističke teorije klasne borbe, revolucije i socijalizma. U Statutu Prve internacionale je rečeno da je »ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret mora biti potčinjen kao sredstvo«.[5]

Pojedine političke i druge organizacije stiču svojstvo klasnog pokreta samo u meri u kojoj služe tom »velikom cilju«, to jest samo onda kada su postulirane i stvarno dejstvuju kao instrumenti naznačene revolucionarne promene. Organizacije koje se mire sa postojećim, koje se u njega integrišu, u kojima jenjava ili atrofira revolucionarni dinamizam *gube svojstvo pokreta.*

Na ovom momentu se osobito mora insistirati u slučaju radničke političke organizacije — partije. U marksističkoj teoriji revolucionarne radničke partije to je ključni element. Zato je sasvim osnovano stanovište koje marksističku teoriju partije najneposrednije izvodi iz celine marksističke teorije revolucije. Može

---

[1] *Prva internacionala,* »Rad«, Beograd, 1950, str. 54.
[2] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* tom IV, str. 329.
[3] Marks — Engels, *Izabrana dela,* tom I, Beograd, 1949, str. 343.
[4] Đ. Lukač, *Povijest i klasna svijest.*
[5] Marks — Engels, *Izabrana dela,* tom I, str. 341.

se prihvatiti kao ispravna oštra formulacija prema kojoj je teorija revolucionarne partije u osnovi teorija *ostvarenja* socijalističke proleterske revolucije.[6]

Za marksističku teoriju partije i revolucionarne organizacije uopšte izuzetno je značajan još jedan moment — osnovna je uloga i zadatak partije da stalno i neposredno stvara uslove u kojima će biti moguć proces *samooslobođenja proletarijata.* U istorijskom procesu oslobođenja proletarijata partija, organizacija, ne može da zameni radničku klasu. Ona ne može da ostvari ovaj zadatak »u ime« radničke klase. Ključni stav »da oslobođenje radničke klase mora izvojevati sama radnička klasa« (Opšti statut Prve internacionale) sintetički izražava Marksovo i Engelsovo gledanje na ulogu revolucionarne partije (organizacije).

Mnoge radničke organizacije, osobito revolucionarne partije, bile su koncipirane na izloženi način. Ova koncepcija je bila proverena i u nekim velikim revolucionarnim probojima dvadesetog veka. Nije mali broj organizacija koje su doista delovale kao faktor dijalektičkog posredovanja između teorije i prakse, koje su bile postavljene i delovale su kao instrument revolucionarnog preobražaja. To su one situacije kada je radnička klasa, zajedno sa svojim saveznicima, preuzimala ulogu osnovnog subjekta revolucionarnog procesa.

S druge strane, brojni su slučajevi odstupanja od izloženog koncepta proleterske organizacije. U teoriji i praksi mnogih radničkih partija, sindikata i nekih drugih klasnih organizacija dolaze do izražaja drukčije, pa i izravno suprotne tendencije. Ovakve tendencije svedoče ne samo o napuštanju nekih izvornih postavki marksističke teorije partije (i klasne organizacije u celini) već i o nekim aspektima krize organizovanih socijalističkih snaga u razvijenim delovima sveta.

Dosta uopšten, ali nesumnjivo vrlo pertinentan način da se izraze ove tendencije sastoji se u ukazivanju na zamenu »statusa« (položaja) organizacije u navedenom »redosledu« sredstava i ciljeva proleterske borbe. U novije vreme sve je više primera koji pokazuju da *organizacije koje su bile postulirane i izgrađivane kao sredstvo oslobodilačke borbe proletarijata postaju same sebi svrha.* Opasnost koja se kao tendencija počela nazirati još krajem prošlog veka vremenom je postala suštinsko određenje mnogih radničkih partija i sindikata. (Roza Luksemburg je već početkom ovog veka ukazala na pojavu »... precenjivanja organizacije, koja se od sredstva za svrhu postepeno pretvara u svrhu samoj sebi, u najveće dobro, kome treba podrediti interese borbe«.[7])

---

[6] Miloš Nikolić, *Teorija komunističke partije kao avangarde radničke klase,* zbornik *SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja,* Beograd, 1978, str. 5—6. Vidi Slaven Ravlić, *Marks i problem partije,* »Kulturni radnik«, br. 3/1979.

[7] Zbornik *Partija proletarijata,* Beograd, 1966, str. 77.

Rastom radničkih političkih i ekonomskih organizacija u njima se razvija specifična vrsta korporativnog duha. Izgrađuje se sistem institucija sa brojnim aparatom i funkcionerima i, što je najvažnije, rađa se uverenje o nekim *posebnim interesima organizacije,* distinktnim, a ponekad i suprotnim od interesa njenih članova i socijalne sredine »u čije ime« nastupa. Očuvanje i jačanje organizacije postaje centralna preokupacija njenih vodećih organa. Organizacije, naravno, treba i čuvati i jačati, ali to postaje samo oblik oportunizma kada takvi pozivi služe kao izvor za odustajanje od stvarnog angažovanja u revolucionarnim borbama, odnosno za odustajanje od akcija koje unapređuju bitne interese radničke klase.

Kada organizacija (partija, sindikat i druge) postane sama sebi cilj, ona, po pravilu, gubi unutrašnji dinamizam i pokretljivost. Postaje troma, mlitava, pa čak u akcionom smislu i »lena«. Nužna opreznost prerasta u svoju karikaturu — plašljivost. Mihels je pre sedamdeset godina tvrdio da je to neumitna sudbina svih velikih, visoko etabliranih organizacija, uključujući i radničke partije. Marksisti su dosta snažnim teorijskim argumentima osporavali i osporili njegove tvrdnje. Sasvim je sigurno da se ne može prihvatiti njegov stav da je to opšta zakonitost svih velikih organizacija. S druge strane, to ne sme da bude razlog za zanemarivanje činjenice da u većem broju radničkih partija, kada su stigle u njihove današnje »zrele godine«, dolaze do izražaja baš takve negativne tendencije, koje se mogu označiti kao svojevrsni degenerativni proces. To se dešava ne samo u partijama već i u sindikatima.

Kao ilustracije mogu se navesti neke situacije iz novije istorije radničkih pokreta. Poznati su, na primer, brojni slučajevi kada su neki vrlo snažni sindikati u SAD, ali i u nekim drugim zemljama, godinama izbegavali da uđu u oštrije okršaje sa poslodavcima, uz obrazloženje da bi to slabilo moć organizacije. Naročito je karakteristično da se ovakvo izbegavanje ulaženja u oštriji spor pravda time što bi veći štrajk teže pogodio sindikalni štrajkački fond. Znači, zamena vrednosti je potpuna — sindikat formira štrajkački fond da bi mogao voditi efikasniju štrajkačku borbu protiv poslodavaca; u međuvremenu su stvoreni pozamašni fondovi, a kada dođe vreme štrajku, sindikalno rukovodstvo se povlači uz objašnjenje da bi štrajk progutao fondove. I tako štrajkački fond, umesto da bude sredstvo borbe sindikata, postaje jedan od osnovnih ciljeva sindikalne organizacije.

Drugi primer pruža današnja socijaldemokratija. Decenijama je građena partijska organizacija i uticaj uz obrazloženje da su oni neophodni za ostvarivanje programa željenih društvenih promena. U međuvremenu, organizacije su izrasle u vrlo uticajnu snagu, u nekim slučajevima osvajale su i većinu u parlamentima.

Kada se postavilo pitanje pristupanja realizaciji nekih programskih postavki, rukovodstva su najčešće odgovarala da to nije moguće pošto bi to moglo da ugrozi osvojene pozicije.

Sličan je smisao i dugogodišnjeg ponašanja nekih organizacija radikalno-levičarske orijentacije, koje godinama nisu htele da se bave nekim »sitnim«, »tekućim« problemima radničke klase, obrazlažući svoj stav upravo željom da »sačuvaju« organizaciju za predstojeću (doduše, ne zna se kada će to biti) odlučujuću konfrontaciju sa klasnim neprijateljem. U radničkom pokretu to je poznata politika »čistih ruku« i orijentacija na »sve ili ništa«. Istorija klasnih borbi pokazuje da se takvim »čistim rukama« obično ništa ne postiže, a oni koji idu na »sve ili ništa« obično dobiju ono drugo — »ništa«.

1. Ozbiljni se problemi javljaju na relaciji *organizacija — klasa* (mase). Ova relacija ima osobito veliki značaj za utvrđivanje društvene i političke uloge radničke partije. Istaknuto je da radnička partija, osobito ona koja pretenduje na status revolucionarne avangarde, mora da obezbedi takve političke uslove u kojima će klasa moći da deluje kao istorijski subjekt radikalne društvene promene.

Danas je veoma raširena pojava da radničke organizacije (osobito partije) prisvajaju sebi ulogu koju bi morala da ostvaruje klasa. Gotovo u svim važnijim strujama socijalističkih snaga razvijenog sveta ispoljeno je nepoverenje prema sopstvenoj klasnoj osnovi. (Nema se poverenja da će široke mase radnih ljudi, stavljene u poziciju da doista slobodno i meritorno odlučuju, umeti da odluče »kako valja«, to jest da će znati šta odgovara njihovim neposrednim i dugoročnim interesima.) Odlučivanje u ime klase, u ime širokih narodnih slojeva, bitna je karakteristika mnogih današnjih socijalističkih snaga.

2. Taj proces ispoljava se i u obliku sve većeg raskida *između teorije i prakse* revolucionarnog preobražaja. Revolucionarna partija je sredstvo i izraz sinteze teorije i prakse. Ona je nužno i nezamenljivo sredstvo posredovanja između teorije i prakse. Na taj način ona se može odrediti i kao izraz institucionalizacije ove sinteze. Ona ostvaruje svoju istorijsku ulogu samo u meri u kojoj obezbeđuje ovu sintezu, odnosno posredovanje. U marksističkoj teoriji revolucije osobito se naglašava značaj revolucionarne teorije za praksu, ali isto tako i obratno — revolucionarna teorija može se razvijati samo u najtešnjoj povezanosti sa revolucionarnom praksom. Ovo povezivanje ostvaruje se posredstvom pokreta i zato je Lenjin isticao da »ulogu avangardnog borca može odigrati samo partija koja se rukovodi naprednom teorijom«.[8]

---

[8] V. I. Lenjin, *Šta da se radi*, zbornik *Partija proletarijata*, str. 113.

Dva su osnovna vida raskida između teorije i prakse u sklopu organizovanih socijalističkih snaga razvijenog sveta. Prvi oblik ispoljava se manje ili više u potpunom i otvorenom *odstupanju od teorije*, naravno ne teorije uopšte, već teorije socijalističke revolucije (shvaćene u smislu istorijskog procesa revolucionarnog socijalističkog preobražaja). Ovo je karakteristično za glavne snage današnje socijaldemokratije. Suočena sa drastičnim raskorakom između svoje političke prakse, koja se u većini slučajeva svodila na upravljanje postojećim poretkom, uz neke manje, najčešće sistemski nebitne reforme u okviru sistema, i programske platforme, koja je, ipak, obavezivala na radikalnije zahvate, socijaldemokratija je rešila ovu protivrečnost tako što je u celini žrtvovala »nezgodne« principe. Protivrečnost je rešena amputiranjem teorije. (Ono što je usvojeno kao zamena sasvim sigurno nije ni minimum teorije socijalističkog preobražaja.)

Drugi vid ovog raskida je kada se zvanično zadržava teorija, ali ona *sve manje prožima praksu*. Stvarnu aktivnost, svakodnevnu praksu sve više motivišu i usmeravaju neke druge, uglavnom pragmatske konsideracije (na primer, borba za ekonomski rast, stabilnost postojećeg poretka, usavršavanje postojećeg mehanizma upravljanja i slično). Teorija se, uglavnom, prilagođava postojećem, zatečenom. Afirmišu se oni njeni elementi koji se mogu uskladiti sa vladajućom političkom praksom. U staljinističko doba bila je karakteristična pojava da se razna rešenja tekuće prakse podižu na nivo teorije, da se proglašavaju za osnovne vrednosti i principe revolucionarne teorije. Oni elementi teorije koji se ne »podudaraju« sa tekućom praksom obično se potiskuju, revidiraju ili pomeraju u transcendentne magle daleke budućnosti. Bilo jedno ili drugo, prekid je očigledan. Ove pojave bile su drastične u staljinističko doba. Kasniji razvoj je doneo određene promene, ali se elementi ovog raskida jasno ispoljavaju u praksi većeg broja vladajućih komunističkih partija.

3. Može se, zatim, osnovano govoriti *o narušavanju dijalektičkog jedinstva između bližih i daljih ciljeva*. Uloga je vodećih socijalističkih snaga da stalno teže međusobnom prožimanju ova dva bitna elementa strategije društvenog preobražaja. Smatramo da je pogrešan prilaz onaj koji u politici radničkih organizacija mehanički razdvaja bliže i dalje ciljeve. To je pogrešan prilaz, pre svega, zbog toga što se u praksi ne može povući jasna i čvrsta granica između jednih i drugih. Kao što neki neposredni ciljevi sadrže i neka svojstva dugoročnih, tako i neki dalji ciljevi imaju i te kako veliki značaj za rešavanje tekućih problema položaja radničke klase.

To podvajanje ne sme se prihvatiti i zbog toga što uspešno ostvarivanje i jednih i drugih, i bližih i dugoročnih ciljeva, pretpostavlja stalno međusobno prožimanje. To je, u stvari, najvažniji argument protiv podvajanja. Dosledno socijalistička i revo-

lucionarna je samo ona politika i strategija koja borbu za ostvarenje neposrednih zadataka uvek planira kao deo globalne strategije društvenog preobražaja. To znači da se stalno teži tome da se pojedinačne i parcijalne mere ugrađuju u opšte kretanje ka novom društvu.

Raskid između neposrednih i dugoročnih ciljeva je tipično oportunistička politika. Takvih elemenata danas ima i u politici onih snaga koje se zvanično distanciraju od tradicionalnih nosilaca oportunizma u radničkom pokretu. U praksi se taj raskid između bližih i daljih ciljeva najčešće ispoljava na taj način što se u stvarnoj politici polazi prevashodno od neposrednih, trenutnih zadataka i ciljeva. Bitni, dugoročni ciljevi pomeraju se u nedoglednu budućnost.

Naznačene tendencije raskida između teorije i prakse, bližih i daljih ciljeva, uzurpiranja istorijskih prava i uloge klase, pretvaranja radničkih organizacija u svrhu samima sebi nisu svojstvene samo određenim grupama i strujama. Uprošćeno je gledište da se socijalističke snage mogu jednostavno podeliti na »crvene« i, recimo, »žute«. Naravno, ima grupacija u kojima neka vrsta negativnih tendencija dolazi više do izražaja, ali su zato neke druge snažnije ispoljene na drugim mestima. U stvari, u većini slučajeva teoriju i praksu pojedinih radničkih partija, sindikata i drugih radničkih organizacija prožimaju oprečni elementi i tendencije. U njima, naime, dolaze do izražaja različite tendencije.

Stav prema državi i poretku

Stav prema državi i postojećem poretku u celini uvek je presudno uticao na ideološko profiliranje i političko određenje organizovanih socijalističkih snaga. U tome je osnov mnogih krupnih podela sveta socijalizma. Na ove stavove utiču koliko načelna opredeljenja toliko i razlike u objektivnim uslovima u kojima deluju pojedine grupacije socijalističkih snaga. Sasvim je izvesno, na primer, da se stav prema državi i poretku menja sa dolaskom na vlast socijalističkih snaga i radikalnim razvlašćivanjem posedničkih klasa.

Generalna teza glasi da je dvadeseti vek doneo u razvijenom svetu osetno ublažavanje antagonizma između socijalističkih snaga, s jedne, i države i drugih institucija poretka, s druge strane. Ostvareno je u širokim razmerama *međusobno približavanje i akomodiranje.*

Bitno je različit kontekst i smisao ovih procesa u socijalističkim i kapitalističkim zemljama. U socijalističkim zemljama socijalističke snage uspostavljaju odnose sa »svojom« državom, utvrđuju na jedan ili drugi način svoje mesto, položaj i ulogu u poretku čija su one osnovica i vodeća snaga. U razvijenim kapita-

lističkim zemljama »partner« je (bilo kao protivnik ili saveznik), naravno, klasna država u kojoj posedničke klase imaju dominantan uticaj, u globalnom poretku isto tako. I pored fundamentalnih razlika u kontekstu, teku slični procesi približavanja, prožimanja i međusobnog akomodiranja. Slične su i neke posledice koje ovo približavanje ima po opšti položaj, ulogu i karakter nekih značajnih grupacija organizovanih radničkih i socijalističkih snaga.

Ovde ćemo nastojati da pokažemo, kao najvažnije, da izloženi pravac kretanja bitno *narušava onu komponentu društvene uloge tih snaga koja im daje svojstvo političkih pokreta.* U raznim situacijama i u različitim oblicima, pojedine značajne organizacije gube neka svojstva pokreta i *prerastaju u snage poretka.* Ove transformacije osobito teško pogađaju organizacije koje su izvorno imale karakter radikalnog i revolucionarnog pokreta.

Marksistička koncepcija revolucionarne partije mnogim svojim elementima tesno je povezana sa marksističkom interpretacijom savremene države. Osnovano se može tvrditi da je izvorna marksistička koncepcija partije građena kao antiteza države,[9] u kojoj se vidi odlučujući element otuđene političke sfere. Radnička klasa se konstituiše u partiju da bi prevladala sve oblike oposredovane, otuđene egzistencije. Njena emancipacija je istorijski proces koji vodi prevladavanju, negiranju, ukratko odumiranju države.

Da bi revolucionarna partija mogla da ostvari naznačenu ulogu (prevladavanje države), ona je morala da joj se »približi«, morala je da od nje preuzme neka strukturna obeležja. Naglašavamo neka, a ne sva. Takve elemente koje su »preuzele« revolucionarne, ali i mnoge druge partije, čine: visok stepen unutrašnje institucionalizacije, centralizacija organizacije i odlučivanja, naglašena hijerarhija, disciplina i sistem sankcija. Partija je, kao što su to dobro zapazili mnogi posmatrači, vremenom izrastala u »državu u malom«. U partijskim vrhovima rađala se ideja i želja da ona vremenom preraste u »državu u velikom«.

Više je razloga uticalo na ovakvu evoluciju. Ponajviše, sigurno, opšta etatistička, državnosocijalistička koncepcija i vizija novog kojem se težilo. Izgleda da je mnogo uticalo i to što je država ostavljala utisak nezamenljivog i, nadasve, efikasnog instrumenta u rešavanju raznih društvenih problema. Ovde treba posebno podvući iskustva koja su stečena u prvim fazama socijalističkog preobražaja. Gotovo u svim slučajevima socijalističke snage su se oslonile — i sasvim sigurno su morale da se oslone — prevashodno na državu.

---

[9] Vidi, na primer, Etienne Balibar, *Marx, Engels i revolucionarna partija,* »Critica marxista«, br. 6/1978.

Ovo su neki, mada ne svi razlozi koji objašnjavaju poznato istorijsko divergiranje od izvorne marksističke koncepcije procesa oslobađanja radničke klase. Dok je ova koncepcija podrazumevala osvajanje vlasti, znači i države da bi se vlast u što većoj meri i što neposrednije *prenosila na klasu*, u praksi se dešava da revolucionarne partije *pokazuju tendenciju ovekovečenja svog sopstvenog monopola vlasti*. Vlast se osvaja ne zato da bi se prenosila na klasu, već da se zadrži u sopstvenim rukama. Raniju moćnu državu zamenjuje još moćnija. Otuđena politička sfera se ne smanjuje.

Izložena tendencija nije podjednako zastupljena u svim vladajućim komunističkim partijama. U većem broju tih partija ima u poslednje vreme nekih simptoma koji svedoče o tome da počinju da se traže razni korektivi dominantnom etatizmu. Čine se razni pokušaji da se u granicama usvojenog osnovnog sistemskog rešenja ugrade pojedini, najčešće vrlo elementarni oblici neposrednog sudelovanja radnih ljudi u procesu upravljanja. S druge strane, nema vidnijih znakova da se namerava dovesti u pitanje postojeća globalna simbioza partije i države. Glavni metod i kanal delovanja vladajuće partije ostaje država, delovanje »s pozicije vlasti«.

U tom pogledu dosta se razlikuje prilaz Saveza komunista Jugoslavije, koji je već u svom Programu iz 1958. godine iskazao čvrstu rešenost da svoju ulogu sve manje ostvaruje »svojom vlašću, a sve više kroz neposrednu vlast radnih ljudi«.

1. Naznačeno ublažavanje antagonizma između organizovanih socijalističkih snaga, s jedne, i države i poretka, s druge strane, *u razvijenim kapitalističkim zemljama* ostvaruje se u raznim vidovima. Ponekad ono ima bitno različit društveni smisao. Dok u jednom slučaju to može biti izraz manje ili više otvorene ideološke kapitulacije, u drugim slučajevima to može biti izraz izmenjenih globalnih okolnosti i novih strateških prilaza.

U sindikatima se ta tendencija široko ispoljava. Dva su najvažnija pojavna vida — jedan se ispoljava u novom načinu utvrđivanja uloge sindikata u globalnom društvu, drugi se manifestuje u uspostavljanju specifičnog tipa odnosa sa državom. Kada je reč o prvom, treba istaći da je veći broj krupnih sindikalnih organizacija i faktički i formalno odustao od dalekosežnijih socijalističkih aspiracija. One svoju ulogu isključivo vide u borbi za poboljšavanje ekonomskog, a delom i društvenog položaja radničke klase u granicama postojećeg klasnog društva. Sindikati u SAD, delom i u Kanadi, drastičan su primer ovakvog koncepcijskog i praktičnog integrisanja u poredak, ali takvih tendencija ima i u nekim drugim kapitalističkim zemljama. Drugi najvažniji vid je uspostavljanje odnosa saradnje sa postojećom državom. Sindikati su u većini zemalja prihvatili takvu saradnju; država je izrazila spremnost da se u tom smislu donekle otvori prema sindikatima.

Brojne su institucije savremene kapitalističke države, neke od njih i dosta značajne, u kojima su sve više zastupljeni predstavnici sindikalnih organizacija. Poslednjih godina i neki radikalnije orijentisani sindikati dolaze do zaključka da je izvesna saradnja moguća, neophodna, pa i legitimna.

Socijaldemokratske partije su u celini prihvatile poziciju integrisanja u poredak. Odlučno se odbacuju ocene da je postojeća država klasna institucija. Umesto toga, govori se o narodnoj ili demokratskoj državi. S doktrinom »demokratskog socijalizma«, usvojenom krajem pedesetih godina, socijaldemokratske partije su praktično, ponekad i formalno, odustale od radikalnijih socijalnih zahteva. Za neke bi se moglo reći da su faktički odustale od socijalizma kao cilja kojem bitno teže. Faktički se prihvataju, kao zadovoljavajući društveni okvir, sve važnije postojeće institucije i iz njih izvedeni društveni odnosi. Integracija je posvemašnja. Kao što je ranije rečeno, socijaldemokratija sve manje nudi alternativu sistemske prirode; u odnosu na glavne buržoaske stranke ona je konkurentska upravljačka garnitura.

Poslednjih decenija donekle je smanjen intenzitet antagonizma između poretka (uključujući i državu) i nekih značajnih snaga socijalističke levice. Ovo se osobito odnosi na neke partije evrokomunističke orijentacije. Orijentacijom na novu strategiju postepenog, demokratskog napredovanja prema socijalizmu, te partije su morale da *odbace* raniju *postavku* o neophodnosti *prethodnog razaranja* postojeće države, kao prve mere na putu društvenog preobražaja. Strategija mirnog puta podrazumeva ne razaranje, već postepeno osvajanje i menjanje klasne suštine i uloge države. Sve je više izražena spremnost tih partija da deluju u okviru postojećih institucija i, štaviše, da preuzimaju šire odgovornosti za funkcionisanje današnjeg društva.

Izvesnih promena, mada ne tako krupnih, ima i na »drugoj strani«. Deo potencijalnih političkih partnera bar je u izvesnoj meri ublažio raniji agresivni antikomunizam. Odmah treba dodati da je antikomunizam još i te kako izražen. Ipak, zidovi nekadašnje izolacije bar donekle su uzdrmani, ponegde se javljaju i prve naprsline. Komuniste više nije moguće zadržati u granicama ranijeg »političkog geta«.

Nisu nam prihvatljive ocene koje potiču iz nekih građanskih sredina, ali i iz nekih komunističkih partija, da je ovde u pitanju »napuštanje klasnih pozicija«, odricanje od marksizma i revolucije, »prelazak na drugu obalu«. Pomenute komunističke partije nastoje, s jedne strane, da se oslobode nekih balasta ranije dogmatske i sektaške politike, a, s druge — da usklade svoje koncepcije sa krupnim promenama koje su se poslednjih decenija desile u nekim od tih društava, možda i u većini.

To je u velikoj meri proces *interpenetracije*. Partije su se u znatnom stepenu otvorile prema sredinama u kojima deluju. U tom smislu one su se promenile. Ali ne treba zaboraviti da su se

promenila i društva u kojima one deluju. Ne može se istovremeno tvrditi da je radnička klasa osvojila krupne tekovine i značajne pozicije u ovim zemljama i da se te zemlje nisu bitnije promenile. Kapitalizam nije mogao apsorbovati sve ove tekovine, a da pri tome i sâm ne doživi određene transformacije.

Novi uslovi u kojima deluju ove partije, kao i nova saznanja do kojih su došle kritičkim preispitivanjem svoje ranije politike, uputili su ih na zaključak da su neophodne ne samo nove ideje o putevima socijalizma (shvaćenim kao metod borbe za vlast) već i novi prilazi samom socijalizmu. Ocenjeno je da je moguće na *nov način ostvarivati ulogu organizovane socijalističke snage.* Italijanski komunisti su ovu novu koncepciju sažeto izrazili rečima da su oni istovremeno »partija vlade i partija borbe«.

Nova koncepcija se još istražuje i gradi. Skopčana je sa nesumnjivim neizvesnostima, nepoznanicama, a verovatno i sa rizicima. To sigurno nisu razlozi da se odustane od daljeg traganja. One koji tvrde suprotno treba podsetiti na to da krčenje novih puteva nije nikad bilo lišeno ni neizvesnosti, ni nepoznanica, pa ni rizika. Dok je u slučaju socijaldemokratije nesumnjivo reč o integraciji, smatramo da takvim ocenama nema mesta kada su u pitanju nove koncepcije evrokomunista.

2. Najdublje promene na relaciji partija — poredak ostvarene su, razumljivo, *u zemljama gde su komunističke partije došle na vlast.* Uloga tih partija iz osnova je izmenjena, isto tako njihov položaj u društvu. Gotovo u svim tim zemljama odnos između komunističkih partija i snaga starog klasnog poretka bio je obeležen bespoštednom, praktično totalnom konfrontacijom. Ishod je mogao da bude samo potpuna pobeda jedne ili druge strane. Posle dolaska na vlast, što je u većini slučajeva ostvareno u vrlo teškim uslovima, bilo je neophodno da se na ruševinama starog sistema vlasti gradi novi. Snage kontrarevolucije pružale su žestok otpor. Moralo se računati sa ozbiljnim pretnjama »uvoza kontrarevolucije« (snažni imperijalistički pritisci).

Osnovni zadatak komunističkih partija bila je konsolidacija nove vlasti i odbrana prvih tekovina revolucije. Prilike su bile takve da je u većini slučajeva to zahtevalo *neposredno preuzimanje funkcija vlasti* od strane vladajućih komunističkih partija. Partije se na jedan ili drugi način stapaju sa aparatom države. Rešenja koja su u prvim fazama konsolidacije vlasti bila istorijska neminovnost, i nesumnjivo progresivna i revolucionarna, kasnije se usvajaju kao manje ili više trajni okviri novog društva. U revolucionarnom etatizmu jačaju tendencije birokratskog okoštavavanja i sistemske stagnacije. Vladajuća partija postaje na neki način zarobljenik svog sopstvenog istorijskog dostignuća. U njenim stremljenjima sve manje dolazi do izražaja tendencija kritičkog prevladavanja i nadilaženja osvojenog, postojećeg. Takve tendencije su još slabije ispoljene u vladajućoj političkoj praksi.

Veliki deo energije i stvaralačkih potencijala iscrpljuje se u odbrani postojećeg. *Socijalistički razvoj često se koncipira i ostvaruje kao linearni i kontinuirani rast elemenata i funkcija postojećeg.* Izbegavaju se radikalniji sistemski raskidi i skokovi. Umesto da se sistemska rešenja oblikuju prema ključnim istorijskim imperativima besklasnog društva, ciljevima i interesima »ekonomskog oslobođenja radničke klase«, ovi ciljevi se nastoje prilagoditi logici i mogućnostima državnog socijalizma. Imperativ revolucionarnog dinamizma, stalnog produbljivanja procesa socijalističke revolucije, sve više ustupa mesto imperativu odbrane vladajućeg poretka. Podređujući se u tolikoj meri funkciji odbrane poretka, partija donekle gubi svojstvo pokreta. *Partija pokreta vremenom dobija bitna obeležja partije poretka.*

Taj moment presudno utiče gotovo na sva ostala bitna svojstva određenih komunističkih partija — strukturu, način delovanja, unutrašnje odnose i drugo.

Postavlja se pitanje: da li revolucionarna partija mora dolaskom na vlast neizbežno gubiti svojstvo revolucionarnog pokreta? Smatramo da *to nije neumitna sudbina partije na vlasti.* Ona može zadržati svojstvo pokreta ukoliko u svom biću uspe da ostvari dijalektičku sintezu protivrečnih elemenata i funkcija odbrane postojećeg i (istovremeno) njegove radikalne kritike, stalnog stremljenja da ga prevlada i nadiđe. *I jedna i druga funkcija su legitimne i primerene revolucionarnoj partiji na vlasti.* Ona je dužna da štiti »svoj poredak« zato što on sadrži neke bitne tekovine radničke klase. Neodgovorno je i neozbiljno previđati ili potcenjivati bitnu razliku između tog poretka i onog koji odražava interese posedničkih klasa. Samo malograđanski liberali i anarhoidni elementi mogu potcenjivati značaj zadataka te vrste.

S druge strane, partija koja želi da zadrži svojstvo revolucionarnog pokreta, a to znači stvarne revolucionarne avangarde, *može i mora stalno da neguje i razvija sopstvenu radikalnu kritičku dimenziju.* Ona može da zadrži karakter »partije u velikom istorijskom značenju« ako se ne miri sa osvojenim i ostvarenim, ako stalno deluje kao faktor radikalne društvene promene i inovacije.

Karakter revolucionarnog pokreta (kojem je uvek imanentna borba za revolucionarne promene) zadržava vladajuća partija koja uspeva da ostvari sintezu dve protivrečne, ali i nužno komplementarne osnovne funkcije. Ostvarivanje ove sinteze jedan je od najtežih zadataka revolucionarne avangarde u toku socijalističke revolucije, pošto ne postoje, niti mogu da postoje neka opšta pravila o tome kako se postiže ekvilibrijum ovih funkcija. Nužno je i legitimno da se tačka ravnoteže stalno pomera. Dok u jednoj fazi razvoja težište može i mora da bude na zadacima konsolidacije, u narednim glavne snage moraju da se koncentrišu na zadatke daljeg razvijanja revolucionarnog procesa. Partija mora biti podjednako osposobljena i da brani i napada, gradi i razgra-

đuje. *Podjednako je štetno zapostavljanje i jedne i druge funkcije.*

Jugoslovenski komunisti već decenijama grade specifičnu koncepciju društvene uloge Saveza komunista na sopstvenom saznanju da je ta uloga u izloženom smislu protivrečna, to jest oni se bore za to da u biću svog pokreta stalno iznova ostvaruju sintezu dve navedene fundamentalne funkcije. Razvoj sistema društvenih odnosa pokazuje da Savez komunista nije postao zarobljenik svog sopstvenog dela.

Unutrašnje ustrojstvo i odnosi

Iako se unutrašnje ustrojstvo socijalističkih snaga često dosta razlikuje, i ovde se mogu uočiti neki karakteristični zajednički problemi. Koji su i kakvi ti problemi — mišljenja su o tome jako podeljena. Kao opšte pravilo mogla bi se izneti konstatacija da vodeći predstavnici radničkih partija, sindikata i drugih organizacija obično imaju mnogo bolje mišljenje o unutrašnjim odnosima u tim organizacijama nego sami članovi organizacija, odnosno brojni posmatrači koji ne pripadaju najužim rukovodećim strukturama. Dok se vodeći funkcioneri obično pozivaju na statutarne norme, ostali ukazuju na znatna odstupanja prakse od tih normi. Dok vodeći predstavnici obično naglašavaju demokratske principe i aspekte unutrašnjih odnosa, većina drugih posmatrača ističe značaj i razmere odstupanja od demokratskih principa.

Radničke partije i sindikati sigurno su bitno proširili područje demokratskog organizovanja, delovanja i življenja. To malo ko može osporiti. S druge strane, isto je tako sigurno da su u unutrašnjim odnosima tih organizacija vrlo *snažno došle do izražaja birokratske, oligarhijske i slične tendencije.* Rukovodeći organi gotovo svugde imaju veću ulogu nego što je to predviđeno odgovarajućim statutarnim odredbama. Suprotno tome, članstvo je vrlo često prikraćivano u ostvarivanju statutom zagarantovanih prava. Vrhovi partijskih i sindikalnih organizacija, u pravilu, koncentrišu u svojim rukama ogromnu moć. Uloga članstva i njegovih predstavnika u donošenju bitnih odluka, osobito u utvrđivanju politike organizacije, najčešće je više formalna i simbolična nego suštinska. Vodeće strukture često se jako udaljuju od sopstvene baze.

Birokratske tendencije su, izgleda, tesno povezane sa rastom organizacija i, na osnovi toga, sve većom institucionalizacijom. U masovnim organizacijama sve jasnije se uočavaju tipični znaci prstenaste ili piramidalne strukture. Između udaljenog vrha i masovne baze formira se nekoliko ešalona, stepenica koje popunjavaju grupacije aktivista, militanata, aparata i srednji slojevi funkcionera.

Tamo gde su ove tendencije jače izražene dolazi do degenerativnih procesa u tkivu organizacije i njenom unutrašnjem životu u celini. Rukovodeće snage nastoje da iznude i obezbede svoj monopol na odlučivanje, pa i monopol na istinu. Hijerarhiju vrednosti postepeno zamenjuje vrednost hijerarhije: autoritet naučnih argumenata — argument autoriteta. Onaj koji stoji više na hijerarhijskoj lestvici, po definiciji, »zna više« i »vidi dalje«.

Birokratske tendencije nisu samo rezultat unutrašnjeg rasporeda moći, još manje pogrešnih ideja ili zlih nakana vodećih ljudi. Razna istraživanja sve više upućuju na zaključak da su unutrašnji odnosi pojedinih organizacija u velikoj meri determinisani njihovim opštim idejno-političkim profilom, osobito ulogom koju imaju u društvenom i političkom životu. Smatramo da su, na primer, birokratske tendencije u radničkim partijama i sindikatima najtešnje povezane sa prethodno naznačenim tendencijama u profiliranju njihove uloge.

Važniji specifični vidovi ispoljavanja birokratskih, autoritarnih i oligarhijskih tendencija u socijalističkim snagama razvijenih delova sveta su sledeći:

— *Odluke ne donose organi i tela koji su predviđeni statutom,* već neke druge instance. Na primer, u većini organizacija statuti obično stipuliraju da su godišnje konferencije ili partijski kongresi forumi na kojima se utvrđuje politika organizacije i donose najvažnije odluke. Istraživanja danas već veoma bogate i relativno dostupne empirijske građe navode na zaključak da se na ovim forumima uglavnom *ozvaničavaju* odluke koje su već ranije donete. Meritorne odluke koje su donele neke druge instance ovde se najčešće samo *ratifikuju.* U praksi se često zadržava dekor političke debate, ali je stvarni politički značaj tih rasprava vrlo mali. Neretko, one su samo fasada koja skriva naličje stvarnog procesa odlučivanja.

Ovu pojavu možemo nazvati *»izmeštanjem«* pojedinih rukovodećih organa. Prva su bila »izmeštena« najšira demokratska tela. Zatim je proces birokratizacije otišao korak dalje i lišio političkih prava drugu liniju odlučivanja na vrhu — centralne komitete i njima slična tela. Stvarna moć odlučivanja koncentriše se u mnogo užim organima, najčešće telima koja imaju tek desetak članova.

Jedan vid ovog »izmeštanja« je kada se u političkom procesu formiraju sasvim *nezvanične* grupe koje preuzimaju velika suštinska ovlašćenja. Značajne odluke donose grupe vodećih funkcionera koji zasedaju sasvim »nezvanično« — postojanje takvih grupa nije predviđeno bilo kakvim statutarnim ili sličnim normama. Ovakvo izvlačenje stvarnog političkog sadržaja iz raznih demokratskih foruma i organa, u pravilu, ima pogubne posledice. Kao što se biljka iz koje su izvučeni životni sokovi sparuši i suši, tako i u tim organizacijama dolazi do zamiranja pravog unutrašnjeg političkog života. Rutina i sivilo postaju svakodnevnica.

Pojava o kojima je ovde reč ima i u sindikatima i partijama. Kada su ove poslednje u pitanju, treba reći da se to dešava i u komunističkim i socijaldemokratskim. U ovim poslednjima, na primer, partijske konferencije i kongrese su potisnule parlamentarne frakcije i još više grupe koje se okupljaju oko vođe stranke. Godišnjoj konferenciji britanske Laburističke stranke nedavno je moralo da se saopšti da njene odluke ne mogu da obavezuju laburističku vladu. I u tim partijama vodeće snage imaju velike mogućnosti da unapred oblikuju, u stvari režiraju tok debata na širokim demokratskim skupovima. U komunističkim partijama najuža izvršna tela često su se nametala kao osnovni punktovi stvarnog utvrđivanja partijske politike.

— *Teorija i praksa monolitizma,* monolitnog jedinstva, pokazale su se u mnogim slučajevima kao moćno sredstvo birokratizacije odgovarajućih partija. To se redovno dešavalo tamo gde je monopolitizam interpretiran kao jedinstvo »bez razlika«, jedinstvo bez borbe mišljenja, to jest kao izraz unanimizma. U organizacijama u kojima nema stvarne borbe mišljenja, slobodne diskusije, neizbežno se nameće dominacija centra.

— Slične negativne posledice ima praksa organizovanja *diskusije posle donete odluke.* Takve diskusije, po prirodi stvari, ne mogu biti konstitutivni deo procesa političkog odlučivanja, one služe popularisanju, u najboljem slučaju pretresanju već zauzetih stavova.

— U komunističkim partijama decenijama je bio obezbeđen isključivo takozvani *vertikalni kanal komunikacija i debate.* S obzirom na uslove u kojima su te partije delovale prvih godina svoje konsolidacije, to je i razumljivo. (Poznato je da je rigorozna primena tog principa bila moćno oružje u borbi protiv policije i klasnog neprijatelja u celini, osobito u njihovim pokušajima da prodru u organizaciju.) Sada se većina partija (koje deluju u tim zemljama) više ne suočava sa opasnostima takve vrste. Opasnosti takve vrste danas su nešto manje akutne čak i u nekim kapitalističkim zemljama, u tom smislu što više nema direktnih pokušaja da se organizacija ukine, a njeni kadrovi fizički uništavaju. Praksa vertikalnog komuniciranja i debate ipak je još dominantna.

— Osobito veliki značaj imaju pojave *faktičkog potiskivanja izbora kao metoda formiranja vodećih struktura pojedinih organizacija, naročito partija.* Te pojave su osobito raširene u mnogim komunističkim partijama, ali ih ima i u nekim drugim strujama i grupacijama, mada, najčešće, ne u toliko oštrim formama. Izbori su u mnogim partijama faktički napušteni, kao metod, još između dva svetska rata. Umesto izbora, stvarni princip i metod obnavljanja rukovodećih struktura je sistem *kooptacije.* Centri odlučivanja u partijama znatno pre izbora vrše »svoj izbor« i donose meritorne odluke o budućem sastavu odgovarajućih rukovodećih tela i organa. Dosta su razrađene tehnike takvog sistema koopta-

cije. Najvažnije su sledeće poluge: a) težište izbornog procesa se prenosi na fazu kandidovanja u kojoj rukovodeći centri imaju često monopol odlučivanja; b) izbori se organizuju u nekim slučajevima stepenasto, što povećava rastojanje između baze i onih koji su na kraju »izabrani« u najviša tela; c) na liste se često stavlja samo onoliko kandidata koliko treba da bude izabrano članova odgovarajućeg tela i d) u nekim prilikama primenjuje se javno glasanje (dizanjem ruku).

Za izložene i neke druge oblike (tehnike) potiskivanja metoda izbora sigurno su nekad postojali vrlo jaki razlozi. Osobito su partije koje su bile izložene raznim vrstama proganjanja morale i na taj način da se štite od klasnog neprijatelja. S promenom uslova takve mere je teže objasniti. Metod izbora predstavlja bitnu komponentu principa demokratskog centralizma. To je važna zaloga demokratskih prava članova radničkih partija i drugih radničkih organizacija. Dosta štete nanosi to što se princip zadržava u statutima, ali se u praksi na razne, uključujući i izložene, načine potiskuje, a ponegde i sasvim dezavuiše. Često se može uočiti sledeće pravilo: što je organ koji se bira viši, to je veća verovatnoća da se njegovo formiranje ne »prepušta« stvarnom izbornom postupku. I obratno, što se krećemo bliže partijskoj bazi, tu se izbori sprovode demokratskije, metod kooptacije ustupa mesto metodu partijskih izbora.

Izložene birokratske pojave često se poistovećuju sa *principom demokratskog centralizma*. Ističe se da taj princip nužno i zakonito rađa takve deformacije. Smatramo da je ovakvo stanovište neprihvatljivo. Nije ovde u pitanju princip, već njegova interpretacija i primena. Princip je nezamenljiva osnova svake organizacije koja nastoji da željenu efikasnost ostvaruje u uslovima unutrašnje demokratije, da centralizovano usmeravanje i rukovođenje poveže sa meritornim sudelovanjem članova.

Kada kažemo da nije u pitanju sam princip, već određena praksa, određena interpretacija, onda mislimo i na to da je u nekim slučajevima taj princip bio primenjivan i drugačije, to jest na takav način da je predstavljao osnov istinske demokratije u unutrašnjem životu odgovarajućih organizacija. Ovde se misli osobiti na iskustvo Boljševičke partije u godinama kada se na njenom čelu nalazio Lenjin. Danas čak i mnogi građanski teoretičari ističu da je u to vreme demokratski centralizam označavao stvarnu, mi bismo rekli revolucionarnu, sintezu protivrečnih elemenata te sintagme — demokratije i centralizma.

Od sredine dvadesetih godina dolazi do sve težeg narušavanja dijalektičkog jedinstva te sintagme. Demokratija se sve više narušava i potiskuje. U praksi demokratskog centralizma ne nalaze se zadovoljavajuća rešenja za regulisanje unutrašnjeg sklada između slobode i discipline, prava i dužnosti, autoriteta i odgovornosti (naravno, na prvom mestu nosilaca autoriteta), jedinstva i demokratije. Pod vidom borbe za unutrašnje jedinstvo i ak-

cionu sposobnost partije često su bitno ograničavana prava članova da sudeluju u građenju partijske politike, praktično je bila isključivana mogućnost stvarne borbe mišljenja. U poznatim staljinističkim interpretacijama i, još više, staljinističkoj praksi, ovakve negativne tendencije dobile su doista drastične razmere.

»Nova partija« — ideje i ostvarenja

U većem broju razvijenih kapitalističkih zemalja vode se dosta žive i široke rasprave u »novoj partiji«. U tim raspravama sudeluju predstavnici različitih struja i grupacija radničkih i socijalističkih pokreta. Najbrojniji su predstavnici raznih struja nove levice. Najveću težinu imaju rasprave koje se vode u partijama evrokomunističke orijentacije.

Pledoaje za novu partiju najčešće se obrazlaže sledećim argumentima: a) postojeći oblici organizovanja radničkih i socijalističkih snaga, i pored nesumnjivih pozitivnih rezultata postignutih u borbi za neposredne interese radničke klase, nisu uspeli u osnovnom, u svojoj istorijskoj misiji subjekta revolucionarnog preobražaja; b) ukazuje se na ranije pomenute pojave birokratizma i uopšte na nezadovoljavajuće stanje unutrašnjih odnosa u partijama i c) neki autori smatraju da su postojeće podele u radničkim pokretima glavni izvor njihove slabosti i otud predlozi za »novu jedinstvenu« partiju.[10]

Iznet je veći broj dosta različitih predloga.[11] Izgleda da se oni mogu grupisati u sledeće tipične prilaze: prvo, veći broj auto-

---

[10] Kao primer prve argumentacije navešćemo zanimljive poglede istaknutog predstavnika italijanskih komunista Amendole (Giorgio Amendola) i italijanskih socijalista, pokojnog Lelija Basa. Amendola je sredinom šezdesetih godina izazvao vrlo živu partijsku debatu, jednim svojim napisom, u kojem je, između ostalog, rekao i sledeće: »Ni jedno od dva rešenja koja su se nudila radničkoj klasi zapadnoevropskih kapitalističkih zemalja poslednjih pedeset godina — socijaldemokratsko i komunističko rešenje — nisu se do sada pokazala podobnim zadatku ostvarenja socijalističke transformacije društva, promene sistema.« (»Rinascita«, 28. novemar 1964). Lelio Baso ističe da borbi za socijalizam u Zapadnoj Evropi »danas više nego ikad nedostaju političko vođstvo i valjana strategija. To političko vođstvo ne mogu ponuditi... socijaldemokrati koji su svugde postali oruđa integracije radničke klase u službi organiziranog kapitalizma, ne mogu to ni komunističke partije koje... moraju definitivno napustiti "model" koji je nesposoban da izdrži socijalističku demokratiju, i moraju imati hrabrosti da podvrgnu reviziji ne marksizam, nego izopačenja marksizma koja su dugo godina bila službeno učenje Kominterne i Kominforma, a shodno tome i tip partije koji se inspirira povijesnim situacijama što su prilično različite od sadašnjih« (*Izgledi evropske ljevice*, Zagreb, 1971, str. 19—20).

[11] Toj diskusiji dali su značajne priloge, između ostalih, najistaknutiji predstavnici komunističkih partija Italije, Francuske, Španije i Švedske, zatim pojedini ugledni marksisti, kao što su Henri Lefebvre,

ra smatra da rešenja treba tražiti u modificiranju postojećih radničkih partija (komunističkih ili socijalističkih); drugo, iznosi se i ideja o osnivanju nove (jedinstvene) radničke partije čiju bi osnovu činile današnje glavne radničke partije; treće, predlaže se osnivanje potpuno nove (»revolucionarne«) radničke ili socijalističke partije koja ne bi imala neposredniji kontinuitet sa sadašnjim radničkim partijama za koje se ističe da su potpuno »prevaziđene« ili »izgubljene« za socijalizam. Bitno je da se svi ti predlozi, ipak, povezuju sa tradicionalnim radničkim i socijalističkim snagama, oni se kreću u matici tradicionalnog radničkog pokreta. Postoje, međutim, i predlozi koji, uglavnom, potiču od raznih grupa nove ili ekstremne levice, koji zastupaju ideju o gotovo potpunom raskidu sa tradicionalnim oblicima organizovanja socijalističkih snaga. U nekima od tih predloga zagovara se ideja partije revolucionarne elite, malobrojnih ali vrlo kompaktnih organizacija koje bi trebalo da ostvaruju ulogu borbene avangarde, »revolucionarnog fitilja«. Ima i predloga u kojima se naglasak stavlja na takve forme organizovanja koje će obezbediti najviši mogući oblik »revolucionarnog spontaneiteta«.

Od rasprava su važniji praktični rezultati. Većina protagonista »nove partije« nije želela da se zadrži samo u okvirima teorijskih rasprava. Poslednjih desetak godina bilo je više pokušaja da se formiraju nove organizacije. Bilo je čak i dosta ambicioznih poduhvata sračunatih na to da »nova partija« potisne postojeće radničke partije i postane glavni subjekt revolucionarnog preobražaja. (Prvi pokušaji osnivanja novih partija učinjeni su već u drugoj polovini pedesetih godina kada su osnovane posebne političke organizacije tadašnje »nove socijalističke levice«: Francuska, Danska, Norveška i Holandija.)

Analizirajući iskustva koja su stečena u borbi za osnivanje novih partija, mora se zaključiti da su rezultati uglavnom veoma skromni. Ni u jednom slučaju nove partije i slične organizacije nisu uspele da ozbiljnije ugroze pozicije tradicionalnih radničkih partija. (Izuzetak je pomenuti slučaj Danske, gde je nova partija — Narodna socijalistička partija — nadjačala uticaj Komunističke partije.) Danas u Zapadnoj Evropi ima nekoliko desetina najrazličitijih novih partija (najbrojnije su takozvane marksističko-lenjinističke komunističke partije, koje su u većini slučajeva formirali raniji članovi i aktivisti »starih« komunističkih partija). Veći broj ovih organizacija nije uspeo da okupi ni hiljadu pristalica, ponekad su to grupice od stotinjak ili manje istomišlje-

---

Lucien Goldman, Herbert Marcuse, Andre Gorz, Ernest Fischer, Ernst Mandel i drugi, kao i neki drugi teoretirači (na primer, Serge Mallet). Vidi: Lefebvre, *L'iruption de Nanterre au sommet*, Paris, 1968; Goldman, »Praxis«, br. 1-2/1970; Herbert Marcuse, *One Dimensional Man* i *Soviet Communism*; Gorz, *Radnička strategija i neokapitalizam*; Mandel, *Une stratégie socialiste pour l'Europpe occidentale*, »Revue internationale du socialisme«, 9/1967.

nika. Neke od tih novih organizacija su tipičan primer savremenog levog ekstremizma i političkog sektaštva.

Socijaldemokratske partije su ostale gotovo sasvim »imune« na sve predloge o potrebi prilagođavanja i inovacije.

Međutim, stvarno veliki politički značaj imaju promene do kojih je došlo u partijama evrokomunističke orijentacije.

Načelno je polazište tih partija da u ovom trenutku nije realno očekivati objedinjavanje svih socijalističkih i revolucionarnih snaga u jednoj političkoj organizaciji. Ta ideja se ne odbacuje u principu, ali se očigledno pomera za dalju budućnost, štaviše, za vrlo daleku budućnost.

Drugo najvažnije polazište glasi da nema niti može biti večitih i univerzalnih rešenja kada su u pitanju oblik i tip organizovanja socijalističkih snaga. Vrlo ubedljivo se ističe da oblik i tip organizovanja zavise od uslova u kojima deluju socijalističke snage i, osobito, od strategije socijalističkog preobražaja koja je primerena tim uslovima. Pošto se menja i jedno i drugo, moraju se menjati, to jest adaptirati i dalje razvijati oblici organizacije.

Novi prilazi dolaze do izražaja već u *opštim odredbama karaktera* tih partija. Dok su ranije i one isticale takve odredbe, kao što su monolitno jedinstvo, ideološka rigoroznost i kadrovski karakter, sada se najviše naglašava da su one marksističke, revolucionarne, široke, masovne, demokratske, otvorene, pa čak i »neideološke«. Ponekad se kaže da su »ideološki otvorene«. Sve ove odredbe mogu se naći bilo u novim statutarnim dokumentima bilo u izjavama najodgovornijih rukovodilaca tih partija. Osobito su interesantni novi statutarni dokumenti koje su usvojile Italijanska KP i KP Španije tokom poslednje dve godine. Veoma su zanimljive i novine koje je sredinom šezdesetih godina unela u svoj Statut KP Švedske.

U Tezama pripremljenim za poslednji, XV kongres IKP se ističe da je prevaziđeno »viđenje komunističke partije kao »prototipa države i socijalističkog društva«, zatim da IKP »afirmiše svoj svetovni karakter, proklamirajući da članstvo u IKP deluje na temelju političkog programa ... Mi smatramo već odavno da formula »marksizam — lenjinizam« ne izražava sve bogatstvo naše teorijske i idejne baštine ... Metod demokratskog centralizma u osnovi odgovara ciljevima IKP. Pa ipak, potrebno je učiniti nove korake i odgovarajućim organizacionim promenama ... Narodni masovni karakter partije zahteva čvršću organsku povezanost između činilaca demokratije i jedinstva«.[12] Vrlo je indikativno da je u novom Statutu ispuštena ranija odredba prema kojoj je »IKP politička avangarda radničke klase i svih radnih ljudi«. Sada je usvojena mnogo fleksibilnija odredba, u kojoj se kaže: »IKP organizuje radnike, radne ljude, intelektualce ...«.[13] U novom Statutu KP Španije se ističe da je »KPŠ marksistička, revolucio-

---

[12] Vidi pomenute Teze, tačka XV.
[13] »Rinascita«, 20. april, 1979.

narna i demokratska partija...«. Na drugom mestu se u Statutu naglašava da je ona i »masovna partija« koja baš zbog toga mora da vodi brigu o »formiranju i unapređivanju kadrova«.[14]

Smatramo da su novine o kojima je ovde reč najviše došle do izražaja u sledećim oblastima:

Prvo, promenjen je *stav nekih od ovih partija prema društvu u kojem deluju*, a u skladu s tim izmenio se njihov položaj u društvenoj zajednici. Kao da se sve više usvaja poziv koji je Toljati uputio još 1946, kada je rekao: »... nova partija je partija radničke klase i naroda, njena delatnost se ne ograničava samo na kritiku i propagandu već ona učestvuje u životu zemlje na pozitivan i konstruktivan način...«[15] Sličnu misao Berlinguer je ponovio više puta. Još sredinom šezdesetih godina on je naglašavao da IKP i »kada je u opoziciji, nikad ne gubi karakter vladajuće partije, to jest partije koja se ne ograničava na negiranje postojećeg sistema, na propagandu i agitaciju, već neprekidno vodi konstruktivnu akciju usmerenu na pozitivno rešavanje problema koji sazrevaju... i trudi se da vrši stvaran uticaj na sve odlučujuće ekonomske i političke centre i organe...«[16] (Treba se podsetiti da je u godinama delovanja Kominterne prevladavalo upravo suprotno stanovište, to jest da je dužnost partije da koristi postojeće institucije, pre svega za svrhe političke propagande i agitacije. »Konstruktivna« participacija je odbacivana kao reformizam i oportunizam.)

Konsekventno sledeći ovu liniju, rukovodioci IKP, a donekle i nekih drugih evrokomunističkih partija izražavaju spremnost da pozitivno sudeluju u postojećem političkom sistemu i, što je najvažnije, da *preuzimaju odgovornosti* za funkcionisanje ne samo političkog sistema već i drugih sektora postojećeg društva. Praktičan izraz ovakve orijentacije bila je spremnost IKP da sudeluje u poznatom planu demokratskih stranaka za stabilizaciju privrede, koji je obično označavan kao program »strogosti i štednje«. KP Španije je na sličan način doprinela ostvarivanju programa ekonomske stabilizacije kada je potpisala poznati Pakt Monklava.

To je sigurno važna novina. Postavljaju se neka dosta složena pitanja usklađivanja takve uloge sa revolucionarnom dimenzijom, inovatorskim potencijalom komunističke partije. Izvesno je da partija koja želi da ostvari revoluciju mirnim putem mora da »uđe« u institucije i da preuzima sasvim konkretne odgovornosti. Važno je, međutim, da bude stalno otvorena njena kritička dimenzija, da ispoljava spremnost i sposobnost za vršenje društvenih promena.

---

[14] Vidi Teze pripremljene za X kongres KPŠ (1978), tačka XV.
[15] Toljati, *Fragmenti iz dela*, Beograd, 1965, str. 195.
[16] Berlinguer, *Stanje partije i promene u italijanskom društvu*, »Dokumentacija«, Institut za radnički pokret, Beograd, br. 3/1964, str. 137.

Drugo, drukčije se postulira *uloga komunističke partije u sklopu organizovanih socijalističkih snaga* odgovarajućih zemalja. Sada se više ne insistira na monopolu komunističke partije na progres i socijalizam. Kao što se prihvata pluralizam partija u društvu, prihvata se i pluralizam orijentacija, struja i partija u radničkom i socijalističkom pokretu. Na druge radničke i socijalističke partije ne gleda se kao na privremenu pojavu ili kao na »nužno zlo«. Na jedan ili drugi način, prihvata se njihova legitimnost.

Ovde se javlja osetljivo pitanje *avangardnog karaktera* komunističke partije, njenog avangardnog položaja u društvu, u sklopu organizovanih socijalističkih snaga posebno. Ranije su i te partije prihvatale i afirmisale tradicionalno stanovište da je komunistička partija »po definiciji« avangarda radničke klase odgovarajuće zemlje. Pored toga, avangardizam je u praksi interpretiran na takav način da su iz njega izvođena *posebna prava* komunističke partije. To pitanje je osetljivo zato što je tradicionalna interpretacija avangardizma komunističke partije u osnovi nespojiva sa novom strategijom tih partija. Nespojiva zato što nova strategija podrazumeva i pretpostavlja politiku širokih saveza sa svim drugim radničkim, socijalističkim, pa čak i progresivnim građanskim snagama. Smatramo da ostvarenje nove politike širokih socijalnih i političkih saveza zahteva, na prvom mestu, najpuniju ravnopravnost partnera. Sasvim je nezamislivo da bi druge političke grupacije prihvatile bilo kakav čvršći savez sa komunistima ukoliko bi oni tražili za sebe neki poseban status, a osobito rukovodeću ulogu. To treba istaći zato što su komunističke partije u ranijim fazama svog razvoja najčešće nastojale da uspostave baš takav tip saveza.

Ima se utisak da evrokomunističke partije uviđaju složenost i osetljivost tog pitanja i zato u novije vreme mnogo »obazrivije« govore o svom avangardizmu. Pre svega, može se zapaziti da se izjave ove vrste daju mnogo ređe nego ranije. Još je važnije to što se one stavljaju u bitno novi kontekst. Osobito je primetno nastojanje da se (eventualni) avangardizam komunističke partije interpretira isključivo u smislu *većih obaveza i dužnosti.* Izričito se kaže da ideološko i političko prednjačenje (avangardizam) ne daju komunističkoj partiji nikakva posebna prava. Potencijalnim partnerima se nude potpuno ravnopravni politički odnosi. Važno je i to što se sada jako naglašava da se avangardizam ne može izvoditi iz naziva partije ili doktrine na koju se poziva. Kaže se da nema niti može biti patentiranih i predodređenih avangardnih partija. Status avangarde se osvaja stalno iznova, sposobnošću partije da rešava tekuće društvene probleme i da krči puteve društvenog progresa. Značajno je i to što se avangardizam najtešnje povezuje sa stepenom ukorenjenosti partije u radničkoj klasi i drugim radnim slojevima. Neodrživo je da se avangardom naziva organizacija koja decenijama vegetira na dalekim marginama političkog života, koja u radničkoj klasi nema dubljih korena i uporišta.

Treće, sa tim je tesno povezan i novi prilaz pomenutih partija sindikatima. U skladu sa poznatim transmisionim konceptom komunističke avangarde, i te su partije ranije nastojale da uspostave sa »svojim sindikatima« specifičan tip odnosa koji se faktički svodio na njihovu političku podređenost. U poslednje vreme sve više se naglašava samostalnost sindikata, naime ravnopravni odnosi između sindikata i partije. U tom pogledu najdalje se otišlo u Italiji gde je, na predlog sindikalne konfederacije sa predominantnim uticajem komunista (CGIL), doneta čak i odluka da sindikalni funkcioneri ne mogu istovremeno biti birani na rukovodeće položaje u partiji.

Četvrto, izmenjen je *stav prema partijskoj ideologiji*. Primetno je nastojanje da se ideološke osnove evrokomunističkih partija definišu nešto šire nego ranije. Sve te partije zadržavaju, naravno, svoju marksističku ukorenjenost, ali se ističe da su u njihove ideološke temelje ugrađeni i neki drugi važniji teorijski i kulturni doprinosi. Takva fleksibilnost se izražava i u sledećem: sada se kaže da partije ne pretenduju na to da njihova doktrina sadrži monopol istine i mudrosti. Berlinguer je nekoliko puta naglasio da se »deo istine nalazi i kod drugih«. Ranije smo pomenuli da se ponekad daju i izjave da neke od tih partija nisu »ideološke« ili »ideološki zatvorene«. Time se želi reći da te partije prihvataju ideološki pluralizam kao trajno obeležje društva za koje se zalažu. Znači, ne samo ideološki pluralizam danas već i sutra kada one budu imale mnogo više uticaja na unutrašnji razvoj odgovarajućih zemalja. Ponekad se kaže da su te partije podjednako suprotstavljene zvaničnoj (državnoj) religiji, kao i zvaničnoj ideologiji. To je smisao čestih izjava o svetovnom karakteru tih partija, kao i društva za koje se one bore. I, najzad, što je osobito značajno, odustalo se od ideoloških kriterija kao uslova za prijem u partiju. Redovno se kaže da je bitna spremnost da se podrži program i politika partije, a ne filozofski pogledi. Ima čak i izjava da su filozofski pogledi i ideološke inspiracije »privatna stvar« svakog građanina, pa i člana partije.

Kao što je poznato, to nisu samo načelne deklaracije. Vrata partija su širom otvorena svim građanima koji su spremni da se bore za socijalizam i društveni progres, bez obzira na njihova ideološka uverenja. Desetine hiljada, a možda i znatno više ljudi koji nisu marksisti stupili su u te partije. Ogromnu većinu čine hrišćani. Otvaranje prema hrišćanima ide tako daleko da se hrišćanski pogledi na svet ne samo tolerišu (kao nužno zlo ili zabluda) već se izričito kaže da oni mogu biti značajan izvor socijalističke motivacije.

Peto, u nekim partijama se zapaža *pomeranje težišta bazične strukture sa organizacija zasnovanih na radnom mestu prema onima koje su utemeljene na teritorijama* gde članovi žive. Takve tendencije su osobito došle do izražaja u IKP gde je poslednjih desetak godina jako smanjen broj fabričkih organizacija. Nove osnovne organizacije su, u pravilu, znatno veće od ranijih ćelija.

Iz dostupnih podataka može se zaključiti da je i nivo individualnog angažovanja u novim, mnogo brojnijim osnovnim organizacijama, nešto niži nego što je to bio slučaj ranije. S druge strane, KP Francuske je baš poslednjih godina postigla doista impresivno povećanje broja fabričkih organizacija. Mnogi analitičari zastupaju gledište da će veća orijentacija na osvajanje masovne podrške, osobito borba za što jače predstavništvo u parlamentu, zahtevati stavljanje snažnijeg naglaska na teritorijalne organizacije.

I, najzad, treba istaći da ima dosta *važnih novina u tumačenju i primeni principa demokratskog centralizma.* Redovno se naglašava da je neophodno »rehabilitovati« i pojačati demokratsku komponentu tog principa. Vodeći predstavnici tih partija često naglašavaju da su u tome već postignuti značajni rezultati. Praksa pokazuje da određenih rezultata već stvarno ima. Tako se može konstatovati da je poslednjih godina donekle pojačana uloga najširih partijskih foruma i organa, mada bi se moglo istovremeno zaključiti da su najuži izvršni organi, uglavnom, zadržali raniju ulogu. Stvarna je tekovina što se u tim partijama danas raspravlja mnogo slobodnije nego ikad ranije. Istraživanja osobito pokazuju da se vrlo meritorne i slobodne rasprave vode u osnovnim organizacijama. Faktički su prevladani raniji tesni okviri monolitizma. U partijama se toleriše i iznošenje vrlo ozbiljnih kritičkih primedaba na politiku rukovodstava. Divergentna mišljenja zbog kojih su ranije pravljeni razni »slučajevi«, to jest zbog kojih je dolazilo do isključivanja iz partije, sada ne izazivaju preduzimanje bilo kakvih disciplinskih sankcija. Žorž Marše je nedavno naglasio da KP Francuske više neće nikoga isključivati iz svojih redova zato što je kritikovao rukovodstvo ili zato što je izneo mišljenje sa kojim se rukovodstvo ne slaže.

Slobodna rasprava je nužna ali nije i dovoljna pretpostavka stvarne demokratije u partiji. Neophodno je da rasprava koja se vodi bude i meritorna, što znači da bude sastavni deo procesa izgradnje partijske politike. U protivnom slučaju, slobodna diskusija se izrođava u »pravo na gunđanje«.

Mogu se zapaziti i prvi znaci »horizontalne« debate, to jest privremenih konvergencija grupa članova partije koji žele zajednički da izraze slaganje ili neslaganje sa nekim aspektom zvanične partijske politike. (Najpoznatiji slučajevi takve vrste su konvergencije u KP Španije do kojih je došlo povodom predloga nove definicije partije /iz koje je ispušten raniji "lenjinistički" deo te odredbe/ i politička inicijativa tri stotine uglednih članova KP Francuske koji su drugačije od rukovodstva ocenili uzroke neuspeha partije na poslednjim izborima.)

Sa tim dolazimo i do osetljivog pitanja postojanja ili nepostojanja, tolerisanja ili netolerisanja *unutarpartijskih struja, grupa* i *tendencija,* pa čak i *frakcija.* Može se konstatovati da partije, uglavnom, *u principu* ne prihvataju pomenute oblike kristalizacije, artikulacije i konsolidacije različitih mišljenja u sopstvenim redovima. U prilog tom stavu obično se navodi da su komu-

ničke partije po prirodi stvari partije akcije, koje moraju da poseduju visoku delatnu sposobnost. S druge strane, u praksi se ipak probijaju različiti oblici unutarpartijskih kristalizacija i diferencijacije. Registrovani su i ekstremni slučajevi duže »koegzistencije« dosta jasno uobličenih frakcija — u KP Švedske šezdesetih godina, a u KP Finske takvo je stanje i danas. U drugim partijama mogu se zapaziti ponekad dosta distinktne struje i tendencije. U poslednje vreme pojavljuju se i otvoreni zahtevi za legalizacijom struja (mišljenja), koje se razgraničavaju od tendencija, pošto ove poslednje navodno podrazumevaju konfrontaciju ljudi a ne ideja, kakav je slučaj sa partijskim strujama.

Dostupni podaci upućuju na zaključak da je partijski aparat i u tim organizacijama zadržao vrlo jake pozicije, da ima više uticaja i moći nego što to predviđaju statutarna rešenja.

Kada se ocenjuju sve nastale promene i novine treba stalno imati na umu da su to procesi koji su još u toku. U nekim slučajevima mogući su i obrti, ponekad je teško sagledati sve implikacije pojedinih razvojnih procesa. Jedno, ipak, izgleda dosta izvesno — traganje za "novom partijom" u evrokomunističkim partijama već je do sada donelo dosta krupnih i značajnih promena. Što je najvažnije, osnovni je smisao tih promena nastojanje da se tip partije, njena organizacija i način delovanja saobraze konkretnim uslovima u kojima one danas vode borbu za socijalistički preobražaj.

Pedro Vusković ~ Belarmino Elgueta

Subjektivne snage socijalizma u latinskoameričkoj borbi

1. Ovim beleškama se samo predlažu neki elementi za diskusiju o subjektivnim snagama socijalizma, s posebnim osvrtom na Latinsku Ameriku i period borbe za osvajanje vlasti.

Glavni nam je cilj da doprinesemo daljem sistematskom radu na izučavanju te oblasti. Svesni njene složenosti i obimnosti, shvatamo da postavljanje pitanja o ulozi subjektivnih snaga znači postavljanje pitanja revolucije, s gledišta praktičnog delovanja i njenih teorijskih pretpostavki.

2. Vezivanje te problematike za sadašnju latinskoameričku borbu omogućuje da se razmatranje teme otpočne nekim osnovnim konstatacijama.

Takve konstatacije — koje se ne odnose na situaciju na Kubi — u prvom redu su povezane sa dostignutim stepenom razvoja proizvodnih snaga, što se odražava na društvene klase i njihove interese; zatim sa iskustvima stečenim na dugom istorijskom putu društvene evolucije u uslovima kapitalizma i zavisnosti; sa uslovima u kojima se nacionalni sistemi prepliću sa svetskom kapitalističkom privredom, međunarodnom podelom rada u koju se oni uključuju, sa njihovim sadašnjim tendencijama

ka promenama i zahtevima imperijalističke dominacije, kao i sa poukama izvučenim iz narodnih borbi.

3. Osnovni zaključci mogu se svesti na sledeće:

a) mogućnosti kapitalističkog razvoja Latinske Amerike postepeno se sve više sužavaju; sve je teže, u uslovima kapitalizma i zavisnosti, obezbediti kontinuitet makar i skromne dinamike razvoja proizvodnih snaga;

b) u okviru zavisnog kapitalizma dalje održavanje i ekspanzija nacionalnih privrednih sistema iziskuju, prvo, čvršće i doslednije povezivanje sa međunarodnim kapitalizmom i, drugo, striktno ograničavanje radnih masa da uživaju u plodovima proizvodnog procesa;

c) sve veća spoljna dominacija i unutrašnje izrabljivanje postaju sve više nespojivi sa demokratskim razvojem, čak i kada do njega dolazi na uskom području buržoaske demokratije i, stoga, dovode do nametanja silom političkih režima i do odstupanja od ciljeva narodnih borbi;

d) usled sve većeg ograničavanja razvoja proizvodnih snaga i sužavanja mogućnosti demokratskog razvoja unutar sistema zavisnog kapitalizma, neposredni socijalistički preobražaj latinskoameričkih društava postaje objektivna nužnost;

e) takva objektivna nužnost je u suprotnosti, međutim, sa još relativno niskim stepenom podruštvljenosti proizvodnje, kao i sa nekim društvenim strukturama i sastavom radne snage u kojoj proletarijat čini samo manji deo;

f) razvoj zavisnog kapitalizma, posebno u dinamičnim fazama takozvane supstitutivne industrijalizacije, kratko vreme je pothranjivao nadu i iluzije o materijalnom usponu i porastu potrošnje do nivoa razvijenih kapitalističkih društava kod širokih društvenih slojeva, što je išlo u račun reformističkim elementima, koji nastoje da opstanu čak i kada stvarnost ekonomske evolucije dokazuje njihovu neodrživost;

g) kontrola nad sredstvima masovnog komuniciranja od strane imperijalizma i određenih slojeva domaćih buržoazija koji mu se pokoravaju postala je vanredno efikasno sredstvo za iskrivljavanje značaja socijalizma, kao i za poistovećivanje kapitalizma — uprkos svim činjenicama koje svedoče o suprotnom — sa slobodama i demokratijom, čime se pruža podrška konzervativnom, nazadnom političkom rukovođenju širokim masama stanovništva, posebno srednjim slojevima;

h) iznesena sažeto razmatranja doprinose objašnjavanju sledeće činjenice: uprkos tome što socijalistički preobražaj postaje objektivna potreba, ali, s obzirom na dostignuti stepen društvenog razvitka latinskoameričkih država, postoje ogromne prepreke okupljanju i mobilizaciji društvenih snaga koje bi bile sposobne da podstaknu i nametnu takav preobražaj, pa je pitanje subjektivnih faktora od prvorazrednog značaja upravo u fazi borbe za osvajanje vlasti.

4. Od drugog svetskog rata do danas u Latinskoj Americi je znatno ubrzan kapitalistički razvoj.

Tako je od 1950. do danas vrednost (po važećim cenama) bruto proizvoda porasla više od četiri puta, dostižući sadašnji nivo od 1.400 dolara po stanovniku. U istom razdoblju učešće industrije u celokupnom proizvodu poraslo je sa manje od petine na više od četvrtine, dok je udeo poljoprivrede i stočarstva opao sa 20 na 12 posto. U skladu s tim promenama, izmenio se i sastav radne snage. U razmatranom periodu latinskoameričke zemlje, posmatrano u celini, pretvorene su u pretežno urbana društva.

U odnosu na ovakve pokazatelje neophodno je, u svakom slučaju, učiniti bar dve ograde. Prvo, nužno je istaći da takvom evolucijom, istog intenziteta, nisu obuhvaćene sve zemlje ovoga područja, tako da su se održale, pa čak i zaoštrile veoma velike nacionalne razlike. Drugo, uprkos iznesenim impresivnim pokazateljima, ove promene, u stvari, nose sobom relativno pogoršanje položaja Latinske Amerike u poređenju sa celokupnom svetskom privredom, a i u odnosu na ostale nerazvijene oblasti.

5. Do sredine poslednje decenije okosnicu latinskoameričke ekonomske ekspanzije činio je industrijski razvoj, koji je okarakterisan kao »supstitutivna industrijalizacija«, i to u vreme kada su došle do još većeg izražaja sledeće karakteristike regionalnih privreda:

a) još naglašenija zavisnost od inostranstva, pojačana snažnijim prodorom stranog kapitala i njegovim integrisanjem sa međunarodnim kapitalizmom, kao izrazom ubrzane internacionalizacije kapitala i proizvodnih procesa, uz potčinjavanje krupnim multinacionalnim korporacijama;

b) na unutrašnjem planu stalno jačanje kapitalističkih odnosa proizvodnje, uključujući i poljoprivredu, uz sve veći uticaj raznovrsnih oblika monopolskog i državnomonopolskog kapitalizma;

c) sve snažnije tendencije ka koncentrisanju dohotka uz pogoršanje položaja širokih društvenih slojeva, a istovremeno ka održavanju prekomerne proizvodnje i zapošljavanja u uslužnim delatnostima (manje od polovine celokupnog proizvoda stvara se u materijalnoj proizvodnji, uključujući poljoprivredu i stočarstvo, rudarstvo, prerađivačku industriju i građevinarstvo);

d) postepeno pretvaranje radnih društvenih slojeva, uglavnom rudara, poljoprivrednih i industrijskih radnika ili zaposlenih u sitnoj prerađivačkoj proizvodnji, u industrijski proletarijat, u pravom smislu reči, koji ipak još čini relativno mali deo celokupne radne snage;

e) kvantitativna ekspanzija i relativno poboljšanje materijalnog životnog standarda određenih delova srednjih slojeva, uglavnom nauštrb najsiromašnijih slojeva radničkih i seljačkih masa;

f) sve veće diferenciranje u okviru lokalnih buržoazija, između povlašćenih slojeva povezanih sa međunarodnim kapitalom i srednjih i sitnih proizvođača čiji se položaj stalno pogoršava;

g) razvoj državnog aparata koji je često težio da naglasi svoje »kooptirajuće« funkcije, idući naruku klasnim savezima relativno društveno širokih i podstičući razvoj demokratsko-revandikativne (ekonomicističke) ideologije.

6. U Čileu je, 1970. godine, bilo društvenih struktura koje su težile da se oforme u takozvanom zavisnom kapitalističkom razvoju, a uz pojedine klase i slojevi društva učestvovali su u raspodeli društvenog proizvoda:

a) od celokupne radne snage 3% je pripadalo kategoriji »poslodavaca«, gotovo 20% »samostalnih radnika«, 29% »službenika« i manje od 43% kategoriji »radnika«;

b) radnici zaposleni u materijalnoj proizvodnji činili su manje od 64% od ukupnog broja radnika, znači samo 27% od ukupne radne snage;

c) od 50% najsiromašnijih stanovnika radnika je 73%, više od polovine samostalnih radnika i samo nešto više od 10% službenika; zato se među najbogatijim stanovnicima, koji čine 20% ukupnog broja žitelja, nalazila ogromna većina poslodavaca (gotovo 83%), zanemarljiv deo radnika, značajan procent samostalnih radnika (gotovo 18%) i veoma visok procent službenika (46 posto); ovaj poslednji podatak svedoči o relativno povoljnom položaju najamničke sitne buržoazije;

d) više od 62% službenika pripada kategoriji najbogatijih stanovnika (njih je 20% od ukupnog broja žitelja); a od njih se 65% bavilo trgovačkim poslovima, pružanjem finansijskih i drugih usluga, ili su pripadali sloju državne birokratije;

e) samostalni radnici činili su vrlo heterogenu kategoriju. Najveći njihov deo radio je u gradovima, i pri tom su se izdvajale dve značajne kategorije: sitni vlasnici — trgovci i zanatlije, prevoznici i oni slobodnih profesija; a drugoj kategoriji pripadali su oni bez sopstvenih sredstava za proizvodnju, bez specijalizacije, bavili su se pružanjem sitnijih usluga, i to često samo povremeno;

f) u industriji je od ukupno 36.200 preduzeća samo 1.400 zapošljavalo više od 50 radnika; u trgovini na veliko 12 firmi — od ukupno 2.400 — ostvarivalo je 44% prometa, a pet najvećih privatnih banaka je zapošljavalo 57% od ukupnog broja bankarskih službenika.[1]

7. Ocena posledica postojanja takvih ekonomskih i društvenih oblika, neophodna za vođenje političke borbe i izgrađivanje revolucionarne strategije, iziskivala bi da se sačini svestrana i temeljna analiza obima i strukture radne snage, veličine konstantnog akumuliranog kapitala i njegovog raspoređivanja po sektorima, o sistematskoj visokoj eksploataciji u rudarstvu, poljoprivredi, energetici, industriji, građevinarstvu, trgovini i u uslužnim delatnostima, kao i o stepenu uticaja monopola u ovim granama,

---

[1] Opširnije o tome u: *Transición, socialismo y democracia. Chile con Allende,* Sergia Bitara, 1978.

zatim o odnosima između velikih domaćih preduzeća i multinacionalnih korporacija, a i jednih i drugih prema državnom aparatu, kao i o neposrednom i posrednom učešću tog aparata u procesu akumulacije kapitala.

8. U poslednje vreme supstitutivna industrijalizacija, kao okosnica kapitalističke ekspanzije u Latinskoj Americi, počela je da pokazuje znake slabljenja koji su se izrazili u sve primetnijim tendencijama ka ekonomskoj stagnaciji i u zaoštravanju neuravnoteženosti spoljne trgovine, fiska, uz sve veći pritisak inflacije.

Takve tendencije, delom prouzrokovane menjanjem shema kapitalističke akumulacije u svetskim razmerama, dovode u Latinskoj Americi do veoma duboke krize, koja obuhvata njene ekonomske i društvene strukture, ali se ispoljava i na ideološkom i društvenom planu.[2]

Nove sheme akumulacije koje se žele nametnuti zasnivaju se, uglavnom, na većem uključivanju multinacionalnog kapitala i na žestokom izrabljivanju najamnog rada. Njihove ekonomske posledice svode se uglavnom na sledeće: sve veća strukturna polarizacija privrede, dinamičnost ograničena na monopolizovane sektore, čime se razaraju »srednji« slojevi, a prepuštaju njihovoj sudbini oni »tradicionalni«; zatim, sve odlučnija orijentacija na izvoz, čime se kompenzira naglo smanjenje potražnje na unutrašnjim tržištima; koncentracija, centralizacija i otuđivanje kapitala do krajnjih granica, nazadovanje u pogledu raspodele dohotka; ogroman porast rezervne armije radnika, uz ispoljenu nesposobnost da se obezbedi kontinuitet iole značajnog razvoja proizvodnih snaga.

A posledice po klasnu strukturu su, takođe, bitne: sve veća diferencijacija i dominacija monopolsko-izvozničke buržoazije povezane sa međunarodnim kapitalom; pljačka dela buržoazije unutar zemlje, što obuhvata nacionalna dobra i najamnine; opadanje broja radnika u materijalnoj proizvodnji u odnosu na celokupno stanovništvo, dok se povećava masa poluproletarijata i apsolutno i relativno postaje sve siromašniji najveći deo srednjih slojeva.

9. Na političkom planu naturanje novih shema akumulacije zahteva razrešavanje oštrih međuklasnih sukoba, a u isto vreme nastaju novi oštri sukobi unutar klasa.

U okviru buržoazije borba se vodi između izvoznika povezanih sa imperijalističkim kapitalom i onih njenih delova koji su prvenstveno vezani za unutrašnje tržište, pljačkajući dobra i najamnine. Pri tom se postavlja alternativa: diktatura ili buržoaska demokratija. Unutar srednjih klasa takođe postoji podvajanje: njeni pripadnici nastoje da od položaja najamnog radnika ili vlas-

[2] Opširnije o tome: Pedro Vusković i Javiera Martinez, *Once proposiciones sobre la situación actual de América Latina.*

nika osvoje povoljnije pozicije u odnosu na krupni monopolski kapitalizam i vojni aparat ili, pak, u samom društvu; rezultat toga je relativna njihova neutralizacija; oni nisu u mogućnosti da igraju samostalnu političku ulogu. Izdvaja se položaj radničke klase kao odlučujuće snage koja se suprotstavlja dominaciji u novim uslovima, a njeni sukobi sa već potisnutom sitnom buržoazijom dovode do isticanja alternative: socijalistički poredak ili obnova nacionalne demokratije sumnjive životne vrednosti.

10. Manje-više hitnim odbacivanjem starih i usvajanjem novih shema akumulacije (zavisno od različitih specifičnih uslova zemlje) i razlikama u sposobnosti radnih masa da se suprotstavljaju posledicama takvih promena mogu se objasniti razne političke situacije koje se danas javljaju u zemljama Latinske Amerike.

U nekim slučajevima još se nije postavilo pitanje potpunog odbacivanja dosad primenjivanih shema, niti napuštanja sistema isticanja revandikacija demokratskim putem, ni strategije »participacije«, niti pak otvorenog odbacivanja kooptirajućih funkcija države i njene protekcionističke, intervencionističke i subvencionističke uloge. U tim se slučajevima postepeno nameću obrasci i politika s ciljem omogućavanja ekonomskog prilagođavanja bez bitnog menjanja političkih sistema, ali u uslovima stalne nestabilnosti uz neprekidnu opasnost od još većeg ekonomskog nazadovanja.

U drugim slučajevima uvođenje suštinski novih shema i spremnost narodnih masa i njihovih političkih organizacija da pruže otpor dovode do ustoličenja silom krajnje represivnih režima, koji sobom donose potpuno nazadovanje u svakom pogledu, što dovodi u pitanje nacionalne i ranije izvojevane demokratske tekovine. U takvoj situaciji jačaju tendencije ka krajnjoj polarizaciji ekonomskih i društvenih struktura, i u ogorčenoj borbi koja se vodi u okviru buržoazije trijumfuje njen monopolski deo udružen sa međunarodnim kapitalom. Time su stavljena u težak položaj srednja i mala preduzeća, upućena na unutrašnje tržište koje se neprestano sužava; osetno slabe pozicije nemonopolske i sitne preduzetničke buržoazije, najpre u korist krupne monopolske buržoazije, a zatim i stranih preduzeća.

Sitna buržoazija koja je u najamnom odnosu još više je ugrožena. Drastično se smanjuju njena realna primanja i ona je izuzeta iz učešća u raspodeli dohotka, a smanjivanjem administrativnog aparata gubi značajnu mogućnost zapošljavanja. Dolazi do obnavljanja krupnog zemljišnog poseda, čime se obustavljaju ranije započeti procesi uvođenja agrarne reforme, uz žestoko pljačkanje seljačkih masa i ukidanje svih oblika kolektivnog rada. Radničkoj klasi se naglo smanjuju nadnice i oduzimaju joj se stečena dostignuća i izvojevana prava; radnici se u sve većem broju otpuštaju sa posla, pa zatim delovi radničke klase počinju da se svrstavaju u redove gradske »sirotinje«.

11. Uslovi u kojima je ostvarivana društvena evolucija u Latinskoj Americi, ovde prikazani, pomažu da se shvate revolucionarna iskustva ovog regiona, njihov uticaj na sadašnjost i na to koje će snage biti pozvane da usmere narodne mase u budućnost, eventualno i kakva će biti širina narodnog pokreta, kao i uloga drugih subjektivnih činilaca.

Od činilaca, pre ostalih, s obzirom na njegovu izgrađenost, pominjemo sindikalni pokret i njegove uspehe u selu i gradu; zatim stepen ostvarivanja kontrole i dostignute nezavisnosti masovnih organizacija u odnosu prema državi i buržoaskoj klasi; uticaj buržoaske i sitnoburžoaske ideologije na proleratijat; prodor raznih buržoaskih struja u sindikalni pokret i ostale masovne organizacije i, najzad, širenje revolucionarne misli među radnicima i delovanje revolucionarne partije.

12. Vredno je podsetiti se kako je u nedavnoj prošlosti Latinske Amerike dolazilo do značajnih narodnih akcija i otvaranja revolucionarnih procesa koji su doneli sobom posebno značajne pouke.

Osvrnućemo se samo na četiri takva slučaja.

a) Bolivijska revolucija početkom pedesetih godina bila je u znaku oružanog ustanka rudara i industrijskog proletarijata, poraza vojske, koja je bila branik oligarhije, nacionalizacije kalaja (glavnog izvoznog proizvoda) i podele krupnih poseda seljacima. Razlog njenom porazu jeste okolnost da se ona nije uzdigla do socijalizma, a obnovila je »profesionalnu« vojsku.

b) Kubanska revolucija je, takođe, izvedena oružanom borbom, uz aktivno učešće seljaka. Isto tako, nanesen je poraz vojsci i ubrzo revolucija dobija socijalistički karakter. Jedan od glavnih razloga njenog uspeha je stvaranje narodne revolucionarne armije.

c) Čileanski preobražaj ostvaren izborima, uz masovnu podršku nekvalifikovanih i intelektualnih radnika, ubrzo je realizovao nacionalne i demokratske ciljeve. Glavni izvor njegove slabosti bilo je odustajanje od odbrane svojih tekovina podizanjem naroda u oružanu borbu.

d) Nikaragvanska revolucija, sa veoma širokom društvenom bazom i, samim tim, manje precizno definisanim programom, zasniva se na oružanom ustanku. Dovodi do afirmisanja narodne oružane borbe na latinskoameričkom potkontinentu, kada je izgledalo da je takva borba već diskreditovana.

13. Na još jednu veoma važnu činjenicu valja podsetiti: naime, ni kubanska revolucija — najznačajniji politički događaj na ovom kontinentu u ovom veku — nije izvedena pod rukovodstvom tradicionalnih radničkih partija. Borbom za osvajanje vlasti uglavnom je rukovodio Pokret 26. jul, kao i druge grupacije slične orijentacije. A to je bilo odlučujuće da levica otvori opštu debatu o partiji kao revolucionarnoj avangardi.

I stoga je danas veoma aktuelno sistematsko proučavanje razvoja radničkih partija u Latinskoj Americi, uz identifikovanje bar tri velike političke struje koje su aktivno učestvovale u narodnom pokretu (time se ne umanjuje doprinos koji je anarhistički pokret dao organizovanju proletarijata). Pri tom imamo na umu socijalističku struju što je potekla iz Druge internacionale, čiji su glavni nosioci bili evropski emigranti; zatim komunističku struju, stvorenu delovanjem Treće internacionale, i populističku struju, koja se razvila uglavnom u okviru delovanja pokreta u kojem se ističu i definišu revandikacije širokih narodnih masa.

Socijalističke partije u prošlosti, recimo, Argentine i Urugvaja, nisu imale ništa zajedničko sa novim pokretima koji sebe nazivaju socijaldemokratskim. To su bile isključivo radničke partije, čvrsto orijentisane na izgradnju socijalističkog društva, uz odbacivanje mogućnosti učvršćivanja buržoaskog režima; prihvatale su izvorni marksizam, dok se sadašnje zadovoljavaju šarolikim interpretacijama marksizma i težište stavljaju na »kolektivno dobro«. Ukratko, one su bile pokretači nezavisnog organizovanja radnika, dok se današnje istoimene partije ograničavaju na objektivno izražavanje potreba za internacionalizacijom evropskog kapitala i u tom smislu deluju.

Komunistički pokret, nastao pod uticajem Treće internacionale i njenih sledbenika, isticao je u Latinskoj Americi alternative u skladu sa sovjetskom politikom. Po strani od specifične stvarnosti zemlje, on od ultralevičarstva iz perioda svog nastajanja prelazi na prihvatanje »narodnofrontovskih« teza, a zatim i onih o »nacionalnom jedinstvu« u ratu. Jedini zajednički imenitelj svih tih različitih organizacija je apsolutno neuvažavanje stvarnosti Latinske Amerike.

Uostalom, takve tendencije su se održale sve do danas, što se izražava u strategiji usmerenoj na pokretanje demokratsko-buržoaske revolucije i, u skladu s tim, traže se mogućnosti za uspostavljanje saveza sa buržoazijom ili njenim delovima. U praksi se napušta revolucionarni program, uz nastojanje da se otvore »politički prostori« za pravljenje dugoročnih kompromisa sa neproleterskim snagama. Činjenica je i to da, sem u čileanskom slučaju, komunističke partije nisu imale glavnu ulogu u revolucionarnim pokretima tokom novije istorije Latinske Amerike.

Populistički pokreti odgovaraju interesima više klasa koje su težile ka tome da državu pretvore u instrument društvenih promena isključivo u okviru postojećeg sistema, menjanjem nabolje raspodele dohotka, uz nastojanje da se unaprede odnosi u društvu. Istovremeno, posredstvom tih pokreta široke narodne mase su uključivane u politički život svojih zemalja, s obzirom na to da je populizam vertikalno organizovan, uz podređivanje interesima države.

»Vargizam« u Brazilu i njegovi sledbenici iz Radničke brazilske partije, zatim obe etape »peronizma« u Argentini, vlade

Arevala i Arbenza u Gvatemali, druga vlada Ibaneza u Čileu predstavljaju još neke od izraza populističkih pokreta koji su uspeli da dođu na vlast; u ostalim slučajevima, premda su dobili oslonac u velikim pokretima masa, oni nisu postigli isti cilj kao peruanski aprizam. U sadašnjim uslovima, populistički pokreti su iscrpli svoje mogućnosti u Latinskoj Americi; oni se, zapravo, sve više približavaju socijaldemokratiji, stvarajući, navodno, time elemente neophodne za menjanje stanja, ali u uslovima vladavine buržoazije.

14. Izvesna je istorijska tradicija da neke druge partije koje ne pripadaju ni jednoj od pomenutih struja prihvataju njihove pozitivne sadržaje i opredeljuju se za revolucionarne stavove i socijalističku nezavisnost. Među njima se posebno ističe Socijalistička partija Čilea koja je uživala najširu podršku masa.

U poslednje vreme, usled nesposobnosti ili odbojnosti tih struja prema vođenju narodne borbe uz isticanje revolucionarnih ciljeva, a i njihove nemoći da sprovode nezavisnu politiku, javio se niz novih organizacija, od kojih su mnoge bile nadahnute pobedom kubanske revolucije. Tim organizacijama je zajedničko: shvatanje oružane borbe kao nužnog oblika borbe za vlast, i strategija stvaranja baze sa koje će se širiti politički uticaj na mase i pružati podrška rešavanju problema partije u fazi borbe za osvajanje vlasti. One, međutim, nisu uspele da definišu novu viziju koja bi zamenila onu njihovih prethodnika, niti da prevaziđu svoja ograničenja nastala usled njihove nepovezanosti sa borbom masa. A sve su to upravo činioci kojima se mogu objasniti njihova sudbina i porazi, uprkos revolucionarnoj rešenosti i ispoljavanom heroizmu. Nedavna pobeda sandinizma u Nikaragvi ipak je vratila veru u oružanu borbu i učinila je ponovno aktuelnom u novim oblicima, kao delo subjektivnih snaga. A njihovo pravilno postavljanje predstavlja u svakom slučaju dopunski uslov uspeha, ako se već raspolaže programom i strategijom vlasti, usmerenim na izgradnju socijalizma.

15. Heterogenost društvene baze stvorene u toku zavisnog kapitalističkog razvoja, bez sumnje, u velikoj meri uslovljava nedefinisanost programa i rascepkanost latinskoameričke levice, kao i ponašanja njenih predstavnika, uključujući i one koji se opredeljuju za istupanje sa revolucionarnih pozicija. Jer i očekivanja i zahtevi koji se iz takve društvene baze ističu takođe su heterogeni, i otuda niz složenih protivrečnosti, ali i sličnosti, tako da definisani programi, politika saveza, a ponekad istovetni ideološki postulati i konkretna politička praksa mahom zavise od pritisaka koji se vrše s obzirom na očekivanja i zahteve.

Stoga latinskoamerička levica i nailazi na velike teškoće kada pokušava da definiše relativno homogene programe, a sa sličnim teškoćama je suočeljena pri formulisanju društvenih i političkih programa koji bi okupili potreban broj pristalica i pri rešavanju

u okviru tih programa pitanja hegemonije i političkog i društvenog rukovođenja.

Populizam i reformizam, sklonosti ka ekonomizmu, neposrednost revandikativnih platformi i odlaganje socijalističkih ciljeva, koji su odlikovali put — ili faze toga puta — velikog broja organizacija što su sebe nazivale revolucionarnima, nisu, dakle, nezasnovan, običan izraz »skretanja«. Za njih nepremostive teškoće sprečavaju ih da se pozabave složenom strukturom društva izgrađenog u zavisnom kapitalizmu. Isto tako ne bi bilo na mestu smatrati ih izrazom pukog oportunizma: često one odlučno zastupaju *neposredne* interese društvenih slojeva na koje se oslanjaju, a ti se interesi mogu shvatiti samo kao viša perspektiva, sagledavanje klasnih interesa na duži rok, što, sa svoje strane, zahteva razvoj političke misli i temeljnu ideološku izgrađenost.[3]

16. Izgradnja pogodne partije, na taj način, postaje zadatak koji, u većini slučajeva, ni izdaleka nije izvršen na odgovarajući način. A to je ujedno zadatak čije realizovanje zahteva razvijanje revolucionarne teorije na kontinentu uz odgovarajuću organizacionu praksu, koja će zadovoljiti, između ostalog, i tri suštinska elementa: program, strategiju i principe taktike.

Svakako je veliki značaj programa, shvaćenog kao bitno sredstvo za organizovanje i vođenje klasne borbe proletarijata i njegovih saveznika. S tim u vezi, neminovno je da latinskoamerički revolucionarni pokret prihvati specifičnu istorijsku stvarnost s kojom se mora sukobiti, obogaćujući svoju političku teoriju sadržajima koji ne proizlaze neposredno iz tuđih iskustava. Samo tako će moći u neposrednoj stvarnosti otkriti opšte tendencije kapitalističkog razvoja u našoj epohi i njihov uticaj na našu nacionalnu svakodnevnicu, razlučiti ko su saveznici a ko neprijatelji, i kojim putevima treba voditi klasnu borbu.

Programsko izgrađivanje partije je, prema tome, bitni organizacioni element u svakoj fazi borbe za vlast, mada ovi programi mogu da variraju zavisno od uslova. To je takođe baza za političku homogenost koju iziskuje partija — usredsređena na program i na teoriju koja mu služi kao osnova — radi organskog povezivanja aktivnosti, vaspitavanja klase i razvoja njene svesti i u cilju procenjivanja stečenih iskustava.

Istorijsko iskustvo dokazuje da je odlučujuća snaga koja može da izvrši zadatke vezane za izvođenje demokratsko-buržoaske revolucije jedino narodni pokret, i to ukoliko se na njegovom čelu nalazi proletarijat. Buržoazija se, naročito pojedini njeni delovi, sve više pretvarala u reakcionarnu snagu, zainteresovanu za održavanje postojećeg poretka, a njeno udruživanje sa imperijalizmom najzad je stavlja u položaj pobornika kontrarevolucije. Čak

---

[3] Opširnije o tome videti: Pedro Vusković, *Las transformaciones de la sociedad latinoamericana y la lucha por el socialismo,* 1978.

i u najzaostalijim zemljama mogućnost povlačenja buržoazije ili njenog neutralisanja zavisi od samostalnosti političke organizacije proletarijata, od narodnog pokreta u celini i od snage koju on stekne.

Prihvatanje buržoaskih alternativa od strane eksploatisanih, alternativa koje se svode na tobožnju »demokratiju« i »patriotizam«, bilo je do sada objektivni faktor slabosti i poraza narodnog pokreta. Socijalizam se tako neizbežno pretvara u strateški cilj borbe, koji sazreva u samom kapitalističkom razvoju; naime, želi se postići to da proletarijat zauzme mesto vodeće avangarde širokog narodnog pokreta, u skladu sa društvenim strukturama koje je stvorio zavisni kapitalizam.

Drugi značajan element je strategija, shvaćena kao primena specifične političke teorije na objektivne uslove stvarnosti, uz razvijanje revolucionarnog programa u pojedinim fazama borbe i izgrađivanje politike prema saveznicima.

Zahvaljujući oktobarskoj revoluciji i Lenjinovim ocenama, došlo se do formulacija koje se i danas mogu primeniti u zemljama sa zaostalom privredom kao što su one u Latinskoj Americi. I, prema tome, treba neprestano zahtevati kritičko prihvatanje takvih formulacija, ali i njihovu odbranu od oportunističkih shvatanja. Posebno je važno shvatiti koje se organizacione osnove mogu primeniti u borbi za osvajanje vlasti i izgradnju socijalizma. Znači, nužno je utvrditi koje su snage istorijski pokretači revolucionarnih promena, zatim definisati politiku prema saveznicima, predvideti organe proleterske vlasti kao baze nove organizacije državnog aparata i, uopšte, oblike borbe koji će se primeniti i njihov odnos prema klasnoj svesti.

Samo borbeno iskustvo ukazivalo je na sve veću birokratizaciju latinskoameričkih država i na to da odlučujući uticaj oružanih snaga na njih ne dopušta da se realnom perspektivom smatra »mirni prelazak« u socijalizam. Obaranje buržoaske diktature oružanom borbom naroda postaje osnovna pretpostavka pobede.

Nasuprot društvenim savezima, oprečnim koncepcijama fronta za nacionalno oslobođenje, a za koje su se, uglavnom, zalagale latinskoameričke komunističke partije i koji znače savez sa buržoazijom u okviru nekog demokratsko-buržoaskog programa, počela je u Latinskoj Americi da sazreva svest o valjanosti dijametralno suprotne postavke. Reč je o koncepciji *radničkog fronta*, prema kojoj je revolucija neprekidni proces borbe, a cilj joj je ostvarenje nacionalnih i demokratskih zadataka, koje buržoazija nije izvršila, u jedinstvenom procesu napredovanja ka socijalizmu. Njihovo ostvarenje pretpostavlja savez eksploatisanih klasa pod hegemonijom proletarijata i, sledstveno tome, usaglašenost programa političkih organizacija koje zastupaju društvene klase i slojeve koji taj savez čine. Ne isključujući ostale oblike iz raznovrsnog spektra oblika borbe, u toj se koncepciji ističe narodna

oružana borba kao najpogodnija u ovoj fazi, u kojoj vladajuće klase — unutrašnje i spoljašnje — primenjuju silu da bi se održale na vlasti.

U okviru ove postavke predviđena su različita organizaciona rešenja, uz utvrđivanje odgovornosti organa. Naravno, partija je organizator pokretačkih snaga revolucije koje čine radnički front. Ali je, pored toga, potrebno imati na umu da klasa i mase udahnjuju život nizu organizacionih organa samoodbrane sklonih povezivanju sa radničkim frontom.

Dakako, u Latinskoj Americi su u raznim epohama bili razvijeni raznovrsni oblici organizovanja masa u borbi za njihove neposredne ciljeve, od kojih su neki uspeli da se uzdignu do višeg nivoa. U nekim slučajevima do nastajanja partija dolazilo je tokom procesa urbanizacije ili u periodima nakon poraza radničkog pokreta, i one su tada vodile borbu za parcijalne i ograničene ciljeve. A ponegde su bile izraz populističkih pokreta koji nisu imali krute organizacione okvire, ili su stvarane usled nepostojanja istinskih revolucionarnih partija. U predrevolucionarnim situacijama ili u doba oštrih političkih kriza one su postajale izraz narodne moći, kao što se zbilo u Boliviji i, naročito, u Čileu početkom ove decenije, dokazujući kako forme sadržane u dijalektici dualizma vlasti mogu da se pretvore u elemente rasuđivanja neophodnog pri formulisanju strategije borbe za vlast.

Treći bitni element čine taktički principi koji, s obzirom na raznovrsnost političkih situacija, čine neophodnim da se vodi računa o konkretnim uslovima. S tim u vezi slede samo neke napomene uz poseban osvrt na uslove borbe protiv diktatorskih režima koji su se učvrstili u velikom broju zemalja kontinenta.

Pre svega, sadašnji izazov, koji predstavljaju ovi režimi brutalne diktature što silom oružja guše ustanak i široke mase podvrgavaju krajnjoj eksploataciji, koja se po mnogim elementima može uporediti sa najtežom eksploatacijom iz prvobitne akumulacije kapitala, nužno nameće, više nego ikad, da se elementi strategije nikako ne odvajaju od principa taktike. Drugim rečima, u tim uslovima razvoju proleterske borbe uopšte ne pogoduju formule koje uglavnom podržavaju latinskoameričke komunističke partije, a u kojima se insistira na odvajanju »maksimalnog programa« od »minimalnog programa«, i u kojima se nastoje predstaviti ograničeni demokratski ciljevi kao lek za sve.

Nasuprot tome, borba se postavlja kao jedinstven proces, koji zahteva ostvarivanje postepene hegemonije proletarijata u radničkom frontu, kao i sukcesivno objedinjavanje i naglašavanje ciljeva. Na toj liniji, obaranje diktatura predstavlja taktički cilj. Da bi se to postiglo, potrebna je zajednička akcija sa ostalim društvenim klasama i slojevima, uključujući i delove buržoazije, ali s tim da to ne znači pružanje podrške jačanju sistema buržoaske vladavine, to jest da nije reč o »istorijskom kompromisu«.

17. Ukratko, danas je u Latinskoj Americi veoma aktuelno pitanje izgrađivanja koncepcije neposredne socijalističke perspektive u društvima na relativno niskom stupnju razvoja proizvodnih snaga, sa veoma teškim nasleđem na razvojnom putu u uslovima zavisnog kapitalizma. To je izazov koji, sa svoje strane, nameće kao neodložan zadatak da se osavremeni, produbi i obnovi socijalistička misao, s tim da se ponovo prihvate i obogate, vodeći računa o specifičnoj stvarnosti, lenjinističke koncepcije.

Osvrnimo se sa nekoliko reči na to šta predstavljaju naša društva i na preobražaj kojim su zahvaćena. Treba istaći da seljačke mase i dalje čine znatan deo radne snage; takozvani samostalni radnici i poluproletarijat mogu da predstavljaju značajan revolucionarni potencijal; u zemljama u kojima su nove sheme akumulacije nametnute na najotvoreniji način i srednje klase stiču veoma gorka iskustva, koja ih uče da se njihov materijalni uspon ne može beskonačno zasnivati na još većem osiromašenju radničkih i seljačkih masa; iz hrišćanskih stranaka razvijaju se pokreti koji se približavaju, pa i zauzimaju revolucionarne i socijalističke pozicije. Konačno, postaje sve veća ionako ogromna društvena snaga sposobna da pruži podršku novim programima izgradnje socijalizma, kojima će se istovremeno prihvatiti vrednosti duboko ukorenjene u latinskoameričkim narodima. I upravo se tako moraju naći na istoj liniji objektivni ciljevi preobražaja i subjektivne snage sposobne da ih ostvare.

Hisao Onoe

Narodna hegemonija u političkom odlučivanju: slučaj razvijenih kapitalističkih zemalja

I

Istorijske klice mogućnosti narodne hegemonije[1] u političkom odlučivanju mogu se naći u više slučajeva. Ovde možemo uzeti New Deal kao jedan od njih.

Postoje razne ocene o prirodi New Deala. Jedna krajnost ga vidi kao fašizam. Druga krajnost, kao korak ka socijalizmu. Iz ovog drugog razloga, neki su ga žestoko napadali, dok su ga drugi podržavali. Ovde jedino možemo reći da je pogrešno identifikovati državno-monopolski kapitalizam sa fašizmom. Na ekonomskoj osnovi državnog kapitalizma mogu se graditi različiti politički sistemi, kako demokratski tako i nedemokratski.

---

[1] Pojam hegemonije radničke klase možemo podeliti na dve kategorije. Jedna je hegemonija u savezu sa seljacima i drugima, a druga je hegemonija svih klasa koje čine naciju. Ovde je reč »hegemonija« uzeta u ovom drugom značenju.

Moglo bi biti zanimljivo da sagledamo političku preporuku Oskara Langea povodom Keynesove politike, tipičnog primera državne intervencije. Lange je u svom članku *O ekonomskoj teoriji socijalizma* u poglavlju »O politici prelaza« napisao: »Postoje posebne situacije u kojima socijalistička vlada, čak i ako nije u mogućnosti da postigne sveobuhvatnu socijalizaciju, može pred sobom imati obavezu ostvarivanja korisnog zadatka, zadatka koji je možda kapitalistička vlada nesposobna da sprovede.« Ako je marginalni učinak kapitala (kako ga definiše Keynes) veoma nizak, a sklonost kapitalista ka gotovini veoma visoka, kao što je obično slučaj u doba depresije, potreban je smeo program javnih investicija kako bi se ponovo dostigao viši nivo zaposlenosti. U principu, nema nikakvog razloga da kapitalistička vlada ne ostvari takva ulaganja. Ali, budući da ona moraju biti ostvarena bez obzira na nisku stopu povraćaja, to jest uprkos osnovnom principu kapitalističke privrede da se sva ulaganja vrše jedino radi profita, ona se svim kapitalističkim strankama moraju učiniti »nezdravima«. Zato će, možda, biti potrebna socijalistička vlada, oslobođena balasta buržoaskih predrasuda o ekonomskoj politici, da obnovi kapitalističku privredu. U takvim okolnostima, socijalisti mogu formirati vladu čiji će plan biti da suzbije nezaposlenost i depresiju. Ukoliko se takav plan uspešno ostvari, popularnost socijalista biće znatno povećana.[2] »U takvim slučajevima, ako se javi odlučan zahtev naroda za takvim reformama, socijalisti se mogu naći u prilici da izađu pred javnost s programom koji predviđa provođenje zahtevanih reformi i da formiraju vladu koja će se obavezati na ostvarivanje takvog plana.«[3]

S kojim je istorijskim slučajevima Lange povezivao svoj model ekonomske politike u prelaznom periodu? Benjamin E. Lippincott je ovako pokušao da odgovori na to teško pitanje: »Njegov predlog za radnički plan, koji kao da odražava švedsko iskustvo, mogao bi da obezbedi ostvarenje te tako retke stvari u istoriji — fundamentalne promene u političkoj kontroli, ili u odnosima među klasama, bez konflikta.«[4]

Međutim, teško da se možemo složiti s Lippincottom, koji je čuvenu švedsku vladu u kojoj su se nalazili ugledni ekonomisti Myradahl i Ohlin smatrao vladom koja je unela fundamentalne promene u političku kontrolu i u klasne odnose. Ta liberalno-socijaldemokratska koaliciona vlada tridesetih godina usvojila je politiku ulaganja u socijalne službe. Njena ekonomska politika nazvana je »kejnesovska revolucija u Švedskoj«, ili »leva kejnesovska politika«. U tom smislu, politika za koju su se oni opred-

---

[2] Oskar Lange i Fred M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis, 1939, ponovno izdanje, New York, 1970, str. 126—127.

[3] Ibid., str. 128.

[4] Ibid., str. 38.

lili ima izvesne sličnosti s onom koju preporučuje Lange, ali celokupna situacija sa švedskim eksperimentom izgleda da se prilično razlikuje od Langeovog plana, čiji autor govori o »značajnoj karici u evoluciji, koja dovodi do pojave masovnog antikapitalističkog pokreta neodoljive snage koji nameće kompletnu rekonstrukciju ekonomskog i društvenog poretka«.[5] Izgleda da je švedska vlada tridesetih godina bila nešto kao »administrator postojećeg kapitalističkog društva«,[6] čime sam Lange nije bio zadovoljan. Neki smatraju da je u svojoj sugestiji Lange mislio na ekonomsku politiku francuske vlade Narodnog fronta tridesetih godina,[7] dok je, prema drugima, reč o španskoj narodnoj vladi u istom periodu.[8] Mada vlada Leona Bluma nije prihvatila poresku politiku kakvu je preporučivao Lange, dovela je do povećanja stvarnih zahteva podizanjem plata, kako je istakao Michal Kalecky.[9] U svakom slučaju, priroda tih dveju vlada bila je, izgleda, bliža Langeovoj sugestiji. Pored toga, ne možemo smetnuti s uma da je u to vreme Lange živeo u SAD pod New Dealom pa je mogao i to imati u vidu, mada je ovde hegemoniju preuzeo lider postojećeg društva.

Ovde svakako možemo reći da je Langeova prelazna politika predstavljala neki idealni tip sastavljen od gorepomenutih eksperimenata iz toga vremena.

II

Mada rat nije jedini motiv za državni kapitalizam, on ipak predstavlja odlučujući podsticaj za njegovo formiranje. Da bi mobilisali radnike i ostalo stanovništvo u vođenju rata, državni kapita-

---

[5] Ibid., str. 129.

[6] Ibid.

[7] »Lange je mogao citirati primer francuskog Narodnog fronta kao negativnu potvrdu svog stava. Narodni front, mada su ga organizovali komunisti i socijalisti, nikada nije hteo da bude sredstvo za uvođenje socijalizma; njegov cilj je bio borba protiv neprijatelja utelovljenog u depresiji i fašizmu. Bojažljivost i bar privremeni neuspeh Narodnog fronta mogu se direktno pripisati njegovom tvrdoglavom neodstupanju od građanskih kanona »zdrave finansijske politike«. Smela politika javnih radova, udružena s devalvacijom franka i deviznom kontrolom, koju je Blumova vlada svakako mogla uvesti u prvim nedeljama po svom formiranju, povećala bi nacionalni dohodak i u ogromnoj meri ojačala položaj socijalističkih partija. Melanholična istorija poslednjih dveju godina mogla je biti sasvim drukčija da je takva politika i usvojena« (Paul M. Sweezy, *The Presents as History*, New York i London, 1953, str. 339—340).

[8] Maurice Dobb je Langeovu »socijalističku vladu« povezivao sa »narodnim frontom« (Maurice Dobb, *On Economic Theory of Socialism*, London, 1955, str. 246).

[9] Michal Kalecki, *The Lesson of the Blum Experiment*, »Economic Journal«, mart 1938, str. 26—41.

listi koristiće se nekim od sledećih metoda: obaveznom mobilizacijom, dobrovoljnom mobilizacijom ili kombinacijom jedne i druge. Što se u nekom društvu više razvija demokratija, to elementi dobrovoljne saradnje igraju značajniju ulogu u mobilisanju ljudi. A u toj dobrovoljnoj mobilizaciji, metodi kao što su ubeđivanje, konsenzus javnog mnenja, egalizacija i participacija predstavljaće efikasne instrumente za mobilizaciju radnika.

Čak i u prvom svetskom ratu u izvesnoj meri su korišćeni metodi dobrovoljne saradnje. U drugom svetskom ratu oni su korišćeni još više, pogotovo u savezničkim zemljama.

U slučaju pokreta otpora protiv fašizma, takav demokratski tip mobilizacije dobio je odlučujući značaj. Primer za ovo je Laburistička fondacija u Holandiji, koja se sastojala od kapitalista i radnika.

Uticaj takvog tipa mobilizacije oseća se i posle drugog svetskog rata. Demokratska mobilizacija ne samo da se zadržava nego se i proširuje na aspekte kao što su: obnova zemlje od ratnih razaranja, velika inflacija, veliki deficiti u međunarodnom platnom bilansu, stagnacija i krize uopšte.

Tripartitne organizacije, koje se često nazivaju društveno-ekonomskim savetima, sastoje se od predstavnika radnika, poslodavaca i neutralnih elemenata. Među takvim organizacijama, koje postoje u nekoliko evropskih zemalja, najrazvijenija je svakako ona u Holandiji.[10] Društveno-ekonomski savet je ozakonjen 1950. godine kao savetodavna organizacija koja pomaže vladi u donošenju ekonomskih odluka. Istorija zajedničke akcije poslodavaca i radnika za vreme otpora nacizmu predstavlja polazište za stvaranje takve organizacije. Laburistička fondacija, koja je bila veoma jedinstvena organizacija otpora, po završetku rata institucionalizovana je kao savetodavni odbor vlade. Društveno-ekonomski savet, koji se bavi problemima ekonomske politike, uglavnom dopunjava ulogu Laburističke fondacije koja je, manje-više, specijalizovana za politiku nagrađivanja.

Istorijski je značajno da je učešće sindikata u odlučivanju danas obuhvatilo ne samo nadnice nego i opšte probleme ekonomske politike.

Karakteristična odlika participacije holandskog tipa je u tome da je manjinska sindikalna grupa s komunističkim uticajem isključena iz Društveno-ekonomskog saveta. Ta grupa nije prihvatila uslov da se odrekne prava na štrajk o pitanjima o kojima je odlučivao Savet. Hegemoniju odlučivanja u ovom savetu ima neka vrsta koalicije kapitalista i umerenijih sindikalnih grupa u Holandiji, što predstavlja suprotnost u odnosu na italijanski slučaj, gde komunisti imaju znatan uticaj u organizaciji sličnog ti-

---

[10] E. S. Kirschen, ed, *Economic Policy in our Time*, vol. I, Amsterdam, 1964, str. 1975.

pa. Taj kontrast proizlazi iz različite istorijske dinamike celokupnog društva u tim dvema zemljama.

Kada je u Holandiji uvedena dohodovna politika (mada ne pod tim imenom), odmah po završetku drugog svetskog rata, kontrolisane su ne samo plate nego i profiti. U jednom trenutku je redukovanom maržom profita postignuto održavanje realnih nadnica. U jednoj drugoj situaciji, državni kapitalisti nastoje da smanje stopu profita, bar privremeno, kako bi održali fundamentalnu strukturu postojećeg društva.

Kada su prošla najteža vremena, stopa profita se nije više koristila kao instrument ekonomske politike, nego je u te svrhe korišćena stopa nadnica. Tako je dohodovna politika prerasla u kontrolu nadnica i postala veoma nepopularna u sindikatima.

Ako holandski tip radničke participacije definišemo kao participaciju, čiji je cilj stabilizacija postojećeg društva, onda u Italiji nailazimo na drugi tip participacije, u kojoj lako uočavamo odlučniju bitku za hegemoniju u oblasti participacije. Nacionalni savet za ekonomiju i rad (Consiglio Nazionale dell'Economia a del Lavoro — CNEL) možda je prvobitno uveden u nameri da stabilizuje društvo, ali je uskoro postao poprište sukoba. Italijanska levica je isuviše ambiciozna da bi se mogla zadovoljiti time da kao faktor stabilizacije ostane na datoj poziciji. Pokušala je da formalnu participaciju pretvori u stvarnu participaciju, pod sopstvenim vođstvom. Italijanski sindikati ne žele da ostanu samo interesne grupe, nego nastoje da preuzmu hegemoniju nacionalne ekonomske politike uopšte. Dok je većina sindikata u drugim zemljama prihvatila ulogu vlada u rešavanju štrajkova, italijanski sindikati su odbacili takvo stanje, zalažući se za sindikalnu autonomiju.

Sa istih pozicija, oni su odbili da prihvate politiku dohodaka koja više nije ništa drugo do kontrola nadnica.[11] Ali izgleda da za njih postoji izvesna mogućnost da ostvare hegemoniju u nekim oblastima ekonomske politike, uključujući prihvatljivu raspodelu dohotka na dobrovoljnoj bazi.

III

Pojava tripartitnih organizacija nije ništa drugo do delimičan odraz celokupnog društvenog procesa koji teče u pravcu razvoja participacije. Problem participacije nije ograničen na ekonomsku politiku u nacionalnim okvirima. Potreba za participacijom je sve

[11] Palmiro Togliatti je kritikovao holandski tip dohodovne politike u svom poslednjem članku napisanom na Jalti.

veća i u pojedinim preduzećima, industrijskim granama, regionima i društvenim zajednicama.[12]

Dok se u izvesnim zemljama u priličnoj meri razvila neka vrsta participacije u nacionalnoj ekonomskoj politici, u drugima se razvila druga vrsta participacije, na nivou preduzeća.

Čak i u zemlji kao što je Japan, u kojoj je istorija demokratije relativno kratkog veka, dolazi do brzog razvoja participacije.

Da državni kapitalizam ima potrebu za izvesnom merom participacije, za to možemo navesti nekoliko razloga. Rat, panika, inflacija, stagnacija, veliki deficiti u platnom bilansu i druge krize motivisaće uvođenje različitih oblika participacije.

Izvestan nivo demokratskih odnosa, koji se postižu ravnotežom moći, preduslov je takve participacije. U protivnom, državni kapitalizam će se opredeljivati za različite metode prinude.

Tehnički razvoj takođe predstavlja značajan faktor participacije. On će radnicima pružiti potrebne informacije da bi mogli kontrolisati, voditi i planirati proces proizvodnje. Automatizacija će iziskivati bolje međuljudske odnose u fabrici. Produktivnost u nekoj fabrici u velikoj meri zavisi od stabilnog, stalnog i harmoničnog rada cele fabrike, što iziskuje povoljne međuljudske odnose i više participacije.

Taj društveni proces preći će zidove pojedinih fabrika i zahvatiti celo društvo. Postoji tesna veza između participacije u pojedinim preduzećima i participacije u nacionalnom ekonomskom planiranju.

Na kraju, sve veći problemi u pogledu očuvanja čovekove sredine iziskivaće sve veće učešće građana u odlučivanju, uključujući način proizvodnje, lokaciju fabrika, izgradnju aerodroma, gradsko planiranje itd. Što proizvodnja dobija veće dimenzije, to se više povećava društveni uticaj, drugim rečima, društveni karakter proizvodnje. A to dovodi do potrebe za participacijom. Međutim, postojeće društvo neće hteti da dozvoli dominantno učešće naroda u odlučivanju.

Participacija kakvu provode postojeće organizacije uglavnom je samo nominalna. Institucionalna strogost koja je izazvana posebnim tipom vlasništva u celokupnom društvu sprečava da takve organizacije postanu mesta na kojima će se stvarati i razvijati istinska participacija. Jedino snažno i uporno preuzimanje hegemonije od strane naroda može postojeću participaciju pretvoriti od nominalne u istinsku.

Način koji je preporučivao Lange može predstavljati odlučan korak u pravcu takve transformacije. U današnje vreme, objektivni uslovi i subjektivne snage više pogoduju transformaciji nego što je to bio slučaj tridesetih godina. Alternativna rešenja,

---

[12] Uzorak participacije u postojećim tripartitnim organizacijama može se karakterisati kao »pasivna« participacija, koja hegemonijom društva može da se preobrazi u »aktivnu«.

kao što je, recimo, Langeov »radnički plan«,[13] mogu da budu primenjena u različitim dimenzijama u okviru nove hegemonije orijentisane ka strukturalnim reformama u društvu. Ne mislimo samo na nacionalnu dimenziju, na osnovu koje je Lange sačinio svoje preporuke, nego i na sektorsku, regionalnu, kao i na okvire pojedinačnih fabrika i preduzeća, jer sve to može doprineti transformaciji.

Prevela s engleskog
Cvijeta Jakšić

---

[13] Politika ulaganja koja se pominje u Langeovom članku samo je primer instrumenata politike koji se moraju izabrati za pojedine ciljeve u različitim fazama razvoja privrede.

Stipe Šuvar

Subjektivne snage socijalističke revolucije u Jugoslaviji

(Glavna iskustva narodnooslobodilačke borbe i socijalističkog razvitka)

Subjektivne snage u današnjoj etapi socijalističkog društva

...Za subjektivne snage socijalističke revolucije, u bilo kojem vremenu i u bilo kojoj zemlji, osnovno je da znaju odrediti svoju ulogu, vodeći računa o konkretnoj dijalektici objektivnih i subjektivnih čilinaca revolucionarnog procesa. Na njima leži odgovornost izbora metoda i oblika revolucionarne akcije, a to znači i odgovornost za vlastito djelovanje, za vlastito postavljanje, »situiranje« u postojeću društvenu stvarnost koju hoće mijenjati i promijeniti u pravcu osnovne socijalističke perspektive. Sloboda izbora tih metoda, oblika i pravaca akcije, kao i vlastitog postuliranja u objektivno-subjektivni prostor revolucionarnog kretanja, nipošto nije mala, jer ne postoji opći determinizam koji bi onemogućavao bilo kakvu alternativu, bilo kakvu »konkretizaciju«, veći ili manji učinak revolucionarne akcije. Pitanje se zapravo sastoji u tome

— na koji način same subjektivne snage stječu svoj subjektivitet, reproduciraju ga i razvijaju. Podsjetimo u tom smislu i na Marxovo upozorenje da ista ekonomska osnova pruža mogućnost različitih konkretnih ishoda i oblika djelovanja: »ista ekonomska baza — ista po glavnim uslovima — može usled bezbrojnih različitih empirijskih okolnosti, prirodnih uslova, raznih odnosa, istorijskih uslova koji deluju spolja itd. pokazati beskonačne varijacije i nijanse u pojavama.«[1] Marx stoga i pledira za analizu »tih empirijski datih okolnosti«. Mi bismo dodali: takva je analiza, i to u svakom datom trenutku socijalističkog razvitka ili »izgradnje« socijalizma, osnovni uvjet da subjektivne snage socijalizma ostanu na visini svojih zadataka, da u svojoj akciji ne padnu ispod razine konkretno-historijskih mogućnosti, da ne padnu na ispitu prepuštajući prostor nesocijalističkoj alternativi (koja uvijek znači jedno: restauraciju starog društva), ili da se pak zatrčavaju u svom mogućem voluntarizmu i subjektivizmu.

Rukovodeće misaone i političke snage jugoslavenske socijalističke revolucije, a pogotovo Savez komunista Jugoslavije, ni u jednom trenutku ne smeću s uma činjenicu da *nema samotoka socijalizma,* niti da se socijalistička usmjerenost i revolucionarna aktivnost radničke klase i radnih masa razvijaju sami po sebi, niti da su u klasi i narodu rasprostranjene samo demokratske i progresivne težnje.

Polazeći upravo od Marxove i marksističke spoznaje da se socijalizam ne razvija ni spontano ni automatski, Savez komunista Jugoslavije i druge organizirane socijalističke snage sagledavaju, kao što su to činile i u svim proteklim fazama ili etapama socijalističke revolucije, svoju ulogu i ulogu subjektivnih snaga u današnjoj etapi, ne kao statičnu, pa ni kao dugoročnu, već upravo polazeći od svojih zadataka koje moraju obavljati u ovoj etapi, a ne na vječna vremena i u dalekoj budućnosti. Stvaralački primjenjujući učenje klasika marksizma na društvene prilike u svojoj zemlji, *jugoslavenski komunisti se trude da ne robuju ni vlastitim ni tuđim dogmama, ali ni pukom pragmatizmu i empirizmu* (usprkos tome što su nova rješenja u društvenom razvoju često pronalazili empirijskim putem). Socijalistička praksa ne može se iščeprkati iz knjiga, niti podešavati unaprijed datim općevažećim formulama i shemama, ali ne može ni doista voditi ostvarivanju osnovnih socijalističkih ideala i ciljeva ako nije utemeljena na cjelovitoj viziji socijalizma kao revolucionarnog procesa društvenih promjena, od političkog rušenja kapitalističkog društva do historijski još daleke asocijacije slobodnih proizvođača u Marxovom smislu.

Stoga, i kada sagledavamo ulogu subjektivnih socijalističkih snaga na današnjoj etapi razvitka socijalizma u Jugoslaviji, mo-

---

[1] K. Marx — F. Engels, *Dela,* tom 23, Beograd, 1976, str. 658.

ramo polaziti i od saznanja o kontinuitetu (uloga u prošlosti) i od saznanja o daljoj evoluciji. Moramo, naime, znati da se subjektivitet stječe historijskim procesom i u tom smislu voditi računa o Marxovim napomenama o »neprestanom preokretanju subjekta i objekta«.

I na sadašnjoj etapi razvitka *radnici, seljaci, drugi radni ljudi* osnovna su, odlučujuća snaga socijalizma. Jer socijalizam je društvo koje oni treba da »grade« po svojoj ljudskoj mjeri, i da postignu to da odlučuju o uvjetima i plodovima svoga rada, da se vlastitim snagama oslobode svih oblika socijalne potčinjenosti, najamnog položaja, potisnutosti iz upravljanja, oskudice u životnim potrebama, potisnutosti iz duhovne proizvodnje društva.

U tom smislu za nas ostaju inspirativne riječi koje je F. Engles ispisao 1895. godine u *Uvodu u Klasne borbe u Francuskoj:* »Tamo gdje je riječ o potpunom preobražaju društvene organizacije, tamo mase moraju same uzeti učešća, one moraju shvatiti o čemu se radi«. Naše socijalističko samoupravljanje, po svojim osnovnim intencijama, upravo i jest taj proces potpunog preobražaja društvene organizacije, u kojoj mase sve više shvaćaju o čemu je riječ. Ono je u našim konkretnim prilikama oblik, a i bit *diktature proletarijata,* odnosno vladavine radništva, oblik kretanja prema komunizmu.

Radnička klasa u procesu socijalističkog preobražaja višestruko se razvila i došlo je do veoma složenih i dubokih promjena u njezinom društvenom biću (što bi mogao biti predmet sociološke analize).

Međutim, radnička klasa je još unutar sebe veoma diferencirana po različitim osnovama društvenih podjela, te je prožeta i sukobima interesa; nije imuna od nesocijalističkih i antisocijalističkih opredjeljenja i ponašanja; u njezinom su biću sadržane brojne protivurječnosti i sama po sebi nije društveno organizirana osim neposrednim učešćem u samoupravljanju u osnovnim organizacijama udruženog rada (proizvodna konfiguracija društva) i, zajedno sa svim drugim pripadnicima društva, u mjesnim zajednicama (teritorijalna konfiguracija društva), a posredno u svim asocijacijama koje su izvedene iz te dvije osnovne institucije suvremenog jugoslavenskog društva, kao i putem »čistog« političkog organiziranja — u Savezu komunista Jugoslavije, Sindikatu, Socijalističkom savezu radnog naroda itd. Sve te asocijacije, institucije i organizacije povezane su u politički sistem socijalističkog samoupravljanja, kao svojevrsnu, specifičnu i sveobuhvatnu subjektivnu snagu socijalizma (a ne neki puki »mehanizam«), kao prostor pluralizma socijalističkih samoupravnih interesa, *a koji se svi utemeljuju i verificiraju u osnovnom historijskom interesu radničke klase da se postigne oslobođenje rada.*

Seljaštvo, kao druga radna klasa društva, nije ničim antagonizirano naspram radničkoj klasi. Te dvije radne klase pošle

su zajedno u narodnooslobodilačku borbu, ostvarujući specifičan savez na toj osnovi što je seljaštvo u borbi radničke klase da preuzme vođenje društva, otvori put društvenog napretka i osigura socijalističku perspektivu vidjelo i svoj osnovni klasni interes. U dosadašnjem razvitku društva iščezao je pauperizam na selu, mlade seljačke generacije gotovo u cijelosti prelaze u radničku klasu i druge radne slojeve, a seljak je, kao radni vlasnik svog sitnog posjeda (prosječna veličina 2,4 hektara), u znatnom broju ušao u kooperaciju s društvenim sektorom poljoprivrede i s društvenom industrijom. Njegov se položaj pri tome sada također zasniva na načelu udruživanja rada i sredstava i na srazmjernoj podjeli dohotka i ravnopravnom odlučivanju o njemu. Forsirana kolektivizacija 1948—1953. nije, uslijed niza ekonomskih i društvenih razloga, mogla uspjeti, pa je nađen taj drugi put *podruštvljenja sela i poljoprivrede,* u kojem nema ni govora o elementima »prvobitne socijalističke akumulacije«.

I drugi slojevi društva dijele sudbinu radnika i s njima su povezani neposrednom slobodnom razmjenom rada, što je metoda i oblik dokidanja podjele na potreban rad i višak rada. Osnovni pravac društvenog razvoja je podruštvljenje viška rada, a to onda vodi i dokidanju monopola i privilegija drugih slojeva u odnosu na radnike (na primjer, monopol na duhovnu proizvodnju).

Iz potrebe da organizirana društvena svijest posreduje između interesa radničke klase i revolucionarne prakse, između neposrednih i historijskih interesa klase, kako bi klasa došla do identiteta »klase za sebe«, proizišla je funkcija *radničke partije* (u određenim historijskim uvjetima u istoj zemlji može djelovati i više radničkih partija), kao nezaobilazne subjektivne snage borbe za socijalizam i socijalističke revolucije.

Savez komunista Jugoslavije, kao avangarda radničke klase, rukovodio se u svojoj političkoj praksi načelom da on klasu predvodi, ali joj i služi, a ne klasa njemu, da organizira klasu, djeluje kao inspirator i da njegovi članovi prednjače po revolucionarnoj angažiranosti. U njegovom je stilu djelovanja to da ne povlađuje klasi, već da je usmjerava na strateške ciljeve i na ostvarivanje historijskih interesa; on nije u ulozi naredbodavca, već mobilizatora klase i masa. Ali on nije ni neki diskusioni klub; pozvan je da formulira teoriju (premda sva »revolucionarna pamet« nije, dakako, koncentrirana u partiji) i da prednjači u praksi. Dijalektika odnosa partije i klase uvijek je konkretno-historijska i ne svodi se na aktivnu ulogu partije (kao da je ona neki demijurg) i »primajući« pasivnu ulogu klase; naprotiv, partija mora biti ukorijenjena u najdubljim stremljenjima klase i uronjena u njezinu živu stvarnost; članovi partije ne smiju se postavljati izvan i iznad klase; i oni su pripadnici klase, bez obzira na porijeklo i zanimanje, ukoliko svojim radom i ponašanjem dnevno potvrđuju služenje radničkim klasnim interesima. Ukratko, problem klasnog savezništva u biti se na današnjoj etapi svodi na sli-

jedeće: kako da se druge klase i slojevi nađu na pozicijama historijskog interesa radničke klase. Mislimo da su već nađena načelna rješenja tog problema.

Socijalističko samoupravljanje, ukoliko se razvija kao cjelovita revolucionarna praksa, modificira ne samo odnos klase i partije nego i sam smisao postojanja partije. Sama klasa u vlastitoj samoupravljačkoj praksi postaje subjekt spoznaje vlastite historijske situacije, svog položaja i svojih mogućnosti, »proizvođač« vlastite klasne svijesti (a ne da se svijest u nju »unosi«). Partija vrši sintezu revolucionarnih iskustava klase, a nipošto ne donosi nekakvu »elitu teorije«.

Dakako, i u današnjoj ulozi Saveza komunista Jugoslavije, kao partije naše radničke klase, dolazi do izražaja historijski nužna protivurječnost djelovanja partije kao vodeće idejne i politički usmjeravajuće snage i partije kao nosioca strategijske funkcije vlasti. Izlaz je i opet dat već aktuelnim razvitkom socijalističkog samoupravljanja: partija se mora ugraditi u sistem samoupravljanja i mora u njemu biti rukovodeća snaga. U političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, u njegovim pravcima razvoja sadržani su sve više momenti napuštanja i jednopartijskog sistema (pitanje višepartijskog sistema riješila je još narodnooslobodilačka borba: ona ga je stavila *ad acta*). Riječ je o sagledavanju puteva samodokidanja i klase i partije u dubljem historijskom smislu, što ne znači da se doista može zanemariti potreba za realnom ulogom partije radničke klase kao borbene, klasno utemeljene snage danas i ovdje. Te tendencije, naime, već djeluju kao proizvod razvoja socijalizma na vlastitoj osnovi.

Položaj i uloga Saveza komunista Jugoslavije u našem današnjem političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja možda je najsažetije i najprimjerenije definirana ovim riječima E. Kardelja s govornice XI kongresa SKJ (juni 1978): »Savez komunista neće biti rukovodeća snaga time što će svojom, odnosno državnom birokratijom monopolistički vladati društvom. On to može biti samo ako je sposoban, rekao bih, da najdalje vidi, ako je sposoban da ukazuje na puteve razvoja koji su objektivno, istorijski neminovni, to jest ako je najprogresivnija i najdinamičnija stvaralačka snaga društva, i to kako na području teorije i ideologije tako i u oblasti društvene prakse, odnosno primene te teorije i ideologije u praksi.«

Radničkoj klasi i radnim masama, u procesima socijalističkog razvitka, potrebne su, osim radničke partije, i druge radničke i socijalističke organizacije, od kojih svaka preuzima ove ili one konkretne zadatke u revolucionarnoj borbi i revolucionarnom preobražaju, a prvenstveno sindikalne organizacije.

U jugoslavenskim konkretnim uvjetima osobito je bila i jest značajna i organizacija svenarodnog okupljanja, kakav je bio Narodni front u narodnooslobodilačkoj borbi, prvoj fazi socijalis-

tičkog razvitka, a današnji Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije. Socijalistički savez radnog naroda ne okuplja istomišljenike i u svom radu ne vodi računa o ideološkim razlikama. Ljudi mogu misliti ovo ili ono, ovako ili onako, ali je bitno da praktično djeluju na osnovnom socijalističkom kursu. Socijalistički savez, za što se zalaže i E. Kardelj u svojoj poznatoj studiji *Pravci razvitka političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, djeluje u najrazličitijim oblicima akcionog okupljanja, i on je organizacija društvenog i političkog organiziranja, u kojoj mase, brinući se o svojim svakodnevnim interesima i problemima, ali i o najvažnijim društvenim pitanjima, dublje proživljavaju i shvaćaju probleme izgradnje socijalizma, a posebno shvaćaju parcijalne i opće interese, demokratski raščišćavaju alternative, »bez obzira na ideološka opredeljenja«. U tom smislu E. Kardelj napominje da u Socijalističkom savezu mora biti elemenata političkog pluralizma i da je on u našim specifičnim historijskim uvjetima i medijator za konačno prevladavanje višepartijskog sistema, kao historijskog produkta građanskog društva.

Socijalistička država i sve institucije njezinog djelovanja (na primjer, pravosudni aparat, oružane snage, organi uprave) također i na današnjoj etapi jugoslavenske socijalističke revolucije spadaju u red subjektivnih snaga socijalizma. U našoj teoriji i praksi raščišćeno je da država ne može i ne smije »graditi« socijalizam u ime klase i naroda, u ulozi nosioca državnovlasničkog monopola ili kao oruđe tehnobirokratskog upravljanja. Ali ona mora i dalje vršiti one funkcije koje su još objektivno nužne, dok ne odumre svaka »vlast u ime klase« i razvije se neposredna vlast klase, prije svega kao vladavina proizvođača proširenom reprodukcijom.

Subjektivne snage socijalizma se u našoj zemlji neprestano umnožavaju i jačaju. U njih spadaju »i sve one društvene organizacije raznovrsnog tipa koje imaju svoj interes i uticaj u društvenim odnosima i koje na različite načine utiču na društvenu svest i na rešavanje društvenih problema«. I dalje: »I najzad, iako ne na poslednjem mestu, pod subjektivnim faktorom socijalističkog društva podrazumevam i spontanu socijalističku svest, inicijativu i akciju najširih masa naroda kao izraz elementarnih društvenih htenja radnog čoveka i njegovih iskustava. Ukratko, pod subjektivnim faktorom socijalističkog društva podrazumevam svu socijalističku i demokratsku kreativnu snagu društva koja mora slobodno i u punoj meri da dođe do izražaja«.[2]

Danas su na sceni *zborovi radnih ljudi* u OOUR, *zborovi građana* u mjesnim zajednicama i *skupštine delegata* u samoupravnim interesnim zajednicama, kao osnovni oblici i mjesta ne-

---

[2] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, prvo izdanje, Beograd, 1977, str. 175.

posrednog učešća milijunskih radnih masa u odlučivanju o svemu što čini njihove životne i radne interese.

Na toj osnovi počiva *delegatski sistem* kao novo originalno dostignuće jugoslavenske socijalističke revolucije (a pri tom je za nas bio inspirativan imperativan mandat Pariške komune) i negacija parlamentarnog sistema, u kojem odlučuju političke partije, tačnije njihovi vrhovi. U tom smislu, lako se može argumentirati ova Titova ocjena: »Putem delegacija i delegata politika postaje stvar neposredne prakse najširih masa, odnosno njihovih samoupravnih organizacija, za razliku od onih društvenih sistema u kojima je politika monopol pojedinaca ili vrhova političkih partija, ili pak državnog aparata.«[3]

Delegatskim sistemom udruženi rad postaje osnovom celokupnog političkog sistema društva. »Pravi smisao delegatskog sistema je u tome da interese radnih ljudi u skupštinama (općine, pokrajine, republike, federacije — S. Š.) pre svega neposredno izražavaju i zastupaju njihovi delegati koji i dalje ostaju na svojim radnim mestima, tj. ne pretvaraju se u nekakve profesionalne političke predstavnike... Delegacije su sastavni deo skupština koje su preko njih radno vezane za samoupravnu društvenu bazu i odgovorne su toj bazi. To zahteva da bazu za izgradnju delegatskog sistema čine radne organizacije i druge samoupravne zajednice... a ne neki apstraktni politički građanin koji neizbežno postaje objekt manipulisanja onih snaga koje stvarno drže vlast u društvu.«[4]

Delegatski sistem pretpostavlja da velika masa naroda mora da odlučuje o svim važnim problemima društvenog života, i to slobodno, u skladu sa svojim vlastitim interesima.

Subjektivne snage socijalizma ne razvijaju »sistem« i »aktivnost« u prazno, već se bore za oslobođenje čovjeka, tačnije bore se za takve društvene uvjete u kojima će radni čovjek doista odlučivati o sebi, o svom radu i životu, ali ne kao sebična, privatna i samoživa jedinka, već povezan s drugim ljudima u istinskim oblicima društvenosti. To je istakao i Tito na Desetom kongresu: »Borba za ljudsko među ljudima, za sve bolje i humanije odnose, za čovjeka kao slobodnog proizvođača i stvaraoca — to je krajnji cilj i smisao borbe radničke klase. Institucionalni oblici organiziranja društva nisu svrha sami sebi. Oni su tu da služe čovjeku, ostvarivanju njegovih neposrednih i dugoročnih materijalnih, kulturnih i drugih potreba. Oni su tu radi čovjeka. To je suština socijalističkih samoupravnih odnosa, za čije se ostvarivanje bori radnička klasa Jugoslavije i njen Savez komunista.«

---

[3] Josip Broz Tito, referat u povodu 60. godišnjice SKJ.

[4] Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Beograd, 1973, str. 93.

Protivurječnosti i kontroverze socijalizma: odgovornost subjektivnih snaga da pruže odgovore i povezanost teorije i prakse

Subjektivne snage socijalističke revolucije u Jugoslaviji danas se i u razvijanju teorije socijalističkog razvitka i u svojoj praktičnoj politici rukovode spoznajama da je socijalističko društvo »po svojoj prirodi« prožeto protivurječnostima i da obiluje društvenim konfliktima. Naime, one polaze od spoznaje da je riječ o »prelaznom društvu«, u kojem još postoje i mnogi elementi kapitalističkog društva. To je, naime, društvo koje se, kao što je pisao Marx, nije »razvilo na svojoj vlastitoj osnovi«, već u sebi nosi »mladeže starog društva«. U socijalističkom razvitku, kojim rukovode subjektivne snage socijalizma, u našim konkretnim historijskim uvjetima predvođene Savezom komunista Jugoslavije kao avangardnom političkom organizacijom (ne više klasičnom partijom) radničke klase, društvene protivurječnosti, klasne razlike i društveni sukobi postepeno se smanjuju i ublažavaju, ali je društvo još i te kako prožeto mnogim odnosima koji ga čine *nemirnim* i *konfliktnim društvom*, a ne nikakvim društvom idilične sreće koju tobože može osigurati svemoćna socijalistička država i bezgrešna i uvijek mudra partija. Neki društveni sukobi iščezavaju, ali se javljaju novi. A bit će ih i u daljnjoj budućnosti, jer novo društvo iz kapitalističkog izlazi »poslije dugih porođajnih muka« i jer je riječ o »dugom procesu razvitka u novim uvjetima.«[5]

U tom smislu i samo socijalističko samoupravljanje je *poprište klasne borbe;* štaviše, *ono je organizirani proces i oblik rješavanja društvenih protivurječnosti i društvenih sukoba.*

Gdje su danas osnovna žarišta društvenih sukoba u jugoslavenskom društvu; iz kojih objektivnih društvenih protivurječnosti ti sukobi proizlaze? Kao što smo naprijed naveli, od oružane pobjede revolucije pa do stupanja na snagu novog Ustava 1974. godine (Ustav, dakako, sam po sebi ne mijenja društvene odnose, ali izražava pravac razvitka!) naše se socijalističko društvo razvijalo na osnovi okupljanja svih društvenih sredstava i njihove centralizacije u cilju podizanja proizvodnih snaga. Sredstvima je najprije upravljala državna organizacija, pa je, kako napominje V. Bakarić, »uslijedio postepeni proces deetatizacije, odnosno stvaranja novih organizacija koje su vodile društvo«. U tome, u *ograničenoj deetatizaciji* najprije elemenata proste, pa onda i društvene reprodukcije, iscrpljivale su se dosadašnje, početne faze socijalističkog samoupravljanja (to jest ostvarivana je stara parola radničkog pokreta: tvornice radnicima, u uvjetima kada

[5] K. Marx, *Kritika Gotskog programa,* Zagreb, 1948, str. 22.

je od radnika i dalje otuđena društvena reprodukcija). Samoupravljanje se više-manje ostvarivalo u radnim organizacijama (nekadašnjim poduzećima), a odluke o usmjeravanju privrednog i društvenog razvitka, o raspodjeli društvenog proizvoda i drugim pitanjima od zajedničkog interesa, donose radni ljudi i građani u društveno-političkim zajednicama: u općini, pokrajini, republici, federaciji (glavninu akumulacije skupljala je i dijelila federacija!). O neposrednom samoupravljanju proizvođača još se nije moglo govoriti. *Radna organizacija, kao dio radničke klase, bila je suprotstavljena radničkoj klasi kao cjelini koja vodi društvo,* i upravo su na tome donedavno iskrsavali *osnovni društveni sukobi.* I još iskrsavaju. Radna se organizacija osamostaljivala u odnosu na društvo; tržište je bilo gotovo jedina veza između radnih organizacija (odnosno pojedinih dijelova radničke klase), a kreditni sistem i banke sve su više postajali osamostaljeni centri ekonomske, društvene i političke moći. Tajna je, naime, bila u tome da se višak vrijednosti koji se izvlačio iz radnih organizacija osamostaljivao i »sve više izbjegavao kontrolu radničke klase kao cjeline a da i ne govorimo da pod kontrolom onoga dijela radničke klase koji je proizvodio uopće nije bio« (V. Bakarić). To je onda rađalo i tendenciju da u društvu jača i preuzme upravljanje društvenim poslovima tehnobirokratski sloj. Određeni momenti krize u našem društvenom razvitku, pa i brojni društveni i politički sukobi koji su se osobito do 1971. godine umnažali, kao i prodori antisocijalističkih tendencija (tehnokratizam, liberalizam, nacionalizam itd.), imali su podlogu u takvom odnosu između parcijalnog samoupravljanja, zatvorenog u radnu organizaciju, i naraslih otuđenih centara upravljanja društvenom reprodukcijom.

Upozorili smo na smjer i sadržaj društvenih akcija, koje je inicirao i idejno i politički usmjeravao Savez komunista, s ciljem da se iz takvih odnosa iziđe i da se prokrči daljnji put socijalističkom samoupravljanju, da se odredi kurs na *udruživanje rada* (a tek na temelju udruživanja rada i udruživanja sredstava) i da se izgrađuje novi sistem društvene reprodukcije, koji će počivati na neposrednom samoupravljanju u osnovnim organizacijama udruženog rada i na iz njega izvedenom delegatskom sistemu i sistemu samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja.

No novi se odnosi, svojstveni udruženom radu, ne rađaju preko noći, niti samo na osnovu dobrih želja i voluntarističkih projekcija. Jer: »Pokretačka snaga razvoja našeg društva, na osnovi samoupravnih oblika socijalističkih proizvodnih odnosa, nije bila niti je danas neka utopistička ideja o uspostavljanju nekakvog statičnog i beskonfliktnog sistema, idealnih društveno-ek nomskih i demokratskih institucija i odnosa među ljudima. socijalizam uopće, ni samoupravni socijalizam nije društvo l protivurječnosti i konflikata interesa u društvenoj strukturi, iako

on, dugoročno posmatrano, smanjuje i uklanja takve antagonističke suprotnosti kao što su klasne« (E. Kardelj).

Razvitak našeg društva je dugoročno usmjeren na ostvarenje historijskog puta: *od udruženog rada do asocijacije slobodnih proizvođača.* Ono je tim putem krenulo, a nalazi se još na samom početku.

Preobražaj našeg društva, u tom smislu da radnička klasa, povezujući se s drugim radnim ljudima, stvarno sudjeluje, i to sve neposrednije, u rješavanju svojih historijskih zadataka, ne ostvaruje se ni lako ni brzo, »jer su stari društveni odnosi dosta čvrsto ukorijenjeni«.

Umjesto jednog više-manje stihijnog tržišta, u društvu se počinju uspostavljati odnosi povezivanja proizvođača, povezivanja proizvodnih i neproizvodnih radnika, razmjene rada između onih koji proizvode materijalna sredstva i onih koji razvijaju nauku, kulturu, obrazovanje, zdravstvo (što vodi ukidanju razdvojenosti materijalne i duhovne proizvodnje društva). To sve vodi daljnjem *podruštvljavanju proizvodnje i rada.* Pri tom je ključno pitanje: *kako postići pretvaranje dohotka u društvena sredstva* a da se on ne odvaja od proizvođača, niti da proizvođač u ulozi agensa društvenog razvitka istupa samo posredno, kao »privatni« građanin i potrošač (što je pretpostavka starog društva).

U tome je, na današnjoj etapi, *osnovno žarište* društvenih sukoba. Sukobi interesa su žestoki i neizbježni. Najdublja objektivna podloga im je u činjenici da se još »rezultat rada jedne proizvodne jedinice... suprotstavlja rezultatu rada druge takve jedinice. Jer obje su formalno samostalne« (V. Bakarić). Izlaz je iz tog stanja u tome da razvoj, od planiranja sredstava do planiranja podjele rada, preuzme neposredni proizvođač, organiziran u osnovnoj organizaciji udruženog rada i iz nje izvedenim širim asocijacijama.

Otpori se javljaju kod svakog i svih koji u mijenjanju postojećih, zatečenih proizvodnih i društvenih odnosa mogu biti pogođeni. Osim toga, postoje složeni problemi teritorijalizacije proizvodnih sredstava u uvjetima kada svaka nacija u jugoslavenskoj zajednici, svaka republika, pokrajina, regija, općina, privredna grana i društvena djelatnost osjeća »glad« za sredstvima i neodoljivu potrebu za vlastitim razvojem, kada još nisu praktično riješena pitanja minulog rada, kada još nisu iskorijenjeni uvjeti da društvena sredstva funkcioniraju tako da reproduciraju i pojave kapital-odnosa, osamostaljenja prometne sfere, daljnje »otuđenosti« nadgradnje, konkurencije na tržištu, kada se još rješavaju problemi industrijalizacije i razaranja tradicionalne agrarne strukture itd.

Postoje brojne protivurječnosti u biću same radničke klase i više ili manje oštri sukobi interesa u njezinim vlastitim redovima. A osnovna protivurječnost suvremene socijalističke prakse, koja, usprkos našim dostignućima na putu socijalističkog samouprav-

ljanja, još ni izdaleka nije prevladana, izražava se »u odnosu između radnika kao nosilaca radne snage i živog rada na radnom mestu, s jedne, i nosilaca ekonomske i političke vlasti nad društvenim kapitalom, s druge strane, bilo da je reč o državno-svojinskoj ekonomskoj vlasti, čiji je izvršilac državni aparat, odnosno državni organi, ili o stihijski nastalom tehnokratsko-upravljačkom monopolu raspolaganja društvenim kapitalom« (E. Kardelj).

Socijalističko samoupravljanje vjerojatno jest najlakši i najbezbolniji put društvenog razvitka u našim konkretnim historijskim prilikama, a i u socijalizmu općenito, ali je iluzija misliti da je riječ o nekom mirnom društvu i beskonfliktnom razvoju.

Iz svega toga onda proizlazi i uloga Saveza komunista i svih subjektivnih snaga socijalizma, koje on predvodi. Bez odlučne i neprestane organizirane djelatnosti radničke klase i radnih ljudi, predvođenih SKJ kao partijom radničke klase i frontom organiziranih socijalističkih snaga, društveni razvitak — uslijed brojnih protivurječnosti — mogao bi krenuti i »natraške«, u pravcu restauracije starih društvenih odnosa (kapital-odnosa ili odnosa svojstvenih državnom socijalizmu). Stvarna akcija Saveza komunista i subjektivnih socijalističkih snaga u tom su smislu i brana i uvjet prevazilaženja birokratsko-tehnokratske alternative našem društvenom razvitku. A o težini te alternative Josip Broz Tito je na XI kongresu SKJ rekao: »Prije svega, birokratsko-tehnokratske snage uporno nastoje da očuvaju svoje pozicije. Često i u novim uslovima, formalno usaglašavajući organizacione oblike sa principima samoupravnog demokratskog sistema, nastoje da sebi obezbijede stare ili stvore nove vladajuće pozicije. Birokratizam i tehnokratizam jesu vrlo žilava i otporna boljka savremenog društva koja ima korijene i izvore u objektivnim uslovima razvoja proizvodnih snaga i subjektivnim težnjama za očuvanjem privilegiranog i monopolskog položaja u društvu.«

Na toj podlozi javljaju se i određeni problemi u međunacionalnim odnosima. Bolje rečeno, novi momenti u razvitku socijalističkog društva rađaju i nove momente u odnosima među narodima i narodnostima Jugoslavije. Sada su ti odnosi, u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, postavljeni tako da se nijedna ključna odluka na razini federacije ne može donijeti bez prethodne suglasnosti i dogovora svih šest republika i dvije pokrajine. To oduzima tlo i »starom« (preostalom bužoaskom) i »novom« (tehnobirokratskom) nacionalizmu, a, nasuprot tome, omogućava svim narodima Jugoslavije slobodan svestran razvitak i u privredi i u kulturi, te afirmaciju i u zajedničkoj federaciji i u međunarodnom životu.

Uloga Saveza komunista u razrješavanju društvenih sukoba indirektno je izražena i u ovoj Titovoj ocjeni u referatu na XI kongresu: »Nijedan društveni sistem, pa ni sistem socijalističkog samoupravljanja, ne može funkcionirati sam po sebi. Svojom

svjesnom aktivnošću njega uvijek nose one snage koje su vladajuće u društvu.«

Vladajuća snaga u našem društvu sve više postaje samoupravno organizirana radnička klasa i s njom povezani svi radni ljudi. U ovoj historijskoj fazi Savez komunista je idejni predvodnik i politički mobilizator radničke klase i radnih ljudi. Dakako, bez oslonca na klasu i uporišta u njoj, a i bez fronta svih socijalističkih snaga, sam Savez komunista ne bi mogao s uspjehom ostvariti tu svoju ulogu.

Iskustva socijalističkog razvitka, prije svega u vlastitoj zemlji, a zatim u svijetu, omogućila su društvenoj teoriji i društvenim naukama u Jugoslaviji, a koje su u osnovi marksistički usmjerene, drugim riječima, omogućila su marksističkoj misli koja se razvija u okrilju subjektivnih snaga socijalističke revolucije (a i ona sama, ta misao je velika subjektivna snaga!) *da plodonosno, na tragu klasikâ marksizma, a u živoj komunikaciji, pa i konfrontaciji sa suvremenom marksističkom misli, socijalističkom teorijom, jednako kao i građanskom naukom, aktualizira i sa svoje strane razvije mnoge teorijski relevantne teze o krucijalnim pitanjima socijalizma.*

Teorija ne služi kao apriorna dogma za praksu. Ali ni praksa ne bi mogla imati revolucionarni dignitet ako subjektivne snage socijalističke revolucije nisu naoružane teorijom koja konkretizacijom osmišljava ciljeve revolucije. Praksa bi bez toga bila napipavanje puta u mraku ili puko tapkanje u mjestu. Bitna je uzajamnost teorije i prakse i *sposobnost subjektivnih snaga da osiguraju kako antidogmatičnost teorije tako i svjesnu usmjerenost prakse,* što pretpostavlja i uvažavanje svih objektivnih zakonitosti.

Citirajmo još jednom riječi E. Kardelja, koji ulogu teorije u jugoslavenskom slučaju također povezuje, prije svega, s praktičnom revolucionarnom djelatnošću radničke klase i radnih masa:

»Naš socijalistički sistem zasniva se na marksističkoj teoriji naučnog socijalizma. Ali to ne znači da je socijalizam samo stvar teorije, odnosno nauke. On je, pre svega, stvar praktične borbe radničke klase i radnih masa za ostvarivanje njihovih klasnih, socijalnih, političkih, kulturnih i drugih interesa na osnovi društvene svojine sredstava za proizvodnju i ekonomskih i demokratskih prava radnog čoveka zasnovanih na pravu na samoupravljanje i na pravu rada društvenim sredstvima.«[6]

---

[6] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* cit. izd., str. 192.

Umjesto rezimea

Kao ni iskustva bilo koje druge socijalističke revolucije, ni iskustva jugoslavenske socijalističke revolucije ne mogu se sagledati, pa ni razumjeti, izvan vlastitog konkretnog historijskog konteksta.

Upravo da bismo i nešto detaljnije upozorili na kontinuitet takvog konkretnog historijskog konteksta, ovaj osvrt smo učinili preopširnim a da štošta nismo dovoljno objasnili, a mnogo toga ni spomenuli.

Nijedna revolucija, zbog vlastitog konkretno-historijskog konteksta, ne može biti ni »model«, ni presedan »recepata« za neku drugu revoluciju. To se, dakako, u potpunosti odnosi i na jugoslavensku socijalističku revoluciju. Ali revolucije, kao konkretne revolucije, nisu izolirane, već izviru iz iste epohalne situacije i doprinose epohalnim revolucionarnim promjenama. Utoliko su i međusobno povezane i jedna na drugu utječu, a zadatak da ih se komparira može biti stimulativan za promišljanje i teorije i prakse svake revolucije i teorije i prakse socijalizma kao svjetskog procesa.

U tom smislu, neka nam na kraju bude dopušteno da sve što je naprijed rečeno o iskustvima jugoslavenske socijalističke revolucije na planu uloge i razvitka subjektivnih snaga svedemo na nekoliko glavnih tačaka:

prvo, samoizgradnja moderne partije radničke klase u fazi pripreme revolucije, razrada i primjena u praksi njezinog konkretnog programa revolucionarne akcije, odnosno njezin put od »ograničene sekte koja upotrebljava revolucionarne fraze« do »jezgra i pokretačke snage velikog pokreta masa«;

drugo, pokretanje i vođenje oslobodilačkog rata ostvarivanjem revolucionarnog savezništva svih progresivnih snaga društva, radnih klasa i slojeva u širokom narodnooslobodilačkom pokretu i obezbjeđivanje uvjeta da oslobodilački rat preraste u socijalističku revoluciju: stvaranjem narodne vlasti »odozdo«, formiranjem jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, ulogom radničke partije (KPJ) kao nosioca »akcionog centralizma revolucije« i kao idejnog nosioca osmišljavanja spontaneiteta revolucije, te izrastanjem snažne revolucionarne armije (iznikle iz pokreta naoružanog naroda);

treće, povezivanje klasnog i nacionalnog pitanja u svim fazama revolucije;

četvrto, afirmacija samostalnosti revolucije i slobode i nezavisnosti socijalističkog puta, uz istovremeno ravnopravno povezivanje sa svim snagama progresa i socijalizma u svijetu;

peto, sposobnost da se traže nove metode i oblici socijalističkog razvitka na osnovu sagledavanja i epohalnih i konkretnih zakonitosti socijalizma kao »prelaznog društva«, protivurječnosti i društvenih sukoba u pojedinim fazama socijalističkog kretanja;

šesto, konstantna politika da snaga narodnih masa dođe do izražaja na svakoj etapi revolucije, da se u tom cilju na planu institucionalnih promjena i političkog organiziranja prevladava nasljeđe građanskog društva (na primjer višepartijski, pa i jednopartijski sistem, parlamentarizam) i da se subjektivne snage revolucije i socijalizma šire i jačaju;

sedmo, organizacija ekonomskog, a i sveukupnog razvitka društva u pravcu »prepuštanja« društvene reprodukcije vladavini proizvođača i koračanja u susret jedinom povijesnom cilju socijalizma: oslobođenju rada.

Pablo González Casanova

Izrabljivački odnosi i socijalističke ideologije

O kakvom socijalizmu danas govorimo? O kakvom marksizmu? Razlike više nisu samo klasne prirode. Ideologije više nije moguće precizno odrediti na osnovu klasnih pozicija. Svest i volja savremene socijalističke misli deluju u stvarnosti duboko različitoj. Svaka od objektivnih kategorija ima određen značaj: društveni sistem, struktura, država, civilizacija. Polazeći od svake od njih vode se odlučne borbe između socijalističkih i kapitalističkih zemalja, između imperijalističkih i oslobodilačkih snaga, između diktatura i demokratije, između otuđenja i kulturne revolucije. Neke od njih se ističu, beleže uspon u dijalogu, zatvaraju se u sekte, sukobljavaju. Svest i volja socijalističke misli različite su u zavisnosti od prioriteta i uslovljenosti. Kakve borbe su potrebne i kako ih voditi, gde, kada? Subjektivni činioci su različiti zavisno od društvenih sistema — u kapitalizmu i socijalizmu — zavisno od oblika struktura u okviru jednog istog sistema — u centru ili na periferiji imperijalizma — zavisno od države i njene protosocijalističke, socijalističke, imperijalističke prirode, zavisno od snage ili nepostojanja formalnih sloboda, institucio-

nalnih i političkih sistema, ili zavisno od civilizacije i njenih metafora, na primer, u Evropi ili u Kini.

Opšta rasprostranjenost socijalističke i marksističke misli nije Vavilon, ali razlike koje se u njoj javljaju daleko su složenije nego razlike koje su postojale u nekom ograničenom vremenu ili prostoru ili još u samom početku. U Ognjenoj Zemlji dva čoveka mogu zviždukati »Internacionalu« u istom zatvoru, mada govore potpuno različitim jezicima i ne mogu se sporazumeti. Ako bi se razumeli, produbile bi se i njihove uzajamne simpatije i razlike. Kako to? Koje bi to sličnosti mogle predstavljati tačku oslonca? Možda bismo ih našli istražujući istoriju i geografiju suštinskog odnosa: odnosa izrabljivanja.

U svojim počecima, najrazvijeniji socijalizam pojavio se sa marksizmom. Marks je stvorio svoje pionirske postavke u Evropi. Stvorio ih je pre bilo kakvog parlamentarnog foruma koji čine poslanici i radničke partije, pre socijaldemokratija sa laburističkim vladama u buržoaskim zemljama, pre narodnih demokratija i socijalističkih zemalja sa komunističkim vladama, u jednoj, dve, tri zemlje u kojima se govore mnogi jezici.

Pre više od jednog veka Marks je otkrio neke zakonitosti tog ogromnog istorijskog pokreta, koji je danas poznat kao — »marksizam«. Taj pokret počeo je da te zemlje menja. Neke onako kako je bilo predviđeno, druge na neočekivan način, kao da je došlo do prekrajanja ili pomeranja suštinskog odnosa, »određenog društvenog odnosa«. Izrabljivanje u najvećem delu sveta sve do danas nije nestalo. I dalje se koristi radi objašnjavanja mnogih pojava što se zbivaju u današnjem svetu, čak i u onim zemljama gde je izrabljivanje bilo »reformisano« i »više nego određeno«, ili gde je čak bilo iskorenjeno. Štaviše, taj *odnos* i dalje predstavlja polazište da bi se shvatilo šta se u stvari događa. On ne objašnjava sve, ali ipak ono glavno.

U Evropi sredinom XIX veka Marks je napravio otkriće koje je izmenilo tok istorije. U središte svojih istraživanja stavio je *odnose*, umesto karakterističnih *subjekata* i *objekata* idealističke misli koja mu je prethodila. Od svih odnosa istakao je jedan: izrabljivački, koji je neposredno povezan sa odnosom vlasništva na sredstvima za proizvodnju. Otkrio ga je u različitim načinima proizvodnje: najamnom u kapitalizmu, kmetskom u feudalizmu, robovskom u grčko-rimskom Sredozemlju, despotskom i seoskom u staroj Aziji.

Svest i volja socijalizma, najprimerenija i najpostojanija, pojavila se sa »izrabljivačkim odnosom« i, još neposrednije, sa »kapitalističkim odnosom« kakav postoji u fabrici, u proizvodnom preduzeću, sa vlasnikom i proleterom. Misao i volja revolucionarnog proletarijata izgrađivale su se kao spoljni izraz tog odnosa koji je iznenadio hegelovsku i faustovsku, prilično mladalačku inteligenciju, odvlačeći je sa njenom filozofijom u fabriku, u potrazi za proletarijatom, večnim pokretačem dijalektike, superi-

ornijim od Ideje ili Države koji, kao slobodarski subjekt jednog odnosa, uvek određuje svet i istoriju.

Sa »izrabljivačkim odnosom« Marks ne samo što je otkrio istoriju kapitalizma već i ono što je sam nazvao »predistorijom čoveka«, kao i mogućnost da čovek sam stvara svoju istoriju. Njegova analiza otkrila je bit svih do tada poznatih vladavina i bit postojeće vladavine. Njegov metod je uticao ne samo na proletarijat nego i na sve klase. Od tog trenutka čovek, proleter ili buržuj, počinje da stvara svoju istoriju na svesniji, predviđen način. Nastala je nova politika reformi i revolucija. Prestala je da liči na predistorijsku. Ipak, ona još nije bila ni istorijska.

Nakon prvih naleta radničke klase u 1848. i 1871. godini, pojavio se složen sistem višestrukih posredništava, usmerenih ka potiskivanju i preobražaju izrabljivačkog odnosa. Vladajuće klase, braneći se, ojačale su svoje položaje. Otkrile su da u industrijski razvijenim zemljama imaju više prostora za slobodu nego što su se nadale. Pribegavajući instinktima i modelima, poslovnim i vladinim merama, one su uspele da najveću eksploataciju prenesu na slabije organizovana, podjarmljena društva. Javila se *evolucija*.

Ubrzo nakon Komune, stari i savremeni kolonijalizam uspostavlja sve veću podeljenost između imperijalističkih zemalja i kolonija, naglašavajući razlike između grada i sela, sa izdiferenciranim oblastima dominacije i izvlačenja viška. U pojedinim delovima dominiranog sveta kapitalističko preduzeće uspeva da nametne *promenljive stope* eksploatacije, različite od preduzeća do preduzeća i u raznim tipovima preduzeća. Rođena je *optimizacija*, tehnološka i proizvodna. Pojavili su se društveni *slojevi* i slojevi prema zanimanju, kao i *pokretljivost*, odnosno pomeranje iz jednih slojeva u druge.

Od tada kapitalistički sistem menja svoju strukturu, a isto tako i njegove društvene nauke: evolucionističke, tipološke, funkcionalističke. Politike viška se usavršavaju u cilju istovremenog povećanja stope akumulacije i bezbednosti kapitala, kao i radi toga da bi se pljačkali i izrabljivali samo slabiji, uz obećanje da će im se sudbina poboljšati sa *reformama* i *civilizacijom*. I reforme i civilizacija izazivaju stvarne i demagoške posledice.

Radnici metropola kreću se u sve raznovrsnijim strukturama, usled čega objektivno gube svoj identitet »univerzalne revolucionarne klase« u značajnim sektorima i periodima.

Prekrajanje strukture kapitalističkog sistema ide za tim da odloži — vremenski i prostorno — mogućnost da radnička klasa stvori neku životvornu alternativu kojom bi bila u stanju da izgradi novi svetski sistem. Postiže više uspeha nego što se priželjkivalo. Projektuje ga. Nudi ga zauvek. Obećava i ono što nije moguće: civilizaciju sa društvenim klasama. No činjenice su tu, to je nepobitno. Cveta *relativno izrabljivanje* — tehnološko i preduzetničko, organizovano — i kombinuje se sa *apsolutnim izrabljivanjem*, simulirajući da će apsolutne eksploatacije nestati, zajedno

sa njenim karakterističnim posledicama u vidu gladi, bolesti i ponižavanja izrabljivanog. To je protivrečnost napretka čiji je cilj profit, tehnologija i znanje u službi poslovnosti, ograničenih reformi u sistemima i oblastima, koje su uvek podređene akumulaciji kapitala. Uporišta kapitalizma se, van svake sumnje, učvršćuju. Velika jezgra i slojevi radnika (u međunarodnim i unutrašnjim razmerama) povlašćeni su korporativnim oblicima nove sindikalne politike i politike njihovog napredovanja u poslu. Ustupci koje dobijaju menjaju njihovu svest i ponašanje. Radnici iz metropola neće *prvi* izvesti socijalističku revoluciju.

I zavisni geografski prostori neposredne i apsolutne eksploatacije i vladajući geografski prostori sa posrednim i relativnim izrabljivanjem razlikuju se u pogledu oblika koji su donekle pod kontrolom buržoazija i država koje ih potpomažu. Pojave krajnje eksploatacije usredsređene su na Aziju, Afriku i Latinsku Ameriku. U njima, kao i u nekim delovima najzaostalije i podjarmljene Evrope, koncentrisana je ogromna većina eksploatisanih radnika. U tim oblastima i zemljama takođe se javljaju težnja i politika raslojavanja i poslovne i društvene pokretljivosti, pojedinačne i korporativne, koji ponavljaju procese jačanja buržoazija i kombinuju ih sa tradicionalnim oblicima ugnjetavanja i izrabljivanja po kolonijalnim uzorima. Kolonijalne buržoazije stvaraju sopstvena uporišta, premda slabija od onih iz metropole, i obično represivnija.

Dograđivanje kapitalističkog sveta posvuda remeti svest i volju mnogih potencijalno socijalističkih snaga, naročito u meri u kojoj parcijalne pobede tih snaga postižu uspehe. Rešenost da se vodi borba protiv izrabljivačkih odnosa postaje relativna, postaje posredna. Praksa posredne i relativne eksploatacije nije ista kao praksa neposredne i apsolutne eksploatacije. Suština kapitalističkog sistema — njegova izrabljivačka suština — udaljava se i iščezava kao svakodnevni problem radnika u povlašćenim zemljama i sredinama. Protivrečnost između rasta proizvodnih snaga i izrabljivačkih odnosa pokazuje se delimično regulisanom. Vladajuće klase uspevaju da je ublaže upravo onde gde proizvodne snage najviše jačaju i gde radnici poseduju najviše snage, svesti i volje da putem revolucije izmene sistem.

Kapitalizam uspeva da preobrazi strukture izrabljivačkog odnosa, tako da se borbena praksa najmoćnijih jezgara industrijskih radnika skrene na pregovaranje i reformu struktura vladajućeg sistema. Menja se struktura radničke prakse u njenim vitalnim tačkama, na mestima i u preduzećima koji za sistem imaju strateški značaj. Dnevna politika, korporativna i nacionalna, odvaja se od revolucionarne i međunarodne politike radničke klase. Svest i volja za *borbu protiv struktura izrabljivanja* stavljaju se ispred svesti i volje da se vodi *borba protiv izrabljivačkog sistema, protiv kapitalističkog sistema.* Do toga dolazi naročito u najrazvijenijim oblastima, gde je snaga radničke klase veća; u njima se

teorija i praksa remete strukturama izrabljivanja, omogućavajući da se sistem eksploatacije reprodukuje i proširi.

U svim razvijenim oblastima kapitalističkog sveta, u svim imperijalističkim centrima, većina organizovanih radnika više ne postavlja pitanje borbe za socijalizam kao borbene prakse protiv apsolutnog izrabljivanja.

Tokom dužeg istorijskog perioda, socijalistička revolucija pomera se prema periferiji kapitalističkog sveta, na njegove zavisne i kolonijalne »karike«. Socijalistička revolucija izvešće se u najgorim predviđenim uslovima, na periferiji sveta. Ona se izvodi počev od zadnje Evrope, zemlje careva, preko Kine i Kube, do Vijetnama.

Kapitalizam i socijalizam razlikuju se od naučnih predviđanja i prvobitnih borbenih projekata. Socijalističke snage nailaze na prepreke i trpe poraze u Evropi, gde su očekivale svoje prve pobede. Većina njihovih baza postaju reformističke, revizionističke, socijaldemokratske, evrokomunističke. Njihovi novi projekti odstupaju od prvobitnih, čak i kada je reč o revolucionarnim projektima, a u svakom slučaju uvek otkrivaju svest i volju koje su odvojene od borbene prakse protiv apsolutne eksploatacije. Takva eksploatacija sagledava se jedino u konkretnim apstrakcijama koje je teško uhvatiti, apstrakcijama stranim samom radu, varljivim i dalekim čak i za filozofe i najradikalnije grupe. Ovi nisu u stanju da ih održe ni stalno, a ni u celoj klasi. Na njima se odražava dijalektika reformističkih akcija i reforme koje vladajuće klase ubrzano sprovode pre nastupanja revolucionarnih pobeda u ostalim delovima sveta.

Socijalistička revolucija predstavlja pokret u usponu. Od 1917. godine *izrabljivački odnosi prestaju da postoje* u prostranim oblastima u kojima iščezava privatna svojina na sredstvima za proizvodnju. Više od jedne trećine čovečanstva danas živi u socijalističkim zemljama ili zemljama na prelazu u socijalizam. Izrabljivački odnosi, to jest »kapitalistički odnosi«, iščezavaju u većini tih zemalja, a u ostalima teže da iščeznu. Postignute pobede ne mogu se poreći kada je u pitanju bit problema, odnosno izrabljivački odnos. Međutim, te pobede takođe imaju svoju dijalektiku, možda daleko složeniju. Iz razloga koji se u potpunosti razlikuju od onih u razvijenim kapitalističkim zemljama, metropolama, u socijalističkom svetu prestaje praksa izrabljivanja. Problemi sa kojima se susreću njihovi radnici i ideolozi više nisu vezani za društveni karakter proizvodnje i prisvajanje viška od strane privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju. Njihovi problemi su drukčiji.

U socijalističkim zemljama borba klasa i dalje postoji u različitom stepenu. U najstarijima — kao što je SSSR — ona teži da postane samo spoljna pojava, u ostalima, kao što je, na primer, Vijetnam, ona je i dalje središnji problem unutrašnje borbe protiv ostataka srušene kolonijalne i domaće buržoazije. Međutim, ni u

jednoj od njih se odnos izrabljivanja ne javlja kao neposredna i suštinska praksa radnika na radu, u građenju nove države i novih sistema upravljanja. Uostalom, u početnim etapama prelaska u socijalizam odnos eksploatacije predstavlja nešto što valja srušiti. Tog zadatka se prihvaćaju radnici kao deo snaga nove države, uz podršku novih zakona. To predstavlja borbu za uklanjanje poražene društvene kategorije kao unutrašnje kategorije. Kada ona nestane, za sve radnike prestaje izrabljivanje, apsolutno ili relativno. Problemi sa kojima se oni sreću kao proizvođači, kao radnici ili kao ljudi, to jest njihovi svakodnevni problemi, ili su povezani sa sistemima raslojavanja i društvene i radne pokretljivosti, svojstvenim novim državama, ili pak sa pitanjima moći i dominacije u fabrici i državi.

Misao bez prakse odvaja se od koncepcije, okreće se u drugim pravcima, a često pretenduje i da koncepciju bukvalno primeni, očajnički, na sve što je novo.

Izrabljivački odnosi još objašnjavaju mnoge od najznačajnijih problema današnjeg sveta. Oni neposredno ugrožavaju dve trećine čovečanstva. Odražavaju se posredno na mnoge od problema imperijalističkog i socijalističkog sveta. Imperijalizam bi bio neshvatljiv bez izrabljivačkih odnosa koje su monopoli iznova uspostavili na štetu kolonijalnih, zavisnih, migrantskih, nekvalifikovanih radnika. Marksizam dobija svoju punu vrednost pri kraju XX veka da bi otkrio mnoge probleme koje je, inače, otkrio još u XIX veku. *Odnosi,* a ne *subjekti* ili *objekti,* i dalje su suština svakog metoda naučne analize. Izrabljivački odnos, međutim, danas ispoljava bar tri značajne promene: preovladavanje relativnog izrabljivanja u metropolama imperijalističkih zemalja i njegovo prisustvo u nekim perifernim i zavisnim zemljama, u meri u kojoj se ostvaruje podruštvljavanje sredstava za proizvodnju; i preovladavanje apsolutnog izrabljivanja koje trpi većina radnog stanovništva zavisnih zemalja, pa čak i stanovništva nekih ugnjetavanih oblasti zemalja metropola. Te promene u eksploataciji podrazumevaju i neke druge promene u društvu i politici.

U celom svetu — kapitalističkom i socijalističkom — postoji borbena svest i praksa ugrađena u društvena i politička posrednička tela. Ni jedno ni drugo se ne smeju prenebregavati. Takva tela se isto tako ne smeju poistovetiti sa izrabljivačkim odnosima, a da se pri tom ozbiljno ne dovede u pitanje pravilno poimanje društvenih klasa. Ali, uz ovu predostrožnost, njih nužno valja uzeti u obzir da bi se znalo šta se događa. Sistemi *raslojavanja* i *pokretljivosti* kapitalističkog sveta bitni su kada treba ukazati na mnogostruku prirodu klasne borbe. Društvena posredništva predstavljaju tu borbu. Ona su posledica ponovne svetske i unutrašnje formulacije odnosa apsolutnog i relativnog izrabljivanja.

Sistemi raslojavanja i pokretljivosti u socijalističkom svetu bitni su za razumevanje mnogih novih problema socijalističkog sveta i prelaska u socijalizam. Ni u kom slučaju nisu u pitanju klase. Raslojavanje i pokretljivost u kapitalističkom svetu deluju u okviru društva u kome ključne ekonomske pozicije drže vlasnici sredstava za proizvodnju. Znatno ravnomernije raslojavanje i daleko veća društvena, obrazovna i radna pokretljivost u socijalističkom svetu ostvaruju se u okviru društva čije se glavne ekonomske funkcije nalaze pod kontrolom radnika i države. Tu upravo država, sa višim rukovodstvenim i profesionalnim slojevima i svojom birokratijom, stavlja na dnevni red nove probleme.

Ne gubeći iz vida izrabljivačke odnose kao suštinu savremenog sveta i borbe za socijalizam, raslojavanje i društvena pokretljivost, kao i različite pojave političkog posredovanja u kapitalističkom i u socijalističkom svetu, predstavljaju osnovu za razumevanje i preobražaj društva, za borbu protiv izrabljivačkih struktura i sistema u kapitalizmu, kao i za razvijenije oblike u socijalizmu.

Stvarna istorija političkih posredništava uticala je na to da se iz prakse velikih ljudskih skupina još više udalji izrabljivački odnos. No politička posredništva ugrađena su i u temelje svesti i volje koje se zalažu za izrabljivački odnos.

Podizanje produktivnosti u kapitalističkom svetu i prenošenje viškova u imperijalističke zemlje i imperijalistička preduzeća omogućili su vladajućim klasama tih zemalja veći politički prostor, naročito u periodima ekonomskog procvata, ali i krizâ. Od poslednje trećine XIX veka do naših dana, u oblastima pod kontrolom imperijalizma nametnuto je političko posredovanje čiji je zadatak, takođe, bio da remeti svest i volju radnika koji su opasno pretili revolucionarnim akcijama. Uspostavljeni su režimi ili politički sistemi, formalne slobode i pravosudni režimi koji su ozakonili sindikalnu, socijalističku, socijaldemokratsku i komunističku borbu. Mnoge države ojačale su pomoću socijaldemokratskih i kejnzijanskih politika državnog intervencionizma, namenjenih održavanju i ostvarivanju tih prava u razvijenom, mahom imperijalističkom kapitalizmu. U nekim državama sa zavisne periferije ta pojava se ponovila u manjim razmerama, ponekad ograničenim samo na male gradske oblasti. U svakom slučaju, i u njima je došlo do remećenja volje i svesti, bar kod strategijski značajnog dela radnika i ideologa. Znatan deo radnog stanovništva tih zemalja — u žestokom kontrastu sa ostalima — uspeo je da ozakoni svoju borbu kroz sindikate i partije. Snažnije protivrečnosti izazvale su možda više polemika. Ali posredništva su imala svoj učinak. Mnoge od tih zemalja nisu više mogle da se okarakterišu kao carska Rusija.

Sistemi pravno-političkog posredovanja, sa svojim formalnim i društvenim slobodama, bili su upravo proizvod borbi radnika. Ali oni su predstavljali i kočnicu za njihovu revolucionarnu žesti-

nu. Ponovo se, kao i uvek, javila dijalektika pobede, dijalektika koju su razvijenije vladajuće snage primenile, kao nikada pre, da bi prekrojile strukture, praksu i tumačenja.

U zemljama metropolama, kao i u nekim perifernim zemljama, institucionalne političke borbe prerasle su u centralni teorijski i praktični problem od prvorazrednog značaja. Cilj da se ostvari država koja će poštovati političke i sindikalne organizacije radnika, ekonomski sposobna da kombinuje svoju podršku monopolima sa potporom koju pruža radnicima, postala je okosnica borbe za većinu organizovanih radničkih snaga. Glavni socijalistički pokreti posvetili su se iznalaženju naučno-praktičnog statusa za probleme pravosudnih režima, formalnih sloboda, političkih i sindikalnih sistema. Borba protiv izrabljivanja postavljena je na političkom nivou kao borba za bolje uslove u radnom zakonodavstvu, kao učešće u zakonodavnoj, pa i u izvršnoj vlasti. Ta se pojava ponavljala svaki put kad su tim zemljama bile nametnute političko-vojne diktature u službi buržoazije. Socijalističke i druge demokratske snage tada su zahtevale obnavljanje zakonitosti partijske i sindikalne borbe.

U jednim okolnostima borba se vodila za prava, a u drugima za vraćanje tih prava. Pod fašističkim diktaturama, od Italije i Nemačke tridesetih godina, preko Španije, Grčke, pa do Portugalije nedavno, borba za demokratiju u okviru kapitalizma bila je središni cilj velikih radničkih organizacija. Demokratija je ovladala svešću i voljom proletarijata. A to se nije desilo samo u velikim delovima najrazvijenijih industrijskih zemalja kapitalističkog sveta nego i u mnogim zemljama zavisne periferije, kao što je danas slučaj s Brazilom, Čileom, Argentinom, Urugvajem.

Sindikati, partije, koalicije našli su svoje mesto u projektu socijaldemokratske, unionističke, laburističke, pregovaračke, diskutantske, reformističke politike, koja je na ekonomskom polju ograničena na korporativne interese, dok je na političkom pobornik pluralističke demokratije, a ponekad i marksističko-lenjinistička na rečima, deklarativno, po simbolima. U mnogim zemljama kapitalističkog sveta, najrazvijeniji marksizam *morao je* da postavi pitanje institucionalne politike prikupljanja snaga, koja je uvek podrazumevala dugoročne koncepcije i akcije. Institucionalna *dugoročnost* pretvorila se u *nužnost* u kojoj su se olako gubili pojmovi izrabljivanja i vlasti. Ako se, dakle, izrabljivanje javilo samo kao struktura, vlast se izrazila samo kao politika. Svaki teorijsko-praktični napor kojim bi se pokušalo prevazići takva ograničenja poticao je, u većini slučajeva, od vremenski i prostorno ograničenih grupa, koje su mahom bile naslednici i obnavljači anarhističke kulture. Većina radničkih organizacija otišla je tako daleko da je prestala da zapaža kako *sistem* izrabljivanja tako i sistem *vlasti.* Više nego protiv *društvene diktature,* nastojala je da se bori protiv *političke diktature,* u okviru zakonitih režima i političkih sistema, zalažući se za njihovo obnavljanje, proširivanje ili vraćanje.

Dijalektika pobeda pokazala se još složenijom u slučaju bivših kolonija i zavisnih zemalja. Premda su u njima politička i parlamentarna posrednička tela bila daleko krhkija, a izrabljivanje proširenije i brutalnije, u malim uporištima institucionalne »civilizacije« razvila se misao koja se manje brinula za izrabljivanje nego za demokratiju. Na taj način došlo je do podvajanja intelektualaca i radnika. Njihov nužni savez izrodio se u *nužna posredništva* — sindikalna i izborna — koja su u dosta prilika značila jedinstvenu mogućnost za pobedu — sa njenom dijalektikom.

Među posredničkim sistemima zavisnih zemalja istakla su se još dva, nacionalizam i populizam. Nacionalizam je u prvi plan stavio pitanje države, ili nezavisnosti i samostalnosti države u odnosima prema imperiji, koja se ponekad natklasno zahtevala, to jest putem klasnih saveza bez istovremenog ili kombinovanog projekta za zamenu kapitalističkog društvenog sistema socijalističkim. Ti projekti su veličali potrebu za državom, sopstvenom državom naspram spoljne buržoazije i njene države. Često nije ni postojala nikakva druga napredna niti revolucionarna alternativa. Ali, opredeljujući se s pravom za jedinu mogućnost, i izvojevavši sa njom pobedu, udružene radničke i socijalističke snage izazivale su procese raslojavanja i društvene i radne pokretljivosti, koji su povezani sa »populističkim« pokretima — veličanje heroja, ponekad takođe potrebnih — najzad uspeli da učvrste neokapitalističke, a često i autoritarne društvene i političke strukture.

U svakom slučaju, borba protiv spoljne eksploatacije u perifernim zemljama skrenula je u pravcu veličanja vlasti nacionalne države, razvoja domaćih gradskih i poljoprivrednih buržoazija i radničkih organizovanih jezgra sa relativno većim pravima i potporom, čija su se svest i volja usredsredile na pružanje podrške populističkim i demokratskim pokretima u okviru postignutog sindikalizma. Kako su apsolutno i krajnje izrabljivanje i dalje nastavili da pogađaju ogromnu većinu stanovništva, često se pribegavalo nasilju i pretnjama ponovnog uspostavljanja diktature.

Politička teorija i praksa uperena protiv izrabljivačkih odnosa poverena je nacionalnoj državi, neobično raznovrsnim raslojavanjima zavisnog društva — sa njegovim kolonijalnim etničkim grupama — gradskim »populističkim« i demokratskim režimima, oštrim lokalnim sindikatima i izdiferenciranom, stvarnom i pretećem nasilju. Država i političko-sindikalni režim pojavili su se u svakom slučaju kao sistemi oslobođenja i dominacije, kombinovanih krajnjih ustupaka i represije. Svest i volju raslojenih i podeljenih radnika doveli su u kolebljiva stanja, služeći se radikalnim krizama pregovaranja ili bunta. Društvena i politička struktura »najslabijih karika« pokazala se sličnom strukturi imperijalističkih zemalja, ali neposrednije silovitom. Ona je izazivala potencijalno revolucionarne prakse i teorije, kad god je dolazilo do povezivanja borbe protiv izrabljivanja sa borbom protiv ugnjetavanja, čime je zadatak otežan.

Opčinjenost državom i vlašću i mržnja prema državi, mit i stvarnost paternalističke države dobročinitelja, i demistifikacija države u njenoj trostrukoj prirodi mistifikatora ili prevaranta, ugnjetača i podmitljivca, a i suštinskog saučesnika i tvorca međunarodnog i unutrašnjeg izrabljivanja, dovela je do složenijeg otuđenja i svesti nego u Evropi sredinom XIX veka, ponekad bližih i prisnije povezanih sa socijaldemokratijom, a ponekad sa lenjinizmom, pokatkad ne znajući to, a pokatkad ne izjašnjavajući se o tome. U svakom slučaju, socijalističke i proleterske snage tih zemalja bile su nepredvidljive i izmicale su kontroli vladajućih klasa. Višak namenjen prekrajanju struktura i plaćanju cene posredovanja vremenom je postajao sve manji, a krize daleko oštrije.

Poslednje pribežište postojeće države, u režimima podvajanja, nasilja i sistematske represije, bilo je u zavisnim zemljama uvek povezano sa režimom apsolutnog izrabljivanja. Međutim, čak i kad postoji izrabljivanje, krajnje izrabljivanje i ugnjetavanje većine, nove diktature nastoje da vode politiku raslojavanja i društvene pokretljivosti, kao u Brazilu ili Indoneziji. Represijom su se poslužile da porobe široke, krajnje izrabljivane mase i da povećaju relativnu i apsolutnu eksploataciju ostalih. Zbog toga nisu prestajale da vode politiku podvajanja. Kombinovale su selektivni teror sa selektivnim ustupcima, a tek kad bi i jedno i drugo prestalo da deluje, primenjivale su opšti teror, bez izuzetaka. Kad bi i ova politika propala, one su se opredeljivale za »otvaranje«, »kontrolisanu demokratizaciju«. Organizovani radnici i srednji gradski slojevi pod novim diktaturama mahom su se opredeljivali za saveze koji su nastojali da obnove demokratski život, potreban i jednima i drugima, kako na ekonomskom tako i na političkom planu. Tek borbom, ili u pojedinim procesima borbe, njihovi savezi nastoje da se drukčije postave: protiv sistema izrabljivanja kao osnove sistema ugnjetavanja. Slom reformi pred ugnjetavanjem, uz slom reformi pred eksploatacijom, menjaju njihove ciljeve u pravcu borbi protiv sistema, kao što menjaju i njihove saveze. Srednji slojevi i organizovani radnici pridružuju se krajnje eksploatisanim većinama u revolucionarnim pokretima — u početku demokratskim i antiimperijalističkim, a konačno ipak socijalističkim.

Upravo u zemljama koje ugnjetavaju i izrabljuju zavisni svet socijalistička borba javlja se u veoma nejasnom obliku. Revolucionarni socijalizam ne širi se i ne organizuje uvek u čistim oblicima, kako bi se, na osnovu objektivnih uslova opšteproširene eksploatacije, moglo očekivati. A stvar je u tome da se i ova borba vodi preko posrednika. Danas više nema kapitalizma bez posredništva. Socijalističke snage ne mogu ga potući ne koristeći ta posredništva, ne dovodeći ih do tačaka kidanja pomoću strategija koje će u punoj meri izraziti njihove protivrečnosti. Samo zbog toga one su često primorane da u svojim proglasima ističu jedino borbu za obelodanjivanje, to jest borbu protiv diktature i za demokratiju, zanemarujući krajnju borbu protiv izbraljivačkog sis-

tema i za socijalizam. Bilo kako bilo, u tim zemljama, usred promena koje su dovele do prekrajanja struktura, eksploatacija se i dalje javlja kao suštinski objektivni i subjektivni odnos, na udaru oštrice revolucionarne akcije.

Glavna dijalektika pobeda javlja se tamo gde su one najveće, odnosno u socijalističkim zemljama. Sa njihovim učvršćenjem, jedina društvena klasa koja se razvija jeste radnička klasa. Buržoazija teško uspeva da se ponovo domogne položaja, u njima teško uspevaju da ponovo odnesu prevagu privatni vlasnici sredstava za proizvodnju. Ostaci bivše buržoazije nisu u stanju da opet uspostave kapitalizam. Čak ni ugovori sa preduzećima i tržištima kapitalističkog sveta ne mogu da izazovu preobražaj društvenog sistema i da ga preobrate u kapitalizam. U okviru svetskog društva, gde postoje društvene klase kao temelj država, radnička klasa predstavlja društvenu bazu socijalističkih država i svih državnih aparata, njihove unutrašnje i spoljne politike. Izrabljivački odnosi ostaju izvan njih, u kapitalističkom svetu.

Potreba sučeljavanja sa visoko složenim organizacijama — kao što su imperijalističke države — potreba razvijanja sopstvenih proizvodnih snaga, potreba ekonomskog i društvenog podsticanja umnih i manuelnih proizvođača, uz nasleđe iz civilizacije vlasti — vojne, proizvodne, političke — i kulture državne, vladine, fabričke i seoske dominacije, stavljaju u prvi teorijsko-praktični plan izgradnju države i proizvodnju. Nove države radnika, u obruču imperijalizma i njegovih buržoazija, unutar svojih granica ukidaju izrabljivačke i kapitalističke odnose, ili ih svode na marginalnu meru u privredi, ali ne mogu istovremeno da ukinu i sve nejednakosti i oblike dominacije. Štaviše, one su prinuđene da vode politiku društvenog i radnog raslojavanja koja, uz mnogo manje razlika i udaljavanja nego u kapitalizmu, ipak održava rastojanja i razlike.

Sve ovo je zdravorazumska, nepobitna istina, ali je takođe i zvanična ideologija i polovična istina, koja osiromašuje neobično bogatu dijalektiku novih zemalja. U njima se »radnik oslobađa izrabljivačkih klasnih odnosa«, ali se sučeljava sa novim problemima. Ne postiže odmah »potpunu valorizaciju svoje ličnosti«. Izvojevane pobede, kao što su posao za sve, stan za sve, obrazovanje za sve, medicinske usluge za sve, stvaraju nove zahteve. Stiče se pravo na život. Traži se bolji standard života. Ukinuti su izrabljivački odnosi, ali ne i sve povlastice. Borba se vodi za njih i protiv njih. Na osnovu manuelnog i umnog rada, veće ili manje kvalifikovanosti i spremnosti za rad, radnici i rukovodioci zahtevaju i dobijaju unapređenja, stimulanse, relativne povlastice, dok se ostali zalažu za takav život, planiraju pokretljivije, izjednačenije društvo, višu kulturu koja će postati univerzalna.

U tim zemljama se vodi borba za snažnu državu, sposobnu da se suprotstavi snažnim i agresivnim državama imperijalizma, a

priželjkuje se odumiranje države, koje je odloženo usled *stvarnosti istorije klasne borbe.* U nužnoj organizaciji i u nužnoj disciplini otkrivaju se nepotrebni birokratski oblici i autoritarizam koji bi mogli da budu prevaziđeni. Ono što je nužno i ono što bi se moglo prevazići ugrađuje se u istinsku i ideološku borbu. To se takođe dešava i u međunarodnim razmerama. Klasna borba između socijalističkih i imperijalističkih država otkriva protivrečnosti politike miroljubive koegzistencije, ili diplomatskih odnosa i politike davanja podrške revolucionarnim snagama i procesima. Kad se uz ovo imaju na umu protivrečnosti između organizacije proizvodnje, investicija i potrošnje koje daju relativne povlastice rukovodećim kadrovima u odnosu na radničke savete i bazu, kao i unutrašnjepolitičke i spoljnopolitičke protivrečnosti, reklo bi se da se sve ovo stiče u novoj dijalektici sa dve glavne odlike: prvo, izrabljivački odnos nije više suštinski i svakodnevni odnos novih društava, naročito u meri u kojoj u njima dolazi do opšterasprostranjenog podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i uklanjanja buržoazije sa scene. Druga odlika se sastoji u alternativi da li da se opravdaju sve mere i da se zataškaju svi problemi u ime klasne politike, po autoritarnoj i formalnoj logici — više nego po dijalektici sa nabojem novih društvenih i političkih sadržaja — ili da se prihvate nove borbe sa dva isto tako lažna izgovora da je birokratija klasa ili da je država zlo *po sebi,* nezavisno od svake klasne analize. Politička posredništva zauzimaju povlašćeno mesto, ona su hipertrofirana.

Logika države i o državi teži da nadvlada prvobitnu logiku zasnovanu na izrabljivačkim odnosima. Kada njih nestane, u zemlji se javljaju novi oblici društvenog raslojavanja, birokratija i država.

Za apologetsku misao i za kritičku misao, država se pretvara u središnje pitanje razumevanja i delovanja, svesti i volje, bilo u cilju pravdanja njenih postupaka, bilo u cilju njihovog opovrgavanja, razmatranjem ili opovrgavanjem koja obuhvataju represivne, administrativne, ekonomske i ideološke strane svake socijalističke države.

Nedostajanje teorijske misli koja bi shvatala *političke sisteme i radno raslojavanje,* uglavnom smatrane isključivo buržoaskom kategorijom, ili primenjivane u »sociološkim« istraživanjima, koja se ne dovode u vezu sa klasnom analizom, državu pretvara u osnovni motiv povlađivanja ili kritike. U apologetskoj misli radnička klasa javlja se kao jedino polazište za objašnjavanje vlasti, a pri tom se ne priznaju njeni stvarni, društveni i politički posrednici. U kritičkoj misli radnička klasa ne javlja se kao gospodar osobenih odnosa novih političkih sistema i novih formacija sa društvenim i radnim slojevima. U potrazi za »vladajućom klasom«, za klasu biva proglašena birokratija iz administracije i proizvodnje. Pojam klase ili određuje sve ili se u potpunosti gubi.

Zvanična misao s pravom tvrdi da je država radnička — u klasnoj analizi — ali, poričući sva posredništva, društvena i poli-

tička, nije u stanju da objasni prirodu novih strukturnih protivrečnosti u novom društvenom sistemu u kome je iščezao izrabljivački odnos, kapitalistički odnos, i u kome su te protivrečnosti neuporedivo lakše za rešavanje od kapitalističkog odnosa. Kritička misao birokratiju pokatkad pretvara u novu klasu i postavlja pitanje neke veoma neobične klasne borbe, ili pak daje državi nezavisnost u odnosu na sve klase, i zahteva da ona odumre po strani od svih klasnih shvatanja. Štaviše, značajan deo kritičke misli ne haje za izrabljivački odnos u njegovom istinskom i neobično važnom smislu za razumevanje sadašnjeg sveta, i objavljuje da stvarni problem predstavljaju odnosi dominacije — po strani od klasa — idući tako daleko da ističe da »izbraljivački odnosi« imaju značaj samo za zvaničnu retoriku. U svojoj borbi protiv novih oblika političkog i društvenog posredovanja ona ne samo da brka društvenu diktaturu sa političkom diktaturom već i poistovećuje politiku raslojavanja sa politikom »eksploatacije«, kao da je pokretačka snaga nove države i njene birokratije proizvodnja robe i kolektivnih i javnih viškova vrednosti namenjenih birokratima i funkcionerima, što se sve pokazuje nedovoljno ozbiljnim da bi odredilo suštinu novog prelaznog sistema, poznatog kao socijalizam. Ono što ne dolazi u sumnju jeste da socijalizam ima daleko veću sposobnost posredovanja nego kapitalizam, i da će stoga biti prinuđen da sve više i više gradi demokratska, ravnopravnija, samostalnija posredništva u centrima proizvodnje i pružanja usluga, u sindikatima, partijama, na univerzitetima, u savetima radnika i građana.

U današnjem svetu nema druge alternative do socijalizma. Realni i idealni socijalizam i dalje znači jedinu ostvarljivu alternativu za okončanje izrabljivačkog odnosa, brutalne bede i neravnopravnosti, nereda u proizvodnji, kao i jednog od najvažnijih motiva ugnjetavanja i ratova: biznisa, zarade, maksimizacije profita. Alternativa istinskog socijalizma biće utoliko životvornija ukoliko on bude više jačao u odnosu na kapitalistički svet i na imperijalizam. U okviru tih prioriteta sasvim bi došla u obzir politika novih mera čiji bi cilj bilo povećanje jednakosti i sloboda socijalističkog čoveka. Ali samo sa takvom logikom sile koja će kao svoj prvi organski cilj usvojiti ukidanje izrabljivačkog odnosa u celom svetu.

U poslednjoj trećini XX veka socijalistička misao je univerzalna; veliki filozofsko-revolucionarni pokret, poznat kao marksizam, prvi je pokret u istoriji čoveka koji ima ekumenske razmere. Paradoksalno, upravo ova misao i ovaj pokret nalaze se u krizi shvatanja, jezika i određivanja prioriteta. Sama suština pojave koja je omogućila da se svet razume i promeni, odnosno izrabljivački odnosi, iz ovog ili onog razloga, ne zauzimaju uvek središnje

mesto u analizama i politici, niti predstavljaju motiv nastojanjâ da se razumeju i promene druge društvene i političke strukture. Izrabljivački odnosi bi otkrivali konkretno i različito kretanje tih struktura, kao i njihovu relativnu autonomiju u svojstvu posrednika na koje se može i mora uticati, ali koje se u pravom obliku pojavljuju samo u svetu u kome dve trećine čovečanstva i dalje trpe eksploataciju privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju, u relativnim ili apsolutnim formama.

U okviru takve evolucije izrabljivačkih odnosa u sadašnjem svetu može se tačno odrediti i razjasniti raznovrsnost subjektivnih činilaca svesti i volje snaga koje se bore za socijalizam. Uz jedan dopunski element: da se, polazeći od prekrajanja strukture izrabljivačkih odnosa i raznih kombinacija i specifičnosti koje imaju sa odnosima dominacije, u polemike što nastaju oko razumevanja i prakse borbe između pristalica socijalizma, nužno uvlače i snage i ideologije koje su neprijatelji socijalizma. Retorici diskusija koje se vode između socijalista pridružuje se tako i retorika kapitalizma o socijalizmu i borba povodom kontrole tumačenja i volje koja se istovremeno vodi između samih socijalista i između njih i njihovih klasnih neprijatelja, koji imaju svoj klasni projekat, hoće-da-se-održe-na-vlasti po svaku cenu. To što se neprijatelji koriste unutrašnjim raspramama ipak nije dovoljan razlog da se one zataškaju, već samo da se između učesnika u njima napravi razlika.

Prevela sa španskog
Jasna Buzevac Sotelo

Samuel Bowles – Herbert Gintis

Kriza kapitala i kriza liberalne demokratije

— Slučaj Sjedinjenih Država —

I

Kriza američkog kapitala je istovremeno i kriza procesa akumulacije i kriza liberalne demokratske države. Opadanje akcionarske bruto stope profita (pre oporezivanja), koje se proteže tokom tri dekade nakon drugog svetskog rata, teče uporedo sa progresivnim opadanjem javne podrške glavnim državnim institucijama, pomoću kojih kapital vlada, a to su: izvršni organ vlasti, oružane snage i pravosuđe. Nije ništa manje dramatično ni raskidanje primirja između kapitala i rada, uključujući i kejnzijanski konsenzus, koji je Demokratskoj partiji obezbedio političku i programsku osnovu za dominaciju u posleratnoj eri. Konačno, 1970-te godine su svedok spektakularnog kraha međunarodne hegemonije američke države, koji je ubrzan mobilizacijom masa protiv američkog imperijalizma u Aziji i (manje dramatično) istrajnim i u velikoj meri uspešnim narodnim otporom ogromnim vojnim izdacima.

Ova dvostranost tekuće krize kapitala ipak nije ono što je čini pojavom bez presedana; velika depresija 1930. godine nije bila ništa manje i kriza liberalne demokratske države. U stvari, nagoveštaj slabljenja liberalnih demokratskih političkih institucija zloslutni je pratilac ozbiljnih lomova u procesu akumulacije u svim razvijenim kapitalističkim zemljama, bar posle opšteg postizanja univerzalnog prava glasa za odrasle u prvim godinama ovoga veka. Značajan aspekt tekuće krize sa stanovišta države nije slabost liberalnih demokratskih institucija, nego njihova snaga, njihova integralna uloga u razvoju krize i njihov potencijalno odlučujući doprinos blokiranju nastojanja kapitala da rekonstruiše proces akumulacije u skladu sa svojim uslovima. Odmah da dodamo da naša teza ne implicira da su liberalne demokratske institucije dovoljne da nametnu rešenje krize shodno uslovima radničke klase i drugih grupa stanovništva; kao verovatni rezultat svega toga javljaju se dugotrajna klasna ustaljenost i ekonomska stagnacija.

Započećemo ovu našu tezu kratkim teorijskim razmatranjem protivrečne prirode liberalnih demokratskih kapitalističkih društvenih formacija. Tada ćemo se okrenuti specifičnim uslovima kojima treba zahvaliti za zajedničku životnost kapitalističkog rasta i liberalnih demokratskih institucija u periodu posle drugog svetskog rata. Zatim ćemo pokazati da je dugotrajni posleratni procvat, do kojeg je došlo u okviru liberalnih demokratskih institucija, u znatnoj meri izmenio odnose između kapitala i najamnog rada. Još određenije, pružićemo dokaze o tome da je drastično promenjen i oslabljen način na koji sama kriza stvara uslove za probitačno rekonstruisanje procesa akumulacije. Zaključićemo time da je za uspostavljanje probitačnih uslova za investiranje možda nužno suštinsko rekonstruiranje odnosa države prema procesu akumulacije i rekonstruiranje samog liberalnog demokratskog ustrojstva države. Sposobnost kapitalističke klase da nametne takav politički preobražaj daleko je od toga da se može smatrati sigurnom.

II

U svom delu *Grundrisse*... Marx je jasno istakao da je karakteristika kapitalističke društvene formacije materijalna zavisnost — odvajanje neposrednih proizvođača od posedovanja i upravljanja sredstvima za proizvodnju — i lična nezavisnost — formalna zakonska jednakost, jednakost u političkim pravima. Tajna reprodukovanja te neskladne društvene formacije leži, naravno, u načinu na koji materijalna zavisnost uspeva da produži održavanje odnosa između kapitala i najamnog rada, prvenstveno u samom procesu akumulacije. Tako odvajanje neposrednog proizvođača od sredstava za proizvodnju omogućava da se vrši eksproprijacija viška radnog vremena i da se reprodukovanje tih odnosa eksploa-

tacije prvenstveno postiže u kapitalističkoj proizvodnji. Proces akumulacije proizvodi i reprodukuje rezervnu armiju nezaposlenih i, na taj način, obezbeđuje večitu asimetriju u konkurenciji među radnicima i u konkurenciji među kapitalistima. Rezervna armija, a ne država, služi kapitalu kao neposredni mehanizam vladanja radom: njeno odlučujuće prisustvo oseća se u drugoj fazi kapitala — u izvlačenju rada iz radne snage u toku procesa proizvodnje — ništa manje nego u prvoj fazi — u kupovini radne snage. Snažnim povećanjem rezervne armije kapitalistička kriza u najvećoj meri stvara političke i ekonomske uslove za rekonstituisanje procesa akumulacije.

Nemojte nas pogrešno razumeti. Država je neophodna za takav proces. Ona je odigrala odlučujuću ulogu u stvaranju rezervne armije, u davanju političke sadržine, u osiguranju njenog reprodukovanja i u garantovanju njene zavisnosti od kapitala.

Stvar je upravo u sledećem: »sam proces akumulacije« ne može se podrazumevati kao čisto »ekonomski« ili (još gore) kao proces koji »teče sam po sebi«. Uslovi za reprodukovanje odvajanja neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju i, na taj način, za očiglednu kapitalističku eksploataciju viška radnog vremena, jesu politički i ideološki, a i ekonomski. Politička dominacija nad neposrednim proizvođačima i u kapitalističkom preduzeću, pa i šire, u društvu, na taj je način nužan uslov za reprodukovanje kapitalističkih proizvodnih odnosa. Izražavanje lične nezavisnosti u obliku ličnih prava, a naročito evolucija opšteg prava glasa i drugih prava političkog karaktera, nalazi se, tako, u potencijalno oštrom sukobu sa materijalnom zavisnošću izraženom u svojinskim pravima.

Nema razloga za sumnju da ove različite kategorije prava mogu biti strogo razgraničene, pri čemu neke od njih deluju na jednom mestu — u državi, a druge na nekom drugom — u kapitalističkoj proizvodnji. One se ne mogu tumačiti tako da su ograničene na različita i odvojena područja, kao što se nekad moglo govoriti, na primer, o doktrini ličnih prava i o patrijarhalnoj dominaciji domaćinstva. Nepobitni ekonomski, politički i ideološki sastav procesa akumulacije osporava svaku predstavu o tome da privatna sfera može biti van domašaja građanskog ostvarivanja ličnih prava. Ovo je važno prvenstveno zbog toga što pojam ličnih prava daje snažan ideološki podsticaj mobilizaciji masa, u okviru koje se mogla razvijati ili se i razvila antikapitalistička sadržina: pravo na organizovanje, pravo na pristojan životni standard, pravo na obrazovanje, pravo na sigurno radno mesto, građanske slobode na radnom mestu.

Istina je, naravno, da odvajanje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju drastično ograničava demokratski potencijal univerzalne prirode ličnih prava koja se ostvaruju u državi. Privatna svojina na sredstvima za proizvodnju postavlja dr-

žavi značajna ograničenja, koja su i strukturalna (na primer, opšti štrajk) i predstavljaju oruđe (na primer, kapitalističko posedovanje sredstava za proizvodnju u industriji komunikacija). Liberalni demokratski ustav ne dozvoljava narodni suverenitet čak ni u okviru ograničene sfere aktivnosti države. Ali isto tako je sigurno, kao što je Marx istakao u svom delu *Klasne borbe u Francuskoj*, da liberalna demokratska država ne osigurava ni dominaciju kapitala:

»Ali osnovna protivrječnost tog ustava sastojala se u ovom: općim pravom glasa on daje političku moć onim klasama čije je društveno ropstvo imao da ovekovječi — proletarijatu, seljaštvu i sitnoj buržoaziji. A klasi čiju staru društvenu moć sankcionira, buržoaziji, on oduzima političke garancije te moći. Njenu političku vlast on stavlja u demokratske uslove, koji svakog trenutka pomažu neprijateljskim klasama da dođu do pobjede i da dovode u pitanje temelje samog buržoaskog društva. On zahtijeva od jednih da od političkog oslobođenja ne napreduju k socijalnom, a od drugih da se od socijalne restauracije ne vraćaju na političku.«[1]

Spremni smo da izvučemo dva zaključka. Prvo, liberalna demokratska društvena formacija je protivrečni totalitet; njeni reprodukcioni procesi su potencijalno iznutra nekonzistentni. Osim toga, kao što vidimo danas, verovatni model istorijskog razvoja takvih društvenih formacija vodi ka slomu kapitalizma, slomu liberalne demokratije ili i jednog i drugog zajedno. Drugo, odnos između liberalne demokratije i procesa akumulacije je istorijski odnos. Ne postoji teorija o odnosu kapitalizma prema liberalnoj demokratiji. Reprodukovanje liberalnog demokratskog kapitalizma može se shvatiti samo pažljivim istraživanjem osobenosti procesa akumulacije i klasnih saveza i svrstavanja klasnih snaga koje ga prate.

III

Zajedničko reprodukovanje kapitalizma i liberalne demokratije praktično u svim razvijenim kapitalističkim zemljama u periodu posle drugog svetskog rata lako se može pogrešno shvatiti. Takva impresivna istorijska zakonitost podstakla je mnoge marksiste (i ne samo marksiste) da uspostave jedinstven funkcionalni odnos između kapitalističkog načina proizvodnje i liberalne demokratske države. Nisu li oni zaboravili godine između dva rata u kojima je došlo do pada liberalnih demokratskih ustava u mnogo više zemalja nego što je bilo onih u kojima su se oni održali? Naše

---

[1] Karl Marx, *Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 64.

gledište je jednostavno: opstanak i proširenje liberalne demokratije u periodu posle drugog svetskog rata proizvod je osobenih (a mogli bismo dodati — i bez presedana) istorijskih uslova.

Ključni ideološki i politički element u tim uslovima može se opisati kao sporazum između kapitala i rada. (Ispitaćemo uslove za taj sporazum danas). Sporazum nije ravnoteža klasnih snaga, a još manje je to prekid klasnog sukoba. Pre bi se moglo reći da je sporazum zajednički prihvaćeno restrukturiranje klasnih odnosa koje definiše područje, oruđe i ulogu klasne borbe. Sporazum nije trajno uređivanje klasnih odnosa, nego nastojanje da traje tokom određenih vremenskih perioda. Mišljenja smo da se klasni sporazumi ponovo uspostavljaju uporedo sa svakim većim restrukturiranjem primarnog mehanizma procesa akumulacije i, na taj način, mogu se grubo podudarati sa dugim zamasima koji su karakteristični za proces kapitalističkog rasta. U SAD, na primer, posleratni sporazum, koji je sada u fazi raspadanja, odgovara dugotrajnoj posleratnoj ekspanziji.

Taj sporazum, koji je karakterisao posleratni procvat, neposredni je proizvod klasnih borbi u 1930-im i 1940-im godinama. Uslovi sporazuma su obelodanjeni u izmenjenim zakonskim okvirima klasne borbe. Pet ključnih zakonodavnih akata — od kojih je svaki bio plod teške klasne borbe i drugih oblika borbe — mogu se u tom pogledu označiti kao presudni. Prvi i, možda, najvažniji, Wagnerov zakon iz 1935. godine pružio je zakonski okvir za kolektivno pregovaranje i tako potvrdio delimično nadvladavanje atomiziranog tržišta rada organizovanjem radničkih sindikata. Taj zakon je takođe uspostavio nacionalni aparat za radne odnose kao oblik stalnog posredovanja države u odnosima između kapitala i najamnog rada. Drugi, Zakon o socijalnoj sigurnosti iz 1935. godine, označava obavezu države da garantuje minimalan životni standard za znatne delove stanovništva. Treći, Zakon o punoj zaposlenosti i uravnoteženom razvoju iz 1946. godine, prvi put je izrazio odgovornost države za nivo zaposlenosti i odrazio jačanje kejnzijanskog modela upravljanja. Taft-Hartleyev zakon iz 1947. godine zabranio je sekundarne (lokalne) bojkote i druge oblike sindikalne aktivnosti koji su bitni za izgrađivanje klasne solidarnosti na pitanjima političkih, a i ekonomskih zahteva. McCarranov zakon iz 1950. godine obezbedio je zakonsku osnovu za izbacivanje komunista i drugih levičara iz sindikalnog pokreta.

Zakonodavni dosje o nastajanju sporazuma samo pruža nagoveštaj o njegovom dubokom ideološkom uticaju: o potvrđivanju i primeni izbacivanja iz političkih rasprava revolucionarnih socijalističkih (ili u toj stvari bilo kojih drugih antikapitalističkih) ideja. Jezik liberalizma — leksikon prava — na taj način je uveden kao gotovo univerzalno sredstvo političke rasprave.

Sporazum je predstavljao sužavanje osnova klasne borbe na tri područja: područje raspodele (borba za realne nadnice, protiv poreza, renti i slično); područje formalne demokratije (borba

za građanska prava, za pravo glasa i građanske slobode); i područje suštinske demokratije (borba oko domena u kojima se imaju primeniti formalni demokratski principi: kontrola škola od strane lokalne zajednice, radnička kontrola nad bezbednim uslovima rada, sloboda informisanja, kontrola nad investicijama).

Dok je sporazum pitanje osporavanja kapitalizma kao sistema uspešno potisnuo na ivicu političke periferije (reč »kapitalizam« zaista je nestala iz političkih rasprava), suštinska demokratska okosnica borbe uspela je da se izbori za mogućnost da bar delimično juriša na kapitalističku kontrolu nad procesom akumulacije. Ali u periodu posle drugog svetskog rata područje raspodele dobilo je u klasnoj borbi dominantno mesto.

Liberalna socijalna politika u 1950-im i 1960-im godinama odrazila je dominaciju područja raspodele u klasnom sukobu. Dva kamena temeljca, kamena-blizanca takve politike bili su privrženost jednakim ekonomskim i društvenim mogućnostima (prava se ponovo javljaju kao ključno pitanje) i upravljanje makroekonomijom posredstvom kejnzijanske tehnike. Odnos između te dve utvrde socijalne politike bio je odnos sjedinjavanja u najstrožem smislu reči. Smanjivanje rasne diskriminacije i diskriminacije žena u zapošljavanju, obrazovanju i stručnom osposobljavanju poboljšalo bi mobilnost radne snage i, na taj način, obezbedilo dobro funkcionisanje tržišta rada, koje je toliko nužno za uspešnu primenu kejnzijanske makropolitike. I obrnuto, promućurnom (mada ne i sasvim ubedljivom) argumentacijom kejnzijanska ekonomika pokazala je da pozamašna preraspodela dohotka u korist radnih ljudi i njegovo izvlačenje iz korporacija ne bi smanjili profitnu stopu. Ako je profitna stopa ograničena prvenstveno sveukupnom potražnjom i ako siromašni sloj ljudi od svakog dobijenog dodatnog dolara uštedi manje nego bogati sloj, onda će egalitarna društvena preraspodela povećati sveukupnu potražnju i podržati višu profitnu stopu.

Videćemo, međutim, da su dominantna politička i ideološka pozicija takve verzije liberalne socijalne politike, a sa njom i prevashodna uloga borbe za raspodelu kao prvenstvenog dela klasnog sukoba, zavisile od nekih sasvim specifičnih i slučajnih istorijskih uslova.

IV

S gledišta kapitala, životnost sporazuma — njegova kompatibilnost s procesom akumulacije — zavisila je u odlučujućoj meri od integrisanja radnika u politički proces, ali ne kao klasno svesnog proletarijata, nego kao članova sasvim izraženih interesnih grupa organizovanih na pitanjima raspodele. Razvijanje konzervativnog, hijerarhizovanog i ekonomističkog sindikalnog pokreta igralo je važnu ulogu u tom procesu, ali to je bilo više posledica nego uzrok. U osnovama preovladavanja područja raspodele u

klasnoj borbi ležala su tri suštinska uslova: sigurna materijalna korist za politiku ekonomističke interesne grupe, što ju je omogućio brz ekonomski rast; duboka podeljenost prema polovima, rasna i druga podeljenost u radničkoj klasi i brojčano i politički značajna grupa radnika koji nisu u najamnom odnosu; i uvreženo uverenje da ne postoji životvorna alternativa kapitalizmu.

Ti uslovi su sada u velikoj meri dovedeni u pitanje. Sa slabljenjem intenziteta hladnog rata i sa razvojem nekapitalističkih društvenih formacija u Kini, na Kubi i drugim mestima u Africi i Aziji znatno je ojačala svest o alternativama kapitalizmu. Uspon levičarskih izbornih partija u Evropi — kako socijalističkih tako i komunističkih — takođe je doprineo širenju svesti o alternativama kapitalizmu, kao i raspoloženje nekih elemenata u američkoj kapitalističkoj klasi (a još i brojnijih elemenata u okviru organizovanog rada), podstaknutih krizom, da sasvim ozbiljno uzmu u obzir udaljavanje bar od modela »slobodnog preduzeća« američkog kapitalizma. Reč kapitalizam ponovo je ušla u jezik američke politike, sa pozivom na razmatranje njegovog dejstva kao celovitog sistema i njegovih alternativa.

U važnom smislu, sama logika sporazuma podstakla je stvaranje uslova za njegovo eventualno rušenje. Na taj način, ako je podeljenost radničke klase nužna pretpostavka kompatibilnosti sporazuma sa procesom akumulacije, proces akumulacije koji je uspostavljen na osnovu sporazuma drastično je oslabio materijalnu bazu za podeljenost radničke klase. Brza ekspanzija potražnje za radnom snagom, zajedno sa ideološkim okvirima stvorenim oko pitanja prava i jednakih mogućnosti, dovela je do nastajanja dva snažna masovna pokreta protiv rasizma i protiv dominacije muškaraca. Ti pokreti izvojevali su značajne političke pobede u posleratnom periodu — počev od odluke Vrhovnog suda o integraciji u sporu Brown protiv Školskog odbora u 1953. godini do Zakona o jednakim uslovima zapošljavanja iz 1974. godine. Ideološka strujanja su na sličan način takođe pokazala istrajan trend ka većoj privrženosti rasnoj jednakosti i ravnopravnosti polova. Uprkos potpuno reakcionarnoj političkoj klimi u klasnim 1970-im godinama, pokazuje se da ovi trendovi nisu skrenuli u suprotnom pravcu. Rezultat toga je značajno, mada ne i potpuno, uključivanje crnaca i žena u najamnu radnu snagu.

Na sličan način je i logika prava i jednakih mogućnosti pružila snažnu ideološku podršku afirmisanju programa dohodovne potpore i socijalnog staranja, zasnovanih na konceptu zagarantovanog prava. Ti programi, suprotno kejnzijanskoj mudrosti, verovatno su imali za posledicu značajno usporavanje stope ekonomskog rasta, što je, inače, poslednji uslov postojanja sporazuma.

Odnos između izdataka za socijalno staranje i stope ekonomskog rasta još nije na odgovarajući način istražen, te ovde ne možemo ponuditi konačnu analizu. Sledeći pokazatelji, međutim, pot-

puno su ubedljivi. Pokazuje se, naime, da je u Sjedinjenim Državama neposredni distributivni neto efekt federalnih, državnih i lokalnih poreza, transfera i izdataka u znatnoj meri i sve više izjednačen u periodu od 1950. do 1970. godine. U razvijenim kapitalističkim zemljama, uzetim kao celina, u periodu od sredine 1950-ih do sredine 1970-ih godina stope investicija i stopa izdataka za socijalno staranje iskazale su prema bruto nacionalnom proizvodu povećan snažan negativan odnos. Na sličan način, stope rasta ukupnog proizvoda i stopa izadataka za socijalno staranje prema bruto nacionalnom proizvodu iskazuju snažan negativni odnos.

Ostala politička dostignuća za široke slojeve — Zakon o profesionalnom zdravlju i bezbednosti i Zakon o čistom vazduhu i vodi iz 1971. godine, na primer — pokazuju se takođe kao skupa za kapital. Dok su, s jedne strane, ti zakoni doneli značajna poboljšanja životnih i radnih uslova radnika, oni su, s druge strane, gotovo sigurno imali negativne posledice po ukupnu profitnu stopu i ekonomski rast. Nedavno sprovedeno istraživanje, u koje nemamo razloga da sumnjamo, procenjuje da su sredinom 1970-ih godina propisi o profesionalnom zdravlju i bezbednosti i kontrola zagađivanja proizveli negativno dejstvo na stopu rasta ukupne produktivnosti za oko jednu petinu od prosečne stope za period od 1948. do 1969. godine (pa, prema tome, u podjednakoj meri i na znatno veći deo depresiranog nivoa rasta produktivnosti u 1970-im godinama).

Ti normativni programi, kao i programi preraspodele koji su prethodno opisani, nisu, naravno, uzrok usporavanja kapitalističkog procesa rasta, koji je ispoljen ne samo u SAD nego i u većini razvijenih kapitalističkih zemalja. Ali verujemo da su oni znatno doprineli takvom usporavanju. Još je važnije što ti programi i politička konfiguracija koju predstavljaju znače glavnu prepreku uobičajenom rekonstruisanju procesa kapitalističke akumulacije putem krize.

V

Restauracija procesa akumulacije putem krize, kao što smo istakli na početku, zavisi u odlučujućoj meri od delovanja rezervne armije. Ako smo u tome u pravu, onda je sposobnost rezervne armije da stvori uslove za ponovno pokretanje mašinerije brzog kapitalističkog rasta znatno smanjena u toku dugotrajnog posleratnog procvata. Masovna nezaposlenost je i vrlo skupa da bi se mogla podneti i manje efikasna u restauriranju uslova za profit. Sama logika sporazuma odigrala je glavnu ulogu u ovoj važnoj promeni.

Zašto su stope nezaposlenosti u posleratnom razdoblju bile toliko niže nego u periodu između dva rata ili u onome pre pr-

vog svetskog rata? Razvoj kejnzijanskog zahteva za tehnikom upravljanja ne može se potpuno zanemariti kao uzrok koji je tome doprineo. U određenim trenucima, suprotna ciklička politika sprečila je potencijalno katastrofalni slom, kao što je to očigledan slučaj sa ogromnim budžetskim deficitom u 1975—1977. godini. Ali je za razumevanje opšte niže stope nezaposlenosti u posleratnom periodu bar isto toliko važno drastično povećanje cene masovne nezaposlenosti za kapitalističku klasu. Ova cena može se smatrati i kao politička i kao ekonomska. Politička cena masovne nezaposlenosti možda se najuočljivije izrazila u eksplozivnom rastu radikalnog sindikalnog pokreta tokom 1930-ih godina i u rastućoj snazi komunista i drugih levičara u tom pokretu. Političke cene masovne nezaposlenosti setio se Lyndon Johnson 1966. godine kada je odbacio preporuku svog Veća ekonomskih savetnika i odbio da pribegne recesiji američke ekonomije, radije prihvatajući oskudno tržište rada, umesto pojačanog crnačkog bunta i antiratne mobilizacije.

Manje dramatično, izborni uspeh predsednika izgleda da u odlučujućoj meri zavisi od toga da se izbegne visok nivo nezaposlenosti, bar u godini koja prethodi glasanju ili u nešto dužem periodu. Na taj način, gornji nivoi državnog aparata imaju sasvim neposredan interes da se izbegne masovna nezaposlenost. (Nespremnosti Nixona da recesiju iz 1970—1971. godine produži dovoljno dugo da bi imala odlučujući efekt na nominalne nadnice može se verovatno pripisati naredni njegov izbor 1972. godine.)

Moglo bi se ispravno zapaziti da je uvek postojala politička cena za masovnu nezaposlenost. Ali stupanj na kojem je nezaposlenost postala političko pitanje znatno je viši u periodu posle drugog svetskog rata. U stvari, nacionalna politička privrženost prevladavanju masovne nezaposlenosti bila je sastavni deo sporazuma.

Ekonomska cena za masovnu nezaposlenost može se sve više pripisivati otvorenoj i konkurentskoj kapitalističkoj ekonomiji. Dugotrajna i duboka recesija ozbiljno umanjuje konkurentsku sposobnost kapitalističke klase na međunarodnim tržištima. Dok se može očekivati da efekti masovne nezaposlenosti na nominalne nadnice povećaju konkurentsku poziciju nacije, dugotrajan period niskog nivoa bruto investicija usporava stopu uvođenja najnovije proizvodne tehnologije. Kada je reč o te dve vrste posledica, izgleda da ova druga preovlađuje, postavljajući pred zemlje kao imperativ — rast, koji je potpuno analogan i isto toliko ih obavezuje kao poznatiji konkurentski bič što se nadnosi nad individualne kapitaliste: rasti ili propasti.

Visok nivo nezaposlenosti ne samo da je za kapital skuplji nego i sve neefikasniji u pogledu regulisanja rada. U tom pitanju ne može biti nikakve sumnje. Istraživanja o uticaju ekonomskih ugovora na realne i nominalne nadnice tokom svih pet razvojnih ciklusa biznisa u periodu posle drugog svetskog rata ot-

krivaju da je sposobnost datog nivoa nezaposlenosti da obuzda povećanje realnih ili nominalnih nadnica stalno slabila. Možda je još osetljiviji indikator za stepen izolovanosti, koji radnici osećaju prema rezervnoj armiji, stopa napuštanja posla — deo zaposlenih koji napuste posao tokom godine. Visoke stope nezaposlenosti obično su praćene niskim stopama napuštanja posla. Ovde možemo uporediti rane 1960-te godine sa sredinom 1970-ih godina. Ekspanzija od 1961. do 1966. godine dovela je do pada stope nezaposlenosti sa 6 na 3,3 odsto. U tim godinama stopa napuštanja posla porasla je sa jedan na dva odsto. Ekspanzija od 1975. do 1978. godine dovela je do smanjenja stope nezaposlenosti sa 7,8 odsto na 5,2 odsto, dok je stopa napuštanja posla porasla sa jedan na dva odsto. Znatno više stope nezaposlenosti u 1970-im godinama nisu uspele da smanje stope napuštanja posla od strane radnika.

Poznati ciklički model je trajan: rezervna armija nije ukinuta, ali je oslabljena. Začuđujuće je to da se promena od takvog odlučujućeg značaja za proces akumulacije tako malo zapaža i tako slabo razume. Neko bi možda poželeo da sindikatima pripiše povećanje izolovanosti radničke klase od rezervne armije, ali bar u kontekstu SAD takvo gledište se ne bi moglo preporučiti. Relativni brojčani značaj i verovatna ekonomska i politička snaga radničkog sindikalnog pokreta su tokom gotovo celokupnog posleratnog procvata u opadanju, a ne u usponu.

Pre će biti da se opadanje moći rezervne armije može pripisati onom što mi nazivamo delimičnom deproletarizacijom najamnog rada. Strogo uzev, proletarijat nema drugog načina da dođe do sredstava za izdržavanje osim prodajom radne snage. Pa ipak, znatan deo uobičajenog životnog standarda radničke klase sada se ne postiže prodajom radne snage, nego ostvarivanjem građanskih prava. Danas se, na osnovi državnih programa, daju vrlo značajni doprinosi za medicinsku negu, staranje o deci i obrazovanje, za penzijsko osiguranje, za potrebe ishrane, pa čak i za stanovanje. Od podjednakog je značaja to što se dohodovna potpora isplaćuje nezavisno od bilo kakve prodaje radne snage. Takve doprinose životnom standardu mi nazivamo socijalnom nadnicom. Na osnovu grubog proračuna, može se reći da se oko jedne petine ukupnog životnog standarda radničke klase sada stiče u obliku socijalne nadnice. Radnici danas imaju pristup sredstvima za izdržavanje (taj izraz je vrlo pogodan, s obzirom na beznačajan nivo dohodovne potpore koja se dobija od države) nezavisno od prodaje radne snage. Efekti socijalne nadnice na proces akumulacije sastoje se u tome da se u izvesnoj meri smanji pritisak rezervne armije i na zaposlene i na nezaposlene, a da se i ne pominju oni koji su u štrajku.

Dalja izolovanost od rezervne armije proističe iz rasta porodica radničke klase, do čega dolazi sa povećanjem broja onih koji u porodici zarađuju. Dok porodica u kojoj su dva ili više

članova zaposleni nije, uopšte govoreći, manje zavisna od prodaje radne snage, ona je znatno više zaštićena od posledica pojedinačne nezaposlenosti. Sem u malo verovatnim slučajevima da više zaposlenih iz jedne porodice radi u istoj profesiji i u istoj industriji, model porodice sa više zaposlenih, koji sve više preovlađuje, ima za rezultat delimično izolovanje nivoa potrošnje porodice radničke klase od ćudljivosti nezaposlenosti. Naravno, porodici sa dva odrasla člana i dvoje ili više dece nije više moguće da sa zaradom jedne odrasle radnice ili jednog mladog najamnog radnika, ispod 20 godina, održi adekvatan nivo potrošnje, nego tu porodicu treba podržati uz javnu pomoć. Tako se deproletarizacija proletarijata može smatrati delimičnom. Ali to je ipak veoma daleko od proletera iz marksističke teorije ili onog kojeg je, u prvim godinama ovog veka, karakterisala potpuna zavisnost od najamnog rada, i značila život ili smrt.

Oba vida te delimične deproletarizacije — socijalna nadnica i povećanje broja zaposlenih u porodicama — mogu se u značajnoj meri pripisati uslovima sporazuma između kapitala i rada. Socijalni programi koji konstituišu socijalnu nadnicu predstavljaju teško izvojevane plodove klasnih borbi na području raspodele. Povećanje broja zaposlenih u porodicama prvenstveno se objašnjava porastom učešća ženske radne snage, a do njega je došlo zahvaljujući vladajućoj ideologiji o jednakim mogućnostima i jednakim pravima, kao i političkim pokretima koji su se razvili u takvim ideološkim okvirima.

Sredstva kojima je ograničena i ukroćena klasna borba pokazala su se, dugoročno gledano, skupa za kapital. Još je važnije to što su ona duboko izmenila proces akumulacije i ograničila kapitalu izbor.

VI

Tekuća ekonomska situacija pre je kriza nego cikličko opadanje, u preciznom značenju da će restauracija brze i stabilne ekspanzije kapitala zahtevati strukturalno rekonstruisanje procesa akumulacije. Institucionalni okvir koji upravlja eksproprijacijom i realizacijom viška vrednosti, a posebno artikulacija liberalne demokratske države sa procesom akumulacije — danas se prikazuju u kapitalističkoj klasi pre kao problem nego kao rešenje. Dve poslednje velike kapitalističke krize — kriza poslednjih godina prošlog veka i »velika depresija« (1930) — također su bile svedoci preispitivanja i eventualnog restrukturiranja odnosa države prema procesu akumulacije. U stvari, s disharmoničnom logikom ta dva restrukturiranja sada je završeno.

Pažljivo istraživanje tih perioda krize treba da nas navede da budemo budni prema ogromnoj fleksibilnosti i elastičnosti kapitalizma kao načina proizvodnje i prema značajnoj sposobnosti

Ljubomir Paligorić

Širenje subjekata socijalizma u zemljama u razvoju

Nova ishodišta socijalizma u zemljama u razvoju

... Ako uvažimo da su nove istorijske prilike stvorile i nove uslove u kojima se brojne nerazvijene zemlje orijentišu ka socijalizmu, onda je razumljivo da je to otvorilo nove prostore marksističkoj teoriji koji su u isto vreme i teorijski izazov. Marksistička misao, međutim, još nije dala zadovoljavajuće objašnjenje novih procesa koji teku. Stvoren je zaista veliki raskorak između poodmakle društvene realnosti borbe za socijalizam i naše moći da to teorijski izrazimo. U praksi, svedoci smo novih oblika klasne borbe koja se vodi tu, pred našim očima, u celom svetu, posebno u zemljama u razvoju. A mi još nemamo zadovoljavajuće objašnjenje temeljnih činjenica te prakse koja živi i, što je najvažnije, sve više daje pečat vremenu u kojem živimo. U nerazvijenim zemljama se ostvaruju socijalističke revolucije ili se te zemlje posle sticanja nacionalne nezavisnosti okreću socijalističkim putevima razvoja. Takav proces teče iako u takvim zemljama često nema industrijskog proletarijata, odnosno razvijenije radničke klase, ni njene svesne

avangarde. Vode ih društveni slojevi, političke i druge organizacije (na primer, vojne), koje, prema ortodoksnom marksističkom shvatanju, za to nemaju socijalno-politička, organizaciona i druga svojstva. Znači, treba odgovoriti na pitanja koja nisu data u Marksovoj analizi idealnog oblika kapitalističkog načina proizvodnje, niti Lenjinovom analizom imperijalizma. I jedna i druga ostaju kao metod i putokaz za analizu koju moramo dati sami. Tako se opet javlja staro pitanje: šta treba razumeti pod socijalizmom u zemljama u razvoju i koja su njegova ishodišta ako u njemu nije razvijen kapitalistički način proizvodnje? Očigledno je da se, uz oslonac na celokupno dosadašnje iskustvo borbe za socijalizam, moramo odnositi prema realnosti sa manje ideološkog i teorijskog balasta dogmatizma. Nijedna ranija istorijska situacija nije od veće pomoći za objašnjenje takve sadašnje složene stvarnosti, još manje može da pruži proverenu taktiku za političko delovanje. Sve one subjektivne snage koje nisu uspele da kritički sagledaju takvu sopstvenu stvarnost neizbežno su bile bačene na margine uticaja, i to je osnovni uzrok njihove drame. Među njima su i komunističke partije mnogih zemalja u razvoju.

Svest o tim problemima postoji u savremenom marksizmu, ali ona nije podjednako razvijena u svim delovima radničkog pokreta. Uticajne komunističke partije visokorazvijenih evropskih zemalja, iako sve više sagledavaju izvanredno značajnu ulogu nesvrstanih zemalja u rešavanju problema međunarodne zajednice, u svojim analizama ne daju dovoljno prostora tim pitanjima. »Evrokomunizam« je zaorao nove duboke brazde na sopstvenom tlu, što je bio uslov njegove afirmacije, ali je pri tome okrenut sebi, uz još sporo uočavanje svojih istorijskih saveznika. U analizama nove istorijske situacije još se malo prostora daje novim oblicima klasnih borbi, novim subjektima emancipacije zemalja u razvoju, a da i ne govorimo o odsustvu nužnih spona između tih subjekata i radničke klase visokorazvijenih zemalja, spona bez kojih, u strateškom značenju, nema rešenja problema savremenog sveta i socijalizma. To, ne bez gorčine, uočavaju mnogi predstavnici pokreta u zemljama u razvoju, i to se čulo ne jednom i na ovim skupovima u Cavtatu.

Naravno, ne nameće se prvi put potreba za preispitivanjem stvarnosti rasterećenja balasta prošlosti. Takva je potreba postojala i u vreme Marksa i u doba Pariske komune. Tada je, naime, Marks u pojam proletarijata uveo moderni industrijski proletarijat kome se okreće kao subjektu socijalističke revolucije, kritikujući pri tom Babefa i Blankija, stare komunističke pregaoce, jer nisu shvatili da ranije društvene prilike nisu istorijski bile sazrele za preobražaj o kojem su maštali.

Da bi se ostvario društveni preobražaj, kako Marks u svojoj teoriji jasno ukazuje, potrebno je da se ispune određeni uslovi: razvoj i zrelost kapitalističkog načina proizvodnje, njegove razarajuće protivrečnosti, zatim da on stvori jak i organizovan indu-

strijski proletarijat, da protivrečnosti dovedu sistem do krize. Lenjin, kasnije, u svojoj teoriji »najslabije karike u lancu« i analizi imperijalizma dodaje i svoj znameniti gvozdeni zakon revolucije. Kad govori o modernoj organizaciji proletarijata koja je pokretač ukidanja građanskog društva, Marks je vezuje za masovan pokret, a nikako za izolovanu grupu svesnih revolucionara. On računa sa pokretom revolucionarne demokratije. Drugim rečima, odbacuje mogućnost sektaškog ponašanja komunista i upozorava da oni ne čine partiju posebnih ciljeva u odnosu na druge proleterske pokrete i da ne smeju dozvoliti da kao politički pokret budu izolovani od revolucionarno-demokratskih pokreta, nego da deluju u njima.

Najveći deo tih načelnih Marksovih postavki potvrdila je istorijska praksa pozitivnim i negativnim iskustvom: kada su takve organizacije proletarijata kao što su komunističke partije bile na čelu socijalističke revolucije, i kada su ostajale na marginama društvenog preobražaja osuđujući sebe na izolaciju u odnosu na revolucionarne procese koji su menjali stvarnost.

Ali istorijska praksa je isto tako donela i nova iskustva: da se u određenim prilikama zemlje okreću socijalizmu i kada nisu ispunjeni uslovi na koje ukazuje Marks i kada nije u pitanju »pucanje najslabije karike u lancu«, čime se u tumačenju Oktobra služi Lenjin. To se dešava u nerazvijenim zemljama. Takvi preobražaji nisu, istina, uvek radikalno zasecali u postojeći produkcioni odnos, iako ima i takvih primera, ali su te zemlje, po pravilu, uspevale da se domognu vlastitih nacionalnih bogatstava, nacionalizovale su u korist države osnovna sredstva proizvodnje, uspostavljale državni sektor privrede itd., i jasno se opredeljivale za socijalističke puteve daljeg razvitka. Ako se takve mere ne mogu uvažiti kao princip i suština socijalizma, sama realnost se mora prihvatiti bez obzira na naša teorijska tumačenja.

Iz svih navedenih razloga ova rasprava je otpočeta ukazivanjem na dva bitna elementa za objašnjenje pitanja koja se ovde postavljaju. Znači: promene u svetskom sistemu kapitalističke reprodukcije (koje se ostvaruju u vreme kraha kolonijalnog sistema i prerastanja socijalizma u svetski proces) i njihov ukupan uticaj na položaj zemalja u razvoju zauzimaju centralno mesto u tumačenju nove istorijske situacije. Tu je osnovno objašnjenje novih ishodišta socijalizma u zemljama u razvoju, kao i opredeljenja socijalističkih i političkih subjekata koji taj proces nose. Najkraće rečeno, ona su vezana za nove uslove sveta, njegovu sve globalniju integraciju, za nove faktore u procesu nadnacionalne koncentracije i centralizacije i moderne organizacije kapitala, oblika njegove savremene akumulacije itd. Položaj zemalja u razvoju u toj mašineriji eksploatacije, koji je postao neodrživ, u velikoj je meri »zamenio«, to jest »došao na mesto« protivrečnosti koje proizlaze iz stepena (ne)razvijenosti lokalnih proizvodnih snaga. To je jedna od ključnih tačaka objašnjenja, koje se zaokružuje tek na

kraju analizom promena u socijalnoj strukturi i novim oblicima političkog okupljanja masa u narodnim i nacionalnooslobodilačkim pokretima. Ali tu je vezujuće tkivo celokupnog objašnjenja uzroka i posledica. Prvo, političkog sudara sa kapitalizmom u njegovom kolonijalnom vidu, a zatim — ekonomskog i socijalnog. Prvi je izazvan težnjom tih zemalja za nacionalnom slobodom; otuda proistekla nacionalnooslobodilačka revolucija oborila je u kratkom roku svetski kolonijalni sistem; to je etapa sa posebnim karakteristikama, koja se, međutim, ne može u vremenu formalno omeđiti. Iz novog položaja izrasta ubrzo saznanje o tome da se novostečena sloboda ne može zasnovati na sistemu koji je tu slobodu oduzeo. Novi sistem je morao biti negacija imperijalističkog porobljavanja i eksploatacije rada i bogatstva. To je dodatni faktor opredeljenja za socijalizam. Pred »novim« zemljama (od kojih se neke u Africi tek nalaze u fazi formiranja nacionalnog identiteta) otvaraju se ubrzo novi problemi ekonomskog razvoja, i to tako snažno da se prenose na život celokupne međunarodne zajednice. Kroz tu fazu prolaze i zemlje Latinske Amerike koje su stekle nacionalnu slobodu pre 150 godina, ali su se našle pred potrebom izvođenja takozvane »druge revolucije«, koja će slobodu utemeljiti u ekonomskoj emancipaciji, pa se ta opšta borba sliva u zahtev za novim međunarodnim ekonomskim poretkom koji formulišu nesvrstane zemlje.

Taj proces neprekidno prati agresivno ponašanje međunarodnog kapitala, od kojeg se ove zemlje moraju braniti (iako im je kapital za investicije neophodan), uključujući i odbranu oružjem. To je takođe motiv opredeljenja za socijalizam, koji mu u toj borbi pruža podršku.

U stvarnosti društvenih kretanja najčešće nije moguće razdvajati, po svom sadržaju, nacionalnooslobodilački i socijalno-ekonomski karakter antikolonijalne revolucije, koji se prepliću. Ovo tim pre što su gotovo sve socijalističke revolucije otpočinjale kao nacionalnooslobodilačke. Međutim, u ranije pomenutoj »drugoj etapi« rađaju se nove dimenzije i oblici socijalne pobune i prevrata protiv neokolonijalizma. U toj drugoj etapi menja se društveni odnos prema glavnim pitanjima organizacije života, a sa tim i svest i političko ponašanje velikih i glavnih socijalnih grupacija. Ona je složenija po motivacijama od etape koja izaziva nacionalno ugnjetavantje i ne može biti izjednačena sa revolucionarnom motivacijom koju daje siromaštvo, jer sadrži svest o uzrocima položaja i novom odnosu snaga u svetu. Zemlje u razvoju, osim toga, najčešće ne vide perspektivu bržeg ekonomskog razvoja i doglednog preobražaja u sistemu kapitalizma. One ne mogu čekati da se njihov preobražaj ostvari ritmom koji im nudi iskustvo klasičnog kapitalizma, jer on podrazumeva jedan do dva veka masovne eksploatacije rada, na što ih upućuje prošlost Evrope.

Ne treba biti ni marksist ni mnogo mudar pa da se shvati da pobuna može izbiti i kada lavovski deo viška vrednosti nepre-

kidno otiče izvan zemlje i ne ostaje za domaću akumulaciju; kad su subjektivne snage, posle uspešno okončane nacionalnooslobodilačke, antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije, i pored ogromnog bogatstva u resursima, sučeljene s problemom gladi, nerešenim egzistencijalnim pitanjima, borbom za goli opstanak u novostečenoj nacionalnoj slobodi. Čak i u uslovima klasno neizdiferenciranog društva — kakav je položaj i kakav izvor ne spontane, nego svesne političke motivacije koja, iako nije uvek klasna, ima snagu da kida lance zavisnosti i podređenosti. To nije ništa novo u istoriji, ali je novo kao globalna karakteristika svetske scene međunarodnog kapitalizma. Takvu situaciju čini posebno složenom postojanje svetskih vojno-političkih blokova, podele interesnih sfera svetskih sila itd.

Prema tome, sama praksa kao da ispisuje teorijski stav da ishodišta socijalizma ne moraju uvek da proizlaze jedino iz dostignutog visokog stepena razvoja domaćih proizvodnih snaga i unutrašnjih klasnih protivrečnosti nego i iz položaja u koji te zemlje stavlja svetski neokapitalizam, koji uslovljava lokalnu i svetsku ekonomsku i socijalnu strukturu, integrisanu u svetski sistem kapitalističke reprodukcije. To, naravno, ne znači da mi u tim zemljama zapostavljamo unutrašnju klasnu borbu, ili da je smatramo od drugorazrednog značaja. Naprotiv, ona naročito dolazi do izražaja u prelazu antikolonijalne revolucije iz svoje nacionalne u drugu, ekonomsko-socijalnu fazu.

U »bivšem kolonijalnom društvu« se promenilo upravo to što je nova vlast okrenuta uklanjanju »slepih sila kapitalističko-ekonomskog razvitka društva« i što se nastoje svesno regulisati produkcioni odnosi, i ta svest, koja nesumnjivo proističe iz shvatanja dotadašnjeg položaja u svetskom sistemu imperijalističke dominacije, kao i prednosti koje tim nerazvijenim zemljama pruža socijalizam — a što nesumnjivo širi lepezu novih subjekata socijalizma — njegovo je novo ishodište.

Osim pomenutih, snažan podstrek za opredeljenja ka socijalizmu daju i rezultati napora radnih ljudi u zemljama koje su sprovele oružane socijalističke revolucije i ostvarile ubrzanu ekonomsku izgradnju. One su stekle ogromno iskustvo u metodima takvih opštenacionalnih napora. A socijalizam je pružao mnoga iskustva koja su bliska današnjim zemljama u razvoju, ali i neka koja su u njima neprimenljiva i neprihvatljiva, suprotna jakim domaćim tradicijama, religiji, kulturi, običajima itd., o čemu se mora voditi računa.

Promene u svetskom sistemu kapitalizma (otuda je proizašao novi položaj zemalja u razvoju), posledice koje su iz toga proistekle po socijalnu strukturu i klasnu diferencijaciju, a preko toga i po oblike, sadržaje političkog organizovanja i delovanja u tim zemljama predstavljaju dijalektički krug uzročno-posledičnih uticaja i veza koji još ni približno nije u celini izučen. Mi još nismo našli prave odgovore na pitanje: šta se to zbiva sa složenim

socijalnim i političkim tkivom nerazvijenih zemalja pod uticajem izloženih faktora? Ali ono što se može uočiti govori u prilog sledećoj osnovnoj tezi: društvena praksa potvrđuje da se od prvog socijalističkog preobražaja do danas socijalni i politički subjekti socijalizma neprekidno umnožavaju primereno društvenim uslovima mesta i vremena. Pridajemo odgovarajući značaj i činjenici da su faktički, u novim uslovima, celi svetski regioni stavljeni u položaj eksploatisanih i da to u velikoj meri utiče na političko ponašanje svake socijalne grupacije. Savremeno političko delovanje stomilionskih masa u tim zemljama i njihova nedavna politička istorija uslovljavaju i napuštanje stanovišta da su socijalni subjekti borbe za socijalizam jedino radnička klasa »i njeni saveznici«, a politički — jedino njena avangarda organizovana kao komunistička partija, jer je takvo stanovište za praksu zemalja u razvoju preusko. Odmah treba jasno reći da to nimalo ne umanjuje naučnu zasnovanost marksističke teze o radničkoj klasi kao osnovnoj snazi socijalističke revolucije, niti teorijski stav o komunističkoj partiji kao avangardi proletarijata, koji je uvek podvrgnut proveri društvene prakse. S tim u vezi se treba podsetiti na to da se ni Marks ni Lenjin nisu sa idolatrijom odnosili prema radničkoj klasi, niti je društvena praksa svaki put potvrđivala da se komunističke partije uvek ponašaju u skladu sa svojom teorijskom prednošću. Socijalni i politički subjekti borbe za socijalizam se umnožavaju, i to ne usled promene istorijskih uloga pojedinih klasa, njihove funkcije u društvu, ili promena dometa političke uloge komunističkih partija, koju sada preuzimaju druge političke organizacije. Novi socijalno-politički subjekti borbe za socijalizam izrastaju iz istorijskih uslova konkretnog tla, zbog toga što su veoma složeni unutrašnji i danas naročito međunarodni ekonomski i politički faktori uticali na celokupan društveni razvoj u zemljama u razvoju. U prvom redu na ekonomski, a zatim i na socijalno-politički razvoj.

Socijalna struktura i novi subjekti borbe za socijalizam

Isti čionici koji su uslovili nerazvijenost uticali su i na socijalnu strukturu. Na prvom mestu treba uočiti različitu zakonomernost socijalno-klasne diferencijacije u visokorazvijenim kapitalističkim i nerazvijenim zemljama, koja je diktirana različitim načinom proizvodnje. U razvijenim zemljama logika slobodne igre ekonomskih zakona kapitalizma odredila je ekonomski, a zatim i socijalno-klasni i politički sistem, kulturu, način shvatanja života itd. Kapital i profit igraju ulogu neumitnog presuditelja u klasnom sukobu. Onaj ko poseduje kapital, i ponaša se u skladu sa kapitalističkim racionalitetom, vlada buržoaskim društvom. Sistem je postavljen tako da je dobro sve ono što je korisno za profit, koji,

umesto ljudi, reguliše i odlučuje o elementima potrebnim za razvitak društva, pri čemu automatski proizvodi i robu i radnu snagu.

Sasvim druga logika vlada u zemljama koje će postati kolonije. U njima nije profit osnova koja obezbeđuje gospodarenje i društvenu moć. Postoji eksploatacija i vlast koja se zasniva na zemlji, na orijentalno-azijskom sistemu despotije, na običajno-religijskoj i birokratskoj moći, čija se moć centralizuje sabiranjem poreza, a baza društva je svojina seoske zajednice koja živi u kolektivnoj bedi, ali ne formira slobodnu radnu snagu. Socijalna mobilnost je veoma mala, struktura okoštala, otpornija na promene nego u onim oblastima u kojima vlada feudalni poredak zasnovan na svojini na zemlju zemljoposedničke oligarhije. Znači, očigledno je da se u nerazvijenim zemljama ne mogu primeniti merila, metodi, pojmovni aparat, sistem vrednosti razvijenog kapitalističkog društva. Prodor kolonijalizma je učinio zatečenu socijalno-klasnu strukturu još složenijom. Sporo je menjao postojeće vrednosti, nije otklanjao društvene protivrečnosti, nego im dodavao nove. Jednom rečju, logika profita nije u tim zemljama delovala na strukturu kao u razvijenim zemljama.

Moramo voditi računa i o velikoj neravnomernosti materijalnog razvoja i uvažiti da je različiti karakter kolonijalizma u pojedinim oblastima ostavio u tim zemljama različita nasleđa: Španija u Latinskoj Americi, Holandija i Engleska u Aziji i Africi i, na primer, Portugalija u Africi. Za razliku od Afrike, gde je najduže održana plemenska struktura, ili Azije, gde je u nekim zemljama sačuvana kastinska piramida odnosa, u Latinskoj Americi je nasilno izvršen gotovo potpuni raskid (uz neke izuzetke) sa ranijim oblicima proizvodnje i otvoren put dubokoj klasnoj diferencijaciji. Ona je istovremeno ranije stekla formalno-pravnu, nacionalno-političku slobodu i doživela rani prodor neokolonijalizma. I dok je u prva dva područja karakteristična spora socijalna diferencijacija, u trećem je inostrani kapital doveo do njenog ubrzanja, tako da se ona u mnogo čemu približava svojstvima socijalne strukture nekih evropskih zemalja.

Ali te razlike ne umanjuju opšte značenje dveju karakteristika: da su plemenska, kastinska i religijska nacionalno-etnička struktura, to jest različiti načini proizvodnje usporili ritam klasne diferencijacije; da nisu formirane velike homogene socijalne grupacije (kao, na primer, u Evropi), čiji bi socijalni sukob bitno određivao društvene tokove. Njih je uslovio spoljni faktor, kolonijalizam i kasnije neokolonijalizam. On je uticao, da se tako izrazimo, na »deformaciju« postojeće strukture, pa samim tim i na specifično političko ponašanje pojedinih socijalnih grupa. Kada velika antikolonijalna revolucija određuje dalje tokove razvitka tih društava i kada se ona okreću socijalističkim putevima razvitka, političko ponašanje tih grupa teško će se »uklopiti« u naše predstave formirane pri ostvarivanju socijalističkih preobražaja u Evropi.

Za nas ovde, naravno, zadržavanje na nekim aspektima razvoja socijalne strukture ima značaj jedino ukoliko upućuje na socijalne subjekte socijalizma. Zato treba skrenuti pažnju na osnovne socijalne grupacije.

S obzirom na to da je kolonijalizam razvijao, uglavnom, one grane privrede koje su mu bile komplementarne, najveća je masa stanovnika ostala u poljoprivredi. Seljaštvo je ostalo najveća sirotinja sveta. Ne treba naglašavati da to nije seljaštvo u evropskom smislu, to je društveni sloj bez zemlje, na ivici ljudske egzistencije, ili sa malim parcelama, ali na granici biološkog održanja. U Indiji još 60-tih godina trećina tog stanovništva nije proizvodila za tržište. Dve su karakteristike njenog ponašanja: ona traži zemlju; kao reka kreće ka gradovima stvarajući zaokruženja bede (u ovoj deceniji oko 90 miliona ljudi!); oko 100 miliona je poljoprivrednih proletera-nadničara. Ova masa je veoma važna društvena grupacija jer, po pravilu, ističući zahteve za zemljom, čini vojsku narodnih pokreta. Međutim, i pored takvog socijalnog položaja, brojnosti, siromaštva i bede, koja je baza socijalnog revolta, ova masa nije i najaktivnija socijalna grupacija antikolonijalne revolucije, što se objašnjava atomiziranošću, tradicionalnim konzervativizmom, odsustvom proizvodno-teritorijalnog i političkog jedinstva toga sloja koji uvek daje slobodnu radnu snagu i po strani je od političkih zbivanja i odlučivanja. Iz nje treba izdvojiti poljoprivredni proletarijat koji je u nekim zemljama bio vodeća snaga narodnih pokreta, pa i socijalističke orijentacije. Ipak, seljaštvo je u celini bilo i ostalo kičma i noseća snaga antikolonijalne revolucije, čije je političko buđenje istorijska činjenica sredine ovoga veka.

Na suprotnoj strani su vlasnici zemlje, koji su uzan sloj sukorisnika kolonijalne vlasti, administrativno-upravnog aparata i partneri inostranog kapitala i posredničke buržoazije. Njih je težnja za nacionalnom slobodom ponekad navodila da stanu na stranu oslobodilačkih pokreta, da bi zatim, posle prvih zahteva za sprovođenjem agrarne reforme, koja je zadirala u izvore njihove moći, pokazali svoje pravo izrazito reakcionarno klasno lice. To se, međutim, ne može reći i za onaj tanak sloj nacionalne buržoazije, koju, ukoliko se upšte mogla formirati, napajaju protivrečnosti stranog kapitala, utičući na njeno političko ponašanje. Nastojeći da stvori uslove za sopstvenu akumulaciju, ona se bori protiv svog kolonijalnog statusa, javlja se kao progresivna nacionalna politička snaga, često je na čelu nacionalnooslobodilačkog pokreta i daje mu orijentaciju do određenog »nivoa« razvitka revolucije, ali se u tom procesu i sama donekle menja. Kada je nacionalna sloboda već izvojevana i kada se pred revoluciju gotovo imperativno postavljaju zahtevi za ekonomskom emancipacijom, dublji socijalni zahtevi masa, taj će se sloj naći na političkoj raskrsnici. Ili će izvršiti svoje »klasno samoubistvo« ili će njihovo klasno opredeljenje uticati na sudbinu tih zemalja.

Deo inteligencije, izrasle iz nacionalne buržoazije, ili iz domorodačko-plemenske sredine, odigraće u tim istorijskim zbivanjima uglavnom vodeću političku ulogu, i nju će zadržati u kasnijoj orijentaciji tih zemalja ka socijalizmu. To većina autora objašnjava njenim podređenim položajem u kolonijalnoj administraciji i tokovima spoznaje na koju je uticalo njihovo školovanje u evropskim centrima. Tu se, na primer, značajan deo afričke inteligencije opredeljuje za napredne socijalističke ideje. Po pravilu, reč je o kasnijim osnivačima pokreta, pokretačima borbe protiv kolonijalizma. Svest o kolonijalnoj prošlosti u Africi, o neokolonijalnoj dominaciji u Latinskoj Americi uslovila je izuzetno progresivnu ulogu tog društvenog sloja ne samo u oblasti kulture nego i u aktivnom delovanju da se socijalizam shvati kao imperativ, jedina alternativa za rešavanje egzistencijalnih potreba miliona ljudi, jedini put sticanja potpune političke i ekonomske emancipacije. Najveća imena progresivne afričke političke scene i kulture potiču iz tog socijalnog sloja. Tu treba, takođe, tražiti deo odgovora na pitanje o umnožavanju subjekata socijalizma u tim delovima sveta, naročito u onim zemljama u kojima je proletarijat brojčano, organizaciono i politički nerazvijen i slab.

Latinska Amerika se usled svog višeg stepena društveno-ekonomskog razvitka u tom pogledu mora posebno razmatrati. To je područje u razvoju, visokog stepena ekonomske zavisnosti i socijalne dominacije od multinacionalnog kapitala. U njoj socijalni subjekt socijalizma — radnička klasa — ima već duge tradicije borbe. Ona je istorijski formirana u mnogim zemljama čak pre domaće buržoazije, jer joj je babica bio strani kapital, ali je ona uključena u sve političke partije, naročito demohrišćanske, zatim u populističke pokrete itd. Reč je o grupaciji koja postaje sve moćnija socijalna snaga, ali to ne znači da sve moćnije postaju i političke organizacije socijalističke orijentacije koje nju samo delimično okupljaju. Treba pružiti odgovor na pitanje koji su sve faktori delovali na to da radnička klasa ovog dela sveta u celini, kao izrazita klasna grupacija, ne povećava uticaj socijalističkog pokreta u klasičnim organizacijama levice? Šta je uzrok tome da klasne organizacije, na primer komunističke, socijalističke i druge, ne prerastaju u tom delu sveta u centre masovnog okupljanja, mobilizacije i političke borbe najvećeg dela proletarijata? Čime se može tumačiti tako veliki uticaj socijalnog reformizma u toj klasi, uticaj ekonomizma i populističkih idejnih opredeljenja? Nasuprot sve većem socijalnom značaju radnika, kao da opada njihova uloga u političkim alternativama društva? Bilo je mnogo pokušaja da se ta pitanja objasne (pritisak imperijalizma i diktatura »američkog stila života«, mogućnosti koje im pružaju multinacionalne kompanije u standardu u odnosu na druge delove stanovništva, uticaj buržoaskih političkih partija i ideologija, sredstava javnih komunikacija u službi vladajućih slojeva, ekonomizam sindikalnog pokreta, »mladost« novih radnika koji dolaze sa sela i čine

skok iz »carstva nužnosti u carstvo slobode« već samim tim što dobijaju zaposlenje itd., itd.), i oni se svakako moraju uvažavati. Ali se mora podvrći kritičkoj analizi i delovanje subjektivnih faktora radničkog pokreta, koji je očigledno u tom pogledu imao velike slabosti. Ali o tome kasnije. U ovom trenutku imamo potrebu da ukažemo na to da i u takvim uslovima, u kojima je socijalna strukturiranost daleko višeg nivoa preobražaja, možemo, ako uvažimo iskustvo prakse, njih zapaziti i u širem socijalnom krugu nego što je radnička klasa. Značajni lideri radničkog pokreta uočiće taj aktivitet i naglašavati, na primer, u vreme uspona čileanskih revolucionarnih zbivanja, 1967. godine, da latinsko-američka nacionalna buržoazija, to jest jedan njen deo, može u određenim okolnostima biti »i na čelu te borbe«. Iz iskustava kubanske revolucije izvešće se iskustvo da »sitna buržoazija poseduje revolucionarne rezerve heroizma u borbi za nacionalno oslobođenje i socijalizam«. To, naravno, ima veliko značenje, tim pre što nam je odsustvo gradskog proletarijata u kubanskoj i alžirskoj revoluciji istorijski ukazalo na složeni problem uticaja povoljnijeg socijalnog položaja radničke klase u odnosu na druge najamne grupacije u mnogim zemljama u razvoju, koji pri nepostojanju idejne svesti, to jest pod dejstvom malograđanske ideologije i ekonomizma, doprinosi tome da se deo radničke klase, posebno industrijskog radništva, ne uključuje, kao aktivna snaga, u revolucionarnu borbu. Kroz znatne etape borbe za socijalizam i socijalističke revolucije prolazi se bez učešća proletarijata!

Sve to, kao i činjenica da su 1965. u Africi radnici i službenici predstavljali samo 7—8% aktivnog stanovništva, ukazuje na to da se, prvo, radnička klasa u mnogim zemljama, pre svega u Africi, nalazi u prvim fazama razvitka; drugo, da se i samom pojmu šta je to radnička klasa u takvim uslovima mora prići veoma pažljivo, uvažavajući istorijsku realnost nepostojanja uslova za njeno formiranje i, treće, da se na taj društveni sloj, iako mu mesto u procesu proizvodnje perpetuira revolucionaran pogled na svet, mora gledati kritički, kao i na sve druge socijalno-klasne grupacije društva, bez idolatrije i pripisivanja toj klasi neke »automatske progresivnosti«. Pri tome njoj se u isto vreme ne smeju odricati sva revolucionarna obeležja i gubiti iz vida njena odlučujuća istorijska uloga u stvaranju nove civilizacije.

Takva opšta zapažanja ne bi trebalo da nas odvuku pa da ne uočimo i ono što je novo u sferi socijalne strukture, što danas utiče na oblike klasne borbe i čini mahom prevaziđenima dosadašnje poglede na socijalnu strukturu zemalja u razvoju. U prvom redu zapažamo da se uvećalo ekonomski aktivno stanovništvo tih zemalja. U najamnom radnom odnosu je armija rada koja danas čini polovinu takve armije u razvijenom kapitalističkom svetu (oko 250 miliona). Opredeljenja za socijalizam u nerazvijenim zemljama organski su vezana za društvene slojeve koji svojom realnom socijalnom i političkom težinom utiču na izgrađivanje

takvog stava. Seljaštvo je u tim izvršenim promenama i dalje ostalo najmnogobrojnija grupacija. Međutim, raste sve više udeo najamne radne snage u industriji, u prerađivačkom sektoru. Industrijski proletarijat tih zemalja obuhvata već blizu 60 miliona ljudi, dok broj poljoprivrednih radnika opada, a uvećava se onaj njihov deo koji u poljoprivredi radi kao industrijski radnik, uz mašine. U Latinskoj Americi još 1970. godine radnička klasa počinje da predstavlja društvenu većinu, i ima najbrojniju radničku klasu od svih zemalja u razvoju. U armiji najamnog rada je već 53 miliona ljudi, to jest 61% od ukupnog ekonomski aktivnog stanovništva. U Argentini radnička klasa čini više od 50% svih zaposlenih! To znači da masa rada povećava svoju društvenu težinu i prerasta u vodeću snagu socijalnih zbivanja u društvu, vršeći pritisak na političku usmerenost. O tome svaka politička snaga mora ozbiljno voditi računa, jer će od opredeljenja te radničke klase zavisiti sudbina svakog društva. Ako o tome nismo raspravljali detaljnije, to ne znači da je ova bitna teza o socijalnim subjektima socijalizma manje važna. Treba, osim toga, voditi računa o tome da u mnogim zemljama Afrike radnička klasa ima relativno veći uticaj nego što bi se to moglo zaključiti po njenoj brojnosti, i to preko sindikalnog pokreta koji je u oslobodilačkom pokretu aktivno sudelovao.

U celini posmatrano, zaključili bismo, uz sav ograničeni domet takvih opštih ali zasnovanih zapažanja, da se u antikolonijalnoj revoluciji radnička klasa, uglavnom, nije posebno politički organizovala, nego uklapala u opšte tokove antikolonijalne revolucije u nacionalnooslobodilačkim pokretima. Svest subjektivnih snaga socijalizma izrađivana je dinamikom sazrevanja opšte antikolonijalne borbe i nije mogla biti ispred nacionalne svesti. Ali brz prelaz sa kolonijalnih na neokolonijalne metode eksploatacije kvalitativno je izmenio sadržaj svesti, kao što je menjao i postojeće strukture. U poređenju sa dotadašnjim tokovima emancipacije, može se govoriti o vrtoglavom prelazu iz jednog stanja u drugo celih slojeva stanovništva, prelazu koji je neviđen u socijalno-klasnom pomeranju i odražava se i na sferu klasne borbe i političke svesti o novom ukupnom položaju. Samo za dve decenije ta je svest nadvladala onu o usko nacionalnom identitetu, pa je čak uticala na potiskivanje antagonizma i klasne borbe između pojedinih klasnih, plemenskih i etničkih grupacija, kada su u pitanju bili ukupni položaj naroda u svetskom sistemu eksploatacije njihovog prirodnog i ljudskog bogatstva!

U Latinskoj Americi taj proces je tekao ranije i brže. Svest je od antisevernoamerikanizma, koji je istorijska kategorija, prerasla u antiimperijalističku svest u najširim slojevima društva. U radničkoj klasi je sazrela, sve do posebnog klasno-političkog organizovanja i klasne borbe koja je već deo tradicije utkane u ostvarena socijalna prava.

Ovde je, međutim, potrebno izneti neke teorijske stavove principijelnog značaja. Širenje socijalnih subjekata socijalizma, naime, može se postizati samo borbom, i mi smo to upravo i nastojali da naglasimo u analizi nacionalnooslobodilačkog pokreta. Videćemo kako istorijska praksa potvrđuje da su pomenuti novi socijalno-klasni subjekti različitog istorijskog dometa, što je izuzetno važno. Bez obzira na to što je reč o novoj istorijskoj situaciji i novim uslovima, sama unutrašnja socijalna logika postavlja određene granice klasnim mogućnostima, koje, po pravilu, dolaze do izražaja u velikim zaokretima istorije. Analiza te prakse pokazuje, osim toga, da socijalni angažman u dubokom revolucionarnom preobražaju postavlja svoje uslove. Socijalni subjekt socijalizma mora biti u prvom redu egzistencijalno nezadovoljan svojim položajem u društvu; drugo, on mora, po mestu na kome se nalazi, biti okrenut budućnosti, to jest ne može zasnivati svoj aktivitet na proizvodnim snagama koje su u datom društvu istorijski prevaziđene; i, najzad, oba ova uslova moraju proizlaziti iz same prirode njegovog socijalno-klasnog bića. Ti činioci plus klasnoteorijska svest o zahtevima istorijskog trenutka objašnjavaju kako je moguće da politički subjekti socijalizma deluju »pre« nego što su socijalni subjekti uopšte formirani, kako je moguće da oni »idu ispred« socijalnih subjekata. Kada do takve situacije dođe, a to se, po pravilu, sreće u uslovima nerazvijenosti, onda kažemo da pokret zastupa interese »buduće« radničke klase, koja se tek stvara, to jest da politički subjekt anticipira klasni interes. Takva istorijska praksa nosi u sebi, razumljivo, mnoge opasnosti, naročito birokratske uzurpacije vlasti. Tako se srećemo sa pojavom koja kao da obrće zakonitost društvenih kretanja o kojima govori Marks, stvarajući političke subjekte pre socijalnih subjekata socijalizma!

Političke partije i pokreti i subjekti borbe za socijalizam

Putevi socijalnog strukturiranja, od kojih smo ukazali samo na neke, uticali su, u osnovi, i na forme političkog okupljanja, na njihove klasne, političke i idejne sadržaje. Tu, u osnovi, postoji zakonitost: socijalna struktura je uslovila da se kao pretežan oblik političkog okupljanja u zemljama u razvoju javlja široki nacionalnooslobodilački, narodni pokret, a ne klasične političke partije, koje su, po pravilu, rezultat političkog okupljanja klasno oštrije izdiferenciranog društva. Tamo, znači, gde nije ostvaren kapitalistički razvitak na osnovi kojeg se formira radnička klasa — nisu se mogle obrazovati ni radničke partije kao u razvijenim delovima sveta. Primer Latinske Amerike ne negira, nego upravo potvrđuje tu zakonitost političke artikulacije društva. Tamo je relativno rano tekao proces socijalne diferencijacije. Radničke partije imaju dugu tradiciju klasne borbe, formirani su elementi građansko

društva, a konzervativne, liberalne i radikalne partije drže političku vlast.

Subjektivne političke snage društvenih kretanja, pa i socijalizma, odraz su, znači, pre svega, socijalnih snaga koje u datom društvu postoje. Takva formulacija dozvoljava mogućnost niskog stepena klasne diferencijacije još nerazvijenih društava. Ona, međutim, podrazumeva da te snage, bilo da je reč o klasnim partijama ili poluklasnim narodnim pokretima, nastaju, rastu i jačaju, slabe i raspadaju se ili preobražavaju zavisno od istorijskih uslova, to jest od ostvarivanja socijalno-političkih interesa i ciljeva, i ta opšta karakteristika subjektivnih političkih snaga veoma se slikovito može prikazati i na socijalnom tlu nerazvijenih zemalja.

Drugu karakteristiku vidimo u tome što se kao politički subjekti socijalističke orijentacije u zemljama Azije i Afrike (ređe Latinske Amerike) javljaju oni isti narodni, nacionalnooslobodilački i drugi, uglavnom, masovni pokreti. U zemljama u razvoju postoji i niz drugih političkih partija i organizacija, naročito u Latinskoj Americi. Imamo na umu komunističke, socijalističke, socijaldemokratske i druge radničke partije sa skoro pola veka dugom tradicijom, zatim veliki broj malih ali veoma militantnih grupacija levice. Njihova je zajednička karakteristika (uz neke izuzetke) relativno mali realan uticaj na političke tokove u svojim zemljama. One utiču na socijalna zbivanja ali još ne odlučuju o njihovom osnovnom toku. Narodni, nacionalnooslobodilački pokreti, naprotiv, predstavljaju političke snage koje su glavni činioci antikolonijalne revolucije, usmeravaju društveno-politička zbivanja i daju, po pravilu, socijalističku orijentaciju tim zemljama. Oni su tipični kao forma organizacije novih političkih subjekata socijalizma, i u tom svojstvu mahom neizučeni, kako u građanskoj nauci tako i u političkoj misli socijalizma. Oni su, uglavnom, nepriznati kao poseban, distinktan oblik organizovanja ili im se daje relativno ograničeni značaj i uloga kao pokreta koje vodi nacionalna buržoazija. U poslednje vreme sve se više ističe da su oni deo svetskih revolucionarnih snaga i da prevazilaze ciljeve nacionalnooslobodilačkih pokreta, dosežući do socijalnih ciljeva našeg vremena.

Postoje u literaturi, iako je ona ograničenog obima, različiti prilazi svojstvima tih pokreta. Na tome se ne bismo zadržavali, ali smatramo da je nužno istaći da su ti pokreti najtešnje vezani za istorijske potrebe tih zemalja, da su ih najbolje odrazili i da tip pokreta sa užom socijalnom osnovom nije mogao ostvariti toliko široke opštenacionalne, političke ciljeve i interese zemalja u razvoju. U poliklasnim pokretima su, naprotiv, do izražaja došle potrebe najširih slojeva stanovništva i zato ne iznenađuje da su okupili socijalno protivrečne grupacije, počev od seljaštva, radništva, nacionalne buržoazije i inteligencije do sveštenika, plemenskih vođa i oficira. Takva heterogenost je njihova dominantna karakteristika. Ona, naravno, predstavlja prednost u vreme borbe za nacionalnu

nezavisnost. Ali kasnije dovodi ove pokrete na sudbinske raskrsnice.

Pogledajmo zakonitost te geneze. Već smo rekli da je borbu za nacionalnu nezavisnost teško bilo odvojiti od potreba ekonomske emancipacije i socijalnih zahteva najširih slojeva stanovništva. U postojećim uslovima zaostalosti i međunarodnog položaja to je ove pokrete stavilo pred velike dileme. Kako razrešiti nepomirljive protivrečnosti? Bilo je i većih lutanja i kriza, ali su dve trećine tih pokreta i partija izabrale socijalističke puteve razvitka. Za prihvatanje poznatih modela socijalističkog razvitka nije, istina, bilo odgovarajućih uslova, da i ne govorimo o međunarodnim pritiscima koji su vršeni na te zemlje. Socijalistička orijentacija narodnih i narodnooslobodilačkih pokreta zavisila je, očevidno, od niza okolnosti. Neke smo pomenuli, kao što je karakter kolonijalnog nasleđa, stepen dostignutog razvoja, to jest socijalne diferencijacije u društvu, struktura članstva i pristalica pokreta, spoljni faktori itd. Zadržaćemo se sada i na drugim uzrocima. U pravu su oni jugoslovenski afrikanolozi koji naglašavaju da je u uslovima relativne zaostalosti veliki značaj u tim opredeljenjima pokreta imalo subjektivno ideološko opredeljenje njihovih vođa, čija je uloga bila utoliko veća ukoliko je dolazilo do manjeg socijalno-klasnog sučeljavanja interesa. U takvim prilikama politička i ideološka orijentacija je u najvećoj meri zavisila od vodećeg jezgra i čak pojedinih istaknutih lidera. Oni su, po pravilu, bili relativno moćni šefovi država, usredsređivali su u svojim rukama prilično veliku vlast. U takvim su uslovima, po pravilu, uspostavljeni jednopartijski sistemi, jačala je izvršna vlast i gotovo, po pravilu, odbacivan zapadnoevropski parlamentarizam. Traženi su putevi širokog učešća masa u upravljanju, sa interesovanjem je praćeno samoupravno iskustvo. Nesvrstavanje je prihvatano, po pravilu, kao glavna spoljnopolitička orijentacija, jer je ono najbolje izražavalo želju za samostalnošću i nezavisnošću tih država. Manje se vodilo računa o interesima pojedinih klasa — više o interesima najšire baze pokreta. Oscilacija je na tom putu bilo, pa i promena u orijentaciji izazvanih svrgavanjem takvih jakih ličnosti.

Ali u većini pokreta dolazi do socijalno-političkih diferencijacija i sukobljavanja sa različitim ishodima po sam pokret, usled čega on doživljava plime i oseke, uspehe i neuspehe, povećani pritisak i mešanje spoljnih blokovskih faktora, neokolonijalizma i hegemonističkih snaga.

Reč je, znači, o klasnom raslojavanju kojeg nije lišen nijedan pokret što sprovodi dubok preobražaj društva. Zahtev novog, kvalitativnog koraka antikolonijalne revolucije, zasecanje u vlasništvo nad zemljom i kapitalom, postavljanje ciljeva ekonomskog preobražaja, socijalni zahtevi u korist masa, koji lišavaju neke pristalice pokreta raznih privilegija (u ponekim zemljama i onih novoformiranih birokratskih slojeva) — sve su to sudbonosne dileme u kojima socijalna heterogenost pokreta izbija u prvi plan kao faktor

od najvećeg značaja. Povlašćene grupacije koje nisu sposobne da ove zahteve ispune radije se opredeljuju za sukorisnike inostranih programa eksploatacije bogatih prirodnih izvora sirovina i jeftine radne snage, pretvarajući se u domaće posrednike inostrane dominacije, tražeći i uživajući i njihovu zaštitu. Tako nastaju unutrašnji nosioci (socijalna baza) sistema reprodukcije zavisnosti, koji se organizuju i kao unutrašnja kontrarevolucija. Takva faza neokapitalističke ekspanzije zakonito rađa tendencije zavisnog, novog fašizma, koji je, međutim, najkarakterističniji za Latinsku Ameriku, ali i za Rodeziju i Južnoafričku Uniju.

Pokreti o kojima govorimo doživljavaju veoma različite sudbine, zavisno od uticaja pojedinih struktura na maticu pokreta i njegove vodeće organe. Dolazi do klasnih okršaja, do rascepa, otvorene borbe za vlast. Neki tada silaze sa političke scene, poraženi od snaga sopstvene i spoljne desnice; drugi se cepaju na struje; homogeniji pokreti uspevaju da održe izvornu političku orijentaciju, afirmišući svoje antiimperijalističko opredeljenje. Najzanimljivije je, međutim, da postoji korelacija između faktora: tipa socijalne baze pokreta (da li je ona više utemeljena u siromašnijim ili imućnijim slojevima), sastava rukovodstava (po svojoj socijalno-političkoj orijentaciji), zatim oštrine antikolonijalne borbe (mirnim ili oružanim putem) i puteva izabranog daljeg razvoja. Na primer: što su pokreti više ukorenjeni u seljaštvu i gradskoj sirotinji, i što je njihova borba bila duža i teža, to su i njihova opredeljenja radikalnija. Ovde nije reč o načelnoj antikapitalističkoj orijentaciji, jer je ona opšteprisutna, nego o genezi. Jedan broj ovih pokreta, u kojima je ostvarena prevlast progresivne struje u članstvu i vođstvu, otklanja pomenute teškoće unošenjem u svoju orijentaciju idejno-politički osmišljenijih programa, u organizaciji (elementi demokratskog centralizma) postepeno se približavajući organizaciji političke partije.

To je, moguće, najinteresantnija nova karakteristika geneze o kojoj govorimo, i na njoj bismo se zadržali, bez pretenzija da tako »istorijski« sveže pojave konačno odredimo. Primera ima više. Svojevremeno je interesantni put od narodnog pokreta do partije prešao pokret »26. jul« na Kubi; on je uočljiv i u FLN Alžira. U Egiptu, od naprednog pokreta, kome je sadržaj utisnuo društveni preobražaj otpočet pod vođstvom progresivnih vojnih snaga, sa A. G. Naserom na čelu, došlo je do njegovog rastakanja na tri partije (frakcije) u okviru ASU, a na pomolu je i četvrta. Najsvežiji su primeri sa tla Afrike, iz bivših portugalskih kolonija, u kojima je vođena duga oružana borba i u kojoj je izrazita orijentacija ka socijalizmu vezana i za inostrane uticaje.

Time se mi, naravno, udaljavamo od sintetičkog izražavanja glavnih tendencija, ali to činimo u naporu da dublje prodremo u neke novije pojave i da iz toga izvučemo neke nove hipoteze, imajući na umu i stanje međunarodnih uslova i odnosa koji su sve relevantniji za sudbinu nacionalnooslobodilačkih pokreta.

Sedamdesetih godina došlo je, naime, posle izvesnog opadanja u intenzitetu afričke orijentacije ka socijalizmu, do novih promena odnosa snaga na kontinentu. Angola, Gvineja Bisao i Mozambik stiču slobodu. Promene revolucionarnog sadržaja ostvaruju se u Beninu, Etiopiji i Madagaskaru. Široko značenje ima nova snažna orijentacija ka socijalizmu, izražena u Alžirskoj nacionalnoj povelji, drugoj po redu. I dalje se, naravno, većina pokreta u Africi izjašnjava za socijalizam, pri čemu najveći deo nema u svom teorijskom vidokrugu ortodoksno marksističko viđenje sveta, ali se sve više i više približava naučnom shvatanju socijalizma, prihvatanju onog ideološkog opredeljenja koje je u političkom smislu poznato kao »marksizam-lenjinizam«. Formiraju se, naime, od ranijih pokreta nove marksističko-lenjinističke partije. Najpre u Kongu (1969) i Beninu (1975), zatim u Somaliji (1976), Mozambiku (1977) i, najzad, u Angoli, iste godine. Tu je i Etiopija sa istim kursom. To pokazuje da pod uticajem raznih unutrašnjih i spoljnih činilaca u Africi dolazi do evolucije shvatanja, do »radikalizacije« u društvenoj praksi, koja ubrzava proces socijalno-političke diferencijacije u daleko većoj meri nego što na to ukazuju promene u sferi materijalnih odnosa. Jača proces pretvaranja jednog dela nacionalnooslobodilačkih pokreta u političke partije sa čvršćom organizacionom strukturom, konzistentnijim programom i ideologijom. U jednom broju zemalja te partije se smatraju komunističkim organizacijama.

Najsvežiji je slučaj Angole. Posle teške, oštre i dve decenije duge borbe protiv portugalskog kolonijalizma i mešanja inostranih faktora, uz rivalstvo i sukob unutrašnjih snaga oko borbe za vlast, koji su i ideološkog sadržaja, izbija u prvi plan i problem — hoće li politički sistem u angolskoj slobodi izraziti angolske uslove, tradicije i osobenosti, hoće li biti autentičan i stvaralački prema naučnoj misli ili kopija tuđih iskustava? U tom sukobu dolazi, kao što je poznato, i do neuspelog državnog udara i isključenja frakcionaša kojima se očito nije svidela orijentacija prethodnog kongresa MPLA. A u njoj se, između ostalog, govori o tome da je »... pogrešno nametati ovo ili ono iskustvo proizašlo na ovom ili onom mestu, tražiti prihvatanje gotovih shema samo zato što su se potvrdile kao ispravne na drugim mestima«. Sličan je proces uočen i u Frontu za oslobođenje Mozambika, a mnogo ranije na Kubi, tokom traganja za autentičnim ustanovama kubanske revolucije.

Preobražaj pokreta u partiju u Angoli je predstavljao proces, ali je formalno označen prihvatanjem osnovnih smernica razvoja ka socijalizmu oktobra 1976. Već oktobra 1977, na kongresu MPLA veliki, nedavno preminuli, lider pokreta predsednik A. Neto je rekao da je pokret »koji je vodio borbu za nacionalno oslobođenje i stvaranje materijalne osnove za izgradnju socijalizma ispunio svoju istorijsku misiju kao Narodni pokret za nacionalno oslobođenje«, te da se sada traže kvalitativne promene na političkom, ideološkom i organizacionom planu. Treba stvoriti, naglasio je

on, »avangardnu organizaciju koja će moći da sa najvećom efikasnošću razvija svoju ulogu u rukovođenju društvom«. Kao principe te organizacije on je tada navodio marksizam-lenjinizam, proleterski internacionalizam, zadatke narodnodemokratske revolucije koja stvara uslove za prelaz na socijalistički preobražaj itd., govorio je o savezu radnika i seljaka, revolucionarno-demokratskoj diktaturi protiv unutrašnje i spoljne reakcije i stvaranju uslova za »uspostavljanje diktature proletarijata u etapi socijalizma«. Poznata, ali za te zemlje nova tendencija. To nas navodi na zaključak da jedan broj nacionalnooslobodilačkih pokreta, u određenim unutrašnjim i naročito spoljnim okolnostima, koji igraju sve veću ulogu ne samo u ekonomskom položaju tih zemalja (na što smo ukazali na početku našeg izlaganja) nego i u unutarpolitičkom razvoju, u tim okolnostima, prerasta u političke partije sa komunističkim shvatanjima i principima, i u skladu s tim utvrđuje i spoljnopolitičku orijentaciju, ostajući deo pokreta nesvrstanosti. Mi govorimo o procesu. On se iskazuje najpre u teškoćama koje izaziva socijalnopolitička polarizacija u društvu (a uskoro i u pokretu); pokret zauzima radikalnije stavove i prerasta u partiju (formiraju se frakcije i vodi frakcijska borba), koja se konačno učvršćuje na vlasti. Veoma sličan proces svojevremeno je uočen na Kubi (radikalizacija, pobuna u Eskambraju, integracija pokreta u organizaciju socijalističkog karaktera, frakcijske tendencije, Eskalante, proglašavanje KP Kube).

Proces prerastanja nacionalnooslobodilačkih i narodnih pokreta u subjekte socijalističke orijentacije nije, međutim, jedini pokazatelj umnožavanja subjekata socijalizma. Oni su brojni i ispoljavaju se i u drugim vidovima organizacija i oblasti. Posebnu pažnju u tom pogledu privlači progresivna uloga dela oružanih snaga, prvo u arapskom svetu, početkom 60-tih godina, a kasnije i u Africi, ali još izrazitije u Latinskoj Americi (Peru, Panama itd.), u kojoj progresivno značenje i ulogu počinje da ima i deo katoličkog sveštenstva. Smatramo da su te nove pojave u zemljama u razvoju najtešnje povezane i idejno se mogu objasniti onim faktorima koje smo istakli na samom početku ove rasprave: položajem tih zemalja u svetskom sistemu kapitalizma, njihovom neprekidnom težnjom da steknu nacionalnu nezavisnost i svešću da je to nemoguće ostvariti bez pune ekonomske emancipacije. Prema tome, ispoljavanje patriotske, nacionalne demokratsko-revolucionarne orijentacije u sitnoburžoaskoj i sličnoj sredini posledica je kako položaja tako i ideoloških shvatanja i velikog napora da se izvrše duboke promene u nasleđenoj društveno-ekonomskoj strukturi i te zemlje izvedu na put bržeg ekonomsko-političkog i kulturnog razvoja. To što takva orijentacija dobija antikapitalističku usmerenost posledica je potpune frustracije u očekivanju da je moguće izvršiti

takve duboke promene u okvirima kapitalističkih alternativa. Veoma je karakteristično da se takvi pokušaji prevazilaženja protivrečnosti zavisnog kapitalističkog razvoja zamenjuju nizom socijalističkih mera (nacionalizacijom u korist države — ali i formama učešća proizvođača u upravljanju zadružnim i društvenim sektorom svojine itd.) i uz veoma oprezno izjašnjavanje za socijalizam, ali i eksplicitno kritički stav prema evroazijskom iskustvu socijalizma. Očigledno je reč o novom autentičnom iskustvu, koje je ideološki neizgrađeno i konfuzno, ali se zbog toga ne sme omalovažiti. Činjenicu progresivnih kretanja u jednom delu katoličke crkve u Latinskoj Americi, uključujući i formiranje katoličkog »pokreta za socijalizam« (Čile), nastojanje da se nađe zajednički jezik sa marksizmom i radničkim pokretom, zaštićivanje progresivnih ljudi sa levice od surovog progona vojno-fašističkih režima u nizu zemalja, možemo takođe tumačiti kao porast političkih faktora socijalizma u okviru sve šireg svetskog procesa prihvatanja te ideje.

Marios Nikolinakos

Subjektivne snage revolucionarnih procesa i oblici njihovog organizovanja u kapitalističkim zemljama

Pitanje kojem je ovogodišnji okrugli sto posvećen, čini mi se, jedno je od najvažnijih u teorijskim debatama o socijalizmu u proteklim godinama i veoma je značajno sa stanovišta političke prakse u mnogim zemljama. Govoriti o »subjektivnim *snagama* socijalizma«, znači postaviti pitanje: da li jedino radnička klasa diže revoluciju da bi uspostavila socijalistički poredak. To pitanje je već postavila sama istorija u posleratnom periodu, iako marksisti tvrdokorno odbijaju da prihvate nove činjenice i ugrade ih u teoriju. Marksizam jedne ili druge orijentacije je sebe ili negirao kao dijalektičku nauku tražeći u tome određene prednosti, ili se pokazao nesposobnim da razume promene do kojih je došlo u poslednje dve decenije. Posledica toga je jaz između realnosti i marksističke teorije. Realnost se vremenom menja, a mi za njom zaostajemo.

Misli iznete u ovom prilogu su rezultat mojih razmišljanja za poslednjih deset godina, od kad sam sebi prvi put postavio pitanje o faktorima revolucije, imajući u vidu društvene klase u zapadnoevropskim zemljama, a posebno u mojoj zemlji, u vreme vojne diktature, a i kasnije. Ako teorija nije bitna zbog sebe same, već kao put da se razume i, štaviše, menja stvarnost, onda je sa stanovišta »revolucionarnih« strategija — bez obzira na to šta pridev »revolucionarni« može značiti u raznim istorijskim uslovima — potrebno za polaznu tačku uzeti samu stvarnost. Zbog toga postavljam sebi pitanje: šta se do sada promenilo u poređenju sa stanjem u vreme oktobarske revolucije 1917, to jest kakva je situacija danas? Tražeći odgovor na to pitanje, pokušaću ujedno da odgovorim i na pitanje koje je, izgleda, istorijskog značaja, o putu u socijalizam danas.

Možda je na ovom mestu potrebno istaći dve stvari koje imaju aksiomski karakter:

Prvo, problem subjektivnih snaga u socijalizmu postavlja sama stvarnost. Teorija je na probi — hoće li uspeti da obuhvati dijalektičku realnost i protumači je logično i dosledno.

Drugo, stvarnost je polimorfna. I proizvodne snage i proizvodni odnosi su različiti u pojedinim zemljama. Ukazao bih na bar četiri grupe zemalja: socijalističke, visokoindustrijalizovane kapitalističke, kapitalističke zemlje u razvoju i socijalističke zemlje u razvoju. Pitanje uloge subjektivnih snaga u socijalizmu se, po mom mišljenju, drukčije postavlja nego u kapitalističkim zemljama. Ukidanje klasa u socijalističkim zemljama posle pobede socijalizma nameće sasvim drukčije probleme. Zbog toga ću se u ovom prilogu baviti uglavnom stanjem u kapitalističkim zemljama.

Promene u realnosti

Dozvolite da pođem od pitanja: šta se u kvantitativnom i kvalitativnom smislu promenilo od rata do sada? Kako se danas može ili treba kretati ka socijalizmu, kakva je stvarnost u tom pogledu? Mislim da su značajne sledeće činjenice.

a) Tehnološki napredak je bio toliko brz i u poslednjoj deceniji dostigao toliko visoki nivo da je čovečanstvu otvorio put u zlatno doba. Da svet nije podeljen na države i da se mir može sačuvati, socijalni problemi bi se mogli rešiti u celom svetu. Elektronika i kompjuteri su stvorili potpuno nove uslove za proizvodnju materijalnih dobara. Ljudsku radnu snagu sve više zamenjuju mašine, troškovi rada su pali, dok je produktivnost znatno porasla. Stvoreni višak vrednosti je ogroman. Sve je manje ljudske snage potrebno da bi se proizvelo sve više materijalnih dobara koja zadovoljavaju sve veći deo potreba ljudi izvan same materijalne proizvodnje. Rezultat je: sve viši životni standard svih klasa

u kapitalističkim zemljama. Važno je naglasiti da taj viši standard čine ne samo potrebne potrošne robe već i takozvana trajna potrošna sredstva (automobili, frižideri, televizijski prijemnici, mašine za pranje rublja itd.), što životnom standardu daje poseban kvalitet.

b) Sledeći rezultat je razvoj takozvanog tercijarnog sektora ili usluga. Sve više radnih ljudi »proizvodi« i troši »usluge« svih vrsta. Oni zapravo ništa ne proizvode, već žive od viška vrednosti koji im se transferiše iz materijalne proizvodnje u kojoj je stvoren. Značajna je, međutim, činjenica da su i oni koji rade u tercijarnom sektoru većinom proleteri, da rade za drugoga. Njihov je položaj drukčiji od položaja radnika u materijalnoj proizvodnji, u smislu uslova rada, a u isto vreme i sličan, jer su i oni zaposleni kod nekoga i izloženi opasnosti da taj posao izgube. U smislu ugleda u društvu i dohotka, mnoge grupe zaposlenih u tercijarnom sektoru (banke, administracija privrednih preduzeća, birokratija itd.) u boljem su položaju od radnika u materijalnoj proizvodnji.

c) Koncentracija i centralizacija kapitala, što je rezultat tehnološkog progresa, donose sobom brzu proletarizaciju masa. Taj proces obuhvata ne samo seljačko stanovništvo već i sitne preduzetnike, zanatlije, sitne trgovce i, konačno, znatnu većinu intelektualaca. Procenat proletera svih vrsta dostiže čak više od 80% aktivnog stanovništva u mnogim visokoindustrijalizovanim zemljama. Da objasnim: proleter se danas ne identifikuje samo sa manuelnim radnikom; on je i službenik, i intelektualac, i manuelni radnik iz tercijarnog sektora. Proletarizacija masa je dovela na političku scenu nove socijalne agense, pokret koji je na najbriljantniji način istupio u studentskim nemirima 1968. godine.

d) Pored proletarizacije masa, može se uočiti i brzo pogoršanje stanja srednjih slojeva koji se u najvećem broju slučajeva mogu identifikovati kao sitna buržoazija. To su socijalne grupe na putu ka proletarizovanju, ali koje još nije nastupilo. Te se grupe bore za opstanak pod pritiskom koncentracije kapitala i monopolisane proizvodnje u multinacionalnim preduzećima i završavaju ili kao činovnici u velikim firmama ili odustaju od borbe i postaju proleteri.

e) Po meni je posebno važna — a to se dešava poslednjih deset godina — internacionalizacija procesa proizvodnje posredstvom multinacionalnih kompanija, a čije reperkusije na političke procese još nisu na adekvatan način analizirane. Taj proces prelazi nacionalne granice, internacionalizuje tržište radne snage i proizvodnju viška vrednosti, stvara nove podele i suprotnosti u radničkoj klasi. U tim uslovima kapital je suočen sa »multinacionalnim« radnikom koji je, kao kategorija, po sebi suprotnost, jer kao radna snaga, multinacionalni radnik za kapital je samo jedan i uvek isti; kao radnik on, međutim, ima mnogo lica s obzirom na nacionalnu pripadnost. Zategnuti odnosi između domaćih i radnika iz inostranstva (migranata) u Zapadnoj Evropi je primer

suprotnosti koje proizlaze iz ove činjenice. Posmatran sa stanovišta strukturalne nezaposlenosti u visokoindustrijalizovanim zemljama, kao i sa stanovišta postojeće ekonomske i socijalne segmentacije tržišta radne snage u tim zemljama, fenomen multinacionalnosti radne snage dobija oblik koji se još nije manifestovao kao politička posledica.

Pored toga, internacionalizacija procesa proizvodnje vrši pritisak na državu. Ona je stvorena zajedno sa svojim građanima i nacionalnim kapitalom tokom istorije, da bi poslužila »nacionalnoj« privredi. Proces akumulacije kapitala i reprodukcije teku u granicama nacionalne države. Uslovi valorizacije kapitala su bili pretežno nacionalni. Spoljni uslovi za valorizaciju kapitala su bile sirovine i robe, ponuda koju je obezbedila imperijalistička ekspanzija, kao i izvoz dobara. Izvoz je, međutim, bio manje važan i od unutrašnjih uslova valorizacije kapitala i od uvezenih sirovina. U takvim okolnostima država je imala da obezbedi unutrašnje uslove za valorizaciju kapitala i nabavku sirovina. To se posle rata promenilo. Nabavka sirovina je otežana oslobađanjem kolonija, spoljno tržište je postalo važan uslov za valorizaciju kapitala, dok se domaće tržište suzilo zbog masovne proizvodnje i fizičke zasićenosti i kapital je prešao nacionalne granice u potrazi za sirovinama, jeftinom radnom snagom i tržištima, konačno i za profitom. Internacionalizacija procesa proizvodnje je tako učinila nacionalnu privredu zavisnom od svetskog tržišta, dok je država — ako je uopšte u tome uspela, zadržala vlast da bi mogla intervenisati samo u okviru nacionalnih granica. Možda se može predskazati da će i nacionalna država postojati još neko vreme, ali ne znamo još koliko će daleko multinacionalne kompanije ići u zauzimanju države, njenoj »internacionalizaciji«, a u isto vreme joj ostaviti oblik koji danas ima nacionalna država. U tim uslovima odnose između klasa u jednoj zemlji određuju i odnosi tih klasa sa odgovarajućim klasama u drugim zemljama. Odnos radničke klase u jednoj zemlji prema, recimo, buržoaskoj klasi u toj istoj zemlji ne može se više odrediti nezavisno od njenog odnosa prema radničkim klasama u drugim zemljama koje eksploatiše isti internacionalizovani kapital.

f) Iako je iskustvo u kapitalističkim zemljama do kraja šezdesetih godina bilo toliko pozitivno da su mnogi buržoaski ekonomisti čak govorili da je kapitalistički sistem savladao zakon svog cikličnog kretanja, kriza nafte pokazuje da se kriza javlja čak i u kasnom kapitalizmu. To znači da velika nezaposlenost i dalje ostaje karakteristični element kapitalističkog sistema. Čak i ako je tačno da kapitalistički sistem nastoji da savlada svoje teškoće prilagođavanjem (neokolonijalizam, novi međunarodni ekonomski poredak itd.), ipak je izvesno da protivrečnosti imanentne kapitalističkoj proizvodnji ostaju i dalje, pa se i obnavljaju. Međutim, gotovo svi marksistički teoretičari danas prihvataju kao istinu činjenicu da ne treba očekivati da se kapitalizam sam od sebe raspadne, zbog unutrašnjih suprotnosti. Suprotnosti

se ne razrešavaju, već se prilagođavanjem prenose na druge nivoe, čime sistem dobija na vremenu. Svaka se kriza rešava — odlaganjem za kasnije. Pomenuto prilagođavanje ima ekonomski, društveni ili politički karakter u uslovima mira, jer klasni odnosi i odnosi snaga na međunarodnoj sceni ne dopuštaju radikalno rešenje. Rat, kao način razrešavanja suprotnosti, u ovom je trenutku poslednje sredstvo koje se ne može isključiti ako se pritisak na kapitalistički sistem u celini poveća a kriza produbi. Međutim, čak i u tom slučaju mogu doći u obzir samo lokalni ili regionalni ratovi, dok totalni svetski rat, i pored opasnosti, izgleda nemoguć zbog širokih i katastrofalnih posledica do kojih bi dovelo korišćenje modernog oružja.

g) Što se tiče ponašanja s obzirom na dostignuti nivo klasne svesti, značajno je konstatovati da postoje razlike između teorijskih očekivanja i stvarnih podela na društvene grupe. U tome marksistička teorija, bilo zato što je nemoćna ili što joj to više odgovara, propušta da primeni svoj dijalektički metod. No, bez obzira na razloge, ostaje činjenica da se radnička klasa u industrijalizovanim zemljama ponaša suprotno očekivanjima, zapravo — postala je konzervativna, u želji da sačuva i poboljša standard koji je dostigla, a nije spremna da menja sistem i uspostavi socijalizam. Naravno, može se dogoditi da radnička klasa, u posebnim uslovima duboke krize, ustane protiv postojećeg poretka. Ali, da li je logično zanemariti sve promene do kojih je došlo i osloniti se na nadu u neku duboku krizu koja će, kad naiđe, mobilisati radničku klasu? Naprotiv, druge društvene grupe, koje ne pripadaju radničkoj klasi u klasičnom značenju te reči, postaju radikalnije. Službenici, intelektualci ili studenti karakteristični su predstavnici takvoga ponašanja, dok su u nekim slučajevima i seljaci istupali odlučnije. Činjenica da se obrazovanjem obuhvata sve više ljudi, kao i to da se sve većem broju mladih ljudi omogućava da stiču univerzitetsko obrazovanje, govori u prilog pretpostavci da će grupa službenika i intelektualaca sve više uticati na političke stavove radnih ljudi uopšte, više nego sama radnička klasa. Ako je to tačno, onda je vreme da se na stegu revolucije, uz srp i čekić, doda i olovka. Politička svest i radikalizacija je tako postala stvar širokih masa, uključujući elemente koji ne pripadaju samo jednoj klasi.

h) Zajedno sa napred navedenim kretanjima relativno je opadao politički uticaj predstavnika radničke klase, komunističke partije, uz neke izuzetke, kao što je slučaj Italije i Francuske. U svim drugim kapitalističkim zemljama, kao i u zemljama za koje se može prihvatiti da prolaze kroz predrevolucionarnu fazu, kao što je slučaj sa latinskoameričkim zemljama, komunističke partije imaju perifernu ulogu. To se dešava ili zato što nisu pridobile radničku klasu ili stoga što je radnička klasa po broju pripadnika neznatna u odnosu na druge klase, to jest na seljaštvo u latinskoameričkim zemljama. U takvim zemljama članstvo komunističkih partija često čini određen deo intelektualaca. Konačno,

treba podsetiti da su u mnogim zemljama koje su oslobođene posle dugogodišnje antikolonijalne borbe vodeće političke snage okupljene u partijama koje nisu komunističke. Te partije predstavljaju saveze klasa pod rukovodstvom intelektualaca. U onim zemljama u kojima su takvi savezi izvojevali pobedu izgrađuje se socijalizam koji ima istorijske karakteristike svake pojedine zemlje. Partije, ili pokret na vlasti, iako levo orijentisane, nisu obavezno komunističke, mada i one deluju u tim zemljama. U nekim azijskim zemljama, s druge strane, komunistička partija, iako vodeća politička snaga, ne predstavlja samo relativno malu radničku klasu, već i brojnije klase — seljaštvo, koje čini veliku većinu stanovništva tih zemalja. U celini uzev, lenjinski model političke avangarde radničke klase, kao društvene snage socijalizma, izgleda da se više ne može primeniti na složenu realnost kapitalističkih zemalja, bez obzira na dostignuti stepen njihovog razvoja.

i) Kako se pitanje socijalizma i dalje postavlja na nacionalnom nivou, a odgovarajuće pitanje o subjektivnim snagama se, prema tome, odnosi na društvene klase i saveze klasa unutar jedne zemlje, važno je podvući razlike u ekonomskim i socijalnim strukturama čak i u okviru grupa kapitalističkih zemalja. I onda kad bi se mogle predvideti pomenute promene u odnosu na radničku klasu, u kontekstu visokoindustrijalizovanih zemalja, klasno pitanje u kapitalističkim zemljama u razvoju, gde je seljaštvo najbrojnije a čista radnička klasa ili gotovo ne postoji ili je malobrojna, nedvosmisleno nameće problem subjektivnih snaga socijalizma. Postaviti pitanje o subjektivnim snagama socijalizma znači postaviti istovremeno pitanje o oblicima njihovog političkog organizovanja i pitanje o putu u socijalizam. Konačno, revolucionarni ili mirni put u socijalizam nije stvar volje ili izbora, već konkretne istorijske situacije u svakoj zemlji.

Zaključci

Napred izložena analiza, ma koliko bila nepotpuna, vodi, mislim, do nekih zaključaka od velikog značaja i sa teorijskog i sa praktičnog gledišta.

Prvo. U uslovima kasnog kapitalizma u posleratnom periodu radnička klasa u svom klasičnom značenju — to jest ona koju čine radnici u materijalnoj proizvodnji — jeste kategorija nedovoljna da shvati realnost. Potrebna nam je šira definicija radničke klase, koja obuhvata sve one koji za nekoga rade i koji su proleteri u pravom smislu te reči. Glavno merilo za definisanje radničke klase nije više proizvodnja viška vrednosti, već činjenica da novi radnik prodaje svoju radnu snagu, bez obzira na to da li proizvodi višak vrednosti ili ne. To što su francuski, italijanski i španski komunisti napustili doktrinu diktature proletarijata — dokaz je takvih promena.

Drugo. U tim uslovima i uz već pomenutu činjenicu o proletarizaciji masa koje postaju svesne toga da su objekt eksploatacije od strane kapitala, pitanje oblika političke organizacije se mora još jednom postaviti. Klasičan oblik partije prema lenjinističkom modelu — zastareo je. Umesto šačice revolucionara, mase su postale subjekt političkih procesa, a sama ta činjenica izlazi iz okvira tradicionalne revolucionarne partije koja više nije u stanju da daje podršku ogromno narasloj radničkoj klasi, u širokom smislu te reči. Moderna revolucionarna partija, bez obzira na to kako se shvata pridev »revolucionarni«, zapravo je masovna partija. Ograničiti je na manuelne radnike u materijalnoj proizvodnji, znači prenebregavati realnost. Ta činjenica ima značajne reperkusije na karakter revolucionarne partije i na procese odlučivanja u njoj. Politička svest masa odgovara demokratskoj organizaciji revolucionarne partije i demokratskim procesima u donošenju odluka.

Treće. Još jednom treba istaći činjenicu da je kapitalizam pokazao ogromnu elastičnost u svom prilagođavanju novoj situaciji. Bojim se da marksisti nisu tome poklonili potrebnu pažnju i da nisu iz toga izvukli nužne zaključke. Kapitalistički sistem multinacionalnih kompanija — po načinu na koji funkcioniše i po tome kakvi su klasni odnosi u njemu — u stvari je onaj isti kapitalistički sistem koji je postojao na početku veka, do izbijanja drugog svetskog rata, ali je u isto vreme — po valorizaciji kapitala i akumulaciji kapitala na međunarodnom nivou i njegovoj centralizaciji — sasvim drukčiji. Politički je zaključak da će kapitalizam trajati dok se ne supstituiše. Drugim rečima, nema automatizma kad je u pitanju ukidanje kapitalističkog sistema.

Četvrto. Izmenjeni uslovi u celom svetu ukazuju na to da je postojeća revolucionarna teorija neadekvatna. Potrebna je moderna teorija revolucije, kao puta ka menjanju eksploatatorskog kapitalističkog sistema, u svim oblicima u kojima se do sada javljao u industrijskim i u zemljama u razvoju.

Pitanje ciljeva: socijalizam

Na pitanje o subjektivnim snagama socijalizma ne može se dobiti odgovor ako se nemaju na umu i ciljevi, to jest socijalizam. Ako je socijalizam za radnike što su učestvovali u oktobarskoj revoluciji mogao da se definiše samo apstraktno, socijalizam danas u zemljama u kojima se ostvaruje ima sasvim drugačije oblike i postao je konkretan cilj.

Ako se u celom svetu socijalizam shvata kao odbacivanje eksploatacije imanentne kapitalističkom sistemu, razlike nastaju kad se uzmu u obzir njegovi pozitivni elementi. Ako socijalizam znači bar ukidanje profita i privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, za mnoge ljude znači i demokratiju. To je bar

slučaj u zapadnoevropskim zemljama, gde radne mase koje su stekle političku svest teže ka socijalizmu koji ne negira demokratiju. U drugim zemljama socijalizam znači oslobađanje od imperijalističke okupacije i zavisnosti. Ovo je, verujem, osnovno što je trebalo povodom tog pitanja reći.

Pored toga, socijalistička realnost ne znači prihvatanje samo jednog modela. Iako do sada izgrađeni socijalistički sistemi imaju zajedničkih elemenata, oblici društvene organizacije se razlikuju. Mehanizam profita i privatno vlasništvo su ukinuti, javno ili zadružno vlasništvo ustanovljeni, a država ima vodeću ulogu u transformaciji, manje ili više, i na ekonomskom i na političkom planu.

Razlike počinju od istorijskih, kulturnih i čak religioznih osnova svakog društva, i one predodređuju konačni kvalitet i oblik socijalističke organizacije. Sovjetskom modelu socijalizma dodati su posle rata jugoslovenski i kineski, a mnogo kasnije modeli afričkog i arapskog socijalizma, koji sadrže mnogo više elemenata istorijskog nasleđa. Izgleda da je danas opšte prihvaćeno da socijalizam, kao način privređivanja, može imati razne organizacione forme, u skladu sa kulturnim i istorijskim uslovima karakterističnim za svaki narod koji posle izvojevane političke pobede pristupa izgradnji socijalizma. Ušli smo u eru socijalizma i još smo u procesu transformacije. Niko ne zna koliko će trajati taj proces supstitucije kapitalističkog sistema. Čini se izvesnim da će trajati dugo. Oblici koje će imati socijalistička organizacija društva biće različiti dok se ne jave jedinstvene forme, kad socijalizam potpuno zameni kapitalizam. U tom smislu udaljeni cilj revolucionarne promene se može nazvati socijalizmom, kao opšta kategorija, iako će konkretni ciljevi socijalističke transformacije društva kratkoročno biti različiti, zavisno od stanja u svakoj pojedinoj zemlji.

Možda je u tom smislu potrebno nešto reći o dve stvari. Prva se tiče podele postojećih socijalističkih snaga koja počinje izolacijom Jugoslavije u Staljinovo vreme i završava danas sukobom između Sovjetskog Saveza i Kine i samoizolacijom Albanije. Izgleda da je međunarodna solidarnost koja je imala konkretno i opravdano značenje u periodu pre drugog svetskog rata degradirana u doktrinu, čiji je cilj da opravda hegemonističke aspiracije i ciljeve. Sukob između Kine i Sovjetskog Saveza omogućava da se danas shvati da se međunarodna solidarnost među socijalističkim zemljama ne prihvata kao fundamentalni element zajedničke socijalističke strategije na međunarodnom planu. Takve suprotnosti među socijalističkim zemljama, sukobi radničkih klasa predstavljaju dimenzije koje nisu predvideli klasici socijalizma. To je nešto o čemu do sada nismo dovoljno razmišljali. Da li je za to krivo postojanje države u socijalističkom društvu? Da li je to, globalno uzev, privremena pojava prelaznog perioda s kapitalističkog na socijalistički način proizvodnje? Da li je ta pojava plod suprotnosti koje proizlaze iz koegzistencije kapitali

stičkog i socijalističkog načina privređivanja, rezultat dijalektike te globalne realnosti? Odgovori na ta pitanja nisu laki, i biće dati možda tek posle mnogo decenija. Izgleda, međutim, da takvo stanje određuje i oblik socijalizma kome mase teže kao svom cilju, kao i konkretan oblik socijalizma u nekim zemljama.

Želim da kažem još jednu stvar u vezi sa socijalističkom državom. Iako je takva država potrebna u prelaznom periodu, ipak ona ostaje problem, i u smislu društvenih odnosa i kao oblik ugnjetavanja. Teorije o pojavi birokratskih klasa u istim socijalističkim zemljama u čijim je rukama država i na taj način vrše vlast nad masama, povezuju se sa postojanjem socijalističke države i oblikom koji ona poprima. Nije ovo mesto da se govori o tom problemu. Ipak se mora naglasiti da je to ključna stvar u definisanju socijalizma kao cilja. U onim kapitalističkim zemljama gde je postavljeno pitanje socijalizma kao političko pitanje današnjice mesto države u celom sistemu ekonomske i društvene organizacije u socijalizmu postaje fundamentalno pitanje, jer je povezano sa mestom pojedinaca u društvu i otuda sa demokratijom kao konstitutivnim elementom društvene organizacije i procesom donošenja odluka.

Pitanje uloge subjektivnih snaga u istorijskim promenama

Kad se govori o »subjektivnim snagama socijalizma«, postavlja se, kao što sam na početku svog izlaganja već rekao, pitanje: da li je radnička klasa jedina klasa koja se bori za socijalizam? Analiza je do sada pokazala da radničku klasu našeg doba moramo definisati tako da ona obuhvati veći broj društvenih grupa nego u vreme Marksa, pa čak i Lenjina. To je prva napomena koju sam želeo da učinim. Druga se, s tim u vezi, odnosi na pitanje avangarde. I konačno, još jedna — povodom pitanja saveza.

Osnovno je pitanje koje treba postaviti: koja klasa ili klase imaju interesa da se ukine kapitalizam i uspostavi socijalizam? Koje klase žele promenu postojećeg kapitalističkog sistema i izgradnju socijalizma? Na prethodnim stranicama je rečeno da široke mase koje su postale politički svesne eksploatatorskog karaktera postojećeg sistema i svoje nesposobnosti da prevaziđu krizu teže, prema tome, socijalizmu. Te mase su mnogo šire od same radničke klase. Međutim, još nešto treba pomenuti s tim u vezi. Te mase ne žele da se odreknu životnog standarda koji su dostigle. Ako su u vreme Marksa radnici mogli da izgube samo svoje okove, danas oni imaju mnogo više, bar u industrijskim kapitalističkim zemljama — automobile, televizijske prijemnike, mašine za pranje rublja, pa čak i kuće. U vreme recesija i kriza njima preti nezaposlenost, ali postoje sistemi socijalnog osiguranja koji tu opasnost, kad do nje dođe, ublažavaju.

Ako čovek posmatra te činjenice sa stanovišta postojećih suprotnosti, postaje mu jasno da u visoko industrijalizovanim zemljama osnovna suprotnost još leži između kapitala i rada, rada u tom slučaju kao radničke klase u širokom smislu te reči. Mali preduzetnici i zanatlije su razapeti, s jedne strane, između velikog monopolskog kapitala koji ih razara, i radničke klase, s druge strane, kojoj ne osećaju da pripadaju i kojoj zaista i ne pripadaju. Ova grupa koja se identifikuje kao sitna buržoazija u procesu je opadanja i nije se izjasnila za socijalizam. Isto važi za klasu seljaka koja je postala marginalna u tim zemljama, a ipak privržena zemljoposedu.

U zemljama u razvoju ogromna većina seljaka, koji ili nemaju zemlju ili je imaju malo, ponaša se politički drukčije. U nekim je slučajevima ostala inertna, a u drugim je u oslobodilačkoj borbi postala vodeća revolucionarna snaga. Bez obzira na sve, osnovna suprotnost između poljoprivrede i urbanih sektora u tim zemljama leži u neravnopravnoj razmeni koja se između njih ostvaruje. Takva neravnopravna razmena pojačava se i neravnopravnom razmenom između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

Pored seljaka, i nedovoljno razvijena radnička klasa u tim zemljama izložena je eksploataciji stranog i nacionalnog kapitala. Stepen eksploatacije je mnogo viši nego u industrijalizovanim zemljama. Štaviše, sitna buržoazija u tim zemljama je konzervativnija nego u razvijenim, jer ta klasa pokušava da osvoji pozicije u savezu sa stranim kapitalom. Sa stanovišta želje i spremnosti da se menja postojeće stanje, ova nas analiza klasa vodi ka pitanju o avangardi. Teorija avangarde koju čini jedna klasa ne može se održati u sadašnjim uslovima. Moderne avangarde se ili sastoje od klasnih elemenata izvan radničke klase, kao što je slučaj sa oslobodilačkim pokretima u zemljama »trećeg sveta«, ili su multiklasne ili interklasne, kao u industrijskim kapitalističkim zemljama. Majske demonstracije u Parizu 1968. to potvrđuju. Kao što je već spomenuto, to što su francuski, italijanski i španski komunisti napustili diktaturu proletarijata odražava takvo novo stanje, iako to možda nije eksplicitno rečeno.

Takva situacija ima reperkusija i na karakter i oblik partijskog organizovanja. Ako se nekada pitanje klasnih saveza postavljalo pred radnički pokret, danas se taj savez ostvaruje u okviru iste partije. Oslobodilački pokreti, izborni savezi, kao u slučaju Čilea pod Aljendeom, socijalističke partije u mnogim zemljama predstavljaju organizacioni oblik klasnog saveza. Te partije preuzimaju ulogu vodećih političkih snaga u političkoj borbi i čine multiklasne ili interklasne avangarde.

U tom smislu progresivne ili narodne partije u latinsko-američkim zemljama i socijalističke partije, kao u Francuskoj i Grčkoj, postaju politički izraz tih multi ili interklasnih avangardi i radničke klase u širem značenju te reči. Ako se ima na umu

mesto radničke klase u njenoj klasičnoj definiciji u mnogim zemljama, kao i stagnantni karakter komunističkih partija u istim zemljama, mislim da je to najznačajnija pojava koju treba proučiti, jer svaka politička promena na putu ka socijalizmu u kapitalističkim zemljama proizići će iz te nove situacije. Sa izuzetkom onih nekoliko zemalja u kojima komunističke partije igraju značajnu ulogu zbog istorijskih razloga — u Italiji i Francuskoj — svaka promena na putu ka socijalizmu, do koje može doći, mora se očekivati od tih multi ili interklasnih avangardi i njihove političke aktivnosti.

Opasnost od socijaldemokratija, na što opravdano ovde treba podsetiti, nije povezana sa nazivom tih partija, već sa ciljevima koje su one sebi postavile i strategijom i metodima koje primenjuju. Socijaldemokratija danas nije nužno povezana sa određenom klasom. Da je tako, onda bi radničku klasu Zapadne Nemačke trebalo činiti odgovornom za nemačku socijaldemokratiju, da ne govorimo o američkoj ili engleskoj radničkoj klasi. Veliki broj drugih zemalja bi se takođe mogao spomenuti ovim povodom (Austrija, Holandija, Belgija, Švedska, Norveška, Danska, Švajcarska itd.). Mislim da je važno napraviti razliku između istorijskih uslova i istorijske uloge koja se očekuje od tih partija, s jedne strane, i onoga što one stvarno čine, to jest da li ostvaruju tu ulogu. S druge strane, istorijska subjektivna snaga ili snage društvene revolucije svodi se tako na pitanje realnih uslova u svakom vremenu a ne na pitanje teorije.

Pitanje revolucije ili mirni put u socijalizam

Revolucija ili miran prelaz u socijalizam je pogrešna alternativa. Pitanje revolucije je vezano za postojeće suprotnosti, nivo i oblike klasne borbe, za ekonomsku i društvenu krizu koja kulminira u političku krizu; i to je pitanje realnih uslova a ne teorije. U tom pogledu treba razjasniti neke stvari.

Prvo, treba konstatovati *a priori* da miran put u socijalizam sa socijaldemokratijom znači odsustvo analitičke sposobnosti. Socijaldemokratija se procenjuje po ciljevima, a ne po metodama. Ovi drugi ukazuju na proces prilagođavanja, pa su i ciljevi tome prilagođeni. U tom pogledu zastarelo je — identifikovati revolucionarne procese sa komunističkim partijama. Mnoge komunističke partije su odavno prešle na pozicije socijaldemokratije, a sačuvale samo ime.

Drugo, revolucionarna promena nije stvar volje, već sposobnosti. Pored toga, revolucije se izvode kad je njihova cena za mase niža od cene održavanja postojeće situacije. Dakle, razvoj ostvarenih revolucija negativno se odražava na istorijske subjektivne snage socijalizma u razvijenim kapitalističkim zemljama, jer one

tad razmišljaju o ceni revolucije u odnosu na ciljeve kojima teže i o jazu između tih ciljeva i realnosti što je nastala u drugim zemljama.

Treće, mirni put u socijalizam postaje potrebna strategija, čak i u onim zemljama u razvoju koje kapitalizam brzo transformiše, integrišući ih u metropolizirane odnose imperijalističkih zemalja. Što više ljudi poboljšava svoj životni standard, jača i tendencija da se radije prihvata zadovoljenje vlastitih potreba od nekog udaljenog i radikalnog rešenja svojih problema.

Četvrto, u razvijenim kapitalističkim zemljama postojeći uslovi ne dopuštaju revolucionarna kretanja. Mirni put u socijalizam tako postaje jedina moguća strategija. U mnogim zemljama u razvoju, nasuprot tome, gde su suprotnosti još duboke i teške i gde ekonomski uslovi produbljuju ekonomsku krizu, pa otuda i pogoršavaju ekonomski položaj određenih klasa, revolucija kao put u socijalizam je izvodljivija i možda jedina adekvatna strategija.

Marksistička teorija je dosad, uglavnom, razrađivala revolucionarni put ukidanja kapitalizma i uspostavljanja socijalizma. Postoji potreba, mislim, za teorijom mirnog puta u socijalizam, u uslovima koji preovlađuju u kapitalističkim zemljama u poslednjih četvrt veka, što je već sâmo revolucionarna teorija, jer ciljevi ostaju isti: fundamentalna i radikalna promena društva.

Prevela s engleskog
Branka Jojić

Dr Sergije Dimitrijević: Radovan Dragović

(»Radnička štampa«, Beograd, 1978, strana 304)

Monografija o Radovanu Dragoviću (1879—1906) dr Sergija Dimitrijevića napisana je u težnji da se oduži istaknutom srpskom socijalističkom i radničkom borcu i najzaslužnijem osnivaču Srpske socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza. O Dragoviću je pisano, kako ističe Dimitrijević, prigodno i fragmentarno, pa je ovo treća solidna monografija o njemu (jednu je napisao Triša Kaclerović, a drugu dr Sergije Dimitrijević — obe su objavljene 1954. godine). Povod za pisanje ove nove monografije je stogodišnjica rođenja Radovana Dragovića. I ova monografija je plod strpljivog prikupljanja novih podataka i temeljnog proučavanja doprinosa Radovana Dragovića razvoju radničkog i socijalističkog pokreta u Srbiji, pa i šire. Zbog toga je i dobila Ninovu nagradu za publicistiku u 1978. godini. Ova monografija nam je stigla u pravom trenutku, da se obeleži novoutvrđeni datum rođenja Radovana Dragovića — 6. decembar 1878. godine (po novom kalendaru).

Bilo je zaista potrebno da se životu i radu Radovana Dragovića priđe znatno studioznije. Ako se Dragović posmatra kao novinar i publicist, može se zaključiti da je bio briljantno pero u istoriji novinarstva kod nas, a kad se ceni kao marksist uopšte — on predstavlja izuzetnu pojavu.

Delo Radovana Dragovića trebalo bi posmatrati i sa stanovišta razvitka klasnog radničkog pokreta kod nas, a ne samo sa stajališta istorije socijalističkog pokreta u Srbiji. Na srpski radnički pokret krajem XIX i početkom XX veka veliki uticaj izvršili su klasici marksizma, to jest njegovi utemeljivači Marks i Engels, svojim radovima, a i pojedinci-marksisti koji su se školovali i delovali na strani, posebno u zapadnoevropskim zemljama.

Pored predgovora i uvodnog dela teksta, »Radovan Dragović i stvaranje klasnog radničkog po-

kreta i Socijaldemokratske stranke u Srbiji«, knjiga sadrži trinaest poglavlja: Kako je Radovan Dragović postao socijalista; Radničke organizacije i borbe 1901. godine; Uloga marksističke grupe 1902. godine; Borbe sa reakcijom; Stvaranje Srpske socijaldemokratske stranke; Radovan Dragović i radničke potrošačke kooperative; Borbe za jedinstvo partije; Organizaciona izgradnja partije i sindikata; Borba sa grupom »Novo vreme«; Poslednji meseci života i borbe; Publicistička delatnost; Karakter i osobine Radovana Dragovića i Značaj Radovana Dragovića.

U prilozima su dati članci nedavno utvrđeni kao njegovi, partijski proglasi i izveštaj Glavne partijske uprave, koje je napisao Radovan Dragović po ličnom nahođenju, njegova pisma, čiju je verodostojnost autor utvrdio, kao i bibliografija i najznačajniji novoizašli radovi što se odnose na njega i na period u kome je delovao.

Pomenuta studija o Radovanu Dragoviću, inače, ima svoje korene u predgovoru prve knjige dr Sergija Dimitrijevića: *Radovan Dragović, Izbor članaka*, Beograd, 1954. Ona sadrži mnoge podatke iz istorije radničkog i socijalističkog pokreta krajem XIX i početkom XX veka. Doduše, unesene su izmene i dopune teksta, koje u suštini ne menjaju ranije piščeve postavke i zaključke, već samo dopunjuju i obogaćuju novu studiju.

U knjizi je poboljšana argumentacija postavki i zaključaka u odnosu na prethodno izdanje i istaknut poseban značaj Radovana Dragovića u istoriji srpskog radničkog pokreta.

Organizovanju klasnog radničkog pokreta u Srbiji među prvima je pristupio Radovan Dragović još u jesen 1900. godine. To je uspešno obavio, jer je, pored poznavanja Marksovog revolucionarnog učenja, posedovao i druge uslove za ostvarivanje tog zadatka: upornost i oduševljenje za socijalizam. Bio je cenjen i omiljen u svojoj sredini, što mu je omogućilo da omasovi socijalistički pokret i težište socijalističke akcije prenesene na okupljanje i organizovanje radnika u sindikate, na vođenje borbe protiv poslodavaca i za rešavanja životnih pitanja radničke klase. On ističe političke zahteve i obogaćuje klasni radnički pokret savremenom revolucionarnom mišlju. Oko sebe je okupio veći broj mlađih ljudi — intelektualaca i radnika — koji su pod njegovim uticajem prišli organizovanju marksističkog socijalističkog pokreta u Srbiji.

Naučni socijalizam je postao ideologija srpske radničke klase, upravo zahvaljujući Radovanu Dragoviću, Dimitriju Tucoviću, Dušanu Popoviću i drugim rukovodiocima Srpske socijaldemokratske partije.

Kada se ima na umu da su mnoge ličnosti iz našeg klasnog radničkog pokreta još nedovoljno osvetljene, ova monografija dr Sergija Dimitrijevića predstavlja veliki korak napred u njihovom proučavanju. I u daljem proučavanju potrebno je svestrano osvetliti mesto i ulogu Radovana Dragovića u razvoju klasnog radničkog pokreta u Srbiji. Nužno je utvrditi kakav je bio društveni efekt rada i delovanja Radovana Dragovića; koliko su njegovi stavovi imali praktično dejstvo; koliko je aktivnost Srpske socijaldemokratske stranke, Dimitrija Tucovića i ostalih njegovih saboraca u njegovo vreme uticala na razvoj društva u Srbiji i klasnog radničkog pokreta; i kakav je bio njihov uticaj na ondašnje društvene promene. To je jedno od pitanja koje naši istoričari mogu rešiti samo ako u okviru tih procesa i uloge ličnosti u istoriji budu tražili dijalektičku vezu stvarnih zbivanja i kretanja u tadašnjoj Srbiji sa zbivanjima u drugim jugoslovenskim zemljama, pa i šire u Evropi.

Treba reći da je monografija dr Sergija Dimitrijevića *Radovan Dragović* značajno naučno delo, koje je sintetički obuhvatilo i osvetlilo lik prvoborca srpskog radničkog pokreta. Svojim kritičkim prilazom istorijskim činjenicama, unošenjem novih podataka, činjenica i zaključaka o delu Radovana Dragovića i njegovoj epohi,

Dimitrijević je dao krupan prilog proučavanju istorije klasnog radničkog i socijalističkog pokreta. Sasvim je prirodno da je toliko složen i obiman naučni poduhvat imao i izvesnih propusta, ali to ni u kom slučaju ne umanjuje njegov značaj i vrednost.

Čini se da je uz ocenu ove knjige potrebno istaći i dva posebna momenta. Prvo, kako smo već rekli, to je njena naučna vrednost. Dimitrijević analizira i stavove pojedinih autora koji su se bavili i Radovanom Dragovićem. On te stavove naučno i fundamentalno tematizuje i iznosi kritičke sudove, posebno o Mladenu Vukomanoviću i njegovim istraživanjima, sistematizuje ih i daje kritičku ocenu o njima, smatrajući njegova shvatanja i prilaz izvornom materijalu nepravilnim i pozitivističkim. Negde čak, na školski način, ističe slabosti pomenutog autora i njegovog nepravilnog pristupa istraživanju Dragovićevih radova i utvrđivanju autorstva nepotpisanih članaka, polazeći od nekakve široko shvaćene sličnosti njihovog sadržaja. Revolucionarni značaj kratkog, ali veoma plodnog života i dela Radovana Dragovića došli su do punog izražaja i izbili na videlo tek u novostvorenoj socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji, u kojoj su ispunjene i ostvarene mnoge njegove zamisli, predviđanja i krajnji ciljevi njegove borbe — revolucionarni preobražaj. Zbog svega toga život i delo ovog našeg revolucionara klasnog radničkog pokreta u Srbiji zaslužuju da budu svestrano i objektivno sagledani i osvetljeni. I to, čini se, po drugi put od strane istog autora, kao dopuna prvoj knjizi. O Radovanu Dragoviću je, kao što smo na početku rekli, veoma dokumentovano pisao Triša Kaclerović, njegov drug i saborac u pokretu.

Među svim tim posleratnim radovima o Radovanu Dragoviću, svojom osobenošću izdvaja se najnovija studija dr Sergija Dimitrijevića — *Radovan Dragović*. Njena zamisao, kao i cela sadržina, veoma je uspela, a originalna u prezentiranju sadržaja. Tom svojom studijom autor je doprineo tome da se proširi prostor proučavanja dela i života Radovana Dragovića.

No nema dela kojem se ne bi mogli naći i nedostaci. Prilikom čitanja monografije o Radovanu Dragoviću i pisanja prikaza nije nam bila težnja da se tako ponašamo. Sve naše primedbe su date u želji da buduća izdanja ove nesumnjivo značajne knjige, koja je — stiče se utisak — pisana u vremenskom tesnacu, budu još bolja. Zato istaknimo, kao zaključak, da sve ono što smo saznali čitajući ovo delo dr Sergija Dimitrijevića svodi se na činjenice i realnost koje treba sve nas da podstaknu na dalja razmišljanja i analiziranja sveukupnih doprinosa Radovana Dragovića razvoju radničkog i socijalističkog pokreta u Srbiji. I ako je to uglavnom već naglašeno, ipak treba reći da knjiga o istaknutim ličnostima zahteva više vremena i dublji i celovitiji teorijsko-kritički pristup u razjašnjavanju pojedinih pitanja koja je pokretao Radovan Dragović u svojim člancima i studijama.

Tom delu se može zameriti što previše hronološki ističe događaje, a na neke se ponovo vraća, što guši autorovu misao. Prevashodno konstatuje, a ne pokreće sva pitanja, ali treba reći da ona ima i informativnu vrednost.

Teorijski pogledi Radovana Dragovića nisu kod nas dovoljno vrednovani i objašnjeni, i on je nekako ostao u senci Dimitrija Tucovića. Oni zaslužuju potpunije i zasnovanije obrazloženje, jer je on tumačio izvorni marksizam. Istina, i monografijom *Radovan Dragović* dr Sergija Dimitrijevića to se donekle postiže.

Studija dr Sergija Dimitrijevića o Radovanu Dragoviću je značajan doprinos izučavanju života i dela tog našeg neumornog društvenog kritičara i radničkog i socijalističkog borca za progres i socijalizam. Zbog toga će ona korisno poslužiti budućim istraživačima života i revolucionarnog delovanja Radovana Dragovića.

Vićentije Đorđević

Todo Kurtović: Političke teme

(»Radnička štampa«, Beograd, 1978, strana 304)

Knjiga Tode Kurtovića *Političke teme* obrađuje u četiri poglavlja isto toliko tema, čija je osnovna misao povezana sa daljim razvitkom društveno-političkog sistema i ulogom SKJ.

Prva tema je »Aktuelni problemi idejne i političke borbe i ideološki rad«. Jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu potrebno je mnogo stvaralaca koji poznaju teoriju marksizma, teoriju i praksu našeg razvitka, jer sve to u celini čini našu praksu. Društvo ima svoju samoupravnu osnovu sa koje se reprodukuje, ali to ne znači da je samim tim obezbeđen i uspešan razvitak. Otuda autor izvodi veliki značaj uloge i akcije subjektivnih snaga. Smatra da celokupan razvitak društva, iskustvo i teorija jugoslovenskih komunista predstavljaju veliki doprinos razvitku marksizma na unutrašnjem i međunarodnom planu. Po tome je u istoj ravni sa Marksovim i Lenjinovim delom, njihov produžetak i nastavak. Precizira da »i kao revolucija i kao borba za nov društveni odnos, odišemo obiljem novog i originalnog, iako to novo i originalno nije bilo u nas nikad samom sebi svrha, već potreba i uslov za pobjedu« (str. 12). Na tim osnovama analizira ideologiju, kao sastavni deo objektivnih socijalističkih uslova i mesto i ulogu idejne i političke borbe sa nizom primera.

Po konciznosti i doslednosti posebnu pažnju privlači izlaganje o revolucionarnom kontinuitetu akcije SKJ. Revolucionarni kontinuitet pokreta i partija znači suštinu politike i revolucionarnih kretanja, odnosno to je svojevrsna legitimacija pokreta i iskustva koja omogućava da se ne počinje iz početka. Revolucionarni kontinuitet u nas ima dugu tradiciju, s tim što njegove osnovne tokove autor vidi dvojako: na unutrašnjem planu manifestuje se u usponu društvenih odnosa i nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti, a na međunarodnom planu ispoljava se u internacionalističkim akcijama jugoslovenskih komunista i u politici nesvrstavanja. Analizom procesa revolucionarnog kontinuiteta obuhvaćeno je više značajnih tačaka, a osnovno je neprekinuta težnja njegovog održavanja, jer su na čelu tog procesa od 1937. godine sve do sada iste političke snage predvođene drugom Titom.

Drugu temu u tom radu čini rasprava o internacionalizmu radničke klase: »Ravnopravnost, poverenje i otvorenost dijaloga — pretpostavka internacionalizma radničke klase«. Težište rasprave je na samostalnosti, saradnji i ravnopravnosti i njihovom značaju za socijalistički razvitak i solidarnost radničke klase. Ne samo u nas nego i u svetu vlada veliko interesovanje za upoznavanje borbe, vođene u nedavnoj prošlosti, jugoslovenskih komunista za ravnopravnost, koja je za relativno kratko vreme donela ogromne rezultate. Autor tu borbu objašnjava na prikladan način, sa nizom primera praktične i teorijske prirode, tako da je i najširi krug čitalaca shvata kao put postojanosti i istrajnosti na marksističkim principima i u interesu svog naroda i celokupne svetske zajednice.

Rasprava o internacionalizmu radničke klase obuhvata niz pojava, stavova i mišljenja poniklih ne samo u Evropi nego i u celom svetu, ali je lišena polemike sa zvaničnim stavovima partija u radničkom pokretu. Inače složenu materiju internacionalizma radničke klase u savremenim uslovima, autor je obradio naučnom metodologijom, čime je postigao da se potpunije razumeju pojam, karakteristike, uzroci i pojedini oblici internacionalizma. U pogledu jugoslovenskih komunista ističe da im je stran svaki pristup internacionalizmu radničke klase koji bi ga poistovećivao sa ko[illegible]govanjem prakse nekih partija [illegible] zemalja. Iznosi i shvatanja ko[illegible] internacionalizam odvajaju o[illegible] radničke klase, shvatanja zasno-

vana na hegemonizmu itd. Naglašava da niko svoju viziju ne može proglasiti realnošću i kao takvu nametati je drugome, stoga što o vizijama treba raspravljati i ravnopravno dolaziti do zaključaka koji, jedino na takav način doneti, mogu biti zajednički. Pri tom je presudna potvrda same prakse. Postavlja i argumentovano dokazuje tezu da priznati i istinski prihvatiti socijalizam kao svetski proces znači priznati potpunu ravnopravnost i nesmetani razvitak svake zemlje i naroda. Odeljkom o strukturi internacionalističke saradnje konkretno doprinosi izučavanju oblika te saradnje i njenih efekata. Niko nema pravo da određuje, arbitrira i prosuđuje šta je u saradnji internacionalističko a šta nije, pa samim tim nema ni monopol na etiketiranje i ekskomuniciranje. Odbacuje gledište po kome nacionalno mora biti modifikovano u korist internacionalnog.

Trećom temom su obuhvaćeni »Štampa, radio i televizija u novim samoupravnim socijalističkim uslovima«. S obzirom na osnovnu zamisao, ovde je reč o potpunijem usklađivanju i povezivanju sadržine društveno-političke akcije i sadržine štampe, radija i televizije. Autor u razmatranje uključuje ne samo dosadašnje rezultate i slabosti, borbu za novo, aktuelna pitanja nacionalne ravnopravnosti i zbližavanja naroda i narodnosti u novim društvenim odnosima, zadatke vezane za informisanje na međunarodnom i domaćem planu, nego i ulogu subjektivnih snaga u svim sredstvima javnog informisanja, odnosno ulogu Saveza komunista, Socijalističkog saveza i samih novinara u nauci, organizovanim strukturama, odnos prema slobodi u društvu, povezanost sredstava informisanja sa društvom i njegovim inicijativama u traženju sistemskih rešenja i drugo. Analizirajući štampu, radio i televiziju, autor obuhvata kako humorističke listove, odnosno rubrike — ekonomske, kulturne, sportske — političke dnevnike, tako i periodiku, sve do krupnih izdavačkih poduhvata, serija, bez obzira na to ko je osnivač glasila ili pokretač izdanja — opština, Socijalistički savez, federacija, novinska kuća, druga radna organizacija ili grupa novinara. Analizu zaokružuje isticanjem da nikada nije bilo propisivano kakav će biti sadržaj, niti čime će se baviti štampa, radio i televizija, već je stvaralački ostvarivana razmena mišljenja, odnosno pristup borbi za zajedničku usmerenost, što u savremenim uslovima otvara mnogobrojna pitanja u oblasti samoupravljanja. Tu autor vidi vitalni interes društva i društveno-političkog sistema, posebno danas.

Četvrta tema — »Mi i Kočić u svom vremenu« — predstavlja marksističku studiju stvaralaštva Petra Kočića. Polazište je studije da se sada kontinuirano unapređuju odnosi ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijaju sve premise koje u ekonomskoj, političkoj, kulturnoj, psihološkoj i u drugim oblastima uklanjaju ostatke tegobne prošlosti i doprinose zbližavanju naroda i narodnosti. Stoga krupan značaj ima isticanje svega pozitivnog što je prošlost u toj oblasti dala i ostavila. U Kočićevom delu sagledava veru u narod, osećanje narodne snage i narodnih interesa, koji su snažno izraženi i tim putem uticali na ljude, što sve ima, u suštini, klasni karakter. Tegobni socijalni i nacionalni uslovi, koje je nametnuo austrijski okupator i Srbima, i Muslimanima i Hrvatima u Bosni, odslikani su u književnom delu, političkoj i svim drugim akcijama Petra Kočića. Ukratko, književno delo Kočića smatra se delom borca-umetnika i umetnika-borca.

U Kočićevom delu autor uočava povezanost elemenata nacionalnog i socijalnog, ali ističe da Kočićeva orijentacija i ideologija nisu dovoljno socijalno određene, niti je njegova idejna i politička fizionomija dokraja izdiferencirana. Kočićev prilaz nacionalnom i socijalnom asocira na marksističko shvatanje, ali ga on s tim pogledima, s pravom, ne poistovećuje iz mnogih razloga, koje i obrazlaže. Smatra da od Kočića ne treba praviti marksističkog teoretičara i marksista, ali dokazuje da

je Kočić bio rodoljub, zahvaćen revolucionarnim raspoloženjem. Kritički ukazuje na to da je Kočić govorio i pisao o srpskom narodu kao jedinstvenom, ali ga je budućnost kasnije demantovala, jer je on u Srbe ubrajao i Makedonce i Crnogorce, što autor objašnjava uticajem vremena u kome je Kočić živeo. Autor konstatuje da je Kočić nazirao da interes srpskog naroda nije u sukobu sa interesima Muslimana i Hrvata i drugih koji žive u Bosni i Hercegovini, ali to dokraja nije sagledao. Bosna i Hercegovina je u Kočićevom delu tretirana kao posebno područje, pa se naziva otadžbinom i smatra celinom.

Kočićev odnos prema radničkom pokretu — po autorovom mišljenju — možda je delimično i ključ za razumevanje celokupnog njegovog stvaralaštva, ali je taj odnos u literaturi najmanje izučen. Stvaranje i razvitak radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini koincidira sa vremenom Kočićeva stvaralaštva. Na njegovu aktivnost Kočić angažovano reaguje, podržava i pomaže ga svojom borbenošću. Kao dobar poznavalac istorije radničkog pokreta tog perioda, autor pažljivo analizira uslove i način borbe, navodi brojne naučne izvore koji osvetljavaju otvorena pitanja, bitne događaje i protivrečnosti doba u kojem je Kočić delovao, govori o odnosu Kočića i njegovih prijatelja prema socijaldemokratiji, austromarksizmu, čitanju dela Marksa, o njihovom dodiru sa radničkim pokretom zemalja u kojima su boravili. Studija naučnim metodom otvara određen broj pitanja iz Kočićevog stvaralaštva i utire put daljim naučnim istraživanjima i sintetičkoj obradi njegovog dela.

Političke teme u celini deluju sveže, istraživački nadahnuto, a pojedine premise iznijansirane su zahvaljujući autorovom iskustvu i poznavanju prakse i političke teorije, a iznad svega idejno-političke borbe jugoslovenskih komunista. Pisane su pregledno i studiozno sa smislom za marksističku analizu i sintezu, na bazi dela druga Tita, Kardelja i drugih. I najosetljivije teme učinjene su bližim čitaocima, a osnovna misao knjige je adekvatno razvijana i obrazložena.

Slobodan Ilijić

Prof. dr Petar Marković: Koncepcija i centralizacija u savremenom razvoju poljoprivrede

(Kulturni centar, Gornji Milanovac, 1979)

Otkrivanje zakonitosti razvitka društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi bio je i ostao jedan od najtežih zadataka marksista širom sveta, ne samo zato što su ti odnosi u poljoprivredi najsloženiji i samim tim najteži za razumevanje već i stoga što postoji mnoštvo problema sa kojima su danas suočene ekonomija kapitalizma i socijalizma.

Mi se, svakako, ne možemo pohvaliti ni obimnom literaturom, a ni velikim teorijskim ambicijama u radovima iz ove oblasti. Zato studija prof. Petra Markovića stiže u pravo vreme. Cilj studije je dvojak. S jedne strane, u njoj se otkrivaju i potvrđuju zakoni koncentracije i centralizacije u poljoprivredi, a, s druge, sagledavaju se konkretna kretanja i određene mere ekonomske politike zasnovane na zahtevima društva.

Sama studija je podeljena na četiri dela. U prvom se analiziraju zakoni koncentracije i centralizacije u poljoprivredi, koje su otkrili još klasici marksizma. Pri tom dolazimo do saznanja o nužnosti raspadanja naturalne proizvodnje i njene zamene proizvodnjom za tržište, o pojavi konkurencije i polarizacije u poljoprivrednoj proizvodnji. Potom se ukazuje i upućuje kritika pokuša-

jima pogrešnog tumačenja i prikazivanja statističkih podataka koji imaju za cilj negiranje zakonâ koncentracije i centralizacije u poljoprivredi. Profesor Marković, polazeći od istovetnih podataka, skreće pažnju na neodrživost takvih shvatanja. Tako grupisanje gazdinstava po veličini zemljišnog poseda neretko krije u sebi procese diferencijacije, ulepšavajući na taj način situaciju na selu i odnose u njemu, dok statistički prosek, kao najznačajniji kvantitativni pokazatelj, ima mnoštvo nedostataka, jer se izjednačavaju ekstenzivno i intenzivno privređivanje.

U drugom delu knjige profesor Marković prelazi na proučavanje procesa koncentracije i centralizacije u kapitalističkim zemljama. Podatak da je u Lenjinovo doba bilo oko 6,5 miliona gazdinstava u Americi, a da ih je danas oko 2,3 miliona, jasno svedoči o procesima koncentracije i centralizacije u tom delu sveta.

S druge strane, analiza ukazuje na postojanje velikog broja mešovitih gazdinstava, što donekle menja i dopunjuje naše prethodne zaključke. Takve pojave autor prati i u zemljama Zapadne Evrope — Švajcarskoj, Belgiji, Luksemburgu, Danskoj, Holandiji, Engleskoj, Austriji, Francuskoj, SR Nemačkoj; zatim u mediteranskim zemljama — Italiji, Španiji, Portugaliji i Turskoj; skandinavskim zemljama — Švedskoj, Norveškoj, Islandu; zemljama Dalekog istoka i Azije, pa i Okeanije — Novom Zelandu, Australiji, Japanu. Na osnovu mnoštva statističkih podataka o savremenim kretanjima u tim zemljama mogu se u procesima koncentracije i centralizacije u poljoprivredi uočiti sledeće karakteristike:

Prvo. Brži industrijski razvoj nego što su to realne materijalne mogućnosti u posmatranim zemljama dopuštale izazvao je nužno zaostajanje poljoprivredne delatnosti. Konkurencija i borba za ostvarivanje što većeg profita u industriji uslovili su regrutovanje radne snage sa sela, stvarajući na taj način takozvana gazdinstva sa *dvojnim zanimanjem*. Takva radna snaga je, s jedne strane, oslobađala kapitaliste obaveza u pogledu izgradnje stanova za ove radnike, a, s druge, radna snaga sa sela je zadovoljna i nižom najamninom no što je prosečna u industriji, pošto je dohodak na gazdinstvima bio nesiguran i znatno niži. Tako se u analizi dolazi do podataka o postojanju znatnog broja mešovitih gazdinstava gotovo u svim navedenim kapitalističkim zemljama. To je izraz nužnog razvoja kapitalizma, neophodna objektivna prateća pojava industrijalizacije u kapitalizmu.

Drugo. S obzirom na to da dopunski prihodi poljoprivrednih gazdinstava u ovim zemljama često premašuju i više od polovine prihoda koje ona ostvaruje, ublažava se, na taj način, ekonomski i socijalni jaz između industrije i poljoprivrede.

Treće. Udeo mešovitih domaćinstava je različit u pojedinim zemljama, zavisno od koncepcije i strategije industrijalizacije u svakoj zemlji ponaosob.

Četvrto. Procesi koncentracije i centralizacije, u sklopu već prikazanih odnosa, uslovljavaju popularizaciju dveju grupa gazdinstava: prva se sve više industrijalizuje i proizvodi za tržište, a druga proizvodi za sopstvene potrebe, što je posebno karakteristično za mešovita gazdinstva. Postojanje ove druge kategorije ubrzava procese koncentracije i centralizacije u poljoprivredi, ali za savremene uslove je karakteristično, za razliku od stanja u prošlosti, da ne dolazi do izrazitih socijalnih i ekonomskih diferencijacija gazdinstava.

Peto. Imajući na umu sve što smo dosad izneli, može se reći da je za savremeni razvoj poljoprivrede u razvijenim kapitalističkim zemljama danas bitno sledeće:

a) Sve češće se stvaraju društveno-ekonomski uslovi za povezivanje poljoprivrede i industrije, čime se prevazilaze suprotnosti između poljoprivredne i industrijske proizvodnje.

b) Mere agrarne politike, koje u tim zemljama preduzima država, usmerene su na ubrzavanje krupne proizvodnje u poljoprivredi. Raznim subvencijama i in-

tervencijama ubrzavaju se i na taj način procesi koncentracije i centralizacije, kako unutar same poljoprivrede tako i povezivanjem poljoprivredne i industrijske proizvodnje.

U trećem delu knjige autor se osvrće na već pomenute probleme u socijalističkim zemljama. Pre samog upoznavanja sa tim problemima, P. Marković nas podseća na stavove klasikâ marksizma o delovanju ekonomskih zakonitosti u poljoprivredi i industriji, o naturalnoj i robnoj proizvodnji, o privatnoj svojini nad zemljom i načinu njenog prevazilaženja, da bi, na kraju, ukazao na delovanje zakonâ koncentracije i centralizacije poljoprivrede u proizvodnji. Zatim nam autor saopštava rezultate postignute u SSSR-u, Bugarskoj, Mađarskoj, DR Nemačkoj, Rumuniji, Poljskoj, Kubi i Kini. Na temelju analize mnogobrojnih pokazatelja mogu se izvući sledeći zaključci:

Prvo. Krupna proizvodnja u tim zemljama se izjednačavala sa promenama svojinskih odnosa i institucionalnim, odnosno administrativnim aktima socijalističke države.

Drugo. Za pobedu socijalizma u poljoprivredi bilo je bitno i presudno ukinuti, po svaku cenu, privatnosvojinske odnose. Zbog nepridržavanja Lenjinovih principa — dobrovoljnosti, materijalne zainteresovanosti i postupnosti pri prelasku privatne svojine nad zemljom u društvenu svojinu — dolazi do stvaranja krupnih gazdinstava po površini, ali ne i u ekonomskom smislu. To je i razumljivo, ističe autor, jer centralizacija zemljišta nije značila i centralizaciju na temelju već sprovedene koncentracije.

Treće. Analize pokazuju primenu *uniformnog* rešenja za organizacione oblike socijalističkih gazdinstava, bez obzira na stepen privredne razvijenosti i društveno-ekonomske uslove razvoja pojedine socijalističke zemlje.

Četvrto. Planiranje u socijalističkom sektoru vrše državni organi, što je nužno dovelo do izostajanja odgovarajućih rezultata u povećanju materijalne proizvodnje, povezivanju poljoprivredne i industrijske proizvodnje, kao i poljoprivredne proizvodnje sa tržištem.

U četvrtom delu knjige autor nas upoznaje sa problemima sa toga područja u našoj zemlji. Pri tome nam ukazuje na promene u strukturi svojine nad zemljom kod nas u različitim periodima privrednog razvoja.

Sa gledišta koncentracije i centralizacije proizvodnje u našoj poljoprivredi, profesor Marković gazdinstva deli u sledeće tri grupe:

U prvoj su poljoprivredno-industrijski kombinati u okviru kojih neprestano teku procesi koncentracije i centralizacije proizvodnje. Centralizacija se vrši ovde u primarnoj proizvodnji, na bazi koncentracije zasnovane, pre svega, na visokoj proizvodnji. Drugi način njenog ostvarivanja je ekonomsko i dohodovno povezivanje proizvodnje, prerade i prometa u sklopu krupnih agroindustrijskih organizacija.

Drugu grupu čine ona individualna gazdinstva koja proizvode za tržište i na taj način formiraju najveći deo svog dohotka. Ova grupa gazdinstava je najčešće različitim sponama povezana sa društvenim gazdinstvima, bilo u vidu kooperacije ili pak udruživanjem rada i sredstava.

Treću grupu, brojčano najjaču, čine razne prelazne kategorije gazdinstava i domaćinstava čijim članovima poljoprivreda nije osnosno zanimanje.

Opšti je utisak o rezultatima koncentracije i centralizacije u poljoprivrednoj proizvodnji u Jugoslaviji, koji se u knjizi iznose, da su ti procesi tekli u uslovima stalne deficitarnosti poljoprivrednog sektora i pri relativno slabom materijalnom stanju stanovništva koje se poljoprivredom bavi. Imajući u vidu ispoljene pozitivne tendencije, naročito poslednjih godina, treba očekivati jačanje materijalnog stanja poljoprivrede kao privredne delatnosti u kojoj će procesi koncentracije ispoljiti stvarno pozitivne efekte, zaključuje na kraju autor.

Danas, u vreme kada stalno raspravljamo o problemima naše poljoprivredne proizvodnje i ističe-

mo značaj njihovog razrešavanja, imajući na umu ciljeve za koje se opredelilo naše društvo, dolazimo do pitanja koja će se i čitaocu nametnuti: kolika je aktuelnost i vrednost knjige profesora Markovića? Ne ulazeći u opširnija izlaganja, želimo da istaknemo sledeće: ova knjiga je aktuelna u onoj meri u kojoj su aktuelne sve prave i vredne naučne, na marksističkim osnovama postavljene studije raznih autora. U njoj u prvi plan izbija marksističko gledište o objektivnim kretanjima društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi. Otuda ova studija ima izrazito veliku vrednost za svakog pravog marksista koji teži ka stvarnom razumevanju, menjanju i stvaranju boljeg i naprednijeg društva.

Vladimir Pavićević

Ivan Šifter: Direktor — iskustvo i praksa

(»Privredni pregled«, Beograd, 1978, strana 246)

U prvom poglavlju »Problemi i dileme oko funkcije direktora« autor problemski razmatra poziciju direktora u dva bitno različita društvena okruženja: specifičnom obliku socijalističkog društva — samoupravnom socijalizmu jugoslavenskog tipa i kapitalističkom društvu. Primjećujući društveno »lošu klimu« u odnosu prema direktoru, poticanu od raznih struktura, autor naglašava da je u prijeđenim fazama samoupravljanja ponašanje dobrog dijela direktora u našoj samoupravnoj privredi bilo izazvano nekritički prihvaćenim konceptima iz kapitalističkog sistema ili birokratski autoritativnom zaslijepljenošću.

Razmatrajući društvenu valorizaciju direktorske pozicije u nekim karakterističnim razdobljima našeg poslijeratnog društveno-ekonomskog razvoja — od tehnokratsko-menadžerske do demagoške, oportunističke i dogmatsko-birokratske — Šifter postavlja pred sebe i pred čitaoca za razdoblje od privredne reforme 1965. do inauguriranja novog Ustava SFRJ 1974. godine i Zakona o udruženom radu 1976. godine slijedeću dilemu: »Iz svega što se događalo u društvu u to vrijeme ostalo je pitanje da li se radilo *o krizi funkcije direktora ili mentaliteta direktora?* Da li je to kriza neorganiziranosti društva, kriza odnosa privrede i politike, ili kriza odnosa između baze i nadgradnje? Da li je to možda traženje novih puteva u razvoju samoupravnog socijalističkog društva? Je li to birokratska diktatura ili novi vid diktature proletarijata?

Nejasno se opredjeljujući za krizu društvene organiziranosti, odnosno »lutanja prema pronalaženju najracionalnijih rješenja za samoupravno organiziranje udruženog rada na socijalističkim proizvodnim odnosima«... Šifter opet problemski postavlja pitanje: »Nije li kriza društvene organiziranosti u jednom od svojih oblika i kriza određenih funkcija u tom društvu... *kriza funkcije rukovodilaca u privredi?*«

Prvo poglavlje knjige autor završava raspravom o vertikalnim vezama i vanjskim odnosima privrednih rukovodilaca, zaustavljajući se naročito na uzročno-posljedičnom sagledavanju vertikalnih veza: direktor i tehnokratizam, grupnovlasničke tendencije i menadžerstvo. Iako autor genezu tehnokratizma vidi i tamo »... gdje direktor nije shvatio društvene odnose i ukupna kretanja u razvoju samoupravljanja i udruženog rada« (str. 33), on ipak zaključuje da tehnokratizam nije pojava koja označava sistem, već da se on pojavljuje kao »jače ili slabije izražena tendencija u okviru samoupravnog sistema« (str. 33).

Razmatrajući pojam i karakteristike tehnomenadžerskog ponašanja, Šifter se oštro okomljuje na, kako on kaže, »proširene« tvrdnje da se u funkciji direktora krije karakter menadžera, odnosno funkcija izvan okvira proiz-

vodno-društvenih ovlaštenja. U odgovoru na takve kritike, on podvlači da je nedopustivo poistovećivanje institucije direktora kod nas sa institucijom menadžera u kapitalističkom sistemu, jer su isključena dva osnovna preduvjeta: (a) samostalnost u raspolaganju materijalnim sredstvima i (b) prava iz radnog odnosa kojima je omogućeno manipuliranje faktorom rada. »Napad na našeg direktora«, zaključuje Šifter, »*dokaz je da mnogi naši kritičari poznaju ulogu kapitalističkog direktora, ali ne i ulogu direktora u samoupravnom socijalističkom društvu.*«

U drugom poglavlju knjige »Funkcija direktora u udruženom radu« autor detaljno raščlanjuje direktorsku funkciju na planu organizacije, koordinacije i mobilizacije, poslovno-proizvodnih tokova. Određujući mjesto direktora u domeni organizacije i koordinacije, autor naglašava da direktor nije, a što je uvriježeno mišljenje »*samo koordinator već, prije svega, organizator... jer, da bi se nešto moglo koordinirati, najprije se mora organizirati*« (str. 46).

U okviru drugog poglavlja posebno je interesantan odlomak o obrazovanosti direktora, gdje autor, koristeći svoja dugogodišnja direktorska iskustva i postojeće socio-psihološke radove o toj oblasti, iznosi niz zanimljivih podataka, vlastitih spoznaja i, na toj osnovi, izgrađenih sveobuhvatnih preporuka o razvijanju stručnosti, sposobnosti i samokontroli direktora te gotovo taksativno danog opsega osnovnih organizaciono-poslovnih znanja direktora, neophodnih za lakše snalaženje u ukupnoj društvenoj i privrednoj problematici.

Treće poglavlje knjige »Funkcija direktora i društveno-ekonomski odnosi« stavlja u prvi plan ponašanje direktora u cilju jačanja i daljnjeg razvoja samoupravljanja, stavljajući pod lupu direktora kao faktora utjecaja na društveno-ekonomska kretanja. Autor otkriva niz neuralgičnih točaka našeg društveno-ekonomskog razvoja, korektno analizira utjecaj domaćih i inozemnih faktora na taj razvoj, ali ne ostaje samo na tome. On, isto tako, nudi svoje prijedloge, rješenja, sugestije koje su naročito aktuelne u pogledu akumulacije i rasta društvenih potreba, to jest preopterećenosti privrede i sistema raspodjele dohotka u OUR, čime se automatski stvaraju uvjeti za stimulativniju i pravedniju raspodjelu osobnih dohodaka.

Šifter naglašava: »Pored nužnosti da se opća i zajednička potrošnja kreću ispod stope rasta, *potrebno je mijenjati i sistem akumulacije društvenih davanja... odnose između baze i nadgradnje postaviti tako da se potrebe za opću i zajedničku potrošnju akumuliraju u sferi prometa, kroz porez na promet, takse i drugo, a da privredi ostaje ostvareni dohodak* (kurziv autora). Tako bi privreda bila u mogućnosti realnije planirati, osigurati sredstva za proširenu reprodukciju i standard« (str. 206).

Uočavanjem, dalje, realnih prepreka uključivanju Jugoslavije u međunarodnu podjelu rada, analiziranjem problema inflacije i nelikvidnosti, autor, zapravo, nastoji opravdati svoju zaključnu tezu »da postojeće stanje i postojeći odnosi u privredi i društvu nisu problemi samo direktora i tehnokratizma već, prije svega, problemi odnosa prema privredi i njenom mjestu i ulozi (zapostavljeni) u proteklom periodu, u kojoj, naravno, *ni direktor — kao njezin aktivni i odgovorni sudionik — ne može biti pošteđen i ne može biti u boljem položaju nego što je*«.

U obradi svake teme autor je prepoznatljiv po sažetosti i jasnoći misli, isticanju suštine problema vezanih uz poziciju direktora, po argumentiranim i cjelovitom iznalaženju ispravnih puteva za rješavanje kompleksnih problema sa kojima se direktor susreće u svom svakodnevnom radu. Autor uz dobro poznavanje osnovnih poluga našeg samoupravnog sistema i njegovog funkcioniranja pronalazi i najadekvatnija rješenja za položaj direktora unutar takvog sistema.

Knjiga Ivana Šiftera komponirana je na izrazito analitičko-kritičkim temeljima, iskreno i mark-

sistički dosljedno. Njezin polemičko-kritički karakter odražava zrelu revolucionarnost autorovog duha i njegovu želju da razotkrivanjem problema i iniciranjem početnih rješenja doprinese daljnjem prosperitetu našeg društveno-ekonomskog razvoja.

Marko Radulović

Herbert Markuze: Merila vremena

(»Grafos«, Beograd, 1978, strana 78)

Markuze je, uz Froma, svakako najčešće prevođeni teoretičar nove levice koji ima širok krug mlađih čitalaca i u nas. Nesumnjivo da u tom izvesnu ulogu imaju prevodioci, izdavači, sredstva informisanja. No, bez obzira na ulogu sredstava koja posreduju između stvaraoca i »potrošača«, sigurno je da to ima i svoje objektivne uzroke u odnosu između stvaraoca i sredine, koncepcija i vremena kojima one pripadaju. Pa ipak, većina istraživača i onih koji prikazuju delo Markuzea smatra svojim najvažnijim zadatkom utvrđivanje odnosa između Hegela, Marksa i Markuzea, a ne odnosa između teorije i savremene društvene stvarnosti. Zato neka nam bude dozvoljeno da se u prikazivanju i kritici Markuzea pridržavamo, koliko je to moguće, oba pravca.

Koja i kakva su merila Herberta Markuzea u dijagnosticiranju i ocenjivanju savremenog društva?

Markuze je savremeno građansko društvo definisao kao društvo dominacije. Dominacija je unutarnja logika savremene civilizacije, ne eksteriorizovana, nego interiorizovana u intimni svet čovekovog bića, u njegovu nagonsku strukturu. To obezbeđuje funkcionisanje i reprodukciju sistema, transformaciju čovekove stvaralačke energije u otuđeni rad, u sistem sveobuhvatne kontrole, u ispunjavanje programa izvan čoveka. Masovna demokratija je spoljna strana stvari, a nesloboda, racionalna, svesna nesloboda, dominacija vladajućih grupa, kontrola proizvodnje i raspodele, manipulacija i administriranje masama, depersonalizacija, njihova unutarnja strana odnosa. Isto tako, formalna suverenost narodnih masa praćena je rastućom represijom, ideološkom manipulacijom, atmosferom straha. Nema sumnje da ova dijagnoza građanskog društva nije pozajmljena od Marksa, nego da obogaćuje i aktuelizira Marksovu misao i osvetljava nove dimenzije čovekove egzistencijalne situacije danas i u budućnosti. Pa gde su onda razlike u »merilima«? One su ipak brojne, a najznačajnije su u gledanju na subjekte revolucionarne transformacije društva.

Poznato je da Marksova misao teži ka naučnosti, ka egzaktnosti ali da ima i svoje izvorište u jednom ljudskom humanističkom osećanju. Markuze je odlučan protivnik racionalnosti instrumentalnog mišljenja, nauke subordinirane i degradirane na instrument funkcionisanja i reprodukovanja postojećeg, njegovog, u najboljem slučaju, korigovanja, ali ne i radikalnog transcendentiranja. A savremena nauka je, prema Markuzeu, upravo takva. Ona je, uključujući i filozofiju, integralni deo mehanizma dominacije, ona služi zadovoljavanju potreba kapitalističkog načina proizvodnje u kojem je izjednačena duhovna i materijalna kultura. Markuzeovo mišljenje da su nauke »sebi zabranile kritičko transcendiranje pojmovnosti« (str. 27) u velikoj je meri tačno. Ipak ostaje otvoreno pitanje da li se naučno stvaranje u celini i u svim svojim sekvencama može za sva vremena ograničiti i subordinirati? Dosadašnja istorija pokazuje da ne može.

Disasociranost sa principom realnosti u sferi nauke povezuje Marksa i Markuzea, intencija da istinska nauka bude kontranauka staroj nauci. Ali njihovo shvata-

nje autonomnosti, odnosno determinisanosti, ovog procesa je divergentno, pa su i političke konzekvence tih gledišta veoma različite. Za Markuzea autonomija teorijskog mišljenja ogleda se u tome što ono »ne može da *akceptira* pogled na svet, jezik, neposredne potrebe neke *posebne* klase ili »masa« kao veznu sredinu komunikacije, kao unapred date kriterijume analize.

Jedino su *unapred dati* postojeće društvo i tendencije koje se u njemu pokazuju. Kritička analiza tog totaliteta ne može da se zaustavi ni pred radničkom klasom. Ni ona ne uživa nikakav »teorijski imunitet« (str. 37—38).

Mogućnost transcendiranja subjektivne svesti je za Markuzea notorna činjenica — »da neko proističe iz građanstva to je govnarski svejedno« (str. 66) pa zato i nema dokaza »da je dragi bog ili neki srećni udes izabrao kao utočište istinu radničke klase. To je... čisti fetišizam« (str. 67). No pitanje se može postaviti i obrnuto — zar odvajanje kritičke teorije društva od radničke klase ne približava Markuzea upravo onom načinu mišljenja, onoj nauci koja nije disasocirana od establišmenta?

Fundamentalnu komponentu u prosuđivanju odnosa Marks — Markuze — savremenost čini prosuđivanje svetskoistorijske uloge proletarijata. Markuze, pre svega, smatra da marksizam operiše mumificiranim, fetišiziranim i postvarenim pojmom radničke klase. Radnička klasa u visokorazvijenim zemljama danas nosi drugačija obeležja, ona je integralni deo društva, njena funkcija čak i kada je u opoziciji u najboljem je slučaju korektivne prirode. Iako osporava sociološki metod, on pri određivanju obima i karaktera promena zadržava izrazito sociološka i ekonomska merila. Na »materijalnoj bazi koju je stvorio monopolni kapitalizam« porastao je broj »belih okovratnika« unutar radničke klase, u radničku klasu su integrisani delovi srednje klase, proširene su tercijarne delatnosti, pseudodemokratizovana je potrošačka sfera, socijalni sastav i psihologija klase su izmenjeni — »buržoaziranje, preovladavanje u sistemu imanentnih potreba i aspiracije, reprodukcija postojećeg preko onih kojima se vlada« (str. 26—27). Ipak, »radnička klasa ostaje subjekt društvene promene sve dok ukupna materijalna produkcija zavisi od nje«, »dokle god su proizvodni proces i reprodukcija njeno izrabljivanje« (str. 26), mada se revolucija »neće više primarno roditi iz fizičke bede« (str. 61). Iako kapitalizam još reprodukuje »materijalno osiromašenje i sirove forme izrabljivanja« (str. 48), proletarijat nije više motorna snaga revolucije. On je, štaviše, danas samo »mitološki pojam«.

Ovo gledište koje položaj radničke klase u SAD uzima kao globalnu karakteristiku građanskog društva, i pre svega kao neizmenljivu datu, više je rezultat političkog beznađa nego proizvod nekog teorijskog osmišljavanja.

Veoma je zanimljivo Markuzeovo shvatanje uloge političke organizacije i političke svesti. On lenjinsku političku organizaciju smatra istinski efikasnim detonatorom tamo gde je ona okružena revolucionarnim potencijalima masa; tamo gde nema tih raspoloženja njena egzistencija je bespredmetna. Shematsko prenošenje tih formi dovelo bi do diktature »nekolicine samozvanih revolucionara nad drugima« (str. 72). Markuze naglašava potrebu pažljivijeg izučavanja odnosa između lenjinske forme političke organizacije i istorijskog iskustva sa staljinizmom. Kakav je njegov odnos prema političkoj organizaciji? Revolucija je suočena sa »fantastično dobro« organizovanom kontrarevolucijom, a samim tim i sa potrebom sopstvenog političkog organizovanja, propagiranja ideja, unošenja svesti i racionalne samodisciplinovanosti. Mada mnogi to stanovište nastoje da povežu sa njegovim shvatanjem uloge ličnosti, slobode, spontanosti, ima osnova da se zaključi da je ono proizvod čiste političke pragmatike.

Markuze takođe zastupa mišljenje o potrebi unošenja svesti spo-

lja, ali ne klasne svesti proletarijata, već svesti »celine zavisnog, tlačenog stanovništva«. Doduše, on ne osporava suprotnost između rada i kapitala, nego je samo smatra komponentom suprotnosti između kapitala i zavisnog stanovništva (str. 39). »Revolt protiv sistema... nose manjinske grupe koje stoje izvan ili na rubu materijalnog procesa proizvodnje« (str. 44).

Savremeni kapitalizam »organizuje jedno globalno društvo u kojem su stvarno i usmereno zadovoljenje potreba, sloboda i tlačenje, demokratija i teror prisiljeni da budu zajedno u antagonističkom totalitetu«. Terorisanje opozicije, fizička likvidacija revolucionara, centralizacija privrede, ekspanzija kapitala, fašizacija, hegemonija američkog kapitala, gušenje revolucionarnih pokreta, vojne i ekonomske intervencije samo to potvrđuju. Ovoj slici, koja kao da je preuzeta iz ortodoksne marksističke literature, treba dodati i dve tipično markuzeovske konstatacije — savremeni kapitalizam uniformiše mase, transformiše ih u privilegovano stanovništvo naspram depriviranih grupa; dalekosežno zadovoljava potrebe koje služe održavanju sistema, gradi sveobuhvatan sistem kontrole i informisanja. Pa ipak, negacija kapitalizma nalazi se u njemu samome, njegovoj unutarnjoj dinamici koja ga vodi sopstvenom slomu. Unutarnje suprotnosti jačaju potrebu za oslobođenjem »od produktivnosti, koja reprodukuje nuždu, robovanje učinku, potiskivanje nagona, preovladavanje prirode« (str. 34—35). Samoupravljanje, koje nije faktor integracije u postojeće društvo, nego tačka oslonca decentralizacije sistema, raspadanja kapitalizma, kritičkog prevazilaženja, a ne postvarenja i fetišizacije, prema Markuzeu, moglo bi postati jedna od mogućnosti koje vode ka slobodi.

Gde su uzroci popularnosti Markuzeovih ideja kod određenih delova društva? Veza između njegovih koncepcija i širokih društvenih slojeva iščašenih u društvu manijački obuzetom rasipničkom potrošnjom je gotovo nikakva. Socijalni oslonac tih koncepcija čine mladi intelektualci i u građanskom i u socijalističkom društvu. Šta ih na to navodi? Snažan trend regimentacije, intelektualnog osiromašivanja, isključivanje ogromnog intelektualnog i emocionalnog potencijala, tog izvorišta čovekovog stvaranja, subordinacija pojedinca mehanizmu zadovoljavanja potreba formiranih izvan njega — sve to gura mlade ljude na otpor i pobunu. Na drugoj strani stoji socijalizam, koji je i kao opoziciona i kao državna organizacija u velikoj meri birokratizovan i shematizovan. Istina, on je rascepkan u različite pravce i doktrine, ali sve njih povezuje dosta slab sluh za onu sferu koju bismo nazvali sferom ličnosti, a koju jedan zahuktali mehanizam društvenog progresa gnječi i mrvi. Čini mi se osnovanom hipoteza da mlade ljude, obrazovane i osetljive na patnje kojima je podvrgnut čovek, koji imaju sluha za nove ideje, više privlači intelektualna avantura traganja iza horizonata postojećeg nego formule koje Markuze pruža. Čini mi se da upravo to ne razume široka propaganda ni na Zapadu ni u nas, koja stalno polemiše sa Markuzeom i stalno ostaje bez efekta. Reč je svakako i o idejnom i naučnom sporu, ali ne samo o njemu, nego o nezadovoljenoj potrebi mladog čoveka. u kojemu snivanje, san, razložni i bezrazložni otpor imaju isto toliki značaj kao i naučni argumenti.

Vladimir Milanović

CENA 20.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

11
1979

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčić, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 11

Studije i članci

Iz prakse za novu praksu

Prilozi

Strani autori

Osvrti

Содержание

Contents

Jovan Đorđević

Zemlje u razvoju i modernizacija političkog sistema i političke nauke

I

1. Pored socijalističkih revolucija i uspostavljanja socijalističkog političkog sistema, jedna od najznačajnijih pojava savremenog sveta jeste postizanje nacionalne i političke samostalnosti gotovo na celom kontinentu Afrike, u Južnoj i Istočnoj Aziji i u određenim područjima Južne i Centralne Amerike. Ovaj »svet nesvrstanih« menja i proširuje političku mapu i političku strukturu sveta. Ali on unosi vertikalnu i horizontalnu dimenziju u samu svetsku političku nauku.

Politička misao je bila pretežno filozofska, dok je svet bio reduciran na područja grčkih gradova i kolonija u Sredozemlju. Ona počinje da se približava nauci kad su za Evropu otkriveni postojanje i stvarnost zemalja »Istoka«. Tu prvu modernizaciju političkog znanja i razmišljanja započinju Makijaveli, Volter, Monteskje i Ruso, a docnije podižu na stepen naučnog sistema Marks i Engels. Postojanje i uloga zemalja u razvoju otvara nove vidike političkoj nauci, ne samo u pogledu materijala za analize i sinteze

već i u odnosu na produbljivanje političke misli koja nastupa kad se poznaju sve faze i oblici političkog konstituisanja različitih zemalja u svetu.

2. Postojanje i uloga ovih zemalja oslobađa nauku izvesne bipolarnosti, koja je donedavno bila izražena konceptom podele sveta na kapitalizam i socijalizam. Kao što se u političkoj sferi zemlje u razvoju suprotstavljaju blokovskoj podeli, tako i u sferi nauke one daju oslonac prevazilaženju etnocentrizma koji je u prošlosti vladao u političkim teorijama.

3. Politička nauka još nije proizvela teorijski zasnovanu koncepciju o političkom sistemu ovih zemalja, pa ni pojedinih od njih. I ovde smo u domenu pretpostavki, nagađanja i ideologiziranih postavki. Bez naučne koncepcije o političkom sistemu zemalja u razvoju nema ni proširenja i modernizacije svetske nauke, ni konstituisanja i razvitka političke misli u tim zemljama i modernizacije njihovih stvarnih ili projektovanih političkih sistema.

Za ostvarivanje ovog zadatka potreban je veći i izuzetan istraživački i misaoni napor u samim zemljama u razvoju i među njima, kao i saradnja sa kritičkom i demokratskom svetskom političkom naukom, naročito onom u zemljama koje su im bliske idejno i politički, a posebno kad su i same u razvoju i u misli i praksi oslobođene ideološkog hegemonizma i etnocentrizma.

4. S obzirom na sadašnje stanje istraživanja i naše uzajamne informacije, ovaj tekst ima za svrhu da pokrene i otvori probleme radi razmene mišljenja, a manje da daje zasnovane i još manje definitivne stavove. Da bi se to moglo postići, izložićemo najpre mišljenje o stanju političkih sistema, a zatim neka od bitnih pitanja u funkciji opšte postavke o nužnosti i mogućnosti modernizacije političkog sistema.

II

1. Uobičajeno shvatanje o ovim zemljama, koje se pri tom nazivaju »treći svet«, jeste da se one nalaze u svom razvitku i orijentaciji između dva sveta; između kapitalizma i njegove demokratije, s jedne, i socijalizma, s druge strane. Ovo shvatanje je pre opterećeno ideologijom nego što se zasniva na naučnoj analizi. Treći svet je osobeni faktor jedinstvenog revolucionarnog političkog preobražaja sveta kao celine, koji se sa svojim oslobođenjem i snagama uključuje u civilizaciju demokratije, slobode, nezavisnosti i svojevrsne demokratije, i uopšte ekonomskog rasta i društvenog razvoja. U nizu zemalja te sfere sveta postoje mogućnosti, potrebe i raspoloženja za prihvatanje puteva razvitka ili institucionalizovanja kako iz prakse socijalističkih zemalja tako i buržoaskih demokratija. Uporedo postoje snage, ali i okolnosti, koje se tome suprotstavljaju.

Objektivno tim zemljama ne odgovaraju putevi klasičnog prelaza iz kapitalizma u socijalizam, putevi korišćeni u znatno razvijenijim zemljama koje danas pripadaju socijalističkom svetu u užem smislu tog pojma. To ne znači da se u pojedinima od njih izvesni principi i odnosi socijalizma ne prihvataju i ne mogu razvijati, pretežno u posebnim i njima svojstvenim oblicima, i to ne samo u nadgradnji već i u društveno-ekonomskim odnosima. Međutim, u većini tih zemalja nema uslova za kakvu širu i radikalnu »nacionalizaciju« privatne svojine (osim stranih kompanija i feudalnog zemljišta), s obzirom na to da kapitalistička svojina na sredstvima za proizvodnju jedva postoji. One svoj politički postupak nisu mogle zasnovati na ulozi radničke klase koja još predstavlja neznatnu manjinu stanovništva.

Takva klasa uglavnom nije mogla igrati ni odlučujuću političku ulogu u nacionalnom oslobođenju i u konstituisanju političkog sistema. To se isto tako odnosi i na političku partiju radničke klase, ali ne i na sindikat, koji je bio i ostao važna politička snaga, istina u izmenjenom značenju u odnosu na tipsko.

Odnos takvih društava prema liberalnoj demokratiji kapitalizma u osnovi je negativan, i to iz dva osnovna razloga. U njima nema uslova i mogućnosti za slobodno tržište i sticanje bogatstva na osnovi privatnog kapitalizma i profita. Drugo, one su više ili manje imale iskustvo sa modelom zapadne liberalne demokratije koji je najčešće bio ne samo nametnut već je delovao kao formalizam i postajao sredstvo održavanja kolonijalizma i strane vladavine, ali i uspostavljanja jedne profiterske ili birokratizovane političke elite koja je otuđivala političke institucije od interesa i potreba zemlje i težnji naroda za učestvovanjem u političkom odlučivanju.

2. Aktivne i uticajne političke grupe naroda postavljale su i postavljaju orijentaciju razvoja u pravcu socijalizma, ali u njima ni teorijski ni u praksi nije mogao da se ostvari koncept klasnog društva, iako svojevrsna klasna diferencijacija postoji, niti je političko organizovanje moglo da se ostvari u okviru države avangarde, odnosno vodeće avangarde partije.

U najvećem broju tih zemalja u samoj revoluciji i docnije uspostavljen je sistem jedne partije koji je bio pre izraz stupnja društvenog i nacionalnog razvitka tih zemalja. Jedna partija je nastala kao izraz organizovanja naroda za borbu protiv strane vladavine i za nacionalno oslobođenje (u tome, po pravilu, domaće komunističke partije nisu imale vodeću ulogu kao u socijalističkim revolucijama). Stoga je jednopartijski sistem nastao i postao gotovo opšti model i u onim zemljama u kojima su delovali različiti društveno-politički pokreti, a naročito postojale etničke različitosti i druge neusklađenosti i protivrečnosti između raznih društvenih slojeva i interesa, kao i između njih i celine. Te razlike i protivrečnosti su ne samo u stupnju ekonomskog i kulturnog raz-

voja već i tradicija i starih i novih struktura. To sve komplikuje postojanje moći i uticaja pojedinih lokalnih, uglavnom plemenskih, vođa i navika.

Sve ovo je uticalo na to da se kao opšti model prihvati jednopartijski sistem, ali je to proizvodilo i teškoće u njegovom konstituisanju, unutrašnje razmirice u njegovom sastavu i njegovu nedovoljnu sposobnost da doprinosi stabilnosti i prihvatljivosti političkog sistema i novog života. Otuda gotovo u svakom od njih značajna politička uloga armije, vojnih grupa i starešina i obrazovanja oligarhija.

I mnogi drugi odnosi i istorijski zadaci su uticali na to da ove zemlje prihvate ne samo oblike jednopartijskog sistema već i metode više ili manje autoritarne vladavine, zasnovane na koncentraciji vlasti, naročito u rukama više ili manje popularnih ili zaslužnih vojnih lidera.

3. U svim tim zemljama neophodni su u koncentrisanom, a ne u prenagljenom vidu, procesi što su se u Evropi pripremali tokom vekova (naročito u XVII i XVIII), a negde i u XX veku, koji stvaraju uslove za jasnije definisanje »socijalnog pitanja«, odnosno za političko i kulturno sazrevanje zemlje. Takvo političko sazrevanje, koje pretpostavlja i otvaranje procesa klasne borbe i razvijanja različitih pogleda na sadašnjost i budućnost, neophodno je za aktivno učestvovanje tih zemalja u radikalnim i revolucionarnim preobražajima današnjeg sveta koji je opterećen starim, nasleđenim i konzervativnim političkim pogledima i uređenjima.

4. U tom smislu na zemlje »trećeg sveta« mogu se primeniti misli koje je Marks izrazio u analizi španskih revolucija iz početka i prve polovine XIX veka. On je te misli zasnivao na konceptu revolucije u »nedovoljno razvijenim zemljama«; a Španija je tada bila »zemlja u razvoju«. Španija je u to vreme bila, a današnje zemlje u razvoju jesu, u jednoj *intermedijernoj etapi,* po rečima Marksa. Teorijska razrada tog koncepta može da otvori jasnije perspektive razvitku tih zemalja, da doprinese jedinstvu sveta u promenama i borbi za novi društveni i politički sistem, slobodniji i efikasniji nego što dozvoljava istorijska situacija *intermedijerne epohe.*

5. Sve to od političke nauke zahteva da kritički i stvaralački otkrije osnovne pravce i savremene probleme konstituisanja razvitka političkog sistema.

III

1. Osnovni problem svake zemlje u razvoju i svih njih zajedno jeste *modernizacija.* Modernizacija podrazumeva tri pravca razvoja: ekonomski rast, uključujući modernizaciju i razvoj industrije, a posebno poljoprivrede; društveni napredak, koji obuhvata us-

postavljanje novih društvenih odnosa, zasnovanih na većoj društvenoj jednakosti i solidarnosti i novoj političkoj kulturi; politička modernizacija, koja znači traženje puteva i oblika demokratizacije i slobodnog političkog života oslobođenog inertnosti i birokratizma.

2. Suprotno nizu pesimističkih gledišta, po kojima nerazvijenost uslovljava diktatorske režime, i fatalističkih stavova, po kojima modernizacija znači neizbežno prihvatanje jednog važećeg modela socijalističke društvene i političke organizacije, modernizacija političkog sistema u zemljama u razvoju može i mora biti jedan novi oblik demokratije koji će obuhvatiti nove stvaralačke principe što proizlaze iz istorije, društvene strukture tih zemalja i izvesne institucije i garantije, koje čine suštinu demokratije kao takve, a naročito u oblasti postojanja i poštovanja ljudskih sloboda i prava i principa ustavnosti i zakonitosti.

3. Osnova novog i originalnog oblika demokratije je realnost i struktura *zajednice* koja se nalazi ne samo na selu već i u dubinama tih društava. Taj koncept zajednice je još oblik tradicionalne kulture nerazvijenog sveta, ali on je istovremeno i proizvod organske povezanosti i solidarnosti ljudi koje je stvorio otpor imperijalizmu i stranim uticajima, naročito u toku oslobodilačke borbe, raznih pobuna i pokreta u naše doba.

Potrebno je stvaralačkom ulogom politike, nauke i organizovane svesti u tim zemljama, takvu posebnu društveno-ekonomsku strukturu tog ne samo *komunalnog* već i *komunitarnog* uređenja razvijati u demokratske institucije. Otkrivanje i modernizovanje takve organske i komunitarne demokratije je jedan od puteva ne samo političke modernizacije već i sredstvo za ekonomski rast i ostvarivanje zadataka modernizacije.

4. U skladu s tim, ostali opšti (jer svaka zemlja u razvoju ima i svoje posebne) problemi, čije rešenje treba da omogući uspostavljanje tog originalnog doprinosa teoriji i praksi demokratije, uključujući i socijalističku demokratiju, bili bi sledeći:

a) Osloboditi se fetišizma i simbolizma države, kakva ona postoji u razvijenom kapitalističkom svetu i pojedinim socijalističkim zemljama. Apsolutizovana i ceremonijalna država stvara u zemljama u razvoju ekran koji odvaja mase od svoje moći i uloge i seje iluzije. To ne znači da država, kao nosilac nužnih funkcija regulisanja, organizovanja i zaštite nacionalnog i međunarodnog *identiteta*, ne treba da se koristi.

b) Shvatiti otuđujući i mistifikatorski značaj predstavničkih i posredničkih institucija i uvoditi institucije neposredne *participacije* čoveka i građanina u odlučivanju o zajedničkim poslovima na svim nivoima organizacije društva i države. Nema danas nijednog ni približno demokratskog političkog sistema koji ne odgovara na potrebu čoveka da se čuje i odlučuje u mikro i makro-zajednici; ako ne uvažava i ne potvrđuje potrebe čoveka da bude

da u drugom nalazi sebe, a u sebi drugog. To čini da im je *samoupravljanje* objektivno blisko.

c) Otkriti opasnosti od održavanja sprege stare, pretežno plemenske i kolonijalne birokratije i nove birokratije, koja nastaje i u procesu modernizacije i kad se ona ostvaruje u povoljnijim ekonomskim, političkim i kulturnim uslovima od onih što postoje u savremenoj stvarnosti zemalja u razvoju.

5. U svemu tome posebnu ulogu imaju *subjektivni faktori*, a naročito politička nauka, bez čijeg razvitka i uticaja nema ni podizanja svesti građana, ni osnove za zajedničku akciju u pravcu traženja i ostvarivanja novih političkih sistema.

Nauka je pozvana da definiše ciljeve ovog procesa modernizacije i da dokaže nužnost dva shvatanja: *nadgradnja* ima poseban uticaj uopšte, a i na samu društveno-ekonomsku bazu, koja je u krajnjoj liniji i određuje. Bez jednog racionalnog projekta modernizacije ona će proizvoditi nepredvidljive teškoće i padati u zamke na koje je na svom putu često nailazio svaki proces modernizacije i demokratizacije.

6. Na kraju, kao što je očigledno da ostvarivanje i razvitak modernizacije i demokratizacije u ovom delu sveta zavise u znatnoj meri od snage demokratije i socijalizma u svetu i uspostavljanja ravnopravnijeg ekonomskog poretka i istinskog demokratizma u međunarodnim odnosima. Tako je van spora da zemlje u razvoju ne mogu obezbediti svoju istinsku samostalnost i svoje aktivno mesto u svetskoj zajednici i uslove za izvlačenje iz zaostalosti ako ne predstavljaju određene političke, ali i moralne, samosvojne i autonomne snage. Garantija takvog razvoja je pokret nesvrstanosti. Podražavanje tuđih modela se nameće sa strane, ali onaj koji tome podlegne ne ceni se i postaje slab.

Ako potencijalne ekonomske, društvene, političke i moralne snage, koje leže u sredinama i stvarnosti gotovo svake zemlje u razvoju, budu otkrivene, naučno definisane i politički usmerene, novi politički sistemi tih zemalja će biti u stanju da odstrane procese *destabilizacije* i avanturizma u koje ih uvode domaći i strani protivnici aktivne uloge i dostojanstva zemalja u razvoju.

S druge strane, pobeda zemalja u razvoju nad sopstvenom nerazvijenošću, uz stalni proces modernizacije, ima i posebno dejstvo kako na politički razvitak zemalja koje se još bore za nacionalno oslobođenje i za afirmaciju svog sopstvenog političkog bića (u delu Afrike i Južnoj Americi posebno) tako i izvan njih, u krajevima sveta u kojima je demokratija zatvorena u sebe i blokirana.

Suprotno uobičajenom pesimizmu i skepticizmu razvijenih u odnosu na nerazvijene, svima je potreban i osnovan optimizam koji je konkretan i oslobađajući. Nauka potvrđuje optimizam ukoliko je inventivna, stvaralačka i kooperativna. Nesebična saradnja i prijateljstvo sa tim zemljama su potpora u tom pravcu i izraz poverenja u njihovu unutrašnju snagu i bolju budućnost.

IV

1. Teorijska misao gotovo svih zemalja u razvoju je još pod teretom zapadnih starih teorija i shvatanja, a postepeno i pod uticajem izvesnog »istočnog dogmatizma«. Odbrana od toga je u uspostavljanju i razvijanju informativnog i komunikacionog sistema između samih zemalja u razvoju. Te zemlje nedovoljno i malo poznaju jedne druge iz ove objektivne i zainteresovane političke zajednice; zainteresovane za svoju autentičnost i za traženje sopstvenih izlaza za svoj razvoj.

Ne samo poznavanje drugog, ne samo potrebe komparativnog političkog sistema već i uslovi sopstvene i zajedničke političke teorije zahtevaju da se između tih zemalja uspostavi i razvije sistem informisanja i u oblasti poznavanja i teorije i prakse njihovih političkih sistema. U tom pravcu može se istaći nekoliko zahteva u svakoj od njih i svima zajedno.

Prvo, potrebna je razmena publikacija (knjiga, časopisa i slično), i to, po pravilu, na jeziku koji se može čitati u svakoj od tih zemalja ili bar u većini. Drugo, opravdano je da časopisi iz društvenih nauka prenose iz drugih časopisa studije objavljene u političkom sistemu ili od interesa za njegovo stvarno upoznavanje. Treće, nužan je zajednički rad na jedinstvenim istraživačkim projektima, koji bi imali za predmet politički sistem svake pojedine zemlje i njene institucije. Četvrto, svemu ovom doprinosi program zajedničkih sastanaka i simpozijuma između naučnih radnika zemalja u razvoju i priprema ozbiljnih dijaloga među njima.

Pored toga, i uporedo s tim, potrebna je odgovarajuća reforma univerziteta, odnosno fakulteta društvenih nauka, a posebno fakulteta političkih i pravnih nauka. Prava reforma tih institucija se ogleda u promeni njihovih, još tradicionalističkih, »nastavnih planova i programa«, zasnovanih na jednostranoj orijentaciji naučne specijalizacije.

Komparativna proučavanja i komparativni metod predstavljaju očiglednu slabost studija na fakultetima društvenih nauka. Ta slabost nije samo u odsustvu komparativnih studija i metoda već i u njihovoj apstraktnosti i zasnovanosti na evropskom, kulturnom i ideološkom centrizmu, odnosno na proučavanju takozvane zapadne demokratije i sovjetskog političkog sistema.

Promena takvog stanja i shvatanja zahteva zauzimanje novih i pozitivnih stavova od teorijskog i ideološkog značaja. Ali, u odnosu na naučnu saradnju, i time na razvijanje čvršćeg kontakta između zemalja u razvoju, bilo bi danas neophodno da se studij o tim zemljama institucionalizuje i da se metod rada fakulteta proširi i promeni.

2. Tu se na prvom mestu ističe nužnost uvođenja posebnog studija u okviru predmeta koji bi bio posvećen zemljama u raz-

voju. Na fakultetima političkih nauka uveo bi se novi predmet — politički sistem zemalja u razvoju, na fakultetima pravnih nauka — ustavni sistemi zemalja u razvoju, a na ekonomskim fakultetima — privredni sistemi zemalja u razvoju.

Ove nove predmete treba da obuhvati plan nastave na opštem kursu, odnosno na prvom stepenu nastave. Ako odmah nema uslova za to, opravdano bi bilo početi sa nastavom ovakve sadržine u okviru trećeg stepena ili doktorata.

Objektivni uslovi koji bi odložili uvođenje tih novih studija i naučnih disciplina ne mogu se tražiti u poznatoj inerciji i tradicionalizmu, koji, po pravilu, vladaju na svim univerzitetima, a i naši nisu lišeni toga. Objektivni uslovi se mogu prihvatiti kao opravdanje samo ako ne postoje spremni i sposobni nastavnici za te predmete i ako je literatura za ozbiljni studij ograničena.

Fakulteti i nastavnici za te oblasti treba da utiču na izbor predmeta magistarskih i doktorskih disertacija. Većina naših radova u ovoj oblasti je i po predmetu konvencionalna i ponavlja istu tematiku. Ta tematika se može proširiti orijentacijom na proučavanje političkog, društvenog, pravnog i ekonomskog sistema zemalja u razvoju. Struktura naučnih i nastavnih kadrova nosi ista ograničenja. Da bi se to otklonilo, potrebno je orijentisati, naročito mlađe nastavnike i istraživače, na specijalizaciju; specijalizaciju u oblasti proučavanja zemalja u razvoju. Ove nove orijentacije i reforme u oblasti visokoškolske nastave morale bi uticati i na drugu nastavu i rad naučnih instituta.

3. — Bez uzajamnog poznavanja i znanja nema aktivne i plodne saradnje ni među ljudima ni među narodima. Studij političkog sistema zemalja u razvoju bio bi prilog modernizovanju i aktuelizovanju političke nauke i političke kulture uopšte.

On bi mogao dati i svoj doprinos učvršćenju i razvoju pokreta nesvrstavanja, jer sve zemlje u razvoju su, uglavnom, ili će biti članovi ovog pokreta. Kultura i znanje su, kao što je poznato, nužni materijal za cementiranje svakog, a posebno političkog i međunarodnog pokreta.

Fuad Muhić

Islamske institucije i nacionalizam

I

Kada su u sarajevskom »Oslobođenju« počeli da izlaze prvi nastavci *Parergona** Derviša Sušića (njegovih marginalnih reminiscencija uz TV-dramsku seriju o Taletu), bilo je očigledno da ova literarno-historijska kazivanja poznatog književnika neće ostaviti

---

* *»Parergon«* (starogrčki — usputno kazivanje, marginalije, glose uz neki tekst — nešto slično kako je Lenjin pisao »Filozofske sveske«) sadrži literarno-historijske reminiscencije književnika Derviša Sušića u povodu TV-dramske serije »Tale«. Cilj je autorov bio da pojasni i bliže ilustrira historijski kontekst na koji se odnosi radnja ove TV-serije, posebno držanje jednog dijela muslimanskih institucija, grupa i pojedinaca (muslimanskih »uglednika«) u vrijeme takozvane NDH (»endehazije« — kako se u knjizi često govori). Sušić je *Parergonom* zapravo htjeo da odgovori negativnoj reakciji nekih svojih kritičara koji su oko »Taleta« bili stvorili jednu vrstu »šapućućeg« javnog mnjenja, s namjerom da se pokaže kako je ova TV-serija usmjerena protiv Muslimana u Bosni i Hercegovini općenito, te da je stoga treba okružiti šutnjom i bojkotom. Reakcije su ipak morale postati javne kada su se najznačajniji fragmenti *Parergona* počeli pojavljivati u sarajevskom dnevnom listu »Oslobođenje«, gdje je onda objavljen i moj tekst. *Parergon* nije pisan kao naučna, politološka ili sociološka

ravnodušnim mnoge ambijente našeg svakodnevnog življenja, koji se ne bi mogli nekom jednoznačnom formulom svesti na zajednički sociološko-psihološki nazivnik, ali čija bi se najpribližnija odrednica ipak mogla definirati kao »šapućuće javno mnjenje« ili, u našem kolokvijalnom žargonu, kao »čaršija«, i to (opet u našem osobenom značenju), kao »čaršija na sve četiri strane«. Mnoštvo je razloga pogodovalo takvom interesu, no između njih se čini najvažnijim onaj da ovi ambijenti vanredno žučno, moglo bi se reći čak i sangvinički, reagiraju na spoljne podsticaje što ih u njihovu andergraundsku atmosferu unosi načinjanje takozvanih tabu-tema. Pogotovo onda kada se pronese »žubor« da je pitanje o njima nad-determinirano, da je mnogo više stvar političke metafizike nego stvarnih interesa određene nacionalne sredine i da je stoga potrebno postaviti odlučno (u takvoj artikulaciji — gotovo i presudno) pitanje — čemu služi takva evokacija bliske prošlosti kakvu vrši *Parergon* i ne krije li se iza nje izazov na koji je potrebno odgovoriti aktivacijom kolektivne religijsko-nacionalne svijesti (na što se u suštini svode komentari »Preporoda«**)?

Ovdje ne bismo mogli izostaviti ni reakciju koja se, po uhodanim mehanizmima istog ovakvog »šapućućeg mnjenja«, mogla već čuti i iz onih njegovih zakutnih ogranaka u kojima se i danas održava refleks unitarnog ili hegemonističkog odiozuma, pa čak i resantimana prema »muslimanskom pitanju općenito«, a čiji maniri dolaze do izražaja u malicioznim natuknicama da *Parergon* treba iskoristiti kao povod da se još jednom preispita smisao nacionalne identifikacije Muslimana kad, eto, o držanju njihovih institucija u toku revolucije na tako »ubjedljivo porazan način« govori čovjek izvornog muslimanskog originuma.

Obje ove vrste reakcija u svojoj bîti polaze od istovjetno konstruiranih pretpostavki (namjerno ili — u to zasad ne bismo ulazili) izopačene svijesti o unaprijed (a u kontekstu pomenutih ambijenata moglo bi se reći — i bogomdanom) identitetu Muslimana, na jednoj strani, i njihove konfesionalne organizacije, odnosno nekih kulturnih i karitativno-teoloških ustanova u prošlosti, na drugoj. Iz pogrešnosti tih pretpostavki (koje ovdje ne postuliramo kao ideološku kategoriju, već kao historijski verifi-

---

studija, već kao niz autorovih literarnih kazivanja o prijeratnom i ratnom vremenu u BiH, no ono što u njemu, pored Sušićevog nesumnjivog književničkog nadahnuća, naročito imponira, jeste njegova faktografska i dokumentacijska vjerodostojnost koja ne ostavlja nikakve dvojbenosti u pogledu historijske istine.

** »Preporod« je informativno glasilo Islamske zajednice. U septembru i oktobru 1979. u njemu su objavljeni kritički intonirani tekstovi na *Parergon* Derviša Sušića. Moj članak *Islamske institucije i nacionalizam* jednim dijelom je zamišljen kao odgovor na ove tekstove, dok mu je izvorna namjera bila da bude predgovor *Parergonu* koji treba da se uskoro pojavi kao zasebna knjiga (zajedno s »Taletom«) u okviru literarnog opusa Derviša Sušića.

ciranu činjenicu) nužno je morala slijediti i ne-adekvacija zaključaka o dovođenju u pitanje etičkog i političkog digniteta cijele jedne nacije ukoliko se započne kritika djelatnosti jednog dijela istaknutih predstavnika njenih institucija (na što se, htjelo se to ili ne, svode komentari »Preporoda«), ili, kroz istu proceduru poistovjećivanja, prećutni pritisci unitarnih raspoloženja da se makar i posredstvom političkog podzemlja (također) dovede u pitanje proces jedne poodavno započete nacionalne identifikacije. Imajući u vidu obje strane ovog posuvraćenog odnosa prema problemu istinskog nacionalno-historijskog bića Muslimana, možemo tvrditi da se naš politički život još jednom suočio sa složenim pitanjem pred kojim ni do sada nije mogao ostati ravnodušan.

II

Ali, da bi se diskusija o njemu mogla artikulirati na pravi način, drugačiji od onog što ga sugeriraju navedene pretpostavke, potrebno je vidjeti šta je Derviš Sušić (po našem mišljenju) u *Parergonu* doista rekao, uz prethodnu napomenu da svrha ovog teksta nije prolegomena za apologiju Sušića u odnosu na već upućene ili imanentno prisutne kritike njegove buduće knjige (jer tako nešto nije potrebno ni ovoj sredini i ni autoru samom), nego težnja da se o pitanjima, koja je on aktuelizirao, pokuša nešto kazati sa drugačijih pozicija od kojih te kritike polaze.

Šta je, dakle, književnik Derviš Sušić stvarno rekao?

Po našem utisku, a vjerujemo i po utisku onog dijela javnosti koji nije sklon senzacionalizmu, već ozbiljnijem analitičkom promišljanju — ništa sablažnjivo.

Parergon je, s literarnim patosom i uz autorovo subjektivno nadahnuće, pošao od jednostavne spoznaje da se muslimanski narod u Bosni i Hercegovini — u čijoj se genealogiji sustižu elementi bogumilstva, pravoslavno-katoličke konverzije ka islamu, takozvanog baliluka[1], te doseljeništva neslavenskog porijekla iz raznih islamskih zemalja, sa stalno prisutnom (mada represivno potiskivanom) težnjom ka historijskoj diferencijaciji i nacionalnoj kristalizaciji svog bića i svoje tradicije — našao u predrevolucionarnom i revolucionarnom vremenu suočen sa svim onim

[1] »Osnovno što balije odvaja od ostalih bosanskih Muslimana«, piše dr Muhamed Hadžijahić, »je to što su oni takozvani periodični stočari, razlikujući se time od ogromne većine muslimanskog seljaštva... Ovoj grupi je dat i poseban naziv balija (inače se ovaj naziv upotrebljava u pogrdnom smislu za sve Muslimane, dalje se pod tim nazivom muslimanski građani, u momentima neraspoloženja prema muslimanskim seljacima, pokušavaju od njih distancirati, a tako i begovi od ostalog muslimanskog stanovništva)«. Vidi: *Od tradicije do identiteta*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1974, str. 93.

složenim protivurječnostima što ih je ovaj viševjekovni proces bio natałožio nad njegovom egzistencijom. Ta protivurječja kulminirala su u krizi institucija koje su imale pretenziju da budu izvorni zastupnici političkih, ekonomskih i kulturnih interesa Muslimana, ali su, kako se propast stare Jugoslavije približavala, sve više postajale same sebi svrha, po opštoj sociološkoj zakonitosti koju su uočili i sami građanski mislioci nakon Marksa, spoznajući kako u kapitalističkim društvima tadašnjeg doba sveukupna logika njihovog historijskog razvitka, utemeljenog na odnosu najamnog rada i kapitala, vodi ka otuđivanju i manipulaciji. Takva logika nije mogla mimoići ni politički život predratnog jugoslovenskog socijeteta koji, po mnogim parametrima, nije još bio ni dostigao povijesni nivo građanske političke emancipacije te se u tome smislu o njemu moglo govoriti uglavnom kao o sustavu sub-historijskog tipa u odnosu na razvijeni evropski Zapad kao njegov željeni arhetip. Ovdje ne želimo primijeniti nikakvu metodološku šematiku, već na izravan način istaći činjenicu da se alijenacija građanskog svijeta, kao njegov temeljni *modus vivendi*, u uslovima ondašnjeg polukolonijalnog kapital-odnosa i monarhijskog velikodržavlja, koje će nakon svog rasula poput krvavog nedonoščeta poroditi separatističko-nacionalističku NDH tvorevinu, u pogledu Muslimana konkretno manifestirala kao rascjep između *autentičnog nacionalnog osjećanja* (koje je, pod pretpostavkom drugačijeg toka od onog kako se ostvario u Kraljevini Jugoslaviji, i u toku rata, bilo već dozrelo do nacionalnog identiteta) i *tri dominirajuće orijentacije* (prosrpske, prohrvatske i autonomaške — koje će se u toku drugog svjetskog rata, kada se izuzme neuspjeo pokušaj obnavljanja one prve, neposredno iskazati kao proustaška, odnosno profašistička). Postojanje ovog rascjepa implicite podrazumijevaju i oni historičari koji naglašavaju egzistenciju izvornog nacionalnog muslimanskog sentimenta, ali prilično elegantno prelaze preko djelatnosti i opredjeljenja muslimanskih religijskih i kulturnih institucija u toku inkorporiranosti Bosne i Hercegovine u okvire državnopravnog poretka takozvane NDH. Tako, na primjer, dr Muhamed Hadžijahić u svojoj knjizi *Od tradicije do identiteta — geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* piše da »što se tiče širokih muslimanskih slojeva, oni su uvijek najdosljednije odbijali i hrvatsko, kao i srpsko nacionalno 'opredjeljenje'«[2], i dalje: »Osnovno je da se u toku historijskog razvoja formirao etnički individualitet, koji se i po objektivnim i po subjektivnim značajkama razlikuje i od Srba i Hrvata barem u toj mjeri u kojoj se Srbi i Hrvati razlikuju međusobno, bez obzira što su i jedni i drugi i treći južnoslovenskog porijekla i govore jednim jezikom, srpskohrvatskim (odnosno hrvatskosrpskim)«[3]. Ovaj nam se stav, u svjetlu moder-

---

[2] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 219.
[3] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 246.

nih spoznaja, čini posve ispravnim, ali upravo je zato začudno što dr Hadžijahić o djelatnosti muslimanskih religijskih, političkih i kulturnih organizacija između dva rata i u toku rata piše gotovo potpuno afirmativno, tumačeći »gajretovske« i »narodno-uzdaničke« tendencije samo kao marginalne, ne govoreći ništa o fašističkom izopačenju ideje bosanske autonomije el-huseinijevskog tipa i kad je riječ o djelovanju muslimanskih institucija, grupa i pojedinaca u vrijeme NDH. »Muslimanska politička organizacija, veli on, isticala je i izvjesne parole u korist aga i begova, što nije smetalo seljačkoj većini među Muslimanima da najdosljednije stoji uz tu političku organizaciju.«[4] Osvrt na takozvane autonomaške ideje o Bosni i Hercegovini završava sa proglasom Izvršnog odbora Pokreta za autonomijom Bosne i Hercegovine (februar 1940), u kome se utvrđuje da su u tom pokretu bili tada zastupljeni samo Muslimani, mada se ističe »naša iskrena želja da ovoj akciji pristupe i ostala naša braća sugrađani pravoslavne i katoličke vjere«[5], te se uopšte ni ne nagovještava prisutnost kasnije (u toku takozvane NDH) utjecajne autonomaške struje pod najizravnijim uplivom jerusalimskog muftije El-Huseinija (osim kratke natuknice u fusnoti)[6], tako da se na neupućenog čitaoca ostavlja utisak o nečem krajnje bezazlenom i posve nevažnom. Najzad, djelatnost pojedinaca i grupa u razdoblju NDH glazira se takođe na dosta elegantan način: »U toku drugog svjetskog rata, piše Hadžijahić, osjećalo se takođe zajedničko političko nastupanje građanski orijentisanih javnih muslimanskih radnika. Poznate rezolucije iz 1941. potpisali su i Muslimani koji su odbijali nacionalno srpstvo i nacionalno hrvatstvo, kao i oni koji su se ranije bili srpski, odnosno hrvatski opredijelili. Sličan je slučaj bio i sa takozvanim promemorijem muslimanskih prvaka od 28. i 29. aprila 1944, kojom su prilikom na zajedničkoj platformi nastupili protiv ustaških zlodjela Muslimani različitih političkih koncepcija (Hamdija Kreševljaković, Zaim Šarac, Ibrahim Šahinagić, Šefkija Behmen, Jusuf Tanović, Asim Uglen i drugi).«[7] Hadžijahić takođe operira jednom, u najmanju ruku dubioznom, postavkom koja nema samo naučne konzekvence. »U pokušaju, veli on, da damo jednu rekapitulaciju o razvojnim tendencijama nacionalnog 'opredjeljenja' Muslimana u srpskom smislu, držimo da se neće pogriješiti ako se konstatuje da se srpstvo javljalo sa jako naglašenom političkom sadržinom, za razliku od

---

[4] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 109.

[5] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 154.

[6] Hadžijahić se zadovoljava samo sljedećom konstatacijom: »Aprila 1941, neki prvaci JMO, i to Uzeir Hadžihasanović, Asim Šeremet i Huso Kadić, u zajednici sa Srbima, dr Dušanom Jeftanovićem, dr Jovom Besarovićem i protom Milanom Božićem, uputili su njemačkim vlastima memorandum tražeći autonomno uređenje za Bosnu pod njemačkim protektoratom« (str. 155). I ništa dalje.

[7] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 152.

hrvatstva, kod kojeg se poenta nalazila u kulturnoj sadržini. Ovakav karakter srpstva osjeća se i kada su u pitanju Muslimani.«[8] Kada bi se ovakav apodiktički stav primijenio na situaciju unutar NDH između 1941—1945, on bi doveo takvoj ublažavajućoj i politički amortizirajućoj interpretaciji prilika tog perioda kakvu vjerovatno nije priželjkivao ni sam dr M. Hadžijahić. Ali »odvažnost izricanja«, kako bi rekao jedan sarajevski filozof, ipak obavezuje makar na disciplinu iskaza ako ne i misli.

Istina, u svojim ideološkim glazurama koje sprovodi na stanovitim mjestima, dr M. Hadžijahić nije mogao ići do kraja, i to su ona mjesta na kojima on, kako smo već napomenuli, mora da implicira i rascjep između nacionalnog osjećanja Muslimana i neadekvatnosti njegovih realizacija od strane njihovih političkih organizacija. Tako će on na izvjestan način korigirati sam sebe nakon citiranog, pomalo euforičnog mjesta o »najdosljednijem stajanju« seljačke većine uz aginsko-begovski programatski dio platformi tih organizacija. »Sve ovo ne znači, dodaće on, da među Muslimanima nije bilo klasnih borbi. I u gradu i na selu, bila je oduvijek zastupljena muslimanska sirotinja (izbjeglice-muhadžiri iz izgubljenih i ugroženih krajeva, neobezbijeđene porodice izginulih vojnika, osiromašene zanatlije, osiromašeni seljaci koji su našli sklonište u gradu i drugi gradski proletarijat nazvan 'dundžerija').«[9] Ali u kontekstu cijelog Hadžijahićevog izlaganja ovakvi klasni tonovi su jedva čujni, za razliku od onih koji, kada je riječ o pokušajima stanovitih opravdanja, nekada idu čak i do kreščenda.

Za pravilno razumijevanje samog našeg teksta u povodu Sušićevog *Parergona* ne mogu se nikako zaobići ona mjesta u Hadžijahićevoj knjizi koja direktno sugeriraju misao kako su prohrvatska i prosrpska opredjeljenja u okvirima muslimanskog identiteta bila inspirirana gotovo isključivo najčistijim idealizmom, a da je prevashodan ipak ostajao momenat nacionalne pripadnosti. Uostalom, da još jednom vidimo šta o tim pitanjima piše sam dr Hadžijahić: »O prevalentnosti etničkog muslimanstva, veli on, u odnosu na srpstvo i hrvatstvo kod srpski ili hrvatski opredijeljenih Muslimana svjedoči fluktuabilnost njihove srpske ili hrvatske orijentacije, s jedne strane, uz istodobno dosljedno ostajanje na pozicijama muslimanstva, s druge strane. Stiče se, mislimo, nepogrešivi utisak (neka čitalac obrati pažnju na stalnu apodiktičnost autorovih sudova — dosljednost, nepogrešivost i slično — koju danas izbjegavaju čak i egzaktne nauke, opaska F. M.) da je kod ogromne većine srpski i hrvatski opredijeljenih Muslimana srpstvo i hrvatstvo više politička i kulturna platforma njihova djelovanja dok je muslimanska orijentacija ipak najjača konstanta. Ali, i

---

[8] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 186—187.

[9] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 110.

pored ove konstatacije, *među njima je bilo velikih idealista i pregalaca za srpstvo i hrvatstvo. Stoji činjenica da su srpska i hrvatska nacionalna ideologija usvajane jer su u tome pojedinci nalazili da je to u muslimanskom interesu, ili su bar tako govorili*«[10] (*kurziv* — F. M.). Ovim Hadžijahićevim stavom prema »srpstvu« i »hrvatstvu« u njihovom zaista minimiziranom odnosu prema »prevalenciji etničkog muslimanstva« dovršena je i njegova ideološka glazura; zamjenom prvotnih motiva opredjeljivanja za »srpstvo« ili »hrvatstvo« i njihovom sublimacijom u »visoki idealizam« zaštite autentičnih muslimanskih interesa stvorene su (kao u mehanizmu *camerae obscurae* što ga u svojim ideološkim analizama opisuje Marks, a poslije njega posebno uspješno Karl Manhajm) sve potrebne pretpostavke da se u takav »idealizam« uklopi i sva praktična djelatnost na »muslimanski« način shvaćenog »srpstva«, a u toku rata posebno »hrvatstva« u nekim redovima muslimanskih političkih, religijskih i kulturnih institucija, kao i kod pojedinaca i oko njih okupljenih grupa.

III

Ali, zapitaće se vjerovatno čitalac, zašto je potrebno da se čak sa deset citata zadržavamo na knjizi jednog našeg savremenog historičara kada je, kako se dâ zaključiti iz njegovog pisanja, stvar oko bosanskohercegovačkih Muslimana tekla tako reći po logici pravolinijske narastajuće evolucije?

Valja odmah reći da nam nije bila svrha da dovodimo u pitanje naučni dignitet dr M. Hadžijahića i njegov moralni i politički integritet. Njegov način mišljenja uzeli smo kao paradigmu onog našeg mentaliteta u Bosni i Hercegovini koji je, unazad deceniju i po, o rješenju nekadašnjeg »muslimanskog kompleksa« rezonirao otprilike na ovaj način: nakon Osmog kongresa SKJ (1964), na kome se otvorenije počelo raspravljati o praktičnoj strani nacionalnog pitanja u današnjoj Jugoslaviji, i nakon obračuna SKJ sa birokratskom unitarističkom grupom čija je politika vodila mnogim teškim devijacijama (1966), za »nas su« (to jest za ovaj mentalitet) stvari najzad krenule »dobro«, otpočeo je proces nacionalne identifikacije Muslimana, treba se u njega zdušno uključiti (pa čak, kao što je bilo pokušaja sedamdesetih godina, postaviti i zahtjev za vlastitim institucijama, eventualno čak i za osnivanjem Matice muslimanske, kako bi se moglo efikasnije suprotstaviti pokušaju prodora ostale dvije susjedne matice — kao da SKBiH u takvom kontekstu nije ni bilo), i — ako je tome tako (a bilo je nada da će doista i biti) — šta onda u svemu tome muslimanskom (tako viđenom) »rizorđimentu« ima da traže poje-

[10] Dr M. Hadžijahić, op. cit., str. 144—145.

dinci koji bi, čak i sustavnom naučnom analizom i nepristrasnom naučnom metodologijom, odjednom osjetili potrebu da blisku prošlost muslimanskih institucija i djelatnosti grupa i pojedinaca kritički rasvijetle u onom njihovom dijelu u kome one to, s obzirom na krupne političke promašaje, doista i zaslužuju? Čemu bi, tako se rezoniralo, šaputalo i dalje prenosilo i žuborilo do potmulih čaršijskih kreščenda, koristio takav poduhvat ako ne upravo neprijateljima »prevalencije etničkog muslimanstva«? Pritisak na kritičku svijest postajao je tim jači što je proces identifikacije dalje odmicao (pri čemu je čaršijsko mnjenje nastojalo da u istoj srazmjeri potisne iz vlastitog sjećanja i podsvijesti ulogu koju je u njemu odigrao SKJ i SKBiH i da o njoj govori *cum grano salis* — s povelikim grumenom soli — a da istovremeno priprema masovno-psihološku atmosferu čijim će posredstvom biti moguće da se izvrši presija na stanja kolektivne nacionalne svijesti u pravcu prihvatanja i redefinicije muslimanskih institucija kao jedinog garanta za očuvanje historijske autentičnosti). Kao i svako mnjenje, i ovo je bilo (a i danas je) dosta slojevito: ono se, kada je dirnut određeni parcijalni interes koji se onda ideološkom fikcijom teži da predstavi kao opšti (mada ne tako rijetko pod vidom čistog opsjenarstva), simultano začinje u različitim svojim segmentima — u ovom slučaju: iza mnogih zatvorenih kancelarijskih i kabinetskih vrata kada se obavi službeni dio posla pa se može odahnuti u društvu interesnih istomišljenika, u kafanama i akademskim klubovima u kojima se tačno zna tema razgovora određene »sofre«, na sijelima na kojima je mononacionalni sastav, po pravilu, obavezan, u pijačnom mimohodu, na vangradskoj privatnoj piknik-seansi (bojimo se da bi riječ »teferič« već izazvala loše asocijacije). Ukratko, svuda tamo gdje se nešto može »priopćiti«, nešto »neoficijelno« kazati, o nečem obavijestiti, »ali što još nije za javnost«, i gdje se tempiranom privatnom informacijom može, po principu nezdrave radoznalosti, pridonijeti tome da »glas leti«, da se širi, da narasta, i da se na kraju od grudvice pretvori u lavinu koja treba da zbriše onog protiv kojega je pokrenuta.

Tako je bilo (i biće još) i u slučaju *Taleta* i *Parergona* Derviša Sušića. Samo zato što je *odbio da u ova svoja dva literarna ostvarenja unaprijed prizna identitet između muslimanskog nacionalnog bića i djelatnosti muslimanskih institucija, grupa i pojedinaca između dva rata i posebno u toku rata,* što je u svojim kazivanjima kritički pošao od kategorija institucionalnog i intelektualnog otuđenja i manipulacije u odnosu na muslimansko stanovništvo, a u pravcu ostvarivanja isto tako otuđenih institucionalnih i grupnih interesa, što, dakle, nije na hadžijahićevski i svaki drugi sličan način pristao da književničkom imaginacijom konstruira i elaborira jedan nepostojeći identitet kako bi udovoljio očekivanjima socijalnog ambijenta iz koga je (kao i autor ovih redova) i sam potekao, Sušić se odjednom našao suočen sa razdraženom reakcijom tog istog ambijenta koja je od strane nje-

govih protagonista htjela da bude predstavljena kao spontana i apsolutno neuslovljena (pronijela se na primjer priča o masovnom protestu po bosanskim džamijama u vrijeme ramazana i bajrama), kako bi se onda stvorila pretpostavka da i *prosvjedi* »Preporoda« budu lamentirani kao *»vox populi«* (kome su se oni priključili kao *»vox dei«*). Šta je u ovom slučaju »glas naroda« a šta »glas boga«, mnogo bi indikativnije pokazala jedna smirena socijalno-psihološka analiza nego »Preporodova« patetična konsternacija nad *Parergonom*; ali, da je ovo glasilo prisvojilo sebi pravo da bude i jedno i drugo u ime nekog povrijeđenog muslimanskog nacionalnog sentimenta, o tome, čini se, nema nikakve sumnje. Nedvojbeno je, također, da će »Preporod« svoje napise i odnos prema njima lansirati kao još jedan značajan test za lična procjenjivanja i revaloriziranja (poput neke vrste lakmus-papira) ko je »pravi« Musliman a ko nije, te da će čaršija takav test onda lagano protkati kroz talas svoga »šapućućeg mnjenja« i iznova započeti razgovore o »otpadnicima«, »većim katolicima od pape«, »prodanim dušama«, »na-ruku-idućima« srpstvu, unitarizmu i hegemonizmu, i o svim onim kvalifikativima ispod čijih su se izanđalih odiozuma prema svemu kritičkom i inovacijskom uvijek krili čaršijski tradicionalizam, konzervativizam i bojazan za sopstvenu egzistenciju (a vjerujemo da je to primaran motiv) od historijskih spoznaja koje bi demistifikacijom prošlosti mogle da aktueliziraju i po neku, danas brižljivo zatomljenu, podsvjesnu nelagodu. No isto je toliko nesumnjivo da oni Muslimani (nezavisno od toga da li su ateisti ili ne, marksisti ili ne-marksisti, ali stvaralački angažirani u izgradnji socijalističkog samoupravljanja), koji odbijaju arbitražu Islamske zajednice po bilo kojim drugim pitanjima osim čisto konfesionalnim, imaju pravo da zadrže svoj kritički sud o problematici koju je nagovijestio *Parergon* i da se odupru u suštini nedoličnom nastojanju da pri tome budu definirani bilo kako drugačije osim upravo kao Muslimani (mada na drugačiji način od onog kako to ovaj pojam žele da prakticiraju neki ideolozi u IZ).

O ovim stvarima raspravljamo ne na osnovu pretpostavki, nego na osnovu iskustva, i njihovo raščišćavanje smatramo prethodnim uslovom za svaki ozbiljniji razgovor o pomenutoj problematici.

IV

Eto, dakle, razloga što je ovo literarno pregnuće Derviša Sušića inspiriralo čaršiju i IZ, i što ih je motiviralo da uznastoje da na njega već u početku navuku prevashodno moralni odiozum i onu vrstu anateme koju čaršija plastično izražava argoom »nalet ga bilo«. Pokušamo li sada da nešto dublje osvijetlimo socijalno-psihološke osnove ovakve reakcije, tada ćemo se suočiti sa dva moguća pristupa fenomenu političkog ponašanja muslimanskih institucija, grupa i pojedinaca u razdoblju na koje se odnose kazi-

vanja i poruke *Taleta* i *Parergona*. Njih ćemo pokušati da izložimo sa metodološkog stajališta moderne nauke, koja se naziva sociologijom saznanja.

Prvi bi pristup bio čisto pozitivistički. Po njegovim uzusima (a ubijeđeni smo da upravo oni odgovaraju Sušićevim kritičarima), svaka pojava koja se odigrala u prošlosti bila je nužna jer se više ne može obnoviti i jer na njen uzročno-posljedični tok više nije moguće utjecati. Prema tome, treba je primiti kao takvu, i ne samo da je valja *shvatiti* nego i *opravdati*. Tako se moralno prosuđivanje podudara sa onim činjeničkim, sve što je bilo, dobro je jer je bilo i jer naprosto nije moglo biti drugačije. Zato se pred njim treba prikloniti, prihvatiti ga kao usud i ne imati prema njemu nikakvu drugu relaciju do one isključivo fakticističke (»tako se desilo, i šta se danas može«). Ovakvo shvatanje je tipično pozitivističko pošto smatra da se svekoliko zbivanje odvija po višoj nužnosti i da je ljudska sloboda samo spoznata neminovnost. No ono je istovremeno i fatalističko budući da ne sagledava mogućnost »izbora u situaciji« kao i oportunističko, jer određeni stjecaj historijskih okolnosti poima kao »bogom dan«, odnosno kao historijski potpuno nad-determiniran. On na čovjekovu sudbinu djeluje udarcem groma (naročito u prijelomnim situacijama) i svodi je na puku slučajnost (akcidenciju) kojoj preostaje jedna jedina alternativa — prilagođavanje i biološko mimikriranje u cilju čistog egzistencijalnog preživljenja.

Konkretizira li se ovakav pristup na temu koja nas u ovom tekstu zanima, doći će se istog momenta na pozicije Sušićevih kritičara. Tada će se pokazati da je, po navedenoj logici pozitivizma, fatalizma i oportunizma, politički stav muslimanskih institucija, grupa i pojedinaca u periodu između dva rata i u vrijeme NDH bio sa historijske strane nužan, sa stajališta opstanka i njih i muslimanskog naroda (dakle opet — u prisilnom identitetu) opravdan, a sa gledišta etike — moralan, budući da se radilo o »biti ili ne biti« kada je dozvoljeno svako sredstvo adaptacije. I, ako je tome tako, ako je, naročito između 1941—1945, sve moralo biti »onakvo kakvo je bilo«, ako doista nije bilo egzistencijalne alternative pa se moralo priklanjati fatumu po imperativu nagona za samoodržanjem, onda se postavlja pitanje — šta u tom unaprijed predestiniranom slijedu činjenica i okovanosti njihovog historijskog toka u ljušturu nedokučivih promisli onog nad-determinirajućeg ima danas da traži jedan književnik koji je odlučio da razastre »nekakav« drugačiji horizont nekadašnjih zbivanja i da pronikne u isto tako »nekakav« drugačiji mogući logos događanja koji, kako signalizira opisani način promišljanja, i nije bio moguć kao drugačiji nego baš onakav kakav se zbio? U ovoj patetičnoj zapitanosti pred gromadom minulog bîtka, po našem mišljenju, krije se i (dozvolimo sebi da upotrijebimo ovaj izraz) metafizičko-spekulativna tajna »Preporodovog« zgražavanja i konsternacije nad Sušićevim »neronijadama«, koje bi, kao što je to nekada Neron učinio sa Rimom, najradije spalile cjelokupno muslimanstvo i

islamstvo radi sopstvenog piromanskog užitka nad razvalinama razorenog identiteta između nacionalnog bića Muslimana i njegovog neadekvatno-historijskog institucionalnog izražaja. A takav je patos upravo sadržan u »Preporodovom« zaprepaštenom uzviku: ali šta je to, za ime Alaha, trebalo Sušiću i čemu sve to služi?

»Preporodov« uspodobljeni patos postaje donekle razumljiv kada se ima u vidu da je Sušić izabrao drugačiji pristup od onog pozitivističkog i da se taj pristup može nazvati kritičko-historijskim. Njegovi postulati nemaju gotovo ničeg zajedničkog sa pozitivizmom, i mi ćemo ih pokušati izložiti sa saznajno-sociološkog gledišta, bez obzira na to što ih Sušić nije metodološki eksplicirao, nego literarno-historijski involvirao. Oni najprije polaze od realne spoznaje da je čovjek u svakom svom aktu suočen sa izborom alternativa i da je samim činom izbora primoran, htjeo on to ili ne, da preuzme i odgovornost za njegove posljedice, te da, prema tome, nije konfrontiran ni sa kakvim fatalizmom događajnog jednosmjerja, nego da, naprotiv, na usmjerenost zbivanja utječe svojim opredjeljenjem na najviši mogući način, ne u kvantificiranom smislu determiniranja tokova cijele povijesti (jer to pojedinac doista nije u stanju), već u duhu vlastitog definiranja sebe samog kao moralnog subjekta koji raspolaže autonomijom volje i mogućnošću da bude »ono drugo« od onog što mu konjunkturalni stjecaji historijskih okolnosti nude. »Izbor *u* situaciji« i »okolo njenih determinanti« tada određuje čovjeka kao *biće odgovornosti* i pred samim sobom i pred drugima, kao i pred historijom, te pred tom etikom odgovornosti, koja za svoju najvišu simboliku ima pojam *moralne, političke pa čak i egzistencijalne žrtve*, padaju svi izgovori oportunizma »opravdano je jer je moralo da bude« i na vidjelo dana, umjesto konformističke, same u sebe uvučene i, u čisto biološkom preživljavanju historijskih »hukubeta«, u sebi zadovoljene malograđanske egzistencije koja ne traži ništa više od onog neposredno ponuđenog i po mogućnosti u nešto materijalno pretvorenog, sada izbija transcendirajuća svijest koja istinu ne iznalazi u tom ponuđenom, lagodno-otuđenom i nadohvat ruke prisutnom (ukoliko se, naravno, pristane na uključenje u manipulaciju), nego u onom što »još nije bilo« a što može da bude ako se u njegovo realiziranje uloži i praktični životni angažman. Stoga u povijesnom životu nema ničeg unaprijed »datog«, sve je »zadato« i ostvarivo samo po »uronjenosti u egzistenciju«, te iz tog razloga i pozivanje na »višu nužnost« i nad-determinaciju ima uglavnom prizvuk zaludnog traženja etičkog alibija i političke ekskulpacije (obeskrivljenja).

Filozofija nekonformističkog životnog angažmana nije svojstvena samo marksističkom humanizmu već se u različitim varijantama susreće i u modernoj građanskoj misli te zato njenu marksističku vokaciju ovom prigodom i ne smatramo obaveznom za kritičare *Parergona*. Ali, bez obzira na to, ona je sa svojim dinamizmom i transcendirajući usmjerenim viđenjima mogućnosti ljudske egzistencije bitno različita od »filozofije rahatluka« na čiju

je kritiku *Parergon* doista orijentiran s neprikrivenim *klasnim angažmanom*. Jer, kada se njegov kritičko-analitički okvir primijeni na okolnosti vremena koje *Parergon* obrađuje, dobiva se drugačija predstava od one koju sugerira prvi okvir: pokazuje se da djelatnost muslimanskih institucija, grupa i pojedinaca i nije morala da bude u cjelini onakva kakvom se povijesno ispoljila da je u strukturi etičke, političke i nacionalne svijesti njenih protagonista postojala veća spremnost za praktično sprovođenje osnovnih kategorija filozofije nonkonformističkog angažmana — odgovornosti (lične i historijske) pred narodom na čije se interese neprestano pozivalo, i odlučnosti da se onô nametnutô postojeće i čisto spoljnje i tuđe u odnosu na suštinu muslimanskog bića ne prihvati tako nekritički da bi baš moralo da ide do euforije i nacionalističkog transa u odnosu na »novu povijesnicu« što ju je najavljivala takozvana NDH (i o čemu Sušić piše toliko dokumentirano da ostavlja malo sumnji u faktografijsku vjerodostojnost). U kontekstu ovakve »filozofije rahatluka« mnogih muslimanskih političkih i kulturnih poglavara i poslenika o nekoj spremnosti na žrtvu nije, naravno, moglo biti ni govora. Ono što se, pod vidom takve spremnosti, pokušava kod dr M. Hadžijahića i drugih da sugerira kada se predimenzionira značaj muslimanskih rezolucija iz ratnog vremena (Prijedor, Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Tuzla, Bijeljina) nije sadržavalo toliki egzistencijalni rizik da bi se moglo podvesti pod etos žrtve.[11]

V

Pokušali smo ocrtati dva moguća, mada potpuno različita, pristupa problematici koju obrađuje *Parergon* Derviša Sušića. Na čitaocu će i na javnosti biti da procijene koji od njih sadrži više pretpostavki za spoznaju stvarne istine. Opredjeljujući se za onaj drugi, pokušaćemo da u nastavku bacimo bliže teorijsko svje-

---

[11] Citirajući El-Hidajinu rezoluciju od 14. avgusta 1941, Sušić u *Parergonu* upozorava da njeni potpisnici insistiraju na ravnopravnosti samo dvije vjere (katoličke i islamske), te da govore samo o muslimanskim žrtvama »koje nedužno padoše u nemirima koji se ovih dana mjestimično događaju«, i da osuđuju jedino »sve one pojedince Muslimane koji su na svoju ruku, sa svoje strane, (dakle, isključivo one koji su to činili izvan sistema ustaške i okupacione vlasti, prim. D. Sušića) eventualno napravili bilo kakav ispad i učinili kakvo nasilje...«. Isti duh nacionalne ograničenosti i preokupiranosti isključivo vlastitom sudbinom nalazimo i u takozvanom promemoriju muslimanskih prvaka od 28—29. aprila 1944, u kome se protestira što je »na tisuće nevinih Muslimana od strane državnih organa odvedeno u sabirne logore...«; ali, odmah zatim, izbija na vidjelo karijerizam tih istih prvaka koji navode da je na »rukovodećim mjestima u NDH bilo tada 1.915 katolika i svega 86 Muslimana« (ove podatke navodi sam dr M. Hadžijahić, cit. djelo, str. 236—237).

tlo na one Sušićeve postavke koje su mogle da izazovu toliku iritaciju redakcije »Preporoda« i foruma IZ.

Nastojeći da se kreće u granicama marksističke ideološke analize, Sušićeva je osnovna teza bila da muslimanske institucije, intelektualci te grupe i pojedinci koji su imali pretenziju da nastupaju u ime izvornih etničkih, kulturnih i vjerskih interesa Muslimana nisu zapravo uspjeli da nikada pravilno riješe odnos pojmova nacionalnog i klasnog u biću muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Cijeli taj institucionalni a ponegdje i »slobodnomislilački« (freischwebendeinteligenz) sklop ne samo da nije bio izašao iz sfere klasnog otuđenja u odnosu na vlastite sunarodnike (one vrste alijenacije koju Marks naziva »ugodnom« jer za sobom povlači materijalne i druge probitke i privilegije) nego joj je i mnogo lakše podlegao s obzirom na nedostajanje istinske građansko-političke emancipacije koju staro jugoslovensko društvo na svojim historijskim pretpostavkama nikada nije moglo sprovesti. Otuđenje je u javni život muslimanskih političkih ustanova prodiralo već na najnižim kasablijskim i malovaroškim nivoima gdje su sitni i parcijalizirani interesi iole imućnijih i uglednijih slojeva odnosili prevagu nad bilo kakvim rudimentom zajedničkog nacionalnog klasnog interesa. »U varoši, u kasabi«, plastično opisuje Sušić, »postojao je odbor sastavljen od Muslimana, trgovaca, posjednika, činovnika, preduzimača, sveštenika, odbor 'Gajreta' ili 'Narodne uzdanice'. 'Gajret' je vukao na 'prosrpsku' stranu, 'Narodna uzdanica' na 'prohrvatsku', a ni jedna ni druga nije bila ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska u stvarnom narodnosnom smislu, nego grupacija čaršije koja je u skladu sa svojim interesima igrala svoju sitnu čaršijsku političku igru.« Kao i u svim građanskim političkim organizacijama toga vremena, i u onim je muslimanskim proces klasnog otuđivanja, u smislu penetracije krupnog kapitala u svim njegovim oblicima, postajao drastičnijim kako bi se bližio stranačkim vrhovima, tako da ih je na kraju (kako smo već istakli) učinio vlastitom samosvrhom u borbi sa ostalim nacionalnim strankama za politički prestiž. O tome najbolje govori iskustvo Jugoslovenske muslimanske organizacije kao najznačajnije nacionalne muslimanske političke strukture u predratnoj Jugoslaviji.[12]

Problem političko-partijske reprezentacije u višenacionalnim zajednicama (pogotovo onim čije ustrojstvo nije nastalo autentičnim opredjeljenjem narodne volje, već saglasnošću interesa vladajućih slojeva) spada svakako u jedno od složenijih pitanja savremene političke i historijske nauke. Iskustvo je, naime, pokazalo da u ovakvim zajednicama pojmovi klasnog i nacionalnog često stupaju u protivurječan odnos unutar kojeg se konfliktna

---

[12] O prvom razdoblju djelovanja JMO (1919—1929) studiozno piše dr Atif Purivatra u knjizi: *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1974.

suprotstavljenost između pojedinih nacija reflektira kao njihovo okupljanje oko vlastitog političkog predstavništva, bez obzira na unutarnju klasnu raslojenost, i kao kompaktna zbijenost koja klasni sukob privremeno ostavlja po strani za račun historijskog održanja pred agresijom vladajućih krugova druge nacije.

Takav jedan historijski trenutak iz naše novije prošlosti obrađuje i dr Atif Purivatra u svojoj knjizi *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS.* Isečak jugoslovenske povijesti između 1919—1929, u čije je okvire autor situirao svoje izlaganje, nije slučajno izabran. To je razdoblje u kome se muslimansko stanovništvo (bez obzira na svoju klasnu pripadnost) našlo u osobenom položaju, uzrokovanom, prije svega, specifičnom historijskom tradicijom, ali u isto tolikoj mjeri — i nespremnošću oficijelnog političkog sustava da taj položaj razriješi na primjeren način. Ova osobenost, prema Purivatrinim iscrpnim analizama, prvenstveno se ogledala u diskriminarnom socijalnom statusu muslimanskog življa kojemu se čak i legitimno htjela pripisati sva negativnost povijesnog nasljeđa iz vremena turske okupacije i kroz tu proceduru pretvoriti ga u građanski stalež drugog reda. Na taj se način i na našem (u prvom redu bosanskohercegovačkom) tlu ponovila sociološka zakonomjernost prema kojoj »zbijanje« oko nacionalnog jezgra (bez obzira na njegovu klasnu strukturu), kao i nacionalni solidarizam (što vrlo često prelazi u nacionalizam), nastaje svuda tamo gdje jača nacija pokazuje tendenciju ka dominaciji u okvirima zajednice. Niz Purivatrinih raščlanjavanja sociološke situacije iz odabranog vremenskog isječka (1919—1929) pokazuje da se i djelatnost JMO mogla razviti samo u uslovima kada su srpska i hrvatska buržoazija ispoljavale snažnu težnju ka potpunoj povijesnoj negaciji muslimanskog nacionalnog identiteta i kada su muslimanske mase bile posmatrane samo kao neka vrsta fizikalnog kvantiteta koji treba uklopiti u velikosrpske ili velikohrvatske nacionalističke kalkulacije.

Bio je to osnovni razlog, ističe Purivatra, što se JMO već od svoga nastanka izdvajala u građansku nacionalnu stranku čiji je program bio mimo bilo kakvog klasnog radikalizma, pa čak i oštrije postavljenog reformizma. Njen se program, zapravo, u funkcionalnom smislu, vrlo dobro uklapao u postojeći politički sustav i nikada prema njemu nije bio u iole značajnijoj opoziciji.

JMO je osnov svoga opstojanja i djelovanja nalazila u zajedničkom osjećanju ugroženosti muslimanskog stanovništva koje je, kao psihoza, bilo rašireno osobito prvih godina poslije prvog svjetskog rata, u atmosferi u kojoj je na mnogo mjesta bilo prisutno nastojanje da se Muslimani jednostrano identificiraju kao »Turci« i da se na njih prebaci sav odiozum koji za sobom povlači pejorativna upotreba ovog imena. Stoga je, slijedeći posuvraćenu logiku tog vremena, JMO i mogla da stekne širu socijalnu osnovu i da se postavi kao politički reprezentant jednog dijela stanovništ-

va kome je režim permanentno nametao kompleks egzistencijalne ugroženosti sa svjesno razrađenom namjerom da ga primora na opredjeljivanje za »jednu« ili »drugu« stranu.

JMO je, piše Purivatra, po svemu bila tipična građanska stranka. Njeno je rukovodstvo uglavnom pripadalo sitnoj buržoaziji iz muslimanske čaršije, a program joj je bio utemeljen na uvjerenju da će pauperizirani muslimanski slojevi (seljaštvo i malobrojno radništvo) po logici nacionalnog interesa slijediti i građanski klasni interes. U djelatnosti JMO istovremeno je moguće prepoznati i drugu značajnu politikološku zakonitost koja prati opstojnost ovakvih stranaka: boreći se protiv nacionalizma i šovinizma iz drugih sredina, ona je postepeno sve više zalazila u rizik da i sama postane nacionalistička.

Mada se bavi problematikom koja je prividno vezana samo za jedno kratko razdoblje naše povijesti, knjiga dr Atifa Purivatre imaće danas višestruko aktuelno značenje. Ona nije strogo historiografska; njene su konzekvence, kroz promišljanje i našeg današnjeg historijskog trenutka, značajne ne samo kao analiza prilika jedne decenije (1919—1929) — kojoj je autor pristupio sa krajnjom ozbiljnošću i kritičnošću — već i kao rezime iskustava koja nedvosmisleno ukazuju na to da se u jugoslovenskoj zajednici problem nacionalne emancipacije ne može suprotstavljati problemu klasnog oslobođenja, jer se odnosi tada kreću u neprevladanom horizontu nacionalno-hegemonističkih uz nacionalno-patološku devijaciju i stalno vraćanje unazad. Stoga je i poruka Purivatrine knjige dalekosežnija nego što se to na prvi pogled čini: analiza strukture o djelatnosti JMO, kao i drugih građanskih partija, pokazuje da je takav tip političke organizacije u cjelini neprimjeren istinskim potrebama jugoslovenskog društva, čak i onda kad poprima odbrambeno-nacionalni karakter. Imajući u vidu i nedavne pokušaje da se kod nas obnovi način političkog organiziranja isključivo na nacionalnoj osnovi, i obračun Partije sa takvim tendencijama, aktuelnosti Purivatrinog naučnog poduhvata istaći će se u još krupnijem planu.

Političko otuđenje muslimanskih institucija moralo je, kao i svako drugo, da iznađe i svoju ideološku racionalizaciju, i ono ju je doista i iznašlo u zakašnjelim odjecima različitih evropskih teorija elitizma iz XIX i s početka XX stoljeća, kojima je svima zajednički intimni prezir prema masama i gotovo neograničena vjera u misiju elita i njihovih vođa. Nakon kulminacije, koju je elitistički način mišljenja doživio u ideologijama nacizma, fašizma i japanskog carizma, njegov se karikaturalni eho mogao oslušnuti i kod muslimanskih »uglednika«, i to ne samo na počecima NDH-euforije i ustaške ekstaze (kada »Narodna uzdanica« piše da je »ustaša pobornik istine, časti, poštenja i dobra; on se izgrađuje na priznavanju božanskih moralnih zasada u ljudskom biću, težeći postići idealan duhovni lik čovjeka«) već i na vrhuncu ratnog sukoba. Sušić ilustrira takva gledišta na jednom citatu i

El-Hidaje (1943): »Poznato je kroz povijest, da je vodeća i vladajuća klasa ljudi kao i ulema (inteligencija, prim. D. S.) duhovnog i svjetovnog karaktera igrala vrlo važnu i najvažniju ulogu u životu, opstanku i progresu ljudskih zajednica i njihove državne samostalnosti i nadmoći. Drugim riječima, život i rad inteligencije i vođa znači progres i prosperitet naroda, jer oni udaraju temelje zajedničkog doma — države. Sudbina, koja je zadesila i našu generaciju, vezana je za vođe i inteligenciju.« Sušiću valja priznati da je, iako nije sociolog i politikolog *ex professo*, kroz cio *Parergon* protkao misao kako su klasno otuđenje i njegova ideološka racionalizacija o vladavini vođa kao jedinom putu spasa morali da i na primjeru Muslimana BiH u toku rata završe u pokušaju manipulacije muslimanskim masama, ka njihovoj fašizaciji i anti-komunističkom usmjerenju (uz obilatu zloupotrebu borbe protiv ateizma u čiste nacifašističke svrhe). Manipulacija je posebno računala na neukost tih masa i strahovitu materijalnu bijedu u kojoj su one vijekovima živjele kao seoski i gradski lumpenproletarijat, ili kao klasno neosvješten sitan seljak i radnik-polutan. Utoliko je i odgovornost ovakvih muslimanskih ideologa morala biti veća, ali se o tome pitanju, kako sa žaljenjem ustanovljava i sam Sušić, kod nas malo govorilo ne samo u građanskoj nego i u marksističkoj historijskoj nauci. U svakoj ideološkoj posuvraćenosti, međutim, uvijek ima i istine, ali ne one koju žele njeni kreatori; kada je riječ o muslimanskom institucionalnom sustavu iz vremena koje ispitujemo, ta se istina sastojala u jednostavnoj spoznaji da je ovaj sustav u odnosu na muslimansku masu bio doista »elitistički«, no ne u evropskom aristokratskom značenju ovog pojma, nego više u onom koji je Lenjin često naznačavao kao »ćiftinski«. Iz ove je istine onda rezultirala i činjenica da takav sustav, koji je počivao na ideologiji vođa (ili — kako bi rekli nacionalsocijalisti na »führer prinzipu«), i nije mogao da sprovodi politiku koja bi išla u korist masovnog nacionalnog interesa, bez obzira na sva uvjeravanja dr M. Hadžijahića i ostalih o »najdosljednijem stajanju« muslimanskih masa iza politike njihovih vođa.

Muslimanski teoretičari elitizma na taj su način sami dali odgovor zašto njihove tadašnje institucije, grupe i pojedinci nisu mogli da uspostave čak ni osnovne elemente identiteta između svoje alijenirane i unutar grupnog kalkulusa zatvorene organizacije i historijski oformljenog nacionalnog muslimanskog bića kome je, naročito kroz iskustvo palanačkog stila političkog života starojugoslovenskog društva i kasnijeg neopozivog opredjeljenja većine njegovih establišmentskih reprezentenata za endehazijsku politiku, doista bilo došlo »preko glave« i »srpstvo«, i »hrvatstvo« i »panislamstvo« njegovih »poglavara« i »uglednika«, i kome je bilo stalo samo do jednog — da odahne od svih tih licitacija što su u povijesnim vjetrometinama tako često nad njim igrale ukletu geteovsku Valpurginu noć, i da nađe smirenje u takvom sistemu koji će obezbijediti osnovne preduslove za ispoljavanje nacio-

nalnog identiteta u uslovima bratstva, jedinstva i ravnopravnosti. Da je tome tako, potrudila se da pokaže i sama poslijeratna historija. Talog neprimjerenih »pro-ideologija« i »pan-ideologija« brzo se razvodnio i rasplinuo pred vrijednosnim sistemom revolucije, a koliko su i njegov »pro« i »pan« institucionalni duh bili vještačka i represivno nametnuta stvarnost u ime »idealizma« njihovih nosilaca i »nacionalnog interesa Muslimana«, zorno je upozorio i postrevolucionarni tok zbivanja u kome su sjećanja na »pro« i »pan« politiku ostala kao ružna uspomena u »prosječnoj« svijesti upravo one mase kojom se od strane »vođa« i institucionalne elite htjelo univerzalno manipulirati. Ako se izuzme fanatizirano zavjereništvo organizacije »Mladih muslimana« (koja je bila »quantité negligeable« u odnosu na muslimanski narod, i isto tako zanemarljiv ideološki kvalitet), vidjeće se također da su Muslimani u Bosni i Hercegovini revolucionarnu aksiologiju prihvatili kao svoje etičko i političko opredjeljenje i da im je pokušaj prodora srpskog i hrvatskog nacionalizma sedamdesetih godina u većini ostao potpuno stran.

Na sve je ove momente, sa smislom za analitičku diferencijaciju, elaborirao Derviš Sušić u svom *Parergonu*, ali za po nekog njegovog kritičara izgleda — uzalud. Takav kritičar kao da namjerno bježi od spoznaja tadašnje stvarnosti i kao da ide naruku onom zlehudom Suljagi koji je znao da, polušaljivo-poluozbiljno prijeteći, kaže: »A naročito neka nam niko ne prebacuje vrdanje u politici jer je to polje gdje se uopšte najviše vrda.«

VI

Kritičaru ovakve vrste posebno će zasmetati i Sušićevi pogledi na problematiku panislamizma, budući da refleksi ove ideologije ni danas nisu strani po nekom muslimanskom ideologu. Možda je u tome pogledu panislamizam i najneugodnije asocijativno mjesto iz *Parergona* jer izravno nanosi i na neke aktuelno prisutne natuknice o njegovoj povijesnoj validnosti. Ali pitaće se dalje čitalac, zašto baš panislamizam?

Odvažićemo se na tvrdnju da su »prosrpska« i »prohrvatska« opredjeljenja (uz izuzetak onih kod kojih je »zov« masovnog pokreta u Hrvatskoj za buđenjem »nacionalnog iskona« doista probudio takve atavizme, i po nekog intelektualca, koji se ranije potpisivao ćirilicom a onda iznenada osjetio izazov tog zova, otišao u Zagreb i počeo pisati nepotpisane uvodnike u kojima je tražio da se SR Hrvatska ustavno redefinira najprije kao država hrvatskog naroda a tek onda i Srba i ostalih, što je onda faktički vodilo zahtjevu da se Srbi svedu na građane drugog reda) — u javnom životu i djelatnosti institucija IZ i muslimanske inteligencije gubila na intenzitetu u onoj mjeri u kojoj su se i oni, sa svoga stajališta, uključivali u proces nacionalne identifikacije. Ali ovu tvrdnju ne bismo ovako široko smjeli protegnuti i na povre-

mene tendencije koje su sadržavale otvorene ili manje otvorene implikacije muslimanskog nacionalizma. Njegove su manifestacije bile višeznačne: od reminiscencija na »bošnjaštvo«, koje su sezale i prema pretpostavljenom bogumilskom iskonu, do bašagićevskih intonacija »Od Trebinja pa do brodskih vrata, nije bilo Srba ni Hrvata«. U takav su kontekst onda oprezno smještane i natuknice o srpskom i hrvatskom »došljaštvu« u Bosnu i Hercegovinu, koje je, *vice versa*, ovu republiku trebalo da definira kao pretežno ili isključivo muslimansku. Ali u takvom nazoru na nacionalni identitet bosanskohercegovačkih Muslimana bilo je moguće prepoznati i brojne reflekse ideologije bosanskog autonomaštva, koju su njeni savremeni zagovornici najprije uznastojali da pravdaju otporom prema srpskoj i hrvatskoj »novoj desnici« i njenim asimilatorskim težnjama iz sedamdesetih godina a da je zatim izravno vežu za obnovljenu ideologiju panislamizma, pa čak i za neku svjetsku personalnu muslimansku uniju kao osobenu vrstu muslimanskog komonvelta. Poput srpskih nacionalista koji su bili pustili u opticaj tezu o Jugoslaviji kao isključivo »geografskom pojmu«, te, sljedstveno tome, uputili poziv svim dijelovima srpskog življa u našoj zemlji da se okupe oko »uže domovine srpskog naroda«; ugledajući se takođe i na sličan poziv hrvatskih nacionalista koji su htjeli da »tisućgodišnju hrvatsku državnost« prošire do Drine i do Zemuna — neki su se muslimanski nacionalisti (koristeći, kao i drugi, između ostalog, i politički andergraund), ponovo sjetili sentimenta o »autonomnoj« i »muslimanskoj« Bosni i Hercegovini, a da bi stvorili masovnu psihološko-historijsku potku za takvu ideološku »inovaciju«, oni su morali iznova potegnuti za panislamizmom i za idejom o svjetskoj personalnoj uniji. Pogodan je povod, ne tako davno, bio treći izraelsko-arapski rat (1967) kada se od strane stanovitih ideologa konfrontacija sa izraelskim cionizmom htjela pretvoriti u antijevrejska raspoloženja općenito i u poziv na »sveti rat«. A panislamizam nije bio samo romantičarska platforma iz određenog vremena (kao što je to u početku bila svaka panideologija) nego da se on znao pretvoriti u vrlo konkretnu i oporu real-politiku islamskih vrhova, potvrđuje i el-huseinijevski panislamistički program uklapanja islamskog svijeta u okvire trijadne planetarne podjele nacizam-fašizam-japanski carizam, u kojoj bi onda mogla da nađe mjesta i svjetska muslimanska unija. El-huseinijevski politički svjetonazori iskazali su se u našim ratnim prilikama kao vizija autonomne Bosne i Hercegovine pod neposrednim njemačkim protektoratom.

Mnogi savremenici ovakve vizije panislamizma živi su još i danas, te nije čudno što im ne može konvenirati otvorenost i argumentiranost Sušićevog pristupa u *Parergonu* i ovoj delikatnoj problematici. Bila bi to, uostalom, njihova privatna stvar kada se rafiniranom metodologijom »šapućućeg«, kabinetskog, akademsko-klubskog, povjerljivo-telefonskog i pogotovo sijelačkog mnjenja ne bi oni, koji misle kao i Sušić, htjeli denuncirati kao »renegati

muslimanstva«. Na sreću, može se i iskustveno osjetiti kako panislamizam nije prirođen svakodnevnom muslimanskom nacionalnom osjećaju jer i nedovoljno prosvijećenom čovjeku zdrav razum nalaže pitanje: dokle bismo iznova stigli ako bi se katolički vjernici personalno vezali za Vatikan, a pravoslavni — za neki od izvanjugoslovenskih ortodoksno-kršćanskih centara? Ubijeđeni smo da je i ovdje riječ o ideološkoj konstrukciji koja neće doživjeti verifikaciju stvarnosti.

VII

Postoji još jedno mjesto u *Parergonu* koje će iritirati Sušićeve kritičare. Mislimo na njihov odnos prema zapadnoj kulturi koji autor s razlogom podvrgava kritičkoj analizi. Po Sušiću, naime, čak se i u našoj najnovijoj historijskoj literaturi o etnogenezi bosanskohercegovačkih Muslimana nastoji prema kulturi evropskog Zapada uspostaviti takva vrsta odioznosti u čijoj se pozadini, kao krajnji motiv njene iracionalnosti, može nazrijeti samo činjenica što je ona kršćanska. Patos tog odiozuma duboko je protkan etičkom i apstraktno-humanističkom hipostazom istočnjačkog duhovno-kulturološkog sklopa. Za njegovu paradigmu Derviš Sušić citira jedno karakteristično mjesto iz knjige dr M. Hadžijahića *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, u kome ovaj historičar doslovce ističe: »Mora se reći i to da je orijentalna islamska civilizacija bila u mnogome pogledu atraktivna. Za bosanske (nema hercegovačkih, prim. D. S.) Muslimane to je civilizacija prožeta duhom njihove vjere islama, ali i utkana u prošlost njih kao pripadnika islama. Posebno je naglašena u ovoj civilizaciji humanistička strana koja se među ostalim očitovala u milosrđu (merhametu), uspostavljanjem općekorisnih fundacija (vakufa), dalje se karakteriše naglašenom meditativnošću, umjerenim životnim ritmovima itd.« Ovakvoj visoko produhovljenoj i oplemenjenoj, potpuno metafiziciranoj aksiologiji Orijenta, Zapad je, prema Hadžijahiću i sličnim autorima, suprotstavio suhoparni racionalizam, tehnicizam i individualizam (»sa prilično zanemarenim sentimentalnim obzirima«), iz čega se onda nameće logičan zaključak da je njegova kultura izvršila varvarski imperijalni pohod na (kako to Sušić figurativno vrlo lijepo kaže) bosansku »đul-bašču sa šimširima«, u kojoj je (dodajmo mi), na osnovu ovakve vizije, divanio merhametli raspoloženi istočnjački meditativac i čudom se čudio šta se to zbiva u ambijentu »kulta vode i zelenila, pozitivnog odnosa prema životu, čitavog sistema higijenskih i kinastazičkih propisa, zanatske privrede i umjetnih zanata« (parafraza dr M. Hadžijahića).

Ako sada ostavimo po strani i ovog, i ostale naše današnje povjesničare čija relacija prema orijentalnom sistemu vrijednosti, ovako artikulirana, može imati samo sentimentalni ali ne i naučni dignitet, vidjećemo da hipostaza jedne kulture nad drugom (u

ovom slučaju, orijentalno-islamske nad zapadno-kršćanskom) nije nikada odvela ničem drugom do apstraktnom suprotstavljanju i srozavanju naučnog mišljenja iz orlovskih visina i jednog i drugog kulturnog sustava u žablje perspektive pragmatskog kavženja, etičke himbenosti i vjerskog fanatizma. Našem su savremeniku ovakvi suterenski nivoi najmanje potrebni, budući da je historija već verificirala vrline i nedostatke i muslimanskog Orijenta i kršćanskog Okcidenta te da se stoga ne može govoriti tek o pukom političkom oportunitetu kada se raspravljanja na tim razinama danas izbjegavaju. Jer iskustva su na obje strane gotovo identična. Istočnjačkom »merhametu« u etičkom pogledu ništa nije manje blizak zapadnjački »caritas«, orijentalnim »vakufima« ništa manje okcidentalno »zaklade«, kao što se sultanovski i kalifatski politički »marifetluk« u sferi politike kao tehnike vladanja ništa nije razlikovao od katoličkog makijavelizma i pravoslavnog bizantinizma, te kao što osmanlijski prodor u Evropu nije bio ništa različit od imperijalnog evropskog prodora na Istok. Kao da je u konkretnom postupanju, kada su bili u pitanju njegovi otuđeni klasni i nacionalistički ciljevi, orijentalac bio »merhametniji« od zapadnjaka pa bi sada taj metafizicirani momenat trebalo isticati kao »*punctum delimitationis*« između dveju velikih povijesnih kultura! »Bojovnike« ovakve vrste moderna je historija upoznala u dovoljnoj mjeri a da bi u njihovu ideologijsku fiziognomiju ovdje trebalo dublje ulaziti. No sporadičnim pokušajima za restauracijom njihovog načina mišljenja (bez obzira na to kojoj »strani« pripadali) treba se odlučno suprotstaviti jer oni obavezno obnavljaju sugestije o »višem« pozvanju jedne ili druge kulture, o jednostranoj prevalenciji jedne u odnosu na drugu i o potrebi reinterpretacija prošlosti, kao što uporedo probuđuju nacionalne, etničke i kulturološke resantimane i završavaju u svođenju na čist religijski sentiment. Saglasni smo stoga da manihejski način gledanja na predimenzionirani pojam »merhameta«, kao razgraničavajuće crte islama prema kršćanstvu u konfrontaciji njihovih kultura (a samim tim i kao perspektive razrješenja sukoba između »dobra« i »zla« na bosanskohercegovačkom tlu), mora da svoj terminus doživi i u zahtjevu za političkim i vjerskim revandikacijama. Ili, kako veli Derviš Sušić za ovakve svjetonazornike, »oni navlače stare barjake na novo koplje, s novom jabukom na vrhu, oni žele da merhamet vežu i za osmanlijske vrhove, za begler-begove i sandžak-begove, i ulemu koja je leputala ulizičkim peševima za njima i oko njih, za tabor imame i drugu protokolarno prateću bratiju i svitu i ostale uz njih«.

VIII

Neki današnji nazori na problematiku »panislamizma« i pretpostavljene buduće svjetsko-historijske revolucionarne uloge islama (koja se i kod nas nastoji posebno naglasiti u »povijesnom tre-

nutku njenog nastupajućeg XV stoljeća«), u svojoj suštini ne izlaze iz okvira navedenih hipostaza. Hegelovskim jezikom kazano, zastupnici tih shvatanja smatraju da je kršćanski svijet zajedno s kapitalističkom civilizacijom Zapada istrošio svoj historijski princip i da renesansa islamske kulture i islamskog duha treba sada da zahvati ne samo tradicionalni muslimanski Orijent nego da se proširi i izvan njegovih horizonata. Izgledi za oživljavanjem njegovog povijesnog principa nalaze se u tezi da islam, pored religijskih sadržaja, podrazumijeva i cio jedan etički, politički i kulturni svjetonazor kakav ne nalazimo u kršćanskom i jevrejskom duhovnom sustavu (a kada se tome dodaju i oni ostali, tada će postati jasnije koliko se ovakvom postavkom sugerira »više poslanje« samog islama), zbog čega se njegov vrijednosni sistem onda mora posmatrati kao »revolucionaran« i postulirati kao »preporoditeljski«. Da bi se cjelovitije shvatio smisao ovih poruka, neophodno je učiniti makar najkraći osvrt na kontekst u kome su one »osjetile šansu« za svoju naučnu i političku legitimaciju.

One, najprije, polaze od pogrešnog tumačenja našeg odnosa prema svijetu nesvrstanih zemalja u kome mnoge zemlje sa islamskom tradicijom nesporno igraju zapaženu ulogu u borbi protiv imperijalizma i hegemonizma. Na tome planu čisto činjenične konstatacije ne može se poreći da danas uporedo nastupaju ideje marksističkog, islamskog i nekih varijanti kršćanskog socijalizma te da im u tome smislu (kada je riječ o nastojanju da se socijalizam kao svjetski proces u svojoj izgradnji usmjeri ka historijskom nasljeđu svakog naroda i njegovoj izvornoj etičkoj i političkoj aksiologiji, a ne prema bilo kakvim izvanjskim obrascima) treba priznati zajedničku antiimperijalnu i antihegemonističku vrijednost. Uostalom, islamski socijalizam je i ustavno normiran kao opredjeljenje pojedinih država, što bi bio još jedan dokaz više za nesuvislost njegovog poricanja.

Teškoće s nekim njegovim ideološkim zagovornicima kod nas, međutim, počinju tamo gdje se njihova ekstaza »revolucionarnim islamstvom« nastoji prenijeti i u historijski kontekst socijalističkog samoupravljanja u kome onda poprima i karikaturalni ideološki oblik, pa izaziva opravdan kritički odnos ne samo »zvaničnika« (kojim nazivom čaršija pejorativno označava »oficijelne marksiste«) nego i »običnog« svijeta (koji je najčešće ravnodušan prema takvoj vrsti indoktrinacije osim, naravno, ponekog fanatika kakav se može susresti u svakoj sredini). Ostavićemo sada po strani pitanje — s kakvom bi tipičnom idiosinkrazijom i pozivom na »sveti rat« isti ti zagovornici reagirali na ideje kršćanskog socijalizma unutar jugoslovenskog društva? Zadržaćemo se na nivou ideološke analize koja bi pokazala, i teorijski i iskustveno, da zanos »revolucionarnim islamstvom« ne bi u našim današnjim historijskim okolnostima bio ništa manje poguban od zanosa bilo kojom drugom import-ideologijom koja se unazad nekoliko godina htjela uvesti u naše prostore (pomenimo otvoreno neostaljinizam

pod vidom takozvane neoibeovštine, ili različite obrasce malograđanskog socijalizma, republičkog nacionalnog socijalizma i slično). Ovakvih »ideoloških uvoznika« bilo je, dakle, u poslednje vrijeme poprilično (mada ni izbliza u onom broju koji bi mogao da dovede u pitanje opstanak socijalističkog samoupravljanja), pa ne vidimo poseban razlog ni zašto bi ideolozi »revolucionarnog islamstva« imali privilegirani tretman ili (u pretpostavljenom uvozništvu ideja) klauzulu najvišeg povlaštenja ili preferencijalnih ideoloških carina. Jer asocijacije su u tom pogledu neminovne. Podsjetimo li se da je u okvirima međunarodnog radničkog pokreta staljinizam postao realna opasnost onda kada se tip socijalizma koji je on propovijedao, htjeo nametnuti kao »svjetsko-preporodilački« i kada se u toj namjeri »prelio« preko sovjetskih granica (dok se do tada mogao smatrati unutarnjom stvari samog SSSR-a) — tada istu takvu realnu opasnost susrećemo i kod »revolucionarnog islamstva« kada se on, od čisto unutarnje stvari pojedinog muslimanskog povijesnog sustava, promišljenom akcijom svojih sljedbenika nastoji pretvoriti u »pan-ideologiju«. A na takve sporadične pokušaje možemo naići i danas, upravo u »nastupajućem XV stoljeću«, kada se još jednom teže obnoviti misli o višoj vrijednosti islamske kulture i o njenoj predstojećoj preporoditeljskoj misiji u funkciji nekog od znamenja koja smo opisali na prethodnim stranicama. Stoga se ne možemo oteti čuđenju što su ovakve (u suštini) homeinijevske ideje, pod ajatolaškim džubetom ponekog domaćeg panislamiste ili pod obličjem laičko-katedarskog misionarstva, nastupile sa izanđalom frazeologijom i patetikom o »ugroženom muslimanstvu« u Bosni i Hercegovini kada ih je dočekala obrazložena marksistička kritika, bilo pod vidom sušićevskih literarno-historijskih kazivanja, bilo pod vidom reagiranja samog SKJ kao revolucionarne partije. Za svakog je dobronamjernog promatrača naših prilika, naime, bilo oduvijek jasno da u uslovima našeg višenacionalnog sustava, a na osnovu logosa same revolucije, ne dolazi u obzir izgradnja nikakvog religijskog socijalizma budući da bi on već po svojoj vokaciji (a i po naslijeđenim mehanizmima) vodio ka vjerskom dogmatizmu, nacionalizmu i šovinizmu, a u konačnoj instanci i genocidu kakav smo već imali nesreću da upoznamo u njegovim najstravičnijim konzekvencama. Što su jugoslovenski komunisti najadekvatnije spoznali tu historijsku logiku i što su je nastojali realizirati kao praksu zajedništva, nisu, dakako, krivi oni, ali se čini da su upravo po toj spoznaji i legitimirani da se još jednom odlučno suprotstave obnovljenim panislamističkim tendencijama. Valja pri tom ponovno istaći da naše marksiste islamski socijalizam ne zanima kao ideologija ili kao potencijalna stvarnost određene zemlje (jer je to njena unutarnja stvar), nego prevashodno kao hipostazirana panislamska tendencija koju u našim povijesnim prostorima ne možemo promatrati drugačije nego kao neprimjerenu i isforsiranu manifestaciju ideološkog imperijalizma i hegemonizma određenih islamskih krugova u svijetu. Stoga je ne možemo ni izuzeti

od tretmana koji je (po nesuvislosti njenih pretpostavki a ne po izvanjskoj represiji, kako se to često želi predstaviti) doživio kod nas i svaki drugi oblik import-hegemonističkih ideologija, i koji se uvijek izražavao u njegovom kritičkom odbacivanju ali i stvaranju takvih realno-historijskih stanja koja će ovakve ideologije i sama odbaciti kao tuđe tijelo.

Začuđujuće je već sa čisto metodološkog stajališta što predstavnici pomenutih nazora na hipostazirane dimenzije islamske civilizacije žele da po svaku cijenu održe privid njenog apsolutnog pozitiviteta, i što ne pokazuju ni najmanju spremnost za analitičku diferencijaciju njenih povijesnih manifestacija. Ponekad se učini kao da su zaboravili da je ekskluzivistički pozitivizam uvijek vodio dogmatizmu a da je od dogmatizma ka religijskom, kulturnom i političkom sektaštvu takođe uvijek bio samo jedan korak. Nećemo se stoga ustručavati od procjene da pozitivističko vrednovanje islama kao »merhamet-vjere« u odnosu na kršćanstvo (koje je u ovom kontekstu inkluzive pretpostavljeno budući da osim njegova dva »zakona« — katoličkog i pravoslavnog — u Bosni i Hercegovini nije bilo utjecajnijeg religijskog entiteta) ima za glavnu svrhu ponovno sugeriranje neprotivurječne identičnosti između muslimanskih institucija i muslimanskog nacionalnog bića, a to je upravo ono što Sušić odbija da prihvati u apriornoj formi. Jer postaviće se normalno pitanje: ako bismo aksiološki apriorizam u vrednovanju usvojili kao metodološki manir, zašto bi on bio privilegij isključivo muslimanskih teologa i historičara, i po kojoj bi se objektivnoj osnovi on, kao pravo pristupa mogao poricati »onoj« drugoj strani? I obratno: ako bi se na tu pristupnu apodiktiku pristalo kao na univerzalno, ne bismo li se iznova zapleli u onaj duhovno-teološki, ali, po svojim krajnjim konzekvencama, i historijsko-politički *circulus vitiosus* u kome smo se stoljećima kretali a da na njegovim osnovama nismo mogli iznaći perspektivu razrješenja? Nije li, konačno, i biblioteka »Kulturno nasljeđe u BiH« u neposredno minulom vremenu, čiji su poslenici izvršili dignitetno razlikovanje progresivnog i konzervativnog u tom nasljeđu, pokazala koliko je nesuvisan i neodrživ pomenuti apriorizam pred iznova otkrivenim bogatstvom različitosti u zajedništvu tradicije koja se oblikovala na tlu naše republike? Ako se već govori o »merhametu«, onda ga je trebalo zbiljski iskazati upravo kroz destrukciju kulturološkog dogmatizma. Ali izgleda da »Preporod« i njegovi istomišljenici još nisu spremni na takav poduhvat koji bi, očigledno, bio negacija njihovih metodoloških polazišta.

IX

Kroz kazivanja u *Parergonu* protkana je i tema o odnosu muslimanskih institucija, grupa i pojedinaca u međuratnom i ratnom razdoblju. Tema nije nova, ali je kod Sušića aktualizirana iz jed-

nog složenijeg ugla nego što se to do sada činilo u ovakvim prigodama. O njoj ne želimo govoriti sa stajališta marksizma kao učenja kome bismo pripisali konačno dostignute istine, nego sa stajališta ideološke analize toga odnosa kojom se, pored marksizma, bavi i sva moderna sociologija saznanja.

Marksizam i islam (kao i svaka druga religija) nespojivi su u pogledima na osnovna ontološka i gnoseološka pitanja (na što oba svjetonazora imaju legitimirano historijsko pravo). Kada bi njihova suprotstavljenost ostala samo na tom nivou, moglo bi se još govoriti o akademskoj toleranciji ili makar o »srdačnoj netrpeljivosti«. Međutim, i muslimanske su institucije (a da o grupama i pojedincima i ne govorimo), kao i institucije ostalih konfesija, svoju oporbu prema marksizmu, po pravilu, uvijek prenosile sa tla ontologije i gnoseologije u područje »svjetovnog« ili »historijskog« bitka (odnos historije, društva i čovjeka) da bi borbom protiv marksističkog ateizma u prvi plan isturile *ideološke* a ne *realitetne* kategorije i onda se preokupirale apstraktnom imaginarnošću (suzbijanjem, u svijesti vjernikâ, predstavâ o nepostojanju boga), umjesto neumoljivo prisutnom realnošću (logikom klasne borbe i revolucionarnih preobražaja društva). Muslimanski teolozi i historičari kao da su svjesno oturali u zaborav fojerbahovski iskazanu istinu da razgovor o bogu zapravo nije ništa drugo do razgovor o čovjeku koji je u dogmatiku o najvišem biću projicirao svoje vlastito otuđenje da bi se sa njim onda borio na duhovnom a ne na svjetovnom planu. Ovi mislioci, naravno, nisu obavezani Fojerbahom, ali jesu istinom koja je implicirana u navedenom stavu — da je u teološkom naporu da zbiljsku problematiku iz ovostrane historičnosti prebaci u onostranu transcendenciju izravno sadržano nastojanje da se egzistencijalna konkurencija društva i čovjeka nadomjesti apstrakcijama koje ništa zbiljsko ne dovode u pitanje. Kada ovaj načelni iskaz primijenimo na okolnosti vremena koje su predmet našeg razmatranja, on dobiva svoje realno obličje tamo gdje postaje očigledno da predratni i pogotovo ratni odiozum jednog dijela muslimanskog institucionalnog sklopa nije bio prevashodno motiviran niti ontološkim niti gnoseološkim razmimoilaženjima sa marksizmom, već sa njegovim socijalnim programom koji nije mogao ići u prilog klasnim interesima njegovih vrhova. Stoga je bila neophodna teološko-ideološka mistifikacija koja je morala da izvrši dvostruki zahvat u »svjesni bitak« svoga vremena: da religijski osjećaj kod muslimanskih masa najprije hipostazira do onog stupnja na kome će biti neposredno upotrebljiv u manipulativne svrhe naspram ostalih konfesija (u ratu: naročito protiv kršćanskog pravoslavlja), i da onda ovu hipostazu proširi i na nacionalni sentiment kako bi se mogao izvesti završni čin ove mistifikacijske procedure — postavljanje identiteta religijskog i nacionalnog osjećanja kao *apsolutne* strane historijski shvaćenog muslimanskog bića koja klasnu borbu *unutar* svoje nacije isključuje već na nivou mogućnosti, posmatrajući je kao diverziju protiv nacionalnog jedinstva u odnosu na

ostale nacionalne entitete. Eto zašto je danas i nekim ideolozima oko »Preporoda« mnogo bliža teza dr M. Hadžijahića o »dosljednom stajanju« muslimanske sirotinje oko otuđenih institucionalnih vrhova političkih i kulturnih organizacija i udruženja nego kritička analiza klasnih interesa tih istih vrhova kojom se bavi D. Sušić u svojim kazivanjima.

Ova mistifikacija, koja je morala da završi lošom religijskom i nacionalističkom metafizikom u odnosu na marksističku i svaku drugu istinsku dijalektiku (i koja je bila svojstvena i ostalim nacionalističkim sredinama), imala je — da se još jednom vratimo sociologiji saznanja i njenim kategorijama — dvije funkcije: javnu i prikrivenu. Javna se sastojala u apsolutizaciji pojmova religijskog i nacionalnog; prikrivena, pak, u potpunoj subordinaciji pojma klasnog. No obje, ovako uzete, slile su se u jedinstvenu funkcionalnu cjelinu i stavljene su u službu praktičnih političkih ciljeva, onda kada su se muslimanske institucije, grupe i pojedinci, okupljeni oko njih ili vrlo bliski njima, htjeli da, nasuprot marksističkoj orijentaciji u BiH (čiji prodor nije mogla da spriječi nikakva represija) i nasuprot samom NOP-u, sebe legitimiraju kao jedine historijski verifikabilne predstavnike muslimanske nacije koji su se izborili za njen identitet. Odatle je fraza o »marksističkoj pošasti« i »boljševičkoj kugi«, koja je u svijest prosječnog Muslimana trebalo da utjera paničan strah od »ateističkog užasa«, imala upravo tu prikrivenu funkciju da fetišizacijom religije i nacije stvori ideološku glazuru nad neriješenim klasnim pitanjem, zbog čega joj je ona javna (kontra-ateistička) bila uglavnom mistifikacijska, u smislu dobro proračunatog političkog makijavelizma.

Čitalac će i u tom povodu vjerovatno postaviti pitanje: koji su onda bili uzroci institucionalnog kraha ove ideološke i politikantske metafizike?

Oni su se već tada mogli nazrijeti iz cijele konstelacije nacionalsocijalističke i fašističke ideologije koju je čuveni marksistički filozof Đerđ Lukač s razlogom nazvao »pomračenjem uma«. Ova je ideologija počivala na kategorijama najčistijeg iracionalizma (hipostazi nacije i religije, kultu vođe i volje za moći, mistifikaciji o »višoj rasi«, smrtnoj mržnji prema marksističkom programu klasne borbe i historijskoj misiji proletarijata u emancipaciji čovječanstva od uslova otuđenja i postvarenja i sličnom). A to su većinom baš one kategorije koje je D. Sušić prepoznao i literarno obradio u načinu mišljenja i djelatnosti utjecajnog dijela institucionalne hijerarhije i kulturnih krugova muslimanskih organizacija i udruženja u predratnom vremenu i u takozvanoj NDH. Kategorijalna podudarnost omogućila je relativno brzu i uspješnu nacifikaciju i fašizaciju tog načina mišljenja i djelovanja koja bi i što se tiče bosanskohercegovačkih Muslimana završila u apokaliptičkom pomračenju uma da nije bilo pravilne orijentacije NOP-a pod rukovodstvom Komunističke partije (pri čemu ne možemo a da ne pomenemo i onaj dio muslimanskog institucionalnog

sustava koji je na vrijeme spoznao svu historijsku pogubnost naci-fašističke i endehazijske apokalipse). Upravo je komunistička ideologija otrijeznila muslimanske mase od opijumske zanesenosti »novim poretkom« kojom su htjele da je ošamute sile Osovine u sprezi sa domaćim kvislinzima svih vjera i nacija, i omogućila im da i svom religijskom i nacionalnom osjećanju iznađu ono mjesto koje mu u političkom, etičkom i kulturnom sklopu bosansko-hercegovačkog zajedništva doista i pripada.

I šta se sada dešava? Kada se čitalac *Parergona* trgne iz stravičnog panoptikuma, što ga je D. Sušić dočarao literarnom imaginacijom fašističkih, ustaških i četničkih pokolja, pokazujući do kakvih je infernalnih konzekvenci morao da dovede hitlerovski, musolinijevski, pavelićevski, nedićevski i el-huseinijevski pokušaj totalitarističke indoktrinacije muslimanskih, hrvatskih i sprkskih masa — on se neočekivano nađe suočen s pitanjem »Preporoda«: šta je trebalo Sušiću da iznova zalazi u prošlost i da literarno rovari po njenim poluugašenim sjeništima kada se, eto, danas saradnja muslimanskih institucija sa SKJ, SSRN i ostalim društveno-političkim organizacijama razvija na uspješan način, i na zavidnoj je visini?

Ovakvo pitanje ne možemo a da ne nazovemo novom mistifikacijom, pa, ako je baš potrebno, i demagogijom. Ono udara na otvorena vrata jer Sušić nigdje nije problematizirao današnji kvalitet ove saradnje, ali je odlučno odbio da je prihvati kao neku vrstu psihološkog pritiska (čiju prisutnost »Preporod« ne može poreći u svojim napisima) da se danas govori o jednom drugačijem tipu saradnje dijela muslimanskih institucija sa ranijim političkim establišmentima. Istina, dijalektički shvaćena, može biti samo u funkciji progresa; i, obratno, njeno zataškavanje u ime različitih oportunizama može da služi jedino tradicionalizmu i konzervativizmu — koji i sami postaju reakcionarni kada na određene teme stave bilo koju vrstu »tabua«.

X

»Preporod« će se u tom pogledu možda najviše osjetiti pogođenim kada u završnim dijelovima *Parergona* D. Sušić bude raspravljao o težnji nekih muslimanskih ideologa da povijesni tok prilika prikažu takvim kao da su upravo muslimanske institucije i grupe i pojedinci iz redova muslimanske inteligencije (»kulturnici« i »uglednici«) stvorili potrebne historijske i etičko-političke pretpostavke za stasanje nacionalnog identiteta Muslimana i za njegovo dozrijevanje do potpunog povijesno-etničkog i kulturološkog identiteta, te da je Savezu komunista Jugoslavije preostalo da u tome svemu prizna samo — tako postignuti *status quo*. Mada su ovakva mišljenja češće implicirana nego otvoreno iznesena, ona ne umanjuju utisak da se takvim konkludentnim činima želio ostaviti dojam kako je u Jugoslaviji sve do polovice šezdesetih godina

(otprilike do Osmog kongresa SKJ) postojala represija nad muslimanskim nacionalnim identitetom i kako su i tada muslimanske institucije, i same zahvaćene represijom, faktički bile jedina »narodna uzdanica«.

Ovdje ne bismo dublje ulazili u smisao obračuna SKJ s dogmatsko-birokratskim i unitarističkim snagama na Brionskom plenumu CK SKJ iz 1966. On je još jednom afirmirao sposobnost SKJ da kao moderna revolucionarna partija vrši na osnovu kritičkih spoznaja korekciju vlastite prakse i da je usmjerava ka višim oblicima socijalističkog samoupravljanja (takav je bio obračun KPJ između 1948—1952. sa staljinističkom frakcijom, zatim SKJ sa đilasovskim liberalizmom 1953, te, nakon 1966, sa građanskom »novom desnicom« i anarholiberalističkom »novom ljevicom« sedamdesetih godina, sa »neoibeovštinom« sredinom sedamdesetih godina itd.). To je mogla da učini samo partija čiste političke savjesti i u najvišem stupnju rasterećena dogmatizma.

A šta čini »Preporod«? S konsternacijom, koju je teško razumjeti a još teže prihvatiti, i s neskrivenom željom nekog u svojoj blizini da putem njegovih napisa stvori masovnu psihozu u kojoj će taj »neko« u ime Islamske zajednice iznova prohtjeti da nastupi kao jedini legitimirani zastupnik bosanskohercegovačkog muslimanstva i njegovog identiteta i tradicije, nastoji se navući odiozum na jednog književnika — Muslimana čije je djelo sebi već obezbijedilo mjesto u našoj kulturnoj historiji, i onda taj odiozum protkati kroz čaršiju, »šapućuće javno mnjenje«, andergraund, profesorske kabinete, kroz mahale, sela i zaseoke, kroz džamije i vazove, da bi se stvorila opsjena o autentičnom *»vox populi«* u ime kojeg će još jednom da progovori institucijski *»vox dei«* ovog ili onog samozvanog muslimanskog ideologa. Nećemo ovdje postavljati pitanje da li »neko« u današnjem muslimanskom institucionalnom sustavu zaboravlja da, pored Muslimana-vjernika (za koje je SKJ uvijek imao puni respekt ukoliko su usvajali vrijednosni sistem samoupravnog socijalizma), postoje i Muslimani-komunisti za čije mišljenje isti takav respekt mora da pokažu i »Preporod« i Islamska zajednica); odgovor je na ovo pitanje već prejudiciran u »Preporodovim« napisima. Oni su militantni u onoj mjeri u kojoj su tempirani na postizanje pomenutih učinaka. Ali, gdje je u njima ona odvažna smjelost za koju bi se moglo očekivati da će je ovo glasilo pokazati nakon što je bilo suočeno (uzmimo samo nju ako ništa drugo) sa faktografskom stranom *Parergona?* Gdje je samokritički dignitet kojim se trebalo osvrnuti na vlastitu prošlost i gdje je onaj »merhamet« kojim bi, njenom demistifikacijom, trebalo rasteretiti savjest sadašnjosti i današnjih generacija?

O tome »Preporod« šuti. On se izgleda ravna po starom skolastičkom načelu: »ukoliko se činjenice ne slažu sa mišljenjem, utoliko teže po činjenice«. Ali teško je vjerovati da će ovakav skolasticizam moći danas da izdrži imalo ozbiljnu kritiku društvene i naučne javnosti.

Aleksandar M. Vacić

Socijalistički privredni razvoj u svetlosti istorijskog iskustva*

Za celovito razmatranje socijalističkog privrednog razvoja, prema našem mišljenju, mora se poći od stava da je društveni razvoj nedeljiv, te da u njemu, na duži rok posmatrano, nisu moguće bitne neusklađenosti između pojedinih dimenzija razvoja. Na kraći rok posmatrano, takve neusklađenosti, pa i protivrečnosti, moguće su i česte, ali ih društveni razvoj svojim ukupnim tokom na jedan ili drugi način prevladava, dovodeći do većih ili manjih odstupanja aktuelnog društvenog razvoja od planiranog ili bar očekivanog. Prelazni karakter epohe u kojoj živimo čini prisustvo protivrečnosti o kojima je reč brojnijim i izraženijim nego etape stabilizovanih načina proizvodnje. Činjenica da se dinamičko usklađivanje pojedinih komponenata razvoja i u takvim uslovima

---

* Tekst prof. dr Aleksandra Vacića predstavlja znatno prošireno uvodno izlaganje koje je podneo na naučnom simpozijumu »Socijalistički privredni razvoj u svetlu istorijskog iskustva«, održanom krajem septembra 1979. godine u organizaciji Naučnog društva SR Srbije i Privredne komore Srbije.

ostvaruje, iako s velikim teškoćama i konvulzijama, svedoči o tome da je reč o stvarnoj zakonitosti a ne bilo kakvoj ideološkoj tezi.

Primenjena na privredni razvoj kao jednu od dimenzija celokupnog društvenog razvoja, u mnogo čemu na njegovu osnovu, pretpostavka o nedeljivosti društvenog razvoja znači u prvom redu tesnu uzajamnu povezanost materijalno-proizvodnog i društveno-ekonomskog razvoja. Ova elementarna istina, koju u daljem razmatranju uzimamo kao aksiom, po svemu sudeći nije dovoljno respektovana ni u ekonomskoj teoriji ni u privrednoj praksi socijalističkih zemalja. Od nastanka prve socijalističke zemlje pa do danas mogu se naći mnogi primeri etapa u kojima je ekonomska nauka bila gotovo u celini zaokupljena i unutar sebe podeljena pitanjima privrednog razvoja (teleološka i genetička koncepcija razvoja u ranim dvadesetim godinama u SSSR; mesto i uloga poljoprivrede u Kini; značaj i stvarno značenje stabilnosti privrednog razvoja u Jugoslaviji itd.). I obrnuto: u drugim etapama razvoja ekonomska nauka se gotovo u celini posvećivala jednim ili drugim pitanjima najšire shvaćenog privrednog sistema, ponekad u toj meri apstraktno tretiranim da je rasprava nužno dobijala izvesna sholastička obeležja (diskusija o glavnom regulatoru privrede u SSSR tokom dvadesetih godina; rasprava o uzrocima robne proizvodnje sredinom pedesetih u gotovo svim socijalističkim zemljama; diskusija o raspodeli prema radu pre nekoliko godina u Kini itd.

Posmatrane sa nešto veće distance, iako su ponekad imale i prizvuk sholastike sve ove rasprave bile su u tesnoj vezi s aktuelnim pitanjima privredne prakse, prethodnog ili budućeg privrednog razvoja i dilemama koje su se povodom njih pojavljivale.

Imajući na umu sve što je rečeno, metodološku pretpostavku naših daljih razmatranja čini stav da socijalistički privredni razvoj nije geografski određen pojam, već predstavlja pojam koji ima zasebna, od drugih istorijskih tipova razvoja kvalitativno različita obeležja. Ukoliko je takva pretpostavka tačna, a mi smatramo da jeste, odnosno uzimamo je ako ne kao aksiom a ono kao radnu hipotezu, onda sledi zaključak da razvoj koji se ostvaruje u okvirima pojedinih socijalističkih zemalja sam po sebi nije socijalistički, već da se takav njegov karakter može utvrditi samo kritičkom analizom društvene pakse. Kritičku analizu društvene prakse, pri tome, ne shvatamo jednostrano, kao prosto upoređivanje društvene prakse s jednim apsolutno, van vremena i prostora, datim modelom privrednog razvoja, jer bi takav pristup, budući u osnovi dogmatski, morao biti sterilan. Kritičku analizu društvene prakse, u skladu s marksističkim poimanjem odnosa filozofije, nauke i prakse, shvatamo kao dijalektički proces u kome se, polazeći od izvesnih vrednosnih stavova, formiranih na osnovu istorije i teorije, kritički razmatraju pojedina pitanja privrednog razvoja i razvoj kao celina, podvrgavajući u tom procesu kritičkoj

proceni i same te vrednosne stavove, odnosno koncept privrednog razvoja od kojeg se u razmatranju pošlo, da bi se u daljem procesu njihovog uzajamnog prožimanja tražili novi putevi menjanja postojećeg u pravcu novog, potencijalno prisutnog u njemu. U krajnjoj liniji, u pravcu stvaranja asocijacije slobodnih proizvođača, »udruženja slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvesno troše kao jednu društvenu radnu snagu«,[1] sa kojom je Marks pojmovno izjednačavao društveno-ekonomske odnose budućeg društva.

To je istovremeno i najopštija platforma sa koje treba posmatrati izbor osnovnih tematskih područja u ovom razmatranju, kao i relaciju koju ono ima prema Jugoslaviji. Naša ambicija nije da ocenjujemo privredni razvoj pojedinih socijalističkih zemalja, pa ni razvoj ostvaren u svima njima zajedno. Naša osnovna namera jeste da, kritički razmatrajući celokupno istorijsko iskustvo razvoja ostvarenog u socijalističkim zemljama, uključujući i našu sopstvenu, damo doprinos rešavanju problema razvoja našeg društva u ovom vremenu, bez ikakve pretenzije da o tome izričemo definitivne sudove. U ovom kontekstu, najzad, treba postaviti i pitanje povezivanja privrednog razvoja i privrednog sistema, jer smo uvereni da između njih mora postojati dinamička usklađenost.

I

Bez obzira na druga pitanja koja se u vezi sa privrednim razvojem postavljaju, tempo privrednog razvoja oduvek je bio, a i danas velikim delom jeste, jedna od glavnih preokupacija i ekonomske teorije i privredne prakse socijalističkih zemalja. U ostvarenoj stopi privrednog rasta, naročito ako se ona posmatra na duži rok, mnogi ekonomisti i danas vide sintetički pokazatelj ukupnog privrednog — a ponekad i celokupnog društvenog — razvoja, zasnivajući na tom pokazatelju i sudove o relativnoj, odnosno uporednoj vrednosti pojedinih privrednih sistema.[2] Istorijsko iskustvo,

---

[1] K. Marks, *Kapital*, tom I, ćirilica, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 42.

[2] Evo šta je o tome rečeno o enciklopediji *Politička ekonomija*, objavljenoj u SSSR u redakciji akademika A. M. Rumjanceva:

»Zadovoljavanje rastućih potreba narodnih masa u socijalizmu zavisi, pre svega, od razmera čistog proizvoda društva, obima i predmetne strukture fonda potrošnje, koji čini osnovni deo čistog proizvoda, i tempa njihovog rasta. Taj tempo igra veliku ulogu ne samo u rešavanju unutrašnjih zadataka već i u ekonomskom takmičenju socijalizma i kapitalizma na svetskoj areni. Preimućstva socijalističke planske privrede pružaju mogućnost ostvarivanja neprekidnog porasta privrede brzim tempom. U periodu 1951—1970. nacionalni dohodak SSSR rastao je prosečno godišnje za 8,7%, Bugarske za 9,3%, Mađarske za

kao i svaki temeljniji pristup analizi razvoja i upoređivanja privrednih sistema, međutim, pokazuju da je takvo zaključivanje pojednostavljeno, parcijalno i, u krajnjoj liniji, nenaučno.

Opterećenost potrebom da se ostvari brz privredni razvoj, kao i često preuveličavanje značaja stope privrednog rasta kao indikatora razvoja, istorijski posmatrano, nije teško objasniti. Najmanje su tri okolnosti bitno uticale na to da gotovo sve savremene socijalističke zemlje posle socijalističke revolucije najveću pažnju posvete upravo dinamici privrednog razvoja, stavljajući pitanje njegove usklađenosti i kvaliteta u drugi plan.

U vreme socijalističke revolucije, prvo, gotovo sve savremene socijalističke zemlje bile su na niskom, a ponegde i izrazito niskom nivou privrednog razvoja. U prvoj etapi njihovog privrednog razvoja trebalo je, stoga, često rešavati i pitanja koja se, prema uobičajenim periodizacijama, rešavaju u vreme nastanka kapitalističkog načina proizvodnje — od agrarne reforme do primarne industrijalizacije, a neretko i pitanje kako ostvariti nivo nacionalne proizvodnje da bi se sprečilo umiranje od gladi. Zašto je u takvim okolnostima centralno pitanje bilo koliko raste društveni proizvod — zaista nije neophodno objašnjavati.

Gotovo sve socijalističke zemlje do danas, s druge strane, uspostavile su socijalistički poredak posle teških i iscrpljujućih spoljašnjih ili unutrašnjih ratova, tako da su u budući razvoj ulazile s privrednim potencijalima čiji je nivo bio znatno ispod onog koji je postojao pre revolucije.[3] Što pre ponovo dostići, a

---

5,8%, DR Nemačke za 7,2%, Poljske za 6,8%, Rumunije za 9,4%, Čehoslovačke za 5,6%, dok je u SAD odgovarajući rast iznosio 3,5%, u Velikoj Britaniji 2,4%, u Francuskoj 4,9%, u SR Nemačkoj 6,8%, u Italiji 5,5% i samo u Japanu 10,0%« (*Ekonomičeskaja enciklopedija, političeskaja ekonomija*, tom I, »Sovjetska enciklopedija«, Moskva, 1972, str. 274).

[3] Prema podacima koje navode sovjetski autori, obim industrijske proizvodnje SSSR iznosio je 1920. godine svega 17,5% obima iz 1913, dok je obim poljoprivredne proizvodnje 1921. dostigao jedva 54,4% obima iz 1913. — Prema: P. Bulat (redaktor), *Osnovy teorii sovjetskogo hozjajstva*, Leningrad, 1931, str. 71.

Sa većim ili manjim umanjenjem svojih proizvodnih potencijala ušle su u socijalistički poredak i sve druge današnje socijalističke zemlje.

Pored velikih ljudskih žrtava, Jugoslavija je, na primer, tokom borbe za nacionalno oslobođenje i socijalnu revoluciju podnela i teške materijalne žrtve. Tokom rata 1941 — 1945. oštećeno je ili razoreno dve petine industrijskih kapaciteta (odnosno 36,5% njihove vrednosti), 47,9% lokomotiva, 60% putničkih i teretnih vagona, 70,5% puteva itd. Štete su bile velike i u poljoprivredi, u kojoj je 289.000 ili oko 14,5% poljoprivrednih poseda uništeno s celokupnim inventarom; pored toga, uništeno je ili oštećeno 40,2% plugova i ralica (koji su u to vreme bili glavni vid opreme u poljoprivredi), 66,5% traktora, 69,7% vršalica itd. — Svi podaci prema: S. Lovrenović, *Ekonomska politika*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1956, str. 95.

zatim što brže premašiti raniji nivo društvene proizvodnje, bio je prioritetan cilj i zato što je na takav način svaka socijalistička revolucija težila za tim da se što pre afirmiše, pred sopstvenim narodom i pred međunarodnom zajednicom, pokazujući time preimućstva socijalističkog načina proizvodnje nad prethodnim, kapitalističkim, a ponekad i polufeudalnim. Zato je teško naći bilo kakvu opštu studiju o razvoju pojedinih zemalja u kojoj se ne daju poređenja aktuelnog nivoa razvoja s nivoom razvoja pre revolucije i neposredno posle nje. Argumenti sličnog značenja mogu se naći u gotovo svakom načelnijem političkom dokumentu svih socijalističkih zemalja; oni se ističu i u svim prilikama kada se razvoj ostvaren u okvirima socijalističkog društveno-ekonomskog uređenja dugoročnije ocenjuje.

Naglašavanje značaja tempa privrednog razvoja, naposletku, velikim delom je rezultat i jačeg ili slabijeg osporavanja od strane kapitalističkih zemalja, sa čime su se suočavale gotovo sve zemlje u kojima je došlo do socijalističke revolucije. Od prvobitnog najdrastičnijeg osporavanja u obliku aktuelne ili potencijalne oružane intervencije, sa kojom se suočila još prva socijalistička država, kao i mnoge posle nje, pa do različitih oblika ekonomskih pritisaka i otežavanja razvoja, što se i danas sprovodi, u tom pogledu menjali su se više forma i način osporavanja nego sama težnja da se revolucionarni proces zaustavi i po mogućnosti obezbedi povratak na predrevolucionarno stanje, odnosno sistem slobodnih preduzeća, kako se jedno vreme eufemistički označavao kapitalistički način proizvodnje, odnosno mešoviti sistem, kako danas sopstveni sistem označava veliki broj zemalja u kojima on vlada.

Imaju li se na umu navedene, kao i mnoge druge okolnosti, zahtev za što bržim tempom privrednog razvoja, koji je u paroli »stići i prestići Ameriku« dobio jedan od svojih najpoznatijih oblika, postaje po mnogo čemu politički razumljiv. Iako u tom obliku danas dosta retko pominjan, taj zahtev ostaje podtekst mnogih napora velikog broja socijalističkih zemalja, utoliko pre što se ni druga strana ne može smatrati nezainteresovanom, budući da se eksplicitno ili implicitno često bavi pitanjem kako zadržati razliku u nivou privredne razvijenosti. I to ne samo zato da bi se sa uspehom i dalje vodila konkurentska bitka društveno-ekonomskih sistema već i da bi se očuvala pozicija u globalnoj političkoj konstelaciji sveta, često svedenoj na konfrontaciju državnih blokova.[4]

---

[4] Jedan od najpoznatijih zapadnih udžbenika, *Economics* (Ekonomika) P. A. Semjuelsona, eksplicitno se bavi upoređivanjem tempa rasta SAD i SSSR, zasnivajući na njemu i sudove o relativnoj vrednosti sistema koji u tim zemljama vladaju. Evo kako P. A. Semjuelson zaključuje svoje izlaganje o tome:

Bez obzira na sve iznete argumente, koji se u većoj ili manjoj meri i danas koriste u većini socijalističkih zemalja, može se uzeti da je u toku poslednje decenije i po nesumnjivo došlo do izvesnog relativiziranja značaja stope privrednog razvoja. Do ove promene, međutim, više je došlo zbog teškoća sa kojima su se u privrednom razvoju krajem pedesetih i početkom šezdesetih go-

---

»Nesumnjivo je da nije verovatno da će Sovjetski Savez za kratko vreme dostići naš (to jest SAD — A. V.) realni bruto nacionalni proizvod i biće mu potrebno još više vremena da eventualno dostigne naš nivo blagostanja po stanovniku. U tome se može naći elemenata za osećanje zadovoljstva, ali, zaključujući izlaganje o shemama privrednog razvoja dva sistema, na njihovo upoređivanje, dužnost je ekonomista da uporedi, ukazujući na dve stvari:

Prvo, vojna snaga se danas ne može meriti samo realnim bruto nacionalnim proizvodom. Vojni analitičari smatraju da SSSR sada ulaže otprilike isti vojni napor kao i SAD... Otuda oni što se bave problemima odnosa snaga, treba da budu svesni činjenice da nam okolnost što zadržavamo superiornost u realnom bruto nacionalnom proizvodu ne daje osnova da se osećamo zadovoljnima i spokojnima.

Drugo, činjenica je da naša dva sistema u očima mnogih neangažovanih nerazvijenih naroda tek treba da polažu ispit. Čak i ako SAD zadrže svoje sigurno vodstvo u odnosu na SSSR, desi li se da mi stagniramo, a Sovjetski Savez postigne daleko višu stopu rasta, to bi moglo navesti neutralne zemlje da u narednim godinama prihvate totalitarnu shemu »punom parom napred« — podrazumevajući tu i gušenje demokratskih i ličnih sloboda i donošenje odluke da se nemilosrdno smanjuje tekuća potrošnja kako bi se povećala akumulacija kapitala i ubrzao razvoj.

Ekonomija nikada nije zasluživala atribut »bedne nauke«, ali nikada ne treba da se odrekne ambicije da ima ugled »realističke nauke« (P. A. Samuelson, *Ekonomija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1969, str. 862—863).

I ovo jedno mesto, a sličnih u ovoj knjizi ima mnogo, prema našem mišljenju, vrlo jasno pokazuje kako lako ekonomija može postati jednostrana i apologetska, to jest bedna nauka. Pošto to, ipak, nije predmet naše analize, mi se u razmatranje vrednosti ove knjige nećemo upuštati. Skrećemo samo pažnju na briljantnu kritiku koju je o toj knjizi napisao američki ekonomist F. Perlman, koji, između ostalog, dokazuje: (1) P. A. Semjuelson ne razlikuje političku ekonomiju od ekonomike *(Economics* — što je i u našem izdanju pogrešno prevedeno sa *Ekonomija* — A. V.), odnosno da podmeće drugu umesto prve; (2) da ništa nije razumeo od Marksove teorije (radne) vrednosti i da se, pošto je »dokazao« njenu neodrživost u uslovima retkosti zemlje, odnosno bilo kog materijalnog činioca proizvodnje, obilato koristi njome u objašnjavanju teorije komparativnih troškova, i (3) da privatnu svojinu tretira kao prostu posledicu retkosti materijalnih činilaca, u datom slučaju zemlje: »Pođimo od pretpostavke da smo napustili Raj i da proizvodnja poljoprivrednih proizvoda zahteva, pored rada, i plodno zemljište *koje je postalo do te mere retko da je prešlo u privatnu svojinu*« (P. A. Semjuelson, navedeno delo, str. 35; *kurziv* Semjuelsona) — tako da se, kako kaže F. Perlman, prema P. A. Semjuelsonu, koga naziva američkim Lisenkom, privatna svojina rađa iz retkosti isto tako prirodno kao što se deca rađaju iz materice. — Bliže o tome videti I. I. Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black & Red, Detroit, 1972, str. XXXV. Stavovi F. Perlmana izneti su u predgovoru za ovo englesko izdanje poznate Rubinove knjige.

dna snašle mnoge socijalističke zemlje nego što su one rezultat promena u strategiji razvoja. Neosporno opadanje tempa razvoja u većem broju socijalističkih zemalja, nemogućnost da se dalji razvoj ostvaruje uobičajenim stopama rasta, evidentne slabosti u pogledu kvaliteta i strukture razvoja, kao i izbijanje nekoliko zapadnih zemalja, u prvom redu Zapadne Nemačke i Japana, u krug zemalja s najbržim razvojem na svetu, morali su »spustiti« tonove s kojima se govori o dinamici razvoja kao glavnom indikatoru razvoja i osnovi upoređivanja efikasnosti pojedinih ekonomskih sistema. U istom smeru delovala je i sve izraženija pojava diferenciranja stopa rasta pojedinih socijalističkih zemalja, koja je upotrebi stope rasta kao osnovnog indikatora u međunarodnim poređenjima dala novo, ranije nepoznato ambivalentno značenje.[5]

Promene do kojih je došlo u privrednom razvoju, po svemu sudeći, nisu značajnije izmenile teorijske predstave o socijalističkom privrednom razvoju. U radovima posvećenim ovoj materiji, u prvom redu udžbeničkoj, ali, osim retkih izuzetaka, i u monografskoj, i danas dominiraju shvatanja koja u brzom tempu privrednog razvoja vide ne samo jedini put opstanka socijalističkih zemalja već i potvrdu superiornosti socijalističkog sistema nad kapitalističkim. U jednom broju radova, naročito posle 1968. godine, štaviše, opadanje stope rasta u označenom periodu tumači se odstupanjem privrednih sistema socijalističkih zemalja od tradicionalnih direktivno-planskih metoda upravljanja privredom, shvatajući opadanje tempa razvoja samo kao privremenu i eks-

---

[5] Diferencijacija stopa rasta socijalističkih zemalja došla je do jasnog izražaja već u prethodnoj deceniji. Na osnovu podataka o indeksima društvenog proizvoda za pojedine zemlje SEV u periodu 1960—1971, u odnosu na 1960, objavljenih u publikaciji *Statističeski ježegodnik stran-členov Soveta ekonomičeskoj vzaimopomošči*, Moskva, 1972, str. 44, na primer, može se videti da su stope rasta pojedinih zemalja u tom, jedanaest godina dugom, periodu imale vrlo različite vrednosti — od 5,00% za Mongoliju i 5,05% za Čehoslovačku, preko 5,54% za DR Nemačku, 6,01% za Mađarsku, 6,88% za SSSR, sve do 8,84% za Bugarsku i celih 9,38% za Rumuniju, tako da je najviša stopa 1,87 puta veća od najniže.

Kod stopa rasta nacionalnog dohotka varijacije su još veće i kreću se od 3,24% u Mongoliji i 4,43% u Čehoslovačkoj do 7,65% u Bugarskoj i 8,77% u Rumuniji, tako da je najviša stopa veća od najniže 2,71 puta.

Prostim upoređivanjem ovih podataka sa podacima navedenim u fusnoti 2, koji takođe potiču iz sovjetskih izvora, lako se može zaključiti da su socijalističke zemlje SEV s najsporijim rastom ostvarile nižu stopu rasta od nekoliko kapitalističkih zemalja, što i dokazuje da je teza o preimućstvu socijalističkih zemalja u pogledu privrednog rasta, empirijski posmatrano, ranljiva, odnosno da je vezivanje ocena vrednosti pojedinih sistema samo za dinamiku privrednog razvoja, merenu na jedan ili drugi način, ambivalentno.

Radi poređenja dinamike rasta socijalističkih i kapitalističkih zemalja pogledati i fusnotu 9.

ternim činiocima izazvanu pojavu.[6] Bila je potrebna gotovo cela jedna decenija da se, kroz obnavljanje slabosti razvoja koje su i dovele do takozvanih privrednih reformi, na opadajuće stope rasta[7] i druge probleme razvoja ponovo počne gledati ekonomski racionalnijim pristupom, otvarajući ponovo pitanje: kuda i kako dalje? Obnovljene rasprave u nekoliko takvih zemalja pokazuju da će naredne godine biti izuzetno značajne ne samo sa stanovišta taktike već, možda, i strategije privrednog razvoja.

Nezavisno od svih navedenih momenata, ne bi se moglo reći da je u ekonomskoj teoriji data celovita marksistička kritika privrednog razvoja ostvarenog u socijalističkim zemljama u smislu koji smo napred označili. Izričući takvu ocenu, imamo, pri tome,

---

[6] Takva objašnjenja daju se i u ponekim radovima posvećenim Čehoslovačkoj krajem šezdesetih godina, tačnije u vreme takozvanog praškog proleća. U jednom od njih može se pročitati:

»Sistem upravljanja uveden u industriju i građevinarstvo 1967. dao je preduzećima preteranu i ekonomski neosnovanu samostalnost. Posledice toga bile su slabljenje uloge plana i rukovodeće uloge viših organa. U toku 1968—1969. godine, kao rezultat rovarenja desnih snaga u rukovodstvu Partije i privrede, državni plan je faktički bio likvidiran. U 1969. je čak godišnji plan razvoja narodne privrede bio zamenjen vladinim direktivama, koje ni na šta nisu obavezivale. Pojavile su se tendencije rasformiranja do tada postojećih udruženja. Opšti pad efikasnosti narodne privrede najjače se izrazio u brzom inflacionom rastu cena i plata« (*Finansy ČSSR*, »Finansy«, Moskva, 1972, str. 11 — 12).

Sudeći prema drugim izvorima, međutim, situacija u posmatranom periodu uopšte nije bila onakva kako se to posle 1970. opisuje. Na Međunarodnom seminaru zemalja članova SEV i Jugoslavije, održanom novembra 1972. godine, na primer, čehoslovački ekonomist J. Nikl, direktor Instituta ekonomike Akademije nauka ČSSR, izneo je podatke iz kojih se vidi da je stopa rasta društvenog proizvoda ČSSR 1966. iznosila 7,2%, 1967. godine — 6,8% i 1968. godine — 6,6%, što je više nego nekoliko godina pre toga (1963. godine — 0,1%, 1965. godine — 5,4%) i posle toga (1969. godine — 5,4%, i 1970. godine — 6,5%) (J. Nikl, *Razvitije i daljnjejšije zadači ekonomičeskoj reformy v ČSSR*, u zborniku *Obščije principy upravljenija i osobennosti ih primenenija v otdeljnyh stranah*, deo III, Akademija nauk SSSR, 1973, str. 70).

Što se tiče zamene plana vladinim direktivama u 1969. godini, mogli bi se navesti i drugi razlozi zašto je do toga došlo, ali oni ne spadaju u ekonomiju, pa ih stoga nećemo ni razmatrati.

[7] Prema podacima koje navodi Institut za spoljnu trgovinu iz Beograda, zemlje SEV ostvarile su u periodu 1970. — 1978. sledeće stope rasta nacionalnog dohotka i industrijske proizvodnje:

Nacionalni dohodak i industrijska proizvodnja zemalja SEV
(Stope rasta 1970—1977, u procentima)

	1970.	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.
Nacionalni dohodak	8,0	6,1	5,0	8,8	5,9	5,1	5,2	4,2
Industrijska proizvodnja	8,5	7,7	7,0	8,0	8,5	7,9	5,7	6,3

Izvor: *Some Characteristics of the CMEA Foreign Trade and Yugosl Experience*, Foreign Trade Research Institute, Beograd, 19 str. 2.

na umu ne samo materijalno-proizvodni već i društveno-ekonomski kvalitet ostvarenog razvoja.

Slika privrednog razvoja određene dinamike, naime, može biti sasvim različita u zavisnosti od toga kakva su njegova kvalitativna obeležja, merena na najrazličitije moguće načine — od stvarne proizvodnosti rada, efikasnosti korišćenja raspoloživih prirodnih resursa i upotrebe proizvodnih fondova, pa do međusobne usklađenosti pojedinih delatnosti i životnog standarda i kvaliteta života, koji se na osnovi toga razvoja ostvaruje. O tim i drugim pokazateljima kvaliteta razvoja, razumljivo, postoje i navode se sasvim različiti podaci, kao što različiti podaci postoje i o visini ostvarenih stopa privrednog razvoja.[8] Pri svemu tome, međutim, veliki broj radova nedvosmisleno ukazuje na to da je visoka stopa rasta u većini socijalističkih zemalja ostvarena u

---

[8] Procenama porasta društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka u socijalističkim zemljama bavi se veći broj institucija i autora na Zapadu. Po nalazima svih njih, gotovo bez izuzetka, porast ostvaren u socijalističkim zemljama značajno je niži od onog koji pokazuju zvanični statistički podaci tih zemalja.

Prema nalazima A. Bergsona, na primer, prosečan ostvareni porast realnog nacionalnog dohotka SSSR u pojedinim etapama u periodu 1950—1965. imao je prema sovjetskim izvorima jedne (brojke ispred zagrade), a prema zapadnim izvorima druge procentualne vrednosti (brojke u zagradi), i to: 1950 — 1958 godine — 10,9 (7,0); 1958 — 1959. godine — 7,5 (4,2); 1959 — 1960. godine — 7,7 (4,9); 1960 — 1961. godine — 6,8 (6,8); 1961 — 1962. godine — 5,7 (4,3); 1962 — 1963. godine — 4,1 (2,6); 1963 — 1964. godine — 9,0 (7,2) i 1964 — 1965. godine — 6,0 (3,0). A. Bergson, *The Current Planning Reforms*, u zborniku *Planing and the Market in the USSR*, Rutgers University Press, New Brunswick, New York, 1967. Citirano prema: P. A. Samuelson (redaktor) *Ekonomska čitanka*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1975, str. 613.

Izvori i način na koji se na Zapadu izračunavaju stope rasta socijalističkih zemalja najčešće se ne saopštavaju; nisu saopšteni ni u citiranom radu A. Bergsona.

Pomenimo, međutim, da postoje drugačije procene i o stopama rasta zapadnih zemalja, kao i o apsolutnom nivou njihove razvijenosti. Prema tvrdnjama većeg broja statističara socijalističkih zemalja, naime, i nivo i stope rasta društvenog proizvoda u zapadnim zemljama se prikazuju višima nego što stvarno jesu, i to iz čisto metodoloških razloga. Najčešći uzrok takvih odstupanja je u tome što se društveni proizvod u socijalističkim zemljama, polazeći od marksističkog poimanja proizvodnog rada, obračunava obuhvatajući samo privredne delatnosti. Nemarksistička metodologija, koja se primenjuje na Zapadu, ne poznaje taj pojam, te u stvaranje društvenog proizvoda uključuje i delatnosti za koje je sasvim jasno da ne daju nikakav neposredan doprinos povećavanju društvenog proizvoda, odnosno prihodi koje one ostvaruju ne znače nikakvo stvaranje nacionalnog dohotka, već su čisti odbici od njega (obrazovanje, zdravstveno osiguranje, usluge, promet nekretnina i drugo, dok poneke zemlje u »stvaranju« nacionalnog dohotka uključuju i starateljske ustanove, pravne usluge i crkvene ustanove!).

Prema proceni sovjetskog ekonomista E. S. Kudrove, zahvaljujući takvom proširenju obuhvaćenih delatnosti koje se uključuju u

osnovi na ekstenzivan način, po cenu visoke stope akumulacije,[9] sporog porasta proizvodnosti rada i efikasnosti korišćenja proizvodnih fondova, uz zaostajanje kvaliteta proizvoda, životnog standarda i kvaliteta života za tempom rasta društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka.[10] Mnogo od izrečenog, razumljivo, može biti osporavano, ali ima i sasvim nespornih činjenica, na primer — da izdizanje porasta efikasnosti korišćenja proizvodnih fon-

---

»stvaranje« društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, društveni proizvod se u Danskoj, Francuskoj, Holandiji, SAD i Velikoj Britaniji fiktivno, odnosno čisto računski, uvećava za 24—29%. — E. S. Kudrova, *Statistika nacionalnogo dohoda evropejskih socialističeskih stran*, »Statistika«, Moskva, 1969, str. 11.

[9] Prema uobičajenim udžbeničkim standardima, smatraju se za »investiciono vrlo aktivne« one zemlje koje investiraju više od 15% nacionalnog dohotka (V. Vasić, *Ekonomska politika Jugoslavije*, »Savremena administracija«, Beograd, 1968, str. 190).

U periodu 1965 — 1971. učešće akumulacije u iskorišćenom nacionalnom dohotku zemalja SEV iznosilo je 24,0 — 33,4% u Bugarskoj, 19,3 — 30,7% u Mađarskoj, 19,7 — 23,1% u DR Nemačkoj, 27,1 — 29,7% u Poljskoj, 26,3 — 29,5% u SSSR i 9,2 — 27,0% u Čehoslovačkoj (*Statističeskij ježegodnik stran-členov* SEV, Sekretarijat SEV, Moskva, 1972, str. 50 — 51).

Na nenormalno visoko učešće akumulacije u nacionalnom dohotku ukazuju posle privredne reforme i sovjetski autori. Evo šta o tome piše T. S. Hačaturov: »Udeo proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku kod nas je vrlo veliki. On značajno premašuje analogne pokazatelje u kapitalističkim zemljama i u drugim socijalističkim zemljama. Međutim, tempo rasta nacionalnog dohotka je kod nas približno isti kao u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Za poslednjih pet godina, na primer, porast nacionalnog dohotka SSSR iznosio je više od 6% godišnje, u SAD — 3,9%, u SR Nemačkoj — 5,4%, u Francuskoj — 4,9%, u Italiji — 7,0%, u Japanu — 12%. Takav tempo rasta nacionalnog dohotka u SSSR, uz vrlo visok udeo akumulacije u nacionalnom dohotku, svedoči o tome da se u našoj ekonomici još nedovoljno koriste ogromne prednosti kojima raspolaže socijalistički sistem privrede« (T. S. Hačaturov, *Ekonomičeskaja efektivnost kapitalvloženij*, u zborniku *Teorija i praktika hozjajstvennoj reformy*, »Ekonomika«, Moskva, 1967, str. 148 — 149).

[10] Poznati sovjetski ekonomist G. S. Lisičkin svrstava negativne pojave ovakvog tipa privrednog razvoja (i privrednog sistema) u tri grupe, koje ukratko definiše na sledeći način:

»1) Preduzeća izrađuju proizvode koji se ne mogu plasirati...

2) Viškovi na jednom mestu praćeni su deficitarnošću, nedostajanjem materijala i sirovina na drugom, što snažno smanjuje korišćenje raspoloživih proizvodnih kapaciteta...

3) Treći tipičan nedostatak koji ometa razvoj naše privrede — to je nizak kvalitet proizvoda, zatim visoki troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda za niz roba široke i proizvodne potrošnje« (G. S. Lisičkin, *Plan i rynok*, »Ekonomika«, Moskva, 1966, str. 4).

Mađarski ekonomist J. Bognar ukazuje na sledeće negativne strane tog tipa razvoja (i privrednog sistema): neosetljivost na spoljašnje promene, spor tehnički napredak, nepostojanje selekcije preduzeća, prenapregnutost rasta uz stalnu nezadovoljenost dela tražnje, sporo osvajanje novih proizvoda, veliki broj preduzeća što posluju s gubicima, stvaranje nekurentnih zaliha i rastući spoljnotrgovinski deficit, uz vrlo veliki nerentabilni izvoz (J. Bognar, *Dve godine privredne reforme u Mađarskoj*, »Gledišta«, br. 5/1970, str. 808).

dova na nivo osnovnog cilja privrednih reformi predstavlja vrlo jasnu simetričnu sliku evidentne i precizno kvantifikovane opadajuće efikasnosti proizvodnih sredstava u prethodnoj deceniji razvoja.[11]

Pomenuti i drugi indikatori kvaliteta razvoja na materijalno-proizvodnom planu, iako može biti reči u kojoj meri, sasvim sigurno relativiziraju značenje ostvarene stope rasta. Pri svemu tome, međutim, kritika razvoja ostvarivanog u socijalističkim zemljama koja polazi od tih indikatora još ostaje u sferi materijalno-proizvodnog, prihvatajući stopu rasta kao osnovni indikator uspešnosti razvoja. Društveno-ekonomska kritika razvoja, međutim, morala bi ići dalje od toga, postavljajući pitanje društvene esencije privrednog razvoja i, u okviru toga, društvenog smisla porasta društvene proizvodnje. Tako posmatrano, jednostavno govoreći, pitanje nije u tome koliko se »stiže i prestiže Amerika«, pa ni po koju cenu, već uz kakav kvalitet razvoja, odnosno da li je, u čisto materijalno-proizvodnom pogledu, takav cilj za socijalističko društvo uopšte prihvatljiv.

U nizu radova teorijskog karaktera, ne samo onih pisanih s marksističkih pozicija već i onih što su ih pisali autori koji na njima na stoje, iznete su mnoge tvrdnje koje ukazuju na to da se u najrazvijenijim zapadnim zemljama privredni razvoj značajnim delom ostvaruje na temelju stimulacije potrošnje prestižnog karaktera. Ako tome dodamo da se taj razvoj ostvaruje uz sve šire i izraženije ugrožavanje prirodne sredine, kao i to da je porast materijalnog blagostanja često praćen suženim okvirima za zdrav fizički i psihički razvoj celih kategorija stanovništva, onda se u načelu, nezavisno od odnosa proizvodnje u najužem smislu reči, mora postaviti pitanje da li takav nivo i sadržaj razvoja uopšte može da bude bilo kakav cilj po sebi. Odnosno, da ceo problem postavimo s druge strane, nije li vreme da se o socijalističkom privrednom razvoju razmišlja i na drugačiji način, ne uzimajući bilo koji već postojeći nivo, tip ili model razvoja ni kao cilj niti kao kriterijum za upoređivanje i ocenu?

Bez obzira na razlike u privrednim sistemima, objektivan čitalac se ne može oteti utisku da navedene ocene, naročito Bognarova, u velikoj meri mogu da se primene i na aktuelnu jugoslovensku privrednu situaciju.

[11] Prema navodima sovjetskog ekonomista T. S. Hačaturova, efikasnost proizvodnih fondova (fondootdača) u Sovjetskom Savezu, koja je u periodu 1945 — 1950. porasla za 39%, u razdoblju 1950 — 1958. takođe porasla za 9%, u toku sedmogodišnjeg plana 1958 — 1965. opala je za 17%. U okviru tog opšteg pada efikasnosti proizvodnih fondova, najizraženiji je pad u poljoprivredi. U periodu 1958 — 1962. porast osnovnih fondova u toj delatnosti iznosio je 78%, dok je porast proizvodnje dostigao svega 14%. U industriji je pad efikasnosti manji, ali ipak primetan — u njoj je u istom periodu ostvaren porast osnovnih fondova za 106% (indeks 206), dok je proizvodnja porasla za svega 84% (indeks 184). — T. S. Hačaturov, navedeno delo, str. 142.

Pitanja o kojima je reč ne treba, razumljivo, shvatiti ni bukvalno ni kao pitanje dana, niti se o njima, u krajnjoj liniji, može raspravljati nezavisno od karaktera odnosa proizvodnje. Mnoge socijalističke zemlje daleko su od nivoa razvijenosti na kome se postavlja pitanje smisla daljeg razvoja, neke od njih čak još rešavaju pitanje obezbeđenja elementarne ishrane svog stanovništva. Pri svemu tome, međutim, pitanje smisla i autentično socijalističkih kriterijuma privrednog razvoja ostaje problem sa kojim se ekonomska nauka još nije suočila u potrebnoj meri, u čemu i leži, jednim delom, objašnjenje za nekritičko preuzimanje modela razvoja primerenih kapitalističkom društvu, na što se takođe u literaturi ukazuje.[12] Kada je o Jugoslaviji reč, može se istaći da su u njoj navedena pitanja u ekonomskoj teoriji na jedan ili drugi način pokretana, ali i to da je najveći broj njih ostao bez fundiranih odgovora, u čemu i leži, bar jednim delom, objašnjenje za vrlo mali uticaj ekonomske teorije na društveni izbor u pitanjima privrednog razvoja.

Kada je reč o tempu privrednog razvoja, može se primetiti da je u Jugoslaviji problem postavljen već početkom šezdesetih godina, kada je jedan broj autora prvi put upitao nije li pitanje po koju cenu se dati rast ostvaruje od jednakog značaja kao i ono koliki je rast.[13] Ne upuštajući se u razlike koje su se povo-

---

[12] »Karakteristično je gotovo za sve dosad primenjivane modele usmeravanja razvoja da su oni isti — ili gotovo isti — za kapitalističke i centralističke socijalističke sisteme i samoupravni socijalistički privredni sistem. Socijalistički se obično preuzimaju iz metodologije koja je razvijena za kapitalistički ekonomski sistem. Pri tome se unose (ili se uopšte ne unose) izvesne korekture, kojima se izražavaju specifičnosti socijalističkog sistema. Ovo najčešće uz obrazloženje da su modeli ove vrste pitanje istraživačkih metoda, a one, navodno, nemaju mnogo veze s razlikama u društvenim sistemima. Ovo je potpuno pogrešno, i to u velikoj meri pogrešno. Da bi model koji ima pretenzije da približno izrazi ponašanje jednog sistema — bez obzira koja je vrsta sistema u pitanju — bio adekvatan, njegov projektant ne sme da zanemari suštinsku razliku između glavnih propulzija koje uslovljavaju dinamiku sistema. A upravo to je zanemareno — čak potpuno zanemareno — u valjda svim do sada korišćenim modelima kontrole i usmeravanja ekonomskog razvoja« (S. Kukoleča, Ž. Kostić, *Metodologija kontrole privrednog razvoja jugoslovenske privrede,* u zborniku »Naučni pregled« Naučnog društva SR Srbije, Beograd, br. 7/1979, str. 17 — 18).

[13] Jedan broj takvih pitanja postavio je 1963. godine R. Bićanić:

»Sama tvrdnja da postoje visoke stope rasta ne može se ostaviti bez racionalnog ispitivanja: koliko je plaćena »cijena« za te stope rasta. Da li su žrtve stanovništva bile doista sve potrebne u tolikoj mjeri koliko su učinjene i koliko se moglo prištediti tih sredstava boljim metodama planiranja? A drugo je glavno pitanje: možda su stope porasta mogle biti veće? Diskusije o planiranju u mnogim socijalističkim zemljama pokazale su i danas pokazuju da plan može značiti i kočenje ekonomskog rasta« (R. Bićanić, *Centralističko, decentralističko ili policentrično planiranje,* »Ekonomist«, Beograd, br. 2/1963, str. 463 — 464).

dom toga ispoljile, među onima koji odlučuju o ekonomskoj politici prevagnula su razmišljanja o privrednom razvoju koji bi bio znatno sporiji od prethodnog. Posle vrlo visoke stope rasta opšte i industrijske proizvodnje u 1964. godini, praćene velikim deficitom u trgovinskom i platnom bilansu, nosioci društvenog odlučivanja preduzeli su za mnoge neočekivanu privrednu reformu, s naglaskom na stabilizaciji, u kojoj je stopa rasta faktički svedena na drugorazredne kriterijume ekonomske politike, stavljajući u prvi plan smirivanje porasta nivoa cena, intenziviranje korišćenja proizvodnih fondova, porast proizvodnosti rada i izbalansiranje odnosa s inostranstvom, promene u proizvodnoj strukturi u korist proizvodnje energije, sirovina i poljoprivrednih proizvoda i niz drugih ciljeva. Teorijska razmatranja o potrebi relativiziranja stope privrednog razvoja kao indikatora privrednog razvoja u tom kontekstu više su korišćena kao jedan od argumenata u prilog reformi nego što su zaključci na koje je upućivala ozbiljno uzeti u obzir.

Rezultati ovog zaokreta u politici razvoja su poznati. Do očekivane stabilizacije, uprkos neočekivanom padu stope privrednog rasta u naredne dve godine[14] i reskom padu porasta broja zaposlenih sa kojim su na planu zaposlenosti počeli problemi kojih se Jugoslavija ni do danas nije oslobodila,[15] nije došlo, a strukturni problemi obnovili su se na višem nivou. Pošto se takav trend, upr-

---

[14] Veličina pada stope rasta jugoslovenske privrede 1965 — 1968. može se sagledati ako se taj period uporedi s porastom ostvarenim u dužem prethodnom razdoblju. Meren u cenama iz 1966. godine, društveni proizvod Jugoslavije rastao je u periodu 1952 — 1968. po stopi od 7,7% godišnje. Unutar tog perioda, stopa rasta ostvarena 1952 — 1964. (dakle do privredne reforme) iznosila je 9,3%, dok je u razdoblju 1965 — 1968. (dakle posle privredne reforme) iznosila 3,1% (tačnije 3,08%). I takav rast, pri tome, ostvaren je uglavnom zahvaljujući porastu u jednoj, 1966. godini (6,59%), dok je u ostalim posmatranim godinama bio još niži: 1,37% u 1965. godini, 0,89% u 1967. godini i 3,57% u 1968. — Svi podaci izračunati prema publikaciji *Kretanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka Jugoslavije 1952 — 1968. po oblastima privrede i socijalističkim republikama u cenama 1966*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1969, str. 29.

[15] U periodu od jedne decenije pre privredne reforme (1954 — 1964) prosečan godišnji porast broja zaposlenih u Jugoslaviji iznosio je 160.300 lica. U toku prve godine privredne reforme (1965) broj zaposlenih je porastao za 54.000 (prve mere reforme preduzete su tokom jula), u 1966. je opao za 80.000, u 1967. za novih 21.000, dok je u 1968. porastao za 119.000 lica. Ukupan porast broja zaposlenih za te četiri godine iznosi 72.000 lica. U odnosu na porast koji bi bio ostvaren po dinamici iz prethodne decenije, to znači manjak od oko 570.000 zaposlenih. Za približno toliko povećao se u tom periodu i broj privremeno zaposlenih u inostranstvu.

Pošto je svaka računica tipa »kad bi« u principu sumnjiva, jer je sigurno bilo razloga koji su privrednu reformu činili nužnom, o čemu smo i sami pisali (A. Vacić, *Economic Reforms in Yugoslavia: Industrial Prices*, Osteuropa-Wirtschaft, Keln, br. 2/1973) — pomenimo da je, što se tiče demografskih činilaca, privredna reforma u Jugosla-

kos privremenim poboljšanjima na planu proizvodnosti i efikasnosti korišćenja proizvodnih fondova, dugoročnije nije mogao održati, već od 1968. privreda se vraća na predreformsku putanju razvoja, obnavljajući probleme karakteristične za stanje prve privredne reforme, proširene onima stvorenim u toku prve dve godine njenog ostvarivanja. Početkom sedamdesetih godina privreda je gotovo u celini bila u stanju koje je predstavljalo povod reforme, ali se u ekonomskoj politici, možda na osnovu iskustava stečenih u toku 1966. i 1967, više nisu javljali pokušaji širokih zahvata kakav je bila privredna reforma. Ozbiljni problemi sa kojima se društvo tokom ranih sedamdesetih godina suočavalo, kao i krupne promene u privrednom i političkom sistemu, potisnuli su razmatranja o strategiji razvoja u drugi plan. Formulisanje *Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije do 1985. godine* [16] stoga je, bar prema našoj oceni, više rezultat prethodno sprovedenih naučnih istraživanja[17] nego što je izražavalo stvarnu saglasnost svih zainteresovanih o strategiji razvoja, što se docnije i potvrdilo — u sporosti usvajanja dogovora koji su činili osnovu srednjoročnog plana, kao i u značajnom odstupanju ostvarenih kretanja od onih koja je navedena Osnova nalagala.

U razmatranjima o tempu privrednog razvoja u Jugoslaviji, imajući sve u vidu, bar se tri stava mogu uzeti kao konstante.

Visoka stopa privrednog rasta, *prvo*, sama po sebi se u principu ne tretira kao indikator zdravog i uspešnog privrednog razvoja. U ocenjivanju aktuelnih privrednih kretanja, međutim, visoka stopa rasta proizvodnje gotovo se bez izuzetka prihvata kao pozitivno obeležje, a u dokumentima koji ocenjuju razvoj zemlje u dužim periodima po pravilu se daju podaci o prosečnoj stopi rasta za ceo posleratni period, najčešće od 1947. ili 1952. Relativno visoka vrednost prosečne stope rasta ostvarene u tom periodu, pri tome, najčešće se tumači dvojako — kao dokaz uspešnosti razvoja Jugoslavije u odnosu na razvijene zapadne zemlje i, implicite, kao dokaz da Jugoslavija ne zaostaje ili bar ne zaostaje previše za razvojem drugih socijalističkih zemalja.

---

viji preduzeta u najnepogodnije moguće vreme: u razdoblju 1965 — 1968. napunile su 18 godina i pristigle za zaposlenje brojne, kompenzacione posleratne generacije stanovništva, sa stopom prirodnog priraštaja od 13,9, 14,6, 16,5 i 17,2 promila (generacije rođene 1945 — 1950), dok već sledeća generacija, ona rođena 1951, beleži pad na 12,9 promila, da bi se visok prirodni priraštaj održao i naredne četiri godine. Svi podaci prema: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1969, str. 83, 81.

[16] *Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije do 1985. godine*, Savezno izvršno veće, Beograd, 1974.

[17] Mislimo, pre svega, na knjigu *Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985. godine, svodna studija*, Konzorcijum ekonomskih instituta, Beograd, 1974, redakcija D. Bjelogrlić.

Ova studija je široko razmatrana na savetovanju Naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije. — Videti »Ekonomist« (Zagreb), br. 1/1975, u kome je objavljena rasprava sa ovog savetovanja.

Implicite, stopi privrednog rasta se u pokazateljima razvoja i dalje daje vrlo visoko mesto, dok su kvalitativni pokazatelji razvoja daleko manje naglašeni.[18]

Drugo. Iskustveno je utvrđeno da privreda Jugoslavije, na nivou koji danas ima i koji će imati još dosta dugo, ne sme rasti sporije od izvesnog tempa razvoja, pošto se inače, nasuprot očekivanju u vreme privredne reforme, destabilizuje, uz zaoštravanje strukturnih problema razvoja i uz ozbiljne probleme na planu zaposlenosti.

---

[18] U već pomenutoj brošuri *Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985. godine,* Savezno izvršno veće, Beograd, 1974 (koja nosi podnaslov »Predlog za javnu diskusiju«), str. 14, na primer, o tome je rečeno:

»Jugoslavija pripada grupi zemalja koje su u posleratnom razdoblju postigle najveće stope privrednog rasta. Od prvih 12 zemalja s najbržim privrednim rastom u periodu 1952 — 1969. godine, njih 7 (među kojima i Jugoslavija) nalazile su se stalno u vodećoj grupi. Ovu grupu čine tri socijalističke zemlje (SSSR, Rumunija i Bugarska), tri kapitalističke zemlje (Japan, Grčka i Izrael) i Jugoslavija. Ovakvo mesto naše zemlje na rang-listi predstavljalo je značajan činilac afirmacije samoupravnog socijalističkog privrednog sistema i porasta ugleda i političke uloge naše zemlje na međunarodnom planu.«

A evo kakva je ocena o tome izrečena u statističkom prikazu *Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947 — 1977,* Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1978, pripremljenom u okviru prigodnih izdanja povodom Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije:

»Prema tempu razvoja u posleratnom periodu, Jugoslavija pripada grupi zemalja koje su ostvarile najbrži privredni rast. Od 1947. do 1977. godine ukupna proizvodnja, odnosno društveni proizvod, uvećana je 6 puta, a po stanovniku 4 puta. U celom periodu društveni proizvod povećavao se prosečno godišnje za 6,2%, što znači da je Jugoslavija skoro svakih jedanaest godina udvostručavala proizvodnju. Dinamičan razvoj, kao jedna od osnovnih karakteristika jugoslovenske privrede, bio je odlika i razvoja svake republike i pokrajine.

Naročito visok tempo razvoja ostvaren je posle uvođenja samoupravljanja. Stopa rasta od 8,6% u periodu 1953 — 1964. godine bila je jedna od najvećih u svetu. Međutim, stopa rasta u periodu 1965 — 1977. godine od 5,8% još je relativno visoka, naročito ako se ima u vidu da je ostvarena uz velike napore i prestrukturiranje i efikasnije poslovanje privrede u uslovima osetnih poremećaja privrednih tokova u svetskoj privredi, koji su u poslednjih nekoliko godina izbili u vidu energetske, sirovinske i monetarne krize« (str. 13).

U uvodnom delu studije, odakle potiče citirani stav, tvrdnja o efikasnijem poslovanju nije dokumentovana. U analitičkom delu, u odeljku koji se odnosi na efikasnost osnovnih fondova društvene privrede (merenu odnosom vrednosti proizvodnje društvenog sektora prema vrednosti proizvodnih fondova, u koje nisu uključeni zemljište, šume i putevi u javnom saobraćaju), rečeno je:

»Opšti koeficijent efikasnosti društvene privrede 1952. godine iznosio je 0,43, a 1975. godine 0,41, što znači da je efikasnost ukupnih fondova u izvesnoj meri smanjena. Jedino je efikasnost fondova u industriji (1952. godine 0,29, 1975. godine 0,32 — A. V.), a naročito u saobraćaju (1952. godine 0,10, 1975. godine 0,19 — A. V.) povećana, dok je u ostalim delatnostima, izuzev zanatstva, smanjena 2 do 4,6 puta« (navedeno delo, str. 87).

Treće. Velike oscilacije u stopi privrednog rasta, ma na koju stranu, negativno se odražavaju na uspešnost privrednog razvoja. Parafrazirajući izreku koja se odnosi na prirodu (*Natura non facit saltum!* — Priroda ne čini skokove!), može se reći »*Oeconomia non facit saltum*«. Znatni padovi u tempu privrednog razvoja, stoga, gotovo se sa sigurnošću mogu uzeti kao dokaz nezdravih pojava u privrednim tokovima ili promašaja u ekonomskoj politici. Krupni skokovi u stopi rasta društvenog proizvoda, ako nisu rezultat nenormalnih zastoja u prethodnom periodu ili korišćenju ranije formiranih rezervi, najčešće su uvod u probleme s kojima se privreda mora docnije suočiti.

Polazeći od ovih stavova, čini se da se s dosta sigurnosti mogu odrediti granice u kojima bi se stopa rasta jugoslovenske privrede danas morala kretati, a na osnovu dugoročnijih trendova i stopa — i granice kojima će se ona najverovatnije kretati.[19] Uprkos velikom poštovanju koje imamo prema ovim istraživanjima, mislimo da se optimalna stopa rasta u svakom slučaju ne može tretirati kao prosta ekstrapolacija razvoja ostvarenog u prethodnim etapama, ne samo zato što budućnost ne mora biti slična prošlosti već i stoga što se na razvoj ostvaren u prošlosti mogu staviti krupne kritičke primedbe. Zato smatramo da treba postaviti pitanje: ne bi li, krećući se u okvirima koje smo označili, u koncipiranju razvoja u narednom srednjoročnom periodu trebalo poći, pre svega, od zahteva na koje upućuje analiza kvaliteta ostvarenog razvoja i od neophodnosti optimalizacije jugoslovenske privredne strukture, u kojoj, možda, na duži rok posmatrano, leže danas najznačajnije mogućnosti dinamiziranja privrednog razvoja Jugoslavije?

II

Među pitanjima koja se u okviru strukture razvoja mogu pokrenuti, po teorijskom i aktuelnom značaju mogu se izdvojiti dva: odnos odeljka I i odeljka II društvene reprodukcije i odnos

---

[19] *Osnova zajedničke politike*... računala je s porastom društvenog proizvoda Jugoslavije do 1985. godine od 7%, unutar čega s porastom industrijske proizvodnje od 9—10% (str. 45, 48). *Društveni plan Jugoslavije za period od 1976. do 1980. godine* predviđao je stopu rasta društvenog proizvoda od 6,9%, a stopu rasta proizvoda društvenog sektora u visini od 7,5%. Prema poslednjim procenama, stopa rasta cele privrede, ostvarena u periodu 1976 — 1978, iznosi oko 6,2% (društvenog sektora 6,9%). Prve procene mogućeg rasta u razdoblju 1981 — 1985. operišu stopom rasta društvenog proizvoda od 6,0—6,5% (društvenog sektora 6,5 do 7,0). Poslednji podaci navedeni su prema: *Preliminarna analiza uslova i mogućnosti razvoja Jugoslavije u periodu 1981 — 1985. godine*, Savezni zavod za planiranje i Institut društvenih nauka, Beograd, 1979, str. 7, 64.

unutrašnjih i spoljašnjih kriterijuma koncipiranja strukture razvoja. I na jedno i na drugo osvrnućemo se sasvim ukratko.

1. U tradicionalnoj koncepciji privrednog razvoja u socijalizmu brži porast odeljka I društvene reprodukcije tretira se i danas kao aksiom.[20] U izvorima posvećenim ovom pitanju navode se i brojni statistički dokazi u prilog takvom stavu, zasnovani na iskustvu većeg broja socijalističkih zemalja. U ekonomskoj teoriji i privrednoj praksi, međutim, iznete su najmanje tri vrste tvrdnji koje osporavaju univerzalnost ovog zakona.

Pojedini dokazi takve vrste izvedeni su ekonometrijskim metodama, na temelju kojih se tvrdi da je model razvoja, zasnovan na bržem porastu odeljka I društvene reprodukcije, samo jedan specifičan slučaj, koji ne mora imati univerzalno značenje.[21]

---

[20] Evo samo dve-tri formulacije toga zakona:

»U svakom društvenom uređenju razvoj proizvodnih snaga izražava se u tome što deo društvenog proizvoda koji odlazi na sredstva za proizvodnju raste brže nego deo koji odlazi na sredstva potrošnje. Brži rast proizvodnje sredstava za proizvodnju u odnosu na proizvodnju predmeta potrošnje Lenjin je nazvao zakonom proširene reprodukcije.« — *Političeskaja ekonomija*, izd. IV, Akademija nauk SSSR, Moskva, 1962, str. 199.

»Brži porast proizvodnje sredstava za proizvodnju u poređenju s proizvodnjom predmeta potrošnje jeste zakon proširene reprodukcije u uslovima tehničkog progresa« (N. A. Cagolov (redaktor), *Kurs političeskoj ekonomiji*, tom I, »Ekonomika«, Moskva, 1973, str. 371).

Prema udžbeniku *Političeskaja ekonomija*, »Partizdat«, Sofija, 1973, str. 200—201, zakon bržeg porasta ima univerzalno značenje, odnosno deluje kako pri rastućem tako i pri nepromenjenom organskom sastavu činilaca proizvodnje.

Sličan je stav i istočnonemačkog udžbenika, s tom razlikom što se ocenjuje da u uslovima tehničkog progresa zakon deluje jače: »U procesu naučno-tehničke revolucije živi rad se sve više oprema efikasnim sredstvima za proizvodnju i na taj način dobija mogućnost da koristi sve više sredstava za proizvodnju. Opredmećeni rad na jedinicu živog rada raste, organski sastav se povećava... Taj proces, koji se u uslovima naučno-tehničke revolucije razvija s naročitom snagom i dinamizmom, predstavlja, u krajnjoj liniji, osnovu bržeg porasta odeljka I u odnosu na odeljak II« (*Političeskaja ekonomija socializma i jejo primenenije v GDR*, Izdateljstvo političeskoj literatury, Moskva, 1970, str. 618).

Gotovo se svi ovi radovi, pri tome, pozivaju na Lenjinov zaključak iz studije *Povodom takozvanog pitanja tržišta*, koji glasi:

»Jedini tačan zaključak koji se može izvesti iz napred iznetih Marksovih istraživanja biće da u kapitalističkom društvu proizvodnja sredstava za proizvodnju raste brže nego proizvodnja sredstava potrošnje. Kao što je već rečeno, taj zaključak je neposredna konsekvenca postavke da kapitalistička proizvodnja stvara tehniku koja je neuporedivo razvijenija od tehnike predašnjih epoha« (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 1, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 84).

[21] Takav zaključak u jugoslovenskoj teoriji izneo je B. Horvat:

»Korektnom analizom Marksovog modela reprodukcije dobija se kao rezultat zaključak — suprotan zaključku na koji ponekad nailazimo u marksističkoj literaturi, a počesto u sovjetskoj literaturi — da zakon bržeg porasta odeljka I nema u sebi ničeg apriornog, tj. da ne sadrži nikakvu nužnost. Proširena reprodukcija na dugi rok

Drugi dokazi, izneti mahom u radovima političko-ekonomskog i političkog karaktera, polaze od toga da pojedini zahtevi izgradnje socijalističkih odnosa — a oni nesumnjivo sadrže i, recimo, obezbeđenje normalne ishrane za celokupno stanovništvo — imaju prioritet nad zakonima privrednog razvoja u užem smislu reči, a unutar toga i nad zahtevom za bržim porastom odeljka I.[22]

---

moguća je i kad oba odeljka ekspandiraju istim tempom, pa čak i kad se odeljak II povećava brže. U stvari... zakon se svodi na sasvim empiričku, dakle nipošto nužnu, kombinaciju ekonomske politike i tehnoloških karakteristika privrede« (B. Horvat, *Uz jedan sovjetski model privrednog razvoja,* »Ekonomist«, Beograd, br. 2/1960, str. 262).

Drugačijeg je mišljenja R. Stojanović. Ističući i sama da se o zakonu bržeg porasta I odeljka društvene reprodukcije »mogu čuti vrlo oprečna mišljenja i među ekonomistima samih socijalističkih zemalja«, ona svoju analizu tog zakona završava sledećim zaključkom:

»Ni opadanje kapitalnog koeficijenta, koje se javlja na dugi rok, isto kao ni ranije pomenute promene u strukturi predujmljenih sredstava i u strukturi vrednosti proizvoda, ne mogu da posluže kao argumenti da zakon pretežnog porasta proizvodnje sredstava za proizvodnju nije opšta zakonitost razvitka socijalističkih zemalja. Ova zakonitost, kao uostalom i sve ostale dugoročne dinamičke zakonitosti, ne mora da se javlja uvek i na sasvim kratak rok u svakoj posebno uzetoj zemlji, zbog mogućnosti kratkoročne prevage faktora sa suprotnim dejstvom, ali zato, na dugi rok gledano, predstavlja jedan od osnovnih zakona kretanja i razvitka privrede« (R. Stojanović, *Zakon pretežnog porasta I odeljka društvene reprodukcije u svetlu tehničkog progresa,* »Ekonomist«, Beograd, br. 3/1960, str. 459, 469).

Od novijih radova na ovu temu ukazujemo na rad R. Tartarina, *Shémas de reproduction et politique d'industrialisation,* objavljen u zborniku *Economie politique de la planification en système socialiste* (redaktor M. Lavigne), »Economica«, Pariz, 1978. Svoju analizu ovaj autor zaključuje na sledeći način:

»Prioritet porasta odeljka I nije zakon. Međutim, u meri u kojoj je politika prioritetnog razvoja prihvaćena, ta politika se može sprovesti usvajajući visoku stopu akumulacije i primenjujući transfer vrednosti iz odeljka II u odeljak I, pri čemu odgovarajući parametri moraju uvažavati određene granice.

Uza sve to, u shemama reprodukcije postoji potpuna simetrija između odeljka sredstava za proizvodnju i odeljka sredstava za potrošnju, tako da bi se, osim toga, obrćući smer transfera, mogla primenjivati i politika razvoja preko poljoprivrede« (str. 101).

Iz fusnote 22 može se videti da se u prilog zaključku R. Tartarina mogu navesti i istorijski dokazi.

[22] Kritika teorije i prakse neumerenog porasta odeljka I u odnosu na odeljak II društvene reprodukcije data je, na primer, u poznatom govoru Mao Cedunga na proširenom sastanku Politbiroa KP Kine, 25. aprila 1956. godine, objavljenom docnije pod naslovom *Deset glavnih odnosa.* U prvoj tački toga govora, koja je posvećena upravo odnosu između teške industrije, s jedne strane, i lake industrije i poljoprivrede, s druge, što odgovara odnosu I i II odeljka, Mao Cedung, upoređujući iskustvo drugih socijalističkih zemalja s iskustvom NR Kine, kaže:

»U postavljanju ovog odnosa mi nismo činili principijelne greške. Postavili smo ga bolje nego Sovjetski Savez i jedan broj istočnoevropskih zemalja. Produžen neuspeh Sovjetskog Saveza da dostigne najviši nivo proizvodnje žitarica iz vremena pre oktobarske revolucije, ozbiljne teškoće koje nastaju iz očite neravnoteže između razvoja

Treća vrsta dokaza, najzad, sadržana je u samom istorijskom iskustvu. Gotovo sve zemlje čiji je razvoj u većoj ili manjoj meri počivao na poštovanju toga zakona dolazile su, pre ili docnije, do tačke na kojoj dalji razvoj po toj putanji nije bio moguć, odnosno dolazile su u situaciju u kojoj je za nesmetan privredni razvoj bilo neophodno da u određenom narednom periodu odeljak II društvene reprodukcije raste brže nego odeljak I.[23] Na jedan ili drugi način, sva tri dokaza mogu se naći i u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji i privrednoj praksi.

Za razmatranja ovom prilikom čisto teorijska analiza ovog zakona najverovatnije ne bi bila oportuna, iako se čini da se njegova interpretacija još kreće u tradicionalnim okvirima, zanemarujući pretpostavke na kojima je Marks zasnivao svoju analizu proširene društvene reprodukcije. Uvođenjem tih pretpostavki, koje na svoj način definišu određenu društvenu situaciju, Marks je teorijski ograničio važenje zaključaka do kojih se u njegovoj analizi dolazi.[24] Ovom prilikom je, po našem mišljenju, naj-

---

teške industrije i razvoja lake industrije u nekim istočnoevropskim zemljama — takvi problemi ne postoje u našoj zemlji. Njihov jednostran naglasak na tešku industriju, zanemarujući poljoprivredu i laku industriju, doveo je do nestašice dobara na tržištu i nestabilnosti valute. Sa svoje strane, mi smo pridavali veću pažnju poljoprivredi i lakoj industriji. Mi smo sve vreme brinuli za razvitak poljoprivrede, tako da smo do izvesne mere osigurali snabdevanje žitaricama i sirovinama potrebnim za razvoj industrije. Naše dnevne potrebe su sasvim zadovoljene, a cene i valuta su stabilni« (Mao Tsetung, *On the Ten Major Relations*, »Peking review«, br. 1/1977, str. 11).

[23] Takva ocena izrečena je, između ostalog, i u referatu A. N. Kosigina na septembarskom plenumu CK KPSS, kada je inaugurisana privredna reforma u SSSR:

»Zaostajanje tempa razvoja poljoprivrede i grupe B industrije (što odgovara odeljku II društvene reprodukcije — A. V.) stvorilo je izvestan nesklad između proizvodnje predmeta potrošnje i proizvodnje sredstava za proizvodnju. To se moralo odraziti na tempo rasta realnih dohodaka stanovništva, na nivo materijalnog stimulisanja« (A. N. Kosigin, *Ob ulučšenii upravljenija promyšlennostju, soveršenstvovanii planirovanija i usiljenii ekonomičeskogo stimuljirovanija promyšljennogo proizvodstva*, »Politizdat«, Moskva, 1965, str. 11).

Zato se u rezoluciji XXIII kongresa KPSS, održanog sledeće godine, kao jedan od zadataka za novu petoljetku ističe »približavanje tempa rasta proizvodnje sredstava za proizvodnju i proizvodnje predmeta potrošnje« (*Rezolucija KPSS po otčotnom dokladu CK KPSS*, »Politizdat«, Moskva, 1966, str. 15).

[24] U skladu s prirodom svog dela — jer *Kapital* nije udžbenik, kako ga mnogi vide u socijalističkim zemljama, niti biblija, kako nastoje da ga predstave na Zapadu — Marks pretpostavke svoje analize najčešće izriče uz put, i na raznim mestima, tako da one čitaocu koji inače nema sistematsku predstavu o celini procesa reprodukcije najčešće izmiču pažnji. Upravo zato se i zakonitosti koje je Marks otkrivao, kao rezultat analize vrlo visokog nivoa apstrakcije, često proglašavaju za univerzalne zakone koji važe u svakoj konkretnoj situaciji, što je, koristeći Marksove kvalifikacije, vulgarizacija političke ekonomije i ekonomske nauke uopšte.

važnije istaći objektivnu međuzavisnost postojeće strukture društvene proizvodnje, namenske raspodele nacionalnog dohotka i daljeg privrednog razvoja, pošto se upravo u toj oblasti kriju značajni problemi savremenog razvoja Jugoslavije i slabosti njene ekonomske politike.

U analizi privrednih kretanja u toku prve tri godine ovog srednjoročnog plana konstatovana je i statistički potvrđena više-

---

U analizi proširene društvene reprodukcije, u njenom kapitalističkom obliku, Marks je, između ostalog, pošao od sledećih pretpostavki: (1) zatvorena društvena privreda, odnosno odsustvo bilo kakvih veza s drugim nacionalnim privredama; (2) homogena ekonomska struktura u kojoj postoji samo jedan (kapitalistički) tip odnosa proizvodnje, apstrahujući sve sekundarne odnose, koji u stvarnosti postoje u svakoj nacionalnoj privredi; (3) razmena roba po vrednostima, odnosno odsustvo svakog odstupanja cena od vrednosti roba u toku procesa reprodukcije; (4) nepromenljiv organski sastav činilaca proizvodnje u oba odeljka; (5) stalnost vrednosti svih činilaca proizvodnje i proizvoda rada u toku procesa reprodukcije; (6) jedinstven i ravan 1 obrt svih činilaca proizvodnje, odnosno izjednačavanje početne vrednosti svih materijalnih činilaca (uključujući i sredstva za rad) sa vrednošću koju su preneli na nov proizvod; (7) postojanje dovoljne količine sredstava za proizvodnju (i sredstava za rad i predmeta rada) i radne snage u trenutku prelaza s proste na proširenu reprodukciju itd. Poslednja pretpostavka kod materijalnih činilaca u stvari znači: (a) postojanje neiskorišćenih kapaciteta kod sredstava za rad (ili mogućnost njihovog uvoza); (b) postojanje delova društvenog proizvoda prethodnog perioda koji se alternativno mogu upotrebiti kao predmeti potrošnje i kao sirovine kod predmeta rada (ili mogućnost njihovog uvoza) i (c) postojanje dopunske radne snage, kao rezultata prirodnog priraštaja, kada je u pitanju radna snaga.

Bliže o ovim pretpostavkama videti: R. Lang, *Politička ekonomija,* »Informator«, Zagreb, 1968, str. 440—443 (gde su tretirane kao »apstrakcije u Marksovoj teoriji reprodukcije«); M. Korać — T. Vlaškalić, *Politička ekonomija — osnovi teorijske analize kapitalističke i socijalističke robne proizvodnje,* »Rad«, Beograd, 1974, str. 469—470 (gde je izložena pretpostavka navedena pod 7), s tim što se tretira kao »uslov za proširenu reprodukciju«) i A. Žilić-Jurin — S. Jurin, *Politička ekonomija, principi zakonitosti robne proizvodnje,* »Naučna knjiga«, Beograd, 1977, str. 511—513 (gde se prvih šest pretpostavki, datih drugim redom i nešto drugačije formulisanih, uz još neke druge, tretiraju kao »pretpostavke modela reprodukcije«).

Uobičajeno tumačenje ovih pretpostavki jeste da one ne deformišu društvenu stvarnost, već je samo uprošćuju, da bi se sagledala suština i osnovne zakonitosti reprodukcije. To tumačenje je tačno, ali nije i potpuno, jer navedene pretpostavke istovremeno određuju izvesnu društvenu situaciju, koja ne mora biti pravilo.

Ukoliko, na primer, u nekom društvu nema dovoljno hrane za normalnu egzistenciju (naravno, istorijski definisanu) postojećeg stanovništva, a kamoli za novo, ili ako ne postoji dodatna radna snaga u zemlji niti se može dobiti imigracijom iz drugih zemalja i slično, onda su to društvene situacije koje su različite od one određene Marksovim pretpostavkama analize, pa se na njih zakonitosti do kojih je Marks došao svojim istraživanjem ne mogu primeniti bez većih ili manjih modifikacija. Zato i mislimo da se kvalifikacija zakona bržeg porasta odeljka I društvene reprodukcije kao univerzalnog ne može pripisati Marksu, iako su ga mnogi interpretatori Marksovog dela upravo tako, dogmatski tumačili.

stručka devijacija aktuelnih privrednih kretanja od planiranih. U oblasti raspodele nacionalnog dohotka odstupanja se sastoje u tome što učešće opšte društvene i lične potrošnje raste brže od kretanja nacionalnog dohotka, a planom je bilo predviđeno obrnuto, dok akumulacija raste sporije od predviđenog tempa, iako je planom takođe bilo predviđeno obrnuto.[25] U više navrata analizirani su i uzroci takvih kretanja, nesumnjivo brojni i složeni. Za razmatranja strukture privrednog razvoja, po svemu sudeći, bitno je uočiti i to da između proizvodne strukture i namenske raspodele nacionalnog dohotka mora postojati određen sklad, jer u protivnom slučaju nastaju krupne prepreke u funkcionisanju privrede koje se, u krajnjoj liniji, izražavaju i u nemogućnosti realizacije jednog dela društvenog proizvoda.

U koncipiranju privrednog razvoja Jugoslavije u poslednjem planskom periodu, a čini se i u prethodnom, ova zavisnost nije respektovana u potrebnoj meri, te se tako, po svemu sudeći, formirao specifičan zatvoren krug: brži privredni razvoj i veće promene u strukturi razvoja nisu moguće zato što je raspoloživa akumulacija niska, a niska akumulacija, između ostalog, rezultat je postojeće proizvodne strukture u kojoj, uprkos desetogodišnjim nastojanjima, odeljak I društvene reprodukcije raste sporije nego što je to neophodno za planirani tempo privrednog razvoja. Porast deficita trgovinskog i platnog bilansa, uz ogroman uvoz opreme i sirovina, u takvim uslovima javlja se kao nužna korekcija dugoročnih disproporcija u strukturi društvene proizvodnje, korekcija koja je veoma skupa i, uz to, dovedena do gotovo krajnjih granica. Čini se zato umesnim pitanje: nije li jasno da periodične restrikcije uvoza po načinu delovanja nisu primerene uzrocima uvoza, jer, ako je taj uvoz neophodan zbog defektnosti jugoslovenske privredne strukture, onda je sasvim logično da takve restrikcije mogu delovati samo privremeno, uzrokujući, uz to, ozbiljne teškoće u ostvarivanju planirane dinamike rasta?

2. U vezi s tim je i drugo pitanje. Reč je o odnosu unutrašnjih i spoljašnjih kriterijuma izbora strukture privrednog razvoja.

Iako teorijska razmatranja privrednog razvoja i danas najčešće polaze od pretpostavke zatvorene privrede, ekonomsko-političko rezonovanje danas gotovo ni u jednoj socijalističkoj zemlji ne počiva na autohtonom privrednom razvoju. Međunarodni privredni tokovi sve više su predmet intenzivne pažnje gotovo svih socijalističkih zemalja, naročito onih manjih, koje su, prema rečima jednog autora, od otvaranja prema inostranstvu načinile bitan

---

[25] Bliže o tome videti: A. Vacić, *Otvorena pitanja politike dohotka s posebnim osvrtom na raspoređivanje čistog dohotka*, »Ekonomist«, Zagreb, br. 4/1977, str. 491—505.

element svoje nove ekonomske politike.[26] Delovanje spoljašnjih činilaca na unutrašnje funkcionisanje, međutim, nije nimalo jednostavno, jer se prostire ne samo na strukturu i dinamiku razvoja već i na ceo sistem funkcionisanja privrede. Nalazi do kojih je jedan drugi autor došao na primeru Poljske, čiji privredni sistem u svakom slučaju nije identičan jugoslovenskom, zaslužuju da se ipak navedu, jer su indikativni, iako se interakcije na koje ukazuju ocenjuju kao paradoksalne.[27]

Prema tom nalazu, naime, privredni razvoj socijalističkih zemalja zakonito dovodi do otvaranja prema spoljašnjem svetu, što, sa svoje strane, izaziva i zahteva izvesnu unutrašnju decentralizaciju. Uklanjanje rigorozne kontrole uvoza, bez dovoljnih transformacija unutrašnjeg upravljanja, već u narednoj fazi ubrzava strukturalno uslovljene tendencije ka neuravnoteženoj razmeni. Borba protiv neuravnotežene razmene, u trećoj fazi, dovodi do recentralizacije.[28] Navedeni nalaz nije neposredno primenljiv na Jugoslaviju, jer u njoj ne postoji centralizacija niti platnobilansni problemi dovode do bilo kakve striktne centralizacije. Osnovni smer i faze delovanja ekonomske politike, pri svemu tome, u visokoj meri koreliraju s onim što se u Jugoslaviji događa, tako da se pitanje koje ovaj autor postavlja: mogu li se globalnom reformom

---

[26] M. Lavigne (redaktor), u predgovoru zbornika *Economie politique de la planification en système socialiste*, »Economica«, Pariz, 1978, str. 10.

[27] K. Szymkiewicz, *L'ouverture de l'économie planifiée aux échanges internationaux et le »modèle de commerce extérieure) (l'expérience polonaise)*, u navedenom zborniku *Economie politique*..., str. 219 — 242.

[28] Nalaze K. Szymkiewicz rezimirala je na ovakav način u prezentaciji dela *Economie politique*... redaktor M. Lavigne (str. 10), dok sama K. Szymkiewicz svoja razmatranja zaključuje s nešto više nijansi:

»Uopštavajući "poljski slučaj", smatramo da "pravo" otvaranje (ne samo na strani uvoza već i na strani izvoza) nužno zahteva širenje autonomije intermedijarnih nizova. U stvari, samo su izvršne jedinice u stanju da brzo reaguju na promenljive uslove međunarodnog tržišta (uglavnom kapitalističkog tržišta). Međutim, da bi one mogle reagovati na način optimalan za nacionalnu privredu, treba da raspolažu "dobrim" parametrima i da sistem stimulacija bude dovoljno jak da bi inicirao traženje efikasnog izvoza i uvoza. Da bi mogle igrati ulogu "lokomotive", prema našem mišljenju, transformacije u oblasti spoljne trgovine moraju biti deo reformi globalnog privrednog sistema. Sa svoje strane, to ne isključuje specijalna rešenja diktirana specifičnostima ovog sektora privrede, pod uslovom da se ona kreću u okviru logike globalnog sistema.

Prihvatajući da se promene sistema ne mogu izvoditi na brutalan način, već da se moraju *ostvarivati* metodom "pokušaja i grešaka", u teoriji se može izneti tvrdnja da će na dug rok socijalističke privrede, otvorene prema zapadnom svetu, težiti decentralizaciji svoji[h] privrednih sistema, dok će centralizacija ostati jedino sredstvo za pr[i]lagođavanje zahtevima kratkog i srednjeg roka« — (K. Szymkiewic[z], navedeno delo, str. 239 — 240).

privrednog sistema izbeći ove reakcije tipa »Stop-go?« — *mutatis mutandis* gotovo u celini može primeniti i na našu situaciju. Jer upravo njihov mehanizam faktički stavlja van snage ili ponovo pokreće legitimni privredni sistem, zamenjujući ga povremeno merama koje sa njim nisu u skladu. Ako se to više puta ponavlja, u našem razvoju u toku poslednje decenije i po gotovo sa zakonitom periodičnošću, nije li to dokaz neusklađenosti privrednog sistema i stvarnih tokova privrednog razvoja?

S obzirom na to da ćemo se tom pitanju kasnije vratiti, na ovom mestu bitno je postaviti jedno drugo, užeg značenja i neposredno u vezi sa strukturom razvoja. Nije li otvorenost jugoslovenske privrede prema svetu, uključujući i svetske cene u krugu parametara za utvrđivanje pariteta cena na domaćem tržištu, isuviše generalna i zato delom nekritička i nerealna? Ne podvrgavaju li se spontanim i od dugoročnih potreba razvoja jugoslovenske privrede sasvim nezavisnim oscilacijama svetskog tržišta i oni sektori u kojima Jugoslavija u celini može podmiriti sopstvene potrebe i dugoročno stvoriti značajne izvozne prednosti, i time se ne samo destabilizuju unutrašnji privredni tokovi već i ozbiljno ograničavaju mogućnosti njenog bržeg privrednog razvoja? Najzad, celine radi, neophodno je postaviti i pitanje unutrašnje distribucije tereta takvog uključivanja u međunarodnu podelu rada. Jer, ako regioni u čijoj strukturi značajno mesto zauzimaju proizvodnja energije, sirovina i hrane u dužem vremenskom razdoblju imaju nepovoljnije uslove privređivanja od prosečnih i zbog toga u jugoslovenskim razmerama beleže sporiji privredni rast,[29] kakvi su izgledi da se ostvari u više planova razvoja postavljen cilj bržeg razvoja ovih delatnosti i time otklone strukturne disproporcije jugoslovenske privrede, od kojih u sve većoj meri zavisi ne samo stabilan privredni razvoj već i normalno funkcionisanje socijalističkog samoupravnog privrednog sistema?

III

Sva do sada analizirana pitanja, a u istom pravcu vodilo bi i razmatranje svakog drugog pitanja privrednog razvoja, potvrđuju početni metodološki stav o nedeljivosti društvenog razvoja, odnos-

---

[29] Pitanje prelivanja dohotka po osnovu različitih uslova privređivanja, s obzirom na različite privredne strukture pojedinih regiona, posebno republika i pokrajina, u Jugoslaviji je više puta pokretano, ali nikada nije dovedeno do bilo kakvih globalnih rezultata, između ostalog i zbog toga što nikada nije postignuta potpuna saglasnost, ni teorijska ni politička, o tome šta se smatra normalnim (prosečnim) uslovima privređivanja, odnosno šta su kriterijumi za utvrđivanje pariteta cena, posebno tamo gde se na njih utiče merama ekonomske politike.

Parcijalnih pokušaja je ipak bilo. Pominjemo, na primer, rad M. Ćećeza, *Politika cijena i uslovi poslovanja*, »Ekonomist«, Beograd, br. 4/1964. Prema njegovim navodima (str. 603), učešće plafoniranih,

no stav o jedinstvenosti materijalno-proizvodne i društveno-ekonomske dimenzije privrednog razvoja. Upravo u tome i leži objašnjenje zašto se u okviru svakog temeljitog razmatranja privrednog razvoja u socijalizmu moraju staviti u odnos privredni razvoj i privredni sistem. Stavljajući akcent na njihov međusobni odnos, pri tome, naglašavamo da tu nije reč o raspravi o privrednom sistemu *per se*, već o suštinskoj, konceptualnoj i realnoj međuzavisnosti koja postoji između privrednog sistema i privrednog razvoja, a koja, po našem mišljenju, nije dovoljno respektovana ni u ekonomskoj teoriji ni u privrednoj praksi.

Na nedovoljno respektovanje suštinske povezanosti privrednog razvoja i privrednog sistema, ako se šire pogledaju dosadašnja iskustva većeg broja socijalističkih zemalja, značajno je delovalo i postojanje različitih shvatanja samo privrednog sistema, koja se, uprkos raznorodnosti, mogu grupisati oko dva osnovna koncepta.

Prema prvom shvatanju, koje bismo mogli odrediti kao organizaciono-tehničko, privredni sistem se posmatra kao institucionalizovan, najvećim delom pravno uređen okvir privredne aktivnosti osnovnih privrednih subjekata i način delovanja makroekonomskih subjekata na tu aktivnost. Suštinu takvog shvatanja čini uverenje da privredni sistem u svom operativnom značenju nije funkcija odnosa proizvodnje, već ciljeva privrednog razvoja, čijem ostvarivanju treba i da služi.[30] U skladu s takvim poimanjem koncipirana je i organizaciona struktura privrede i način povezivanja delatnosti privrednih subjekata, u kojima naturalni, odnosno materijalno-proizvodni kriterijumi najčešće dominiraju nad društveno-ekonomskim. Svojevrstan izraz takvog shvatanja privrednog sistema, koji bi mogao biti vrlo zanimljivo polje za poli-

---

odnosno maksimiranih cena po republikama 1964. godine iznosilo je: Srbija 25%, Hrvatska 20%, Slovenija 22%, Bosna i Hercegovina 55%, Makedonija 7% i Crna Gora 26% (prosek za Jugoslaviju 26%), što je svakako imalo značaja za raspodelu nacionalnog dohotka Jugoslavije među republikama.

[30] U jugoslovenskoj ekonomskoj misli takvu koncepciju najjasnije je u svoje vreme izrazio K. Miljkovski:

»Ako se plan definiše kao celokupnost osnovnih ekonomskih *ciljeva* koje je društvo sebi postavilo za određeni period, a koji su povezani u jednu logičku koherentnu celinu na osnovu naših sadašnjih saznanja o usmeravanju privrednog rasta, onda jasno izlazi da je privredni sistem samo *sredstvo* za ostvarenje tih ciljeva, i da on mora da se inspiriše ekonomskim ciljevima, a ne obrnuto« (K. Miljovski, *O karakteru planskog rukovođenja privredom*, »Ekonomist«, br. 1/1963, str. 190) (*kurziv* u tekstu — A. V.).

Deset godina docnije gotovo isto određenje nalazimo kod poznatog mađarskog ekonomista O. Gado: »Sistem upravljanja privredom, što znači i njegova reforma, predstavljaju samo sredstvo za ostvarivanje ekonomskih ciljeva (planskih zadataka) koji se postavljaju pred narodnom privredom« (O. Gado, u uvodu za zbornik radova *Reforma hozjajstvennogo mehanizma v Vengrii, daljnejšeje razvitie 1968—1971*, Izdateljstvo Akademii nauk Vengrii, Budimpešta, str. 15).

tičko-ekonomsku analizu, čini i pojmovni sistem kojim se ono manifestuje. Funkcionisanje ovako shvaćenih privrednih sistema, naime, uvelo je u ekonomsku nauku pojmove, kao što su poluga, karika, instrumenti, motor, lokomotiva i drugi, te je i s jezičkog i s društvenog stanovišta važno objasniti kako su u razmišljanje o privrednom životu — koji je, prema marksističkom poimanju, prevashodno društveni fenomen — kao figure ušli čisto tehnički pojmovi. Nije naodmet, najzad, pomenuti da se, pored pojma sistem upravljanja i privredni model, koji se u nekim socijalističkim zemljama koriste kao sinonimi za privredni sistem, u drugim socijalističkim zemljama, umesto pojma privredni sistem, koristi pojam ekonomski ili privredni mehanizam, jer to sasvim sigurno nije samo figura, odnosno neka *licentia oeconomica.*[31]

---

[31] Pojam »sistem upravljanja (narodnom) privredom«, koji privredu, a to znači i proizvođača i radnike, uopšte uzev, faktički svodi na objekt upravljanja, koristi se i danas u više socijalističkih zemalja, a veoma dugo koristio se i u Jugoslaviji, i posle uvođenja radničkog samoupravljanja (1950).

Pojam »privredni model« šire se koristio krajem pedesetih i tokom šezdesetih godina u poljskoj ekonomskoj literaturi. »Pod "modelom"«, objašnjava poljski ekonomist Č. Bobrovski, »podrazumeva se kod nas izvesna varijanta socijalističkog privrednog uređenja, odnosno skup organizacionih metoda upravljanja, planiranja ili privredne politike, koji se primenjuje u nekoj socijalističkoj zemlji ili u nekom određenom periodu« (Č. Bobrovski, *Modeli socijalističke privrede,* u zborniku *Poljski ekonomisti o problemima socijalističke privrede,* »Nolit«, Beograd, 1959, str. 263).

Pojam »privredni mehanizam«, odnosno »ekonomski mehanizam«, najšire se koristi u Mađarskoj, u kojoj je čak i Akademija nauka izdala dva zbornika radova koji u naslovu sadrže taj pojam — I. Friš (redaktor), *Reforma hozjajstvennogo mehanizma v Vengrii,* Izdateljstvo Akademii nauk Vengrii, Budimpešta, 1968. i O. Gado (redaktor), *Reforma hozjajstvennogo mehanizma v Vengrii, daljnejšeje razvitie 1968 — 1971,* Izdateljstvo Akademii nauk Vengrii, Budimpešta, 1972.

Generička pripadnost takvih određenja organizaciono-tehničkom poimanju privrednog sistema može se identifikovati po sadržini koja se pridaje tim pojmovima. U uvodu prvog navedenog mađarskog zbornika, na primer, može se pročitati da se pod ekonomskim mehanizmom razumeju »međusobni odnosi preduzeća, ministarstava i drugih rukovodećih organa, kao i banaka i planskih organizacija« (str. 5).

Veoma često pojmovi ekonomski mehanizam i privredni (ekonomski) sistem se u Mađarskoj koriste kao sinonimi (na primer, I. Friss, *Economic Laws, Policy, Planning,* Akadémiai Kiado, Budimpešta, 1971, str. 56), što takođe svedoči o njihovoj pripadnosti organizaciono-tehničkom poimanju privrednog sistema. U Mađarskoj, čija se privredna reforma s pravom smatra do sada najuspelijom u socijalističkim zemljama, uporedo se čak javlja i prvobitni, napred prvi pomenuti pojam »sistem upravljanja (narodnom) privredom«; Akademija nauka je izdala i jedan zbornik radova pod tim naslovom — *Sistema upravljenija narodnym hozjajstvom v VNR,* Izdateljstvo Akademii nauk, Budimpešta, 1972. — Sve to pokazuje da na ovom planu vlada prilična pojmovna zbrka, a ona je, nesumnjivo, u izvesnoj korelaciji s razvojem stvarnog privrednog sistema, naime, u krajnjoj liniji, s razvojem odnosa proizvodnje. Privredne reforme, tamo gde su bile stvarne a ne

Prema drugom shvatanju, koje bismo mogli odrediti kao čisto društveno-ekonomsko, privredni sistem se određuje kao čista funkcija odnosa proizvodnje, bez ikakvih obeležja koja se odnose na nivo razvoja i uslovljenu privrednu strukturu, tako da se pojmu privredni sistem daje značenje koje ga faktički izjednačuje s pojmovima koji se obično daju društveno-ekonomskim formacijama.[32]

Između ova dva granična shvatanja postoji veliki broj prelaznih stupnjeva, pri čemu je u najvećem broju socijalističkih zemalja aktuelno shvatanje i danas daleko bliže prvom nego drugom, iako je opšti smer razvoja sadržine pojma već nekoliko decenija nesumnjivo od prvog ka drugom.

I u jugoslovenskoj teoriji i praksi mogu se zapaziti crte koje izražavaju ovu opštu tendenciju. U prvim godinama posle rata, faktički sve do početka pedesetih godina, pojam privredni sistem nije se ni koristio, kao što je simptomatično i to da na listi disciplina koje se studiraju na ekonomskim fakultetima nije bilo ekonomske politike, već su se razmatranja koja se tiču ekonomske politike davala u većem ili manjem broju različitih ekonomika, okrenutih, po pravilu, više prošlosti nego sadašnjosti i budućnosti. Tek sredinom pedesetih godina[33] pojam privredni

---

samo formalne, uzdrmale su ranije petrificiranu privrednu strukturu, a sa njom i odgovarajući kategorijalni sistem. Činjenica da su u opticaju i stare i nove kategorije, pak, dokazuje da se ova, društvena dimenzija privrednih reformi, još nije šire razvila, u čemu, pored energetske i sirovinske krize, koja je sve ove zemlje dovela u bitno novu situaciju, treba tražiti i korene nesumnjivog napuštanja ili odlaganja reformskih zahteva.

Pojam »socijalistički privredni sistem« počinje se javljati i u sovjetskoj ekonomskoj teoriji, ali mu je značenje heterogeno, jer u njemu uporedo i bez jasnog međusobnog odnosa figuriraju kako društveno-ekonomska tako i čisto materijalno-proizvodna obeležja. U jednom političko-ekonomskom rečniku, na primer, možemo pročitati: »Socijalistički sistem narodne privrede jeste ukupnost preduzeća, grana i sfera (!? — A. V.) društvene proizvodnje koji se zasnivaju na društvenoj svojini i slobodnom radu« (*Politekonomičeskij slovar*, Izdateljstvo političeskoj literatury, Moskva, 1972, str. 278).

[32] Ovakvo shvatanje privrednog sistema u jugoslovenskoj ekonomskoj nauci teorijski je razradio i afirmisao M. Samardžija. Prema njegovom određenju, »kroz privredni sistem jednog društva izražava se jedinstvo proizvodnih odnosa, čiju sadržinu predstavlja određena društvena organizacija rada, a oblik ispoljavanja — svojinski odnosi određeni su tom organizacijom« (M. Samardžija, *Privredni sistem Jugoslavije*, knjiga I, »Naučna knjiga«, Beograd, 1965, str. 243).

[33] Pojam privredni sistem se u jugoslovenskoj praksi i ekonomskoj literaturi počinje koristiti početkom pedesetih godina, s promenama koje su u privrednom životu usledile počev od 1951. godine. Tako M. Popović u govoru u Saveznoj narodnoj skupštini, čiji je pred-sednik docnije bio, pominje »naš novi privredni sistem« (M. Popović, *Društveno-ekonomski sistem — Govori i članci*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 7).

sistem šire se upotrebljava, sa sadržinom bližom organizaciono-tehničkom poimanju, dok se društveno-ekonomsko shvatanje privrednog sistema javlja i afirmiše tek početkom i sredinom šezdesetih godina.[34]

Za razmatranje odnosa privrednog sistema i privrednog razvoja poimanje privrednog sistema je od kardinalnog značaja. Organizaciono-tehničko poimanje privrednog sistema stvara utisak da se privredni sistem, odnosno ekonomski mehanizam, jer je to bliže stvarnom značenju realnosti koju podrazumeva, može formirati i menjati sasvim slobodno, kombinujući sva sredstva koja pružaju privredna istorija i ekonomska teorija. Različitim kombinacijama nadležnosti preduzeća, granskih ministarstava, opštih ministarstava, vrhovnih planskih organa i teorijsko-političkih jedinica, u okviru takvog shvatanja, stvara se veliki broj varijanti »privrednog sistema«, odnosno ekonomskog mehanizma. Istovremeno se u okviru njega javljaju ne samo najrazličitija sredstva ekonomske politike već i ekonomske kategorije (a to implicitno znači i odnosi proizvodnje), koje, bar prema marksističkoj ekonomskoj nauci, pripadaju različitim društvenim formacijama.

U istom smislu pojam docnije ulazi i u ekonomsku teoriju, iako njegovo tačno društveno-ekonomsko značenje vrlo dugo nije bilo bliže određeno.

[34] Danas se u Jugoslaviji organizaciono-tehničko poimanje privrednog sistema gotovo uopšte ne može sresti. I. Maksimović, na primer, navodi da postoji šire i uže značenje pojma privredni sistem, ali su oba koncipirana društveno-ekonomski: »Privredni sistem u širem sociološko-ekonomskom smislu identičan je sa određenim načinom proizvodnje, tj. ukupnošću odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga. U užem smislu, privredni sistem se može shvatiti i kao ukupnost ekonomskih mehanizama i institucija, čiju sadržinu i ekonomske zakonitosti određuje sistem proizvodnih odnosa i nivo razvitka proizvodnih snaga u datom društvu u datom vremenskom periodu« (I. Maksimović, *Privredno-sistemske i institucionalne pretpostavke razvoja* u knjizi D. Bjelogrlić (redaktor), *Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985. godine*, Beograd, 1974, str. 342).

U većini radova koji u Jugoslaviji danas koriste taj pojam vlada eklektičko poimanje privrednog sistema. Eklektičkim poimanjem, pri tome, smatramo svako ono određenje privrednog sistema u kome je dato više obeležja između kojih nije uspostavljena logička unutrašnja veza.

Od drugih socijalističkih zemalja, pojam socijalistički privredni sistem, odnosno socijalistički sistem narodne privrede, u svom društveno-ekonomskom značenju postepeno preovlađuje u Poljskoj. Tako udžbenik *Ekonomia polityczna socjalizmu*, Panswowe wydawnictwo naukowe, Varšava, 1972, ceo svoj prvi deo posvećuje socijalističkom sistemu narodne privrede (s odeljcima o procesu nastanka socijalističke privrede, o ciljevima socijalističkog društveno-ekonomskog sistema, organizaciji društvene proizvodnje i osnovama raspodele). Udžbenik *Ekonomia polityczna socjalizmu*, redaktor M. Nasilowsky, Ksiazka i wiedza, Varšava, 1975. čak počinje određenjem pojma socijalističkog privrednog sistema, i to na osnovi isključivo društveno-ekonomskih obeležja (str. 13).

Tako uporedo i ravnopravno idu društvena svojina i profit, raspodela prema radu i nadnica, odnosno plata, socijalističko preduzeće i profitna stopa kao sintetički pokazatelj uspešnosti delatnosti proizvodnih jedinica itd.[35] Mogu čak postojati i različiti izvori

---

[35] Do kakvih pojmovnih zbrka to dovodi, najbolje pokazuju rečnici i enciklopedija. U radovima monografskog karaktera, pošto se odnose na jednu užu oblast, moguće je relativno lakše izbeći upotrebu heterogenih ekonomskih kategorija. U radovima kakvi su rečnici i enciklopedije, međutim, to je znatno teže, pošto se na jedan ili drugi način u njima bar formalno mora postići izvestan sklad kategorija na nivou cele ekonomske nauke.

Da pri organizaciono-tehničkom poimanju privrednog sistema to nije jednostavno, pokazuje napred već pomenuti *Politekonomičeskij slovar*, »Politizdat«, Moskva, 1972. U njemu nalazimo dve odrednice čija je osnova ista, a različiti dopunski atributi — »zarabotnaja plata pri kapitalizme« (str. 79) i »zarabotnaja plata pri socializme« (str. 80). Ako osnovni pojam — zarabotnaja plata — prevedemo sa »plata«, onda je stvar rešena, bar na prvi pogled, utoliko pre što *Rusko-serbskij slovar*, u izdanju »Sovjetske enciklopedije«, Moskva, 1965, str. 462. pojmu »zarabotnaja plata« pripisuje upravo to osnovno značenje (plata, zarada). Ukoliko, pak, otvorimo rusko izdanje *Kapitala*, tom I, Izdateljstvo političeskoj literatury, Moskva, 1973, str. 545. i dalje — otkrićemo da pojam »zarabotnaja plata« ima drugo osnovno značenje — da je to, u stvari, *najamnina*. Zato se sada otvaraju različite mogućnosti razmišljanja. Ako prihvatimo značenje »plata« — zašto je vrlo jasna kategorija kapitalističke privrede — najamnina u jednom opštem rečniku zamenjena eufemističkom kategorijom plata, odnosno zarada, odnosno zašto nije navedeno i osnovno značenje? Ako, pak, prihvatimo značenje najamnina, što na osnovi *Kapitala* moramo, kakvo je kategorijalno — i realno, društveno-ekonomsko — značenje kategorije *najamnina u socijalizmu*, jer bismo onda tako morali prevesti pojam »zarabotnaja plata pri socializme«?

A to nije slučaj samo s ovom kategorijom. U istom *političko-ekonomskom rečniku* nalazimo i dve odrednice za profit — »pribylj kapitalističeskaja« (str. 233) i »pribylj socialističeskaja« (isto). Što se tiče profitne stope, ona je u rečniku određena isključivo kao kategorija kapitalizma (*profitna stopa u kapitalizmu*, str. 186), iako nije jasno kako profit može u socijalizmu postojati kao kategorija u apsolutnom iznosu a nemati neku svoju relativnu meru. Kategorija »cena proizvodnje«, koja je definisana kao zbir troškova proizvodnje po jedinici proizvoda (cene koštanja, uključujući i »zarabotnuju platu pri kapitalizme«) i prosečnog profita, vezana je isključivo za kapitalizam. Kao kategorija socijalističke privrede se ne pominje, iako veliki broj sovjetskih ekonomista smatra da upravo cena proizvodnje treba da se prihvati kao osnova za konstrukciju normalne cene socijalističke privrede. Da stvar bude još manje jasna, kategorija »cena koštanja« (str. 265) definisana je kao »ekonomska kategorija socijalističke proizvodnje« i određena kao zbir amortizacije, drugih materijalnih troškova i utrošaka za plaćanje rada — dakle, kao u kapitalizmu. Kako sve to može opstati u okviru jednog rečnika koji pretenduje da bude *političko-ekonomski*, jasno je, verovatno, samo autorima.

Korektnost i profesionalno poštenje, međutim, nalažu da se kaže da su takve nelogičnosti postojale i da postoje i u gotovo svim drugim privrednim sistemima (i ekonomskoj nauci) socijalističkih zemalja, uključujući i jugoslovenski. Protivrečnosti takve vrste u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji i privrednoj praksi detaljno smo analizirali u radu *Robna proizvodnja i socijalistički privredni sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, posebno u njegovom prvom delu.

dohotka — plata za radnika, dobit za preduzeće i porez na promet, odnosno kamata na sredstva za državu, a da se to smatra sasvim normalnim, odnosno u skladu s privrednim sistemom. Kritička analiza svakog takvog sistema, ne samo u Jugoslaviji, pokazala je da stvarno značenje skupa koji čine sva ta sredstva i sve upotrebljene kategorije nije sistem već smeša, odnosno *mixtum compositum.*

U jugoslovenskoj ekonomskoj nauci takva kritička analiza započeta je pre skoro dve decenije i nesumnjivo dovela do napuštanja takvog, organizaciono-tehničkog poimanja privrednog sistema. Ima, doduše, i danas knjiga za koje bi se moglo postaviti ne samo pitanje zašto nose naslov privredni sistem već i kako su delovi iz kojih se sastoji uopšte stavljeni u jednu knjigu, ali to je više stvar pojedinaca nego društveni problem. No za ovu raspravu je bitno da organizaciono-tehnički shvaćen privredni sistem, iako na kratak rok uspešno ostvaruje tekuće ciljeve privrednog razvoja, vremenom nužno dolazi u krizu, jer komponente iz kojih se sastoji, budući fundamentalno neusklađene, deluju u sasvim različitim pravcima, tako da tako shvaćen privredni sistem, ukoliko se u međuvremenu ne izmeni, uopšte ne može funkcionisati.[36]

Na nekoherentnost kategorijalnog sistema socijalističke ekonomske teorije i prakse — a to znači i odnosâ proizvodnje koje na jedan ili drugi način izražavaju — ukazuju u novije vreme i ekonomisti drugih socijalističkih zemalja. Videti, na primer: N. Konstantinesku, *Protivrečnosti u socijalističkoj privredi,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, posebno str. 255. i dalje, gde autor ukazuje na protivrečnosti u teoriji i politici cena socijalističkih privreda, u kojoj se cene određuju na bazi elemenata koji se, političko-ekonomski posmatrano, ne mogu tretirati kao dati, odnosno poznati pre realizacije roba.

[36] Kao rečita ilustracija delovanja tako koncipiranog sistema može se navesti ocena, koju G. S. Lisičkin daje o sistemu raspodele u Sovjetskom Savezu:

»Sistem materijalnog stimulisanja ovde se sastoji iz podsticaja za ispunjenje i prebacivanje plana proizvodnje i poboljšanja kvaliteta proizvoda, za pobedu na svesaveznom socijalističkom takmičenju, za ostvarivanje planiranog profita (dakle, ipak! — uporedi s fusnotom 35. — A. V.) i tako dalje. Svakojakih varijanti podsticaja ima mnogo: nastavši iz težnje da se pažnja ovog ili onog kruga radnika usmeri na kvalifikovano rešavanje jednog konkretnog pitanja, svaki od njih rešava samo svoj zadatak. A uspeh proizvodnje zavisi od usklađenosti svih komponenti proizvodnje. I upravo tu sav taj složen sistem podsticaja dolazi u protivrečnost sa životom: jedan podsticaj deluje protiv drugog, pojačavajući još više disproporcionalnost« (G. S. Lisičkin, *Plan i rynok,* »Ekonomika«, Moskva, 1966, str. 6).

Da se ne bi zamerilo da činimo metodološku grešku tipa *pars pro toto* (deo za celinu), evo zaključaka jedne vrlo ozbiljne uporedne studije o promenama u strukturi upravljanja industrijom u evropskim zemljama SEV. Na osnovi iscrpnog pregleda stanja i promena u pojedinim zemljama SEV, mađarski ekonomisti T. Bauer i L. Szamuely zaključuju:

»Iz pregleda jasno proističe da u evropskim zemljama SEV *danas ne postoji nikakav uniforman i sređen organizacioni sistem upravljanja industrijom.* I kratka i duga istorija socijalističkog upravljanja

Zato su promene u »privrednom sistemu« periodično nužne i zakonite, dokazujući i time da o stvarnom sistemu u naučnom smislu ne može biti reči.

Problemi koji proističu iz isključivo društveno-ekonomskog poimanja privrednog sistema nisu ništa manje složeni. Ako se privredni sistem, naime, formira samo logičkom dedukcijom iz opštih obeležja socijalističkih odnosa proizvodnje, pa ma to bili i socijalistički samoupravni odnosi, zakonita je posledica odsustvo veze sa stvarnim problemima funkcionisanja privrede i privrednog razvoja. U društvu u kome dominira takvo shvatanje privrednog sistema zbog toga vremenom dolazi do svojevrsnog jednog od dva moguća premeštanja težišta stvarnog privrednog sistema, odnosno do njegove transformacije. Ili se uporedo s društveno proklamovanim privrednim sistemom formira neki drugi, operativan i delatan, koji se vremenom sve više udaljava od proklamovanog, ili se u organizaciju privrednog života uvode jedno za drugim tolika različita rešenja da se stvarni privredni sistem, iako prvobitno koncipiran društveno-ekonomski, vremenom pretvara u više ili manje uspelu varijantu organizaciono-tehničkog. I jedno i drugo, u svakom slučaju, proklamovani privredni sistem pretvara u neku vrstu deklaracije, koja sama za sebe može biti vrlo logična, vrlo ubedljiva i čak vrlo privlačna, ali ostaje bez stvarnog ili bar bitnog uticaja na aktuelni privredni život i dalji privredni razvoj. Kritička analiza jugoslovenske privredne prakse od uvođenja radničkog upravljanja, odnosno samoupravljanja, do danas dala je više dokaza da mogućnosti koje smo naveli nisu samo teorijske.[37]

---

industrijom je u svakoj zemlji ispunjena reorganizacijama i re-reorganizacijama. Organizacione promene su tako česte da faktički nema dovoljno vremena da se bilo koji organizacioni sistem stabilizuje, niti da se analiziraju njegove pouke. Čak se ni konkretni (objektivni) uzroci reorganizacija ne mogu uvek jasno sagledati, u najmanju ruku bar što se tiče njihove ekonomske sadržine. Vrlo značajnu ulogu igraju različiti pojedinačni i slučajni strani i domaći činioci. Iz svih ovih razloga bilo bi vrlo rizično smatrati bilo koje od ovih organizacionih rešenja proverenim i uspešnim« (T. Bauer, L. Szamuely, *The Structure of Industrial Administration in the European CMEA Countries: Change and Continuity*, »Acta Oeconomica« (Akademiai Kiado), Budimpešta, br. 4/1978, str. 388).

[37] Društveno-ekonomska heterogenost jugoslovenskog privrednog sistema dostigla je svoju kulminaciju krajem šezdesetih godina, kada su se u ime načela univerzalnosti tržišne privrede javili i sasvim ozbiljni zahtevi da se u privredni sistem ugrade i tržište rada (to jest radne snage) i tržište kapitala, čime bi simulacija, odnosno imitacija kapitalističkog privrednog sistema, koja je u mnogim merama ekonomske politike i inače zapažena, bila dovedena do krajnjih konsekvenci.

U pripremi stavova i odluka Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije i jedan i drugi zahtev su odbačeni kao inkompatibilni sa socijalističkim samoupravnim privrednim sistemom. Bliže o tome videti: *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, »Komunist«, Beograd, br. 848/1973, str. 45. i dalje.

Ukoliko su naša razmatranja ispravna, zadatak koji pred sobom imaju ekonomska nauka i jugoslovensko društvo jeste izgradnja celovitog privrednog sistema, u kome će se u dovoljnoj meri izraziti osnovna društvena opredeljenja, u krajnjoj liniji fundamentalna obeležja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, ali i u potrebnoj meri uvažavati dosadašnje istorijsko iskustvo i aktuelni problemi jugoslovenske privrede i potrebe njenog daljeg razvoja. Vrednost Zakona o udruženom radu, uostalom, i jeste u tome što nije samo vizija dugoročnog društvenog razvoja Jugoslavije, iako nesumnjivo jeste i to, već i rezultat kritičke, političko-ekonomske analize višegodišnjeg razvoja Jugoslavije u prethodnom periodu i istovremeno izraz tendencija koje su se kao mogućnost razvile u samoj društvenoj praksi. Upravo zato privredni sistem koji u sebi sadrži nije u svemu zatvoren, za mnoga pitanja ostavlja sasvim otvoren prostor u kome će glavne tendencije razvoja pokazati tek društvena praksa, jer nije ni koncipiran kao organizaciono-tehnički privredni sistem, koji, dajući na svako pitanje odgovor, u stvari, ne samo proizvođače već i proizvodne jedinice svodi na objekte upravljanja. Sam zakon, s druge strane, ne sadrži u sebi u teorijskom smislu čist privredni sistem, jer nije samo projekcija epohalno shvaćenih obeležja socijalističkog samoupravnog sistema već i izraz savremenih obeležja jugoslovenske stvarnosti, čije protivrečnosti sam privredni sistem sigurno ne može ukloniti, već samo daljim razvojem prevladavati.

Ovde bi, u stvari, mogla početi i poslednja misao za koju smatramo da se u razmatranju odnosa privrednog razvoja i privrednog sistema mora imati na umu. Ma koliko to izgledalo paradoksalno, čini se ipak istinitim da i organizaciono-tehnički i čisto društveno-ekonomski shvaćen privredni sistem imaju jednu zajedničku crtu — a to je težnja ka zatvorenosti, ka isključivanju svake mogućnosti izbora, odnosno ka automatizmu u njihovom funkcionisanju. Razlikuje ih samo temelj na kojem taj automatizam zasnivaju.

Za organizaciono-tehnički koncipiran privredni sistem temelj čini apsolutni primat svakog globalnog društvenog interesa nad posebnim (kolektivnim) i individualnim, koji se ostvaruju putem sveopšteg državno-svojinskog monopola.[38] Zato je taj sistem konci-

[38] Na ovakvu deformaciju u shvatanju strukture interesa u socijalističkom društvu ukazivano je i u literaturi drugih socijalističkih zemalja. Čehoslovački ekonomist A. Lantaj, na primer, pre skoro deceniju i po, pisao je:

»Dogmatska predstava o apsolutnom jedinstvu interesa dovela je, prirodno, do identifikovanja interesa države i njenih organa sa interesima društva i do predstave po kojoj socijalistička država, kao organ društva, ne može da bude protiv individualnih interesa. Takvo prilaženje neizbežno zaoštrava protivrečnosti između onih koji vode i onih koji su vođeni, a organi društva su često osetili da su izolovani od naroda, kao da su tuđa spoljna snaga, a ne sopstvena država rad-

piran tako da preduzećima i pojedincima ostavi što manje prostora za izbor i samostalno privredno odlučivanje, jer izražava uverenje da se i kolektivni i pojedinačni interesi moraju u svakom slučaju potčiniti, od njih nezavisno datom, opštem interesu. Nezavisno od čisto političkih razmatranja, prema našem uverenju, u takvom shvatanju leže krajnji, političko-ekonomski uzroci staljinizma, kao specifične monopolističke deformacije društva, što se može dokazati i na novijim istorijskim primerima.

Za čist društveno-ekonomski koncipiran privredni sistem, s druge strane, temelj čini u osnovi idealističko poimanje društvenih interesa, koje verbalno priznaje prisustvo različitih interesa u socijalističkom društvu, ali faktički odriče mogućnost postojanja njihove stvarne protivrečnosti, a otuda i potreba da se njihova različitost izrazi u privrednom sistemu. Slédeći takvu logiku, svaka pojava takvih protivrečnosti više se shvata kao vid nekog nenormalnog stanja, često i devijantnih ponašanja pojedinaca ili društvenih grupa, nego kao zakonito obeležje društva koje privredni sistem mora da izrazi, prevladavajući društvene protivrečnosti na normalan, legitiman i unapred poznat način. Zato je postojanje mnoštva samoupravnih interesa, kao zakonito i trajno obeležje socijalističkog društva, za čije opšte prihvatanje Jugoslavija duguje u prvom redu delu i autoritetu Edvarda Kardelja,[39] fenomen nad kojim ekonomska teorija tek treba da razmišlja i razlog da mnogi ekonomisti kritički preispitaju svoje koncepcije.

To je, istovremeno, i platforma sa koje bi, po našem mišljenju, trebalo gledati na dalji razvoj privrednog sistema Jugoslavije. Njegove osnove date su u Zakonu o udruženom radu, ali time

---

nika i seljaka. Najveću zaslugu za to odvajanje imao je birokratizam, za koji je i najuži interes resora, narodnog odbora ili preduzeća uvek predstavljao društven interes koji se mora štititi i protiv opravdanih interesa radnika« (A. Lantaj, *Problem jedinstva interesa u socijalističkom društvu*, u knjizi *Zbornik radova čehoslovačkih ekonomista*, »Nolit«, Beograd, 1965, str. 573).

Do vrlo sličnih zaključaka, prema novinskim izveštajima sudeći, dolazi se poslednjih godina i u Kini. Analizirajući odnose koji su sve donedavno vladali, čije se uspostavljanje i održavanje danas pripisuje, pre svega, uticaju četiri člana Politbiroa KP Kine koji su iz njegovog sastava isključeni krajem 1976. godine (takozvana četvoročlana banda), jedan kineski autor, prema navodu dopisnika »Politike« iz Kine, ističe:

»Četvoročlana banda je suprotstavljala zajednički interes proletarijata pojedinačnim interesima. Ispadalo je da su zajednički interesi radničke klase suprotni interesima radnika pojedinaca. A, u stvari, "negacija pojedinačnih interesa" je negacija zajedničkih interesa klase. Ako se u okviru zajedničkih interesa klase ne uvaže pojedinačni interesi radnih ljudi, to služi manjini u društvu« (prema: D. Rančić, *Socijalizam nije odricanje*, »Politika« (Beograd), 17. IX 1978, str. 5).

[39] U tom pogledu najznačajnija je studija E. Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, (Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977), u kojoj je pluralizam samoupravnih interesa ugrađen u temelje političkog sistema socijalističkog samoupravnog društva.

posao ni izdaleka nije završen. Budući da je taj sistem po koncepciji društveno-ekonomski, ali da i izražava celinu društvenih interesa, celovit privredni sistem Jugoslavije tek treba da se stvara. U tom stvaranju moraju se imati na umu ne samo opredeljenja sadržana u Zakonu već i aktuelni i potencijalni problemi funkcionisanja i razvoja jugoslovenske privrede.[40] Jer, da se privredni sistem mogao kao celina izvesti logičkom dedukcijom iz Zakona, bio bi sasvim sigurno razvijen u njemu samom. Stvaranje sistema u njegovom integralnom obliku, pri tome, ne sme isključiti kritički stav prema rešenjima sadržanim u Zakonu o udruženom radu, jer je već dosadašnja praksa pokazala da ima pitanja koja bi se mogla urediti drugačije i bolje nego što je to u njemu učinjeno.

Međutim, i kada se privredni sistem zaokruži, ne može se očekivati njegovo automatsko funkcionisanje, što je, inače, čini se, prećutno prisutno u prevelikom naglašavanju značaja takozvanih sistemskih zakona, to jest normativističke svesti i prakse u uređivanju društveno-ekonomskih odnosa uopšte. Kao jedinstvo opštih pravila — na osnovu društvene svojine, samoupravljanja i raspodele prema radu, u uslovima socijalističke robne proizvodnje, koja svim tim obeležjima daje specifičan istorijski određen oblik i domet, funkcionalizovan i primeren potrebama i zahtevima udruženog rada — privredni sistem ne može obezbediti automatsku adaptaciju privrede Jugoslavije na promene u spoljašnjoj sredini, pogotovo ne samo odlučivanjem na nivou pojedinačnog i posebnog, odnosno pojedinih radnika i njihovih organizacija udruženog rada. Opšti društveni interes Jugoslavije takođe je realnost, od početka socijalističke revolucije do danas, i onda kada se privremeno ili mestimično ignoriše ili se nekome čini da ga nema. Uostalom, i jedno i drugo, i ignorisanje i previ-

---

[40] Na neophodnost takvog pristupa izgradnji privrednog sistema ukazano je pre skoro jedne decenije u jednom od najznačajnijih kolektivnih radova o privrednom sistemu u jugoslovenskoj misli, u zborniku *Problemi daljeg razvoja privrednog sistema*, Skupština SR Srbije, Beograd, 1968. U svom prilogu *Problemi dalje izgradnje i funkcionisanje samoupravljanja u našem privrednom sistemu*, naime, M. Samardžija ističe:

»Izgradnja privrednog sistema ne predstavlja autonomni proces koji zavisi isključivo od ideja, ciljeva ili želja objektivno (po smislu, reklo bi se da treba da stoji subjektivno — A. V.) definisanih od strane pojedinaca ili društvenih grupa. O toj činjenici se mora voditi računa kad se određuje društvena osnova sistema privređivanja, kao i pravci njenog razvoja. Prioritetan značaj odnosa u materijalno-proizvodnoj strukturi, kao i promene koje u njoj nastaju, ne mogu se ni zaobići ni zanemariti« (str. 101).

U razvoju privrednog sistema poslednjih godina, na žalost, nije se vodilo o tome dovoljno računa. Upravo zato su mnoga rešenja aktuelnog privrednog sistema još isuviše načelna, nedovoljno određena i operativna, stvarajući samim tim prostor da se faktički privredni sistem formira izvan društveno inaugurisanog, odnosno da se najvažnije privredne odluke donose na način koji taj sistem *de facto* dezavuiše.

đanje, posle izvesnog vremena, zakonito dovode do sužavanja mogućnosti zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba, a odatle i do izražavanja ličnih i posebnih interesa. Zato ekonomska politika — kao svestan društveni izbor između različitih mogućnosti koje pruža, ograničava ili ukida savremeni privredni razvoj — sama po sebi, ukoliko se kreće u poznatim, unapred određenim okvirima, nije ni u čemu negacija privrednog sistema, već, najčešće, uslov njegove stabilnosti, a na duži rok i njegovog opstanka, kako je to u nekim oblastima utvrđeno i teorijski i empirijski.[41]

Završićemo ovaj tekst pozivom koji proističe iz pledoajea za celovito, istorijski-dijalektičko poimanje privrednog sistema i njegove međuzavisnosti sa privrednim razvojem — pozivom na obnavljanje jedinstva ekonomske misli, koji bi se mogao izreći i u gotovo svakoj drugoj socijalističkoj zemlji. Jugoslovenska ekonomska nauka se poslednjih decenija veoma razvila, broj ekonomista — naučnih radnika danas se meri stotinama, a naučnih institucija u ovoj oblasti desetinama. Ima, međutim, ozbiljnih znakova da kvantitet ni na ovom planu još nije doveo do novog kvaliteta. Ostajući još u svojoj prvoj fazi, podela rada dala je veliki broj eksperata iz različitih oblasti, ali celina često izmiče pažnji. Nije retko da oni koji se bave razvojem ili užim oblastima privrednog sistema kažu da su proizvodni odnosi stvar politike, kao što je sve veći broj onih što se bave privrednim sistemom koji intimno misle ili čak kažu da je privredni razvoj stvar zavodâ za plan. Nije li takav pristup jedan od razloga niske efikasnosti mnogih ekonomskih naučnih skupova i jedan od uzroka što ekonomska nauka danas manje utiče na privredni razvoj Jugoslavije nego pre deceniju-dve?

---

[41] Za takvo, dinamičko poimanje odnosa privrednog sistema, privrednog razvoja i ekonomske politike, zalagali smo se i prilikom razmatranja koncepcije dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985. godine u Naučnoj sekciji Saveza ekonomista Jugoslavije 1974. godine:

»Odnos privredni sistem — privredni razvoj, i u opisanom drugom značenju privrednog sistema (privredni sistem shvaćen kao cilj-sredstvo, uslov neophodan da bi se ostvario određen srednjoročni ili dugoročni program razvoja — A. V.) ne treba tumačiti jednostrano, shvatajući privredni sistem kao neki magičan *perpetuum mobile*, koji sam po sebi ostvaruje postavljene ciljeve privrednog razvoja. Takvog privrednog sistema nema. Ma koliko bio savršen, svaki privredni sistem ostavlja prostor u kome postoji relativno široka sloboda odlučivanja, a to znači i neophodnost društvenog izbora, političke odluke« (A. Vacić, *Privredno-sistemske pretpostavke dugoročnog razvoja*, »Ekonomist«, Zagreb, br. 1/1975, str. 161).

Zdravko Munišić

Filozofska ortodoksija u SSSR-u danas

Oktobarska revolucija predstavlja prekretnicu u razvoju čovečanstva i marksizma: do tada su svi veliki socijalni ideali i doktrine ostajali suštinski neafirmisani i neprovereni, spadali u domen nepovesnih spekulacija ili apstraktnih utopija; oktobarska revolucija je prva stvarno uspešna praktična svetskoistorijska potvrda naučnog socijalizma i marksizma. Stvaranjem SSSR-a 1922. godine, proizašlog iz ove revolucije, u najvećoj zemlji sveta relativno snažne kulture i ogromnih potencijala, prvi put su obezbeđeni ili su nastajali povoljni politički preduslovi za razvoj teorijskog marksizma i marksističke filozofije.

Od 1917. do 1922. godine, u Rusiji još postoji više predrevolucionarnih filozofskih institucija u kojima rade i publikuju i tada deklarirani nemarksisti.[1] Tek 1921—1922. sa univerziteta i iz

---

[1] Na primer: Akademija duhovne kulture u Moskvi, Filozofsko društvo pri Petrogradskom univerzitetu; zatim »Pitanja filozofije i psihologije«, »Ruska misao« i druge. U njima su, pored ostalih, radili, odnosno objavljivali svoje radove: P. Struve, N. Berđajev, N. Loskij, A. I. Vvedenski, P. Sorokin, L. M. Lopatin i drugi.

javnog života odstranjeno je oko stotinu nepoželjnih profesora i intelektualaca, među kojima i poznati filozofi — S. Bulgakov, N. Berđajev, N. Loskij, L. Krasavin, S. Frank i drugi, a njihova mesta zauzimaju boljševici. U tom periodu, a i kasnije, gradi se institucionalna i kadrovska osnova za razvoj marksističke teorije i filozofije u SSSR-u: 1920. godine osnovan je Institut partije, koji već 1921. započinje prvo izdanje Lenjinovih dela; takođe 1920. osnovan je Institut K. Marksa i F. Engelsa, koji priprema i započinje prvo izdanje originalnih dela Marksa i Engelsa (MEGA) i objavljuje više njihovih radova na ruskom jeziku; 1923. osnovan je Institut Lenjina, koji priprema i publikuje drugo i treće izdanje Lenjinovih dela[2]; 1922. godine pokrenut je prvi marksistički filozofski časopis u SSSR-u »Pod zastavom marksizma« (izlazio do 1944); 1925. objavljeno je prvo izdanje Engelsove *Dijalektike prirode*, a 1920—1930. prvo izdanje Lenjinovih *Filozofskih svezaka;* zatim 1932. prvo izdanje originalnih Marksovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844. godine* i prvo celovito izdanje izvorne Marks-Engelsove *Nemačke ideologije;* intenzivno se prevode i publikuju pojedina najznačajnija dela inostranih marksista i započinju pripreme za izdavanje celokupnih dela Marksa i Englesa na ruskom jeziku.

Mnogi poznati boljševici i ruski socijaldemokrati ni pre oktobarske revolucije nisu zastupali ista filozofska shvatanja, često su između sebe polemisali, iako su se pozivali na marksizam; na primer, Plehanov, Lenjin, Bazarov, Bogdanov, Lunačarski... *Materijalizam i empiriokriticizam,* neki Plehanovljevi i drugi radovi su delom upravo primeri takvih filozofskih raznoglasja. Tada i kasnije, Lenjin je filozofskim razilaženjima boljševika i ruskih socijaldemokrata pretpostavljao jedinstvo u praktičnoj političkoj akciji, smatrajući da ova razilaženja ne moraju i ne smeju da dovedu u pitanje njihovu zajedničku progresivnu i revolucionarnu delatnosti.[3] Istovremeno, Lenjin je bio svestan stalne potrebe raspravljanja otvorenih filozofskih pitanja i doprinosa koje su njiho-

---

[2] Institut partije je 1928. pripojen Institutu Lenjina, koji je 1931. ujedinjen sa Institutom K. Marksa i F. Engelsa u jedinstveni Institut Marksa — Engelsa — Lenjina pri CK SKP(b) (IMEL), a ova ustanova je 1956. pretvorena u Institut marksizma-lenjinizma pri CK KPSS, kako se i danas zove.

[3] Između ostaloga, u pismu A. M. Gorkom od 25. II 1908. Lenjin piše: »Smatram da je sada sasvim neizbežna neka svađa o filozofiji među boljševicima. Ali cepati se zbog toga bilo bi, mislim, glupo. Mi smo osnovali blok radi sprovođenja u radničkoj partiji određene taktike. Mi smo tu taktiku sprovodili i sprovodimo do danas *bez nesuglasica*... Ometati sprovođenje taktike revolucionarne socijaldemokratije u radničkoj partiji zbog sporova o tome, „materijalizam ili mahizam", bila bi, mislim, neoprostiva glupost. Mi se moramo počupati oko filozofije tako da »Proleter« i boljševici, kao frakcija *partije, ne budu u to uvučeni.* A to je sasvim mogućno« (V. I. Lenjin, *Dela,* V izdanje, na ruskom, tom 47, str. 144 — 145).

vom rešavanju davali najznačajniji marksistički, ali i nemarksistički autori, kao i opasnosti marksističkih ideoloških simplifikacija obezvređivanjem svega »idealističkog« i favorizovanjem svega »materijalističkog«.[4] Za postrevolucionarnu Rusiju i SSSR posebno je karakterističan čuveni Lenjinov filozofski testament iz 1922, članak *O značaju borbenog materijalizma*, u kome, između ostalog, traži da sovjetski marksisti svestrano proučavaju i dalje s materijalističkog stanovišta razvijaju najbolje u Hegelovoj dijalektici, da redaktori i saradnici časopisa »Pod zastavom marksizma« budu »neka vrsta društva materijalističkih prijatelja hegelovske dijalektike«.[5]

U bitkama oktobarske revolucije i građanskog rata (1917—1922) mnoge razlike u filozofskim shvatanjima boljševika i ruskih socijaldemokrata, koji su u politici često uspešno sarađivali, nisu imale stvarni praktični značaj. Ali već neposredno posle ovih velikih revolucionarnih i naglih socijalnih promena povećava se specifična težina boljševičkih i sovjetskih filozofskih razilaženja, koja se tada manifestuju ne samo kao neznatne teorijske razlike već i kao bitna, koncepcijska raznoglasja. Najpoznatija od njih su: pozitivizam S. Minina i drugih, senzualizam E. Jenčmena i njegovih istomišljenika, mehanicistički materijalizam N. Buharina i »mehanista«, apstraktna dijalektika A. M. Deborina i »dijalektičara« i staljinistički dogmatizam.

S. K. Minin (1882—1962), ruski i sovjetski političar i publicist, boljševik od 1905, učesnik oktobarske revolucije, autor je više radova, među kojima i dva karakteristična članka iz 1922. godine: *Bacimo filozofiku preko palube!* i *Komunizam i filozofija*.[6] U ovim i nekim drugim radovima Minin smatra da je filozofija suštinski društvena svest buržoazije, kao što je religija socijalna svest feudalaca; klasna svest proletarijata je nauka; zato marksisti zajedno sa religijom moraju odbaciti i filozofiju i razvijati samo nauku! Takva pozitivistička shvatanja imala su tada u SSSR-u više pristalica, ali su odmah izazvala i kritičke reakcije.

Najprimitivniji oblik vulgarnog materijalizma, koji se nazivao »marksističkom filozofijom«, bio je tada u SSSR-u *jenčmenizam*, po Emanuelu Jenčmenu, koji je smatrao da se može verovati samo u ono do čega se može doći osetom. Taj grubi senzualizam

---

[4] Za ovo su, pored ostalog, posebno karakteristični čuveni Lenjinovi aforizmi iz *Filozofskih svezaka* o tome da je dijalektički idealizam bliži dijalektičkom materijalizmu nego što su to metafizički, grubi, vulgarni i slični materijalizmi; zatim oni o značaju Hegelovog dela za marksizam i drugi. (Vidi V. I. Lenjin, *Dela*, V izdanje, na ruskom, tom 29, str. 248, 162, 301. i dalje.)

[5] V. I. Lenjin, *Dela*, V izdanje, na ruskom, tom 47, str. 30. i dalje.

[6] Prvi članak objavljen je najpre u časopisu »Pod zastavom marksizma«, br. 5-6/1922, a zatim šire u listu »Armija i revolucija«, br. 5/1922. Drugi napis je bio odgovor autora na neke kritike i predstavljao je razvijanje stavova iz prvog rada; objavljen je u časopisu »Pod zastavom marksizma«, br. 11-12/1922.

imao je uticaja na studente i boljševičku intelektualnu omladinu, ali je odmah doživeo i svoju kritiku od N. Buharina i drugih.

Nikolaj I. Buharin i »mehanisti« (L. I. Akseljrod, A. I. Varjaš, V. N. Sarabjanov, I. I. Skvorcov-Stepanov, A. K. Timirjazev i drugi) u ovom periodu zastupali su suštinski, u više bitnih pitanja filozofije, različite varijante mehanicističkog materijalizma i pozitivizma. Sve vrste promena svodili su uglavnom na mehaničko kretanje, čiji su uzrok, u poslednjoj instanci, »spoljni impulsi« ... Dijalektika im je u biti samo metod. Sve »složenije« i »više« pojave mogu se svesti bez ostatka, tvrde oni, suštinski na »prostije« i »niže«, kvalitet se u celosti zasniva na kvantitetu. Filozofija je zbir najopštijih rezultata pozitivnih nauka ... Buharin je suštinu svojih shvatanja dijalektike izrazio i poznatom »teorijom ravnoteže«: u svemu postojećem vlada »pokretna ravnoteža«, na primer između društva i prirode; remećenje te prvobitne ravnoteže dovodi do uspostavljanja nove, na drugom nivou itd. Uzrok menjanja svega su »unutrašnje« i »spoljne« protivrečnosti svake celine, od kojih su suštinski dominantne ove poslednje. Iz društveno-političkog domena čuvena je Buharinova »teorija spontanosti«, data u formi radikalnog ekonomskog determinizma, koja nije odgovarala ni Staljinu ni SKP(b), zbog čega je, između ostalog, njen autor i napadnut.[7] Buharin i većina »mehanista« nazivali su svoja shvatanja »dijalektičkim materijalizmom«.

A. M. Deborin i drugi »dijalektičari« (N. Karev, J. Sten, L. Lupol, I. Bikovski, I. Podvolocki, S. Levit i drugi), suprotstavljajući se »mehanistima«, izgradili su drugu varijantu »dijalektičkog materijalizma«. Ovaj dijalektički materijalizam Deborin je smatrao sintezom Hegelovog dijalektičkog metoda i materijalističke teorije o svetu, prirodi i istoriji. On se sastoji iz tri osnovna dela: (1) materijalističke dijalektike, (2) dijalektike prirode i (3) dijalektike istorije (istorijskog materijalizma). Materijalistička dijalektika je nauka o najopštijim zakonima i oblicima kretanja celokupne stvarnosti: prirode, društva i ljudskog mišljenja. Zato je ona i opšta metodologija. Njena specifična kategorija je »konkretni pojam«, koji u sebi sintetizuje pojedinačno, posebno i opšte ... »Viši« fenomeni ne mogu se svesti na »niže«, kvalitet nije moguće u celosti reducirati na kvantitet. Svest je novi kvalitet materije, kao beskrajne konkretne totalizacije medijacija ... Plehanov je najbolje *teorijski* razvijao filozofske stavove klasika marksizma, Lenjin ih je, kao revolucionar i državnik, najbolje *primenjivao* ...[8]

---

[7] Buharin je ova i druga svoja filozofska shvatanja najpotpunije izneo u knjizi *Teorija istorijskog materijalizma*, 1921. Sukobio se sa Staljinom i kao teoretičar, i kao revolucionar, državnik i političar, zbog čega je i Buharin, sa mnogim drugima, na kraju, u staljinskim čistkama likvidiran 1937—1938. godine.

[8] Osnovni Deborinovi radovi, značajni za ovaj period, jesu: *Uvod u dijalektički materijalizam*, 1915; *Lenjin kao mislilac*, 1924; *Filozofija i marksizam*, 1926; *Dijalektika i prirodne nauke*, 1929.

Prva objavljivanja Engelsove *Dijalektike prirode* 1925. i Lenjinovih *Filozofskih svezaka* 1929—1930. godine dala su za izvesno vreme odlučujuću prednost »dijalektičarima«, koji su postepeno potiskivali »mehaniste« sa katedara univerziteta, iz redakcija izdavačkih kuća i drugih institucija, a sam Deborin je postao glavni i odgovorni urednik časopisa »Pod zastavom marksizma« (1926—1930).

Opšta karakteristika ovoga perioda od oko 1922. do 1929. godine jeste nesumnjivo dosta otvorena i slobodna relativno plodna filozofska diskusija i konfrontacija različitih gledišta među sovjetskim teoretičarima, po čemu je on sve do sada nedosegnut i neprevaziđen u SSSR-u. Generalni sekretar SKP(b) od 1922. godine, Staljin je tada zaokupljen borbama za učvršćivanje svoje lične političke pozicije u Politbirou CK SKP(b) — protiv Trockog, Zinovjeva i Kamenjeva, zatim Buharina — i ne stiže da se bitno meša u ove diskusije. On u to vreme kao teoretičar marksizma suštinski nije igrao nikakvu ulogu. Posle definitivne političke pobede njegove frakcije u Partiji, Staljin se poduhvata utvrđivanja svoga monopola i na »ideološkom frontu«. Ličnim angažovanjem i posredstvom poslušnika — M. B. Mitina, P. F. Judina, V. Raljcevića i drugih — od aprila 1929. godine on postepeno diskredituje obe ove grupe teoretičara, a 25. januara 1931. izdejstvovao je od CK SKP(b) zvaničnu političku osudu »mehanista« zbog »desnog« skretanja, čime su navodno postali »kulačka agentura«, a »dijalektičara« zbog »levog« skretanja, u formi »menjševizirajućeg idealizma«. Deborin je odmah smenjen sa položaja glavnog i odgovornog urednika časopisa »Pod zastavom marksizma«.[9]

Ovo je do tada najteži slučaj političkog presecanja filozofskih diskusija i kontroverzi unutar marksizma, sa dalekosežnim nepovoljnim reperkusijama na teorijski rad. Od tada je u SSSR-u postalo pravilo da u filozofiji, teoriji, nauci i umetnosti, u poslednjoj instanci, odlučuje dnevna politika, koja je posle ove odluke CK SKP(b) ovde apsolutno dominantna sve do Dvadesetog kon-

---

[9] Filozofske kritike koje su uzajamno jedni drugima upućivali »mehanisti« i »dijalektičari« najčešće su bile opravdane: na primer, zbog mehanicizma i pozitivizma »mehanista«; ili zbog hegelijanizma, apstraktnosti i neistoričnosti »dijalektičara« i slično. Sve to i drugo iskoristili su tada staljinisti protiv njih. Međutim, za istoriju marksizma ovde nisu bitni ti i drugi *teorijski* nedostaci »mehanista« i »dijalektičara«, već *politički obrt: apsolutna majorizacija dnevne politike nad filozofijom, pa onda i nad svim oblicima društvenog života,* teorijom, naukom, umetnošću i drugima. U SSSR-u je i pre ovoga slučaja bilo političke arbitraže u filozofiji, na primer, istupanje Zinovjeva 1924. na Petom kongresu Kominterne u Moskvi protiv Đ. Lukača, K. Korša i drugih. Ali sve do ove odluke CK SKP(b), od januara 1931, to su još bili pojedinačni slučajevi, a ne isključivo dominantna praksa u SSSR-u i većem delu međunarodnog marksizma, kako je to bilo posle ove odluke i kako se to suštinski, u blažim nijansama nego pre, uglavnom dešavalo i kasnije.

gresa KP Sovjetskog Saveza (1956), a i danas je najmoćnije sredstvo intervencije u ovoj oblasti. Ovoj tada besprizivnoj političkoj presudi filozofiji od strane CK SKP(b) 1931. godine sledilo je zatim mnogo suštinski istih intervencija u više osnovnih domena teorijskog i umetničkog stvaralaštva u SSSR-u.[10]

Od 1931. godine Staljin sa saradnicima pokušava da formuliše jedino »pravilnu«, zvaničnu interpretaciju marksističke filozofije, što je uspeo tek 1938. spisom *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu.*

Staljinizam svoju filozofiju naziva *dijalektičkim materijalizmom.*[11] Ona se sastoji iz (1) metoda, koji je dijalektički, i (2) filozofske teorije o svetu, koja je materijalistička, zbog čega se i naziva dijalektičkim materijalizmom. Osnovne crte, kaže Staljin, dijalektičkog metoda ili načina gledanja na prirodu jesu: (1) povezanost i uzajamna uslovljenost svih pojava; (2) neprekidno kretanje, menjanje i razvitak svega; (3) zakonita međuuslovljenost postepenih kvantitativnih i naglih kvalitativnih promena; (4) unutrašnje protivrečnosti, suprotnosti, čija borba čini »sadržinu procesa

---

[10] Posle ove usledilo je više u biti istih drastičnih političkih intervencija u filozofiji (1938. objavljivanjem Staljinovog spisa *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu;* 1947. Ždanovljeva kritika Aleksandrova i drugih); u biologiji (1948. godine »afera Lisenko«), u lingvistici (1950. Staljinov rad *O odnosu marksizma i nauke o jeziku);* u ekonomiji (1952. Staljinova knjiga *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u);* više puta u umetnosti, gde je 1934. godine takozvani »socijalistički realizam« proklamovan najprogresivnijim ili »jedino pravilnim« pravcem, što je i danas zvanični stav u SSSR-u; zatim u *celokupnoj nauci,* koja je oko 1947—1948. i deklarativno rascepljena na »buržoasku« i »proletersku« (ideja, inače, izražena još 1905. u nekim radovima Bogdanova), čega su se danas Sovjeti odrekli, itd. — Detaljnije o staljinizmu u nauci videti u: D. Lecourt, *Lyssenko — Histoire réelle d'une »science prolétarienne«*, Maspero, Pariz, 1976.

[11] Staljinizam je svakako *nedovoljno* proučen u marksizmu, pre svega zbog toga što moćne društvene snage u SSSR-u, u većini socijalističkih zemalja i u mnogim komunističkim partijama savremenog sveta — koje na razne načine i danas žive svoj staljinizam — nisu zainteresovane za njegovo proučavanje, već za pragmatičko-političko objašnjenje. Svođenje staljinizma na takozvani »kult ličnosti« (obavezno u SSSR-u, zemljama »socijalističkog lagera« i više drugih komunističkih partija) tipičan je slučaj takvog ideološkog subjektivizma. — Jugoslovenskim komunistima nesumnjivo pripada istorijski primat u otpočinjanju razaranja (sukob KPJ sa Informbiroom 1948) i praktičnog revolucionarnog prevazilaženja (socijalističko samoupravljanje) staljinizma. Ali za sve ovo vreme — od 1945. do danas — bilo je i u nas više dogmatskih ili neostaljinističkih manifestacija. Naravno, sve te manifestacije neostaljinizma kod nas, koje ne treba potcenjivati, nikada nisu ozbiljnije dovele u pitanje put našeg jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog razvitka.

Staljinizam, dakle, nije samo ni pre svega filozofija već je, verovatno, celovit etatističko-birokratski društveno-politički sistem i/ili pokret, koji ima i svoju filozofiju. Mi ćemo dalje kratko podsetiti na bitne stavove ove filozofije samo iz Staljinovog rada *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu,* koji je ovde, u stvari, preuzeo mnoge ideje od Deborina, Buharina i drugih.

razvitka«. Razvitak treba shvatiti »kao progresivno kretanje, kao kretanje uzlaznom linijom«, kao prelaz starog kvaliteta u novi, kao kretanje »od jednostavnog ka složenom, od nižeg ka višem«.[12] Osnovne crte marksističkog filozofskog materijalizma, po ovoj koncepciji, jesu: (1) materijalnost sveta; (2) primarnost materije i sekundarnost svesti, koja je »proizvod materije« (mozga) i njen odraz; (3) mogućnost potpunog saznavanja sveta i njegovih zakona.[13]

Istorijski materijalizam je proširenje ili primena dijalektičkog materijalizma na proučavanje društva ... Itd.[14]

Od 1938. do 1956. godine upravo ova shema filozofije, koja sa svim objašnjenjima i primerima u ovom Staljinovom spisu u celosti iznosi svega oko dva i po autorska tabaka, bila je u SSSR-u zvanično proklamovani najviši domet marksističke teorije, prema tome obavezan za sve komunističke partije, socijalističke zemlje i radničku klasu celoga sveta, gde je empirijski i dominirala. Međutim, suštinski ovo je uprošćena formula predmarksovskog kontemplativnog materijalizma koji nasilno razdvaja metod od teorije, njih oboje od društvene prakse, a filozofiju svodi na puko interpretiranje gotovog objekta. Ona potpuno previđa ulogu prakse u nastajanju (ljudskoga) sveta. U ovoj shemi dijalektika nije materijalistička, a materijalizam nije dijalektičan. Ontološko-antropološki problemi čoveka, humanizma, otuđenja i dezalijenacije, u kojima vrhuni Marksova filozofija, ovde uopšte ne postoje, a zakon negacije negacije izbačen je iz dijalektike! Svojom ambicijom da u nekoliko priprostih crta obuhvati opšte i bitno u neizmernom bogatstvu ljudske stvarnosti i da se administrativno nametne kao obavezna svima u sferi političke moći njenoga tvorca, Staljinova filozofija je suštinski tipičan oblik nekakve savremene tomističke sholastike u marksizmu.

Danas ovu formulu filozofije u celosti više niko ne prihvata. Međutim, tek od XX kongresa KP SSSR-a (1956) sovjetski autori ulažu vidne napore i pokušavaju da radikalno kritikuju i pozitivno prevaziđu staljinističku filozofiju, ali i danas, kao i pre, u jedinstvenoj ideološkoj obaveznoj formi. Svi koraci i pomaci na ovom putu sovjetskih filozofa do sada su isuviše male teorijske novosti, i mi ovde ne možemo ulaziti u njihovu istoriju.[15] Zato ćemo se dalje

---

[12] Vidi: *Istorija SKP(b) kratki kurs*, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 121 — 122.

[13] Op. cit., str. 127 — 129.

[14] Op. cit., str. 119.

[15] Prvi značajni sintetički radovi u kojima sovjetski autori pokušavaju da, posle XX kongresa KP SSSR-a (1956), prevaziđu staljinističku filozofiju, jesu: (1) *Osnovi marksističke filozofije*, Moskva, 1957, grupa autora pod rukovodstvom F. V. Konstantinova (na ruskom); (2) Filozofski deo knjige *Osnovi marksizma-lenjinizma*, Moskva, 1959, kolektivni rad, u redakciji O. V. Kuusinena (na ruskom).

ke i konkretno ih obogaćuju, kao što ih primenjuje i razvija i celokupna ljudska praksa. Sa svoje strane, ova filozofija, tvrdi se, respektuje bitne specifičnosti sadržaja posebnih nauka i suštinske rezultate celokupnog ljudskog iskustva njihovim stalnim sintetičkim univerzaliziranjem u vlastitim kategorijama. U tome je *naučnost* ove filozofije, ili po tome je ona *nauka*.

Materijalizam sovjetske filozofije, naglašavaju njeni autori, jeste u tome što *materiju* uzima — priznaje za »jedinstvenu osnovu sveta«, a »svest smatra svojstvom visokoorganizovane materije, funkcijom mozga, odrazom objektivnog sveta« (FE, I, 479). Ona, naravno, priznaje i »primarnost socijalnog bića a sekundarnost društvene svesti« (FE, I, 491). *Dijalektičnost* ove filozofije je u tome što »priznaje sveopštu *uzajamnu vezu* predmeta i pojava sveta, a kretanje i razvitak sveta kao rezultat dejstva ovom svetu unutrašnjih *protivrečnosti*« (FE, I, 479).

Revolucionarni humanizam ove filozofije jeste, po Sovjetima, u tome što ona posmatra društveni proces sa stanovišta »oslobođenja čoveka od svakog ugnjetavanja«, to jest po tome što je ona učenje »koje zasniva puteve revolucionarnog preobražaja društva u interesu slobodne, svestrano i harmonično razvijene ljudske ličnosti« (OS, 21).

Otvorena samosvesna partijnost sovjetske filozofije, tvrdi se, u tome je što je ona *materijalistička filozofija proletarijata, pogled na svet moderne radničke klase* (OS, 22 — 25). Sve velike filozofije su faktički partijne, ali mnoge od njih toga nisu svesne ili neće to da priznaju. Partijnost i naučnost filozofije su često inkompatibilne. Međutim, pošto je revolucionarni proleterijat zainteresovan za istinu a ne za njeno prikrivanje, partijnost njegove (podrazumeva se, sovjetske) filozofije u biti je saglasna sa njenom naučnošću, smatraju sovjetski filozofi (OS, 24).

Kao pogled na svet moderne radničke klase, ova filozofija je, tvrdi se, osnova strategije, taktike, programa i politike komunističkih i drugih radničkih partija (OS, 23).

Kao jedinstvena doktrina, sovjetska filozofija proučava biće i svest uopšte, ali i socijalno biće i društvenu svest posebno. U opštoj koncepciji ove filozofije, ističe se, primaran i osnovni je integrum svih njenih bitnih aspekata, ali oni ipak poseduju i relativnu samostalnost. Biće i svest predmet je njenog dela koji se naziva *dijalektičkim materijalizmom*, a socijalno biće i društvenu svest proučava *istorijski materijalizam*: to su dve nerazdvojne fundamentalne, samo uslovno nezavisne *opšte* discipline koncepcijski jedinstvene sovjetske filozofije danas, tvrde njeni autori (OS, 19. i dalje).

Sem ovih opštih, sovjetska filozofija sada ističe još i sledeće svoje *posebne* discipline: *istoriju filozofije, logiku, etiku i estetiku* (OS, 44 i dalje). U nekim radovima kao posebna disciplina ove filozofije navodi se i »teorija i istorija naučnog ateizma« ili samo

»naučni ateizam«.[19] Kao i do sada, mi ćemo i dalje govoriti samo o opštoj koncepciji ove filozofije. Tek na kraju, posle konkretnih razmatranja sadržaja ove doktrine, moći će se proceniti njene stvarne karakteristike prema onome što ona sama ističe o sebi.[20]

Dijalektički materijalizam

Ono što sovjetski autori nazivaju *dijalektičkim materijalizmom*, kao integralnim delom svoje filozofije, jeste neka jedinstvena ontologija-gnoseologija i naturfilozofija istovremeno.[21] On proučava materiju (biće, svet, prirodu, objekt...) i svest (mišljenje, duh, saznanje, subjekt...). Prema tome, njegova tri osnovna dela jesu: (1) učenje o materiji, (2) učenje o svesti i saznanju i (3) dijalektika, nauka o sveopštoj vezi, menjanju i razviću (OS, 85 i dalje).

Materija je objektivna realnost »sa svim svojim svojstvima, formama kretanja, zakonima postojanja itd.« Ona je »sva beskrajna raznovrsnost najrazličitijih objekata i sistema prirode, koji postoje i kreću se u prostoru i vremenu i imaju neiscrpnu različitost svojstava« (OS, 50). Materija je, dakle, prostorno-vremenski postojeće biće u kretanju, do nje dolazimo naučnim i drugim saznanjem. Ona ne postoji, međutim, u »čistom stanju«, kao opšta neoformljena osnova sveta, već »u obliku beskonačne raznovrsnosti konkretnih objekata i sistema« (OS, 51). Ti materijalni sistemi su sledeći: neživa priroda, živa priroda i društvo. Atributi materije su kretanje, prostor i vreme...

Jedinstvo sveta je u njegovoj materijalnosti, po sovjetskim autorima, a to znači da »u svetu ne postoji ništa što ne bi bilo neko stanje materije, njeno svojstvo, forma kretanja, proizvod

---

[19] Vidi: *Istorija filozofije*, tom VI, knjiga 1, Moskva, 1965. (na ruskom), str. 157; FE, V, 360. i dalje.

[20] Kada ističemo da je ovde reč samo o *opštoj koncepciji* sadašnje zvanične sovjetske filozofije, time, naravno, ne mislimo da se celokupni filozofski rad u SSSR-u danas svodi na ovu koncepciju. Naprotiv, ubeđeni smo da se najznačajniji doprinosi sovjetskih autora nalaze upravo u radovima iz specijalnih domena filozofije i u intenzivnim istraživanjima pojedinih problema: iz istorije filozofije i dijalektike, iz logike itd. I ovi radovi se deklarativno uvek pozivaju na opštu koncepciju koju ovde razmatramo, što je u SSSR-u oblik ideološkog rituala danas, ali se onim što je teorijski najjače stvarno suštinski ne zasnivaju na njoj. O tome mi ovde više ne možemo govoriti, to će biti predmet naših narednih napisa.

[21] Termin *dijalektički materijalizam* sovjetski autori upotrebljavaju i kao sinonim za svoju filozofiju u celosti. U ranijoj sovjetskoj literaturi ovakva dvojna upotreba ove sintagme bila je mnogo češća, pa je bilo umesno raspravljati o »užem« i »širem« smislu izraza *dijalektički materijalizam*. Pojam ovoga termina koji preuzimamo u osnovnoj interpretaciji danas snažno dominira u SSSR-u, zato više nije aktuelno pitanje odnosa između ovog i drugih značenja ovoga izraza u sovjetskoj filozofiji.

njenog istorijskog razvoja, što, na kraju krajeva, ne bi bilo uslovljeno materijalnim uzrocima i uzajamnim uticajima«. Ovo jedinstvo sveta, tvrdi se, dokazuju sve nauke i celokupna (ljudska) praksa (OS, 63).

Zbog svega toga, materija je prva osnovna i bitna kategorija ove filozofije.

Svest je druga osnovna bitna kategorija sovjetske filozofije. Ona je »psihičko reprodukovanje objekta u čovekovom mozgu, u obliku oseta, percepcija, predstava, pojmova, sudova i zaključaka« (OS, 68). Svest je integrum saznajnih, emocionalnih i voljnih procesa-akata čoveka, i obuhvata (1) proces saznanja, (2) rezultat ove delatnosti, znanje i (3) doživljavanje i vrednovanje saznatog. Ona se zasniva na bezuslovnim i uslovnim refleksima... Kao takva, *»svest je funkcija ljudskog mozga, a njena suština je u aktivnom, svrsishodnom odrazu stvarnosti«* (OS, 68). Ona je specifično ljudski *»subjektivni odraz objektivnog sveta«* (OS, 71). To je, dakle, svojevrstan drugi način postojanja vansvesne stvarnosti u formama idealnih likova, duhovne delatnosti i slično; on se kvalitativno razlikuje od materije, objekta... I ovaj odnos između svesti i bića, duhovnoga i materijalnoga, mišljenja i prirode, duha i materije, subjekta i objekta..., jeste »osnovno filozofsko pitanje« (OS, 9. i dalje).

Svest je neodvojiva od ljudske delatnosti, prakse: to je *polazni princip* sovjetske filozofije, tvrde njeni autori (OS, 75). *Praksa, kao »aktivna čulno-predmetna delatnost ljudi«* (rad, klasna borba, umetnost, nauka i drugo), *jeste osnova jedinstva svesti i objektivnog sveta* (OS, 75, 140. i dalje). Govor-jezik je materijalna društvena forma postojanja svesti. Iako biološku osnovu imaju u ljudskom nervnom sistemu, svest i govor nisu proizvodi prirode, već društva-istorije i zavise od bogatstva čovekovih socijalnih odnosa... (OS, 82, 84, 140. i dalje).

Kao »celokupnost predmetnih oblika delatnosti čoveka« u kojoj nastaje materijalna i duhovna kultura, *praksa je osnova celokupne marksističko-lenjinističke filozofije,* ističu sovjetski autori (OS, 140). U praksi nastaje čovek i sve njegove moći saznanja, koji su integralni deo prakse. Ovo saznanje, međutim, ima i svoje specifičnosti i relativnu samostalnost: ono ne samo da prožima-prati svu praksu, već joj i prethodi i ponekad se otuđuje od nje (OS, 140 — 142).

Saznanje je takođe ljudski subjektivni »aktivni odraz stvarnosti«, objekta. Zašto saznanje moramo shvatiti kao odraz? — pitaju se sovjetski autori. »Nemoguće je ostati na pozicijama materijalizma bez shvatanja saznanja kao odraza... objektivne stvarnosti«, glasi njihov odgovor (OS, 143). Kriterijum istinitosti saznanja je praksa.

Glavni nedostatak ovih osnovnih ontoloških stavova sovjetske filozofije jeste *kontemplativizam,* shvatanje materije-prirode-bića

kao nečega za čoveka gotovo datog, »objekta«, nezavisno od ljudske delatnosti, istorije, koji čovek u filozofiji-nauci navodno treba samo da adekvatno sazna-odrazi. Ovo je zajednička bitna osnova današnjeg sovjetskog i starog, predmarksovskog materijalizma.

Marks i savremeni marksizam suštinski su radikalno kritikovali i prevazišli ovaj promatrački materijalizam.[22] Pokušavajući da respektuju njihove stavove, sovjetski autori, pored prve bitne osnovne kategorije svoje filozofije — *materije*, stidljivo uvode i *praksu* kao fundament svoje koncepcije (OS, 63, 75, 140 — 142. i dalje). A to je ne samo nekoherentno već i protivrečno! Time je savremena sovjetska filozofija suštinski i *eklektična*, što je za sada podređeno njenom glavnom opštem nedostatku — *kontemplativizmu*, koji prožima celu ovu doktrinu, dok je ovaj sinkretizam u stvari obeležje, pre svega, nekoliko njenih opštih i bitnih stavova.

Ovaj eklekticizam je osnova i više drugih posebnih ali značajnih protivrečnosti u ovom i drugim domenima sovjetske filozofije. Tako, na primer, jedinstvo sveta je u njegovoj *materijalnosti* (OS, 63. i dalje), kažu njeni autori, a zatim tvrde i to da je *praksa* osnova jedinstva svesti i objektivnog sveta (OS, 75, 140. i dalje)! Ako je jedinstvo sveta u *materijalnosti*, onda ono istovremeno ne može biti i u *ljudskoj delatnosti!*

Time sovjetski filozofi još jedanput pokazuju da suštinski ne shvataju značenje kategorije prakse za Marksovu filozofiju, ni njen odnos prema materiji, ni materijalizam ove koncepcije. Specifičnost Marksovog materijalizma nije u tome što mu je prva i bitna kategorija materija, niti u tome što jedinstvo univerzuma (po sebi) vidi u nekakvoj njegovoj materijalnosti, već u tome što u *materijalnoj delatnosti čoveka* nalazi-otkriva egzistencijalnu osnovu konkretnog postojanja (ljudskoga) sveta. Biće-materija-priroda (po sebi) imaju ontički primat samo kao celokupnost mogućnosti ljudskoga, iz koje čovek svom svojom delatnošću, materijalnom i drugom, izvodi-reprodukuje-stvara ceo konkretno postojeći (ljudski) svet, čiji integrum (za čoveka) i jeste u toj *praksi, celokupnoj ljudskoj delatnosti,* u kojoj jedino konkretno postoji jedinstvo sveta za nas. Zato je *praksa* prva osnovna kategorija Marksove filozofije.

Shvatanje svesti i saznanja kao *odraza* posledica je ontološkog kontemplativizma sovjetske filozofije. Ljudska svest i saznanje suštinski nisu odrazi, pa ma oni bili višestruko protivrečno

[22] Između ostalog, na primer, u sledećim radovima: K. Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine; Teze o Fojerbahu;* V. I. Lenjin, *Filozofske sveske* (naročito delovi iz 1914. i kasnije); zatim, F. Châtelet, *Logos et praxis*, Pariz, SEDES, 1962 (rad završen 1958); *Neki problemi teorije odraza*, Jugoslovensko udruženje za filozofiju, 1960 (grupa autora) i drugim.

određeni kao aktivni-dijalektički-stvaralački i slično, već su bitno nova, društveno-istorijski proizvedena svojstva-struktura (ljudske) stvarnosti, koji su u najznačajnijim aspektima-rezultatima stvaralaštvo najvišeg stepena (dela Aristotela, Leonarda, Njutna, Betovena, Marksa, Ajnštajna i drugih). Materijalizam Marksove filozofije ne zavisi od shvatanja svesti i saznanja kao odraza, što izričito tvrde sovjetski filozofi, već je upravo suštinski stvarno prevazilaženje ovoga stava o odrazu specifičnost Marksovog za razliku od starog materijalizma, uključujući i današnji sovjetski!

Dijalektika je, pored materije i svesti, treća osnovna bitna kategorija sovjetske filozofije. Ona je »duša marksizma-lenjinizma, njegova radikalna teorijska osnova« (OS, 85). Otuda se za nas nužno postavljaju pitanja sadržajnog određenja ovog pojma u sovjetskoj koncepciji.

Marksistička dijalektika je »najpotpunije, svestrano i najdublje učenje o razvitku«, tvrde sovjetski autori (OS, 85, 86. i dalje); ona je »učenje o sveopštim zakonima razvića, kako spoljašnjeg sveta tako i ljudskog mišljenja« (FE, I, 486); prema tome, ona je ontologija, gnoseologija i metod saznanja (FE, I, 474). Učenje o zakonima nastajanja i razvoja svega bitno je u dijalektici, pošto se sve postojeće »nalazi u stanju stalnog menjanja, razvića« (OS, 85, 86. i dalje; FE, I, 475. i dalje).

Zakon je unutrašnja, suštinska, opšta, relativno stalna veza i međuuslovljenost koje se ponavljaju među pojavama (OS, 87; FE, I, 488. i dalje). Postoje posebni, opšti i univerzalni zakoni: samo ovi poslednji su predmet dijalektike. Oni su, dakle, istovremeno zakoni svega postojećeg (prirode, društva i mišljenja), zakoni bića i saznanja. Zbog toga je dijalektika i ontologija, gnoseologija i logika ... (OS, 89. i dalje).

Osnovni zakoni dijalektike u ovoj koncepciji jesu: (1) zakon prelaza kvantitativnih promena u kvalitativne, i obratno, (2) zakon jedinstva i borbe suprotnosti i (3) zakon negacije negacije (OS, 89. i dalje).

Zakon prelaza kvantitativnih promena u kvalitativne, i obratno, »jeste takva uzajamna veza i uticaj kvantitativnih i kvalitativnih strana predmeta zbog kojih male promene, u početku neprimetne i koje se gomilaju, ranije ili kasnije narušavaju meru predmeta i izazivaju korenite kvalitativne promene, koje se dešavaju skokovito i realizuju u raznim formama, zavisno od prirode objekata i uslova njihovog razvića« (OS, 97). Za ovaj zakon se tvrdi da *opisuje razvoj svega.* A razvoj se shvata »kao smenjivanje staroga novim, kao večni neprekidni proces obnavljanja postojećeg«! (OS, 93).

Da bi dokazali i objasnili ovaj zakon, sovjetski autori najpre obrazlažu njegove ključne pojmove — svojstvo, kvalitet, kvantitet, meru i druge, — a zatim daju nekoliko odabranih primera. — *Svojstvo* je nesuštinska osobina pojava. Na primer, za *kapitalizam*

nije bitno da li je domonopolistički ili monopolistički..., to su njegova svojstva. Kroz svojstva se nagoveštava-pojavljuje suštinska određenost pojava (OS, 90).

Kvalitet je sinteza svojstava stvari-pojava-procesa koja im određuje suštinu, strukturu, jednorodnost, jedinstvo i celovitost, »njihovu relativnu postojanost, identitet sa samim sobom« (OS, 91). Na primer, kvalitet kapitalizma je sinteza privatnog vlasništva na sredstva za proizvodnju i odnosa eksploatacije kapitala i rada (isto). Pojave *istoga roda* su kvalitativno identične, ali se mogu razlikovati po svojstvima i kvantitetu (OS, 91). *»Kvantitet je izraz jednorodnosti stvari, njihove sličnosti i jednakosti«* (OS, 92). Kvantitet se izražava veličinom, brojem, obimom, stepenom i intenzitetom, tempom, prostorno-vremenskim svojstvima pojava i sličnim (OS, 92). Kvantitativne promene pojava su *neprekidne i postepene,* promena kvaliteta je uvek *skokovita* (OS, 93 — 94). Bitna razlika između kvaliteta i kvantiteta je u tome što se u svakoj pojavi mogu, u izvesnim granicama, menjati kvantitativna svojstva a da ona ne promeni kvalitet. *Mera* je suštinska »veza i uzajamna zavisnost kvaliteta i kvantiteta«, koja obeležava i obim njihove relativne nezavisnosti i krucijalnu tačku njihove bitne međuuslovljenosti (OS, 93).

Sa više odabranih primera, sovjetski filozofi pokušavaju da dokažu ili ilustruju prethodne stavove. Na primer, *metal:* za njegovu *temperaturu* se tvrdi da je jedno od njegovih *kvantitativnih* svojstava, a za *agregatno stanje* se kaže da je njegov *kvalitet;* znatne promene *kvantiteta* (temperature) metala ne menjaju njegov *kvalitet* (agregatno stanje), sve do tačke topljenja (ili isparavanja), koja je *mera* njihove bitne nezavisnosti-međuuslovljenosti... Sa stanovišta određenja kvaliteta sovjetskih filozofa ovaj primer nije dobar zbog toga što *agregatno stanje* metala nije njegov kvalitet, već samo jedno od svojstava...

Za primer *brzih* kvalitativnih promena navodi se slučaj pretvaranja elemenata i drugog u toku atomskih eksplozija, koje su trenutne. Za primer *sporih* kvalitativnih promena navodi se raspadanje urana u uslovima prirodne radioaktivnosti na zemlji, koje traje milijardama godina, zatim nastanak novih vrsta prirodnim odabiranjem (OS, 96). Ovi poslednji primeri očigledno protivreče stavu autora da je promena kvaliteta *uvek skokovita* (OS, 94, 96), jer procesi koji traju milijarde (raspadanje urana) ili stotine hiljada (nastajanje novih vrsta) godina nisu skokovi!

Za prelaz kvalitativnih promena u kvantitativne navodi se primer »socijalističkog načina proizvodnje«, »koji kao novi kvalitet, u poređenju sa kapitalističkom proizvodnjom, ima mogućnost da razvija proizvodne snage i sve druge strane društva bržim tempom, u kvantitativno većim proporcijama« (OS, 93).

Uprkos tome što su namenski birani, ovi i drugi primeri uglavnom loše ilustruju ono što se njima htelo, a često nepo-

sredno pobijaju neke od bitnih stavova sovjetskih autora. Međutim, najvažnije je pri tom da *ni jedan od njih ne dokazuje niti prikazuje ma kakav razvitak*, što uporno tvrde ili podrazumevaju sovjetski filozofi. Pretvaranje agregatnih stanja ili elemenata jednih u druge, *sve* i budući uvek neka *promena*, u ogromnoj većini slučajeva do danas nije bilo *nikakav razvitak;* nastajanje novih vrsta živih organizama u procesu prirodnog odabiranja može biti, ali u najvećem broju slučajeva nije razvitak, nastajanje pozitivnih ljudskih vrednosti-struktura! Primer sa »socijalističkim načinom proizvodnje« odnosi se, pak, na istoriju i društvo, gde i jeste pravo, iako ne i jedino polje dijalektike. Umesto da dobro iskoriste tu šansu, autori čak i ovde loše formulišu svoj odabrani primer: oni neke, ali ne bitne, karakteristike produkcije u socijalističkim zemljama ističu samo kao *mogućnost*, što ne znači i ostvarivanje tih potencija, jer su se one istorijski, od oktobarske revolucije do danas u sovjetskom društvu i u većini socijalističkih zemalja, empirijski zbivale upravo tako da ih autori ove koncepcije i 1979. godine navode pre svega ili samo kao mogućnosti.

Jedna od osnovnih teškoća u ovim sovjetskim razmatranjima jeste neadekvatno ili nedovoljno precizno definisanje bitnih relacionih pojmova, posebno kvaliteta i kvantiteta, kojima se čak pripisuju i suštinski identični sadržaji, iako je njih, kao najbliže i neposredno suprotne relate, moguće valjano definisati, pre svega, uzajamnim specifičnim razlikama. Tako se, na primer, između ostaloga, za kvalitet kaže da je suštinski izraz *jednorodnosti* pojava (OS, 91), a kvantitet takođe izražava *jednorodnost* stvari (OS, 93). Sem toga, prema sovjetskim autorima, svaka pojava, ili čak i ceo rod stvari . . ., ima samo *jedan* kvalitet, ali *više* kvantitativnih određenja: tako je svaka stvar (ili rod stvari) *monokvalitativna*, ali *polikvantitativna!* Teorijski je adekvatnije ujednačiti obim ovih pojmova, na primer i polikvalitativnom određenošću ili drugačije pojava, što, naravno, povlači redefinisanje ovde navedenih i drugih osnovnih pojmova, kako se to u savremenom marksizmu i čini.[23]

Ovaj zakon se u sovjetskoj koncepciji, vidimo, zove »zakon prelaza kvantitativnih promena u kvalitativne, *i obratno*« (OS, 89. i dalje, *kurziv* Z. M.). U definiciji ovoga zakona (OS, 97, kao što je rečeno na str. 85) potpuno je, međutim, izostao jedan od njegova dva bitna i opšta aspekta — onaj »i obratno« — kao što je suštinski stvarno zanemaren i u celokupnoj argumentaciji i objašnjenjima, za što je dat samo neadekvatan primer (»socijalistički način proizvodnje«, OS, 93). Tako je ovaj zakon unutar same sovjetske filozofije suštinski praktično negiran, ili bar najozbiljnije doveden u pitanje, čime se stvarno potpuno previđa reverzibilnost

---

[23] Vidi P. Vranicki, *Filozofske studije i kritike*, »Kultura«, 195 str. 9 — 67.

kao bitan aspekt dijalektičkog procesa rađanja-postojanja-nestajanja svega.

Zakon jedinstva i borbe suprotnosti ističe da su »svim stvarima, pojavama i procesima svojstvene unutrašnje protivrečnosti, suprotstavljene strane i tendencije koje se nalaze u stanju uzajamne veze i negiranja; borba suprotnosti daje unutrašnji impuls razviću, vodi narastanju protivrečnosti, koje se na izvesnoj etapi rešavaju iščezavanjem staroga i nastajanjem novoga« (OS, 105). Ovo je najvažniji zakon dijalektike jer otkriva-utvrđuje izvor i pokretačku snagu menjanja-razvoja svega, po sovjetskim autorima (OS, 97, 99. i dalje).

Jedinstvo suprotnosti je *uslovno,* ono je u osnovi relativne stabilnosti-nepromenljivosti pojava. Borba suprotnosti je *apsolutna,* ona je »pokretačka sila i izvor razvića«. Za ovaj zakon se dalje tvrdi da objašnjava »jednu od najvažnijih osobina dijalektičkog razvoja: kretanje, razvitak se dešava kao *samokretanje, samorazvitak*« (OS, 99).

Za dokazivanje ili ilustraciju ovoga zakona sovjetski autori navode više odabranih primera. Na primer, *razvoj kapitalizma:* težeći povećanju profita vlasnici sredstava za proizvodnju razvijaju kapitalističku produkciju (to je etapa razvoja suprotnosti), a ovaj razvoj povlači zaoštravanje suprotnosti između kapitala i rada, što vodi do socijalne revolucije (faza razrešavanja suprotnosti; OS, 100 — 101). Drugi primer je *živo biće* kao »jedinstvo identiteta i razlike, kako zbog toga što je slično i ne-slično drugim živim bićima tako i zbog toga što, ostvarujući proces svoga života, ono sebe negira . . . , to jest ide ka smrti« (OS, 98).

Sovjetski autori ovde razlikuju *dve vrste protivrečnosti: antagonističke,* svojstvene samo eksploatatorskom društvu, rešavaju se isključivo borbom i suštinskom promenom postojećeg (na primer, one između buržoazije i proletarijata); i *neantagonističke protivrečnosti,* svojstvene socijalističkom društvu, rešavaju se, pre svega, mirnim putem (na primer, one između radnika i seljaka i slične).

Jedinstvo i borba suprotnosti je univerzalna karakteristika svega postojećeg, s pravom ističu sovjetski autori dižući ih na stepen dijalektičkog zakona. Oni ipak, mislimo, neopravdano potcenjuju *jedinstvo* suprotnosti njegovim relativiziranjem, i neadekvatno favorizuju *borbu* suprotnosti njenim apsolutiziranjem: jedinstvo i borba suprotnosti, u svim navedenim i drugim primerima, imaju nekog smisla samo u uzajamnom odnosu, pa su tako uvek relativni. Sem toga, takozvana *borba* suprotnosti ne vodi uvek *razviću,* kako nas u to uveravaju sovjetski autori, već *promeni,* koja je u mnogim slučajevima *ne-razvitak,* ponekad *nazadovanje,* a nekad i progres. Najzad, *razvitak iz prethodne etape* borbom suprotnosti može, u sledećoj fazi, da dovede do još većeg *napretka,* ali ne mora, nego je to najčešće samo *promena nevažna za pro-*

gres, ili je čak i *regres!* U ovakvim slučajevima: (1) *jedinstvo* suprotnosti koje zadržava prethodni viši stepen (»razvitak«) i sprečava njegovo degradiranje nije konzervativna strana ovoga procesa, (2) *borba* suprotnosti koja vodi nazadovanju ili ne-razvitku nije *revolucionarna* strana, što, međutim, pogrešno tvrde ili impliciraju sovjetski stavovi i primeri.

Razlikovanje vrsta protivrečnosti, među njima antagonističkih i neantagonističkih, svakako ima veliki saznajni i praktični značaj u marksizmu, ali način na koji to ovde čine sovjetski autori veoma je diskutabilan ili čak i neprihvatljiv. Tako se, na primer, tvrdi da antagonističke protivrečnosti karakterišu samo eksploatatorsko klasno društvo i kapitalizam, a neantagonističke socijalizam-komunizam.[24] Mislimo da ovaj stav protivreči drugim bitnim pozicijama sovjetske koncepcije, jer on dovodi u pitanje, na primer, po njima osnovni suštinski, apsolutni aspekt ovoga zakona, po kome je sve postojeće ne samo jedinstvo već i *borba* suprotnosti. Ne sledi li: da tamo gde ne postoje antagonističke protivrečnosti ne postoji ni borba suprotnosti, ova »pokretačka sila i izvor razvoja« (OS, 99), pa ni sam razvoj? Sem toga, istorija SSSR-a od oktobarske revolucije do danas, posebno staljinizam, kao i evolucija drugih socijalističkih zemalja posle drugog svetskog rata, daju mnogo veoma značajnih primera koji su suštinski ono što se u ovoj koncepciji naziva antagonističkim protivrečnostima, na primer, etatizam i socijalistička demokratija, robna proizvodnja i neeksploatatorski društveni odnosi i slično, a u najnovije doba imamo više slučajeva oružanih sukoba ili celih ratova između socijalističkih zemalja (SSSR — Kina, Vijetnam — Kampućija i druge), kojima se očevidno borbom prevazilaze drugačije, verovatno nerešive, dakle antagonističke protivrečnosti. Ovde danas više ne pomažu lamentacije da su to, navodno, samo zaostaci staroga klasnoga društva na putu prevazilaženja u socijalizmu, ili pak samo relativno beznačajne devijacije od opšteg revolucionarnog toka društvenog razvoja, ili oboje istovremeno: ove i druge antagonističke suprotnosti bitno obeležavaju i većinu najrazvijenijih socijalističkih zemalja danas.

Prema tome, vezivanje antagonističkih protivrečnosti samo za klasno eksploatatorsko društvo, a neantagonističkih za socijalizam-komunizam, istorijski je neopravdano, teorijski netačno i praktično veoma štetno za marksizam. Ovo je samo jedan od mnogih

---

[24] Sovjetski autori, zapravo, priznaju postojanje i antagonističkih protivrečnosti u socijalizmu-komunizmu, ali samo kao suštinski nespecifičnih za zaostatke iz starog klasnog društva. Sem toga, usled *sub-jektivnih* političkih, stručnih i drugih grešaka prilikom rešavanja n antagonističkih protivrečnosti, svojstvenih socijalizmu-komunizmu, o mogu dobiti »crte antagonističkih protivrečnosti«, ali »u njihovoj p rodi ne leži takva tendencija razvoja«, kažu sovjetski filozofi! (OS, 10. i dalje).

očiglednih konkretnih primera *ideološke apologetike* sovjetske filozofije danas.[25]

Negacija negacije je »zakon čijim delovanjem je uslovljena veza, kontinuitet između negiranoga i negirajućeg, zbog toga dijalektička negacija nije gola, „prazna" negacija koja odbacuje sav prethodni razvitak, već je dijalektička negacija uslov razvitka koji u sebi održava i čuva sav pozitivni sadržaj prethodnih stadijuma, koji ponavlja na višoj osnovi neke crte polaznih stupnjeva i u celosti ima progresivan, uzlazni karakter« (OS, 109).

Za dokaz i pojašnjenje ovoga zakona navode se dva odabrana primera. Prvi je *razvoj društvene proizvodnje:* (1) od rodovske zajednice, gde su radnik i sredstva za proizvodnju objedinjeni, preko (2) klasnoga društva, gde su radnik i sredstva za proizvodnju razdvojeni, što se smatra negacijom prvoga stepena, pa do (3) socijalizma-komunizma, gde su radnik i sredstva za proizvodnju ponovo objedinjeni na višem stepenu, što je neposredna negacija drugog stepena, to jest prve negacije, pa je tako negacija negacije. Drugi primer je nastanak teorije o svetlosti: (1) korpuskularna, (2) ondulatorna i (3) korpuskularno-ondulatorna teorija svetlosti.

U okviru ovoga zakona za razvitak se tvrdi da je *po formi* »lanac dijalektičkih negacija, od kojih svaka sledeća ne samo da poriče prethodne beočuge već i održava pozitivno u njima, sve više koncentrišući u višim karikama bogatstvo razvitka u celini«; odnosno »svaki novi stepen sintetizuje u sebi sve bogatstvo prethodnih« (OS, 108). A *sadržajno* određenje razvitka ovde jeste da je on, »nastajanjem novih, viših formi«, kretanje »od prostog ka složenom, od nižeg ka višem« (OS, 108). Sem toga, za negaciju negacije se tvrdi da je ireverzibilan proces, »to jest takvo razviće koje u svojstvu opšte tendencije ne može biti kretanje natrag, od viših formi prema nižima, od složenih ka prostima« (OS, 108).

Ovi sovjetski primeri dosta loše ilustruju i ne dokazuju ovaj dijalektički zakon. U njima su samo neke empirijski nedominantne osobenosti ljudske istorije veštački trijadično shematizirane i zatim, potpuno neobrazloženo, protegnute i van ovog domena. U svojim bitnim aspektima, razvoj društvene proizvodnje je beskrajno složeniji od ove sovjetske sheme, koja je u celosti zasnovana na rezultatima nauka XIX veka: u njoj su neopravdano ispušteni još mnogi suštinski oblici društvene produkcije, na primer, azijatski način proizvodnje (Marks, Nehru i drugi), ili pak onaj etatistički, u kome su sredstva za proizvodnju državno vlasništvo i slično. Trijadična istorija savremene teorije o svetlosti ne znači niti da se naše saznanje uopšte razvija ovako shematično, niti da su Svetlost i Priroda, što impliciraju sovjetske analize, dijalektične, već znači samo to da je *u tom konkretnom slučaju ljudsko sazna-*

---

[25] Vidi o tome i deo »Istorijski materijalizam« ovoga rada.

nje (o svetlosti) *imalo taj put*. Na svaki ovakav primer može se naći više desetina drugačijih, netrijadičnih, pa nam ovaj ne pokazuje niti dokazuje ni šire ni dublje od onoga što jeste, naime da u pojedinostima naše saznanje ponekad ima i takav tok, što, međutim, nije njegova karakteristika.

U ogromnoj većini slučajeva do danas, događaji ljudske istorije nikako se ne mogu odrediti kao bilo kakav razvitak, pa ni ovakav po sovjetskom zakonu negacije negacije: empirijski dominantno, istoriju čine suštinski repetitivne ljudske delatnosti, ponavljanje već dosegnutoga, a to nije razvitak; dobrim delom ove radnje su i pad ispod nivoa prethodnih stupnjeva ljudskosti, a to je nazadovanje, a tek malim delom jesu i razvitak, nastajanje novih pozitivnih ljudskih vrednosti, što je ponekad imalo i nekakvu trijadičnu formu... Sem toga, sovjetski stav da »svaki novi stepen sintetizuje u sebi *sve bogatstvo* prethodnih« (OS, 108; *kurziv* — Z. M.) jeste neopravdana apsolutizacija nekih nedominantnih karakteristika istorije i time drastičan primer *istoricističkog progresivizma*. Empirijski je nezasnovano i teorijski neobrazloženo i gledište o ireverzibilnosti procesa negacije negacije, jer takvo kretanje u najboljem slučaju karakteriše samo naučno saznanje a ne i društveni i individualni čovekov život u celini, zato je to *epistemologizam*.

Proširivanje zakona negacije negacije i na prirodu u celosti je težak *antropomorfizam*: neopravdano pripisivanje Prirodi samo nekih empirijski nedominantnih osobina ljudske istorije. Nezavisno od čoveka-povesti, u Prirodi ne postoji nikakva tačka referencije prema kojoj bi se mogli određivati »viši« i »niži« oblici-sadržaji postojanja, pa se, prema tome, ni prirodno kretanje po sebi ne može određivati kao razvitak; a kretanje od »prostoga« ka »složenom« — ako pretpostavimo da se zna šta znače ovi termini, što nije slučaj u ovoj filozofiji, — apstraktno-teorijski je sasvim beznačajno za progres, a empirijski je u Prirodi, verovatno, isto tako često kao i obratan proces, pa se ni prema njemu ne može određivati razvitak! Sem toga, određivanje negacije negacije kao suštinski ireverzibilnog toka u biti je protivrečno samom nazivu-pojmu prvog osnovnog zakona dijalektike u ovoj koncepciji, »zakonu prelaza kvantitativnih promena u kvalitativne, *i obratno*« (OS, 89; *kurziv* — Z. M.), koji nesumnjivo tačno implicira i povratnost dijalektičkog procesa, bez obzira na to što ga ova koncepcija ovde i na drugim mestima više puta neobrazloženo eksplicite i drugačije poriče.

Iako ne ovako drastičan slučaj antropomorfizma kao kod zakona negacije negacije, u blažoj formi istu karakteristiku nalazimo kod sovjetskih autora prilikom razmatranja i ostalih zako[illegible] dijalektike. Ovde je u biti reč o delimičnom vaskrsavanju nat[illegible]lozofije u marksizmu, čija je osnova kontemplativističko shvat[illegible] prirode kao gotovog objekta nezavisnog od ljudske delatnosti istorije.

Više kategorija dijalektike suštinski je nedovoljno precizno ili čak i pogrešno određeno u ovoj filozofiji. Povodom nekih od njih mi smo već konkretno govorili (na primer, u vezi s kvalitetom, kvantitetom, razvitkom i drugim); mnoge od takvih slučajeva ipak ne možemo obrazlagati u ovom namenski obimom suženom izlaganju. Ali ono što nam sovjetski autori kažu o najvažnijem od pojmova unutar ove koncepcije — *o razvitku*, potrebno je još malo razmotriti. Razvitak je ovde, videli smo, *sadržajno* određen kao »smenjivanje staroga novim«, »obnavljanje postojećeg« (OS, 93); zatim »nastajanje novih, viših formi«, kretanje »od prostoga ka složenom«, »od nižega ka višem« (OS, 108). »Novo« (do sada nepostojeće) najčešće nije napredak u odnosu na »staro«; odnos »prostoga« prema »složenom« je potpuno irelevantan prema razviću; *obnavljanje* postojećeg inicira pre i više reprodukciju nego progres i slično. Ni jedan od ovde ključnih pojmova (staro, novo; prosto, složeno; niže, više i drugi) nije, dakle, dovoljno preciziran u ovoj koncepciji, a u savremenoj filozofiji i nauci svi se oni, s jakom argumentacijom, najčešće i bitno određuju kao nespecifični za razvitak.[26] Zato je u tim razmatranjima sovjetskih autora ostao potpuno neobjašnjen ili praktično i sasvim promašen bitno *ljudski pozitivno-vrednosni smisao napretka-razvitka*, pošto on nije nikako ili nije dovoljno razgraničen od *kretanja uopšte* i od pojedinih njegovih u (ljudskom) svetu najčešćih i dominantnih formi koje nisu razvitak.

U savremenom marksizmu dovedeno je u pitanje formulisanje stavova sa statusom univerzalnih zakona, a posebno njihovo svođenje samo na ona tri, za koja pledira sovjetska filozofija. Sem toga, između fenomena postoje odnosi koji su neosporno *opštiji i bitniji* od svih onih dignutih ovde na stepen dijalektičkih zakona, a u ovoj koncepciji nemaju taj status: na primer, *uzročnost*. Tako je kauzalnost uopšte samo jedna od mnogih kategorija dijalektike, po sovjetskim autorima, dok su prelaz kvantitativnih promena u kvalitativne, i obratno, jedinstvo i borba suprotnosti i negacija negacije univerzalni zakoni. Uzročnost je bitniji i opštiji zakoniti odnos svega postojećeg od onoga što sovjetski filozofi proglašavaju dijalektičkim zakonima.

Dijalektika je u sovjetskoj filozofiji najčešće određivana kao učenje ili nauka o razviću, odnosno zakonima razvića svega. Time je predmet dijalektike kao teorije neopravdano sužen na empirijski nedominantne, ne uvek najbitnije, načine postojanja stvarnosti. Polazeći od najopštijih suštinskih načina postojanja ljudskoga sveta, nezaobilaznih doprinosa predmarksističke tradicije (Heraklit, Hegel i drugi), mnogih suštinskih Marks-Engelsovih, Lenjinovih i drugih stavova, mislimo da je dijalektiku bolje šire

---

[26] Vidi na primer: E. Bloch, *Differenzierungen im Begriff Fortschritt*, Berlin, 1957, 2. Aufl.

odrediti, pre svega kao *način postojanja-strukturiranja bića* — u jedinstvu, borbi... i prevazilaženju starih i nastajanju novih razlika, polarizovanosti, protivrečnosti... i antagonizama (suprotnosti), u sveopštoj vezi, međuuslovljenosti... svih stanja-kretanja — *kao kompleksa stvari-procesa-pojmova*... a ne agregata gotovih večitih tela ili stalnih promena... Drugačije, *dijalektika je, pre svega, bitni opšti način postojanja-strukturiranja istorije-sveta*, pa tek onda i opšta teorija i metod saznanja-delatnosti ljudi...[27]

Učenje o kategorijama je takođe jedan od fundamenata sovjetske dijalektike. Pošto smo najbitnije opšte, generičke pojmove ove filozofije ukratko već razmotrili (materiju, svest i saznanje, odraz, dijalektiku, zakon, kretanje, razvoj i drugo), ostale ovde ne možemo obrazlagati. Dalje ćemo samo skicirati sovjetsko shvatanje *istorijskog materijalizma*, drugog integralnog dela njihove opšte filozofije.

Istorijski materijalizam

Istorijski materijalizam je drugi fundamentalni deo jedinstvene opšte koncepcije sovjetske filozofije, koji sa *dijalektičkim materijalizmom* čini njenu celinu. Primarno i bitno je jedinstvo ovih delova, zbog čega ih je moguće samo uslovno, iz heurističko-pedagoških i sličnih razloga, razdvajati, tvrde njeni autori.

Dok je, prema sovjetskim filozofima, dijalektički materijalizam učenje o biću i svesti uopšte, *istorijski materijalizam je nauka o socijalnom biću i društvenoj svesti*, to jest *on je primena i širenje dijalektičkog materijalizma na društvo* (OS, 180, 181. i dalje). Stoga je, smatra se u ovoj koncepciji, tek sa istorijskim materijalizmom prevaziđena jednostranost staroga materijalizma, koji je na području bića-prirode bio materijalizam, a u domenu društva i svesti eklekticizam i najčešće idealizam. Prema tome, sovjetski filozofi misle da preuzimaju ontološke stavove staroga materijalizma i da ih ovde dosledno primenjuju, proširuju i konkretizuju na društvo. To suštinski i jeste tako. Ali dok autori ove koncepcije to smatraju njenom odlikom i doprinosom razvoju filozofije i marksizma, mi smo ubeđeni da je upravo to njen bitni nedostatak, koji suštinski srozava ovu doktrinu na nivo materijalizma XVIII veka.

Za razliku od posebnih socijalnih nauka koje proučavaju pojedine delove društva, »predmet istorijskog materijalizma jesu... *sveopšti zakoni i pokretačke sile njegovog funkcionisanja i razvoja, socijalni život u njegovoj celini*«, »*zakoni nastanka, postojanja, pokretačkih sila razvoja društveno-ekonomskih formacija*«;

---

[27] Vidi Z. Munišić, *Lenjin o dijalektici*, u časopisu »Dijalektika«, Beograd, br. 2/1967, str. 21 — 36.

za razliku od istorije, koja je opisna hronološka nauka, istorijski materijalizam je bitno »opšteteorijska, *metodološka* nauka«, »naučna opštesociološka teorija« (OS, 184, 185).

Koji su opšti bitni stavovi ovog istorijskog materijalizma o osnovnim pitanjima njegovog predmeta?

Ljudsko društvo je »najsloženiji oblik postojanja materije«, »specifičan, kvalitativno osoben deo prirode«, koji se jedini i suprotstavlja ostaloj prirodi, (OS, 182, 183). Zato je društvo, zapravo, *prirodnoistorijski proces* (OS, 187).

Društvo je *integralna celina* koju čine, iako nerazdvojna, ipak dva dela: *socijalno biće i društvena svest*. Socijalno biće je »materijalni život društva, njegova proizvodnja i reprodukcija«. Društvenu svest čine celina ideja, znanja, želja, stremljenja i ciljeva ljudi (OS, 187 — 188).

Fundamentalni stav sovjetskog istorijskog materijalizma jeste: *socijalno biće je primarno, društvena svest je sekundarna*. A to ovde znači da socijalno biće »postoji van i nezavisno od društvene svesti«, odnosno da je društvena svest »odraz... društvenog bića« (OS, 188). Tako je bilo u celokupnoj dosadašnjoj istoriji, tvrde sovjetski autori, a biće i u socijalizmu-komunizmu, gde će razvoj društva takođe biti »uslovljen objektivnim uzrocima i zakonima koji se nalaze van ljudske svesti i koji određuju njihovu volju, svest, njihove ciljeve i zadatke« (OS, 189). Zato svesna organizovana akcija ljudi može samo *ubrzati* ili *usporiti* istorijsko kretanje, ali ga *suštinski* ne može izmeniti (OS, 194 — 195). Naime, zbog toga što zakoni društva imaju *istorijski* karakter i najčešće se javljaju kao *tendencije* sa mnogim slučajnostima i uglavnom više realnih mogućnosti, sloboda ljudske revolucionarne i druge delatnosti određena je granicama ovih mogućnosti... (OS, 193. i dalje).

Postoje univerzalni društveni zakoni i zakoni pojedinih istorijskih epoha. Sve zemlje iste društveno-ekonomske formacije podređene su istim zakonima: »ne postoje nacionalni zakoni razvoja kapitalizma ili socijalizma, zakoni koji karakterišu svaku posebnu zemlju« (OS, 191). To odlučno tvrde sovjetski autori, podrazumevajući, naravno, da se zakoni socijalizma-komunizma primerno ostvaruju u SSSR-u i u zemljama koje suštinski podražavaju njegovo društveno uređenje, eventualno sa po nekim beznačajnim pojedinačnim odstupanjem. Svako ozbiljnije razilaženje od ovog »pravog«, sovjetskog socijalizma-komunizma jeste, smatra se, samo manje ili veće »levo« (revizionističko) ili »desno« (dogmatsko) skretanje, ako uopšte i spada u marksizam-socijalizam-komunizam.[28]

---

[28] Zato se, na primer, po sada važećem Programu KPSS jugoslovenski komunisti i naš društveno-politički sistem žigošu kao »revizionistički«!

Uprkos svim preprekama, privremenim zastojima i krivudanjima, svetskoistorijski proces je stalno nužno uzlazno kretanje — razvitak. Danas je on usmeren od ranijih društveno-ekonomskih formacija i kapitalizma ka socijalizmu i komunizmu, tvrde sovjetski filozofi (OS, 195).

U okviru istorijskog materijalizma sovjetski autori govore dalje o materijalnoj proizvodnji, društveno-ekonomskim formacijama, klasama i klasnoj borbi, istorijskim oblicima ljudske zajednice, političkim organizacijama društva, socijalnoj revoluciji, društvenom saznanju, ličnosti i društvu, istorijskom progresu i drugom. Ova i mnoga druga pitanja mogu takođe biti predmet filozofije. Međutim, sovjetski autori suštinski ne ulaze u njihove antropološko-ontološke dimenzije i tako u biti ne dosežu njihov osnovni filozofski smisao. Ovako izvedena, ovo su, pre svega, *naučna* — sociološka, ekonomska, politikološka i slična razmatranja, zbog čega ih mi dalje nećemo izlagati kao *filozofske* stavove ove koncepcije. Iznećemo još samo njene osnovne teze o radu i otuđenju.

Za razliku od delatnosti životinja, kojom se one samo ili pre svega prilagođavaju prirodi, ljudski rad je »aktivni uticaj čoveka na prirodu« (OS, 199). Sem toga, ljudski rad je bitno posredovan oruđem i proizvodnjom tih oruđa. Rad je i svrsishodna svesna društvena delatnost čoveka, dok je životinjska aktivnost u biti instinktivna i biološki-vrsno celishodna. Zbog toga se »čovek razvija kao društveno biće bez korenite izmene svoje biološke prirode«, odakle i ogromna razlika između brzine ljudskog i životinjskog razvitka, kao i potpuno nove, suštinski različite forme ljudskog prema životinjskom načinu postojanja: na primer, sva i posebno duhovna kultura i drugo (OS, 199. i dalje).

Otuđenje je suštinski gubitak radnikovog proizvoda i preobraćanje njegovog rada u prisilan rad, tvrdi se u ovoj koncepciji. »Privatna svojina na sredstva za proizvodnju stvara otuđenje«, zato će ono potpuno nestati u socijalizmu-komunizmu, gde se eventualno može javiti u efemernim formama kao zaostatak prošlosti (religija, birokratizam i slično). »Socijalistička država ... je oruđe uništenja svih vrsta i oblika eksploatacije, svih vidova i formi otuđenja« (OS, 376 — 377). I to je u biti sve što je napisano o alijenaciji, kojoj je posvećena samo jedna polovina teksta u ovom delu (OS) od 464 strane sovjetskih autora.

Sovjetska koncepcija istorijskog materijalizma je najranjavija tačka ove filozofije koja pretenduje da bude marksistička: time je *faktički* razlomljena integralna celina osnovne i bitne filozofske problematike na ontološko-gnoseološki i antropološko-humanistički deo, a ovaj poslednji, sem toga, utopljen u posebnonaučne sadržaje različitih disciplina i sasvim nefilozofski tretiran. Tek ovim stvarnim razdvajanjem, sovjetski dijalektički materijalizam jeste neistorijski, a istorijski materijalizam filozofski, ontološko-antropološki neutemeljen! Stanovište moga novoga materi-

jalizma »je ljudsko društvo ili društveno čovečanstvo«, kaže Marks u Desetoj tezi o Fojerbahu. Stanovište današnjeg sovjetskog dijalektičkog materijalizma jeste suštinski i pre svega biće-materija--priroda bez ljudskog društva, istorije i čovečanstva! Tako kod Marksa u biti ne nalazimo osnove za razdvajanje jedinstvene opšte filozofske problematike kojoj je stožer čovek-ljudsko društvo -čovečanstvo, pa mu je na ovom nivou *dijalektički* isto što i *istorijski*, i *vice versa*. Kod sovjetskih autora, međutim, to je sve nasilno rascepljeno na (1) filozofski dijalektičko-materijalistički i (2) posebnonaučni istorijsko-materijalistički deo, po čemu je, između ostalog, ovo stari predmarksovski materijalizam, što ima dalekosežne konsekvence i na mnoga druga bitna pitanja ove filozofije.

Osnovni stavovi sovjetskih autora o odnosu socijalnog bića i društvene svesti, o tome da je prvo primarno, da »postoji van i nezavisno od društvene svesti ljudi«, da je drugo sekundarno, to jest »odraz njihovog društvenog bića« i slično (OS, 189. i dalje), jesu teška mehanicistička i teorijski neodrživa razaranja integruma uvek svesnog društvenog bića na osakaćeni ne-svesni deo, koji se proglašava socijalnim bićem, i na golu svest, koja nije to biće a jeste ljudska svest! Ne-svesno biće nije socijalno biće, ne-društvena svest nije ljudska svest!

Ovo stvarno mehanicističko razdvajanje jedinstvene filozofske problematike na ontološko-gnoseološku dijalektičko-materijalističku i posebnonaučnu istorijsko-materijalističku, kao i razlamanje uvek svesnog društvenog bića na (1) nesvesno socijalno biće i na (2) društvenu svest koja nije integrum društvenog bića, samo su *očigledni primeri suštinskog neshvatanja ontološko-antropološke uloge prakse* u nastajanju i konkretnom postojanju (ljudskoga) sveta uopšte, društvenog bića-svesti posebno i marksističke filozofije. Ovde je praksa stvarno svedena na nivo rada i dezintegrirana na parcijalne delatnosti, koje se posebnonaučno razmatraju sa stanovišta raznih disciplina (sociologije, ekonomije. politikologije i drugih) mehanički spojenih u sovjetskom istorijskom materijalizmu. Sem toga, ta praksa se proglašava kriterijumom istinitosti saznanja, koja mu *post factum*, dakle spolja, utvrđuje vrednost. Sve su ovo takođe bitni *kontemplativistički i pozitivistički* aspekti ove doktrine, krucijalne tačke na kojima se ona suštinski razilazi sa Marksovom filozofijom.

Samim postavljanjem *otuđenja* kao predmeta analize ova koncepcija je nesumnjivo sadržajno obogaćena, jer se time prvi put ovaj bitni i opšti problem savremenog sveta i marksističke filozofije razmatra i kao vlastito pitanje. Naime, sovjetski autori su do sada alijenaciju tretirali isključivo kao »spoljni objekt« kritike, kao predmet nemarksističkih ili revizionističkih shvatanja. Suštinski konsekventno stavovima o praksi-radu, u ovoj koncepciji je i otuđenje, međutim, predmet istorijskog materijalizma, dakle posebnonaučni a ne filozofski probl[illegible] Sem ovog pozitivističkog

ograničenja, alijenacija je ovde sasvim skučeno ekonomistički shvaćena, kao isključiva posledica »privatne svojine na sredstva za proizvodnju«, pa je u socijalizmu-komunizmu, kaže se, samo ostatak starog, klasnog društva (OS, 376 — 377). Tako su u ovoj koncepciji ispušteni svi neekonomski uzroci i aspekti otuđenja, pa je ovaj univerzalni i bitni fenomen savremenog sveta — i građanskog društva i socijalizma — praktično prikriven. Proglašavanje socijalističke, to jest sovjetske države za »oruđe uništenja... svih vidova i formi otuđenja« (OS, 376 — 377), zaista je gruba *apologetska farsa*, zbog toga što je rigorozni etatizam upravo suštinski najmoćniji vid alijenacije u socijalističkom svetu danas i jedan od najsnažnijih oblika otuđenja uopšte, a ne oruđe njegovog prevazilaženja.

Očigledno je da su *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, *Teze o Fojerbahu* (1845), *Nemačka ideologija* (1845/46) i više drugih filozofski bitnih Marksovih i Engelsovih radova ostali potpuno van ove koncepcije, jer je izričito suštinski razaraju. Zato sovjetski filozofi i danas uporno istrajavaju na anahronom stavu da su *Beda filozofije* (1847) i *Manifest komunističke partije* (1847/48) »prva dela zreloga marksizma« (OS, 35), pa ona »nezrela« *a limine* odbacuju!

Razmatranje istorijskog procesa kao samorazvoja, suštinski nezavisnog od namera ljudi, i situiranje slobodne ljudske delatnosti samo unutar takozvanih realnih mogućnosti ovoga kretanja, koje svesnom delatnošću čovek navodno može samo eventualno ubrzati ili usporiti, ali ne i bitno izmeniti, kod sovjetskih autora ne samo da ima strogo deterministički oblik već je prožeto i optimističkim fatalizmom, koji su radikalno demantovani dosadašnjom istorijom i osnovnim dominantnim stavovima Marksovog opusa. *Kao praksa proizvođenja-stvaranja novoga u čijoj finalnosti koincidiraju diskurzivni, intuitivni i često pozitivni vrednosno-osećajni razlozi, sloboda danas grabi daleko preko svih takozvanih »realnih mogućnosti«.* To je svojim delima, koja su pre ostvarenja smatrana »nemogućim« pa su, dakle (za ljude), i bila takva, čovek neosporno višestruko dokazao i dalje neprekidno svakodnevno potvrđuje: Keopsova piramida, Aristotelov opus, Kolumbovo otkriće, Rafaelove freske, Betovenova muzika, Marksov *Kapital*, oktobarska revolucija, jugoslovenski otpor moćnom međunarodnom staljinizmu i mnogi drugi ljudski poduhvati bili su zaista »realno nemogući«, ali su se ipak desili i danas se suštinski neprekidno događaju! Istorijski progres nije samo ili pre svega osiguran nezavisno, pa čak i nasuprot ljudskoj slobodnoj delatnosti, kako nas u to uveravaju sovjetski filozofi, već se danas sve više ostvaruje, a u svojim najznačajnijim delima je i jedino moguć, upornim, smišljenim, često veoma tegobnim slobodnim radom ljudi.

Zatvaranje slobode u »realne mogućnosti« i u granice tvrdog socijalnog determinizma, kojim je navodno suštinski osiguran

progres i nezavisno od svesnih intencija i napora čoveka, jeste bitno ideološki malograđansko-etatistički aspekt ove zvanične državne filozofije.

Umesto zaključka

Današnja sovjetska filozofija, videli smo, pretenduje da bude istovremeno i ujedno (1) naučna (ili nauka), (2) materijalistička i (3) dijalektička, zatim (4) revolucionarno-humanistička i (5) otvoreno-samosvesno proleterski partijna.

Iz analize njenih osnovnih i bitnih stavova konstatujemo, najpre, da *je ova filozofija*, nasuprot vlastitim izjavama, *ne samo ideološki pragmatična, etatistički apologetska već i teorijski eklektička doktrina* (državna filozofija, materija-praksa i drugo) *sa mnogo unutrašnjih suštinskih protivrečnosti: prema tome, ona nije nauka niti je naučna.*

Prva osnovna i bitna kategorija ove filozofije jeste *materija*, prema tome i drugom *ona jeste materijalistička.* Međutim, shvatanje materije kao van- ili ne-istorijskog bića, prirode (po sebi), sveta, objekta, koja saznanje navodno samo odražava, suštinski specificira mnoge njene stavove kao *stari, predmarksovski, kontemplativni materijalizam.*

Faktičko razlamanje filozofske problematike na ontološko-gnoseološku (materija i svest), koja je predmet *dijalektičkog materijalizma*, i antropološko-humanističku (socijalno biće i društvena svest), koja se posebnonaučno razmatra u takozvanom *istorijskom materijalizmu*, pokazuje *da je ova filozofija svojim ontološko-gnoseološkim stavovima suštinski neistorijska i nedijalektička, a da je njen istorijski materijalizam filozofski neutemeljena smeša više opštih naučnih disciplina* (sociologije, ekonomije, politikologije i drugih). Po svemu ovome, *današnja sovjetska filozofija je mnogim bitnim stavovima dominantno nedijalektička i pozitivistička.*

Kao nedijalektička, eklektička smeša starog materijalizma i pozitivizma, koja je iz svoje opšte koncepcije suštinski izbacila filozofske probleme čoveka, otuđenja, dezalijenacije i druge, i koja slobodu zatvara u »realne mogućnosti« strogim socijalnim determinizmom osiguranog progresa i nezavisno od slobodne delatnosti ljudi, koja sadašnju sovjetsku državu proglašava »oruđem uništenja ... svih vidova i formi otuđenja«, — *današnja sovjetska filozofija nije ni revolucionarna ni humanistička, već je apologetski konzervativna i etatistička.*

Svim tim, *sovjetska filozofija danas stvarno nije proleterski partijna*, na što izričito pretenduje, *već je pogled na svet moćnog sloja profesionalnih držalaca vlasti i brojnog sovjetskog malo-*

građanstva oličenog u državno-partijskom službeniku, koji poslušnički mirno teče činovnički osiguranu karijeru.

Ova koncepcija je, dakle, zvanična filozofija u SSSR-u, u više zemalja i komunističkih partija »socijalističkog lagera« itd. Pošto je svaka vladajuća (»velika« . . .) filozofija najopštiji oblik sistematizovane (samo)svesti epohe i sredine, svojih protagonista, integralni deo njihovog društvenog bića, za nas se postavlja važno pitanje: šta u savremenom sovjetskom društvu omogućava konstituisanje i podizanje na nivo oficijelne filozofije ove anahrone, u bitnim stavovima eklektičke, suštinski nemarksističke doktrine?

Celovit odgovor na ovo pitanje daleko prevazilazi okvire ovoga rada, zbog toga ovde samo podsećamo na neke njegove opšte aspekte. Današnje sovjetsko društvo empirijski čine još nedovoljno sintetisani elementi različitih istorijskih epoha, tendencija kretanja, naroda i civilizacija: verovatno od feudalizma, preko kapitalizma, do socijalizma-komunizma, nad kojima snažno dominira strogi etatizam. Sve ove elemente, pre svega, veže čvrsta vladajuća politika, zato je i njena »epohalna svest« ovako politicistički skučen apologetski sinkretizam. Prenaglašavanje potrebe integrirajuće funkcije filozofije u današnjoj sovjetskoj veoma heterogenoj sredini dominantno pragmatičko-ideološki konstituiše ovu doktrinu. Od nje se, dakle, pre svega, traži praktično objedinjavanje, unutrašnjim suprotnostima i međunarodnim protivrečnostima prenapregnutog i razdiranog, društvenog bića ove sredine, na štetu specifične teorijsko-saznajne funkcije filozofije. Ako vrši dobro tu svoju praktičnu ideološku ulogu, zdravorazumska eklektička smeša različitih stavova ovde se snažno pretpostavlja suptilnom teorijskom radu filozofije, punom često dezintegrirajućih neslaganja, razilaženja i kontroverzi. Zato ovo i jeste oficijelna državna doktrina, čije mnoge bitne anahrone stavove, teorijski već davno prevaziđene u marksizmu, u sovjetskoj sredini nije moguće javno dovoditi u pitanje, već se oni deklarativno moraju ispovedati. Između ostalog i zbog toga, ovo je jedan težak dogmatizam, racionalistički plitak ateistički erzac zastarelih religija sovjetskog društva.

Svim ovim, sovjetska filozofija danas je bitno (1) ispod nivoa osnovnih Marksovih antropološko-ontoloških stavova i (2) van najznačajnijih savremenih i današnjih marksističkih i nemarksističkih filozofskih tokova, sa kojima ona nije u stanju da uspostavi teorijski plodan dijalog, već su joj oni pre svega ili isključivo predmet saznajno neplodne apstraktne globalne ideološke diskvalifikacije: kao »revizionizmi« i »dogmatizmi« unutar marksizma, ili kao »buržoaska« i »antimarksistička« shvatanja van ovog domena (OS, 414 — 457. i dalje).

Na kraju, za sada konstatujemo: *današnja opšta koncepcija sovjetske filozofije, suštinski i dominantno, jeste etatističko-apologetski dogmatski sinkretizam starog kontemplativnog materija*

lizma, pozitivizma, zdravorazumski optimističkog tvrdog determinizma sa nekim elementima filozofije prakse, elementima koji su njoj nespecifični i javljaju se uglavnom deklarativno na nivou nekoliko opštih stavova bez stvarnih konkretnih sadržajnih konsekvenci.[29]

[29] Ovaj rad pročitali su u rukopisu prof. dr Bogdan Šešić, prof. dr Živojin Rakočević, prof. dr Smilja Tartalja i prof. dr Obrad Pejanović. Svojim primedbama oni su mi pomogli da objavljena verzija bude bolja od prvobitnog rukopisa, na čemu im najlepše zahvaljujem. Nedostaci ovoga napisa pripadaju, naravno, samo autoru, tim pre što neke sugestije nije mogao prihvatiti.

Mitar Mihaljica

Raspodela ličnih dohodaka i njena strukturna obeležja

Raspodela dohotka, odnosno raspodela sredstava za lične dohotke na pojedince, bez sumnje predstavlja vitalno i delikatno područje ekonomskih i socijalnih odnosa. Ta osobenost raspodele jednog dela dohotka (sredstava za lične dohotke) na pojedince (unutar svakog sloja, grupe pojedinaca i slično) proističe otuda što ona zadire u mnoge strane čovekovog rada i društvenog položaja, te što je refleks odnosa u proizvodnji društvenog života, odnosno uslova u kojima se nalaze društveni slojevi, grupe i profesije u društvenoj i tehničkoj podeli rada.

Cilj autora ovoga teksta je da ukaže na neke karakteristike postojećeg sistema raspodele sredstava za lične dohotke u nas, kao i na neka osnovna strukturna obeležja te raspodele.

I

Kada je reč o karakteristikama postojećeg sistema raspodele sredstava za lične dohotke, treba istaći da su u velikom broju OUR, a posebno nakon usvajanja Zakona o udruženom radu, uči-

njeni značajni napori na normativnom uređivanju raspodele sredstava za lične dohotke. U nekim OUR ne samo da su u taj posao bile uključene sve »strukture«, a posebno sindikat, već su u tu svrhu bila angažovana i znatna sredstva, a i odgovarajući kadrovi. Gotovo da nema nijedne OUR koja je nakon ZUR-a ostala ravnodušna prema sistemu i praksi raspodele sredstava za lične dohotke, te da u njoj nije učinjen pokušaj da se postojeće stanje poboljša.

Međutim, iako su u gotovo svim OOUR i radnim zajednicama učinjeni značajni napori na unapređivanju sistema raspodele prema radu, i mada se ti napori još čine, ipak je vrlo mali broj OOUR i radnih zajednica doneo kvalitetne pravilnike o raspodeli sredstava za lične dohotke, a još manji je uspeo da te pravilnike dosledno primeni.[1] To pokazuje da lični dohoci radnika u nas još nisu izraz radnih napora radnika, to jest njihovog doprinosa povećavanju dohotka OOUR, već da oni prvenstveno zavise od: (a) *položaja OUR u primarnoj i sekundarnoj raspodeli;* (b) *uloge radnika u procesu proizvodnje, odnosno u društvenoj i tehničkoj podeli rada;* (c) *odnosa snaga u svakoj OUR, te drugih okolnosti u kojima se nalaze OOUR i radne zajednice.*

Usled navedenih uslova i njihovog dejstva na sistem i praksu raspodele sredstava za lične dohotke ne ostvaruje se osnovna funkcija ličnog dohotka. Naime, lični dohoci u nas danas nisu u funkciji ostvarivanja ustavnog načela i odredbi ZUR-a da samo rad i rezultati rada opredeljuju materijalni i društveni položaj svakog radnog čoveka, te veće zainteresovanosti radnika za povećanje produktivnosti rada i dohotka OOUR u kojima rade. Time ceo kompleks ekonomskih i socijalnih veza i odnosa (naime, dohodovno povezivanje, planiranje, slobodna razmena rada i td.) nemaju sigurno uporište jer nisu oslonjeni na takav lični dohodak, a time i na zainteresovanost radnika da svojim radom proširuju osnovicu svoje materijalne egzistencije i društvenog položaja.

[1] U tim malobrojnim OOUR i radnim zajednicama primena pravilnika pokazuje da adekvatna merila rezultata rada doprinose: ažurnijem izvršavanju planskih zadataka, smanjenju troškova poslovanja, boljem korišćenju kapaciteta radnog vremena i slično. Primenom pravilnika u tim OOUR i radnim zajednicama veliki broj radnika je postao više zainteresovan za povećanje obima proizvodnje, jačanje radne discipline, za ažurnost u izvršavanju zadataka, saradnju u procesu rada, za smanjenje izostanaka s posla po osnovu bolovanja, za uspostavljanje adekvatnijih odnosa u raspoređivanju čistog dohotka za pojedine namene i jačanje materijalne osnove rada.

U nekim radnim organizacijama, na osnovu analize primene pravilnika o raspodeli sredstava za lične dohotke, utvrđeno je da je produktivnost rada povećana u pojedinim OOUR tih OUR za 14—23%, fizički obim proizvodnje 19,9—37%, rentabilnost poslovanja za 20 do 35%, ekonomičnost 12—17%, korišćenje kapaciteta za 13,8%, a dohodak OOUR za 30—33%.

To veoma jasno pokazuju i preovlađujući sistem, a isto tako i praksa raspodele sredstava za lične dohotke. Analize koje su u vezi s tim u nas vršene potvrđuju sledeće:

1) U većini OUR, u svim oblastima, samo se formalno odgovorilo zakonskoj obavezi da se zaključno sa 1. januarom 1978. godine donesu pravilnici o raspodeli sredstava za lične dohotke. U praksi se često susreće pojava prepisivanja pravilnika, pa i slučajevi da se na nivou radne, pa čak i složene organizacije pravilnici umnožavaju za njihove radne, odnosno osnovne organizacije udruženog rada i radne zajednice.

2) U pravilnicima OOUR i radnih zajednica, a i u praksi preovlađuje stanje u kojem formalni kriterijumi opredeljuju materijalni i društveni položaj radnih ljudi. To je naročito izraženo u OOUR u društvenim delatnostima, kao i u svim radnim zajednicama. Samo je mali broj OUR koje pri utvrđivanju relativnih vrednosti poslova i zadataka uzimaju u obzir složenost i prirodu procesa rada u kojem radnik radi, naime vrstu rada, obim i kvalitet sredstava rada, predmete rada, uslove pod kojima se radi, odgovornost za ta sredstva rada i slično.

3) Merila za utvrđivanje konkretnog doprinosa svakog pojedinca povećanju dohotka OUR, odnosno merila za izvršeni rad i rezultate rada radnika ili uopšte ne postoje ili su sasvim relativna i neodređena, pa zato i ne mogu da izraze stvarni doprinos radnika povećanju dohotka OUR. Veoma su retke OOUR i radne zajednice koje imaju razrađena merila za kvantitet i kvalitet izvršenog rada svakog radnika (za ekonomisanje sredstvima i predmetima rada, za uštede energije, sitnog inventara, za korišćenje kapaciteta, vremena itd.). Drugim rečima, postoji nesrazmera u pridavanju značaja merilima kojima se utvrđuju relativni odnosi poslova i zadataka, te merilima za kvantitet i kvalitet izvršenog rada. Daleko se veći značaj pridaje prvim merilima, iako je očigledno da bi se adekvatnim merilima za kvalitet i kvantitet izvršenog rada, *odnosno njihovom primenom* neutralisale teškoće pri utvrđivanju relativnih vrednosti poslova i zadataka i tako postigao cilj kome se normativno teži (to jest da lični dohoci radnika izražavaju njihove radne napore).

4) Utvrđivanje radnog dopinosa i rezultata rada radnika, uglavnom, važi za jedan deo radnika u oblasti materijalne proizvodnje, dok se samo u pojedinim slučajevima meri kvalitet izvršenog rada radnika u OOUR i radnim zajednicama društvenih delatnosti, te u OOUR i radnim zajednicama koje za OUR iz materijalne proizvodnje obavljaju odgovarajuće usluge, zatim organizatorâ rada i slično. Što se više udaljujemo od »radnih mesta« koja su vezana za neposredan odnos prema predmetima i sredstvima rada — merila za kvantitet i kvalitet izvršenog rada sve su neizgrađenija i labavija. Ocena radnog doprinosa radnika u

društvenim delatnostima, te za radnike u istraživačko-razvojnim sektorima, za organizatore rada na raznim nivoima organizovanja se, po pravilu, utvrđuje konvencijom ili metodom procene, čime se gubi čvrsto tle i sigurno uporište za konkretizaciju principa raspodele prema radu.

5) U sadašnjem sistemu raspodele sredstava za lične dohotke ne postoje razrađena i opšteprihvatljiva merila za minuli rad radnika, odnosno za radnikov doprinos povećanju dohotka OUR po osnovu racionalnijeg upravljanja i privređivanja sredstvima proširene reprodukcije. A u tome i jeste razlog slabe motivacije radnika za racionalno gazdovanje tim sredstvima. Lični dohodak radnika još se nije oslobodio klasične forme »plate za rad« zato što je upravljanje sredstvima proširene i uopšte društvene reprodukcije u rukama manje ili više otuđenih centara odlučivanja.

6) Postojeći sistem raspodele sredstava za lične dohotke doprineo je tome da je ostalo neiskorišćeno područje koje postaje sve značajnije za podizanje produktivnosti rada, a reč je o kreativnoj i inventivnoj delatnosti radnika.

7) Okolnost, koja se naročito negativno izražava u primeni raspodele prema radu, odnosi se na neizgrađen sistem solidarnosti u našem sistemu raspodele sredstava lične i zajedničke potrošnje. Postoje radnici koji, usled mnoštva različitih uzroka, ostvaruju veoma niske lične dohotke i koji po tom osnovu uživaju mnoge subvencije i olakšice (za plaćanje stanarine, smeštaj dece u dečjim ustanovama, internatima itd., itd.). Međutim, često se sa svakim povećanjem njihovih ličnih dohodaka ukidaju te veoma znatne olakšice, zbog čega ti radnici i nisu stimulisani da svojim radom povećaju lične dohotke, što se negativno odražava na užu i širu radnu okolinu, te na zainteresovanost drugih radnika da se bore za povećanje dohotka u OOUR i radnim zajednicama u kojima rade.

II

Napred navedene konstatacije da lični dohoci radnika u nas ne izražavaju njihove radne doprinose stvaranju dohotka OOUR, već da, uglavnom, zavise od uslova i položaja u kojima se nalaze OOUR i radne zajednice, moguće je ilustrovati sa nekoliko primera.

1. Ako analiziramo položaj pojedinih grana, i to onih koje se tokom više godina u pogledu visine ličnih dohodaka nalaze bilo u prvih 10 ili poslednjih 10 grana, — uočićemo pojavu koja to veoma jasno potvrđuje. Na primer, u poslednje četiri godine, najniži čisti lični dohodak po radniku imale su sledeće grane:

1976.	1977.	1978.	1979.
1. Proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda*	+	+	+
2. Proizvodnja prediva i tkanina	+	+	+
3. Proizvodnja rezane građe	+	+	+
4. Proizvodnja kamena i peska	+	+	+
5. Lične usluge	+	+	+
6. Proizvodnja finalnih proizvoda od drveta	+	+	+
7. Ugostiteljstvo	+	+	+
8. Proizvodnja kože i krzna			
9. Proizvodnja nemetala	+		+
10. Prerada nemetala	+	+	

(Izvor: *Socijalni razvoj*, Statističko-dokumentacioni materijal za period 1970—1978. i »Saopštenje« SZS, br. 160/79.)

* Znak + označava da se pojedina grana ponovo našla među navedenih 10 u odnosnoj godini, što ne znači da je rang grana uvek isti po visini najnižih ličnih dohodaka.

Podaci iz tabele pokazuju da se tokom sve četiri navedene godine, uglavnom, pojavljuju iste grane, posebno one koje se nalaze u gornjem delu tabele. Tako je i sa granama koje imaju najveći čist lični dohodak po radniku. Redosled tih grana u 1976. godini je bio sledeći: (1) udruženja OUR (poslovna udruženja); (2) projektovanje i srodne usluge; (3) proizvodnja derivata nafte; (4) društveno-političke organizacije; (5) proizvodnja nafte i gasa; (6) pomorski saobraćaj; (7) poslovne usluge; (8) istraživačko-razvojni rad; (9) naučnoistraživačka delatnost i (10) osiguranje imovine i lica.

U 1979. godini od deset navedenih grana iz 1976. godine osam grana se ponovo našlo u toj grupi. Ako bi se lista grana proširila na još veći broj, pokazalo bi se da bi u toj listi bile i one grane koje se trenutno ne nalaze u njoj u prvoj polovini 1979. godine.

Podaci pokazuju da je reč o nejednakim, nasleđenim, statičnim, a i stečenim uslovima navedenih grana. Dakle, važnije je gde su se i u kojoj OUR i radnoj zajednici radnici zatekli a ne koliko i kako oni rade. Takva statičnost je, uglavnom, posledica odsustva delovanja tržišnih zakonitosti, izostajanja planiranja, odnosno njihove uzajamne usklađenosti i sinhronizacije, ali i posledica nejednakog širenja tehničko-tehnološkog progresa u privredi kao celini, te postojeće društvene i tehničke podele rada. Stoga razlike u visini ličnih dohodaka radnika u navedenim granama ne proizlaze iz primene principa raspodele prema radu i rezultatima rada. Jer je nemoguće da radnici u 10 grana sa niskim ličnim dohocima godinama lošije rade od onih u granama sa visokim ličnim dohocima.

Značajno je istaći i to da su grane sa najnižim ličnim dohotkom zaposlenih učestvovale u 1976. godini sa 15,1%, a u fondu

čistog ličnog dohotka sa 11,5%. Nakon tri godine (u 1979) to je učešće povećano na 21,4% i na 17,1%. Međutim, grane sa najvišim ličnim dohotkom nisu zabeležile sličnu promenu; učešće u navedenim agregatima iznosilo je u 1976. godini 3,0% i 4,0%, a u 1979. godini 3,3% i 4,7%. Znači, izražena je negativna tendencija, odnosno povećava se broj radnika sa niskim ličnim dohocima.

Do kakvih anomalija u raspodeli sredstava za lične dohotke može doći ako se ona prepusti stihiji pokazuju rezultati jednog istraživanja koje je sprovedeno u Saveznom zavodu za statistiku još 1973. godine (to su poslednji podaci kojima se raspolaže u vezi s problemom o kojem je reč). Prema tom istraživanju postoje velike razlike između čistih ličnih dohodaka *radnika istog zanimanja, iste kvalifikacije i približno istog radnog iskustva* (radnog staža) u raznim granama delatnosti. Najveća relativna razlika, odnosno najveći prosek čistog ličnog dohotka nekog zanimanja u *nekoj grani delatnosti* bio je 6 puta od proseka čistog ličnog dohotka istog zanimanja u drugoj grani delatnosti. Razumljivo je da bi ove razlike bile daleko veće ako bi se od razlika između grana i delatnosti prešlo na razlike između grupacija, a pogotovo na razlike u ličnim dohocima između radnih organizacija u tim granama i grupacijama.

Sama činjenica da se, na primer, isplaćeni čisti lični dohoci po radniku u 1978. godini između *privrednih grana* sa najnižim i najvišim prosečnim mesečnim ličnim dohotkom razlikuju za 2,23 (ili 2,24) puta pokazuje da naše društvo, odnosno njegove organizovane snage nemaju dovoljan uticaj na izgradnju sistema i praksu raspodele sredstava za lične dohotke u OOUR i radnim zajednicama, niti na regulisanje dubljih ekonomskih tokova od kojih zavisi i sama raspodela sredstava za lične dohotke.

2. Negativne tendencije u raspodeli sredstava za lične dohotke, s druge strane, proističu i iz *nejednakog položaja radnika* u društvenoj i tehničkoj podeli rada. Nedovoljan uticaj organizovanih snaga društva na sistem i praksu raspodele sredstava za lične dohotke, negovanje kulta formalnih kvalifikacija, ograničene mogućnosti da se svim članovima društva pruže podjednake šanse za obrazovanje, a i same prirodne razlike među pojedincima doveli su do toga da se u vanprivrednim delatnostima, odnosno u većini OOUR društvenih delatnosti i u većini radnih zajednica (u materijalnoj proizvodnji i izvan nje) lakše živi i lakše stiče lični dohodak na osnovi monopola, odnosno povoljnijeg položaja u društvenoj i tehničkoj podeli rada.

To se može ilustrovati strukturom, odnosno rasporedom OUR prema visini najnižeg čistog ličnog dohotka. Prema podacima, od ukupnog broja tih OUR u 1978. godini (septembar mesec) sa prosečnim čistim ličnim dohotkom od 1.599 dinara bilo je 0,6% OUR; 0,8% između 1.600 i 1.799 dinara; 1,8% između 1.800 i 1.999 dinara; 13,6% između 2.000 i 2.499 dinara; 23,4% između

2.500 i 2.999 dinara; 21,3% između 3.000 i 3.499 dinara; 14,3% između 3.500 i 3.999 dinara; 8,3% između 4.000 i 4.499 dinara; 15,9% od 4.500 i više dinara. Svi ovi procenti odnose se na grupu koja ima prosečan čist lični dohodak između 2.500 i 3.000 dinara, a ona u ukupnoj strukturi OUR čini 23,4%.

Raščlanjivanjem strukture OUR prema prosečnom ličnom dohotku dolazi se do sledećih karakteristika:

U procentima

Delatnost	Ukupan broj OOUR	Struktura OUR prema visini najnižeg čistog l. d. (ukupan broj OUR = 100)		
		od 2.000 d	2.000—4.500	od 4.500 i više d
Ukupno	78.558	3,2	80,9	15,9
Privredne delatnosti	53.746	3,5	80,8	15,5
Industrija i rudarstvo	10.360	5,6	88,1	6,3
Finansijske i druge usluge	3.948	1,7	72,3	26,0
Vanprivredne delatnosti	24.812	2,4	80,8	16,8
Društveno-političke zajednice i organizacije	11.263	1,8	67,1	25,1

Struktura OUR prema visini najnižeg čistog ličnog dohotka pokazuje da se od ukupnog broja tih OUR (u privrednim delatnostima) 3,5% odnosi na one OUR u kojima najniži lični dohodak ne prelazi 2.000 dinara. Međutim, u vanprivrednim delatnostima samo je 2,4% takvih OUR. Najveći procenat takvih OUR je u industriji i rudarstvu (5,6%), a najmanji u finansijskim i drugim uslugama (1,7%), te u društveno-političkim zajednicama i organizacijama.

S druge strane, kad pređemo na procentualno učešće OUR u pojedinim delatnostima u kojima najniži lični dohoci nisu niži od 4.500 dinara, vidimo da je stanje obrnuto. Najveći je broj takvih OUR u finansijskim i drugim uslugama, društveno-političkim zajednicama i organizacijama, odnosno u vanprivrednim delatnostima.

Na sličan problem ukazuje i struktura OUR prema visini najvišeg čistog ličnog dohotka. Na primer, dok od ukupnog broja tih OUR (unutar privrednih delatnosti) 10,1% otpada na OUR u kojima najviši čist lični dohodak ne prelazi 5.000 dinara, dot' taj broj OUR u vanprivrednim delatnostima ne prelazi 4,3%

Međutim, situacija je obrnuta kad se uzme u obzir procenat OUR sa čistim ličnim dohocima iznad 12.000 dinara; u privrednim delatnostima takvih OUR je 18,1% od ukupnog broja OUR u njima, a u vanprivrednim takvih OUR je — 22,7%, u finansijskim i drugim uslugama — 37,1%, vodoprivredi 26,4%; a u zdravstvu i socijalnoj zaštiti 36,5% itd.

Ako se, na primer, uzme nivo čistog ličnog dohotka po radniku u privrednim i neprivrednim delatnostima u odnosu na prosek za zemlju u celini (uzimajući pri tome u obzir *stepen stručne spreme za rad na radnom mestu)* — videćemo da su privredne delatnosti za 3 odsto imale niži čist lični dohodak u odnosu na prosek, za razliku od vanprivrednih delatnosti u kojima je čist lični dohodak po radniku bio veći za 15% u odnosu na prosek za zemlju u celini. U povoljnijem položaju u 1976. godini nalazile su se sledeće delatnosti: društveno-političke zajednice i organizacije (indeks nivoa u odnosu na prosek = 125); obrazovanje i kultura (113); zdravstvo i socijalna zaštita (109); saobraćaj (106); finansijske i druge usluge (105); vodoprivreda (102) i zanatstvo (101).

Treba istaći da su radnici koji vrše finansijske i druge usluge, *po svim stepenima stručne spreme,* imali veće čiste lične dohotke po radniku u odnosu na prosek za zemlju u celini. U sličnoj situaciji se nalaze i radnici zaposleni u društveno-političkim zajednicama i organizacijama (izuzev kod nekvalifikovanih radnika), kao i radnici iz delatnosti vodoprivrede (izuzev kod radnika sa nižom stručnom spremom i NKV radnika), te radnici u stambeno-komunalnoj delatnosti.

Takvo stanje se nije znatnije promenilo ni u 1978. ni u 1979. godini. Na to posebno ukazuju podaci o visini čistog ličnog dohotka *po uslovno nekvalifikovanom radniku.* To potvrđuje tabela u kojoj je dat redosled delatnosti po visini čistog ličnog dohotka po uslovno NKV radniku:

Delatnosti	Indeks nivoa 1978.	Ukupno = 100 1979.
1. Vodoprivreda	109	118
2. Finansijske i druge usluge	115	118
3. Stambeno-komunalna delatnost	111	109
4. Saobraćaj i veze	108	107
5. Socijalna i zdravstvena zaštita	104	105
6. Društveno-političke zajed. i organizacije	107	105
7. Zanatstvo	104	104
8. Trgovina	99	101
9. Šumarstvo	96	101
Vanprivredne delatnosti	99	101
Privredne delatnosti	100	100
Ukupno	100	100
10. Industrija i rudarstvo	100	99

Izvor: »Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku«, br. 139, Beograd, 21. 5. 1979. godine.

Podaci iz navedene tabele pokazuju da u delatnostima koje imaju viši čist lični dohodak po uslovno NKV radniku u odnosu na prosek za zemlju u celini preovlađuju one sa područja usluga, tercijarnih delatnosti i infrastrukture. S obzirom na to da se svođenjem čistog ličnog dohotka po radniku na čist lični dohodak po uslovno NKV radniku neutrališe obrazovna i kvalifikaciona struktura zaposlenih u delatnostima — očigledno je da za postojeće razlike u ličnim dohocima između pojedinih delatnosti nema teorijskog, a ni praktičnog opravdanja, osobito za one delatnosti (finansijske i druge usluge, društveno-političke zajednice i organizacije, stambeno-komunalna delatnost, vodoprivreda) u kojima uslovi rada nisu nepovoljniji nego u drugima.

3. Sledeća bitna slabost raspodele sredstava za lične dohotke sastoji se u tome da ona za najveći broj radnika nije dovoljno stimulativna. U 90% slučajeva radnici dobijaju dohodak za poslove i zadatke *koje treba da obavljaju, a ne za to u kojem obimu i kako obavljaju svoje poslove i zadatke i u kojem obimu i kako doprinose povećanju dohotka OOUR.* Najveći je broj OOUR i radnih zajednica u kojima se lični dohoci sastoje iz dva osnovna dela — iz startnog (obračunskog) i varijabilnog dela. Međutim, ako uslovno i prihvatimo navedenu podelu u strukturi ličnog dohotka (jer po ZUR-u ceo lični dohodak mora biti »varijabilan«, zavisno od konkretnog doprinosa svakog radnika u stvaranju dohotka OOUR), negativno je to što se varijabilni deo ličnih dohodaka kreće u veoma malim srazmerama u odnosu na startni ili obračunski deo. Najčešća je praksa da lični dohoci variraju do 10% ispod ili iznad startnog, odnosno obračunskog dela ličnog dohotka. Veoma je retka praksa da lični dohoci radnika variraju iznad ili ispod startnog dela do 20% ili iznad 20 procenata.

Pritisak uravnilovke (i to ne samo između radnika različitog nivoa kvalifikovanosti i obrazovanja već, pre svega, između radnika istog nivoa obrazovanja), lažne solidarnosti, socijale, straha od zameranja itd. je toliko snažan da kod radnika učvršćuje ravnodušnost prema poslovima koje obavlja na svom radnom mestu, a isto tako i nezainteresovanost za probleme svoje radne organizacije, te za probleme uže i šire radne i socijalne okoline. Stihija uravnilovke i osrednjosti posebno se negativno odražava na radnu motivaciju radnika sa višim i visokim nivoom obrazovanja, jer su istraživanja pokazala da su razlike u radnim doprinosima radnika upravo najveće kod onih s visokim nivoom obrazovanja.

Na pritisak i praksu uravnilovke posebno ukazuje raspored organizacija udruženog rada prema rasponu između najnižeg i najvišeg čistog ličnog dohotka (za mart mesec) za četiri poslednje godine:

Godine	Ukupan broj OUR	Rasponi između najnižeg i najvišeg čistog LD 1,1—1,9	2,0—2,9	3,0—3,9	4,0—4,9	5,0—5,9	6,0—6,9	7,0—7,9	8 i više
1975.	100	23,0	30,6	28,4	12,2	3,9	1,1	0,4	0,4
1976.	100	23,1	30,0	28,6	12,7	3,7	1,1	0,4	0,4
1977.	100	31,0	29,5	24,4	10,5	3,0	1,0	0,3	0,3
1978.	100	28,5	29,8	25,2	11,2	3,5	1,0	0,4	0,4

Iz navedene tabele se vidi da se najveći broj organizacija udruženog rada u 1978. godini nalazi u grupi u kojoj se raspon između najnižih i najviših čistih ličnih dohodaka kreće od 2,0 do 2,9 (29,8% OOUR), odnosno od 1,1 do 1,9 (28,5% OOUR).

Analiza promena u navedenom rasporedu OOUR, po godinama, pokazuje da su se najveće promene dogodile u 1977. Naime, sve grupe OOUR sa rasponom između najnižeg i najvišeg čistog ličnog dohotka od 2 i više puta smanjile su svoje procentualno učešće u ukupnom broju OOUR. To je lančanim pomeranjem od grupe OOUR sa većim rasponom ka OOUR sa manjim rasponom dovelo do toga da se u istoj (1977) godini najveći broj OOUR našao u grupi sa rasponom između 1,1 do 1,9 (31% u 1977. u odnosu na 23,1% u 1976). Međutim, već u 1978. uočljiva je, manje ili više, blaga tendencija ka povećanju raspona u ličnim dohocima u odnosu na 1977. godinu. To, međutim, ne znači da problem uravnilovke u nas nije i dalje vrlo aktuelan, a posebno kada se ima na umu da se povećavaju razlike u ličnim dohocima radnika između delatnosti i grana, a smanjuju (ili su te razlike male) između pojedinih kategorija, a posebno unutar istih kategorija zaposlenih.

4. Postojeći sistem i praksa raspodele sredstava za lične dohotke u suprotnosti su i sa zahtevima tehničko-tehnološke revolucije, to jest sa zahtevima brzog i efikasnog korišćenja i apsorbovanja novih naučno-tehnoloških znanja, postupaka i organizacije. U nas su pojedini kreatori i inovatori često prepušteni samima sebi i prinuđeni da se sami zalažu za odnose za koje bi trebalo da se bore Sindikat, Savez komunista i druge organizacije. U nas postoje drastični primeri sporog uvođenja inovacija u proces proizvodnje i omalovažavanja rezultata rada i dostignuća inovatora u OUR, kako od strane odgovornih i nadležnih pojedinaca tako i organizacija Sindikata i drugih subjekata.

Predugi postupak oko razmatranja prijava inovacija i otpori uvođenju inovacija u proces proizvodnje u nekim OUR jesu znak da u tim OUR ne preovlađuje duh poslovnosti, te da lični

dohoci radnika ne zavise od njihovog doprinosa stvaranju dohotka OOUR i od povećanja produktivnosti rada, odnosno znak je *birokratizacije proizvodne strukture i privrednog života u tim OUR.*

Na nedovoljnu povezanost između kretanja produktivnosti rada i realnih ličnih dohodaka u pojedinim periodima ukazuje i sledeća tabela:

Stope rasta

	1961—1965.	1966—1970.	1971—1975.	1976—1978.
1. Produktivnost rada	4,5	5,0	2,1	2,5
2. Realni LD po zaposlenom				
— Ukupno	5,5	7,2	1,5	4,2
— Privreda	6,2	7,4	1,6	3,7
— Neprivreda	2,9	6,9	1,1	4,9

Izvor: »Statistički godišnjak SFRJ, 1978.«, *Osnovni indikatori razvoja...*, Beograd, 25. V 1979.

Podaci iz tabele pokazuju da su stope rasta realnih ličnih dohodaka u periodu 1961—1965, te za razdoblje 1966—1970. i 1976—1978. bile veće od stopa rasta produktivnosti rada; izuzetak u tom pogledu predstavlja period 1971—1975. godine u kojem je stopa rasta realnih ličnih dohodaka bila manja od stope rasta produktivnost rada. Pri tome je karakteristično da su stope rasta realnih ličnih dohodaka znatno veće u privredi u odnosu na neprivredu do 1970. godine i neznatno veće u periodu 1971—1975. godine. S druge strane, u 1976—1978. godini stopa rasta realnih ličnih dohodaka je znatno veća u oblasti neprivrede u odnosu na privredu, što ukazuje na to da se ekonomski položaj zaposlenih u navedene dve oblasti menja suprotno jasnim društvenim opredeljenjima.

Na navedenu nedovoljnu povezanost između kretanja ličnih dohodaka i produktivnosti rada ukazuju i podaci o kretanju nominalnih i realnih ličnih dohodaka:

Indeks 1975 = 100

	Nominalni rast LD			Realni rast LD		
	1976.	1977.	1978.	1976.	1977.	1978.
Ukupno	116	137	166	104	107	113
Industrija i rudarstvo	115	137	165	103	107	112

Izvor: *Socijalni razvoj*, Statističko-dokumentacioni materijal (period 1970—1978), Beograd, 1979.

Kao što se vidi, ukupni nominalni lični dohoci u 1978. godini, u odnosu na 1975, veći su za 66 indeksnih poena, a realni lični dohoci u istom periodu svega za 13 indeksnih poena. Raskorak između kretanja nominalnih i realnih ličnih dohodaka posledica je, pre svega, porasta troškova života (cena), odnosno mrtve trke cena (troškova života) i ličnih dohodaka.

Konačno, treba istaći da i niski lični dohoci ne stimulišu radnike u OUR na podizanje produktivnosti rada. Takođe se ne sme smetnuti s uma da su niski lični dohoci radnika uzrok i posledica niske produktivnosti rada u svakoj OOUR i radnoj zajednici kao i društvu u celini.

Raspored radnika prema visini čistog ličnog dohotka pokazuje sledeće karakteristike. U 1978. godini (za mart mesec) od ukupnog broja zaposlenih, do 2.000 dinara primalo je mesečno 1,2% radnika; od 2.001 do 2.500 dinara — 4,5%; od 4.001 do 4.500 — 12,9%; od 4.501 do 5.000 — 11.4%; od 5.001 do 6.000 — 14,4%; od 6.001 do 7.000 — 8,5%; od 7.001 do 9.000 — 2,9%; od 9.001 do 10.000 — 1,9%; iznad 10.000 dinara — 2,7% radnika. Iz navedenih podataka se može zaključiti da se gotovo 80% radnika nalazi u grupi koja ima mesečni čist lični dohodak do 6.000 dinara. Najveći broj radnika nalazi se u grupi gde je čist lični dohodak od 5.001 do 6.000 dinara (14,4%), ali je procentualno veliki broj radnika i u grupi koja ima čist lični dohodak od 3.501 do 4.000 dinara (13,4%). Najmanji je broj radnika u grupi do 2.000 dinara (1,2%).

5. Nedovoljna povezanost ekonomske i socijalne pozicije radnih ljudi sa njihovim vlastitim doprinosom stvaranju dohotka OOUR u praksi dovodi i do neodgovornog odnosa prema upotrebi dohotka i čistog dohotka. Norme ponašanja u domenu raspodele (raspoređivanja) čistog dohotka krše se i onda kada su radnici na to prinuđeni (u slučaju gubitaka za koje često radnici nisu krivi), ali i onda kada na to nisu prinuđeni (u slučaju deobe dohotka koji je rezultat povoljnijih tržišnih, tehničko-tehnoloških i privrednih pogodnosti).

Veoma je rasprostranjena praksa da se probijaju proporcije u raspoređivanju čistog dohotka utvrđene društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima. To potvrđuje i činjenica da je na kraju 1978. godine u svim republikama i SAP Vojvodini bilo ukupno 5.913 OOUR i radnih zajednica koje su izdvojile 10,4 milijarde više sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju od dogovorenih merila utvrđenih njihovim samoupravnim sporazumima. Od toga broja OUR 1.665 OOUR i radnih zajednica je poslovalo sa gubitkom, a njihova prekoračenja u raspodeli čistog dohotka iznose 6,1 milijardu dinara.

Kada je reč o izdvajanju sredstava za lične dohotke, odnosno raspoređivanju čistog dohotka, tada se OUR mogu svrstati u tri grupe. Prvu grupu čine one OUR kod kojih je raspoređivanje tog dohotka u skladu sa njihovim mogućnostima, odnosno u

skladu sa takozvanim objektiviziranim dohotkom. Ova grupa obuhvata 61,2% ukupnog broja OUR. U drugoj grupi su OUR sa nižim dohotkom, a isplaćuju lične dohotke na višem nivou od stvarnog dohotka (19,5% OUR). Treću grupu čine organizacije koje imaju visok dohodak i isplaćuju lične dohotke na višem nivou od njihove produktivnosti rada. U ovoj grupi ima 19,3 OUR od ukupnog broja OUR u privredi.[2] Prema tome, u 38,9% OUR lični dohoci radnika se kreću autonomno, odnosno vrši se raspoređivanje čistog dohotka na takav način da se time krše vlastite i društvene norme ponašanja.

Po društvene odnose i *ekonomsku stabilizaciju* posebno je štetno neodgovorno ponašanje radnika u onim OOUR i radnim zajednicama u kojima su inače visoki lični dohoci i koje, i pored toga, povećavaju svoje lične dohotke, bez obzira na to jesu li oni u skladu sa njihovim vlastitim doprinosom povećanju produktivnosti rada i dohotka. Jer se, usled poznatog takozvanog demonstracionog efekta, na to »primoravaju« i radnici u drugim OUR. Prema tome, ako uopšte u kretanju ličnih dohodaka treba tražiti delimičnog krivca za inflaciju — to je dopušteno *jedino pod uslovom da se pod tim podrazumeva kretanje i uticaj ličnih dohodaka radnika u onim granama i delatnostima, odnosno OOUR i radnim zajednicama u kojima su lični dohoci najviši.*[3] Štaviše, podaci pokazuju da je stopa rasta ličnih dohodaka u stabilnim i nestabilnim ekonomskim uslovima upravo najveća kod grana i delatnosti u kojima su i inače najviši lični dohoci.

III

Izneti problemi i slabosti u sistemu raspodele i u faktičkoj raspodeli sredstava za lične dohotke omogućuju nam da ukažemo na pretpostavke i pravce njihovog razrešavanja.

1. S obzirom na to da OOUR stiču dohodak u vrlo različitim uslovima, očigledno je da realizacija principa po kojem radnici za jednak rad i jednake rezultate rada treba da ostvaruju i približno jednake lične dohotke ne može teći sama od sebe, te da podrazumeva intervenciju »subjektiviteta« (subjektivnih snaga). U vezi s tim, sve organizovane socijalističke snage društva trebalo bi da se založe za to da se što je moguće više *objektivizira ekonomski položaj delatnosti, grana i grupacija u primarnoj i sekundarnoj raspodeli društvenog proizvoda i dohotka.*

---

[2] Vidi: *Objektivizacija položaja privrednih grupacija u sticanju i raspodeli dohotka*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1978.

[3] Stoga nisu u pravu oni autori koji inflatorna kretanja u nas vezuju isključivo za kretanje ličnih dohodaka, posebno za kretanje ukupne mase sredstava za lične dohotke.

Utvrđivanje objektiviziranog položaja delatnosti, grana i grupacija omogućilo bi da se realnije sagledaju ponašanje, te ostvarivanje prava i obaveza OOUR i radnih zajednica u raspoređivanju i raspodeli dohotka i sredstava za lične dohotke u delatnostima, granama i grupacijama. Time bi se u značajnoj meri olakšali zadaci OOUR i radnih zajednica u izvršavanju zakonskih odredbi u vezi s utvrđivanjem dela dohotka OOUR koji je rezultat izuzetnih i povoljnih uslova privređivanja. A došlo bi se i do čvršće osnove i jasnije orijentacije svih socijalističkih snaga društva u borbi za socijalističku sadržinu odlučivanja o dohotku i njegovoj raspodeli.

Pri tome ne treba gubiti iz vida da snažnije delovanje ekonomskih zakona (podrazumevajući pod tim i delovanje svetskog tržišta) — uz oslonac na adekvatno planiranje — takođe predstavlja značajan činilac objektivizacije tog položaja. Nesmetano (slobodno) kretanje materijalnih i ljudskih činilaca na našem privrednom prostoru, u skladu sa ekonomskim kriterijima njihovog angažovanja, treba da čini unutrašnju sadržinu i osnovu procesa objektivizacije položaja delatnosti, grana i grupacija. Nesmetano kretanje tih činilaca svakako da podrazumeva adekvatnu (suptilnu) borbu protiv raznih vrsta monopola na užim i širim područjima, odnosno tržištima rada i usluga.

2. Pošto je najveći broj OOUR i radnih zajednica odgovorio formalnoj zakonskoj obavezi — da utvrde relativne vrednosti poslova i zadataka, potrebno je da i dalje insistiraju na objektivizaciji tih poslova i zadataka, a organizovane snage našeg društva u narednom periodu treba da se izbore za to da se u svim OOUR i radnim zajednicama u oblasti materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, a isto tako i u svim radnim zajednicama, iznalaze, utvrđuju *i primjenjuju merila za kvantitet i kvalitet izvršenog, obavljenog* rada, odnosno merila radnog doprinosa svakog radnika stvaranju dohotka OOUR. Za radnike u oblasti neposredne materijalne proizvodnje bitno je da merila za kvantitet i kvalitet izvršenog, obavljenog rada i dalje dograđuju, dok u OOUR društvenih delatnosti i u radnim zajednicama treba insistirati *kako na utvrđivanju tih merila tako i na njihovoj primeni.*

Pri tome je značajno da se svačiji rad evidentira i kontroliše, ali na takav način da to ne dođe u sukob sa principom efikasnosti i racionalnosti poslovanja. Treba se boriti protiv svakog formalizovanja kako u iznalaženju relativnih vrednosti poslova i zadataka tako i u iznalaženju i primeni merila kvantiteta i kvaliteta izvršenog rada.

Posebnu teškoću u procesu objektivizacije principa raspodele prema radu predstavlja uopštenost kategorije minulog rada radnika, odnosno minulog rada uopšte, što je dovelo do mistifikacije te kategorije u nas. Do toga je došlo najviše zato što se i u teoriji i u praksi mešaju merila tekućeg rada sa merilima takozvanog minulog rada radnika i što se merila tekućeg rada jednostavno pretva-

raju u merila minulog rada. Termin »upravljanje i privređivanje sredstvima proširene reprodukcije« (koji je dat u Zakonu o udruženom radu) može se veoma elastično tumačiti. Odatle i poistovećivanje i zamena merila jedne i druge vrste rada.[4]

Neosporno je da odsustvo precizne definicije minulog rada radnika, ali *kao elementa i osnovice u raspodeli sredstava za lične dohotke radnika,* može dovesti do:

a) *izjednačavanja objektivno različitog ekonomskog položaja* radnika u onim privrednim jedinicama u kojima se stvaraju dohodak i akumulacija s položajem radnikâ koji, na bazi takozvane razmene rada (po osnovu svog tekućeg rada) »troše« taj dohodak, odnosno koji svojim tekućim radom koriste akumulaciju (sredstva proširene reprodukcije) onih organizacija udruženog rada koje su stvorile tu akumulaciju;

b) veoma različitog ekonomskog položaja radnika u onim granama i grupacijama koje se nalaze na višem tehničko-tehnološkom nivou razvoja i koje veoma brzo apsorbuju tekovine tehničko-tehnološkog progresa, i radnika u tradicionalnim, stagnantnim granama proizvodnje u kojima se, uglavnom, rešavaju problemi agrarne i tehnološke nezaposlenosti;

c) veoma različitog položaja starijih (i iznemoglih) radnika (u svakoj OOUR i u društvu u celini) u odnosu na mlađe radnike i, u vezi s tim, do različitog ponašanja jedne i druge kategorije radnika u raspoređivanju čistog dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke.

Sve to pokazuje da je rad (i, u vezi s tim, minuli rad radnika) veoma moderna kategorija, kao što su i odnosi koji stvaraju tu kategoriju (Marks). Stoga je neophodno, naročito u pripremi i razradi odredaba Zakona o odnosima u proširenoj reprodukciji, da se učini napor (i u teoriji i u praksi) da bi se kategorija minulog rada demistifikovala, odnosno da bi se utvrđivanjem *realnog i preciznog značenja i definicije te kategorije* uklonio magleni veo sa te kategorije, kako u raspodeli uopšte, pa i u raspodeli sredstava za lične dohotke ne bi dolazilo do nesporazuma i mogućnih konflikata. Uporište tog napora treba da čini marksistička analiza ekonomskih realnosti i problema u sistemu proširene reprodukcije na sadašnjoj etapi našeg ekonomsko-socijalnog razvoja, te analiza klasnih snaga i odnosa tih snaga u nas i, u vezi s tim, analiza realnog domašaja i posledica ovakve ili onakve definicije i inauguracije kategorije minulog rada radnika u našem društveno-ekonomskom sistemu.

---

[4] Skroman prilog rasvetljivanju navedene problematike dao je autor ovog teksta u članku *Uopštenost — kamen spoticanja za pravedniji koverat,* »Borba«, 7. jun 1979, str. 9.

3. Od posebnog je društvenog značaja da OUR društvenih delatnosti i radne zajednice u oblasti materijalne proizvodnje i u društvenim delatnostima, zajedno sa OUR za koje vrše usluge, utvrde osnove i merila *za sticanje sredstava za lične dohotke*, kako bi lični dohoci radnika u tim OOUR i radnim zajednicama odgovarali njihovom doprinosu stvaranju dohotka OOUR u oblasti materijalne proizvodnje. Ključna pretpostavka raspodele sredstava za lične dohotke prema radu i rezultatima rada za radnike u tim OOUR i radnim zajednicama je u tome da njihov ekonomski položaj odgovara *njihovom doprinosu povećanju dohotka OOUR materijalne proizvodnje.*

To je ujedno i uslov i pretpostavka da se prevaziđu postojeće nejednakosti u materijalnom i društvenom položaju radnika jedne i druge oblasti, koje proističu iz različitog položaja tih radnika u društvenoj i tehničkoj podeli rada.

4. Konačno, subjektivne snage socijalizma treba da se založe za takve oblike i forme solidarnosti u raspodeli sredstava za lične dohotke koji će uvažavati objektivne uslove i okolnosti zbog kojih neki radnici nisu u stanju ni u situaciji da izvršavaju svoje radne obaveze. Istovremeno one treba da se bore protiv svih onih oblika solidarnosti iza kojih stoje neorganizovanost, nerad, nezainteresovanost za izvršavanje radnih obaveza i slično.

Boris Iljenko

Iskušenja agitpropa i tržišta u društvenom položaju štampe

Kada danas govorimo o društvenom karakteru štampe (termin je uslovan — odnosi se na sva sredstva javnog informisanja), suočavamo se i sa iskustvom njenog položaja u različitim etapama našeg društvenog razvoja. Tu mislimo, pre svega, na dva karakteristična tipa iskustva čiji recidivi još i danas nisu prevladani: jedno je iskustvo sredstava informisanja kao instrumenata agitpropa, i drugo — izrazito prisustvo (nekada i dominacija) tržišnih kriterija i uslova u formiranju njihovog sadržaja, profila i društvenog položaja.

Određeni i poznati društveno-istorijski uslovi uticali su u tom pravcu da se u prvom periodu osvajanja političke vlasti od strane revolucionarnih snaga u našem društvu sredstva informisanja razvijaju i deluju u okviru sistema takozvanog agitpropa; i sa tog stanovišta takav položaj i njihova funkcija izražavali su u tim uslovima širi društveni, revolucionarni interes. Ta situacija je iz današnje perspektive razumljiva i ne bismo je mogli negirati, niti se ograđivati od nje, ukoliko imamo na umu onu osnovnu protivrečnost koja se ubrzo iskazala između težnji za konzerviranjem tih uslova i tendencija njihovog menjanja i daljeg razvoja i stvar-

ne procese razrešenja te protivrečnosti, u čemu je štampa imala, svakako, aktivnu i značajnu ulogu.

U daljem procesu društvenog razvoja i stabilizacije revolucionarne vlasti, daljim faktičkim, normativnim i institucionalnim razvojem samoupravnih odnosa, daljom demokratizacijom političkog života — inerciju i institucije administrativnih odnosa (za koje se govori da su birokratske u meri u kojoj se odupiru novim, samoupravnim procesima) počinju da razaraju novi impulsi samoupravnih odnosa i, u njihovom krilu, novi instrumenti tržišnog mehanizma, što se oslobađa, koji počinju da deluju i u širim društvenim i idejnim relacijama. Nema sumnje da je u borbi protiv otpora i ostataka administrativno-birokratskih odnosa tržišni faktor bio efikasno sredstvo, ali i da je u sebi krio latentnu opasnost da, previše oslobođen, od sredstava postane cilj, i da tako razvijan podstiče restauraciju nekih građanskih kriterijuma. Obe ove dimenzije tržišta, na različitim društvenim sektorima, dobijale su i svoje specifične izraze.

U tim uslovima sredstva informisanja počinju da se prilagođavaju novijim i raznovrsnijim potrebama, što utiče i na njihov sadržaj, profile i žanrovsko izgrađivanje. Indoktrinaciju potiskuje informacija, koja ima, prirodno, raznovrsne podsticaje i izvore i izražava složenije političke odnose i interese. A pojmovima agitacije i propagande novi socijalni i ideološki sadržaji daju drugačiji smisao u meri u kojoj dalji razvoj samoupravnih odnosa računa na aktivnijeg subjekta politike, na njegovu veću ulogu u društvu, na njegov raznovrsniji interes i realnu socijalnu motivaciju za prihvatanje pravca društvenog razvoja. Međutim, u većoj meri oslobođene, tržišne zakonitosti imale su i svoju inerciju, protivrečne idejne i političke reperkusije i na sadržaj, i na funkciju i na ukupan društveni položaj sredstava informisanja. Stihija pojedinačnih interesa, komercijalizacija vrednosti pretile su ponekad da dezintegrišu osnovni društveni interes, političku i kulturnu praksu. U takvom društveno-ekonomskom i kulturnom kontekstu štampa je bila izložena i specifičnim političkim uticajima, čiji su nosioci težili da potiskuju organizovani subjektivni faktor, a nju da potčine užim interesima pojedinih centara moći koji su počeli da se stvaraju u različitim društvenim strukturama. U posebno teškom položaju se našla upravo ona štampa koja je imala da vodi borbu za ostvarivanje vitalnih društvenih, idejnih, kulturnih i političkih ciljeva. Pokazalo se da je tržišni faktor imao realnu ulogu u razbijanju etatističkih odnosa, da on u sklopu integralnije politike samoupravnog društva može imati konstruktivno dejstvo, ali da ne može presudno uticati ni na opšte društvene kriterije ni na kriterije društvenog položaja štampe. Ukratko: u našim uslovima ni to nije »šifra« za stabilno sistemsko rešenje materijalnog i društvenog položaja štampe, kao što to nisu mogla biti ni administrativno-državna sredstva.

Zašto danas podsećamo na takva iskustva? Svakako ne radi evociranja prošlosti niti radi davanja eventualnih novih kvalifikacija. Kada razmišljamo o perspektivi razvoja društvenog položaja štampe i o pitanjima koja iz njenog sadašnjeg položaja proističu, moramo imati na umu i ono iskustvo koje nije dokraja prevaziđeno, a i danas se, pretežno indirektno i prikriveno, nudi kao alternativa i objektivno opterećuje njenu sadašnju situaciju. To se izražava i u materijalnom položaju, i u unutrašnjim odnosima i u sadržaju štampe. Što je bitno, kolebanja pri rešavanju pojedinih problema često navode na kritiku jedne alternative sa stanovišta one druge. A upravo su oba tipa društvenog položaja sredstava informisanja — i agitpropovski i isključivo komercijalno-tržišni — utoliko iskustvo ukoliko sagledavamo potrebe i mogućnosti prevazilaženja ne samo jednog i drugog nego uopšte prevazilaženja takve političke dileme kao alternative i zatvorenog horizonta.

U takvoj svetlosti može se posmatrati, na primer, kompleks materijalnih problema i njihovog dejstva na položaj i sadržaj rada ovih delatnosti. I to sa više stanovišta: obima materijalnih sredstava, uslova za rad ovih delatnosti; njihove mogućnosti da se na nove potrebe i zahteve društva odgovori obimom, strukturom, usmerenošću, kvalitetom programa; sa stanovišta kvaliteta materijalne osnove, karaktera društvenih odnosa koji se uspostavljaju načinom finansiranja; ali takođe i sa stanovišta prožimanja i uzajamnih dejstava specifičnih idejnih tokova i ovih materijalnih uslova. Otud cela skala otvorenih pitanja: od praktično još nepronađenog stabilnog rešenja za finansiranje naročito takozvane političke štampe do još nedovoljno dosledno ostvarenih oblika i sadržaja političkog uticaja društva na niz programa u ovoj oblasti. Tačno je da svaki čovek može da kupi novine ili ne, da se pretplati na radio ili TV-program ili ne, ali to nije ona prava društvena alternativa. Ne samo zato što je to, pre svega, spoljna, individualna i u suštini samo formalna, a ne društvena mogućnost uticaja, nego, pre svega, stoga što se u našim sadašnjim prilikama mora postaviti pitanje sadržajnog, faktičkog i organizovanog uticaja udruženog rada na sredstva informisanja — i u tom smislu odgovarajućih sistemskih oblika, političke prakse i idejnih vrednosti u njihovom delovanju. U takvom kontekstu se moraju posmatrati i pitanja koja su sada, inače, veoma aktuelna u javnosti, kao što su: uticaj Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija na uređivačku politiku, uloga osnivača, delovanje uređivačkih saveta, ideje o samoupravnom interesnom organizovanju u ovoj oblasti, pa i profil i odgovarajuća razvijenost sredstava informisanja u našoj sredini.

Dakako, nije svuda isto, ali materijalna osnova ovih delatnosti se formira negde između tržišne situacije, fiskalnih mera i njihovog kombinovanja. Ma kako to zvali, ali materijalna osnova moraće se rešavati kombinacijom tržišnog položaja i sistemskih

mera. No, u ovom trenutku mogu se kao akutna pitanja postaviti: mere, odnosi, usmerenost ka pojedinim programima i sadržajima, selektivna i organizovana primena tih elemenata, društveni kontekst, karakter, efekti koji se postižu u razvijanju odnosâ udruživanja i razmena rada što se u društvu uspostavljaju i, s tim u vezi, dalje izgrađivanje društvenog karaktera sredstava informisanja.

I konkretnije, ova pitanja se mogu posmatrati sa stanovišta šireg uticaja takve materijalne osnove, dubljih uzajamnih veza te osnove i specifičnih idejnih struktura, sa stanovišta pojava osamostaljivanja nekog od ovih elemenata, bilo tržišnog ili administrativnog, i njihovog modifikovanja u samom položaju, unutrašnjim odnosima, vrednovanju i karakteru rezultata rada, programskoj politici i konkretnim sadržajima. Tako se mogu razumeti i neke pojave i tendencije koje se češće ispoljavaju u svojevrsnoj ideološkoj kategoriji nego direktno, i zavisno od konkretne situacije mogu izražavati: latentni paternalizam izvesnih »spoljnih« činilaca prema sredstvima informisanja ili, pak, privatizaciju i sopstveničke težnje izvesnih »unutrašnjih« redakcijskih subjekata u odnosu na društvenu dimenziju uređivačke politike; pritiske administrativnih, tehničkih, formalnih faktora, službi, poslova, kriterijuma, ili užih grupnih i pojedinačnih interesa u unutrašnjim odnosima društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u ovim organizacijama; zatim pojave sivila, doktrinerstva, demagogije, frazerstva u tretmanu društvenih tema ili — komercijalizma, podređivanja kulturnih, društvenih interesa povoljnijim uslovima prodaje, estetskih, moralnih i političkih kriterijuma komercijalnim zahtevima borbe za tiraž; pojave privatizacije, senzacionalizma i nekritičnosti u prezentaciji sadržaja sa snažnijim društvenim dejstvom; paušalne, jednostrano motivisane i usmerene kritike pojava i ličnosti u društvu u samoj štampi ili isto takve kritike same štampe; nesporazume oko kritičke uloge štampe, kada se nastoji ili zagovara da štampa postane kritička naddruštvena savest, a da sama pri tom i u principu bude izuzeta od svake društvene kritike, ili, pak, kada se sputava kritičnost štampe u odnosu na pojave u društvu i njena kreativna uloga u borbi za društvene odnose i vrednosti.

Tragovi takvih uticaja mogu se zapaziti i u profilu pojedinih listova i programa, pa i ukupnoj njihovoj strukturi koja sadrži i elemente administrativno-teritorijalne i konkurentsko-tržišne motivisanosti i usmerenosti. Naravno, toga će uvek nužno biti: i konkurencije, i tržišnih uslova i »teritorijalnih« potreba. Ali imamo na umu i nove potrebe i podsticaje koje daje razvijeniji politički život delegatskog sistema, što će štampu primorati da poboljša svoju sadašnju organizaciju, izmeni profile, strukturu, kako bi mogla da zadovolji te nove potrebe razvijenijeg političkog života i delegatskog sistema. To bi se moglo izraziti u širem i sadržajnijem prezentovanju, na »račun« reprezentovanja društvenih

situacija u štampi, u odlučnijem okretanju bazi političkog života i »izlaženju« iz foruma, odnosno u odustajanju od »forumskog« tretmana života i, na toj osnovi, u demokratizaciji tretmana pojava, ličnosti, zbivanja, sadržaja, u razvoju žanrova, u obezbeđivanju kvalitativnih i kvantitativnih uslova da štampa odgovori svim ovim zahtevima. Sredstva informisanja su do sada ipak razvijana tako da predstavljaju i reprezentuju društvene interese; ona su još nedovoljno razvijena da ih najpotpunije izražavaju i grade — u delegacijama, osnovnim organizacijama udruženog rada, na primer.

Sve to ne bi smelo da dovede u pitanje osnovna svojstva sredstava informisanja, koja valja imati na umu — pa i kada se ne ističu direktno — pri svakom iole principijelnijem pokušaju sagledavanja njihovog položaja i aktivnosti. Naime, da su ona, u stvari, vid delovanja osnovnih subjektivnih političkih snaga, da su stvaralački, progresivan faktor našeg društvenog razvoja, instrumenti politike Saveza komunista i da profesionalno, moralno i ideološki, u osnovi, čine kvalitet ovog društva. Takva se svojstva sredstava informisanja u principu i trajno dokazuju (kada ne bi bilo tako, bio bi to indikator veoma teških problema i odnosa širih razmera). Zbog toga, tendencije, pojave i protivrečnosti koje smo navodili ne dovode u pitanje ovu njihovu osnovu, već je čine realnijom. Uostalom, takve protivrečnosti nisu isključivo svojstvene tim medijima, one imaju širi društveni kontekst. Osnovna iskustva agitpropovskog ili isključivo tržišnog modela imaju šire društvene i ideološke relacije i razloge zbog kojih ih ne možemo prihvatiti kao alternativu. U tom smislu su sredstva informisanja i kod nas sasvim realan ideološki prostor izražavanja različitih interesa, tendencija i protivrečnosti koje u društvu postoje.

U uslovima kada u našem društvu razvijamo politički sistem koji u svoje oblike i sadržaje ugrađuje pluralizam samoupravnih interesa — i sredstva informisanja otvaraju prostor za njihovo ispoljavanje, i aktivno utiču na njihovo javno izražavanje, uobličavanje i ostvarivanje. Kako, međutim, pored mnoštva samoupravnih interesa, u našem političkom životu ponekad teže da se vidljivije ispolje ili u prikrivenijem obliku iskažu i oni interesi koji nisu ni samoupravni ni socijalistički, redakcije su u situaciji da svakodnevno povlače graničnu liniju između stvarnih samoupravnih interesa i onih koji to nisu, pa i kada nastoje da se kao takvi prikažu. To je jedan od ključnih problema političkog delovanja sredstava informisanja i njihove uloge u borbi za razvoj samoupravnih odnosa. Jer nije ovde reč samo o racionalnom ili profesionalnom osećaju »granice« ili »mere«, niti, još manje, o svojevrsnoj restrikciji, već, pre svega, o daljem izgrađivanju aktivne i stvaralačke uloge sredstava informisanja u borbi za samoupravni razvoj društva. A to je pozicija koja, u suštini, mora prevazići potrebu konformističkog ili taktičkog prilagođavanja slože-

nosti društvenih uslova, jer implicira stvarno menjanje načina rada, odnosa, organizacije i kriterijuma delovanja sredstava informisanja kao subjektivne društvene snage.

Iz toga složenog kompleksa izdvojili bismo samo dva pitanja koja su danas posebno aktuelna. To su: društvena uloga i položaj novinara i novinarstva, i pitanje nosilaca društvenog uticaja u sredstvima informisanja.

Nasuprot konceptu samoupravno angažovanog novinarstva, povremeno su isticane teze o novinarskom radu kao transmisiji ili, pak, kao društveno nezavisnoj i politički samostalnoj delatnosti. Novinarstvo kao transmisija plod je birokratsko-etatističkih društvenih odnosa i dogmatizma kao njihovog idejnog izraza. Za takav se koncept danas kod nas niko direktno i otvoreno ne zalaže, ali se on ponekad javlja kao latentna opasnost. Izražava se prikriveno i povremeno, kad se povodom određenih situacija stvori oštrije kritičko raspoloženje, kada se, u cilju prevazilaženja nepovoljnog stanja, pokušavaju proturiti dogmatski kriterijumi i zahtevi. Ali se iskazuje i trajnije — u svojim blažim modalitetima, kao što su, na primer, teze da štampa treba samo »verno« da odražava interese i zbivanja, da prenosi formirane stavove i da ne može imati kreativnu i kritičku ulogu u formiranju opštih društvenih stavova i uopšte u našem političkom životu. Ideja o novinarstvu, pak, kao društveno nezavisnoj delatnosti, produkt je, kao što se zna, građanskog društva, i to je ideološka teza koja je nastajala sa samom pojavom štampe. U uslovima razvijenije političke arene, odvajanja državne vlasti od društva i oslobođenog građanskog individualizma od korporativnih struktura ranijih društvenih formacija javlja se potreba za tim da se s političkim faktorima, kao što su partije, štampa i drugo, povežu parcijalizovane društvene strukture i osvajaju državni centri političke vlasti. I u daljem razvoju građanskog društva ta »nezavisnost« štampe bila je element opšte razdvojenosti javne vlasti i društva i izražavala se samo u odnosu prema konkurentskoj političkoj strukturi ili programu u uslovima građanskog političkog pluralizma, a nikako kao nezavisnost od određenih političkih interesa. I kao što se značenje svake ideološke teze mora sagledavati u odnosu na njenu socijalnu osnovu i političko dejstvo, i ovo pitanje se može postaviti samo činjenički i konkretno, a ne apstraktno, pojmovno i načelno (jer i kada se tako postavi ono dobija svoj konkretni politički smisao zavisno od tendencija čije postojanje ili delovanje taj ideološki »zaklon« omogućava). Ideja o samostalnom novinarstvu dobila je i kod nas realan društveni podsticaj u svom konkretnom društvenom značenju, pri razgrađivanju etatističkih struktura. U tom smislu, ona — u zavisnosti od situacije — ne mora gubiti aktuelnost (tako štampa mora sačuvati samostalnost od pokušaja grupnih ili birokratskih uzurpacija). Ali, u uslovima razvijenih samoupravnih odnosa i delegatskog političkog sistema ne može se zagovarati politička nezavisnost nijedne oblasti dru-

štvenog rada, pa ni novinarstva, jer za to nema osnova. Tim pre što je poznato da ne postoji politički i društveno nezavisno novinarstvo, da je ono uvek i u građanskom društvu zavisno od određenih političkih interesa kojima u konkretnom slučaju služi. Zato i teze o takozvanom objektivnom novinarstvu, o idejnom neutralizmu uređivačke politike, o novinarstvu kao samostalnoj i društveno nezavisnoj aktivnosti, koje se kod nas mogu čuti — ne samo da odudaraju od naših društvenih uslova nego i od novinarstva kao delatnosti uopšte. Takve teze objektivno, što ne mora značiti uvek i smišljeno, ostvaruju idejnu komunikaciju sa drugim socijalnim interesima koji se ne mogu integrisati u pluralizam interesa samoupravnog sistema.

Drugo pitanje, koje smo želeli ovde da istaknemo, obuhvata nosioce i oblike društvenog uticaja u štampi. O potrebi većeg i adekvatnijeg uticaja šire društvene sredine na uređivačku politiku govori se u našem društvu mnogo. I mada je kod nas načelno prihvaćeno da su, za sada, društveni saveti onaj sistemski oblik koji tom društvenom uticaju treba najviše da doprinese, uočavaju se izvesni problemi u praktičnom funkcionisanju savetâ, ali i jednostrana shvatanja njihove uloge, koja su, opet, na izvestan način povezana sa aktuelnim tendencijama i pojavama o kojima smo govorili. Tako, na primer, uočene su u praksi dve protivrečne, odnosno, kako bi se to političkim žargonom reklo, — negativne — tendencije. Prva se svodi na monopolizaciju politike uređivanja i svih bitnih odluka o njenoj usmerenosti u redakcijama, a savet se samo formalno, načelno o tome izjašnjava i time služi kao »pokriće«; i druga — savet se razvija kao nadredakcijsko telo, koje, sastavljeno i usmeravano od »spoljnih« društvenih subjekata, u štampi deluje poput starateljskog organa. Po našem mišljenju, rešenja se mogu tražiti u karakteru samog rada, njegovom podruštvljavanju i većoj društvenoj odgovornosti njegovih nosilaca — novinara. Nosioci društvenog uticaja u delovanju sredstava informisanja moraju, kao i u svim oblastima društvenog rada, biti — nosioci rada. U tom smislu treba očekivati više od samih redakcija i novinara. Ali, kako je tu reč o radu koji ima najšire društvene relacije, koji ne može biti samo stvar pojedinaca, redakcije ili osnovne organizacije udruženog rada, prirodno je da i najširi društveni interes bude ugrađen u njihovo delovanje, i to organizovano i aktivno. U sadašnjoj fazi saveti su oni oblici koji bi trebalo da objedinjavaju i usmeravaju sve interese i uticaje šire društvene sredine (naravno, ne apstraktne sredine, nego one u kojoj deluju Savez komunista, Socijalistički savez i druge organizovane socijalističke snage) i novinskih kolektiva (u kojima takođe deluje organizovani subjektivni politički faktor i u kojima funkcionišu temeljni oblici našeg političkog i društvenog sistema). Delegatski sistem objektivno povezuje te interese, sadržaje i oblike političkog života.

Ovo ističemo stoga što se o podruštvljavanju delovanja štampe češće govori sa stanovišta institucionalnih oblika i uticaja

političkog života i političkog sistema, a manje se sagledava potreba unutrašnjih specifičnih tokova tog procesa u samoj štampi, karakteru same delatnosti kao vrsti društvenog rada, kao i širim društvenim uslovima. U tom smislu se, u našim prilikama, mora podsticati podruštvljavanje karaktera i načina rada novinara, kao i same profesije. A to podrazumeva pravilan odnos prema društvenoj sredini i pojavama koje se razmatraju, aktivnije učešće novinara u tokovima i oblicima političkog života. Tim podruštvljavanjem se nikako ne bi uskraćivalo pravo redakcijama i novinarima na zauzimanje stava, već bi se doprinosilo stvaranju uslova i prakse u kojima se ti stavovi mogu formirati delotvornije i zasnovanije — u neposrednoj društvenoj sredini. Jer »posebna« pozicija, zatvaranje u profesionalne, institucionalne forme i posebni status ne mogu biti osnova za formiranje integralnije društvene svesti i društvenog karaktera novinarskog rada.

Dakako, takav zahtev ne obuhvata samo potrebu za još većim otvaranjem izvora informacija za sredstva informisanja nego ima i najšire društvene konsekvence; upućuje na otvaranje svih društvenih struktura prema javnosti, i podrazumeva puno angažovanje ne samo novinara već i svih radnih ljudi u društvenom životu. Naravno, taj proces »otvaranja« i demokratizacije ne može biti parcijalan, on mora sobom obuhvatiti još postojeće monopolske pozicije i neprihvatljiva ponašanja u samoj štampi, radi njihovog prevazilaženja. U nizu »sektora« (na primer, informisanje o zbivanjima u pojedinim kolektivima i širim sredinama, kvalifikovanje ljudi i pojava, komentari o zbivanjima u društvu, umetnička kritika i drugo) štampa se mora brže demokratizovati; u izboru i orijentaciji na pojedine teme otvarati se za širi krug saradnika i nosilaca programa, oslobađati se pretenzija da uvek donosi konačne sudove, da su uvek novinar i redakcija, i kada, očigledno, greše — u pravu. A kriterijumi, odnosi i principi, njihov samoupravni karakter — u unutrašnjem životu novinskih kuća i u svakodnevnom obavljanju novinarskog posla — morali bi biti u punom skladu sa onim ciljevima za čije se realizovanje naša štampa, inače, u društvu bori. (Pomenimo samo primer nagrađivanja prema radu ili uravnilovke jer tu se susrećemo sa veoma različitim iskustvima u novinskim kućama.)

U celini uzev, kada se ističe opšti zahtev da štampa u našem društvu treba dosledno da izražava interese udruženog rada, mora se imati na umu da na društvenoj osnovi udruženog rada specifičnost jednog »područja« ne može biti razlog njegove [illegible]osti, posebnosti, ni njegove podređenosti (na temelju [illegible] duhovnih, odnosno materijalnih svojstava podele rada). [illegible] društvu i procesi prevladavanja ostataka podele rada [illegible] na jednoj drugoj ravni i sa drugačijim smislom: [illegible] od svih, pa i političkih, profesionalnih, »cehovskih« [illegible] otuđenosti — slobodnom razmenom i udruživa[illegible] Podrazumeva se da smo na početku ovog procesa.)

Ako prihvatamo da je novinarski rad integralni deo udruženog rada, da su novinari radni ljudi, onda ćemo prihvatiti i to da je i celokupna ta delatnost aktivan subjekt formiranja širih društvenih interesa udruženog rada, političkog života i razvoja samoupravnih odnosa u našem društvu.

To je, svakako, i opšta konstatacija, takozvano opšte mesto. Ona može biti fraza, ako se tako stvar postavi. Ali mi skrećemo pažnju na jedan njen smisao — fundamentalni princip u aktuelnim društvenim tokovima, koji upućuje i orijentiše na iznalaženje konkretnijih rešenja, daje im određeno značenje koje se na praktičnom, idejnom i pojmovnom planu sukobljava sa rešenjima koja štampu svode na tehnološku transmisiju (što bi u političkom smislu značilo da se i subjektivna politička aktivnost svodi na transmisiju) ili pak društveno i politički »nezavisnu« delatnost (što bi, opet, moglo značiti i otvaranje prostora političkim interesima i njihovim ideološkim izrazima koji su u suprotnosti sa osnovnim klasnim interesom u našem društvu).

Sa ovim dolazimo i do naše početne konstatacije: u društvenom položaju štampe još ima recidiva iskustava »agitpropovskog« i »tržišnog«, i njih treba prevazilaziti zajedno sa alternativama koje ceo taj kompleks svode na jedno ili drugo. Dakako, to je lakše konstatovati u principu nego dalje izgrađivati praksu i odnose, prepoznavati i savlađivati postojeće otpore. (Iako se pragmatski sve situacije dosta lako »rešavaju« — paušalnim kvalifikacijama i potezima). Tim pre što, kako sada stvari stoje, najaktuelniji problemi ipak nisu toliko vezani za principe koliko za samu praksu. Štampa u tom pogledu očekuje širu, konkretniju i konstruktivniju podršku i razumevanje društva, s obzirom na uslove i probleme sa kojima se sreće, a njih nije malo; to je ona društvena »mera« za najširi društveni interes koji štampa u svom delovanju mora uvažavati.

Ljiljana Jovičić

Lična primanja na teret materijalnih troškova i iz sredstava zajedničke potrošnje

Međurepubličko-pokrajinskim društvenim dogovorom o samoupravnom uređivanju odnosa u oblasti dohotka i ličnih dohodaka, koji su potpisali veća Saveza sindikata republika i pokrajina i Veće Saveza sindikata Jugoslavije, a koji je donet 1975. godine, utvrđena je obaveza donošenja kriterija za lična primanja na teret materijalnih troškova i iz zajedničke potrošnje. Zajednička lista doneta na nivou zemlje sadrži kriterije za 16 elemenata ostalih ličnih primanja.[1]

Kriteriji su utvrđeni u vidu raspona, najnižeg ili najvišeg procenta koji se primenjuje na odgovarajuću osnovicu za utvrđivanje najnižeg ličnog dohotka, ličnog dohotka pripravnika, zatim

[1] Uporedna analiza kriterija za lična primanja na teret materijalnih troškova i iz zajedničke potrošnje urađena je na osnovu zajedničkih lista republika i pokrajina i na osnovu Tabelarnog pregleda zajedničkih kriterija sačinjenog u Veću SSJ.

na prekovremeni rad, noćni rad, rad u dane praznika, bolovanje, dnevnice u zemlji i inostranstvu, naknade za korišćenje sopstvenog automobila, terenski dodatak, odvojeni život, troškove prevoza na posao i s posla, regres za ishranu, nagrade učenicima i studentima, regres za godišnji odmor i solidarnu pomoć. Na osnovu tih kriterija, u svim republikama i pokrajinama utvrđeni su i razrađeni stavovi za koje će se sindikati u republikama, odnosno pokrajinama, zalagati u cilju sprovođenja dogovorene politike ličnih primanja na teret materijalnih troškova i iz sredstava zajedničke potrošnje. Kriteriji republika i pokrajina menjani su i dograđivani u procesu primene Zakona o udruženom radu, odnosno u sklopu društvenih dogovora i stavova o politici raspoređivanja dohotka, čistog dohotka i sredstava za lične dohotke. Kriteriji utvrđeni za celu Jugoslaviju, kao sastavni deo Međurepubličko-pokrajinskog društvenog dogovora, nisu do sada pretrpeli nikakve izmene.

Prema Zajedničkoj listi na nivou zemlje, samoupravnim sporazumima utvrđuje se iznos *najnižeg ličnog dohotka* radnika za normalni radni doprinos i puno radno vreme, a koji se može povećavati u okviru porasta dohotka OOUR i radne zajednice i produktivnosti ukupnog društvenog rada. Ukoliko je OOUR potpisala više od jednog samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora o najnižem ličnom dohotku, tada se može primenjivati viši dogovoreni najniži lični dohodak. Ova problematika nije regulisana društvenim stavovima na nivou republika Makedonije, Crne Gore, Slovenije,[2] Hrvatske, SR Bosne i Hercegovine, i pokrajina Vojvodine i Kosova. Društvenim dogovorom SR Srbije utvrđena je obaveza da se samoupravnim opštim aktima u OOUR određuje visina zajamčenog ličnog dohotka, u skladu sa samoupravnim sporazumom o zajedničkim osnovama i merilima, teritorijalnim društvenim dogovorom i zakonom. Zajednički kriteriji o iznosu najvišeg ličnog dohotka utvrđeni su jedino u Prilogu uz dogovor o zajedničkim kriterijima za usklađivanje povećanih isplata ličnih dohodaka, ličnih primanja i drugih izdataka za 1979. godinu u Bosni i Hercegovini. Prema ovim odredbama, najviši lični dohodak, bez dela ličnog dohotka po osnovu minulog rada, ne može premašiti iznos koji se dobija kada se prosečan čisti lični dohodak ostvaren u Republici u prethodnoj godini pomnoži sa koeficijentom 4,8.

Prema Zajedničkoj listi na nivou zemlje *iznos ličnog dohotka pripravnika* utvrđuje se samoupravnim sporazumom uz mogućnost korekcije, prema uspehu u radu i uslovima rada i drugo.

---

[2] U SR Sloveniji Zajednička lista ličnih primanja na teret materijalnih troškova i iz sredstava zajedničke potrošnje, doneta na osnovu Međurepubličko-pokrajinskog društvenog dogovora, ne primenjuje se, ova problematika se rešava na osnovu Stavova Republičkog veća Saveza sindikata Slovenije i zadataka sindikata u 1979. godini. Tim stavovima, međutim, nisu utvrđeni kvalitativni odnosi.

Ova materija ne reguliše se na nivou republika Makedonije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, kao i pokrajina Kosova i Vojvodine. U Društvenom dogovoru SR Srbije predviđeno je da će učesnici dogovora nastojati da se samoupravnim opštim aktom i samoupravnim sporazumima o zajedničkim osnovama i merilima utvrde merila kojima se visina ličnog dohotka pripravnika određuje u odnosu na lični dohodak radnika koji obavljaju iste ili slične poslove. U Zajedničkoj listi SR Crne Gore utvrđeno je da pripravniku pripada mesečna akontacija ličnog dohotka obračunata na prosek ostvarenog neto ličnog dohotka u privredi Republike u prethodnoj godini, ili prosek ličnog dohotka organizacije u kojoj se pripravnik obučava. Pripravniku sa srednjom stručnom spremom pripada najviše 75%, navedenog ličnog dohotka, sa višom najviše 90%, sa visokom 110%, imajući u vidu postignute rezultate rada.

U Zajedničkoj listi na nivou Jugoslavije dogovoreno je da se samoupravnim sporazumom utvrđuje *iznos povećanja ličnog dohotka za prekovremeni rad* u rasponu 25—50% obračunske osnove ili ostvarene akontacije ličnog dohotka. Na isti način ova materija je regulisana i u dokumentima SR Srbije, SR Makedonije, SR Crne Gore, SR Bosne i Hercegovine, SAP Vojvodine i Kosova. Za prekovremeni rad u SR Hrvatskoj se, prema odredbama Zajedničke liste, obračunska osnovica ličnog dohotka uvećava za 35—50%, procenat povećanja fiksno se utvrđuje samoupravnim sporazumom grupacije.

Iznos povećanja ličnog dohotka za noćni rad, prema stavovima u Zajedničkoj listi utvrđenoj za nivo Jugoslavije, reguliše se samoupravnim sporazumima i ne može biti manji od 20% obračunske osnove ili ostvarene akontacije ličnog dohotka. Ovaj vid naknade istovetno je regulisan u Zajedničkoj listi SR Hrvatske i SAP Kosova. U SR Srbiji i SR Crnoj Gori lični dohodak za rad noću uvećava se najmanje za 25%; u SR Makedoniji za 20—30%; u SR BiH za 25—35% i u SAP Vojvodini za 20%.

U Zajedničkoj listi na nivou zemlje utvrđeno je da *za rad u dane praznika* radniku, pored zakonski određene naknade i akontacije ličnog dohotka, pripada još i povećanje u visini od 25 do 50% obračunske osnove ili ostvarene akontacije ličnog dohotka za redovno radno vreme. Isti relativni odnosi utvrđeni su i u dokumentima SR Srbije, SR Makedonije, SR Hrvatske, SAP Vojvodine i Kosova. U SR Crnoj Gori za rad u dane praznika akontacija ličnog dohotka se uvećava za 50%. Pored razlike u relativnim iznosima, postoje razlike i u obračunskoj osnovi; negde je to precizirano, a negde se govori samo o ličnom dohotku kao osnovi. U SR Srbiji osnova je »iznos ličnog dohotka«; u SR Makedoniji »lični dohodak za redovno radno vreme«; u SR Crnoj Gori »ostvarena akontacija ličnog dohotka«; u SR Hrvatskoj »iznos ličnog dohotka«; u SRBiH »ostvarena akontacija ličnog dohotka radnika u tekućem mesecu«; u SAP Vojvodini »obračunska osnova ili ostvarena akontacija ličnog dohotka za redovno radno

vreme«; u SAP Kosovu »obračunska osnovica ili ostvarena akontacija ličnog dohotka«.

Prema Zajedničkoj listi na nivou zemlje samoupravnim sporazumom se utvrđuju visina i uslovi sa kojima će se obezbediti realna vrednost *naknade ličnog dohotka za vreme bolovanja do 30 dana.* Ove odredbe ne regulišu se stavovima na nivou SR Makedonije i SRBiH. U dokumentima SR Hrvatske i SAP Vojvodine odredbe su istovetne kao i u Zajedničkoj listi na nivou zemlje. U SR Srbiji naknada za bolovanje do 30 dana nije preciznije određena ni u relativnom iznosu ni po osnovi obračuna. U SR Crnoj Gori za bolovanje do 30 dana naknada je 70% od osnove, s tim da ne može biti niža od zajamčenog ličnog dohotka. U slučaju nesreće na poslu, zatim za trudničko bolovanje, zarazne bolesti naknada i bolničko lečenje iznosi 100% od utvrđene osnove. U SAP Kosovu utvrđeno je da se samoupravnim opštim aktom određuje visina naknade koja ne može biti manja od zagarantovanog ličnog dohotka radnika.

U Zajedničkoj listi Jugoslavije utvrđeno je da *dnevnice za službena putovanja u zemlji* mogu iznositi najviše 10% prosečnog mesečnog neto ličnog dohotka privrede Jugoslavije u prethodnoj godini. Kada se troškovi prenoćišta posebno računaju, taj iznos može da bude 12% od navedene osnove. Na istovetan način pitanje dnevnica regulisano je u SR Srbiji, SR Hrvatskoj, SAP Vojvodini i SAP Kosovu. U SR Makedoniji dnevnica može iznositi do 12% prosečno isplaćenog ličnog dohotka u privredi Republike u prethodnoj godini, a ukoliko se priznaju troškovi noćenja prema priloženom računu, taj iznos može biti do 15% od osnovice. U Zajedničkoj listi SR Crne Gore utvrđeno je da dnevnica može iznositi 12% prosečnog ličnog dohotka u privredi Republike u prethodnoj godini, a ukoliko se posebno priznaju troškovi noćenja, dnevnica se umanjuje za 40%. U SRBiH, u Prilogu uz dogovor za 1979. godinu utvrđeni su apsolutni iznosi dnevnice — 400 dinara, a sa troškovima noćenja 500 dinara.

Dnevnice za službena putovanja u inostranstvo, prema Zajedničkoj listi na nivou zemlje, utvrđuju se samoupravnim sporazumom, a najviše do visine određene za radnike saveznih organa uprave. Iste odredbe sadržane su i u stavovima SR Srbije, SR Hrvatske, SAP Vojvodine i Kosova. U zajedničkim listama SR Makedonije i Crne Gore limitirajući faktor je visina dnevnica utvrđena za radnike u republičkim organima uprave. Odredbe o visini dnevnice za službena putovanja u inostranstvo nisu sadržane u zajedničkim kriterijima SRBiH.

U Zajedničkoj listi Jugoslavije *iznos naknade troškova za korišćenje sopstvenog automobila u službene svrhe* ograničen je na 30% cene benzina po pređenom kilometru. Isti iznos utvrđen je u SR Srbiji, SR Hrvatskoj, SRBiH i SAP Vojvodini. Naknada u iznosu od 25% utvrđena je u zajedničkim listama SR Makedo-

nije i SR Crne Gore. U dokumentima SAP Kosova za ovaj vid naknade nisu utvrđeni zajednički kriteriji.

Iznos terenskog dodatka, prema kriterijima iz Zajedničke liste Jugoslavije, limitiran je do 6% prosečnog mesečnog ličnog dohotka isplaćenog u privredi Jugoslavije u prethodnoj godini. Prema istovetnim merilima, utvrđeni su zajednički kriteriji u SR Srbiji, SR Hrvatskoj, SAP Vojvodini i Kosovu. U SR Makedoniji dogovoren je isti relativni iznos, ali se primenjuje na prosek mesečnog ličnog dohotka isplaćenog u privredi Republike u prethodnoj godini. Prema kriterijima iz Zajedničke liste SR Crne Gore, terenski dodatak se utvrđuje dnevno i može da iznosi 50% dnevnica za službena putovanja. U BiH terenski dohodak za 1979. godinu utvrđen je u iznosu od 135 dinara kada je obezbeđena ishrana i smeštaj, bez toga terenski dodatak iznosi 210 dinara.

Prema Zajedničkoj listi na nivou zemlje *naknada za odvojeni život* utvrđuje se samoupravnim sporazumom, kako je to regulisano u SR Crnoj Gori i SAP Kosovu. Dnevna naknada za odvojeni život u SR Srbiji može iznositi najviše 60% od dnevnice za službena putovanja u zemlji; u SR Makedoniji 65% prosečnog ličnog dohotka isplaćenog u privredi Republike u prethodnoj godini; u SR Hrvatskoj 70% prosečnog mesečnog neto ličnog dohotka po radniku u privredi Republike iz prethodne godine; u SRBiH — 26% iznosa dnevnice za službena putovanja u zemlji sa troškovima noćenja; u SAP Vojvodini do 60% prosečnog ličnog dohotka isplaćenog u privredi Pokrajine u prethodnoj godini.

Zajednička lista Jugoslavije ne sadrži kriterije za utvrđivanje *naknade troškova prevoza na posao i sa posla;* prema toj listi, ova problematika se razrađuje samoupravnim sporazumima ili teritorijalnim dogovorima. Istovetne odredbe su sadržane u dokumentima SR Hrvatske i SAP Vojvodine. U SR Srbiji ovaj vid naknade reguliše se teritorijalnim društvenim dogovorom, a u SAP Kosovu je razrađena samoupravnim sporazumom. U zajedničkim listama SR Makedonije i BiH ovo pitanje nije sadržano. U SR Crnoj Gori naknada troškova prevoza na posao utvrđuje se najviše do visine cene prevoza sredstvima javnog saobraćaja.

Prema Zajedničkoj listi Jugoslavije i zajedničkim listama SR Srbije, SR Makedonije, SR Crne Gore, SR Hrvatske, SAP Vojvodine i Kosova, *regres za ishranu u toku rada može da* iznosi najviše do 10% od proseka ličnog dohotka za prethodnu godinu Vojvodine i Kosova, *regres za ishranu u toku rada može da iznosi* je kao u Zajedničkoj listi Jugoslavije, ali je osnovica prosečan mesečni lični dohodak ostvaren u Republici u prethodnoj godini.

Nagrade učenicima i studentima na praktičnom radu, prema Zajedničkoj listi donetoj na nivou zemlje, regulišu se samoupravnim sporazumima. U SR Makedoniji, SRBiH i SAP Kosovu zajednički kriteriji za ove isplate nisu utvrđeni. U SR Srbiji nema zajedničkih kriterija, već se ove naknade utvrduju uzimanjem u

obzir ličnih dohodaka radnika koji obavljaju iste ili slične poslove. Prema kriterijima iz Zajedničke liste SR Crne Gore, nagrade za praktičan rad učenicima u privredi iznose najmanje 20% u prvoj, 25% u drugoj i 30% u trećoj godini u odnosu na prosečan lični dohodak ostvaren u privredi Republike. U SR Hrvatskoj ova pitanja regulišu se samoupravnim sporazumima i teritorijalnim društvenim dogovorima.

Regres za godišnji odmor, prema zajedničkim kriterijima utvrđenim na nivou zemlje, SR Srbije, SR Hrvatske i SAP Kosova, najviše dostiže 60% proseka ličnog dohotka u republici, odnosno pokrajini, ostvarenog u prethodnoj godini. Isti relativni iznosi, ali u odnosu na prosek ličnog dohotka u privredi republike, ili pokrajine, ostvaren u prethodnoj godini, sadržani su u zajedničkim kriterijima SR Makedonije, SR Crne Gore i SAP Vojvodine. U SRBiH regres za godišnji odmor utvrđuje se u iznosu od 55% republičkog proseka ličnog dohotka iz prethodne godine.

Prema Zajedničkoj listi na nivou zemlje, visina *solidarne pomoći* utvrđuje se samoupravnim sporazumom ili teritorijalnim društvenim dogovorom. Ove kriterije ne sadrže zajedničke liste SR Srbije i SRBiH. U SR Makedoniji visina solidarne pomoći ograničena je na dvomesečni prosek ličnog dohotka. U SAP Kosovu kriteriji za solidarnu pomoć utvrđuju se samoupravnim opštim aktima.

Kriteriji za utvrđivanje *visine otpremnine* nisu obuhvaćeni Zajedničkom listom donetom na nivou zemlje, ali su u svim republikama i pokrajinama utvrđeni zajednički kriteriji za ovaj vid ličnih primanja. U SR Makedoniji otpremnina se može utvrditi u visini prosečnog ličnog dohotka radnika ostvarenog za poslednjih 12 meseci. Ukoliko je taj prosek niži od proseka organizacije, radniku pripada prosek organizacije. U SR Crnoj Gori otpremnina može iznositi najmanje jedan, a najviše tri prosečna lična dohotka radnika isplaćena u prethodnoj godini. U SR Hrvatskoj visina otpremnine može iznositi najviše tri prosečna mesečna lična dohotka ostvarena u privredi Republike u prethodnoj godini. U SRBiH i SAP Kosovu otpremnina može iznositi najmanje jedan, a najviše tri prosečna mesečna lična dohotka, koji radnik ostvari za poslednjih 12 meseci. U BiH predviđena je i alternativa: ukoliko je prosek ličnog dohotka radnika niži od proseka organizacije, radniku pripada otpremnina u iznosu proseka organizacije. U SAP Vojvodini otpremnina može biti u visini najviše tri prosečna mesečna lična dohotka po radniku ostvarena u privredi Pokrajine u prethodnoj godini.

Posmatrano prema broju zajedničkih kriterija za lična primanja na teret materijalnih troškova i iz sredstava zajedničke potrošnje, koji su sadržani u zajedničkim sindikalnim listama, društvenim dogovorima ili stavovima, postoje znatne razlike između republika i pokrajina. Zajednička lista, doneta na osnovi Međure-

publičko-pokrajinskog društvenog dogovora o samoupravnom uređivanju odnosa u oblasti dohotka i ličnih dohodaka, sadrži 15 zajedničkih kriterija za ostala lična primanja; Prilog o zajedničkim kriterijima za usklađivanje povećanih isplata ličnih dohodaka, ličnih primanja i izdataka na teret materijalnih troškova i iz zajedničke potrošnje u SRBiH obuhvata 12 elemenata; Zajednička lista ličnih primanja na teret materijalnih troškova i isplata iz sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju u 1979. godini za SR Crnu Goru sadrži 21 element; Kriteriji za lična primanja na teret materijalnih troškova i iz zajedničke potrošnje u SR Hrvatskoj imaju 18 elemenata; Aneks dogovora o isplati iz sredstava zajedničke potrošnje ličnih primanja i izdataka na teret materijalnih troškova SR Makedonije sadrži 13 elemenata; prema stavovima Republičkog veća Sindikata Slovenije i zadacima Sindikata u 1979. godini, za lična primanja na teret materijalnih troškova i iz sredstava zajedničke potrošnje ne utvrđuju se kvantitativni iznosi ni u relativnom ni u apsolutnom smislu, već stavovi i polazne osnove od kojih treba poći pri uređivanju ovih odnosa; kriteriji za ostala lična primanja u SR Srbiji sastavni su deo Društvenog dogovora o osnovama za samoupravno uređivanje odnosa u raspoređivanju čistog dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke i za zajedničku potrošnju, a ima ih 15; u SAP Vojvodini osnove za usklađivanje ličnih primanja i izdataka koji se isplaćuju na teret materijalnih troškova i sredstava za lične dohotke i iz zajedničke potrošnje utvrđene su Društvenim dogovorom koji sadrži 15 zajedničkih kriterija; u sklopu Društvenog dogovora o zajedničkim osnovama samoupravnog uređivanja odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i čistog dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju u SAP Kosovu utvrđeno je 13 kriterija za ostala lična primanja.

Iz komparativnog pregleda kriterija za uvećanje ličnog dohotka, za isplate na teret materijalnih troškova i iz zajedničke potrošnje uočljivo je, pre svega, da se na različit način i različit broj naknada i isplata reguliše zajedničkim kriterijima na nivou republika i pokrajina. U republikama i pokrajinama, gde se ova primanja i kvantitativno opredeljuju, postoje razlike u visini utvrđenih kriterija u relativnim veličinama, kao i razlike osnova na koje se ti relativni odnosi primenjuju, što ima za rezultat različit položaj radnika kojima se ta primanja isplaćuju.

U takvim okolnostima, i kod ovih primanja koja imaju sasvim određenu namenu dolaze do izražaja razlike u dohotku, odnosno razlike u uslovima sticanja dohotka. Praktično, to znači da organizacije koje ostvaruju visok dohodak, čija visina nije isključivo rezultat rada, imaju mogućnost da maksimalnim procentom i visokom osnovicom obezbeđuju svojim radnicima i visoka lična primanja. Na drugoj strani, zbog razlika u osnovici i pored istih uslova, pa i u organizacijama iste grane, naknade za pojedina primanja biće različite. Takve razlike su najuočljivije u iznosima terenskog dodatka, dnevnica, otpremnine i slično.

Prema pokazateljima finansijskih rezultata poslovanja osnovnih organizacija udruženog rada iz oblasti privrede u 1978. godini, izdvojena sredstva za zajedničku potrošnju u OOUR učestvuju u ostvarenom dohotku sa 8,9%, a u 1977. sa 7,8, pri čemu je indeks rasta u odnosu na 1977. godinu 145, a u prvom polugodištu 1979. godine 150. U strukturi čistog dohotka sredstva za zajedničku potrošnju učestvuju u 1977. godini sa 9,9%, a u 1978. sa 11,4%, u prvih šest meseci 1979. godine učešće je smanjeno i iznosi 11,2%, što proizlazi iz navedenog indeksa rasta mase sredstava za zajedničku potrošnju. U rastu sredstava za zajedničku potrošnju od 50% sadržana su povećana izdvajanja za ishranu radnika, čiji je indeks 196, a indeks za regres za godišnji odmor je 547. Visok porast izdvajanja za ostale namene usledio je zbog izdvajanja sredstava čistog dohotka za topli obrok i za regres za godišnji odmor radnika, koji su se u 1977. godini jednim delom isplaćivali na teret sredstava za lične dohotke.[3] Pored toga, na ovakva kretanja uticale su i pojave stvaranja rezervi za formiranje fondova zajedničke potrošnje za narednu godinu, iz kojih će se ove isplate vršiti. U narednoj godini iz tekućeg dohotka ne mogu se isplaćivati sredstva za regres, ishranu i stambenu izgradnju. U ukupnim sredstvima zajedničke potrošnje sredstva za stambenu izgradnju čine 45,6%, a u 1977. ova sredstva su predstavljala 49,4% sredstava zajedničke potrošnje. U odnosu na prethodnu godinu, sredstva za stambenu izgradnju porasla su za 34%, pri čemu je ostvarena nešto brža dinamika izdvojenih sredstava iz čistog dohotka (indeks 135) nego sredstva za stambenu izgradnju iz ličnih dohodaka radnika (indeks 130). Ukupno izdvojena sredstva za zajedničku potrošnju, zajedno sa sredstvima za stambenu izgradnju, premašuju nivo izdvojenih sredstava za proširenje i unapređenje materijalne osnove udruženog rada, što nije bio slučaj u 1977. i ranijih godina, imajući u vidu da pri tom opada učešće sredstava za stambenu izgradnju u korist isplata za ostale namene.

Visok porast sredstava zajedničke potrošnje, a osobito dela za ostale namene, predstavlja ozbiljan problem u doslednoj primeni principa raspodele prema radu i rezultatima rada, jer visoka izdvajanja po ovim osnovama obezvređuju postignute rezultate i napore u ostvarivanju raspodele dohotka, čistog dohotka i ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada. Problemi prekomernih isplata iz sredstava zajedničke potrošnje izraženi su, jer su visoka

[3] Određena odstupanja od ovakvog stava uslediće sa usvajanjem izmena i dopuna u Zakonu o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka. Naime, u Predlogu izmena i dopuna predviđeno je da se sredstva za topli obrok i stambenu izgradnju mogu isplaćivati i iz tekućeg dohotka. Kretanja sredstava zajedničke potrošnje iskazana u navedenim indeksima usledila su pre pokretanja postupka za izmenu Zakona.

lična primanja radnika uglavnom vezana za istovremeno visoke lične dohotke, a svemu tome je izvor visoki dohodak koji nije isključivo rezultat rada. Drugim rečima, dohodak koji bi morao da se usmerava u razvoj materijalne osnove rada, kao rezultat izuzetnih prirodnih ili tržišnih pogodnosti, vrlo se često preko ličnih dohodaka i zajedničke potrošnje preliva u ličnu potrošnju radnika. Na ozbiljnost problema i njegovu akutnost ukazuje i navedeni podatak da su izdvajanja za zajedničku potrošnju veća od onih za akumulaciju.

Utrošena sredstva zajedničke potrošnje po radniku na nivou zemlje iznose 8.227 dinara. Posmatrano po strukturi čistog dohotka, na ova sredstva otpada 7,47%. Najviši iznos utrošenih sredstava zajedničke potrošnje ostvaren je u SR Sloveniji u iznosu od 12.155 dinara, što predstavlja 8,85% čistog dohotka. U SAP Kosovu ostvaren je najmanji iznos — 1.782 dinara, što u strukturi čistog dohotka čini 2,29%. Najveći iznos utrošenih sredstava zajedničke potrošnje po radniku u periodu I—XII 1978. godine ostvaren je u proizvodnji nafte i zemnog gasa — 67.823 dinara, zatim u cevovodnom transportu 62.880, u proizvodnji derivata nafte 56.570, projektovanju i srodnim uslugama 36.176 dinara. Istovremeno, zajednička potrošnja po radniku u proizvodnji tekstilnih prediva iznosi 9.904, u proizvodnji rezane građe i ploča 10.682, u drumskom saobraćaju 10.955. dinara itd. Koeficijent raspona iznosi 6,84. Karakteristično je da je samo u dve delatnosti akumulacija po radniku veća od najvećeg izdvajanja za zajedničku potrošnju, odnosno 62 delatnosti imalo je manju akumulaciju od zajedničke potrošnje izdvojene u proizvodnji nafte i zemnog gasa.

Najviši iznos utrošenih sredstava zajedničke potrošnje za stambenu izgradnju po radniku u privrednim delatnostima ostvaren je u proizvodnji nafte i zemnog gasa 31.996 dinara; u proizvodnji derivata nafte 25.223; proizvodnji rude gvožđa 24.193; projektovanju i srodnim uslugama 12.006 dinara itd. Najmanja izdvajanja za stambenu izgradnju ostvarena su u proizvodnji rezane građe i ploča 2.292 dinara; u preradi kaučuka 2.415; u proizvodnji kožne obuće i galanterije 2.431; u proizvodnji finalnih proizvoda od drveta 2.547 dinara itd. Koeficijent između najvišeg i najnižeg izdvajanja iznosi 13,96. Ako se izdvajanja za stambenu izgradnju posmatraju u odnosu na prosečnu ugovorenu cenu stana u 1978. godini, koja je iznosila 9.347 dinara po kvadratnom metru, onda se u proizvodnji nafte i zemnog gasa po radniku obezbeđivalo 3,4, a u proizvodnji rezane građe i ploča 0,25 kvadratnih metara stambene površine. Prema tome, za stan površine 50 kvadratnih metara u proizvodnji nafte potrebna su izdvajanja 14,7 radnika, a u proizvodnji rezane građe neophodno je udružiti izdvajanja 200 radnika za jedan stan. Ovo jasno ukazuje na to kakva je dinamika rešavanja stambenih problema u navedenim delatnostima. Ovo svakako upućuje na zaključak da takve razlike ne mogu biti odraz toliko veće, odnosno manje produktivnosti i ostva-

renog dohotka. U suštini, postojeće razlike u izdvajanjima i trošenju sredstava zajedničke potrošnje namenjenih za stambenu izgradnju nisu proistekle iz uloženog rada i ostvarenih rezultata rada.

Raspon utrošenih sredstava zajedničke potrošnje po radniku u društvenim delatnostima iznosi 6,22, što je znatno manje od raspona u privredi. Najviši iznos utrošenih sredstava zajedničke potrošnje po radniku u društvenim delatnostima ostvaren je u izdavačko-novinskoj delatnosti 59.218 dinara; u naučnoistraživačkoj delatnosti 27.022; u kinematografiji 24.430; u radio i televiziji 23.278 dinara. Najmanje je utrošeno sredstava u osnovnom obrazovanju — 9.521 dinar; u društvenoj zaštiti dece 9.540; u umetničkoj delatnosti 11.252; u srednjem obrazovanju 12.224 dinara itd.

Utrošena sredstva zajedničke potrošnje za stambenu izgradnju po radniku u društvenim delatnostima, posmatrano u rasponu najviših i najnižih, ostvarena su sa 4,23:1. Najveći iznos utrošenih sredstava za stambenu izgradnju zabeležen je u naučnoistraživačkoj delatnosti — 9.222 dinara; u izdavačko-novinskoj delatnosti 7.538; radio i televiziji 7.427; u visokom obrazovanju 6.613 dinara itd. Najmanja sredstva i najmanja trošenja za stambenu izgradnju imala je stalna zdravstvena zaštita 2.182 dinara; zatim socijalna zaštita 2.377; osnovno obrazovanje 2.378; društvena zaštita dece 2.547 dinara itd.

O tendenciji da se raspodela vrši izvan merila rada i rezultata rada i da se sporo i nedosledno ostvaruje princip slobodne razmene rada svedoče i kretanja utrošenih sredstava zajedničke potrošnje u radnim zajednicama privrednih i vanprivrednih delatnosti. Najveći iznos zajedničke potrošnje ostvaren je u SIZ za oblast energetike — 60.489 dinara; SDK 57.866; narodne banke 56.862; štedno-kreditne organizacije 49.948 dinara itd. Najmanje sredstava utrošeno je u radnim zajednicama: proizvodnja stočne hrane 707 dinara; umetničke delatnosti 2.307; radio i televizija 2.371; ribarstvo 3.529 dinara itd. Koeficijent raspona utrošenih sredstava između radnih zajednica iznosi 85,56. Raspon utrošenih sredstava zajedničke potrošnje za stambenu izgradnju još je veći: 122,18:1. Najveća utrošena sredstva za stambenu izgradnju ostvarena su u radnim zajednicama: proizvodnja nafte i gasa 30.426 dinara; rečni i jezerski saobraćaj 26.971; proizvodnja derivata nafte 24.706; narodne banke 24.148 dinara itd., dok je za stambenu izgradnju najmanje utrošeno u radnim zajednicama: ribarstvo 247 dinara; društveni fondovi 250; proizvodnja stočne hrane 283; apoteka 286 dinara itd.

Poseban problem predstavlja obezbeđivanje sredstava zajedničke potrošnje u organizacijama koje posluju sa gubitkom, osobito kada se ima na umu da su razlozi gubitaka različite prirode, pri čemu oni ne moraju biti subjektivne prirode. Ako nisu utvrđeni čvrsti zajednički stavovi i merila, u ovakvim slučajevima radnici su oštećeni, naročito u odnosu na zaposlene u onim delatnos-

tima gde se dohodak stiče po osnovu povoljnih prirodnih pogodnosti i tržišnih uslova i znatno je veći od rezultata uloženog rada. U slučajevima subjektivnih razloga slabog poslovanja, posledice bi morale biti restriktivne i kada je reč o sredstvima zajedničke potrošnje.

U strukturi čistog dohotka u OOUR koje su poslovale sa gubicima sredstva zajedničke potrošnje zahvatala su 7,9%, a ostatak — sredstva za lične dohotke. Za razliku od OOUR koje su poslovale sa pozitivnim finansijskim rezultatom, kod kojih ukupan porast mase izdvojenih sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju od 26% rezultira uglavnom zbog visokog porasta raspoređenih sredstava za zajedničku potrošnju — 53% i delom usled porasta mase poreza i doprinosa iz ličnih dohodaka — porast izdvojenih sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju u OOUR sa gubicima — od 12% — rezultira u celini iz porasta mase sredstava ličnih dohodaka od 18%, jer su izdvojena sredstva za zajedničku potrošnju smanjena za 29%, što donekle ukazuje na napore ovih organizacija da se unutrašnjim rezervama i odricanjima doprinese smanjenju gubitaka.

Iz navedenih podataka o sredstvima zajedničke potrošnje po delatnostima i strukturi dohotka može se uočiti da je izražena pojava prekomernog izdvajanja i trošenja ovih sredstava. Navedeni društveni stavovi, utvrđeni u republikama i pokrajinama, sudeći po kretanjima, nisu dovoljni ili se neadekvatno ostvaruju, pa se nije ni obezbedilo da se ovi vidovi potrošnje kreću u granicama ostvarenog dohotka i čistog dohotka. U pojedinim republikama i pokrajinama vode se rasprave i pripremaju izmene društvenih dogovora i kriterija za lična primanja na teret materijalnih troškova i zajedničke potrošnje u cilju njihovog dovođenja u realne granice. U Prilogu uz Dogovor o zajedničkim kriterijima za usklađivanje povećanih isplata ličnih dohodaka, ličnih primanja i drugih izdataka za 1979. godinu u BiH utvrđeno je da se za zadovoljavanje zajedničkih potreba radnika može po radniku godišnje izdvajati najviše do iznosa koji se dobija kada se prosečan čisti lični dohodak ostvaren u Republici pomnoži sa koeficijentom 0,90. Ovo se ne odnosi na isplate za obrok u toku rada, za oporavak bolesnih, iscrpljenih i iznemoglih radnika, kao i na sredstva za stambenu izgradnju, investicije u objekte i opremu društvenog standarda niti na dotacije date drugim organima i organizacijama za investicije. U SAP Vojvodini priprema se dopuna Društvenog dogovora, kojom će se, pored ostalog, određene isplate iz sredstava zajedničke potrošnje ograničiti na visinu mesečnog ličnog dohotka radnika u privredi Pokrajine.

Navedene razlike u regulisanju pojedinih pitanja, i odstupanja u primeni, prekomerna zajednička potrošnja i njen rast

iznad rasta sredstava akumulacije upućuju na potrebu usaglašavanja stavova i na zalaganje sindikata za njihovo dosledno sprovođenje. Detaljne analize usvojenih društvenih stavova, njihove dosledne primene i dogradnje ukoliko oni omogućavaju ovakva kretanja, svestrano sagledavanje pravih uzroka i posledica mora biti obaveza organizovanih društvenih snaga u osnovnim organizacijama udruženog rada. Iz tih sredina treba da proizađe zahtev i jasno definisana potreba šireg sagledavanja i usaglašavanja stavova o ovim pitanjima.

Đura Knežević

Kadrovska politika i politički profesionalizam u Savezu komunista

Politički profesionalizam je socijalni fenomen koji ispoljava tendenciju porasta gotovo u svim društvenim sistemima savremenog sveta. Objašnjenje za tu pojavu najčešće nalazimo u naglašenoj ulozi države i političkih partija. Priprema i izvođenje revolucije u socijalističkim zemljama, a zatim njeno očuvanje jačanjem nove vlasti i produkcionih odnosa, znatno je povećalo broj, a naročito uticaj profesionalnih političkih funkcionera. Razumljivo je što su ti procesi bili, a i sada su, predmet izučavanja naučnika širom sveta.

Ipak, sa sigurnošću možemo konstatovati da se sociološko-politikološkim i psihološkim determinantama funkcionisanja političkog profesionalizma u jugoslovenskom društvu i u Savezu komunista nije poklanjala dovoljna naučna pažnja niti su one naučno obrađivane. Sasvim je izvesno da je analiza moguća ako se uzmu u obzir političke i idejne specifičnosti delovanja Saveza komunista u raznim fazama razvoja socijalističkih odnosa; ako se pođe od njegovih istorijskih uspeha, adaptivne moći, zastoja i kriza, a naročito od snage da oštro oceni svoje slabosti i da ih otkloni čvrstim sprovođenjem programa samoupravnog razvoja. Tek u

tim relacijama može biti locirano osnovno pitanje: u kojoj meri politički profesionalizam doprinosi progresivnoj funkciji Saveza komunista; gde ga sputava, vraća na polazne dileme, zatvara u izdvojene interese i odvlači od istorijske misije da bude (ili ne bude) avangarda radničke klase.

Između Saveza komunista Jugoslavije, njegove pozicije u društvu i avangardne uloge u realizaciji interesa radničke klase, na jednoj strani, i ponašanja, doprinosa i odnosa profesionalne strukture u njemu, na drugoj — postoji uzajamna uslovljenost.

Prema raspoloživom prostoru i međusobnoj povezanosti, u ovom razmatranju ukazaćemo samo na nekoliko aspekata političkog profesionalizma u Savezu komunista, prihvatajući mogući prigovor takvom izboru i obradi koja neminovno u nekim deonicama ostaje nedorečena, nedovoljno ilustrovana ili, manje nego što je to potrebno, funkcionalno ugrađena u sociološko-politikološku »sliku« političkog profesionalizma.

Kvalitativni i kvantitativni aspekt profesionalnih funkcija u Savezu komunista Jugoslavije

Iskustva u međunarodnom komunističkom pokretu, a posebno u Komunističkoj partiji, odnosno u Savezu komunista Jugoslavije, pokazuju da je način obavljanja političkih funkcija u organizaciji najčešće tesno vezan za njenu ulogu, opšte društvene uslove i unutarpartijske odnose. Prošlost poznaje i takve prilike kada je gotovo svaki član bio profesionalni revolucionar, ali i nove okolnosti kada se partija na vlasti omasovljuje i u radu oslanja na razvijeni mehanizam rukovođenja, a zatim postaje idejno usmeravajuća snaga samoupravnog društva.

Svaka faza razvoja partije i promene u društvenoj poziciji imaju uticaj na unutrašnju konstelaciju i organizovanost. Profesionalno obavljanje funkcija je deo toga i svojevrsni indikator za utvrđivanje stepena demokratizacije, akcione sposobnosti i pozicije članstva u organizaciji. Prema tome, politički profesionalizam u Savezu komunista ima svoje mesto, ostvaruje značajnu ulogu u životu organizacije, a često i u celokupnom društvu. Sa tog stanovišta moguće je (a uvereni smo i neophodno) analizirati poziciju profesionalnih funkcionera i materijalni status i nagrađivanje; demografska obeležja; usklađivanje njihovog regrutovanja, osposobljavanja, zadržavanja i vraćanja na redovni stručni rad i drugo, a sve sa stanovišta principâ kadrovske politike. Svaki od ovih i drugih kriterijuma profesionalizma ima svoje tesne međusobne uzročno-posledične veze i samo se u metodološkom smislu mogu izdvojeno ocenjivati. Ako to ovom prilikom činimo u cilju utvrđivanja relevantnih činilaca koji determinišu ulogu i brojnost profesionalnih funkcija i funkcionera, onda nam je polazište u ulozi Saveza komunista i zadacima članstva, foruma i orga-

nizacija. Kvantitativni aspekt time nije izolovan, ne vlada se osamostaljeno, van vremena i naznačenih političko-organizacionih okolnosti. On, zapravo, izražava onu vidljivu i važnu komponentu političkog profesionalizma koja se često spominje, a obično uprošćava i svodi na pitanje: da li je Savezu komunista sada potrebno da određene funkcije poveri profesionalnom delu svojih kadrova i dokle će to činiti. Da bismo odgovorili na takvo pitanje, potrebno je vrlo pažljivo proučiti politički značaj, uticaj, odnosno »specifičnu političku težinu« profesionalnih funkcija u horizontalnoj, a naročito u vertikalnoj ravni, kako bi se iz njihove neizbežne komparacije došlo do saznanja o tome šta kvantitativni aspekt u rasporedu njihove moći znači i koji ga činioci pomeraju naviše ili naniže na skali socijalnih, organizacionih i profesionalnih uticaja.

Značajno je utvrditi kojim su se razlozima obrazlagale profesionalne funkcije, kako su nastajale i nestajale. Objašnjenje možemo potražiti bar u nekoliko osnovnih razloga:

— Prvo, logično je da pođemo od podele rada, odnosno od procene povećanih zadataka i obaveza kao najčešće motivacije za povećanje broja organa i ljudi u njima, a zatim i od procene da se određeni poslovi mogu obavljati samo (ili bar pretežno) profesionalno. U partijskim dokumentima se to obično tako i formuliše.[1] U prilog takvoj orijentaciji išla je ranija personalna unija partijskih i državnih funkcionera.[2]

— Drugi razlog, često navođen, odnosi se na učestale teritorijalno-političke promene i reorganizacije, što je obično donosilo kadrovska pomeranja, nastajanje novih poslova i funkcija ili transformisanje dotadašnjih. Na Sedmom kongresu se, na pri-

---

[1] Na Sedmom kongresu je povećanje broja članova Centralnog komiteta sa 103 na 135 obrazloženo složenim zadacima, izbegavanjem nagomilavanja funkcija i podmlađivanjem; na Osmom kongresu se ističe potreba da CK sistematski prati sve društvene procese i da blagovremeno reaguje na sve idejno-političke probleme; Deveti kongres je, takođe, usvojio stav da treba pojačati rukovodstvo SKJ, naročito Izvršni biro; slično su zaključile Sedma sednica Predsedništva SKJ (1969), Druga konferencija SKJ i Deseti kongres SKJ.

[2] »Vrh partije je istovremeno i teorijski subjekt i praktičko-politički vršilac vlasti«, kaže F. Kožul (»Socijalizam«, br. 7—8/73, str. 766), dok je za profesionalizaciju društveno-političkih funkcija dr Zoran Vidaković naveo da je ona »produkt napetosti socijalne strukture u kojoj dejstvuju oprečne sile« (*Promene u strukturi jugoslovenskog društva i Savez komunista*, str. 66).

Dr V. Vasović ističe da je proces u Jugoslaviji doveo do tri pojave: »prvo, do centralizacije, pluralizacije i umnožavanja samog političkog sloja, drugo, do znatnog proširenja upravljačkog sloja uključivanjem niza drugih struktura sa svojim originernim izvorima i dosta velikom količinom moći, treće, do jednog dosta visokog stepena utapanja zatečenog političkog sloja u novoformirani i prošireni upravljački sloj i delimično solidarisanje s njegovim potrebama i zahtevima« (*Demokratija i politika*, str. 152)

mer, zaključuje da je u radu sreskih i opštinskih komiteta prekretnicu učinio novi komunalni sistem, jer posle toga »opštinski komiteti dobijaju značajniju ulogu kao politička rukovodstva u razvijanju političkog i društvenog života na teritoriji opštine«.[3] Sličan primer je uvođenje biroa u nižim partijskim rukovodstvima 1948. godine, da bi se politički rad bolje organizovao, a zatim njihovo ukidanje 1952, »koje ima za cilj čvrstu orijentaciju na kolektivno rukovođenje i kolektivan rad celog komiteta... konkretnu borbu protiv tendencija birokratskog načina rukovođenja i odnosa prema partijskim zadacima, a za dalje razvijanje unutarpartijske demokratije«.[4] Ovakve reorganizacije su imale izuzetno značenje za profesionalne političke funkcionere, jer su predstavljale priliku za pomeranja, napredovanja i odlazak po rasporedu, vrlo često i bez konsultovanja kako tih funkcionera tako i sredine u koju odlaze. Takvom praksom postizala se ujednačenost političke aktivnosti, ali se razvijao karijerizam, stvarala se mogućnost subjektivizma u raspoređivanju, favorizovanju saradnika, istomišljenika i slično.

— Treće, politička praksa je pokazala da je bilo i takvih okolnosti kada su funkcije i organi stvarani ili zadržavani pretežno sa ciljem da se reši status pojedinaca ili određene kategorije funkcionera, jer su se u njihovom raspoređivanju javljale teškoće. Teško bi se moglo oceniti u kom je obimu ovo korišćeno, ali je evidentno da postoje metodi regulisanja problema egzistencije pojedinaca koji u suštini utiču na proširenje broja profesionalno plaćenih, naročito bivših funkcionera (tu spadaju razni »*savetnici*«, zatim politički funkcioneri »*na odluci*« koji po skali ranijih funkcija i godina službe koriste primanje dohotka od godinu, pa do šest i više godina; tu su i takozvani *neraspoređeni*, to jest profesionalni funkcioneri čiji je mandat istekao, a nije obnovljen, te u čekanju sledeće funkcije ili drugog posla zadržavaju dotadašnji dohodak). Mogli bismo istaći još takvih načina, u kojima se, prividno samo, čini da između ličnih problema i broja, vrste i nivoa izborne funkcije, a naročito drugih oblika regulisanja statusa, kao da nema veze. Iznose se tvrdnje koje u tom smislu idu i dalje, ali je to van naše moći proveravanja.[5]

---

[3] *Sedmi kongres SKJ*, »Kultura«, str. 158.

[4] *Šesti kongres KPJ (SKJ)*, str. 117.

[5] U knjizi *Politički profesionalizam* Stojan Tomić navodi da je »1945. — godine kada je okončan vojni deo revolucije — postojao veliki broj zaslužnih i aktivnih političko-vojnih profesionalnih revolucionara. Njih je bilo teško deprofesionalizirati za tako kratko vrijeme (ograničen broj postojećih radnih mjesta 1945. godine, pomanjkanje opšte stručne spreme i sl.). Iz navedenih razloga ovo društvo je nešto duže zadržalo zaslužne profesionalne revolucionare i ratnike na profesionalnim političkim dužnostima, iako to sama funkcija nije opravdavala« (str. 109 — 110).

— Četvrto, političko neiskustvo i spora primena stručnog rada i naučnih istraživanja su takođe uticali na broj političko-profesionalnih funkcionera, zapravo doprinosili su tome da on bude veći. Ako se zna koliko su složeni poslovi bili, a opšti i stručni nivo kadrova koje je Partija imala na raspolaganju nije bio dovoljan, može se pretpostaviti kako je to uticalo na operativne mogućnosti, a to znači i na jačanje profesionalne strukture i aparata.[6]

Rukovodstva Partije su brojno jačala, oko sebe su okupljala aparat čija su ovlašćenja bila značajna, jer se na višem nivou taj aparat dobrim delom stvarao od funkcionera koji su »povučeni« iz opština i srezova na te poslove, što je uticalo na njihov način rada, budući da su u svom delovanju osećali zaštitni autoritet Partije, odnosno bliskost sa biranim funkcionerima. Ako imamo na umu da je postojao sličan odnos u brojnim društveno-političkim organizacijama, naime da je državni aparat takođe rastao, dobijamo određeniju predstavu o tom obimu.[7] Oscilacije, pri upadljivoj tedenciji opadanja broja funkcionera i aparata od administrativnog perioda do danas, pokazuju da je SKJ pribegavao angažovanju većeg broja profesionalnih kadrova obično u periodima operativnijeg razrešavanja društvenih problema. To su faze nerazvijenog samoupravljanja i kada država nije obavljala regulativnu funkciju, te se SKJ javlja kao neposredni organizator dogovora o daljem razvoju. Može se uočiti da je to karakteristično za period protekle decenije. Zvuči čak paradoksalno, ali je to bilo u ono vreme kada je SKJ razrađivao svoju samoupravnu funk-

[6] U SKJ je 1950. godine bilo zaposleno 11.930 funkcionera, 1964. godine 1.123, a 1967. — 1.105 (podatak iz analize »Neke aktuelne pojave i problemi u ostvarivanju principa kadrovske politike«, 1968, komisija SSRNJ i Savezne skupštine, str. 18). U izveštaju Centralne revizione komisije Sedmom kongresu piše: »Broj profesionalnih partijskih radnika, službenika i pomoćnog tehničkog osoblja na budžetima Saveza komunista iznosio je koncem 1952. godine 5.156, a koncem 1957. godine 2.579 (*Sedmi kongres SKJ*, str. 263).

[7] Ukupan broj zaposlenih u društveno-političkim organizacijama kretao se po godinama ovako:

Godina	Broj	Indeks
1952.	11.241	100
1954.	9.735	86,6
1955.	7.992	71,1
1956.	7.066	62,8
1957.	6.209	55,2
1958.	6.526	56,1
1959.	7.883	70,2
1960.	7.722	77,6
1961.	12.826	114,1
1962.	13.261	117,8
1964.	13.464	119,8

(Izvor: »Politički problemi ostvarivanja kadrovskih principa« — Odeljenje CK SKJ za analiticke poslove 1967. interni materijal — str. 40.)

ciju i reorganizaciju. Većina podataka pokazuje porast broja profesionalnih funkcija i funkcionera, na primjer, na početku privredne reforme i novog načina organizovanja, iako su osnovni stavovi upućivali na drugačije odnose.[8] To pokazuje da su društveni tokovi išli nešto divergentnije pa je Savez komunista bio u obavezi da svojim autoritetom i organima pokuša da menja stanje (kriza 1968. godine, Smernice, a pogotovo zbivanja posle Devetog kongresa i odnosi pred 21. sednicu Predsedništva SKJ).

U Savezu komunista nije ispoljavana zabrinutost za tendencije kvantitativnog porasta profesionalizma, i to verovatno zbog toga što je taj broj u međuvremenu apsolutno značajno opao. Savez komunista je, naročito na Osmom kongresu, više upozoravao na druge, prateće okolnosti koje mogu stimulirati bavljenje profesionalnom politikom, ili je otežavati u nekom vidu, a naročito da se novi mladi ljudi, koji ulaze u politički život, ne pretvore u profesionalne političke radnike.[9]

Taj smirujući ton dao je nekoliko godina ranije (1961) Treći plenum CK SKJ konstatacijom da »valja naglasiti da tzv. profesionalizam nije kod nas nikakav društveni problem i da je broj ljudi na profesionalnim političkim funkcijama sveden na nužnu meru, koja odgovara praktičnim potrebama našeg razgranatog i intenzivnog političkog života«.[10]

Ako se podsetimo da je upravo u vremenskom intervalu između ova dva skupa Savez komunista u Ustavu i u partijskim dokumentima razradio značajne principe kadrovske politike, kao što je ograničenje reizbornosti, rotacija, dekumulacija funkcija i njihovo razdvajanje u organima vlasti i SKJ, onda se može zaključiti: Savez komunista je tada imao više razloga i potrebe da demokratizuje političku aktivnost i da je učini dostupnom što većem broju ljudi, pa je njegova pažnja usredsređena više na tu stranu, a manje na kvantitativnu komponentu. Istovremeno, rekli bismo, bilo je potrebno da generalnim stavom mirnog rešavanja delikatne situacije umiri profesionalni sastav koji je primio, razumeo i, u celini gledano, sprovodio najavljene principe,

---

[8] Osmi kongres, 1964. godine, povećava broj članova CK SKJ na 155; u reorganizaciji se povećava broj sekretara komiteta po resorima i stvaraju nova tela SK — konferencije i komisije. Na primer, CK SK Srbije na svom plenumu 1966. konstatuje: »Posle Osmog kongresa SKJ u Republici se povećao broj profesionalnih političkih radnika na 44, tako da ih sada ima u svim komitetima 456. To povećanje je usledilo kao posledica sprovođenja nove organizacije rukovodstva Saveza komunista sa ciljem intenzivnijeg praćenja idejnih i političkih kretanja u svim oblastima društvenog života i osposobljavanja Saveza komunista da na njih utiče« (*Neka pitanja kadrovske politike, organizovanja i metoda rada Saveza komunista Srbije*, »Sedma sila«, 1966 str. 17).

[9] *Osmi kongres SKJ*, str. 172 — 173.

[10] *Treći plenum CK SKJ*, »Komunist«, 1961, str. 60.

iako je time baš toj strukturi oduzimana izuzetno dominantna pozicija, ali je bar stavljena u zavisnost od demokratskih procesa u političkom sistemu i u SKJ.[11] To je, svakako, dokaz revolucionarnog odnosa Saveza komunista prema sopstvenom položaju u društvu i svesti o tome da će ti procesi i principi biti sprovedeni u onoj meri koliko, pre svega, budu shvaćeni i prihvaćeni u Savezu komunista, i još bliže — u njegovom rukovodećem jezgru. Kasniji kompromisi, formalizovanje i otpori potvrđuju da su koreni nemira i povređenost interesa vodili do centra organizacije SKJ na svim nivoima.[12]

Briga Saveza komunista o broju funkcija i funkcionera na profesionalnoj osnovi javila se nešto kasnije, verovatno nakon tendencija koje smo već istakli. Na Trećem plenumu CK SK Srbije, 1966. godine, taj stav je jasan:

»Politički radnici profesionalno treba da obavljaju samo one funkcije koje je nemoguće uspešno obavljati amaterski, tj. uz istovremeno bavljenje svojim redovnim zanimanjem. Broj takvih funkcija u Savezu komunista treba svoditi na najmanju meru sa orijentacijom da se broj profesionalnih političkih radnika postepeno smanjuje.«[13]

Nešto kasnije, na Devetoj sednici CK SKJ, 1968. godine, daje se još potpuniji pogled na način regulisanja onih pitanja koja utiču na profesionalno vršenje političke funkcije.[14] U stvari dolazimo do analize načina i efekata primene drugih principa, jer su i oni značajno uticali na kvantitativni aspekt funkcija i funkcionera. Još određenije: prava ocena podrazumeva da se istovremeno uzmu u obzir determinante, jer brojke ne iskazuju samo svu složenost, tendencije i ostvarene rezultate. U raznim fazama svog delovanja Savez komunista je konstatovao potrebu stvaranja novih izvora političkog profesionalizma, ali nije uvek i na

---

[11] »U okrilju nosilaca funkcija odlučivanja diferencira se onaj deo koji smatra da je revolucija završena osvajanjem vlasti i koji želi da ostane gde se stiglo od dela koji je nosilac preobražaja i iz koga zrače samoupravno-demokratski impulsi. Istina, tome treba dodati da, kada jedna tendencija kretanja postaje vladajuća, ona prisiljava da joj služe i oni čiju poziciju ukida« (Dr M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, str. 92).

[12] Lenjin je pisao: »Birokratizam znači potčinjavanje interesa *stvari* interesima *karijere*, obraćanje naročite pažnje na *mesta* i ignorisanje rada ...« (*Korak napred, dva koraka nazad*, knj. IV, str. 283).

[13] *Neka pitanja kadrovske politike* ..., str. 17.

[14] »Profesionalno obavljanje političkih funkcija u društvu i u Savezu komunista mora se dovesti u sklad sa nužnim potrebama za efikasnim funkcioniranjem svakog društvenog i političkog organizma. Ali treba se odlučno suprotstaviti reprodukovanju profesionalaca i dužem zadržavanju istih ljudi na profesionalnim političkim funkcijama ... Potrebno je ograničiti profesionalno obavljanje izbornih funkcija na jedan mandatni period čime bi se sprečilo reprodukovanje novog profesionalnog kadra« (»Komunist«, 18. VII 1968).

vreme zatvarao postojeće kao nepotrebne, što je dovodilo do oscilacija i perioda nestabilnog konstituisanja, odnosno dekonstituisanja profesionalnih političkih funkcija i funkcionera. Oprečna su mišljenja o njihovom broju.

Komentarisali bismo podatke koji su dati u dokumentaciji Desetog kongresa Saveza komunista.[15] Tabele se odnose na proteklih deset godina u, po mnogo čemu, značajnom periodu koji je počeo privrednom reformom i reorganizacijom Saveza komunista, a završen odlučnim obračunom sa dezintegrativnim i antisamoupravnim tendencijama i ponašanjima i jasnim odlukama Desetog kongresa. Uočljive su sledeće tendencije kvantitativnog iskaza:

— U Savezu komunista dolazi do smanjenja broja profesionalnih funkcionera i političkih radnika (od 1.369 u 1965. godini na 953 u 1973, ili opadanje na 69,6%). Kretanje ukupnog broja bilo je oscilatorno, a najviše u 1979. godini, prema stanju 1965.

— Broj profesionalnih funkcionera SK je neujednačen i po republikama: najviše ima SK Srbije (verovatno i zbog pokrajinskih rukovodstava i SK Beograda), a najmanje SK Makedonije, što je teško objasniti, jer za to nemamo dovoljno elemenata.

— Ako se uporedi broj funkcionera i zaposlenih u stručnim službama, onda se može zaključiti da je veći broj službenika i stručnjaka — 2.114 : 1.369 krajem 1973. godine, sem Slovenije gde je odnos obrnut — 143 : 137 u prilog funkcionera.

— Slična tendencija zahvatila je i centralne forume i organe SKJ gde se broj funkcionera na radu u SKJ smanjuje od 58 na svega 15, a u 1967. čak samo na 11.

— Sadašnjim jačanjem akcione sposobnosti povećan je broj funkcionera u SKJ na oko 1.500 lica . . .

Prema tome, u krajnost idu, na jednoj strani, oni koji postavljaju pitanje da li je uopšte potreban politički profesionalizam, odnosno, na drugoj, oni što ne vide gde je perspektiva postojećem i budućem profesionalizmu u samoupravljanju i s obzirom na avangardnu ulogu SKJ. Mi polazimo od stanovišta da je političkom društvu za posredovanje ili usmeravanje neophodan i profesionalni način obavljanja tog posla. Nije moguće reći tačan broj potrebnih političkih profesionalaca, jer on zavisi od celokupnog procesa podruštvljavanja politike.[16] Javlja se, dakle, potreba i mogućnost da se što racionalnije utvrdi vrsta i broj

---

[15] *Deseti kongres SKJ*, str. 618 — 620.

[16] Na sednici CK SKJ rečeno je: »Danas u Savezu komunista Jugoslavije ima oko 1.500 profesionalnih političkih radnika. Teško je reći da li je to previše ili premalo. Valjalo bi da svako rukovodstvo, na osnovu svojih potreba i u skladu sa svojom organizacijom djelovanja, ocijeni situaciju i u pogledu broja profesionalnih političkih radnika. I u tome već ima dosta pozitivnih iskustava, pa bi ih trebalo izučiti i šire koristiti« (Iz referata Jure Bilića, »Politika« od 26. 11 1975).

potrebnih profesionalnih političkih funkcija u SKJ, odnosno u društvu; da se u većoj meri kombinuje vršenje funkcija na profesionalnoj i poluprofesionalnoj i amaterskoj (volonterskoj) osnovi; istovremeno neophodno je analizirati, odnosno primenjivati sistem izmenljivosti, podmlađivanja i rotiranja postojećih profesionalnih funkcionera kako bi se, i u okviru utvrđenog broja, sprečile eventualne tendencije profesionalnog hermetizma.

To je važno i sa stanovišta ostvarivanja funkcija kadrovske politike, jer se vrlo često zahtevi odnose na profesionalnu strukturu. To je, svakako, slučaj i sa brigom o profesionalnim funkcionerima. Ona se, u vidu raspoređivanja, proteže do danas. Na Četvrtoj konferenciji SKJ, 1973. godine, rečeno je da je, pored osposobljavanja, raspoređivanje kadrova »još uvek jedan od naših osnovnih zadataka«.[17] Time je još jedanput potvrđeno naše zapažanje o velikoj pažnji SKJ i kadrovske politike prema onima koji je najčešće na sebe primenjuju.

Društveni status i materijalno nagrađivanje profesionalnih funkcionera u Savezu komunista

Na osnovu procene o potrebama i specifičnostima političke aktivnosti, u Savezu komunista je deo rukovodećeg sastava angažovan da te poslove obavlja profesionalno, odnosno za određeni materijalni ekvivalent. U početnim fazama revolucije, materijalna kompenzacija nije bila faktor prvog reda, jer su u pitanju bile revolucionarne okolnosti, opšti entuzijazam i ljudi koji su već prošli teške uslove ilegalnog i ratničkog odricanja. Njihova aktivnost i nesebično požrtvovanje nisu podrazumevali, a još manje su uslovljavali nagradu kao vid uzvraćanja društva i Partije protuvrednostima materijalne prirode. Nisko vrednovanje novčane nagrade tada je u tesnoj vezi sa uslovima, opštim ponašanjem i drugim idealima koji su jači motivacioni pokretači za aktivnost nego što bi u toj fazi bila plata i druge beneficije.

Ovakav stav nije ostao, niti je mogao da se uskladi sa načinom života, radom i primanjima zaposlenih; prema tome, javila se neophodnost usklađivanja materijalnog ekvivalenta i rada profesionalnih funkcionera. Rastao je, dakle, broj ljudi koji su obavljali politički rad u organima vlasti i u političkim organizacijama, njihov uticaj na raspodelu viška rada i na poboljšanje sopstvenog statusa. Time ova kategorija ulazi u svet robno-novčanih odnosa i sve većeg uvažavanja prednosti koje donosi vršenje vlasti u pogledu boljeg standarda i različitih materijalnih privilegija. Naročito je u fazi birokratskih tendencija otuđenja rukovodeće strukture od svoje socijalne baze nastajao, i u ovoj

[17] *Četvrta konferencija SKJ*, str. 27.

sferi se ispoljavao, uži interes, uz povlašćenu poziciju pojedinih funkcionera koji su političku aktivnost izjednačavali sa profesionalnim životnim opredeljenjem.

Materijalno nagrađivanje je bilo deo te pozicije, ono je iskazivalo odnos društva, naime organizacije prema vršenju funkcije i prema nosiocima rukovodećih ovlašćenja. Mogli bismo reći da je sistem nagrađivanja profesionalnih funkcionera odražavao, ali nešto sporije, one promene do kojih je dolazilo u demokratizaciji društva time što se i sam sistem postepeno prilagođavao novonastalim okolnostima i što je izlazio pred širu javnost.

Nagrađivanje se, dakle, javlja kao važna komponenta vršenja profesionalne funkcije. Nju određuje viša instanca rukovodeći se procenom važnosti i nivoa funkcije, a zatim i drugim individualnim uslovima. Sama činjenica da je nivo funkcije, njen rang, bio osnovni kriterijum svedoči o značaju koji se pridavao mestu na lestvici utvrđenih funkcija, a tek zatim i uslovima koje svaki pojedinac ispunjava. Ova osnovna karakteristika tog sistema ostala je uglavnom i do danas, samo što se sada izražava drugim instrumentima (koeficijentima) i vezuje, uslovljava, opštim napretkom privrede i društva.

Druga važna okolnost izražavana je u činjenici da su materijalna primanja bila raznovrsna, nisu se svodila samo na platu, lični dohodak. U strukturi materijalnih beneficija značajnu stavku su sačinjavali: funkcionalni dodaci, visok iznos za odvojeni život, besplatan (ili simbolično plaćen) stan i telefon, pravo na korišćenje društvenih kola, lovišta, odmarališta, čak i snabdevanje iz posebnih skladišta. Funkcija je obezbeđivala stan, putovanja, privilegije, prestiž. Stimulisala je karijerizam; napredovanje na lestvici funkcija dobijalo je i svoj materijalni izraz, a istovremeno u sistemu vrednosti označavalo potvrđivanje i tim pojedincima otvaralo perspektivu i socijalnu stabilnost. Time je istovremeno bio stimulisan i politički profesionalizam jer je obezbeđivao vlast, nagradu i privilegije, društveni ugled. Profesionalno bavljenje politikom dobija suprotne tendencije od onih na koje su ukazivali i klasici marksizma kada su govorili o nagrađivanju u visini prosečne radničke nadnice. U promenjenim i složenijim uslovima današnjeg profesionalnog političkog rada, očigledno je da je taj zahtev u bukvalnoj primeni nerealan. Ono što je moguće, što mu se približava, jeste sistem nagrađivanja koji je utvrđen javno i predviđa elemente zavisnosti visine nagrade od uslova privređivanja i opšteg razvoja konkretne sredine i složenosti i važnosti rada.

Ako bismo učinili i letimičan osvrt na nekadašnju praksu, uočili bismo da je i u ovom domenu bilo zakašnjavanja u usklađivanju principa nagrađivanja čak i sa normama koje su u tom trenutku važile u društvu.

Proces demokratizacije i približavanja, dostupnosti vršenja javnih funkcija širem krugu ljudi, a zatim i ovlašćenja »nižim« organima da za funkcionere istog nivoa određuju visinu dohotka na osnovu opštih načela, znatno je pomogao da se ovaj, ranije interni čin učini javnim i podložnim sudu šireg kruga. Iz tog vremena su i zahtevi za usavršavanjem sistema. Na Devetoj sednici CK SKJ, 1968. godine, konstatuje se da se među slabosti u ostvarivanju usvojenih principa kadrovske politike mogu svrstati one što se nalaze »u neizgrađenom sistemu nagrađivanja društveno-političkih radnika i uopšte rukovodećeg kadra«, jer su, pored objektivnih uslova, istovremeno posledica »sporog prevazilaženja elemenata vlasti u forumima Saveza komunista i nerazrađenosti kadrovskih principa«.[18]

U Rezoluciji o ostvarivanju kadrovske polititike u organima federacije o ovom problemu se kaže:

»Iako su u proteklom periodu činjeni znatni napori na razradi sistema utvrđivanja naknade ličnih dohodaka kadrova na javnim funkcijama u organima federacije, potrebno je da se, polazeći od stepena odgovornosti nosilaca pojedinih javnih funkcija i ostvarenih rezultata u radu, priđe daljem usavršavanju tog sistema. U izvršavanju ovog zadatka neophodno je da se posebno razmotri postojeća praksa nošenja ličnog dohotka.«[19]

Prethodna praksa, naime, zasnivala se na prihvaćenom pravilu da svaki funkcioner prilikom prelaska na drugu funkciju »nosi« svoj lični dohodak u istom iznosu. Kako je cirkulacija bila u raznim pravcima (nivoima), to je ovim »zidanjem« dohotka stvaran neregulisan odnos, pa i nejednakost i surevnjivost među saradnicima, što je imalo loše posledice.

U želji da se izbegnu takve pojave i stvori stabilnost i pouzdanija zasnovanost primanja ličnog dohotka, izgrađen je sistem nagrađivanja kojim su za polaznu osnovu uzimani prosečni lični dohoci zaposlenih u privredi, pa su množeni sa određenim brojem, koeficijentom. Na dobijeni iznos dodavao se utvrđeni funkcionalni dodatak, a zatim i određeni procenat na ime godina radnog staža, školskih kvalifikacija i slično. Primena ovog sistema je, očigledno, korak dalje u poređenju sa praksom ranijeg regulisanja. Prihvaćena je kao način određenijeg »objektiviziranja« materijalnog ekvivalenta za vršenje profesionalne političke funkcije. Treba istaći i činjenicu da je došlo do značajnog ukidanja ranijih privilegija materijalne prirode i do javnog utvrđivanja elemenata i finansijskog efekta sistema nagrađivanja. Istovremeno je dosta nedoumica i kontroverznih ocena izazivao sistem koeficijenata. Mišljenja smo da je do toga došlo iz nekoliko razloga:

---

[18] »Komunist«, 18. VII 1968.

[19] *Kadrovska politika u organima federacije*, str. 27.

Prvo, prelaz na novi sistem stvaran je tako da se zadrži (eventualno poboljša) kod najvećeg dela funkcionera dotadašnji dohodak. Tako je podešen i »instrumentarij« sistema. Kako drugačije objasniti činjenicu da su, pored koeficijenata, različitih, ali visokih, na ime složenosti i važnosti konkretne funkcije, tada dodavani u fiksnom iznosu funkcionalni dodaci, iako je logično da to bude sadržano već u koeficijentima. Zatim, kod dugogodišnjih funkcionera je predviđena visoka skala procentualnog dela na ime godina službe, što je takođe imalo interventnu ulogu u ostvarivanju postojećeg dohotka.

Drugo, preciznost i povoljni startni nivo, a u postojećim privrednim prilikama i inflacionim tendencijama, vrlo brzo su doveli do nezvaničnog, ali praktičnog stavljanja sistema van snage, jer je samo njegovim »zaleđivanjem« mogao da se zaustavi vrtoglavi skok dohodaka političkih funkcionera. Primenjen je poznati limit, a sistem je samo formalno ostao na snazi.

Treće, šira javnost je najvećim delom veoma osetljiva na karakter i posledice regulisanja ove vrste materijalne nagrade. Već i samo »umnožavanje« vrednosti rezultata tog rada za tri, četiri, pet puta iznad onog što čini i dobija radnik u materijalnoj proizvodnji, a još povezano sa kriznim prilikama, zaoštrenim socijalnim razlikama itd., delovalo je na to da se mišljenja podele. Podaci pokazuju da su politički funkcioneri u svojoj sredini pri vrhu liste najviših primanja.[20]

Ostaje, dakle, Savezu komunista i društvu da u većoj meri uspostave odgovarajući sklad između odgovornog vršenja političkih funkcija i materijalnog (u većoj meri i moralnog) priznanja za rad koji profesionalni politički funkcioneri obavljaju. Time će se otvoreni proces javnog utvrđivanja svih relevantnih faktora iz ove sfere pridružiti proklamovanim principima i započetoj praksi šireg političkog aktiviteta članstva i klase.[21]

---

[20] U prilog toj konstataciji S. Tomić navodi brojne podatke za SRBiH; o tome govore i članci: *Koliko zarađuju rukovodioci* (NIN, 16. IV, 23. IV i 25. V 1972. godine), *Tri prema jedan* (»Politika«, 26. V 1970), *Samo dve zarade od po 6.500 dinara* (»Politika«, 9. I 1973) i drugi.

Autor je i u sopstvenom istraživanju (»Primena principa rotacije u izboru profesionalnih funkcionera SK Vojvodine«) uočio i ilustrovao da, na primer, sekretari OK SK u najvećem broju opština imaju najveća primanja, kako u odnosu na zaposlene tako i prema drugim članovima opštinske konferencije koja im utvrđuje dohodak.

[21] Javnost veoma zainteresovano prati svaku promenu koja se odnosi na nagrađivanje, a to čini i štampa. Evo nekih naslova: *Dohoci političara bez tajni* (»Dnevnik«, 19. III 1972), *Smena nezamenljivih* (»Novosti«, 20. VII 1972), *Neželjene jasle* (»Politika«, 9. IV 1970), *Plate za internu upotrebu* (»Borba«, 31. X 1973), *Sekretar komiteta na belom hlebu* (»Dnevnik«, 19. III 1972), *Slovenci ne vole da idu u Beograd* (»Politika«, 22. VII 1970), *Naknade funkcionerima* (»Politika«, 9. XII 1972), *Manje plate funkcionera* (»Politika«, 20. XII 1975) i drugi.

Penzionisanje i vraćanje (dolazak) lica sa funkcija u struku

Vremenska podudarnost ovih regulativa sa početkom primene principa ograničenja reizbornosti i rotacije nije slučajna. Suočen s neophodnim osvežavanjem rukovodeće strukture, Savez komunista je bio pred delikatnim zadatkom da otvori kanale, obezbeđujući im veću propusnu moć, ljudima iz baziěnih organizacija i iz samoupravne prakse, a da istovremeno mirno, principijelno i duboko humano traži povoljno statusno rešenje za generaciju predratnih revolucionara i pruži stručno-radne mogućnosti onima koji treba duže da rade.

Na tim pitanjima se naročito pažljivo zadržao Osmi kongres, jer se njime u značajnom obimu otvorio proces pomeranja kadrova. Međutim, kasnija primena ovakvog generalnog stava imala je različite interpretacije, pa i posledice. Pre svega, Savez komunista nije smeo da dozvoli tumačenje i realizaciju prema kojoj se briga o revolucionarima svodi na materijalnu satisfakciju, iako je ona bila i ostala veoma važna. Nedostajalo je baš ono na što je ukazivao Kongres — pažljivo pojedinačno prilaženje. Subjektivizam je stvarao veće razlike u statusu revolucionara nego što su one bile same znak za približavanje kraja njihovog radnog veka. Jedni su otišli u penziju po sopstvenoj želji i sa opštim zdravstvenim stanjem koje je to zahtevalo. Drugi su smatrali da još mogu biti korisni i u profesionalnoj politici upotrebljivi. Međusobna upoređenja, ma kako subjektivna bila, samo su ih navodila na jedinstveno mišljenje o nejedinstvenom kriterijumu.

Smatramo da je Savez komunista učinio propust što nije sa više političko-psiholoških nijansi ujednačio efekte službenog penzionisanja, uz zadržavanje i korišćenje revolucionara u aktivnom političkom životu, odnosno što je dozvolio ispoljavanje elemenata generacijskog sukoba ili bar njegov privid.

Na Devetom kongresu Tito je izneo stav:

»Ja sam protiv konfrontiranja starih i mladih i teoriju o sukobu generacija u našem društvu mi ne možemo da prihvatimo jer ne odgovara ni stvarnosti. Ja sam za to da na odgovorne položaje dolaze sposobni ljudi, bili oni stari ili mladi.«[22]

Nisu se u tome svi snašli i bilo je onih koji su otišli tiho, pomirljivo, verovatno povređeni, ali su nalazili kompenzaciju u drugim poslovima, hobijima i sličnom. Drugi su, otvoreno nezadovoljni, pokušavali da održe ili povrate pozicije sopstvenom inicijativom, uz podršku svoga kraja ili saboraca, naročito u izborima. Najteže je bilo onim revolucionarima i dugogodišnjim funkcionerima koji su nakon mandata ostajali »neraspoređeni« (termin je zaista adekvatan sistemu kadrovske politike kakva jeste).

---

[22] Tito, referat, *Deveti kongres SKJ*, str. 94.

Njihov status je štitila zakonska odredba, po kojoj su, na osnovu određenog broja godina provedenih na izbornim funkcijama predviđenog nivoa, mogli da zadrže isti dohodak do šest godina, pa i duže. Međutim, kod njih je (u najvećem broju slučajeva) traume izazivao odnos društva, pa i SKJ prema njihovom angažovanju. Iako ne raspolažu jednakim mogućnostima, oni su s pravom očekivali da neće biti samo korisnici zaštitnih mera egzistencije. Istina je da su neki i neskromno očekivali, pa i uslovljavali svoje angažovanje biranjem na funkcije određenog nivoa i vrste. Već smo spomenuli, kao jedan vid statusnog rešenja, pronalaženje raznih mogućnosti imenovanja bivših funkcionera u zvanja savetnika, stručno-političkih radnika i slično.

Prodor liberalističkog uticaja na kadrovsku politiku u velikoj meri je pogodio upravo — borce. Nakon 21. sednice i Pisma otvoren je proces svestrane procene posledica devijantnih odnosa u Savezu komunista. Sfera kadrovske politike pokazuje znatna oštećenja na kardinalnim kriterijumima — klasnom i moralno-političkom. Ranije slabosti i nedoslednosti samo su dobile naglašeniji smer, a u tome je odnos prema borcima i revolucionarima bio zanemaren.[23] Poslednji kongresi SK i u ovom smislu učinili su značajne korekcije.

Drugi regulativni pokušaj Savez komunista je usmerio na razradu prakse dolaska na profesionalne dužnosti i posle mandata vraćanje na posao u struku. Kao i svi drugi osetljivi poduhvati u rešavanju životnih pitanja ljudi, i to još na uticajnim pozicijama, i ovaj je imao svoje oscilatorno realizovanje. Jer nisu problemi i rešenja jednaki za one koji dolaze i za kadrove koji se posle relativno dugog vremena vraćaju, odnosno orijentišu na neki stručni posao. Prema tome, svaki od ovih smerova imao je svoje dileme, otpore i rezultate.

Mi ćemo na ovom mestu više pažnje pokloniti zatečenim funkcionerima u politici kojima status treba da se reši zapoš-

[23] U studiji grupe autora *Posleratne pokrajinske izborne konferencije i strukturiranje članova SK Vojvodine* autor ovog rada je obradio deonicu »Socio-profesionalna obeležja delegata pokrajinskih konferencija i članova Pokrajinskog komiteta«, pa za ilustraciju tvrdnje u tekstu navodi iz studije sledeće:

Konferencijâ	% članova Pokrajinskog komiteta primljenih u SKJ do 1945.	% primljenih 1945. i dalje
XII (1960)	76,2	23,8
XIII (1965)	35,8	64,2
XIV (1968)	8,4	91,6

Podaci pokazuju naglo opadanje broja članova PK SKV iz reda starih komunista, revolucionara. Na XIV konferenciji izabrana su samo 3 člana (8,4%), dok je 12 (ili 33,3%) članova primljeno u SK u prethodnih nekoliko godina — 1963—1968.

ljavanjem u struci. I ovde možemo konstatovati da je Savez komunista stavovima u svojim dokumentima i određenim praktičnim merama radio na realizaciji takve orijentacije.[24] Naročito je važno bilo da se stvori raspoloženje i ustali praksa, kao nešto normalno, da politički funkcioner ide u privredu, institucije, struku. Imamo dosta indikativnih primera koji pokazuju da se čak i danas zadržao odnos prioritetnog opredeljivanja za zadržavanje u politici pre nego za odlazak u struku. To je onaj deo opštih uslova koji stimulativno deluje na funkcionere da u tom statusu ostanu.

Zatim, Savez komunista je pomogao i upućivao zainteresovane na sticanje stručnih kvalifikacija, kako bi im olakšao zapošljavanje, odnosno ublažavao moguće posledice u pogledu visine ličnih primanja i konkursnih uslova.

Jedan od regulatora je i zahtev da se vodi računa i o tome da se ljudima koji obavljaju funkciju pomogne u usmeravanju na posao u sredini odakle je na funkciju došao.[25]

Sem čistih vidova profesionalnog i amaterskog načina obavljanja funkcija, postoji i grupacija lica koja to čine pored svog redovnog posla i za određenu materijalnu nadoknadu, dakle kao poluprofesionalci. Njihov osnovni posao i status zavisi od radnog mesta i dohotka, mada je takav angažman moguć ako to lice radi na takvom mestu koje može, kad god to zatreba, napustiti. Iz podataka smo videli da su u takvom statusu zamenici sekretara opštinskih komiteta, predsednici raznih komisija i slično. U ovim slučajevima nema ozbiljnijih teškoća materijalno-statusne prirode, ali je interesantno, rekli bismo i simptomatično, da se često nakon kraćeg vremena iz tog poluprofesionalnog prelazi u profesionalni status bilo u toj istoj funkciji, a naročito ako dođe do »napredovanja«, odnosno izborom za sekretara komiteta i drugo.

Naveli bismo još jednu okolnost koja je načelno interesantna kad su u pitanju materijalno nagrađivanje i status: Savez ko-

---

[24] U analizi stanja isticane su teškoće jer postoje »smanjene mogućnosti zapošljavanja, nedovoljne kvalifikacije dela tog kadra, nerealni zahtevi rotiranih lica i njihova nespremnost da idu u radne kolektive, kao i njihove porodične prilike, sistem nagrađivanja, novi izrasli kadrovi na terenu i odbijanje radnih kolektiva da ih prime, čime se — pored subjektivizma — izražavaju i otpori prema ranijoj praksi uplitanja foruma u kadrovsku politiku radnih organizacija« (*Politički problemi ostvarivanja kadrovskih principa*, str. 5).

[25] U poslednjih nekoliko godina primenjuje se u SKJ, kao i u drugim organizacijama i telima, delegatski sistem, pa je razumljivo insistiranje u Rezoluciji o ostvarivanju kadrovske politike u organima federacije na tome »da socijalističke republike i pokrajine svojim propisima regulišu preuzimanje kadrova po njihovom razrešenju u organima federacije, kao i njihov status do prelaska na novu dužnost« (str. 31).

munista se samofinansira (ili bar pretežno to ostvaruje od svoje članarine), ali ne u jednakim uslovima za svaku sredinu. Velike i gradske opštine imaju mogućnosti da od preostalog dela sredstava plaćaju funkcionere i pokrivaju ostale troškove. U znatnom broju opština toliko sredstava nema, te se ona, u vidu solidarnog odnosa, dodeljuju kao dotacija od pokrajinskih i centralnih komiteta. Autor je zapazio da nema uslovljavanja, jer nema (nije bilo) usklađivanja ličnih dohodaka, pa se događalo da su veći lični dohoci nekih funkcionera SK u opštinskim organizacijama koje dobijaju dotaciju nego u onima iz čijeg se »viška« to vrši, preliva. To je još jedna od više neusklađenosti u domenu materijalnog nagrađivanja.

Principi i primena kadrovske politike u Savezu komunista imaju izuzetan značaj i po tome koliko se uspešno i dosledno ostvaruju prema profesionalnom sastavu foruma i organa. Empirijski podaci pokazuju da se lakše pomeraju, u struku vraćaju mlađi ljudi koji su tek izašli iz radne organizacije nego dugogodišnji politički radnici koji menjaju funkcije, ali ne idu iz politike. Zaista bi bilo interesantno analizirati to »profesionalno jezgro« u Savezu komunista i u društvu koje kruži, ali odoleva i promenama i novim načelima kadrovske politike. A u celom periodu drži najvitalnije funkcije, što znači i odgovarajući uticaj u organizaciji, sa onoliko prilagođavanja koliko je neophodno da se ta izuzetna pozicija očuva. Sa sva tri nivoa profesionalizacije (da je nekima povremeno zanimanje, drugima sporedno, a ima ih kojima je i jedino), ovaj političko-profesionalni korpus predstavlja za kadrovsku politiku »probni kamen« njenog dosega. Zato je za kadrovsku politiku i Savez komunista bitno da motre, kritički analiziraju i odlučno insistiraju na doslednom podređivanju političkog profesionalizma ulozi SKJ i savremenim kretanjima. On je objektivna potreba, te ga ne treba omalovažavati, ali ni glorifikovati. U svakom slučaju, treba ga staviti u poziciju i funkciju činioca u procesu demokratizacije i realnog određivanja broja i uloge političkih funkcija i funkcionera, kao i načina na koji će skladno delovati u uslovima razvoja samoupravne zajednice i avangardnog uticaja Saveza komunista. To je u kadrovskoj politici izuzetno delikatno područje i promene će uslediti samo ako se u tome angažuje cela organizacija SKJ.

Srđan Kerim

Geneza međunarodne aktivnosti Saveza socijalističke omladine Jugoslavije

Od dana kada je pre šest decenija započeo slavni put Saveza komunističke omladine Jugoslavije,[1] sa nešto više od tri hiljade članova, čiji su ideali danas ostvareni u socijalističkoj samoupravnoj i nesvrstanoj Jugoslaviji u kojoj aktivno deluje SSOJ sa više od tri miliona članova, jugoslovenska omladina je na rečima i delu neprestano potvrđivala svoju privrženost idealima mira, slobode, nezavisnosti, samoupravne međunarodne saradnje i internacionalističke solidarnosti. U tome je, može se slobodno reći, uvek bila i ostala veran saborac KPJ, odnosno SKJ, koja je sa Titom na

---

[1] Delegati komunističke omladine iz raznih krajeva Jugoslavije održali su 10. oktobra 1919. godine u Zagrebu Konferenciju ujedinjenja, na kojoj je stvoren Savez komunističke omladine Jugoslavije. Tom prilikom je izabrano privremeno rukovodstvo sa zadatkom da u što skorije vreme pripremi kongres organizacije. (Vidi o tome: Dr M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941*, Beograd, 1977.)

čelu predvodila narode i narodnosti, radničku klasu i omladinu Jugoslavije na krvavom i pobedonosnom putu borbe za slobodu i nezavisnost, ostvarujući njihove vekovne težnje i dajući time vredan doprinos borbi svih progresivnih i demokratskih snaga za mir, ravnopravnu saradnju i socijalizam u svetu.

Snaga i odlučnost kojom se SSOJ danas bori za poštovanje i primenu takvih principa međunarodne saradnje omladinskih i studentskih organizacija kao što su ravnopravnost, nezavisnost, uzajamno poštovanje i razumevanje, internacionalistička solidarnost i isključiva odgovornost svake organizacije pred sopstvenim članstvom, polazeći pri tome od neprikosnovenog prava svake nacionalne organizacije na samostalan izbor taktike i strategije u svojoj unutrašnjoj i međunarodnoj aktivnosti, izviru iz decenijama duge i kontinuirane angažovanosti jugoslovenske omladine u njihovom ostvarivanju, kao i iz unutrašnje kohezije jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice koja se temelji na stvaralačkoj ulozi svakog radnog čoveka u radu, političkom odlučivanju i celokupnom društvenom životu; na slobodi i socijalističkoj demokratiji; neprekidnom stvaranju ekonomskih, političkih i drugih uslova ravnopravnosti i zajedništva svih naroda i narodnosti koji žive u jugoslovenskoj zajednici.

I

Za razliku od većine evropskih zemalja u kojima se revolucionarni omladinski pokret izgrađivao na tradicijama Socijalističke omladinske internacionale (SOI), istorijske činjenice pokazuju da je na jugoslovenskom tlu bilo drugačije. Iako je ponegde dolazilo do pokušaja, pa čak i formiranja organizacija socijalističke omladine (ali ne kao samostalnih političkih organizacija proleterske omladine, već kao sekcija socijaldemokratskih partija za vaspitanje, obrazovanje i razonodu), sekcije SOI kao samostalne političke organizacije pre prvog svetskog rata u Jugoslaviji nisu postojale. No, bez obzira na to, prilikom sagledavanja okolnosti u kojima je stvaran revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji, kao i razmatranja začetaka njegovog sveukupnog delovanja (znači i na međunarodnom planu) ne mogu se prenebreći prilike u međunarodnom omladinskom pokretu, naročito u onom njegovom delu koji se razvijaó u okrilju radničkog pokreta, i to u vreme njegovog formiranja u periodu koji mu je neposredno prethodio.

U radničkom pokretu se, naime, već krajem 19. i početkom 20. veka oseća potreba za osnivanjem omladinskih organizacija, organizaciono samostalnih ali na jedinstvenim programskim osnovama. Za omladinu to je bio novi podsticaj u revolucionarnoj borbi i značio mogućnost za njeno samostalno ispoljavanje, a partije i sindikati su time dobili dodatnu i ne malu podršku u klasnoj borbi i direktnu mogućnost uticanja na vaspitanje i usme-

ravanje mladih ljudi. Talas stvaranja socijalistički orijentisanih omladinskih organizacija doveo je do njihovog osnivanja u Belgiji — 1886, Austriji — 1894, Švajcarskoj — 1895, Italiji — 1901, Nemačkoj, Danskoj, Španiji — 1906, u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini — 1910, u Bugarskoj — 1912. godine. Socijalistička omladina bila je organizovana i u socijaldemokratskim partijama gde nisu postojale posebne omladinske organizacije, kao u Ruskoj (u oba krila), Srpskoj i drugima.[2]

Početkom ovog veka čine se prvi pokušaji osnivanja međunarodne radničke omladinske organizacije u okviru Druge internacionale. Privremeni međunarodni biro proleterskog omladinskog pokreta osnovan je 1907, a Prva međunarodna konferencija socijalističke omladine održana je u Štutgartu, 24—26. avgusta 1907, neposredno posle Kongresa Druge internacionale. Tada je osnovan Međunarodni savez socijalističkih omladinskih organizacija (MSSOO) ili Socijalistička omladinska internacionala. Iako nije donet poseban program, tom prilikom usvojena su načela zajedničkog delovanja u oblasti socijalističkog vaspitanja, u borbi protiv kapitalizma i militarizma. Takođe je usvojen stav o potrebi obezbeđivanja nezavisnosti i samostalnosti omladinskih organizacija. S tim u vezi došlo je do konfrontacije sa rukovodstvima niza partija, koja su smatrala da omladina nije dovoljno zrela da bi se samostalno borila i bavila političkim pitanjima. Tako je već na Drugoj konferenciji, u Kopenhagenu 1910. godine, odlučeno da se MSSOO prisajedini Drugoj internacionali. Ali to nije bilo i konačno rešenje.

Prvi svetski rat i oktobarska revolucija predstavljaju prekretnicu i u razvoju omladinskog pokreta u svetu. Neposredno posle rata, 1919 — 1920, pod uticajem revolucionarnog pokreta i revolucija u više zemalja, socijalistička omladina se listom opredeljuje za Treću internacionalu, a njene organizacije postaju komunističke. Tako je u Rusiji Savez komunističke omladine osnovan oktobra 1918. U pojedinim zemljama, u Belgiji, Španiji, a donekle i Švajcarskoj, socijalističke omladinske organizacije prerastaju u komunističke partije. U Francuskoj, Čehoslovačkoj, i Jugoslaviji komunističke omladinske organizacije prihvataju program Treće internacionale pre samih partija. Komunističke omladinske organizacije osnovane su u Austriji, Belgiji, Bugarskoj, Velikoj Britaniji, Italiji, Mađarskoj, Nemačkoj, Rumuniji, skandinavskim zemljama; u Južnoj Americi — u Urugvaju, Argentini, Čileu, i drugde; u Aziji — u Kini, Mongoliji, Japanu, kao i u nizu drugih zemalja.[3]

---

[2] Vidi: Jean Jousselin, *Répertoire des Associations de jeunesse*, Strasbourg, 1967, Slavoljub Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji, 1919 — 1928*, Beograd, 1966.

[3] Ibid.

Podele koje su nastale u razvoju radničkog pokreta u to vreme uticale su i na stanje u omladinskom pokretu. Od manjinskih struja, već posle prvog svetskog rata, stvaraju se socijaldemokratske omladinske organizacije. Kasnije podele, i u okviru komunističkog i socijaldemokratskog pokreta odrazile su se i na odnose između omladinskih organizacija, gde takođe dolazi do novih podela.

Prilikom naznačavanja mnogobrojnih faktora čije dejstvo je izražavalo svu složenost razvoja jugoslovenskog revolucionarnog omladinskog pokreta[4] nemogućno je zaobići ulogu Komunističke omladinske internacionale (KOI), odnosno uticaj njene aktivnosti i politike na celokupno delovanje tog pokreta, o čemu najbolje svedoči razvoj događaja od samog početka rada Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

Osnivačka konferencija SKOJ-a[5] održana je u vreme kada je zbog malog broja delegata odložen Osnivački kongres Komunističke omladinske internacionale u Berlinu, 5. oktobra 1919. To je pružalo mogućnost da se na Osnivački kongres KOI upute i delegati SKOJ-a. U međuvremenu, predstavnik SKOJ-a, koji je prisustvovao, 13. oktobra 1919. u Milanu, Međunarodnoj omladinskoj konferenciji, na kojoj su bili zastupljeni predstavnici Bugarske, Italije, Nemačke i Jugoslavije, opširno je informisao tadašnjeg podsekretara Internacionalnog biroa SOI Luiđi Longa o pokretu komunističke omladine u Jugoslaviji. Na tom skupu donet je i zaključak da se krajem decembra 1919. ili početkom januara 1920. održi međunarodni kongres komunističke omladine u Rimu.[6]

Do kongresa u Rimu ipak nije došlo. Naime, u Berlinu je novembra 1919. održan Osnivački kongres KOI, ali kontakti predstavnika SKOJ-a i Longa nisu doveli do priznavanja SKOJ-a od strane Osnivačkog kongresa KOI. Zanimljivo je da Longo, koji je bio detaljno upoznat sa akcijom na osnivanju SKOJ-a, nije učestvovao u raspravi o tome postoji li u Jugoslaviji komunistička omladinska organizacija ili ne. Tako se desilo da je SKOJ posle svoje Osnivačke konferencije ostao formalno nepriznat u međunarodnom omladinskom, a time i radničkom, to jest komunističkom pokretu, sve do svog Prvog kongresa, juna 1920. godine.[7]

Na inicijativu Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, na Kongresu u Berlinu, 20 — 26. novembra 1919. godine,

---

[4] Vidi: dr M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji, 1929 — 1941,* Beograd, 1977, str. 2.

[5] Vidi fusnotu 1.

[6] Opširnije o tome vidi pismo S. Cihlara, koji je prisustvovao toj konferenciji, N. Hećimoviću (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta — Zagreb).

[7] Vidi opširnije o tome: dr S. Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji: 1919 — 1928,* Beograd, 1966, str. 60.

uz učešće delegata iz Austrije, Danske, Italije, Mađarske, Nemačke, Norveške, Poljske, Rumunije, Sovjetske Rusije, Čehoslovačke, Švajcarske, Švedske i Španije, osnovana je Komunistička omladinska internacionala. Usvajajući program Treće internacionale o revoluciji, diktaturi proletarijata i izgradnji komunističkog društva, KOI je u svom programu kao glavne zadatke utvrdila ujedinjenje omladine u borbi protiv kapitalističke eksploatacije, imperijalističkih priprema za novi rat i borbu za ekonomsku i političku ravnopravnost omladine.

Iako SKOJ na Osnivačkom kongresu KOI nije formalno primljen za člana međunarodne komunističke omladinske organizacije, on je od prvog dana osnivanja KOI isticao da prihvata i usvaja Program ove organizacije kao svoj. Još pre Osnivačkog kongresa KOI, Savez komunističke omladine Jugoslavije primio je oktobra 1919. godine poziv od Međunarodnog komiteta studenata socijalista i komunista da učestvuje na Međunarodnom kongresu studenata u Ženevi. Pošto je od jugoslovenskih studenata-komunista u Francuskoj obavešten da će Kongres usvojiti gledišta Treće internacionale, SKOJ je uputio svoje predstavnike na Kongres u Ženevu.

Kongres u Ženevi održan je od 26. do 29. decembra 1919. godine, uz učešće predstavnika studentskih socijalističkih i komunističkih organizacija iz Italije, Francuske, Holandije, Belgije, Engleske i Amerike. Komunistička omladinska internacionala je takođe prisustvovala posredstvom svojih delegata, a uputila je i pismo. U pismu Izvršnog komiteta KOI i u istupanjima njenih delegata insistiralo se na tome da Kongres studenata donese odluku o potčinjavanju Komunističkoj omladinskoj internacionali. Podnoseći izveštaj na Kongresu, jugoslovenski predstavnik istakao je da socijalistička studentska omladina u Jugoslaviji »(...) posle izdajstva izvesnih vođa socijalizma, odlučno prihvaća komunizam i stoji nepokolebljivo na gledištu Treće internacionale«. Predstavnici SKOJ-a intervenisali su na Kongresu da se izmeni dnevni red i najpre odluči ili o pristupanju Drugoj i Trećoj internacionali ili o tome da se stvori potpuno nezavisna studentska socijalistička i komunistička međunarodna federacija. Posle vrlo žive diskusije, jugoslovenska, švajcarska, holandska, francuska i nemačka (komunistička) delegacija izjasnile su se za osnivanje Međunarodne federacije studenata komunista, koja se uključila u KOI kao posebna sekcija.[8]

Posredstvom Kongresa u Ženevi i učešćem u osnivanju Međunarodne federacije studenata komunista, SKOJ je praktično pristupio KOI. Zbog toga je Podsekretarijat KOI za jugoistočnu

---

[8] Međunarodni kongres studenata socijalista i komunista u Ženevi, »Crvena zastava«, brojevi od 15. I, 15. II i 15. III 1920. godine (citirano prema: dr S. Cvetković, op. cit., str. 87 — 88).

Evropu (sa sedištem u Beču) pozvao SKOJ na Prvu međunarodnu konferenciju komunističkih omladinskih organizacija jugoistočne Evrope, održanu u Beču 16. i 17. maja 1920.[9] Bečka konferencija učvrstila je veze SKOJ-a sa međunarodnim omladinskim komunističkim pokretom i konačno ustanovila odnose rukovodstva SKOJ-a sa KOI preko Podsekretarijata za jugoistočnu Evropu. Za potpuno prihvatanje SKOJ-a od strane međunarodnog pokreta, međutim, bilo je neophodno održavanje kongresa SKOJ-a, koji je jedino bio nadležan za donošenje odluke o pristupanju KOI.

Na Prvom kongresu SKOJ-a, koji je održan u Beogradu od 10. do 14. juna 1920. godine, doneta je odluka o pristupanju KOI, o čemu je Izvršnom komitetu KOI upućeno pismo sledeće sadržine: »Prvi kongres Saveza komunističke omladine Jugoslavije zaključio je oficijelni ulazak u Komunističku omladinsku internacionalu, solidarišući se sa svim njezinim zaključcima. Živela KOI! Živela Svetska revolucija!«[10] Svojim Prvim kongresom SKOJ se konačno predstavio kao jedinstvena organizacija komunističke omladine Jugoslavije, koja svoj program i praktičnu delatnost usaglašava s ciljevima i zadacima KOI.

U periodu do Drugog kongresa, koji je održan 1921. u Moskvi, KOI je pristupio veći broj organizacija, tako da je tada već okupljala 42 organizacije iz Evrope, Amerike i Azije i postala najuticajnija međunarodna omladinska organizacija između dva rata.

Istovremeno, uz podršku svojih partija i sindikata, socijaldemokratske omladinske organizacije Belgije, Danske, Nemačke, Holandije i Švajcarske osnovale su, maja 1921. godine, Internacionalu radničke omladine (Druga omladinska internacionala), koja od samog početka osuđuje KOI i prihvata parlamentarizam.

Socijaldemokratske omladinske organizacije Austrije i Francuske založile su se za obnovu Međunarodnog saveza socijalističkih omladinskih organizacija (MSSOO) i u tom cilju sazvale konferenciju svih organizacija članica u Beču, februara 1921. godine. Od 32 organizacije odazvalo se 18, uključujući i one koje su u međuvremenu bile pristupile KOI. S obzirom na to da su komunisti na ovom skupu bili u većini, socijalisti su napustili Konferenciju. Osnovali su Međunarodno udruženje socijalističke omladine (takozvanu Drugu i po omladinsku internacionalu).

KOI je na svom Drugom kongresu, zalažući se za puno jedinstvo sa partijama, to jest sa Trećom internacionalom kao jedinim centrom, predložila održavanje svetskog omladinskog radničkog kongresa, uz učešće svih radničkih omladinskih organizacija. Na osnovu toga učinjen je pokušaj da se Kongres pripremi zajednič-

---

[9] Prva međunarodna konferencija komunističkih organizacija jugoistočne Evrope u Beču, »Crvena zastava«, od 1. VII 1920.

[10] Vidi: »Crvena zastava«, od 1. VII 1920.

kim naporima predstavnika sve tri omladinske internacionale (Druge, Druge i po i Treće). To, međutim, nije bilo moguće postići — puna saglasnost je postojala samo između predstavnika Druge i Druge i po internacionale — tako da zajednički kongres nije ni održan.

Tako je na zajedničkom kongresu Druge i Druge i po internacionale, u Hamburgu 1924. godine, stvorena Socijalistička omladinska internacionala. A proces diferencijacije u okviru omladinskog radničkog pokreta označio je nastupanje značajnog i nemirnog razdoblja u njegovom razvoju, u kome dolazi i do organizacionih razgraničavanja između njegovih pojedinih krila, sa dalekosežnim posledicama po razvoj i strukturu međunarodnog omladinskog i studentskog pokreta.

II

Iako je pokušaj sazivanja svetskog omladinskog radničkog kongresa dvadesetih godina, koji je u osnovi bio inspirisan idejom okupljanja svih progresivnih i demokratski orijentisanih omladinskih snaga u svetu, bio bezuspešan, od te zamisli se nije odustalo. Teškoće koje su se tom prilikom pojavile, zbog nepremostivih ideološko-političkih razlika između tadašnjih omladinskih internacionala, nisu prebrođene, ali, pod uticajem pogoršanja međunarodnih odnosa i približavanja ratne opasnosti, naročito posle učvršćivanja Hitlera na vlasti, tokom tridesetih godina formira se široki front omladinskih snaga na platformi borbe protiv fašizma i rata, a za demokratiju, napredak i mir, koji je postepeno prerastao u pokret.

Pokret za odbranu mira u međunarodnim razmerama nastao je početkom tridesetih godina kao rezultat saznanja o tome da jačanju fašizma i njegovoj ratnoj propagandi treba suprotstaviti široko propagiranje istine o ratu i organizovanom akcijom ujediniti sve progresivne snage u front borbe za odbranu mira, slobode i demokratije. Nastao usled zabrinutosti za budućnost čovečanstva, pokret za odbranu mira u svetu vrlo brzo je privukao i okupio različite društvene snage, nezavisno od njihovog socijalnog porekla i političkih i ideoloških opredeljenja, to jest sve one snage koje su bile spremne da se suprotstave fašizmu i ratu. Zato je ovaj pokret znatno doprineo buđenju svesti kod najširih narodnih slojeva, a posebno omladine, i stvaranju masovnog antifašističkog fronta u svetu.

Nastanak i razvitak pokreta za odbranu mira u Jugoslaviji, gde je revolucionarni radnički pokret sa svojom avangardom KPJ bio zabranjen, imao je poseban značaj, jer je svojom širinom i raznovrsnim legalnim formama rada omogućavao revolucionarno delovanje KPJ i SKOJ-a u narodu. Zato je postao javna tribina koja je okupljala sve progresivne snage i doprinosila prodiranju

ideja i politike KPJ u narod, a posebno njihovom širenju među mladima.[11]

Međunarodni omladinski i studentski pokret početkom tridesetih godina postaje sve masovniji, kada su, kao rezultat sve šire rasprostranjenih mišljenja o potrebi ujedinjavanja i saradnje svih progresivnih omladinskih organizacija i snaga radi sprečavanja izbijanja novog svetskog rata, održani: Međunarodna omladinska antiratna konferencija (Amsterdam, 1932), zatim Svetski omladinski kongres protiv rata i fašizma (Pariz, 1933), Međunarodna studentska konferencija protiv rata i fašizma (Pariz, 1933), Svetski kongres studenata protiv rata i fašizma (Brisel, 1934), Šesti kongres Komunističke omladinske internacionale (Moskva, 1935). Svi ovi međunarodni skupovi omladine, održani radi traženja efikasnijih puteva i sredstava za očuvanje mira i povezivanje omladine u svetu, predstavljaju početak nastajanja i jačanja organizovanog pokreta omladine za odbranu mira.

Jugoslovenska omladina, odnosno njen revolucionarni pokret su se tako reći od samog početka uključili u ovu aktivnost, iako su bili suočeni sa mnogobrojnim unutrašnjim teškoćama i problemima organizacionim, ideološkim i drugim, posebno terorom režima koji nije dozvoljavao odlazak njenim predstavnicima na međunarodne skupove, želeći da na taj način spreči prodiranje istine o položaju i borbi jugoslovenske omladine protiv režima diktature i o društveno-ekonomskim i političkim prilikama u Jugoslaviji. To je i bio razlog neučestvovanja predstavnika jugoslovenske omladine na međunarodnim antiratnim skupovima 1932. godine, koja je međutim posle toga bila zastupljena na svim sličnim značajnim međunarodnim konferencijama.

Već na Svetskom omladinskom kongresu protiv rata i fašizma, odnosno istovremeno održanoj Međunarodnoj studentskoj konferenciji septembra 1933. u Parizu, kao i na Svetskom kongresu studenata protiv rata i fašizma, decembra 1934. u Briselu, učestvovali su predstavnici jugoslovenske omladine. Njihovo sudelovanje u radu ovih skupova može se smatrati kao jedan od prvih koraka, posle zavođenja šestojanuarske diktature, u povezivanju jugoslovenskog revolucionarnog omladinskog pokreta sa drugim omladinskim i studentskim pokretima u inostranstvu i u njegovom uključivanju u međunarodni omladinski i studentski pokret. Njegova aktivnost i sve zapaženija uloga na međunarodnom planu došli su naročito do izražaja 1936. godine na Međunarodnoj konferenciji omladine za mir u Briselu i Prvom svetskom omladinskom kongresu u Ženevi.

Na liniji sprovođenja odluka Šestog kongresa KOI (septembar — oktobar 1935, Moskva) o stvaranju omladinskog antifašističkog pokreta, nekoliko međunarodnih omladinskih organiza-

[11] Dr M. Vasić, op. cit., str. 415 — 416.

cija uputilo je januara 1936. godine proglas »Svim organizacijama i savezima omladine za mir«, u kome su ih pozivale da pošalju svoje predstavnike na Međunarodnu konferenciju omladine za mir.

Istovremeno je grupa istaknutih međunarodnih javnih i kulturnih radnika, u ime velikih međunarodnih pacifističkih organizacija, uputila apel omladini celog sveta za održavanje ove konferencije, s naslovom »Omladini je potreban mir — miru je potrebna omladina«.[12]

Apel i proglas su naišli na veliki odziv i podršku širom sveta demokratskih i progresivnih snaga. S njihovim sadržajem, dnevnim redom i ciljevima Konferencije bila je upoznata i omladina Jugoslavije preko »Glasa omladine«, koji je poveo kampanju da jugoslovenska omladina učestvuje u radu Konferencije i pruži svoj doprinos ostvarivanju jedinstva omladine u odbrani mira.

Međunarodna konferencija omladine za mir održana je 29. februara i 1. marta 1936. godine u Briselu, kojoj su prisustvovali predstavnici više od 220 nacionalnih i međunarodnih omladinskih organizacija iz 23 zemlje. Konferencija je najviše pažnje posvetila razmatranju stavova omladine prema događajima u Africi i na Dalekom istoku, to jest napadu Italije na Etiopiju, zatim pitanjima ratne opasnosti na Dalekom istoku i koordinacije omladinskih snaga koje rade za mir. U radu Konferencije aktivno su učestvovali predstavnici jugoslovenske omladine, među kojima je bio i student prava sa Beogradskog univerziteta Ivo Ribar, koji je govorio o iznalaženju puteva i metoda za koordiniranje omladinskih snaga u borbi za očuvanje mira i upoznao delegate sa borbom beogradskih studenata u periodu 1931. — 1936. Pored toga, delegati jugoslovenske omladine govorili su i o potrebi uspostavljanja sistema kolektivne bezbednosti, kao i o tome da je borba za mir povezana sa borbom za ekonomsko i kulturno podizanje naroda.[13]

Konferencija je donela tri značajne rezolucije, u kojima je osuđena svaka agresija kao sredstvo za rešavanje međunarodnih sporova, svaki teror, rasna ideologija i kulturna reakcija. Osim toga, objavljeno je sazivanje prvog svetskog omladinskog kongresa za mir u Ženevi i upućen apel omladini, u kome su razrađeni zadaci omladine u borbi za očuvanje mira i pozvani svi mladi da se organizuju u jedinstveni mirovni pokret za odbranu svoje budućnosti.

---

[12] M. Vasić, *Masovni pokret jugoslovenske omladine 1936. godine, Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova, 3, Beograd, 1966, str. 178 — 179.

[13] M. Vasić: *Međunarodna saradnja studenata Beogradskog univerziteta uoči drugog svetskog rata*, Zbornik radova o omladinskom i studentskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu, Beograd, 1920, str. 181 — 182.

Zbog toga što je uspela da okupi predstavnike omladine sa svih pet kontinenata, bez obzira na njihovu političku i ideološku pripadnost, i jednoglasno usvoji dokumente koji će postati platforma za mobilizaciju mlade generacije u borbi protiv fašizma i rata, ova konferencija ima istorijski značaj za dalji razvitak omladinskog pokreta u svetu.

Pored toga što su učesnici Konferencije, a preko njih i omladina širom sveta, upoznati s položajem, borbom i stavovima jugoslovenske omladine o odbrani slobode, demokratije i mira, ovaj skup je značajan i po tome što je na njemu Akcioni odbor studentskih udruženja Beogradskog univerziteta primljen za člana Svetske studentske zajednice za mir, slobodu i kulturu. Kao znak priznanja za njegovu dotadašnju borbu za odbranu studentskih prava povereno mu je da pokrene inicijativu za pripremanje svetskog omladinskog kongresa za mir, koji je Konferencija zakazala za kraj avgusta 1936. godine u Ženevi.[14]

Poziv Konferencije omladinskim organizacijama u svetu da povedu kampanju svim raspoloživim sredstvima radi što masovnijih i efikasnijih priprema za održavanje prvog svetskog kongresa omladine za mir, kome je stavljeno u zadatak da sačini i donese akcioni program za sprečavanje rata, odnosno da pronađe sredstva za uspostavljanje što tešnje saradnje omladine svih zemalja u odbrani mira — u svetu je široko prihvaćen.

Popularisanju i jačanju pokreta jugoslovenske omladine za odbranu mira znatno je doprinela legalna napredna omladinska štampa, a pre svega listovi »Glas mira«, »Glas omladine«, »Novi student«, »Mlada pota«, »Naš život« i drugi, zatim veliki broj zborova, konferencija i drugih skupova koji su širom zemlje održani da bi se što širi krug omladinaca upoznao s idejama i ciljevima mirovnog pokreta. Formiran je i priličan broj pripremnih odbora za prvi svetski omladinski kongres o miru u Beogradu, unutrašnjosti Srbije, Vojvodine, u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Kao rezultat aktivnosti svih tih odbora i njene koordinacije u Zagrebu je krajem jula 1936. godine održana Zemaljska konferencija pripremnih odbora omladine za Ženevski kongres. Konferencija je uputila proglas jugoslovenskoj omladini, u kome je istaknuto da se kriza u međunarodnim odnosima produbljuje i da »svakog časa prijeti opasnost rata«. Pored toga, odlučno su osuđeni naoružavanje, priprema za rat i sklapanje agresivnih paktova, a uz to su se mladi zalagali za pristupanje opštem i potpunom razoružanju. Konferencija je pozvala sve omladinske organizacije i celokupnu omladinu Jugoslavije da po-

[13] M. Vasić, *Masovni pokret jugoslovenske omladine...*, cit. izd.. str. 181 — 187.

[illegible]

[illegible] za [illegible] mira i protiv rata i njegovih [illegible]

[illegible] u celom svetu. Prvi svetski [illegible] za mir [illegible] je od 31. avgusta do 7. sep- tembra [illegible] u Ženevi. Kongresu je prisustvovalo oko 450 delegata iz [illegible] zemalja i [illegible] delegata međunarodnih organizacija i [illegible] jugoslovenska omladinska delegacija [illegible] Ivo Ribar, koji je izabran u [illegible] Kongresa.[16]

[illegible] i zalaganjima jugoslovenskih predstavnika, koji su [illegible] aktivno sudelovali u debatama vođenim na Kongresu, [illegible] se na [illegible] poštovanje mirovnih ugovora [illegible] sredstava koja [illegible] mir i nezavisnost malih država«, potreba da Društvo naroda, kao [illegible] instrument mirovne politike, »postane [illegible] borbe »protiv svakog imperijalizma, ma s koje strane dolazio, protiv svih pokreta koji ugrožavaju mir, slobodu i demokratiju« itd. Dajući veliki doprinos [illegible] dokumenata Kongresa, ističući pri tome da je »borba za jedinstvo svih miroljubivih snaga istorijski zadatak mlade generacije«, jugoslovenska delegacija je predložila »Apel omladini celog sveta« koji je Kongres jednoglasno usvojio.

Svetski omladinski kongres u Ženevi je ušao u istoriju kao jedan od najznačajnijih skupova omladine između dva rata. Njegov najveći značaj je u tome što je, i pored heterogenosti sastava i različitih ideologija delegata bio u stanju da usvoji zajednički program i zauzme jedinstven stav, u ime miroljubive omladine celog sveta, prema osnovnim problemima toga vremena.

Svojim aktivnim učešćem u radu Kongresa predstavnici jugoslovenske omladine su znatno doprineli usvajanju jedinstvenih stavova i platforme koja je trebalo da okupi omladinu sveta u pokret protiv fašizma i rata, a za odbranu mira, slobode i demokratije, istovremeno snažno afirmišući napredni pokret jugoslovenske omladine u međunarodnim okvirima.

Opravdana ukazivanja mirovnog pokreta na to da se moraju ujediniti sve omladinske snage radi odbrane mira dobila su sredinom 1936. godine snažnu potvrdu i impuls posle pobune generala Franka u Španiji i otvorenog nasrtaja fašističkih država (Nemačke i Italije) na slobodu španskog naroda. Napredna jugoslovenska omladina, vaspitavana na načelima nedeljivosti mira i internacionalističke solidarnosti, među prvima je shvatila da se u Španiji vodi borba ne samo za odbranu Republike već da je to,

---

[15] M. Vasić, *Masovni pokret . . .*, cit. izd., str. 193 — 195.

[16] Opširnije o Kongresu u Ženevi vidi: M. Vasić, *Međunarodna saradnja studenata . . .*, cit. izd., str. 183 — 191; i od istog autora, *Revolucionarni omladinski pokret . . .*, cit. izd., str. 419 — 429.

istovremeno, borba za odbranu demokratije i slobode uopšte. Ona se nije zadovoljila time da organizuje mnogobrojne manifestacije u znak podrške španskom narodu, već se borila u redovima internacionalnih brigada u kojima je među 1.600 Jugoslovena bilo više od 50% omladinaca, potvrđujući na delu svoju odanost miru i internacionalizmu.

U periodu od 1937. do 1940. godine jugoslovenski revolucionarni omladinski pokret je aktivno učestvovao u nizu međunarodnih skupova i akcija, među kojima se po svojoj važnosti izdvajaju Međunarodni kongres studenata socijalista i komunista, održan u Parizu jula 1937. godine, s ciljem da ostvari ujedinjenje studenata socijalista i komunista, kao etapu na putu postizanja jedinstva svih demokratskih studentskih snaga, a posebno Drugi svetski omladinski kongres održan u blizini Njujorka, od 16. do 24. avgusta 1938. godine, kojem je prisustvovalo oko 500 delegata iz 54 zemlje sa svih kontinenata, predstavljajući oko 40 miliona mladih ljudi. Kongres je, kako po broju učesnika tako i po postignutim rezultatima, predstavljao impozantnu manifestaciju omladinskog internacionalizma i pokazao da je antiratni omladinski pokret u svetu uhvatio duboke korene i u svojim redovima okupio najšire slojeve omladine radi borbe protiv zajedničkog neprijatelja, protiv rata.

Pokret jugoslovenske omladine za odbranu mira, koji je tokom 1936 — 1937. dobio podršku najširih slojeva omladine, prerastao je u razdoblju 1938 — 1940. godine, zbog ugroženosti nezavisnosti Jugoslavije, u još snažniji pokret za odbranu zemlje. Platforma oba ova pokreta bila je: nedeljivost svetskog mira; kolektivna bezbednost; sprečavanje svim raspoloživim sredstvima izbijanja rata; isticanje zahteva za temeljitom izmenom profašističkog kursa spoljne politike Jugoslavije; borba za punu demokratizaciju zemlje i odbrana mira i nacionalne nezavisnosti. Osim toga, oba pokreta vaspitavala su i pripremala jugoslovensku omladinu za tešku borbu za odbranu nacionalne nezavisnosti.

Prožeta snažnim internacionalizmom, revolucionarna i demokratska omladina je svojim akcijama za odbranu mira, aktivnim učešćem na međunarodnim skupovima i pružanjem pomoći i podrške borbi demokratske omladine drugih zemalja, dala značajan doprinos međunarodnoj borbi protiv fašizma i rata i postala važan činilac u borbi demokratskih narodnih masa u zemlji ne samo protiv fašizma i rata već i protiv postojećeg poretka u Jugoslaviji. Ovim pokretom ostvarena je prva šira koordinacija i saradnja raznih omladinskih organizacija, tako da on predstavlja početak stvaranja jedinstvenog omladinskog pokreta u Jugoslaviji.[17]

---

[17] Dr M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret...*, cit. izd., str. 436.

III

Svi pokušaji širokog fronta antifašističkih snaga da se spreči najveći ratni sukob u istoriji čovečanstva bili su, na žalost, bezuspešni. Drugi svetski rat je trajao punih šest godina, vođen je na teritorijama 40 država i odneo 50 miliona ljudskih života, među kojima i velikog broja mladih ljudi.

U borbi protiv fašizma, u svetskom ratu, učvršćena je rešenost omladine i celog čovečanstva da taj rat bude poslednji, da posle njega zavlada mir u pravednijem svetu. Taj duh provejava i kroz sve omladinske aktivnosti tog vremena. Drugi svetski rat označavao je bitnu prekretnicu u razvoju i odnosima između omladinskih i studentskih organizacija u svetu. U toku rata i neposredno posle njega nastao je najveći broj omladinskih i studentskih organizacija svih vrsta (međunarodnih, regionalnih, nacionalnih), čija delatnost na raznim poljima dobija ogromne razmere i u najvećoj meri odslikava razvoj i kretanja međunarodne situacije u celom posleratnom periodu.

I u ovom razdoblju »večita« težnja za stvaranjem jedinstvenog omladinskog pokreta je u prvom planu, i to najviše zahvaljujući rešenosti omladine sveta da se suprotstavi fašističkoj najezdi. Antifašistička borba je stvorila veoma široku koaliciju demokratski nastrojenih i progresivnih snaga, koja je prerasla okvire tadašnjih internacionala, tako da je već početkom rata raspuštena Socijalistička omladinska internacionala, a 1943. godine i Komunistička omladinska internacionala.

S ciljem da ojačaju antifašistički front borbe, predstavnici omladine zemalja koje su stupile u rat sa silama Osovine stvorili su u Londonu 1941. godine Svetski omladinski savet, koji je 1942. organizovao Međunarodnu omladinsku konferenciju antifašističkih organizacija, uz učešće predstavnika 29 zemalja. Tom prilikom upućen je apel omladini celog sveta da se ujedini u borbi protiv fašizma, a za međusobno pomaganje, razumevanje i bratstvo omladine, što je osnova svetskog mira.

Na inicijativu Svetskog omladinskog saveta, sadržanu u Apelu omladini Ujedinjenih nacija, u Londonu je krajem 1945. godine održana Svetska konferencija omladine. Bila je to najšira omladinska konferencija od svih dotle organizovanih. Učestvovalo je oko 600 delegata i posmatrača iz 63 zemlje, među kojima su bili mladi komunisti, socijalisti, predstavnici hrišćanskih, građanskih partija, omladinskih saveta, narodnooslobodilačkih pokreta, omladinskih frontova itd. Drugim rečima, predstavnici svih snaga koje su ujedinjenim naporima porazile sile mraka i fašizma.[18]

---

[18] Z. Milovanović, *Omladina i međunarodni odnosi*, Beograd, 1973, str. 43.

U duhu koji je provejavao u to vreme u sveukupnim međunarodnim aktivnostima (osnivanja OUN i sličnih međunarodnih institucija i organizacija) doneta je odluka o osnivanju *Svetske federacije demokratske omladine* (SFDO), zatim njen statut i Zakletva o miru. Time je prvi put u istoriji stvorena široka i reprezentativna organizacija omladine, nova vrsta međunarodne omladinske organizacije. Za osnovne ciljeve SFDO proglašeni su: borba za mir, demokratiju, nacionalnu nezavisnost naroda, razoružanje, zabranu atomskog naoružanja i bolju budućnost omladine sveta.

Poput svih dosadašnjih pokušaja u ovom pravcu, ni ovaj nije urodio plodom. Ubrzo nakon splašnjavanja euforije koja je vladala povodom i prilikom osnivanja SFDO, došlo je do ozbiljnih razilaženja i sukoba unutar organizacije, koji su se završili istupanjem iz nje socijalističkih i građanskih organizacija zapadne Evrope. To je, naravno, omogućilo da dođe do potpune prevlasti komunističkih omladinskih organizacija, prvenstveno onih iz istočne Evrope. To se ubrzo i na delu pokazalo, i to početkom 1950. godine, kada je Narodna omladina Jugoslavije, jedan od osnivača SFDO, na krajnje nedemokratski i arogantan način isključena iz Svetske federacije demokratske omladine i Međunarodnog saveza studenata, u duhu odluka Informbiroa.

Tadašnji sekretar CK Narodne omladine Jugoslavije Rato Dugonjić je o tome napisao: »Omladina Jugoslavije nikada ne može da se pomiri sa takvim metodima komandovanja i bezuslovnog pokoravanja, sa metodima koji ne dopuštaju demokratsku diskusiju. To su nedopustivi metodi u međunarodnom omladinskom pokretu i suprotni su svim principima demokratskog i socijalističkog odnosa među pojedinim narodima. Takvi metodi jedino se upotrebljavaju kada neko hoće da provodi svoj stav, bez obzira na to što je on u potpunosti nepravilan, i upotrebljavaju ih jedino osvajačke zemlje prema pokorenim zemljama, i to samo prema takvim ljudima u tim zemljama koji se ne mire sa pokoravanjem. Takav metod je i doveo do toga da se na nečuven način hapse predstavnici omladine Jugoslavije u Budimpešti i Sofiji, samo da bi se sprečili da iznesu istinu o izgradnji socijalizma u svojoj zemlji i samopregornoj borbi omladine za tu izgradnju.«[19]

Ukratko rečeno, poznate tendencije koje se u to vreme javljaju u međunarodnim odnosima i u radničkom i komunističkom pokretu, a to su hladnoratovska politika i podela sveta na blokove i interesne sfere, kao i hegemonističko ponašanje i dogmatska shvatanja u odnosima između partija, preovladale su i došle do

---

[19] R. Dugonjić, *Narodna omladina i međunarodni omladinski pokret*, Beograd, 1950, str. 32.

punog izražaja i u omladinskom pokretu, čije su se težnje za jedinstvom raspale pod naletom i teretom pomenutih pojava.

Razdoblje u razvoju MOSP, koje počinje drugim svetskim ratom i karakteriše njegovu današnjicu, po bogatstvu i raznovrsnosti procesa koji teku nema presedana u dosadašnjoj njegovoj istoriji. Počev od nastojanja da se ideološke podele i razlike prevaziđu stvaranjem međunarodnih organizacija opšteg tipa, uz učešće nacionalnih organizacija različitih opredeljenja, preko formiranja međunarodnih omladinskih i studentskih organizacija u znaku blokovske podele sveta i realizacije njihovih interesa, sve do nastojanja mnogobrojnih nacionalnih organizacija — kao izraz težnji za demokratizacijom sveukupnih međunarodnih odnosa, u toku su, razvijaju se i međusobno isprepliću tendencije oprečne prirode i protivrečni interesi i ciljevi, što uz svu složenost savremenih međunarodnih odnosa daje osnovni ton i sliku stanja i odnosa u MOSP danas.

Razvijajući svoju međunarodnu aktivnost u takvim okolnostima i uslovima, jugoslovenska omladina pri uspostavljanju i razvijanju saradnje, kontakata i veza polazi od striktnog poštovanja i pridržavanja principa nezavisnosti, samostalnosti, jednakosti, ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje stvari, dobrovoljne internacionalističke solidarnosti i isključive odgovornosti svake organizacije pred sopstvenim članstvom.[20] Saradnja na pomenutim osnovama doprinosi sve boljem međusobnom upoznavanju jugoslovenske omladine sa mladima iz celog sveta, boljem razumevanju i konstruktivnoj razmeni iskustava. Tim putem je širok krug mladih ljudi u svetu stekao pravu, istinitu predstavu o SFRJ i upoznao se sa trajnim i čvrstim opredeljenjem jugoslovenskih naroda i narodnosti za socijalističko samoupravljanje i nezavisnu i nesvrstanu međunarodnu politiku svoje zemlje.

Razvoj i stalno obogaćivanje sadržaja i oblika bilateralne saradnje sa prijateljskim organizacijama, nezavisno od njihovih idejno-političkih i drugih opredeljenja, predstavlja okosnicu i nezamenljiv instrument SSOJ u sprovođenju zajedničkog akcionog delovanja i održavanju kontinuiranih kontakata sa naprednim i demokratskim omladinskim i studentskim organizacijama i pokretima u svetu. U sklopu toga, od posebnog značaja je, svakako, intenziviranje saradnje sa organizacijama iz nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, što podrazumeva dalju razradu različitih vidova međusobne saradnje, upoznavanje, zbližavanje i slično.[21]

Kao izraz internacionalističkih opredeljenja mladih u socijalističkoj samoupravnoj nezavisnoj Jugoslaviji, SSOJ je aktivni

---

[20] Šesti kongres Narodne omladine Jugoslavije — Rezolucija o razvijanju međunarodnih veza i saradnja NOJ, Beograd, 1958.

[21] Sedmi kongres Saveza omladine Jugoslavije — Međunarodna saradnja Narodne omladine i Saveza studenata, Beograd, 1963.

činilac u borbi za mir, slobodu, nezavisnost, za pravedne i demokratske međunarodne ekonomske i političke odnose, napredak i socijalizam. Na taj način on značajno doprinosi jačanju akcionog jedinstva demokratske i progresivne omladine sveta, demokratizaciji odnosa u međunarodnom omladinskom i studentskom pokretu i prevazilaženju postojećih monopola i podeljenosti u njemu. Zalažući se za jačanje akcionog jedinstva progresivne i demokratske omladine sveta, nezavisno od ideoloških, političkih, verskih i drugih razlika između organizacija, SSOJ stoji na stanovištu da one ne smeju biti prepreka razvijanju svestrane saradnje u zajedničkoj akciji na najširoj platformi borbe za mir i napredak u svetu.[22]

Zatvaranje u uske okvire, ideološke i druge isključivosti, isticanje parcijalnih interesa nanose štetu akcionom jedinstvu omladine sveta, a time i efikasnosti i stvarnim dometima njene borbe. Na primerima široke solidarnosti i jedinstva u pružanju pomoći narodima i omladini novooslobođenih zemalja i oslobodilačkim pokretima jasno se pokazalo da je jedinstvo u akciji organizacija različitih idejno-političkih opredeljenja ne samo moguće već i neophodno, tim pre što se ogromna većina omladinskih i studentskih organizacija u svetu opredeljuje protiv snaga reakcije i agresije, a za slobodu i nezavisnost naroda. Svoju internacionalističku solidarnost jugoslovenska omladina ispoljava, pre svega, u moralnoj, materijalnoj i političkoj podršci omladini i društvenim snagama koje se bore za slobodu i nezavisnost svojih naroda, za uspostavljanje ravnopravnih međunarodnih odnosa, za demokratske i istinski humane odnose među ljudima, za mir, društveni napredak i socijalizam.[23]

Kao što je poznato, za Savez socijalističke omladine Jugoslavije nepovezivanje, odnosno neučlanjivanje u postojeće međunarodne omladinske organizacije je stvar principijelnog opredeljenja. Ono je izraz politike kojom se teži ka akcionom jedinstvu celokupnog međunarodnog omladinskog i studentskog pokreta i prevazilaženju međusobnog suparništva postojećih međunarodnih omladinskih organizacija. Ovaj stav ne znači negiranje potreba međunarodnog udruživanja. On polazi, pre svega, od potrebe univerzalnosti udruživanja zasnovanog na akcionom jedinstvu svih naprednih i demokratskih omladinskih snaga bez obzira na njihova različita ideološka, politička i druga opredeljenja i prevazilaženja sadašnjeg udruživanja (u stvari podeljenosti) na blokovskim i ideološko-doktrinarnim osnovama.[24]

---

[22] Osmi kongres Saveza omladine Jugoslavije — Rezolucija o međunarodnoj saradnji SOJ, Beograd, 1969.

[23] Deveti kongres Saveza socijalističke omladine Jugoslavije — Rezolucija o međunarodnoj aktivnosti, Beograd, 1974.

[24] Deseti kongres SSOJ — Rezolucija o međunarodnoj aktivnosti, Beograd, 1979.

Polazeći od tih opredeljenja, jugoslovenska omladina je nastupala na mnogim svetskim skupovima omladine i studenata, smatrajući da u današnjem svetu, karakterističnom po stalno rastućoj i sve složenijoj međuzavisnosti i po dubokim protivrečnostima koje ga prožimaju, međusobni kontakti i dijalozi koji vode međusobnom upoznavanju i zbližavanju imaju prvorazredni značaj. Pri tome se ona rukovodila shvatanjima da međunarodno razumevanje i prijateljstvo između ljudi, a pre svega omladine svih kontinenata i rasa, svih nacija i vera, može i treba da bude snažna brana novim ratnim stradanjima i uništenju svega što je ljudska ruka stvorila. Idući tim putem, SSOJ je stekao veliki broj sagovornika i prijatelja širom sveta koji danas obuhvata oko 450 omladinskih i studentskih organizacija na svih pet kontinenata.

Yvon Bourdet

Kretanje slobode prema objektivnim zakonima nauke

Tema izabrana ove godine za cavtatski okrugli sto mogla bi se učiniti čudnom marksistu koji je savladao samo elemente *vulgate*. Na tom nivou shvatanja marksizma sve je *materija* i sve se, »u krajnjoj instanci«, objašnjava *objektivnim* faktorima. U tom smislu pitanje »subjektivnih snaga socijalizma« zvuči iluzorno, čak kao provokacija. Međutim, ako pažljivo i bez predubeđenja pročitamo *celokupno* Marxovo delo, zapazićemo da marksizam nije tako »prost« i da to nije čist antihumanistički mehanizam.[1]

Tome treba dodati da priznavanje problema vrednosti u socijalističkoj revoluciji nije neki noviji stav koji bi bio inspirisan »ekscesima« staljinizma. Već početkom ovog veka bečka *austromarksistička škola* bavila se istraživanjima u naučnom duhu, posebno autentičnim dijalogom s drugim filozofima ili sociolozima, umesto da se zadovolji (kao što su to činili drugi) vulgari-

---

[1] Vidi u tom smislu dela i izdanja Marxa u pripremi Maximiliana Rubela, *Karl Marx, Oeuvres*, Bibliothèque de la Pleiade, i dve knjige *Marx* Michela Henryja, éd. Gallimard, 1976.

zacijom jednog nepotpunog i osiromašenog marksizma. To je, na primer, bio slučaj s Maxom Adlerom (1873—1937) koji je nastojao da pomiri »nužnost« prirodnih zakona s efikasnom intervencijom etičkih vrednosti — originalnim tumačenjem Kantove filozofije.

1. Kantizam, marksizam i neokantizam

Zvanični teoretičari lenjinističkog marksizma dugo su mogli da citiraju Kanta samo da bi ga kritikovali, osporavali, dakle prezirali. Kant je za njih bio malograđanski mislilac. Sama ova etiketa bila je u stvari vulgarizacija jedne ocene mladog Marxa: »Stanje Nemačke krajem prošlog veka u potpunosti se odražava u Kantovoj *Kritici čistog uma.* Dok je francuska buržoazija osvojila vlast džinovskom revolucijom, poznatom u istoriji, i osvajala evropski kontinent, dok je engleska buržoazija, već politički emancipovana, unosila revoluciju u industriju i potčinila sebi Indiju s političkog, a sav ostali svet s trgovačkog stanovišta, nemoćni nemački buržuji dospeli su jedino do »dobre volje«. Kant se zadovoljava samo »dobrom voljom«, mada ona ne daje nikakav rezultat, a *ostvarenje* te dobre volje, harmoniju između nje i potreba i težnji pojedinaca, pripisuje *onom svetu.* Ova Kantova dobra volja apsolutno odgovara nemoći, teškoj situaciji i bedi nemačkih buržuja čiji sitni interesi nikada nisu bili u stanju da se preobraze u zajedničke nacionalne interese jedne klase . . .«[2]

Ovaj briljantni, ali površni tekst ukazuje, pre svega, na to da je Marx znao, ili je hteo da zna, samo za jedan od vidova kantizma; verujemo da ćemo to u daljem izlaganju moći da dokažemo. Već sada, međutim, možemo konstatovati pomeranje do kojeg je došlo na nivou vulgarnog marksizma, koji u Kantovom moralu vidi moral »buržoazije«. Ova verbalna identifikacija ne proizlazi ni iz analize Marxa ni, uostalom, iz bilo koje analize. Za Marxa kantizam izražava »nemoć«, »bedu« nemačkih buržuja koji nisu u stanju čak ni da steknu svest o svojim klasnim interesima. No Marx uopšte ne objašnjava zašto ovi buržuji, koji su nesposobni da prevaziđu svoje »sitne interese« i da dođu do »nacionalnih interesa«, mogu da dospeju do toga da formulišu potrebu za zajedničkim interesima celog čovečanstva. On samo kaže da je Kant svoju ideju o liberalizmu preuzeo od francuske kapitalističke buržoazije i da, ne mogavši da uoči stvarne sociološke uslove tog liberalizma, želi to *a priori* da dedukuje: »Karakteristični oblik koji je francuski liberalizam, zasnovan na stvarnim klasnim interesima, poprimio u Nemačkoj, možemo

---

[2] *Nemačka ideologija,* francusko izdanje: *Ideologie allemande,* Costes, t. VII, str. 182, MEW, t. 3, str. 176—177. Ovoj temi se na još žešći način prilazi u trećem delu *Komunističkog manifesta,* pod naslovom »Nemački socijalizam ili pravi socijalizam«.

naći kod Kanta. On i nemački buržuji, u čije je ime blagonaklono istupao, nisu zapažali da u osnovi ovih teorijskih misli buržuja leže materijalni interesi i *volja* uslovljena i određena materijalnim uslovima proizvodnje; on je, dakle, ovaj teorijski izraz odvojio od interesa koje izražava, preobrazio materijalno motivisana određenja volje francuskih buržuja u *čista* samoodređenja *slobodne volje*, volje po sebi i za sebe, načinivši tako od njih čisto ideološke definicije i moralne postulate.«[3] Jedna je od zasluga Maxa Adlera što je uočio socijalno značenje tih univerzalnih moralnih postulata. Marx u tome želi da vidi jedino malograđansko i bojažljivo redukovanje istinskih interesa buržoazije. Max Adler će, naprotiv, što ćemo kasnije videti, pokušati da ih protumači kao prevazilaženje klasnih interesa. Za sada će biti dovoljno da konstatujemo razilaženje, koje je sada očigledno, između kantizma i kapitalizma. Jedan marksistički teoretičar koji se potrudio da ozbiljno prouči ovo pitanje izričito priznaje: »Kantov moral u izvesnom smislu predstavlja konstataciju o propasti svakog mogućeg morala, u trenutku kada je kapitalizam činio izrazitijim razilaženje između ovog sveta ljudske odsutnosti i zahteva, bez ikakvih osnova u stvarnosti, za carstvom ciljeva.«[4] Svet kapitalizma predstavlja, naime, stvarnost koja je dijametralno suprotna kantovskom idealu i radikalno neosetljiva na njega: daleko od toga da čoveka tretira kao cilj, kapitalizam u trenutku svog punog trijumfa, pre svega, svodi radnike na to da budu samo sredstvo — sredstvo pomoću kojeg kapitalistički preduzimač proizvodi višak vrednosti, ostvaruje profite.

»Kada, na primer, poslodavac odbije da poveća plate navodeći kao razlog da bi povećanje proizvodne cene ugrozilo postojanje njegovog preduzeća, on izražava unutrašnji, neumoljiv, anonimni zakon, koji upravlja celokupnim sistemom, a kojem je strano svako obaziranje na čoveka ...«[5]

Svakako, tekst koji smo upravo naveli sadrži mnoge tačke koje bismo mogli osporiti: posebno postoji razlika između »konstatacije o propasti« i određenja »uslova mogućnosti« jednog morala. Trebalo bi videti da upravo ostvarenje Kantovog morala pretpostavlja, pa dakle i zahteva, društvo koje bi prevazišlo borbe između klasa, između rasa i između naroda. Ceo marksizam smešten je u tu perspektivu, on predstavlja utvrđivanje puteva i sredstava za istorijsko ostvarenje ovog univerzalnog društva. Razume se — a to je dobrim delom i predmet ovog rada — ostaje nerešeno pitanje suštine tih sredstava, ali ne znači bogzna šta

---

[3] *Nemačka ideologija*, cit. str. 185—186. — Prevod malo izmenjen (vidi nemački tekst, MEW, t. 3, str. 178). U srpskohrvatskom prevodu citat je dat prema francuskom tekstu.

[4] Roger Garaudy, *Qu'est-ce que la morale marxiste?*, Paris, Editions sociales, 1963, str. 127—128.

[5] Garaudy, op. cit., str. 127—128.

kada se kaže da je »carstvo ciljeva« »bez ikakvih osnova u stvarnosti«, jer nije li upravo po definiciji suštinsko svojstvo jednog cilja to da izgleda nepostojan? Ako je stvarnost izrazito ispunjena takvim ciljevima, prelazimo sa svrhe na posledicu. Možda bismo Marxovo delo mogli shvatiti kao naučno dokazivanje toga da je neka vrsta carstva ciljeva zasnovana na stvarnosti, gde bismo podrazumevali da taj dokaz — ponavljamo — dovodi u pitanje ljudsku aktivnost kao subjekt istorije. I u vezi s tim je nepravedno suprotstavljati nužnost marksističke nauke jednom kantovskom moralu koji bi istoriju činio providnim delom inicijative svakog moralnog subjekta, jer su za Kanta, kao što smo već napomenuli, »ljudske akcije određene, baš kao i svaka prirodna pojava, univerzalnim zakonima prirode«.[6] Ako i prihvatimo ova razjašnjenja, ipak ostaje činjenica da je kapitalizam, utoliko što proletera pretvara u sredstvo — ne samo u roba manjine povlašćenih ljudi nego čak u roba »anonimnog predmeta« u vidu novca — radikalno protivrečan Kantovom moralu, te da bi bilo dobro drugačije objasniti tradicionalni prezir koji prema tom moralu osećaju marksisti.

U vezi s tim, uostalom, može se uočiti izvesna evolucija kod marksista i novo interesovanje za proučavanje Kanta.[7] Međutim, prezir prema novokantovcima s početka ovog veka ostaje neokrnjen i kao da se prećutno smatra da nema potrebe objašnjavati ga; etiketa »novokantovca« automatski diskvalifikuje. Louis Althusser, na primer, prelazi preko pitanja marksista Bečke škole ovom kratkom rečenicom: »'Austromarksisti' su prosto novokantovci«.[8] To je, pored ostalog, i netačno. Od svih austromarksista, jedino je Max Adler pisao o Kantu, a i on, kao što ćemo videti, u sasvim posebnoj perspektivi.[9] Osim toga, istorijski je bilo više načina da se bude neokantovac, tako da taj naziv nije nimalo precizan. Naime, »povratak« Kantu možemo shvatiti kao jednostavno »obnavljanje« teza kritičke filozofije. Pretpostavka takvog stava je da su filozofi koji hronološki dolaze posle Kanta u filozofskom smislu njegovi prethodnici. U tom slučaju, suočeni smo pre s nekom vrstom ortodoksnog kantizma nego istinskog, obnovljenog kantizma. U tom kantizmu jedino je nova činjenica što on ponovo postaje misao živih filozofa. Novina se, dakle, može sastojati jedino u postupku izlaganja; pri tom se, uostalom, ostva-

---

[6] *Idée d'une histoire universelle au point de vue cosmopolitique*, fr. prev. Stéphane Piobetta, u: *La Philosophie de l'histoire*, Paris, 1947. str. 26.

[7] Posebno vidi studiju Guy Besse, *La morale selon Kant et selon Marx*, Centre d'études Marxistes, Paris, s. d.

[8] *Capital*, Paris, 1965, t. II, str. 14.

[9] Vidi: Max Adeler, *Démocratie et Conseils ouvriers*, Maspéro, Paris, 1967.

ruje jedna od želja samoga Kanta, a to je da neki učenik uspe jasnije, ili bar prijatnije, da izloži teze njegove filozofije.

U stvari, neokantizam se obično javlja u jednom drugom obliku: analiza strukture učiteljevog dela ne dovodi samo do izlaganja koje želi da bude prijatnije nego do jednog koherentnijeg sistema; ukazuje se na beskorisnost, na istorijsku prevaziđenost, dakle na logičku inkompatibilnost ovog ili onog dela Kantovog sistema; u početku ovoga veka, kao što se može i očekivati na osnovu minimalnog poznavanja istorije ideja, prevashodno se osporava transcendentalna dijalektika; smatra se da Kant nije umeo da sprovede do kraja svoj poduhvat da apriorno odredi granice znanja, da su njegovi napori da »rekuperira« inteligibilni svet uzaludni i čak u kontradikciji s osnovnim intencijama kritičke filozofije. Ovde takođe treba napomenuti da je takva kritika jedne filozofije dopustiva utoliko što ju je sam Kant i utvrdio, bar kad je reč o Platonu.[10] Ovakav neokantizam marksisti obično preziru, ali nije sigurno da imaju dobre razloge za to. Ako su, naime, tvrdili da je to značilo »okretanje točka istorije nazad«, trebalo bi prethodno objasniti zašto je oko 1900. godine neokantovstvo bilo *činjenica koja se mogla konstatovati;* bićemo možda prisiljeni da »prevaziđemo« jednostavne pejorativne ocene ovog »povratka nazad«. Čak i ako je napredak istorije ovo naivno i nimalo dijalektičko linearno odvijanje, treba reći zašto »točak istorije« biva ponekad podstaknut tako da se »okrene nazad«, prema Marxovoj slici,[11] ako ne želimo da se još jednom zadovoljimo vređanjem pojedinaca koji su navodno krivi za ovo neopravdano zastranjivanje, kao što su to u svoje vreme učinili, na primer, Anton Pannekoek[12] i Oscar Blum.[13] Prvi je smatrao da bismo, kad bismo otvorili glavu »izvesnim filozofima«, umesto mozga, tamo našli Kantove knjige u obliku »papier maché«. Ovakve ocene ukazuju na iritiranost koja opet pokazuje kako ti neokantovci i nisu tako zanemarljivi kao što bi se želelo. Naime, ovo neprijateljsko raspoloženje dolazi otuda što je kod Bernsteina[14] »revizija« marksizma istovremeno bila i osporavanje Hegela i povratak Kantu. Tako, kad samozvani ortodoksni marksisti kritikuju neokantovce, njih zapravo veoma malo brine Kant i oni ovaj »povratak« osporavaju samo da bi, kako veruju, oslabili

---

[10] *Critique de la raison pure,* prev. Ch. Serrus, Paris, 1944, str. 263.

[11] *La guerre civile en France,* Ed. soc., 1952, str. 38.

[12] Anton Pannekoek, *Marxismus und Teleologie* (»Neue Zeit«, 1905, 23/11, str. 268—473).

[13] Oscar Blum, *Max Adlers Neugestaltung des Marxismus (Sozialismus und der Arbeiterbewegung,* Hgg. v. Carl Grünberg, Leipzig, 1919, str. 177—247).

[14] Edouard Bernstein, *Socialisme théorique et social-démocratie pratique,* Paris, 1900.

dejstvo Bernsteinovog revizionizma.[15] Na žalost, njihova kritika je veoma konfuzna. S jedne strane, oni se ustremljuju protiv svakog vraćanja nazad,[16] koje smatraju nužno »nazadnim«, ne shvatajući da time osuđuju i same sebe zbog doslovnog ponavljanja Marxa za kojega, uzgred, možemo podsetiti da se rodio pre Kantove smrti. Razume se, ovo razjašnjenje je sasvim sekundarno jer aktuelnost jednog mislioca nije u potpunosti vezana za datum objavljivanja ili nastanka njegovih spisa. Neki marksisti to sasvim lepo priznaju za filozofe koji su prethodili Kantu. Maurice Thorez je jednog dana na Sorboni izrazito hvalio Descartesa, a Louis Althusser povodom Spinoze piše: »Neka nam ovde ne prebacuju da smo iz drugog veka, da je mnogo vode proteklo pod našim mostovima, da naši problemi više nisu isti. Mi upravo govorimo o jednoj živoj vodi koja još nije tekla. Poznajemo dovoljno istorijskih primera, počevši od Spinoze, da su se ljudi pomamno trudili da zauvek zazidaju i pokriju gustim slojevima zemlje izvore koji su bili stvoreni da utole njihovu žeđ, ali su ih nepodnošljivo plašili.«[17] Trebalo bi, dakle, jasno reći da je *kantizam* ono što je zapravo sporno u *neo*kantizmu, i objasniti zašto je tako. U stvari, ne postoji nikakva nužna veza između revizionizma i neokantizma. U glavnim crtama, možemo naći dva osnovna uzroka revizionizma: s jedne strane, to što kapitalizam — uprkos krizama — i dalje opstaje, a i teškoća da se i dalje govori o sve većem osiromašenju radničke klase, navode neke marksističke ekonomiste na reviziju velike teze iz *Kapitala* koja govori o neizbežnom i automatskom slomu buržoaskog sistema proizvodnje. Uz to, ako ovaj slom više nije objektivan zakon, potrebno je da ljudi donesu odluku o stavu prema kapitalizmu i revolucionarna akcija treba da bude zasnovana na izvesnoj etici. Kako se ova etika ne može naći u Marxovim spisima, neki revizionisti, kao na primer Vorländer i Cohen, pokušali su da marksizmu dodaju jedan moral kantovske inspiracije, ne mogavši da stvore neki drugi koji bi im izgledao bolji. U toj perspektivi, daleko od toga da bude uzrok revizionizma, kantizam u najboljem slučaju predstavlja pribežište i, recimo, rešenje za nevolju.

Svakako, ekonomske činjenice, na koje se pozivaju revizionisti, svi marksisti ne tumače na isti način, pa će biti bolje da

---

[15] Odjek verovanja u ovu vezu nalazimo u biografskom indeksu objavljenom u ponovom izdanju knjige Trockog o moralu; tu vidimo da je Vorländer objavio *Kant und der Sozialismus*, »paralelno s revizionističkom ofanzivom Bernsteina«, u *Leur morale et la nôtre*, J. J. Pauvert, Paris, 1966, str. 129.

[16] Max Adler se često vraća na ove konfuzije i amalgame: ne samo da postoji više vrsta »povratka« nego se, istovremeno, svako vraća »svome Kantu« jer, dodaje on citirajući Goethea, »sve veliko što je jednom pomišljeno neizostavno će biti pomišljeno ponovo« (*Das Soziologische in Kants Erkenntnisk-Kritik*, Beč, 1924, str. 51 i dalje).

[17] *Kapital*, t. I, str. 36.

kažemo zašto se potvrđuje vernost jednih, a vređaju se renegati. (U vezi s tim možemo primetiti da se marksisti koji predstavljaju zvanične marksističke partije ljute kada neko upoređuje njihov mentalni stav sa stavom crkvenih teologa, iako im niko spolja nije nametnuo da koriste crkvenu kvalifikaciju renegata kojom se tako rado služe. Pored toga, ovakva kvalifikacija je u protivrečnosti sa koncepcijom marksizma kao nauke.) Što se tiče razlike između ocene evolucije kapitalizma i stava prema njemu, ona, s jedne strane, proizlazi iz nejednakog industrijskog razvoja, bar kad je reč o teoretičarima koji se direktno bave stvarnošću svog vremena. U toj perspektivi možemo, kao Otto Bauer, primetiti da je u industrijski razvijenim zemljama socijalizam još od kraja prošlog veka izborio sebi zapaženo mesto sindikalnom i političkom akcijom. U Nemačkoj, gde je marksistička partija najmoćnija, preko svojih izabranih poslanika, upravo se javlja revizionizam. Naime, jedan marksistički teoretičar može slobodno da piše, pravi karijeru i »legalno« predviđa osvajanje vlasti otvorenom zaverom, progresivnom akcijom. Istovremeno, u carskoj Rusiji na primer, marksistički teoretičar je, naprotiv, prisiljen na ilegalnost ili na izgnanstvo; pitanje odnosa s drugim školama mišljenja još se ne postavlja na planu miroljubivog nadmetanja, nego na planu borbe na život i smrt u ilegalnom radu. Ovom objašnjenju možemo suprotstaviti činjenicu da su se u Rusiji mogli naći revizionisti, a u razvijenim industrijskim zemljama »lenjinisti«. Jer stvar je u tome da sve nije toliko jednostavno; da li će neki režim moći da se »reformiše« ili neće zavisi od pojedinačne ocene. Isto tako, ako jedan intelektualac može napredovati u karijeri u kapitalističkom režimu i obavljati najcenjenije poslove, ipak ostaje činjenica da je on, na ovaj ili onaj način, ograničen naslednim ili finansijskim silama (koje, inače, mogu biti i isprepletene). Jednoga dana osetiće čizmu svoga oca, a drugom prilikom će to biti veto administrativnog saveta, ili će, čak i ako je predsednik vlade, biti suočen sa »zidom novca«. Takozvani socijalistički režim, čiji mu se nedostaci čine pitanjem sticaja prilika i na putu da budu uklonjeni, kao da mu pruža bolje perspektive.

Ma kakve, uostalom, bile te motivacije — koje ovde možemo samo sasvim grubo shematizovati — vidimo ipak da revizionizam i neokantizam imaju, eventualno, samo slučajne veze. U to bismo se još više uverili kad bismo umeli da primetimo da je marksistički teoretičar, kao što je Max Adler, mnogo razmišljao o Kantu, a da pri tom nije ni po čemu osporio hegelovsku dijalektičku metodu, ni osnovne teze *Kapitala*, te se, prema tome, suprotstavljao revizionizmu. Dva prva članka koja je on napisao u bečkom »Arbeiter Zeitungu«[18] bila su upravljena protiv projekta

[18] Brojevi od 22. i 24. oktobra 1901.

(koji je ocenjen kao inspirisan Bernsteinom) da se izmeni osnovni program Austrijske socijaldemokratske partije. Po objavljivanju ovih tekstova, Kautsky je Victoru Adleru napisao: »Pišem Ti pre svega da bih Ti objasnio ko je to Max Adler. Alal mu vera! Da sam znao njegovu kritiku, po svoj prilici ne bih napisao svoju.«[19]

Sada ćemo se zadržati na ovoj trećoj vrsti neokantizma.

2. Od transcendentalne do socijalne apriornosti

Mada po struci pravnik (bio je član bečke advokatske komore), Maxa Adlera je odmah privukao Kant, kojem je 1904. posvetio komemorativni govor povodom stogodišnjice smrti.[20] Godine 1924. objavio je jednu knjigu od 480 strana[21] za koju je u predgovoru rekao da na njoj radi već blizu dvadeset godina. Sledeće godine je u knjizi pod naslovom *Kant i marksizam*[22] objavio članke koje je napisao o kritičkom saznanju i o teoriji socijalnog. U glavnim crtama Max Adler opravdava ovaj »povratak« činjenicom da je kantovska kritika pogodno sredstvo za razumevanje društvenih nauka. Dakle, on ne ponavlja Kanta, nego se služi njegovom metodom da bi stvorio epistemologiju nauka koje nisu postojale — bar ne u sadašnjem obliku — u Kantovo vreme.[23] Iz ovoga je jasno da namera Maxa Adlera nije ni da ponavlja Kanta takav kakav je, ni da popravlja kako njegov sadržaj tako ni njegovu formu. Na isti način, on ne nastoji da ponavlja Marxove teze, niti da ih upotpunjava izvesnom dozom kantizma. On se o tome nedvosmisleno izjasnio: »Ovde nije reč o tome da se, kako se toliko često činilo, spoje dva sistema mišljenja: ta mešavina bi, pre svega, bila nemoguća iz prostog razloga što ova dva sistema nisu smeštena u isti plan: Kantov sistem predstavlja traganje za osnovima saznanja, a Marxov za uzrocima onoga što se događa. Ja, dakle, ne želim, kako neumorno i dalje ponavljaju i »opovrgavaju« bezbrojni nekompetentni kritičari zaneti sopstvenim intelektualnim siromaštvom, da popravim ili dopunim Marxa Kantom. Naprotiv, Marxov teorijski rad uzima se takav kakav je i preispituje se u svetlu Kantove kritike saznanja, sa oštrom logičkom svešću, kako bismo u njemu zapazili sve elemente misli koji ga sačinjavaju i na taj način omogućili *teoriju društvenog iskustva*.«[24]

---

19 Pismo od 25. oktobra 1901. — Victor Adler, *Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky*, Gesammelt und erläutert von Friedrich Adler, Beč, 1954, str. 375.

20 *Immanuel Kant zum Gedächtnis*, Beč, 1904, 47. strana.

21 *Das Soziologische in Kants Erkenntniskritik*, Beč, 1924, 480 strana.

22 *Kant und der Marxismus*, Berlin, 1925, 248 strana.

23 *Das Soziologische in Kants Erkenntniskritik*, str. 58. i 141.

24 Op. cit., str. VI, »Eine theorie der sozialen Erfahrung möglich machen«.

Smatrali smo da ovaj tekst, mada nešto duži, zaslužuje da bude naveden u celini, jer on veoma dobro definiše nameru Maxa Adlera, svedočeći istovremeno o njegovoj razdraženosti dvadesetogodišnjim upornim i ustajalim nerazumevanjem na koje je nailazio. Razume se, »kritičari« ovog povratka na kritičku filozofiju nisu pročitali tekst koji smo ovde naveli, kao ni prethodne, pa su, kao što smo imali prilike da vidimo, sve do naših dana nastavili s istom osudom kao s litanijom, koja se brzo svela na napamet naučenu molitvu. Međutim, nekim čudnim »povratkom«, gotovo pola veka kasnije, poduhvat Maxa Adlera biva preuzet s više strana a da, kako izgleda, ako ćemo verovati citatima i upućivanjima autora, čitanje njegovog dela ne predstavlja polaznu tačku za ovo »obnavljanje«, što opet, uzgred budi rečeno, svedoči o zanatskoj i neorganizovanoj prirodi filozofske misli. Sartre, na primer, u okviru svog dugotrajnog napora da se »opredeli« u odnosu na marksizam, u knjizi čiji sâm naslov već jasno govori o njegovom neokantizmu, želi da ostvari upravo ono što je bio preduzeo Max Adler. Evo kako on sam iznosi svoju nameru: »Jednom rečju, ne bavimo se ni ljudskom istorijom, ni sociologijom, ni etnografijom: pre bismo, da parafraziramo jedan Kantov naslov, hteli da postavimo osnove "Prolegomene svakoj budućoj antropologiji".«[25] On u više navrata[26] insistira na ovoj potrebi *zasnivanja* društvenih nauka. Sartre priznaje da je, da bi se to postiglo, potrebno biti izvan marksizma, priznajući istovremeno njegovu vrednost na jednoj drugoj ravni. On, međutim, nije u pravu kad tvrdi da mora da se upusti u ovo istraživanje zbog »nedovoljno marksizma«,[27] budući da je, kao što vidimo, reč o nedovoljnosti njegovog poznavanja marksizma. Naime, ako Sartre smatra da pravac kojim je krenuo Max Adler nije onaj pravi, bilo bi veoma zanimljivo da kaže i zašto i u čemu se on sam od njega odvaja. Lévi-Strauss, pak, koji pokušava da pokaže kako se »društvene strukture« ne mogu svesti na »skup društvenih odnosa koji se mogu zapaziti u datom društvu«[28] osetio je da mora da postoji srodnost između njega i novokantovaca, ali, umesto da se o tome precizno obavesti, zadovoljava se time da kratko pomene jednu razliku koja nije u vezi s Maxom Adlerom.[29] Max Adler upravo želi da pokaže da društvene nauke treba tretirati kao sve ostale, u tom smislu da one treba da budu integralni deo jedne opšte epistemologije. Ali kako je, bez sumnje, bio suviše skroman, on nije prišao tom poslu služeći se, kako kaže Sartre, »sredstvima koja ima«,[30] pa je, zbog svog eksplicitnog pozivanja

---

[25] *Critique de la raison dialectique*, Paris, 1960, str. 153.
[26] Ibid., str. 111, 134, 279, 375. i sledeće.
[27] Ibid., str. 59.
[28] *Anthropologie structurale*, Paris, 1958, str. 306.
[29] *Tristes Tropiques*, Paris, 1955, str. 47.
[30] *Critique de la raison dialectique*, str. 59.

na Kanta i njegovog uvažavanja, pogrešno shvaćen; ljudi su poverovali da je dovoljno ponovo pročitati Kanta ili nekog drugog novokantovca. Nisu u potpunosti shvatili da je u ovom slučaju čitanje Kanta samo jedan od načina ponovnog čitanja Marxa u svetlu napretka društvenih nauka i njihovih teorija. Kad jedan filozof ima nešto da kaže, njegova originalnost se, između ostalog, ako ne i prevashodno, ispoljava i u pozivanju na velike filozofe prošlosti. Broj napomena u dnu stranice ukazuje samo na tip obrazovanja. Ako se kritička teorija saznanja kod Kanta odnosila, pre svega, na razliku između metafizike (nemoguće, u svom platonovskom obliku nauke o idejama) i naukâ, on je eksplicitno, posle logike (u kojoj je duh suočen samo sa samim sobom), analizirao samo matematiku i prirodne nauke koje su dostigle naučni nivo s Newtonom u astronomiji, s Galilejom i Torricellijem u fizici, Stahlom u hemiji. Dakle, smatra Max Adler, treba učiniti da se »kritika« proširi na društvene nauke i tako upotpuni program Kanta koji je želeo da bude kritičar *sveg* iskustva. Ali, kao što je lako naslutiti, tu nije reč o malom dodatnom radu učenika koji radi »praktičnu vežbu«. Projekt o osnivanju humanističkih nauka tiče se samog srca kantizma, jer je kantizam u izvesnom smislu predstavljao pokušaj da se zasnuje humanistička nauka u odsustvu humanističkih nauka, uz delimičan izuzetak istorije. Nije, dakle, reč prosto o tome da se doda novi deo nekoj mašini kako bi ona mogla povećati učinak ili postati pogodna za neku novu radnju, reč je o tome da se mašina u potpunosti iznova napravi. U to ćemo se lako uveriti ako malo pogledamo delo Maxa Adlera. Na primer, reinterpretirana je cela Kantova filozofija religije čiju bi arheologiju, kako bi se to danas reklo, valjalo dati. Max Adler pokazuje kako u toj filozofiji religije treba umeti razaznati »ogromni početak jedne filozofije društvene svesti«. Po njemu, postulat o postojanju boga — čak i u perspektivi kritike praktičnog uma, kad je njegova svrha omogućavanje vere i nade — ne treba brkati s »naivnom idejom o jednom ocu na nebu«.[31] Po Maxu Adleru, treba umeti, kroz transcendentalni pojam boga, videti veru u mogućnost napretka čovečanstva posredstvom samih događaja istorije. Jer nije Hegel, nego je već Kant, pošto je duboko analizirao »pojam negativne veličine«,[32] kasnije napisao u jednom članku pod naslovom *O različitim ljudskim rasama* da »mešavina dobra i zla predstavlja izvor energije za sredstva koja pokreću stvaralačke snage čovečanstva«.[33] Shvatati Kantovu moralnu filozofiju kao sredstvo za lični spas kroz samu nameru vrline, značilo bi gledati na nju usko i, pre svega, pogrešno. I

---

[31] *Das Soziologische in Kants Erkenntniskritik*, str. 399.

[32] *Essai pour introduire en philosophie le concept de grandeur négative*, prev. R. Kempf, Paris, 1949, 128 strana.

[33] *La philosophie de l'histoire*, prevod Stéphane Piobetta, Paris, 1947, str. 10; upor. takođe str. 31, gde nailazimo na istu temu.

zaista, u delu *Ideja o univerzalnoj istoriji s kosmopolitskog stanovišta*, čiji bi već sam naslov morao bar prekinuti dogmatski dremež, on piše da je »suštinski problem za ljudski rod ostvarenje jednog *civilizovanog društva* u kojem bi prava bila data univerzalno«.[34] Svakako, nije reč o tome da ovu »borbu dobra i zla« tumačimo kao prvu formulaciju »klasne borbe«, niti da »društvo u kojem bi prava bila data univerzalno« shvatamo kao preteču formulacije »besklasnog društva«. Ali bar smo hteli da onima koji kantizam shvataju kao malu filozofiju samoživog malograđanina pokažemo radikalnu antinomiju između ovih dvaju shvatanja sveta. Nije, kako izgleda, dovoljno da se zadovoljavamo i dalje opozicijama koje su površne isto toliko koliko su briljantne. Ako nam, na primer, kažu da su, po Marxu, »ljudi slobodni zato što se oslobađaju«, dok se, po Kantu, obrnuto, ljudi (istorijski) oslobađaju zato što su (metafizički) slobodni,[35] pre svega nam pada u oči različitost istorijskih načina izlaganja, identičnost dubokih inspiracija ovih dveju »filozofija«. Naime, trebalo bi objasniti zašto se, po Marxu, potčinjeni ljudi prvo oslobađaju, kao Prometej, magične vlasti bogova, a zatim, kao proleteri, vlasti kapitalističkih lanaca. Treba se takođe pitati zašto, kod Kanta, ljudi koji su »metafizički slobodni« osećaju potrebu da tu slobodu prenesu i na nivo pojava koje prevazilaze njihovu individualnu egzistenciju i žele jednu naprednu istoriju koja bi, u civilizovanom društvu i posredstvom njega, ostvarila istovremenu mogućnost slobodâ.

Tako, dakle, ono što predlaže Max Adler nije ništa manje nego tumačenje transcendentalnog i, prema tome, *apriornog*. U onoj meri u kojoj je sam smatrao da je fizika dostigla nivo nauke, Kant je, *volens-nolens*, išao ka eliminisanju distinkcije koju je s toliko pažnje bio utvrdio na jednom drugom nivou, priznajući pri tom, doduše, da ova dva reda, bez sumnje, imaju »zajednički koren«. Svakako, u modernoj fizici, po Kantu, duh predvodi svojim apriornim principima, ali on se ne može ponašati kao odrastao čovek koji vodi dete kuda hoće; duh je sudija koji ispituje svedoke,[36] ali čak i kada svedoke izlaže mučenju, on to čini da bi iz njih izvukao istinu koju ne zna, inače mu ne bi bili potrebni svedoci. Tako za kantologa i dalje ostaje dvosmislenost kad je reč o jednoj od najslavnijih Kantovih formula: kada se kaže da su uslovi za mogućnost iskustva istovremeno i uslovi za mogućnost predmeta iskustva, možda se, čuvajući suštinu platonizma, želi reći da su predmeti definisani matricom-arhetipom od koje potiču; savršeno je, dakle, »normalno« da ti

---

[34] Op. cit., str. 33.

[35] Guy Besse, *La morale selon Kant et selon Marx*, Paris, s. d., str. 42.

[36] Prema slici koju je dao sam Kant (*Kritika čistog uma*, predgovor drugom izdanju).

predmeti ne mogu kriti nikakva iznenađenja, oni su pseudosvedoci čija je izjava unapred diktirana i, da tako kažemo, snimljena. Ali u tom slučaju bi saslušavanje svedoka bilo samo komedija, montaža. No koga ona treba da prevari? I zato se — i to od Hegela — nameće dijalektičko tumačenje ove formule; zakoni nisu nametnuti spolja bezobličnoj materiji; već odavno je u tom pogledu *Gestalttheorie* dala doprinos koji se više ne sme zanemarivati. Kao što je često govorio Bachelard, u kontaktu s predmetima duh se informiše i reformiše, što ne znači da se i konformiše njima; dualistička opozicija između transcendentalnog i empirijskog ne može se razrešiti monizmom koji bi išao u korist bilo jednog bilo drugog od dvaju termina, od kojih ni jedan ni drugi ne ostaju sačuvani onakvi kakvi jesu. Već konstituisano saznanje postaje na taj način sredstvo i prepreka onom saznanju koje tek treba da se konstituiše. Naime, svaka nauka nadilazi, po svom značenju, predmete na koje se kao nauka odnosi, neko nezavisno matematičko istraživanje kasnije postaje sredstvo za razumevanje u nekoj drugoj oblasti, kao što je to, na primer, bio slučaj sa konusnim presecima i Riemannovom geometrijom. Ostrvca razumevanja se malo pomalo međusobno povezuju, što, s vremena na vreme, navodi na pomisao da postoji neki univerzalni red i neka velika slagalica koju je stvorio bogzna koji nevidljivi arhitekt i koju mi treba, iz strasti, da otkrivamo. A to poduhvatu ljudskog saznanja daje umirujuću i podrugljivu dimenziju. U stvari, transcendentalno je možda sredstvo s izvesnim trajanjem, sunce izvesnog doba, tako da s transcendentalnog prelazimo na transcendentno gde zaslepljenost koja se s vremena na vreme pojavljuje svedoči samo o slabosti našeg vida. Tako bi tradicionalna suprotnost između večnog i privremenog, transcendentalnog i empirijskog mogla, poslužimo se naslovom jednog predavanja Ernsta Blocha u Tibingenu, da bude samo opozicija između »poznatog i još ne-poznatog«, kako na nivou subjekata tako i na nivou objekata. Uprkos promenama koje su unete napretkom istraživanja, ko u ovoj neograničenoj ograničenosti ne prepoznaje Kantovu perspektivu? Kada Max Adler razmišlja o značenju postulata o postojanju boga kod Kanta, on se ne bavi istorijom filozofije u pravom smislu, a još manje teologijom. Pomalo na način analitičara, on nastoji da otkrije latentno značenje ove teorijske manifestacije; on nastoji da nađe istorijski smisao ovog večnog *a priori*, a da pri tom prirodno nije uveren da će uvek biti, ili da neće uvek biti istorije; ne znajući da li pseudovečnosti jesu li nisu aproksimacije jedne stvarne večnosti. Nije potrebno znati »celu istinu« da bismo bili u stanju da smanjimo broj grešaka, baš kao što nije potrebno da, jednom zasvagda, bude definisano carstvo pravde koje obezbeđuje univerzalnu sreću da bismo okončali nepravde. To je, po našem mišljenju, značenje Marxovog gađenja prema velikim rečima i velikim dušama; one sebi postavljaju savršen cilj, a često se ne trude da

poboljšaju postojeću situaciju; to je takođe razlog njegovog suprotstavljanja utopizmu koji u nekoj imaginarnoj budućnosti prikazuje tobožnja rešenja čija je osnovna funkcija da, latentnim dokazima o njihovom lažnom svetlu, pojačaju teret sadašnjosti. Veliki doprinos kantizma leži u tome što je večno transponovao u čoveka da bi pokazao nepristupačnu prirodu metafizičke večnosti, pa dakle nužnu istoričnost čovečanstva. Ali, kad je jednom veliko ogledalo platonističkog neba razbijeno u kišu zvezda, počinje avantura sa svim mogućnostima kretanja istorije. Intelektualni napor čovečanstva sastoji se u otkrivanju »večnih« zakona stvari da bismo ih izokrenuli, u upoznavanju zakona pada kako bismo se mogli podići. Zakoni prirode i zakoni kapitalizma nisu ni od kakvog interesa sami po sebi, ukoliko ovaj izraz »prirodnih zakona« može biti objavljen pre ili posle čoveka. »Objektivnih« prirodnih zakona, bez sumnje, ima beskonačno mnogo, i stanje nauke u jednoj epohi uvek je samo mali deo nemirne ljudske *prakse* podložan stalnoj promeni.

Veoma je naivno ne videti ovo poreklo i uzbuđivati se evocirajući svet bez čoveka, čovečanstvo kao moment jedne tobožnje zakonitosti univerzuma koja je, možda, više senka čoveka nego neki sklad sveta. Zato nam Kantovo određenje uslova saznanja izgleda još potrebno i neophodno i zato nam se čini da je poduhvat jednog Maxa Adlera, daleko od toga da bude ne znam kakav »povratak« na staro, još u središtu filozofije i epistemologije našeg vremena.

Svakako, na ovom mestu više ne treba insistirati na ovom tumačenju kantizma. Izgledalo nam je, međutim, da će biti korisno da ga u kratkim crtama pomenemo i da sugerišemo neke srodnosti na osnovu kojih ćemo lakše biti u stanju da shvatimo kako Max Adler pokušava da pomiri »subjektivne snage socijalizma« sa naučnim prirodnim zakonima.

3. Rešenje moralne antinomije u okviru marksizma inspirisano Kantom

Da bismo se oslobodili pritiska protivrečnosti između prirodnih zakona i moralnih vrednosti, imamo više »mogućnosti«: možemo osporiti determinizam ekonomskih zakona, materijalističku koncepciju istorije i shvatiti čoveka kao totalno slobodnog kao, na primer, Sartre u *Biću i ništavilu*. Nasuprot tome, mogli bismo poreći svaku moguću intervenciju čoveka u proticanju istorije i, samim tim, proglasiti bespredmetnom svaku etičku spekulaciju. Ili možemo, na Bossuetov teološki način, postaviti dve tačke antinomije: bog je svemoćan, a čovek je slobodan, i ne brinuti se za problem koherentnosti; mi držimo u ruci dva kraja lanca, ali ništa ne znamo o artikulacijama u dnu bunara. No korišćenje misterije kao objašnjenja, ako to i jeste dopušteno u teologiji, nije u »marksističkoj nauci«.

Novokantovci klasičnog tipa, kao što su Vorländer i Cohen, žele ponovo da uvedu efikasnost noumenalnog subjekta koji interveniše i menja istoriju prema inteligibilnom, racionalnom i pravednom izboru. Besklasno društvo će ostvariti carstvo ciljeva, drugim rečima, »prema neokriticistima, socijalizam će pobediti jer je pravedan«.[37] To nije koncepcija jednog marksista, odmah razjašnjava Max Adler, koji dodaje: »po marksizmu, iz pobede socijalizma rodiće se nova pravda«. Ovde ponovo nalazimo odbacivanje utopije, projiciranja »istorijskog *a priori*« u budućnost koja je »večna«. Pa ipak, prva formula nam odmah izgleda jasnija od one koja se pripisuje »marksistima«, jer mi, očigledno, nemamo nikakvu predstavu o toj »novoj« pravdi i ne razumemo po čemu je pobeda socijalizma poželjnija od onog što danas smatramo »pravednim«. Max Adler hoće da kaže da se socijalizam ostvaruje u skladu sa zakonima istorijskog razvoja kapitalističkog društva. Naime, Max Adler se razlikuje od revizionista po tome što on uvek Marxovu analizu prihvata kao valjanu kada ovaj, u pretposljednjem poglavlju prve knjige *Kapitala,* zaključuje da je nužan slom kapitalističkog sistema. Međutim, on se odvaja od zvanično ortodoksnih marksista po tome što odbija da brka tok *istorije* s *prirodnim* zakonima. Max Adler opširno objašnjava šta treba podrazumevati pod materijalističkom koncepcijom istorije: za njega, nije reč o svođenju ljudskog na predmetni svet. Po tome se on odvaja od Plehanova koji je mehanicistički gotovo klasični materijalist, a i od Kautskog koji, opet (doduše u manjoj meri), svodi ljudsku istoriju na istoriju prirode u evoluciji, prema koncepcijama modernim u njegovo vreme, pogotovo posle pojave Darwinovih radova. Max Adler odbija svako svođenje na neljudsko. Po njemu, istorijsko kretanje nije određeno isključivo onim što nazivamo ekonomskim ili drugim infrastrukturama. Čoveka treba posmatrati u svem bogatstvu njegovih različitih aktivnosti, njegove različite motivacije moraju biti ozbiljno shvaćene. Mentalna aktivnost nije samo odsjaj drugog reda, ona je originalna manifestacija ljudske vitalnosti. Ovo stanovište, koje su, uostalom, branili i drugi značajni marksisti kao, recimo, Lukàcs, Max Adler[38] potkrepljuje prilično velikim brojem tekstova Marxa i Engelsa.[39] Stalo mu je da pokaže kako je ostao autentičan marksist. I zaista, ako i vraća kauzalnu efikasnost ljudskoj psihi, pa dakle čovekovim etičkim ocenama, on nipošto ne napušta determinizam. Po njemu, daleko od toga da »ometaju« kauzalni proces istorije, moralne vrednosti koje ljudi osećaju i proživljavaju

---

[37] Max Adler, *Marxistische Probleme,* Stuttgart, 1913, str. 143.

[38] Vidi *Lehrbuch der materialistischen Geschichtsauffassung,* novo izdanje, t. 2, str. 117 — 138.

[39] Upor., na primer, Treću tezu o Feuerbachu: prvi deo *Nemačke ideologije,* Engelsovo pismo Blochu (21. septembra 1890), kao i druge tekstove navedene u članku *Marxisme et anarchisme (Communisme et Marxisme,* str. 81 — 111).

uklapaju se u društveno kretanje i na njega imanentno deluju. Moralne ocene »nisu, dakle, izvan kauzalnog procesa«, one — razjašnjava Max Adler — ne izazivaju nikakva čuda, one ne sprečavaju determinisanost zakona tog procesa. Jedino što možemo reći to je da prirodna nužnost socijalizma nije identična sa nužnošću fizičke prirode.[40] Već od svog prvog dela, *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft*,[41] Max Adler insistira na ovoj distinkciji između prirodnih i društvenih nauka. Tu razliku rezimira ovako: »Društvenu prirodu od prirode odvaja društveni odnos, to jest veza između jedne svesti i sadržaja koji joj je stran, a koji ipak ima istu njenu prirodu; iz toga proizlazi formalna podudarnost koja se naziva poimanje.« Ne možemo razumeti ljudske događaje ako ne priznajemo ovu specifičnost i ako ne prilagodimo epistemologiju ovoj ontološkoj varijaciji. To je, po rečima Maxa Adlera, posebno greška Kautskog, jednog od retkih marksista koji su se interesovali za pitanje morala.[42] Kautsky ne želi da u osećanju slobode, koje služi kao temelj moralnom izboru, vidi išta drugo do običan psihološki fenomen, drugim rečima iluziju, ili, tačnije, prenošenje na mentalni nivo širih fenomena, od prirode do evolucije. U tom smislu, moralni problem je lažan problem. To nije koncepcija Maxa Adlera. Za njega je etika karakteristika načina postojanja. Moralnim izborom mi ne pravimo samo razliku između dobra i zla, kao što se u geometriji razlikuje krug od kvadrata; reč je istovremeno i o tome da znamo zašto ovo nazivamo dobrim, a ono rđavim, drugim rečima, treba priznati da Dobro nije objektivna osobina koja se može konstatovati, nego ono to »treba biti«; dobro je ne ono što je dobro, nego ono što treba takvo da bude, dobro nije predmet, nego vrednost. Vulgarni materijalist iz toga zaključuje da ono što treba biti ne postoji, nema realnost. Za Maxa Adlera, naprotiv, i »treba biti« je dato. To je tema drugog poglavlja njegove knjige o Kantu.[43] Ne postoje sami predmeti u prirodi, nisu samo oni dati. »Treba«, kao takvo, dato je, iako to nije pojava koja se može videti i dotaći. Volja je snaga koja se može manifestovati kao događaj; dakle, u svojstvu događaja, ova se snaga ne razlikuje od prirodne pojave. Pa ipak, volja nije slepa snaga, kao darvinovska evolucija, već snaga svesna svoga pravca. To je dovoljno da je odvoji od prirodne snage i da joj omogući čak da bude »protiv prirode«, da se suprotstavi prirodnim silama. Razume se, priznaje Max Adler, u čemu se slaže s Kautskim, sadržaj »dužnosti« ili, jednostavnije rečeno, različite društvene dužnosti određene su u svakom dobu

---

[40] *Marxistische Probleme*, III poglavlje »Marxismus und Materialismus«.

[41] Beč, 1904; posebno poglavlja XV i XX.

[42] Karl Kautsky, *Ethik und materialistische Geschichtsauffassun* Stuttgart, 1906.

[43] *Das Soziologische in Kants Erkenntniskritik.*

stanjem proizvodnih snaga, a varijacije u sadržaju vezane su za razvoj tih istih ekonomskih snaga. Nasuprot tome, po Maxu Adleru, sama obaveza je »zagonetni zahtev koji prevazilazi biće i događaje«.[44] U ovoj perspektivi ideji pripada red »pokretačke snage«, i ona se mora služiti procesom proizvodnje da bi se ostvarila, pa je u toj meri zavisna od tog procesa. Baš ovi ekonomski mehanizmi omogućavaju (kanališući je) aktivnost subjekta, baš kao što je — da preuzmemo jednu čuvenu Kantovu sliku — za goluba vazduh prepreka-oslonac, *conditio sine qua non* njegovog leta. Ekonomski odnosi igraju ulogu buđenja ideja koje same po sebi dremaju. Otuda istorija procesa proizvodnje, na svojim različitim nivoima, ne može istovremeno biti i istorija stvaranja ideja; ta istorija proizvodnje, mada se ostvaruje prema strogim ekonomskim zakonima, predstavlja postepeno realizovanje opštih istorijskih ideja i rezultat zajedničkog istraživanja ljudi. Tako raketa, da bi ostvarila ljudski projekt interplanetarnog leta, mora tim pre da se potčini svim balističkim zakonima. To je »materijalizam«: priznavanje i korišćenje realnih snaga poznavanjem njihovih zakona. Na taj način je istorija u potpunosti uslovljena ekonomskim odnosima; ovi odnosi postaju čak »motivi« za akciju, ali pri tom ne treba gubiti iz vida da biti *motivisan* ekonomskom stvarnošću ne znači i biti njome *determinisan*. Tako dolazimo do toga da se nivo objašnjenja društva ne dobija empirijskom analizom ekonomije. Ljudsko društvo se ne objašnjava samo potrebom za zajedničkim životom (jer ljudi su mogli da se međusobno unište kako bi sebi na zemlji obezbedili prostore za usamljen život) niti instinktom krda koji uspostavlja društvene odnose (jer, u tom slučaju, ljudska društva ne bi imala ništa više problema nego što ih imaju, recimo, zajednice pčela), nego izgleda da ono pretpostavlja (što znači krije i otkriva istovremeno) mogućnost i, još više, traženje od strane svakog čoveka iskustva koje bi bilo zajedničko i univerzalno valjano. To je teza *»socijalnog a priori«*.[45] Da bismo skrenuli pažnju na ovu temu koja je možda prilično bliska poslednjoj Husserlovoj kartezijanskoj meditaciji, možemo govoriti o »transcendentalnoj socijalizaciji«.[46] Mi, naime, znamo da, prema Husserlu, teoriju transcendentalnog Ja ne treba brkati sa »transcendentalnim solipsizmom«.[47] »Imam u sebi«, nastavlja Husserl, »u okviru svog života čiste transcendentalno redukovane svesti, iskustvo o »svetu« i o »drugima« (...) ne kao o delu svoje sintetičke i u izvesnom smislu privatne aktivnosti, nego kao o meni stranom, »intersubjektivnom«, svetu koji postoji

---

[44] *Marxistische Probleme*, str. 109 (berlinsko izdanje 1922).

[45] Formula koja služi kao naslov III poglavlja poslednje knjige Maxa Adlera, *Das Bätsel der Gesellschaft*, Beč, 1936.

[46] Norbert Leser, članak o Maxu Adleru u kolektivnom delu *Werk und Widerhall*, Beč, 1964, str. 44.

[47] *Méditations cartésiennes*, Paris, 1947, str. 75.

za svakoga i dostupan je svakom od svojih objekata.«[48] Razume se da Husserl, samim svojim pisanjem, nije za nas ubedljiv autoritet, ali su »marksisti« — uglavnom svojom krivicom — tako mnogo i često shvaćeni kao teolozi koji rezonuju isključivo polazeći od jedne nametnute aksiomatike da neće biti zgoreg da ovom prilikom pokažemo srodnost istraživanja različitih »škola« u jednoj datoj epohi (srodnost koju, osim toga, potvrđuje marksistička sociologija).

Da se ne udaljavamo od određenog problema koji nas ovde interesuje, treba da nam bude jasno da, prema Maxu Adleru, ne samo da se ne treba zadržati na opisu pojava onakvih kakve se javljaju naivnoj svesti (na primer, sunce izlazi; plata »plaća« radnika) nego i da marksistička *sociologija* koja izražava, na prvi pogled, nevidljive zakone funkcionisanja ekonomske evolucije društva nije zbog toga i opšta *filozofija.* Ne treba brkati zakone naše nauke s jednim bezuslovnim saznanjem. Možda je svet koji upoznajemo posredstvom iskustva i čije zakone otkriva nauka samo pojavni oblik koji nam je nametnut ograničenošću naše percepcije. Polazeći od ove hipoteze, koja uključuje istorijski razvoj, treba proučavati protivrečnosti između onoga što mi shvatamo kao »slepe zakone« prirode i »vrednosti« koje oseća ljudska svest. Na taj način možemo shvatiti veze između pojmova subjektivnih snaga i objektivnih preduslova socijalizma; i na taj način sama socijalistička teorija, u onoj meri u kojoj je čovečanstvo shvata i doživljava, postaje efikasan faktor jednog društva koje će samo sobom upravljati zato što se Znanje i Moć mire sa Nadom.

Prevela s francuskog
Cvijeta Jakšić

[48] Ibid., str. 76.

Boris Nonevski

Iskustva i iskušenja BITEF-a

Godinama je već Beogradski internacionalni teatarski festival jedna od retkih scena u svetu na kojoj se mogu očitovati nove tendencije u pozorištu. Nezavisno od estetskih koncepata, institucionalne organizacije ili civilizacijske pripadnosti, na njegovim pozornicama nastupali su majstori scene sa svih meridijana da bi nas uverili u stvaralačku moć eksperimenta i njegov učinak u proširivanju područja teatralnosti. Zahvaljujući tako široko postavljenom programu suočavanja pozorišnih ideja, i naša zemlja i poslenici BITEF-a ubrali su komplimente svetske kulturne javnosti, a tekuća praksa pozorišne umetnosti svake godine je sve krepkija za nove domete u eksperimentalnom traganju. Jer, oni snagom svoje originalnosti vremenom postaju element svekolikog univerzuma ove umetnosti.

Na putu do trinaestog beogradskog sajma ili, prema ceni ulaznica, komisionoj prodaji pozorišnih predstava, samo je jedna trupa preletela okean — Squat Theatre Company iz Njujorka. Ostale, ako kojim slučajem nisu mogle da koriste usluge JAT-a (jedan od sponzora BITEF-a), mogle su na ovaj festival stići i — vozom. U ovom napisu ne bismo ni pominjali geografiju kad ona ne bi zadirala u ambicije Beogradskog internacionalnog tea-

tarskog festivala — da bude revija novih tendencija u svetu. Ovako, njegovi eksponati, uzeti (ali ne i odabrani) iz laboratorije evropskog kulturno-civilizacijskog kruga pozorišta, nisu kadri da *kompleksno* posvedoče o novim traganjima i ostvarenjima ove umetnosti u svetu. Nisu, pored ostalog, i zbog toga jer, u okviru tako ograničenog prostora odabiranja, repertoar ovog festivala ne nadovezuje se uvek na najviše kreativne valencije. I oni manje upućeni u orkestar svetskog teatra nego što su selektori BITEF-a znaju da je trenutno »prva violina« predstava Boba Vilsona »Smrt, destrukcije i Detroit«, postavljena u berlinskom Schaubiene am Haleschenufer.

I dok za sužavanje kulturno-geografskog atlasa festivala njegovi animatori teško mogu da nađu ubedljive argumente (jer ko će poverovati da se samo u umornoj, klimakteričnoj Evropi događa nešto »novo« u pozorištu), dotle u selekciji predstava koja se nedovezuje na njenu tradiciju oni imaju alibi, ništa manje star od same umetnosti: *De gustibus non est disputandum.*

Naravno, ovde neće biti reči o ličnom ukusu. Ta jednačina sadrži previše individualnih, moralnih, estetskih, socijalnih... nepoznanica da bi se mogla rešavati na ovako ograničenom prostoru. Uostalom, to je pitanje ličnog izbora. Međutim, kada se on konstituiše kao posrednik estetske svesti jedne zajednice, svaka će rasprava, u ime objektivnosti, uzimati tu činjenicu u obzir. Otud izbor predstava koje smo videli na ovogodišnjem BITEF-u (kao i na svim dosadašnjim) nisu nove tendencije u pozorištu po sebi, već one koje su, pre svega, položile prijemni ispit kod selektora. Drugačije teško i da je moguće napraviti rekapitulaciju produkcije ove umetnosti. I cela jedna sezona nije dovoljna da bismo se suočili sa novim talasima i sagledali ih.

Ako je institut selektora pronađeni (ali i reduktivni) postupak posredovanja između novih tendencija pozorišta u svetu i domaće publike, to ne znači da se ne mogu proširivati granice izbora, da se ukusi ne mogu umnožavati. Institut jeste forma. Moguće da je ona i idealna, ali njen sadržaj ispunjavaju svest i postupci živih ljudi, kojima su, prirodno, toliko svojstveni privrženost jednom estetskom konceptu koliko i »nerazumevanje« drugog. Uostalom, ko može na sebe preuzeti odgovornost za tako ozbiljnu stvar kao što je umetnost, godinama donositi apsolutno objektivne sudove? Ako je izbor vrednovanje, prosuđivanje (što on i jeste), tada slavu za tu hrabrost, po dužini vremena provedenog na tom mestu, pripada selektorskom tandemu: Mira Trailović — Jovan Ćirilov. Zaista veliki kulturni kredit i za tako kompetentne znalce pozorišta kao što su njih dvoje.

Naše pozorište prožima se sa vrednostima svetskog pozorišta i na drugim prostorima (razmene predstava, gostovanja režisera, publikacija i slično), ali je u tom saobraćaju BITEF značajna usputna stanica i zbog toga što na njemu estetska energija protiče jednosmerno — mi smo samo publika. Otud, i u ime es-

tetskog pluralizma, narasta potreba povećanja broja sudeonika koji će modelirati njegov repertoar.

I, na kraju, ali ne i na poslednjem mestu, u paralelogram sila koje su učestvovale u oblikovanju ovogodišnje međunarodne beogradske pozorišne izložbe neizbežno ulaze i materijalno-finansijska sredstva, za koja se u nas bori ne samo ova već i mnoge druge kulturne manifestacije. Njihova visina, bolje reći, opadanje u odnosu na minule godine, svakako je uticala na bogatstvo pozorišne trpeze. U novinama čitamo podatak da je angažovanje pomenutog projekta Boba Vilsona bilo dovoljno da dovede u pitanje likvidnost festivala u celini. Uhvaćeni u makaze između mogućnosti da za više novca prikažu nekoliko dobrih komada ili da održe kontinuitet institucije festivala po svaku cenu — animatori BITEF-a odlučili su se za ovu drugu soluciju.

U tim okolnostima podignuta je zavesa trinaestog BITEF-a. I šta smo sve videli na sceni s obzirom na tako komponovani repertoar?

Uvod u traganje za novim teatarskim tendencijama započeo je pobunom protiv Šekspira. Prve dve predstave: *Otelo* (Compagnia Carmelo Bene — Rim), u režiji Karmela Benea, i *On je uzeo za ruku i odveo u zamak, a drugi su ih sledili* (Schauspielhaus — Bohum), u režiji Pine Bauš, više su podsećanje, tačnije, pokušaj da se kreativno zaboravi Šekspir. Ishodište i njihovog zajedništva i teatarskog eksperimenta je razgrađivanje dramaturgije klasikâ.

Klasično značenje i dramaturški prosede Otela i Magbeta (predstava umetnika iz Bohuma je varijacija na temu Magbeta) ovi stvaraoci pretpostavljaju da žive u svesti publike, pretpostavljaju ih kao sferu njenog kulturnog pedigrea. Stoga se oni ne upuštaju u testiranje memorije gledalaca, već nju, reklo bi se, dramatski suočavaju sa jednom mogućom (na sceni ostvarenom) umetničkom reminiscencijom na Šekspirove komade. Dramski tekst, reči u ovakvom izvođenju pretvaraju se u znake, čime se proširuje semantičko polje, a time i mogućnost nadograđivanja, reinterpretiranja. Ili, određenom transkripcijom, dramskim jezikom, reči se pretaču u »note«, podižu se na univerzalni nivo opštenja, pa se umnožavaju i njihove valencije za stvaralačko nadograđivanje.

Odatle pa nadalje započinje stvaralačko razilaženje. Svaki autor, sledeći unutrašnji umetnički glas, traži i nalazi sopstveni postupak scenskog oblikovanja.

Karmelo Bene, sledeći notni sistem svog zapisa o *Otelu*, jednim dramaturškim premetom, smrt Dezdemone proizvodi na samom početku predstave. Od tada pa nadalje radnja »teče u znaku uspomena, u retrospekcijama na prizore opisane pre nekoliko vekova« (Colette Godard). Prejudicirana, pak, smrt Dezdemone, videće se ubrzo, umetničko je lukavstvo da bi se doskoči-

lo zamkama teksta. Alibi za obračun sa literarnim pozorištem. Izuzimajući jedan od postamenata Šekspirovog teatra, logično se nameće pitanje: šta nudi Karmelo Bene kao alternativu? Ili, ako dopuštamo da sva »logična« pitanja i nisu logična za svet umetnosti (znači, kompenzacija i nije nužna), onda je »manipulisanje... oduzimanjem, amputacijom« (Billes Deleuze) estetski *credo* ove predstave?

Postupak izuzimanja ili atrofije teksta može biti cilj arheoloških iskopavanja pozorišnih lokaliteta (elizabetinska epoha, na primer). U tom smislu Beneovu predstavu možemo posmatrati kao zaboravljenu igru starih majstora. Ona u nama može da budi iznenađenje kako to da pozorište još vegetira, a ne kako ono živi; kako je istrajavalo, a ne kako se u nama zbiva. Nije kreativan novum ni samo raspeće Šekspirovo. Atak na njega je toliko puta viđen i kao uspešna umetnička transpozicija, ali i kao sindrom kreativne iznemoglosti savremenog pozorišta. Ali kako to radi Karmelo Bene? — On uzima reč i hoće nešto da kaže Šekspiru ili nama ono što je ovaj zaboravio. Bez daljeg, intelektualan i umetnički podvig, ali sa jednim nedostatkom. Dijalog započinje sa smrtno ranjenim Šekspirom — od kada je njegov literarni prosede razgrađen do beživotnosti. Od tada pa nadalje, svugde gde nedostaje pozorište. Karmelo Bene sebe dodaje u predstavi. Dopisuje reči, konstruiše replike, ali prevashodno dodaje muziku, svetlosne i zvučne efekte.

I pored toga što umetničko stvaranje zna za metod varijacija na već oblikovane predmete, ostajemo u nedoumici s obzirom na »radikalnost« poduhvata. Ili, drugačije rečeno, da li bi Šekspir pristao da bude zamorče u laboratoriji Karmela Bene? Ali to je samo misaoni eksperiment. Šekspir je i umetnički mrtav. Na sceni nastupa kao apsolutni autor Karmelo (»Italijansko pozorište — to sam ja«), da bi objavio apsolutnu negaciju bića teatra. Opsednut solipsističkim priviđenjima ili nadmenošću /»Ne pripadam vam i vi meni ne pripadate (čak ni u snu!)/, on se podjednako distancira, bolje reći ubija svu životnost i u glumcima. Oduzima im ljudski glas, zaglušujući ga savremenim sredstvima ozvučavanja, krije im tela u oklopima da bi ih približio stvarima, a sve to da bi »od jednog velikog rukopisa (napravio — B. N.) samo partituru za velikog solistu i dirigenta orkestra (Dana Lorenzi).

Želja za samovanjem, isticanjem samoga sebe ne zaustavlja ga na sceni među glumcima-rekvizitima. Preskače rampu i odlazi u gledalište, ali ne zato što će ono prihvatiti Beneov izazov, već stoga što on preseca pojedine planove komuniciranja sa publikom. »Istina je da njegovi odnosi sa publikom nisu bili uvek jednostavni: u ime i za račun svog samouništenja... on zgrabi gledalište, ne traži aplauz, nego ljudske duše« (Dana Lorenzi). U tom smislu ova, najblaže rečeno, kontroverzna ličnost, uz blagoslov organizatora ovogodišnjeg BITEF-a, posegnuće za našim do-

stojanstvom, za našim pravom na pozorište. Jedino on nije dozvolio, i bilo mu je to dopušteno (!?), da se predstava prati u prevodu sa italijanskog jezika. Tako je publika, umesto da učestvuje u oblikovanju kolektivnog pozorišnog čina, bila dovedena u položaj da nagađa gde su i koja su Beneova »genijalna« mesta. Ostavljajući publiku na cedilu, BITEF se jedino pobrinuo za jedan red u njoj. Zvanice su, naime, bile iz prvog reda smeštene negde u sredinu partera, da bi lakše podnele zvučne udare. Jer i ono što je ostavio od Šekspirovog teksta i ono što je Karmelo Bene dodao kao svoje otkriće glumci će izgovoriti u jednom forteu pojačanom snagom savremenih sredstava ozvučavanja. Od njihovog šaputanja tresu se prozori, a normalan govor doživljavamo kao fizički bol. Moguće da je u tim prenapregnutim tonalitetima Karmelo Bene tražio nov pozorišni izraz ili je, pak, tim krikom hteo da uveća snagu svog udarca što ga nanosi tradicionalnom pozorištu. Sasvim izvesno, ostao je bez njega. Teatar je nestao u neutoljivoj želji Benea da bude sam u njemu. On napušta pozorište možda umoran od stalnih nesporazuma ili usled toga što uviđa besperspektivnost svog koncepta?

I dok Karmelo Bene naslovom predstave (Otelo) upućuje gledaoce na Šekspira, Pina Bauš još na samom početku kao da hoće da mu zametne svaki trag. Varijacije na temu Magbeta dobiće romantični poduži naslov: *On je uzeo za ruku i odveo u zamak, a drugi su ih sledili.* Ali kako je pozorišna trupa iz Bohuma, a pre svega Pina Bauš, sledila duh velike tragedije?

Od Magbeta, u ovom komadu, ona doziva njegovu univerzalnu supstancu, da bi je smestila u našu svakodnevnicu. Vlastoljublje, podlost, otuđeno bitisanje, snaga i nemoć nisu vremenski merljivi. Oni koliko asociraju na »svojevremeno vlastoljubivog Magbeta« toliko mogu biti primereni ovovekovnom fašizmu ili okrutnoj diktaturi Pinočea. Svejedno u kojim će ga vremenskim ili prostornim koordinatama zateći »svemoć vlasti, koja dovodi do agresije i ubistva«, čoveka iščašuje, izbacuje iz prirodnog stanja, koji se ne mogu spojiti sa onim što je izvorno ljudsko.

U situaciji kada svaki svakoga proganja, a svi su ugroženi, ne može biti ni normalnog komuniciranja među ljudima. Reči se izgovaraju u slogovima, pokreti su nelogični i anarhoidni i, uopšte, scena nema magnetno polje oko kojeg bi se akteri okupili. Zlo ispunjava ceo proscenijum, a uprljane ruke su njegov vidljiv oblik. Kada biva zabranjena upotreba glave, eksperimenti postaju nadoknada za čitavo telo. Oprati ih od krvi, znači pročistiti dušu. Zato će se voda, koja sve vreme teče scenom, nemilosrdno koristiti sve dok sa ruku zločina ne odere kožu, dok ne pojede meso pa stigne do kostiju. Voda teče i opominje.

Tragajući za eksplikativnim scenskim sredstvima tako viđenog Šekspirovog komada, Pina Bauš, za razliku od Karmela Benea, doziva stvaralačku inovaciju svakog pojedinog aktera. Uvažava i ugrađuje u predstavu individualna traganja, prikuplja »gestikula-

cije i unosi ih u celinu ansambla«. U tom smislu ova predstava je kolektivni umetnički čin. Međutim, Pini Bauš kao da je dovoljno uvežbano kolektivno oslobađanje estetičke energije samih aktera na sceni. Njen se princip, kao postupak, završava do rampe. Tu protiče ona voda i totalitet gledišta i glumišta podvaja, kao dva sveta na dvema različitim obalama. Oni se gledaju ali ne osećaju, dozivaju ali ne čuju.

Nije na nama da istražujemo zašto se nije ostvarilo najavljivano umetničko bratimljenje između scenskih ideja i publike. Ona je bila prozvana da bude sudionik (»Gledati, to znači biti — na pozornici«) u oblikovanju teatarskog prostora, ali ostala je posmatrač scenskih događaja. Zašto? Čini nam se da je klasična portalna scena bila preuska da bi se na njoj sintetizovale autorizovana igra svakog pojedinca iz ansambla i akterska htenja publike, ako ih je kod nje uopšte bilo. Štaviše, u pojedinim trenucima klasično koncipiran pozorišni prostor bio je preuzak i da primi raznolike imanentno scenske sadržaje.

Dajući pozorišnu ideju kroz jednodimenzionalan, standardan odnos, gde su glumište i gledalište podvojeni entiteti, Pina Bauš nije uspela da isprovocira publiku na umetničku saradnju. Telesna naprezanja glumaca nisu kod gledalaca izazivala ekvivalentne duhovne rezonance. Bačene lopte (u predstavi je bilo mnogo bacanja i padanja) gutao je ambis od kojeg strepi svaki umetnik prilikom suočavanja sa javnošću, a koji treba da se premosti da bi čula reagovala na umetničku igru. Jedini aktivni deo publike bio je onaj u prvom redu partera koji je, braneći se (ali ne od estetičkih mlazeva, već od podgrejane vode, koju su neštedimice »koristili« glumci i njome zapljuskivali gledaoce), najlonskim vrećicama pokušavao da zaštiti svoju odeću. Gotovo svi ostali našli su se u makazama, koje je Pina Bauš široko otvorila, između nameravanog uključivanja publike u kolo kolektivnog oblikovanja pozorišnog čina i nastojanja invencije koja bi omogućila da se ona aktivno iskaže u teatarskom horu.

Dok je iskustvena osnova za eksperimente Pine Bauš i Karmela Benea Šekspirov literarni teatar, predstave Baleta Rambert iz Londona i Squat Theatre Company iz Njujorka tragaju za novim izražajnim blokovima na celom polju ove umetnosti. Oni nastoje, i unekoliko uspevaju, da prošire predstave o pozorištu kao takvom. Na tragu te ideje amortizuju granice između pojedinih umetničkih područja u ime ubedljivosti iskaza i nove teatralnosti. Balet Rambert ide za tim da baletsku igru involvira u pozorišni čin, kao umetničko dodavanje nove energije, želi da proširi područje scenske ekspresije. Međutim, po količini datih elemenata, po obimu eksplikativnih sredstava u ovom scenskom prikazu preovlađuju fragmenti umetnosti tela, i zato pre možemo govoriti o inkubaciji teatralnih prosedea u telu baleta nego obrnuto. Na drugoj strani, Squat Theatre Company, sa svojom predstavom *Poslednja ljubav Endija Varhola*, ne samo što dovodi u pitanje

tradicionalno poimanje pozorišta, uvodeći u njegovo iskustveno polje nove medijume (film, televiziju), posredstvom kojih će oblikovati teatarski čin, već ide i za tim da razgradi barijere između glume i neobaveznog ponašanja, između svakidašnjeg empirijskog sveta ulice i transcendentalnog sveta — sna umetnosti. Ali na koji su način scenski operacionalizovana ova htenja? Jesu li održala probu umetničkog oblikovanja?

Balet Rambert estetsko tkivo predstave *Surovi vrt* izgrađuje na fonu života i smrti španskog pesnika Federika Garsije Lorke. U njegovoj ličnosti sublimiran je kolorit duha, ali u isto vreme nacionalna i socijalna trauma njegove zemlje. I više od toga. »Velika vizija smrti umetnosti« (Brayn Robertson). Tu potresnu istinu i Gordijev čvor svekolikih teorijskih rasprava o umetnosti u dvadesetom veku londonski umetnici ispisuju, pre svega, govorom tela, kojom rečju i zvučnim kulisama. Zajedničko baletsko ostvarenje Lindseya Kempa i Christophera Brucea nadmašuje naše poznavanje te umetnosti i zato se uzdržava od javnog iznošenja suda o njemu. Međutim, ne toliko njegovo prisustvo na teatarskom festivalu koliko činjenica da je taj komad bio jedna od najboljih predstava, a po mišljenju publike i najbolja, dovodi nas još jednom u nedoumicu u pogledu izbora i kriterijuma ovogodišnjeg BITEF-a. Da li je ova godina svetske pozorišne produkcije do te mere neplodna, pa jedna, van svake sumnje, uspela baletska predstava može u vrednosnom smislu da natkrili sva ostvarenja pozorišta, ili su nam, pak, selektori ponudili repertoar komponovan od osrednjih projekata? Ipak verujemo da je teatarska trpeza svakako bogatija od dijetalne porcije koju smo dobili za »praznik pozorišta«. No vratimo se predstavama.

Poslednja ljubav Endija Varhola je kolektivno umetničko delo mađarskih emigranata iz Njujorka. Osnovna ideja ove trupe je prevazilaženje dualizma između scenskog i empirijskog prostora, tačnije, proširivanje područja teatralnosti i na svakidašnji život. Tu plemenitu ideju će Squat Theatre Company *operacionalizovati* ukidanjem jedinstva i zatvorenosti scenskog prostora. Prvo, pozorišna radnja realizovana je na tri mesta. Ona se tako stalno premešta, da bi na kraju stigla u — izlog. Time se udvajaju i publike — javnost umetničkog čina se umnožava, jer sada izvođenje mogu da prate i slučajni prolaznici na ulici. U određenom momentu jedan od aktera razbija staklo izloga. Nestaje i poslednja prepreka između scenskog i svakidašnjeg prostora (ulice). Posredstvom televizijske kamere gledaoci u sali prate reagovanja i komentare »spoljašnje« publike tako da i ona postaje saučesnik u oblikovanju teatarskog spektakla. »U stvari, istovremeno se odigravaju dve predstave — jedna, koju publika posmatra unutra, i druga, koju prolaznici mogu da prate spolja« (iz beleške Adele Edling Shank i Teodore Shank). Kako je to postigao ovaj glumački kolektiv? Da bi se dokučile neke tajne magije

nastanka hepeninga, čini nam se da je najprirodnije zaviriti u tehnologiju nastajanja komada.

Predstava *Poslednja ljubav Endija Varhola* izrasta bez klasično koncipiranog dramaturškog postamenta. Odsustvo specijalno pisanog teksta za izvođenje ne znači da se ceo komad stvara na licu mesta, tokom scenskih zbivanja. U svom prapočetku, u svesti aktera, on živi više kao idejni projekt, da bi na samom pragu pozornicâ bio fiksiran samo u onim tačkama koje su neophodne da se ne izgubi njegova fizionomija, da izvođenje ne bi skliznulo u nekakav galimatijas reči. Tako u razgovoru između Warhola i veštice Kathleen: »njegova pitanja snimljena su na magnetofonsku traku i menjaju se prema potrebi, dok ona svoje odgovore, koji nisu svake večeri isti, daje »uživo«. Takva pozornost dramaturškog tkiva otvara veći manevarski prostor omogućavajući glumcima da ispolje svoju inventivnost u toku same predstave, ali u isto vreme u sebi krije i podvodne grebene na koje se može nasukati njihov pozorišni splav. Međutim, tokom njihovog nastupa više smo bili svedoci stvaralačke odvažnosti nego nekakve zbunjenosti ili gubljenja instrumenata umetničke navigacije.

Pored nepostojanja čvrsto fiksirane dramaturgije, drugi adut za stvaralačko iznenađenje, u rukama ove trupe, jeste uvođenje publike u predstavu, i to kao kolektivnog glumca. Izazov za Squat Theatre Company nije predstava kao takva, već demontiranje pojavnog sveta, njegovo odvraćanje od utabanih staza svakidašnjeg opstanka, razotkrivanje moralnih floskula, osporavanje naučenih, standardizovanih načina ophođenja. U tom smislu, ako ne trajno, ono bar za trenutak, svojim pojavljivanjem u izlogu, svojim izlaskom na ulicu, ti umetnici privlače ljude u magnetno polje svog spektakla, navode ih da se začas zaustave ili da ostanu sa njima do kraja. Uvođenjem jednog takvog nepredvidljivog reagensa kao aktivnog sudeonika predstave ne samo što se proširuje područje teatralnosti već se javljaju i nove nepoznanice u jednačini predstave. Dakako, one se ne mogu rešavati standardnim logaritamskim tablicama ove umetnosti. Zato akteri (u stvari, autori) *Poslednje ljubavi Endija Varhole* odbacuju uobičajeno oblikovanje umetničkog čina. Oni ukidaju probe u metodologiji »pravljenja predstave«. Njihovo umetničko delo se stvara pred našim očima »ovde i sad«. Što će reći, oni pretpostavljaju urođenu umetničku kondiciju naučenim i uvežbanim fragmentima. To je gotovo i jedina mogućnost da njihov projekt oživi. Jer ko će predvideti kako će jedna toliko difuzna socijalna kategorija kakva je javnost odgovoriti na pitanje postavljeno od strane glumaca.

Međutim, aktivno sudelovanje publike nije jedina hrana spontaniteta ove grupe. To je proizvod i zajedničke trpeze ansambla. Squat Theatre Company, naime, svoj socijalni opstanak organizuju kao jedna porodica u 23. ulici u Njujorku. Otud visok stepen sporazumevanja i integrisanosti estetske svesti, ali to više nije predmet obrade ovog teksta. To može biti, eventualno,

izazov za antropološka istraživanja teatra. Vratimo se, stoga, samoj predstavi.

Mitološka supstanca na kojoj izrasta svet predstave Squat Theatre Company je destrukcija. I ona je dosledno sprovedena. U odnosu na pozorišnu umetnost komad svoj smisao nalazi u razgrađivanju tradicionalnih oblika i svesti o njemu. Međutim, neslaganje sa konvencionalnim predstavama svesti tu se ne zaustavlja. Ono je involvirano i u estetskom istraživanju (saznavanju) te trupe. »Zalet u smrt«, samouništenje kao akt volje, u jednom svetu ispunjenom mučninama i besperspektivnošću, osnovni je predmet umetničkih traganja. A kao prototipovi za scensku varijaciju na tu temu uzeti su takvi apostoli neslaganja sa ovozemaljskim životom kakvi su Endi Varhol, Jan Palah i Urlike Majnhof. Oduzete su im sve posebnosti što ih razdvajaju i socijalne okolnosti koje su ih »proizvele«, da bi se tragalo za nekom »univerzalnom« istinom koja će ih objediniti na nekoj višoj razini postojanja. Ali gde se ona krije? Kakve su njene proporcije?

Ovozemaljskim parametrima svesti akt svesnog samožrtvovanja ne može se dešifrovati. U jednoj represivnoj civilizaciji sam život i biološka smrt postaju apsurdne, nepromišljene i istorijski besperspektivne. Otud mađarski emigranti iz Njujorka, kao alternativu, propovedaju emigriranje iz takvog nakaznog života, ali ne pukim izumiranjem ćelija, već naglim, svesnim ugušivanjem njihovim — kao jedinom mogućnošću ispoljavanja slobode. Tek takvom programiranom eutanazijom (»Morate umreti svesno i vedro, disciplinovano i u slobodi...«) neizlečivi bolesnici ovog sveta, uz laku i lepu smrt, ulaze u predvorje novog iskustva, gde »društvo doživljava vreme i prostor sa intenzitetom, blagošću i slobodom«. Žrtva se isplati dvostruko?! Kao bekstvo iz jednog sveta nedostojnog ljudskog življenja i kao prevazilaženje gravitacije i pravila igre ovozemaljstva. Ona nas odvodi u pangalaksijalno postojanje (Rezolucionirani komitet Intergalaksije 21, Urlike Majnhof, u predstavi je smešten na planeti Andromeda), i samim tim se osmišljava.

Fenomen smrti, ali iz sasvim drugačije perspektive, scenski istražuje i holandska pozorišna trupa Het Werkteater iz Amsterdama. Ona joj ne pristupa kao aktu podizanja zavese radi metafizičkog saznavanja i sticanja iskustva, kako to čini Squat Theatre Company, već u približavanju kraja ljudskog opstanka vidi traumu življenja. Smrt nije isceljenje, već opterećenje. Na tom stavu, na fonu te ideje pravljene su i predstave te trupe, *Sa tim se treba saživeti* (A) i *Na smrt uplašeni* (B).

Motivi Het Werkteatera uzeti su iz empirijskog iskustva, iz jednog životnog prostora ispunjenog strahom pred neumoljivom smrću zbog neizlečivih bolesti. Ambijenti iz psihijatrijskih bolnica, gerijatrijskih ustanova, prihvatilišta za napuštenu decu, sa preokupacijama njihovih štićenika, retuširani stvaralačkom invencijom aktera, prenose se na scenski prostor, ali ne sa ciljem da se

stvara nekakvo pozorište po ugledu na pojavni svet, već da bi se pokazalo da je smrt sastavni deo življenja.

Autore ovih komada »nisu toliko potresle fizičke patnje (bolesnika) koliko njihovo osećanje usamljenosti«. Odsustvo saosećanja društva sa njihovim patnjama, rutinsko ponašanje bolničkog osoblja i eufemizmi u stilu: »Mi očekujemo izvesne promene u stanju vašeg zdravlja« — pokazuju da je društvo dvaput bolesnije od hospitalizovanih pacijenata. Pa, »ako hronične bolesnike budu i dalje smatrali decom ili ludacima, može se očekivati da će »hospitalizacija« izazvati moralni rak, opasniji od onog na fizičkom tkivu« (Elizabeth Grice). Da bi doskočili takvoj metastazi, članovi trupe Het Werkteatera ne samo što igrom upozoravaju javnost na moralni kodeks čovečnosti, već, svesni toga da se »bol i strah ne leče samo pilulama«, oni kreću u terapeutske pohode. Sa svojim predstavama posećuju gerijatrijske bolnice i slične ustanove, a nakon izvođenja bi dugo razgovarali sa usamljenim bolesnicima. U takvim kontaktima sa publikom ova trupa društveno i estetski osmišljava svoje postojanje, angažman, svoj umetnički rad, ali istovremeno prikuplja građu i za potonja ostvarenja.

Prirodno, to nije jedina publika ove amsterdamske trupe. Pored redovnih posetilaca koje prima u »izuzetno dobro opremljenoj zgradi u Kattengatu«, njihov ansambl je »putujuća glumačka trupa, koja čini sastavni deo holandskog kulturnog života«, a »u letnje dane izlazi na ulicu i daje svoje predstave pod šatrom«. Ali kako jedna mala trupa od četrnaest glumaca i dvanaestoro dece, kakva je ona Het Werkteatera, uspeva da izvrši tako demokratsku raspodelu estetskih vrednosti?

Prostorna i socijalna mobilnost ove trupe koliko je izraz njenih demokratskih osećanja i potreba za tim da različite vrste publike učestvuju u izgrađivanju pozorišne predstave, toliko je obezbeđena i njenim estetskim konceptom teatra. Sve svoje pozorišne zamisli na sceni ostvaruje oskudnim sredstvima. »Sa rekvizitima jedva i da radimo. U našem putnom sanduku nalaze se dve pidžame i jedan sako. Dekor koji nosimo sa sobom sastoji se iz dva stola. Ono što nam još treba pozajmljujemo na licu mesta« (Werkteater). Odbacujući glomazne inscenacije, ovaj ansambl u prvi plan svojih predstava stavlja glumu, i njen je zadatak (koji ona i ostvaruje) prodiranje u suštinu. Identičan postupak u njihovim komadima primenjen je i na dramsko štivo. Literarni prosede više je nekakav libreto ili, bolje reći, sinopsis u kome preovlađuju elementi improvizacije. I to stoga što se u svom radu ova trupa ne koristi uslugama pisca. Svaki njen član ponaosob, a i svi zajedno stvaraju literarnu podlogu za glumačku transkripciju, a potom i dijalog sa publikom. U proširivanju kruga autorâ akteri-autori trupe idu i dalje. Zanemaruju milenijumski status publike kao pukog posmatrača i uključuju je u kreiranje radnje. Pri nastajanju predstave, a i kasnije kad se ona već igra,

uvažavaju primedbe publike i inkorporiraju ih u dalja izvođenja. Na taj način predstava nikad nije definitivna, nikad završena, već otvoreno umetničko delo u kojem svaki gledalac može da oproba svoj umetnički talenat.

U okviru takvog stvaralačkog postupka članovi Werkteatera iz već sad klasičnog ansambla stvaralačkih individualiteta izostavljaju režisera. Njegove kompetencije preuzimaju svi kolektivno. Od tradicionalnih postamenata teatra (drama, gluma, režija, publika) ostaju dva: glumac i publika, ali pozorišna zgrada nije srušena. Teatar se oslanja na dodatnu umetničku energiju koja izbija iz gledališta i glumišta.

Na trinaestom BITEF-u dva ansambla pokušavaju da nas asocijativnim postupkom dovedu u duhovnu komunikaciju sa prastarim i unekoliko večnim temama ljudskog opstanka i da u njima pronađu podsticaj za nova traganja u biću pozorišta. Reč je o inscenaciji sumerskog *Epa o Gilgamešu* Compagnie du Lierre iz Pariza, u režiji Farida Paya, i Euripidovoj satiričnoj igri *Kiklop* Schauspielhausa iz Diseldorfa, u režiji Roberta Ciullija.

Ep o Gilgamešu na dvadeset pet hiljada tablica od ilovače, trskom utisnut, prenosi mudrost stare sumerske civilizacije i veliča čovekovu borbu sa prirodom, otpor zakonima bogova, traganje za večnim životom. Koliko je to pohvala čovekovoj potrebi za transgresijom nereda i okrutnih zakonitosti nužnosti, najstariji dosad poznati ep u isto vreme je potresni registar čovekovih lutanja i promašaja, stradanja i razočaranja. Konačno, on je zapis i o njegovom ljudskom osvešćivanju, o spoznaji smrtnosti i prolaznosti života.

Ovakvo jedno delo, gde se naizmenično prožimaju filozofske opservacije i umetnički planovi, mitološka svest i pozitivna antropološka saznanja o svetu — koje je svojevrsno svedočanstvo svesti jedne epohe, i uz to dato u narativnoj formi — mladi umetnici iz Pariza pokušavaju scenski da dešifruju. Međutim, svekolika slojevitost toga zapisa, višeznačnost njegovih simbola i njegove prvobitne karakteristike (epska forma) odupiru se scenskim adaptacijama. Suočeni s nemoći pozorišta da dopuni sve valencije, kao i s nesposobnošću ovog medijuma da apsorbuje i rekreira svekoliku slojevitost literature Epa o Gilgamešu — Farid Paya i saradnici ne idu za tim da prošire područje teatralnosti. Ekvivalent za strukturnu razgranatost oblika svesti u tekstu i kompenzaciju za nesposobnost medijuma pozorišta da sve to pretoči u scensko-umetničku formu francuski akteri nalaze u čoveku kao »meri svih stvari«. Otud u predstavi »u osnovi svih događaja je akcija glumaca« (Compagnie du Lierre). Da bi potencirali tu aktivnu supstancu komada, scenski rekviziti i dekor svedeni su na najnužniju meru. Tako u prvi plan izbijaju glasovna orkestracija glumaca, personifikacije, govorne mogućnosti i nadasve repertoar gestova, pokreta i položaja tela. Na sceni rekonstruišu likove sa arheoloških iskopina, da bi publiku doveli u adekvat-

niji vizuelan dodir sa iščezlom civilizacijom. Primetan je napor, bolje reći, uloženi trud da se telo disciplinuje na sceni, da se ono tačno upravlja prema unutrašnjim komandama glumaca, ali u tom pretreniranom stanju, u preteranom insistiranju na tehničkoj savršenosti glumci nisu na scenu izneli blizanca svakog umetničkog čina — spontanost. Lišivši se igre, oni su se u stvari zaustavili pred duhovnim planom svog projekta. A gledalac je stigao samo do vizuelne senzacije. Ako je uopšte moguće scenski dati ovo kapitalno delo sumerske civilizacije, neka to bude i dalje izazov za pozorišne poslenike. Compagnie du Lierre, ako i nije dovršila svoja traganja, stigla je do pojavnog plana.

Za antičku klasiku ljudska radoznalost nikako ne jenjava. Ona je i danas atraktivni izazov za »pozorišne ljude«, koji smelo preskaču milenijume da bi proverili domete svoje stvaralačke invencije. U tom smislu Euripidov *Kiklop* ne samo što potvrđuje pravilo već je podstakao misaone napore i u drugim oblastima. Tako je podjednako bio intelektualno provokativan za Sokrata i Hitija koliko i za Adorna i Horkhajmera. Ali nas ovde zanima pozorišna transkripcija čuvenog antičkog mita.

Sa samim početkom (prologom) predstave, koji uveliko podseća na vašarske ambijente naših dana, a koji su autori ove predstave dodali prvobitnom Euripidovom tekstu, publici se stavlja do znanja da Schäferova obrada Kiklopa i režija Roberta Cillija neće u stopu slediti »muzejsku tradiciju izvođenja antičkih drama« (Fabritius). Raskid sa kabinetskim predstavama o Euripidovoj satiri ide i dalje: od ovovremenskih kostima glumaca, preko uvođenja žene (Manuela Alphons) u ulozi Polifema, pa sve do scenske organizacije dramaturške građe. Konačni rezultat takvog tretmana je predstava koja nije izgubila duhovnu kopču sa mitološkom placentom svog izvornika, ali je jednovremeno u dosluhu i sa psiho-socijalnim nedoumicama, da ne kažemo, traumama savremenog sveta.

Za modernog čoveka — i pored toga što je u stalnom kretanju, što putovanja postepeno postaju način njegovog opstanka na planeti, što je pri tom snabdeven raznoraznim vodičima, prepun pozitivnih znanja (od geografskih do kulturno-istorijskih) o odredišnim mestima — putovanja su izgubila čar neizvesnosti. I mada će on krenuti i stići na određeno mesto — pošto ga unapred zna posredstvom savremenih audio-vizuelnih medijuma (radio, televizija, film), promenio je samo geografsku tačku, oseća se kao da je ostao kod kuće — neizvesnosti putovanja i uzbuđenja susretanja, ako sasvim ne izostaju, atrofiraju na nivou psihičke nevidljivosti, ne ocrtavaju se na licu. Nasuprot tome, Euripidov Odisej podseća nas da kretanje čoveka u prostoru nije puko menjanje mesta, već i doživljaj — transgresija nepoznatog, koja uvek uključuje avanturu i iznenađenja.

Krećući se ka novom, kao zalogu povratka putnik će sobom poneti deo svog neba i zemlje, svoje kulture, da bi se time

odupro zamamnim pesmama sirena. Odoli li tim izazovima, probudi li se u njemu nostalgija, čežnja za povratkom, putovanje postaje poseta, a sâm putnik — gost. I to bi bilo ono pozitivno upoznavanje sveta — suočavanje jednakih, proširivanje horizonta namernika. Međutim, posmatrana kroz istorijsku dioptriju, želja za upoznavanjem ređe se završava idiličnim susretanjem dveju (najmanje toliko) kultura. Otkrivanje prerasta u osvajanje — do konačnog ukidanja civilizacijâ, društva ili uže zajednice, u ime više kulture i uspostavljanja reda u tobožnjem haosu. Takvom imperijalnom duhu putovanja što se završava željom za posedovanjem ruga se Euripid u svojoj satiri. Odisejevo lukavstvo i savlađivanje Kiklopa nije motivisano potrebom za intelektualnim nadmetanjem. Ono je izraz samoljublja i dubokog neslaganja jedne kulture sa drugačijim načinom života. Odisej ne nadmudruje Polifema da bi demonstrirao svoju duhovnu superiornost, već gađa u njegovo oko-srce da bi ga video na kolenima i preko njega mrtvog krenuo dalje. I tako, »Kiklop nije više onaj divljak koji masakrira dobroćudne i civilizovane Grke, nego istovremeno i predstavnik jednog shvatanja života, koje je osuđeno na propast« (Schäfer). Doduše, u ovom komadu (na pragu osavremenjavanja) Odisej je »milosrdniji«. On ne ubija Kiklopa, već ga samo oslepljuje. Time je tragični učinak uverljiviji. »Ako bi Kiklop bio izložen stvarnom uništenju, on više ne bi mogao da služi kao opipljivi primer opravdanja sistema.« Kolike li sličnosti sa »prosvetiteljskim« poduhvatima Kortesa, sa američkim rezervatima Indijanaca ili Hitlerovim monstruoznim putovanjima dvadesetog veka! U takvim trenucima sumanute iracionalnosti i kolektivni razum biva zahvaćen malignim tumorom neprotivljenja (satiri se opijaju Odisejevim vinom). Odsustvo elementarne hrabrosti, strah od suprotstavljanja svodi ljudsku egzistenciju na nivo animalnosti. Otrežnjenje od takvog stanja ljudske besperspektivnosti autori nalaze u suprotstavljanju javnosti — publika koja još stoji na postamentima razumnosti odbija da se uključi u orgijanje. Međutim, to nije jedino mesto gde publika uzima reč. U tehnologiji izgrađivanja predstave njoj je dodeljena jedna od glavnih uloga. Radnja se odvija u publici. Ona je jednovremeno i kolektivan glumac i deo dekora, koji uvek iznova postavlja scenske zadatke izvođačima, a komadu obezbeđuje imunitet od smrtonosnog virusa za svako umetničko delanje — od skliznuća u rutinsko ponavljanje. I ne samo zbog toga, u konačnoj rekapitulaciji ovogodišnje produkcije na BITEF-u publika je ovoj predstavi dodelila visoko drugo mesto na rang-listi.

Ovim izveštajem smo nastojali da obuhvatimo, koliko god je to bilo moguće, one predstave koje su na neki način svojom bizarnošću ili imanentnim estetskim odlikama u dosluhu sa podnaslovom ove međunarodne teatarske manifestacije — nove tendencije u pozorištu. I zato se u njemu ne govori o nekim predstavama koje svojim umetničkim potencijalom, glumačkim ostvarenjima (*Ifigenija na Tauridi* — Burgteater, Beč) i scenskom eks-

presivnošću (*1918 — Miroslavu Krleži* — Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb) svakako ne bi mogle da zaobiđu prikaz o pozorišnom festivalu drugačijeg programskog koncepta. Na trinaestom BITEF-u su, pored njih, bili prikazani još: *Kralj Lir* Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda, *Gradsko dvorište* Akademskog teatra »Vanemuine« iz Estonije i, van konkurencije, *Pseća srca* Ateljea 212 iz Beograda.

Na ovogodišnjem Beogradskom međunarodnom teatarskom festivalu gostovao je, prvi put, jedan ansambl iz Bugarske — tačnije Nacionalno pozorište »Ivan Vazov« iz Sofije sa predstavom *Pokušaj letenja.* Nastupanje bugarskih umetnika nosilo je sobom i nešto više od običnog teatarskog čina, i to je povod da se malo dublje upoznamo i sa predstavom i njenim vanestetskim gabaritom.

Pokušaj letenja je bugarska varijanta mita o Ikaru. Iskonska čovekova težnja da poleti, da se odupre zakonima zemaljske gravitacije, u stvaralačkom postupku ove predstave oslanja se na kolektivnu memoriju naroda. I sve dok sledi trag mitologije, dok je u svetu nastanjenom narodnom fantazijom i uobraziljom, radnja, odnosno njen literarni plan, uspeva da se odupre zemljinoj teži. Međutim, kada početna estetska energija iz priča, legendi i predanja, sublimirana u naraciji dramskog teksta, treba da pokrene teatarske mehanizme u oblikovanju sveta-sna, kada gledalac na jednom ovakvom festivalu realno očekuje da će slediti put Ikarov, sustiže ga iznenađenje — postaje svedokom njegovog moralnog pada. Pretovarivši se dodatnim prtljagom bugarski ansambl nije mogao i radnju i teret političke provokacije da dovede ni do tradicionalne visine pozorišta, a kamoli do stratosfere novih tendencija, kako to stoji u podnaslovu ove kulturne manifestacije.

Imajući pred sobom tekst sa retuširanom narativnom strukturom, na momente čak sa pesničkim naznakama, režiser nije uspeo da ga učini scenski uverljivim. Umesto da ga razgrađuje i oslobađa tih košuljica, da traga za pozorišnim epidermom tog stabla, on ga je spolja zasipao uvelim lišćem viđenih efekata. Iz slike u sliku gomilaju se dijalozi, ređaju se svetlosni efekti, spuštaju zvučne zavese ... Pod teretom takvih rekvizita i sama radnja se povija, scenska dinamika malaksava, a gledaoca zahvata infekcija dosade. Konačno, ta scenska artiljerija fizičkih ilustracija do te mere narasta da u njenoj kanonadi, na momente, predstava gubi svoju estetsku autonomiju padajući u banalnost ulogama što nisu dostojne umetnosti.

Pođimo u susret njoj samoj i neka ona bude sopstveni sudija.

I tako, stanovnici Avramovih mahala započinju žučnu diskusiju o tome da li je ikada čovek leteo, a ako jeste — zašto je sada prestao. U tom trenutku iznad njihovih glava plovi odbrambeni balon koji je doleteo sa frontova drugog svetskog rata. Ju-

naci predstave odluče da ga uhvate, da ga između sebe podele i, s obzirom na njihovo vreme velike oskudice, da se odenu kao carevi. Jedan od njih, impresioniran tom pojavom, konstatuje da se od tolike svile može sašiti Balkanu košulja. Posle osvešćivanja od šoka, započinje jurnjava za balonom. Sledeći njegov trag, grupa stiže na vilino igralište. Žene i devojke koje peru platno svojom golotinjom zatvaraju muškarcima put ka balonu.

Autori predstave u tom trenutku ne samo što dovode svoje junake pred iskušenje, već jednom zvučnom zavesom presecaju put umetničke komunikacije publike sa predstavom. Usred idilične scene pranja platna, koja je do banalnosti evidentna i kojoj nisu potrebna nikakva dodatna scenska objašnjenja — u jednoj predstavi koja svoj duhovni ekvivalent traži i »nalazi« u bugarskoj nacionalnoj mitologiji — u stidljivom pijanu, u dva navrata, čuju se akordi makedonske narodne pesme »Biljana platno beleše«. I dok na sceni gonioci balona uspevaju da razuvere žene da nisu pošli za golotinjom, već da ih zanima nešto važnije, da žele uhvatiti »divlju stvar«, scenski pijano »Biljana platno beleše« kod gledaoca prelazi u kreščendo, i on nepovratno izlazi iz ležišta estetskog dijaloga. Jer poetska radnja je izdana, bolje reći atrofira u političku igru, za koju gledaoci dobro znaju i ko je režira i ko je igra na sceni.

Ne sačekavši da se publika pribere posle ružnog sna, odmah na početku drugog dela, mala sala Ateljea 212 biva potresena još jednom diverzijom u istoj predstavi. — Glumci hvataju balon i penju se na njega. Nošen prepoznatljivim strujama, njihov leteći objekt prelazi granicu Bugarske, i vide ga Rumuni, Srbi, Grci i Turci. Ljudi sa zemlje pozdravljaju letače, neko perjanicom, neko pesmom, a neko — psovkom. Uča Kiro, koji dotad svojim saputnicima objašnjava sve što im je nepoznato, koji zna i za propadanje u razređenom vazduhu — u jednom trenutku biva inhibiran. Previdevši Makedoniju na putu iz Srbije do Grčke, propada u vakuum današnje velikobugarske istoriografije.

Može nekom (neupućenom) pogled na predstavu kroz jednu ovakvu dioptriju da deluje kao posezanje za vanestetskim kriterijumima. Ali, evidentno je, sad više nije reč o mitu kao oprobanom fonu na kome se može nadograđivati nova umetnička individualnost. On je potisnut. Glavni junak predstave postaje mimikrija. U tom kostimu ona je i osvojila daltonističku naklonost selektora i Umetničkog saveta ovogodišnjeg BITEF-a.

Ako ovaj komad, pod teretom dnevnopolitičkih floskula, nije uspeo da isprovocira estetska iznenađenja, nije nas ostavio nezačuđenima zbog pokazanog lukavstva — da ni od koga ometan stigne na kulturnu manifestaciju sa određenom političkom misijom. Ali umetnici iz Sofije nisu na BITEF stigli ilegalno ili, poput njihovog balona, nošeni vetrom. Njih je pozvao, imajući kredit ove institucije, Jovan Ćirilov — u svojstvu zvaničnog selektora, koji, normalno, ima i svoje objašnjenje. »Mi ne tražimo ap-

straktne i apsolutne tendencije novog u pozorištu, već tražimo nove tendencije u različitim sredinama... budući da do sada na BITEF-u nismo imali priliku da očitujemo novo u bugarskom pozorištu, odlučili smo da to učinimo ovog puta« (Bilten BITEF-a, br. 6).

Bugarsko pozorište i njemu i BITEF-u svakako je zahvalno za pokazanu »estetsku« konkretnost, a mi ostajemo iznenađeni pred selektorovim (ne)razumevanjem naše društveno-političke i kulturne konkretnosti. Selektor, međutim, nije ostao sam u svom oduševljenju. Takvo raspoloženje podelio je sa jednim delom pozorišne kritike u sredstvima javnog komuniciranja. To je bio razlog da autor ovog priloga izrazi neslaganje sa takvim medijatorima »kritičke« svesti i da svoje viđenje ove predstave još ranije (u nedeljnoj štampi) izdvoji.

I tako, spuštena je zavesa trinaestog BITEF-a. Ostaje nam (kada smo već napravili rekapitulaciju ponuđenog nam repertoara) više da žalimo zbog promašaja nego da se radujemo s obzirom na nespretno napravljen izbor.

Već na početku smo rekli da ovogodišnja »produkcija« Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala, usled ograničavajućih okolnosti u komponovanju repertoara, ne može da posluži kao reprezentativni uzorak za formiranje relevantne estetske svesti o novim pozorišnim tendencijama u svetu danas. Međutim, takav kakav je bio, BITEF može da posluži kao iskustvena građa za razmišljanje o nekim preokupacijama i putevima savremenog pozorišta, s jedne strane, i, s druge, o kulturnom domašaju takve institucije.

Na području teatralnosti bio je vidljiv napor (ne uvek i rezultat) da se pregrupišu elementi starog sistema pozorišta. Na tom putu možda najviše je eksperimentisanju podvrgnut literarni segment teatra. Dramski tekst, kao animator radnje i jedan od nosećih stubova tradicionalnog pozorišta, u predstavama savremene provenijencije gubi primat u organizovanju komada. Teatar danas odustaje od moralne higijene i uzdizanja duše iznad svih telesnih i čulnih strasti ubeđivanjem, govorom (tekstom). Industrijskom proizvodnjom reči savremena civilizacija otupljuje njihovu moć prodiranja u suštinu egzistencije, a čoveka čini gluvim za njihova značenja. Saznavši tužnu istinu o moralnoj zagađenosti govora od politikantskih, religijskih, reklamerskih... naslaga, pozorište ne ide za tim da literarnim brušenjem i stilističkim cinculiranjima vrati izgubljeni sjaj i čistotu rečima. Literarna podloga pozorišta koja tragaju za novim scenskim rukopisom teatra redukovana je na nivo scenarija ili kakvog sinopsisa što treba da posluži kao prapočetak stvaranja. Otud čulno posredovanje sa publikom prelazi na izražajnosti tela *(Surovi vrt, Ep o Gilgamešu)*, svetlosne efekte i multimedijalno udruživanje pozorišta, filma i televizije

Poslednja ljubav Endija Varhola). Moguće da u našoj svesti još nisu zalečeni ožiljci tradicionalnog (literarnog) pozorišta ili se, pak (što nam se čini verovatnije), traganja za novim scenskim esperantom još nisu konstituisala kao umetnički uverljiv jezik — tek gledaoci su ostali gluvi i za tako prenapregnute totalitete i krikove na sceni kakvi su bili oni u postavci *Otela* Karmela Benea.

Početkom dvadesetog veka u kreativno polje teatra uvukao se režiser, kao autonomna stvaralačka supstanca u oblikovanju pozorišne predstave. Njegovo furiozno nastupanje zaista je donelo dodatnu estetsku energiju, još jedan umetnički subjekt pridodat je kolektivu stvaralaca komada, ali tokom vremena do te mere je narasla njegova uloga u tumačenju predstava da je individualnost režisera već ugrožavala kolektivni duh cele scenske umetnosti. Kada je njegova stvaralačka ekspanzija zapretila da se preobrazi u porobljavanje teatra — da mašta pojedinca (režisera) postane neprikosnoven zakon za kolektiv (glumce, dramaturge, publiku) — stvaralačke snage u pozorištu pobunile su se protiv apsolutnog autora (vladaoca), a u ime grupnog senzibiliteta. Istakle su zahtev da ne budu samo potpisnici uloga već i ravnopravni akteri u koncipiranju predstave (primer za to su: *Sa tim se treba složiti* i *Na smrt uplašeni* Werkteatra).

Na tragu te ideje (kolektivne teatralnosti), glumci iskaču iz scene, publika se uključuje u pozorišnu igru, a samim tim ukida se i podvojenost scene i gledališta, igre i posmatranja *(Kiklop* — Schauspielhaus). Gledaoci nisu više neprepoznatljiva masa koja se oduševljava ili dosađuje zaštićena mrakom. Od njih se zahteva, i oni postaju (u *Poslednjoj ljubavi Endija Varhola* — Squat Theatre) aktivni sudeonici u oživljavanju pozorišnog spektakla. Ali zato nestaju i okviri stare portalne scene. Pozorišni prostor se proširuje i na gledalište. Publika postaje deo dekora, ali i nosilac najekstenzivnije uloge u komadu.

Na repertoaru ovogodišnjeg BITEF-a, pored uvećanja broja autora pozorišnog komada pri njegovom nastajanju, videli smo pokušaje, u nekim predstavama, da se umnože i izražajna sredstva u oblikovanju teatarskih ideja.

Pozorište po sebi je kompleksna umetnička građevina. U samim njegovim temeljima ugrađeni su, a i do danas su se održali iskušenja i izazovi vremena — literatura, slikarstvo, gluma, muzika. Međutim, u predstavama *Poslednja ljubav Endija Varhola, Otela* i, donekle, *Surovi vrt* pokazalo se da se sa njima ne zatvara krug umetničkih rodova i medijuma koji mogu da učestvuju u nastajanju teatarskog dela. Ako je pozorište moguća refleksija života, »svet-san«, »snivanje ... društva u potrazi za svojim ljudskim identitetom« (Ljubiša Georgievski), onda socijalno biće čoveka, reprodukujući se u nadrealnim oblicima, u scenski mehanizam unosi deo sebe, svojih dostignuća, ali ne da bi programi-

ralo svetkovinu snivanja, već da izvrhuni njegovo ispoljavanje, da ga učini današnjim senzibilitetom oku vidljivijim. Na tom tragu, pri nastajanju umetničkog čina koristiće se poetika pokreta tela i govor televizijskih i filmskih kamera, neobrađeni i surovi odlomci iz pojavnog sveta i glas ojačan savremenim sredstvima za ozvučavanje. I sve to ne zato da bi se ukinule pojedine poetike, već da bi se savremeni način življenja konstituisao kao celovit poetski čin, da bi se univerzalne poruke pozorišta ispisale hijeroglifima dvadesetog veka. Uza sve razumevanje za stvaralačku radoznalost njihovih autora, treba reći da sva ponuđena izražajna sredstva nisu dostigla punu meru teatralnosti.

Godinama već u svetskom pozorištu zapaža se jedan fenomen na planu njegovog socijalnog opstanka, a on je bio izražen i na Beogradskom internacionalnom teatarskom festivalu. Naime, pozorišna produkcija u pogledu društvene organizacije (zadržimo se zasad na tome) na umetničkom planu podjednako je uspešna i u institucionalizovanom pozorištu i u neformalnim teatarskim trupama. Dok se u prvom slučaju ljudi okupljaju u svojstvu pripadnika određene profesije da bi se zatim angažovali na nekom projektu, za neformalne teatarske trupe projekt estetskih ideja je razlog njihovog okupljanja. Ovakva inverzija u društvenom organizovanju pozorišne delatnosti nije do kraja dovedena da bi predstavljala dominantan model okupljanja »pozorišnih ljudi«, možda to neće nikad ni biti, ali je dovoljno indikativna da bi pokazala nemoć klasičnog organizovanja pozorišta da ostvari sve umetničke zamisli.

Kod neformalnih trupa pozorišna organizacija oslobođena je glomazne administracije i uprave koje ne samo što, po sebi, opterećuju takozvanu »materijalnu osnovu poslovanja« već unekoliko (kako gde) određuju i »umetničko poslovanje« pozorišta. Okupljanjem ljudi oko estetskih projekata uveliko se supstituiše birokratski koncept, a funkcija upravljanja se prenosi na same umetnike. Takvim aktom ukidaju se mogući sukobi i nesporazumi među pojedinim strukturama pozorišne organizacije u korist osnovne delatnosti, a princip kolektivnosti teatra zahvata i njegov društveni opstanak.

Dr Miloš Ilić: Teorija i filozofija stvaralaštva

(»Gradina«, Niš, 1979)

Studija dr Miloša Ilića predstavlja na neki način pionirski poduhvat u nas, jer stvaralaštvu prilazi sa filosofskog, estetičkog, antropološkog i psihološkog aspekta. Knjiga je bliža umetničkoj literaturi nego nekom strogo naučnom prilazu problemima. Ovo je prvi tom (drugi se očekuje), kojim su obuhvaćene rasprave o stvaralaštvu uopšte i o smislu stvaralaštva, o kreativnom potencijalu ličnosti i deo o stvaralačkom procesu. Nastavak sagledavanja ostalih komponenti stvaralaštva, čime bi se zaokružila ova studija, očekuje se u drugom delu knjige.

Na pitanje šta je suština stvaralaštva, oko čega su se mnoga koplja lomila, autor na početku odgovara da je *smisao* prava i istinska supstancija stvaralaštva, ali da je i krajnji suprotni pol — besmisao, takođe suština na svoj način. Naime, smisao i besmisao su duboko korelativne pojave, jer je sinteza smislova upravo ono što čini vrhunsko stvaralaštvo, a ta sinteza se dobija potiskivanjem besmislenosti pojačavanjem, proširivanjem polja smislenosti. Vrhunsko stvaralaštvo je ujedno spoj duha i praktične aktivnosti, odnos prema internom doživljaju i odnos prema svetu. Smislovi imaju svoj kraj, ali se uvek nanovo rađaju, iz jednog smisla dobijamo više novih. Ideali smisla i besmisla su antene budućnosti koje imaju svoje korene u prošlosti. Staralaštvo i jeste stalno traganje za smislom, a transcendentizam je njegova suštinska odlika. Stoga je prevazilaženje prethodnih kreacija stvaranje nove. Jer o bilo kakvom stvaralaštvu da je reč, ono nije nenadmašivo, već upravo istinski nadmašivo.

Šta sve negativno utiče na stvaralaštvo? Koji su uzroci i šta su posledice? Kič i šund deformišu

umetnički smisao, oni su razarači istinskog umetničkog stvaralaštva, »zaverenici« protiv najdubljeg smisla stvaralaštva, spušteni na nivo ordinarnosti. U osnovi tih razarača je fetišizirano tržište, komercijalizam kojim se istinsko stvaralaštvo pokušava staviti u inferiornu sferu. Razmatrajući ove deformatore u odnosu na publiku, autor ocenjuje da kič i šund napadaju istovremeno grubo i rafinirano. Objekt njihovog napada je nedužna, bezazlena i neobrazovana publika. Zato i jeste kultura najpotrebnija onima koji nemaju potrebe za njom, onome ko oseća tu potrebu — nisu nužne spoljne intervencije. Indiferentnost prema kulturi je različita. Jedni se zatvaraju samo za štetne i bezvredne stvari, drugi su klasično ravnodušni. Postoji i ona vrsta ne-publike koja je na neki način prirodno odsečena od kulturnog života, tehnički i ekonomski, što je najizraženije kod najsiromašnijih slojeva.

Beotizmi su, takođe, razarači umetničkog smisla. Ilić pod beotizmom podrazumeva činjenice izražavanja apsurdnih sudova o pitanjima umetnosti, što ujedno svedoči i o neznanju i o gluposti. Beotisti, po francuskom sociologu Etjenu Suriou, imaju nekoliko karakteristika: umetničke pojave ocenjuju kao zanimljive sa stanovišta afektivnog života, umetnička dela proglašavaju nepostojanim i varljivim, te smatraju da ona imaju pre vrednosnu nego stvarnu ulogu, umetnost shvataju kao zabavu i razonodu koja odvraća od ozbiljnih i korisnih aktivnosti, optužuju umetnost za nemoral, a umetnike za individue koje žive amoralnim životom i, na kraju, beotisti tvrde da je umetnost nezrela, detinjasta u infantilnom smislu.

Kulturtregerstvo, kao diverziju stvaralaštva, autor ocenjuje sa stanovišta ubistva amaterizma, što je ravno zločinu prema ličnom stvaralaštvu. Kulturtregeri su pasivni prenosioci koji ne shvataju pravu suštinu stvaralaštva, a sebe stavljaju na pijedestal nedostižnih. U osnovi kulturtregerstva je komercijalizam, koji umetnost tretira kao robu. Kulturtregeri se bave robno-novčanom i tržišnom sudbinom kulturnih i umetničkih ostvarenja a ne zanima ih kulturno-umetnička vrednost.

Najveći deo druge glave, koji je naslovljen kao »Stvaranje smisla«, Ilić posvećuje razmatranju odnosa stvaralaštva i teorije igara, kao fenomenima koji su duboko povezani. Neki vrhunci umetničkog stvaralaštva se osvajaju igrom duha, koji, kao partner, mora da savlada pasivni materijal (zvuk, oblik, mišljenje i drugo). Svekolikom igrom duha stvaraju se vrhunske kreacije, jednoj istoj ljudskoj osobini umetnik može prići na različite načine, na primer o fenomenu ljubavi, kao najdubljoj ljudskoj potrebi, bilo je mnogo vrhunskih literarnih ostvarenja: Romeo i Julija, Tristan i Izolda, Ana Karenjina i Vronski, što potvrđuje da je repertoar umetničkih pristupa neiscrpan, da fundamentalne interpretacije bitka mogu biti različite. »Stvaralaštvo nema granica, kaže Ilić, naročito gornjih granica.« Umetnost oseća veću »glad za neograničenošću«. Stvaralaštvo je takođe rezultat korektokreacije. Naime, umetnik ne čeka šansu, on je priprema, duhovno, misaono, tehnički i praktično. On pruža šansu šansi da se pojavi. Mogući put do vrhunskog stvaralaštva je i »virtuozni obrt«, koji Ilić naziva »majstorskom pozajmicom« elemenata, ili, pak, kombinacija iz prethodnih tvorevina koje, ako se udruže s novim, neočekivanim — mogu dobiti novi sjaj. Umetnička igra je i oživljavanje prethodnih istih ili sličnih sadržaja. To opet potvrđuju vrhunske kreacije ostvarene originalnom interpretacijom Getea, Žida, Sartra, Rasina i drugih na teme antičke i klasične — o Prometeju, Lepoj Jeleni, Edipu i drugima. Bitna komponenta igre je zanos. Zanos je kreativna energija, jedan od stubova stvaralaštva. Zanos pomaže umetniku da ne oseća opterećenje svoga rada koji je, u svakom slučaju, rad višeg reda.

U zanosu umetnik zaboravlja proceduru, on je celim bićem okrenut ka rezultatu. Iluziju, kao kreativnu energiju, Ilić svrstava u preduslov stvaralaćkog rada. Ona je »estetska laž«, za razliku od »etičke laži«. Zanimljiva je navedena misao Marka Tvena: »Ne odvajajte se od svojih iluzija. Kada one odu, vi još uvek možete postojati, ali ste prestali da živite.« »Mi se možemo odreći mnogih iluzija, kaže Ilić, ali iluzije ne.« Iluzija je neophodna, jer ljudi imaju tu sposobnost da istovremeno žive u dva sveta: realnom i imaginarnom. Stvaralaštvo je ta igra prevazilaženja, u kojoj se služimo iluzijama da bismo dospeli do umetničkih istina, do sveta imaginacije i nazad.

U trećem delu studije autor razmatra stvaralački potencijal. Preduslov svekolikog stvaralaštva je život, u njemu se nalaze događaji, sadržaji, smislovi koje treba osvojiti. Ilić pravi paralelu između stvaralaštva i njegovog antipoda — rutine, strogo razlikujući ta dva pojma. Stvaralaštvo je kreacija koja osvaja život, nasuprot njemu je rutina, koja ga konzervira, prihvata ga kanoniziranog, sa svim njegovim konformističkim odlikama. »Što manje rutine — to više života.« Ilić, dakle, stvaralaštvo stavlja u imperativnu potrebu čoveka. Nasuprot životu koji treba osvajati, stoje i u njemu se nalaze stvaralačke potencije — talent, genijalnost, obdarenost koje mogu, ali ne moraju, da se pretvore u stvaralaštvo. Često je važnije da se talent prepozna, da mu se pomogne da se razvije i iskaže, nego da se dokaže. U suprotnom, veliki deo potencijala ostaje neiskorišćen. Fantazija je dvostruka potencija, »fleksibilna« i »tranzitivna«. Po tome je ona jedna od najkreativnijih potencija, jer ne postoji taj cilj do kojeg ona ne može dospeti. Mašta nije besmislena sposobnost. U odnosu na strogo metodološki sistematizovano mišljenje ona je slabija, ali je po moći svoga delovanja daleko jača, jer ni mašta ni fantazija ne znaju za prepreke.

Sa stvaralačkim procesom, što je četvrti deo ove studije, čovek ulazi u suštinski okršaj sa sredinom, prirodnim okolnostima i sa samim sobom. Ilić distancira stvaralaštvo od određenih svakodnevnih pojava u životu. Čovek mora da napravi duhovnu podelu: ono što je vredno da odvoji od onoga što je bezvredno. Sposobnost je samo dijalektičkog mišljenja da posmatra određenu vrstu navika i stvaralaštvo kao jedinstven proces. Te navike nisu one u kojima postoji rutinska, neinventivna, ponavljačka strana čega čovek treba da se čuva. To su korisne i proverene navike i u njima uvek postoji molekul ugrađenog stvaralaštva. Za Ilića je umetnost najkonstruktivnija delatnost, iako je paradoksalno da u njoj ima formi destruktivnosti — humor, ironija. Istražujući »logiku humora« da bi utvrdio podudarnost u humorističkom umetničkom i naučnom stvaralaštvu, autor se obilato koristi studijama Artura Kestlera. On čak umetničku i naučnu kreaciju svrstava u razvijenije oblike humorističke inspiracije i dalje, paradoksalni je konflikt između stvaralaštva i razaranja, šekspirovski, »u nekim osmesima sadržan je bodež«. Jer humor nije samo idiličan, on je ponekad i svirep, tiranski i despotski. Često je sastavni deo nekih vrsta agresije, i u tom smislu razarajući.

Svako istinsko stvaralačko mišljenje — poruka je ove knjige — nije definitivno, jer mišljenje nije nađeno, pronađeno. Traganje je sudbina svekolikog stvaralaštva. Takav je, uostalom, i karakter ove studije koja ostavlja riznicu znanja i puteve ka daljim istraživanjima otvorenima. Doživljena i napisana kao izraz jedne unutarnje intelektualne, umetničke potrebe, dugo nošene u sebi, ova studija predstavlja izuzetan doprinos jugoslovenskoj teoriji stvaralaštva.

Sofija Pualić

Dr Branislav Vuković: Političko organizovanje i narodni pokreti u nerazvijenim zemljama

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1978, strana 252)

Jugoslovenska teorijska misao se ne može pohvaliti brojnim marksistički utemeljenim delima o društveno-ekonomskom, političkom i kulturnom razvitku zemalja u razvoju, koje bude sve veće interesovanje šire javnosti, kako zbog svoje brojnosti i sve značajnije uloge u međunarodnim odnosima tako i zbog specifičnosti i složenosti svojih unutrašnjih društvenih kretanja. Ove zemlje u sve većoj meri postaju subjekt istorije. S jedne strane, milionske mase, politički organizovane, postaju osnovni nosilac sopstvenog nacionalnog i socijalnog oslobođenja, čime i grobari kolonijalnog sistema, koji se pred njihovom borbom raspada, a, s druge strane, organizovane u pokretu nesvrstavanja bivaju značajan činilac (subjekt) međunarodnih odnosa. Otuda je naučno saznavanje suštine društvenih procesa u tim zemljama izazov, ali i potreba kako bismo, kao njihovi saborci u pokretu nesvrstavanja, došli do što valjanijih činjenica koje će doprineti boljem obostranom razumevanju.

Knjiga B. Vukovića *Političko organizovanje i narodni pokreti u nerazvijenim zemljama* predstavlja vredan teorijski pokušaj da se temeljnije pronikne u bit političkih procesa u tim zemljama. Autor analizira jedan od pojavnih oblika političkog organizovanja u nekim nerazvijenim zemljama koji se u knjizi određuju kao narodni pokreti. Međutim, kroz analizu ovog osnovnog problema prelama se niz značajnih pitanja političke teorije — od suštine strukture društava nerazvijenih zemalja do mogućnosti i karaktera razvoja socijalizma u tom delu sveta.

Osnovni zadatak ovog rada je, zapravo, teorijsko istraživanje i određivanje narodnih pokreta, utvrđivanje njihovih osnovnih svojstava, sličnosti i razlika u odnosu na druge oblike političkog organizovanja. Narodni pokreti se proučavaju kao deo širih revolucionarnih kretanja u nerazvijenim zemljama i svetu kao celini. Međutim, ciljevi, a time i dometi istraživanja su bili ograničeni, jer se izvođenje i dokazivanje teza uglavnom zasnivalo na dokumentima i deklaracijama samih pokreta o njihovim ideološko-političkim koncepcijama, klasno-socijalnoj sadržini, praksi društvenog razvoja. Ipak, veći broj valjanih podataka, a naročito veliki obim domaće i strane literature koju autor koristi, omogućavaju da se izvede zaključak da se u osnovi ostvaruju najbitniji politički stavovi i deklarisani ciljevi narodnih pokreta o usmeravanju razvoja društva.

Narodni pokreti, ističe autor, imaju dominantno mesto u političkom sistemu, predstavljaju, po pravilu, ustavno-pravne kategorije. Njih autor definiše kao »oblik političkog grupisanja i organizovanja čiju klasno-socijalnu osnovu čini narod, radnička klasa i seljaštvo, a koja izražava njihove bitne socijalno-demokratske i političke interese. Osnovnu determinantu njihovih ideoloških i političkih koncepcija i prakse usmeravanja razvoja društva čini socijalizam ili, određenije, neke bitne postavke naučnog socijalizma kao ideologije radničke klase« (str. 50). Narodni pokreti kao metod delovanja prihvataju principe demokratskog centralizma, a u organizacionom pogledu, bar u formalnom smislu, imaju niz zajedničkih elemenata sa revolucionarnim radničkim partijama kadrovskog tipa. Narodni pokreti, zaključuje autor, predstavljaju jedinstvene političke organizacije u nacionalnim okvirima koje prirodno izrastaju iz procesa unutrašnje političke diferencijacije u datim klasno-socijalnim i istorijskim uslovima. Na taj način oni predstavljaju jedan od oblika integ-

nog političkog organizovanja i prevazilaženja ne samo višepartijskog sistema nego i parcijalnog, partijsko-političkog organizovanja uopšte.

Između narodnih pokreta i političkih partija postoje razlike. Osnovna razlika se izražava u njihovoj klasno-socijalnoj sadržini. Dok su političke partije u osnovi organizacije jedne ili dela klase, dotle su narodni pokreti političke organizacije čiju klasno-socijalnu osnovu, pored radničke klase, čine i drugi slojevi. S druge strane, autor veoma studiozno i analitički ukazuje i na razlike između narodnih i nacionalnooslobodilačkih pokreta. Narodni pokreti imaju određenu klasno-socijalnu sadržinu, dugoročne ciljeve i trajan karakter, dok ovi drugi imaju opšteklasni karakter, predstavljaju savez svih, ili manjih ili većih delova svih klasa i slojeva društva u borbi za nacionalnu nezavisnost i imaju privremeni karakter — dok se ne ostvari osnovni cilj.

Spomenimo još neka poglavlja, smeštena u tri osnovna dela ovog studiozno napisanog rada. U drugom delu autor analizira društveno-istorijske uslove nastanka narodnih pokreta, klasno-socijalnu strukturu nerazvijenih zemalja, pri čemu se daje valjana analiza uloge i položaja osnovnih klasa, srednjih slojeva, seljaštva i inteligencije. U okviru ovog dela govori se još i o odnosu tih zemalja prema nacionalnom pitanju i istorijskim uslovima političkog i ekonomskog osamostaljivanja. U trećem, poslednjem delu knjige, posebno zanimljiva pitanja su ona koja se odnose na uslove razvoja socijalizma u tim zemljama, klasno-socijalnu sadržinu narodnih pokreta, ideološko-političke koncepcije, na stav prema naučnom socijalizmu i radničkom pokretu, a knjiga se završava razmatranjem koncepcija narodnih pokreta o političkom i ekonomskom razvoju društva u zemljama u razvoju.

Pred čitaocem je po širini problema koje razmatra zanimljiva knjiga, a po analitičnosti, bogatstvu ideja i podataka, temeljno štivo, koje širi naše poprilično skučene saznajne vidike. I ova knjiga pokazuje da se o suštinskim pitanjima razvoja tih zemalja može (i treba) teorijski raspravljati i na taj način omogućavati našim ljudima šira i temeljnija saznanja o njima. U tom pogledu knjiga B. Vukovića predstavlja solidan podsticaj za dalja teorijska traganja ovog nedovoljno poznatog fenomena, koja bi bila zasnovana na još većim empirijskim istraživanjima.

Živorad Đorđević

Todo Kurtović: Nacija i socijalističko samoupravljanje

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1979, strana 256)

Većina tekstova najnovije Kurtovićeve knjige, koju je objelodanila politička biblioteka »Suvremena misao« »Školske knjige« iz Zagreba, prvi put se objavljuje. U njima autor raspravlja i pokušava — dakako s pozicija teorije marksizma i jugoslovenske samoupravne prakse — da osmisli nacionalno pitanje u Jugoslaviji, odnosno da eksplicira nacionalni fenomen i međunacionalne odnose u Jugoslaviji danas. Pri tom Kurtović u svojim eksplikacijama međunacionalnih odnosa polazi od principa nacionalne ravnopravnosti u zbližavanju i međusobnom povezivanju svih naroda i narodnosti koji žive na području samoupravne socijalističke zajednice — Jugoslavije.

Prema tome, osnovno obilježje i poruka većine tekstova navedene Kurtovićeve knjige, njezina temeljna sadržina — kako reče autor u svojim napomenama — posvećena je problematici ravnopravno-

sti i zbližavanju naroda i narodnosti, razvijanjem samoupravnih odnosa u stalnom ostvarivanju zajedničkih interesa uvažavajući pri tom objektivne razlike. Drugim riječima, autor u eksplikaciji međunacionalnih odnosa ravnopravnosti i zbližavanja polazi od zajedničkih interesa koji se, kroz razlike, mogu izraziti i ujedno ostvarivati u razvijenijim istinski samoupravnim odnosima radničke klase i svih stvaralaca Jugoslavije, u kojima se ujedno ostvaruju i nacionalne slobode i ravnopravnost.

Nacionalne i općeljudske (jer bez socijalnih općeljudskih sloboda nema ni nacionalne emancipacije) slobode i ravnopravnost u nas se, kaže autor djela, ostvaruju i jedino istinski mogu ostvarivati kroz samoupravne odnose međusobnog dogovaranja i sporazumijevanja bez neke majorizacije putem nadglasavanja, posebno kad su u pitanju vitalni interesi određenih nacija i nacionalnosti. To posebno važi za našu socijalističku višenacionalnu zajednicu neravnomjernog ekonomskog razvoja, što je potrebno znati i o tome voditi računa.

Upravo je i zbog tog neravnomjernog razvoja, kao povijesnih posljedica okupacionih sistema kroz vjekove, nužno i izuzetno važno da u svemu tome, dakle u međunacionalnim odnosima u nas, sagledavamo »srž jedinstva, ali i srž razlika, kao i perspektivu njihova rješavanja«, naglašava autor u tekstovima navedene knjige. Drugim riječima, što je potrebno istaći, Todo Kurtović ispravno u objašnjenju nacionalnog fenomena zbližavanja i zajedništva polazi od Marksove teze jedinstva u razlikama i Kardeljeve koncepcije pluralizma samoupravnih interesa u razvijanju samoupravne socijalističke demokracije i zajedništva.

Samo se na osnovi takvog sagledavanja u samoupravnoj socijalističkoj praksi mogu razvijati zajednički interesi radničke klase i buduća zajednica kao slobodna asocijacija slobodnih proizvođača. U tom se smislu mora — ističe autor — favorizirati ona praksa koja doprinosi istinskom zbližavanju i zajedništvu kroz proces ostvarivanja klasnih i nacionalnih interesa. Ne prihvatiti takvu praksu, značilo bi ne prihvatiti »humanizam i sve ono što je najprogresivnije« u izgrađivanju samoupravnih socijalističkih odnosa u nas i u svjetskim razmjerima, a nacionalizam i šovinizam što iz njega proizlazi su tome suprotstavljeni.

Zbog toga je potrebno razvijati marksističku kritiku koja omogućava svim progresivnim stvaraocima da se svestranije angažiraju u izgrađivanju istinskih samoupravnih socijalističkih odnosa. U tom kontekstu autor ističe da naša kritika »mora imati na umu polazne pozicije interesa klase, jer ako to ne postoji, onda ona služi drugom društvenom odnosu. Zato naša kritika uvijek mora imati na umu ravnopravnost. Treba stvarati uslove da se još više afirmišu izvjesne norme kod nas, na primjer, da je nedopustivo kvariti odnose među ljudima i narodima, da je nedopustivo kršiti principe dugoročne politike, da je nedopustivo narušavati jedinstvo zemlje ma u kojem pogledu« (str. 47).

Treba biti osjetljiv i stalno se boriti za ono što smo u revolucionarnom stvaralaštvu stvorili, za ono što imamo, jer neodgovorno kritikovati bez činjeničnih dokaza nije teško. Stoga je potrebna znalačka i argumentirana borba protiv svega što je nacionalističko, antiklasno, dogmatsko ili nazoviljevičarsko, jer isticanje nepostojećih problema i dilema zasnovanih na »poluistinama često su karakteristike te vrste opozicione aktivnosti. Svima njima smeta i slobodna cirkulacija informacija, a za tu slobodu se treba boriti na svakom mjestu, jer se ona gradi cjelovito, svuda, od osnovne organizacije udruženog rada do Skupštine SFRJ, pa i na svakom drugom mjestu; slobodna cirkulacija informacija je objektivno potrebna svakoj ustanovi i organizaciji« (str. 245).

Bez efikasne i slobodne cirkulacije informacija nema akcije i

kreacije budućeg kao kvalitetno novog, progresivnijeg. Kreativna akcija u stvaranju budućeg istovremeno mora biti usmjerena ka destrukciji negativno postojećeg. Akcije komunista u tom pogledu i svih progresivnih snaga unutar i u interesu klase moraju i na području međunacionalnih odnosa biti dobro organizirane, pravovremene, efikasne i čvrsto dosljedne samoupravnoj politici utvrđenoj dogovorenim stavovima. Jer se u protivnom uvijek mogu javljati nacionalistička i druga antisocijalistička i antisamoupravna skretanja.

U tom kontekstu autor stalno ističe potrebu za slobodnom marksistički utemeljenom kritikom, kojom se u našoj samoupravnoj praksi uočavaju negativnosti, a upravo je uočavanje pravih uzroka svih negativnih pojava i određenih proturječnosti ujedno i stvaranje mogućnosti za njihovo prevladavanje, što dakako važi i za međunacionalne odnose. Stoga i kad kritikujemo s tih pozicija, kaže autor djela, »oslobađamo narode i emancipujemo ljude, a slobodni ljudi su osnovna pretpostavka, osnovni preduvjet za stvaranje slobodne zajednice«, kao slobodne asocijacije slobodnih proizvođača u Marksovom smislu poimanja.

Zato u kritičkom pristupu stvarnosti naše višenacionalne samoupravne zajednice valja — kako reče autor — odlučno ustati protiv svih pokušaja koji u ime slobode i pod ciljeve socijalizma nastoje da podvedu »mnogo toga što mu ne pripada...« i zato je »teorija o više ili manje sloboda varljiva dilema« ako se u tome polazi apstraktno bez činjenica i izvan samoupravne prakse. Jer slobode u našem samoupravnom društvu »ima onoliko koliko je stvaramo, odnosno koliko se sami oslobađamo i emancipujemo, i kao društvo i kao zajednica, odnosno kao pojedinci. Naše društvo je zainteresirano da se bori protiv svih monopola, kao i protiv nejednakih pristupa našoj realnosti, a to je ujedno sastavni dio, srž borbe za slobodu« (str. 153).

Nema, dakle, slobode izvan samoupravne prakse i vitalnih interesa radničke klase. Sloboda nije ono što se stvara izvan i zatim nameće drugima, jer svoj interes najbolje mogu izraziti i trajno se za njega boriti pripadnici naroda. Stoga su, kaže autor, oslobodilački pokreti i revolucionarne proleterske partije, kao avangarde pokreta, na prvom mjestu odgovorne svom narodu i svojoj radničkoj klasi.

Na tim se osnovama jedino i može — ističe autor — razvijati svjetska solidarnost kao sastavni dio internacionalizma. Upravo je u tom pogledu izuzetno važno da se pravilnim marksističkim pristupom svestrano sagledaju odnosi nacionalno — internacionalno, jer je internacionalno neodvojivo od nacionalnog. Odnosi nacionalnog i internacionalnog moraju se sagledavati u dijalektičkom jedinstvu revolucionarne borbe za budućnost, a takođe i odnosi nacionalno — klasno.

Upravo je marksistički pristup sagledavanju navedenih relacija bio i ostaje sastavni dio jugoslavenske socijalističke revolucije i ujedno bitno obilježje politike pokreta nesvrstanih, odnosno obilježje revolucionarne borbe progresivnih kretanja u budućnost, a u tome neće biti uspjeha bez ispravnog pristupa uspostavljanju nacionalne ravnopravnosti, a »borba za nacionalnu ravnopravnost je težak i naporan rad i u periodu koji je pred nama. To moramo uvijek imati u vidu« (str. 210).

Za tu su borbu potrebne svestrano obrazovane, marksistički izgrađene ličnosti svestranih osjećaja humanističke osjetljivosti, ljudi vanredne upornosti, borbenosti i principijelnosti. »... Ne

trebaju nam siromašne ličnosti niti automati, ne treba nam ni pokornost ni siromašenje ideja i ideala, ali ni ponizni. Partija traži od svakog svog člana, a samim tim i od našeg čovjeka, da bude subjekt u društvu; ljudski um otvara nove horizonte i nove vizije, i na tome se putu mogu snalaziti jedino samostalni ljudi. Ne prihvaćamo grube ljude u Partiji, a ni ljude koji nisu kadri da se bore, da išta mijenjaju. Mi ne podnosimo vlastoljublje, ali ni poniznost. Postoje ljudi koji i sada čekaju da grmljavina prođe — jedni da bi nastavili destruktivnu akciju, a drugi da bi se ponekad uključili u nju. Naši uslovi ne vode stvaranju vođa, ali vode stvaranju priznatih ljudi i vode zdravoj, konstruktivnoj atmosferi« (str. 250).

Jer valja znati da se samoupravni odnosi u socijalističkoj višenacionalnoj zajednici ne razvijaju samo dobrom željom i samo dobrim odlukama foruma ili donošenjem zakona i reformi u kojima su fiksirani ciljevi, već je na prvom mjestu potrebna znalačka marksistički utemeljena jedinstvena akcija subjektivnih revolucionarnih snaga. Jer nacionalisti i drugi klasni neprijatelji u kapitalizmu vide samo snagu a ne krizu. Apologetski braneći kapitalistički poredak, nacionalisti svih boja ne samo da odbacuju nacionalne interese već manje-više postaju nacionalne izdajice. »...To ih ponašanje i dalje zadržava kao malograđane, a njihov otpor revolucionarnim promjenama čini donkihotskim« (str. 112).

Autor dalje ističe da su reakcionarni svi čini i djelatnosti koji vode razbijanju jedinstva, a pozitivni su oni napori koji doprinose međusobnom zbližavanju i povezivanju, odnosno učvršćivanju bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti. To ujedinjavanje nije mehaničko spajanje koje ne uočava različitosti, već treba da bude nova kvaliteta stvaranja bliskosti. To novo jest i ostaje klasni interes radničke klase, a nacionalizam jest uvijek klasni interes buržoazije koji manipulira pripadnicima »svoje« nacije. U svojoj biti nacionalizam, kao klasna buržoaska ideologija, uvijek je bio i ostaje neprijatelj socijalizma i nacionalne ravnopravnosti.

Izrazito reakcionarni karakter i prava suština »svakog nacionalizma kod nas drastično se manifestovala, posebno u toku drugog svjetskog rata, kao platforma nacionalne izdaje i otvorene kontrarevolucije, kao oslonac okupatora i kičma najsramnije kontrarevolucije u cjelini...« (str. 222). Na žalost, nacionalističke tendencije se javljaju i poslije rata, pa čak i nakon trideset godina izgradnje socijalističkih odnosa. Stoga članovi SK, prije svih, moraju biti u prvim redovima i najodlučniji u borbi za nacionalnu ravnopravnost svih pripadnika naše samoupravne zajednice, i šire od toga, a protiv svih pojava nacionalizma. Upravo bi to — po autoru — trebalo da bude jedan od kriterija vrednovanja ljudi u političkom i moralnom ocjenjivanju, jer tko nema osjećanje za nacionalnu ravnopravnost teško se može nazvati komunistom, ističe autor u tekstovima knjige.

Na kraju valja istaći da će razmišljanja i osmišljavanja autora koja se prezentiraju u knjizi *Nacija i socijalističko samoupravljanje* doprinijeti boljem razumijevanju izuzetno važne problematike međunacionalnih odnosa i njihovom razrješavanju na principima stvarne ravnopravnosti — međusobnim dogovaranjem i sporazumijevanjem u ostvarivanju zajedničkih klasnih interesa na samoupravnim osnovama. Jer je autor pokazao kako samoupravljanje i nacionalna ravnopravnost stoje u upravnoproporcionalnom odnosu. Ukoliko je samoupravljanje razvijenije, utoliko je razvijenija i nacionalna ravnopravnost i zbližavanje svih naroda i narodnosti, razvijenije i čvršće naše zajedništvo.

Savo Pešić

Kika Damnjanović-Marković: Ja i moji ratni drugovi

(»Sloboda«, Beograd, 1979, I i II knjiga, strana 856)

Ove dve knjige Kike Damnjanović-Marković, ne samo po metodi kazivanja koja je specifična i nesvakidašnja, po mirnom i tečnom stilu, veoma karakterističnom i zanimljivom za ovu vrstu memoarske literature, uz obilje nepoznatih i do sada neobrađivanih događaja, vezanih za Kosmajski odred, Okružni komitet KPJ, punktove na terenu i na kraju lično za nju — partijskog ilegalca, revolucionara i heroja, čiji su podvizi još onda prerasli u legendu, već i kompoziciono, što je, možda, jedinstveno u ovakvoj vrsti literature — predstavljaju dragocen prilog našoj istoriografskoj građi i idealan priručnik za pisca drame, romana, priče...

Objašnjenje za tako jasnu, neopterećenu i laku rečenicu, koja je, zavisno od materije koju obrađuje, čas britka i kratka, a ponajčešće blaga i prijatna, sa prizvukom nenametljive intonacije i iskrenih emocija; taj stil i lakoća kazivanja čitaoca polako sve više plene, i odgovor na sve to verovatno treba potražiti u tome što se Kika Damnjanović još [illegible] javlja kao pisac priloga u [illegible]ajskom borcu«, organu Na[illegible] fronta Srbije, ili posle o[illegible] kao urednik lista »No[illegible] saradnik »Zore«, »Žene [illegible]

[illegible] vaspitavana patrijar[illegible]ila je da obavlja kuć[illegible] i sve vrste ručnih ra[illegible] je, u trenutku opre[illegible] školu, pred roditelji[illegible] — Vojna aka[illegible] se u dvogodiš[illegible] školu. Međutim, [illegible] prve knjige ona [illegible] preko celog [illegible]stva, koje bi si[illegible]ljivo, i već u [illegible] uvodi nas u [illegible]ciju u selu Gra[illegible] sa grupom ilegalaca doživljava opkoljavanje od strane četnika u zgradi osnovne škole. Konačno i na kraju, ona i Draža Marković bombama i hrabrim jurišom taj sukob rešavaju u svoju korist. Njen san pre toga i komentari o snoviđenju verovatno će opustiti čitaoca, sve do njenog prvog sukoba sa četnicima, kada se legitimiše i nagoveštava da je to samo početak knjige i da će tih i takvih dramatičnih sukoba biti daleko više.

Za vreme teške gerile koja je u njenom zavičaju — između Smedereva, Beograda i Kosmaja — bila najteža 1942. godine, kada je od neprijatelja, s obzirom na blizinu Beograda, zadobijala udarce i još žešće uzvraćala, Kika Damnjanović-Marković zajedno sa ostalim članovima Okružnog komiteta KPJ i štabom Kosmajskog odreda organizovala je na svom terenu čvrstu mrežu partizanskih veza, punktova i kanala, koje je trebalo stalno učvršćivati, pojačavati i obilaziti, jer je sve to skupa predstavljalo moćan oslonac za održavanje neprekidne veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ u Beogradu. Na taj način kosmajskim partizanima, koliko god da je opasnije što su se nalazili u blizini Beograda, toliko je i koristilo da budu u stalnom toku događaja i zadataka. I kako Kika Damnjanović-Marković to nedvosmisleno ističe u svom delu, tada, za sve vreme vojevanja i kasnije kao ranjenik, osetila je bezgraničnu ljubav, poverenje i požrtvovanje našeg »običnog dobrog sveta«, bez čije podrške, ne samo tu na teritoriji Kosmaja nego i šire, naš pokret ne bi imao takav zamah i širinu. Iako ponikla iz te sredine, Kika Damnjanović-Marković je upoznala karakter tih ljudi tek u teškim ratnim danima i gotovo se iznenadila koliko taj narod voli, ceni i poštuje partizanski duh, moral, hrabrost i požrtvovanje.

I baš zato, zahvaljujući jakom partizanskom uporištu i neprestanoj borbi, koja ni u najtežem periodu 1942. godine nije jenjavala (svaki deseti borac Kosmajskog odreda je doživeo slobodu), zatim vlastitoj hrabrosti, iskustvu i mudrosti, ubrzo je u narodu postala

legenda o njoj i njenim podvizima, a narod ju je upoređivao sa starim srpskim rodoljubima. Prema tome, logično je bilo što je jedna takva ličnost postala stalna briga beogradske Specijalne policije koja je počela sa primenom svojih zamki, hapšenjima, saslušavanjima, pa, štaviše, i ubacivanjem agenata prema Kosmaju. Cilj je bio dvojak: trebalo je likvidirati Kiku, izložiti njeno telo pred narodom i na taj način razbiti mit o neustrašivoj i snalažljivoj partizanki koja je u stalnom sukobu sa neprijateljem, ne samo tamo gde joj se ne nadaju već i tamo gde je očekuju. Te priče o devojci sa Kosmaja, o Kiki, o njenim podvizima do sada znali smo i slušali iz »treće ruke«, a sada ih imamo autentično izložene, bilo da o njima piše ona ili to »kroz njeno pero« čine drugi autori, koji su veoma brojni u ovom delu, zbog čega smo još u početku istakli specifičnosti ovih knjiga.

»Sve te priče o meni imale su osnove«, piše ona. »Imale su osnove u tome što sam se zaista prilikom izvršavanja nekih komplikovanih zadataka prigodno oblačila kao naše seljanke, jer sam se kretala često danju, nosila skriveno oružje, a u torbi vreteno i vunu koju sam obično usputno upredala. Ponekad sam oblačila i crninu, da bih bila manje upadljiva, pa je ponikla priča da sam varala neprijatelja kad su seljanke prilazile groblju, pa se skrivala u toj povorci. Nisam nikada ovu priliku iskoristila, ali mi se događalo, na primer, da, idući u crnini, počnem da pevušim dok ne čujem čobane kako se iščuđavaju ženi u crnini koja peva. Bilo je, naravno, i situacija kada mi je u ponekoj kući pomogao izgled seljanke u slučaju blokade ili pretresa sela.«

Maja 1943. godine Kika Damnjanović-Marković je, prilikom ponovnog formiranja Kosmajskog odreda, zamenik komesara odreda. To je već kasniji period koji diktira nov način življenja, rada i novi vid borbi sa neprijateljem. Kosmajski odred je uporan u svojoj istrajnosti i želji da dočeka proleterske brigade i za to vreme on vodi neprekidne borbe sa hitlerovcima, Bugarima, nedićevcima, ljotićevcima i četnicima. Trinaest narodnih heroja je sa tog terena a od njih osmorica su poginuli u ratu.

Na kraju treba dodati da su kroz pero autora u ovom delu progovorili još mnogi autori koji su dali svoja sećanja, izrekli svoje sudove i ocene zajedno sa Kikom Damnjanović-Marković. Lista tih autora je velika, i mi ćemo navesti samo nekolicinu: Voju Kosovca, Dražu Markovića, Nadu Jovanović, Božu Mitrašinovića, Ljubicu Đorđević, Slavka Garina, Ljubu Munjasa, Bisu Simića, Milorada Vlajkovića, Nikolu Stankovića, Slavka Ristića, Jovana Popovića, Zoricu Damjanović, Milicu Trojanović, Tihomira Čolića, uz mnoge druge.

Tako je sazdano ovo delo i otuda, verovatno, ovakav naslov na njemu. Dobija se utisak da je unekoliko, zajedno sa knjigama Belog Dimitrijevića *Kosmaj u NOB* i S. Kostadinovića *Nadomak Beograda*, sa istoriografske strane, zaokružena ova teritorija i da bi bilo prirodno da u doglednoj budućnosti tako obilatu i zanimljivu građu pisci propratu novim naučnim i umetničkim delima.

Đurica Labović

Robert-Jean Longuet: Moj pradjed Karl Marx

(Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1979, strana 196)

Kad čujemo ime Karla Marxa, obično pomišljamo na čuvenog osnivača naučnog socijalizma, na pisca *Komunističkog manifesta*, *Bijede filozofije*, *Kapitala* itd., n

osnivača Prve internacionale i na genijalnog vođu međunarodnog radničkog pokreta. Međutim, Marx, kao i svi drugi ljudi, živio je životom ljudskim i bio okružen mnoštvom svojih »ovozemaljskih« potreba.

Posljednji Marxov živi potomak, francuski advokat i publicist Robert-Jean Longuet, unuk najstarije Marxove kćeri Jenny, osvjetljava nam, u biografskom djelu, velikog genija s tog neuobičajenog, privatnog aspekta, nastojeći da njegovu ljudsku svakodnevnicu oslobodi od sjene njegova divovskoga djela. Longuetova knjiga je pisana laganim stilom novinarske reportaže i čita se bez predaha, a vrijednost joj je, osobito za nas današnje, utoliko veća što nam osobu koja je svestrano obilježila našu epohu prikazuje kroz njene interfamilijarne i svakodnevne ljudske odnose, čineći je tako ljudskijom, toplijom i bližom, što je ujedno i nezaobilazna pretpostavka boljeg i potpunijeg shvaćanja Marxove humanističke misije i njegova historijskog revolucionarnog djela. Posebno je ova knjiga zanimljiva i zbog toga što je pisana rukom Marxova potomka i što se autor u njenom koncipiranju prisjeća i svoga djetinjstva i onoga što mu je o Marxu ispričao njegov otac Jean Longuet, koji kao mali Johnny bijaše najomiljeniji unuk svoga velikoga djeda. Kroz niz, inače malo poznatih činjenica, upoznajemo činioce koji su, s jedne strane, rezultirali poznatim Marxovim humanizmom i njegovom potrebom revolucionarnog nadrastanja neljudskih društvenih prilika, a, s druge — učinili Marxu i njegovoj obitelji život tegobnim i istovetnim životu beskućnika.

Knjiga se sastoji iz tri dijela, koji prezentiraju tri poznate etape Marxova razvoja: djetinjstvo i mladost (od 1818. do 1843), zatim život političkog emigranta u Francuskoj i Belgiji (od 1843. do 1848) i njegov život u Londonu — prijestolnici ondašnje najrazvijenije evropske zemlje (od 1849. pa do posljednjih dana života 1883. godine.

U prvom dijelu doznajemo niz [illegible] podataka vezanih uz Marxovo rodno mjesto Trier u Rajnskoj oblasti, na granici Njemačke i Francuske, kao i uz obitelj Heinricha Marxa — Karlova oca i njegova prijatelja i istomišljenika, vladina savjetnika u Trieru, Johanna Ludwiga von Westphalena, čijom se kćerkom — Jenny Karl oženio 1843. godine. Gradić Trier je bio mjesto osebujno u cijeloj Njemačkoj i veoma ponosno na slavnu prošlost još od starog rimskog doba. Bio je on stjecište liberalnih ideja i duha demokracije, eho progresa koji je u valovima dolazio iz revolucionarne Francuske, i zato Trier bijaše stalna meta apsolutizma i reakcionarne vlasti Pruske. Središte, pak, trierskog liberalizma bijahu čuvena gimnazija »Friedrich Wilhelm« (koju je polazio i Karl Marx) i liberalni književni klub »Casino«, čiji su utemeljitelji i zaslužni članovi bili i Marxov otac Heinrich i njegov prijatelj, budući Marxov tast Johann Ludwig von Westphalen. Osobito je duh liberalizma pojačao direktor gimnazije Wyttenbach, učenik Kanta, historik i mislilac, koji će kasnije, zajedno sa drugim naprednim profesorima ove škole, znatno utjecati i na mladog gimnazijalca Marxa. Klub »Casino« je svake godine, predvođen Karlovim ocem i drugim liberalima, organizirao javne manifestacije uperene protiv režima i apsolutizma Pruske, zbog čega su njegovi članovi bili stalno na udaru i po zatvorima, i zbog čega je direktor Wyttenbach dobio u osobi profesora grčkog i latinskog jezika Loersa sudirektora, to jest političkog nadzornika i agenta, koga su đaci i građani Triera otvoreno bojkotirali. U gimnaziji se Karl upoznao i sa lijepom i četiri godine starijom Jenny von Westphalen, svojom velikom ljubavi i budućom suprugom, koja će cijeli svoj život žrtvovati — na oltaru njegovih humanističkih ideala. Ova žena će, ne samo u Marxovom životu nego i u međunarodnom radničkom pokretu, odigrati veliku ulogu, o kojoj se, međutim, malo zna, ali o kojoj svjedoče mnogi vođe proletarijata raznih zemalja druge polovice prošlog stoljeća, prije svega sâm

Friedrich Engels, pa zatim Wilhelm Liebknecht, August Bebel itd. Tako se Karl Marx rodio i od svog najranijeg djetinjstva formirao u demokratskoj klimi svoje obitelji i njenih prijatelja, sve redom istaknutih liberala slobodarskog gradića Triera. I stoga nije čudo što je na maturalnu ispitnu temu iz njemačkog jezika sa svojih jedva navršenih 17 godina odgovorio vrlo zrelo, iznoseći ideju koja će ga pratiti cijeloga života: *da je život životinja određen okolnostima, a ljudski život je slobodan, jer ga u velikoj mjeri može odrediti čovjek sâm izborom svog zanimanja, koje treba biti podređeno djelovanju za sreću čovječanstva i rukovođeno praktičkim idejama, koje nikad ne smiju biti odvojene od akcije i od konkretnoga.*

Budući da 17-godišnji abiturijent Karl nije pokazivao posebnu sklonost prema bilo kojoj znanstvenoj disciplini kao sadržaju svoga budućeg poziva, iako je bio bogat duhom željnim da sve spozna, njegov ga je otac iz praktičnih razloga unosnosti usmjerio na studij pravnih nauka u Bonn, gdje je Karl proveo brucoške dane angažiran u naprednim studentskim klubovima, prateći predavanja čak iz 9 predmeta, među kojima i ona o književnosti, filozofiji i znanosti koja je držao poznati teoretik romantizma August Wilhelm von Schlegel. A da nije bio zajedljiv, neljudski hladan i bez srca, kako ga često prikazuju protivnici zlih namjera, pokazuje niz biografskih podataka iz studentskog doba, među kojima i onaj koji se odnosi na jednodnevnu kaznu »zatvora« izrečenu od strane rektora sveučilišta zbog pijanstva i izazivanja noćnog nereda, koju su doživljeli i drugi studenti ondašnjeg bonskog sveučilišta. Na prvoj godini studija mladi Marx se okušava i na poetskom planu i postaje najprije članom, a kasnije i predsjednikom kluba pjesnika, u kom su se okupili i mnogi kasniji socijalisti i Marxovi suradnici, među kojima i Karl Grün, osnivač »Istinskog socijalizma«.

Drugu godinu studija Marx nastavlja u Berlinu, u poznatom sveučilištu »Friedrich Wilhelm«, gdje se, zahvaljujući svojoj neobičnoj inteligenciji i svojim naprednim idejama, upoznaje s njemačkom duhovnom elitom i gdje otkriva Hegela, koji mu budi ljubav prema filozofiji. Snagu njegova mladenačkog poleta iz tih za njegov razvoj veoma značajnih i presudnih godina vidimo iz pisma koje je uputio svojoj ljubavi: »Jenny, ako mogu proglasiti da smo nas dvoje ujedinili svoje duše u ljubavi, da nas ispunja isti žar i da nas odnosi ista struja, tada ću s prezirom dobaciti rukavicu licu svijeta i vidjeti kako se ruši taj patuljasti div, čiji pad ne bi mogao prigušiti moj žar. Tada ću, jednak bogovima, opijen pobjedom, koračati među ruševinama i, dajući svojim riječima snagu akcije, osjećat ću se jednak Stvoritelju.«

U selu Stralow, na berlinskoj periferiji, kamo ga je liječnik uputio zbog iscrpljenosti uslijed učenja, upoznaje se s profesorom geografije na berlinskoj vojnoj akademiji i dopisnikom hamburškog liberalnog lista »Telegraph für Deutschland« Adolfom Rutenbergom, koji će ga uvesti u čuveni berlinski filozofski »Doktorklub«, koji je okupio niz ondašnjih najnaprednijih njemačkih duhova: »Köppena (autora poznatog djela *Budizam i njegovo porijeklo*), Bruna Bauera, koji je mladog Marxa uveo u berlinske književne salone, Buhla — budućeg suradnika Marxovih »Rajnskih novina«, urednika književnog časopisa »Athenäum« — Meyena, zatim Karla Nauwercka itd. Članovi »Doktorkluba«, a među njima i mladi Marx, redovito su se okupljali u »Crvenom salonu« popularne kavane Stehely, za koju publicist Friedrich Sass u svojoj studiji *Berlin u novim vremenima* (1846. godine) kaže da je u njoj »Mlada Njemačka« rodila srpanjsku revoluciju, da su u njoj ideje »Mlade Njemačke« nadvladane topovima »Godišnjaka« (misli na Marx-Rugeove *Francusko-njemačke godišnjake*) i »Rajnskih novina«, i da je u njoj mladi njemački narod pobijedio novo razdoblje. Nizom zanimljivih i upečatljivih detalja Robert-Jean Lon-

guet slika Marxovo berlinsko razdoblje, toliko značajno za formiranje budućeg utemeljitelja naučnog socijalizma. Kakav je Marx bio u to vrijeme kad mu je bilo tek 24 godine saznajemo iz svjedočanstava njegovih suvremenika, od kojih izdvajamo ono iz pisma novinara i mislioca Mosesa Hessa upućenog Bertholdu Auerbachu 2. septembra 1841. godine, koje glasi: »...Svojim težnjama i svojom filozofskom formacijom nadilazi (misli na Marxa — N. B.) ne samo Davida Friedricha Straussa već i Feuerbacha, što mnogo znači. Doktor Marx, tako se, naime, zove moj idol, posve je mlad čovjek, nema više od 24 godine, koji će zadati konačan udarac srednjovjekovnoj vjeri i politici. On ujedinjuje najdublji filozofski duh, najveću ozbiljnost i najzajedljiviju ironiju; zamisli Rousseaua, Voltairea, Holbacha, Lessinga, Heinea i Hegela, ne kažem ujedinjene, već stopljene u jednoj osobi, i imat ćeš doktora Marxa.«

Iza studija u Berlinu Marx sa svega 23 godine prijavljuje u Jeni svoju doktorsku disertaciju pod naslovom: *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode*, na koju ga je potakao njegovo realističko shvaćanje svijeta i prirode i njegovo sve intenzivnije bavljenje filozofijom [illegible]. Evo što doajen Jenskog sveučilista Karl Friedrich Bachmann podnoseći Marxovu tezu [illegible] kaže: »U osobi Karla Marxa iz Triera predstavljam vam [illegible] zaslužnog kandidata. Njegova disertacija svjedoči koliko o [illegible] duha toliko i o eru[illegible] zato je smatram dostoj[illegible] bude prihvaćena.« I, da[illegible] Marx je doktorirao [illegible] ističući Epikura kao [illegible] i kao novoga [illegible] koji je ljude oslobodio [illegible] bogova i od grijeha [illegible] ih, to jest učinio [illegible] ljudska bića koji[illegible] bustvena odlika!

[illegible] knjige saznaje[illegible] nosti vezanih uz [illegible] je bio urednik [illegible], čiji napredni [illegible] uspijeva stalno u[illegible] [illegible] mnoštvo raznovrsnih smicalica, pomoću kojih uspješno mimoilazi konzervativnu i reakcionarnu pažnju službenog cenzora Dolleschalla, čija je neobrazovanost išla do te mjere da je jednom prilikom zabranio objavljivanje oglasa za Danteovu *Božanstvenu komediju* s obrazloženjem da se ne smije šaliti s božanskim stvarima.

U drugom dijelu knjige upoznajemo se s Marxom koji je, zajedno sa svojom Jenny, zbog skučenih prilika reakcionarne Njemačke, bio prisiljen da krene teškim stazama političkog emigranta, kojima će od svoje 25. godine kročiti ustrajno do kraja svog života. Put ga je najprije odveo u Pariz — središte socijalističke misli onog vremena, gdje je proveo sedam godina, toliko značajnih da bismo s pravom mogli reći presudnih za njegovo formiranje u materijalista dijalektičara i komunista-revolucionara. Autor knjige u stopu prati Marxa tegobnim stazama emigrantske odisejade, koja će donijeti plodove što do danas potresaju svijet, prati ga kroz sve njegove životne peripetije, kroz mnogobrojne noći mukotrpnog i neumornog rada, kroz njegove susrete i prijateljevanja iz kojih plastično upoznajemo lica i naličja svih istaknutih socijalista Marxova vremena: Bakunjina, Annenkova, Proudhona, Cabeta, Engelsa, Rugea i osobito velikog njemačkog pjesnika i komunista Heinricha Heinea, koji je bio blizak Marxovoj obitelji, ni ne znajući da je s Marxom daljnji rođak i koji je godine 1842. napisao o komunizmu proročanske riječi: »Komunizam, to je tajno ime tog silnog protivnika koji vlast proletarijata sa svim posljedicama suprotstavlja vlasti buržoazije. Što se nas tiče, mi znamo samo to da je komunizam, iako se o njemu sada malo raspravlja, mračan junak kojemu je namijenjena glavna uloga, iako prolazna, u suvremenoj tragediji, i koji ne čeka znak da se pojavi na sceni.« Koliko je bilo prijateljstvo između Heinea i Marxovih pokazuju i riječi koje je Marx napisao pjesniku kad je godine 1845, protjeran iz Pariza, otišao u Bruxelles: »Od svih koje ostavljam od-

azeći, najteži mi je gubitak Heinea. Želio bih vas ponijeti u svojoj prtljazi.«

Ono što je u ovim prvim godinama Marxove emigracije bilo najpresudnije za njegovo formiranje u proleterskog vođu i revolucionara jest njegov svakodnevni izravni kontakt s revolucionarnim proletarijatom Pariza — grada u kom su i te kako još odjekivale kritičke ideje utopijskog socijalizma i u kom je razvijeni kapitalizam već otvoreno pokazivao svoja protivrječja. Zbog svega toga, da ponovimo riječi autora ove knjige: »...nije pretjerano ako se kaže da je Pariz praktički oblikovao Marxa koji je došao u taj grad kao njemački mislilac, a odlazi iz njega kao međunarodni revolucionarni mislilac«. U ovom gradu Marx je napisao svoja značajnija filozofska i socijalpolitička djela, u njemu je upoznao i Engelsa s kojim je prijateljevao, dijeleći sve dobro i zlo, do kraja življenja i, konačno, i sâm Marx je čuvao najveću nostalgiju prema tim godinama provedenim u Parizu i »...kad je kojih dvadeset godina kasnije uputio autobiografsku bilješku svom prijatelju dru Kugelmannu, više od dvije trećine bilješke posvetio je razdoblju 1842—1849 — i to nakon što je osnovao Međunarodnu asocijaciju radnika i objavio *Kapital* (str. 118).

No autor nam nizom primjera pokazuje da je taj oformljeni filozof i proleterski vođa — Marx bio i »običan čovjek«, koji, na primjer, nije imao smisla za svakodnevne »ženske stvari« oko domaćinstva, te je uvijek, kad bi po nalogu supruge trebao kupiti sitnice za kuhinju, poput svih muškaraca bilježio sve na cedulju, da je bio nježan suprug i nadasve brižan roditelj koji se sa svojom djecom znao i te kako živo razigrati u dvorištu i da je — usprkos golemim obiteljskim egzistencijalnim brigama do kojih ga je dovodio njegov revolucionarni rad — znao uvijek sačuvati svoju veselost i optimizam.

Posebno se, međutim, čitaoca doima posljednji odjeljak knjige u kom pisac crta nadasve teški Marxov londonski život. Bio je to život koji se s pravom može nazvati kalvarijom progonstva i koji može izdržati samo čovjek kakav je bio Marx. Smrt dvoje djece, dvaju sinova, besparica koja nikad nije obećavala sigurnost sutrašnjega doručka, stalni pretresi policije i njezinih agenata, zatvori, bolest i, konačno, smrt Marxu najdražeg bića — supruge Jenny — sve je to ono što uglavnom ne znamo i na što uopće ni ne pomišljamo kad čujemo ime Marxa. Čovjek koji je najsnažnije obilježio epohu živio je životom bijednoga, čija je obitelj vrlo često ostajala ne samo bez kruha nego i bez trošnog starog kreveta i čija djeca nisu imala ama baš nikakve perspektive, zato što im je otac sve svoje ideale posvetio dobru svijeta. Potrebno je duže se zadržati na tom trećem odjeljku Longuetove knjige koji crta drugu polovicu Marxova života, da bi se zbiljski osjetila žrtva koju je ovaj filozof i humanista podnio radi oslobođenja bijednih i radi dezalijenacije Čovjeka! Potresan je izvještaj koji je jedan tajni pruski agent, prerušen u prijatelja, poslao svojoj vladi godine 1853. iz Londona, a koji dobro i vjerno opisuje bijednu atmosferu Marxova življenja. Taj je agent dobro uočio da je Marx čovjek pun genijalnosti i energije, sa sposobnošću da svojom intelektualnom superiornošću vrši golem utjecaj na svoju okolinu, ali da su uvjeti u kojima živi sa svojom obitelji više nego očajni. Komunistički vođa Marx — ističe agent dalje — živi u najsiromašnijoj četvrti Londona, u stanu u kom se ne može naći nijedan cijel i dobar komad pokućstva, u kom su stolice sa tri noge i u kom oblak ugljenog i duhanskog dima zamagljuje oči, no u kom iskrena gostoljubivost Marxovih i inteligentan i ugodan razgovor nadoknađuje sve kućne neudobnosti.

Još je potresnije pismo koje Marxova supruga Jenny upućuje prijatelju svoje obitelji Weydemeyeru, 20. maja 1850. godine, opisujući u njemu jedan dan života Marxovih i završavajući ga riječima: »Ali moj suprug ne misli kao ja. Još nikada, čak ni u naj-

težim trenucima, nije prestao vjerovati u budućnost, nikada nije izgubio svoju radost i humor i dovoljno mu je da me vidi veselom i da vidi našu djecu kako se tiskaju oko svoje drage mame.« U tom istom pismu spominje Jenny Marx i svoje malo dojenče, sina Heinricha-Guida koji se rodio 1849. i zbog jezivih obiteljskih prilika umro jedva navršivši godinu dana u bijednoj rupi u Dean-Streetu br. 64, u londonskoj četvrti Soho.

Ipak, usprkos toj bijedi i svim tim egzistencijalnim teškoćama Marx uporno radi i otkriva tajne kapitala. »Neki mladi Nijemac, Wilhelm Pieper, koji dijeli s njim mršave obroke, i koji je dobrovoljni sekretar i prevodilac s engleskog, dodaje kao *postscriptum* jednom Marxovom pismu Engelsu: Dragi Engels, Marx živi potpuno povučeno, njegovi jedini prijatelji su John Stuart Mill i Loyd, i kad čovjek dođe u posjet, nije dočekan udvornošću već ekonomskim kategorijama« (str. 136).

U prenapregnutom naučnom i revolucionarnom radu Marxu, čije zdravlje već popušta, pomažu i njegove kćeri, osobito najstarija Jenny, koja se udala za autorova oca, francuskog komunara Charlesa Longueta, i najmlađa Eleanor s nadimkom »Tussy«, koja je ostala neudata. Autor plastično crta Marxove kćeri i njihove muževe, osobito francuskog revolucionara i popularizatora marksizma u Francuskoj Paula Lafarguea, koji se oženio srednjom Marxovom kćerkom Laurom. Posebno je dirljiv opis Marxovih posljednjih časova, koje autor knjige posuđuje iz Engelsova pisma F. A. Sorgeu. Karl Marx je u prisutnosti svoga najvećeg prijatelja i suradnika Engelsa umro 14. marta 1883, poslije napornog i plodonosnog 65-godišnjeg života.

Lagan stil i živa slikovitost Longuetove knjige *Moj pradjed Karl Marx* čini ovu knjigu pristupačnom i najširem krugu čitalaca.

Nikola Bićanić

»Socialismo y participacion«

Pažnju teoretičara socijalizma iz celog sveta Peru je privukao krajem šezdesetih godina kada je u toj zemlji, nakon vojnog udara na čijem čelu je stajao general Huan Velasko Alvarado, počeo da se razvija autentičan revolucionarni proces, koji je istovremeno odbacio i liberalno-demokratsku i etatističku socijalističku alternativu. U želji da odgovori na goruće probleme ove latinskoameričke zemlje — nerazvijenost i zavisnost — levo orijentisana vlada oružanih snaga potražila je podršku marksističkih grupa, nastalih nakon otcepljenja levice od dominantne APRA partije. Karakteristika ovih grupa bila je njihova veza sa izvorima latinskoameričkog marksizma i delom njegove svakako najmarkantnije figure — Hose Karlosa Mariategia. Nema sumnje da je njegova analiza društveno-ekonomskih odnosa na »zelenom kontinentu« predstavljala značajnu inspiraciju za mnoge istaknute ličnosti vojnog režima u to vreme, recimo za Leonidasa Rodrigesa i Karlosa Delgada. Stoga su društveni projekt koji je iz toga proistekao i strategija njegovog ostvarenja nosili sve odlike autentične revolucionarne koncepcije, koja bi se, da nije sredinom sedamdesetih godina zapala u krizu, mogla označiti i kao »peruanski put u socijalizam«. »Savremeno istorijsko iskustvo je pokazalo«, napisao je svojevremeno jedan od teoretičara peruanske revolucije, »da državna svojina na sredstvima za proizvodnju nije dovoljan preduslov za izgradnju društvenih odnosa superiornijih od onih u kapitalizmu.«

U tim uslovima se, septembra 1972. godine, pojavio prvi broj časopisa »Participacion«, koji je pokrenula politička organizacija SINAMOS (Sistema Nacional de Apoyo a la Movilizacion Social — Nacionalni sistem za podršku društvenoj mobilizaciji), koja je i sama predstavljala jedan od proizvoda revolucionarnog procesa — snagu koja je postupno trebalo da preuzme avangardnu po-

ziciju od vlade oružanih snaga. Časopisu »Participacion« je tada bila namenjena uloga javne tribine, otvorene različitim idejama koje su se rađale u kontekstu društvenih promena, a pre svega angažovanoj društvenoj kritici. Geslo časopisa u to vreme je glasilo: »Nove ideje za nove revolucionarne institucije«.

Zapadanjem peruanskog revolucionarnog procesa u krizu, usled niza unutrašnjih i spoljnih faktora, posebno nakon smene na čelu vojne vlade 1975. godine, ovakav karakter časopisa se menja i on prerasta u pretežno teorijsku tribinu, tako da se i dijapazon tema koje se sreću na njegovim stranicama menja. Težište interesovanja njegovih saradnika nije više samo na društvenim kretanjima u Peruu već i na nizu drugih socijalnih, ekonomskih i političkih pitanja Latinske Amerike, tako da se u njemu, možda više nego u bilo kom drugom sličnom časopisu, mogu sresti teorijska razmatranja problema demokratije, participacije i samoupravljanja (među njima mogu se naći i radovi jugoslovenskih teoretičara, naročito Edvarda Kardelja, čije delo uživa u Peruu veliki ugled). U skladu sa tim promenama, koje su mu dale izraženiji akademski profil, časopis je promenio naziv u »Socialismo y participacion«. Oko njegove redakcije ostali su okupljeni istaknuti peruanski marksisti: Hektor Behar Rivera (poznati gerilski vođa iz sredine šezdesetih godina), Karlos Franko Kortez (funkcioner SINAMOS-a), Haime Ljosa Larabure, Federiko Velarde Valdivia, Karlos Amat i Leon, Francisko Gurea Garsija i Helan Javorski Kardenas, a poslednja dvojica bili članovi i prve redakcije starog časopisa »Participacion«.

Najnoviji, junski broj časopisa dobro ilustruje njegovu orijentaciju. U redakcijskom uvodniku govori se o aktuelnoj ekonomskoj krizi u Peruu, njenim uzrocima i alternativama privredne politike za izlazak iz nje. Konstatuje se da je jedan od osnovnih strukturalnih problema peruanske privrede neravnomerna raspodela dohotka, koja podrazumeva i neravnomernu raspodelu deviznih sredstava čiji najveći deo se koristi za luksuznu potrošnju (20% populacije koristi 52% raspoloživih deviznih sredstava). Taj tekst prelazi, zatim, na analizu posledica koje proističu iz zavisnog položaja peruanske privrede u kapitalističkoj međunarodnoj podeli rada. U nastavku, nailazi se na odlomak knjige Franciska Guera Garsije *Od oligarhijske države do državnog kapitalizma — Beleške za interpretaciju peruanskog političkog režima: 1968—1975.* Njen autor analizira koncepte države, nacije, političkog režima, vlasti, oligarhije, zavisnog kapitalizma, hegemonije, nejednakog razvoja i odnosa centar—periferija.

U članku *Panama: 1821—1979* Daniel Martinez govori o istorijskom razvoju ove centralnoameričke države, pri čemu, razumljivo, najviše prostora zauzimaju analiza intervencionizma SAD i borba za suverenitet nad kanalom, mada je autor dao i dosta opsežnu analizu socio-ekonomske strukture Paname. U tekstu *Da li je preživela obrazovna reforma* Kenet Delgado nastoji da analizira promene u obrazovnom sistemu u periodu između 1975. i 1978. godine sa aspekta ciljeva obrazovne reforme. Članak Raula Gonsalesa razmatra značenje pojma »struktura« u sociologiji Žana Piažea, dok Karlos Franko u tekstu *Beleške o demokratiji i socijalizmu* iznosi niz zanimljivih razmišljanja o ovim pojmovima i njihovom značenju u savremenom trenutku Latinske Amerike. On ističe da za najveći deo latinskoameričke levice problem demokratije nikada nije bio doživljen kao »sopstveni«: »Astraktna, fiktivna, prikrivajuća, ona je bila korišćena kao lukavstvo, ratna varka, zamka koju su postavili oni što su želeli da produže svoju istorijsku vladavinu.« Nasuprot tome, Karlos Franko ističe da socijalizam i demokratija ne predstavljaju različite probleme nego su, zapravo, deo iste realnosti, istog projekta, istog kvaliteta političke akcije. Međutim, prema njegovom mišljenju, ni masovni pokreti nisu uvek težili demokratizaciji, pojedini autoritarni lideri,

kao na primer Rohas Pinalja u Kolumbiji, Manuel Odria u Peruu ili Perez Himenez u Venecueli, imali su podršku masa. Za Franka, problem političke demokratije neodvojiv je od problema demokratije u preduzećima, odnosno, direktnije, od radničkog samoupravljanja. Svoj tekst završava razradom elemenata jedne politike koja bi otvorila proces demokratizacije na kontinentu. Fernando Baka u svom prilogu pod naslovom *Transnacionalne kompanije: proizvodnja trajnih potrošnih dobara, slučaj automobilske industrije* izlaže rezultate istraživanja koje je tokom 1978. godine preduzeo zajedno sa Fernandom Gonzalesom Vigilom i Feliksom Portokarero Maišem, za potrebe Nacionalnog instituta za planiranje. U ovom tekstu daje se analiza opštih karakteristika industrije automobila, elemenata koji je integrišu, koncentracije i učešća stranog kapitala, nakon čega autor prelazi na razmatranje procesa akumulacije u ovom sektoru industrije u periodu 1971—1975, pokazujući tokove prodora stranog kapitala i njegove efekte na razvoj nacionalne industrije automobila. Prilog Daniela Karboneta posvećen je knjizi uglednog peruanskog ekonomiste *Kriza peruanske ekonomije*. Autor smatra da je delo Amat i Leona kapitalan doprinos za četiri oblasti: na planu teorijske reelaboracije mehanizma i zakona funkcionisanja zavisnih ekonomskih sistema, u razradi teorijsko-metodološkog instrumentarijuma za istraživanje krize ovih privreda, na empirijskom nivou, jer »ova knjiga otvara prostor za razumevanje uzroka krize i njihovu kvantitativnu ocenu, i u domenu utvrđivanja ciljeva jedne buduće politike koja bi imala šansu da izvede reorganizaciju privrede na periferiji svetskog kapitalizma«. Pored tekstova teorijskog karaktera, časopis u ovom broju objavljuje i nekoliko pesama Huana Venture, kao i priloge o poznatom predstavniku politički angažovanog klera, autoru *Teologije oslobođenja,* stavu Gutierezu. Takođe, časopis donosi i dokument pod naslovom *Društveni razvoj i međunarodna strategija razvoja,* koji je sačinio Istraživački institut Ujedinjenih nacija za društveni razvoj. Povodom smrti Edvarda Kardelja (koji je pokazivao živo interesovanje za razvoj peruanskih revolucionarnih procesa) časopis je objavio odlomke iz njegove studije *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.*

Konačno, ovaj broj se završava nizom prikaza knjiga i primljenih publikacija, među kojima i broja 4—5 »Aktuelnih pitanja socijalizma« i broja 693. »Međunarodne politike«.

Predrag Simić

CENA 20.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

12

1979

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčić, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979. Broj 12

Содержание

Contents

Ljubisav Marković

Jedinstveno tržište*

Tržište je opšti ekonomski pojam za robni promet koji se zbiva dnevno i kontinuelno u funkcionisanju društvenog kapitala i cirkulaciji proizvodnje, roba — ili usluga kao roba. Tržište obuhvata sve odnose i mnogobrojne činove robnog prometa. Njegovi su agensi »udruženja rada«, socijalistička preduzeća koja na ovaj način *ekonomski potvrđuju* društveni karakter svoje proizvodnje i nivo njene efikasnosti u pogledu produktivnosti rada. Robe ili usluge raznih sitnih proizvođača ulaze takođe u sistem tržišnih odnosa. Tržište je opšta retorta za sve te procese i indikator celishodnosti raznovrsnih proizvodnih poduhvata i kvaliteta proizvoda na strani ponude, kao i daljih tendencija društvene proizvodnje na strani potrošnje.

Kad je tržište regularni moment u kretanju društvenog proizvoda, onda se u njemu manifestuju sve karakteristike društvene reprodukcije, kao što je stanje i struktura proizvodne snage rada, društveno-ekonomska organizacija, socijalni odnosi i politika — ekonomska politika savremene države. Tome treba dodati razvi-

* Deo iz studije *Ekonomija Jugoslavije,* koja će biti uskoro objavljena.

razvoj saobraćaja i posebnih institucija prometnog procesa, kao što su berze, sajmovi i specifična tehnologija koja proširuje tržišni vek raznih proizvoda (rashladni uređaji) i slično. Što je razvijenost reprodukcije veća, što je uopšte veća industrijska razvijenost društva, to je i tržište razvijenije, postaje i samo oblast raznovrsnih i velikih plasmana kapitala. Između ostalog, i razna skladišta u kojima se čuvaju nužne robne rezerve.

Privredni razvoj, kad je reč o našoj zemlji, uvećao je mase roba i usluga koje prolaze kroz domaće ili svetsko tržište. Može se govoriti o impozantnim masama industrijskih, poljoprivrednih, građevinskih i drugih proizvoda u tokovima naše reprodukcije. Naša privreda iskazuje kao ukupni godišnji prihod više od 3.000 milijardi dinara (novih), a spoljnoekonomski promet prelazi 20 milijardi dolara. Pa ipak, ne može se reći da smo za ove dve-tri decenije postojano razvijali formaciju tržišnih odnosa koja bi adekvatno izrazila poziciju proizvođača, niti u smislu njegove društvene prirode — nivo planiranja — niti u smislu njegove ekonomske slobode — stanje cena, vlastita akumulacija, ekonomska odgovornost za podelu rada.

Stvarnost našeg tržišta ostaje složena, u pretpostavkama čak konfuzna, u politici empiristička i veoma opterećena raznim administrativnim kriterijima i procedurama. Otuda konstantni problem cele decenije, takozvano jedinstveno tržište, ne nipošto u pogledu pravnih uslova i deklaracija,[1] već stvarnog kretanja ekonomskih sredstava — društvenog kapitala i društvene podele rada.

Tržište je pitanje doktrinarnog stava prema samoupravljanju. Ono se ima razumeti kao oblik i mehanizam za njegovu ekonomiju. Dakle, kao funkcija produktivne snage i produktivnosti rada proizvođača; funkcija alokacije akumulacije, podele rada i teritorijalnog usmeravanja proizvodnih snaga. Te su funkcije izložene u prikazu zakona vrednosti. Naravno, sam mehanizam tih funkcija ispunjen je protivrečnostima — nikako ga ne treba uzeti idealno. Neki momenti anarhije u kretanju društvenog kapitala su neizbežni. Uz to i momenti grupnosvojinskog prisvajanja, neke privilegije pratilac su tržišnog privređivanja. Ali

---

[1] Ustav SFRJ, član 251:

»Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoje ekonomske interese na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu radni ljudi i organizacije udruženog rada su ravnopravni u obavljanju delatnosti u sticanju dohotka, na osnovu delovanja zakonitosti tržišta i društvenog usmeravanja privrednog i društvenog razvoja i usklađivanja odnosa na tržištu.

Društveno-političke zajednice su odgovorne za obezbeđivanje jedinstva jugoslovenskog tržišta...«.

Član 252. bliže precizira osnovu jedinstva jugoslovenskog tržišta.

se ne vidi kako može da se ostvari masovna inicijativa radnika u razvijanju društvene ekonomije a da se zaobiđe mehanizam tržišta. Reč je o zakonitosti ekonomije sve dok ona uopšte ima značaja, to jest do komunizma.

Tržište kao organski deo socijalističke ekonomije »udruženja rada« spada, u teorijskom pogledu, u značajna ostvarenja naše misli. Nalazimo to u obliku egzaktnih definicija kod Borisa Kidriča još dok je samoupravljanje činilo prve korake: »Definicija socijalističkog preduzeća uzima, dakle, kao svoju materijalno-društvenu bazu socijalističku robnu razmenu...

— *Socijalistička robna razmena jeste, prema svemu, dijalektička protivrečnost za izvesno vreme prelaznog perioda od kapitalizma ka komunizmu*... Socijalistička robna razmena svakako rađa interesne suprotnosti, ali ne vodi neizbežno do klasnog antagonizma.«[2]

Tržište se razvija, prolazi i sâmo kroz promene, ne samo u pogledu mase bogatstva koja se na njemu promeće i tehnologije robnog prometa, već i u pogledu svojstava koje stiče sa opštom zrelošću materijalne proizvodnje. Menja se njegova pozicija ukoliko je razvijenija proizvodnja i ostvarena veća centralizacija kapitala i koncentracija proizvodnje. Tada nastaju promene u međusobnim odnosima proizvodnja — tržište čak i ako za trenutak zanemarimo faktore društvenog preobražaja, to jest socijalistički karakter proizvodnje.

Tržište u savremenom smislu nosi karakter regulisanja ekonomije, to jest i samo je regulisano, mada je to različito po oblastima i vrstama proizvodne aktivnosti. Praksa je različita i po državama koje su slične i po nivou industrijskog uspona i po društvenom uređenju.

Ekonomija i tržišna zbivanja gube svojstvo »laisser faire« pod uticajem sveukupnog napretka i promena u društvu. Tržište više nije glavno područje »razuma« društvene reprodukcije. To što formira raznovrsne društvene potrebe — stanje u odnosima ponude i potražnje roba, usluga, kapitala — zbiva se izvan tržišta. U tom smislu može se govoriti o prošloj preduzetnoj eri tržišta kada je ono sprovodilo stihijsku vladavinu društveno-ekonomskih zakona, predstavljajući se kao nadmoćna sila u odnosu na sve privredne agense. Društveni razum ekonomije prestaje da bude »slepi prosek« i *»ex post«* stihije tržišta.

Ova činjenica izbija na videlo i za to nije potrebna socijalistička revolucija. »Imperativ tehnologije i kapitala jednostavno — ne dopuštaju firmi da bude podložna mehanizmu tržišta. Zato je zrela korporacija daleko od toga da bi egzistirala kao nešto

---

[2] Boris Kidrič, *Teze o ekonomici prelaznog perioda*, »Komunist«, br. 6, novembar 1950, str. 3—4.

što bi bilo organski odvojeno od države; baš naprotiv, ona postoji u prisnoj vezi s njom.«[3]

Tržište je, međutim, zadugo zakonitost i sastavni deo društvene reprodukcije. Kao domaće i kao svetsko tržište. Na tržištu se privrednici, ali i ekonomska politika jedne zemlje sa svojim razvojnim i socijalnim ciljevima izlaže objektivnom sudu koji je indikativan, koji razbija iluzije, koji nagrađuje invenciju i odgovornost u stvarnim tokovima robne ponude i tražnje.

Socijalistička proizvodnja roba, to jest tržište u širem ekonomskom sadržaju, zakonitost je ekonomije Jugoslavije. Elementarna osnova ove zakonitosti je u stupnju materijalnih proizvodnih snaga. Ova činjenica je izražena kao preveliki udeo subjektivnog činioca rada, ljudskog, naspram objektivnih činilaca, mašinerije i primenjenih nauka. *Sve dok subjektivni činilac rada zadržava krupno značenje u ekonomiji društvene proizvodnje, sve dok se ova ne kreće kao »igra prirodnih sila pomoću nauke«, neophodno je tržište kao svjevrsni i osamostaljeni oblik društvene mere i društvene podele rada.*

Drugim rečima, ako se ekonomska reprodukcija društva podredi samo zakonu subjektivne svesti, mora da stvara teške konflikte i poremećaje u ekonomskom životu sve dok materijalna proizvodnja nije visoko automatizovana. Osim toga, subjektivni zakoni u ekonomskom životu neminovno rađaju centralistički tip države i ekonomskog plana, u krajnjoj konsekvenci kult partije i ličnosti iznad partije.

Društvena osnovica našeg ekonomskog sistema proširuje zakonitost tržišta. Privredni agensi — koji su sa gledišta tržišta preduzeća — razvijaju i zastupaju društvene, ali i svoje samostalne ekonomije. Funkcionišu u raznim oblicima udruženja rada. Tržište je oblik za njihove međusobne ekonomske veze i način da se izrazi i podstakne njihova i društvena produktivnost rada. Ne vidi se kako uopšte može nastati ekonomska demokratija proizvođača na ovim nižim stupnjevima produktivnosti rada ukoliko ne deluje tržište, dakle, mehanizam cena, kredita, konkurencije!

Otuda neophodnost da ovaj mehanizam ispolji svoj značaj za svakog proizvođača, da podstiče ekonomski interes za produktivnost i društvene kombinacije rada. Ali to je onaj slučaj kad igra tržišnih faktora izražava ravnotežu odnosa ponude i tražnje. Velike fluktuacije i ekonomska nestabilnost većih razmera izbacuju tržište iz pozitivne regulatorne uloge. Takođe i odsustvo povezanosti sa svetskim tržištem.

---

[3] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, »Stvarnost«, Zagreb, str. 178.

Ekonomska stabilnost, mirnije stanje u odnosima ponude i tražnje, povezivanje domaćeg i svetskog tržišta (kapital, tehnologija, devizni kurs, cene) generalni su uslov za ekonomski progresivne inicijative udruženih proizvođača.

Osobiti je značaj tržišta za višenacionalnu državu. Ekonomska odgovornost udruženja rada u zadacima makro-ekonomije, konstituisanih kao nacija, nalazi u tržištu objektivne zakone svoga ponašanja i u pitanjima širenja razmera reprodukcije i u pitanjima akumulacije. Kako bi se uopšte ostvarila ravnopravnost nacije ukoliko se ona ne poveže sa ekonomskim naporom i sposobnošću napredovanja »nacionalne produktivnosti rada«! Neophodni su objektivni regulatori, i oni se mogu izvesti iz kombinacije faktora »jedinstvenog« i svetskog tržišta. Subjektivna svest kao isključivi regulator međunacionalnih odnosa odvodi na teren unitarizma i povlađuje parazitizmu jednih nacija na račun drugih, koji se može u ekonomsko-političkim odnosima javiti i kao nacionalni separatizam i egoizam.

Jedinstveno jugoslovensko tržište je upravo jedno tržište na kome vladaju isti regulatorni zakoni reprodukcije kao zakoni jednog društvenog kapitala, »po sebi«, osamostaljenog u kapitalima nacija i odgovornosti nacionalnog »udruženja rada« za poslove svoje i zajedničke jugoslovenske reprodukcije.

Zajednica republika i pokrajina konstituisanih u jednu državu, federaciju, sinonim je za ekonomski položaj i odnose nacija u jugoslovenskoj reprodukciji.

Jedinstveno tržište, ili jednostavno tržište, zakonitost je u jugoslovenskom ekonomskom sistemu s obzirom na: (a) materijalne proizvodne snage; (b) konstituisanje društvene ekonomije u osamostaljenu ekonomiju »udruženja rada«; (c) višenacionalni karakter federativne države.

Ekonomski pisci zapažaju jedan fenomen savremenog tržišta: na njemu, kako navode, ne deluje više »perfektna konkurencija«. Marksisti obično nazivaju ovu osobinu tržišta »slobodna konkurencija«. To nesumnjivo karakteristično svojstvo tržišta trpi promene, modifikuje se, ali ostaje element tržišnog mehanizma. Još je Lenjin smatrao da se, u kapitalizmu XX veka, slobodna konkurencija pretvara u suprotnost — monopol.[4] Ali ovaj preobražaj ne ukida konkurenciju, štaviše, primećuje Lenjin, ona u monopolističkom stadijumu stiče nove osobine, raspolaže snažnijim sredstvima itd.

---

[4] »Konkurencija se pretvara u monopol. Rezultat je džinovski napredak podruštvljavanja proizvodnje. Specijalno se podruštvljava i proces tehničkih pronalazaka i usavršavanja«, (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom I, knj. 2, str. 348, »Kultura«, Beograd, 1949. Vidi i str. 371).

Promene u tržišnom mehanizmu. Faktori.

Pravo pitanje u analizi tržišta nije danas u tome što ne deluje »perfektna konkurencija«. Ona se ne može tako postaviti osim ako se na taj način ne želi osporiti uloga tržišta uopšte. Konkurencija je prirodno deo tržišnog mehanizma, bez obzira na stepen i modalitete u kojima se javlja. Posebne studije posvećene su pitanjima konkurencije, sredstvima i metodama koji su danas veoma razrađeni.

Kao pojava, konkurencija menja mesto i u svom intenzitetu jednom je na strani ponude jedne vrste robe, drugi put na strani tražnje. Jedan opis te vrste nalazimo kod Marksa, uz put, povodom analize načina kako se sprovode zakoni kapitalizma. »Dok sve dobro ide, konkurencija dejstvuje, kao što se pokazalo, kod izjednačavanja opšte profitne stope, kao praktično bratstvo kapitalističke klase, tako da ona zajednički deli zajedničku pljačku, srazmerno veličini svačijeg udela. Ali čim se više ne radi o podeli profita, već o podeli gubitaka, onda svaki gleda da svoj udeo u njemu smanji koliko može i da ga baci na vrat drugome. Za klasu je gubitak neizbežan. Ali koliko će od toga poneti svaki pojedinac, da li će on uopšte u tome uzeti učešća, postaje pitanje snage i lukavstva, i konkurencija se onda pretvara u borbu zakrvljene braće. Tada se ispoljava suprotnost između interesa svakog pojedinog kapitaliste i interesa kapitalističke klase, isto onako kako se pre toga identičnost tih interesa praktično sprovodila putem konkurencije.«[5]

Konkurencija je praktičan oblik u kome se sprovodi ekonomski interes, pri čemu se ispoljava kao istovetnost ili suprotnost interesa, jednom u odnosima između vlasnika roba, drugi put između vlasnika novca, već prema tome kakvo je stanje odnosa između ponude i tražnje robnih masa. Međutim, to je deo mehanizma njenog dejstva, može se smatrati manje značajnim, sporadičnim. Ali se preko dinamizma konkurencije, neizvesnosti situacije u koju ona stavlja čas kupca a čas prodavca, sprovodi mehanizam tržišta, njegov elementarni smisao. Subjektivno odmeravanje mnogobrojnih proizvođača u pogledu utroška rada, kao i mnogih potrošača u pogledu upotrebe dohotka, bogatstva — ili upotrebe svoga kapitala u proizvodnji novog bogatstva — podvodi tržište pod objektivni sud prave društvene mere. Mnogo je objektivnih, a i subjektivnih činilaca koji određuju društvenu meru rada koja se zahteva — i društvo priznaje — u proizvodnji jedne robe ili usluge. Razvijenost proizvodne snage rada, klasna ili socijalna struktura društva, državna politika i pojave u oblasti akumulacije su neki od tih glavnih činilaca. Ostavljamo po strani ljudske strasti, fantazije i slično. Tek neprekidno prilagođavanje društve-

[5] K. Marks, *Kapital*, tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 203—204.

no potrebne mere rada, dovođenje u vezu robne mase i njihove strukture i kvantume rada koje oličavaju, s jedne strane, i obima i strukture društvenih potreba koje se formiraju iz istih osnova društvene proizvodnje — upravo taj suštinski ekonomski proces pripada tržištu i ne može se izvesti bez dejstva konkurencije. Konkurencija je način kako se nameće zakon društveno potrebnog radnog vremena, a kako se pri tom sama manifestuje, sa kakvim metodama, zavisi od okolnosti same privrede, njenog nivoa i društvene strukture. Problem perfektne ili neperfektne konkurencije nije pitanje njene osnovne funkcije, nego okolnosti u kojima je vrši. Ali dok god tržišna privreda ima neki smisao, ona mora da se vrši.

»Konkurencija, kolebanja tržišnih cena, koja odgovaraju kolebanjima srazmere tražnje i ponude, stalno nastoje da celokupnu količinu rada upotrebljenog na svaku robnu vrstu svedu na tu meru.«[6] To jest »u srazmeri prema društveno potrebnom radu«.

Konkurencija se ne ukida ni onda kad na strani ponude imamo jednog proizvođača, dakle, monopol u idealnom smislu. Ponašanje ovog proizvođača podleže takođe nekoj zakonitosti. Potreba da se proizvodnja realizuje, da se promet robe dugo ne zadržava na tržištu, da se, štaviše, proširi krug kupaca deluje i reguliše ponašanje ovog proizvođača. Pogotovu ako se zna da ovakav slučaj stoji u vezi sa krupnim opsegom proizvodnog kapitala i primenjene tehnike, i da zakoni obrta krupnog kapitala i fizičkog, tačnije, moralnog veka tehnike imaju svoju ekonomsku logiku. Tada mora da se uspostavi korelacija između stepena iskorišćavanja proizvodnog kapaciteta ovog kapitala, kvantiteta robne mase i kvantiteta kupovne moći koja je u datoj strukturi društvenih potreba na raspolaganju za kupovinu date robe. Nemirna igra tržišnog mehanizma i ekonomskih interesa vrši svoje dejstvo čak i pri ovom pojednostavljenom slučaju.

Promena odnosa proizvodnja — tržište koja izgleda kao da tržište ne funkcioniše »perfektno« izražava promenu pozicije proizvođača, a s tim i odgovornosti u upotrebi društvenog kapitala. U privrednoj strukturi funkcioniše, na osnovu industrijskog napretka, jedan broj krupnih preduzeća. Razvijaju se industrijske sile sa složenom tehnologijom, masovnom produkcijom i pojačanom akumulacijom. Naša publicistika prikazuje 200 takvih firmi u industriji svake godine. Prihod svake od njih kreće se od pola milijarde do nekoliko milijardi dolara. Zakoni reprodukcije ovih kapitala su osobiti, nisu isti kao kod mase drugih, malog obima itd. Krupni kapital pretpostavlja dugoročno planiranje, stabilnost ekonomskih uslova (cena, novac, kredit, carina), poverenje u budućnost i investicije. Takođe i integraciju s raz-

---

[6] Isto, str. 150.

novrsnim naukama. Logika ekonomskog obrta i akumulacije tendira da se savladaju i prevaziđu tržišne oscilacije. U svakom slučaju, tržišni indikatori, koji fluktuiraju, nedovoljni su, nepouzdani za kretanje krupnog društvenog kapitala. Stvarno su tržišni indikatori po svojoj prirodi kratkoročnog karaktera. Pa umesto da se krupan kapital pod njih podvodi, on razvija odnose i raznovrsne metode kojima utiče na tržište i reguliše određena kretanja na njemu. Okreće se u izvesnom smislu red odnosa, pa umesto da tržište usmerava produkciju, krupan kapital usmerava tržište. Čak kao da proizvodi tržištâ putem reklame, propagande, studija budućnosti, tehničkih inovacija i razvoja proizvoda.

Krupna industrija teži ka tome da se potrebama njenog dugoročnog razvoja prilagođava tržište, to jest proširuje tražnja, kao ekonomski prostor za rastuću produktivnu moć u stvaranju bogatstva. »Među menadžerima tražnje jesu i oni koji prodaju robe i oni koji stvaraju strategiju prodaje. Takođe, tu su i mnogi od onih za koje se misli da se bave proizvodnjom robe. Upravljanje tražnjom obuhvata pronalaženje prodajne strategije za određeni proizvod. Takođe, zamišljanje proizvoda ili osobina nekog proizvoda, oko čega se zatim može graditi prodajna strategija. Oblikovanje proizvoda, izmjene modela, ambalaže, takođe izvedba — sve je to odraz potrebe za stvaranjem takozvanih jakih prodajnih odlika. Sve je to podjednako dio procesa upravljanja tražnjom — kao i reklama kompanija.«[7]

»Radio, a pogotovu televizija, postali su zbog toga prvorazrednim instrumentima za upravljanje širokom potrošačkom tražnjom.«[8]

Promena u strukturi ekonomskih snaga stvara potrebu da, uz kratkoročne tržišne indikatore, nastaju faktori i uslovi dugoročne »tražnje« izvesne i stabilne za kontinuelni i usiljeni ritam krupne industrije, za što ona već danas pokazuje kolosalnu sposobnost. Osim nužnih društvenih preobražaja u političko-ekonomskoj strukturi društva, ova zakonitost uključuje i razvija određene funkcije države kao faktora razvoja tražnje i usklađivanja reprodukcije — kao moment dugoročnijeg i celishodnijeg funkcionisanja tržišta.

O karakteru jedinstvenog jugoslovenskog tržišta

Tržište spada u red onih pitanja gde se može predstaviti doprinos naše teorijske, političke misli i društvene prakse na tlu izgradnje socijalizma. Naša se politička misao nije kolebala od samog početka, čim je učinila prve korake u prevazilaženju obli-

---

[7] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 209.
[8] Ibid., str. 213.

ka i tendencija etatizma, da istakne tržište kao neminovnost u sklopu društvenih zakonitosti napredovanja u socijalizmu. Robni karakter proizvodnje je neminovnost razvoja samoupravnih ekonomskih socijalističkih zajednica.

U svetlosti krupnih otvorenih i protivrečnih procesa u svetu može se čak reći da će jedno tržište u savremenom smislu biti ona, možda čak spasonosna forma u kojoj će se tražiti rešenje za protivrečnosti u izgrađivanju dalje ljudske zajednice. Sve ideje o novom ekonomskom poretku, ukoliko ne ugrade neke oblike tržišta u kretanje kapitala, roba itd., ostaju samo opšti principi, u velikoj meri naivni. Tržište ostaje neminovnost i sasvim je razumljivo što je u Programu SKJ veoma eksplicitno naznačena društvena funkcija tržišta, robnih odnosa, novca itd. Takođe, Ustav Jugoslavije ističe ekonomske zakonitosti i jedinstveno tržište.

Nije suvišno ako nešto kažemo i o pojmu »jedinstveno tržište«. Zašto nama nije dovoljan samo pojam tržište? Za nas je veoma značajan pojam jedinstveno tržište, jer odgovara nacionalnoj strukturi i državnom uređenju Jugoslavije.

Čim je razvoj istakao proizvođače kao subjekte ekonomije, kao subjekte koji su odgovorni za proširenu reprodukciju, on nije mogao da mimoiđe naciju kao oblik gde se proizvođači konstituišu i rešavaju svoje protivrečnosti u planiranju i u proširenoj reprodukciji. Te protivrečnosti su, kao što znamo iz vlastite prakse, krupne. Jedan izraz toga je stalna tema poznata kao usklađivanje zajedničke i opšte potrošnje sa potrebama materijalnog razvoja. Očigledno je da je to zadatak koji mora da se razreši demokratski, ako uopšte ima perspektivu da se demokratski razreši, u obliku nacionalnog konstituisanja udruženog rada. Nadnacionalna prinuda u rešavanju ovog zadatka otvara drugu mogućnost društvenih odnosa. Svaka nacija, neminovno, doživljavala bi takve odnose kao nepravdu, čak eksploataciju. Već ta činjenica je otvorila problem jedne šire društvene odgovornosti udruženog rada da u svojoj naciji konstituiše proširenu reprodukciju, ali da pri tome uvaži jednu zakonitost zajedničke društvene proširene reprodukcije koja se ispoljava na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Jedinstveno jugoslovensko tržište bi imalo da obeleži onaj stupanj emancipacije proizvođača kada je savladana ne samo centralna etatistička politička i ekonomska struktura društva nego i nacionalna — u republikama i pokrajinama.

Deo problema koji se javlja u vezi s jedinstvenim jugoslovenskim tržištem pokazuje da je nedovoljna emancipacija proizvođača u republikama i pokrajinama u poslovima proširene reprodukcije. Stoga mora i dalje ostati, kao aktuelna tema, jedinstveno jugoslovensko tržište, što znači neki sinonim za ekonomski suverenitet i odgovornost udruženog rada u republikama i pokrajinama.

Jedinstveno tržište se sukobljava, u stvari, sa prisustvom birokratskog karaktera u celom sistemu političkih, ekonomskih i socijalnih odnosa u svakoj republici i pokrajini.

Tržište, kao komponenta progresivnih socijalističkih ekonomskih odnosa, nailazi na ozbiljne prepreke. Dobar deo tih prepreka je uočen, on se navodi povodom registra pojava koje su utvrđene kao nezadovoljavajuće u ekonomiji.

Prepreke su nesumnjivo vezane u velikoj meri za stanje u materijalnim proizvodnim snagama, za neravnomernost koja karakteriše Jugoslaviju i raspored proizvodnih snaga u njoj. Prepreke postoje u nekom smislu i u političko-pravnom organizovanju ekonomije, kao i sistema društvenih delatnosti. Ali prepreke postoje, može se reći, u birokratskoj inerciji. Ne treba da se smetne s uma da progresivna funkcija tržišta u regulisanju odnosa u proširenoj reprodukciji dolazi u sukob sa inercijom da se ta pitanja uređuju u političkoj sferi kao kompetencija političkih institucija, organa i faktora. Tamo gde sama ekonomija, sa proizvođačima, posredstvom tržišta, u većem stepenu uređuje ova pitanja, u istoj meri, na izvestan način, smanjuje se prostor za funkciju i ponašanje i, ako hoćete, društvenu afirmaciju birokratske karakteristike u funkcionisanju političkih tela. Reći ću — postoji objektivan interes na strani političkih snaga vladanja da pružaju otpor ispoljavanju tržišnih snaga. Postoje, i u upotrebi su, krilatice — nekada ideološke, nekada i kvazinaučne, nekada političke, koje polako hoće da previde tržište, da ga ostave po strani.

Poučan je način u tom smislu na koji se prilazi »tržišnim« ili »kupoprodajnim odnosima«. Poslednjih godina gotovo da nije bilo govora u kome kupoprodajni odnosi nisu osuđeni. Ne može se gotovo naći članak ili stanovište koje bi bar relativiziralo ovo pitanje.

Kupoprodajni odnos je moment robno-novčanog odnosa. Bilo bi zanimljivo naći neku teoriju koja može govoriti o tome da je saglasna sa stavovima o zakonitosti socijalističke robne proizvodnje i da to poveže sa zahtevom o ukidanju kupoprodajnih odnosa.

Nesumnjivo, potreba je da funkcionisanje proizvodnje i robnog prometa na mnogim područjima podignemo na viši nivo regulisanja ovih odnosa. Dakle, reč je o *stepenu i nivou uređivanja prometne i proizvodne sfere,* a to ne može da se uredi prema želji koja se formuliše u političkoj instanci, nego je data koncentracijom materijalnih proizvodnih snaga, masivnošću date vrste produkcije itd. Prosto je *zakonitost da tamo gde je mnogo živog rada u proizvodu, mnogo ljudskih veština i htenja, tamo nastaje šteta po ekonomiju ako se ukidaju kupoprodajni odnosi. I obrnuto, tamo gde tehnologija, automatizacija i krupni razmer proizvodnje omogućuju standardnu i visokokvalitetnu produkciju —*

tamo je normalno trajnije regulisanje i integracija proizvodnih i prometnih procesa.

Ukidanje »kupoprodajnih odnosa«, međutim, je postalo generalno načelo, prva društvena vrlina, napredni proizvodni odnos bez pogovora — služi kao objašnjenje celokupnoj praksi koja stvarno traži rešenja za otvorena pitanja. »Niste ukinuli kupoprodajne odnose«, kaže se, otuda su i teškoće!

Uzelo je maha i jedno drugo licitiranje, za koje ima izvesnih razloga, ali način na koji se to čini ne koristi našem ekonomskom sistemu. Reč je o takozvanim duplim kapacitetima, suvišnim kapacitetima, neracionalnosti proizvođača itd. Prosto je nastala trka da se iznađe više primera i dokaže da proizvođači prave duple kapacitete, ograđeni su svojim najneposrednijim interesom pa svoje razvojne programe stavljaju u okvir svojih osnovnih organizacija udruženog rada, eventualno radne organizacije. Navode se neka klasična područja gde su dupli kapaciteti prosto primer nerazumne prakse u odnosu na društveni kapital.

Razume se da je danas voditi ekonomsku politiku izvanredno težak i složen posao. Ali proizvođači su primili odgovornost za sredstva, za svoju reprodukciju, za dohodak i nije lako, osobito područjima u razvoju naći rešenja — gde i kako da plasiraju akumulaciju. Osim toga, pri ovakvom prisustvu političkih faktora, od opštine do federacije, u poslovima reprodukcije i pri ovolikoj funkciji socijalne zaštite, proizvođačima nije jednostavno da primene drukčiju praksu. Kada se saberu takozvani nerazumni kapaciteti, kada se stave na teret proizvođačima, čini se usluga birokratskoj tendenciji koja samo čeka da kaže — jeste, eto, kada bi se to u centru sve isplaniralo i naterali proizvođači politički da se dogovore, onda toga ne bi bilo!

Mala je granica između ispravne kritike — kuda ide društveni kapital, zašto ide u neke oblasti nerazumno — i kritike koja, kad nagomila sve te pojave, pretpostavlja diskreditovanje samoupravnog ekonomskog sistema. Brzopleta alternativa, u ime razumnog plasiranja investicija, sama od sebe favorizuje centralistički sistem odluka, distribuciju ne samo društvenog kapitala nego i proizvodnih kapaciteta. Gotovo da izlazi da federacija treba da distribuira kapacitete! Naročito je velik problem ako federacija distribuira kapacitete u oblasti prerade. Druga je stvar ako se regulišu oni kapaciteti koji su opšti tehnički uslov produkcije, kao što su komunikacije, naftovodi ili gasovodi, gde, prirodno, republike i pokrajine treba zajednički da planiraju i plasiraju kapital. Ali tamo gde je u pitanju prerada materije, tamo mora udruženi rad, u naciji, republici, pokrajini, sam sebi da podnese račun o tome da li se razumno ili nerazumno ponaša. Mora se prihvatiti takva pozicija proizvođača. Inače se ne prihvata ni pozicija nacija.

Analiza bi mogla da nađe dosta argumenata koji će pokazati da se javno mnenje usmerava na to da nezgode koje imamo u zadovoljavanju materijalnih potreba potiču usled delovanja tržišta, ponašanja proizvođača, ponašanja trgovine, ponašanja u raspodeli dohotka i usled odnosa prema akumulaciji itd.

Tržište vrši u našem ekonomskom uređenju samo deo onih funkcija koje mu pripadaju. Ono se ne ponaša u skladu sa ekonomskom doktrinom. Primetno podbacuje u funkciji društvene podele rada, prenosa kapitala između privrednih oblasti i teritorija, u podsticanju ekonomskog udruživanja, u pokretljivosti faktora proizvodnje i slično. Na proizvođačima je sprovođenje ovih funkcija, ali one postaju skromne, osobito u domenu proširene reprodukcije. Ukoliko se još može zapaziti interes proizvođača da prekorači okvir užeg tržišta kao trgovac, ne primećuje se nikako da to čini kao producent, kao nosilac društvenog kapitala.

Pravi problem razvijanja jedinstvenog tržišta i potiče iz osnovne činjenice kretanja društvenog kapitala. Društveni kapital se teritorijalizovao u opštinama, republikama i pokrajinama. Od svih investicija, konstatuje se krajem 1977. godine, po vrednosti samo 1,3% čine investicije između republika i pokrajina.

Stoga nastaju posledice — po tržište, ekonomiju sredstava i društvenu podelu rada. Može se dodati i autarkijska tendencija, »dupli kapaciteti« i slično. Umesto ređanja posledica, treba analizirati uzroke. Ili razmotriti dublje faktore koji se manifestuju u tržišnim pojavama.

Uslovi i okolnosti u kojima proizvođač obavlja poslove proširene reprodukcije, njegov stvarni interes u tim poslovima, prva je stvar koju valja razmotriti.

Društveni karakter ovih funkcija uslovljen je ekonomskim interesom proizvođača. Kako on deluje — bio bi jedan pravac analize ovih problema. Sada, makar da skiciramo stanje.

Dohodak je motiv ekonomskog interesa proizvođača. Doktrina je ovo prenaglasila, ali uzmimo to za istinu. Međutim, sa dohotkom se nešto zbiva, što u najmanju ruku zbunjuje proizvođača. Više one koji su bili revnosniji u stvaranju proizvoda i uspešnom poslovanju.

Dohodak je visoko socijalizovan, predodređen za druge svrhe — korisne — ali izvan lične i proizvodne ekonomije privrednog agensa.

Raspodeljen dohodak. Struktura.

	1971.	1973.	1975.	1977.
I Opšta i zajednička potrošnja	22,3	21,5	24,7	25,1
II Ugovorne obaveze	9,8	11,2	10,5	12,1
III Dohodak OOUR-a	67,9	67,2	67,8	62,8

Tendencija je, dakle, da opada učešće »udruženog rada« u dohotku. Tome treba dodati i visoku socijalnu sigurnost privrednih subjekata i pri negativnom efektu dohotka, gubicima.

Zanimljiva je tendencija i na sektoru ličnih dohodaka, jer se oni u nedovoljnoj meri ispoljavaju kao ekonomski interes radnika. Novčani deo ličnog dohotka samo je deo životnog standarda radnika. Dakle, i produktivnost rada manje utiče na životne prilike radnika. Stanarina i drugi komunalni izdaci su ispod ekonomske cene (proste reprodukcije). Godišnja stanarina predstavlja 0,7—1,3% od vrednosti stana. »Komunizam« u zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, itd. — uopšte, visok stupanj socijalizacije lične potrošnje. Topli obrok dovodi i ishranu pod norme »komunizma«.

Socijalizovan dohodak i socijalizovana lična potrošnja su faktori teritorijalizacije investicija. *Ekonomski interes, a ne neka zabluda da se teritorijalizuje akumulacija, potiče iz prirode, to jest društvene upotrebe dohotka.*

Izgrađivanje tržišta, proširenje koje prelazi lokalne i nacionalne granice u tesnoj je vezi sa proširenom reprodukcijom, intenzitetom kojim se širi razmera proizvodnje i, uopšte, privrednih aktivnosti. Takav, inače razumljiv tok stvari samo se delimično potvrđuje u našoj stvarnosti. Uvećava se društveni kapital, rastu proizvodni kapaciteti svih privrednih grana, ali umesto jedinstvenog, manifestuju se posebna tržišta i autarkijske tendencije. Postoji neka neposredna veza između ove pojave i društvenog rasporeda sredstava za proširenu reprodukciju. Ta su sredstva samo jednim delom neposredno na raspolaganju proizvođačâ, štaviše, manjim delom. Statistika prikazuje nekih 290 milijardi dinara ukupnih sredstava za reprodukciju u 1977. godini. U tome je akumulacija OOUR-a iz privrede 82 milijarde dinara. Ako merimo stanje sa gledišta sredstava za privredu, onda je pozicija proizvođača još nepovoljnija. Prema 41 milijardi dinara, koliko se u 1978. godini našlo u njegovoj neposrednoj akumulaciji, proizvođač je »isplatio« na ime kamata 47 milijardi, za osiguranje 11 milijardi, za zajam za fond federacije za nerazvijena područja 3,5 milijardi, za zajmove po republičkim zakonima 1,5 milijardu itd. Obaveze proizvođača u otplati zajmova su veće od amortizacije u privredi — godišnje dostižu 86 milijardi dinara. Naravno, ovi tokovi kapitala slede dalji proces distribucija i na svaki način su aktivan činilac privredne reprodukcije koju vrši i reprezentuje »udruženje rada«. Ali je jasno da proizvođač predstavlja samo jednog od subjekata koji odlučuju o upotrebi društvenog kapitala. On je subjekt veoma zavisan od drugih kad donosi svoje razvojne programe čije je finansiranje veoma mnogo, a neretko potpuno uslovljeno odlukom u bankama i drugim instancama političkog sistema.

Stepen zaduženosti privrede raste, već čini globalno 75% od poslovnih sredstava privrede, i ta činjenica ima sve ozbiljnije reperkusije. Na svaki način, kad se iz ovog ugla stvar ceni, pro-

izvođač nije glavni akter proširene reprodukcije, i to je krupan razlog što se sa izgrađivanjem industrije i raznovrsnih proizvodnih kapaciteta ne izgrađuje adekvatno jugoslovensko tržište, to jest društvena podela rada.

Među strukturama tržišta najveći značaj ima sâm društveni kapital, način kako je on ekonomski konstituisan i kako je uređena njegova pravna sposobnost u stvaranju krupne industrije i modernog poslovanja. Naša je privreda materijalno toliko sazrela da ovo čini jedno od krajnje krupnih pitanja. Jedinstvo jednog tržišta u pravom smislu meri se proizvodnim snagama, sposobnošću koncentracije proizvodnje, tehnološkim napretkom i fuzijama proizvodne i finansijske moći društva. Fuzije u društvenom kapitalu koje prelaze granice nacionalnog tržišta temelj su povezanosti i jedinstva u društvenoj reprodukciji. Krupni kapitali koji tako nastaju i funkcionišu ne moraju da budu i centralistički u načinu privređivanja. To je drugo pitanje. *Ali mora se otvoriti prostor za povezivanje društvenih kapitala u zajedničku i zajednički vođenu ekonomiju na trajnim osnovama.*

Udruživanje »rada i sredstava« pokazalo se u praksi kao jedna naivna i nedorečena formula, jer ne podstiče proces koncentracije proizvodnje i podele rada. Sem ostalog, to udruživanje je sa raznih strana ograničeno. Ono ne ukida kreditni odnos jer mu je pretpostavka da se sredstva vrate, dakle anuiteti. Udruživanje je zbog toga vremenski ograničeno — gasi se kad se sredstva vrate. Tako se i pravno zahteva. Udruživanje »rada i sredstava« pre svega ne podruštvljava upravljanje poslovima reprodukcije — ne može se upravljati na bazi sredstava! Ne može se učestvovati u upravljanju: sredstvima koja se udružuju upravlja OOUR u kojoj se ona konstituišu.

Doktrina i pravne norme koje apsolutizuju živi rad sa gledišta proizvodno-poslovnog upravljanja, koje isključuju minuli rad iz ove funkcije prepreka su podruštvljavanju sada individualizovanih i teritorijalizovanih društvenih kapitala — dakle, razvijanju višeg nivoa regulisane ekonomije i stabilnosti jedinstvenog tržišta.

Milan Bajec

Samoupravno udruživanje i minuli rad

Na dnevnom redu je još jedan od sistemskih zakona — o proširenoj reprodukciji. Naime, kako je prvobitno formulisano, to bi bio zakon o osnovama društveno-ekonomskih odnosa radnika u udruženom radu u privređivanju sredstvima proširene reprodukcije u društvenoj reprodukciji na osnovu prava iz minulog rada, ili, kako je to preformulisano u nešto kasnijoj i skraćenoj verziji — Zakon o osnovama društveno-ekonomskih odnosa u privređivanju sredstvima proširene reprodukcije na osnovu minulog rada. Već samim nazivom novi zakon kao da najavljuje svoje velike pretenzije sa kojima bi ušao u svet zasad još nedovoljno sređenih odnosa u oblasti proširene reprodukcije i upravljanja sredstvima na osnovu minulog rada.

U prvim raspravama o nacrtu tog zakona već je izrečeno ono što će valjda predstavljati poentu budućih kritika, a to je da su u njemu sadržana uglavnom poznata i nesporna rešenja, dok se samoupravnoj praksi prepušta da dalje sama traga za onim što je sporno i nerazjašnjeno. Veći deo predloženih članova prepričava, samo nešto opširnije, poznate odredbe Ustava i Zakona o udruženom radu, a na mnogim mestima susrećemo se i sa

stavovima u stilu preporuka, što bi više pristajalo nekoj rezoluciji ili sličnom političkom dokumentu, ili čak podsećaju na nekakva objašnjenja preuzeta iz udžbenika političke ekonomije.

Zna se šta je posao zakonodavca: njegovo je da utvrđuje prava, obaveze, ponašanja i nadležnosti i da sankcijama i drugim merama obezbeđuje poštovanje propisanih normi. Doduše, činjenica je da smo tokom dosadašnjeg samoupravnog razvitka prilično preobrazili i samu logiku odnosa u pravnoj nadgradnji, pre svega u tom smislu da se sve širi prostor društvenog života počinje regulisati na neposredno samoupravnoj osnovi, odgovarajućim dogovorima i sporazumima, tako da svoj rezon postupno dobijaju i zakoni koji ovakvu praksu pretežno podstiču i inspirišu u vidu raznih preporuka i instrukcija. To pogotovo važi za područje proširene reprodukcije koje je, po prirodi stvari, imuno pa i odbojno prema merama iz klasičnog arsenala državne prinude, što su svakako imali na umu i autori predloženog zakona koji u većini slučajeva upravo upućuju sve privredne i društvene aktere da se što više orijentišu na samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje.

Ipak, i kad se sve to uzme u obzir, ostaje utisak da se ovakvim zakonima nešto naročito i ne postiže. I ovaj, kao i neki drugi, sistemski zakon pati od iste boljke: pored čisto državno-regulativnih odredbi, sadrži i dosta opštih uputstava, pa i lepih saveta o dobrom i ispravnom ponašanju u privređivanju, pa tako zapada u običnu didaktiku, uz svakojaka, česta ponavljanja poznatih principa.

Verovatno će naša pravna nauka morati da učini veći napor da bi se iz ovakvih zakona iščistilo sve što predstavlja čisti verbalizam i deklaraciju, a pogotovo da bi se u njih uneo jasan i jezgrovit pravni jezik. Za predloženi zakon o proširenoj reprodukciji može se reći da je toliko opterećen nepotrebnim razglabanjima i nejasnom dikcijom da će teško postići ono što se od njega očekuje: da bude efikasno oružje u borbi radnih ljudi za nove odnose u udruženom radu. Verovatno bi bolje bilo da je to zakon koji jasno i sažeto utvrđuje norme koje će u duhu Ustava i Zakona o udruženom radu obezbeđivati pravnu sigurnost u privređivanju sredstvima proširene reprodukcije uz sprečavanje svih vidova nesamoupravnog raspolaganja, kao i osnovne kriterijume kojih se moraju pridržavati svi učesnici sporazumnog i dogovornog regulisanja odnosa na tom području.

Uopšte bi se za naše sistemske zakone moglo reći da su svojim deklaracijama veoma pretenciozni, a prilično skromni po svojim stvarnim dometima. To bi zasluživalo dublja istraživanja — da bi se sagledalo zašto je tako. Ovde ćemo se zadovoljiti jedino napomenom da nam ne koristi baš mnogo uobičajeni manir: da se u našim sistemskim zakonima ponavljaju opšta načela Ustava i Zakona o udruženom radu kojima su date vizije i dalekosežna rešenja. Naprotiv, time se samo pothranjuju iluzije o tome

da se snagom zakona mogu menjati društveni odnosi, zapravo, da su oni nešto više od opšte pravne osnove na kojoj tek treba razvijati široku društvenu aktivnost radi stvarnog menjanja tih odnosa.

Ostavljajući po strani svaku dalju analizu samog zakona o proširenoj reprodukciji, preći ćemo odmah na stanje stvarnih problema na području privređivanja sredstvima minulog rada. Valja, zapravo, videti šta smeta izgrađivanju samoupravnih odnosa u ovoj oblasti i šta bi moglo podstaći njihov brži razvoj. A to ipak nije samo stvar ovakvih ili onakvih državnih zakona već najviše onih drugih zakona — ekonomskih. Od toga koliko se oni sagledavaju i uvažavaju i koliko se u skladu s tim »spoznatim nužnostima« vodi svesna društvena akcija — zavisi i tempo našeg napredovanja na složenom putu izgrađivanja društva samoupravno udruženog rada.

I

Upravljati sredstvima proširene reprodukcije bez izgrađenijih odnosa udruživanja može jedino značiti da je još nizak nivo razvijenosti socijalističkog samoupravljanja. O tom niskom nivou na kome se još nalazimo valja razgovarati bez ikakvih idejnih i ideoloških kompleksa. Najzad, to je ipak najviši nivo do kojeg se do sada uopšte stiglo u razvoju socijalizma, shvaćenog u njegovom stvarnom smislu, kao društva u kome sami radnici počinju da upravljaju sobom, odnosno sredstvima, uslovima i plodovima svog rada. Naravno, sasvim je drugo pitanje da li se u našoj praksi moglo u samoupravnom udruživanju postići i više nego što je ostvareno.

Ostavljajući zasad po strani ceo dokazni postupak s tim u vezi, ovde ćemo se za trenutak zadržati na sagledavanju samog istorijskog značaja procesa samoupravnog udruživanja.

Često se na ovaj proces gleda samo sa stanovišta ekonomsko-tehnoloških prednosti, koje su više nego evidentne u savremenom svetu koji ubrzano korača u susret svestranoj integraciji i koncentraciji proizvodnih snaga. A to je ipak jednostran pristup. Njime se gube iz vida društveno-ekonomske zakonitosti, sadržane u samoupravnom načinu privređivanja. Štaviše, ove zakonitosti se neretko smatraju nevažnima, pa i suprotnima procesima integracije i koncentracije. Tako se onda dolazi do dve vrste rezonovanja: s jedne strane, samoupravnu praksu treba etatistički dopunjavati i usmeravati ka integraciji i koncentraciji, budući da je sama po sebi sklona autarkičnom i atomiziranom privređivanju; i, s druge, neophodno je izgrađivati neki poseban model plansko-tržišne privrede kojim bi se sve to obezbeđivalo, bezmalo automatski i spontano.

S obzirom na stvarne probleme sa kojima smo se suočavali u dosadašnjem razvitku, traženje rešenja u jednom ili drugom pravcu nametalo se kao nešto logično. Međutim, ovako postavljena dilema više ne vodi nikud. Jer sama polazna osnova je pogrešna, odnosno danas već prevaziđena: njome se, gledano u oba pravca, samoupravno privređivanje vezuje za predstavu o izolovanim, autarkičnim privrednim jedinkama koje bi sredstvima za proizvodnju upravljale bilo kao državnom ili kao grupnom svojinom. U oba slučaja bilo bi to svojevrsno otuđivanje, koje već samo po sebi vodi razbijanju prirodnih veza između delova proizvodnje i društvenog rada, vezâ koje se u socijalizmu mogu uspostavljati samo u onoj meri u kojoj se radnici i njihove samoupravne organizacije udružuju kao stvarni i jedini nosioci društvene svojine.

Nema udruživanja bez sve razvijenijih odnosa samoupravnog raspolaganja celokupnim društvenim dohotkom. A ni samoupravnog razvoja bez sve intenzivnijeg udruživanja.

Reč je o kretanju celokupnog društvenog kapitala koji se mora udruživati da bi radnici i njihove osnovne organizacije njime mogli upravljati kao stvarni opunomoćenici društva. Društveni kapital će se utoliko brže i lakše udruživati ukoliko su radnici i njihove osnovne organizacije neposrednije zainteresovani i ekonomski prinuđeni da njime efikasno i racionalno upravljaju. Malo se u tom pogledu — sem opštih načela i pravnih okvira — može kreirati zakonima. Još manje se postiže administrativnim merama kojima se, upravo suprotno, često štošta i unazađuje. Suština je u tome da se na osnovama društvene svojine i u uslovima samoupravljanja nastavi i dalje intenzivira udruživanje kao proces podruštvljavanja proizvodnje, koji je sa akcionarskim društvima već uveliko pokrenut u nedrima samog kapitalističkog načina proizvodnje i koji se još u Marksovom *Kapitalu* najavljuje kao »ukidanje kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje«.[1]

Poenta svega je, nesumnjivo, nastavljanje procesa integracije i koncentracije kao nužne polazne osnove za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, »ali ne više privatne svojine izdvojenih proizvođača, nego svojine njih kao udruženih, neposredne društvene svojine«.[2] U tom smislu mogli bismo reći: proces savremene kapitalističke integracije, ma koliko bio snažan i nezadrživ, ipak je u kapitalizmu sputan zatečenim odnosima privatne svojine, dok on kod nas, ma koliko još bio nerazvijen, ima pred sobom neslućene perspektive s obzirom na postojanje socijalističkih samoupravnih odnosa na osnovama društvene svojine.

---

[1] K. Marks, *Kapital*, tom treći, prvi deo, knjiga III, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 482.

[2] Isto.

Sa tog stanovišta zaslužuje pažnju kraći osvrt na sadašnje stanje udruživanja u našoj samoupravnoj praksi i na uzroke vidnijeg zaostajanja u toj oblasti.

II

Kako pokazuju zvanični podaci o stanju investicija krajem marta 1979. godine, udruživanjem je obezbeđen za ove svrhe sasvim mali deo potrebnih sredstava.[3] Naime, udruživanjem je za finansiranje investicija prikupljen iznos od svega 51 milijardu dinara, ili 5,6 posto ukupnih sredstava predviđenih za ovu namenu.[4] A to čak predstavlja izvestan napredak u poređenju sa ranijim stanjem. Jer pre dve godine (1977) obim udruženih sredstava bio je pet puta manji.

Ali i ovako skroman rezultat je po mnogo čemu sporan. Ono što se sada statistički iskazuje kao »udruživanje« većim delom svodi se na obavezno udruživanje sredstava iz dohotka privrede po sili zakona — ulaganje u elektroprivredu, saobraćaj, crnu metalurgiju i slično. A tu su i »udruživanja« na osnovi doprinosa u korist samoupravnih interesnih zajednica u stambeno-komunalnoj oblasti i društvenim delatnostima, što je takođe svojevrsni vid oporezivanja. U stvari, od one 51 milijarde, koja figurira kao rezultat samoupravnog udruživanja, dobrovoljno udružena sredstva čine svega jednu trećinu.

U stvari, privreda se u finansiranju investicija najvećim delom oslanja na kredite (domaće i inostrane), kao i na, uglavnom atomizirane, sopstvene poslovne fondove. Tačnije, nešto manje od polovine sredstava za investicije čine ti fondovi, pri čemu svaka organizacija ulaže uglavnom sama u okviru svog fabričkog kruga, a ostalo su krediti.[5]

Ovakva struktura izvora finansiranja investicija dovela je do prezaduženosti privrede. Za otplate kredita ona već izdvaja više nego za svoje poslovne fondove. Tako je u 1978. godini[6] za kamate uplaćeno 47,3 milijarde dinara, a za poslovne fondove 43,3 milijarde. Drugim rečima, od ukupno raspoloživih sredstava za nova ulaganja — otplate investicionih kredita su odnele 67 odsto. Inflacija ovde »ublažava«, tačnije prikriva svu težinu situa-

---

[3] Savezni zavod za društveno planiranje, *Informacija o stanju i problemima udruživanja rada i sredstava...*, Beograd, 5. oktobra 1979, str. 8.

[4] Isto, tabela 3.

[5] Institut ekonomskih nauka, *Uslovi, mogućnosti i pravci društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u periodu 1981—1985*, Beograd, 4. oktobra 1979, str. 70.

[6] Isto, str. 60.

cije. Jer kamatna stopa je stalno niža od inflacione. A ukoliko bi se i inflaciona stopa uzimala u obzir i uračunavala u kamate, cena kredita bi postala toliko visoka da bi i sam sistem kreditiranja bio doveden do apsurda, pa time i do kraha.

Naravno, čim stopa inflacije premašuje kamatnu stopu, potencijalni investitori postaju upravo do euforije stimulisani da zaduživanjem obezbeđuju svoja sredstva za nova ulaganja. S jedne strane ovako se dobija jer će se kredit vraćati nominalno, dok se samoupravnim udruživanjem sredstva moraju najčešće vraćati u realnoj vrednosti. A, s druge, pribavljanje sredstava na osnovi kredita od investitora ne zahteva nikakve posebne napore a ne izlaže se ni riziku koji inače čine sastavni, pa možda i najvažniji faktor odnosa koji se izgrađuju na temelju samoupravnog udruživanja.

No cela ova špekulativna računica sa kamatnim i inflacionim stopama na kraju se ipak obija o glavu samim investitorima, odnosno privredi u celini. Sama činjenica da ovakav način otuđivanja sredstava i korišćenje otuđenih sredstava neminovno vodi razdrobljavanju društvenog kapitala i autarkičnom programiranju od strane velikog broja nosilaca investicija, dovoljno objašnjava zašto je počela da opada efikasnost na tom području. Kapitalni koeficijent, koji je u prethodnom petogodišnjem planskom razdoblju iznosio 1,46, povećan je sada na 2,41.[7] Svakako, poslednjih godina je težište kod nas bilo na »teškim« investicijama, odnosno na energetskim, saobraćajnim i drugim infrastrukturnim objektima, što objektivno utiče na efikasnost investiranja. No, i kad se sve to uzme u obzir, slabosti ove vrste se ipak pretežnim delom moraju pripisati samim odnosima na ovom području koji i dalje drastično zaostaju za potrebama i mogućnostima samoupravnog udruživanja i iz osnova protivreče logici samoupravnog raspolaganja društvenim kapitalom.

Povezano s tim je i pitanje opadanja akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede. Ona danas raspolaže sasvim nedovoljnim obimom sopstvenih sredstava za nova ulaganja, kako s obzirom na nepovoljne odnose u eksternoj raspodeli (zbog preteranih zakonskih i ugovornih obaveza) tako i s obzirom na stanje u internoj raspodeli organizacija udruženog rada, koje poslednjih godina očigledno pogoršavaju proporcije na štetu izdvajanja za investicije.[8] Kakav je izlaz iz sadašnjih protivrečnosti?[9]

---

[7] Isto, str. 66.

[8] Isto, str. 61.

[9] Kad se govori o opadanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti, onda tu konstataciju treba uzeti uslovno. U stvari, reč je o otuđivanju dohotka od privrede, a pomenutu sposobnost treba posebno utvrđivati; može se, uglavnom, reći da je ona u porastu.

Zapravo se danas mnoge rasprave u vezi s tim vrte u zatvorenom krugu. Jer, koliko god da se može dokazivati da neadekvatna ponašanja u raspolaganju društvenim kapitalom dovode do slabljenja akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, isto toliko se ubedljivo nameće i argument da upravo slabljenje te sposobnosti čini organizacije udruženog rada manje odgovornim za privređivanje. Naime, privredi ostaje vrlo malo na raspolaganju, pa najčešće nema šta ni da udružuje, da bi tim putem investiranje učinila efikasnijim. A onda postaje neizbežno i to da ovakvo snižavanje efikasnosti u investiranju vodi daljem osiromašenju privrede i slabljenju njene akumulativne i reproduktivne sposobnosti.

Isto važi i za objašnjenja koja se daju o slabljenju te sposobnosti kao posledici preraspodela dohotka u korist ličnih dohodaka i zajedničke potrošnje, a na štetu investicionih fondova. Privreda je, recimo, u 1978. godini ostvarila samo 4,41 dinar bruto akumulacije na svakih 100 dinara poslovnih fondova, što bi, uslovno govoreći, značilo da nam je stopa rentabiliteta ispod svakog dopustivog nivoa, zapravo, znatno ispod nivoa kamatnih stopa na uzajmljena sredstva. Lako bi sada bilo dokazivati da je ta nepovoljna situacija stvorena visokim porastom ličnih dohodaka koji su, ma koliko bili izazvani isto tako naglim povećanjem troškova života, došli u raskorak sa ostvarenim dohotkom i »pojeli« jedan njegov deo koji bi morao biti izdvojen za investicije.

Međutim, sve bi to ipak bila samo statistička istina, pa i ona sasvim nepotpuna. Jer investicije poslednjih godina uopšte nisu opadale, naprotiv, rasle su po vrlo visokoj stopi od 10,6 odsto u proseku godišnje (period od 1976. do 1978), samo što se one nisu iskazivale kao rezultat napora same privrede, već nekih drugih faktora — države, banaka itd. Slično je i sa ličnim dohocima. Tačno je da su oni, prihvatajući trku sa rastućim troškovima života, premašili razumne granice raspodele dohotka, tako da je u protekle tri godine učešće lične potrošnje u ukupno raspoloživim sredstvima zemlje povećano od 51,3 na 51,8 odsto, a zajedno sa izdacima za društveni standard od 66,2 na 67,2 odsto.[10] Međutim, i tu se valja vraćati na poznato objašnjenje — da je integritet dohotka udruženog rada još do te mere narušavan raznim zahvatima i otuđivanjima da to mora negativno uticati na odgovornost samoupravljača u raspodeli; štaviše, oni su primorani da dohodak brane na »poslednjoj liniji odbrane« — na delu namenjenom ličnim dohocima.

Ukratko, pravu istinu o raspodeli valja izvlačiti iz stanja društveno-ekonomskih, naime samoupravnih, pa zapravo i klasnih odnosa u raspolaganju društvenim kapitalom.

---

[10] Isto, str. 41.

Sticajem raznih nepovoljnih okolnosti, kao što su zadržavanje etatističkih oblika raspolaganja društvenim kapitalom, bankarsko-kreditnih odnosa u finansiranju investicija, a svakako i realnih ekonomskih faktora koji pothranjuju inflaciju, nastupilo je stanje u kojem mnogim organizacijama udruženog rada ne preostaje mnogo više od dela dohotka namenjenog ličnim dohocima i zajedničkoj potrošnji, dok su faktori van udruženog rada učvrstili pozicije u upravljanju većim delom akumulacije. Takvi odnosi su, naravno, u potpunom neskladu sa našim društveno-ekonomskim sistemom i osnovnim političkim opredeljenjima. Ali oni su i dalje deo naše stvarnosti, dokazujući valjda još jednom da se zakonima i političkim deklaracijama mogu jedino uspostavljati pretpostavke za njihovo prevazilaženje, a da stvarna pomeranja u praksi mogu biti jedino rezultat konkretne aktivnosti radnih ljudi i njihovih samoupravnih i političkih organizacija.

U toj svetlosti treba posmatrati i sadašnja nepovoljna kretanja u raspolaganju društvenim kapitalom. Naime, ako su radnici u mnogim organizacijama udruženog rada u situaciji da se bave još samo tekućim poslovanjem i brigom za redovne lične dohotke, onda je prirodno da se tu stvara mentalitet najamnog radnika. A ako je, opet, najveći deo akumulacije u rukama vanprivrednih faktora ili već unapred angažovan ko zna u kakvim sve rasparčanim programima i projektima, onda će nesumnjivo ovi faktori nastojati da odbrane »kapital« od »nadnica« i da ga na nesamoupravnoj osnovi izvuku iz celine dohotka. I, najzad, s obzirom na neodrživost ovakvog konfrontiranja u našim uslovima, postaje gotovo neizbežno da se izlaz sve više traži i nalazi u jednostavnom naduvavanju dohotka — povećavanjem cena.

Ceo ovaj pritisak na dohodak ima sasvim realnu osnovu — to je inercija stare prakse i nasleđena materijalna struktura. Možemo taj pritisak osuđivati koliko god hoćemo, pa i suzbijati raznim zakonima i merama, on će se ipak i dalje javljati. Nema izgleda da se na tom planu radikalno i preko noći postignu neki spektakularni rezultati. Valja voditi stalnu i upornu borbu za menjanje realnih odnosa, i to snagom celovite društvene akcije, kako na normativnom planu tako i svesnim delovanjem samoupravnih, političkih, naučnih i drugih faktora.

III

Moglo bi se ukazati na niz materijalnih, sistemskih i drugih okolnosti koje otežavaju proces samoupravnog udruživanja. Pogotovo su otežavajuće one okolnosti koje proizlaze iz inflatornih kretanja, nepovoljnog stanja u oblasti međunarodne razmene, iz neujednačenih uslova sticanja dohotka i slično. Sve njih valja stalno imati na umu kao ekonomsku i društvenu realnost koja opredeljuje tempo procesa samoupravnog udruživanja.

Međutim, postavlja se i pitanje: sa kojih koncepcijskih osnova uopšte vodimo borbu za uspešniji razvoj udruživanja?

Dosadašnja praksa upućuje na zaključak da u tom pogledu štošta još nije ni jasno ni usaglašeno. Dovoljno je, u vezi s tim, sagledati osnovni tok zbivanja na području investiranja, naročito kad je reč o razdrobljavanju društvenog kapitala i njegovom neracionalnom angažovanju, i uveriti se da je u osnovi svega — pogled na ekonomiku i društvo koji očigledno još nije prevaziđen, a postaje velika prepreka daljem razvoju naših društveno-ekonomskih odnosa.

Posredi su zapravo odnosi vezani za minuli rad, koji se, naročito u delima Edvarda Kardelja, označavaju kao ključni za sistem socijalističkog samoupravljanja, a koji su ipak još premalo razvijeni u našoj praksi i društvenoj svesti. Naglašavajući da to moraju biti odnosi u kojima su rad i društveni kapital integrisani u rukama radnika, Kardelj ističe da oni imaju »onaj elementarni i odlučujući značaj za socijalističko društvo i razvoj proizvodnih snaga u njemu kakav imaju sveto pravo privatne svojine i privatnosvojinski odnosi među ljudima za buržoasko društvo«.[11] Razrađujući tu istu ideju u svojim kasnijim radovima, Kardelj naglašava da dohodak ostvaren na osnovi gospodarenja minulim radom predstavlja ekonomsku vezu između radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada sa društvenim radom kao celinom, pa zatim kaže i sledeće:

»Moramo ići za tim da se, da tako kažem, postepeno otvaraju kanali i sredstva pomoću kojih će radnik relativno sve više zavisiti *od ukupnog društvenog dohotka,* a sve manje od dohotka *u sopstvenoj organizaciji udruženog rada.*«[12]

Pri tom sam Kardelj napominje da je »danas možda suviše rano, možda čak i nepreporučljivo govoriti o tome«, imajući svakako na umu okolnost da je zasad ipak najvažnije da svaka organizacija udruženog rada bude prvenstveno zaokupljena pitanjima sopstvene reproduktivnosti i borbe za uspešnije privređivanje. Međutim, kako odmah dodaje, perspektiva u tom pravcu mora postojati, jer je smisao i suština samoupravnog udruživanja u poziciji radnog čoveka da sa svog radnog mesta počne upravljati celinom društvenog kapitala. Tek u takvim uslovima — rečeno je još u jednom ranijem Kardeljevom delu *Protivrečnosti društvene svojine*... — može se govoriti o značajnijim procesima odumiranja države.[13]

---

[11] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi,* »Radnička štampa«, Beograd, 1972, str. 42.

[12] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad,* »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 52 (*kurziv* u tekstu).

[13] »Kada udruženi radnici počnu da upravljaju zajedničkim društvenim kapitalom neposredno sa svog radnog mesta, a ne preko nekog svog političkog predstavnika — sem u onoj meri u kojoj je regulativna i planska uloga države neophodna — može se govoriti i o

Reč je o izgrađivanju takvog ekonomskog mehanizma koji će moći da funkcioniše na osnovi sopstvenih zakonitosti, naravno usmeravanih i usklađivanih svesnim samoupravnim planiranjem. To ne može biti mehanizam koji će naprosto biti izmišljen i dekretiran. Naprotiv, reč je o dugotrajnom procesu slobodnog povezivanja rada i dohotka na osnovi samoupravnog upravljanja minulim radom, pre svega unutar svake organizacije udruženog rada, a povezano s tim i u odnosu na komplekse udružene akumulacije, kao i na društveni kapital u celini. A taj proces tek treba pokrenuti i dalje usmeravati — svim sredstvima materijalnog, i svakog drugog stimulisanja, a pogotovo delovanjem samih ekonomskih zakonitosti i ekonomske prinude.

No i u svesti i u društvenoj praksi treba prvenstveno prevazići — negiranje samostalne ekonomske funkcije sredstava minulog rada. Navodno, priznavanje tih funkcija značilo bi uvlačenje kapitalističkih zakonitosti u našu privredu. Svojevremeno su se mogla čuti čak i mišljenja da je »sva sreća« za naše društvo što nema mnogo udruživanja na osnovi zajedničkih ulaganja, jer su to odnosi koji, eto, vode »eksploatisanju« organizacija udruženog rada od strane onih koje im sredstva ustupaju uz obavezu vraćanja i nadoknadu. U međuvremenu su takva shvatanja odbačena kao naučno neodrživa i štetna po samu praksu. Ali njihov uticaj se ipak i dalje oseća. Ispoljava se u potcenjivačkom odnosu i odbojnosti prema ekonomskim parametrima kojima bi se utvrđivala efikasnost uloženih sredstava, i to samo zato što bi u ponečemu podsećala na kategorije kapitalističke ekonomije, kao što su stopa rentabilnosti i slično.

Kao da sami parametri mogu menjati karakter društvenih odnosa!

Ceo problem postavlja se upravo obrnuto: od uvažavanja tih parametara valja polaziti zato da bi se, samoupravnim udruživanjem i planskim usmeravanjem, prevazilazilo njihovo stihijno delovanje, pa time i suzbijala opasnost da ta stihija počne da nagriza same društveno-ekonomske odnose. Sada se, međutim, često zaobilaze takvi kriterijumi, kao tobože neprikladni za naše društveno-ekonomske odnose. A, baš kao za inat tom doktrinarstvu, oni se ipak probijaju, i to upravo na tlu proširene reprodukcije, samo izokola, pa stoga i deformisano i krajnje stihijski (kao što je to, recimo, slučaj sa zelenaškim kreditiranjem investicija, sa ubacivanjem svakojakih rentijerskih i sličnih računa u njihove finansijske konstrukcije i slično).

---

značajnijim počecima procesa koji marksisti nazivaju »odumiranjem države«. Tek u takvim ekonomskim odnosima društvena svojina dobija, za razliku od dotadašnjeg etatističkog i birokratsko-tehnokratskog oblika, svoj konzistentan samoupravni oblik« (E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, cit. izd., str. 67).

Sve zajedno, zaista, umnogome podseća na sujeverje srednjovekovnih hrišćana koji su se plašili da uopšte pomenu đavola, da im se stvarno ne bi pojavio na vratima. A nama se, eto, posle sveg izbegavanja »kapitalističkih parametara«, kroz prozor stvarno ubacuju žestoki recidivi »kapitalističkih ponašanja«.

Govoreći o bezuslovnoj potrebi uvažavanja ekonomskih zakonitosti u upravljanju društvenim kapitalom, Kardelj kaže:

»To je upravo oblik istorijskog prevazilaženja kapital-odnosa, i to time što taj odnos gubi svaku klasnu i društveno-ekonomsku sadržinu, a ukoliko se po svojoj spoljnoj formi taj odnos zadržava, on se pojavljuje samo kao ekonomski stimulans i merilo efikasnosti gospodarenja slobodnog radnika u njegovoj osnovnoj organizaciji udruženog rada sredstvima reprodukcije i proširene reprodukcije u društvenoj svojini.«[14]

Ovde se jasno utvrđuje razlika: šta su to čisto ekonomske funkcije društvenog kapitala koje radnička klasa uvažava zato da bi što rigoroznije odmeravala efekte upravljanja njime, a šta su odnosi među radnicima i njihovim organizacijama udruženog rada kao opunomoćenicima društva u tom upravljanju. Ceo problem smo već ranije izneli kad smo ukazali na neodrživost predstave o samoupravnom socijalističkom društvu kao običnom zbiru proizvodnih jedinki koje bi se, naprosto postojanjem nekog idealnog tržišno-planskog sistema i uz pomoć etatističkih mera, povezivale u celini društvene proizvodnje i reprodukcije. Sada, kada govorimo o značaju ekonomskih zakonitosti i ekonomske prinude, problem se postavlja još određenije. Naime: hoće li se navedene jedinke udruživati uz uvažavanje nekih čvrstih kriterijuma efikasnosti investiranja, ili će se prepustiti stihiji izraženoj u primeni raznoraznih proizvoljnih aršina.

Čisto ekonomski rezoni su u tom pogledu jasni i na njih se ne bi ni trebalo vraćati. Ali šta je sa društvenim, povodom kojih i nastaju razni nesporazumi?

Ovakvo podvajanje na »ekonomsko« i »društveno« upravo i jeste izraz neshvatanja suštine minulog rada. Naime, često se minuli rad — kao i, uopšte, sam problem svojine — još tretira kao problem odnosa ljudi prema stvarima. Iz ovako pojednostavljenog pristupa, koji nema ničeg zajedničkog sa marksističkim poimanjem svojine, uglavnom se i rađa ona prividna protivrečnost (u glavama ljudi, a ne u stvarnosti!) koja ne može drukčije da zamisli naše organizacije udruženog rada nego kao grupnosvojinske upravljače koji bi ugrozili jedni druge »eksploatacijom« ukoliko bi se upustili u udruživanje uz poštovanje klasičnih parametara rentabilnosti i uz zajedničko učešće u novostvorenoj vrednosti. Međutim, uopšte nije reč o odnosu ljudi prema stva-

[14] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., str. 48.

rima, već o odnosima među njima u upravljanju stvarima, tačnije, u upravljanju društvenim kapitalom.

Ovako jedino i dolazimo na tlo stvarnih protivrečnosti koje u sebi samima sadrže klice i puteve rešavanja. Na tom tlu radnici i njihove organizacije udruženog rada, koristeći se svim raspoloživim parametrima ekonomske efikasnosti, uspostavljaju odnose uzajamne zainteresovanosti i odgovornosti u upravljanju društvenim kapitalom. Ne nameću akteri ovih odnosa jedni drugima navedene parametre zato da bi se uzajamno »eksploatisali«, već da bi zajednički isterivali najveću moguću društvenu disciplinu u privređivanju i investiranju. U pitanju su jedini pravi opunomoćenici društva u upravljanju sredstvima za proizvodnju i društvenim dohotkom. A oni jesu valjda istorijski pozvani da budu u tom pogledu odgovorniji od zastupnika privatnog ili državnog kapitala.

I na ličnim dohocima, koji će se u sve većoj meri vezivati za efekte u upravljanju sredstvima minulog rada, morao bi se u punoj meri odraziti ovakav pristup. Dakle, i na njih bi sve više trebalo gledati — ne kao na neko izolovano pravo da se iz sopstvenog dohotka sredstva za lične dohotke izdvajaju u vidu nekakvog grupnosvojinskog »samopriznavanja«, već kao na stvar jedinstvenog interesa celokupne radničke klase da se u raspodeli više prizna onim organizacijama i delovima udruženog rada koji su u upravljanju društvenim kapitalom bili uspešniji i odgovorniji.

»Osnovni kurs bi, kako kaže Kardelj, trebalo da bude da veličina dohotka pojedinačne organizacije udruženog rada *prvenstveno (kurziv* u tekstu) zavisi od veličine stečenog zajedničkog dohotka osnovnih organizacija koje udružuju rad i sredstva, naravno, u skladu sa doprinosom pojedinačne osnovne organizacije zajedničkom dohotku.«[15]

Odsustvo pravih ekonomskih kriterijuma i stvarne ekonomske prinude u oblasti proširene reprodukcije počinje već ozbiljno da smeta i proizvodnji i razvoju društveno-ekonomskih odnosa. Dobrim delom — izuzimajući, razume se, veoma naglašene objektivne okolnosti, kao što su nasleđeni razvojni problemi, inflacija itd. — možemo ovo pripisati upravo nesnalaženjima i neraščišćenim odnosima u vezi sa minulim radom. Svedoci smo snažne stihije u investiranju kod nas, pri čemu se stalno prepliću etatistički i grupnosvojinski rezoni. Tu stihiju nismo obuzdali, a nismo ni mogli, ostajući samo pri merama državne politike. U tome ćemo uspeti kad se toj stihiji suprotstavi organizovana moć celokupne radničke klase. A to će i njoj poći za rukom tek kad se počne odlučno oslanjati na sasvim čvrste i neodstupne ekonomske kriterijume.

---

[15] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad,* cit. izd., str. 47.

Jer, na osnovu čega bi se inače ona uopšte i mogla suprotstavljati svim mogućim pritiscima i proizvoljnostima koji stoje iza sadašnje stihije investiranja? I na osnovu čega bi mogla izgrađivati nove odnose samoupravnog udruživanja i dohodovnog povezivanja?

Pitanja samoupravnog udruživanja očigledno dobijaju ključni značaj za naš dalji razvitak. Zapravo, rekli bismo: ona su u najneposrednijoj vezi sa samom prirodom naših društveno-ekonomskih odnosa, pa društvo mora podjednako biti zaokupljeno njihovim rešavanjem, kao što je beskompromisno i u odbrani samoupravljanja i društvene svojine. Naravno, reč je o veoma složenim i još nedovoljno razjašnjenim problemima samoupravne ekonomike i odnosa u njoj, pa nije ni realno računati sa rešenjima do kojih bi se moglo dolaziti nekim vanrednim merama. Ali sami problemi su izrazito aktuelni. I njihovo rešavanje mora se ubrzavati. Po prirodi stvari, to ne može ići drukčije nego zaoštravanjem ekonomske prinude.

U pogledu samoupravnog udruživanja ne može biti pogađanja. Najzad, u iole zaoštrenim uslovima sticanja dohotka bila bi ionako neodrživa svaka pretenzija da se privređuje u bilo kakvoj izolovanosti i autarkizmu. Jedino izrazitoj inflaciji i tolerisanju preterano visokog deficita u platnom bilansu sa inostranstvom treba naša privreda da zahvali što još može sebi da dozvoli luksuz da privređuje u uslovima razdrobljenosti proizvodnje i usitnjenosti društvenog kapitala.

Međutim, ako već ulazimo u borbu protiv inflacije i platnog deficita, što je i neophodno jer bismo inače zapadali u sve veće razvojne i sistemske teškoće, onda se uporedo s tim moraju ulagati i napori radi intenziviranja procesa samoupravne integracije i koncentracije. Naravno, cela logika se može i obrnuti, tako što će se privreda i dalje proglašavati neosposobljenom za oštrije uslove privređivanja, odnosno što se neće dopustiti bilo kakvo zaoštravanje u tom pogledu dok se postupnim i nekim dugotrajnim procesima udruživanja ona ne osposobi za višu konkurentnost na domaćem i inostranom tržištu. Ovakvo rezonovanje je danas veoma rašireno, utoliko pre što polazi od argumenta da bi bilo rizično našu nekonkurentnu privredu izlagati ovakvim iskušenjima. No još rizičnije je čekati, i to u današnjem vremenu kada procesi integracije u svetu dostižu neslućeni obim i intenzitet, kada oni postaju ne više samo nacionalni i internacionalni već i interkontinentalni. A mi se još često vrtimo u opštinskim relacijama, dok se republičko-pokrajinske granice teško prelaze.

Valja, zapravo, polaziti od pokretačkih snaga koje se kriju u samoupravnim produkcionim odnosima i koje tek treba da dođu do izražaja. Svuda gde je naša privreda bila oštrije izložena pritisku tržišnih faktora i ekonomske prinude integracioni pro-

ke i tehnologije praćen je zaostajanjem društvenih odnosa. Novi polet koncentracije i centralizacije proizvodnje i kapitala podstiče stvaranje žarišta otpora, i unutar tih organizama i van njih. Tendencije ka demokratizaciji međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa manifestuju se u vreme kada etatizam postaje sve univerzalnije obeležje društvenih odnosa. Sve veći je i raskorak između razvoja obrazovanja i tehnološkog napredovanja. Ekspanzija informacija suzila je, uz to, mogućnosti spoznaje života. Živimo, dakle, u vremenu u kome se, sa jačanjem proizvodnih snaga, »razvija i ugnjetačka sila«, a naporedo sa proizvodnjom bogatstva — »proizvodi i beda« (Marks).

Svedoci smo, isto tako, brzog menjanja društvene morfologije sveta (raspad kolonijalizma, jačanje uloge radničke klase unutar razvijenih kapitalističkih zemalja, razvoj socijalizma kao svetskog procesa), ali i činjenice da ljudsko društvo nije nikada ispoljavalo toliko nezadovoljstvo rešenjima koja mu se nude, iako je danas njegova intelektualna moć nekoliko puta veća no tokom cele prethodne istorije. Zar to ne svedoči, možda, o tome da su društvene nauke ipak ostale na kategorijalnom nivou prošlog veka ili na tome da traže rešenja tamo gde se ona teško mogu naći.[1] Zbog čega je to tako?

Kapitalistička civilizacija izrastala je i sazrevala naporedo sa razvitkom proizvodnih snaga. Nove proizvodne snage (a time i nove društvene potrebe) prodiru u sve pore zatečenih društvenih odnosa.[2] Razgrađujući ih, te snage podstiču kako kretanje ka novim društvenim odnosima tako i protivrečnosti između razvijenog i nerazvijenog sveta, odnosno unutar samih razvijenih (pa i nerazvijenih) zemalja. Jednom rečju, tehnika i tehnologija probijaju se napred, ostavljajući nerešenim mnoga bitna pitanja ljudskog življenja.[3] Otuda i konflikti! To je, u stvari, pravi uzrok krize koja »danas« potresa svet. Gledajući, pak, isuviše često samo napred, ne obraća se dovoljno pažnje na kapitalizam, na njegove savremene protivrečnosti i posledice, kao što se ne nastoje spoznati i drugi problemi i protivrečnosti savremenog socijalizma, pa ni njihova ukupnost.

2. U devetnaestom veku slavio se progres, uprkos oštrim kritikama da je on ostvarivan u uslovima trijumfa kapitalizma. Iz-

---

[1] Na primer, u meta-ekonomiji, kao E. F. Schumacher, ili u povratku tradicionalnom svetu simbola, kao Levy-Strauss, ili u formalističkom pristupu, time što se raznoraznim kvantitativnim analizama pokušava naći odgovor na savremene »ekonomske« probleme, ili u smeštanju samog života u Prokrustovu postelju dogmatizma.

[2] Vidi, na primer: A. Heller, *The Theory of Needs in Marx*, St. Martin Press, New York, 1976; K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 354—355.

[3] V. Navarro, *The Fetishism of Industrialisation*, »The Monthly Review«, br. 5/1976. str. 34—46

bio je zatim prvi svetski rat, pa posle kratkog predaha — velika kriza, a potom je usledio uspon nacizma i fašizma u Evropi i neizbežno — novi svetski rat. Takav razvoj nužno je kapitalističku ideologiju doveo u krizu. Više se progres nije slavio, govorilo se o »krizi progresa«. Po završetku drugog svetskog rata, međutim, opet je slavljen progres, doduše — posle rekonstrukcije ratom razorene privrede,[4] zahvaljujući, pre svega, materijalnom angažovanju SAD, kako bi se sprečilo eventualno izbijanje socijalnih revolucija u nekim zemljama Zapada. Nastupilo je, naime, razdoblje manje-više kontinuirane privredne ekspanzije, po relativno visokoj stopi rasta. Jedno vreme, po završetku korejskog rata, ublažen je i antagonizam između velikih sila. Rešavan je i kolonijalni problem, uključujući i političko oslobođenje izvojevano borbom.

Izgledalo je, međutim, da je u razvijenim kapitalističkim zemljama došlo do slabljenja klasne borbe. Otuda i teorija o stapanju radničke klase sa srednjim slojevima. Sve je to pobudilo nade da je uspostavljena ravnoteža, i na svetskom planu i unutar pojedinih zemalja. S obzirom na to, izgledalo je da ništa više ne bi trebalo da stoji na putu nesmetanom progresu (i u samoj celini i u delovima celine), a time i njegovoj glorifikaciji.

Deo teorijske misli nije ostao po strani od tog procesa, ističući da je najzad pronađeno rešenje problema koji su vekovima potresali svet. Pri tome se nastojalo i da se rehabilituje teza da kapital ne sadrži u sebi samom svoju negaciju, dokazujući (naravno, uzalud) kako socijalno tle kapitalističkih zemalja nije više trusno. Ideologija blagostanja je zauzela svoje mesto. Doduše, time još nisu odstranjene mogućnosti konflikta između pojedinih delova celine, a time i u njoj samoj. Pri razmatranju i tog pitanja, deo teoretske misli na Zapadu polazio je od pretpostavke da će sazreti industrijski zaostali delovi celine, što će se reflektovati na jačanje masovne potrošnje. To će, pak, podsticati te zemlje na sporazumevanje u sferi međunarodnih odnosa (naravno, to je stav onog pravca naučne misli na Zapadu prema kojem potecijalno izvorište sukoba nije u kapitalu), a ublažavati rigidnosti na internom planu. Prema toj tezi, istina, i dalje će egzistirati glad na zemlji. Ali glad je, uostalom, uvek postojala.

Naravno, taj koncept nije mogao ostati van kritičkog uklona, pogotovo što je takav uklon podsticala i sama praksa. U prvo vreme, tu kritiku upućivao je samo manji broj naučnih poslenika na Zapadu (inače politički i ideološki heterogenih), da bi se njihov broj vremenom postepeno povećavao — sve dok na Zapadu nisu izbili poznati događaji (1968. i 1973). U osnovi te kritike bila je težnja za nalaženjem puteva ljudskijeg oblika društ-

[4] C. Castoriadis, *Réflexions sur le développement et la rationalité*, »Esprit«, maj 1977, str. 897.

venog življenja, i u delovima svake celine i u njoj samoj.[5] Stoga se u poslednje vreme i ističe da društvene nauke pokazuju sve više svoju nemoć, suočivši se kako sa reprodukcijom nerazvijenosti zemalja u razvoju tako i sa ekonomskim i društvenim problemima razvijenih zemalja, pogotovo otkad je ekonomski rast (i u celini i u njenim delovima) došao u pitanje.[6] Štaviše, dobar deo teorijske misli još korača ili izanđalim putevima dogmatizma, odnosno liberalizma prošlog veka, ili na teorijsko-metodološkoj ravni prenebregava protivrečnost koju kapital sadrži u samom sebi, nezavisno od toga da li je taj kapital supstituisan nečim drugim u pojedinim delovima celine ili nije.

Razumljivo je onda zašto i analiza prakse izaziva sumnju u svoju verodostojnost.[7] No, bilo kako bilo, danas smo daleko od optimizma pedesetih i šezdesetih godina (iskazanog, na primer, u radovima Levisa ili Rostova), optimizma koji je uticao na formiranje Prve dekade razvoja, što su je usvojile Ujedinjene nacije, a uzaludno produžavale u Drugoj dekadi, počev od 1971. godine. Zatim su usledili pokušaji reformisanja međunarodnog ekonomskog poretka (1974—1978), i u mnogo čemu jalova konferencija (»Sever—Jug« 1975—1976). Ali to još nije sve.[8] Politička potencija prerasta, upravo stoga, u proizvodnu snagu.

II

1. Proteklo je već podosta vremena otkako je rast postao istovremeno i slogan i osnovna preokupacija i teorije i prakse savremenog sveta. Stoga se sve doskora i govorilo da je to vek teorije rasta. Možda je to i razumljivo s obzirom da ekonomski rast

---

[5] Šezdesetih godina u SAD se koristio termin »rat's rat«. Tim terminom se iskazivalo nastojanje svih za usponom (i na hijerarhijskim lestvicama i u nivou potrošnje kao dveju strana celine).

[6] Vidi: J. Austry, *Le Scandale du développement*, Marcel Rivière et Cie, Paris, 1968; Celso Furtado, *Le Mythe du développement économique*, »Anthropos«, Paris, 1976. i kolektivni rad u redakciji Candido Mendes, *Le Mythe de développement*, »Le Seuil«, coll. »Esprit«, Paris, 1977.

[7] Uzmimo samo jedan primer. Poznato je, naime, da je uglavnom okončan proces dekolonijalizacije, ali — samo na političkom planu. Što te zemlje nisu istovremeno stekle i svoju ekonomsku nezavisnost (nećemo ulaziti zašto to nisu ostvarile u posleratnom razdoblju, kao i zašto nemaju ni zadovoljavajuću stopu rasta) ima danas nužno veću težinu nego nekad, upravo zbog političke nezavisnosti, pa i postojanja socijalizma kao svetskog procesa. Otuda i osnovni problem sveta današnjice: šta učiniti da se te zemlje razvijaju brže i na taj način obezbede što pre »take-off«.

[8] Doduše, kada govorimo o pomenutim i nepomenutim promašajima, ne mislimo na promašaje u užem smislu te reči. Jer na tim konferencijama su bar, ako ništa više, identifikovani najvažniji problemi zemalja u razvoju, a pokrenuto je i svetsko javno mnenje.

sadrži u sebi (i kao pretpostavku i kao posledicu) istorijske, sociološke, političke, normativne i druge komponente. Verovatno, to je u prisnoj vezi sa idejama i koncepcijama koje su (na ovaj ili onaj način) dominirale i uticale na ljudsku aktivnost i formiranje mišljenja — već nekoliko vekova. Tim idejama je Zapad preplavio svet. Rast, privreda, racionalnost — samo su neki od termina koji se koriste da bi se opisao ovaj kompleks ideja i koncepcija. Međutim, njihovog pravog značenja mnogi, možda, nisu svesni. Oni su ih usvojili i insistiraju na njihovoj realizaciji, naterani tempom života i njegovim zahtevima. Upravo od toga polazi i poimanje rasta (to je proces u kojem akteri nastoje da maksimalno povećaju svoje rezultate uz što manje uloženog rada, živog i prenetog). Stoga se i savremene teorije rasta (mada ne **samo one) pretežno ograničavaju na teorijsku razradu činilaca bitnih za ekonomski rast (a mogu se, posmatrano s tog stanovišta, i kvantifikovati) i na utvrđivanje takvog međusobnog** odnosa tih veličina koji će obezbediti optimalnu stopu rasta.

Ali tek što je nastala, teza da rast rešava sve probleme bila je napadnuta sa raznih strana. Naime, dati društveni sistemi su podvrgnuti kritici ne zbog toga, ili bar ne toliko zbog toga što ne obezbeđuju kontinuirani rast, pa ni stoga (možda) što svi ne učestvuju podjednako u plodovima rasta, već takav rast nosi sobom brojne ljudske i socijalne posledice, i u delovima celine i u njoj samoj. Otuda se sve više postavlja pitanje »cene« koju čovečanstvo treba da plati *in ceteris paribus* za taj i takav rast. U osnovi je tog razmišljanja, i tamo gde se o tome i na taj način razmišlja, težnja za nalaženjem ljudskijih oblika življenja.

Od ne manjeg značaja je i međunarodna strana tog problema. Pogotovo što postoji tesna međuzavisnost tih dveju strana, inače, jednog te istog problema. Ovde je, pre svega, reč o tome da li se i dalje može širiti jaz u razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, to jest između zemalja koje ostvaruju više od 4.000 dolara *per capita* i onih ispod ili oko 200 dolara? Da li se ove poslednje uopšte mogu miriti s tom činjenicom, ako ni zbog čega drugog a ono zbog delovanja zakonitosti podržavanja (loi d'imitation)? Aktivnost pokreta nesvrstanih pokazuje da se zemlje u razvoju s tim ne žele miriti.

Očigledno je, prema tome, da je tako shvaćen rast limitiran ne samo prirodnim resursima, čak i ne toliko prirodnim resursima, koliko društvenim odnosima, i na užem i na širem planu. Jer upravo ti odnosi reprodukuju te posledice. Ako je tako i u meri u kojoj jeste, možemo sebi postaviti pitanje: nije li promašaj takvo poimanje rasta? Ako se, pak, pri tome analiza ne zasniva na marksističkom teorijsko-metodološkom konceptu, ne može se ni izbeći mešanje onog što se proučava sa metodima proučavanja, pa i pozitivistička jednoznačnost. Stoga je i nužno da se u pristupu rastu ne ograničimo samo na njegovu tehnološku komponentu, da bismo pomoću nje konstituisali svet, već moramo pokazati kako se proizvodi ovaj svet i šta, pa i kakve su mogućnosti

sadržane upravo u tome.[9] S druge strane, teorijska analiza ne može biti celovita ako nema i svoju povesnu potku. Problemi današnjice proizlaze iz problema jučerašnjice, kao što problemi sutrašnjice proističu iz problema današnjice. Zadatak je teorijske misli ne samo da osvetli zbivanja već i da ih stavi u povesni kontekst. Zapravo, to je analogno, na neki način, dijalektičkoj protivrečnosti između zakona o stalnosti materije i zakona o njenom kretanju. Pođemo li pri tom od Marksove teze da se razvoj ne dešava na staroj osnovi, već na razvoju te osnove, onda se dalji razvoj pojavljuje kao propadanje i novi razvoj počinje s nove osnove (Marks), čim je (ako je) postignut najširi razvoj same te osnove. Stoga se i nameće potreba (imajući na umu rečeno) za preispitivanjem nekih teza u teorijskoj misli.

Konkretno govoreći, gotovo na svim kontinentima stvorene su socijalističke zemlje. Borba protiv neoimperijalizma (nezavisno od načina ispoljavanja) dovela je, u uslovima postojanja socijalizma kao svetskog procesa, do raspadanja klasičnog kolonijalizma i formiranja nezavisnih država. S druge strane, snaženje mesta i uloge radničke klase (shvaćeno *in extenso*), unutar razvijenih kapitalističkih zemalja, doprinelo je menjanju odnosa rada i kapitala. Ove promene ne nose sobom samo nova rešenja već i nove dileme, pa i sukobe, upravo zato što su u toku tog procesa nicale i razvijale se mnoge protivrečnosti. Izbijajući povremeno na površinu, one su se množile kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem planu ove ili one zemlje. Jer »ono što je sadržano u sebi i sobom začinje« može, u određenim uslovima, da »teži da se potvrdi, očuva i proširi« (Spinoza). Ono još crpi (u velikoj meri) svoj *ratio* iz datosti. Drugim rečima, i ovde (kao i drugde) očevici smo sukoba novog sa starim, kada je staro sadržano u novom, usporavajuci proces stasanja novog, ali i slabeći jačanjem novog. Stoga je i nužno da se objasni »kako se proizvode sami ovi odnosi, tj. istorijsko kretanje koje ih rađa« (Marks). Ali to ne znači da se zadatak nauke sastoji (samo ili prvenstveno) u napredovanju utabanim stazama, nego u *das Denkvermoegen des seienden Denken*. Jer ljudska jedinka nije samo proizvod istorije već ona i proizvodi istoriju.

2. Nije sporno da je građanska klasa rastočila ili preinačila misaone, moralne i estetske vrednosti feudalne klase. Ona je tu bila nemilosrdna. Razaranje tih vrednosti započeto je još u srednjem veku sa aktualizacijom grčkih, odnosno rimskih mislilaca i umetnosti, kao i sa pojavom prvih embriona budućih kapitalis-

---

[9] Usvojimo li, primera radi, stanovište da se sva pitanja sa kojima se socijalizam susreće u procesu svog razvoja mogu rešavati uglavnom ekonomskim rastom, onda je očigledno da je reč o pozitivističkom pristupu. Granice pozitivističkog pristupa omeđene su, kao što je poznato, kvantitativnom određenošću predmeta, to jest statističkim utvrđivanjem konkretne uslovljenosti date pojave.

tičkih odnosa proizvodnje (gilda, hanza i drugi). U svom usponu do društvenog hegemona radnička klasa, međutim, još nije uspela da izvrši takav sveopšti kritički obračun i opšti prevrat u oblasti duhovnog stvaralaštva i intelektualnog pristupa svetu. To je ipak urađeno fragmentarno, pa (možda) i uz put. Zapravo, dok je kapitalistički preobrat otpočeo u oblasti duhovne kulture, dotle se socijalizam kao svetski proces ostvaruje unutar samog odnosa kapitala, pri čemu je sfera kulture u biti još ostala (uglavnom) netaknuta. Stoga bismo mogli reći da se socijalizam počeo izgrađivati na zatečenoj osnovi, i ekonomskoj i kulturnoj. Zato je i proces njegovog razvijanja skopčan istovremeno i sa procesom izgradnje i sopstvene materijalne baze i novih kulturnih vrednosti. Otuda i devijacije, pa i pojave direktno štetne po razvitak socijalizma kao svetskog procesa.

U zemljama u razvoju, međutim, protivrečna bit kapitala obično je još izrazitija zbog celine uslova u kojima su one situirane. Usled toga su u tim zemljama i revolucionarne mogućnosti (u izvesnom smislu) veće, a revolucionarna praksa češća. Naime, dok *»societa civile«* (Gramši) obuhvata u razvijenim kapitalističkim zemljama celinu decenijama, pa i vekovima izgrađivanog sistema tlačenja putem ili posredstvom državne vlasti (što je praktično dovelo do identifikacije građanina te države s tim institucijama, nezavisno od toga u kojoj su meri one predmet kritike, pa i modifikacije), dotle se odnosi kapitala u nerazvijenim zemljama (nezavisno od toga da li se ti odnosi manifestuju u relativno čistom ili u izokrenutom vidu, kao što je slučaj sa zemljama koje su pošle takozvanim nekapitalističkim putem razvoja) izgrađuju u uslovima nerazvijene i strukturno zaostale zemlje gde *»societa civile«* (građansko društvo) deluje kao spolja nametnuto. To ne znači, naravno, da ne postoji određena korelacija između *»societa civile«* i samog razvoja bujajućih odnosa kapitala i svetskog tržišta (Altvater). Ali, dok ti momenti reprodukcije buržoaske hegemonije igraju, kao što smo rekli, i te kako veliku ulogu u reprodukovanju buržoaskog načina življenja, dotle su se te iste institucije našle na uzavrelom tlu promena, i unutar sebe i između sebe. Tu i treba tražiti izvorište onog što se događa u nerazvijenim zemljama (pučevi, smenjivanje jednih nosilaca vlasti drugima bez ikakve promene u odnosu na dato stanje, dugotrajnost vojnih režima i drugo).[10] No budući da su institucionalne strukture u nerazvijenim zemljama, u biti, rigidne, nefleksibilne (za razliku od onih u razvijenim kapitalističkim zemljama), onda se nužno moraju razlikovati i revolucionarni procesi u nerazvijenim zemljama od onih u razvijenim, kao što ne moraju biti i identični nosioci tih preobražaja (nezavisno od toga da li su revolucionarnog ili evolutivnog karaktera) u nerazvijenim sa onima

---

[10] V. i M. Wolpin, *Marx and Radical Militarism in the Developing Nations,* »Armed Forces and Society«, Winter 1978, str. 245—265.

u razvijenim zemljama. Time problemi prakse istorije postaju samo složeniji.

3. Zbog svih tih međusobno protivrečnih tendencija raspada se ono što je do juče bilo opšteprihvaćeno, a na drugoj strani — novo se probija kroz sve pore jučerašnjice, pa se čini da bi trebalo datosti prići na nešto drugačiji način no što je uobičajeno. Otuda i pitanje: zar nema potrebe za mišlju koja će biti u skladu (manje-više) sa promenama u svetu. Rekli bismo čak da je temeljni zadatak marksističkog promišljanja da na teorijskom planu otvori nove prostore za ljudska dela. Misao se mora otvoriti novim kulturnim i društvenim realnostima, i unutar i van sebe.

Prema tome, savremena zbivanja nameću potrebu za pravom marksističkom politekonomskom analizom. Pri tome ne bi trebalo prevideti ni to da se socijalizam danas razvija uporedo i na zatečenoj i na relativno sopstvenoj društvenoj osnovi, dok se u početku razvijao samo na zatečenoj. Najzad, socijalizam je počeo da nastaje i da se razbuktava na svim meridijanima. Budući da se uslovi međusobno razlikuju, taj razvoj ima, više ili manje, specifične vidove ispoljavanja. Otuda i protivrečnosti između lepeze tendencija u praksi i teorijskih osnova, pa i potrebe za novim pristupom socijalizmu kao svetskom procesu. Nije li to pitanje kome bi teorijska misao trebalo da posveti svoja razmišljanja?

III

1. U toku dosadašnjeg razvitka socijalizam je kao svetski proces doživeo svoju istorijsku i društvenu afirmaciju. U razdoblju ne mnogo dužem od jednog veka prešao je put od teorijskih postulata do svoje praktične afirmacije. Stvarnost socijalizma kao svetskog procesa ispoljava se danas na razne načine, bilo neposredno ili posredno (to jest počev od organizovanih nosilaca borbe za socijalizam i bogatstva prakse preobražaja društvenih struktura i odnosa pa do dokidanja kapitala kao društvenog odnosa na međunarodnom ekonomskom planu). Samim tim i proces konkretnog socijalističkog preobražaja ostvaruje se u različitim oblicima i raznim metodima društvene akcije i organizacije, sa osloncem na različite socijalne snage, posredstvom različitih tipova političkog organizovanja i uz znatnu raznolikost ideoloških motivacija i interpretacija. Usled toga se neizbežno širi i dijapazon njegovog sastava, ustrojstva i praktične aktivnosti, što samo potvrđuje »da se socijalizam probija kroz razne pore savremenog ljudskog društva, čak i u manje razvijenim oblicima društveno-ekonomskog života. Zbog toga bi svako dogmatizovanje pojedinih oblika i puteva socijalizma iz osnova bilo pogrešno« (Tito). To je, nema sumnje, izraz saobražavanja principa i zakonitosti socijalizma (i kao teorijskog poimanja i kao praksa) datosti, ali i otvara nove perspektive socijalističkog preobražaja sveta. Otuda nije zadatak socijalis-

tičke misli — kada već stvarnost teži misli iako ne i misao stvarnosti — samo da objašnjava zbog čega je tako nego i da ukazuje na putove daljeg razvoja socijalizma kao svetskog procesa.

2. Osvrnemo li se na razvoj ljudskog društva, možemo reći da je njegova istorija — povest borbe za oslobođenje od snaga koje su mu se nametale. Ali ta borba vodila se nužno u određenim povesnim relacijama. Stoga analiza socijalističkih procesa u zemljama u razvoju može da dâ rezultat ako se problemu ne priđe samo sa stanovišta celine neravnomernog razvitka društva no i sa stanovišta odvijanja tog procesa u svakoj zemlji, odnosno regionu ponaosob. Nasleđeni tipovi društvene proizvodnje i političke nadgradnje, kulture, religije i osobeni način života — sve to utiče na različitost objektivnih i subjektivnih uslova u svakoj zemlji, pa i celih područja. Zajedno sa međunarodnim uslovima, ti činioci određuju ne samo strategiju savremene borbe za socijalizam već i njegovu taktiku.

Različitost stepena ekonomske, političke i kulturne razvijenosti, različit raspored socijalnih snaga, različite potrebe i različito idejno i kulturno nasleđe, a time i različiti afiniteti — sve to nužno determiniše i raznovrsnost oblika borbe za socijalizam; otuda i raznolikost interesa, što opet postaje izvorište nesporazuma, razmimoilaženja, pa i sukoba među socijalističkim zemljama. S obzirom na to, čime se onda uopšte teorijski zasniva i empirijski potkrepljuje teza da je kapitalizam poslednji antagonistički oblik? Kako se onda može teorijski dovoljno uverljivo dokazati da i među socijalističkim zemljama nema antagonističkih odnosa (iako oni u stvari postoje), tako karakterističnih (na primer) za feudalizam ili kapitalizam? Da li je, u tom slučaju, metodološko-teorijski zasnovana teza da u socijalističkim društvenim odnosima neće delovati dijalektika unutar samih tih društava, ili između njih? To, opet, znači da se ne može teorijsko-metodološki poći od teze da se centar revolucije nalazi tamo gde se već izgrađuje socijalizam, pa ni da to može služiti kao uzor drugima. Jer to nije ništa drugo do neshvatanje dijapazona socijalnih revolucija. S druge strane, socijalistička revolucija »nije šumski požar«. Ona mora da integriše (kad-tad, *volens-nolens)* pozitivne rezultate kapitalizma u novi svet — socijalističku svetsku zajednicu. To, opet, znači da se bez projekta o novom društvu ne može uspostaviti veza između današnjih i budućih borbi, ali i da se »granice sveta ne završavaju linijom horizonta koju zaklanjaju krovovi kuća na okolnim brežuljcima, ili zelenilo njiva. Kad su granice sveta istovremeno i granice našeg horizonta, onda je količina naše slobode sužena unutar koncentričnih krugova koje opisujemo oko sebe kao središta. Obod svakog kruga novo je smanjenje slobode. Tek izlazak iz kruga, spoznaja sveta kao jednog i nedeljivog, nudi nam drugojačije poimanje svog položaja i novu mogućnost slobode« (N. Prelog). Ali, zar i to ne upućuje na promišljanje putova socijalizma kao svetskog procesa (ne sistema)?

3. Inostrani uzori i modeli imali su slabog odjeka u nerazvijenom svetu, nezavisno od toga što su se mnoge nerazvijene zemlje izjašnjavale (na ovaj ili onaj način) za socijalizam. Očigledno, taj pojam sadrži u sebi moć mobilizatorskog i privlačnog za mase. Njime se, u stvari, izražavaju težnje narodâ za nacionalnom emancipacijom i preobražajem društveno-ekonomskih struktura. Samim tim, ni artikulaciji političkog profila i klasnog bića narodnih pokreta i političkih partija u zemljama u razvoju ne može se danas prići na uobičajen način. Razloge tome treba tražiti kako u činjenici da je to sam po sebi proces koji je i te kako značajan za razvoj socijalizma kao svetskog procesa tako i u tome da su te partije izraz autohtonosti i autonomnosti procesa, ali i determinisane (u znatnoj meri) dominantnim odnosima u svetu kao celini. Stoga bi tom procesu u zemljama u razvoju ipak trebalo prići na drugačiji način no u razvijenim zemljama.

Ali zemlje u razvoju su, kao što je poznato, i heterogene po svojim ekonomskim i socijalno-političkim obeležjima. Stoga je i teško pristupiti istraživanjima u tim zemljama sa stanovišta nekih unapred datih određenja, pa makar ona, po svojoj formi, bila i tradicionalno marksistička. Štaviše, rekao bih da se specifičnost mora respektovati i u regionalnom pristupu. Otuda je i razumljivo zašto u tim zemljama deluje (na ovaj ili onaj način, šire ili uže) lepeza socijalističkih snaga, nezavisno od toga da li se one deklarišu kao takve ili ne, odnosno nezavisno od toga da li na tom području egzistiraju samo socijalističke potencije evrocentrički shvaćene. Ako je tako, onda mogu postojati i određene razlike u pogledu samog određenja pojma i prakse socijalizma.

Polazeći baš od tog teorijsko-metodološkog opredeljenja, može se reći da se svaki pokušaj jednoznačnog određenja socijalizma i njegovih tokova u zemljama u razvoju (pa i u drugim zemljama) sučeljava sa takvim metodološkim problemima da je on unapred praktično osuđen na neuspeh. To ukazuje na to da je ovde reč o zemljama različitih društveno-ekonomskih i političkih sistema, to jest sa manjim stepenom homogenosti nego u slučaju razvijenih zemalja. Pa ipak, čini se da se, polazeći pri tom od višeg nivoa apstrakcije, može prići analizi nekih karakteristika društveno-ekonomskog i političkog razvoja zemalja u razvoju. Reč je, naime, o tome da sve zemlje u razvoju nastoje da ostvare što brži razvoj; zatim — da obezbede, u socijalnom pogledu, što celishodniju raspodelu rezultata rasta i, najzad, da tom procesu daju što širu društvenu bazu.

4. Naravno, onim što je rečeno nismo iscrpili svu različitost uslova i uticaja u kojima se ostvaruju socijalistički procesi u zemljama u razvoju. No ne smemo nikada prevideti da zemlje u razvoju imaju svoju sopstvenu logiku razvoja. To ne znači, međutim, da bi one mogle ostati pošteđene ne samo od kapitalizma kao svetskog sistema ekonomskih odnosa već i od hegemonističkih uticaja i unutar pojedine zemlje i na svetskom planu. U tom

kontekstu posmatrano, zemlje u razvoju čine sastavni deo povesne zbilje sveta, i to kao njen kreativni subjekt. Jer u zemljama u razvoju egzistiraju ili jačaju autentično strukturirane socijalno-političke snage. I svaki pokušaj uklapanja tih snaga u ovaj ili onaj model društva vodi promašaju. Očigledno je, prema tome, da je socijalizam kao svetski proces multidimenzionalnog karaktera, a time i višeznačan, slojevit. Samim tim, njemu se ne može i ne sme prići sa nekog postuliranog stanovišta u pogledu njegovih osnovnih obeležja. Drugim rečima, borba za socijalizam ne može uroditi plodom ako ona mehanički koristi tuđa iskustva.

IV

1. Svet u kome živimo karakteriše se dubokim tehničko-tehnološkim, naučnim, ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim preobražajima. Sve to otvara dosad neviđene mogućnosti ljudskog blagostanja, ali i mogućnosti razaranja planetarnih razmera. Pogotovo što se svet današnjice suočava i sa ogromnim kontrastima između bede i izobilja, zaostalosti i napretka. I dok se u jednom delu sveta sve doskora razmišljalo o »postindustrijskoj civilizaciji«, u drugom postoje ljudske zajednice koje tek stupaju na put povesti; dok jedan deo sveta kreće u osvajanje kosmosa, drugi je suočen sa nedostajanjem egzistencijalnih uslova za život. Jedan deo živi i razvija se u uslovima naučno-tehnološke revolucije, a drugi je tek učinio prve korake na putu nacionalne emancipacije i socijalno-ekonomske emanacije.

I baš zbog svih tih međusobno protivrečnih tendencija, kada se — na jednoj strani — ruši i raspada ono što je do juče bilo opšteprihvaćeno, a na drugoj — novo, iako se već probija kroz sve pore jučerašnjeg, još je neshvaćeno ili sapeto tradicionalnim načinom mišljenja, tradicionalnim pristupom problemima, nužno je, rekli bismo, da se zapitamo šta je to što se zbiva danas, šta to znači, šta je uzrok tome i kakve mogu biti posledice? Ali, zar to ne pretpostavlja oslobađanje od evrocentrističkih shema razmišljanja, sapetih u ovaj ili onaj kategorijalni sistem. U protivnom, um se ne oslobađa da osmisli upravo ono što se danas događa u svetu, u samom tkivu njegovog društvenog bića, već ga, naprotiv, zatvara, sužavajući misli moć uzleta.

2. Ideologija progresivnosti (povesno posmatrano) proističe iz zatečene i stečene civilizacije. Stoga ona istovremeno i razara i asimilira postojeće vrednosti.[11] Suočavajući se, pak, sa »istinom« jednog sveta, ideologija pribegava (upravo stoga što je i sama deo

---

[11] »Svijest ne može biti nikada nešto drugo do svjesno biće, a biće ljudi je njihov stvarni životni proces« (K. Marx, *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 293).

te stvarnosti) interpretaciji stvarnosti koja ne mora biti i sama stvarnost sa svim svojim otuđenjima i svim manifestacijama, kao što se ni proces otuđenja ne može osuđivati u ime nekog humanizma (makar i socijalističkog), već treba pokazati kako se proizvodi, šta uslovljava njegovo generiranje na sve višem nivou i kakve su povesne konsekvence tog otuđenja. Ovde je, zapravo, reč o tome da je »otuđeno obličje« sredstava za rad i proizvoda vrednosti istovremeno i proces samorazgrađivanja kapitalističkih odnosa proizvodnje. Jer, ako marksizam kao teorijsko oružje radničke klase shvatimo i kao praksu proizvodnje sveta (koja je, samim tim, i praksa njegovog menjanja), onda upravo ovi procesi (mada ne samo oni, a pogotovo ne pre svega) čine sastavni deo socijalizma kao svetskog procesa.[12] Da bi se taj proces ubrzao, čini se celishodnim da se uspostave jasne veze između svakodnevnog života tih klasa, odnosno eksploatacije kojoj su potčinjene, i političkih opredeljenja. Zar to ne govori u prilog tezi da se razvoj kreće ka novoj ekonomskoj realnosti, u kojoj politički faktori nužno moraju dobiti prevagu?[13]

Razmišljajući o prošlosti, možemo spoznati greške koje smo učinili. Bežeći, pak, od odgovornosti za današnjicu (budući da nismo — ako nismo — u mogućnosti spoznati je u njenom jedinstvu sa jučerašnjicom i sutrašnjicom), socijalistička misao teško može naći svoje mesto u procesu kontinualnog i diskontinualnog procesa. Jer sadašnjost nam nije nikada svrha; prošlost i sadašnjost su nam sredstva, jedino budućnost nam je svrha (Paskal). Razmišljajući, međutim, o budućnosti, ono mišljenje koje ne može spoznati buduće mogućnosti nema izgleda da zaživi, kao što to nema ni ono koje nema hrabrosti da se suoči sa svojom budućnošću i različitim mogućnostima njegovog ostvarivanja, odnosno koje nije u stanju da dâ razložan program akcija u ostvarivanju onog što već klija u samom tkivu društvenog bića. Ako nauka (možda) i može da otkrije te mogućnosti (što je, uostalom, i njen zadatak), njihovo ostvarivanje je moguće postići samo društvenom akcijom.

---

[12] Konkretno govoreći, i strukturne promene u savremenom kapitalizmu deo su toga.

[13] »Ne recite da društveni pokret isključuje politički pokret. Nema političkog pokreta koji u isto vreme ne bi bio i društveni. Tek u takvom redu stvari u kome neće biti klasa ni klasne suprotnosti prestaće društvene evolucije da budu političke revolucije« (K. Marx, *Beda filozofije*, »Kultura«, 1946, str. 155).

Marko Kerševan

Povodom diskusije o marksizmu, ateizmu i religiji u samoupravnom društvu

Razmatranju povodom novijih rasprava[1] o ovoj temi namerno sam dao isti naslov koji nosi članak objavljen pre šest godina u časopisu »Teorija in praksa« (7—8/1973), mada mnoge, očigledno provokativnije teme i teze u tim raspravama, ponekad prave parole, prosto zahtevaju oštrije formulisan naslov. Kako drugačije reagovati na formulaciju: »Hrišćanin je u Hristu već spasen i oslobođen... Marksova revolucija ne samo što je neostvarljiva, ona je i izlišna« (str. 153), ili na postavljanje evangelističke vere nasuprot ideologiji (pored drugih, prvenstveno marksizmu, koji »obično nastupa kao ideologija«), gde »vera oslobađa... a ideologija ('često') podjarmljuje« (str. 58).

---

[1] Mislim, pre svega, na neke rasprave uz predavanje s teološkog kursa o aktuelnim temama za studente i intelektualce 1978/79, pod naslovom *Duha ne ugašajte* (Ne gasite duh), Ljubljana 1979, kao i na neke rasprave u jugoslovenskoj katoličkoj publicistici povodom knjige Tode Kurtovića *Crkva i religija u socijalističkom samoupravnom društvu*, Beograd, 1978.

Pa ipak ako se pažljivije razmotre tekstovi i konteksti čak i tih parola ispostavlja se da smo suočeni sa zamršenim i smetenim određivanjem koordinata i perspektiva hrišćanstva, religije i crkve u socijalističkom društvu; pri tom su udarne formulacije pre izraz težnje da se skrene pažnja sa sopstvene pometenosti nego koherentno izgrađene borbene strategije. (Posebno je pitanje naravno, otkud autorima uverenje da upravo borbenim parolama mogu postići takav efekt.)

Rasprava o revoluciji i hrišćanskom odnosu prema njoj završava se, na primer, navođenjem mišljenja kojima se, uz dalje distinkcije, mogu opravdati ili odbaciti svaka revolucija i učešće u njoj. Himnom evangelističkoj veri, nasuprot ideologiji, ne izbegava se priznavanje »srodnosti između vere i ideologije«, uz isticanje da je »od četvrtog veka do revolucionarnih promena u poslednjim vekovima ... hrišćanstvo bilo vladajuća ideologija sa svim karakteristikama ideologije« (str. 66). Tako je moralo biti, jer je »društvu, takvom kakvo je, potrebna neka ideologija«. Znači, hrišćanstvo je »moralo da popuni ideološku prazninu koja je nastala s nestankom paganske ideologije«. Ali u isto vreme srećemo se i s upozorenjem na »(činjenicu) da u našim uslovima marksizam kao ideologija izaziva hrišćanstvo da nastupi kao ideologija«, zbog čega religiozni hrišćani »mogu da pruže podršku težnji za dezideologizacijom marksizma« (str. 68). U skladu s onim što je napred rečeno to bi značilo nastojanje da se stvori ideološka praznina, koju bi onda opet popunilo hrišćanstvo kao ideologija, jer je, bez obzira na naglašenu suprotnost između hrišćanske vere i ideologije, »razumljivo da hrišćansko društvo oblikuje hrišćansku ideologiju« i da »istinski religiozan čovek ne može biti pristalica neke druge ideologije osim one koja proističe iz njegovog verskog uverenja« (str. 59), dakle hrišćanske. Da li, s obzirom na sve to, imamo pred sobom očigledan klerikalan program ili pak gotovo potpunu pojmovnu zbrku, pogotovo ako tome dodamo još i sadašnje pozive na dezideologizaciju hrišćanstva? I to u ime vere, zbog koje, po Evanđelju, »nikoga na zemlji ne nazivajte ocem, jer jedan je otac, onaj koji je na nebesima ...« (str. 63) (a što hrišćanski vernici gotovo u svim evropskim zemljama nazivaju sveštenike i kaluđere — ocem, to je sasvim slučajno ...).

S obzirom na neslaganja među marksistima samim, ne smemo se čuditi što pri tolikom bavljenju marksizmom i među teolozima ima toliko razilaženja u tome — šta je bitno u Marksovoj misli i marksizmu; dakle, ne sme nas iznenađivati ni to što se marksizam s katoličkog stanovišta tako različito ocenjuje. Jedanput je marksizam Marksov istorijski materijalizam »u samoj svojoj biti mističan, mitološki, apokaliptičan, praznoveran«, »poslednja velika hrišćanska jeres«, »u znatnoj meri sekularizovani oblik hrišćanstva«, a Marks »svakako ... više ,romantičar' nego dijalektičar, više 'teolog' nego filozof, više 'prorok' nego političar, više 'revolucionar' nego naučnik« (str. 150); drugi put je marksizam radikalno zatvoren antihrišćanski sistemski materi-

jalizam, nastavljanje idealizma (s kojim — naime s idealizmom — hrišćanstvo nema nikakve veze) (str. 84); jednom marksizam, po božjoj volji, obavlja »poslove raščišćavanja« za Crkvu budućnosti (str. 151), drugi put — tako bar možemo zaključiti — jedan od autora ga uključuje u »borbu (protiv crkve) koja neprekidno traje već dvadeset vekova, i koja u svojoj fantastičnoj taktičkoj neiscrpnosti ukazuje na nesumnjivi strateški um i volju«, »naravno, u ovom slučaju ne Boga, već vladara tame«, đavola (str. 112).

Čini mi se, dakle, da nije najvažnije da se na gromke parole i borbenost odgovori drugim parolama i borbenim potezima, već da treba u teoriji i praksi nastaviti sa raščišćavanjem teorijskih i praktičnih aspekata suočavanja marksizma s ateizmom, religijom i c kvom u socijalističkom društvu, što je bio cilj i članka objavljenog pre šest godina. Mislim takođe da njegove osnovne teze još nisu zastarele, mada se danas srećemo s nekim drugačijim naglascima.

Vernici i »izgradnja socijalizma«

Mimo očekivanja, i u slovenačkoj crkvi je ponovo našla mesto tema za koju smo bili uvereni da, bar kao opredeljenje, više nije na dnevnom redu; posebno stoga što je kod nas profesor Janžeković već davno, i više puta, odgovorio sa hrišćanskog stanovišta na reakcionarnu tvrdnju da saradnjom u izgradnji socijalističkog društva, u kome hrišćanstvo treba, navodno, da odumre, hrišćani učestvuju u kopanju sopstvenog groba. Naglašavalo se da tako može postupati jedino onaj ko (kao marksisti) u religiji i hrišćanstvu vidi samo društveni produkt nekog određenog istorijskog razdoblja; hrišćanin ne može tako misliti, jer baš kao hrišćanin može biti čvrsto uveren da će upravo socijalističko društvo pokazati kako religija nije samo opijum, uteha itd.; stoga on može sarađivati u izgradnji socijalističkog društva — a i radi ostvarivanja drugih opštečovečanskih ideala on mora učestvovati u toj izgradnji; pri tom je razumljivo da i socijalističko društvo (iz istih razloga) mora priznati i omogućiti hrišćanstvu i crkvi svu slobodu u izražavanju i širenju verskih uverenja, slobodu koju inače uživaju svi građani slobodnog društva.

Ako sudimo po publicitetu u katoličkoj štampi, izgleda da je nesrećnu formulaciju u izlaganju Ivice Račana »da je jedan od značajnih rezultata naše politike u vezi s religijom angažovanje i mobilizacija teista u izgradnji socijalizma, odnosno rušenje materijalnih i duhovnih uslova religioznosti« (»Delo«, 24. oktobra 1976, subotnji prilog) deo katoličke štampe gotovo trijumfalno dočekao, kao konačno jasno i nesumnjivo priznanje marksista u pogledu ciljeva njihove politike u izgradnji socijalizma. Ništa nije koristilo dokazivanje marksista — pre i posle toga — da marksizam nije nikakav ateizam, kojem izgradnja socijalizma pomaže u ostvarivanju njegovih (ateističkih) ciljeva i

da je [illegible] religije u socijalizmu u strogom značenju reči [illegible] marksističke teorije, koja tek podleže proveri u [illegible] procesu i koji mogu da smatraju logičnom samo [illegible] marksističko tumačenje izvora i porekla religije. Tako smo u poslednjem razgovoru našli na razmišljanje [illegible] da ga u celini navedemo:

»Vernik ne može prihvatiti da on i njegove vrednosti postanu predmet nekog više ili manje planskog i smišljenog eksperimentisanja. On bi bio krajnje naivan ako bi poverovao da će se vera kod nove generacije ljudi održati bez naročitih napora samo zato što je duboka i iskrena, uprkos kritici i ateističkoj propagandi. Ni crkva koja se oseća odgovornom za budućnost vere u svetu i u svakom narodu posebno u svakoj generaciji i kod pojedinca ne može pristati na to da generacije ljudi postanu [illegible] eksperimentalne [illegible]. A marksisti i sami [illegible] znaju da u čoveku nema nečeg [illegible] nečeg automatskog i samoniklog, pa se za afirmaciju i širenje svojih pogleda koji su za njih isto toliko istiniti i opštevažeći kao i hrišćanima njihovi, bore s odgovarajućom i široko razgranatom agitacijom. Zato se hrišćanima misao da marksističko očekivanje nestanka religije nije dogma već samo bezazlena hipoteza, biti prihvatljiva samo onda i samo utoliko ukoliko veri budu date sasvim jednake objektivne i subjektivne mogućnosti i sredstva za njen razvoj, rast, sazrevanje ili pak propast, kao što će biti dati marksističkom ateističkom i drugim pogledima na svet« (str. [illegible]).

Marksisti vrlo dobro znaju (ne: pogrešno misle) da u čoveku nema nečeg [illegible] samoniklog«, da su religija i ateizam rezultat određene agitacije i propagande i nekih objektivnih uslova; toga su svesni i hrišćani koji nisu naivni i zato zahtevaju za svoje nazore »sasvim jednake objektivne i subjektivne mogućnosti«. »Vernici« prihvataju (smatraju za »istinito«) marksističko shvatanje uzroka nastanka i opstanka religije i zato ne mogu pristati na marksistički socijalizam? Šta se to podrazumeva pod »objektivnim i subjektivnim mogućnostima«? U marksizmu se kao objektivne mogućnosti obično navode takvi uslovi iz kojih se rađa potreba za duhovnim utehom: da li autor pri tom misli na stav: što gore za ljude, to bolje za religiju, stav koji smo sretali i u nekim vulgarizacijama marksizma? I kako shvatiti da crkva, koja je »odgovorna za veru kod svih generacija«, ne može dopustiti da se verom eksperimentiše; da li tako da će, zbog mogućnosti da ljudi u izmenjenim i boljim uslovima izgube potrebu za religijom, crkva radije insistirati na tome da uslovi ostanu ovakvi kakvi jesu? Drugo objašnjenje gotovo da nije moguće, jer je dovoljno očigledno da marksizam ne nastoji da izmeni društvo zato da bi odstranio religiju ili da bi bar radi provere i te mogućnosti »eksperimentisao« s religijom i vernicima, već zato što smatra da je socijalistički preobražaj društva u interesu svih ljudi, bili oni religiozni ili ne.

Uprkos svemu, uveren sam da autorove misli nisu usmerene u tom pravcu. A najmanje na šta nas takvo razmišljanje podseća je poznati (crkveni) stav iz vremena sporova između crkve i buržoaske demokratske države: mi od vas zahtevamo slobodu u ime vaših načela, a vama je odričemo u ime svojih. Ili u našem slučaju: od vas zahtevamo mogućnost za opstanak i razvoj religije u ime vašeg shvatanja društvenog karaktera religije, a vašem društvu odričemo perspektive u ime našeg shvatanja religije kao nužnog natprirodnog temelja svakog društva. Pristajanjem na marksističko shvatanje religije — i to na vulgarizovano shvatanje — metodičkim ateizmom pri tretiranju perspektiva religije prosto se poziva da marksisti sad zauzmu jednaku poziciju i da stanu na religiozno stanovište: »što se bojite, maloverni?«, i da po kalvinističko-bartovskoj tradiciji brane čak ranije pomenutu Račanovu formulaciju da veri kao slušanju reči božje nisu potrebni posebni društveni, materijalni i duhovni uslovi; to je potrebno samo religiji kao ljudskom proizvodu i samo do nje je, očigledno, katoličkoj crkvi stalo.

Tvrdnje o hipotetičkom karakteru teze o odumiranju religije u razvijenom komunističkom društvu pretpostavljaju, naravno, poštovanje verskog interesa ljudi, slobodu verskog delovanja crkve i ravnopravnost ljudi bez obzira na odnos prema religiji. Kardelj je to u svom poslednjem delu vrlo jasno naglasio.

Marksizam i status religije

Iako je neumesno shvatanje da je borba protiv religije primaran cilj marksizma, shvatanje po kome je marksizam ateistička sekta koja radi afirmacije svog pogleda na svet pribegava svemu, čak i izgradnji novog, socijalističkog društva — marksističkoj tradiciji svakako nije strano nastojanje za oslobođenjem ljudi od religioznog otuđenja kao sastavnog dela — primarnog — nastojanja za oslobođenjem od svih oblika otuđenja. Marks je u jednom od svojih poslednjih tekstova zapisao: »'Sloboda savesti'! Ako se išlo za tim da se danas, u vreme 'kulturkampfa', stave liberalizmu na srce njegove stare parole, onda se to moglo učiniti samo u obliku: svako mora imati mogućnost da zadovoljava svoje verske kao i telesne potrebe, a da policija ne zabada u to svoj nos. Ali radnička partija morala je tom prilikom ipak izraziti stav da je svesna toga da buržoaska 'sloboda savesti' nije ništa drugo do tolerisanje svih mogućih vrsta *verske slobode savesti,* a da ona, naprotiv, hoće da oslobodi savest od verskih utvara. Međutim, ne želi se prekoračiti 'buržoaski' nivo« *(Kritika Gotskog programa).*

Na to može da se oslanja zaključak: ako ateizam već nije bitan, ipak je neizostavno sastavni deo marksizma, čija će društvena realizacija, ranije ili kasnije, doći na red na ovaj ili onaj način. A ukoliko su osnovni zadaci marksizma već ostvareni (revolucija, socijalistički preobražaj), odnosno ukoliko smatramo da

su ostvareni, možemo ateizam i borbu s religijom već sad staviti u prvi plan. Zaključak: hrišćanstvo se s »marksističkim socijalizmom« ne može pomiriti. (Ali isto tako i u drugom pravcu: razna prava crkve i vernika kao vernika — samo su iznuđeno i nenačelno popuštanje.)

Nasuprot tome, treba naglasiti:

Prvo. Samo birokratski optimizam ili samo ustajali odnosi bez stvarnog društvenog preobražaja mogu dovesti do predstave da je bitno u socijalizmu već završeno, pa da je sad — kao da to može uopšte ikada biti — na dnevnom redu čista i neposredna borba s religijom, a ne više dijalektika, koju je tako plastično izrazio Lenjin, dijalektika između nužnosti privlačenja i osposobljavanja svih radnih masa, u njihovom zajedničkom interesu, za preobražaj društva, i nužnosti afirmacije marksizma (kao i ateističke misli), pri tom dijalektika gde je postavljanje religioznih razlika na prvo mesto — »politika koja odgovara buržoaziji«.[2]

Drugo. I ako prihvatimo da je nastojanje za oslobođenjem od religije, kao jednog od oblika otuđenja, sastavni deo marksističkog programa, takvo oslobođenje marksizam ne može shvatati kao oslobađanje spolja, već jedino kao samooslobađanje ljudi; s takvim ciljem nije u skladu nikakvo ateističko »prekrštavanje«, jer bi ono umesto jednog oblika otuđenosti donosilo druge. Pomenuto Marksovo »oslobađanje savesti od verskih utvara« nikako se ne može shvatiti kao gušenje verske slobode: i Marks u pomenutom tekstu sa svom jasnoćom i, ako hoćemo, i svom grubošću kaže da verska pitanja nisu stvar u koju bi trebalo da zabada svoj nos policija, pa dakle ni drugi (ideološki) delovi državnog aparata.

Treće. Uprkos Marksovim izričitim izjavama i njegovom osnovnom stavu prema religiji mislim da nije marksistički (bez obzira na to da li bi Marks s tim u vezi izjavio da jeste ili nije marksist), ni istorijskomaterijalistički ni dijalektičkomaterijalistički, jednom zauvek, definitivno proglasiti alijenacijom sve postojeće mogućne religiozne oblike i sadržaje. Mislim da je s tim u vezi umesno parafrazirati Marksovo upozorenje o ateizmu: umesto da se stalno poigrava firmom alijenacije, bilo bi bolje da se njen sadržaj širi u narodu,[3] i tako omogući da ljudi na osnovu svog životnog i istorijskog iskustva sami procene šta ih otuđuje, šta od njih pravi »unižena, zapuštena, podjarmljena i odbačena bića«, a šta ne. Ukratko, nije reč o tome da pristajemo na postojeće stanje i da se zatvaramo pred mogućnostima dinamike istorije.

---

[2] O tome sam pisao u članku *Lenjin i religija* u časopisu »Teorija in praksa«, Ljubljana, br. 1—2/1976.

[3] Uporedi pismo Arnoldu Rugeu od 30. novembra 1842, Marx-Engels, *Dela*, tom 1, Beograd, 1968, str. 438.

Marksistički odnos prema religiji se svakako ne svodi samo na naučne hipoteze o perspektivama religije u vezi s društvenim promenama, niti na borbu s religijom ukoliko ona neposredno ometa društveni preobražaj. Pitanje je, takođe,·kako stoji stvar s ateizmom kao sastavnim delom marksizma, a kako s pitanjem religije u socijalističkom društvu.

Marksizam nije nešto novo u istoriji samo po svojim pojedinim saznanjima i po metodu već i po načinu svoga postojanja. To se potvrđuje kad god pokušamo da zamislimo i afirmišemo marksizam u tradicionalnim kalupima. Stoga nam je lakše da kažemo šta marksizam nije: ne zato što bi pravi odgovor bio tajna koju bi trebalo otkriti, već zato što se marksizam kao nova misaona stvarnost konstituiše istovremeno s novom društvenom stvarnošću koja nastaje s njim i čiji je i on sâm deo. Tako marksizam nije opus Karla Marksa (i još nekih odabranih tekstova) plus celina njegovih komentara; nije ni »naj«-filozofija (najbolja, najcelovitija, najsvestranija, najdijalektičkija), nije naučna disciplina niti naziv za određene komponente pojedinih disciplina, nije ni zbir svih odluka i rezolucija partijskih kongresa, niti zvanična ideologija socijalističkih društava. Često je već isticano da je on kompleksan, ne samo s ozbirom na svoje komponente, odnosno dimenzije (filozofsku, ekonomsku, sociološku, političku itd.), već i s obzirom na način izlaganja. Ako bismo pokušali da to sažmemo u nekoliko grubih određenja, mogli bismo reći da je marksizam misao koja je nastala, razvijala se i postoji kao svesna misao klasne borbe radničke klase za revolucionarni preobražaj klasnog društva. I upravo iz te povezanosti marksizma s klasnom borbom, sa pozicija proletarijata proističu ove bitne karakteristike marksizma: 1. marksizam može i mora razvijati teoriju o klasama i o klasnoj borbi u kapitalističkom društvu, a time i teoriju (nauku) o reprodukovanju i menjanju toga društva — sa svim pretpostavkama i implikacijama koje važe za teoriju istorije i društva uopšte; 2. upravo zbog toga je sastavni deo marksizma i filozofska misao koja uključuje i razvija one pretpostavke (dijalektičkomaterijalističke i humanističke) koje su nužan uslov za razvoj klasne borbe, za ukidanje klasnog društva i za samu naučnu spoznaju toga procesa; isto tako, on uključuje i razvija konsekvence koje ta borba i njeno naučno saznanje imaju po samu filozofsku misao; 3. posledica klasne borbe, koja je uvek i ideološka borba za svest ljudi, jeste da se — u interesu klasne borbe radničke klase — marksizam pojavljuje i kao relativno sistematizovan i celovit pogled na svet, koji povezuje neke osnovne filozofske, ontološke, gnoseološke, etičke principe, osnovno saznanje nauke o društvu i vrednosti za koje se radnički pokret bori.

U svojoj grubosti, ova su određenja trivijalna, ali njihove konsekvence, kao i konsekvence ako ih ne uzmemo u obzir, nikako nisu trivijalne. Ispostavlja se da pojedine sastavne delove, odnosno dimenzije, ne možemo jednostavno prenebreći; ali ih isto

tako ne možemo ni kao jednakovredne stavljati na isti nivo. Tačnije, možemo ih posmatrati kao jednakovredne s obzirom na strukturu akademskih disciplina, ali ne s obzirom na ono do čega je marksizmu prvenstveno stalo. Tu ne može biti nejasnoća: primarna su (istorijskomaterijalistička) saznanja o klasnoj borbi i karakteru društvenih zbivanja, na njih se, kao posledice i uslov opstanka i razvoja, ujedno nadovezuju određene filozofske pretpostavke (humanističke, materijalističke, dijalektičke) koje su i same uključene u proces klasne borbe i kroz nju shvaćene (pa su kao takve takođe predmet razmatranja istorijskog materijalizma).

Marksizam se pojavljuje i sistematično formulisan kao pogled na svet, sa svim komponentama, ali to je samo jedan vid njegovog postojanja; pa i kao pogled na svet on je posebne vrste: u prvom planu nisu klasična pitanja pogleda na svet o početku i kraju sveta, o individuumu i kosmosu itd. Ne smemo zaboraviti da kategorija »pogled na svet« pripada ideološkoj sferi građanskog sveta s njenim izrazitim karakteristikama: slobodnom i ravnopravnom utakmicom u pridobijanju pristalica tumačenja sveta sa pozicija određenog shvatanja — ali pri tom osnovni društveni odnosi ostaju neizmenjeni (zbog čega je i dopuštena slobodna utakmica ravnopravnih nazora).[4]

Marksizam ne može da se u građanskom idejnom svetu ne pojavljuje i kao pogled na svet, doduše posebne vrste, koji teži probijanju sfere u kojoj se pojavljuje, aktivnom usmeravanju ljudi na rešavanje ključnih društvenih pitanja, ali, uprkos tome, marksizam u tom obliku je neizbežno izložen određenoj deformaciji. Posledica je toga: ima marksista koji u posebnim pitanjima pogleda na svet umeju najoštrije da se suprotstave drugim pogledima na svet (na primer religioznom), ali su nesposobni da izvrše istorijskomaterijalističku analizu određene društvene situacije i nepripremljeni su da u njoj zauzmu aktivni stav. I obratno: ima ljudi koji stoje na marksističkim klasnim pozicijama mada u specifičnim pitanjima pogleda na svet — nisu marksisti. S marksističkog stanovišta nema dvoumljenja u tome koji se ljudi s više prava mogu nazvati marksistima (mada, na kraju krajeva, sâm naziv i nije toliko važan). Ziherl je to, govoreći o Cankaru, klasično formulisao: »Ako u marksistu gledamo čoveka koji prihvata Marksovu teoriju klasne borbe i posledice koje iz nje proizlaze, čoveka koji se bori za ostvarenje tih posledica, ako u čoveku ne gledamo uskogrudnog talmudista, onda je Cankar bio marksist, koji je od svih svojih slovenačkih savremenika naj-

---

[4] Vidi, s tim u vezi, studiju B. Majera, *Marksizam, sodobna meščanska filozofija in svetovni nazor*, »Teorija in praksa«, Ljubljana, br. 10 1978.

dublje shvatio duh marksizma i u tom duhu rešavao mnoge probleme...«[5]

Uzeto izolovano, u vezi s pojedinim pitanjima, na primer filozofije, odnosno teorije, marksist je, naravno, onaj ko stoji na materijalističkoj poziciji, što je presudan uslov za dalje produbljavanje dosledno naučne analize i društvene teorije koja je potrebna za razvijanje klasne borbe u cilju socijalističkog preobražaja. Ali to nije uslov za prihvatanje (pa ni za delimično razvijanje) rezultata teorije i za odgovarajuću orijentaciju u praksi. Čovek koji nije marksistički klasno opredeljen može sa materijalističkog stanovišta razmatrati pitanja teorije saznanja, i obrnuto. U filozofiji i naučnom istraživanju marksisti se moraju boriti za materijalističke pozicije, ali ne smeju nametanjem takvih pozicija sužavati front ljudi koji su spremni da se u ključnim društvenim pitanjima marksistički klasno opredeljuju.

I onda kad se marksizam pojavljuje kao pogled na svet, on mora preći usko teorijske okvire — usmeravanjem pažnje ljudi na proces stvarne borbe za besklasno društvo, na razmatranje sopstvene pozicije i pozicija drugih, pri čemu se klasična pitanja pogleda na svet i razlike u njemu moraju pomeriti u drugi plan. Ako do toga ne dođe, on ostaje samo jedan od mnogih pogleda na svet, koji nema veze s marksizmom kao teorijskom osnovom društvenog preobražaja — nezavisno od imena koje nosi. Od marksizma se ne mogu odsecati njegovi pojedini sastavni delovi pa ga svoditi samo na jednu ravan (na primer, na teoriju o društvu u pozitivističkom značenju reči ili na socijalističku ideologiju), jer upravo ono do čega je marksizmu najviše stalo — a to je borba za besklasno socijalističko društvo — iziskuje postojanje i povezanost svih navedenih sastavnih delova i dimenzija, pa i formulaciju marksizma kao celovitog pogleda na svet. Međutim, navedeni primeri pokazuju kako se celina marksizma ne može svesti na celinu »marksističkih pogleda na svet, društvo i čoveka«, na »celovit marksistički pogled na svet«. Jer ovaj poslednji je samo jedan od načina postojanja marksizma — i to ostaje upravo onoliko koliko je povezan s teorijom i praksom klasnog pokreta, to jest koliko je *efikasan* u toj teoriji i praksi.

To ne bi trebalo naglašavati kad težnje za izolovanjem marksizma kao pogleda na svet ne bi bile objektivno uslovljene, a s tim i težnja ka dominaciji nekih apstraktnih dilema u odnosu na pogled na svet (u našem slučaju između materijalizma i ateizma, na jednoj, i teizma, na drugoj strani), do koje (težnje) nužno dolazi u takvoj misaonoj ili praktičnoj izolaciji.

Jedan od izvora takvih težnji su povremena zastajanja revolucionarne društvene prakse u pojedinim periodima, sredinama,

---

[5] *Včeraj in danes*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1974, str. 121.

sferama, gde, zbog odsutnosti marksizma na delu, ostaje samo marksizam u apstraktnom opredeljenju, koje tako (p)ostaje jedina i najudobnija legitimacija marksista, odnosno komunista, i zbog prednosti koje takva legitimacija — koja inače treba da se stekne radom — može doneti u odnosu na druge koji je nemaju. Otuda težnja ka naglašavanju značaja »dosledno marksističkog opredeljenja« pojedinaca, na jednoj, i (u takvom slučaju opravdani) protesti zbog privilegovanosti ateizma, odnosno ljudi određenog pogleda na svet, na drugoj strani.

Drugi potencijalni izvor takvih težnji je vaspitno-obrazovni sistem, koji po unutrašnjoj logici školske institucije i objektivno nastoji da marksizam svede na školski predmet, odnosno na niz školskih predmeta, ili pak da ističe, pa čak i izoluje marksizam kao apstraktni pogled na svet (mogli bismo reći: na nižem stupnju prvenstveno je reč o ovom drugom, a na višim stupnjevima — prevashodno o onom prvom).

Škola, pogled na svet, marksizam

Razume se, škola daje ono što može dati (radi čega je stvorena i zbog čega se bez nje ne može): obrazovanje i vaspitanje, školska znanja i pogled na svet. Stoga u školi, koja je nastala da bi ljude pripremila za njihovo mesto u postojećem svetu — bez obzira na učenje »za budućnost« — neizbežno dolazi do potiskivanja marksizma na nivo predmeta, na jednoj strani, i — ponekad kao prividna reakcija na to — pogleda na svet, na drugoj (marksizam, koji treba da bude prisutan kao ishodište i da idejno usmerava sve predmete, kao i da prožima celokupni nastavno-vaspitni rad itd.). Stvarna marksistička klasna podela i opredeljenje, interesi, položaj i perspektive učesnika školskog procesa ostaju po logici školske institucije u zagradi, podignuti na nivo apstrakcije (preneseni, na primer, u književnost), stavljeni u međunarodne okvire (perspektive socijalizma i klasna borba u kapitalističkom svetu, u trećem svetu, u drugim socijalističkim zemljama); pored toga, u školskim godinama najintenzivnijeg formiranja ličnosti u prvom planu su klasična pitanja pogleda na svet i etička pitanja u apstraktno radikalnoj formulaciji (šta je sreća, šta je smisao života, smrt, ideja ili materija itd.). Marksizam je time u školi nužno prisutan samo na određen način, deformisan je po meri školskih predmeta ili pogleda na svet. (To ne treba shvatiti kao specifičnu kritiku školske institucije. Mogli bismo pokazati kako se u radnim organizacijama marksizam često pretvara u kratkoročne političke ciljeve ili u čistu retoriku. Niko nema obezbeđen pijedestal za kritiku drugih. Marksizam je nova pojava u istoriji, koja se u isto vreme mora uključivati u postojeće institucije, pa ih i prevazilaziti.)

Time se ne pridružujem radikalnim kritikama škole; bez škole ne možemo, pa ni bez marksizma u njoj. Uspešnost mark-

sizma se ne može izjednačavati s uspešnim vođenjem nastave iz marksističkih predmeta u školi, a još manje s izolovanim idejnim uspehom postignutim u pridobijanju učenika za marksistički pogled na svet.

Ne bi se smelo prevideti da je pridobijanje ljudi za marksistički pogled na svet, čak s naglaskom na apstraktnim idejnim dilemama, takođe sastavni deo (ali ne jedini) borbe marksistički usmerenog radničkog pokreta za socijalistički društveni preobražaj. Celovita marksistička idejna usmerenost olakšava usmeravanje na celinu marksizma, čini ljude prijemčivijim za njega, učvršćuje i povezuje osnovna marksistička klasna opredeljenja u koherentno oblikovanu celinu. Religiozni ljudi moraju, pri današnjoj zvaničnoj crkvenoj doktrini, više ili manje sami povezivati svoje napredno društveno opredeljenje s religijom, odnosno između njih bar uspostaviti takav odnos da se ne isključuju. Mnogi ljudi su se u prošlosti — a i danas — opredelili za marksizam u njegovom klasnom jezgru, vezali se za njega i za radnički pokret prihvatanjem materijalističkih, ateističkih, opštih humanističkih odgovora marksističke filozofije na klasična pitanja pogleda na svet. To je posebno značajno za intelektualce i mlade ljude u vreme intenzivnog formiranja ličnosti; u istorijskom zatišju to je ponekad jedina mogućnost da se marksistička misao u nekim sredinama održi. Celovita idejna opredeljenost može biti prepreka uticaju religijskih ili religiji bliskih idejnih kompleksa i u društveno-političkim pitanjima. U sredini gde je komunistička partija jedini oblik posebnog organizovanja ljudi koji ne pripadaju nijednoj crkvi ateisti i nereligiozni su bar delom svojih interesa već orijentisani na nju, odnosno predstavljaju njenu rezervu (ali i opasnost da ona postane njihov zarobljenik).

Sve to valja imati na umu, ali u okviru Lenjinove maksime izgrađene upravo u vezi s tim problemom: nesuglasice u pogledu raja na nebu ne smeju otežavati jedinstvo u pitanjima raja na zemlji. Eventualna nastojanja za izjednačavanjem pogleda na nebeska pitanja ne smeju podsticati razdvajanja u odnosu na zemaljska (niti prikrivati stvarne društvene razlike), ne smeju otežavati ili čak onemogućavati jedinstvo stvarnog radničkog pokreta.

Ovaj potpuno jasno izražen Lenjinov stav onemogućava jednom zasvagda data »jasna« i »dosledna« rešenja: zahteva dijalektičku analizu svake konkretne situacije.

U slučaju škole i marksizma on iziskuje da uzimamo u obzir bar sledeće:

Kriterijum — koliko je škola prožeta marksizmom je njen (naravo, teško merljiv) učinak u pripremanju i osposobljavanju mladih ljudi za uključivanje u socijalističko samoupravno društvo i njegov preobražaj, a ni u kom slučaju samo broj njenih polaznika koji prihvataju marksistički pogled na svet. Ovo poslednje bi moglo poslužiti kao kriterijum jedino kad bi cilj marksizma

bio širenje shvatanja po ugledu na sekte. A ovako, to je samo jedan pokazatelj pored ostalih: u našim uslovima je isto tako značajno kako su osposobljeni i pripremljeni oni koji ne prihvataju sve elemente marksističkog pogleda na svet (mladi ljudi sami, a i kakav je uticaj škole u tom smislu na njihove roditelje), odnosno koliko škola doprinosi osposobljavanju i usmeravanju svih. Pri tom nije reč o uprošćenoj logici odnosa između maksimalnog i minimalnog programa; uspešan rad na izgrađivanju pogleda na svet može imati i negativan efekat na izvršavanje osnovnog zadatka ako se insistira na prinudi ili favorizovanju.

Dilema se ne može razrešiti ni tako (što predlažu neki predstavnici crkve) da se školsko vaspitanje i obrazovanje završi tamo gde počinju razilaženja u pitanjima pogleda na svet, da škola ostane jedino na pozitivnom naučnom izlaganju, a interpretaciju i idejnu »dopunu«, odnosno obrazloženje, da prepusti crkvi i drugim ideološkim faktorima, na primer partiji. Navedeno je već dovoljno argumenata u prilog tome da se škola kao osnovna vaspitno-obrazovna ustanova ne može jednostavno odreći određenih aspekata i nivoa obrazovanja i vaspitanja. Upravo bi crkva bila najoštriji kritičar škole koja ne bi pružala etičke i duhovne dimenzije, koja ne bi omogućavala formiranje celovite ličnosti — kako kažu pedagozi — i pomoću celovitog pogleda na svet. Škola mora omogućiti mladom čoveku da izgradi i zaokružen pogled na svet. Pri tom ne može zauzimati neku neutralnu poziciju, izvan svih pogleda na svet i iznad njih, ona mora da izabere jedan od njih. Tako nas bar uveravaju pedagozi, a i sa filozofskog stanovišta teško je tvrditi suprotno, osim u čisto tehničkom smislu. Kod nas je prihvaćen marksistički pogled na svet, kao stastavni deo i način postojanja marksizma, to jest pogled koji je sam svestan sekundarnosti ideoloških razlika, koji mora usmeravati ne ka razdvajanju ljudi s obzirom na pogled na svet, već ka njihovom jedinstvu, odnosno ukazivati na osnovne društvene razlike.

Već i zbog toga se on ne sme favorizovati na način koji bi nanosio štetu onome do čega je marksizmu stalo. A upravo bi se to dogodilo ako bi favorizovanje određenog pogleda na svet u pitanjima koja za marksizam nisu primarna otežavalo ljudima koji marksističke odgovore na ta pitanja ne prihvataju — da usvoje ono što je za marksizam, pa i za marksistički pogled na svet — ključno. A ključna su za marksizam naučna saznanja, vrednosna opredeljenja i istorijskomaterijalistička usmerenost (kao dosledno naučni ideološko-kritički metod pri razmatranju čovekovog položaja u društvu), koji predstavljaju uslov za dalje prevazilaženje klasnih odnosa u procesu izgradnje socijalističkog društva.

To bismo mogli i ovako formulisati: škola mora nastojati da učenici usvoje marksizam kao naučnu teoriju i metod, socijalističku vrednosnu orijentaciju, da upoznaju i razumeju filozofske pretpostavke i konsekvence marksističke teorije, i tako poma-

gati učenicima da oblikuju celovit pogled na svet, a da time ne anatemiše i ne onemogućuje druge poglede i da se ne bori protiv njih ukoliko oni ne ometaju onaj osnovni za koji se škola sama zalaže.

Školsko obrazovanje i vaspitanje moraju obuhvatiti idejne i etičke dimenzije, u meri u kojoj će omogućiti mladom čoveku da izgradi dovoljno celovit pogled na svet (i da za to ne mora da traži pomoć na drugom mestu), ali moraju biti tako usmereni da ne omogućavaju drugačija ili dalja obrazloženja i »nadograđivanje« svog osnovnog obrazovnog i vaspitnog sadržaja (da drugačija idejna opredeljenja sobom nužno ne donesu i drugačiju osnovnu društvenu orijentaciju). Uzmimo primer teizma — ateizma: škola ne može da ne bude naučna, laička, dakle »metodički ateistička«, ona učenicima mora omogućiti da na toj osnovi oblikuju dovoljno koherentan (marksistički, ateistički) pogled na svet, ali tako da ne onemogući eventualna kasnije teistička razmatranja ili dopunjavanja, niti pak obrazlaganja (metodičkog) ateizma svoje vaspitno-obrazovne sadržine i metode.

Na svaki način, to nije jasno i jednostavno rešenje, kao što bi želeli da dokažu oni koji misle da treba i da se može jasno reći da vaspitanje i obrazovanje imaju za cilj afirmisanje marksizma, pa dakle i ateizma. Sažeto rečeno, takva jasna i jednostavna pozicija je ravna sektaštvu ili, tačnije, »sektantstvu« u najstrožem smislu reči: postupanje koje ima za cilj pridobijanje pristalica (sekte, koja je definisana time da su njena uverenja i njeno postojanje već sami po sebi spasonosni). Međutim, marksizam je postao vodeća snaga radničkog pokreta i socijalističkog preobražaja sveta upravo time što je takvu jasnu i jednostavnu sektašku logiku (predmarksističkih utopijsko-socijalističkih sekti) prevazišao naučnom i dijalektičkom mišlju, specifičnim spojem teorije i prakse.

Zamerke crkve u pogledu ateizacije omladine u školama (uvođenjem »marksističkih predmeta« i jačim naglašavanjem marksističke usmerenosti škole) i favorizovanja ateista u društvu mogu da se obrazlažu samo na osnovu sopstvene religiozne vizije marksizma kao religije, odnosno sekte, ili na osnovu kratkih spojeva koje u praksi izaziva sektantsko shvatanje marksizma od strane nekih marksista, a pogotovu prosvetnih radnika.

Crkva i »ateistički« samoupravni socijalizam

U novije vreme smo ponovo sretali teze o ateističnosti ne samo marksizma već i »sadašnjeg samoupravnog socijalizma«. Treba reći da u Sloveniji baš takvih formulacija nije bilo, mada razgovori o društvu koje se gradi na »marksističkim (ateističkim) osnovama« posredno ukazuju na takav pravac razmišljanja. »Religije i crkve se nikako ne bi smele sa svojim pastoralnim radom i svojom teologijom staviti u službu izgradnje sadašnjeg (ateističkog)

samoupravnog socijalizma; one bi se od njega morale jasno distancirati u svom javnom životu, svojom religioznom svešću kao bitnim elementom...«.[6]

Da li su u katoličkoj crkvi ozbiljno razmislili o svim pretpostavkama i posledicama takvih i sličnih stavova? Šta zapravo crkveni predstavnici mogu zameriti ateističkom samoupravnom socijalizmu? Da li njegov cilj da ostvari »novu civilizaciju sa slobodnim čovekom, čija bi svest bila oslobođena svih iluzija, od kojih je najgora religijska« (Franić, na istom mestu)? O tome šta je cilj radničkog pokreta, čija je teorija marksizam, već smo govorili i ne bismo to ponavljali. Činjenica je da marksizam mobiliše i usmerava za »izgradnju socijalizma«, bez pozivanja na boga i božju volju, da se taj socijalizam ne gradi u božje ime i u veću slavu boga, da nema za cilj unapređenje religije.

Danas je socijalistički samoupravni preobražaj stvaran društveni proces, (razvojna) realnost, koju čine nebrojena dela ogromne mase ljudi u produkciji i reprodukciji njihovog života, u njihovom svakodnevnom životu. Niko ne sprečava vernika, teologiju i crkvu da taj proces interpretiraju i osmišljavaju i kao religiozno zbivanje, kao ostvarivanje božje volje, kao stremljenje koje je u skladu sa hrišćanskim načelima itd. Ali da li društvo i, recimo, »vlast« mogu prepustiti legitimisanje, osmišljavanje svoga rada jedino crkvi, i to jednoj određenoj crkvi, u društvu gde postoji više religija i ne mali broj nereligioznih? Da li osnovne društvene institucije treba da vide sebe (da to proglašavaju i zahtevaju i od drugih, dakle i od crkvene hijerarhije) kao izvršioce božje volje? Samo u tom slučaju društvene »strukture« ne bi bile »ateističke«. Da li crkva to zaista želi? Zar ona već nije bila suočena s takvim odnosima, s takvom sakralizacijom vlasti i društva, i zar se nije grčevito borila, i u toj borbi u evropskom prostoru, tamo gde je vlast bila uspešna, i podlegla; zar crkvena hijerarhija nije bila u većim konfliktima s društvom i državom, zar nije pretrpela veće žrtve u »hrišćanskim državama« sa religiozno legitimisanom vlašću nego u »sekularizovanim«, a-teističkim državnim uređenjima?

Zar nije optimalno za društvo i crkvu da u uslovima u kojima postoji toliko religija, uz veliku raširenost ateizma, društveno-politički život bude izgrađen i javno interpretiran kao a-teistički, bez pozivanja na (kakvog i kog?) boga. Zar je društvo, čija vlast (ne crkva) stavlja na vojničke opasače natpis »Gott mit uns« ili na novac »In God we trust«, za vernike katoličke crkve zato zaista prihvatljivije nego ono koje izlaganje o bogu prepušta crkvi i vernicima?

Kakav je smisao protesta protiv »ateizacije javnog života« i privatizacije religije? Zar crkveni predstavnici ne vide da je

---

[6] Franić, nadbiskup, »Crkva u svijetu«, br. 1/1979.

takav »javni ateizam«, ako već upotrebljavamo taj neadekvatni izraz, samo metodički, da ne znači negiranje religije, već samo stavljanje (ne)religioznih razlika u zagrade? Čime zameniti takvu »ateističku« javnost? Istina, težnja ka doslednom opredeljivanju religije kao privatne stvari vodi u raznim sredinama do zabuna, preterivanja, pa i besmislica — ali zar njen rezultat nije i stvarna mirna koegzistencija ljudi raznih veroispovesti i ateista kod nas; činjenica je da se velika većina vernika ne oseća prikraćenom ni u svojstvu vernika ni u svojstvu građanina, bez obzira na gromoglasne tvrdnje u verskoj publicistici i bez obzira na neke stvarne deformacije koje treba iskoreniti; rezultat te težnje je i mirno delovanje crkve u poređenju s mnogim zemljama s osetljivijim javnim mnenjem i sa zvaničnom podrškom religioznim opredeljenjima.

Ako se zahteva distanciranje od sadašnjeg »ateističkog« samoupravnog socijalizma, ako se govori o ozbiljnim rezervama prema njemu itd. — u ime čega se tako postupa? Verovatno je da katolička crkva ne može opstati bez distance prema svetu, u tom smislu da mu ukazuje na natprirodne perspektive, da nudi religiozne vrednosti, da ga religijski transcendira. U tom smislu je distanciranje crkve normalno. Ali crkva se distancira i od drugih postojećih i mogućnih zemaljskih društava, pa nema potrebe da posebno naglašava distanciranje upravo od samoupravnog socijalizma. Ovo poslednje bi imalo smisla jedino ako se nasuprot datom društvu istakne kao uzor drugačije društvo, stvarno postojeće ili model, ideal.

Da li samoupravni socijalizam izaziva potrebu za distanciranjem zato što nije dovoljno otvoren za religiju, što u poređenju s drugim društvima ne usmerava ljude ka natprirodnom životu, koji ih čini samodovoljnim i samozadovoljnim? Nameće se pitanje: da li je savremeni kapitalizam sa tog stanovišta manje ateističan, predusretljiviji prema religiji? Crkva može odgovoriti potvrdno, ali samo ako prihvati i potvrdi klasičnu marksističku tezu o društvenim korenima religije, ako, dakle, negira svoju sopstvenu poziciju. Inače, potvrdan odgovor verovatno nije mogućno dati ako se setimo kako je ta ista crkva optuživala kapitalistički, odnosno buržoaski savremeni svet zbog materijalizma, praktičnog ateizma, novog paganstva. Danas stvari izgledaju drugačije, ali da li stoga što je kapitalizam svoje kritikovane karakteristike izmenio ili je, pak, crkva svoje ponašanje i razmišljanje prilagodila novim buržoaskim odnosima? Put kojim je ona do toga došla je poznat: pošto se dugo protivila bezbožnosti novoga veka i suprotstavljala mu kao ideal pobožni srednji vek, naposletku je prihvatila postojeću kapitalističku društvenu stvarnost, s tim što se odlučno distancirala od liberalizma kao *doktrine*, i njemu, njegovom pogrešnom shvatanju inače sasvim prihvatljivih društvenih ustanova kapitalističkog društva, pripisala sve zlo u društvu s kojim se inače pomirila.

Ako ne može bez osećanja nelagodnosti i bez nade na uspeh ukazati na postojeće kapitalističko društvo kao neateističko, za boga i religiju otvoreno društvo, kao uzor nasuprot samoupravnom socijalizmu, da li onda treba da ponudi svoj model-ideal pravičnog i ujedno hrišćanskog socijalističkog društva? Ali, zar nije sudbina dosadašnjih takvih katoličkih i hrišćanskih alternativa kapitalizmu i socijalizmu isuviše poučna: takve alternative nisu to uopšte ni bile u pravom smislu reči, jer su kao rešenje nudile nešto što je bilo već preživelo, ili već postojalo kao stvarnost (rezultat organizovane borbe radničkog pokreta ili razvoja samog kapitalizma, a ne realizacije hrišćanskih zahteva); bili su to ideali koji su najčešće, i pored sveg hrišćanskog i prirodnopravnog obrazlaganja, samo izražavali praktične interese određenih slojeva u okviru kapitalističkog sveta i same kapitalističke klase, i predstavljali njihovu idejnu zastavu; bile su to alternative čijih su se ostvarenja njihovi stvarni ili samo formalni idejni tvorci uskoro stideli (Salazarova Portugalija, Španija i razni drugi korporativistički pokušaji). A poslednje pape i Drugi vatikanski koncil ne opominju bez razloga da crkva ne treba da se vezuje ni za jedan ekonomski i društveni poredak, da ne ističe više modele, već da od svih društava samo očekuje poštovanje ljudskih i hrišćanskih vrednosti.

Zar ta iskustva ne navode na zaključak da perspektiva crkve nije u tome da formuliše i nudi nekakve drugačije socijalizme (pa ni posredno pozivima na distanciranje od postojećeg), koji će biti otvoreniji za religiju i crkvu, manje ateistični, već da traži odgovarajuće istorijske oblike religioznog obraćanja čoveku u socijalističkom samoupravnom društvu (s posrednim efektima ne na socijalističke »društvene strukture«, već na individualni život čoveka i njegov smisao u novom društvu). To ne mora značiti poziv da se crkva, koja je mogla da nađe svoje mesto u svim mogućim i nemogućim društvenim sistemima, oportunistički izmiri još s jednim. Naime, katolički mislioci dosad nisu uverljivo pokazali u čemu je socijalistički samoupravni sistem u suprotnosti s osnovnim hrišćanskim načelima, osim ukoliko nisu izjednačavali socijalizam kao društvenu stvarnost i praksu sa svojim dedukcijama iz marksističkog »totalitarnog pogleda na svet«.

Ne može se reći da takve stvaralačke usmerenosti u katoličkoj crkvi, u svetu i kod nas, nema. Ali šta treba da znači tako često osciliranje između trijumfa i zvonjenja na uzbunu, sa uvek istim zaključkom u pogledu praktičnog ponašanja. Trijumf se objašnjava time: socijalizam, odnosno marksizam ne mogu katoličkoj crkvi ništa, brojčani podaci posle trideset godina to ubedljivo dokazuju — prema tome, možemo biti ofanzivniji u postavljanju zahteva za većim pravima crkve. A uzbuna: crkva i religija su potisnute na periferiju društvenog života, one nemaju više uticaja na osnovne tokove društvenih zbivanja — treba se sa svom odlučnošću boriti za šira prava u delovanju crkve (a pošto su pozicije crkve i religije u društvu već toliko oslabile, to se mo-

že jedino postići ako crkva nastupa kao borac za veću slobodu mišljenja i delovanja svih, pa i nereligioznih).

Svakako da su postojale i da još postoje izvesna ograničenja, crkvi nenaklonjena atmosfera u društvu, deformacije koje se ne mogu opravdati ako hoćemo da ostanemo verni sopstvenim načelima, mada se oni mogu ponekad razumeti kao posledica minulih konflikata i nepoverenja. Zahtevi koje danas ističe crkva[7] predstavljaju spoj zahteva za veća prava religioznih građana i prava same crkve, pri čemu različite definicije — šta je i ko je crkva, koja obuhvata dve hiljade crkvenih funkcionera i nekih 80 procenata krštenih Slovenaca, uz dodatne zamršene teološke interpretacije — omogućavaju razne verbalne manipulacije.[8] Otud, na primer, krilatica o tome da u javnom životu nema mesta za hrišćane, da mogu da se pojavljuju samo ateisti, da su stoga sredstva informisanja rezervisana za ateiste i slično. Ako se ljudi pojavljuju bez tablice s natpisom »hrišćanin«, »ateist«, kome to smeta, odnosno otkud potreba kod hrišćana za takvim tablicama ako ateisti mogu da se okupljaju i bez njih.

Ni marksisti — ako već imaju neku prednost — nemaju je zbog svog ateizma ili »doslednog materijalističkog pogleda na svet«. Istina je da je stav — da je članstvo u Savezu komunista nespojivo s religioznim uverenjem — prenošenje (ne)religioznog opredeljenja iz privatne u političku sferu, jer SK nije privatno udruženje ljudi ateističkog uverenja, već je politička organizacija s posebnom ulogom u društvenom sistemu. Ali politička praksa u čijim se okvirima izgradilo načelo — a danas u jugoslovenskoj partiji, odnosno u SK, već je to tradicija — da se u partiju ne primaju religiozni ljudi, oblikovala je i širok sistem političkog organizovanja, radi toga da bi se na socijalističkoj osnovi mogli društveno-politički angažovati i uključivati u rad i

---

[7] Franić, na primer, navodi sledeće zahteve koje bi, po njegovom mišljenju, morao obuhvatiti »neki budući protokol«: »Odstranjivanje u praksi svih pritisaka i smetnji u oblasti verskog obrazovanja; prestanak društvene diskriminacije vernika koji pohađaju crkvu i koji zbog toga ne mogu u društvu da zauzimaju značajnije položaje, jer nemaju 'moralno-političke kvalifikacije'; mogućnost vaspitanja dece i omladine u veri ili ideologiji roditelja, to jest da se u školi ne nameće ateističko, pa ni teističko, vaspitanje deci onih roditelja koji takvo vaspitanje za svoju decu ne žele; pravo na slobodno informisanje, s tim da verske zajednice i crkve dobiju mesto u televizijskim i radio-emisijama; mogućnost duhovne pomoći u svim bolnicama (što je sada u nekima zabranjeno) i zatvorima (što je svuda u državi onemogućeno); pravo na gradnju novih verskih objekata u novim gradskim naseljima i dozvola praznovanja Božića u novim gradovima« (»Crkva u svijetu«, br. 1/1979, str. 80).

[8] O tome opširnije u članku, pod istim naslovom, u časopisu »Teorija in praksa«, br. 7—8/1973.

oni ljudi koji nisu članovi SK. Samo *obe* ove karakteristike u međusobnoj povezanosti omogućavaju normalno življenje i razvoj jugoslovenske društveno-političke zajednice. Ukoliko se ne realizuje druga, postaje problematična i prva kao odgovarajući oblik afirmacije vodeće uloge radničkog pokreta, koji mora biti marksistički orijentisan i istovremeno povezivati široke slojeve. Uvidom u to objašnjava se zašto u nekim područjima i nekim sredinama, osim povremenih nesuglasica, nije bilo većih konflikata, a on nam, isto tako, pokazuje kako Savez komunista u sopstvenom interesu i u interesu socijalističkog razvoja mora biti opredeljen za istinski demokratsku otvorenost političkog sistema (jer tendencije ka deformaciji kadrovske politike na osnovu članstva u SK i učlanjavanja na temelju opredeljenosti za apstraktni pogled na svet zaista postoje). I baš kad je reč o katoličkoj crkvi ne bi trebalo zaboraviti kako je njeno vođstvo svojim anatemisanjem marksistički orijentisanog radničkog pokreta, zabranom saradnje vernika s komunistima i slično, doprinosilo idejnoj radikalizaciji toga pokreta u katoličkim zemljama. Isto tako, i današnji pozivi na distanciranje crkve od »ateističkog« samoupravnog socijalizma (uz mogućne nejasnoće u interpretaciji — ko je i šta je »crkva«) mogu da deluju upravo u suprotnom smeru.

Na kraju, kao uzrok što se crkva oseća nelagodno u socijalizmu navodi se činjenica da ona tu ima manje mogućnosti i prava na delovanje, da su joj uskraćena prava koja joj, kažu, po prirodnom redu pripadaju, odnosno koja je tokom cele dosadašnje istorije imala. Zaista, crkva danas ima manje prostora za delovanje, kao što je već i u građanskom društvu, u poređenju s feudalnim, izgubila mnoge nadležnosti i privilegije. Ali šta je sve crkva već imala ili zahtevala kao svoje u ime božjeg i prirodnog prava, u ime interesa ljudi, njihovog spasenja i zemaljske sreće; koliko puta je morala kasnije da konstatuje da je pogrešno zamenila određene istorijske oblike svoje uloge samom sadržinom. Govori se da crkva danas traži *modus vivendi* u socijalističkom društvu — označavajući time pristanak, silom prilika, na stanje u kome se, doduše, može živeti, ali koje još ne smatra normalnim stanjem. Ali zar nisu sadašnji »normalni« uslovi isto tako samo *modus vivendi* u bukvalnom i tehničkom značenju reči: u tehničkom, s obzirom na stanje koje je nekad bilo normalno; u bukvalnom, jer crkva mora *u svakom* društvu naći način života koji odgovara tom društvu i njenoj deklarisanoj misiji.

Danas, na primer, Zakon o verskim zajednicama u SR Sloveniji zabranjuje tim zajednicama vršenje delatnosti koje su po Ustavu i zakonima od opšteg ili posebnog društvenog značaja. Zakon ne tvrdi da su neke delatnosti koje crkva smatra za verske stvarno nereligijske, pa da ih *zato* izuzima iz crkvene nadležnosti. Njime se jednostavno pretpostavlja da su neke delatnosti toliko značajne da moraju biti organizovane na jednak samoupravan način i otvorene za sve građane, da su obaveza celog dru-

štva i da *zato* ne mogu biti prepuštene milosti i nemilosti pojedinih verskih zajednica, odnosno izložene neravnopravnosti do koje bi pri tom dolazilo usled (različitog) angažovanja raznih verskih zajednica. Pored ostalih, tu je, na primer, i takozvana karitativna delatnost, koju je crkva, pozivajući se na Evanđelje i na večne potrebe ljudi, obavljala vekovima kao jednu od svojih eminentno versko-moralnih obaveza. Da li zato treba po svaku cenu da brani dobrotvornu organizovanost u okviru svojih redova, koja svoje korene vuče iz srednjeg veka (i koju je u dobroj meri već ukinula buržoazija u protestantskim zemljama), ili finansijsko-birokratske ustanove koje je u istu svrhu osnovala u kapitalističkom društvu (nekad sa dobrim, a nekad i sa vrlo problematičnim rezultatima), i pri tom održava i stvara uporedne »strukture« sa svima napetostima koje su s tim povezane; ili da traži oblike koji odgovaraju novim uslovima i da i u tom slučaju razmisli o dijalektici odnosa između crkve kao profesionalne organizacije i crkve kao zajednice vernika?

Šta uopšte znači jadikovanje da su crkva i hrišćanstvo potisnuti na periferiju privrednog, političkog i, delimično, kulturnog života, da su istisnuti iz svakodnevnice masa i da zato mogu da postanu apstraktna, privatna, intimna stvar pojedinca? Opet — otkad su vidljive oznake, spoljna etiketa toliko značajni za hrišćanstvo? Inače, mogu li hrišćani da vrše neku svetovnu delatnost ili čak delatnost u svetu uopšte za ostvarivanje hrišćanstva, za njegovu aktualizaciju? (To može da bude dobro za tu delatnost samu — ali zar nije sada, kao i ranije, opasno za crkvu, kao što pokazuje iskustvo, od protestantizma pa sve do savremene radikalne teologije?) A ko se od teologa danas usuđuje da određene ekonomske, političke, vaspitne i kulturne sadržaje i oblike proglašava za hrišćanske? Kako je u tom pogledu neubedljiva i prva enciklika novog pape! Zašto bi hrišćanstvo bilo životnije, delotvornije ako bi se neki ekonomski, politički i kulturni sadržaj i oblik, neki model svakidašnjeg života afirmisao (nazvao i predstavio) kao hrišćanski? Jesu li hrišćani manje životni ako u životu deluju bez reklamnih etiketa?

Verovatno bi bilo od koristi da se na razgovore o raznim pitanjima u javnosti koja se tiču religije i crkve ponekad neposredno pozovu i predstavnici crkve, odnosno zastupnici katoličkih pogleda. Ali, šta bi hrišćanstvo time dobilo ako bi se u raznim diskusijama o konkretnim političkim, kulturnim, svakidašnjim problemima neki društveno određeni stavovi (obično više ili manje konzervativni, mada mogu biti i napredni, čak i radikalni) pojavili s etiketom »hrišćanski«? Takvu etiketu su u prošlosti dobili mnogi stavovi zbog uticajnosti slojeva čije su interese izražavali, odnosno takve etikete su bile potrebne da bi se određeni interesi lakše ostvarili.

Možda je takvo spoljašnje prisustvo hrišćanske etikete korisno za ugled i uticaj crkve u društvu; međutim, ako crkva ne

ume u društvu drugačije pokazati, na drugi način odbraniti svoj identitet i uticaj nego angažovanjem na »svetovnim« područjima, onda time ujedno priznaje da se odriče svoje osnovne misije ili da više ne veruje u nju. Kod nas ima dovoljno objašnjenja za takvu malodušnost. Da li je ona svesna toga da su njena moć i poštovanje koje danas uživa (veće nego u prošlosti kad je bila moćnija) u njenoj nemoći, u tome što nije prisutna kao nametnuti ili propisani autoritet u privrednom, političkom i kulturnom životu? Da li je svesna toga da bi veća moć, veća prava i nadležnosti za delovanje izazvali i jače protivljenje — i samih vernika (u Sloveniji nije bilo demonstracija protiv odluka o ograničavanju štampe, mešanja u porodični život i slično kao u drugim zemljama, iako crkva ovde zastupa iste stavove i mada su ti stavovi ljudima isto tako dobro poznati kao i drugde). Neki od zahteva koje slušamo u crkvi mogu se ostvariti konkretnim i postupnim odstranjivanjem određenih nesporazuma, u nekima se traži ono što se već ostvaruje, odnosno što je inače zadatak samih organizovanih socijalističkih snaga (pa crkvena inicijativa nije uopšte potrebna), a neki su, bar u sadašnjim formulacijama, neprihvatljivi. Bez obzira na svu sadržajnu raznorodnost zahteva, zar taj naglasak na zahtevima i kritici »spoljnog sveta« ne odvraća crkvu od mogućnosti — pa i zadataka s obzirom na njenu deklarisanu osnovnu misiju — koje ima »unutra« pri traženju istinskog *modusa vivendi*, načina života crkve u socijalističkom samoupravnom društvu, koji ne zavisi toliko od pojedinih većih ili manjih prava koliko od toga da li će umeti da nađe svoje mesto u (socijalističkom) svetu, mada ona sebe ne smatra za ustanovu od (ovoga) sveta?

Milutin Čolić

Između estetike i ekonomike

(O repertoarskoj politici bioskopa i o uvozu filmova)

Vrednost filmova koje uvozimo i prikazujemo nije, niti može biti, u isključivoj ili mahom u kompetenciji onih koji to rade, nego je uslovljena vrednošću same produkcije. Prevashodno, a neretko i odlučujuće. Ni distributer ni prikazivač ne određuju obim, profil i kvalitet produkcije, iako na to mnogo utiču, nego je upravo obrnuto: proizvodnja određuje kvalitet uvoza, odnosno filmskog programa — uglavnom.

Tačno je da prodavac nudi ono što kupac traži, to jest da proizvodnja zavisi od tržišta, ali, u našem slučaju osobito, nikad njegov uticaj nije toliki da ponudu uvek diktira. I stoga što je samo tržište kompleksnije no što se mahom smatra, jer, pored ekonomskih, implicira mnoge druge motive — socijalne, psihološke, pa i političke. Taj mnogostruki splet raznih okolnosti u dijalektičkom spoju produkcije i reprodukcije određuje tu njihovu međusobnu zavisnost.

A on se, taj splet, često menja mimo repertoarskih kriterijuma i planova uvoza i prikazivanja, a isto tako i mimo proizvodnih projekata, čak što ne ostaje bez posledica i na jednoj i na drugoj strani.

Pređemo li, međutim, na materijalne okolnosti snimanja filmova, postaje još jasnije da politika uvoza i bioskopskog repertoara u velikoj meri zavisi od objektivnog stanja produkcije i njenih daljih emisija. Jer, ma koliko držala do svojih merila i principa i vodila računa o stvarnim potrebama tržišta, ta politika se retko kada posve ostvaruje.

Proizvodnja u svetu oscilira — kako volumenom tako, i naročito, kvalitetom. Menja se i njen duh, baš kao i oblik, čije se reperkusije, prirodno, moraju reflektovati i na tržištu, odnosno uvozu filmova. Ponekad se menja i brže i spiritualno nenadnije nego navika, potreba i ukus tržišta, gledaoca. Neretko, tu potrebu gledaoca nalažu okolnosti koje su čak i izvan njega, pa tako i izvan repertoarskih planova distribucije (motivi i obziri razmene kultura naglašeni katkad i političkim konjunkturama). Itd.

Te promene u naravi proizvodnje uslovljava tržište, ali ne u meri i intenzitetom, kako se obično misli. Jer često i drugi, pa i sporadični ili spontani razlozi utiču na karakter i osobenosti filmova. Bilo da slede kakve komercijalne proračune i vizije producenata, ili pak hirove estetskih ćudi i pomodnosti. Mnogi »novi talasi«, »autorski filmovi«, modernisti, tradicionalisti, »neoekspresionizmi« i slični mali pokreti u svetu stvaralaštva — deluju i utiču na produkciju, a samim tim i na tržište, odnosno na repertoarsku politiku uvoza.

Oni to, naravno, čine i sad — istim, ili modifikovanim estetičarskim teoremama, u kojima dominira rezon i motiv vrlo subjektivnog, pa i isključivog, a što je mahom u opreci s potrebama i ukusom tržišta.

Jednom rečju, mnoštvo raznih, objektivnih i ličnih, razloga posreduje u formiranju kriterija i politike repertoara. U svim sredinama, mada s različitim konsekvencama.

Od filma se i živi...

Normalno je što insistiramo na razlogu i efektu kulture i estetike u politici repertoara, odnosno uvoza, ali često zanemarujemo okolnosti kako prirode filma tako i toga da je repertoar veoma uslovljen rezonom ekonomike.

Jer film nije samo estetika nego i ekonomika, i u filmu se ne samo uživa nego se od njega i živi. Film nije kantata, O'Henrijeva skulptura ili figuralna kompozicija, to jest čin umetničke apstrakcije i subjektivne stvaralačke preokupacije, nego fenomen u kome se, kao ni u jednoj drugoj umetnosti, imaginarno i realno, stvaralačko i ekonomsko međusobno ne samo prožimaju već i uslovljavaju.

Kolektivan po radu i merkantilan po reprodukciji, film je više no išta drugo podvrgnut računu, što se neizbežno reperku-

tuje kako u produkciji tako i na tržištu, odnosno u programskoj politici.

Mi, obično, sve (i više) znamo šta gledaocu, društvu, film, bioskop treba da pruže, ali najčešće nismo u stanju, ili nećemo da znamo šta film treba da dobije od gledaoca. Gledaocu je potreban dobar, to jest human, slobodan, progresivan i estetski ozbiljan film — što posrednik između njega i tržišta mora da zna. Posredniku, pak, moramo znati, potrebna je od gledaoca, odnosno društva, njihova svest o tome da se do takvih, dobrih filmova dolazi tegobnim putem sinhronizovanja estetskih sa komercijalnim zahtevima.

Gubimo često iz vida da uvoz filmova, repertoarska politika, zavise i od mogućnosti da se programski plan sprovede. Od materijalnih mogućnosti, koje su u naših uvoznika umnogome ograničenije nego u drugih, a ponekad takve da je iluzorno pojaviti se s takvim sredstvima na tržištu.

Otuda prednosti programa u pojedinim zemljama, kao što su, recimo, Francuska, SR Nemačka, Velika Britanija ili Italija, rezultat su većeg obima materijalnih sredstava njihovih distribucija. Ne gledaju Francuzi pre *Apokalipsu sad* zato što njihovi uvoznici bolje od naših znaju vrednosti toga filma, nego, pre svega, stoga što imaju više novca da ga pravovremeno otkupe.

Način na koji se uvoz filmova kod nas finansira razlikuje se od ostalih, bilo na Zapadu ili na Istoku. U jednih je to stvar privatnog poduzetnika, a u drugih — državnog. Kod nas nije ni prvo, ni drugo, nego se programske inicijative uslovljavaju i njihovo finansiranje samoupravno dogovara između organizacija udruženog rada u ovoj oblasti. Te inicijative se, međutim ponekad materijalno nedovoljno, ili nepravovremeno finansiraju. Sistem sticanja prava na sredstva za uvoz filmova ne garantuje ekspeditivnost, pa ni stalnost sume, usled čega izostaju i pravovremena planiranja, a kamoli realizacija fiksiranog programa. Naši uvoznici na tržištu mahom kasne, što, razume se, ne ostaje bez posledica. Kasne mahom stoga što rad počinju ne znajući ni koliko, ni kada će deviznim sredstvima raspolagati.

U Jugoslaviji ima danas 16 organizacija za uvoz i distribuciju filmova. Ne znamo da li, srazmerno tržištu, broju bioskopa, odnosno broju gledalaca, u nekoj zemlji ima više. Pored ostalih nepogodnosti, toliki broj distributera komplikuje posao i materijalnom stranom — sredstva se usitnjavaju ili se usporava njihova eksploatacija. Podsetimo li, međutim, da se i te organizacije po svojim osnovnim delatnostima razlikuju, onda se time heterogenost povećava, što efikasnost posla takođe umanjuje.

Postoji još jedna objektivna okolnost koja sprečava da uvoz filmova i opšta repertoarska politika potpunije ostvaruju svoje ciljeve. Znamo da je poslednjim propisima uvoz filmova kod

nas uslovljen — izvozom: da bi gledaocima omogućili određeni broj i kvalitet filmova, naši distributeri su obavezni da, u odgovarajućoj srazmeri, određeni broj filmova izvezu. Zahtev, koji je u privredi celishodan, pa zato i logičan, ali, eto, u delatnosti filma koji je i umetnost (i na kome motivu društvo upravo insistira), nije ostvarljiv. Jer teško je prihvatiti taj reciprocitet u uslovima naše filmske produkcije u odnosu na ponudu broja i kvaliteta svetske.

Nema sumnje da i to utiče na politiku uvoza.

U Jugoslaviji, što takođe znamo, u bioskopima nismo dosad videli poslednja dva Kjubrikova filma: *Paklena pomorandža* i *Beri Linodn* (gledali smo ih samo na FEST-u). Ne zato što distributeri nisu znali njihovu vrednost, ili što nisu želeli da u te filmove sredstva ulože, nego stoga što Kjubrik svoje filmove svetu prodaje na procent, a po našim dogovorima takav uslov nije prihvatljiv. Uvoznik je, naprosto, nemoćan da za gledaoca u takvim slučajevima išta učini.

Mi, kao što se zna, nismo doskora mogli da gledaocima u bioskopu omogućimo da vide američki film *TV-mreža* (nije bilo mogućno imati ga ni na FEST-u). Razlog je poznat: Jugoslaviju u toj, i u sličnim prilikama, tretiraju isto kao i zemlje kojima se ta vrsta filma (kritičkog) ne prodaje, ili se to ponekad čini, ali kasnije. Prema tome, i politički razlozi onemogućuju realizovanje zamišljenih repertoarskih planova. Slično je i s nekim filmovima sa Istoka, pa čak i iz nesvrstanih zemalja (*Sunce hijena*, koje je Tunis zabranio za prodaju, pa čak i za prikazivanje na FEST-u). To je takođe van moći uvoznika.

Na repertoarsku politiku utiču ponekad i izvesni specifični zakoni tržišta, odnosno principi pojedinih proizvodnih i distributerskih svetskih kuća. Tako, na primer, naši uvoznici nisu bili u stanju da na vreme prikažu našem gledaocu spektakle kakvi su, na primer, *Rat zvezda*, ili *King kong*, čak. Takve »hitove« ne daju u početku eksploatacije malim distribucijama, malim tržištima — ukoliko, poput švajcarske ili sličnih, bogatijih, nisu spremni da izbroje tražene, a to će reći velike sume dolara. Zato naš distributer, mada on takođe zna prednosti aktuelnog repertoara, mora da čeka, čime čeka i naš gledalac.

Kada jedan francuski (zapadnjački) ili sovjetski distributer odluči da kupi jedan film, onda on, po sklopljenom ugovoru, uplaćuje novac vlasniku toga filma. Prvi sa svoga privatnog, a drugi sa državnog računa. Naš distributer, i kada su mu prethodnom distribucijom deviznog fonda dolari obezbeđeni, nije to ponekad u mogućnosti da učini! Jer je banka, iz nekakvih naših ekonomskih, ili devizno-finansijsko-političkih razloga, zaustavila prodaju, izvoz deviza. I to (u poslednje vreme osobito) utiče na ažurnost našeg bioskopskog programa.

Sve te okolnosti mi, analizirajući politiku uvoza i filmskog fonda naših prikazivača, pokadšto gubimo iz vida te u svojim kritičkim ocenama ne operišemo svim neophodnim argumentima.

Odnosi . . .

Kažemo da je film kolektivna umetnost, pri čemu se, gotovo po pravilu, misli na stvaralaštvo. To je, međutim, tačno jednim, makar i prevashodnim delom, ali to ne može biti cela istina. Moramo naučiti da jedno filmsko delo, njegovo nastajanje, razmatramo i kvalifikujemo u njegovoj ukupnosti — od časa kada se zamišlja do njegovih krajnjih konsekvenci, to jest do prikazivanja. Znači, kao proces koji, pored kreativnog, podrazumeva i čin produkcije, distribucije, prikazivanja, kao i odnosa javnosti — stručne ili društvene. To su faktori čije je jedinstvo u radu — na filmu nedeljivo i isto, bez obzira na različitost posla koji obavljaju. Bez obzira čak i na to što jedna delatnost drugoj može biti na izgled oponentna, kao, na primer, stvaralaštvo i kritika. Štaviše, ukoliko su jedna prema drugoj aktivnije i kritički delotvornije, utoliko njihova međusobna zavisnost i radna sprega postaju jače i rezultatom efektivnije.

Kauzalnost tih na izgled disparatnih profesija u stvaranju filma je ne samo prirodna no i neizbežna, i tamo gde se njena logika dobro shvata njihovi međusobni odnosi su bolji i nastojanja da nađu najcelishodniji modus kolaboracije lakša. Jer to je, kako se kaže, lanac u kome, ako jedna spojnica puca, dolazi do posledica koje obično svi trpe.

Kakvi su ti odnosi u nas? Odnosi: autor — producent — distributer — prikazivač?

Protivrečni, uglavnom: bilo između sebe ponaosob, ili prema zajedništvu posla uopšte. Svako, više ili manje, deluje za sebe, iako zna da je njegov rad u striktnoj vezi s radom onoga njemu najbližeg. Saradnju do koje, razume se, mora dolaziti — shvataju mahom kao neposrednu korist, kao neizbežno zlo, maltene stalno se u sebi pitajući: kako da se toga do sebe otarasi! Sarađuju sa osećanjem da se, kada bi samo moglo, na toj saradnji jedni drugima zahvale . . .

Autor je u neprestanoj sumnji producenta; producent je u strahu da mu ovaj u nečemu ne podvali — time, recimo, što bi prekoračio finansijski plan, ili što bi realizacijom usvojenog scenarija odstupio od dogovorenog koncepta.

Autor, čak i kada, snimajući, ulazi i sam u materijalni rizik (ulaganjem svoga honorara), nema, ili gotovo da nema, nikakve ingerencije u to kad i kako će njegov film biti distribuiran, odnosno prikazan. S producentom je to isto, iako u film sva, ili gotovo sva sredstva ulaže on, a ne distributer, a naročito prikazivač. Da

producent nema uticaja na prođu svoga proizvoda na tržištu — toga nema nigde u svetu.

(O autoru i proizvođaču govorimo u vezi sa distribucijom i prikazivanjem domaćeg filma.)

O stranom kad je reč, nas interesuje relacija: uvoznik — prikazivač. Kakvi su tu odnosi?

Nisu prirodni, pa, prema tome, ne mogu biti ni dobri. Ponekad takvi da se cilj uvoza, odnosno repertoarske politike, time krajnje relativizira, a u slučajevima pojedinih filmova pokazuje se i iluzornim. Saradnja je tegobna, ponekad i iznuđena — uz obostrano mišljenje da jedan drugome rade, tako reći, o glavi. Distributer koji u prikazivanje ulaže svoj film, odnosno procent koji mu od prometa pripada, obično takođe nema upliva na bioskopski program. On ne može da zna u kojim će uslovima njegov film biti prikazan, pa tako o tome ne može ni odlučivati.

Kada će jedan film biti na repertoaru, u kojoj dvorani, kako javnosti prethodno sugeriran i propagiran, na koji će se način pratiti njegovo prikazivanje — zavisi isključivo od prikazivača. Da li se taj film prikazuje u terminu: oktobar—mart (to jest u punoj sezoni), ili u terminu: april—avgust (van sezone); da li je u dvorani centra ili na periferiji, odnosno u boljim tehničkim i drugim pogodnostima, ili ne; da li je publici dobro predstavljen, reklamiran ili nije, i da li će njegove projekcije biti neprekinuta briga prikazivača, ili neće — to ne zavisi od distributera!

Taj posao jeste u osnovi prikazivačev, ali ne može, niti je korisno, da bude irelevantan za uvoznika, to jest onoga koji, ulažući prvi, ako ne jedini, novac u taj film rizikuje. Oni su obično izvan toga »lanca«, a ukoliko ponekad izdejstvuju svome filmu tretman kakav misle da bi u bioskopu trebalo da ima — to postižu uglavnom molbama, ili čak kakvim koncesijama u pogledu procenta i slično.

Prema tome, kakav je naš filmski repertoar ne zavisi samo od onoga koji ga uvozom predlaže nego i od onoga koji taj repertoar sačinjava. Može jedan distributer uložiti trud, novac, rizik da kupi film za koji on sam i javnost imaju interesa, može da u njega uloži i više nego što je mislio, upravo radi toga interesa (kao što je svaki činio i prilikom programiranja FEST-a) — ali to neće značiti da ćemo taj film, analogno trudu i ceni za njega, i analogno njegovoj vrednosti, imati na programu kada želimo.

Ne znam da li neki od distributera ima svoga predstavnika u, recimo, programskom savetu nekog od prikazivača. Nisam čuo da ima, ali ako nema, to ne može da bude normalno.

I obrnuto: takođe ne znam da li neki od prikazivača ima svoga predstavnika u programskom savetu nekog od distributera. Nisam čuo da ima, ali ako nema, to takođe ne može da bude normalno.

Prikazivač, koji je najneposrednija spona između tržišta (to jest gledaoca) i uvoznika, ne bi trebalo da je po strani od repertoarskih ideja, intencije i planova njegovih. Njegov glas se mora osluškivati, bez obzira na ostale glasove koje distributer sluša (kritika i društvena javnost) i bez obzira na to što je prikazivač sklon da taj svoj glas sluša on sâm.

Nije reč o saradnji koja bi se odnosila na program filmova neposredno, nego i na program i probleme kako uvoza tako i prikazivanja uopšte. Jer ne može distributeru biti svejedno, na primer, kakvo je stanje kinematografske mreže, kinofikacije uopšte, odnosno ne može prikazivaču biti svejedno da li i kakvih nevolja ima uvoznik prilikom otkupa filmova.

Jednom reči, saradnja naše distribucije i prikazivačkih organizacija, makar sad bila nešto bolja, tradicionalno nije dobra, te ne može biti slučajno što su prikazivači doskora bili izvan poslovnih i drugih organizacija producenata, autora i distributera. To nije moglo biti bez posledica.

Kad govorimo o prikazivanju, neretko previđamo mesto i ulogu televizije u tome poslu, iako je ona, zapravo, najveći prikazivač. Nemerljiv je njen uticaj u svim vidovima delovanja filma, te stoga ne može biti irelevantno kakva je njena repertoarska politika, i da li se ta politika usklađuje sa opštim intencijama kulturne, društvene i pedagoške funkcije filma u nas.

Ne mislimo da ona tome protivreči, ali u ne malo slučajeva mogućno je osvedočiti se da bi dogovaranje s »velikim ekranima« dalo višestruke koristi. Saradnja, iako bolja no ranije, nije ni prisna ni sistematična, pa se javljaju i odnosi koji štete zajedničkom poslu. Odnosi TV i kinematografskih prikazivača i distributera svode se uglavnom na materijalne aranžmane i sporadične sporazume. Još nije načelno razmotren niz pitanja koja obe strane interesuju, kao na primer: kada televizija može jedan film prikazati na svome programu, da li je normalno da kinematografsko delo premijeru ima na televiziji pre nego u bioskopu, da li filmove (ili bar značajnije) treba na televiziji prikazivati kao u kino-dvoranama, to jest isključivo komercijalno, ili bi tim projekcijama trebalo dati značenje kulturne priredbe itd.

Televizija je moćna te i podsvesno katkad smatra da je sama sebi dovoljna, po strani je, te parama uglavnom rešava odnos sa distributerima ili prikazivačima (*Dvadeseti vek* je, kako znamo, upravo tako premijerno prikazala). No, bez obzira na to ko je jači, a ko devizama slabiji, odnosi televizije i distributera i prikazivača moraju drugačije biti motivisani. Neka i dalje svako svoj program pravi, ali postoje mnogi oblici saradnje koji bi jugoslovenskom filmskom gledaocu omogućili da na oba ekrana vidi i bolje i aktuelnije filmove.

Kakvi su, najzad, odnosi samih distributera? Takvi da se, u raznim prilikama, uzimaju kao primer saradnje radnih organiza-

[illegible] pa se [illegible] bez posetioca [illegible] je i sve je više [illegible] sta- [illegible]

[illegible] se [illegible] povećava bioskopi [illegible] sve više muka oko programi- [illegible] u obasku, u uvozu [illegible]

filmovi kasne, znači, i u prikazivanju, što repertoar čini još neaktuelnijim.

Kakva je nacionalna struktura ovih oko 280 filmova što su nam prezentirani u jednom od materijala?

Ti filmovi potiču iz 30 zemalja, pa se, stoga, ne može smatrati da gledaocu pružamo potpuniju informaciju o stanju, rezultatima i intencijama filmskog stvaralaštva i produkcije u svetu. Mnoge zemlje i regioni, pa i kontinenti čak (iz Australije samo jedan, a iz Južne Amerike nijedan film), nisu u tome programu zastupljeni.

Poreklo, naravno, ne podrazumeva kvalitet, pa ipak je teško pretpostaviti da, recimo, argentinska ili brazilska kinematografija nisu imale film koji bi odgovarao našim merilima. Itd.

To je jedna nesrazmera.

Druga bi bila među samim kinematografijama čije smo filmove uvezli. Nesrazmera ima više vrsta:

a) Od pomenutih filmova, oko 200 su zapadne produkcije, 51 je iz socijalističkih zemalja, a samo 11 iz nesvrstanih. Razume se, opasno je operisati shemama, tim pre što se u ovom poslu moramo držati, pre svega, *kvaliteta.* Pa ipak, teško je poverovati da je proporcija toga kvaliteta baš ovakva kakvu nam predočava data lista. *Dobar film* jeste prvi kriterij, ali ne mali broj filmova poljske, mađarske, odnosno alžirske ili senegalske kinematografije mogao je odgovoriti tim kriterijima.

Predrasuda koju gledalac, ponekad s pravom, a u poslednje vreme ne baš s pravom, ima prema delima tih kinematografija kao da se delimično zadržava i u distributera. Materijalni rizik koji bi se uvozom njihovim preuzimao mogao bi se deliti (pa tako i izbeći) sa televizijom. Ali strah od *numerusa klauzusa* liste od toga ih odvraća, odnosno motiv zarade je jači, te se rezervisana mesta čuvaju za rentabilnije, — američke i slične.

b) Oko 90 filmova američke produkcije je na ovoj listi, što čini njenu trećinu! Da li je stvarno takva kvalitativna srazmera? Svi znamo da nije, niti je normalno da bude (jer se od 10 američkih može naći toliko boljih u Italiji, Francuskoj i Engleskoj, ako ne u SSSR ili u nesvrstanim zemljama) — pa ipak na favorizaciji američkog filma insistiramo. To jeste vodeća kinematografija sveta, nudi mogućnost više vrednosti, od umetničke do komercijalnih, ali ja govorim samo o — boljoj *proporciji.* Da je, umesto tih deset holivudskih, uvezeno s drugih strana toliko, dobilo bi se i u vrednosti i u informativnosti, i u politici programiranja, odnosno kulturno-društvenog delovanja.

c) Ako italijanski, francuski i engleski film zadržavaju svoje stare pozicije koje su, više-manje, realne, ne bi se, međutim, moglo reći da je prirodno što na toj listi imamo samo jedan švedski, dva španska, samo tri iz SR Nemačke (a osam iz DR

Nemačke!), tri iz Poljske, koliko i iz Rumunije za čiju se kinematografiju zna da je u krizi. Itd.

d) U kakvim je repertoarskim srazmerama naš film teško je reći precizno, jer ni u jednom materijalu nema podataka o njemu. No mogućno je, možda, reći da se eksploatiše gotovo u meri u kojoj se i proizvodi, ali ne uvek i prema kvalitetu, odnosno naravi pojedinih filmova. Njihov program je uglavnom aktuelniji, ne čekaju na termin kao ranije, ali raspored im nije najcelishodniji. Na primer, filmovi ekskluzivnijih sadržaja prikazuju se ponekad u dvoranama čije je gledalište drugačijeg kulturnog profila. Prema nekima je prikazivač netrpeljiv, pa iako zna da su od posebnijeg značenja, otkazuje im gostoprimstvo pre no što za to pruže razloge (*Grč*, recimo).

Naš bioskopski repertoar stvara predstavu raznovrsnosti. Odista svih je tu rodova, čak i onih zbog kojih počinjemo da ustanovljujemo nove žanrove, kao na primer »karate«, a u poslednje vreme i »kung fu«!

Dobro je da bioskopi imaju što više vrsta filmova, pa ipak najbolja je vrsta — *dobar film*, bez obzira na poreklo, rod, tehniku i slično.

Takvih nema mnogo, manje ih je no pre dve-tri godine, i sve ih je manje!

Ali vratimo se listi — šta nam ona o tim vrstama kaže:

1. Najviše je kriminalističkih (34); među njima je malo onih kojima bi to bila samo forma tretiranja socijalnih, političkih, moralnih ili drugih problema sredine iz koje potiču. Mahom su to »trileri«, »zabavni filmovi na višem ili nižem profesionalnom nivou« — kako se u tome dokumentu kaže.

2. Zatim, komedija (33) lakih i površnih slika koje jeste da relaksiraju i »pomažu varenje«, kako se to ističe, ali bojimo se da je sve više onih što odmažu duhu. Život nije »petrogradski prospekt«, kako bi rekao Ostap Bender, te poneka od tih »zabavnih komedija« sugerira bezbrižnost, indiferenciju, pa i idealizovanu sliku sopstvenog sveta ili sveta uopšte. Bojimo se da se posredstvom njih u naš program sve više uvlači duh malovaroškog poimanja čoveka, života i odnosa prema njemu. Jednom reči, inertno i pasivno osećanje sebe u vremenu i svetu u kome živimo.

3. Trideset avanturističkih filmova, koji posle ovih dolaze, pojačava prethodni utisak: život je više ili manje splet okolnosti izvan nas, slučajnih, te kao da nije naše da ga odgonetamo ili da ga preobražavamo. Sve je kao na ruletu, te lično htenje ili samopregor, nemir ili protest ne donose ništa. Od toga do uzaludnosti nije daleko, te pasivnost i ravnodušnost počinju da bivaju regulativi našeg svakodnevnog i načelnog shvatanja i ponašanja!

4. Makar i nenamerno, pojedini filmovi, svojom ispraznošću, relativiziraju ili gase čovekove unutarnje impulse i htenja, ambicije

ili angažman. »Laisser passer« — kao da je njihova poslanica odnosa prema realnosti.

5. Ukoliko izbegnemo toj irelevantnosti ljudskog subjekta u iskušenjima svakodnevnice, emociju gledalaca sve više počinjemo da podstičemo filmovima žestokih slika, naturalizmom i brutalnošću. Jedino u šta čovek može danas verovati jeste, maltene, sila — samo se njome može eventualno nešto postići. Jer sve drugo nije u stanju da nam omogući pravdu, ideal sreće!

Film vrste *Poslednji krici Savane*, pak, po mome mišljenju, flagrantan je slučaj patologizirane psihe i shvatanja mesta i funkcionisanja ljudske jedinke u dobu u kojem je ugrožena. U stvari, metafora sračunate i perfidne namere, daleko od iskrene težnje da se u ljudožderskom svetu upozori na tragičnu sudbinu čoveka.

Dodamo li zbiru takvih, dvadesetak ljubavnih ili pak socijalnih melodrama, zatim repriznih ili »špaget«-vesterna (uglavnom), desetak erotskih, sedam karate, ili kung-fu pustolovina — sama po sebi se izlučuje istina da je filmu ozbiljnih socijalnih, etičkih, društveno-političkih i kritičkih dela ostavljeno zabrinjavajuće malo mesta. I brojem (samo ih je petina takvih) i sadržajnošću — bilo zato što je među njima manje obaveznih društvenih hronika, neaktuelnih ili sižea naivne i idealističke vizije i projekcije društvenih zbivanja.

Film *Ceo život je pred tobom*, sa izvrsnom Simon Sinjore, koji je i nosilac «Oskara«, ne smatram simptomatičnim za programska opredeljenja repertoarske politike. Ali ta priča o arapskom detetu kome nema života bez okrilja majke Jevrejke — nije ni humana, u stvari, iako je tako motivisana — pored toga što sadrži implikacije koje je ni politički na našem programu ne opravdavaju.

Ne govorim o tome da je naš repertoar slab, da dobrih filmova nema, nego o tome da je svetska produkcija u mogućnosti da ponudi više dobrih no što ih je. Izvesno je takođe da su planove uvoza omele i neke objektivne okolnosti, pa ipak ne mogu se zanemariti i lični razlozi tome.

Da nabrojimo samo neke od onih što su, mislim, mogli takođe biti na ovoj listi uvezenih: *Čovek od mramora, Vezane oči, Jesenja sonata, Krik žene, Alambrista, Nož u glavi, Venčanje, Carstvo strasti, Dosije 51, Plava kragna, Nacionalni lov, Momci iz Brazila* itd.

Dela su to izrazitih socijalnih, političkih ili ljudskih problema, vrlo živih i aktuelnih sadržaja i, većinom, osobitih estetskih vrednosti.

Razume se, bioskop nije marksistički centar ili institut za društvena i politička istraživanja. A ni đačka klupa iz koje gledaoci treba da slušaju tolkovanje svekolikih istina života. On je

mesto i psihičke rekreacije čoveka, medij i neke njegove unutarnje ravnoteže. Samom prirodom film podrazumeva i zabavu.

Ali reč je *o proporciji,* za koju ne možemo tvrditi da je u poslednje vreme prirodna. Odveć je mesta dato filmovima duhom niščih, kiču, pa i sadržajima što relativiziraju podsticaje učenja, znanja, rada, koji stvaralački mladog čoveka dezangažuju, ili mu spretnost manipulacije sugeriraju kao model, filozofiju života.

Jedan sam od retkih što su duže vremena govorili, i to lako dokazivali, da je repertoar naših bioskopa jedno vreme (1973—1978) jedan od najboljih u svetu. I to je doskora zaista bio. Sad, na žalost, to više želim da kažem nego što za to imam dokaza.

Ali ipak verujem da su ove slabosti uvoza i repertoara periodični zastoji koji su i objektivno neizbežni. To nije, niti može biti, opredeljenje repertoarske politike. Ćudljivi su putevi svetske produkcije, i okolnosti u kojima deluju ove naše radne organizacije, bez obzira na njihov lični udeo u tim disproporcijama, o čemu njihovi poslenici nemaju iluzija.

Žarko Papić

Da li je samoupravljanje moguće?

(Povodom teksta D. Žarkovića »Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva«, »Socijalizam«, br. 4/1979)

Razvoj teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja, nesumnjivo, zahteva kritička sučeljavanja teorijskih stavova. Naravno, ne same polemike radi, već u prilog unapređenju teorijskog rada koji za cilj ima, praktično i teorijski, razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Ovaj je tekst, pre svega, motivisan time. Svoj nastanak on, međutim, duguje i nešto konkretnijim razlozima.

U časopisu »Socijalizam«, br. 2. od 1979. godine objavio sam tekst *O socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje* (osvrt na knjigu M. Korаća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje,* IC »Komunist«, Beograd, 1977). Tekst D. Žarkovića *Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva* (»Socijalizam«, br. 4/1979) pisan je istim povodom, dakle o istim temama, međutim, sa potpuno različitim polazištem, stavovima i ocenama. Budući da su tekstovi objavljeni u istom časopisu i povodom iste knjige čini mi se, principijelno,

jedino mogućim da teorijski branim svoje mišljenje o problemima o kojima je reč.

Na kraju, nezavisno od svega, smatram da su stavovi u tekstu D. Žarkovića neobično inspirativni za kritičku analizu, te je otuda potreba njihove kritike određena i razlozima opštije prirode.

I

1. Na početku svog teksta D. Žarković otvara veoma značajnu temu »modela socijalizma« pitanjem — »postoje li razne vrste, razni modeli socijalizma koji se međusobno *toliko* razlikuju da ih ne može obuhvatiti jedna nauka — politička ekonomija socijalizma, već su nužne *posebne* političke ekonomije socijalizma (kao, na primer, politička ekonomija samoupravnog socijalizma, politička ekonomija administrativnog socijalizma i druge«)[1].

Pošto je »lako zaključio« (»na šta upućuje i njen naslov«, — kaže D. Žarković u svom tekstu) da M. Korać u svojoj knjizi smatra da »postoje bitne razlike među raznim socijalizmima, koji, po njegovom mišljenju, predstavljaju čak različite načine proizvodnje i da su nužne posebne političke ekonomije tih različitih socijalističkih načina proizvodnje«)[2], D. Žarković se takvom mišljenju usprotivio ističući svoju saglasnost sa stavom E. Kardelja, navodeći pri tom veći fragment njegovog izlaganja, iz kojeg ovde izdvajamo samo jedan deo: »nisam pristalica tzv. teorije o različitim modelima socijalizma. Istorijski uzeto, socijalizam je jedinstven svetski proces u koji spadaju različiti pojavni oblici ... To kako se svi ti procesi politički i idejno izražavaju — druga je stvar. Ali *istorijski uzeto svi ti potoci se na kraju krajeva ulivaju u jednu reku*« (kurziv — Ž. P.).[3]

Pažljivijim čitanjem knjige M. Koraća vidi se da je primedba D. Žarkovića potpuno neopravdana. Naime, M. Korać niti je napisao niti je implicite dao osnove za zaključak da smatra da u socijalizmu postoje različiti načini proizvodnje te da su nužne njihove posebne političke ekonomije. Bilo bi zaista »lako« izvući takav zaključak samo iz naslova knjige ili, drukčije rečeno, čini se da D. Žarković nije dovoljno pažljivo pročitao knjigu koja je predmet njegovog kritičkog osvrta.

Potpunije razumevanje problema o kome je reč, međutim, zahteva nekoliko napomena, bar sažeto datih.

---

[1] D. Žarković, *Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva* (povodom knjige M. Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*), »Socijalizam«, br. 4/1979, str. 122.

[2] Isto, str. 122.

[3] Iz intervjua E. Kardelja »Borbi«, 30. aprila, 1. i 2. maja 1974. godine (prema D. Žarkoviću).

a) Socijalizam je istorijski proces, prelazna etapa od kapitalizma ka komunizmu. Različitost oblika socijalističkog razvoja svoje korene ima u specifičnim istorijskim uslovima zemalja u kojima se socijalizam razvija i, na osnovu toga, u različitom, istorijski gledano, tempu razvoja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u pojedinim zemljama.

b) Sva iskustva socijalističke prakse u svetu pokazuju da su nastajanje i razvoj raznih oblika samoupravljanja nerazdvojno vezani za svaki napredak socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. »To što je samoupravljanje relativno tek na početku može se objasniti, između ostalog, time što se socijalizam kao celovit društveni sistem počeo razvijati u nerazvijenim zemljama ... Socijalizam u takvim zemljama, naime u svojim prvim fazama, ima velikim delom da rešava tek one zadatke privrednog razvoja koji pripadaju epohi kapitalizma, a kapitalizam ih nije rešio i više ih ne može rešiti. A karakter tih zadataka nameće i određene forme »pozajmljene« iz epohe kapitalizma, koje ne pogoduju razvijanju radničkog samoupravljanja.«[4]

Polazeći od ovoga stava mislim da je lakše razumeti različitost oblika razvoja socijalizma i različitosti u stepenu razvijenosti socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u raznim socijalističkim društvima.

c) Ključno je, naravno, pitanje karaktera »jedne reke« u koju se ulivaju svi »potoci« različitih socijalističkih oblika. Odgovor na to pitanje daje istorijska praksa svakog koraka napred u razvoju socijalističkih odnosa, praksa koja nedvosmisleno pokazuje da je samoupravljanje »opšta zakonitost napretka socijalizma čije forme, naravno, mogu biti veoma različite«.[5]

»Težnja ka samoupravljanju imanentna je svakom socijalističkom kretanju, i bez samoupravljanja nema ni socijalizma. Jer, samoupravljanje je oblik takvih proizvodnih odnosa u kojima radni čovek dobija mogućnost neposrednog upravljanja i odlučujućeg uticaja na sredstva, uslove i plodove svoga rada ... A to i jeste suština socijalističkih odnosa među ljudima.«[6]

d) Najzad, pri razmatranju problema »modela socijalizma« potrebno je imati u vidu i jedan njegov, važan, konkretno-istoriski aspekt o kome je E. Kardelj precizno izneo mišljenje, koje opširnije citiram:

»Neretko se čuje teza da se socijalizam razvija prema opštim zakonitostima, pa prema tome ne može biti različitih »modela« so-

---

[4] E. Kardelj, *Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji* (uvodna studija u knjizi, *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1976*), »Privredni pregled«, Beograd, 1977, str. 10.

[5] E. Kardelj, isto, str. 10.

[6] Isto, str. 9.

cijalizma. Jedno i drugo je samo po sebi tačno. Ali suština problema je u tome što se veoma različito tumači šta je to »opšta zakonitost« i šta je to »model«. »Opšta zakonitost« je dijalektički proces. Zato se i socijalizam razvija kroz protivrečnosti, koje nameću i različite oblike i različitu dinamiku njihovog razrešavanja. Upravo je to opšta zakonitost. Međutim, savremeni socijalistički dogmatizam upravo baš negira dijalektički karakter opštih zakonitosti razvoja socijalizma. »Marksistički« dogmatizam se vraća metafizici, proglašavajući model određenog postojećeg stanja kao opštu zakonitost, a negira pravo na postojanje drugih modela, ne u ime odbrane dijalektičkog karaktera opštih zakonitosti razvoja socijalizma, već u ime odbrane određenog postojećeg stanja, određenog statičkog »modela«. Stoga je kritika teorije o različitim modelima socijalizma — koja je inače opravdana sa gledišta dijalektičkog karaktera opštih zakonitosti razvoja socijalizma — u ovom slučaju, u stvari, samo oblik proglašavanja određenog »modela« za jedini mogući »model socijalizma«. A taj statički »model« postaje istovremeno metafizička sadržina pojma »opštih zakonitosti« ... Ta je samo dokaz više da je dogmatizam, u stvari, samo oblik empirizma i pragmatizma, koji od teorije prave samo slugu postojeće prakse.«[7]

Imajući iznete napomene u vidu, moguće je sada kritički se osvrnuti na način na koji je D. Žarković postavio pitanje o »modelima socijalizma«, to jest na ono što bismo uslovno mogli nazvati unutrašnjom logikom postavljenog pitanja. Podsetiću, D. Žarković se pitao da li su razlike, unutar socijalizma, toliko velike da ih ne može obuhvatiti »politička ekonomija socijalizma«, već su nužne, kao posebne, »politička ekonomija samoupravnog socijalizma«, »politička ekonomija administrativnog socijalizma« itd.

Ovako postavljenom pitanju mogu se uputiti dve kritičke primedbe:

Prvo, kategoriji »politička ekonomija samoupravnog socijalizma« ne može se suprotstaviti kategorija »politička ekonomija administrativnog socijalizma«. Ne zato što razlike među tim »modelima« nisu dovoljno velike, kako se čini D. Žarkoviću, nego upravo obratno, zato što su te velike razlike, istorijski gledano, kvalitativne naravi. Naime, socijalističko samoupravljanje je *opšta zakonitost* razvoja socijalizma, a administrativni socijalizam je *konkretna etapa* u razvoju socijalizma, određena, pre svega, specifičnim uslovima istorijskih situacija u kojima socijalizam mora dovršiti ono što pripada epohi kapitalizma, dakle ni kao etapa nije opšteg karaktera. Reč je o tome da se, metodološki gledano, ni na koji način ne mogu u istu ravan stavljati opšta zakonitost, to jest istorijski proces, s jedne, i specifičan pojavni oblik, tačka na razvojnoj liniji istorijskog procesa, s druge strane.

---

[7] E. Kardelj, isto, str. 22.

Drugo, »politička ekonomija socijalizma« nikako se ne može razumeti kao nauka koja mehanički ujedinjuje sve »modele« razvoja socijalizma (za što, logički gledano, razlike među »modelima« ne bi smele biti prevelike), kako se to čini D. Žarkoviću, već može biti samo nauka o dijalektici opštih zakonitosti razvoja socijalizma.

Ako se složimo s tim da je razvoj samoupravljanja opšta zakonitost razvoja socijalizma, onda je, terminološki gledano, preciznije, umesto »politička ekonomija socijalizma«, reći politička ekonomija socijalističkog samoupravljanja.

No, naravno, spor niti je terminološke prirode, niti ova kritička analiza »unutrašnje logike pitanja« D. Žarkovića znači polemičku vežbu.

Naime, iza ove, kao i nekih drugih polemika o tome da li je moguća ili nije moguća politička ekonomija socijalističkog samoupravljanja, u osnovi stoje razlike u mišljenju o tome da li je samoupravljanje opšta zakonitost u razvoju socijalizma ili nije, kao i razlike povodom pitanja šta je samoupravljanje uopšte?

Čini se da bi bilo bolje i korektnije polemisati o onome što objektivno jeste predmet spora nego se baviti terminološkom skolastikom.

Mislim, dakle, da D. Žarković, razmatrajući ove teme, dovodi u pitanje i, u osnovi, osporava tezu o samoupravljanju kao opštoj zakonitosti socijalističkog razvitka.

Interesantno je osvrnuti se na argumentaciju koju autor razvija u prilog pomenutom »osporavanju«, i kojom samo osporavanje samoupravljanja kao opšte zakonitosti socijalističkog razvoja postaje znatno eksplicitnije.

2. Polazeći od toga da je socijalizam prelazni period u kome postoji niz ostataka klasnog društva, D. Žarković ističe da će ostaci starog društva »sa razvojem proizvodnih snaga postepeno nestajati«, argumentišući to stavom »da proizvodne snage određuju stvarni karakter društvenih odnosa« i »Tehnika kao materijalizovana sila znanja izražava nivo proizvodnih snaga. Korenite promene u društvenim odnosima nastaju tek sa promenama u razvitku tehnike«[8].

Ovim se stavovima autora može uputiti primedba da sadrže elemente determinističkog shvatanja istorije.

Pojednostavljeno govoreći, istina je da proizvodne snage »određuju« stvarni karakter društvenih odnosa. Međutim, time nije rečena cela istina. Naime, takođe je istina da razvoj društvenih odnosa »određuje« pravce, karakter i, u vezi s tim, nivo

---

[8] D. Žarković, *Kritička razmišljanja...*, isto, str. 123.

razvijenosti proizvodnih snaga. Nije li istorija puna argumenata koji govore u prilog ovoj bitnoj postavci marksističke teorije o dijalektičkoj međuzavisnosti razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Nije li buržoaska revolucija, kao radikalna promena društvenih odnosa, s jedne strane, istorijski zahtevala nove proizvodne snage kao sopstvenu pretpostavku i istovremeno, s druge, promenom društvenih odnosa stvorila istorijski nove pretpostavke eksplozivnom razvoju proizvodnih snaga.

Ovakvo determinističko shvatanje istorije daje, »primenjeno« na socijalizam i njegov razvoj, posebno loše rezultate, i teorijske i praktične.

Naime, determinizam ove vrste često je pratio teorijske pokušaje osmišljavanja socijalističkog razvoja. On se istorijski može objasniti činjenicom da je socijalizam do sada vlast osvajao najčešće u nerazvijenim zemljama i u uslovima kada je rešavanje problema privrednog razvoja bilo osnovno pitanje čuvanja i odbrane socijalističke vlasti i perspektiva socijalističkog razvoja, te je to, u izvesnom smislu i objektivno, uzrokovalo, teorijsku i praktičnu, naglašenu orijentaciju na razvoj proizvodnih snaga. Međutim, ovo objašnjenje pojave determinističkog otklona u teoriji i praksi socijalizma ne znači i njegovo opravdanje. Posebno, istorijski gledano, od onih momenata kada su prestali da postoje uslovi koji su pomenuti, i kada se ta orijentacija dogmatizovala, vršeći redukciju marksističkog pogleda na svet i razvijajući se kao dogmatski pozitivizam državnosvojinske socijalističke prakse.

Konkretnije govoreći, ova orijentacija svodi ukupnost socijalističkog razvoja na razvoj proizvodnih snaga, pa kriterijumi socijalističkog napretka postaju uobičajeni kriterijumi privrednog razvoja, dakle kvantitativni pokazatelji rasta proizvodnje čelika, uglja itd. U takvoj orijentaciji »nema mesta« za razvoj društvenih odnosa te se ti problemi ili smatraju rešeni time što je država socijalistička, ili se ostavljaju za komunističku budućnost.

3. U nastavku svog teksta D. Žarković u razvitku tehnike razlikuje tri etape: 1. tehniku alata (ručnog rada), 2. tehniku mehaničkih uređaja (mašina), 3. kibernetsku tehniku (tehniku automata), ističući: »Trećem tipu tehnike, kibernetskom, koja tek treba da postane u punom smislu reči stvarnost, odgovaraće društveni odnosi u kojima neće biti nikakve zavisnosti pojedinca, nego će naprotiv postojati zavisnost društvenog napretka od svestranog razvitka sposobnosti svakog člana društva.«[9]

Ovi stavovi, u izvesnom smislu nezavisno od osnovne linije našeg kritičkog osvrta na tekst D. Žarkovića, sadrže određene teorijske nekorektnosti na koje vredi ukazati.

---

[9] D. Žarković, isto, str. 123.

Etape u razvitku tehnike, onako kako ih izlaže D. Žarković, u sebi sadrže i stav da su sve dosadašnje društveno-ekonomske formacije počivale na dva tipa tehnike, tehnici alata (ručnog rada) i tehnici mehaničkih uređaja (mašina). Pošto se, kao što je poznato, društveno-ekonomske formacije istorijski razlikuju po proizvodnim odnosima, a pošto, sledeći Žarkovićevu periodizaciju razvitka tehnike, dosadašnje društveno-ekonomske formacije: prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam (čije postojanje autor niti je osporio niti je predložio neku novu podelu društveno-ekonomskih formacija) nisu svaka za sebe imale »sopstveni« istorijski tip tehnike kao »sopstvenu« osnovu, onda očigledno proizlazi da Žarković sopstvenom periodizacijom razvitka tehnike pobija sopstveni, prethodni, stav o tome da »proizvodne snage određuju stvarni karakter društvenih odnosa« i da »korenite promene u društvenim odnosima nastaju tek sa promenama u razvitku tehnike«. Sve to na istoj stranici teksta.

Opisana protivrečnost u izlaganju D. Žarkovića svoje korene ima, s jedne strane, u nemogućnosti determinističkog tumačenja istorijskog odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i, s druge, u neadekvatnosti mehaničkih podela i periodizacije u razvitku tehnike.

Dalje, temeljnu teorijsku raspravu zaslužuje pitanje da li je za automatizaciju proizvodnje specifična razlika, u odnosu na druge tipove proizvodnje, njena kibernetizacija, to jest da li su automatizacija i kibernetizacija sinonimi — što proističe iz Žarkovićevog definisanja treće etape u razvitku tehnike? Bliži sam negativnom odgovoru na ovo pitanje.

Kibernetika je, kao što je poznato, nauka o upravljanju i komunikacijama.[10] Ona je, naravno, vezana za automatizaciju, ali je sam fenomen automatizacije proizvodnje mnogo širi i kompleksniji pa se ne može reducirati samo na aspekt upravljanja. Istovremeno, čini se da automatizaciju proizvodnje u odnosu na druge tipove proizvodnje, u društveno-istorijskom smislu, daleko više razlikuje tendencija oslobađanja proizvodnje od granica čovekovog fizičkog rada, dakle istorijsko »pomeranje« čoveka iz sfere fizičkog rada u sferu umnog rada u celini, nego kibernetika kao »vrsta« upravljanja, uz puno razumevanje njenog značaja.

Takođe se može staviti veoma ozbiljna primedba tezi da će kibernetskoj tehnici odgovarati »društveni odnosi u kojima neće biti nikakve zavisnosti pojedinca«.

Pre svega zato što se, principijelno, ne mogu novi društveni odnosi izvoditi iz »vrste« upravljanja i komunikacija, pa ma koliko ona bila nova i značajna. Nasuprot tome, verujemo da društveni odnosi određuju »vrstu« upravljanja proizvodnjom.

---

[10] Vidi: N. Viner, *Kibernetika i društvo*, »Nolit«, Beograd, 1964. str. 30.

Polazeći od toga, postavlja se pitanje na kojim se društvenim odnosima razvija kibernetska »vrsta« upravljanja te koju »vrstu« odnosa ona reprodukuje. Kibernetika, sa stanovišta analize njenog društvenog karaktera, razvija se na osnovama klasične teorije upravljanja koja je, pojednostavljeno govoreći, kao što znamo, razvijena na državnokapitalističkim svojinskim odnosima i u prilog njihovom reprodukovanju. Razvijena na teorijskim i praktičnim iskustvima funkcionisanja bioloških i mehaničkih sistema, sa spoljnom regulacijom i upravljačkim impulsima kao sopstvenom premisom, kibernetika, primenjena na društvene sisteme, odgovara spoljašnjem karakteru upravljanja, svojstvenom onim sistemima u kojima su rad i upravljanje u različitim rukama. Stoga je kibernetika, u svojim današnjim oblicima, mnogo više novi faktor otuđenja i »zavisnosti« čoveka nego što obećava njegovo oslobađanje od »zavisnosti«.

Naravno, ovo treba razumeti ne kao apriorno odbacivanje kibernetike, već kao zalaganje za ozbiljniji, marksistički pristup celom problemu.

4. Slédeći dalje tekst D. Žarkovića, dolazimo do dva stava koja se čine veoma bitnim za naš kritički osvrt.

Autor ističe: »... ako bi se govorilo o tehnologiji koja odgovara samoupravljanju, onda je to tehnologija komunističkog društva, kibernetska tehnika.«[11] Ne ulazeći u komentar Žarkovićeve analize podele rada, kojoj bismo takođe mogli staviti značajne primedbe[12], zadržaćemo se na njegovom drugom stavu što je u neposrednoj vezi sa prethodnim. »Dokle god je životni standard relativno nizak, dokle god čovek mora da se bori za svoj svakodnevni nasušni hleb, da misli kako će izaći na kraj s ličnim dohotkom, ne može se očekivati njegovo aktivno učešće u razrešavanju niza društvenih problema.«[13]

Ova dva stava, u osnovi, otvaraju iznenađujuće pitanje, pojednostavljeno formulisano, da li je danas samoupravljanje moguće?

Naime, videli smo da, po D. Žarkoviću, razvoj društvenih odnosa zavisi od razvoja tehnike, a pošto samoupravljanju odgovara kibernetska tehnika, koja je danas nerazvijena i koja je

---

[11] D. Žarković, isto, str. 124.

[12] Ilustracije radi, navešćemo nekoliko nepažljivo odmerenih formulacija D. Žarkovića, kao, na primer: »Samoupravljanje pretpostavlja ljude sveznalice koji će moći da se razumeju u mnoštvo problema« (str. 124) ili »Razvitak tehnike i tehnologije će omogućiti da se oslobodimo niza problema koji nas danas snažno pritiskaju i koji sednice naših samoupravnih organa produžuju, otežavaju i čine ih ponekad nezanimljivim« (str. 125). Čini se da bi svaki komentar bio suvišan.

[13] D. Žarković, isto, str. 125.

»tehnologija komunističkog društva«, teorijsko-logički gledano, samoupravljanje danas objektivno nije moguće.

Ta teza podupire se drugom o nezainteresovanosti ljudi za rešavanje društvenih problema sve dok im se ne reše egzistencijalni problemi i ne poraste životni standard.

Dakle, po D. Žarkoviću, samoupravljanje danas nije moguće, ne samo zbog neodgovarajućeg nivoa razvijenosti proizvodnih snaga već i zbog nepostojanja interesa »čoveka«, radničke klase, za rešavanje društvenih problema.

Dosta je teško polemisati sa ovim stavovima ostajući u akademskim granicama. Pre svega zato što značenje ovih stavova, nezavisno od volje i namera autora, nije isključivo akademske prirode. Takođe zato što oni protivreče celokupnom istorijskom iskustvu ljudskog društva, te bi njihova kritika nužno morala posezati za opštepoznatim argumentima, do banalnosti.

Naime, nasuprot D. Žarkoviću, prema marksističkom tumačenju istorije, »čovek« se za svoj »nasušni hleb« borio upravo aktiviranjem u rešavanju društvenih problema, i to, po pravilu, revolucionarnim »aktiviranjem«. Ne sećamo se nijednog suprotnog primera, nijednog revolucionarnog »aktiviranja« kome je prethodilo i koje je »omogućilo« rešavanje egzistencijalnih problema »ljudi«.

Naravno, ovo nije jedan od više aspekata marksističkog tumačenja istorije pri čemu bi bile moguće različite interpretacije. Reč je o suštini stvari, o onome po čemu se marksističko tumačenje istorije razlikuje od nemarksističkih.

Umesto svakog daljeg komentara ovih stavova, navešćemo veći fragment iz govora Josipa Broza Tita na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije (5. maja 1971): »Kad smo prije 20 godina donijeli Zakon o predaji preduzeća na upravljanje radnicima polazili smo od ubjeđenja — iako smo bili svjesni toga da time pred našim narodima i historijom preuzimamo veliku odgovornost — da ta velika ideja marksizma nije stvar neke daleke budućnosti, već da je ona ostvarljiva i danas, u prvoj fazi izgradnje socijalizma. Polazili smo od toga da se podstiče stvaralačka inicijativa i da to najviše odgovara interesima radnih ljudi. Samoupravljanje je, od uvođenja prvih radničkih savjeta do danas, postalo materijalna snaga našeg društva i dominantna svijest naših radnih ljudi o njihovom položaju i društvenim odnosima... Ti rezultati najbolje demantuju i sve one kritike — bez obzira na to sa koje strane i sa kojih pozicija dolaze — koje još uvijek samoupravljanje žele prikazati kao nekakav eksperiment, kao nešto što je pod znakom pitanja«.[14]

---

[14] Vidi: *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1976*, »Privredni pregled«, Beograd, 1977, str. 229.

5. Nakon prethodnih stavova u kojima osporava objektivne mogućnosti razvoja samoupravljanja u istorijskim uslovima socijalističkog razvoja, D. Žarkoviću se, po prirodi stvari, nametnuo problem: kuda sa samoupravljanjem? Autor je taj problem dosta lako rešio, istorijski situirajući samoupravljanje u komunizam. Tako D. Žarković kaže: »Po mom mišljenju ono što Korać podrazumeva pod socijalističkim samoupravnim načinom proizvodnje jeste komunistički način proizvodnje, koji je još vrlo daleko i od nas i od celokupnog čovečanstva«, ponavljajući taj stav i u poslednjoj rečenici svog teksta: »Stvaranje nekakvih hipotetičkih modela socijalističke privrede, koji su daleko od stvarnosti, ne omogućuje ekonomskoj teoriji ostvarivanje ni njene saznajne ni njene praktične funkcije.«[15]

Podsetimo se, da bismo izbegli i najmanju mogućnost zabune, o čemu to, u svojoj knjizi, piše M. Korać i što je, po mišljenju D. Žarkovića, stvar komunizma, »još vrlo daleko i od nas i od celokupnog čovečanstva«. Navodim, informacije radi, naslove poglavlja knjige koji korektno izražavaju njihov sadržaj. Objavljeni prvi deo knjige M. Koraća, pod naslovom *Proizvodni i prometni proces samoupravnih proizvodnih jedinica*, pored predgovora ima osam poglavlja: Zasnivanje osnovnih samoupravnih odnosa proizvodnje; Proces rada i stvaranje vrednosti u samoupravnim proizvodnim jedinicama; Troškovi proizvodnje i dohodak radnih kolektiva kao proizvođača roba; Raspodela u samoupravnim proizvodnim jedinicama; Upotreba akumulacije i proširena reprodukcija u samoupravnim proizvodnim jedinicama; Reprodukcioni ciklusi u samoupravnim proizvodnim jedinicama; Pokazatelji aktivnosti radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica; Proces homogenizacije radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica.[16]

Problemi o kojima je pisao M. Korać nesumnjivo se tiču aktuelnog trenutka i perspektiva razvoja socijalističkog samoupravljanja. Proglašavajući ih svojstvenim komunističkom načinu proizvodnje i »još vrlo daleko od nas«, D. Žarković razvija svoj prethodno kritikovani stav. Ne samo da samoupravljanje nije moguće danas već, po D. Žarkoviću, samoupravljanje nije moguće u socijalizmu uopšte.

Tu tezu autor podupire sa dva stava, koji se, moramo reći, logički potpuno uklapaju u njegove prethodne stavove.

Prvo, »... svaki oblik monopola svojine na sredstvima za proizvodnju može se ukinuti tek u komunizmu«, i, drugo, osvrćući se na Koraćevu tezu o zasnivanju baznih samoupravnih odnosa

---

[15] D. Žarković, isto, str. 126. i 132.

[16] Vidi: M. Korać *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd.

proizvodnje[17], D. Žarković smatra da »dokle god postoji robna proizvodnja i posredno prisvajanje, takva situacija u stvarnosti ne može nastati«[18].

Interesantno je povodom ovih stavova podsetiti se šta o tome piše u Ustavu: »... neprikosnovenu osnovu položaja i uloge čoveka čine: *društvena svojina* sredstava za proizvodnju koja isključuje povratak bilo kog sistema eksploatacije čoveka, i koja, ukidanjem otuđenosti radničke klase i radnih ljudi od sredstava za proizvodnju i drugih uslova rada, *obezbeđuje samoupravljanje radnih ljudi* u proizvodnji i raspodeli proizvoda rada i usmeravanje razvoja društva na samoupravnim osnovama... Polazeći od toga da *niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju,* niko — ni društveno-politička zajednica, ni organizacija udruženog rada, ni grupa građana, ni pojedinac — ne može ni po kom pravno-svojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada, ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, niti samovoljno određivati uslove raspodele. *Rad čoveka je jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i upravljanja društvenim sredstvima*... Radnička klasa i svi radni ljudi razvijaju socijalističku samoupravnu demokratiju kao poseban oblik diktature proletarijata i to obezbeđuju: *revolucionarnim ukidanjem i ustavnom zabranom svakog oblika društveno-ekonomskih i političkih odnosa i organizacija zasnovanih na klasnoj eksploataciji i svojinskom monopolu*...«[19] (*kurziv* — Ž. P.).

Dosta je uočljivo da, u citiranim stavovima, M. Korać i tekst Ustava polaze od istih teorijskih pretpostavki.

Povodom navedenih stavova D. Žarkovića o tim problemima nameće se nekoliko pitanja. Ako u socijalizmu nije moguće ukinuti »svaki oblik« monopola svojine na sredstvima za proizvodnju, to jest ako nije moguća društvena svojina koja je upravo oblik ukidanja monopola svojine, postavlja se pitanje koji je »oblik« monopola svojine moguć. Pretpostavljam, pošto je o socijalizmu reč, da se misli na državnu svojinu kao onaj oblik svojinskog monopola koji se ne može ukinuti sve do komunizma.

Naravno, u tim uslovima samoupravljanje bi bilo stvarno nemoguće, ali ne zbog objektivnosti tih uslova, već zbog subjektivnosti izbora »modela« socijalizma.

---

17 »Kada je likvidiran svaki monopol svojine nad sredstvima za proizvodnju, odnosno kada je ona dobila nesvojinsko obeležje i tim stvoreni objektivni društveni uslovi da ljudski rad postane jedina osnova upravljanja i prisvajanja, tada u samoupravnim proizvodnim jedinicama kao osnovnim privrednim ćelijama samoupravnog načina proizvodnje dolazi do zasnivanja bazičnih samoupravnih odnosa proizvodnje«; M. Korać, isto, str. 61 (citirano prema D. Žarkoviću).

18 D. Žarković, isto, str. 126.

19 Ustav SFRJ, Uvodni deo, Osnovna načela.

Slično je i sa drugim citiranim stavom. Samoupravljanje nije moguće dok postoji robna proizvodnja, iz čega sledi da samoupravljanje, to jest društveni odnosi i robna proizvodnja nemaju međusobne relacije, da je samoupravljanje moguće tek u komunizmu i da u socijalizmu deluje robna proizvodnja koja nije »inficirana« novim društvenim odnosima te, shodno tome, reč je o univerzalnim, večno-istorijskim oblicima robne proizvodnje.

Ne ulazeći u kritičku analizu svih ovih aspekata, podsetiću da je odnos između samoupravljanja i robne proizvodnje pre više decenija, u vreme probijanja teorije i prakse samoupravljanja, bio čest predmet teorijskih i drugih sporova. Praksa razvoja samoupravljanja dala je za pravo stavu koji je široko prihvaćen i koji ovde navodimo u interpretaciji E. Kardelja: »slobodna razmena rada putem robne proizvodnje i slobodnog samoupravnog tržišta je na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvitka uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu«[20].

II

Gledišta D. Žarkovića o socijalizmu i samoupravljanju, izražena kroz njegovu kritiku knjige M. Koraća, nezavisno od više akademskih zamerki koje im se mogu staviti, dosta su koherentna te, i onda kada nisu eksplicite formulisana, jasno izražavaju autorov stav o problemima o kojima je reč. Naravno, nije nam namera da autorovo gledište ocenjujemo, ni teorijski niti drugačije. Tim pre što stavovi koje smo kritikovali, sami po sebi, dosta jasno govore o gledištu o kome je reč.

Očigledno je da o istim problemima M. Korać u svojoj knjizi, te ja u svom osvrtu na tu knjigu, nezavisno od izvesnih primedaba koje sam na nju imao, kao i u ovom pokušaju kritike teksta D. Žarkovića, imamo gledišta koja su potpuno suprotna Žarkovićevim. Otuda i prirodne razlike u našim osvrtima na pomenutu knjigu.

---

[20] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist«, Beograd, 1978, str. 91 — 92.

Dragoje Žarković

Povodom napisa M. Koraća „Osvrt na nepročitanu knjigu"

Na molbu Radničkog univerziteta »V. Vlahović« iz Subotice i časopisa »Savremenost« iz Novog Sada (kao organizatora), učestvovao sam (9. III 1979. godine u Subotici) u razgovoru o knjizi M. Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*.

U prisustvu M. Koraća, većeg broja učesnika u razgovoru i drugih pozvanih, pročitao sam svoje izlaganje, koje je, potom, objavio časopis »Socijalizam« (br. 4/1979).

Poslednji je govorio M. Korać. Ni na koji način on tada nije pokušao da me diskvalifikuje. Posle završenog razgovora bili smo na zajedničkom ručku. Sedeli smo jedan pored drugoga i vodili drugarski dijalog o pitanjima pokrenutim u prepodnevnom razgovoru.

Bio sam veoma iznenađen kad sam pročitao njegov napis *Osvrt na nepročitanu knjigu* (»Socijalizam«, br. 7-8/1979), u kome je on učinio pokušaj da me diskvalifikuje ističući da njegovu knjigu, tobože, nisam ni pročitao. Umesto da se nastavi naučna rasprava o pokrenutim pitanjima, usledio je, sa njegove strane, napis koji nema veze sa takvom raspravom i na koji nema smisla odgovarati.

Taj njegov napis me je veoma iznenadio zbog toga što se poznajemo već duže od četvrt veka i što su naši odnosi uvek bili korektni, i pored toga što između nas odavno postoje razlike u gledištima o nekim pitanjima političke ekonomije socijalizma. Uzgred da napomenem da me je M. Korać uvrstio u svoj probrani spisak jugoslovenskih autora (videti str. 43. njegove knjige) čije je radove čitao pripremajući tu knjigu.

O mnogim pitanjima političke ekonomije socijalizma i u nas i u drugim zemljama ne postoje jedinstvena gledišta teoretičara. Borbom mišljenja razrešavaju se teorijski problemi i dileme i postepeno se dolazi do stavova u koje se sve manje sumnja. To je, kao što je poznato, pravi put kojim se dolazi do naučnih saznanja.

M. Korać na str. 44. svoje knjige navodi sadržinu jednog pisma E. Kardelja, u kome on ističe da je »lično saglasan da se finansira projekat dr Koraća (reč je o ovoj knjizi — D. Ž.) s tim da on bude shvaćen *samo kao njegov naučni rad, a ne kao »oficijelan« ili »poluoficijelan« teoretski stav SKJ«*, te da između pogleda E. Kardelja i pogleda dr Koraća postoje određene razlike.

Knjizi M. Koraća pristupio sam kao njegovom ličnom delu i u najboljoj nameri, na korektan način, izneo nekoliko kritičkih primedbi. Možda u svemu nisam u pravu. No na to se može odgovoriti bez pokušaja lične diskvalifikacije, etiketiranja ili sličnog. Nikako nisam očekivao (ni naknadno) ovakvo reagovanje M. Koraća. Inače u razgovoru uopšte ne bih učestvovao.

Nakon pomenutog napisa M. Koraća zaista sam požalio što sam učestvovao u razgovoru o njegovoj knjizi. Po mom mišljenju, razgovori posle kojih slede ovakvi ili slični pokušaji diskvalifikacije nikome ne donose nikakvu stvarnu korist. Ne želim ni na koji način da se upuštam u »rasprave« takve ili slične vrste.

Aleksandar Hristov

KPM – legitimni predstavnik vitalnih nacionalnih interesa makedonskog naroda u revoluciji 1941–1945.

U istoriji makedonskog naroda pitanje njegovog legitimnog predstavljanja postavljalo se u svim etapama njegove borbe za nacionalnu nezavisnost. Isto tako, ono je imalo različite implikacije i na međunarodnopravno priznavanje mokedonske oslobodilačke revolucije. Može se reći da je osporavanje legitimnosti istinskim predstavnicima makedonskog naroda imalo u dužem vremenskom periodu presudan značaj za određivanje položaja Makedonije u međunarodnim odnosima.

U ovom radu daćemo kratak prikaz legitimnog predstavljanja interesâ makedonskog naroda u njegovim revolucionarnim borbama.

I

1. U dužem periodu oslobodilačkih borbi makedonskog naroda legitimnost makedonskih ustanika izražavana je od strane *ad hoc*

formiranih ustaničkih komiteta, odnosno glavnih štabova makedonskih ustanika. Makedonski ustanici iz 1876. (razlovački ustanak), kao i ustanici iz 1878. godine (kresnenski ustanak) izrazili su svoj politički stav zahtevajući stvaranje nacionalne države. Kada su ustanici uputili poziv vladama balkanskih zemalja za saradnju, sa zahtevom da im se prizna pravo na ostvarivanje samoopredeljenja makedonskog naroda, vlade nekih balkanskih država požurile su da stvore zaveru u cilju fizičkog istrebljavanja rukovodilaca ustanka. Time, kao i posebno formiranim komitetom »Jedinstvo« za navodno pružanje pomoći ustanicima od strane vladajućih krugova u Bugarskoj, htela se u stvari sprečiti svaka mogućnost ustanicima da izraze političku koncepciju o njihovoj nezavisnosti i pravu da legitimno odlučuju o položaju Makedonije.

2. Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) je po svom osnivanju preuzela legitimitet u predstavljanju nacionalnih interesa makedonskog naroda i čuvala ga je od posezanja drugih spoljašnjih faktora. Stvarajući takozvano zagranično predstavništvo sa sedištem u Sofiji (i nastojeći da se takva predstavništva formiraju i u Beogradu i u Atini), Unutrašnja organizacija stavila je na znanje da želi saradnju sa susednim balkanskim zemljama, ali s tim da bude priznata nezavisnost oslobodilačkog pokreta makedonskog naroda.

Međutim, balkanske buržoaske vlade, koje su bile podjednako zainteresovane za podelu Makedonije, odbijaju da priznaju zagranično predstavništvo VMRO kao isključivog legitimnog predstavnika makedonskog naroda. Dokumenti koji se odnose na pokušaje VMRO da uspostavi diplomatske odnose sa vladama susednih zemalja nepobitno svedoče o tome da je druga strana uporno odbijala ove odnose, jer bi time bio doveden u pitanje i njihov program o podeli Makedonije. U stvari, priznavanje nezavisnosti Makedonije i njeno konstituisanje kao posebne države na Balkanu označilo bi kraj aspiracijama ovih vlada prema Makedoniji i faktičko priznavanje novog stanja koje bi bilo stvoreno oslobodilačkom revolucijom.

3. Stanovišta ovih vlada prema zahtevu VMRO da se prizna njegova legitimnost najevidentnije su došla do izraza za vreme ilindenskog ustanka 1903. godine. Vlade balkanskih država, zainteresovane za podelu Makedonije, odbile su podršku makedonskim ustanicima za vreme revolucije 1903. godine i ostale su potpuno ravnodušne prema borbi makedonskog naroda za stvaranje svoje države.

Da bi se izbegle represalije od strane turske vojske nad civilnim stanovništvom, makedonski su ustanici, tokom ustanka, zatražili da budu priznati kao zaraćena strana. Međutim, balkanske države nisu ništa preduzele da bi se priznala legitimnost Glavnog štaba ustanika.

U pregovorima sa turskom vladom o pacifikaciji Makedonije, kao »predstavnik« ustanika istupa bugarska vlada. Glavni štab ustanika nije učestvovao u tim pregovorima. Bugarska vlada, naime, ne želi da deli legitimitet sa oslobodilačkim snagama makedonske revolucije. U ovakvom slučaju morao se ostaviti prostor i za uticaj makedonske revolucije. Zvanična bugarska politika, međutim, nije htela da podrži ove zahteve, pošto je u pregovorima sa Turskom želela da za sebe izvuče neposrednu korist. U nadoknadu za ovaj svoj privilegovani položaj u pregovorima sa Turskom dala je garanciju da će doprineti razbijanju oslobodilačkog pokreta makedonskog naroda. Sve je ovo odgovaralo turskoj vladi, budući da su njeni neposredni pregovori sa makedonskim ustanicima mogli dovesti i do davanja određenih koncesija ustanicima. Na taj je način Bugarska izvukla za sebe određene koncesije od strane turske vlade, i to na račun makedonske nacije.

4. Poseban akt politike vlada susednih država o podeli Makedonije na interesne sfere javlja se i u godinama mladoturske revolucije, odnosno u periodu parlamentarne vlasti u Otomanskoj imperiji (1908—1912). Kada su makedonski ustanici prihvatili saradnju sa mladoturcima, na osnovi poštovanja prava makedonskog naroda na samoopredeljenje u okviru federacije u kojoj bi makedonski narod u potpunosti bio izjednačen u svim pravima sa Turcima, a Makedonija bila konstituisana kao posebna federalna jedinica, vlade balkanskih država su u tome videle opasnost za ostvarivanje svoje zavojevačke politike prema Makedoniji. Zbog toga su požurile da razbiju političku aktivnost VMRO-a i njenu utvrđenu političku koncepciju o saradnji sa mladoturcima i stabilizaciji režima u uslovima stvaranja istočne federacije sa Makedonijom kao posebnom autonomnom državnopravnom jedinicom. Tako se, nasuprot federativnoj organizaciji Janeta Sandanskog, kao isključivog predstavnika vitalnih interesa nacije u novostvorenim političkim uslovima borbe makedonskog naroda za svoju nezavisnost i slobodu, u Makedoniji stvaraju bugarske agenture, takozvani konstitucioni klubovi, odnosno grčke agenture u vidu grčkih političkih klubova, ili srpske — organizacija otomanskih Srba.

5. Balkanski ratovi potvrdili su ekspanzionističku politiku vlada balkanskih država prema Makedoniji. Iza leđa svetskog javnog mnenja, one su ovog puta usaglasile svoje planove o podeli Makedonije. Izjavljujući da ulaze u rat sa Turskom zbog toga da bi Turska prihvatila autonomni status Makedonije, predviđen 23. članom Berlinskog ugovora, one su, u stvari, time htele da prikriju svoje prave namere u stvorenoj vojnoj situaciji na Balkanu. Kada se Turska, posle pretrpljenog poraza, saglasila da prihvati autonomni status Makedonije, zaraćene balkanske države nisu se osvrnule na ovaj predlog, produžile su rat i time prinudile Tursku na odstupanje.

Međutim, ubrzo se pokazalo da ni savezničke države nisu spremne da prihvate podelu Makedonije po svaku cenu, jer je svaka država članica Balkanskog saveza htela veći deo za sebe. Tako je došlo do drugog balkanskog rata, sada između saveznika. Na Mirovnoj konferenciji u Bukureštu 1913. godine Makedonija nije bila predstavljena, odnosno njeni predstavnici nisu bili pozvani u svojstvu ravnopravnog partnera članica saveznica, čak ni kao posmatrači, ikao su stekli bar to pravo time što su ratovali protiv Turaka. Naime, učestvujući sa svojim dobrovoljačkim divizijama u ratu protiv Turske na strani balkanskih saveznika, makedonski narod trebalo je da dobije pravo da na Mirovnoj konferenciji ravnopravno učestvuje sa ostalim članicama balkanskog dogovora.

Međutim, i ovde se pokazalo da su vlade balkanskih zemalja isključivale takvu mogućnost. To pravo je za sebe zadržavala svaka od balkanskih zemalja, a posebno je to pravo — da predstavlja legitimnost borbe makedonskog naroda — isticala Bugarska. Tako su pokušaji VMRO-a da uputi legitimne predstavnike na Mirovnu konferenciju u Bukurešt ostali bez uspeha.

Samom činjenicom da makedonski narod i njegova oslobodilačka organizacija nisu imali nikakav uticaj na tok konferencije saveznici su jednostranom voljom odlučivali o sudbini Makedonije. Zaključenim ugovorom oni su izvršili podelu i aneksiju delova Makedonije.

6. Ova podela sankcionisana je i Versajskim mirovnim ugovorom 1919. godine. Ponovni pokušaji VMRO-a da se makedonskim revolucionarima dozvoli da budu predstavljeni na ovoj konferenciji ostali su bez uspeha. Lišena svojih legitimnih predstavnika, Makedonija je i na ovoj konferenciji doživela istu sudbinu kao i na ranijim mirovnim konferencijama. Faktički legitimitet je i dalje ostao u rukama onih koji su imali drugačije i suprotne interese od onih makedonske nacije. Demarši i protesti predstavnika Makedonije i ovoga su puta ostali kao dokaz i svedočanstvo neugašenih težnji makedonskog naroda da stekne nezavisnost i izgradi svoju sopstvenu državu.

7. U periodu između dva rata makedonske revolucionarne snage povezale su svoju borbu za nezavisnost i nacionalnu slobodu, sa osloncem na progresivni međunarodni balkanski pokret, odnosno na komunističke partije balkanskih zemalja. U tom je razdoblju osnovana VMRO (Ujedinjena), koja je najneposrednije povezana sa Kominternom i Balkanskom komunističkom federacijom. U saradnji sa ovim organizacijama VMRO (Ujedinjena) nastoji da se izbori za oslobođenje i ujedinjenje Makedonije u budućoj balkanskoj federaciji. Neposrednim angažovanjem Kominterne i Balkanske komunističke federacije komunističke partije u zemljama kojima su pripojeni delovi Makedonije jačaju političku aktivnost za priznavanje makedonske nacionalne indivi-

dualnosti. Ove partije ističu zahteve za priznavanjem prava makedonskom narodu na samoopredeljenje. Sa manjim ili većim oscilacijama, balkanske komunističke partije podržavaju borbu makedonskog naroda za nezavisnost i stvaranje otadžbine. Međutim, bilo je perioda u kojima se javljaju i odstupanja od fundamentalnih principa na kojima se zasniva pravo na samoopredeljenje. Neke od ovih partija u određenim razdobljima menjaju svoje političko viđenje rešavanja makedonskog pitanja, praveći različite konstrukcije u određivanju državnog statusa Makedonije i, posebno, u oceni nacionalne samobitnosti makedonskog naroda.

Iznose se, naime, stanovišta koja sa različitih pozicija polaze pri ocenjivanju nacionalne samobitnosti makedonskog naroda. Prema jednome od njih, makedonski narod ima svoju istoriju, kulturnu i političku tradiciju i, kao takav, ima pravo na nezavisnost i samostalnost u državnopravnom životu. Drugi stavovi polaze od principa oportunosti, ističući da makedonsko pitanje treba rešavati sporazumno sa balkanskim komunističkim partijama, da bi se izbegle nesuglasice u ostvarivanju jedinstva Balkanske komunističke federacije. Treće stanovište izražava potrebu da se makedonsko pitanje sagledava u širem kontekstu od samih interesa proletarijata i proleterske revolucije na Balkanu.

Sa gledanjem na makedonsko pitanje kao na čisto balkansko i proletersko, odnosno sa stanovišta proleterske revolucije na Balkanu, ono se sve više internacionalizuje i time odvaja od životne sredine — od naroda koji je vodio borbu za svoju nezavisnost. Na taj način oduzimala se makedonskoj revoluciji njena nacionalna dimenzija. Makedonsko nacionalno biće trebalo je da bude podređeno drugim interesima i interesima koje su drugi odredili.

Internacionalizacijom, odnosno balkaniziranjem makedonskog pitanja Makedonci su ostali izolovani, jer je svaki učesnik u njegovom rešavanju imao svoje posebne interese i ciljeve. Ovakav pristup rešavanju makedonskog pitanja davao je pravo raznim subjektima da određuju suštinu Makedonije, polazeći od njene teritorijalizacije (u smislu izbegavanja da se odredi širenje Makedonije, odnosno isključujući mogućnost njenog tretiranja kao samostalnog teritorijalnog područja). Ovo, isto tako, daje mogućnost da se javi niz neslaganja i odstupanja od istinskog rešavanja makedonskog pitanja.

Makedonsko pitanje kao isključiva stvar Makedonaca rešava se na osnovi izvornog principa samoopredeljivanja narodâ. U tom slučaju rešavanje makedonskog pitanja izlazi iz sfere spoljašnjih uticaja. A kada bi makedonsko pitanje izlazilo iz svoje prirodne sfere u koju se ono jedino moglo situirati i u njoj rešavati, tada bi se našlo u sferi imperijalističkih nagodbi i interesa, a time je dolazilo do podele teritorije Makedonije. I tada se makedonsko pitanje rešavalo na taj način što se naciji negiralo pravo na samoopredeljenje i svako pravo na vlastitu nacionalnu egzistenciju. Te-

ritorija se, u takvim uslovima, delila, narod podvrgavao asimilaciji, ugušivala nacionalna i patriotska osećanja nacije i slično. A sve se ovo pri tom definisalo kao rešavanje makedonskog nacionalnog pitanja.

U takvim teškim i složenim međunarodnim uslovima i odnosima, uz neshvatanje suštine nacionalnog pitanja, u godinama posle 1937 (što se odnosi na deo Makedonije u granicama Jugoslavije) politika KPJ prema nacionalnom pitanju donosi nove nade makedonskom narodu u njegovoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje.

II

Revolucija 1941. godine, koju je organizovala i njom rukovodila Komunistička partija Jugoslavije, obezbedila je izražavanje suverene volje makedonskog naroda za samoopredeljenjem. U toj revoluciji KPJ je stvorila sve osnovne pretpostavke za to da makedonski narod u potpunosti legitimno predstavlja svoje prave vitalne interese, a da pri tom to svoje pravo ne deli ni sa kojim drugim subjektima. Na toj osnovi makedonski je narod uspešno okončao revoluciju i u zajednici sa drugim jugoslovenskim narodima i narodnostima konstituisao Makedoniju kao federalnu državu u jugoslovenskoj federaciji. Legitimitet makedonske revolucije, predstavljen Komunističkom partijom Jugoslavije, odnosno Komunističkom partijom Makedonije, isključio je svaku spoljašnju intervenciju u rešavanju makedonskog pitanja i na taj način revolucija je obezbedila nesmetano ostvarivanje prava makedonskog naroda da u okviru jugoslovenske federacije izgradi svoju nacionalnu državu.

Jugoslovenska revolucija se pojavljuje u svoj svojoj veličini ne samo time što je vlastitim snagama razbijala okupacioni sistem vlasti i vojni aparat, koji su raspolagali ogromnim potencijalima, već je doprinela ostvarivanju potpunog preobražaja položaja i celokupnih do tada postojećih odnosa između jugoslovenskih naroda i narodnosti. U revoluciji ništa nije bilo prepušteno stihiji, ništa nije bilo odloženo za kasniji period, po okončanju rata. Revolucija je usadila narodu i borcima jasne poglede na budućnost, time što u njoj nije bilo mesta ni za kakvu neizvesnost o svemu onome što treba da usledi kao rezultat zajedničke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti. Revolucionarni ciljevi se nisu odlagali za »bolja vremena« i »bolje uslove«. Oni su se ostvarivali na način koji nije ostavljao nikakve sumnje u to da li je ono što je postignuto i trajno, da li je ono što se želi dostupno samim masama, koje se u borbi uče da ostvaruju sopstvene težnje, ali i da ih čuvaju i brane.

Sve je to doprinelo da revolucionarne mase svoju sudbinu uzmu u svoje ruke, tako da ni jedan od ciljeva revolucije nije

ušao u »program« koji bi trebalo da ostvaruje neko drugi, osim samih boraca. Istovremeno, revolucija, koju je predvodila Komunistička partija Jugoslavije, sve više je razvijala nove, revolucionarne ideje i poglede na osnovna strateška pitanja u pogledu budućeg zajedničkog života naroda i narodnosti, i time davala nove podsticaje i proširivala granice aktivnosti.

Revolucija je škola za mase, i u njoj se one uče ne samo kako se osvaja vlast već i kako da shvate svoju ulogu i svoju vrednost u takvim značajnim istorijskim poduhvatima. U revoluciji je vršena preraspodela moći u korist snaga koje se bore, uz pružanje odlučnog otpora onima koji su insistirali na čekanju ili nagoveštavali da će slobodu doneti neko drugi. Makedonski narod, poučen gorkim iskustvima prošlosti, znao je da se revolucija ne uvozi i da ništa dobro ne može doneti porobljenom narodu kada se unosi spolja; time se jedino sprečava njen prirodni tok, odnosno dolazi do njenog usporavanja ili čak osporavanja.

Dva velika dostignuća jugoslovenske revolucije ostaju trajno svedočanstvo o uspehu borbe makedonskog naroda za izvojevanje nacionalne i socijalne slobode i konstituisanje državnopravnog statusa u jugoslovenskoj federaciji. Makedonski komunisti ispisali su nove stranice istorije Komunističke partije Makedonije, ali isto tako i istorije makedonskog naroda. Takvim svojim opredeljenjima makedonski komunisti su ostali jedini legitimni predstavnici i tumači vitalnih nacionalnih interesa makedonskog naroda.

Oružani ustanak, pod rukovodstvom KPJ, označio je da se na tlu Makedonije javlja nova materijalna snaga, konstituisana od radničke klase i predvođena njenom avangardom — Komunističkom partijom. Ova snaga srušila je mit o istorijskim pravima bilo kog spoljnog faktora na delove Makedonije. Snaga radničke klase Makedonije, narasla tokom dugotrajnih borbi protiv nacionalnih ugnjetača i nečuvene eksploatacije u prošlosti, odlučno je odbacila faktore koji su se, u ime Makedonije, javljali kao navodni predstavnici i zastupnici interesâ makedonskog naroda.

Oružani kurs, uspostavljen od strane KPJ, obezbedio je makedonskom narodu da stekne pravo na sopstvenu nacionalnu egzistenciju. Sa stanovišta okupatora i njegovih pretenzija da Makedoniju zadrži u trajnom vlasništvu, oružana borba označila je da je njegov položaj u toj zemlji samo privremen.

Zato je opredeljenje makedonskih komunista za oružanu borbu dalo dve nove komponente revoluciji. Prvo, u ovom istorijskom periodu revolucija je makedonskom narodu donela saveznike: to su bili svi jugoslovenski narodi i narodnosti, koji su takođe vodili borbu protiv okupatora za svoje nacionalno oslobođenje. Zajednički put ka slobodi bio je protkan i prožet trajnim interesima, tako da je savezništvo izgrađivano u borbi preraslo u pravo zajedništvo i u čvrstu zajednicu narodâ i narodnosti. Drugo, priznavanje nacionalnog pitanja makedonskog naroda i prihva-

tanje njegovog prava na samoopredeljenje od strane KPJ, kao partijski programski zahtev još pre izbijanja revolucije i u toku njenog ostvarivanja, predstavljalo je pokretačku snagu za mase da istraju u borbi protiv fašističke agresije. Novi odnosi među narodima stvoreni tokom revolucije i položaj Makedonije u akcijama KPJ omogućuju priznavanje i ostvarivanje političko-pravne samostalnosti makedonskog naroda. Takav nov položaj i takvi novi odnosi, obezbeđeni politikom KPJ o nacionalnom pitanju, stvorili su osnove da se tokom revolucije Makedonija konstituiše u državnopravni subjekt u okviru jugoslovenske federacije.

Drugo veliko dostignuće jugoslovenske revolucije vezano je za sudbinsko pitanje makedonske nacionalne egzistencije. Reč je o pravu makedonskog naroda kao legitimnog predstavnika svoje suverene volje u svim političkim odnosima u zemlji. KPJ je obezbeđivala da taj legitimitet, to jest njegovo dosledno ostvarivanje tokom cele revolucije, ničim ne bude narušen ili ograničen.

U tom kontekstu tek treba dati ocenu Titovog odlučnog suprotstavljanja spoljašnjim uticajima i uzurpiranju makedonske partijske organizacije od strane BRP(k), odnosno njenim nastojanjima da Komunistička partija Makedonije, navodno, dobije autonoman status, ali van okvira KPJ. Time je KPJ izvršila i istorijski preokret u tom smislu što je promenila vekovni položaj makedonskog naroda: od istorijskog objekta u istorijski subjekt, čime je on stekao realnu mogućnost da sam upravlja svojom istorijskom egzistencijom.

Najveće dostignuće nacionalne politike KPJ u vezi sa makedonskim pitanjem izraženo je u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Tim dokumentom su i ustavnopravno sankcionisane težnje makedonskog naroda za samostalnim nacionalnim životom i razvitkom u svojoj nacionalnoj državi. Na osnovi istorijskog saznanja o nacionalnoj samobitnosti makedonskog naroda, narodi i narodnosti Jugoslavije jednodušno su prihvatili izraženu želju da makedonski narod živi u zajednici sa njima u novoj, Titovoj Jugoslaviji. Ovu poruku je makedonski narod izrazio svojim učešćem u revoluciji i u borbi protiv fašističkih okupatora, a ona je jasno izložena u Manifestu Glavnog štaba 1943. godine, koji je vizionarski i sa dubokim političkim osećanjem, uz ispoljavanje težnje za zajedništvom, predstavljao nagoveštaj onoga što je Makedonija dobila odlukama AVNOJ-a. Ovu poruku, koja je značila ne samo ostvarivanje volje makedonskog naroda već i svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, AVNOJ je prihvatio i ugradio u svoje odluke.

Ovom državničkom odlukom ustavnopravnog karaktera izražena je pobeda KPJ i svih progresivnih snaga u zemlji, jer je njome okončana vekovna nepravda prema makedonskom narodu. Odlukama AVNOJ-a revolucija je rešila nacionalno pitanje jugoslovenskih naroda u celini, ali činjenica da je tim *kompleksnim*

rešavanjem definitivno okončano i rešeno jedno od najviše osporavanih nacionalnih pitanja čini jugoslovensku revoluciju neprevaziđenom s obzirom na veličinu njenih dostignuća. Da je revolucija rešila samo ovo pitanje, ispisala bi posebno značajne stranice svoje pobede, koje bi svedočile o njenim idejnim težnjama i programskim ostvarenjima. I to je ono trajno u istoriji svih naših naroda, a posebno u istoriji makedonskog naroda.

Zakonodavni akti i političke deklaracije koje je doneo ASNOM na osnovi suverene volje makedonskog naroda izražavali su njegovo pravo na samoopredeljenje. Kao akti ustavnopravnog značaja oni su bili u punom skladu sa istorijskim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. U tom kontekstu, akti ASNOM-a predstavljaju i osnovu (ustavnopravnu i zakonodavnu) za dalju izgradnju makedonske države, za njeno organizaciono učvršćivanje i za proširivanje njenih atributa kao nacionalne države makedonskog naroda i svih narodnosti koje u njoj žive.

III

Konstituisanjem Makedonije kao nacionalne države makedonskog naroda u jugoslovenskoj federaciji susedne države su bile suočene s nužnošću da izmene svoj odnos prema makedonskoj nacionalnoj grupaciji, koja im je, osvajanjima i podelama, pripala kao anektirani deo Makedonije. Na osnovi opštih načela koja je proklamovala međunarodna zajednica, neke od tih država prilagodile su svoje unutrašnje pravo novonastalom istorijskom položaju Makedonije i izvršile radikalne promene u pogledu statusa makedonske nacionalne manjine u svojoj zemlji.

U tom smislu značajna su iskustva u NR Bugarskoj. NR Bugarska je u jednom periodu svoje posleratne istorije donela brojne zakonodavno-pravne akte kojima je Makedoncima u Pirinskoj Makedoniji priznat status nacionalne manjine, i preduzela je odlučujuće korake za ostvarivanje nacionalnog jedinstva makedonskog naroda.

Ovaj kurs je, međutim, ubrzo napušten, time što je napravljena prekretnica u političkim stavovima prema makedonskoj naciji. Napuštanje Dimitrovljevog kursa u vezi s makedonskim nacionalnim pitanjem u NR Bugarskoj praćeno je pri tom političkim stavovima i ocenama kojima se potpuno negira nacionalni identitet makedonskog naroda.

Tako je u jednom periodu u NR Bugarskoj isticana teza o tome da je makedonska nacija formirana neposredno pred drugi svetski rat, i to samo u jednom delu — u staroj Jugoslaviji. To je bilo praćeno i širenjem koliko nenaučne toliko i apsurdne postavke da je to postignuto dekretom, i to iz političkog

oportunizma. Iz takvog gledanja na proces konstituisanja makedonske nacije izvedena je druga apsurdna postavka: da se u SR Makedoniji makedonska nacija stalno učvršćuje na »antibugarskoj osnovi«.

Napadi na makedonski jezik, uporedo sa negiranjem naučnih osnova njegovog postojanja kao književnog jezika makedonskog naroda, postali su polazište aktivnosti određenih naučnih sredina u NR Bugarskoj s ciljem negiranja prava makedonskom narodu na nezavisnost i samostalnost.

Najnovije ocene i politički stavovi proširuju takvu »argumentaciju«, kojom se nastoji osporiti samo postojanje makedonske nacije. Podvrgavaju se »naučnoj« kritici, odnosno negiraju se i oni atributi na kojima se zasniva, tokom socijalističke revolucije, stvorena makedonska nacionalna država u jugoslovenskoj federaciji. Sve češće se iznose stavovi i ocene kojima se želi osporiti legitimitet predstavnicima makedonskog naroda tokom revolucije i stvoriti osnova za ponovno ispitivanje legalnosti stvorenih političkih institucija u toku revolucije (AVNOJ, ASNOM).

U čemu je suština takvih stavova i ocena?

U toku revolucije započete 1941. godine Bugarska (kao država sa svojom diplomatijom) prvi put u istoriji oslobodilačke borbe makedonskog naroda nije bila u poziciji predstavnika ili sagovornika, odnosno pregovarača pri određivanju državnopravnog statusa Makedonije po završetku drugog svetskog rata. Bugarska, kao i ostali pretendenti na delove Makedonije, otpali su tokom revolucije kao sagovornici u konačnom odlučivanju o oblicima državnopravnog sistema Makedonije, pošto je sam makedonski narod — pod neposrednim rukovodstvom KPJ i KPM, kao njenog sastavnog dela — preuzeo ulogu isključivog i jedinog predstavnika koji legitimno odlučuje o nacionalnim pravima, uključujući i pravo na stvaranje sopstvene države.

Ova okolnost bila je od presudnog značaja za obezbeđenje suverene volje makedonskog naroda, u izražavanju i ostvarivanju njegovih vitalnih nacionalnih interesa, pošto je time isključena svaka mogućnost da se drugi spoljašnji faktori jave kao njegovi »zastupnici«. Jugoslovenska, i u tom kontekstu makedonska, revolucija započeta 1941. godine obezbedila je da odlučujuću ulogu u određivanju ciljeva revolucije preuzme radnička klasa Makedonije sa makedonskim komunistima na čelu, pod rukovodstvom KPJ. Time je bila ne samo isključena svaka mogućnost da se spoljašnji faktori nametnu kao hegemoni revolucije i da preuzmu legitimitet na predstavljanje makedonskog naroda — iako je u tom smislu bilo nastojanja od strane BRP(k) — već i da se zauvek spreče takvi pokušaji u budućnosti.

Ocenama, kojima se navodno »otkrivaju« elementi nelegitimnosti revolucije iz 1941. godine, čine se pokušaji da se spoljašnji faktori i posebno NR Bugarska ponovo stave u poziciju da budu »zastupnici« i »opunomoćenici« u tumačenju legitimnih interesa makedonske nacije. U takvom istupanju izražavaju se i određeni zahtevi za revizijom od strane Bugarske, koja prigovara da ona nije dala *»saglasnost«* kada se rešavalo makedonsko pitanje na osnovi odluka AVNOJ-a, odnosno ASNOM-a.

Šta sadrži ovaj zahtev i šta on znači sa stanovišta međunarodnih doktrina?

Prvo. U ovim političkim ocenama i mislima sadržana je težnja da se ospori pravo makedonskom narodu da suvereno izražava svoju volju o tome kako zamišlja državne okvire u kojima se obezbeđuje nacionalna egzistencija i razvitak cele nacije. Uza sve ostalo, ovde se izražava i specifična vrsta revandikacija i, u radikalno novim i izmenjenim istorijskim uslovima, oživljavaju se stari metodi, kojima je tako često pribegavala bugarska diplomatija uvek kada je gubila šanse da proširuje državne granice na račun Makedonije.

Takve su revandikacije, naime, u prošlosti uvek isticane posle zaključenih mirovnih ugovora u kojima je Makedonija bila objekt podele između više država. U tim uslovima revandikacije su izražavale zahteve za novom preraspodelom Makedonije, koji su često bili praćeni i organizovanim oružanim provokacijama, čije je teške posledice najneposrednije osećao sam makedonski narod.

U sadašnjim istorijskim uslovima svaka vrsta revandikacija znači direktno suprotstavljanje makedonskom narodu, odnosno njegovim ostvarenim nacionalnim pravima. Otuda činjenica da revandikacija bilo koje vrste danas predstavlja neposrednu ideološku agresiju u obračunu sa celom nacijom. U tom kontekstu akt revandikacije usmeren je i protiv prava makedonskog naroda na samoopredeljenje i nezavisnost.

Drugo. U političkim stavovima o makedonskom pitanju i u ocenama o revoluciji u Makedoniji 1941. godine sadržana je i misao da u rešavanju makedonskog pitanja pravo na »prvenstvo« uvek ima druga strana (Bugarska), a ne isključivo makedonski narod. Osporavajući legalnost odluka donetih tokom revolucije, Bugarska oživljava odredbe onih međunarodnih dogovora kojima je vršena podela Makedonije. Time se nastoji postići da se točak istorije vrati unazad, a da se Makedonija stavi u poziciju kada je isključivo bila *objekt* osvajanja i podele.

Ističući misao da Bugarska ima pravo da bude *sagovornik* u određivanju statusa i državnopravnog položaja Makedonije, ona nagoveštava i to da je u ovom navodnom pravu Bugarske sadržano i pravo veta na sve ono što postiže makedonski narod u svo-

joj borbi za ostvarivanje svojih nacionalnih prava, uključujući i pravo na sopstvenu državu.

Pokazuje se da konfrontacija NR Bugarske sa makedonskom oslobodilačkom revolucijom (odricanje svakog legitimiteta na legalitet njenih institucija) ima šire dimenzije i računa sa ostvarivanjem dalekosežnijih ciljeva. Naime, ovi stavovi se ne vezuju samo za »naučne« poglede na pitanje kada se i u kojim slučajevima jednoj novoj državi, stvorenoj *de facto*, priznaje njeno *de iure* konstituisanje i njen međunarodni subjektivitet. Ovde se ide do osporavanja svega onoga što je stvorio makedonski narod, i to u uslovima kada je za sve vreme oslobodilačke borbe i revolucije bugarska vojska i administrativna vlast imala status okupacione sile u Makedoniji.

Objektivni analitičar se s pravom može upitati da li se u svemu ovome ne kriju pretenzije da se opravda sama okupacija, da ona postane legitimna, a da njena vlast dobije status legalne institucije.

Analiza nekih najnovijih političkih i »naučnih« pogleda na makedonsku naciju uvodi nas u sferu međunarodnih odnosa koji zahtevaju posebnu naučnu obradu. U uslovima kada je Makedonija konstituisana kao suverena nacionalna država osporavanje atributa nacije i konstitutivnih elemenata makedonske države javlja se kao vrsta spoljašnje intervencije. Sve je ovo suprotno međunarodnim principima i opštim normama prihvaćenim u međunarodnoj zajednici, prema kojima pravo na samoopredeljenje ima dominantno mesto i značaj.

Ove političke misli i ocene, u kontekstu konfliktnih situacija stvorenih između CK BRP(k) i makedonskih komunista 1941. godine, otvaraju nove aspekte u proučavanju situacije iz tog perioda.

Stavovi o makedonskom pitanju, koji se iznose u NR Bugarskoj, bliže osvetljavaju ciljeve uzurpacije makedonske organizacije KPJ od strane BRP(k) za vreme okupacije Makedonije. Otpor koji su pružili makedonski komunisti, ustajući u odbranu stavova KPJ o oružanoj borbi protiv okupatora, nije posledica nekog navodnog rivalstva dveju partija u pogledu dominacije u rukovođenju partijskom organizacijom u Makedoniji, već predstavlja akt odlučne odbrane makedonske nacije.

Makedonski komunisti nemaju iluzija o tome šta bi značilo da se revoluciji u Makedoniji nametne spoljašnji faktor kao njen hegemon, makar to bila i radnička klasa Bugarske. Makedonski komunisti — u tome je njihova istorijska zasluga — shvatili su da su ovim suprotstavljanjem branili nacionalne interese makedonskog naroda. U pitanju je bila odbrana nacionalnog identiteta, a zatim i obezbeđivanje prava makedonskog naroda na samoopredeljenje i na stvaranje svoje države.

Još jednom se pokazuje sva apsurdnost situacije: da se makedonsko pitanje u sadašnjim istorijskim uslovima tretira kao »otvoreno« pitanje, samo da bi se ostvarili velikodržavni ciljevi. S druge strane, svako negiranje prava makedonskog naroda na samoopredeljenje, posebno kada je ono već izvojevano dugotrajnom borbom, znači direktno suprotstavljanje i konfrontiranje sa osnovnim principima koje je proklamovala međunarodna zajednica. Druga strana mora da računa na proklamovane međunarodne opšte norme i principe i da obezbedi preispitivanje svoje politike prema makedonskoj nacionalnoj manjini.

Duško Popovski

Neki dokumenti Bugarske komunističke partije o makedonskom nacionalnom pitanju

Nedavno je, u okviru trilogije svojih memoara pod naslovom *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama,* u trećem delu — »Pobeda«, Cola Dragojčeva, kao autor i sadašnji član Politbiroa Bugarske komunističke partije, naširoko elaborirala stav BRP(k) o makedonskom pitanju, iznesen u njenoj prepisci — u svojstvu člana Politbiroa BRP(k) — sa Kirilom Dramalijevim — kao predstavnikom BRP(k) u Otečestvenom frontu.

1.

Na nekoliko mesta Cola Dragojčeva daje izvode iz pisma što ga je 22. oktobra 1943. godine uputila Kirilu Dramalijevu. U svojstvu člana Politbiroa BRP(k) ona mu prenosi stavove Partije o makedonskom pitanju, kao odgovor na zahtev Kirila Dramalijeva, koji predstavlja Bugarsku komunističku partiju u Otečestvenom frontu, a u kome svoje članstvo predstavnici partija »Zve-

no« (Kimon Georgijev) i BZNS (Nikola Petkov) uslovljavaju izjašnjavanjem OF i BRP(k) o makedonskom pitanju.

Navodimo deo pisma koje je Cola Dragojčeva uputila Kirilu Dramalijevu:

»... Bojim se da su ti prijatelji sa svojevrsnom namerom postavili 'makedonsko pitanje' kao prvi prilog u biltenu. Žele da provere u kojoj smo meri spremni na ustupke...

U odnosu na to pitanje, pa i uopšte u odnosu na druga pitanja za koja smo unapred uvereni da će otežati rad sa njima, treba izdaleka da tražimo načina za odbacivanje njihovih predloga. Iz toga nikako ne proizlazi da mi nemamo mišljenje o tom pitanju. Zar Partija nije rekla svoje mišljenje o makedonskom pitanju u svim posebnim okolnostima stvorenim na Balkanu? Čini mi se da ono što ti pišeš zapravo predstavlja stav Partije, izrečen ne jednom, usmeno ili pismeno...

Zbog toga čak i KPJ izlazi samo sa ukazivanjima da će se za sada za makedonsko stanovništvo tražiti samo bolja samouprava u opštinama i zaštita privrednih dobara naroda, a kada se bude rešio problem Balkana posle isterivanja Nemaca, tada će se kao jedno od balkanskih pitanja postaviti i makedonsko. Nema opasnosti da pitanje rešavaju samo Srbi ili samo Bugari...

U svakom slučaju, nemoj žuriti da presečeš. Nema ničeg strašnog u tome ako kažeš da još nemaš odgovor Partije o tom pitanju..., a u principu — govori u pravcu koji ti je već poznat...«[1]

Cola Dragojčeva, kao autor svojih memoara i pomenutog pisma upućenog Kirilu Dramalijevu 22. oktobra 1943. godine, citira delove pisma koji odgovaraju nastojanjima kojima je prožet celokupni tekst njenih memoara pod naslovom *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama.*

2.

U ovom našem kratkom prilogu nemamo nameru da analiziramo motive za objavljivanje memoara Cole Dragojčeve. Međutim, s obzirom na to da joj njeno pismo Kirilu Dramalijevu od 22. oktobra 1943. godine služi kao moto i ishodište u delu memoara *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama* u kome obrađuje stanovišta Bugarske komunističke partije i izvodi zaključke samo na osnovu delova sopstvenog pisma koje je sama izabrala, izgledalo nam je oportunim da priložimo i one delove pisma koje ona ne citira, a koji se odnose na makedonsko pitanje. Radi bolje

[1] Cola Dragojčeva, *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama,* Sofija, 1979.

preglednosti, citiraćemo ceo tekst pisma koji se odnosi na makedonsko pitanje, pri čemu ćemo, objavljujući integralni tekst pisma, radi bolje mogućnosti upoređivanja pri čitanju objavljenog i neobjavljenog dela pisma, istaći one delove koje Cola Dragojčeva u svojim memoarima ispušta.

Evo integralnog teksta pisma Cole Dragojčeve Kirilu Dramalijevu o makedonskom pitanju od 22. oktobra 1943. godine[2]:

»2. *O makedonskom pitanju.* Bojim se da su Ti prijatelji, sa određenom namerom postavili 'makedonsko pitanje' kao prvi prilog u biltenu. Žele da provere u kojoj smo meri spremni na ustupke. *Zato sam ti još na početku rekla da pokušamo da se izvučemo iz tog pitanja.*

Članak K. G.-a[3] *je velikobugarski. Mi ne možemo da se potpišemo ispod jednog takvog članka. Čak i da ne postavimo pitanje samoopredeljenja, već i Makedonija Makedoncima ili slobodna Makedonija, to neće imati nikakve veze sa makedonskim pitanjem. Zar ubistva Makedonaca od strane Bugarske dolaze iz ljubavi prema 'makedonskoj bugarštini'? Mi ćemo se svi baviti njime. Da pokušamo da izvučemo nešto time što ćemo izbeći određenje da je Makedonija bugarska i pitanje ujedinjenja. Ako o makedonskom pitanju nisu došli do razumevanja partije balkanskih država, utoliko ćemo manje moći to postići mi i naši saveznici. Sredili smo naše bugarsko pitanje i počeli smo da uređujemo Makedoniju. Jasno je zašto su se zaustavili na tom pitanju.*

U vezi sa tim pitanjem, pa i, uopšte, u vezi sa svim pitanjima za koja smo uvereni da će otežati rad sa njima, treba izdaleka da tražimo načine za odbacivanje njihovih predloga. To nikako ne znači da mi nemamo mišljenje u vezi sa njima. Zar mi zaista nemamo mišljenje o makedonskom pitanju, zar Partija do sada nije izrazila svoje mišljenje o njemu u svim posebno stvorenim uslovima *za tu zemlju* na Balkanu?

Čini mi se da je ono što Ti pišeš u svome članku zapravo stanovište Partije, ne jednom iskazano, usmeno ili pismeno.

Sada je važnije kako će se izaći iz ovog položaja. Treba da se govori i u tom smislu da u Makedoniji veći deo stanovništva stoji na stanovištu da je Makedonija zemlja koja pretenduje na svoj život.

---

[2] Arhiv CK KPJ.

[3] Kimon Georgijev, predsednik Partije »Zveno« (Zvono), poznato i kao Oficirska liga, prvi predsednik vlade OF posle rata.

Drugi, manji deo je mišljenja da je Makedonija bugarska, pri čemu je u većem broju slučajeva reč o starim generacijama onih koji su bili saradnici u egzarhijskim borbama, o čemu govori i sam K. G.

Treći, ne manji deo, koji dobro stoji kod Srba, ili koji je podlegao asimilaciji, tražiće da ide sa Srbima. U takvoj situaciji, sa parolom da je Makedonija bugarska mi ćemo uživati simpatije samo malog dela makedonskog stanovništva, a sve snage koje se mobilišu oko nacionalnooslobodilačkih komiteta, koji su jednaki našim otečestvenofrontovskim komitetima, biće nezadovoljne, a srbofili će biti protiv nas. Zbog toga KPJ izlazi sa stavom da će se za sada za makedonsko stanovništvo tražiti samo bolja samouprava u opštinama i zaštita privrednih bogatstava naroda, a kada se, posle isterivanja Nemaca, bude rešilo balkansko pitanje, tada će se pitanje Makedonije postaviti kao jedno od balkanskih pitanja. Nema opasnosti da pitanje rešavaju samo Srbi ili samo Bugari. *Reč o Makedoniji imaće pre svega većina makedonskog stanovništva, koje se bori i koje je uvereno da je Makedonija makedonska.*

Koga imaju u vidu N. P.[4] *i K. G., čije ćemo simpatije steći sličnim postavljanjem pitanja? Zar ćemo kompromisom sa principima tražiti puteve da umilostivimo policiju?*

Kaži im otvoreno da u tom pitanju ne mislimo da je najpametnija žurba, da ne bismo dolivali ulje na vatru. Ako se, opet, saglase da promenimo prvu polovinu u duhu Makedonija Makedoncima, tada u redu.

U svakom slučaju, ne žuri da presečeš. Nije ništa strašno ako kažeš da još uvek nemaš odgovor Partije *o članku K. G.-a,* a u principu govori u pravcu koji Ti je poznat.«

3.

Izostavljanje delova dokumenata ponekad ima funkciju eliminisanja onih delova koji nepotrebno opterećuju tekst, a ne sadrže stavove koji imaju posebnu istorijsku i političku težinu i važnost. Slučaj sa ispuštenim delovima pisma Cole Dragojčeve, člana Politbiroa Bugarske radničke partije (komunista), Kirilu Dramalijevu, predstavniku Partije u Otečestvenom frontu, od 22. oktobra 1943. godine o makedonskom pitanju, ima sledeći suštinski značaj:

[4] Nikola Petkov, predsednik BZNS, vođa opozicione reakcionarne frakcije posle rata.

a) Da se iz dokumenata Komunističke partije Bugarske, i iz svesti same Cole Dragojčeve, izbrišu stavovi BRP(k) i Cole Dragojčeve o tome:

— da će reč o Makedoniji imati većina makedonskog naroda, koji se bori i koji je uveren da je Makedonija makedonska i da je Makedonija zemlja koja pretenduje na svoj život;

— da će tvrđenjem da je Makedonija bugarska biti nezadovoljne sve snage koje se mobilišu oko nacionalnooslobodilačkih komiteta u Makedoniji, koji su jednaki Otečestvenom frontu u Bugarskoj, da ubistva Makedonaca od strane Bugara svakako ne dolaze iz ljubavi prema »makedonskoj bugarštini«, da su stavovi Kimona Georgijeva o makedonskom pitanju velikobugarski i da kompromisi sa tim stavovima, kao i sa stavovima Nikole Petkova, ne znače ništa drugo nego put da se umilostivi policija.

b) Da se stvori slobodan prostor za proturanje jednog naučno neodrživog stanovišta u čijem pravcu se, u poslednje vreme, nastoji da se usmeri bugarska politička misao; naime, polazi se od toga da u borbi makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje nije bio osnovni subjekt sam taj narod i njegovo krvarenje, već politička kombinatorika faktorâ van njega. Zbog toga se teško mogu naći drugi razlozi zašto je Cola Dragojčeva iz teksta sopstvenog pisma Kirilu Dramalijevu ispustila tako važne reči i delove, osobito kada je osnovni predmet njenog razmatranja u delu memoarske trilogije *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama* zapravo makedonsko pitanje; na isti način je teško naći razloge zašto Cola Dragojčeva iz sopstvenog pisma briše reči »ubistva Makedonaca od strane Bugara«, »Makedonija, zemlja koja pretenduje na svoj život«, »reč o Makedoniji imaće većina makedonskog stanovništva, koje se bori i koje je uvereno da je Makedonija makedonska«, »stavovi K. G.-a su velikobugarski«, »sa parolom da je Makedonija bugarska uživaćemo simpatije samo manjeg dela makedonskog stanovništva, a sve snage koje su mobilisane oko nacionalnooslobodilačkih komiteta, koji su jednaki našim OF komitetima, biće nezadovoljne« i tome slično.

c) Da se stvore pretpostavke za tvrđenje da pozitivan odnos nove otečestvenofrontovske Bugarske prema nacionalnim pravima delova makedonskog naroda, koji je kao nacionalna manjina ostao da živi u Pirinskoj Makedoniji, kao i institucije koje su izgrađene kao deo tog odnosa,[5] nisu bili rezultat kontinuirane

---

[5] Pravo na izražavanje makedonske nacionalne pripadnosti u popisima stanovništva, uvođenje nastave makedonskog jezika i istorije makedonskog naroda u osnovnim i srednjim školama, formiranje Makedonskog narodnog pozorišta i čitaonica u gotovo svim većim gradovima Pirinske Makedonije.

borbe makedonskog naroda za ostvarenje svoje nacionalne slobode, državnosti, kulture i za čuvanje svoje nacionalno-duhovne celine, već plod nastojanja KPJ i FNRJ da ostvare hegemoniju u konjunkturi stvorenoj teškoćama u kojima se našla otečestveno-frontovska vlast u Bugarskoj, osećajući posledice svog doslednog ostajanja na strani sila Osovine u toku drugog svetskog rata. Zaslužuje da bude temeljno obrađena istina o ovom ni naučno zasnovanom, ni politički održivom stanovištu.

4.

Ovo su bila osnovna ishodišta u našem nastojanju da, ovim prilogom, posredstvom integralnog teksta pisma Cole Dragojčeve Kirilu Dramalijevu o makedonskom pitanju, napisanom 22. oktobra 1943. godine, izađemo iz okvira vremena neposredno posle rata, koje je autor memoara *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama* nazvala »periodom u kome su KPJ i FNRJ nastojale da ostvare hegemoniju u uslovima konjunkture, stvorene teškim unutrašnjim i međunarodnim položajem Bugarske neposredno posle drugog svetskog rata«, a utoliko pre što se i ona sama bavi makedonskim pitanjem i pre ovog perioda.

Na sreću, oba učesnika prepiske od 22. oktobra 1943. godine ostavili su i druge pisane i štampane tragove, koji posle rata još jasnijim jezikom, u neprekinutom kontinuitetu, govore o samostalnosti makedonskog naroda, ni ne pomišljajući na merkantilne izraze kakvi su danas u upotrebi: »hegemonija« i »konjunktura«.

Evo šta piše, slobodno i bez prisile, Cola Dragojčeva u časopisu »Makedonska mis'l« 1945. godine, u prilogu pod naslovom *Otečestvenofrontovska Bugarska i Makedonija«.*

»Pitanje nacionalne slobode, za fašiste, bilo je pitanje posredstvom kojeg su se raspirivala neprijateljstva među narodima, pitanje pomoću kojeg su se psihološki pripremali ratovi, a kao rezultat toga uvek je postizano nacionalno ugnjetavanje. Ovu istinu naročito je snažno osetio i razumeo makedonski narod, koji je veoma mnogo propatio zbog besomučne konkurencije između balkanskih fašista, koji su sprovodili svoju zavojevačku politiku. Nju su oni, pak, masama predstavljali kao nacionalnu.

Demokratskim razvojem južnoslovenski narodi raskinuli su sa prošlošću i u potpunosti izmenili dotadašnju sliku. Za ove narode pitanje nacionalne slobode nije više pitanje fašističkog paravana i propagande, već žive stvarnosti. Oni su iskorenili rak-ranu koja je trovala društveni organizam narodnih masa. Za njih pitanje nacionalne slobode nije pitanje razjedinjavanja, već bratskog poverenja i ujedinjenja.

Titova Jugoslavija rešila je to pitanje na potpuno narodno-demokratski način. Rešila je i za nju najtrnovitije nacionalno pitanje — makedonsko. Pružila je primer (obrazac) kako se može ići ka udruživanju naroda, obezbeđivanjem njihove nacionalne slobode.

Otečestvenofrontovska Bugarska raskinula je definitivno sa idealima bugarskih fašista o Velikoj Bugarskoj i hegemoniji na Balkanu. Ona potpuno podržava ideal Makedonaca o njihovoj sopstvenoj državi i nacionalnoj samobitnosti. Time se, svojim demokratskim razvitkom, ona legitimiše pred svim južnoslovenskim narodima i obezbeđuje bratski zajednički život tih naroda.«[6]

Oni koji temeljno proučavaju istoriju složenog puta, kojim je prolazilo rasterećivanje bugarske politike i naučne javnosti od velikobugarskog šovinizma, lakše će razumeti sadržinu pisma Cole Dragojčeve upućenog Kirilu Dramalijevu od 22. oktobra 1943. godine, kao i njen prilog u časopisu »Makedonska mis'l« iz 1945. godine. Ali će se, istovremeno, ozbiljno zamisliti nad platformom koju za rešavanje makedonskog pitanja nudi Cola Dragojčeva 1979. godine šetnjom kroz istoriju u svojoj memoarskoj trilogiji pod naslovom *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama.*

5.

Kiril Dramalijev, sa kojim je prepiska iz 1943. godine uzeta kao moto u delu memoara Cole Dragojčeve *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama*, ostvario je isto tako kontinuitet u bavljenju makedonskim pitanjem i posle pobede otečestvenofrontovske vlasti u Bugarskoj. Ne znamo da li bi danas Kiril Dramalijev prihvatio stavove Cole Dragojčeve iz njenih memoara 1979. godine, ili bi, opet, o makedonskom pitanju ponovio ono što je napisao u svojoj poznatoj studiji *Teorija i praksa velikobugarskog šovinizma.* Nemamo dovoljno prostora da u celosti iznesemo osnovnu sadržinu ove studije Kirila Dramalijeva, koja predstavlja dragocen doprinos rasvetljavanju korenâ velikobugarskog šovinizma, njegove eskalacije u Bugarskoj u predvečerje i tokom drugog svetskog rata, a posebno u odnosu na Makedoniju i makedonski narod. U jednom od zaključnih stavova, upravo u vezi sa samobitnošću makedonskog naroda, dr Kiril Dramalijev je napisao:

»Samobitnost makedonskog naroda smeta samo onima koji su već napustili istorijsku pozornicu, koji pokušavaju da ponovo

---

[6] »Makedonska mis'l«, br. 1/1945.

ožive velikobugarski šovinizam, da intrigiraju, da spreče srdačno prijateljstvo sa bratskom Jugoslavijom, da ponovo usmere bugarsku inostranu politiku reakcionarnim putevima, u nadi da će povratiti izgubljeno. Bdi bugarski narod, bde svi narodi, poučeni tek preživelim svetskim ratom, dobro shvatajući šta bi značio jedan treći svetski rat.«[7]

Dr Kiril Dramalijev je posle rata bio i ministar prosvete u vladi otečestvenofrontovske Bugarske. U tom svojstvu on je dao još jedan doprinos razmatranju naročito pitanja o položaju i nacionalnim pravima dela makedonskog naroda (nacionalne manjine) i razvoju institucija za ostvarivanje tih prava u obrazovno-vaspitnoj oblasti.

U jednom našem ranijem prilogu, pod naslovom *Mesto ilindenskog ustanka i Kruševske republike u borbi makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje*[8], šire smo obrazložili kako je došlo do uvođenja nastave makedonskog jezika i istorije makedonskog naroda za pripadnike makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u Pirinskoj Makedoniji, na osnovi ukaza Velikog narodnog sobranja Bugarske No 231, usvojenog na njegovom 132. zasedanju, održanom 24. decembra 1946. godine. Ekspoze u vezi sa ovom odlukom VNS, donetom na osnovi članova 24. i 35, tačka 3. Ustava NR Bugarske, podneo je upravo dr Kiril Dramalijev.

Deo ekspozea ministra Kirila Dramalijeva, pod naslovom »Veliko i značajno ostvarenje prosvetne delatnosti u pirinskom delu Makedonije — govor ministra narodne prosvete dra Kirila Dramalijeva u VNS o učiteljima makedonskog jezika i istorije u narodnim školama u našoj oblasti«, objavljen je u listu »Pirinsko delo«.[9]

Prenosimo integralni tekst dela ekspozea ministra Kirila Dramalijeva, prema listu »Pirinsko delo«:

»Poštovani narodni poslanici!

Do 9. septembra postojalo je makedonsko pitanje, u ime kojeg su se balkanski narodi tokom mnogih decenija uzajamno istrebljivali u neprekidnim borbama i ratovima. Krvavi spor se tobože vodio za slobodu Makedonije između onih koji su upravljali bivšom Srbijom i našom zemljom. Danas je makedonsko pitanje prestalo da bude jabuka razdora između naroda Jugoslavije i bugarskog naroda. Najzad je Makedonija stekla svoju slobodu kao ravnopravna državna jedinica u okviru Federativne Narodne

---

[7] *Teorija i praktika na velikob'lgarskiot šovinizam*, Sofija, 1945.
[8] »Socijalizam«, br. 7—8/1979.
[9] »Pirinsko delo«, Sofija, 29. XII 1947.

Republike Jugoslavije. U prošlosti su makedonsko pitanje vladajuće klike koristile za egoističke ciljeve dinastija i kapitalističkih krugova kod nas i u drugim balkanskim državama, pri tom podsticani i od austro-germanskog imperijalizma.

Uspostavljanje istinski demokratskih vlasti u Jugoslaviji i Bugarskoj istopilo je neprijateljstva, kao što sunčevi zraci tope snegove. Kao što je oktobarska revolucija na idealan način rešila nacionalno pitanje na ogromnim ruskim prostranstvima naseljenim desetinama potisnutih neruskih nacionalnosti, tako je danas i na Balkanu. U uslovima slobodnih demokratskih sistema među narodima Jugoslavije i Bugarske ne postoje pitanja koja ne mogu bratski da budu rešena. Upravo potpisani sporazum u Evksinogradu između dveju slobodnih republika predstavlja očigledan dokaz za to.

Makedonski narod oseća se danas slobodnim i sa velikim entuzijazmom izgrađuje svoju materijalnu i duhovnu kulturu. Na osnovi jednog sporazuma, postignutog između vlade FNRJ i vlade Bugarske, sa ciljem da se podrže i učvrste duhovne veze među makedonskim stanovništvom u Narodnoj Republici Makedoniji — Vardarskoj Makedoniji i u okvirima Narodne Republike Bugarske — Pirinskoj Makedoniji, doneto je rešenje da se u narodnim osnovnim školama i gimnazijama u Pirinskoj Makedoniji uvedu kao nastavni predmeti makedonski jezik i makedonska istorija. Očigledno je da je cilj da stanovništvo tog dela Makedonije upozna svoje nacionalno poreklo. Nastavu tih školskih predmeta izvodiće učitelji Makedonci, koje Narodna Republika Makedonija šalje na službu u Bugarsku u trajanju od tri godine. Reč je o 56 učitelja, ali, s obzirom na to da su oni makedonski državljani, da bi mogli da budu primljeni kod nas u državnu službu, neophodno je doneti rešenje sa zakonskom snagom.

Eto zašto vas molim, gospodo narodni poslanici, da glasanjem odobrite ovde predloženi Nacrt — rešenja.« (Aplauz.)

Dr Kiril Dramalijev je svojim odnosom prema makedonskom pitanju, i u pogledu dalje i bliže prošlosti, i ovde nedvosmislen i jasan. Manipulacije Cole Dragojčeve Kirilom Dramalijevim predstavljaju neuverljivu konstrukciju naučno-istorijskog osvetljavanja događaja »sa klasnih i internacionalističkih pozicija«, zloupotrebu terminologije, nedopustivu za nivo sa kojeg je lansirana. Ne bismo želeli da nagađamo kako bi se danas odnosio

Kiril Dramalijev, da je živ. Mi samo nastojimo da ga predstavimo njegovim autentičnim, publikovanim stanovištima, njegovom ostavštinom.

6.

U bugarskoj istoriografskoj naučnoj i političkoj misli i u političkim istupanjima nekih od najodgovornijih bugarskih državnika i političara, posvećenim istoriji makedonskog naroda i položaju makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u Pirinskoj Makedoniji, suočeni smo i s nekim novim, i ako ne do kraja definisanim kategorijama.

Bugarski društveni radnici otkrili su nam tako »nepostojanje makedonske nacionalne manjine u Pirinskom kraju«. Akademik Dimitar Kosev, glavni redaktor višetomne istorije Bugarske, čija izrada je, prema njemu, »zadatak koji je bugarskim istoričarima postavio Politbiro CK BKP«, izneo je novinarki »Literaturnog fronta« Veri Stefanovoj stanovišta da »iz konjunkturnih razloga kult ličnosti gotovo da nije zahtevao da se iz istorije bugarskog naroda izostavi istorija Makedonije« i da iz toga rezultira i »nacionalni nihilizam u nekim sredinama«, koji je doveo do toga »da se prećutkuju, da se sprečavaju radovi u kojima se kazivala istina i da se unose magloviti termini o bugarskoj narodnosti u Makedoniji«, kao i da »odlučujući značaj za prevazilaženje nacionalnog nihilizma, za harmonično usmeravanje patriotskih i internacionalističkih težnji našeg naroda imaju jasni stavovi dr Todora Živkova«, kao i aprilski plenum CK BKP 1956. godine, koji je »utvrdio lenjinske norme ... o postepenom prevazilaženju nacionalnih nihilističkih težnji«.

Ovde, ipak, neke stvari treba razjasniti, jer su indikativne, a u njih je umešano više događaja povezanih sa odnosom NR Bugarske prema makedonskom pitanju, koji se ne bi smeli prenebreći.

1. Razmatrali smo period evolucije stava bugarske Komunističke partije prema makedonskom nacionalnom pitanju 1943. godine, što je došlo do izraza i u prepisci između člana Politbiroa CK BKP Cole Dragojčeve i predstavnika BKP u Otečestvenom frontu Kirila Dramalijeva, i pozitivna stanovišta ova dva istaknuta društvena radnika u NR Bugarskoj neposredno posle

rata, stanovišta koja se u memoarima Cole Gragojčeve *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama* nastoje da izvrnu.

2. S druge strane, nosioci »teorije« o »nepostojanju nacionalne manjine« u Pirinskoj Makedoniji, pre svega predstavnici društveno-političkog vrha NR Bugarske, danas su se našli u procepu kako da odbrane svoj stav o »nepostojanju nacionalne manjine« a da istovremeno ostanu verni imenu i delu Georgi Dimitrova, koji je u bugarskoj naučno-teorijskoj i praktično-političkoj delatnosti ne samo nepokolebljivo stajao na stanovištu da je makedonski narod samosvojan i da su Makedonci u Pirinskoj Makedoniji nerazlučivi deo makedonske nacije, već i da je bugarski velikodržavni šovinizam, u odnosu na makedonski narod, rak-rana u živom organizmu bugarskog naroda. Čak i tada kada je, pod uticajem kulta ličnosti, politika NR Bugarske bila navođena da makedonsko nacionalno pitanje i položaj makedonske nacionalne manjine iskoristi za razbijanje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, a odvajanje NR Makedonije i makedonskog naroda stavi u direktnu funkciju pritiska na Jugoslaviju. Stav Georgi Dimitrova o samobitnosti makedonskog naroda, kao i o poštovanju nacionalnih prava makedonske narodnosti u Pirinskoj Makedoniji, ostao je neizmenjen i u vreme prvog naleta informbirovske kampanje protiv Jugoslavije, preduzete pod najdirektnijim uticajem Staljinovog despotizma i zasnovane na kultu njegove ličnosti.

Dokaz ove tvrdnje je i nota vlade NR Bugarske. broj 6261-1 od 29. juna 1948. godine, koju ovde citiramo, a koju je Ambasadi FNRJ u Sofiji uputilo Ministarstvo inostranih poslova NR Bugarske:

»Ministarstvo inostranih poslova izražava poštovanje Ambasadi Federativne Narodne Republike Jugoslavije i ima čast da joj saopšti da rešenje Savetovanja osam komunističkih partija, objavljeno 29. juna o. g., ni u čemu ne menja postojeće odnose između Narodne Republike Bugarske i Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Računajući na punu uzajamnost, bugarska vlada će nastaviti da časno i iskreno sarađuje sa jugoslovenskom vladom na osnovu Dogovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći, koji povezuje dve bratske zemlje i koji odgovara nesalomljivoj želji i životnim interesima njihovih naroda.

Kao i do sada, tako i nadalje, bugarska vlada će se uzdržavati od bilo kakvog mešanja u unutrašnje stvari Jugoslavije, smatrajući ovo elementarnom obavezom dveju prijateljskih zemalja.

Ministarstvo inostranih poslova koristi priliku da poštovanoj Ambasadi izrazi svoje veliko poštovanje.

Sofija, 29. juna 1948. godine.«[10]

To nikako ne znači da Rezolucija Informbiroa nije nanela ogromne štete bugarsko-jugoslovenskim odnosima, a naročito pozitivnim odnosima BRP(k) i vlade NR Bugarske prema nacionalnoj samobitnosti i nacionalnim pravima makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u Pirinskoj Makedoniji, zato što je upravo kao rezultat Rezolucije Informbiroa i kulta ličnosti Staljina počeo da se zauzima i negativan stav prema položaju i nacionalnim pravima makedonske narodnosti u susednoj Bugarskoj. Dokaz za to je i sadržina Rezolucije poznatog Šesnaestog plenuma CK BRP(k), koja je, kad je reč o položaju makedonske narodnosti u Pirinskoj Makedoniji, bila zatim preuzeta i uneta u dokumente Petog kongresa Komunističke partije Bugarske. Naročito je težak udarac nanesen time što se, pod uticajem Informbiroa i kulta ličnosti Staljina, manipulacijom makedonskim pitanjem, nastojalo razbiti jedinstvo narodâ i narodnosti Jugoslavije i njihove socijalističke zajednice Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Međutim, radi istorijske istine i objektivnog osvetljavanja sadržine niza istorijskih dokumenata, treba reći da se i u vreme najtežih pritisaka Informbiroa na FNRJ, i pri svim grubim pokušajima manipulacije makedonskim nacionalnim pitanjem, nije dovodila u sumnju samobitnost makedonskog naroda i nacionalna pripadnost Makedonaca u Pirinskoj Makedoniji. Već smo, u ovom smislu, podsetili na Rezoluciju Šesnaestog plenuma CK BRP(k) i na referat na Petom kongresu BRP(k).

7.

U pogledu korišćenja makedonskog pitanja za kampanju protiv Jugoslavije u vreme i posle donošenja Rezolucije Informbiroa, ali i s obzirom na nemogućnost da se odustane od priznavanja nacionalne samobitnosti makedonskom narodu u NR Makedoniji, kao i nacionalne samobitnosti Makedoncima u Pirinskoj i Egej-

---

[10] *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, MIP FNRJ, 1950, str. 71.

skoj Makedoniji, zanimljiva je prepiska između centralnih komiteta Komunističke partije Bugarske i Komunističke partije Grčke iz 1952. godine.

U martu 1952. godine Centralni komitet Komunističke partije Bugarske, sa potpisom sekretara Centralnog komiteta Todora Živkova, uputio je sekretaru Centralnog komiteta Komunističke partije Grčke N. Zaharijadisu pismo[11] sledeće sadržine:

»Centralni komitet
Bugarske komunističke partije
Socijalno odeljenje

Sofija, 1. III 1952.

Centralnom komitetu KPG
dr. Zaharijadisu

Druže Zaharijadis,

Molimo Vas da nam dostavite Vaše mišljenje o 'Tezama o rukovođenju partijskim komitetima u oblasti Pirin i o rukovodstvu komunistâ u prosvetno-kulturnim savezima Makedonaca-izbeglica u njihovom praktičnom radu na makedonskom pitanju'.

Ove teze odobrio je Politbiro CK BKP.

Sekretar CK BKP
Todor Živkov.«

U dokumentu »Teze o rukovođenju partijskim komitetima i organizacijama u oblasti Pirin i o rukovodstvu komunistâ u kulturno-prosvetnim savezima Makedonaca-izbeglica u njihovom praktičnom radu na makedonskom pitanju«, u trinaest tačaka, razrađen je niz, u to vreme poznatih, stanovišta i kleveta upućenih na adresu FNRJ, KPJ, NRM i KPM i njihovih najviših rukovodilaca.

Poznate su, isto tako, i informbirovske optužbe koje su, na račun FNRJ, NRM i njihovih najviših rukovodilaca, upućivane o tobožnjem prelasku u tabor američkog i engleskog imperijalizma, uz kvalifikovanje ustavnog uređenja Jugoslavije kao fašističkog i koje, kao takvo, onemogućava ostvarivanje nacionalnog jedinstva makedonskog naroda. Nisu nepoznate ni parole kojima se poziva na rušenje društvenog uređenja u Jugoslaviji, kao »puta« za rešenje makedonskog pitanja. Iz celokupne sadržine ovog dokumenta, međutim, izdvajamo one delove koji ničim ne osporavaju nacionalnu samobitnost makedonskog naroda i nacionalnu pripadnost Makedonaca u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji.

---

[11] Arhiv na Makedonija.

Nas ovde posebno zanimaju oni kvalifikativi, kategorije i izrazi koji u ovom dokumentu nedvosmisleno upućuju na zaključak o nacionalnoj samobitnosti makedonskog naroda i nacionalnom karakteru Makedonaca u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji:

a) *izrazi, kategorije i kvalifikativi, upotrebljeni u dokumentu, koji se odnose na nacionalnu samobitnost makedonskog naroda:*

— »slobodoljubiv i progresivan makedonski narod«,

— »životni i nacionalni interesi Makedonaca«,

— »nacionalnooslobodilačka borba makedonskog naroda«,

— »borci Ilindena pod rukovodstvom makedonskih revolucionara Goceta Delčeva, Janeta Sandanskog, Dime Hadži-Dimova i drugih«,

— »težnje makedonskog naroda za slobodom, demokratijom i nacionalnim ujedinjenjem«;

b) *izrazi, kategorije i kvalifikativi, upotrebljeni u dokumentu, koji se odnose na makedonsku narodnost u Pirinskoj Makedoniji:*

— »pirodna težnja makedonskog stanovništva iz oba dela Makedonije (Vardarske i Pirinske — N. B.) za nacionalnim ujedinjenjem«,

— »makedonsko stanovništvo Pirina i Makedonci-izbeglice«,

— »pomoć makedonskom stanovništvu u Pirinskoj oblasti za razvoj u progresivnom pravcu njegove nacionalne svesti, njegovih nacionalnih tradicija u narodnom kulturnom stvaralaštvu i, na osnovu njih, za proširenje nove makedonske kulture, nacionalne po formi i socijalističke po sadržini«;

c) *izrazi, kategorije i kvalifikativi, upotrebljeni u dokumentu, koji se odnose na makedonsku narodnost u Egejskoj Makedoniji:*

— »Makedonci, rodoljubi grčke Makedonije«,

— »stanovništvo makedonske republike... i makedonsko stanovništvo u Grčkoj«.

8.

Na pismo i teze, koje je uputio sekretar CK BKP Todor Živkov, CK Komunističke partije Grčke odgovorio je sledećim pismom N. Zaharijadisa, od 5. maja 1952. godine[12]:

---

[12] Arhiv na Makedonija.

»Br 3517

Centralnom komitetu BKP
dr. Živkovu

Primili smo Vaše pismo od 1. marta sa 'Tezama o rukovođenju partijskim komitetima i organizacijama u oblasti Pirin i o rukovodstvu komunistâ u prosvetno-kulturnim savezima Makedonaca-izbeglica u njihovom praktičnom radu na makedonskom pitanju'.

Teze su pregledali članovi PB CK KPG. Isto tako, stavili smo ih na uvid partijskoj frakciji Izvršnog odbora Centralnog saveta organizacije Makedonaca Egeja 'Ilinden'. Prilažemo mišljenje članova frakcije dr. Guševskog, Nedelka i Kočopulosa.

Članovi PB CK KPG slažu se sa postavljanjem makedonskog pitanja onako kako je to urađeno u Tezama. Istovremeno, smatramo da treba uzeti u obzir mišljenje frakcije organizacije 'Ilinden' u delu koji se odnosi na makedonsku oblast Pirin. Teze, i konkretna ostvarenja u Pirinskoj Makedoniji, treba da pomognu u razotkrivanju demagogije o navodnom rešenju makedonskog pitanja u Vardarskoj Makedoniji.

Ovom prilikom šaljemo Vam proklamaciju i referat podnesen na kongresu organizacije 'Ilinden', koji je održan početkom aprila 1952. godine.

5. maja 1952.

Sa dr. pozdravom
za CK KPG
N. Zaharijadis.«

Primedbe i mišljenja frakcije Izvršnog odbora Centralnog saveta organizacije Makedonaca za Egej »Ilinden«, iznete u pet tačaka, pored poznatih informbirovskih kleveta na račun KPJ, sadrže niz ukazivanja o nacionalnoj samobitnosti makedonskog naroda u NR Makedoniji i Makedonaca u Pirinskoj i u Egejskoj Makedoniji. Stoga citiramo one delove primedbi koji su relevantni u tom smislu, a u sklopu integralnog teksta dokumenta:

»Makedonski narod Pirina i Makedonci-emigranti u Bugarskoj... spasli su se nacionalnog ugnjetavanja, koje je nad njima ranije vršeno u vreme monarhofašističkog režima, znači, stekli su nacionalno oslobođenje... i uživaju kulturno-prosvetnu ravnopravnost... BKP pravilno postavlja konačne težnje makedonskog naroda za nacionalnim i državnim konstituisanjem.«

»KPB pravilno postavlja zadatak Makedoncima Pirina i Makedoncima-emigrantima u Bugarskoj o pomoći koju treba da pruže svojoj braći sa Vardara i Egeja... daje pravilan smer Makedoncima Egeja o borbi, zajedno sa Grcima, za svoje opšte

težnje: za mir, nezavisnost, slobodu i demokratiju, ali ne spominje njihove nacionalne težnje, i pored toga što je poznat stav KPG o nacionalnoj ravnopravnosti (autonomiji).«

»U partijskom dokumentu (Teze CK BKP — N. B.) ništa se konkretno ne kaže o tome da li makedonski narod u Bugarskoj ima svoju političku samoupravu (autonomiju), osim kulturno-prosvetne samouprave«; ... »makedonski jezik se upotrebljava samo u ličnim kontaktima«; ... »Makedonci u Bugarskoj nemaju masovne političke organizacije«; ... »posebnu makedonsku partijsku organizaciju.«

»Ono što se postavlja kao težnja nacionalnooslobodilačkog pokreta slavomakedonskog naroda u Grčkoj, znači, politička samouprava u okviru NR Grčke — toga u Tezama nema; treba jasno formulisati konačne ciljeve. Angažovanim razrešavanjem makedonskog nacionalnog pitanja u NR Bugarskoj, analogno onome za što se bori KPG, nestaće ... i najminimalnije mogućnosti za špekulaciju makedonskim pitanjem i još više ćemo pomoći većem doprinosu makedonskog naroda Bugarske u izgradnji socijalizma u Bugarskoj; ... »takvo razrešavanje nacionalnog pitanja u Pirinskoj Makedoniji«; ... »još više je primer za Makedonce sa Vardara i Egeja«.

»Pirinska Makedonija — završavaju primedbe — jedini slobodni deo Makedonije, treba da bude baza za borbu za mir — demokratiju — nezavisnost Makedonije, za ujedinjenje celokupnog makedonskog naroda.«

Ovom dokumentu, sa primedbama članova partijske frakcije Izvršnog odbora Centralnog saveta organizacije Makedonaca Egeja G. Nedelka i Toše Guševskog Makija, priključene su i posebne primedbe člana Saveta S. Kočopulosa, u dve tačke, koje su duhom i sadržinom istovetne onima dvojice spomenutih autora.

Kao što smo mogli videti, u pismu koje je N. Zaharijadis, u ime CK Komunističke partije Grčke, a na zahtev CK Bugarske komunističke partije, uputio Todoru Živkovu, sekretaru CK BKP, ističe se da su »članovi PB KPG saglasni sa postavljanjem makedonskog pitanja onako kako je to urađeno u Tezama«, ali da »istovremeno smatramo da treba uzeti u obzir mišljenje članova partijske frakcije organizacije 'Ilinden' u delu koji se odnosi na makedonsku oblast Pirin«.

Možda treba istaći još i to da je propagandna delatnost u okviru kampanje Informbiroa, posle Rezolucije 1948. godine, protiv Federativne Narodne Republike Jugoslavije — naročito tokom 1948, 1949. i 1950. godine — preko Radio-Sofije vršena na makedonskom jeziku, što se vidi i iz sledećeg izvoda iz pregleda[13]:

Vreme emitovanja i trajanje emisija za Jugoslaviju na radio-stanicama SSSR-a i zemalja Istočne Evrope na jezicima naroda FNRJ za mesec jul 1950. godine

Radio-stanica	Vreme emitovanja emisije	Talasna duž.	Vreme
Sofija			
(Na srpskohrvatskom jeziku)	—	—	—
(Na makedonskom jeziku)	06,45	506	0,15
	18,45	507	0,15
	20,15	39,11	0,15
	20,00	36,07	0,15
	11,30	506 (samo nedeljom)	0,15

9.

Ukazivanjem na veze i razlike između sadašnjeg angažovanja društvene i političke misli, kojom se nastoji učvrstiti tvrđenje o »nepostojanju makedonske nacionalne manjine« u Pirinskoj Makedoniji, i sadašnjeg upinjanja nekih bugarskih naučnika da, dozivajući u pomoć kult ličnosti Staljina i još nekih drugih ličnosti, pruže dokaze o »nacionalnom nihilizmu« u Bugarskoj i o »izdvajanju Makedonije iz istorije bugarskog naroda«, uz isticanje značaja Aprilskog plenuma 1956. godine i ličnih zasluga Todora Živkova u tom pogledu — naša je želja da bacimo pravu svetlost na izvesna važna pitanja koja ne bi smela da se zamagljuju, bilo da je reč o odnosu Komunističke partije Bugarske 1941—1944, u periodu 1944—1948. ili u razdoblju 1948—1956. godine.

Povodom svega iznesenog izvlačimo sledeće zaključke:

Prvo. Izvorni dokumenti iz prepiske Cole Dragojčeve, člana Politbiroa BRP(k) 1943. godine i sadašnjeg člana Politbiroa Bugarske komunističke Partije, sa Kirilom Dramalijevim, predstavnikom Partije u Otečestvenom frontu 1943. godine, pokazuju da je Komunistička partija Bugarske, iako sporo i kolebljivo, morala da shvati karakter borbe makedonskog naroda za njegovo socijalno i nacionalno oslobođenje, »da on pretenduje na svoj sopstveni život«, »da Makedonija pripada Makedoncima«, da shvati karakter i ciljeve bugarske fašističke okupacije Makedonije i »ubijanje Makedonaca od strane Bugara«, kao i to da su stano-

[13] *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji,* cit. izd., str. 437—438.

višta saveznika u Otečestvenom frontu i njihovih rukovodilaca Kimona Georgijeva (»Zveno«) i Nikole Petkova (BZNS) velikobugarska.

Učesnici prepiske iz oktobra 1943. godine neposredno posle rata, u novoj Otečestvenofrontovskoj NR Bugarskoj, kao što se uočava iz navedene dokumentacije, naći će se među onim snagama koje će — u nacionalnom oslobođenju makedonskog naroda i u konstituisanju njegove nacionalne države u okviru nove Jugoslavije — videti i ostvarivanje vekovnih težnji makedonskog naroda za nacionalnim identitetom, i kraj velikobugarskog šovinizma, pothranjivanog najmračnijim i najreakcionarnijim snagama u Bugarskoj i Hitlerovoj Nemačkoj.

Memoari Cole Dragojčeve, u delu *Na klasnim i internacionalističkim pozicijama,* iz 1979. godine, zahtevaju temeljnu analizu i sa stanovišta istorijske perspektive koju nude, a i onoga šta nude kao aktuelno.

Drugo. Kiril Dramalijev, koji je, kao predstavnik Bugarske komunističke partije u Otečestvenom frontu, učesnik u prepisci sa Colom Dragojčevom iz 1943. godine, ostavio je za sobom dovoljno pisanih tragova o karakteru velikobugarskog šovinizma uopšte i posebno velikobugarskog šovinizma prema makedonskom narodu, naročito u njegovoj već spomenutoj studiji *Teorija i praksa velikobugarskog šovinizma.* U vreme kulta ličnosti i informbirovske kampanje protiv FNR Jugoslavije i NR Makedonije uopšte i, posebno, u kampanji koju je vodila NR Bugarska, ova značajna studija dr Kirila Dramalijeva zabranjena je, uredbom vlade NR Bugarske,[14] ali time nije izgubila na značaju niti za vreme u kome je izašla, niti danas.

Treće. Tvrdnja najodgovornijih društvenih i nekih naučnih radnika u NR Bugarskoj danas o »nepostojanju nacionalne manjine« ne poklapa se ni sa njihovim stanovištima a ni sa stavovima Politbiroa Komunističke partije Bugarske iz 1952. godine. Zbog toga, i samo zbog toga, naveli smo prepisku između sekretara CK Komunističke partije Bugarske Todora Živkova i sekretara CK Komunističke partije Grčke od 1. marta i 5. maja 1952. godine, povodom već spomenutog dokumenta »Teze o rukovođenju partijskim komitetima u oblasti Pirin i o rukovodstvu komunistâ u prosvetno-kulturnim savezima Makedonaca-izbeglica u njihovom praktičnom radu na makedonskom pitanju«. Spomenuti dokument je pun informbirovskih kleveta protiv FNRJ i NRM i njihovih najviših rukovodilaca, i u celosti je u znaku odbrane kulta ličnosti i razbijanja jedinstva jugoslovenske zajednice bratskih naroda i narodnosti. Međutim, i u takvim okvirima makedonskom narodu u NR Makedoniji, makedonskoj narodnosti (nacio-

[14] »Saopštenje Komiteta za nauku, umetnost i kulturu Ministarskog saveta NR Bugarske«, br. 1417, Sofija, 13. IV 1950.

Pregled broja ***Makedonaca*** *u odnosu na ukupan broj stanovnika i u odnosu na broj* ***Bugara*** *u* ***blagoevgradskom*** *okrugu, prema popisu stanovništva u* ***NR Bugarskoj*** *od 1. XII 1956. godine*

Naseljena mesta u okrugu Blagoevgrad	Ukupno M.	Ukupno Ž.	Ukupno	Bugari M.	Bugari Ž.	Bugari Ukupno	Makedonci M.	Makedonci Ž.	Makedonci Ukupno
				Prema nacionalnoj pripadnosti					
1. Blagoevgrad	29.469	29.092	58.561	13.105	13.298	26.403	15.535	15.026	30.561
grad Blagoevgrad	10.720	11.113	21.833	6.813	7.208	14.024	3.442	3.430	6.872
sela	18.749	17.979	36.728	6.292	6.090	12.382	12.093	11.596	23.689
2. Goce Delčev	32.140	32.450	64.590	15.897	16.044	31.941	14.661	14.907	29.568
grad Goce Delčev	6.310	6.267	12.577	2.271	2.248	4.519	3.693	3.670	7.363
sela	25.830	26.183	52.013	13.626	13.796	27.422	10.968	11.237	22.205
3. Petrič	24.491	23.893	48.384	3.713	3.621	7.334	20.247	19.761	40.008
grad Petrič	8.326	8.075	16.401	2.254	2.239	4.493	5.764	5.549	11.313
sela	16.165	15.818	31.983	1.459	1.382	2.841	14.483	14.212	28.695
4. Razlog	23.356	24.247	47.603	11.363	11.981	23.344	11.523	11.829	23.352
grad Bansko	3.385	3.420	6.805	474	460	934	2.888	2.933	5.821
grad Razlog	4.300	4.311	8.611	1.036	1.026	2.062	3.044	3.084	6.128
sela	15.671	16.516	32.187	9.853	10.495	20.348	5.591	5.812	11.403
5. Sandanski	31.347	30.530	61.877	2.464	2.185	4.649	27.917	27.456	55.373
grad Melnik	256	266	522	26	26	52	230	240	470
grad Sandanski	5.393	5.237	10.630	941	871	1.812	4.084	3.996	8.080
sela	25.698	25.027	50.725	1.497	1.288	2.785	23.603	23.220	46.823
Ukupno u blagoevgradskom okrugu*	140.803	140.212	281.015	46.542	47.129	93.671	89.883	88.979	178.862
gradovi	38.690	38.698	77.379	13.815	14.078	27.893	23.145	22.902	46.047
sela	102.113	101.523	203.636	32.727	33.051	65.778	66.738	66.077	132.815

* Broj stanovnika u blagoevgradskom okrugu iznosi 281.015, od čega je 93.671 Bugara i 178.872 Makedonaca, a 8.482 otpada na pripadnike drugih nacionalnosti.

nalnoj manjini) u Pirinskoj Makedoniji i makedonskoj narodnosti (nacionalnoj manjini) u Egejskoj Makedoniji ne odriče se nacionalni identitet.

Četvrto. Zadatak je istorijske nauke u Bugarskoj da analizira pozitivnu i negativnu ulogu kulta jedne ličnosti, a i drugih ličnosti u odnosu na gajenje ili negiranje nacionalnog nihilizma u bugarskoj nauci i u odnosu na ličnosti koje su u NR Bugarskoj posle 1956. godine nju oslobodile tog nihilizma. Godine 1956. desili su se krupni događaji vezani za analizu kulta ličnosti. Međutim, makedonska je narodnost u Pirinskoj Makedoniji 1956. godine, u okviru popisa stanovništva u NR Bugarskoj, po drugi put iskoristila svoje pravo da izrazi svoju nacionalnu samobitnost. Rezultate tog popisa, prema zvaničnim bugarskim izvorima, imali smo prilike da već prikažemo. Jednu od tih tabela prilažemo i sada (vidi str. 120). Ostaje jedna dilema: da li su pripadnici makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u Pirinskoj Makedoniji, 1956. godine, izrazili svoju makedonsku nacionalnu pripadnost pod uticajem oslobađanja bugarske istoriografije od nacionalnog nihilizma ili u borbi protiv suprotnih nastojanja.

Peto. Teze o »suzbijanju nacionalnog nihilizma«, zajedno sa tvrđenjem da je kult ličnosti ili da su kultovi ličnosti razlog što je »iz istorije bugarskog naroda otkinuta istorija Makedonije«, opominju na realnu opasnost da se bugarska istorijska misao okrene prema onome što je u novoj otečestvenofrontovskoj Narodnoj Republici Bugarskoj bilo utvrđeno kao teorija i praksa velikobugarskog šovinizma, koji je bugarskom narodu doneo dve katastrofe, a od treće su ga spasle Komunistička partija i otečestvenofrontovska vlast nove Bugarske. Ovo se nas tiče u meri u kojoj su teorija i praksa velikobugarskog šovinizma i bugarske nacionalne katastrofe bile povezane sa pokušajima da se obezliči makedonska nacionalnost u Bugarskoj; a da bi se to postiglo, neizbežno je bilo posegnuti i u nacionalni identitet makedonskog naroda u celini. Ponovno pozajmljivanje idejnih osnova teorije i prakse velikobugarskog šovinizma u sadašnjim uslovima i traženje saveznika koji bi prihvatili koburšku i hitlerovsku nacionalističku i fašističku platformu, samo sa drugim nosiocima, zahteva dublju analizu, pošto njeno prihvatanje krije u sebi i sve nepredvidljive posledice.

Miodrag Živanović

O jeziku dnevne politike

Ukoliko jezik nije samo sredstvo saopštavanja već, prije svega, izraz i oblik veza i odnosa unutar društvenog bića, onda i njegovo stavljanje u relacije sa pojedinim entitetima društvene zbilje ne samo da je relevantno nego je i neophodno. Jedna od ovih relacija jeste i odnos jezika i politike — što nije ništa novo, ali je u filozofijskoj literaturi elaborirano uglavnom usputno, u okviru razmatranja, da uslovno kažem, širih tema: ponajviše u kritičkoj filozofiji koja je, u dokazivanju jednodimenzionalnosti svijeta savremene zapadne civilizacije, ukazivala i na jednodimenzionalnost politike i njenog jezika (H. Marcuse). I unutar marksizma, pitanje odnosa jezika i politike — izuzev u rijetkim slučajevima (H. Lefebvre) — nije bivalo predmetom elaboracije.

U nas se takođe ovoj problematici još ne poklanja odgovarajuća pažnja: osim nekoliko rasprava (takozvanih okruglih stolova) što su ih organizovali izdavači i redakcije pojedinih časopisa, te pokoje briljantne iskrice u dnevnoj štampi, odnos jezika i politike u aktualnim uslovima socijalističkog samoupravljanja nije bivao predmetom dublje marksističke analize. A potreba, dakako, postoji, prije svega stoga što su intencije razvoja i izgradnje sistema socijalističke samoupravne demokratije, mjesto, uloga i način djelovanja vodećih subjektivnih snaga, između ostalog, bili i jesu usmjereni i na *pounutrenje* politike, odnosno na njeno po-

tvrđivanje u izvornim značenjima »brige za polis«, još tačnije, kao bitne determinante oslobađanja rada, metamorfoze »gospodstva uma« u *gospodstvo čovjeka*. Kao izraz i oblik ovog determiniranja, i jezik je sastavni, unutrašnji dio politike, a moglo bi se reći i jedan od njenih konstitutivnih elemenata.

U ovoj ravni kazivanje o svijetu ispoljava se na relaciji društvena zbilja — politička teorija i praksa — jezik. Razvoj socijalističkog samoupravljanja pruža dosta primjera koji ilustruju povezanost elemenata ove relacije. Bez pretenzije da se to ovdje egzaktno pokazuje, treba istaći da je jezik politike evolutivno pratio revolucionarne promjene i transformacije društvenog bića i najčešće upravo bio njihov izraz. Vidljiva je, naime, *kategorijalna* povezanost političkog jezika, recimo, s početka pedesetih godina, sa tadašnjim *zbiljskim* društvenim kretanjima, ili tendencija uvođenja novih kategorija u jezik politike povezana sa normativnim i stvarnim promjenama političkog sistema posljednjeg desetljeća (delegatski sistem, udruženi rad, dohodovni odnosi, samoupravno interesno organizovanje, slobodna razmjena rada i drugo). Potpunija analiza dokumenata partijskih kongresa iz 1978. godine pokazala bi da su navedene kategorije već potpunije razrađene (i u znanstvenom i u političkom smislu), zapravo da i unutar opštijih pojmova postoje jezički oblikovani stratumi užih i konkretnijih značenja. Vjerovatno bi bilo vidljivo i to da ove kategorije nisu samo *izraz* sadržaja, oblika i odnosa u razvoju socijalističkog samoupravljanja već sežu i povrh aktualiteta, ka onom *budućem* što je tek potencijalno prisutno u dubini zbilje. Ovo životno-energično isijavanje jezika susreće se, naravno, i pojedinačno, u djelima naših teoretičara i revolucionara (Tito, Kardelj, Vlahović i drugi).

Iako je od bitnog značaja egzaktno provjeriti navedena zapažanja, ovo razmatranje će se zadržati na onim ispoljavanjima jezika u kojima upravo *nije* prisutna međusobna povezanost aktualiteta zbilje, suštine političkog mišljenja i djelovanja i njegovog jezika. Riječ je o jeziku takozvane *dnevne politike*.

Pažljivije praćenje sadržaja, a posebno *načina* ovog kazivanja, pokazuje, prije svega, *jednoobraznost* jezika, sa upadljivo izraženom *shemom* iskaza koja se, u principu, može svesti na četiri elementa: prvi dio kazivanja obično fiksira aktualnost jedne pojave (predmeta o kojem se govori), drugi dio obrađuje, da tako kažem, ono »pozitivno«, »ostvarene rezultate« u vezi sa pojavom, aktivnostima ili događajem. Treći dio, koji, u pravilu, počinje sa »međutim ...«, tretira probleme i teškoće, »slabosti« onoga o čemu se govori, dok četvrti dio obično sadrži pravce dalje aktivnosti »odgovornih subjekata«, zadatke i slično.

Sigurno je da ovakva metodologija omogućava sistematičnost i koherentnost kazivanja, ali isto tako može dovesti, i dovodi,

ekstremnim slučajevima ova primjena se uzdiže čak do *zakona* znanstvenog ili politički relevantnog pristupa.

U teorijskom smislu ovakve sheme se najčešće obrazlažu dijalektičkim principom negacije negacije i potrebom da se pojave (aktivnosti, događaji) sagledaju, da uslovno kažem, i u njihovim »pozitivnim« i u »negativnim« značenjima. No, nije li to samo dijalektična apologija nedijalektičnog pristupa u prezentiranju, razumijevanju i tumačenju društvenih fenomena? Naime, pomenuti shematizam, zacijelo, ne može, izuzev marginalno, korespondirati sa životnim obiljem i energijom razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u svim područjima ostvarivanja demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Gibljiva supstancija procesa kojim se samoupravljanje utkiva u sve pore društvenog bića producira životno-energične forme i mišljenja i kazivanja koje (forme) teško ili nikako mogu postati *formulama.*

To je upravo ono što ova shematska svijest (koja sebe često naziva marksističkom) ne uviđa, ostajući u okvirima svog apriorizma i proizvodeći, iznutra, *apstraktnost* jezika sa univerzalnim, bolje reći, *uniformnim* sintagmama — »polazeći od . . .«, »imajući u vidu . . .«, »u funkciji . . .«, ili, pak, apsolutnim kategorijama, kao što su »intenzitet«, »konkretizacija« i druge. Očigledno je, već na prvi pogled, kakve je sadržaje moguće izreći u okviru ovih i ovakvih sintagmi ili kategorija: uniformnost kazivanja, pored pomenutog metodološkog apriorizma, bitna je karakteristika jezika dnevne politike, koji — siromašan u povezanosti sa obiljem samoupravnog života — ostaje siromašan i u sopstvenom izrazu.

U nedostatku izvornog, životnog konstituensa, ovaj jezik tendira stvaranju takvog sistema pojmova koji bi se mogao nazvati svojevrsnim *esperantom.* Ovo ne samo da se manifestuje u sve češćoj upotrebi stranih riječi i izraza već i u pozajmljivanju termina iz različitih znanstvenih disciplina: dobro su poznate sintagme u stilu »erozija stavova«, »armiranje stavova«, »fleksibilnost ponašanja« i slično. Ovaj, kako sam uslovno rekao, specifični esperantizam, dalja je karakteristika jezika dnevne politike.

Otuda i nerazumljivost ovog govora (»Vrlo konstruktivno se raspravljalo o destruktivnim ponašanjima pojedinaca . . .«) čija svijest, u geometrijskoj progresiji, producira različite kategorije koje nemaju za cilj ništa drugo do da u jednom kraćem ili dužem vremenskom periodu budu »moderne«, zapravo dominantno u upotrebi. Na taj način stvara se cela mreža pojmova što prekriva gibljivost života i njegova energična isijavanja, ostajući u samodovoljnosti međusobne povezanosti svojih elemenata. Riječi i rečenice produciraju nove riječi i rečenice sa nekom logičnom vezom, ali ne sa zbiljom, već međusobno. Ova *unutrašnja* logičnost znak je tom jeziku (a to će reći i mišljenju) da je sve sigurno i izvjesno — nikada tu nećemo sresti ono plodotvorno »čini se . . .« ili »možda« — tako da je moguće bespogovorno držati praktično-

-političke propovijedi i davati ovakve ili onakve recepte dnevnog ponašanja i djelovanja. Ostajući tako introvertna, svijest što producira jezik dnevne politike ne samo da tim zatvaranjem mistificira i samu politiku već iskazuje anahronu i povijesno prevaziđenu logiku apsolutnog znanja. S obzirom na to da se pojavljuje sa stanovišta apsoluta, ovaj jezik je apstraktan, a u pojavnoj ravni *bezličan* (»misli se...«, »radi se...«).

Stoga nije naodmet postaviti ponovno filozofijski dobro znano pitanje: *ko govori*? Ko je nosilac jezika što tako tašto razumijeva i tumači *sve* društvene fenomene, i, saglasno svojim metafizičkim polazištima, propisuje im uslove i kriterije dnevnog pojavljivanja i ponašanja? Ovime se već približavamo i htijenjima politlingvistike koja smjera na to da kroz razumijevanje jezika politike — razumijeva politiku, a u krajnjoj liniji i ono što je predmet i sadržaj političkog mišljenja i djelovanja. I ukoliko filozofija jezika nije tek puki manir savremenog intelektualca, već nužan izraz toga da je jezik *zbiljski* stavljen u pitanje — u onoj mjeri koliko je to i svijet — onda, i u okviru razmatranja jezika dnevne politike, pređašnje pitanje može biti smisleno.

Uvažimo li već pomenute opšte karakteristike tog jezika, čini se da bi odgovor bio vrlo jednostavan. Moglo bi se, naime, reći da unutar istinskog mišljenja i djelovanja — a ako revoluciju i savremenost shvatimo sinonimno — unutar *revolucionarnog* mišljenja i djelovanja izgrađuje se i revolucionarni, životni jezik (i povijest i savremenost to dovoljno jasno pokazuju).

U našem slučaju ne bi bilo preuranjeno zaključiti da iza jezika dnevne politike stoji revolucionarno *impotentna* svijest koja ili ne može misliti samoupravljanje iz bitî revolucije ili je, u idejno-političkom smislu, slika i prilika tendencija samoupravljanju suprotnih. Jezik je tada, naravno, samo zastor i maska i ukoliko je komplikovaniji i nerazumljiviji, utoliko je širi prostor za manipuliranje idejama, institucijama, ljudima. Svakako, treba imati na umu da kako god u nas antisamoupravnih tendencija nema *izvan* samoupravljanja tako i jezik dnevne politike nije u čistom obliku ekstraktiran od jezika politike u *cjelini*. Otuda, on nije uvijek i svagda odmah prepoznatljiv: on promiče iznad stvari i odnosa, utkiva se u jezik socijalističke revolucije u onoj mjeri koliko se i svijest što ga producira — inkorporira u zbiljsko revolucioniranje društvenih odnosa. Jezik dnevne politike se razuđuje onako kako se razuđuje i struktura socijalističkog samoupravljanja: iako on sâm, po svojim karakteristikama, po svojoj okoštalosti, jeste već neka vrsta *institucije*, danas, kada se upravo borimo za to da samoupravni odnosi zahvate sve sfere društvenog bića, taj jezik se ne pojavljuje kao govor institucija. Naprotiv, u aktualnim uslovima razvoja sistema socijalističke samoupravne demokratije on (jezik dnevne politike) se može pojaviti, a ponegdje se i pojavljuje, upravo *izvan* institucija — u osnovnim ćelijama političkog sistema: osnovnoj organizaciji udruženog rada

i mjesnoj zajednici. Uronjen u supstancijalitet dnevnog i prakticističkog, on može tada izgledati kao veoma funkcionalan, kao sistem kazivanja kojim će se »najlakše« ili »najpreciznije« fiksirati određene pojave, stanje i odnosi u užim sredinama. No, kako je pokazano, ta funkcionalnost se gubi u ispraznosti *zatvorene* strukture tog jezika, koji u sebe ne prima ništa drugo do svoje sopstvene tvorevine što često skončavaju u nerazumljivoj rogobatnosti jezičkih konstrukcija. U nedostatku egzaktnijih istraživanja u ovoj oblasti, teško da bi se sada moglo reći u kojoj mjeri je taj i takav jezik zbiljski prisutan u našoj samoupravnoj i političkoj praksi, ali i navedena zapažanja, shvaćena prije svega kao teorijsko-metodološke pretpostavke, mogla bi inicirajuće djelovati na potpunije razvijanje istraživačke djelatnosti vezane kako za odnos jezika i politike tako i jezika i socijalističkog samoupravljanja u cjelini.

Naime, čini se da, u širem kontekstu, jezik dnevne politike može imati i nešto drugačija značenja. U bogatom, sigurno je složenom, a katkad i protivurječnom procesu otvaranja samoupravljanja na nivo društva (zapravo, postajanja samoupravljanja osnovnim društvenim odnosom), razumijevanje i tumačenje tog procesa podrazumijeva, istovremeno, i kontinuirano izgrađivanje kategorijalnog sistema teorije socijalističkog samoupravljanja, s jedne, te odgovarajući period upotrebe tih kategorija, s druge strane, kako bi one (kategorije), neposredno unutar društvene zbilje, dobijale i svoja punija značenja. Ali razvoj društvenih odnosa u nas je veoma dinamičan, u relativno kratkom periodu zbivale su se, i zbivaju se, krupne, revolucionarne promjene koje, prije svega objektivno, sužavaju prostor obuhvatnijeg produciranja odgovarajućih kategorijalnih modela — i obratno, u takvim uslovima i same kategorije moraju nadilaziti svoju klasičnu formu definitivnog i svagda biti u mogućnosti da odgovaraju zbilji a u tom odgovaranju i da je produktivno nadilaze. Doda li se ovome da upravo ta gibljivost i impulsivan razvoj demokratizacije društvenih odnosa u praksi ne stvaraju »čiste« oblike, već minulo i novo često egzistiraju *komplementarno*, može se reći da se to isto zbiva i sa procesom teorijskog uobličavanja sadržaja, oblika i odnosa u razvoju socijalističkog samoupravljanja, naravno, uvijek saglasno formativnim mogućnostima revolucionarne prakse u određenom vremenu i uslovima.

To bi moglo značiti da, pored produktivnih područja teorije socijalističkog samoupravljanja, još postoje i, da uslovno kažem, *prazni prostori* (u kategorijalnom smislu), istina ispunjeni energijom prakse, ali *jezički* još nesavremeno oblikovani. Čini se da se ovi prostori, za sada, pokušavaju ispuniti određenim *nadomjescima* (prisjetimo se često navođene aforistične misli Ludwiga Wittgensteina: o čemu se ne može govoriti, o tome se mora ćutati). Tu, naime, susrećemo jezik tradicionalne filozofije, ekonomiju razapetu između svojih klasičnih kategorija i novuma što izranja iz dubine društva udruženog rada, jezik prava, još disciplinarno

zatvoren, različite žargone svakodnevice ili »jezik ulice«, kako bi rekla sociologija itd. Tu, takođe, susrećemo i *jezik dnevne politike* koji, kao izraz logike apsolutnog znanja, naravno, prodire i u ono što je ispod pojavne ravni društvenih fenomena, ispunjavajući barem dio pomenutih praznih prostora.

Otuda, samo ovdje i samo uslovno, moglo bi se postaviti pitanje: da li jezik dnevne politike, kao jedna vrsta *nadomjestka* za ono jezički još neoblikovano, ima isključivo negativna značenja? Nije li on, zanemarimo li na trenutak određene ideološke implikacije, uprkos svemu, možda pokušaj da se ipak *govori*, pa makar to bilo taštinom arhetipske metodologije, (ne)moći političkog esperanta ili bezličnim kazivanjem? Nije li, možda, riječ o naporu da se, i pored minorne muzikalnosti za osluškivanje pulsa bića, o tom biću ipak nešto kaže?

Ova pitanja, dakako, vraćaju nas drugoj strani problema, već pomenutoj unutrašnjoj strukturi jezika dnevne politike. Iako sada u nešto drugačijem svjetlu, ostaje činjenica da arhitektonika tog jezika nije saobrazna arhitektonici društvenog bića, kao i posljedica: usljed toga, jezik kazuje samoga sebe, zatvarajući se u svojevrstan *larpurlartizam* govora. I međuigra — ukoliko prethodna pitanja stoje, jezik dnevne politike je, očigledno, dvoznačno određen: svojom unutrašnjom strukturom i nemoći kazivanja unutar svojih okvira, ali i širim okolišem, što u nedostatku drugačijeg govora, i ne znajući, daje tom jeziku za pravo.

To, naravno, nije tek dijalektika pozitivnog i negativnog. Jezik dnevne politike je, u svojoj bîti *paradoks*. Ova paradoksalnost bi se mogla izraziti kao nedruštvena društvenost (u svom apriorizmu i zatvorenosti, u kazivanju samoga sebe, ovaj jezik ipak vrši određenu društvenu funkciju), kao tašto znanje o svemu, i to tako apsolutno da se više ne može razumljivo iskazivati, kao jezik koji time što nikada ne postavlja pitanja sâm sebe stavlja u pitanje — da parafraziram jednu već klasičnu filozofijsku postavku: pošto već *a priori* »zna« *šta* je društveno biće i *šta* su društveni odnosi, svijest što producira jezik dnevne politike nikada ne može pitati *kakvi* su oni.

U tom nedostatku upitnosti izražava se misaona i praktična neproduktivnost tog jezika, ali, kako smo vidjeli, paradoksalno, njegov relativno značajan stepen upotrebe.

Ukoliko se jezik dnevne politike izgrađuje, formira i razrađuje kao *paradoks*, sigurno je neophodno, s obzirom na njegova društvena značenja i idejno-političke implikacije, razvijati uslove i mogućnosti *neposrednijeg* kazivanja o našoj samoupravnoj i političkoj stvarnosti, posebno kada se govori o njenim dnevnim aspektima. To, dakako, nije tek kabinetski zadatak konstruiranja određenog sistema pojmova, već širi i dublji zahvat u procesualnost društvene zbilje, što podrazumijeva *analitiku aktualiteta* i uviđanje *novih* značenja pojedinih pojava i tendencija u razvoju

društvenih odnosa, zatim, uopštavanje tih značenja sa stanovišta aplikacije i razrade osnovnih postavki teorije marksizma u uslovima socijalističkog samoupravljanja, te nakon toga — saglasno formativnim mogućnostima prakse — *pounutrenje* govora o društvenom biću, zapravo, njegovo postajanje govorom samog bića.

Otuda, ovako shvaćena filozofija jezika, zacijelo, nije *disciplinarno* vezana samo za jezik. Naprotiv, ona se mora razvijati i izgrađivati komplementarno sa revolucionarnom izgradnjom soci jalističkih samoupravnih odnosa. Jer tek u toj dijalektičkoj vez mogućе je produktivno prevazilaziti mišljenje i čin paradoksa.

To što je ovo razmatranje, po svojoj unutrašnjoj logici i iz razu, i sâmo (više ili manje) ostajalo u okvirima jezika dnevne politike, samo je znak da bi prethodne pretpostavke mogle bit osnova za širi pristup izučavanju jezika u uslovima izgradnje siste ma socijalističke samoupravne demokratije.

Svetozar Marković: Načela narodne ekonomije

(Izdavačka radna organizacija »Ekonomika«, Beograd, 1979)

Nedavno je izašlo reprint-izdanje knjige Svetozara Markovića *Načela narodne ekonomije.* Iako je ova knjiga prvobitno, kao što to ističe njen izdavač, bila objavljena još 1874. godine, ona i danas, pored istorijske, ima i određenu teorijsku upotrebnu vrednost.

Njena istorijska vrednost je u tome što je ona kao jedna od prvih knjiga političke ekonomije u nas prenela deo ekonomskih nauka u naše krajeve i, kao takva, istovremeno omogućila upoznavanje određenih ekonomskih kategorija i procesa.

Aktualna vrednost knjige je, pak, u tome što ona u pojedinim svojim delovima i u razmatranju nekih ekonomskih kategorija ni danas ne deluje anahrono, pa se iz nje i dalje mogu saznavati određene društvene zakonitosti koje vladaju u materijalnoj proizvodnji, kao što su, primera radi, značaj uspostavljanja i širenja podele rada u društvu, širenja kooperacije i specijalizacije itd.

Svetozar Marković je, kako sam kaže u uvodu svoga dela, ovu knjigu napisao oktobra 1872. godine, dakle u periodu kada ekonomske nauke kod nas još nisu bile razvijene, ali se za njima osećala potreba. Zato se naučni doprinos Markovićeve knjige može potpunije sagledati i proceniti, pre svega, situiranjem dela u kontekst ekonomskih i političkih prilika toga doba.

Naime, privreda Srbije 70-tih godina prošlog veka je bila zahvaćena krupnim promenama — prelaskom naturalne u robno-novčanu privredu. Ove promene su bile izazvane procesom prvobitne akumulacije kapitala, koja je istovremeno podrazumevala i drugačiju društveno-ekonomsku organizaciju, odnosno najavljivala i uvodila kapitalizam kao višu društveno-ekonomsku formaciju. Za kapitalizam je bila karakteristična nova tehno-ekonomska organizacija zasnova-

na na krupnim proizvodno-ekonomskim organizmima, koji su se morali organizovati ne po principu spontane podele rada, kao u porodičnim patrijarhalnim zadrugama prethodnog perioda, nego na principu naučne podele rada, zasnovane na ekonomskoj racionalnosti i efikasnosti. Za ovo drugo je, međutim, bilo neophodno poznavanje određenih ekonomskih principa i zakona.

Razmatrajući te procese, Veselin Masleša je u predgovoru knjizi *Odabrani spisi* Svetozara Markovića napisao: »Svi ovi procesi i sve ove pojave skupa otvarale su u Srbiji sedamdesetih godina nove privredne perspektive, kvalitativno sasvim različite od dotadašnjeg privrednog života u zemlji.«

Privredni život Srbije, zapravo, u novim uslovima karakteriše širenje privredne strukture. Pored zemljoradnje, intenzivnije se razvija zanatstvo, a osnivaju se i značajnija industrijska preduzeća. Povećana proizvodnja i promena socijalne strukture stanovništva utiču na širenje unutrašnjeg tržišta. Ekonomski zamah koji u ovom periodu zahvata privredu Srbije doprinosi i širenju trgovinskih i finansijskih veza srpske privrede sa privredama susednih zemalja.

Ovde se, međutim, mora napomenuti da je kapitalizam u Srbiji, usled specifičnih društveno-političkih prilika, ipak imao znatno drugačiji razvoj u odnosu na onaj u ekonomski razvijenijim zemljama Evrope. Osobenost ovog razvoja je, pre svega, u tome što se s kapitalizmom u razvoju prepliću i ostaci feudalizma, to jest uporedo sa formiranjem robne privrede još egzistiraju i oblici naturalne privrede.

Sve te promene u ekonomskoj strukturi zemlje prati i razvoj građanskih liberalističkih teorija. Ove teorije, koje su oblikovane znatno ranije u Engleskoj i Zapadnoj Evropi, prenete su i u Srbiju. Kada su se i preko koga ove teorije prvi put prenele u Srbiju, ostaje da se istraži. Ali već sada je poznato da se 1846/47. godine javlja u tadašnjim novinama (u »Srpskom narodnom listu« i »Novinama srbskim«)[1] ime Uroša Milankovića, koji u nizu članaka razmatra i neka pitanja iz oblasti ekonomske teorije. Preuzimajući shvatanja liberalističke škole A. Smita, D. Rikarda i Dž. St. Mila, zalaže se za to da se ekonomski odnosi razvijaju na principima ekonomskog liberalizma, posredstvom kojeg bi se obezbedila »sloboda trgovanja, sloboda tržišta i stvaranje nacionalnog kapitala«.

Razmatrajući danas liberalističko stanovište koje je zastupao pomenuti Uroš Milanković, može se uočiti kako je ova građanska teorija utirala put kapitalizmu u Srbiji i pogodovala tome da se privreda Srbije vezuje za svetsko tržište i za evropske trgovinske i monetarne tokove toga vremena.

Ali relativno zakasneli prodor kapitalizma na tle Srbije doprineo je tome da njena buržoazija, kao glavni nosilac kapitalističkog društveno-ekonomskog uređenja, postane pohlepna u pogledu realizacije visoke stope profita, kako bi se u konkurentskoj borbi mogla izjednačiti sa evropskim kapitalistima. To je uslovilo i veoma žestoku eksploataciju u prvim industrijskim preduzećima u Srbiji i dovelo do otpora radničke klase koja se tek formirala. Otpor koji su pružili ovi prvi zameci radničke klase i njihovi sindikati u Srbiji XIX veka prati naučna misao formirana sa teorijskih pozicija suprotnih građanskoj političkoj i ekonomskoj misli. Tako se u ekonomskoj filosofiji javljaju i na našem području začeci socijalističke misli. Nju donose i šire najčešće mladi ljudi, koji su, studirajući na strani, došli u dodir sa ovom vrstom misli (direktno ili indirektno), pa postali potom njeni zagovornici i propagatori. Najistaknutiji među njima nesumnjivo je Svetozar Marković.

Pojava Svetozara Markovića označava, svakako, novo razdoblje u političkom i ekonomskom životu Srbije. Tu u zemlji on je sve-

[1] Videti o tome opširnije u knjizi Dragiše Živkovića *Počeci srpske književne kritike*, Beograd, 1957, str. 243—244.

dok kapitalizma i gramzivosti domaće buržoazije u sticanju profita. Iako dokraja ne shvata ulogu i značaj kapitalističkog sistema, on uviđa njegove teže posledice po privredni, i posebno patrijarhalni život tadašnje Srbije.

Kako je Marković tokom svog školovanja boravio u Rusiji i Švajcarskoj, bio je u prilici da se upozna sa tada aktuelnim građanskim, ali i njima suprotnim socijalističkim teorijama. Preko Černiševskog, a delom i preko Marksa, upoznao je mehanizam i ciljeve kapitalističke ekonomije i njenu rastuću ulogu u Evropi, ali istovremeno i kritiku kapitalističkog sistema, i naslutio zametke novih proizvodnih odnosa koji se još samo kao klica šire u samom tkivu tada već vrlo obuhvatne kapitalističke ekonomije. Prihvatajući socijalističke teorije, u većoj ili manjoj meri, Marković nastoji da ih prenese i primeni na područje privrednog i političkog života svoje zemlje. Kao deo tih njegovih nastojanja napisana je i izdata i knjiga *Načela narodne ekonomije*.

Otuda, iako se Svetozaru Markoviću mogu stavljati kritičke primedbe da nije pravilno procenio mesto i ulogu kapitalizma koji je neminovno prodirao u društvene i privredne tokove zemlje[2] (Marković je bio sklon da vidi samo njegovu negativnu i razaračku snagu), ostaje kao njegova neosporna zasluga to što je preneo deo naprednih ekonomskih teorija na naše tlo, i pored toga što nisu njegova »originalna« tvorevina.

U *Načelima narodne ekonomije* razmatra se, između ostalog, mehanizam proizvodnje i faktori koji imaju neposredan uticaj na njen rast, kao što su: rad, kapital, postanak i uveličavanje glavnice itd. Analizuje se, takođe, odnos između porasta stanovništva i rasta proizvodnje. Pri tom se podvrgava kritici poznati zakon engleskog kanonika Maltusa, koji je tvrdio da siromaštvo velikog dela stanovništva dolazi otuda što se ono množi po takozvanoj geometrijskoj progresiji, dok se sredstva za njegov život uvećavaju sporije — po aritmetičkoj progresiji.

U Markovićevom delu kritički se razmatra i takozvani zakon o opadajućim prinosima, kojim se, takođe, prikrivaju pravi uzroci siromaštva time što se tvrdi da je bolje zemljište već zaposednuto i da svako novo koje se obrađuje daje manje prinose.

Vulgarizacija pojedinih bitnih stavova klasične političke ekonomije od strane građanskih ekonomista našla je, takođe, svog oštrog kritičara u piscu *Načelâ narodne ekonomije*. Tako, na primer, u klasičnoj političkoj ekonomiji ekonomska dobra bila su definisana kao materijalni predmeti proizvedeni ljudskim radom, a u vulgarnoj ekonomiji Sejova definicija proglašava da su materijalna dobra »sve ono što ima cenu i što može biti predmet razmene«. Tako, prema tvrđenju vulgarne ekonomije, proizlazi da su i nematerijalna dobra, kao ljubav ili savest, postala deo ekonomskih dobara, jer mogu imati cenu, što je, naravno, besmislica.

Vrhunac vulgarne ekonomije, čije stavove Marković kritički analizira, predstavlja takozvana škola harmonista, koja celokupne proizvodno-materijalne odnose u društvu identifikuje kao odnose međusobne razmene usluga. Po shvatanju pristalica ove teorije, radnici proizvodeći dobra kapitalistima pružaju svoju uslugu i za to dobijaju od kapitalista unapred platu, a kapitalisti dajući radnicima mašine i platu čine ovima uslugu, i za to dobijaju veću nadoknadu. Time se sve prikazuje kao uzajamna korisna razmena i istovremeno prikriva eksploatacija radnika od strane kapitalista.

Rušenjem zabluda i iskrivljene istine pristalica harmonista, kao i nekih drugih građanskih ekonomskih škola, počela je istovremeno da se gradi nova škola političke ekonomije zasnovana na naučnim

[2] Zbog toga što je verovao da Srbija može preskočiti kapitalističku fazu i preći u socijalizam sa svojom patrijarhalnom i naturalnom strukturom, Svetozara su ocenjivali kao čoveka koji je razapet između »napredne teorije i zakasnele istorije«.

pogledima o zakonitostima u društvenom razvoju. Ovu kritiku nenaučnih stavova i ocena vulgarne političke ekonomije dali su prevashodno Marks i njegovi sledbenici.

Markovićeva kritika građanske ekonomije, osobito vulgarne političke ekonomije, iako nije data sa sasvim adekvatnih marksističkih pozicija, nesumnjivo predstavlja određen doprinos.

Načela narodne ekonomije Svetozara Markovića su ne manje značajna i kao delo koje je sigurno snažno pomoglo razvitku ekonomskih nauka kod nas, a time dalo i veliki podsticaj društvenim promenama i revolucionarnim strujanjima ne samo srpskog već i ostalih naroda na Balkanu.

Posebna zasluga pripada Markoviću, a to je do sada nedovoljno isticano, što je u svojoj knjizi izvršio sistematizaciju ekonomskih načela, koja su, govoreći današnjim ekonomskim rečnikom, sadržala i takozvana mikronačela, što su utirala put unapređenju regionalne organizacije gazdovanja i podstakla proučavanje primenjenih ekonomskih disciplina u nas.

Potrebu za uvođenjem ekonomskih nauka u cilju proučavanja privrede u Srbiji Svetozar Marković je isticao još u članku *Naš ekonomski napredak:* »Unapred moramo da kažemo da mi još ni sad nemamo pouzdane statistike ni za jednu godinu u kojoj bi nam bilo prikazano pravo ekonomsko stanje naroda. Mi ne znamo ... koliko naš narod proizvodi raznovrsne hrane za sebe i stoku, a koliko mu od te hrane pretiče za izdržavanje ...« Objašnjavajući dalje šta očekuje od uvođenja ekonomskih nauka, Marković kaže: »da se sazna kako napreduje naše imovno stanje prema broju duša, a tako isto kako se bogatstvo deli između varošana i seljaka i kako se deli između pojedinih porodica«[3].

Ali ne samo u pomenutom članku već i u svojoj knjizi Svetozar Marković se zalaže za upoznavanje savremenih ekonomskih disciplina, kao i za primenu ekonomske analize radi usmeravanja pojedinih privrednih tokova. Posebno ukazuje na značaj kvalitativne strane razvitka ekonomske nauke.

Uviđajući da se razvojem privrede mora, radi njenog usmeravanja, obezbediti uspostavljanje određenih kvantitativnih odnosa između porasta stanovništva i proizvodnje, on dalje pledira za uvođenje statistike i za korišćenje njenih podataka, kako bi se između ovih dveju veličina mogao uspostaviti određeni odnos, a i kako bi se došlo do saznanja o ukupnom obimu proizvodnje. Tako Svetozar Marković u određenom smislu uviđa značaj određivanja i utvrđivanja onoga što mi danas označavamo kao društveni bruto proizvod i nacionalni dohodak jedne privrede. Ističući neophodnost praćenja evidencije o veličini narodnih dobara, on nazire i značaj izvesnog usmeravanja ovih dobara i njihove deobe, što takođe unosi red u raspolaganje nacionalnom imovinom.

U svojim *Načelima narodne ekonomije* Marković skreće pažnju i na to da se »svo imućstvo proizvodi radom«, pa otuda i pridaje poseban značaj radu kao osnovnom faktoru stvaranja »imućstva«.

Svetozar Marković je, neosporno, shvatao i značaj produktivnosti rada za dalji razvoj proizvodnih snaga i za podizanje proizvodne organizacije na viši nivo — jer privreda Srbije se sve više preko svetskog tržišta uključivala u svetsku podelu rada. Otuda i njegova opaska da je »... cilj čoveka da sa što manje rada proizvede što više može ...«

Zalažući se za bolju organizaciju rada i za podizanje produktivnosti, Marković je nesumnjivo shvatio i značaj krupne proizvodnje i njene prednosti u odnosu na sitnu rasparčanu proizvodnju koja je bila karakteristična za tadašnju privredu u Srbiji. No on uviđa da ta krupna proizvodnja razvija i podstiče krupni kapital ko-

[3] Videti: Svetozar Marković, *Odabrani spisi*, Zagreb, 1950, str. 301, 304.

ji u nju unosi i kapitalističke najamne odnose, koje je Marković želeo da u Srbiji budu mimoiđeni.

Ovo su samo neki od elemenata na koje bismo želeli da ukažemo, koji mogu biti od interesa za nova proučavanja ekonomskih načela Svetozara Markovića što ih nudi ovo reprint-izdanje.

Da rezimiramo: izvesno je da Marković nije u svemu i ponajbolje shvatio zakone društvenog i ekonomskog razvoja; iako je poznavao neka dela klasikâ marksizma i prihvatio nešto od njihovog učenja, ipak bismo ga teško mogli svrstati među marksiste. On je, zapravo, bio pod pretežnijim uticajem doktrine ruskih socijaldemokrata, što njegovim idejama i ocenama i daje dimenziju utopije. Taj uticaj ruskih socijaldemokrata je bio dominantan, pre svega, zato što su ekonomske, pa i društvene prilike u Srbiji toga vremena bile sličnije ruskim no evropskim društveno-ekonomskim prilikama.

No kao neosporno ostaje da je zasluga Svetozara Markovića u tome što je svojim *Načelima narodne ekonomije* približio savremene ekonomske teorije široj javnosti u Srbiji (i ne samo u njoj), odnosno mnogi su tek preko ovog dela prvi put došli u dodir sa marksističkom teorijom, sa idejama ruskih socijaldemokrata ili se upoznali sa doktrinama i klasične i vulgarne škole političke ekonomije.

Isto tako, knjiga je svojom pojavom pobudila i interesovanje za šire proučavanje političke ekonomije, i posebno za proučavanje određenih pitanja vezanih za unapređenje proizvodnje. Neke od njenih stavova i ocena u tom pogledu vreme nije nagrizlo i prevazišlo.

U svemu tome je i značaj ovog reprint-izdanja izdavačke organizacije »Ekonomika«, koje je za štampu priredila dr Vera Pilić.

Tihomir Đokanović

Teorija i praksa delegatskog sistema

(»Zagreb«, RO za grafičku djelatnost i Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1979)

Radove sadržane u zborniku *Teorija i praksa delegatskog sistema* imali smo već prilike čitati u pet Izvještaja, koje je, za vrijeme rada na realizaciji istraživačkog projekta »Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema« u pretprošle dvije godine objavio Institut za političke znanosti i novinarstvo Fakulteta političkih nauka u Zagrebu. Pa ipak, držimo da je potrebno prikazom zabilježiti objavljivanje rezultata istraživanja u zborniku.

U nas su takozvana empirijska istraživanja društvenih fenomena još nedovoljna. Mogu se čuti kritičke primjedbe o njihovoj neadekvatnoj primjeni: »analize ostaju u ladicama«. Pri tome je, nerijetko, pragmatizam kriterij »praktične« verifikacije. Ako istraživanje nije »praktično« do prakticističke primjene, nije ni relevantno za društvenu akciju. I odveć raširen metod normativističkog pristupa, što zbilju izvodi iz norme, neplodno ostaje na razini zahtjeva za njenim ozbiljenjem: treba da. Empirijska istraživanja upućena na zbilju, na jeste, ne prevladavaju *ad hoc* normativistički pristup. Zapravo, nerijetko ostaju njime zarobljena, istražujući samo realizaciju političko-normativnog programa u zbilji. Ali ni kritički stav, koji, pak, ovakav pristup generalizira na cjelokupna empirijska istraživanja, ne uspijeva ih prevladati tek pukim negiranjem njihova za teoriju valjanog značenja. Otuda su dobrodošla sva nastojanja koja idu ka prevladavanju stanja. Zbornik, koji ovdje prikazujemo, pokušaj je na ovome tragu.

Inicijativa za »stalno, sistematsko znanstveno istraživanje funkcioniranja i ostvarivanja delegatskog sistema« (str. 7) data je u

Sekciji za društveno-političke odnose Savezne konferencije SSRNJ u srpnju 1974. godine. »*Cilj istraživanja* je, na osnovu znanstveno provjerenih činjenica, trajnije praćenje funkcioniranja delegatskog sistema u praksi, a time i potpunije sagledavanje svih elemenata važnih za njegovo funkcioniranje, razrješavanje dilema i nejasnoća, kao i otklanjanje prepreka i slabosti. Na osnovu rezultata istraživanja trebalo bi politički ocjenjivati i utvrđivati pravce djelovanja SSRNJ i drugih organiziranih socijalističkih snaga u razvijanju delegatskih odnosa«, pišu u Predgovoru urednici izdanja I. Šiber i Z. Tomac. U Hrvatskoj je RK Socijalističkog saveza povjerila rad na projektu Fakultetu političkih nauka u Zagrebu. Izdavač je u ovom zborniku objavio istraživanja iz 1975. i 1976. godine.

Polazne osnove istraživačkog projekta definirane su na temelju ustavnih odredbi delegatskog sistema kao univerzalnog principa organiziranja i ostvarivanja samoupravnog socijalističkog sistema, te osnove odlučivanja radnika u neotuđivom pravu da raspolažu ostvarenim dohotkom. Pozornost je koncentrirana na »istraživanje ostvarivanja i funkcioniranja delegatskog sistema u onim sferama upravljanja i odlučivanja koje predstavljaju funkcije skupština društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica i njihovih tijela i organa« (str. 25). Otuda je analiza bila usmjerena na tri aspekta:

— istraživanje rezultata delegatskog sistema (odluke) i procesa njihovog donošenja;

— istraživanje rada ključnog elementa sistema — delegacije;

— istraživanje odnosa pojedinca prema sistemu.

Uvodni tekst čini prilog Dušana Bilandžića *Društvene okolnosti u kojima je uveden delegatski sistem u Jugoslaviji (1974) i problem njegovog funkcioniranja*, ili, kako piše u sadržaju, *Zašto delegatski sistem.*

U drugom se dijelu tretira tematika normativnog konstituiranja delegatskog sistema (Zdravko Tomac) i socijalnog sastava delegatskih struktura (Smiljana Leinert). Tomčeva analiza pokazuje da su normativno »određena pitanja nedovoljno razrađena i da to sigurno negativno utječe na funkcioniranje delegatskog sistema u cjelini« (str. 50). Analiza socijalnog sastava provedena je na razini deskripcije stanja.

Treći dio čine tri analize: (1) Miroslav Vujević izvještava o iskustvima delegatskog sistema u osnovnim organizacijama udruženog rada — o konstituiranju, informiranju, inicijativi i individualnoj aktivnosti, percepciji utjecaja, ulozi društveno-političkih organizacija i sadržaju rada delegacija. (2) S obzirom na nepostojanje sveobuhvatnijih istraživanja o mjesnoj zajednici, analiza Miroslava Kirinčića o ostvarivanju delegatskog sistema u mjesnoj zajednici predstavlja vrijedan prilog. Sadržaj rada čini analiza ostvarivanja normativnih i organizacionih pretpostavki funkcioniranja delegatskog sistema u mjesnoj zajednici, zatim uloge delegatske osnove i rada vijeća mjesnih zajednica. (3) Potom slijedi analiza Ivana Šibera: struktura potreba i angažiranost u delegatskom procesu. U analizi se polazi od potreba ljudi i interesa u »različitim sferama društvenog života«.

Četvrti je dio posvećen sadržaju rada, procesima odlučivanja, organiziranosti i efikasnosti skupštinskog dijela delegatskog sistema. Ivan Grdešić pri tome tematizira odlučivanje u skupštinama općina, Ružica Bujanović-Pastuović u samoupravnim interesnim zajednicama za socijalnu zaštitu, a Šimo Barak u samoupravnim interesnim zajednicama obrazovanja. Istraživanje rada skupština pokazuje odstupanje stvarne od proklamirane uloge, te posebice utjecaj institucija uprave, takozvanih stručnih službi, izvršnih tijela i profesionalne strukture na odlučivanje. Inge Perko-Šeparović analizira organiziranost i efikasnost delegatskog sistema, polazeći pri tome od organiziranosti u funkciji efikasnosti, a efikasnost definira i mjeri u odnosu na određene cilje-

ve, vrijednosti koje treba ostvariti.

U petom se dijelu susrećemo s tri analize: (1) Branko Caratan obrađuje političko-normativnu i teorijsku utemeljenost, te praktičnu realizaciju uloge društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu. (2) Tema rada Stjepana Ivaniševića — mjesto izvršnog vijeća u delegatskom sistemu općine. Usporedba sudjelovanja u procesu odlučivanja, od inicijative do realizacije, izvršnih vijeća i elemenata delegatskog sistema pokazuje naglašenu ulogu izvršnog vijeća u tom procesu, dok se delegatske skupštine javljaju dominantno samo u postupku glasanja. (3) Ivan Grdešić analizira ponašanje delegata u skupštinama društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, njihovu aktivnost u pet vijeća delegatskih skupština.

Šesti dio sadrži četiri rada: (1) Pavao Novosel analizira neke temeljne značajke strukture komuniciranja u delegatskom sistemu, s posebnim akcentom na »upotrebi različitih kanala za dobivanje i slanje obavijesti«. Na osnovi dobivenih podataka u analizi, Novosel na kraju zaključuje da je još na djelu izrazita stihijnost komunikacijskih zbivanja u delegatskom sistemu. (2) Na tragu svojih, već prije realiziranih, istraživanja moći, Josip Županov tematizira fenomen distribucije utjecaja u delegatskom sistemu u općini. Zaključujući, ograđujući se od generalizacije i metodološke korektnosti, da: »Dok je prije ustavne reforme distribucija utjecaja u radnim organizacijama bila izrazito oligarhijska, sada distribucija utjecaja u radnim organizacijama kao da tendira u fazi inicijative prema oligarhijskom tipu, a u fazi konačne odluke prema demokratskom tipu« (str. 312). (3) Jovan Mirić je uspješnije nego drugi teorijski osmislio vlastiti pristup u analizi interesnih grupa u procesu funkcioniranja i ostvarivanja delegatskog sistema, inzistirajući poglavito na ključnoj točki delegatskog sistema: raspolaganju viškom rada. Analiza pokazuje »da se ne ostvaruje na zadovoljavajući način temeljni ustavni i politički princip: odlučujući i stalni utjecaj OOUR u raspolaganju dohotkom na svim razinama. To ujedno znači da znatnu moć još imaju različite interesne grupe izvan sfere materijalne proizvodnje« (str. 327). (4) Analiza Zdravka Tomca *Vrednovanje delegatskog sistema* odnosi se na vrijednosno percipiranje delegatskog sistema u različitim društvenim strukturama.

Mišljenja smo da je osnovni metodološki nedostatak prezentiranih radova što se odveć zadržavaju na razini analize odlučivanja u institucijama delegatskog sistema, dok nedovoljno ispituju društveni oblik proizvodnje kao ishodište date socijalne strukture i strukture moći. Tako problemi odlučivanja i razlika između proklamiranog i stvarnog ponašanja ostaju samo prepoznati, ali ne i s obzirom na uzroke osmišljeni.

Zdenko Mance

Dr Jovan R. Marjanović: Društveno-politička veća

(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1979)

Rezultati istraživanja koji su prezentirani u ovoj knjizi o četvorogodišnjim iskustvima funkcionisanja društveno-političkih veća bili su i povod za širu raspravu u Socijalističkom savezu. Međutim, studija nije usko koncipirana i ne bavi se isključivo društveno-političkim većima, već predstavlja svojevrstan osvrt na funkcionisanje celokupnog delegatskog skupštinskog sistema, naravno, uz poseban i detaljan uvid u ostvarivanje uloge društveno-političkih veća.

Studija ima pet poglavlja, i u svakom ponaosob se razmatra jedna strana problema, a sva zajedno predstavljaju konzistentnu celinu koja pruža kompletnu sliku o društveno-političkim većima: njihovim teorijsko-institucionalnim okvirima, iskustvima i problemima u vezi sa ostvarivanjem njihove ustavne funkcije i pravcima njihovog daljeg angažovanja i afirmacije kao specifičnih institucija u našem delegatskom skupštinskom sistemu.

U prvom poglavlju studije autor nam prezentira teorijsko-normativne odrednice uloge društveno-političkih organizacija u našem političkom sistemu i istorijski smisao prisustva delegata organizovanih subjektivnih snaga u skupštinama kao najvišim organima vlasti i društvenog samoupravljanja u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

Naš delegatski sistem, podseća autor u ovom poglavlju studije, pruža mogućnost da se autentično izraze različiti interesi radnih ljudi i građana koji objektivno postoje zbog različitih uloga koje oni imaju u društvenoj reprodukciji i omogućuje da se u skupštinama društveno-političkih zajednica i ostalim delegatskim institucijama slobodno izražavaju i demokratskim putem prevazilaze i razrešavaju u dijalektičkoj povezanosti pojedinačnih, posebnih i opštih društvenih interesa. U tom procesu ostvarivanja pluralizma samoupravnih interesa društveno-političke organizacije, kao organizovani faktor socijalističke svesti, imaju prvorazrednu ulogu. Razmatrajući ulogu subjektivnih socijalističkih snaga u našem društvu, organizovanih u Socijalističkom savezu i predvođenih Savezom komunista, autor nam u ovom poglavlju podrobnije objašnjava mesto i zadatak društveno-političkih organizacija u našem političkom sistemu, ističući pri tom da one imaju dvostruku ulogu: prvo, da stvaraju uslove za što povoljnije i autentičnije izražavanje i demokratsku konfrontaciju interesa radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih i društvenih zajednica, i drugo, da u procesu njihovog usaglašavanja i sinteze osiguraju prevagu neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase.

Autor dalje iznosi stav da naše društveno-političke organizacije deluju u delegatskom i skupštinskom sistemu kao unutrašnja kreativna snaga samoupravljanja sa prevashodnim zadatkom da sprečavaju tendencije apsolutizovanja pojedinih interesa, njihovu neosnovanu i neracionalnu konfrontaciju i da doprinose njihovom usklađivanju i sintezi sa stanovišta opštih ciljeva razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva. Zbog toga su, ističe autor, naše skupštine društveno-političkih zajednica novi tip političkog predstavništva; one se konstituišu iz raznih oblika samoupravno-političkog organizovanja radnih ljudi i građana, u kojima oni preko delegacija i delegata tako reći neposredno izražavaju i zadovoljavaju svoje interese i potrebe. Društveno-političke organizacije treba u procesu odlučivanja i dogovaranja radnih ljudi i građana i njihovih delegacija i delegata u skupštinama da razvijaju svest o međusobnoj povezanosti pojedinačnih interesa i njihovoj uslovljenosti zajedničkim i opštim interesima, kako bi sve odluke koje se donose bile u skladu sa osnovnim vrednostima i perspektivama socijalističkog samoupravnog razvoja društva. U tome je suština pluralizma samoupravnih interesa u našem društvu i u tome je istorijski klasni smisao prihvatanja i dalje afirmacije demokratskog sistema usklađivanja samoupravnih interesa, u kome se svaki radni čovek sa svog radnog mesta koristi i vlada društvenim sredstvima za proizvodnju i odlučuje o proširenoj reprodukciji i društvenim poslovima bez posredničke uloge države, partije ili drugih institucija.

Pri tom, autor idejno-političke osnove konstituisanja i funkcionisanja društveno-političkih veća nalazi u programskoj orijentaciji razvoja našeg društva, prema kojoj je nužno obezbediti osnovni pravac

razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva u samom mehanizmu skupštinskog odlučivanja, direktnim učešćem organizovanih snaga socijalističke svesti — Saveza komunista i ostalih društveno-političkih organizacija u okviru SSRN. Time se obezbeđuje takav odnos snaga koji omogućava sintezu kratkoročnih i dugoročnih, pojedinačnih i zajedničkih interesa na platformi progresivnog socijalističkog razvitka koja uzima u obzir, pre svega, istorijske interese i ulogu radničke klase kao vladajuće snage u društvu.

U drugom delu studije, uz obilje empirijske građe, autor analizira iskustva četvorogodišnjeg delovanja, kao i probleme i dileme u vezi sa delokrugom i sadržajem rada i nadležnostima društveno-političkih veća.

Naime, u delovanju ovih veća ispoljile su se dve tendencije: jedna, da društveno-političko veće odlučuje gotovo o svim pitanjima iz nadležnosti druga dva veća, i u tom slučaju ono je delovalo kao opšte političko veće; i druga, da ono uopšte nema svog samostalnog delokruga rada. Međutim, smisao postojanja ovih veća je u tome, kako ističe autor, da u procesu sučeljavanja konkretnih i svakodnevnih interesa olakšavaju radnim ljudima i njihovim delegatima sagledavanje i utvrđivanje zajedničkih i opštih interesa, odnosno da onemogućavaju tendencije jednostranog razmatranja i nametanja parcijalnih interesa i stihijsko delovanje u radu skupština društveno-političkih zajednica. Reč je, naime, o tome da društveno-politička veća treba presudno da utiču na socijalističko samoupravno usmeravanje razvoja društva, a što je u proteklom mandatu u dobroj meri bilo zanemareno prilikom određivanja nadležnosti ovih veća. Stoga, smatra autor, trebalo je jasno razgraničiti nadležnosti ovih veća pri samom uspostavljanju novog, delegatskog skupštinskog sistema, imajući pri tome na umu ulogu društveno-političkih organizacija u našem političkom sistemu i stvarni stepen razvijenosti samoupravnih odnosa u svakoj društveno-političkoj zajednici.

U odsustvu jasne orijentacije u programiranju rada društveno-političkih veća, ona su se u prethodnom periodu bavila pitanjima koja su bila van njihove ustavne nadležnosti, a takav rad ih je nužno gurao u prakticizam, i ona su svugde, tokom celoga mandata, bila najopterećenija veća u skupštinama: često su zasedala, imala obimne dnevne redove, delegati su dobijali obilje materijala, pa ipak ova veća u celini nisu bila dovoljno okrenuta ostalim većima i problemima koji su se tamo javljali. Zatajila su u pogledu svoje prevashodne uloge, kao faktor socijalističke svesti i nosilac inicijative za rešavanje određenih problema. Drugim rečima, njihov život je imao obeležja klasičnog parlamentarnog života. U iznalaženju uzroka ovih pojava autor u prvi plan ističe pogrešno tumačenje ustavnih postavki o nadležnostima društveno-političkih veća, koje su uzimane suviše široko, a u praktičnom radu uvlačena su u problematiku koja je bila van njihove ingerencije. Međutim, čak i kada se javljaju u tako različitim situacijama i različito utvrđenim nadležnostima, ove pojave su najizraženiji vid procesa koncentracije političke moći, zaključuje autor.

U trećem delu knjige razmatra se specifičnost delegatskog odnosa i njegova razvijenost, naime nerazvijenost u našem novom skupštinskom sistemu. S tim u vezi, autor se posebno osvrće na osposobljenost društveno-političkih organizacija za ostvarivanje svojih obaveza prema društveno-političkim većima i konstatuje da ima mnogo argumenata za tvrdnju da društveno-političke organizacije u proteklom mandatnom periodu nisu iskoristile sve mogućnosti koje im pruža naš delegatski skupštinski sistem. Doduše, dodaje autor, društveno-političke organizacije su se bavile društveno-političkim većima i uopšte funkcionisanjem novog skupštinskog sistema, ali su u velikoj meri delovale mimo njega, što znači da su u njemu nedovoljno ostvarivale svoje društvenu ulogu. U stvari, delovanje društveno-političkih organizacija na način kakav je bio

pre donošenja novih ustava i uvođenja delegatskog skupštinskog sistema, i uopšte njihovo sporo prilagođavanje zahtevima koje iziskuje njegovo efikasnije funkcionisanje, jedan je od glavnih razloga spore afirmacije društveno-političkih veća, kao i niza slabosti kojima je bio opterećen njihov dosadašnji rad. S druge strane, u radu samih tela društveno-političkih organizacija koja su određena da vrše funkciju delegacije bilo je dosta nejasnoća u vezi sa selektivnošću pitanja o kojima odlučuju društveno-politička veća, tako da su neke delegacije razmatrale gotovo sva pitanja o kojima se odlučuje u ovim većima, a neke se uopšte nisu sastajale u funkciji delegacije. Naime, dosta dugo je u društveno-političkim organizacijama, u nekim sredinama, vladalo mišljenje da su njihovi programski stavovi i redovna aktivnost dovoljna osnova za rad delegata u društveno-političkim većima i da njihovi organi koji vrše funkciju delegacije nemaju u tom pogledu nekih posebnih obaveza. I inače, funkcionisanje delegatskog skupštinskog sistema u proteklom sazivu, kao i uspostavljanje delegatskog odnosa od strane društveno-političkih organizacija, pratile su pojave nedoslednosti i neorganizovanosti, što je svakako slabilo uticaj društveno-političkih organizacija na oživotvorenje delegatskog sistema. U većini slučajeva delegati su zauzimali stavove koji su usvojeni u okviru redovne aktivnosti društveno-političkih organizacija, ali, naravno, bilo je i takvih pitanja o kojima se delegati nisu mogli izjasniti jer za to nisu imali osnova u stavovima svojih organizacija, pošto se o njima nije ni raspravljalo. Međutim, i na temelju ovako različitih iskustava iz rada delegacija društveno-političkih organizacija autor zaključuje da je redovna delatnost svih društveno-političkih organizacija bila veoma raznovrsna i sadržajna i pokrivala gotovo sve oblasti privrednog i društvenog života, te da je, sa stanovišta usmeravanja delegata u društveno-političkim većima, na generalnom pravcu našeg socijalističkog razvitka situacija sasvim zadovoljavajuća. Ali, upozorava autor, moglo bi se konstatovati da, pored te redovne aktivnosti društveno-političkih organizacija, nije bilo one specifične njihove angažovanosti u funkciji delegacije koja bi bila usklađena sa programskim delovanjem društveno-političkih veća.

Sva ova zapažanja o odnosima koji postoje na liniji delegacija — delegat društveno-političkog veća ukazuje na nezadovoljavajuće stanje izgrađenosti delegatskog odnosa, bez čega nema ni ostvarivanja delegatskog sistema. Najveći broj delegata društveno-političkih veća je bio prepušten samom sebi ili je povremeno primao instrukcije od čelnih funkcionera društveno-političkih organizacija, umesto da je smernice dobijao od svojih delegacija. A takav metod, razume se, stran je delegatskom skupštinskom sistemu i on ne vodi njegovoj afirmaciji i demokratskom usaglašavanju pluralizma samoupravnih interesa, što je inače prevashodni zadatak delegatskih skupština.

U četvrtom poglavlju studije autor izlaže neke bitne pretpostavke efikasnijeg ostvarivanja uloge društveno-političkih veća, a to su: razvijeni demokratski odnosi između društveno-političkih organizacija; njihovo jedinstveno delovanje u okviru Socijalističkog saveza, sa Savezom komunista na čelu, kao njihovom avangardom; bolja organizovanost delegatske baze; usklađivanje programa rada društveno-političkih veća i društveno-političkih organizacija; promenljivost delegata društveno-političkih veća i izbor najodgovornijih aktivista u njima itd.

U poslednjem poglavlju autor prezentira zaključna razmatranja o društveno-političkim većima, njihovim dosadašnjim iskustvima i problemima u radu i budućim pravcima njihovog angažovanja. S tim u vezi, autor smatra da bi dalji napor na izgradnji fizionomije društveno-političkih veća morao biti usmeren u dva pravca: s jedne strane, reč je o potrebi restrikcije svih onih ovlašćenja i aktivnosti društveno-političkih veća kojima se sužava uloga i nadležnost ostalih veća u skupštinama, a, s

druge, neophodno je smelije podsticati sve one sadržaje i metode njihovog rada kojima će društveno-politička veća efikasnije doprinositi razvijanju, unapređivanju i zaštiti socijalističkih samoupravnih odnosa. Uloga društveno-političkih organizacija u tome je da daju prilog prevazilaženju razlika i protivrečnosti pojedinačnih, posebnih i opštih interesa radnih ljudi i građana, odnosno njihovih organizacija i zajednica i obezbeđivanju ravnopravnosti i demokratskog socijalističkog sporazumevanja svih nosilaca tih interesa, u skladu sa osnovama i potrebama razvoja socijalističkog samoupravnog društva.

Da zaključimo: pred nama je aktuelna studija u kojoj je znalački obrađena problematika društveno-političkih veća u našem delegatskom skupštinskom sistemu, ali ona ima i širi značaj sa stanovišta daljeg razvoja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. Kao takva, biće od koristi ne samo onima koji su neposredno uključeni u naš delegatski sistem kao članovi delegacija ili delegati pojedinih skupština već i ostalim aktivistima u frontu subjektivnih socijalističkih snaga našeg društva.

Nikola Tašić

Илинденская епопея

(Сборник статей, »Македонское ревю«, Скопье, 1978)

U izdanju »Makedonske revije«, u okviru biblioteke »Makedonsko nasleđe«, izašla je iz štampe knjiga *Ilindenska epopeja* — zbornik članaka istaknutih makedonskih naučnika. Knjigu je sa makedonskog na ruski jezik preveo dr Taško Velčev. Tematski i sadržajno ona je koncipirana kao analiza istorijskih događaja i biografski prikaz ličnosti vezanih za razvitak revolucionarno-demokratskog i nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda s kraja XIX i početkom XX veka.

U uvodniku *Neki od problema strategije i taktike makedonskog revolucionarnog pokreta u periodu Ilindena* akademik Mihailo Apostolski daje pregled političkog i revolucionarnog previranja u Makedoniji krajem XIX veka, koja su se najpotpunije izrazila u Tajnoj makedonsko-odrinskoj revolucionarnoj organizaciji (TMORO), organizaciono oformljenoj 1893.

Kao svaka revolucionarna organizacija, i ova makedonska je sebi postavila kao osnovni strateški cilj okupljanje makedonskog naroda radi borbe za nacionalno oslobođenje, stvaranje nacionalne države i istovremeno rušenje postojećeg feudalnog poretka — političkog i ekonomskog sistema Otomanske imperije. To je bilo zapisano i u Statutu ove organizacije: »cilj borbe makedonskog naroda je nacionalno oslobođenje i sticanje pune političke autonomije«. Sve je to trebalo postići revolucionarnim organizovanjem sopstvenih snaga, samostalno, bez uplitanja i delovanja bilo koga sa strane. To je, kako zaključuje autor, izuzetno i veliko saznanje: izvojevati nacionalnu slobodu i samostalnost, a pri tom uspostaviti novi društveno-politički sistem u već stvorenoj državnoj organizaciji.

Revolucionarnom organizacijom bila je zahvaćena gotovo celokupna teritorija Makedonije. Predvođena Goce Delčevim i Đorče Petrovim, ona je pristupila vojnim i političkim pripremama za oružanu borbu i oružani ustanak, opredelivši se za najdelotvornije forme otpora porobljivaču. Međutim, neslaganje članova Centralnog komiteta Organizacije u najvažnijim pitanjima — početak i način izvođenja akcija, kako navodi Apostolski — nepovoljno se odrazilo na vojnu i političku organizaciju

ustanka, što će imati pogubne posledice po makedonski narod u toku ilindenskog ustanka.

Makedonska revolucionarna organizacija VMRO je iz strateških razloga bila protiv ma kakvog vojnog i političkog uticaja susednih balkanskih država, kao i protiv svakog neposrednog i posrednog mešanja velikih evropskih država. S druge strane — zaključuje autor — ona je ispoljila veliku aktivnost u pridobijanju i uključivanju svih etničkih grupa koje su živele u Makedoniji u borbu makedonskog naroda za rušenje feudalnog sistema Otomanske imperije, za izvojevanje pune političke autonomije.

Ivan Kartadžiev u članku *Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija* opisuje razvojni put i političku aktivnost Tajne organizacije makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta formirane u Solunu novembra 1893. radi organizovanja oružane i političke borbe protiv turske vlasti u Makedoniji. Njeni osnivači su bili Dame Gruev, Hristo Tatarčev, Ivan Hadži Nikolov, Anton Dimitrov, Petar Pop-Antov i Hristo Botandžiev. Prema Statutu, donetom na kongresu u Solunu 1896, osnovni zadatak organizacije je da ujedini sve nezadovoljne elemente u Makedoniji i Odrinskom, bez obzira na narodnost, u cilju izvojevanja revolucijom političke autonomije, što je bila u stvari prekretnica u političkom pogledu. Kongres se odlučno opredelio za suverenitet revolucije i autonomiju kao neposredni cilj borbe, koja je u suštini predstavljala put ka državno-pravnom oformljenju makedonske nacije.

U toku desetogodišnjeg perioda delovanja (1893—1903) VMRO, kako navodi autor, neprestano i uporno radi na mobilizaciji i organizovanju makedonskog naroda za obaranje osmanlijske vladavine i njenog društvenog sistema. Ilindenski ustanak, 2. avgusta 1903, potpuno jasno pokazuje koliko je svestrano i duboko ova organizacija zahvatila makedonski narod. Kruševska republika — ističe autor — predstavlja vrhunac desetogodišnje uporne i teške borbe VMRO-a. Međutim, neuspeh ustanka ubrzao je proces idejnog i političkog raslojavanja ove organizacije. Formiraju se dve suprotne struje: desna i leva. Dok je prva, po rečima Katardžieva, svim snagama nastojala da poistoveti makedonski nacionalno-revolucionarni pokret sa interesima buržoaskog društva, leva struja, sa Jane Sandanskim na čelu, bila je za reorganizaciju, u pravcu demokratizacije, veće samostalnosti i samoinicijativnosti. Suprotnosti između leve i desne struje dostižu kulminaciju na Rilskom kongresu, oktobra 1905, na kojem je levica odnela pobedu, ali su suprotnosti i dalje ostale, što je, kako navodi autor, imalo teže posledice po dalji razvoj makedonskog nacionalno-revolucionarnog pokreta.

U prilogu *Tok ilindenskog ustanka* dr Krste Bitoski daje pregled revolucionarne oružane akcije makedonskog naroda protiv turske vlasti, od avgusta do oktobra 1903. Odluku o podizanju ustanka donosi Glavni štab na zasedanju u selu Smilevu, kod Bitolja, 28. jula 1903, na kome je odlučeno da ustanak počne na Ilinden 2. avgusta. Autor dalje opisuje oružane akcije koje su sprovedene u sva tri revolucionarna okruga: bitoljskom, skopskom i solunskom. Ustanak je dostigao vrhunac u borbama što su se vodile u bitoljskom revolucionarnom okrugu, a borba za oslobođenje Kruševa i proglašenje Kruševske republike predstavljaju najsvetliju stranicu u istoriji ilindenskog ustanka. Kako navodi autor, žestoke borbe vođene su i u rejonu Kičeva, Resena, Ohrida i Klisure. Po svom revolucionarnom značaju, aktivnosti masa, koncentraciji snaga i postignutim rezultatima, kosturski i kruševski revolucionarni rejon zauzimaju vodeće mesto u ilindenskoj revoluciji. Za razliku od prethodna dva, borbe u solunskom revolucionarnom okrugu nisu bile toliko masovne, a

akcije ustaničkih snaga bile su usmerene na rušenje železničke pruge Solun—Bitolj i Solun—Skoplje.

Preuranjeni ustanak, bez neophodnih priprema, Turci su brzo i svirepo ugušili. Dvadeset šestog avgusta oko 20.000 vojnika turske armije otpočelo je napad na Kruševo. Do kraja oktobra, prema rečima autora, ustanak je ugušen u svim krajevima Makedonije i Trakije.

Ljuben Lape autor je članka *Kruševska republika*, što je uobičajen naziv za ustaničku vlast na oslobođenoj teritoriji u Kruševu za vreme ilindenskog ustanka. Kako ističe autor, neposredno po oslobođenju grada od Turaka, 3. avgusta 1903. godine, rukovodstvo štaba kruševskih ustanika, sa Nikolom Karevom na čelu, pozvalo je stanovništvo Kruševa i pristupilo organizaciji za sve podjednako pravičnije vlasti. Na sazvanom skupu, u prisustvu 60 istaknutih građana, po 20 predstavnika svake narodnosti (Makedonaca, Vlaha i Arnauta), izabran je Izvršni odbor od šest članova — po dva člana svake narodnosti. Kao i pri uspostavljanju svake druge revolucionarne vlasti, i u Kruševskoj republici, pored Upravnog saveta, formiran je i revolucionarni sud. Upravni savet je u manifestu namenjenom muslimanskom stanovništvu objasnio i izložio cilj započetih borbi i smisao izvršenih promena i pozvao ga da se priključi ustanicima ili da bar ostane neutralno. »Priključite se, braćo Muslimani, nama, kaže se u manifestu, da krenemo zajednički protiv naših i vaših neprijatelja! Dođite da iskidamo lance ropstva i da se spasemo muka i stradanja... Mi znamo da vi, kao Turci, Albanci i Muslimani, mislite da je to carstvo vaše i da niste roblje čim na carskoj zastavi nije krst, već polumesec... Mi sami ćemo se boriti i za vas i za nas ako je potrebno, do poslednjeg ćemo izginuti pod zastavom naše i vaše slobode... Ako nas i vi primite kao svoju braću... možete nam pomoći samo jednim, a to će biti velika pomoć: ne pridružujte se neprijatelju, ne izlazite s puškama protiv nas i ne činite zulume u hrišćanskim selima!«

U nastojanju da se nova, revolucionarna vlast ustanka na oslobođenoj teritoriji učvrsti i proširi, Upravni savet, po rečima autora, izvršio je nacionalizaciju nekoliko preduzeća od životnog značaja. I pored toga što je ustanička vlast trajala svega deset dana (od 3. do 13. avgusta 1903), kada su redovna vojska i bašibozuci ušli u grad, žestoko su se s njom obračunali. Nova, narodna vlast, stvorena u Kruševskoj republici u toku borbi protiv otomanske Turske, predstavlja jednu od najznačajnijih pojava u nacionalnooslobodilačkoj borbi makedonskog naroda.

Dr Orde Ivanovski opisuje životni put i revolucionarno-političku aktivnost organizatora i vođe makedonskog nacionalno-revolucionarnog pokreta, Nikole Kareva. Autor članka ističe da se Karev još kao đak bitoljske gimnazije upoznaje sa socijalističkim idejama. Kao član socijalističke grupe razvija široku agitaciono-političku aktivnost s ciljem revolucionarnog buđenja nacionalne i klasne svesti kod bitoljskih učenika, radnika i omladine. Karev je, kako veli autor, bio pristalica zajedničke borbe svih porobljenih narodnih masa. Kao istinski tumač narodnooslobodilačkih stremljenja, neposredan u kontaktima sa masama, brzo stiče simpatije ugnjetenih i postaje duša revolucionarnog pokreta kruševskog okruga. U ilindenskom ustanku Karev je načelnik Glavnog štaba, i komandovao je ustaničkim snagama koje su 3. avgusta 1903. oslobodile Kruševo. Pod njegovim rukovodstvom kruševska narodna vlast proklamovala je ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo svih nacionalnosti u Makedoniji. Sa svojom revolucionarnom aktivnošću nastavlja i posle ugušenja ilindenskog ustanka, sve do 22. aprila 1905, kada je poginuo u borbama protiv Turaka u Rajčanicima kod Kratova.

Dr Risto Poplazarov napisao je prilog o nacionalnom revolucionaru Dame Gruevu. Iz biografskih podataka saznajemo da je još za vreme školovanja, zbog političke aktivnosti, bio odstranjen sa Beogradskog univerziteta, pa je studije nastavio na Sofijskom univerzitetu. Gruev je jedan od osnivača makedonske revolucionarne organizacije VMRO. Kao sekretar Centralnog komiteta, formirao je revolucionarne organizacije u Negotinu, Prilepu, Bitolju, Resenu, Štipu i drugim mestima. Od 1898. rukovodio je bitoljskim revolucionarnim okrugom. Ubrzo je uhapšen, a kaznu robije je izdržavao u Maloj Aziji. Po izlasku iz zatvora radi, zajedno sa Goce Delčevim, na pokretanju ustanka. Bio je član Glavnog štaba ustanika u bitoljskom revolucionarnom okrugu. Nakon ugušenja Ilindenskog ustanka, Gruev ostaje u Makedoniji gde je delovao kao predstavnik skopskog revolucionarnog okruga. Poginuo je 27. decembra 1906. u borbi sa turskom poterom u selu Rusinovu, po povratku iz Soluna.

Ljuben Lape piše o životu i radu ideologa i organizatora makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta, Đorče Petrova. Po završetku školovanja u Prilepu i Solunu, Petrov se brzo uključuje u rad na organizovanju makedonskog naroda za revolucionarnu oslobodilačku borbu protiv turskog ugnjetavanja, a suprotstavlja se i teritorijalnim aspiracijama susednih država prema Makedoniji. Po rečima autora, Đorče Petrov je bio jedan od organizatora i rukovodilaca tek osnovane Tajne makedonsko-odrinske revolucionarne organizacije. Petrov sa Goce Delčevim odlazi u Sofiju 1897, gde formiraju predstavništvo VMRO-a u inostranstvu. Na Solunskom kongresu organizacije 1903. bio je na čelu onih koji su se usprotivili odluci Centralnog komiteta da se u najskorije vreme podigne ustanak. Ali, i pored toga, Đorče Petrov učestvuje u ustanku u prilepskom kraju, predvodeći jednu četu. Svoja shvatanja o ciljevima i zadacima makedonskog revolucionarnog pokreta u razdoblju posle ilindenske katastrofe Petrov iznosi u nekoliko članaka u časopisu »Makedonski pregled« 1905. Na Rilskom kongresu, kako kaže autor, Petrov je bio na čelu levog krila organizacije i izabran je za njenog predstavnika u Sofiji. U sklopu istorijskih događaja koji se odigravaju u društveno-političkom životu Makedonije autor prati životni put Petrova sve do 28. juna 1921, kada su ga u Sofiji ubili vrhovistički teroristi.

Dr Manol Pandevski, u članku *Jane Sandanski u makedonskom oslobodilačkom pokretu*, opisuje životni put ovog istaknutog vođe, ideologa i revolucionara makedonskog naroda. Još u početku revolucionarne delatnosti Sandanski stiče veliku popularnost zbog zaštite seoskog stanovništva od begovske samovolje. Protivnik je preuranjenog ilindenskog ustanka. Inače, bio je jedan od organizatora oružane borbe protiv velikobugarskih vrhovističkih četa. Uporedo sa oružanom borbom, kako navodi autor, Sandanski insistira i na raskrinkavanju vrhovizma na idejnom i političkom planu, ističući da je oslobođenje Makedonije delo samog makedonskog naroda. Učesnik je mladoturske revolucije (1908), i Manifestom se obratio svim narodnostima Otomanske imperije da ulože sve napore za konsolidovanje demokratskog poretka. Sandanski je jedan od osnivača Narodne federalne partije, čiji program je zahtevao stvaranje Istočne federacije sa oblasnim samoupravama. Učesnik je prvog balkanskog rata (1912). Borio se za autonomiju Makedonije, saradnju sa balkanskim narodima, a protiv velikobugarskih aspiracija prema Makedoniji. Zbog ove svoje beskompromisne borbe protiv velikobugarskog šovinizma, posle dva neuspela pokušaja atentata koburških agenata, Jane Sandanski ipak gine od njihovih ruku 22. aprila 1915. u rodnom Pirinu.

U članku pod naslovom *Učešće narodnosti u ilindenskom ustanku* Todor Simovski daje celovit

i sveobuhvatan pregled učešća Vlaha, Albanaca, Grka, Turaka i Jevreja u makedonskom nacionalnooslobodilačkom pokretu. Takvo njihovo masovno i aktivno učešće u ovom važnom istorijskom događaju proizišlo je, kako navodi autor, iz pravilnih političkih stavova revolucionarne organizacije VMRO, koja je od samog stvaranja, prevazilaženjem verske i nacionalne netrpeljivosti, nastojala da pridobije i uključi pripadnike narodnosti u oslobodilački pokret Makedonije. Polazeći od stvarnih interesa makedonskog naroda, ova organizacija je postavila sebi, pored drugih osnovnih obaveza, i zadatak: »boriti se za suzbijanje šovinističke propagande i nacionalne netrpeljivosti, koje razdvajaju i slabe mase u opštoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja«. U tom pravcu bila je usmerena i aktivnost organizacija revolucionarnog pokreta u Makedoniji, a posebno socijalista-aktivista oslobodilačkog pokreta makedonskog naroda.

Učešće narodnosti u pripremama i samom ilindenskom ustanku bilo je moguéno upravo zato što je VMRO bila organizacija sa dubokim smislom, što je izrasla i razvijala se u uslovima zrelim za revoluciju, i što je, kao takva, odigrala progresivnu ulogu. To je, po rečima autora, dalo ilindenskom ustanku obeležje koje ga je razlikovalo od prethodnih nacionalnooslobodilačkih pokreta balkanskih naroda.

Dr Hristo Andonov Poljanski, u članku *Odjeci ilindenskog ustanka u svetu*, daje studiozan i celovit pregled reagovanja svetske javnosti na događaje vezane za ilindenski ustanak. Kako navodi autor, heroizam, samopregor i samopožrtvovanje, ispoljeni u toku ustanka, i neizmerna stradanja i represalije što ih je sprovela turska soldateska, pobudili su u svetu simpatije prema makedonskom narodu. S druge strane, štampa i periodika odigrale su značajnu ulogu u širenju istine o revolucionarno-demokratskom i nacionalnooslobodilačkom pokretu u Makedoniji.

Ilindenski ustanak, kako ističe autor, imao je veliki odjek u američkoj, britanskoj, francuskoj, ruskoj, italijanskoj, belgijskoj, poljskoj, češkoj i slovačkoj štampi onoga doba. Sa velikim simpatijama progresivni listovi u tim zemljama pratili su borbu makedonskog naroda. Većina njih okarakterisala je ilindenski ustanak kao »sveopštu revoluciju«. Autor posebno beleži odjek Ilindena na stranicama slovenačkih, hrvatskih, srpskih, crnogorskih, bosansko-hercegovačkih, vojvođanskih i drugih listova, koji su sa divljenjem pratili ustanak i detaljno obaveštavali o revolucionarnom pokretu makedonskog naroda, osobito o materijalnoj, moralnoj i političkoj pomoći jugoslovenskih naroda za vreme i posle ugušenja ilindenskog ustanka.

U prilogu *Ilinden u makedonskoj narodnoj poeziji* dr Toma Sazdov daje pregled ilindenskih događaja i njihov odjek u narodnoj i revolucionarnoj makedonskoj poeziji.

Na kraju, kao zaključak neka posluži konstatacija da je knjiga *Ilindenska epopeja*, zbornik članaka publikovanih povodom 75. godišnjice ilindenskog ustanka, vredan doprinos našoj istoriografiji u rasvetljavanju događaja vezanih za razvitak makedonskog revolucionarnog i nacionalnooslobodilačkog pokreta. Ideje Ilindena duboko su utkane i prodrle u nacionalnu svest makedonskog naroda, da bi najpotpuniji sadržaj dobile u novom Ilindenu, koji je usledio u periodu oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije jugoslovenskih naroda i narodnosti 1941—1945, kada je makedonski narod, zajedno sa ostalim jugoslovenskim narodima, stupio u odlučujuću borbu protiv fašističkih osvajača. A rezultat te borbe bilo je stvaranje nove Jugoslavije, zajednice zbratimljenih i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Bogoljub Ilijev

Maks Štirner: Jedini i njegovo vlasništvo

(Centar za kulturnu djelatnost SSOH, Zagreb, 1976, strana 286)

O Štirneru se u našoj literaturi i u delima koja su prevedena u nas može naići na podosta informacija. No one su međusobno protivrečne iako ih na neki način povezuje osporavanje vrednosti Štirnerovih koncepcija. Jedna ne manje kontradiktorna činjenica — porast interesovanja i pojava prevoda dela teoretičara anarhizma — verovatno je uslovila i pojavu ovog sada već sasvim anahronog dela.

U ogromnoj, kontradiktornoj oblasti socijalne filozofije i socijalne teorije najveći deo autora razrešava odnos između čoveka i društva subordiniranjem pojedinca kolektivnom totalitetu. Štirnerova filozofija predstavlja zaista radikalan zaokret — njegov pojedinac nema ni drugog korena ni drugog uzora osim sebe sama: »Ja sam Moju stvar na ništa postavio.« Moja stvar, stvar mene kao pojedinca, nije stvar ni boga, ni vladara, ni čovečanstva, ni principa slobode, pravde, humanosti. Odbačeno je služenje apstraktnom kolektivitetu koji se postavlja kao viša sila, principima i ciljevima koji se postavljaju iznad pojedinca. Opšte ideje i ciljevi, koji su milenijumima pokretali, koordinirali i usmeravali, rad, energija koju je čovek stavljao u njihovu službu vodili su žrtvovanju pojedinca koji je unapređivao tuđu stvar, uveren da je njegova sopstvena. Služenje opštem je služenje tuđem egoizmu, egoizmu boga, otadžbine, vladaoca. »Jedini« odbacuje sve izvan sebe osim sebe i svog vlasništva — »dalje od mene sa svakom stvari koja nije Moja stvar« (str. 10), »uzimam svijet... kao moj, kao moje vlasništvo«, »dovodim sve u vezu sa Mnom« (str. 16). »Moja stvar... nije niti ono božansko, niti ono ljudsko, nije ono Istinito, Dobro, Pravno, Slobodno«, »nego samo ono Moje«... »nije opća nego... jedina« (str. 10). Pojedinac i društvo se, dakle, polarizuju kao dva egoistična entiteta.

Društveni svet je za Štirnera svet utvara i sablasti koje vladaju pojedincem čineći ga neslobodnim. »Pogledaš li u blizinu ili daljinu, posvud je oko Tebe jedan *sablasni svijet*... Ti uvijek imaš »pojave« ili vizije. Sve što se Tebi pojavljuje jeste samo privid jednog ubitavajućeg duha, jest jedna sablasna pojava« (str. 31). Hristu zahvaljujemo za saznanje o tome da je čovek sopstvena sablast, »užasno bivstvo i ujednako pojava i egzistencija ili tubitak bivstva« (str. 35). Sablasti vladaju čovekom bilo kao opšteprihvaćene vrline, ideje poretka i zakonitosti ili kao stanovišta zbog kojih ljude zatvaraju u duševne bolnice. Štirner stavlja u isti položaj ideje i principe koje smatramo uzvišenim i opsesiju duševnog bolesnika. Smisao dušebrižništva je samo u tome da moj duh, moje ponašanje bude tako podešeno da ga drugi smatraju ispravnim (str. 52). Štirnerova kritika društva, ideja i institucija je integralna, nihilistička, ali i nekonzekventna. Država je očigledno centralna društvena institucija, neka vrsta konstituensa svih ostalih odnosa. Otuda i kritika svega ostaloga ima u svojoj osnovi kritiku države. »Građanstvo nije ništa drugo«, piše Štirner, »do misao da država jest u svemu, istinski čovjek i da ljudska vrijednost pojedinca obstoji u tom da bude građanin države« (str. 76). To nije kritika političke autokratije, nego samih osnova političke kulture građanskog društva. Politička revolucija građanske klase je izgradila »tisućstruko žešće, strože, konzekventnije« oblike subordinacije, jer je feudalni »monarh u osobi kraljevskog gospodara« bio ubogi siromah u poređenju sa »novim monarhom«, »suverenom nacijom«. Sloboda i jednakost političkih prava koje je donela poli-

tička revolucija »ne znači Moju slobodnost, nego slobodnost jedne nada mnom vladajuće i prisilne moći; ona znači da su moji *silnici*, kao što su država, religija, savjest — slobodni«. Država, religija, pa i moja sopstvena savest su tirani koji me pretvaraju u roba. Oni slede načelo »cilj posvećuje sredstvo«. »Ako je dobrobit države svrha, onda je rat posvećenje, ako je pravednost države svrha, onda je ubistvo posvećeno i naziva se... smaknuće... sveta država posvećuje sve što njoj koristi« (str. 81—82). Revolucije uklanjaju određena stanja, ali ne i vladanje ljudima, one su donele slobodu građaninu, a ne pojedincu. Princip građanina nije princip rada, bar ne sopstvenog rada, nego »rada kapitala i podaničkih radnika« (str. 86), princip posedovanja. Gde se u socijalnom tkivu nalazi njegov razorni deo? Među ljudima koji su ispali iz ustaljenih odnosa, među ljudima bez baze, bez zaposlenja, među kojima jednako mesto zauzimaju »industrijski vitez, ljubavnica, lopov, razbojnik i ubojica, kockar, neimućan muž bez namještenja, lakomislenik« (str. 85), dakle svi oni koje njihova egzistencija bez sigurnosti čini »opasnim« a njihovo ponašanje nemirnim.

Kakav je odnos između vlasništva, države i prava? Država je za Štirnera »zaštitna sila posednika«, »status građanstva«. I ne samo to, ona je opšti posednik od kojega građani primaju u posed imovinu, znanja, diplome, pa čak i lična svojstva. »Država počiva na ropstvu rada. Postane li rad slobodan, država je izgubljena« (str. 88). Politička jednakost građanskog društva praćena je društvenom nejednakošću, a komunizam sa društvenim vlasništvom stavlja pojedince u položaj u kome oni pred društvom postaju nule. Iako u radu radnika komunizam vidi izvore opštedruštvene korisnosti i uzajamnosti, rad, prema Štirneru, u komunizmu ne menja svoj karakter — on ostaje izvor iscrpljivanja, eksploatacije, ograničenosti, prinude. Vera u boga biva zamenjena verom u čoveka, uzvišenog, »onostranog« novog boga koji je »naše vlastito sebstvo« (str. 108).

Kakav je karakter međuljudskih odnosa u Štirnerovoj koncepciji sveta oslobođenog svih naslaga prošlosti? »...Mogu imati samo toliko slobode koliko Ja mojom vlastitošću meni pribavim« (str. 125).

Ali Štirner pravi razliku između slobode i vlastitosti. Sloboda je pojam preuzet iz hrišćanstva kojim se označava lišavanje nečega. Za Štirnera, ona se postiže time što ne priznajemo ništa osim sebe, što u svemu polazimo od sebe, što odbacujemo sva ograničenja, sva pravila, sva verovanja, celu kulturu čije »su hiljade godina pomračile« ono što jesmo, što polazimo od sebe i idemo za sopstvenim interesom. Sloboda je proces sebeoslobođenja u kome se prema svemu odnosim kao prema stvarima koje meni služe. Štirnerov pojedinac je egoist koji se okreće »protiv pojmova sadašnjosti«, koji, dakle, ruši sve obaveze, norme, institucije izvan sebe, koji ne priznaje nikakve norme, nikakvu dužnost, nikakvo pravo, nikakve principe koji bi gospodarili ljudima. Sloboda naroda nije sloboda pojedinca, »jer je pojedinac neprijatelj svake općenitosti« (str. 160). Društvo je, za Štirnera, veštačka, od pojedinca nezavisna celina, koja »ograničava, sputava«, »potčinjava«, kojom se ne uspostavlja ništa zajedničko (str. 168). Štirnerov egoist raskida sa svim time. »Moj vlastit sam Ja tek i ako Me osjetilnost, ali isto tako neko drugi (bog, ljudi, poglavarstvo, zakon, crkva, itd.) nema u moći, nego Ja sam« (str. 128).

Kakav je odnos između pojedinaca? »Ja neću slobodu ni jednakost ljudi; ja hoću samo *moju* moć nad njom, hoću nju za moje vlasništvo, tj. učiniti *uživalačkom*« (str. 236). Svet treba zadobiti, ali ako mi on stoji na putu, treba ga uništiti. Pojedinac prema drugom pojedincu ima samo jedan odnos — »odnos upotreblji-

vosti, koristi« (str. 22). Štirnerov pojedinac u drugom čoveku vidi samo objekt. »Ja neću na Tebi ništa priznati«, piše Štirner, »ili respektirati, niti vlasnika, niti lumpa, niti samo čovjeka, nego ću te potrošiti. Meni si Ti samo... moj predmet, zato moje vlasništvo« (str. 105). Čak je probleme saznanja prilagodio svojoj filozofiji nihilizma i individualizma jer pojedinac (Ja) postaje kriterij istinitosti, istina nema vrednost u sebi, sama po sebi, izvan moje »vlastitosti« je bezvredna.

Štirnerovo neprijateljstvo ne samo prema državi nego i prema društvu, njegov nihilistički odnos prema svetu institucija i ideja je sasvim očevidan, no njegov odnos prema svojini, prema vlasništvu mnogo je teže odrediti. Istina, on smatra da je država u odnosu na pojedinca igrala ulogu pauperizatora, odnosi među ljudima u građanskom društvu su odnosi među stvarima, pa čak i komunističko društvo dovodi do kulminacije stare principe subordinacije pojedinca ideji gotovo religioznog zajedništva i upotrebe individualnih moći za društvene ciljeve, opsesiranosti pojedinca društvenim ciljevima. Uništenjem države prestaje i privatno vlasništvo, ali vlasništvo kao oblik moći pojedinca ostaje. »Moje vlastito je samo moja vlast. Ne ovo drvo, nego moja vlast i raspolaganje njom jeste ono moje« (str. 204). Teško da bi se ovaj stav mogao smatrati dovoljnim i dovoljno jasnim za osnovu jedne socijalne teorije.

Nesumnjivo da Štirnerova filozofija osporava ceo sistem vrednosti, humanističkih ideja i društvenih veza koje poznajemo. Ipak Štirner nije mogao odbaciti i bilo kakav mogući oblik asociranja. On je taj oblik, uz mnoštvo rezervi, i našao u udruživanju, udruženju, čini mi se više shvaćenom kao proces nego kao stalan odnos, kojemu pojedinac ne služi, nego se on njime služi, u kojem on živi egoistički, prihvata ga i napušta prema sopstvenom nahođenju. Udruživanje neminovno znači ograničavanje slobode; Štirner smatra da slobodu u ovom slučaju žrtvuje vlastitosti. Cilj i smisao egzistencije je »sebe užitak« koji je lišen svega onoga što život pojedinca čini sredstvom nečega izvan njega. Čovek nema poziva, nema zadataka, nema čak ni vere u istinu jer je vera u istinu verovanje u sopstvenu ništavnost (str. 262). Istinitost je po sebi mrtva, ona dobija svoj život samo sa pojedincem. Misao služi mom samoužitku, a ne ideji izvan mene, moja ideja je moja realnost. Nema viših bivstava izvan mene koji bi mogli oslabiti osećanje moje jedinosti. Ja sam jedini, a moja stvar je postavljena na jednom mističnom nihilizmu prolaznosti.

* * *

Dve primedbe su upućene Štirneru — da nije socijalni teoretičar jer nema izgrađenu socijalnu teoriju, i da je pogrešno tretiran kao anarhist. Nema sumnje da Štirner nema izgrađenu celovitu socijalnu teoriju, no u njegovom delu ima suviše elemenata socijalne teorije, suviše stavova prema društvu da bi socijalni teoretičari smeli zaobilaziti njegovu filozofiju. Takođe, bez teškoće se mogu ustanoviti i njegove sličnosti i razlike u odnosu prema anarhistima. Ono što navodi na povezivanje ovog dela sa anarhizmom to je njegov stav prema državi, prema političkoj organizaciji, pravu, njegov rušilački odnos prema vrednostima i institucijama civilizacije, kao i neke manje značajne sličnosti. Ipak, može se smatrati osnovanim gledište Lasla Sekelja da su razlike između Štirnera predstavljenog nam ovim delom i anarhista suviše velike da bismo ga bez rezervi mogli uvrstiti među njih. Štirner je ovim delom postavio jednu filozofiju ekstremnog egoizma i nihilizma koja osporava ne samo sve vrednosti, svaki autoritet organizacije ideja i principa, nego i svaku društvenost, te je, sledstveno tome, i njegovo neprijateljstvo prema komunizmu konzekventno. To ipak ne znači da je njegova teorija totalitarnog egoizma i nihilizma kon-

zekventno revolucionarna: i najslabije obavešteni čitalac će u njegovom delu naći uz ovu osnovnu orijentaciju galimatijas reakcionarnih naslaga što ih je preuzeo iz društava koje osporava.

Da li je prevođenjem Štirnera (prevela ga je Mirjana Wist) izdavač napravio srećan potez, tek ostaje da se vidi. Štirner je kao pisac nekomunikabilan i u velikoj meri teško shvatljiv, pa je šteta što ga izdavač nije propratio predgovorom iz pera mlađih autora koji, pored osećanja za ovu materiju, danas već raspolažu i njenim izvanrednim poznavanjem.

Vladimir Milanović

Alberto Granese: Dijalektika odgoja

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1978)

Knjiga Alberta Granesea *Dijalektika odgoja* — objavljena i u nas prevedena u vrijeme ulaganja velikih napora usmjerenih na radikalni zaokret u reformi odgoja i obrazovanja na novim, samoupravnim osnovama — predstavlja izazov i ujedno daje poticaj za nove rasprave i razmišljanja o toj izuzetno važnoj društvenoj problematici. To je teorijska rasprava u kojoj autor pokušava — kako i sam u svom predgovoru reče — da kritičkom analizom i dijalektičkim sagledavanjem konkretne stvarnosti ukaže na osnovna obilježja i sustavno određenje odgojno-obrazovne problematike, te da istakne postulat za radikalnom reformom koja se ne smije zadržati samo u školskim okvirima.

Autor, dakle, u svom djelu ističe da se reforma odgoja i obrazovanja ne smije zadržati u školskim okvirima jer se tako ostaje u postojećim društveno-ekonomskim odnosima u kojima su odgojno-obrazovna djelatnost i pedagogija odvojeni od društveno-ekonomske stvarnosti. Odvojenost pedagogije od ostale društvene stvarnosti također je — po autoru — činjenica koja pripada toj stvarnosti u kojoj je pedagogija upravo prisiljena da se izdvoji od ostalih aspekata društvene prakse i da tako postane »negativno-teorijska praksa izvan cjeline teorijskih i praktičnih proturječnosti. Drugim riječima, izdvojenost pedagogije dokaz je da se istinske vrijednosti i uspješni trenuci teorijske prakse ne mogu ostvariti u zbiljskoj praksi jer to ne dozvoljavaju objektivni oblici i međusobni proturječni odnosi konkretne društveno-ekonomske organizacije i sklop povijesnih prevladanih, ali ne i likvidiranih situacija« (str. 23).

Valja pri tom istaći upozorenja autora djela da nema uspješne reforme odgoja i obrazovanja bez reforme pedagogije kao znanosti i jedne od osnovnih društvenih djelatnosti. Stoga zahtjev za reformom obrazovanja jest ujedno i zahtjev za prevladavanjem tradicionalne pedagogije i njezinog mjesta i odnosa s drugim društvenim djelatnostima. Drugim riječima, to je zahtjev za preispitivanjem cjelokupne strukture građanskog društva, pri čemu pitanje dijalektički shvaćene edukacije treba da ima prvorazredno značenje. To se, po autorovim navodima, ne može riješiti uopćenim političkim raspravama niti samo pedagoškom reformom školstva, već temeljito promišljenom racionalno-znanstvenom društvenom akcijom stalnog preispitivanja i mijenjanja društvenih odnosa i samoga čovjeka, jer je edukacija neodvojivo vezana za dobro promišljenu i osmišljenu akciju u odgojno-obrazovnom procesu.

Ako želimo stvoriti istinsku znanstveno-društvenu pedagogiju,

kaže autor, i također istinsku ljudsku edukaciju za društvenu praksu i upravo je iz nje dalje razvijati, onda smo se dužni založiti za konkretnu pedagogiju u konkretnoj društveno-povijesnoj praksi usmjerenoj ka budućem. Konkretna se pedagogija ne može zasnivati na empirizmu bez misli niti na općenito slobodoumnim pedagogijama, nego zahtijeva konstantno i produbljeno promišljanje, kojim bi se uočile »vitalne veze između organizacije učenja i organizacije kulture i znanstvenog istraživanja«. Upravo navedene korelacije autor smatra ključnim za razumijevanje i veću mogućnost razvoja novog poimanja pedagogije kao teorije permanentne edukacije i edukacijskog programiranja uopće.

Marksističko poimanje pedagogije kao teorije edukacije autor promatra dijalektički u kontekstu i kontinuitetu cjeline društvenih odnosa. Pedagogija je danas, kaže autor, ili previše apstraktno-teorijska ili potpuno prakticistička, što predstavlja »najoštriju proturječnost suvremene edukacijske sredine i situacije u kojoj se događa da se na brzinu »praktički« snalazimo pomoću teorije i da smo teorijski usmjereni u negativnom (to jest apstraktnom) smislu u trenutku kad prelazimo na praktičnu djelatnost« (str. 18—19).

Zbog toga Alberto Granese postavlja zahtjev za marksističko-filozofskim utemeljenjem pedagogije kao znanstvene teorije edukacije. Zahtjev za filozofsko-teorijskim utemeljenjem znanstvene pedagogije nema scijentističko značenje nekog kvantitativnog nagomilavanja pozitivnih činjenica, nego je to zahtjev za pedagogijom koja će tragati i tražeći stalno doprinositi istinskim ljudskim vrijednostima. Valja, dakle, razviti pedagogiju koja će biti ukomponirana u socijalističke društvene procese i koja će iz njih i u njima uočavati dijalektičko jedinstvo složenih tokova i efekte međusobnih utjecaja na formiranje čovjeka kao bića prakse u Marksovom smislu poimanja.

Jer nema edukacije bez dijalektičkog razumijevanja društvene i pedagoške prakse. Edukacija proizlazi iz odgojno-obrazovnog procesa kao čovjekove stvaralačke prakse i njegova stalnog nastojanja da tu svoju izuzetno važnu djelatnost osmisli i unaprijedi. I zato teorija edukacije, odnosno znanstvena pedagogija nije prakticizam niti sterilna teorija koja se nalazi u knjigama ili glavama mudrih prosvjetitelja, već treba da predstavlja dijalektičko jedinstvo teorije i prakse i sintezu čovjekovih stvaralačkih dostignuća u odgoju i čovjekovo nastojanje da edukativni rad stalno osmišljava i unapređuje.

Prema takvom shvaćanju doista je u društveno-ekonomskim odnosima i odgojno-obrazovnim procesima nužna marksistički utemeljena filozofska dimenzija cjelokupne edukativne problematike i pedagoške prakse. Pedagogija, kaže autor, koja i po formi i po sadržaju nastoji biti istinska teorija edukacije, mora se »napajati« filozofijom. Filozofija treba pomoći situiranju pedagogije u totalitet društveno-ekonomskih odnosa — u totalitet društvenog bitka. Upravo svijest o totalitetu bitnih društvenih odnosa stvara mitsku sliku o sebi i zato može da »uoči u sebi znakove napetosti, proturječja, dubokih nesuglasnosti i težnji da shvati, rješava i ozbiljuje preoblikujući« (str. 100)

Edukativna se funkcija odgojno-obrazovnog procesa danas mora, ističe autor, oslanjati na pedagogiju koja ima vrijednost teorije i zato se jačanje teorijske dimenzije postavlja kao najhitnija zadaća u istinskoj realizaciji reforme odgoja i obrazovanja. To je ujedno i osnovna zadaća suvremene znanstveno-razumske, a ne tradicionalne pedagogije. Marksistički utemeljena teorija edukacije vraća univerzalnost obrazovnom načelu podvrgavajući pri tom kritici »lažnu univerzalnost što ju je vladajuća klasa formalno proklam[illegible] u ime cijelog čovje-

čanstva, ali bitno u vlastito ime nastojeći da sama sebe realizira egoistički ojača)« (str. 133).

Odgojno-obrazovni proces je veoma složen društveni fenomen tako da ga valja sagledavati u sklopu društvenih procesa u cjelini, u svoj njegovoj složenosti i proturječnostima društvenih odnosa, što znači da problematiku edukacije odgoja u teoriji i praksi valja rješavati interdisciplinarno u timovima predstavnika različitih struka, ali integralno. Prema tome, moglo bi se reći da edukacija, dijalektički sagledana, doprinosi sintezi relevantne spoznaje za odgoj i obrazovanje različitih pedagoških i drugih društvenih znanosti i da ih na adekvatan način ugradi u pedagošku praksu.

Stoga dijalektički pristup problemu edukacije — prema autoru — nužno zahtijeva interdisciplinarno situiranje i u tom sklopu stalno istraživanje pedagoškog fenomena u konkretnim povijesnim društveno-političkim i društveno-ekonomskim odnosima. Iako rezultati tih istraživanja neće biti »čisto« pedagoški, oni su u svojoj biti u dijalektičkom jedinstvu sličnih, različitih, pa čak i proturječnih disciplina i u zajedničkoj sintezi plodniji nego kad je pedagogija kao teorija edukacije izdvojena iz cjeline stvarnosti.

U tom kontekstu autor posebno ističe da je zadaća socijalizma utemeljenog na autentično-istinskoj teoriji marksizma — da u procesima razvijanja socijalističkih odnosa edukativna problematika poprimi svoje stvarno i pravo značenje dinamičke sinteze posebnosti i općenitosti, individualnosti i društvenosti. Na taj bi način analiza strukture edukativne situacije nalazila u »teorijskom marksizmu svoje bitno obogaćenje i potvrdu vlastite legitimnosti. Teorijski marksizam pomaže da se odrede specifična obilježja edukacije, stavljajući potrebni naglasak na epistemološke, pojmovne, povijesne i konkretno-praktične aspekte edukativnog problema« (str. 134).

Autor, dakle, poziva marksiste, posebno one koji se bave odgojno-obrazovnim problemom, da se na sveobuhvatan dijalektički način sagledaju i istraže, a zatim teorijski osmisle i ekspliciraju bitni problemi i proturječnosti društvene prakse i edukacije u njoj, odredivši joj pri tom odgovarajuću društvenu ulogu. Valja izvršiti, kaže autor, korelaciju cjelokupne obrazovne organizacije, što ima veliko heurističko značenje, koja se ne smije »zadovoljiti (na temelju aprioristièke jednostranosti kakvu je predložio Freud, u tom pogledu vrlo blizak Durkheimu) da preuzme samo ulogu kojoj bi bio cilj puko prilagođavanje i reproduciranje...« (str. 206).

Ne reprodukcija i prilagođavanje jer bi to značilo obnavljanje i popravljanje postojećeg, već promišljeno i dobro osmišljeno akciono mijenjanje postojećeg i stvaranje novog budućeg. Stoga je potrebno organizirati nov način učenja, što, prema navodima autora, nikako ne znači prilagođavanje organiziranog znanja mogućnostima djeteta, nego je potrebno proučiti i što točnije odrediti strukturu i sposobnost učenika i na osnovi toga ih usmjeravati na aktivan samostvaralački rad. U protivnom dolazi do odvajanja formi od sadržaja učenja, što je djelomično u skladu s indikacijama političko-demokratske i pedagoške prakse i organizacije učenja.

U tom kontekstu autor posebno ističe potrebu da se što hitnije i s pojačanim zalaganjem pristupi istraživanjima pedagoškog fenomena kako bi se nadoknadila zaostajanja koja su nastala na znanstvenom i kulturnom području uopće. Drugim riječima, potrebno je dati nove poticaje marksističkom pristupu u proučavanju pedagoške problematike, što »nipošto ne znači napraviti marksističku pedagogiju, nego usmjeriti i izgraditi razmišljanje o odgojnim principima, koje bi pridonijelo da se jedna specifična funkcija marksizma konkretizira na području suvremene kulture« (str. 226).

Upravo autor navedenog djela stalno ukazuje na potrebu postavljanja organizacije učenja u okvire organizacije kulture, jer je odgojno-obrazovni proces neodvojiv od kulturne cjeline koja se na različite i uzajamno povezane načine »očituje na društvenoj, povijesnoj, psihološkoj, biološkoj itd. razini; i, obrnuto, teorija kulture koja nastoji odraziti objektivnu cjelinu problema, izgradivši adekvatan metodološki sustav, polazeći od pretpostavki dijalektičko-historijskog materijalizma, ne može a da ne uključi teoriju obrazovanja i učenja...« (str. 229). Tako teorijska svijest koincidira s ostvarenjem društvenih radikalno obnovljenih kulturnih odnosa i poprima značaj progresije prema individualnoj i kolektivnoj svijesti u procesu čovjekova samopotvrđivanja.

Kad promatramo problematiku edukacije u svjetskim razmjerima, kaže autor, suočavamo se s izraženim proturječnostima između određenih društveno-političkih, ekonomskih i edukativnih sistema. Najzaoštrenije su proturječnosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, odnosno njihovih sistema. Razvijene zemlje s velikom edukativnom tradicijom »suočeljavaju se sa zemljama trećeg svijeta koje, s jedne strane, osjećaju kako očito zaostaju na planu "doktrine" i tehničke kompetencije (uz slabu organizaciju i ograničenu mogućnost), dok su, s druge strane, bolje kvalificirane da upute na nove i plodne strategije u obrazovanju i na ograničenost tradicionalnih strategija, prisiljavajući razvijene zemlje da stave na raspravu vlastite odgojno-obrazovne sustave...« (str. 216).

Ekonomski nerazvijene zemlje na području edukacije utiru nove putove koji dakako pospješuju proces dekolonizacije, i obrnuto, proces dekolonizacije omogućava samostalniji razvoj edukacije na novim osnovama, što pruža skladniji i neovisniji razvitak života ljudi. One doprinose prevladavanju suprotnosti između različitih edukativnih sustava i ujedno [...] bore da se oslobode svakog po[...]jećeg i mogućeg oblika »skrb[...]va«, stvarajući tako uvjete da [...] ekonomsku i političku, stek[...] kulturnu nezavisnost, što se u [...] kim »slučajevima očituje kao [...]balno odbacivanje edukativne [...]dicije osnovane na vladavini [...]lih nad *nezrelim*« (*kurziv* u [...]stu).

Zbog toga Alberto Granese [...]pelira na marksističke snage s[...]jeta da se založe i izbore za p[...]tivne stavove nerazvijenih u r[...]lizaciji njihove razvojne konc[...]cije edukacije, jer očito posto[...] tome velike praznine koje s[...] »marksisti dužni ispuniti i to [...]ravo sada kad napredne sna[...] pod utjecajem marksističkih id[...] rastu i jačaju u cijelom svijet[...] (str. 228—229). Jer razvijene, b[...] kolonizatori, pored ostalog i p[...]tem svog sistema edukacije i p[...]sredstvom njega i dalje zadržav[...]ju u nerazvijenim zemljama, bi[...]šim kolonijama, monopol u odg[...]no-obrazovnom procesu koji u[...]mjeravaju prema svojim interes[...]ma i ciljevima.

Revolucionarni radnički pokr[...] i socijalističke snage svih zemalja svijeta trebaju pomoći progresi[...]nim snagama i naprednim pokr[...]tima nerazvijenih u njihovoj bo[...]bi za potpuno oslobođenje i stv[...]ranje vlastite pedagogije kao n[...]ve teorijske misli edukacije. »[...] Taj pokret ne nasljeđuje da bi [...]čuvao, nego djeluje u pravcu pr[...]obražaja i izgradnje i u tom svo[...] revolucionarnom djelovanju p[...]znaje samo one zadatke koji s[...] mu postavljeni da bi se ostvar[...]jući ih mogao dokazati kao h[...]gemonijska i istovremeno altern[...]tivna snaga kojoj je suđeno d[...] sama negira vlastitu posebnost uvjetujući i ostvarujući univerzal[...]na načela i ideale«, kaže autor na kraju svoje knjige.

Valja na kraju ovog prikaza istaći da je autor objavio veoma bogat opširan pregled izvorne li[...]terature, posebno marksističk[...] teoretičara, što se odnosi na pro[...]blematiku odgoja i obrazovanja

odnosno na pitanje formiranja i samoostvarivanja čovjeka kao slobodnog bića prakse u Marksovom smislu poimanja. Upravo su u tom cilju bili usmjereni napori prezentirani u navedenom djelu koje će doista dati poticaj za dalja razmišljanja i dijalektičko sagledavanje brojnih proturječnosti društvenih odnosa, te mjesta i uloge odgoja u stalnom razvijanju društvenih odnosa i ostvarivanju istinske zajednice budućnosti.

Savo Pešić

Registar
za 1979. godinu

PRIKAZI KNJIGA I ČASOPISA

20.—

